

पुस्तकमिदं राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य पुनर्मुद्रणयोजनाया प्रकाशितम्।

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशस्य मूलकोषाशेषशास्त्रसङ्गलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तल्लिङ्ग-नागार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूत्रकारशास्त्र-व्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-छन्दःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्युक्त्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाह्यादुरेण

विरचितः।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तवङ्गशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्गणितवङ्गशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहायेन संपरिवर्द्धितः। नागराचरैः प्रकाशितम्।

चतुर्थः काण्डः।

व्यञ्जनवर्णः। य - वा

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान

मानित विश्वविद्यालय

५६-५७ए, इन्स्टिट्यूशनल एरिया, जनकपुरी, नई दिल्ली-११००५८
(भारत)

The firm will replace the copy/copies free of cost if any defect is found

प्रकाशक

प्रो. वेम्पटि कुटुम्ब शास्त्री

कुलपति

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान

मानित विश्वविद्यालय

(मानवसंसाधन विकास मंत्रालय, भारत सरकार के अधीन)

५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया,

जनक पुरी, नई दिल्ली-११००५८

योजनासमन्यायक

प्रो. आर. देवनाथन्

प्राचार्य, दिल्ली परिसर

डॉ. प्रकाशपाण्डेय

सहायकनिदेशक (शोध एवं प्रकाशन)

मूल्यम् : १४९०.०० रुप्यकाणि (५ भागों का सेट)

प्रथम पुनः मुद्रित संस्करणम् : १९८७

द्वितीय पुनः मुद्रित संस्करणम् : २००२

तृतीय पुनः मुद्रित संस्करणम् : २००६

मुद्रकः

नाग पब्लिशर्स

११ए/यू.ए. जवाहर नगर,

दिल्ली-११०००७ (भारत)

शब्दकल्पद्रुमः।

चतुर्थकाण्डम् ।

य

य, अन्तःस्थकारः । स च यद्विशद्वलवणेः ॥
अस्योच्चारणस्थानं तावु । (यदुक्तं सिद्धान्त-
कौमुद्याम् । “इचुयशाना तावु ॥” तथा च
शिखायाम् । १७ ।

“कण्ठावहाविचुयशास्तालया ओष्ठजावुपू ॥”
तस्य स्वरूपं यथा,—

“यकारं शृणु चान्वङ्गि । चतुष्कोणमयं सदा ।
प्रजालधूमसङ्काशं स्वयं परमकुण्डली ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं तथा ।
प्रथमामि सदा वर्णं सूर्तिमन्मोक्षमयम् ॥”

इति कामधेनुतन्त्रे ५ पटलः ॥

वज्रीयवर्णमालायामस्य चेखनप्रकारो यथा,—
“ऊर्ध्वध्रुवमतो रेखा चतुष्कोणमयी शुभा ।
नारायणेशविधयस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ॥
मात्रा कुण्डलिनौ ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”
तस्य ध्यानं यथा,—

“धम्मवर्णा महारौद्री यद्वज्रं रक्तलोचनाम् ।
रक्तान्तरपरिधानां नानालङ्कारभूषिताम् ॥
महामोक्षप्रदां नित्यामष्टसिद्धिप्रदायिनीम् ।
एव ध्यात्वा यकारं तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”*

तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—

“त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ।
मामि सदा वर्णं शक्तिमामोक्षमयम् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

तमानि यथा,—

“यौ वसुधा वायुर्ब्रह्मः पुरुषोत्तमः ।
नामः श्वसनं शीघ्रो धृमार्चिः प्राणितेवकः ।
डाभ्रमो जटी लोला वायुवेगी यशस्करी ।
सङ्घर्षः क्षपा बालो हृदयं कपिलाप्रभा ॥
आपेयो आपकस्पागो रोमो वान प्रभा सुखम् ।
चण्डः सर्वेश्वरी धूमशासुका सुतुषिभरी ॥
मलयो माता रसिनी भङ्गिनायकः ।
वामः शोभको मङ्गो धनिष्ठान्नवेदिनी ।
नेष्टः सोमः पक्षिनामा मापसा प्रादुर्गच्छकः ॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ।

यकत्

(धात्वनुबन्धविशेषः । स तु दिवादिगणसूचकः ।
तथा च कविकल्पद्रुमे । “दिवाद्यो य्नादादिकः ॥”
कृन्द शास्त्रान्तर्गतगणविशेषः । तथा च कृन्दो-
मञ्जर्याम् ।

“भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ॥”

अस्य साङ्केतिकचिह्नं यथा, ॥४७॥
कायादौ अस्य प्रथमप्रयोगे लक्ष्मीलामः फलम् ।
यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।

“यो लक्ष्मीं रस्तु दाहं यसनमथ लवौ शः सुखं
यस्तु खेदम् ॥”

य., पु, (याति वातीति । या गतौ + डः ।) वायुः ।
यशः । योगः । यानम् । याता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ सर्वनाम । यच्छब्दार्थ इति यावत् ।
इति विश्वः ॥

यकः त्रि, यः । ये इति भाषा । यच्छब्दस्य टेरत्वे
टिः पूर्वं अकारागमेन निष्पन्नः ॥ (“अथयसर्व-
नाम्नामकच् प्राक् टिः ।” ५ । ३ । ७१ । इति
प्राणिनिस्त्रयम् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २२ । १८ ।
“चित्र इद्राजा राजका इदम्यक्ते यक्ते सरस्वती-
मनु ॥”)

यकत्, क्ली, (यच् + “शक्तेर्हतिन् ।” उणा०
४ । ५८ । इत्यत्र “बाहुलकात् यच्चेः कश्च ।”
इत्यञ्जलदत्तोक्त्या ऋतित् चस्य च कः ।) कुक्षे-
र्दक्षिणभागस्थमांसखण्डम् । तत्पर्यायः । काल-
खण्डम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ काल-
खण्डम् ३ कालेयम् ४ कालकम् ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ करण्डा ६ महास्त्रायु ७ । इति
रभसः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १६३ । ३ ।
“यस्मा मत्तस्त्राभ्यां यकः प्राशिभ्यो विवृष्टमि ते ।”
“यकः हृदयसमीपे वर्तमानः काममासविशेषो
यकत् तस्मात् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।)
अथ शरीरावयवविशेषस्य यकतः स्वरूपमाह ।
“अधो दक्षिणतश्चापि हृदयादयकतः स्थितिः ।
तत्पु रज्जुकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् ।”
अथ यकद्रोगमाह ।
“क्षीणमस्य हेत्वादि समस्तं यकद्रोगमाह ।

यकदा

किन्तु स्थितिसंयोज्या वामदक्षिणपार्श्वयोः ॥”
अथ यकद्रोगचिकित्सा ।

“क्षीणोद्दिष्टाः क्रियाः सर्वा यकत्पि समा-
चरेत् ।

कार्येषु दक्षिणे वाह्यौ तत्र शोणितमोक्षणम् ॥
चारुषु विडम्बणाभ्यां पूतिकस्याम्बु निसृतम् ।
पिबेत् प्रातर्यथावद्भि यकत्क्षीणप्रशान्तये ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च ।

“वातेनोदीरितं रक्तं कफेन च घनीकृतम् ।
पित्तेन पाकतां प्राप्तं त्रिदोषसंश्रितं यकत् ॥
लक्षणं तस्य वक्ष्यामि तेन तच्चापि लक्षयेत् ।
क्षीयते तेन मनुजो मृत्युराशु प्रवर्तते ॥
वमिक्तमस्तपोद्धारो हृत्सासः श्वसनं भ्रमः ।
दाहोऽवचित्तृपामृच्छां कण्ठे दाहः शिरो-
यथा ॥

हृत्कूलस्य प्रतिश्लाय शीघ्रं कटुकासह ।
सशूल्य हृदि शूलस्य निद्रानाशः प्रलापतः ॥
हृदये मन्वते नाप्यं उदरं गर्भं भ्रमम् ।
एतैर्लिङ्गैर्विजानीयात् यकत् कोष्ठे च वक्षसि ॥”
अथास्य चिकित्सा ।

“निम्बनीपध्वचेतसं निशा
काश्मरी च तुलसी च सिंहिका ।
काथ एव हृदयामयापह
आम्रं शूलयकनश्च नाशकम् ॥
सौराष्ट्रकासीसमक्षौषधानि
दुराभाजातिप्रवालकश्च ।
दाळी यमानी कङ्कभः समझा
काथः ससर्पियंक्षदाशु हन्ति ॥”

इति चारीते चिकित्सितस्याने चतुर्थोऽध्याये ।
“क्षीणवद्विज्ञानं पार्श्वान् कुम्भादुपकृष्टपि
शुभम् ॥”

इति वामटे निदानस्थाने दाहोद्दिष्टाये ।

यकदादिना, क्ली, (यकत् इवाका स्वरूपं यथा ।
यकद्रोगो हः । टादि अत्र इत्यम् ।) तै-
पायिका । इति शब्दचिह्नाः ।

यक्षधू

यक्षदेरी, [न] पु, (यक्षतो वेरी नाशकः ।) रोहि-
तकृच्छः । यथा,—

“नीहप्रो मांसदलनो यक्षदेरी चलच्छदः”

इति शब्दचन्द्रिका ।

यक्ष, क इ मदि । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-
यात्म-सक-सेट् ।) क इ, यक्षयते । मदि
पूजायाम् । इति दुर्गादासः ।

यक्षः, पु, (यक्षते पूज्यत इति । यक्ष+यञ् ।
यदा, इं सप्तीमन्तोतीति । यक्ष+अण् ।)
गुह्यकमात्रम् । गुह्यकेश्वरः । इति मेदिनी । ये,
२० । इन्द्रयक्षम् । धनरक्षकः । इति सारस्वतः ।

यक्षस्वरूपं यथा,—

“आयुर्मयश्चनिकराः कुबेरवरकिङ्कराः ।

शैलजप्रस्तरकरा अङ्गनाकारस्तस्य ।

विक्रताकारवदना पिङ्गलाक्षा महोदराः ।

स्फटिका रक्तवेशाश्च दीर्घस्तम्बाश्च केचन”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवल्ग्वखण्डे १७ अध्यायः ।

यक्षगणो यथा,—

“प्रचेतसः सुता यक्षास्तेषां नामानि मे श्रुणु ।

केवली हरितेशश्च कपिलः काञ्चनस्तथा ।

मेघमाली च यक्षाणां गण एव उदाहृतः”

तस्य श्रुतिर्यथा,—

“धातुयक्षयोक्तस्त्वदने क्षपणे च सः ।

यद्ययक्षयुक्तवानेय तस्माद्यक्षो भवत्ययम्”

इति पञ्चपुराणे काश्यपीयवशः ।

(अपरा निरुक्तिर्यथा, विष्णुपुराणे ११।५।४१।

“मेव भो रक्षतामेघ येरुक्तं राक्षसास्तु ते ।

ऊरु मादाम इत्यथ ये ते यक्षास्तु वक्षणात्”

पु, स्त्री, पुजा । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६१ । ५ ।

“अग्निरा विष्वा ह्यग्न्या विमा वा

न यासु चित्र दह्ये न यक्षम्”

“न यक्ष न पूजा दह्यते” इति तद्वाक्ये
साधनः । तयाच अथर्ववेदे । १६ । २ । २४ ।

“तत्र यक्ष पशुपत यक्षस्तः”

यक्षकर्म, पु (यक्षप्रिय, कर्म) कर्पूरागुह-
कक्षरीकर्म, तां मित्रितममभाग । इत्य-
नर । २ । ६ । १३३ । “कर्पूरादिभिर्गन्धैः
ममभागो साधितोऽनुतेषामेदो यक्षकर्म
उच्यते । यक्षप्रिय कर्मो यक्षकर्म ।

‘कुसुमागुरागुरीकर्म चन्दनतया ।

महातुमचमिदुक्तं नामतो यक्षकर्म”

इति धन्यनादिः ।

यक्षनादि ।

कर्पूरागुरागुरीकर्म कोमपर्वनादि च ।

रत्नरत्नमद गन्धं यक्षकर्म इत्यने ।

इति तद्वं यो मयः ।

यक्षकर्म, पु, (यक्षप्रियो यक्ष प्रियो वा गन्धः ।

कर्पूरादिभिर्गन्धैः ममभाग । यक्षकर्म । इति

यक्षकर्मः । (यक्षकर्मस्य यक्षकर्मस्य शाग-
वतः ।)

यक्षकर्म, पु, (यक्षप्रियो यक्ष प्रियो वा गन्धः ।

कर्पूरादिभिर्गन्धैः ममभाग । यक्षकर्म । इति

यक्षकर्मः । (यक्षकर्मस्य यक्षकर्मस्य शाग-
वतः ।)

यक्षकर्म, पु, (यक्षप्रियो यक्ष प्रियो वा गन्धः ।

कर्पूरादिभिर्गन्धैः ममभाग । यक्षकर्म । इति

यक्षकर्मः । (यक्षकर्मस्य यक्षकर्मस्य शाग-
वतः ।)

यक्षकर्म, पु, (यक्षप्रियो यक्ष प्रियो वा गन्धः ।

कर्पूरादिभिर्गन्धैः ममभाग । यक्षकर्म । इति

यक्षकर्मः । (यक्षकर्मस्य यक्षकर्मस्य शाग-
वतः ।)

यक्षिणी

इति केषिन् । इति भरतः । तत्पठ्यायः । सर्व-
रस २ अरालः ३ सर्वरसः ४ बहुरूपः ५ ।

इत्यमरः । २ । ६ । १२७ । रालः ६ धनकः ७

वह्निवल्ग्वः ८ । इति रमसः । सालसारः ९

सालजः १० सालनिर्यासः ११ सव्यः १२ ।

इति रत्नमाला । (अस्य पठ्यायान्तरं यथा,—

“रालस्तु शालनिर्यासस्तथा सर्वरसः स्मृतः ।

देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्वरसश्च सः”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

एतेन माधवपूजननिषेधो देवीपूजाचोक्ता यथा

कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।

“न यक्षधूपं वितरेत् माधवाय कदाचन”

“यक्षधूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत्”

सरलवृक्षरसः । टारपिन तेल इति भाषा ।

तत्पठ्यायः । पायसः २ श्रीवासः ३ सरलद्रव ४ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३११ ।

यक्षरसः पु, (यक्षप्रियो रसः । आकषार्थिववत्

समासः ।) पुष्पमयम् । तत्पठ्यायः । मन्त्रा-

सवः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

यक्षराजः पु, (यक्षाणां राजा । “राजाह-

सखिभ्यश्च” ५ । ४ । ६१ । इति समासान्त-

श्च ।) कुबेरः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,

महाभारते । ५ । १६४ । ४६ ।

“इत्युक्ता भगवान्देवो यक्षराजः सुप्रजितः ।

प्रययौ सहितैः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः”

यक्षराट्, [न] पु, (यक्षेयु राजते इति । राज्+
“सत्सृष्टिष्वङ्” ३ । २ । ६१ । इति कृप ।)

कुबेरः । (यथा, भागवते । ८ । १८ । १७ ।

“तस्मा इत्युपनीताय यक्षराट् पात्रिकाम-

दात्”

यक्षराजमात्रम् । मणिभद्रः । यथा, महा-

भारते । ३ । ६४ । १२७ ।

“तथा नो यक्षराट्य मणिभद्रः प्रसीदतु”

यथा इव मन्त्रा राजन्तेव । राज्+कृप् ।)

रत्नमलयः । इति मेदिनी । ये, ३५ ।

यक्षराट्पुरी, स्त्री, (यक्षराजः पुरी ।) अलका ।

सा च कलासपर्वतस्थितकुबेरपुरी । इति षटा-

धरः ।

यक्षरात्रिः, स्त्री, (यक्षप्रिया यक्षाणां वा रात्रिः ।)

कार्तिकी पूर्णिमा । तत्पठ्यायः । दौपाक्षी = ।

इति त्रिकाण्डशेषः ।

यक्षमाघन, स्त्री, (यक्षाणां माघनम् ।) यक्षो-

पामना । यथा, वाराहवल्ग्वे ।

“यक्षाणां यक्षिणीनाञ्च पेशाधीनाञ्च साधनम् ।

भूतप्रेतप्राणान्येव मारमोषाटनानि च ।

पशोर्ममन्त्रेणैव साधने ऐहिकं छिन्तम्”

यक्षामय, स्त्री, (यक्षामासामयम् ।) पिप्प-

लवङ्गमयम् । इति शब्दमाला ।

यक्षामाग, पु, (यक्षाणामायागो वासमानम् ।)

यक्षामागः । इति राजनिर्घण्टः ।

यक्षिणी, स्त्री, (यक्षः पूजा अर्पयताः । यक्ष+
इति । इति ।) कुबेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-

यक्ष्या

वली । यक्षभाष्या च । (यथा, कथासर्ग-
सागरे । १० । १७८ ।

“सोऽपि सुक्ताशु विजने भ्रातुः पुत्रं तमभ्यधात् ।

अष्टति मा कथाः पुष्ट । मम सिद्धा हि

यक्षिणी”

यक्षी, स्त्री, (यक्षस्य भाष्या । यक्ष+पुयोरा-

दिति ङीष् ।) कुबेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-

वली । (यक्षभाष्या । यथा, महाभारते । ५ ।

६४ । १२७ ।

“यक्षी वा राक्षसी वापि उताहोस्वित् सुरा-

ङ्गना ।

सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्षस्वास्मान-

निन्दिते ।”

यक्षोदुम्बरकं, स्त्री, (यक्षप्रियसुदुम्बरम् । ततः स्तार्थ-

कम् ।) अमृत्यफलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

यक्ष्मा, स्त्री (यक्ष्मार्थं हन्ति । हन्+“अम-

नुष्यकर्तृके च” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।

ततो ङीप् ।) द्राक्षा । इति शब्दमाला ।

यक्ष्या, [न] पु, (यक्ष+“वाहुलकात् यक्षयते-

रपि” उणा० ४।१।५० इत्यत्र उञ्जुलदत्तोक्ता

मनिन्त्ययेन साधु ।) रोगविशेषः । तत्पठ्यायः ।

क्षयः २ श्लोषः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ।

राजयक्ष्मा ४ रोगराट् ५ । अथ राजयक्ष्माधि-

कार । “तत्र राजयक्ष्मणो विप्रश्च सन्निकृष्ट

निदानमाह ।

‘वेगरोधात् क्षयाच्चैव साक्षनाद्विषमाश्रयान् ।

त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुश्चतुष्टयात्’

वेगोऽन वातस्त्वपुरीषाणाम् ।

‘वातस्त्वपुरीषाणि निरुह्यति यदा नरः’

इति चरकवचनम् ।

क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति क्षयः तेनातिशयाया-

नशनेर्षादयो धातुक्षयहेतवः क्षयश्चन्देनोष्ण-
साक्षनात् वलवता सम मल्लयुद्धादित । विषमा-

श्रनात् बहु शोकमकाशे वा भुक्तं तत् विषमा-

श्रनम् । तस्मात् । त्रिदोषः सात्रिपातिकः ।

हेतुश्चतुष्टयात् अन्येऽपि हेतवः हेतुश्चतुष्टय

एवान्तर्भवन्ति । यक्ष्मागः पठ्यायः राजयक्ष्मा-

क्षयशीलाः ३३ यक्ष्मादीनां शब्दानां निरुक्ति-

माह ।

‘वेद्यो याधिमना यमान सादेवंक्षेत्रे यक्षते ।

स यक्ष्मा प्रीयते क्षीते शब्दशास्त्रविद्यारदः’

यक्ष्यत पूज्यते ।

‘राजयक्ष्मस्यो यक्ष्माशब्देन विनामय’ ।

तस्मात् राजयक्ष्मस्यैव निरुक्तिः यक्ष्माशब्देन ।

त्रिपात्यय-त्वात् यक्ष्माशब्देन पुनः ।

संज्ञोपमादयोर्योऽपि यक्ष्माशब्दोऽपि ।

संज्ञाविभाह ।

‘कृष्णधर्मादिभिरुक्तं यक्ष्माशब्दम् ।

अतिशयाधिमो नापि क्षीरो रक्ष्यमानम् ।

क्षीयते क्षयः, मर्त्ये वा श्रुतिमानम् ।

कृष्णधर्मादिभिरुक्तं यक्ष्माशब्दम् ।

यक्ष्माशब्दः, यक्ष्माशब्दः ।

यक्ष्माशब्दः, यक्ष्माशब्दः ।

यच्चा

कारणभूतस्य रसस्य चये कार्याणां रक्तादी-
नामनुक्रमेण क्षीयमाणत्वात् ॥ * ॥ मार्गाव-
रोधे रसचयहेतुमाह चरकः ।

‘रसश्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विदह्यते ।
स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते ॥’
स्वस्थानस्थः हृदयस्थः । कासं विनापि रसचयो
भवति मार्गावरोधकूपितवातेन रसस्य शोष-
णात् । उक्तम् ।

‘वायोर्धातुचयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च ।
अगुलमचयं दृष्ट्वा प्रतिलोमचयावहः ॥’
अगुलमचयं दर्शयित्वा प्रतिलोमचयमप्याह ।
अतिव्याधिनी वा रेतसि क्षीये प्रतिलोमक्रमे-
णानन्तरा सर्वे धातवो रसपर्यन्ताः क्षीयन्ते ।
तद्यथा । शुक्ले क्षीये मज्जा क्षीयते मज्जनि
क्षीयेऽस्थि क्षीयते । एव पूर्वं पूर्वं क्षीयते ।
ननु कार्यस्य शुक्रस्य चये कथं कारणभूतानां
मज्जादीनां चयः । उच्यते । शुक्रचयाद्वायुः
क्षुप्यति । यदुक्तम् ।

‘वायोर्धातुचयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति ।
स वायुः साप्तिध्यक्रमेण मज्जादीन् सर्वान्
धातून् संशोषयति । ततस्तदनन्तरं मानवः
शुष्यति ॥ * ॥ पूर्वरूपमाह ।

‘आसाङ्गसादकफसंसवताजुशोष-
वन्मृगसादमदपीनसकासनिद्राः ।
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
शुक्लेक्षणे भवति मासपरो रिरंसुः ॥
स्त्रेषु काकशुकशङ्खकिनीलकण्ठ-
मृग्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्येन्
शुष्कांस्तस्मिन् पवनधूमदवादितान् ॥ * ॥
यच्चाणो लक्षणमाह ।

‘अंसपार्श्वभितापश्च सन्तापः करपादयोः ।
ज्वरः सर्वाङ्गगच्छेति लक्षणं राजयच्चाणः ॥’
अंसयोः पार्श्वयोः अभितापः पीडा अत्र
सकलधातुचयपूर्वकः सकलशरीरशोषोऽपि
बोद्धव्यः । क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति
मानव इति संप्राप्तिः । एव षड् रूपे एकादश-
रूपे च बोद्धव्यम् । एतानि त्रीणि लक्षणानि
प्रायोभावित्वेन चरकगोक्तानि । सुश्रुतेन
यच्चाणि षट् लक्षणान्युक्तानि ।

‘भक्तदेवो ज्वरः काश आसः शोणितदर्शनम् ।
खरभेदश्च जायेत षड् रूपे राजयच्चाणि ॥ * ॥
उल्लङ्घनतया दोषाणां भेदादेकादश लक्षणा-
न्याह ।
‘खरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचश्चासपार्श्वयोः ।
ज्वरो दाहोऽतिशारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥
शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
कासः कण्ठस्य चोर्ध्वसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥’
अनिलादुल्लङ्घान् एव पित्तात् कफाच्च । यत
आह सुश्रुतः ।

‘एक एवमतः शोषः सन्निपातात्मको गदः ।
उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति च ॥’

यच्चा

असाध्ययच्चाणमाह ।

‘एकादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् ।
त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासादगमयैः ।
जत्वाच्छोषादितं जन्तुमिच्छेत् सुविशुल यशः ॥’
तत्र विशेषमाह ।

‘सर्वैरर्हैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसवलचये ।
युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यनोऽन्यथा ॥’
सर्वैर्लिङ्गैरेकादशभिः । अर्हैः षडभिः त्रिभि-
र्ज्वरकाससुधिरवमनैः । अतोऽन्यथा मांसं बले
सति सर्वरूपोऽपि प्रत्याख्याय चिकित्स्यः ।
‘महाशन क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।
शूनसुष्कोदरश्चैव यच्चाणं परिवर्जयेत् ॥’
महाशनं क्षीयमाणमित्येकमसाध्यलक्षणम् ।
अतीसारनिपीडितमिति द्वितीयम् । यत
उक्तम् ।

‘मलायसं बल पुसां शुक्रायत्तन्तु जीवनम् ।
तस्माद्यज्ञेन संरक्षेद्यच्चाणो मलरेतसो ॥’
शूनसुष्कोदरमिति तृतीयम् ॥ * ॥ अरिष्ट-
माह ।

‘शुक्रान्मम्रदेष्टारमृक्ष्णानिपीडितम् ।
लक्ष्णेण बहु मेहन्तं यच्चा हन्तीह मानवम् ॥’
मेहन्तं शुक्रं चरन्तम् । शुक्राक्षत्वादीनि
एकेकशोऽरिष्टलक्षणानि ॥ * ॥ अवधिमाह ।

‘परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।
सुभियग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥’
शोषपीडितो मानवश्चेत्तरुणो भवति । सुभि-
यग्भिरुपक्रान्तो भवति । तदा परं दिनसह-
स्रम् । द्वितीयदिनसहस्रं यदि जीवति तत्र
जीवनविकल्प इत्यर्थः । एतेन शोषपीडितो
मानवश्चेत्तरुणो भवति । सहेतौश्चिकित्स्यो
भवति । तदा प्रथमदिनसहस्रं जीवेदेव इत्युक्ता
चिकित्सामाह ।

‘ज्वरातुवन्वरहितं बलवन्तं क्रियासहम् ।
उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताभिमिश्रणं नरम् ॥’
आत्मवन्तं यत्नवन्तं धृतिमन्तं वा ॥ * ॥
अथ निदानविशेषैः शोषविशेषानाह ।

‘अवायशोकवार्द्धक्यथायामाध्वप्रशोषितान् ।
ब्रणोरक्षतसञ्ज्ञौ च शोषिणौ लक्षणौ, शृणु ॥’
ब्रणोरक्षतसञ्ज्ञौ शोषिणौ । ब्रणशोषो उर-
क्षतशोषो च ॥ * ॥ तत्र अवायशोषिणो
लक्षणमाह ।

‘अवायशोषो शुक्रस्य चयलिङ्गैरुपद्रुतः ।
पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥’
शुक्रस्य चयलिङ्गैः सुश्रुतोक्तेः । तानि यथा,
शुक्रचये मेद्वृषणयोर्वेदना अशक्तिर्मेथुने
चिरादा प्रसेकः प्रसेके चाल्पशुक्रदर्शनमिति ।
यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः प्रथमं शुक्र
क्षीयते पश्चात् शुक्रचयजनितवायुना मज्जा-
दयोऽपि धातवो यथापूर्वं क्षीयन्ते ॥ * ॥
शोकशोषिणो लक्षणमाह ।

‘प्रधानशीलः सस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।
विना शुक्रचयकृतेर्विकारैरुपलक्षितः ॥’

यच्चा

प्रधानशीलः यस्याभावेन शोको जनितस्त-
द्वानपरः । सस्ताङ्गः शिथिलाङ्गः । तादृशः
अवायशोषिसदृशः । तेन शुक्रादिमन्त्रधातुचय-
युक्तो भवति । परं शुक्रचयकृतेर्विकारैर्मेद्व-
वृषणवेदनादिभिर्वर्जितो भवति । आधिस-
भावात् ॥ * ॥ जराशोषिणो लक्षणमाह ।
‘जराशोषी क्षयो मन्दवीर्यबुद्धिवचेन्द्रियः ।
कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहृतस्वरः ॥
क्षीयति श्लेष्मणा क्षीनं गौरवारुचिपीडितः ।
संप्रसृतास्थनासाच्च शुष्करूक्षमलच्छविः ॥’
मन्दशब्दः स्वल्पार्थः । शुष्करूक्षमलच्छविः
शुष्करूक्षे मलच्छवी यस्य सः ॥ * ॥ अध्व
शोषिणो लक्षणमाह ।

‘अध्वप्रशोषी सस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः ।
प्रसृप्तमात्रावयवः शुष्ककोमलगलाननः ॥’
संभृष्टस्यैव परुषा छविर्यस्य सः । प्रसृप्तमात्रा-
वयवः प्रसृप्तः स्पर्शश्च । कोमं तिलकं पिपासा-
स्थानम् ॥ * ॥ आयामशोषिणो लक्षणमाह ।
‘आयामशोषी भ्रूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।
निङ्गैररक्षतकृतेः सयुक्तश्च नत विना ॥’
रभिरैव सस्ताङ्गत्वादिभिरध्वशोषिणो लक्षणै-
रेव । भ्रूयिष्ठ अत्यर्थम् ॥ * ॥ सनिदानं ब्रणशोष-
माह ।

‘रक्तचयावेदनाभिरुथैवाहारयन्तव्यात् ।
ब्रणितस्य भवेच्छोषो व्याप्योऽसाध्यश्च स स्मृतः ॥’
उरक्षतस्य निदानमाह ।
‘धनुषायास्यतोऽत्यर्थं भारसुद्वहतो गुरुम् ।
युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोक्षतः ॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्भं चान्यं निगृह्यत ।
शिलाकाष्ठाश्चनिर्वातान् क्षिपतो निघ्नतः
परान् ॥

अधीयागस्य चाल्पचैर्दूरं वा ब्रजतो द्रुतम् ।
महानदी वा तरतो ह्येक्षा सह धावतः ॥
सहस्रोत्पततो दूरं तूष्णं चातिप्रवृत्ततः ।
अथान्यैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमप्याहतस्य वा ॥
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षात्प्रममिताग्निः ।
विचते वक्षचि व्याधिर्वलवान् सन्तुदीर्यते ॥’
आयास्यतः आयास कुर्वतः । दम्भं वृषादिकम् ।
अन्यश्च गजोऽद्यादिकम् । शिला दीर्घपाषाणः ।
अश्वः प्रस्तरखण्डः । निर्वातोऽस्त्रविशेषः ।
व्याधिः उरक्षताख्याः ॥ * ॥ उरक्षतस्य लक्षण-
माह ।

‘उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यते च विभज्यते ।
शूलं भवति तन्पादं शृण्वत्यङ्गं प्रवेपते ॥
प्रपीड्यते ततः पार्श्वं शुष्यत्यङ्गं प्रकम्पते ।
क्रमादीर्यं बलं वर्णं रुचिरमिच्छ क्षीयते ॥
ज्वरो यथा मनोदेन्यं विद्धमेदोऽभिवधस्तथा ॥
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रधितो बहु ।
कासमानस्य चाभीक्ष्ण्यं कफः सादृक् प्रवर्तते ॥
स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः चयात् ।
अयत्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥’
विरुज्यते पीड्यते । भिद्यते विदार्यत इव ।

यच्चा

विभज्यते द्विधा क्रियत इव । स पुरुषः । चतः
उरः चतवान् । अथर्वं क्षीयते क्षीणो भवति ।
न केवलं सासकप्रशयादेव क्षीणो भवति ।
तथा शुक्रौजसोः क्षयात् । स्त्रातिसेवनादिना
शुक्रौजसोः क्षयादपि क्षीणो भवति ॥३॥ उरः-
चतस्य विशिष्टं लक्षणमाह ।
'उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ।
क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ।'
क्षते उरः क्षतवति । उरोरुक् शोणितच्छर्दिः
कासो वैशेषिकः विशेषतो भवत्येव । तस्मिन्ने-
वोर क्षतवति सासकप्रशुक्रौजसा क्षयात् क्षीणे
सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहश्च भवति ॥३॥
निदानविशेषेणोरः क्षतस्य लक्षणविशेषमाह ।
'ब्रणारोधात् क्षयाच्चैव कोष्ठात् प्रतिमलाक्षया ।
क्षतोरस्कस्यान्नपाके निःश्वसो वाति पूतिकः ॥'
क्षयात् धातुक्षयक्षेत्तोरतिथवायादितः कोष्ठात्
प्रतिमलात् कोष्ठात् प्रतिमलवातेन प्रतिमोम-
मलात् पूतिकः पूतिगन्धः ॥ ३ ॥ उरःक्षतस्य
साध्ययाप्यासाध्यलक्षणमाह ।
'अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो वलवतो नवः ।
परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गान्तु वर्जयेत् ॥३॥
अथ राजयक्ष्माचिकित्सा ।
'बलिनो बहुदोषस्य पञ्च कर्माणि कारयेत् ।
यक्ष्मिणः क्षीयदक्षस्य तत्कृतं स्याद्विषोपमम् ॥
मलायत्त बल पुसां शुक्रायत्तान्तु जीवनम् ।
तस्माद्यज्ञेन संरक्षेत् यक्ष्मिणो मलरतसौ ॥
शालियष्टिकगोधूमयवसुजादयो हिताः ।
मद्यानि जाङ्गलाः पक्षिण्यः शस्त्रा विशो-
षिणः ॥
सपिप्पलीकं सयवं सकुलस्य सनागरम् ।
दाडिमामलकोपेतं क्षिग्धमानं रस पिवेत् ॥
तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥
द्रव्यतो दिगुणं मास सर्वतोऽष्टगुणं जलम् ।
प्रादस्य सस्कृतचान्ये षडङ्गो यम उच्यते ॥'
तद्यथा । यवपल १ कुलस्यपल १ क्वागमांस-
पल ४ जलपल ४० शेषपल १२ ततः पलमिते
वृत्ते सस्करणीयम् । तत्र कर्षमिते सैन्धव देय
सौरभार्थं द्विगु च देयम् । पिप्पली नागरश्च
एकक् माषमितं कल्कीकृत्य देयम् । दाडि-
मामलकाभ्यामम्बलं साध्यम् । षडङ्गयुषः ॥३॥
'ककुभलक् नागवला वानरीवीजं विचूर्णितं
पयसा ।
पक्क मधुघृतयुक्तं सचितं यच्चादिकासहरम् ॥
क्वागमांसं पयश्कागं क्वाग सर्पिश्च नागरम् ।
क्वागोपसेवा शयन क्वागमथ्ये तु यच्चाशुत् ॥
मधुताप्यविहङ्गाभं जतुलीघृताभयाः ।
जन्ति यच्चाणमत्युग्रं सेवमाना हिताग्निः ॥'
ताप्य सुवर्णमाक्षीकम् ।
'शर्करामधुसंयुक्तं नवनैतं लिहन् क्षयी ।
क्षीराशी लभते पुष्टिमतुल्ये चान्यमाक्षिके ॥
सितोपलातुगाक्षीरोपिप्पलीबहुलावचः ।
अन्यादूर्ध्वं दिगुणितासूयिता मधुसर्पिषा ॥

यच्चा

लेहयेद्राजरोगार्तं कासश्वासक्षयातुरम् ।
पार्श्वशूलनमृत्पाणिं सुप्रलिङ्गं रुचिच्युतम् ।
हस्तपादाङ्गदाहे च ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वे ॥'
सितोपला मिथी । बहुला सृष्मला । इति
सितोपलादिरवलेहः ॥३॥
'जातीफल विहङ्गानि चित्रकं तगरं तिळा ।
तालीशं चन्दनं शुण्ठी लवङ्गसुपकुक्षिका ॥
कर्पूरश्चाभया धात्री मरीच पिप्पली तुगा ।
एषामक्षसमा भागाश्चातुर्जातकसंयुताः ।
पलानि सप्त भङ्गायाः सिता सर्वसमा मता ॥
चूर्णमेतत् क्षयं कास श्वासश्च ग्रहणीगदम् ।
अरोचकं प्रतिश्याय तथा चानलमन्दताम् ।
एतान् रोगान् निहन्त्येव वृक्षमिन्द्राश्रनिर्यथा ॥
बालरोगाधिकारोक्तं तैलं लाक्षादि योजयेत् ।
अभ्यङ्गे यक्ष्मिणो नित्यं वृद्धवेद्योपदेशतः ॥'
इति जातीफलाद्यचूर्णम् ॥ ३ ॥
'वासकस्य रसप्रस्यं माणिकासितशर्करा ।
पिप्पली द्विपल तावत् सर्पिषश्च शनैः पचेत् ॥
तस्मिन् लेहत्वमायाते शीते चौरपलायकम् ।
दत्त्वावतारयेद्देवो लीले लेहोऽयमुत्तमः ॥
निहन्ति राजयक्ष्माण कासं श्वासश्च दाहणम् ।
पार्श्वशूलश्च हृच्छूलं रक्तपित्तं ज्वरन्तथा ॥'
इति वासावलेहः ॥ ३ ॥
अथ यवायादिहेतुकशोषचिकित्सा । तत्र
यवायशोषचिकित्सा ।
'यवायशोषिणं क्षीररसमांसाज्यभोजनैः ।
सुकुलेर्मधुरैर्हृद्यैर्जीवनीयेरुपाचरेत् ॥'
रसो मांसरसः सुकुलेर्हितैः ॥३॥ शोकशोष-
चिकित्सा ।
'हृष्याश्वसनैः क्षीरैः स्निग्धैर्मधुरशीतलैः ।
दोषनेर्लघुभिश्चाग्ने शोकशोषसुपाचरेत् ॥३॥
यायामशोषचिकित्सा ।
'यायामशोषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमे ।
उपाचरेज्जीवनीयेर्विधिना श्लेष्मिकेण तु ॥३॥
अध्वशोषचिकित्सा ।
'आस्यासुखैर्दिवास्त्रे शीतेर्मधुरदृष्टैः ।
अन्नमांसरसाहारैरध्वशोषसुपाचरेत् ॥३॥
ब्रणशोषचिकित्सा ।
'ब्रणशोषं जयेत् स्निग्धैर्दीपनैः स्वादुशीतलैः ।
इषदन्तैरनन्तैर्वा यवमांसरसादिभिः ॥३॥
अथोरःक्षतचिकित्सा ।
'वलाश्वगन्वा श्रीपर्णी बहुपुत्री पुनर्नवा ।
पयसा नित्यमभ्यस्ताः श्रमयन्ति क्षतक्षयम् ॥'
श्रीपर्णी गम्भारी । बहुपुत्री शतावरैः । इति
वलादिचूर्णम् ॥३॥
'एला पत्रत्वचो दाक्षा पिप्पल्यहृषपल एचक् ।
सितामधुकखर्जूररन्ध्रीकाश्च पलोमिताः ॥
सचूर्ण्य मधुना युक्ता वटिका संप्रकल्पयेत् ।
अक्षमात्रा ततश्चैव मक्षयेच्च दिने दिने ॥
क्षतक्षय ज्वरं कासं श्वासं हिक्कां वमिं
अमम् ।
मूर्च्छा मट्टवर्षा शोषं पार्श्वशूलमरोचकम् ॥

यच्चा

प्रीहानमामवातश्च रक्तपित्तं खरक्षयम् ।
एलादिगुटिका हन्ति वृथा सन्तर्पणी परा ॥
दाक्षायाः प्रस्थमेकान्तु मधूकस्य पलायकम् ।
पचेत्तोयायुक्ते शुद्धे पादशेषेण तेन तु ॥
गलिके मधुकदाक्षे पिष्टे कृष्णापलद्वयम् ।
प्रदाय सर्पिषः प्रस्थं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ॥
सिद्धे शीते पलाययौ शर्करायाः प्रदापयेत् ।
एतद्राक्ष्याघृतं सिद्धं क्षतक्षीणे सुखावहम् ॥
वातपित्तज्वरश्वासविस्फोटकहनीमकान् ।
प्रदरं रक्तपित्तश्च हृन्त्यान्नासवलप्रदम् ॥'
इति दाक्षादिघृतम् ॥३॥
'क्षीरे धात्रोविदारीक्ष्वरीणाश्च तथा रसे ।
पचेन समे घृतप्रस्थ मधुरैः कर्षसम्मितैः ॥
दाक्षाद्विचन्दनीशीरशर्करोत्पलपञ्चके ।
मधूककुसुमानन्ताकाशमरीछणसंयुक्ते ॥
प्रस्थाह्वं मधुनः शीते शर्कराहृतुलान्तथा ।
पलाह्वकांश्च सचूर्ण्य त्वगेलापत्रकेशरान् ॥
विनीय तत्र सलिलान्मात्रां नित्यं सुयन्तित ।
अमृतप्राशमितीतदश्विभ्या परिकीर्तितम् ॥
क्षीरमासाग्निना हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयम् ।
हृन्त्यारुचिश्वासकासच्छर्दिस्त्वक्कां प्रमर्दनम् ।
मूत्रहृच्छ्वररसश्च वला क्षीरतिवर्धनम् ॥'
इति अमृतप्राशावलेहः ॥३॥
'यद्यच्च तर्पणं शीतमविदाहं हितं लघु ।
अन्नपानं निषेधन्तु क्षतक्षीणे सुखार्थिभिः ॥
शोक स्थिरं क्रोधमस्यताश्च
त्यजेद्दुदारां विषयान् भजेच्च ।
तथा द्विजातीर्हृदिशान् गुरुश्च
वाचश्च पुण्याः शृङ्गुयाद्विभेभ्यः ॥३॥
अथ राजयक्ष्मिण रसाः । अमृतेश्वरो रसो
राजयक्ष्मिण रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
'रसभस्मान्तासत्त्व लौहं मधुघृतान्वितम् ।
अमृतेश्वरनामाय षड्भुजो राजयक्ष्मजित ॥'
इति अमृतेश्वरो रसः ॥
रसभस्म, भारितो रसः । अमृतासत्त्वं गुडूक्षी-
सत्त्वम् । लौहं भारितम् ॥ ३ ॥
'वयोऽंशा भारितात् सूतादेकोऽंशो हेम-
भस्मतः ।
एकोऽंशो मृततान्त्रस्य शिला गन्धश्च तालकम् ।
प्रत्येकं भागयुग्मं स्यादेतत् सर्वं विचूर्णयेत् ॥
वराटीः पूरयेत्तेन क्वागीक्षीरेण टङ्कणम् ।
पिष्ट्वा तेन सुखं रक्षा मृदाच्छे ताश्च पूरयेत् ॥
ततो गणपुटे पक्वा चूर्णयेत् स्वाङ्गशीतलम् ।
रसो राजयक्ष्माङ्कोऽयं चतुर्गुणः क्षयापहः ॥
मरिचैरुनविश्रुता कणाभिर्दशभिस्तथा ।
मधुना सर्पिषा चापि दद्यादेत रसं भिषक् ॥
अनेन नश्यति क्षिप्रं वातश्लेष्मभवक्षयः ॥
इति राजयक्ष्माङ्को रसो राजयक्ष्मिण रसेन्द्र-
चिन्तामणौ ॥३॥
'शुद्धस्वतं द्विधा गन्धं कुर्यात् खलीनं कञ्जलीम् ।
तयोः समं तीक्ष्णचूर्णं मर्दयेत् कन्यकाद्रवेः ॥
त्रियाममातपे गोशं ताम्रपात्रे विधारयेत् ।

यक्षा

आच्छादोरुपत्रेण स्यादुष्णं यामयुग्मतः ॥
धान्यराशौ न्यसेन पश्चादहोरात्रात्तदुद्धरेत् ।
संचर्य गालयेद्वस्त्रं सत्वं वारितरं भवेत् ॥
त्रिकटुत्रिफलेनाभिर्वातीफलसवङ्गकैः ।
नवभागोष्मितैरेतैः सम एव रसो भवेत् ॥
निष्कद्वयमितं नित्यं मधुना सह लेहयेत् ।
अयमग्निरसो नाम्ना कासक्षयहरः परः ॥
इति अग्निरसः शार्ङ्गधरे ॥

इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे द्वितीयभागे
राजयन्त्राधिकारः ॥ * ॥ (अथास्य पौराणिकं
विवरणं यथा,—
“द्वौकसा कथयतामृषिभिर्वै श्रुता कथा ।
कामयसनसंयुक्ता पौराणी शशिनं प्रति ॥
रोहिण्यामतिस्तस्य शरीरं नानुरजतः ।
आनगामात्पतामिन्दोर्दहः स्नेहपरिचयान् ॥
दुहिदृश्यामसम्भोगाच्छाणाश्च प्रजापतेः ।
क्रोधो निम्बाधरूपेण मूर्ध्निमान्निहतो सुखात् ॥
प्रजापतेर्हि दुहिदृश्याविश्रुतिमंशुमान् ।
भार्याय प्रतिजग्राह न च सर्वास्ववर्त्तत ॥
गुरुणा तमवध्यातं भार्यास्वसमवर्त्तनम् ।
रजोऽन्धमवलं दीनं यन्मा शशिनमाविशत् ॥
सोऽभिभूतोऽतिगुरुणा गुरुक्रोधेन निष्प्रभः ।
देवदेवमिहसहितो जगाम शरणं गुरुम् ॥
अथ चन्द्रमसः शुद्धा मतिं बुद्धा प्रजापतिः ।
प्रसाद कृतवान् सोमस्ततोऽश्विभ्यां चिकित्-
सितः ॥

स विमुक्तग्रहश्चन्द्रो विरराज विशेषतः ।
तेजसा वर्द्धितोऽश्विभ्या शुद्ध सत्त्वमवाप च ॥
क्रोधो यन्मा ज्वरो रोग एकोऽर्थो दुःखसंज्ञितः ।
यस्मात् स राज्ञः प्रागासीद्वाजयन्मा ततो
मतः ॥

स यन्मा दुःखतोऽश्विभ्यां मानुषं लोकमागतः ।
लब्ध्वा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवान् ॥
अयथावलमारम्भ वेगसन्धारणं क्षयम् ।
यन्मथः कारणं विद्यात् चतुर्थं विषमाशनम् ॥”
अस्य विशेषहेतुर्यथा,—

“युद्धाध्ययनभाराद्धलङ्घनप्रवनादिभिः ।
पतनैरभिघातैर्वा साहसैर्वा तथापरैः ॥
अयथावलमारम्भेनोत्तोरसि विक्षते ।
वायुः प्रकुपितो दोषाबुदीर्योर्भौ विधावति ॥”
तथास्य लक्षणादिकं यथा,—

“स शिरःस्थः शिरःशूल करोति गलमाश्रितः ।
कण्ठोद्धंसश्च कासश्च खरमेदमरोचकम् ॥
पार्श्वशूलश्च पार्श्वस्थो वक्षोभेदं गुदे स्थितः ।
जम्भा ज्वरश्च सन्निध्य उरःस्थश्चोरसो रजम् ॥
क्षणाच्चोरसो रक्त कासमानः कफाशुगम् ।
ज्वरेश्वरसो हृच्छुर शूली निरस्यति ॥
इति साहसिकं यन्मा रूपैरेतैः प्रपद्यते ।
एकादशभिरात्मनो भजेत्तस्मान्न साहसम् ॥
श्रीमत्त्वाद्वा वृत्तिवाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् ।
वातसूत्रपुरीषाणां नियन्त्राति यदा नरः ॥
तदा वेगप्रतीघातात् कफपित्ते समीरयन् ।

यजतिः

ऊर्ध्वं तिर्गमधः कुर्यादिकारान् कुपितोऽनिलः ॥
प्रतिश्रयायश्च कासश्च खरमेदमरोचकम् ।
पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरमंसावमर्दनम् ॥
अङ्गिमर्दं सुहृच्छर्द्धिर्वक्षोभेदं त्रिलक्षणम् ।
रूपागणिकादशैतानि यक्षा यैरुच्यते महान् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
“काश्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमभ-
कम् ।

विदमं शतवैक्रान्तं तारं ताम्रश्च वङ्गकम् ॥
कस्तूरिका लवङ्गश्च जातिकोयेलवालुका ।
प्रत्येकं विन्दमात्रं सत्त्वं मर्दय प्रयत्नतः ।
कन्यानीरेण संमर्दय केशराजरसेन च ।
अजाक्षीरेण संभार्य प्रत्येकं दिवसत्रयम् ॥
चतुर्गुणाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्विषक् ।
अनुपानं प्रदातव्यं यथाहोपानुसारतः ॥
नानारोगप्रशमनं सर्वोपद्रवसमुत्थनम् ।
क्षयं हन्ति तथा कासं यन्मागं श्वासमेव च ॥
प्रमेहान् विप्रतिक्षेव दोषत्रयसमुत्थितान् ।
सर्वान् रोगान् निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं
यथा ॥”

इति वृहत्काशनाभवटी ॥

“शिलाजतुमभूयोपनाप्यलौहरजांसि च ।
क्षीरेणालोडितस्यासु यन्मा सयमवाप्नुयान् ॥”
इति शिलाजत्वादिर्लौहम् ॥ * ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे राजयन्त्राधि-
कारे ॥ * ॥)

यच्छन्, [न] त्रि, दानकर्त्ता । उपरमकर्त्ता ।
दानधातोर्धर्मधानांश्च श्रुतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
यज, ये ञ औ देवाच्चादानसङ्गकृतौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-अनिट् ।)
सङ्गस्य कृतिः सङ्गकृतिः । ये, इत्यात् । ञ,
यजति यजते विष्णुं सुधीः पूजयतीत्यर्थः ।
पशुना रुद्रं यजते पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।
यजति सन्त सन् सता सह सङ्गं करोतीत्यर्थः ।
औ, यष्टा । इति दुर्गाहसः ॥

यजतः, पु, (यजतीति । यज् + “अमृदृशियजि-
पर्विपच्यमितमिनमिहयिभ्योऽतच् ।” उणा०
३।१२०। इति अतच् ।) ऋत्विक् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (ऋषिविशेषः । स तु ऋग्वेदस्य ५
म० ६७।६८ । सूक्तयोः ऋषिः ॥ त्रि, यष्टयः ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १८१ । ३ ।

“अहंपूर्वो यजतो धिष्ण्या यः ॥”

“यजतो यष्टयः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
तथा च तत्रैव । ७ । ५ । ८ ।

“यथा विद्वो अरं करद्विभ्यो यजतेभ्यः ।”

“यजतेभ्यः सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्यः ।”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥

यजतिः, पु, (यज् + बाहुलकात् अतिः ।) यागः ।
यथा,—

“यजतिषु येयजामहं कुर्यान्नामुयाजेषु ।”

इति मलमासतत्त्वधृता श्रुतिः ॥

यजिः

यजत्रः, पु, (यजतीति । यज् + “अमिनक्षियजि-
वधिपतिभ्योऽतच् ।” उणा० ३ । १०५ । इति
अतच् ।) अग्निहोत्री । इत्यादिकोषः ॥
(यजनशीले, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७।५२।१६।

“पिता च तन्नो महान् यजत्रो

विश्वेदेवाः समनसो जुषन्त ॥”

“यजत्रः यजनशीलः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

यजन्, [त] पु, यागकर्त्ता । यजधातोः श्रुतप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

यजनं, क्ली, (इज्यते इति । यज् + ल्युट् ।) यागः ।
(यथा, महाभारते । ७ । ५३ । ४७ ।

“यस्य सन्नामरगणा दृष्टसतिपुरोगमाः ।

देवा विश्वेष्टनः सर्वे यजनान्ते समासते ॥”)

तत्तु ब्राह्मणस्य घट्कर्मान्तर्गतकर्मविशेषः ।
यथा, मानवे १ अध्याये ।

“अध्यापनं अध्ययनं यजनं याजनं यथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयन् ॥”

अस्य लक्षणं यथा । पशुक्षीराण्यपुरोडास-
सोमौषधिचरुप्रभृतिभिर्विभिः खदिरपलाशा-
श्वत्थव्यग्रोघोडुस्वरप्रभृतिभिः समिद्धिः सुकुसुवो-
दूखलसुषणकुटारखनित्रयूपदारुदर्भचर्मग्राव-
पवित्रभाजनादिभिर्द्रव्योपकरणैरुक्ताहोत्रध्वज्य-
ब्रह्मादिभिर्हविर्गृभिः काम्यनेमितिकानां
पश्चादिपूर्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां समापनं
यजनम् । इति आहविवेकधृतदेवलवचनम् ॥

(इज्यतेऽनेति । यज् + अधिकरणे ल्युट् । यज-
स्थानम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ४ । ६ ।
“ऋद्वार्यः काश्चनदर्भचर्मभि-
निहृष्टभाण्ड यजनं समाविशत् ॥”
“यजनं यज्ञस्थानम् ।” इति तद्दीक्षायां श्रीधर-
स्वामी ॥)

यजन्तः, पु, यागकर्त्ता । यजधातोर्भक्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
यजमानः, पु, (यजतीति । यज् + शानच् ।) अध्वरे
आदेष्टा । तत्पर्यायः । व्रती २ यष्टा ३ । इत्य-
मरः । २।७।८० (यथा, श्रीमद्भागवते । ३।१६।८ ।
“नाह तथास्मि यजमानहविर्विताने
स्रोतदृष्टसद्भुतमदन् हुतमुदसुखेन ॥”)
“ब्रह्मादित्रयं यजमाने । अध्वरे यागविषये मम
इष्टसम्पादनाय यथार्थं कर्म्म कुरु इति ऋत्वि-
जामादेशको यागस्वामी ब्रह्मादिशब्दत्रयवाच्य
इत्यर्थः । व्रतमेणाजिनादिधारणं विद्यतेऽस्य
व्रती इन् । यजते इति त्वनि यष्टा । शाने
यजमानः । स व्रती सोमपानवति अध्वरे यज-
मानः सन् दौक्षित उच्यते अन्यत्राप्युपचारात् ।
दौक्ष मोक्षेऽप्योपनयनव्रतादेशेषु क्तः दौक्षा-
शब्दादितो वा ।” इति भरतः ॥

यजाकः, त्रि, (यजतीति । यज् दाने + आकन् ।)
दानकर्त्ता । इत्यादिकोषः ॥

यजिः, पु, (यजतीति । यज् + “सर्वधातुभ्य इन् ।”
उणा० ४।११७। इति इन् ।) यष्टा । इत्यादि-
कोषः ॥

यजुः

यजुः, [सु] स्त्री, (इष्यतेनेनेति । यज् + “अर्चि-
पृवपियजीति ।” उणा० २ । ११८ । इति
उचिः ।) वेदविशेषः । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥
“इष्यतेनेनेति यजुः । यजे औ देवाश्चादानसङ्ग-
कृतौ । त्रासुसिस् इति उस् ।” इति भरतः ॥ ३ ॥
अपि च । यजुराह जैमिनिः । श्रेषे वा यजुः-
शब्दः । श्रेषे ऋक्सामभिन्ने मन्त्रजाते ततश्च
यन्मन्त्रजातं प्रक्षिप्य पठितं गानादिविच्छेद-
रहितं तत् यजुरिति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरका
नाम द्वादश भेदा भवन्ति । चरकाः १ आङ्ग-
रकाः २ कठाः ३ प्राच्यकठाः ४ कपिष्ठकठाः ५
औपमन्याः ६ आष्टाकठाः ७ चाराय-
णीयाः ८ वारायणीयाः ९ वार्त्तान्तवेयाः १०
श्वेताश्वतराः ११ मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र
मैत्रायणीया नाम सप्त भेदा भवन्ति ।
मानवाः १ दुन्दुभाः २ चैकेयाः ३ वाराहाः ४
हारिद्रवेयाः ५ श्यामाः ६ श्यामायनीया-
श्चेति ७ । तेषामध्ययनमष्टौ शतम् । यजुः-
सहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति । तान्येव
द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति । तान्येव त्रिगु-
णान्यधीत्य क्रमपारो भवति । षडङ्गान्यधीत्य
षडङ्गविद्भवति । शिष्टा कक्ष्यो आकरण निरुक्त
छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि । तत्र प्राथोदीष्टा
नैर्ऋत्या निरऋत्या । तत्र वाजसनेया नाम सप्त-
दश भेदा भवन्ति । जावालाः १ औधेयाः २
काण्वाः ३ माध्यन्दिनाः ४ शापीयाः ५
तापायनीयाः ६ कापालाः ७ पौण्ड्रवत्साः ८
आवटिकाः ९ ग्रामावटिकाः १० पारा-
शर्याः ११ वैधेयाः १२ वैनेयाः १३ औधेया १४
गालवाः १५ वैजवाः १६ कात्यायनीया-
श्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं छन्दो भागा धर्म्मो
मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि भवन्ति ।
उपज्योतिषम् १ साङ्गलक्षणम् २ प्रतिज्ञा ३
अनुवाक्यम् ४ परिसख्या ५ चरणशृङ्गम् ६
आहकल्पः ७ प्रवराध्यायश्च ८ शास्त्रम् ९
क्रतुः १० सख्या ११ अनुगमः १२ यज्ञम् १३
पाश्वान १४ होत्रकम् १५ पशवः १५ उक्-
थानि १७ कूर्मलक्षणम् १८ । इत्यष्टादशपरि-
शिष्टानि ।
“हे सहस्रे श्रुते न्युने मन्त्रे वाजसनेयके ।
इत्युक्तं परिसख्यातमेतत् सकल सशुक्रियम् ॥
ग्रन्थांश्च परिसख्यातं ब्राह्मणश्च चतुर्गणम् ।
आदावारभ्य वेदान्तं ब्रह्मयाजुतिपूर्वकम् ।
वेदमध्याय एतेषा होमान्ते तु समारभेत् ॥”
तत्र तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्ति ।
औख्या खाण्डिकेयाश्चेति । तत्र खाण्डिकेया
नाम पञ्च भेदा भवन्ति । आपस्तम्बी १ वौधा-
यनी २ सत्याषाढी ३ हिरण्यकेशी ४ औधेया-
श्चेति ५ । तत्र कठानान्तर्गमनविशेषः । चतु-
स्त्वारिशतुपग्रन्थान् ।
“मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुण यत्र पठ्यते ।

यज्ञः

यजुर्वेदः स विज्ञेयोऽन्ये शाखान्तराः स्मृताः ॥”
यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः । यजुर्वेदस्य भार-
द्वाजगोत्रम् । रुद्रदेवत्वम् । त्रैष्टुभ छन्दः । यजु-
र्वेदः ऋगः । दीर्घः । कपाली । ताम्रवर्णः ।
काश्चननयनः । आदित्यवर्णः, वर्णेन । पञ्चारत्नि-
मात्रः । अस्य ध्यानम् ।

“वन्दे रौद्रं त्रैष्टुभं ताम्रवर्णं

भारद्वाजं रुक्मनेत्रं कशाङ्गम् ।

यजुर्वेदं दीर्घमादित्यवर्णं

कार्पासीनं पञ्च चारत्निमात्रम् ॥”

य इदं देवतं रूपं गोत्रं प्रमाणं छन्दो वर्णं
वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते ।
जन्मजन्मनि वेदपारो भवति । जन्मजन्मनि
वेदधारी भवति । अत्रतो व्रती भवति ।
अप्रयतः प्रयतो भवति । अग्रजपारी ब्रह्म-
चारी भवति । जातिस्मरो जायते । इति
चरणशृङ्गम् ॥ (ऋक्सामभिन्नो मन्त्रविशेषः ।
इति केचित् ॥)

यजुर्वेदः, पु, (यजुरेव वेदः । यजुषा वेद इति
वा ।) वेदविशेषः । तस्याधिपतिर्यथा,—

“ऋग्वेदाधिपतिर्जैवः सामवेदाधिपः कुजः ।

यजुर्वेदाधिपः शुक्रः शशिर्ज्योत्यस्वेदराट् ॥”

इति ज्योतिषम् ॥

अस्य वक्ता वैशम्पायनः । स तु आदावेक
एवासीत् । यथा,—

“ऋग्वेदश्चावक पैलं जग्राह स महासुनि ।

यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥

जैमिनि सामवेदस्य आवक सोऽन्वपद्यत ।

तथेवायस्वेदस्य सुमन्तुष्टयसत्तमम् ॥

एक आसीद्यजुर्वेदस्तत्तुर्धा यकल्पयत् ।

चातुर्धौत्रमभूद्यस्मिन्नेन यज्ञमथाकरोत् ॥

अध्वर्यव यजुर्भिः स्यादङ्गभिर्होत्रं द्विजोत्तमा ।

उद्गात्र सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वचाप्यध्वभिः ॥

ततः स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं कृतावान् प्रभुः ।

यजुषि च यजुर्वेदं सामवेदश्च सामभिः ॥

एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।

शाखानां श्रुतेनाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ॥

सामवेदं सहस्रेण शाखानां च विभेदतः ।

अथञ्चायमथो वेद विभेद नवकेन तु ॥”

इति कौर्मि ४८ अध्यायः ॥

यज्ञः, पु इष्यते हविर्दीयतेऽत्र । (इष्यन्ते देवता
अत्र इति वा । यज् + “यजयाचयतविच्छप्रच्छ-
रचो नङ् ।” ३।३।६० । इति नङ् ।) योग ।
तत्पर्यायः । सवः २ अध्वरः ३ वागः ४ सप्त-
तनुः ५ मखः ६ क्रतुः ७ । इत्यमरः १०।७।१५ ॥
इष्टिः ८ इष्टम् ९ वितानम् १० मनुः ११ आहव
१२ सवनम् १३ हव १४ अभिषव १५ होम
१६ हवनम् १७ महः १८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स त्रिविधः । सात्त्विको राजसिकस्त्वाम-
सिकश्च । सात्त्विकयज्ञो यथा —
“अफलाकाङ्क्षिर्भयं विधिदृष्टो य इष्यते ।
यष्टयमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥”

यज्ञः

राजसिकयज्ञो यथा,—

“अभिसन्धाय तु फल दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इष्यते भरतश्रेष्ठ । त यज्ञं विद्धि राजसम् ॥”

तामसिकयज्ञो यथा,—

“विधिहोनमस्त्वान्न मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
अह्नाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥ ३ ॥

स च नानाविधः । यथा,—

“द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः प्रंसितव्रताः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् ४ अध्यायः ॥ ३ ॥

पञ्च यज्ञा यथा,—

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञं पितृयज्ञस्तु तपश्चम् ।

होमो देवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥ ३ ॥

(तथाच मनुः । ४ । २१ - २२ ।

“ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञश्च सर्वदा ।

नृयज्ञं पितृयज्ञश्च यथाशक्ति न ह्यपयेत् ॥

एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।

अनीहमानाः सततमिन्द्रियेभ्यश्च लुङ्गति ॥”

अपरपञ्चयज्ञा उक्ता यथा, शिवपुराणे वायु
संहितायामुत्तरभागे । १८ । ८६—१०६ ।

“कर्मयज्ञस्तपोयज्ञो जपयज्ञस्तदुत्तरः ।

ध्यानयज्ञो ज्ञानयज्ञः पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिता ॥

कर्मयज्ञरताः केचित्तपोयज्ञरताः परे ।

अपयज्ञरताश्चान्ये ध्यानयज्ञरतास्तथा ॥

ज्ञानयज्ञरताश्चान्ये विशिष्टाश्चोत्तरोत्तरम् ।

कर्मयज्ञो द्विधा प्रोक्तः कामाकामविभेदतः ॥

कामान् कामी ततो मुक्ता कामासक्तः पुनर्भवेत् ॥

अकामो रुद्रभवने भोगान् मुक्ता ततश्चतः ॥

तपोयज्ञरतो भूत्वा जायते नात्र सशयः ।

तपस्वी च पुनस्तस्मिन् भोगान् मुक्ता ततश्चतः ॥

अपध्यानरतो भूत्वा जायते सुवि मानवः ।

जपध्यानरतो मर्त्यस्तदैश्वर्यवशादिह ॥

ज्ञानं लब्ध्वा चिरादेव शिवसायुष्यमाप्नुयात् ।

तस्मात्सुक्तो शिवाज्ञप्तः कर्मयज्ञोऽपि देहिनाम्

अकामः कामसंयुक्तो बन्धायैव भविष्यति ।

तस्मात् पञ्चसु यज्ञेषु ध्यानज्ञानपरो भवेत् ॥

ध्यानं ज्ञानञ्च यस्यास्ति तीर्थस्तेन भवार्णवः ।

हिंसादिदोषनिर्मुक्तो विशुद्धश्चित्तसाधनः ॥

ध्यानयज्ञं परस्मिन्सादपवगफलप्रदः ।

यदि कर्मकरा यद्विज्ञातोऽपि फलभागिनः ॥

दृष्टा नरेन्द्रभवनं तद्वदत्रापि कर्मिणः ।

ध्यानिना हि वपुः सुखं भवेत् प्रत्यक्षमैश्वरम् ॥

तथैव कर्मिणां स्थूल सूक्ष्माद्यादेः प्रकल्पितम् ।

ध्यानयज्ञरतास्तस्माद्देवान् पाषाणस्तन्मयान् ॥

नात्यन्तं प्रतिपदन्ते शिवयाथात्म्यवेदनात् ।

आत्मस्य यः शिवन्त्यक्ता बहिरभ्यर्चयेन्नरः ॥

हस्तस्य फलसुतुष्टयं लिङ्गेन कूर्परमात्मनः ।

ज्ञानान् ध्यानं भवेत् ध्यानाज्ञानं भूयः प्रवर्तते ॥

तदुभाभ्यां भवेत्सत्सिद्धिस्तान् ध्यानरतो भवेत् ।

द्वादशान्तो तर्था मूर्ध्नि ललाटे भुवमान्तरे ॥

यज्ञः

नासाग्ने वा तथास्ये वा कन्वरे हृदये तथा ।
नाभौ वा शाश्वतस्थाने अह्वाविह्वेन चेतसा ॥
वह्निर्वागोपचारेण देव देवीषु पूजयेत् ।
अथवा पूजयेन्नित्यं लिङ्गे वा कृतक्रेपि वा ॥
वह्नौ वा स्थण्डिले वाथ भक्त्या वित्तानुसारतः ॥
अथवान्तर्हृद्विष्वेव पूजयेत् परमेश्वरम् ।
अन्तर्यामिनः पूजां वह्निः कुर्वीत वा न वा ॥')
अस्योत्पत्तिर्यथा,—

ऋषय ऊचुः ।

“कथं यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
त्रेतात्वमगमन् पुत्रा वराहस्य कथं त्रयः ।
तन्नोऽद्य श्रोष्यमाणानां कथयस्व महामते ॥

श्रीमाकण्डेय उवाच ।

शृणुष्वं द्विजशार्दूल त्वा यत् पृष्टोऽहं महाकुतम् ।
यज्ञेषु देवास्तिष्ठन्ति यज्ञे सर्वे प्रतिष्ठितम् ॥
यज्ञेन ध्रियते पृथ्वी यज्ञस्तारयति प्रजाः ।
अग्नेन भूता जीवन्ति पर्जन्यादन्नसम्भवः ॥
पर्जन्यो जायते यज्ञात् सर्वं यज्ञमयं ततः ।
स यज्ञोऽभूद्वराहस्य कायात् शम्भुविदारितात् ॥
यथाह कथये तदः शृणुष्वन्तर्हृद्विना द्विजाः ।
विदारिते वराहस्य काये भर्गेण तत्तृचणात् ॥
ब्रह्मविष्णुशिवा देवाः सर्वेऽहं प्रमथ सह ।
नित्युर्जलात् समुद्धृत्य तच्छरीरं नभः प्रति ॥
तद्विभेजुः शरीरान्ते विष्णोश्चक्रेण खण्डशः ।
तस्याङ्गसन्ध्यो यज्ञा जातास्ते वै पृथक् पृथक् ॥
यस्मादयस्माच्च ये यज्ञास्तत् शृणुष्वन्तु महर्षयः ।
भूनासासन्धिना जातो ज्योतिर्मोमो महाध्वरः ॥
हनुश्रवणसन्ध्योस्तु वह्निर्होमो यजायत ।
चक्षुर्भुवोः सन्धिना तु ब्राह्मण्योमो यजायत ॥
राज पौनर्भवोमस्तस्य पोत्रोऽष्टसन्धिना ।
पृष्ठोमष्टहोमो जिह्वाभ्रलादजायत ॥
अतिराजं सवेराजमधोजिह्वान्तरादभूत् ॥
अध्यापन ब्रह्मयज्ञं पित्र्ययज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
ज्ञान तर्पणपर्यन्तं नित्ययज्ञाच्च सत्त्वशः ।
कण्ठसन्धेः समुत्पन्ना जिह्वातो विधयस्तथा ॥
वाजिमेधो महामेधो नरमेधस्तथैव च ।
प्राणिहिसाकरा येऽन्ये ते जाताः पादसन्धितः ॥
राजसूयोऽथ कारीयो वाजपेयस्तथैव च ॥
पृष्ठसन्धौ समुत्पन्ना ग्रहयज्ञास्तथैव च ॥
प्रतिष्ठोत्सर्गयज्ञाच्च दानश्राद्धाद्यस्तथा ।
हृत्सन्धितः समुत्पन्ना सावित्रीयज्ञ एव च ॥
सर्वेषां साधका यज्ञाः प्रायश्चित्तकरास्तथैव ।
ते मेऽसन्धिनो जाता यज्ञास्तस्य महामनः ॥
रक्षःसर्वं सर्पसर्वं सर्वश्चेवाभिचारिकम् ।
गोमेधो वृक्षनापश्च खुरेभ्यो ह्यभवन्निमे ॥
मायेष्टिः परमेष्टिश्च गोप्यतिर्भोगसम्भव ।
लाङ्गलसन्धौ सजाता अग्निर्होमस्तदेव च ॥
नेमिस्तिकाश्च ये यज्ञाः संक्रान्त्यादौ प्रकी-
र्तिताः ।
लाङ्गलसन्धौ ने जातास्तथा हृदादशवापिकम् ॥
ताथप्रयोगसामौजयलुःसङ्घर्षस्तथा ।

यज्ञः

आर्कमाथर्वणश्चैव नाभिसन्धेः समुद्भवाः ॥
ऋचोत्कर्षः क्षेत्रयज्ञः पञ्चमार्गोऽतिथोजनः ।
लिङ्गसंस्थानहैरन्मयज्ञा जातास्तु जातुनि ॥
एवमष्टाधिकं जातं सहस्रं द्विजसत्तमाः ॥
यज्ञानां सततं लोका यैर्भायन्तेऽधुनापि च ।
सुगन्ध पोत्रात् संजाता नासिकायाः सुवो-
भभवन् ॥
अन्ये सुकसुवमेदा ये ते जाताः पोत्रनासयोः ।
ग्रीवाभागेन तस्याभूत् प्राग्वशी मुनिसत्तमाः ॥
इष्टापूर्तं यजुर्धर्मो जाताः अश्वत्थरन्ध्रतः ।
दंष्ट्राभ्यो ह्यभवन् यूपाः कुशा रोमाणि चाभ-
वन् ॥

उद्गाता च तथाध्वर्युर्होता समिध एव च ।
अग्रदक्षिणवामाङ्गपश्चात्पादेषु सङ्गताः ॥
पुरोडाशाः सचरवो जाता मस्तिष्कसन्ध्यात् ।
कर्धर्नेत्रयुगाज्जाता यज्ञकेतुस्तथा खुरातः ॥
मध्यभागोऽभवद्देही मेढ्रात् कुण्डमजायत ।
रेतोधारास्तथैवाण्यं खरात्मन्ताः समुद्भवाः ॥
यज्ञाजयः पृष्ठभागात् हृत्पद्मात् यज्ञ एव च ।
तदात्मा यज्ञपुरुषो सुष्माः कक्षात् समुद्भवाः ॥
एव यावन्ति यज्ञानां भाण्डानि च हवीषि च ।
तानि यज्ञवराहस्य शरीरादेव चाभवन् ॥
एव यज्ञवराहस्य शरीरं यज्ञतामगात् ।
यज्ञरूपेण सकलमाध्यायितुमिदं जगत् ॥
एव विधाय यज्ञान् ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सृष्टं कनकं घोरमासेदुर्यवतत्पराः ॥
ततस्तेषां शरीराणि पिण्डीकृत्य पृथक् पृथक् ।
त्रिदेवास्त्रिशरीराणि अधमन्मुखवायुभिः ॥
सृष्टस्य शरीरान् अधमन्मुखवायुना ।
स्वयमेव जगत्प्रस्था दक्षिणामिस्ततोऽभवन् ॥
कनकस्य शरीरान् भापयामास केशवः ।
ततोऽभूद्गार्हपत्याग्निं पञ्चवैतानभोजनः ॥
घोरस्य तु वपुः शम्भुर्भापयामास वै स्वयम् ।
तत आहवनीयोऽग्निस्तनजणात् समजायत ॥
एतेऽस्त्रिभिर्जगत् यामं त्रिभुजं सकलं जगत् ।
एतन् यज्ञं त्रयं नित्यं तिष्ठति द्विजसत्तमाः ।
समस्ता देवतास्तत्र वसन्तेऽनुचरैः सह ॥
एतद्गदप्रदं नित्यमेतदेव त्रयात्मकम् ।
एतन् त्रयीविधिसन्तानमेतन् पुण्यकरं परम् ॥
यस्मिन् जनपदे चैते ज्ञयन्ते अययस्तथः ।
तस्मिन् जनपदे नित्यं चतुर्वर्गो विवर्धते ॥
एतद्वं कथितं सर्वं यत् पृष्टं द्विजसत्तमैः ।
यथा यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
तथा च तस्य पुत्राणां देहास्तेतात्वमागमन् ॥”

इति कालिकापुराणे ३० अध्यायः ॥३॥

ब्रह्मण आदित्यज्ञा यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“पूर्वमेव मया ख्यातं यदा स्वायम्भुवो मनुः ।
जात परमधर्मात्मा शतरूपापतिः स्वयम् ॥
सष्टा प्रजापतिः पूर्व सृष्टिकर्मण्ययोजयत् ।
वत्स । त्वमेव सकलप्रा स्वस्था सृष्टिं कुरु ह्ययम् ॥
स्वयं तु पुष्करं गत्वा कृत्वा यज्ञान् विचारम् ।

यज्ञः

ब्रह्मोद्गाता होताध्वर्युश्चत्वारो यज्ञवराहकाः ।
एकेकस्य त्रयश्चान्ये परिवाराः स्वयं कृताः ॥
एते वै षोडश प्रोक्ता ऋत्विजो वेदचिन्तकाः ।
श्रुतानि त्रीणि यद्भिश्च यज्ञाः सृष्टाः स्वय-
म्भुवा ॥

भीष्म उवाच ।

यज्ञस्य ब्रह्मणो विप्र । समाप्तिं वद साम्प्रतम् ॥
पुलस्त्य उवाच ।
मन्वन्तरे अतीतं तु यज्ञस्यावश्योऽभवत् ।
दक्षिणा ब्रह्मणा दत्ता प्राची होतुस्तु दक्षिणा ॥
अध्वर्यवे प्रतीची तु उद्गातुस्तोत्तरा तथा ।
त्रैलोक्यं सकलं ब्रह्मा ददौ तेषान्ते दक्षि-
णाम् ॥

धेननाच्च श्रुतं साष्टं दातव्यं यज्ञसिद्धये ।
अध्वर्युणा सहस्राणि स्वेच्छया दानमिच्छते ॥”
इति पाद्मे सृष्टिखण्डे ३१ अध्यायः ॥३॥
ब्राह्मणादीनां स्वधर्मयज्ञा यथा,—
“आरम्भयज्ञाः चत्वारः स्युर्हविर्यज्ञा विश्व-
स्तृताः ।

परिचारयज्ञाः श्रुतास्तु जपयज्ञास्तु ब्राह्मणाः ॥”
इति मात्स्ये ११८ अध्यायः ॥३॥

हिंसायज्ञस्य अधर्मजनकत्वं यथा,—
“तथा विश्वभुगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्तयन् प्रभुः ।
देवतेः सह स हृत्य मन्त्रमाधनसम्भृतम् ॥
तस्याश्वमेधं वितत समाजम्मुमहर्षयः ।
महर्षयश्च तान् दृष्ट्वा दीनान् पशुगणास्तदा ॥
विश्वं भुजन्ते त्वष्टृन् कोऽयं यज्ञविधिस्तव ।
अधर्मा वलवानेष हिंसाधर्मश्च यथा तव ॥
न नः पशुवधस्त्विहस्तव यज्ञेश्वरोत्तमः ।।
अधर्मा धर्मघाताय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया ॥
नायं धर्मो ह्यधर्मोऽयं न हिंसा धर्म उच्यते ।
आगमेन भवान् धर्मं प्रकरोतु यदीच्छति ॥
विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मोऽगाययसेतुना ॥
एव विश्वभुगिन्द्रस्तु ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
उक्तो न प्रतिजग्राह मानमोहसमन्वितः ॥
तेषां विवादः सुमहान् जज्ञे इन्द्रमहर्षि-
णाम् ।

जङ्गमैः स्थावरैः केन यद्यशमिति चोच्यते ॥
ते तु खिन्ना विवादेन तथ्यनुक्ता महर्षयः ।
सन्ध्याय वाक्यमिन्द्रेण प्रपच्छुः खचरं वसुम् ॥
ऋषय ऊचुः ।

महाप्राज्ञ कथं दृष्टस्तव यज्ञविधिर्नृप ।।
उत्तानपादे । प्रवृद्धिं संशय नो नुद प्रभो ।।
सूत उवाच ।

श्रुत्वा वाक्यं वसुस्तेयामविचार्य वलावलम् ।
वेदशास्त्रमनुस्मृत्य यज्ञतत्त्वमुवाच ह ॥
यद्ययं पशुभिर्मध्येऽथ मूलफलैरपि ।
हिंसा स्वभावो यज्ञस्य इति मे दर्शनागमः ॥
अथ कृतोत्तरास्ते तु युक्तात्मानं ततो धिया ।
अवश्यं भाविर्न दृष्ट्वा तमधो ह्यश्वपक्षदा ॥
इत्युक्तमाचो नृपतिः प्रविशेश रत्नातलम् ।
धर्मेणा सश्रयच्छेत्ता राजा वसुरधो गतः ॥

यज्ञ

तस्मान्न वाचो ह्येकेन बहुज्ञेनापि संशयः ।
तस्मान्न हि सा यज्ञस्य यदुक्तमपि पुरा ॥”
इति मात्स्ये ११६ अध्यायः ॥
तद्देहिकपर्यायः । येन, २ अध्वर ३ मेघ ४
विद्वत् ५ नार्यः ६ सवनम् ७ होना ८ इष्टि
९ देवताता १० मख ११ विष्णु १२ इन्द्र १३
प्रजापति १४ धर्म १५ । इति पञ्चदश यज्ञ-
नामानि । इति वेदनिर्घण्टौ । ३ । १७ ॥
(विष्णु । यथा, महाभारते १३।१४।१५।
“यज्ञो यज्ञपतिर्यन्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहन ॥”)
यज्ञजन, त्रि, (यज्ञ करोतीति । कृ + क्रिप ।
यागकर्त्ता । (यथा, श्रीमद्भागवते ४।४।७ ।
“ताभागतां तत्र न कश्चनान्यदु-
विमानिता यज्ञज्ञतो भयाञ्जनः ।
कृते स्वदृष्टे जननींश्च सादरा’
प्रेमाश्रुकण्ठः परियस्वजुर्मदा ॥”
पु, विष्णु । यथा महाभारते १३।१४।
१२८ ।
“यज्ञभृदयज्ञकृदयज्ञी यज्ञभुग यज्ञसाधन ॥”
यज्ञपशु, पुं, (यज्ञार्थं पशुः ।) घोटकः । इति
शब्दमाला ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ४ ।
१६।१२ ।
“चरमेगान्धमेधेन यजमाने यजुष्यतिम् ।
वैष्णो यज्ञपशु सार्द्धमपोवाह तिरोहितः ॥”
ह्यागश्च ॥
यज्ञपुरुष, पु, (यज्ञरूपी पुरुषः ।) विष्णु । इति
हेमचन्द्र । २ । २३ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवत ।
२ । ७ । ११ ।
“सर्वं ममास भगवान् हयग्रीरपाथो
साक्षात् स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ।
हृन्दीमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा
वाचो बभूवुरश्वतोऽश्वतोऽश्व नक्त ॥”
यज्ञभाजन, कौ, (यज्ञस्य भाजनम् ।) यज्ञ
पात्रम् । इति जटाधर ॥
यज्ञभूषण, पुं (यज्ञ भूषयतीति । भूष + णिच् +
लृट् ।) श्वेतदर्भः । इति राजनिर्घण्ट ॥ (कृश-
मात्रम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे
भागे ।
“ऊग्रो दर्भस्तथा वर्हिः सूर्यो यज्ञभूषण ।
ततोऽन्यो दीर्घपत्र स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च ॥”
यज्ञयोग्य, पुं, (यज्ञे योग्य उचित ।) उडु
स्वरश्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ यागार्हे, त्रि ॥
यज्ञवल्ली, स्त्री, (यज्ञस्य वल्ली ।) सोमवल्ली ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ (गुणादयोऽस्याः सोम-
लताशब्दे ज्ञातया ॥)
यज्ञवाट, पु, (यज्ञस्य वाटो गृहम् ।) यज्ञस्थानम् ।
इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते १० ।
२६ । ३३ ।
“दुल्लभा सुनिपन्नास्ता यज्ञवाट पुनर्गता ।
ते चानस्यव स्वाभि स्त्रीभिः सत्तमपारयन् ॥”
यज्ञवृक्षः, पु, (यज्ञस्य वृक्षः ।) वटीवृक्षः । इति
राजनिर्घण्ट ॥ (विकृष्टतः । तत्पर्यायो यथा,

यज्ञस्था

“विकृष्टतः सुवाट्यो गन्धिला स्वादुकयटकः ।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यज्ञश्रेष्ठा स्त्री, (यज्ञे श्रेष्ठा ।) सोमवल्ली । इति
राजनिर्घण्टः ॥
यज्ञसाधन, पु, (यज्ञ साधयतीति । सिध + णिच्
+ लृट् ।) विष्णु । इति महाभारते तस्य
सप्तसामस्तोत्रम् । १३ । १४६ । १२८ ॥
(यज्ञसाधके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे १।१४५।३।
“पुरुषेणस्तुतिरियं यज्ञसाधनः ।”
“यज्ञसाधनः यज्ञसाधकः अयमधीनत्वान् यज्ञस्य ।”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥
यज्ञसारः, पु, (यज्ञे सारः उत्कृष्टः ।) यज्ञोद्गम-
रश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
यज्ञस्रज, स्त्री, (यज्ञे धृतं स्रजम् ।) यज्ञोपवीतम् ।
यथा,—
“पवित्रं यज्ञस्रजश्च यज्ञोपवीतमित्यपि ।
यज्ञस्रजं तदुपवीतं स्यादक्षिणे सुले ॥
उद्धृते वामबाहौ तु ग्राचीनावीतमण्डपः ।
निधीतस्तु तदेव स्यादूर्ध्वपक्षे लम्बितम् ॥”
इति जटाधरः ॥
तस्य प्रमाणं यथा,—
“ऊर्ध्वं त्रितयं स्रजं सध्वानिर्मितं शनैः ।
तनुत्रयमधोत्रयं यज्ञस्रजं विद्वन्धा ॥
त्रिगुणं तदग्न्ययुक्तं वेदप्रवरमस्मितम् ।
शिरोधरात्माभिर्मध्यात् पृष्ठार्धपरिमाणकम् ॥
यजुर्विदा नाभिर्मितं सामगानामयं विधिः ।
वामस्कन्धेन विधृतं यज्ञस्रजं वलप्रदम् ॥”
इति कल्किपुराणे ४ अध्यायः ॥
अस्य धारणे मन्त्रो यथा —
“यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपन
स्यामि ॥”
इति संस्कारतत्त्वधृतभट्टभाष्यम् ॥
यजुषान्तु,—
“यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं
वृक्षस्यैतर्धं सहजं पुरस्तात् ।
आयुष्यमग्नौ प्रतिपद्यते शुभं
यज्ञोपवीतं वलमस्तु तेन ॥”
इति पशुपतिः ॥
युगभेदे तत्सूत्रनियमो यथा,—
“सत्ये खर्णमयं सूत्रं ज्ञेयाया राजतं तथा ।
हापरे ताम्रजं प्रोक्तं कलौ कार्पाससम्भवम् ॥”
इति वृहद्राजमान्डः ॥
अन्यच्च ।
“यज्ञार्थं धार्यते सूत्रं यज्ञं नक्षत्रमिष्यते ।
खर्णं रौप्यं ताम्रं चर्णं पट्टं कापासवाह्यम् ॥
शृङ्गाजिनं गुटं शङ्खो यथाकम्बं निधाय च ।
यज्ञस्रजं परिचरेद्भस्मलिङ्गक्रियात्मकम् ॥
न तत्र नियमो ग्राह्यः सूत्रप्रक्षाल्यशङ्कया ॥”
इति वृहद्विषयसंहिता ॥
यज्ञस्थान, स्त्री, (यज्ञस्य स्थानम् ।) यज्ञवाटः ।
इति जटाधरः ॥

यज्ञियः

यज्ञाङ्गः, पु, (यज्ञं यज्ञति प्राप्नोतीति । यज्ञ +
अण् ।) उडुम्वरः । इत्यमरः । २ । ३ । २० ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—
“यज्ञाङ्गो यज्ञवृक्षश्च हेमदुग्धोऽप्युद्गमः ॥”
इति वेदकण्ठमातायाम् ॥
“उडुम्वरो जनुम्वरो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
खदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्रज-
यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञ एव यज्ञ-
स्य । विष्णु । यथा, महाभारते १३।१४।
१२७ ।
“भूर्ध्रुवः स्वस्तकस्तारं स्वपिता प्रपितामहः ।
यज्ञो यज्ञपतिर्यन्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहन ॥”
यज्ञस्याङ्गमिति ।) यागावयवे यज्ञसाधने च
स्त्री ॥ (यथा, कुमारसम्भवे १ । १० ।
“यज्ञाङ्गयोनिस्त्वमवेष्य यस्य
सारं धरित्रीधरण्यमस्य ॥”
यज्ञाङ्गा, स्त्री, (यज्ञमङ्गति प्राप्नोति या । यज्ञ +
अण् । टाप् ।) सोमवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विषयोऽस्याः सोमवल्लीशब्दे ज्ञातया ॥)
यज्ञान्तः, पु, (यज्ञस्य अन्तोऽवसानं यस्मिन् ।)
अवशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६६८ ॥ याग-
शेषश्च ॥ (यथा, महाभारते १३ । १४ ।
१२८ ।
“यज्ञान्तकृतं यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च ॥”
यज्ञारि, पु (यज्ञस्य दशयज्ञस्य अदिनांशकः ।)
शिवः । इति धनञ्जयः ॥ राजस्रजः ॥
यज्ञिर, पु, पलाशवृक्षः । इति जटाधरः ॥
(अनुकम्पितो यज्ञदत्तः । “वह्न्यो मनुष्य-
नाश्वरश्च वा ॥” ५ । ३ । ३८ । इति उक्तः ।
“टाजादार्द्रं हितोपादत्तः ॥” ५।३।३९। इति
प्रकृतेर्दितीयादश्च ऊर्ध्वस्य लोपः । यज्ञदत्तकः ।
इति काशिका ॥)
यज्ञिय त्रि, (यज्ञमर्हतीति । यज्ञ + “यज्ञस्त्रिंशर्था
चखनौ ॥” ५।१।७१। इति च ।) यज्ञकर्त्ता-
र्हम् । इत्यमरः । २।७।२७ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
२६ । १६ ।
“कृतो यज्ञविभक्तो हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा ॥”
यज्ञाय दत्तम् । इति सुमन्वोधयाकरणम् ।
(यथा मनु । २ । २३ ।
“कृष्णसारस्तु चरति ऋगो यज्ञं स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो न्नेच्छदेशस्ततः परः ॥”
यज्ञियः, पु (यज्ञाय दत्तः । यज्ञ + च ।) हापर
युगम् । इति विकाण्डशेषः ॥ (खदिरवृक्षः ।
तत्पर्यायो यथा,—
“खदिरो रक्तसारश्च गायत्री रत्नधावनः ।
कण्टकी बालपञ्च बहुश्रव्यश्च यज्ञियः ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
पलाशः । तत्पर्यायो यथा —
“पलाशं किञ्चकं पर्यायं यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।
चारुश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षो सरिहरो ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

यज्ञियदेश', पु, (यज्ञियश्चासौ देशश्चेति ।)
यागकरणीपयुक्तदेशः । यथा, मनु । २। २३ ।

“कृष्णसारस्तु चरति यज्ञो यत्र स्वभावनः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो दशो स्वेच्छदेशस्वतः परः ॥”

यज्ञियशाला, स्त्री, (यज्ञिया शाला ।) याग-
मण्डपम् । इति जटाधरः ॥

यज्ञीयः, पुं, (यज्ञे भवः इति । यज्ञ + “गृहादि-
भ्यश्च ।” ४ । २ । २३ = इति कृः ।) उडुम्बर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागसम्बन्धिनि,

त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०४ । ६ ।

“प्रशस्तेऽहनि यज्ञाये सर्वकामसमृद्धिमतु ।

कारयामास श्रयतिर्यज्ञायतनसुतमम् ॥”)

यज्ञीयव्रजपादपः, पु, (यज्ञीयश्चासौ व्रजपादप-
श्चेति ।) विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यज्ञेश्वर, पु, (यज्ञानामौश्वरः ।) विष्णुः । यथा,
“यज्ञेश्वरो ह्यसमस्तकथ-

भोक्तायथात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।
तत्सन्निधानादपयान्तु सद्यो

रक्षांश्च श्रेयाण्यसुराश्च सर्वे ॥”
इति आहृतत्वम् ॥

यज्ञेष्ट, स्त्री, (यज्ञे इष्टम् ।) दीर्घरोहिषकण्डम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

यज्ञोडुम्बरः, पुं, (यज्ञोचितः उडुम्बरः ।) उडु-
म्बरवृक्षः । यज्ञोडुम्बर इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

हेमदुग्धी २ यज्ञफल ३ यज्ञाङ्गः ४ हेमदुग्धक-
५ उडुम्बरः ६ जनुफलः ७ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ अस्य गुणाः यथा, भावप्रकाशे ।
“उडुम्बरो हिमो रूक्षो गुरुः पित्तकफामृगुत् ।

मधुरस्तुवरो वर्यो ब्रह्मशोधनरोपणः ॥”

यज्ञोपवीत, स्त्री, (यज्ञोपवीतं उपवीतम् ।) यज्ञ-
सूत्रम् । पैता इति भाषा । तत्पर्यायः । पवि-

त्रम् २ ब्रह्मसूत्रम् ३ द्विजायनी ४ । इति
विकाण्डशेषः ॥ तस्य निरूपणं यथा । उप-

वीतमाह गोभिलः । यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं
वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुमेव । यज्ञोपवीतं

विशिष्टविन्यासधारणकर्मतया कुरुते । किं
तत् सूत्रम् । सूत्रं विशेषयति कृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“ऊर्ध्वं चित्रं कार्यं तन्नुत्रयमधोवृतम् ।
चित्रतश्चोपवीतं स्यात्स्यैको गन्धिरिष्यत ॥”

वामावर्त्तवर्तित तन्नुत्रयं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणा-
वर्त्तवर्तित कार्यं एव चित्रं त्रिसव उपवीतं

स्यात् । एको गन्धिरिति नानात्वनिवेधार्थम् ।
तथा बौधायनः ।

“कोषं सोत्रं चित्रितं यज्ञोपवीतमानाम् ॥”
कौषं कृमिकोषोद्भव पट्टसूत्रादिमयमित्यर्थः ।

सौत्रं कार्पासोद्भवम् । तथा मनुः ।
“कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्ध्वत चित्रत् ।

श्रणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसोत्रिकम् ॥”

चित्रितमित्युक्तत्वात् मनुवचनेऽपि चित्रमात्रं
त्रिसवत्वेन विशिष्यम् । यत्तु पैठीनसिवचनम् ।

कार्पासमुपवीतं षट्पञ्च चित्रं ब्राह्मणस्य ।
चोर्मं राजन्यस्य । आधिकं वैश्यस्य । तमव-

तत्त्वसम्भवे षट्पञ्चविधायकम् । नवतन्तुत्वं
यत्तमाह देवलः ।

“यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नव तन्तवः ।

एकेन गन्धिना तन्तुर्द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा ॥”

एकेन गन्धिना युक्त इति शेषः । द्विगुण-
स्त्रिगुणोऽथवेति । तन्तुवत्वेन द्विसवस्त्रिसवो वा

कर्त्तव्यः । द्विसवत् त्रिसवत्वासम्भवे । गोभिले,
वाशब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो वस्त्रकुश-

रज्जोः सूत्रानुकल्पत्वप्रदर्शनार्थः । एवकार-
स्त्रिसवत्ववच्छेदार्थः । द्वितीयो वाशब्दः

अनुक्तमौञ्जबालादिसमुच्चयार्थः । तथा निगम-
परिशिष्टम् । वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते तद-

भावे चित्रता सूत्रेण । कुशसूत्रबालप्रतिसर-
रज्जुभिर्वा । बालोऽत्र गोबालः । यथा देवलः ।

“कार्पासचोर्मगोबालशररज्जुलण्डोद्भवम् ।
सदा सम्भवतो घायसुपवीतं द्विजातिभिः ॥”

तदभाव इति करणादस्त्राभावे कुशरज्जुभिरिति
बोद्धव्यम् । इति आहविवेकः ॥ ३ ॥ अथोप-

नयनदिनम् । तत्र गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्योप-
नयनं शक्तम् । क्षत्रियस्य गर्भेकादशे । गर्भ-

दादशे वैश्यस्य शक्तम् । अत्रासामर्थे ब्राह्म-
णस्य षोडशवर्षपर्यन्तमेव । क्षत्रियस्य द्वावि-

शतिवर्षपर्यन्तम् । वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्ष-
पर्यन्तं तद्गुह्यकालः । तत्र मासाः मास-

फाल्गुनश्चैत्रवैशाखज्येष्ठाषाढा विहिताः । तत्र
तिथयः द्वितीयेकादशीद्वादशीपञ्चमीदशमी-

द्वितीया विहिताः । तत्र वाराः बृहस्पति-
शुक्ररवौर्वा प्रशस्ताः । सामगानां मङ्गल-

वारोऽपि । तत्र नक्षत्राणि । स्वाती ज्येष्ठा
घनिष्ठा अश्विनी अश्लेषा ज्येष्ठा रेवती पुष्या

चित्रा अवण्या मृगशिरः शतभिषा पूर्वफाल्गुनी
उत्तरफाल्गुनी पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा

रोहिणी पूर्वाषाढा । तत्र जन्मानि वृषसिंह-
तुलाघ्रुर्मौनसंज्ञकानि । तत्र पक्षः शुक्लः ।

तच्चन्द्रादिशोभने अनध्यायादीन् परित्यज्य
कर्त्तव्यम् । इति ज्योतिषतत्त्वमतम् ॥ ३ ॥

अथोपनयनम् । तत्र गोभिलः । गर्भाष्टमेऽपि
ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भेकादशेऽपि क्षत्रिय गर्भ-

दादशेऽपि वैश्यम् । आषोडशात् ब्राह्मणस्यान-
तीतः कालो भवति आहोविशात् क्षत्रियस्य

आचतुर्विंशत् वैश्यस्य । अत ऊर्ध्वं पतित-
सावित्रीका भवन्ति । नैतानुपनयेयुर्नाध्याप-

येयुर्न एभिर्निवाहयेयुः ॥ आषोडशादित्यभि-
विधावाद् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् ।

“षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।
विंशतिं सचतुर्थो च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ॥

सावित्री नातिवर्त्तते अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते ॥”

अत्र षोडशवर्षाणां मुपनयनाङ्गता प्रतीयते ।
“पतितो यस्य सावित्री दश वर्षाणि पश्य च ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥
प्रायश्चित्तं भवेदेवा प्रोवाच वदतां वरः ॥”

इति यमवचनेन तदनङ्गता प्रतीयते अनयोर्गर्भ-

जन्मगणनाभ्यामविरुद्धता । तथा च माण्डूक्यः ।
“व्रतवन्तविवाहे च वत्सरपरिगणनमाहुराचार्याः ।

आधानपूर्वकमेके प्रसूतिपूर्वं सदाह्ये तु ॥”

यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य पैठीनसिवचनम् ।
द्वादशषोडशविंशतिश्चेदतीता अवसृष्टकाला

भवन्ति । तद्वादशवर्षादुपरि ब्राह्मणादीनां महा-
आहूतिहोमप्रायश्चित्तार्थं षोडशवर्षोपरि गुरु-

प्रायश्चित्तमिति । तथा च शङ्खलिखितौ । ब्राह्म-
णान्द्रायणं चरेत् गोप्रदानञ्च कुर्यात् । चान्द्रा-

यणाशक्तौ धेनुएकं तम्बूलं वा सार्द्धं द्वाविंशति-
कार्पापणाः गोमूल्यं कार्पापण एकः मिलित्वा

सार्द्धं त्रयोविंशतिकार्षापणाः देयाः । पितृमातृ-
रहितस्य निःसस्य देशोपपन्नादिना पतित-

सावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णू ।
“येषां द्विजानां सावित्री नानुतिष्ठेद् यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविधुपना-
ययेत् ॥

कृच्छ्रं प्राजापत्यम् । तदशक्तौ धेनुत्रयं तन्मूलं
वा नव कार्षापणाः । अकृतप्रायश्चित्तं प्रत्याह

नैतानित्यादि । तत्र बहुवचनं तत्कर्तृसंसर्गिणां
प्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम् । तथा च स्मृत्यन्तरम् ।

“ब्राह्मणाचार्यस्य सुक्रात्रं कृच्छ्रपादेन शुध्यति ।
यज्ञोपनयते ब्राह्मणं त्रिभिः कृच्छ्रैः स शुध्यति ॥”

सुजवनभौमकृत्यचिन्तामणयोः ।
“स्वातीशुक्रधनान्धिमित्रकरमे पौष्णेऽप्यचित्रा

हरि-
ध्वन्द्वौ तोयपतौ भगेऽदिति सुते भाद्रपदे सागरे ।

केन्द्रस्थे भृगुजेऽङ्गिरः शशिमुते चन्द्रे च तारे शुभे
कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथौ वाराः सितार्क-

व्यकाः ॥”
अदितिमुत उत्तरफाल्गुनी । सागरः पूर्वा-

षाढा । दीपिकायाम् ।
“जीवार्केन्दुशुद्धौ हरिशयनवह्निर्भास्करे

चोत्तरस्थे
स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे क्षौरिमे

नादितौ च ।
सुक्रार्केऽप्यर्क्षलये रविमदनतिथिं प्रोक्त्वा

षष्ठाष्टमेन्दु-
नो जीवास्तातिचारेऽर्क्षसितगुरुदिने काल-

शुद्धौ व्रतं स्यात् ॥”
रविमदनतिथिं सप्तमीं त्रयोदशीम् । षष्ठाष्ट-

मेन्दु लम्बापेक्षया । सत्यचिन्तामणौ ।
“माघे द्रविणशीलाढ्यः फाल्गुने च दृढव्रतः ।

चैत्रे भवति मेघावी वैशाखे कोविदी भवेत् ॥
ज्येष्ठे गृहपतीति च आषाढे क्रतुभाजनः ।

श्रेष्ठेऽप्येष्ट्य रात्रिः स्यान्निधुं निशि च व्रतम् ॥”
राजमार्गशुद्धः ।

“युनन्वसौ क्षतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥”
आश्वलायनः । उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे

कल्याणे नक्षत्रे कूडोपनयनगोदानविवाहाः ।
विवाहः सार्वकालिक इत्येके । आपूर्यमाणे

पक्षे शुक्ले पक्षे । दृढगर्गः ।

यज्वा

“सृतिपूक्ताननध्यायान् सप्तमींश्च त्रयोदशीम् ।
पन्थयोमांश्चमासस्य द्वितीयां परिवर्षयेत् ॥”
ग्रीपनिथवहारसमुच्चये ।

“कार्तिकस्याश्विनस्यापि फाल्गुनाषाढयो-
रपि ।

कृष्णपक्षे द्वितीयायामनध्याय विदुर्बुधा ॥”
सुजवलः ।

“चैत्रकृष्णद्वितीयायां निरुद्धेवाष्टकासु च ।
मार्गे च फाल्गुने चैव व्यापारि कार्तिके तथा ॥
पञ्चयोमांश्चमासस्य द्वितीयां परिवर्षयेत् ।
नाकालवृष्टौ कुर्वीत व्रतवन्धुभक्तियाम् ॥”
उपनयने उत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानात् कार्ति-
कादौ कृष्णपक्षे च द्वितीयानिषेधः पुन-
रसंस्कारमर्हति इत्युक्तप्रायश्चित्तरूपोपनयनपर ।
वेष्टोपनयनपरश्च । तथा च गर्गः ।

“विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौक्षी स्यादुत्तरायणे ।
दक्षिणे च विशां कार्यं नानध्याये न सक्रमे ।
अनध्यायेऽपि कुर्वीत यस्य नैमित्तिकं भवेत् ॥”
अपिना दक्षिणायनकृष्णपक्षयोः समुच्चयः ।
नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपम् । चैत्रशुक्लद्वितीया
व्यापारशुक्लदशमी मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा ।
वैशाखशुक्लद्वितीया युगादित्वेन निषिद्धा ।
षष्ठ्यामशुचिरुग्भायो रित्तासु बहुदोषभाक् ।
सामगानां कुलवारेऽप्युपनयनम् । शाखाधि-
पत्वात् । यथा च ।

“शाखाधिपे वज्रिनि केन्द्रगतेऽथवास्मिन्
वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् ।
नौचस्थितेरिदृशेऽप्यथ पराजिते वा
जीवे भृगावुपनयः सृष्टिकर्महीनः ॥”
अस्य शाखाधिपस्य । ह्यवचिन्तामणौ ।

“जम्बोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा जन्मनि जन्ममे वा ।
व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि
विद्याविशेषे प्रथितः पृथिव्याम् ॥
अस्य गते देवगुरौ गुरौ वा
चक्षेऽपि वा पापयुतेऽप्युक्ते ।
व्रतोपनीतो दिवसे प्रणाशं
प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः ॥”
उदये कर्मे । व्रतेन उपनयनेन । इति संस्कार-
तत्त्वम् ।

यज्जु, त्रि, (यजतीति । यज् + “यजिमनिशुन्वि
दक्षिजनिभ्यो युच् ।” उणा० ३ । २० । इति
युच् ।) यजुर्जदवेत्ता ब्राह्मण । इत्युणादि-
कोषः । यजमान । इति सच्चिप्रसारोणादि-
वृत्तिः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ३१ । १३ ।
“त्वमस्मै यज्यवे पायुरन्तरोऽनिषङ्गाय ।”
“हे अग्ने त्वं यज्यवे यज्योर्धजमानस्य पायु
पातक ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)

यज्वा, [न] पु, (यज् + “सुयजोर्ङनिप् ।” ३ ।
२ । १०३ । इति ङनिप् ।) विधिना दृष्टवान् ।
वेदविधानेन कृतयाग । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥
(यथा, नैषधचरिते । ३ । २४ ।

१०

यतः

“राजा स यज्वा विनुध्वजज्वा
हत्वाध्वराध्योपमयेव राज्यम् ।
सुडक्ते अतश्चोत्रियसातृकनग्रीः
पूर्वं त्वहो शेषमशेषमन्त्यम् ॥”

यज्वर्गापतिः पु, चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यत्, ईं रु यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ईं, यत् ।
रु यतते पठितुं शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥
यत्, क खेदोपस्करयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(घुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) खेद इह ताडनम् ।
क यातयति पुत्रं पिता ताडयति इत्यर्थः ।
यातयति गृहं गृहणी उपस्करोति इत्यर्थः ।
निर प्रत्यर्पणे । प्रत्यर्पणं परीवर्त्तः । निर्घात-
यति घान्तेन माघान् लोके । घान्ते दत्त्वा माघान्
गृह्णाति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

यत्, य, हेतु । यस्मात् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥
(यथा, उत्तररामचरिते ।

“अत्र स्थिता ह्यमदात् बहुशो यदेभ्यः
सौता ततो हरिणकेन विसृज्यते स्म ॥”

यत्, [इ] त्रि, (यजति सर्वे पदार्थे सह सङ्गतो
भवतीति । यज् + “यजितनियजिभ्यो ङित् ।”
उणा० १ । १३१ । इति ङित् ।) बुद्धिस्त-
त्त्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नम् । इति व्यायमत-
सिद्धान्तकौमुद्यादिदृष्टिः ॥ ये इति भाषा ॥
(एकविंशतिविभक्तिषु पुलिङ्गे तस्य रूपाणि
यथा, यः १ यौ २ ये ३ । प्रथमा । यम् ४ यौ ५
यान् ६ । द्वितीया । येन ७ याभ्याम् ८ येः ९ ।
तृतीया । यस्मै १० याभ्याम् ११ येभ्यः १२ ।
चतुर्थी । यस्मात् १३ याभ्याम् १४ येभ्यः १५ ।
पञ्चमी । यस्य १६ ययो १७ येभ्यः १८ ।
षष्ठी । यस्मिन् १९ ययो २० येभ्यः २१ ।
सप्तमी ॥ २२ ॥ स्त्रीलिङ्गे तस्य रूपाणि यथा,
या १ ये २ या ३ । प्रथमा । याम् ४ ये ५
याः ६ । द्वितीया । यया ७ याभ्याम् ८
याभिः ९ । तृतीया । यस्यै १० याभ्याम् ११
याभ्यः १२ । चतुर्थी । यस्याः १३ याभ्याम् १४
याभ्यः १५ । पञ्चमी । यस्याः १६ ययोः १७
यासाम् १८ । षष्ठी । यस्याम् १९ ययोः २०
यासु २१ । सप्तमी ॥ २२ ॥ स्त्रीलिङ्गे तस्य
रूपाणि । यत् १ ये २ यानि ३ । प्रथमा ।
यत् ४ ये ५ यानि ६ । द्वितीया । येषः पुंवत् ॥)

यतः, य, (यद् + “पञ्चम्यास्तसिन् ।” ५ । ३ । ७ ।
इति तसिन् । “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।” १ । १ ।
३८ । इति तसिन्प्रत्ययान्तस्यायत्वम् ।)
हेतुः । यस्मात् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा,
मनुः । २ । ११७ ।

“लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।
अदृष्टं यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादेत् ॥”
यद् + “इतराभ्योऽपि ङङ्यन्ते ।” ५ । ३ । १४ ।
इति तसिन्प्रत्ययेन । येन । यथा, भागवते ।
२ । ५ । २ ।
“यद्रूपं यदधिष्ठानं यतः स्वरूपिदं प्रभो ।”

यतिः

येभ्यः । यथा, भागवते । १ । १५ । २१ ।

“तदे घनुक्त इयवः सरथो हयास्ते
सोऽहं रथी नृपतयो यत आनमन्ति ॥”

यत् । यथा, अभिज्ञानशकुन्तले ।

“यतो यत घटचरणोऽभिवर्त्तते
ततस्ततः प्रेरितवामलोचना ॥”

यतम्, त्रि, (यत् + “वा बहुर्ना जातिपरिप्रभे
हतमश्च ।” ५ । ३ । ६३ । इति हतमश्च ।)
बहुर्ना मध्ये निर्धारित एक । एषां मध्ये यः ।
यच्छब्दात् हतमप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुग-
बोधयाकरणम् ॥ (“यतो भवतां कठः ।”
इति काशिका ॥)

यतर, त्रि, (यत् + “किं यत्तदो निर्धारणे द्वयो-
रेकस्य हतरच् ।” ६ । ३ । ६२ । इति हतरच् ।)
द्वयोर्मध्ये निर्धारित एक । अन्ययोर्मध्ये यः ।
यच्छब्दात् हतरप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुग-
बोधयाकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १० । ४ । १२ ।
“तथोयंत् सत्वं यतरद्वजौयस्तद्विषोमीवति
हन्त्यासत् ॥”)

यति, त्रि, बहुवचनान्तयावच्छब्दार्थक । यतगुणि
इति भाषा । यच्छब्दात् निपातनात् हतिप्रत्य-
येन निष्पन्नम् । इति सुगबोधयाकरणम् ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १० । १५ । १३ ।
“त्वं वेत्य यति ते जातवेदः ।”
“यति ते यावन्तस्ते भवन्ति ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥)

यतिः, पु (यतते चेतते मोक्षार्थमिति । यत् +
“सञ्जधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति
इन् ।) निर्वृतिहेतुयन्त्राः । तत्पठ्यायः ।

यती २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४४ ॥ भिक्षुः ३
सन्ध्यासिकः ४ कर्मन्दी ५ रक्तवसन ६ परि-
ब्राजकः ७ तापसः ८ पराशरी ९ परिकाङ्क्षी
१० मस्करौ ११ पारिरक्षकः १२ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ निकारः । विरतिः । इति तत्रैव
नानार्थे ॥ २२ ॥ तस्य वाराणस्यां वासो यथा,—
“अष्टौ मासान् विहारस्य यतीनां संयतात्म-
नाम् ।

एकच चतुरो मासानन्दं वा निवसेत् पुनः ॥
अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।
यतिभिर्मोक्षकामैश्च अविमुक्त निवेद्यते ॥”
इति मातस्ये अविमुक्तमाहात्म्ये १५६ अध्यायः ॥
यतिधर्मो यथा,—

“अलाय दारुपात्रश्च मृगस्य वैदल तथा ।
एतानि यतिपात्राणि मनु स्वायद्बुवोऽभवीत् ॥
एककालं चरद्भैक्षं न प्रवर्षेत वित्तरे ।
भक्ष्यं प्रसक्तो हि यतिविषयेष्वपि सञ्जति ॥
विधूमे सप्तसुखे यज्ञारे सुक्तवज्जने ।
हृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
अज्ञामे न विद्यादौ स्यात्तामे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयान्निकमात्रं स्यात्तात्रासङ्गाद्विनिर्गतं ॥
अभिपूजितत्वाभास्तु जुगुप्सुसेतेव सर्वशः ।
अभिपूजितत्वाभाश्च यतिर्मुक्तोऽपि वध्यते ॥

यतिः

अस्माभ्यवहारेण रहःस्थानाधनेन च ।
 हियमाणा विषयेरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
 अहिंसया च भूतानामन्तर्भाव कल्पते ॥
 अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।
 निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥
 विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगश्च तथाप्रियैः ।
 अरया चाभिभवनं चाधिभिषोपपीडनम् ॥
 देहादुनक्रमणश्चास्मात् पुनर्गर्भे च सम्भवम् ।
 योनिर्कोटिसहस्रेषु ह्यतीक्षास्थानरात्मनः ॥
 अप्रमत्तप्रभवश्च दुःखयोगः शरीरिणाम् ।
 धर्माद्यप्रभवश्चैव सुखसयोगमन्वयम् ॥
 सुखात्ताश्चान्वेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
 देहेषु च सतृप्तिमुत्तमेधमेधेषु च ॥
 दूषितोऽपि चरेद्दुर्मन्त्रं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
 समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥
 पलं कनकवृक्षस्य यद्यप्यमुप्रसादकम् ।
 न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥
 संरक्षणार्थं जन्तूनां राजावहनि वा सदा ।
 शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥
 अहं राजा च यान् जन्तून् हिनस्त्यज्ञानतो

यतिः ।

तेषां ज्ञात्वा विमुह्यार्थं प्राणायामान् समाचरेत् ॥
 प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत् कृताः ।
 आहूतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेय परमं तपः ॥
 दृष्टान्ते भायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
 तथेन्द्रियाणां दृष्टान्ते दोषाः प्राणस्य निगृह्यात् ॥
 प्राणायामैर्देहेषु धारणाभिश्च क्लिष्टमम् ।
 प्रत्याहारेण संसृज्यान् ध्यानेनानोश्चरान् गुणान् ।
 उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।
 ध्यानयोगेन सम्यग्ज्ञेयं गतिमस्यान्तरात्मनः ॥
 सम्यग्दर्शनसम्यक् कर्म्मभिर्न निवर्धते ।
 दर्शनेन विह्वलस्तु ससारं प्रतिपद्यते ॥
 अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्म्मभिः ।
 तपस्वरणेऽप्येव साधयन्तीह तत् पदम् ॥
 अस्थिराणां ज्ञातुं यत्तु भास्यतीति तेषाम् ।
 चर्म्मवर्णं दुर्गन्धिपूर्णां च त्रपुरीषयोः ॥
 जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजस्वलयमनस्य भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
 नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
 तथा त्यजन्निमं देहं क्षुद्रादुग्रह्णाद्विमुच्यते ॥
 प्रियेषु स्त्रेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
 विदुष्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥
 यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निष्पृहः ।
 तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥
 अनेन विधिना सर्वस्वद्वेषा सङ्गान् शनैः शनैः ।
 सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥
 ध्यानिकं सर्वमेवेतत् यदेतदभिप्रश्नितम् ।
 न ह्यनध्यातवित् कश्चित् क्रियाफलमुपाश्रुते ॥
 अधिपञ्च ब्रह्म अपेक्षाधिदैविकमेव च ।
 व्याध्यात्मिकश्च सततं वेदान्ताभिहितश्च यत् ॥
 इदं शरणमज्ञानाभिदम्बे विज्ञानताम् ।

यतिचा

इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥
 अनेन क्रमयोगेन परिब्रजति यो हिजः ।
 स विधूयेहपाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 इति मानवे ६ अध्यायः ॥
 (ब्रह्मणः पुत्रविशेषः । यथा, श्रीमद्भागवते १८।८।१ ।
 “सनकाद्या नारदश्च ऋषिर्हंसोरुणिर्यतिः ।
 नेते गृहान् ब्रह्मसुता स्थावसमृद्धरेतसः ॥”
 नहुषपुत्रः । यथा, महाभारते १।७५।२० ।
 “यतिं ययातिं सयातिमायातिमयति भवम् ।
 नहुषो जनयामास षट्सुतान् प्रियवाससि ॥”
 विश्वामित्रपुत्रः । यथा, महाभारते १।८।१५७ ।
 “आराणिर्नाचिकश्चैव चाभ्येयोऽन्यनौ तथा ।
 नवमनुर्वकनखः सयनो यतिरेव च ॥”
 त्रि । कर्म्मसुपरतोऽयथा । यथा, ऋग्वेदे ।
 ८।३।६ ।

“येनायतिभ्यो भगवे धने हिते
 येन प्रसूयमाविध ॥”

“येन सुवीर्येण यतिभ्यः कर्म्मसुपरतेभ्योऽयत्भ्यो
 जनेभ्यः सकाशान् धनमाहृत्य भगवे महर्षय
 प्रयच्छसि ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

यतिः, स्त्री, (यत्यते रचनाच्चेति । यम् + “क्षियां
 क्तिन् ।” ३।३।६४ । इति क्तिन् । “अनु-
 दातोपदेशवनतितनोऽद्यादीनामिति ।” ६।४।
 ३७ । इति मकारलोपः । पाठविच्छेदः । इति
 मेदिनी । ते, ४६ । जिह्वेष्टविश्रामस्थानम् ।
 यथा,—

“यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते ।
 सा विच्छेदविरामादौः पदेऽन्वाद्या निजेच्छया ॥
 कविच्छन्दस्यास्ते यतिरभिहित्वा पूर्वकृतिभिः
 पदास्ते सा शोभां ब्रजति पदमध्ये त्यजति च ।
 पुनस्तत्रैवासौ स्वरविहितसन्धिः श्रयति तां
 यथा कृष्णः पुष्पात्तुलमहिमा मां करुणया ॥
 श्वेतमाख्यसुख्यास्तु नेच्छन्ति सुनयो यतिम् ।
 इत्याह भट्टः स्वर्गस्य गुरुर्मे पुरुषोत्तमः ॥”

इति च्छन्दोमञ्जरी । १।१६-१८ ॥

(नियम्यते इति । यम् + क्तिन् । यतते चेत्यते
 व्रतद्विरसार्थं इति वा । यत् + “सर्वधातुभ्य
 इन् ।” उणा० ४।११७ । इति इन् ।) विधवा ।
 रागः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली । वाद्याङ्ग-
 प्रबन्धविशेषः । यथा,—

“यतिरोद्गाप्यवच्छेदो गणरो रूपकं ध्रुवम् ।
 गनपः सारिगोणी च नादश्च कथितं तथा ।
 प्रहरणं वृन्दनञ्च प्रवन्धा ह्यादश्च स्मृता ॥”

यथा ह यात । इत्येकताल्यां यतिः । इति
 सङ्गीतदामोदरः । (सा त्रिविधा । यथा,
 मार्कण्डेयपुराणे । २३ । ५३ ।

“चतुर्विधं पदं तात त्रि प्रकारं त्रयत्रयम् ।
 यतित्रयं तथा तोदय मया दत्तं चतुर्विधम् ॥”

यतिचान्द्रायणं, स्त्री (यतिभिरनुष्ठेय चान्द्रायणम्) ।
 व्रतविशेषः । यथा,—

“अष्टावष्टौ समश्रियात् पिष्टान् मध्यादिने स्थिते ।

यत्र

नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥
 इति मानवे ११ अध्यायः ॥

यतिचान्द्रायणे पादोनधेनुचतुष्टयं तदशक्तौ
 सपादैकादशकार्षापणाः । इति प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥

यतिनी, स्त्री, (यत् संयमोऽस्या अस्तीति । यत् +
 इति । स्त्रियां ङीप् ।) विधवा । यथा,—

“विधवा जानिका रक्षा विश्वस्ता यतिनी
 यतिः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

यतिमैद्युनं, स्त्री, (यतीनां दुष्टयतीनामिव गोप-
 नीय मैद्युनम् ।) यतिगोप्यरतिः । तत्पर्यायः ।
 खड्गनरतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यती, स्त्री, (यतिः । कृदिकारादिति स्त्रियां ङीष् ।)
 विधवा । इति शब्दरत्नावली ॥

यती, [नृ] पु, (यत् संयमोऽस्यास्तीति । यत् +
 इति ।) यतिः । जितेन्द्रियः । इत्यमरः । २ ।

७।४४ ॥ (यथा, सुगन्धोद्ये कारकप्रकरणे ।

“हृष्टा दधि श्रावकमेतद्वर्चका-
 नुन्नोतवन्तं यतिभिः सुदर्शनम् ॥”)

यतुका, स्त्री, (यत् + बाहुलकात् उकन् पक्षे
 यतुका, उक । स्त्रियां टाप् ।) वृक्षविशेषः ।
 यथा,—

“रजनीं स्यात्तु यतुका यतुका जननीति च ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥

यत्नः, पुं, (यत् + “यजयाचयतविच्छप्रच्छरचो
 नङ् ।” ३।३।६० । इति नङ् ।) रूपादि-
 चतुर्विंशतिगुणान्तर्गतगुणविशेषः । स च
 त्रिविधः । प्रवृत्तिः १ निवृत्तिः २ जीवन-
 योनिः ३ । यथा,—

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनयोनयः ।
 एव प्रयत्नचैविध्यं तान्त्रिकेः परिकीर्तितम् ॥”

तेषां कारणं यथा,—

“चिकीर्षा कृतिसाध्यैसाधनत्वमिच्छया ।
 उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥

निवृत्तिस्तु भवेद्देहाद्विषाधनताधियः ।

यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ।

शरीरे प्राणसंचारे कारणं तन् प्रकीर्तितम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

उद्योगः । यथा,—

“उद्योगिनं पुरुषविहसुपैति लक्ष्मी-
 र्देवेन देयमिति कापुरुषता वदन्ति ।

देवं निहन्त्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥”

इति हितोपदेशः ॥

यत्नवान्, [तृ] त्रि, यत्नविशेषः । यत्नशब्दात्
 वतुप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, हरिवंशे । ८६।६।

“कसेनापि समाश्रमस्थानूरः पूर्वमेव तु ।

योद्धव्यं सह ह्येन त्वया यत्नवतेति वै ॥”)

यत्न, इ क संकोचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) इत्यवर्गाद्योपधः ।
 इ क, यत्नयति मन्त्रेण सर्पं जाङ्गलिकः । यत्न

यथापू

इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदमुक्तो वेदेयुच्चारणभेदार्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

यत्र, य, यस्मिन् । येखाने इति भाषा । यच्छब्दात्
सम्प्रसारणप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।

“यत्र यत्र मनो दह्ये धारयत सकलं धिया ।
स्नेहाद्वा यदि वा लोभाद् याति तत्तत् सत्त्व-
ताम् ॥”)

यथा, य, सादृश्यम् । साम्यम् । तत्पर्याय । वत् २
वा ३ तथा ४ एव ५ एवम् ६ । इत्यमरः । ३ ।
४ । ६ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ । ४ ।

“वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति च ।
भवति च तयोर्भूयान् भेदः फलं प्रति तदुपधा
प्रभवति शुचिर्विस्मोदयाद्दे मणिर्नष्टदां चय ॥”)

यथाकामी [नृ] चि (यथा कामयते इति ।
कामि + णिनिः । यदा, काममनतिक्रम्य प्रवृत्ति-
रस्यास्तीति । यथाकाम + अत इतिठनाविति
इति १) स्नेहाचारी ॥ तत्पर्याय । स्वरुचि ०
स्वच्छन्दः ३ स्त्री ४ अपावृत, ५ स्वतन्त्रः ६
निरवग्रहः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६ ।
नियन्त्रणः ८ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
यस्मिन्प्रवृत्तसहितायाम् । १ । ८ ।

“यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुसरन् ।
खदिरनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृता ॥”)
यथाक्रम य, स्त्री, क्रमाशु रूपम् । क्रममनतिक्रम्येति
याकरणम् ॥ (यथा, रघुपथे । ३ । १० ।

“यथाक्रमं पुंसवनादिका क्रिया
धृतं धीरः सद्योऽर्थं धत्त सः ॥”)

अपि च ।

“यथाक्रमेण पुत्रेण कार्या प्रतिक्रिया सदा ।
प्रतितापतिता वापि एकोद्दिष्टविधानतः ॥”

इति आहृतत्वम् ॥

यथाजात, चि, (यथा न जातः इति यथा-
जात । जातोऽपि पुत्रादिरजात इव प्रतीयते
विद्यया श्रौत्येण वा न कैरपि विदितत्वात् ।)
मूलः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ नौचः । इति
जटाधरः ॥

यथातथ, य, स्त्री, (यथा वर्तते तथातथ इति
इति अनतिवृत्तौ अयथौभावः । अयथौभावश्च ।
२ । ४ । १८ । इति नपुंसकत्वम् । “इत्यो
नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥” १ । २ । ४७ । इति
ह्रस्वः । “नाथयौभावादतोऽमूलपञ्चम्याः ॥” २ ।
४ । ८३ । इति प्रथमाविभक्तेरमादेशः ।)
यथार्थम् । इति हारावली ॥ (यथा, श्रीमद्भग-
वते । ६ । १ । ४१ ।

“येन स्वधाम्नामी भावा रजः सत्त्वतमोमयाः ।
गुणनामक्रियारूपैर्विभाव्यन्ते यथातथम् ॥”)

यथापूर्व, य, स्त्री, (पूर्वमनतिक्रम्य इत्ययथौ-
भावः ।) पूर्वदिग्देशकानाशु रूपम् । यथा,—
“अक्षतायां प्रतिष्ठाया प्राणानां प्रतिमासु
च ।

यथार्ह

यथापूर्वं यथा भावः स्वर्गादीनां न विष्णुता ॥
इति तिर्याहितत्त्वधृतकालिकापुराणवचनम् ॥

यथासुखीन, चि, (यथासुख + “यथासुखसु-
खस्य दर्शनः ख ।” ५ । २ । ६ । इति ख ।)
सुखप्रतिविम्बाश्रयः । सुखस्य सदृशं यथासुख
प्रतिविम्बं निपातनात् सादृश्येणैवैवभावः ।
यथासुखं दर्शनः यथासुखीनः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ अपि च ।

“तत्स्वित्त्वैवमागोऽसौ हेमरत्नमयो नृगः ।

यथासुखीनः सीतायाः पुत्रुवे बहु लोभयन् ॥”
इति भट्टिः ॥

सुखस्य सदृशं यथासुखं दर्पणादिप्रतिविम्ब-
सुच्यते । सादृश्यार्थेणैवैवभावः । इति भरतः ॥
निर्मलत्वान् सीताया अयतो यथासुखीनः
प्रतिविम्बाश्रय इव भूत्वा पुत्रुवे भ्रमति स्म इव-
शब्दलोपो दृश्यः । इति जयमङ्गलः ॥

यथायथ, य, स्त्री, (“यथास्ते यथायथम् ॥” ८ ।

१ । १४ । योऽयमात्मा यच्चात्मीयं तदुपधासम् ।
तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वित्वं स्त्रीत्वश्च निपा-
त्यते । यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः यथा-
त्मीयमिति वेति । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा-
स्वम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥ (अशु रूपम् ।
यथा, श्रीमद्भगवते । १० । १८ । १६ ।

“तत्रोपायं गोपालान् कृष्णं प्राह विहार-
वित् ।

हे गोपा विहरिष्यामो इन्द्रीभूय यथायथम् ॥”

“यथायथं वयोवर्णादशु रूपम् ॥” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥ यथा च,—

“लिङ्गमयत्तमत्पत्न्यात् याधौनां तदुपधा
यथम् ॥”

इति वाग्भटे निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

“यथायथं यस्य याधैर्यद्रूपं तदेवायत्तम् ॥”
इति तट्टीकास्थाने विजयरचितः ॥

यथार्थ, य, स्त्री, यथातथम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥
“हे अथभिचारिणि । अर्थमनतिक्रान्तं यथार्थं
यथास्वरूपं यथातथं उभयत्र अयथौभावः ।
यथार्थमेवेदम् । यथातथं वक्ति सभासु विद्वान् ॥”
इति भरतः । तत्पर्याय ।

“सत्यं सत्यं समीचीनं तथ्यं यथातथम् ।
यथास्थितं सद्गतेऽस्तीति तु वितथानृते ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १३ । ६ । १८ ।
“कृतश्चापकृतं किञ्चित् कृते कर्मणि सिध्यति ।
सुकृतं दुष्कृतं कर्म न यथार्थं प्रपद्यते ॥”)

यथार्ह, य, स्त्री, (अर्थं योग्यमनतिक्रम्य इत्य-
यथौभावः ।) यथायोग्यम् । यथा,—

“कृत्वा तु तौ यथान्यायं यथार्हं तेन संविदम् ।
उपविष्टौ कथाः काश्चिन्नक्तुर्लेशपाणिवौ ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

यथार्हवर्ण, पु, (यथार्हं यथायोग्यं वर्णयतीति ।
वर्ण + अच् ।) चर । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥

यथायोग्यमचर रूपं जातिश्च ॥

यथोचि

यथाशक्ति, य, स्त्री, शक्त्यनुसारेण । शक्तिमनति-
क्रम्य । इति सुम्भवोद्यथाकरणम् ॥ (यथा,
श्रीमद्भगवते । ६ । १२ । १६ ।

“पश्य मां निर्जितं शक्रः । तृकणायुधमुजं ऋधे ।
घटमानं यथाशक्तिं तव प्राणजिह्वीर्षया ॥”)

यथाशास्त्र य, स्त्री, शास्त्रानुसारेण । शास्त्रमनति-
क्रम्य । यथा, मलमासतत्त्वे ।

“यथाशास्त्रं निर्वर्तते यथायाधि चिकित्-
सित ।

न श्रमं याति यो याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधे ॥”

यथास्थितं, चि, सत्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ४६ ॥

यथास्व, य, स्त्री, (स्वमनतिक्रम्येणैवैवभावः ।)
यथावाञ्छितम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते
चिकित्सास्थाने ८ अध्याये ।

“वन्वः सतीऽनुकुर्वीत परिधेयस्तु सर्पिषा ।
तृतीये दिवसे सुक्ताऽयथास्व शोषयेद्भिषक् ॥”)

यथेष्टत य, स्त्री, (ईष्टमनतिक्रम्येति ।) यथा-
वाञ्छितम् । (यथा, भट्टिकाये । २ । २८ ।

“तान् प्रत्यवादीदृष राघवोऽपि
यथेष्टतं प्रस्तुतकर्म धर्म्मम् ।

तपो मरुद्भिर्भवतां शराभिः
सन्मुख्यतां नोऽरिः सन्निवृत्तः ॥”)

तत्पर्यायः । कामम् २ प्रकासम् ३ पण्याप्तम् ४
निकामम् ५ इष्टम् ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥

यद् इष्टानतिक्रमे स्वच्छन्दप्रवृत्तौ कामादीनि
प्रायः क्रियाविशेषणानि क्रियाविशेषणत्वात्
स्त्रीत्वमेवम् । ईष्टित्यनतिक्रमो यथेष्टत-
मित्ययथौभावः । इति भरतः ॥

यथेष्टं, य, स्त्री, इष्टमनतिक्रम्य । यथेष्टितम् ।
यथा,—

“कुर्व्यथेष्टं तत् सर्वमौघास्ते स्वधनस्य वै ॥”
इति दायभागः ॥

यथेष्टचारी, [नृ] पु, (यथेष्टं चरतीति । चर +
णिनि ।) पञ्च । इति शुब्दचन्द्रिका ॥

यथेष्टाचरणं, चि, (यथेष्टं आचरणं यस्य ।)
यथेष्टाचारी । यथा,—

“क्रियाहीनस्य स्वस्य महारोगिण्य एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ॥”

यथेष्टाचरणस्य दूतवेष्टादासत्त्वस्य । इति
शुद्धितत्वम् ॥

यथेष्टाचारी [नृ] पु, स्नेहाचारी । यथेष्ट-
माचरितुं शीलमस्य इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

यथोचित, य, स्त्री, (उचितमनतिक्रम्येति ।)
यथायोग्यम् । यथाप्राप्तम् । यथा । “धेवो
अशो यथोचितात् ॥” इत्यमरः । २ । ८ । २३ ॥

यथा च श्रीमद्भगवते । ४ । २२ । ५० ।
“कर्मणि च यथाकालं यथादृशं यथाबलम् ।
यथोचितं यथावित्तमकरोद्भुक्तं सत्तुक्तम् ॥”

चि, यथोचितमस्यास्तीति । अर्थं आनन्दम् ।
यथार्हं । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ३८ ।

“वयमायायिता मर्त्ययज्ञभागैर्यथोचितैः ।
दृष्ट्वा ताननुयच्छीमो मर्त्यान् शस्त्रादिविह्वये ॥”

यथोदितं, य, स्त्री, (उदितं कथितमनतिक्रम्य
इत्ययमीभावः ।) यथोक्तम् । यथा,—

“यथोदितस्ते पित्रभिः कुरु दारपरिग्रहम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे रुचिस्तोत्रम् ॥

यदा, य, (यस्मिन् काले इति । यद् + “सर्वे-
कान्यकियत्तद्ः काले दा ।” ५।३।१५। इति दा ।)

यस्मिन् काले । यथा,—

“यदा यदा सतां हानिर्देवमार्गानुसारिणाम् ।
तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्ववृत्तवचनम् ॥

यदि, य, पञ्चान्तरम् । सम्भावना । तत्पर्यायः ।

चेत् २ यदुवा ३ । यथा,—

“यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रस्यैवोपमानम् ।
प्रातः स्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

“अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्त्रयः सन्त्यज्यवधितो हि सः ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ॥

“यदुवाक्यतरसम्भारः स्यादपि पशुनैव कुर्यात्
इति । यदुवेति निपातसमुदायो यदर्थः ।” इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥

यदीयं, त्रि, (यस्येदमिति । यद् + “वृद्धाच्छः ।”

६।२।११४। इति छ ।) यत्तन्मन्त्रि । यथा,

“यदीयहस्ततो विलोक्य विपदं

कलन्दतनया जलोद्धतगतिः ।

विलासविपिन विवेश सहसा

करोतु कुशलं हृत्नी स जगताम् ॥”

इति कन्दोमञ्जर्या द्वितीयस्तवकः ॥

यदुः, पु, (यजते इति । यज् + उः । एषोदरादि-
त्वात् जस्याने दकारः ।) देवयान्यां जातो

ययातेर्येष्टपुत्रः । तस्य यं प्रे पित्रापात् राजा-
नक्रवर्त्तौ नासीत् । तदर्थे दापरयुगस्यान्ते

श्रीकृष्णोऽवसीर्य । इति श्रीभागवतमतम् ॥

तस्य मातुलकन्याविवाहकारणं यथा,—

“जरां प्राप्य ययातिस्तु सपुर प्राप्य चैव ह ।

पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठं यदुमित्यब्रवीदहम् ॥

तव यदौ । प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।

यौवनेन त्वदीयेन चरेय विषयानहम् ॥

पूर्वं वधंसहसे तु पुनस्ते यौवने त्वहम् ।

इत्था सप्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥

यदुत्तरवाच ।

चित्तमशुधरो दीनो जरया शिथिलोऽहम् ।

बन्धोऽसन्तगात्रश्च दुर्हर्षो दुर्बलः कृष्ण ॥

अशक्तः कार्यकरणे पापभूतश्च यौवने ।

सहोपजीविमिच्छेय तां जरा नैव कामये ॥

सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप ।

जरां ग्रहीतुं धर्मेण । पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥

ययातिरवाच ।

यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयं स न प्रयच्छसि ।

पापाज्जातुलसम्भवात् प्रजा वै ते भविष्यति ॥”

इति मातृश्लो ११ अध्यायः ॥ ॥

(हर्षाक्षराजपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ६३।४४ ।

“तस्यैवं सुप्रवृत्तस्य पुत्रकामस्य धीमतः ।

मधुमत्वा सुतो जज्ञे यदुर्नाम मध्यायशाः ॥”)

यदुनाथः, पु, (यदुर्नाम नाथः ।) श्रीकृष्णः । इति

हेमचन्द्रः । २ । १३३ ॥

यदुपतिः, पु, (यदुर्नाम पतिः ।) श्रीकृष्णः । यथा—

“यदुपते क गता मथुरापुरी

रघुपतेः क गतोत्तरकोशला ।

इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिरं

न सदितं जगदिदं धारय ॥”

इति रूपसनातनगोस्वामिनौ ॥

यदृच्छा, स्त्री, स्वातन्त्र्यम् । तत्पर्यायः । खेरिता २ ।

इत्यमरः । ३।२।२३। खरिता ३ । इति तट्टीका ॥

(यथा, गीतायाम् । २ । ३२ ।

“यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपाहतम् ।

सुखिनः सन्निध्याः पार्थ । लभन्ते युद्धभीदशम् ॥”)

यदुवा, य, यदि । यथा । “यदुवाक्यतरसम्भारः

स्यादपि पशुनैव कुर्यात् । यदुवेति निपातसमु-

दायो यदर्थः । अपि च । यदुवा उभयं

चिकीर्षेद्वैत्रं ब्रह्मत्वञ्च इति तेनैव कल्पेन

कृत्वमुत्तरासङ्गं सोदकं कमलसुं दर्भवटुं वा

ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्यावृत्त्यान्यच्छेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

यदा, स्त्री, बुद्धिः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥

पञ्चान्तरञ्च ॥

यन्ता, [त्र] पु, (यम् + ङच् ।) चारयिः । (यथा,

रघौ । ७ । ४४ ।

“प्रहारमृच्छांप्रगमे रथस्या

यन्तुपालभ्य निर्वर्तिताम्बान् ।

ये सादिता लक्षितपूर्वकेतून्

तानेव सामर्षतया निजमुः ॥”)

हृत्किपकः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ । (यथा,

माघे । ५ । ४२ ।

“सेषोऽपि सानुनयमाकलनाय यन्ता

नीतेन वन्यकरिदानकृताधवासः ।

नाभाजि केवलमभाजि गणेन शास्त्री

नाभ्यस्य गन्धमपि मानभृतः सहन्ते ॥”)

विरतिकारके, त्रि ॥

यन्त्र, स्त्री, (यच्छब्देनेति । यम् + “गुह्येषोपचिचि-

यमिसदिचिद्विभ्यस्तः ।” उणा० ४ । १६६ ।

इति चः ।) देवाद्यधिष्ठानम् ॥ (यथा, देवी-

भागवते । ३ । २६ । २१ ।

“अर्चाभावे तथा यन्त्रं न वार्यमन्त्रसंयुतम् ।

स्थापयेत् पीठपूजार्थं कलसं तत्र पार्श्वतः ॥”)

पात्रभेदः । नियन्त्रयम् । इति हेमचन्द्रः ॥

अधियन्त्रम् । इति महाभारतटीकायां नील-

कण्ठः ॥ कामान् वन्द्य इत्यादि भाषा ॥ ॥

वाद्यम् । यथा,—

“यन्त्रस्य गुणदोषौ न विश्वार्थौ मधुसूदन ।।

अहं यन्त्रं भवान् यन्त्री न मे दोषा न मे गुणाः ॥”

इति महाभारतम् ॥

दारयन्त्रादि । कल इति भाषा । यथा,—

“इन्द्रः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन । तिष्ठति ।

भामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । ६१ ॥

अस्यार्थः । “सर्वभूतानां हृद्देशे इन्द्रोऽन्तर्यामी

तिष्ठति । किं कुर्वन् सर्वानि भूतानि मायया

निजशक्त्या भामयन् सत्तत्कर्मसु प्रवर्त्तयन् यथा

दारयन्त्रमारूढानि कृत्रिमाणि भूतानि सूत्र-

धारो लोके भामयति तद्वदिति । यद्वा यन्त्राणि

शरीराणि आरूढानि भूतानि देहाभिमानिनो

जीवान् भामयन्तित्यर्थः ।” इति श्रीधरस्वामी ॥

अथ पूजाधारयन्त्रम् । तत्र नारदीये ।

“आपोऽभिर्हृदयं चक्रं विष्णोः क्षेत्रसमुद्भवम् ।

यन्त्रञ्च प्रतिमास्थानमर्चने सर्वदा हरेः ॥”

गौतमीये ।

“प्राज्ञाग्रामे मणौ यन्त्रे प्रतिमामख्येषु च ।

नित्यं पूजा हरेः कार्या न तु केवलभूतये ॥”

योगिनीतन्त्रे ।

“लिङ्गस्यां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्यां तथैव च ।

मण्डलस्यां महामायां यन्त्रस्यां प्रतिमासु च ।

जलस्या वा शिलास्या वा पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥”

एतत् सर्वं यन्त्राभावे । कौलावलीये ।

“यत्रापरजिताप्युष्णं जवापुष्पञ्च विद्यते ।

करवीरे मुक्तरक्ते द्रोणं वा यत्र तिष्ठति ।

तत्र देवी वसेन्नित्यं तदयन्त्रे चण्डिकाश्चनम् ॥”

एतत् सर्वं यन्त्राभावे । तथा च ।

“यन्त्रं मन्त्रमयं प्रोक्तं मन्त्रात्मा देवतैव हि ।

देहात्मनोर्यथा भेदो यन्त्रदेवतयोक्तथा ॥”

तथा ।

“आदौ लिखेद्यन्त्रारणं देवतायाश्च विग्रहम् ।

कामक्रोधादिदोषोत्थसर्वदुःखनियन्त्रणात् ॥

यन्त्रमित्याहुरेतस्मिन् देवः प्रीणाति पूजितः ।

विना यन्त्रेण पूजायां देवता न प्रसीदति ॥

दुःखनियन्त्रणाद्यन्त्रमित्याहुस्तन्त्रवेदिनः ॥”

इति यन्त्रपूजाप्राधान्यम् ॥ ॥

अथ धारयन्त्राणि । तत्रादौ सुवनेश्वरी-

यन्त्रम् । धारदायाम् ।

“आलिख्याष्टदिगर्गजान्मुद्रां पाशादिकं

चरित्रं

कोष्ठेष्वङ्गमनून् परेषु विलिखेदष्टाङ्गमन्त्रहयम् ।

अक्षपूष्पापरवटुकयुग्ं जयवरान् चोमास-

नानगले-

आलिखेन्द्रजलाधिपादिगुणशः पत्तिदयास्त-

यन्त्रम् ॥

कोष्ठेष्वष्टयुगार्गमात्मसहितं युग्मस्वरान्तगतं

मायां केशरगा दलेषु विलिखेन्नलं विपत्ति-

क्रमात् ।

त्रिः पाशाङ्कुशवेष्टितश्च लिपिभिर्वर्तितं क्रमाद्-

युतक्रमात्

पञ्चम्येन घटेन पङ्कजसुखेनावेष्टितं तद्वद्विः ॥”

घटाङ्गलमिदं यन्त्रं मन्त्रिणां श्रीप्रदं महत् ।

पाशश्रीशक्तिकर्णकामशक्तीन्द्राङ्कुशाः ॥

प्रथमोऽष्टाक्षरो मन्त्रस्ततः कामिनि रक्षिणि ।

खाद्यान्मोऽष्टाक्षरः सङ्गिरपरः परिकीर्तितः ॥

यन्त्रं

ह्रीं गौरि रुद्रदयिते योगेश्वरि सर्वमैष्टम् ।
 दिठान्त, धोडशार्णोऽय मन्त्रः सङ्गिरदीरित, ॥”
 इति घटार्णयन्त्रम् ॥ ३॥
 “तारे हुं” विलिखेत् सरोजकुहरे साध्याभि-
 धानान्वित
 मन्त्रार्णान् वसुसखकान् वसुदलेष्वाल्लिख्य
 तद्वाह्यतः ।
 शक्त्वा त्रि परिवेष्टित घटगत पद्मस्थमन्त्रा-
 नन
 यन्त्र वश्यकर ग्रहादिभयहृत्क्षणीप्रदं
 कीर्त्तिदम् ॥”
 इति त्वरितायन्त्रम् ॥ ४॥
 “पद्म भागुदलान्वित प्रविलिखेत् तत्कर्णिकायां
 पुन-
 स्तारं शक्तिगवीजसाध्यसहित तन्केश्वरेषु
 क्रमात् ।
 मर्दिन्यामनुसम्भवान् युगलशो वर्णान् पुन
 पत्रगान्
 मन्त्रार्णान् गुणशो विधाय विलिखेदन्त्य
 तदन्त्ये दले ॥”
 [स्थितम् ।
 मन्त्रस्तु ।
 “उत्तिष्ठ पुरुषि कि स्वप्रिय भय मे ससुप-
 यदि शक्यमशक्य वा तस्मै भगवति प्रमय
 स्वाहा ॥
 मातृकार्णेन सवोतं भूपुरद्वयमध्यगम् ।
 यन्त्रश्च विन्ध्यवासिन्या प्रोक्त सर्वसमृद्धिदम् ॥
 रक्षाकर विशेषेण चन्द्रभूतादिनाशनम् ।
 राज्यद भद्रराज्यानां वश्यद वश्यमिच्छताम् ॥
 सुतार्थिनीनां सुतद रोगिणां रोगप्रान्तिदम् ।
 बहुना किमिच्छोक्तेन यन्त्र यन कामदो मणि ॥”
 इति वनदुर्गायन्त्रम् ॥ ५॥
 अथ लक्ष्मीयन्त्रम् ।
 “वेदादिस्थितसाध्यानामयुगप्र, श्रीशक्ति-
 मारान्वितं
 किञ्चल्लेख्ये दिनेशपत्रविलसन्मन्त्राक्षर तद्वाह्य ।
 पद्म यज्जनकेश्वर स्वरलसत्पत्राष्टयुगम धरा-
 विम्बाभ्या वषट्कतया त्वरितया यन्त्र लिखेदु-
 वेष्टितम् ।
 भूपुरद्वयकीयेषु हृत्वी लेख्यौ पुन पुन ।
 महालक्ष्मीयन्त्रमिदं सर्वैश्वर्यफलप्रदम् ॥
 सर्वदु खप्रशमन सम्पापहृत्निवारकम् ।
 बहुना किमिच्छोक्तेन परमसाम विद्यते ॥” ॥
 अथ त्रिपुरभैरवीयन्त्रम् । [स्थितो
 ‘मध्य, नवयोनिषु प्रविलिखेद्बीजानि वर्णा-
 गायत्र्या, पुनरष्टपत्रविवरेष्वाल्लिख्य लिप्या
 हतम् ।
 भूविम्बद्वितयेन मन्त्रयुजा कीयेषु सवेष्टित
 यन्त्र त्रैपुरमीरित त्रिसुवनप्रक्षोभण श्रीप्रदम् ॥
 गायत्री तु ।
 “मन्मथ त्रिपुरादेवि विद्महे प्रहसुहरेत् ।
 उक्ता कामेश्वरपद प्रवदेदय धौमहि ॥
 चान्ते च प्रवदेन्मयस्त्र क्षिप्ते प्रचोदयात् ।

२४
 यन्त्रं

गायत्र्या साभाख्याता त्रैपुरी सर्वसिद्धिदा ॥”
 यन्त्रान्तरम् ।
 “वद्मेर्गैह्युगान्तरस्थमदने मायां लिखेद्वाग्भव
 षट्कोणेष्वथ सन्धिषु प्रविलिखेत् हुं कार-
 मावेष्टितम् ।
 स्त्रीबीजेन समीरित त्रिसुवनप्रक्षोभण त्रैपुर
 यन्त्र पञ्चमनोभवात्मकमिदं सौन्दर्यसम्पत्-
 करम् ॥”
 इति त्रिपुरायन्त्रम् ॥ ६॥
 अथ श्रीविद्यायन्त्रम् ।
 “विशेष धारण यन्त्र प्रसङ्गात् कथयामि ते ॥
 रेफहकारयोर्नध्ये देवीनामभिसुखकम् ।
 साध्यनाम द्वितीयाक्षर तस्योर्ध्वे विलिखेन्मनुम् ॥
 तत्रैव मातृकां सर्वं विलिखेच्चक्रवाह्यतः ।
 पञ्चगव्यान्तेनैव मन्त्रेन परिवेष्टयेत् ॥
 तत्र प्राण प्रतिष्ठाप्य विद्यामष्टोत्तर शतम् ।
 तत् सृष्ट्वा प्रजपेन्मन्त्र देवीध्यानपरायण, ॥
 हेनो मध्यगतं कृत्वा रजतस्यायवा पुन ।
 करे हृत्वा जगद्भय हृदये स्त्रीयु वल्लभम् ॥
 कण्ठे धन लभेद्वाले क्षमन् जन्मन भवेत् ।
 शिखायां मोक्षमाप्नोति तस्माद्यन्त्रेन धार-
 येत् ॥” ॥
 अथ गणेशयन्त्रम् ।
 “वीज षट्कोणमध्ये स्फुरदनलपुरे तारग
 दिक्षु लक्ष्मी-
 मायाकन्दर्पभूमीस्तदनुसप्तपुटेष्वालिखेद्बीज-
 षट्कम् ।
 तत्तन्निष्कृज्जमन्त्रान् वसुदलक्रमे मूलमन्त्रस्य
 वर्णान्
 शिष्टान् पत्रेषु विद्वान् विलिखतु गुणश्रृङ्खल्य
 मन्ये पलाशे ॥
 व्यावीत लिपिभि क्रमोत्क्रमवशात् पाशा-
 क्षुशाभ्यामपि
 भूविम्बद्वितयेन वेष्टितमिदं यन्त्रं गणाधीशितु ।
 लाक्षाकुङ्कुमरीचनान्दगमदैर्भूर्जोदरे हेचि वा
 स लिख्याभिवहन् लभेत सकले सप्रार्थनीया
 श्रियम् ॥
 उक्त महागणपतेर्निधानं सुरपूजितम् ।
 सर्वसिद्धिकरं पुषां समस्तपुरुषार्थदम् ॥” ॥
 अथ श्रीरामयन्त्रम् ।
 “तार मध्ये विलिखतु मनु षट्सु कीयेषु सन्धि
 षड्ग मायां स्वरमपि लिखेत् कीर्णगणेषु
 पश्चात् ।
 किञ्चल्लेख्ये स्वरगणमतो पत्रमध्ये माजा-
 मन्त्रस्यार्णान् गुह्यसुखमितानये पञ्चवर्णान् ॥
 दशाक्षरेण सवेष्टा कादिवर्णैश्च भूपुरे ।
 दिग्दिक्षु लिखेद्बीजे नरसिंहवराहयो ॥
 नमो भगवते व्यासतुष्यां रघुनन्दनम् ।
 रक्षोघ्नविषदायान्ते मधुरादि समीरयेत् ॥
 प्रसन्नपदनायेति पश्चादमिततेजसे ।
 वलाय पश्चाद्गमाय विष्णवे तदनन्तरम् ।
 प्रणवादिनमोऽन्तोऽय मालामन्त्र, प्रकीर्त्तित ॥”

यन्त्रं

अथ शिवयन्त्रम् ।
 “वीजं साध्यसमन्वितं प्रविलिखेन्मध्योऽष्टपत्रेष्वथो
 मन्त्रार्णान् श्रुतिशो विमण्य विलिखेत्क्षिप्या
 वद्विष्टयेत् ।
 बाह्ये कीर्णगवीजवहवसुधागेहृदयेनाहत
 यन्त्र क्षुद्रविषयहामयतिपुप्रध्वसन श्रीप्रदम् ॥” ॥
 अथ गोपालयन्त्रम् । [स्थितो
 “पिण्ड मूलेन वीतं दहनपुरयुगे कीर्णराजन-
 क्रुम्यात् पद्म दशार्णस्फुरितदशदलं कामबीजेन
 वीतम् ।
 पद्मं किञ्चल्लस्यस्वरविक्रितदलप्रोक्तसत-
 योडशाखे
 किञ्चल्लस्यज्जनाष्ट विस्मयिगुगदलेष्वापिनाष्ट-
 वर्णान् ॥
 पाशाक्षुशाभ्यामावीत चौथीपुरयुगासिधु ।
 अष्टाक्षरेण लसितं यन्त्र गोपालदेवतम् ॥
 धर्मार्थकामफलद सर्वरक्षाकर स्तनम् ।
 पश्चान्तकी धरासख्यो मनुर्विन्दुविभूषित ॥
 पिण्डबीजमिदं प्रोक्त सर्वसिद्धिकर परम् ।
 स्वर, क्षणाय ददन् वदन् मधुरीरित ॥
 गोपीजनान्ते प्रददेद्दलभायाजिवलभा ।
 अथ दशाक्षरो मन्त्रो दृष्टादृष्टफलप्रद ॥
 प्रणव हृदय क्षण केन्तस्तुक्ता तत परम् ।
 तादृश देवकीपुत्र हुं षट्खाहासमन्वितम् ।
 योडशाक्षरमन्त्रोऽय गोविन्दस्य जगत्पते, ॥
 पिण्ड रतिपतेर्वीजं नमो भगवते तन ।
 नन्दपुत्राय बालादिवपुषे प्रणमन्नाय च ॥
 गोपीजनपदस्यान्ते वल्लभाय दिठावधि ।
 घनुष्टुप् मन्त्र आख्यातो गोपालस्य जगत्पते ॥
 अथ ज्जगद्गोविन्दो केन्तावष्टाक्षरो मनु ॥”
 इति गोपालयन्त्रम् ॥ ७॥
 अथ गोपालयन्त्रं यन्त्रान्तरम् ।
 “प्राक् प्रत्यक् दक्षिणोदक् विधिवदभिलिखेत्
 सष्टरेखास्तुक्क
 कोऽष्टोऽष्टलुक्त वलययुगयुत मध्यपूर्व
 तदन्तम् ।
 श्लोकस्यार्णान् पुरस्तादुत्तमपदविषरेष्वथ
 लिखित्वा
 तद्वाह्य द्वादशाक्षरेण दसपरिवृत देवकीपुत्र-
 यन्त्रम् ॥
 त सुकी देव देवेन त वेदे वरनो वनम् ।
 त वतो रूपतो खात त खातो देवकीसुतम् ॥
 लिखित भूर्जपत्रादो यन्त्रमेतदयथाविधि ।
 विधत्त बाहुना निय सन्नकामफलप्रदम् ॥
 पलाशदृष्टफलके लिखत साधु साधिनम् ।
 गोस्थान निखनदन्तु गवा दृढिर्भवेत्तदा ॥” ॥
 अथ शिवयन्त्रम् । तत्रादौ षट्कोणमष्टल
 कृत्वा तदन्त साध्यनामयुक्त प्राचादर्वज
 विलिख्य षट्कोणेषु प्रणवसहितपश्चात्तरवर्णान्
 विलिख्य विषरेषु षडङ्गमन्त्रान् तद्वाह्य पञ्च-
 दलानि विरचय्य तदन्ते ॐ इष्टानाय नम
 ॐ तत्पुरुषाय नम ॐ अर्चाराय नम

यन्त्रं

ॐ सद्योजाताय नमः, ॐ वामदेवाय नमः ।
इति पञ्चमन्त्रान् प्रागादिकमेव लिखेत् ।
तद्विहरणानि रचयित्वा तद्वलेषु मातृका-
वर्णान् लिखेत् । तद्विह्वलं चास्त्रकेन वेष्टयेत् ।
यतदयन्त्रं जपद्योमादिना सम्पूज्य धारयेत् ।
आयुरारोग्यैश्च व्याप्तिर्भवति ॥ * ॥ अथ
मन्त्रयन्त्रं ।

“मध्ये बाध्याचराण्यधुवमभिलिखेन्मध्यमं
दिग्दलेषु
कोयेष्वन्य मनोस्तु चित्तियुवनमथो हिचु
चन्द्र विदिचु ।
टान्त यन्त्रं तदुक्तं सकलभयहरं चेहभूतापमृत्यु
याधियामोहदुःखप्रशमनसुदिन श्रीप्रद
कीर्तिदायि ॥” * ॥

अथकाशीयन्त्रम् । यामले ।

“आद्यं बीजं ससाध्य प्रथमवस्तुद्वये तद्विह-
आद्यकोये
पूर्वाद्यं चाद्यबीजं तद्वत् वस्तुद्वयद्वन्द्वे
बीजपटकम् ।

किञ्चलं तत् स्वराण्यधुवमभिलिखेन्मध्यमं
बीजपटकं
ह्रस्वाभ्यामेव वीतं चित्तियुवनमथो हिचु
यन्त्रराजम् ॥

देवीबीजत्रयं तत् प्रतिदिशमपरं शक्तिबीज-
द्वयं तत्
कोये कोये लिखेद्यस्त्रिजगति स गुरु-
शङ्करस्यापि विष्णोः ॥”

अथ शान्तिकादौ ताराधारयन्त्रम् । तदुक्तं
केनकारीये ।

“योगियुग्मे लिखेन्मन्त्रं मन्त्री हेमशलाकया ।
स्त्रीवस्त्रीनाम् दीर्घवर्णान् पटकोणे विलिखेत्तत्, ॥
अष्टपञ्चदशवर्णान् तद्विह्वलं च चास्त्रकेन वेष्टयेत् ।
अष्टवक्त्रं भूपुरे च विलिख्य साधकोत्तमः ।
सुवर्णपट्टे भूर्त्वे वा रूपे वाप्यथ सुवर्ते ।
विलिखेद्देवमुखे गन्धार्थकमन्त्रितम् ॥
ह्रस्वाकारेण विलिख्य कुशलेन वा पुनः ॥”
यकवीराकल्पे ।

“वेष्टितं पीतवस्त्रेण जतुना परिवेष्टयेत् ।
वस्त्रियात् पट्टस्त्रेण शिम्बुना कण्ठभूषणम् ।
स्त्रीणां बागभुजे चैवमन्त्रेणां दक्षिणे भुजे ।
वन्ध्यापि लभते पुत्रं निर्धनो धनवान् भवेत् ।
हर्मा रथां पुरा बद्धा ज्ञानार्थं गीतमादिभिः ।
प्रीत्यर्थं पाधिवेष्टान्ये, संग्रामे जयकाङ्क्षिभिः ॥”
लक्ष्यार्थः । योगियुग्मे पटकोणे । तस्य मध्ये
हेमशलाकादिना भूर्त्वेपचादौ कुङ्कुमरोचना-
रक्तचन्दनजटामार्थिना समाश्रितं विषयं पट्टा-
क्रमेण गन्धमन्त्रं लिखित्वा तस्य हृत्प्रेषारं
मध्ये अतुल्यं रथां कुरु कुरु अतुल्यं शुभ
पुत्रसुत्पादयेति वा अस्य ज्ञानं कुरु कुरु
रथादि वा साध्यसिद्धिं विलिख्य पटकोणे
रूपमिमान् दीर्घवर्णान् आर्द्रं कुरु कुरु
रथैवेकं लिखेत् । तदुक्तम् ।

१५
यन्त्रं

“स्वराणां मध्यगं यच्च तच्चतुष्कं नृपसकमिति ।”
अष्टपञ्चदशवर्णान् । ऐं ह्रीं ॐ ऐं ह्रीं फट्
स्वाहेति लिखेत् । तदुक्तम् ।

“वाग्भव कुलदेवी च तारक वाग्भव तथा ।
हृत्प्रेषा चास्त्रमन्त्रान्ते वद्विजायावर्धमानम् ॥
अष्टाक्षरो मनुः प्रोक्तो मन्त्राणां सार ईरितः ॥”
अथ यन्त्रलिखनद्वयम् ।

“काशीरोगोचनासाध्यान्मन्त्रमन्त्रेणै ।
विलिखेद्देवमुखे गन्धार्थकमन्त्रितम् ।
भूमिस्पृष्टं शवस्पृष्टं यन्त्रं निर्मास्यवज्रतम् ।
विदीर्णं लङ्घितं मन्त्री यन्त्रं नैव च धारयेत् ॥
सौवर्णे राजते पात्रे भूर्त्वे वा सम्यगालिखेत् ।
अथवा ताम्रपट्टे वा गुटिकां कृत्य धारयेत् ॥
यावज्जीव सुवर्णे स्यात् रौप्ये विप्रतिवारिकम् ।
भूर्त्वे हादश वर्षाणि तद्वत् ताम्रपट्टके ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
अन्यत् कालिकापुराणे ७७।७८।७९ अध्यायेषु
द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ यन्त्रसंस्कारः । वामके-
श्वरतन्त्रे ।

“स्नात्वा सकल्पयेन्मन्त्री गुरोरर्चनमाचरेत् ।
पञ्चगव्यं तत्, कृत्वा शिवमन्त्रेण मन्त्रितम् ॥
तत्र चक्रं चिपेन्मन्त्री प्रणवेन सभाकुलम् ।
तदुद्भूतं ततश्चक्रं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके ॥
पश्चादन्तेन दुग्धेन श्रीनलेन जलेन च ।
चन्दनेन सुगन्धेन कस्तूरीकुङ्कुमेन च ॥
पयोदधिघृततर्जनीशर्करादेरनुक्रमात् ।
सोयघपान्तरैः कुम्भात् पश्चादन्तविधिं बुधः ॥
हाटकैः कलसेर्देवीमष्टभिर्भारिपुरितैः ।
कषायजलसम्पन्ने कारयेत् स्नानसुत्तमम् ॥
स्नानं समाप्य तां देवीं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके ।
यन्त्रराजाय विद्महे महायन्त्राय धीमहि तन्नो
यन्त्रं प्रचोदयात् ॥

सृष्ट्वा यन्त्रं कुशाग्रेण गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ।
अष्टोत्तरशतं देवि । देवताभावसिद्धये ॥
आत्मशुद्धं तत्, कृत्वा घटजैर्देवतां यजेत् ।
तत्रावाह्यं महादेवीं जीवन्मास्यं कारयेत् ॥
उपचारैः षोडशभिर्महासुतादिभिः, सदा ।
फलताम्रलेपेदेवीं तत्र समर्चयेत् ॥
पट्टच्छादिकं दद्यात् वस्त्रालङ्कारमेव च ।
अगुरुं चामरं घण्टा यथायोग्यं महेश्वरि ॥
सर्वमेतत् प्रणवेन दद्यादात्महिते रतः ॥
ततो जपेत् सप्तमञ्च सकलेष्टितसिद्धये ।
बलिदानं तत्, कृत्वा प्रणम्यकराजकम् ॥
अष्टोत्तरशतं हुत्वा सम्पातान्य विनिःक्षिपेत् ।
होमकर्मण्यशक्तस्ते द्विगुणं जपमाचरेत् ॥
धेनुमेकां समानीय स्वर्णं ह्यज्ञादलङ्घनाम् ।
गुरवे दक्षिणां दद्यात् ततो देव्या विचर्जनम् ॥”
अस्य प्रयोगः । कृतनिष्क्रियः स्वस्तिवाचन-
पूर्वकं सङ्घर्षं कुम्भात् । आदेव्यादि अतुल्य-
गोव, श्रीअतुल्यदेव्यर्चनां अतुल्यदेव्याया
पूजार्थं अतुल्यतत्संस्कारमपि करिष्ये । इति
संस्कारपञ्चगव्यमानीय ह्रींमितिमन्त्रेणाष्टोत्तर

यन्त्रं

शतं अभिमन्त्र्य प्रणवेन यन्त्रं तत्र चिपेत् ।
तत् उक्तान्य स्थापयेत् । तत्, श्रीतलजलचन्दन-
गन्धकस्तुकीकुङ्कुमे, स्थापयित्वा पञ्चगव्यमानीय
ह्रींमिति मन्त्रेणाष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्रणवेन
पूजयेत् शोधयित्वा स्थापयेत् । तत्र क्रमः ।
प्रथमं चरित्रेण स्थापयित्वा घृणं दद्यात् । एव
दद्यात् हृतेन मधुना शर्करया च । ततोऽष्टभिः
कलसेः कुङ्कुमगोरोचनाचन्दनमिश्रितैस्त्रोये
स्थापयेत् । सर्वत्र स्नानं मूलमन्त्रेण ततो
यन्त्रसुत्तोक्तं कुशाग्रेण तत् सृष्ट्वा यन्त्रराजाय
विद्महे महायन्त्राय धीमहि तन्नो यन्त्रं प्रचो-
दयात् । इत्यष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्राणप्रतिष्ठां
कुम्भात् । अस्य प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णु-
महेश्वरा ऋषयः ऋग्यजुः सामानि इन्द्रादि
चैतन्यं देवता प्राणप्रतिष्ठायां विनियोगः ।
तद्वयथा । आर्द्रां क्रौं य र ल व श षं स ह्रीं
हं सः अतुल्यदेवतायाः प्राणा इह प्राणाः ।
एव आमित्रादि अतुल्यदेवतायाः जीव इह
स्थितः । एव आमित्रादि अतुल्यदेवतायाः सर्वे
न्द्रियाणि । एव आमित्रादि अतुल्यदेवताया
वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रप्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं
तिष्ठन्तु स्वाहा । इति प्राणान् प्रतिष्ठाप्य तत्र
प्रकृतदेवतामावाह्यं घटशोपचारैः पञ्चोप-
चारैर्वा पूजयेत् । तत्, पट्टच्छादिकं दत्त्वा
अष्टोत्तरशतं जप्त्वा शक्त्येन बलिं दद्यात् ।
ततोऽष्टोत्तरशतहोमं कृत्वा प्रत्याहुतिसम्पात्
दद्यात् । होमाभावे द्विगुणजपः काव्यः । ततो
दक्षिणां दत्त्वा अष्टिदावधारणं कुम्भात् ।
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ औषधपाकार्थयन्त्राणि
यथा,—

“भास्ते चित्तस्तिगम्भीरे मध्यं निहितकूपिके ।
कूपिकाकण्ठपञ्चमे वायुकाभिश्च पुरिते ॥
भेषजं कूपिकासंस्थं वद्विना यच्च पच्यते ।
वायुकायन्त्रमेतद्दि यन्त्रतन्त्रबुधे, स्मृतम् ॥”

इति वायुकायन्त्रम् ॥
“निवहसौधं कृतं भूर्त्वे तत्त्रिगुणान्तरे ।
रसपोटिकां काष्ठे दृढं बद्धा गुप्तेन हि ॥
सन्धानपूर्णं कुम्भात्, स्वावलम्बनसंस्थितम् ।
अधस्तात्पञ्चदशं तत्तदुक्तक्रमेण हि ।
होलायन्त्रमिदं प्रोक्तं स्वेदनाख्यं तदेव हि ॥”
सन्धानं काष्ठिकादि । इति होलायन्त्रम् ॥ * ॥
“सामुखासीरुखे बह्वे वस्त्रे स्वेदं निधाय च ।
पिधाय पच्यते यत्र तदयन्त्रं स्वेदनं स्मृतम् ॥”

इति स्वेदनयन्त्रम् ॥
“अधःस्थानां रसं चिप्रा निदध्यात्तन्मुखोपरि ।
स्थानीरुदसुखीं सम्पक्व निरुध्य गृह्णेत्यथा ॥
ऊहस्यान्तां जलं चिप्रां पुष्पांमारोप्य यद्वत्, ॥
अधस्तात्पञ्चदशं यच्च तत् प्रहरपञ्चकम् ।
स्वाङ्गशीतं ततो यन्त्रादुत्तरीयादसुत्तमम् ।
विशधराभिश्च यन्त्रमेतत्तत्तत्तद्वत्तत्तत् ॥”

इति विशाधरयन्त्रम् ॥
“वायुकायं सनत्तानं गते मयारसान्वया ।

दीप्तिपत्तैः मन्त्रगुणाद्यन्त मूधरनामकम् ।”

“यन्त्र ह्मरुस च स्यात्तत स्याज्जोमुद्रिते सुखे ॥”
इति ह्मरुयन्त्रम् । इति भावप्रकाश ॥ (तथापि ।

इति अन्धमूषायन्त्रम् ॥

इति मूषायन्त्रम् । * ।

इति वासुकायम् ॥

इति वक्ष्यन्तम् ॥

इति कवचीयन्त्रम् ॥३॥

“यन्त्रशतमेकीत्तरमत्र हस्तमेव प्रधानतम

तत्र चतुर्विंशति स्वस्तिकयन्त्राणि । हे सन्दर्श-

समाहितानि यन्त्राणि खरञ्जमुखानि च ।

१निग्रहश्च सन्दंशौ भोडशाङ्गुलौ भवतस्त्वग्मांस-
सिरास्त्रायुगतप्रसूतोद्धरणार्थमुपदिश्येते ।

भगन्दरार्थोऽङ्गुदव्रणवस्तुत्तरवस्तिमूत्रवृद्धिद-
कोदरधूमनिरुद्रप्रकशसन्निरुद्रगुदयन्त्राण्यनावु-
द्रङ्गयन्त्राणि चोपरिस्थाह्वयाम ।

उपयन्त्राण्यपि रज्जुवैशिकापट्टचर्माम्बस्कुल-
जतावस्त्राढीलाक्ष-सुहर-पाणिपाद-तलान्मुलि-
जिह्वा-दन्तगन्धमुख-वालाभकटकशाखाढीवन-
प्रवाह्यदृष्ट्यायस्कान्तमयानि चारामिषेयानि
चेति ।

स्वबुद्ध्या चापि विभजेद्यन्तकर्मणि बुद्धिमान् ।
असंख्यविकल्पत्वाच्छुक्लानामिति निश्चयः ॥

विशर्मते साध्ववगाहते च
श्रुत्या निरुह्योद्धरते च यस्मात् ।

गोलाध्यायोक्तयन्त्राणि यथा,—

दिग्गतकाष्ठावयवा ज्ञातुमशक्या यतो विना
यन्ते ।

गोलो नाडीवल्लय यष्टिः शङ्कुर्घटी चक्रम् ।
त्राय तुयं फलक धीरेक पारमार्थिक यन्त्रम् ।”

नाडीवृत्ते विन्दुं कृत्वा धृत्वाय जलसम इति
जम् ।

उडुगोले कुजविन्दोर्मध्ये नाथो द्रुयाता' स्युः ।"
"अथ नाडीवल्लभमाह ।

केनचिदाधारेण ध्रुवाभिमुखकीलकेन धृते ।
अथवा कीलच्छायातलमध्ये स्थिरता नाथ, ।”

समतलमस्तकपरिधिर्भूमिहो दग्निदन्तज
तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम् ॥

चक्र चक्रांशाद् परिधौ शेषशकलादिकाधारम् ।
घात्रौ त्रिभ आधारात् कक्ष्या भार्द्वेऽत्र

भूमेरुन्नतभागास्तत्राक्षयया भुक्तः ।
तन्खाद्यान्तश्च नसा उन्नततपसगुणीकृत द्यु-

“पैत्रर्ष्यपुष्यान्तिमवारुणाना-

तथात्र यन्त्र सुधिया प्रधायम् ।
मेमिस्वद्व्यान्तगत प्रपश्येत्

प्रत्यक् स्थिते मेढ्य पुरस्थिते तै-

अथ चाप तुर्यगोल चाह ।

कोदण्डखण्ड खण्ड तुयंगोलम् ।”

यन्त्र

“अथ फलकयन्त्रार्थमाह ।

दृष्ट्वाखले च स्फुटकाल उक्तः
सुखेन नान्यैर्यत्नितं मयातः ।
सहीलशुक्तेर्गणितस्य सारं
सर्वं प्रवक्ष्ये फलकाख्यस्यम् ॥”

“इदानीं यन्त्रलक्षणमाह ।

कर्तव्यं चतुरस्रक सुफलकं खाङ्गा-६० हुले-
विस्तृतं
विस्तारादिगुणा-१०० यत्तं सुगणकेनायाममध्ये
तथा ।

आधारः अथष्टकलादिघटितः कार्या च
रेखा तत-
स्ताधारादवलम्ब्यसूत्रसदृशी सा लम्बरेखोप्यते ॥

लम्बं नवत्य-६० हुलकोर्विभक्त्य
प्रत्यङ्गुल तिर्यगतं प्रसार्य ।
सूत्राणि तत्रायतसूत्ररेखा
जीवाभिधानाः सुधिया विधेयाः ॥
आधारतोऽधः खगुणा-३० हुलेषु
ज्यालम्बयोगे सुधिरश्च सूत्रम् ।
इष्टप्रमाणा सुधरे शलाका
क्षेप्याक्षसंज्ञा खलु सा प्रकल्प्या ॥
षष्ट्यङ्गुलयासमतश्च रन्मान्
कृत्वा सुवृत्तं परिधौ तदङ्गम् ।
षष्ट्या घटीनां भगणांश-३६० कैश्च
प्रत्यङ्गक चाम्बुपलैश्च दिग्भिः ॥
अग्रे सरन्त्या तदुपलैकैका
षष्ट्यङ्गुला दीर्घतया तथाङ्गा ॥”

“इदानीं यन्त्रोपकरणमाह ।

यत् खण्डकैः स्थूलचर पलायं
तत्तोज्ज-१६ छत्तु स्याच्चरशिञ्जिनीह ॥”

“इदानीं यष्टिस्थापनमाह ।

वेदा ४ भवा. ११ शैलधुवो १० छतिश्च १०
विश्वे १३ च वाणा. ५ पलकयैर्निष्ठाः ।
अर्कोद्भूताः स्युः क्रमशः स्वदेशे
राश्याङ्गुलभ्यानि हि खण्डकानि ॥
तेः क्रान्तिपाताद्वारवेभुंजण्या
षष्ट्यङ्गुलाश्चरवयेन युक्ता ।
दिग्भौ कृताप्ता भवतीह यष्टिः
सा पट्टिकायां सुधिरात् प्रदेया ॥”

“इदानीं यष्टिप्रयोजनमाह ।

धार्य तथा फलकयन्त्रमिह यथैव
तत्पार्श्वयोर्लगतं तुल्यमिनस्य तेजः ।
कायाक्षजा सृष्टति तत्परिधौ यमश
तत्राश्रक मतिमता तरयिः प्रकल्प्याः ॥
अथप्रोता रविजवगतां पट्टिका न्यस्य तस्माद्-
यष्टेरग्रादुपरि फलकेऽधश्च गोलक्रमेण ।
यद्वादेयश्चरदण्डगुणस्तत्र या ज्या तयाच
क्षिप्ते हन्ते तलगघटिकाः स्युर्नता लम्बकान्ताः ॥”

“अथ यष्टियन्त्रमाह ।

त्रिज्याविष्कम्भाहं हन्तं कृत्वा दिग्द्वितं तत्र ।
दत्तायां प्राक् पश्चादुपस्थाप्य तन्मध्ये ॥
तत्परिधौ षष्ट्यङ्गुलं यष्टिर्नष्टदुत्तिसतः केन्द्रे ।

१७

यन्त्र

त्रिज्याहुला निधेया यष्ट्याग्रान्तरं यावत् ॥
तावत्या मौर्या यद्वितीयहन्ते धनुर्भवेत् तत्र ।
दिनगतशेषा नाथः प्राक् पश्चात् स्युः क्रमेणै-
वम् ॥”

“इदानीं धीयन्त्रं विषयुराहौ तत्प्रशंसामाह ।
अथ किमु पृथुतन्त्रैर्धौमतो भूरियन्त्रैः
स्वकारकलितयष्टिर्नष्टमूलान्तरहृष्टेः ।
न तदविदितमानं वस्तु यददृश्यमानं
दिवि भुवि च जलस्यं प्रोच्यतेऽथ स्थलस्यम् ॥

अथ प्रश्नः ।

वशस्य नूनं प्रविशोक्तं चाग्रं
तत्स्थान्तरं तस्य समुच्छ्रयश्च ।
यो वेत्ति यष्टेऽव करस्थयासौ
धीयन्त्रवेदी वद किं न वेत्ति ॥”

“अथ यष्ट्या भुववेधेन पलभामाह ।

यष्ट्याग्रनूलसंस्थं विद्वद्वा भुवमग्रमूलयोर्लम्बी ।
बाहुर्लम्बान्तरभूर्लम्बोच्छ्रयान्तरं कोटिः ॥
कोटिर्द्वादशगुणिता बाहुविभक्ता पलप्रभा
ज्ञेया ॥”

“इदानीं यष्टादिवेधमाह ।

विद्वद्भवे वशतल दृष्ट्युच्छ्रयाहताद्वाहोः ।
कोट्या लम्बं ज्ञेयं सर्वप्रमथे महीमानम् ॥
विद्वाधो वंशायं भूमानं कोटिचगुणं भक्तम् ।
दोष्णा वंशोच्छ्रयो दृष्ट्युच्छ्रयेण संयुतो ज्ञेयः ॥
उदाहरणम् ।

पञ्चशकान्गुला १०५ यष्टिरष्टयष्टिर्दृष्ट्युच्छ्रयः ।
यष्टकराक्षजवेधे दोः कोटिः समदशाङ्गुला ॥
अग्रवेधे रसेशा ११६ दोः कोटिस्तुरगकुञ्जराः ।
वंशस्य यस्य तन्मानं चात्मवशान्तरं वद ॥”

“अथ केवलाग्रवेधेनाह ।

अग्रं विधोर्ध्वस्थः पुनरुपविष्टश्च तद्विष्टेऽग्रे ॥
निजसुजन्तं कोटी तदन्तरद्वतो दृष्ट्युच्छ्रयविशेषः
भूमिर्वैशौच्यमतः पृथक् पृथक् पूर्ववज्ज्ञेयम् ॥
अथ प्रश्नः ।

कर्धस्थस्य यष्टादिभियेवहितस्याप्यग्रमात्रं सखे ।
वशस्य प्रगुणस्य यस्य सुसमे देशे समालोक्यते ।
अत्रैव तमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं
मन्ये यन्त्रविदां वरिष्ठपदवीं यातोऽसि धीयन्त्र-
वित् ॥

उदाहरणम् ।

इष्टयष्ट्योर्ध्वस्थेन वंशायं विध्यता भुजः ।
दृष्ट्युच्छ्रयत्करोऽपान्ययष्ट्या खाङ्गाहुलः सखे ॥
निविष्टेन तथा कोटिरहुलं वेधयोरपि ।
चात्मवंशान्तरं ब्रूहि वशोच्छ्रयायश्च वेधवित् ॥”

“अथ जलान्तर्वेधमाह ।

एवं तोयेऽप्योच्छ्रयं तत्र दृष्ट्युच्छ्रयनितं भवति ।
किंवा यष्ट्या कोटी दृष्ट्युच्छ्रयायौ जलान्तरे
वाहू ॥

अथ प्रश्नः ।

दूरस्थस्य न दूरगस्य यदि वादृष्टस्य दृष्टस्य वा
वशस्य प्रतिबिम्बितस्य सज्जिने दृष्ट्याग्रमात्रं सखे ।
अत्रैव तमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं

यन्त्र

त्वां सर्वज्ञमतीन्द्रियज्ञमनुजयाजेन मन्ये भुवि ॥
उदाहरणम् ।

दृष्टा चेत् यहुला कोटिर्बाहुश्च चतुरहुलः ।
कर्धस्थो नोपविष्टेन बाहुरेकादशाहुलः ॥
कोटिरष्टाहुला तोये वशायं विध्यता सखे । ।
त्र्यङ्गुलस्यै दृष्ट्युच्छ्रयायौ वशोच्छ्रयं चान्तरं वद ॥”
“किंवा यष्ट्याग्रस्योदाहरणम् ।
षडङ्गुलमरेस्तुलान्यहुलान्यथवा क्रमात् ।
आत्मतोयान्तरं दृष्ट्या वशोच्छ्रयं चान्तरं वद ॥”
“अथ स्वयंवहमाह ।

लघुदारुजसमचक्रे समसुधिराराः समान्तरा
नेम्याम् ।

किञ्चिद्दक्रातोण्याः सुधिरस्यार्धे पृथक् तासाम् ॥
रसपूर्णं तच्चक्रं द्वाधाराचस्थितं स्वयं भ्रमति ॥”
“अथान्यदाह ।

उत्कीर्य नेमिमधवा परितो मदनेन संलक्षम् ।
तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुधरे रसं क्षिपेत्
तावत् ॥

यावद्रसैकपार्श्वे क्षिप्तजलं नान्यतो याति ।

पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जला-
कृतम् ॥”

“अथान्यदाह ।

ताम्रादिमयस्याङ्गुशरूपनक्षत्राभ्युपगच्छन्त्यं ॥
एकं कुण्डजलान्तर्हितं तौयमग्रं त्वधोस्तुखश्च
बहिः ।

युगपत्सुतं चेत् कं नवेन कुण्डाद्वहिः पतति ॥
नेम्या बद्ध्वा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा
धार्यम् ।

जलकप्रच्युतसज्जितं पतति यथा तद्वटीमध्ये ॥
भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृतम् ।
चक्रच्युतं तद्वदकं कुण्डे याति प्रणालिकया ॥”

“इदानीमन्येषां स्वयंवहसुपहसनाह ।

यदधोरन्तर्गतं तत् सापेक्षत्वात् स्वयंवहं ग्राम्यम् ।
चतुरस्रमत्कारकरी युक्तिर्यन्त्रं नहि ग्राम्या ॥
एवं बहुधा यन्त्रं स्वयंवहं कुण्डकविद्यया भवति ।
नेदं गोलान्धिनया पूर्वोक्तत्वाभ्याप्युक्तम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोले यन्त्राध्यायः ॥

यन्त्रकं, क्ली, यन्त्रकाष्ठम् । (कुन्दम् । इति हेमचन्द्रः ।
१।५०३ ॥) कुँट इति भाषा । यन्त्रेति काष्ठमने-
नेति यमधातोस्त्वप्रत्ययेन यन्त्रं ततः स्वार्थे कप्रत्य-
येन निष्पन्नम् ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । २ ।

“कार्यो गोफणिकावन्व कस्यामावेश्य यन्त्रकम् ।
न कुर्यात् स्रष्टुं सैकश्च तेन क्लियति हि व्रणः ॥”
यन्त्रयति वध्नाति सेतुप्रभृतीनीति । यन्त्र +
शुष् । सेतुप्रभृतिनिर्मातरि, चि । यथा, रामा-
यणे । २ । ८० । १ ।

“स्वकर्माभिरताः श्रूराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥”

“यन्त्रका जलप्रवाहादियन्त्रणसमर्थाः ।” इति
तट्टीका ॥

यन्त्रयह, क्ली, (यन्त्रस्य यहम् ।) तैलशिखाना ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ६१ ॥ धानिचर इति
भाषा ॥

यम

नन्मोल, पुं, कलायविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ।
मटर इति भाषा ।

यन्त्रं, स्त्री, (यन्त्र + कृट् ।) रचयन् । बन्धनम् ।
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने अष्टादशाध्याये ।
“यन्त्रयमत ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्”) नियमनम् ।
इति मेदिनी । ये, ७१ । (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ४१ अध्याये ।

“रक्तययाद्देनाभिस्तथेवाहारयन्त्रणात् ।
प्रथितस्य भवेच्छीघ्रं च चासाध्यतमस्ततः”)
यन्त्रणा, स्त्री, (यन्त्र + “य्यासञ्च्यो युच्” ।) ३ ।
१ । १०७ । इति युच् । टाप् । पीडा । यथा,
नेषधे । ४ । १० ।

“मदनतापभरेण विदीर्य नो
यदुदपाति ज्वरा दमनस्तु ।
निविडपीनकुचद्वययन्त्रणा
तमपराधमघातु प्रतिव्रजती”

(पीडाशब्देऽस्या विशेषो विज्ञेयः ।)

यन्त्रपेषणी, स्त्री, (पिष्यति नयेति । पिप् । करणे
ल्युट् । ङीप् । यन्त्रमेव पेषणी ।) पेषणार्थयन्त्रम् ।
इति जटाधरः । यांता इति भाषा ।

यन्त्रिका, स्त्री, (यन्त्रयति कृतकौतुका प्रीकृत्य-
तीति । यन्त्रि + क्तृन् । टाप् अत इत् ।) यन्त्र-
प्रकारः कनिष्ठा भगिनी । यथा, हेमचन्द्रे ।
“कनिष्ठा श्यालिका ह्यली यन्त्रिका केलि-
कुञ्चिका”

यन्त्रित, त्रि, (यन्त्रि + क्तः ।) बद्धः । इति धरणिः ।
(यथा, देवीभागवते । १ । १७ । १७ ।

“ते भव्या जयदुर्ध्वे” हठादाक्रम्य यन्त्रिताम् ।
वेगमाना स्तुति प्राङ् सुरभिः साश्रुलोचना”)
यन्त्री [न] चि यन्त्रविशिष्ट । यन्त्रशब्दादस्यर्थे
इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यन्त्रयति बध्नातीति ।
यन्त्रि बन्धने + णिनि । बन्धनकारकः । यथा,
रामायणे । १ । १ । ७६ ।

“अस्त्रेणोक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद-
वरात् ।
मर्वेण राक्षसान् वीरो यन्त्रिणस्तान् यद-
क्षया”)

यम, औ मैथुने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर० अक०-अनिट् ।) औ, अयाच्चीत् । यमति
युवा । इति दुर्गादासः ।

यम, औ उ विरतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-पर०-अक०-अनिट् । क्वावेट् ।) औ,
यन्ता । उ, यमिता यन्ता । विरतिर्निवृत्तिः ।
यच्छति पापात् साधुः । इति दुर्गादासः ।

यम, क मि परिवेषणे । तदभावे । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क
मि, यमयति यामयति । परिवेषण अन्नादेर-
पेयम् । वृत्तनमित्येके । विषयवाप्तावित्यस्य
रूपमिति रमानाथः । केचित्तु परिवेषण एवाय
माशुबन्धः । यमयत्यत्र द्वितीय इहो । अन्यत्र
नियामयति सयामयति इत्याहुः । अन्ये तु
अपरिवेषण एवाय माशुबन्धः । “नियमयति

यमः

विभागप्रस्थितानां दण्डम् ।” इति शाकुन्तले ।
परिवेषणे तु यामयत्यत्र द्वितीय इहो इत्याहुः ।
तेन उभयस्य प्रामाणिकत्वादुभयत्र विकल्प-
प्रापनार्थमाशुबन्धः कृतः । इति दुर्गादासः ।

यमः, पुं, (यमयति नियमयति जीवानां फलाफल-
मिति । यम् + अच् ।) दक्षिणदिक्पालः ।
तत्प्रभायः । धर्मेराज २ पिष्टपतिः ३ सम-
वर्त्ती ४ परेतराट् ५ कृतान्तः ६ यमुनाभाता ७
शमनः ८ यमराट् ९ कालः १० दण्डधर ११
आह्वदेवः १२ वैवस्वतः १३ अन्तकः १४ ।
इत्यमरः । १।१।६१ । धर्मः १५ धर्मेराट् १६
जीवितेशः १७ महिषश्च १८ औदम्बरः १९
दण्डधारः २० कौनारः २१ दधः २२ महिष-
वाहनः २३ श्रीरामपादः २४ भीमप्राशनः २५
कङ्कः २६ हरिः २७ । इति शब्दरत्नावली ।
कर्मकर २८ । इति जटाधरः । ७७ । चतुर्दश-
यमतर्पणं यथा,—

“यां काचित् सरितं प्राप्य क्षणपक्षे चतुर्दशीम् ।
यमुनायां विशेषेण नियततर्पणं देयमानम् ।
यमाय धर्मेराजाय नृत्तवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ।
औदम्बराय दधाय नीलाय परमेष्ठिने ।
हृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ।
एकेक्षस्य तिलैर्मैत्र्यास्त्रींस्त्रीन् दद्यात् जला-
मूर्त्तीन् ।

संवत्सरकृत पापं तत्पञ्चादेव नश्यति” ।
इति मिथ्यादित्तचतुर्दशविषयपुराणवचनम् ।
तस्योत्पत्त्यर्थे,—
“सञ्जा च रविणा दृष्टा निमीलयति लोचने ।
यतस्ततः सरोयोर्कं, सञ्जा निरुमन्वरीत् ।
मयि दृष्टे सदा यस्मात् क्रुद्धे मेच सयमम् ।
तस्मान्निमित्तं स्मृते । प्रजासंयमन यमम्” ।
मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तस्यास्तु सज्जे भर्तृप्रापेन तेन वै ।
यमश्च यमुना चैव प्रख्याता सुमहानदी” ।
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्त्रनरे ७७ अः ।
पुराणात्मनां सम्बन्धे तस्य रूपं यथा,—
“तागागतोक्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्मेपरायणान् ।
भास्करि प्रीतिमावाद्य स्वयं नारायणो भवेत् ।
चतुर्भाहुः श्यामवर्णः प्रफुल्लकमलेश्वरः ।
शङ्खचक्रगदापद्मधारो गरुडवाहनः ।
स्वर्णयज्ञोपवीतो च स्मरेत्पापहराननः ।
किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः” ।
पापिनां सम्बन्धे तस्य रूपं यथा,—
“त्रिशद्वयोनदीर्षाङ्गो बापीसदृशलोचनः ।
धूम्रवर्णो महातेजाः प्रणयाम्भोधरध्वनिः ।
लङ्काधिराजलोभा च ज्वलदग्निशिखाश्रवत् ।
नासारन्ध्रस्फुरच्छ्वासनेर्णितमहानिजः ।
सुदीर्घदशनश्रेणिः सूर्पोपमनखावलिः ।
प्रचण्डमहिषारूढः सदृष्टशङ्खकण्डः ।
दण्डदन्तधर्मवासा भूकुटीकुटिलाननः” ।
इति पादो क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ।

यमः

अस्थानधिकारो यथा,—

“प्रोवाच धर्मं यदहं ब्रवीमि
कार्यं त्वया तत् खलु धर्मेराज । ।
मन्त्रोवाच ।

ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे कर्मणा मनसा गिरा ।
स्वकर्मनिरता दान्ता न नियन्ता इति त्वया ।
क्षणाः संपूर्णतो येस्तु येः क्षणाः सप्तपातितः ।
यैश्च नित्यं स्मृतं, क्षणो न ते त्वद्विषयोपगाः ।
नमः क्षणाश्रुतान्त वासुदेवेत्युदीरितम् ।
यैर्भाषभाविता धर्मः । न ते त्वद्विषयोपगाः ।
दानं ददद्भिर्देवैरुक्तमश्रुतं प्रीयतामिति ।
अह्नापुरःसरं धर्मः । न ते त्वद्विषयोपगाः ।
उत्तिष्ठद्भिः संपादयन् ब्रजद्भिश्च जनादेन ।
ये, स्मृतस्तु सदा धर्मः । न ते त्वद्विषयोपगाः ।
सर्ववाधास्तु ये क्षणं सस्मरन्त्युत्तरन्ति च ।
तद्भावभावितो ये च न ते त्वद्विषयोपगाः ।
स एव धाता सर्वस्य तन्नियोगकरा वयम् ।
यमसयमने त्यक्तः शोऽस्मत्सयमको हरिः” ।
इति बह्मपुराणे नरविहङ्गप्रभुभावाध्यायः ।
अपि च ।

ब्राह्मण उवाच ।

“यत् कृत्वा सुमहत् पुण्यं धर्माधर्मविनिश्चये ।
प्रमाणं त्वं हि लोकानां फलं मे ब्रूहि तद-
यमः” ।

यम उवाच ।

यमो यम इति श्रुत्वा दृष्ट्वा ह्युद्विजते जनः ।
आत्मा च यमितो येन न तस्यैव यमः स्मृतः ।
आशुश्रुत्वां समा स्वत्वमहिंसा दम आर्जवम् ।
ध्यानं प्रसादो माधुर्यं सन्तोषश्च यमा दृश्यः ।
यमैश्च नियमैश्चैव यः करोत्यात्मसयमम् ।
स चादृष्ट्वा तु मां याति परं ब्रह्म सनातनम्” ।
इति तत्रैव यमश्रुतिर्लोपाख्यानम् । ७७ ।
सावित्रीकृत यमाष्टकं स्तोत्रं यथा,—

सावित्र्युवाच ।

“तपसा धर्मेसाराद्य पुष्करे भास्करः पुरा ।
धर्मेराज यस्तु प्राप धर्मेराजं नमाम्यहम् ॥१॥
समसा सर्वभूतेशु यस्य सर्वस्य साक्षिणः ।
अतो यन्नाम शमनमिति तं प्रणमाम्यहम् ॥२॥
येनान्तश्च कृतो विश्वे सर्वेषां जीविनां परम् ।
कर्मशुल्करूपकावे च तं कृतान्तं नमाम्यहम् ॥३॥
विभर्ति दण्डं दण्डाय पापिनां शुद्धिहेतवे ।
नमामि तं दण्डधरं यः शास्ता सर्वदेहिनाम् ॥४॥
विश्वे च कलयत्येव यः सर्वशुद्धं सन्ततम् ।
अतोऽव दुर्निवार्यश्च तं कालं प्रणमाम्यहम् ॥५॥
तपस्वी वैष्णवो धर्मी सयमौ विजितेन्द्रियः ।
जीविनां कर्मफलदत्तं यमं प्रणमाम्यहम् ॥६॥
स्वात्मारामश्च सर्वज्ञो मित्रः पुण्यकृतां भवे ।
पापिनां क्षेमदो यस्तं पुण्यमित्रं नमाम्यहम् ॥७॥
यज्जन्म ब्रह्मणो वशे ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा ।
यो ध्यायति परं ब्रह्म ब्रह्मवशं नमाम्यहम् ॥८॥
इत्युक्त्वा सा च सावित्री प्रणमाम यमं सुते ।
यमस्तां विष्णुभजनं कर्मपाकसुवाच ह ।

यमः

इदं यमाष्टकं नित्यं प्रातस्तथाय य. पठेत् ।
यमाष्टकं भयं नास्ति सर्वपापात् प्रसूयति ॥
महापापी यदि पठेत् नित्यं भक्ता च नारदः ।
यम. करोति तं शुद्धं काययुद्धेन निश्चितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २६ अध्यायः ॥ ३॥
पारिभाषिकयमदन्ता यथा,—
“कार्त्तिकस्य दिमान्यष्टावष्टायष्टायस्य च ।
यमस्य दशना एते जप्त्वाहारी स जीवति ॥”
इति वैद्यकम् ॥ ३॥
“पञ्चमस्यवसातेनष्टतगन्धोऽयं ये नराः ।
ज्जगन्धोऽयं ये वान्ति गन्तारस्ते यमालयम् ॥
युक्ता जलाटमायान्ति बलि नाश्रन्ति वायसाः ।
येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १९ अध्यायः ॥
अस्य शापवृत्तान्तं शापान्तवृत्तान्तं यम-
राजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ३॥) शरीरसाधना-
पेक्षानित्यकर्म । इत्यमरः । २ । ७ । ४६ ।
“उपायान्तरनिरपेक्षं शरीरमात्रसाध्यं नित्यं
यावज्जीवमवश्यं कार्यं यत्कर्म सत्यास्तेयादितद-
यमः । यमेरम् ।
‘अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्मषता ।
अस्तेयमिति पञ्चेते यमाश्चैव व्रतानि च ॥’
इति मनुः ।” इति तट्टीकायां भरतः ।
स च अष्टाङ्गयोगान्तर्गताङ्गविशेषः । स तु
दशविधो यथा,—
“ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिध्यानं सत्यमकल्मषता ।
अहिंसास्तेयमाहुर्नैव दमश्चैते यमाः स्मृताः ॥”
इति गारुडे १०६ अध्यायः ॥ ३॥
स च पञ्चविधो यथा,—
“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।
यमाः पञ्चाथ नियमाः शौचं द्विविधमौचित्यम् ॥”
इति तन्त्रे २१० अध्यायः ॥
“अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ।”
इति पातञ्जले साधनपादे १०॥ यच्छ्रुति निय-
च्छ्रुति इन्द्रियग्राममौचित्येति । यम + चण् ।
संयमः । यथा, अमरः । ३ । २ । १८ ।
“वियमो वियमो यामी यमः संयमसयमौ ॥”
काक । शनि । इति मेदिनी । मे, २३ ।
(विष्णुः । यथा, महाभारते । ११ । १४६ । २० ।
“अतीन्द्रः संयमः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥”
“अन्तयैच्छतीति यमः ।” इति तद्वाक्ये शङ्करा-
चार्यः ॥)
यमः, चिं, (यच्छ्रुति एकत्र गर्भाशये निरतो
भवतीति । यम् + अच् ।) यमजः । इति
मेदिनी । मे, २३ । तयोर्व्यञ्जनरूपं यथा,
“बहिर्वर्णेषु चारित्र्यादयमयो. पूर्व्वजन्तः ।
यस्य जातस्य यमयो. पश्यन्ति प्रथमं सुखम् ।
सन्तानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्येष्ठं प्रतिष्ठितम् ॥
जन्मप्राप्त्यात् ज्येष्ठं यमयोः न तु निषेक-
प्राप्त्यात् जन्मप्राप्त्यसन्देहे सुखदर्शनप्राप-
्त्यात् ।” इति उद्वाहकम् ॥ (यथा,—
“जीवेन्मर्त्यायुना मित्रे हौ जीवौ कुक्षिमागतौ ।

१८

यमकं

यमाविद्यभिधीयेते धर्मेतरपुरःसरौ ॥”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
अनयोरेकस्य दृष्टिरपरस्य क्षीणताकथमित्यत
आह ।
“कर्मात्मकत्वादियमाश्रमेदात्
शुक्राख्यं दृष्टिसुपेति कुक्षौ ।
एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय
एवं यमेऽप्यधिको विशेषः ॥”
इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
यमकं, स्त्री, (यम युग्मभाव कायति प्राप्नोतीति ।
के + कः ।) शब्दाजहारः । तस्य लक्षणं
यथा,—
“सत्यं पृथग्भाषायाः स्वरञ्जनसंज्ञितैः ।
क्रमेण तेनैवावृत्तियमकं विनिगद्यते ॥
अत्र द्वयोरपि पद्योः कश्चित् सार्धकत्वं
कश्चित्तिर्यकत्वं कश्चिदेकस्य सार्धकत्वमपरस्य
निर्यकत्वमत उक्तं सत्यं इति । तेनैव
क्रमेणेति दमो मोद इत्यादेर्विभक्तविषयत्वं
स्मृतम् । एतच्च पदपादाद्वैक्यादृष्टत्वेन
पादाद्यावत्स्थानेकविषयतया प्रभूततमभेद
दिङ्मात्रसुदाहृत्यते ।
‘नवपलाशपलाशवनं पुरः
स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।
ज्जुलतान्तलतान्तमलोकयत्
सुरभिं सुरभिं समनोभरैः ॥’
इति माघे । ६ । २ ॥
अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति सुरभि
सुरभिमित्यत्र च द्वयोः सार्धकत्वम् । ततान्त-
लतान्तित्वत्र प्रथमस्य निर्यकत्वं परागपरागे-
त्वात्र द्वितीयस्य एवमन्यत्राणुदाहार्यम् । यम-
कादौ भवेद्वैक्यं जलोन्मवोर्लोकोत्तथा । इत्युक्त-
नयात् । भुजजतां जडतामयलाज्जन इत्यत्र
न यमकत्वज्ञानः ।” इति साहित्यदर्पणे दशमः
परिच्छेदः । १० । (यमकालङ्कारस्तु युग्मपाद-
यमकायुग्मपादयमकाद्यन्तयमक-पादमध्ययमक-
पादान्तयमक-पादादियमक-पादादिमध्ययमक-
पादाद्यन्तयमक-मध्यान्तयमक-काश्चीयमकगर्भ-
यमकचक्रवालयमकपुष्पयमकमहायमकमिथुन-
यमकजन्तयमकविषययमकसप्तयमकसर्वयमक
यमकावलीमेदात् बहुविधः । तत्तल्लक्षणोदाह-
रणादिकं भट्टिकाये दशमसर्गे यमकचक्रे काथा-
दर्शे दशमपरिच्छेदे च द्रष्टव्यम् ॥ अष्टविशेषः ।
यथा, महाभारते । ४ । ५५ । ४२ ।
“ततो विराटस्य सुतः सथमारुह्य वाजिनः ।
यमकं मण्डलं कृत्वा तान् योधान् प्रत्यारयत् ॥”
“यमकं शृङ्गानां निरोधकं मण्डलं कृत्वा ।” इति
तट्टीकायां नीलकण्ठः । सट्टशम् । यथा, महा-
भारते । ३ । १६ । ८ ।
“मण्डलानि विचित्राणि यमकानौतराणि च ।
सथानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ॥”
“यमकानि सट्टशानि ।” इति तट्टीकायां नील-
कण्ठः । चि, यमजः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥

यमजः

यमकः, पुं, (यम् + भावे चण् । स्वार्थे कन् ।)
संयमः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥
यमकालिन्दी, स्त्री (यमः कालिन्दी च सुतः सुता
च यस्याः ।) सञ्जा । सा च सूर्यपत्नी । इति
शब्दरत्नावली ॥
यमकौटः, पुं, (यमसूचकः कौटः ।) सुधूरनामा
कौटः । इति चिकाण्डशेषः ॥
यमकौटिः, स्त्री, लङ्कायाः पूर्व्वं पृथिव्याश्चतुर्थभागे
देशविशेषः । यथा,—
“लङ्का कुम्भे यमकौटिरस्याः
प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।
अधस्ततः सिद्धपुर सुमेरुः
सौम्येऽथ याम्ये वडवानलञ्च ।
कुट्टपपादान्तरितानि तानि
स्थानानि मङ्गोलविदो वदन्ति ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
यमचण्डः, पुं, (यम चण्डयतीति । चण्ड +
अण् ।) योगविशेषः । यथा,—
“हे मघापूर्व्वफल्गुन्यौ पुष्याश्लेषा च चन्द्रयोः ।
ज्येष्ठानुराधा भरणी चाश्विनी कुजवासरे ।
हस्तार्द्रा चन्द्रके मूला पूर्वाषाढा न रेवती ।
जीवे ह्युत्तरभाद्रश्च शुक्रादे स्थातिरोहिणी ।
शनिवारे शतभिषा श्रवणा यमचण्डकः ॥”
इति चारसम्भारः ॥
अपि च ।
“चण्डोऽखण्डश्चैव युक्तं खण्डपतिदिने सौम्यवारे-
र्यमापि ।”
अस्य वर्ष्वाकालनिर्ययो यथा,—
“यमचण्डे त्यजेदष्टौ न्यौ द्वादश नाडिकाः ।
अन्येषां पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥”
अस्य दोषा यथा,—
“एभिर्जातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत् ।
विषादे विधवा नारी यात्राया मरणं भवेत् ॥
निष्फलं विवाहविषयं विद्यारम्भे च मूखता ।
गृहप्रवेशे भङ्गः व्याघ्रद्वारा मरणं ध्रुवम् ॥
अण्डदाने फलं नास्ति व्रतदाने च निष्फले ।
शुभकर्माणि सर्वानि नैव कुर्याद्विचक्षणः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
रविवारे १० । ११ । सोमवारे ८ । ६ । मङ्गल-
वारे १७ । १८ । १ । २ । बुधवारे १३ । ६ ।
शुक्रवारे १६ । २० । २६ । २७ । शनि-
वारे १५ । ४ । शनिवारे २४ । २२ । इति
यमचण्डयोगः ॥
यमजः, चि, (यमो यमकः सन् जायते इति ।
जन् + ड. ।) एककालीनैकगर्भजातसन्तान-
इवम् । यथा, मेदिनी । मे, २३ ।
“यमोऽन्यलिङ्गो यमजे ना काके शमने शनौ ॥”
(यथा च कथासरित्सागरे । २३ । ६१ ।
“शान्तिकरोऽपि पुरोधा भ्रातृसुतं शान्ति-
सोममपरञ्च ।
वैश्वानरमर्पितवान् पिङ्गलिकापुत्रकौ
यमजौ ॥”)

यमद्वि

अस्य ज्येष्ठत्वं यमशब्दं द्रष्टव्यम् । (अश्वविशेषि,
पु। यथा, अश्ववैद्यके । २। १५२।

“एकेनाङ्गेन ह्रीनेन भिन्नेन च विशेषतः ।

यमजं वाजिनं विन्द्यात् वामनं वामना-
कृतिम् ॥”)

यमद्विः, पु, (जमन् हुतभक्षणशीलं प्रज्जलितो
ऽभिरिव । पृषोदरादित्वात् णस्य य ।) जम-
द्विस्तुतिः । स तु परशुरामपिता । इति
भरतद्विरूपकोषः । (विटतस्तु जमद्विशब्दे
द्रष्टव्यम् ।)

यमदूतः, पु, (यमस्य दूतः ।) यमस्य चरः ।
यथा,—

“यमदूतपिशाचाद्यैरेत परासुरपास्यते ।

सद्विरोधधर्माणां तस्मात्त परिचर्षयेत् ॥”

इति वाग्भटे शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

धर्मेण उवाच ।

“के यूयं विस्तृताकारा पाशसुहरपाणयः ।

दृष्टाकरालवदना अङ्गारसदृशप्रभाः ॥

यूयं सर्वे महावीरा ज्वलन्तावकलोचनाः ।

कृता तथापि युष्माकमियं केन सुदुर्गतिः ॥”

यमदूता ऊचुः ।

यमदूता वयं सर्वे यमाद्याकारिणः सदा ।

त्वद्दृष्टोऽयं द्विजासाक सुमहान् कश्चलो-

दय ॥”

इति पद्मपुराणे क्रियायोगसारे ६ अध्यायः ॥

यमदूतकः, पु, (यमस्य दूत इवेति कन् ।) काकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यमदूत + स्वार्थे कन् ।)

यमदूतश्च ॥

यमदूतिका, स्त्री, (यमस्य दूतिकेव ।) तिलिन्दी-
वृक्षः । (यथा,—

“जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः ।

किमाश्चर्यं चारभूमौ प्राणदा यमदूतिका ॥”

इत्युद्गतः ॥)

यमदेवता, स्त्री, (यमो देवता अधिष्ठात्री यस्याः ।)

भरणीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २२ ॥

यमद्विः, पु (यम इव भयावहो द्विः ।) शास्त्रलि-
ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य

शास्त्रलिङ्गशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

यमद्वितीया, स्त्री, (यमप्रिया द्वितीया इति मध्य

पदलोपिकर्मधारयः ।) कार्तिकशुक्लद्वितीया ।

भाद्रद्वितीया इति ख्याता । तत्कृत्य यथा ।

लिङ्गपुराणे ।

“कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भाद्रपूजनम् ।

या न कुर्याद्विनश्यन्ति भातरः सप्तजन्मनि ॥”

तस्या इति शेषः । महाभारते ।

“कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिरः ।

यमो यमनया पूर्वं भोजितः स्वयं स्वयम् ।

तस्मान्निरुद्धे पार्थ । न भोक्तव्यमतो युधिष्ठिरः ॥

यज्ञेन भगिनीहृष्टाहोक्त्य पुष्टिवर्द्धनम् ।

दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥”

तथा ।

“यमश्च चित्रगुप्तश्च यमदूताश्च पूजयेत् ।

यमद्वि

अर्घ्यं सान्नं प्रदातव्यं यमाय सहजद्वये ॥”

सहजद्वयेर्भगिनीभाद्रभिः । अर्घ्यमन्तः ।

“एहोहि भार्गवः पाशहस्त

यमान्तकालो कथं रामरेशः ।

भाद्रद्वितीयास्तदेवपूजां

गृह्याण्यर्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥

धर्मेराजं नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाय न ।

पाहि मां किङ्करे, सार्धं स्वयंपूजि नमोऽस्तु ते ॥”

यमुनाय संपूज्य नमस्कृत्यात् ।

“यमस्वसर्गमस्तेऽस्तु यमुने लोकापूजिते ।

वरदा भव मे निधं स्वयंपूजि नमोऽस्तु ते ॥”

अग्रं दत्त्वा पठेत् ।

“भाद्रद्वितीयायां गृह्यते भक्तमिदं शुभम् ।

प्रीतये यमराजस्य यमुनायां विशेषतः ॥”

ज्येष्ठा चेत् तदाग्रजाताहमिति वदेत् ॥ अत्र

भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनं इति विधिसमभिव्याहृत-

फलश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य सुख-

कालोऽध्याप्यभक्तदिनपञ्चमांशो ग्राह्यः । यथा

दृष्टः ।

“पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथाहृतः ।

पिष्टदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते ॥

संविभागं ततः कृत्वा गृह्यतेः शेषस्तुम्भवेत् ।

इतिहासपुराणादौः यक्षश्च सप्तमं नयेत् ॥”

संविभागो विभक्त्यास्तस्य प्रतिपादनम् । देवोऽत्र

वैश्वदेवसम्बन्धी । पञ्चमांशानामे तु ।

“न भुङ्क्षीतोऽहं नानिहोऽहं नानिहोऽहं नानिहोऽहं ।

नातिप्रगे नातिषाय नातिसन्ध्यासमीपतः ॥”

इति मनुस्मृत्युद्धृतस्योद्धृष्टतरकाणोऽपि

ग्राह्यः । सौहित्यं तृप्तिः । अत्र भोजनस्य राग-

प्राप्तत्वेऽपि तत्कालस्य ।

“सुनिभिर्दिरश्न प्रोक्तं विप्रार्थां मर्त्यवासिनां

नितम् ॥

अहनि च तथा तमस्त्रिणां सार्धं प्रहरयामासः ॥”

इति कात्यायनीयेन नियमितत्वाद्भोजनकालस्य

वैधत्वेन शास्त्रीयत्वात् न सामान्यशास्त्रप्राप्त्यप-

त्तौ विपर्ययादावज्ञातः । अत्रानध्ययनं भ्रान्ता-

नाम् । प्रेतपक्षीतरद्वितीयायां तत्रविधात् ।

यथा च राजमासके ।

“प्रे को चे न द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।

या तु कोजागरे याते स्रेयावत्याः परेऽपि च ॥

चातुर्मास्ये मघासि च द्वितीया या भवेत्तस्य ।

परास्तेतास्त्रिधायाः पुराणैः परिकीर्तितः ॥”

ज्यातिषे । तथा यमद्वितीयायां यात्रायां भरणं

भवेत् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * * * अस्यां व्रत-

विधानं यथा,—

नारद उवाच ।

“भगवन् ! प्रष्टुमिच्छामि त्वामहं विनया-

न्वितः ।

तद्व्रतं ब्रूहि मे स्वामिन् । त्वत्पुत्रेण न पश्यति ॥

अल्पदोषं महत्पुण्यं शोभनं व्रतमुत्तमम् ।

प्रसादं कुरु मे स्वामिन् । यथाहं तत् करोमि

भोः ॥

यमद्वि

ब्रह्मोवाच ।

यदि चेच्छसि विप्रेन्द्र व्रतानां व्रतमुत्तमम् ।

व्रतं यमद्वितीयायां शब्दं त्वं त्वत्पुत्रवारम् ॥

कार्तिके मासि शुक्लायां द्वितीयायां सुनीम्बर ॥

कर्त्तव्यं तद्विधानेन स्वपत्न्युनिवारणम् ॥

ब्राह्मे सुहृते चोत्थाय चित्तयेदात्मनो हितम् ॥

प्रातः कृत्वा द्विजः स्नानं दत्तवाचनपूर्वकम् ॥

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाख्यातुलेपनः ।

कृतनित्यक्रियो ज्वरः कुण्डलाङ्गदभूषितः ॥

विधिं विष्णुश्च वदन् संस्थाप्यौदम्बरं शुभे ।

पद्मं सप्तदलं कृत्वा पूजयेत् सुखमानसः ॥

चन्द्रनागसुतकपूर्वकुङ्कुमेर्द्विजसत्तमः ।।

पुण्यैर्धूपैश्च नेत्रेणैरारिक्तेलादिभिः फले, ॥

सरस्वतीश्च वरदां वीणापुष्पकधारिणीम् ।

ध्यायेत् शुक्लाम्बरधरां च सवाहनसंस्थिताम् ॥

ततोऽप्युनिवारणार्थं सालङ्कारां पयस्विनीम् ।

विप्राय वेदविदुषे गात्रं दद्यात् सवत्सकामम् ॥

अपत्न्युनिवारणाय स सारथ्यवतारिकाम् ।

विप्रं तुभ्यमिमां रौद्रीं घेजुं सम्पददे स्रजम् ॥

इति वाक्यविचारेण घेजुं दद्याद्द्विजातये ।

कुलीनाय सुशान्ताय रोगहीनद्विजाय वै ॥

तदभावे चोदकुम्भं सवत्सं सहिरण्यकम् ।

अर्धमुम्बरविधानेन सम्पदद्याद्द्विजातये ॥

तस्याप्यलभं विप्रेन्द्र । विप्राय सदुपानहौ ।

दद्यात् कार्तिकशुक्लायां द्वितीयायां विशेषतः ॥

ज्ञातिश्रेष्ठान् तथा वृद्धान् संपूज्य चाभिवादेत् ।

नारिकेलदिदानेन तोषयेत् स्वनानयि ॥

ततः सोदरसम्पन्ना भगिनी याभवन्मुने ।।

तस्या गृहं समागत्य श्रद्धाघानोऽभिराजयेत् ॥

भद्रे भगिनि । शुभगे त्वद्विषयसर्वस्वम् ॥

अथैव नमस्कृतुमागतोऽहं तवालयम् ॥

इति श्रुत्वा भगिन्यादिः सोदरं विनयान्वितम् ।

तदुवाक्यैस्तत्तस्य पूजनं क्रियते महत् ॥

अथ भाद्रमती भाद्रस्व नो वयसि वात्सवः ।

भोक्तव्यं भोऽहं महेन्द्र त्वायुषे कुणदीपकः ॥

कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां सौदरः ।

यमो यमनया पूर्वं भोजितः स्वयं स्वयं ॥

अस्मिन् दिने यमेनापि पूजिता भगिनी शुभा ॥

सुसुनरो वेश्मनि यो न भुङ्क्ते

यमद्वितीयादिनमेव कम्पा ।

त पापिनं सर्वसुराः प्रवृध्य

स सारमार्गे दृष्टयन्ति विप्रः ॥

तस्माद्भात्रा स्वयं भोक्तव्यं मासि कार्तिके ।

शुक्लायाश्च द्वितीयायां सर्वैश्चर्याय भो द्विजः ॥

वर्षं वर्षं च कर्त्तव्यं यशसे आयुषे अथैव ।

ततः सम्प्राप्य सुमते भगिन्यै सुविधानतः ॥

स्वर्णालङ्कारवस्त्रादिदानसत्कारमादरात् ।

प्रदद्यान्मुनिशार्दूलं प्रश्रयावनतं सुधीः ॥

स आशीषं प्रदद्यात्तस्या नमस्कृत्य क्षमापयेत् ।

सर्वा भगिन्यः सन्तोष्या ज्येष्ठाशुक्रमशस्तदा ॥

वस्त्राभरणसत्कारैर्भोजनेः पुष्टिवर्द्धने ।

करोत्येव नरो विद्वान् याति यमयातनाम् ॥

यमभ

अपमृत्युं न चाप्नोति सत्त्वं सत्त्वं हि नान्यथा ॥
येभ्योगिन्यः सुवासिन्यो वस्त्रालङ्कारतोषिताः ।
न तेषां वस्त्रं यावत् कलहो न रिपोर्भयम् ॥
व्रतस्यास्य प्रसादेन भूताः प्रेताश्च राक्षसाः ।
दूरादेव पलायन्ते धर्मेराजेन ताडिताः ॥
यो देवो महिषाक्षो दण्डसुदृढधारकः ।
वेष्टितः किङ्करैर्दंष्ट्रैस्तप्तो कालात्मने नमः ॥
इत्थं त्वं हि जगद्गर्त । कुप्यस्व तद्व्रतं शुभम् ।
रम्यं यमद्वितीयाख्यमपमृत्युनिवारणम् ॥
व्रतस्यास्य प्रभावेन पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
सत्त्वं वदामि ते विप्र । गृहस्थः स्यात् सदैव हि ॥
नार्हस्येन समो धर्मो न भूतो न भविष्यति ।
सन्देहोऽत्र न कर्तव्य इह लोके परत्र च ॥
ये वै यमद्वितीयाख्यं व्रतं कुर्वन्ति मानवाः ।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणदेव नश्यति ॥
अपुत्रो लभते पुत्रं धनहीनो लभेद्वनम् ।
भार्याहीनो लभेद्भार्यां सुखं कुलसम्भवम् ॥
यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
सभोजितः सकललोकनिपातदण्डः ।
तस्यां भुनक्ति सुतिथौ च गृहे भगिन्याः
प्राप्नोति विजयतुल्यं स चिरायुरेव ॥

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १२५ अध्यायः ॥

यमधारः, पु. (यमा युग्मीभूता धारास्य । यदा,
यमवत् विनाशिका धारा यत्र ।) पार्श्वद्वय-
धारायुक्ताश्च विशेषः । किरीच काटार इत्यादि
भाषा ॥

यमनं, स्त्री, (यम्+भावे लुट् ।) बन्धनम् ।
उपरति । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (संयमः ।
यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । १६ । ४८ ।
“अश्वर्वात्मननामासि यतस्त्व वामनाख्यया ।
मननाम्निरेवावि यमनाद् यतिरुच्यते ॥”)

यमन, पु. (यमयति नियमयतीति । यम्+लुट् ।)
यमः । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (यमयति
वशमानयतीन्द्रियग्राममिति । संयमकर्त्तरि, त्रि ।
यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ६ । २२ ।
“यन्तासि यमनो भुवोऽसि धरुणः ।”
“यमनः स्वयं यमनकर्त्ता भवसि ।” इति तद-
भाष्ये महीधरः । नियमकारिणि च त्रि । यथा,
तत्रैव । १४ । २२ ।
“यन्तो राडयन्तासि यमनो भुवासि धरित्री ।”
“यमनो सर्वेषां नियमकारिण्यसि ।” इति
तद्भाष्ये महीधरः ॥)

यमनिका, स्त्री, (यच्छति आदृणोतीति । यम्+
लुट् । कन् । टाप् ।) यवनिका । इत्यमर-
टीकायां रामाश्रमः । कानात् इति भाषा ॥

यमपत्नी, स्त्री, (यमस्य पत्नी ।) यमस्य भार्या ।
यमस्य हे भार्ये । धूमोर्णा १ विजया २ । इति
जटाधरः ॥

यमप्रियं, पु. (प्रीणातीति । प्री+कः । यमस्य
प्रियः ।) वटवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

यमभगिनी, स्त्री, (यमस्य भगिनी खया ।) यमुना ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

यमला

यमराजः, पुं (यमस्त्रासौ राजा चेति । “राजाह-
सस्त्रिभ्यष्टच् ।” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) यमः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । ६६ ॥ अस्य पुर्यादि यथा,
“पुरी संयमनी तस्य चित्रगुप्तस्तु लेखकः ।
भृत्यौ चण्डमहाचण्डौ धूमोर्णाविजये प्रिये ।
विचारभूमिका नीचिः सहायाः कालपूरुषा ॥”
इति जटाधरः ॥ * ॥

स च विमात्रा ह्यायया श्रमः । (यथा, मार्क-
ण्डेये । ७७ । २५—२६ ।

“ह्यायासंज्ञा त्वपत्येष्टु यथा खेयतिवत्तुजा ।
तथा न सञ्जाकन्यायां पुत्रयोश्चान्ववर्त्तत ॥
जलिनाद्युपभोगेष्टु विशेषमनुवासरम् ।
मनुस्तुत्तान्तवानस्या यमस्तस्या न चक्षमे ॥
ताडनाय च वै कोपात् पादस्तेन सतृधतः ।
तस्याः पुनः चान्तिमता न तु देहे निपातितः ॥
ततः शशाप त कोपात् ह्यायासंज्ञा यमं द्विज ।
किञ्चित् प्रस्फुरमाणोऽष्टौ विचलत्पाणिपल्लवा ॥
पितुः पत्नीममर्यादं यन्मां तर्जयसे पदा ।
सुवि तस्मादयं पादस्तवाद्येव पतिष्यति ॥”)
तच्छापान्तं यथा,—

“स्वरूपधारिणीं चेमामानिनाय निजाश्रमम् ।
संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥
ततः पूर्वसुतो योऽस्याः सोऽभूदेवसुतो मनुः ।
द्वितीयस्तु यमः शपाहर्मेदष्टिरभूत् सुतः ॥
क्रिमयो मांसमादाय पादस्तस्मै महीतलम् ।
पतिष्यन्तीति शपापान्तं तस्य चक्रे पिता स्वयम् ॥
धर्मेदष्टिर्यतश्चासौ समो मित्रे तथाहिते ।
ततो नियोगं तं याम्ये चकार तिमिरापहः ॥
यमुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिणी ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे । ७८ ।
२५—२६ ॥

यमराट्, [ज] पुं, (प्राणिसयमनात् यमप्रभृतय
किङ्करास्तेषु राजते यमेन संयमेन राजते इति
वा । राज्+किप् । इत्यमरटीकायां रघु-
नाथः ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥

यमजं, स्त्री, (यमं जातीति । जा+कः ।) युग्मम् ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥ (त्रि, यमजः ।
यथा, देवीभागवते । ३ । २८ । ५ ।

“सुमित्रातनयौ जाता यमलौ द्वौ मनोहरौ ।
ते जाता वै किशोराश्च धनुर्वाणधराः किल ॥”)

यमलपत्रकं, पु. (यमल यमल पत्रमस्य । बहुव्रीहौ
कः ।) अश्वस्तकटवृक्षः । कौविदारवृक्षः । इति
राजनिघण्टुः ॥

यमलार्जुनहा, [न] पु. (यमलार्जुनौ हतवान्
इति । हन्+किप् ।) श्रीकृष्णः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

यमलार्जुनौ, पु. (यमलौ च तावर्जुनौ चेति
कर्मधारयः ।) गोकुलस्यार्जुनवृक्षद्वयम् । तौ
कुवेरपुत्रौ नलकूबरमन्यौवौ । नारदशपात्
वृक्षतां गतौ श्रीकृष्णेन उद्धारितौ । यथा,—
“यदिमौ लोकापालस्य पुत्रौ भूत्वा तमभूतौ ।
न विवाससमात्मानं विजानीतः सुदुर्मदी ॥

यमानि

अतोऽर्हतः स्यावरतां स्याता नैव यथा पुनः ।
सृष्टिः स्यान्मनप्रसादेन तत्रापि मदनुययात् ॥
वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते ।
वृत्ते खलोकतां भूयो लब्धमक्ती भविष्यतः ॥
श्रीशुक उवाच ।

स एवमुक्त्वा देवर्षिर्गतो नारायणाश्रमम् ।
नलकूबरमण्यौवावासतुर्धमलार्जुनौ ॥
ऋषेर्भागवतमुखस्य सत्यं कर्तुं वचो हरिः ।
जगाम शनैः सन्ततं यत्र सौ यमलार्जुनौ ॥
देवर्षिर्मे प्रियतमौ यदिमौ धनदात्मजौ ।
तत्तथा साधयिष्यामि यदुगीतं तन्महात्मना ॥
इत्यन्तरेणार्जुनयोः कृष्णस्तु यमयोर्ययौ ।
आत्मनिर्व्यग्रमात्रेण तौर्धमगतसुदूखलम् ॥

बालेन निष्कर्षतान्वगुदूखलं तत्
दामोदरेण तर्षोत्कलिनाद्भिवन्तौ ।
नियेततुः परमविक्रमितातिवेष-
स्कन्धप्रबालविटपौ कृतचण्डशब्दौ ॥
तत्र श्रिया परमया ककुभः स्फुरन्तौ
सिद्धादुपेत्य कुलयोरिव जातवेदाः ।
कृष्णं प्रणम्य शिरसाखिललोकनाथं
ब्रह्माञ्जलीं विरजसाविदमूचतु स ॥
वागी गुणानुकथने श्रवणौ कथायां
हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नः ।
सृष्ट्यां शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे
दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवतनूनाम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।

तद्गच्छतं मत्परमौ नलकूबरसाधनम् ।
संजातो मयि भावौ वामीष्ठितः परमोऽभवः ॥
श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तौ तं परिक्रम्य प्रणम्य च पुनः पुनः ।
ब्रह्मलूखलमामन्त्रं जग्मतुर्द्विशसुत्तराम् ॥

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १० अध्यायः ॥

यमलौ, स्त्री, (यमल+क्षिप्वा ङीष् ।) चोटिका-
द्वयम् । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ चोटि-
श्राटीपर्याये हेमचन्द्रेण गणिता खैव चोटिका ॥

यमवाहन, पु. (यमस्य वाहनः ।) महिषः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ३४७ ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“महियो चोटकारिः स्यात् काधरश्च रजखलः ।
पीनस्कन्धः कृष्णकायो लुलापो यमवाहनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

यमव्रतं, स्त्री, (यमस्य धर्मेराजस्यैव व्रतम् ।)
राजधर्मेविशेषः । स तु पञ्चपातं विना
पानिनां शासनरूपः । इति पुराणम् ॥

यमखसा, [ज] स्त्री, (यमस्य खसा भगिनी ।)
यमुना । दुर्गा । इति मेदिनी । से, ९० ॥
(यदुक्तं हरिवंशे आर्यास्तवप्रकरणे । ५८ । १२ ।

“जया च विजया च त्वं तुष्टिः पुष्टिः समा हया ।
ज्योष्ठा यमस्य भगिनी नीलकौशियवासिनी ॥”)

यमानिका, स्त्री, (यमानी+खाधे कन् ।)
यमानी । तत्पर्यायः । अजमोदा २ उग्रगन्धा ३
ब्रह्मदर्मा ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १३५ ॥
“यत्सारि यमान्याम् । यमानी दिविधा एका

यमुना

चेन्नयमानी सा अजमोदा इत्येव ख्याता ।
 अपरा यमानी इत्येव ख्याता अपिशेषात्
 दरोरपीति स्मृतिः । केचित्तु अजमोदादिद्वय
 वनयमान्यां ब्रह्मदर्मादिद्वयं यमान्यामित्याहुः ।
 उग्रगन्धाजमोदाख्या स्मृता चेन्नयमानिका
 इति । 'यमानी दीपको दीप्यो भूतिकश्च
 यमानिका ।' इति च रत्नः । यच्छति विर-
 मति निर्वर्तते अयिमान्यमनया यमानी । यमौ
 उ विरतौ नान्नीति अन्ट् र्प यमानी स्वार्थे
 के यमानिका यमानी पञ्चमवर्गपञ्चममध्या ।
 यवानीति अन्तःस्थचतुर्थमध्या इति केचित् ।
 इति भरतः ॥ ३ ॥ अस्या गुणाः । कुष्ठशूल-
 नाशित्वम् । हृद्यत्वम् । पित्ताधिकारित्वम् ।
 वायुकफक्षमिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 यमानी, स्त्री, (यच्छति विरमति निर्वर्तते अयि-
 मान्यमनयेति । यम + करणे लुट् । ङीप् ।
 एयोदरादित्वात् साधु ।) यमानिका । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः पण्यायः ।
 "यमानी दीपको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ।"
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 यमानिकः, पु, (यमस्यान्तकः । गत्युल्लयत्वादेवास्त्य
 तयात्वम् ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यमश्च अन्तकश्च तौ इति विग्रहे । वैवस्वत-
 कालौ । यथा, महाभारते । २ । १७ । १५ ।
 "तेजसा सूर्यसद्भाशः क्षमया पृथिवीसमः ।
 यमान्तकसम क्रोधे श्रिया वैश्रवणोपमः ॥"
 "यमो वैवस्वत, अन्तकः कालः ।" इति तट्टो-
 कायां नीलकण्ठः ॥)
 यमी, स्त्री, यमुनानदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । १३ । ८ ।
 "तृतीयां वटुकामेके तावां सञ्जाततास्त्रयः ।
 यमो यमी ब्राह्मदेवश्चायायाश्च सुतान् शृणु ॥")
 यमुना, स्त्री, (यमयतीति । यमि + "अजियमि
 शीङ्भश्च ।" उणा० ३ । ६१ । इति उन्न ।
 टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
 "सर्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च ।
 ददाति चेष्टितान् लोके तेन सा सर्वमङ्गला ॥
 सङ्गमात्रमनाङ्गला लोके देवी विभाषते ।
 यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता ॥"
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ ३ ॥
 (यच्छति विरमति गङ्गायामिति । नदी-
 विशेष । सा तु हिमालयदक्षिणदेशाभि
 गत्वा प्रयागे गङ्गायां मिश्रिता । तत्पर्यायः ।
 कालिन्दी २ सूर्यतनया ३ शमनस्वसा ४ ।
 इत्यमरः । २ । १० । ३२ । तपनलूनजा ५ कलिन्द-
 कन्या ६ यमस्वसा ७ श्यामा ८ तापी ९ कलिन्द-
 नन्दिनी १० यमनी ११ यमी १२ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ कलिन्दशैलजा १३ सूर्य-
 सुता १४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
 "गङ्गा सरस्वती शोणयमुना सरयुः सप्त ।
 वेणा द्रावती नीला उत्तरातु पूर्वेवाहिनी ॥"
 इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

यमुना

अस्या जलगुणाः । पित्तादाहवमनश्रमापहलम् ।
 खादुत्वम् । वातजननत्वम् । पायनत्वम् । यक्षि-
 दीपनकरत्वम् । रोचनत्वम् । वलप्रदत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥ सा यमस्य भगिनी ।
 यथा,—
 "सावर्णिर्मेरुच्छे तु तपो धीरं चकार च ।
 अद्यादि भविता लोके मनुः सावर्णिकेऽन्तरे ॥
 भ्राता शनैश्चरन्त्यास्य यद्वत् स तु लब्धवान् ।
 तयोर्यथीययो या तु यमस्य या यशस्विनी ।
 अभवत् सा सरिच्छेष्टा यमुना लोकपावनी ॥"
 इति बह्विपुराणे सागरोपाख्यानम् ॥ ३ ॥
 सा च हृन्दावने सुगन्धाख्या परा शक्तिः । यथा,
 श्रीभगवानुवाच ।
 "इदं हृन्दावनं रम्यं मम धामैव केवलम् ।
 तत्र ये पशवः साक्षाद्दृष्ट्वा कीटा नराधमाः ।
 ये वसन्ति ममाधिष्ठन्ता यानि ममान्तिकम् ॥
 तत्र या मोपपन्नश्च विवसन्ति ममास्तये ।
 योगिन्यस्तात । एव हि मम देवाः परायणाः ॥
 पथयोजनमेवं हि वनं मे देहकूपकम् ।
 कालिन्दीयं सुगन्धाख्या परमान्तवाहिनी ॥"
 इति पाद्मे पातालखण्डे ७ अध्यायः ॥ ३ ॥
 अस्या जलस्य लण्यवर्णनकारणं यथा,—
 पुनस्त्य उवाच ।
 "यदा दक्षसुता ब्रह्मन् । सती याता यमचयम् ।
 विनाश दक्षयज्ञं स विचचार त्रिलोचनः ॥
 ततो वृषभज दृष्ट्वा कन्दर्पं कुसुमायुधः ।
 अपकीकं तदाख्येण यौष्मादेनाभ्यताडयत् ॥
 ततो हरः श्रेण्याय यौष्मादेनाभिताडितः ।
 विवचार तदोक्तः काननानि सर्वाणि च ॥
 स्मरन् सतीं महादेवस्तपोष्मादेन ताडितः ।
 न शर्मे लेभे देवर्षे वाणविह इव द्विपः ॥
 ततः पपात देवेशः कालिन्दीसरिते स्ने ।
 निमगे शङ्करे चापे दग्धा लण्यत्वमागता ॥
 तदाप्रभृति कालिन्द्या दृग्गङ्गानभिजलम् ॥"
 इति वामने ६ अध्यायः ॥ ३ ॥
 ज्येष्ठशुक्लद्वादश्यादिष्वस्यां स्नानपिच्छदानफलं
 यथा,—
 "यज्येष्ठशुक्लद्वादश्यां स्नात्वा वै यमुनाजले ।
 मथुरायां हरि दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
 यमुनासज्जले स्नात पुरुषो सुविद्यमानः ।
 ज्येष्ठान्तरासज्जले पचे द्वादश्यासुपवासकृत् ॥
 समभ्यर्चार्प्युतं सस्यक् मथुरायां समाहितः ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥
 ज्येष्ठान्तरे विते पचे समभ्यर्च्य जनाह्वनम् ।
 धन्यो नः पिच्छनिर्भाप यमुनायां प्रदास्यति ॥"
 इति विष्णुपुराणे ६ अष्टमे ८ अध्यायः ॥
 यमुनाजनकः, पु, (यमुनाया जनकः ।) सूर्यः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । ८ ॥
 यमुनाभित्, [द] पु, (यमुनां भिनतीति । भिद् +
 क्तिप् ।) वलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥
 (एतद्दृष्टान्तसुक्तं यथा, हरिवंशे । १०२ ।
 ३९—३६ ।

ययातिः

"स हृत्तेनानताग्नेय कुले यज्ञ मज्जानदीम् ।
 चकर्थ यमुनां रामो युतितां वनितामिव ॥
 सा विशलजलमोता ब्रह्मप्रस्थितसङ्गया ।
 यावर्जत नदी भीमा हलमात्रांशुसारिणी ॥
 लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगाभिनी ।
 सङ्घर्षमयजज्ञा योषिवाकुलतां गता ॥")
 यमुनाभ्राता, [च] पु, (यमुनाया भ्राता ।)
 यमः । इत्यमरः । २ । १ । ६१ ॥
 यमेरुका, स्त्री, (यम ईरयति प्रेरयतीति । ईरि +
 वाहुलकात् उकः । टाप् ।) दृष्टका । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 ययाति, पु, नहुषराजपुत्रः । तत्पर्यायः । बाहुवि-
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बाहुवः ३ । इति
 जटाधरः ॥ तस्योपाख्यानं यथा,—
 "नहुषस्य प्रवक्ष्यामि पुत्रान् सप्तैव धार्मिकान् ।
 यतिर्ययातिः सयातिरुद्धवः पञ्चमस्तथा ॥
 सयातिर्मधयातिश्च सप्तैव वंशवर्धनः ।
 ययातिरकरोद्गान् धर्मैकशरस्वदा ॥
 शर्मिष्ठा तस्य भार्याभूत् दुहिता वृषपत्न्यः ।
 भार्गवस्याङ्गना तद्विधवायौ च सुव्रता ॥
 ययातिर्देवयान्यान् पुत्रावज्जनयन्नुप ।
 यदुश्च सुमन्सश्चैव शक्रविष्णु इवापरी ॥
 तस्मादेव तु राजर्षेः शर्मिष्ठा वार्षपत्न्यौ ।
 इत्यश्वाशुच पूरुषं त्रीन् कुमारानजीवनत् ॥
 ततः काले च कर्त्तुं विधेयानी शुचिस्मिता ।
 ययातिसहिता राजन् जगाम हरित वनम् ॥
 इदं च तदा तत्र कुमारान् देवस्त्वपिच ।
 क्रोडमानान् सुविश्रब्धान् विस्मिता चेदमब्रवीत् ॥
 किमामधेय गोवंश पुत्रकाः । ब्राह्मण्यः पिता ।
 विवृत मे ययातय ओतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥
 तेऽर्घ्ययन् प्रदेष्टुम्या तमेव वृषसप्तमम् ॥
 ब्रूहा च तत्पत्नी देवी शर्मिष्ठा मममव्रवीत् ॥
 ममाघीना सती कस्मादकार्षीर्विप्रिय मम ॥
 शर्मिष्ठोवाच ।
 यदा तथा वृत्तो राजा वृत एव तदा मया ।
 स्वतो हि मे पूज्यतमो राजर्षिः किं न वेत्तुं
 तत् ॥
 शौनक उवाच ।
 श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयान्यब्रवीदिदम् ।
 राजन्नाद्येह वत्स्यामि विप्रिय मे त्वया कृतम् ॥
 अविश्रवन्ती किञ्चिद् राजानं साश्रुलोचना ।
 अपिरादेव सप्राप्ता कायस्थोऽनघोऽन्तिके ॥
 देवयान्युवाच ।
 शर्मिष्ठयातिवृत्तासि दुहित्रा वृषपत्न्यः ।
 त्रयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राजानेन ययातिना ।
 दुर्मगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात । ब्रवीमि व ॥
 रुक् उवाच ।
 धर्मेण सन् महाराज । योऽधर्ममहृयाः प्रियम् ।
 तस्माज्जरा त्वामपिराह्वयिष्यति दुर्जया ॥
 ययातिरुवाच ।
 ननुकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रक्षति याचितः ।
 नोपेति सद्य धर्मेण भूयतेत्युच्यते पुनः ॥

ययातिः

अधर्मभयसंविमः शर्मिष्ठासुपजग्मिवान् ॥
अतमो यौवनस्याह देवयान्या भृगूदह ॥
प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन् जरयं मा विधेय मां ॥
शुक्र उवाच ।
नाहं नृषा ब्रवीम्येतत् जरां प्राप्नोषि भूमिप ।
जरां त्वेतां त्वस्यसौ सक्तामय यदीच्छसि ॥
वयो दास्यति पुत्री यः स ते राजा भविष्यति ॥
इति मात्स्ये ३२ अध्यायः ॥ * ॥
शौनक उवाच ।
“जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुत्रं प्राप्य चैव हि ।
पुत्रं षष्ठं वरिष्ठं यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥
त्वं यदो । प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥
पूर्वं वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दत्त्वा सम्प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥
यदुवाच ।
सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा वृष ।
जरां ग्रहीतुं धर्म्मज्ञः पुत्रमन्य दृष्ट्वा वै ॥
ययातिरुवाच ।
यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः खं न प्रयच्छसि ।
पापाज्जातुजसम्पन्नात् दुष्पुत्रा ते भविष्यति ॥
तुर्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्रक ॥
तुर्वसुरुवाच ।
न कामये जरां तात । कामभोगप्रणाशिनीम् ।
बलरूपान्तकरणौ बुद्धिमानविनाशिनीम् ॥
ययातिरुवाच ।
यस्व मे हृदयाज्जातो वयः खं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् प्रजा समुच्छेदं तुर्वसो । तव यास्यति ॥
इत्यो । त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीम् ।
जरां वर्षसहस्राणि यौवनं खं प्रयच्छ च ॥
इत्युवाच ।
न गलं न रयं चान्धं जीर्णं भुङ्क्ते वरिष्ठियम् ।
नारोग्यसाध्य भवति ता जरां ते न कामये ॥
ययातिरुवाच ।
दक्ष मे हृदयाज्जातो वयः खं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् इत्यो । प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते ॥
कचित् ॥
अनो । त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
एकं वर्षसहस्रं चरेयं यौवनेन ते ॥
अतुरुवाच ।
जीर्णं, शिशुरिवास्ते कालेऽसमशुचिर्यथा ।
न जुहोति च कालेऽपि तां जरां नैव कामये ॥
ययातिरुवाच ।
यस्व मे हृदयाज्जातो वयः खं न प्रयच्छसि ।
जरादीषस्त्वयोक्तो यत्तस्मात् प्रतिपत्स्यसे ॥
पूरो । मे त्वं प्रियः पुत्रः । त्वं वरीयान् भविष्यसि ।
कायस्थोशनसः शपामः च तपोऽसि यौवने ॥
पूरो । त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
किञ्चित्कालं चरेयं वै विषयान् वयसा तव ॥
पूर्वं वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्यामि यौवनम् ।
सर्वेव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥

यवः

यवः

शौनक उवाच ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरुः पितरमञ्जसा ।
यथात्य त्वं महाराज । तत् करिष्यामि ते वचः ॥
ययातिरुवाच ।
पूरो । प्रीतोऽसि ते वत्स प्रीतश्चेदं ददामि ते ।
सर्वकामसम्पत्ता ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥
इति मात्स्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥
शौनक उवाच ।
“पौरवेणाय वयसा ययातिर्नृषात्मजः ।
प्रीतिशुक्तो नरश्रेष्ठश्चचार विषयान् सुखी ॥
पूर्वं भत्वा ततः कालं पूरुं पुत्रसुवाच ह ।
पूरो । प्रीतोऽसि भद्रं ते गृहाणेदं स्वयौ-
वनम् ॥
राज्येषापि गृहाणेदं यत् त्वयोपलभ्यते पुरा ॥
शौनक उवाच ।
एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्रमीक्षितम् ।
राज्येऽभिविध्य सुदितो वानप्रस्थोऽभवत्पुनः ॥
उषित्वा वनवासं स ब्राह्मणे, सह सश्रितः ।
फलसूत्राश्रितो दान्तो यथा स्वर्गमितो गतः ॥
इति मात्स्ये ३५ अध्यायः ॥ * ॥
ययोः, पु (यायते प्राप्यते भक्तेरिति । या + “यापोः
कित् ई च” । उणा० ३ । १५६ । इति ईः
दित्वश्च ।) महादेवः । इत्युणादिकोपः । १ । ३५४ ॥
(याति इत्वं गच्छतीति । अन्धः । इत्युज्जलदत्तः ॥)
ययुः, पु, (यातीति । या + “यो ई च” । उणा०
१ । २२ । इति उः दित्वश्च । यजन्त्यनेनेति ।
यज + उ । एयोदरादित्वात् जस्य यत्वमित्यमर-
टीकायां रघुनाथः ।) अन्धमेघीयाश्चः ।
सामान्यघोटक । इति मेदिनी । ये ४७ ॥
यवः, पु, (यूयते अम्भसा इति । यु मिश्रणे + अप् ।)
खनामख्यातशूकधान्यम् । तत्पर्यायः । सित-
शूकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥ शितशूकः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ मेघः ३ दिव्यः ५ अक्षतः ६
कषुकी ७ धान्यराज ८ तीक्ष्णशूकः ९ तुरग-
प्रियः १० शक्तः ११ महेष्टः १२ पवित्रधान्यम्
१३ । तस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।
सुशीतलत्वम् । प्रमेहपित्तकफापहारकत्वम् ।
अशूकसुखयवगुणा । बलप्रदत्वम् । दृढत्वम् ।
वृणां बहुवीर्यपुष्टिदत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“यवः कषायमधुरो बहुवातशूलदृगुरुः ।
रूचः स्नेहकरः शीतो मूत्रमेदकफापहः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
(अपि च ।
“यवः कषायो मधुरो हिमश्च
कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
ब्रह्मेष्ट पथ्यालिलवच्च नित्य
प्रवहन्मूत्रो बहुवातवर्धः ॥
स्नेह्याग्निमेघा खरवर्णश्च
स पिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च ।
मेदो मरुत्तृष्टरजोऽतिरूचः
प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥

यवः

एभिर्गुणैर्हीनतरास्तु किञ्चिद्-
विद्याद् यवैभ्योऽतिथवान् विप्रैः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
“रूचः शीतो गुरुः स्वादुर्बहुवातशूलदयव ।
स्नेह्यस्तु सकषायस्तु वल्यः श्लेष्मविकारनुत् ॥
रूचः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहृत् ।
मेदः क्रिमिविषघ्नश्च वल्यो वेणुयवः स्मृतः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
“कश्चिद्वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा यवपदस्य
कङ्कुप्रभृतौ स्नेह्यानां दीर्घशूके च श्लेष्मानां
यवहारदेकमात्रशक्तेः । परिच्छेत्तुमशक्यत्वात्
नानार्थत्वस्य चान्यायत्वात् यवमयश्चरभवेतीति
श्रुतौ यवपदस्यार्थं सन्देहे ।
‘वसन्ति सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम् ।
मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशुशालिनः ॥’
इति विध्यार्थाकाङ्क्षा प्रवर्तमानाहाक्यशेषादीर्घ-
शूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः ।” इति शब्दशक्ति-
प्रकाशिकायां नेमिकसञ्ज्ञायाम् ॥ * ॥ हविष्यं
यवानामेव मुख्यत्वम् । यथा,—
“हविष्येण यवा मुख्यास्तदनु ब्रीहयः स्मृताः ।
मायकोद्रवगौरादिसञ्जालामेऽपि वर्णयन्तु ॥”
इति कत्यायनसंहिता । ६ । १० ॥
नवयवागमे तैरवश्यं आह्वं कार्यं अकरणे
प्रत्यवायश्रवणात् । यथा,—
“नक्षत्रग्रहपीडास्तु दुष्टस्रावलोकेन ।
इच्छाआह्वानि कुर्वन्ति नवशस्यागमे तथा ॥
इति विष्णुपुराणात् वक्ष्यमाणबहुतरवचनेषु
नवान्नश्रुतेः नवान्नमागमत्वेनैव निमित्तं जायवात् ।
अमावस्यास्तिमोऽष्टका माघी प्रौष्ठपदूर्ध्व कृष्ण-
त्रयोदशी ब्रीहियवपाकौ च ।
एतांस्तु आह्वकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
आह्वमेतेष्वकुर्वन्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥”
इति आह्वनत्वे नवान्नग्रहणे ॥
परिमाणविशेषः । स तु चतुर्ध्यान्यमानरूपः । इति
शुभङ्करः ॥ षट्सर्वपरिमाणान्तकश्च । यथा,—
“जालान्तरगते भानौ यच्चानु दृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेत्क्षिप्त्वा क्षिप्त्वाध्वं भिष्वं सर्वप ।
षट्सर्वपर्यवस्त्रिको गुञ्जैका तु येवैक्षिभिः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥
अङ्गुलिस्थयवाकाररेखाविशेषः । यथा,—
“तर्जनीमूलसप्तपृक्तौ यवौ पुत्रार्थदौ क्रमात् ।
मध्यमायां यवश्चेवानुष्ठेऽपूर्वधनप्रदः ॥”
अपि च सासुद्रके ।
“मध्यमायां यदि यवो दृश्यते च सुप्रभोभनः ।
तदान्यसम्पत्तं त्रयं प्राप्नोत्यनुष्ठके यवे ॥
यस्यापि चक्रमनुष्ठे यवपूर्णश्च दृश्यते ।
तदा पितामहादीनामर्जितं लभते धनम् ॥”
(पूर्वपक्षः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १४ ।
३१ । “एकत्रिंशतास्तु वत प्रजा अदृश्यन्त यवा-
श्चायवाश्चाधिपतय आसन् ।” “यवाः पूर्व-
पक्षाः अयवाः अपरपक्षाः ।” इति तट्टी-
कायां महीधरः ॥)

यवनि

यवक, पु (यवप्रकारः । यव+“स्थूलादिभ्य
प्रकारवचने कन् ।” ५।१।३। इति कन् ।) यवः ।
इत्यमरटीकायां रामायणः ॥ (यथा,—
“यवका ह्यायनाः पांशुवाप्यनैषधकादयः ।
शालीन शालय कुर्वन्त्यनुकारं गुणा गुणैः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

यवत्रय, नि, (यवकानां भवनं चैत्रमिति । यवक+
“यवयवकयष्टिकाद् यन् ।” ५ । २ । ३ । इति
यत् ।) यवभवनोचितचैत्रम् । इत्यमरः । २ ।
६ । ७ ॥

यवत्तार पु, (यवजातः चारः । शकपाथिव-
वत् समासः ।) चारविशेषः । यथा,—
“नरसारयवचारस्फटिकारित एव काचवक-
यन्ते ।

बहुश. पाठं सत्त्व तद्वि महाद्रावकमाम ॥”

इति रत्नावली ॥

तत्पर्याय । यवाग्रजः २ पाक्यम् ३ । इत्यमरः ।
२।६।१०८॥ यवलासः ४ यवशूकः ५ सारकः ६
रेचकः ७ यवनालकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

यावशूक ६ चारः १० तर्प्यः ११ तीक्ष्णरस
१२ यवनालजः १३ इति रत्नमाला ॥ यवज १४
यवशूकज १५ यवाङ्गः १६ यवापत्यम् १७ ।

अस्य गुणा । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातो-
दराग्निनाशित्वम् । आमशूलाश्रकृत्तक्षविष-
दोगहरत्वम् । सरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अर्थं चासगुल्मग्रहणोपायुन्नीहानाहगलामय-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च ।

पाक्य चारो यवचारो यवशूको यवाग्रजः ।
यवचारो लघु क्षिप्तः सुख्यो वह्निदीपनः ॥

निहन्ति शूलवातामशेश्वासागलामयान् ।

पाण्डुरोगग्रहणोपुल्मानाहज्जीह्वहृदामयान् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

यवक्षौद्र, पु, (यवानां क्षौद्रः ।) यवचूर्णम् ।
तत्पर्याय । चिकित्स २ । इति हेमचन्द्रः ॥

यवगण्ड, पु, (यन्ो गण्ड स्फोटकः । पृषोदरादि-
त्वान् यवादेशः ।) युवगण्डः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वयस्कोडा इति भाषा ॥

यवज, पु, (यवाज्जायते इति । जन्+ज ।)
यवचारः । इति रत्नमाला ॥ (यथास्य पथ्याय ।

“यावशूको यवचारो यवशूको यवाग्रजः ।

चारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवलो यवनालजः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यवानो, इति राजनिर्घण्टः ॥

यवजोद्भव, स्त्री (यवजादुद्भवोऽस्य ।) तवक्षीरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

यवतिका, स्त्री, लताप्रभेदः । शङ्खिनीति यवेक्षी
इति च ख्याता । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अ ।

“यवतिकातेन सर्वदोषप्रशमनमौषधित्वम् ।

अग्निदीपनं लेखनं मेघं पण्यं रसायनम् ॥”)

तत्पर्याय । महातिका २ टण्पादविसर्पिणी ३
नाकुलो ४ नेत्रमीना ५ शङ्खिनी ६ पत्रतण्डुली
७ तण्डुली ८ अक्षपौडा ९ सुष्पण्डुली १०

यवनः

यशस्विनी ११ माहेन्दरी १२ तिलफला १३
यावी १४ तिल्ला १५ । अस्या गुणाः । सतिक्ता-
म्लत्वम् । दीपनत्वम् । रुचिकारित्वम् । कृमि-
कुष्ठविवर्णासदोषनाशित्वम् । रेचनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

यवतैल, स्त्री (यवनिर्मितं तैलम् ।) यवचूर्णादि-
युक्तपक्वतैलविशेषः । तत्प्रकारं गुरुत्वाद् ।

“यवचूर्णाद्विष्कृष्टं मल्लिच्छाद्विष्कृतं तु ।

तैलप्रस्थं शतगुणे काष्ठिके साधितो जयेत् ।

ज्वर दाह महावेगमङ्गानां प्रहर्षणम् ॥”

इति सुखबोधः ॥

यवद्वीपः, पु, (यवनामा द्वीपः इति मध्यपद-
लोपिकर्मधारयः ।) उपद्वीपविशेषः । यावा
इति भाषा । यथा,—

“यववन्तो यवद्वीपं सगराण्योपशोभितम् ।

सुवर्णरूपकं द्वीपं सुवर्णकरमञ्जितम् ॥”

इति वाल्मीकीये रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डे
४० सर्गः ॥ ५॥ “अतः परं यववन्तो भूत्वा सग-
राण्योपशोभितं यवद्वीपं तथा सुवर्णद्वीपं
विचेतयमिति श्रेयः । सुवर्णकरमञ्जितमिति
सुवर्णं कुर्वन्ति ये ते शोभितम् ॥” इति
रामायणतिलकनामतटीका ॥

यवन, पु, देशविशेषः । (यथा, मात्से १२०।४३।

“तान् देशान् ज्ञावयन्ति क्षत्रेच्छप्रायांस्य सर्वंशः ।
सशैलान् कुकुरान् रौद्रान् वर्वरान् यवनान्

खसान् ॥”)

वेगः । वेगाधिकारः । इति मेदिनी ॥ गोधूमः ।

गर्जरत्नम् । तुरष्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यौति मिश्रीभवतीति । यु+“सुयुक्त्वो
युचः ।” उणा० २ । ७४ । इति युच् ।) जाति-

विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु यवन-
देशोद्भवययातिराजपुत्रतुल्यसुवर्णः । यथा,—

“यशोस्तु जाता यदवस्तुल्यसोर्वयना सुता ।

हृद्योस्तु तनया भोगा अनोस्तु स्नेच्छजातयः ।

पूरोस्तु पौरवो वशो यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥”

इति मात्से ३४ अध्याये ॥ ५॥

सगरराजेनेषा सर्वेश्वरोत्तुङ्गन सर्वधर्मराजि-
त्यञ्ज कृतं ते चात्मधर्मपरित्यागात् स्नेच्छत्व

ययुरिति विष्णुपुराणोक्तत्वात् यवनं भोसल-
मानेङ्गरेजोभयजातिवाचकः । यवनशब्दश्चवर्ग-

द्वितीयादिरिति रघुनन्दनमहाचार्येण लिखि-
तम् ॥ जवनादीनाम् सर्वधर्मराहित्यसुक्त

हरिवंशे । यथा,—

“सगरस्तां प्रतिज्ञांशु गुरोर्वाक्वं निश्रम्य च ।

धर्मं जघान तेषां वै वेश्यान्तं चकार ह ॥

अहं शकानां शिरसो सुखयित्वा यस्यर्जयन ।

जवनानां शिरः सर्वं काव्योजानान्तथेव च ॥

पारदा सुक्तकेशाश्च पट्टवाः शम्भुधारिणः ।

नि स्वाध्यायवधटकारा कृतास्तेन महात्मना ॥

शका जवनकाव्योना पारदाः पट्टवास्तथा ।

कोलिसर्पाः समहिषा दाज्ञाक्षोषा सकेरलाः ॥

वशिष्ठवचनाद्रावन् । सगरेण महात्मना ।

यवनः

शकानां शकदेशोद्भवानां क्षत्रियाणां एव जव-
नादीनामिति । अत्र जवनशब्दस्य देशोद्भव-
वाची चवर्गद्वितीयादि । जवनो देशभेदिनो
रिति त्रिकाण्डशेषाभिधानदर्शनात् । तेषां
स्नेच्छत्वमप्युक्तं विष्णुपुराणे । तथा कृतान्
जवनानीशुपक्रम्य । ते चात्मधर्मपरित्यागात्
स्नेच्छत्वं ययुरिति । बौधायनः ।

“गोमांसखादको यश्च विरुद्धं बहु भायते ।
धर्माचारविहीनश्च स्नेच्छ इत्यभिधीयते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ५॥

यवनादीनां राज्यकालो यथा,—

“सप्त गर्हभिनद्यापि शकाश्चाष्टादश स्मृताः ।

यवनाष्टौ भविष्यन्ति तुषारश्च भविष्यति ॥

अष्टौ ते यवना राज्यं वर्षाणां परिसङ्गताः ।

भोक्ष्यन्त्यश्रीतिं तद्वच्च येऽपि गर्हभिनः स्मृताः ॥

शतानि त्रीणि वर्षाणां दशश्रीतीनि शतानि वै ।

शकानां राज्यकालः स्याद्भविष्यो निश्चयो

गतः ॥

शतस्यार्द्धं चतुर्धाणि वर्षाणां राज्यभागिनः ।

मरुत्तानां सुताः काला यस्मिन् भोक्ष्यन्ति ते

महीम् ॥

मरुता वृषले सार्द्धं तथान्ये स्नेच्छसम्भवाः ।

भोक्ष्यन्ति राज्यं प्राच्येषु भविष्ये तद्विधारितम् ॥

शतानि त्रीणि वर्षाणां पौष्ट्या राज्यसुख

स्मृताः ।

अश्रन्ति पार्वतेयास्तु वै श्रुते परिसङ्गताः ।

शतार्द्धमन्यच्च तथा राज्यं भोक्ष्यन्ति ते वृषाः ।

सप्तषष्टिस्तु वर्षाणि दशश्रीतीवास्तु स्मृताः ॥

तैश्च स्नेह्ये कायेषु ततः किलकिला नराः ।

भविष्यन्तीह यवना धर्मेतः कामतोऽर्थतः ॥

तैर्विमिश्रा जनपदा व्याप्या स्नेच्छाश्च सर्वशः ।

विपर्ययेण वर्तन्ते जनविष्यन्ति वै प्रजा ॥

लब्ध्वा निष्टवरश्चैव भवितारुहदा वृषाः ।

तेषां यतीने पर्याये बहुवर्षयुगास्तदा ॥

राजानः सप्रयश्रन्ति कालेन महता ततः ।

कल्किना ताडिताः सर्वे व्याप्या स्नेच्छाश्च

सर्वशः ॥

अधार्मिकाश्च ये सर्वे पाषण्डाश्चैव सर्वशः ।

युष्टे वृषतिशब्दे वै सन्ध्याश्रिते च वै कलौ ॥”

इति ब्रह्माण्डपुराणे ३६ अध्याये ॥

सुनिविशेषः । यथा,—

“जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-

श्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् ।

जम्बाख्यमासं किल भागुरिश्च

प्रते विवाहे क्षुरकवर्षे ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ५॥

कालयवनोनपत्तिर्यथा—

श्रीपराशर उवाच ।

“गार्ग्य गोष्ठे द्विज श्यालं घण्टं दत्तं वान् द्विज ।

यदूर्नां सन्निधौ सर्वे जहस्युर्वादास्ततः ॥

ततः कोपसमाविष्टो दक्षिणापथमेव च ।

सुतमिच्छन्तपक्षेपे यदुचक्रमयावहम् ॥

यवना

आराधयन्महादेव सोऽयस्यूर्ध्वमभक्षयत् ।
 ददौ वरश्च तुष्टोऽसौ वर्षे द्वादशमे हरः ॥
 मभाजयामास च तं यवनेधो ह्यनात्मजः ।
 तद्योऽपित्तममासास्य पुत्रोऽभूदलिसन्निभः ॥
 त कालयवनं नाम राज्ये स्वे यवनेश्वरः ।
 अभियिष्य वनं यातो वज्राग्रकठिनोरसम् ॥
 स च वीर्यमशोन्मत्तः पृथिव्यां बलिनो वृषान् ।
 प्रपञ्च नारदस्यास्ते कथयामास यादवान् ॥
 स्नेहकोटिष्वक्षणां सहस्रैः सोऽभिसवृतः ।
 गजाश्वरथसम्यङ्गैश्चकार परमोऽयमम् ॥
 प्रययौ चायवच्छिन्नं ह्यित्यनो दिने दिने ।
 यादवान् प्रति सामर्थ्यं मैत्रेय मथुरां पुरौम् ॥
 हृणोऽपि चिन्तयामास क्षयित यादव कुलम् ।
 यवनेन रणे गम्यं मागधस्य भविष्यति ॥
 मागधस्य वल क्षीणं स कालयवनो वली ।
 हन्ता तद्दिमायात यदूनां यवन दिधा ॥
 तस्माद्गुणं कदिष्यामि यदूनामतिदुर्जयम् ।
 स्त्रियोऽपि यत्र बुधेयुः विं पुनर्हृण्यपुङ्गवाः ॥
 “इति सञ्चिन्त गोविन्दो योजनानि मष्टोदधिम ।
 ययाचे द्वादशपुरीं दारकां तत्र निर्ममे ॥
 मथुरावासिनो लोकांस्तजानीय जनार्दनः ।
 आसन्ने कालयवने मथुराश्च स्वयं ययौ ॥
 वहिरावासिते सैन्ये मथुराया निराग्रधः ।
 निर्जगास स गोविन्दो दृष्ट्वा यवनश्च तम् ॥
 स ज्ञात्वा वासुदेवं तं बाहुप्रहरणो वृषः ।
 अनुयातो मद्यायोगिचेतोभि प्राप्यते न यः ॥
 तेनानुयातः हृणोऽपि प्रविवेश महागुहाम् ।
 तत्र शेते मद्यावीर्यो सुषुप्तो नरेश्वरः ॥
 मोहपि प्रविष्टो यवनो दृष्ट्वा शय्यागतं नरम् ।
 पाटेन ताडयामास हृण मत्वा सुदुर्मतिः ॥
 दृष्ट्वामात्रश्च तेनासौ जज्वाल यवनोऽग्निना ।
 तत्क्रोधलेन मैत्रेयः भस्मीभूतश्च तत्तच्छात् ॥
 इति विष्णुपुराणे ५ अष्टमे २३ अध्यायः ॥
 यवनः, वि, (यौतीति । यु + “नन्दिग्रहौति ।” ३।
 १।१३४। इति लुः ।) वेगी । इति मेदिनी ।
 ने, १११॥ (यथा, नैषधचरिते । १।६५।
 “तमश्ववारा यवनाश्चयाथिन
 प्रकाशरूपा मनुजेशमन्वयुः ॥”)
 यवनहिं, पुं, (यवनेहिं, हिं प्रियत्वात्
 तघात्वम् ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवनप्रिय, स्त्री (यवनानां प्रियम् ।) मरिचम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ५।६८६ (विवरणस्य
 मरिचशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 यवनाचार्यः, पुं, (यवनी नामाचार्यः ।) ज्योतिः-
 शास्त्रकर्तृसुनिविष्टः । इति वराहमिहिरौ ॥
 यवनानी, स्त्री, (यवनानां लिपि । “यवनालि
 प्याम् ।” ४।१।४६। इति चार्तिकोक्ता
 ऋग् ष्यानुगागमः ।) यवनस्य लिपिः । इति
 सुम्भोधटीकायां दुर्गादासः ॥
 यवनारि, पुं, (यवनानामारिः । यवाः कालयवनो
 ररियंस्तेति ३।) श्रीहण्डः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ।

यवम

यवनालः, पुं, (यवानां नाळा इव नाळा यस्य ।)
 धान्यविशेषः । देधान् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 योनालः २ जूषाङ्गयः ३ देवधान्यम् ४
 जोन्ताला ५ वीजपुष्पिका ६ । इति हेम-
 चन्द्रः । ४।२४४॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
 १५ अध्याये ।
 “यवनालस्य चूर्णेन त्रिकटोर्लवणस्य च ।
 खेदयित्वा ततः पञ्चाङ्गधीयात् कुशलो भिषक् ॥”)
 यवनालज, पुं, (यवानां नालेभ्यो जायते इति ।
 जन् + ङः ।) यवचारः । इति हेमचन्द्रः । ४।
 १०॥ (यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “चारस्त्रीक्ष्णस्त्रीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥”)
 यवनिका, स्त्री, (युनात्याद्युत्थनया । यु + ल्युट् ।
 ङीष् । स्वार्थे कन् । टाप् ।) जवनिका । इत्य-
 भरटीका ॥ कानात् इति भाषा । (यथा,
 भागवते । १।८।१६।
 “मायायवनिकाच्छत्रमज्ञाधोलजमयम् ।
 न लक्ष्यसे मृदुश नटो नाचधरो यथा ॥”)
 यवनी, स्त्री, (यूयते पच्यते सुक्तमनया । यु +
 ल्युट् । ङीष् ।) यवानीनामकौषधिभेदः ।
 इति मेदिनी । ने, ११२॥ (यवनस्य स्त्रीति ।
 यवन + ङीष् ।) यवनभार्या । (यथा, रघुः ।
 ४।६१।
 “यवनौमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
 बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥”)
 यवनेष्ट, स्त्री, (यवनानां इष्टम् ।) शीतकम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ४।१०७॥ मरीचम् ।
 यज्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवनेष्ट, पुं, (यवनानामिष्टः ।) लशुनः । राज-
 पलायः । निम्नः । पलायः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (तथास्य पर्यायः ।
 “पलायुर्वयनेष्टश्च दुर्गन्धो मुखदूषकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 यवप्रखा, स्त्री, (यव इति प्रखा यस्याः ।)
 क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा, भावप्रकाशे ।
 “यवाकारा मुकटिना यथिता मांसमिश्रिता ।
 पीठका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति शीघ्रते ॥”
 यवाकारा मध्ये स्मृता प्रान्ते कृशाः । तच्चि-
 कित्ता यथा,—
 “अन्तासर्जो यवप्रखां पूर्वं खेदेरुपाधरेत् ।
 मन शिलादेवदारुकुष्ठकल्केः प्रलेपयेत् ।
 पक्वां ब्रयविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥”
 यवफल, पुं, (यववत् फलमस्य ।) वणः । इत्य-
 भर । २।४।१६१॥ जटामांसौ । कुटणः ।
 इति मेदिनी । ले, १६२॥ (अस्य पर्यायो यथा,
 “कुटणः कुटणः कौटो बल्लको गिरिमल्लिका ।
 कानिष्ठः शक्रशाखौ च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
 इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो दृषकः पाशुरदमः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)
 यवप्रखः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यवमधं, स्त्री, (यववत् मधं यस्य ।) चान्द्रायण-
 भेदः । यथा,—

यवागूः

“शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणमन्तथा ।
 यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृतिः ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (पु, यज्ञभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १३।६।
 १।६।
 “यवमध्यः पञ्चरात्रो भवति ॥”
 यवाकारमध्ये, वि । यथा, सुश्रुते चिकित्सा-
 स्थाने १ अध्याये ।
 “शरावनिम्नमध्याश्च यवमध्यास्तथापरे ।
 एवप्रकाराकृतयो भवन्त्यागन्तव्यो ब्रणाः ॥”)
 यवमयः, वि, (यवस्य विकारोऽवयवो वा । यव +
 “असंज्ञार्थां तिलयवाभ्याम् ।” ४।३।१४६। इति
 मयट् ।) यवनिर्मितः । यवशब्दात् मयट्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, शतपथब्राह्मणे । २।
 २।३।१३।
 “अकंपलाशाभ्यां यवमयमपूर्णं कृत्वा यत्रा-
 ह्वनीयमाधास्य न भवति तद्भिदधाति ॥”)
 यवलासः, पुं (यवात् लासो यस्य ।) यवचारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (विशेषोऽस्य यवचार-
 शब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 यवशूकः, पुं, (यवानां शूकः कारणत्वेनास्यस्य ।
 अर्शश्चाद्यच् ।) यवचारः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “यावशूको यवचारो यवशूको यवाग्रजः ।
 चारस्त्रीक्ष्णस्त्रीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 यवशूकजः, पुं, (यवशूकात् जायते इति । जन् +
 ङः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विवरणस्य यवचारशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 यवस, स्त्री, (यौतीति । यु + “वह्निभ्यां णित् ।”
 उणा० ३।११६। इत्यसच् । संज्ञापूर्वकत्वात्
 वृद्धिः ।) लणम् । घासः । इत्यमरः । २।४।१६७॥
 (यथा, मनौ । ७।७५।
 “तत्प्रादायुधसम्यङ्गं धनधान्येन वाहनैः ।
 ब्राह्मणैः शिष्यभिर्यन्त्रैर्वसेनोदनेन च ॥”)
 यवसुर, स्त्री, (यवनिर्मिता सुरा । “सुरासेना-
 च्छायाशास्त्रानिशा क्षियाश्च ।” लिङ्गानुशासने
 नपुंसकाधिकारे १२। इति ङीवत्वम् ।) यव-
 जातसुरा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 यवागूः, स्त्री, (यूयते मिश्रते इति । यु + “य्यु-
 वचिभ्योऽन्युजागूजकुचः ।” उणा० ३।८१। इति
 आगूच् ।) यद्गुणजलपक्वघनद्रवद्रव्यविशेषः ।
 याउ इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । उष्णिका २
 आया ३ विलेपी ४ तरला ५ । इत्यमरः । २।
 ६।५०॥ “यूयते मिश्रते यावागू, यु स मिश्रये
 नाम्नीति आगूः गुणः । औषति हि नस्ति
 प्वरादिरोग उष्णिका उयू य वाधे दधि पूर्व्यय
 निक् । आयते पच्यते स आया त्रा स पादे कः
 सुखादीदिति नः । विलिप्यति विलेपी वि
 लिपी शप च लेपं पचादित्वादन । नदादित्वा-
 दीप् । तरति प्रपति तरला त तरेऽभिभवे
 भूत्या नाम्नोति अयः ।

यवानो

‘अत्र पञ्चगुणे साध्य विवेपी च चतुर्गुणे ।
मण्डलतुर्दशगुणे यवागू यरुगुणेऽम्भसि ॥’
इति वेद्यकोक्तो भेद इह नादृतः ॥” इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ अस्या गुणाः ।
“यवागूर्ज्वरलक्षणां लघ्वी वस्तिविशोधनी ।
अतीसारो ज्वरे दाहे हिता वृद्धिप्रदीपनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥
(अथास्या गुणा लक्षणम् ।
“सन्दीपनी स्नेहकरी यवागूः
सम्पाचनी दोषमलामयानाम् ।
सन्तर्पणी घातु बलेन्द्रियाणां
शस्ता भवेत् सा ज्वररोगिणाञ्च ॥
भोगैकश्च भवेत्तत्र द्विभागेन जलं क्षिपेत् ।
चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचयनागरम् ॥
घान्यकस्य समंशानि पिष्ट्वा श्वेतांश्च तण्डुलान् ।
संशुद्धा शिथिला किञ्चित् सा यवागूर्निगद्यते ॥
यवागूतपसुञ्जानो जनो नारुचिमाचरेत् ।
श्राकमाषफलेयुक्ता यवागू स्याच्च दुर्जरा ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने १२ अध्याये ॥
“यावागूः षड्गुणजले सिद्धा स्यात् कृशरा घना ।
यवागूर्वाहिणी बल्या तर्पणी वातनाशिनी ॥”
इति मथुरखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणीकृतम् ॥
यवागूः, पु, (यवायात् जायते इति । जन् + ङः ।)
यवचारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥
(यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“पाव्यः चारो यवचारो यावश्चको यवा-
गूः ॥”)
यवानो । इति राजनिर्घण्टः ॥
यवानः, त्रि, (यवेन वेगेन अनिति जीवतीति ।
अन् + अच् ।) वेगी । इति मेदिनी । ने, १११ ॥
यवानिका, } स्त्री, (दुष्टो यवः । “यवाद्दोषः ।”
यावानो, } ४ । १ । ४६ । इत्यस्य वर्णिकोक्ता
द्वौ आनुगागमश्च । पक्षे स्वार्थे कन् ।)
ओषधिभेदः । योयानि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
दोष्यक, २ दोष्य, ३ यवसाङ्गः ४ यवागूः ५
दोषनी ६ उग्रगन्धा ७ वातारिः ८ भूकद-
म्बकः ९ यवज १० दोषनीयः ११ शूलहन्त्री १२
यवानिका १३ उषा १४ तीव्रगन्धा १५ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वातार्शः श्लेष्मशूलभ्रानलमिच्छर्दिनाशि-
त्वम् । दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि
च । अथ यवान्या नामगुणाः ।
“यवानिकोयगन्धा च ब्रह्मदमौजमोदिका ।
सबोक्ता दोषका दोष्या तथा स्याद्यवसाङ्गया ॥
यवानो पाचनी रूपा लोक्ष्णोष्णा कटुका लघु ।
दोषनी च तथा तिक्ता पित्तला शुक्रशूलहृत् ।
वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मघ्नोऽस्मिप्रशुत् ॥
अथ अजमोदाया नामानि गुणाश्च ।
अजमोदा खराश्वा च मायूरी दोष्यकस्तथा ।
तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी कोचमस्तका ॥
अजमोदा कटुलोक्ष्णा दीपनी कफवातशुत् ।
उष्णा विदाहिनी ज्वरा दृष्या बलकरौ लघुः ॥

२६

यविष्ठः

नेत्रामयकमिच्छर्दिहिक्कावस्तिरुजो हरेत् ॥
अथ खुरासानीयवानोनामगुणाः ।
पारसीकयवानो तु यवानोसहशी गुणं ।
विशेषात् पाचनी रूपा ग्राहिणी मादिनी
गुरुः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यवापत्न्यं, स्त्री, (यवस्यापत्न्यम् । तज्जातत्वात्तथा-
त्वम् ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
यवाम्बल, स्त्री, (यवाम्बाभ्यां जायते इति । जन् +
ङः ।) सौवीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
यवासः, पु, (यौतीति । यु + “ऋतम्यञ्जीति ।”
उणा० ४।२ । इत्यादिना आसः ।) दुरालभा ।
यथा,—
“यासो यवासो दुष्पशो धनुर्यासो दुरालभा ॥”
इति रत्नमाला ॥
खदिरभेदः । यथा,—
“कण्टको वासपत्रश्च यवासः खदिरस्तथा ॥”
इति शब्दमाला ॥
यवासा इति ख्याता कण्टकोक्षुपविशेषः । तत्-
पर्यायः । यासः २ बहुकण्टकः ३ अल्पकः ४
क्षुद्रेक्षुद्री ५ रोदनिका ६ कच्छुरा ७ बाल-
पत्रः ८ विपन्नः ९ कण्टकाक्षुः १० त्रिक-
णिका ११ गान्धारी १२ अचन्ता १३ । अस्य
गुणाः । मधुरतिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तार्ति-
दाहनाशित्वम् । बलदीपनकारित्वम् । लघ्वा-
कफच्छर्दिघ्नसर्पणित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
यवासकः, पु, (यवास + स्वार्थे कन् ।) दुरालभा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ६६ अध्याये ।
“अथकास सखन्तापं पार्श्वशूलानपास्यति ।
गुडचौत्रिफलावासात्रायमाणायवासकैः ॥”)
यवासशर्करा, स्त्री, (यवासेन तदसेन कृता शर्करा ।
श्राकपाथिववत् समासः ।) यवासरसघटित-
शर्करा । तत्पर्यायः । सुषोमोदकः २ मोदकः ३
तवराजः ४ खड्गसरः ५ खड्गजः ६ खड्ग-
मोदकः ७ । अस्या गुणाः । अतिमधुरत्वम् ।
पित्तश्रमलघापहत्वम् । रुच्यत्वम् । विदाह
क्ष्मच्छर्दिभ्रान्तिशान्तिकारत्वम् । सरत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते रुद्रस्थाने ४६
अध्याये ।
“यवासशर्करा मधुरकषाया तिक्ताशुरसा श्लेष्म-
हरी खरा चेति ॥”)
यवासा, स्त्री, (यवास + टाप् ।) गुल्मादिनीलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
यवाङ्गः, पु, (यवमाङ्गयति स्वकारणत्वादिति । आ
+ ङ् + कः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।
“यवाङ्गौरिकोन्मिश्रेः पाक्षेपः प्रशस्यते ॥”
गुणादिविशेषोऽस्य यवचारशब्दे विज्ञेयः ॥)
यविष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन युवा इति ।
युवन् + इङ् । “स्थूलदूरेति” यणादिनोपगुणौ ।)
अतिशययुवा । (यथा, ऋग्वेदे । १।१४० । २ ।

यशः

“योधा मे अस्य वचसो यविष्ठः ॥”
कनिष्ठभ्रातरि, पु । इति हेमचन्द्रः । १।११६ ॥
(त्रिज्वपि । यथा, भागवते । ३ । १२ । ५ ।
“भ्रातुर्विष्टस्य सुतान् विमन्वन्
प्रवेश्य लाक्षाभवेन ददाह ॥”)
यवीयान्, [सु] त्रि, (अयमनयो रतिशयेन युवा ।
युवन् + “द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीयसुनौ ।”
५।१।५० । इति इयसुन् ।) कनिष्ठः । (यथा,
मनी । २ । १२८ ।
“अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो
भवेत् ॥”
अतिशय युवा । इति मेदिनी । से, ६१ ॥
यवीत्यं, स्त्री, (यवेभ्य उत्तिष्ठतीति । उट् + स्वा
कः ।) सौवीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
यशः, त्रि, (यवानां भवन क्षेत्रम् । यव + “यव-
यवकषटिकाट् यन् ।” ५।२।१३ । इति यत् ।)
यवादिवहनोचितक्षेत्रम् । तत्पर्यायः । यव-
क्षेत्रम् २ षट्क्षेत्रम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥
यवोचितम् ४ यवकोचितम् ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यवेभ्यो हितम् । यव + “खल-
यवमावतिलवृषप्रक्षयश्च ॥” ५ । १ । ५० । इति
यत् । यवहितः । इति आकरणम् ॥)
यशः, पु, (यवेभ्यो हितः । यव + यत् ।) मासः ।
यथा,—
“यशस्यं आवणादि सन्ना नदो रजस्तलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्षयित्वा सतुदगाः ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गङ्गामाहात्म्यम् ॥
(स्त्री, नदीभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ८।७।८ ।
“वार्णत्वा यथाभिर्बर्हन्ति मूरजस्तानि ॥”
“यथाभि नदीभिः । अवनय यथाः इति
नदीनामसु पाठात् ॥” इति तज्जाय्ये सायणः ॥)
यशः, [सु] स्त्री, (अश्रुते याप्नोतीति । अश्र +
“अश्रुदेवने युट् च ।” उणा० ४ । १६० । इत्य-
सुन् युट् च ।) सुख्यातिः । तत्पर्यायः । कौर्त्ति-
२ समश्रा ३ । इत्यमरः । १।६।११ ॥ समाख्या ४
कौर्त्तिना ५ अभिख्यानम् ६ आश्रा ७ समन्या
८ । इति शब्दरत्नावली ॥
“दानादिप्रभवा कौर्त्तिः श्रौत्यादिप्रभव यशः ।
इति माधवी ॥
अतएव यशः कौर्त्तिर्भेदस्यापि दर्शनात् यशः-
कौर्त्तिपरिभ्रष्टो जीवन्नपि न जीवति । इति
कस्यचित् प्रयोगः । जीवतः ख्यातिर्यशो न्यस्तस्य
खातिः कौर्त्तिरिति केचित् । तन्न साधु कौर्त्तिस्ते
रुप दूतिकेति प्रयोगदर्शनात् ॥” इत्यमरटीकार्या
भरतः ॥ कौर्त्तिनाशे दोषो यथा,—
“हन्ति यः परकौर्त्तिष्व स्वकौर्त्तिं मानवाधमः ।
स कृतम् इति ख्यातस्तत्फलश्च निशामय ॥
अन्वक्षुपे वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।
कीटैर्नकुलमानैश्च भक्षितः सततं रुपः ॥
तप्तचारोदकं पापी नित्यं पिबति खादति ।
ततः सर्पो जम्ब सप्त काकः पक्षः सतः शुचिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्याये ॥

(अक्षम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५० । ११ ।

“वयं स्याम यशसो जनेषु ।”

“यशसः कीर्तिरक्षस्य वा ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥ त्रि, यशस्वी । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।

७६ । ५ ।

“त्वमिन्द्र यशा अस्तृजीमी शवसस्यते ।”

“त्व यशाः यशस्वाधि भवसि ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥)

यशःपटहः, पु, (यशःसूचकः पटहः । शाकपाथिव-
वत् समासः ।) टका । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ॥

यशःशेषः, त्रि, (यश एव शेषोऽस्य ।) ऋतः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ६१ । ४४ ।

“ततः क्रमेण तेनेव सरज्वरभरोद्गणा ।

प्रक्षीयदेहः प्रययौ स यशःशेषतां वृष ।”)
मरये, पु ॥

यशदं, स्त्री, धातुविशेषः । दक्षा इति भाषा । यथा,
“यशदं रङ्गसदृशं रीतिहेतुषु तन्मतम् ।

यशदं तुवरं तित्तं शीतलं कफपित्तहृत् ।

चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुश्वसश्च नाशयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

यशस्करः, त्रि, कीर्तिकारकः । सुख्यातिजनकः ।
यशस्करोति य इत्यर्थे (“कृणो हेतुताच्छीलानु-
लोभ्येयुः ।” ३ । २० । १) इति टप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

यशस्करौ विद्या इति याकरणम् ॥ (यथा,
मनौ । ८ । ३८ ॥

“एतेषां नियहो राज्ञः पश्चानां विषये स्वेक ।
सान्नाय्यकृतं सनाय्येषु लोके चैव यशस्करः ॥”

विष्णुस्त्रिविधेषु, स्त्री । यथा, नारद्विदे ६२ अः ।
“विरजं पुष्पवत्यायां बालश्यामीकरे विदुः ।

यशस्करं विपाशायां माहिषायां हुताशनम् ॥”
श्रीभावतीपुर्यां जाते ब्राह्मणविशेषे, पु । यथा,

कथासरित्सागरे । १०४ । १६ ।
“तस्यां यशस्करो नाम विद्वानाजो बहुकृतुः ।

ब्राह्मणोऽभूदभूतस्य सत्पत्नी मेखलेति च ॥”

यशस्या, स्त्री, (यशसे हिता । यशस् + यत् ।)
जीवन्ती । ऋद्धिनामीषधिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

यशस्वान्, [न] त्रि, (यशोऽस्त्वस्य । यशस् + मनुप् ।
मस्य व ।) कीर्तिविशिष्टः । इति याकरणम् ॥

(यथा, अथर्ववेदे । ६ । ५८ । २ ।
“यघेन्द्रो द्वावापृथिवीर्यशस्वान्
यथाप ओषधीषु यशस्वती ।”)

यशस्विनी, स्त्री, (यशस्विन् + स्त्री ।) वनका-
पांसी । इति शब्दरत्नावली ॥ यवतिक्ता । महा-
प्योतिष्ठती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सद्यप्रतस्य

पत्नी । यथा, कथासरित्सागरे । ७१ । ५७ ।
“अहं यशस्वती नाम राजसेवानुशीविनः ।

भाष्या सद्यप्रताख्यस्य विप्रस्येष्टामलान्वया ॥”
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे तल्लक्ष्मणामकथने ।

८६ । १४१ ।
“यशस्विनी यशोदा च योग्या युक्तात्मसेविता ॥”

यशस्वी, [न] त्रि, (यशोऽस्त्वस्येति । यशस् +
“अस्मायेति ।” ५ । २ । १२१ । इति विनिः ।)

यशोविशिष्टः । कीर्तिमान् । इति याकरणम् ॥
(यथा, मनौ । ६ । ३३४ ।

“विप्राणां वेदविदुषा गृहस्थानां यशस्वि-
नाम् ।

शुश्रूषेव तु शूद्रस्य धर्मो नै श्रेयसः परः ॥”)
यशोदः, पु, (यशो ददातीति । दा + कः ।)

पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्रीवेदपि-
दृश्यते । यथा, वाराहे ।

“सुवर्णं रजतं ताम्रं रङ्गं यशोदमेव च ।
वीर्यं कौटिल्यं सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः ॥”)

यशोदातरि, त्रि ॥
यशोदा, स्त्री, (यशो ददातीति । दा + कः । टाप् ।)

नन्दपत्नी । यथा, श्रीभागवते १० स्कन्धे ।
“नन्दः किमकरोद्भक्तं श्रेय एव महोदयम् ।

यशोदा वा महाभागा पत्नी यस्यास्तन-
हरिः ॥”

(दिक्षीपमाना । यथा, हरिवंशे । १८ । ६० ।
“तेषां मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता ।

पत्नी सा विश्वमहत्तः क्षुधा वै वृहदशर्मणः ।
राजर्षेर्जननौ चापि दक्षीपस्य महात्मनः ॥”

यशोदातरि, त्रि । यथा, तैत्तिरीयसंहिता-
याम् । ४ । ४ । ६ । २ ।

“यशोदां त्वा यशसि तेजोदां त्वा तेजसीति ॥”
यष्टा, [न] पुं, (यजते इति । यज् + ङच् ।) याग-

कर्त्ता । तत्पर्यायः । यजमानः २ । इत्यमरः । २ ।
७ । ८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२० । २ ।

“स हानश्रीलो यष्टा च यज्ञानामवनोपतिः ॥”
यष्टिः, पुं, (दृश्यते इति । यज् + बाहुलकात्

तिः । इति उणादित्वा उञ्जलदत्तः । ४ । १७६ ।)
ध्वजदण्डः । इति विश्वशब्दरत्नावली ॥ मुज

दण्डः । इति मेदिनी । टे २६ ॥
यष्टिः, पु, स्त्री, (यजते सङ्गच्छते । यज् + ति ।)

तन्तुः । इति शब्दमाला ॥ हारजता । (हारा-
वलिः । यथा, रघौ । १३ । ५४ ।

“कश्चित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीले-
मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।

अन्यत्र माला सितपङ्कजानां
इन्दोवरैस्तुल्यचित्तान्तरैव ॥”

“यष्टिः हारावलिः ।” इति मल्लिनाथः ॥ * १ ।
भाग्यं । मधुका । शस्त्रभेदः । इति मेदिनी ।

टे, ०६ ॥ शेषस्य पर्यायः । दण्डः २ । जगुडः ३
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४६ ॥ तद्दानफलं यथा,

वह्निपुराणे ।
“यष्टिं ये तु प्रयच्छन्ति नेत्रह्रीने सुदुर्बले ।

तेषां विपुलः पुसां सन्तानो मोक्षवर्जितः ॥”
(स्त्री, शाखा । यथा, कुमारः । ६ । २ ।

“चूतयष्टिरिवाम्बासे मधौ परमृतोन्मुखी ॥”
“चूतयष्टिः चूतशाखा इव ।” इति तत्र मल्लि-

नाथः ॥ यष्टिमधु । तत्पर्यायः । यथा,
“यष्ट्याङ्गं मधुकं यष्टिः स्त्रीतकं मधुयष्टिका ।

यष्टिमधु स्यजेता जलजातिरसा पुरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यष्टिकः, पु, (यष्टिरिव । कन् ।) जलकुण्डः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यष्टि + स्वार्थे कन् ।)
दण्डश्च ॥

यष्टिका, स्त्री, (यष्टि + स्वार्थे कन् । टाप् ।) हार-
भेदः । यथा —

“यष्टिका दण्डिका चैव तिलकासारिकेत्यपि ॥”
इति जटाधरः ॥

वापी । यथा, —

“पल्लवं दीर्घिका वापी यष्टिका मीनगोघिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यष्टिमधुका । यथा, —

“अथ यष्टीमधुकं स्यान्मधुयष्टी तु यष्टिका ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

जगुडः । यथा, —

“अथ शक्तिश्च शक्ती च यष्टिर्यष्टी च यष्टिका ।
दण्डः काण्डोऽपि जगुडः पशुतो दण्डको-

ऽपि च ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

यष्टिर्यष्टः, पु (यष्टिं दृष्ट्वातीति । यष्टि + यष्ट +
“शक्तिजाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरेति ।” ३ । २ । ६ ।

इत्यस्य वार्त्ति० अच् ।) यष्टिधारकः । जगुड-
याश्च । इति सुश्रुतबोधौकायां दुर्गादासः ॥

यष्टिमधु, स्त्री, (यष्ट्यां मधु माधुर्धमस्य ।) यष्टि-
मधुका । इति हलायुधः ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“यष्ट्याङ्गं मधुकं यष्टिः स्त्रीतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु स्यजेता जलजातिरसा पुरा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यष्टिमधुका, स्त्री, (यष्टिमधुवत् कायतीति । कै +

कः ।) यष्टिमधु । तत्पर्यायः । स्त्रीतकम् २ मधु-
कम् ३ मधुयष्टिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥

यष्ट्याङ्गम् ५ यष्टिः ६ स्यजेता चेतु यष्टिमधु ७
जलजा चेतु अतिरसा ८ । इति रत्नमाला ॥

अपि च ।
“च्येष्टीमधु तथा यष्टीमधुकं स्त्रीतकं तथा ।

अन्यस्त्रीतकं तत्तु भवेत्तोये मधूलिका ॥”
अस्या गुणाः ।

“यष्टी हिमा गुरुः स्वादी चक्षुष्या बलवर्ण-
कृत् ।

सुस्निग्धा शुक्रला केश्या खर्या पित्तानिला-
मजित् ।

व्रणशोथविषच्छर्दिहृत्पणान्दानिजयापहा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

यष्टी, स्त्री, (यष्टि + “कृदिकारादक्तिनः ।” इति
डीप् ।) यष्टिमधु । इति भावप्रकाशः ॥

(यथास्याः पर्यायः ।
“यष्टी यष्ट्याङ्गं प्रोक्तं मधुकं मधुयष्टिका ॥”

इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥
तथास्याः गुणाः । भावप्रकाशस्य पूर्ववदप्ये १ ।

“यष्टी हिमा गुरुः स्वादी चक्षुष्या बलवर्ण-
कृत् ।

यज्ञः

सुस्त्रिधा शुक्ला केश्या खर्या पिप्पलानिला-
सजित् ।
ब्रह्मशीयविष्वक्कृद्द्विष्टाग्लानिचयापहा ॥”
(हारमेद । तल्लक्षण यथा, दृष्टत्सहित-
याम् । ८१ । ३६ ।

“सयोजिता या मणिना तु मध्ये
यथीति सा भूषणविद्विरुक्ता ॥”)

यथीक, क्ली (यथी + कन् ।) यथिमधु । इति
राजनिर्घण्ट ॥

यथीपुष्प, पु, (यथीपुष्पमिव पुष्प यस्य ।) पुत्त
जीववृक्ष । इति भावप्रकाशः ॥

यथीमधु, क्ली (यथी मधु माधुर्यमस्य ।) मिष्ट-
मूलविशेष । जेठीमधु इति मूलवृक्ष इति च
हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । मधुयथी २ मधु-
वल्ली ३ मधुसवा ४ मधुकम् ५ मधु ६ यथी-
कम् ७ यथीकम् ८ ॥ (तथा च ।

“यथीमधु तथा यथी मधुक क्लीतकन्तया ।
अन्यत् क्लीतनकन्तत्तु भवेत्तोये मधूलिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अस्य गुणा । मधुरत्वम् । किञ्चित्तिक्तत्वम् ।
शीतलत्वम् । चक्षुर्व्यत्वम् । पित्तहरत्वम् । रुच्य-
त्वम् । शोषलक्षणाप्रणालत्वम् । इति राज-
निर्घण्ट ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने

०७ अध्याये । “तत्र विद्वज्जलचूर्णमाहृत्य
यथीमधुयुक्तं यथावल शीततोयेनोपयुञ्जीत ॥”)

यथीक, क्ली (यथीयाका यस्य ।) यथिमधु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने
१६ अध्याये ।

“यवाश्वगन्ध्या यथीकैकिलैश्चोद्धर्तन
द्वितम् ॥”)

यस इर य उ यतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् । ऋवेट् ।) इर,
अयसत् अयासौत् अयसीत् । अस्मात् पुषा-
दित्वात्त्रित्वात् इत्यर्थः । य, प्रयस्यति । क्रम
क्रम इत्यादिना केवलात् सपूर्वाच्च अस्मात्
शब्दं विकल्पात् यसति यस्यति सयस्यति
सयसति । उ यसित्वा यस्ता । यतनं यत्नः ।
इति दुर्गादासः ॥

यस्क, पु, (यसति मोक्षायेत । यस् + क्तिप् ।
मञ्जारा कन् ।) सुनिर्घण्टः । इति सुगवोघ-
वाकरणम् ॥ (यथा, आश्वलायनश्रौतसूत्रे उत्त-
र्गते । ६।१०।१० । “यस्कवाघासमौनमौकशार्क-
राक्षिषाष्टिषाद्यंशालायायननेमिनिदेवत्याय
नानां भार्गवैतद्यस्यस्येतसि ॥”)

यज्ञ, पु, (यजतीति । यज + “शेवायज्ञजिज्ञा-
सीवापामीवाः ।” उग्रा० १ । १५४ । इति
जन्प्रत्ययेन निपातितः ।) यजमानः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (त्रि, मद्यान् । यथा, ऋग्वेदे ।
३ । १ । १२ ।

“उदुसिया जनिता यो जलानार्पा गर्भो जतमो
यज्ञो अयिः ।”

“यज्ञो मद्यान् ।” इति तद्वाक्ये सायणः ।)

यागः

या ल गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) ल, याति । इति दुर्गा-
दासः ॥

यागः, पु, (इच्छते इति । यज् + घञ् ।) यज्ञ ।
इत्यमरः । २ । ७ । १३ ॥ तत्र औतामिक्त्य-
हविर्यज्ञाः सप्त । यथा । आम्नाघानं तदे
वामिहोत्रम् १ दर्शपौर्णमासौ २ पिष्टपित्त-
यज्ञ ३ आग्रयणम् ४ चातुर्मास्यः ५ निरुह-
पशुवन्ध ६ सौत्रामणिः ७ । स्मार्त्तामिक्त्य-
पाकयज्ञा सप्त । यथा । औपासनम् १ वैश्व-
देवः २ खालीपाकः ३ आग्रयणम् ४ सर्प-
वलिः ५ ईशानवलिः ६ अष्टकान्यष्टका ७ ।
औतामिसप्तसंख्याः । यथा । सोमयाग स
एवामिहोमः १ अत्यमिहोमः २ उक्थः ३
धोहशी ४ वाजपेयः ५ स द्विविध संस्था
कुरुक्ष । अतिराजः ६ अपूर्व्यामः ७ । उत्तर-
क्रतवो बहवः । यथा । महाव्रतम् १ सन्वेतो-
मुखम् २ राजसूयः ३ पौष्ट्यरीकम् ४ अभि-
जित् ५ विश्वजित् ६ अश्वमेधः ७ दृष्टस्यतिषवः
८ आङ्गिरसः ९ चयनान्यष्टादश २० । इत्यादि
श्रौतसूत्रम् ॥ ३ ॥ सन्वेदेवानां यागकालो यथा,
शुक्र उवाच ।

“सख्येनेव तु द्रव्येण महापुण्यं यथा भवेत् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि ग्रहयागं सुरेश्वर । ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिच्छेच्छि ।
अल्पकेन महापुण्यं ग्रहचर्तित्थियौगिकम् ॥
भृगुपूर्णाष्टमीयोगं शिवयागेषु चोत्तमम् ।
मृदुवर्गं च भाग्यं उमाया भृगुवासरे ॥
देवयोगात् यदा मष्टौ पुष्यचरविवासरम् ।
स्कन्दयागस्तदा कार्यः सर्वकामप्रसाधकः ॥
वारेण वा यदा सूर्यः सप्तमीं विजया मता ।
तदा तु भवते भानीयांगः सर्वगुणावहः ॥
शशिरिक्तानुसयोगे अर्कचर्तौ सोमरासु च ।
नवम्या मङ्गलायोगो भानुमूलदिनं यदा ॥
अष्टम्यां वाष चन्द्राहे अवशेन शुभावहम् ।
अष्टमिर्न कुलाहे तु गणेशे तस्य वाहनि ॥
पुनर्वसौ गुरोर्वारे द्वादश्यां अवशेन वा ।
सोमयज्ञं यदा योगं विष्णोः सर्वार्थसाधकम् ॥
द्वितीयायां यदा सौम्ये कृतिकर्त्तुं भवेत् क्षितिम् ।
ग्रहयागस्तदा कार्यः सर्वशान्तिप्रदायकः ॥
स्वातीसौमी चतुर्थी च उमायागे वरा स्मृता ॥
उत्तरासु च सन्वासु भानुपूर्णाष्टमीषु च ।
शान्त्यभिषेकयागेषु सर्वकामार्थदायकम् ॥
गुरावेकादशी पुष्ये रोहिण्या वा यदा शनिः ।
सुतर्षागम्यकामाय यागो रुद्रविनायकः ॥
पूर्णिमासु च सन्वासु अष्टमीद्वादशीषु च ।
चतुर्दश्या तृतीयासु ग्रह अश्वे शुभेषु च ।
सर्वार्थं भवते यागो भक्तिपूर्वो मद्यासुने । ॥
मन्त्रसाधनद्रव्यायो रुद्रयागादवाप्यते ।
श्रीमेधाज्ञानवात्सल्यसुमायागास्तदासुने ॥
योगज्ञानयशःसिद्धिं मद्यादेशादवाप्नुयात् ।

यागः

आरोग्यं सप्रतापत्वं भास्करात् प्राप्यते ध्रुवम् ॥
गतिमिष्टां यथाकामं प्रयच्छति त्रिविक्रमः ।
विष्णो न भवते तस्य यस्तु पश्येद्विनायकम् ॥
विगतारिर्भवेत् षष्ठ्यां दृष्ट्वा स्कन्दं मखे क्षणात् ॥
मातृयागास्तदासिद्धिः सर्वेषामपि जायते ॥
भवते धनवान् पुंसः प्रथमाहे हुताश्रनात् ।
स्वर्गापवर्गसंसिद्धिर्दुर्गायागात् प्रजायते ॥
माघाद्यैर्मङ्गलांशोत्था ज्येष्ठाद्यैर्ब्रह्म जायते ।
ईशाद्यैः कालिकादास्तु यद्यथा विधिना सुने ॥”
इत्याद्यैः देववतारे उदयतिष्ठत्युद्योगमाहात्म्य-
कीर्तनम् ॥ ३ ॥

अथ ग्रहयागविधिः ।

“प्रणम्य नव रथादीन् शुभाशुभफलप्रदान् ।
ग्रहयागविधिं सम्यक् वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

अथ ग्रहयागप्रयोगः ।

तत्र रविशोमबुधगुरुशुक्रवारेषु चित्राशुभारुधा-
नृगशिरोरेवतीपुष्याश्विनीज्येष्ठादीर्हृत्पुनरा-
चयेषु चन्द्रतारागुर्वे शुभमन्त्रे यागः काव्यः ।
अत्र वालग्रहभूतग्रहप्रवलतरनराधिपशत्र-
दुसहरोमाभिभवादभूतदुस्त्रावलोकनग्रहदौ-
स्त्यादिनिमित्तक शान्तिक मलमासादावपि
कर्त्तव्यम् । अवग्रहं विना केवलदृष्ट्यागु, पुष्टिपुत्र-
श्रीकामादिपौष्टिकान्तु मलमासादीतरकाल एव
कार्यम् ॥ ३ ॥ तत्र यजमानः कृतस्नानादिः
गोमयोपलिप्ते देशे सदर्भासनोपविष्ट उदङ्मुखः
स्वस्तिवाच्यं, सूर्यं सोम इति पठित्वा फलपुष्प-
तिलदर्भत्रयसहितजलपूर्णनाम्नपात्रं ग्रहीत्वा,
ॐ तद्विष्णोरिति विष्णु सक्त्य ॐ तत् सदि-
त्युवाच ॐ अद्येतादि असुकगोत्रं, श्रीअसुक-
देवशर्मा असुककामो ग्रहयज्ञमहं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य तत्त्वलमेवैशान्यां निश्चिपेत् ।
अन्यार्थत्वे गोत्रनान्यो यष्टान्मता । करिष्ये
इत्यत्र करिष्यामीति विशेषः । ततः श्वेतसर्पपा-
नादाय ।

ॐ वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरी-
सृपा ।

अपसर्पन्तु ते सर्वे ये चान्ये विप्रकारकाः ॥

ॐ विनायका विप्रकरा मद्योगा

यज्ञद्विषो ये पिशिताशनाश्च ।

सिद्धार्थकैवचसमानकल्पे-

मया निरस्ता विदिशः प्रयास्तु ॥

इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां श्वेतसर्पपञ्चैर्भिक्षिका-
रकानपसारयेत् । ततः सगणाधिपयोदृश-
मातृकापूजा यथोद्धारा आयुष्यजपं तदज्ञाने
गायत्रीजपं दृष्ट्वाष्टादशकृत्वा तदशक्तौ भोग्य-
सुतुष्ट्यं ग्राह्यमान् परितोष्य ततः स्वय-
मशक्तौ कर्त्ता प्रादुसुखं गुरुम् ॐ साधु भवा-
नास्त्वामिति वदेत् ॐ साध्वष्टमासे इति प्रति-
वचनम् । ततो मन्त्रपुष्पपञ्चाङ्गुरीयकादिना
गुरुमलद्वयं दक्षिणं जागृत्वा ॐ अद्य-
यादि मत्सदृष्टितग्रहयागकर्मणि ग्रहपूजा-
द्योमकर्मकरणाय असुकगोत्रं असुकदेव-

यागः

शस्माद्यं गन्धादिभिरभ्यर्च्य भवन्तमहं वृणे । ॐ
 हनोऽस्मोति प्रतिवचनम् । ॐ यथाविहितं
 पूजादिकर्म कुरु । ॐ यथाज्ञानं करवाणीति
 प्रतिवचनम् ॥ * ॥ ततो मण्डपोत्तरपूर्वभागे
 वितस्तिद्वयविस्तृतायां वितस्थुच्छितायां उदक्-
 प्रवायां वेद्यां गोमयेनोपलिप्तायां रक्तचन्दना-
 दिना मध्ये वस्त्रं सूर्यम् । अग्नेयां श्वेतमर्द्ध-
 चन्द्राकारं सोमम् । दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं
 मङ्गलम् । ऐशान्यां पीतं धनुराकारं बुधम् ।
 उत्तरस्यां पीतं पद्माकारं बृहस्पतिम् । प्राच्यां
 श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रम् । प्रतीक्षां श्यामं सर्पा-
 कारं शनिम् । नैऋत्यां श्यामं मकराकारं
 राहुम् । वायव्यां धूम्रवर्णं खड्गाकारान्
 केतून् विलिख्य स्वयत्तोक्तविधिना अग्निस्थाप-
 नादिप्रक्षालनपण्यं कर्म कृत्वा मण्डले
 ग्रहानावाहयेत् ॥ * ॥ तत्र क्रमः । मध्ये ।
 ॐ चक्षिणं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशा-
 ङ्गुलम् ।
 पद्महस्तद्वयं पूर्वाननं सप्तान्धवाहनम् ।
 शिवाधिदेवतं ध्यायेद्द्विप्रप्रत्यधिदेवतम् ॥
 सप्तम्यां जायमानं विशाखानक्षत्रं रक्तमाका-
 श्मरधरम् । इति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः सूर्यग्रह
 द्वादशगच्छ द्वादशगच्छ द्वादश तिष्ठ द्वादश तिष्ठ इति
 शुक्लतण्डुलेरावाह्यं स्थापयेत् ॥ १ ॥ आग्नेये ।
 ॐ वासुदेवं वेश्यामर्चयेत् हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
 श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ॥
 दशाक्षं श्वेतपद्मस्य विचिन्त्योमाधिदेवतम् ।
 जलप्रत्यधिदेवस्य सूर्यास्यमाङ्गयेतथा ।
 चतुर्दश्यां जातं कृत्तिकानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः सोमग्रह द्वादशगच्छ द्वादशगच्छ
 द्वादश तिष्ठ द्वादश तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलेरावाह्यं
 स्थापयेत् ॥ २ ॥ दक्षिणस्याम् ।
 ॐ आवन्त्यं चक्षिणं रक्तं मेघस्य चतुरङ्गुलम् ।
 आरक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् ॥
 दक्षिणोर्ध्वकमानं शक्तिवराभयगदाकरम् ।
 आदित्याभिमुखं देवं तददेवं समाङ्गयन् ।
 खन्दाधिदेवतं भौमं चित्प्रत्यधिदेवतम् ॥
 दशम्यां जातं पूर्वाषाढानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः मङ्गलग्रह द्वादशगच्छ द्वादशगच्छ
 द्वादश तिष्ठ द्वादश तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलेरावाह्यं
 स्थापयेत् ॥ ३ ॥ ऐशान्याम् ।
 ॐ मागधं द्वादशलात्रेयं वेश्यां पीतं चतुर्भुजम् ।
 वामोर्ध्वक्रमनश्चमेगदावरदखड्गं गिरम् ॥
 सूर्यास्यं सिंहं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाङ्गयेत् ।
 नारायणाधिदेवस्य विष्णुप्रत्यधिदेवतम् ॥
 द्वादश्यां जातं धनिष्ठानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः बुधग्रह द्वादशगच्छ द्वादशगच्छ
 द्वादश तिष्ठ द्वादश तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलेरावाह्यं
 स्थापयेत् ॥ ४ ॥ उत्तरस्याम् ।
 द्विजभाङ्गिरसं पीतं सैन्धवस्य षडङ्गुलम् ।
 ध्यात्वा पाताम्बरं जीवं सरोजस्य चतुर्भुजम् ॥
 दशोर्ध्वदक्षवरदकरादष्टमाङ्गयेत् ।

यागः

ब्रह्माधिदेव सूर्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदेवतम् ॥
 एकादश्यां जातं उत्तरफल्गुनीनक्षत्रमिति
 ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः बृहस्पति द्वादशगच्छ
 द्वादशगच्छ द्वादश तिष्ठ द्वादश तिष्ठ इति शुक्ल-
 तण्डुलेरावाह्यं स्थापयेत् ॥ ५ ॥ ततः प्राच्याम् ।
 ॐ शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवस्य नवाङ्गुलम् ।
 पद्मस्यमाङ्गयेत् सूर्यसंखं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
 सदाक्षवरकरादष्टहस्तं सिताम्बरम् ।
 शक्राधिदेवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदेवतम् ॥
 नवम्यां जातं पुष्यनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः
 स्वः शुक्र द्वादशगच्छ द्वादशगच्छ द्वादश तिष्ठ द्वादश
 तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलेरावाह्यं स्थापयेत् ॥ ६ ॥
 पश्चिमायाम् ।
 सौराष्ट्रं काश्यपं मूढं सूर्यास्यं चतुरङ्गुलम् ।
 कृष्णं कृष्णाम्बरं श्रवगतं सौरिं चतुर्भुजम् ॥
 तद्वाक्शवरमूलधनुर्दक्षं समाङ्गयेत् ।
 यमाधिदेवतं प्रजापतिप्रत्यधिदेवतम् ॥
 कृष्णचतुर्दश्यां जातं रोहिणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः शनैश्चर द्वादशगच्छ द्वादशगच्छ
 द्वादश तिष्ठ द्वादश तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलेरावाह्यं
 स्थापयेत् ॥ ७ ॥ नैऋत्याम् ।
 राहुं मलयजं मूढं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम् ।
 कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाङ्गयेत् ॥
 चतुर्बाहुं खड्गवरमूलचर्मकरं तथा ।
 कालाधिदेव सूर्यास्यं सर्पप्रत्यधिदेवतम् ॥
 पौर्णमास्यां जातं भरणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन् राहो द्वादशगच्छ
 द्वादशगच्छ द्वादश तिष्ठ द्वादश तिष्ठ इति शुक्लतण्डु-
 लेरावाह्यं स्थापयेत् ॥ ८ ॥ वायव्याम् ।
 कौशङ्कीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम् ।
 धर्मं श्रवगतं मूढमाङ्गयेत् विलताननम् ॥
 सूर्यास्यं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा ।
 चित्रगुप्ताधिदेवस्य ब्रह्मप्रत्यधिदेवतम् ॥
 अमावास्यायां जातं अश्लेषानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन् केतव द्वादशगच्छत
 द्वादशगच्छत द्वादश तिष्ठत द्वादश तिष्ठत इति
 शुक्लतण्डुलेरावाह्यं स्थापयेत् ॥ ९ ॥ अधिदेवत-
 प्रत्यधिदेवतपूजनं च अग्न्यहोमादौ । ततः
 क्षातहर्षवस्त्रतण्डुलार्घ्यतण्डुलार्घ्यं दद्यात् ॥
 घृते विशेषः । रवये गुग्गुलुधूपम् । सोमाय
 सरलम् । मङ्गलाय देवदारुम् । बुधाय घृत-
 मिश्रितदेवदारुम् । बृहस्पतये दशाङ्गम् ।
 शुक्राय अगुरु । शनैश्चराय कालागुरु । राहवे
 गुडलक्षम् । केतुभ्यो मधुमिश्रितगुडलक्षम् ।
 अभावे षोडशाङ्गं वा ॥ * ॥ गन्धे विशेषः ।
 सूर्याय रक्तचन्दनम् । सोमाय श्वेतचन्दनम् ।
 मङ्गलाय कुङ्कुमम् । बुधाय सरलम् । गुरवे
 रक्तचन्दनश्चतुर्दशकुङ्कुमसरलं मिश्रितसम-
 भागत्वेन दद्यात् । शनैश्चराय कस्तूरीम् ।
 राहवे पद्माङ्गम् । केतुभ्यश्च पद्माङ्गम् ।
 अधिदेवताप्रत्यधिदेवतां पूजयेत् ॥ * ॥ अधि-
 देवता प्रत्यधिदेवता यथा । सूर्यस्य शिववन्द्यौ ।

यागः

सोमस्य उमा जलम् । मङ्गलस्य स्कन्दः चित्ति ।
 बुधस्य नारायणविष्णु । बृहस्पते ब्रह्मा
 इन्द्रश्च । शुक्रस्य शक्रः शची । शनैश्चरस्य यमः
 प्रजापतिश्च । राहो कालः सर्पश्च । केतूनां
 चित्रगुप्तः ब्रह्मा च । एतत्तु अयुतादिहोमे
 ज्ञेयम् ॥ * ॥ सूर्याय गुडौदनवलिः । एव
 सोमादीनामपि । सति सामर्थ्यं षोडशोपचारा-
 दिना । वलौ तु । सूर्याय गुडौदनम् । सोमाय
 घृतपायसम् । मङ्गलाय पक्षयवचूर्णात्मकाव-
 कम् । बुधाय क्षीराजम् । गुरवे दधौदनम् ।
 शुक्राय घृतौदनम् । शनैश्चराय कृशरम् ।
 राहवे क्वागमांसम् । केतुभ्यः अजाक्षीर-
 साधिताजकर्मरक्तमिश्रित-यव-तिल-तण्डुलरूपं
 चित्रौदनम् तत्तद्दद्यात्सालाभे भक्ष्यान्तरं
 दद्यात् ॥ * ॥ ततश्चर अपयेत् । तत्र साम
 गानां क्रमः । अग्नेः पश्चिमायां दिशि प्राग-
 यान् कुशानास्तीत्यं तदुपरि प्रक्षालितवारुण-
 सुदूखलं वैणवस्य सूर्यं वारुणचर्मसस्यजल-
 प्रोक्षितं सस्याप्य ब्रीहौन् यवान् वा अशक्तौ
 प्रक्षालिततण्डुलान् सूर्ये निधाय ॐ सूर्याय त्वा
 जुष्टं निर्वपामि इति गृहीत्वा उदूखले
 स्थापयेत् । एव सोमाय । एव मङ्गलादीनामपि
 निर्वपणं कृत्वा उदूखले स्थापयेत् । द्विस्तथीम् ।
 ततो दक्षिणहस्तसुपरि कृत्वा सुषणेनावहृत्य
 सूर्येण प्रस्तोतयेत् । इत्येव वारत्रयम् । तत-
 श्चरस्यात्याममन्तकं जतोत्तराग्रं पवित्रं
 निक्षिप्य तत्र प्रक्षालिततण्डुलान् निधाय
 तदुपरि दुग्धं दत्त्वा यथा पायसचरुर्भवति
 तथा स्तोकं स्तोकमुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिर-
 पलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं
 उभयथा सार्द्धाङ्गुलप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलं
 मेच्यं दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा तथा पचेत्
 यथा अन्तरोष्मणा सम्यक् पाको भवति मण्ड-
 गालनं दाहश्च न भवति । सम्यक्पाके भूते
 चरमध्ये घृतसुवं दत्त्वा प्रागादिदिकचिह्नित
 कृत्वा चरमवताप्यं अग्नेश्चरतः कुशोपरि
 स्थापयित्वा पुनर्मध्ये घृतसुवं दद्यात् । ततो
 भूमिजपादिसुवस्कारपण्यं कर्म कृत्वा
 अग्ने पश्चिमतः स्तरणकुशोपरि पूर्वमाग्न्य
 पश्चाच्चरं निधाय उदकाञ्जलिसेकं कृत्वा
 विरूपाक्षजपान्ता कुशच्छिकां समापयेत् ॥ * ॥
 यजुर्वेदिनान् आग्न्यस्यात्यामाग्न्यनिर्वपणा-
 नन्तरं सूर्यं पुरतो दक्षिणभागे संस्थाप्य तत्रो-
 दूखलं विन्यस्य ब्रीह्याद्वन्यतमं तत्र निधाय
 ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं गृह्णामि इत्येकां सुष्टिं
 गृहीत्वा ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति
 उदूखले स्थापयित्वा ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं
 प्रोक्षामीति प्रोक्षणीजलेन प्रोक्षयेत् । एव
 सोमाय त्वा इत्यादि । ततः ॐ अग्नये स्विष्टि-
 कृते त्वा इत्यादिना गृह्यनिर्वपणप्रोक्षणां
 कृत्वा द्विसृष्टीं कुर्यात् । ततः पूर्ववत्
 अपयम् । पक्वं ज्ञात्वा ज्वलदग्निं गृहीत्वा

यागः

चरुमध्ये दक्षिणावर्तेन भामयित्वा तमपि तत्रैवाग्नौ क्षिपेत् । तत आधाराव्यभागान् कर्मे क्रूयात् ॥ ३ ॥ ऋग्वेदिनाम् प्रोक्षणी-
पात्रस्थापनानन्तरं पवित्रान्तिष्ठति ॐ सूर्याय त्वा जुष्ट निर्वपामीति त्रीह्याद्यन्तमसृष्टि प्रक्षिप्य ॐ सूर्याय त्वा जुष्ट प्रोक्षामीति प्रणीताजलेन प्रोक्षयेत् । एवं सोमाय त्वा दद्यादि । ततः स्विष्टकृदर्थे किञ्चिदधिकं तूष्णीं तथा कृत्वा पवित्रान्तिष्ठति कृत्वा पूर्वोन्नीवोर्ध्व-
लोमकृष्णाजिने उदृखल निधाय तत्र सूर्यस्य त्रीह्याद्यन्तम प्रक्षिप्य सुपलेनावहृत्य सूर्येण वितुमीकृत्य प्रस्तोत्रं त्रिः प्रक्षाल्य पवित्रं चरुस्याह्नां प्रक्षिप्य तथैव आपयित्वा उदीच्यां दक्षिणभागे ॐ सोमाय स्वाहेति होमपथ्यन्त क्रूयात् । ततः शान्तिकर्मेणि अग्ने त्व वरद-
नामासीति नाम कृत्वा ।

ॐ पिङ्गभूषसृक्शेषा च पीनाङ्गजठरोरुण ।
ह्रागस्य, साक्षस्योऽग्निं सप्ताक्षिः शक्तिधा-
रकः ॥

इत्यादिपुराणीय ध्यात्वा ॐ वरदनामसमे
इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ
इत्यावाह्य पाद्यादिना पूजयेत् ॥ ४ ॥ पौष्टिक-
कर्मेणि तु वलदनामसिः । ग्रहहोमे अयो-
नाह गोभिज ।

आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।
धूमकेतुस्तथा भौमे जठरोर्मिर्नन्धिः स्तुतः ॥
वृहस्पतौ शिखी नाम शुक्रो भवति हाटकः ।
शुनैश्चरे महातेजा राहो चैव हुताशनः ।
केतुगुणोद्दिष्टोऽग्नि स्यादिति वद्विर्विनिर्णयः ॥
ततः स्वयस्योक्तविधिनानेन चरुणा सूर्यादि-
ग्रहेभ्यः प्रत्यकाहुतिं दद्यात् ॥ ५ ॥ अत्र मन्त्राः ।
सूर्यस्य आहूयतेति मन्त्रस्य हिरण्यस्तपाङ्गिरा
ऋषिस्तृष्टुप छन्दः सविता देवता आदित्यस्य
पूजाहोमकर्मेणि विनियोगः । ॐ आहूयते
रजसा वर्तमानो निवेशयन्नष्टत मर्त्यं च हिर-
ण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि
पश्यन् स्वाहा । इदं सूर्याय इति देवतोद्दिष्ट
सामगेतरे कार्यः ॥ १ ॥ सोमस्य इमन्वेति-
मन्त्रस्य वरुण ऋषिरभिर्देवता सोमस्य पूजा-
होमकर्मेणि विनियोगः । ॐ इमन्वेति अस-
पत्र सुवह मज्जते क्षत्राय मज्जते ज्येष्ठाय ।
इममसृष्ट्य पुत्रमसृष्ट्यै पुत्रमसृष्ट्यै विप्रैः स्वाहा ।
इदं सोमाय ॥ २ ॥ मङ्गलस्य अमिर्मूर्हेति-
मन्त्रस्य अपाङ्गिरा ऋषिर्गायत्री छन्दोऽग्नि-
र्देवता मङ्गलस्य पूजाहोमकर्मेणि विनि-
योगः । ॐ अमिर्मूर्हा दिवः ककुत्सति पृथिव्या
अयमर्षा रतां वि जिवति स्वाहा । इदं
मङ्गलाय ॥ ३ ॥ बुधस्य उडुध्रस्वेति मन्त्रस्य पर-
मेष्ठिर्ऋषिस्तृष्टुप छन्दोऽग्निर्देवता बुधस्य पूजा-
होमकर्मेणि विनियोगः । ॐ उडुध्रस्वामि
प्रतिजाग्रहि त्वमिष्टापूर्ते सख्येणामयथासिन्
सधस्ये अधुतरसिन् विश्वेदेवा यजमानश्च

यागः

सीदत स्वाहा । इदं बुधाय ॥ ४ ॥ वृहस्पतेः वृह-
स्पते अतीतिमन्त्रस्य यत्तमद ऋषिस्तृष्टुप छन्दो
वृहस्पते देवता जीवस्य पूजाहोमकर्मेणि विनि-
योगः । ॐ वृहस्पते अतियदर्थोऽर्हाद्युमहिभाति
क्रतुमञ्जनेषु । यद्दीदयत्तरस ऋतु प्रजात तद-
क्षासु ऋषिण धेहि चित्र स्वाहा । इदं वृह-
स्पतये ॥ ५ ॥ शुक्रस्य अमानत परिश्रुत इति मन्त्रस्य
प्रजापतिर्ऋषिरतिजगती छन्दोऽग्निसरस्वतीक्षा
देवताः शुक्रस्य पूजाहोमकर्मेणि विनियोगः ।
ॐ अमान परिश्रुतो रसं वृक्षणा अपिबन् चक्षं
पयः सोम प्रजापतिः । ऋतेन सखामिन्द्रिय
विपानं शुक्रमन्वस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽनृत
मधु स्वाहा । इदं शुक्राय ॥ ६ ॥ शनैश्चरस्य
शमो देवीति मन्त्रस्य दध्यङ्गायन्तं ऋषिर्गायत्री
छन्दः आपो देवता शनैश्चरस्य पूजाहोम-
कर्मेणि विनियोगः । ॐ शमो देवीरभीष्टये
आपो भवन्तु पीतये संयोरभिभवन्तु नः स्वाहा ।
इदं शनैश्चराय ॥ ७ ॥ राहोः काष्ठात् काष्ठा-
दिति मन्त्रस्य अमिर्ऋषिर्गायत्री छन्दो दूर्वे-
ष्टका देवता राहोः पूजाहोमकर्मेणि विनि-
योगः । ॐ काष्ठात् काष्ठात् प्रोहन्ती परध,
परध परि एवागो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन
च स्वाहा । इदं राहवे ॥ ८ ॥ केतूनां केतु
क्षत्तिमन्त्रस्य मधुछन्दः ऋषिरनिरुहायत्री-
छन्दोऽग्निर्देवता केतूनां पूजाहोमकर्मेणि
विनियोगः । ॐ केतु क्षत्तम केतवे पेधो मर्या
अपेधसे । सप्तपद्मिर्जायथा स्वाहा । इदं
केतुभ्यः ॥ ९ ॥ ततो मधुष्टताक्तां हताक्तां
क्षीराक्तां वा प्रादेशप्रमाणं साग्रामर्कसमिध-
मादाय ॐ आहूयते इत्यादिमन्त्रेण सूर्याया-
द्योत्तरशत अष्टाविंशतिमष्टौ वा अशक्त्वा ।
शक्त्वा ग्रहस्यातिपीडाकरत्वाद्वा अष्टोत्तर-
सहस्रं जुहुयात् ॥ १० ॥ समिधमाह याच
वल्काः ।
अर्कः, पलाश खदिरस्वपामागोऽथ पिप्पलः ।
उडुम्वर शमो दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥
होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तर भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ।
अतिपीडाकरो यस्तु तन्तु यत्नेन पूजयेत् ॥
ततो होमानन्तर उदीच्य कर्मे क्रूयात् । ततो
गुडौदनादीन् ऋत्विजे भोजयेत् । तत्तद्दद्या-
त्तामे भोज्यान्तराणि वा दद्यात् । भोजना-
सामर्थ्यं तत्तद्दद्याणि पाणिना प्रतिग्राहयेत् ।
ततो मत्स्यपुराणोक्तेर्मन्त्रैर्दक्षिणा दद्यात् ।
धेनुं शृङ्गस्तथानडान् हेम वासो हयस्तथा ।
क्षणा गौरायस ह्राग एता वै दक्षिणा
क्रमात् ॥

तत्र ।
कपिले सर्वदेवानां पूजनीयासि रौद्रिणी ।
तीर्थदेवमयी यस्मादत शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इति पठित्वा ॐ अद्वैत्यादि कृतेन तत्संयम्य-
यन्नकर्मेण, प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां कपिलां धेनु

याचकः

रुद्रदेवताकां असुकगोत्राय असुकदेवशर्मणे
ब्राह्मणाय ऋत्विजे तुभ्यमहं सप्रददे । अन्याथं-
चेत्तु ददानीति ज्ञयात् । कपिलाभावे गोमात्र
वा । तदभावे काश्चनम् । तदभावे रजतार्क
वा दद्यात् । काश्चनादिकन्तु शृङ्गादि दक्षिणा-
भावेऽपि दद्यात् ॥ १ ॥ एवम् ।

पुण्यस्तु शृङ्गपुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
विष्णुना विष्टतो नित्यमत शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य पूर्वाक्तक्रमेण सोमग्रहयज्ञे शृङ्ग
दद्यात् ॥ २ ॥

ॐ धर्मस्तु व्यरूपेण जगदागन्दकारकः ।
अदम्यते रक्षितानमत, शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य मङ्गलयज्ञे व्यं दद्यात् ॥ ३ ॥

ॐ हिरण्यगर्भगर्भंस्व हेमरूपं विभावसो ।

अनन्तपुण्यफलदमत शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य बुधयज्ञे काश्चनं दद्यात् ॥ ४ ॥

ॐ पीतवस्त्रयुग यस्मादासुदेवस्य वल्लभम् ।

वरप्रदानात्तद्विणोरतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य गुरुयज्ञे पीतवस्त्रयुग दद्यात् तद-
भावेऽन्यवर्णवासोयुगमपि दद्यात् ॥ ५ ॥

ॐ विष्णुस्त्वमन्त्ररूपेण यस्मादर्णवसम्भवः ।

चन्द्रार्कवाहनस्तु वै अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य शुक्रयज्ञे अश्वं दद्यात् ॥ ६ ॥

ॐ यस्मात्त्व एषिषीं सर्वं धेनुः केशवसम्भवा ।

सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य शनैश्चरयज्ञे क्षणां धेनुं अन्यवर्णा वा
दद्यात् ॥ ७ ॥

ॐ यस्मादायुधकर्माणि त्वदधीनानि सर्वदा ।

ताङ्गजाद्यायुधादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य राहुयज्ञे लौहं दद्यात् ॥ ८ ॥

ॐ यस्मात्त्व सर्वभूतानां मङ्गलाय यव-

स्थितः ।

याग विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य केतुयज्ञे ह्रागं दद्यात् ॥ ९ ॥ दक्षिणाञ्च

शान्तिकृन्मन्त्रेण समिधं शान्तिं क्रूयात् ।
ततः कृताञ्जलिः ।

ॐ गच्छ धूममरा, सर्वे ग्रहीताश्चो स्वमा-
लयम् ।

सन्तुष्टा वरमस्माकं दत्त्वेदानीं सुपूजिता ॥

इति विष्णुधर्माचरणीय पठित्वा ग्रहान् विच-

र्जयेत् । दक्षिणा च प्रदातव्या ग्रहाणाञ्च विच-

र्जनमिति वशिष्ठवचनात् । इति रघुनन्दन-

भट्टाचार्यविरचितग्रहयागप्रयोग समाप्तः ॥

याच, टु, हु, ऋ, अ याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा० उभ०-द्विक० सेट ।) याचनमात्मने

दानार्थं प्रेरणम् । टु, याचयु । हु, याचि

चिमम् । ऋ, अययाचतु । अ, याचति याचते

वृष विप्रः । ग्रहणार्थं प्रेरणेऽपि याचति विच

गुरवे शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥

याचक, त्रि, (याचत इति । याच+खुल ।)

याचन्नाकता । तत्प्रमर्षाय । वनोयक २

याचनक, ३ मागण, ४ अयो ५ । इत्यमरः ।

याचितं

३।१।१६॥ वनीपकः ६ भिक्षुकः ७ भिक्षा-
करः ८। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य जघुत्वं
यथा,—

“लगादपि जघुत्स्वस्तूनादपि च याचकः ।
वायुना किं न नीतोऽसौ किञ्चित्पार्थनशङ्कया ॥”
इति प्राचीनाः ॥

अपि च ।

“कुम्भस्य कीटघातस्य वाताप्रिष्काधितस्य च ।
प्रिश्वरे वसतस्तस्य वरं जम्भ न याचितम् ॥
जगत्पतिर्हि याचित्वा विष्णुर्वामनतां गतः ।
कोऽन्योऽधिकतरस्तस्य योऽर्थो याति न जाच-
वम् ॥”

इति गारुड नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

याचन, [त] त्रि, (याचतीति । याच् + शठ ।)

याचकः । यथा,—

“सुखभङ्गः स्वरो दीनो गावस्वेदो महद्भयम् ।
मरये यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचनः ॥”

इति गारुड नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

याचनं, क्री, (याच् + भावे लुट् ।) याच्ना ।
(यथा, नैषधे । ५।११२ ।

“भीमनाथं याचनवाचे

युयमेव गुरवः करणीयाः ॥”)

याचनकः, त्रि, (याचन + स्वार्थे कन् ।) याचकः ।

इत्यमरः । ३।१।१६॥ (यथा, मनी । ३।१।६५ ।

“आचारहीनः क्रीवश्च निष्ठं याचनकस्तथा ॥”)

याचना, क्री, (याच् + स्वार्थे णिच् + युच् ।
टाप् ।) याच्ना । इत्यमरः । २।७।३२॥

(यथा, रामायणे । २।२७।२३ ।

“नयस्व मां साधु कुर्वन् याचनाम् ॥”)

याचमानः, त्रि, (याचते इति । याच् + शानच् ।)

याचकः । यथा,—

“नवीनदीनभावस्य याचमानस्य मानिनः ।

वचोवीचितयोरासीत् पुरोनिःसरणं रणः ॥”

इति वररुचिः ॥

अपि च ।

“द्विजेभ्यो याचमानेभ्यो यजमानः प्रयच्छति ।
स याति चाचयान् लोकान् येभ्यो नावर्तते

पुनः ॥

वष्टिवैषहसाया सङ्गसाधि वसेद्वि ।

योऽनुमन्तापि भवति निरये प्रतिषेधकः ॥”

इति वह्निपुराणे वामनप्रादुर्भावे नामाध्यायः ॥

याचित, क्री, (याच् + क्तः ।) याचनइति ।
तत्पर्यायः । नृत्तम् २ । यथा,—

“दे याचितयाचितयोर्वयाचस्यं नृत्तानृत्ते ॥”

इत्यमरः । २।७।३२॥

“दे । याचनइतिर्मरुमिव दुःखजनकत्वात्
नृत्तम् । अयाचितं अनृत्तमिव अनृत्तम् ।
याचितयाचितयोर्भावे कर्मणि वा क्तः ॥” इति
भरतः ॥ प्रार्थितवस्तुनि, त्रि । (यथा, देवी-
भागवते । ३।२८।६७ ।

“पिता ते याचिः पूर्वं भवा वै सतुल्यते-
नृषिः ॥”)

याजकः

याचितकं, क्री, (याचितेन गृह्यतम् । याचित +
“अपमित्ययाचितार्था ककनौ ॥” ४।४।२१ ।
इति कन् ।) याच्नाप्राप्तम् । इत्यमरः । २।६।४४॥
“याच्यया । प्रत्यर्पणीयत्वेन याच्यया यत्
प्राप्तमलङ्कारादिवस्तु तत् याचितकम् । काव्या-
नन्तरं वस्तुस्वामी यत् पुनर्यज्ञाति तदित्यर्थः ।
याचितेन प्राप्तमिति ऽप्ये कादिति कः ।” इति
भरतः ॥

याच्ना, क्री, (याचनमिति । याच् + “यजयाच्-
यतविष्णुप्रच्छरयो नृत् ॥” ३।३।६० । इति
नृत् ।) याचनम् । तत्पर्यायः । अमिश्रितः २
याचना ३ अर्थना ४ भिक्षा ५ चर्दना ६ ।
इत्यमरः । २।७।३२॥ जालसा ७ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । २।७।१७ ।
“न्यायान् गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां
लोकान् विचक्रम इमान् यदधाधियज्ञः ।

प्रां वामनेन जगद्दे त्रिपदच्छेनेन
याचनान्ते पयि चरन् प्रभुभिर्न चाल्यः ॥”)
तद्देहिकपर्यायः । ईमहे १ यामि २ मन्महे ३
दहि ४ शन्धि ५ पुष्टि ६ मिमिष्टि ७ मिमीष्टि
८ रिरिष्टि ९ रिरौष्टि १० पीपरत् ११
यन्तारः १२ यन्धि १३ इत्युच्यते १४ मदेमहि
१५ मनामहे १६ मायते १७ । इति सप्तदश
याचनाकर्मणः । इति वेदनिघण्टौ ३ अः ॥

याजः, पु, अन्नम् । इति हेमचन्द्रः । ३।५६॥
(ऋषिमेदः । यथा, महाभारते । १।१६।८७७ ।

“याजोपयाजौ ब्रह्मर्षौ ग्राम्यन्ता परमेष्ठिनौ ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ॥”)

याजकः, पु, (यजतीति । यज् + क्तुन् ।) याज्ञिकः ।
राज्ञी गजः । इति मेदिनी । के, १४२॥

मत्तहृत्ती । इति जटाधरः ॥ ऋत्विक् । यथा,
“अमीमादा धनेन्वायं ऋत्विजो याज-

काच ते ॥”

इत्यमरः । २।७।१७॥

“यजमानेन धनेन्वायं धनानि दत्त्वा इष्टसम्या-
दनाय प्रियन्ते प्रार्थन्ते ये अमीप्रभृतयस्ते
ऋत्विजो याचकाश्च कथ्यन्ते । अस्मिं इत्ययन्ति
दीपयन्ति अमीमादाः इन्वी नि ध द् दुत्तौ निः
नास्तीति रः मनीषादित्वात्मनोपः । आदिना
ब्रह्मोहात्तदोषध्वंशमाश्रयाच्छिप्रभृतयः यो-
रुश गृह्यन्ते । वार्या इति इष्टयाचोरिति ष्यञ्
इष्टयुषेयादौ ष्ठ अ इति णानुबन्धनिर्देशात्
अन्यदृष्टातोर्न ष्यप् ऋतौ यजन्ति ऋत्विजः
क्रिप् । यजन्ति याचकाः अकः ॥” इति
भरतः ॥ ॥ बहुयाजकयामयाजकयोर्निन्दा
यथा,—

“अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
आदौ राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयौ ॥

तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः ।

पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥

अनादिम्याश्च यः पूर्वां सादित्याश्चैव पश्चि-
माम् ।

याज्ञव

नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः

सूतः ॥”

इत्यादिकतस्त्वे सन्ध्यापावनम् ॥

अपि च ।

“शूद्रसप्तोदितयाज्ञी ग्रामयाज्ञीति कीर्तितः ।
शूद्रपाक्षोपजीवी यः स्रपकारः प्रकीर्तितः ॥

सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः सूतः ।

एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

याजनं, क्री, (याज्यते इति । यज् + णिच् + क्तुट् ।)

यागक्रियाकारण । याग करण इति भाषा ।

तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्मन्तर्गतकर्मविशेषः ।

यथा,—

“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥”

इति मानवे १ अध्यायः ॥

याजिः, पु, (यज् + “वसिष्ठपियजिराजीति ॥”

उणा० ४।१२४। इति ङ् ।) यज्ञः । इति

सचिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ यागकर्ता । इत्यु-
णादिकोषः ॥

याजुर्व, त्रि, (यजुश्च इदमिति । यजुश्च + अण् ।)

यजुर्वेदसम्बन्धि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

याज्ञवल्क्यः, पु, (वल्क्यतीति । वल्क + अच् ।

यज्ञस्य वल्को वल्ता । तस्य गोत्रापत्यम् ।

यज्ञवल्क + “गर्गादिभ्यो यञ् ॥” ४।२।२०५ ।

इति यञ् ।) धर्मेष्ट्याश्रयप्रयोजकतुनिविशेषः ।

तत्पर्यायः । ब्रह्मराजिः २ योगेशः ३ । इति

हेमचन्द्रः ॥ योगीश्वरः ४ । इति मिताश्वरा ॥

(महर्षिरयं याज्ञवल्क्यः स्रयात् शुक्ययजुर्वेद

प्राप्तवान् । तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्त वेद

वेदयासो मन्दमतीन् मनुष्यान् विचिन्त्य तेषु

कृपापरः चतुर्धा यस्य ऋग्यजु सामायन्वाय्या-

चतुरो वेदान् पेलवैश्वामयनजैमिनिमुमन्तुभ्यः

क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः । तत्र यास-

शिष्यो वैश्वामयनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशि-

ष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र देवात् केनापि

हेतुना क्रुद्धो गुरुः शिष्यं याज्ञवल्क्यं अधीतवेद-

परित्यागार्थमादिष्टवान् । याज्ञवल्क्योऽपि योग-

वलेन अधीतयजुर्वेदां नृत्तिमतीं विधायोद-

वाम । वान्तानि यजूर्वि गृहीतेति गुरुक्ता

अन्ये शिष्यास्तितिरयो भूत्वा यजूर्व्यभक्षयन् ।

तान्येव यजूर्वि बुद्धिमासिन्यात् कृष्णानि

जातानि । ततो वेदहीनोऽतिदुःखितो याज्ञ-

वल्क्यः स्रयंमाराध्य शुक्लानि यजूर्वि प्राप्तवान्

तानि च चायाजगौधिकायमाध्यन्दिनादौन्

पञ्चदशशिष्यान्ध्यापयामास । तथाहि भागवते

द्वादशस्कन्धे ६ अध्याये ।

“तेजासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वेदनेर्विभुः ।

सथाश्रुतिकान् सोऽहारांश्चातुर्होचविवक्षया ॥

पुत्रानध्यापयत् तांस्तु ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकोविदान् ।

ते तु धर्मापदेष्टारः सप्रज्ञेभ्यः समादिशन् ॥

ते परम्परया प्राप्तास्तत्त्वच्छिष्यैर्हृतप्रते ।

याज्ञिकः

चतुर्थेऽप्यथ यत्ता दापरादौ महर्षिभिः ॥
 क्षीणायुषः क्षीणसत्त्वान्मूर्ध्नि धानु वीक्ष्य कालतः ।
 वेदान् ब्रह्मर्षयो यस्यन् हृदिस्थाप्युत्तरोदिताः ॥
 अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवान् लोकभावनः ।
 ब्रह्मेशादोर्लोकपालेयांचियो धर्मगुप्त्रये ॥
 पराशरात् सत्त्ववत्यामशांशकलया विभुः ।
 अवतीर्णो महाभाग वेद चक्रे चतुर्विधम् ॥
 ऋगथर्वयजुः साम्नां राशीरुद्धत्य वर्गशः ।
 चतस्रं संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव ॥
 तासां च चतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः ।
 एकैकां संहितां ब्रह्मत्रैकेकैस्ते ददौ विभुः ॥
 पेलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह ।
 वैश्वस्यायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् ॥
 साम्नां जैमिनये प्राह तथा हृन्दोगसंहिताम् ।
 अथर्वान्जिरसीं नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे ॥
 “वैश्वस्यायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् ।
 यच्चैरब्रह्महत्यां च, क्षपण्य स्वगुरोर्ब्रतम् ॥
 याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहो भगवन्

कियत् ।

चरितेनाल्पसाराणां चरित्येहं सुदुश्चरम् ॥
 इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याज्ञजल तया ।
 विप्रावमन्त्रा शिष्येण मद्भीतं त्यजाम्भितः ॥
 देवरातसुतः सोऽपि च्छर्त्विता यजुषां गणम् ।
 ततो गतोऽथ सुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ॥
 यजुं वि तित्तिरा भूत्वा तन्नोलुपतयादुः ।
 तैत्तिरीया इति यजुः प्राखा आमन् सुपेशला ॥
 याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मश्रुन्दांस्तु धि गवेययन् ।
 गुरोरविद्यमानानि स्तुपतस्यैर्कर्मभिरम् ॥
 “एव स्तुतं स भगवान् वाजिरूपधरो रविः ।
 यजुं व्ययातयामानि सुनयेऽदात् प्रसादितः ॥
 यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पञ्च श्रुतेर्विभुः ।
 जगद्वाजिसन्त्यस्तां काण्वमाध्वन्दिनादयः ॥
 अथमेव महर्षिर्मिथिलास्य एव सामश्रव प्रभृ-
 त्तिभिः ऋषिभिर्विष्णुश्रमेतर्धर्मज्ञानार्थमादिष्टः
 आचारशावहारप्रायश्चित्ताख्यकाण्डत्रयात्मक
 धर्मशास्त्रं प्रणीय तेभ्य आवितवान् । यदुक्तं
 याज्ञवल्क्यसंहितायां यत्पारम्भे ।
 “योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य सुनयोऽब्रुवन् ।
 वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मान्निषेधतः ।
 मिथिलास्य स योगीन्द्रः स्यान् ध्यात्वा ब्रवीन्-
 सुनीन् ॥”

ऊो उपनिषदविशेषः । यथा, सुक्तिकोपनिषदि ।
 “गोपालतापनं कृष्णं याज्ञवल्क्यं वराहकम् ॥”

याज्ञसेनी, स्त्री, यज्ञसेनस्य स्त्रीपत्यम् ॥ (यज्ञ-
 सेन + अण् । डीप् ।) सा च द्रौपदी । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ३७५ ॥ (यथा, महाभारते । ४ ।
 ४ । ५६ ।

“याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य घट्टेवाप्य प्रवव्रजुः ॥”
 अस्या विवरणं द्रौपदीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

याज्ञिकः, पु, (यज्ञमर्हति यज्ञाय हितो वा ।
 यज्ञ + ठक् ।) दर्भभेदः ॥ (यज्ञ यज्ञविद्यामधीते
 वेद वा । यज्ञ + ठक् ।) याज्ञकः । यज्ञकर्त्ता ।

यातया

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ११ ।
 १० । २३ ।

“इष्टुं देवता यज्ञैः खलोकं याति याज्ञिकः ॥”
 रक्तखदिरः । पलाशः । अश्वत्थः । इति राज-
 निघण्टुः ॥

याज्ञिकः, स्त्री, (याज्ञिकानां धर्मं आन्वायो वा ।
 याज्ञिक + “हृन्दोगीकृषिकयाज्ञिकवृक्षं नटा-
 ष्णम् ।” ४ । ३ । १२६ । इति ण्य ।) यज्ञः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

याज्यः, स्त्री, (इज्यत इति । यज् + ण्यत् । “यज-
 याचरचप्रवचचर्चः ॥” ७ । १ । ६६ । इति कुल-
 निषेधः ।) यागलक्षणादि । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी । यजनीये, त्रि । (यथा, मनौ । ८ । ११७ ।
 “अन्नादेर्भूषणं मार्ष्टे पत्नौ भार्यापचारिणी ।
 गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बि-
 षात् ॥”

शिष्यः । शासनाहं । यथा, देवीभागवते । १ ।
 १८ । ६ ।

“याज्योऽस्ति जनकस्तत्र जीवन्मुक्तो नराधिपः ।
 विदेहो लोकविदितः पाति राज्यमकण्टकम् ॥”

याज्या, स्त्री, (यजन्त्यनया । यज् + ण्यत् + टाप् ।)
 ऋक् । इति सुभषोषणाकरणम् ॥ (गङ्गा ।
 यथा काशीखण्डे सहस्रनामकीर्तने । १०६ । १४२ ।
 “योगसिद्धिप्रदा याज्या यज्ञेशपरिपूजिता ॥”

यात, य, आख्यातप्रत्ययविशेषः । स च विधिलिङा-
 शीर्लिङः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । स तु
 विधादर्थकं आशीर्वादाद्यर्थकश्च । इति व्याक-
 रणम् ॥ सुभषोषमते विधादर्थे अस्य खीषश्चा-
 आशीरर्थे णीषश्चा ॥

यात, स्त्री, (या + त् ।) निषादिना पादकर्म ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥ पुस्तकान्तरे यत्-
 मिति पाठः । यथा,—

“अपठत्सुश्रुत्यां घातमदुश्रवारणम् ।

निषादिना पादकर्म या(यात) वीतन्तु तद्वयम् ॥”

यात त्रि गतः । याधातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (यथा मनः । ४ । १७८ ।

“येनास्य पितरो याता येन याता पितामहा ।
 तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् न
 रिष्यते ॥”

यातना, स्त्री, (यत् + णिच् + “आसन्न्यो युच् ।”
 ३ । ११०७ । इति युच् । टाप् ।) गाढवेदना ।

तत्प्रेयाय । कारणा २ तौ प्रवेदना ३ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ३ ॥ अतिशया ४ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ७ । १ । ४१ ।
 “हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियम् ।

जिघांसुरकरोन्नानायातनां न्युज्जितवे ॥”
 नरकरुणा । इति केचिदिति भरतः ॥

यातयाम त्रि, (यातो गतो याम उपभोगकालो
 वीर्यं वा यस्य ।) जीर्णम् । (यथा, भट्टि-
 काये । ५ । १६ ।

“त भीतहारमाक्रुश रावणं प्रत्यभाषत ।

यातयाम विजितवान् स राम यदि किन्ततः ॥”

यातुः

परिसुक्तम् । इत्यमरः । १ । ११ । ४५ ॥ उज्जि-
 तम् । इति मेदिनी । मे, ६२ ॥ (प्राप्तश्रेया-
 वस्यम् । यथा, गीतायाम् । १७ । १० ।

“यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितश्च यत् ।
 उच्छिष्टमपि चाभेद्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥”
 गतरसः । यथा, ताण्ड्यमहाब्राह्मणे । ४ । ३ । ११ ।
 “ब्रह्मवादिनो वदन्ति यातयामाः सवत्सरा
 अयातयामा इति ते नायातयामेति वक्तव्यम् ॥”
 “यातयामः गतरसः ।” इति सायणः ।)

याता, [ऋ] स्त्री, (यततेऽभ्योन्यमेदायेति । यत् +
 “लृन् ।” उणा० २ । ६८ । इति लृन् ।)
 पतिभाटपत्नी । इत्यमरः । १ । ६ । ३० ॥ या
 इति भाषा । (यथा साहित्यदर्पणे । ३ । ७८ ।
 “खामी निश्चितेऽप्यस्यति मनो जिघ्रः सपत्नी-

जन

श्च अरिर्ज्ञितदेवतं नयनयोरीहालिहो यातर ॥”
 या + लृच् । गमनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, दृष्टन्-
 संहितायाम् । ३३ । १३ । [यातुः]

“उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनि स्तता
 सारण्यादि । यथा, मनौ । ८ । २६० ।

“यानस्य चैव यातुश्च यानस्त्रामिन एव च ।
 दशातिवर्त्तनाभ्यां शेषे दृष्टो विधीयते ॥”

“यातुः सारण्यादेः ।” इति कुल्लूकः । इन्ता ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । ७२ । १४ ।

“अहेयांतरं कमपश्य इन्द्र ॥”

“यातारं हन्तारम् ।” इति तद्वाच्ये सायणः ।)

यातायात, स्त्री, गमनागमनम् । यथा,—

“एते भाग्यदमन्दमन्दरगिरियावायकक्षूयनान्
 निदासोः कमठास्तैर्भगवतः, चावागिनाः ।

पातुः ३ ।

यनसंस्कारकलातुवर्त्तनवशात्कालानिमेवाभ्यां
 यातायातमतन्त्रितं जलनिधेर्नाद्यापि विना-

स्मृतिः ॥”

इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अध्याये ॥

यातिक, पु, (यात गमनं प्राश्रयेनास्त्वस्येति ।
 यात + ठन् ।) पात्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

यातु, स्त्री, (सर्वेषामर्थं यातीति । या + “कमि
 मनिजनीति ।” उणा० १ । ७३ । इति तु ।)
 राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ (यथा,—
 “यातु यातुप्रवोराणां प्रणम्य चरणानसौ ॥”

इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्त्तः ॥
 (पुलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, ऋग्वेदे । ७ । २१ । ५ ।

“न यातव इन्द्रं जूषुवुर्नो न ।”

“यातवो राक्षसाः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ।)

यातु, पु, (सर्वान् याति गच्छतीति । या + “कमि
 मनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ॥” उणा० १ । ७३ ।

इति तुः ।) कालः । अध्वगः । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यासुणादिरिति । वायुः । इति सध्विप्र-

सारीणादिरिति ॥ (स्त्री, यातना । यथा,
 ऋग्वेदे । ८ । ४६ । २० ।

“मा नो रक्ष आवेशी दाह्यवीषयो मायातुयांतु
 मायताम् ॥”

यात्रा

“यातुर्यातना पीडा ।” इति सायणः ॥ कर्म-
नाशकरी हिंसा । यथा, तत्रैव । ५ । १२ । २ ।

“नाह यातुं सहसा न द्वयेन ऋतुः प्रपाम्य-
रुधस्य दृष्टः ।”

“यातुं कर्मणा नाशकरी हिंसा ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥

यातु, त्रि, (यातीति । या + “कमिमनीति ।”
उणा० १ । ७३ । इति तु ।) गन्ता । इत्यु-
णादिकोऽयः ॥ क्रियापदं चेत् गच्छतु ॥

यातुमः, पु, (यातुं हन्तीति । हन् + “अमनुष्य-
कर्तृके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) गुग्-
गुलु । इति राजनिर्घण्टः ॥

यातुघानः, पु, (यातुं रक्षां दधाति पुष्पा-
तीति । घा + बहुलमन्यवापीति युच् । स्वजाति-
घोषकत्वात्तथात्वम् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ ।

१ । ६३ ॥ (यथा, भट्टिकाये । २ । २६ ।

“दक्षिणदिष्टा कृतमाल्विजीने-
स्तदयातुघानैश्चित्ते प्रसर्पन् ॥”)

यातृकः, पु, (यातृवेति । यातृ + स्वार्थे कन् ।)
पान्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

यातृ, त्रि, यतितयम् । यतनीयम् । यतधातोः
कर्मणि व्यणप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

यात्रा, स्त्री, (या + “हुयामाश्रुभविभ्यश्चन् ।”
उणा० ४ । १६७ । इति चन् । टाप् ।)

विजिगीषोः प्रयाणम् । तत्पर्यायः । ब्रह्मा १
अभिनिर्माणम् ३ प्रस्थानम् ४ गमनम् ५

गमः ६ । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥ प्रस्थितिः ७
यानम् ८ प्राणनम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

यापनम् ॥ (यथा, भागवते । १० । ६ । १५ ।
“यात्रामात्रं त्वहरहर्देवादुपनमत्युत ॥”)

उत्सवः । इति मेदिनी । रे, ७८ ॥ (यथा, कथा
सरित्सागरे । १० । ८७ ।

“यात्रासुपवने द्रष्टुं जगाम सखिभिः सह ॥”
यवहारः । यथा, गीतायाम् । ३ । ८ ।

“शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धेदकर्मणः ॥”
“शरीरयात्रा देहयवहारः ।” इति तत्र नौल-

कण्डः ।) उपायः । इति विश्वः ॥ ३३ ॥ अथ यात्रा
दिनम् । भाद्रपौषचैत्रेतरमासेषु दूरयात्रा

कर्तव्या । पूर्वस्यां दिशि रविशुक्रवारस्य प्राश-
स्वम् । दक्षिणस्या मङ्गलवारस्य प्राशस्वम् ।

पश्चिमायां सोमशनिवारस्य प्राशस्वम् । उत्त-
रस्यां बृहस्पतिवारस्य प्राशस्वम् । पूर्वस्यां

दिशि सोमशनिवारे न गन्तव्यम् । दक्षिणस्यां
बृहस्पतिवारे केषाञ्चित्ते बुधवारे च न गन्त-

व्यम् । पश्चिमायां रविशुक्रवारे । एव उत्तरस्यां
बुधमङ्गलवारे न गन्तव्यम् । द्वितीया तृतीया

सप्तमी पञ्चमी दशमी एकादशी त्रयोदशी च
एता यात्रायाः प्रशस्ताः । अशुभमनश्चत्राणि ।

अश्विनी अश्विनाराधा रेवती मृगशिरा मूला पुन-
र्वसु पुष्या हस्ता ज्येष्ठा । मध्यमनश्चत्राणि ।

रोहिणी पूर्वभाद्रपद चित्रा स्वाती श्रतभिषा
अवशा धनिष्ठा । अधमनश्चत्राणि । उत्तराश्व

यात्रा

विशाखा मघा आर्द्रा भरणी कृत्तिका अश्लेषा ।
तत्र नक्षत्रमूलकथनम् । स्वात्यां जेष्ठायाश्च

पूर्वदिग्गमनं निषिद्धम् । एव पूर्वभाद्रपदे
अश्विच्याश्च दक्षिणदिग्गमनं पुष्ये रोहिण्याश्च

पश्चिमदिग्गमनं उत्तरफल्गुन्या हस्तायाश्च
उत्तरदिग्गमनं निषिद्धम् । तत्रानुक्तकरणानि ।

गर बणिज विष्टि । गरमपि कैश्चिच्छस्त
मन्यते । अत्र उत्तमलमानि । सिद्धदृष्टकृम्भ-

कन्यामिथुनानि । तत्र योगिनीनिर्णयः । प्रति-
पदि नवम्याश्च प्राच्यां योगिनी । तृतीयाया

एकादश्याश्चायिकीये । पञ्चम्या त्रयोदश्याश्च
दक्षिणी । द्वादश्यां चतुर्थ्याश्च नैऋतकीये ।

षष्ठ्यां चतुर्दश्याश्च पश्चिमे । सप्तम्या पूर्णिमा-
याश्च वायुकीये । द्वितीयाया दशम्याश्च उत्तर-

दिशि । अष्टम्याममावास्यायाश्च ईशानकीये ।
तां दक्षिणी समुखे च कृत्वा न गन्तव्यम् ।

पापयोगत्राहस्यप्रसादग्धादिषु यात्रा न
कर्तव्या । वारवेलाकालवेलाकुलिकवेलादृष्टि-

भद्रादिषु च यात्रा न कर्तव्या । द्विरागमनदिनं
नववधूश्च द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥ अथ गोयात्राप्रवेश-

विक्रयाः । तत्र तिथयः । अमावस्याद्यमी-
चतुर्दशीविष्टिभिन्नाः । तत्र नक्षत्राणि ।

रोहिणी पूर्वफल्गुनी पूर्वाषाढा पूर्वभाद्रपद
उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपद

श्रवणा भरणी चित्रा एतद्व्यतिरिक्तानि ।
योगाः । अतीपातभिन्नाः । वाराः । क्रूर-

भिन्नाः ॥ ३३ ॥ अथ नौकायात्रा । तत्र विहित-
नक्षत्राणि । अश्विनीहस्तापुष्यमृगशिर पूर्व-

फल्गुनी-पूर्वाषाढा-पूर्वभाद्रपदपुराधाधनिष्ठा-
श्रवणा । वाराः शुभग्रहाणाम् । तत्र लक्षं

शोभनम् । तत्र शोभनश्चन्द्रः । तारा च शोभना
विहिता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ३३ ॥

अथ यात्रायां शुभजनकद्रव्यदर्शनादि यथा,—
“धेनुर्धनप्रयुक्ता दृष्टगजतुरगा दक्षिणावर्तवद्भि-

र्द्विस्त्रीपूर्णकुम्भा द्विजवृषगणिकाः पुष्पमाला
पताका ।

सद्योमांसं हृतं वा दधि मधु रजत काश्चन
शुक्रधान्य

दृष्ट्वा शुक्ला पठित्वा फलमिष्ट लभते मानवो
गन्तुकामः ॥”

इति समयप्रदीपः ॥
तत्राशुभजनकदर्शनं यथा,—

“समुखे रणकं पश्चात् चुरिणं यदि पश्यति ।
न गन्तव्यं तदा तस्मात् तैलवाप्यगोशुभः ॥

अथो जुहति गौ काशीं क्षतं वा कुपते नरः ।
पश्यन् यात्रा न कर्तव्या क्षीव पश्यति वाग्रतः ॥”

इति ज्योतिराकरः ॥
यात्राकाले विशेषदर्शनफलं यथा,—

“मृगाहिकपिमाञ्जिरश्चान् शुकरपक्षिणः ।
नकुलो मृषिकश्चैव यात्रायां दक्षिणे शुभाः ॥

विप्रकन्या श्वो रुद्रशङ्खमेरीवसुन्दरा ।
जम्बुकीश्वराद्याश्च यात्रायां वासके शुभाः ॥

यात्रा

वेणुस्त्रीपूर्णकुम्भानां यात्रायां दर्शनं शुभम् ॥”
यात्राकाले अशुभलक्षणं यथा,—

“कार्पासौषधतेजश्च पङ्काङ्गारसुजङ्गमाः ।
सुक्तकेशो रक्तमाला नम्राशुभलक्षणम् ॥” ३३ ॥

यात्राकाले द्विकाया फलं यथा,—
“द्विकाया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्वे महाफलम् ।

आग्नेये श्लोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैऋत्ये श्लोकसन्तापौ मिष्टान्नश्चैव पश्चिमे ।

अत्र प्राप्नोति वायवे उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने भरणं प्रोक्तं प्रोक्तं द्विकाफलाफलम् ॥”

अथ यात्रायां दिविशेषे विशेषनक्षत्राणि ।
“कृतिकादौ तु पूर्वगं सप्त ऋक्षाणि वै ब्रजेत् ।

मघादौ दक्षिणे गच्छेदतुराधादि पश्चिमे ॥
प्रशस्ता चोत्तरे यात्रा धनिष्ठादिषु सप्तसु ।

अश्विनीरेवतीचित्राधनिष्ठा । सदलङ्कृताः ।
मृगशिरश्चित्रापुष्याश्च मूलहस्तौ शुभौ सदा ॥”

यात्रादौ लयादिषु ग्रहस्थितिफलं यथा,—
“कन्याप्रदाने यात्रायां प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।

शुक्रचन्द्रौ च जन्मस्यौ शुभदौ च द्वितीयगौ ॥
शशिशुक्रजीवाश्च राशौ चाप तृतीयके ।

भौममन्दशशाङ्काकां बुधः श्रेष्ठश्चतुर्थके ॥
शुक्रजीवौ पञ्चमौ च श्रेष्ठौ सद्भिस्त्रिदशतौ ।

मन्दार्केन्दुकजाः षष्ठे गुरुचन्द्रौ च सप्तमे ॥
शुक्रजावष्टमे श्रेष्ठौ नवमस्यौ गुरुः शुभः ।

अर्काकिंचन्द्रा दशमे एकादशेऽखिला ग्रहाः ॥
बुधोऽथ द्वादशे चैव भार्गवः सुखदो भवेत् ॥”

इति गारुडे ६० । ६१ अध्यायौ ॥ ३३ ॥
अथ राजयात्रा ।

“इदानीं सर्वधर्मज्ञ धर्मशास्त्रविशारदः ।
यात्राकालविधानं मे कथयस्व महीचिताम् ॥

यदा मन्येत नृपतिराक्रन्देन वलीयसा ।
पाणिग्राह्याभिभूतोऽरिस्तदा यात्रा प्रयोजयेत् ॥

योधात्मत्वा प्रभूताश्च प्रभूतश्च वल मम ।
मूलरक्षासमर्थोऽस्मि तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥

अशुद्धपाणिर्नृपतिर्न तु यात्रा प्रयोजयेत् ।
पाणिग्राह्याधिकं सेन्य मत्वे निःक्षिप्य वा ब्रजेत् ॥

चैत्रं वा मार्गशीर्षं वा यात्रां यायावराधियः ।
चैत्रो नश्यति नैदाय हन्ति पुष्टिश्च शारदी ॥

एतदेव विपर्यस्त मार्गशीर्षं नराधिपः ।
श्रद्धांवा यस्य यायान् कालः स तु सुदुर्लभः ॥

दिशान्तरीक्षचित्तिनेरुपातेः पीडितं परम् ।
सद्वचनोऽसत्तम पीडितश्च तथा ग्रहे ॥

ज्वलन्तीव तथैवोल्का दिशं यस्य प्रपद्यते ।
भूकम्पोल्का दिशं यान्ति याश्च केतुः प्रस्रवते ॥

निर्घातश्च पतेद्यत्र त यायादसुधाधिपः ।
सवलस्यसोपेत तथा दुर्भिक्षपीडितम् ॥

सम्मतान्तरकोपश्च क्षिप्र यायादरि नृपः ।
यूकमाचीकवहुल बहुपद्मं तथाविलम् ॥

नास्तिक भिन्नमर्यादं तथासङ्गलवादिनम् ।
अपेतप्रकृतिश्चैव निरापश्च तथा जयेत् ॥

विद्विडनायका सेनां तथा भिन्नां परस्परम् ।
यसनासक्तनृपति वल राजाभियोजयेत् ॥

यात्रा

सैनिकानामशस्त्राणि स्फुरन्त्यङ्गानि यत्र च ।
दुःखप्रान्त्यपि पश्यन्ति बलन्तदभियोजयेत् ॥
उत्साहजनसम्पत्तयानुरक्तवत्सलता ।
तुष्टपुष्टवर्णो राजा परानभिसुखो ब्रजेत् ॥
शरीरस्फुरणे धन्ये तथा दुःस्वप्नप्रशने ।
निमित्ते सङ्गुले धन्ये जाते शत्रुपुर ब्रजेत् ॥
अस्त्रेषु पटसु शुद्धेषु यन्त्रेष्वनुगुणेषु च ।
प्रश्रकाणे शुभे जाते परान् यायात्रराधिपः ॥
यवन्तु देवसम्पत्तयः पौरुषवयुतः ।
देशकालोपपन्नान् यात्रां यायात्रराधिपः ॥
उलूकस्य निशि ध्वाङ्गः स च तस्य दिवा वणे ।
एवं देशश्च कालश्च ज्ञात्वा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
पदातिनागबहुलां सेनां प्राहृषि योजयेत् ।
हेमन्ते शिशिरे चैव रथवाजिसमाकुलाम् ॥
खरोद्भवहुलां सेनां तथा ग्रीष्मे नराधिपः ।
चतुरङ्गवर्णोपेतां वसन्ते वा शरद्वय ॥
सेना पदातिबहुला यस्य स्यात् पृथिवीपतेः ।
अभियोग्यो भवेत्तेन शत्रुर्विषयमाश्रितः ॥
गन्धे वृक्षावृते देशे स्थित शत्रु तथैव च ।
किञ्चित्काले तथा यायाद्बहुनागो नराधिपः ॥
रथान्वबहुलो यायात् शत्रुं समपयाश्रितम् ।
तदाश्रयन्तो बहुलास्तथा राजाभिपूजयेत् ॥
खरोद्भवहुलो राजा शत्रुं बन्धनस्थितम् ।
बन्धनस्थोऽपि योग्योऽरिस्तदा प्राहृषि भूतजा ॥
हिमपातयुते देशे स्थित ग्रीष्मेऽभियोजयेत् ।
शरद्वसन्तो घर्मेन कालौ साधारणौ कृतौ ॥

विज्ञाय राणा दिग्देशकालौ
देव त्रिकालश्च तथैव बुद्धा ।
यायात् पर कालविदां मतेन
सन्निव्य सर्वे दिग्मन्त्रविद्भिः ॥”

इति मातुल्ये २१४ अध्यायः ॥ ॥

यात्राकाले मातुल्यद्वयाणि यथा,—
“पौर्वापर्यं खट्वान्तान् तानुक्ता च शुभचये ।
तेरेव सर्वे बलवान् बभूवुः गमनोन्मुखः ॥
ददर्श मङ्गलं राम, शुश्राव जयसूचकम् ।
बुबुधे मनसा सर्वं विजयं वैरिसन्धयम् ॥
यात्राकाले च पुरतः शुश्राव सद्यसा मुनिः ।
हरिश्चन्द्रश्चरत् घण्टादुष्टभविदानम् ॥
आकाशवाणीं सङ्गीतां जयस्ते भवितेति च ।
नरोक्त तच्च कल्याणं मेघशब्दं जयावहम् ॥
चकार यात्रां भगवान् शुल्लेख्यैर्विध शुभम् ।
ददर्श पुरतो विप्रवन्द्यदेवचमिस्तुकान् ॥
जलत्रयीप विभ्रन्तीं पतिपुत्रवतीं सतीम् ।
पुरो ददर्श स्त्रीरास्यां नानाभूषणभूषिताम् ॥
शिवं शिवां पूर्णकुम्भं चासन्नं नकुलनथा ।
गच्छन् ददर्श रामेशो यात्रामङ्गलसूचकम् ॥
कृष्णसारं गणं सिद्धं तुरगं गच्छकं दिपम् ।
चमरीं राजद्वयश्च चक्रवाकं मुकं पिकम् ॥
मयूरं खल्लनचैव शस्त्रचिह्नचक्रोरकम् ।
यारावतं वलाकाश्च कारुण्यं चातकं चटम् ॥
सौदामिनीं शक्रपापं सूर्यं सूर्यसभां शुभाम् ।
सद्योमांश्च सजीवश्च मत्स्यं शशं सुवर्णकम् ॥

यात्रा

माशिक्यं रजतं सुक्तां मञ्जीर्यश्च प्रवालकम् ।
दधि लालं शुक्लधान्यं शुक्लपुष्पं च कुङ्कुमम् ॥
शुक्लच्छत्रं पताकाश्च दर्पणं श्वेतचामरम् ।
धनुं वत्सप्रयुक्ताश्च रथस्य भूमिपं तथा ॥
दुग्धं रोचनामाज्यममृतं पायसं तथा ।
शालग्रामं पद्मफलं खस्तिकं शकरीं मधु ॥
माण्डीरश्च रुधिरश्च मेघपद्मं गन्धकम् ।
मेघाश्लेषश्च च रवेरुदयं चन्द्रमण्डलम् ॥
कस्तूरीं कण्ठलं तोयं हरिद्रां तीर्थं च त्रिकाम् ।
सिद्धार्थं सर्पं दूर्वां विप्रमालश्च बालिकाम् ॥
मृगं वेण्याश्च भस्मरं कर्पूरं पीतवाससम् ।
गोमूत्रं गोपुरीयश्च गोधूलिं गोपदाङ्गितम् ॥
गोष्ठं गवां यत्ने रथं गोशालं गोरतिं शुभम् ।
भूयणं देवप्रतिमां ज्यलदं महीलवम् ॥
ताम्रं स्फटिकं रत्नं च विन्दुरं मातुल्यचन्दनम् ।
गन्धश्च ह्रीरकं रत्नं ददर्श दक्षिणे शुभम् ॥
सुगन्धिं वायोरात्राणं प्राप विप्राश्रिय शुभम् ।
इत्येवं मङ्गलं ज्ञात्वा प्रययौ च सुदान्वितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १६ अध्यायः ॥ ॥
यात्राकाले अमङ्गलसूचकानि यथा,—
“राजा जगाम समरं नृपदेन विदूयता ।
सार्द्धं सैन्यसमूहैश्च वाद्यभास्वरसंघैश्च ॥
ददर्शमङ्गलं राजा पुरो वर्तन्नि वर्तन्नि ।
ययौ तथापि समरं न जगाम सह पुनः ॥
सत्तकेशीं क्षिप्रगवां रदन्तीं दिग्मरीम् ।
छाण्वस्त्रपरीधानामपरां विधवासपि ॥
सुखदुष्टां योनिदुष्टां व्याधियुक्ताश्च कुट्टनीम् ।
पतिपुत्रविहीनाश्च डाकिनीं पुंश्चलीमहो ॥
कुम्भकारं तैलकारं चाथ सर्पोपजीविनम् ।
कुचेलगपि कृष्णाङ्गं नमं काशायवाचिनम् ॥
वत्सविक्रियिणश्चैव कन्याविक्रियिणं तथा ।
चिता दग्धशयं भस्म निन्वाणाङ्गारमेव च ॥
सर्पसतनरं सर्पं गोघातं शशकं विषम् ।
आहतपाकं पिण्डं मोदकं तिलांस्तथा ॥
देवलं वृषवाहं मूढयाज्ञाभोजिनम् ।
मूढाभपाचकं मूढयाजकं ग्रामयाजकम् ॥
कुशप्रसन्निकाश्चैव श्रवदाह्नकारिणम् ।
मूढकुम्भं चूर्णकुम्भं तैलं लवणमसि च ॥
कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुङ्कुमं शन्दकारिणम् ।
दक्षिणे च शृङ्गालाश्च कुर्वन्तं भेरवं रवम् ॥
कपर्दकं चौरं च क्षिप्रकेशं गच्छ मलम् ।
कलहं विनापश्च विनापकारिणं जनम् ॥
अमङ्गलं वदन्तश्च रुदन्तं शोककारिणम् ।
मिथ्यासाक्षिप्रदातारं चौरं च नरचातिनम् ॥
पुच्छलीपतिपुत्रौ च पुंश्चलीदेनभोजिनम् ।
देवतागुरुविप्राणां वस्तुविनापहारिणम् ॥
दत्तापहारिणं दस्युं हिंसकं सूचकं खलम् ।
पिष्टमात्रविरक्तं च हिजाश्रयविधातिनम् ॥
सत्यज्ञं सततं स्थाप्यापहरिणं जनम् ।
मित्रहृद् मित्रघ्नश्च सत्यं विश्वासघातिनम् ॥
गुरुदेवहिंजानाश्च मिन्दकं खलघातकम् ।
जीवानां घातकश्चैव खाङ्गहीनश्च निर्दयम् ॥

यात्रा

त्रतोपवासहीनश्च दीक्षाहीनं नपुंसकम् ।
गलितवाधिगात्रश्च गुरुलङ्घनमेव च ॥
पुच्छं क्षिप्रलिङ्गश्च सुरामर्तं सुरी तथा ।
क्षिप्रं वमनं रुधिरं महिगं गर्हभं तथा ॥
मूत्रं पुरीयं शृङ्गाणं कन्यनं वृकपालिनम् ।
भक्ष्यायातं रक्तदण्डं वाद्यं वृषघातकम् ॥
वृष्टं मूकरं यथं श्वेनं कङ्कणं भल्लकम् ॥
पाशं शुष्ककाष्ठं वायसं गन्धकं तथा ॥
अयदानिप्राप्त्यश्च तन्मन्त्रोपजीविनम् ।
पैद्यं रक्तपुष्पं चैवौषधं नुषमेव च ॥
कुर्वन्तीं रतयानां च विप्रशामं दादयम् ।
दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा सप्राप वर्तन्नि ॥
मनश्च कुतूहलं प्रागाः क्षुभिताश्च निरन्तरम् ।
वामाङ्गसन्दनं देहलाभं राज्ञो बभूव ह ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १६ अध्यायः ॥

श्रीकृष्णस्य मधुरायात्रा यथा,—
“राधिकायाश्च सुप्रायां सुप्राप्तं गोपिकासु च ।
पुष्पचन्दनतल्पे च वायुना सुरभीकृते ॥
लतीपप्रहरेऽतीते निशयाश्च शुभचये ।
शुभचक्रचयोगे चान्तयोगसमन्विते ॥
सौम्यस्वामियुते लम्बे सौम्यहृदयलोके ।
पापग्रहसमासक्तदृष्टिदोषादिवर्जिते ॥
यशोदां बोधयामास कारयामास मङ्गलम् ।
बन्धुनाम्नाययामास सत्तयाश्च हरिं स्वयम् ॥
वाद्यं निधयामास राधिकाभयभीतवत् ।
स्वतन्त्रो विश्वकर्मा च पाता भर्ता स्वतन्त्रवत् ॥
प्रचाल्य पादयुगलं धृत्वा धीते च वाचसी ।
उवाच संसृते स्थाने विलिप्ते चन्दनादिना ॥
फलपल्लवचयुक्तं सख्यं चन्दनादिभिः ।
वामे हत्वा पूर्णकुम्भं वङ्गिं विप्रं सदक्षिणे ।
पतिपुत्रवतीं दीपं दर्पणं पुरतस्तथा ॥
दूर्वाकाष्ठं सुस्निग्धं पुष्पं धान्यं चितं शुभम् ।
गुरुदत्तं यहीता च प्रददौ मल्लकोपरि ॥
घृतं ददर्श माध्वीकं रजतं काञ्चनं दधि ।
चन्दनं लेपनं हत्वा पुष्पमालां गले ददौ ॥
गुरुवर्गं ब्राह्मणं च वन्दयामास भक्तितः ।
शुद्धध्वनिं वेदपाठं सङ्गीतं मङ्गलादिकम् ॥
विप्राशीर्लचनं रथं शुश्राव परमादरम् ।
ज्वाला मङ्गलरूपं च सर्वत्र मङ्गलप्रदम् ॥
चिक्षेप दक्षिणं पादं सुन्दरं स्वात्मविग्रहम् ।
विष्टं नासिकावामभागं मध्यमया विसृज्य ॥
विष्टं वायुमिष्टं नासादक्षिणरन्ध्रतः ।
ततो ययौ गन्दनन्दो गन्दनं प्राङ्मुखः वरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णखण्डे ७१ अध्यायः ॥
अथ यात्राशुक्तिः । तत्र समयः ।
“यात्रायां द्विविधः कालो वैकारः सङ्गलक्षणा ।
प्रोक्तं आत्ययिके कार्ये विकारो नात्र निर्णयः ।
सङ्गलः खेच्छया राज्ञो तस्य निर्णय उच्यते ॥
यात्राजसिद्धसंधारं शनैश्चरतुघोशनसां यद्देह्यु ।
भानौ कुलीरहृदयकगोभिर्दीर्घां
शस्तसु देवकमतेऽध्वनिं पृष्ठतोऽर्कः ॥
अश्विनी रेवती ज्येष्ठर तथा पुष्यपुनर्वसु ।

यात्रा

मैत्र नृगशिरो सुता यात्रायामुत्तमा. स्तुताः ॥
भरणी कृतिकाश्चैव विशाखा चोत्तरात्रयम् ।
मघा पशुपतिश्चैव यात्रायां मरणप्रदा. ॥
पूर्वे कुबेरे दहने निशाटे
यमे ज्येष्ठे पवने महेष्ठे ।
त्वाण्यं नरस्य प्रतिपत्तक्रमेण
युष्म तिथीनां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
स्यात् संमुखे धानमसुचयाय
पञ्चाङ्गवेत् सर्वशुभाय पुंसाम् ॥
सूर्यः शुक्रः कुजो राहुर्मन्दश्चन्द्रो गुरुर्भुधः ।
अपतः शोभना यात्रा पृष्ठतो मरणं ध्रुवम् ॥
पूर्वेत्येकं दक्षिणे यात्रापादं
रोहिण्ये तत्प्रायमाख्याय शूलम् ।
कामं यायात् साम्परायेयु कार्ये-
अन्यदापि प्रेक्ष्य शूलानि भानि ॥”

तत्र दिक्शूलम् ।
“वज्रायमी चतुर्थी च नवमी द्वादशी तथा ।
चतुर्दशी कुहूस्वयान्या यात्रायामशुभप्रदाः ॥
प्रायो जगु. सहजशत्रुदशाय संस्था
पापाः शुभाः सविट्जं परित्यज्य खस्यम् ।
सर्वप्रगाः शुभफल जनयन्ति सौम्या-
स्थक्कारिसस्यममरारिगुरुं जिगीषो. ॥

नाकालवर्षे विदुस्तनिते विष्ट कथञ्चिदपि यानम् ।
व्यावभाह्रात् दिवात्तरीचभौमे सद्योत्पाते. ॥”

तत्र क्रमः ।
“राज्ञां यात्राविधिं वक्ष्ये जिगीषूणां परावनौम् ।
नौराजनाविधिं कृत्वा सैनिकाश्चानयेत्ततः ।
गजानन्यान् नृगानन्यानि त्रयाक्रमो मतः ॥”

तत्र नौराजनाविधिः ।
“वर्षान्तेभ्युदिते शुक्ले चन्द्रे पूर्णे शुभक्षये ।
अननौराजनं कुर्यात् यथोक्तव्यसक्तमैः ॥
उदीचीं प्रस्थिते भानौ सक्रान्त्या वा शुभे दिने ।
गजनौराजनं कुर्यात् महर्षिपालो जिगीषिवान् ॥
दृष्टिकक्ष्ये रवौ कुर्यात् पत्तिनौराजनाविधिम् ।
नौकानौराजनं कुर्यात् दक्षिणाशा प्रतिष्ठति ॥
अन्यथाश्चैव यानानां विजयादशमीतिथिम् ।
अजादीनाश्च सर्वेषां शक्रोत्पाने नौराजनम् ॥
हृष्टस्य नवदण्डस्य तथा सिंहासनस्य च ।
गृहस्य नगरस्यापि महाविषुवसक्रमे ॥
आत्मनो युवराजस्य महिष्या मन्त्रिणान्तथा ।
खजन्तदिवसे राजा कुर्यान्नौराजनाविधिम् ॥
अभिवेकदिनं प्रोक्तमेवां जन्मदिनं मया ॥”

तद्यथा,—
“अश्वानां भास्करो देवो रेवन्तमिति संज्ञया ।
गजानां देवता शक्रः पत्नीनां कालिका मता ॥
नौकानां वरुणो देवो यानानास्तु जयन्तकः ।
अस्त्राणां देवता रामो यमः खड्गस्य पूज्यते ॥
अजानां धनुमान् पूज्यो दृष्टस्यतिरिति क्रमात् ।
तान् पूजयित्वा विधिवदेतामौराजनेनृष्टपः ॥
द्वादशमहिषैः पुष्टैश्चामरैश्चैव नृभिर्वापि ।
ह्यागलेर्महिषदिगुणैः पुरुषैस्तद्दिगुणैश्चावदीपि-
काभिः ॥

यात्रा

भयं वा सहस्रांशुदिने नौराजयेद्वाजा ।
द्वादशवाहै रक्षितैः साङ्गोपाङ्गेरतोर्द्धतश्चोद्वैः ॥
तस्यार्द्धतो यात्रैर्गजशतनौराजनं सम्भवति ।
ह्यागलशतं दृष्टमशतं शतश्च मेघायाम् ॥
तुरगा दश दृष्टाङ्गा यात्राः पञ्च द्विपक्षैकः ।
भल्लुका हि कुकुराश्चैकैकाः पत्तिलक्ष्यस्य ॥
नौकाशतक साङ्गं नवदशकं काष्ठादिभि-
र्घटितम् ।

बहुशतमपि जन्तूनां नौकानौराजने राज्ञाम् ॥
यदा द्विपदं यानं सर्वेषामभिव्यते तुरगैः ।
सुदृशावत्तरवसितैर्योग्याङ्गैर्योग्यवर्णैश्च ॥
अष्टाभिर्घातुभिः कुर्यादस्त्रनौराजनाविधिम् ।
गजान्नरनौकाभिर्दिगुणाभिर्यथोत्तरम् ।
रत्नेनां विधेरस्त्रैर्घातुभिर्वसनेस्तथा ॥
सिंहासने च योग्यैश्च कुर्यान्नौराजनाविधिम् ।
गृहनीराजनाप्येव नरस्यापि निगद्यते ॥
अभिः खरैः शृगालैश्च व्याघ्रैश्चैस्तथोद्वैतैः ।
पुरं नौराजयेद्वाजा चिरसम्पत्तिहेतवे ॥
अष्टादशान्तरद्वेन नरस्यैव तदहंतः ।
यात्रादीनां तथैवैकं रत्नं नानाविधमन्तथा ॥
अस्त्राणि धातवश्चैव वस्त्राणि च फलानि च ।
वज्रजाः स्रजजाश्चैव जलजाश्चैव जन्तवः ॥
नवग्रहाश्च सूर्याद्याः श्रेष्ठाः सप्त घटास्तथा ।
योग्यधातुसुतद्रुता नौकाखड्गत्रयन्तथा ॥
निजदेहमितं सर्वं रजतं ताम्रमेव वा ।
आत्मनौराजने दद्याद्यदिच्छेच्चिरसंस्थितिम् ॥
अस्त्रैर्नानाविधैः कुर्याद्युवराजनीराजनम् ।
अलङ्कारैश्च विविधैर्हवीनीराजनं मतम् ॥
मन्त्रिनौराजनं राजा हयेनैव समाचरेत् ॥
अमात्यानां सैनिकानां विप्राणां घनिनान्तथा ।
वस्त्रैर्नौराजनं कुर्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥
नौराजनाया वस्त्रानि न पश्येत् पुनः सृष्टेत् ।
सप्तकत्वः परिधान्य कुर्यान्नौराजनाविधिम् ॥
असेवा परराष्ट्रे गृहने वा जलेऽपि वा ।
दैवज्ञवैद्यसैन्यैः प्रयच्छेद्वा यथायथम् ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्तो मया नौराजनाविधिः ।
अनेन विधिना राजा सुचिरं सुखमश्नुते ॥”

तथा हि गर्गः ।
“नौराजना महर्षिणा निहन्ति विपदोऽखिलाः ।
सैव सप्तहन् राज्ञां कष्टकुलेन संयतः ॥
नौराजनाविहितानां न भयं विदते कश्चित् ।
नौराजनाविहीनानां नश्येयुः सर्वसम्पदः ॥”

तथा च वात्स्यः ।
“ये भूमिपालाः प्रतिवत्सराणां
कुर्वन्ति नौराजनकर्म सम्यक् ।
तेषां न लक्ष्मीः अयतामुपैति
साम्राज्यलक्ष्मीः करगैव तेषाम् ॥
एव नौराजनं कृत्वा राजा प्रस्थानमाचरेत् ॥”

इति नौराजनाविधिः ॥ * ॥
अथ यात्रा ।
“गुणातिशयश्चम्पनः शत्रु यायाञ्जिगीषया ।
यदि पश्चात् प्रकीपो न यदि रात्रे न कण्टकाः ॥

यात्रा

संज्ञायान्यत्र यायाद्वा पाणिग्राहेण शत्रुया ॥
रात्राशुक्तो विनिहन्ति काकान्
काकोऽप्युलूकान् रजनीयपाये ।
इति स्वकालं ससुदीक्ष यायात्
काले फलमौह समीहितानि ॥
प्रवलयसनोपेतं दुर्भिक्षादिप्रपीडितम् ।
सम्भूतान्तरकोपेतं न यायात् पृथिवीपतिः ॥
निनदेवानुकूल्ये हि प्रातिकूल्ये परस्य च ।
यायाद्भूपो यतो देवं वलमेतत् परं मतम् ॥”

अन्यत्र तु ।
“निरातङ्गे निरुत्पाते निरुद्धिमे निरामये ।
विपक्षे जयमिच्छन्ति राजानो विजिगीषवः ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥
युद्धयात्रायाममङ्गलदर्शनं यथा,—
“तस्य निर्गच्छतो गेहात् श्वानोऽस्थि सुखतो-
ऽभवत् ।

ध्वजे खरोह कापीतः शिषा श्यामा च
दक्षिणा ॥
पिङ्गला चक्षुर्गोघा च भूकरौ केषजी तथा ।
गजवावरसेनाजशिखिच्छिक्काश्च वामतः ॥
पथ विभिन्दते सर्पः कुम्भोदकं यशैर्यत ।
खराव वानरो ऋणो मार्जारो ह्यतिभैरवम् ॥
तेजतक्रवणकेशयुक्ताभ्यक्तादिदर्शनम् ।
वान्तोन्मत्तजङ्गमकुत्तुचामनक्रजं रवम् ॥
तुषकार्पासजवयानां निन्दितानाश्च दर्शनम् ।
रक्ताम्बरधरो सुष्टः पङ्कामिधं तथा वसा ॥
ललाटं शक्रजश्चाप उल्कापातध्वजारथाः ।
दिशां दाहमहीकम्पा सरजः ककुषं नभः ॥
निस्तेजस्तेपते भागुर्नयः प्रतिसुखावहाः ।
उष्णोदकं महाकूपं दरुणं दीर्घकास्तु च ॥
अकालविकृतिः पुष्पफलानामनभूतदा ।
श्रीत उष्णविषय्यासा मेघनादाश्च दारुणाः ॥
आरण्यसत्त्वा ग्रामेषु ग्रामजाराण्यवासिनः ।
क्रोष्टुसर्पसम्पदाश्च शृङ्गानः पिपीलिकाः ॥
ऋक्षाणां महती सेना नृगाणाश्च तथैव च ।
एते च पुरप्राकारे निपतन्त्युत्पतन्ति च ॥
दुर्गेन्द्रः शार्करो वायुर्दीर्घा योधा हनप्रभाः ।
शक्रभूवाश्रुपातानि गजा अश्वाः प्रचक्रिरे ।
ध्वजच्छत्रपताकानां स्फुटनं दृष्टमिन्दनम् ।
कलङ्कमसि चक्रे च हता दुष्टभिरेव च ॥
ज्यातलाकूटनश्चापि नारायणाश्च कुप्यता ।
गदामां सुहराणाश्च श्रीयता ह्यनुमिन्दता ॥
शुष्कप्ररोहणशार्कसार्द्रपातस्तथैव च ।
प्रतिमारुदितं खेदो नृतकानाश्च जल्पनम् ॥
गवा रासभमारोहः स्त्रीणाश्च वक्रपतता ।
स्त्रीसुते अविच्छागादि क्षणावि शिशुशोभनम् ।
वासाना घातनं युद्धे निष्क्रिशाः सकलाः प्रजाः ।
मक्षिकादंशमशूकवहुगोनासदर्शनम् ॥
निस्तेजा न वष्टेद्वह्निः सधूमः स्फुटते सुहुः ॥
एवविधान् तथोत्पातान् दृष्टान् घोरैश्च वासव ।
पप्रच्छ नारदं सोऽथ किमेतद्विस्तृतं दिज् ॥”

इत्याद्ये देववतारे घोरवधाध्यायः ॥

यात्रा

अथ द्वादश यात्रा ।

“प्रणम्य जगतां नाथं कलिकल्मषनाशनम् ।
द्वादशयात्रातत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दन ॥”
तत्रादौ द्वादशयात्राकालस्य सुखोपादेयत्वात्
आदौ स एव निरूप्यते । तद्यथा स्कन्दपुराणे ।
इन्द्राक्ष उवाच ।
“वैशाखादिषु मासेषु यात्रापूर्णाविधिं सुते ।।
श्रीतुमिच्छामि देवेशे यथावदक्षुमर्हसि ॥
जैमिनिरुवाच ।
वैशाखादिषु मासेषु देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।
या या द्वादश यात्रा, स्युस्ता हि वक्ष्यामि ते
शृणु ॥

वैशाखे चान्दनी यात्रा ज्येष्ठे स्नापन्युद्दीरिता ।
आषाढे रथयात्रा स्यात् आश्विने शयनी तथा ॥
भाद्रे दक्षिणपार्श्वीया आश्विने वामपार्श्वीका ।
उत्थानी कार्तिके मासि द्वादसी मार्गशीर्षके ॥
पौषे पुष्याभिवेकं स्यान्माघे शाल्वोदनी तथा ।
फाल्गुने होलयात्रा स्याच्चेत्ते मदनभङ्गिका ॥
एकेका सुक्तिदा सर्व्वा धर्मकामार्थसाधनाः ॥”
अथ यात्राविधिः । स्कान्दे ।

“वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाचयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्दन्तलेपनैरतिशोभने ॥
वैशाखस्यामले पक्षे तृतीया पापनाशिनी ।
स्वयमाविष्कृता चैवा प्राणापत्यर्चसयुता ॥
य, पश्यति तृतीयायां हृण्य चन्दनभूषितम् ।
वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यद्युतमन्दिरम् ॥
वैष्णवा जयशब्देन पूजयित्वा तदा हरिम् ।
नानास्तोत्रोपनिषदैर्विशेषं सस्तुवन्ति च ॥
वैष्णवीणादिवाद्यैश्च तथा नानोपहारैः ।
सन्तोषयन् जगन्नाथं तृतीयादौ विष्णुपथेन ॥
वैशाखस्य तृतीयायां जलमधो विशेषतः ।
लेपनं मण्डपे कुर्यान्मण्डपे वा वृहदने ॥
चन्दनागुरुह्रीवैर कुङ्कुममुरोचना ।
जटामांसी सुरा चैव विष्णोर्गन्धार्थकविदुः ॥
एतेर्गन्धैस्तथान्यैश्च विष्णोर्गात्राणि लेपयेत् ।
हृतश्च तुलसीकाष्ठं कुम्भाक्षिपनकर्मणि ॥”
अथ स्नानयात्रा । स्कन्दपुराणे ।

“ज्येष्ठ्यामहश्चावतीर्णस्तन् पूज्य जन्मवासरम् ।
तस्याश्च स्नापणं कार्यं महास्नानविधानतः ।
तस्यां प्रातः स्नानकाले ब्रह्मणा सहितश्च माम् ।
रामं सुभद्रां सुखाय मम लोकमवाप्रयात् ॥”
तथा ।
“मासि ज्येष्ठे तु सप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदेवते ।
पौर्णमास्यां हरे, स्नानं सर्वकामफलप्रदम् ॥
सर्वतीर्थसमं कूपस्तदास्ते निर्मल, शुचिः ।
तदा भोगवती तत्र प्रत्यक्षं भवति दिग्गः ॥
तस्मात् ज्येष्ठ्यां सपुङ्गव्यं श्रीमांसे, कलसेज्जले ।
स्नापयन्ति तदा हृण्य सनतं तं हलायुधम् ॥
जन्माहनि हरे स्नानसुखं परमाद्भुतम् ।
उत्सवो वे न ह्येते तस्मात्तद्यत्नतश्चरेत् ॥
जन्मनां सयकारित्वात्समयात्रा प्रतिष्ठिता ।
ज्येष्ठस्नानं भगवतो ये पश्यन्ति सुदान्विताः ॥

यात्रा

न ते भवाद्यौ मज्जन्ति यात्रायां यतमानसाः ।
ज्येष्ठे च स्नपनं कुर्यात् श्रीविष्णोर्जन्मवासरे ॥
दैनन्दिनान् दरितं पञ्चमाससुवर्णम् ।
ब्रह्मण्यासदृशाणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च ॥
स्वर्गस्तेयसुरापानगुरुतल्पयुतानि च ।
कोटिकोटिसदृशाणि क्षुद्रपापानि यानि च ॥
सर्व्वाण्येव प्रणश्यति पौर्णमास्यान्तु वासरे ।
पुरुषस्तमन्त्रेण पावमान्या तथैव च ॥
नारिकेलोदकेनाथ तथा तालफलामुना ।
पञ्चागते, शीततोयैर्द्वाकपूरैरवासितैः ॥
यवोदकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।
स्नापयित्वा जगन्नाथं पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
ॐ नमः शिवाय नमः इति व्रजवाद्यं निवेदयेत् ।
य एव कुरुते विद्वान् ब्राह्मण, क्षत्रियः शुचिः ।
सर्वपापैः प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ।
चतुर्दश्यां दृष्ट्वा मय कारयित्वा सुशोभनम् ॥
सुगन्धिधूपसुरभि चन्दनाम्बु ससुचिमतम् ।
एव मय प्रतिष्ठाप्य कलसानधवासयेत् ॥
सुवासितं जलपूर्णं पावकं कलसं न्यसेत् ।
जयशब्देन स्तुतिभिर्नियते जगदीश्वरः ॥
जयस्व राम कृण्वेति जयभद्रेति चोदिते ।
नीयते मयदेशान् निशीथे ब्राह्मणादिभिः ॥”
अथ रथयात्रा । स्कन्दपुराणे ।

“गुण्डिकायां महायात्रां प्रकुर्वीयाः क्षिती-
श्वरः ॥
आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसयुता ।
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ।
यात्रोत्सवं प्रवृत्त्याथ प्रीणयेच्च दिशान् वदन् ॥
भृष्टाभावे तिथौ कात्या सदा सा प्रीतये मम ।
सप्ताहं सरितस्तरे मम यात्रा भविष्यति ॥
अष्टमे दिवसे सर्वान् रथान् मात्सेज्जिभूषयेत् ।
नवम्यामानयेद्देवांस्तु प्रीतं सन्दृष्ट्वान् ॥
दक्षिणाभिमुखी यात्रा विष्णोरेवा सुदर्शना ।
यथा पूर्वा तथा चैव ते दे सतिप्रदायिके ॥
अष्टाष्टे विष्णुश्चक्रं तदर्हं तु पार्वतीम् ॥”
इतिवत् तिथिना एकादशो बोद्धव्यः ।
“तिथिर्नैकेन दिवसश्चाङ्गमानेन कीर्तितः ॥”
इति विष्णुधर्मोत्तरात् ॥

यत्तु ।
“आषाढस्य सिते पक्षे भद्रा सा पुष्यसयुता ।
यात्रोत्सवं प्रकुर्वीथास्तभावे पुष्य एव हि ॥”
इति ईश्वरसंहिताया वचनान्तरम् ॥
तद्वैकल्पिकप्रयोगान्तरविधायकम् । पार्श्वे ।
“आषाढस्य द्वितीयायां रथं कुर्याद्विशेषतः ।
आषाढशुक्लैकादश्यां जपहोममहोत्सवम् ॥
नातः परं हि हृण्यस्य यात्रान्तरमपेक्षते ।
अत्र स्वयं त्रिलोकेश, स्यन्दनेन कुतूहलात् ॥
नाशयन् सर्वपापानि वर्षे वर्षे ब्रजेदसौ ।
रथस्थितं ब्रजन्तं तं महावेदीमहोत्सवे ॥
ये पश्यन्ति सुदा भक्ता वासस्तथा हरेः पदे ।
सत्यं सत्यं पुन सत्यं प्रतिज्ञातं द्विजोत्तमा ॥
नातः श्रेयःपदो विष्णोरुत्सवः, शास्त्रसम्मतः ।

यात्रा

रथयात्रैव यात्रायां सुखीत्याह प्रजापतिः ॥
महावेदीं ब्रजन्तं तं रथस्थं पुरुषोत्तमम् ।
बलभद्रं सुभद्राश्च दृष्ट्वा सुक्तिर्न चान्यथा ॥
आषाढस्य सिते पक्षे दिने विष्णो, शुभप्रदे ।
प्रतिष्ठाप्य सगृहेन विधिना पूर्ववद्विजा ॥
रथं नरो हरे कुर्यात् स्वासनं सुपरिष्कृतम् ।
भूषयेद्विधिर्भक्ता वस्त्रालङ्कारमान्यकैः ॥
गृहपणवाद्यैश्च भरीकृत्वाद्यत्तथा ।
नटननकसुख्याश्च गायना बहवस्तथा ॥
वैष्णवा यौवनदर्पाद्या रूपालङ्कारभूषिता ।
ध्वजाश्च बहवस्तत्र पताकाधिष्ठितान्तरा ॥
गरुडश्च ध्वजं कुर्यात् रक्तचन्दनमिश्रितम् ।
दीर्घनासं पीतदेहं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥
चक्षुदंष्ट्रमुखांश्च बालालङ्कारभूषितम् ।
दंष्ट्रां पद्मध्वजं कुर्यात् पद्मकाष्ठविनिर्मितम् ॥
सप्रच्छदमयं कुर्याच्छ्रीरिणो लाङ्गलध्वजम् ।
सारथिं वाजिनश्चैव बलं बलसुदान्वितम् ॥
हीरकैर्मङ्गलैर्दान्तैर्ज्वलितैर्गैः, सुशोभनम् ।
इत्युत्सवदितं तन् रथं देवत्रयस्य च ॥
अरुणोदयवेलायां देव तस्मात् प्रपूजयेत् ।
ब्राह्मणैर्वैष्णवैः सह यतिभिश्च तपस्विभिः ॥
विज्रापयेद्देवदेवं यात्रायै स कृताङ्गलिः ।
ततः कपूरपथैश्च सुमनोभिरवाकिरन् ॥
पथि शोभनस्तुक्तानि प्रपठन्ति द्विजातयः ।
केचिन्मङ्गलगाथाश्च केचिन्मन्त्रं जयेति च ॥
जितन् इति मन्त्रं वै केचित् पुष्यं जपन्ति च ।
स्ततमागधसुखाश्च कीर्त्तिं काव्यैः सुदा जगुः ॥
चर्चरीभक्तरीषैश्चवीणासामधुरिकादयः ।
शब्दायन्ते सुमधुरं गोविन्दविजयान्तरे ॥
एवं प्रवृत्ते समये हृण्य रामपुरःसरम् ।
नयन्ति विप्रा भद्राश्च क्षत्रियाश्च विश्वक्षया ॥
करे धत्वा जगन्नाथं भामयित्वा रथत्रयम् ।
रामं भद्राश्च हृण्यश्च रथमध्ये निवेशयेन ॥
पूजयेदुपचारैस्तैः अह्माभक्तसुचयत ।
रथस्थायां समाकृत्य ब्रह्महत्यां यपोदितः ॥
तद्देशसक्ततनुस्त्वजेदे पापसंहतिम् ।
घनाम्बुदृष्टिस्तेन स्वर्गज्ञानं जलम् ॥
ये प्रणामं प्रकुर्वन्ति तेषां मोक्षमवाप्नुयुः ।
अनुगच्छन्ति ये हृण्य ते देवतुल्यविग्रहाः ॥
वेदेः स्तुवन्ति वेदानां वक्तारो मोक्षभागिनः ।
इतिहासपुराणाद्यैः स्तोत्रैर्वापि सुसंस्कृतैः ॥
स्तुवन्ति पुण्डरीकाक्षं ये वै विगतकल्मषाः ।
ते वै जयन्ति पापानि जयशब्देन स्तुवन्ति ये ॥
नर्त्तनं कुरुते वापि गायन्त्यथ नरोत्तमा ।
वैष्णवोत्तमससर्गान्मुक्तिं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
नामानि कीर्त्तयिष्यन्ति न ते यान्ति यमाश्रयम् ॥
जयस्व रामकृण्वेति जयभद्रेति यो वदेत् ।
न मातृगर्भे वासोऽस्य स च देवत्वमाप्नुयात् ॥
चामरैर्वर्णने पुष्यैः स्तवकैश्चीनचेलकैः ।
रथस्थायै स्थितो यो वै वीजयेत् पुरुषोत्तमम् ॥
स वीज्यमानोऽप्यहोभिर्देवगन्धर्व्योजितान् ।
सुदृक्ते तु भोगानखिलान् यावदाहूतसंभवम् ॥

यात्रा

नातः परतरो लोके महावेदीमहोत्सवात् ।
सर्वपापहरो योगः सर्वतीर्थफलप्रदः ॥
कृष्णसुहृद्य ये तत्र दानं ददति नै नराः ।
यत्किञ्चिद्विचक्षणं मेरुदानेन संमितम् ॥
गुह्यकामकूपे धाम्नं भद्राकृष्णं सहायकम् ।
तत्रातपश्रान्तगात्रं दर्शयेत्तु भवेत्तु ॥
पश्चात्तैः शीततोये, पुण्यकूर्पूरवासितैः ।
नारिकेलजलेनाथ तथा तालफलाम्बुना ॥
रत्नोदकेन शुद्धेन तथा पुण्योदकेन च ।
सर्वाङ्गमनुलिप्येच्च चन्दनेन्दुदुद्रवे ॥
सुगन्धिमालाभरणैश्चीनचलेः सुशोभनैः ।
चामरैश्च जलाम्बुशैः शीतलैर्यजनैस्तथा ॥
वीजयेत् पुष्करीकाक्षं सुभद्रां बलमेव च ।
चिताभिः पानकैर्हृदयेस्तथा खण्डविकारकैः ॥
खर्जूरैर्नारिकेलैश्च नानारम्भाफलादिभिः ।
तथा क्षीरविकारैश्च पनसैरिन्दुभिस्तथा ॥
वासितैः शीततोयेश्च गन्धताम्रपत्रकैः ।
सकूर्पूरजवङ्गाद्यैः पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
रघवस्थितं देवत्रयं ये पुरुषर्षभाः ।
प्रदक्षिणं प्रकुर्वन्ति त्रिचतुःसप्त एव च ॥
ततोऽपराह्णे देवेशं दक्षिणानिलवीजितम् ।
शूनैः शूनैर्नयेद्विष्णुं मन्त्रकस्य च मध्यमे ॥
एवं व्रजति देवेशे सूर्यश्चास्त गतोऽभवत् ।
दीपकानां सहस्राणि ज्वालितानि नरैस्ततः ॥
मण्डपे वासयेद्देवान् गुह्यिकाख्ये मनोहरे ।
चारुचक्रातपे चारुमाल्यचामरभूषिते ॥
पूजयित्वा जगन्नाथं तोषयेत् गीतनृत्यकैः ।
उपहारदिभिस्तत्र सप्ताहानि जनाह्वयम् ॥
सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुह्यिकामण्डपे स्थितम् ।
माय राम सुभद्राश्च विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ॥
दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दृश्यगुणं भवेत् ।
यत्किञ्चित् कुर्यते कर्म कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
सर्वं मेरुसमं दानं सर्वं याससमा हिजाः ।
महावेद्यां गते कृष्णे योगोऽयं खलु दुर्लभः ॥
अर्होऽद्यादयो योगाः स्कन्देन परिभाषिताः ।
महावेद्याख्ययोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
अष्टाष्टे च पुनः कृत्वा दक्षिणाभिसुखानयान् ।
दक्षिणाभिसुखी यात्रा विष्णोरेषा प्रकीर्तिता ॥
कार्या प्रयत्नतः सा हि भुक्तिमुक्तिप्रदा भवेत् ।
दक्षिणाभिसुखं यान्त कृष्णं पश्यति ये नराः ॥
न तेषां पुनरावृत्तिः सत्त्वमेतन्न सशयः ।
पुराविदो वदन्त्येतां यात्रां नवदिनात्मिकाम् ॥
तस्याः सकीर्तनादेव निर्मलं जायते नरः ।
नावतीयं महायात्रा यो यथा कर्तुमिच्छति ॥
षोडशं विष्णुप्रभावेन वैकुण्ठभवनं व्रजेत् ।
उद्धृत्य सप्तपुरुषान् पापान्नसमन्वितान् ॥४॥
अथ श्रयणयात्रा । स्कन्दे ।
“आगाढे शुलदादृष्ट्यां कुर्यात् स्नापनमहोत्सवम् ।
मण्डपे रचयेत्तत्र श्रयणगारसुखसम् ॥
देवस्य पुरतः शय्यां रत्नादिनिर्मितोपरि ।
आसीर्यं नृदुर्वेलादि नृदुर्भीनोत्तराह्वरम् ॥
कूर्पूरमूलविचित्रां साधुचक्रातपां शुभाम् ।

३७

यात्रा

पुण्यगन्धयुतां सुत्तारञ्जितां चन्दनाङ्किताम् ॥
साधुद्वारां शुभां स्निग्धां नानाचित्रोपशोभिताम् ।
एवं स्नापयद्दं कृत्वा निशीथे स्नापयेद्विष्णुम् ॥
संपूज्य भावयेदेव तेषां लक्ष्णादिभिः सह ।
एहोहीति च सप्रार्थ्य स्नापार्थं परमेश्वरम् ॥
नयेच्छय्यामहद्वारं वासयेत् घटिकाचयम् ।
पश्चात्तैः स्नापयेत्तान् पृथक्पलशताधिकैः ॥
सुगन्धचन्दनैर्लिप्तान् वस्त्रालङ्कारादिभिः ।
पूजयित्वा यथान्यायं प्राञ्जलिर्मन्त्रसुखरेत् ॥
जगद्वन्द्य इत्यादि ।
“सुदृढं कारयेद्द्वारं विष्णोः श्रयणवेश्मनम् ।
स्नापयित्वा जगन्नाथं सभते सुखसुत्तमम् ॥५॥
अथ पार्श्वपरिवर्तनयात्रा ।
“अथ ते संप्रवक्ष्यामि पार्श्वस्य परिवर्तनम् ।
नभस्यविमले यत्ने संप्राप्ते हरिवासरे ॥
विष्णोः स्नापयद्द्वारं शूनैर्गत्वा प्रविश्य च ।
नमस्कृत्य जगन्नाथं पर्यङ्कशयित सुदा ॥
अववाच्य शूनैर्द्वारं पूजयेदुपचारकैः ।
प्रणम्य भक्ता तत्पादौ स्नापयेदुत्तरासुखम् ॥
मन्त्रध्वजं पठेत् ।
“ॐ देवदेव । जगन्नाथ । कल्याणं परिकल्पय ।
परितृप्तमिदं सर्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ॥
यत् दृष्ट्वा चेष्टितैरेव जाग्रतस्वप्नसुषुप्तिभिः ।
जगद्धिताय सुप्तोऽसि पार्श्वेन परिवर्तय ॥
परिवर्तनकाकोऽयं अगतः पान्थनाय ते ।
नन्द्यजोऽयं शक्रोऽपि अत्र तिष्ठेत् समुत्सुकः ।
दृष्ट्वा तत्पादकमलं विभुश्च शङ्खं तत्फलम् ॥
महर्षी जलं ज्ञावयति प्रजापालनहेतुकम् ।
इति सप्रार्थ्यं देवेशं विनयातोषयेत्ततः ।
यज्जने चामरैश्चैव वीजयेत् परमेश्वरम् ॥
सुगन्धचन्दनैरस्य सर्वाङ्गं परिषेपयेत् ।
खादूनि भक्ष्यद्रव्याणि पायसादीनि दापयेत् ॥
शय्यामहद्वारं विभो, शूनैर्भक्ता निवेदयेत् ।
देवसुहृद्य यत् कुर्यात् सत्त्वमद्यया व्रजेत् ॥
पार्श्वे च जन्मदिवसं उपवासपरो भवेत् ॥
एवं आश्विनशुक्लैकादश्यां पूर्वोक्तविधानेन
श्रीकृष्णस्य वामपार्श्वपरिवर्तनं कार्यम् ॥
मत्तान्तरे ।
“शूनैः चैवाश्विनैः मासि महामार्गं प्रपूजयेत् ।
सौवर्ण्यं राजतीं मातीं विष्णुमायां महेन्दरीम् ।
हिंसा चैव न कर्तव्या कदापि विष्णुपूजकैः ॥६॥
अथोत्थानयात्रा ।
“एकादश्यां कार्त्तिक्यां शुक्लायां पृथिवीपते ।
कृष्णसुत्थापयेत्तु पूजयित्वा जगद्गुरुम् ।
पूर्ववत् पूजयित्वा तु प्रातर्मन्त्रं समुचरेत् ॥
मन्त्रस्तु ।
“ॐ उतिष्ठ देवदेवेश । तेजोराशे जगत्पते ।
वीक्ष्येत्तत् सकलं देव । प्रसुप्तं तव मायया ॥
प्रपूज्यपुष्करीकाक्षं श्रीहरे । श्रयणेन वै ।
तया दृष्टं जगदिदं परमं सुखमेव्यति ॥
ये ते मार्गाः क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते ततो ध्रुवम् ।
इत्युत्थाय जगन्नाथं वेङ्गवीणादिनिखनैः ॥

यात्रा

जयशब्दैस्तथा देव नयेयुर्नृत्तमण्डपम् ॥
तैलेनाभ्यष्य तोयेन स्नापयेत् पुरुषोत्तमम् ।
पश्चात्तैर्नारिकेलरसैः फलरसेस्तथा ॥
सुगन्धामलकेनाथ यवकल्केन छेपयेत् ।
चर्मयेत्तुलसीचूर्णैर्लपयेद्गन्धचन्दनैः ॥
पुष्पवासिततोयैश्च कुशरत्नोदकेस्तथा ।
स्नापयित्वा चयेत् पापं बहुजन्मोपपादितम् ॥
महोपचारैः संपूज्य विष्णुं नीराजयेत्ततः ।
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेत् परया सुदा ॥७॥
अथ प्रावरणयात्रा ।
“मार्गशीर्षे सिते पक्षे कुर्यात् प्रावरणोत्सवम् ।
कृत्वा दृष्ट्वा नरो भक्त्या वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥
वासोऽधिवासं कुर्वीत पञ्चम्यां निशि कर्म-
विन् ।
प्रभाते मण्डपं कुर्यात् पद्ममण्डपान्वितम् ॥
दिक्पालान् पूजयेद्दत्तं क्षेत्रपालं गणाधिपम् ।
चण्डप्रचक्षौ च ब्रह्मसुहृद्भ्यां प्रपूजयेत् ॥
तन्मध्ये स्नापयेद्यत्नं क्षालयेदुष्णवारिणा ।
पूजयित्वा जगन्नाथं गन्धतैलेन दीपकम् ॥
दत्त्वा कृष्णाय भक्ता तु गीतवाद्यैर्नयेत्तथा ॥
प्रातः प्रपूजयेद्दत्तं नानाद्रव्यैः सुशोभनैः ॥
सप्तभिः सप्तभिर्देवान् वासोभिः परिवेष्टयेत् ।
सुखवर्जं च सर्वाङ्गं शीतप्रावरणैर्हिजा । ॥
दूर्वाभ्युत्थैः प्रपूज्याथ कुर्यात्नीराजनं विभो ।
भगवन्तं समुह्य ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
गुरुभ्यश्चान्यदेवभ्यो दीनानाथेभ्य एव च ।
शीतप्रावरणं दद्यात् सकृत् परमया सुदा ॥
इदानीं भगवान् प्रीतस्तस्मै वरमनुत्तमम् ॥८॥
अथ पुण्यस्नानयात्रा ।
“पुण्यस्नानोत्सवं वक्ष्ये यद्योक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
पुण्यर्त्थे च सयुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।
पौर्णिमासि तु तत् कुर्यात् पुण्यस्नानोत्सवं हरिः ॥
चतुर्दशीनिशायां कुम्भानामधिवासनम् ।
रात्रौ आगरणं कृत्वा प्रातर्वर्द्धिं प्रकीरयेत् ॥
ब्रह्मविष्णुशिवेभ्यश्च प्रत्येकं समिधं क्रमात् ।
कुटुम्बान् पूजयित्वा तु तदन्ते पुरुषोत्तमम् ॥
पूजयेदुपचारैस्तु आदर्शं प्रतिविम्बितम् ।
ततः पुरुषवृत्तेन कुम्भास्नानभिमन्त्रयेत् ।
क्रमात् देवस्य शिरसि स्नापयेद्विधिवत्ततः ॥
सत्तुसुखरन् ।
“ततः पश्चात्तैरेव वासुदेवश्च क्षालयेत् ।
लक्ष्म्या युक्तं पुनर्विप्रं उपचारैः प्रपूजयेत् ॥
दूर्वाङ्कुराद्यैः स्तुतिभिर्वाद्यैः संपूज्य केशवम् ।
समन्तादिकिरेदेव कर्पूराद्यैः सुसज्जितान् ।
नीराजयेज्जगन्नाथं कर्पूरयुतवर्त्तितः ।
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा दृष्ट्वन् प्रणमेत् चित्तौ ॥
पुण्यस्नानोत्सवं पुण्यं ये पश्यन्ति सुदान्विताः ।
सर्वसम्पत्कामास्तो व्रजेयुर्नैव पदम् ॥९॥
अथ नवग्रहयात्रा ।
“कुर्यादयनसंक्रान्त्यां नवग्रहसमहोत्सवम् ।
संक्रान्ते, पूर्वदिक्से नव ग्रहानि सुकृद्दिशम् ।
प्रासादपूर्वदेष्टुं तु स्नापयित्वाधिवासयेत् ॥”

यादृक्षः

१०-२३; कथं वक्ष्ये. १०-२४. ॥ इति

यानं

वार्तिकोक्ते. कः । “आसर्वनाम्नः ।” ६।३।६ ।
इत्यत्र “हृत्ते चेति वक्तव्यम् ।” इत्यात्वम् ।
य इव दृश्यते सः । इति सुभयोधयाकरणम् ॥
येमन इति भाषा ॥

यादृशः, त्रि, (य इव दृश्यते । दृश् + “त्यदादिषु
दृश्” इति । ३।२।६० । इति कण् । “आसर्व-
नाम्नः ।” ६।३।६१ । इत्याकारादेशः ।) य इव
दृश्यते सः । इति सुभयोधयाकरणम् ॥ येमन
इति भाषा । (यथा, मनु । ४ । २५४ ।

“यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशश्च चिकीर्षितम् ।
यथा चोपचरेदेन तथात्मानं निवेदयेन ॥”
स्त्रियां यादृशी ।)

यादोनाथः, पु (यादृशं नाथ ।) समुद्र ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वरण, । इति यादृसा-
नाथशब्ददर्शनात् ।)

यादोनिवास, पु, (यादृशं निवास, ।) जलम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १३५ ॥

यान, स्त्री, (या + लुट् । अहं चैदित्वान् पुलिङ्ग-
मपि ।) राज्ञा सत्त्वादिषु गुणान्तर्गतगुण-
विशेष । तत्तु उपपत्तिशक्तेः कृतमलराष्ट्र-
रक्षस्य शत्रोरास्कन्दनाय यात्रा । इति भरतः ॥
(यथा, देवीभागवत । ५ । ४ । ११ ।

“यानमप्यधुना नैव कर्मस्य सहसा पुनः ॥”

यान्यनन्ति । या + लुट् ।) हस्त्यश्चरदोलादि ।
तत्पण्यायः । वाहनम् २ युग्यम् ३ यन्त्रम् ४ धोर-
णम् ५ । इत्यमरः । १।१।५८ ॥ विमानम् ६ चक्र-
रम् ७ यापनम् ८ गतिमित्रकम् ९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ३३ । यथा, मनु । ३ । ६४ । ६५ ।

“शिल्पेन व्यवहारेण सूत्रापत्तेः केवले ।
गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥
अयाप्ययाजनेष्वेव नास्ति क्वचिन्मन्त्रं च कर्मणाम् ।
कुलाभ्याश्च विनश्यन्ति यानि ह्रीनानि मन्त्रतः ॥”

अथ चतुष्यदयानोद्देशः ।

“ये वृक्षजात्यादिविभेदतोऽमी
मया निरुक्ता इह वाजितुल्याः ।

दिशानया सर्वचतुष्यदाना

भेदो विधेयो विदुषादरेण ॥

तथा यथाश्वादिकपोषणेन

यानेन वा दोषगुणौ भवेनाम् ।

तथा तथैवान्यचतुष्यदानां

प्रकीर्णितौ दोगुणौ बुधेन ॥

वरमयानमपोषणमेव वा

वरमिवान्यशरीरमपोषणम् ।

न खलु दोषयुतं च चतुष्यद

स्तुतिं पश्यति शोभनचेतनः ॥

सुराविद्वद्भूषयति पयोषट्शतं यथा ।

तथा सर्वं दूषयति दोषदुष्टचतुष्यदः ॥”

इति चतुष्यदयानोद्देशः ॥ ३३ ॥

अथ द्विपदयानोद्देशः ।

“मातुषे, पत्तिभिव्यापि तथान्येदिपदैरपि ।

यानं स्याद्विपदं नाम तस्य भेदो ह्यनेकधा ॥

सामान्यश्च विशेषश्च तस्य भेदो द्विधा भवेत् ॥”

तत्र सामान्यं यथा,—

“यानं यद्विपदाभ्यां सत् तदोलादिकमुच्यते ।

चतुर्भिर्व्यक्तिसयुक्तेर्दण्डधातुगुणाम्भरेः ।

हासितं कथ्यते तेषां नियमोऽयं प्रदर्शितः ॥”

तत्र समयः ।

“उपेन्द्रमूलादिशिवाभिवर्ण

शक्तेन्द्रान्तरातिथियोगलये ।

दृष्टिमापुत्रयमाहवर्ण

दोलादिकारोहणमायमिष्टम् ॥

दण्डकाष्ठस्य नियमे नियमश्चन्द्रदण्डवत् ।

कनकं रजतं ताम्रं लौहं धातुचतुष्टयम् ॥

चतुर्विधानामुद्दिष्टं ज्ञप्तादीनां यथाक्रमम् ।

सुराणामसुराणाञ्च चातुर्गुणसुदृष्टानम् ॥

त्रिहस्तसन्मिनो मध्ये तदहं पार्श्वयोर्द्वयोः ।

विजया नाम दोलेयं विजयाय महीक्षिताम् ॥

विजया मङ्गला क्ररा शिवा क्लेशा शुभा क्रमान् ।

वितस्थेकैकसंश्रुता दोला घटं स्युः सुखामदा ॥

कुम्भश्च पद्मकोषश्च शङ्खः पञ्चन एव च ।

चतुर्विधानां दोलासु कल्याणाय चतुष्टयम् ॥

ह्रस्वः केकी युको षट्सुचतुष्टयमिदं क्रमान् ।

कुम्भाद्यग्रे निधानाय चतुर्विधमहीक्षिताम् ॥

अत्रापि वर्त्मविन्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत् ॥”

भोजस्तु ।

“गजं प्रस्थानदोलाया रणदोलासु केशरो ।

नृगो भ्रमणदोलाया क्रीडादोलासु घटपद् ॥

भुजङ्गमः शत्रुराज्ये वृगभो दानकर्मणि ।

दोलोपर्यपरि न्यस्यो बहुभिर्भुजिशासनम् ॥

यदक्रुद्वयं यानं स्थानं तत्तं पण्यकृमिति स्मृतम् ।

त्रिहस्तसन्मिनो यानस्तद्वर्णपरिणाहवान् ।

पण्यकृः क्षेमनामायं भर्तुः सर्वार्थसाधकः ॥

क्षेमो नृत्तर्जयो दुःखखत्वारक्षो यथाक्रमम् ।

वितस्थेकैकसंश्रुता यथा चाखुनं सङ्गिनः ॥

मणिधातुगुणादीनां नियमः पूर्ववन्मतः ।

विशेषमपि वक्ष्यामि पण्यकृत्सु यथाक्रमम् ॥

शुक्तिश्च गजदन्तश्च नृगश्चङ्गलधैव च ।

अनूपादिकजातानां पण्यकृत्सु न्यसेत् क्रमान् ॥

पद्मशङ्खगजान्मालिङ्गसकोकसुकान् क्रमान् ।

आदित्यादिदशाङ्गानां मणिरूपेण विन्यसेत् ॥

महीन्द्राणां विशेषेण सिद्धमानेव शस्यते ।

निर्माणे शुक्तिदण्डाश्च राज्यभोगसुखप्रदाः ॥

तदेवावक्रदण्डान् खट्वायानमिति स्मृतम् ।

अस्यापि पूर्ववन्मतमणिधात्वादिनिर्णयः ॥

विशेषश्चरणोच्छ्रायः परिणाहाहसम्भितः ।

तदेव चेन्निश्चरणं पीठयानमिति स्मृतम् ॥

तस्य भेदो द्विधा दण्डवक्रावक्रप्रभेदतः ।

मानादिकं पूर्वमुच्यते विशेषाश्चतुरस्रताम् ॥

एवमन्यानि मिश्राणि यानानि विविधानि च ।

सामान्याण्यानि जानीयात् शिल्पिभिर्निर्मि-

तानि वै ॥

मनोहरत्वं जनुता दफूनेति गुणत्रयम् ।

श्रोतं द्विपदयानानां सहजं भोजभूषणम् ॥

इति सामान्यां ५२५।१।१०

याप्यः

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ ३३ ॥ विशेषद्विपदयानान्तु
चतुर्दलशब्दे निष्पदयानोद्देशस्तु नौकाशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ (फलप्राप्तिहेतौ, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ११० । २ ।

“तनूनपातं पथं ऋतस्य यानान्

मध्वा समञ्जन् स्वदयासुजिह्व ॥”

“यानान् फलप्राप्तिहेतून् पथो मार्गान् ॥” इति

तद्वाक्ये सायणः ॥ या + भावे लुट् । गतिः ।

यथा, बाभटे शारीरस्थाने षष्ठे अध्याये ।

“यानं खरोष्ट्रमार्जारकपिशार्दूलशूकरैः ।

यस्य प्रतेः श्मालैर्वा स नृत्योर्वर्जते सुखे ॥”

यानपार्श्वं, स्त्री, (यानसाधनं पार्श्वम् । शाकपार्श्वे

वत् समासः ।) निष्पदयानविशेषः । जाहाज

इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । वह्नित्रकम् २

वोह्नित्रकम् ३ वह्नम् ४ पोतः ५ । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ५३६ ॥ समुद्रयानम् ६ । इति

वराहपुराणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १४५ । ६३ ।

“समुच्छ्रिते सिते पोते यानपार्श्वेऽथैव च ।

नौभिश्च भित्तिकाभिश्च शुशुभे वरुणालयः ॥”

यानसुखं, स्त्री, (यानस्य सुखं पुरोभागः ।)

रथादेः पुरोभागः । तत्पण्यायः । धृः २ ।

इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥

यापनं, स्त्री, (या + णिच् + ल्युट् ।) वर्जनम् ।

कालक्षेपणम् ॥ (मया, कामन्दकीये । १७ । ३१ ।

“पूर्वसंन्यापतिनीचं कालयापनमाश्रितः ॥”)

निराशनम् । इति मेदिनी । ने, ११० । (यापय-

तोति । या + णिच् + लुट् । प्रापके, त्रि । यथा,

भागवते । १ । २२ । ३३ ।

“अयातयामास्तस्यासन् यामा, स्वान्तर-

यापनाः ॥”

याप्रा, स्त्री, जटा । इति भूरिप्रयोगः ॥

याप्यं, त्रि, (यापि + यत् ।) अधमः । निन्दितः ।

इत्यमरः । ३ । १ । ५४ ॥ (यथा, दृष्टव्यं संहितायाम् ।

१६ । २२ ।

“यदशुभमशुभेऽन्ते मासजं तस्य दृष्टिः

शुभफलमपि चैव याप्यमन्योन्यतायाम् ॥”

यापनीयः । (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमे

अध्याये ।

“शाणितं तदसार्धं स्यात् याप्यं स्वस्वरोक्षि-

तम् ॥”

क्षेपणीयकालादिः । इति मेदिनी । चे, ४८ ॥

आधिविशेषः । यथा,—

“साध्या याप्या असाध्याश्च आधयस्त्रिविधा

स्मृताः ।

सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ॥

याप्यलक्षणमाह ।

यापनीयस्तु न विद्यात् क्रियां धारयते हितम् ।

क्रियायाम् निवृत्ताया सदो यश्च विनश्यति ॥

प्राप्ता क्रिया धारयति सुखिनं याप्यमातुरम् ।

प्रपत्तिर्यदिवागारः क्षमो यस्तेन योजितः ॥

साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा ।

नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नरायामक्रियावताम् ॥

यामलं

अक्रियावतां चिकित्सारहितानाम् ।” इति भावप्रकाशः ॥
 यावयान, स्त्री, (याव्य अथम यानम् ।) शिविका । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥
 याम, पु, (यम्यते इति । यम + घञ् ।) मैथुनम् । यथा । दृष्टान्वयोर्भावेऽर्थे सन् । इति लिङ्गुपादे वोपदेव । ८४६ ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६ ।
 “पीवान् अमृतं प्रेष्ठ मीमांस यामकोविदम् । स एकोऽजह्वस्तासा वहीना रतिवह्वक । तेमे कामयद्वयस्त आत्मानं नावबुध्यत ॥”) याम, पु, (याति यायते वा । या + “अर्त्तिस्तु-
 सुहृद्वृत्तिभूमायावापदियन्तिनीभ्यो मन् ।” उणा० १।१४० । इति मन् । यम् + घञ् वा ।) दिवारात्रोच्चतुर्थभागैकभागः । तत्पर्यायः । प्रहर २ । इत्यमरः । १।४।६ ॥ (यथा, मनौ । ७ । १४५ ।
 “उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचं समाहितः । हुताभिर्जाह्नवांश्चार्च्य प्रविशेत् स शुभां सभाम् ॥”) सयम । इति मेदिनी । मे, २४ ॥ (गमनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ४ ।
 “उयो ये ते प्र यामेषु युञ्जते ।” “यामेषु गमनेषु ।” इति तद्भाष्ये सायणः । गमन-
 साधन । यथा ऋग्वेदे । ४ । ५१ । ४ ।
 “कुर्वित् देवो सनयो नवो वा यामो नभ्यादुपसो वो अद्य ॥” “यामो गमनसाधनं स रथः ।” इति सायणः । देवगणमेव । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५।१८ ।
 “यज्ञस्य दक्षिणायान्तं पुत्रा द्वादश जज्ञिरे । यामा इति समाख्याता देवा स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥” यामघोष, पु, (यामे प्रतियामे घोष रवोऽस्य । प्रतिप्रहर रवकरणादेवास्य तथात्वम् ।) कुहुट । इति शब्दमाला ।
 यामघोषा, स्त्री (यामे यामे घोषोऽस्याः । यामान् प्रहरान् घोषति शब्दायत इति वा । घुष + अच् । टाप् ।) यन्त्रविशेषः । घडौ इति भाषा । तत्पर्यायः । नाली २ घटी ३ यामनाली ४ यमेरुका ५ दण्डका ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 यामनाली, स्त्री, (यामस्य नालीव ।) याम-
 घोषा । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 यामनेमि, पु इन्द्र । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 यामलं स्त्री, युगलम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥
 तन्त्रशास्त्रविशेषः । तस्य लक्षणं यथा —
 “दृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम् । क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च । युगधर्मेभ्यः सखान्तो यामलस्यालक्ष्यम् ॥” तत्तु षड्विधम् । आदियामलम् १ व्रज-
 यामलम् २ विष्णुयामलम् ३ रुद्रयामलम् ४ गणेशयामलम् ५ आदित्ययामलम् ६ । इति वाराहीतन्त्रम् । एषा शोकसखा तन्त्रशब्दे दृष्ट्या ।

यामिक

यामवती, स्त्री (याम. प्रहर अस्थस्यामिति ॥ याम + मतुप् । पस्य व डीप् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यामागा, [क्] पु, (जामाता एगोदरादित्वात् । जस्य य ।) जामाता । दुहितुः पतिः । इत्य-
 मरटीका शब्दरत्नावली च ॥ यामातुर्गणु-
 त्वत्वं तस्य गृहे कथादातुर्दोषजनना-
 प्राक भोजननिषेधश्च यथा, कामधेनावादित्य-
 पुराणम् ।
 “विष्णु यामातर मये तस्य मयु न कारयेत् ।
 अग्रजान् कन्याया नाग्रोयासस्य वै गृहे ॥” इत्युदाहृतम् ।
 यामार्हं, स्त्री, (यामस्यार्हम् ।) प्रहरस्याहुम् । तस्याधिपा यथा,—
 “वारेशादहंयामेषु रात्राहो पच घटक्रमात् ।
 अधिपा स्युर्गृहास्तत्र यथाकांक्षे भवन्ति हि ।
 रवीश्वेन्द्रभृगुयाजशनिजवरयो निशि ।
 रविशुक्रशरात्रोशशनीव्यकुजभास्करा ।
 दिने तस्या परेष्वेवं तत्राध्यानाधुनयाः ।
 पापदण्डे भवेद्विधि शुभदण्डे शुभ भवेत् ।
 शुभयज्ञस्य दण्डे तु कर्मारम्भास्तु भवेत् ।
 आरम्भान् पापदण्डे तु कर्म निष्फलानां प्रवेत् ॥
 यस्याहंयामस्तस्यैव प्रागदण्डं मनुदाहृतं ।
 घट घट परीत्य दण्डास्य नथो रात्रौ मनास्तथा ॥
 यामाहाधिपस्यानो हिनः यस्तु नदहन् ।
 तदहंत्तु ततोय स्यात्तन्धातु तुगायकः ॥
 अङ्गभावे तु राहु स्यात्तदहं वसुस्यकः ।
 भयादस्य परित्यागाद्वा दण्डाधिपा यथा ॥” इति ज्योतिषतन्त्रम् ।
 यामि, स्त्री, (याति कुलान् कुलान्तरमिति । या + बाहुलकान् मि ।) स्वसा । कुलस्त्री । इत्यमरः । २ । ३ । १४२ ॥ “स्वसा भगिनी । कुलस्त्री कुलवधू । प्रहरे सयमे यामो यामि स्वहकुलस्त्रियोरित्यन्त स्यादौ रभसः । जिह्वस्तु कुटिले निन्द्ये जामि स्वहकुलस्त्रियोरिति चवर्गलतीयादावण्य इति भरतसुकुटी । यथा, जामयो यानि गेहानि श्रपन्त्यप्रतिपूजिता । इति स्वामी । जे चये बाहुलकाणि । यदा जसु अदने बाहुलकादिजं जामिरिति । अन्त-
 स्यादौ या प्रापणे धातुर्बोध्यः ।” इति रामा-
 श्रमः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १८३ ।
 “यामयोऽपरसा लोके वैश्वदेवस्य वान्धवाः ।) यामिनी । इति शब्दरत्नावली । धर्मस्य पत्नी । तस्याः कन्या नागवीथी । यथा,—
 “अरुन्वती वसुधामिर्लम्बा भागुर्मरुन्वती । सङ्ख्या च सुहृन्ना च साध्या विश्वा च नामतः । धर्मपत्नी दश त्वेतास्तासुपत्नानि मे श्रुतु । जन्मायाश्चैव घोषोऽसौ नागवीथी तु यामिजा ॥” इति वज्रपुराणे कश्यपीयप्रजासर्गः ।
 यामिकभट, पु, (यामे यामे नियुक्तः ।) याम + ठक् । स चासौ भटश्चेति ।) प्रहरिकः । चौकी-
 दार इति भाषा । यथा,—

यामो

“उन्नादासुदुर्हितान्यतमसः प्रभृदिदृक्कले काले जायदुदययामिकभटप्रारब्धकोलाहले । कर्णस्यासुदृढं वाम्बुवद्वैयं दन्तपुरा-
 दायानासि यदमुञ्चात् । कृतकं मन्ये भयं योषिताम् ॥” इति कणाटः ।
 यामित्र स्त्री, लग्नान सप्तमराशिः । यथा,—
 “धीम्यानं पचमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्थितम् ।
 नूनं नूनं तथास्तस्य गटकोणं रिपुमन्दिरम् ॥” यामित्रवधो यथा,—
 “पापात् सप्तमगं शशी यदि भवेत् पापं यत्कोऽथवा यत्रेनाशु विवर्धंन्मुनिमतो दीपोऽप्ययं कथ्यते । यात्राया विपदो यद्दे सुतवधं चौरैर्यु रोगोद-
 भवा-
 १५०६ इति धरा त्रने तु मरणं मूलं च पुस्तकं ॥ रविमन्दकुजाक्रान्तं मृगाक्षानं सप्तमं त्वजेत् । विवाहयात्राचङ्गासु गृहकर्मप्रवेशने ॥” इति यामित्रवधः । * ।
 अस्य प्रतिप्रसवो यथा ।
 “मूलत्रिकोणजिह्वमन्दिरगोऽथ पूर्णं मित्रर्त्तसौम्यगृहगोऽथ तदीक्षितो वा । यामित्रवधविहितानपचृत्य गोमान् दीवाकरं सुखमनकविधं विधत्ते ॥” इति ज्योतिषतन्त्रम् ।
 यामिनी, स्त्री (यामा सन्धस्याम् । याम + इति । डीप् ।) रात्रिः । (यथा, महाभारतः । १०।५३।१ । “नन श्रयनमाविश्य प्रप्तो मधुसूदन । याममात्रार्हं शिष्यायां यामिन्यां प्रत्युद्यतः ॥” हरिद्रा । इत्यमरः । १ । ४ । ४ । (कश्यपपत्नी । यथा भागवते । ६ । ६ । २१ ।
 “नार्क्षस्य विनता कडु पतङ्गी यामिनीति च । पतङ्गाश्च पतमान् यामिनीं शुलभानयः ॥” प्रजादस्य द्वितीया तनया । यथा, कथासरित्-
 सागरे । ४६ । २२ ।
 “प्रजादो यामिनीं नाम द्वितीयां तनयां ददौ ॥”) यामिनीपति पु, (यामिन्या पतिः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली । (यथा भागवते । १० । ३५ । २५ ।
 “यदुपनिर्दिष्टराजविहारो यामिनीपतिरिवैव दिनान्ते । सुदितवक्त उपयाति दुरन्त मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥”) कर्पूरम् । इत्यमरः ॥
 यामो, स्त्री, (यमस्यम् । यमो देवतास्याः । इति वा । यम + अण् । डीप् ।) दक्षिणदिक् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा ज्योतिषे ।
 “————याम्यां गुरौ न व्रजेत् ॥” यामि + डीप् ।) कुलस्त्री । इति शब्दरत्ना-
 वली । (यथा, मनौ । ४।१८० ।
 “मातापितृभ्यां यामोभिर्धात्रा पुत्रेभ्यः भार्यया । दुहित्रा दासवगेण विवादं न समाचरेत् ॥”

याम्योङ्

धर्मपत्नी । यथा, विष्णुपुराणे ॥११५॥०५।
“अरन्धती वसुधांसी लम्बा भानुमन्त्वती ।
सद्गुणा च सुदृढा च साध्या विश्वा च
ता दश ॥”

यामुनं क्ली, (यमुनायां भवम् । यमुना + अण् ।
यमुनाया इहमित्यण् वा ।) ओतोऽङ्गनम् । इत्य-
मरः । २।६।०० ॥ (अस्य पयोधो यथा —
“अङ्गनं यामुनश्चापि कापोताङ्गनमित्यपि ।
तत्तु ओतोऽङ्गनं कण्ठं सौ शोभते तमोरितम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पु, चनपदभेदः । यथा, भागवते ॥११०॥३४ ।
“कुरुजाङ्गलपाञ्चालान् शूरसेनान् स यामुनान् ।
ब्रह्मावर्त्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान् सारस्वतानपि ॥”
प्रश्नविशेषः । यथा, रामायणे ॥४४०॥२१ ।
“कालिन्दी यमुनां रम्यां यामुनश्च महा-
गिरिम् ॥”

तोयभेदः । यथा, महाभारते ॥१॥८४॥४१ ।
“यमुनाप्रभवं गत्वा वसुपस्पृश्य यामुनम् ।
अश्वमेधफलं तन्वा स्वर्गलोके महीयते ॥”
यमुनासमन्विता, त्रि । (यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
“त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्तथ यामुनम् ।
नामैव दशभिर्भासेर्गाङ्गं वर्षेण जीर्णति ॥”)
यामुनेष्टकं, क्ली, (यामुनमिवेष्टकम् ।) सौषकम् ।
इति जटाधरः । (विशेषोऽस्य सौषकशब्दे
विज्ञेयः ॥)

यामेयः, पु, भागिनेय । यामिः स्वदङ्गुलस्त्रियो-
रित्यनुशासनान् यामेरपत्यमित्यर्थे ण्येय- (टक)
प्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (याम्या धर्मपत्न्या अपत्य-
मिति । यामिपुत्रः । यथा, भागवते ॥६।६।६ ।
“कङ्कदः सङ्कटस्तस्य कौकटस्तनयो यत ।
भुवो दुर्गाणि यामेयः स्वर्गो नन्दिस्ततोऽभवत् ॥”)
याम्यः, पु, (यामौ निवानोऽस्य । यामौ + यत् ।)
अगस्त्यसुनिः । चन्दनवृक्षः । इति मेदिनी । ये,
४८ ॥ (यमस्यायमिति । यम + ण्यः । यमदूतः ।
यथा, मार्कण्डेये ॥११॥४० ।
“अप्यमाणस्य याम्यश्च नरैश्च च पात्यत ।
पून्श्च गर्भो जन्माथ मरणं नरकस्तथा ॥”)

याम्या, क्ली (यमस्येय यमो देवतास्या इति वा ।
यम + “यमासेति वक्तव्यम् ॥” ४।१।८५ । इति
वार्तिकोक्त्या ण्यः । टाप् ।) इति णट् । (यथा,
रामायणे ॥२॥१०३॥२६ ।
“प्रगत्य तु मदीपानी जलपूरितमङ्गलिम् ।
दिशं याम्यामभिसुखो रुदन् वचनमनघीतु ॥”)
भरणीनक्षत्रम् । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥
(यमममन्विता त्रि । यथा, महाभारते ॥२।८।१॥
“कषयिष्ये सभां याम्यां पुष्टिद्विर । निषेधताम्,
वेवस्वतस्य या पार्थः । विश्वकर्मा चकार च ॥”)
याम्याया, क्ली, (याम्यायामयनं याम्य अयन-
मिति वा ।) इति णायनम् । यथा, मलमासतत्त्वे ।
“याम्यायने चरौ सुते वनकर्मणि वर्णयेत् ॥”
याम्योङ्, पु, (याम्यायास्तुतः ।) शीतानुवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

यावकः

यावज्जकः, पु, (पुन पुनर्यजति । यज् + यङ् ।
“यजजपदशा यङ् ॥” ३।२।१६६ । इति
ऊकः ।) पुन पुनर्यागकर्ता । तत्पर्यायः ।
इत्याशीलः । इत्यमरः । २।७।८ ॥ (यथा,
रामायणे ॥२॥७०॥१५ ।
“या गतिः सवभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।
राजा महात्मा तेजस्वी यावज्जकः सतां गतिः ॥”)
यायावरः, पु, (पुन पुनरतिशयेन वा याति देशा-
देशान्तरं गच्छतीति । या + यङ् । “यश्च यङ् ॥”
३।०।१७६ । इति वरच् ।) अश्वमेधीयाश्च । इति
जटाधरः । जरत्कारुमुनिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (अघोषा गणविशेषः । यथा, महा-
भारते ॥१२॥२४३॥१७ ।
“तात प्रत्यक्षधर्माणस्तथा यायावरा गणाः ॥”
जरत्कारुमुनिरेवैतद्दृश्यम् । यथा, महाभारते ।
१।१३।११ ।
“जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्जुनेना महातपाः ।
यायावराणां प्रवरो धर्मज्ञः सशतव्रतः ॥”)
त्रि, पुन पुनर्गमनशीलः । यथा,—
“यायावरा पुण्यफलेन चान्ये
प्राणधुरत्या जगदर्चनीयम् ॥”

इति भट्टः । २।२० ॥
(क्ली, याच्चा । यथा, भागवते ॥७।११।६ ।
“वार्त्ता विचित्रा शालीनयायावरश्लोष्काम् ।
विप्रवृत्तिस्तुर्द्वेयं त्रैयम् चोत्तरोत्तरा ॥”
“यायावर प्रत्यहं धान्ययाच्चा ॥” इति तत्र
श्रीधरस्वामी ॥)

यावः, पु, (यौति दृश्यते वा । यु + अच् अप् वा ।
तत्तु, प्रज्ञाद्यण् ।) अलक्तः । इत्यमरः । २।
६।२२५ ॥ (तथास्य पण्यः ।
“लाक्षा पलदूधालक्तो भावो वृक्षामयो जतु ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यथा, नैषधे ॥२॥४६ ।
“तत्तुद्वीपाधरयावयोगा-
दुदेति विस्वारुणविम्बं यम् ॥”
यव एव । सार्धेऽण् । यावः । यथा, तैत्तिरीय-
संहितायाम् । २।३।६।२ ।
“यावानां भागोऽस्य यावानामाधिपत्यमिति ॥”)

यावकः, पु, (यव एव यावः स इवेति इवार्थे कन् ।
यद्वा, याव एव । याव + “यावादित्य कन् ॥”
४।४।२६ । इति सार्धे कन् ।) कुल्लासः ।
इत्यमरः । २।६।१६ ॥ “हे वीरोध्याम् ।
कुल्लस्य इत्यन्ये मापाकतिपत्रे काश्मीरेषु तुल-
सीति ख्याते । इति सुभूतिः । यव इव गुणेन
इति यवकः विकारसंघेति कः । यवकं यव
यावकः सार्धे ण्यः । कुजेन मस्यति परियमति
कुल्लासः, मसोर्य ई परिमाये परीणामे घञ्
मनीषादित्वात्पुक् । कुल्लासो हन्यसकारवान्
गर्जन्यसकारवाचः । कुल्लासो रभसचेति
हन्यन्ति रञित इति मधुः । कुल्लासो यावजे
पुषि काङ्गिने तु नपुषकमिति मृद्व्यान्तो
रभसः ।” इति भरतः ।

यावति

“यवकः स्यात्तु कुल्लासः कुल्लासो यावकोऽपि च ।
वीरवाख्ये षष्टिके वा कुल्ले काश्मीरेदेशजे ।
शालिधान्येषु चत्वार इति केचिन प्रचक्षते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥ ४ ॥

यावाम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा, मनी ॥११।
१२६ ।

“सद्गरापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।
मलिनी करणीयेषु तप्तः स्यादयावकैस्तृहम् ॥”
अलक्तकः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
किराते । ५।३६ ।

“इह सन्धिमयो, सुरापगाया-
सुषसि सयावकस्यपादलेखा ।
कथयति शिवयोः शरीरयोगं
विषमपदा पदवी विवर्तनेषु ॥”)

यावज्जीव, य, क्ली, (यावत् जीवतीति । जीव +
“यावति विन्दजीवो ॥” ३।४।३० । इति
णसुल् ।) यावदायुः । जीवनपर्यन्तम् । यथा,
“यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।
माता च मम वन्यासीदपुत्रश्च पिता मम ॥”
इति आहतशब्दटीकायां भरतः ॥

यावनः, य, (यद् + ङावतुः ।) साकल्यम् ।
अवधिः । मानम् । अवधारणम् । इत्यमरः ।
३।३।२४५ ॥ “साकल्ये निरवधेः । यथा ।
यावदुक्तं तावदुक्ते ॥ अवधौ मर्यादायाम् ।
स्वात् प्राप्ता यावन प्रकाण्डः । मानं प्रमा-
णम् । यावदुद्गृह्णाणि तावद्विज्ञवः ॥ अवधारण-
मियत्तापरिच्छेदः । इत्यनो भाव इयत्ता परि-
माण तस्य परिच्छेदो निश्चयः । यथा यावत्
पात्रं तावद्वाष्पणानामतयस्य । यावत् कार्त्तुस्त्रे-
वधारणं प्रशंसार्था परिच्छेदे मानाधिकार-
सम्भवे पश्चान्तरे चेति मेदिनी ।” इति भरतः ॥
(यत्परिमाणस्य इत्यर्थः । यत् + “यत्तदेतेभ्यः
परिमाणे वतुप् ॥” ५।२।३६ । इति वतुप् ।
“आसर्वनाम्नः ॥” ६।३।६१ । इत्यात्वम् ।)
यत्परिमितं, त्रि । तत्र यावान् यावती यावत्
इति रूपत्रयं भवति । यच्छब्दात् निपातनाद्यतु-
प्रत्ययनिष्पन्नः । इति तद्वितपादे वीपदेयः ॥
(यथा, भागवते ॥२।६।३१ ।

“यावानहं यथा भावो यद्गुणकर्मकः ।
तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुययात् ॥”
यथाच मनुः । ८।१५५ ।

“यावती सम्भवेदृष्टिस्तावती दातुमर्हति ॥”
तथाच याज्ञवल्क्यः । २।२६४ ।

“यावत् शस्य विनश्येत् तावत् स्थानं त्रैविग-
फलम् ॥”)

यावतिथः, त्रि, (यावतां पूरणः । यावत् + “तस्य
पूरणे ङट् ॥” ४।२।४८ । इति ङट् । “यतोऽरि-
पुक् ॥” ५।२।५३ । इति ङट् ।) यावत्परि-
माणम् । इति सुशब्दोपधाकरम् । (यथा,
मनु । १।१२० ।

“आद्याद्यस्य गुणस्त्विति गणनीयं यः प्रः,
सो यो यावतिथ्येषां स च तावदुद्गृह्य ॥”

याष्टीकः

यावन', पु, (यवने यवनदेशे भवः। यवन+
अण्।) सिद्धाण्यगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २।१६।
१२८॥ (विरुतिरस्य सिद्धकशब्दे ज्ञातया॥)
यावनालः, पु, (यवनाल एवेति। यवनाल+सार्थे
अण्।) धान्यविशेषः। जोयार इति भाषा।
तत्पण्याय'। यवनाल २ शिखरी ३ वृत्त-
तण्डूलः ४ दीर्घनाल ५ दीर्घशर ६ चैत्रेक्षु ७
इक्षुपत्रक' ८। तस्य गुणाः। घषणत्वम्।
गौल्यत्वम्। बल्यत्वम्। त्रिदोषनिवृत्तम्। वृष्य-
त्वम्। रुच्यत्वम्। अशर्षे यक्ष्मागुल्मप्रणनाशित्वम्।
इति राजनिर्घण्टे ॥

यावनालशर', पु, (यावनाल इव शरः।) शर-
भेदः। जोहुरको इति हिन्दी भाषा। तत्प-
ण्याय'। नदीज, २ दण्डत्वक् ३ वारिसम्भव ४
यावनालनिभः ५ खरपत्र ६। अस्य मूल-
गुणा। ईष्यक्षधुरत्वम्। रुच्यत्वम्। शीतत्वम्।
पित्तलघ्वानाशित्वम्। पशूनामवलप्रदत्वम्। इति
राजनिर्घण्टे ॥

यावनाली, स्त्री, (यवनालस्य विकारः। यव-
नाल+अण्। ततो ङीप्।) यावनालशर्करा।
तत्पण्याय'। हिमोष्पत्रा २ हिमानी ३ हिम-
शर्करा ४ चन्द्रशर्करिका ५ चूदा ६ गडभा ७
जलविन्दुगा ८। अस्या गुणा। गौल्यत्वम्।
उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। अतिपिच्छिलत्वम्।
वातघ्नत्वम्। सारकत्वम्। रुच्यत्वम्। दाह-
पित्तासदायित्वम्। इति राजनिर्घण्टे ॥

यावशूक', पु, (यवशूक एव। यवशूक+सार्थे-
अण्। यद्वा, यावस्य यवस्य शूक कारणत्वेना-
स्यस्येति। अश्व'आद्यच्।) यवशर। इति
रत्नमाला। (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने
१ अध्याये।

“सौम ज्ञोत पिपु केनं यावशूकं ससन्धवम्।
ककेशानि च पत्राणि लेखनार्थं प्रदापयेत्॥”)

यावसः, पु, (यूयते इति। यु+“वहियुभ्यां णित।”)
उणा० ४।११६। इति असच्। तस्य णित्वम्।
यद्वा, यवसानां सन्ध'। यवस+“तस्य
सन्ध'।” ४।२।१७। इत्यण्। यवससन्ध'।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

याव, त्रि, (यूयते इति। यु+“आसुयुवपिरपि-
कपिन्नपिचमश्च।” ४।१।२६। इति ण्यत्।)
मिश्रणीयम्। यूयते यत्। इति सुगन्धोष-
थाकरणम् ॥

याशोधरेय, पु, (यशोधरस्यापत्यं पुमान्। यशो-
धर+उ'।) शाक्यसुनिपुत्रः। इति हेम-
चन्द्रः ॥

याष्टीक, पु, (यष्टिः प्रहरणमस्य। यष्टि+“शक्ति-
यष्टोरीक'।” ४।४।५६। इति ईकक्।)
यष्टिधारियोद्वा। खेठेरा इति भाषा। तत्-
पण्याय'। यष्टिचैतिक २। इत्यमरः। २।८।७०॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६।२०६।

“आकलय्य इत दिष्टा सन्त्यस्य प्रार्थनादिकम्।
शृङ्गे प्रत्युत याष्टीकास्तस्य हस्तं यश्नयत्॥”)

युक्तः

यास', पु, (यस+अण्।) दुरालभा। इत्यमरः।
२।४।६१॥ (यथा,—
“यासो यवासो दुःप्यशो धन्ययासः कुनाशकः।
दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनौ।
गान्धारी कक्षुरानन्ता कषाया दुरभियद्वा।
यासः स्वादु सरस्वस्तस्तुवर शीतलो जघुः।
कफमेदोमदभान्तिपितायुःकुठकासजित।
लृणाविसर्पवातास्रवमिन्वरहर पर'॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)

यासा, स्त्री, (यासः प्रयजोऽस्यस्या इति अश्व-
आद्यच्। टाप्।) मदनशलाकापची। इति
शब्दमाला ॥

यु, उ क निन्दने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (युरा-
आत्म-सक-सेट्।) उ क, यावयते। इति
दुर्गादासः ॥ (“यावयत बाला वृहम्।” इति
मनोरमा ॥)

यु, अ ग वन्धे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा-उभ-
सक-सेट्।) अ ग, युनाति यो वयस्योऽपि
न वेष्ट्यावन्धकौजनेरिति हलायुधः। इति
दुर्गादासः ॥

यु, ल मिश्रये। अमिश्रये। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा-पर-अक-सेट्।) ल, यौति।
मिश्रये यथा,—

“यौति काचे फलस्त्रीभिः चक्षुस्नानवृद्धये॥”
इति हलायुधः ॥

अमिश्रये समवायलक्षणे। अयुतसिद्धानामिति
मिलितसिद्धानामित्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

युक्, [ज] त्रि, (युज्यते समाधत्ते इति। युज्यो ङ
समाधौ+किप्।) समाधिमान्। इति सुग-
न्धोषथाकरणम् ॥ (युज्यते परस्परमिति।)
युग्मम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भगुः।
३।२७७।

“युक्तं कुर्वन् दिनर्चेषु सर्वान् कामान् समनुते।
अयुक्तं तु पितृन् सर्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्क-
लाम्॥”)

युक्, अ, निन्दा। युज क ङ, निन्दे इत्यङ्गाद्वावे
किप्प्रत्ययेन निर्यतम् ॥ (एतच्चित्यम् ॥)

युक्त, त्रि, (युज्यत स इति। युज्+क्त।)
न्यायम्। तत्तु न्यायागतद्रव्यादिकम्। इत्यमरः।
२।८।२४॥ (यथा, शाकुन्तले। १ अङ्के।
“जम्ब यस्य पुरोर्वशे युक्तरूपमिदं तव।
पुत्रमेव युज्योपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि॥”)
अष्टयगभूतम्। मिलितमित्यर्थः। इति मेदिनी।
ते, ४७॥ (यथा आनन्दलहरीयाम्। १।

“शिव शक्ता युक्तो यदि भवति शक्त प्रभवितु
न चेदेव देवो न खलु कुशल स्यादितुमपि।
अतस्त्वामाराध्या हरिहरविरिञ्चादिभिरपि
प्रणम्य स्तोतु वा कथमलतपुण्यं प्रभवति॥”)

युक्त, स्त्री, (युज्+क्त'।) हस्तचतुष्टयम्। इति
मेदिनी। ते, ४७॥

युक्त', पु, (युज्यते स योगेनेति। युज्+क्तः।)
अभ्यस्तयोगः। यथा,—

युक्तिः

“योगज्ञो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्जानभेदन'।
युक्तस्य सर्वदा भान चिन्तासहकृतोऽपरः॥”
इति भाषापरिच्छेदे। ६६॥

तस्य लक्षणं यथा, गीतायाम्। ६।८।
“ज्ञानविज्ञानलभात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोपाश्रमकाश्चनः॥”
“योगास्तस्य लक्षणं श्रेष्ठं चोक्तमुपसहरति
ज्ञानेति। ज्ञानमौपदेशिक विज्ञानमपरोक्षानु-
भवः ताभ्यां रूपो निराकाङ्क्ष आत्मा चित्त
यस्य। अतः कूटस्थो निर्विकारः। अतएव
विजितानि इन्द्रियाणि येन। अतएव समानि
लोपादीनि यस्य। अतएव पापाणामनुबन्धेषु
हेयोपादेयबुद्धिशून्यः स युक्तो योगारूढ इत्यु-
च्यते॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
(देवतमनो पुत्रः। यथा, हरिवंशे। ७।२८।
“अथ पुत्रानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम।
वृत्तिमानयथो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्तमः॥”)

युक्तरसा, स्त्री, (युक्त' रसोऽस्याः।) रास्त्रा।
इत्यमरभरतौ। २।४।१३०॥ कौटा व्यामरको
इति भाषा। (तथास्या पण्याय।

“रास्त्रा युक्तरसा रसा सुवहा रसना रसा।
एलापणी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

युक्ता, स्त्री, (युक्त+टाप्।) वृष्टविशेषः।
इति रत्नमाला ॥ एलानी इति भाषा ॥

युक्ति, स्त्री, (युज्यते इति। युज्+क्तिन्।)
न्यायः। इति मेदिनी। ते, ४७॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे। ३।१६६।

“तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मेयुक्तिसमन्वितम्।
उपगम्य ततोऽष्टकं कपोतः प्राह शुभकम्॥”)
लोकचवहारः। इति चवहारमाटका ॥

“धर्मशस्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्तः॥”
इति सृष्टिच ॥

अनुमानम्। यथा,—

“युक्तिव्यवसन्नासु सपथेनेनमर्हयेत्॥

युक्तिरनुमानम्।

अनुमानेन विज्ञेयं न स्यातां पत्रसाक्षिणौ।

इत्येकवाक्यत्वादि विवरणम् ॥ अथ युक्तिः।
नारदः।

उल्काहस्तोऽपिदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः।
केशाकेशिग्रहीतश्च युगपत् पारदारिकः॥

कुहालपाणिर्विश्रेयः सेतुभेत्ता समीपगः।
तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकौशितः॥

प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकमरः।

अस्त्राक्षिप्रत्यता ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम्॥

प्रत्यक्षचिह्नैः रुधिराक्तखडगादिभिः। पारुष्यं
वाक्पारुष्ये। शस्त्रं। कोपहस्तश्च घोर इति।

नारदः।

अभीक्ष्णं दिग्गमानोऽपि प्रतिहन्त्याम तद्वच्च।

त्रिचतुःपञ्चकलो वा परतोऽर्थे समावहेत्॥

यदा धनिकेनाधमर्गिकश्चिचतुःपञ्चकलो वा
त्व मे ऋणं धारयसीति पुनःपुनर्दिग्गमानोऽपि

न तद्वाक्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युप-
गमोऽयमर्थ इत्यवधार्यं तमर्थमन्यथाय दापये-
दित्यर्थः ।” इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ * ॥ नात्या-
लङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा । “युक्ति-
रथावधारणम् । उदाहरणं यथा,—

‘यद्विषमरमपास्य नास्ति नृत्यो-
र्भयमिति युक्तमित्येत्यतः प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेव जनो.

किमिति सुधा मलिनं यशः कुरुष्वम् ।’

इति वेणीसहस्रः ।” इति साहित्यदर्पणम् ॥
(उपायः । यथा, कथाचरित्तागरे । ३६ । ५६ ।

“तत्तद्भक्त्युत्थो देशाभिन्नास्थिताचिरात् यथा ।
तां पुनः । चिन्तयेयं किं त्वमन्येभ्योऽभिः सह ॥”
भोगः । यथा, सूर्यविहङ्गम् । ७ । २४ ।

“त्रिचतुःकर्णयुक्ताप्राप्ते द्विमास्त्रिचयया हता ।
स्फुटा, स्वकर्णस्त्रिचयया भवेयुर्मानलिप्रिकाः ॥”
प्रमाणविशेषः । तद्वयथा,—

“अत्रासां तन्त्रयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते
वाक्ययोजनमर्थयोजनम् ॥”

“असदादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् ।

स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तित्वात् ॥

यत्ता नोक्ताश्च ये त्वर्था जीना ये चाप्य-

निर्मलाः ।

छेदोक्ता ये कश्चित्तन्त्रे तेषां अपि प्रसाधनम् ॥

यथाभुवनन्यासार्कः, प्रदीपो वैष्णवो यथा ।

प्रबोधस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ॥)

युग, इ. वर्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादि । इ, युङ्गते ।

इति दुर्गादासः ॥

युग, कौ, (युज्यत इति । युज् + घञ् । कृत्वम् ।

न युज् । “युजेर्घञन्तस्य निपातनादगुणत्व

विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यत । काल-

विशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगो-

ऽन्यत्र योग एव भवति ॥” इति काशिका । ६ ।

१ । १६० ।) युगम् । (यथा, शिशुपालवधे ।

६ । ७२ ।

“उपनेतुसुत्रमिमेव दिवं

कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम् ।

रभसोत्थितासुपगतः सहसा

परिरभ्य कश्चन वधूमरुधत् ॥”)

हतादिकालचतुष्टयम् । (यथा, गीतायाम् । १८ ।

“परिव्राज्याय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मेण स्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥”)

दृष्टिनामौघम् । हस्तचतुष्कम् । इति मेदिनी ।

गे, १६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ३६ ।

“दे वितस्ती तथा हस्तो ब्राह्मणतीर्यादिवेष्टयन् ।

चतुर्हस्तं धनुर्हस्तो नाटिका युगमेव च ॥”)

देवानां दादशसहस्रवत्सरेण चतुर्युगं भवति ।

मनुष्यमानेन चतुर्युगपरिमाणं विश्वसहसा-

धिकत्रिचत्वारिंशच्चम् । तत्र सत्ययुगस्य मानम्

१७२००० वर्षाः । त्रेतायुगस्य १२६५०००

वर्षाः । द्वापरयुगस्य ८६४००० वर्षाः । कलि-

युगस्य ४३२००० वर्षाः । इति श्रीभागवतमतम् ॥

तेषां भारतवर्षवर्तित्वं विवरणं यथा,—

“चत्वारि भारते वर्षे युगानि ऋषयोऽब्रुवन् ।

कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिस्येति चतुर्युगम् ॥

पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेता विधीयते ।

द्वापरश्च कलिस्येव युगानि परिकल्पयन् ॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् ।

तस्य तावत् शती सन्त्या सन्त्यांश्च तथाविधः ॥

इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांश्चैव च त्रिषु ।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥

त्रेतां त्रीणि सहस्राणि युगसंख्याविदो विदुः ।

तस्यापि त्रिशती सन्त्या सन्ध्यांश्च सन्ध्याया समः ॥

हे सहस्रे द्वापरे तु सन्ध्यांश्चैव चतुःशते ।

सहस्रमेकं वर्षाणां दिव्यं कलौ प्रकीर्तितम् ॥

हे शते च तथान्ये वै संख्यातश्च मनोविभिः ।

एषा द्वादशसहस्री युगसंख्या तु सञ्ज्ञिता ॥

कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिस्येति चतुर्युगम् ।

तत्र संवत्सरा, दृष्टा मानुषास्तादृशवोधत ॥

चत्वारिंशत्तथा त्रीणि कृतं युगमथोच्यते ।

विशतिश्च सहस्राणि कालो ह्येष चतुर्युगः ॥

एतत्कृतेनेह वक्ष्यामि युगानि तु निबोधत ।

नियुतानि दश दे च पञ्च चैवात्र संख्याया ॥

अष्टाविंशसहस्राणि कृतं युगमथोच्यते ।

अयुतान्तु तथा पूर्णं दे चान्ये नियुते पुनः ॥

षट्त्रिंशच्च सहस्राणि संख्यातानि तु संख्याया ।

त्रेतायुगस्य संखेया मानुषेण तु कौर्त्तिता ॥

अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।

चतुःषष्टसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम् ॥

चत्वारि नियुतानि स्युर्वर्षाणान्तु चतुर्युगम् ।

द्वात्रिंशच्च तथात्यानि सहस्राणि तु संख्याया ॥

एतत् कलियुगं प्रोक्तं मानुषेण प्रमाणतः ।

एषा चतुर्युगावस्था मानुषेण प्रकीर्त्तिता ॥

चतुर्युगस्य संख्याता सन्ध्या सन्ध्याशकेन च ।

एषा चतुर्युगाख्या तु साधिका त्वेकसप्ततिः ।

कृतत्रेतादियुक्ता सा मनोरन्तरसुच्यते ॥”

इति मात्स्ये ११८ अध्यायः ॥ * ॥

युगधर्मो यथा,—

“ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमध्वरः ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥

ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः ।

द्वापरे देवतं विष्णुः कलौ रुद्रो महेश्वरः ॥

ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रः सन्ध्याः सन्ध्या एव कलिष्वपि ।

पूज्यते भगवान् रुद्रश्चतुर्वर्षे पिनाकधृक् ॥

आद्ये कृतयुगे धर्मेचतुर्ध्याद् सनातनः ।

त्रेतायुगे त्रिपादः स्याद्दिपादो द्वापरे स्थितः ।

त्रिपादश्चीनस्त्रिषु तु सत्तामात्रेण तिष्ठति ॥”

इति क्रुष्णपुराणे युगधर्मकीर्त्तनं नाम २८

अध्यायः ॥ * ॥ युगावतारा यथा,—

“कृतं युगे परं ज्ञानं कपिलादिस्वरूपभृत् ।

ददाति सन्ध्याभूतात्मा सन्ध्याभूतचित्ते रतः ॥

चक्रवर्त्तिस्वरूपेण त्रेतायामपि च प्रभुः ।

दुष्टानां नियन्त्रं कुर्वन् परिपाति जगत्त्रयम् ॥

वेदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाशतैर्विभुः ।

करोति बहुलं भूयो वेद्यासस्वरूपधृक् ॥

वेदास्तु द्वापरे यस्य कलेरन्ते पुनर्हरिः ।

कल्किस्वरूपी दुष्टं तान् मार्गे स्थापयति प्रभुः ॥

एवमेष जगन् सर्वं परिपाति करोति च ।

हन्ति चान्येष्वनन्तात्मा नास्त्यस्माद्द्वानिरेकि

यत् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्यायः ॥ * ॥

युगधर्मान्तरं यथा,—

जैमिनिसवाच ।

“कलौ युगे महाभाग । समायाते सुदारणे ।

भविष्यन्ति जनाः सर्वे कीदृशास्तद्दृष्टव मे ॥

यास उवाच ।

आन्य सत्ययुगं प्राच्युक्ततस्त्रेताद्वयं युगम् ।

ततश्च द्वापरं विप्र । कलिमन्त्रं विदुर्बुधाः ॥

कृते धर्मेचतुर्ध्याद् सन्ध्याधर्मरता जनाः ।

वर्णाश्रमाचाररतास्तपोव्रतपरायणाः ॥

नारायणार्चनपराः शोकथाधिनिवर्जिताः ।

सत्योक्तिभाषिणः सर्वे रुद्रया दीर्घजीविनः ॥

धनधान्यादिसम्पन्ना हिंसादम्भविनिवर्जिताः ।

परोपकारिणश्चैव सन्ध्याशस्त्रविदस्तथा ॥

एवविधाः सत्ययुगे सर्वे लोका दिगीतमः ।

राजधर्म्यादिगणश्च भूपाला जनपालिनः ॥

अहो सत्ययुगस्यास्ति क संख्यातुं गुणान् चमः ॥

अधर्माचरणं तत्र जना, केचित् कुर्वन्ते ॥ * ॥

त्रेतायुगे समायाते धर्मे पादोनता गतः ।

अल्पकेशान्विता लोकाः केचित् केचिद्दयाशयाः ।

विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः ।

वर्णाश्रमाचाररता, सुखिनः सुस्थचेतसः ॥

चत्त्रा भूमिसृष्टः शूद्रा सर्वे ब्राह्मणसेविनः ।

ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥

प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्धा नितिन्द्रियाः ।

तपोव्रतरता नित्यं हातारो विष्णुसेविनः ॥

कालवर्षो तद्वित्वाश्च स्त्रियः सन्ध्या, पतिव्रताः ।

वसुन्धरा च शस्याप्या पुत्राश्च पितृसेविनः ॥ * ॥

त्रेतायुगस्यावसाने द्वापरे युगं आगते ।

दिपादो भूतवान् धर्मः सुखदुःखान्विता नरा ॥

केचित् केचित् पापरताः केचिद्धर्मेरतास्तथा ।

केचित् केचित् गुणैर्होनाः केचित् केचित्पुण्ड्रा-

गुणाः ॥

अत्यन्तदुःखिनः केचित् केचित् चातिधनास्तथा ।

प्रतिग्रहे ब्राह्मणाश्च कदाचित् कुर्वन्ते सृष्ट्याम् ।

भूभुजा घनलोभेन कदाचिद्दृष्टते प्रजाः ।

विष्णुपूजापरा विप्रा, शूद्राश्च द्विजसेविनः ॥

तदा विष्णुर्थास्वरूपो वेदभाग चकार ह ॥ * ॥

कलौ युगे च विप्रेन्द्र । सन्ध्यापैकमन्दिरे ।

एकपादोऽभवद्धर्मे सर्वे पापरता जनाः ॥

ब्राह्मणा, क्षत्रिया वैश्या, शूद्राः पापपरायणाः ।

निष्ठाचारविहीनाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

विप्रा वेदविहीनाश्च प्रतिग्रहपरायणाः ।

अत्यन्तकामिनः शूरा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

पराजलोपुपा नित्यं तपोव्रतपरादमुखाः ।
 पाषण्डसङ्गुत्थास भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
 वितार्थं ब्राह्मणा केचित्पण्डाकपटधर्मिणः ।
 मत्काधरा भविष्यन्ति नटिला यममुपाश्रितः ।
 कलौ युगे भविष्यन्ति ब्राह्मणा, शूद्रधर्मिणः ॥
 शूद्राश्च दीक्षाग्रवो नित्यं ब्राह्मणधर्मिणः ।
 कलौ यास्यन्ति निवृत्ता उत्तमा अपि नीचताम् ॥
 नीचाश्च धनमम्यता यास्यन्त्युपपदं प्रति ।
 प्रदास्यन्त्युपकारिणो दानानि सकला जनाः ॥
 यत्रापि च नेष्यन्ति वृत्ता विप्रवचनम् ।
 मित्रस्नेहाद्विद्यन्ति कुमाराण्य कलौ जनाः ॥
 अधर्मे बुद्धिदातारो धर्मवद्भिलोपिनः ।
 परोक्षनिन्दकाः क्रूराः ससुखप्रियवादिनः ॥
 परस्त्रीपिंसकाश्चैव मिथ्यावचनभाषिणः ।
 भविष्यन्ति कलौ विप्राः परविताभिजायिणः ॥
 यद्दमायान्तमनियं समाराध्य विधानतः ।
 धनलोभाद्विद्यन्ति नरा नरकभागिनः ।
 क्रणोपजीविनश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
 स्त्रीजिताः पुरुषाः सर्वे स्त्रियोऽप्यन्तश्चलाः ।
 दुर्नोतिर्त्वाधते तासां स्वामिनश्च न शशयः ॥
 जेमिनिरुवाच ।

मन शुद्धिविहीनत्वात् सर्वेषां प्राणिनां तुने ।
 अतः सर्वे त्वया प्रोक्तं मनो विस्मयदं मम ॥
 कलौ सर्वे भविष्यन्ति मनःशुद्धिविवर्णिताः ।
 तेषां यथा भवेन कर्म सफलं भूहि तद्गुरो ॥
 आस उवाच ।

अनर्पितन्तु यन कर्म तद्गर्वेन्निर्यक्तं खलु ।
 एकेन मनसा विप्रः सुदृढं कथ्यते मया ॥
 विष्णुभक्तिमता पुसां न किञ्चिद्विफलं भवेत् ।
 इति ते कथितं सर्वं यत्तु ब्राह्मणवचनम् ॥
 यन श्रुत्वा भक्तिभावेन नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 इति पादो क्रियायोगसारे २५ अध्यायः ॥
 अपि च ।

“कृते धर्मे चतुर्थाच्च सत्यं दानं तपो दया ।
 धर्ममाता हरिः श्वेतः सन्तुष्टा ज्ञानिनो मरा ।
 चतुर्वर्षसहस्राणि नरा जीवन्ति वै तदा ॥
 कृतान्ते चतुर्विंशति विट्शूद्राश्च जिता द्विवे ।
 शूरस्य प्रणतिः पुत्रो विष्णुः, चक्षुः जघान ह ॥
 ज्ञेतायुगे विपाह्मन् सत्यदानदयात्मकः ।
 नरा यज्ञपरास्तस्मिन्तथा चतुर्द्वयं जगत् ॥
 रक्तो हरिर्नरैः पूज्यो नरा दशशतायुषः ।
 तत्र विष्णुर्भोमरयः, चक्षुः राक्षसानहन् ॥
 द्विपाञ्च ज्ञापरे धर्मे पीतताश्चाप्युते गते ।
 चतुःशतायुषो लोका द्विजचक्षुःश्रुताः प्रजा ॥
 तदा दृष्ट्वाप्यनुवृत्तं विष्णुर्वासस्वरूपधृक् ।
 तदेकन्तु यन्नुर्वेदं चतुर्धा विभजत पुनः ॥
 शिष्यान्धापयामास नामस्तान्निबोध मे ।
 ऋग्वेदमथ मौलस्य सामवेदश्च जेमिन्मि ॥
 अथर्वनाथ सन्तुन्तु यन्नुर्वेदं महासुनिम् ।
 वैशम्पायनसंज्ञन्तु पुराणं स्तुतमेव च ॥
 अष्टादश पुराणानि येषु वै हरिरेव हि ।
 सर्गश्च प्रतिवर्गश्च वशी मन्वन्तराणि च ॥

वंशावृत्तिरित्येव पुराणं पश्यन्तमम् ॥
 नास्त्य पाप्मं पेणवश्च श्रेयं भागवतमथा ।
 भविष्य नारदीये च पुराण्येति विस्तरम् ॥
 मार्कण्डेय सत्यायेवं ब्रह्मवैवर्तेय च ।
 कौर्म मातुल्यं गारुड्य पायनीयमनन्तरम् ॥
 अष्टादश ससुदितं ब्रह्मास्मिन्नि सङ्गमम् ।
 अथाष्टपुष्पपुराणानि सुनिभिः कथितानि तु ॥
 अथाऽननकुमारोक्तं नारदसिंहमथापरम् ।
 तृतीयं स्कान्दगुह्यं कुमारैश्च तं भाषितम् ॥
 चतुर्थं शिवधर्माख्यं शास्त्राग्रन्थीशभाषितम् ।
 दुर्वाससोक्तमाख्यं नारदोक्तमतः परम् ॥
 कापिल पागनश्चैव तद्वैवोशनसैरितम् ।
 ब्रह्मण्य वारुणश्चाप कालिकाज्यमेव च ॥
 माहेश्वर तथा श्रामं घौरसर्गाद्येव च यम् ।
 पराशरोक्तमपरं मारीचं भागवतज्यम् ॥
 पुराणं धर्मशास्त्रं वेदा अङ्गानि यन्तुनः ।
 न्यायः शौनकः, मीमांसा आश्विनोदाद्यं शास्त्रकम् ।
 गान्धर्वं च धनुर्वेदो विद्या अष्टादश स्तुताः ॥
 द्वापरान्ते स च हरिर्भूयो भारमपाहरन् ॥
 एकपादमित्येते धर्मे कृष्णताश्चाप्युते गतः ।
 जनास्तदा दुराचारा भविष्यन्ति च निर्दयाः ॥
 सत्त्वं रजस्तम इति दृग्गन्ते पुरुषे गुणाः ।
 कालसञ्चोदितोऽपि परिवर्तन्ते जातानि ॥
 प्रभूतश्च यदा सत्त्वं मनोनुहोन्त्याणि च ।
 तदा क्षतयुगं विद्यादाने तपसि यदति ॥
 यदा कर्मसु कार्येषु शक्तियंशसि देहिनाम् ।
 तदा ज्ञेता रणोद्विगिरिति ज्ञानी हि शौनकः ॥
 यदा लोभस्तयमोहो मानो दम्भोऽप्य मत्सरः ।
 कर्मणाश्चापि काम्यानां दापरन्तदजस्तमः ॥
 यदा सदावृत्तं तन्नीनिदादिषादिषाधनम् ।
 शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
 यस्मिन् जनाः कामिनोपि शस्त्रकटकभागिणः ।
 दस्युकटा जनपदा वेदा पाषण्डदूषिताः ॥
 राजानश्च प्रजाभक्ता शिशोर्दरपरा हिजाः ।
 अग्रता वटवोऽश्वीषा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ॥
 तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो नित्यलोलुपाः ।
 ह्रस्वकाया महाहाराश्चौर्ममाधोरुसाधवाः ॥
 त्वक्ष्यन्ति भव्याश्च पति भव्य भर्तार एव च ।
 शूद्राः, प्रतिगृह्यन्ति तपोवेशोपजीविनः ॥
 उद्विग्रास्त्रानलद्वाराः पिशाचसदृशाः प्रजाः ।
 अस्मात्तमोजनेनास्मिदेवतातिथिपूजनम् ।
 करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम् ॥
 स्त्रीपराश्च जनाः सर्वे शूद्रप्रायाश्च शौनकः ॥
 बहुप्रजाण्यभाग्याश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ॥
 शिरः कण्डूयनपरा आर्षा भिष्यन्ति सप्तते ।
 विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहृता जनाः ॥
 कण्ठेर्धननिधेर्विषं अस्ति स्त्रीको महान् शुणः ।
 कीर्तनादेव कृष्णस्य रुक्तवन्धः परं व्रजेत् ॥
 कृते यद्वायतो विष्णुं ज्ञेतायां यजतः फलम् ।
 द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्विरकीर्तनात् ॥
 तस्माल्लोको हरिर्निर्दयः पूज्यश्च शौनकः ॥
 इति गारुडे युगधर्माः । २२० अध्यायः ॥

युगं, यु, (युज्यते वलीवर्ही जमिन्निति ।
 युज + घञ् । युज्यते वलीवर्ही जमिन्निति ।
 इति काशिका । १ । १ । १६० ।) रघुना-
 द्यम् । इति मेदिनी । मे, १६ । जीयाति
 इति भाषा । (यथा,—

“नायव न पारयत युगेव
 नभ्येव न उपधोव प्रधोव ॥”

इति श्रुतिः । १ । १६ । १६ ।

“युगा इव यथा रघुस्य युगे नभ्या इव ।” इति
 तद्वाक्ये गायत्र्यः । तथा च कथाचरित्तुसंगरे ।
 ६० । १० ।

“नस्यैकदा यजिष्यार्थं गच्छतो मधुरां पुरीम् ।
 भारवोढा युगं कर्तुं भारेण युगभयतः ॥”

युगकीलकं पु, (युगस्य कीलकं ।) युगकाष्ठस्य
 कीलकं । जीयाति रतिम् इति भाषा ।
 तत्प्रायः । श्रुत्या १ । इत्यमरः । १ । १६ । १६ ।

युगन्तरः, पु (युगं धारयतीति । धारि + “संज्ञायां
 भृत्तृणिधारिणश्चिन्तिपदम् ।” ४ । १ । १६ । इति
 यत् । “अरुणिगदन्त्यस्तुम् ।” ६ । १ । १६ । इति
 तुम् ।) यन रघुस्य युगकाष्ठमास्यते तत्र ।
 रघुस्थान्ता यत्र यध्यन्ते तद्गुगकाष्ठं तद्गुग
 धरति युगन्तरः । इति भरतः । तत्प्रायः ।
 कुवरः १ । इत्यमरः । १ । १६ । १६ । पञ्चत-
 विंशः । यथा,—

“निधो मात्स्यायान् विध्यो हेमजूटो युगन्तरः ॥”
 इति श्रुतिः ।

(तूष्णिपुत्तः । स च सायकः, पौत्रः । यथा
 परिवर्षे । १६० । १६ ।

“तूष्णैर्युगन्तरं पुत्र इति वशः, समाप्यते ॥”

युगपतः, य एकदा । एककालीनम् । इत्यमरः । १ ।

४ । २२ । (यथा, भागवते । १ । ६ । २ ।

“कालश्चां तदा देवीं विभृष्टं क्लिप्तं रुक्मः ।

त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् ॥”

युगपत्रः, पु, (युगं पत्रमस्य ।) कीविदारवृत्तः ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । १ । २० । युगपत्रं वृत्तमात्रं ।

युगपत्रकः, पु, (युगपत्र + स्वार्थे कन् ।) कीविदार-

वृत्तः । इत्यमरः । १ । ४ । २२ । (यथास्य प्रयोगः ।

“कीविदारश्चमरिकः, कुहालो युगपत्रकः ।

कुण्डलो ताम्रपुष्पश्च सन्तकः स्वल्पकेशरौ ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

युगपत्रिका, स्त्री, (युगं पत्रमस्याः । कप् । टाप् ।

अकारस्येत्वश्च ।) शिशपावृत्तः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः । (विवरणमस्याः शिशपावृत्ते ज्ञातव्यम् ।)

युगपात्र्यं, पु, (युगस्य पार्श्वं गच्छतीति ।

गम् + ङ ।) अथ्यासार्थं लाङ्गलपार्श्ववद्गो गौ ।

पांटे वौधा गरु इति भाषा । तत्प्रायः । प्रह-

वाट २ । इत्यमरः । १ । ६ । १६ ।

युगल, स्त्री, (युज्यते परस्परं सगच्छत इति । युज्

+ ङवादिभ्यः कलच् । न्यङ्गाद्विवात कुत्वम् ।)

युगम् । इत्यमरः । १ । १६ । १६ । (यथा, भागवते ।

४ । २६ । २० ।

“पक्षार्थं पादयुगलमाह चोत्सङ्गलालिताम् ॥”

युगान्तः

युगलमन्त्र', पु, (युगलाख्यो मन्त्रः । प्राकपार्थिववत् समासः ।) लक्ष्मीनारायणमन्त्र' । यथा,—
“इदं रहस्यं परमं लक्ष्मीनारायणज्ञयम् ।
रानलवापि वक्ष्यामि प्रपत्तिं शरणागतिम् ॥
द्वयान परतरो मन्त्रो नास्ति सत्त्वं त्रयीमि ते ।
द्वयान परतरो धर्मो नास्ति लोकेषु कश्चन ॥
सर्वेषां कृष्णमन्त्राणां मध्ये युगलसत्त्वम् ।
मन्त्र हि सत्त्वतः श्रेष्ठः कृष्णजपमनुत्तमम् ॥
मन्त्रतो युगलं मन्त्रं कार्यं परतरं ऋषे ।
गुह्यादगुह्यतमं जातु ज्ञेयं तत्तदुपासके ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे २५ अध्यायः ॥
युगलाख्यः पु, (युगलमित्याख्या यस्य ।) वर्चस्वर-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टे ॥ त्रि युगनामक' ॥
युगांशक', प, (युगस्य अंशकं त्रिंशत् इति ।)
वत्सरः । इति हारावली १०८॥ युगविभाजकस्य ॥
युगाद्या, स्त्री, (युगस्याद्यादिभूता ।) युगारम्भ-
तिथि' । यथा, “अथ युगाद्या । तामु च ।
'युगाद्या वर्षद्विष्टं सप्तमी पार्वतीप्रिया ।
रविरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥’
इत्यनन्यवस्था ॥

ब्रह्मपुराणे ।
वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रैताय नवमेऽहनि ॥
अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरम् ।
माघे च पौर्णमास्यां वै चोर कलियुगं स्तूतम् ॥
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्याक्षेन विस्तृताः ॥
अत्र वैशाखाद्य पौर्णमास्यान्ता एव । ब्रह्म-
पुराणे तथैव तिथिकृत्वाभिधानात् । मुख्य-
वाचित्वे कार्तिके नवमेऽहनीत्यनेवेष्टसिद्धौ शुक्ल-
पक्ष इति र्थः स्यात् । तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशौ
अथपुनः कृष्णपक्षीयेति मेषिलोक्तं निरस्तम् ॥ ४॥

आसा प्रशसामाह विष्णुपुराणम् ।
वैशाखमासस्य सिता तृतीया
नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य तमिमपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
एता युगाद्याः कथिता पुराणे-
रनन्तपुण्यास्तिथयश्चनसः ।
उपप्रवे चन्द्रमसौ रवश्च
त्रिव्यकास्त्रययनदये च ॥
उपप्रव गृह्ये ।

'पानीयमप्यत्र तिलैश्चिमित्र
दद्यात् पित्रभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
आसु कृतं तेन समा सहस्र
रहस्यमेतन् पितरो वदन्ति ॥’

स्नानमधिकृत्य भविष्ये ।
संवत्सरफलं तत्र नवम्या कार्तिके तथा ।
मन्वादी च युगादी च माघत्रयफलं लभेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

युगान्त, पु (युगानामन्तो यत्र । युगानामन्तो
वा ।) प्रत्ययः । इति हलानुप्रसङ्गः ॥ (यथा, महा-
भारत ५।४८ ६५।

युग्माद्

“उद्धर्तयन् दस्युसंधानं समेतान्
प्रवर्त्तयन् युगमन्यदयुगान्ते ।
यदा घृष्टाम्यधिवत् कौरवेयां
स्तदा तप्ता धार्तराजः सपुत्रः ॥”

युगशेषश्च ॥

युग्मं, स्त्री, (युज्यते इति । युज् + “युजिरुचि-
तिञा कृञ्च ।” उणा० १।१३५। इति मक् ।)
द्वयम् । योडा इति भाषा । तत्पर्यायः । इन्द्रम् २
युगलम् ३ युगम् ४ । इत्यमरः । २।५।३८॥
(यथा, रामायणे । २।६१।६६।
“पादुकोपानहाच्चैव युगान्यत्र सङ्क्षयः ॥”)
द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमहादशराशयः । यथा
“कुरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विभक्तः समश्च ।
चरस्थिरङ्गात्मकनामधेया
मेधादयोऽमौ क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(द्वितीया ।) मेलनम् । यथा,—

“युग्माग्रिकतभूतानि षण्मन्योन्मसुरन्त्यो ।
रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या पूर्णिमा ॥
प्रतिपदाप्यमावास्या तिथीर्युग्मं महाफलम् ।
एतद्वास्तु महाघोरं हन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥
द्वितीयाद्वितीययोश्चतुर्थोपचस्योः षष्ठीसप्तम्यो-
रष्टमीनवम्योरैकादशद्वादशयो चतुर्दशीपौर्ण-
मास्योः प्रतिपदमावास्यायोर्युग्मं मेलनम् । तत्त-
त्तिथिमात्रनिमित्तकं कर्मणि महाफलम् ।
एतन् प्रयोजनन्ति तिथिविशेषविहितं कर्मणि
तिथिखण्डविशेषनियमनम् । स्वतिथ्या कर्मानि-
व्याहे सहायभाविनात्यतिथ्यनुप्रवेशादुपवासा-
द्याचरणम् ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (द्वय-
विशिष्टे, त्रि । यथा, मनु । ३।४८॥

“युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रियु ।
तस्मान् युग्मासु पुत्रार्थं संविशेद्दार्तवै स्त्रियम् ॥”)

युग्मपत्र, पु (युग्मं पत्रमस्य ।) रक्तकाष्णवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥ (युग्मं पत्रम् ।) युगलपत्रे, स्त्री ॥

युग्मपत्रिका, स्त्री, (युग्मं पत्रमस्या ।) श्रेष्ठादि-
भाषा । ५।४।१५४। इति कप् । टापि अत
इत्वंम् ।) शिशपाट्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥

(विषयोऽस्या शिशपाट्टे ज्ञानम् ॥)

युग्मपथं, पु, (युग्मं पथमस्य ।) कोविदारवृक्ष-
समपथवृक्षः । इति राजनिर्घण्टे ॥

युग्मफला, स्त्री (युग्मं फलमस्या ।) इन्द्रचिर्मिटी ।
वृक्षिकाली । इति राजनिर्घण्टे ॥ गन्धिका ।
इति रत्नमाला ॥

युग्मादर, पु, (युग्मस्यादरः ।) तिथिविशेषयोगेन
तिथिखण्डविशेषस्यादरणम् । यथा, “पञ्चमो
सप्तमी चैवेत्यादिना विशेषतः सायाह्न्यापि-
तिथेर्यहणादुपवासेऽपि न रात्रियुग्मादरः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अस्य विवरणं युग्मशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

युग्मादरण्य, स्त्री, (युग्मस्यादरण्यम् ।) युग्मतिथि-
पूज्यता । यथा,—

युज

“त्रिसन्ध्यापिनी या तु सेव पूज्या सदा तिथिः ।
न तत्र युग्मादरण्यमन्यत्र हरिवासरात् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

युग्मं, स्त्री, (युगाय हितम् । युग + “उगवादिभ्यो
यत् ।” ५।१।२। इति यत् । युगमर्हतीति
वा । दृष्टादित्वात् यत् । यदा, युज्यते इति ।
युज् + “युज्य च पठे ।” ३।१।१०१। इति
क्वबन्तो निपातितः ।) वाहनम् । यानम् ।
इत्यमरः । २।५।५८॥ (यथा, महाभारते । ३।
५६।६।

“हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुगस्य वाससाम् ।
आविष्टः कलिना द्यत जोयते स नलस्तदा ॥”
यथा च मनौ । ८।२६३।

“यत्रापवर्त्तत युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामी भवेदृष्टो हिंसायां दिशत दमम् ॥”
वाचजिह्वेऽपि दृश्यते । यथा, “युग्यो गौ ।
युग्योऽथ । युग्यो हस्तौ ॥” इति काशिका ।
३।१।१२१॥

युग्य, पु, (युगं वहतीति । युग + “तद्वहति रथ-
युगप्रासङ्गम् ॥” ४।४।७६। इति यत्प्रत्ययः ।)
युगवोटा । इत्यमरः । १०।६।६४॥ (“रथं वहतीति
रथ्यः युग्यः प्रासङ्गः ॥” इति काशिका ॥)

युज् [ज] त्रि, (युजिर् योगे + क्तिन् । “युजेर-
समासः ॥” ७।१।७। इति दुर्मागमः ।)
योगकर्ता । मेलनकर्ता । इति सुम्बोध-
याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिकाये । ६।११८॥
“गृहाया निरगाहला निहो न्यगमिव द्रुवन् ।
भातरं युडभियः सखे घोषेणापूरयन्दिशः ॥”
युग्मम् । यथा मनौ । ३।२७७।

“युज् कुञ्चन् दिनर्त्तुं सर्वान् कामान् समनुते ।
अयुज् तु पितृन् सर्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्क-
लाम् ॥”

समः । स च हृन्दसि द्वितीयचतुर्थपादरूपः ।
यथा, हृन्दोमञ्जर्याम् । ३।१।

“विषमे यदि सौ सलगा दृष्टे

भौ युजि भाद्रगुरुकायुपचित्रम् ॥”)

युज्ज्ञी, [न] पु, वर्षसङ्करजातिविशेषः । स तु
गङ्गापुत्रकन्याया वेशधारिणी ज्ञाता । यथा,—
“गङ्गापुत्रस्य कन्याया वीर्येण वेशधारिण्यः ।
वभूव वेशधारी च पुत्रो युज्ज्ञी प्रकीर्तितः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम् ॥

युज्छ, प्रमादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्यादिः पञ्चम-
स्वरो । प्रमादोऽनवधानता । युज्छति पापं
साधु । ओष्ठवर्गाद्यादिरिति रमानाथः ।
पञ्चादित्वादिनि पुच्छो लाङ्गलम् । ओष्ठवर्ग-
शेषादिरिति त्रिलोचनः । सुच्छति । इति
दुर्गादासः ॥

युज्, इर् ध ञ चो युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुघा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) इर्, अयञ्चतु-
अयौचोत् । ध, युनक्ति युक्ते षते ।
चौ, योक्ता । इति

युतकं

युज, कि संयमे । युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पक्षे भा० पर०-सक०-सेट् ।) अन्त-
स्यादादि । कि, योजयति योजति । संयमो
बन्धनम् । इति दुर्गादासः ॥

युज, क क निन्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क क, योजयते । इति
दुर्गादासः ॥

युज, य औ ङ समाधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) समाधि-
योग्यभाव । य ङ, स्वयमर्थे नियुज्यते । इति
द्वलायुधः । औ, योक्ता । इति दुर्गादासः ॥

युजानः पु, सारधि । इति सत्सिद्धसारोणादि-
वृत्तिः ॥

युजौ, [ज] पु, (युज् + क्तिप् ।) अश्विनीकुमारौ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयम् ॥

युज्जानः, पुं, (युज् + शानच् ।) सारधि । विप्र ।
इति मेदिनी । ने, ११३ ॥ भावनासहकारेण
सर्वज्ञः । यथा,—

“योगजो द्विविध प्रोक्तो युक्तयुज्जानभेदतः ।
युक्तस्य सर्वदा भान चिन्तासहकृतोऽपरः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । ६५ ॥

“युक्तस्यति । योगाभ्यासावगत्यावशीकृतसमाधि-
समासादितो विविधसिद्धयुक्त इत्युच्यते अयमेव
विशिष्टयोगवत्त्वात् युक्त इत्युच्यते । सर्वदेति
चिन्तासहकार विनेत्यर्थः । भान सर्वविषयाणां
प्रत्यक्षम् । अपरो युज्जान । विषयव्यावृत्त्या
मानससमाधिस्थः । अयं युज्जान उच्यते ।
चिन्ता ध्यान तदेव कारण तत्सहकारात्
स्थूलसूक्ष्मवहितविप्रकृतान् अर्थान् मनः
प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

युत, क्ली, बिन्दा । यु ङ क निन्दे इत्यस्माद्भावे
किप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

युत, [ध] स्त्री, (योधनमिति । युध् + क्तिप् ।)
युद्धम् । इत्यमरः । ३।५।१०६ ॥ (त्रि, युद्धकर्ता ।
यथा भागवते । ६।१२।२३ ।

“इति नृवाणावयोन्य धर्मैर्जिज्ञासया वृष ।
युधुधाते महावीर्याविन्दुश्चैव युधां पती ॥”

युत, ऋ ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ अयुयोतन् । ङ,
योतते । इति दुर्गादासः ॥

युत, स्त्री, (यु + क्त ।) हस्तचतुष्टयम् । इति
मेदिनी । ते, ४७ ॥

युत, त्रि, (यु + क्त ।) युक्त । अपृथग-
भूतः । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥ (यथा,
भट्टिकाये । १ । ७ ।

“स्त्रीभिर्युतान्यश्वरसामिवौघे-

मरौ शिरांसीव शृङ्गाणि यस्याम् ॥”

युतकं स्त्री सशय । युगम् । नारीवस्त्राण्यम् ।
युक्तम् । चलनायम् । यौतुकम् । इति विश्व-
मेदिनी । ने, १४३ ॥ मेचीकरणम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ स्त्रीवस्त्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
सशयः । श्रृणायम् । इति नानार्थरत्नमाला ॥

४६

युद्धं

युद्ध, [ध] स्त्री, (योधनमिति । युध् + क्तिप् ।)
युद्धम् । इत्यमरः । २।५।१०६ ॥ (यथा,
रामायणे । २।५१।१० ।

“यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि ।
तं पश्य सुखसमुपलब्धेयु सह सीतया ॥”

युद्ध, स्त्री, (युध्यते इति । युध् + भावे क्त ।) योध-
नम् । लडाइ इति भाषा । तत्पर्यायः । आयो-

धनम् २ अन्यम् ३ प्रधानम् ४ प्रविदारणम् ५ गृध्रम् ६
आस्कन्दनम् ७ सखम् ८ समीकम् ९ साम्य-
रायिकम् १० समरम् ११ अनीकम् १२
रण १३ कलहः १४ विग्रहः १५ सप्रहारः १६
अभिसम्प्रातः १७ कलिः १८ संस्फोटः १९
संयुग २० अभ्यामर्दः २१ समाघातः २२
सयामः २३ अभ्यागमः २४ आहवः २५ ससु-
दाय २६ संयत् २७ समितिः २८ आलिः २९
समित् ३० युत ३१ । इत्यमरः । २।५।१०६-१०६ ॥
सरावः ३२ आनाहः ३३ सम्प्रायकः ३४
विदारः ३५ दारणम् ३६ सवित् ३७ सम्प्राय
३८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तौल्यम् ३९
अम्बरीषम् ४० बलजम् ४१ आनर्तः ४२ अभि-
मरः ४३ ससुदयः ४४ । इति जटाधरः ॥ * ॥
युद्धे वर्णनीयानि यथा । धर्म १ धर्म २ वलम् ३
चरः ४ धूलिः ५ तूर्यस्त्रम् ६ सिंहनादः ७
श्वमखण्डम् ८ रक्तनदी ९ क्षिप्रच्छत्रम् १०
रणः ११ चामर १२ हस्ती १३ अश्वः १४
केतुः १५ विद्वीर्णकुम्भकहस्तिकुम्भसुक्ता १६
वृहत्तनावस्थितसेना १७ सुरपुण्ड्रश्चिः १८ ।
इति कविकल्पलता ॥ * ॥ अथ युद्धफलम् ।

“अभिष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।
न तत् फलमवाप्नोति सयामे यदवाप्नुयात् ॥
इति यज्ञविदः प्राङ्मूर्त्यन्तकर्मविशारदाः ।
तस्मात्तत्ते प्रवक्ष्यामि यत् फलं शुक्लजीविनाम् ॥”

युद्धे मरणफलं यथा,—
“धर्मलाभोऽर्थलाभश्च यशोलाभस्तथैव च ।
य शूरो वध्यते युद्धे बिन्दन् परवाहिनीम् ॥
यस्य धर्मार्थकामौ च यज्ञश्चैव सदक्षिणः ।
परं च भिमुखे हत्वा तयोः पन्थाधिरोहति ॥
विष्णोः स्थानमवाप्नोति एव युध्यन् रणाजिरे ।
अश्वमेधानवाप्नोति चतुरस्त्रेण कर्मणा ॥
यस्तु शुक्लं ससुन्दर्यं वीर्यवान् वाहिनीमुखे ।
सम्मुखो वर्त्तते शूरः स स्वर्गान्न निवर्त्तते ॥
राजा वा राजपुत्रो वा सेनापतिरथापि वा ।
हृतं क्षत्रेण यः शूरस्तस्य लोकोऽस्यो ध्रुवः ॥
यावन्ति तस्य गात्राणि भिन्दन्ति शुक्लमाहवे ।
तावता लभते लोकान् सर्वकामदुहोऽद्ययान् ॥
वीरासनं वीरशय्यां वीरस्थानस्थितिः स्थिरा ।
गवार्थं ब्राह्मणस्यार्थं गोस्वाम्यर्थं च ये हताः ।
ते गच्छन्त्यमरस्थानं ये स्युः सुकृतिनस्तथा ॥
अभयो यः परं सैन्यं भयंश्च परिरक्षति ।
पृष्ठस्थितः पालयति शोऽपि गच्छति तद्गतिम् ॥
अनुत्तीर्यस्तथा सद्यः प्राणान् यश्च जते युधि ।
हृतश्च खपते युद्धे स स्वर्गान्न निवर्त्तते ॥

युद्धं

दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तथा श्लेष्मैश्च तस्करैः ।
स्वाम्यर्थे ये हता राजस्तेषां स्वर्गो न सशयः ॥
शस्त्राग्निना सुनिर्दग्धः स्वयमेव च युतो यदि ।
सग्रामानुन्नियते राजस्तस्य स्वर्गो न संशयः ॥
भयेन लज्जया वापि स्नेहेन च रणाजिरे ।
सम्मुखो न्नियते राजस्तदा स्वर्गो न सशयः ॥
यस्तु भित्रीकृतः गात्रं शरशङ्कृष्टोमरैः ।
देवकन्यास्तु तं वीरं रामयन्ति रमन्ति च ॥
वराश्वरः सहस्राणि शूरमायोघने हतम् ।
लरितान्यभिधावन्ति मम भर्ता भवेति च ॥
यत्र तत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।
अक्षयान् लभते लोकान् यदि क्लृप्तं न भाषते ॥
जितेन लभ्यते लक्ष्मीर्नृतेनापि सुराङ्गनाः ।
चण्विचक्षिणि काये का चिन्ता मरये रणे ॥
हतस्याभिमुखस्य ये लोका न निवर्त्तिनः ।
हते गोस्वामिप्रार्थं नरमेधफलं हि ततः ॥

स्थानाभिघाते शरणागते च
राज्ञो विपत्तौ द्विजसार्धघाते ।

स्त्रीबालवृद्धाजनगोयद्वा च
शुक्लं सुनीनामपि धारणीयम् ॥

यं यज्ञस्यैकपसा च विप्रा
स्वर्गेषिणो यत्र न वै प्रयान्ति ।

अथेन तामेव गतिं प्रयान्ति
महाहवे स्वा तनुः सत्यजन्तः ॥

सर्वाश्च वेदान् समद्विद्विरे
संख्यश्च योगश्च वने विवासम् ।

जते गुणा एकपदे प्रविष्टा
महाहवे स्वा तनुः सत्यजैदृयः ॥

इमा गिर वेदविदः शुभाचरा
सुभाषितां वृषभिरा दिवौकसाम् ।

चन्द्रमुखे यः स्मरते दृढस्थिति
न हन्यते हन्ति च शोऽपि वैरिणः ॥

सदा पुण्यतमः स्वर्गं सुयज्ञः सर्वतो मुखः ।
सर्वेषामेव वर्णानां क्षत्रियस्य विशेषतः ॥

भूयश्चैव तु वक्ष्यामि रणधर्मं सनातनम् ।
यादृशाय प्रवर्त्तय यादृशं परिवर्त्तयेत् ॥

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं द्विजम् ।
जिघांसन्तं जिघांसीयात्र तेन ब्रह्महा भवेन ॥

कोदण्डशस्त्रपाणिस्तु प्रहरन्तं द्विजं यदि ।
हन्यात्तमासुरं भावः हत्वा न ब्रह्महा भवेत् ॥

ब्रह्महा जायते यैस्तु हतेस्तत्त्वं शृणुष्व मे ।
वचः सखे नृपश्रेष्ठः काययज्ञे सनातने ।

विरथं विगतं शस्त्रं विवर्णं विमुखस्थितम् ।
युद्धोत्साहहन्तं हत्वा ब्रह्महा जायते नरः ॥

विशुक्लं विधनुष्कश्च तं भीमोऽस्मीतिवादिनम् ।
वर्णशाखायुतास्त्रास्तु हत्वा स ब्रह्महा भवेत् ॥

अन्याहतो न हन्तव्यो वालो दृढो नपुंसकः ।
तवाहं प्रवदन्मन्त्रशक्तनक्तनोऽपि भीरवः ॥

तस्मादेतान् परिहरेच्छरो धर्मभृता वरः ।
सम्यग् यज्ञफलन्तो हन्तुं हत्वासौ ब्रह्महा भवेत् ॥

शक्यन्तिह सन्धेस्तु यज्ञैः क्रतुशतैर्नृपाः ।
आत्मदेहपरित्यागं कर्तुं युद्धे सुदुष्करः ॥

युद्धं

उत्सृष्टा शुभतेऽशुभो देह त्यक्ता रणालिरे ।
न गृही रणभगानां ऋते कचिन्महापथान् ॥
संग्रामे युधानो सङ्गीः कीर्तिः स्यात् स्वर्गति-
स्तथा ।

भगस्य तेऽपि नश्यन्ति महासत्त्वान्महारणात् ॥
तस्मान् सत्त्वेन यत्किञ्चिन् क्रियते तच्छुभप्रदम् ।
यज्ञ दान व्रत वापि संग्रामे नृपसत्तम ॥”

इत्याद्ये वद्विपुराणे संग्रामप्रशंसा ॥ * ॥

अथ युद्धनिर्णयः ।

“यत्रायुद्धे भुवं नाशो युद्धे जीवितसंशयः ।
न कालयेकं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
आत्मोदये विगृहीयात् चोभो नात्मवले यदि ।
यमने च प्रवर्तय प्रज्ञौ न तु विपर्यये ॥
स्वयं राज्ञा न योद्धव्यं येऽपि शस्त्रास्त्रको-
विदाः ।

मृता युद्धेषु दृश्यन्ते शक्तेभ्यः शक्तिमत्तराः ॥
रथयुद्धं समे देशे विषमे हस्तिचङ्गरः ।
अश्वयुद्धं मरौ देशे पत्तियुद्धं दुर्गमे ॥
अथ ये सर्वयुद्धं स्यात्सौकायुद्धं जलजुते ।
स ह्यथ योधयेदन्तान् कामं विस्तारयेद्भृङ्गम् ॥
सूचीमुखमनीकं स्यादल्पं हि बहुभिः सह ।
अपि पञ्चाशतः शूरान् निघ्नन्ति परवाहिनीम् ।
येऽपि वा पञ्चषट्सप्तसहस्रिता, क्षतनिश्चयाः ॥”

अथ युद्धासननिर्णयः ।

“अश्वद्वारा विपक्षान् विगृह्यासनमुच्यते ।
अरि विगृह्य वा स्थानं विगृह्यासनमुच्यते ॥
अरेष्व विजिगीषोश्च विगृहे ह्यीयमानयोः ।
सन्धाय यद्दृष्टानं सन्धायसनमुच्यते ॥
उदाचीने मध्ये वा समाने प्रतिशङ्कया ।
एकीभूय यवस्थानं सम्भूयाननमुच्यते ॥
सर्वेषां प्रीतिजननं निजराष्ट्रस्य ज्ञानम् ।
एतन् प्रीत्यासनं नाम सर्वसासनमहत्तरम् ॥”

अथ हन्त्युक्तिः ।

“राज्ञो बलं नहि बलं हन्तमेव बलं बलम् ।
अधस्त्वबलवान् राजा स्थिरो हन्तबलाद्भवेत् ॥”

तथा च ।
“एकः शतं योधयति प्राकारस्यो धनुर्धरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्मादुर्गं विशिष्यते ॥
अकृत्रिमं कृत्रिमञ्च तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ॥
यदेवमुचितं हन्तं गिरिनद्यादिसन्धियम् ।
अकृत्रिममियं ज्ञेयं दुर्लभमरिभृजम् ॥
प्राकारपरिखारणसंशयं यद्भवेद्विह ।
कृत्रिमं नाम विज्ञेयं कृत्रिमञ्चानुवैरिणाम् ॥”

अथ कृत्रिमहन्त्युक्तिः ।
“अत्युच्चविस्तीर्णशिरा इरारोहः सकाननः ।
सजलाशयसम्भारभोग्यद्रव्यसमाश्रयः ॥
सुखनि सरणो हन्तः पञ्चताण्ड्यो महीभुजाम् ।
नद्यो गभीरविस्तीर्णाश्चतुर्दिक्षु यवस्थिता ॥
नन्धये भूपदेशो यो नदीहन्तः स उच्यते ।
प्रत्यक्षचिरकालीनं दुर्लभं विपिनादिकम् ।
नन्धयश्चिन्ता भूमिर्हन्तृत्वोपतिष्ठते ।
गन्तव्यमिति स्थानं यथापूर्वं सहृत्तरम् ॥”

४७

युद्धं

कृत्रिमहन्त्युक्तिर्यथा,—

“यस्मिन्नाय्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनोदकाः ।
तस्य मध्ये महीपालः कृत्रिमं हन्तमारभेत् ॥
गजेरलङ्घना विस्तीर्णा गम्भीराः पूर्णवारयः ।
हन्तृत्वेन समादिष्टाः परिखा बहुयादसः ॥
विशालशालं सुघनं बहुकण्टकिं सङ्कटम् ।
हन्तृत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं वनम् ॥
अधोऽधो वध्यमानोऽपि कन्दरोऽल्पजलं सवन् ।
हन्तृत्वेन ससुदिष्टं स दुर्लभं हि भूमिजम् ॥
सर्वतः परिखां कृत्वा निवन्धोपरि कन्दरम् ।
तज्जलजुतदेशत्वाज्जलहन्तं तदुच्यते ॥
एषामभावे निम्नस्य भूप्रदेशस्य वन्धना ।
वर्षासुपगते वारि जलहन्तं ततो भवेत् ॥
एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं हन्तमाचरेत् ।
आश्रित्य कृत्रिमं हन्तं बलवद्देहिणीं दिशि ॥
अन्यत्र कृत्रिमं हन्तं कृत्वा नरपतिर्विशेत् ।
रथपतिर्यदा वैरो स्थलहन्तं तदाचरेत् ॥
गजाश्वनाथस्यैवैरी जलहन्तं तदाचरेत् ।
गिरिहन्तं नृपः सेवेत् यस्य स्याद्विविधो रिपुः ॥
सर्वं हि त्रिविधं युद्धं समासादुपादिष्यते ।
प्रतिराजस्य राज्यान्तं प्रकटे शुभं एव च ॥
राज्यान्तं सैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम् ।
शुभे स्त्रीकोपसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः ॥”

अथ सामान्यतो गुणाः । तथा हि नीतिः
प्राक्त्वम् ।

“सप्रवेशापसरणं हन्तसुत्तममुच्यते ।

अन्यत्र बन्दिशालेन न तादृगवद्ब्रह्मभवेत् ॥

धनुर्हन्तं महीहन्तं गिरिहन्तं तथैव च ।

मनुष्यहन्तं वनहन्तं तानि षट् ॥”

अन्ये तु ।

“न हन्तं हन्तमित्याहुर्गोहृहन्तं प्रकीर्तितम् ।

योद्धृन्मयं हि यदयुद्धं नृतकायसमं हि तत् ॥”

अथान्यत्रापि ।

“यावत्प्रसाजं नगरं हि राज्ञां

ततो भवेदुत्तममध्यमान्त्वम् ।

त्रिशज्जलप्लाष्टगुणोत्तरेण

त्रिदेशानां धरणीपतीनाम् ॥”

गर्गसु ।

“यद्वह्निद्विधं हन्तं प्रीच्यते धरणीभुजाम् ।

तेभ्य एवातिरिच्येत मन्तव्यं विशेषतः ॥

अन्येषु देवाङ्गिभेषु मन्तव्यं हन्तव्यं नृपः ।

मन्तव्यं हि भिन्ने हि न चान्यन् कार्यकारकम् ॥

यदेव वैरिदुर्लभं विस्तीर्णं विषमञ्च तत् ।

सप्रवेशापसरणं तदयुद्धसुत्तमं विदुः ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

तद्देहिकप्रथमम् । रणः १ विवाक् २ विखादः ३

नदयः ४ भरे ५ आक्रन्दे ६ आहवे ७ आहौ ८

एतनाय्यम् ९ अमीने १० समीने ११ सम-

सत्तम् १२ नेमधिता १३ सङ्काः १४ समितिः १५

समा १६ मीढः १७ एतनाः १८ सुधः १९

मृधः २० एतु २१ समतु २२ समर्थः २३

समरथः २४ समीदे २५ समिधे २६ सवे २७

युधिष्ठि

सङ्गे २८ संयुगे २९ सङ्गथे ३० सङ्गमे ३१ वृत्र-
तूर्ये ३२ एचे ३३ आणौ ३४ शूरमातौ ३५
वाजसातौ ३६ समनीके ३७ खले ३८ खले ३९
पौष्ट्ये ४० महाधने ४१ बाजे ४२ अजम् ४३
सङ्ग ४४ सयत् ४५ संवतः ४६ । इति षट्चत्वारि-
ंशत् संग्रामनामानि । इति वेदनिघण्टौ
२ । १७ ॥

युद्धरङ्गः, पु, (युद्धे रङ्गो रागोऽस्य ।) कार्त्तिकेयः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (युद्धस्य रङ्गः । युद्ध-

स्थानम् । यथा, महाभारते । ७ । ६५ । १८ ।

“अन्योऽन्यं जग्निरे क्रुद्धा युद्धरङ्गगता नरा ॥”

युद्धसारः, पु, (युद्धस्य सारः ।) घोटकः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

युध, य औ ङ युद्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-

आत्म०-अक०-हनने सक०-अनिट् ।) य ङ,

युध्यते । औ, योद्धा । ससुखस्थितयोर्द्वयोः

साग्रामिकरीत्या परस्परभिवेच्छा युद्धम् ।

युध्यते योधः कदाचिदेकस्य सह भावविष-

याया युध्यते योधः परेण । कदाचिद्वननेऽपि

युध्यते चौर राजा हन्तीत्यर्थः । यो भक्त

पिण्डस्य कृते न युध्येदिति अस्माङ्गावे जिपि

तमिच्छतीति क्वे त करोतीति कण्ठादित्वात्

क्वे वा साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

युधानः, पु, (युध्यतेऽसौ । युध् + “युधिष्ठिद्वयः

किञ्च ।” उणा० २ । ६० । इति आनच् । स च

किन् ।) चत्तियः । इत्युणादिकोपः ॥ (रिपुः ।

इत्युज्जलदत्तः ॥)

युधिकः, जि, योद्धा । युधश्चान्तात् णिकप्रत्ययेन

नियमः ॥

युधिष्ठिरः, पु, (युधि संग्रामे स्थिरः । “गवि-

युधिभ्या स्थिरः ।” ८ । ३ । ६५ । इति षत्वम् ।

“हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ६ ।

इति सप्तम्या अलुक् ।) पाण्डवराजः । स कुन्ती-

गर्भे धर्माज्जातः । तत्प्रथमः । अजातशत्रुः ७

शुक्रारिः ३ धर्मपुत्रः ४ अजमीतः ५ । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ३७१ ॥ (जगतामभिन्नप्र-

पाण्डुर्निरपत्यतया खिन्नचित्तः पुत्रार्थमेकदा

धर्मपत्नी कुन्तीमुवाच । शुचिस्मिन् । अनपत्यो

हि न शुभलोकार्हे इति विचिन्त्य त्वं मदुपका-

रार्थं केनापि पुत्रमुत्पादयेति । एवमुक्ता कुन्ती

दृष्ट्वा च पत्युरायहातिशयं धार्मिकपुत्रलाभाय

दुर्ज्ञातः प्रदत्तमन्त्रवलेन धर्ममाहूय तेन सङ्गता

युधिष्ठिरः पुत्रमलभत । यदुक्तं महाभारते । १ ।

१२३ । ५-८ ।

“समुक्ता सा हि धर्मेण योगमर्त्तिधरेण ह ।

लेभे पुत्रं वारारोहा सर्वप्राणभृतां हितम् ॥

येन्ने चन्द्रसमायुक्ते सृष्टेर्भित्तिः २४ मे ।

दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पूर्णं प्रतिपूजने ॥

सन्दृश्यश्च कुन्ती सुताव प्रवरं सुतम् ।

जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी ॥

एष धर्मभृता श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः ॥

विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्वा भविष्यति ।

युप

युधिष्ठिर इति ख्यात पाण्डो प्रथमजः सुतः ॥
अथ गच्छति काले धृतराष्ट्रेण यौवराज्ये
स्थापितोऽयं दयादाक्षिण्यादिगुणपरम्परया
प्रजासु लब्धक्रीर्तिरनुजैः सह सुखसुवासः । अथ
जतगृहदाहानन्तरं त्यक्तराज्यो दुपदराज्य-
मभिगम्य द्रौपदीं सानुज परिणीय पुन
स्वराज्यमागतवान् । ततः कृष्णसहायो राज-
सूययज्ञकरणाय दुर्जयान् जरासन्धप्रभृति-
नृपतीन् हत्वा राजसूयेष्टि समापयामास ।
ततोऽस्य परवशदुर्योधनमतानुसारिणा कैतव
पटुना शकुनिना सह दूतं कृत्वा पराजितो-
ऽनुजैर्भौमादिभिः पत्न्या द्रौपद्या च सहितो
हादशवर्षं वनवासाय एकवर्षमज्ञातवासाय च
प्रस्थितो द्वैतवनमभ्युवासः । ततो हादशवर्षेवन-
वासजातं महतः कष्टमनुभूय अज्ञातवासार्थं
त्रयोदशवर्षं विराटनगरमधिवसन् पुनः कृष्ण-
महाय स्वराज्यप्राप्त्यर्थं महतीं चेष्टां कृतवान् ।
कृतोऽपि यज्ञे यदा विगुणग्रहो दुर्योधनो
राज्यादिकं न दत्तवान् तदा लब्धसेन्यजनोऽसौ
क्रुद्धोऽपि महतः युद्धं कृत्वा विनाशं च दुर्यो-
धनादीन् हस्तिनाधिपतिः सम्राट् बभूव ।
अथाश्वमेधादिना सुरगणान् परितोष्य षट्-
त्रिंशद्वर्षं राज्यसुखमनुभूतवान् । ततः प्रभासे
विप्रश्नापातं यदुवशश्चयमाकर्ण्यतिनिर्लिख्य
षट्त्रिंशद्वर्षवयस्कं अर्जुनपौत्रं परीक्षितं
स्वराज्येऽभिषिच्य उत्तरामार्गेण स्वगारोहणं
कृतवानिति । तथाच देवीभागवते । २ । ८ ।
१५-१७ ।

“देहत्यागं हरे, श्रुत्वा यादवानां क्षयं तथा ।
गमनाय मतिं चक्रे राजा हेमाचलं प्रति ॥
षट्त्रिंशद्वर्षिकं राज्यं स्थापयित्वा उत्तरासुतम् ।
तर्जंगमं वनं राजा द्रौपद्या भ्रातृभिः सह ॥
षट्त्रिंशच्चैव वर्षाणि कृत्वा राज्यं गजाङ्गये ।
गत्वा हिमाचले षट् ते जहूः प्राणान्
पृथासुता ॥”

अस्यान्यद्विशेषविवरणं महाभारतादौ विस्त-
रशो द्रष्टव्यम् ॥

यधीय, त्रि, योद्धा । युधधातोरीयप्रत्ययेन नियमः ॥
युष्म, पुं, (युध्यते इति युध्यते येनेति वा । युष् +
“इधियुधीन्विदसिष्माधूसूभ्यो मक् ।” उणा०
१।१४३। इति मक् ।) सग्राम । धनुः । इति
मेदिनी । वाणः । इत्युणादिकोषः ॥ योद्धा । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१ । ५५ । ५ ।

“म इमं हानिं समिधानि मन्मना
कृणोति युष्म ओजसा जनेभ्यः ॥”
“युष्म योद्धा ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ शेष
सग्राम । शरमः । इति सत्तिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥
युप, य इर् विमोहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(द्वि०-पर० सक०-सेट् ।) विमोह आकुली-
करणम् । य, युष्मिति । इर्, अयुपत् अयोपीत् ।
तुयादित्वात् ऋ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

४८

युवती

युयुक्खुरः, पु (युर्निन्दित, युक् योजनास्य । तादृशः
खुरो यस्य ।) क्षुद्रयात्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
युयुधान, पु, (युध्यतेऽसौ । युष् + “सुचियुधिभ्यां
सन्वच् ।” उणा० २ । ६१ । इत्यानच् कित्कार्यं
सन्वत्कार्यम् ।) सात्विकः । यथा,—
“शैनेयस्तु शिनेर्नमा युयुधानश्च सात्विकः ॥”
• इति त्रिकाण्डशेषः ॥
इन्द्रः । क्षत्रियः । इति सत्तिप्रसारोणादि-
वृत्तिः ॥ त्रि, योद्धा च ॥

युवक, पु, युवा । युवन्शब्दात् कन्प्रत्ययेन नियमः ॥
युवगण, पु, (युगा गण आश्रयत्वेनास्त्यस्य । युव-
गण + अर्शत्वाच्च ।) यूनो गणस्यवर्णविशेषः ।
वयसुषोढा इति भाषा । यथा,—
“युवगणो यवगणः स्यात् वयसुषोढाक्ये दयम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥
युवजानिः, पु, (युवतिर्जाया यस्येति । “जायया-
निङ् ।” ५।४।१३४। इति निङ् ।) युवतीपतिः । यथा,
“युवजानिर्धनुष्याणिर्भूमिष्ठः खविचारिणः ।
रामो यज्ञद्वहो हस्तिं कालकल्पशिलीमुखः ॥”

इति भट्टिः । ५ । १३ ॥
युवति, स्त्री, (युवन् + “यन्ति, ।” ४ । १ । ७७।
इति ति ।) प्राप्तीयवना । (यथा, अग्निज्ञान-
शाकुन्तले ४ अङ्के ।

“शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्य प्रतीपं गम ।
भूयिष्ठ भव दक्षिणां परिजने भोगेऽनुत्तमं किनी
यान्त्येव गृहिणीपदं युवतयो वामा कुल-
स्याधय ॥”

युवती, स्त्री, (यु + श्रुत् + ङीप् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी । ४ । १ । ७७ । कृदिति ङीप् । इत्यु-
क्लृदत्तः । १ । १५६ ।) प्राप्तीयवना । यथा,
वृहत्संहितायाम् । ७५ । ४ ।

“यो य विचिन्तयति यानि स तन्मयत्वं
यस्मादतः सुभगयेव गता युवत्यः ॥”
तत्पर्यायः । युवति २ यूनी ३ तरुणी ४ तलुनी
५ दिक्करी ६ धनिका ७ धनीका ८ मध्यमा ९
दृष्टरजा १० मध्यमिका ११ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ ईश्वरी १२ वर्णा १३ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ५११ ॥ वयस्या १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्या लक्षणादि यथा,—
“आधोदशाङ्गवेदाला तरुणी त्रिंशता मता ।
पञ्चपञ्चाशत् प्रौढा वृद्धा भवति तत्परम् ॥”
इति कालिदासः ॥

“वाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी ।
प्रौढा करोति वृहत् वृद्धा मरणमादिशेत् ॥
निदाघशरदोर्वाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्तं शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥”
योग्या युवती । इति राजवल्लभः ॥ स्त्रीसा-
मान्यम् । यथा । प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिश्च
तथा स्मृतेति भागुरि । प्राग्यौवना युवति-
रिति वात्स्यायनः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
२ । ६ । ८ ॥ हरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

युष्मद्

युवतीष्टा, स्त्री, (युवतीनामिष्टा ।) स्वर्गयुष्मिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

युवनाश्वः, पु, स्वर्गवशीयराजविशेषः । स च
गौरीगर्भे प्रसेनजितो जातः मान्वात्पिता च ।
यथा,—

“तस्या प्रसेनजिञ्जने लेभे भार्या पतिव्रता ।
गौरी नामाभिषम्मा सा नदीभूता तरङ्गिणी ।
तस्या प्रसेनजिञ्जने युवनाश्व महीपतिम् ॥
यावत् स्वर्ग उदेति स यावच्च प्रतिष्ठति ।
सर्वं तदयौवनाश्वस्य मान्वातु, क्षेत्रमुच्यते ॥”

इति वह्निपुराणे सगरोपाख्यानाध्यायः ॥
युवनाश्वः, पुं, (युवनाश्वत् जातः । जन् + ह ।)
मान्वात्तराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६४ ।

युवराजः, पु, भाविबुद्धविशेषः । तत्पर्यायः ।
मैत्रेयः २ अजितः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
राजपुत्रः । तत्पर्यायः । कुमार २ भर्तृ-
दारकः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । १२ ॥ युवा
वाजो राजा यूनां वा राजा युवराजः । सख्य-
होराज इति च । कुमारयति कुमारः ।
स्यात् कुमारः कुमान् त् क केनौ अन् ।
भर्तृदारकः पुत्र भक्ता चासौ दारकश्चेति
वा भर्तृदारकः । दारको भेदके शिश्राविति
निगमः । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ७३ । १६ ।

“मयि जायेत य पुत्रः स भवेत्त्वदनन्तरम् ।
युवराजो महाराजः सत्यमेतद्व्रवीमि ते ॥”
युवा, [न्] त्रि, (यौतीति । यु + “कनिन्
युवतिश्चिराजिधन्विदुप्रतिदिवः ।” उणा०
१ । १५६ । इति कनिन् ।) तरुणः । (यथा
मनौ । २ । १२० ।

“ऊर्ध्वं प्राण्य क्षुत्क्रामन्ति यूनाः सखिर
आयति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”
श्रेष्ठः । निरुग्वलशाली । इति मेदिनी । ने, ११३ ॥

युवा [न्] पु, (यौतीति । यु + कनिन् ।)
यौवनावस्थाविशिष्टः । योद्धवर्षात् त्रिंशद्वर्ष-
पर्यन्तवयस्कः । इति केचित् ॥ योद्धवर्षात्
सप्ततित्वपर्यन्तवयस्कः । यथा,—
“आधोदशाङ्गवेदालस्तारुण्यं तत् उच्यते ।
वृद्धः स्यात् सप्ततैर्ऊर्ध्वं वर्षीयान् नवते, परम् ॥”

इति भरतधृतस्मृतिः ॥
“आधोदशाङ्गवेदालः पञ्चत्रिंशत् युवानरः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
तत्पर्यायः । वयस्य २ तरुणः ३ । इत्यमरः ।
२।६।४२ ॥ वयस्यः ४ तलुनः ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ गर्भरूपः, ६ वेटकः, ७ । इति जटा-
घरः ॥

युप, भजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ यौवधातु
रयम् । (पर०-सक०-सेट् ।) योषित् युष्मद् ।
इति दुर्गादासः ॥

युष्मद्, (योषति भजतीति । युष् + “युष्मसिभ्यां
मदिक् ।” उणा० १ । १३८ । इति मदिक् ।)

यूका

मन्त्रनामयुक्ताच्छब्दः । तस्य त्रिषु लिङ्गेषु
समानि रूपाणि । (एकविंशतिविभक्तिषु तस्य
रूपाणि ।) यथा । त्वम् १ युवाम् २ यूयम् ३ ।
चाम् ४ युवाम् ५ युष्मान् ६ । त्वया ७ युवाभ्याम्
८ युष्माभिः ९ । तुभ्यम् १० युवाभ्याम् ११
युष्मभ्यम् १२ । त्वत् १३ युवाभ्याम् १४ युष्मत् १५ ।
तव १६ युवयोः १७ युष्माकम् १८ । त्वयि १९
युवयो २० युष्मासु २१ । (द्वितीयाचतुर्थो-
पश्लोनामेकवचनद्विवचनबहुवचनविभक्तिषु तस्य
रूपान्तराणि यथा । द्वितीयेकवचने त्वा ।
चतुर्थोपश्लोरेकवचने ते । आसां द्विवचने वाम् ।
आसां बहुवचने व । श्लोकपादे वाक्यादौ
च-वा-हा-ह-एव-शब्दयोगे अदर्शनाद्यदृश्य-
प्राप्तयोगे च न स्युः ।) इति व्याकरणम् ॥
यथा,—

“युष्मन्नकते खञ्जन्मग्ननाशि ।

शिरो मदीय यदि याति यातु ।

नीतानि नाशं जनकात्मजार्थं

दृशाननेनापि दृशाननानि ॥”

इति सुक्तिवादे गदाधरः ॥)

य स्त्री, यय' । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६८ ॥
यक, पु (यौतीति । यु + “अजियुधुनीभ्यो
दीर्घश्च ।” उणा० ३ । ४७ । इति कन्
दीर्घश्च ।) मनकुण् । इति जटाधरः ॥
(यथा, सुत्रे सुत्रस्याने ३) अध्याये ।

“यका लनाटमयान्ति बलिं नाशन्ति वायसा ।
श्रेया वापि रतिनास्ति यानारत्ने यमालयम् ॥”

यका स्त्री, (यक + स्त्रियां टाप् ।) मनकुण् ।
यन्ती इति उक्तं इति च भाषा । तत्पठ्याय ।

अश्वकीट ० स्त्री ३ षट्पद ४ । इति
राजनिघण्टुः ॥ पाप्मो ५ बालकर्मि, ६ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मनो । १ । ४५ ।

“स्वेदज दृशमशक यकामनिकमनकुणम् ।
उपगच्छापजायन्ते यक्षान् किञ्चिदीदृशम् ॥”

क्रिमिविशेष । तद्वयथा,—
“नामनो विश्वनिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवा ।

निमग्नमागस्यानवर्णा केशास्त्राश्रया ॥
बहुपादाश्च सन्माश्च यूका लिंगाश्च नामनः ।

द्विधा ते कौटपिकका कष्टगणान् प्रकुर्वन्ते ॥”
इति माधवकरसप्तशतकविनिश्चये क्रिम्यधि-
कारे ॥

“क्रिमयो दिविषा प्रोक्ता बालाभ्यन्तरसम्भवा ।
बाला यूका, प्रसिद्धा, स्युः क्रियुलकास्तथा

नराः ॥
गन्धा हि भवेद्वाला षड्धा चान्तं सप्तद्वया ।

तेषां द्रव्याणि सभूनि बालानाभ्यन्तरे नृणाम् ।
रूपादिनि बान्धवैराधितया शोचनानपि ।

कष्टातुसमुद्भवास्तौल्यं यूका भवन्ति हि ॥
यका कृष्णा परा श्वेतास्तूनायाश्चर्मणि

स्थिताः ।
सन्मातिरिक्ता रूपाश्चर्माभाश्चर्मयुक्ताः ।

चतुर्थो विशुक्ती नाम वस्तुला मृदुसम्भवा ।

यूथम्

मनुकृणादाश्च पञ्चम्यो वाच्योपदवकारिणः ॥
यूका मस्तकस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी ।
चर्मयूका नेत्रचर्मैः स्रष्टे रोमणि यष्टिका ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
यूकानाशक्तौषध यथा, कामरत्ने ।

“विडङ्गगन्धोत्पलकल्कयोगात्
गोमूत्रेण बन्धनलेपो यकानिवारणः ।

गोमूत्रेण बन्धनलेपो यकानिवारणः ।
पारदं मर्दयेन्निष्कृष्टाण्यधुस्तरजद्रवे ॥

नागवल्लीद्रवेच्चाथ वस्त्रखण्डं प्रलेपयेत् ।
तद्दृष्ट्वा वेष्टयेन्मौलौ धार्यं यामत्रयं तथा ॥

यूका पतन्ति निःशेषान्मृतास्मात्र सशयः ।
दिनिशानवनीतं लेपाभौलौ प्रकृष्टुनुत् ॥

नीलोत्पलं तिलं यष्टिं सर्पं नागकेशरम् ।
धात्रीफलं समं पिष्ट्वा लेपो यकाविनाशनः ॥

निशागन्धकगोमूत्रं विडङ्गकटुनैलकम् ।
पारदेन समं मर्दयेत् लेपो यकानिवारणः ॥”

इति केशस्य यूकादिनिवारणम् ॥
परिमाणभेदः । यथा, मार्कण्डेयः । ४६ । ३७ ।

“परमाणु परं चाम्नं चसरणुर्महीरज ।
बालाग्रश्चैव निष्काश्च यूका चाथ यवोदरम् ॥”

यति, स्त्री, (यु + “ऊनियानिजनिषानिहेतिकीप्-
यश्च ।” ३।३।७। इति क्तिन् निषाननादीर्घ-
त्वश्च ।) मिश्रणम् । इति सुम्भोध्याकर-
णम् ॥ (यथा, भट्टिकाव्यः । ७ । ६८ ।

“करोमि वो वदितुमीन् पिबध्वं पाणिभिः
इति ॥”)

यय, स्त्री (यु मिश्रणे + “निष्पृष्टगृह्ययथप्रोधा ।”
उणा० ० । १० । इति चक्रप्रत्ययेन निषानि-
तम् ।) सज्जानोयमसृष्टः । इत्यमरः । २।५।४१ ।

(यथा, रामायणे । २ । ५४ । ४१ ।
“तत्र कुञ्जरयूयानि गृहयूयानि चैव हि ।
विचरन्ति वनान्त्येषु तानि द्रष्टव्यं राघव ॥”)

ययनाथ, पु, (ययस्य नाथः ।) वन्यकरिणा
समृद्धस्य इन्धरः । तत्पठ्याय । ययप, २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥

ययप, पु, (यय पानाति । पा + क ।) अरग-
हस्तिना प्रधानम् । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, श्रीमद्भागवतः । ६ । १५ । ०८ ।

“घोरमादाय परशु सनुणं वर्मकामुकम् ।
अन्धध्रुवनं दुर्मौषो गृगेन्द्र इव ययपम् ॥”

प्रधानमात्रे च । यथा, महाभारतः । १।१८।५ ।
“राजा पाण्डुर्महाराज्ये गृगयाननिघ्नवित्ने ।
चरन् मेघुनधर्ममा ददश गृगयूपपम् ॥”)

ययभट्ट, पु, (यथादभट्टसन्नि ।) ययान्
पलायितहस्ती । इति शब्दमाणा । (यय
भट्टमात्रे, त्रि । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ ।
२८ । ४६ ।

“यदा नोपलभेताद्वाङ्मयं पल्लववती ।
आधीतं वसिष्ठदया ययभट्टा स्त्री यथा ॥”)

यय, पु, (यु + प । दीर्घश्च ।) जयन्तम्भः । याग-
सम्भ । इत्युगादिकोयः । (यथा, रघुर्वेदे । १।३८ ।
“सयामनिर्दिष्टसदृशवाह-
रुष्टादृष्टीपनिशानयम् ।
अनन्यसाधारणराजशब्दो
बभूव योगी किञ्च कार्णवीर्यः ॥”)

यूपः

यथिका, स्त्री, (यथं पुण्यवन्दमस्या असीति । यथ
+ टन् । टाप् ।) पाटा । इति राजनिघण्टुः ।
अम्बानक । इति मेदिनी । के, १४४ ॥ पुण्य
विशेषः । युँ इ फुल इति भाषा ॥ (यथा, मेघ-
दूते । १ । ०८ ।

“विश्रान्तं सन् ब्रजवननदीतीरजानानि सिषन्
उद्यानानां नवजलकणैर्यथिकाजालकानि ॥”)

तत्पठ्याय । गणिका ० अम्बला ३ मागधी ४ ।
सा पीता चैन हेमपयिको । इत्यमरः । २ ।
४ । ७१ ॥ यथी ५ प्रहसन्तो ६ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ शिखण्डिनी ७ वामन्तो ८ । इति

रत्नमाला ॥ बालपयिका ९ बहुगन्धा १०
भृङ्गानन्दा ११ । अस्या गुणाः । स्वादुत्वम् ।
शिशिरत्वम् । शर्करातिपित्तदाहलघुनाना-
त्मगदोषनाशित्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥

अपि च ।
“यथीयुगं हिमं निक्षिप्तं कटुपाकं सगं लघु ।
सभुरं तुवरं क्षुद्रं पित्तघ्नं कफघातलम् ।
व्रणामसुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम् ॥”

इति भागप्रकाशः ॥
(तथा च सुश्रुत उत्तरतन्त्रे ४५ अध्याये ।
“पटोक्षशैलमुनिपद्मयथिका
वटानिमुक्ताङ्गुलिमिन्दुवारजम् ॥”)

यथी, स्त्री, (यथ + अश्रं आट्ठ । ततो ङीष् ।)
यथिका । इति शब्दरत्नावली ॥

यथीन, पु, (यथ पानाति । यथ + ख ।)
यथप । इति शब्दचन्द्रिका ॥

यति, स्त्री, योगम् । मिश्रणम् । इति सिद्धान्त
कौमुदी ॥

यना, स्त्री (यवन् + डाप् । “अयवमघोनाम-
नद्वितः ॥” ६ । ४ । १७३ । इति वस्य उत्वम् ।)
युवनी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
“यूना काममया दूनोति क्षुद्रं वेधस्यभावा-
दधु ।”

इति कलापे अयवमघोनास्तेतिस्त्रिंशे कुलचन्द्रः ॥)
यूप, पु स्त्री, (यौनि मिश्रयतीति । ययत् पुण्यत-
रिक्तानि जगभाष्ये सायण । १ । ५१ । १४ ।

यदा, यु + “कुपुभ्यां च । उणा० ३।२७ । इति
प दीर्घत्वश्च ।) यजे पशुवन्धनकालम् । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४१ ॥ तस्य परिमाणादियं यथा ।
सूतौ ।

“चतुष्टस्रो भवेद्दृष्टो यज्ञश्चसमुद्भवः ।
वस्तुनः शोभनं मूलं कचयो ह्यमौलिकः ॥”
भविये ।

“विलस्य वकुलस्यैव कलौ यय प्रशस्यते ॥”
इति मामयेदृष्टयोनसंगतत्वम् ॥

यय, पु, (यु + प । दीर्घश्च ।) जयन्तम्भः । याग-
सम्भ । इत्युगादिकोयः । (यथा, रघुर्वेदे । १।३८ ।
“सयामनिर्दिष्टसदृशवाह-
रुष्टादृष्टीपनिशानयम् ।
अनन्यसाधारणराजशब्दो
बभूव योगी किञ्च कार्णवीर्यः ॥”)

यूष

यूपकटक', पु, (यूपस्य कटक इव।) यज्ञसमाप्ति-
सूचक पशुवन्मासार्धे यज्ञभूमौ यन काष्ठमारो-
प्यते स यूप. तस्य शिरसि वलयकृतिर्भस्मका
कृतिर्वा य. काष्ठविकारः सः। यूपस्यो निधिन-
लोहवलय इति केचित्। इति भरत. ॥ तन
पर्याय । चणाल २ । इत्यमरः । २। ७। १८॥
यूपकर्ण, पु (यूपस्य कर्ण इव।) यूपैकदेशः।
तत्पर्याय । घृतावनि २ । इति हेमचन्द्र ।
३ । ४८६ ॥
यूपद, पु (युपाय इ.) खरिदृष्टः। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
यूपदुम, पु, (युपाय दुम ।) खरिदृष्टः। इति
शब्दरत्नावली ॥ रत्नखदिर । इति राज-
निषण्ट ॥
यूपलक्ष्य, पु, (यूपो लक्ष्य उपवेशनार्थमस्य ।)
पक्षी । इति शब्दमाला ॥
युपाय, क्ली, (यूपस्यायम्।) यूपस्यायभाग ।
तत्पर्याय । तर्म्म २ । इत्यमरः । २ । ७ । १८ ॥
युग, वधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर० सक०-
सेट ।) यष्टस्वरौ । यथति । इति द्वागदाम ॥
यग, पु, क्ली, (यग + क.) मुहादिताधरम् ।
इत्यमरः । ३ । ५ । ३५ ॥ यपोऽन स्यादि ।
त्वगादिष्वेति सुकुट । इति भरत ॥ ३ ॥
अथ सुहयगुणा ।
“सुहययोऽनिदो ह्यय शुद्धाना त्रिणिनामपि ।
गण्यो बलाश्रयित्तो ज्वरहा च कृताकृतः ॥
अस्त्रेहलवण सचमजत कटुकैर्विना ।
विज्ञेय लवणस्त्रेहकटुके संस्कृत कृतम् ॥
स तु दाडिममृद्वीकायुक्त स्यादागषाडव ।
रुचिकृत्तुपाकश्च दोषाणामविरोधकम् ॥” ॥
मसूरयुगुणा ।
“मसूरयूष स्याद्दी हृद्दी स्वादु प्रमेहजिन ।
पित्तश्लेष्मज्वरहरस्तथातीसारनाशन ॥” ॥
कुलत्थयुगुणा ।
“कुलत्थयुषोऽनिलहा शर्कराशमरिनाशन ।
तूणीप्रतूणीकाशार्शोगुल्ममेद कफापह ॥” ॥
अम्बेन सह माषयुगुणा ।
“अम्बमाषो गुग्गुर्मेदी वातघ्नो दीपनो मतः ॥”
अथ खड्युगुणा ।
“तक्र कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजालिचित्रके ।
सुपक्व खड्यघ्नोऽयमय काश्लिकोऽपरः ॥” ॥
खडकाश्लिकयुगुणा ।
“दध्मन्तो लवणस्त्रेहतिलमाषविपाचित ।
खडकाश्लिकौ यूपौ ग्राहिवातकफापहौ ॥”
इति राजवल्लभ ॥ ३ ॥
अपि च । अथ यूपस्य विधिगुणाश्च ।
“अष्टादशगुणे नोरे शमीधान्यद्वयो रसः ।
विरक्षात्रे घन किञ्चिन पेषातो यूप उच्यते ।
उक्तं स एव निर्वृद्धो रुचिकृत्त विप्रेषतः ॥”
यूपस्य प्रकारान्तरमाह ।
“कल्कद्रव्यपल शुण्ठी पिप्पलीचार्द्धकार्षिकीम् ।
वारिप्रस्थेन विपचेत्तद्गवो यूप उच्यते ॥”

पू०

यूप

अथमर्थः । यूपान्न पलमित तन् कल्कीकृतं
शुण्ठी पिप्पली च समुदिताहकगमिता कल्की-
कृता उभयमपि प्रथमितेन वारिणा पचेत् ।
तद्गवो यूपः ।
“यूपो बल्यो लघु. पाके रुच्य कण्टी, कफा-
पहः ॥”
अथ सुहयगुणविधिः । इन्द्रीकायां तन्तान्तरे ।
“सुहानां द्विपल तोये द्रवतमर्द्धाङ्गकोष्मति ।
पादस्य मर्दित पूत दाडिमस्य पतेन तन ॥
युक्तं गेन्यवमिश्राधान्यके पादकाश्रिके ।
कणाजीरकयोश्चर्णाक्षान्तेनावृत्तमितम् ।
संस्कृतो सुहययोऽय पित्तश्लेष्महरौ मतः ॥” ॥
अथ सुहयगुणा ।
“सुहानां गुत्तमो यूपो दीपनः ५ तलो लघु ।
त्रणोर्गुण्युक्तगदाहकफपित्तज्वरामृदुतु ॥” ॥
अथ सुहामलकयुगुणा ।
“सुहामलकयुगुस्तु मेदी पित्तानिनापहः ।
लडदाहशमनः शीतो मृच्छाश्रममनापहः ॥”
मसूरयुगुणा पूर्येवत । इति भावप्रकाशः ।
(तथा च ।
“कुलत्थयुगो मधुरः कषाय
कफ सपित्त विनिघ्नति श्वाप्रम् ।
मेहाशरी पायुजमेदहन्ता
सन्दोपनो मूत्रविशोधनश्च ॥
जाट्वयग मधुरश्च शीत
विशेषतो गाननिवारणश्च ।
श्लेष्मापह पित्तहर नराणां
क्षमि निघ्नघादपि दाहणश्च ॥
शीतल मधुर मौद्ग यय पित्तविकारजिनः ।
वातदोषहर शीत ज्वराणां शमन परम् ॥
मासुरो ग्राहको यूपो हृद्दी स्वादु प्रमेह-
जित् ।
पित्तश्लेष्मज्वरः स्यात्तथातीसारनाशन ॥
कषाय कटुकयोष्य वातघ्न पुख्करोपहतु ।
रक्तपित्त निघ्नपाण्डु चणानां यूपमुच्यते ॥
घन सवात कफलक्ष्माधयश्च स पित्तकृतः ।
अम्ब पर्युषित तच्च शस्यते तैलपाचने ॥
अन्यानि चैव शक्तानि कौलत्थान्युषितानि च ।
मसूरास्त्रिपुठा बल्या, कलायाश्चार्द्धवर्जिता ॥”
इति यथविधि ॥ ३ ॥
इति हारिते प्रथमस्थाने नयमेऽध्याये ॥
“त्रेय पय्यतमश्चापि सुहयश्च कृताकृतः ।
स तु दाडिममृद्वीकायुक्त स्यादागषाडव ॥”
“पटोलनिमयूषौ तु कफमेदोविशोषणौ ।
पित्तघ्नो दीपनौ हृद्दी क्षमिज्ज्वरपहौ ॥
श्वसकासप्रतिश्याय प्रसकारोचकज्वरान् ।
हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान् ॥
कुलत्थयुषोऽनिलहा श्वसपीनसनाशनः ।
तूणी प्रतूणी काशार्शोगुल्मोदावर्तनाशनः ॥
दाडिमामलकैर्युषो हृद्दयः स शमनो लघु ।
ग्राहिजननोमृच्छामेदोऽपि पित्तघातजित् ॥
सुहामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः ।

योगः

यपकोलकृत्तयानां यय कण्टीऽनिलपहः ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने २५ अध्याये ॥
य, पु (यपमीति । यूप + कः ।) नफदाहृष्टः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
येय, ऋ ङ यङे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
यात्त०-अक०-सेट् ।) अन्न, म्यादि । क
अधिघेयत् । ङ, येयते धियेधे । इति द्वाग-
दासः ॥
योक्ता [ऋ] त्रि, योगकर्ता । इति युजघातो
कर्त्तरि लृप्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, वाज
सनेयसंघितायाम् । ३० । १४ ।
“मन्येऽयस्ताप क्रोधाय निघ्नर योगाय योक्तारश्च
श्रीकायाभिमतारम् ॥”
“योक्तार योगकर्त्तारम् ॥” इति तद्वायम् ॥
योक्त, क्ली, (युज्यतेऽनेनेति । युज + “दात्रीशस्यु-
युजस्तुतेति ।” ॥ २ । १२२ । इति ण् ।)
युगेन सह दृशादण्ड आवध्यते अनेन तनः ।
योत् दृष्टि इति भाषा । तत्पर्याय । आश्रयः
योचम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । १३ ॥ (यथा
जगवेदे । ५ । ३३ । २ ।
“स त्व न इन्द्र धियमानो अकैर्हरीणां दृष्टु
योक्तमये ॥”
“योक्त नियोजनरन्तु अथ आश्रयसि ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥ मन्यनरन्तु । यथा
रामायणे । १ । ४५ । १८ ।
“ततो निश्चिद्य मघन योक्त कृत्वा च वानु
किम् ।
मन्यान् मन्दरं कृत्वा ममन्युरमितोजसः ॥”
योग, पु, (युज समाधौ + भावादौ यथायथ षच् ।)
समन्वयः । उपायः । ध्यानम् । सङ्गतिः ।
युक्तिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२ ॥ (प्रेम ।
यथा, देवीभागवते । ३ । १५ । १३ ।
“स्त्रीयान् गुणान् प्रविततान् प्रवदस्तदासौ
तां प्रेमदामनुचकार च योगयुक्तः ॥”
“योगयुक्तः प्रेमयुक्तः ।” इति तद्द्रीकाया नीच-
कण्डः ॥ छलम् । इति मनु । ८ । ११५ ॥
अस्य प्रमाणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) अपू-
र्वाहसम्प्राप्तिः । वपुः स्वेयम् । प्रयोगः । विष्क-
म्भादि । भेषजम् । विश्वध्यातकः । द्रव्यम् ।
कार्मणम् । इति मेदिनी ॥ नैयायिकः । घनम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ चारः । सूत्रम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ ३ ॥ (येन वाक्यं युज्यते स
योगः । यथा,—
“तेत पिपेक्षान्तवर्जिनिम्-
हिसाभयादृष्टकपिप्लोभिः ।
सिद्धुः श्वनाभ्याश्च सदेवदारु
हृताय निह गलगण्डरोगी ॥
सिद्ध पिपेदिनि प्रथमः वक्तव्ये हनोयपादे सिद्ध
प्रयुक्तमेव दूरस्थानामपि पदानामेकीकरणं
योगः ।” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चघटिनमेऽध्याये
सुश्रुतेनोक्तम् ॥) अथ समविश्रुतियोगानां
नामानि । यथा,—

योगः

“विष्कम्भः प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यं शोभन-
स्तथा ।
अतिगण्डः सुकम्भा च धृतिः शूलस्तथैव च ॥
गण्डो वृद्धिर्धैर्यश्चैव याचातो हर्षणस्तथा ।
वज्रश्चाष्टकं यतीपातो वरीयान् परिचः शिवः ।
विध्यः साध्यः शुभः शुक्रो ब्रह्मेन्द्रो वेष्टितस्तथा ॥”
तथा वर्ष्मनीयभागा यथा,—
“परिचर्य त्वजेदहं शुभकर्म ततः परम् ।
तज्जाहौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूलैश्च नाडिकाः ॥
गण्डयाचातयोः घट् च नव हर्षणवजयोः ।
वेष्टितयतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥
शेषा यथार्थनामानो योगाः कार्येण शोभनाः ॥”
अथ विष्कम्भादियोगानयनक्रमः ।
“रवीन्द्रयोगसिन्धो योगा भोगभाजिताः ।
गतगम्याश्च घटिष्ठा नाथो भुक्तन्तरोद्धताः ॥”
इति सूर्यसिद्धान्तः ॥
विष्कम्भादिष्वविष्टितसिद्धकालविशेषः । तत्-
साधनमाह ।

“ग्रहकला सरत्रीन्द्रकलाहृताः
खखगजेष्च भयोगभिनी क्रमान् ।
अथ हृता खगतेष्वविलिप्तिका
निजजवेन गतागत नाडिकाः ॥”

इति भास्कररीयसिद्धान्तशिरोमणोगणिता-
ध्यायः ॥ * ॥ यस्य ग्रहस्य नवत्र चातु-
म्रियते तस्य कलाः कार्याः । तथा चन्द्रार्कयो-
र्योगस्य कलाः कार्याः । उभयत्र शताष्टकेन
चूते प्रथमस्थाने गतमानि । द्वितीयस्थाने गत-
योगाः । अथ यान्यवशिष्टानि गतानि खख-
हारण्युतानि गम्यानि स्युः तेषां गतानां सम्-
न्वित्यो विकलाः खखगतिभिर्भाष्याः । यस्तभ्यते
ता गतनाडिका भवन्ति । यद्येयाणां विकला
भक्तास्तदेया घटिका भवन्ति । इति मिना
चरानाम्नी तनक्तटीका ॥ आनन्दयोगो
यथा । भोगपराक्रमे ।

“अश्विनो सह सूर्यण सोमे नृगशिरस्तथा ।
अश्विना भौमवारं बुधे हेस्तः प्रकाशितः ॥
अनुराधा गुरोर्वारं विश्वदेवस्तु भार्गवः ।
वारुण्यश्निचयुक्तमानन्दोऽयं प्रकीर्तितः ॥”
योगवरा यथा । दीपिकायाम् ।

“भूमिपुत्रार्कयोरद्वि नन्दा मरु-
हावणाद्रान्तचित्राद्विस्तृतामिभिः ।
भार्गवेणाङ्कयोरद्वि भद्रा
भवेन फल्गुगुम्फोऽस्युता ॥
सोमपुत्रस्य वारे जया स्यान्मृगो-
पेन्द्रगुञ्जिन्याम्याभिजिह्वाजिभिः ।
गायत्रेरेरद्वि रिक्ता च युक्ता यदा
विश्वशक्रासिद्युक्पित्राद्विह्वलिभिः ॥
सूर्यसुतस्य दिनं यदि पूणा
ब्रह्मदिनाधिपतिर्नक्षत्रे स्यात् ॥
योगवरास्त्रिभिरेव समेता
सत्त्वसमोद्दिष्टसिद्धिनिधुक्ताः ॥”
अथमेव चान्तयोगः ॥ * ॥ अथान्तयोगः ।

५१

योगः

“ध्रुवगुरुकरभूलापौष्णभान्यर्कवारे
हरियुगविधियुग्मे फल्गुनी भाद्रयुग्मे ।
दिवसकारतुरङ्गौ सञ्चरीनाथवारे
गुरुयुगनक्षवातोपान्धपौष्णानि कौले
एहनविधिशताख्यामैत्रभ सौम्यवारे
मरुदहितिभयुष्यामैत्रभ जीववारे ।
भगवुगजयुगश्चो विष्णुमैत्रे सितारै
श्वसनकमलयोनी सौरिवारेऽनृतानि ॥
यदि विष्टित्यतीपातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत् ।
हृत्यतेऽनृतयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥
सञ्चदेशाविशेषेण फलं स्यात्कर्मयोगजम् ॥
अनृतं सिद्धियोगश्च यत्केसिन् दिने भवेत् ।
तद्दिनं भवेदुष्टं मनुष्यपियंथा विषम् ॥” * ॥
अथ सिद्धिदग्धपापयमघट्टयोगाः । यथा,—
“नन्दाद्याः सिद्धियोगा भृगुजयुधकृत्वाकोण्य-
वारैः प्रशस्ताः ।
सूर्यशाशाङ्गिण्डुसुनिमित्तियथोर्कादि-
वारैः प्रदग्धाः ॥”

राजमार्तण्डे ।

“मासा रुद्रादिशो रामा गटपत्तमनयस्तथा ।
दन्तन्ते तिथयः सप्त रथादिष्वभिर्गच्छे ॥”
अपि च ।

“द्वादश्यं कुता भवेदशुभं सोमेन चैकादशी
भौमे चापि युता तथैव दशमी नेष्टा तृतीया
बुधे ।

घट्टी नेष्टफलप्रदा मृगशिरा शुक्रे द्वितीया तथा ।
सञ्चारमविनाशविज्रजननी सूर्यात्मजे सप्तमी ॥
पापोर्कादे विषाखात्रययममुपस्थाद्वि

चित्राचतुष्क
तोय विश्वाभिजिह्व त्वय फुलदिवसे स्वत्रय
विश्वरुद्रौ ।

चादे मृगशिरा विशाखा यमधनतुरगान्ध्यानि जेव
रुद्र पित्र

रोहिण्यार्द्रा यमेन्द्रशतभमय भृगोरद्वि पुष्या-
त्रयेन्द्रौ ॥

सौरादे हस्तयुगार्धयमयमजन्मयुक्पौष्णपुष्या-
धनानि

घट्टोर्खण्डयुक्ते स्वयहपतिदिने सौम्यवारे
रथ्यमापि ॥” * ॥

अथोत्पाटादियोगः ।

“रथादिदिवसैर्युक्ता विशाखादिचतुश्चतुः ।
उत्पाटा नृत्यव काणा अनृतानि यथा-
क्रमम् ॥”

अथ करकचायोगः ।

“वाजिचित्रोत्तराषाढा मूलपाशीष्यभान्तका ।
सूर्यादिवारसयुक्ता योगा करकचाः स्मृताः ॥”
अथ नृत्ययोगः ।

“आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः ।
बुधे जया गुरो रिक्ता शनौ पूर्णा च नृत्यदा ॥”

अथ यमघट्टादीना वर्ष्मकालनिर्णयः ।
“यमघट्टे त्वजेदहं नृत्यो द्वादश नाडिका ।
अथैषां पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥”

योगः

अथ शुभचन्द्रेण करकचादिशान्तिः ।
“अयोगेषु च सर्वेषु पूर्वयाम परित्यजेत् ।
अयोगाश्च विनश्यन्ति चन्द्रशुद्धिहता इमे ॥
करकचा नृत्ययोगाश्च दिनं दग्धं तथा परे ।
शुभे चन्द्रे प्रणश्यन्ति दृष्ट्या वज्रहता इव ॥” * ॥
विरुद्धयोगानां देशविशेषे प्रतिप्रसवो यथा ।
श्रीपतिः ।

“विरुद्धसञ्ज्ञास्तिथिवारयोगा

ननत्रवारप्रभवाश्च ये वै ।

हृनाह्ववङ्गेषु खण्डेषु वर्ज्याः

शेषेषु देशेषु न त विरुद्धाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अथ क्रियायोगः । सुनय ऊचुः ।

“दुःखाम्भगाः पुनर्थाः प्राप्य ब्रह्म महालयम् ।
उत्तरयुग्मवाम्भोधि तथा त्वमनुचिन्तय ॥
इत्युक्तं स तदा प्राह क्रियायोग महात्मनाम् ।
नराणां सुपकाराय दुःखविच्छित्तिकारकम् ॥
वद्विरुद्धाश्च ।

आराधयध्व विश्वेश जगतां कारण परम् ।

केशवन्तस्त्रिरापेक्षा श्वमुक्तं प्रवास्यथ ॥

इष्टा पूजानमस्कारैः शुश्रूषाभिरहनिशम् ।

ब्रनोपवामैर्विविधैर्ब्राह्मणानां च तर्पणम् ॥

तेस्तेष्ट्यान्महिने कामैर्य स्वचेतनि तुष्टिदाः ।

भवेयुरपरिच्छेदादाराधयत केशवम् ॥

तन्निष्ठास्तद्गतधियस्तत्कर्मणस्तदाश्रया ।

तद्दुष्टयस्तत्क्षनस सञ्चस्मिन् स इति म्रियत ॥

समस्तान्यथ कर्माणि तत्र सञ्चात्मनात्मनि ।

सन्त्यस्यध्व स व कला समस्तावरणान् ॥

पर पराणां परम्, स एको

नरोत्तमो यस्य पदं भिन्नम् ।

चराचर विश्वमिदं समन्ता

दक्षिण्यरूपन्तपरिग्रह यत ॥

तमाराध्य जगन्नाथ क्रियायोगेन वाडवा ।

अग्र्यो मोक्ष परं जगमुत्तमात्तत्त्वोत्तकारणम् ॥

ससाराणवममनानां विषयाक्रान्तचेतसाम् ।

विष्णुपते विना नान्यत् किञ्चिदस्ति परायणम् ॥

उत्तिष्ठस्त्रिन्तय हरि ब्रजस्त्रिन्तय केशवम् ।

सुश्रूषस्त्रिन्तय गोविन्द स्वपस्त्रिन्तय साधवम् ॥

ययमेकाग्रचित्ता हि सञ्चिता मनुसुदनम् ।

जम्भन्त्युजराग्राह ससार सन्तरिष्यथ ॥

क्रियायोगपराणो ह तुक्तिकाव्याख्यनेकशः ।

समाराध्य जगन्नाथ राजानो मोक्षमाप्नुयुः ॥”

इति बह्मपुराणम् ॥ * ॥

अथ योगसाधनम् । केशिध्वज उवाच ।

“योगस्वरूपं खाण्डिक्य । श्रूयतां गदतो मम ।

यत्र स्थितो न अचते प्राप्य ब्रह्मलयं सुनि ॥

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धस्य विषयासङ्गि सुक्तेर्निश्चयः तथा ॥

विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो नूनं ।

चिन्तयेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूय परेश्वरम् ॥

आत्मभाव नयत्येव तद्वन्नष्टाध्यायिनः सुत ।

विकार्येषात्मनः शब्दा लोहमाकर्षको यथा ॥

आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगति ।
 तस्या ब्रह्मणि सयोगो योग इत्यभिधीयते ॥
 यवमत्यन्तवैशिष्ट्यायुक्तधर्मेपलक्षणम् ।
 यस्य योग स वै योगी सुसुचुरभिधीयते ॥
 योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जान सोऽभिधीयते ।
 विनिष्पन्नसमाधिस्तु परब्रह्मोपलब्धिवान् ॥
 यद्वन्तरायदोषेण दुष्यते चास्य मानसम् ।
 जन्मान्तरैरभ्यसतो मुक्तिं पूर्वस्य नायते ॥
 विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।
 प्राप्नोति योगी योगान्निदग्धकर्मा च यो-

४चिरात् ॥

ब्रह्मचर्यमहिंसाश्च सत्यास्तीयापरिग्रहान् ।
 ज्ञेयं योगो निष्कामो योग्यतां स्व मनो नयन् ॥
 स्वाध्यायशौचसन्तोषतपासि नियतात्मवान् ।
 कुर्वन्त ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवर्ण मन ॥
 गते यमा सनियमा षष्ठ पञ्च प्रकीर्तिता ।
 विशिष्टमण्डा काम्या निष्कामानां विमु-

क्तिदा ॥

शक भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युत ॥
 यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च युञ्जीत नियतो यति ॥
 प्राणाख्यमनिल वश्यमभ्यासात् कुरुते तु यतु ।
 प्राणायाम स विज्ञेय सर्वोच्चोद्बोध्य एव च ॥
 परस्परैणाभिभव प्राणापानौ यदानिजौ ।
 कुरुत सद्भिधानेन तृतीय समयमाप्तयो ॥
 तस्य चालम्बनवत् स्थलरूप द्विजोत्तमः ।।
 व्यालम्बनमनन्तस्य योगिनोऽभ्यसत, स्तनम् ॥
 श्रुत्यादिष्वरुक्तानि निरुह्यान्नाणि योगवित ।
 कुर्यात्तिन्तातुकारीणि प्रत्याहारपरायण ॥
 वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनाम् ।
 इन्द्रियाणामवश्यैस्तेन योगो योगसाधक ॥
 प्राणायामेन पवनै प्रत्याहारेण चेन्द्रियै ।
 वशीकृतेस्तत् कुर्यान् स्थित चैत शुभाश्रये ॥

श्रीखाण्डिक्य उवाच ।

कथ्यतां मे महाभाग । चेतसो य शुभाश्रयः ।
यदाधारमशेष तद्वन्ति दीपफलोद्भवम् ॥

ਸ੍ਰੀਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਵਾਨ ।

व्याश्रयस्वेतसो ब्रह्म द्विधा तच्च स्वभावतः ।
 भूप । मूर्तममूर्तञ्च परस्वापरमेव च ॥
 त्रिविधा भावना विप्र विश्वमेतन्निबोध मे ।
 ब्रह्माख्या कर्मसञ्ज्ञा च यथा चैवोभयात्मिका ॥
 ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्मभावात्मिका परा ।
 उभयात्मिका तथैवास्या त्रिविधा भावभावना ॥
 सनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युता ।
 कर्मभावनया चान्ये देवाद्या स्थावराश्चरा ॥
 हिरण्यगर्भादियु च ब्रह्मकर्मभात्मिका द्विधा ।
 बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥
 व्यक्तीयेषु समस्तेषु विशेषज्ञानकर्मसु ।
 विश्वमेतत् पर चान्यद्देदभिमतज्ञां शृणु ॥
 प्रत्यक्षमितमेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
 वचसामात्मसर्वैद्य तज्ज्ञानं ब्रह्मसञ्ज्ञितम् ॥
 तच्च विष्णो पर रूपमरूपस्याजमचरम् ।
 विश्वस्वरूपवैरूप्यलक्ष्य परमात्मनः ॥

न तदयोगयुजा शक्यं नृप । चिन्तयितुं यत ।
ततः स्थलहरेरूपं चिन्त्य यद्विश्वगोचरम् ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् वासवोऽथ प्रजापतिः ।
मरुतो वसवो रुद्रा भास्करास्तारका ग्रहाः ॥
गन्धर्व्यक्षदैत्याद्याः सकला देवयोनयः ।
मनुष्याः पशवः शैलाः ससृदा सरितो द्रुमाः ॥
भूय भूतान्यपेयाणि भूतानां ये च हेतवः ।
प्रधानादि विशेषान्तं चैतनाचैतनात्मकम् ॥
एकपाद द्विपादश्च बहुपादमपादकम् ।
सर्वमेतद्वहरे रूपं भावनात्रितयात्मकम् ॥
एतत् सर्वमिदं विश्वं जगदेतद्वराचरम् ।
परं ब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोः शक्तिसमन्वितम् ॥
विष्णुशक्तिं परां प्रोक्तां चैव ज्ञात्वा तथापरां ।
अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥
यया चैव ज्ञशक्तिः सा चेष्टिता नृप । सर्वंगा ।
ससारतापानखिलानवाप्नोत्यनुसन्ततान् ॥
तथा तिरोहितत्वाच्च शक्तिं चैव ज्ञसंज्ञिना ।
सर्वभूतेषु भूपाल । तारतम्येन लक्ष्यते ॥
अप्राणवत्सु खल्पाख्या स्यावरणं ततोऽधिका ।
सरोरुषोऽपि तथ्योऽपि अतिशक्त्या पतत्रिषु ॥
पतत्रिभ्यो नृगास्तेभ्यः स्वशक्त्या पशवोऽधिका ।
पशुभ्यो मनुजाश्चातिशक्त्या पुंसः प्रभाविताः ॥
एभ्योऽपि नागगन्धर्वा यद्याद्या देवता नृप ॥
शक्तं समस्तदेवेभ्यस्तत्तत्त्वापि प्रजापतिः ॥
हिरण्यगर्भोऽति ततः पुंसः शक्त्युपलक्षितः ।
एतान्यश्वरूपस्य तस्य रूपाणि पार्थिव ॥
यतस्तत्त्वैक्ययोगेन युक्तानि नभसा यथा ।
द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य गोगाधेयं महामते ॥
अनूर्तं ब्रह्मण्यो रूपं यत् सदित्युच्यते बुधे ।
समस्ता शक्तयश्चेता नृप यत्र प्रतिष्ठिता ॥
तद्विश्वरूपरूपं वै रूपमन्यद्वरेमहत् ।
समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनश्चरः ॥
देवतयुग्ममनुष्यादिचेष्टावन्ति स्त्रीलजया ।
जगतामुपकाराय न सा कर्म निमित्तजा ।
चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यद्याद्वतात्मिका ॥
तद्रूपं विश्वरूपस्य तस्य योगयुजो नृप ॥
चिन्त्यमात्रविशुद्धार्थं सर्वैकलिखनाशनम् ॥
यथास्मिन्नुदतशिखं कक्षं दहति शानिलः ।
तथा चित्ते स्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वैकलिखनम् ॥
तस्मात् समस्तशक्तौनामाधारे तत्र चेतसः ।
कुर्वीत स स्थितिः सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥
शुभाश्रयः सचित्तस्य सर्वंगस्य तथात्मनः ।
त्रिभावभावनातीतो सुक्तये योगिनां नृप ॥
अन्ये च पुरुषाश्च । चेतसो ये व्यापाश्रयाः ।
अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोगिनयः ॥
मूर्तं भगवतो रूपं सर्वपाश्रयनिःसृष्टम् ।
एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र ध्यायते ॥
तत्र सर्वं हरेरूपं यादृक्चिन्त्यं नराधिप ॥
तत्कृत्यतामनाधारा धारणा नोपपद्यते ।
प्रसन्नचारुवदनं पद्मपत्रायतच्छयम् ।
सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोष्णलम् ॥
समकृत्यान्तविन्यस्तचारुकर्यं विभूषणम् ।

कमुग्रीव सुविस्तीर्णवीवत्ताङ्कितवक्षसम् ।
 बलीत्रिभङ्गिना मयनाभिना चोदरेण वै ।
 प्रलम्बाष्टभुज विष्णुमधवापि चतुर्भङ्गम् ।
 समस्थितारुणङ्गश्च सुस्थिरारुद्रकिराभुजम् ।
 चिन्तयेद्ब्रह्मभूत त पीतनिर्मलवाससम् ।
 किरौटचारुकैयरकटकादिविभूषितम् ।
 शार्ङ्गशृङ्गगदाखरुगचक्राणवलयान्वितम् ।
 चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायाम्भानसम् ।
 तावदद्याद्दृष्टीभूता तत्रैव शृप धारणा ।
 ब्रजतस्तिष्ठतोऽन्यथा खेच्छया कर्म कुर्वत ।
 नापयाति तदा चित्तान सिद्धां मन्येत तां तदा ।
 तत शृङ्गगदाचक्रशार्ङ्गादिरहित बुध ।
 चिन्तयेद्भगवद्रूप प्रशान्त साक्षसूत्रकम् ।
 सा यदा धारणा तद्दृष्टवस्थानवती तत ।
 किरौटकैयरतुल्यैर्भूषणै ररहित स्मरेत् ।
 तदेकावयव दृष्ट चेतसापि पुनर्बन्ध ।
 कुर्यात्ततोऽवयविनि प्रणिधानपरो भवेत् ।
 तद्रूपप्रत्ययेकैकसन्त निश्चान्यनिसुहा ।
 तद्ज्ञान प्रथमेरङ्गै षडभिर्निष्पाद्यते शृप ।
 तस्यैव कल्पनाह्वीन स्वरूपग्रहण हि यत ।
 मनसा ध्याननिष्पाद्य समाधि सोऽभिधीयते ।
 विज्ञान प्रापक प्राप्य परे ब्रह्मणि पार्थिव ।
 प्रापयौघान्तयेवात्मा प्रक्षीणशेषभावन ।
 क्षेत्रज्ञ करुणा ज्ञान करुण तेन तस्य तत ।
 निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकत्वं निवर्तते ।
 तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना ।
 भवत्वभेदो भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ।
 विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिक गते ।
 आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्न क, करिष्यति ।
 इत्युत्तमे मया योग स्थापितः परिपृच्छते ।
 इति विष्णुपुराणं ६ अष्टौ ७ अध्याय ॥ १॥

ब्रह्मकृतयोगो यथा ।

“सुख योगासन कृत्वा बभूव स पुटोज्जलि ।
पुनर्काङ्क्षितसर्वार्थं सासु नेत्रातिदीनवन ।
इहा सुपुत्रा मेध्याश्च पिङ्गला नलिनौ धुराम् ।
नाडीषट्कश्च योगेन निरुध्य च प्रयत्नतः ॥
सूनाधारं स्वाधिष्ठानं मणिप्रमनाहनम् ।
विमुक्तं परमाज्ञास्य षट्चक्रं निरुध्य च ॥
लङ्घनं कारयित्वा च तं षट्चक्रं क्रमादिधि ।
अक्षरन्तु समानीय वायुबहुं चकार ह ॥
निरुध्य वायुं मेधान्तामानाय हृदयाम्बुजम् ।
तं वायुं आमायित्वा च योजयामास मेधया ॥
एवं कृत्वा तु निष्पन्दो यो दत्तो हरिणा पुरा)
जज्ञाप परमं मन्त्रं तं तस्यैकादशाक्षरम् ॥
सुहृत्तश्च जपं कृत्वा ध्याय ध्याय पदाम्बुजम् ।
दर्शं हृदयाम्बोनि सर्वं तर्जामय मुने ॥
तत्तज्जसोऽक्षरे रूपमतः वसुमनोहरम् ।
द्विसुजं सुरलौहस्तं भूषितं पौनवाससा ॥
श्रुतिस्मृत्यलन्यस्तत्त्वलब्धकारकुण्डलम् ।
रंगद्व्यास्यं प्रसन्नास्यं भक्ताशुग्रहाकारम् ॥
नवीनजलदाकारं श्यामसुन्दरविग्रहम् ।
स्थितं जनुषु सर्वेषु निलिप्तं सान्तिरूपिणम् ॥

योगः

स्वात्मरामं पुण्यकामं जगद्वापि जगत्परम् ।
सर्वस्वरूप सर्वेषां बीजरूपं सनातनम् ॥
सन्नाधार सर्व्वरं सर्व्वशक्तिसमन्वितम् ।
सर्व्वाराध्य सर्व्वगुणं सर्व्वमङ्गलकारणम् ॥
सर्व्वमन्त्रस्वरूपश्च सर्व्वसम्पत्करं वरम् ।
यद्वदं नक्षत्रं च हृदि तद्विहरेव च ।
दृष्ट्वा च परमाद्यं तुष्टाव परमेश्वरम् ॥”
इति प्रह्लादेवर्ते श्रीकृष्णखण्डे २० अध्यायः ॥ १० ॥
अथ ध्यानयोगः । हरिरुवाच ।
“अथ योगं प्रवक्ष्यामि भुक्तिमुक्तिकरं परम् ।
ध्यायिभिः प्रीयते ध्येयो ध्यानेन हरिरीश्वरः ॥
ततः शृणुष्व महेश्वरान् । सर्व्वपापविनाशनम् ।
विष्णुः सर्व्वेश्वरोऽनन्तो यद्भूमिपरिवर्जितः ॥
वासुदेवो जगन्नाथो ब्रह्मात्मा अहमेव तु ।
देहिदेहस्थितो नित्यः सर्व्वदेहविवर्जितः ॥
देहधर्मविहीनश्च साराक्षरविवर्जितः ।
यद्विधेयं स्थितो द्रष्टा श्रोता घ्राता स्पर्शतीन्द्रियः ॥
तद्विभक्तं सदा नामगोचरविवर्जितः ।
मन्ता मनःस्थितो देवो मनसा परिवर्जितः ॥
मनोधर्मविहीनश्च विज्ञानाद्यय एव च ।
बोद्धा बुद्धिस्थितः साक्षी सर्व्वबोधविवर्जितः ॥
बुद्धिधर्मविहीनश्च सर्व्वः सर्व्वगतोऽमलः ।
सर्व्वप्राणविनिर्मुक्तः प्राणधर्मविवर्जितः ॥
प्राणप्राणो महाप्रान्तो भयेन परिवर्जितः ।
अहङ्कारादिहीनश्च तद्वर्त्मपरिवर्जितः ॥
तनुषाक्षी तन्मयान्ता च परमानन्दरूपकः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्त्वक्षतुषाक्षी तद्विवर्जितः ॥
तुरीयः परमो धाता दृग्गो गुणवर्जितः ।
सक्तो बुद्धो जनयापी सत्य आत्माऽहं शिवः ॥
एव ये मानसा विद्वा ध्यायन्तीश्वरं पदम् ।
प्राप्नुवन्ते च तद्रूपं नात्र काव्यां विचारणा ॥
इति ध्यानं मया ख्यातं तव शङ्कर । सुमतः ॥
पठेद्य एतत् सततं विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
इति गारुडे १४ अध्यायः ॥

अथाष्टाङ्गयोगः ।

“सुक्तिरष्टाङ्गविज्ञानात् सचेपात्तद्वदे शृणु ।
यमा, पञ्च संहिताया अहिंसा प्राणवर्जित-
नम् ॥
सद्य भूतहितं वाक्यमस्तेयं स्वायत्तं परम् ।
अस्मैषुन प्रहृष्टं सर्व्वदागोऽपरिग्रहः ॥
नियमा, पञ्च सत्याद्या वासुमाभ्यन्तरं दिवा ।
श्रीं च तुष्टिं सन्तोषस्तपस्त्रिभयनिग्रहः ॥
स्वाध्यायं स्वात्मव्रजापः प्रविधानं हर्यंजलिः ।
जाग्रत् पञ्चाङ्गुलं प्राणायामो मरुज्जयः ॥
मन्त्रध्यानयुक्तो गमो विपरीतोऽगमर्भकः ।
अगनात्त सगर्भस्यः प्राणायामस्ततोऽधिकः ॥
सर्व्वं हिंसा विधायुक्तं पूरणं पूरकं, स च ।
कृमाको निरालम्बान् स रेचकादिचक्रविद्या ।
ननुदंशमात्रं, स्वाध्यायविरहितकं, परः ।
वृत्तिनिग्रहमात्रिकं, श्रेष्ठं, प्रत्याहारश्च रोधनम् ।
ब्रह्मात्मिकता ध्यानं स्वाहारणा मनसो धृतिः ।
अष्टाङ्गयोगस्यान समाधिर्नष्टः स्थितिः ॥

IV.

५३

योगः

अहमात्मा परं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तकम् ।
विज्ञानमानन्दो ब्रह्म सत्त्वमसि केवलम् ॥
अहं ब्रह्मास्माह ब्रह्म अशरीरमनिन्द्यम् ।
अहं मनो बुद्धिमरुदहङ्कारादिवर्जितम् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तादिसुक्तं श्रुतिस्तदीयकम् ।
नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमदयम् ॥
योऽसावादित्यपुण्यः सोऽसावहमखण्ड ॐ ।
इति ध्यायन् विमुच्येत ब्राह्मणो भववन्धनात् ॥”
इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥ ११ ॥

अपि च ।

“एतत्ते कथितं ज्ञानं योगश्चेमं निबोध मे ।
यं प्राप्य ब्रह्मणो योगी शान्तानन्दयतां व्रजेत् ॥
प्राणात्मैवात्मना लेयो योगिनां स हि दुर्लभः ।
कुर्वीत तज्जये यत्र तस्योपायः शृणुष्व मे ॥
प्राणायामैर्दहेद्विषान् धारणाभिश्च किञ्चिद्यत् ॥
प्रत्याहारेण ससर्गान् ध्यानेनानोन्मरान् ॥

गुणान् ॥

यथा पञ्चतन्त्रानां भ्रान्तानां दृष्टते मलम् ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दृष्टन्ते प्राणनियन्तान् ॥
प्रथमं साधनं कुर्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
सत्त्वमध्योत्तरीयाख्यं प्राणायामस्त्रिधौ दिनम् ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तद्वर्णनं । शृणुष्व मे ॥
सत्त्वमध्योत्तरीयाख्यं द्विगुणं, स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिश्च मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥
निमेषोन्मेषेण मात्रा तातो सत्त्वमध्यो मत्तः ।
प्राणायामस्य सख्यायं स्तुतो द्वादशमाचकः ॥
प्रथमेन जयेत् स्वेदं मध्यमेन तु वेपथुम् ।
विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषानुरुज्जमात् ॥
नृदुर्लभं संयमानास्तु सिद्धिर्दुर्लभाः सत्त्वमध्यो ॥
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥
वश्यं मत्तं यथेच्छातो नागं नयति शक्तिपः ।
तथैव योगी च्छन्देन प्राणं नयति साधितम् ॥
यथा हि साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न ॥

मातुषान् ।

तद्विनिर्मुक्तः पवनं किञ्चित् न दृष्ट्वा तदुम् ॥
तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
शून्यतां सुक्तिफलदं तस्यावस्थां चतुर्थयम् ॥
अस्ति प्राप्तिस्तथा संवित् प्रसादश्च महीपते ।
स्वरूपं शृणु वै तेषां कथ्यमानममुक्तमात् ॥
कर्मणामिष्टदुष्टानां जायते प्रसङ्गश्च यः ।
चेतसो विकषायत्वं यत्र सा अस्तिरुच्यते ॥
रेहिकासुषिकान् कामान् लोभमोहात्मकांश्च ॥

यान् ।

निरुद्धास्ते यदा योगी प्राप्तिः सा सार्व-
कालिकी ॥
अनीतानागतानर्पान् विप्रकृतिरौहिताम् ।
विज्ञानातीन्द्रियैर्ज्ञानद्वारा ज्ञानसन्ध्या ॥
तुल्यप्रभायस्तु यदा योगी प्राप्नोति सविदम् ।
तदा सविदिति ख्याता प्राणायामस्य सा ॥

स्थितिः ॥

यान्ति प्रसादं देवास्तु मनः पञ्च च वायवः ।

योगः

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्तुतः ।
शृणुष्व च महीपाल । प्राणायामस्य सन्धयम् ।
युञ्जतश्च यथायोगं चाट्विहितमासनम् ॥
पद्ममहसनं वापि तथा स्वस्तिकमासनम् ।
आस्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि ॥
समं सभासनो भूत्वा सत्त्वत्वं चरणाग्रभौ ।
सदृतास्यस्तथा चोक्तं सम्यग्विद्वद्वाग्धतः ॥
पाणिभ्यां लिङ्गदृष्ट्यावस्तु शून्यं प्रयतः स्थितः ।
किञ्चिदुन्मामितशिरा दन्तेर्दन्तात्तं संस्पृशेत् ।
स पश्यन्मासिकाय स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥
रजसा तमसो हृत्तिं सत्त्वेन रजसस्तथा ।
संस्थाप्य निर्मले सत्त्वे स्थितो युञ्जीत योगवित् ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्राणादीन् मन एव च ।
नियन्तु समवायेन प्रत्याहारसुप्रक्रमेत् ॥
यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् कूर्मोऽज्ञानीव सर्व्वशः ।
स त्वात्मरतिरेकस्य, पश्यन्मात्मानमात्मनि ॥
सवात्माभ्यन्तरं शौचं निष्पाद्याकण्ठनाभितः ।
पूरयित्वा बुधो देहं प्रत्याहारसुप्रक्रमेत् ॥
प्राणायामा दृष्ट्वा हीं च धारणा साभिधीयते ।
दिधारणा स्तुतो योगी योगिभिरुत्तमैर्दृष्टिभिः ॥
तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियतात्मनः ।
सर्व्वं दोषाः प्रणश्यन्ति स्वस्थश्चेवोपजायते ॥
वीक्षते च परं ब्रह्म प्राकृतं च गुणान् पृथक् ।
योमात्रपरमाणुं च तथात्मानमकल्पयन् ॥
इत्य योगी जितारहारः प्राणायामपरायणः ।
जितः जितः शनैर्भूमिमारोहेत यथा यद्वम् ॥
दोषान् व्याधिं तथा मोहमाक्रान्ता भूरति-
र्जिता ।

विवर्द्धयति नारीहेतस्माद्भूमिमनिर्जिताम् ॥
प्राणानामुपसरोधात् प्राणायाम इति स्तुतः ।
धारणेत्युच्यते चेयं ध्यायन्ते यन्मनोऽनया ॥
शब्दादिभ्यः प्रवृत्तानि यदद्यानि जितान्तरि ॥
प्रत्याह्रियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्तुतः ॥
उपायश्चात्र कथितो योगिभिः परमार्थिभिः ।
येन व्याध्याद्यो दोषा न जायन्ते हि योगिनः ॥
यथा तोषार्थिनस्त्रीयं यन्मनसादिभिः शनैः ।
व्यापिषेयुक्तया वायुं प्रिवेद्योगी जितश्रमः ॥
प्राणाभ्यां हृदये वाधं तृतीये च तथोरसि ।
कण्ठे मुखे नासिकायां नेत्रभूमध्यस्तृप्ते ॥
किञ्चित्तस्मान् परस्मिन् धारणा परमा स्तुता ।
दर्शना धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरसाम्यताम् ॥
नाभात्, क्षुधितः आन्तो न च व्याकुललोचनः ।
युञ्जीत योगं राक्षेत् । योगी सिद्धार्थमात्मनः ॥
नानिशीते न चैवोक्ते हन्ते नाम्बुनितात्मने ।
कालेभ्येत्यु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः ॥
सुषुप्तेऽपि कालाभ्यासं शौचं गोष्ठं चतुष्टयं ।
मुख्यपर्व्वचये नद्यां शृणुष्वाने मसरीरये ॥
समये कूपनरीरे वा चैत्यवस्तीकसमये ।
देहेभ्येत्यु तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विवर्जयेत् ॥
सत्त्वस्यानुपपत्तौ च देशकालविवर्जिते ।
नास्तौ दर्शनं योगे तस्मात् परिषज्येते ॥
दोषानेताननाद्यं सज्जत्वाद्यो दुर्लभं वै ।

योगः

विधाय तस्य ये दोषा जायन्ते तान्निबोध मे ॥
वाधिर्यं जडतालोपं स्तुतस्त्वं कत्वमन्यता ।
ज्वरश्च जायते सद्यस्तद्वदज्ञानयोगिन ॥
प्रमादादयोगिनो दोषा यथेत स्युश्चिकित्सितम् ॥
तथा नाशाय कर्तव्यं योगिनां तं निबोध मे ॥
स्निग्धा यवागमत्पुण्यां सुक्ता तत्रैव धारयेत् ।
वातगुल्मप्रशान्त्यर्थं गुदावर्त्ते ततो दधि ॥
यवागूत्रापि पवने वायुगन्धीन् परिचिपेत् ।
तद्वत् कम्पे महाशैले स्थिरं मनसि धारयेत् ॥
विधाते वचसो वापि वाधिर्यं श्रवणेन्द्रिये ।
तथैवास्त्रफलं ध्यायेत्पुण्यार्त्तो रसनेन्द्रिये ॥
यस्मिन् यस्मिन् रज्जा देहे तस्मिन्नुपकारि-
णीम् ॥
धारयेद्धारणासुखं शीतं शीते विहाहिनीम् ॥
कीलं शिरसि सस्याप्य काष्ठं काष्ठेन ताड-
येत् ॥

लुप्तसृते सृतिं सद्यो योगिनस्तेन जायते ॥
द्यावापृथिव्यौ वायुनी आपिनावनुधारयेत् ।
अमजुषात् सत्त्वजातादाघास्यतिचिकित्-
सितम् ॥

अमानुष सत्त्वमन्तर्योगिनं प्रविशेत् यदि ।
वायुनिधारणा चैव देहसस्य विनिर्देहेत् ॥
एव सर्वज्ञाना कार्या रक्षा योगविदा वृष ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां शरीरं साधनं यतः ॥
प्रवृत्तिलक्षणा ख्याता योगिनो विस्मयात्तथा ।
विज्ञानं विलयं याति तस्माद्गोप्या, प्रवृत्तयः ॥

अलौक्यमारोग्यमनिसुराजं
गन्धं शुभो मूत्रपुरीषमन्यम् ।
कान्तिं प्रसादं स्वरसौम्यतां च
योगप्रवृत्तिं प्रथमं हि चिह्नम् ॥

अथुरागं जनो याति परोक्षे गुणकीर्तनम् ।
न विभ्यति च सत्त्वानि सिद्धिलक्षणासुत्तमम् ॥
शीतोष्णादिभिरत्युपेयस्य बाधा न जायते ।
न भीतिमेति चान्येभ्यस्तस्य निद्रिरुपस्थिता ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे योगचिकित्सानाम ६६
अध्यायः ॥ (तथा च ।

इंश्वर उवाच ।

“मथैकचित्तता योग इति पूर्वं निरूपितम् ।
साधनान्यष्टधा तस्य प्रवक्ष्याम्यधुना शृणु ॥
यमाश्च नियमास्त्वावदासनाभ्यापि समुत्तमम् ।
प्राणायामस्ततः प्रोक्तं प्रत्याहारश्च धारणा ॥
ध्यानं तथा समाधिश्च योगाङ्गानि प्रचक्षते ।
अहिंसा सत्यमस्तेयं दानं चर्यापरिग्रहौ ॥
यमा सचेपत प्रोक्ता नियमा शृणु पुत्रक ॥
तपः स्वाध्यायसन्तोषः शौचमीश्वरपूजनम् ॥
नियमा कथिता तत्सु । योगसिद्धिप्रदायिनः ।
सर्वेषामेव भूतानामक्लेशजननं हि यतः ॥
अहिंसा कथिता सद्भिर्योगसिद्धिप्रदायिनी ।
यथार्थकथनं सत्यमस्तेयमधुना शृणु ॥
चौर्येण वा बलेनपि परस्वहरणं च यत् ।
स्तेयमित्युच्यते सङ्गिरस्तेयं तस्य वर्जनम् ॥
सत्त्वमैधुन्यागो ब्रह्मचर्यमिहोच्यते ।

योगः

द्रव्याणामप्यनादानमापद्यपि यथेच्छया ॥
अपरिग्रह इत्युक्तो योगसिद्धेस्तु साधनम् ।
चान्दायणादिना यत्तु शरीरस्य च शोधनम् ॥
तत्तपः कथितं पुत्र । साध्यायमधुना शृणु ।
प्रणवः शतरुद्रीय तथा चर्त्तेश्वरः शिखा ॥
एतेषां यो जपः पुत्र । स्वाध्याय इति कीर्तितः ।
यदृच्छास्नाभिसन्तुष्टः सन्तोष इति पश्यते ॥
वाह्ये चाभ्यन्तरे चापि शुद्धिः शौचं विधीयते ।
स्तुतिसारणपूजाभिर्वाङ्मानं कायकर्मभिः ॥
मथि भक्तिर्दत्ता पुत्र एतद्दीश्वरपूजनम् ।
यमाश्च नियमा प्रोक्ताः सचेपान्न तु विस्तरात् ॥
यमैश्च नियमैर्युक्तो योगी मोक्षाय सस्तुतः ।
स्थिरबुद्धिरसम्भूतः पूर्वमासनमभ्यसेत् ॥
पद्मकं स्वस्तिकं पीठं सैद्यं कौकुटकौश्वरम् ।
कौर्मं वच्चासनं चैव वैयाघ्रं चाष्टचन्द्रकम् ॥
दण्डं तार्क्ष्यासनं मूलं खड्गं सुहरमेव च ।
मकरं त्रिपथं काष्ठं स्थाणुर्वा हस्तिकर्णिकम् ।
भीमं वीरासनं चापि वाराहं नृगवैद्यिकम् ॥
क्रौञ्चं चानालिकं चापि सर्वतोभद्रमेव च ।
इत्येतान्यासनान्यत्र सप्रविशतिसंख्यायाः ॥
योगसिद्धिहेतोस्तु कथितानि तवानघ ॥
एवमेकतरं बद्धा गुरुभक्तिपरायणः ।
हृन्दातीतो जयेत्प्राणानभ्यासक्रमयोगतः ॥
अन्तश्चराणां वायूनां वाह्याभ्यररोधनम् ।
प्राणायाम इति प्रोक्तो द्विविधः स च कथ्यते ॥
अगर्भश्च सगर्भश्च तयोराद्योऽन्यथः स्मृतः ।
द्वितीयः सजयः प्रोक्तो भुवं याहृतिमाहृतिभिः ॥
रेचकः शून्यकश्चैव पूरकः कुम्भकस्तथा ।
एवं चतुर्विधो मेदः प्राणायामेऽन्यथं स्मरिभिः ॥
असूनां नाड्यः प्रोक्ता गमागमलयाश्रयाः ।
रेचनाद्रेचकः प्रोक्तः शून्यकस्तु यथास्मृतः ॥
पूरकः पूरणाद्वायोक्तमिरोधाच्च कुम्भकः ।
देहिनी दक्षिणे भागे पिङ्गला नाडिका ॥

स्मृता ॥

पितृयोनिरिति ख्याता भागुस्तत्राधिदैवतम् ।
दक्षिणतरगा या च इडा सा नाडिका स्मृता ।
देवयोनिरिति ख्याता चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥
एतयोर्भयोर्मध्ये सुषुम्ना नाम विद्युता ॥
पद्मसूत्रनिभा नाडी कार्याख्या ब्रह्मदैवतम् ।
ततः शून्यं निराणसं मध्ये स्वात्मनि योजयेत् ॥
बाह्यास्यान्नेन्द्रनादायोः शून्यकत्वं विनिर्दिशेत् ।
चन्द्रदैवतया भूयः पिबेदन्तस्तुत्तमम् ॥
आप्यायनं भवेत्तेन ज्ञावनं कल्पस्य तु ।
आपूर्योदरस्य तु उच्चैर्वायुं निरोधयेत् ॥
कुम्भकं कुम्भवत्संस्थाद्वेषको वर्तितस्तु च ।
उन्मिष्य प्रयतो वायुमज्जदेवत्यमानयेत् ॥
अङ्गुष्ठायाम्नामारभ्य ब्रह्मरन्ध्रेण मोचयेत् ।
मन्त्रोक्तं कृत्वा चक्रमर्द्धं नीत्वा रसाचयम् ॥
सच्चोभ्यः शक्तिर्नी सत्यततो ब्रह्मगुहं नयेत् ।
अनेन शोधयेन्मागमैश्वरं विमलं सुनि ॥
क्रमेणाभ्यासयोगेन योगसिद्धिभागभवेत् ।
सुसुप्त्यां सदा वत्स । योगाङ्गं योगसिद्धये ॥

योगः

विहाय बहुमार्गं तु अङ्गुल्यास्तु शनैः शनैः ।
सौम्येनाकर्षयेद्वायुं नाभावाकष्य धारयेत् ॥
धारयन्नियतप्राणो योगेश्वर्यममन्वितः ।
जायते वत्सराद्योगी जरामरणवर्जितः ॥
वायुमाकर्षयेद्वाह्यं वामया चोदरं भवेत् ।
नाभिनासान्तराध्यायं स्थिरं प्राणांश्च जवेद्-
ध्रुवम् ॥

मनःस्थैर्यं भवेद्वत्स । त्रिषु स्थानेषु धारणात् ।
अङ्गुष्ठनाभिनासान्तरं वायुं योगी जितासनः ॥
अपानं कटिदेशे तु पृष्ठतो वे विनिर्दिशेत् ।
सदा तत्रैव सन्धेय एष वायुजयक्रमः ॥
रेचकं पूरकश्चैव कुम्भकश्च न विद्यते ।
निरालम्बं मनः कृत्वा ज्ञानाग्राणजितो भवेत् ॥
इन्द्रियाणां विचरता विषयेषु स्वभावतः ।
निरग्रः प्रीयते यस्तु प्रत्याहारः स उच्यते ॥
यद्यतं पश्यति तत्सर्वं पश्येदात्मवदात्मनि ।
प्रत्याहारः स वै प्रोक्तो योगसाधनसुत्तमम् ॥
कर्मेन्द्रियाणां पञ्चाणां पञ्चमादेतरे जने ।
यदि तत्र स्थिरो लोको मनो याति तदालयम् ॥
उदात्तान् दृष्ट्वा पश्येत् कारयेद्धारणां बुधः ।
प्राणवायुं निवार्यैव मनः स्थैर्येऽन्तरे चिपेत् ॥
देवांश्च सिद्धान् गन्धर्वान् चारणान् खेचरान्
गणान् ॥

वत्ससाभ्यासयोगेन रुद्धमन्योति प्रपश्यति ॥
दृष्टे न स्यान्नरा नृत्युः सर्वज्ञश्च प्रजायतः ।
स्फोटोऽस्या नाडिका प्रोक्ता कूर्मलोकसाध-
नम् ॥

उच्चार्यं विस्तृतं तु तस्यान्ति गुणवत् सरतः ।
भूतं भयं भविष्यं च वर्तमानं च दूरतः ॥
ज्ञानं यत्तद्वैद्येन स्फोटोऽस्य ज्ञानमभ्यसेत् ।
ललाटे रुद्धिर्दृष्टे सदाशिवमनुसरते ॥
शुद्धस्फटिकचक्राश्च जटाजूटेऽङ्गुष्ठेऽथ ।
पञ्चवक्त्रं दशभुजं सपर्यङ्गोपवीतिनम् ॥
ध्यात्वेवमात्मनि विभुं ध्यानं तत् सूरयो विद् ।
ततोऽप्यनन्तं भवति न श्रद्धयोति न पश्यति ॥
न जिघ्रसि न स्पृशति न किञ्चिद्वा समीक्षते ।
गुह्योऽस्य दृष्ट्यानेषु वायुं नासां विचिन्तयेत् ॥
इंशोऽहमिति योगीन्द्रः परानन्दैकविग्रहः ।
जरामरणनिर्मुक्तः शिव एव भवेन्मुनिः ॥
गमनागमनाभ्यां यो ह्रीनो वे विषयोज्झितः ।
एकान्तरोष्मनीभावः समाधिरभिधीयते ॥
न दृष्टदृष्टुमशक्ता न स्पर्शस्पर्शपिप्पितम् ।
न वह्निर्नान्तरं पुत्रः । ब्रह्मरन्ध्रे विभेदनम् ॥
न स्मृतं न क्लृप्तं वापि न हृत्स्व नापि लोपितम् ।
न श्रुतं नापि वा पीतं न क्लृप्तं नापि कर्तुरम् ॥
कृत्वा हृत्पद्मनिजये विश्वाख्यं विश्वसम्भवम् ।
आत्मानं सन्वभूतानां परस्तात्तमसं स्थितम् ॥
सर्वस्याधारमयत्तमानन्दं ज्योतिरचयम् ।
प्रधानपुरुषातीतमाकाशं दहन् शिवम् ॥
तदन्तः सर्वभूतानामीश्वरं ब्रह्मरूपिणम् ।
ध्यायेदनादिमध्यान्तमानन्दादिगुणालयम् ॥
महान्तं पुरुषं ब्रह्म ब्रह्माणं ब्रह्म चाचयम् ॥

योगः

योङ्कारान्ते तथात्मानं सस्याप्य परमात्मनि ॥
आकाशे देवमीशानं ध्यायीताकाशमध्यगम् ॥
कारणं सर्वभावानामानन्दैकरसाश्रयम् ॥
पुराण पुरुष शम्भुं ध्यायेन्मुच्येत जन्मनात् ॥
शिवभक्तिं विना यस्तु ससार तर्तुमिच्छति ॥
मृगे यथा श्वलाङ्गुले समुद्रं तर्तुमिच्छति ॥
तथा विना शम्भुसेवा ससारतरण न हि ॥
सर्वसौख्यप्रदं शम्भुर्नान्या काचन देवता ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन महादेव प्रपूजयेत् ॥
यदा गुहायां प्रकृत जगतसमोहनालये ॥
विचिन्त्य परम योम सर्वभूतैककारणम् ॥
जीवनं सर्वमनानां यत्र लोकः प्रलीयते ॥
आनन्द ब्रह्मणं सृष्ट्वा यत्प्रयच्छति तसुखम् ॥
तस्मिन् निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम् ॥
पातुं तिष्ठेन्नष्टेन सोऽनुत योगमैश्वरम् ॥
नैकलक्षं द्विलक्षं वा त्रिलक्षं न नवात्मकम् ॥
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं समाधिरभिधीयते ॥
नाह्ये चाभ्यन्तरे पुत्रः । यत्र यत्र मनः क्षिपेत् ॥
तत्र तत्रात्मनो रूपमानन्दमनुभूयते ॥
सस्याप्य मयि चात्मानं परं ज्योतिषि निर्गुणे ॥
सुहृत्तं तिष्ठतः साक्षात्तस्य चानुभवो भवेत् ॥
सर्वज्ञः परिपूर्णश्च जरामरणवर्जितः ।
मत्प्रसादाद्ब्रह्मयोगी नान्यथा क्रौञ्चसदनः ॥
तस्मात् सर्वं परित्यज्य कर्मजातं सुदुष्करम् ॥
मामेकं शरणं गच्छेद्भक्त्या नाशयाम्यहम् ॥
ब्राह्मणा, क्षत्रिया वैशा, शूद्राश्चान्ये च
सङ्कराः ।
महत्तिभावना पूता यान्ति मत्परम पदम् ॥
जगतः प्रलये प्राप्ते नष्टे च कमलोद्भवे ।
महत्ता नैव नश्यन्ति स्वेच्छाविग्रहधारिणः ॥
योगिनां कर्मिणां चैव तापसानां यतात्मनाम् ॥
अहमेव गतिस्तेषां नान्यदस्तीति निश्चयः ॥
इति ब्रह्मपुराणोपपुराणे श्रीशैवे शिवस्कन्द-
सर्वादे यमनियमप्राणायामादिकथनं १२ अ ॥
अथ योगान्तराया यथा,—
“योगान्तरायास्तस्याय जायन्ते युञ्जतः पुनः ।
नश्यन्तेऽभ्यासतस्तेऽपि प्रणिधानेन वै गुरोः ॥”
सुत उवाच ।
“आलस्य प्रथमं पञ्चाङ्गाधिपीडा प्रजायते ।
प्रमादः सशयस्याने चित्तस्थेहानवस्थितिः ॥
अश्रद्धादर्शनं भ्रान्तिदुःखश्च त्रिविधः ततः ।
दौर्भनस्यमयोग्येषु विषयेषु च योग्यता ॥
दशधाभिप्रजायन्ते सुनेर्वागान्तरायकाः ।
आलस्यश्च प्रवृत्तिश्च गुरुत्वात् कायचित्तयोः ॥
थाधयो धातुवैषम्यात् कर्मजा दोषजास्तथा ।
प्रमादस्तु समाधेस्तु साधनानामभावनम् ॥
इदं वेत्तुभयसृक्तं विज्ञानं स्थानघंशयः ।
अनवस्थितचित्तत्वमप्रतिष्ठा हि योगिनः ॥
जल्लायामपि भूमौ च चित्तस्य भवबन्धनात् ।
अश्रद्धाभावरहिता वृत्तिर्वै साधनेषु च ॥
साधे चित्तस्य हि गुरौ ज्ञानाचारशिवादिषु ।
विपर्ययज्ञानमिति भ्रान्तिदर्शनमुच्यते ॥

५५

योगः

अनात्मन्यात्मविज्ञानमज्ञानात् तस्य सन्निधौ ।
दुःखमाध्यात्मिकं प्रोक्तं तथा चैवाधिभौतिकम् ॥
आधिदैविकमित्युक्तं त्रिविधं सङ्गं पुनः ।
इच्छाविघातात् सङ्गोभवेत्तस्यदुदाहृतम् ॥
दौर्भनस्य निरोहणं वैराग्येण परेण तु ।
तमसा रजसा चैव सस्पृष्टं दुर्भनः स्रुतम् ॥
तदा मनसि सङ्घातं दौर्भनस्यमिति स्रुतम् ।
हृदात स्वीकरणं कृत्वा योग्यायोग्यविवेकतः ॥
विषयेषु विचित्रेषु जन्तोर्बिषयलोचता ।
अन्तराया इति ख्याता योगस्येति हि योगि-
नाम् ॥
अत्यन्तोत्साहयुक्तस्य नश्यन्ति न च शंसयः ।
प्रमदेष्वन्तरायेषु द्विजा पञ्चाङ्गि योगिनः ॥
उपसर्गाः प्रवर्तन्ते सर्वे ते सिद्धिरूपकाः ।
प्रतिभा प्रथमा सिद्धिर्द्वितीया श्रवणा स्रुता ॥
वार्ता तृतीया विप्रेन्द्रास्तुरीया चेह दर्शना ।
आखादा पञ्चमी प्रोक्ता वेदना षष्ठिका स्रुता ॥
स्वल्पवट्सिद्धिसन्ध्यागात् सिद्धिदाः सिद्धयो
सुनेः ।
प्रतिभा प्रतिभावृत्तिः प्रतिभां च इति स्थितिः ॥
बुद्धिर्बिषेचना वेदां बुध्यते बुद्धिरुच्यते ।
सृष्टौ यवहितेऽतीति विप्रकृष्टे त्वनागते ॥
सर्वज्ञं सर्वदा ज्ञानं प्रतिभासुक्रमेण तु ।
श्रवणात् सर्वशब्दानामप्रयत्नेन योगिनः ॥
इन्द्रदीर्घभुतादीनां गुह्यानां श्रवणादपि ।
अर्थस्याधिगमो यस्तु वेदना तूपपादिता ॥
दर्शना दियरूपाणां दर्शनश्चाप्रयत्नतः ।
सविद्यारसे तस्मिन्नाखादो ह्यप्रयत्नतः ॥
वार्ता च दियगन्थानां तस्मात्त्रा बुद्धिर्सिद्धा ।
विन्दन्ते योगिनस्तस्मादाब्रह्मभुवनं द्विजाः ॥
जगत्सिन्नु हि देहस्य चतुर्धृष्टिगुणं समम् ।
औपसर्गिकमेतेषु गुणेषु गुणितं द्विजाः ॥
सन्ध्याय सर्वथा सर्वमौपसर्गिकमात्मनः ।
पैशाचे पार्थिवश्चाप्य राक्षसानां पुरे द्विजाः ॥
याज्ञे तु तेजस प्रोक्तं गान्धर्वं श्वसनात्मकम् ।
ऐन्द्रे योमात्मकं सर्वं सौम्यं चैव तु मानसम् ॥
प्राजापत्ये त्वहङ्कारं ब्राह्मे बोधमनुत्तमम् ।
आद्ये चाष्टौ द्वितीये च तथा शोडशरूपकम् ॥
चतुर्बिंशत् तृतीये तु द्वाविंशश्च चतुर्थे ।
चत्वारिंशत् पञ्चमे तु भूतमानात्मकं स्रुतम् ॥
गन्धो रसस्तथा रूपं शब्दः स्पर्शस्तथैव च ।
प्रत्येकमष्टधा सिद्धं पञ्चमे तच्छतक्रतोः ॥
तथाष्टचत्वारिंशश्च षट्पञ्चाशत् तथैव च ।
चतुर्धृष्टिगुणं ब्राह्मं जमते द्विजसत्तमाः ॥
औपसर्गिकमाब्रह्म भुवनेषु परित्यजेत् ।
लोकेष्वालोक्ययोगेन योगवित् परमं सुखम् ॥
स्थूलता सूक्ष्मता वाय्व वाह्वय यौवनं तथा ।
नानाजातिस्वरूपश्च चतुर्भिर्देहधारणम् ॥
पार्थिवांश्च विना नित्यं सुरभिर्गन्धसंयुतः ।
एतदष्टगुणं प्रोक्तमैश्वर्यं पार्थिवं महत् ॥
जले निवसनं यद्ब्रह्मस्थामिव विनिर्गमः ।
इच्छेच्छक्तः स्वयं पातुं समुद्रमपि नातुरः ॥

योगः

यत्रेच्छति जगत्सिन्नु तत्रास्य जलदर्शनम् ।
यद्यदहस्तु समादाय भोक्तुमिच्छति कामतः ॥
तत्तद्रसान्वितं तस्य त्रयाणां देहधारणम् ।
भाण्डं विनाथं हस्तेन जलपिण्डस्य धारणम् ॥
अन्नखलं शरीरस्य पार्थिवेन समन्वितम् ।
एतत् थोडशकं प्रोक्तमाप्यमैश्वर्यसुखमम् ॥
देहादपि विनिर्गम्य तत्तापभयवर्जितम् ।
लोक दग्धमपीहान्यदग्धं स्वविधानतः ॥
जलमध्ये हुतवह्निश्चाधाय परिरक्षणम् ।
अग्निनिग्रहणं हस्ते स्मृतिमात्रेण चागमः ॥
भस्मीभूतविनिर्माणं यथापूर्वं स्वकामतः ।
द्वाभ्यां रूपविनिष्पत्तिर्विना तैस्त्रिभिरात्मनः ॥
चतुर्बिंशात्मकं ह्येतत् तेजसं सुनिपुङ्गवा ।
मनोगतित्वं भूतानामन्तर्निवसनं तथा ॥
पञ्चतादिमहाभारस्कन्धेनोद्बुद्धं पुनः ।
जलुत्पक्षं गुरुत्वश्च पाणिभ्यां वायुधारणम् ॥
अद्भुत्यग्निरपातेन भूमे सर्वत्र कम्पनम् ।
एकेन देहनिष्पत्तिवातेऽश्वर्यं स्मृतं बुधैः ॥
छायाविहीननिष्पत्तिरिन्द्रियाणाञ्च दर्शनम् ।
आकाशगमनं नित्यमिन्द्रियाणैः समन्वितम् ॥
दूरे च शब्दग्रहणं सर्वशब्दावगाहनम् ।
तस्मान्नलिङ्गग्रहणं सर्वप्राणिनिर्दर्शनम् ॥
ऐन्द्रमैश्वर्यमित्युक्तमेतैरुक्तं पुरातनः ।
यथाकामोपलब्धिश्च यथाकामविनिर्गमः ॥
सर्वत्राभिभवश्चैव सर्वगुह्यनिर्दर्शनम् ।
कामानुरूपनिर्माणं वशित्वं प्रियदर्शनम् ॥
संसारदर्शनश्चैव मानसं गुणलक्षणम् ।
छेदनं ताडनं वन्धं संसारपरिवर्तनम् ॥
सर्वभूतप्रसादश्च नृत्यकाजयस्तथा ।
प्राजापत्यमिदं प्रोक्तमाहङ्कारिकसुखमम् ॥
अकारणजगत्पृथिव्यस्तथागुह्य एव च ।
प्रलयश्चाधिकारश्च लोकवृत्तप्रवर्तनम् ॥
असदृश्यमिदं यत्तं निर्माणश्च पृथक् पृथक् ।
संसारस्य च कर्तृत्वं ब्राह्ममेतदनुत्तमम् ॥
एतावत् तत्त्वमित्युक्तं प्राधान्यं वैष्णव पदम् ।
ब्रह्मणा तद्गुणं शक्यं वेत्तुमन्येन शक्यते ॥
विद्यते तत् परं शैव विष्णुना नावगम्यते ।
असंख्येयगुणं शुद्धं को जानीयाच्छिवात्मकम् ॥
बुद्धाने सिद्धयश्चेता ह्युपसर्गाश्च कीर्त्तितः ।
निरोहयाः प्रयत्नेन वैराग्येण परेण तु ॥
नाशातिशयतां ज्ञात्वा विषयेषु भयेषु च ।
अश्रद्धया त्यजेत् सर्वं विरक्त इति कीर्त्तितः ॥
वैदग्ध्यं पुरुषे ख्यातं गुणवैदग्ध्यमुच्यते ।
वैराग्येणैव सन्ध्याय्याः सिद्धयश्चौपसर्गिकाः ॥
औपसर्गिकमाब्रह्म भुवनेषु परित्यजेत् ।
निरुध्येत्यजेत् सर्वं प्रसीदति महेश्वरः ॥
प्रसन्ने विमला मुक्तिर्वैराग्येण परेण वै ।
अथवातुग्रहार्थं क्षीकार्थं वा तदा सुनिः ॥
अनिरुध्य विचेष्टेद्यः सोऽप्येवं हि सुखी भवेत् ॥
कचिद्भूमिं परित्यज्य आकाशे क्रीडते श्रिया ॥
उद्गिरेष कचिद्देवान् सृष्ट्वा नर्तान् समासतः ।
कचिच्छ्रुते तदर्थेन लोकवन्धं करोति सः ॥

योगक्षेत्रे

कश्चिद्वृत्तकवन्तस्तु कुर्याद्वन्तं सहस्रं ।
 नृगपक्षिसहस्रस्य रतज्ञानस्य विन्दति ॥
 ब्रह्माद्यस्यावरान्तस्य हस्तामलकवद्भवेन ।
 बहुनात्र किमुक्तेन विज्ञानानि सहस्रं ॥
 उत्पद्यन्ते सुनिश्चिता सुनेस्तस्य महात्मन ।
 अभ्यासेनेव विज्ञानं विशुद्धं स्थिरं भवेत् ॥
 तेजोरूपाणि सर्वाणि सर्वं पश्यति योगवित् ।
 देवविमान्यनेकानि विमानानि सहस्रं ॥
 पश्यति ब्रह्मविष्णुशिवमाश्रितवर्णादिकान् ।
 गहनचतुर्वाराश्च सुवनानि सहस्रं ॥
 पातालतलसस्याश्च समाधिस्य स पश्यति ।
 आत्मविद्याप्रदीपेन स्वस्थेनाचलनेन तु ॥
 प्रसादान्तपूर्णेन सत्त्वपात्रस्थितेन तु ।
 तमो निहत्य पुरुषं पश्यति ह्यात्मनोऽन्यम् ॥
 तस्य प्रसादाद्भस्मैश्च ऐश्वर्यं ज्ञानमेव च ।
 वैराग्यमपवर्गं च नात्र काया विधारणा ॥
 न शक्त्यो विस्तराद्भक्तुं वर्षाणामयुतेरपि ।
 योगे प्राप्नुयते निष्ठा स्थानस्य सुनोऽन्यम् ॥”
 इति लिङ्गपुराणे ६ अध्यायः ॥
 अथ त्रिविधयोगः ।
 श्रीभगवानुवाच ।

“योगास्तयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधिस्तथा ।
 ज्ञान कर्म च भक्तियुक्तोपायोऽन्योऽस्ति कुञ्च-

चित् ॥
 निर्विस्मानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ।
 तेजनिर्विस्मचित्तानां कर्मयोगश्च कामिनाम् ॥
 यद्वच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
 न निर्विस्मो नातिवक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥
 तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्वेत यावत् ॥
 मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥
 स्वधर्मस्यो यत्नं यत्नेनाश्री काम उद्धव ।।
 न याति स्वर्गं नरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत् ॥
 अस्मिन्नोक्तो वर्तमान स्वधर्मस्योऽन्यत्र शुचि ।
 ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मङ्गलं यद्वच्छया ॥”

इति श्रीभागवते ॥११॥ २० । ६—११ ॥ ॥
 सांख्ययोगः २ कर्मयोगः ३ ज्ञानकर्मन्यास-
 योगः ४ सत्यासयोगः ५ ज्ञानयोगः ६ विज्ञान-
 योगः ७ ब्रह्मयोगः ८ राजगुह्ययोगः ९ विभूति-
 योगः १० भक्तियोगः ११ प्रकृतिपुरुषविवेक
 योगः १२ गुणत्रययोगः १३ पुरुषोत्तमयोगः १४
 आचारविवेकयोगः १५ मोक्षयोगः १६ एते
 योगा एतेष्वध्यायेषु भगवन्प्रीतायां द्रष्टव्या ॥
 (कलौ योगसिद्धिर्नास्ति । यदुक्तं काशीखण्डे ।
 ३२ अध्याये ।

“न सिध्यति कलौ योगो न सिध्यति कलौ
 तपः ॥

तथा च तत्रैव ४२ अध्याये ।

“तच्छ्रेष्ठेन्द्रियवृत्तिरस्यात् कलिकल्मषवृत्तमथात् ।
 अस्यायुः स्यात्तथा नृणां क्रोधयोगमहोदय ॥”
 योगक्षेत्रे, श्री, (योगक्षेत्रे तयो समाहारः)
 अनागतानयनागतसंस्थे । यथा मनु ।
 “देवा वक्ष्यतां पाषे रात्रौ स्वामिनि तदस्ये ।

५६

योगजः

योगक्षेत्रेऽप्यथा चेत्तु पाञ्चो वक्तव्यतामियात् ॥”
 दृष्टद्विरा ।

“अनागतस्य चानेता आगतस्य च रक्षकः ।
 रात्रावपि यदाग्नोऽस्ति तदा स्वामी न दोष-
 भाक् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(तथा च गीतायाम् । ६ । २९ ।
 “अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
 तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेत्रं वक्ष्याम्यहम् ॥”
 “योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेत्रमक्षदक्षं तदुभय
 वक्ष्यामि ॥” इति शङ्कराचार्यः ॥ “योगं धनादि-
 क्षाभं क्षेत्रं च तत्पालनं मोक्षं वा तैरप्रापित-
 मपि अहमेव वक्ष्यामि प्रापयामि ॥” इति
 श्रीधरस्वामी । योगश्च क्षेत्रं च इतीतरतरदन्ते
 पुल्लिङ्गद्विवचनप्रयोगो भवति ।) यथा,—
 “योगक्षेत्रं कृत्वा सीताया लज्जया तत ।
 नृगस्यानुपदौ रामो जगाम गजविक्रमः ॥”

इति भट्टिकाव्ये । ५ । ५० ॥

“फलपुष्पादेरलम्बस्य साधनं योगः शरीरादे-
 रलम्बस्य पालनं क्षेत्रम् ॥” इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ “योगक्षेत्रौ शरीरस्थितिपालने ॥”
 इति तत्रैव जयमङ्गलः ॥

योगचर, पु, (योगेण चरतीति । चर + “चरेत्” ।
 ३ । २ । १६ । इति ट. ।) हनुमान् । इति
 शब्दरत्नावली ॥

योगज, कौ, (योगात् जायते इति । जन् + “ज” ।)
 अगुरु । इति भावप्रकाशः ॥ योगजाते,
 वि ॥

योगज, पुं, (योगेभ्यो जायते इति । जन् + “ज” ।)
 अलौकिकसन्निकर्षविशेषः । स च युक्तयुञ्जान-
 भेदो द्विविधः । यथा,—

“अलौकिकः सन्निकर्षविधेः परिकीर्तितः ।
 सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥
 आसत्तिराश्रयाणामु सामान्यज्ञानमिष्यते ।
 तदिन्द्रियगतवृत्तमोक्षसामग्र्यपेक्षते ॥

विषयी यस्य तस्यैव आपारो ज्ञानलक्षणः ।
 योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ॥

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासङ्गतोऽपरः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदे । ६३—६६ ॥

“योगज इति । योगाभ्यासजनितधर्मविशेषः ।
 श्रुतिपुराणादिप्रमाणक इत्यर्थः । युक्त्यति ।
 युक्तयुञ्जानरूपयोगिदेविध्यात् धर्मस्य द्विविध-
 मिति भावः । युक्त्येति । योगाभ्यासावगता

वशीकृत-समाधि-समासादित-विविधसिद्धियुक्त
 इत्युच्यते । अयमेव विशिष्टयोगवत्त्वात् युक्त इत्यु-
 च्यते । सर्वदेति । चिन्तासङ्कार विनेत्यर्थः ।

भानं सर्वविषयाणां प्रत्यक्षम् । अपरो युञ्जानः ।
 विषयव्यापृता मानससमाधिस्य अयस्य
 युञ्जान उच्यते । चिन्ता ध्यान नदेव कारणं

तत्सङ्कारात् साक्षात्प्राप्तवद्विषयविप्रकटा-
 नर्णान् मनः प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः ॥” इति
 सिद्धान्तसूत्रावली ॥

योगने

योगदानं, कौ, (योगेन दानम् ।) कृतेन दानम् ।
 यथा,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
 यत्र वायुपधि पश्येत्तत् सर्वं विनिवर्धयेत् ॥”

इति मानवे ८ अध्यायः ॥

“योगाधमनेति । योगशब्दश्चलवाची कृतेन ये
 वत्सकविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्त्वतो-
 ऽन्यथापि निक्षेपादौ यत्र कृत्वा आनीयात्
 वस्तुतो निक्षेपादि न कृतं तत्र सर्वं निवर्ध-
 येत् ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥

योगनाविक, पु, मत्स्यविशेषः । तत्प्रभंयायः ।
 गर्गाट २ । इति हारावली ॥

योगनिद्रा, कौ, (योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणं,
 समाधिस्तद्वा निद्रा ।) दुर्गा । यथा,—

“या निद्रान्तं स्थानाधस्या जगद्वृत्तपालतः ।
 विभज्य पुरुषं याति योगनिद्रेति सोच्यते ॥”

इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥

(अपि च मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ८१ । १४ ।

“योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्त्रिकार्यवीकते ।
 आसीत्तु शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभु ॥”

योगेन सप्तहोपायादिना साध्या निद्रा ।
 वीराणां निद्रा । यथा, कामन्दकीयनीति-

सारे । १५ । ४३ ।
 “मार्गे च दुर्गे विनिविष्टसेनो
 विधाय रक्षां विधिवद्विधिवत् ।
 सन्नहपार्श्वस्थितिवीरयोधः
 संवेत सार्धं सुखयोगनिद्राम् ॥”)

योगपट्ट, कौ, (योगस्य पट्टं वचनविशेषः ।
 योगार्थं पट्टमिति वा ।) यद्वच्छेषं पृष्ठजानुवन्धन
 भवति तत् । यथा —
 “पादुके योगपट्टं च तर्ज्यां रौप्यधारणम् ।
 न जीवतुपिष्टकं कुर्यात्तु यच्छे भ्रातरि
 जीवति ॥”

तत्त्वस्य यथा,—

“पृष्ठजान्वो, समायोगे वस्त्रं वज्रवद्वद्वत् ।
 परिवेष्ट्य यदूर्ध्वं मुक्तिश्चेत्तदयोगपट्टकम् ॥”

इति पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये २ अध्यायः ॥
 (योगपट्टकम् । उत्तरीयविशेषः । यथा, याज्ञ-
 वल्क्यः ।

“अभावे घौतवस्त्राणां शाखचौमाविकानि च ।
 कुतपो योगपट्टं वा द्विजं वा येन वा भवेत् ॥”
 इत्यादिकतत्त्वम् ॥

योगपट्टक, कौ, (योगस्य पट्टकम् ।) पूजादौ
 धार्योत्तरीयविशेषः । योगपाटा इति भाषा ॥

यथा —
 “त्रिविधं योगपट्टकमाद्यं व्याघ्राजिनोद्भवम् ।
 द्वितीयं नृगचर्मोद्भूतं तृतीयं तन्तुनिर्मितम् ।
 चतुर्थं च प्रविष्टारं देवैश्च यज्ञसूत्रवत् ॥
 चतुर्मात्रं चतुरङ्गलमात्रम् ॥” इति वीर-
 मित्रोदयपट्टसिद्धान्तशेखरः ॥

योगपीठ, कौ, (योगस्य योगार्थं वा पीठमाव-
 नम् ।) देवानां योगासनम् । यथा,—

योगरा

“मण्डनं योगगौटमु पद्मं पद्मे विचिन्तयेत् ।
शावाहीचासनानीह चचार्यपि विचिन्तयेत् ॥
योगगौटं पृथग्धात्वा मण्डलेन सहैकताम् ।
पुनर्धात्वा ततः पश्चान् पूजयेत्तस्मिन् ततः ॥
ग्रानेन योगगौटस्य ध्यात्वा यदीयते जलम् ।
नेत्रेषु पुण्यपादि ततः स्वयं चोपनिष्कृते ॥
सर्वे देवाः समन्त्राः सचराचरगुणकाः ।
निन्तिनाः पूजिताश्च सूर्यांगगौटस्य पूजने ॥”

इति जालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

योगमाया, स्त्री, (योग एव माया ।) भगवती ।
मा च विष्णुमाया । यथा, —

“ततश्च शौरिर्भगवन्प्रचोदित
मुनः समादाय स स्तनिकागृहान् ।
यद्वा बहिर्गन्तुमिवेत् तच्छात्रा
या योगमायाजनितज्जायया ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

योगरत्न, पु, (योगेन रत्नो रागो यस्य ।) नारदः ।

इति राजनिर्घण्टे ॥ (नारदशब्देऽस्य विशेषो
क्षेपः ॥)

योगराजगुग्गुलु, पु, (योगराजाख्यो गुग्गुलुः ।)

वानरोगादीनामौषधिविशेषः । यथा, —

“नागरं पिप्पलीमूलं चर्ष्यमृषणचित्रकम् ।
भृष्टं क्षिप्तमोक्षं च सर्षपं जीरकद्वयम् ॥
रेशुकैन्दवर्षा पाठा विडङ्ग गजपिप्पली ।
कटुकातिविषा भार्गवी वचा मृन्मा च पत्रकम् ॥
देवदारु कणा कुष्ठं रास्त्रा सुस्ता च सैन्धवम् ।
रक्षा त्रिकण्टकं पथ्या धान्यकश्च विभीतकम् ॥
धानी च त्वग्शीरश्च यवक्षारोऽखिलान्यपि ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
यावत्तपेनानि चूर्णानि तावदेवात्र गुग्गुलुः ।
समं सर्षपा पश्चान् सर्वं समिश्रयेत्तत् ॥
एकं पिष्टं ततः कुर्यात्तं धारयेत् घृतभाजने ।
गुटिकायकमात्रास्तु खादेत्तच्च यथोचितम् ॥
यथोचितमिति दोषकालान्जातपक्षया ॥
परिभाषा च ।

आदौ शाण्डिकितं खादेत् ततः कर्षार्द्ध-

मात्रकम् ।

ततः कर्षमिदं खादेत् गुग्गुलुः क्रमतो नरः ॥
दिनानां सप्तके पूर्वे गुग्गुलुः शाण्डिकादेन ॥
द्वितीये कर्षमर्द्धं पूर्णं कर्षं ततः परम् ॥
गुग्गुलुर्योगराजोऽथ सप्ताङ्गुल्यो रसायनः ।
मैथुनाहारपानानां नियमो नात्र विद्यते ॥
सर्वान् वानामयान् हन्यान् आभयानमप
स्तुतिम् ।

यानरक्तं तथा कुष्ठं तथा दुष्टव्रणादि ॥
अर्शांसि यद्वर्गोऽपि श्रीः सुलोदराण्यपि ।
आनाहं मन्त्रमपि च श्वास कासमरीचकम् ॥
प्रमेहं नाभिशूलश्च त्रिभिः चयसुरोयश्चम् ।
शुक्रतोष रजोदोषसुदावर्तं भगन्दरम् ॥ १ ॥
रास्त्रादिकापचयुक्तं सर्ववातामयान् हरन् ।
काकोत्तादिभिरान् पित्तं कफमारवधादिना ॥
दान्दोभिरनेन मोक्षं च मोक्षयेत् च पाण्डुताम् ॥

योगरू

मनुना मेदसी वृद्धिं कुष्ठं निम्बद्वयेन च ॥
श्लिष्माकायेन वातामं शोफं मूत्रकजान्
प्रदातुम् ।

पाटलाकायमहिमो विषं मूत्रकसम्भवम् ॥
त्रिफलाकायसंयुक्तो दारुणां नेत्रवेदनाम् ।
पुनर्नवादे कायेन हन्ति सर्वोदरानपि ॥ १ ॥
अत्र रास्त्रादिका यथा —

रास्त्रा पुनर्नवा शुण्ठी गुडश्चिरण्जं प्रदत्तम् ।
सप्रधातुगने वाते सामे सर्वाङ्गगे पिबेत् ॥
इति योगराजो गुग्गुलुः ॥” इति भावप्रकाशः ॥

योगरूढ, पु, (योगार्थप्रतिपादको रूढः ।)

योगार्थसहभावेन रूढार्थबोधकशब्दः । यथा,

“योगरूढाश्च रूढाश्च योगिकास्तेति त्रिधा ॥”

“ते शब्दाः पुनस्त्रिधा भवन्ति । योगरूढाः

पद्मजादयः । पद्मजनिष्ठप्रत्यये, पद्मजनिकर्त्रभि-

धाय केन योगेनापि पदार्थ एव प्रतिपाद्यते

न कुमुमादर्थ इति । योगार्थपुरस्कारेणापि

रूढार्थ एवेति योगरूढः । एव इत्यसङ्केत-

महिम्ना भट्टिति पद्मस्यैव स्तुते, ।” इत्यलङ्कार

कौस्तुभे २ क्रियते ॥ “योगरूढं नाम जघयति ।

‘स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्वैधृक्कृत्विच’ ।

योगरूढं न यत्रैकं विनान्वयस्यास्ति शान्दधी ॥’

यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन समं स्वार्थस्या-

न्वयबोधकं तन्नाम योगरूढं यथा पद्मजकृष्ण-

सर्पाधर्मादि तद्वि शान्तनिर्विष्टानां पद्मादि-

शब्दानां वृत्तिलभ्येन पद्मजनिकर्त्रादिना सम

स्वशक्त्यस्य पद्मादेरन्वयादुभावकं पद्मजमित्या

दितः पद्मजनिकर्त्तृ पद्ममित्यनुभवस्य सम्बन्धि-

त्वात् । इत्यास्तु विशेषो यद्गुणमपि मण्डपरय-

कारादिपदं योगार्थविनाशकस्य रूढार्थस्यैव

रूढार्थविनाशकस्यापि योगार्थस्य बोधकं मण्डपे

शेते इत्यादौ योगार्थस्य मण्डपानकर्त्रादेरिव

मण्डपं भोजयेदित्यादौ समुदायार्थस्य यद्वादेर-

योग्यत्वेनान्वयाबोधान् । योगरूढो पद्मजादि-

पदमवयववृत्त्या रूढार्थमेव समुदायशक्त्या

चावयवलभ्यार्थमेवानुभावयति नत्वन् युत्वात्ति-

वैशिष्ट्यास्यैव साकाङ्क्षत्वात् । अतएव पद्मजं

कुमुदमित्यत्र पद्मजनिकर्त्तृत्वेन भूमौ पद्मज-

सुन्वसमित्यादौ च पद्मत्वेन पद्मजपदस्य लक्षण-

यैव कुमुदस्यलभ्यार्थबोध इति वार्तिकम् । ननु

पुण्यं पद्मत्वेत्यादौ पद्मजादेरन्वयस्याबोधान्

बोधाय पद्मजपुण्यमित्यादौ निर्विभक्तिकेन पद्म-

जादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्वयधीसामान्यं प्रत्येव

तादृशपद्मजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्तम्

एव पुण्यं पद्मजमित्यादौ अन्यबोधदर्शनात्तदनु-

रोधेन सविभक्तिकपद्मजादिपदोपस्थाप्यार्थान्वय-

बोधं प्रति स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वस्य

अनस्तदुपस्थापिनस्य पद्मजानादः कथं पदा-

न्तराशुपस्थापितं पद्मादावन्वय इति चेदपद्मज-

इति सत्तेत्यादौ च यामिभारादुक्तमुत्पत्तेः

‘स्वमदृशस्योभि तरुण्यसुखपद्मजम् ।’

इत्यादौ सङ्गोचनेन दृष्टव्यः । नच येषुपदस्य

योगरू

धानकर्म्मत्वविशिष्टायां गरीवपद्मजादिपदस्यापि
पद्मजातत्वादिविशिष्टपद्मादौ रूढिरेवास्तु ननु
योगरूढिरिति साम्प्रतं अन्यत्र कृपशक्तिभ्य
पद्मजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिसाक्षिभ्यः पद्मज-
निकर्त्तृत्वादेर्नाभिममभवे तद्विशिष्टस्य पद्मस्य
गुरोः समुदायाशक्तत्वादनन्वयलभ्यस्यैव शब्दार्थ-
त्वात् । यद्यपि कर्त्तृवाचकप्रत्यये एव पद्मत्व-
विशिष्टस्य लक्षणया लाभसम्भवात् पद्मज-
भागस्य तत्र शक्तिरुचिता प्रकारान्तरालभ्यस्यैव
शब्दशक्त्यलमित्युक्तत्वात् कृतिवर्त्तमानत्वयोरि-
वैकपदार्थयोरपि कर्त्तृपद्मयोर्मिथोऽन्वयस्य
सम्भवित्वात् तथाप्यवयवानां शक्तिरप्येव यद्वापि
वा पद्मादौ तदर्थस्यान्वयधीविरोधिधीदशाया
पद्मजमस्तीत्यादिना पद्ममस्तीत्यादनुभवार्थ-
मवश्यं पद्मत्वादिविशिष्टे पद्मजादिभागस्य
रूढिरप्या इतरथा प्रकृत्यार्थवच्छिन्नस्यैव प्रत्य-
यार्थस्य पदार्थान्तरालान्वयस्य युत्वात्तया उप्र-
त्ययोपस्थापितस्यापि पद्मस्यास्तित्वादिना सहा-
न्वयानुपपत्तेः । अतएव पद्मजादिपदार्थहेतु-
शक्तिकस्य पुनः पद्मजमस्तीत्यादितो जात्वपि
कर्त्तास्तीत्याकारको नान्वयबोधः प्रत्ययमात्रोप-
स्थाप्यस्य कर्त्तृरन्वयान्वय निराकाङ्क्षत्वादिति
वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाक्षरकोषावधृतशक्तिकाना
कत्वादिप्रत्येकवर्णानामेव निरूपणक्षमया तत्त-
दर्थानुभावकत्वसम्भावकत्वादिपदसमुदायस्यापि
तत्तदर्थं शक्तित्रिलीयेन कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्ति-
ग्रहं विनापि वकादिशब्दादकादेरनुभवार्थं तत्र
समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृत्यर्थे समानं उादि-
प्रत्ययमात्रस्य पद्मादौ वृत्तिसत्त्वाग्रहेऽपि पद्म-
जादिसमुदायान् पद्मादेरनुभवस्य सम्बन्धि-
त्वात् । नचैव चित्रगुरित्यादावपि चित्रगोस्वा-
न्यादौ समुदायस्य शक्तिप्रसङ्गः समासत्वस्या-
विशिष्टत्वादिति वाच्यम् अग्रहीतावयववृत्तिकस्य
पुसक्तगोष्ठ्यानाधिगमेनावयवानां कृतिरवस्था-
पेक्षायां तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वोचित्यस्य
वक्ष्यमायत्वादिति ।

पद्मजादिपदेभ्य केवलस्यैव योगार्थस्य रूढ-
र्थस्य वा बोधयुदासार्थान्तादृशार्थयोर्मिथः
साकाङ्क्षत्वनियमो न कल्प्यते परन्तु रूढार्थभिन्ने
योगार्थस्य बोधं प्रति रूढिर्धियः प्रतिबन्धकत्वं
तेन रूढिरप्रतिबन्धानदशायामवयववृत्त्यैव
पद्मजं कुमुदमित्यादौ पद्मजनिकर्त्तृत्वादिना
कैरवादेरवगमस्तथावयवशक्तिरनुपस्थितौ समु-
दायशक्त्यैव भूमौ पद्मजसुन्वसमित्यादौ पद्मत्व-
प्रकारेण स्थलपद्मादेरन्यत्र च तैलपदं योगेन
तिलप्रभव रूढ्या विलसद्यद्रव्यपञ्चवसित स्त्रीहं
बोधयेदोगरूढमपि तैलं पद्ममित्यादौ सर्वपस्य
तैलमित्यादौ च शक्त्यैव प्रत्येकस्य बोधकमिति
मीमांसकानामननुपपत्त्यति ।

‘रूढार्थभिन्ने योगार्थेऽनुष्ठौ रूढिर्विरोधितान् ।

वदन्ति केचिदेकैकशुद्धिस्तैः कचिदप्यते ।’

इति समुदायावयवयोरेकमात्रस्य शक्तिप्रति-

योगरू

सन्धानस्थले यद्यपि पञ्चान्यधर्मिकपञ्चजातत्वा-
न्वयधीसामान्य प्रति पञ्चजपद पञ्चशक्तमित्येवं
रूढिज्ञानत्वेन न विरोधित्व तादृशधीसत्त्वेऽपि
कदमजादिशब्देभ्यस्तद्गुणैर्वादेरवगमान
नापि पञ्चजपदन्यतादृशबोध प्रत्येव तथा विरो-
धित्व रूढिज्ञानदशायामपि समुदायस्य लक्षणया
शक्तिभवेण वा पञ्चजपदात पञ्चजातत्वेन कुसुद-
बोधस्य सर्वैरुपगमात तथाप्यवयवशक्त्या पञ्चज-
पदन्यपञ्चान्यधर्मिकपञ्चजातत्वात्त्वययोध प्रत्येव
रूढिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । नच कुसुद-
एव पञ्चत्वेन रूढिभ्रमदशायां तादृशेण कुसुदस्य
बोधो न स्याद्विरोधित्वा रूढिधिय, सत्त्वादिति
वाच्य पञ्चान्यधर्मिकत्वेन पञ्चत्वावच्छिन्नविशे-
ष्यताकत्वस्योक्तत्वात् । पञ्चत्वेन कुसुदस्यापि
समुदायशक्त्यलघोदशायामवयवशक्त्या पञ्चजात
कुसुदमित्याकारकधीस्वीकारे तु कुसुदादिशक्तत्व
ज्ञानाजन्यत्वेनापि प्रतिबन्ध विषयणीयम् । नच
यत्र तात्पर्यादिधीविलम्बादयोग्यताभ्रमादिना-
प्रतिबन्धाद्वा रूढोपस्थिते पञ्चे योगार्थस्य
पञ्चजनिकर्तृरनन्वयस्तत्रावयवशक्त्या पञ्चजा-
तत्वेन कुसुदादिवोधो न स्यात् विरोधिनो
रूढिज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्य मीमांसकानां
मिथत्वात् ते हि मण्डप भोजयेत्यादावपि
गृहादौ रूढिधीसत्त्वे मण्डपादिपदानामवयव-
शक्त्या मण्डपानकर्त्तादेन मन्यन्ते बोध भ्रमत्वा
ग्रहानास्कन्दितत्वेन रूढार्थगोचरतत्तदयोग्य-
ताज्ञानाद्यभावविशिष्टत्वेन रूढिज्ञानस्य विरो-
धिताया सुवचत्वाच्च । यद्वि च समुदाय एव
पञ्चत्वेन पञ्चजनिकर्त्तृत्वेन च शक्ति, प्रमाणमाभ्यां
पञ्चजात पञ्चमित्याकारको बोध प्रामाणिक
सुदानां च पञ्चजनिकर्त्तृत्वेन कुसुदस्य नान्व-
यधी तदावयवशक्त्याप्यपचाय पञ्चजपदघटक-
शब्दशक्त्येति प्रतिबन्धकुचौ निक्षेपणीय तद्वट
कत्वचेह तद्विधयितायापकविधयिताकत्वमात्र
तदवयव इव तत्राद्यविशिष्टम् । यत्तु स्वावयव-
शक्त्या पञ्चजपदन्य पञ्चजनिकर्त्तृत्वेनान्वयबाध
प्रति पञ्चत्व हेतुस्तत्र कार्यस्य विशेष्यत्वं तदव-
च्छेदकत्वं वा कारणस्य तु समवायस्तादात्म्य
वा प्रत्यासक्तिरिति तावदेव योगार्थमर्थादया
कुसुदादेर्वोधशुदासम्भवात् उक्तक्रमेण प्रति-
बन्धकताया मानाभाव पञ्चत्व पञ्चजप्रयो-
गोपाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्तार्थ एव
प्रयवसानादिति तत्तुक् पञ्चाग्रहीतशक्तिक-
स्यापि पुन, पञ्चजनिकर्त्तृत्वेनावयवशक्त्या कुसु-
दस्य बोधानुदयप्रसङ्गात् नक्षेष्टापत्तिरुभय-
विरोधन नच रूढिज्ञानकालीनमेव योगार्थस्य
बोध प्रत्युत्तरीत्या पञ्चत्वस्य हेतुत्व तथा
सति रूढिधीदशायामपि तदसमानकालीनस्य
पञ्चजातत्वेन कुसुदबोधस्य सामान्यसामग्री-
महिम्ना दुर्वारतापत्ते रूढिज्ञानासमानका-
लीनतादृशबोध प्रति विशेषतो हेतुत्वरस्या-
ङ्गत्वत्वात् तत्कल्पने चातिगौरवात् । यदपि

योगरू

पञ्चजननकर्तृषु पञ्चादिपदानां शक्तिसत्त्वेऽपि
पञ्चजपदाम तादृशेण बोध परन्तु पञ्चत्वमात्रेण
योगार्थमर्थादया पञ्चजातत्वप्रकारकबोधसा-
मान्य प्रत्येव पञ्चत्वविशिष्टे रूढिज्ञानस्य लाघ-
वेन विरोधित्वात् पञ्चान्यधर्मिकत्वादेर्गौरवेण
प्रतिबन्धकोत्पत्तिरित्यादौ योगरूढ नामैव
नास्ति युधिष्ठिरादिशब्दादपि रणस्थिरत्वादिक
योगार्थ परित्यज्यैव वैजात्यादिप्रकारेण कुन्ती
पुत्राद्यवगमान । यदुक्तमभियुक्ते ।
या वृत्तिरलक्षितार्था संयमत्रोपपादिता ।
लक्षितार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्चिरोधिनी ।
पञ्चज मनसादेवो पञ्चनाभो युधिष्ठिर ॥
इति । तदेतदेवाकरणमत पञ्चजमस्तीत्यादित
पञ्चजात पञ्चमस्तीत्याद्युभयस्य न्यायमीमां-
सादिचकलतन्त्रसिंहत्वेन गौरवस्य प्रामाणि-
कत्वादन्यादेयमन्यथा अवयवशक्तेरपि प्रतिबन्ध-
तायामप्रवेशापत्तेर्लाघवे पञ्चजातत्वप्रकारक-
शब्दसामान्य प्रत्येव रूढिधिय प्रतिबन्धकत्वस्य
सुवचत्वात् । नन्वेव द्वये सरसिजमस्तीत्यादितो
द्वयनिष्ठ सरोजमिव द्रव्याभिन्ने सरसि जात
पञ्चमपि प्रतीयेत नामार्थयोरभेदान्नये तन्त्रस्य
नाम्नो, समानविभक्तिकत्वस्यानयादिति चेत्
सत्य सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरार्थान्वये
वृत्तिशब्देकदेशान्तेनैव समानविभक्तिकनामा-
न्तरेण स्मारितत्वस्य तन्त्रताया, स्वीकायत्वा-
दिति ।
यदाकाङ्क्षित योग्य सन्निधान प्रपद्यते ।
तेन तेनान्वितं स्वार्थं पदे समधिगम्यते ॥
इति रूढार्थयोगार्थयोर्युगपदुपस्थितौ तयो-
राकाङ्क्षादिवाचिण्यादाहत्यान्वयबुद्धिस्यल एव
योगार्थस्य रूढार्थस्य वा नान्यत्रान्वयो नतु
तयोरेव मिथ साकाङ्क्षत्व अन्यत्र योगार्थस्य
बोधने रूढिधिय, प्रतिबन्धकत्व वा प्रमाणा-
भावात् एवञ्च यत्र योगरूढिलभ्यार्थयोस्तात-
पर्याद्यगृहाद्विरोधिसमवधानाद्वा न प्रथममन्व-
यधीस्तत्र योगार्थमर्थादया पञ्चजातत्वेन कुसु-
दादे समुदायशक्त्या च पञ्चत्वेन स्थलकमलस्य
बोधो भवत्येवेति मणिरुक्तत दर्शयति ।
'रूढार्थेऽन्यत्र या यत्र यदाकाङ्क्षादिनिश्चय ।
तदेव तत्र योगार्थस्यान्वयो मणिरुक्तत ।'
समुदायशक्त्युपस्थापिते पदान्तरवृत्त्युपस्थापिते
वा यत्र धर्मिण्यवान्तरवृत्तिलभ्यार्थस्य यदा-
काङ्क्षानिश्चयादिकदेव तत्र तथान्वयबोध उत्प-
द्यते सम्भूतसामग्रीकत्वात् रूढार्थभिन्ने योगार्थ-
स्यान्वयबोधशुदासाय तु रूढियोगापहारिता-
प्रवादो रूढार्थमात्रे योगार्थस्यान्वयबोधसामग्री-
स्थानाभिप्रायक इति चिन्तामणिप्रताप्तातम् ।
योगरूढ विभजते ।
'सामासिक तद्विनाशकमिति तत् द्विविध भवेत् ।
योगरूढ कदम्बस्य समासत्वव्यवस्थिते ॥
तत् योगरूढ सामासिक समासात्मक कृष्ण
चन्द्रादि तद्विनाशक वासुदेवादि । कदम्बस्य

योगसा

पञ्चजादियोगरूढस्य सामासिक एवान्तर्भाव
इति नाधिक्यम् ॥ ॥)

योगवाह , पु, (योगस्य वाह' । योग वाहय-
तीति । वह + गिच + अण वा ।) अतुस्वार ।
विसर्ग । जिह्वाभ्रजौय । उपाध्मानीय, । इति
याकरणम् ॥

योगवाही, स्त्री (योगं वाहयतीति । वह + गिच
+ अण् । तनो ङीम् ।) स्वारविशेषः । यथा,—
“खर्चिस्तु खर्चिकासुप्ती योगवाही सुवर्धिका ।”
इति हेमचन्द्र ॥

पारदश्च ॥ (पु, रोगविशेषे मिलितानामौषधानां
प्रयोग । यथा,—

“योगवाहिरसा, सर्वे सञ्चरोगगलप्रहे ॥”

इति वेदाकरसेन्द्रसारचण्डे रक्तपिप्ताधिकारे ॥
योगसार, पु, (योगस्यौषधप्रयोगस्य सारः ।)
सञ्चरोगहरणोपाय । यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच ।

“सञ्चरोगहर चिह्नं योगसार वदाम्यहम् ।

शृणु सुश्रुत । सक्षेपान प्राणिनां जीवहेतवे ॥

निमेषादिर्हवि कालचिन्ताभि, वद्विधो भवेत् ॥

कणायकटुतिक्ताम्लरूपाहारादभोजनात् ।

चिन्तायवायशायामभयशोकप्रणागरात् ॥

उच्चैर्भाष्यतिभावाच्च कर्मयोगातिकर्षणात् ।

वायु कुप्यति पयन्ते जीर्यन्ते दिनचन्दये ॥

उष्णालवणवारकटुकाजीर्णभोजनात् ।

तीक्ष्णातपाग्निस्तपमदक्रोधनिषेवणात् ॥

विदाहकावे भुक्तस्य मध्याह्ने जलदागमे ।

ग्रीष्मकालेऽर्द्धरात्रेऽपि पित्त कुप्यति देहिनः ॥

खादन्नलवणस्निग्धगुरुशीताभिभोजनात् ।

नवाप्तपिच्छलानपमाशाभिर्यन्दिसेवनात् ॥

अथवायो दिवास्वप्नशय्यासनसुखादिभि ।

कफ प्रदोषे भुक्ते च वसन्ते च प्रकुप्यति ॥

पारुष्यम्लसङ्कोचतोद्विष्टमभोजनात् ।

खरता सुप्तता हर्षरौचस्तम्भशोषणम् ॥

श्यावत्वमङ्गविक्षेपवल्गनाशामवर्तनम् ।

वायोलिङ्गानि तैर्युक्त रोग वातात्मक वदेत् ॥

दाहोष्णपादसङ्कोचकोपरागपरिषवा ।

कट्फल्गुश्ववेगान्यस्त्रेदन्च्छातिष्ठत्समा ॥

हारिद्र हरितलक्ष पित्तलिङ्गानि तैर्युक्त ।

क्षेहोपदेहमाधुम्येचिरकारित्ववन्तम् ॥

क्षेमिष्ठदृष्टिश्चातशोथशीतत्वगौरवम् ।

कण्डुनिद्राभियोगश्च लक्षण कक्षसम्भवं ॥

हेतुलक्षससर्गाद्दिदाह्याधि हिरोषणम् ।

सञ्चहेतुसमुत्पन्न चिलिङ्ग सान्निपातिकम् ॥

दोषधातुमजाधारो देहिनो देह उच्यते ।

तेषां समत्वमारोग्य चयदृष्टौ विषयः ॥

रसाद्युधामेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ।

वातपित्तकफा दोषा विण्मूत्रादा मला स्त्रुता ।

वायु शीता लघु स्रग्म खरो रूचोऽस्थिरो

वली ।

पित्तमज्जकटुण्यश्च पक्वोजो रोगकारणम् ॥

मधुरो लवण, स्निग्धो गुरु, क्षेधातिपिच्छल ।

योगिनी

गुह्योऽस्याश्रयो वायुः, पिक्तं पक्वाश्रयस्थितम् ॥
कफस्यामाश्रय स्थानं कण्ठोऽरुहसन्धयः ।
कटुतिक्तकषायाश्च कफपित्तादिसंश्रयः ।
कटुखलवणा, पित्त स्वादूष्णखलवणा कफम् ॥
एत एव विपर्यस्ताः समायैर्षा प्रयोजिताः ।
भवन्ति रोगिण्यां शान्त्यै सुस्थानां सुखहेतवः ॥”

इत्यादि गारुडे १७२ अध्यायः ॥

(योगस्य सारः । शिवस्तवात्मको ग्रन्थविशेषः ॥)
योगाधमनं, स्त्री, (योगेनाधमनम् ।) कृत्वेन वन्ध-
कम् । यथा,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यत्र बाष्पपिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥”

इति मनु ॥

अस्य विवरण योगदानग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥

योगारङ्गः, पुं, (योगेन ऋतुयोगेन चारङ्गः ।)
नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

योगारूढः, त्रि, (योग विषयनिवृत्ति यमादिकं वा
आरूढः ।) इन्द्रियभोग्येषु शब्दादिषु तत्साधन-
कर्मसु चानासक्तः । तस्य लक्षणं यथा,—
“यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषजते ।
सर्वसङ्कल्पसन्धासौ योगारूढकरोत्यतः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । ४ ॥ * ॥

“कौटशोऽयं यागारूढो यस्य श्रमः कारण-
मुच्यते इत्यत्राह यदेति । इन्द्रियार्थेषु इन्द्रिय
भोग्येषु शब्दादिषु तत्साधनेषु च कर्मसु यदा
नानुषजते आसक्तिं न करोति । तत्र हेतु
आसक्तिरूपभूतान् सर्वान् भोगविषयान्
कर्मविषयाश्च सङ्कल्पान् सन्धयितुं त्यक्तुं शीलं
यस्य सः । तदा योगारूढ उच्यते ॥” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥

योगासनः, स्त्री, (योगस्यासनं योगसाधनमासन-
मिति वा ।) ब्रह्मासनम् । ध्यानासनम् । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ५०९ ॥ (तत्तु पद्मासनादि ।
यथा, भट्टिकाये । ७ । ७७ ।

“इत्युक्त्वा सर्वं एवास्तुर्वह्ना योगासनानि ते ॥”

“योगासनानि पद्मासनानि ॥” इति तट्टीकायां
जयमङ्गलभरतमल्लिकार्जुनः ॥

योगिदण्डः, पुं, (योगिनां दण्डोऽवलम्बनयष्टिः ।)
वेतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

योगिनी, स्त्री, (योगोऽस्थस्या इति । योग + इति ।
ढीप् ।) योगयुक्ता नारी । (यथा, मार्कण्डेयः ।
५२ । ६१ ।

“ते उभे ब्रह्मवादिनौ योगिनौ चाप्युभे हिजः ॥”

भगवत्याः सखीरूपा आवरणदेवता । सा
कोटिविधा । तासां मध्ये चतुःषष्टि प्रधानाः ।
यथा । नारायणी १ गौरी २ शाकम्भरी ३
भीमा ४ रक्तदन्तिका ५ भामरी ६ पावनी ७
दुर्गा ८ कात्यायनी ९ महादेवी १० चण्डवर्णा
११ महाविद्या १२ महानपा १३ सावित्री १४
ब्रह्मवादिनी १५ भद्रकाली १६ विशालाक्षी १७
रुद्राणी १८ कृष्णपिङ्गला १९ अम्बिका २०
रौद्रमुखी २१ कालरात्रिः २२ तपस्विनी २३

योगिनी

मेघस्वना २४ सहस्राक्षी २५ विष्णुमाया २६
जलोदरी २७ महोदरी २८ सुक्तकेशी २९
धोरूपा ३० महावला ३१ श्रुतिः ३२ स्मृतिः
३३ धृतिः ३४ तुष्टिः ३५ पुष्टिः ३६ मेधा ३७
विद्या ३८ ज्ञप्तीः ३९ सरस्वती ४० अपर्णा ४१
अम्बिका ४२ योगिनी ४३ हाकिनी ४४
शाकिनी ४५ हारिणी ४६ हाकिनी ४७
लाकिनी ४८ त्रिदशेश्वरी ४९ महावल्ली ५०
सर्वमङ्गला ५१ जप्ता ५२ कौशिकी ५३
ब्रह्माणी ५४ माहेश्वरी ५५ कौमारी ५६
वैष्णवी ५७ ऐन्द्री ५८ नारसिंही ५९ वाराही
६० चासुष्मा ६१ शिवदूती ६२ विष्णुमाया ६३
मातृका ६४ । इति दृष्टमन्त्रिकेश्वरपुराणोक्त-
दुर्गापूजापद्धतिः ॥ अपि च ।

“ब्रह्माणी चण्डिका रौद्री गौरीन्द्राणी तथैव च ।

कौमारी वैष्णवी दुर्गा नारसिंही च कालिका ॥

चासुष्मा शिवदूती च वाराही कौशिकी तथा ।

माहेश्वरी शाङ्करी च जयन्ती सर्वमङ्गला ॥

काली कपालिनी मेधा शिवा शाकम्भरी तथा ।

भीमा शान्ता भामरी च रुद्राणी चामिका

तथा ॥

चमा घात्री तथा स्वाहा स्वधापर्णा महो-

दरी ।

घोररूपा महाकाली भद्रकाली भयङ्करी ॥

क्षेमदूरी नोयचण्डा चण्डोया चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवती चण्डी महामोहा प्रियङ्गुरी ॥

बलविकिरी देवी वनप्रमथिनी तथा ।

मनोव्यथिनी देवी च सर्वभूतस्य हामिनी ॥

उमा तारा महानिद्रा विजया च जया तथा ।

पूर्वाङ्गाः शैलपुत्राद्या योगिन्यस्तै च याः

क्रमात् ॥

ताभिराभिष्व संहितास्तुःपष्टीश्च योगिनीः ।

पूजयेच्छलन्तान्तः सर्वकामार्थसिद्धये ॥”

इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥ * ॥

अष्टयोगिन्यो यथा —

“ततोऽष्टपञ्चैकस्य पूजयेदष्टयोगिनोः ॥

शैलपुत्री चण्डवर्णा स्कन्दमातरमेव च ।

कालरात्रिश्च पूर्वादिचतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥

चण्डिकामय कृष्णाङ्गी तथा कात्यायनी शुभाम् ।

महागौरी चामिकीये नैऋत्यादिषु पूजयेत् ॥”

इति तत्रैव ५३ अध्यायः ॥ * ॥

तिथिविशेषे दिविशेषावस्थितयोगिन्या यथा,—

“ब्रह्माणी सखिता पूर्वे प्रतिपन्नवमीतिथौ ।

माहेश्वरी चोत्तरे च द्वितीयादशमीतिथौ ॥

स्थिताये च कौमारी तृतीयादशमीतिथौ ।

नारायणी च नैऋत्ये चतुर्थीद्वादशीतिथौ ॥

पञ्चम्याश्च त्रयोदशी वाराही दक्षिणे तथा ।

षष्ठ्याश्च चतुर्दशीमिन्द्राणी पश्चिमे स्थिता ॥

सप्तम्यां पौर्णमास्याश्च चासुष्मा वायुगोचरे ।

अष्टम्यावास्तव्योश्च महाजम्बीशगोचरे ॥

योगिनीसंमुखे नैव गमनादि प्रकारयेत् ॥”

इति गारुडे ५६ अध्यायः ॥ * ॥

योगिनी

अपि च ।

“प्रतिपन्नवमी पूर्वे रामा रुद्राश्च पावके ।

शरच्चयोदशी याम्ये वेदा मामाश्च नैऋते ॥

षष्ठी चतुर्दशी पश्चान् वायव्यां सुनिर्गमा ।

द्वितीया दशमी यजे ऐश्वर्यां चाष्टमी कुङ्कु ॥

वामे शुभकरी देवी न्यतुदा दक्षिणे स्थिता ।

वधवत्सकरी चाग्रे पृष्ठे सर्वार्थसाधनी ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

तत्कालयोगिनी यथा, —

“यस्यां दिशुदयं याति ततो यामार्हभुक्त्वा ।

भ्रमन्ती तेन मार्गेण भवेत्तत्कालयोगिनी ॥

प्राचीं धनश्वरहृताश्रनकौण्डेय

वायव्यवारुणयमाधिपशङ्करेप ।

एषु क्रमाद्विचरति प्रतिपन्नवम्योः

पृष्ठे स्थिता शुभकरी गिरिराजपुत्री ॥”

इति समयान्तम् ॥ * ॥

अथ योगिनीसाधनम् । भूतडामरे ।

“अथान्तः सप्रवक्ष्यामि योगिनीसाधनोत्तमम् ।

सर्वार्थसाधनं नाम देहिनां सर्वसिद्धिदम् ॥

अतिगुह्यं महाविद्या देवानामपि दुर्लभा ।

यानामभ्यर्चनं कृत्वा यन्निगोऽभद्रनाधिप ॥

तासामाद्यां प्रवक्ष्यामि सुराणां सुन्दरीं प्रिये ।

अस्या अभ्यर्चनं न राजत्वं लभत नरः ॥

अथ प्रातः सप्तम्याय कृत्वा स्नानादिकं शुभम् ।

ग्रामादथ समासाद्य कुप्यादाचमनं ततः ॥

प्रणवान्ते महामारे हृत् फट् दिग्बन्धनं चरेत् ॥

प्राणायामं ततः कुर्यात् मूलमन्त्रेण मन्त्रविनः ।

पठेद्वा मायया कुप्यात् पद्ममण्डलं लिखेत् ॥

तस्मिन् पद्मे महामन्त्रं जीवन्त्याश्च समाचरेत् ।

पठेत् देवीं समावाह्यं ध्यायेद्देवीं जगत्प्रियाम् ॥

पूजयेन्ननिर्भां गौरीं विचित्रास्वरधारिणीम् ।

पौनोत्पुङ्गुर्चां रामां सर्वेषामभयप्रदाम् ॥

इति ध्यात्वा च मूलेन दद्यात् पाद्यादिकं शुभम् ।

पुनर्धूपं निवेद्यैव नैवेद्यं मूलमन्त्रतः ।

गन्धचन्दनताम्रं सकूर्पं सुशोभनम् ॥

प्रणवान्ते सुवनेशी आगच्छ सुरसुन्दरि ।

वद्वैर्भाष्या जपेन्नन्तं त्रिसन्ध्यां दिने दिने ॥

सहस्रैकप्रमाणेन ध्यात्वा देवीं सदा बुधः ।

मासान्ते थाप्य दिवसं बलिपूर्णां सुशोभनाम् ॥

कृत्वा च प्रणयेन्नन्तं निशीथे याति सुन्दरी ।

सुदृढं साधकं मत्वा याति सा साधकालये ॥

सुप्रसन्ना साधकाग्रे सदा स्मरसुखी ततः ।

दृष्ट्वा देवीं साधकेन्द्रो दद्यात् पाद्यादिकं शुभम् ॥

सुचन्दनं सुमनसो ज्ञात्वाभिलषितं वदेत् ।

मातरं भगिनीं वापि भार्यां वा भक्तिभावतः ॥

यदि माता तदा वित्तं द्रव्यं सुमनोहरम् ।

भूपतित्वं प्रार्थितं यत्तद्ददाति दिने दिने ।

पुत्रवत् पाति तं लोके सत्यं सत्यं सुनिश्चितम् ॥

स्वसा ददाति द्रव्यं द्रव्यं तथैव च ।

दियां कन्यां समानीय नागकन्यां दिने दिने ॥

यद्युद्भवति भूतं भविष्यतीति यत् पुनः ।

तत् सर्वं साधकेन्द्राय निवेदयति निश्चितम् ॥

योगिनी

यत् यत् प्रार्थयते सर्वं ददाति सा दिने दिने ।
भ्रातृवन पाति त लोके कामाभिर्मनोगते ॥
भागा स्यादयदि सा देवी साधकस्य मनोहरा ।
राजेंद्र सत्त्वराजानां ससार साधकोत्तम ॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले गतिं सर्वत्र निश्चितम् ।
यद्यदददाति सा देवी कथितुं नेत्र शत्रवत् ॥
तथा साहसं सभोगं करोति साधकोत्तम ।
अन्यस्त्रीगमनां तृष्णा अन्यथा नश्यति भुवम् ॥१५॥
ततोऽन्यत्र साधनं वक्ष्ये तिम्रं प्रपन्नगुरो ।
नदीतीरे समासाद्य कुप्यान् स्नानादिकं ततः ॥
एवंवन सकलं कार्यं चन्द्रेभेर्गङ्गा लिलेख ।
स्वमतं तत्र सलिलवाद्यं ध्यायेन्नोहराम् ॥

कुरङ्गनेत्रा शरद्विपत्तां

विस्वाधरां चन्दनगन्धलिप्ताम् ।

चानाशुकां पीनकुचां मनोज्ञा

स्वामां सदा कामदुर्घां विचित्राम् ॥

एव ध्यात्वा जपेद्देवीमगुरुधूपदीपके ।
गन्ध पुष्परसश्चैव तामुलादींश्च मूलतः ॥
तार माया गच्छ मनोहरे पावकवल्लभा ।
कृत्वाद्युत प्रतिदिनं जपेन्मन्त्रं प्रमथधी ॥
भासान्ते प्राप्य द्रव्यं कुप्यान् जपमुत्तमम् ।
आनिशीथ जपेन्मन्त्रं ज्ञात्वा च साधकं दृष्टुम् ॥
गत्वा च साधकाभ्यां सुप्रसन्ना मनोहरा ।
ततोऽर्चिता प्रमत्ता सा पुण्याति प्रार्थयेत् यतः ॥
स्वर्गं शतं साधकाय ददाति सा दिने दिने ।
भावशेषं यद्य कुप्यान् स्थितं तत्तु न दास्यति ॥
अन्यस्त्रीगमनं तस्य न भवेत् सत्त्वभौरितम् ।
अथाहृतगतिसंस्तु भवतीति न शक्य ॥
इयं ते कथिता विद्या सुगोप्या या सुरासुरे ।
तत्र स्नेहेन भक्त्या च वक्ष्ये ह परमेश्वरि ॥२॥
ततोऽन्यत्र साधनं वक्ष्ये श्रुत्वा कर्मना प्रिये ।
गत्वा वटतले देवीं पूजयेत् साधकोत्तम ॥
प्राणायामं वक्ष्ये माययाय समाचरेत् ।
मद्योमासं बलिं दत्त्वा पूजयेत्तं समाहित ॥
अथ सुस्तिष्ठरक्तेन दद्यात्तस्यै दिने दिने ।
प्रच्छन्नवदनां गौरीं पक्वविस्वाधरा प्रिये ॥
रक्ताम्बरधरां बालां सर्वकामप्रदा शुभाम् ।
एव ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं मयुतं साधकोत्तम ॥
सप्तदिनं समभ्यर्च्य चाष्टमे विधिवच्चरेत् ।
काथेन मनसा वाचा पूजयेत्तं दिने दिने ॥
तार माया तथा कूर्चं रत्नं कर्मणि तद्वहि ।
आगच्छ कनकान्ते तु वति स्वाहा महामगु ।
आनिशीथ जपेन्मन्त्रं बलिं दत्त्वा मनोहरम् ॥
साधकेन्द्रं दृष्टुं मत्वा आयाति साधकालये ।
साधकेन्द्रोऽपि तां दृष्ट्वा दद्याद्वाहिकं ततः ॥
ततः सपरिवारेण भार्या स्यात् कामभोजने ।
वस्त्रभूषादिकं तृष्णा याति सा निजमन्दिरम् ॥
एव भार्या भवेन्नित्यं साधकाद्यानुरूपतः ।
आत्मभाष्या परित्यज्य भजेत्तां च विचक्षण ॥३॥
ततः कामेश्वरीं वक्ष्ये सर्वकामफलप्रदाम् ।
प्रणव भुवनेशानीं चागच्छ कामेश्वरि ततः ॥
वहेर्भागा महामन्त्रं साधकानां सुखावहम् ।

योगिनी

पूर्ववन सकलं कृत्वा भूर्जपत्रे सुशीमने ॥
गौरीचनाभिं प्रतिमां विनिर्माय स्वलङ्घनाम् ।
शय्यामागच्छ प्रजपेन्मन्त्रमेकमनास्ततः ॥
सद्यमेकप्रमाणेन मासमेकं जपेद्बुध ।
एतन् मधुना दीपं दद्याच्च सुसमाहित ॥
कामेश्वरीं शशाङ्कायां चतस्रस्तन्त्रलोचनाम् ।
सदा लोलगतिं कान्तां कुसुमाक्षिशलीमुखीम् ॥
एव ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं निशीथे याति सा तदा ।
दृष्ट्वा तु साधकं श्रेष्ठामाद्यां देहीति तां वदेत् ॥
स्त्रीभावेन सुदा तस्यै दद्यान् पाद्यादिकं ततः ।
सुप्रसन्ना तदा देवी साधकं तोषयेत् सुदा ॥
अग्राद्यैरतिभोगेन पतिव्रतं पालयेत् सदा ।
नीत्वा राज्ञीं सुखैश्वर्येण च विपुलं धनम् ॥
वस्त्रालङ्कारद्वयादीन् प्रभाते याति निश्चितम् ।
एव प्रतिदिनं तस्य सिद्धिं स्यात् कामरूपतः ॥४॥
ततः पटे विनिर्माय पुत्तलिं ध्यानरूपतः ।
सुवर्णवर्णा गौराङ्गीं सज्जालङ्कारभूषिताम् ॥
गुरोर्दृष्ट्वा दद्यात् रम्यां च पुष्करेणनाम् ।
एव ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं दद्याच्च पादसुत्तमम् ॥
सचन्दनं पुष्पेण जानीपुष्पेण यत्रतः ।
गुग्गुलु धूपदीपौ च दद्यान्मूलेन साधक ॥
मन्त्रस्तु ।
तार मायां तद्योगिणं रतिसुन्दरिपदं ततः ।
वद्विजायां चाष्टसप्त जपेन्मन्त्रं दिने दिने ॥
मासान्ते दिवसं प्राप्य कुप्यान् पूजादिकं शुभम् ।
एतदीपं तथा गन्धं पुष्पं ताम्रलमेव च ॥
तावन्मन्त्रं जपेद्दिहान् यावदायाति सुन्दरी ।
ज्ञात्वा दृष्ट्वा साधकेन्द्रं निशीथे याति निश्चितम् ॥
ततस्तामर्चयेद्भक्त्या जानीकुसुममालया ।
सुसन्नुदा साधकेन्द्रं तोषयेदतिभोजने ॥
भूत्वा भार्या च सा तस्मै ददाति वाञ्छितं वरम् ।
भूगान्त्रिकं परित्यज्य प्रभाते याति सा भुवम् ॥
साधकाज्ञानरूपेण प्रयाति सा दिने दिने ।
निर्वर्त्ते प्रान्तरे देवि सिद्धिं स्यान्नात्र शक्य ॥
तृष्णा भाषा भवेत्तां च न न्यथा नश्यति भुवम् ॥५॥
ततोऽन्यत्र साधनं वक्ष्ये स्वर्गं शिवसन्निधौ ।
वेदाद्यं भुवनेशीलागच्छ पद्मिनि वल्लभा ॥
पावकस्य महामन्त्रं पूर्ववनं सकलं ततः ।
मण्डलं चन्द्रेण कृत्वा मूलमन्त्रं लिखितं ॥
पद्माननां श्यामवर्णां पीनोत्तुङ्गपयोधराम् ।
कोमलाङ्गीं स्मरमुखीं रक्तोत्पलदलेष्णाम् ॥
एव ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं रुद्रस्य दिने दिने ।
मासान्ते पूर्णिमां प्राप्य विधिवत् पूजयेत् सदा ।
आनिशीथ जपेन्मन्त्रं दद्यात्भासेन साधक ॥
सर्वत्र कुशले ज्ञात्वा सा याति साधकालयम् ॥
भूत्वा भार्या साधकं हि साधयेद्दिविधेरपि ।
भोगैर्दिव्यैर्भूषणैश्च पद्मिनी सा दिने दिने ॥
पतिव्रतं पाति त लोके नित्यं स्वर्गं च सर्वदा ।
तृष्णा भार्या भवेत्तां च साधकेन्द्रं सदा प्रिये ॥६॥
ततो वक्ष्ये महाविद्यां विश्वामित्रेण धीमता ।
ज्ञात्वा या साधिता विद्या बलां चातिबला प्रिये ॥
मन्त्रस्तु ।

योगिनी

प्रणवान्ते महामाया नटिनि पावकप्रिया ।
महाविद्येष्ट कथिता गोपनीया प्रथमतः ॥
अशीकस्य तलं गत्वा स्नानं पूर्ववदाचरेत् ।
स्वमन्त्रेण सकलं कुर्याच्च सुसमाहित ॥
त्रैलोक्यमोहिनीं गौरीं विचित्रामरधारिणीम् ।
विचित्रानन्दनां रम्यां नर्मकीवेशधारिणीम् ॥
एव ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सद्यस्य दिने दिने ।
मांसोपहारे, सपुष्पं धूपं दीपं निवेदयेत् ॥
गन्धचन्दनताम्रं दद्यात्तस्यै सुदा बुध ।
मासमेकं च वा भक्त्या पूजयेत् साधकोत्तम ॥
मासान्ते दिवसं प्राप्य कुप्यान् पूजनं महत् ।
अर्द्धरात्रौ भयं दत्त्वा किञ्चित् साधकसक्तमे ।
सुदृष्ट्वा साधकं मत्वा याति सा साधकालयम् ॥
विद्याभिः सकलाभिश्च किञ्चिन्स्मरेत्सुखी ततः ।
वरं वरय शोभन् त्वयस्ते मनसि वर्त्तते ॥
तत् श्रुत्वा साधकश्चेष्टो भावयेन्मनसा धिया ।
मातरं भगिनीं वापि भार्या वा धीतिभायतः ।
कृत्वा सन्तोषयेद्भक्त्या नटिनीं तत् करोत्यलम् ॥
माता स्यादयदि सा देवी पुत्रवत् पाति त सुदा ।
स्वर्गं शतं सिद्धिदं ददाति सा दिने दिने ॥
भगिनी यदि सा कन्या देवस्य नागकन्यकाम् ।
राजकन्या समानीय ददाति सा दिने दिने ।
अतीतानागनां वान्तां सन्नां जानाति साधक ॥
भार्या स्यात् यदि सा देवी ददाति विपुलं धनम् ।
अग्राद्यैरुपचारेण ददाति कामभोजनम् ॥
स्वर्गं शतं सदा तस्मै ददाति सा भुव प्रिये ।
यत् यत् वाञ्छितं तत् सच्च ददाति नात्र शक्य ॥७॥
महाविद्यां प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
कुपुमेन समालिख्य भूर्जपत्रे लिख्य सुदा ॥
ततोऽष्टदशमालिख्य कुप्यान्मासादिकं प्रिये ।
जीवन्यासादिकं कृत्वा ध्यायेत् तत्र प्रसन्नधी ॥
शुद्धस्तटिकसङ्काशां नानारत्नद्विभूषिताम् ।
मङ्गीरहारकेयूररत्नकुण्डलमण्डितान् ।
एव ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सद्यस्तु दिने दिने ॥
प्रतिपदिनमारभ्य पूजयेत्तं कुसुमादिभिः ।
धूपदीपावधानैश्च त्रिसन्ध्यां पूजयेन्मुदा ॥
पूर्णिमां प्राप्य गन्धाद्यैः पूजयेत् साधकोत्तम ।
एतदीपं तथा धूपं निवेदयन् मनोरमम् ॥
रात्रौ च दिवसे जप्यं कुर्याच्च सुसमाहित ।
प्रभातसमये याति साधकस्यान्तिकं भुवम् ॥
प्रसन्नवदना भूत्वा तोषयेदतिभोजने ।
देवदानवगन्धर्वविद्याधुर्यचरचसान् ॥
कन्याभी रत्नभूषाभिः साधकेन्द्रं सुहृद्भुम् ॥
चर्चं चोप्यान्त्रिकं द्रव्यं दिव्यं ददाति सा भुवम् ॥
स्वर्गं मर्त्यं च पाताले यद्वस्तु विद्यते प्रिये ।
आनीय दीयते सत् साधकाज्ञानरूपतः ॥
स्वर्गं शतं सदा तस्मै ददाति सा दिने दिने ।
साधकाय वरं दत्त्वा याति सा निजमन्दिरम् ॥
तस्या वरप्रसादेन चिरजीवी निरामय ।
सर्वज्ञं सुन्दरं श्रीमान् सज्जगो भवति भुवम् ।
रेमे सार्द्धं तथा देवि साधकेन्द्रो दिने दिने ॥
मन्त्रस्तु ।

योगी

तार माया तथागच्छानुरागिणि मैथुनप्रिये ।
वह्निभाष्या मनु प्रोक्तं सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥
यथा मधुमती तु स्यात् सर्वसिद्धिप्रदा प्रिये ।
गुह्यात् गुह्यतरा विद्या तव स्नेहान प्रकी-
र्तिता ॥ ८ ॥

देशुवाच ।

युनश्च साधनं पुण्यं यत्किञ्चिनां सुखप्रदम् ।
यस्मिन् काले प्रकर्तव्यं विधिना केन वा प्रभो ।
अत्राधिकारिणः के वा समासेन वदस्व मे ॥

ईश्वर उवाच ।

वसन्ति साधयेद्दधीमान् हविष्याशी नितेन्नियः ।
सदा ध्यानपरो भूत्वा तद्दर्शनमहोत्सुकः ॥
उज्जटे प्रान्तरे वापि कामरूपे विशेषतः ।
स्थानेष्वेकतम प्राप्य साधयेत् सुसमाहितः ।
अनेन विधिना साक्षात् भविष्यति न सशयः ॥
देशाच्च सेवकाः सर्वे पर चात्राधिकारिणः ।
तारकब्रह्मणो भव्य विनायकाधिकारिणः ॥”
इति तन्त्रसारे योगिनीसाधनप्रकरणं समाप्तम् ॥
इति विप्रदशान्तर्गतदशाविशेषः । यथा,—
“स्वच्छत्रं ध्रुव कृत्वा पञ्च तत्र विमिश्रयेत् ।
मङ्गलेन हृतं शेषो मङ्गलादिविनिश्चयः ॥
मङ्गला पिङ्गला धन्या भामरी भद्रिका तथा ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च योगिन्यष्टौ प्रकीर्तिता ॥
अष्टौ मङ्गला धत्ते शेषास्त्रैकैकवर्द्धिका ।
पुनस्त्राकारविपर्ययं चक्रवत् परिवर्तिनात् ॥”
अपि च ।

“रोहिण्यादौ विराट्पञ्चा मङ्गलादौ यथाक्रमम् ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च अश्विन्यादित्रये पुनः ॥”
यतासामन्तर्देशा ।

“दशावर्षेण षट्त्रिंशद्भागं कृत्वा विनिर्दिशेत् ।
यन्तु यस्या द्वि पद्वर्षे तत्तद्भाग प्रकीर्तितम् ॥”
फलं यथा,—

“मङ्गला मङ्गलं धत्ते तुलभोग सुख तथा ।
गोगजाश्वसहस्राणि गृहे तस्य दिने दिने ॥
पिङ्गला विविध दुःखमन्त्रचिन्तादिसम्भवम् ।
ददाति नार्घ्यं शत्रुभ्यो धनधान्यगणादिकम् ॥
धन्या च सततं इत्ते सर्वत्र विजयादिकम् ।
शत्रुभ्यो रक्षते नित्यं मातृवत् परिपालयेत् ॥
भामरी विविध दुःखमन्त्रः सम्भूतः सम्भवम् ।
अकस्मात्तस्य दुर्दैवं विधिना प्रेरित भवेत् ॥
भद्रिका विविधान् धत्ते सम्मानादिमनोरथान् ।
तुष्टा चैकमिका नित्यं दुर्गहः सुग्रहायते ॥
उल्का याधिकरी प्रोक्ता नित्यं नानाभयप्रदा ।
उल्का यदि समायाति सुग्रहो दुर्गहायते ॥
सिद्धा च साधयेत् सर्वं मन्त्रारम्भघनादिकम् ।
यस्य तुष्टा भवेत् सिद्धा लक्ष्मीस्तस्य करे स्थिता ॥
सङ्कटा सङ्कटं इत्ते भुङ्क्ते धान्यघनादिकम् ।
सेव भाषा सदा नित्यं गृही कृष्णः फणी यथा ॥”

इत्युद्बोधचन्द्रिका ॥

योगी, [न] पु, (योगः अख्यस्येति । योग +
इति । यद्वा, युज समाधौ । युजिर योगे वा +
“संघट्टानुरोधेति ।” १। २। १४२ । इति चिनुण् ।)

६१

योगी

योगयुक्तः । तस्य लक्षणादि यथा,—
“स्वर्गे लोके गृहेऽरण्ये सुस्तिग्धे चन्द्रे तथा ।
समता भावना यस्य स योगो परिकीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
अपि च ।

“आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ७ अध्यायः ॥
अन्यत्र ।

ऋषय ऊचुः ।

“भगवन् । देवतारिणः । हिरण्यदिनिस्तद्वन् ।।
चत्वारो ह्याश्रमाः प्रोक्ता योगी नाम क
उच्यते ॥

सर्वकर्मणि संन्यस्य समाधिमचलं त्रित ।
य आस्ते निश्चलो योगी स सत्याशो न पञ्चमः ॥
सर्वेषामाश्रमाणां ह्येविधौ श्रुतिदर्शितम् ।
ब्रह्मचार्यपुण्ड्रान्तो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्देवान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुलान्तो ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
उदासीनसाधकश्च गृहस्थो हिविधो भवेत् ।
ऋणानि शौण्ड्यापाहृत्य त्वष्टा भाष्याधनादिकम् ॥
एकाकी यस्तु विचरेद्दुदासीनः स मोक्षिकः ।
कुटुम्भभरणायतः साधकोऽर्धो गृही भवेत् ॥
तपसाप्यति योऽन्येन यजेद्देवान् बुधोति च ।
खाद्याग्ने चैव निरतो वनस्थस्तपसो मतः ॥
तपसा कर्षितोऽन्यथं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सत्यासिकः स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो नित्यमारुरुक्षन्तैर्न्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्णते भिक्षुः प्रोच्यते परमेष्ठिकः ॥
यस्मात्परतिरेव स्थानित्यष्टमो महासुनिः ।
सम्यग्दर्शनसम्पन्नः स योगी भिक्षुरुच्यते ॥
ज्ञानसत्यासिनः केचिद्देवस्यासिनः परे ।
कर्मसत्यासिनः केचिद्विदिधाः परमेष्ठिकाः ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिकः साख्य एव च ।
तृतीयोऽन्याश्रमो प्रोक्तो योगसुतसमास्थितः ॥”
इति कौर्म्ये २ अध्यायः ॥

(तेषां स्त्रीसङ्गनिषेधो यथा,—
“यदि सङ्गं करोत्येव बिन्दुस्तस्य विनश्यति ।
आयुः स्यो बिन्दुहीनादसामर्थ्यं जायते ॥
तस्मात् स्त्रीणां सङ्गवर्ज्यं कुर्यादभ्यासमाद-
रात् ।

योगिनोऽङ्गस्य सिद्धिः स्यात् सततं बिन्दुधार-
यात् ॥”
इति दत्तात्रेयसंहिता ॥

तेषां पथ्य यथा, हृत्योगप्रदीपिकायाम् ।
“गोघूमशालियवषट्कशोभनाङ्ग
श्रीराद्यखण्डनवर्णितसितामधूनि ।
श्रृङ्गीकपोलकफलादिकपञ्चशकं
सुजादित्यसुदकच यमीन्द्रपथम् ॥”

तेषामपथ्यं यथा, तत्रैव ।
“कद्रुस्तिलजवणोष्णहरीतशाक-
सौवीरतैलतिलसर्षपमत्स्यमदम् ।

योग्यः

आजादिमामदधितः कुलत्थकोल-

पिन्याकहिङ्गुलसुनाद्यमपथ्यमाहुः ॥”)

योगीश्वर, पु, (योगिनामीश्वरः ।) याज्ञवल्कर
मुनिः । (इति हेमचन्द्रे योगेश्वरवन्ददर्शनात् ।
३ । ८५१ ॥) यथा,—

“योगीश्वरं याज्ञवल्करं सम्पूज्य सनयोऽनुवन् ।
वर्णाश्रमेतराणां नो नृहि धर्मान्प्रोषतः ॥”
“योगिना सनकादीना ईश्वरः श्रेष्ठस्त याज्ञ-
वल्करं संपूज्य ।” इति मिताक्षरा ॥ त्रि
यमिना श्रेष्ठः । (यथा, मार्कण्डेये । ६६ । २८ ।

“यजन्ति यानस्तमलेर्मनोभि-
र्योगीश्वराः क्लेशविमुक्तिहेतून् ॥”)
योगीश्वरी, स्त्री, (योगिनामीश्वरी ।) दुर्गा ।

यथा,—
“योगेश्वरादयो देवाः सनकान्तास्तपोधनाः ।
तेषां स्वामी तथा योगी ईश्वरी प्रभुपालना ॥
आत्मैन्द्रियमनादीनां सयोगो योग उच्यते ।
तेषां वा योजनादयोगी योगैश्वर्यविवोधना ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

योगेश्वरः, पुं, (योगस्य ईश्वरः ईश्वरः ।) याज्ञ-
वल्करः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८५१ ॥ (योगे-
श्वरे, त्रि । यथा, भागवते । ४ । १६ । ६ ।

“कपिलो नारदो हत्तो योगेश्वरः सनकादयः ।
तमन्वीशुभांगवता ये च तत्सर्वेनोत्सुकाः ॥”)
योगेश्वरः, पु, (योगानां ईश्वरः ।) श्रीकृष्णः ।

यथा,—
“ब्रह्म योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि ।
स्त्रीं काष्ठामधुनोपेते धर्मे क शरणं गतः ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
(शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३२३ ।
“नमस्ते भगवन् देव । नमस्ते भक्तवत्सल ।।
योगेश्वर । नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसम्भव । ॥”
देवहोत्रतनयः । यथा, भागवते । ८ । १३ । ३२ ।
“देवहोत्रस्य तनय उपपत्तां दिवसते ।
योगेश्वरो हरेरंशो ब्रह्मया सम्भविष्यति ॥”

योगेश्वरी, स्त्री, वन्द्याकर्कोटकी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (योगिनामीश्वरी ।) दुर्गा । यथा,—
“त्वचं योगेश्वरी तथा— ।” इति चण्डीकव-
चम् ॥ योगयुक्ते, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ६७ । ८ ।
“प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥”)
योगेश्वरः, स्त्री, (योगे सन्निष्कृष्टादिपूरणे इष्टम् ।)
सीसकम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ (तथास्य
पर्यायः ।

“नागं महाबलं चीनं पिष्टं योगेश्वरीसीसकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

योग्यः, स्त्री, (योग्यत इति । युज् + णिच् + श्यत् ।)
ऋद्धिनामौषधम् । ऋद्धिनामौषधम् । इत्य-
मरः । २ । ४ । ११२ ॥

योग्यः, त्रि, (योगाय प्रभवति । योग् + “योगाद्-
यच् ।” ५ । १ । १०२ । इति यत् ।) प्रवीणः ।
योगार्हः । (यथा, रघुः । ६ । २६ ।

योग्या

“कान्त्या गिरा स्मृतया च योग्या
त्वमेव कल्याणि । तयोस्तृतीया ॥”)

उपायो । शक्त । इति मेदिनी हेमचन्द्रः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ७१ । १० ।

“अपत्नीको नरो भूप न योग्यो निजकर्म-
णाम् ॥”

योजनसाधनभूत । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । ६ ।
“ऋतस्य वा केशिना योग्याभिः ।”

“योग्याभिर्योजनसाधनभूताभौ रज्जुभिः ।” इति
सायणः ॥ शकटादियोजनीय । यथा, शत-
पथब्राह्मणे । १ । ३ । १ । १३ ।

“योक्तुं हि योग्यं युञ्जन्त्यस्ति वै पत्न्या
अमेध्य यदवाचीनम् ।”

“योग्यं योजनीयमनुदृष्ट्यादिकम् ।” इति
तद्भाष्यम् ॥ पुण्यनक्षत्रे, पु । इति मेदिनी ।
ये, ४६ ॥

योग्यता, स्त्री (योग्यस्य भावः । योग्य + तल ।
टाप् ।) समता । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ११३ । ६ ।

“तथान्यान्ययोग्यानि योग्यतां यान्ति कालतः ।
योग्यान्ययोग्यतां यान्ति कालवश्या हि
योग्यता ॥”)

शान्दबोधकारणविशेषः । स तु पादार्थानां
परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । इति साहित्य-
दर्पणम् ॥ न्यायमते तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्ता ।
यथा,—

“पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ।”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

“योग्यतां निरूपयति पदार्थ इत्यादिना ।
एकपदार्थपरपदार्थसम्बन्धो योग्यता इत्यर्थः ।
तज्ज्ञानाभावाच्च वद्विना सिद्धतायादौ न
शान्दबोधः । नन्वेतस्या योग्यतायाः ज्ञान
शान्दबोधात् प्राक् सर्वत्र न सम्भवति वाक्यार्थ-
स्यापूर्वत्वादिति चेन्न तत्तत्पदार्थस्मरणे सति
कचित् सशयस्वरूपस्य कचिन्निश्चयस्वरूपस्यापि
योग्यतायाः ज्ञानस्य सम्भवात् । नयास्तु
योग्यताज्ञानं न शान्दज्ञाने कारणं वद्विना
सिद्धति इत्यादौ सेके वद्विकरणकत्वाभाव-
रूपायोग्यताया निश्चयेन प्रतिबन्धमात्रं शान्द-
बाधः । तदभावनिश्चयस्य लौकिकसन्निकषा
अन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात्
शान्दे प्रतिबन्धकत्वं सिद्धं योग्यताज्ञानं
विलम्बाच्च शान्दविलम्बोऽसिद्ध इति वदन्ति ।”
इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

योग्या, स्त्री (योग्य + टाप् ।) अभ्यासः । (यथा,
रघुः । ८ । १६ ।

“अपरः प्रणिधानयोग्यया
भरतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥”

“अपरो रघुः प्रणिधानयोग्यया समाध्य
भ्यासेन ।” इति मल्लिनाथः ॥ अर्कप्रोषितः ।
इति मेदिनी । ये, ४६ ॥ शस्त्राभ्यासः । तत्-
प्रेमायः । खुरकी २ अमः २ अश्यासः, ४ ।

ई२ योजन

तद्गुं खलूरिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५२ ॥
(यथा, सुश्रुते स्त्रजस्थाने ६ अध्याये ।

“अथातो योग्यास्त्रयीयमध्यायं यास्यास्यामः ।
अधिगतसञ्चारास्त्रार्थमपि शिष्य योग्याङ्कार-
येन । केदादिषु स्नेहादिषु च कर्मपथसुप-
दिष्टेन । सुबहुश्रुतीष्युक्तयोग्यः कर्मस्वयोग्यो
भवति । तत्र पुण्यफलालावृत्तान्दकत्रपुणे-
र्वास्तककर्तारकप्रभृतिषु केदादिशेषान् दर्शये-
दुक्तेनपरिकर्तनानि चोपदिष्टेन । दत्तवस्ति-
प्रसक्तप्रभृतिषुदकपदपूर्णेषु मेदयोग्याम् ।
सरोजि चमेययातते लेख्यस्य । नृत्तपशुसिरा-
स्तत्पलनालेषु च वेधस्य । घृणोपहतकाष्ठवेणु-
नलनालीशुक्तालाघुसुखेर्व्यस्य । पनसविन्मी-
वित्त्वफलमञ्जुत्तपशुदन्तेष्वाद्यायस्य । मधु-
च्छिद्योपलिप्ते शाल्मलीफलके विस्रायस्य । स्रज्या
चनवस्त्रान्तयोर्मृदुचर्मन्तयोश्च सीयस्य । पुस्त-
मयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु बन्धयोग्याम् । नृदु-
मांसपेशीघृतपलनालेषु च कर्णसन्धिवन्धयोग्याम् ।
नृदुमांसखड्गेव्यभिचारयोग्याम् । उदक-
पूर्णवटपार्श्वोत्तस्यलाघुसुखादिषु च नेत्रप्रणि-
धानवस्तिमन्त्रवस्तिपीडनयोग्यामिति । भवत
श्चात्र ।

एवमादिषु मेधावी योग्यार्हेषु यथाविधि ।
अथेयु योग्यां कुर्वाणो न प्रसृजति कर्मसु ॥
तस्मात् कौशलमन्विच्छन् शस्त्ररक्षात्मिककर्मसु ।
यस्य यत्नेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समा-
चरेत् ॥”

(युवती । यथा,—

“निदाचशरदोर्वाला प्रौढा वर्षावसन्तयो ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न दृष्टा कापि शस्यते ॥”
योग्या युवती । इति राजवल्हः ॥)

योजनं, स्त्री, (युज्यते मनो यस्मिन्निति । युज् +
ल्युट् ।) परमात्मा । चतुःक्रोशी । योगः । इति
मेदिनी । ने, ११३ ॥ * ॥ (यथा, हरि-
वंशे । १४६ । १३ ।

“गान्धारकन्या वञ्चने नृपाणां
रथे तथा योजनमूर्च्छितानाम् ॥”)

चतुःक्रोशर्थे यथा,—

“हृदशाङ्गलिकः शङ्कुस्तद्वयन्तु शयः स्मृतः ।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशी धनुः सहस्रिक ॥
तच्चतुष्कं योजनं स्यादित्यादि मानशास्त्रम् ॥
एतन्मते षोडशसहस्रहस्त्योर्जने भवति ।
द्वाविंशन्सहस्रहस्त्योरपि योजनम् । यथा,—

यवोदरे रङ्गुलमष्टसंख्ये-
हंस्तोऽङ्गुले षडङ्गुलितैश्चतुर्भिः ।
हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः
क्रोशः सहस्रहस्तयेन तेषाम् ।
स्यादयोजनं क्रोशचतुष्टयेन
तथा कराणां दशकेन यंशः ॥”

इति लीलावती ॥

योजनगन्ता, स्त्री, (योजनं गन्तोऽस्याः । योज-
नात् गन्तोऽस्या इति वा ।) कस्तूरी । सीता ।

योटकः

सत्यवती । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥ (यथा,
देवीभागवते । २ । २ । १८ ।

“इत्युक्तं तु सा कन्या चण्डमात्रेण भाविनी ।
कृता योजनगन्ता तु सुरुपा च वरानना ॥”)

योजनगन्तिका, स्त्री, सत्यवती । इति जटाधरः ॥
कस्तूरी । इत्यजयपालः ॥ सीता । योजनगन्ता-
शब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययेन जातत्वात् ॥

योजनपर्णी, स्त्री, (योजनाय सन्निधानादेर्मलनार्थं
पर्णं यस्याः ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥
योजनवल्हिका, स्त्री (योजनवल्ही + स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

योजना, स्त्री, योगकारणा । इति अत्रत्ययुज-
धातोरनप्रत्ययेन सिद्धम् ॥

योजनवल्ही, स्त्री, (योजनगामिनी अतिदीर्घा
वल्ही यस्याः सा ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः । २ ।
४ । ६१ ॥ (तथास्याः, पर्यायः ।

“मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी समङ्गा कालमेधिका ।
मण्डकपर्णी भण्डरी भण्डरी योजनवल्हपि ॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डरीतकी च गण्डरी मञ्जुषा वल्हरञ्जिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्द्धे प्रथमे भागे ॥)

योजितः, त्रि, कारितयोजनम् । अत्रत्ययुजधातो
कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, भाग-
वते । ४ । २१ । २२ ।

“अथ दण्डधरो राणा प्रणानाभिह
योजितः ॥”)

योटकः, पु योटनम् । मेलनमिति यावत् । विवाहे
राशियोटक-ग्रहयोटक-नक्षत्रयोटक-गणयोटक-
वर्णयोटक-योनियोटक-वर्गयोटकमेदेन सप्तविधो
योटकः । तत्र राशियोटके षडष्टकनवपञ्च-
महिदाष्टविधमसप्तकयोगा निविष्टाः । तदाह
श्रीपतिरहितायाम् ।

“षडष्टकं त्रिकोणं द्विद्विदशकमेव च ।
परस्परं जम्बराशेऽस्य कन्याकुमारयोः ॥
षडष्टके भवेद्दोषो वैधस्य न्यतुरेव वा ।
त्रिकोणे पुत्रहानि स्यात् धनहानिर्धनयये ॥
पुरुषस्याशमे कन्या कन्याया षडष्टके पुमान् ।
शुभ षडष्टके त्रये नोद्वाहे दूषणं भवेत् ॥
नवपञ्चमे ।

पुंसो गृह्यात् सुतयुद्धे सुतहा च कन्या
धर्मं स्थिता सुतवती पतिवल्हभा च ।
द्विद्विदशे धनयुद्धे धनहा च कन्या
रिपुं स्थिता धनवती पतिवल्हभा च ॥
योटके सप्तके मेघतुल्यो युग्मद्वयौ तथा ।
सिंहघटौ सदा वर्ज्यौ स्तुतिस्तत्रात्रवौच्छिवः ॥
राजयोटकमाह दीपिकायाम् ।
एकराशौ च दम्पत्यो शुभं स्यात् नमसप्तके ।
चतुर्थदशके चैव तृतीयेकादशे तथा ॥”

इति राशियोटकविचारः ॥ * ॥

ग्रहयोटके ग्रहशत्रुयोगो निषिद्धः । कन्यावर-
राश्याधिपग्रहयोः शुद्धत्वे ग्रहशत्रुयोगः । तत्र
विवाहे रोगादिः फलम् । तदाह गौरी । मरु

योनिः

भावविरोधे यद्विरुद्धभावे चाचिरेण रोगादिः ।
इति यद्विरोधकविचारः ॥ * ॥ अन्ये योतकाः
प्रपञ्चभयात् लिखिताः । इति ज्योतिषम् ॥
यस्यान्तरे जोटकशब्दश्चर्मलतीयादिषु ॥

योतु, पु, (यूयते जायते अनेनेति । यु + वाहु-
लकान्तु ।) परिसागम् । इत्युणादिकोप ॥
योत्र, स्त्री, (यूयते अनेनेति । यु + "दाग्रीशस यु
युञ्जस्तु तुद सि सिच मिह-पतदंश-नष्ट, करणे ।"
१।२।१२२। इति दृन् ।) योक्तम् । इत्यमरः ।
२।६।१३ ॥ (यथा, गो- रामायणे । २।
४५।२६।

"भरतायाभिदृष्टाः स्म योत्राय पश्यो यथा ॥")
योद्वा, [ऋ] पु, (युध्यतीति । युध् + लृच् ।) युद्ध-
कर्ता । तत्पर्यायः । भटः २ योधः ३ । इत्य-
मरः । २।८।६१ ॥ (यथा, हरिवंश भविष्य-
पर्वणि । २।१८।

"वाधियते पुरी योद्वा हिंसां यदि लभेत सः ।")
योधः, पु, (युध्यतीति । युध् + अच् ।) योद्वा ।
इत्यमरः । २।८।६१ ॥ (यथा, कथासरित्
सागरे । १२।२०।

"सङ्केतमिते चाधोयोधोक्ते सेनिकैः सप्त ।
नियुक्तैश्चैव चण्डमहासेनातिक्रम्य तत् ॥")
योधन, स्त्री, युद्धम् । (यथा, मार्कण्डेये । १३५।१७।

"योधनेषु स्वरूपेण दमो यस्य दरात्मा ।
स दमो वारयत्येव हन्ति तस्य रिपोर्गुरुम् ॥")
अक्षम् । युधधातोर्भावे करणे चानट (लुट्) ।
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

योधसराव, पु, (योधानां सराव ।) अन्योप
योधानां युद्धायास्त्रानम् । तत्पर्यायः । क्रन्द-
नम् ० । इत्यमरभरतौ ॥

योधियः, पु, (युध् + भावे षच् । योधं युद्धं करो-
तीति । योध + खः ।) योद्वा । योधशब्दान्
ख्येयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

योननः, पु, (यवस्य नन इव नन काण्डोऽस्य ।
एषोदरादि ।) शस्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
यवनासः २ जृणाजयः ३ देशधान्यम् ४
जोन्ताला ५ वीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः ।
४।२४४ ॥

योनिः, पु, स्त्री, (यौति सयोजयतीति । यु +
"वह्निश्चयुद्धाद्यात्वरिभ्यो नि ।" उणा०
४।५१। इति नि ।) आकरः । इति मेदिनी ।
ने, १६ ॥ कारणम् । (यथा, उत्तरराम-
चरिते । ६।

"अथयो राजसीमाहुर्वाचसुन्मज्जप्रयो ।
सा योनिः सत्रवेराणा सा हि लोकस्य
निर्वर्तिः ॥")

जलम् । इति हेमचन्द्रः । ३।२४६ ॥ (कुश-
ह्रीपखनश्रीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १२१।७१।

"धूतपापा गदी नाम योनिश्चैव पुन स्मृता ।
सीता द्वितीया विज्ञेया सा चैव हि निशा-
स्मृता ॥"

तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा, महाविद्विषारखते ।

योनिः

"सननकुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
तन्त्रान्तरं देवेशि । नवरत्नेश्वरं तथा ॥")
प्राणिनासुनपत्तिगाम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तत्तु चतुरशीतिलक्षणप्रकारम् । यथा,—
"चतुरशीतिलक्षाणि चतुर्भेदाश्च जन्तवः ।
अष्टजाः स्वेदनाश्चैव उष्णिष्णाश्च जरायुजाः ॥
एकविंशतिलक्षाणि ह्यष्टजाः परिकीर्तिताः ।
स्वेदनाश्च तथैवोक्ता उद्भिज्जास्तत्प्रमाणतः ॥
जरायुजाश्च तावन्तो मनुष्याद्याश्च जन्तवः ।
सर्वेषामेव जन्तूनां मानुष्यत्वं सुदर्शनम् ॥"
इति श्रीगण्डपुराणे प्रेतकण्ठे धर्मप्रकटनो नाम
२ अध्यायः ॥ * ॥ अथ च ।

"जलजा नव जलानि स्यावरा जलविश्रुतिः ।
कमयो रुद्रमहाका, पत्निजा दशलक्षकम् ॥
त्रिंशत्तानि पञ्चवत्तुलंजानि मानुषा ।
सर्वयोनिं परित्यज्य जलयोनिं ततोऽभ्यगात् ॥"
इति दृष्टिगुणपुराणम् ॥ * ॥

अपि च ।
"स्यावरास्त्रिंशत्तानि जलजो नवजलकः ।
कमिजा दशलक्षश्च रुद्रलक्षश्च पत्निजा ॥
पञ्चो विशलक्षश्च चतुर्लक्षश्च मानवा ।
एतेषु भ्रमणं कृत्वा द्विजन्तुपञ्चायत ॥"
इति कर्मविपाकः ॥

("भूतानास्तुत्रिंशो योनिर्भवति जरायुख-
स्वेदोद्भिदः । तासां खलु चतसृणामपि योनीना-
मेकेका योनिरपरिचिन्त्यमहा भवति भूता
नामाकृतिविशेषापरिचिन्त्यत्वा । तत्र जरा-
युजानामष्टजाणां प्राणिनामेते गर्भकरा भावा
यां यां योनिमापद्यन्ते तस्या तस्या योनी तथा
तथा रूपा भवन्ति । तद्वथा कारकजननाम्न-
त्रपुनीषा आसिष्यमानास्तेषु तेषु 'मधुच्छिद-
विश्वेषु । ते यदा मनुष्याविविमापद्यन्ते तदा
मनुष्यविशेषेण जायन्ते । तस्मान् ससुदाया-
त्मकं सन् गर्भं मनुष्यविशेषेण जायते मनुष्यो
मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तद्योनित्वान् ।" इति
चरके शरीरस्थाने ततोऽध्याये ॥ * ॥)
भगम् । इत्यमरः । २।६।७६ ॥ तत्पर्यायः । वरा-
ङ्गम् ० उपस्थः ३ सारमन्दिरम् ४ । इति राज-
निर्णयः ॥ रतिगृहम् ५ जन्मवर्त्म ६ अघरम् ७
अवाच्यदेशः ८ प्रकृति ९ अपथम् १० सार-
कूपकः ११ अपदेशः १२ प्रकृति १३ पुष्पी १४
ससारमार्गः १५ ससारमार्गः १६ गुह्यम् १७
सारगारम् १८ सारध्वजम् १९ रत्यङ्गम् २०
रतिगृहम् २१ कनजम् २२ अघ, २३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रतिमन्दिरम् २४ सार-
गृहम् २५ कन्दर्पकूप २६ कन्दर्पसंस्थाः २७
कन्दर्पसन्धिः २८ स्त्रीचिह्नम् २९ । इति जटा-
धरः ॥ स तु गर्भस्थावाः सप्तभिर्मासैर्भवति ।
इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"शुभं कमठपृष्ठाभो गजस्कन्धोपमो भगः ।
वामोन्नतश्चेतुः कन्याजः पुच्छो दक्षिणोन्नतः ॥
आखुरोमा गूढमणिः सुशिरः संहतः पृष्ठः ।

योनिः

तुङ्गः कमलवर्णाभः शुभोऽश्वत्थलाकृतिः ॥
कुरङ्गखरूपो यश्चुल्लिकोदरसन्निभः ।
रोमशो विष्टतास्यश्च दृश्यनाभोऽतिदुर्भगः ॥
शङ्खावर्त्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह नेच्छति ।
चिपिटः कर्पराकारः किङ्करीपदो भगः ॥
यशवेतसपत्राभो गजरोमोच्चनासिकः ।
विकटः कुटिलाकारो लम्बगलस्तथाशुभः ॥"
इति काशीखण्डे ३७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

"शृङ्गनाभ्याकृतियोनिरिच्छावर्त्ता सा च
कीर्तिता ।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥" * ॥
अथ योनिरीमाधिकारः ।

"तत्र योनिरीमाणा निदानान्याह ।
'मिथ्याहारविहारभ्या दृष्टेर्दोषैः प्रदूषिता ।
आर्त्तवादीर्यतस्यापि देवादा स्युर्भगं गदा, ॥'
रोगिणीनां योनीनां नामान्याह ।

'उदावर्त्ता तथा बन्धा विप्रता च परिप्रता ।
यातला योनयो रग्ना वातदोषेण पञ्चधा ॥
पञ्चधा पित्तदोषेण तत्रादौ लोहितचरा ।
प्रससिनी वामिनी च पुच्छप्री पित्तला तथा ॥
अत्यानन्दा कर्णिनी च चरणानन्दपूर्विका ।
अतिपूर्वापि सा ज्ञेया श्लेष्मला च कफादिमा ॥
खण्डागिनी च महती सूचीवक्त्रा विदोषिणी ।
पश्चैता योयः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकीयतः ॥'
अथ नासां लक्षणान्याह ।

'सा केगिलसुदावर्त्ता रजःक्षुब्धेण सुचति ।
बन्धा नष्टार्त्तवा ज्ञेया विप्रता नित्यवेदना ॥
परिप्रता या भवति ग्राम्यधर्मे रुजा भृशम् ।
वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिक्षोदपौष्टिता ॥
चतस्र्यपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥'
अनिलवेदनास्तोदादयः ॥ वातलायां त्वति-
शयिता वातवेदना बोद्धव्या । वातला इत्य-
न्वयान् ॥ * ॥

'सदाह चरते रक्तं यस्याः साः लोहितचरा ।
प्रससिनी संसते च चोभिता द.प्रजायिनी ॥'
चोभिता विमर्दिता संसते स्वस्थानात् अचते
दुःप्रजायिनी दुष्टप्रजननशीला ।

'सवातसुहृद्विहीर्य वामिनी रजसा युतम् ।
स्थित स्थित हन्ति गर्भं पुच्छप्री रक्तसंवात् ॥'
पुच्छशब्दोऽत्रापत्योपनक्षकः ।

'अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता ।
चतस्र्यपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥'
अत्यानन्दानसन्तोप ग्राम्यधर्मेण विन्दति ।
कर्णिका कर्णिका योनी श्लेष्माश्लेष्मया प्रजायते ॥
कर्णिका मांसस्य कार्णिकारो ग्राम्यः ॥

'मैथुने चरणापूर्वं पुरुषादतिरिच्यते ।
अतिरिच्यते रजो सुचति इत्यर्थः ।

'बहुशः वारं वार अतिरिच्यते तयो चर-
णातिचरणयोः ।
'श्लेष्मला पिच्छिला योनिः कण्डयुक्तातिशीतला ।

योनिः

चतसृष्वपि चाद्यासु श्रेयसिज्ञाश्रयो भवेत् ॥
अनानवास्तनी खण्डी खरस्यशा च मैथुने ॥
अस्तनी ईषन् स्तनी यस्यां सा अत्र लक्ष्या
खण्डी । अखिनीमाह ।

‘महामेढ्रग्रहीताया वात्स्या अखिनी भवेत् ॥
महामेढ्र पुरुष’ तेन ग्रहीताया वात्स्या,
सुश्रयोनिच्छिद्राया अखिनी अखण्डवस्त्रमाना
योनिर्भवति ।

विवृतातिमहायोनिः सुधीवक्रातिसंवृता ।
सर्वलिङ्गसमुत्थानात् सर्वदोषप्रकोपणा ।
चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गनिर्दर्शनम् ॥
असाध्या योनीराह ।

‘प्रज्ञासाध्या भवन्तीह योनय’ सर्वदोषनाः ॥
पञ्च खण्डीप्रभृतयः ॥ ॥

अथ योनिकन्दस्य निदानमाह ।

‘द्विषास्त्रादतिक्रोधाद्वायामादतिमैथुनात् ।
क्षताच्च नखदन्तादौष्मादाया कुपिता यथा ॥
वाताद्याः, कुपिता यथा यथा निदानकुपिता
वाताद्याः ॥ ॥ रूपमाह ।

‘पूयशोणितसङ्काशं लज्जुचाकृतिसन्निभम् ।
जनयन्ति यदा योनौ नाम्ना कब्धं स योनिजः ॥
लज्जुचाकृतिसन्निभं लज्जुचाकाराकारम् । गुह-
कमत्र विशेष्य बोद्धव्यम् ॥ ॥ वातजादिभेदेन
रूपभेदमाह ।

“रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ।
दाह्यरागज्वरयुतं विद्यात् पितात्मकं तु तम् ॥
तिलपुष्पप्रतीकाशं कण्ठमन्तं कफात्मकम् ।
सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं भवेत् ॥ ॥

अथ योनिरोगाणां चिकित्सा । तत्र वन्धा-
चिकित्सा । तस्या लक्षणमाह । वन्धा नष्टार्तवा
ज्ञेयति । ततः प्रथमतो नष्टार्तवाचिकित्सा ।
‘आर्तवादर्शने नारी मत्स्यान् सेवेत नित्यशः ।
काञ्चिकश्च तिलान् माषानुदश्चिच्च तथा दधि ॥
इक्षुाकुवीजदन्तीचपलागुहृदमनकिण्वयवशूके ।
सख्खकूर्चैरेवैर्त्तिर्योनिगता कुसुमसञ्जननी ॥
इक्षुाकु कटुमुन्नी । चपला पिप्पली । दमनो
मदनफलम् । किण्वं सुरावीजम् ।

‘पीतं ज्योतिष्मतीपत्रं राजिकोग्रासनं त्रिहम् ।
श्रीतेन पयसा पिष्टं कुसुमं जनयेद्भुवम् ॥
ज्योतिष्मती कटभीष्टविशेषः, करहरी इति
लोके । पयसा दुग्धेन ॥ ॥ अथ वन्धा-
चिकित्सा ।

‘वक्त्रा चित्ता सातिवक्त्रा मधूकं
वटस्य शुङ्गं गजकेशरश्च ।
एतन्मधुचौरहृतैर्निपीय
वन्धा सुपुत्रं नियतं प्रसूते ॥

अश्वगन्धाकषायेण सिद्धं दुग्धं हृत्तान्वितम् ।
ऋतुक्षताङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि ॥
पुष्योदृतं लक्ष्मणाया मूलं दुग्धेन कथ्यया ।
पिष्ट्वा पीत्वा ऋतुक्षता गर्भं धत्ते न सशयः ॥
कुरण्टमूलं घातक्या कुसुमानि घटाङ्कुराः ।
नीलोत्पलं पयोयुक्तमेतद्गर्भप्रदं भुवम् ॥

ई४

योनिः

यावन्ता पिबति पाशपिप्पलं
जीरकेण सहितं हिताशना ।
अेतया विशिखपुष्टया युत
सा सुतं जनयतीह नान्यथा ॥”

अेतकुसुमया शरपुखया मृह ।

“पत्रमेकं पलाशस्य पिष्ट्वा दुग्धेन गर्भिणी ।
पीत्वा पुत्रमवाप्नोति वीर्यवन्तं न सशयः ॥
शूकरशिखीमूलं मध्यं वा दधि फलस्य सपयस्कम्
पीत्वाथोभयलिङ्गीवीजं कन्यां न स्रते स्त्री ॥
पुत्रमजारीमूलं विष्णुकान्तेशालिङ्गिनीसहिता ।
एतन् गर्भेष्टदिनं पीत्वा कन्यां न सर्वथा स्रते ॥
पुत्रमजारी पतजिया तस्या मूलम् । इशालि
ङ्गिनी पचगुरिया ॥ ॥ गर्भप्रदरभेषजकथना-
वसरे गर्भाजनकमपि भेषजमाह ।

‘पिप्पलीविडङ्गटङ्गणसमचूर्णं या पिवेत् पयसा ।
ऋतुसमये नहि तस्या गर्भं, सजायते क्वपि ॥

आरनालपरिपेषितं चाह
या जयाकुसुममन्ति पुष्पिणी ।

सतपुराणगुडसुष्टिसेविनी

सा दधाति नहि गर्भमङ्गना ॥ ॥

तासु योनिषु चाद्यासु स्नेहादिकम् इष्यते ।
वस्यभङ्गपरीषेकप्रलेपपिपुघारणम् ॥
वस्त्रिचोत्तरवस्त्रं । कमचिकित्सा ।
‘नतवात्तांकिनीकुष्ठसेवामरदारुभिः ।
तिलतैलं पचेन्नारी पितु तस्य विधारयेत् ॥
विभ्रुतायां सदा योगौ यथा तेन प्रशान्यति ॥
नत तगरम् ।

‘वातजा कर्कशां क्षत्वा मण्यस्यार्थं तथैव च ।
कुम्भीस्त्रेदेवपचरेदन्तर्लक्ष्मिं सवते ॥
धारयेद्वा पितु योनौ तिलतैलस्य सा सदा ।
पित्तलानाश्च योनीनां सेकाभ्यङ्गपिपुक्रिया ॥
शीताः पित्तहरा कांथाः, स्नेहार्थं हृत्तानि च ।
प्रसविनीं हृताभ्यक्तं चौरस्त्रिणां प्रवेशयेत् ॥
पिपायं वेश्वारेण ततो वत्सं समाचरेत् ।
शुष्कीमरिचलवणाभिर्धान्यकालाणिदादिभैः ॥
पिप्पलीमूलसयुक्तेर्लेश्वारः, सूतो दुधे ॥
धात्रीरचं चित्तायुक्तं योनिदाहे पिवेत् सदा ।
सूर्यक्रान्ताभवं मूलं पिबेद्वा तण्डुलाम्बुना ॥
योन्यान्तु पूयसाविण्या शोधनद्रव्यनिर्मितैः ।
सगोमूत्रैः सलवणैः, पिष्टे सपूरणं हितम् ॥
शोधनद्रव्याणि निम्बपन्नादीनि ।

‘दुग्धेन पिप्पलीनां वापि चूर्णे, पचकषायजैः ।
पूरयेद्धारयेद्वाजहृत्सादिकथिताम्बुना ॥
पञ्च कषायाः । वचावासापटोलप्रियङ्गुनिम्बाः ।
राजहृत्सादि घनवहेरा ।

“पिप्पल्यामरिचैर्मात्रे, शताङ्गाकुष्ठसेवये ।
वर्त्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या योगौ श्लेष्माविशोधिनी ॥
तुल्या प्रदेशिन्या टैर्धेन परिणाहेन च ।
कण्ठिण्यां वर्त्तयो देया शोधनद्रव्यनिर्मिताः ॥
गुहृचौत्रिफलादमौकथितोदकधारया ।
योनिं प्रक्षास्येत्तेन तत्र कब्धं प्रशान्यति ॥
सङ्गुप्यं सखदिरं पथ्यां जातौफलं तथा ।

योनिः

विभीं पूगश्च सचूर्णं वस्त्रपूतं क्षिपेद्भुगे ।
योनिर्भवति सकीर्णा न सर्वेष्टं जलं ततः ॥
कपिकच्छभव मूलं काथयेद्विघिना भिषक् ।
यानिः सङ्कीर्णतां याति काथेनानेन धावनात् ॥
जीरकद्वितयं क्षणां सुगुवी सुरभिर्वचा ।
वासकः सेन्ववश्चापि यवक्षारो यवानिका ॥
एषां चूर्णं हृते किञ्चित् भृष्टा खण्डेन मोदकम् ।
क्षत्वा खादेद्यथावद् योनिरोगाद्विमुच्यते ॥
मक्षिष्टा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा वला ।
भेदे पयस्या काकोली मूलं चैवाश्वगन्धम् ॥
अजमोदा हरिद्रे हे प्रियङ्गुकटुरोहिणी ।
उत्पलं कुसुदं दाक्षा काकोली चन्दनद्वयम्
एतेषां कार्शिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
शतावरौरसं चौरं हृताजस्यं चतुर्गुणम् ।
सर्पिरेतमरं, पीत्वा स्त्रीषु नित्यं दृष्यते ।
पुत्रान् जनयते वीरान् मेघाङ्गान् प्रियदर्श-
नान् ॥

या चैवास्त्रिगर्भां स्यात् पुत्रं वा जनयेन्मृतम् ।
अल्पायुषं वा जनयेत् या च कन्यां प्रसूयते ॥
योनिरोगे रजोदोषे परिखावे च शस्यते ।
प्रजावर्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ।
नाम्ना फलघृतं हृतदशभिर्वा परिवर्त्तितम् ॥
अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्साका ।
जीवहृत्सेकवर्णाया हृत्तश्चात्र प्रयुज्यते ।
अरण्यगोमयेनेह वङ्गिज्वाला च दीयते ॥
भेदे मेदा महामेदा तयोर्भावे शतावरी
हिगुणा देया । पयस्याञ्च चौरकाकोली
काकोलीयुगलाभावे अश्वगन्धा हिगुणा देया ।
प्रियङ्गुस्थाने केचिद्विष्णुं पठन्ति । पयस्या
काकोलीलुक्ता पुनः काकोल्याविति काकोली-
चौरकाकोली हेगुणार्थं एतस्य फलघृतस्य
पाठो नानातन्त्रेषु नानाविधः । तत्र हिङ्गुवचा-
तगरजीवकर्षभका एवाधिकाः । तत्र जीवकर्ष-
भयोर्भावे विदारिकन्दो हिगुणो देयः । फल-
घृतं सकलयोनिरोगेषु ॥ ॥

अथ योनिकन्दस्य चिकित्सा ।
गैरिकास्त्रास्त्रिगुणानुत्तरजन्मवृक्षकटुफलम् ।
पूरयेद्योनिमेतेषां चूर्णे, चौरसमन्ति ॥
त्रिफलायाः कषायेण सचौरिण्यं च सेचयेत् ।
प्रमदा योनिकन्देन याधिना परिसृज्यते ॥
अथ प्रसङ्गात् गुल्मिण्या रोगाणां चिकित्सा ।
‘ह्रीवेरातिविषासुक्ष्मोचशक्रे, श्वतं जलम् ।
दद्याद्गर्भं प्रचलिते प्रदरे कुक्षिरुपि ॥
कुक्षिरुक् उदरस्थः । क्षलितगर्भस्यापने ह्रीवे-
रादिकाथः ॥ ॥

अथ गर्भभावपातयोर्निदानम् ।
‘ग्राम्यधर्माध्वगमनयानासनप्रपीडनैः ।
ज्वरोपवासीत्यतनयद्वाराजीर्यधावने ॥
वमनाच्च विरेकाच्च कुन्थनाहर्धपातनात् ।
तीक्ष्णघारोष्णकटुकतिक्तरूक्षनिषेवणात् ॥
वेगाभिघातादिघमादासनाच्छयनाद्भयात् ।
गर्भं पतति रक्तस्य समूलं दर्शनं भवेत् ॥

योनिः

गर्भपातनात् नियमे गर्भे पातनशीलं द्रव्यं तस्मान् ।
गर्भस्य सावपातयोः पूर्वरूपमाह । गर्भे पत-
तीत्यादि । पतति सावेग्य पातेन वा पतिष्यति
सावपातयोरेवधमाह ।

‘आश्वतुर्थात्ततो मासात् प्रसवेद्गर्भविद्रव ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमस्ययोः ॥’
आश्वतुर्थात् मासात् चतुर्थमासपर्यन्तम् ।
गर्भस्य विद्रवः । शोणितरूपगर्भः । स्रवति
शोणितमिति भोजवचनात् । स्थिरशरीरस्य
कटिनशरीरस्य गर्भस्य । गर्भपातस्य दृष्टान्त
दर्शयति ।

‘गर्भोऽभिघातविषमासनपीडनाद्ये,

पक्वं इमादिव फलं पतति च्येन ॥’

यथा वृत्तलपक्वं पक्वं फलमभिघातनाकाल एव
पतति तथा गर्भोऽभिघातादिना अकालेऽपि
पतति ॥ * ॥ अथ गर्भसावस्य चिकित्सा ।
‘गुल्मिण्या गर्भतो रक्तं सवेद्यदि सुहृमं हु ।
तन्निरोधाय सुस्निग्धतुल्यलादिद्वयं पिबेत् ॥’
उत्पलादिगणमाह ।

‘उत्पलं नीलमारक्तं कञ्जरं कुसुदं तथा ।
श्वेताम्बीजं मधुकुसुत्पलादिरयं गणः ॥
सशोणितो हरतिव दाहं दृष्ट्वा हृदामयम् ।
रक्तपित्तं मूर्च्छां च तथा कृद्भिर्मरोचकम् ॥’
अथ गर्भपातस्य उपद्रवनाह ।

‘प्रसूतमाने गर्भे स्यादाह, मूलं च पार्श्वयोः ।
पृष्ठं च प्रदरानाहौ म्रत्रवङ्गं जायते ॥’
प्रसूतमाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थाना-
न्तरगमने चोपद्रवनाह ।

‘स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च
जायते ।

आमपकाशयादौ तु चोमः पूर्वेऽप्युपद्रवाः ।
पूर्वेऽप्युपद्रवाः पार्श्वमूलादयः ॥ * ॥
तच्चिकित्सामाह ।

‘क्षिप्रशीता, क्रियाक्षिप्तु दाहादिषु समाचरेत् ।
कुशकाशोरुयूकाम्बु मूलेर्गोक्षुरकस्य च ॥
यत दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः मूलं हृत् परम् ।
अददामधुकुचुद्राह्म, नै विह्व पयं पिबेत् ।
शर्करामधुयुक्तं गुल्मिणीवेदनापहम् ॥’
अम्बुन पुष्पजाति । अयं वायुपुष्प इति
गौडादौ प्रसिद्धः ।

‘मृत्कोष्ठागारिका मेरुसम्भवा च मृत्तिका ।
समङ्गा धातकीपुष्पं गेरिकं रसाञ्जनम् ॥
तथा सज्जरस्येतान् यथाशक्तं विष्णुर्गन्धेत् ।
तच्चर्चं मधुना लिङ्गामारी प्रदरशान्तये ॥’
मृत्कोष्ठागारिकासम्भवा मृत्कोष्ठागारिका
वरटी तस्मिन्मिस्तयहभवा मृत्तिका । समङ्गा
अम्बुना ।

‘कतेरुत्पलज्झाटकं वा पयसा पिबेत् ।
पक्वं वचारसीनाम्बु हिङ्गुसौवर्षलान्वितम् ।
जानाहे तु पिबेत् दुग्धं गुल्मिणी सुस्निग्धं
भवेत् ॥’
सौवर्षलं चौहार इति लोके ।

६५

योनिः

‘दृष्टपञ्चकमूलानां कल्केन विपचेत् पयः ।
तत् पयो गुल्मिणी पीत्वा म्रत्रवङ्गादिसुष्यते ॥
शालीक्षुकप्रकाशैः स्यात् शूरेण दृष्टपञ्चकम् ।
एषां मूलं दृष्टादाहपित्ताग्निम्रत्रवङ्गद्वयम् ॥ * ॥
अथ प्रसूताया योनेः चतुर्देवचिकित्सा ।
‘तुम्बीपत्रं तथा लोभं समभागं सुपेषयेत् ।
तेन लेपो भगे कार्यः, शीघ्रं स्याद्योनिरक्षता ॥
पलाशोदुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम् ।
योनीं विलिप्तं विधिना गाढीकरणमुत्तमम् ॥’

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ कुयोनिप्राप्तिकारणानि ।

“हविर्ज्जति नामौ ये गोविन्दं नार्चयन्ति ये ।
लभन्ते नास्तविद्याश्च सुतीर्थविमुखाश्च ये ॥
सुवर्णं वस्त्रनाम्बूलं रत्नमग्नं फलं जलम् ।
आर्त्तंभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्वं सुकृतदारकाः ॥
ब्रह्मस्वस्य स्त्रीधनानि लोभादेव हरन्ति ये ।
वलेन हृद्गनां वापि धूर्त्ताश्च परवचकाः ॥
नास्तिकाः, क्रुद्धकाश्चौरा ये चान्ये वकटक्षयः ।
बालवृद्धातुरस्त्रीषु निर्दया सत्यवर्जिताः ॥
अभिदा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः ।
अगम्यागमिनः, सर्वे ये चान्ये ग्रामयाजिनः ॥
याधाचरणसम्पन्ना वर्णादिधर्मवर्जिताः ।
देवोपदेवदुर्गजरोचोयक्षादिसेविनः ॥
सन्दा मादकद्रवपानमत्ता हरिदिपः ।
देवतोच्छिष्टपतितवृषभ्राह्मणभोजिनः ॥
असत्कर्मरता नित्यं सर्वपातकपापिनः ।
पापवृद्धधर्माचरणाः, पुरोधोऽतिजीविनः ॥
पितृमातृस्वस्यपत्यस्वदारत्यागिनश्च ये ।
ये वदन्त्याश्च तुल्याश्च नास्तिका धर्मदूषकाः ॥
त्यजन्ति स्वामिनं युद्धे त्यजन्ति शरणागतम् ।
गवा भूमेश्च हन्तारो ये चान्ये रजद्रूपकाः ॥
महाक्षेत्रेषु सर्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये ।
परदाहरता ये च तथा ये प्राणिहिंसकाः ॥
परापवादिनः, पापा देवतागुरुनिन्दकाः ।
कुप्रतिग्राहिणः सर्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः ॥
प्रेतराक्षसपैशाच्यतिग्रहचक्रयोनियु ।
न तेषां सुखलेशोऽस्ति इह लोके परत्र च ॥
तस्मान् त्यक्त्वा निविहार्यं विहितं कर्म कारयेत् ।
यज्ञं दानं तपस्वीर्धर्मं देवगुरुं भजेत् ॥
नाचरेत् कुत्सितं कर्म मनसा च कदाचन ।
विपाकं कर्मणां दृष्ट्वा योनिकोटिषु दुःखम् ॥
चतुर्भिरपि वरैस्तु सेव्यो धर्मो निरन्तरम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १८ अध्यायः ॥ * ॥

योनिदुष्टाया असाधोत्थं यथा,—
“साध्वी स्त्री मातुल्या च सन्ध्या हितकारिणी ।
असाध्वी वैरतुल्या च शत्रुसन्तापदायिका ।
सुखदुष्टा योनिदुष्टा चैवासाध्वीति विश्रुता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २ अध्यायः ॥ * ॥
पापपुण्यफलं अधमोत्तमयोनिप्राप्तिर्यथा,—
“पापपुण्यफलं लोके प्रत्यक्षं खलु दृश्यते ।
देवदानवमानुष्यतिथ्यं कृत्वा कृमियोनिताः ।
नानायोनिषु जन्मानि नानाधाधिपयौहिताः ।

योनिः

मरणं बालवृद्धानामन्वत् कुलता तथा ॥
ऐश्वर्यं सुहरिद्रव्यं पाण्डित्यं मूर्खता तथा ।
एताश्चराचरे लोके भवन्ति कथमन्यथा ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥

पक्षियोनिप्राप्तिकारणं यथा,—

“इति श्रुतकथो विप्र । सारसं प्राह वानरः ।
सम्यक्वेति भवान् नूनं त्वं कथं पक्षितं गतः ।
वृत्तान्तमेतं कथय श्रोतुमिच्छामि सारसः ॥
सारस उवाच ।

कथयिष्यामि तन् कर्म येनाह दुर्गतिं गतः ।
पक्षियोनिं गतो येन तत् कर्म श्रोतुमर्हसि ॥
धान्यपात्रीशतं सायमुत्तरे हि त्वया पुरा ।
बहुभ्यो ब्राह्मणभ्यश्च नर्मदायाः परिसरे ॥
पौराहित्यमदाक्षोभाद्वक्ष्यित्वा दिजास्तथा ।
किञ्चिद्वा तु तभ्यश्च गृहीतमखिलं मया ॥
विप्रसाधारणद्रव्यगृहणोत्पन्नपातकान् ।
पतितः, कालसूत्रेऽहं नरकं रक्तकंदमे ॥
वक्तुमत्र न शक्नोमि दुःखं वानर । नारकम् ।
देवान् कथमपि प्राप्तं उत्तारो नरकाम्बुधिः ॥
मया यदि तथापीह शकुनत्वमुपस्थितम् ।
अपच्य पुरा कास्यभाननं भगिनीगृहात् ॥
दत्तकर्त्रे मया दत्तं तेन मे सारसी गतिः ॥
इयं ब्राह्मणी पूर्वं कास्यचौरीं सुदारुणा ।
तं नहं सारसीं जाना मद्वाद्या सहधर्मिणी ॥”

इति तत्रैव १६ । २० अध्यायः ॥ * ॥

पापिना नरकभोगानन्तरं स्थावरादियोनिप्राप्ति-
र्यथा,—

“स्थावराः क्षमयोऽज्ञाश्च पक्षिणः पशवो नराः ।
धार्मिकाश्चिदशास्त्रदम्नोक्षिणश्च यथाक्रमम् ॥
सहस्रभागप्रथमा द्वितीयाऽनुक्रमास्तथा ।
सर्वे ह्येते महाभाग यावन्मुक्तिमवाप्नुयाः ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे ५ अध्यायः ॥

“पापिनां नरकभोगानन्तरं स्थावराद्यास्तत्तरो-
त्तरमुत्तरेण नवधा भिन्नास्तु योनिषु जन्मक्रम-
माह । स्थावरा इति । अज्ञा मत्स्यादयः ।
धार्मिका नरेभ्येव पुण्यविशेषेण केचिन्मोक्षि-
णश्च सुसुखवच्च यथाक्रमं भवन्तीति शेषः ।
तेषां पुनर्बाहुल्यतुत्तरोत्तरात्पत्तयाह सह-
स्रेति । द्वितीयाऽनुक्रमा द्वितीयोऽनुक्रम उद्देशो
येषां द्वितीयस्थानेऽनुक्रान्ता ये क्रमयन्ते सहस्र-
भागप्रथमा, सहस्रभागाः, सहस्रगुणाः, प्रथमाः,
प्रथमनिर्दिष्टाः स्थावरा येषां ते । क्षमिभ्यः,
सहस्रगुणमधिकाः स्थावराः । तत्सहस्रतम-
भागाः, क्षमयः, इत्यर्थः । पञ्चम्यन्तपाठेऽपि
द्वितीयस्थानेऽनुक्रान्तात् क्षमिवर्गात् सहस्रगुणाः
स्थावरा इत्येवार्थः । तथा सर्वे ह्येते इति ।
यथा स्थावरा स्थानान्तरनिर्दिष्टेभ्यः क्षमिभ्यः,
सहस्रगुणमधिकाः । तथा क्षमयः स्थानान्तर-
निर्दिष्टेभ्योऽज्ञेभ्यः सहस्रगुणमधिकाः । एव
पक्षादिष्वपि द्रष्टव्यम् । मोक्षं सम्यगाश्रयन्ते
इति मोक्षसमाश्रया सुसुखो ज्ञाननिष्ठास्त-
पयन्तमेव पूर्णपूर्णादुत्तरोत्तरमनन्तं जन्म-

योषा

(यथा, देवीभागवते । ३ । २५ । ६ ।

यौगिकः

“यथा दारुमयी योषा नटादीनां प्रचेष्टते ।
तथा स्वकर्मवशगो देहो सर्वत्र वर्तते ॥”)
योषित, स्त्री, (योषति पुमांसं युष्यते पुभिरिति
वा । युष् + “दृष्टुर्दृष्टिभ्यश्च इति ।” उणा०
१।६६ । इति इति ।) नारी । इत्यमरः । १।
६।२॥ (यथा, मेघदूते । १। ३६ ।
“गच्छन्तीनां रमण्यवसतिं योषितां तत्र नक्तं
रुहालोके नरपतिपथे स्तुतिभेदेभ्योभि ॥”)
तस्या अवधत्त यथा, बह्विपरायो ।
“त प्रेक्ष्य भरतं श्रेष्ठं शत्रुघ्नो वाक्यमब्रवीत् ।
अवध्याः सर्वभूतानां योषितः सम्यतामिति ॥”
योषित्प्रिया, स्त्री, (योषितां प्रिया ।) हरिद्रा ।
इति भावप्रकाशः ।
योषिता, स्त्री, (योषित् + टाप् ।) नारी । यथा,
“स्त्री वधूरवत् नारी प्रिया रामा जनिर्जनौ ।
योषा योषिद्वयोषिता च योषिज्जोषा च
योषिता ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, सुखकोपनिषदि । २।१।५ ।
“तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः
सोमान् पर्जन्यं ओषधय एषियाम् ।
पुमान् रेतं सिञ्चति योषिताया
वह्नी, प्रजा पुरुषान् सम्पृच्छताः ॥”)

यौक्तिक, पुं, (युक्तिं करोतीति । युक्ति + ठप् ।)
नर्मसचिवः । इति शब्दरत्नावली । युक्ति-
योग्ये, त्रि ।

यौगिक, त्रि, (योगस्यायमिति । योग + अण् +
स्वार्थे कन् ।) योगसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ।

यौगिकः, त्रि, (योगाय प्रभवतीति । योग +
“योगादयच्चा” ५।१।१२६ । इति ठप् ।)
प्रकृतिप्रत्यययोगलभ्यार्थवाचकः । यथा, योगाय
प्रभवति । इति योग्यः यौगिक । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे । “योगरूपाश्च रूपाश्च यौगिका-
श्चेति ते त्रिधा । आदितेयादिशब्दा यौगिकाः
अदितेरपत्नानीति ऽकप्रत्ययेन केवलं योगार्थे
एव ।” इत्यलङ्कारकौस्तुभे २ किरणः ॥ ३॥
(“यौगिक नाम लक्षयति विभजते च ।
‘योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् ।
समासस्तद्धिताक्तं हृदन्तश्चेति तन्निष्ठा ।’
यन्नाम खान्तर्निविष्टशब्दानां योगलभ्यस्यैव
यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रतिहेतुस्तन्नाम तादृ-
शार्थं यौगिकम् । योगरूपास्तु लक्षणासर्पादिपदं
योगेनावच्छिन्नस्य रूपास्य बोधकं न तु
तन्मात्रस्य । तच्च यौगिकं त्रिविधं समास-
स्तद्धिताक्तं हृदन्तश्चेति । हन्तोऽपि समासं स्वघ-
टकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य घटकदिरा-
द्यर्थस्यान्वयबोधकतया यौगिक एव । सर्वशब्दे
रूपास्यत्वेन विशेषणीयं नातः । लक्षणासर्पादौ
वासुदेवादौ पद्मनादौ च योगरूपेति प्रसङ्गः ।
आकाङ्क्षी शत्रूः शूरेत्यादौ ङीवादेः स्त्रीत्व-
वाचित्वे तादृशं नाम यौगिकमेव अन्यथा तु

यौगिकः

स्त्रीत्वादिति तत्तदर्थे रूपमेव नातो विभा-
गस्य आघातः ॥ यौगिकेषु समासं लक्षयति ।
‘यादृशस्य महावाक्यस्यान्तस्त्वादिति नार्थके ।
यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः ॥’
यादृशमहावाक्योत्तरस्त्वन्तादि स्वार्थस्य यादृ-
शार्थावच्छिन्नविषयताशालिबोधे हेतुस्तादृश
तदाक्य तथाविधार्थं समासः । पाचकादिकन्तु
पाककर्ताश्वर्थकं वाक्यमपि स्वघटकानकनाम
लभ्यतादृशार्थकत्वाविरहात् महावाक्यम् । प्रकृ-
त्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययो-
ग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाच्यम् । तेन
उपकुम्भादौ नाथाभिर्नैवा नीलघटत्वत्वमित्यादौ
नीलघटत्वादभिगतेति प्रसङ्गः । स्त्रीरपायीत्यादि
कस्तु प्रकृत्यार्थावच्छिन्नरूपेणान्वयबोधे समर्थो-
ऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य तत्त पान
श्रीलसामान्यस्याप्रसङ्गः । राज्ञः पुरुषत्वमित्या-
दिनो राजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राज-
पुरुषस्य भावः, तद्विहितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वित
स्वार्थबोधकत्वादतो राज्ञः पुरुषत्वादभिगते न
प्रसङ्गः । पायपायमित्यादिगमनभागस्तु स्वार्था-
वच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको न तु
त्वाद्विप्रत्ययार्थस्य प्रत्यायेत्यादौ समासस्यप-
देशोक्त्यादिशब्दसंस्कारप्रयोजनको गौणः ॥”

“यौगिकेषु क्रमप्राप्तं तद्धिताक्तं नाम लक्षयति ।
‘यन्नाम तद्धितं यच्च यन्क्रमं सद्यदर्थकम् ।
यद्वदयं यन्क्रमं तत्र तद्धिताक्तं निगद्यते ॥’
यद्यपि नामोत्तरतद्धितत्वं तद्धितोत्तरनामत्व
वा प्रत्येकं बहुगुणो द्राष्टव्यादौ द्राष्टव्यादौ
चाथापकमेव तद्धिताक्तं नास्ति तथापि यादृश
नाम यच्च तद्धितं यादृशानुपूर्ववच्छिन्नं सदा-
दृशार्थस्यान्वयबोधे समर्थं तादृशानुपूर्ववच्छिन्न
तद्वदयमपि तादृशार्थं तद्धिताक्तं नामेत्यर्थः ।
यच्चित्तरामित्यादिकन्तु नामैव न प्रागेव तु
तद्धिताक्तं तस्यापि लक्ष्यत्वे यः शब्दस्तद्धित
यद्येति पठनीयं टावादेरपि तद्धितत्वोपगमा-
दनामाक्षणीत्यादेनास्यह इति वदन्ति ।
हृदन्तं नाम लक्षयति ।
‘यद्वाल्गवान्वितस्वार्थधीकृत् हृदयादृशं भवेत् ।
तद्वातूत्तरगं तन् हन् हृदन्तं नाम तादृशम् ॥’
यद्वाल्गवान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानु-
पूर्ववच्छिन्नस्य यन्त्रतो निश्चयः, कारणं तद्वा-
तूत्तरगं तन् हृदेव तादृशानुपूर्ववच्छिन्नं सन्
हृदन्तं नाम । यथा पाटकपाक्यमानादि तद्धि
धात्वर्थनान्वितस्य स्वार्थकर्तादेः कर्मत्वादा-
वन्वयबोधं प्रति दितोयाद्यशे तादृशानुपूर्व-
कत्वेन निश्चीयमानं हेतुं चेत्त्रेण यामस्य
गन्तव्यमित्यादौ धात्वर्थे स्वार्थमिष्टसाधनत्वादिकं
बोधयद्यपि तथादिकं धात्वर्थनिष्ठविषयतानिरू-
पितस्वार्थविषयताबोधजनकत्वेन धात्वर्था-
न्वितस्वार्थकमेव भावकृतामपि स्वरूपार्थकत्वं
युत्पादितमेव ॥” इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

यौतुकं

अगुरुः । तत्पर्यायो यथा,—
“अयोगुरुः समुद्दिष्टो यौगिको लोहनामभिः ॥”
इति गारुडे २०५ अध्यायः ॥)
यौजनश्रुतिकः, त्रि, (योजनश्रुतं गच्छतीति ।
योजनश्रुत + “क्रोशश्रुतयोजनश्रुतयोरपसंस्था-
नम् ।” ५।१।७४ । इत्यस्य वार्त्ति० इति । ठप् ।)
योजनश्रुतगमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।
(योजनश्रुतादभिगमनमर्हतीति वाक्ये योजन-
श्रुताभिगमनकर्त्ता । इति काशिका ॥)
यौजनिकः, त्रि, (योजनं गच्छतीति । योजन +
“योजनं गच्छति ।” ५।१।७४ । इति ठप् ।)
एकयोजनगमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।
यौट, ऋ सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशस्वरौ । ऋ, अयु-
यौटन् । यौटति काष्ठं तच्चा । इति दुर्गादासः ॥
यौट, ऋ सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशस्वरौ । ऋ, अयु-
यौटन् । यौटति काष्ठं तच्चा । इति दुर्गादासः ॥
यौतक, स्त्री, (युतकयोर्वध्वरयोरिदम् । युतक +
अण् । युतकमेवेति । स्वार्थे अण् वा ।) यौतु-
कम् । इति हलायुधरायसुक्तौ । २।८।२८ ॥
(यथा, मनुः । ६।१३१ ।
“मातुस्तु यौतकं यत् स्थानं कुमारीभाग एव
सः ॥”

अस्य विशेषविवरणस्तु यौतुकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
यौतव, स्त्री, परिमाणम् । इत्यमरः । २।६।८५ ॥
यौतुकं, स्त्री, यौतकम् । विवाहकाले दम्पत्योर्लब्ध
धनम् । उपचारान् अन्नप्राशनादिस्कारकाल-
सम्बन्धमपि । युतकं योनिसम्बन्धः तत्र भवमिति
यो यौतकम् । युतयोर्वध्वरयोरिदमिति वा
कणि यौतकम् ॥ यौतकस्तुकारमध्यमपि ।
यौतकं यौतुकश्च तत् । इति वाचस्पतिः ॥ यौत-
कादि तु यदेयं स दायो हरणश्च तद्विद्यन्नामर-
टीकार्या भरतः ॥ ३॥ स्त्रिया यौतकधनस्याधि-
कारक्रमो यथा,—

“यत्तु दुहितृमात्राधिकारार्थं गीतमवचनम् ।
‘स्त्रीधनं दुहितृणामप्रप्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च ।
यच्च नारदस्य ।
‘मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः ॥’
यच्च कात्यायनस्यापि ।
‘दुहितृणामभावे तु रिक्त्वं पुत्रेषु तद्वेत् ॥’
यच्च याज्ञवल्क्यस्य ।
‘मातुर्दुहितरं श्रेष्ठगणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥’
तानि पूर्वोक्तदेवत्ववचनविरोधेन यौतकधन-
मात्रविषयाणि । अतएव मनुः । ६।१३१ ॥
‘मातुश्च यौतकं यत् स्थानं कुमारीभाग एव सः ॥’
यौतकं परिणयनसम्बन्धम् । यु मिश्रण इति धातो-
र्युत इति पदम् । मिश्रता च स्त्रीपुंसयोरैकशरी-
रता तच्च विवाहाद्भवति । अस्थिभिरस्थीनि
मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति श्रुतेः । अन्यो
विवाहकालसम्बन्धं यौतकम् । ततश्च परिणयन-
सम्बन्धं स्त्रीधनं दुहितुरेव न पुत्रायाम् । तत्रैव

यौधिष्ठि

क्रमार्थे गौतमवचनम् । स्त्रीधनं दुहितृणाम-
प्रदानाप्रतिष्ठितानां । प्रथमप्रदानां तद-
भावे प्रदाना तदभावे सम्पत्तानाम् । स्त्रीधनं
दुहितृणामितिसामान्यतः प्राप्तत्वात् । अप्रदा-
नामित्यादेस्तु क्रमार्थत्वात् । तथा, याज्ञ-
वल्क्यः ।

‘अप्रजं स्त्रीधनं भर्तृव्राज्यादिषु चतुर्विधम् ।
दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पित्रागामि ततः’
तत्र व्राज्यादिषु विवाहेषु यत्नमध्यगमिधन-
स्त्रिया तत् तस्या नृतायां प्रथमं दुहितृणामेव
तत्रापि प्रथमं कन्यायास्तदभावे प्रतायास्तद-
भावे परिणीताया सञ्चद्विचित्रभावे च पुत्र-
स्याधिकारः अप्रजं स्त्रीधने भर्तुरधिकारान् ।
इहस्यतिना अप्रतापदेन अप्रताद्यभावे सम्प-
त्ताया अर्थाधिकारः सूचितः ।

‘व्राज्यादेवागम्यन्वप्राजापत्येऽयं यद्वनम् ।
अप्रजायामनीतायां भर्तुरेव तद्विष्यते ॥’
यत्तस्या स्याद्वनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अनीतायामप्रजाया मातापित्रोस्तद्विष्यते ॥
अस्या स्याद्वनमिति पराचीनं पूर्वज्ञानुषण्यते ।
तेन विवाहेषु यद्वनं दत्तमिति सम्बन्धान्
वेवाहिकधनमात्रप्रतीतेर्न यावद्वनविषयत्वम्,
तथा यमः ।

‘आसुरादिषु यद्वनं विवाहेषु प्रदीयते ॥
विवाहक्रियायां पूर्वोपरीभूतायां यद्वनं प्रदी-
यते इति यौतकधनमात्रगोचरत्वमेव प्रतीयते ॥’
इति दायभागः ॥३॥ ‘ऊट्याया यौतकधनं प्रथमं
कुमारी तदभावे वागदत्ता अधिकारिणी ।
गन्धोदभावे ऊटयो पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयो-
र्यगपदधिकारः । एकाभावे चापराया । एतयो-
रभावे बन्धाविधवयोस्तुल्याधिकारः । एकाभावे
चापराया । ततः पुत्रदौहित्रपौत्रप्रपौत्रस-
प्तपौत्रपौत्रप्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । अन्य-
कृन्तते सप्तपौत्रानन्तरं दौहित्रस्याधिकारः
इति विशेषः । ततो व्राज्यादिविवाहपञ्चक-
समयन्ययौतकधने भर्ता भ्राता माता पिता
चेति क्रमः । आसुरादिविवाहत्रयसमयन्य-
यौतकधने माता पिता भ्राता भर्ता चेति क्रमः ।
ततो देवरः ततो देवरपुत्रभृशुरपुत्रौ
भगिनीपुत्रः ततो भर्तृभगिनेयः ततो भ्रातृपुत्रः
ततो जामाता ततः श्वशुरः ततो भ्रातृश्वशुरः
ततः आनन्तर्यक्रमेण सपिण्डाः ततः सकुल्याः
ततः समानोदकाः ॥’ इति तट्टीकाया श्रीकृष्ण-
तर्कालङ्कारः ।

यौधिष्ठिर, त्रि, (युधिष्ठिरस्य इदमिति । युधिष्ठिर-
+ अण् ।) युधिष्ठिरसम्बन्धिः । यथा,—

“सा च यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरताडिता ।
प्रतिपत्ताठशीलानां विदोषं तनुता गता ॥”

इति महाभारतम् ॥

(युधिष्ठिरस्यापत्ये, पु । यथा, महाभारते ।
६ । ५० । ५६ ।

“यौधिष्ठिरः सुशक्रुद्धं सौवर्णं निशिते, शरैः ।

यौवनं

यदारयत संग्रामे मध्वा इव दानवम् ॥”

वासुदेवस्य पत्नीविशेषे, स्त्री । यथा, हरिवंशे ।
१६० । २०—२२ ।

“कौशिक्या सुनसोमायां यौधिष्ठिर्या युधिष्ठिरः ।
कापाली गरुडश्चैव जज्ञाते चित्रयोधिनौ ॥
एवमादीनि पुत्राणां सङ्ख्याणि निबोध मे ।
दशायुतं समाख्याता वासुदेवस्य ते सुता ॥”

यौधेयः, पु, (योधमर्हतीति । योध+अण् ।
यद्वा, “पार्श्वीदियौधेयादिभ्यामण्यौ ।” ५ ।
३ । ११७ । इति स्वार्थे अण् ।) योद्धा । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ (युधिष्ठिरपुत्रः । स च श्रेष्-
ठराजदौत्रिचः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ७६ ।
“युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य श्रेष्ठस्य देविका
नाम कन्या स्वयम्भरां लेभे । तस्या पुत्र-
जनयामास यौधेयं नाम ॥” नृगराजपुत्रा
यौधेया इति ख्याताः ॥ हरिवंशे । ३१ । २५ ।
“दृष्टव्यास्तु सज्जते शिविरौश्रीनरो वृष ।
शिवेस्तु शिवयस्तान् । यौधेयास्तु नृगस्य ह ॥”

यौनः, स्त्री (योनेरिदमिति । योनि+अण् ।)
योनिस्मन्वाधीनपापम् । यथा, बौधायनः ।
“सर्वस्मरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनादयौनान् सद्यो हि शयना-
शनान् ॥”

सुमन् । यश्चेत्तेयौनमौश्रवादीनां सम्बन्धा-
नामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव
प्रायश्चित्तं विदधादिति । इयात् कुर्यात् ।
एतदेवेति द्वादशवार्तिकमित्यर्थः । अत्र याज-
नादीनामन्यतमेन सवन्तरेण प्रतीत्यवगम्यते ।
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (उत्पत्तिकारणम् ।
यथा, महाभारते । १३ । १०२ । २५ ।

“यत्रामियौनाश्च वसन्ति लोका
अवयोनयः पर्वतयोनयश्च ॥”

उत्तरापथजातजातिविशेषे, पु । यथा, महा-
भारते । १२ । २०७ । ४३ ।

“उत्तरापथजन्मान् कीर्त्तयिष्यामि तानपि ।
यौनकास्मोजगान्धरा किराता वञ्चरैः सह ॥”

यौवतः, स्त्री, (युवतीनां सम्बन्धः । युवति+
“भिच्चादिभ्योऽण् ।” ४ । २ । ३८ । इति अण् ।
युवकावाभावश्च ।) युवतिसम्बन्धः । इत्यमरः । २ ।
६ । २२ । (यथा, गीतगोविन्दे । १० । १५ ।
“रतिस्तव कलावती रुचिरचित्रलेखे भुवा-
वहो विबुधयौवत वहसि तन्नि । पृथ्वीगता ॥”
युवतिभिः कृतमिति । नृत्यविशेषः । यथा,
सङ्गीतदामोदरे ।

“मधुरं बहुलीलाभिर्नटीभिर्वचनं नृत्ये ।
वशीकरणविद्यां तस्मात्स्य यौवतं मतम् ॥”
परिभाषम् । इति अमरटीकायां भरतः ॥

यौवनः, स्त्री, (युवन्+“ह्रायनान्त्युवादिभ्योऽण् ।”
५ । १ । १५० । इति अण् ।) युवो भावः ।
तत्पण्याय । तारुण्यम् २ । इत्यमरः ॥ वयः ३
इति जटाधरः । तत्तु षोडशवर्षमारभ्य सप्तति-
वर्षपर्यन्तम् । यथा,—

यौवना

“आयोदशाहवेङ्गलस्तारुणस्तत उच्यते ।

दृष्टः स्यात् सप्ततेरुर्द्धं वर्षोयान् नवते परम् ॥”
इति स्मृतिः ॥

नवयौवनलक्षणं यथा,—

“दूरोक्षितस्तन किञ्चिन् चलाच्च मेदुरक्षितम् ।
मनागभिस्फरद्भाव नयः यौवनमुच्यते ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(“गर्भेश्वरत्वम् अभिनवयौवनत्वमप्रतिरूपत्वम-
मानुषशक्तित्वञ्चेति सप्ततीयं खल्वनर्घपरम्परा ।
सर्वाविनयानामेकेकमप्येषामायतनम् । किमुत
समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः प्राञ्जल-
प्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः ।
अनुज्झितधवलतापि सरागैव भवति युनां
दृष्टिः । अपहरति च वात्येव शुष्कपत्रं ससु-
ङ्गनरजोभ्रान्तिरदूरमात्रेच्छया यौवनसमये
पुरुषं प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च
सततमतिदुरन्तेयमुपभोगमगृह्णादिति । नव-
यौवनकषायितात्मनश्च सलिलातीव तान्त्रि-
विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्या-
पतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवो-
न्मागप्रवर्त्तकं पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु ॥” इति
कादम्बिका चन्द्रापीडं प्रतिशुकनाशोपदेशः ॥)
नवयौवनकारकमौघं यथा,—

“अश्वगन्धानागवलागुहमांसनिषेविणाम् ।

रूपं भवेद्दृश्या तदन्तं नवयौवनचारिणाम् ॥”

इति गारुडः १८६ अध्यायः ॥

यौवनकण्टकः, पु, स्त्री, (यौवने कण्टकमिव
दुःखदत्तात् ।) युवकः । इति शब्दमाला ।
वयस्कोटा इति भाषा ॥

यौवनपिडका, स्त्री, (यौवने पिडका ।) युवकाले
सुखे जातं सुद्रस्फोटकं । वयस्कोटा इति
भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने । १३ ।
“यौवनपिडका पद्मिणी कण्टका जनुमणिरि-
त्यादि ॥”) तल्लक्षणं यथा,—

“शास्त्रलीकण्टकप्रस्था कफमारुतशोणिते ।
जायन्ते पिडका यना वक्त्रे या मुखदूषिका ॥”

इति सुश्रुते । १ । १४ अध्यायः ॥

अस्याश्चिकित्सा मुखदूषिकाशब्दे दृश्यते ॥

यौवनलक्षणं स्त्री (यौवनस्य लक्षणं चिह्नम् ।)
लावण्यम् । स्तनः । इति मेदिनी । ने, ११७ ।
तारुण्यचिह्नम् ॥

यौवनाश्च, पु (युवनाश्चस्यापत्यमिति । युवनाश्च+
अण् ।) मान्धाट्यराजः । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥
अपि च ।

“यौवनाश्चोऽथ मान्धाता चक्रवर्त्तवर्गोप्रसू ।

सप्तद्वीपवर्तोमेकं शशांशुनतेजसा ॥

इजे च यज्ञं क्रतुभिरात्मविहरिदाम्नि ॥

सञ्जटेवमयं देवः सञ्जात्मकमतोऽन्यम् ॥

द्रव्यमन्त्रो विधिर्यज्ञो यजमानस्तथर्विणः ।

धर्म्मो देशश्च कालश्च सञ्जमेतद्व्यदात्मकम् ॥

यावनं सृणु उदेति स यावच्च प्रतितिष्ठति ।

तत् सर्वं यौवनाश्चस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥

यौष्माकी

शशविन्दोर्दुहितरि विष्णुमयामध्याप. ।
पुनकुत्तमम्बरीष सुचकुन्दश्च योगिनम् ॥
तेषा स्वसार. पञ्चाशत् सौभरिं वग्नरे पतिम् ॥”
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥
यौवनाश्वक., पुं, (यौवनाश्व + स्वार्थे कन् ।)
मान्धातराज. । इति जटाधर. ॥
यौष्माक, त्रि, (युष्मद् + अण्. “तस्मिन्मणि च
युष्माकास्माकौ ।” ४ । ३ । २ । इति प्रकृते
युष्माकादेशः ।) युष्मानसम्बन्धि. युष्माकमिदं
इत्यर्थे णप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सुगन्धोद्य-
याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ११२ ।
२०५ ।

“इत्याद्यस्मात् कल्पन्तु मितित्वेन तत्त्वचणम् ।
विद्याधरो धूमशिखो यौष्माकोऽवातरद्विव. ॥”
यौष्माकीन्, त्रि, (युष्मद् + “युष्मदस्मदोरन्यतरस्या
खच् ।” ४ । ३ । १ । इति खच्. “तस्मिन्मणि चेति ।”
४ । ३ । २ । इति युष्माकादेशः ।) युष्मानसम्बन्धि.
युष्माकमिदं इत्यर्थे णीन् प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति
सुगन्धोद्ययाकरणम् ॥ युष्मच्छब्दे अलिखित-
त्वादवसरसङ्गत्या गौणयुष्मदस्मच्छब्दप्रयोगोऽव-
लिख्यते । युष्मदस्मदोर्म्युखत्वे गौणत्वे च सिजस्
देहा स्वरूपग्रहणात् तेषु परेषु लाङ्घयवय
तुभ्यमन्यतवममा स्युरेव । सिजसादेरन्यत्र युष्म-
दस्मदोर्म्युखत्वे एकवचने परे त्वम्बदौ द्विवचने
परे युवावौ बहुवचने परे स्वरूपेणावस्थानम्,
गौणत्वे तु परविभक्तिमनादय युष्मदस्मदोरेकत्वे
त्वम्बदौ द्विवचने युवावौ बहुवचने स्वरूपेणावस्थान-
मिति ॥ यथा त्वामतिक्रान्त. अतित्वं अतित्वा
अतियुयम् । अतित्वा अतित्वा अतित्वान् ।
अतित्वया अतित्वाभ्यां अतित्वाभिः । अति-
तुभ्यं अतित्वाभ्यां अतित्वभ्यम् । अतित्वत् अति-
त्वाभ्यां अतित्वत् । अतित्व अतित्वयोः अति-
त्वयाम् । अतित्वयि अतित्वयोः अतित्वासु ॥ * ॥
युवामतिक्रान्तः अतित्वं अतियुवा अतियुयम् ।
अतियुवां अतियुवां अतियुवान् । अतियुवया
अतियुवाभ्यां अतियुवाभिः । अतितुभ्यं अति-
युवाभ्यां अतियुवभ्यम् । अतियुवत् अतियुवाभ्यां
अतियुवत् । अतित्व अतियुवयोः अतियुवयाम् ।
अतियुवयि अतियुवयोः अतियुवासु ॥ * ॥
युष्मानतिक्रान्तः अतित्वं अतियुष्मां अतियुयम् ।
अतियुष्मां अतियुष्मां अतियुष्मान् । अतियुष्मया
अतियुष्माभ्यां अतियुष्माभिः । अतितुभ्यं अति-
युष्माभ्यां अतियुष्मभ्यम् । अतियुष्मत् अति-
युष्माभ्यां अतियुष्मत् । अतित्व अतियुष्मयोः
अतियुष्मयाम् । अतियुष्मयि अतियुष्मयोः अति-
युष्मासु ॥ * ॥ मामतिक्रान्तः अत्यहं अतिमा
अतिवयम् । अतिमां अतिमा अतिमान् ।
अतिमया अतिमाभ्यां अतिमाभिः । अतिमह्यं
अतिमाभ्यां अतिमभ्यम् । अतिमत् अति-
माभ्यां अतिमत् । अतिमम अतिमयोः
अतिमयाम् । अतिमयि अतिमयोः अति-
मासु ॥ * ॥ आवामतिक्रान्तः अत्यहं अत्यावां

ईर

अतिवयम् । अत्यावां अत्यावां अत्यावान् ।
अत्यावया अत्यावाभ्यां अत्यावाभिः । अति-
मह्यं अत्यावाभ्यां अत्यावभ्यम् । अत्यावत्
अत्यावाभ्यां अत्यावत् । अतिमम अत्यावयोः
अत्यावयाम् । अत्यावयि अत्यावयोः अत्या-
वासु ॥ * ॥ अस्मानतिक्रान्तः अत्यहं अत्यसां
अतिवयम् । अत्यसां अत्यसां अत्यसान् ।
अत्यसया अत्यसाभ्यां अत्यसाभिः । अतिमह्यं
अत्यसाभ्यां अत्यसन् । अत्यसत् अत्यसाभ्यां
अत्यसत् । अतिमम अत्यसयोः अत्यसयाम् ।
अत्यसयि अत्यसयोः अत्यसासु । इति
दुर्गादास. ॥

र

र, रेफः । यथा । वर्णान् कारतकारौ रादेफ ।
इति कलापसंक्षिप्तसारयाकरणे ॥ रेफात्
कारश्च । रकारः । इति प्रक्रियाकौमुदी ॥ स तु
सप्तविंशजलवर्णः । तस्योच्चारणस्थानं मूर्ध्ना ।
इति सुगन्धोद्ययाकरणम् ॥ * ॥ (तथा च
शिक्षायाम् । १७ ।
“स्युर्मूर्ध्ना कटुरवा दन्ता लतुलसाः
स्युता ॥”)
तस्य स्वरूपं यथा,—
“रेफश्च चक्षणापाङ्गि । कुण्डलीदयसंयुतम् ।
रक्तविद्युत्ताकार पञ्चदेवात्मक सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिविधसहितं सदा ॥”
इति कामधेनुतन्त्रे ६ पटल. ॥ * ॥
तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
“इक्षतः कुण्डली रेखा वामाहश्चगताप्यधः ।
पुनर्दक्षगता हेधा ततोऽधोगत्य चोर्ध्वतः ॥
भवानी शङ्करी वद्विस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ।
अहंमात्रा ब्रह्मरूपा महाशक्तिः प्रकीर्तिता ॥”
अपि च ।
“ऊर्ध्वाधःक्रमतो रेखा चिकोणाधोगता हि सा ।
विधिरौशः केशवश्च तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ॥
ऊर्ध्वस्थिता तु या मात्रा सा शक्तिः परि-
कीर्तिता ।
तस्य मध्यगता रेखा वद्विरूपा हि सा स्युता ।
निर्गुणोऽसौ सदा वर्णो न कदाचित् गुणोभवेत् ॥”
अस्य ध्यानं यथा,—
“लज्जिष्ठां महारौद्रीं रक्तास्यां रक्तलीच-
नाम् ।
रक्तवर्णामष्टशृणं रक्तपुष्पोपशोभिताम् ॥
रक्तमाल्याम्बरधरा रक्ताक्षझारभूषिताम् ।
महामोक्षप्रदां नित्यामष्टसिद्धिप्रदायिकाम् ॥
एव ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
तन्त्राणाममन्त्रो यथा,—
“त्रिशक्तिसहितं देवि । आत्मादितत्त्वसंयुतम् ।
सर्वतेजोमयं वर्णं सततं प्रणमाम्यहम् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

रक्तं

तस्य नामानि यथा,—
“रौ रक्तं क्रोधिनी रेफः पावकस्त्रोणसो मतः ।
प्रकाशादर्शनी दीपो रतकृष्णापर वली ॥
भुजङ्गेशो मति. स्वर्यो धातुरक्तः प्रकाशकः ।
यापको रेवतीदासं कुक्ष्यशो वद्विमखलम् ॥
उग्ररेखा स्रजदण्डो वेदकण्ठपला पुरा ।
प्रकृति सुगन्धो ब्रह्मशब्दश्च गायको धनम् ॥
श्रीकण्ठ उग्रा हृदयं सुखी त्रिपुरसुन्दरी ।
सविन्द्रोर्निजो ज्वाला श्रीशैलो विश्वतो-
मुखी ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्राणि ॥

(कृन्द शास्त्रोक्तगणविशेषः । यथा, कृन्दा-
मञ्जण्याम् । १ । ८ । “र-जमध्यः ।” लघुवर्णमध्यो
र' भवति । तस्येदं साङ्केतिकं चिह्नम् २४
पद्यादौ अस्याक्षरस्य प्रयोगे दाहो भवति ।
यदुक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।
“यो लघ्वो रस्तु दाहं यवनमथ जवौ शः सुखं
यस्तु खेदम् ॥”

धातुवन्धविशेषः । यथा, कविकण्ठहमे ।
“—————चो जसादि र वैदिक. ॥”
“वैदिको वेदेऽन्वे प्रयुक्तो न तु भाषाया-
मित्यर्थः । यथा, गार्गिस्तुतौ जगति ॥”)
रः, पुं, (राति ऊर्ध्वं गतच्छीति । रा + ङः ।)
पावकः । तौच्छः । इति मेदिनी । रे, १ ॥
कामवद्वि । इति शब्दरत्नावली ॥
रंङ्, [स्] स्त्री, (रमते येन इति । रम् +
“रमेच् ।” उणा० ४ । २१६ । इति असुन् ।
हुगागमश्च धातोः । “अक्षिरक्षिभ्यामसुन्
इति अहो रंङ् । इति धातुप्रदीपः ।” इत्यु-
ज्ज्वलदत्तः । १) वेगः । इत्यमरः । १ । १ । ६७ ॥
(यथा, रघुवंशे । २ । ३४ ।

“अनं महीपाल । तव अमेय
प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो दृष्टा स्यात् ।
न पादपोष्णजनशक्तिरंङ्ः
शिलोचये मूर्च्छति मारुतस्य ॥”
महादेव. । यथा, महाभारते । १४ । ८ । १५ ।
“हरिनेत्राय सुखाय कृष्णायोत्तरणाय च ।
भास्वराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंङ्से ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते हरिवंशप्रबन्धि
२५२ । १८ ।
“नमस्कृत्य सुरेशाय तस्मै देवाय रंङ्से ।
प्रयाता. प्राग्दृष्टं पुण्यां विपुलं कथ्यमान-
मम् ॥”)

रक्त, क खादे । आपने । इति कविकण्ठहम् ॥
खादो रसोपादनम् । क, राकयति मोदक
वालकः । इति दुर्गादास. ॥
रक्तं, स्त्री, (रण्यत अङ्गमनेनेति । रन् + क्तः ।)
कुङ्कुमम् । ताम्रम् । (अस्य पर्यायो यथा,—
“रक्तं वरिष्ठं स्नेहार्थं ताम्रं शुक्लसुन्दरम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
प्राचीनामलकम् । इति मेदिनी । ते, ४८ ॥
पद्मकम् । (अस्य पर्यायो यथा,—

रक्तः

रक्तक

कथायो । विदुम प्रवालविशिष्टजयो ।
कमल पद्मपाणीयामलयो हृदयरत्नं कौस्तु-
भेन्द्रनीलयोः । सिन्दूरभूषण सिन्दूरालङ्कार-
गणयोः । उत्पलसुतकष्टमांसिन्दीवरयोः । धन-
ञ्जयोऽभिपार्षयो । अम्भोजनीदल पद्मपत्रपु-
टकिण्योः ।
“कमलाधिपपद्मेशौ नागजित्कान्तसूर्यभू ।
रत्नाकरवरश्रीकं सदाधिकमललति” ॥
कमलाधिपपद्मेशौ सूर्यजया । नागजित्
गरुडो नागसहो च । कान्तः कमनीय कं
जल तस्यान्तश्च । सूर्यभू सूर्योद्भवो यमश्च ।
“सदा सिन्दूरसुष्मिता कलयन् कमलश्रियम् ।
स्फुटशोभनतान्मश्रीर्लंकारह्रस्वामिदौधिति, ॥
एवं सुसम्पन्नखप्रभः विदूररमणिदौधिति, ॥
प्रवालप्रबलच्छाय, कलभानुमितच्छवि, ॥” ॥
रक्तश्चेतवाचकानि यथा,—
“रक्तश्चेतौ हरिशुचिपुष्करशतपत्रसूर्यका-
न्तान् ।
नवह्रसमहापद्माकौसोदरा कमलकौलाले ॥”
हरिश्चन्द्रसूर्ययो । शुचिं श्वेतैवानुरयो ।
पुष्करं जलपद्मयो । शतपत्रं ह्रसपद्मयो । सूर्य-
कान्तं स्फटिके सूर्यवत्कान्ति च । अजलं शङ्खाल-
जयो । नवह्रसं नवह्रसं प्रत्ययसूर्यं च । महा-
पद्मं श्वेतनागे पद्मे च । अर्कं स्फटिकसूर्ययो ।
कमलं जलाम्बुजयो । कौलालं जलरक्तयो ।
“सुहृद्भ्रादिभिर्मानो रत्नेनामे रदांशुकै ।
जलेभ्यो जन्मशोभाभि, सरोजकुसुदारिभि, ॥”
भानो परस्मात् सुहृद्भ्रादिभि, ॥ ॥
सितरत्नौ यथा । रविमित्र चन्द्र, रवितुल्यश्च ।
भानुरत्नं सूर्यकान्तं रविपद्मरागौ च । अग्नि-
रत्नं सूर्यकान्तोऽग्निपद्मरागौ च । रदांशुक
दन्तवस्त्रे अधरश्च । जलजशोभां जलजा चासौ
शोभा चेति पक्षे पद्मकान्तिः । एव सरोजान्दि
शोभा सरोजसार्द्धिशोभा पक्षे सरोजान्दिश्च ॥
कुसुदारिशोभा कुसुदसार्द्धिशोभा पक्षे कुसु-
दारिरादित्य । इति कविकल्पलतायाम् २
श्लेषस्तवके उद्दिष्टवर्णनं नाम १ कुसुमम् ॥
रक्तकं, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं कायानि प्राप्नोतीति ।
कै + क. ।) अम्भानवृक्ष । वन्धूकवृक्ष । रक्त-
वस्त्रम् । अनुरागी । इति मेदिनी । कै, १४५ ॥
विनोदी । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तशिशुः ।
रक्तैरण् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अश्व-
विशेषः । यथा, अश्ववैद्यके । ३ । १०० ।
“पीतको हरितः प्रोक्तः कथायो रक्तकं सूतः ।
पक्षताजनिभो वाजो कथाह परिकीर्तितः ॥”
रक्त एव स्वार्थं कन् । लोहितवर्णं, वि ।
यथा, वृहत्संहितायाम् । ८ । ४६ ।
“अलसस्तु जन प्रमादिवच्चे
हमर रक्तकपुष्पबीजनाश ॥”)
रक्तकन्दः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं, कन्दोऽयम् ।) विहमः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १३२ ॥ राजपलाशुः ।
रक्ताशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तकन्दलः, पुं (रक्त रक्तवर्णं कन्दलं नवाङ्कुरो यस्य ।) प्रवालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(गुणाद्योऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयाः ॥)

रक्तकमल, स्त्री, (रक्त रक्तवर्णं कमलम् ।) रक्त-
वर्णोत्पलम् । तत्पर्यायः । कोकनदम् २ रक्ताम्बो-
जम् ३ अरुणकमलम् ४ शोणपद्मम् ५ रक्तोत्प-
लम् ६ अरविन्दम् ७ रविप्रियम् ८ रक्त
वारिणम् ९ । (रक्तकम्बलम् १० । इति पाद्मो-
त्तरखण्डे १३ अध्यायः ॥) अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् ।
रक्तदोषहरत्वम् । पित्तकफघातशमनत्वम् ।
सन्तर्पणकारणत्वम् । हृष्यत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“विशेषतः स्निग्धं पद्मं पुष्करौकमिति स्तुतम् ।
रक्त कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्द्रीवरं स्तुतम् ॥
धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।
तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यद्रक्तोत्पलादिकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तकम्बलं, स्त्री, (कम्बलं जलमाश्रयत्वेनाख्यस्येति ।
अग्रं आद्यम् । रक्त रक्तवर्णं कम्बलमुत्पल-
मिति ।) रक्तोत्पलम् । यथा,—

“चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैश्च सुगन्धिभिः ।
कमलैः कुसुदैः पुष्पैः कङ्कारैः रक्तकम्बलैः ॥
फलैर्धूपैरूपैश्च शोभनैर्गन्धमिश्रितैः ।
अर्चयेद्भक्तिराजानं मन्त्रेण दिवससप्तमम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १३ अध्यायः ॥

रक्तकरवीरकः, पुं, (करवीर + स्वार्थे कन् । ततो
रक्तः रक्तवर्णः करवीरकः ।) लोहितवर्णकर-
वीरपुष्पवृक्षः । लाल् कनेल् इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । रक्तप्रसवः २ गणेश-
कुसुमः ३ चण्डीकुसुमः ४ क्रूरः ५ भूतदावी ६ रवि-
प्रियः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
विशोधनत्वम् । त्वग्घ्नोषणकण्डूतिक्षुब्धविषहर-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
“करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः ।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डालो लगुदन्तथा ॥
करवीरद्वयं तिक्तं कषाय कटुकश्च तत् ।
ब्रणलाघवक्षेत्रिकोपकुष्ठप्रणापहम् ।
वीर्योष्णं कृमिकण्डूभक्षितं विषवन्धनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तकाञ्चन, पुं, (रक्त रक्तवर्णः काञ्चन ।)
स्वनामखातपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।
विदलः २ चमरिकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
काञ्चनालः ४ ताम्रपुष्पः ५ कुदारः ६ । इति
जटाधरः ॥

रक्तकाण्डा, स्त्री, (रक्त रक्तवर्णः काण्ड दण्डो-
ऽस्याः ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवरणमस्या रक्तपुनर्नवाशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रक्तकाष्ठ, स्त्री, (रक्त काष्ठं यस्य ।) पतङ्गम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितवर्णदारु च ॥

रक्तकुसुम, स्त्री, (रक्त रक्तवर्णं कुसुमम् ।) रक्त-
कैरवम् । इति जटाधरः ॥

रक्तकुसुमः, पुं (रक्तानि रक्तवर्णानि कुसुमा-
न्यस्य ।) पारिभद्रः । धन्वन्तरिणः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रक्तकेशरः, पुं (रक्ताः केशराः किञ्चलकाः अस्य ।)
पारिभद्रः । इति रत्नमाणा ॥

रक्तकैरव, स्त्री, (रक्त रक्तवर्णं कैरवम् ।) रक्त-
कुसुमम् । इति जटाधरः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“तदल्पगन्धं सोमाख्यं हल्लुक रक्तकैरवम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमाणा ॥)

रक्तकोकनद, स्त्री, (रक्त रक्तवर्णं कोकनदम् ।)
रक्तोत्पलम् । इति जटाधरः ॥ (विशेषोऽस्य
रक्तोत्पलशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

रक्तखदिरः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः खदिरः ।)
रक्तवर्णखदिरवृक्षः । तत्पर्यायः । रक्तसारः २
सुसारः ३ ताम्रसारकः ४ बहुशूलः ५ याज्ञिकः ६
कुष्ठनोदनः ७ यूपहमः ८ अस्त्रखदिरः ९
अरुः १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कषायत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । आमघाता-
सवातघ्नघ्नभूतज्वरनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाश्च ।

“खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।

कण्टको बालपत्रश्च बहुशूलश्च यज्ञियः ॥

खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारश्च प्रयुजः ।

तिक्तः कषायो मेदोघ्नः क्षमिमेहज्वरघ्नवान् ।

श्वित्रशोथामपित्तपाण्डुकुष्ठकफान् हरति ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तगन्धकः, स्त्री, (रक्त रक्तवर्णं गन्धकम् ।)
बोजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तगुल्मः, पुं, (रक्तो गुल्मः इति मध्यपदलोपी
कर्मेधारयः ।) स्त्रीणां रक्तजगुल्मरोगः । तस्यौ-
षधं यथा,—

“दिजयटीत्रिकटुकं चूर्णं पीतं हरेच्छिवः ।।

तिलकायेन सयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हरः ॥”

इति गारुडे १६६ अध्यायः ॥

(तथास्य निदानादिकं यथा,—

“शोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न
पुरुषस्य गर्भकोष्ठार्तवागमनवैशेष्यात् । पार-
तन्त्राद्वैशारदात् सततमपचारागुरोधा-
द्वेगानुदीर्घानुपुरुषस्यत्या आभगर्भे वाप्यचिरात्
पतिते तथाप्यचिरप्रजाताया ऋतौ वा वात-
प्रकोपनान्यासेवमानाया वातः प्रकोपमाप-
द्यते । स प्रकुपितो योन्या सुखमनुप्रविश्यात्तव-
सुपुरुषाणि मांसि मांसि तदार्तवसुपुरुषाभ्यां
कुक्षिं वह्यति । तस्याः शूलकासातोसार-
श्चर्दरोषकाविपाकाङ्गमर्दनिद्रालस्यकफप्रसेका
समुपजायन्ते स्तनयोश्च स्तन्यमोक्षयो स्तनमण्ड-
लयोश्च कार्ण्यं ग्लानिः पित्तोष्णं च हृत्तासो
दोषदः श्वयथु पादयोरीषश्चोद्गमो रोमराज्या
योन्याश्चानालत्वमपि योन्या दौर्गन्धमासाव-
शोपजायते । केवलश्चास्या गुल्मः स्यन्दते
तामगर्भाङ्गभिर्भिन्नीमिथ्याहृत्तः । ” इति चरक-
निदानस्थाने ऋतुवैध्याये । यथा च ।

“न स्यन्दते नोदरमेति वृद्धिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ।
त गर्भकालातिगमे चिकित्स्य-
मस्यगभव गुल्मसुशान्तिं तज्ज्ञाः ॥”

इति सुश्रुत उत्तरतन्त्रे ४२ अध्यायः ॥

तथा च । रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ।
यथा,—

“ऋतौ वा नवस्रता वा यदि वा योनिरोगिणी ।

सेवते वातजानिष्ठी क्रुद्धस्तस्याः समीरणम् ॥

निरुणह्यार्तव योन्या प्रतिमासमवस्थितम् ।

कुक्षिं करोति तद्गर्भं लिङ्गमाविष्करोति च ॥

हृत्तासदौर्द्धस्तन्यदर्शनं चाभतादिकम् ।

क्रमेण वायुसंघर्गात् पित्तयोनितया च ततः ॥

शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्पन्नगुल्मजान् ।

रक्तममदाहातोसारदृज्वरादीशुपदवान् ॥

गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टाष्टगात्रये ।

योन्याश्च सावदौर्गन्धतः दस्यन्दनवेदनाः ॥

न चाङ्गैर्गर्भवद्गुल्मं स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।

पिच्छीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्यन्दते

चिरात् ॥

न चास्या बद्धंते कुक्षिर्गुल्म एव तु बद्धंते ।

खदोषवर्धयो गुल्मः सर्वो भवति तेन सः ।

पाकं चिरेण भजते नैव वा—”

इति वामटे निदानस्थाने एकादशोऽध्याये ॥

तथास्य चिकित्सा ।

“सरक्तगुल्मे न च पाचनम्

न हिङ्गुपानं कटिचालनम् ।

न चैव सखेदनमर्दनम्

न वा क्रमेणोत्प्लवनं हितम् ॥

रोध्राण्यं खदिरमागधिका समङ्गा

काथोऽश्वेतससमं हृतसप्रयुक्तम् ।

गुल्मं सरक्तमपि चाथ निहन्ति श्रीर्गं

हृत्कोदनश्च विनिहन्ति च क्रुद्धरक्तम् ॥

चौरपानं प्रदातव्यं हृतसौवर्धलान्वितम् ।

रक्तगुल्मविनाशाय यद्विहितं तज्ज्ञेयम् वा ॥

न हिङ्गुसयुतं पथ्यं न चोष्णं न विदोहि च ।

रक्तजे चतजे गुल्मे मासानि चाङ्गानि च ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥

अन्यत् गुल्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रक्तघ्नः, पुं, (रक्तं हन्तीति । इन् + “अमनुष्य-
कर्तुं के च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।)

रोहितकटुश्च । इति जटाधरः ॥ (रक्षितक-
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

रक्तघ्नी, स्त्री, (रक्तं हन्तीति । इन् + टक् । ङीष् ।)

दूर्वाविशेषः । गौडिया दूर्वा इति भाषा ॥ यथा,

“महौषधिश्च गोखीम्या रक्तघ्नी रक्तपित्तहा ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

रक्तचन्दनं, स्त्री, (रक्त रक्तवर्णं चन्दनम् ।) रक्त
वर्णचन्दनकाष्ठम् । (यथा, रामायणे २ । ३३ । ६ ।

“पद्मरागोचितां स्त्रीतां रक्तचन्दनसेविनीम् ।

वर्षसुष्णश्च शीतश्च नेष्यताम् विवर्णताम् ॥”)

तत्पर्यायः । तिलपर्यो २ पत्राङ्गम् ३ रक्त-

रक्तवि

नम् ४ कुचन्दनम् ५। इत्यमर । १। ६।
 १०२॥ ताम्रसारम् ६ ताम्रवृण् ७ चन्द
 नम् ८। इति रत्नमाला ॥ लोहितम् ९
 शोणितचन्दनम् १० रक्तसारम् ११ ताम्र-
 सारकम् १२ क्षुद्रचन्दनम् १३ अर्कचन्द-
 नम् १४। इति राजनिर्घण्ट ॥ रक्ताङ्गम् १५
 प्रवालफलम् १६। इति भावप्रकाश ॥ पत्त-
 ङ्गम् १७ पत्तगम् १८ रक्तवीणम् १९। इति
 शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणा । अतिशीतल-
 त्वम् । तिक्तत्वम् । ईक्ष्णुगतासदोषभूतपित्त
 कफकासज्वरभ्रान्तिजन्तुवमथुलघानाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च ।
 “रक्त शीत गुरु स्वादु हृदिदृष्ट्यासपित्तहृत् ।
 तिक्तनेत्रहित दृष्य ज्वरत्रयविषापहम् ॥”
 इति भावप्रकाश ॥
 अन्वयः ।
 “रक्तपित्तहर वल्य चक्षुष्य रक्तचन्दनम् ॥”
 इति राजवल्लभ ॥
 रक्तचित्रक पु, (रक्तो रक्तवर्णचित्रकः ।)
 क्षुपविशेषः । राङ्गचिता इति भाषा । तत्-
 यव्याय । कास २ अत्याल ३ कालमूल ४
 अतिदीप्य ५ माञ्जरी ६ अमि ७ दाहक ८
 पावक ९ चित्राङ्ग १० महाङ्ग ११। अस्य
 गुणा । प्रत्रकायकरत्वम् । रथत्वम् । कुष्ठ-
 त्वम् । लोहवैधकत्वम् । रसनियामकत्वम् ।
 रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
 रक्तचूर्ण, क्ली, (रक्त रक्तवर्णं चूर्णम् ।) सिन्दू-
 रम् । इति हारावली । ४४ ॥ रक्तवर्णचूर्ण-
 मात्रम् ॥
 रक्तजम्बुक, पु, (रक्त रक्तवर्णं जम्बु । तत स्तार्थं
 कन् । अथवा रक्ता व्यासक्ता जम्बुवोऽस्मिन् ।)
 भूनाग । इति राजनिर्घण्ट ॥ रक्तवर्णजम्बु-
 मात्रम् ॥
 रक्तजिह्व, पु, (रक्ता रक्तवर्णा शोणितपानादौ
 व्यासक्ता वा जिह्वा यस्य ।) सिंह । इति
 शब्दमाला ॥ रक्तवर्णजिह्वायुक्ते, त्रि ॥
 रक्तभिण्टी, क्ली, (रक्ता रक्तवर्णा भिण्टी ।)
 रक्तवर्णभिण्टीपुष्पवृक्ष । तत्प्रय्याय । कुरु-
 वक २। इत्यमरः । (विशेषोऽस्याः कुरुवक
 शब्द ज्ञातयः)
 रक्तनुष्ट, पु, (रक्तौ तुण्डौ यस्य ।) शुक्रपक्षी ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥ लोहितसुखयुक्ते, त्रि ॥
 रक्ततुण्डक, पु, (रक्तसुखो यस्य । कन् ।
 भूनाग ।) इति राजनिर्घण्ट ॥
 रक्तलघा, क्ली, (रक्तानि लघान्यस्याम् ।) गोमू-
 त्रिका । इति राजनिर्घण्ट ॥
 रक्तत्रितु, क्ली, (रक्ता त्रितुः ।) रक्तवर्ण-
 त्रितुः । जाल तेजरी । इति भाषा ॥ तत
 प्रयाय । कालिन्दी २ विपुटा ३ ताम्रपुष्पिका ४
 कुलवर्णा ५ मस्तरौ ६ अमृता ७ काक
 नाधिका ८। अस्य गुणा । तिक्तत्वम् । कटु-
 त्वम् । उष्णत्वम् । रेचनत्वम् । यक्ष्णीमज-

रक्तप

विष्टम्भहारित्वम् । हितकारित्वम् । इति राज-
 निघण्ट ॥ (अस्या विशेषो यथा,—
 “तयोर्मध्यतरं विद्धि मूलं यद्वरणप्रभम् ।
 सुकुमारं शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठं च तन शुभम् ॥”
 इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
 “अरुणाभं लघुमूलं श्रेष्ठं मूलविरेचने ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ॥)
 रक्तदन्तिका, क्ली, (रक्ता दन्ता अस्याः)
 रक्तदन्ता + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।)
 चण्डिका । यथा,—
 “भक्षयन्त्याश्च तानुग्रान् वैप्रचित्तान् मेहा-
 सरान् ।
 रक्ता दन्ता भविष्यन्ति दाडिमीकुसुमोपमा ॥
 ततो मां देवता स्मर्गं मर्त्यलोके च मानवा ।
 स्तुवन्तो व्याहरिष्यन्ति सतत रक्तदन्तिकां ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ६१ । ४० ॥
 रक्तदला, क्ली, (रक्तानि दलान्यस्याः ।) नलिका ।
 चिचिहिका । इति राजनिर्घण्ट ॥
 रक्तदक, [श] पु क्ली, (रक्ता दकं दृष्टव्यम् ।)
 कपोत । इति कैचिन् ॥ रक्त वर्णचक्षुर्वि-
 शिष्टे, त्रि ॥
 रक्तधातु, पु, (रक्तो रक्तवर्णो धातुः ।) गौरि-
 कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो
 यथा,—
 “गौरिक रक्तधातुश्च गौरय गिरिजन्तया ।
 सुवर्णगौरिकस्त्वन्यततो रक्ततरं हि तत् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 ताम्रम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ रक्तवर्णधातु-
 मात्रम् ॥
 रक्तनाल, पु, (रक्तो नालोऽस्य ।) जीवशाक
 इति राजनिर्घण्ट ॥ (विवरणमस्य जीव
 शाकशब्दे विज्ञेयम् ।)
 रक्तनासिक, पु, (रक्ता नासिकास्य ।) पेचक ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ लोहितनासायुक्ते, त्रि ॥
 रक्तप, पु, (रक्तं पिवतीति । पा + क ।)
 राक्षस । इति मेदिनी । पे, २१ ॥ रक्तपान
 कर्त्तरि, त्रि ॥
 रक्तपक्ष, पु, (रक्तौ पक्षौ अस्य ।) गरुड । इति
 कैचिन् ॥
 रक्तपत्रिका, क्ली, (रक्तानि पत्राण्यस्याः । स्वार्थं
 कन् । टापि अत इत्वम् ।) नाकुली । रक्त-
 पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्ट ॥ लोहितपत्रम् ।
 रक्तपदी, क्ली, क्षुद्रवृक्षविशेषः । यथा,—
 “शमीपत्रा रक्तपदी समङ्गाञ्जलिकारिका ॥”
 इति जटाधर ॥
 रक्तपद्म, पु, क्ली, (रक्तौ रक्तवर्णौ पद्म ।) रक्त-
 वर्णकमलम् । तत्प्रयाय । रक्तसरोरुहम् २
 रक्तोत्पलम् ३ कोकनदम् ४ । इत्यमरः । १ ।
 १० । ४२ ॥ अस्य प्रमाणं यथा,—
 “येषां शक्तिकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।
 वरदाभयहस्ता च हिमजा गौरदेहिका ।
 रक्तपद्मासनस्था च जटासुकुटमण्डिता ॥

रक्तपि

रक्तकौषेयवस्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभानना ।
 नवयौवनसम्पत्ता चान्वङ्गी जलितप्रभा ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 रक्तपक्षव, पु, (रक्ता पक्षवा अस्य ।) अशोक
 वृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ लोहितपत्रम् ॥
 रक्तपा, क्ली, (रक्तं पिवतीति । पा + क, +
 स्त्रिया टाप् ।) जलौका । डाकिनी । इति
 मेदिनी । पे, २१ ॥ शोणितपानकर्त्तरि त्रि ॥
 रक्तपाकी, क्ली, (पच्यते इति । पच् + घञ ।
 रक्त रक्तवर्णं पाके यस्याः ।) वृहती । इति
 राजनिर्घण्ट ॥
 रक्तपाता, क्ली, (रक्तं पातयतीति । पत + णिच्
 + अच् । स्त्रियां टाप् ।) जलौका । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 रक्तपाद, पु, (रक्तौ पादावस्य ।) शुक्रपक्षी ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे । ७। ६। ५७।
 “रक्षोगणस्योपरिष्ठात् परिभ्रमति कालवत ।
 कपोता रक्तपादाश्च खारिका विहृता ययुः ॥”
 तथा च याज्ञवल्क्यः । १ । १७५ ।
 “पाषांश्च रक्तपादांश्च सौन वल्लूरमेव च ।
 मत्स्यांश्च कामतो जम्बा खीपवासस्त्राह
 चरेत् ॥”)
 लोहितचरणयुक्ते, त्रि ॥
 रक्तपादी, क्ली, (रक्ता पादा अस्याः ।)
 लज्जालु । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “लज्जालु स्यात् शमीपत्रा समङ्गा जल-
 कारिका ।
 रक्तपादी नमस्कारौ गान्ता खड्गिकेत्यपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 वृषपदी । इति राजनिर्घण्ट ॥
 रक्तपायिनी, क्ली, (रक्तं पातुं शीलमस्याः ।
 पा + णिनि । स्त्रियां ङीष् ।) जलौका । इति
 राजनिर्घण्ट ॥
 रक्तपायी [वृ] त्रि, (रक्तं पातुं शीलमस्य ।
 पा + णिनि ।) रक्तपानशीलः । इति व्याकर-
 णम् ॥
 रक्तपारद, क्ली, (रक्त रक्तवर्णं पारदम् ।) हिङ्गु-
 लम् । इति हारावली । १५५ ॥ जटाधरे, पु ॥
 रक्तपिण्ड, क्ली, (रक्त रक्तवर्णं पिण्डमिव ।)
 जवापुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रक्तपिण्डक, पु, (रक्तपिण्डमिवेति । रक्तपिण्ड +
 इवार्थे कन् ।) रक्ताणुः । इति राजनिर्घण्ट ॥
 रक्तपित्त, क्ली, (रक्तवृषक पित्तमिति । मध्यपदलोपो
 कर्मधारयः । “रक्तश्च पित्तश्च रक्तपित्त-
 मिति दन्त इति सुश्रुतः । रक्तश्च तत् पित्तश्चेति
 रक्तपित्तं रागप्राप्तं पित्तमिति कर्मधारय इति
 चरकः ।”) रोगविशेषः । तस्य निदानं यथा,
 धन्वन्तरिरुवाच ।
 “अथातो रक्तपित्तस्य निदानं प्रवक्ष्याम्यहम् ।
 भृशोष्णतिक्तकट्वन्धजवणादिविदाहिभिः ।
 कोमलोद्दालकैश्चान्यैश्च दुक्तेरतिसेविते ।
 कुपितं पित्तमेतं पित्तं नव रक्तस्य स्पर्शयेत् ॥

रक्तपि

ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य याप्रवस्तुम् ।
 पित्तरक्तस्य विहते संसर्गादवगादपि ॥
 गन्धवर्णाशुस्पर्शेषु रक्ते न व्यपदिश्यते ।
 प्रभवत्यशुस्पर्शात् प्रीतिर्यत्तत्तत्तत् ।
 शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेष्वा मधुकोत्कफः ।
 कृदिहृत्कृदिबैभत्य काशः श्वासो भ्रमः क्रमः ॥
 लोहितोऽलोहितो मध्यामगन्ध्यास्यश्च विचरः ।
 रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ॥
 नीललोहितपीतानां वर्णानामविचेतनम् ।
 स्वप्ने तदर्थमस्मिन् भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥
 ऊर्ध्वं नासात्तिकर्णास्तेर्मेन्द्रियोनिगुदैरधः ।
 कुपित रोमकूपैश्च समस्तेस्तत् प्रवर्तते ॥
 ऊर्ध्वं सार्धं कषाद्यस्मात् तद्विरेचनसाधनम् ।
 वर्णायधश्च पित्तस्य विरेको हि वरौषधम् ॥
 अशुबन्धो कषो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिस्तु ।
 कषायाः स्वादयो यस्य विमुह्ये श्लेष्मलोहिताः ॥
 कटुनिक्तकषाया वा ये निस्सर्गात् कषावहाः ।
 अथो याप्यश्च नासुष्मात् तत् प्रवर्तनसाधनम् ॥
 अल्पोषधश्च पित्तस्य वमनं ननु चोषधम् ।
 अशुबन्धश्च लोपस्य शान्तपित्तनरस्य तनः ॥
 कषायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ।
 कफमारुतसंस्पर्शमसाध्यमुपनायनम् ॥
 असक्तप्रतिलोमत्वादसाध्यादौषधस्य च ।
 नहि सशोधनं किञ्चिदस्य च प्रतिलोमनम् ॥
 शोधनं प्रतिलोमश्च रक्तपित्ते विनिर्जितम् ।
 यवमेवोपशमनं सर्वशोधनमिष्यते ॥
 मरुद्विषाह दोषेषु सन्ध्या हृद् न हितम् ।
 तत्र दोषोऽत्र गमनं शिवास्त इव लक्ष्यतः ।
 उपद्रवाश्च विजतं फलनस्तेषु चाधिकम् ॥”

इति गारुड १५३ अध्यायः ॥ ३ ॥

नखौषध यथा,—

“विहता विपला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।
 मोदकः सन्निपातान्तो रक्तपित्तव्हरापहः ॥
 वाशायां विप्रमानायामाशायां जीवितस्य च ।
 रक्तपित्ते चयी काशी किमयमवशीरिनि ॥
 अट्कृष्णकटुकाप्याकाशः शर्करः ।
 चोदाजः काशनश्चावरक्तपित्तनिवहः ॥”

इति गारुड १७४ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च । “तत्र रक्तपित्तस्य निदानपूर्विकाः
 संप्राप्तिमाह ।

‘नमशायासशोकाप्यवायैरतिरिक्ते ।
 नाशलाप्यचारतपोरग्नेः कटुभिर्गन्धश्च ।
 पित्तं विदग्धं मृगुनिन्दित्यशु शोभितम् ॥
 मोक्षं मरिचादि । उष्णोऽपिनापादि । चाग्ने
 यश्चारादि । विदग्धं दृषिष्यम् । मृगुणे
 मकारसौमिनीश्लेष्माभिः । गुलेरिति बहु-
 लो न मोक्षायत्यक्तकटुष्वर्माऽप्यो यत्नम् ।
 इति रक्तपित्तस्य सामान्य-
 लक्षणमाह ।

‘नत्र प्रवर्तते रक्तगर्भं बाधो द्विषापि वा ।
 रक्तमितुपशुच्यम् । तन्मसंति पित्तस्य । अन-
 एव रक्तस्य पित्तस्य रक्तपित्तमिति इह इति

रक्तपि

सुश्रुतः ॥ रक्तश्च तत् पित्तश्चेति रक्तपित्तं राग-
 ग्रामं पित्तमिति कर्मधारय इति चरकः ॥
 मार्गानाह ।

‘ऊर्ध्वं नासात्तिकर्णास्तेर्मेन्द्रियोनिगुदैरधः ।

कुपित रोमकूपैश्च समस्तेस्तत् प्रवर्तते ॥’

कुपितमतिकुपितम् ॥३॥ पूर्यरूपमाह ।

‘सदनं शीतकामित्वं कण्ठधृमायनं वमि ।

लोहगन्धश्च निश्वासी भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥

विशिष्ट रूपमाह ।

‘सान्द्रं सपाण्डुं सस्नेहं पिच्छिलं कफान्वितम् ।

श्यावारुणं सकेलं तगुरुत्वं वातिकम् ॥

रक्तपित्तं कषायाभक्षणं गोमूत्रसन्निभम् ।

मेघकागारधूमाभमञ्जनाभश्च पित्तिकम् ।

सखटलिङ्गं ससर्गात्तिलिङ्गं सामिपातिकम् ॥’

सपाण्डु इत्युपाण्डु । पिच्छिलं मयूरपिच्छच्छवि-

युक्तम् । लण्यं कच्छलाभम् । मेघकं चिकण-

लण्यवर्णम् । अञ्जनं आनीञ्जनं तदाभम् ॥३॥

ससर्गाविशेषेण मागभेदमाह ।

‘ऊर्ध्वं कफसखटमधोगं मारुतानुगम् ।

हिमार्गं कफवानाभ्यां उभाभ्यां तत्प्रवर्तते ॥३॥

उपद्रवानाह ।

‘दोषान्ध्यासकासज्वरवमपुमदाः पाण्डुना

दाहमूर्च्छा

भुक्ते घोरो विदाहस्तृणिरपि सदा हृद्य-

तुल्या च पीडा ।

लण्यं कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूति-

निष्ठोवनश्च

हेयो भुक्तेऽविपाको विहतिरपि भवेद्रक्तपि-

त्तोपसर्गाः ॥’

उपसर्गा उपद्रवाः । विहतिर्मोसप्रचालनाभ-

त्वादि ॥३॥ साध्यत्वादिकमाह ।

‘एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ।

यच्चिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ॥

ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपन्नम् ।

याधिभिः चोणदेहस्य वृद्धस्यानश्रनश्च यत् ॥

साध्यमाह ।

‘एकमार्गं बलवतो नातिवेगं न चोत्थितम् ।

रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥’

सुखे काले हिमशिश्निरया ॥३॥ असाध्यमाह ।

मासप्रचालनाभं कथितमिव च यत् कर्तुमर्हो

निभं वा

मेघं पुष्यासकल्पं यज्जटिं वटिं वा पटुजं वा

कषाभम् ।

यत् क्रण्यं यच्च नीलं भृशमपि कुण्डं यत्

चोक्ता विकारा-

स्तद्वर्जं रक्तपित्तं सुरपनिधनुषा यच्च तुल्यं

विभाति ।

उक्ता विकाराः दोषान्धाद्यः । सुरपनिधनुषा

तुल्यं नानावर्णम् ।

‘येन चोपद्रवो रक्तं रक्तपित्तं मानवः ।

पलेदुग्धं विषयापि मन्दासाध्यमसद्यम् ॥’

येन रक्तपित्तं उपद्रवो मधुस्य इह्यं घटपटा-

रक्तपि

दिकं विषयं रक्तं पश्यति स नश्यति विषयापि
 अदृश्यमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अरिहमाह ।

‘लोहितं कर्दवेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणम् ।

लोहितोद्गारदशी च म्रियते रक्तपित्तकम् ॥

लोहितोद्गारदशी याधिमहिषोद्गारमपि

लोहितं पश्यति इत्यर्थः ॥३॥ अथ रक्तपित्तस्य

चिकित्सा ।

‘पित्तासं क्लमयेन्मादौ प्रवृत्तं बलिनोऽमृतम् ।

हृत्पाण्डुरहणीरोगप्रोहगुल्मज्वरादिहृत् ॥

शालिपथिकनौवारकोरद्वगप्रसाधिका

श्यामाकाशं प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तनाम् ॥’

प्रियङ्गुः कटुः ।

‘मसूरसुतचणका समकुशाऽकीफलाः ।

प्रशस्ताः रूपयथार्थं कल्पिता रक्तपित्तनाम् ।

दाडिमामलकं विद्वानग्नार्थं चापि दापयेत् ।

पटोलनिम्बवेचाग्रज्वेतसपल्लवाः ॥

शाकार्थं शाकसात्मगानां तदुलोयादयो हिताः ।

पारावतान् कपोताश्च लावान्क्ताञ्चवर्तकान् ॥

प्रशान् कपिञ्जलानेयान् हरिणान् कालपुच्छ-

कान् ।

रक्तपित्तहरान् विद्यादसाक्षिषा प्रयोजयेत् ॥

इषदन्ताननन्ताश्च हृतभृष्टान् ससेन्धवान् ।

कषातुये यथशाकं दद्याद्वातातुगे रसम् ॥

पथ्यं सतिलयूषेण सञ्चितालाजशक्तुभिः ।

धान्याकषात्रोवासानां द्राक्षापर्यटयोर्हिमः ।

रक्तपित्तज्वरदाहं लण्यं शोषश्च नाशयेत् ॥

धान्याकादेर्हिमः ॥ ३ ॥

‘हविर्गुणपलं धान्यं चन्दनं यष्टिकाग्नताः ।

उषाश्च तृषष्टेर्वा काथं समभृशार्करम् ॥

पाययेत्तेन सद्यो हि रक्तपित्तं प्रणश्यति ।

रक्तपित्तं जयत्युषं लण्यं दाहज्वरं तथा ॥३॥

पुराणं पीनमानीयं कुष्माण्डस्य फलं हृत् ॥

तद्वाजाश्वारवीजत्वकशिराग्न्यश्च समाचरेत् ॥

ततस्तस्य तुलां नीत्वा पचेज्जलतुलाजये ।

तस्मिन्नीरेऽर्द्धशिर्यं तु यज्जतः श्रोतलीकृते ॥

तानि कुष्माण्डखडानि पीडयेद्दृष्ट्वा सदा ।

यज्जनस्तज्जलं नीत्वा पुनः पाकाय धारयेत् ॥

कुष्माण्डं शोषयेद्दृष्ट्वा तान्नापात्रे ततः क्षिपेत् ।

लिप्ता तत्र हृतप्रस्यं कुष्माण्डं तेन भर्षयेत् ॥

मधुवर्णं तदाजीव्यं तज्जलं तत्र नि क्षिपेत् ।

मितायाश्च तुलां तत्र लिप्ता तलेहयन् प्रपेत् ॥

सुपकीं पिप्पलीशुण्ठापीगारां दे पले पृथक् ।

एककं पलाहं धन्याकपत्रेलाभरिचं त्वचम् ॥

चर्ममेवां क्षिपेत्तत्र हृताहं चोदमावपेत् ।

शनत् पलमितं खादेद्यवाधिवलं यथा ॥

खल्लकुष्माण्डलेहोऽयं रक्तपित्तं विनाश्येत् ।

पित्तज्वरं लण्यं दाहं प्रदरं लक्षणां वमिम् ॥

स्वरभेदं मज्जदोगं कामं श्वासं चतं चयम् ।

नाशयत्येव हृष्योऽयं हृष्टो बलवद्देहः ॥’

इति खल्लकुष्माण्डलेहः ॥ ३ ॥

‘घन्तावरीमृगकल्पां कल्पां नीरं चतुर्गुणम् ।

चौरतुल्यं हृतं गण्यं पित्तया हन्त्युक्तया ॥

रक्तपि

एतन्नेषं पचेत्तत्तु पलाहं लेहयेत् सदा ।
रक्तपित्तं क्षन्तपित्तं चयं चासच्च नाशयेत् ॥
शतावरीपाकः । इति रक्तपित्ताधिकारः ॥
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य सनिदानपूर्वकूपलक्षणं सम्प्रामिष्य ।
“पित्तं यथा भूतं लोहितपित्तस्यैव लभते
तत्तद्यानुयास्याम । यदा यस्तु जन्तुर्यव-
कोहालककोरदूपकप्रायाग्यमानि नित्यं मुहूर्ते
भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्यदमजातं नित्यावमाश-
कुलस्यारसूपोपहितं दधिमण्डोद्विषितं कटु-
कास्त्रिकोपहितं वाराहमाहिषाविकमत्यग-
पिपिशितं पिण्याकं पिण्डालकशाकोपहितं
मूलक-सर्षपलघुनकरं शिग्रुकखरयूपभूतृणक-
सुसुखसुरसकुठेरकण्ठोरकालक-प्रणोसचवक-
फलिज्जकोपदंशु सुरासौवीरतुषोदकमैरेय-
मेदकमधुककुवरवदरान्मप्रायानुपानं पिष्टासो-
त्तरभूयिष्ठसुष्णामितप्रो चानिमात्रमतिपेलं वा
पयसा समन्नाति रौहिणीकलकङ्कापोतं वा
सर्षपतैलचारसिद्धं कुलस्यमाशपिण्याकं लामव-
लकुचपक्वे शौक्तिकैर्वासह जीरमासमतिमात्रं
मथवा पिवत्युष्णामितप्रसस्तेवमाचरतः पित्तं
प्रकोपमापद्यते । लोहितस्य स्वप्रमाणमतिवर्धते ।
तस्मिन् प्रमाणातिवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीर-
मनुसर्पद्यदैव यत्तज्जीह्वप्रभवानां लोहित-
वह्नानां श्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुरूणि सुखा-
न्यासाद्य प्रतिपद्यते तदेव लोहितं दूषयति ।
स सर्गान्कर्षति हितप्रदूषणां लोहितगन्धवर्णांशु-
विधावाच पित्तं लोहितमिवानुचते । तस्ये-
मानि पूर्वरूपाणि । तद्वयथा । व्यन्नाभि-
लाघो भुक्तस्य विदाहः शुक्लान्तरसगन्ध उद-
जरच्छन्दोभीक्ष्ण्यगमनं हृद्दितस्य वीभत्सता
स्वरभेदो गात्राणां सदनं परिदाहश्च सुखा-
हूमागम इव लोहितलोहितमत्यामगन्धत्व-
मपि चास्यस्य रक्तहरितहारिद्रवत्वमङ्गावयव-
शृङ्खलमूत्र-खेदलासाशिङ्गानकास्यकर्णमलपिण्ड-
कोलिकापिण्डकारामसवेदनालोहितबीजपीत-
श्यावानामर्चिश्रुताश्च रूपाणां स्वप्रदर्शन-
मभीक्ष्णमिति लोहितपित्तपूर्वरूपाणि । उप-
द्रवास्तु खलु दौर्बल्यारोचकाविपाकचास-
कासज्वरातीसारशोफशोषपाण्डुरोगस्वरभेदा ।
मार्गो पुनरस्य द्वौ कर्षाघाघश्च तद्वह्नुश्रेष्ठाणि
शरीरे श्लेष्मससगादूर्ध्वं प्रपद्यमानं कर्णनासिका-
नेत्रास्थिभ्यः प्रच्यवते । बहुवाते तु शरीरे वात-
ससर्गादधः प्रपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां
प्रच्यवते । बहुवातश्लेष्मणि तु शरीरे श्लेष्मवात-
ससर्गादधोऽपि मार्गो प्रपद्यते । तौ मार्गौ
प्रपद्यमानं सर्वेभ्य एव यथोक्तं च, लेभ्यः प्रच्य-
वते शरीरस्य । तत्र यदूर्ध्वभागं तत्साध्य विरे-
चनोपक्रमणीयत्वात् वक्ष्यैषधत्वाच्च । यदधो-
भागं तदप्याय वमनोपक्रमणीयत्वात् अख्यैषध-
त्वाच्च । यदुभयभागं तदप्याय वसनविरेचना
योगित्वादनौषधत्वाच्च । रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु

७४

रक्तपि

पुरा दृश्यश्रोतसे रक्तकोपामर्शानिना प्राणिनां
परिगतशरीरप्राणानामनुस्वरमभवत् । तस्या-
शुकारिणो दावाभेरिवापतितस्यात्यधिकस्याशु-
प्रशान्तौ यतितस्य मात्रां देशं कालाभ्यामि-
समीक्ष्य सम्पत्तयेनापतर्पणेन वा मृदुमधुर
शिश्निरतिक्तकषायैरभ्यवह्यान् प्रदेहपरिवेका-
वगाहस्यार्शनेवैमनादौर्वा तत्रावहितैवेति ॥
सत्तेपनोऽस्योपशमनोपायो यथा --
“साध्यं लोहितपित्तं तद्वयदूर्ध्वं प्रतिपद्यते ।
विरेचनस्य योगित्वाद्बहुत्वाद्भेषजस्य च ॥
वमनं नहि पित्तस्य हरणी श्रेष्ठमुच्यते ।
यच्च तत्रानुगो वायुसंस्थान्ते चावरं मतम् ॥
स्याच्च योगावहन्तश्च कषायं तित्तकानि च ।
तस्मादप्यायं समाख्यातं यदक्तमनुलोमगम् ॥
रक्तपित्तस्तु यन्मार्गो दावपि प्रतिपद्यते ।
असाध्यमपि तज्ज्ञेयं पूर्वोक्तादपि कारणात् ॥
नहि सशोधनं किञ्चिदस्यस्य प्रतिमार्गगम् ।
प्रतिमार्गश्च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥
एवमेवोपशमनं सर्वेशो नास्य विद्यते ।
सख्येष्टु च दोषेषु सर्वजिह्वमनं मतम् ॥
इत्युक्तं त्रिविधोदकं रक्तं मार्गविशेषता ॥
एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित् साध्यं न सिध्यति ।
श्रेष्ठोपकरणभावात् दौरात्माद्द्वैतदोषतः ॥
अकर्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्दोगोऽतिवर्धते ।
तत्र साध्यत्वमेकं स्यात् साध्यधायपरि-
क्रमात् ॥

रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेक्ष्यते ।
यन् कृष्णमथवा नीलं यद्वा श्लक्ष्णमुपाभम् ॥
रक्तपित्तमसाध्यन्तदासर्वो रक्षणश्च यत् ।
भृशं पूयतिमात्रं च सर्वोपद्रवश्च यत् ॥
नलमांसचये यच्च तच्च रक्तमविद्धिमत् ॥
येन नोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृढं विषयेव तच्चासाध्यमसंशयम् ॥
तत्रासाध्यं परित्यज्य याप्यं यत्नेन यापयेत् ।
साध्यश्चावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद्भिक्षकः ॥
कारणं नाम निर्वृत्तिं पूर्वरूपाण्युपद्रवान् ।
मार्गो दोषानुबन्धश्च साध्यत्वं न च हेतुमतः ॥
निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहारं पुनर्वसुः ।
वीतमोहरलोहोपलोभमानमदसृहः ॥
इति चरके निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ ३ ॥
अथास्य चिकित्साया रत्ना ।

“सूतं गन्धं मांसिकश्चैव लौहं
सर्वं हृष्टं त्रेफलेनोदकेन ।
लोहे पात्रे गोमये, पात्रयित्वा
रात्रौ दद्यात् रक्तपित्तप्रशान्ते ॥

इति सुधानिघोषः ॥

मृताभसुखतीक्ष्णश्च मांसिक रसतालकम् ।
गन्धकश्च भवेत्तुल्यं यद्विद्राक्षाव्यतादवे ॥
दिनैकं महयेत् खल्वे सितार्चोद्भूतावटी ।
माषामात्रा निहन्त्याशु रक्तपित्तं मुदादणम् ॥
ज्वरं दाहं दृष्या वान्ति शोषं पित्तान्तको रसः ॥
इति रक्तपित्तान्तको रसः ॥

रक्तपि

शर्करातिलसयुक्तं त्रिकत्रययुक्तमस्य ।
रक्तपित्तं निहन्त्याशु व्यन्तपित्तहरं परम् ॥
इति शर्कराद्य लौहम् ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारः ।
अथास्य पथ्यापथ्यविधिः ।

“अधोगते कूर्दैनमूर्ध्वनिर्गमे
विरेचनं स्यादुभयत्र लङ्घनम् ।
पुरातना, घटिकशालिकोद्भव-
प्रियङ्गुनीवारयवप्रसातिका ॥
सुहा मसुराश्चणकास्तु वयो-
सुकृष्टकाश्चिह्नटवर्त्मिमस्या ।
भृशं कपोतो हरिणेनलाव-
श्रालिपारावतवर्षकाश्च ॥
वका उरभाश्च सकालपुष्पाः
कपिप्ललाक्षापि कषायवर्गः ।
गवामजायाश्च पयो हृतश्च
हृतं महिष्याः पनसः पियालम् ॥
रम्भाफलं कषटतच्छुलीय-
पटोलवेचायमहाद्रकाणि ।
पुराणकुप्याकफलश्च पक्व-
फलानि तद्विजलजानि वासाः ॥
स्नाहूनि विमानि च दाडिमानि
खर्चूरघात्रौमिधिनारिकेलम् ।
कशेरुश्चङ्गाटमरुक्कराणि
कपित्थशालूकपल्लवकाणि ॥
भूनिम्बशकं पिप्पुमहं पत्रं
तुम्बोर्कलिङ्गानि च लाजसक्तुः ।
दाक्षा सित्ता मांसिकमैत्रवश्च
श्रीतोदकचौद्धिद्वारि चापि ॥
सेकोऽवगाहः शतघोतसर्पि-
रभ्यङ्गयोगः शिशिरप्रदेहः ।
हिमानिलचन्दनमिन्द्रपादाः
कषा विचित्राश्च मनोऽनुकूलाः ॥
धारायह भूमिद्वयं सुश्रीतं
वैदूर्यसुक्तामणिधारणश्च ॥
रम्भीतलाभोरुहपत्रशय्या
चौमाभरचोपवनं सुश्रीतम् ॥
प्रियङ्गुकाचन्दनरुतिताना-
मालिङ्गनश्चापि वराङ्गनानाम् ।
पद्माकराणां सरितां हृदानां
चन्द्रोदधानां हिमवद्दरीशाम् ॥
सुश्रीतलानां गिरिनिकरानां
सुति प्रशस्तानि च कौर्मितानि ।
प्रणीरनीर हिमशालुका च
मित्रं नृणां शोणितपित्तरोगे ॥”

अथापथ्यानि ।

“यायामाध्वनिषेवणं रविकरकोष्ठानि
कर्माणि च ।

चोभो वेगविधारणश्चपलता हस्तश्चयानानि च ॥
खेदासुतिघ्नमपानसुरतक्रोधा कुलस्यो गुह्यं
वापार्कं तिलमाषसर्षपद्विधाराणि कौप पयः ॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ रक्तपित्ताधिकारः ॥

रक्तपित्तहा, स्त्री, (रक्तपित्तं हन्तीति । हन् + ड । स्त्रियां टाप् ।) रक्तघ्नी । इति शब्द-
चन्द्रिका । गौडिया दूर्वा इति भाषा ॥
(विवृतिरस्याः रक्तघ्नीशब्दे ज्ञातया ॥)

रक्तपुनर्नवा, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा पुनर्नवा ।)
रक्तवर्णपुनर्नवाशकः । तत्पर्यायः । क्रूरा २
मण्डलपत्रिका ३ रक्तकाण्डा ४ वर्षकेतुः ५
लोहिता ६ रक्तपत्रिका ७ वैशाखी ८ रक्त-
वर्षाभू ९ शोफणी १० पुष्पिका ११ विकसरा १२
विषघ्नी १३ प्रादुषेया १४ सारिणी १५ वर्षा-
भवः १६ शोणपत्रः १७ भौमः १८ पुनर्भवः १९
नवः २० नयः २१ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
सारकत्वम् । शोफरक्तप्रदरोषपाण्डुपित्तनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपुष्पः, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य ।) करवीरः । इति
जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा —
“करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः ।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुहस्तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रौहितकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ रक्तकाञ्चन-
वृक्षः । दाडिमवृक्षः । वकटवृक्षः । इति रत्न-
माला ॥ बन्धूकवृक्षः । पुन्नागवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णपुष्पविशिष्टे, वि ।)
यथा, वृक्षतुल्यं हितायाम् । १५ । १४ ।

“इन्द्रामिदैवते रक्तपुष्पफलशाखिनः सतिल-
सुहा ।

कार्पासमाधचणकाः पुरन्दरहुवाशभक्ताश्च ॥”

रक्तपुष्पकः, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य । कन् ।) पलाश-
वृक्षः । (अस्य पर्यायो यथा,—

“पलाशः किशुकं पर्णं यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।
चारश्रेष्ठो वागहरो वक्रवृक्षः समिहरो ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रौहितकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ पर्याट ।
शास्त्रलिङ्गवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपुष्पा, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्याः ।) शास्त्रलि-
ङ्गवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्यायो
यथा,—

“शास्त्रलिङ्गस्तु भवेन्नोचा पिच्छिका पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्त्रियायुश्च कण्टकाद्या च तूलिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पुनर्नवा । तत्पर्यायो यथा,—

“पुनर्नवा परारक्ता रक्तपुष्पा शिलाटिका ॥”
सिन्दूरी । तत्पर्यायो यथा,—

“सिन्दूरी रक्तवीणा च रक्तपुष्पा सुकोमला ॥”
इति भावप्रकाशः ॥)

रक्तपुष्पिका, स्त्री, (रक्तपुष्पा + कन् । टाप् अत
इत्वम् ।) लज्जालु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रक्तपुनर्नवा । भूपाटलि । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपुष्पी, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्याः । स्त्री ।)
पाटलीवृक्षः । इति जटाधरः ॥ जवा । आवर्ण-
कीलता । नागदमनी । करुणीवृक्षः । उद्-
काङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घातकी ।

तत्पर्यायो यथा,—

“घातकी रक्तपुष्पी स्यात् कुञ्जरा मध्यवासिनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

रक्तपूरकं, स्त्री, (रक्तं पूरयतीति । पूर + क्त्वं ।)
वृक्षान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषण्णस्य
वृक्षान्नशब्दे ज्ञातयम् ॥)

रक्तप्रसवः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णः प्रसवः, पुष्पमस्य ।)
रक्तकरवीरः । रक्ताम्बानः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रक्तफलः, पुं, (रक्तं लोहितवर्णं फलमस्य ।)
वटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो
यथा,—

“वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः स्कन्धो ध्रुवः ।
क्षीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्थिति ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तफली, स्त्री, (रक्तं पक्षदशायां लोहितवर्णं
फलमस्याः ।) विम्बिका । इत्यमरः । २ । ४ ।
१५६ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“तुष्टौ रक्तफला विम्बी तुष्टिकेरी च विम्बिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

स्वर्णवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या
पर्यायो यथा,—

“स्वर्णवल्ली रक्तफला काकायुः काकवल्लीरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तफेनजः, पुं, (रक्तफेनान् जायते इति । जन् +
ङ् ।) वामपार्श्वस्थकोम । तत्पर्यायः ।
पुष्पुप २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६६ ॥

रक्तविन्दुः, पुं, (रक्तानां विन्दुः ।) रक्तकणा ।
यथा,—

“रक्तविन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः ।
समुत्पतति मेदिन्यास्तनप्रमाणस्तदासुरः ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥)

रक्तबीजः, पुं, (रक्तवर्णं बीजमस्य ।) दाडिमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अरिष्टकफलः । रौटा
इति ख्याते । तत्पर्यायो यथा,—

“अरिष्टकस्तु माङ्गल्यः कृष्णवर्णोऽर्थसाधनः ।
रक्तबीजः पीतफेनः फेनिलो गर्भपातन ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रक्त शोणित बीज कारणमस्य ।) असुर-
विशेषः । स च युष्मन्निशुम्भसेनापतिः देवा
हतश्च । यथा —

“पलायनपरान् दृष्ट्वा देवान् मातृगणार्तिनान् ।
योहुमभ्याययो क्रुद्धो रक्तबीजो महासुरः ॥

रक्तविन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः ।
समुत्पतति मेदिन्यास्तनप्रमाणस्तदासुरः ॥

युयुधे स गदापाणिरिन्द्रशक्रा महासुरः ।
तनश्चेन्नी स्ववज्रेण रक्तबीजमताडयत् ॥

कुलिशेनाहतस्याशु तस्य सुखाव शोणितम् ।
समुत्सृज्यस्ततो योधास्तद्रूपास्तत्पराक्रमाः ॥

यावन्त पतितस्तस्य शरीराद्रक्तविन्दवः ।
तावन्त पुरुषा जातास्तद्भीष्मवज्रविक्रमाः ॥

तस्याहतस्य बहुधा शक्तिशूलादिभिर्भुवि ।

पपात यो वै रक्तौघस्तेनासङ्गतशोऽसुराः ॥
तैश्चासुरास्त्वस्मत्तेरसुरैः सकलं जगत् ।
आप्तमासीत्ततो देवा भयमाजग्मुस्तमम् ॥
तान् विषखान् सुरान् दृष्ट्वा चण्डिका प्राह—
सत्वर ।

उवाच काली चासुखे । विस्तर वदनं कुरु ॥
मङ्गलपातसम्भूतान् रक्तविन्दून् महासुरान् ।
रक्तविन्दोः प्रतीक्ष्य त्व वक्रजनेन वेगिता ॥
भक्षयन्ती चर रणे तदुत्पन्नान् महासुरान् ।

एवमेव क्षय देव्यः, चीणरक्तो गमिष्यति ॥
भक्ष्यमाणास्त्वया चीना न चीत्यह्यस्ति चापरे ।

इत्युक्त्वा तां ततो देवी श्रुतेनाभिजघान तम् ॥
सुखेन काली जगद्दे रक्तबीजस्य शोणितम् ।

तस्याहतस्य देहाशु यद्दु सुखाव शोणितम् ॥
यतस्तनस्तद्वक्त्रेण चासुखेन संप्रतीक्षति ।

सुखे समुहता येऽस्या रक्तपाताम्बुजासुरा ।
तांश्चखादाय चासुखेन पपी तस्य च शोणितम् ॥

देवी श्रुतेन वक्त्रेण वागेरसिभिश्चादिभिः ।
जघान रक्तबीजं तं चामुखापीतशोणितम् ॥

स पपात सहीष्टे शस्त्रमघसमाहतः ।
नीरक्तश्च महोपातः । रक्तबीजो महासुरः ॥

ततस्ते हर्षमतुलमवापुस्त्रिदशा वृष । ।
तैषा मातृगणो जातो नननास्त्रद्विहोहतः ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

(महिषासुरपिता दानवो रम्भ एव जन्माक्षरं
रक्तबीजो जातः । यथा, देवीभागवत । ५ ।

२ । ४४—४६ ।

“नृतं रम्भं समानीय यक्षास्ते पुरमं प्रियम् ।
चितायां रोपयामासुस्तस्य देहस्य शुद्धये ॥

महिषो वा पति दृष्ट्वा चितायां रोपितं तदा ।
प्रवेष्टुं सा भति चक्रे पतिना सह पावकम् ॥

वार्यमाणापि यत्नं सा प्रविवेश हुताशनम् ।
ज्वालामालाकुलं सार्धं पतिमादाय वल्लभम् ॥

महिषस्तु चितामध्यात् समुत्तस्थौ महाबलः ।
रम्भोऽप्यन्यदपुः कृत्वा नि स्तनं पुत्रवत्सलम् ॥

रक्तबीजोऽप्यसौ जातो महिषोऽपि महाबलः ।
अभिपिक्तस्तु राज्येऽसौ हयारिरसुरोत्तमः ॥

एव स महिषो जातो रक्तबीजश्च यौववान् ।
अवध्यस्तु सुरैर्देहिमानवेषे वृषोत्तमः ॥”

रक्तबीजका स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णो बीजोऽस्याः । कन्
+ टाप् ।) नरदीव्य । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तमञ्जरः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा मञ्जरी । सा विद्यते-
त्येति । “प्रश्रयादिभ्यः अच् ।” ॥ १० । २७ ।

इत्यच् ।) निषलवृक्षः । इति चिकित्साशेषः ॥
(गुणादयोऽस्य निषलशब्दे ज्ञातया ।)

रक्तमत्स्यः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो मत्स्यः ।) रक्त
वर्णो मत्स्यविशेषः । यथा,—

“यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाप्यो
नातिस्थूलो रक्तमत्स्यः स तूक्तः ।

शीतो रस्य युष्टिर्हृदीपनोऽसौ
नाश धत्ते किञ्च दीपयस्य ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तय

रक्तमूलक, पु, (रक्तं रक्तवर्णं मूलमस्य । कन् ।)
देवसर्पपट्टम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तमूला, स्त्री, (रक्तमूलं अस्या । टाप् ।)
लम्बालुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तमेहः, पु (मेहन मेह रक्तस्य मेहः ।)
प्रमेहरोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“विमसुण सजवक्क रक्ताभं रक्तमेहत ॥”
मूत्रं मूत्रयेदिति योजनीयम् । अस्यौषधम् ।
यथा,—
“चन्द्रप्रभावचासुस्त्राभूनिमसुग्दारव ।
हरिद्रातिविषादावर्त्तपिप्लीमुखचित्रकम् ॥
धान्यक त्रिफला चय विहङ्ग गजपिल्ली ।
सुवर्गमाक्षिक खोष दौ चारौ लवणत्रयम् ॥
गन्तानि टङ्गमात्राणि सगृह्णीयात् पृथक् पृथक् ।
द्विकर्षहत्तोह स्यात्तुष्कर्वी सितो भवेत् ॥
शिलाजम्बुकर्ष स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुली ।
विधिना योजितैरेते कर्षेया गृटिका शुभा ॥
चन्द्रप्रमेति विख्याता सन्तरोगपणाग्निनी ।
निहन्ति विशति मेहान् कृच्छ्रमष्टविधं तथा ॥
चतस्रश्चाग्रमरोक्तदत्त मूत्राघातास्तयोदश ।
अष्टटङ्गिपाण्डुरोगं कामलाश्च हलीमकम् ॥
काम श्वास तथा कुष्ठमग्निमान्मरोचकम् ।
वातपित्तकफप्रधातून् बल्या वृष्या रसायनी ॥
समाराध्य शिव तस्मात् प्रयत्नात् गृटिकामिमाम् ।
प्राप्तवाञ्छन्मायस्मात्तस्माच्चन्द्रप्रभा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तथास्य लक्षणम् । यथा —
“विस्त्र लवणसुणश्च रक्त मेहनि यो नर ।
पित्तस्य परिकोपेन त विद्यादत्तमेहिनम् ॥”
इति चरके निदानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
रक्तमोक्षण स्त्री, (रक्तस्य मोक्षणम् ।) श्रोणित
स्त्राव । यथा,—
“वेदनोपशमार्थाय तथा पाकशमाय च ।
अचिरोत्पतिते श्रोणे श्रोणितस्त्रावणश्चरेत् ॥
चरेत् कुण्यात् ।
रक्तस्तु क्रिया सत्त्वा रक्तमोक्षणमेकत ।
रक्त हि वेदनामूल तच्चेन्नास्ति न चापि रुक् ।
विवर्णे कठिने श्यावे त्रये चात्यन्तवेदने ।
मविशेधे विशेधेन जलौकोभि पदेरपि ॥
श्रोणितस्त्रावणश्चरेदित्यनेनावयः ॥” इति भाव-
प्रकाशः ॥ (तथा च ।
“रक्तावसेचन चतुर्भि प्रकारैर्भवति ।
शिराविरचेनेनापि अलावभिसुधैव च ।
ग्रन्थाम्बुजैर्जलौकाभौ रक्तश्च सावयेदुध ।
पून्नाङ्गे चापराङ्गे च नात्युष्णे नातिशीतले ॥
यवागपरिपीतस्य श्रोणित मोक्षयेद्विषक् ।
शिरोगेभु सन्नेषु नाशमध्यपुटे तथा ।
अष्टजं रेचयेद्यत्रात् सर्वदा भिषगुत्तमः ॥”
इति हारीते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
रक्तयष्टि, स्त्री, (रक्ता यष्टिरिव । यदा रक्ता
रक्तवर्णा यष्टि शाखास्याः ।) मञ्जिष्ठा ।
इति षट्ठाध्यायः ॥

रक्तय

रक्तयष्टिका, स्त्री, (रक्तयष्टि + कन् । टाप् ।)
मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या
पण्यायो यथा,—
“मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी काला योजनपर्य्यपि ।
ताम्रवल्ली चित्रपर्णी काण्डारी रक्तयष्टिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी समङ्गा काल-
मेधिका ।
मङ्गूकपर्णी भङ्गीरी भङ्गी योजनवल्गापि ॥
रसायन्यस्या काला रक्ताङ्गो रक्तयष्टिका ।
भङ्गीतकी च गङ्गोरो मङ्गभा वस्त्ररञ्जिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रक्तयावनालः, पु, (रक्तवर्णं यावनालः ।) तुवर-
यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तेणुः, पु, (रक्ता रेणवोऽस्मिन्निति ।) सिन्द-
रम् । (अस्य पण्यायो यथा —
“सिन्दर रक्तेणुश्च नागगर्भश्च सौचजम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पलाशकलिका । इति मेदिनी । ने, १०५ ॥
पुत्राग । इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तेणुका, स्त्री, (रक्ता रेणव परागा अस्याम्,
कन् । टाप् च ।) पलाशकलिका । तत्पण्याय ।
अङ्गारिका २ । इति शब्दमाला ॥
रक्तेरेवतकः, स्त्री (रक्तवर्णं रेवतकम् ।) महा-
पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तलशुनः पु, (रक्तवर्णो लशुनः ।) रक्तवर्ण-
मूलविशेषः । तत्पण्याय । महाकन्द २
गुञ्जन ३ दीर्घपत्रक ४ पृथुपत्र ५ स्थूल-
कन्द ६ यवनेष्ट ७ । अस्य गुणाः ।
“गुञ्जनस्य मधुर कटु कन्द
नालमप्युपदिशन्ति कषायम् ।
पत्रसंख्यसुशान्ति सतिक्त
सुरयो लवणमस्य वदन्ति ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तला, स्त्री (रक्त लाति गृह्णीतीति । ला +
क । टाप् ।) काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विश्वेष्टोऽस्या काकतुण्डीशब्दे ज्ञातयः ॥)
रक्तलोचनः, पु (रक्त लोहिते लोचने अस्य ।)
कपोतः । इति हेमचन्द्रः १४।३०५ ॥ लोहित-
लोचनमुक्ते त्रि ॥
रक्तवटी स्त्री, (रक्ता वटी वटिकेव ।) मसरिका ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रक्तवरटी स्त्री (रक्ता वरटीव ।) मसरिका ।
इति जटाधरः ॥ (मसरिकाशब्देऽस्या गुणा-
दयो ज्ञेयाः ॥)
रक्तवर्गः पु, (रक्ताना मोहितवर्णाना वर्गं
समूहोऽयम् ।) दाडिमः । किशुकम् । लाजा ।
वन्धकम् । निशाङ्गयम् । कुसुम्भपुष्पम् । मञ्जिष्ठा,
इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तवर्णः, पु, (रक्त लोहित वर्णोऽयम् ।) इन्द्र-
गोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णविशिष्टे
त्रि । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ।

रक्तशि

“सितासिता पीतकरक्तवर्णा
भवन्ति येनेकविधास्तु शिखाः ॥”)
रक्तवर्धनः, पु, (रक्त शोणित वर्धयतीति । वृध +
णिच् + ल्यु ।) वार्ताकुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पारावतः । ततपण्यायी यथा,—
“पारावत कलरव कपोतो रक्तवर्धनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रक्तवर्धाम्भूः, स्त्री, (रक्तवर्णा वर्धाम्भूः ।) रक्त-
पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तवसनः, पु (रक्त वसनमस्य ।) सन्नासी ।
इति हेमचन्द्रः १४।३०३ ॥
रक्तवातः, पु, (रक्तप्रधानो वातः ।) रोगविशेषः ।
अस्यौषधम् । यथा, गारुडे १६३ अध्याये ।
“नारिकेलस्य वै मूलं क्वागर्चीरेण सयुतम् ।
पिवेच्च त्रिविधस्तस्य रक्तवातो विनश्यति ॥”
रक्तवालुकः, स्त्री, (रक्ता वालुका चूर्णमत्र ।) सिन्द-
रम् । इति हारावली ॥
रक्तवालुका, स्त्री, (रक्ता वालुकेव ।) सिन्द-
रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
रक्तवृक्षा, स्त्री, (रक्तवर्णं वृक्षं प्रसववन्धन-
मस्याः ।) श्रेफालिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(श्रेफालिकाशब्देऽस्या गुणादयो विज्ञेयाः ॥)
रक्तवृष्टिः, स्त्री (रक्तानां वृष्टिः ।) रुधिरवर्ध-
नम् । तत्तु उपपातविशेषः । ततफलं शब्दोद्-
योगः । यथा । कृत्यचिन्तामणौ ।
“रक्ते शब्दोदयोगो मासास्त्रिवसादिभिर्मन्त्रकः ।
धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्य वर्धिते भय
विद्यात् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
रक्तशालिः पु, (रक्तवर्णः शालिः ।) रक्तवर्ण-
धान्यविशेषः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । २०
अध्याये । “रक्तशालिषट्किगङ्गुकुसुमकुन्दकपाण्डु
कपीतकप्रमोदककालकेत्यादि ॥”) तत्पण्याय ।
ताम्रशालिः २ श्रोणशालिः ३ लोहितः ४ ।
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । बलावहत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीप-
नत्वम् । पथ्यत्वम् । पित्तदाहानिलासनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च ।
“रक्तशालिर्वरस्तेषु बल्यो वर्धयति दीवजिन् ।
चतुर्थो मूलजः स्वयं शुक्रलक्ष्णो च्चरापहः ।
विवरणश्चासकासदाहनुद्विपुष्टिदः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रक्तशासनः स्त्री (रक्त रक्तवर्णः शास्ति वशीकरो-
तीति । शास् + ल्यु ।) सिन्दरम् । इति हारा-
वली ॥
रक्तशिशुः, पु, (रक्तवर्णं शिशुः ।) रक्तशोभा
जनकः । तत्पण्याय । रक्तक २ मधुर ३
बहुलच्छद ४ सुगन्ध ५ केशरो ६ विह ७
मृगारि ८ । अस्य गुणाः । महावीर्यत्वम् ।
मधुरत्वम् । रसायनत्वम् । शोषाधानसमी-
रान्तिपित्तश्रेणनाशित्वम् । चारकत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रक्तर्ह

रक्तशीर्षक, पु, (रक्तं रक्तवर्णं शीर्षं अग्रमस्य । कन् ।) सरलद्रवः । इति रक्तमात्रा ॥
 रक्तष्टङ्गिक, स्त्री, विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तमंजं, स्त्री, (रक्तमिति संज्ञास्य ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य कुङ्कुमशब्दे विज्ञेयाः ॥)
 रक्तसन्धिका, स्त्री, (रक्ताय रक्तपानाय सम्यक् दशतीति । इन् + श् + खल् । टाप् । अत इत्वच् ।) जनीका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तसन्धक, स्त्री, (“रक्तं सन्धवेति रघुनाथः । रक्तान् सन्धीन् अकति गच्छति व्याप्नोतीति । क । इति रायसुकुटभरतमल्लिकौ । ”) रक्तकलारम् । तत्पर्यायः । हल्लकम् २ । इत्यमरः १।१०।३६ ॥
 रक्तसरोरुह, स्त्री, (रक्तं सरोरुहम् ।) रक्तपद्मम् । इत्यमरः १।१०।४१ ॥
 रक्तसर्षप, पु (रक्तवर्णः सर्षपः ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तसहा, स्त्री, (रक्त सहते इति । सह + अच् + टाप् ।) रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तसार, स्त्री, (रक्तवर्णं सारोऽस्य ।) रक्तचन्दनम् । (यथास्य पर्यायः ।
 “रक्तचन्दनमाख्यात रक्ताङ्गं चन्द्रचन्दनम् । तिलपर्यं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्तुतम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “पत्तङ्गं रक्तसारं सुरङ्गं रञ्जनन्तथा । पट्टरञ्जकमाख्यात पत्तङ्गं कुचन्दनम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तसार, पु, (रक्तं सारो यस्य ।) अम्बवेतसः । रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकौ बालपञ्च बहुशूलश्च यज्ञिय ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 रक्ते सारो यस्येति । शीघ्रितसारयुक्ते, त्रि । यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ६८ । ६७ ।
 “तात्त्विकदन्तपालीजिज्ञानेनान्तपायुकरचरणैः ।
 रक्तैस्तु रक्तसारो बहुमुखवनितायं पुत्रयुताः ॥”
 रक्तसौगन्धिक, स्त्री, (रक्तवर्णं सौगन्धिकम् ।) रक्तकलारम् । इति जटाधरः ॥
 रक्तसाव, पु, (रक्तं सावयतीति । सु + शिप् + अच् ।) वेतसावः । इति जटाधरः ॥ (रक्तस्य सावः ।) रक्तपतनम् । (यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ८७ । ३५ ।
 “कलहो नैर्ऋतभागे रक्तसावोऽथ शस्त्रकोपश्च । अपराद्यैश्चर्महतं विनश्यते चर्मकारभयम् ॥”
 रक्तहसा, स्त्री, (रक्ता वशीभूता हसा अत्र ।) रागिणीविशेषः । इति हजानुधः ॥

रक्ताति

रक्ता, स्त्री, (रक्त + टाप् ।) गुह्या । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “रक्ता सा काकचिच्छी स्यात् काकानन्ती च रक्तिका ।
 काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 लाक्षा । मल्लिष्ठा । उष्ट्रकाष्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्ताकार, पु, (रक्तवर्णं आकारः अवयवोऽस्य ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयः ॥)
 रक्ताक्त स्त्री, (रक्तेन रक्तवर्णेन अक्तं अक्षितम् ।) रक्तचन्दनम् । इति जटाधरः ॥ शीघ्रितमिश्रिते त्रि ॥
 रक्ताच, पु, (रक्ते लोहिते अक्षिणी अस्य । “अक्षणीर्दृष्टानात् । ” ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।) महिषः । पारावतः । चकोरः । क्रूरः । इति मेदिनी । वै, ४४ ॥ सारसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्वविशेषः । यथा, दृष्टव्यं संहितायाम् । ८१ । ५१ ।
 “रक्ताचमन्दं कथितं तृतीयं यस्मिन् भयं दंष्ट्रितं गदाश्च ॥”
 रक्तवर्णचक्षुर्युक्ते, त्रि । (यथा, रामायणे । २ । ८८ । १६ ।
 “कथमिन्द्रौवरश्मामो रक्ताचः प्रियदर्शनः । सुखभागी न दुःखाहो शयिनो भुवि राघवः ॥”
 अयन्तु सदा लक्ष्मीयुक्तो भवेत् । यथा, ज्योतिःसागरे ।
 “न श्रीस्यजति रक्ताचं नार्थः कनकपिङ्गलम् । न दीर्घवाहुमैश्वर्यं न सौख्यं प्रहसन्मुखम् ॥”
 रक्ताङ्ग, स्त्री, (रक्तवर्णमङ्गमस्य ।) विद्रुम् । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी । गे, ४८ ॥ (रक्तचन्दनम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “रक्तचन्दनमाख्यात रक्ताङ्गं चन्द्रचन्दनम् । तिलपर्यं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्तुतम् ॥”
 रक्ताङ्गः, पु, (रक्तमङ्ग यस्य ।) मङ्गलशङ्खः । कम्पिलः । इति मेदिनी । गे, ४७ ॥ (अस्य पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “कम्पिलकस्तु रक्ताङ्गो गुह्यारोचनिकेति सा ॥”
 “कम्पिलः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि च ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
 प्रवालः । मत्कुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १७ ।
 “ऋषभो वेगवान्नागः पिण्डारकमहाह्वनः । रक्ताङ्गः सर्वसारङ्गः सन्धुः पटवासङ्गौ ॥”
 रक्ताङ्गी, स्त्री, (रक्ताङ्ग + ङीष् ।) जीवन्ती । इति मेदिनी । गे, ४६ ॥ मल्लिष्ठा । इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तातिसारः, पु, (रक्तं अत्यन्तं सरत्नसात् । र् + घञ् ।) रोगविशेषः । “तस्य संश्राप्तिमाह । ‘पित्तकृत्तु यदात्यर्थं द्रव्यमश्रुति पौष्टिके ।

रक्ताम्ब

तद्दोषान्नायते शीघ्रं रक्तातीसार उत्खणः । तस्य चिकित्सा ।
 ‘वत्सकतखत्वगार्द्रा दाडिमफलसम्भवा त्वक् । त्वग्द्युगलं पलमानं विपचेदष्टाङ्गसन्मते तोये ॥
 अष्टमभागं श्रेष्ठं काथं मधुना पिवेत् पुरुषः । रक्तातिसारमुन्वयमतिशयितं नाशयेन्नियतम् ॥
 इति कुटजदाडिमकाथः ॥ * ॥
 ‘गोदुग्धनवनीतान् मधुना सितवा सह । लीढ रक्तातिसारे तु ग्राहक परमं महत् ॥’
 इति नवनीतावलेहः ॥ * ॥
 ‘पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तण्डुलाभुना । रक्तातिसारजिद्रक्तपित्तदृष्टाद्विमेहहृत् ॥’
 चन्दनमत्र श्वेतम् । इति चन्दनकल्कः ॥” इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च ।
 “यस्तु रक्तशुद्धिरेचने श्रेष्ठदाहमतिरिच्यते । रक्तातिसार इति विज्ञेयो वैदेर्महामतिभिः ॥
 धन्वागरसुक्ता च बालक बालविल्वकम् । वलानागवला चेति काथो रक्तातिसारिणाम् ॥
 दाडिमश्च कपित्थश्च पथ्यान्मन्मन्पल्लवान् । पिष्ट्वा देवा मस्तुयुक्ता रक्तातिसारवारणा ॥
 गुडेन पक्व दानव विल्व रक्तातिसारिणे । मधुजे मधुयुक्ता वा दध्ना रक्तातिसारहाः ॥
 वत्सकातिविषनागराभया पेयितश्च मधुमस्तुस्युतम् ।
 लेह एव मधुना च माधुवे रक्तवाहमति वारयत्यपि ॥
 कुटजत्वक् च पाठा च त्रिंशं विल्वश्च धातकी । मधुना सहितं पूर्णं देय रक्तातिसारहृत् ॥
 इति रक्तातिसारः ।” इति हारीत चिकित्सितस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)
 रक्ताधारः, पु, (रक्तस्याधारः ।) चर्म । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तापह, स्त्री, (रक्तमपहन्तीति । हन् + ड ।) वीजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तापामार्गः, पु, (रक्तवर्णः अपामार्गः ।) रक्तवर्णापामार्गचुपः । राज्ञा आपाद् इति वङ्गभाषा । लाल चिरचिरो इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । चन्द्रापामार्गः २ व्याघ्रकः ३ दुग्धनिका ४ रक्तविट् ५ कल्पपत्रिका ६ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । कटुत्वम् । कफवात-ब्रणकण्डूविषनाशित्वम् । संग्राहित्वम् । वान्तिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्याय-गुणाः । अथ आरक्तचिरचिरा ।
 “रक्तोऽन्यो वशिरो वृक्षफलो घामार्गोऽपि च । प्रत्यक्षपर्णो केशपर्णो कथिता कपिपिप्पली ॥
 अपामार्गोऽरुणो वातविष्टम्भी कफकृद्धिमः । रूचः पूर्वगुणैर्नूनः कथितो गुणवेदिभिः ॥
 अपामार्गफलं खादु रसे पाके च दुर्लभम् । विष्टम्भी वातलं रूचं वातपित्तप्रसादनम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 रक्ताम्बरं, स्त्री, (रक्तं रञ्जितमम्बरम् ।) काषाय-वस्त्रम् । यथा,—

रक्ताब्जं

“श्वोपरिमासीनां रक्ताम्बरपरिष्कारम् ।
रक्ताम्बरपरिष्कारं गुह्यं हारविभूषिताम् ॥”
इति तन्त्रसारधृतसुष्कृष्टचार्वाकनिर्णयानम् ।
तदुक्तं, त्रि ॥

रक्ताम्बरं, पु, (रक्तवर्णः चाम्बरः ।) कोशाम्बरं ।
इति राजनिर्घण्टः । (विवरणमस्य कोशाम्बरं
शब्दज्ञातव्यम् ॥)

रक्ताम्बरान्, पु, (रक्तेन रक्तवर्णनं च या सम्यक्
ख्यायते इति । र्मा + क्तः । समधिकरक्तवर्णत्वा-
त्तयात्वम् ।) रक्तवर्णपुष्पविशेषः । तत्पर्यायः ।
रक्तसङ्घा २ अपरिष्कारः ३ रक्ताम्बरान्कः ४ राग-
प्रसवः ५ रक्तप्रसवः ६ कुरुवकः ७ रामाणिङ्गन-
कामः ८ बधूत्सवप्रसवः ९ सुभगः १० भ्रमरा-
नन्दः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातामयशोफज्वराभानमूलकाशश्वासान्निप्रश-
मनत्वम् । वर्णयत्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्ताम्बरं, [त्रि] स्त्री, (रक्तं चरुतीति । च + मन् ।)
नेत्ररोगमेदः । तस्य लक्षणं यथा,—

“पद्माभं रज्जु रक्ताम्बरं यन्मांसं नीयते चिते ॥”
इति माधवकरः ॥

रक्ताब्जं, पु, स्त्री, (रक्तानामब्जं दमत्र ।) रोग-
विशेषः । यथा, शातातपीयकर्मविपाके ।
“जलोदरयुक्ततृणैश्च शूलरोगग्रन्थानि च ।
श्यावाजीर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलप्रदाः ।
रक्ताब्जं द्रविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदा ॥”
इति भलमासतत्त्वम् ॥ ३ ॥

“रक्ताब्जं दमाह ।

‘दोषप्रदुष्टा रुधिरं शिरास्य
सङ्कोच्य सपीष्य तत्स्वपाकम् ।
सञ्जावसुन्नहति मांसपिण्डं
मांसाद्गुरैराहतमाशु हृदिम् ॥
सवयवस्य रुधिरं प्रदुष्ट-
मसाध्यमेतद्विरात्मकम् ।
रक्तचयोपद्रवपीडितत्वात्
पाण्डुर्भवेद्वन्द्वपीडितश्च ॥’

दोषोऽत्र पित्तं रुधिरं शिरास्य सङ्कोच्य सपीष्य
सङ्कोच्य मांसाद्युजो सर्व्वेभ्यो देसु दूष्यत्व
रक्तं तु विशेषतो रक्तदुष्टि, एव मांसाब्जं दे-
विशेषतो मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसपिण्ड-
सुन्नहति उक्तं करोति । अपाक ईषत्पाक
यथा स्यादेवमिति क्रियाविशेषणम् । ईषत्-
पाकश्चैकदेशपाकेन । रक्तचयोपद्रवपीडित-
त्वात् रक्तचयोपद्रवाः सुश्रुतेनोक्ता । ते
पीडितत्वात् अब्जं दपीडितः ॥ ३ ॥ अथाब्जं दस्य
चिकित्सा ।

‘अथ्यर्वाब्जानां न यतो विशेषः
प्रदेशेष्वास्तितोषदूष्ये ।
अतश्चिकित्सेद्विषगर्वाब्जानि
विघ्नानि विद्वान्चिकित्सेत् ॥

हरिद्राक्षोपपत्तङ्गयक्ष्मममन शिला ।
मधुप्रगाढो लेपोऽथ मेदोऽब्जदहरः परः ॥
स्रक्कस्य हत, चारो हरिद्रायास्तथैव च ।

रक्तार्थः

शब्दपूर्णं यं युक्तो लेपः सिद्धोऽब्जदाम्बरः ॥
यटदुग्धकुरोमकलिम् बहु यटस्य पत्रम् ॥
अध्यस्य समरत्रामददपुपशान्तिमन्त्रं
गच्छेत् ॥

शिशुगलकयोर्भोजं रचोत्तं सुरसा यवम् ।
तक्रेश्वाभिरपि पिष्ट्वा लिम्बेदन्द्वाशान्तये ॥
रचोत्तं सर्गपम् । सुरसा तुलसी । यवं दन्त्ययम् ।
अभिरपि करयोरम् ॥ इति भावप्रकाशः ॥

रक्तार्थः, [सु] स्त्री, (रक्तजनितमर्थः ।) अर्था-
रोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।

“रक्तोऽस्या गुदे कीला, पित्ताकृतिसमन्विता ।
यटप्ररोधसदृशा गुह्याविदुमसमिमा ॥
तेऽर्थां दुष्टसुखं गाढविरभि प्रपीडिता ।
सर्वान्ति यदेषा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तिः ॥

मेकाम पीयते दु रो शोणितचयमभवेः ।
चीनवर्णकोत्साहो दसौणा कलुषेन्द्रियः ॥
विट्श्यावं कठिनं रुचमधो वायुर्न यर्षते ।
तनु चारुण्यं च कलिलपादगर्भसाम् ॥
कञ्जगुदमूल्यं दौर्बल्यं यदि पाधिकम् ।
तनागुवन्तो यातस्य हेतुर्यदि च रूच्यम् ॥

शिपिलं चेतपीतं च विट्श्यां गुरु शीतलम् ।
यज्जर्षां घनचाटुकं तनु सत्पाण्डु पित्तिलम् ॥
गुद सपिण्डं क्षिप्तं गुदं चाम्ब्यं कारणम् ।
शंघातवन्तो विशेषतश्च रक्तार्थं बुधे ॥
गुदे कीला अर्थांश्चि । पित्ताकृतिसमन्विता
पित्तार्थोऽलक्ष्ययुक्ता । आकारेण च यटप्ररो-
धादिसदृशा । दुःखे रोगे । लक्ष्मण्युपासु-
शीतप्रायर्णादिभिः कलुषेन्द्रियः आकुलसर्व्वे-
न्द्रियः । रक्तणस्यापि वातोत्पन्नस्य लक्षण-
माह । तत्र रक्तार्थं चि अगुवन्, उल्लेख्यत्वम् ।

रूच्यं रूच्यतीति रूच्यं रूच्यं द्रव्यम् ।
पित्तोत्पन्नस्य लक्षणं रक्तोत्पन्ना गुदे कीला
पित्ताकृतिसमन्विता इत्यादिनेवोक्तम् । रक्त-
पित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥ ३ ॥ कपोल्यस्य
लक्षणमाह । सपिण्डं पित्तिलार्थं क्षिप्त-
माद्रंश्चर्मावगुच्छितमिव । तस्य चिकित्सा ।
रक्तार्थं सासुपेक्षितं रक्तमाहौ सर्व्वद्रव्यम् ।
दुष्टाश्लेषिणीति स्तु भूजानाद्याद्यगामया ॥
चन्दनकिराततिलकधन्यवासा, सनागरा
कथिता ।

रक्तार्थं प्रशमना दार्वात्त्वगुशीरनिम्बा वा ॥
चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । इति चन्दनादिकाथः ॥

नवनीततिलाभ्यासात्
केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
दधिसरमथिताभ्यासात्
गुदनाः शाम्यन्ति रक्तवद्वा ॥

दध्नूपरि यो भागो घनः स्रष्टुत सरः ।
मथितं सररहितम् । निर्जलं वस्त्रपूतं दधि ।
सपङ्ककेशरं चोद् नवनीतं नव लिङ्गम् ।
चित्तकेशरसंयुक्तं रक्तार्थः सु सुखी भवेत् ॥

पयसा श्च तेन युगेः सर्व्वेन सुहादुर्भीमकराणाम् ।
चोदनमदादन्मैधुरैरीषत्सुगन्धैश्च ॥

रक्तिका

समज्ञोत्पन्नमोचाङ्गतिरीटतिलचन्दने ।
सिद्धं कागीपयो दद्याद्गुदे शोणितान्तके ॥
समज्ञा लण्णाजुः । मोचाङ्गो मोचरसः ।
तिरीटो लोत्र । चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । सम-
ज्ञादिद्रव्यम् ।

भाषितं रचनीचूर्णं कर्हीचीरेः पुनः पुनः ।
नम्यन्तान् सुहृदं च वं किन्तार्थो भगवन् ॥
चारस्यम् ॥

नाधानाभिसमुत्तिष्ठतु तथा मेढ्रादिनेष्वपि ।
क्रियामर्शं सु कुर्वीत तत्र तत्र यथोदिताम् ॥
चर्मकीलान् स्रष्टु ददेत् चारेण चाभिया ।
वेगावरोधकौष्ठयान्मुक्तकटासनम् ।
यथास्य रोगलक्षणमर्शं, परिवर्त्येत ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(यथा चास्य लक्षणानि ।

“रक्तजानि अयोधप्ररोहविदुमकाकबलिका-
फलसदृशानि पित्तकलानि च यदावगाढ-
पुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदास्य दुष्टमनस्य-
मष्टकं स्रष्टु वा विच्छेदन्ति तस्यैवातिप्रवृत्तौ शोनि-
तातियोगोपद्रवा भवन्ति ॥” इति सुश्रुते निदान-
स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ अथास्य चिकित्सा ।

“रक्तार्थं सासुपचारं वस्यामि श्च्यु पुत्रकम् ।
प्रातस्त्रिहान् भक्षयेत् नवनीतविमिश्रितान् ॥
धितानागरसंयुक्तं नवनीतं स्रष्टु कर्तुम् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य विट्श्यां शर्करासुतम् ॥
भक्षेत् कुशावलेष्टं नवनीतेन शर्कराम् ।
एतेन रक्तगुदं न शमयन्ति विचक्षणाः ॥
समज्ञा शास्त्रनीपुष्य चन्दनं ककुभलचम् ।
नीलोत्पलमञ्जरीं पिष्ट्वा पानमन्मदात् ॥

कुटजफलसकेशरसुत्पलं
खदिरघातकिन्तुलश्चैव पयः ।
पिबति मन्त्रययोगमष्टगं भवं
गुदं चैव तस्य विनाशनम् ॥”

इति रक्तार्थचिकित्सा ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने १२ अध्याये ॥

रक्ताब्जं, पुं, (रक्तं रक्तवर्णः चाम्बरः ।) रक्त-
वर्णाब्जविशेषः । शकरकन्दं चाम्बरं इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । रक्तपिण्डाब्जं २ रक्तपिण्डकं ३
लोहितः ४ रक्तकन्दः ५ लोहितान्जु ६ । अस्य
गुणाः । शीतत्वम् । मधुरान्नत्वम् । भ्रमपित्त-
दाहापहत्वम् । हृष्यत्वम् । बलपुष्टिकारित्वम् ।
गुरुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तिका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णोऽस्यस्याः । रक्त
+ “अन इतिठनौ ॥” ५।२।११५ । इति ठन् ।)
गुह्या । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“साङ्गुष्ठा कृष्णला गुह्या रक्तिका काकबलिका ।
काकादनी काकतित्ता काकजङ्घा शिखण्डी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“रक्ता सा काकचिन्वी स्यात् काकण्डी च
रक्तिका ।

काकादनी काकपीडुः सा स्रुता काकवहरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तोत्प

राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तिका-परिमाणम् ॥

रक्तचु, पु, (रक्तो रक्तवर्ण इत्युः ।) रक्त-वर्णचुः । लाल आक् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । स्रक्पत्रः २ शोणः ३ लोहित ४ उत्कट ५ मधुरः ६ द्रव्यमूलः ७ लोहितेचु ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । पाके शीतलत्वम् । गृह-त्वम् । पित्तदाहहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तेषो-वज्रविदहनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तेरण्ड, पु, (रक्तवर्ण, एरण्डः ।) वृक्षविशेषः । लाल मेरुका इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । याव २ हस्तिकर्णः ३ रुद्र ४ उरुवृकः ५ नाग-वर्णः ६ चक्षु ७ उत्तानपत्रकः ८ करपर्णः ९ पाचनः १० क्षिप्रः ११ यावतलः १२ रक्तकः १३ चित्रवीर्यः १४ द्रुसैरण्डः १५ । अस्य गुणाः । श्वयधुपवनश्रान्तिरक्तान्तिपाण्डुभान्ति-श्वसज्वरारोचकनाशित्वम् । जघुलक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“युक्त एरण्ड आमखण्डो गन्धर्वहस्तकः । पञ्चाङ्गुलो वर्धमानो दीर्घदण्डो यडम्बकः ॥ रक्तोऽपरोरुवृकः स्याद्रुवृको रुद्रस्तथा । याप्रपुच्छश्च वातारिश्चक्षुस्तानपत्रकः ॥ एरण्डयुग्मं मधुरसुगन्धं गुरु विनाशयेत् । शूलशोथकटीवक्त्रिशिरःपीडोदरज्वरान् ॥ ब्रह्मश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतान् ॥ एरण्डपत्र वातघ्नं कफक्षिप्रमिनाशनम् । मूत्रकृच्छ्रहरश्चापि पित्तरक्तप्रकोपघ्नम् ॥ वातार्थगदल गुल्मवक्त्रिशूलहर परम् । कफवातकृमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि ॥ एरण्डफलमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम् । यक्षुग्रीवोदराशौघं कटुक दीपन परम् । तद्वत्तज्जा च विडूमेदी वातघ्नोदयापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तोत्पलः, पु, (रक्तः रक्तवर्ण इत्यादि ।) इन्द्र-वारणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषो-ऽख्येन्द्रवारणीशब्दे विज्ञेयः ॥)

रक्तोत्पल, स्त्री, (रक्त रक्तवर्णसुत्पलम् ।) रक्त-पद्मम् । तत्पर्यायः । रक्तसरोरुहम् २ कोक-नदम् ३ । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । २६ । ६ ।

“विन्द्याच्च सिन्द्वारिणं मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुमेन । रक्तोत्पलेन राजा मन्त्रो नौलोत्पलेनोक्तः ॥” तथास्य गुणाः ।

“धवल कमल शीतं मधुर कफपित्तजित् । तस्मादण्डगुणं किञ्चिदन्यत् रक्तोत्पलादिकम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रक्तोत्पलः, पु, (रक्तोत्पलमिव पुष्पमस्त्यस्य । अर्श्याद्यच् ।) शास्त्रलिष्टः । इति राज-निर्घण्टः ॥

रक्तोत्पलाभः, पु, (रक्तोत्पलस्य आभेव आभास्य ।) शोणवर्णः । इति जटाधरः । तद्-युक्ते, वि ॥

रक्षा

रक्तोपलं, स्त्री, (रक्तसुपलम् ।) गैरिकम् । इति हारावली । ११५ ॥ (गुणादयोऽस्य गैरिक-शब्दे ज्ञेयाः ॥)

रक्ष, णि पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-पर० सक०-सेट् ।) णि, रक्षितोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

रक्षः, [सु] स्त्री, (रक्षत्वस्मादिति । रक्ष + “सर्वधातुर्भ्योऽनु ।” उणा० ४ । १८८ । इति असुन् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥ तद्विशेषो यथा,—

“दृष्ट्वा तु विकलान् अङ्गाननाथान् रोगिणस्तथा दया न जायते यस्य स रक्ष इति मे मतिः ॥”

इत्यादिभ्ये यमशर्मिणीपाख्याननामाध्यायः ॥

रक्षोक्षौघं यथा,—

मनुखाच ।

“रक्षोघ्नानि विघ्नानि यानि धार्याणि भूभुजा । अगदानि समाचक्षुः तानि धर्मेभ्यतावर ॥

मत्स्य उवाच ।

पत्रिका रोहिणी चैव रक्तमाला महौघधी ।
तथामलकवन्दारं या च चित्रपटोलिका ॥
काकोली क्षीरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च ।
केशिनी वृश्चिकाली च महानागा श्रुतावरी ॥
तथा गरुडवेगा च स्थले कुसुदिनी तथा ।
स्थले चोत्पलिनी या च महामूढमिता च या ।
उन्मादिनी सोमराजी सर्वरत्नानि पार्थिव ।
विशेषान्तरकतान्यत्र कीटपक्षविशेषतः ॥
जीवजाताश्च मय्य, सर्वे धार्या विशेषतः ।
रक्षोघ्नाश्च यशस्याश्च कृत्या वेतालनाशनाः ॥”

इति मातृ १६२ अध्यायः ॥

रक्ष'सभं, स्त्री, (रक्षसां राक्षसानां सभा । स्त्रीव-त्वमभिधानात् ।) रक्ष'सम्बद्धः । इत्यमरः । ३ । ५ । २३ ॥

रक्षकः, त्रि, (रक्षतीति । रक्ष + क्तुन् ।) रक्षा-कर्ता । यथा,—

“गोरक्ष सद्यदेवश्च नकुलो हयरक्षकः ।
वैराटे कुरुदायादो नराणां मातुलक्रमः ॥”

इति पुराणम् ॥

रक्षणं, स्त्री, (रक्ष + भावे ल्युट् ।) रक्षा । यथा,
“इति प्रणयवह्नाभिर्गोपीभिः कृतं रक्षणम् ।
पाययित्वा स्नानं माता सन्वयेत्यदात्मजम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

रक्षणाशकः, पु, मूत्रकृच्छ्ररोगः । इति शब्द-रत्नावली ॥ कश्चित् पुस्तके रक्षणीरकोऽपि पाठः ॥

रक्षणि, स्त्री, त्रायमाणा लता । इति राज-निर्घण्टः ॥

रक्षा, स्त्री, (रक्षणमिति । रक्ष + “गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अ । स्त्रिया टाप् ।) रक्षणम् । (यथा, कुमारः । २ । २८ ।

“मयि दृष्टिर्हि लोकाणां रक्षा युष्मास्वस्थिता ॥”

जनु । इति मेदिनी । धे, २३ ॥ भस्म । इति शब्दरत्नावली ॥ यशोदासता रक्षा यथा,—

रक्षा

“रक्षां विदधिरे सन्धक् गोपुच्छभ्रमणादिभिः ।
गोभूत्रेण स्नापयित्वा पुनर्गौरजसार्भकम् ॥

रक्षा च चक्रुः शकता द्वादशाङ्गुलं नामभिः ।
गोप्यः ससृष्टसलिला अङ्गेषु करयोः पृथक् ॥

न्यस्यात्मन्यथ बालस्य बीजन्यासमकुर्वत ॥

अथादबोऽङ्घ्रिमणिर्मास्तव जान्वाथोरु-
यज्ञोऽयुतः कटितटं जठरं हयास्यः ।

हृत् केशवस्त्रदुर ईश इनस्तु कण्ठ-
विष्णुर्भूजं सुखसुखक्रम ईश्वर कम् ॥

चक्राग्रतः सङ्गदो हरिरस्तु पश्चात्-
त्वत्पाश्वर्धोर्धुरसौ मधुघ्ना जनश्च ।

कीर्णेषु शंख उरुगाय उपर्युपेन्द्र-

स्तार्च्यं क्षितौ हलधरः पुरुषः समन्तात् ॥

इन्द्रियाणि हृषीकेशः प्राणान् नारायणोऽवतु ।
श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगेश्वरोऽवतु ॥

एन्निगर्भस्तु ते बुद्धिमात्मानं भगवान् परः ।

क्षौढन्तं पातु गोविन्दः शयानं पातु माधवः ॥
व्रजन्तमयादिकुण्ड आसीनं त्वां श्रियः पतिः ।

सुज्ञानं यज्ञसक्तं पातु सर्वज्ञश्च भयङ्करः ॥

डाकिन्यो यातुधान्यश्च कुप्याडा येऽर्भकगृहाः ।

भूतमाहपिशाचाश्च यत्तरक्षोर्विनायकाः ॥

कोटरा रेवती ज्येष्ठा पूतना मातृकादयः ।

उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्राणोन्मियद्वह ॥

सप्रदहमहोत्पाता वृहबालगृहाश्च ये ।

सर्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्नामगृहणभीरवः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥ ५ ॥

अथ पौर्णमास्यां रक्षावन्धनम् । राखीबाधा-
इति भाषा । यथा,—

“पौर्णमास्यां हरे रक्षावन्धनं विधिपूर्वकम् ।
व्रजराजकुमारत्वात् केचिदिच्छन्ति साधवः ॥”

तत्र भद्रादिसङ्गावे तामतिक्रम्यैव कुर्यात् ।
तथा च स्तुत्यन्तरे ।

“भद्रायां हे न कर्त्तव्यं श्रावणीं फाल्गुनीं तथा ।
श्रावणीं श्रुपतिं हन्ति ग्रामान् दहति फाल-

गुनीति ॥”

विधिश्च भविष्योत्तरे ।

“उपाकर्म्मदिने प्रोक्तं ऋषीणाञ्चैव तर्पणम् ।

ततोऽपराह्णसमये रक्षापोटलिका शुभाम् ॥

कारयेद्दत्तैः शक्तेः सिद्धार्थैर्हमभूतिताम् ।

वस्त्रैर्बिचित्रैः कार्पासैः क्षौमेनैव मलवर्जितैः ।

विचित्रं यथितं सूत्रं स्थापयेद्भानुनोपरि ॥

उपलभ्यमध्ये दण्डचतुष्के न्यसेच्छुभं पीठम् ।

तत्रोपविष्टा राजा सामास्यं सपुरोहितं ससृष्टम् ॥

तद्वत् पुरोधां श्रुपते रक्षा वधीत मन्त्रेण ।

येन बहो वली राजा दानवेन्द्रो महाबलः ।

तेन त्वा प्रतिवधामि रक्षे मा चल मा चल ॥”

वैदिकश्च । यदा वज्रं दाक्षपणा हितय

श्रुतानीका मनस्य माना तन्मया वधामि

शतं शारदाया युष्मान् जरदिर्यथैव सन् ।

“ब्राह्मणे, क्षत्रियवैश्ये, शूद्रेत्यान्येऽपि मानवे ।

कर्त्तव्यो रक्षणाचारो विप्रान् शूद्राश्च शक्तिनः ॥

अनेन विधिना यस्तु रक्षिकावन्धमाचरेत् ।

रक्षा

स सर्वदोषरहितं सुखं संवत्सरं वसेदिति ॥”
अथ तद्दिननिर्णयार्थं उपाकर्मदिननिर्णयः
क्रियते । यदाह स्मृत्यन्तरे ।

“उपाकर्म तु कुर्वन्ति ते सामञ्जस्यकुर्विदः ।
यहसक्रान्तिमुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु ॥”

नथा च । सामवेदिना भाद्रपदं हस्तानक्षत्रं
ऋषेदिनां आवणस्य श्रवणनक्षत्रं यजुर्वेदिनां
आवणी पूर्णिमापाकर्मकाक । उपक्रमकण्डिका-
कौर्त्तेनरूपं कर्म उपाकर्म । अत्र करणाभावे
भाद्रे आवणोऽपि विधेयम् ।

“अष्टशोषधयस्तस्मिन् मासे न हि भवन्ति तेतु ।
तदा भाद्रपदे मासि आवणोऽपि तद्विध्यते ॥”

इति बह्वर्चपरिष्टितवचनात् ॥
आवणपञ्चम्यनुक्तव्यः । तदाह गार्गः ।

“यदि स्यात् आवण पञ्च यहसक्रान्तिदूषितम् ।
स्यादुपाकरणं पुस्तपञ्चम्यां आवणस्य च ॥” इति ॥
अत्र भूतविद्धा पूर्णिमा च निविद्धा । तथा च
कालिकापूराणि ।

“चतुर्दश्यां सप्तपद्मावसुरौ मधुकैटभौ ।
वेदान् खौकुर्वन्त पद्मयोनेस्तौ जगत् शुवीः ॥
इत्वा तावसुरौ देव पातालतलवाचिनौ ।
आहूतः ताः शुवीस्तस्मै ददौ लोकगुरुः स्वयम् ॥
न प्राप्तवान् शुवीर्ब्रह्मा पञ्चगव्यैर्दयिके पुनः ।
अतो भूतयुते तस्मिन्पाकरणाभिष्यते ।
आमुर धर्मेयैतु काल वेदाहरणशङ्कयेति ॥”
आलोऽपि ।

“अवश्येन तु यत् कर्म उत्तरापाठस्युतम् ।
मवनसरक्ततोऽध्यायस्तुच्छनादेव नश्यति ॥
धनिष्ठास्यत कुप्याच्छ्रावण कर्म यद्वेत् ।
तत् कर्म सफलं विद्यादुपाकरणसंज्ञकमिति ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ५१ विलासः ॥
(रक्षाकर्म यथा । उद्गुम्भाचापो गृहीत्वा
प्रोक्षयन् रक्षाकर्मं कुप्यात् नष्टव्याम् ।

“कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।
रक्षाकर्मं करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥

नागा पिशाचा गन्धर्वा पितरो यन्मराक्षसाः ।
अभिद्रवन्ति ये यत्नां ब्रह्माद्यां तन्तुं तान् सदा ॥

एषिष्यामन्तरोक्षे च यच्चरन्ति निशाचराः ।
दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वान्ते नमस्कृताः ॥

पान्तु त्वा सुनयो ब्राह्मणा दिक्षा राजर्षयस्तथा ।
पञ्चनाश्वेव नद्याश्च सर्वा सर्वेऽपि सागरा ॥

नमो रक्षतु ते जिह्वा प्राणान् वायुस्तथैव च ।
सोमो आनमपानन्ते पर्जन्यं परिरक्षतु ॥

उद्दानं विद्मन् पान्तु समानं स्तनयितव्यं ।
बलमिन्द्रो बलपतिर्मनुर्मन्यं मतिन्तथा ॥

कामाक्षी पान्तु गन्धर्वा सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।
प्रज्ञानं वरुणो राजा ससुद्रो नाभिमखलम् ॥

चक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रे चन्द्रमा पातु ते मनः ।
नक्षत्राणि सदा रूपं ह्यायां पान्तु निशास्रव ॥

मेनस्वाप्यायदन्तापो रोमाण्योपधयस्तथा ।
आकाशं खानि ते पातु देहन्तव वसुन्धरा ॥

वैश्वानर, शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम् ।

रक्षोघ्नः

पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं ध्रुवो भुवौ ॥
एतां देहे विशेषेण तव निर्या हि देवता ।
एतास्त्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्म स्वस्ति देवाश्च कुर्वताम् ।
स्वस्ति ते चन्द्रसूर्यौ च स्वस्ति नारदपर्वतौ ॥
स्वस्त्वमिष्वेव वायुश्च स्वस्ति देवाः सचेन्द्रगाः ।
पितामहकृता रक्षा स्वस्थायुर्वर्द्धतां तव ॥
इतयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव गतयथः ॥”

इति स्वाहा ॥

एतेर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्या याधिविनाशनेः ।
मयेव कृतरक्षस्व दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
रक्षापत्रं, पु, (रक्षार्थं पत्रमस्य ।) भूर्जवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ भूर्जवृक्षे, स्त्री ॥
रक्षिका, स्त्री, (रक्षेव । रक्षा + स्वार्थे कन् ।

टापि अत इत्वम् ।) रक्षा । यथा,—
“अनेन विघना यस्तु रक्षिकावन्ममाचरेत् ।
स सर्वदोषरहितं सुखं संवत्सरं वसेत् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ५१ विलासः ॥
रक्षित, त्रि, (रक्ष + क्त ।) कृतरक्षम् । तत्-
प्रयोगः । चातम् २ चाणम् ३ अक्षितम् ४

गोपायितम् ५ गुप्तम् ६ । इत्यमरः । १।१।१०६ ॥
(यथा, मनु । १।१।२३ ।

“कल्पयित्वास्तु वृत्तिश्च रक्षेदेनं समन्ततः ।
राजा हि धर्मेयद्भागं तस्मान् प्राप्नोति

रक्षितात् ॥”
स्त्री, भावे क्तः । रक्षा ॥ ५ ॥ स्त्रियां टाप् ।

असुरोविशेषः । यथा, महाभारते । १।६।५।५० ।
“अनन्तुषा मिश्रकेशी विद्युनपर्णा तिलोत्तमा ।
अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वत्सुनोरमा ॥”

रक्षिता, [क] पु, (रक्षतीति । रक्ष + क्त् ।)
रक्षाकर्ता । यथा,—

“आययश्चो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ।
कृताकृतयो भृत्यानां ज्ञेयः स्यादेव रक्षिता ॥”

इति मातृये १८६ अध्यायः ॥
रक्षिवर्गः, पु, (रक्षिणां वर्गः सम्बद्धः ।) राजाङ्ग-
रक्षकगणः । तत्प्रयोगः । अनीकस्य २ । इत्य-
मरः । २।२।६ ॥

रक्षोघ्न, स्त्री, (रक्षो रक्षार्थं हन्तीति । हन् +
टक् ।) काञ्चिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हिङ्गु ।

इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्षोघ्न, पु, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।)

भक्षानकटम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अत-
सर्षपः । इति रत्नमाला ॥ रक्षोघ्नमन्त्रो यथा,—

“स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्ता
जगत् प्रहृष्यत्यनुरण्यते च ।

रक्षामि भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धयन्त्रा ॥”

इति भगवद्गीतायां ११ । १६ ॥
“स्थाने इत्ययं युक्तमिदं । हे हृषीकेश

सर्वेन्द्रियप्रवर्त्तक यत्तत्त्वमेवात्मनाहुतप्रभावो
भक्तवत्सलश्च तत्तत्त्व प्रकीर्त्ता प्रकृत्या

रघुः

कीर्त्तया निरतिशयप्राशस्त्यस्य कीर्त्तनेन अव-
श्येन च न केवलमहमेव प्रहृष्यामि किन्तु सर्व-
मेव जगच्चेतनमात्रं रक्षोविरोधि प्रहृष्यति
प्रकृतं हर्षमाप्नोति इति यत् तत् स्थाने युक्त-
मित्यर्थः । तथा सर्वं जगत् अनुरण्यते च त्वहि-
यमनुरागसुप्तेति इति च यत्तदपि युक्तमेव ।
यथा रक्षांश्च भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति
सर्वांसु दिक्षु पलायन्त इति यत्तदपि युक्तमेव ।
यथा सर्वेषां सिद्धानां कपिलादीनां सघा-
नमस्यन्ति चेति यत्तदपि युक्तमेव । सर्वत्र तव
प्रकीर्त्ता इत्यस्यान्यत्र स्थाने इत्यस्य च ।
अयं श्लोको रक्षोघ्नमन्त्रः शास्त्रप्रसिद्धः ।” इति
सङ्गीतार्थं मधुसूदनसरस्वती ॥ (रक्षोविनाशके,
त्रि । यथा सुश्रुते । १।५ । “वेदना रक्षोघ्नेषूपै-
र्धूपयेद्भक्षोघ्नेश्च मन्त्रे रक्षां कुर्वीत ॥”)

रक्षोघ्नी, स्त्री, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।
ङीप् ।) वचा । इति रत्नमाला ॥

रक्षोजननी, स्त्री, (रक्षसां जननीव ।) रात्रिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रात्रिसमाप्ता च ॥

रक्षोघ्ना, [न] पु, (रक्षो हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऋषिर्विशेषः ।

स तु ऋग्वेदस्य १० मण्डलस्य १६२ सूक्तस्य
ऋषिः ॥ राक्षसहन्ति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।

१० । ६७ । ६ ।
“विप्रः स उच्यते भिषग्यक्षोद्वा मीवन्ततनः ॥”

“रक्षोघ्ना रक्षोघ्नता ।” तद्वाक्ये सायणः ॥
रक्षः, पु, (रक्ष + “यजयायतवत्विष्टप्रश्चरक्षो

नह् ।” ३ । ३ । ६० । इति गृह् ।) चाणम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥

रख, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रखति । इति दुर्गादासः ॥

रख, इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ रक्षते । इति दुर्गादासः ॥

रग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ रक्षते । इति दुर्गादासः ॥

रग, क खाद व्यापने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-चक०-च-सेट् ।) क,

रागयति । इति दुर्गादासः ॥
रग, म ए शङ्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-चक०-सेट् ।) म, रागयति । ए, अरगीत ।

शङ्क शङ्का । रगति रोगी कुपयन्त्येव । इति
दुर्गादासः ॥

रघ, इ क भाषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-चक०-सेट् ।) इ क, रघयति । भाषि

दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
रघ, इ उ गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
यात्त०-सक०-सेट् ।) इ, रघ्नाते । उ, रघते ।

इति दुर्गादासः ॥
रघुः, पु, (लङ्गति ज्ञानवीमा प्राप्नोतीति । लङ्गि-
+ “लङ्गिक्लोर्नलोपश्च ।” उणा० १ । ३० ।

इति कु नलोपश्च । “बालमूललघ्वरालं
मङ्गलीना वा लो रत्नमापद्यते इति वक्रवम् ॥”

८।२।१८। इति काशिकोक्ता लस्य रत्वम् ।
इत्युज्ज्वलदत्तः ।) सूर्यवशीयदिलीपराजपुत्रः ।
स तु अयोध्याधिपतिः । श्रीरामचन्द्रस्य प्रपिता-
महः । यथा, रघुः । ३।१८।

“स जातकर्मण्यखिले तपस्विना
तपोवनादेव पुरोधसा कृते ।
दिलीपसुतुर्भिराकारोद्भवः
प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥”

तन्नामयुतुपत्तिर्यथा,—

“श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक-
स्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य घातोर्गमनार्थमर्थ-वि-
चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् ॥”

इति रघुवशे महाकाव्ये । ३।२१ ॥

(अस्य पिता दिलीपः माता सुदक्षिणा । अयं
हि अश्वमेधयज्ञदीक्षितस्य पितृयज्ञीयाश्वरक्षणे
नियुक्तस्तद्व्यवहारिणं देवराजं जितवान् । अथ
बहुकालं राज्यसुखमनुभूय विश्वजिन्नामाध्वरे
सर्वे वित्तं ब्राह्मणसात् कृतवानपि गुरुदक्षिणा-
र्थिना वरतन्तुश्लिष्टेण कौतुसेनाभ्यर्थितः क्रुवेरं
विजित्य धनान्यादाय तस्मै प्रदत्तवान् । अथ
स्वपुत्रमजं यौवराज्येऽभिषिच्य विगतविषयाभि-
लाषो योगसमाधिना भगवत्-सायुष्यमाप्तवान् ।
तथा च रघुवशे । ८ सर्गे ।

“अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं
प्रकृतिज्वात्मजमात्मवत्तथा ।
विषयेषु विनाशधर्मस्तु
त्रिदिवस्त्र्यपि निःसृष्टोऽभवत् ॥”
“अथ काश्चिदलक्ष्ययेक्ष्य
गमयित्वा समदर्शनः समाः ।
तमसः परमापदययं
पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥” ॥

भीमादिवदेकदेशयज्ञे रघुवशकावम् । यथा,

“रघुरपि काव्यं तदपि च पाठ्यम्
तस्य च टीका सापि च पाठ्या ॥”

एवं “रघोः काव्यं पदे पदे ॥” एतादृशटी ॥
अपि च ।

“रक्षयतीति । राजा प्रभुः । तेन ‘राजा
प्रकृतिरक्षणात् ।’ इति रघुः ।” इति उणादि-
वृत्तौ उज्ज्वलदत्तः । १।१५६ ॥ * रघु-
वशीयमात्रम् । तत्र बहुवचनान्तः । यथा,
रघुवशे । १।६ ।

“रघूनामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ॥”
लङ्घति हतं गच्छतीति । श्रीवृगामिनि, त्रि ।

यथा, ऋग्वेदे । ५।३०।१४ ।

“अतो न वाणी रघुरण्यमानः ॥”

“रघुः श्रीवृगामी ।” इति तज्ज्ञास्ये सायणः ॥”

रघुकारः, पु (रघु तदास्य काव्यं करोतीति ।

कृ + “कर्मण्यण्” । ३।२।१। इति अण् ।)

कालिदासः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा,

आर्यासप्तशत्याम् । ६६७ ।

“पूर्वैर्बिभ्रदत्ता गुणाऽभभवृतिवाणरघुकारैः ।

वाग्देवीं भजतो मम सन्तः पश्यन्तु को दोषः ॥”
यथा च ।

“सीमन्तिनी च नलिनी च कुसुमती च
चन्द्रप्रभा च रघुकारसरस्वती च ।

कान्तोज्ज्वलिता हिमहता रविरश्मितप्रा
मेघावृता जडधियाभिहता न भाति ॥”

इत्युद्धटः ॥)

रघुनन्दनः, पु, (रघून् रघुवशसम्भूतान् नन्दय-
तीति । नन्दि + ल्युः ।) श्रीरामः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, रायायणे । १।५२।१२ ।
“ततो वशिष्ठो भगवान् कथान्ते रघुनन्दन ।।
विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥”
वङ्गदेशीयनवद्वीपनिवासौ स्मार्त्तं, पण्डित-
विशेषः । स च प्राचीनस्मृतिसंग्रहकर्त्ता ।
मलमासतत्त्वाद्यष्टाविंशतितत्त्वप्रणेतारं वन्द्य-
चटोयश्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मजः । यथा,—
“प्रणम्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमौश्वरम् ।
सुनौन्दाणां स्मृतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ।
मल्लिन्धुचे दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये ।
प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते ॥
दुर्गोत्सवे व्यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये ।
तडागभवनोत्सर्गे दृष्टोत्सर्गत्रये व्रते ॥
प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे वास्तुयज्ञके ।
दौष्ट्यायामाहुके कृत्वे चैत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥
सामश्राद्धे यजुःश्राद्धे शूद्रकृत्यविचारणे ।
इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

अपरः पण्डितविशेषः । स च वर्तमानप्रदेशान्त-
र्गतमाडग्रामनिवासिचरः । राठोयश्रेणीमुक्तः
किशोरीमोहनगोस्वामि स्रुगुः श्रीमन्नित्यानन्द-
वशीयगोस्वामी । भागवतसिद्धान्तत्रयपरि-
णयकन्दोमङ्गरीटीकात्याख्यानकौमुदीरामरसा-
यणप्रभृतयो बहवो ग्रन्थास्तुप्रणीताः सन्ति ॥

रघुनाथः, पु, (रघूनां नाथः । सुभादित्वात् यत्वा-
भावः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, रघुः । १५।५४ ।

“रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसन्दर्शितात्मना ।

महौजसा सयुगले शरकाल इवेक्ष्ण ॥”)

रघुपतिः, पु, (रघूणां पतिः ।) श्रीरामः । यथा,

“यदुपतेः क गता मथुरा पुरी

रघुपतेः क गतोत्तरकोशला ।

इति विचिन्त्य क्रुण्व मनः स्थिरं

न सदिदं जगदित्यवधारय ॥”

इति रूपगोस्वामी ॥

(केषाञ्चित् पण्डितानां नाम । यथा, रघुनाथ-
शिरीरमणिः अयन्तु नैयायिक गाङ्गेशोपाध्याय-
कृत्यामिप्रपञ्चकादेशीकाकारः । रघुनाथ चक्र-
वर्ती अयममरकोषस्य टीकाकारः । रघुनाथ
तर्कवागीशः । रघुनाथ सरस्वती । रघुनाथ
दासगोस्वामी । अयं हि श्रीचैतन्यदेवस्य
प्रियभक्तः आसीत् । स्वभावव्यादिभक्तियन्त्र-
प्रणेतारः । अयं खलु अशेषवैराग्यसम्पन्नः यशो-

हरनिवासिचरः कायस्थकुलभूषणं मथुरान्त-
र्बर्हिगोवर्हनगिरितटे राधाकुण्डे मर्त्तदेहं
विहाय स्वर्गमागमत् । ततस्माधिरघुनापि
तत्रैवास्ते सेवतेऽद्यापि बहुभिर्वैष्णवैः ॥)

रघुवशः, पु, स्त्री, (रघोर्वशः सन्ततिर्वर्णनीयो
यस्मिन् । यद्वा रघूणां यशमधिकृत्य कृतमिति
अण् लुक् च ।) कालिदासकृतरघुराजान्वय-
वर्णनमहाकाव्यग्रन्थविशेषः । यथा,—

“रघूनामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।
तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥”

इति रघुवशे महाकाव्ये । १।६ ॥

(अयं हि जनविश्वसर्गात्मको ग्रन्थः । अत्र
दिलीपादारभ्य अग्निवर्णपर्यन्तं वस्तु वर्ण-
ितम् ॥ पु, रघोर्वशः । यथा,—

“जयति रघुर्वशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्हणो
रामः ॥”

इति रामायणम् ॥)

रघुवशतिलकः, पु, (रघुवशे तिलक इव शोभा-
जनकत्वात् ।) श्रीरामः । यथा,—

“जयति रघुर्वशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्हणो
रामः ।

दशवदननिघनकारी दाशरथिः पुण्डरीकाक्षः ॥”
इति रामायणम् ॥

रघुवरः, त्रि, (रघुव वरः श्रेष्ठः ।) रघुवशीयश्रेष्ठः ।
यथा, रामायणे ।

“रामं लक्ष्मणयुज्ज्वलं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं
काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं
धार्मिकम् ॥”

रघूदहः, पु, (उदहतीति । उत् + वह् + अच् ।
रघूणा उदहः रक्षाभारधारकः ।) श्रीरामः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गः, पु, (रमते तुष्यतीति । रम् + “वाहुलकात्
रमेरपि कः ।” इति कः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३।
४० ।) कृपणः । मन्दः । इति मेदिनी ।
के, ३१ ॥

रङ्गः, पु, (रमते इति । रम् + वाहुलकात् कः ।)
रङ्गविशेषः । इत्यमरः । २।५।१० ॥ स
तु श्रवणपृष्ठहरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्ग, स्त्री पु, (रङ्गतीति । रङ्ग + अच् । रच्यते
यस्मिन् । रन्ल् + अधिकरणे चच् वा ।)

धातुविशेषः । रङ्ग इति भाषा ॥ तत्पण्यायः ।

त्रपु. २ त्रपुषम् ३ आपूषम् ४ वज्रम् ५ मधु-
रम् ६ हिमम् ७ क्रूरप्यम् ८ पिच्छटम् ९ पूति-
गन्धम् १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । हिमत्वम् । कषायत्वम् । क्षवणरसत्वम् ।

मेहघ्नत्वम् । क्षमिपाण्डुदाहशमनत्वम् । कान्ति-
करत्वम् । रसायनत्वम् । तद्विधेयो यथा,—

“श्वेतं रङ्गं लघु स्वच्छं स्निग्धसुखसह हिमम् ।
सूत्रपत्रकरं कान्तं त्रपुश्लेषुदाहृतम् ॥

क्षुरकं मिश्रकञ्चापि दिविधं वज्रसूच्यते ।

उत्तमं क्षुरकं तत्र मिश्रकं त्वद्विद्वत् मतम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गः

तस्याशुद्धस्य दोषमाह ।

“वङ्गो विधत्ते खलु श्रद्धिहीन-
स्तथा क्षपकश्च किलासगुल्मी ।
कुष्ठानि शूलं किल वातशोथ
पाण्डु प्रमेहश्च भगन्दरश्च ॥
विधोषम रक्तविकारवृन्द
क्षयश्च कृष्णाणि कफज्वरश्च ।
मेघाश्लीविद्विधिसुखरोगान्
नागोऽपि कुर्यात् कथितान् विकारान् ॥”

तस्य शोधनमभिधीयते ।

“वङ्गनागौ प्रतप्तौ च गलितौ तौ निषेधयेत् ।
त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्यादविदुषेऽपि च
त्रिधा ॥

तेजतक्रकाक्षिकगोमूत्रकुलत्पकाद्येषु प्रत्येक त्रिधा
त्रिधा । ततोऽर्कदुग्धे त्रिधा ॥ ३ ॥

अथ वङ्गस्य मारणविधिः ।

“मृत्पात्रे द्राविते वङ्गे चिन्तामृतत्वचो रजः ।
चिन्ता वङ्गचतुर्थीशमयोदन्त्रा प्रक्षालयेत् ॥”
चिन्ता अमिली । रजश्चूर्णम् । अयोदन्त्रो कर-
कुली ।

“ततो द्वियाममात्रेण वङ्गं भस्म प्रजायते ।

अथ भस्मसमं तालं चिन्तामृतेन विवर्धयेत् ॥

ततो गजपुटे पक्वा पुनरग्नेन मर्दयेत् ।

तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ।

एव दशपुटे, पक्वं वङ्गं भवति मारितम् ॥”

एव मारितस्य वङ्गस्य गुणाः ।

“वङ्गं लघु सर रूक्ष कुष्ठमेहकफक्षमीन् ।

निहन्ति पाण्डु सन्धास नेत्राम्बीषस्तु पित्तजम् ॥

विहो गजौघान् यथा निहन्ति

तथैव रङ्गोऽखिलहेमवर्गम् ।

देहस्य सौख्यं प्रवर्धेन्द्रियत्व

नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथाच ।

“वङ्गं तित्ताम्रकं रूक्षं किञ्चिदातप्रकोपणम् ।

मेदः स्नेहामयवन्नश्च क्रिमिन् मेहनाशनम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंघे

जारणमारणाधिकारे ॥)

रङ्गः, पु, (रन् + चन् ।) रागः । (यथा, महा-
भारते । ५ । ३६ । १० ।

“वासो यथा रङ्गवर्णं प्रयाति

तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥”)

वृत्तम् । (यथा विष्णुपुराणे । २ । ६ । २० ।

“रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाश्री गरदक्षथा ।

सूक्ष्माहिधिकश्चैव पर्वकारो च यो द्विजः ॥”

रजति व्यासञ्जति मञ्जोऽथ । रन् + अधि-

करणे घञ् ।) रणभूमिः । इति मेदिनी । गे,

२९ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ४९ । १७ ।

“वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः

सायजः ॥”)

नायस्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

मृच्छकटिकप्रकरणे । १ ।

रङ्गमा

“इयं रङ्गप्रवेशेन कलानाचोपशिक्षया ।

वचनपण्डितत्वेन खरनैपुण्यमाश्रिता ॥”

लक्षणया नायस्थानस्थितो जनः । यथा, अभि-
ज्ञानशकुन्तले १ प्रस्तावनायाम् ।

“सूत्रधारः । आर्ये । साधु गीतम् । अहो
रागापहृतचित्तवृत्तिरालिखित इव विभाति
सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमं प्रयोगमाश्रित्ये-
नमाराधयामः ॥” राजमार्गः । यथा, देवी-
भागवते । ७ । २२ । ३ ।

“अवतार्यं तदा रङ्गे तां भार्यां नृपसत्तमः ॥”

टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गकाष्ठं, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं काष्ठमस्य ।) पञ्च-
ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गजः, स्त्री, (रङ्गात् जायते इति । जन् + ङः ।)

सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥

रङ्गजीवकः, पु, (रङ्गेण रङ्गनकार्येण जीवतीति ।

जीव् + ण्वल् ।) चित्रकारः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ नायकागश्च ॥

रङ्गदः, पु, (रङ्गं दति हिनतीति । दी + कः ।)

टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदा, स्त्री, (रङ्गद + टाप् ।) स्फटी । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“स्फटी च स्फटिका प्रोक्ता श्वेता शुभा च रङ्गदा ।

रङ्गदजा रङ्गदा च दृढा रङ्गापि कथ्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रङ्गदायकः, स्त्री, (रङ्गस्य दायकम् ।) कङ्कटम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदजा, स्त्री, (रङ्गवत् दृढा ।) स्फटी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपत्री, स्त्री, (रङ्गं रङ्गापं पत्रमस्याः । डीष् ।)

नीलीट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपुष्पी, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं पुष्पमस्याः ।)

नीलीट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गवीनं, स्त्री, (रङ्गं वीनं उत्पत्तिकारणमस्य ।)

रूपम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गभूतिः, स्त्री, (रङ्गस्य रागस्य गौरिन्ः भूतिः

शोभाञ्च ।) कोणागरपूर्णिमा । इति शब्द-

रत्नावली ॥

रङ्गभूमिः, स्त्री, (रङ्गस्य भूमिः ।) मल्लभूमिः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३५ । ६ ।

“अवधुष्टे समाले च तदर्धं वदतां वरः ।

रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ॥”

रङ्गभूमिविवरणं यथा, अश्ववैद्यके । ७ । ११-१२ ।

“सान्द्रां सुकटिनाश्चैव पायाणोदकसयुताम् ।

लणकाष्ठसमायुक्ता रङ्गभूमिन् वञ्चयेत् ॥

समाश्च विपुलाश्चैव किञ्चित् पाशुसमन्विताम् ।

एकान्ते विजने रस्ये रङ्गभूमिन् कारयेत् ॥”

नायभूमिश्च ॥

रङ्गमल्ली, स्त्री, (रङ्गाय रागाय मल्ली ।) वीणा ।

इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गमाणिक्यः, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं माणिक्यम् ।)

माणिक्यवरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गः

रङ्गमाता [ञ] स्त्री, (रङ्गस्य माता जनिता ।)

कुटुनी । लाक्षा । इति मेदिनी । ति, २ । ५ ॥

रङ्गमाळका, स्त्री, (रङ्गमाळ + सार्धं कन् । टाप् ।)

लाक्षा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रङ्गलासिनी, स्त्री, (रङ्गेण रागेण लसितुं शील-

मस्याः इति । लस + णिनिः ।) शेषालिका ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

रङ्गशाला, स्त्री, (रङ्गस्य शाला ।) नायकम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ नाचघर इति भाषा ॥

रङ्गाङ्गा, स्त्री, (रङ्गं रङ्गाङ्गमङ्गमस्याः ।) स्फटी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गाजीवः, पुं, (रङ्गो हरितालादिस्त्रीनाजीव-

तीति । जीव् + ण्यत् । यद्वा, रङ्गं आजीव-

वोरस्य ।) चित्रकारः । इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥

नटः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८५ ॥

रङ्गावतारकः, पुं, (रङ्गे सङ्गीतभवने अवतर-

तीति । ङ् + ण्वल् । यद्वा रङ्गं श्रुत्यादिकमव-

तारयतीति । ङ् + णिच् + ण्वल् ।) रङ्गाव-

तारी । तत्पर्यायः । शैलूषः २ भरतः ३ सव-

वेशी ४ भरतपुत्रकः ५ धात्रीपुत्रः ६ रङ्ग-

जीवः ७ जायाजीवः ८ नटः ९ कृशाश्वी १०

शैलाजी ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रुतगीतस्थाने

गीतवाद्यादिना तदनुगुणतया प्रसङ्गी । इति

प्रायश्चित्तविशेषः ॥ नटगायनशक्तिरङ्गाव-

तरणजीवी । इति कुल्लूकभट्टः ॥ तस्यान्तमण्य-

प्रायश्चित्तं यथा,—

“मत्तक्रुद्धातुरायाश्च न भुञ्जीत कदाचन ।

केशकीटावपन्नश्च पदा स्मृष्टश्च कामतः ॥”

इत्युपक्रम्य,—

“कर्म्मरस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ।

सुवर्णकर्तुर्ज्ञेयस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥”

इत्यादौक्ता,—

“य एतेऽर्थे त्वभोऽध्यात्मा क्रमशः परिकीर्त्तिताः ॥

तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनोविधम् ॥

शुक्लातोऽन्यतमस्यान्तमन्त्रा चपणं त्रयम् ।

मन्त्रां शुक्लां चरेत् छच्छं रेतोविष्णुममेव च ॥”

इति मानवे ४ अध्यायः ॥

रङ्गावतारी, [नृ] पु, (रङ्गमवतरतीति । ङ् +

णिनि ।) नटः । इति जटाधरः ॥ (यथा,

याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । २ । ७२ ।

“स्त्रीदृष्ट्वा ललितवमसोऽम्भसाभिसन्नकः ।

रङ्गावतारिपाषण्डिः कूटक्षहिकलेऽक्रियाः ॥”)

रङ्गारिः, पु, (रङ्गस्य तदाख्यधातोररिर्वि ।)

करवीरः । इति रत्नमाला ॥

रङ्गिणी, स्त्री, (रङ्गोऽस्यस्या इति । रङ्ग +

इनि । स्त्रियां ङीष् ।) शतमल्ली । इति

जटाधरः ॥ कैवर्त्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गविशिष्टः, वि ॥

रङ्गः, [ङ] स्त्री, (रङ्गते प्राप्यते इति । रङ्गि-

+ “अधिरविभ्यामसुन् ।” इति असुन् । इत्यु-

क्त्वष्टः । ४ । २ । ११ ।) रङ्गः । वेगः । इति

भरतहिरूपकोषः ॥ (यथा, ख्यंशतके । ७९ ।

रजः

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तया ॥”
 “लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामसमः स्पृहा ।
 रजस्येतावि जायन्ते विद्वहे भरतर्षभ ॥”
 “कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥
सत्त्वात् सङ्गायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १४ अध्यायः ॥
 “सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
 कास्यसंशोदितास्तेऽपि परिवर्तन्ते आत्मनि ॥
 प्रभूतश्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।

तदा हतयुग विद्यादाने तपसि यदतिः ॥
यदा कर्मसु कार्येषु शक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
तदा त्रेता रजोवृद्धिरिति जानीहि श्रौतक ॥
यदा लोभस्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्मणाश्चापि काम्यानां ह्यापर तद्वजस्तमः ॥

यदा सदावृतं तन्नी निद्रा हिसादिसाधनम् ।
 शोकमोहभय दैन्यं स कजिस्तु तदा स्तुत ॥”
 इति गारुडे २२७ अध्याय, ॥
 परागः । इति मेदिनी । से, ३२ ॥ (यथा,
 भागवते । ४ । २४ । २२ ।

“यद्भक्तोऽश्वरजो दिक्षु विजिपृत्ववनोत्सवम् ॥”)
 रेणुः । अस्य पर्यायः धूलिशब्दे द्रव्यम् ॥
 (यथा, माघे । २ । ४६ ।
 “पादाहतं यदुत्थाय मूर्ध्नि नमश्चिरोहति ।
 स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥”)
 निषिद्धानिषिद्धरजो यथा,—
 “व्यायुष्कामो न सेवेत तथा सम्मार्ष्टनीरजः ।

तथान्ध्रयधान्यानां गवाश्चैव रज शुभम् ॥
 अशुभश्च विजानीयात् खरोद्याजविकेष्ट च ।
 गवां रजो धान्यरजः पुत्रस्याङ्गभवं रज. ॥
 एतद्रजो महाशस्त महापातकनाशनम् ।
 अजारजं खररजो यत्तु समार्जनीरज ॥
 एतद्रजो महापाप महाक्षित्तिवकारणम् ॥”
 इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

(रात्रिः । इति निघण्टुः । १ । ७ ॥ उदकम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ५६ । ५ ।
“विद्यतिरोधरणमभ्युतं रजोतिस्त्रिषो दिव
व्याताम वर्जया ।”

‘रुण उदकम् ।’ इति तद्वाच्ये साधयणः ॥
 सुवनम् । यथा, तत्रैव । १० । ८२ । ४ ।
 “असुप्तं सुप्तं रुणसि निपते वे भूतानि वस-

हृत्पद्मिनी ।”
 “रजसि लोले ।” इति तद्वाप्ये सायणः ॥
 लोलेति । रजसा तन्मैत्र । ३० । ३३ । ३ ।

“वीन्द्र यासि दिव्यानि रोचणा विपार्थिवानि
रजसा पुरुष्टुत।”
“रजसा मगन्तीयेन क्षोत्रिणा। विद्यालक्षणेन

यद्वा रजःशब्दाच्छस आकारः पार्थिवान्
लोकान् ।” इति तद्वाक्ये सायणः ।)

रजतं

रज'शय', पु. (रजसि शेते । शरी + "अधिकरणे शेतेः ।" ३।२।१५। इति अच् ।) कुकुरः । इति शब्दमाला ॥ (धूलिशायिनि, त्रि । रजतमयी । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ५।८।

"या तेऽग्रे रज'शया तनर्वर्धिता ॥"

"रज शया रजतमयीति ।" तद्भाष्ये महीधरः ॥)

रज'सारथि, पु. (रजसां सारथिरिव ।) वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

रजक', पु. (रजति निर्णेजनेन श्वेतिमानमापादयति वस्त्रादीनामिति । रज्ज + "वृत्तिखनि-रञ्जिभ्यः परिगणनं कर्त्तव्यम् ।" ३।१।१४५। इति जुन् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । घोवा इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । १०।४१।३२।

"रजक कश्चिदायान्त रङ्गकार गदायजः ।

दृष्ट्यायान्त वासांसि विधौतान्युत्तमानि च ॥")

स च तीव्रपद्मां धीवराज्यात । इति ब्रह्म-वैवर्तपुराणम् । तत्पर्यायः । निर्णेजकः २ । इत्यमर । २।१०।१००॥ शौचैयः ३ कर्म-

कोजकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ धावकः ५ । इति हेमचन्द्रः । ३।५।७८॥ रजकस्य वस्त्र-

निर्णेजनप्रकारो यथा,—

"वासांसि फलकैः शृङ्गेर्निर्णिग्याद्रजक' शूनेः । अतोऽन्यथा हि कुर्वन्ति दण्डा स्याद्वक्त्रमा-

यकम् ॥"

इति मात्स्ये २०१ अध्याय ॥

(रजकान्नभक्षणप्रायश्चित्तं यथाह व्यापस्तम्भः ।

"रजके चैव श्लेष्वे वेद्युचर्मोपजौविनि ।

एतेषा यस्तु भृङ्गौत द्विजान्द्रायणश्चरेत् ॥"

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ विशेषस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥)

अशुक' । इति विश्वः ॥

रजकी स्त्री, रजकपत्नी । रज्जघातो मकप्रत्य-यान्तादीपि कृते सिद्धा । इति मुग्धबोधयाकर-णम् ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४०२ ।

"परपट इव रजकौभिर्मैलिनो सुक्तापि निर्दयताभिः ।

अर्थग्रहणेन विना जघन्य । सुक्तीऽपि कुल-टाभिः ॥)

रजत, स्त्री, (रजति प्रिय भवति रज्यत इति वा । रज्ज + "वृत्तिरञ्जिभ्यां कित् ।" उणा० । ३।११९। इति अतच् कित्कार्येण ।) रूप्यम् । इत्यमर । २।६।६६॥ हस्तिदन्तः । धवजः । प्रोक्षितम् । हारः । इदं । श्रेणः । (स तु

शाकद्वीपस्य एव । यथा, मात्स्ये १२१।१४।

"रत्नमालान्तरमयः शाल्मलश्चान्तरालगत् ।

तस्यापरेण रजतो महानस्त्रो गिरिः स्मृतः ॥")

खर्यम् । इति हेमचन्द्रः । ४।१०६॥ शुक्ल-

वर्णविशिष्टे, त्रि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पितृकार्ये रजतपात्रादीनां प्राशस्त्यादि यथा,

"सौर्यं राजतं ताम्रं पितृणां पात्रमुच्यते ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव वा ॥

राजतेर्भाजनैरेषामथवा रजतान्विते ।

रजनं

वार्थपि अह्वया दत्तमन्त्रयायोपकल्प्यते ॥

यथार्थपिण्डभोग्यादौ पितृणां राजतं मतम् ।

शिवनेत्रोद्भव तस्मादत्तं तत् पितृवज्जन्मम् ।

अमङ्गलं तद्व्यशेषं देवकार्येषु वर्जितम् ॥"

इति मात्स्ये १७ अध्यायः ॥

रजतद्युतिः, पुं, (रजतस्यैव द्युतिरस्य ।) हनूमान् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

रजतप्रस्थः, पुं, (रजतस्तन्मयः तदत् शुभो वा प्रस्थः चातुरस्यः ।) कैलासपर्वतः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

रजताचलः, पुं, (रजतप्रधानोऽचल इव । शाक-

पार्थिवादिबृत्तसमासः ।) रौप्यपर्वतः । तस्य

परिमाणं दानविधिश्च यथा,—

"राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः ।

वस्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि रौप्याचलमनुत्तमम् ।

यत्प्रसादाद्भरो याति सोमलोकं द्विजोत्तमम् ।

दशभिः पलसाहसैरुत्तमो रजताचलः ।

पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तद्वद्देवावरः स्मृतः ॥

अशक्तौ विशतेरुद्धं कारयेत् शक्तित्वं सदा ।

विष्कम्भपर्वतं सङ्गत् तुरीयांश्चैव कल्पयेत् ॥

पूर्ववद्राजतान् कुर्यात्सन्दरादीन् विधानतः ॥"

पूर्ववत् रत्नाचलवत् ।

"कलघौतमयांस्तत्र लोकेषान् रचयेद्वृद्धः ॥

जङ्गविष्णुर्कवत् कार्यो नितम्बोऽत्र हिरण्यस्यः ।

राजतं स्यादयस्येषां समन्तादिह काश्चनम् ॥

शेषश्च पूर्ववत् क्रुयात् होमजागरणादिकम् ।

प्रदद्यात् प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ॥

विष्कम्भश्रेणामृतिगन्धः पूज्यं वस्त्रविभूषणैः ।

इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्दर्भपाणिर्जिमत्सरः ॥

पितृणां वज्रं यस्मात् विष्णोर्वा शङ्करस्य च ।

रजतं पाहि तस्मान्न शोकसवारसागरात् ॥

इत्य निवेद्य वो दद्यात् रजताचलसुत्तमम् ।

गवामयुतदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

सोमलोके सगन्धर्वैः किन्नराश्चरसाङ्गणैः ।

पूज्यमानो वसेद्दिवान् यावदाहृतसप्तवम् ॥"

इति मात्स्ये ७ अध्यायः ॥

(कैलासपर्वतः । यथा, महालिङ्गार्चनतन्त्रे ।

"रजताचलमध्ये तु कुबेरेश्वर ईरितः ॥")

रजताद्रि', पु. (रजतमयस्तदत् शुभो वा अद्रिः ।

शाकपार्थिववत् समासः ।) कैलासपर्वतः ।

इति हेमचन्द्रः । ४।६४॥

रजन, स्त्री, (रज्यत इति । रज्ज + "रञ्जे क्युन् ।"

उणा० २।७६। इति क्युन् । "रजकरजन-

रज'रूपसंख्यानम् ।" ६।४।२४। इति

वार्तिकोक्तोर्लोपश्च ।) रागः । इति सिद्धान्त

कौमुद्यासुणादिट्ति ॥ (यथा, महाभारते ।

८।५२।६।

"यथा वा वासवी शुक्ले महारजनरञ्जिते ।

विभ्रयाद् युवती श्यामा तद्वदासीदसुन्दरा ॥")

अधिविशेषे, पु । यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् ।

२।३।८।१।

रजनी

"रजनो वै कौशेयः क्रतुर्जितं ज्ञानं चक्षुर्जन्म यमयात् ॥")

रजनिः, स्त्री, (रजनि लोका यत्र । रज्ज् +

वाङ्मूलकादिभिः । इत्युज्ज्वलदत्तः । २।१०३।)

रात्रिः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, कथा-

सरित्सागरे । १८।१४५।।

"इत्येव ख्याप्य समयं प्राप्तायां रजनौ च तान् ।

ध्यामन्त्रा विप्रान् प्रययौ श्मशानं च विदूषकः ॥")

रजनी, स्त्री, (रजनि + कृदिकारादिति ङीष् ।)

रात्रिः । (यथा, महाभारते । ३।६६।२८।

"सा युष्मा रजनीन्तत्र पितुर्वैश्वानि भाविनी ।

विश्रान्ता मातरं राजन् । इदं वचनमब्रवीत् ॥")

हरिद्रा ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

"हरिद्रा पीतिका गौरी काश्चनी रजनी निशा ।

मेहघ्नी रञ्जनी पीता वर्णिनी रात्रिनामिका ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा, नघधे । २२।४६।

"अस्याः सुरावीशदिशः पुराचीत्

यदम्बरं पीतमिदं रजण्या ।

चन्द्रांशुचूर्णयतिषुम्बितेन

तेनाधुना नूनमलोकहित्वायि ॥")

जनुका । इत्यमरः । २।४।१५३॥ (यथा,

दृष्टवत्संहितायाम् । ४४।६।

"इत्यष्टताङ्गनरजनीसुवर्णपूज्याग्निमन्याश्च ॥")

नीलिनी । इति मेदिनी । ने, ११६॥ (शास्त्रासी-

द्वीपस्थानदीभेदः । यथा, भागवते । ५।२०।१०॥

"अनुमतीं विनीवालीं सरस्वतीं कुङ्कु रजनीं

नन्दा राक्षसि ॥")

रजनीकर, पुं, (रजनीं करोतीति । कृ + ट् ।)

चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-

वते । ४।२८।३४।

"हिला यद्वाहन् सुतान् भोगान् वेदभो महिरे-

चन्या ।

अन्वधावत पास्तेऽग्रे श्योतस्त्रैव रजनीकरम् ॥")

रजनीगन्धा, स्त्री, (रजण्यां गन्धोऽस्याः । रात्रौ

विकाशान् तथात्वम् ।) खनामख्यातश्चेतवर्ण-

पुष्पविशेषः । इति लोकोप्रचिद्धः ॥

रजनीचर, पुं, (रजण्यां चरतीति । चर +

"चरेट् ।" ३।२।१६। इति ट् ।) राक्षसः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । ७।५।४।

"स तथा सद्यः सयुक्तो वराज रजनीचरः ॥"

तथा च ।

"ओजोऽश्वानां रजनीचराणा

आहारहेतोर्न शरीरमिदम् ।

गर्भं हरेयुर्यदि तेन मातु-

र्जन्वाकाशं न हरेयुरोक्षः ॥"

इति चरके शरीररक्षाने द्वितीयेऽध्याये ॥

चौरः ॥ यामिकमतः ॥ (रात्रिविहारके, त्रि ।

यथा, हरिवंशे । २०२।१८।

"ब्राह्मणानाञ्च राजानं शान्तं रजनीचरम् ॥")

रजनीजल, स्त्री, (रजण्यां जलम् ।) नीहारः ।

इति हारावली । ६७॥

रजस्व

रजनीपुष्पः, पु, (रजन्त्या हरिद्रायाः पुष्पमिव पुष्पमस्य ।) पूतिकरः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (पूतिकरश्चन्द्रस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
 रजनीमुखं, स्त्री, (रजन्त्या मुखम् ।) प्रदोषः ।
 इत्यमरः । १ । ४ । ६ । (यथा, राजतरङ्गि-
 याम् । ४ । ४३३ ।
 “ततः प्रशाङ्गधवले सञ्जाति रजनीमुखे ।
 पाणिनाभ्य भूपालं प्रत्यावेक्ष्य विवेश सा ॥”)
 रजनीहावा, स्त्री, (रजन्त्या हावो विकाशो यस्याः ।) शेषालिकापुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ।
 रजसावुः, पु, (रज्यतेऽस्मिन्निति । रज्ज् +
 “असावुः संहिमन्दिभ्यां वृषिरङ्गिभ्यां तु किरुते-
 रणश्च ।” इत्युणादिकोषटीकाकृतसूत्रोक्तिः ।
 असावुप्रत्ययः ।) मेघः । चित्तम् । इत्युणादि-
 कोषः । १ । १०४ ।
 रजस्व, पु, (रजोऽवाप्तीति । रजस् + “रजः-
 कृष्यामुतिपरिवर्धो वल्च् ।” ५ । २ । ११२ ।
 इति वल्च् ।) महिषः । इति मेदिनी । ले,
 १६३ । (अस्य पर्यायो यथा,—
 “महिषो घोटकारिः स्यात् कासरश्च रजस्व, ।
 पौनःकः कृष्णकायोऽथ लुलापो यमवाहनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।
 त्रि, रजोयुक्त । यथा, भागवते । ७ । १३ । १२ ।
 “त श्रयानं घरोपस्थे कावेर्यां सत्त्वसानुनि ।
 रजस्वलेक्षनूदेशैर्निगूढामलतेजसम् ॥”
 रजोगुणयुक्त । सृष्ट्यालु । यथा, मनुः ।
 ६ । ७७ ।
 “जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजस्वलेखनिग्राह भूतावासमिमं त्यजेत् ॥”)
 रजस्वला, स्त्री, (रजोऽस्त्यस्याः । “रजःकृष्या-
 मुतीति ।” ५ । २ । ११२ । इति वल्च् । टाप् ।)
 रजोयुक्ता । तत्पर्यायः । स्त्रीधर्मिणी २
 अथ ३ आत्रेयी ४ मलिनी ५ पुष्पवती ६
 ऋतुमती ७ उदक्या ८ । इत्यमरः । २ । ६ । २० ।
 इतिः ६ पुष्पहावा १० । इति शब्दरत्ना-
 वली । पुष्पिता ११ अवोरा १२ विप्लवी १३
 निष्कली १४ । इति जटाधरः । श्वाना १५
 मांशुला १६ । इति राजनिर्घण्टः । * । अथ
 रजस्वलासर्पप्रायश्चित्तम् । “काश्यपः ।
 ‘रजस्वला तु संसृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
 एकरात्र निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 रजस्वला तु संसृष्टा राजन्या ब्राह्मणी तु या ।
 त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यात् यात्रस्य वचनं यथा ॥
 रजस्वला तु संसृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या ।
 पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 रजस्वला तु संसृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी यदि ।
 षडरात्रेण विशुद्धेत्तु ब्राह्मणी कामचारतः ॥
 अकामतस्त्रेदहं ब्राह्मणी सर्वजातिषु ॥’
 एतेन रजस्वलाया ब्राह्मण्याः सर्वर्णरजस्वला-
 सार्धं एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं कामतः ।
 अकामतस्तदहंम् । नक्तप्रतम् । असवर्णरज-
 स्वलासार्धं त्रिरात्रपञ्चरात्रषडरात्रोपवासाः ।

रजस्व

अकामतस्तदहंम् । एतत् चतुर्थाहानन्तरं
 कर्तव्यम् ।
 ‘चाण्डालेन श्रपाकेन संसृष्टा चेदजस्वला ।
 अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 त्रिरात्रमुपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 तं निशान्तं अतिक्रम्य स्वजात्युक्तं कारयेत् ॥’
 इति वचनान्तरदृष्टान्तं एतत् कामतः ॥
 अत्र दिनमेदोऽपि नास्ति । अत्राने दृष्टव्यः ।
 ‘पतितान्यश्रपाकेन संसृष्टा स्त्री रजस्वला ।
 तान्यहानि अतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रं तु द्वितीये द्व्यहमाचरेत् ।
 अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥’
 चतुर्थेऽह्नीति शुद्धिज्ञानात् पूर्वम् । याज्ञः ।
 ‘रजस्वला यदा सृष्टा अजम्बूकखरे कृषित् ।
 निराहारा भवेत्तावन यावत् स्नानेन शुध्यति ॥’
 अत्रापि दृष्टव्यं तदिनमेदव्यवस्था । दृष्ट-
 शातातपः ।
 ‘रजस्वले तु ये नार्थावच्योऽन्यं सृष्टतो यदि ।
 सर्वार्थं पञ्चगव्यं ब्रह्मकूर्चमनः परम् ॥’
 पञ्चगव्यपानं व्रतरूपम् । तेनोपवासः । ब्रह्म-
 कूर्चमाह जावाल ।
 ‘अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
 पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः ॥’
 तदशक्तौ पुराणैकं दातव्यम् । इति प्रायश्चित्त-
 तत्त्वम् । * । अन्यच्च ।
 ‘शुद्धा भक्तुश्चतुर्थेऽह्नि अशुद्धा देवप्रेतयोः ।
 देवे कर्मणि प्रेते च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥’
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 तस्या गमने पापं यथा,—
 “प्रथमे दिवसे कान्ता यो हि गच्छेदजस्वलाम् ।
 ब्रह्महत्याचतुर्थीं लभते नात्र स शयः ॥
 स पुमान् हि कर्माहोर्देवे प्रेते च कर्मणि ।
 अधमं स च सर्वेषां निन्दितश्चायशस्करः ॥
 द्वितीयदिवसे नारीं यो ब्रूषेत् रजस्वलाम् ।
 कामतः परिपूर्णं ब्रह्महत्यां लभेद्भुवम् ॥
 आजीवनं नाधिकारोऽपि त्रिविप्रसुरार्चने ॥
 अमनुष्योऽयशस्य स्यादित्याङ्गिरसभाषितम् ॥
 तृतीयदिवसे जायां यो हि गच्छेदजस्वलाम् ।
 स मूढो ब्रह्महत्यां लभते नात्र स शयः ॥
 पूर्ववत् पतितः सोऽपि न चार्हः सर्वकर्मसु ।
 असतपत्ता चतुर्थेऽह्नि न गच्छेत्ता विचक्षणः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५६ अध्याये ।
 अपि च ।
 “अपूर्णे ऋतुकावे तु योऽभिगच्छेदजस्वलाम् ।
 रेतपां पितरस्तस्य एवमेतन्न स शयः ॥
 एकस्तु पुरुषो याति द्वितीयां काममोहितः ।
 तृतीयां वा चतुर्थीं तदा स पुरुषाधमः ॥
 ऋतुकावे तु सर्वसा पित्रर्धं भोगं दृश्यते ।
 ऋतुकालाभिगामी यो ब्रह्मचार्येव सम्मतः ॥
 न गच्छति च यः क्रोधात् मोहाद्वा पुरुषाधमः ।
 ऋतौ ऋतौ भूणहत्यां प्राप्नोति पुरुषाधरम् ॥”
 इति वाराहे गुह्यकर्मवर्णनं नामाध्याये ।

रज्जुः

(अपि च ।
 “रजस्वलास्त्रीगमनमेतन्नरककारणम् ।
 रजस्वलावीरामश्च पुच्छल्यन्नश्च भक्षणम् ।
 अभक्ष्यान्नश्च विप्रर्षे यदन्नं दृषणीपतेः ॥”
 तथा च ।
 “रजस्वलामकामाश्च मलिनामप्रियाम् तथा ।
 वर्णदृष्ट्वा वयोदृष्ट्वा तथा बाधिप्रपीडिताम् ॥
 हीनाङ्गो गर्भिणीं हेष्वां योनिदोषसमन्विताम् ।
 सगीर्वां गुरुपुत्रीं तथा प्रव्रजितामपि ॥
 सन्ध्यापर्वस्वगम्याश्च नोपेयात् प्रमदां नरः ॥
 रजस्वलां प्राप्नवतो नरस्यानियतात्मनः ।
 दृष्ट्वायुस्तेजसां हानि-रधर्मश्च ततो भवेत् ॥”
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।)
 रज्जुः, पु, चन्द्रवशीयराजविशेषः । यथा । “पुरु-
 रवसो ज्येष्ठपुत्रश्चायुर्नामा । स राजोर्दुहितर-
 मुपयेमे । तस्यां पञ्च पुत्रानुत्पादयामास ।
 नहुषश्चतुर्द्वारम्भरजिञ्जा । रज्जुः पञ्च
 पुत्रश्चतान्यनुजवीर्यसाराण्यान् ॥” इति विष्णु-
 पुराणे ४ अष्टौ । ८ । ६६ अध्याये । (राज्यम् ।
 कन्याविशेषः, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ६ । १०६ । ६ ।
 “त्वं रजिं पिठीनसे दृश्यन् षष्ठिं सहसा
 श्रथा सचाहन् ॥”
 “रजिं एतदास्यां कन्या वा राज्यं वा ।” इति
 तद्गाथे सायणः । रज्जुः । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
 १०० । १२ । “रजिष्ठया रज्या पञ्च आ
 गोस्तूर्ध्वति पर्यगं दुवस्युः ॥”
 “रजिष्ठया ऋजुतमया रज्या रज्ज्वा ।” इति
 तद्गाथे सायणः ।)
 रजोवर्णं, स्त्री, (रज इव वर्णं संवृणोतीति ।
 वल् + अच् ।) अन्वकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 रजोरस, स्त्री, अन्वकारः । इति शब्दरत्नावली ।
 रजोहर, पु (रजो हरतीति । हृ + “हरते-
 ऽनुद्यमनेऽच् ।” ३ । २ । ६ । इति अच् ।) रजकः ।
 इति शब्दमाला ।
 रज्जुः, स्त्री, (सृण्यते रज्यते इति । सृज् + “सृजे-
 रसश्च ।” उणा० । १ । १६ । इति उः ।
 असुगागमश्च । धातुसकारलोपश्च । आगम-
 सकारस्य जश्त्वम् । दकारः । तस्यापि शुत्वम् ।
 जकारः । इत्युज्ज्वलः । अप्राणिजातेश्वार-
 ज्ज्वादीनामिति कथनात् न ऊहः ।) वस्त्रन-
 साधनवस्तु । दृढी इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । शुक्लम् २ वराटकः ३ वटी ४ गुणः ५
 इत्यमरः । २ । १० । २७ । शुक्ला ६ । इति
 भरतहृत्तरङ्गकोषः । शुक्लम् ७ शुक्ल, ८ शुक्ला ९
 शुक्ली १० सुक्लम् ११ वराट् १२ वटाकर १३
 वटीगुण १४ । इति टीकान्तरम् । (तस्या
 अपहरणे दोषो यथा, मनौ । ११ । १६६ ।
 “कार्पासकीटजीर्णानां द्विशफैकशफस्य च ।
 पक्षिगन्धौघौनाश्च रज्ज्वास्त्रेव चण्ड पयः ॥”)
 वेणी । इति मेदिनी । जे, १४ । (प्रत्यङ्ग-
 विशेषः । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ५ अध्याये ।
 “रज्ज्व, सेवन्, सङ्गाताः ॥”)

रटन्ती

रत्नकं, स्त्री, (रत्नयतीति। रत्नञ् + णिच् + ण्वुल्।) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्य हिङ्गुलशब्दे विज्ञेयाः॥)

रत्नकं, पुं, (रत्नयतीति। रत्नञ् + णिच् + ण्वुल्।) कम्पिष्कः। इति राजनिर्घण्टः॥

प्रौतिजनकः। वस्त्रादिरागकर्ता च॥ (अस्य गृहे भोजन निषिद्धं यथा, मनौ। ४। २१६। “श्रवता प्रौढिकानाञ्च पैलनिर्णयकस्य च। रत्नकस्य वृषस्य यस्य चोपपत्तिर्गृहे”। नाद्यादिति शेषः॥ पितामहगतोऽभिविशेषः। यथा,—

“यत्तु यज्ञप्रीद्वीं पितं तस्मिन् रत्नकोऽभिरिति संज्ञा सरसस्य रागदुक्तः।” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने २१ अध्यायः॥)

रत्नन, स्त्री, (रत्नयतेनेति। रत्नञ् + करणे ल्युट्।) रत्नचन्दनम्। इति मेदिनी। ने, ११५॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“पत्तङ्ग रत्नसारश्च सुरङ्गं रत्ननन्ता। पट्टरत्नमन्त्रात् पत्तुरश्च कुचन्दनम्॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (रत्नञ् + णिच्। भावे ल्युट्। प्रौतिजननम्। यथा, रघौ। ४। १२१।

“तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरत्नमातुः”)

रत्नन, पु, (रत्नयतीति। रत्नञ् + णिच् + ल्युट्।) रागजनकः। इति मेदिनी। ने, ११५॥ सुञ्जलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

रत्ननकं, पु (रत्नन + कन्।) कट्फलः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादिविशेषोऽस्य कट्फलशब्दे विज्ञेयः॥)

रत्ननदः, पु, (रत्नयतीति। रत्नञ् + णिच् + ल्युट्।) रत्ननसाधौ इत्येति।) अक्षुकट्टः। आचगाह इति भाषा॥

रत्ननी, स्त्री, (रत्नन + स्त्री।) शुण्डारोचनिका। नीली। (अस्या पर्यायो यथा,—

“नीली तु नीलनी तूली कालदोला च नीलिका। रत्ननी श्रीफली तुच्छा यामीणा मधुपर्णिका॥ कीतिका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्तना॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

मञ्जिष्ठा। इति मेदिनी। ने, ११५॥ श्रफालिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ हरिद्रा। (अस्या पर्यायो यथा,—

“हरिद्रा पीतिका गौरी काश्चनी रत्ननी निशा। मेहप्री रत्ननी पीता वर्णनो रात्रिनामिका॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

पर्यंटी। इति राजनिर्घण्टः॥

रट, वाचि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-सक०-सेट्।) रटति। इति दुर्गादासः॥

रटन्ती, स्त्री, (रत्नन पुण्यजनकत्वेन कथ्यते इति। रट् + बहुलकान् भृच्। ङीप्।) गौणचान्द्रमावीयकणचतुर्दशी। सत्र अरुणोदयकाले ज्ञान कर्तव्यम्। यथा। यमः।

रट्

“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी। तस्यासुदयवेलायां स्नाता नावेक्षते यमम्॥” उदयवेलायां सारुणोदयवेलायाम्।

“अनर्काभ्युदिते काले माघे कण्ठाचतुर्दशी। सतारयोमकाले तु तत्र स्नान महाफलम्। स्नात्वा सन्तर्प्य तु यमान् सन्वपापैः प्रमुच्यते॥” अत्र तिथिकृतत्वात् गौणचान्द्रादरः। अत्रा-रुणोदयकाल एव स्नान पूर्वोक्तचतुर्दश्यम-तर्पणश्च। यत्तु उदयवेलायां सूर्योदयवेलायां अनर्काभ्युदित इति ईश्वर्ये न जिति याख्यान तन् सप्तमकरभाष्यधृतसतारयोम इति इत्यु-त्तराह्वानवचोक्तनेति। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ किञ्च।

“अनर्काभ्युदिते काले स्नान कुर्यात् सरिञ्जले। अतस्तत्कालं पाप तत्तुच्छादेष नश्यति॥ रटन्ती नाम विख्याता सर्वपापहरा शिवा॥” इति मत्स्यसंस्कृते ५५ पटलः॥

अपि च।

“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी। तस्यां सपूजयेत्तारां महाविभवविस्तरे। चक्रवर्त्तं महाराजो भवत्येव न शक्यः॥” इति बृहद्गीतान्तरे ७ पटलः॥

अपि च।

“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी। तदात्रौ कालिकापूजा सर्वविघ्नोपशान्तये॥” इति कालिकापुराणम्॥ *॥

अपरञ्च।

“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी। तस्यां प्रदेशसमये पूजयेन्मुण्डमालिनीम्॥” इत्याचार्यचूडामणिकृतस्तव्यतत्त्वाणवधृतवचनम्॥ अन्यत्र श्यामाशब्दे ऋषयः॥

रटिन्, चि, कथितम्। रटधातो कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम्। (भावे क्त।) कथनमात्रे, स्त्री। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। २। १७४।

“वनहरिरसिते पदे पदे स प्रतिभटतां पटहन्नेर्दधानैः। अमगुत रटिते च कर्करेटो परिगलितां गमनोन्मुखिस्त्रियामाम्॥”) रट भाषणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-सक०-सेट्।) भाषण कथनम्। रटति। इति दुर्गादासः॥

रग, कृति। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-अक०-सेट्।) रगति। कृति शब्दे। इति दुर्गादासः॥

रग, म गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-सक०-सेट्।) म, रगयति। इति दुर्गादासः॥

रग, स्त्री पु, (रगन्ति शब्दायन्तेनेति। रग + “यहेति”॥ ३। १। ५८। इयञ्। “विशरण्यो-रुपसंस्थानम्।” इति काशिकोक्ता अप्।) बुद्धम्। इत्यमरः। २। ८। १०४॥ (यथा,

रणाल

मनौ। ७। ६०।

“न कूटेरायुधैर्हन्त्यादुध्यमानो रणे रिपून्। न कर्णभिर्नापि दिग्धैर्नाभिवज्रतलेजने॥” रमणम्। यथा, ऋग्वेदे। ८। १७। १२।

“शाचिगो शाचि पूजनाय रणाय ते सुतः॥” “रणाय रमणाय।” इति तद्वाक्ये सायणः॥ रमणीये, चि। यथा, तथैव। १। ११६। ०१।

“एकस्यावन्धो रावत रणाय वधमग्निनासनये सहसा।”

“रणाय रमणीयाय।” इति तद्वाक्ये सायणः॥)

रणः, पुं, (रण + अप्।) शब्दः। कणः। इति मेदिनी॥ गतिः। इति शब्दरत्नावली॥

रणतूर्य, स्त्री, (रणस्य तूर्यम्।) युद्धवाद्यम्। तत्पूर्याय। स्यामपट्टह, २ अमयविक्रमः॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥

रणप्रिय, स्त्री, (रणे प्रियम्।) उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

रणप्रिय, पु, (रणः प्रियोऽस्य। तत्र मांसमन्त्रा-त्तथात्वम्।) श्येनकपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते। १६। १४६। ८६।

“स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः॥” बुद्धप्रियमात्रे, चि। यथा, कामन्दकीये। १७। ३३।

“रणप्रिय साहसिक व्यात्मसम्भावितस्तथा। विष्णुसमर्पकामार्थं क्रुद्धो मानौ विमानितः॥”) रणमत्त, पुं, (रणे रणं प्राप्य वा मत्तः।) हस्ती। इति शब्दमाला॥

रणसृष्टि, पु, विषयसृष्टिचतुपः। इति राजनिर्घण्टः॥

रणरङ्ग, पु, (रणे रङ्गो मन्दः।) रणकान्तरहस्ती। तत्पर्यायः। प्रतिम, २। इति हारावली। ००४॥

रणरण, स्त्री, उदाहनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

रणरण, पुं, (रणरण इति शब्दोऽस्त्वस्येति। अर्श आदित्वाद्च्।) मशकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (रणे रण शब्दो यस्य। रणगजैन-श्रीले, चि। यथा,—

“अथाह करणो रणो रणरणो राणो रणो रावणो धृत्वा येन रमा रमा रमरमा रामा रमा सा रमा। सश्रीमानद्यो द्यो द्यद्यो दायो द्यो वेद्यो विष्णुर्जिष्णुरभौरभौरभरभौराभौरभी-सौरभि॥” इत्युद्धटः॥)

रणरणक, पु उत्कण्ठा। इति हेमचन्द्रः॥ २। २०६॥ (यथा उत्तररामचरिते प्रथमाङ्के।

“अये सेवय रणरणकदायिणी चित्रदर्शना-दिरहभावना दंथा स्वप्नोद्देग करोति॥”) रणमङ्गल, स्त्री, (रणस्य सङ्कलम्।) तुलुलम्। इत्यमरः। २। ८। १०६॥

रणालङ्करण, पुं (रणस्य अलङ्करणः।) वज्र-पक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

रखः, त्रि, (रम् + "अमन्तात् ङः।" उणा० १।११३। इति ङ।) अङ्गैर्चर्मावच्छिन्नाव-
यवः। धूर्तः। इति सचिप्रसारोणाद्विहितः॥
रखकः, पु, (रख इवेति। रख + कद्।) अफल-
वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥
रखा, स्त्री, (रमन्तेवेति। रम् + "अमन्तात्
ङः।" उणा० १।११३। इति ङ। टाप्।)
मूषिकपण्यं। इत्यमरः। २।४। ८८॥ (यथा,
"हिङ्गुलात् सम्भव स्तुतं पालिधारसमर्हितम्।
रखाशोषितगन्धश्च तेनैव कञ्जलीकृतम्॥"
इति वैद्यकंरसेन्द्रसारसंग्रहे दृष्टसोमनाथरसे॥)
विधवा। रौद् इति भाषा॥ यथा। तिष्ठते
रखा विकर्मस्त्रीभ्यः स्वहृदयं यनक्तीत्यर्थः।
इति सचिप्रसारे तिष्ठन्तपादः॥
रखाश्रमौ [नृ] पुं, (रखो विफल आश्रमः
सोऽस्थस्य। रखाश्रम + इनि।) अष्टचत्वारि-
ंशदत्तसरोपरिभार्याविहीनः। यथा, भवि-
ष्यपुराणम्।
"चत्वारिंशद्वत्तराणां साष्टानां परे यदि।
स्त्रिया विद्युज्यते कश्चित् स तु रखाश्रमौ मतः॥"
इत्युद्वाहृतत्वम्॥
रत, स्त्री, (रमणमिति। रम् + भावे क्तः।)
मैथुनम्। इत्यमरः। २।७। ५७॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम्। ५४६।
"विप्ररीतमपि रतं ते सोतो नद्या इवाशुक्ल-
मिदम्।
तदतस्मिन्मम मम हृदयं समलम्पि वेगतो
हरति॥"
तत्तु द्विविधम्। यथा, कामशास्त्रम्।
"बाह्यमाभ्यन्तरश्चेति द्विविधं रतमुच्यते।
तत्राद्यं सुमनास्त्रेयनखदन्तं वतादिकम्॥
द्वितीयं सुरतं साक्षात्मानाकारेण कल्पितम्॥"
शुक्लम्। इति मेदिनी। ते, ४६॥ अनुरक्ते, त्रि॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ५०५।
"तज्जगुणनिबिड्वा तद्विपचस्तुतौ रता॥"
निशुक्तः। यथा, मनु। २। २३५।
"यावत्तयस्ते जीवेयुस्तावन्नायं समाचरेत्।
तेज्ज्वेन नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रियद्विते रत॥"
रतकौल, पु, (रते मैथुने कौलति परस्परं सवभा-
तीति। कौल् + कः।) कुकुरः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। ३४६॥ (रतस्य कौलः।) सुरत-
कण्ठकश्च॥
रतकूजित, स्त्री, (रतस्य कूजितम्।) मैथुन-
कालीनवाक्। तत्पुण्यायः। मखितम् २। इति
हेमचन्द्रः॥
रतगुरुः, पु, (रतस्य रते वा गुरुः।) पतिः।
इति त्रिकाण्डशेषः। ६। ४४॥
रतज्वर, पु, (रतेन ज्वरोऽस्य।) काकः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
रतताली, [नृ] पु, (रते तलति प्रतिष्ठां लभते
इति। तल् + णिनिः।) विहङ्गः। इति शब्द-
माला॥

रतताली, स्त्री, (रते तालः प्रतिष्ठास्याः। ङीष्।)
कुङ्कुनी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
रतनारीचः, पु, (रते नार्यां चिनोतीति।
चि + ङ।) नारीणां श्रौत्कारः। कुकुरः।
सरः। इति मेदिनी। चे, २१॥ विहङ्गः।
इति शब्दमाला॥
रतनिधिः, पु, (रतमेव निधिवत् गोप्यं यस्य।)
खड्गः। इति शब्दरत्नावली॥
रतर्हिकं, स्त्री, (रतस्य ऋहिरत्र। शेषादिभाषेति
कप्।) दिवसः। सुखस्तानम्। अष्टमङ्गलम्।
इति मेदिनी। के, २१०॥
रतव्रणः, पुं, (रतेन व्रणोऽस्य। रतं व्रण इव कष्ट-
दायकं यस्येति वा।) कुकुरः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। ३४६॥
रतशायी, [नृ] पु (रतेन शयति तनूकरोत्यात्मान-
मिति। शो + णिनिः।) कुकुरः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। ३५६॥
रतहिण्डकः, पु, (रते रतार्थं वा हिण्डते इति।
हिण्ड + णल्।) स्त्रीचौरः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥ लम्पटः। लोचा इति भाषा। तत्-
पण्यायः। विहङ्गः २ यलीकः ३ पल्लवः ४
द्रावकः ५ भुजङ्गः ६ चुम्बकः ७ लङ्गः ८
भृङ्गः ९ नारीतरङ्गकः १० खल्लिकः ११
रतनारीचः १२ वल्कः १३ रतताली १४
कटारः १५ कामी १६ खेटी १७ नागरः १८
दासीप्रियः १९ कुण्डकौटः २०। इति शब्द-
माला॥
रतान्द्रक, पु, (रतार्थमन्द्रक इव।) कुकुरः।
इति हेमचन्द्रः। ४। ३४६॥
रतान्त्री, स्त्री, (रते अन्त्रीव।) कुन्भटि।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
रतान्द्रः, पुं, (रते रतकाले आमर्होऽस्य।)
कुकुरः। इति शब्दमाला॥
रतायनी, स्त्री, (रतमेवायनं जीवनगतियस्याः।)
वेश्या। इति शब्दमाला॥
रतार्थिनी, स्त्री, (रतमर्थयति इति। अर्थ + णिनिः।
ङीप्।) मैथुनाभिलाषिणी। इति हलायुधः॥
रतिः, स्त्री, (रन्त्यतेऽनया इति। रम् + क्तिन्।)
कामदेवपत्नी॥ (अस्याः नामनिरुक्तिर्यथा,
ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे। ४। ६।
"मनो मयाति सर्वेषां पञ्चवाणेन कामिनीम्।
तन्नाम मन्मथस्तेन प्रवदन्ति मनोषिणः॥
तस्य पुषो वामपार्श्वे कामस्य कामिनी वरा।
वभूवातीव लज्जिता सर्वेषां मोहकारिणी॥
रतिर्बभूव सर्वेषां ता दृष्ट्वा सखितां सतीम्।
रतीति तेन तन्नाम प्रवदन्ति मनोषिणः॥")
तस्य उत्पत्तिः नामकारणं कामपत्नीत्वश्च यथा,
दक्ष उवाच।
"मद्देहजेय कन्दर्प मद्रूपगुणशालिनी।
एना गृह्णीष्व भार्यायै भवत सदृशी गुणे॥
एषा तव महातेजा सर्वदा सङ्गचारिणी।
भविष्यति यथाकामं धर्मेतो वशवर्त्तिनी॥

इत्युक्त्वा प्रहस्य दक्षो देहस्येदजलोद्भवाम्।
कन्दर्पायाग्रतः कृत्वा नाम कृत्वा रतीति

ताम्॥

तां वीक्ष्य मदनो रामा रत्याख्यां सुमनोहराम्।
आत्माशुगेन विह्वोऽसौ सुमोह रतिरञ्जितः॥"

इति कालिकापुराणे ३ अध्यायः॥

अनुरागः। (यथा, भागवते। १। २। ८।

"नोत्पादयेद् यदि रतिं अम एव हि केव-
लम्॥")

रतम्। (यथा दृष्टत्संहितायाम्। ७४। १८।

"कामिनीं प्रथमयौवनान्तितां

मन्दवल्गुदुपीडितखनाम्।

उत्तुर्गतां समवलम्ब्य या रतिः

सा न घाटभवनेऽस्ति मे मतिः॥")

गुह्यम्। इति मेदिनी। ते। ४६॥ (अश्वरो-

विशेषः। यथा, महाभारते। १३। १६। ४५।

"विदुता प्रशमौ दान्ता विदुता रतिरेव च।

एताश्चान्याश्च वै बह्वः प्रवृत्ताश्चरन् सुभाः॥"

प्रीतिः। यथा, रामायणे। १। १८। २४।

"तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः॥"

'रतिः प्रीतिः।' इति तट्टीकायां रामाशुन॥)

रतिवन्धा यथा,—

"न भवन्ति यदा नार्यस्तुष्टा वादरते मताः।

नानाविधैस्तथा बन्धै रन्तथाः कामिभिः स्त्रियः॥

पद्मासनो नागपाशो जतावेष्टोऽर्द्धसंपुटम्।

कुलिशं सुन्दरश्चैव तथा केशर एव च॥

हिंस्रालो नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथापरः।

क्षुब्धो वै धेनुकश्चैवसुतकण्ठस्तु ततः परम्।

सिंहासनो रतिनागो विशाधरस्तु षोडश॥"

इति रतिमञ्जरी॥

एतेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि॥

रतिकुहर, स्त्री, (रत्याः कुहरम्।) योनिः।

इति त्रिकाण्डशेषः॥

रतिक्रिया, स्त्री, (रत्याः क्रियाः।) मैथुनम्।

तत्पण्याय। संवेशनम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

(यथा, कामन्दकीये नीतिसारे। २। २५।

"अभिहोत्रोपचरणं जीवनस्य स्वकर्मभिः।

धर्मोऽयं दृष्टिणा काष्ठे पञ्चवर्ष् रतिक्रिया॥")

रतियह, स्त्री, (रत्याः गृहम्।) योनिः। इति

त्रिकाण्डशेषः॥ रमणमन्दिरश्च॥ (यथा, दृष्टत्-

संहितायाम्। ५३। १६।

"पञ्चाशमिणाममित धान्यायुधवह्निरतियहा-

णाश्च।

नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तश्रुतादुद्धृतं परतः॥")

रतिनागः, पु, षोडशरतिवन्धान्तर्गतपञ्चदशवन्धः।

तस्य लक्षणं यथा,—

"पीडयेद्द्रुपयुग्मेन कामुकं कामिनी यदि।

रतिनागः समाख्यातः कामिनीना मनोरम॥"

इति रतिमञ्जरी॥

रतिपतिः, पु, (रत्याः पतिः।) कामदेवः। इत्य-

मरः॥ (यथा, महागणपतिस्तोत्रे। १०।

रतिर

“पञ्चात्पिप्लमाश्रितो रतिपतिर्देवस्य रत्नोत्पले ।

विभक्त्या सममैत्रव धनुर्धरिभून् पौष्पान् वहन् पञ्च च ॥”)

देशविशेषस्य स्त्रीणां स्थानविशेषे तस्याविर्भावो यथा,—

“वाचि श्रीमाधुरीणां जनकजनपदस्यायिनीनां कटाक्षे

दन्ते गौडाङ्गनानां सुललितजघने चोत्कल-
प्रेयसीनाम् ।

तेलङ्गीनां नितम्बे सज्जलजघनरुचौ केरलीकेश-
पाशे

काण्ठाटीनां कटौ च स्फुरति रतिपतिर्गुणैरीणां स्तनेषु ॥”

इति साहित्यदर्पणम् ॥

रतिपाशक, पु, (रते, पाश इव । ततः स्वार्थे कन् ।)

रतिबन्धविशेषः । यथा—

“मौढयेदूरयुग्मेन कासुको यदि सुन्दरीम् ।

रतिपाशस्तथाख्यात, कामिनीनां सुखावहः ॥”

इति स्मरदीपिका ॥

रतिप्रिय, पु, (रते प्रिय ।) कामदेव । इति
शब्दरत्नावली ॥ सुरतप्रियश्च ॥ (स्त्री, शक्ति-
विशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ । १० । ६८ ।

“गोदावर्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रति-
प्रिया ॥”)

रतिमदा, स्त्री, (रतेर्मदोऽस्याः ।) अक्षररसः ।
यथा,—

“स्पर्शानन्दा रतिमदाक्षररसः सुमदात्मजा ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रतिमन्दिरं, स्त्री, (रतेर्मन्दिरमिव ।) योनिः ।
इति जटाधर ॥ मैथुनयज्ञम् । यथा,—

“सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि
याचुषं

चेन कान्तसमीहितावधि पदव्यासावधि
प्रेक्षितम् ।

हास्यं चाधरपल्लवावधि महामानोऽपि
मौनावधि

सर्वं सावधि नावधिः कुलसुवा प्रेम्ण, परं
केवलम् ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

रतिमित्र, पु, (रतौ मित्रं स्वयं इव ।) रतिबन्ध
विशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“पानयेदूरयुग्मे च कासुकं यदि कासुकी ।
रतिमित्रस्तथाख्यात कामिनीनां सुखावहः ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

रतिरमण, पु, (रत्या रमण ।) कामदेव । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

रतिरत्न, स्त्री, (रतिं लक्षयतीति । लक्ष् + अच् ।)
निधुवनम् । इति हारावली । ५० ॥

रतिरत्नरा, स्त्री, (रतौ रत्नरा ।) चिरञ्जीवा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ पिङ्गल शक इति
भाषा ॥

५५

रत्नं

रतिसुन्दरः, पु, (रता सुन्दरः सुखावहः ।)
रतिबन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“नारीपदद्वयं कामी धारयेद्दृष्टये यदि ।
धृतकण्ठो रमेत् कामी बन्ध, स्यादतिरसुन्दरः ॥”

इति रतिमञ्जरी स्मरदीपिका च ॥

रतुः, स्त्री, (ऋतीयते इति । सार्धाद्यर्थकं ऋत्-
सौवधातुः + “ऋतेरम् च ।” उणा० २ । ६४ ।

इति कूः । अम् च ।) देवनदी । सत्यवाक् ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥

रतोदहः, पु, (रत उदहति प्रापयतीति । उत् +
वच् + अच् ।) कोकिल । इति शब्दमाला ॥

रत्नं स्त्री, (रमयति हर्षयतीति । रम् + णिच् +
“रमेत् च ।” उणा० ३ । १४ । इति न’

तकारस्यान्तादेशः ।) अश्लक्ष्णः । सुक्तादि ।
तत्पर्यायः । मणि, २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । ४५ ।

“न रत्नमन्वियति न्ययते हि तत् ॥”)
स्वजातिश्रेष्ठ । इति मेदिनी ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८५ । ४५ ।

“स्त्रीरत्नमतिचान्दङ्गो द्योतयन्ती दिशश्चिपा ॥”)
मायिकम् । वक्ष्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ७॥

अथ रत्नोत्पत्तिकारणम् । यथा,—
रत्न उवाच ।

“वक्ष्मि परीक्षा रत्नानां बलो नामासुरोऽभवत् ।
इन्द्राद्या निष्पेतास्तेन निर्जेतुं तेन शक्यते ॥

वरणात्तेन पशुनां याचितं स सुरैर्नरे ।
बलो ददौ स्वपशुतामसिचत्तो मखे हत ॥

पशुवत्तं विशेषं स्तम्भे स्ववाक्याश्रित्यन्तित ।
बलो लोकोपकाराय देवानां हितकाम्यया ॥

तस्य सत्त्वविशुद्धस्य सुविशुद्धेन कर्मणा ।
कायस्यावयवा सर्वे रत्नबीजत्वमाययु ॥

देवानामथ यक्षाणां सिद्धानां पवनाशिनान् ।
रत्नबीजमयं याह’ सुमहानभवत्तदा ॥” ७॥

अथ तस्याकरस्थानानि यथा,—
“तेषान् पततां वेगाद्विमानेन विहायसा ।

यद्ययत् पपात रत्नानां बीजं कचन किञ्चन ।
महोदधौ सरिति वा पर्वते काननेऽपि वा ।

तत्तदाकरतां यात स्थानमाधेयगौरवात् ॥
तेषु रक्षोविषयालयाधिपान्यध्वानि च ।

प्रादुर्भवेन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च ॥
वक्ष्यस्तुक्ताश्लमख्य’ सपञ्चरागा समरकता’

प्रोक्ता ।
अपि चेन्द्रनीलमणिवरवेदूयाश्च पुष्करागाश्च ।
कर्केतनं सगुलकं रुधिराक्षसमन्वितं तथा

स्फटिकम् ।
विह्वममणिश्च यत्नादुद्दिष्टं सग्रहे तज्ज्ञे ॥” ७॥

आकारवर्णौ प्रथमं गुणदोषौ तत्फलं परीक्षा
च ।

रत्नस्य रत्नकुशलेर्बिम्बेयं सज्जशास्त्राणाम् ।
कुलमेवपूजयन्ते यानि चोपहृतेऽहनि ।

दोषेस्तानुपयुज्यन्ते हीयन्ते गुणसम्पदा ।
परीक्षापरिशुद्धानां रत्नानां पृथिवीभूजा ।

रत्नही

धारणं संयद्ही वापि कार्यं श्रियमभीक्ष्णता ।
शास्त्रज्ञाः कुशलाश्चापि रत्नभाष्य परीक्षकाः ।

त एव मूल्यामात्राया वित्तारः परिकीर्तिताः ॥”
इति गारुडे ६८ अध्यायः ॥

विशेषरत्नपरीक्षा तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ ७॥ चतु-
र्दश मण्डारत्नानि यथा । रुद्रकुञ्जचक्ररय-
तत्तनयः । शशविन्दुचतुर्दशमण्डारत्नचक्रवर्ण-
भवनः । चतुर्दश मण्डानि रत्नानि यस्य च ।

रत्नानि तु खलातिश्रेष्ठानि धर्मसहितोक्तानि ।
“वक्रं रथो मणिः खड्गश्चर्म रत्नञ्च पञ्चमम् ।
केतुर्निधिक्ष सप्तैवमप्राणानि प्रचक्ष्यते ॥

भाष्या पुरोहितश्चैव सेनानी रथकृषं य ।
पञ्चाशौ कलभश्चेति प्राश्निनः, सप्त कीर्तिताः ॥
चतुर्दशैतानि रत्नानि लब्धेष्वां चक्रवर्तिना-

मिति । इति विष्णुपुराणे ४ अष्टौ १२ अध्यायः
तट्टीका च ॥ (अथ रत्नस्य निरुक्तिः ।
“धनार्थिनो जनाः सर्वे रत्नमनोऽस्मिन्नतीव यत ।
ततो रत्नमिति प्रोक्तं शब्दशास्त्रविशारदै ॥”

अथ रत्नस्य नामानि स्वरूपनिरूपणम् ।
यथा,—

“रत्नं स्त्रीवे मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते ।
तत्तु पापानामिदोऽस्ति सुक्तादि च तदुच्यते ॥”

अथ रत्नानां निरूपणम् ।
“रत्नं गारुततः पुष्करागो मायिकमेव च ।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वेदूयमिन्द्रपि ॥

मौक्तिकं विह्वमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ।
रत्नं हीरा । गारुततः पात्रा । मायिकं पञ्च-
रागः । इन्द्रनीलः लोला ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि नवरत्ननिरूपणम् ।
सुक्ताफलं हीरकं च वेदूयं पञ्चरागकम् ।
पुष्करागश्च गोमेदः नीलः गारुततस्तथा ।
प्रवाल्युक्तान्येतानि महारत्नानि वै नव ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रत्नकन्दल, पु, (रत्नानां कन्दलो नवाङ्कुर इव ।)
प्रवालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रत्नकूट, पु, (रत्नमयः कूटो रत्नमयः ।) पर्वत-
विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (स्त्री, हीप-
विशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । २६ । ३ ।

“अस्ति हीपवर मध्ये रत्नकूटाख्यममुधे ।
ऊतप्रतिष्ठस्तच्चास्ते भगवान् हरिरम्बिना ॥”)

रत्नगर्भे, पु, (रत्नानि गर्भे लक्ष्यया अधिकारे
रस्य ।) कुबेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रत्नानि-
गर्भेऽस्य ।) सुतद्र । इति राजनिर्घण्टः ॥

रत्नगर्भा, स्त्री, (रत्नानि गर्भे मध्येऽस्याः ।)
पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ । उपचारात्
गुणवत्पुंसवती च ॥

रत्नहीप, स्त्री, (रत्ननिर्मितं हीपम् । शाकपार्थिववत्
समासः ।) रत्ननिर्मितस्थानम् । यथा,—

“सिंहस्कन्धाधिसंरुष्टां नानाजङ्गारभूषिताम् ।
चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥

शङ्खचक्रधनुन्वाणलोचनचित्तयान्विताम् ।
रत्नवस्त्रपरीधानां बालाकंसहशीतनूम् ॥

रत्ननि

नारदाद्यैर्मनिगणे. सेवितां भवसुन्दरीम् ।
त्रिवलीवल्लयोपेतनाभिनालमृणाभिनीम् ॥
रत्नद्वीपे महाद्वीपे सिंहासनसमन्विते ।
प्रफुल्लकमलारूपा ध्यायेत्ता भवमेहिनीत् ॥”

इति तन्त्रसारे जगद्धात्रीध्यानम् ॥

रत्नधेनुः, स्त्री, (रत्ननिर्मिता धेनुः ।) महा-
दानविशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
रत्नधेनुरिति ख्यातं गोलोकफलदं वृणाम् ॥
पुण्यन्दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
लोकेशावाहनं कृत्वा ततो धेनुं प्रकल्पयेत् ॥
भूमौ कृष्णाङ्गिनं कृत्वा लवणक्षेत्रस्युतम् ।
धेनुं रत्नमयीं कुर्यात् सङ्कल्प्य विधिपूर्वकम् ॥
स्थापयेत् पद्मरागागमेकाशीतिं सुखे बुधः ।
पुष्करागशतं तद्वदुष्ण्यायां परिकल्पयेत् ॥
ललाटे हेमतिलकं सुक्ताफलशतं दृशोः ।
भृगुगे विदुमशतं शुक्लौ कर्णद्वये स्मृते ॥
काष्ठाङ्गानि तु शृङ्गाणि शिरो वक्ष्यतात्मकम् ।
ग्रीवायां नेत्रपटलं गोमेदकसमन्वितम् ॥
इन्द्रनीलशतं पृष्ठे वेदूर्यशतपार्श्वकौ ।
स्फाटिकैरुदरं कार्यं सौगन्धिकशतान् हृदि ॥
खुरा हेममयाः कायं पुच्छं सुक्तावलीमयम् ।
सूर्यकान्तैश्चकान्तौ च प्राणं कर्पूरचन्दनैः ॥
कुङ्कुमानि च रोमाणि रौप्यं नाभिश्च कारयेत् ।
गारुडानशतं तद्वदस्त्रीनि परिकल्पयेत् ॥
तथान्यानि च रत्नानि स्थापयेत् सर्वसन्निभम् ।
कुर्याच्छर्करया जिह्वा गोमयश्च गुडालकम् ॥
गोक्षत्रमाग्यश्च तथा दधि दुग्धं स्वरूपतः ।
पुच्छाग्रे चामरं दद्यात् समीपे ताम्रदोहनम् ॥
कुङ्कुलानि च हेमानि भूषणानि च शक्तितः ।
कारयेद्देवमेव चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
तथान्यानि च सर्वाणि पादांश्चेत्तुमयांस्तथा ।
नानाफलानि सर्वाणि पञ्चवर्णवितानकम् ॥
एव विरचनं कृत्वा तद्वद्वीमाधिवासनम् ।
कृत्वाभ्यो दक्षिणां दत्त्वा धेनुमामन्त्रयेत्ततः ॥
गुह्यधेनुवदावाह्य इदं दक्षोदाहरणतः ॥

तव सर्वदेवगणधाम यतः पठन्ति
रुद्रेन्द्रविष्णुकमलासनवामदेवाः ।
तस्मात् समस्तसुवर्गत्रयहेतुयुक्ता
मा पाहि देवि भवसागरपीथमानम् ॥
आमन्त्र्य धेनुमभितः परिवर्त्तय भक्त्या
दद्याद्विजाय गुरवे जलपूर्वकं ताम् ।
यः पुण्यमाप्य दिनमत्र कृतोपवासः
पापैर्विमुक्ततनुरेति पदं सुरारः ॥
इति सकलविधिक्षो रत्नधेनुप्रदानं
वितरति च विमानं प्राप्य देदीप्यमानम् ।
कलिकलुषविमुक्तो वन्धुभिः पुत्रपौत्रैः
स हि मदनसुरूपं स्थानमभ्येति शम्भो ॥”
इति मत्स्यपुराणे महादानानुकीर्तने रत्नधेनु-
प्रदानिको नाम २६२ अध्यायः ॥

रत्ननिधिः, पुं, खड्गनपक्षी । इति त्रिकाशेषः ॥

रत्नाक

रत्नपारायणं, स्त्री, (परायणमेव । अण् । रत्नस्य
पारायणम् ।) सर्वरत्नस्थानम् । यथा,—
“समुद्रोपत्यका हेमी पर्वताधिव्यका पुरी ।
रत्नपारायणं नाम्ना लङ्कितं मम मेधिलि ॥”

इति भट्टिः ॥

रत्नप्रभा, स्त्री, (रत्नानां प्रभा ।) जिनानां नरक-
विशेषः । यथा,—

“रत्नशर्करावाणुकापङ्कधूमतमप्रभाः ।

महातमप्रभा वेद्यधीधो नरकभूमयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

रत्नसुखं, स्त्री, (रत्नेषु सुखम् ।) हीरकम् । इति
हेमचन्द्रः ॥

रत्नराट्, [ज्] स्त्री, (रत्नेषु राजते इति ।
राज् + क्तिप् ।) माणिक्यम् । इति राज-
निघण्टुः । रत्नश्रेष्ठश्च ॥

रत्नवती, स्त्री, (रत्नानि सन्त्यस्यामिति । रत्न +
सुप् । मस्य वः । उगितात् ङीप् ।) पृथिवी ।
इति शब्दमाला ॥ (राज्ञो वीरकेतोः कन्या ।
यथा, कथासरित्सागरे । ८८ । ६ ।

“नन्दयन्त्यभिधानाया पद्मां तस्योदपद्यत ।

सुता रत्नवती नाम देवताराधनार्जिता ॥”

रत्नधुक्ते, त्रि । (यथा, रघुः । ६ । ४ ।

“पराङ्मुख्यवर्णाक्षरयोपपन्न-

मासेदिवान् रत्नवदासनं सः ॥”

फलप्रदे च त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २८ । ५ ।

“धारद्वन्तमन्त्रेण जागृविम् ॥”

“रत्नवन्त रत्नशब्देन स्वगादिस्वप्नसुप्तं फल-
मभिधीयते तद्वन्तं फलप्रदम् ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)

रत्नवर्षुकं, स्त्री, (रत्नानि वर्षितुं शीलमस्य । वृष् +
“लघपतपदस्येति ।” ३ । २ । १५४ । इति
उकम् ।) पुष्पकरः । इति शब्दरत्नावली ॥
रत्नवर्षणशीले, त्रि ॥

रत्नसानुः, पु, (रत्नानि सानौ प्रस्ये यस्य ।)
सुमेरुपर्वतः । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥

रत्नसू, स्त्री, (रत्नानि सूते इति । सू प्रसवे +
क्तिप् ।) पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ४२ ।

“त्रिलोकां रत्नसू श्लाघा तस्यां घनपतेर्हरिन् ।

तत्र गौरीगुरुः श्रेणो यत्तस्मिन्नपि मण्डलम् ॥”

रत्नप्रसवकारिणि, त्रि । यथा, रघुः । १ । ६५ ।

“न मामवति सङ्गीपा रत्नसुरपि मेहिनी ॥”

रत्नाकरः, पु, (रत्नानामाकर उत्पत्तिस्थानम् ।)
समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २ ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १०१ । २३ ।

“दुर्गे समायित्य मष्टोर्मिमन्त

रत्नाकरं वरुणस्थालयः स ॥”

रत्नोत्पत्तिस्थानश्च ॥ (स्वनामख्यातकविविशेषः ।

यथा, राजशेखरकृतश्लोकः ।

“मा सः सन्तु हि चत्वारः प्रायो रत्नाकरा

इमे ।

इतीव स कृतो धात्रा कविरत्नाकरोऽपरः ॥”

रत्निः

स तु ध्वनिगाथापञ्जिका-वक्रोक्तिपञ्चाशिका-
हरविजयादिग्रन्थप्रणेता । अन्तर्भागु खनु-
विद्याधिपत्यपरनामार्थं कविः काश्मीरदेशे-
ऽवन्तिवर्मणो राज्यकाले समुत्पन्नः । तथा च
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३६ ।

“सुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्द्धनः ।

प्रयां रत्नाकरस्यागात् साम्राज्येऽवन्ति-

वर्मणः ॥”

अवन्तिवर्मराज्यकालस्तु ७७७ शकाब्दादारभ्य
८०६ शकाब्दपर्यन्तमासीदतत्कालौन एवायं
कविरिति ज्ञायते । रत्नाकरप्रणीत हरविज-
याभिधं पञ्चाशत्सर्गात्मकं महाकाव्यं काश्मी-
रेशु प्रसिद्धमस्ति ॥)

रत्नाङ्क, पु, (रत्नानामङ्कश्चिह्नं यस्य ।) विष्णु-
रथः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रत्नानामङ्कः ।)
रत्नचिह्नश्च ॥

रत्नाचल, पु, (रत्ननिर्मितः अचलः । आक-
पार्थिववत् समासः ।) दानार्थमणिमयपर्वतः ।
यथा,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।

सुक्ताफलसहस्रेण पर्वतः स्यादनुत्तमः ॥

मध्यमं पञ्चशतिकस्त्रिंशतेनाधमं स्मृतम् ।

चतुर्थांशेन विष्कम्भा पर्वताः स्युः समन्ततः ॥

पूर्वेण वक्ष्ये गोमेदेर्दक्षिणेनेन्द्रनीलके ।

पुष्करागयुते कार्यो विद्वद्भिर्गन्धमादनः ॥

वेदूर्यविदुमे पश्चान् सभिश्चो विमलाचलः ।

पद्मरागसमो वर्णैरुत्तरेण तु विन्यसेन ॥

धान्यपर्वतवन् सर्वमन्त्रापि परिकल्पयेत् ।

तददावाहनं कृत्वा वृक्षान् देवाश्च काष्ठाङ्गान् ॥

पूजयेत् पुष्पपानीयैः प्रभाते चाथ पूर्ववत् ।

पूर्ववदगुरुकृत्विगभ्यः फलमन्त्रानुदीरयेत् ॥

यथा देवगणाः सर्वे सत्वरत्नेष्ववस्थिताः ।

त्वञ्च रत्नमयो नित्यमतः पाहि महाचलः ॥

यस्माद्रत्नप्रदानेन तुष्टिं प्रकुरते हरिः ।

सदा रत्नप्रदानेन तस्मान्नः पाहि पर्वतः ॥

अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नं महागिरिम् ।

स याति वैष्णवं लोकममरेश्वरपूजितम् ॥

यावन् कल्पशतं सायं वसेच्छेह नराधिप ।

रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥

ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद्व्यदन्नासुत्रं वा कृतम् ।

तत् सर्वं नाशमायाति गिरिवत्कृतो यथा ॥”

इति मात्स्ये ६० अध्यायः ॥

रत्नाभरण, स्त्री, (रत्नविशिष्टमाभरणम् ।) मणि-
मयालङ्करणम् । जडाद्यो गहना इति भाषा ॥
तस्य धारणगुणाः ।

“घनं यशस्यमायुष्यं श्रीमद्भजनसुदनम् ।

हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

रत्नि, पुं, (ऋच्छति प्राप्नोत्यनेनेति । ऋ +
“कृत्तन्यङ्गीति ।” उणा० ४ । २ । इति
कञिच् ।) बहुसुष्टिहस्तः । इत्यमरः । २ ।
६ । ८६ ॥ सुदुम् हात इति भाषा ॥ स्त्रीपुंसयो

रथः

रत्नारत्नी इत्यन्ये । इति भरतः ॥ (यथा, महा-
भारते । ८ । ७२ । २७ ।

“अथरत्नैर्महाबाहुर्वीरैश्च सुदुर्जयः ॥”
रत्नं, कौ, (रतेरङ्गम् ।) योनिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

रथ, पुं, (रथ्यतेनेनात्र वा । रम् + “हनि
कुषिनीरमिकाश्रिभ्यः कथन् ।” उणा० २ । २ ।
इति कथन् । अनुनासिकलोपश्च ।) कायः ।
(यथा, गीतायाम् ।

“आत्मानं रथिन विहिंशरीरं रथमेव च ॥”
चरथः । वेतसदृशः । इति विश्वः ॥ (अथ
पर्यायो यथा,—

“वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वाणीरो वज्रलक्षणा ।
अथपुण्यश्च विदुगो रथः शीतश्च कीर्तितः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

तिनिशृङ्खलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्र-
विशिष्टयुद्धार्थयानम् । तत्पर्यायः । शताङ्गः २

स्यन्दनः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ५१ ॥ स्यन्दन-
भावम् । इत्यजयः ५ (यथा, मनुः । ८ । २६५ ।

“स चेत् तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत् पाण्डित्यं च दण्डो विचारितः ॥”

तद्द्वारा भ्रमणगुणा ।

“हृत्पद्मरथदोलादौर्ध्वमण वातकोपनम् ।
स्थिरीकरणमङ्गानां बल्य वद्विविह्वनम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ३ ॥

रथविशेषाणां नामानि यथा,—

“युद्धार्थं चक्रवदयाने शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।
सक्रौडार्थः पुष्करथो देवार्थस्तु मरुदथः ॥

योग्यो रथो वेनायिकोऽध्वरथः परिष्कृतिकः ।
कर्णारथः प्रवह्यश्च डयन रथगर्भकः ॥

अनस्तु शकटोऽथ स्यान्नरौ कम्बलिवाहकम् ।
अथ काम्बलवस्त्राद्याल्लेखे परिहृते रथे ॥

सपाण्डुकम्बलीयः स्यात् सवीत पाण्डुकम्बले ।
स तु द्वेपो वैयाघ्रश्च यो हतो द्वीपिचम्बला ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

गोलोकस्य रथो यथा,—

“प्रदत्त विप्रपत्नीभिर्मिष्टमन्त्रं सुधीपमम् ।
बालकान् भोजयित्वा तु स्वयं च बभूवे विसृज्य ॥

एतस्मिन्नन्तरे तत्र शतकुम्भरथं वरम् ।
दृष्टुर्विप्रपत्नीं च प्रतन्त गगनादहो ॥

रत्नदर्पणसंयुक्तं रत्नसारपरिष्कृतम् ।
रत्नस्तम्भैर्निबद्धं च सद्रत्नकलसोन्मुखम् ॥

श्वेतचामरसंयुक्तं वह्निशुद्धांशुकान्वितम् ।
पारिजातप्रसन्नानां मालाजालविराजितम् ॥

शतचक्रसमायुक्तं मनोयायि मनोहरम् ।
क्षीरित पार्श्वदैर्ह्रियेर्धनमालाविभूषितम् ॥

पीतवस्त्रपरीधाने रत्नालङ्कारभूषितम् ।
नवयौवनसम्पन्ने श्यामले सुमनोहरे ॥

द्विगुणैर्मुनीहृत्सौगौणैश्चेश्वरैर्वरैः ।
शिखिपुष्कगुह्यमालावह्वक्षिमचूडके ॥

अवरोह्य रथात्तूर्णं ते प्रणम्य हरेः पदम् ।
रथमारोह्य कर्तुं भुवनां क्षयकामिनीः ॥

रथः

विप्रभार्या हरिं नत्वा जग्मुर्गोलोकमीश्वरम् ।
बभूवुर्गोपिकाः सत्यस्वका मातुषविग्रहान् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १८ अध्यायः ॥

देव्या रथयात्रा यथा,—

अज्ञोवाच ।

“भूयस्तु प्रवक्ष्यामि देवाराधनसुखमम् ।
यत् कृत्वा सर्वकामाणां याप्सिस्तु भवेद्विपत्तिः ॥

दत्तिदत्तमयेर्दृष्टेर्दृष्टमनस्यैः सुप्रोभनैः ।
विचित्रपद्मारागादौर्ध्वमिभिरुपशोभितैः ॥

रथान्ते कारयेद्देवा सप्तभौम मनोरमम् ।
दृक्कूलवस्त्रसङ्कलमहं चन्द्रोपशोभितम् ॥

चण्डाकिङ्किणिशङ्खाट्टं चामरैः कटकान्वितम् ।
पताकाध्वजशोभाट्टं दर्पणैरुपशोभितम् ॥

त रथं पूजयेच्छक्रं जातोऽसुसममङ्गिकैः ।
पारिजातकपुष्यैश्च यच्चकहैमचन्दनैः ॥

सुगन्धधूपितैः कृत्वा देवीं तत्र नियेययेत् ।
प्रतिमां शोभनां वत्सः महानुरचयङ्करीम् ॥

पूजयेद्रथविष्णुं सर्वमङ्गलमङ्गलाम् ।
दुर्गां कात्यायनीं देवीं वरदां विन्ध्यवासिनीं ॥

निशुम्भसुम्भमयनीं महिषासुरघातिनीं ।
प्रसीदतु सदा मेऽस्तु यच्च नो वाञ्छितं हृदि ॥

अनेन बलिपूर्व्येण नमस्कारयुतेन च ।
पूजयित्वा ततो नेया समस्ताश्चरणीतकैः ॥

पञ्चमी सप्तमी पूर्णा नवम्येकादशीश्च ।
द्वितीयाश्विनिशिवदिशेऽप्युत्सवेषु च ॥

महानदीनदसत्रपञ्चतल्लवणेषु च ।
तत्र मण्डपविन्यासं महदाविष्टनिर्मितम् ॥

शैलं वा गृहस्य वापि कृत्वा वास्तुविचारितम् ।
सर्वलक्षणैश्च पूर्णं सर्वशोभासमन्वितम् ॥

पूर्वं च कारयेच्छक्रं पश्चादयात्रां प्रचक्रिरे ।
महाननपदोपेतां महास्त्रीभिः सचक्रुः कामम् ॥

सन्नाम्रपाननेवैद्यैः समस्तैरपि पूजयेत् ।
दद्याद्वलिं शक्रं सर्वं सर्वदिक्षु समन्ततः ॥

भूयो वेनालसवस्त्रं मन्त्रेणानेन सुव्रत ।
रथं मां निजभूतेभ्यो बलिं यच्छ सदा प्रियम् ॥

मातमातर्वरे देवि । सर्वकामार्थसाधनि ।
अनेन बलिदानेन सर्वकामान् प्रयच्छ मे ॥

एव दत्त्वा बलिं शक्रं तथा देव्यावतारयेत् ।
विन्यसेद्भद्रपौठे तु मण्डलेऽप्युपशोभिताम् ॥

तत्रस्थां पूजयेद्देवीं हैमरूपैश्च ताम्बले ।
कलसैस्तु सहस्रेण गन्धोदकसुपूरितैः ॥

समस्तफलसम्पन्नैर्घण्टैश्चैव पञ्चवै ।
ज्ञापयेदेकमेकेन रत्नगर्भेनैवैर्दृष्टे ॥

वेदमङ्गलशब्देन शङ्खावादिनिखने ।
वेणुवीणादङ्गैश्च चण्डाकिङ्किणिराविणे ॥

ज्ञापयित्वा ततो देवीं निर्मलैश्चन्दनैः शुभैः ।
गोमयादिकृतैः पद्मैर्दोषवर्ज्या विप्रोद्यते ॥

स्वस्तिकैर्नन्दिकावतैः शङ्खैर्नौलोत्पलैश्च ।
यवशाखङ्कुरोद्भिर्नैर्वाचरैर्नमज्जयेत् ॥

प्रत्येकं दृष्ट्वैव प्रत्येकं कलसैः क्षेपेत् ।
तथा कपूरचोदण्डं चन्दनैः कुङ्कुमेन च ॥

गोरोचनासमेतं देवीमालिप्य पूजयेत् ॥

रथः

हेमजैर्नातिजैर्मांस्ते रत्नमाल्यैरेकधा ।
वाचोभिः सुमनैश्चित्रैः पुनर्घुपं ससुतुक्षिपेत् ॥

भक्षयेत् तथा कन्यां द्विजातीन्थ दुःखितान् ।
भक्ष्यभोग्यान्नपानेन तत्र सर्वान् प्रीययेत् ॥

भोजयित्वा समायेत देवि मे प्रीयतामिति ।
रथे कृत्वा तथा देवीं पुनरेव यच्छं नयेत् ॥

महता जनसघेन समस्तविभवान्विते ।
शान्तरेणुपथं सर्वं पुण्यदृष्ट्वास्तैश्चैः ॥

प्रक्षिप्यमायैः कन्याभिः स्त्रीभिर्मङ्गलवादिभिः ।
सज्जितेन यथा पांशुं कृत्वा पङ्क प्रचक्रिरे ॥

पुरश्चोभां पथे शोभां हारशोभां यच्छे यच्छे ।
कारयित्वा तथा शक्रं सर्ववाधां निवारयेत् ॥

अश्वेद्यास्तरवत्सिन्धुं प्राणिविषां विवर्णयेत् ।
बन्धनस्या विमोक्तया बध्ना क्रोधादिशत्रवः ॥

अकालकौतुह्यं शक्रं रथयात्रां कारयेत् ।
सर्वदा सर्वदेवैस्तु शङ्करादेः प्रतिष्ठिता ॥

रथयात्रा तदा शक्रं सुरैः स्वर्गे सदा कृता ।
तथा क्षितिरगन्धर्वैर्भूपातालनिवासिभिः ॥

रथयात्राप्रभावेण मोदन्ते दिवि देवताः ।
आदित्यो रथयात्राक्षत्रेण नभसः क्रमेत् ॥

देवो दिव्यविमानम्या रथयात्राप्रभावतः ।
क्रौञ्चो विविधैर्भोगैः सर्वान्द्रविर्विजिता ॥

तथा त्वमपि देवेन्द्र । रथयात्राकरो भव ।
शिवायाः शिवदायास्तु परमेण समाधिना ॥

अगस्त्य उवाच ।

रथयात्राकृतं पुण्यं ब्रह्मणो वाचवत्स तु ।
पूर्वं यत् कथितं तात तत्ते सर्वं मया खिलम् ॥

यापितं नात्र सन्देहो देवीमाहात्म्यसुखम् ।
यः पठेत् शृणुयाद्वापि भक्तिमान् वृषसक्तम् ॥

स सुखं यश्च सौभाग्यं पुत्रप्राप्तिमप्येक्षितम् ।
जमते नात्र सन्देह इत्येव ब्रह्मणोऽब्रवीत् ॥

स्ववलेन कृते राज्ये पुरा शक्रस्य कीर्तिता ।
घनदस्य पुरीप्राप्तिर्विदुष्यश्च वायुना ॥

कृते म्याने कृता तेन तथा श्रुत्वा च निश्चये ।
सुखते परया दृष्ट्या पुरीर्भोगवती शुभा ॥”

इति देवीपुराणे रथयात्राविधिमाहात्म्यम्

३६ अध्यायः ॥ ३६ नवग्रहाणां रथा यथा,—

“योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
इंशादृक्कृतयेवास्माद्विद्युणो द्विजसत्तमाः ॥

साहस्रकोटिस्तथा सप्त नियुतान्यधिकानि तु ।
योजनानान्तु तस्याश्च तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥

चिनाभिमतिपश्चारे घञ्जिमन्ययामके ।
सवत्सरन्तु यत् कृतं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् ॥

चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽसौ विवस्वतः ।
पञ्चान्यानि तु साहस्रानि स्यन्दनस्य द्विजोत्तमा ॥

अथप्रमाणसुभयोः प्रमाणं तत्पराह्वयोः ।
भूयोऽथस्तद्व्युगार्हं च भुवाधार रथस्य वै ॥

द्वितीयेऽथैव तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले ।
हयाश्च सप्त च्छन्दांसि तन्नामानि निबोधत ॥

गायत्री च बृहद्व्युष्णिक् जगती पत्तिरेव च ।
अनुष्टुप् त्रिष्टुप्तिस्तुक्छन्दांसि हरयो रवौ ॥”

इति कौर्म ३८ अध्यायः ॥

रथः

“रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाणिनः ।
वामदक्षिणतो युक्ता दृष्ट तेन निशाकरः ।
वीणाश्रयाणि चरति नक्षत्राणि रथिर्धिया ॥२॥
सोमपुत्रस्य चाष्टाभिर्वाणिभिर्वायुवेगिभिः ।
वारिजे, स्यन्दनो युक्तस्तेनासौ याति सर्वतः ॥३॥
शुक्रस्य भूमिरेरथैः स्यन्दनो दृष्टभिर्धृतः ॥ ४ ॥
अष्टाभिश्चाथ भौमस्य रथो हेम सुशोभनः ॥५॥
दृष्टस्तेरथाष्टाथः स्यन्दनो हेमनिर्मितः ॥६॥
रथस्तमोमयो ह्यश्वो मन्दस्यायसनिर्मितः ॥ ७ ॥
सर्मानोर्भास्करारेण तथा षड्भिर्धृतः ॥८॥
एते महाप्रज्ञाणां वै समाख्याता रथा नव ।
सर्वे ध्रुवे महाभागा निबद्धा वातरश्मिभिः ॥
ग्रहसंस्तराधिष्ठानि ध्रुवे बह्वान्यशेषतः ।
अमन्ति भ्रामयन्त्येन सर्वाण्यनिलरश्मिभिः ॥”

इति कौर्म ४० अध्यायः ॥ ॥

श्रीजगन्नाथदेवस्य रथः यात्राशब्दे द्रष्टव्यः ॥॥
(त्रिपुरदहनार्थं महेश्वरादिष्टा देवा येन प्रकारेण
तदर्थं निर्मितवन्तस्तदाह । मात्से ॥१९६॥
१३—७१ ।

“त्रिनेत्र एवमुक्तस्तु देवैः शक्रपुरोगमे ।
उवाच देवान् देवेशो वरदो वृषवाहनः ॥
अपगच्छतु वो देवा महद्दानवर्षं भयम् ।
तदृष्टं त्रिपुरं धृष्टे क्रियतां यद्वन्नवौमि तत् ॥
यदीच्छथ मया दग्धुं तत् पुरं सहदानवम् ।
रथसोपयिक मत्तु सञ्जयध्वं किंलास्य ते ॥
दिश्वसवा तथोक्तास्ते सपितामहकाः सुराः ।
तथेत्युक्त्वा महादेव चक्रुस्ते रथसुत्तमम् ॥
धरां कूबरकौ द्वौ तु रुद्रपार्श्वचरावुभौ ।
अधिष्ठानं शिरो मेरोरुचो मन्दर एव च ॥
चक्रुश्चन्द्रश्च सूर्यश्च चक्रे काश्वन-राजते ।
छायापञ्च शुक्लपञ्च पञ्चद्वयमपौश्वराः ॥
रथनेमिद्वयं चक्रुर्देवा ब्रह्मपुरःसराः ।
आदिद्वयं पञ्चयन्त्रं यन्त्रमेताश्च देवताः ॥
कम्बलाश्वतराभ्याश्च नागाभ्यां समवेष्टितम् ।
भार्गवश्चाङ्गिराश्चैव युधोद्धारक एव च ॥
शनेश्वरस्तथा चात्र सर्वे ते देवसुत्तमाः ।
वरुणं गगनं चक्रुश्चारुर्ध्वं रथस्थिति ॥
कृतं द्विजिह्वनयनं त्रिवेणुं श्रातकौम्भिकम् ।
मणिसुक्तेन्द्रनीलैश्च वृत्तं वृष्टसुखैः सुरैः ॥
गङ्गा सिन्धुः शतहृत् चन्द्रभागा इरावती ।
वितस्ता च विपाशा च यमुना गङ्गकौ तथा ॥
सरस्वती देविका च तथा च शरयूरपि ।
एताः सरिहराः सर्वा वेषसंज्ञाः कृता रथे ॥
धृतराष्ट्राश्च ये नागास्ते च वेषात्मकाः कृताः ।
वासुकेः कुलजा ये च ये च रैवतवश्रजाः ॥
ते सर्पा र्धसम्पूर्णाश्चापतूष्णवन्नूनाः ।
अवतस्तुः शरा भूत्वा नानाजातिशुभाननाः ॥
सुरसा सरमा कद्विगता शुचिरेव च ।
वृषा युसुवा सर्वोग्रा वृत्तुः सर्वशमस्तथा ॥
ब्रह्मवध्या च गोवध्या बालवध्या प्रजाभयाः ।
गदा भूत्वा शक्तयश्च तदा देवरथेभ्यः ॥
युगं कृतयुगश्चात्र चातुर्ध्वेनप्रयोजकाः ।

रथः

चतुर्ध्वर्णाः सजीलाश्च बभूवुः स्वर्णकुण्डलाः ॥
तदयुगं युगसङ्काशं रथशौर्वे प्रतिष्ठितम् ।
धृतराष्ट्रेण नागेन बह्वं बलवता महत् ॥
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदस्तथापरः ।
वेदाश्चत्वार एवैते चत्वारस्तुरगा भवन् ॥
अमदानपुरोगाणि यानि दानानि कानिचित् ।
तान्यासन् वाणिनां तेषां भूषणानि सहस्रशः ॥
पद्मद्वयं तक्षकश्च कर्कोटक-घनद्वयौ ।
नागा बभूवुरेवैते हयानां बालवन्धनाः ॥
ओङ्कारप्रभवास्ता वा मन्त्रयज्ञक्रतुक्रियाः ।
उपद्रवाः प्रतीकाराः पशुवन्मेषस्तथा ॥
यज्ञोपवाहान्मेतानि तस्मिन् लोकरथे शुभे ।
मणि-सुक्ता-प्रबालैस्तु भूषितानि सहस्रशः ॥
प्रतोदोद्धार एवासीत् तदग्रश्च वयद्वृत्तम् ।
सिनीबाली कुङ्कु राका तथा चातुमती शुभा ॥
योक्ताण्यसंस्तुरङ्गाणामपसर्पणविग्रहाः ॥
छायाण्यश्च पीतानि श्वेतमाङ्गिष्ठकानि च ।
अवदाताः पताकास्तु बभूवुः पवनेरिताः ॥
ऋतुभिश्च कृतः षड्भिर्धनुः संवत्सरोऽभवत् ।
अचरा ण्याभवश्चापि सामिका धनुषो वृष्टा ॥
कालो हि भगवान् रुद्रस्तश्च संवत्सरं विदुः ।
तस्मादुमा कालरात्रिर्धनुषो ण्याचराभवत् ॥
सगर्भं त्रिपुरं येन दग्धवान् स त्रिलोचनः ।
स इष्टुर्विष्णुसोमामि-त्रिदैवतमयोऽभवत् ॥
आननं ह्यग्निरभवच्छक्त्य सोमस्तमोऽनुदः ।
तेजसः समवायोऽथ चैवोक्तेजो रथाङ्गष्टक् ॥
तस्मिंश्च वीर्यवृद्धार्थं वासुकिर्नागपार्थिवः ।
तेजः संवसनार्थं वै सुमोचातिविशो विधुम् ॥
कृत्वा देवा रथश्चापि दिव्यं दिव्यप्रभावतः ।
लोकाधिपतिमभ्येत्य इदं वचनमनुवन् ॥
संस्कृतोऽयं रथोऽस्माभिस्तव दानवशत्रुजित् ।
इदमापन्नरित्राण देवान् सेन्द्रपुरोगमान् ॥
तं मेरुशिखराकारं त्रैलोक्यरथसुत्तमम् ।
प्रशस्य देवान् साञ्चिति रथं पद्मति शङ्करः ॥
सुहृद्दृष्ट्वा रथं साधु साञ्चित्युक्त्वा सुहृन्मुहुः ।
उवाच सेन्धानमरानमराधिपतिः स्वयम् ॥
यादृशोऽयं रथः कृप्तो युष्माभिर्मम सप्तमाः ।
इदंशो रथसम्पत्त्या यन्ता शीघ्रं विधीयताम् ॥
इत्युक्त्वा देवदेवेन देवा विह्वा इवेष्टुभिः ।
अवापुर्महर्षीं चिन्तां कथं कार्यमिति ब्रुवन् ॥
महादेवस्य देवोऽन्यः को नाम सहसो भवेत् ।
सुक्ता चक्राशुर्ध्वं देव सोमास्य इयुमाश्रितः ॥
धुरि युक्ता इवोच्चाणो घटन्त इव पर्वतैः ।
निश्वसन्तः सुराः सर्वे कथमेतदिति ब्रुवन् ॥
अहं सारथिरित्युक्त्वा अग्राह्यान्श्रुतोरग्रजः ॥
ततो देवैः सगन्धर्वैः सिंहनादो महान् कृतः ।
प्रतोददृष्टं सम्पत्त्यं ब्रह्माणं सुततां गतम् ॥
भगवानपि विश्वेशो रथस्थे वै पितामहे ।
सहशः सुत इत्युक्त्वा चारुरोह रथं हरः ॥
आरोहति रथं देवे ह्यश्वे हरभरातुराः ।
जातुभिः पतिता भूमौ रजोयासश्च आचितः ॥
देवो वृद्धाथ वेदांस्तानभौरथयज्यान् मयात् ।

रथः

उज्जहार पिहृणात्तान् सुपुत्र इव दुःखितान् ॥
ततः सिंहरो भूयो बभूव रथभैरवः ।
जयशब्दश्च देवानां सम्भूवाण्यवोपमः ॥
तदोद्धारमयं गृह्य प्रतोदं वरदः प्रभुः ।
स्वयम्भुः प्रययौ बाह्यानशुमन्त्रं यथाजवम् ॥
ग्रसमाना इवाकाशं सुगन्त इव मेदिनीम् ।
सुखेभ्यः सख्युः श्वासाशुच्छसन्त इवोरगाः ॥
स्वयम्भुवा चोदमानाश्चोदितेन कपर्दिना ।
ब्रजन्ति तेऽश्वा जवनाः स्वयकाल इवानिलाः ॥
ध्वजोच्छ्रयविनिर्माणे ध्वजयष्टमनुत्तमाम् ।
आक्रम्य नन्दी वृषभं तस्यौ तस्मिन्निवेष्टुया ॥
भार्गवाङ्गिरसौ देवौ दृष्ट्वा हस्तौ रविप्रभौ ।
रथचक्रे तु रचेते रुद्रस्य प्रियकाङ्क्षितौ ॥
शेषश्च भगवान् नागः अनन्तोऽन्तकरोऽरि-
णाम् ।

शरहस्तौ रथं पाति शयनं ब्रह्मणस्तदा ॥
यमस्तर्ज्यं ससास्थाय महिषश्चातिदारुणम् ।
द्रविणाधिपतिर्याल सुराणामधिपो हिपम् ॥
मयूरं शतचक्रश्च कूजन्तं किन्नरं यथा ।
गुह्यं आस्थाय वरदो युगोपमरथं पितुः ॥
नदीश्वरश्च भगवान् शूलमादाय दीप्तिमत् ।
वृष्टतश्चापि पाश्याभ्यां लोकस्य स्युस्तदग्रथा ॥
प्रमथाश्चाधिवर्णाभाः सामिज्वाला इवाचलाः ।
अनुजग्मु रथं शार्ङ्गं नक्ता इव महार्णवम् ॥

भृगुभरद्वाज-वसिष्ठ गौतमाः

क्रतुः पुलस्त्यः पुलहस्तपोधना ।

मरीचिरत्रिभंगवानथाङ्गिराः

पराशरागस्त्यसुखा महर्षयः ॥

हरमन्त्रितमजं प्रतुष्टु-

वैचनविषैर्विचित्रभूषणैः ।

रथस्त्रिपुरे, सकाशनाचलो

ब्रजति सपञ्च इवाङ्गिरस्वरः ॥

करिगिरिरविमेघसन्निभाः

सज्जतपयोदिनादनादिनः ।

प्रमथगणाः परिवार्य देवशुभं

रथमभितः प्रययुः खदर्पयुक्ताः ॥

मकर-तिमि-तिमिङ्गिलावतः

प्रजय इवातिसुहृत्तोऽन्यवः ।

ब्रजति रथवरोऽति भास्वरो

ह्यग्निनिपातपयोदिनस्वनः ॥” ॥

अथ ज्योतिर्विदाभरणे रथकर्ममाह ।

“लोजमैत्रजलुणिष्णुकमेष्टु

स्यन्दनाखिलविधानमयाहु ।

सेनसदुपुवशास्तुतपस्यौ

साधुराश्रिवति साधुभिरङ्ग ॥”

अथ रथचक्रमाह ।

“उष्णदृष्टिकरकीर्णपुरर्चा-

देयन्तश्चवलयं वलयस्य ।

सथभागानिचितश्चममग्रा-

दाविमध्यमनसो नवभागम् ॥

अग्रमे भवति सकलिरन्त-

कूवरोऽनि जयोऽथ रथाङ्गे ।

रथकः

सन्निभेऽर्धहृतिरन्तरसन्धौ
भीतिरिहमनसो ननु गर्भे ॥”

अथ सुहृत्तगणपतौ रथकत्वम् ।

“पुण्ये पुनन्वसुष्येष्ठानुराधा रेवती द्वयोः ।

श्रवणादित्रिमे दक्षत्रितये रोहिणीयुगे ।

सार्के सौम्यदिने सौम्यविलम्बे रथकर्म सत् ॥”

अथ ष्योति सागरे रथचक्रम् ।

“रथाकारं लिखेच्चक्रं भानुभादौ विष्णोः कथेत् ।

रथाय त्रीणि रथाणि सृष्टिमाग्रे प्रदापयेत् ॥

प्रह्वे न्युत्थय चक्रे सन्निदये मष्टद्वयम् ।

रथाय च महोत्तपात् मध्ये चैव सुखप्रदम् ॥”

इत्यार्येषु ष्योतिर्विद्वत्समभारामेण कृता शुभा

दिशः ॥ ३ ॥ अस्यायं । अथानन्तर धीराः

स्यन्दनानां रथानां अखिलं सम्पूर्णं विधानं

कार्यमाहुः कथयन्ति । केषु लोचसज्जानि

स्वाति पुनन्वसु श्रवणा धनिष्ठा शतभिषा

एतानि । मैत्रसज्जानि मृगशिरा रेवती चित्रा

अनुराधा एतानि । लघुसज्जानि दक्षा अश्विनी

पुष्या अभिजित् एतानि । जिष्णुर्निद्रस्तङ्गं ज्येष्ठा

को ब्रह्मा तद्व रोहिणी एतेषु नक्षत्रेषु । पुन

केषु सेनसदृशे इनः सूर्यं तेन सह वर्तमानेषु ।

सता शुभग्रहार्थां द्युषु वारेषु । पुन कस्मिन्

साधुराश्रितवति शुभग्रहराश्रित्युक्ते अङ्गे लये

सति । पुन कै वशा स्त्री सप्तमं स्थानं यम्

चतुर्थं तप नवमं एतद्वचनस्यै साधुभि

शुभग्रहैरिति । अथ रथचक्रं नक्षत्रस्थापनम् ।

उण्येति । उण्यदृष्टि सूर्यस्तस्य करैः किरणै

कीर्णं याप्य पुर कान्तामखिलीयस्वभागप्रदेश

यस्य तच्च तद्वच्येति तस्मात् अर्थात् सूर्या

क्रान्तनक्षत्रात् अनसः शकटस्य वलयचक्र

तस्यायात् अग्रभागमारभ्य व्याविमध्य मध्य

भागपर्यन्तं सुषिया ऋक्षवलय भचक्र देय

न्यासीकर्तव्य किन्तुत ऋक्षवलय नवभागं

नवभिर्भागे स्थितमिति यावत् । पुनः किन्तु

सशभागनिश्चितभ्रम वामभागेन व्याप्यभ्रम-

मिति । अथास्य फलम् । अनसः शकटस्य

अग्रमे अग्रगतवर्तमाने चन्द्रनक्षत्रे सङ्गलि

युद्धं भवति । ज्वरोरुनि युगान्तरगते वर्त-

माननक्षत्रे अन्तो न्यति मरणं भवति ॥

रथाङ्गे चक्रयुग्मे जयो भवति । सन्निभे सन्नि-

गतनक्षत्रे अर्थहृति द्रव्यहरणं भवति ।

अन्तरसन्धौ मध्यसन्धानगतनक्षत्रे भीति-

र्भयो भवति । गर्भे मध्यभागगतनक्षत्रे इष्ट

शुभं भवति । ननु निश्चितमिति । अन्यत्

सुगमम् ॥

रथकः, पु, (रथ इव प्रतिकृतिः । कन् ।) मन्दिरा-

वयवविशेषः । यथा,—

“अष्टकाशेन गर्भस्य रथकानानु निर्गमः ।

परिधेर्युगभागेन रथकास्तत्र कल्पयेत् ॥

तत्पत्नीयेन वा कुर्यात् रथकानानु निर्गमम् ।

रामत्रय स्थापनीय रथकत्रितये सदा ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविषासे २० विलासः ॥

रथन्त

रथकणा, स्त्री, (रथानां समूह इति । “जन-

खलादिगोरथेति ।” इति सुगन्धोपसृजने

कणः । टाप् ।) रथसमूहः । तत्पर्यायः ।

रथग्रजः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥ (रथ-

कणा । इति पाणिनिः । ४ । २ । ५१ ॥)

रथकरः, पु, (करोतीति । कृ + कर् । रथानां

करः ।) रथकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

रथकारः, पु, (रथं करोतीति । कृ + कर् ।)

रथनिर्माणकर्ता । कुतार इति भाषा । स तु

करणीगर्भे माह्विष्यान्तातः । (यथा, वाज-

सनेयसंहितायाम् । ३० । ६ ।

“स्त्रीयस्य प्रमदे कुमारीपुत्रं

मेधायै रथकार धैर्याय तच्छास्यम् ।”

“रथकार माह्विष्ये करिण्यां जातम् ।”

इति तद्भाष्ये महीधरः ॥) तत्पर्यायः । तच्चा २

वर्तकिः ३ तच्चा ४ काष्ठतटः ५ । इत्यमरः ।

स्त्रधार ६ वर्तका ७ रथकरः ८ काष्ठतटकः

९ । इति शब्दरत्नावली ॥

रथकुटुम्बी, [न] पु, (रथं कुटुम्बितुं धारयितुं

श्रीलम्बः । शिनिः । यद्वा, रथ एव कुटुम्बम् ।

तदस्यास्तीति । इति ।) धारयिः । इत्य-

मरः । २ । ८ । ६० ॥

रथक्रान्तिः, पु, (रथवत् क्रान्तिं क्रमणमस्य ।)

तालविशेषः । यथा,—

“अथक्रान्तो रथक्रान्तो विष्णुक्रान्तस्ततः परः ।

सूर्यक्रान्तो विधुक्रान्तो वलभिन्नागपक्षकः ॥

इति पञ्चमहीनानां सञ्ज्ञा सप्त क्रमात्मता ॥”

इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥

रथगर्भकः, पु, (रथो गर्भेऽस्य ।) स्तम्भवाह-

यानम् । नररथः । तत्पर्यायः । कर्षोरथ २

प्रवहणम् ३ इयनम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

रथगुप्तिः, स्त्री, परप्रहरणाभिघातार्थं रथस्य

सन्नाहवदावरणकादिद्वयम् । रथस्य गुप्ति

काष्ठादिभ्यो रथार्थभावरणम् । तत्पर्यायः ।

वरुणः २ । इत्यमरः भरतश्च ॥

रथगोपनः, स्त्री, (रथस्य गोपनं शस्त्रादिभ्यो

रथार्थभावरणम् ।) रथगुप्तिः । इति हला-

युधः ॥

रथचरणः, पु, (रथचरणं चक्र तदेव नामास्य ।)

चक्रवाकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (पु, स्त्री,

रथस्य चरणः ।) रथचक्रम् । यथा,—

“रथं क्षौणी यन्ता शतहृतिरगेन्द्रो धनुरथो,

रथाङ्गे चन्द्राकौ रथचरणपाणि शर इति ॥”

इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥

रथङ्गः, पु, (रथनामा ङ् ।) यद्वा, रथस्य इन्द्रुम् ।

तत्रोपयोगितात् ।) तिनिशृङ्गः । इत्यमरः ।

२ । ४ । २६ ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“तिनिश” स्यन्दनो नेमौ रथद्वन्द्वलक्षणा ।”

इति भाष्यप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रथन्तरः, वि, रथेन तरति यः । इति सुगन्धोप-

स्यारणम् ॥ (कण्यविशेषः, पु । यथा, मत्स्य-

पुराणे । ५३ । ३३—३४ ।

रथाङ्गः

“रथकारस्य कल्पस्य वृत्तात्ममधिकृत्य यत् ।

सावर्जिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यार्चयन्तम् ॥

यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्णयते सुहृः ।

तदष्टादशसाहसं ब्रह्मवैवर्तसूचते ॥”

रथेन तरतीति । तु + “सञ्चार्या भृतृजि-

घारिषहितपिदम् ।” ३ । २४ । ४६ । इति

खण्डः । सुमुचः । अत्र युगपत्तिमात्रम् । नल-

वयवार्थायुगमः । सामभेदे, स्त्री । यथा, ऋग्-

वेदे । १ । १६४ । २५ ।

“जगता सिन्धुं दिव्यस्तभायद्रथन्तरे सूर्यं प्रभ-

पश्यत् ॥”

“रथन्तरे एतन्नामके चाग्रि ।” इति तद्भाष्ये

सायणः । स्त्रियां ङीप् । रथन्तरी । पौरवस्य

इतिनस्य भाष्याः । यथा महाभारते । १।६४।१०।

“रथन्तरीं सुतान् पञ्च पञ्चभूतोपमास्ततः ।

इतिनो जनयामास दुष्मन्तप्रभृतीन् वृषान् ॥”

रथपर्यायः, पु, (रथ पर्यायो यस्य ।) वेतस-

वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (विवरणमस्य

वेतसशब्दे विज्ञेयम् ।)

रथपादः, पु, (रथस्य पादः ।) चक्रम् । इति

हेमचन्द्रः ॥

रथष्ठा, स्त्री, नदीविशेषः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

रथयात्रा, स्त्री, (रथेन भगवतो यात्रा ।)

आषाढसुक्लद्वितीयायां श्रीजगन्नाथस्य रथा-

रोपणरूपोत्सवः । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुण्ययुता ।

तस्यां रथे समारोह्य राम मां भद्रया सह ॥

यात्रीत्सवः प्रवृत्त्याथ प्रीणयेच्च द्विजान् बभूव ॥

तथा ।

ऋक्षाभावे तिथौ कार्या सदा सा प्रीतये मम ॥

मा जगन्नाथम् । सा यात्रा ।” इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् ॥*

“नातः श्रेयःपदो विष्णोरुत्सवः शास्त्रसम्मतः ।

रथयात्रैव यात्राणां सुखीत्याह प्रजापतिः ॥”

इति यात्रातत्त्वम् ॥*

अन्यत् यात्राशब्दे वक्ष्यम् ॥

रथाङ्गः, स्त्री, (रथस्याङ्गम् ।) चक्रम् । इत्यमरः ।

(यथा, रघु । ७ । ४१ ।

“रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे

विलोलघण्टाकणितेन नागः ॥”

रथावयवमात्रम् । यथा, महाभारते । १४ ।

२२ । १३ ।

“ध्वजे पताकाद्वेषु रथयन्त्रहयेषु च ।

अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ ॥”

सुदर्शनचक्रम् । यथा, माघे । १ । २१ ।

“रथाङ्गपाद्ये पटलेन रोचिषा-

न्यविविधः सवलिता विरेजिरे ॥”)

रथाङ्गः, पु, चक्रवाकपक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा,

नेमथे । १६ । ३५ ।

“विरहतरलजिह्वा बद्धाकृत्यत्यतिविह्वला-

मिह सहचरौ नामयाह रथाङ्गविह्वलाः ॥”)

रथः.

रथाङ्गपाणिः, पुं, (रथाङ्गं सुदर्शनचक्रं पाणौ यस्य ।) विष्णुः । इति हज्जायुधः ॥ (यथा, भागवते । १ । ३ । ३८ ।

“सवेह घातुः पदवीं परस्य
दुरन्तवीर्यस्य रथाङ्गपाणे ॥”)

रथाङ्गी, स्त्री, (रथस्याङ्गमिवाकृतिर्यस्याः । रथाङ्ग + ङीष् ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रथान्तरः, पुं, कल्पभेदः । इत्यमरपुराणम् । (रथ-
न्तर इत्यपि पाठः ॥)

रथान्न, पु, वेतसवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
रथान्नपुष्पः, पु, (रथान्नस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।)
वेतस । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

रथावरोहौ, [न] पु, (रथे अवरोहतीति ।
अव् + रुह + णिनिः ।) रथस्ययुद्धकर्ता । इति
हेमचन्द्रः ॥

रथिक, पुं, (रथोऽस्यस्येति । रथ् + ठन् ।)
रथी । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । १५ । ११ ।

“हस्ते तस्करकुञ्जर-
रथिकमहामात्रशिल्पिपण्यानि ॥”)

तिनिश्रवणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रथेन
चरतीति । रथ् + “मर्पादिभ्यः ङन् ।” ४ । ४ ।
१० । इति ङन् । रथचारिणि, त्रि । इति
विद्वान्तकौमुदी ॥)

रथिनः, पु, (रथस्य इनः प्रभुः । शकन्नादि-
त्वादकारणोपः ।) रथी । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥

रथिरः, पु, (रथोऽस्यस्येति । रथ् + “मिधा-
रथाभ्यामिरन्त्रिचौ वक्तव्यौ ।” ५ । २ । १०६ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता इरच् ।) रथी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । १ । १७ ।
“अनुदेवान्धिरौ यासि साधन् ॥”

“रथिरः रथी ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

रथी, [न] पुं, (रथोऽस्यास्तीति । रथ् + इनिः ।)
रथस्वामी राजादिः । तत्पर्यायः । रथिकः २
रथिनः ३ । इत्यमरः । १ । ८ । ७६ ॥ रथा-
रोहौ ४ रथी ५ रथिरः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
रथस्वामी ७ वाराहः ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स्यन्दनारोहः ९ । इति जटाधरः ॥
(यथा, रघुः । ७ । ३७ ।

“पत्तिं पदातिं रथिन रथेश-
स्तुरङ्गवादी तुरगाधिरुहम् ॥”)

रथः, पु, (रथं वहतीति । रथ् + “तद्वहति-
रथयुगप्रासङ्गम् ।” ४ । ४ । ७६ । इति यत् ।)

रथस्य षोढा षोढकः । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥
रथांसः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रथस्य नेता ।

यथा, ऋग्वेदे । ६ । २१ । ६ ।

“ऋभुर्न रथ्य नव दधाता केतमादिशे ।”

“रथ्य रथस्य नेतारम् ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥ रथसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
२ । ३१ । ७ ।

“सभिर्न रथ्यो अहधीतिमश्याः ।”

“रथ्यो रथसम्बन्धौ सभिर्न संप्रणशीलोऽथ

रथः

रथः

इव ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ रथस्येदमिति ।
“रथात् यत् ।” ४ । ३ । १२१ । इति यत् ।)
स्त्री चक्रम् ॥ (युगम् । इति काशिका ॥

रथा, स्त्री, (रथानां समूहः । रथ् + “खल्लगो-
रथात् ।” ४ । २ । ५० । इति यत् ।) रथ-
समूहः । तत्पर्यायः । रथकषा (या) २ रथ-
व्रजः ३ । अभ्यन्तरमार्गः । नाह इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । प्रतोली २ विशिखा ३ । इत्यमरः ॥
आवर्तनी । इति मेदिनी ॥ (रथाय हिता ।
रथ् + “रथादयत् ।” ४ । ३ । १२१ । इति यत् ।

यदा, रथं वहतीति । “तद्वहतीति ।” ४ । ४ ।
७६ । इति यत् ।) पन्थाः । (यथा, महा-
भारते । १ । १४१ । ६० ।

“पानागारेषु रथासु सर्वतीर्थेषु नाप्यथ ।
चत्वरेषु च कूपेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥”)
चत्वरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

रथ, उत्तुखाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रेफादिः । उत्तुखातसुत-
खननमिति गोविन्दभट्टः । रदति भूमिं शूकरः ।
इति दुर्गादासः ॥

रथः, पु, (रथतीति । रथं विवेखने + प्रचाटित्वात्
अच् ।) दन्तः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
४०६ ।

“धमसि प्रकटयसि रथं
करं प्रसारयसि दृगमपि अयसि ।
धिदुर्मानं तव कुञ्जर
जीव न जुहोषि जठराग्नौ ॥”)

विवेखनम् । इति मेदिनी । दे, १४ ॥ पुरुष-
दन्तलक्षणं यथा,—

“विषयेर्धनहीनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः
शुभाः ।

तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा निष्ठा रक्ता समा
शुभा ॥”

स्त्रीदन्तलक्षणं यथा,—

“कुन्दपुष्पसमा दन्ता भाषितं कीकिलासमम् ।
दाक्षिण्ययुक्तमश्रुतं हंसशब्दसुखावहम् ॥

नासा समा समप्रुटा स्त्रीणान्तु रुचिरा शुभा ।
कराजविषमा दन्ताः स्नेहाय च भयाय च ।

चौथाय कृष्टमांसाश्च दीर्घा भर्तुश्च नृत्तवे ॥”
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

दन्तलक्षणस्य शुचित्वं यथा,—

“दन्तवदन्तलक्षणे निष्ठासार्धे शुचिर्भवेत् ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १२ अध्यायः ॥

“दन्तलक्षणस्य ह्यर्थं लेपं मन्येत दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कुर्यादयत्नसुहृदयो पुनः ।
भवेदशौचमत्यर्थं दृग्वेधाद्ब्रणे कृते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्ववृत्तवचनम् ॥

रथच्छदः, पु, (रथानां छद आच्छादकः ।)
ओष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥

रथनः, पु, (रथतेजनेनेति । रथ + करणे लुट् ।
रनतीति । रथ् + लुट् ।) दन्तः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ६१ ॥ (यथा, हरिवंशे । १३० । ८७ ।

रन्तिदे

“रदनैः पद्मगरिषु करेण शिरसा तदा ।
रेरावतो गजपतिराजधान नदंस्तथा ॥”

रद + भावे लुट् ।) उत्खनने, स्त्री ॥

रदनच्छदः, पु, (रदनानां छद आच्छादकः ।)

ओष्ठः । अधरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ तस्य
शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“मांसलेषु धनोपेता अवक्रेरधरेर्गुपाः ।

विम्बोपमेषु स्फुटितैरोष्ठे रूक्षेषु खण्डितैः ।

विवर्णेर्धनहीनाश्च दन्ता स्निग्धा घनाः शुभाः ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

रदनी, [न] पु, (रदनौ प्रशस्तदन्तावस्य स्त
इति । रदन + इनि ।) हस्ती । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रदौ, [न] पु, (रदौ प्रशस्तदन्तावस्य स्त इति ।
रद + इनिः ।) हस्ती । इति हज्जायुधः ॥

रध, य ऊ छ हिंसने । पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-वेट् ।) य, रधति । ऊ,
रधिष्यति रस्यति । छ, अरन्वत् । इति दुर्गा-
दासः ॥

रन्ज, म औ ञ } रागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

रन्ज, य म औ ञ } (भा०-दिवा० च उभ०-
वर्णान्तरोत्पादने सक०-आसक्तौ अक०-अनिट् ।)

य ञ, रन्जति रन्जते । म, रजयति रजगान्
रजगरमयादन्यत्र रज्जयति पुत्रं पिता । औ,
रज्जुक्ता । ञ, रजति रजते । रागौ वर्णा-
न्तरोत्पादनासक्तिश्च । इति दुर्गादासः ॥

रन्तिदेवः, पु, (रमते इति । रम + संज्ञायां
तिक् । रन्तिश्चासौ देवश्चेति ।) विष्णुः । चन्द्र-
वशीयन्पतिभेदः । स तु वाङ्मतिपुत्रः । इति

मेदिनी । वे, ६२ ॥ (यथा, भागवते । ६ । २ । १२ ।
“गुरुश्च रन्तिदेवश्च संज्ञतेः पाण्डुनन्दन ।।

रन्तिदेवस्य महिमा इहास्तु च गीयते ॥”

अयं हि याज्ञिको दाताग्रगण्य इति पुराणेषु
श्रूयते । एतदयन्नहत्तगोचर्मरसेनैव चर्मखती

नदी जाता । यथा, महाभारते । ३ । २०७ ।
८—६ ।

“राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।

हे सहस्रे तु बध्येते पशूनामन्वह तदा ॥

अहन्यहनि बध्येते हे सहस्रे गवां तथा ।

समांस दहतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य निवृण ॥

अतुला कीर्तिरभवत् नृपस्य द्विजसत्तम ।।”

तथाच तत्रैव । १२ । २६ । १२२—१२८ ।

“उपातिष्ठंश्च पशवः स्वयं तं संश्रितव्रतम् ।

आभ्यारण्या महात्मान रन्तिदेवं यशस्विनम् ॥

महानदी चर्मराशेरुत्कीर्णात् मुशुवे यतः ।

ततश्चर्मखतीत्येव विख्याता सा महानदी ॥

ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान् सदसि प्रवते नृप ।

तुभ्यं निष्कं तुभ्य निष्कमिति क्रोशन्ति वै द्विजाः ॥

सहस्रं तुभ्यमित्युक्ता ब्राह्मणान् सप्रपद्यते ।

अन्वाहार्योपकरणं द्रयोपकरणश्च यत् ॥

घटाः पात्राः कटाहानि स्यान्वाश्च पिटराणि च ।

नासीत् किञ्चिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः ॥

रन्ध्र

संज्ञते रन्ध्रदेवस्य यां रात्रिमवसन् एहे ।
 आलभ्यन्त प्रतं गावः सहस्राणि च विशतिः ।
 तत्र स हृदाः क्रोशन्ति सुष्टममिच्छुः ।
 स्रपभूयिष्ठमग्नीध्रं नादमांसं यथा पुरा ॥”
 कुकुरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रन्ध्रः, स्त्री, (रन्ध्रे अच्चेति । रन्ध्र + तुन् ।) वत् ।
 नदी । इति मेदिनी । ते, ४६ ॥
 रन्ध्रं, स्त्री, पाकः । रघधातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन ।
 निष्पन्नम् । यथा रन्ध्रनाय स्त्री । इति
 संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (रन्ध्र + लुट् । नाशके,
 जि । यथा, भागवते । ४ । १० । २८ ।
 “यदनुसृत्यते कावे खड्गप्रभद्ररन्ध्रम् ॥”
 “हे अमररन्ध्रम् । अमररन्ध्रनाशनम् ॥” इति
 तट्टीकार्या श्रीधरः ॥
 रन्ध्रितं, स्त्री, (रन्ध्र + क्त ।) हतरन्ध्रनमसम् ।
 तस्य पात्रान्तरे स्थापनविधिर्यथा,—
 “सङ्कीर्णं पात्रसम्भारे मार्गे वा ग्रामवर्जिते ।
 स्थापयेद्गुणवान् रुद्रः सिद्धासं पात्रकान्तरे ॥
 भक्त संपावके स्थाप्य न स्थाप्यं पात्रकान्तरे ॥
 हत काष्ठायसे स्थाप्यं मांसं मांसभवं रन्ध्रम् ।
 स्थापयेद्वाजते हेमे पात्रे लौहेऽथ काष्ठजे ।
 मन्त्रादिष्वविधेः शाकं स्थाप्य काष्ठप्रभौहजे ।
 पक्वान् पिष्टकं भक्ष्यं स्थाप्य काष्ठेऽथ दारुजे ॥
 धारयेत् सुश्रुतं क्षीरं पार्थिवे वाय काष्ठजे ।
 पानीयं वायसं तन्नं न्यस्तयेज्ज्वेधं धारयेत् ॥
 काष्ठजे स्थापिके वायं वैदूर्यादिविचित्रिते ।
 धारयेत् सन्ध्या पात्रे रागवाडवशृङ्गान् ॥
 उक्तपात्रान्तरे स्थाप्यं तद्वन्नं तद्वज्रापहम् ।
 सन्ध्या सुखं हृदयमन्यथा दोषकारकम् ॥”
 इति स्रपकारशास्त्रे पाकराजेश्वरः ॥
 रन्ध्रं, स्त्री, (रन्ध्रयति हिनस्यनेनेति । रन्ध्र + वाङ्-
 लकात् रक् ।) दूषणम् । (यथा, रघु ।
 १२ । ११ ।
 “रन्ध्रान्वेषणदद्यात् द्विषामामिषता ययौ ॥”)
 ह्रिद्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु । १२ । १२ ।
 “एवमुक्ते तथा साध्या रन्ध्रात् सद्योभवादृशव ।
 शान्तद्वमिव ज्योति प्रभामखलसुदयौ ॥”
 मनुष्यशरीरस्थरन्ध्राणि यथा —
 “नासानयनकर्णानां हे हे रन्ध्रे प्रकीर्तिते ।
 मेहनापानवक्त्राणामेकेकं रन्ध्रमुच्यते ।
 दृशं मस्तके प्रोक्तं रन्ध्राणीति शृणां विदुः ॥
 स्त्रीयान्नीर्यधिकानि स्रजं स्तनयोर्गर्भवर्तन ।
 स्रपमिच्छन्त्यानि चान्यानि मतानि त्वं च जन्म-
 त्वाम् ॥”
 इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये ॥
 योनिः । यथा, महाभारते । १२ । २८ । ५१ ।
 “रन्ध्रागतमथाश्वानां शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् ।
 नेत्ररोगः कोकिलस्य च्चर प्रोक्तो महात्मना ॥”
 रन्ध्रकण्टः, पुं, (रन्ध्रे कण्टः कण्टको यस्य ।)
 आलवन् रक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रन्ध्रभ्रुः, पुं, (रन्ध्रे गर्भे बभ्रुर्भ्रुः इव ।)
 उद्भूतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रभसः

रन्ध्रवशः, पुं, (रन्ध्रविशयो वशः ।) ह्रिद्रयुक्त-
 वशः । फौफ्फावश इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 त्वक्षारः २ कौषकाश्रयः ३ मस्करः ४ वाद-
 नीयः ५ शुषिरास्यः ६ । अस्य गुणाः ।
 “वशौ त्वशौ कथायौ च किञ्चित्तौ च
 शीतणौ ।
 मृत्रलक्ष्मप्रमेहार्शः पित्ताहासनाशनौ ॥
 विशेषो रन्ध्रवशस्तु दीपनोऽजीर्णनाशकः ।
 रक्षितु पाचनो हृद्यः मृज्जो गुल्मनाशनः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रप, वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) रपति । वदः कथनम् । इति
 दुर्गादासः ॥
 रफ, गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) रफति । इति दुर्गादासः ॥
 रफ, इ गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 आत्मा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्पते । इति
 दुर्गादासः ।
 रव, इ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्पते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रव, इ उ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्पते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रवः, पुं, शब्दः । रघधातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४०८ ।
 “सुमन्त्रटादृष्टे भ्रष्ट इव निद्रालसेक्ष्य ।
 प्रवृद्धं शस्त्रपाते स यमुचद भैरवान् रवान् ॥”)
 रभ, इ उ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्मा०-सक०-सेट् ।) इ, रम्पते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रभ, यौ उ रामस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्मा०-सक०-स्यनिट् । रामस्यसुतसुकीर्णम् ।
 निम्बिचारा प्रवृत्तिरिति गोविन्दभट्टः । यौ,
 रम्भा । उ, रभते साधुः पुण्ये । आरुपूर्वोऽय-
 मारम्भे । शास्त्रं पठितुमारम्भे शिष्यः । इति
 दुर्गादासः ॥
 रभसः, पुं, (रभसमिति । रभ + “अलविचमि
 तमिनमिरभिलभीति ।” उणा० ३ । ११७ ।
 इति आचम् ।) वेगः । (यथा, माघे । ६ । ७२ ।
 “रभसोत्थितासुपगतः सहसा
 परिरभ्यकश्चन बधूमरुघत् ॥”)
 हर्षः । इति मेदिनी । से, ११ ॥ (प्रमोत्साहः ।
 यथा, गीतगोविन्दे । ५ । ६ ।
 “मनसि रभसविभवे हरिरुदयतु सुलतेन ॥”
 “रभसस्य प्रमोत्साहस्य ॥” इति तट्टीकावल
 बोधिनी ॥) सरम्भः । यथा माघे । ११ । १६ ।
 “प्रमदमदनमाद्यद्वयौवनोद्दामरामा
 रमणरभसखेदस्तेद्विच्छेदश्च दक्षः ॥”
 संभ्रमः । यथा, भागवते । ११ । १६ ।
 “वन्द्यं नान् नान्, सप्रश्रुतानि
 विश्रुतिश्च सरभसं खादन्ति ॥”
 पौर्वापर्यविचारः । इत्युक्तम् । औत्सुक्यमिति

रमण

कलिङ्गः । स्त्रियामा रमणा च दृश्यते । इति
 छण्डः । (यथा, किराताज्जनीये । ५ । १ ।
 “अथ जयाय तु मेरुमहीभृतो
 रमसया तु दिगन्तदिदृशया ।
 अभिययौ च हिमालयसुच्छितं
 ससुदितं तु विजङ्गयितुं नमः ॥”)
 (यथा, महाभारते । ५ । ५१ । १० ।
 “सर्वेषां मम पुत्राणां स एक क्रूरविक्रमः ।
 ब्रह्माश्री विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रमसः सदा ॥”
 महान् । इति निघण्टुः । ३ । ३ ।)
 यदा तु रभसगुणयोगात् अर्थं व्यादितात् अप्र-
 तये तद्वति वर्धते तदा वाच्यजिह्वा स्यात् ।
 इति जिह्वादिसंघे भरतः ॥
 रमनामखातः अभिधानविशेषश्च ॥
 रम, उ ड ज औ क्रीडे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भा० आत्मा०-सक०-स्यनिट् । क्रीडेत् ।)
 रेफादि । उ, रमित्वा । रम्भा । ड, रमते ।
 ज, रामः रमः । औ, रन्ता । इति दुर्गादासः ॥
 रमः, पुं, (रमते इति । रम् + पचाद्यच् ।)
 कामः । (यथा, किराताज्जनीये । ५ । २० ।
 “निधिरुत्तकाधिपरमैः परमैः ॥”)
 रक्ताशोकवृक्षः । कामदेवः । इति मेदिनी ।
 मे, २५ ॥ रमणश्च । रमधातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् ॥
 रमकः, पुं, (रमते इति । रम् + “रमेरश्च लो
 वा ।” उणा० ३ । ३३ । इति कुन् ।) कामः ।
 इत्युक्तकोषः ॥
 रमठ, स्त्री, (रम + अठन् ।) हिङ्गु । इत्युक्त-
 कोषः ॥ (जनपदविशेषे, पु । तद्देशवासिनि,
 जि । यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।
 “जागुहान् रमठान् सुखान् स्त्रीराण्यानय
 तङ्गणान् ॥”)
 रमठध्वनिः, पु (रमठ इति शब्देन ध्वनते कथ्यते
 इति । ध्वन् + इन् ।) हिङ्गु । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 रमण, स्त्री, (रमयतीति । रम् + णिप् + लुट् ।)
 पटोलवृक्षम् । इति मेदिनी । जघनम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (रम् + भावे लुट् ।) जन्मनम् ।
 तत्पर्यायः । अत्रक्षयकम् २ व्यासधर्म ३
 सुरतम् ४ रतम् ५ सप्रयोगः ६ निधुवनम् ७
 मैथुनम् ८ रतिः ९ उपस्थम् १० धर्मितम् ११
 क्रीडारतम् १२ महासुखम् १३ विभ्रमम् १४
 योगमिथुनम् १५ अभिमानितम् १६ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ११ । १६ ।
 विक्रम कमलगन्धैरन्ध्रयन् भृङ्गमाणा
 सुरमितमकरन्द मन्दमावाति वातः ।
 प्रमदमदनमाद्यादौवनोद्दामरामा-
 रमणरभसखेदस्तेद्विच्छेदश्च ॥”)
 क्रीडनम् । इति रमधात्वर्थदर्शनात् ॥ (रन्ध्र-
 त्पादनम् । यथा, भागवते । १० । २ । १६ ।
 “रामेति लोकरमणाद्वलं वलवदुच्छ्रयात् ॥”
 “लोकास्य रमणात् रत्नत्पादनात् ॥” इति तत्र

रमणी

स्वामी । वनविशेषः । यथा, हरिवंशे १५५।२१।
“भाति चेतवनश्चैव नन्दनश्च वनं मधुतु ।
रमणं भावनं चैव वेणुमहै समन्ततः ॥”

रमणः, पु, (रमते रमयतीति वा । रम् + णिच्
वा + ल्यु) । पतिः । (यथा, कुमारः ४ । २१ ।
“वचनीयमिदं व्यवस्थितं

रमण । त्वामनुयामि यद्यपि ॥”

रमयति स्त्रीपुरुषाणां अन्तःकरणमिति । रम्
+ णिच् + ल्युः ।) कामदेवः । इति मेदिनी ।
मे, ७२ । गर्हभः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८१ ।

वृषणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महारिष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (धरवसुपुत्राणामन्य-
तमः । यथा, मातृये ५ । २४ ।

“कल्याणिन्यां ततः प्राणो रमणः शिशिरोऽपि च
मनोहरा धरात् पुत्रानवापाय हरेः सुता ॥”

रमणीये चि । यथा, भागवते । ४ । ६ । १० ।
“रमणं विहरन्तीनां रमण्यैः सिद्धयोषिताम् ॥”

रमणक, स्त्री, (रमन्ते लोका अत्र । रम् + ल्युट् ।
संज्ञाया कन् ।) जम्बुद्वीपान्तर्गतवर्षविशेषः ।
स तु रम्यकवर्षः । यथा,—

“एवमेवोत्तरे त्रीणि वर्षाणि च तपोधन ।
क्रुवर्षं सिन्धुजलात् प्रद्वज्वानवधिः स्मृतः ॥
हिरण्यस्य ततो वर्षं श्वेतावधि निगद्यते ।
रम्यकश्च ततो वर्षं नीलरुस्यावधि स्मृतः ॥”
अपि च ।

शेष उवाच ।

“दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु ।
वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।

जीवन्ति ते महाभाग निधं सुदितमानसाः ॥”
इति पाद्मे भूखण्डे १२८ । २२६ अध्यायौ ॥

(अन्यत् रम्यकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ वीतिहोत्रस्य
पुत्रमेदः । यथा, भागवते । ५ । २० । ३१ ।

“तद्वीपस्याधिपतिः प्रेयवतो व्रीतिहोत्रो नाम
तस्यात्मजौ रमणकघातकनामानौ वर्षपती
नियुज्य स्वयं पूर्ववत्तद्वगवत्कर्म्मशील एवास्ते ॥”

रमणा, स्त्री, रमणी । इत्यमरटीका ॥ (पीठस्य
शक्तिविशेषः । यथा, देवीभागते । ७।३०।६७ ।

“रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां नृगावती ॥”

रमणी, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम् + ल्युट् ।
डौष् ।) नारी । इति मेदिनी । मे, ७२ ॥

उत्कृष्टस्त्रीविशेषः । या वपुर्गुणोपचारेण
सौभाग्येन कान्तं रमयति सा । इत्यमरभरतौ ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ५२ । २१४ ॥
“रथेन रमणीयुक्तः प्रजानां दत्तकौतुकः ॥”

वाजाखट्वः । यथा,—

“वाला च रमणी रामा बन्धा कामकलापि
च ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

रमणीय चि, (रम् + णीयर् ।) सुन्दरम् ।
इत्यमरटीका ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ११ ।

रमिता

“वितरसि दिक्षु रम्ये दिक्पतिकमनीयम्
दशसुखमौलिवर्जितं रमणीयम् ॥”

रमण्यं, त्रि, (रम् + “हरम्योश्च ।” उणा० ३ ।
१०१ । इति अन्त्यप्रत्ययः । रमणीयम् । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिश्रुतिः ॥)

रमतिः, पु, (रमतेऽस्मिन् इति । रम् + “रमे-
र्भित् ।” उणा० ४ । ६३ । इति अतिप्रत्ययः ।
निच् ।) नायकः । खर्गः । इति मेदिनी । ते,
१४३ ॥ काकः । इति शब्दरत्नावली ॥ कालः ।
कामदेव । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादि-
श्रुतिः ॥

रमा, स्त्री, (रमयतीति । रम् + णिच् + अच् ।
टाप् च ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी । मे, २५ ॥
(यथा, भागवते । ३ । ६ । २३ ।

“एव प्रसन्नवरदो रमयात्मशक्त्या
यद्वयत् करिष्यति गृहीतगुणावतारः ॥”

यथा च ।
“रमा यत्र नवाक् तत्र यत्र वाक् तत्र नो रमा ।

ते यत्र विनयो नास्ति सा च सा च स च
त्वयि ॥”
इत्युद्भटः ॥)

शशिध्वजराजकन्या । सा कल्किदेवेन विवा-
हिता । यथा —
“ततः शशिध्वजो राजा युद्धादाहृत्य पुत्रकान् ।

सुश्रान्ताया मतिं बुद्धा रमा प्रादात् स
कल्कये ॥”
इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥

श्रीमा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा,
काशीखण्डे । २६ । १४५ ।

“रेवती रतिक्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥”

रमाधवः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या धवः पतिरिति ।)
श्रीकृष्णः । यथा । रमाधवः पूष्यो माधवत्वात् ।
इत्यवयवग्रन्थे जगदीशः ॥

रमानाथः, पु, श्रीकृष्णः । रमा लक्ष्मीस्तस्या नाथः
स्वामी । इति यष्टीतत्पुरुषसमासनिष्पन्नः ॥

रमापतिः, पु, (रमायाः पतिः ।) श्रीकृष्णः ।
यथा, सुगन्धोदयाकरणे ।

“सुकन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।
सुक्तमेतदनन्तस्यैषुगोप्यो दिदृक्ष्वः ॥”
(यथा च देवीभागवते । १ । ५ । ८ ।

“दत्त्वा भार घण्टाकोशां निद्रामाप रमा-
पतिः ॥”

रमाप्रियं, स्त्री, (रमायाः प्रियम् ।) पद्मम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

रमावेष्टः, पुं, (रमया वेष्टतेऽसौ । वेष्ट + षप् ।)
श्रीवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रमिता, त्रि, (रम् + णिच् + क्त । टाप् ।) रति-
प्रापिता । यथा,—

“त्वरितगतिर्ब्रजयुवतिस्तरणिसुताविपिनगता ।
सुररिपुणा रतिगुण्या परिरमिता प्रमद-

मिता ॥”
इति कन्दोमञ्जरी ॥

रम्भ

“ब्रजयुवतिर्गोपवधूः सुररिपुणा श्रीकृष्णन परि-

रमिता सती प्रमदं हर्षं इता गता ।

किम्भूता । त्वरितगतिः त्वरिता श्रीप्रा गति-

र्यस्याः सा तथा । पुनः किम्भूता तरणिसुता-

विपिनगता यमुनासम्बन्धिवनसुपागता । किम्भू-

तेन रतिगुण्या रतौ शृङ्गारे गुण्या उपा-

ध्यायेन । अयमभिप्रायः । स्वयं रतिकुशलो

नायिकाश्च रतिमध्यापयति ॥” इति तट्टीका ॥

रमेश्वरः, पु, (रमाया लक्ष्म्या ईश्वरः पतिर्नियन्ता
वा ।) विष्णुः । यथा,—

“श्रीराम राघव रमेश्वर रावणारे

भूतेश मन्मथरिपो प्रमथाधिनाथ ।

चाणूरमर्दन हृषीकपतेऽसुरारे

त्याग्या भटा य इति सन्ततमामनन्ति ॥”

इति काशीखण्डे हरिहरकोत्रम् ॥

रम्भः, पुं, (रम्भते रागमूर्च्छनादिकमनेनेति ।
रभि + कर्मणि षप् ।) वेणुः । (रम्भते उद्यम-

श्रीलो भवति निरन्तरसुदरभरणायेति भावः ।
रभि + अच् ।) वानरविशेषः । इति मेदिनी ।

मे, ७ ॥ महिषासुरपिता । यथा,—

श्रीशैल उवाच ।

“आराधितो महादेवो रम्भेण सुरहैरिणा ।
चिरेण स च सुप्रीतस्तपसा तस्य शङ्करः ॥

अथ तुष्टो महादेवः प्रत्यक्ष रम्भसुक्तवान् ।
प्रीतोऽस्मि ते वर रम्भ वरयस्व यथेष्टितम् ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच रम्भस्त चन्द्रशेखरम् ।
अपुत्रोऽहं महादेव यदि ते मय्यनुग्रहः ॥

मम जन्मत्रये पुत्रो भवान् भवतु शङ्कर ।
एवमुक्तस्तु दैत्येन प्रत्युवाच वृषध्वजः ॥

भवत्सेतुदाब्धिते भविष्यामि सुतस्तव ।
इत्युक्त्वा स महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥

रम्भोऽपि यातः स्वस्मानं हर्षोत्पुलकविजोचनः ।
पथि गच्छन् स रम्भोऽथ ददृशे महिषीं

शुभाम् ॥

त्रिहायर्गो चित्रवर्णा सुन्दरीं ऋतुशालिनीम् ।
स तां दृष्ट्वाय महिषी रम्भः कामेन मोहितः ॥

दोर्भा गृहीत्वा च तदा चकार सुरतोत्सवम् ।
तयोः प्रवृत्ते सुरते सा तदा तस्य तेजसा ॥

दधार महिषी गर्भं तदाभूत्तद्विधासुरः ॥”

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

(असौ एव जन्मान्तरे रक्तवीजो जातः ।
एतद्विवरणं यथा, देवीभागवते । ५।२।९७-४६।

यास उवाच ।

“द्वेनोः पुत्रौ महाराज । विख्यातौ क्षिति-
मखण्डे ।

रम्भश्चैव करम्भश्च हावास्तां दानवोत्तमौ ॥
तावपुत्रौ महाराज । पुत्रार्थं तेपुत्रस्तपः ।

बहून् वर्षगणान् कामं पुण्ये पञ्चनदे जले ॥
करम्भस्तु जले मयश्चकार परमं तपः ।

वृक्ष रसाजवटं प्राप्य स रम्भोऽग्निमसेवत ॥
पञ्चाग्निसाधनायुक्त स रम्भस्तु यदाभवत् ।

ज्ञात्वा शचीपतिर्दुःखसुदयौ दानवौ प्रति ॥

रम्भः

गत्वा पश्यन्ते तत्र यादृक्पुं चकार ह ।
वासवस्तु करम्भन्तं तदा जयाह पादयोः ॥
निजघान च त इष्ट करम्भ हस्तद्वयः ।
भ्रातर निघ्नत श्रुत्वा रम्भ कोप परहृतः ॥
स्वशीर्ष पावके क्षीतुमेषु पितृत्वा करेण ह ।
नेत्रपाशे गृहीत्वाशु चाग्नेन क्रोधसंयुतः ॥
दक्षिणेन करेणोयं गृहीत्वा खड्गमुत्तमम् ।
क्षिणति शीर्षं तत्तावद्दृष्ट्वा प्रतिबोधितः ॥
उत्तमस्य देव सखीर्षेण स्वशीर्षं क्षीतुमिच्छति ।
व्यात्महत्यातिदुःसाध्या कथं त्वं कर्तुमुद्यतः ॥
वरं वरय भद्रं ते यस्ते मनसि वर्तते ।
मा म्रियस्व नृतेनाद किन्ते कार्यं भविष्यति ॥

यास उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं रम्भः पावकस्य सुभाषितम् ।
ततोऽब्रवीद्धृष्टो रम्भस्वप्ना केशकलापकम् ॥
यदि तुयोऽसि देवेश ! देहि मे वाञ्छितं परम् ।
त्रैलोक्यविषयौ पुत्रः स्यान्न परबलाहकः ॥
अज्येय सर्वथा स स्याद्विद्वानवमानये ।
कामरूपी मद्यावीर्यं सर्वलोकामिवन्दितः ॥
पावकस्तु तथेत्याह भविष्यति तथेष्टितम् ।
पुत्रस्तव मद्याभाग । मरणाद्विरमाधुना ॥
यस्यां क्षिप्तं तु रम्भ । त्वं प्रमदायां करिष्यसि ।

यास उवाच ।

तस्यां पुत्रो मद्याभाग । भविष्यति वलाधिकः ॥
इत्युक्तो बह्विना रम्भो वचनं चितरञ्जनम् ।
श्रुत्वा प्रगल्भं प्रययौ वदितं दानवोत्तमः ॥
यच्चैः परित्यक्तं स्थानं रमनीयं श्रियान्वितम् ।
दृष्ट्वा चक्रे तदा भावं महिष्यां दानवोत्तमः ॥
मत्तायां रूपपूर्णयां त्रिहायन्यां च योषितम् ।
सा समागाच्च तरसा कामयन्ती सुदान्विता ॥
रम्भोऽपि गमनं चक्रे भवितव्यप्रयोदितः ।
सा तु गर्भवती जाता महिषी तस्य वीर्यतः ॥
तां गृहीत्वाथ पातालं प्रविवेश मनोहरम् ।
महिषेभ्यश्च तां रचन् प्रियामनुमतां किल ॥
कदाचित् महिषश्चान्यं कामार्त्तं स्नातुमाद्रयत् ।
स्वयमागत्य तं हस्तं दानवः समुपाद्रवत् ॥
स्वरक्षायां समागत्य महिषः समताडयत् ।
सोऽपि तं निजघानाशु शृङ्गाभ्यां काममोहितः ॥
नाहितस्त्रीन तीक्ष्णाभ्यां शृङ्गाभ्यां हृदये भ्रष्टम् ।
भूमौ पपात तरसा समारं च विमूर्च्छितः ॥
नृते भर्त्सरि वा दीना भयार्त्ता विहता भ्रष्टम् ।
सा वेगात्त वटं प्राप्य यक्षाणां शरणं गता ॥
पृष्ठतस्तु गतस्तत्र महिषः कामपीडितः ।
कामयानस्तु तां कामी बलवीर्यमदोहतः ॥
रुदती वा भ्रष्टा दीना दृष्टा यच्चैर्मयातुरा ।
सावमानश्च तं वीर्यं यक्षाणां समाययुः ॥
गुहं समभवद्द्वोरं यक्षाणां च हयारिणा ।
शरेण ताडितस्त्रीयं पपात धरणीतले ॥
नृते रम्भ समानीय यक्षास्ते परमं प्रियम् ।
क्षितार्यां रोपयामासुस्तस्य देहस्य शुद्धये ॥
महिषी सा प्रति दृष्ट्वा क्षितार्यां रोपितं तदा ।
प्रवेष्टुं सा मतिं चक्रे पतिना सह पापकम् ॥

रम्भा

यार्थमावापि यत्ते सा प्रविवेश हुताशनम् ।
ज्वाणामालाकुलं साध्वीभूमिमादाय यक्षभम् ॥
महिषस्तु चित्तमध्यातुं समुत्तमसौ मद्यावतः ।
रम्भोऽप्यन्यद्वयः कृत्वा निःश्रुतः पुत्रयत्नतः ॥
रक्तवीर्योऽप्ययौ जातो महिषोऽपि मद्यावतः ।
अभिपिक्तस्तु रान्धोऽसौ हयारिरसुरोत्तमः ॥
ययं स महिषो जातो रक्तवीर्यश्च योयवान् ।
जगद्यस्तु सुरैर्देवैर्मानयेच्च श्रुतोत्तमः ॥”)
रम्भा, स्त्री, (रम्भ + जच् । टाप् ।) कदली ।
(यथा, नैषधे । १० । ३७ ।

“तदग्रदुग्धेन सुन्दरी

किमु रम्भां परिमादिना परम् ॥”)

जगद्विशेषः । इति मेदिनी । मे, ७ । (यथा, मद्याभारते । १ । १५ । ५० ।

“अरुणा रक्षिता चैव रम्भा महम्मनोरमा ॥”)

गौरी । इति शब्दरत्नावली । (या सु पीठस्य-
शक्तौगामन्यततमा । यथा, देवीभागवते ।
७ । ३० । ५८ ।

“गौरी प्रोक्ता काण्यकुले रम्भा कु मलय-
चले ॥”)

गोध्वजिः । इति देवचन्द्र । ६ । ३२ । वैद्या ।
इति धरणिः ॥

रम्भाऽतीया, स्त्री, (रम्भायाऽतीया ।) व्रत-
विशेषकालः । यथा,—

महोपाच ।

“रम्भाऽतीयां वर्ये च सौभाग्यश्रीसुतादिदाम् ।
मार्गशीर्षे सिते पक्षे ऽतीयायासुपोषितः ॥
गौरीं यजेद्विष्णुपत्रैः कुशोदादः करम्भदः ।
कदम्बादो गिरिसुतां पौषे मरुपकैर्यजेत् ॥
कर्पूरादः कृशरदो मलिकादन्तकाष्ठकृतः ।
माघे सुभद्रां कम्पारेर्धुनाशो मण्डकप्रदः ॥
गौतीमय दन्तकाष्ठं फाल्गुने गोमतीं यजेत् ।
कुन्दे, कृत्वा दन्तकाष्ठं जीपाशः सक्कुलीप्रदः ॥
विशालाक्षीं दमनकैस्त्रैः काशारखप्रदः ।
दधिप्राशो दन्तकाष्ठं तगरं श्रीसुखीं यजेत् ॥
वैशाखे कर्णिकारैश्च अशोकाशो वटप्रदः ।
ज्येष्ठे नारायणीमर्चैश्च तपत्रैश्च खरुदः ॥
नववृक्षाश्च तथ्यादं आषाढे भाषधीं यजेत् ।
तिजाशो विल्वपत्रैश्च क्षीरावटकप्रदः ॥
अश्विपूर्वदं दन्तकाष्ठं तगर्याः आवये श्रियम् ।
दन्तकाष्ठं खर्यकाशं क्षीरदो ह्युत्तमां यजेत् ॥
पक्षीर्यजेत् भाद्रपदे शृङ्गोदाशो गुणादिदः ।
राजपुत्रीषाश्वयुजे जवापुष्येण जीवकम् ॥
प्राशयेत्तिथिं नैवेद्यैः कृशरैः कार्तिके यजेत् ।
जातिपुष्ये, पद्मनाभं पञ्चगव्याशनो यजेत् ॥
हृतोदनश्च वर्षांस्ते सपत्नीकान् दिगान् यजेत् ।
उमामहेश्वरं स्नानं जगत्ते तु गुह्यं स्थितम् ॥
वज्रच्छत्रसुवर्णादौ रात्रौ च कृतजागरः ।
गीतवाद्यैर्देवैः प्रातर्गवाद्यं सर्वमाप्नुयात् ॥”

इति गारुडे १२० अध्यायः ॥

अपि च । “अथ ऽतीया । सा चतुर्थीयुता
रम्भाव्रतेतरदैवकर्मसु यास्या ।

रम्यकं

‘रम्भायां वस्त्रैर्युक्ता तु ऽतीयां सुनिवसतम् ।
अन्येषु सर्वकार्येषु गमयुक्ता प्रशस्यते ॥’

इति ब्रह्मवेवर्तनात् ॥

ततश्च युग्मवाक्यं रम्भाव्रतपरम् । भविष्योत्तरे ।
‘कुक्ष्य भद्रे यत्नेन रम्भायां व्रतसुत्तमम् ।
ज्येष्ठे शुक्लतृतीयायां स्नातनियमतपरा ॥’
रम्भायांमिति रम्भया स्नातमिति रम्भाव्रतम् ॥”
इति तिथ्यादितत्परम् ॥

रम्भोक्तः, स्त्री, रम्भे इव ऊरु यस्याः सा । इति
याकुरगम् । (यथा, रघौ । ६ । ३५ ।

“अनेन युना सह पार्थिवेन

रम्भोर । कश्चिन्नमो दक्षिणे ॥”)

रम्य, स्त्री, (रम + “पोरद्वयघातं यत् ।” ३ । १ ।
८८ । इति यत् ।) पटोलमूलम् । इति मेदिनी ।

प्रधानधातुः । इति घटाधरः ॥

रम्य, पु, (रम्यते अनेनेति । रम + यन् ।) चम्पक-
हृत् । इति मेदिनी । वकटचः । इति शब्द-
चक्रिका ।

रम्य, त्रि, (रम + यत् ।) मनोहः । इति मेदिनी ।
(यथा, मनौ । ७ । ६६ ।

“रम्यमानतसामन्तं स्नातीयं देशमावनेत् ॥”)
बलकरः । इति घटाधरः ॥

रम्यक, स्त्री, (रम्यते जनोऽवेति । रम् + यत् । तत्-
कम् सञ्चायां कन् वा ।) वर्षविशेषः । इति

घटाधरः ॥ एतस्यैविवरणं यथा,—

“दक्षिणेन तु मेरोस्तु चेतस्य चोत्तरेण च ।
पायस्य रम्यकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
मतिप्रधाना विमला जरादुर्गविवर्णिता ।
तत्रापि सुमहान् दृष्टो न्ययोधो रोहितः ॥

स्मृतः ।

तत्पुलगाशनादेव जीवन्ति बहुवासरम् ॥”

इति धराहपुराणे रुद्रगीतानामाध्यायः ॥

(तथाच देवीभागवते । ८ । ६ । १—२३ ।

“रम्यके नाम वर्षे च मूर्तिं भगवत् पराम् ।

मात्स्या देवासुरैर्बन्ध्यां मनुः क्षौतिं निरन्तरम् ॥

मनुस्वाच ।

ॐ नमो सुखतमाय नमः सत्त्वाय
प्राणायौवसे बलाय महामत्स्याय नमः ।

अन्तर्बहिष्वाखिललोकपालके-

रुद्ररूपो विचरस्युरस्त्रेण ।

स ईश्वरस्तु स इदं वशे नय

नाम्ना यथा हारमयीं नरं स्त्रियम् ॥

य लोकपालाः किल मत्सरज्वरा

हित्वा यतन्तोऽपि पृथक् समेत्य च ।

पातुं न श्रेयार्हं पदञ्चतुष्टयः

सरीर्यं स्थाणुं यदच दृश्यते ॥

भवान् युगान्तार्णवः क्षमिमाक्षिणि

क्षौणीमिमाभौवधिर्वीरुघा निधिम् ।

मया सहोदकमतेऽत्र कोजसा

तस्मै जगत्प्राणगयात्मने नमः ॥

एव क्षौतिं च देवेश मनु पार्थिवसत्तमः ।

मत्स्याधनारं देवेश सशयः ईदकारजम् ॥

रव

धानयोगेन देवस्य निर्धूताशेषकलमः ।
आस्ते परिचरन् भक्त्या महाभागवतोत्तमः ॥”
तथाच मात्से ॥ ११२ ॥ ३० ॥ वेष्णवे । २।२।१३ ॥
ब्रह्मास्ते च । ६।१।७ ॥ द्रष्टव्यम् ॥ पटोल-
मूलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१।२६ अध्याये ।
“कम्पितकरम्यकपाटलापूगहरीतकीत्यादयः ॥”
पुं, आभिषेकपुष्पमेदः । एतन्नामानुसारेणैव रम्यक-
वर्णोभवत् । यथा भागवते । ५।२।१६ ।
“तस्यासुहृ वा आत्मजान् स राजवयं आसीधो
नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेणावृत्तरम्यकहिरण्य-
कुम्भमाश्रितुमासंज्ञान् नवपुत्रानजनयत् ॥”
रम्यपुष्पः, पुं, (रम्यं दर्शनीयं पुष्पमस्य ।)
शास्त्रनिर्णयः । इति राजनिर्णयः ॥ (शास्त्रनि-
र्णयेऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
रम्यफलः, पुं, (रम्य फलमस्य ।) कारस्करवृक्षः ।
इति राजनिर्णयः ॥
रम्या, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम+“पोर-
दुपधात् यत् ॥” ३।१।६८ । इति यत् ।
टाप् च ।) रात्रिः । इति मेदिनी ॥ स्थल-
पद्मिनी । इति राजनिर्णयः ॥ (गङ्गा ।
यथा, काशीखण्डे तत्सहस्रनामकीर्तने । २६ ।
१४५ ।
“रेवती रतिह्रस्वा रत्नगर्भा रमा रति ॥”
रत्नः, पु, (रम्+शकादित्वात् र्) अरुणवर्णः ।
शोभा । इत्युणादिकोषः । २।२३८ ॥
रय, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-
सक०-सेट् ।) ङ, रयते । इति दुर्गादासः ॥
रय, पु, (रयते अनेनेति । रय+“पुञ्चि संज्ञायां
च प्रायेण ॥” ३।३।११८ । इति च ।) रीणा-
त्यनेनेति वा । रौ गतौ + चप्रत्ययेन साधुरिति ।
वेगः । इत्यमरः । १।१।६७ ॥ प्रवाहः । यथा,—
“प्रवाहः पुनरोचः स्याद्देवी धारा रयश्च सः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । २।१७ । ६ ।
“कथमन्त न गच्छेम वृक्षस्यैव नदीरया ॥”
पुनरवसः पुनर्मेदः । यथा, भागवते । ६।१५।१ ।
“रेलस्य चोर्वशीर्गर्भान् पट्टासन्नात्मजा वृष ।
आयु श्रुतावुः सत्यायू रयोऽयं विजयो जय ॥”
रराटी, स्त्री (ललाट+रयोरैकात् लस्य रत्वम् ।
ततो ङीप् ।) ललाटः । इति पुराणम् ॥ (यथा,
भागवते । २।१।२८ ।
“तपो रराटी विदुरादिपुंसः
सत्यन्तु श्रीर्षाणि सहस्रश्रीर्षाः ॥”
रत्नकः, पुं, (“रमणं रत्नं क्लियनुनासिकलोपे
रत्नं दृष्ट्वा तां ज्ञाति कं रत्नस्ततः स्वार्थं
कन् ॥” इत्यमरटीकास्तु रघुनाथचक्रवर्ती ।)
कम्बलः । इत्यमरः । पद्मः । इति सुभूतिः ॥
जगविषेयः । इति सुकुटः ॥
रव, ङ प्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) ङ, रवते । इति दुर्गा-
दासः ॥

IV

25

६७

रविः

रवः, पुं, (रूयते इति । र ध्वनौ+भावे अप् ।)
शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ६।५४ ।
धनुर्धिन्यमनाधिरुपाददे
नरवरो रवरोषितकेशरी ॥”)
रवणं, स्त्री, (रौतीति । र+युच् ।) काश्यम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (र+भावे ल्युट् ।) रवश्च ॥
रवणः, पुं, (रौतीति । र+“सुयुष्टो युच् ।”
उणा० २।७४ । इति युच् ।) उद्भूतः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । १२।६ ।
“उत्थातुमिच्छन् विधृतः पुरोक्ता-
मिधौयमाने भरभाजि यत्नके ।
अर्होऽङ्गितोद्गारविभक्तैरखरः
खनाम नित्ये रवणः स्फुटार्थताम् ॥”
कोकिलः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥
रवणः, त्रि, (र+युच् ।) शब्दनः । तीक्ष्णः ।
भृष्टकः । चक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥
रवश्च, पुं, (र+“श्रीःशपिरुगमिविचिणीवि-
प्राणिभ्योऽयः ॥” उणा० ५।११३ । इति
अथप्रत्ययः ।) कोकिलः । इत्युणादिकोषः ॥
रविः, पु, (रूयते रूयते इति । र+“अच् ङः ।”
उणा० ४।१३८ । इति ङः ।) सूर्यः । अर्क-
वृक्षः । इत्यमरः ॥ सूर्यस्य भोग्यं दिनं वार-
रूपम् ॥ यथा,—
“रवौ वर्ज्यं चतुः पञ्च सोमे सप्त इयं तथा ॥”
इत्यादिवारवेलाकथने समयप्रदीपः ॥
तत्र निषिद्धानि यथा,—
“माघमाभिषमांसच मखर निम्बपत्रकम् ।
भक्षयेद्यो रवेर्नारे सप्तजन्मपुत्रक ॥
आर्द्रकं मधु मनस्यश्च भक्षयेद्यो रवेर्दिने ।
सप्तजन्म भवेद्भोगी जन्म जन्म हरिद्रता ॥
निम्बं मांसं मखरश्च विस्वकाङ्गिकमाद्रकम् ।
भक्षयेद्यो रवेर्नारे सप्तजन्मपुत्रकः ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥
रविग्रहस्य रक्तश्याममिश्रितवर्णः । अयं
पूर्वदिक्पुरुषः त्रिपञ्चातिसत्त्वगुणकटुरसविह-
राग्रिहस्तान्त्रसप्तमीतिपिताम्बकजिह्वादेशा-
नामधिपतिः । काश्यपगोत्रः । द्वादशाङ्गुल-
ग्रहीरः । पञ्चहस्तदयः । पूर्वाननः । सप्तान्ध-
वाहनः । शिवाधिदेवतः । रक्षिप्रत्यधिदेवतश्च ।
इति ग्रहयज्ञतत्त्वादयः ॥ * ॥ अस्य कुतुपत्तिर्यथा,
“अवतीमाख्यो लोकास्तस्मात् सूर्यः परि-
भ्रमात् ।
अचिरात् प्रकाशेत अवनात् स रविः स्फुटः ॥”
इति मातृख्ये १०१ अध्यायः ॥ * ॥
अस्य भार्यापत्यानि यथा,—
“मरीचैः कश्यपो जज्ञे तस्माज्जज्ञे विभावसुः ।
तस्य भार्याभवत् सञ्जा पुत्री लघुः प्रजापतेः ॥
जीर्णपत्यानि राजेज्ज । संज्ञायां महर्षां
निधिः ।
आदिभ्यो जनयामास कन्याश्चैकां सुलोचनाम् ।
वैवस्वतं महर्षेण यमश्च युष्मन्तं ततः ॥
जातितेजोमयं रूपं सोढुं साधं विवस्वतः ।

रविच

मायामयीं ततश्चायां सवर्णां निर्ममे स्वतः ॥
संज्ञोवाच ततश्चायां सवर्णं द्रष्टुं मे वचः ।
अहं यास्यामि सदनं पितुश्च पुनरत्र मे ।
भवने वस कल्याणि । निर्विशङ्कं ममाश्रया ॥
मनुरेव यमावेतौ यमुनायमसंज्ञकौ ।
स्वापत्यदृष्ट्या द्रष्टव्यमेतद्वाञ्छयं त्वया ॥
न वक्तव्यदिदं वृत्तं त्वया पत्यौ कदाचन ।
इत्याकल्याणं सा त्वाङ्गी देवी कृपया जगद-
ताम् ॥
आकचग्रहणाद्वाहमाश्रयाश्च कदाचन ।
आख्यास्यामि चरित्रं ते याहि देवि । यथासुखम् ॥
इति श्चायां दृष्टे स्थाप्य संज्ञागात् पितुराख्यम् ॥
उवाच पितरं देवी जामातुस्तव न जमा ॥
तेजः सोढुमहं तात । काश्यपस्य महात्मनः ।
तन्निश्वस्य चुकोपासौ भवं सयामास कन्यकाम् ॥
मह्यं श्रेयः कथं वा स्यादिति सा परिचिन्तय च ।
अगच्छद्दृष्ट्वा भूत्वा चरन्ती चोत्तरान् कुरुन् ॥
तपस्तेषु च सा तीव्रं प्रतिमाधाय चेतवि ।
मन्यमानोऽथ तां संज्ञां सवर्णायां तथा रविः ॥
सावर्णिं जनयामास मनुश्रेष्ठं महोपते ।
शनेश्वरं द्वितीयश्च सुतां भद्रां त्रयोयिकाम् ॥
सवर्णां स्वेवप्रत्येयुः सापत्न्यात् स्त्रीस्वभावतः ।
चकाराप्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्वोऽप्यहो ॥
चिरमालोक्य तां भार्यां उवाच सविता वचः ।
अयि भाविनि बालेसु समेष्वपि कुतश्चया ॥
विधीयतेऽधिकः स्नेहः सावर्ण्यादिसुतान् प्रति ।
नाचचक्षे तदा साधु भास्वते परिपृच्छते ॥
ततः समुद्यते शम्भुं कृपया सर्वं शशंस ह ।
यथा वृत्तं तथा तथ्यं तुतोष भगवान् रविः ॥
निरागसं न शश्याप जगाम त्वदुरन्तिकम् ।
त्वष्टापि च यथान्यायं सान्त्वयित्वाय काश्यपम् ।
निर्दग्धुकामं कोपेन प्राणश्चैव सुदा तदा ॥
त्वष्टोवाच ।
तवातितेजसो भीता प्राप्योत्तरकुरुन् वने ।
बद्धवारूपमास्थाय संज्ञां चरति श्रावणे ।
द्रष्टा हि ता भवानद्य खभाष्यं तात मा वच ॥
जन्मानुजोऽयं सविता गत्वोत्तरकुरुनथ ।
स हरिर्हैरिरूपेण सुखेन समताडयत् ॥
त्वरमाणा च सवितुः परपूरुषश्चक्रेया ।
सा तन्निवभत् शक्र नासिकाभ्यां विवस्वतः ।
देवी तस्मादजायेतामन्विनौ भिषजां वरौ ॥”
इति पाण्डे स्वर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥
(अन्यतु सूर्यग्रहे द्रष्टव्यम् ॥)
रविकान्तः, पु, (रविणा रविकरसंयोगेन कान्तः
कमनीयः ।) सूर्यकान्तमणिः । इति राज-
निर्णयः ॥
रविचक्रं, स्त्री, (रवेचक्रम् ।) नराकारसूर्यचक्र-
विशेषः । यथा,—
“लिख्यते रविचक्रं भास्वरं नरचक्रिभः ॥
यस्मिन्मृचे भवेत् सूर्यस्तत्पदादौ त्रीणि मन्त्रके ।
अयं वक्त्रे प्रदातयमेकैकं स्तनयोर्व्यसेत् ॥
एकैकं नाहुयुग्मे तु एकैकं हस्तयोर्व्यसेत् ।

रविलो

हृदये पञ्च ऋचाणि एकं नामौ प्रदापयेत् ।
 ऋक्षमेकं ददेद्गुह्ये एकैकं जातुके न्यसेत् ।
 नक्षत्राणि च शेषाणि रविपादे नियोजयेत् ।
 चरणस्थेन ऋक्षेण अष्टाशुर्जायते नरः ।
 विदेशगमनं जानौ गुह्यस्थे परदारवान् ।
 नाभिस्थेनाख्यसन्तुष्टो हृत्स्थेन स्यान्महेश्वरः ।
 पाणिस्थेन भवेच्चौरः स्थानस्थो भवेद्भुजे ॥
 स्कन्धस्थिते धनपतिर्मुखे मिथाममाप्रयात ।
 मस्तके पद्मवन्तु गच्छन् स्याद्यदि स्थितम् ॥”
 इति गारुडे ६० अध्यायः ॥

रविजः, पु, (रवेर्जात इति । जन् + ङः ।)
 शनैश्चर । यथा, च्योतिषतत्त्वे ।
 “उरगशतभिषाद्रास्त्रातिमृजान्निपूर्णा
 रविरविजगुजादे भूतघटीनवम्याम् ॥”
 (बह्वचने तु केतवः । यथा, बृहत्संहितायाम् ।
 ११ । १० ।
 “प्रागपरदिशीर्द्धा
 श्रुपतिविरोधावहा रविजाः ॥”)
 रवितनयः, पु, (रवेः तनयः पुत्रः ।) सावर्णि-
 क-मनु । यथा,—
 “स बभूव महाभागः सावर्णिकतनयो रवेः ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 वैवस्वतमनु । शनिः । (यथा, बृहत्संहिता-
 याम् । ३४ । १२ ।
 “परिवेशमण्डलगतो
 रवितनयो ह्रस्वधान्यनाशकरः ॥”)
 यम । (सुग्रीवः । कर्णः ॥ दिवचने अश्विनी-
 कुमारी ॥)
 रविनन्दनः, पु, (रवेर्नन्दनः । यद्वा, रवि नन्द-
 तीति । नन्दि + ल्युः ।) सुग्रीव । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ सावर्णिमनुः । वैवस्वतमनुः । (यथा,
 भागवते । ६ । १ । १६ ।
 “होतुर्व्यातिक्रमं ज्ञात्वा वभाषे रविनन्दनम् ॥”)
 शनि । यमश्च ॥ (दिवचने अश्विनीकुमारी ॥)
 रविनाथः, क्ली, (रविरेव नाथोऽस्य ।) पद्मम् ।
 वन्धुके, पु । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रविपुत्रः, पु, (रविवत् दीप्तिमत्पुत्रं यस्य ।)
 आदित्यपुत्रपुत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रविप्रियं, क्ली, (रविरेव प्रियमस्य ।) रक्त-
 कमलम् । ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “ताम्रमौहम्बरं शुक्लसुदम्बरमपि स्मृतम् ।
 रविप्रियं स्नेहसुखं सुखं पर्यायनामकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रविप्रियः, पु, (रवेः प्रियः ।) आदित्यपुत्रः ।
 रक्तकरवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लङ्कुचः ।
 इति शब्दमात्रा ॥
 रविरत्नकः, क्ली (रवे रत्नम् । तत्तः कन् ।) माणि-
 वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रविलोहः, क्ली, (रविप्रिय लोहम् ।) ताम्रम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य ताम्रशब्दे
 विज्ञेयाः ॥)

रश्मिः

रविलोचनः, पुं, (रविलोचनमस्य ।) विष्णुः ।
 यथा,—
 “रविर्लोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥”
 इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
 रविसप्तकः, क्ली, (रविः सप्त यस्य इति । कप् ।)
 ताम्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रविस्तुः, पु, (रवेः स्तुः ।) सूर्यपुत्रः । स च
 शनैश्चरादिः । यथा,—
 “नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविस्तुं महाग्रहम् ।
 क्रायाया गर्भसंभूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥”
 इति नवग्रहस्तोत्रम् ॥
 रवीन्द्रः, क्ली, (रविणा सूर्यकरसाधनं इन्दुति
 प्रकाशते इति । इन्दु + अच् ।) पद्मम् । इति
 धरणिः ॥
 रश्मः, स्त्रने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) रेफादिस्तान्यान्तः । रश्मिना ।
 इति दुर्गादासः ॥ सौत्रधातुरयम् ॥
 रश्मिना, स्त्री, (अमृते व्याप्नोतीति । अमृ व्याप्नो +
 “अशे रश्मि च ।” उणा० २ । ७५ । इति युच्
 धातो रशादेशश्च ।) काशी । इत्युणादिकोषः ॥
 (यथा, रघौ । ८ । ५८ ।
 “इयमप्रतिषोधशायिनीं
 रश्मिना त्वां प्रथमां रक्षःसखी ॥”)
 जिह्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ (“जिह्वावाची
 तु रसनाशब्दो दन्त्यसकारवानेव । रसयति
 स्वादयतीति । नन्दादित्वात् ल्युः । इति कलिङ्ग ।
 रसना काश्चिजिह्वोरिति तु धरणिः ।” इत्यु-
 ञ्जलः । २ । ७५ । रञ्जुः । यथा, वाजसनेय-
 संहितायाम् । २१ । ४६ ।
 “होता यच्चदनस्यतिमभि हि पिष्टतमया रभि-
 रुया रश्मनयाधितः ।” “रश्मनया रञ्जा कृत्वा
 अधितं हतवान् पश्यन् इति शेषः ।” इति तद्भाष्ये
 महीधरः ॥ अङ्गुलयः । इति निघण्टुः । २ । ५५ ॥
 अत्र सदा बहुवचनप्रयोगो भवति । इति देव-
 राजयजुः ॥)
 रश्मिः, पु, (अमृते व्याप्नोतीति । अमृ व्याप्नो +
 “अमृते रश्मिः ।” उणा० ४ । ४६ । इति मि
 धातो रशादेशश्च ।) किरणः । (यथा, मनौ ।
 ५ । १३१ ।
 “मस्तिका विप्रुष्काया गौरश्च सूर्यरश्मयः ।
 रजो भूर्वायुरभिश्च सार्धं मेघानि निर्दिशेत् ॥”)
 पद्मम् । अश्वरञ्जुः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । २८ । ४ ।
 “यच्च मस्या विवधते रश्मीन् यमित वा इव ॥”
 “रश्मीन् अश्ववन्मनाथान् प्रयच्छान् ।” इति
 तद्भाष्ये सायणः ॥) सूर्यस्य रश्मिना जलादानं
 दाने यथा,—
 “तेजोभिः सर्वलोकेभ्यो ह्यादत्ते रश्मिभिर्जलम् ।
 सप्तमाहायुषयोगाद्ब्रह्मणापो गमन्त्यः ॥
 ततस्तु पयसा काले परिवर्त्तन्दिवाकरः ।
 नियच्छत्यपो मेघेभ्यः शुक्राशुक्लेस्तु रश्मिभिः ॥”
 इति मातृ १०२ अध्यायः ॥ ॥ ॥

रश्मिः

अपि च ।
 “एवमेष महादेवो देवदेवः पितामहः ।
 करोति नियतं कालं कालात्मा ह्येश्वरी तनुः ॥
 तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्वलोकप्रदीपकाः ।
 तेषां श्रेष्ठा पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयोगिनः ॥
 सुसुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।
 विश्वयन्ता पुनश्चान्य सम्पदसुरतः परः ॥
 अर्न्वाग्वसुरिति ख्यातः खराङ्गः प्रकीर्तितः ॥
 सुसुम्नः सूर्यरश्मिस्तु पुष्पाति शिशिरद्युतिम् ।
 तिर्यग्गर्हप्रचारोऽसौ सुसुम्नः परिगीयते ॥
 हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः ।
 विश्वकर्मा तथा रश्मिर्बुधं पुष्पाति सन्ध्याः ॥
 विश्वयन्तास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुष्पाति निवहा ।
 सम्पदसुरिति ख्यातः स पुष्पाति च लीहितम् ॥
 बृहस्पतिः प्रपुष्पाति रश्मिरर्न्वाग्वसुः प्रभो ।
 शनैश्चरः प्रपुष्पाति सप्तमश्च खराट् तथा ॥
 एवं सूर्यप्रभावेन सर्वा नक्षत्रतारकाः ।
 बर्हन्ते बर्हिता नित्यं नित्यमाप्याययन्ति च ॥
 दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव सर्वशः ।
 आदानास्त्रिमासिद्यस्तेजसा तमसां प्रभुः ।
 आदत्ते स तु नाडीनां सहस्रेण समन्ततः ॥
 नादेर्याञ्चैव सासुद्रान् कृपाञ्चैव सहस्रकम् ।
 स्वावरान् जङ्गमाञ्चैव यच्च कुल्यादिकं पयः ॥
 तस्य रश्मिसहस्रान् शीतवर्षाणां निखनम् ।
 तासां चतुःशतं नाथो वर्षन्ते चित्रमूर्त्यः ॥
 बृहन्नाश्चेत याज्ञाश्च कीर्तया भक्त्यास्तथा ।
 अमृता नामतः सर्वा रश्मयो बृहिसर्जनाः ॥
 हिमोद्गहाश्च तामस्यो रश्मयस्त्रिंशत् पुनः ।
 वश्यो मेघश्च पैथश्च द्वादशो हिमसर्जनाः ।
 चन्द्रास्ता नामतः सर्वा पीताभाः स्युर्गर्भस्तथा ।
 शुक्राश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा ।
 शुक्रास्ता नामतः सर्वास्त्रिविधा घर्म्मसर्जनाः ॥
 समं विभर्त्ति ताभिः स मनुष्यापिष्टदेवताः ।
 मनुष्यानौषधेनेह स्रधया च पितृनपि ॥
 अमृतेन सुरान् सर्वान् नितिसर्वास्तर्पयत्यसौ ।
 वसन्ते ग्रीष्मके चैव शते सन्तर्पति त्रिभिः ॥
 शरदपि च वर्षासु चतुर्भिः संप्रवर्धति ।
 हेमन्ते शिशिरे चैव हिमसुतद्वयति त्रिभिः ॥
 वरुणो माघमासे तु सूर्यः पूषा तु फाल्गुने ।
 ज्येष्ठे मासि भवेद्दीप्तो घाता वैशाखतापनः ॥
 ज्येष्ठस्तु भवेदिन्द्र आषाढे सविता रविः ।
 विवस्वान् आश्विने मासि प्रौष्ठपदा भगः स्मृतः ॥
 पर्यण्योऽश्वयुजि त्वष्टा कार्तिके मासि भास्करः ।
 मार्गशीर्षे भवेत्क्षिप्रः पौषे विष्णुः सनातनः ॥
 पञ्च रश्मिसहस्राणि वरुणस्यार्ककर्मणि ।
 यच्च भिः सहस्रे पूषा तु देवेश सप्तभिस्तथा ॥
 धाताऽरभिः सहस्रेस्तु नवभिस्तु शतक्रतुः ।
 विवस्वान् दशभिः पाति पात्येकादशभिर्भगः ॥
 सप्तभिस्तपते मित्रस्तथा चैवाष्टभिस्तपेत् ।
 अयंमा दशभिः पाति पर्यण्यो नवभिस्तपेत् ॥
 वदन्ती रश्मिसहस्रेस्तु विष्णुस्तपति विश्वधृक् ।
 वसन्तो कपिलः सूर्यो ग्रीष्मे काश्वनसप्रभः ॥

रसः

श्वतो वर्णासु वर्णेन पाण्डुरं शरदि प्रभुः ।
हेमन्ते ताम्रवर्णः स्यात् शिशिरे लोहितो
रविः ॥
औषधीषु बलं घत्ते स्वधामपि पिष्टव्यम् ।
सूर्योऽभरत्वमन्तत्रयं त्रिषु नियच्छति ॥
अन्ते चाष्टौ गृहाः द्वेयाः सूर्ये चाधिलिता
दिशाः ।

चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च युक्रश्चैव दृष्टव्यम् ।
भौमो भावुस्तथा राहुः केतुमानपि चाष्टमः ।
सर्वे ध्रुवे निरुद्धा ये गृहास्ते वातरश्मिभिः ।
आम्यमाणा यथायोगे भ्रमन्त्यनुदिवाकरम् ॥”
इति कौर्म्ये ४० अध्यायः ॥
तद्देहिकपर्यायः । खेदयाः १ किरणा २ गावः ३
रश्मयः ४ अभीश्रवः ५ दौधितयः ६ गभ-
स्तयः ७ वनम् ८ उन्माः ९ वसवः १० मरी-
चिपाः ११ मयूखाः १२ सप्तज्वरयः १५
साध्याः १४ सुपणाः १५ । इति पञ्चदश रश्मि-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ १५ ॥

रश्मिपतिः, पु, (रश्मिः पतिः पोषको यस्य ।)
आदित्यपञ्चपुः । इति राजनिघण्टुः ॥

रस, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) रसति । इति दुर्गादासः ॥

रस, तु क आखादे । खेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्धोपघ, ।

रसयति मधु द्विरेफ । इति दुर्गादासः ॥

रसं, स्त्री, बोलम् । इति राजनिघण्टुः ॥

रस, पु, (रसतीति । रस् + पचाद्यच् । यद्वा, रस्यते
इति । रस आखादेने + “पुसि सञ्चार्या चः
प्रायेण ॥” ३।३।१९। इति घ, ।) रसनेन्द्रियग्राह्य-
वस्तु । स च कालसहायभूमिविषयनिर्लानसस-
र्गेण परिणामान्तरं गत, षट्प्रकारो भवति ।
तत्र पृथिव्यगुणवाहुल्यान्मधुरः १ तोयामि-
गुणवाहुल्यान्मधुरः २ पृथिव्यगुणवाहुल्या-
न्मधुरः ३ वायुगुणवाहुल्यात् कटुकः ४
वायुकाशगुणवाहुल्यात् तिक्तः ५ पृथिव्यनि-
गुणवाहुल्यात् कषायः ६ । आपो रसाना-
माधारकारणं अत आपो नाम । अपां
पृथिव्यामनुप्रवेशात् पृथिव्याप्याधारकारणमेव ।
तेन जलक्षिती अपि तदाधारतया रसाना-
मभियक्तौ कारणे । अभियक्तेषु मधुरादिरूप
मन्तरेण सन्भावामधुरादिविशेषेऽपि जलक्षिती
कारणे । अमरादयस्तु त्रय, नीरसतया मधु-
रादिविशेषे प्राधान्येन निमित्तकारणम् ।
तद्व्यतिरेकेणास्वादिरसाभावात् । रसाभियक्तेषु
अमरादिभूतत्रयसमिधानं विनाशुपलब्धेरभि-
यक्तावपि अमरादीनां कारणत्वम् । तदुक्तं
चरके ।

“रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमाप, सितित्तया ।
निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः स्वादयस्त्रय ॥”
एते च रसाः परस्परसयोगात् सप्तपञ्चाशद्भ-
वन्ति । इति चक्रपाणिदत्तकृतद्रव्यगुणोपरि
शिवदासोपटीका ॥ ॥ (तथाच ।

रसः

“भेदस्त्वेषां त्रिषष्टिविधविकल्पो द्रव्यदेशकाल-
प्रभावाद्यदुपदेक्ष्यामः ।

स्वादुरन्नादिभिर्योगं श्रेयैरन्नादयः पृथक् ।
यानि पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि तु ॥
पृथग्गन्नादियुक्तस्य योगः श्रेयैः पृथग्भवेत् ।
मधुरस्य तथास्तस्य जवणस्य कटोस्तथा ॥
त्रिरसानि यथासङ्गं द्रव्याण्युक्तानि विप्रति ।
वक्ष्यन्ते तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥
स्वादुरन्नादिभिर्योगं जवणादयः पृथग् गतौ
योगैः श्रेयं पृथग्यातस्तुष्क रससङ्गत्या ॥
सहितौ स्वादुजवणौ तदन कदादिभि, पृथक् ।
युक्तौ श्रेयैः पृथग् योगं यातः स्वादुपणौ तथा ॥
कदादौरन्नाजवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।
यात श्रेयैः पृथग्योगं श्रेयैरन्नादौ तथा ॥
युज्यते तु कषायेण सतिता जवणोपणौ ।
षट् तु पञ्च रसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥
षट् चैवैकरसानि स्युरेक षड्वसमेव तु ।
इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससङ्गत्या ॥
त्रिषष्टि, स्यात्त्वसङ्गत्या रसानुरसकल्पनात् ।
रसास्तरतमाभ्यस्ताः सङ्गामतिपतन्ति हि ॥
सयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिषा ।
रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तके, ॥
कचिदेको रसः कल्पः सयुक्ताश्च रसाः कचित् ।
दोषौषधादीन् सचिन्त्य भिषजा सिद्धि-
मिच्छता ॥”

परश्चात् प्रवक्ष्यन्ते रसानां षड्विभक्तयः ।
षट्पञ्चभूतप्रभवा, सङ्गताश्च यथा रसा, ॥”
“सौम्याः खल्वापोऽन्तरिचप्रभवा, प्रकृति श्रुता
जवुश्च अत्यन्तरसाश्च तास्वन्तरिचादभ्रश-
मानाभ्यश्च पञ्च महाभूतगुणसमन्विता
जङ्गमस्यावराणां भूतानां सत्तारिभिर्प्रीययन्ति
यासु सत्तिष्ठ षडभिस्सृजन्ति रसाः ।

तेषां षणां रसानां सोमगुणातिरेकास्मधुरो
रसः पृथिव्यभिभूयिष्ठत्वाद्भव, खलित्वादि-
भूयिष्ठत्वाजवणो वायुभिभूयिष्ठत्वात् कटुको
वायुकाशातिरेकात्तिक्तः पवनपृथिव्यातिरेकात्
कषायः । एवमेवा रसानां षट्त्वसुपन्नम् ॥”
इति च चरके सूत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥
तथाच ।

“दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः ।
त्रिषष्ट्या रसभेदानां तन्प्रयोजनमुच्यते ॥
अविदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते ते त्रिषष्टिषा ।
रसभेदत्रिषष्टिस्तु वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेन् ॥
एकैकेनानुगमनं भागशो यदुद्दीरितम् ।
दोषाणां तत्र मतिमान् त्रिषष्टिन् प्रयोजयेत् ॥
यथाक्रमं प्रवृत्तानां द्विकेषु मधुरो रसः ।
पञ्चानुक्रमते योगान्स्वस्त्वतुर एव च ॥
जीर्णानुगच्छति रसो जवण कटुको द्वयम् ।
तिक्तं कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च ॥
तद्वयथा । मधुरान्नं । मधुरजवणं । मधुर-
तिक्तं । मधुरकटुकः । मधुरकषायः । एत
पञ्चाशुक्रान्ता मधुरेण ॥ अन्तजवण, । अन्त

रसः

कटुकः । अन्ततिक्तः । अन्तकषायः । एते
चत्वारोऽशुक्रान्ता अन्तेन ॥ जवणकटुक ।
जवणतिक्तः । जवणकषायः । एते त्रयोऽशु-
क्रान्ता जवणेन ॥ कटुतिक्तः । कटुकषायः ।
द्वावेतावशुक्रान्तौ कटुकेन ॥ तिक्तकषाय एक
एवाशुक्रान्तस्तिक्तेन । एते पञ्चदशद्विकसंयोगा
याख्यातास्त्रिक वक्ष्यामः ॥

आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति ।
षडन्तो जवणस्तस्मादहन्त्वेकं रसः कटुः ॥
मधुरान्नजवणः । मधुरान्नकटुकः । मधुरान्न-
तिक्तः । मधुरान्नकषायः । मधुरजवणकटुकः ।
मधुरजवणतिक्तः । मधुरजवणकषायः । मधुर-
कटुकतिक्तः । मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्त-
कषायः । एवमेवां त्रिकसंयोगानां दशानामादौ
मधुरः प्रयुज्यते । अन्तजवणकटुकः । अन्त-
जवणतिक्तः । अन्तजवणकषायः । अन्तकटु-
कषायः । अन्तकटुकतिक्तः । अन्ततिक्तकषायः ।
एवमेवां षष्ठांसादावन्नः प्रयुज्यते । जवणकटु-
तिक्तः । जवणकटुकषायः । जवणतिक्तकषायः ।
एवमेवां त्रयाणामादौ जवणः प्रयुज्यते ॥ कटु
तिक्तकषायः । एवमेकस्यादौ कटुकः प्रयुज्यते ॥
एवमेति त्रिकसंयोगविप्रतिस्थांख्याता, ॥ चतु-
ष्कान् वक्ष्यामः ।

चतुष्करससंयोगास्मधुरो दश गच्छति ।
चतुरोऽन्तस्तु गच्छेच्च जवणस्त्वेकमेव तु ॥
मधुरान्नजवणकटुकः । मधुरान्नजवणतिक्तः ।
मधुरान्नजवणकषायः । मधुरान्नकटुकतिक्तः ।
मधुरान्नकटुककषायः । मधुरजवणतिक्तकटुकः ।
मधुरजवणतिक्तकषायः । मधुरजवणकटुतिक्तः ।
मधुरजवणकटुकषायः । मधुरजवणतिक्तकषायः ।
एवमेवां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥
अन्तजवणकटुकतिक्तः । अन्तजवणकटुकषायः ।
अन्तजवणतिक्तकषायः । अन्तकटुतिक्तकषायः ।
एवमेवा चतुर्णामन्नः ॥ जवणकटुतिक्तकषायः ।
एवमेकस्यादौ जवणः । एवमेते चतुष्करससंयोगा
पञ्चदशकीर्तिताः ॥ पञ्चकान् वक्ष्यामः ।
पञ्चकान् पञ्चमधुर एकमन्तस्तु गच्छति ।
मधुरान्नजवणकटुतिक्तः । मधुरान्नजवणकटु-
कषायः । मधुरान्नजवणतिक्तकषायः । मधु-
रान्नकटुतिक्तकषायः । मधुरजवणकटुतिक्त-
कषायः । एवमेवां पञ्चानां पञ्चकरससंयोगाना-
मादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥ अन्तजवणकटुतिक्त-
कषायः । एवमेकस्यादावन्नः प्रयुज्यते ।
एवमेते षट्पञ्चकसंयोगा याख्याता, ॥ षट्कमेक
वक्ष्यामः । एकस्तुषट्कसंयोगः मधुरान्नजवण-
कटुकतिक्तकषायः । एवमयमेकषट्कसंयोगः ॥
एकैकश्च षट्सा भवन्ति । मधुरोऽन्तो जवण,
कटुकस्तिक्त कषाय इति । भवति चात्र ।
एषा त्रिषष्टिर्याख्याता रसानां रसचिन्तके, ।
दोषभेदे त्रिषष्टिस्तु प्रयोक्तव्या विषयज्ञे ॥”
इत्युत्तरतन्त्रे सुश्रुतेन त्रिषष्टितमेऽध्याय उक्तः ॥
“रसान् प्रधानं कस्मादागमादागमो हि शास्त्र-

रसः

सुख्यते शास्त्रे हि रसा अधिकता यथा रसायन
आहार इति तस्मिन् प्राणा । उपदेशा-
न्वोपदिश्यन्ते हि रसा । यथा मधुरास्त्वज्जलवणा
वात प्रमयन्ति । अतुमानाश्च रसेन अनुमीयते
द्रव्यं यथा मधुरमिति । अविचक्षणान् अवि-
वचन वेदो यथा किञ्चिद्विद्यार्थं मधुरमा-
हरेदिति । तस्मादत्रा प्रधान रसेषु गुणसज्ञा ।”
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अध्याये ।
यथा च, वाग्भटे १० अध्याये ।

“आम्भोऽग्निं आम्भुतेज, खवायुमग्निज-
गोऽनिलैः ।

दयोऽनिले क्रमादृतेर्मधुरादिरसोऽनिलः ।
तेषां विद्यादस स्वादुं यो वक्रमगुलिमपति ।
आस्वाद मानो देहस्य आदनीऽन्वप्रसादनः ।
प्रियं पिपिलिकादीना अन्नं चाकयते सुखम् ।
हर्षणो रोमदन्तानामभिभुवनिकीचन ।
लवणं स्यन्दयत्यास्यं कपोलगलदाहहत ।
तिक्तो विशदयत्यास्य रसन प्रतिहन्ति च ।
उद्देजयति जिह्वाय कुर्वन्निमिषिर्मां कटुः ।
मावयत्यग्निनासास्य कपोलौ दहतीव च ।
कषायो जडयेज्जिह्वा कण्डूसीतो विद्वन्वक्तुः ।
रसानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रसः ।
आलम्बसात्माग्रातुं कुरुते धातूनां प्रबल वलम् ।
बालदृक्चतस्रोणवर्णकेशेभिर्यौजसम् ।
प्रशस्तो दृश्य कण्डूः सन्त्यसन्वानश्वदुर्गुरुः ।
आयुष्यो जीवनं स्निग्धं पित्तानिलविषापहः ।
कुरुतेऽत्युपयोगेन समेदं कफजान् गदान् ।
स्यौत्वायसादसव्यासमेदगण्डार्वादादिकान् ।
अम्भोऽग्निदीपितुंस्निग्धो हृद्यः पाचनरोचन ।
उष्णवीर्यो हिमस्यार्थं प्रीयान् स्नेदनो लघुः ।
करोति कफपित्तासं मृदवातातुलोमनम् ।
नोऽन्यस्यस्तनोः कृत्वाऽक्षैथिल्यं तिमिरं भ्रमम् ।
कण्डूपादुत्ववीसर्पशोकिस्फोटदृक्चरान् ।
लवणं सन्त्यस घातनन्विध्वापनोऽग्निहृत् ।
स्नेहनं स्नेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्चेदमेदजनः ।
नोऽतियुक्तोऽसपवनं खलति पलितं वलिम् ।
दृढकुष्ठविषवीसर्पान् जनयेत् क्षययेद्बलम् ।
तिक्तं स्वयमरोचिष्णुररुचिं क्षमिद्वद्विषम् ।
कुष्ठश्चक्ष्णोऽन्वरोत्क्षेपदाहपित्तकफान् जयेत् ।
स्नेदमेदो वषामम्बुशक्तमूत्रोपशोषणः ।
लघुर्मध्ये हिमो रूचं सन्त्यकण्डविशोषनः ।
धातुस्रयानिलयाधीनतियोगात् करोति सः ।
कटुर्गलामयोर्दहकुष्ठालसकशीफजित् ।
प्रणावसादनस्त्रिह मेदं स्नेदीपशोषणः ।
हिनति वन्तान् क्षीतांसि विट्णोति कफापहः ।
कुरुते सोऽतियोगेन दृष्ट्यां शुक्रवलययम् ।
मूर्च्छामाकुञ्चनं कम्पं कटिपृष्ठदिग्गं यथाम् ।
कषायं, पित्तकफहा गुरुरसविशोषनः ।
पीडनो रोपणं शीतं स्नेदमेदोविशोषणः ।
आमससम्भनो ग्राही रूचोऽतिलकप्रसादनः ।
करोति शीतलं सोऽतिलविष्टमाधानदृक् ।
दृढकार्ष्ण्यौषधभ्रसोतीरोधमलयङ्गान् ।

रसः

घृतहेमगुडाक्षौडमीचचोचपक्षकम् ।
अभीरुवीरापनसराणादनवलात्रयम् ।
मेदे चतस्रः पक्षिण्यो जीवन्ती जीवकर्मभौ ।
मधुकं मधुकं विन्नी विदारौ आवयोयुगम् ।
चौरभुक्ता तुगाक्षीरो क्षीरिण्यौ काशरीसहे ।
क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षौद्राक्षदिर्मधुरो गणः ।
अम्भो घात्रौफलाम्बीकामातुलुङ्गावतसम् ।
दाहिमं रजतं तक्रं पुत्रं पावेवतं दधि ।
आम्भमास्त्रातकं भयं कपित्थं करमर्दकम् ।
वरं सौवर्चलं कण्यं विडं साम्भमौह्निदम् ।
रोमकं पांसुजं शीसं चारुं लवणो गणः ।
तिक्तं, पटोली त्रायन्ती बालकोशीरचन्द-
नम् ।

भूनिम्बनिम्बकटुकातगरागुरुवत्सकम् ।
नक्तमालहिरण्मयीसुसुम्नर्वातकम् ।
पाठापामार्गकास्यायोगुक्षौधन्यासकम् ।
पञ्चमूलं महद्वाग्रायौ विशालातिविषा वचा ।
कटुको हिङ्गुमरिचकमिजित्पक्ष्मकोलकम् ।
कुठेराद्या हरितका पित्तं मूत्रमरुक्करम् ।
वगं, कषायं पथ्याक्षं शिरोधं खदिरो मधुः ।
कदम्बोदुम्बरं सुक्ताप्रबालाङ्गनगैरिकम् ।
बालं कपित्थं खर्जूरं विषपक्ष्मोत्पलादि च ।
मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णोष्णालियवाहते ।
सुहादुगोधूमसं सौदासितया जाङ्गला-
मिषात् ।

प्रायोऽन्नं पित्तजननं दाहिमामलकाहते ।
अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यच्च सैन्धवात् ।
तिक्तं कटुं च भूयिष्ठमदृष्ट्यं वातकोपनम् ।
अतेऽन्वतापटोलीभ्यां शुष्कीक्ष्णारोचनतः ।
कषायं प्रायश्च शीतं सन्त्यनं चाभयान्ते ।
रसा कदम्बलवणा वीर्यगोणा यथोत्तरम् ।
तिक्तं कषायो मधुरस्तददेव च शीतलः ।
तिक्तं कटुं कषायश्च रूक्षा बह्वमलास्तथा ।
पटुश्चमधुरा स्निग्धाः स्नेहविमूत्रमारुताः ।
पटो कषायस्तसाच्च मधुरं परमं गुरुः ।
लघुरन्म, कटुस्तसात्तसादपि च तित्तकः ।
संयोगा सप्रपञ्चाशक्तव्यना तु विषदिष्टा ।
रसानां यौगिकत्वेन यथास्थलं विभज्यतः ।
एकैकहीनास्तान् पञ्च पञ्च यान्ति रसा द्विके ।
त्रिके स्वादुदंशान् षट् चीन् पटुस्तित्त एक-
कम् ।

चतुष्केषु दृश स्वादुश्चतुरोऽन्म पटुं म्रुत्तु ।
पञ्चकेष्वेकमेवान्मो मधुरं पञ्च सेवते ।
द्रव्यमेकं षडास्वादमसंयुक्ताश्च षड्भाः ।
षट्पञ्चकाः षट् च पृथग्रसा, स्नु-
श्चतुर्दिकौ पञ्चदशप्रकारौ ।
मेदास्त्रिकाविशतिरेकमेकं
द्रव्यं षडास्वादमिति त्रिविधः ।
ते रसानुरसतो रसमेदा-
स्तरतम्यपरिकल्पनया च ।
सम्भवन्ति गणनां समतीताः ।
दोषभेषजवशादुपयोग्याः ॥

रसः

अथ षड्भेदगुणाः ।
“मधुरः प्रीयानो बल्यो दृढोऽनिलपित्तहा ।
रसायणो गुरुः स्निग्धश्चक्षुष्यः शीतलश्च सः ।
आयुः सृष्टवर्णहा रुच्यः कण्डूदावर्णनाशकः ।
अम्भो रुचिकरो हृद्यः प्रीयानो वद्विवर्धनः ।
वातहा रसनोद्देगी स्निग्धोष्णो रक्तमांसदः ।
स्नेदनस्तर्पणः पक्ता लघुयापी कटुश्च यः ।
लवणं स्नेदनस्तीक्ष्णं पाचनोद्दीपनो रसः ।
स्निग्धो रुचिकरः स्यन्दी दृष्टिशुक्रकरोऽगुरुः ।
कटुर्जिह्वास्त्रनासाक्षिरोचनो रुचिराङ्गकतुः ।
उष्णस्तीक्ष्णो लघुः कण्डूहमिश्रकफापहः ।
लघुः शोषो पित्तिकरः श्लेष्माकर्षकः पटुः ।
तिक्तं पित्तकफहृदी विषकुष्ठज्वरापहः ।
दीपनं पाचनो रूचं कण्डूहमिश्रो लघुः ।
कषायः शोषकः सन्मी प्रवृत्तानांतिनाशनः ।
कफशोषितपित्तघ्नो रूचं शीतो लघुस्तथा ।
शीतलं, पित्तहा बल्यं कफवातहरो गुरुः ।
उष्णं पित्तिकरो वीर्यो वातश्लेष्माहरो लघुः ।
शीतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः ।
तयोरन्म कटुश्च यक्षोष्णं कटुकं तयोः ।
कटुस्तित्तकषायाणां विपाकः प्रायश्च कटुः ।
अम्भोष्णं पथ्यते स्वादु मधुरं लवणं तथा ।
कटुर्निपाके शुक्रघ्नो बह्वविद्वत्वातघ्नो लघुः ।
स्वादुर्गुरुः स्नेहमलो विपाके कफमृक्कलः ।
पाकेऽन्नं स्नेहविमूत्रपित्तक्षुक्कललघुः ॥”
गारुडे ।

“कटुस्तित्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणम् ।
कदम्बलवणाः पित्तं स्वादुस्त्वज्जलवणाः कफम् ।
अतएव विषयस्ता समायेषां प्रयोजिताः ।
चक्षुष्यो मधुरो ज्ञेयो रसो धातुविवर्धनः ।
स्यौत्वालयविषयश्च कटुर्दीपनं पाचनः ॥”
इत्याहिकतत्त्वम् ॥)

न्यायमते तु ।

“रसस्तु रसनाग्रास्यो मधुरादिरनेकधा ।
सहकारी रसज्ञाया नित्यत्वादि च पूर्व्ववत् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ।

“रसस्त्विति । सहकारीति रासनज्ञाने रस-
कारणमित्यर्थः । पूर्व्ववदिति जलपरमास्यो रसो
नित्यः अन्यः सर्वोऽपि रसोऽनित्यः इत्यर्थः ॥”
इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ ३॥ शरीरस्यधातु-
विशेषः । तत्पञ्चायः । रसिका २ स्नेहमाता ३
वपुःश्रव ४ चर्माम्ब ५ चर्मसार ६ रक्त-
सार ७ अस्त्रमातृका ८ । इति राजनिर्घण्टः ।
आहारसम्भव ९ तेज, सम्भव १० अपि-
सम्भव ११ षड्रसासव १२ आत्रेयः १३
अष्टकूर १४ धातुघन, १५ मूलमहापरः १६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य निरुक्तिर्यथा,—
“यत् पार्थो रसधातुयंस्ततोऽभवदय रसः ।
सदेव सकलं देहं रसतीति रसः स्मृतः ॥”
तस्य स्वरूपमाह ।

“सन्त्यकृपकस्य भुक्तस्य सारो निगदितो रसः ।
स तु द्रवः, सितः, शीतः, स्वादुः स्निग्धश्च लोभयः ॥

रसः

सारः । यथा, गुहमधूकपुष्पवकुलत्वन्दरी-
मृलादिभवः सारो मदिरा । तस्य स्थानमाह ।
“सर्वदेहचरस्यापि रसस्य हृदयं स्थलम् ।
समनमरुता पूर्वं यद्य हृदये द्रुतः ॥”
तस्य कर्माण्याह ।
“आरुह्य घमनीर्गत्वा धातून् सर्वानयं रसः ।
पुष्पाति तदहं स्वीयेषांभोति च तनुं गुणैः ॥”
गुणैः श्रुतस्त्रिगुणोपकलेः ।
“मन्दवह्निविदग्धस्तु कटुर्वाचो भवेदसः ।
स कुर्याद्बहुजान् रोगान् वितक्तव्यं करोत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च । “तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य
बहुसस्य द्विविधवैयर्थ्याद्विधवैयर्थ्यस्य वामेक-
गुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक् परिणतस्य
यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते ।
तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयाश्चतुर्विंशतिं
घमनीरनुप्रविष्टोद्गा दश दश चाधोगामिनी-
श्चतस्रस्त्येगाः कृतस्म शरीरमहरहस्तर्पयति
वह्ययति धारयति यापयति जीवयति चादृष्ट-
हेतुकेन कर्मेणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनु-
मानाद् गतिरूपलक्षयितया चयद्विवेकते ।
तस्मिन् सर्वशरीरावयवदोषधातुमलाशयानु-
सारिणि रसे जिज्ञासा किमयं सौम्यस्तेजस
इति । अचोच्यते स खलु द्रवानुसारो स्नेहन-
जीवनतर्पणधारनादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यव-
गम्यते ॥” इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशे-
ऽध्याये ॥ ३३)

शृङ्गारादिदशविधस्यायी भावः । शृङ्गारादयो-
ऽष्टौ रसशब्दवाच्याः । रस्यन्ते आखाद्यन्ते
रसाः रसत् कत्वासादे चम् । तथा हि ।
विभावैरनुभावैश्च यत्तो वा अभिचारिभिः ।
आखाद्यत्वात् प्रधानत्वात् स्थायी भावो रसो
मेवेदिति ॥

रत्युत्साहशोक-विस्मयहासमयजुगुप्साक्रोधाः
क्रमादेते स्युः स्थायिनः । यदुक्तम् ।
“रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः क्रमादमी ॥
समये यः समुद्भूतः स्थाने यश्चावतिष्ठते ।
भावः स्थायी स विज्ञेयो अभिचारी ततोऽन्यथा ।
निर्वेदस्त्वानिश्चिदाया अभिचारिण इतिताः ॥”
स्थायिनः कारणं विभावः स चावलम्बनोद्दीप-
नत्वेन द्विविधः । यथा रतेरवलम्बनकारणं पुंसो
शुवती शुवत्वाच्च पुमान् । उद्दीपनकारणं सक्-
चन्दनादि । एवं सर्वत्रोत्प्रेयम् । रतिप्रमोदा-
त्मको भावः स च शुवभिरुत्पादितः शृङ्गारः ।
यदाह ।

“पुंसं स्त्रियां स्त्रियाःपुंसि संयोगं प्रति या स्मृता ।
स शृङ्गार इति ख्यातो रतिक्रीडादिकारणम् ॥
दानधर्मयुद्धेषु जीवानपेक्षोत्साहकारी रसो
वीरः । शोकस्याधिभावः करुणः । असम्भावित-
मर्थान्तरौघगमनादिशोभुतः । कौतुकोद्भवो
हासः । क्रुध्यद्राक्षसादिभयजन्यो भयानकः ।

रसः

दृष्टाकरपूयरसादिनो वीभत्सः । सर्वाभि-
भाविता रौद्रः । यथा, रावणचरितादि ।
शान्तोऽपि रसोऽस्ति ।

“शृङ्गारवीरवीभत्सरौद्रहास्यभयानकाः ।
करुणाद्रुतशान्ताश्च नव नात्या रसाः स्मृताः ॥”
इति रत्नकोषः ॥

एव वत्सलोऽपि रसोऽस्ति ।
“शृङ्गारवीरकरुणाद्रुतहास्यभयानकाः ।
वीभत्सरौद्रौ वात्सल्यं शान्तश्चेति रसा दश ॥”
इति नामनिर्धानम् ॥

वत्सलः पुत्रादिस्नेहात् स्वारतिभेद एव ।
शान्तस्त्वलौकिकत्वान्नोक्तः । इति सुकुटः ॥
चशब्दात् शान्तवत्सलावपि सद्यश्चीताविति
केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ३३ ॥ अपि
च । तत्र शृङ्गारादिष्वरसकदम्बमूर्तिभंगवान्
तत्तदभिप्रायानुसारेण वभौ न साकल्येन सर्व-
यामित्याह । मल्लानामिति । मल्लज्ज्वाला
दशाना द्रष्टव्यां अशब्दादिरूपेण दशधा
विदितः सन् सायणो रङ्ग गतः इत्यन्वयः ।
मल्लादिषु अभिषक्ता रसाः क्रमेण श्लोकेन
निवर्धन्ते ।

“रौद्रोऽभुतश्च शृङ्गारो हास्यवीरौ दया
तथा ।

भयानकश्च वीभत्सः शान्तः सप्रेमभक्तिकः ॥”
अविदुषां विराट् विक्रजः अपय्याप्नो जड इति
यावत् । अनेन वीभत्स उक्तः । विकलत्वश्च क
वञ्जसारसर्वाङ्गावित्यादिना वक्ष्यति । इति
श्रीमद्भागवते १० स्कन्धे ३३ अध्याये १५ श्लोक-
टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ ३३ (तथा च ।
“रसे सारस्वमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ॥
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यनुभूयते रसः ।
तस्मादद्भुतमेवाह कृतो नारायणो रसम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे धर्मदत्तः ॥

रसः कथ्यते ।
“विभावेनानुभावेन यत्तः सप्सारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ॥”
अस्य स्वरूपकथनगर्भं आखादप्रकारः कथ्यते ।
“सत्त्वोद्देकादखण्डप्रकाशानन्दचिक्मः ।
वेद्यान्तरसार्थशून्यो मल्लाखादसद्योदरः ॥
लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमालभिः ।
खाकारवदभिसत्त्वे नायमाखाद्यते रसः ।
रणस्तमोभ्यामसृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ॥”
इति साहित्यदर्पणे विश्वनाथः ॥ ३३ ॥

“शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
वीभत्साद्रुतसज्जौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥”
शृङ्गारस्य यथा,—
“शृङ्गं हि मन्मथोद्देस्तदागमनहेतुकः ।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इत्यते ॥
परोऽङ्गं वर्णयित्वा तु वेद्याश्चानुरागिणीम् ।
आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः ॥
चन्द्रचन्दनरोलम्बनरतादुद्दीपन मतम् ।
भूविषेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः ॥

रसः

त्वङ्मौग्यमरणालस्यजुगुप्सा अभिचारिणः ।
स्थायी भावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदेवतः ॥”
यथा,—

“भूखणं वासगृहं विलोक्य शयनादृत्याय किञ्चि-
च्छनैः
निद्रायाजसुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्यं पत्यु-
स्सुखम् ।
विश्रब्धं परिचुम्ब्य चातपुलकामाक्षोव्य गण्ड-
स्थलीं
लज्जानम्रसुखी प्रियेण हसता वाजा चिर
चुम्बिता ॥”

हास्यस्य ।
“विक्रताकारवाक्शेषेष्टादेः कुङ्कमाद्भवेत् ।
हासो हास्यस्याधिभावः श्वेत प्रमथदेवतः ॥
विक्रताकारवाक्चेष्ट यदाजोव्य हसन्नरः ।
तदत्रालम्बनं प्राङ्मुखश्चेष्टोद्दीपन मतम् ॥
अंगुभावोऽक्षिसङ्कोचवचनस्फेरादयः ।
निद्रालस्यावहित्याद्या अत्र स्युर्ध्वभिचारिणः ॥
प्येष्टानां स्मितहसिते मध्यानां विहसिता-
वहसिते च ।

नोचानामपहसितं तथातिहसितश्च यद्भेदा ॥
इषद्विकाशिनयनं स्मितं स्यात् सान्दिताधरम् ।
किञ्चिद्विषद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधे ॥
मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्पनमव-
हसितम् ।

अपहसितं सासाक्षं विचिन्ताङ्गं भवत्यति-
हसितम् ॥”

यथा,—
“आकुक्ष्य पाणिमशुचिं मम रुद्धिं वेष्ट्या
मन्त्रात्मसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रैः ।
तारस्वरं प्रथितधूलकमदात् प्रहार
हाहा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥”
करुणस्य ।
“इष्टनाशादिनिष्ठापेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।
घोरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदेवतः ॥
शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमानलम्बनं
मतम् ।

तस्य हाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ।
अनुभावा द्वैवान्धा भूपातक्रन्दनादयः ॥
वैवर्ण्योच्छ्वासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ।
निर्वेदमोहापसारयाधिग्लानिस्तृप्तिश्रमाः ॥
विषादण्डतोन्मादचिन्ताया अभिचारिणः ॥”
यथा,—

“विपिने क्व जटानिवन्धनं
तव चेद क्व मनोहर वपुः ।
अनयोघैरनाविधेः स्फुट
ननु खड्गेन शिरीषकर्तनम् ॥”

रौद्रस्य ।
“रौद्रं क्रोधः स्थायिभावो रक्तो रज्जाधिदेवतः ।
आलम्बनमरिक्च तद्येष्टोद्दीपन मतम् ॥
सुष्टिप्रहारपतनविह्वलच्छेदावधारणेऽपि ।
सयामसम्भमादौरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा ॥

रसः

भूविभङ्गोष्ठनिर्देशवाहुस्फोटनतर्ज्जनम् ।
आत्मावदानकथनमायुधोत्तुष्टेपणानि च ॥
अनुभावास्तथाक्षेपकूरसन्दर्शनादयः ।
उग्रतावेगरोमाश्च खेदवैपथ्यो मदः ॥
मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्वाभिचारिणः ॥”
यथा,—

“कृतमनुमतं दृष्ट वा येरिदं गुरु पातकं
मनुजपशुभिर्निर्मैर्यादेभैवद्विगुदायुधैः ।
नरकरिपुना सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमद्वेदोमांशैः करोमि दिशां
वल्लम् ॥”

वीरस्य ।

“उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहसाधिभावकः
महेन्द्रदेवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ॥
आलम्बनविभावाश्च विजेतयादयो मताः ।
विजेतयादिषेष्टाद्यास्तनोद्दीपनरूपिणः ॥
अनुभावान्स्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ।
सञ्चारिणस्तु हृतिमतिगन्धर्वस्तितर्करोमाश्चाः ॥
स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा
स्यात् ॥”

यथा,—

“सुद्राः सन्वासमेति विजहित हरयः । क्षु-
श्रमेभङ्गम्भा
शुभ्रदेहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्प-
तन्तः ।
सौमित्रे । तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं
मेघनाद,
किञ्चिद् भूमङ्गलीलानियमितजलधिं राम-
मन्वेययामि ॥”

भयानकस्य ।

“भयानको भयस्याधिभावः कालाधिदेवतः ।
स्त्रीनीचप्रकृतिः कृणो मतस्तलविशारदैः ॥
यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदालम्बनं मतम् ।
षेष्टा चोरतरा तस्य तद्वोद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभावयम् ।
पुलकखेदरोमाश्चकम्पदिकप्रेक्षणादयः ॥
सुशुषावेगसम्भोहसन्नासम्भानिर्दीनताः ।
शङ्कापसारसम्भ्रान्तिस्त्वग्राद्या अभि-
चारिणः ॥”

यथा,—

“यैवामङ्गाभिरामं सुहुरनुपतति स्यन्दने
दक्षदृष्टिः
पञ्चार्हेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्व-
कायम् ।
शब्दैरर्हवलीढैः अमविष्टतसुखभंसिभिः
कीर्णवर्त्मा
पञ्चोदग्रपुतत्वाङ्घ्रियति बहुतर स्त्रोकसुर्वर्गं
प्रयाति ॥”

वीरस्य ।

“सुशुषा साधिभावस्तु वीरस्य कथ्यते रसः ।
नीलवर्णो महाकालदेवतोऽयमुदाहृतः ॥
दुर्गन्धमांशपिशितमेदांस्त्रालम्बनं मतम् ।

रसः

तत्रैव कृमिपातादिहृदीपनमुदाहृतम् ॥
निष्ठीवनास्त्रवस्तननेत्रसङ्कोचनादयः ।
अनुभावास्तत्र मतास्तत्र स्युर्वाभिचारिणः ॥
मोहोऽपसार आवेगो याधिश्च मरणादयः ॥”
यथा,—

“उत्तुल्योत्तुल्यकृतिं प्रथममर्थं पृथुत्सेध-
भूयांसि मांसा-
न्यंशस्त्रिक् पृष्ठपिच्छाद्यवयवसुलमान्गुपूतीनि
जम्भा ।
अन्तःपर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रतरङ्गः
करङ्गा-
दङ्गुल्यादस्त्रिसंघं सपुटगतमपि क्रयमथ-
यमति ॥”

अङ्गुस्तस्य ।

“अङ्गुतो विस्रयस्याधिभावो गन्धर्वदेवतः ।
पौतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ॥
गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ।
स्तम्भः खेदोऽथ रोमाश्चगद्गदस्वरसंभ्रमाः ॥
तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्णताः ।
वितर्कावेगसम्भ्रान्तिर्दृष्टाया अभिचारिणः ॥”

यथा,

“चित्रं महानेप वतावतारः
क कालिरेयाभिनेवे भङ्गिः ।
लोकोत्तर धैर्यमहो प्रभावः,
काप्याहृतिर्नूतन एव सगं ॥”

शान्तस्य ।

“निर्वेदस्याधिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो
रसः ॥”

तथा च ।

“शान्तः शमस्याधिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ।
कुन्देन्दुसन्दरच्छाय, श्रीनारायणदेवतः ॥
अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या ।
परमात्मस्वरूप वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥
पुण्याश्रमहरिचैत्रतीर्थरन्ध्रवनादयः ।
महामुखसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥
रोमाश्चाद्याश्चाशुभावास्तथास्युर्वाभिचारिणः ।
निर्वेदद्वर्षसरणमतिभूतदयादयः ॥”

यथा,—

“अक्षौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृष्टि वा
मणौ वा लोहे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
दृष्टे वा स्नेहे वा मम समदृष्टौ यान्ति द्विषा-
कचित्तु पुण्येऽरुण्ये शिवशिवशिवेति प्रकपतः ॥”
इति कायप्रकाशसाहित्यदर्पणे ॥ विशेषविस्तृ-
तिस्तु साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे द्रष्टव्या ॥
तन्त्रशास्त्रेऽपि साधकानामुपासनासौकर्यार्थं
रसाखाद, रसप्रकारश्च कथ्यते । यथा,—
भैरव उवाच ।

“क्रियाकाण्डप्रकरणे तन्त्रं बहुतर भवेत् ।
किञ्चित्तन्त्रमेतेषां संक्षेपात् कथयामि ते ॥
कायशास्त्रे नव रसा योगे चाष्टौ रसाः स्मृताः ॥
अष्टादशप्रकारा हि विद्यायाः परिकीर्णताः ।
भक्तियोगे नव रसा ऋतवो विषये स्मृताः ॥

रसः

रसमाद्या रसा देवि । पञ्चमपञ्चस्य स्मृताः ।
भेद रसानां वक्ष्यामि श्रद्धाव्यावहृता प्रिये ॥
शृङ्गारवीरकरुणाहास्योद्भूतभयानकाः ।
वीरभूषः शान्तको रौद्रो नवधा कायशास्त्रके ॥
यमश्च नियमश्चैव आसनं प्राणसंयमः ।
प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं समाधिरुद्धा ॥
योगशास्त्रे महादेवि कथिता विस्तरात् प्रिये ॥
कुन्दः पादौ च वेदस्य मुखं याकरश्च स्मृतम् ।
शिखा ब्राह्मं महेशानि । हस्तौ कण्ठोऽथ कथ्यते ॥
ज्योतिषं देवि तन्त्रे च निरुक्तं श्रोत्रसुष्ठवे ।
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरेः ॥
धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चैति ते त्रयः ॥
अथशास्त्रसमायुक्ता विद्याष्टादशधा रसाः ।
मननं कीर्तनं ध्यानं स्मरणं पादसेवनम् ॥
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् ।
इत्थं देवि नव रसा भक्तियोगे प्रकीर्णताः ॥
सङ्गन्धर्वनिताश्रयावस्थालङ्कारानि च ।
कथिताः परमेशानि विषये ऋतवो रसाः ॥
खाद्याः पञ्चरसा गौडौ माञ्जरीसुफलश्रृङ्गाः ।
एतेषु रसभावज्ञा ये ते वै रसिकाः स्मृताः ॥
कृत्यविधिर्लपविधिर्नयशोधनिको विधिः ।
वाङ्मनसिकौ पूजा विधिश्च परमेश्वरिः ॥
पुरश्चर्याविधिर्देवि । कर्मकाण्डानि पञ्चधा ।
त्रिधा कृत्य विधिर्देवि । प्रातः सायं दिनमथा ॥
अनुभूय रसान् सर्वान् क्रियाकाण्डे विधाय च ।
साधकः स्थिरचित्तेन कुर्यात् पूर्वाभिषेचनम् ॥”
इति वामकेश्वरतन्त्रे त्रय पञ्चाशत् पटलः ॥

देवुवाच ।

“मन्त्रप्रकरणं नाथ । देव प्रकरणं कथम् ।
सत्तद्रसानां वचनेश्चितं मोहयसीव मे ॥
साम्प्रत सशयच्छेदकारणं ब्रूहि मे प्रभो ॥
आश्चर्याख्यानमेवं हि अवयत्तु कौतुकं महत् ॥
भैरव उवाच ।

तन्त्रोक्तं वेदावयवस्य सर्वज्ञानस्य कारणम् ।
भेद रसानां वक्ष्यामि श्रद्धाव्यावहृता सती ॥
शृङ्गारो वीरतो ज्ञेयस्तस्मिन् करुणादयः ।
शृङ्गारादिष्वणादिश्च अपि शृङ्गारतो भवेत् ॥
शृङ्गारस्तु यदा देवो परमार्थकच्छचकः ।
तदैव परमा शान्तौ रदत्वं संप्रपद्यते ॥
तेषां प्रकरणार्थं तु श्रद्धा प्राणाधिके । मयि ।
पाद विना शरीरस्य न गतिर्विद्यते प्रिये ॥
कुन्दसा वेदमार्गे तु प्रविशेन्न कदाचन ॥
अलङ्कारं विनाच्छन्दो न शोभेत प्रियंवदे ॥
चक्षुः परीक्षभेदः स्यात् ज्योतिःशास्त्रं तथैव च ।
चन्द्रसूर्यस्य यद्विज्ञातं ज्योतिः प्रत्यक्षतामियात् ॥
वेदशाखा निरुक्त स्यात् शाखाभिर्ब्रह्म जायते ।
गानकार्ये श्रूयमाणे भक्तिर्भवति ब्रह्मणि ॥
तदैव गानकृत्यस्य सुखनासिकयोर्भवेत् ।
गानं विना न शृणु स्यात् शृणु गानेन जायते ॥
शिखाशास्त्रं नाटकादि शब्दव्याकरणं स्मृतम् ।
अविनाभावसम्भवात्तद्वयोरेव युचित्वेति ॥

रसः

वेदाः षडङ्गसहितः । ब्रह्मशास्त्रानतत्पराः ।
 न्यायेन साहं मीमांसा ब्रह्म निर्णयते प्रुवम् ।
 ब्रह्मज्ञाने तु जीवस्य परमात्मविचारश्चम् ।
 धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवसादिर्निरूपितः ।
 पुराणाख्यानानि तेनैव जायते सततं प्रिये ।।
 ब्रह्मज्ञानपर्यो जीव आत्मसंरक्षणोत्सुकः ।
 आधुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वं च समभ्यसेत् ।
 अनुसन्धानतो देवि पूर्वज्ञानी च साधकः ।
 मधुनेश्वरसेनैव दुग्धादिफलश्रवणैः ।
 गन्धमाद्यादिना देवि । वस्त्राण्यङ्गरादिना ।
 श्रव्यायां वनितारूपं पूजयेन्मदम्बिकाम् ।
 वनितापूजने देवि । शृङ्गारो रससाधनम् ।
 पूजनं कर्मकाण्डे पञ्चधा तत्प्रकीर्तितम् ।
 तत्तत्त्वं साधयेद्दीरो देवी सन्मार्गिहेतवे ।
 पूजने नवधा भक्तौ रसोन्नासञ्च जायते ।
 तदा योगं समभ्यस्य समाधिस्यो भवेद्दयतिः ।
 अतएव महेष्टानि ! पुरैव कथितं मया ।
 अनुभूय रसान् सर्वान् पञ्चपञ्चाशतः प्रिये ।।
 विषये कर्मकाण्डे निष्कामो भवति प्रिये ।।
 निष्कामे फलमाश्चर्यं तेन लब्धति देवता ।
 देही देहं समाश्रित्य न च कर्म परित्यजेत् ।
 दिव्यां क्रियां समाधौ देवीयात्रादिकर्मणा ।
 पूर्णज्ञानरसान्दात् जीवन्मुक्तो भवेद्भुवम् ।”
 इति वामकेश्वरतन्त्रे षडुपपञ्चाशत् पटलः ।
 रसस्य परब्रह्मस्वरूपत्वमप्युक्तम् । यथा,—
 “रसो वै स ।” इति श्रुतिः । सन्ध्यामन्त्रेऽपि ।
 “आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म ।” अत्र ब्राह्मण-
 सर्वत्रे हलायुधः । “स एव ब्रह्मरूपो भर्गो रसः ।
 लक्ष्मणैव ध्यादिषु स्थावरेषु च स एव रस-
 रूपेण वसतीत्यर्थः । तथा च योगियाज्ञ-
 वल्करः ।
 “लक्ष्मणैव ध्यादिषु रसरूपेण तिष्ठति ।”
 श्रीमद्भगवद्गीतायामपि ।
 “रसोऽहमस्मि कौन्तेय इति ॥”)
 विषम् । (यथा, सुमाराजसे २ अङ्के ।
 “ये मन्त्रे रसेषु च प्रणिहितास्तैरेव ते
 चाविताः ॥”)
 वीर्यम् । गुणः । रागः । (यथा,—
 “कविता कोमलवनिता
 रसयति रसिकं रसेन मिलिता ।
 सा यदि दुर्जनहस्ते
 पतिता प्रतिपद्यमा संशयमया ॥”
 इत्युद्धटः ॥)
 प्रवः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२६ ॥ गन्धरसः ।
 (तत्पर्यायो यथा,—
 “विद्वान् गोलः पिण्डकश्च पिण्डो बोलो रसो
 रसः ॥”)
 जलम् । (यथा, रघौ । १ । १८ ।
 “प्रजानामेव भूतार्थं स ताभ्यो वलिमयहीतु ।
 सहस्रगुणसत्सहस्रमादत्ते हि रसं रविः ॥”)
 पारदः । इति मेदिनी । (“तत्र रसप्राधान्य-
 माह ।

रसक

अल्पमात्रोपयोगितादृशेऽप्रसङ्गतः ।
 क्षिप्रमारोग्यदायित्वादीष्वेभ्योऽधिको रसः ।
 साधेषु भेषजं सर्वमीरितं तत्त्ववेदिना ।
 असाध्येऽपि दातव्यो रसोऽतः श्रेष्ठ उच्यते ।
 हतो हन्ति जरायाधिभ्रष्टो याधिघातकः ।
 वङ्गः खेचरतां घर्षे कोऽन्यः सुतात् कपाकरः ॥”
 अथ रसपर्यायमाह ।
 “रसेन्द्रः पारदः सुतः सुतराजश्च सुतकः ।
 शिवतेजो रसः सप्त नामान्येव रसस्य तु ॥”
 मतान्तरम् ।
 “शिववीर्यं रसः सुतः पारदश्च रसेन्द्रकः ।
 यतानि रसनामानि तथान्यानि यथा शिवे ॥”
 यथा शिवे इत्यनेन शिवपर्यायाभ्यामपि रस-
 वाचकत्वम् ॥ • • • अथ रसलक्षणम् ।
 “अन्तः सुनीलो बहिरङ्गुलो यो
 मध्याह्नस्यप्रतिमप्रकाशः ।
 शस्त्रोऽथ धूम्रः परिपाकश्च
 चित्रो न योऽन्यो रसकर्मविद् ॥
 नागो वङ्गो मलो बह्विधाश्च विषं गिरिः ।
 असंख्यमिर्महादोषा निषगाः पारदे स्मिताः ॥
 व्रणं कुलं तथा जायं दाहं वीर्यस्य नाशनम् ।
 मरणं जडतां स्फोटं कुर्वन्त्येते क्रमादृशम् ॥
 तस्माद्रसस्य संशुद्धिं विदध्याङ्घ्रिजः वरः ।
 शुद्धोऽयमस्त्वत् साक्षादोपयुक्तो रसो विषम् ॥”
 “शतं पञ्चाशत् वापि पञ्चविंशदृशैव च ।
 पञ्चैकं वा पञ्चैव पञ्चाहं कर्षमेव च ॥
 कर्षाभ्युक्तो न कर्षयो रससंस्कार उत्तमः ।
 प्रयोगेषु च सर्वेषु यथालाभं प्रकल्पयेत् ॥
 सुमेरुं विष्णुं परिचिन्त्य कुर्यात्
 सम्यक्कुमारो वटुकार्चनञ्च ।
 सुलोहपाशाणसमुद्भवेऽस्मिन्
 दृष्टे च वेदाङ्गुलिगर्भमात्रे ॥
 सुतप्रखल्ये निजमन्त्रयुक्तां
 विधाय रक्षां स्थिरचारुहिः ।
 अनन्यचित्तः शिवभक्तियुक्तः
 समाचरेत् कर्मरसस्य तन्त्रः ॥”
 “अधोरेभ्योऽथ धोरेभ्यो धोरधोरतरेभ्यश्च ।
 सर्वतः सर्वसर्वेभ्यो नमस्ते रुद्ररूपिभ्यः ॥”
 इति रचामन्त्रः ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे आरगणमारणाधि-
 कारे । विस्तृतविवृतिरस्य पारदशब्देऽभिहिता ।
 शिराजसः । तत्पर्यायो यथा,—
 “कपिनामा कपितैलं लज्जितं कपिलञ्जलं ।
 तुरुष्को सुक्तिसुक्तश्च पिण्डातेः सिद्धको रसः ॥”
 हिङ्गुलम् । तत्पर्यायो यथा,—
 “रक्तं मर्कटशीर्षेण हिङ्गुलं हरदो रसः ॥”
 इति वैद्यकरसमालायाम् ॥)
 रसकः, पुं, (रस+सञ्ज्ञायां कन् ।) निष्काय-
 मांसः । इति शैमिभट्टः । ३ । ७७ ॥
 रसकपूरं, स्त्री, । रसकापूर इति
 भाषा । अक्षिप्तं शोधनं
 कर्तव्यम् ।

रसक

शुद्धसुतसमं कुर्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधी ।
 इष्टिकां खटिकां तद्वत् स्फुटिकां सिन्धुजम्ब च ॥
 बल्लीकचारलवणं भास्वरञ्जकन्यतिकां ।
 सन्ध्यागतानि संचूर्णं वाससा चापि शोधयेत् ॥
 खटिका खड्गी । स्फुटिका फिट्करी । सिन्धु-
 जम्ब सैन्धवम् । बल्लीकं तच्चा न्यत् । बल्लीक
 वरउर । चारलवणं खारीलवण । भास्वरञ्जक-
 न्यतिका काविसमाटी ।
 अभिर्भूयुतं सुतं यावदयामं विमर्दितम् ।
 तच्चूर्णसहितं सुतं खालीमध्ये परिचिमेत् ॥
 तस्याः खाल्या सुखे खालीमपरां धारयेत्
 समाम् ।
 सवन्धकुटितन्दरा सुद्वयेदुभयोर्मखम् ॥
 संशोष्य सुद्वयेदुभ्यो भूयः संशोष्य सुद्वयेत् ।
 सन्ध्याविशोष्य सुतां तां खालीं चुल्लगां विधारयेत् ॥
 अग्निं निरन्तरं दद्याद्द्यावद्दिनचतुष्टयम् ।
 अङ्गारोपरि तदयन्तं रसेद्वयनादहनिंशम् ॥
 शनेरुद्धारयेदयन्तभूर्हस्थालीगतं रसम् ।
 कर्पूरवत् सुविमलं यच्छीयाद्गुणवत्तरम् ॥
 तं देवकुसुमचन्दनकसूरीकुङ्कुमैर्युक्तम् ।
 खादन् हरति फिरङ्गं याविं खोपद्रवं सपदि ॥
 विन्दति वङ्गेर्होमिं पुष्टिं वीर्यं वलं विपुलम् ।
 रमयति रमणीयतकं रसकपूरस्य सेवकः
 सततम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ • • •
 यपि च ।
 “गैरिकतुरवीखटिकासैन्धवगडजं रजं कुडवम् ।
 प्रत्येकं दृढहृदगामाधायास्योपरि शतं स्थाप्य ॥
 कुडवमितोऽथ तदूर्ध्वं देया हृद्वीतहास्य पात-
 सुखी ।
 अथ तत्सन्धेर्मुद्रां कृता तदधो हुताशनो
 ज्वालय ॥
 अग्निं षट्कप्रमितेर्द्वाभिरनुनातिदुर्बलस्थलेः ।
 अग्निं क्रमेण दद्याद्गुरुदृष्टितवर्तना द्विनिशम् ॥
 तदशु ततो यन्त्रवरादयुक्ता कर्पूरसन्निभं सुतम् ।
 आदाय काचकुम्भे निधाय नवसादरं दद्यात् ॥
 संमर्दय चाप काष्ठैरर्द्धाग्निं सन्निभं पचेत् वसम् ।
 चुलीदमरकमध्यं वितस्तिचतुराङ्गुलावकाशन्तु ॥
 कर्तव्यं क्रमदहनं तदग्नः प्रज्वालयेन्मध्यम् ।
 शशिधवलसुपरिलम्बं युक्त्वा संशुद्धं रसवेद-
 यन्नात् ॥
 वलं वलार्द्धं वा गुडेन जीर्णेन रोगिणी दद्यात् ।
 दुग्धोदनञ्च पथं देयं तस्मै च तावत्तलम् ॥
 हरति समस्तं रोगं कर्पूरस्थो रसो नृणाम् ॥
 फिरङ्गकरिकेशरी सकलकुष्ठदावानलो-
 ऽखिलजनविनाशकः प्रज्जलगतपूर्तिप्रदः ।
 सुवर्णसमवर्णस्तु वलहुताशनेऽस्करः
 समस्तगदतस्करो रसपतिः स कर्पूरकः ॥”
 यज्जान्तरम् ।
 “टङ्कं मधु चाचाच
 मर्हयेत्
 आगो

नवसादरं पारदाद्यतुषांशमिति सङ्केतः । गङ्गणं
साम्भारिलोण इति भाषा । श्रेण सारम् ।
इत्यायुर्वेदप्रकाशः ॥ (तथा च ।

“पिष्ट पांशुपटु प्रगाढममलं वण्ड्युना नैकश-
स्त धातुगत खटीकवस्तित तत्सपुटे रोधयेत् ॥
अन्तस्तल्लवणस्य तस्य च तले प्रज्वाला वद्धि

हृतात्
चम ग्राह्य मधेन्द्रकुन्दधवल भस्मोपरिस्थं श्रुने ॥
तद्वत्त्वहितय लवणसहित प्रातः प्रयुक्त भजेत् ।
ऊर्ध्व रेचयति द्वियाममसक्ततये जल शीतलम् ॥
एतद्वन्ति च वस्त्ररावधि विय गान्मासिक

मासिकम् ।
शैलौत्य गरज गङ्गेन्द्रकुटिलोऽनुत्तम तात्का-
लिकम् ॥”

इति सुधानिधिरसः ॥ रकपूरमिति रस-
मङ्गरौ कार । श्वेतभस्म इति चन्द्रिका ॥ इति
वेद्यकरसेन्द्रसारस्य हे जारणमारणाधिकारेः)
रसनेश्वर, स्त्री, कपूरम् । इति चारावली ॥
(कपूरशब्देऽस्य विवरण ज्ञातव्यम् ॥)

रसगन्ध, स्त्री, वेलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसगन्ध, पु, गन्धरसः । यथा,—

“रसगन्धो गन्धरसो गान्धार मसिबद्धनम् ॥”

इति चिकित्साशेषः ॥

रसगन्धक, पु (रसगन्ध + स्वार्थे कन् ।) गन्ध-
रसः । इति शब्दचन्द्रिका । गन्धकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रसगर्भ, स्त्री, रसाञ्जनम् । इत्यमरः ॥ (तत्पण्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“रसाञ्जनन्तार्थशैल रसगर्भश्च तार्थञ्जम् ॥”)

हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसज, पु, (रस रसस्य दोषावहशक्ति इतीति ।
हन + टक् ।) टङ्गण । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसज, स्त्री, (रसाज्जायते इति । जन् + ड ।)
रक्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रसजः, पु, (रसाज्जात । जन् + ड ।) गुड ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनु ११११८४ ।

“अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानाञ्च सर्वशः ॥”)

मद्यकीट । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसजाते, त्रि ।

यथा,—

“रसज पुरुष विद्यादसं रक्षेत् प्रयत्नतः ।

अन्नात् पानाच्च मतिमानाचाराक्षायनन्तः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशेऽध्याये ॥)

रसज्ञा, स्त्री, (रस जानातीति । ज्ञा + क । टाप् ।)
जिज्ञा । इत्यमरः ॥ (गङ्गा । इति काशीखण्डे ।

२६ । १४६ ।) रसवेत्तरि, त्रि ॥ (यथा, रघौ ।

२ । ३६ ।

“यो हेमकुम्भस्तननिःस्ताना

स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥”)

रसज्येष्ठ, पु, (रसेष्टु ज्येष्ठः ।) मधुररसः । इति
हेमचन्द्रः ॥ शृङ्गाररसश्च ॥

रसतेज, [सु] स्त्री, (रसात् रसजन्य वा तेजो
यस्य ।) रक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥

रसदालिका, स्त्री, (रस दालयति इति । दल +
णिच् + खुल । टाप् अत इत्वम् ।) पुष्पकेतुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रसद्राघी, [न] पु, (रसं द्रावयतीति । दृ +
णिच् + णिनि ।) मधुरजम्बीरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रसधातुः, पु, (रसात्मको धातुः ।) पारदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पण्यायादियथा,—

“रसायनाधिभिर्लोकैः पारदो रस्यते यतः ।
ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृतः ॥

पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च मधुररसः ।

चपलः शिववीर्यश्च रसः स्मृतः शिवाङ्गयः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रसधेनुः, स्त्री, (रसकल्पिता धेनुः ।) दानार्थ-
चुरसनिर्मितधेनुः । यथा,—

द्योतोवाच ।

“रसधेनुं महाराज कथयामि समागतः ।

अनुजिमे महीष्टे कृष्णाजिनकुशाक्षरे ॥

रसस्य तु घट राजन् संपूर्णमैश्वर्यम् च ।

तद्वत् सकल्पयेत् प्राञ्जस्तुषांशेन वस्तकम् ॥

इच्छुदण्डमयाः पादा रजतचुरसयुताः ।

सुवर्णशृङ्गाभरणं वस्त्रपुष्पां दृतस्तनीम् ॥

पुष्पकमलसयुक्तां शर्करासुखजिह्विकाम् ।

दन्ताः फलमयास्तस्यां दृष्टान्ममयो शुभाम् ॥

पुष्परोमान् राजेन्द्र सुक्ताफलकृतेश्वराम् ।

सप्तम्रीहिस्मायुक्तां चतुर्दिक्षु च दीपिकाम् ॥

सर्वोपस्करसयुक्तां सर्वगन्धादिवासिताम् ।

चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ॥

अप्येवेदविद्वे ओत्रियायादितान्ये ।

पुराणज्ञे विशेषेण साधुवृत्ताय धीमते ॥

तादृशाया प्रदानया रसधेनु कटस्त्रिने ।

सर्वलक्षणयुक्ताय ओत्रियाय कुटुम्बिने ॥

रसधेनु प्रदानया सर्वकामेण नित्यदा ।

दाता स्वर्गमवाप्नोति सर्वपातकवर्जितः ॥

दाता च ग्राहको वाथ एककालमभोजनः ।

सोमपानफल तस्य सर्वकृतुफलं जमेन ॥

दीयमानान् पश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ।

धेनुश्च पूजयित्वाये गन्धधूपसगादिभिः ॥

पूर्वोक्तेरेव मन्त्रैस्तु ततस्तथा प्रार्थयेत् सुधी ।

प्रार्थनापूर्वक भक्ष्या दिनाग्रयाय निवेदयेत् ॥

दश पूर्वान् पराश्वेव व्यात्मानचेकविश्रकम् ।

प्रापयेत् परम स्थान स्वर्गात्रायर्चते पुनः ॥

एषा ते कथिता राजन् रसधेनुरनुत्तमा ।

ददस्व च महाराज पर स्थानमवाप्नुहि ॥

य इदं पठते नित्यं शृणुयादथ भक्तितः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥”

इत्यादि वाराहपुराणे श्वेतोपाख्याने रसधेनु-

माहात्म्य समाप्तम् ॥

रसन, स्त्री, (रस + भावे ल्युट् ।) स्वादनम् ।

ध्वनिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, दृष्टव्यसहित-
याम् । ४६ । ८८ ।

“कम्पोद्गर्जनवैद्यस्य रसनं दरणं चिते ॥”)

रसनं, स्त्री स्त्री, (रस्यते रसयत्यनेन वा । रस +
करणे ल्युट् ।) जिह्वा । इति मेदिनी । सा च
जलेन्द्रियम् । यथा,—

“नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् ।

इन्द्रिय रसनं सिन्धुहिमादिविषयो मतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

“प्रथममपिदिति एषिया इमेत्यर्थः । तथा हि जल
द्विविधं नित्यमनित्यम् । परमानुरूपं नित्यं

ह्यशुकादिकं सर्वमनित्यम् । अवयवसमवेतज्ञा-
नित्यजलमपि त्रिविधम् । शरीरेन्द्रियविषय-

भेदात् । किन्तु एषिवैतोययोर्व्यो विशेषस्तमाह
किञ्चित् । अयोनिजमेवेत्यर्थः । जलीयं शरीर

अयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धमिति । इन्द्रियं
रसनं जलीयम् । तथा हि रसनं जलीयं

गन्धाद्यञ्जकत्वे सति रसयज्ञकत्वात् । शक्तु-
रसाभियञ्जकोदकवत् । रसनासन्निकर्षे अभि-

चारवारणाय द्रव्यत्वं हेतौ देयम् । विषय
दर्शयति सिन्धुहिमादिरिति । सिन्धुः सप्तमः

हिमः सुपारः । आदिना सरित्कासारकरकादि-
सर्वो ग्राह्यः ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

रसना, स्त्री, (रस + युच् । टाप् च ।) जिह्वा ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ४ । १६ ।

“ब्राह्मणं तत्पादसरोजसौरभे

श्रीमन्नुल्लस्या रसनां तदपि ते ॥”)

तस्या शुभलक्षणं यथा,—

“तीक्ष्णा दृष्टाः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
शुभा ।

अक्षणा दीर्घा च विज्ञेया तानु श्वेतौ धनचये ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

न्यायमते रसनेन्द्रियग्राह्यो रसो रसत्वाद-
सहितः । यथा,—

“रसस्तु रसनग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ।

सहकारो रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ॥

ब्राह्मणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।

तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च स्मृतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

“तथारस इति रसत्वादिसहित इत्यर्थः ॥” इति
सिद्धान्तसुक्तावली ॥ ॥ राज्ञा । इति मेदिनी ॥

(अस्या पण्यायो यथा,—

“राज्ञा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।

एलापर्णो च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गन्धभद्रा । इति शब्दचन्द्रिका । काशी । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । ७ । १० ।

“कस्याश्चिदासौद्रसना तदानीं

अभुञ्जन्त्यापितस्रजशेषा ॥”)

रज्जुः । इति सचिप्रसारोणाद्वृत्तिः ॥

रसनाय, पु, (रसाना नायः श्रेष्ठ इत्यर्थः ।)

पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसनायक, पु, (रसानां नायक नेता रसायन-
विद्याविष्कारकत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

रसम्

रसनालिट्, [ह] पु, (रसनया खेटीति । लिङ् + क्तिप् ।) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रसनया खेदनकर्तरि, त्रि ॥

रसनेत्रिका, स्त्री, (रसो नेत्रमिव तदस्यस्या इति । रसनेत्र + टन् ।) मनःशिला । इति हेमचन्द्रः ॥

(मनःशिलाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

रसपाकज, पु, (रसपाकात् जायते इति । जन् + ङः ।) गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसफल, पु, (रसो जलं फले यस्य रसयुक्तं फलमस्येति वा । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः ।) नारिकेलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नारिकेलशब्देऽस्य विशेषो विज्ञेयः ॥)

रसभव, स्त्री, (रसात् रसे वा भवतीति ।) भू + अच् । रक्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसमञ्जरी, स्त्री, (रसानां मञ्जरीव ।) नायकनायिकाभेदकग्रन्थविशेषः । यथा,—
“विद्वज्जनमनोभट्टरसयासङ्गहेतवे ।
एषा प्रकाशते श्रीमद्भावुना रसमञ्जरी ॥”

इति तस्य द्वितीयः श्लोकः ॥

रसमयः, त्रि, रसस्वरूपः । रसालकः रसशब्दात् मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । ३४ ।

“आधत्ताम्नो रसमयं कालमायांशयोगतः ॥”)

रसमर्दन, स्त्री, (रसस्य पारदधातोर्मर्दनम् ।) पारदपेषणम् । यथा,—
“इष्टिकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्द्दो रसकृतः ।
दध्ना गुडेन सिन्धुत्यराजिकाद्यधूमके ॥”
अन्यत्र ।

“कुमारिकाचित्रकरत्तसर्षपैः
कृतेः कषायैश्चेत्तौविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो
दिनत्रयं सर्वमलैर्विसृज्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रसमारण, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मारणम् ।) पारदस्य मारणम् । यथा,—

“धूमसार रसं तोरि गन्धक नवसादरम् ।
यामेक मर्द्दयेदन्धेभागं कृत्वा समं समम् ॥
काचकूप्यां विनिःश्लिष्य तास्य नृदस्वसुद्रया ।
विलिप्य परितो वक्त्रे सुद्रां दत्त्वा विशोषयेत् ॥
अधःसंक्षिद्रपिठरौमध्ये कूपीं निवेशयेत् ।
पिठरीवालुकापूरेभृत्वा वा कूपिकागलम् ॥
निवेश्य चुक्ष्णां तदधो वद्धि कुण्याच्छनैः शनैः ।
तस्मादप्यधिक किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥
एव द्वादशभिर्दामैर्निर्यते रस उत्तमः ।
स्फोटयेत् खाङ्गशीतं तस्मिन् गन्धकं त्यजेत् ॥
अधस्तथा नृतं नृतं शङ्खीयात् तन्म मात्रया ।
यद्योषितामुपानेन सर्वकर्मसु योजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रसमूर्च्छनं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।) पारदस्य मूर्च्छाकरणम् । यथा,—
“धुप्रथमं विषनाभ्याकन्दैः सुदृढयान्वितैः ।
चित्रकोर्वाभिश्चापारकन्याकनकद्रवैः ॥

रससि

रससि

सूतं कृतेन युषेण वारान् सप्ताभिमूर्च्छयेत् ।
इत्थं संमूर्च्छितः सूतस्यजेतु सप्तापि कषुकान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य विवृतिः ।

“गन्धकेन रस प्राज्ञः सुदृढं मर्द्दयेद्विषकम् ।
कण्ठलाभो यदा सूतो विहाय घनचापलम् ॥
दृश्यतेऽसौ तदा ज्ञेयो मूर्च्छितो रसकोविदेः ।
असौ रोगघ्नश्च हृन्वाद्गुपानस्य योगतः ॥”
इति मूर्च्छनम् ॥ ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधिकारे ॥)

रसरालः, पु, (रसानां धातूनां राला इति । “रालाहःसखिभ्यश्च” ५।४।६१। इति टच् ।) पारदः । रसालनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसखेदः, पु, (रसान् अपरान् धातून् खेटीति । लिङ् + पचाद्यच् ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसवती, स्त्री, (रसो विविधखाद्यारसो विद्यतेऽस्यामिति । रस + “रवादिभ्यश्च” ५।२।६५। इति मत्तुप् । मस्य वत्वम् ।) महानसम् ।

इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्यतत्त्वकौस्तुभात् । ५ । “यथा घूमादद्वित्वसामान्यविशेषः पर्वते अतुमीयते तस्य च बह्वित्वसामान्यविशेषस्य खलचयो बह्विविशेषो दृष्टो रसवत्याम् ॥॥”)

रसविश्रुते, त्रि ॥ (यथा, आर्यासप्तशती । ४६८८ “रोगोऽपि रसवतीनां न कर्कशो वा चिरानुबन्धी वा ॥”)

रसशोधनं, स्त्री, (रसः शोध्यतेऽनेनेति । शुष् + णिच् + ल्युट् । रस पारदं शोधयत्यनेनेति वा ।) टङ्गण । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसस्य शोधनम् ।) पारदशुद्धिः । यथा,—

“कुमारिकाचित्रकरत्तसर्षपैः
कृतेः कषायैश्चेत्तौविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो
दिनत्रयं सर्वमलैर्विसृज्यते ॥

एव कदर्थितः सूतः वणो भवति निश्चितम् ।
वञ्जौषधीकषायेण स्नेहितः स वली भवेत् ॥
सर्पाक्षीचिषिकावन्त्याभट्टारैः स्नेहितो वली ।
ततः सपावकद्रवैः स्निग्धः स्यादतिदौर्लभ्यम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(मतान्तरम् ।

“जयन्त्या वर्धमानस्य चार्द्रकस्य रसेन च ।
वायस्याश्चानुपूर्वेण मर्दनं रसशोधनम् ॥
एषां प्रत्येकशस्तावन्मर्द्दयेत् खरसेन च ।
यावच्च शुष्कतां याति सप्तवारं विचक्षणः ॥
उद्धृत्योष्णारनालेन नृङ्गाक्षे चालयेत् सुधीः ।
सर्वदोषविनिर्मुक्तं सप्तकषुकवर्जितः ॥
जायते शुद्धसूतोऽयं युज्यते सर्वकर्मसु ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधिकारे ॥)

रससिन्दूरं, स्त्री, (रसजातं सिन्दूरमिति ।) औषधविशेषः । तस्य नामान्तरं सिन्दूररसः ।

रसा

यथा,—

“शुद्धसूतस्य शङ्खीयाङ्घ्रिभागचतुष्टयम् ।
शुद्धगन्धस्य भागैकं तावत् कृत्रिमगन्धकम् ॥
अथवा पारदस्याहं शुद्धगन्धकमेव हि ।
तयोः कञ्जलिका कुर्याद्दिनमेकं विवर्णयेत् ॥
नृत्तिकां वाससा सार्द्धं कुट्टयेदतियत्नतः ।
तथा वारत्रयं सन्ध्यां काचकूपीं प्रलेपयेत् ॥
नृत्तिका शोषयित्वा तु कूप्यां कञ्जलिकां
क्षिपेत् ।

तां कूपीं बालुकायन्त्रे स्थापयित्वा रसं पचेत् ॥
अग्निं निरन्तरं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयम् ।
शङ्खीयादूर्ध्वसंलग्नं सिन्दूरसदृशं रसम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(मतान्तरम् ।

“पृथक् समं समं कृत्वा पारदं गन्धकं तथा ।
नवसारं धूमसारं स्फटिकं याममात्रकम् ॥
निम्बुरसेन समर्द्धं काचकूप्यां निवेशयेत् ।
सुखे पाषाणखटिकां दत्त्वा सुद्रां प्रलेपयेत् ॥
सप्तभिर्नृत्तिकावस्त्रैः पृथक्च शोष्य वेष्टयेत् ।
संक्षिद्राया नृदस्याल्या कूपिकां तां निवेशयेत् ।
पूरयेत् सिकतापूरैरागलं मतिमान् भिषक् ।
निवेश्य चुक्ष्णां दहनं मर्द्दं मध्यं खरं क्रमात् ॥
प्रज्वाल्या द्वादशं यामं स्वाङ्गशीतं ससुहरेत् ।
स्फोटयित्वा तु सुक्ताभमूर्च्छलम् वर्जितं त्यजेत् ।
अधःस्थं रससिन्दूरं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥”

इति रससिन्दूरम् ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधिकारे ॥)

रसस्थानं, स्त्री, (रसः स्थानमाधार उत्पत्तिस्थानं यस्य । रसस्य पारदस्य स्थानमित्येके ।) द्विष्टुलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शरीरस्य रसस्थलम् । तस्य प्रमाणं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रसा, स्त्री, (मातृर्यादिरूपो विविधो रसोऽस्यस्यामिति । “अश्रूणादिरूपो” ५।२।१२७। इति अच् । रसति शब्दादयते इति वा । रस + अच् । टाप् च ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥

रसना । (तत्पर्यायो यथा, भावप्रकाशे । १।१। “राज्ञा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा । एताप्यर्थो च सुरसा सुगन्धा श्रेयसौ तथा ॥”)

पाठा । (अस्याः पर्यायो यथा, भावप्रकाशे । १।१। “पाठान्मृगान्मृगकौ च प्राचीना पापशेलिका । एकाष्टीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतित्तिका ॥”)

शङ्खकी । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“शङ्खकी गजमस्या च सुवहा सुरभी रसा ।
महेख्या कुम्भरकी वल्लकी न बहुश्रवा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कङ्क । इति मेदिनी ॥ लाक्षा । काकोली । इति शब्दरत्नावली ॥ (रसातलम् । यथा,

भागवते । १० । ६ । १२ ।

“रसा द्दिग्धश्च प्रतिनेदिरे जनाः
पेतुः क्षितौ वक्षन्निपातशङ्कया ॥”

यथा न तत्रैव । ३ । १३ । १६ ।

रसात

“वृक्षतो मे चित्तिर्वाभिः प्रायमाना रसा
जता ।”
“रसा रसातलं गता ।” इति तट्टीकायां स्वामि-
पादाः । नदी । यथा, ऋग्वेदे ॥१११२॥१२॥
“यामी रसां चोदयोद्ः पिबिस्तुः ।”
“रसां नदीम् ।” इति तट्टीकायां सायणः ।
रसावनः, पुं, (रसतीति । रसन् विदारे + अच् ।
रसाया भूमे, रसन् ।) कुण्डः । इति शब्द-
चन्द्रिका ।
रसायनं, स्त्री, (रसागं अयत्नं रसस्य अये
जायते इति वा । ज्ञ + णः ।) रसायनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।
रसायनं, स्त्री, (रसातलमयत्नं इति सध्यापदलोपो
कर्मधारयः ।) रसातलायनविशेषः । रसवत्
इति भाषा । तत्पञ्चायः । रसगर्भम् २ तार्य-
शैलम् ३ । इत्यमरः । रसोद्भूतम् ४ रसाप-
णम् ५ लतकम् ६ बालभैषज्यम् ७ दान्ती-
कायोद्धयम् ८ रसरालः ९ ब्यायनम् १०
रसगर्भम् ११ अयिस्वारम् १२ । अस्य गुणाः ।
हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । मधुरत्वम् ।
कटुत्वम् । रक्तपित्तविषहर्दिहृत्पापहार-
नाशित्वम् ।
“रीत्यान्तु भायमानायां तत्कृष्टान् रसायनम् ।
तदभावे तु कर्तव्य दान्तीकायसुद्धयम् ।”
इति राजनिर्घण्टः ।
अपि च ।
“दान्तीकायसम चौर पादं पक्षा यथापनम् ।
तदा रसायनाख्य नम्रेषयोः परम हितम् ।
रसायन तार्यशैल रसगर्भं च तार्यणम् ।
रसायन कटु श्लेष्मविषनेत्रविकारमुत ।
उष्ण रसायन तिक्त हृदन व्रणरोषघ्नम् ।”
इति भावप्रकाशः ।
रसायनं, पुं (रसेनायनं युक्तं ।) आम्नातकं ।
इति राजनिर्घण्टः । (आम्नातकशब्देभ्यः
विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
रसातलं स्त्री, (रसायाः तलं निम्नभागस्थलोक-
विशेषः ।) पातालम् । इत्यमरः । (यथा,
महाभारते ॥१२॥१३०॥५६॥
“जगत् वेदान्तिलान् रसातलगतो हरिः ।”)
पातालभेदः । यथा,—
“अतस्तु वितलस्यैव नितलस्य तलातलम् ।
महातलस्य सुतलं सप्रमथं रसातलम् ।
पातालभेदा सप्तैव नामसु कीर्तिता अमी ।
तत्र पातालमेकैकं दृष्ट्वा हस्योन्नतम् ।”
इति शब्दमाला ।
(इदमेव निवातकवचानां निवासस्थानम् ।
तथा च देवीभागवते ॥ ८ ॥ २० ॥ ८—१२ ।
“ततोऽधस्ताच्च विवरे रसातलसमाज्ये ।
दैतेया निवसन्त्येव पण्यो दानवाश्च ये ।
निवातकवचा नाम हिरण्यपुष्पासिनः ।
कालेया इति च प्रोक्ता, प्रत्यनीपा हवि-
र्गुणम् ।

१०६

रसाभा

महौजलचोत्पत्तौ मन्त्रावाहनिनक्षया ।
राकेशस्य च हरेस्तेजसा जगद्विजयाः ।
विशेषया रस कदा विवरे निवसन्ति हि ।
ये वै वागभिः सरमया प्रकटूना निरन्तरम् ।
मन्त्रवर्णाभिरसरावाहिता विभ्रति स्म हि ।”
रसादानं, स्त्री, (रसागं आदानं यद्वचनम् ।) शीव-
कम् । इति हिमचक्रः । (रसाया दानम् ।)
भूमिदानम् ।
रसाधारः, पुं, (रसागं जनानां आधारः । रसां
एतयो धरति साकधेनेति वा । ध + अच् ।)
स्यः । इति शब्दरत्नावली । रससाधारणः ।
रसाधिकः, पुं, (रसाय कर्मादौनां शरीकरसाय
अधिकः प्रबलः ।) टट्टम् । इति राज-
निर्घण्टः । अधिकरसाय ।
रसाधिका, स्त्री, (रसेन अधिका ।) काकीली-
दासा । इति राजनिर्घण्टः ।
रसाभासः, पुं, (रस इव आभासते इति । आ +
भास् + अच् ।) अनौचित्यविशिष्टरसः । तस्य
लक्षणं यथा,—
“अनौचित्यप्रवृत्तौ आभासो रसाभासोः ।”
अनौचित्यञ्च रसानां भरगादिप्रकीर्णक-
यानां साम्योद्विगतत्वे सत्केदेशयोगिनीप-
क्षस्य परं बोध्यम् । तच्च बालव्युत्पत्तये एक-
देशगो दृश्यते । उपनायकस्यायां सुनिगुद-
पक्षीगतायाश्च । बहुनायकविषयायां रसौ
तथाशुभयनिष्ठयोः प्रतिनायकनिष्ठौ तद्वधम-
पावतिर्भगादिगतेः प्रहारे अनौचित्यम् । रीति-
गुणादिगतकोषे । शान्ते च हीननिष्ठे । गुणा-
द्यालम्बने हास्ये । प्रत्ययपादुतादे । अधम-
पावगते तथा धीरे । उत्तमपावगते भयानके
श्रेयमेवमन्यथ । तत्र रसोपनायकनिष्ठत्वे यथा
मम ।
“स्वामी सुगन्धरो यन् घनमिदं बालाहमेकाकिनी
चौमीमाहृते तमात्मलजिनप्रायातम -
सन्ति ।
तस्मै सुन्दर । सुखं लब्धं । चरसा बर्तेति
गोप्या गिरः
शुक्ला तां परिरभ्य मन्त्रयकलासक्तो हरिः
पातु च ।”
बहुनायकनिष्ठत्वे यथा,—
“कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्त्रे
येषां लते सुतसु । पाण्डुरय कपोलः ।”
अनुभयनिष्ठत्वे यथा,—
माजलीभाषवे नन्दनस्य माजल्याम् । पद्या-
दुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्वं
मिति श्रीमन्नोचनकाराः । तत्रोदाहरणं यथा
रजावस्थाम् । सागरिकाया अनौचित्यदर्शनात्
प्राक् पलराजे रति । प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा
हयग्रीववधे । हयग्रीवस्य जलक्रीडापर्वने ।
अधमपावगते यथा,—
“जघनस्थानहपत्रवल्ली-
गिरिमल्लोक्तुमानि कापि भिक्षी ।

रसाव

अवचित्ति निरी पुरी निवसा
अकलायुक्तवयापकार भर्ता ।”
तिर्जनत्रयं यथा,—
“मन्त्रोमतलोपु यनाम्नरेषु
बलागरे बलभमाज्यलो ।
पञ्चदिपञ्ची कननादभङ्गी
मन्त्रोतमन्त्रोक्तते मा भङ्गी ।”
आदिशब्दात्तापमारय । रीदाभासो यथा —
“रत्नोत्पलविश्रान्तोत्पलनयन, कम्पोतराङ्गी
मृदु
स्मृताकर्मपङ्कमीधुतधुम्नाङ्गी हरेः पङ्कज ।
आभात कटुकोक्तिभिः स्वममल्लोचनिकम
कोपयन्
अंसास्मोटपटुर्धुतिरिमणौ हनुं प्रविष्टो-
रुच्यं ।”
भयानकाभासो यथा —
“अप्रकृत्यु योदुमधीरलोचनः
सहस्ररश्मिरय यस्या दर्शनम् ।
प्रविष्टं हेमादिगुहायुक्तान्तरं
निनाय विभ्रद्विषयानि कौशिक ।”
अनौचित्यविषये हि भयं रसप्रकृति । रव-
मन्त्रम् । इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ।
रसाभा, स्त्री, (रसात्मकोऽप्यो यच्च ।) टट्टात्मम् ।
इति राजनिर्घण्टः । युक्तम् । इति भावप्रकाशः ।
रसायनं, पुं, (रसेन सह अयो यच्च ।) अयवेतस ।
इति राजनिर्घण्टः ।
रसायकः, पुं, (रसं रसत्वमयति प्राप्नोति इति ।
अय + क्तृन् ।) टट्टविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ।
रसायनं, स्त्री, कटिः । इति राजनिर्घण्टः । (रसो
दुग्धं अयनं मूलं यस्येति ।) तन्त्रम् । इति हेम-
चन्द्रः । विषम् । (रसा रसरक्तादय इत्यन्ते
प्राप्यन्ते अनेनेति । र + क्तृन् ।) ज्वरायाधि-
नाशकौषधम् । इति मेदिनी । (यथा, माघे ।
२ । ६५ ।
“माह गुण्यसुपयुष्मिन् शक्तयेच रसायनम् ।
भयन्त्यस्येवमहानि स्यान्तुनि बलवन्ति च ।”)
“न सतेन विना कान्तं न कान्तेन विना रस ।
सुतकान्तसमायोगात् रसायनसुदीरितम् ।”
इति राजनिर्घण्टः । * ।
अय रसायनाधिकारः । तत्र रसायनस्य
लक्षणमाह ।
“यज्जरायाधिविध्वंसि वयसस्तम्भकमथा ।
चक्षुष्यं हृदयं दृश्यं भेषजं तद्विरसायनम् ।”
रसायनस्य फलमाह ।
“दौर्घमायुः सुतोर्मैधामारोग्यं तरुणं वयः ।
देहेन्द्रियबलं कान्तिं नरो विन्देद्विरसायनात् ।”
तद्विधिमाह ।
“पूर्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् ।
प्रयुज्यते भिक्षुः प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनो, सदा ।
नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रसायनो विधिः ।
न भाति वाससि श्लेष्टे रङ्गयोग इवाहितः ।”

रसाय

अथ तदुदाहरणानि ।

“श्रीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो दिशः ।

त्रिशः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्भयः ॥

मङ्ककपर्णाः खरसः प्रभाते

प्रयोष्य यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसो गुरुत्वास्तु सञ्जलपुष्पः

कल्कः प्रयोष्यः खलु शङ्खपुष्पाः ॥

आयुःप्रदान्यामयनाशनानि

बलापिवर्णस्वरवर्धनानि ।

मेधानि चैतानि रसायनानि

मेघा विशेषेण च शङ्खपुष्पाः ॥”

मङ्ककपर्णो ब्राह्मी । वरभौ इति लोके । तदनामे

मङ्गिष्ठपि आह्ला । तस्या अपि रसायनत्वात् ।

“मासिकेन तुगाक्षीया पिप्ल्या लवणेन च ।

त्रिफला सितया वापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥

चिम्बूत्यशर्करामुक्लीकसामधुगुहैः क्रमात् ।

वर्षादिबभया प्राज्ञा रसायनगुणैर्विभा ॥

पुनर्नवस्यार्हपलं नवस्य

पिष्टं पिबेद्भयः पयसाहंमासम् ।

मासत्रयं तप्तिगुहं समां वा

जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥

ये मासमेकं खरसं पिबन्ति

दिने दिने भृङ्गरजःससृत्यम् ।

क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः

समाश्रितं जीवनमाप्नुवन्ति ॥

श्रुतावरौ सुकृतिका गुरुक्षी

सङ्गुक्तिका सहतालम्बनी ।

एतानि कृत्वा समभागयुक्ता-

न्यायेन किंवा मधुनावलिह्यात् ॥

धरावजालावियुक्तदेहो

भवेन्नरो वीर्यवलादियुक्तः ।

विभाति देवप्रतिमः स नित्यं

प्रभासयो भूरिविद्वद्भुवि ॥

पीताम्बगन्वा पयसाहंमासं

घृतेन तेलेन सुखाम्बुना वा ।

वीर्यस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते

बालस्य शस्यस्य यथामुदृष्टिः ॥

अयःपलं गुग्गुलुचरं योष्यः

पलत्रयं क्षौद्रपलानि पञ्च ।

पलानि चाष्टौ त्रिफलारवच

कर्षं लिहन् यावदमरत्यमेव ॥”

सौहृदगुग्गुलुः ।

“न केवल दीर्घमिहायुरश्रुते

रसायनं यो विविधं निवेदत ।

गतिं स देवर्षिनिषेवितां शुभां

प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षयम् ॥”

इति रसायनाधिकारे भावप्रकाशः ॥

(तथा च ।

“लामोपायोहिशस्त्रानां रसादीनां रसायनम् ।

पूर्वं वयसि मध्ये वा तत् प्रयोष्यं जितात्मनः ।

स्निग्धस्य सुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सन्ध्या ॥

नाविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रसायनो विधिः ।

रसाय

वाचीकरो वा भलिने वस्त्रे रङ्ग इवाङ्गलः ॥”

“रसायनानां द्विविधं प्रयोगन्यथयो विदुः ।

कुटीप्रावेशिकं सुखं वातातपिकमन्यथा ॥

निर्वृतिं निर्भये हर्ष्यं प्राप्योपकरणे पुरे ।

दिशुदीक्षां शुभे देशे त्रिगर्भां सृष्ट्यलोचनम् ॥

धूमातपरजोयालस्त्रीमूर्खाद्विषलङ्घिताम् ।

सञ्जवैद्योपकरणां सुनृष्टा कारयेत् कुटीम् ॥

अथ पुण्येऽङ्गि सपूष्य पूष्यास्तां प्रविशेच्छुचिः ।

तत्र सशोधनेः शुद्धः सुखी जातवतः पुनः ॥

ब्रह्मचारी धृतियुतः श्रद्धागो जितेन्द्रियः ।

दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥

देवताशुश्रूषो युक्तो युक्तस्वप्नप्रजागरः ।

प्रियौघधः पेशलवाक् प्रारमेत रसायनम् ॥

हरौतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।

हरिद्रां पिप्लोर्षं वेष्टुं गुडक्षोणान्मुना पिबेत् ॥

स्निग्धः स्निग्धो नरः पूर्वं तेन साधु विरच्यते ।

ततः शुद्धशरीराय कृतसंस्पर्शनाय च ॥

चिरात् पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।

दद्याद्यावत्कमाशुद्धेः पुराणश्रुतोरथ वा ॥

इत्थं सस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।

यस्य यद्यौगिकं पश्येत् सन्ममालोच्य सात्म-

वित् ॥”

“कुटीप्रावेशः क्षणिकं परिच्छेदवतां हितः ।

अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूर्यमारुतिकोविधिः ॥

वातातपसहायोगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।

सुखोपचारा भङ्गेऽपि ये न देहस्यवाधकाः ॥”

इत्युत्तरस्थानीययागभट्टे ६६ अध्याये ॥

विशेषस्तु तस्मिन्ध्याये ज्ञातव्यः ॥ ६६ ॥ रसः

पारदः लक्षणाया तज्जातीय-हरितालादिकश्च

अयनं आश्रय उपायो वा यस्य तत् । खर्णादि-

करणम् ।

अथरसायने ईश्वर उवाच ।

“गोमूत्रं हरितालञ्च गन्धकञ्च मनःशिलाम् ।

समं समं दृष्ट्वा तु यावत् शुष्यति पेषयेत् ॥

एकादशदिनं यावत् यत्नेन रचयेत् शुचिः ।

मन्त्रेण धूपदीपादिनैवेद्यैर्दुग्धमिश्रितैः ॥

मन्त्रस्तु ॐ हरिहराय रसायनं सिद्धिं कुरुकुरु

खाहा । अयुततपेन सिद्धिः ।

तद्वर्टी गोलकं कृत्वा वस्त्रेणावेष्टयेत् पुनः ।

नृत्तिकां लेपयेत्तस्य क्वायाशुष्कानु कारयेत् ॥

गर्भे कुष्ठे विनिक्षिप्ते पलाशकाष्ठवह्निना ।

ज्वालयेद्व्यामनु नाभ्यथा शङ्खोदितम् ॥

तद्भस्म जायते सिद्धिर्बिह्वि सिद्धिसमाकुलम् ।

ताम्रपात्रे अपिमध्ये विन्दुमात्रं नियच्छति ॥

तत्क्षणाज्जायते स्वर्णं नाम्बथा शङ्खोदितम् ।

दातव्यं गुरुभक्ताय न दद्याद्दुष्टमानसे ।

सिद्धपीठे भवेत्सिद्धिर्गायत्रीलक्षणपत्रे ॥

यस्मै कस्मै न दातव्यं दातव्यं शिवभक्तके ।

अभिसुखं हिजातीनां पाचकानां विशेषतः ॥

गोप्यं गोप्यं महागोप्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥”

प्रकारान्तरम् ।

“आग्नीयं बहुयत्नेन समलं तोलकद्वयम् ।

रसायः

वसुरादं शिवश्चादं मायाविद्धसमन्वितम् ॥

बीजत्रयश्चाष्टशतं प्रजपेत् सम्बलोपरि ।

अग्नीतितोलकमानं लक्ष्यधेनुससङ्गवम् ॥

दुग्धमानीय यत्नेन चाष्टोत्तरशतं जपेत् ।

वस्त्रयुक्तेन सूत्रेण दुग्धमध्ये विनिक्षिपेत् ॥

उत्तापं ज्वालयेद्भीमान् मन्दमन्देन वह्निना ।

रिपुर्वेदार्हपर्यन्तमर्हं शोषं भवेद्दृष्टिः ॥

तदेवोत्तोल्य तद्रूपं दुग्धं तोये विनिक्षिपेत् ॥”

ततः परीक्षा कर्त्तव्या ।

“निर्धूमं पावके द्रव्यं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।

तत्रैव प्रजपेन्नन्तं सर्वबन्धनमात्मकम् ॥

सार्द्धेन तोलकं ताम्रं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।

शुष्काप्रमाणं तद्रूपं सत्यं सत्यं हि शङ्करि । ।

रौप्यं भवति तद्रूपं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥”

प्रकारान्तरम् ।

“लक्ष्यसर्पमेकं गृहीत्वा तस्य मुखे शिववीर्यं पूर-

यित्वा सर्पस्य मुखं गुदश्च बद्धा नूतनमृगनय-

स्यालीमध्ये संस्थाप्य स्यालीमुखं नृदादिना

संलिप्य निर्जनस्थाने प्रातरारभ्य पुनःप्रात-

र्यावत् वह्निना ज्वाल दद्यात् । ततः शुभक्षणे

स्यालीमुखसुदृढं सर्पभस्म विधाय शिववीर्यं

गृहीयात् । ततस्तोलकमितं ताम्रं गालयित्वा

तस्मिन् गालितताम्रे रक्तिकमात्रं तत् शिववीर्यं

दद्यात् तेन तत्क्षणादेव तत्ताम्रं सुवर्णंभूतम् ।

आदौ शिवाचनं कृत्वा पश्चात् प्रयोग एव

कर्त्तव्यः ॥” इति इत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेय-

संवादे रसायनं नाम त्रयोदशः पटलः ॥)

रसायनः, पु, गरुडः । विदुः । इति मेदिनी ।

रसायनफला, क्षी, (रसायनेन फलति या ।

फल + अच् । टाप् ।) हरौतकी । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

रसायनश्रेष्ठः, पु, (रसायनेषु श्रेष्ठः ।) पारदः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रसायनी, क्षी, (रसान् तैलादीन् अयतं

प्राप्नोतीति । अय + ल्युः । झीष् ।) गुरुक्षी ।

काकमाक्षी । महाकरञ्ज । गोरक्षदग्धा ।

मावच्छेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मङ्गिष्ठा ।

अस्याः पर्यायो यथा,—

“मङ्गिष्ठा विकसा जिह्वी समज्ञा कालमेधिका ।

मङ्ककपर्णी मण्डीरी भङ्गी योजनवक्षत्रपि ॥

रसायन्यदणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।

भङ्गीतकी च गण्डीरी मञ्जूषा वस्त्ररञ्जिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रसालं, क्षी, (रसं आलातीति । आ + ला +

कः ।) सिद्धकम् । बीलम् । इति मेदिनी ।

रसालः, पु, (रसं आलाति यस्माति । आ + ला +

क ।) इक्षु । आम्र । इक्षमरः । (यथा,

साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे अतिशयोक्तलक्षणम् ।

“प्रमेव हरिणाक्षीया चित्तमुत्कलिकाकुलम् ।

पाश्चादुद्भिन्नवज्जलरसालसुकुलश्रियः ॥”)

पनसः । इति शब्दरत्नावली । कुम्हरद्वयम् ॥

गोधूमः । पुष्ककनामेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ।

रसास्वा

रसालसा, स्त्री, (रसेन अलसा ।) नाडी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रसाला स्त्री, (रसान् आलातीति । आ + ला + कः । टाप् ।) रसना । दूर्वा । विदारौ । इति मेदिनी ॥ द्राक्षा । इति शब्दरत्नावली ॥ शिखरिणी । तत्पण्यायः । मार्जिता २ । इत्यमरः ॥ तस्या करणप्रकारो यथा,—

“आदौ माहिषमन्त्रमभ्युदित दध्यात्कं शर्करां शुभं प्रस्युगोन्मितां सुचिपटे किञ्चिच्च

कश्चित् क्षिपेत् ।

दुग्धेनाहुधनेन न्यग्रयनवस्त्राभ्यां दृष्ट्वा वये-
देलावीजलवङ्गचन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तद्व्योजयेत् ॥

भीमेन प्रियभोजनेन रचिता नाम्ना रसाला स्वय

श्रीकृष्णेन पुरा पुन पुनरिय प्रीत्या समा-
खादिता ।

एषा येन वसन्तवर्षांतदिने सेया पर नित्यश-
स्त्रस्य स्यादतिवीर्यवृद्धिरनिशं सर्वेन्द्रियाणां
बलम् ॥

ग्रीष्मे तथा शरदि ये रविशोभिताङ्गा

ये च प्रमत्तवनितासुरतातिखिन्ना ।

ये चापि मार्गपरिस्पर्शश्रीर्गन्धाघ्रा-
स्तेषामिय वपुषि पोषणमाशु कुर्यात् ॥

रसाला शुक्रला वत्या रोचनी वातपित्तजित् ।

दीपनी दृष्ट्वौ स्निग्धा मधुरा शिशिरा सरा ।

रक्तपित्तं तृषां दाहं प्रतिश्याय विनाशयेत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“दन्तोऽर्द्धाङ्गकमीषदन्तमधुरं खण्डस्य चन्द्रद्वये
प्रस्य चोद्गमलस्य पञ्च हविषः शुक्राञ्चतुर्भाष-
कान् ।

एलामाघचतुष्टय मरिचतः कर्षं लवङ्गं तथा
धृत्वा शुक्रपटे शनैः करतलेनोन्मथ्य विस्मा-
वयेत् ॥

नृङ्गाङ्गे नृगमाभिचन्दनरसद्वये गुरुद्वयेपिते
कर्पूरेण सुगन्धितं तद्विल्लिख सलोषं सस्याप-
येत् ।

खल्वार्यं मधुरेश्वरेण रचिता होषा रसाला स्वय

भीक्तुर्मन्मथदीपनी सुखकारी कामैव नित्य
प्रिया ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रसालिङ्गा, स्त्री, शीर्षनाला । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चाकुलिया इति भाषा ॥

रसाली, स्त्री, (रसान् आलाति या । आ +
ला + कः । डीप् ।) पुच्छकेतुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रसान्वासा, स्त्री, पलाशीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रसाखादः, पुं, (रसस्य आखादः ।) अखण्ड-
वस्त्रनवस्त्रमेनापि चित्तवृत्तेः सविकल्पा-
नन्दाखादनम् । समाधारमन्त्रमये सवि-

रसोक्त

कल्याणम्दाखादनं वा । इति वेदान्तसारः ॥

“सतुर्थं विघ्नमाह अखण्डेति । उक्तसविकल्पक-
समाधौस्मैधे द्वितीयः शब्दानुविहङ्गिषुटी-

विशिष्टस्तस्मिन् य आनन्दो बाह्यशब्दादि-
विषयप्रपञ्चभारत्यागप्रयुक्तो न तु चेतन्यप्रयुक्तः ।

यथा निधिरुद्धाया प्रवृत्तस्य निधिपरि-
पालकभूतप्रेताद्यादृतस्य निधिप्राप्तेः अभावेऽपि

भूताद्यनिष्ठनिष्ठतिमात्रेण कोऽपि महानानन्दो
भवति तथा सविकल्पकसमाधावखण्डवस्त्रनव-

स्त्रमनेन नित्यानन्दरसाखादनाभावेऽपि अनिष्ठ-
बाह्यप्रपञ्चनिष्ठचित्तन्यानन्द सविकल्पकरूप

ब्रह्मानन्दममेण स्वादयति तदसाखादनमित्यर्थः ।

लक्षणांतरमाह समाधौत्यादि । निर्विकल्पक-
समाधारमन्त्रकावे अशुभय मानसविकल्प-

कानन्दत्यागासहिष्णुतया पुनस्तत्सोखादनं
रसाखाद इत्यर्थः ।” इति सुबोधन्याख्या

तट्टीका ॥
रसाखादी, [न] पु, (रसं मधु आस्वादयितुं
शीलमस्य । आ + खट् + णिनि ।) अमरः ।

इति शब्दमाला ॥ रसाखादविशिष्टे, त्रि ॥
रसाङ्ग, पु, (रसः आङ्गा आख्या यस्य ।)

सरलद्रव । इति रत्नमाला ॥
रसिकः, पु, (रसोऽस्यस्याचेति वा । रस् + ठन् ।)

सारसपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुरङ्गः ।
हस्ती । इति सारस्वतः ॥ सरसे, त्रि । इति

मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । ३ ।
“पिबत भागवत रसमालय
सुहृद्दो रसिका भुवि भावुकाः ॥”)

रसिका, स्त्री, (रसिक + टाप् ।) रसाला ।
इक्षुरसः । इति मेदिनी ॥ काशी । रसना । इति

विश्वः ॥
रसिकेश्वरः, पु, (रसिकानां रसज्ञानासीश्वरः ।)

श्रीकृष्णः । यथा,—
“दन्तावनान्तरे रम्ये रासोत्सवसत्तुस्तुक्तम् ।

रासमण्डलमध्यस्थं नमामि रसिकेश्वरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३२ अध्यायः ॥

(रसिकश्रेष्ठश्च) ॥
रसित, स्त्री, (रस शब्दे + भावे क्त ।) मेघ-

निर्वोधः । इत्यमरः ॥ रुतम् । खणादिखचिते,
त्रि । इति मेदिनी ॥

रसुनः, पु, (रस + उन्नन् ।) लघुनः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य रसोनशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

रसेन्द्रः, पुं, (रसानां धातुरसानांमित्रः अष्टः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाव-

प्रकाशे । १ । १ ।
“असाध्यो यो भवेन्नोगो यस्य नास्ति चिकित्-

सितम् ।
रसेन्द्रो हस्तिवं रोगं नरकज्वरवाणिनाम् ॥”

अस्य पर्यायादिकं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
रसोत्तमः, पुं, (रसेषु उत्तमः । यद्वा, रस

उत्तमोऽस्य ।) सुहृः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अष्टरसश्च ॥

रसोन

रसोद्भव, स्त्री, (रसात् पारदधातोर्भवतीति ।
उत् + भू + क् + णि ।) हिङ्गुलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ रसणाते, त्रि ॥

रसोनः, पु, (रसेनेकेनोनः ।) रसुनः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“राक्षोरस्यतचौर्येण जनात् ये पतिता गङ्गात् ।
अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमाजताः ॥

द्विजा नाश्रन्ति तमतो देवदेहसमुद्भवम् ।
साक्षादमृतसम्भूतेर्ग्रामणी सरसायनम् ॥”

इति वाभटे उत्तरस्थाने १६ अध्यायः ॥
“अथ वीर्येषु वक्ष्यामि रसोनस्य महामते ।

रसेषु पञ्चभिर्युक्तो रसोनस्तेन वर्जितः ॥”
“दध्ना घातादिशमनो रसोनो विहितो युधे ।

जाङ्गलानि रसान्धे भोजनार्थं प्रदापयेत् ॥”
इति हारीते कल्पस्थाने ढतीयेऽध्याये ॥

अथास्यगुणाः ।
“रसोनो दृष्ट्वो दृष्ट्यो स्निग्धोष्णः पाचनः

सरः ।
रसे पाके च कटुकस्त्रीक्ष्णो मधुरको मतः ॥

भयसन्धानलक्तकण्डो गुरुः पित्तासृष्टिदः ।
बलवर्धकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अन्यद्विवरणमस्य रसोनकशब्दे लघुनशब्दे च

द्रष्टव्यम् ॥)
रसोनकः, पु, (रसोन + कार्थं कन् ।) रसुनः ।

तत्पण्यायः ।
“लघुनस्तु रसोनः स्यादुपगन्धो महौषधम् ।

अरिष्टो क्लेष्ककन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥”
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“यदावृतं वैनेत्यो जह्वा रसवत्तमात् ।
तदा ततोऽपतद्भिन्नः सरसोनोऽभवद्भुवि ॥

पञ्चभिश्च रसेर्युक्तो रसेनास्तेन वर्जितः ।
तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः ॥”

अस्यावयवगुणाः ।
“कटुकश्चापि क्लेशेषु तिक्तः पर्वेषु संश्लितः ।

नाले कषाय उद्दिष्टो नालाये लवणः स्मृतः ।
बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तदगुणवेदिभिः ॥”

अस्य भक्ष्यगुणाः ।
“रसोनो दृष्ट्वो दृष्ट्यो स्निग्धोष्णः पाचनः सरः ।

रसे पाके च कटुकस्त्रीक्ष्णो मधुरको मतः ॥
भयसन्धानलक्तकण्डो गुरुः पित्तासृष्टिदः ।

बलवर्धकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥
द्विभोगजोर्ध्वरक्तमूल-

विषमगुल्माराचिकासशोफान् ।
दुर्गामकुष्ठानलसादनम्-

समीरकान्नासकफाञ्च हृति ॥
मयं मांसं तथाश्वाश्च हितं लघुनसेविनाम् ॥

आयाममातप रोधमतिनीरपयो शुक्लम् ।
रसोनमश्वन् पुरुषस्त्ववेदेतन्निरन्तरम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
(तथास्यान्वा विवृतिर्यथा,—

“अमृतमयने जातः सुरासुरयक्षो महान् ।

जहार वैतथ्यश्च चक्षुषा त्रिदिव गतः ॥
सग्रामग्रामसम्प्राप्ते अमवेगप्रधाधिते ।
आरुह्य वैकुण्ठं प्राप्ते श्रुता ह्यन्यतविन्दवः ॥
सकृत् सन्दूषिते देहे पतितास्तत्र संस्थिताः ।
तस्मात् कालवशाज्जातं दुर्भिक्षं द्वादशाब्दि-

कम् ॥

विमुक्ताः कानने सर्वा वृक्षकाष्ठप्रतानिका ।
तस्माच्च कानने सर्वे प्रकृतं गहनं गताः ॥
तेषां मध्ये जरायुस्तो गतिहीनोऽतिजर्जरः ।
सद्यष्टिः सरणिचक्षुः शीर्षदन्तावलीमुखः ॥
सद्यक्तस्यै, क्षुधापन्नेः ऋषिभिस्तत्र विश्रुतः ।
सोऽपि क्षुधातुरः सर्वा पर्यटयुर्वरां महीम् ॥
कुत्रचित् पुण्ययोगेन दृष्टवान् विटपान् शुभान् ।
नीलशैवालसङ्काशान् शाङ्कान् बहुलान्

सुवि ।

क्षुधासंप्रोक्तनेनापि सुक्तवान् साङ्गलानपि ॥
वयसासानन्तरे शुष्कान् विटपान् तदनन्तरम् ।
सुक्तवान् कन्दकान् सोऽपि मासमेकं तथा

ऋषिः ॥

पश्चात् सुभिद्धे सज्जाते सर्वे चैकत्र संस्थिताः ।
सोऽपि दृष्टो युवा भूत्वा गतस्तत्र च यत्र ते ॥
त दृष्ट्वा विस्मयापन्नाः पप्रच्छुः किं कृतं त्वया ।
नीलवान् सोऽपि किञ्चित् दृष्ट्वा तैः प्रापित-

स्ततः ॥

यत्नया खादितं द्रव्यं तदभक्ष्यं द्विजातिभिः ।
दुर्गन्धमपि चित्रश्च तस्माज्जात रसोनकम् ॥
“तेन रसोनकं नाम विख्यातं भुवनत्रये ।
कुक्कुटाण्यनिभं श्रीष्टे शीर्षपर्यं समुदरेन ॥
बद्धा पुटं सुनिर्गन्धं धारयेत्तन्महासते ।
दोमाभिर्दर्शनाक्तेन म्रियते दीर्घंते सुवि ॥
वर्षासु शिशिरे चैव कारयेन्माचया युतम् ।
रामत जीरके ह्ये च अजमोदाकटुत्रयम् ॥
हृतसौवर्चलोपेतं वातरोगे विशेषतः ।
मातुलुङ्गरसेनापि शूलानाञ्च प्रकीर्तितम् ॥”

इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

अस्यान्यत् द्विजाभक्ष्यत्वकारणादिक रसोनशब्दे
द्रव्यम् ॥

रसोपल, स्त्री, (रसवत् पारद इव उपलम् ।)
मौक्तिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रस, स्त्री, (रस + “लघिष्णुधिरसिन्ध, कित् ।”
उणा० ३।१२ । इति नप्रत्ययः ।) द्रवम् ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यासुप्तादिरिति ॥

रस्य, स्त्री, (रसात् सुक्ताद्वादिपरिपाकात् आगत
मिति । रस + यत् ।) रक्तम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते ॥ १४।५०।३२ ।

“यत्रैव गन्धिनो रस्य नरूपं सार्गं शब्दवत् ॥”

रसयुक्ते, त्रि । यथा, भगवद्गीतायाम् । १७।८८

“रस्या, क्षिप्वा, स्थिरा हृष्टा आहारा,

सात्त्विकप्रिया ॥”

रस्या, स्त्री, (रसाय हिता । रस् + यत् । टाप् ।)

राक्षा । (अस्याः पण्यायो यथा,—

“राक्षा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।

रक्षापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रंह, तु क गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रंहयति रहा-
पयति । इति दुर्गादासः ॥

रंह, [स्] स्त्री, (रम + “रमेश्च ।” उणा०
४।२१३ । इति असुन् हुगागमश्च । “अहि
रहिभ्यामसुन् इत्यहो रंह इति धातुप्रदीपः ।”
इत्युज्ज्वलः ।) वेगः । तत्पर्यायः । तरः २
रयः ३ स्यदः ४ यवः ५ । इत्यमरः ॥ रघः ६
यवनः ७ । इति तट्टीका ॥ (यथा, रघुः ।
२।३४ ।

“न पादपोष्कूनशक्ति रंहः

शिलोषये मूर्च्छति मास्तस्य ॥”

रह, लज्जि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रहति सुख दीनः । इति दुर्गा-
दासः ॥

रह, इ ठ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म० सक०-सेट् ।) इ, रहते । इति दुर्गा-
दासः ॥

रह, तु क त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रहयति शोक
धीरः । इति दुर्गादासः ॥

रह, [स्] स्त्री, (रमन्तेऽसुन् । रह + “देशे च
च ।” उणा० ४।२१४ । इति असुन्प्रत्ययः ।
हकारस्यान्तादेशः । “रह त्यागे अस्मादसुनि
रह इति धातुप्रदीपः ।” इत्युज्ज्वलः ।)
निर्जनम् । तत्पर्यायः । विविक्तः २ विजनः ३
कुम्भः ४ निःश्लाकः ५ रहः ६ उपाशुः ७
इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ । ३।३ ।

“तदानन नृतसुरभि क्षितेश्वरः

रहस्युपात्राय न लप्तिमाधयौ ॥”

तत्त्वम् । रतिः । गुह्यम् । इति मेदिनी ॥

रह, [स्] थ, विजनम् । इत्यमरः ॥

“रहो निधुवनेऽपि स्याद्रहो गुह्ये नपुसकम् ॥”

इति रभसश्च ॥

“देशादन्यत्र रहोऽथयं शब्दान्तरं वाचि सुरत-
वाचकम् ॥” इत्युज्ज्वलः । ४।२१४ ॥

रहस्य, त्रि, (रहसि भवम् । रहस् + दिगादि-
न्वात् यत् । इत्युज्ज्वलः । ४।२१४ ।) गोप-
नीयम् । रहसि भवम् । इति मेदिनी अमरश्च ॥
रहस्यरोमसार्गनिषेधो यथा,—

“न सर्पशृङ्गे क्रीडते खानि खानि न संस्पृशेत् ।
रोमाणि च रहस्यानि नाश्रितेन सदा व्रजेत् ॥”

इति कौर्म्ये १५ अध्यायः ॥

रहस्या, स्त्री, (रहस्य + टाप् ।) नदीमेद ।

इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ॥ ६।६।१८

“रहस्यां शतकुम्भा च सरयू च नरश्चरः ॥”

राक्षा । पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रहित, त्रि, (रह + क्त ।) वर्जितम् । यथा,—

“जातस्त्रतकमादौ च अन्ते च नृत्तस्त्रनकम् ।

गुरोस्तद्रहितं कृत्वा जपकर्म समाचरेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

अपि च ।

“दिग्भ्योऽब्दश्चाश्विरहितो जन्मर्चाऽपि भग्ने-
मितः ।

भं मवेदब्दवेषेऽत्र योगेऽप्येव विचिन्तयेत् ॥”

इति जातकपद्धतिः ॥

रा, ज दाने । ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल, राति ।
इति दुर्गादासः ॥

रा, स्त्री, (रा + सम्पदादित्वात् क्तिप् ।) विधमः ।
दानम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥ काश्चनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

रा, [रे] पु, (रा दाने + “राते डैः ।” उणा०
२।६६ । इति डैः ।) धनम् । (यथा, भाग-
वते । ३।२५।३८ ।

“आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो

गृहाः ॥”)

खर्णम् । इत्यमरः ॥ शब्दः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (स्त्री, श्रीः । यथा, ऋग्वेदे । १०।
१११।७ ।

“स चन्तयद्वृषः सूर्येण चित्रामस्य केतवो
रामविन्दन् ॥”

“चित्रां नानावर्णां रां रायं श्रियमविन्दन् अल-
भन्त ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

राका, स्त्री, (रा दाने + “कदाधारार्चिकलिभ्यः
कः ।” उणा० ३।४० । इति कः । बहुल-
वचनादेव न ह्रस्वः ।) नदीविशेषः । (सा च
शास्त्रलीद्वीपस्थानां नदीनामन्यतमा । यथा,
भागवते । ५।२०।१० ।

“तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तेवाभिजाता । सुरसः
शतशृङ्गो वामदेव कुन्दः कुसुदः पुष्या-
वर्षे सहस्रश्रुतिरिति । अयुमती सिन्धुवाली
सरस्वती कुहू रजनी नन्दा राकेति ॥”

कच्छरोगः । नवजातरज स्त्री । (रायते दीयते
देवेभ्य हविर्यस्याम् । इति निघण्टुटीकाया देव-
राजयज्वा । ५।५।२१ ।) सम्पूर्णेऽदितिथिः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २।३२।४ ।

“राकामह सहवां सुष्टौह्रवे

शृणोतु नः सुभगा बोधतुत्मना ॥”

“सपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका ।” इति सायणः ॥

राक्षसीविशेषः । सा च खरस्य शूर्पणखायार्ध-
जननी । यथा, महाभारते । ३।२७४।१-८ ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादहर्देहोऽभवत्कुनि ।

विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥

बुबुधे तन्तु सक्रोध पितर राक्षसेश्वर ।

कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स सदा वृष । ॥

स राजराजो लङ्काया निवसन्नरवाहनः ।

राक्षसीं प्रहृष्टौ तिस्र पितुर्वे परिचारिकाः ॥

ता सदा त मद्भात्मान सन्तोषयितुस्तदया ।

ऋषि भरतशार्दूल ! शृणुतविशारदाः ॥

राक्षसः

पुष्पोत्कटा च राक्षा च मालिनी च विशां पते ।

अन्योऽन्यसङ्ख्या राजन् । अयस्काभा' सुम-
धमा' ॥

स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रदसौ वरान् ।
लोकपालोपमान् पुत्रानेकेकस्या यथेष्टितान् ॥
पुष्पोत्कटायां जघाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
कृभकर्णदशग्रीवौ वलेनाप्रतिमौ सुवि ॥
मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
राक्षायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥”)

राक्षसः, पु, रक्षन्त्यस्मात् रक्ष' रक्ष एव राक्षसः ।
तत्पर्याय । कौशपः २ क्रयात् ३ क्रयाद् ४
असप, ५ आशरः ६ रात्रिचरः ७ रात्रि-
चर, ८ कर्कर' ९ निकषात्मक' १० यातु-
घान' ११ पुण्यजनः १२ नैर्हतः १३ यातु १४
रक्ष १५ इत्यमर' १६ सन्धावन' १७ चपाटः १८
रक्षनीचरः १९ कौलापाः १६ वृषचा. २०
नक्तचर २१ पलाशी २२ पलाशः २३ भूतः
२४ । इति शब्दरत्नावली । नीलाम्बर २५
कल्पाव, २६ कटपू २७ अगिरः २८ कौला-
लपा. २९ नरधिपणः ३० । इति जटाधरः ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“रक्षोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
तत चुट्त्रक्षणी जाता जज्ञे कोपान्धयात्तत. ॥
चुट्त्रक्षामानव्याकारांश्च शोऽष्टजगर्वास्ततः ।
विष्णुपाः श्मश्रुला जातास्तेऽभ्यधावन्त तं

प्रभुम् ॥
नैव भो रक्ष्यतामेध तैरुक्त राक्षसास्तु ते ॥”
इति बह्विपुराणम् ॥ ॥

अपि च ।

“रक्षोगण क्रोधवशात् खनामानमणीजनत् ।
दृष्ट्वा निवृत्त तेषां भीमसेनाहृतं सयम् ॥”
इति मातङ्ग्ये आदिसर्गे कश्यपान्वयनाम ६
अध्यायः ॥ ॥ राक्षसभोग्यान्नानि यथा,—
“क्षुत्कोटादुपपन्नश्च यक्षोऽपि दान्त भवेत् ।
केशावपन्नमाधूतं मातृन्धासवद्वेत् ॥
एभि. वसुधमन्त्रश्च भागो वै रक्षसो भवेत् ।
तस्मान्ज्ञात्वा सदा विद्वानन्नायेतानि वर्णयेत् ॥
राक्षसा नाम ये प्रोक्तास्ते सुजन्तव्यमोदशम् ॥”

इति वामनपुराणे ६६ अध्यायः ॥ ॥

तेषां विहारः सूर्यलोकादधः । यथा,—
“अन्तीचक्षरा ये च भूतप्रेतपिशाचकाः ।
वर्जयित्वा रुद्रगणांस्ते तत्रैव चरन्ति हि ॥
नोर्द्धं विक्रमये शक्तिस्तेषां सम्भूतपापनाम् ।
अत ऊर्द्धं हि विप्रेन्द्र राक्षसा ये कृतेनस ।
ते तु सूर्यादधः सर्वे विहरन्तुर्ध्रुवर्जिता ॥”

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः ॥ ॥

(अनेनाधिष्ठितस्य रोगिनो लक्ष्णं यथा,—
“वक्रोष्ठदृष्टि भुङ्कटीसुदृढस्त ससम्भमम् ।
प्रहरन्त प्रघावन्त शब्दन्तं भैरवाननम् ॥
धन्नादिनापि बलिन नष्टनिद्रं निशाचरम् ।
निर्लज्जमशुचिं शूरं क्रूरं परवमाविष्णम् ॥

राक्षा

रौषणं रक्तमाल्यस्त्रीरक्तमद्यामिगप्रियम् ।
दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहानं दशनच्छदौ ।
हसन्तमन्नकाके च राक्षसाधिष्ठितं पदेतु ॥”
इति वागभटे उत्तरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
अष्टप्रकारविषादान्तर्गतविषादविशेषः । यथा,
“आसुरो द्रविणादानाह्वान्यन्नः समयान्मियः ।
राक्षसो युद्धहरणात्पेशाचः कन्यकाष्फलात् ॥”
इत्युद्वाहवत्त्वम् ॥
(एतल्लक्षणान्तरस्य यथा, मनुः । ३ । ३३ ।
“हत्वा स्त्रिया च भिक्षा च क्रोशन्तीं रक्षतीं
यदान् ।

प्रसज्य कन्याहरणं राक्षसो विधिमुच्यते ॥”
राक्षसविषादस्तु क्षत्रियस्यैव प्रशस्तः । यथा,
तत्रैव । ३ । ३४ ।
“चतुरो मन्त्रस्ययादान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
राक्षस क्षत्रियस्यैकं आसुर वैश्याग्रहयो ॥”
निन्दप्रजोत्पत्तिजनकतया तु ब्राह्मणपेक्षया
राक्षसादिविषादस्य गर्हितत्वमाह तत्रैव ।
३ । ३१—३२ ।

“इतरेषु च शिष्टेषु वृशंसानुवादिनः ।
जायन्ते दुर्विवाहेषु व्रजधर्मद्विषः सुताः ॥
अनिन्दिते स्त्रीविषादरेनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मात्तिन्द्यान् विव-
र्णयेत् ॥” ॥
अन्धविशेषे, पु, स्त्री । यथा, दृष्टनसहिता-
याम् । ८ । ३५ ।

“इन्द्रादिदेवं दशमं युगं यत्
तत्राद्यमन्त्र परिधाविर्षम् ।
प्रमादयानन्दमत, परं यत्
स्याद्राक्षस चानकसप्ततश्च ॥”)

रक्षःसम्बन्धिनि, वि ॥
राक्षसी, स्त्री, (राक्षस + स्त्रीप.) कौशपी ।
राक्षसपत्नी । यथा, रघु । १२ । ६१ ।
“दृष्ट्वा विचिन्त्वा तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।
जानकी विषवस्त्रोभिः परीतैव महीयधि ॥”)
दंष्ट्रा । दृष्टवन्तीति यावत् । इति हेमचन्द्रः ॥
चक्षा चोरनामगन्धर्वमिति यावत् । इति
मेदिनी । सायाङ्गवेला । यथा,—
“प्रातः कालो सुहृत्सौख्येन सङ्गवस्तावदेव तु ।
मथ्याङ्गस्त्रिसुहृत् स्यादपराङ्गस्ततः परम् ॥
सायाङ्गस्त्रिसुहृत् स्यात् आह तत्र न कार-
येत् ।

राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
राक्षसेन्द्रः, पु, (राक्षसानामिन्द्रः ।) रावण ।
इति त्रिकाण्डशेषः । (राक्षसपतिमात्रे च ।
यथा, महाभारते । १ । १५४ । १८ ।
“धिक् । स्वामसति पुष्कामे मम विप्रिय-
कारिणि ।

पूर्वेषां राक्षसेन्द्राणां सर्वेषामयशस्करि ॥”)
राक्षा, स्त्री, (जाक्षा । रणयोरेक्यात् लक्ष्य
रत्वम् ।) जाक्षा । इत्यमरः ॥

रागः

रागः च श्रोत्रालम्ब्योः । इति अविश्वदत्तः ।
(भा०—पर०—अक०—चक्र०—च सट ।) श्रोत्र-
स्नेहरहितोभावः । अयमर्थो मूषक शर्म
निवारकश्च । अ, अररागम् । इति दुर्गा
दासः ॥

राग, पु, (रञ्जनमिति रन्वतेऽनेनेति रा । र
+ भावे करणे वा चम् । “वणि च मा-
करणयोः ।” ६ । ४ । २७ । इति वामरः ।
मात्र्यर्थम् । लोहितादिः । (वषा, कुमारे ।
३ । ३० ।

“रागेण बालावबन्धकोमयेन
चतुप्रबालोऽहमवकाशः ॥”)
श्लेशादि । अमुरागः । (वषा, वागत-
शब्दाम् । २७० ।

“तानवमेव हिमः परोपहितरागमदन-
वर्णम् ।
कर्म इव कामिनीनां न प्रोभते निर्भरं प्रेक्षां
गात्रारादिः । इषः । इति मेदिनी । अ,
सूर्यः । इति शब्दरत्नावली । वाचादि ।
(यथा, कुमारे । ४ । १६ ।

“तमिमं कुरु दक्षिणेतारं
चरन्तं त्रिभुवनराजमेव मे ॥”)
रक्तिमत्विट् । रञ्जनम् । इति भार्गवः
माला । प्रीतिः । यथा,—
“धीतरागभयक्रोधाभ्यन्तधीर्मान्निष्ठते ।”
इति भगवद्गीताश्लोकाटीकायां श्रीधरशास्त्री ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“सुखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनेव रन्वते ।
यतस्तु प्रसथोत्कर्षात् स राग इति कीर्तिः”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(अभिमतविषयाभिलाषः । स तु पञ्चमगण-
गन्तः । यथा,—
“अविद्याक्षितारागदेशाभिनिवेशा' स
श्लेशः । रागोऽभिमतविषयाभिलाषः । इति
शिशुपालवधटीकायां मल्लिनाथः । ४ । ११ ।
“सुखानुश्रयौ रागः ।” इति पतञ्जलिः । रा-
शास्त्रीयरारागः यथा । भरतमते हनुमन्त
च रागः यद्विधः । तेषां नामानि यथा ।
भैरवः १ कौशिकः २ हिन्दोलः ३ रौप्यः
श्रीरागः ५ मेघः ६ । हनुमद्भरतयोर्मते प्रत्येक
मेघां पञ्च रागिण्यः । सोमेश्वरकल्पिनायोर्मते
प्रत्येकमेतेषां षट् रागिण्यः । एतेषां प्रत्येक
मष्टौ पुत्राः । एकैकपुत्रभाभ्या च । कल्पिना
सोमेश्वरमते षट् रागा यथा । श्रीरागः १
वसन्तः २ पञ्चमः ३ भैरवः ४ मेघः ५ वट-
नारायणः ६ । इति नानासमीतशब्दम् ॥
अथ रागस्य लुप्तचित्तंलास्यानामि ।
“येस्तु चेतोऽपि रन्वन्ते अमन्त्रितयवर्तिनाम् ।
ते रागा इति कथ्यन्ते सुविभिर्भरतादिभिः ।
गोपीभिर्गोतमारव्यमेकैकं लक्ष्यसमिधौ ।
तेन जातानि रागाणां सङ्ख्यानि तु गोपः ।
रागेषु तेषु षट्पञ्चमामा जगति विवृताः ।

रागः

सुखमानातिस्तुशीलयुक्ता
सुक्ताजताकल्पितहारयति ।
चूताङ्कुर पाण्ड्युगे वृद्धन्ती
जवारुणाङ्गी तुङ्गिकेरितियम् ॥१॥
सगीतगोष्ठीषु गरिष्ठभाव
समाश्रिता गायनसम्पदाद्यै ।
खर्वाङ्गिनी नूपुरपादपद्मा
सा पञ्चमी पञ्चमवेदवेत्ती ॥२॥
उरसि केशचयस्य सुभारं
विदधती श्रयनोत्थितचारुवेषम् ।
विलुलितालकवक्त्रिणशङ्गी
भासुरा लज्जिता कथिता कुपै, ॥३॥
सखीकलापै, परिहास्यमाना
वियोगिनी कान्तवियोगदेहा ।
पीनस्तनी चैव धराप्रसूता
श्यामा सुकेशी पठमञ्जरीयम् ॥४॥
कर्णोत्पलालम्बिमधुप्रतापी
श्रद्धोति सा मञ्जुलज्जलितानि ।
कान्तान्तिकं गन्तुमना प्रदोषे
सा गुञ्जरी वेशकलीचिताङ्गी ॥५॥
अध्यापयन्ती निजशिव्यवृन्द
सङ्गीतशास्त्राणि विवेचनाभिः ।
मनोहरा हारकलाभिरामा
समस्तभावाकुशला विशेषा ॥६॥

अथ हिन्दोलः ।

“हावाभिलासेन पतन् पृथिव्यां
उत्थापितस्तत्तुचणमालिहन्दै ।
उल्लोलसङ्गीतरसैर्विदग्धो
हिन्दोलरागः कथितो रसज्ञैः ॥१॥
मयूरकैकाश्रयगोक्षसन्ती
मयूरिकाश्रयतत किरन्ती ।
मयूरकान्तोव चिति दधाना
मायूरिका सकथिता गुणज्ञैः ॥२॥
प्रदोषकाक्षे यद्वहप्रविष्टा
प्रदीपश्चक्षारुणगात्रवस्त्रा ।
शीमन्तसिन्दूरविराजमाना
सुरक्तमाख्या किल दीपिकेयम् ॥३॥
बाहुं सखीभिर्विजने वसन्ती
विचित्रवक्षोजनितम्बसङ्गा ।
निरीक्ष्यमाणाननदर्पणा या
सा देशकारी कथिता गुणज्ञैः ॥४॥
भक्तदधाना चरणारविन्द
निवेद्यन्ती परदेशयानम् ।
प्रकामदाम्पत्यसुखे निमग्ना
सा पाहिष्ठा सकथिता कवीन्द्रैः ॥५॥
कर्णे दधाना सुरपुष्पयुग्म
स्फुरत्सुवक्षोजमनोहराङ्गी ।
स्मेरानना चारुविलोचनेष्वा
वराङ्गनेय कथिता वङ्गारी ॥६॥
उत्पन्नमात्रे प्रथमापराधे
मान पुनः कर्त्तमनाक्षीरेण ।

रागः

अनुखभावातिथय रुदन्ती
सा मोरहाटी हठकेलिरुटा ॥१॥
अथ कर्णाटः ।
“कृपाणपाणिस्तुरगाधिरुणे
मयूरकण्ठातिमुककृत्कान्ति ।
स्फुरत्स्निग्धधरसः प्रशान्त
कर्णाटरागो हरितालवर्णः ॥१॥
चिर नटन्ती शुभरङ्गमध्वे
सप्रार्थयन्ती नटिनं वसन्तम् ।
सुगीततालेषु कृतायध्वाना
नटी सुशाटीपरिधानदेहा ॥२॥
खनायक पुष्पलताधिरुणा
हसन्मुखी सर्वसुद वृद्धन्ती ।
खनानि शश्वद्वितनोति सुग्धा
भूपालिका सा खलदुत्तरीया ॥३॥
अध्यापयन्ती सुकसारसारी,
श्रीराम रामेति सुवेशलक्ष्मीः ।
वामस्तनाहंस्त्रलतांशुक्रीः
श्रीरामकेली कथिता कवीन्द्रैः ॥४॥
विशेषवैदग्ध्यवती समस्तान्
कलाविलासेन विमोहयन्ती ।
दृढम्रितम्बा परिपुष्टदेहा
वङ्गा प्रजम्बस्तनभारभया ॥५॥
भक्तं, सम पाथसि सन्तरन्ती
प्रयोविहारेण सरोरुहाणि ।
विचिन्तयती सौरभमोदमाना
कामोदरागिण्युदित गुणज्ञैः ॥६॥
आधूता नटनृत्तपरिश्रमेण
बाणा लीलाभि, सुदती कृतादरा ।
नटीनां कल्याणी कलयति मत्तहस्ती
एणप्रस्थानं सुखरिता किङ्किणीकलापम् ॥७॥
अथ रागरागिणीनां भावनिरूपणम् ।
“मानवः श्रीश्च हिन्दोलो मङ्गारसदनन्तरम् ।
गायन्ति गायका धीर वानन्देन चतुष्टयम् ॥
वसन्तो रागः कर्णाटो हौ वीरी भवत, क्रमात् ॥
धानसी मानसी चैव भैरवी माधवी तथा ।
सुभगा पञ्चमी नाटी वेलोयारी च गुञ्जरी ॥
कामोदा चापि कल्याणी कोडा केदारिका
तुङ्गी ।
कौमारी मायूरी चैव देशकारी च सिन्धुङ्गा ॥
रामकेली च भूपाली रागिण्यस्त्रेति विशति ।
आनन्दाशा इति प्रोक्ता गीयन्ते गानकोविदेः ॥
पुरवी कानडा गौरी रामकिरी च दीपिका ।
आशावरी विभाषा च वङ्गारी च गङ्गा तथा ।
एताश्च नव रागिण्यो वीराणि गानसुत्तमम् ॥
वैलावली च गान्धारी लज्जिता पठमञ्जरी ।
वैरागी रागिणी चापि मोरहाटी च पाहिष्ठा ।
करुणाशा विजानीयात् सप्तेता रागयोषित ॥
रागेण रसभागेन यद्विजगद्गानिगीयु च ।
करुणानन्दवीरेषु ज्ञापनार्थं मतप्रयम् ॥”
इति सगीतदामोदरे शिवनारदसवादे १ । १
अध्यायी ॥ (तथा च संगीतदर्पणे ।

रागदा

अथ रागाणांसङ्गव दर्शयति ।
“शिवशक्तिसमायोगादुरागाणां सम्भवो भवेत् ।
पञ्चास्यात् पञ्च रागाः, स्युः यस्तु गिरिजा-
सुखात् ॥
सद्योवक्त्रात् श्रीरागो वामदेवाद वसन्तकः ।
अघोराद् भैरवोऽभूत् तत्पुरुषात् पञ्चमो-
भवत् ॥
इष्टानाख्याम्भेवरागो नाथारम्भे शिवादभूत् ।
गिरिजाया सुखाक्षास्ये नटनारायणोऽभवत् ॥”
अथ रागवेला ।
“मधुमाधवी च देशाख्या भूपाली भैरवी
तथा ।
वैलावली च मङ्गारी वङ्गारी सोमगुञ्जरी ।
धनाश्रीमालवश्रीश्च मेघरागश्च पञ्चमः ।
देशकारी भैरवश्च लज्जिता च वसन्तकः ॥
एते रागाः, प्रगीयन्ते प्रातरारम्भे नित्यशः ।
गुञ्जरी कौशिकश्चैव सावेरी पठमञ्जरी ॥
रेवा गुणकिरी चैव भैरवी रामकिंयपि ।
सौराटी च तथा गेया प्रथमप्रहरात्तरम् ॥
वैराटी तोडिका चैव कामोदी च कुडायिका ।
गान्धारी नागशब्दो च तथा देशी विप्रिषतः ।
शङ्कराभरणो गेयो द्वितीयप्रहरात् परम् ॥
श्रीरागो मानवाख्यश्च गौरी त्रिवयस्रिका ।
नटकल्याणसञ्ज्ञश्च सारङ्गनट्कौ तथा ॥
सर्वे नाटाश्च केदारो कर्णाट्याभीरिका तथा ।
वडहसी पङ्गाटी च तृतीयप्रहरात् परम् ।
अहोरात्रावधि ज्ञेया एते रागाः सुखप्रदाः ॥
यथोक्तकाल एवेते गेया पूर्वविधानतः ।
राजाज्ञया सदा गेया न तु काल विचारयेत् ॥”
इति रागवेला ।

अथ कतवः ।

“श्रीरागो रागिणीयुक्तः, शिशिरे गीयते
कुपै ।
वसन्त सहायस्तु वसन्तर्त्तौ प्रगीयते ।
भैरवः सहायस्तु ऋतौ श्रौष्ते प्रगीयते ।
पञ्चमस्तु तथा गेयो रागिण्या सह शारदे ।
मेघरागो रागिणीभिर्युक्तो वर्षासु गीयते ।
नटनारायणो रागो रागिण्या सह हेमके ।
यथेच्छया वा गतथा सर्वसुख सुखप्रदाः ॥”
इति रागाणां ऋतुनिर्णयः । इति सोमेश्वर-
मतम् ॥ ७ ॥
रागचूर्णं, पुं, कामदेवः । खदिरवृक्षः । इति
मेदिनी । ने, १०६ ॥ फल्गुचूर्णम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ लाचारसः । इति राजानर्घण्ड ॥
रागच्छम्, पुं, (रागेण च्छम् ।) कामदेवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रागेण च्छम्, त्रि ॥
रागदः, पुं, (राग ददातीति । दा + क ।)
तेरणीचूपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रागदातरि,
त्रि ॥
रागदालिः, पुं, (रागदा रागप्रदा आलि, पङ्क्ति-
र्यव ।) मछर । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
मस्य मछरशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रागिणी

रागपुष्पः, पु, (रागविशिष्ट रक्तवर्णं पुष्पं यस्य ।) बन्धूकः । रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागपुष्पी, स्त्री, (रागयुक्तं पुष्पं यस्याः । डीप् ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य जवाशब्दे ज्ञातयाः ॥)
 रागप्रसवः, पु, (रागयुक्तो रक्तवर्णः प्रसवः पुष्प यस्य ।) बन्धूकः । रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागयुक्, [ज] पुं, (रागेण युज्यते इति । युज् + क्तिप् ।) साणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः । कस्मिंश्चित् पुस्तके रागद्वय इति पाठोऽपि विद्यते ॥
 रागरञ्जः, पु, (रागो रञ्जुरिव यस्य । नायकयोः परस्परानुरागवद्वत्तात्तयात् ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रागकता, स्त्री, (रागस्य जनिका कतेव ।) कामदेवपत्नी । इति जटाधरः ॥
 रागवृन्तः, पु, (रागस्य वृन्त इव ।) कामदेवः । इति शब्दमाळा ॥
 रागवाडवः, पुं, दाडिमद्राक्षायुक्तसुहृद्वयः । अस्य गुणाः । रुचिकारित्वम् । कषुपाकित्वम् । वातपित्तकफविरोधित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ अध्याये कृतान्नवर्गे । “द्वयः पथ्यतमश्चापि सुहृद्वयः कृतकृतः । स तु दाडिमद्राक्षायुक्तः स्याद्रागवाडवः । रुचिष्यो कषुपाकश्च दोषाणामविरोधस्तु ॥” तथास्य गुणाः । “कषुपो हृद्व्या वृद्ध्याः कृत्वा रोचनदीपनाः । वृद्ध्यान्मूर्च्छाभ्रमश्चर्द्दिश्रमन्ना रागवाडवाः ॥” इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
 रागसूत्रं, स्त्री, (रागयुक्तं रक्तवर्णं सूत्रम् ।) तुलासूत्रम् । पटसूत्रम् । इति मेदिनी । रे, २६४ ॥
 रागाङ्गी, स्त्री, (रागविशिष्टमङ्गं यस्याः । डीप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागाट्टा, स्त्री, (रागेण आट्टा ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागाङ्कः, त्रि, आशां दत्त्वा दानविमुखः । यथा, “आशां वलवतीं दत्त्वा यो हन्ति पिशुनो जनः । स जीवाद्योऽपि रागासुर्द्रव्यो दातस्तु दातरि ॥” इति शब्दमाळा ॥
 रागाशनिः, पु, (रागेषु विषयवासनासु अशनिरिव ।) ब्रह्मः । इति चिकारुषेयः ॥
 रागिणी, स्त्री, (रागोऽस्यस्या इति । राग + इनिः । डीप् ।) विदग्धा नारी । इति जटाधरः ॥ मेनकाया ज्येष्ठकन्या । यथा,— “रागिणी नाम सजाता ज्येष्ठा मेनासुता सुने । शुभाङ्गी पद्मपद्माश्चौ नौलङ्घितमूर्ध्नि ॥” इति वामनपुराणे ४८ अध्यायः ॥
 जयश्रीनाम्नी लक्ष्मीः । इति पुराणम् ॥ षड्-रागाणां प्रभूः । इति हज्जायुधः ॥ सा तु हनुमन्तते भरतमते च विश्वप्रकारा । सोमेन्द्रमते कलिनाथमते च षट्त्रिंशत्प्रकारा ॥ आसां विवरणं रागशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

राज्यः

रागी, [न] त्रि, (रन्ज + “संरुचानुरुधेति ।” ३ । २ । १४२ । इति तच्चीनादिभ्य घिणुन् । यदा, रागोऽस्यास्तीति । राग + इनिः ।) अनु-रक्तः । (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ४१ । “लघ्वस्या हृदय रागि भर्ता चान्यो भविष्यति । यावज्जीवमतो दुःखं सुरभ्या नान्यथा वचः ॥”) कामुकः । इति विश्वः ॥ रङ्क्ता । इति मेदिनी ॥ (विषयानुरागयुक्तः । स च द्विविधः । यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३७—३८ । ४१ । “द्विविधं सर्वलोकेषु सर्वत्र द्विविधो जनः । रागी चैव विरागी च तयोश्चितं द्विधा पुनः ॥ विरागी त्रिविधः कामं ज्ञातोऽज्ञातश्च मध्यमः । रागी च द्विविधः प्रोक्तो मूर्खश्च चतुरस्तथा ॥” “रागो यस्यास्ति संसारे च रागीत्युच्यते ध्रुवम् । दुःखं बहुविधं तस्य सुखं विविधं पुनः ॥” रक्तवर्णविशिष्टः । यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ६ । “दृष्ट्वा यमभावेऽपि भङ्गुरभुवि रागिणि । न सुखे तत्तयो रागोऽस्ति हृदि स्तुतिमाययौ ॥”) पु, वृण्वान्यविशेषः । तत्पर्यायः । जाव्हनः २ । बहुरनरकणिशः ३ । गुच्छकणिशः ४ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । शीतत्वम् । पित्तासनाशित्वम् । बल्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राज, ऋ ङ श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराचत् । ङ, राचते । शक्तिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 राचवः, पुं, (रघोरपत्यमिति । रघु + अच् ।) रामचन्द्रः । (यथा, रघुः । १२ । ३२ । “रावणावरणा तत्र राचवं मदनातुरा । अभिपेदे निदाघार्ता आलीव मलयहमम् ॥” अणः । यथा, रघुः । ८ । १६ । “यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशते रघुराचवौ जनैः ॥” दृश्यर्थः । यथा, रामायणे । २ । ६४ । १ । “वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्त्वस्य राचवः । बिलपद्मे घर्मात्मा कौशल्यामिदमनवीत् ॥” रघुवशीयमानम् । यथा, तत्रैव । २ । ६४ । २५ । “अपि ह्यद्य कुत न स्याद्राचवार्णा कुतो भवान् ॥”) असुद-महामत्यविशेषः । इति मेदिनी । वे, ४८ ॥ (यथा, लघुशौ प्रथमपादे दुर्गसिंहः । “अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तृतः । तिमिङ्गलमिजोऽप्यस्ति तद्गङ्गाकोऽप्यस्ति राचवः ॥”) राचवायनं, स्त्री, (राचवस्य रामस्य करितान्वितं अयनं शास्त्रम् ।) रामायणम् । यथा,— “सेतिहासपुराणानि राचवायनभारतम् । समानिरहितान्येव सन्ति तानि श्रुतानि ते ॥” इत्यभिपुराणे वामनप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
 राज्जः, पुं, वृक्षकण्टकः । इति हारावली । ६१ ॥

राजकु

राज्जव, स्त्री, (रङ्गौ भवम् । रङ्गु + “रङ्गोरमगुणे- ऽण् ष ।” ४ । २ । १०० । इति ञण् ।) नृगलोमजातवस्त्रादि । तत्पर्यायः । नृम-रोमजम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११९ ॥ रङ्ग-नृगमेदः ततो जाताद्यर्थे ञः । पञ्चवोऽपि नृगा इति खण्डा मेवादिनीमजमपि कम्बलादि राज्ज-वम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, महा-भारते । २ । ५० । २३ । “अथैष राज्जवस्त्रेव पट्टं कौटिल्यन्तथा ॥” पु, गौः । इति काशिका ॥ राज्जवास्तौ, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ४४ । २६ । “क्रौञ्चपारावतनिभैर्बद्धैराज्जवैरपि ॥”) राज्जं, स्त्री, मुष्पविशेषः । राज्ज इति भाषा । अस्य गुणः । रक्तपित्ताशित्वम् । इति द्रव्य-गुणः ॥
 राज, ऋ ञ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराचत् । ञ, राजति राजते । ञ, रेजतु । इति दुर्गादासः ॥
 राजक, स्त्री, (राज्ञां सम्बन्धः । राजन् + “गोत्रोऽप्यो-द्योरभराजेति ।” ४ । २ । १६ । इति वृष् ।) वृष-सम्बन्धः । इत्यमरः । २ । ८ । ३ ॥ यथा, मार्क-ण्डेये । १०६ । ६ । “हृष्टपुष्टमतीवासीत् तस्मिन् राजन्यशेषतः । राजकं सकलं चोर्व्वं पौरजानपदो जनः ॥” राजन् + स्वार्थे कन् ।) राजनि, पु । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । २४ । ६ । “तवाङ्ग तिलशः कृत्वा चभ्यो दास्यामि राजक ॥” राज् + क्त्वाङ् ।) दौप्तिकारके, त्रि ॥
 राजकदम्बः, पु, (कदम्बानां राजा । राजदन्तादि-त्वात् परनिपातः ।) कदम्बविशेषः । यथा,— “कादम्ब्यः प्राद्वेय्यो नौपो धूलीकदम्बकः । कदम्बप्रियकौ राजकदम्बोऽव्यक्करोऽस्मिकः ॥” इति जटाधरः ॥
 राजकर्त्या, स्त्री, (राजः कर्त्येव ।) कविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नृपसुता च ॥ (यथा, भाग-वते । ६ । ६ । ४३ । “वृत्तः स राजकर्त्याभिरकः पञ्चाशता वरः ॥”) राजकर्कटी, स्त्री, चीनाकर्कटी । इति राज-निर्घण्टः ॥
 राजकश्रेयः, पु, (कश्रेय्यां राजा । राजदन्तादि-त्वात् परनिपातः ।) भद्रसुक्ता । इति राज-निर्घण्टः ॥
 राजकीयः, त्रि, (राज इदम् । राजन् + “राजः कच ।” ४ । २ । १४० । इति छः ककारश्चान्ता-देशः ।) राजसम्बन्धी । राजकस्यायं इत्यर्थे ऋषिप्रत्ययेन सिद्धः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६२ । २२८ । “तत्तदर्थं राजौ च राजकीयं वरो ययौ ॥”) राजकुमारः, पुं, (राजः कुमारः ।) राजपुत्रः । तत्र वर्णनीयानि यथा,— “कुमारे शस्त्रशास्त्रीकलावसुगोऽप्याः ।

राजचि

राजद

राजघ

बाटाणी खरली राजभक्तिः शुभमगादयः ।
 इति कविकल्पलतायाम् १ भाष्यम् ।
 राजकुशाक्षः, पुं, पार्श्वको । इति अष्टा-
 धर ।
 राजकोपासको, स्त्री (राजप्रिया कोपासकी ।)
 भिक्षाकपिशेषः । पिपा तोरु इति द्रव्यो-
 भाषा । तत्प्रायः । इतिपत्तिका ७ पात-
 पुष्पिका ४ धामार्ग ४ केशवणा ५ मद्यानामी
 ६ समीपकः ७ । अथवा गुणाः । शीतलम् ।
 करतलम् । कष्टपातलम् । इति मदनमोदः ।
 राजवर्जरी, स्त्री, (राजप्रिया मर्जरी ।)
 श्लेष्मन्तरी । पिपासन्तरिका । मतप्रायः ।
 राजपिप्पला २ रूपपिप्पला ३ । अथवा गुणाः ।
 गौलातम् । मादे दिसलम् । गुदलम् । पिता-
 दादातिशयाभमनाशिलम् । पीडरुद्धितम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 राजगामि, [न] नि, (राजगं गच्छतीति । गम्
 + निगि ।) राजगमनि । यथा,—
 “अत्रत्य सत्त्वर्षे राजगामि च मैत्रुणम् ।
 गुरीपातीकनिर्मल्य गमानि मन्त्रदत्ता ॥”
 इति मानवे ११ अध्यायः ।
 “राजनि या स्तेनादीनां परेषां मरणमदोष-
 भिधातम् ।” इति कुल्लुकभट्टः । अथ च ।
 “अपुत्रस्य धनं मयाभिगामि तदभावे मालगामि
 तदभावे भ्रातृगामि तन्भावे भ्रातृपुत्रगामि
 तदभावे सक्तृगामि तदभावे वपुगामि तद-
 भावे शिष्यगामि तदभावे गृहाध्यापिगामि
 तदभावे ब्राह्मणमयर्षे राजगामि ।” इति
 शायभागवत्पृथक्विष्णुपञ्चमम् ।
 राजगिरि, पु, शाकभेदः । तत्प्रायः । राजादि-
 २ राजशाकिनी ३ राजशाकिनिका ४ । अथ
 गुणा । कष्यलम् । पिताशिलम् । शीतल-
 लम् । स्थलस्य तु अतिशीतलम् । अगिरुच्य-
 लम् । इति राजनिर्घण्टः । (मगधदेशस्य
 पन्नसविशेषः ।)
 राजग्रीवः, पु (राजते इति । राज् + क्विप् ।
 राजा दीपिशालिनी ग्रीवा यस्य ।) मल्ल-
 विशेषः । मल्लु इति भाषा । यथा,—
 “कलकी स्याच्चित्रकली राजग्रीवो मरामंदः ॥”
 इति विकीर्णशेषः ।
 राजघ, जि, तीक्ष्णः । इति विकीर्णशेषः ।
 (राजानं हन्तीति । हन् + “राजघ उप-
 सखानम् ।” ३ । २ । ५५ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
 कप्रत्ययेन साधु ।) राजहन्ता । यथा,—
 “अनल्पद्वारिपुरानजोष्णले-
 निजप्रतापेन्यस्य ज्यलदधुयः ।
 प्रदक्षिणीकृत्य जयाय खट्वा
 रराज नीराजनया स राजघः ॥”
 इति नैमिषे १ । १० ॥
 राजचिह्नकं, स्त्री, उपस्यः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 चिह्नानां स्त्रीपुंविभाजनानां राजा इति युत-
 पत्तया सिद्धम् ।

राजहन्तः, स्त्री, (जहन्ती राजा । राजहन्ता-
 दिनाम परनिर्माणः ।) पिच्छलम् । इति
 मेदिनी । मद्यालम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 राजलया [ग] पुं, अपरोक्षः । “यस्मिन् पुन्ये
 योगराजनाम यस्या यत्तु क द मदि यत्त-
 यादि चागुणिगि मन्त्रावर्गोपादिदिक्
 तदा नान्य भगवदभयदोषाभय कथं राजलया-
 शब्दोपपन्नः ।” इत्यमरटीकायां भरतः । (अथ
 विराजन्तु राजलयाशब्दे इत्यम् ।)
 राजतं वि, (राजतम् विहारः । राजन् + “पालि-
 रजतादिदोषः ।” ३ । ३ । १५४ । इति
 अथ ।) राजनिर्घण्टः । यथा,—
 “गौरव राजतं ताभ्यं पृच्छां पात्रयुक्तिः ।
 राजतम् यथा चापि दमं न दाममेव न ।”
 इति मार्क्ये १० अध्यायः ।
 राजते, स्त्री । (यथा, गो- राजादि ३ । ४ । ११ ।
 ‘ न तु गोता यन्तं दृष्ट्वा न कश्चनसम्भारः ।
 देवराजगणितानां भाषायां समस्तद्वयम् ।’)
 राजतः, पुं, (राजा राजा । राजदन्तादिनां
 परनिर्माणः ।) कर्त्तारश्च । अथवा ।
 इति राजनिर्घण्टः । (यथा, सुपु ३ । १५० ।
 “गुणादिराजतममं देवराजगणितः
 कर्त्तव्येन भाष्येन निरूपेण मे ॥”)
 राजगर्जनी, स्त्री, (राजशब्दकोरः । गौर्वादि
 शब्दशान ।) इत्यमरः । तत्प्रायः ।
 मद्यालम् २ यत्तु ३ । अथवा ४ यथागकः
 ५ सुपु ६ सुपु ७ । अथवा गुणा ।
 कयायलम् । कयकारितम् । अथवा ।
 इत्यमरः । सुदलम् । सुगमलम् । सुगमल-
 लम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 राजता, स्त्री, राजलम् । राजो भाव इत्यर्थे राजन्
 शब्दात् तत्प्रायः । तिहा । (यथा, कथापरि-
 तागरे । ३२ । ६८ ।
 “तम गतामसुपयतीमपि सुता य तां ययी ।
 राजकुट स्वकायां चिह्निकथा दि राजता ॥”)
 राजतालः, पुं, (राजताल इव ।) गुवाकृष्णः ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 राजतिमिश्रः, पु, सुमाशः । इति शारावली १२१ ।
 राजल, स्त्री, राजता । राजो भाव इत्यर्थे राजन्
 शब्दात् तत्प्रायः । निष्पन्नम् । (यथा, कथा-
 परितागरे । २० । १२१ ।
 “कथ राजलमिह्यता स राजा निदिधे तत् ।”)
 राजदण्डः, पुं, (राजो दण्डः ।) राजशासनम् ।
 यथा,—
 “कनेकादशवर्गस्य पञ्चवर्गधिकस्य च ।
 चरेद्गुरुः सृष्ट्वापि प्रायश्चित्तं विमुक्तये ।
 ततो यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।
 न चास्य राजदण्डोऽपि प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवृत्ताद्विरोधशाम् ।
 राजदन्तः, पु दन्तानां राजा । (“राजदन्तादिषु
 परम् ।” २ । २ । ३१ । इति परनिर्माणः ।)
 उपरिस्थीत्यमध्यवर्त्तिदन्तद्वयम् । यथा,—

“राजदन्तो तु मध्यमोपपरिस्थीत्यौ कर्त्तव्यः ॥”

इति वैमर्क्यः ।

राजदेशीयः, पुं, (देशीयो राजा । राजन् +
 “इन्द्रमामासी नन्वपदेशदेशीयः ।” ३ । ३ । ४० ।
 इति देशीयः ।) राजदेशः । राजवल्गुः ।
 इति काकटशम् ।

राजधनुः, पुं, (धनुःराजो राजा । राज-
 दन्तादिनां परनिर्माणः ।) दृढदुर्गः । इति
 कश्चिन् राजनिर्घण्टः । तस्य प्रमाणं राज-
 भुजगशब्दे इत्यम् ।

राजधर्मः, पुं (राजो धर्मः ।) राज्ञः कर्त्तव्यं
 कर्म । यथा,—

“राजधर्मेऽत्र प्रवृत्तानि यथाशक्ती मवेक्ष्य ।

गमयत्य यथा मष्टं मिद्विष्य यथा यथा ।

प्राक् प्राप्तेऽत्र मन्त्राः सन्निधेयं यथाविधि ।

सम्यक्तां यथायावत् कर्त्तव्यं परिचक्षते ॥

अथवा (इति लोकाभिमुखं सर्वतो विदुते मया ।

रक्षां समस्तं यथा राजाऽभ्युपगच्छति ।

इत्यादिनां कर्त्तव्यं यथा मष्टं यथा मष्टं च ।

अथवा (इति लोकाभिमुखं सर्वतो विदुते मया ।

रक्षां समस्तं यथा राजाऽभ्युपगच्छति ।

इत्यादिनां कर्त्तव्यं यथा मष्टं यथा मष्टं च ।

अथवा (इति लोकाभिमुखं सर्वतो विदुते मया ।

रक्षां समस्तं यथा राजाऽभ्युपगच्छति ।

इत्यादिनां कर्त्तव्यं यथा मष्टं यथा मष्टं च ।

अथवा (इति लोकाभिमुखं सर्वतो विदुते मया ।

रक्षां समस्तं यथा राजाऽभ्युपगच्छति ।

इत्यादिनां कर्त्तव्यं यथा मष्टं यथा मष्टं च ।

अथवा (इति लोकाभिमुखं सर्वतो विदुते मया ।

रक्षां समस्तं यथा राजाऽभ्युपगच्छति ।

इत्यादिनां कर्त्तव्यं यथा मष्टं यथा मष्टं च ।

अथवा (इति लोकाभिमुखं सर्वतो विदुते मया ।

रक्षां समस्तं यथा राजाऽभ्युपगच्छति ।

इत्यादिनां कर्त्तव्यं यथा मष्टं यथा मष्टं च ।

अथवा (इति लोकाभिमुखं सर्वतो विदुते मया ।

रक्षां समस्तं यथा राजाऽभ्युपगच्छति ।

इत्यादिनां कर्त्तव्यं यथा मष्टं यथा मष्टं च ।

अथवा (इति लोकाभिमुखं सर्वतो विदुते मया ।

रक्षां समस्तं यथा राजाऽभ्युपगच्छति ।

इत्यादिनां कर्त्तव्यं यथा मष्टं यथा मष्टं च ।

अथवा (इति लोकाभिमुखं सर्वतो विदुते मया ।

रक्षां समस्तं यथा राजाऽभ्युपगच्छति ।

इत्यादिनां कर्त्तव्यं यथा मष्टं यथा मष्टं च ।

अथवा (इति लोकाभिमुखं सर्वतो विदुते मया ।

रक्षां समस्तं यथा राजाऽभ्युपगच्छति ।

इत्यादिनां कर्त्तव्यं यथा मष्टं यथा मष्टं च ।

अथवा (इति लोकाभिमुखं सर्वतो विदुते मया ।

रक्षां समस्तं यथा राजाऽभ्युपगच्छति ।

इत्यादिनां कर्त्तव्यं यथा मष्टं यथा मष्टं च ।

अथवा (इति लोकाभिमुखं सर्वतो विदुते मया ।

रक्षां समस्तं यथा राजाऽभ्युपगच्छति ।

इत्यादिनां कर्त्तव्यं यथा मष्टं यथा मष्टं च ।

अथवा (इति लोकाभिमुखं सर्वतो विदुते मया ।

रक्षां समस्तं यथा राजाऽभ्युपगच्छति ।

इत्यादिनां कर्त्तव्यं यथा मष्टं यथा मष्टं च ।

अद्यात् काकः पुरोडाशं श्रावणिह्लादविस्तृता ।
 स्वान्यच्च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तताधरोत्तरम् ॥
 सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
 दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥
 देशदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगोरगाः ।
 तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निषीदिताः ॥
 दुष्टयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्वसेतवः ।
 सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ॥
 यत्र श्वाभ्यो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापघ्ना ।
 प्रजास्तत्र न सृजन्ति नेता चेत् साधु पश्यति ॥
 तस्याहुः संप्रणेतां राजानं सत्यवादिनम् ।
 समीक्ष्य कारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥
 त राजा प्रणयन् सत्यक् त्रिवर्गेशाभिषर्त्तते ।
 कामात्मा विषमः क्षुभो दण्डेनैव निहन्त्यते ॥
 दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्द्धरस्त्राकृतात्मभिः ।
 धर्माद्विचलित हन्ति वृषमेव सवान्ववम् ॥
 ततो दुर्गं राक्षसं लोकं सचराचरम् ।
 अन्तरीक्षगताश्च सुनीन् देवाश्च पीडयेत् ॥
 सोऽसहायेन भूमेः सुखेनाकृतबुद्धिना ।
 न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥
 शुचिना सत्यसन्नेन यथाशास्त्रातुसारिणा ।
 प्रयेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥
 खरादे न्यायवृत्तः स्याद्दण्डश्च दण्डश्च शत्रुषु ।
 सुहृत्स्त्रिजगः क्षिप्रं ब्राह्मणेभ्यः क्षमान्वितः ॥
 एवं वृत्तस्य वृषतेः श्लोकोऽस्मिन्नापि जीवतः ।
 विस्तीर्यते यशो लोके तैलविह्वलिवाग्भसि ॥
 अतस्तु विपरीतस्य वृषतेरजितात्मनः ।
 संचिप्यते यशो लोके हृतविह्वलिवाग्भसि ॥
 स्त्रे स्त्रे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।
 वर्णानामाश्रयाणां राजा हृष्टोऽभिरक्षिता ॥
 तेन यदयत् सभ्यत्वेन कर्त्तव्यं रक्षता प्रजाः ।
 तत्तद्दोहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
 ब्राह्मणान् पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।
 त्रैविद्यब्रह्म विदुषांस्तृप्तिषांश्च शासने ॥
 ब्रह्मं च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
 ब्रह्मसेवो हि सतत रक्षोभिरपि पूज्यते ॥
 तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मापि निव्यशः ।
 विनीतात्मा हि वृषतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥
 न ह्योऽविनयामया राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्या अपि राण्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
 वेद्यो विनयोऽविनयाम्बुधश्चैव पार्थिवः ।
 सुदासो यवनश्चैव सुसुखो निमिरेव च ॥
 पृथुस्तु विनयाप्राप्यं प्राप्तवान् मनुरेव च ।
 कुवेरश्च धनेश्वर्यं ब्राह्मण्यश्चैव गाधिजः ॥
 त्रैविद्यभ्यस्तयीं विद्यां दण्डनीतिश्च शाश्वतौम् ।
 आन्वीक्षिकीश्चात्मविद्यां वाचांरम्भांश्च लोकतः ॥
 इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
 जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥
 दण्ड कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।
 असनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 कामजेषु प्रयत्नो हि यस्येव महीपतिः ।
 विद्युज्जलेऽप्यधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥

नृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्थियो मदः ।
 तौर्यजिकं दृष्ट्वा च कामजो दण्डको गणः ॥
 पेशुभ्यं साहसं दोह ईर्ष्यास्यार्थदूषणम् ।
 वागदण्डजश्च पादस्थं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥
 हृद्योरप्येतयोर्मजं य सर्वं कवयो विदुः ।
 तं यत्नेन जयेत्तोभं तप्त्वावेत्तावुभौ गणौ ॥
 पानमन्त्राश्चिद्यश्चैव नृगया च यथाक्रमम् ।
 एतत् कष्टतमं विद्याश्चतुष्कं कामजे गये ॥
 दण्डस्य पातनश्चैव वाक्पादस्थार्थदूषणे ।
 क्रोधजेऽपि गये विद्यात् कष्टमेतच्चिकं सदा ॥
 सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवावुषङ्गिणः ।
 पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्वयममात्मवान् ॥
 यसनस्य च नृत्योश्च यसन कष्टमुच्यते ।
 यस्यधोऽधो व्रजति स्वर्गात्ययसनी नृतः ॥
 मौलान् प्राञ्चविदः शूरान् कव्यलक्षान् कुलोद्-
 गतान् ॥

सच्चिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥
 अपि यत् सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
 विशेषतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महोदयम् ॥
 तेऽर्हं चिन्तयेन्निर्णयं सामान्यं सन्निविष्टम् ।
 स्थानं समुदयं गुप्तिं ज्ञप्तिप्रशमनानि च ॥
 तेषां स्वं समभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।
 समक्षानां कार्येषु विदध्यादृतमात्मनः ॥
 सर्वेषां विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
 मन्त्रयेत् परम मन्त्र राजा वाङ्मुख्यसंयुतम् ॥
 नित्यं तस्मिन् समाश्रितः सर्वकार्याणि निःचि-
 पेत् ॥

तेन साहं विनिश्चितं ततः कर्म समारभेत् ॥
 अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् ।
 सन्त्यगर्थसमाहृतं नमात्मानं सुपरीक्षितान् ॥
 निर्बर्त्तेतास्य यावद्भिरिति कर्त्तव्यता वृभिः ।
 तावतोऽतन्त्रितान् दृष्ट्वा प्रकुर्वीत विचक्ष-
 णान् ॥

तेषामर्थं नियुज्जीत शूरान् दृष्ट्वा कुलोद्गतान् ।
 शुचीनाकरकर्मान्ते भोक्तृनन्त्रिवेशने ॥
 दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।
 द्रोहिताकारचेष्टां शुचिं दृष्टं कुलोद्गतम् ॥
 अगुरुतः शुचिर्दृष्टः स्तुतिमान् देशकालवित् ।
 वपुश्चान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥
 आमात्ये दण्डं आयातो दण्डे वैनयिकी क्रिया ।
 वृषतौ कोषराक्षे च दूते सन्निविष्टयौ ॥
 दूत एव हि सन्त्यजे भिनत्तौ च स हतान् ॥
 दूतस्तु क्रूरते कर्म भिद्यन्ते येन वा न वा ॥
 स विद्यास्य छलैश्च निगृह्णितचेष्टितैः ।
 आकारमिह्निर्तं चेष्टा भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥
 बुद्धा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ।
 तथा प्रयत्नमानिष्ठेदयथात्मानं न पीडयेत् ॥
 जाङ्गलं शस्यसम्पन्नमार्थप्रायमनाविषम् ।
 रम्यमानतसामन्तं खाजीकं देशमावसेत् ॥
 धनदुर्गं महीदुर्गं मन्दुर्गं वाचमेव वा ।
 वृद्धं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम् ॥
 सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ॥

एषा हि बहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥
 त्रीण्यादान्याश्रितास्तेषां नृगर्गाश्चाश्वराः ।
 त्रीण्युत्तराणि क्रमशः ज्वलन्मनराभराः ॥
 यथा दुर्गाश्रितानेतान्मोपहिंसन्ति शत्रवः ।
 तथारयो न हिंसन्ति वृषं दुर्गसमाश्रितम् ॥
 एकः शत योषयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
 शत दण्डसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥
 तत् स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन बाह्यैः ।
 ब्राह्मणैः शिष्यभिर्यत्नेयवसेनोदकेन च ॥
 तस्य मध्ये सुपर्णाश्रं कारयेदुदहमात्मनः ।
 गुप्तं सर्वकुं कं शुभं जलदृष्टसमन्वितम् ॥
 तदध्यास्योदहेद्गार्वां सवर्णां लक्ष्म्यान्विताम् ।
 कुले महति सम्भूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥
 पुरोहितश्च कुर्वीत दृष्ट्यादेव चर्त्तितम् ।
 तेऽस्य दृष्ट्याणि कर्माणि कुर्यात्तानि कानि च ॥
 यजेत राजा क्रतुभिर्विधैराप्तदक्षिणैः ।
 धर्मार्यश्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
 चांत्सरिकमात्रेण राक्षसाहारयेद्दण्डिम् ।
 स्याच्चान्नायपरो लोके वर्त्तते पितृवन् वृषु ॥
 अथ्यचान् विविधान् कुर्यात् तत्र तत्र विप-
 क्षितः ॥

तेऽस्य सर्वाण्यवेचेरन् वृषां कार्याणि कुर्व-
 तान् ॥
 आट्टतानां गुरुकुलादिप्राणां पूजको भवेत् ।
 वृषायामन्त्ययो ह्येव निधिर्ब्राह्मणोऽभिधीयते ॥
 न त स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।
 तस्माद्वाग्ना निधातयो ब्राह्मणेष्वन्त्ययो निधिः ॥
 न स्कन्दते न ययते न विनश्यति कर्हिचित् ।
 वरिष्ठमपिहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य सुखे हृतम् ॥
 सममब्राह्मणे दानं दिगुणं ब्राह्मणमुवे ।
 प्राधीते शतसाहस्रमनन्त वेदपारगे ॥
 पात्रस्य हि विशेषेण अह्वानतयेव च ।
 अर्घ्यं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलम् ॥
 समोत्तमाधर्मे राजा त्वाहृतः पालयन् प्रजाः ।
 न निवर्त्तते सग्रामात् चात्र धर्मेमनुसरन् ॥
 संग्रामेष्वनिवर्त्तितं प्रजानाञ्चैव पालनम् ।
 युष्मत्वा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥
 आहवेषु भियोऽन्योन्वं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
 युधमानाः परं शक्त्वा स्वर्गं यान्त्यपरादुस्वखाः ॥
 न कूटेरायुधैर्हन्त्यात् युधमानो रणे रिपून् ।
 न कर्हिभिर्नापि दिग्भैर्नाशिव्यसिततेजनेः ॥
 न च हन्यात् स्थलास्त्रं न कीव न जता-
 क्षलिम् ॥

न सुक्तकेशं नासीनं न तवास्तीति वादिनम् ॥
 न सुप्तं न विसन्नाहं न नमं न निरायुधम् ।
 नायुधमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥
 नायुधयसनप्राप्तं नास्ति नातिपरीक्षितम् ।
 न भीतं न परावृत्तं सतां धर्मेमनुसरन् ॥
 यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ।
 भर्त्स्यर्दकृतं किञ्चित्तु सर्वं प्रतिपद्यते ॥
 यथास्य सुकृतं किञ्चिदनुचार्यमुपास्मिन्तम् ।
 भर्ता तत् सर्वमादत्ते परावृत्तस्य तु ॥

राजध

रघासं हस्तिनं कृष्णं धनं धान्यं पशून् स्त्रियः ।
सर्वदयाणि कुप्यश्च यो यज्यति तस्य तत् ॥
राजस्य द्युवहारमित्येषा वैदिकी भुतिः ।
राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमष्टगुणितम् ॥
एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः ।
अस्माहस्मान्न च्यवेत क्षत्रियो ह्यनु रये रिपून् ॥
अलम्बश्चैव क्षिप्ते लब्ध रक्षेत प्रयत्नतः ।
रक्षितं बहुयेत्येव ब्रह्म पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥
एतत्तत्तुब्धिं पिब्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम् ।
अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्याद्वसन्ततः ॥
अलम्बमिच्छेद्दृष्टेन लब्ध रक्षेदेव च यः ।
रक्षितं बहुयेद्ब्रह्मा ब्रह्म दानेन निःक्षिपेत् ॥
नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विरुतपौरुषः ।
नित्यं स हतसंवाय्यो नित्यं क्षिद्रानुसायरेः ॥
नित्यमुद्यतदण्डस्य कृतकसुहृन्नेष जगतः ।
तस्मात् सर्वान् भूतानि दण्डनेव प्रसाधयेत् ॥
अमाययेव वर्तेत न कथञ्चन मायया ।
बुद्धेतरिप्रयुक्ताश्च मायां नित्यं स्वस हतः ॥
नास्य शिष्टं परो विद्याद्विद्याशिष्टं परस्य तु ।
गूहेतु कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विरमात्मनः ॥
वक्त्रवर्चस्तेषां चिह्नवच्च पराक्रमेत् ।
हृक्वच्चावलुम्पेत शश्वच्च विनियतेत् ॥
एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ।
तानानयेद्दृष्ट्वा सर्वान् सामादिभिरुपक्रमे ॥
यदि ते तु न तिष्ठेयुरपायैः प्रथमेक्षिभिः ।
हृदनेव प्रसह्येताम्बुनकेष्वशमानयेत् ॥
सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ।
सामदक्षौ प्रशंसन्ति नित्यं राजाभिहृष्टये ॥
यथोद्धरति निर्हाता कश्च धान्यश्च रक्षति ।
तथा रक्षेत्पुत्रो राष्ट्रं हन्याश्च परिपन्थिनः ॥
मोहाद्राजा खराहं यः कथयत्यनवेक्षया ।
सोऽचिराद्भक्षते राण्याप्नोति ताश्च सबान्ववः ॥
शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥
राष्ट्रस्य सयदे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।
सुसंयतोतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥
द्वयोऽस्त्रयोऽप्यष्टानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।
तथा ग्रामशतानाश्च कुर्याद्राष्ट्रस्य सयद्दम् ॥
ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा ।
विंशतीशं शतेशश्च सहस्रपतिमेव च ॥
ग्रामे दोषान् सतुष्टान् ग्रामिकं शनके

स्वयम् ।

शसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विशतीशिनम् ॥
विशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत् ।
शसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥
यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ।
अन्नपानेनानादीनि ग्रामिकस्यान्यवाप्नुयात् ॥
दशौ कुलान् भुञ्जीत विशी पञ्च कुलानि च ।
ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥
तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक् कार्याणि चैव

हि ।

राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्त्वानि पश्येद्वसन्ततः ॥

राजध

नगरे नगरे चैकं कुर्यात् सर्वार्थचिन्ताकम् ।
उच्चैः स्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव गृहम् ॥
सत्तानुपरिक्रमेत् सर्वानेव सदा स्वयम् ।
तेषां हतं परिगयेत् सम्यग्याहुः तु तक्षरे ॥
राज्ञो हि रक्षाधिलताः परस्मादायिनः शठाः ।
भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥
ये काधिकेभ्योऽर्थमेव रक्षीयुः पापचेतसः ।
तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात् प्रवासनम् ॥
राजकर्मणु युक्तानां स्त्रीणां प्रेयजनस्य च ।
प्रत्यहं कण्ठयेद्दृष्टिं स्थानकर्मगुरुमतः ॥
पणो देयोऽवस्तस्य वदन्तुस्तस्य वेतनम् ।
पाशसाधिकक्षपाश्यादो धान्यदोगस्तु

मासिकः ॥ ॥

क्रयविक्रयमध्वानं भक्त्युप सपरिचयम् ।
योगक्षेमश्च संप्रेष्य नजिणो दापयेत् करान् ॥
यथा फलेन गुण्येत राजा कर्ता च कर्मणाम् ।
तथावेष्ट्य श्रुपौ राष्ट्रं कल्पयेत् सततं करान् ॥
यथाव्याप्यमदन्त्याद्य धार्योको वत्स यदपदा ।
तथाव्याप्यो रक्षेत्तयो राजाज्ञान्तादिकः ॥
करः ॥
पञ्चाशद्भागं व्यादेयो राजा पशुधिरण्ययोः ।
धान्यानामष्टमो भागः यदो द्वादश एव वा ॥
व्यादेयताय यदभागं दुर्मांसमधुसर्पिषाम् ।
गन्धौषधिरसानाश्च मूलपुष्पफलस्य च ॥
पञ्चभाकल्यानाश्च वेदस्य च चर्मस्य च ।
मृगयानाश्च भाङ्गानां सर्वस्याश्रमस्य च ॥
त्रियमाणोऽप्यादेयत न राजा श्रोत्रियात्करम् ।
न च क्षुधास्य सखीदेतु श्रोत्रियो विषये वसन ॥
यस्य राजस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥
श्रुतवित्तिं विदित्वाश्च वृत्तिं धर्माणां प्रकल्पयेत् ।
सरदेत सर्वमन्त्रेण पिता पुत्रमिवौरवम् ॥
संरक्षमाणो राजा यं कुरुते धर्ममन्वहम् ।
तेनायुर्ब्रूते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥
यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम् ।
यवहारेण जीवन्त राजा राष्ट्रं पृथगुजनम् ॥
काठकान् शिष्यनश्चैव मृदां चालोपजीविनः ।
एकैकं कारयेत् कर्मे मासि मासि महीपति ॥
नोऽपि दानात्मनो मूल परेषाश्चातिष्ठया ।
उच्छिन्दन् ज्ञातनो मूलमात्मानं ताश्च पीठ

येत् ॥

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्यं वीक्ष्य मही-

पतिः ।

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति सम्मतः ॥
अमात्यसुखं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्भूतम् ।
स्थापयेदासने तस्मिन् स्निग्धं कार्यं चोद्ये शृणाम् ॥
एवं सर्वं विधायेदमिति कर्मथमात्मनः ।
युक्तश्चैवाग्रमसश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥
विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्विप्रेर्न दस्युभिः प्रजाः ।
सपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥
क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।
निर्दिष्टपञ्चभोक्ता हि राजा धर्मश्च गुण्यते ॥

राजध

उत्थाय पश्चिमे यामे क्षतशौचः समाहितः ।
हुताभिर्वाक्त्राचार्यं प्रविशेत् स शुभां समाम् ॥
रात्रं स्थितः प्रजाः सर्व्याः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।
विश्रुत्या च प्रजाः सर्व्या मन्त्रयेत् स ह मन्त्रिभिः ॥
गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रक्षेत्ततः ।
अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेद्विभावितः ॥
यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथगुजनाः ।
सहस्रं पृथिवीं भुङ्क्ते कोषहीनोऽपि

पार्थिवः ॥

जडस्य काव्यवधिरास्ति यं गयोना न वयोगतान् ।
स्त्रीस्त्रिंशत्पादधत्तयज्ञानं मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥
भिन्दन्त्यमता मन्त्रं तैर्गयोनास्तथैव च ।
क्षत्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्राहृतो भवेत् ॥
मध्याह्नेऽर्हारात्रे वा विश्रान्तो विगतज्वरः ।
चिन्तयेद्दुर्मकामार्थान् चाष्टं तैरेक एव वा ॥
परस्परपिरुहानां तेषाश्च सप्तपार्श्वेनम् ।
कन्यानां सम्पदानश्च कुमागन्ताश्च रक्षन् ॥
दूतसंप्रेषणश्चैव कार्यश्चैव तथैव च ।
अन्तःपुरप्रचारश्च प्रविधीनाश्च चैतितम् ॥
क्षतस्य चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्ततः ।
अतुरागामरागौ च प्रचारं मन्त्रस्य च ॥
मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषोश्च चैतितम् ।
उदासीनप्रचारश्च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ ॥
एतां प्रकृतयो मूलं मन्त्रस्य समासतः ।
अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः

स्युता ॥

अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदक्षिणाः पञ्च चापराः ।
प्रत्येकं कथिता स्मृताः संप्रेषेण द्विसप्ततिः ॥
अनन्तरमरिं विद्यादिरिसेविनमेव च ।
अरेरनन्तरं मित्रसुदासीनं तयो परम् ॥
तान् सर्वानभिसन्ध्यात् सामादिभिरुपक्रमेः ।
यस्तेष्वेव समक्षेण पौरुषेण नयेन च ॥
सन्धिश्च विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं सश्रयश्च षड्गुणाश्चिन्तयेत् सदा ॥
आसनश्चैव यानश्च सन्धि विग्रहमेव च ।
कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैध सश्रयमेव च ॥
सन्धिं हि विधं विद्यादाणां विग्रहमेव च ।
उभे यानासने चैव द्विविधः सश्रयः स्मृतः ॥
समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च ।
तदात्वायतिसयुक्तः सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ॥
स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ।
मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥
एकाकिनश्चात्यधिकं कार्यं प्राप्ते यदृच्छया ।
सहस्रस्य च मित्रेण द्विविधं यानसुच्यते ॥
क्षीणस्य चैव क्रमशो देवात् पूर्वकृतेन वा ।
मित्रस्य चाशुरोद्येन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥
बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थविग्रहे ।
द्विविधं कौर्मते द्वेधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥
अर्थसम्पादनार्थं पौष्टमानस्य शुभुभिः ।
षाड्गुण्य अपदेशार्थं द्विविधः सश्रयः स्मृतः ॥ ॥
यदावगच्छेदायत्यामाधिभ्यः प्रवमात्मनः ।
तदात्रे चास्त्रिकां पीड्यां सदा सन्धि समाश्रयेत् ॥

तदात्वे सत्काले ।
 “यदा प्रवृत्ता मन्येत सर्वान् प्रकृतीर्भूतम् ।
 अत्युच्चैर्तत्तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥
 यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ।
 परस्य विपरीतस्य तदा यायाद्विपु प्रति ॥
 यदा तु स्यात् परिशीलो बाहनेन बलेन च ।
 तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्तरीन् ॥
 मन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ।
 तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत् कार्यमात्मनः ॥
 यदा परबलानान् गमनीयतमो भवेत् ।
 तदा तु संश्रयेत् क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं शृणुम् ॥
 नियमं प्रकृतीनां कुर्यादयोर्विबलस्य च ।
 उपसेवेत तं नित्यं सर्वयज्ञैर्गुरु यथा ॥
 यदि तत्रापि सपश्येत् दीर्घं संश्रयकारितम् ।
 सुशुद्धमेव तत्रापि निविशद्भक्तः समाचरेत् ॥
 सर्वोपायैस्तथा कुर्यात्प्रोदासीनश्च वः ॥
 यथास्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनश्च वः ॥
 आयाति सर्वकार्याणां तदास्वस्य विचारयेत् ।
 अतीतानां सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥
 आयात्यां गुणदोषस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।
 अतीति कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥
 यथेन नाभिसन्दधुर्मित्रोदासीनश्च वः ॥
 तथा सर्वं सविद्वद्भावे सामाविको नय ॥
 यदा तु यानमातिष्ठेदरिपुः प्रति प्रभुः ।
 तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥
 मार्गशीर्षे शुभे मासि यायादुयात्रां महीपतिः ।
 प्रासङ्गिकं वाच्यं चैवं वा मासौ प्रति यथाबलम् ॥
 धन्योऽपि तु कावेष्टु यदा पश्येदुपयुज्यते ॥
 तदा यायाद्विग्रहोऽयं यस्मिन् चोत्थिते रिपोः ॥
 कृत्वा विधानं नृले तु यात्रिकस्य यथाविधि ।
 उपयुक्त्याद्यैश्चैव चारान् सम्यग्विधाय च ॥
 चक्षुष्यं त्रिविधं मार्गं षड्विधं बलं स्वकम् ।
 साम्यरायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥
 शत्रुसेविनि मित्रे च गृहे युक्ततरो भवेत् ।
 मतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥
 दण्डबुद्धेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
 पराक्रमकराभ्यां वा स्रुत्या वा गरुडेन वा ॥
 यतश्च भयमाशङ्कितो विचारयेद्बलम् ।
 पश्येन चैव यूधेन निविशेत सदा स्वयम् ॥
 सेनापतिवकाश्यास्तौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।
 यतश्च भयमाशङ्कितं प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥
 गुह्यांश्च स्थापयेदामान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।
 स्थाने शुद्धे च कुशलानभीरून्विकारिणः ॥
 सद्यस्तान् योधयेदस्मान् कामं विचारयेद्बलम् ।
 स्रुत्या पश्येन चैवेतान् यूधेन स्रुत्या योधयेत् ॥
 स्यन्दनाच्चैः समे युधेदनुपे नोद्विगेषुपा ।
 हस्तमुल्काहते चापैरसिचर्मैर्युधैः स्वयम् ॥
 कुक्ष्यैर्नाशं मत्स्याय पश्चाज्जान् शूरसेनजान् ।
 दीर्घान् लघून् चैव नरानयानीकैश्च योधयेत् ॥
 प्रहर्षयेद्बलं स्रुत्या तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ।
 चेष्टाद्यैश्च विजानीयादरीन् योधयतामपि ॥
 उपयुक्त्यादिमासीत राहुः चास्योपपद्येत् ।

दूषयेत्तस्य सततं यवसानोदकेन नमः ॥
 भिन्याच्चैव तदागानि प्राकारपरिखास्तथा ।
 समवस्कन्दयेच्चैनं राज्ञौ विचारयेत्तथा ॥
 उपजघ्यानुपजघेदुधेतैव च तत्कृतम् ।
 युक्ते च देवे युध्येत जयप्रेमसुरपेतभौः ॥
 साम्राज्यानेन मेदेन समक्षैरथवा पृथक् ।
 विजेतुं प्रयतेतारीम् युधेन कदाचन ॥
 अनिष्टो विजयी यस्मादुदृश्यते युधमानयोः ।
 पराजयश्च संग्रामे तस्मादुदृष्टं विवर्जयेत् ॥
 त्रयाणामपुत्रपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
 तथा युध्येत संयतो विजयेत रिपून् यथा ॥
 जित्वा सम्पूजयेद्देवान् ब्राह्मणाश्चैव धार्मिकान् ।
 प्रदद्यात् परिहारांश्च स्थापयेद्भयानि च ॥
 सर्वेषाम् विदित्वेषां समासेन चिकीर्षितम् ।
 स्थापयेत्तत्र तद्वश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥
 प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्मागान् यथो-
 दितान् ।

रक्षेच्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥
 आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकम् ।
 व्यभोक्षितानामर्पणानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥
 सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने देवमानुषे ।
 तयोर्देवमचिन्त्यन्तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥
 सह यापि ब्रजेद्युक्तः सन्नि कृत्वा प्रयत्नतः ।
 मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सम्यग्विधिविधं फलम् ॥
 पाणिग्राह्यं संप्रेष्य तथाक्रन्द्य मण्डले ।
 मित्रादद्यात्तमित्रादा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
 आक्रन्दः पाणिग्राह्यस्य नियामको राजा ।
 “हिरण्यभूमिसम्प्राप्ता पाणिषो न तथैषते ।
 यथा मित्रं ध्रुव लब्ध्वा कृष्णमप्यायति स्वमम् ॥
 धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च तुष्टप्रकृतिमेव च ।
 अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघु मित्रं प्रशस्यते ॥
 प्राज्ञं कुलीनं शूरं दत्तं दातारमेव च ।
 कृतज्ञं हृतिमन्तश्च कष्टमाहुररिं बुधा ॥
 आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ।
 सौमिलस्य सततमुदासीनगुणोदयः ॥
 सौमिलस्य बहुप्रदत्वम् ।
 “क्षेत्र्यांश्च सत्प्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।
 परिचर्येन्नृपो भूमिमात्मार्यमविचारयन् ॥
 आपदर्थं धनं रक्षेद्द्वारान् चैव नैरपि ।
 आत्मानं सततं रक्षेद्द्वारैरपि धनैरपि ॥
 सह सन्वा, समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भूयम् ।
 संयुक्ताश्च विद्युक्ताश्च सर्वोपायान् रक्षेद्बुधः ॥
 उपेतारसुपेयश्च सर्वोपायांश्च कृतज्ञः ।
 एतत् त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥
 उपेतारं आत्मानम् । उपेयं प्राप्तयम् ॥
 “एवं सर्वमिह राजा सह सम्मन्त्रा मन्त्रिभिः ।
 यायामाप्त्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥
 तत्रात्मभूतेः कालश्चैरहर्ष्यैः परिचारकैः ।
 सुपरीक्षितमन्त्रादमद्यात्मनैर्विज्ञापयेत् ॥
 विषमैरगदेष्टास्य सर्वद्वेषाणि योजयेत् ।
 विषयानि च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा ॥
 परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं यजनोदकधूपनैः ।

वेशाभरणसंगुहाः सृष्टेयुः सुसमाहिताः ॥
 एव प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ।
 स्थाने प्रसाधने चैव सर्वान्तरङ्गकैश्च च ॥
 सुक्तवात् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
 विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥
 अलङ्कृतश्च संपश्येदाशुधीयं पुनर्जनम् ।
 बाह्यानि च सर्वानि शस्त्राण्याभरणानि च ॥
 सन्धाचोपास्य शय्यादान्तर्वर्षिणश्च शस्त्रभृत् ।
 रहस्याख्यायिनाश्चैव प्रणिधीनाश्च चिन्तयेत् ॥
 गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत् समनुज्ञाय तं जनम् ।
 प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीवृत्तौ न्तःपुरं पुनः ॥
 तत्र सुप्ता पुनः किञ्चित्कुर्याद्यथैः प्रहर्षितः ।
 संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्रमः ॥
 एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपति ।
 अस्वस्थः सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत् ॥

इति मानवे ७ अध्यायः ॥ ३ ॥

कालीकापुराणोक्तं राजधर्मः ८५ । ८६ अध्या-
 ययोः द्रष्टव्यः । महाभारतोक्तं राजधर्मः शान्ति-
 पर्वणि द्रष्टव्यः । पद्मपुराणोक्तं राजधर्मः खग-
 खण्डे १३८ अध्याये द्रष्टव्यः ॥
 राजधानकं, स्त्री, (धीयतेऽनेति । धा + ल्युट् ।
 ततः कन् । राज्ञां धानकं नगरम् ।) राज-
 पुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 राजधानी, स्त्री, (धीयतेऽस्यामिति । धा + अधि-
 करणे ल्युट् । ठीप् । राज्ञां धानी नगरी ।)
 राजधानिका । तत्पर्यायः । कोटः २ राज-
 धानकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्कन्धा-
 वारः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः १२।७०।
 “तौ दम्यतौ स्त्रां प्रति राजधानीं
 प्रस्थापयामाच वशी वशिष्ठः ॥”)
 राजधान्यं, स्त्री, (राजप्रिय धान्यम् ।) श्यामाकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्संहिता-
 याम् । १५ । १२ ।
 “त्वाद्भूषणमग्निरागलेखगान्धर्वगन्धवृत्तिज्ञा ।
 गणितपटुतन्तुवाद्याः शालाव्या राजधान्यानि ॥”)
 राजसूक्तः, पुं, (सूक्तं काव्यं राजा । राजदन्ता-
 दित्वात् परनिपातः ।) बृहदसूक्तः । तत्पर्यायः ।
 राजधूर्तः २ महाशूरा ३ निस्त्रैणपुष्पकाः ४
 भ्रान्तः ५ राजस्वर्गः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्य गुणाः सूक्तशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 राजनामा, [न] पु, (राज्ञो नाम नाम यस्य ।)
 पटोल । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजनीति, स्त्री, (राज्ञां नीतिः ।) राज्ञा नयः ।
 यथा, चाणक्यपण्डितकृतप्रथमः श्लोकः ।
 “नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम् ।
 सर्वबीजमिदं शास्त्रं चाणक्यं सारसम्पदम् ॥”
 सा यथा,—
 “गदितं बलिशुक्राभ्यां श्रुत्वा भागवतोत्तरम् ।
 प्राश्न धर्मार्थसमुक्तं प्रज्ञाशो वाक्यसुत्तमम् ॥
 यदायत्तां क्षमं राजन् । यद्विदितं सुवनस्य च ।
 अविरोधेन धर्मस्य अर्थस्योपायं न च यत् ।
 सर्वसत्त्वाद्युत्तमं कामदमं प्रददत्त यत् ॥

परचेह न वञ्चये; पुत्र तत कर्म आचर ॥
यथा ज्ञायां प्रयास्यथ यथा कौर्त्तिर्भवेत्तव ।
यथा नापयप्रयोगस्तथा कुरु महामते ॥
एतदर्थं त्रिय दीप्तां काङ्क्षन्ति पुरुषोत्तमाः ।
येनेति हि गृहेऽस्माकं निवसन्ति सुनिर्वृताः ।
दृष्ट्वा ज्ञातिगुणा विप्रः कौर्त्तिश्च यशसा सह ॥

तस्माद्यथा ते निवसन्ति पुत्र-
राज्यस्थितस्तेहि कुलीनमायाः ।
तथा यतस्वामनसत्त्वचेष्टया
यथा यशस्वी भवितासि लोके ॥
भूम्यां सदा ब्राह्मणभूषितायां
क्षेत्रान्वितायां दृढवापितायाम् ।
शुश्रूषणासक्तसत्तुवायां
ऋद्धिं प्रयाप्नोहि नराधिपेन्द्राः ॥
तस्माद्द्विजाग्र्याः श्रुतिशास्त्रयुक्ता
नराधिपांस्ते प्रतियाजयन्ते ।
दिशेयैर्ननु क्रतुभिर्दिजेन्द्रा
यज्ञाभिधूमो न नृपस्य शान्तिः ॥

तपोऽध्ययनसम्पन्ना याजनाध्यायने रताः ।
सन्तु विप्रा वक्ते पुण्यास्ततोऽनुग्रामवाप्य हि ॥
स्वाध्याययज्ञनिरता दातारः शस्त्रजौविनः ।
क्षत्रियाः सन्तु दैत्येन्द्र प्रजापालनधर्मिणः ॥
यज्ञाध्ययनसम्पन्ना दातारः कृषिकारिणः ।
याशुपाल्य प्रकुर्वन्तु वैश्या विपिनजौविनः ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां सदा शुश्रूषये रताः ।
शूद्रा सन्तुतुरश्रेष्ठ तवाज्ञाकारिणः सदा ॥
यदा वर्णां स्वधर्मेस्था भवन्ति दितिजेऽनरः ।
धर्मेऽद्विष्टदा स्याद्दे धर्मेऽद्विष्टौ शृपोदयः ॥
तस्माद्दर्शां सधर्मेस्थास्त्वया कार्या सदा वले ॥
तद्वद्वै भवतो द्विष्टाह्वानौ हानिरुच्यते ॥
इत्य वचः श्राव्य महासुरेन्द्रो
वलि महात्मा च बभूव तूष्णीम् ।
ततो यदाश्रापयसे करिष्ये
इत्य वलि, प्राह वचो महर्षे ॥
इति वामने ७१ अध्यायः ॥ ॥

अपि च ।

“एवं दत्त्वा ततो राज्यं कर्तुं चाप्राय धर्मेवितु ।
उवाच महुर वाक्यं पुत्रं पुत्रवतां वरः ॥
राज्यस्थिनापि ते पुत्र कर्त्तव्यं श्रेष्ठ तन्मम ।
यदीच्छेत् परम धर्म्मं पित्र्यां तारणं तथा ॥
दातव्योऽर्त्तिर्न कर्त्तव्या हन्तया परदारिकाः ।
बालघाताश्च हन्तया हन्तया स्त्रीविघातकाः ॥
मा लोभं परद्रव्येषु अन्यायोपार्जितेषु च ।
न चिरं तिष्ठते कापि सर्वे मान्याः कदाचन ॥
रक्षणीयश्च ते देशः कुलन्यायवशान्नितः ।
निर्वोदयुक्तेन स्थातयसमात्यवचनं कुरु ॥
अमात्यो यद्वचो ब्रूयात् पुत्र कार्यविमर्शेनम् ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं शरीरपरिरक्षणम् ॥
प्रजा येन प्रमोदन्ति येन तुष्यन्ति ब्राह्मणाः ।
एवं ते पुत्र कर्त्तव्यं मम प्रियहितेविणा ॥
सप्त वसनं वर्ण्येत सोषो राजस्तु तन्महत् ।
अथ राजा विनश्येत सम्पन्नोऽपि महादुःखः ॥

वञ्चयेत् सुरापानं श्रमया वर्णयेत् सदा ।
वाक्यं कुरु न वक्तव्यं दृष्ट्या यावत् कदाचन ॥
राजगुरु न मत्तव दूतमेव विवर्णयेत् ।
वर्णयेदतिपात्रं च सद्भिश्च समागमम् ॥
अर्थदूषणकचेव न कर्त्तव्यं कदाचन ।
अमात्य नाप्रियं ब्रूयाद्यदीच्छेद्राजकर्मणि ॥
नाहं निवारणीयस्ते गमनाय पथे स्थितः ।
एतस्मै क्रियतां शीघ्रं यदीच्छसि मम प्रियम् ॥
ततः पितृवचः श्रुत्वा राजपुत्रो यशस्विनः ।
उभौ तु पादौ संयुज्य कारय प्रत्यवाच तम् ॥”
इत्यादि श्रीवराहपुराणे भगवच्छास्त्रे शौकरवे
तीर्थमाहात्म्ये आदित्यवरप्रदानमृगशकु-
पाख्यानं नामाध्यायः ॥ ॥

अन्यथा ।

मगुरुवाच ।

“राज्ञोऽभिषिक्तमात्रस्य किनु हृत्यतमं भवेत् ।
एतत् सर्वं समाचक्षुः सम्यक्चेति यतो भवान् ॥
मग्न्य उवाच ।

अभिषेकाद्देशिरया राज्ञा राजीवलोचन ।
सुदायावरणं कार्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥
यदस्याप्यतरं कर्म तदर्थ्यकेन दुष्करम् ।
पुरुषेणासदायेन किनु राज्यं महत् परम् ॥
तस्मात् सहायान् वरयेत् कुलीनान् नृपतिः ।
स्वयम् ॥

शूरान् कुलीनान् जातीयान् वनयुक्तान् त्रिया-
न्वितान् ॥

रूपसत्त्वगुणोपेतान् सम्मतान् समया युतान् ।
क्षेत्रचमान् महोत्साहान् धर्म्मज्ञानं प्रिय-
वदान् ॥

हितोपदेशकालज्ञानं स्वामिभक्तान् यशो-
र्यिनः ॥

एवविधानं सहायांश्च शुभकर्मसु योजयेत् ॥
गुणहीनानपि सदा विज्ञाय नृपति स्वयम् ॥
कर्मस्त्रेव नियुञ्जीत यथायोग्येभ्यो भारत । ।
कुलीनः श्रीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः ।
हस्तिशिखाश्चिन्तासु कुशलं श्रेष्ठभावयः ॥

निमित्ते शकुनज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सिते ।
हस्तश्च कर्मज्ञा शूररूपा क्षेत्रसहोऽङ्गुः ॥
सूक्ष्मस्त्रविधानज्ञः फल्गुसारविशेषवितु ।
राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियो
यथा ॥

प्रांशुं सुरुषो हस्तश्च प्रियवादी न चोद्वलः ।
चित्तग्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥
यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः ।
शक्तः क्षेत्रसहो वाक्मो देशकालविभाषितः ॥
विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् स महोचितः ।
वक्ता नयस्त्रयः काक्षे स दूतो भूपतेर्भवेत् ॥
प्रांशुनोऽवायवाः शूराः दृढभक्ता निराकुलाः ।
राज्ञा तु रक्षिणः कार्याः सदा क्षेत्रसहा
हिताः ॥

अनाहार्योऽनुग्रहश्च दृढमक्तिश्च पार्थिवे ।
तान्मूलधारी भवति नारी वायव्य तद्गुणा ॥

यादृशगुणविधितस्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ।
सन्निविष्टश्चिक् कार्यो राज्ञा नयविशारदः ॥
आयययज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ।
ज्ञातज्ञतज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्यादेव रक्षिता ॥
सुरुषस्तथश्च प्रांशुर्दृढभक्तिः कुलोचितः ।
शूरः क्षेत्रसहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्तितः ॥
शूरश्च वनयुक्तश्च गणाधरश्चकोविदः ।
धनुर्धारी भवेद्वाक्मोः सर्वक्षेत्रसहः शुचिः ॥
निमित्तशकुनज्ञानहयशिक्षाविशारदः ।
हयानुर्वेदतत्त्वज्ञो भूवि भागविशेषवितु ॥
स्वामिभक्तो महोत्साहः सर्वेषां प्रियवदः ।
वज्रानलज्ञो रथिकः स्थिरदृष्टिः प्रियवदः ॥
शूरश्च हस्तविद्यश्च सारथिः परिकीर्तितः ।
अनाहार्यः शुचिर्देवश्चिकित्सितविदोऽवरः ॥
सुदृशास्त्रविशेषज्ञः सुदाध्यक्षः प्रशस्यते ।
सुदृशास्त्रविधानज्ञाः पराभेदा कुलोद्भवाः ।
सर्वे महानसे धार्यां लुप्तकेशनखा जना ॥
समः शत्रौ च मित्रे च धर्म्मशास्त्रविशारदः ।
विप्रसुखा कुलीनश्च धर्म्माधिकरणो भवेत् ॥
कार्यास्तथाविधाक्षत्र, द्विजसुखा सभासदः ।
सर्वदेशाक्षराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ॥
लेखकः कथितो राज्ञः सर्वधिकारयेषु वै ।
श्रीर्षेपितान् सुसम्पूर्णान् समन्त्रिणितान्
समान् ॥

अचरान् वै लिखेत् यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः ॥
उपायवाक्यकुशल, सर्वशास्त्रविशारदः ।
बह्वर्धवक्ता चाख्येन लेखकः स्याद्भृगूत्तमः ॥
वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवितु ।
अनाहार्यो नृपे भक्तो लेखकः स्याद्भृगूत्तमः ॥
पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशुवचाप्यलोलुपाः ।
धर्म्माधिकरणे कार्या जनाज्ञानकरा नराः ।
एवविधास्तथा काव्या राज्ञा दौवारिका जनाः ।
लौहवस्त्राजिनादीनां रत्नानाश्च विधानवितु ॥
विज्ञाता फल्गुसारगामनाहार्यः शुचिः सदा ।
निपुणश्चाप्रमत्तश्च घनाध्यक्षः प्रकीर्तितः ॥
आयदारेषु सर्वेषु घनान्यत्तसमा नराः ।
ययदारेषु च तथा कर्त्तव्या पृथिवीक्षिता ॥
परम्परागतो यः स्यादष्टाङ्गे तु चिकित्सिते ।
अनाहार्यः स वैद्य स्याद्दध्मात्मा च कुलोद्भवः ॥
प्राणाचार्यः स विज्ञेयो वचन तस्य भूमुजः ।
राजन् राज्ञा सदा कार्यं यथाकार्यं पृथग्-
जने ॥

हस्तिशिखाविधानज्ञो वनजातिविशारदः ।
क्षेत्रसम्पत्तया राज्ञो गणाध्यक्षः प्रशस्यते ॥
एतेरेव गुणैर्युक्तः स्वासनश्च विशेषतः ।
गजारीहो नरेऽस्य सर्वकर्मणि शस्यते ॥
हयशिक्षाविधानज्ञश्चिकित्सितपारगः ।
अनाध्यक्षो महोभक्तुः स्वासनश्च प्रशस्यते ॥
अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्भवः ।
दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राज्ञ उदयुक्तः सर्वकर्मसु ॥
वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रमः ।
दीर्घदर्शो च शूरश्च संपतिः परिकीर्तितः ॥

राजन्यः

विवेकिनो महीपालाः पालयन्ति यथा प्रजाः ।
तथा तानपि देवेश, पालयन्ति न हि ।
प्रजानां पालनं दानं हेऽपि राज्ञां शुभावहे ।
ज्ञायां ये वर्जिता भूपास्ते विज्ञेया वृषाधमाः ।
दुष्टानां शासनश्चैव शिष्टानां प्रतिपालनम् ।
प्रकुर्वन्तो महीपालाश्चिरं नन्दन्ति भूतले ।
न्यायेनोपाधिर्न वित्तं यत्राद्रक्षेन्महीपतिः ।
निर्विघ्नो हि महीपालो विपत्तां न हि निस्तरेत् ॥

वृषा कल्याणमिच्छन्तो निजराज्यशुभाशुभम् ।
पश्यन्ति नित्यं विप्रैश्च । सत्तराचारसंस्तुषु ॥
परचक्रभयं यावत् नायाति चिन्तयेद्भयम् ।
आगते तु भये भूप आचरेन्निर्भयो यथा ॥
ज्ञातौ वापि च मित्रे वा पुत्रे वापि च मन्त्रिणि ।
कुप्यान्मुखेन गाम्भीर्यं मनसा प्रेम केवलम् ॥
मन्त्रिणो ज्ञातय पुत्रा, प्रजाश्च भ्रातरस्तथा ।
गाम्भीर्यहीन भूपालं मन्यन्ते न हि भूपवत् ॥
तिष्ठन्ति प्रथमं दूरे वसन्ति पुरतस्तदा ।
लोकाः, श्रियं यदिच्छन्ति त्वत्तु गाम्भीर्यभूषितैः ।
एकस्य मन्त्रिणो राज्ञा चिरं राजत्वमिच्छता ।
कर्तव्या सकले राज्ये दृढयो नैव भूतुर ॥
अव्यक्तजबहृद्गोनां भ्रतानां सम्पदं हरेत् ।
तस्यां सम्पदि भूपालो भ्रतमन्यं नियोजयेत् ॥
मूर्खः, स्त्रीविजितो राजा गीतवाद्यरतः सदा ।
चतुरङ्गबलेर्हीनः सद्दसा विपदं ब्रजेत् ॥
स्वाचार्यहृद्यं सत्त्वं स्ववाक्यप्रतिपालनम् ।
गाम्भीर्यश्चेति भूपालां लक्ष्यानि द्विजोत्तम ! ॥
स कथं वृषतिर्यस्तु प्रतापेन विवर्जितः ।
स कथं वृषतिर्येन न जिता परमेदिनी ॥
जितायां परमेदिन्यां यावत् पादं ब्रजेन्नृपः ।
प्रतिपादेऽभ्येवस्य फलं प्राप्नोति चाचयम् ॥
परभूमिजयाकाङ्क्षी हतो वा वृषतिर्युधि ।
तदा गच्छेत् परं घामं विद्युक्तं सर्वपातकैः ॥
युधि प्राप्नोति राजा प्राप्नोति परमं पदम् ।
स साहसप्राप्तस्तुर्दिवीन्द्रसम्पदं लभेत् ॥
त्यक्तसत्त्वं त्यक्तशस्त्रं पलायनपरायणम् ।
योद्धारं युधि यो हन्यात् स भूपो यावद्यो-
गतिम् ॥

पलायनपरो युद्धे तद्वन्ता च द्विजोत्तम ।।
नाभुमावपि तिष्ठेतां नरकेऽत्यन्तदुःखे ॥
युधि साहसवान् योद्धा तद्वन्ता च महीसुर ।
तिष्ठेतां दावपि सर्गे यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
बहुनात्र किमुक्तेन सत्तेपादुष्यते मया ।
प्रजापालनक्रमाणां कदापि न्नावसीदति ॥”

इति प्राप्ते क्रियायोगसारे २० अध्यायः ॥

राजनीतं, स्त्री, मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥

राजन्यं, पु, (राज्ञोऽपत्यमिति । राजन् + “राजन्शुश्राव यत्” ४।१।१३०। इति यत् ।) चत्त्रिय । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १०।६०।१२।

“प्राज्ञयोऽस्य सुखमाचीव नाह राजन्यः क्षतः ।

राजप

ऊरु तदस्य यद्वैशः पक्षां गृह्णे अजायत ॥”) राजपुत्रः । (राजति दीप्यते इति । राज् + “राजेरन्यः” उणा० ३।१००। इति अन्यः ।) अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ चौरिकाट्टच । इति षटाधरः ॥

राजन्यक, स्त्री, (राजन्यानां चत्त्रियाणां समूहः । राजन्य + “गोत्रोऽप्योऽद्वोरभराजराज्येति” ४।२।६। इति युष् ।) चत्त्रियसमूहः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ७।५६।

“रथौ निपङ्गी कवचौ घटुश्चान्

रुद्रः स राजन्यकमेकधीरः ।

निवारयामास महावराहः ।

कल्पयत्योदतमिवाश्वाम् ॥” ४॥

राजन्यानां विषये देशे च पुं । इति काशिका । अत्र “राजन्यादिभ्यो जुञ्” ४।२।५३। इति युष्प्रत्ययः ॥)

राजन्यान्, वि, (राजास्यस्यास्मिन्निति वा । राजन् + प्रशंसायां मतुप् । “राजन्यान् सौराज्ये” ८।२।१४। इति निपातनात् नलोपाभावः ।) सुराज्युक्तदेशः । इत्यमरः ॥ “प्रजापालनादि-
स्वधर्मेपरायण्यराज्युक्ते देशे राजन्यात् राजा विद्यतेऽस्येति मोक्षमपादिति प्रशंसायां वतुः । यदुक्तं तन्नाम्नरे ।

‘भूषि निन्दाप्रशंसासु निव्ययोगेऽतिश्रयाने ।
संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुमादयः’ इति स्वमते अक्षर्ये भमादयोऽमी अर्था अर्थास्तु लभ्यन्त एव । निपातनात्मनोपाभावः । न सौराज्ये राज्ञो नस्य जुहुताविति परे । सुराजि स्वधर्मेपरात्वात् शोभना राजानोऽनेति नास्मायां स्वतेरिति च निषेधः । देशो लोकोप-
लक्षणं सुराजि लोके इत्यर्थः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, रघुः । ६।२२।

“कामं वृषा, सन्तु सहस्रशोऽन्ये

राजन्यतोमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रतारायहसकुलापि

ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव राजिः ॥”)

राजपटोलं, पुं, (पटोलानां राजा । पर-
निपातः ।) मधुरपटोलः । इति रत्नमाषा । राजपटोली, स्त्री, (राजप्रिया पटोली ।) मधुर-
पटोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपट्टं, पुं, (राजप्रिय पट्ट इव ।) मन्त्रि-
विशेषः । तत्पर्यायः । विराट्पट्टः २ । इति
त्रिकाट्टशेषः ॥

राजपट्टिका, स्त्री, चातकपट्टी । इति हारा-
वली ॥

राजपथः, पु, (राज्ञां पन्थाः । “ऋकपूरसु पथा
मानचे” ५।४।७४। इत्यमरः ।) राजमार्गः ।
तस्य लक्षणं यथा,—

“धनुषि दशं विस्तीर्णं श्रीमान्नालपथः क्षतः ।

शुवाजिरथनामानामसम्बाधः सुसंस्तरः ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

(यथा, कुमारसम्भवे । ७।६३।

राजपु

“तावत्प्रताकाकुलमिच्छमौत्रि-
रत्नोरत्नं राजपथं प्रपेदे ॥”)

राजपथी, स्त्री, प्रसारिणी कता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

राजपथ्याङ्गः, पु, (पलाङ्गानां राजा । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) रक्तवर्णपलाङ्ग ।
कालं प्याज इति भाषा । तत्पर्यायः । जव-
नेष्टः २ वृषाङ्गः ३ राजप्रियः ४ महाङ्गलः ५
दीर्घपत्रः ६ रोकः ७ वृषेष्टः ८ वृषकन्दः ९
महाकन्दः १० वृषप्रियः ११ रक्तकन्दः १२
राजेष्टः १३ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् ।
पित्तकफनाशित्वम् । दीपनत्वम् । बहुविद्राकर-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपौलः, पु, (राजप्रियः पौलः ।) महापौल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपुत्रः, पु, (राजस्य पुत्रः ।) वृषयहः ।

इति शब्दरत्नावली । महाराजपुत्रः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः । राज-
पुत्र इति भाषा । यथा —

“वैश्यादभ्यष्टकन्यायां राजपुत्रस्य सम्भवः ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥

करकन्याया चत्त्रियाणात्तच्च । इति पुरा-
णम् ॥ राजनन्दनः । तत्पर्यायः । सुवराजः २
कुमारः ३ मर्त्यदारकः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,—
“राजपुत्रः चिरं जीव माजीव सतिपुत्रकः ।।
जीव वा मर वा साधोऽथा माजीव मा मर ॥”
इत्युद्भटः ।)

तस्य रत्नं यथा,—

“राजपुत्रस्य रत्ना च कर्तव्या पृथिवीक्षिता ।

आचार्येणास्य कर्तव्यं निब्रसुक्तेषु रत्नम् ॥

धर्मेकामार्थशास्त्राणि धनुर्वेदश्च शिष्ययेत् ।

रथे च कुङ्करे चैनं व्यायामं कारयेत् सदा ॥

शिष्यानि शिष्ययेच्चैव नास्मिन्नाप्रिय वदेत् ॥

गुणाधानमशक्नोति यस्य कर्तुं क्षमावतः ।

नमनं तस्य कर्तव्यं गुणे देशे सुखान्वितम् ॥

अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विप्रार्थयेत् ।

अधिकारेषु सर्वेषु विनीतं हि नियोजयेत् ॥

आदौ सर्वेषु तत्पश्चात् क्रमेणैव महत्सुखि ॥

जगयापानमर्चाश्च वर्जयेत् पृथिवीपति ।

इतात्यासेवमानास्तु विनष्टाः पृथिवीक्षिता ॥

बहवो वृषाट्कुला येर्षां सखा न विदते ॥

वृषाटनदिवास्त्रं विशेषेण विवर्जयेत् ॥

वाक्पाठ्यं न कर्तव्यं दक्षपाठ्यमेव च ॥

परोक्षनिन्दा च तथा वर्जनीया महीक्षिता ।

अर्थस्य दूषणं राजा द्विप्रकारं विवर्जयेत् ॥

अर्थानां दूषणश्चैव तथा चार्थेषु दूषणम् ।

अकारणान् ससुखेद्दुर्गादीनामसत्क्रिया ॥

अर्थानां दूषणं प्रोक्तं विप्रक्रीडैस्त्वमेव च ।

अदेशकाले यद्दानमपाचे दानमेव च ॥

अर्थस्य दूषणं प्रोक्तमसत्कर्मप्रवर्तनम् ।

कामं क्रोधं मदं मानं लोभं हर्षंस्तथैव च ।

जेतव्यमरिषद्वर्गं सादरं पृथिवीक्षिता ॥

संज्ञा

धीरिहिराद्भ्यान्ते राणाः श्रीदिताः सदा-
 न्युतः ।
 भूतो बल्लो बाहवः तमेयोयो यथा भवेत् ।
 तया राहं महाभाग भूतं कर्मसहं भवेत् ।
 यो राहमनुब्रूयाति राह्यं न परिरक्षति ।
 संपातसुपायेषु विष्टे स महत् बलम् ।
 राह्याहिरयं शायकमर्थो रात्रा सुरासिकाम् ।
 महता तु प्रपद्ये सराहस्य च रक्षिता ।
 किं मेभ्यः परेभ्यश्च यथा माता यथा पिता ।
 नोपक्रान्ति सदा कुर्वन्तु च विभागो प्रियादि-
 च ।

अथमनुपयोक्तव्यं यत् तैत्तिरीयस्यैव ।
 यमैकैकदेशमायत्तं विधातुं देवमावुषि ।
 तथोर्व्वमपन्नम् हि मयि विदुते क्रियाः ।
 यत् सहीं यावद्यमोक्षस्य भर्तु-
 र्नांकाश्रयः परमो भवेत् ।
 सोकाश्रयान्नभयात् स जप्सो-
 र्जप्सोपतद्यैव परात् स हीर्जः ॥

इति माह्ये २०० अध्यायः ॥

राजपुत्रिका, स्त्री, (राजपुत्री + गन्धायां कृत् ।)
 घरास्मिन् । घराली स्त्री भाषा । यथा,—
 “घरास्मिन्निराट्पुत्रिका राजपुत्रिका ।”

इति षट्पथः ।

राजकन्या नः (यथा, हरिवंशे । ७५ । ४६ ।
"उन्मादयामास ततः पुत्रं वै राजपुत्रिकाः ।")

राजपूत, श्री, (रायः इत्यादि) पट्टनम् ।
रेखा । जाती । राक्षसी । इन्द्रपुत्री ।

इति राजनिघण्टुः । मावती । यथा,—
 “अतिसुक्तञ्चाप चातिमांसतो सुमया व्यपि ।”

राजकुमार मगधा—” इति पट्टापरः ।
राजकुमारः । (यथा, महाभारते ११.७३.११)
“ राजकुमारः मगधा—” इति पट्टापरः ।

"तुल्यं राजपुत्रोऽपि यथा मन्त्रादि । भावस्य ।
 भावो मे भव शुभोऽपि । इति विवरवादि

राष्ट्रदूत, ५ (पृष्ठायां राजा । राष्ट्रदूतादिनाम्
मन्त्रिणां ।) राष्ट्रदूतादिनाम् । राजा —

“हाम्येयः वेदरो नागकेदार, कमलाजय, ।
महोदयं राजदण्डः पलकं मारुतातकः ।”

ସମ୍ପଦ ସମ୍ବଳିତ ।

राजदूतो, श्री, (राजप्रिय इत्यमत्याः । दीपः ।)
कर्मोत्थः । इति राजनिर्णयः ।

राजप्रिया, श्री, (राजा प्रिया ।) बरबोहयः ।
इति राजप्रियाः ।

राज्य की राजधानी, है, (राज्य की राजधानी) राज्य की राजधानी
राज्य की राजधानी, है, (राज्य की राजधानी) राज्य की राजधानी

राज्यम्, को, (राजाभिरिति बहुम् ।) पटोत्तम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

[illegible]

संज्ञा

राजवदरः, पुं. (बहुरासी राजा । राजदम्भा-
दितान् परस्मिन्तः ।) उत्पन्नहोषि । तत्प-
चाय । इन्द्रोऽथः २ इन्द्रवदरः ३ राजवदरः ४
हृद्युकोपः ५ तदुदीयः ६ मधुरपत्रः ७ राज-
होषः ८ । कल मुखाः । समुद्रतमः । इन्द्रि-
हसन् । राजाभिहितवानहसन् । इन्द्रसम् ।
वीरहृदिकहसन् । शीघ्रतममादिशत् । इति
राजवदरः ।

रावरीजी [२] वि. (राजा रीशी शास्त्रं यत्नः।)
राज्यम् । इत्यम् । २ । ० । २ ।

राजमहिषा, स्त्री, शङ्खुम्रीमयी । यथा,—
 “गोमयीरः पद्मवीरो शङ्खुम्री राजमहिषा ।”

राज्यमदक, पु. इत्यम् । निम्नः । इति राज-

निर्घण्टः । पाणिभण्टः । रति बाहुपातः ।
राजभृणं, श्री, (राज्ञो भावः । राजन् + भू +

॥ १ ॥ रात्रयम् । यथा,—
 “स्याद्दृष्टमभूयं प्रकृतं प्रकृतानुप्रतिपत्ति ।
 ॥ १ ॥ रात्रयम् । यथा,—

राजभोग्यं, श्री, (राजा भोक्तुं योग्यम् । सुदृ-

इति शब्दपत्रिका ।

दिवान परनिपातः ।) नृद्वेकः । दद वेद इति
भाषा । कृत्यं भाषा । भाषाभाषा २ भाषाभाषा ३

योगमन्त्रः ४ वर्यापोषः ५ महारणः ६ ।
इति राजनिर्घण्टः ।

राजमहा, पुं, राजा महा । राजा महा इति
माया । गणेशाय । उक्तिः २ उक्तः ॥

इति प्रकाशयोगः ।
राजसामं., पृ. (राज्ञी सामं.:) राजसामं.,

महिषरुदं यथा —
 "राक्षसात्तं मौषडुक्तं यः करोति पतियते ।

यथाशक्तं गौरीं वाञ्छन्ते नदीयते ।
 इति ब्रह्मसंहिता प्रह्लादसूक्तं ५५ अध्यायः ।

॥ अथ च ।
॥ "विंशत्युक्ति विंशतीति दशमांस्तु तेः ॥ ॥ ॥

विद्युत्तुल्य, मीमांसः मीमांसानां दृष्टव्यम् ।
मनुष्ये दृष्टे विस्तीर्णः मीमांसानुष्ठाप्यते ।

धर्मसिद्धिर्वाच्यः ।
 धर्मसिद्धिर्वाच्यः ।
 धर्मसिद्धिर्वाच्यः ।

ब्रह्मसूत्रसंभाषणम् ।
ब्रह्मसूत्रसंभाषणम् ।
ब्रह्मसूत्रसंभाषणम् ।

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible]

“सहस्रवर्षेण राजाणां” एकतेजसाचार्यः,
 “एतौ वाचस्पतौ रसायनेष्वरौ, प्रोचते॥”

११११

राज्य

“ज्ञानविज्ञानसम्पत्तौ राजमार्गविशारदौ ।
युधुषाते महारज्ञे राज्यसेन दुरात्मना ॥”
राजमाध, पु, (माध्याना राजा श्रेष्ठत्वात् ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) वन्द्यः ।
वरवटी कडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
नीलमाधः २ वृषमाधः ३ वृषोचितः ४ । अस्य
गुणाः । कफपित्तहरत्वम् । रुच्यत्वम् । वात-
कारित्वम् । वलदायकत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सारकत्वम् । शुक्राश्वपित्तहरत्वम् ।
सुखादुत्वम् । रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । विषदत्वम् ।
लघुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अन्यच्च ।
“राजमाधो महामाधस्यपक्षत्रयः स्मृतः ।
राजमाधो गुरुः स्वादुस्तुवरक्षणे रसः ।
रुच्यो वातकरो रुच्यः क्षन्त्यो भूरिमलप्रदः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
कालविशेषे अस्याभित्तय यथा । नारदीये ।
“निष्पावान् राजमाधोश्च सुप्ते देवे जनाहने ।
यो भक्षयति राजेन्द्र चाखालादधिको हि च, ॥
कार्तिके तु विशेषेण राजमाधोश्च वर्णयेत् ।
निष्पावान् सुनिशाहून् यावदाहृतनारको ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
राजसुहः, पु, (सुज्ञाना राजा । राजदन्तादि-
त्वात् परनिपातः ।) सुकुष्ठकः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २४० ॥
राजयक्ष्मा, [न] पुं, (राजश्चन्द्रस्य चयकारको
यक्ष्मा । राजा चासौ यक्ष्मा चेति वा ।)
चयरोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य पर्याय-
निदानौषधादयो यक्ष्मशब्दे ब्रूयात् ॥ * ॥
(असौ हि सर्वरोगाणामाकरः । यथा,
भाषे । २ । ६६ ।
“मावेहि यद्वैद्यैको जेतयश्चेदिरादिति ।
राजयक्ष्मे रोगाणां सङ्ग्रहः स महोभ्यताम् ॥”
“तथाह वाग्भटः ।
अनेकरोगागुगती बहुरोगपुरःसरः ।
राजयक्ष्मा चयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥
नक्षत्राणां द्विजानाश्च राज्ञोभूतु यद्यं पुरा ।
यश्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥”
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
महापातकजन्ममध्ययम् । यथा, विष्णु ।
अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्यक्त्वसुप्तीर्णानां
मातुष्ये लक्षणाणि भवन्ति । कुष्ठतिपातकी
ब्रह्महा यक्ष्मी सुरापः श्लाघदन्तकः सुवर्ण-
हारौ कुनखौ गुरुतर्पणो दुश्कर्मा । इत्यादि
कूर्मपुराणम् ॥
“क्रियाहीनस्य सर्वस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहर्मरणात्तमशौचकम् ॥”
महारोगिण पापरीगायकान्यतमरोगवतः ।
ते च उष्मादस्त्रगदोषो राजयक्ष्मा आसौ मधु-
मेहो भगन्दरः उदरोभ्रूरी इत्यष्टौ पाप-
रोगा नारदोक्ताः । इति श्रुतित्वम् ॥ * ॥
तस्योत्पत्तिरूपस्थानानि यथा,—
“अथ कोपवतस्य दक्षस्य सुमहात्मनः ।

१२२

राज्य

निश्चक्राम तदा यक्ष्मा नासिकाग्रादिभौषणः ॥
दृष्टाकराजवदनः कृष्णाङ्गारसमप्रभः ।
अतिदीर्घः स्वरूपकेशः कृशो घमनिसन्ततः ॥
अधोमुखो दण्डस्तः कास विग्रस्य सन्ततम् ।
कुन्वाणो निग्रनेत्रश्च योषासम्भोगलोलुपः ॥
स चोवाच तदा दक्ष कुत्र ग्यास्याम्यहं सुते ॥
किंवा चाह करिष्यामि तस्मै वद महामते ॥
ततो दक्षस्तु तं प्राह सोमं यासु द्रुत भवान् ।
सोममनु भवान्मित्रं सोमे त्वं तिष्ठ खेच्छया ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा दक्षस्यापि महात्मनः ।
शने शनैस्ततः सोममाससाद स च द्रुतम् ॥
असाद्य स तदा सोमं वल्लोकं पन्नगो यथा ।
प्रविशेष्टेन्द्रदृष्टे हिमं प्राप्य महागदः ॥
तस्मिन् प्रविष्टे हृदये दारुणे राज्ययक्ष्मणि ।
शुशोच चन्द्रसन्दीप्य विमर्षां प्राप्नोषस्ततः ॥
उत्पत्य प्रथमं यस्याल्लोको राज्यसौ गदः ।
राजयक्ष्मेति लोकेऽस्मिन्स्य ख्यातिरभूत्
दिजाः ॥
ततस्तेनाभिभूतश्च यक्ष्मणा रोहिण्योपतितः ।
अथ जगामातुर्दिनं याग्रे शुष्का नदो यथा ॥
तथा चन्द्रे चौर्यमाणे सर्वोपधः अथ गताः ।
अथ जातास्त्रोपधीषु न यज्ञः स प्रवर्तते ॥
यज्ञाभावात् देवानामन्नं सर्वं अथ गतम् ।
पश्यन्त्याश्च ततो नष्टास्ततो हर्षितं चाभवत् ।
वृष्टाभावे तु लोकानामाहारो चीयताङ्गतः ॥
दुर्भिक्षश्चनोपते सर्वलोकैः हिणोत्तमाः ।
दानधर्मादिकं किञ्चिन्न लोकेषु प्रवर्तते ॥
सत्त्वहीना प्रजाः सर्वा लोभेनोपहृतेन्द्रियाः ।
पापमेव तदा चक्रुर्न धर्मरूपयस्तथा ॥
एतद्दृष्ट्वा तदा भार्यं दिक्पाशा, सपुरन्दरा ।
जम्बुं चोभ परं देवाः सागराश्च यद्वास्तथा ॥
ततो दृष्ट्वा जगत् सर्वं याकुलं दस्युपीडितम् ।
ब्रह्मायमगमन्देवा सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥
उपसङ्गम्य लोकेषु स्रष्टारं जगतां पतिम् ।
प्रणम्याथ यथायोग्यमुपविष्टास्ततः सुराः ॥
तान् ज्ञानवदन्तान् बोध्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
अभिभूतान् परेणैव हृतस्त्रयिधानिव ।
पप्रच्छ सुमुखीकृत्य गुरुमिन्द्रं हुताशनम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
स्वागतं भोः सुरगणा, किमर्थं यूयमागताः ।
दुःखोपहतदेहाश्च युष्मान् ज्ञानांश्च लक्षये ॥
निराधारान् निरातङ्गान् सुरान् सर्वान्सु
कामगान् ।
कृत्वा खविष्ये न्यस्तान् कथं पश्यामि दुःखि-
तान् ॥
यद्ब्रूवे दुष्खवीजं युष्मान् वा यस्तु वाधते ।
तत् कथ्यतामशेषेण सिद्धिं चाप्यवधान्यताम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
ततो वृहत्श्रवा जीवः कृष्णवर्मा च लोकलवः ।
उवाचात्मभुवे तस्मै सुराणां दुष्खकारणम् ॥
शृणु सर्वं जगत्कर्त्तृणां येन वयमागताः ।

राज्य

यदस्माकं दुःखवीजं यतो ज्ञानत्रियो वयम् ।
न कश्चित् स प्रवर्तन्ते यज्ञा लोकपितामह ॥
देवा ऊचुः ।
निराधारा निरातङ्गाः प्रजा, सर्वाः अथ
गताः ।
न च दानादिधर्माश्च न तर्पाणि चितौ कश्चित् ।
नैव वर्धन्ते पर्यगयः चीयतोयामवत् चितिः ।
चीणाः सर्वास्तर्पाण्यधः शस्या लोका समा-
कुलाः ॥
दस्युभिः पीडिता विप्रा वेदवादान् कुर्वन्ते ।
अग्नवेकत्तमासाद्य त्रियम्ने बहवः प्रजाः ॥
चीयेषु यज्ञभागेषु भोगहीनास्तथा वयम् ।
दुर्बलाश्च त्रिया हीना नैव शान्तिं कमामहे ॥
रोहिण्या मन्दिरे चन्द्रो वक्रगत्वा चिरं स्थितः ।
वृषराशौ स च चीयो ज्योत्स्नाहीनश्च वर्तते ॥
यदेवान्विष्यते देवेश्चन्द्रो नैरा पुरःसरः ।
कदाचिदपि देवानां समाले वा भवद्भिः ॥
कदाचिद्रोहिणीं यक्षा नैव ज्ञायं गच्छति ।
यद्यन्यः कोऽपि न भवेत्तदा चन्द्रो बहिर्भवेत् ।
दृश्यते स कलाहीनः कलामात्रावशेषितः ॥
इति सर्व्वं लोकेऽहं वृत्तः कर्मविपर्ययः ।
तद्दृष्ट्वा कान्दिशीकास्तु वयं त्वां श्ररन् गताः ॥
पातालादयावदुत्थाय कालकल्लादयोऽसुराः ।
नास्मान् लोकेषु बाधन्ते तावन्न, पाहि साध-
यात् ॥
अथ प्रवर्तते कस्माज्जगतां वा यतिक्रमः ।
न जानीमस्तु तत् सर्वं विप्रवे चापि कारखम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
एतत् सुराणां वचनं दिव्यदर्शी पितामहः ।
श्रुत्वा क्षणमभिधाय निजगाद सुरोत्तमान् ॥
ब्रह्मोवाच ।
श्रवन्तु देवता, सर्वा यदर्थं लोकविभवः ।
प्रवर्ततेऽधुना येन शान्तिस्तस्य भविष्यति ॥
सोमो दास्यायणी, कन्याः सप्तविंशतिस्तथा ।
अश्विन्याद्या वरवधूर्भाग्यर्थं परिणीतवान् ॥
परिणीय स ता, सर्वा रोहिण्यां सततं विधुः ।
प्रवर्ततासुरागेय न सर्वासु प्रवर्तते ॥
अश्विन्याद्यास्ततः सर्वा दौर्भाग्यवन्तपीडिताः ।
ब्रह्मविशतिर्वरारोहा पितरं प्रस्थिता, खकम् ॥
प्रवर्तते निशानाथो रोहिण्यां रागतो यथा ।
तथा न तासु भजते तद्दृष्ट्वाय न्यवेदयन् ॥
अतो दक्षो महोदुहिः सान्ना सक्षयं विट्-
पतिम् ।
बहुस्रुतमाभाष्य पुत्रार्थेऽनुबरोधं तम् ॥
अनुब्रूवो यथाकामं दक्षेण सुमहात्मना ।
समं प्रवर्तितं तासु समयं हतवान् विधुः ॥
सममङ्गीकृते भाव तासु कर्तुं हिमाश्रुना ।
ख जगाम ततः स्थानं दक्षोऽपि सुनिवृत्तमः ॥
गतिं दक्षे सुनिश्चेद्वै वैषम्यं तासु चक्रमाः ।
जहौ न भावं ता, शश्वत् कुपिता पितरं
गताः ॥
ततो दक्षः पुनश्चन्द्रमनुबध्य सुतान्तरे ।

राजय

समर्पितं प्रतिश्राव्य वचनचेदमब्रवीत् ॥
न समं वर्तते चन्द्र सर्वस्वास्तु भवान् यदि ।
तदा शस्त्रं त्वहं तुभ्यं तस्माद् कुरु समग्र-

सम् ॥

ततो गते पुनर्दक्षे न समं वर्तते यदा ।
तास्तु चन्द्रस्तदा दक्षं पुनर्गत्वाशुबन् यथा ॥
न ते वचः, स कुरुते नैवास्मास्तु प्रवर्तते ।
वयं तपः करिष्यामः स्थास्यामश्च त्वदन्तिके ॥
तावामिति वचः श्रुत्वा क्रुपितस्य वदा सुनेः ।
जयाय चन्द्रस्य मनः प्रापायोत्सुकता गतम् ॥
प्रापायोदयुक्तमनसः क्रुपितस्य महात्मनः ।
जयो नाम महारोगो नासिकाग्राहिनिर्यतः ॥
प्रेषितः स च चन्द्राय दक्षेण सुनिना ततः ।
प्रविष्टवांस्तस्य देहे क्षयितस्तेन चन्द्रमाः ॥
क्षीये चन्द्रे क्षय याता ज्योत्स्ना तस्य महा-

त्मनः ।

क्षीयास्तु सर्वज्योत्स्नास्तु सर्वैषधः क्षय गताः ॥
ज्योत्स्नाभावात्क्षीयेऽस्मिन् यज्ञः संप्रवर्तते ।
यज्ञाभावाद्नाष्टिस्ततः सर्वप्रजाक्षयः ॥
यज्ञभागोपभोगेन क्षीयानां भवतां तथा ।
दुर्लभत्वं वसुत्वम् विकारश्च स्वर्गोचरे ॥
इति व. कथितं सर्वं यथाभूत्कोपिभवः ।
येनोपायेन तच्छान्तिस्तत्तद्विषयं सुरोत्तमाः ॥
इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥ ॥

ब्रह्मोवाच ।

“गच्छन्तु भोः सुरगणा दक्षस्य सदनं प्रति ।
त प्रसादय चन्द्रार्थं स च पूर्णो भवेद्यथा ॥
पूर्णे चन्द्रे जगत् सर्वं प्रकृतिस्थं भविष्यति ।
युष्माकश्च भवेत् शान्तिरोषधीनाश्च सम्भवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ।
प्रययुर्द्धमनसस्तदा दक्षनिवेशनम् ॥
यथान्यासुपस्थाप्य सर्वे सुनिवरं सुराः ।
प्रोचुः प्रजापति दक्ष प्रणम्य श्रृङ्गया गिरा ॥
देवा ऊचुः ।

प्रसीद सीदतां ब्रह्मस्रगाकं बहुदुःखिनाम् ।
उद्धरस्व महाबुद्धे चाहि न शोकसागरात् ॥
यद्गुणं ब्रह्मसंज्ञं त्वत्पुण्यं परमात्मनः ।
तदंशस्तं परं ज्योतिर्विश्वरूपं नतोऽस्मि ते ॥
दक्षयात् सर्वजगतां प्रजापालनकारणात् ।
दक्षप्रजापतिश्चेति योगेशस्तनुमो वयम् ॥
दक्षाय सर्वजगतां दक्षाय कुशलात्मनाम् ।
दक्षायाम्बितायास्तु नमस्तुभ्यं महात्मने ॥
सततं चिन्त्यमानस्य योगिभिर्नियतात्मभिः ।
सारस्य सारभूतत्वं दक्षाय परमात्मने ॥
योगिद्विरगाष्टः पारगाणां वरायणः ।
प्रादन्तस्तुतः सद्यसा तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा दक्षो यज्ञसुजां तदा ।
प्राह प्रसन्नवदनः शक्रमाभास्य सुखतः ॥

दक्ष उवाच ।

कृतः शक्र महाभाग भवतां दुःखमागतम् ।
दुःखहेतुं वद विमो श्रोतुमिच्छाम्यहन्तु तम् ॥

राजय

ममास्ति यदि कर्त्तव्यं भवतां दुःखहानये ।
तदहं यदि शक्नोमि करिष्यामि हितं समम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य ब्रह्मसुनोर्महर्षिणः ।
जगाद गीष्पतिः शक्रो वीतिहोत्रोऽथ तं
सुनिम् ॥

क्षय यातो निशानाथस्तस्मिन् क्षीये क्षयगताः ।
सर्वैषधो हिजयश्च तद्धानिर्यज्ञहानिकृत् ॥
यज्ञे विनष्टे सकलाः प्रजाः क्षुब्धकातराः ।
वृष्टाभावात्तद्दुःखं प्राप्य नष्टाश्च काश्चन ॥
क्षयोऽथ रात्रिनाथस्य यस्ते कोपात् प्रवर्तते ।
स सर्वजगतो ब्रह्मभवायसुपस्थितः ॥
नामुना तन्निभुवने यज्ञं क्षुब्धं किञ्चन ।
विश्वं यान्ति विप्रेन्द्र सागराः स्थावराश्चराः ॥
न यज्ञाः संप्रवर्तन्ते न तपस्यन्ति तापसाः ।
आहारदुःखान्निह्रीकाः प्रजाः क्षीणा भया-

तुराः ॥

एव प्रवृत्ते विप्रेन्द्र विप्रेन्द्रैस्तान् रसातलात् ।
दैत्या न यावद्दुष्टाय बाधन्ते तावदुद्धर ॥
प्रसीद दक्ष सततं तं पूरय तपीवजात् ।
पूर्णे चन्द्रे जगत् सर्वं प्रकृतिस्थं भविष्यति ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रजापतिस्तत्तदा ।
उवाच तान् सुरगणान् हृदयाच्छ्रुत्यसुहृदन् ॥
दक्ष उवाच ।

यन्मे वचो निशानाथे प्रवृत्तं प्रापकारणम् ।
न केनापि निदानेन मिथ्या कर्त्तुं तद्वत्तद्दे ॥
किन्तु महच्चन यस्मात्त्रैकान्तेन नष्टा भवेत् ।
चन्द्रोऽपि वर्हते यस्मात् तत्सुपायमपेक्षते ॥
तत्राप्ययसुपायोऽस्ति मासाहं यातु चन्द्रमाः ।
क्षयं वृद्धिश्च मासाहं स्वयं भाष्यास्तु वर्हताम् ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तं प्रसाद्य प्रजापतिम् ।
सर्वे सुरगणास्तत्र गता यत्रास्ति चन्द्रमाः ॥
एवमुक्ते तु वचने दक्षेण सुनिना हिजा ।
अथ चन्द्र समादाय भाष्याभिः सञ्चित तदा ।
जग्मुस्ते ब्रह्मसदनं सुदिताः सुरसक्तमाः ॥
तत्र गत्वा महाभागा यथा दक्षेण भाषितम् ।
तत्सर्वं कथयामासुर्ज्ञाने परमात्मने ॥
ब्रह्मा दक्षवचः श्रुत्वा देवानां सदनं तदा ।
चन्द्रभागं महाश्रेष्ठं जगाम सञ्चितः सुरैः ॥
तत्र गत्वा सुरश्रेष्ठः प्रजानां हितकाम्यया ।
स्वापयामास शुभ्रांस्तु वृद्धोऽहितपुष्करे ॥
भूतभगभवज्ज्ञानः पूर्णमेव पितामहः ।
एतदर्थं चकारात्त सरः पूर्णं जगत्प्राप्तम् ॥
तत्र स्नातस्य लोकस्य नीरोगत्वं प्रजायते ।
चिरायुस्त्वथ सततं वृद्धोऽहितसंज्ञकः ॥
तत्र स्नातस्य चन्द्रस्य शरीरात् तत्तुल्यं गदः ।
राजयक्षा निःसवार पूर्वैरूपो यथोदितः ॥
निःश्वेत राजयक्षा तु ब्रह्माणश्च जगत्पतिम् ।
प्रसम्याह किं करिष्ये क्व गच्छामीतुगवाच ह ॥
स्यानं पत्नीश्च लोकेश ॥ कृत्यं मम सदावनम् ।
निदेश्यातुरूपं मे सद्यः त्वं जगतां यतः ॥

राजय

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो ब्रह्मापि तं पुष्टं निरीक्ष्येन्द्रशरीरगैः ।
अमृतैस्तेनाविभुक्तैः क्षीणैश्चापि निशापतिम् ॥
दीर्घैः स्वयं तं गृहीत्वा गिरौ निषिष्य वै
सुहुः ।

अमृतं गालयामास शरीराद्वाजयक्षाः ॥
अमृतानि च गाल्याशु तदपूर्वं तदा जले ।
क्षीरोदस्य च चित्तेषु मध्ये रहसि लोकभृत् ॥
तस्मादमृततादिन्द्रोः कलाः क्षीणाः पुराथ

याः ।

तासां जगद्भवशस्त्राणां क्षीरोदसागरात् ॥
कलामात्रावशेषस्य ससर्गाद्वाजयक्षाः ।
क्षीणाः कलाः पञ्चदश याः पूर्वममृततात्मिकाः ।
ता रागयक्षगर्भस्थाश्चूर्णभूतास्तु पीडया ॥
तेजोऽप्योत्सृज्य कलाभिस्तु निबद्ध यत् कला-

पतेः ।

शरीरं तन्निष्ठाभूतं गर्भस्थं राजयक्षाः ॥
ज्योतिश्चूर्णमभूत् ज्योत्स्ना लीना राजादि-

यक्षणि ।

द्रवीभूताः सुधाः सर्वा गर्भे रोगस्य च स्थिताः ॥
यदा निर्गलियामास सुधां ब्रह्मा गदान्तरात् ।
तदा ज्योत्स्ना सुधा ज्योतिः सर्वं तस्माद्-

वर्हिर्गतम् ॥

क्षीरोदसागरे चित्तं तत्सर्वं विधिना तदा ।
देवान् गिरौ परिवर्ष्य स्वयं गत्वा हृतं ततः ॥
ततोऽमृतानि प्रक्षाल्य कलाचूर्णानि वारिधेः ।
ज्योत्स्नाश्चाप्याजगामास्तु गृहीत्वा तत्रयं

गिरिम् ॥

क्षीरोदाहिरिमागम्य चन्द्रभागं तदा विधिः ।
देवमध्ये कलाचूर्णं सुधां ज्योत्स्नां न्यवीविशत् ॥
सस्याप्य तत्रयं ब्रह्मा देवानां मध्यतस्ततः ।
जगाद राजयक्षास्तत्स्थानादि निदेशयन् ॥
ब्रह्मोवाच ।

सर्वदा यो दिवा रात्रौ सन्ध्यायां वनितारतः ।
सेवते सुरत तस्मिन् राजयक्षान् वसिष्ठादि ॥
प्रतिश्राव्यश्वासकासयुक्तो यो मैथुनं चरेत् ।
स ते प्रवेक्ष्यः सततं श्लेष्मणश्च तथाविधः ॥
कृष्णाश्वा नृत्पुत्री या भवतः सहशी गुणैः ।
सा तेऽस्तु भाष्या सततं भवन्तमनुयास्यति ॥
क्षीणत्वं भवतः कृत्यं तत्तत्त्वं विषये कुरु ।
हृत्वं गच्छ यथाकामं चन्द्रे त्वं विसुखो भव ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

एव विदुष्टो विधिना राजयक्षा महागदः ।
पशुतां सर्वदेवानामन्तर्धानं जगाम ह ॥
छान्तर्हिते महारोगे ब्रह्मा लोकपितामहः ।
चन्द्रं समययामास कलापञ्चदशैर्धितम् ॥
तेन क्षीरोदधौ तेन सुधापूणेन वात्मभूः ।
संयोज्यतेस्तु कलाचूर्णैः पूर्ववत्कारोदधिभूः ॥
स योऽशकलापूर्णः पूर्ववद्विषमो यदा ।
चन्द्रस्तदा सर्वदेवा सुसुदुस्तस्य दर्शनात् ॥
अथ चन्द्रस्तदा पूर्णः प्रशिष्य पितामहम् ।
उवाचेदं सुरसदो मध्यगो नातिद्विषितः ॥

राज्य

सोम उवाच ।

न स्थान पूर्वपदमन्त्रं शरीरे सम वर्तते ।
न वीर्यं वा तपोत्साहो विधीदन्त्यज्ञसन्धयः ।
नोत्सहे पूर्ववच्छेदा विधातुं सुतरामहम् ।
चेष्टाहीनस्वगुदिन वर्तये केन लोकभृत् ॥

मन्त्रोवाच ।

यस्तस्य यस्याया सोम यदभूदज्ञसन्धयः ।
पूर्वं विशीर्षा भवतस्तत्पूर्वमभयज्ञ हि ॥
अधुना भवतो देहचूर्णं निःसारित मया ।
शरीरात् सागृतज्योत्स्ना अप्रसा राज-

यज्ञम् ॥

तेषां प्रसादनविधौ कथ्यते यत् स्थितं षष्ठे ।
ज्योत्स्नायाश्च सुधायाश्च तेन हीनो मयान्
यत् ॥

ततोऽज्ञसन्धयो राजस्य सोदन्ति साम्यतम् ॥
अत्रोपायं विधास्यामि यथा नातिं लभेद्विद्वान् ।
प्राजापत्यं पुरोडाशो हवनीयं पुरोऽध्वरे ॥
ऐन्द्रस्ततोऽनु चाध्वेयं प्रदेयं सर्वतः क्रतौ ।
ततोऽनु भवतो भागं पुरोडाशो मया हतः ॥
तेन भागेन सुक्तेन निव्यं यज्ञहुतेन हि ।
पूर्ववतो सप्तसाहः स्थानं वीर्यं भविष्यति ॥
यश्चागृतकणाक्षीये चोरोदस्य स्थिताक्षयः ।
शरीरचूर्णं यावत् ज्योत्स्नायाश्चापि ये कथाः ।
वृद्धिं यास्यन्ति सततं चौरसागरमधगाः ॥
स्वारोचिषेऽन्तरे प्राप्ते द्वितीये शङ्करांश्वरः ।
दुर्वासा भविता विप्रः प्रचक्षतेऽहमाक्षरः ॥
स महेन्द्रस्याविनयात् प्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ।
करिष्यति त्रिभुवनं निःश्रीकं सप्तसारम् ॥
त्रिया हीने ततो लोके भविता लोकविप्रवः ।
यथा तव चयात् सोम प्रवृत्तो लोकविप्रवः ॥
तस्मानुपप्रमायेन तृतीये तु हते युगे ।
भविष्यति स्यास्यति च यावद्दुग्गचतुष्टयम् ॥
ततश्चतुर्थे सम्प्राप्ते सद्य देवैः हते युगे ।
चोरोद निर्मथिष्यामः शम्भुर्विष्णुरहं तथा ॥
मन्थानं मन्दरं हत्वा सर्पराजं तथांशुकम् ॥
यज्ञभागेषु हीनेषु देवाभार्यं वयं ततः ।
मथिष्यामः सम देवैः चोरोदं सद्य दानवैः ।
त्वच्छरीरान्तमिदं यत् स्थितं चौरसागरे ॥
तत्प्रमथ्य यज्ञीयामो राशीभूतं तथाचयम् ।
सर्वौषधान्तरे हत्वा त्वच्छरीरं तदा वयम् ।
क्षेपस्यामः सागरजले शरीरार्थं विधो तव ॥
निर्मथ्य सागरं पश्चात् सप्तद्वार्यं यदागृतम् ।
तदा तव वपुस्सस्मिन्पूर्वं सम्भविष्यति ॥
ओजो वीर्याशुक्लं कान्तमचयश्च सुधात्मकम् ।
दृढाङ्गसन्धिकं चारु भविष्यति वपुस्तव ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

सुधांशुमेवमाभाष्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
विधोः चयाय मासाहं वृद्धये यज्ञवानभूत् ॥
यथा दक्षेण गदितं मासाहं यातु चन्द्रमाः ।
चयं वृद्धिश्च मासाहं यज्ञं तत्राकरोदधि ॥
यत् घोहशशा चन्द्रं सुरव्योहो विभक्तवान् ।
विभज्य च सुरान् सर्वान् सप्तवाचेदमद्भुतम् ॥

राज्य

कलाः षोडश चन्द्रस्य तत्रैका शम्भुमूर्धनि ।
तिष्ठत्युपायपि पराः चयं यातु चयं विना ॥
चयेण यदि रोगेण मासाहं दत्तवान्मतः ।
चयाय षोडशे चन्द्रो नोपशान्तिः सदा भवेत् ॥
किन्तस्य या कला शम्भो ज्योत्स्ना गच्छन्तु तां
प्रति ॥

चतुर्दशकलासमाः प्रतिमायं सुरोत्तमा ॥
चतुर्दशकलायस्थान्यग्नितानि पिबन्तु वै ।
प्रतिपत्तिपिमारुह्य भवन्तकाचतुर्दशौ ॥
तेजोभागाः सूर्यविम्बं चतुर्दशतिथौ क्रमात् ।
प्रविशन्तु चयं त्वेनं कृष्णपक्षे विधोर्भवेत् ॥
यातु शेषा कलादर्शं हरितपक्षे पञ्चायिता ।
तिष्ठतु प्रथमे भागे तिथौ तस्यां निशापते ॥
द्वितीये दर्शभागे तु रोहिण्या यातु मन्दिरम् ।
तृतीये तु सरस्वत्यां चाला यन्मुचितो विधुः ॥
चतुर्थे वल्लभपूर्वसंज्ञिभागे विभाषणोः ।
मन्त्रं यातु चन्द्रोऽयं सविमरपघोटकः ॥
यावत्कायेन हि कला प्रथमा चयमायुषान् ।
यमेव कृष्णपक्षे तावन्मया प्रतिपत्तं भवेत् ॥
द्वितीयादौ कृष्णपक्षे वृद्धिर्वागस्तथाविधः ।
तिथौनां वृद्धिरेतुषु शुद्धे कृष्णे तथा भवेत् ॥
ततः पुनः शुक्लपक्षे यावत् पूर्वा कलोदिता ।
वृद्धिर्मेतं भवेत्तापनं प्रतिपत्तिपिरादितः ॥
ततो द्वितीयभागस्य या ज्योत्स्ना हरगर्भनि ।
स्थितायां वै कलायान्तु गता सा पुनरेष्यति ॥
गुप्ताभिस्तु भवेत् प्रेममग्नं यद्दिने दिने ।
तद्वितीयादितिषिभिः पूर्वाङ्गाभिः सदैव हि ॥
स्वयत्तुपत्स्यते चन्द्रो ज्योत्स्नायोगात् सुरो-

त्तमा ।

यथा दिने दिने भागाः चयं यान्ति तथा
विधोः ॥

वृद्धिं गच्छन्त्यनुदिनं शुक्लपक्षेऽन्वहं सुरा ।
तेजोभागं सूर्यविम्बात् पुनरेव समेष्यति ॥
प्रयास्यति कृष्णपक्षे यथाभागकमन्त्रया ।
ज्योत्स्नाहरशिरस्रक्तात् प्रवाहं पुनरेष्यति ॥
तेजोभागं सूर्यविम्बादग्न्यतः वस्यते स्वयम् ।
एवं वृद्धिं शुक्लपक्षे सुधाशोः समविष्यति ॥
पञ्चयोः शुक्लकृष्णस्य चन्द्रवृद्धिश्चयाद्भवेत् ।
यावत्कायेन यो भागं चयं वृद्धिश्च यास्यति ॥
तावत्कालमभिधाय तिथिः स्यास्यति सा पुनः ॥

चिरेण वृद्धिर्यदि वा चयो वा

हतेन वृद्धिर्यदि वा चयो वा ।

हतातिथीनां तु सदा चयः स्या-

चिरान्तु वृद्धिस्थितिषु प्रवेशे ॥

हयं कथ्यते चन्द्रेण विना न संभविष्यति ।

तस्मात् तयोः प्रवृद्धार्थं चन्द्रं रक्षन्तु देवताः ॥

आखादनौयः शुभांशुः कलाशेषोऽनुमासतः ।

अमावास्यापराह्णे तु पिबन्तौ रोहिणीयज्ञे ॥

तस्येवाखादनात् कथं वृद्धिं यास्यति चान्द्रम् ॥

तेन कथेन पितरस्तानि यास्यन्ति वै पराम् ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततः सुरगणाः सर्वे यथोक्तं विधिना तथा ।

राजरा

चक्रुर्लोकहितार्थं चन्द्रस्य चयवृद्धये ।
महादेवोऽपि चक्राहं स्वरूपं परमात्मनः ।
जगदाह देवैर्विदिता शिरसाभ्युदितो भृशम् ॥
यत्तेनः परमं निजमममममममममम् ।
तत्स्वरूपमाचक्रकथाः प्रापतस्तु चयं जताः ॥
प्रविशन्ति यदा ज्योतिरानन्दमकरं परम् ।
योगिनाम् तदा तेषां चित्तं तद्गीर्णमेवति ॥
महादेवशिरःसंको जीने चित्ते सुधानिधौ ।
चक्रद्वारा भवेत्सुक्तिरिदं वैदिकी श्रुतिः ॥
एतज्ज्ञात्वा महादेव चयवृद्ध्या विना हतम् ।
हिताय सर्वलोकाणां जगदाह शिरसा विधुम् ॥
चक्रज्योत्स्नासमावोन्मादोऽवधौ बालि वृद्धये ।
सर्वोऽधीत वृद्धासु प्रवर्तन्ते ततोऽध्वराः ॥
अध्वरेषु प्रवर्तन्ते स्नानं स्नानं भाजास्तु देवताः ।
परिपूजन्ति पितरस्तथा कथां भूरि च ॥
अमृतं ब्रह्मणा वृद्धं यदेवेभ्यः पूरातनम् ।
तेन वृद्ध्या हीना वै हृद्यभागेन देवताः ॥
यज्ञेनाप्यायिते तच्च ज्योत्स्नाभिर्वृद्धिर्मेतं वै ।
यज्ञज्योत्स्ना विना भूतं तच्च स्नातुं चोच-

मन्त्रया ॥

अतोऽग्नितस्य यज्ञस्य चन्द्रमाः कारकं स्वयम् ।
अतोऽस्य दत्तप्रापात् रक्षाये तत्किञ्चिदितम् ॥
अद्यापि कृष्णपक्षेऽपि सुधां कथीयते सुरैः ।
तेन सूर्यं याति शम्भोचक्राहं ज्योत्स्निका तथा ।
पुनश्च शुक्लपक्षे तु प्रेषोदेति कला ततः ।
ज्योत्स्नाद्वितीयो भागस्तु तेजोभागो द्वितीयकः ॥
अन्त्येष्टुपशिरस्रक्तात् सूर्यविम्बादयथाक्रमम् ।
कलाः षोडश चन्द्रस्य तत्रैका शम्भुशेखरे ॥
सितासिताम्भौ पक्षौ शेषाबासुदयश्चौ ।
इति वः सर्वमस्मात् विभक्तचन्द्रमा यथा ॥
ब्रह्मणा पञ्चतन्त्रेण तथा तच्चक्रमाहतः ।
यज्ञभागे स्थिते यस्माद्देवार्थमकरोद्विधुम् ।
कथं स्थितेऽपि पिबन्त्येति वृद्धिचयौ यथा ॥
इदं पुण्यतमास्मान् यं श्रमोति सङ्गमः ।
राजयज्म्या तस्य कुले न कदाचिद्विष्यति ॥
यज्म्या परिभूतो यं श्रमोति वचनं विधेः ।
अचिरात् यज्म्या सक्तः स भवेन्नरवत्तमः ॥
इदं स्वस्वयनं पुण्यं गुह्यं गुह्यतरं परम् ।
यं श्रमोति कश्चितः सन् स महापुण्यभाग-

भवेत् ॥

इति काविकापुराणे २१ अध्यायः ।

राजयोमः, नि, (राज्ञो योमः) । राजार्हः ।

श्रुतोचितः । यथा,—

“त्रिकोणकण्ठके सौम्ये पापे नोपचवक्षिते ।

राजयोम्या भवेन्नारी सुन्दरी कुलवर्द्धनी ॥”

इति जातकान्तम् ॥

राजरङ्ग, की, (राजयोमं रङ्गम्) । रजतम् ।

इति श्रम्वरनावली ॥

राजराजः, पू, (राज्ञामपि राजा घनाधिपत्वात् ।

“राजाह सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति

टिप् । कुबेरः । राजमरः । १ । १ । ६१ ।

(यथा, किराताज्जुनीये । ५ । ५१ ।

“इत्युक्त्वा सपदि हितं प्रियं प्रियाहं
धाम खं गतवति राजराजभृते ।
सोतकष्टं किमपि पृथास्तु प्रदध्यौ
सन्वत्ते भृशमरतिं हि सदियोगः ॥”)
सार्धभौमः । (यथा, रामायणे । २। ६२। १४।
“प्रयाममिति न श्रुत्वा राजराजस्य योषितः ।
हिला यानानि यानाहं ब्राह्मणं पर्यवारयन् ॥”)
सुधाकरः । इति मेदिनी । जे, ३६ ॥
राजरीतिः, स्त्री, पित्तलविशेषः । तत्पर्यायः ।
पाकतुष्ठी २ राजपुत्री ३ महेश्वरी ४ ब्रह्मास्त्री ५
ब्रह्मारीति ६ कपिला ७ पिङ्गला ८ अस्य
गुणा । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । ज्वरत्वम् ।
शोषनत्वम् । पाण्डुवातक्रिमिजोहपित्तनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजर्वि पु, (राजा ऋषिरिव श्रेष्ठत्वात् ।)
ऋतपर्वादि राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य
स्मरणं कलिनाशनम् । यथा,—
“कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतपर्वास्य राजर्विः कौर्त्तनं कलिनाशनम् ॥”
इति महाभारतम् ॥
राजलक्ष्मा, [न] पु, (राज्ञो लक्ष्म पिङ्गं यत्र ।)
बुधिशिरः । इति धनञ्जयकोषः ॥ (राजचिह्न-
युक्तं, त्रि ॥)
राजलक्ष्मीः, स्त्री, (राज्ञो लक्ष्मीः ।) राजश्री ।
यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
“मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रमदाविलासः
श्रेतातपत्रुपपूजितदेशलामः ।
हस्त्यश्वलामघनपूर्वमनोरथः स्यात्
श्रीक्री दशा भवति निखलराजलक्ष्मीः ॥”
राजवश्यः, त्रि, (राजवंशे भवः । राजवश +
यत् ।) राजवंशोद्भवः । तत्पर्यायः । राज-
बीजो २ । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥
राजवर्त्म, [न] स्त्री, (राज्ञो वर्त्म पट्या ।) राज-
पथः । तत्पर्यायः । घट्टापथः २ संसरणम् ३
श्रीपथ ४ उपनिष्क्रमणम् ५ उपनिष्क्रमम् ६
महापथः ७ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५३ ॥
राजवला, स्त्री, (राजते शोभते इति । राज् +
वल् । राजा वला इति कर्मधारयः ।)
भद्रवला । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ गन्ध-
भादालिया इति भाषा ॥
राजवल्गवः, पुं, (राज्ञां वल्गवः ।) राजादनी ।
राजासः । राजवदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नारायणदासकविराजतद्रथगुणयन्त्रविशेषः ।
यथा,—
“श्रीनारायणदासेन कविराजेन धीमता ।
प्रतिसंस्क्रियते द्रव्यगुणोऽयं राजवल्गवः ॥”
इति तस्य द्वितीयश्लोकः ॥
रूपप्रिये, त्रि (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४६ ।
“इष्टप्रायो विना चैवैः परभूमिपरो बली ।
आम एवाक्रिमोर्ध्वो राजवल्गवभयः ॥”)
राजवली, स्त्री, (राजप्रिया वली ।) तोयवली ।
इति रत्नमाळा । उच्चा इति भाषा ॥

राजवान्, [त] त्रि, (राजास्वस्येति । राजन् +
मतुप् । मस्य वः ।) राजमात्रयुक्तदेशः ।
यथा,—
“सुराक्षि देशे राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र राज-
वान् ॥”
इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥
(नृपविशिष्टः । यथा, महाभारते । ५। १। ७।
“रराज सा राजवती सन्तुष्टा
अहेरिव दौर्बल्यमल्लेखेता ॥”)
राजवाहः, पु, (राजानं वहतीति । वह् + अण् ।)
घोटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
राजवाहः, पु, (राज्ञां वाहः ।) राजवाहक-
हस्ती । तत्पर्यायः । उपवाहः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ विजयकुम्भरः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ राजवहनौये, त्रि ॥
राजवहः, पु, (वहाणां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) आरम्भवहः । इत्यमरः ॥
प्रियालवहः । इति मेदिनी । लङ्कास्थायी वहः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ लङ्काविन् इति भाषा ॥
राजशणः, पु, (राजः शोभमानः शणः ।) पट्टः ।
इति शब्दमाळा । पाट् इति भाषा ॥
राजसफरः, पु, इक्षिप्रमत्स्यः । इति हारावली ॥
राजशय्या, स्त्री, (राज्ञः शय्या ।) राज्ञः शय-
नीयम् । तत्पर्यायः । महाशय्या २ । इति
हेमचन्द्रः ॥
राजशाकः, पु, (राजप्रियः शाकः । शाकानां
राजा इति वा ।) वासूकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
राजशुकः, पु, (शुकानां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) पक्षिविशेषः । राजा श्रूगा
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । प्राज्ञः २
शतपत्रः ३ नृपप्रियः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजशृङ्ग, स्त्री, राजच्छत्रम् । तत्पर्यायः । कनक-
दण्डकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
राजशृङ्ग, पुं, मद्गुरमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
राजसः, त्रि, (रजसो भवः । रजस् + अण् ।)
रजोगुणोद्भवः । लक्ष्मणं यथा,—
“आरम्भवचिताधैर्यमसत्कायपरिग्रहः ।
विषयोपसेवा चालसं राजसं गुणलक्ष्णम् ॥”
आरम्भवचिता फलार्थं कर्मागुष्ठानशीलता ॥
सञ्ज्ञेपतस्तत्त्वज्ञं यथा,—
“येनास्मिन् कर्मणा लोके स्थातिमिच्छति
पुष्कलाम् ।
न च श्रोत्रत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयम् राजसम् ॥”
तस्माद्वर्तिर्यथा,—
“देवत्वं सात्त्विका याति मनुष्यत्वम् राजसाः ।
तिर्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा विविधा गतिः ॥”
तद्वर्तिप्रकारा यथा,—
“भक्षणा मक्षा नटाश्चैव पुरुषाः शृङ्खलतयः ।
द्व्युत्पानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसौ गतिः ॥
राजान्, क्षत्रियाश्चैव राज्ञश्चैव पुरोहिताः ।
वाद्यगुहप्रधानाश्च मध्यमा राजसौ गतिः ॥

गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विषधानुचराश्च ये ।
तथैवाश्वरसः सर्वा राजसौष्ठमा गतिः ॥”
इति वामने १२ अध्यायः ॥

राजसाहारा यथा,—
“कद्रुम्वलवशात्पुण्डरीकचक्रविदाहिनः ।
आहारा राजसस्थेष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥”
राजसयज्ञो यथा,—
“अभिसन्वाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इच्छते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विहि राजसम् ॥”
राजसतपो यथा,—
“सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चक्षमधुवम् ॥”
राजसदानं यथा,—
“यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्षिप्तं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥
राजसत्वागो यथा,—
“दुःखमित्येव यत् कर्म कायकेशभयात् त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसत्वागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥”
राजसज्ञानं यथा,—
“एष क्लेशो न तु यज्ञज्ञानं नानाभावान् पृथग्-
विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विहि राजसम् ॥”
राजसकर्म यथा,—
“यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्गारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥”
राजसकर्ता यथा,—
“रागो कर्मफलप्रेषुर्बुद्धौ हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥”
राजसौ बुद्धिर्यथा,—
“यथा धर्मेमधर्मे च कार्यश्चाकार्यमेव च ।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसौ ॥”
राजसौ धृतिर्यथा,—
“यथा तु धर्मेकामार्थान् दृष्ट्वा धारयते-
ऽङ्गुनः ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षो धृतिः सा पार्थ राजसौ ॥”
राजससुखं यथा,—
“विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तद्व्येष्टतोपमम् ।
परिष्णामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥ * ॥
राजसपुराणानि यथा,—
“नक्षत्राणं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।
भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥”
राजसस्मृतयो यथा,—
“आवनं याज्ञवल्क्यश्च आच्येयं दाक्षमेव च ।
कात्यायनं वैष्णवश्च राजसा खर्गदा मताः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ४३ अध्यायः ॥
राजसद्वर्ण, स्त्री, (राज्ञः सदनम् ।) राजसद्वर्णम् ।
तत्पर्यायः । सौधः २ । इत्यमरः । २ । २ । १० ॥
भूपालमवनम् ३ दधामयम् ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तद्देशा यथा,—
“सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ।

राजसू

खस्तिकः सर्वतोभद्रो नम्यावर्तादयोऽपि च ।
विष्णुस्तक प्रमेदा हि भवन्तीन्मरचङ्गनाम् ॥”

इत्यमरः । २ । २ । १० ॥

राजसभा, स्त्री, राज्ञः सभा । (“सभा राजा-
मनुष्यपूर्वा ।” २ । ४ । २३ । इत्यत्र राज-
पर्यायस्यैव गृहणात् न स्त्रीत्वम् ।) वृत्ति-
समाज । इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥ (वाचस्पत्ये
नपुंसकलिङ्गतोक्तिस्तु प्रामादिकौ ॥)

राजसर्प, पुं, (सर्पाणां राजा । राजदन्तादि-
त्वात् परनिपातः ।) सर्पविशेषः । तत्पर्यायः ।
मुजङ्गभोजी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७० ॥

राजसर्वप, पुं, (सर्वपाणां राजा श्रेष्ठत्वात् । पर-
निपातः ।) सर्वपविशेषः । राजसर्पा इति
भाषा । राज इति केचित् ॥ तत्पर्यायः ।
कृष्णिका २ राजिका ३ सूर्यो ४ सुष्ठकः ५ ।
सुष्ठक इत्यत्र यष्टक इति वा प्राठः । इति
रत्नमाला ॥ चव. ६ क्षुताभिजनन ७ ।
क्षुताभिजनन इत्यत्र क्षुधाभिजनन इति वा
प्राठः । इति हेमचन्द्रः ॥ कृष्णा ८ तीक्ष्ण-
फला ९ राजी १० कृष्णसर्वपाख्या ११ । अस्य
गुणाः । तित्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वात-
शूलगुल्मकण्डुकुष्ठव्रणनाशित्वम् । पित्तदाह-
प्रदत्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥ (चतुर्विंशति-
त्रयरेणुपरिमित-परिमाणविशेषः । यथा, मनु ।
८ । १६३ ।

“त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिङ्गैका परिमाणतः ।
ता राजसर्वपक्षिस्तस्ते त्रयो गौरसर्वपः ॥”

“त्रसेत्यादि । अष्टौ त्रसरेणवो लिङ्गैका परि-
माणेन त्रयो तास्त्रिंशो लिङ्गा राजसर्वप-
ज्येव । ते राजसर्वपाक्ष्यो गौरसर्वप-
ज्येव । इति तट्टीकायां कुल्लूकः ॥)

राजसायुज्य, स्त्री, (राज्ञः सायुज्यम् ।) राजत्वम् ।
“स्याद्ब्रह्मभूय ब्रह्मत्व ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।
देवभूयादिकं तद्वत्—”

इत्यमरदर्शनात् ॥

राजसारथ, पुं, (राज्ञः सारथ इव । राज-
श्रीभाशाली सारथ इव इति वा ।) मयूरः ।
इति शब्दमाला ॥

राजसी, स्त्री, (राजस इयमिति । रजस् + अण् ।
स्त्रीप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ रजो-
गुणसम्बन्धिनी च ॥ (यथा, गीतायाम् ।

“यथा धर्ममधर्मस्य कार्यश्चाकाशमेव च ।

अयथावत् प्रणानातिमुक्तिं सा पार्थ राजसी ॥”)

राजस्य, पुं, (“राज्ञा जतात्मक सीमं स्यते
२३ ।” इत्यमरटीका ॥ सु + अधिकरणे कप् ।

“राज्ञा सीतस्य, राज्ञा वा इह स्यते ।”

इति काशिका । “राजस्यस्येति ।” ३ । १ ।

११४ । इति निपातनान् दीर्घः ।) राजकर्मण्य-

यज्ञविशेषः । तत्पर्यायः । वृषाध्वरः २ क्रतु-

राजः ३ क्रतुसम ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

(अमरमते स्त्रीलिङ्गोऽयम् । ३ । ५ । ३९ ।

यथा, महाभारते । १ । १५७ । १६ ।

राजा

“यस्यन्ति च नरयात्रा निर्जित्य पृथिवीमिमाम्
राजस्यान्ममेधादोः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणेः ॥”

राजस्यमन्त्रादिकं वाजसनेयसंहितायाम् ६
अध्यायस्य ३५ कण्डिकामारभ्य १० अध्या-
यस्य ३० कण्डिकापर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ युधिष्ठिरस्य
राजस्ययज्ञविवरणानु महाभारते सभापर्वाणि
विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

राजस्कन्धः, पुं, (राजः श्रीभाशाली स्कन्धो
यस्य ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजस्व, पुं स्त्री, (राज्ञे देयं स्वं धनम् ।) राज-
धनम् । राजकरः । इति लोकोपचिह्नम् ॥

राजस्वर्गः, पुं, (स्वर्गाणां धुस्तूराणां राजा ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) राजधुस्तू-
रकः । इति राजनिघण्टुः ॥

राजहंसः, पुं, (हंसानां राजा श्रेष्ठत्वात् । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) चक्षुचरण-
लोहितश्चेतवणहंसः । इत्यमरः । २ । ५ । २४ ॥
(यथा, कुमारः । १ । १४ ।

“सा राजहंसैरिव समताङ्गी

गतेषु लीलाक्षितविक्रमेयु ।

अनीयतप्रत्युपदेशक्षुब्धे-

रादित्सुभिर्नूपुरशिक्षितानि ॥”)

कदम्बः । कलहंसः । वृषोत्तमः । इति मेदिनी ॥
राजहर्षण, स्त्री, (राजानमपि हर्षयतीति ।

हृष + णिच् + क्यु ।) तगरपुष्पम् । इति
राजनिघण्टुः ॥

राजहस्ती, [न] पुं, (राज्ञो हस्ती ।) राज-
गजः । तत्पर्यायः । मारीच २ याजकगजः ३
मदोक्त ४ । इति हारावली । ४६ ॥

राजहासकः, पुं, (राजानमपि हासयतीति ।
हस + णिच् + क्यु ।) मत्स्यविशेषः । तत्-
पर्यायः । कातर २ कातजः ३ राजीवः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥

राजचवकः, पुं, सर्वपः । इति राजनिघण्टुः ॥
(अस्य शाकगुणाः ।

“सयाहि शीतकषापि जघुहोवाविरोधि च ।

राजचवकशाकान् सटौशाकान् तद्विधम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

राजा, [न] पुं, (राजते श्रीभवे इति । राज् +
“कण्ठिन् युष्टित्तिराजौति ।” उणा० १ ।

१५६ । इति कण्ठिन् ।) प्रभुः । वृत्तिः । (यथा-
रघु । ४ । ११ ।

“यथा प्रजादनात् चन्द्र प्रतापात् तपनो

यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥”)

चक्षियः । (यथा, मनु । २ । ३२ ।

“शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्यात् राज्ञो रक्षासम-

न्वितम् ।

वैश्वस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रैष्यस्युतम् ॥”)

चन्द्रः । यणः । इन्द्रः । इति मेदिनी ॥ उत्तर-

पदे चेतुः श्रेष्ठार्थवाचकः ॥ अथ वृत्ते-

पद्यायः । राट् २ पार्थिवः ३ आभृत् ४ वृषः ५

राजा

भूपः ६ महीचित् ७ । इत्यमरः ॥ नरपतिः ८
पार्थः ९ वृत्तिः १० भूपाखः ११ भूभृत् १२

महीपतिः १३ नाभिः १४ नाराट् १५
भूमौन्दः १६ नरेन्द्रः १७ नायकाधिपः १८ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ प्रजेन्द्रः १९ भूमिपः २०

इन्द्रः २१ इन्द्रधरः २२ अवनोपतिः २३

स्कन्दः २४ स्कन्धः २५ भूसुक २६ अर्थपतिः २७ ।

इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य शुभपत्तिर्यथा,—

“महता राजराज्येन पृथुर्वैद्यः प्रतापवान् ।

सोऽभिषिक्तो महातेजा विधिवद्वर्त्मकोधिदेः ।

पित्रापरश्रितास्तस्य प्रजास्तनुरश्रिताः ।

अनुरागात्तत्तस्य नाम राजेत्यभाषतः ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अष्टो १३ अध्यायः ॥

अपि च ।

“रागी राजसिक स्वर्गं कुरुते कर्म रागम् ।

रागान्वाञ्छ राजसिकास्तेन राजा प्रकीर्तितः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य सर्वपितृत्व यथा,—

शशुवाच ।

“शृणु वत्स ! महाराज हे तात । भयभङ्गन ।

भयवाता च राजा च सर्वेणां पालकः पिता ।

अष्टश्रीश्च महेश्वरोऽद्य त्वच्च स्वर्गे वृषोऽधुना ।

यो राजा च पिता पाता प्रजानामेव निश्चयः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५६ अध्यायः ॥

पृथोरेवादौ राजा इति सज्ञा आसीत् । यथा,

“देवैर्विप्रेक्ष्यथा सर्वैरभिषिक्तो महामना ।

राज्ञाश्चेवाधिकारे वै पृथुर्वैद्यः प्रतापवान् ॥

तदा पित्रा प्रजा, सर्वा, कदा नैवाशुरश्रिताः ।

तेनाशुरश्रिताः सर्वाः सुखेभ्यस्तदरे तदा ।

अनुरागात्तस्य वीरस्य नाम राजेत्यभाषतः ॥”

इति पाद्मे भूखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥

अथ राजलक्षणम् ।

“सोऽपि कृष्णपटे बालं दृष्ट्वाश्रीविषपीडितम् ।

नरेन्द्रलक्षणोपेतं चिन्तामाप नरेन्द्रः ॥

तस्यास्य चन्द्रविम्बांस्तु रम्यं सनुव्रजम् ।

नीला, केशा, कुञ्चिताश्च समा दीर्घास्तर-

ङ्गिताः ॥

राजीवनेत्रयुगलो विम्बोऽष्टपुटसंवृतः ।

चतुर्दंष्ट्रश्चतुष्किष्कुर्दोर्ध्वस्थो दीर्घबाहुकः ॥

चतुर्जंखाकरो मास्यवदृढैकप्रबन्धकः ।

शिराजपादो गम्भीरः स्रग्मलक् चित्रलोधरः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्याना-
ध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“अस्मेदिनौ शृङ्गतरौ कमलोदरसन्निभौ ।
श्लिष्टाङ्गुली ताम्रनखौ पादायुष्मौ शिरोज्-

म्भितौ ।

कूर्मोऽन्तर्गो गृध्रगुल्फौ सुपाण्यां वृषते, स्फूर्तौ ॥

शृङ्गलोमा समा जङ्घा तथा करिकरप्रभा ।

उरवो जालवस्तुल्या वृषस्थोपनिताः स्फुटाः ॥

कोयलपुं वृषो दीर्घभुजश्च धनवर्जितः ।

समाय्यां चित्तिप, प्रोक्तः प्रजन्तेन शताब्देवान् ॥

सशब्दनि, शब्दज्ञा, स्युर्दंष्ट्राश्च माश्रवाः ।

राजा

एकद्वित्रिचतुःपञ्चषडधारादिभिरेव च ॥
 दक्षिणावर्त्तचलितशुभाभिश्च वृषाः स्तुताः ।
 वृषाः पुष्यगन्विशुक्ला मधुगन्धे घनं बहु ॥
 मांसलस्फिक् सुखी स्याच्च सिंहस्फिक् भूपतिः
 स्तुतः ।
 भवेत् सिंहकटी राजा निस्वः कपिकटिनैरः ॥
 वृषाश्चोन्नतकक्षाः स्युर्जिह्वा विषमकक्षकाः ।
 दक्षिमध्यगता नाभिः शूलधारां करोति हि ॥
 अघो गवाजं कुर्व्याच्च वृषत्वं पद्मकणिका ।
 अगुह्यतेषुषुकेषु भवन्ति सुभगा नराः ।
 निर्हन्ता विषमेदीर्घे पीतोपचितकैर्नृपाः ॥
 समोन्नतश्च हृदयमकम्प्य मांसल पृथु ।
 वृषाणामघमानाश्च खरलोम शिरालकम् ॥
 कम्बुग्रीवश्च वृषतिर्लम्बकणोऽतिभक्ष्यः ।
 व्याजानुलम्बिनौ बाहू वृत्तौ पीनौ वृषेश्वरे ॥
 मणिवन्धेर्निगूढे च सुज्ञेष्टुभसन्धिभिः ।
 वृषा हीने, करच्छेदमशब्देर्धनवर्जिताः ॥
 निखाश्चक्रनखैस्तद्वर्णैश्च परतर्ककाः ।
 तान्मेभूपा धनाज्याश्च व्यङ्ग्ये, सयवेक्षया ॥
 घनाङ्गुलिश्च सघनस्त्रिभो रेखाश्च यस्य वै ।
 वृषते, करनलगा मणिवन्धे समुत्थिताः ॥
 शङ्खातपत्रशिविका गजपद्मोपमा वृषे ।
 कुम्भाङ्गुशयताकाभा नृगालाभा निरीश्वरे ॥
 दामाभाश्च गवाज्यानां खस्तिकाभा वृषेश्वरे ।
 चक्राक्षितोमरघनुःकुन्ताभा वृषतेः करे ॥
 मांसलैश्च घनोपेता अवक्रैरधरेर्नृपाः ।
 विम्बोपमैश्च स्फुटितैरोष्ठे रुच्यैश्च खण्डितैः ॥
 विवर्णैर्धनहीनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः शुभाः ।
 तीक्ष्णा दृष्टाः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
 शुभा ॥
 अक्ष्या दीर्घा च विज्ञेया तालु श्वेतं घनेश्वरे ।
 क्षणा च परुषा वक्रं समं सौम्यश्च सवृतम् ॥
 भूपानाममल अक्ष्यं विपरीतश्च दुःखिणाम् ।
 शङ्कुकर्णाश्च राजानो रोमकणाः शताशुषः ॥
 कराः स्निग्धावगह्वैश्च यालम्बैर्मोसकैर्नृपाः ।
 स्त्रीन्दुर्लुचिपिटनास ऋज्वी भाग्यवतां भवेत् ॥
 अक्ष्यच्छिद्रा स्तुपटा च अवक्रा च वृषेश्वरे ।
 संवृते च ललाटे च कृपणा उन्नैर्नृपाः ॥
 ललाटोपवृत्तास्त्रिभो रेखा, स्युः शतवर्णिणाम् ।
 वृषत्वं स्याच्चतुर्धराशुः पञ्चनवत्यथ ॥
 ह्रस्वाकारे शिरोभिस्तु वृषा निम्नशिरा धनी ।
 बहुमतश्चतुर्ह्रस्वो रक्तः सप्तसप्तौ वृषः ॥
 इति गारुडे नरस्त्रीलक्षण नाम ६६ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “पार्थिवस्य तु वक्ष्यामि भृत्यानाञ्चैव लक्षणम् ।
 सर्वाणि यो महीपालः सम्यङ्द्रिय परीक्षयेत् ॥
 राज्यं प्राप्तयेत नित्यं सत्यधर्मपरायणः ।
 निर्जित्य परचेष्टानि क्षिति धर्मेण प्राप्तयेत् ॥
 पुष्य पुष्य विविन्वीयामूलक्षणे न कारयेत् ।
 भालाकार इवारण्ये न यथाङ्गारकारकः ॥
 इग्भी क्षीरन्तु भुञ्जीत विक्रैतारो न भुञ्जते ।
 परराष्ट्रं महीपालो कालयालांश्च दूषयेत् ॥

राजा

नीधश्चिन्त्यात्तु यो धेन्वाः क्षीरार्थो लभते पयः ।
 एव राष्ट्रमयोगेन पीष्यमानं न वर्द्धते ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पृथिवीमनुपालयेत् ।
 पालकस्य भवेद्भूमिः कीर्तिराशुर्वशी वलम् ॥
 अभ्यर्थं विष्णुं धर्मात्मा गोत्राक्षयहिते रतः ।
 प्रजाः प्रालयितुं शक्तः पार्थिवो यो जितेन्द्रियः ॥
 ऐश्वर्यमभुव प्राप्य राजा धर्मो मतिश्चरेत् ॥”
 इति गारुडे १११ अध्यायः ॥ * ॥
 ब्रह्माभिषिक्तराजानो यथा,—
 श्रीपराशर उवाच ।
 “यदाभिषिक्तः स पृथुः पूर्वं राज्ये महर्षिभिः ।
 ततः क्रमेण राज्यानि ददौ लोकपितामहः ॥
 नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधां वायुप्रोषतः ।
 सोम राज्ये दधाद्ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि ॥
 राज्ञा वैश्रवण राज्ये जलानां वरुण तथा ।
 आदित्यानां पतिं विष्णुं वसुनामथ पावकम् ॥
 प्रजापतीनां दक्षं वासवं मरुतामपि ।
 देवानां दानवानाश्च ब्रह्मादमधिपं ददौ ॥
 पितृणां धर्मेराजानं यमं राज्येऽभ्यसेचयत् ।
 ऐरावतं गजेन्द्राणामशेषाणां पतिं ददौ ॥
 यतस्त्रीणाञ्च गरुडं देवानामपि वासवम् ।
 उच्चैः श्रवचमश्वानां वृषभान् गवामपि ॥
 श्रेष्ठान् नागराजान् नृगाणां सिंहमीश्वरम् ।
 वनस्पतीनां राजान् ब्रह्मेवाभ्यसेचयत् ॥
 एव विभज्य राज्यानि दिशः पालाननन्तरम् ।
 प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा स्थापयामास सर्वतः ॥
 पूर्वस्यां दिशि राजानं वैराजस्य प्रजापते ।
 दिशः पालं सुधन्वानं पुत्रं वै सोऽभ्यसेचयत् ॥
 दक्षिणस्यां दिशि तथा कर्दमस्य प्रजापते ।
 पुत्रं शसपदं नाम राजानं सोऽभ्यसेचयत् ॥
 पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम् ।
 केतुमन्तं महात्मानं राजानमभिषिक्तवान् ॥
 तथा हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापते ।
 उदीच्यां दिशि दुर्हषं राजानमभिषिक्तवान् ॥
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तदीपा सप्ततना ।
 यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण प्रतिपाल्यते ॥
 एते सर्वे प्रवृत्तस्य स्थितौ विष्णोर्महात्मनः ।
 विभूतिभूता राजानो ये चान्ये सुनिसत्तमः ॥
 ये भविष्यन्ति येऽतीता सर्वभूतेश्वरा हि ज ।
 ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोर्गंगा दिव्योत्तमः ॥”
 इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे २२ अध्यायः ॥ * ॥
 सूत उवाच ।
 “एवं दृष्टासु सर्वासु स्थावरासु चरासु च ।
 ब्रह्मा क्रमेण राज्यानि द्यादेशसुपचक्रमे ॥
 द्विजानां वीरुधाञ्चैव नक्षत्राणां ग्रहेः सह ।
 यज्ञानां तपसाञ्चैव सोमं राज्येऽभ्यसेचयत् ॥
 दृष्टव्यं तस्य सर्वेषां दरावङ्गरसामपि ।
 भृगूणामाधिपत्ये च कार्यं राज्येऽभ्यसेचयत् ॥
 आदित्यानां पुनर्विष्णुं वसुनामथ पावकम् ।
 प्रजापतीनां दक्षं मरुतामथ वासवम् ॥
 देवानामथ राजानं ब्रह्माद दितिनन्दनम् ।
 नारायणं साध्वानां रुद्राणां वृषभञ्जयम् ॥

राजा

नृगाणामथ शार्दूलं गरुडं पततां वरम् ।
 गन्धर्वाणां चित्ररथं नागानामथ वासुकिम् ॥
 गन्वानां मरुतश्चैव भूतानाञ्च शरीरिणाम् ।
 सर्वेषां दक्षिणा शेष सर्पाणाञ्चैव तत्त्वकम् ॥
 सागराणां नदीनाञ्च मेघानां वर्धितस्य च ।
 आदित्यानामन्यतमं पर्जन्यमभिषिक्तवान् ।
 सर्वाक्षरोगणानाञ्च कामदेवं तथा प्रभुम् ॥
 ऋतूनामधिमासानां दिवसानां तथैव च ।
 पक्षाणाञ्च क्षपाणाञ्च सृष्टीर्त्ततिथिपर्जन्याम् ॥
 कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतेरयनयोस्तथा ।
 गणितस्याथ योगस्य चक्रे सवत्सरं प्रभुम् ॥
 प्रजापतेर्विरजसः पूर्वस्यामभिषेचयत् ।
 पुत्रं नाम्ना सुधामानं राजानञ्चाभ्यसेचयत् ॥
 यथाप्रदेशं राजानं दक्षिणस्यां प्रजापते ।
 कर्दमस्य शसपदं पुत्रं राज्येऽभिषिक्तवान् ॥
 पश्चिमस्यां दिशि तथा रजसः पुत्रसुतमम् ।
 केतुमन्तं महात्मानं राजानं ह्यभ्यसेचयत् ॥
 तथा हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः ।
 दिगुत्तरायां पुत्रं राजानमभ्यसेचयत् ॥
 मानुषाणामधिपतिं चक्रे वैवस्वतं मनुम् ।
 तैरेव पृथिवी सर्वा सप्तदीपा सप्ततना ।
 यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिरक्ष्यते ॥
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं ब्रह्मणा तेऽभिषिचिताः ।
 इन्द्रादिलोकपालास्तु पुनर्वैवस्वतेऽन्तरे ॥
 राजस्येऽभिषिक्तस्तु पृथुः पूर्वं महर्षिभिः ।
 मनुर्भिर्बिधिना तद्वत् सोऽधिराजः प्रताप-
 वान् ॥”
 इत्यादि बह्विपुराणे वराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
 राजकर्तव्यकर्मणि यथा,—
 मदानसोवाच ।
 “वत्स । राज्ञाभिषिक्तेन प्रजारञ्जनमादितः ।
 कर्तव्यमविरोधेन स्वधर्मैश्च महीभृताः ॥”
 अविरोधेन धर्मेणास्त्वाविरोधेन ।
 “यस्यनानि परित्यज्य सप्तमूलहराणि वै ।
 आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो वह्निर्मन्त्रविनिर्गमात् ॥
 अष्टधा नाशमाप्नोति स्वचक्रसन्दनादयथा ।
 तथा रागाद्यसन्दिग्धं वह्निर्मन्त्रं विनिर्गमात् ॥
 दुष्टादुष्टांश्च जानीयादमात्यान्तरिदोषतः ।
 चरैश्चरास्तथा शत्रोरन्वेष्टयाः प्रयत्नतः ॥
 विश्वासो न तु कर्तव्यो राज्ञा मित्रात्मवन्धुषु ।
 कार्ययोगादभिषेधे विश्वधीत नराधिपः ॥
 स्थानदृष्टिचयज्ञेन वाङ्मुख्यविदितात्मना ।
 भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्तिना ॥
 प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततो भृत्यो महीभृताः ।
 जेयाश्चानन्तरं पौरा विरुध्यत ततोऽरिभिः ॥
 यस्त्वेतानविजित्यैव वैरिणो विजिगीषते ।
 सोऽजितात्मा जितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते ॥
 तस्मात् कामादयः पूर्वं जेयाः पुत्रं महीभृताः ।
 तज्जये हि जयो राज्ञो राजा नश्यति तेजितः ॥
 कामः क्रोधश्च लोभश्च मदो मानसधैव च ।
 हर्षश्च शत्रवो ह्येते नाशाय कुमहीभृताम् ॥
 कामप्रसक्तमात्मानं स्तुत्वा दक्ष निपातितम् ।

राजाव

राज्ञश्च न तथा कार्यं देशभाषितचेष्टितम् ॥
राजनीता न कर्तव्या तद्विहितं विवर्षयेत् ।
राज्ञः समोऽधिको वा न कार्यो वैशो विना-

नता ॥

दूतादिषु तथैवास्व कौशलश्च प्रदर्शयेत् ।
प्रदर्शं कौशलश्चास्य राजानश्च विशेषयेत् ॥
अन्तःपुरधनाध्यक्षैश्चरदूतैः समागतैः ।
ससर्गं न ब्रजेदाजन् । विना पार्थिवशासनम् ॥
नि स्नेहनाच्चावमान प्रयत्नेन च शोपयेत् ।
यच्च गुह्यं भवेदाज्ञो न तल्लोके प्रकाशयेत् ॥
नृपेण आवित यत् स्याद्वाच्यावाच्यं तृपोत्तम ।
न तत् संभावयेल्लोके तदा राज्ञः प्रियो भवेत् ॥
आज्ञाप्यमाने चान्यस्मिन् वसुधाय त्वरान्वितः ।
अहं किं करवाणीति वाच्यो राजा विना-

नता ॥

कार्यावस्थाश्च विज्ञाय कार्यमेव तथा भवेत् ।
वततः क्रियमाणेऽस्मिन् लाघवत्वं ब्रजेत् ध्रुवम् ॥
राज्ञः प्रियाणि वाक्यानि न चात्यर्थं पुनः पुनः ।
न चास्यशीलश्च भवेत् चापि भुङ्कुटीसुखः ॥
नातिवक्ता न निर्वक्ता न च मत्सरिकस्तथा ।
आत्मसम्भावितश्चैव न भवेत् कथञ्चन ॥
दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य न तु सकीर्तयेत् कश्चन ।
वस्त्रं शुक्लमलङ्कारं राज्ञा दत्तञ्च धारयेत् ॥
औदार्येण न तद्दयमन्यसौ भूतिमिच्छता ।
तच्चैवोपासनं कार्यं दिवास्वप्नं न कारयेत् ॥
नानिर्दिष्टे तथा द्वारे प्रविशेत् कदाचन ।
न च पश्येत् राजानमयोग्यासु च भूमिषु ।
राज्ञस्तु दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविशेत्तथा ।
पुरस्तात् तथा पश्चादासनन्तु विगर्हितम् ॥
जृम्भा निष्ठीवनं काच कोप पर्यस्तजाग्रद्वत् ॥
भुङ्कुटीं वाक्तासुहार्तं तत्समीपे विवर्जयेत् ॥
स्वयं तत्र न कुर्वीत स्वगुणाख्यापनस्तथा ।
स्वगुणाख्यापने चैव परमेव प्रयोजयेत् ॥
हृदयं निर्मलं कृत्वा परां भक्तिमुपाश्रितैः ।
अगुणोविगुणैर्भायं नित्यं राज्ञामतन्त्रितैः ॥
श्राव्यं लौल्यश्च पेश्यन् नालिङ्ग्य चतुर्तान्तथा ।
चापल्यश्च परित्याज्यं नित्यं राजाजुनीविना ॥
क्षतेन विद्याशिल्पैश्च संयोज्यात्मानमात्मना ।
राजसेवां ततः कृप्याद्भृतये भूतिवर्द्धनीम् ॥
नमस्कार्याः सदा तास्य पुत्रवत्सलभमन्त्रिणः ।
सचिवैश्चास्य विश्वाचो न तु कार्यं कथञ्चन ॥
अष्टाष्टास्य न नृपात काम नृपातथापदि ।
हितं पश्यश्च वचनं हितैः सद्यः सुनिश्चितम् ॥
चित्तस्थैवास्व विज्ञेयं नित्यमेवोपजीविना ।
भर्तुराराधनं कृप्यात् चित्तज्ञो मानवः सुखम् ॥
रागापरागां चैवास्व विज्ञेयौ भूतिमिच्छता ।
त्यजेद्वृत्तिं विरक्तस्तु रक्तोऽतिष्ठन् कारयेत् ॥
विरक्तः कारयेमाश्रं विपक्षाभ्युदयस्तथा ।
आश्रावर्द्धनकं कृत्वा फलनाशं करोति च ॥
अकीपोऽपि सकोपान्तः प्रसन्नोऽपि च निष्कलः ।
वाच्यं स मन्दं वदति वृत्तिच्छेदं करोति च ॥
प्रदेशवाक्यमुदितो न सम्भावयतेऽन्यथा ।

राजाव

आराधनासु सर्वज्ञसु सुप्रवक्ष्य विचेष्टते ॥
कथासु दोषं क्षिपति वाक्यभङ्गं करोति च ।
लक्ष्यते विसृष्टैश्चैव गुणसंक्रीर्तने कृते ॥
दृष्टिं क्षिपत्यथान्यत्र क्रियमाणे च कर्मणि ।
विरक्तलक्षणं ह्येतत् श्रेष्ठं रक्तस्य लक्षणम् ॥
दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् ।
कुशलादिपरिप्रश्नी संप्रयच्छति चासनम् ॥
विरक्तदर्शने चास्य रक्षस्ये च न शङ्कते ।
जायते हृष्टवदनः श्रुत्वा तस्य तु तत्कथाम् ॥
अप्रियोगणपि वाक्यानि तदुक्तान्यभिनन्दति ।
उपायमश्न गृह्णाति स्त्रोकमप्यादरात्तथा ॥
कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा ।
इति रक्तस्य कर्तव्या सेवा रविकुलोद्भव ॥
आपतुम्भ न त्यजेत् पूर्वं विरक्तमपि सेवितम् ॥
मित्रं न चापतुम्भ तथा च भृत्यं
त्यजन्ति ये निर्गुणसम्प्रेयम् ।
प्रभुं विशेषेण च ते व्रजन्ति
सुरेन्द्रधामामरदन्तुष्टम् ॥

इति मत्स्यपुराणे राजधर्मोऽयुजोविष्टितनाम
२१६ अध्यायः ॥

राजादनी, स्त्री, (राजभिरदति या । अट् +
कर्मणि ल्युट् । डीप् ।) दृष्टविशेषः । स्त्रीरिणी
इति राधा । तत्पर्यायः । राजफल २ चौर-
दृष्टः ३ शृपदृष्टः ४ निम्बवीजः ५ मधुफलः ६
कपीट ७ माधवोद्भवः ८ चोरी ९ गुच्छ-
फलः १० भूषेष्टः ११ राजवल्गुः १२ श्रीफलः १३
दण्डस्कन्धः १४ चौरशुक्रः १५ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । तपण-
त्वम् । दृढत्वम् । स्त्रील्यकरत्वम् । दृढत्वम् ।
सुश्लिग्धत्वम् । मेघनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।
“स्त्रीरिकायाः फलं दृष्ट्यं वन्यं स्निग्धं द्रिप्तं गुरु ।
दृष्ट्यान्मूर्च्छामदमान्तिक्षयदोषत्रयाञ्जितम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

राजाग्रं, स्त्री, (राजयोग्यमग्रम् । अग्रानां राजा
इति वा ।) अत्युद्देशोद्भवशालिविशेषः । तत्प-
र्यायः । शृपाग्रम् २ राजाग्रम् ३ दीर्घशृककम् ४
घान्ध्याग्रम् ५ राजघान्ध्याम् ६ राजेष्टम् ७
दीर्घशृककम् ८ । अस्य गुणाः । त्रिदोषघ्नत्वम् ।
सुश्लिग्धत्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । दीपन-
त्वम् । वलकारित्वम् । पथ्यत्वम् । कान्तिवीर्य-
वृद्धित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राज्ञः
अग्रम् ।) राजस्वामिकभक्तम् । तद्भोजननिषेध-
प्रायश्चित्ते राजशब्दे द्रष्टव्ये ॥ (राजाग्र-
भक्षणेन हि तेजोहानिर्भवति । यथा, मनुः ।
४ । २ । २८ ।

“राजाग्रं तेज आदत्ते शूद्राश्च ब्रह्मवर्चसम् ।

आयुः सुवर्णकाराश्च यश्चक्ष्मावकर्त्तिनः ॥”

राजाग्रं, पुं, (आग्रानां राजा श्रेष्ठत्वात् ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) आग्रविशेषः ।
तत्पर्यायः । राजफलः २ सरासः ३ कोकि-
लोत्सवः ४ मधुरः ५ कोकिलानन्दः ६ कामेष्टः ७

राजाव

शृपवल्गुः ८ । अस्य फलगुणाः । कोमलत्वम् ।
कटुत्वम् । पित्तदाहदत्वम् ॥ सुपकस्य तस्य
गुणाः । स्वादुत्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य-
वलप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“राजाग्रदृष्ट्वा आग्रानातः कामाक्षो राजपुत्रकः ।
राजाग्रं तुवरं स्वादु विषदं शीतलं गुरु ।
आहं कृत्वा विवन्वाध्यातकं कफपित्तशुभम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

राजाग्रं, पुं, (अग्रानां राजा श्रेष्ठत्वात् । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) अग्रविशेषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजाग्रं, पुं, (अग्रानां राजा श्रेष्ठत्वात् ।)
अग्रविशेषः । सादा आकन्द इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वस्तुकः २ अर्कः ३ मन्दारः ४
गणरूपकः ५ काष्ठौलः ६ सदापुष्पः ७ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अलर्कः ८ प्रतापसः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥

राजाग्रं, स्त्री, (राजानमर्हतीति । अर्ह + अण् ।)

अगुरु । (अस्य प्रयोगो यथा,—

“अगुरु प्रवर लोहं राजाग्रं योगजन्तथा ।

यश्चिकं क्षमिन् वापि क्षमिन्ममनार्चकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

राजयोग्ये, त्रि । इति मेदिनी । हे, २३ ॥

(यथा, गो० रामायणे । ३ । ४६ । ४२ ।

“तथेदमुपपन्नं मे नृगरूपस्य धर्मणम् ।

राजाग्रं च रत्नानि रत्नभाजो वयं ध्रुवम् ॥”)

राजाग्रं, स्त्री, (राज्ञोऽर्घा ।) जन्मः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजाज्जु, स्त्री, (अलाज्जुनां राजा । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) स्वादुत्वम् । मिठा
लाज इति भाषा । तत्पर्यायः । मन्दाजुस्त्री २
मधुराज्जुस्त्री ३ आकाशजुः ४ तुल्यकः ५
भस्माज्जुः ६ अलाजुस्त्री ७ मिष्टजुस्त्री ८ ।
अस्याः फलगुणाः । दृढत्वम् । कफपित्तहर-
त्वम् । गुरुत्वम् । इति मदनपिबोदः ॥

राजाज्जुकः, पुं, (आज्जुनां राजा । ततः स्वार्थे
कन् ।) मन्दाकन्दः । इति दारावली । १०१ ॥

राजावर्त्तः, पुं, (राजानं आवर्त्तयति आगन्द-
यतीति । आ + वृत् + शिच् + अण् । यद्वा,
राजः शोभमान आवर्त्तते यच्च ।) उपरजभेदः ।
रेजटी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । शृपा-
वर्त्तः २ राजावर्त्तकः ३ आवर्त्तमणिः ४
आवर्त्तः ५ । अस्य गुणाः । शृदुत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तनाशनत्वम् । भूपथं
प्रयोजितश्चेत् शृणां बहुभाग्यकरत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विराटदेशजहरीरकः । तत्प-
र्यायः । विराटजः २ राजपट्टः ३ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १३२ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ७३ । ३३६ ।

“राजावर्त्तोपपद्मानमघे सदासपेक्षनि ॥”

तथास्य गुणाः ।

“राजावर्त्तः कटुक्षिक्तः शिशिरः पित्तनाशकः ।

राजावर्तः प्रमेष्टः कर्हिद्विकानिवारणः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
राजाहिः, पु, (अहीनां राजा । राजदन्तादि-
त्वात् परनिपातः ।) द्विसुखसर्पः । तत्पर्यायः ।
द्विसुखाहिः २ विजावासी ३ विषाशुघः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अहीरणिः ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
राजिः, स्त्री, (राजते इति । राज + “वसिष-
यजिराजौति ।” उणा० ४।१२४ । इति इण् ।)
श्रेणी । (यथा, अय्यासप्रश्रव्याम् । ६६६ ।
“उल्लवति रोमराजि स्तनशर्मोर्गरणलेखेव ॥”)
रेखा । इति मेदिनी । जे, १४॥ (यथा, महा-
भारते । ७ । २२ । ६२ ।
“कलायपुष्पवर्णास्तु श्वेतलोहितराजयः ।
रपसेनं हयश्रेष्ठा, सख्युर्धुहर्षदुर्मदम् ॥”
पु, आशुपुत्रविशेष । स तु रेलपौत्रः । यथा,
महाभारते । १ । ७५ । २५ ।
“नहुष वृहशर्माण राजि गयमनेनसम् ।
खर्माणवी सुतानेतानायोः पुत्रान् प्रचक्षते ॥”)
राजिका, स्त्री, (राजते या । राज + क्तृन् ।
टापि अत इत्वन् ।) केदारः । राजसर्पः ।
रेखा । इति मेदिनी । के, १४५ ॥ पठ्क्ति ।
इति हेमचन्द्रः ॥ कृष्णसर्पः । तत्पर्यायः ।
श्व २ क्षुद्राभिजननः ३ कृष्णिका ३ आसुरी ५ ।
इत्यमरः । २।६।२६ । क्षुद्राभिजननः ६ असुरी ७ ।
इति तट्टीका ॥ रक्तवर्णसर्पः । राइ इति भाषा ।
तत्पर्यायः । राजी २ आसुरी ३ रक्तिका ४
रक्तसर्पः ५ तीक्ष्णगन्धा ६ मधूजिका ७
श्वकः ८ क्षुद्रक, ९ श्व, १० । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातघ्नीहा-
र्तिशूलकफगुल्मक्षमित्रघ्नाशित्वम् । दाहपित्त-
प्रदत्वम् ॥ तत्तैलगुणा । तीक्ष्णत्वम् । वातादि-
दोषनाशित्वम् । शिशिरत्वम् । यूककणूत्रत्वम् ।
केयत्वम् । त्वग्दोषनाशित्वम् ॥ तत्पत्रगुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिवातकफकण्ठामय-
हरत्वम् । खाद्वत्वम् । वृद्धिदोषनकारित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“राज्ञी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुब्धनिकासुरी ।
श्वः क्षुद्राभिजनक क्षमिका कृष्णसर्पः ॥
राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णगन्धा रक्तपित्तक्षतु ।
किञ्चिद्द्वामिदा कण्डूकुष्ठकोटक्षमीन् हरेत् ।
अतितीक्ष्णा विशेष्णा तद्वत् कृष्णापि राजिका ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
राजिकाफलः, पु, (राजिकायाः फलमिव फलमस्य ।)
गौरसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजिफला, स्त्री, (राजीभूतानि श्रेणिवहानि
फलानि यस्याः ।) चीनाकर्कटी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
राजिनः, पु, (राजी रेखास्यस्येति । राजि +
सिभादिवात् कच् । यद्वा, राजि जातौति ।
जा + कः ।) दुष्पुंसर्पः । इत्यमरः । १।८५ ॥
(यथा, रघुः । ११ । २७ ।

“किं मधोरगविसर्पविक्रमो
राजिलेयु गरुडः प्रथमेते ॥”)
राजी, स्त्री (राजि + कृदिकारादिति ङीप् ।)
निष्कृष्टपट्टि । इति शब्दरत्नावली ॥
(श्रेणिः । यथा, माघे । ४ । ६ ।
“राजोवराजोवश्रजोवश्रज-
सुष्णान्तसुष्णान्तमिस्तस्युष्णम् ॥”)
राजिका । (अस्या गुणा यथा,—
“राज्ञी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुब्धनिकासुरी ।
श्वः क्षुद्राभिजनक क्षमिका कृष्णसर्पः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
रक्तवर्णसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजीफलः, पु, (राजीभूतानि श्रेणिवहानि
फलानि यस्य ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तथास्य पर्यायः ।
“पटोलः कूलकस्तित्तः पाण्डुक कर्णशृङ्गदः ।
राजीफलः पाण्डुफलो राजेयद्यागृताफलः ।
बीजगर्भः प्रतीकश्च कुष्ठहा कायभक्षणः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
राजीवः, स्त्री, (राजी दलश्रेणिरस्यास्तीति ।
राजी + “अन्यभ्योऽपि ङीप् ॥” ५ । २ । १०६ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता व ।) पद्मम् । इत्यमरः ।
१ । १० । ४१ ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ४५ ।
“उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्
प्रफुल्लराजीवमिवाद्गम्ये ॥”)
राजीवः, पु, (राजी व्यस्यस्येति । राजी + वः ।)
हरिणभेदः । (अस्य लक्षणं यथा,—
“राजीवस्तु नृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
दृष्टस्त्रीभेदः । इति मेदिनी । वे, ४८ ॥ (यथा,
मनु । ५ । १६ ।
“प्राचीनगोहितावादी नियुक्तौ धृक्कथयोः ।
राजीवान् सिंहेतुषाश्च सशस्त्राश्चैव सर्वशः ॥”)
हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सारसपक्षी ।
इत्यमरः ॥ राजोपजीविनि, वि । इत्यजयः ॥
राजेन्द्रः, पु, (राजसु इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् ।)
मण्डलेश्वरात् दशगुणो राजा । यथा,—
“चतुर्योजनपर्यन्तगधिकार उपस्य च ।
यो राजा तच्छतगुण स एव मण्डलेश्वरः ।
तस्माद्दशगुणो राजा राजेन्द्रः परिकीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवखण्डे ८६ अध्यायः ॥
(राजश्रेष्ठः । यथा, महाभारते । २।४५।४१ ।
“कर्मयोगेतेन राजेन्द्र । धर्मज्ञं सुमहान् कृतः ॥”)
राजोदेजनसप्तकः, पु, (राजोदेजन इति संज्ञा
यस्य । ततः कन् ।) भूताङ्कुशश्चः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
राज्ञी, स्त्री, (राज्ञ पत्नी । राजन् + ङीप् । यद्वा,
राजते इति । राज + कनिन् । ततः स्त्रियां
ङीप् ।) राजपत्नी । राजी इति भाषा ॥
(यथा, रघुः । १ । ५७ ।
“तयोर्जहत्तु पाण्डु राजा राज्ञी च मागधी ।
सौ गुर्योरुपपत्नी च प्रीत्या प्रसिन्नमन्दतुः ॥”)

सूर्यपत्नी । इति मेदिनी । जे, २ ॥ राजपत्नी
वर्णनीयानि यथा,—
“देयां सौभाग्यलावण्यशीलप्रदङ्गारमन्मथाः ।
त्रपाचातुर्यदाक्षिण्यप्रेममानव्रतादयः ॥
प्रीतिधम्मिल्लसीमन्तभालश्रवणनासिकम् ।
कपोलाघरनेत्रभूकटाक्षरदकन्दराः ॥
गण्डवाचुकरोरोजनाभीमध्यवलित्रयम् ।
सोमालिश्रोणिजहोरोपादयुग्मनख क्रमात् ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥
सूर्यपत्नीः प्रमाणान्नं यथा,—
स्वत उवाच ।
“विवस्वान् कश्यपात् पूर्वमदित्यामभवत् पुरा ।
तस्य पत्नीत्रयं तद्वत् सञ्जा राज्ञी प्रमा तथा ॥
रेवतस्य सुता राज्ञी रेवतं सुपुत्रे सुतम् ।
प्रभा प्रभाव सुपुत्रे त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मनुम् ॥
यमश्च यमुना चैव यमलो तु वभूवतुः ॥”
इति मातृ ११ अध्यायः ।
काश्यः । इति । हेमचन्द्रः ॥ नीली इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ (प्रतीची दिक् । यथा,
छान्दोग्योपनिषदि । ३।१५।२ । “तस्य प्राची
दिक् जुहूर्नाम सधमाना नाम दक्षिणा
राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीचीति ॥”
‘तथा राज्ञी नाम प्रतीची पश्चिमा दिक् राज्ञी
राज्ञा धरत्येनाधिष्ठिता सन्ध्यारागयोगादा ।’
इति शाङ्करभाष्यम् ॥)
राज्यं, स्त्री, (राज्ञो भावः कर्म वा । राजन् +
“पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥” ५ । १ । १२८ ॥
इयि यक् ।) राज इदम् । तत्पर्यायः ।
नौदत् २ मण्डलम् ३ जनपदः ४ देशः ५
प्रदेशः ६ विषय ७ राष्ट्रम् ८ उपवर्जनम् ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अमरमते नौद्वयनपदौ
अङ्गवङ्गकलिङ्गपञ्चालमगधकोशलादौ मण्डल-
त्वेन ख्याते ग्रामसम्बन्धे । देशविषयोपवर्जनानि च
जनपदे जनपदसमुदाये । जनपदैकदेशे सजल-
निर्जलस्थानमात्रे च । उपाधिभेदेन देशादिविकं
भिन्नायम् । सामान्येन प्रयोगदर्शनात् । नौदरा-
दयः पक्षैवेकार्थाः । इत्यपरे । यतश्चायुक्तम् ।
इति भरतः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं अङ्गानि च
यथा,—
“परस्यैवोपकारीद सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥
अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषो दण्डश्च पञ्चमः ।
यताः प्रकृतयस्तद्विजिगीषोरुदाहृताः ॥
यता पञ्च तथा मित्र सप्तमं पृथिवीपतिः ।
सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच दृष्टव्यमिति ॥
पौरश्रेणी तदङ्गश्च कुर्वते शब्दवेदिनः ॥
स्वाम्यमात्यः सुहृत् कोषो राष्ट्रं दुर्गं वनं तथा ।
पौरश्रेणी च राज्यं प्रकृतश्च मनेत् द्वयम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
अपि च ।
“लक्षाधिपत्वं राज्यं स्वात् साम्राज्यं दशलक्षके ।
शतलक्षे महेशानि महासाम्राज्यमुच्यते ॥”
इति भरतदातकम् ॥

“गौड शारदाभरणं विदमता तस्याः शारदा
इति

प्राणभवेत्तदा रात्रिः स्वापः तद्विरहादिभ्यम् ।
 इति चन्द्ररात्रिः तद्यमिरे नामाध्यायः ॥१॥
 विनाशाय रात्रिर्वेदा,—
 'मन्त्राय च नराद्याय विमर्शाय तद्विरहादिभ्यम् ।
 तद्यमिरे दिवं प्रोक्तं शुक्ले रात्रिः प्रसीतिता ।
 यत्रैव नराद्याय वेदाद्याय दिवानिभ्यम् ।
 एतद्विरहादि दिवं प्रोक्तं रात्रिः सप्तविदायमे ।'
 इति चन्द्ररात्रिः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

“सोऽहं तं विद्याः शोभा तावद् दृष्ट्वा ब्रह्मदेवः ।
महामयि च धर्मस्य तावद् दृष्ट्वा ब्रह्मदेवः ॥”
शोभा सोऽहं विद्या ब्रह्मसंसारस्य तावद् ॥

रात्रिः

तत्रोक्तविधिना गच्छेत् । तत्र युग्मासु रात्रि-
वपि पर्वणि ब्रह्मचार्येव भवति । तत्र व्रतादौ
गच्छतो ब्रह्मचर्यं ह्यननदोषो नास्ति इति
मिताक्षरा । विष्णुपुराणम् ।

“वष्टादमीममावास्यासु मे पक्षे चतुर्दशीम् ।
मैथुन नोपसेवेत द्वादशीं च मम प्रियाम् ॥”

हारीतः । “चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु च
गर्भाधानवदुपेत ब्रह्मगर्भं सन्दधातीति ।” अत्र
चतुर्थ्यां रात्रौ यद्गर्भाधानमुक्तं तदजोनिवृत्तौ
बोध्यम् । रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रज-
स्रजा । इति मनुवचनेकवाक्यत्वात् । साध्वी
गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्यत्वार्थः । आद्याश्व-
तसस्तु वर्जयेत् । इति तु रजोनिवृत्तौतरपरम् ।
अनृतावपि कामुकीगमनमाह । विष्णुपुराणम् ।

“नृतो नरकमभ्येति ह्येवेदनापि चायुष ।

परदाररति पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥

इति मत्वा खदारेषु ऋतुमनुसु बुधो ब्रजेत् ।

यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि ॥”

पैठीनसि, । “त्वाङ्ग विस्वरूपं जघान वक्ष्येन्द्रस्त

प्रति देवा ब्रह्महन्ति अवदन् स स्त्रिय उपा-

यङ्क्रीत वर दास्यामि ततोऽस्यास्तृतीय ब्रह्म-

हत्याया, प्रपद्यन्त स्त्रियः एक भूमिञ्जन्मसतय-

श्चैकम् । आर्षा मधवा तुष्टौ वर प्रायच्छत भूमे,

स्थिरत्व वृक्षाणां क्लिप्तप्ररोहणं स्त्रीणां सर्व-

काखेषु सम्भव ।” सम्भवो मेलन सम्भोग इति

यावत् । सर्वकाखे ऋताववृत्तौ च । न तु प्रति-

विह्वपन्वादौ । तथाच गोतम, । ऋतावुपेयात्

सर्वं वा प्रतिविह्ववर्णमिति । दुष्टकालमाह

ज्योतिषे ।

“ज्येष्ठा मृगा मघाश्च रेवती कृत्तिका-

श्विनी ।

उत्तरात्रितय मृगा पर्ववर्षं ब्रजेदतौ ॥”

एवञ्च ।

“ऋतौ नोपेति यो भार्यामनृतौ यच्च गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनी यच्च सिञ्चति ॥”

कौषायनीयमनृतौ गमनदोषाभिधानमकामा-

विषयम् । विष्णु । पर्वानादौयवर्षं नृताव-

गच्छन् प्रज्ञां विराजसुपवसेदिति । दृष्टशाता-

सप ।

“स्त्रीणां सप्रेक्षणात् अर्शान् तामि संकथना

इपि ।

ब्रह्मचर्यं विपद्येत न दारेष्वनुसज्जमात् ॥”

सप्रेक्षणात् संकथनादित्यत्र सरागत्वं सशब्दार्थः ।

आह्वानान्तरम् निवेद्यमाह, शुश्रूषितौ ।

ऋतुस्नातां तदहोरात्र परिहरेत् नार्त्तव

दिवामैथुनं ब्रजेत् स्त्रीवाक्यवीर्याश्च दिवा

प्रसूयन्तेऽप्यायुश्च तस्मादेतद्विवर्जयेत् । प्रजा-

कामश्च पितृणां नोपहरेत् तन्नु विच्छिन्द्यात्

प्रयतेताच्छेदाय येनाप्रतिष्ठो भवति तस्मात्

प्रतिष्ठाकाम, प्रजया प्रनिष्ठेतेति । नोश्चन्दो

निषेधे । तन्नु सन्तान अच्छेदाय अविच्छेदाय

सन्तानस्य । येन यस्मात् अप्रतिष्ठ, प्रजा-

रात्रिः

तुल्यताया अप्राप्तप्रतिष्ठः सन् पतति तस्मात्

तदुत्पत्त्यर्थं यतितयमिति कल्पतरुः ॥ एवञ्च

आह्वदिने यद्भिगमन प्रागुक्तयाज्ञवल्क्यवच-

नात् उक्तं मिताक्षरायां तद्वैयम् । वशिष्ठः ।

“श्रद्धाग्नेन तु सुक्तेन मैथुन योऽधिगच्छति ।

यस्यान्न तस्य ते पुत्रा अखर्ग्याः श्रद्धवत्

हिजा, ॥”

पराशरः ।

“ऋतुस्नाताश्च यो भार्यां सतिधौ नोपगच्छति ।

स गच्छेन्नरक घोरं ब्रह्महेति तथोच्यते ॥”

सन्निधावित्यभिधानात् अयसिद्धितस्य गमना-

भावे न दोषः । पुत्रोत्पत्तिपथेऽन्तर्ब्रह्मगमन-

नियममाह । कूर्मपुराणम् ।

“ऋतुकाणाभिगामी स्यात् यावत् पुत्रो न

जायते ।

ऋणापकर्षणार्थं हि पुत्रस्योत्पादनं प्रति ॥”

यतितयमिति श्रेयः । आपस्तम्ब, ।

“ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नान मैथुनिनः

सुतम् ।

अनृतौ तु सदा कार्यं शौचं मूत्रपुरीषवदिति ॥

हावेनावशुचौ स्याता हम्पती शयन गतौ ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचि

पुमान् ॥

मैथुनशुद्ध, प्राक् मलमूत्रोत्सर्गं न कुर्यात् ।

तेजाम्यक्ते तथा वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने ।

मूत्रोच्चार यदा कुर्यादहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥”

इति वचनात् ।

पुत्रानुत्पत्तौ पारस्कर । सा यदि गर्भं नाद-

धीत निदिग्धिकायां श्वेतपुष्पाया उपोष्य

पुष्पनचचे मूलसुत्याय चतुर्थेऽहनि स्नातायां

निशायामुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नाविकाया-

माविष्यतीति । इयमोषधीस्त्रायमाणा सह-

माना सरस्वती । अस्या अह दृष्ट्या पुत्र

पितुरिव नाम जनयत्यभित इति । सा परि-

णीता ऋतुकाखेऽपि कृताभिगमना यदि गर्भं न

दधाति तदा उपोष्य पुष्ये नचचे श्वेतकण्ट-

कारिकान्मूलसुत्याय चतुर्थेऽहनि ऋतुस्नातायां

सद्यां रात्रावुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणभाषापुटे

पति, इयमोषधीरिति मन्त्रेण नस्य दहाति

दक्षिणहस्तागामिकाङ्गुष्ठान्मां शङ्खीला प्राक्-

शिरः संविष्टाया इति गोभिलस्मरणात् ।

आयुर्वेदेऽपि ।

“पिप्पलीं शङ्खवेरश्च मरीचं नागकेशरम् ।

आप्येन सह भुञ्जीत अपि बन्धा प्रसूयते ॥”

याज्ञवल्क्य ।

“एवं गच्छन् स्त्रिय चामां मघां मृगाश्च वर्ज-

येत् ।

शस्त इन्दौ सकृत् पुत्रं जन्मय जनयेत्

पुमान् ॥”

चामामाहारलाघवादिना । सकृदेकवारम् ।

अत्र सन्ध्यागानहेतुतया उत्तानकरचरणा-

मेव कुर्वीत न तिर्यगाद्विस्तारचरणां स्त्रियश्च

रात्रिः

ऋतुभिगमनानन्तर दक्षिणपार्श्वे न खापयेत् ।

पुरुषायिते तु गर्भाशुत्पत्तिरिति विश्वेश्वरः । इत्यः ।

“प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।

यामद्वय शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”

इत्यादिकतत्त्वम् ॥ ॥

अथ रात्रिजागरणदोषगुणौ ।

“रात्रौ जागरणं कृत्वा स्निग्धं प्रसूयन् दिवा ।

अकृत्स्नमनभिव्यन्ति त्वासीनप्रचलायितम् ॥

कपमेदोविषाणां रात्रौ जागरणं हितम् ॥

दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा स्वास्मीकृता

तु ये, ।

न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वा विधीयते ॥”

इति राजवल्क्यः ॥ ॥

रात्रौ कुलपूजा यथा । “यत्तु ।

रात्रावेव महापूजा कर्मया वीरवन्दिते ।

न दिने सर्वथा कार्या श्रासनात्मन सुत्रे ।

तत् पुनः कुलपूजाविषयम् ।

अहंरात्रात् परं यच्च सुहृन्महमेव च ।

सा महारात्रिरिह दृष्टा तद्वत्तमस्य तु वे ॥”

इति तन्त्रवारः ॥ ॥

अथ रात्रौ विहितनिविहे । कन्दोगपरिशिष्टम् ॥

“सुनिभिर्हिरण्यं प्रोक्तं विप्राणां मन्त्रेणाभिर्ना

नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्त्रियां चाहंमह-
यामान्, ॥”

जावाकः ।

“अहःसु तिथयः पुण्याः कर्माहुजानतो दिवा ।

नक्तादिप्रतयोगे तु रात्रियोगो विप्रिच्यते ॥”

देवलः ।

“राहुदृश्यं न चक्रान्तिविवाहाद्यत्यदृष्टिषु ।

ज्ञानदानादिकं कुर्यान्निशि कान्यप्रतेषु च ॥”

ब्रह्मपुराणम् ।

“न रात्रौ पार्वणं कुर्यात् ऋते वै रोहिणीव्रतात् ।

तत्र निशपि वै कुर्यात्तुल्यैला महानिशाम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥

“एकभक्तेन कृतेन तथेवापाचिती न च ।

उपधासेन दानेन नेवाहादशिको भवेत् ॥”

स्कन्दपुराणम् ।

“प्रदोषयापिनी व्याज्ञा तिथिर्नक्तवते सदा ॥

देवीपुराणम् ।

“हविष्यभोजनं सत्त ज्ञानमाहारलाघवम् ।

अपिकार्यमधःशय्यां नक्तभोजी वष्टाचरेत् ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ ॥

देवलः ।

“रात्रौ आहं न कुर्वीत रात्रौ कीर्तिता हि

चा ।

सन्ध्यायोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते ॥”

इति आहृततत्त्वम् ॥ ॥

विष्णुपुराणम् ।

“प्रातर्निशि तथा सन्ध्यामध्याह्नादिषु सकृन्न ।

नारायणमवाप्नोति सद्यः पापस्य नरः ॥”

रात्रावपि गङ्गायां स्नानादौ प्रतिप्रसवमाह ।

ब्रह्मपुराणम् ।

“दिवारात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः ।
स्नात्वाश्वमेधश्च पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततज्जले ॥”
रात्रिचराधिकारसुप्रसङ्गस्य आदिपर्वणि ।
“अतो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।
गहंयन्ति जनान् सर्वान् वनस्थान् वृषतीनपि ॥”
तत्राज्जनस्य प्रतिवचनम् ।
“समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नदामस्याश्च दुर्मते ।
रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तं परिग्रहः ॥”
देवल ।

“महानिशा तु विज्ञेया मध्यम प्रहरद्वयम् ।
तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥”
अतएव कल्पतरुः । न गन्तं स्नायादिति वौघा-
यनवचनं रागप्राप्तस्नानविषयम् । एवञ्च गङ्गा-
स्नानस्य दिवारात्रिकर्तव्यत्वाविशेषात् तत्त-
न्निमित्ततिथिविशेषस्यापि दिवारात्रिसम्बन्धि-
त्वेनाविशेषः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(रात्रुक्तनियमां यथा,—

“रात्रौ च भोजनं कुर्यात् प्रथमप्रहरागमे ।
किञ्चिद्भूतं समन्नीयात् दुर्जनन्तश्च वर्जयेत् ॥
शरीरे जायते निधं देहिनः सुरतसृष्टा ।
अथवायाक्नेहमेरोद्विष्टः शिथिलता तनो ॥
बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश ।
ततस्तु तरुणी त्रयेया द्वात्रिंशत् वत्सरावधि ॥
तदूर्ध्वमधिरूपा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि ।
दृष्ट्वा तत्परतो त्रयेया सुरतोत्सववर्जिता ॥”
अधिरूपा प्रौढा ।

“निदाघशरदोर्वाला हिता विषयिणी भता ।
तरुणी शीतसमये प्रौढा वर्षावसन्तयोः ॥
निधं वाक्ता सैथमाना निधं वर्जयते वलम् ।
तरुणी द्वासयेच्छक्तिं प्रौढोद्वावयते जराम् ॥
मदो मांसवच्चाम्नां बाला स्त्री चौरभोजनम् ।
घृतसुण्णोदके स्नानं सद्यः प्राण्यकराणि षट् ॥
पूतिमांसं स्त्रियो दृष्ट्वा बालाकैश्चरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राण्यकराणि षट् ॥”
प्राण्यशब्दोऽत्र वलवाचकः । बालाकैः कन्यार्कैः ।
“दृष्ट्वापि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् ।
वयोऽधिकां स्त्रियं गत्वा तरुणः स्त्रियरायते ॥
आयुष्मन्तो मन्दगरा वपुर्वर्णवसान्विताः ।
स्त्रियोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥
सैवेत कामतः कामं वलाक्षाणीकृतो हि मे ।
प्रकामस्तु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥
त्राहादसन्तशरदोः पश्चाद्दृष्टिनिदाघयोः ॥”
संयुतस्तु ।

“त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात् प्रमदान्नरः ।
सर्वेष्वृतुषु वर्मेषु पश्चात् पश्चाद्ब्रजेदुधः ॥”
समेयात् सङ्गच्छेत् वर्मं श्रीम् ।
“शीते रात्रौ दिवा श्रीम् वसन्तो तु दिवा-

निशि ।

वर्षासु वारिदधाने शरतसु सरसं स्नरः ॥
उपेयात् पुरुषो नारीं सन्ध्यायोनं च पञ्चसु ।
गोवर्गे चाहंरात्रौ च तथा मध्यदिनेऽपि च ॥

विहारं भार्यया कुर्याद्देशेतिशयसंभवे ।
रम्ये अथाङ्गनागाने सुगन्धे सुखमारुते ॥
देशे गुरुजनसमने विवृतेऽतिचपाकरे ।
अयमाग्रे अथाहेतुवचने न रमेत ना ॥
स्नातस्वन्दनलिप्राङ्गः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः ॥
सुसुप्तस्य सुवचनः सुवेशः समलङ्कृतः ।
ताम्बूलवदनः पल्लवामगुरक्तोऽधिकः स्नरः ॥
पुष्पाथीं पुरुषो नारीसुपेयाच्छ्रयने शुभे ।
अथाशितोऽहतिः क्षुधान् सयथाङ्गः पिपा-

सितः ॥

बालो दृष्टोऽन्यवेगार्तस्त्वज्जेदोगी च मैथुनम् ॥”
रोगी मैथुनसर्वहर्षनीयरोगयुक्तः ।
“भार्या रूपगुणोपेतां तुल्यशीलां कुजोद्भवाम् ।
अतिकामोऽभिकामान् दृष्टो दृष्टामलङ्कृतम् ॥
सेवेत प्रमदां युक्ता वाजीकरुणदृष्टितः ।
रजस्वलासकामाश्च मलिनामप्रियान्तथा ॥
वर्णदृष्टा वयोदृष्टा तथा आधिप्रपौडिताम् ।
होनाङ्गीं गर्भिणीं देव्यां योनिरोगसमन्विताम् ॥
सगोत्राङ्गरूपक्षीं तथा प्रव्रजितामपि ॥
नाभिगच्छेत् पुमान्मारीं भूरिवैगुण्यश्रद्धया ॥”
“स्नानं सशर्करं चौरं भक्ष्यमेववसकृतम् ।
वातो मांसरसः स्वप्नं सुरतान्ते हिता अमी ॥
शूलकासज्वरश्वासकाशपाण्डुमयजयः ।
अतिथवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादयः ॥
रात्रौ जागरणं रूचं कफदोषविघातिजित् ।
निद्रा तु सेविता काले धातुसाध्यमतन्त्रितम् ॥
पुष्टिवर्णवलोत्साहं वद्विदौर्नि करोति च ॥”

इति भावप्राप्तस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तद्देशिकपण्याय । श्रावो १ क्षपा २ श्रवरी ३
अक्तुः ४ कन्या ५ रात्र्या ६ यन्या ७ नन्या ८
दोषा ९ नक्ता १० तमः ११ रजः १२
असिक्री १३ पयसती १४ तमसती १५
घृताची १६ शिरिणा १७ मोकी १८ श्रीकी १९
ऊधः २० पयः २१ हिमा २२ वस्त्री २३ । इति
त्रयोविंशती रात्रिनामानि । इति वेदनिघण्टौ ।
१ । ७ ॥ (कौचहोपस्थनदोविशेषः । यथा,
मात्स्ये । १२२ । ८७ ।

“श्रुतास्तत्रैव नयस्तु प्रतिवर्षं गताः शुभाः ।
गौरी कुसुदती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ॥”
रात्रिकरः, पुं, (रात्रिं करोतीति । कृ + टः ।)
चन्द्रः । इति हेमचन्द्रे निशाकरशब्ददर्शनात् ॥
(कर्पूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १९० ॥)

रात्रिचरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । “चरेष्टः ।”
३।२।१६। इति टः । “रात्रेः कृति विभाषा ।”
६।३।७२। इति पच्चे सुमभावः ।) राक्षसः ।
इत्यमरः । १।१।६३ ॥ रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
रात्रिचरी, स्त्री, (रात्रिचर + टित्वात् ङीप् ।)
राक्षसी । यथा, भट्टिः । २ । २३ ।

“तं विप्रदर्शं क्षतधातयकां
यान्त वने रात्रिचरी दुर्लभे ।
निघासुवेद घृतभासुरास्त्र-
क्ष ताडकाख्यां निजघाग रामः ॥”

रात्रिजलं, स्त्री, (रात्रेर्जलम् ।) कुलभटिका ।
इति शब्दमाला ॥

रात्रिजागरः, पुं, (रात्रौ जागर्तीति । जागृ +
अच् ।) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रात्रौ
जागरणकर्त्तरि, त्रि ॥

रात्रिजागरदः, पुं, (रात्रौ जागरं जागरणं
ददातीति । दा + कः ।) मशकः । इति राज-
निघण्टुः ॥

रात्रिचरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । चर + टः ।
“रात्रेः कृति विभाषा ।” ६।३।७२। इति सुम् ।)

राक्षसः । इत्यमरः । १।१।६३ ॥ (स्त्रियां ङीप् ।
रात्रिचरी ॥) रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥

रात्रिपुष्पं, स्त्री, (रात्रौ पुष्पाति विकाशति इति ।
पुष् + अच् ।) उत्पलम् । इति राजनिघण्टुः ॥

रात्रिमटः, पुं, (रात्रौ अटतीति । अट + अच् ।
“रात्रेः कृति विभाषा ।” ६।३।७२। इति
सुम् ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रात्रौ

गमनकर्त्तरि, त्रि ॥

रात्रिमणिः, पुं, (रात्रेर्मणिरिव ।) चन्द्रः । इति
हारावली । १३ ॥

रात्रिवासः, [स्] स्त्री, (रात्रेर्वासो वस्त्रमिव ।)
अन्वकारः । इति शब्दमाला ॥ रात्रौ शयन-
कालीनपरिधेयवस्त्रम् । यथा । ब्राह्मेण सुवृत्ते
उत्थाय सुक्तस्त्राप, रात्रिवासस्यद्धा शिरसि
सहस्रदणकमनावस्थितं श्वेतवर्णं द्विभुजं वरा-
भयकरं श्वेतमाल्याशुलेपनं स्वप्रकाशरूपं
स्ववामस्थितरक्तशङ्खा सुप्रकाशरूपया सहितं
गुरुं विभावा मानसोपचारैराराध्य नम-
स्कुर्वात् । इति तन्त्रसारः ॥ अपि च ।

“शयनश्चान्वकारे च रात्रिवासो दिने तथा ।
स्नानाभ्यङ्गं कुवेशश्च वर्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥”
इति जम्बीचरिचम् ॥

रात्रिविगमः, पुं, (रात्रेर्विगमो यत्र ।) प्रभा-
तम् । इति शब्दमाला ॥

रात्रिविशेषगामी, [न] पुं, (रात्रौ विशेषं
विच्छेदं गच्छतीति । गम् + णिनिः ।) चक्र-
वाकः । इति राजनिघण्टुः ॥

रात्रिवेदः, पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति रवे-
येति । विद् + णिच् + अण् ।) कुकुटः । इति
शब्दरत्नावली ॥

रात्रिवेदी, [न] पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति
खरेयेति । रात्रि + विद् + णिच् + णिनिः ।)
कुकुटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रात्रिहासः, पुं, (रात्रेर्हास इव शुभत्वात् ।
रात्रौ हासो विकाशो यस्य इति वा ।)
श्वेतोत्पलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रात्रिहिण्डकः, पुं, (रात्रौ हिण्डति अन्तःपुर-
मध्ये अमतीति । हिण्ड गतौ + ण्युल् ।) अन्तः-
पुररक्षकः । इति शब्दरत्नावली ॥

रात्री, स्त्री, (रात्रि + कृदिकारादिति ङीप् ।)
निशा । इत्यमरटीकाया भरतः ॥ (यथा,
अखेदे । १० । १२७ । १ ।

“राधौ यच्छतु व्यायती पुरुषा देयचभिः ।”
हरिमा । निशापमोयत्वात् ॥)

राधाट., पु, (राधौ अटतीति । अट् + अच् ।)
राधस । इति केचित् ॥ राधौ गमनकर्त्तरि,
त्रि ॥

राधान्व, त्रि, (राधौ अन्वः ।) राधौ दृष्टि-
हीनो नरः । रातिकान्ता इति भाषा ॥ राधौ
स्वाभाविकदृष्टिहीनपक्षी । य तु काकादिः ।
यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ।
“दिवान्वाः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्वास्तथापरे ।
केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टयः ॥”
तस्मात्प्रकौष यथा,—
“देवदारीष वै चक्षुः अनासृज्येण भावयेत् ।
एकविंशति वै वारमक्षिणी तेन चाक्षयेत् ।
रात्रान्वता षटलता नश्येदिति विनिययः ॥”

इति गारुडे १८ अध्यायः ॥

राहं, त्रि, (राध विह्वी + क्त ।) पणम् ।
विह्वम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७६ ॥ त्रिकाण्ड-
शेषश्च ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । ४० ।

“पूर्त्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्वीर्येण, समाधिना ।

राहं निःश्रेयसं पुंसां मतप्रीतिसत्त्वविभक्तम् ॥”)

राहान्तं, पु, (राहः विह्वः अन्तो विगंयो
यस्मात् ।) विह्वान्तः । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥

(यथा, भागवते । १२ । ११ । ११ ।

“अथेदमर्थं पृच्छामी भवन्तं बहुवित्तमम् ।

समस्ततन्त्रराहान्ते भवान् भागवततत्त्ववित् ॥”)

राध, न औ य विह्वी । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(खा०-दिवा०-च-पर०-खादिपक्षे सक०-दिवा-
दिपक्षे अक० अर्निट् ।) रेफादि । न,
राधोति । य राधति । औ, अराधोति ।
विह्विरिह खादिपक्षे निष्पादना । दिवादिपक्षे
निष्पत्ति । अत्र राधोति विप्राणां य इति
हलायुध । निष्पादयतीत्यर्थः । सतत राधति
श्रिये इति हलायुध । निष्पत्ती स्यादित्यर्थः ।
विह्विरन्तर्भूतार्थत्वादुभयत्रैव निष्पादनेति
गोविन्दभट्ट । इति दुर्गादासः ॥ (शुभाशुभ-
पण्यालोचने च । यथा, सुम्बोधे । “गर्गो
राधति रामाय ।” रामस्य शुभाशुभ पण्या-
लोचयतीत्यर्थः ॥)

राधः, पु, (राधा विशाखा तद्वती प्रौण्माषी
राधौ । चास्मिन्नस्तीति । राधौ + “चास्मिन्
प्रौण्माषीति ।” ४ । २ । २१ । इति अण् ।)
वैशाखमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २४८२ ।

“राधमासावधि दशुस्ततः प्रभृति वारिदाः ॥”

धनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३० । ५ ।

“स्तोत्र राधानां पते गीर्वाणो वीर यस्य ते ॥”

“हे इन्द्र राधानां पते घनानां पाजक ।” इति
तङ्गाय्ये सायणः ॥)

राधनं, स्त्री, (राध् + क्युट् ।) साधनम् । प्राप्तिः ।
इति मेदिनी । ने, ११४ ॥ वीथः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

राधना, स्त्री, (राध् + क्युट् + गुच् । टाप् ।)
भाषणम् । इति मेदिनी । ने, ११४ ॥

राधा, स्त्री, (राधोति साधयति कार्याशीति ।
राध् + अच् । टाप् ।) धन्विनां चित्रमेदः ।
(यथा, बालभारते १ अङ्के । “इह हि महा-
राजगमाजे न जाने कमयलमिष्यते राधापेध
कोत्तिन्वैजयन्तीः ॥”) गोपीविशेषः । विशाखा-
नक्षत्रम् । चामलकी । पिण्डक्रान्ता । विद्युत् ।
इति मेदिनी । धे, १३ ॥ (सूतस्याधिरथस्य
पत्नी । अथौ एव कुन्तीगर्भजस्य शिशोः
कर्णस्य मालयित्रौ अतएव कर्णौ राधासुत
इति ख्यात आसीत् । यथा, महाभारते । १ ।
६० । १३८—१३९ ।

“निगूहमाना जात वै यन्पुत्रभयात्तदा ।

उत्सर्ज्य जले कुन्ती त कुमारं यशस्विनम् ॥

तमुत्पट्ट जले गर्भं राधाभया महायशाः ।

राधायाः कल्पयामास पुत्रं योऽधिरथस्तदा ॥”

तथा च देवीभागवते । २ । ६ । ३८ ।

“राधा सूतस्य भाषा वै तयासौ प्रार्थितः ।

सुत ।

कर्णोऽभूद्वचनं योर’ पालित’ सूतसङ्गि ॥”)

श्रीराधिका । सा च गीष्मण्यवामभागांशा
शक्तिः । यथा,—

“स कृष्ण सन्ध्यादौ सितचतुरेक एव च ।

उद्युम्नुखस्तद्विधा कालेन प्रेरितः प्रभुः ॥

खेच्छामय खेच्छया च द्विधा रूपो बभूव ह ।

स्त्रीरूपा वामभागांशा दक्षिणांश पुमान्

सूतः ॥

तां ददर्श महाकामी कामाधारः सनातनः ।

अतौवकमनीयाश्च चारुचम्पकचम्पिताम् ॥”

इत्यादि ॥

तस्या अनपत्यताकारणादित्यथा,—

“दृष्टिमात्रं तथा सार्द्धं रासेशो रासमण्डले ।

रासोक्तासि सुरदक्षि रासक्रीडाचकार ह ॥

वानाप्रकारश्चङ्गारश्चङ्गारो मूर्त्तिमानिव ।

चकार सुखसम्भोगं यावदे ब्रह्मणो दिनम् ॥

ततः स चापरिश्रान्तस्तस्या योनौ जगत्पिता ।

चकार वीर्याधानश्च निव्यानन्दं शुभे क्षये ॥

गात्रतो योषितस्तस्याः सुरतान्ते च सुव्रत ।

नि ससार अमणल आन्तायास्तेजसा हरेः ।

महाक्रमणकृष्टाया निःश्रासश्च बभूव ह ।

तदा वने अमणल तत्सर्वं विश्वगोलकम् ॥

स तु निश्वासवायुश्च सर्वाधारो बभूव ह ।

निःश्रासवायुः सर्वेषां जीविनाश्च भवेद्युश्च ॥

बभूव मूर्त्तिमहायोर्वामाङ्गात्प्राणवक्त्रमा ।

तपस्वी सा च तत्पुत्राः प्राणाश्च पञ्च जीविनाम् ॥

प्राणोऽपानः समागच्छेवोदानो आग एव च ।

बभूवुरेव तत्पुत्रा अथ प्राणाश्च पञ्च च ॥

घर्मतोयाधिदेवश्च बभूव वरुणो महान् ।

तदामाङ्गात् तपस्वी वरुणानो बभूव ह ॥

अथ सा कृष्णशक्तिश्च कृष्णगर्भं दधार च ।

प्रतमन्वन्तरं यावत् ज्वलन्ती ब्रह्मतेजसा ॥

कृष्णपाणाधिदेवो सा कृष्णप्राणाधिकप्रिया ।
कृष्णस्य सङ्गिनो शत्रुत् कृष्णयश्चःस्थलस्थिता
शतमन्वन्तरातोतकालेऽतीतेऽपि सुन्दरी ।
सुपाव ह्रिम् स्वर्गांश्च विश्वाधारालय परम् ॥
दृष्ट्वा ह्रिम्भ्य सा देवी पृथगेन विदूयता ।
उत्सर्ज्य च कोपेन ब्रह्माक्ष गोलके जले ।
दृष्ट्वा कृष्णश्च तत्प्रागं द्वाद्याकारं चकार ह ।
शशाप देवीं देवेशस्तनयश्च यथोचितम् ॥
यतोऽपत्यं त्वया तत्कृत् कोपशोले मुनिपुरे ।
भव त्वमनपत्यापि चाद्यप्रभृति निश्चितम् ॥
या यास्तदशरूपाश्च भविष्यन्ति मुरास्त्रियः ।
अनपत्याश्च ताः सन्तास्तमा नित्ययौवनाः ।
शतसिम्पन्तरे देवीलिङ्गायात् सृष्ट्वा ततः ।
आविर्भूव कन्येका शुश्रुवर्णा मनोहरा ।
पीतवस्त्रपरीधाना वोगापुष्पकधारिणी ।
रक्तभूषणभूषाढ्या सन्ध्याश्चाधिदेवता ।
अथ कालान्तरे सा च द्विधारूपा बभूव ह ।
यामार्द्धाङ्गा च कमला दक्षिणाङ्गा सरस्वती ।
एतसिम्पन्तरे कृष्णो द्विधारूपो बभूव सः ।
दक्षिणाङ्गांश्च द्विसुषो वामार्द्धांश्च चतुर्भुजः ॥
उवाच वार्णी श्रीकृष्णस्वमस्य कामिनी भव ।
अत्रैव सानिनी राधा नैव भद्रं भविष्यति ।
एव सप्तांश्च प्रददौ तुष्टो नारायणाय च ।
स जगाम च वैकुण्ठं ताभ्यां सार्द्धं जगत्पतिः ॥
अनपत्ये च ते हे च यतो राधाङ्गसम्भवाः ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्लादखण्डे २ अध्यायः ॥

राधाया उत्पत्तिर्यथा,—

“पुरा हन्तावने रम्ये गोलोके रासमण्डले ।
शतशृङ्गेकदेशे च मल्लिकामाघवीवने ॥
रत्नविहङ्गसने रम्ये तस्यौ तत्र जगत्पतिः ।
खेच्छामयश्च भगवान् बभूव रमणोत्सुकः ॥
रमण कर्त्तुमिच्छुश्च तद्बभूव सुरेश्वरी ।
इच्छया च भवेत् सर्वं तस्य खेच्छामयस्य च ॥
एतसिम्पन्तरे दुर्गे द्विधारूपो बभूव सः ।
दक्षिणाङ्गश्च श्रीकृष्णो वामार्द्धाङ्गा च राधिका ।
बभूव रमणी रम्या रासेश्वरी रमणोत्सुका ।
अमल्यरत्नभरणा रत्नविहङ्गसनिष्ठा ।
बह्विशुद्धाशुकाधाना कोटिपूर्णशशिप्रभा ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभा राजिता च स्वदेवसा ।
संस्मिता सुहृती शृङ्गा शरत्पद्मनिभानना ।
विभ्रती कवरी रम्या मालतीमाल्यमल्लिताम् ॥
रत्नमाणाश्च दधती योषास्त्रयसम्प्रभाम् ।
सुक्ताद्वारेण शुभ्रेण गङ्गाधारानिभेन च ॥
सद्युक्तं वस्तुजोत्सुङ्गं सुमेरुगिरिसन्निभम् ।
कठिनं सुन्दरं दृश्यं कस्तूरीपत्रचित्रितम् ॥
माङ्गल्यं मङ्गलार्हं स्तनयुग्मश्च विभ्रतीम् ।
नितम्बश्रोणिभारार्त्ता नवयौवनसंयुताम् ॥
कामातुरां संस्मिताश्च ददृशे रासिकेश्वरः ।
दृष्ट्वा कान्तां जगत्कान्तो बभूव रमणोत्सुकः ॥
दृष्ट्वा रिरिभं कान्तश्च सा दधार हरेः पुरः ।
रासेशं भूय गोलोके सा दधार हरेः पुरः ॥
तेन राधा समाख्याता पुराविर्भिमन्त्रितः ॥

राधा

राधा जयति श्रीकृष्णं च च तां परस्परम् ॥
उभयो सर्वसाध्यश्च सदा सर्वं वदन्ति च ।
भवन धावन रासे स्मरत्वाल्लङ्घनं जपेत् ॥
तेन जल्पति सङ्केताद्रस्या राधा यदीश्वरः ।
राशब्दोच्चारणाद्भक्तो राति सुक्तिं सुदुर्लभम् ॥
धाशब्दोच्चारणाद्गो धावत्येव हरेः पदम् ।
कृष्णवामांशसम्भूता राधा रासेश्वरी पुरा ॥
तस्याश्चांशशकलया बभूवुर्देवयोधितः ।
रा इत्यादानवचनो धा च निर्वाणवाचकः ॥
यतोऽवाप्नोति सुक्तिश्च सा च राधा प्रकीर्तिता ।
बभूव गोपीसंघश्च राधाया लोमकूपतः ॥
श्रीकृष्णलोमकूपेण बभूवुः सर्ववक्त्रवाः ।
राधा वामांशभागेन महालक्ष्मीर्बभूव सा ॥
चतुर्भुजस्य सा पत्नी देवी वैकुण्ठवासिनी ।
तद्गुण राजलक्ष्मीश्च राजसत्पत्न्यायिनी ॥
तद्गुण मर्त्यलक्ष्मीश्च गृहिण्याश्च गृहे गृहे ।
शस्याधिष्ठातृदेवी च सा एव गृहदेवता ॥
स्वयं राधा कृष्णपत्नी कृष्णवक्त्र, स्थलस्थिता ।
प्राणाधिष्ठातृदेवी च तस्मै परमात्मनः ॥
ब्रह्मादिसम्पत्त्यन्तं सर्वं मिथ्येव पार्वति ।
भज सर्वं परं ब्रह्म राधेशं त्रिगुणात् परम् ॥
परं प्रधानं परमं परमात्मानमेश्वरम् ।
सर्वज्ञ सर्वपूज्यश्च निरीह प्रकृतेः परम् ॥
स्वेच्छामयं नित्यरूपं भक्तानुग्रहविग्रहम् ।
तद्विज्ञानाच्च देवानां प्राकृत रूपमेव च ॥
तस्य प्राणाधिका राधा बहुसीमायसंयुता ।
महद्विष्णोः प्रसूः सा च मूलप्रकृतिरेश्वरी ॥
मानिनी राधिका सन्तः सदा सेवन्ति नित्यशः ।
सुखमं यत्पदाम्भोजं ब्रह्मादीनां सुदुर्लभम् ॥
स्वप्ने राधापदाम्भोजं न हि पश्यन्ति वक्त्रवाः ।
स्वयं देवी हरे क्रोडे ह्याया रायाणकामिनी ॥
स च द्वादशगोपानां रायाणः परम, प्रिये ।
श्रीकृष्णांश्च भगवान् विष्णुतुल्यापराक्रमः ॥
श्रीदामशपात् सा देवी गोलोकादागता ॥
महतीम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे राधोपाख्यानं ४५
अध्यायः ॥ ॥ अपि च ।

गगं उवाच ।

“इष्टं नन्द प्रवक्ष्ये ह्यमितिहासं पुरातनम् ।
पुरा गोशोकवृत्तान्तं श्रुतं शङ्करवक्त्रतः ॥
श्रीदामो राधया सार्द्धं बभूव कलहो मदान् ।
श्रीदामा शपादैत्यश्च गोपी राधा च गोकुले ॥
वृषभादुसृता सा च माता यस्याः कलावती ।
कृष्णस्यार्द्धाङ्गसम्भूता नाथस्य सदृशी सती ॥
गोलोकावासिनी सेयमत्र कृष्णाञ्जयाधुना ।
अयोनिस्मवा देवी मूलप्रकृतिरेश्वरी ॥
मातुर्गर्भं वायुपूर्णं कृत्वा च मायया सती ।
वायुनिःसारणे काले धृत्वा च शिशुविग्रहम् ॥
आविर्भव सा सदा, पृथ्वा कृष्णोपदेशतः ।
बहुते सा ब्रजे राधा शुक्ले चन्द्रकला यथा ॥
श्रीकृष्णतेशोऽर्द्धेन सा च मूर्तिमती सती ।
एका मूर्तिर्दिधा भूता भेदे वेदे निरूपिता ॥

राधा

इयं स्त्री न पुमान् किंवा सा वा काम्ना
पुमानयम् ।
हे रूपे तेजसा तुल्ये रूपेण च गुणेन च ॥
पराक्रमेण बुद्ध्या वा ज्ञानेन सम्पदेन च ।
पुरतो गमनेनैव किन्तु सा वयसाधिका ॥
ध्यायते तामय शश्वदिमं सा स्मरति प्रियम् ।
रचिता सास्य प्राणेश्वर तन्मात्रैर्मूर्तिमानयम् ॥
अस्य राधानुसारेण गोकुलागमनं परम् ।
स्वीकारं सार्धकं कर्तुं गोलोके यत् कृतं पुरा ॥
कसभीतिच्छेनेनैव गोकुलागमनं हरेः ।
प्रतिज्ञापालनार्थं भयेशस्य भयं कृतः ॥ ॥
राधाशब्दस्य व्युत्पत्तिर्यथा—
“राधाशब्दस्य व्युत्पत्तिः सामवेदे निरूपिता ।
नारायणस्तासुवाच ब्रह्माणं नाभिपङ्कजे ॥
ब्रह्मा तां कथयामास ब्रह्मलोके च शङ्करम् ।
पुरा कैलासशिखरे भासुवाच महेश्वरः ॥
देवानां दुर्लभं नन्द निशामय वदामि ते ।
सुरासुरसुनीन्द्रानां वाञ्छितां सुक्तिदां पराम् ॥
रेफो हि कोटिजन्माचं कर्मभोगं शुभाशुभम् ।
आकारो गर्भवासश्च न्युषश्च रोगसुखजेत् ॥
धकारमायुषो हानिमाकारो भववन्धनम् ।
अवयवसंश्लेषः, प्रणश्यति न सशयः ॥
रेफो हि निष्कलां भक्तिं दास्यं कृष्णपदाम्भुजे ।
सर्वेश्वरं सदानन्दं सर्वसिद्धिधमेश्वरम् ॥
धकारः सहवासश्च तत्तुल्याकालमेव च ।
ददाति सार्धं सारूप्यं तत्त्वज्ञानं हरेः स्वयम् ॥
आकारस्तेजसो राशिं दानशक्तिं हरौ यथा ।
योगशक्तिं योगमतिं सर्वकालहरिस्तुतिम् ॥
श्रुत्युक्तिस्मरणाद्योगाभ्यो हजालश्च किंस्वपम् ।
रोगशोकन्युषमया वेपन्ते नात्र संशयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १५ अध्यायः ॥
तस्याः षोडशनामानि तेषां व्युत्पत्तिश्च यथा,
नारद उवाच ।

“कानि षोडश नामानि राधिकाया जगद्-
गुरोः ।

तानि मे वद शिष्याय श्रोतुं कौतूहलं मम ॥
श्रुतं नामां सहस्रं च सामवेदनिरूपितम् ।
तथापि श्रोतुमिच्छामि त्वत्तो नामानि षोडश ॥
अभ्यन्तराणि तेषां वा तदन्यान्वेव वा विभो ।
अहो पुण्यस्वरूपाणि भक्तानां वाञ्छितानि च ॥
नामानि तेषां व्युत्पत्तिं सर्वेषां दुर्लभानि च ।
पावनानि जगन्मातुर्गतं गूढरूपिणी ॥
नारायण उवाच ।

राधा रासेश्वरी रासवासिनी रसिकेश्वरी ।
कृष्णप्राणाधिका कृष्णप्रिया कृष्णस्वरूपिणी ॥
कृष्णदामांशसम्भूता परमानन्दरूपिणी ।
कृष्णा वृन्दावनी वृन्दा वृन्दावनविनोदिनी ॥
चन्द्रावली चन्द्रकान्ता मत्तचन्द्रनिभानना ।
नामान्येतानि साराणि तेषामभ्यन्तराणि च ॥
राधेल्लेषश्च सप्तधा राकारो दानवाचकः ।
स्वयं निर्वाणधात्री धारा राधा परिकीर्तिता ॥
रा च रासे च भवना एव धारणादहो ।

राधा

हरेरालिङ्गनाधारासेन राधा प्रकीर्तिता ॥
रासेश्वरस्य पत्नीय तेन रासेश्वरी स्मृता ।
रासे च वासो यस्याश्च तेन राखनिवासिनी ॥
सर्वांशा रसिकानाश्च देवीनामीश्वरी परा ।
प्रवदन्ति पुरा सन्तस्तेन तां रसिकेश्वरीम् ॥
प्राणाधिका प्रियसी सा कृष्णस्य परमात्मनः ।
कृष्णप्राणाधिका सा च कृष्णेन परिकीर्तिता ॥
कृष्णस्यासि प्रिया शान्ता कृष्णो वास्याः प्रियः
सदा ।

सर्व द्रव्यगो रक्ता तेन कृष्णप्रिया स्मृता ॥
कृष्णरूप सविधातु या शक्ता चावलीलया ।
सर्वांशैः कृष्णसदृशी तेन कृष्णस्वरूपिणी ॥
वामार्द्धाङ्गेन कृष्णस्य या सम्भूता परा सती ।
कृष्णवामांशसम्भूता तेन कृष्णेति कीर्तिता ॥
परमानन्दराशिश्च स्वयं मूर्तिमती सती ।
श्रुतिभिः कीर्तिता तेन परमानन्दरूपिणी ॥
कृष्णिर्मोक्षार्थवचनो य एवोत्कृष्टवाचकः ॥
आकारो दातृवचनस्तेन कृष्णा प्रकीर्तिता ॥
अस्ति वृन्दावनं यस्यास्तेन वृन्दावनी स्मृता ।
वृन्दावनस्याधिदेवी तेन राधा प्रकीर्तिता ॥
वृन्दः स घवचः सख्युराकारोऽप्यस्तिवाचकः ।
सखिवृन्दास्ति यस्याश्च सा वृन्दा परिकीर्तिता ॥
सुहाचको विनोदश्च सा यस्या अस्ति तत्र च ।
वेदा वदन्ति तां तेन वृन्दावनविनोदिनीम् ॥
नखचन्द्रावलीवक्रचन्द्रोऽस्ति यत्र सन्ततम् ॥
तेन चन्द्रावली सा च कृष्णेन कीर्तिता पुरा ॥
कान्तिरस्ति चन्द्रतुल्या यदा यस्या दिवा-

निशम् ।

सा चन्द्रकान्ता हर्षेण हरिणा परिकीर्तिता ॥
शरच्चन्द्रप्रभा यस्याश्चाननेऽस्ति दिवानिशम् ।
सुनिना कीर्तिता तेन शरच्चन्द्रप्रभाभानना ॥
इदं षोडशनामोक्तमर्थव्याख्यानसंयुतम् ।
नारायणेन यदुक्तं ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे ॥
ब्रह्मणा च पुरा दत्त धर्माय जनकाय मे ।
धर्म्येण कृपया दत्त मन्त्रमादित्यपर्वणि ॥
पुष्करे च महातीर्थे पुण्याह्ने देवससदि ।
राधाप्रभावप्रकाशे सुप्रसङ्गेन चेतसा ॥
इदं कोत्र महापुण्यं तुभ्यं दत्तं महासुने ।
निन्दकायावैष्णवाय न दास्यमि महासुने ॥
यावज्जीवमिदं कोत्र त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ।
राधामाधवयो, पादपद्मे भक्तिर्भवेद्विह ॥
अन्ते लभेत्तयोर्दास्यं शश्वन् सहचरो भवेत् ।
अणिमादिकाः शिष्टाश्च संप्राप्य नित्यविग्रहम् ॥
व्रतदानोपवासश्च सर्वैर्नियमपूर्वकम् ॥
चतुर्णांश्च वेदानां पाठैः सर्वार्थसंयुते, ॥
सर्वेषां यत्तनीर्णना करणैर्विधिबोधिते, ।
प्रादक्षिण्येन भूमेः चतुर्न्नाया एव सप्तधा ॥
श्रृणुयात्तरचायामज्ञानज्ञानदानतः, ।
देवानां वृष्णवानाश्च दर्शनेनापि यत् फलम् ॥
तदेव कोत्रपाठस्य कला नार्हन्ति षोडशीम् ।
कोत्रस्यास्य प्रभावेन जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १५ अध्यायः ॥

राधा

राधानामोच्चारणानन्तरं कृष्णनामोच्चारण-
विधिर्यथा,—

नारद उवाच ।

“आदौ राधा ससुचार्यं पश्चात् कृष्णं विदुर्नृणाः ।
निमित्तमस्य मां शक्तं वद भक्तजनप्रिय ॥

श्रीनारायण उवाच ।

निमित्तमस्य त्रिविधं कथयामि निशामय ।
जगन्माता च प्रकृतिः पुरुषश्च जगन्पिता ॥
गरीयसीति जगतां माता शतगुणे, पितुः ।
राधाकृष्णेति गौरीशेखरेण शब्दः श्रुतौ श्रुतः ॥
कृष्णराधेश्वरौ गौरीति लोके न च कदा श्रुतः ।
प्रसीद रोहिणीचन्द्रं यद्वाणार्थमिदं मम ॥
यद्वाणार्थं मया दत्तं वज्रया सह भास्कर ।
प्रसीद कमलाकान्तं यद्वाणं मम पूजनम् ॥
इति दृष्टं वामदेवे कौटुम्भे सुनिसत्तम ॥
राशब्दोच्चारणादेव स्वीतो भवति माधव ।
आशब्दोच्चारणतः पश्चाद्वावर्तिष्य ससम्भ्रम ॥
आदौ पुरुषसुचार्यं पश्चात् प्रकृतिसुचरेत् ।
स भवेन्मातृगामी च वेदातिक्रमये सुने ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५२ अध्यायः ॥
तस्या निन्दार्थां दोषो यथा,—
“ये वा द्विवन्ति निन्दन्ति प्रापिणश्च हसन्ति च ।
कृष्णप्राण्याधिकां देव देवीश्च राधिका पराम् ॥
ब्रह्महत्याश्रुतं ते च लभन्ते नात्र संशयः ।
तत्प्रापेन च पश्यन्ते कुम्भीपाके च रौरवे ॥
तत्र ते च महाघोरे भ्रान्ते कौटे च यत्नके ।
चतुर्दशैरेवावच्छिन्नं पितृभिः सप्तभिः सह ॥
ततः परमजायन्त जन्मैकं कोलयोनितः ।
इदं वर्षसहस्रं विष्ठाकीटाश्च प्रापतः ॥
पुच्छजीर्णा योनिकीटास्तद्रक्तमजमचणा ।
मलकीटाश्च तस्मानवर्षं पूयभक्षकाः ॥
वेदे च काण्डशाखायामित्याह कमलोद्भव ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६७ अध्यायः ॥
राधास्वरूपं यथा,—

यशोदोवाच ।

“हरौ च निश्चला भक्तिस्तदास्य वाञ्छितं मम ।
तव नाम्नश्च युष्मिन् का वा तु वक्तुमर्हति ॥
राधिकोवाच ।

भवेद्भक्तिनिश्चला ते हरिर्दास्यश्च दुर्लभम् ।
लभश्च भद्रव्यापि कथयामि स्तुतिर्नयम् ॥
पुरा नन्देन दृष्टाह भास्वीरे वटस्थले ।
मया च कथितो नन्दो निविहस्य ब्रजेश्वरः ॥
अहमेव खयं राधा कृष्णं रायाणकामिनौ ।
रायाण, श्रीहरेश्च, पार्श्वद्वयवरो महान् ॥
राशब्दश्च महद्विष्णोर्विश्वानि यस्य लोमसु ।
विश्वप्राणिषु विश्वेषु धा धात्रीमाहवाचकः ॥
धात्री माताहमेतेषां मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
तेन राधा समाख्याता हरिणा च पुरा मुपैः ॥
अथ श्रीदामशरपेन वृषभानुसुताधुना ।
शतवर्षं विश्वेदो हरिणा सह साम्प्रतम् ॥
वृषभानुश्च कृष्णस्य पार्श्वद्वयवरो महान् ।
पितृणां मानवी कन्या मम माता कथावती ॥

राधा

अयोनिस्त्वयाहं मम माता च भारती ।
पुनः सार्धं यथाभिर्यास्यामि श्रीहरेः पदम् ॥
इति ते कथितं सर्वं ब्रजं ब्रजेश्वरि ।
ब्रजेश्वरेण सहिता स्नामिना ज्ञानिना सति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
राधापार्श्वतोऽभेदो यथा,—
पार्श्वतोवाच ।

“किं वा प्रश्नं करिष्यामि त्वां राधां मङ्गला-
लयाम् ।
गता ते विरहज्वाला श्रीदास्यं शापमोक्षये ॥
सततं तस्मिन् प्राणा त्वयैव मयि ते तथा ।
न ह्येवमाययोर्भेदः शक्तिपुरुषयोर्यथा ॥
ये त्वां निन्दन्ति मङ्गलास्त्वङ्गताश्चापि मामपि ।
कुम्भीपाके च पश्यन्ते यापयन्तश्चिदाकरो ॥
राधामाधवयोर्भेदं ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
वश्यानिर्भवेत्तस्य पश्यन्ते नरकं चिरम् ॥
यान्ति शूकरयोनिश्च पितृभिः शतकैः सह ।
यष्टिं वर्षसहस्राणि विष्टायां लमयन्तया ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२५ अध्यायः ॥
गोलोके तस्या आश्रमो यथा,—

“एतान् मनोरमान् दृष्ट्वा ते देवा गमनोन्मुखाः ।
जग्मुः शीघ्रं कियद्दूरं दृष्टुं सुन्दरं ततः ॥
आश्रमं राधिकायाश्च रासेश्वर्याश्च नारद ।
देवादिदेवा गोपीनां वरायाश्च निर्मितम् ॥
प्राण्याधिकायाः कृष्णस्य रम्यादभ्यं मनोहरम् ।
सन्धानिर्वचनीयं पङ्क्तिर्नेन निरूपितम् ॥
सुचारं वस्तुनाकारं यद्गुणयुतिप्रमाणकम् ।
शतमन्दिरसयुक्तं ज्वलितं रत्नतेजसा ॥
अमृत्यारत्नसाराणां वरेर्विरचितं धरम् ।
दुर्लभाभिर्गोभीराभिः परिखाभिः सुशोभितम् ॥
कल्पवृक्षे परिहृतं पुष्पोद्यानशतान्तरम् ।
सुमृत्त्यरत्नरचितं प्रकारैः परिवेष्टितम् ॥
सद्वत्सवेदिकायुक्तं युक्तेर्दारैश्च सप्तभिः ।
सयुक्तरत्नचित्रैश्च विचित्रैर्बभूवुर्गोमुने ॥
प्रधानद्वारसम्प्रभं क्रमशः क्रमशो सुने ।
सन्तोषं पितृ तत्तत्तत्र योदशद्वारसयुतम् ॥
देवा दृष्ट्वा च प्रकारं सहस्रधनुःस्थितम् ।
सद्वत्सवत्सलसम्प्रभैः सुमनोहरम् ॥
सुदीप्तं तेजसा रम्यं परमं विस्मयं ययुः ।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य कियद्दूरं ययुर्मुदा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥
तस्या जन्मतिथिर्यथा,—
“भाद्रपद कृष्णपक्षे तु हरिजन्माष्टमी यदा ।
तस्याः परे तु या शुक्ला तस्यां जाता हरिप्रिया ॥
वृषभानुपुरी नाम्ना सर्वरत्नमयी शुभा ।
सुवर्णमणिमाश्रित्य विचित्रमवनाङ्गना ॥
अश्विमादिसुखैर्दध्यपरिपूर्णमनोहरा ।
चित्रज्जन्मपताकादिविचित्रा चित्रनिर्मिता ॥
चिदानन्दस्वरूपा सा चिदानन्दप्रदायिनी ।
आनन्दकलिषा नाथी यत्र तिष्ठति सर्वदा ॥
विचित्रवेशालङ्कारा विचित्रवसनम्भरा ।
नागवेशविचित्राङ्गा प्रमदामोददायिनी ॥

राधा

सर्वलक्षणसम्पन्ना राधा नाम्ना विनोदिनी ।
जगतां मोहिनी देवी गुह्यगुह्यातिसुन्दरी ।
शृङ्गानामसताश्वैव न कथं सुनिसत्तम ॥

नारद उवाच ।

प्रणिपत्य महाभागं पृच्छामि तव किङ्करं ।
सा लक्ष्मी, किं सुरवधूमहालक्ष्मी सरस्वती ।
विद्या किमन्तरङ्गाय वैष्णवी प्रकृतिः किम् ।
वेदकन्या देवकन्या सुनिकन्यायवा वद ॥
सदाशिव उवाच ।

कोटिकोटिमहालक्ष्मीलक्ष्मी का वा परा वरा ।
निन्दिता यत्पदाम्बोजे कथिता सुनिसत्तम ॥
अपरं किं निगदेद्भक्तवक्त्रेण नारद ।
श्रीराधारूपलावण्यगुणादीन् वक्तुमशकम् ॥
तत्तद्रूपादिमाहात्म्यं लक्ष्मीरूपमपि नारद ।
त्रैलोक्ये तु समर्थो हि न मातुं वक्तुमर्हति ॥
तद्देहरूपमाधुर्यं जगन्मोहनमोहनम् ।
यद्यनन्तसुखोऽपि स्यात् तद्वक्तुं नास्ति मे गतिः ॥
लक्ष्मः कमला दास्यो यस्याः सा लक्ष्मी मता ।
एव शतसहस्राणामेश्वरी राधिका परा ॥

नारद उवाच ।

प्रभो श्रीराधिका लक्ष्ममाहात्म्यं सर्वतः परम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि समस्तं भक्तवत्सल ॥
कथ्यतां मे महाभाग व्रतानाञ्च व्रतोत्तमम् ।
ध्यानं वा कीदृशी पूजा स्तुतिर्वापि वदस्व मे ॥
तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथ्यतां मे सदाशिव ।
चर्या पूजाविधानश्च विशेषमर्चनं भव ॥
यत्नं मन्त्रं स्तुतिर्धानं पूजनं यत्र निश्चितम् ।
पूजने किं विधानञ्च तत्तत्स्वैवास्मै विधौ ॥

शिव उवाच ।

वृषभानुपुरीराजा वृषभानुमहाशयः ।
महाकुलप्रसूतोऽसौ सर्वशान्तविशारदः ॥
महाशयो धनो श्रीमानश्विमादयैवभः ।
वैश्यः सदान्तःकरणं कुलीनः कृष्णदेवतः ॥
तस्य भाव्या महाभाग श्रीमत्श्रीकीर्तिदाइया ।
रूपयौवनसम्पन्ना महाराजकुलीङ्गवा ॥
महालक्ष्मीस्वरूपा सा भव्या परमसुन्दरी ।
महापतिव्रता काष्ण्यां सर्वविद्यागुणान्विता ॥
तस्यां श्रीराधिका जाता श्रीमद्वृन्दावनेश्वरी ।
भाद्रे मासि चित्ताष्टम्यां मध्याह्ने शुभदायिनी ॥
वेदागमपुराणादिगीता या कृष्णवक्त्रमा ।
सदा कृष्णप्रिया साध्वी श्रीकृष्णानन्ददायिनी ॥
श्रद्धा मतो महाभाग पूजनं भजनं तथा ।
कर्मेण यदनुष्ठानं राधानाममोहतव ॥
समक्षेयं सदा राधां जन्मव्रतपरायणे ।
तत् समर्थं प्रवक्ष्यामि ध्यानादिकमनुक्रमतः ॥
सर्वदा पश्चिमद्वारे श्रीराधाकृष्णमन्दरे ।
ध्वजसङ्घकलसपताकातोरेवादिभिः ॥
नागानामङ्गलद्रव्यैरेणाविधौ प्रवर्तते ।
सुवासितगन्धपुष्पैर्घणैश्च घृणितैर्गुणैश्च ॥
मध्ये पञ्चवर्णचूर्णैर्मण्डपं सरोवरम् ॥
सुषोढशङ्काकारं तत्र निर्माय यत्रतः ॥
दिव्याग्ने पद्ममध्ये पश्चिमाभिमुखीं स्थिताम् ॥

राधा

श्रीगुणमूर्तिं नृपास्य ध्यानपाद्यादिभिः क्रमात् ॥
भक्ते, सह सजातीयैः शक्राशुसारवस्तुभिः ।
नक्षत्र, पूजयेद्भक्ता तां सदा संयतेन्द्रियः ॥”

अथ ध्यानम् ।

“हेमेन्दीवरकान्तिमञ्जुलतरं श्रीमञ्जुगम्भीरं
नित्याभिलषितादिभिः परिहृत सन्नीलपीता-
स्वरम् ।

नानाभूषणभूषणाङ्गमधुर कैशोररूपं युग
गान्धर्वाजनमथय सुश्रुतं नित्य शरण्य भजे ।
युगमूर्तिमिति ध्यात्वा शालग्रामेभ्यवा पुनः ।
साक्षात् शैलादिमूर्ती वा मनोमया समर्चयेत् ॥
ततो मण्डलपूजाश्च तयोः सम्मुखतः क्रमात् ।
कुर्याद्भक्तः प्रयत्नेन ध्यानपाद्यादिभिः, सदा ॥
ललिता पश्चिमे पूज्या पीतवर्णदलेऽपरा ।
चन्द्रावतीं शुक्लदले तद्वामे पूजयेत् सुधीः ॥
वायवे श्यामला देवीं कृष्णवर्णदलेऽर्चयेत् ।
तद्वामे चित्ररेखायां शुक्लवर्णदले ततः, ॥
उत्तरे श्रीमती तस्यां रक्तवर्णदले तथा ।
तद्वामपार्श्वे चन्द्रायां नीलवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
रक्तवर्णदलेऽप्यस्यां ईशाने श्रीहरिप्रिया ।
तस्या वामे शुक्लदले पूज्या मदनसुन्दरी ॥
पीतवर्णदले पूर्वे विशाखामर्चयेत्ततः ।
प्रियां तस्या वामपार्श्वे शुक्लवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
अम्बिकोये श्यामवर्णां दले स्यां समर्चयेत् ।
तद्वामे श्रीमधुमतीं शुक्लवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
पूजयेद्दक्षिणे पद्मां रक्तवर्णदले तथा ।
शशिरेखाश्च तद्वामे नीलवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
पूजयेद्भक्तैः भद्रां रक्तवर्णदले ततः ।
रसप्रियाश्च तद्वामे शुक्लवर्णदलेऽर्चयेत् ॥ १ ॥
श्रीराधाप्रियसङ्गिनीं विधुसुखीं कृष्णप्रियां

प्रियसीं
हेमाभां परिवादिनीं समधुरध्वनां सुवेशा-
स्वराम् ।

सद्भाभरणेर्मनोरुसुतनुं नित्यां जगम्भीहिनीं
वन्दे श्रीललितां कुरङ्गनयनीं पीताम्बरेखा-
ताम् ॥ १ ॥

श्यामां श्यामपरायणां वरतनुं चामौकराङ्ग-
च्छटां
मञ्जोरैर्मधुरध्वनिपरिलसन्नाननां सुखराम् ।
सद्भाभरणां सरोजनयनीं शुक्लांशुकेनाहतां
ध्यायेत् श्रीललितासखीं सुचिपुकां चन्द्रावती-
सुसमाम् ॥ २ ॥

काल्पा काचनसमिभां सुललितां कृष्णाम्बर-
विभर्तीं
नानाभूषणमञ्जुलाश्च सुदतीं मार्दङ्गिकीं सुन्द-
रीम् ।

श्रीहस्ताविप्रेक्षरी प्रियसखीं भयां प्रशाङ्गा-
नना

वेतोचारुसुमलिकासम्भरं नित्य भजे
श्यामलाम् ॥ ३ ॥

श्रीकृष्णप्रियसखीं शशिसुखीं सख्यन्दस्फा-
न्तितां

१३७

राधा

शुद्धस्वयंशरीरकान्तिमनुजां शुक्लाम्बरेखाहताम् ।
खर्णाद्याभरणां सदा पुलकिनीं श्रीकृष्णभावेन वै
गायत्रीं मधुरस्वरैरविरतं श्रीचित्रलेखां
भजे ॥ ४ ॥

कनकनिभशरीरां विभर्तीं रक्तवर्णं
ललितनलिननेत्रां चारुभूषाङ्गशोभाम् ।
सुमधुरपिकवाक्यां चन्द्रवक्त्रां सुवेशां
मधुरिपुनिजदासीं श्रीमतीं तां हि वन्दे ॥ ५ ॥
वृन्दावनेशनिजसेवनसौख्यदात्री
रम्यां सुनीलवसनां सुरवाचयन्ताम् ।
नानाविभूषिततनुं स्फुरद्मुखाशीं
चन्द्रां भजे सकलरागमनोज्ञगानाम् ॥ ६ ॥
सुवर्णवर्णां शुक्लधारिणीं ता-
सुपाङ्गयन्तां मणिभूषणाङ्गीम् ।
हरिप्रिया मञ्जुलपत्रनेत्रां
भजेऽष्टमीयां कनकाङ्गशोभाम् ॥ ७ ॥

रवावकलवादिनीं सकलरागमगायिनीं
सुचारुमणिकुण्डला शरदपूर्णचन्द्राननाम् ।
सुरजवरभूषणां रश्मिभूषणपद्माभरां
भजे मदनसुन्दरीं कनकवर्णदेहा शुभाम् ॥ ८ ॥
सुतानन्दां गीते भ्रमरकलकण्ठीं सुचतुरां
जगद्व्यां वेदसलिननयनामिन्दुवदनाम् ।
विशाखा गौराङ्गीं कलितसुरलीं पीतवसनां
भजे श्यामां सेया सकलगुणपूर्णां सुखमयीम् ॥ ९ ॥

सुचामीकराभूषणाङ्गां सुवेशां
सुसङ्गीतविद्यासुधोरां वरेण्याम् ।
सुवशीसुगानां सुहेमाङ्गशोभां
भजे श्रीप्रियां शुक्लवक्त्रां मनोज्ञाम् ॥ १० ॥
गान्धर्वानिजदासिकां सुगदवाग्यन्त सदा
विभर्तीं
मञ्जुखर्णविभूषितां वरतनुं पाथोजनेत्रां
वराम् ।

ध्यायेत् कृष्णपदारविन्दमधुरीं कृष्णाम्बरेखा-
हतां
संगीते मधुरवरामविरतं सेयां मनोहारि-
णीम् ॥ ११ ॥

रश्मिरमधुमतीं तां तप्तचामीकराभा
पिकलरवकण्ठीं शुक्लवक्त्रं दधानाम् ।
तिलकुसुमसुनासां चारुहेमाङ्गभूषां
युगलचरणसेवातत्परामाभजेऽहम् ॥ १२ ॥
रत्नालङ्कारदेहां जितकुसुमरुचीमङ्गलावण्य-
रूपे-

भयां सङ्गीतविद्यासुनिपुणरसिकां तानमानाति-
विश्राम् ।
शारङ्गोयन्तगानां कनकनिभतनुं सन्देश कृष्ण-
सेवीं
वन्दे पद्मां सुवेशां शशधरवदनां विभर्तीं रङ्ग-
वस्त्रम् ॥ १३ ॥

शशिरेखां मदङ्गुल वाद्ययन्त्रीं सुहृत्सुहृत् ।
रघालापसरूपाश्च रसप्रेमेकसंयुताम् ॥ १४ ॥
भयां श्रीशशिरेसिकां सुखमका यन्त्रादि-
गानावरां

राधा

वन्देऽहं मधुरस्वरां परमिका लावण्यसारा-
न्विताम् ।

नानायन्त्रविशारदा वरतनुं पद्माम्बरेखाहतां
फुल्लेन्दीवरलोचनामविरतं ध्याये जगम्भी-
हिनीम् ॥ १५ ॥

श्रीयन्त स्वरमण्डलं कलरव गाने सदा विभर्तीं
श्रीभद्रां मधुरस्वरां सुनललितां सद्भक्तवत्साहताम् ।
राजनखर्यैरुचि विभूषयवरैरङ्गे, सदा शोभितां
ध्याये श्रीगुणसेविकां परमिकां ज्ञादैकमभा
सदा ॥ १६ ॥

राधाकृष्णपदारविन्दमधुरीं सदृष्टतुल्यार्थिनीं
नानाभूषणभूषिताङ्गरुचिरा सद्भक्तवत्सा
शुभाम् ।

ध्याये सन्ततकृष्णभावललितां केयरहेमाङ्गदां
खर्णाङ्गीश्च रसप्रिया सुखमयीं सद्भाङ्गशोभा-
न्विताम् ॥ १७ ॥

मधुस्वरां कीकिलभङ्गगानां
सतुम्बरीयन्त्रविधारिणीश्च ।
वनप्रियां शुक्लसुचीनवत्सा
भजे हरिद्राङ्गसमञ्जशोभाम् ॥ १८ ॥

एव ध्यात्वा पूजयित्वा ललिताया यथाक्रमान् ।
पाद्यादिभिः सोपचारैर्विधिवद्भक्तितत्परः ॥
सङ्गित्यो ललितादीनां ह्लात्पश्चिमतो मुने ।।
प्रणवादिनमोऽन्तेन सप्रदानपदेन वै ।
तत्तत्तान्वा तु मनुना पुण्यगन्वादिभिर्मुने । ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे श्रीराधाचम्पाष्टमीव्रत-
कथनमाहात्म्यं नाम १६२ अध्यायः ॥
श्रीसदाशिव उवाच ।

“प्रत्येकेऽष्टौ पूजयेद्दे क्रमतस्तु दले दले ।
शृणु नाम्ना कथ्यते ताद्याद्याविश्राधिकं शतम् ।
इन्द्रमुखी रघुजा च शुभदा सुमुखी तथा ।
वल्लवी चन्द्रिका चारुचतुरा च सुचक्षला ॥
मधुरा हस्तकमला तथा मधुरभाविनी ।
विलासिनी रघवती तथा खड्गनलोचना ॥
सुखदा चम्पकलिका रघदा रसमङ्गरी ।
सदा सुमङ्गरी शैला चन्द्रा चन्द्रप्रभावती ॥

वासन्ती मालती जाती चन्द्रकान्ती सुकुन्तला ।
रम्भा भ्रमरगम्भीरा सुशीला च सुवेशिनी ॥
आमलकी सुधाकण्ठी श्रिता च श्रीरतिप्रिया ।
शुकप्रिया मधुकरी सुवेशा चाव्यतोद्भवा ॥
सुरलीवल्लभा वृन्दा पारिजातप्रिया शुभा ।
पद्मस्वरा रत्नमाला मन्दिरा राघवसखी ॥

मातङ्गगमनी तारावती कुण्डलधारिणी ।
केशरी मित्रवृन्दा च लक्ष्म्याद्युतमालिका ॥
मायावती कौशिकी च कोमलाङ्गी सुचन्दनी ।
प्रीत्यम्भायिणी सत्यवती च कुङ्कुमावती ॥
कपोतमालिका लोपासदा च किंशुकप्रिया ।
दलावती कुङ्कुमा च कमला च महालसा ॥

तिलोत्तमा च सावित्री बहुला प्रियवादिनी ।
सुक्तावली चित्ररेखा सुमित्रा लोलकुण्डला ॥
अरुन्धती चित्रवती श्रीरक्ता पद्मगान्धिनी ।
मेनका कलिका रङ्गकेशकी कामसूचिनी ॥

राधा

कुसुदप्रिया च तान्ना तथा नृत्यविलासिनी ।
हिरावती हारकण्ठी चिंदमथा सुलोचना ॥
नन्द्या नन्दकलिका सुनन्दा नन्ददायिनी ।
कुरङ्गाक्षी च सुश्रीणी केलिलोला प्रियवदा ॥
श्यामाराध्या श्यामसेया कस्तूरी मानभङ्गिनी ।
विचित्रवसना रत्नमञ्जरी मञ्जुकिङ्किणी ॥
पिकखरा शङ्खगाना तथा रासविहारिणी ।
श्रीकण्ठदक्षिणे पूष्या यक्षात् चन्द्रावली ततः ।
ध्यानपादादिभिः सस्यक्प्रकारेण च पूजकैः ॥
हेमाभा मधुरस्वरो विधुसुखी गान्धर्वविद्या-

रता

नानास्वरभूषिताङ्गमधुरा जातीसुमलीसङ्गम् ।
वीणायन्तसुवादिनो वरतनु चित्रास्वरं विभर्ती
ध्याये कृष्णपरायणा मुचिपुका चन्द्रावली
मञ्जुलाम् ॥

एवं राधाजन्मतिथौ कृष्णाम्बुजपूजनम् ।
कार्णार्दीन् वैष्णवान् सर्वान् यज्ञतः परि-
पूजयेत् ॥

एवं राधाकृष्णपूजां तथोर्मण्डलपूजनम् ।
अथन्दे यज्ञतः कृष्णात् कार्णार् रासमहोत्सवे ॥
न्यूनातिरिक्तं देवैः । न कर्तव्यं कदाचन ।
श्रीमत्कृष्णैकतानेनावश्य तैरेव सर्वदा ॥
नाहूयेत् शैवशाक्तादीन् राधाजन्ममहोत्सवे ।
यावद्वान् पतितान् कोलानन्यजात्र निमन्त्रयेत् ॥
विना भागवतगोकोकाम च तत्र प्रवेशयेत् ।
गन्धपुष्पादिभिर्माल्यैश्चन्दनैस्तन्निवेदितैः ॥
नानापराधभीतस्तु भक्त्यास्तत्र चाह्वयेत् ।
तत्तन्महाप्रसादेष भक्ष्यपेयादिभिरुपा ॥
तत्तन्मण्डलपूजायां कार्णार् नान्याश्च भोजयेत् ।
वह्निं खान् श्रीकृष्णस्य गान्धर्वभक्तितत्पर ॥
कार्णार्दीन् वैष्णवान् भक्त्या भोजयेत् पूजयेत्तथा ।
तन्मैवेदो गन्धपुष्पैर्माल्यैर्मलयजादिभिः ॥
वजातीयैर्मन्त्रैश्च सम तत्र महोत्सवम् ।
द्विवा कृष्णात् प्रयत्नेन राधाभक्तिपरायणः ॥
महाप्रसादं सुस्मरेत् दिनानि चरणोदकम् ।
पूजां कृत्वा पिबेत् कार्णार् साङ्गमानन्दितैस्ततः ॥
रात्रौ जागरणं कृष्णाप्राधाकृष्णैति वा स्मरन् ।
पूजयेन्मूर्तिमारोप्य कृष्णस्वर्णादिसंस्कृतम् ॥
अकृतान्यकथाणां पूराणाद्यदुकीर्तनम् ।
अवश्यं प्रयत्नेन नारो भिर्वाङ्मवे, सह ॥
य करोति नरो भक्त्या राधाजन्माष्टमीं शुभाम् ।
वदन्ति विबुधाः सर्वे राधाभक्तोऽस्ति भूतके ॥
प्रहरे प्रहरे राधां गोष्ठाष्टम्यां दिवानिशि ।
पूजयित्वा विधानेन श्रीकृष्णसहितं तथा ॥
तद्रक्तिके सहाजामै राधाकृष्णस्य सङ्गम् ।
तत्तन्महोत्सवं कृत्वा परमानन्दितो भवन् ॥
दृष्टवत् प्रयतिं कृष्णादष्टाङ्गविधिविधिताम् ।
अथन्दमेव कुरुते राधाजन्ममहोत्सवम् ॥
य पुमानयथा नारो राधाभक्तिपरायणः ।
भूत्वा हन्दावने वास श्रीराधाकृष्णसङ्गिनी ॥
ब्रजवासी भवेत् सोऽपि राधाभक्तिपरायणः ।
तस्यान्नापप्रयोगाच्च सुक्तवन्द्यो नरो भवेत् ॥

राधा

राधाराधेति यो ब्रूयात् स्मरणं कुरुते नरः ।
सर्वतीर्थेषु संस्कारात् सर्वविद्याप्रयत्नवान् ॥
राधाराधेति कृष्णात् राधाराधेति पूजयेत् ।
राधाराधेति यमिष्ठा राधाराधेति जल्पति ॥
हन्दावने महाभागा राधासहचरी भवेत् ।
जगतां पृथिवी धन्या तत्र हन्दावन पुरी ।
तत्र धन्या सती राधा ध्येया या सुनिश्चयमे ॥
ब्रह्मादीनां महाप्राधान्यं दूरतः सेवते सुरः ।
तां राधिकां यो भजति देवर्षे त भजेमहि ॥
तदाज्ञाप कुरुष्वैव जपस्व मन्त्रसुप्तमम् ।
अर्चनीं महाभागां कुरु राधेति कीर्तनम् ॥
राधेति कीर्तनं कृष्णात् कृष्णेन सह यो जा' ।
तन्माहात्म्यं न शक्येऽहं वक्तुं श्रेयोऽहं नैव च ॥
न गङ्गा न गया नित्यं न रिता च सरस्वती ।
कदाचिन्नैव विमुखा सर्वतीर्थफलप्रदा ॥
सर्वतीर्थमयी राधा सर्वेश्वर्यमयी पुनः ।
कदाचिद्विमुखा लक्ष्मीर्न भवेत् तदाज्ञये ॥
तस्याज्ञये वसेत् कृष्णो राधया सह नारद ॥
राधाकृष्णैति यस्मिन् तदेतद्ब्रतसुप्तमम् ।
तद्गृहे देहमगसो कदाचिन्न चलेहरिः ॥
एतदेव वच श्रुत्वा नारदो सुनिश्चयम् ।
प्रयत्नं पूजयामास गोष्ठाष्टम्यां यथोदितम् ॥
जन्माष्टमीव्रतकर्ता य श्रेयोतीह मानवः ।
श्रीराधाया, सुखी मानो धनी सर्वगुणान्वितः ॥
जपेद्भक्तिचयुक्तं पठेद्भक्त्या स्मरेद्भक्तम् ।
धर्मायौ लभते धर्ममर्थायौ लभते धनम् ॥
कामार्थौ लभते काम मोक्षार्थौ मोक्षमाप्नु-
यात् ॥

सर्वदानश्रवण, कार्णार्दिवैष्णवः सुखी ।
विवेकी च तथा निष्कामी यदा भक्तिमाप्नु-
यात् ॥”

इति पादो उत्तरखण्डे श्रीवृन्दाशिवनारदसंवादे
श्रीराधाजन्माष्टमीकथनमाहात्म्ये १३ अध्यायः ॥
(तन्मतोऽस्या उत्पत्त्यादिविवरणानि यथा,—
काव्यायन्युवाच ।

“वासुदेव महाबाहो मा भय कुरु पुत्रक ।
मधुरां गच्छ तातेति तव सिद्धिर्भविष्यति ॥
गच्छ गच्छ महाबाहो पद्मिनीसङ्गमाचर ।
पद्मिनीं मम देवेश ब्रजे राधा भविष्यति ।
अन्याश्च मातृकादेव, सदा तस्यानुचारिकाः ॥
वासुदेव उवाच ।

शृणु मातर्महामाये चतुर्वर्गप्रदायिनि ।
त्वा विना परमेशानि । विद्यासिद्धिर्न जायते ॥
पद्मिनीं परमेशानि ! शीघ्रं दर्शय सुन्दरि । ।
प्रत्यय मम देवेशि । तदा भवति मानसम् ॥
इति श्रुत्वा वचस्तस्य वासुदेवस्य तत्तच्छ्रुत्वा ।
आविरासीत्तदा देवी पद्मिनी परमं स्थिता ॥
रक्तविद्युत्संस्कारा पद्मगन्धसमन्विता ।
रूपेण मोहयन्ती सा सखीगणसमन्विता ॥
सहस्रदलपद्मान्तर्मेध्यस्थानस्थिता सदा ।
सखीगणयुता देवी जपन्ती परमाचरम् ॥
एकाक्षरीं महेशानि ! सा एव परमाचरा ।

राधा

कालिका या महाविद्या पद्मिनी इष्टदेवता ।
वासुदेवो महाबाहुर्दृष्टा विस्मयमागतः ॥
पद्मिनीवाच ।
ब्रजं गच्छ महाबाहो शीघ्रं हि भगवन् । प्रभो ॥
त्वया सह महाबाहो कलाचारं करोम्यहम् ॥
वासुदेव उवाच ।
शृणु पद्मिनि मे वाक्यं कदा ते दर्शनं भवेत् ।
कृपया वद देवेशि । जपं किया करोम्यहम् ॥
पद्मिनीवाच ।

तवाग्रे देवदेवेश मम जन्म भविष्यति ।
गोकुले माधुरे पीठे एकभानुयुगे भुवम् ॥
द.ख नास्ति महाबाहो मम ससर्गहेतुता ।
कलाचारोपयुक्ता या सामग्री पञ्चलक्षणा ॥
मालायां तव देवेश सदा स्थास्यति नान्यथा ।
इत्युक्त्वा पद्मिनी सा तु सुन्दर्या दूतिका तदा ॥
अन्तर्धानं ततो गत्वा मालायां सहसा लब्ध्वा ।
वासुदेवोऽपि ता दृष्ट्वा क्षीराब्धिं प्रययौ भुवम् ॥
त्यक्त्वा काशीपूरं रम्यं महापीठं दुरासदम् ।
प्रययौ माधुरं पीठं पद्मिनी परमेश्वरी ॥
यत्र काव्यायनी दुर्गा महामायास्वरूपिणी ।
नारदादिर्भूमिनिश्चेष्टे पूजिता वस्तुता सदा ॥
काव्यायनीं महामायां यमुनाजलसंस्थिता ।
यमुनाया जल तत्र साप्तात् कालौखरूपिणी ॥
बहुपञ्चयुत रम्यं सुकृपीतं महाप्रभम् ।
रक्तं कृष्णं तथा चित्रं हरितं सज्जमोहनम् ॥
कालिन्दास्या महाेशानि यत्र काव्यायनी परा ॥
कालिन्दी कालिका माता जगतां हित-
काव्याया ।

साराधास्ते महेशानि । देवर्षिचस्तुता परा ।
सहस्रदलपद्मान्तर्मेध्यं माधुरमण्डलम् ॥
केशवन्म महेशानि । यत् पद्मा सततं स्थितम् ।
पद्ममध्ये महेशानि । केशपीठं मनोहरम् ॥
केशवन्म महेशानि । ब्रज माधुरमण्डलम् ।
यत्र काव्यायनी माया महामाया जगन्मयी ॥
ब्रज हन्दावन देवि । नानाशक्तिसमन्वितम् ।
शक्तिस्तु परमेशानि ! कलारूपेण साक्षिणी ।
शक्तिं विना परं ब्रह्म न भाति श्वरूपवत् ॥
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे षष्ठः पटलः ॥
देयुवाच ।

“ब्रजं गत्वा महादेवाकरोत् किं पद्मिनी तदा ।
कस्य वा भवने सा तु जाता सा पद्मिनी परा ॥
तत् सर्वं परमेशानं विस्तारादहं शृणु ।
यदि नो कथ्यते देव विस्तारामि तदा तनुम् ॥
ईश्वर उवाच ।

पद्मिनी पद्मगन्ता सा एकभानुयुगे प्रिये । ।
आविरासीत्तदा देवी कृष्णस्य प्रथमं प्रिया ।
नेत्रे मासि चिते पद्मे नवम्बां पुष्पचयुते ॥
कालिन्दीजलकलोले नानापद्मगन्ताहते ।
आविरासीत्तदा पद्मा मायाद्विभक्तप्राश्रिता ।
हिम्बोभूत्वा तदा पद्मा स्थिता कनकमध्वतः ।
कोटिचक्रप्रतीकाश्च दिव्यं मायासमन्वितम् ॥
पुष्पयुक्तनवम्बां वै निश्चर्ये पद्ममध्वतः ।

राधा

आविरासीतदा पद्मा रङ्गिणी कुसुमप्रभा ।
तस्यादित्यसङ्काशे पद्मे परमकामिनी ।
एकभानुपुरं देवि । कालिन्दीपारमेव च ।
नाम्ना पद्मपुरं रस्यं चतुर्वर्गसमन्वितम् ॥
द्विष्योतिर्मेघेशानि । सहस्रादित्यसमिभम् ।
तत्क्षणात् परमेशानि गाढघ्नान् विनाशकृत् ॥
एकभानुर्मेघात्मा स कालिन्दीतटमास्थितः ।
महाविद्यां महाकालीं सततं प्रजपेत्सुधीः ॥
आविरासीन्महामाया तदा कात्यायनी परा ।
शृणु पुत्र महाबाहो एकभानो महीधर ।
सिंहोऽसि पुरुषश्रेष्ठ वरं वरय साम्प्रतम् ॥

एकभानुस्त्वाच ।

सिंहोऽहं सततं देवि । त्वत्प्रसादात् सुरेश्वरि ।।
त्वत्प्रसादान्महामाये यथा सुक्तो भवाम्यहम् ॥
त्वत्प्रसादान्महामाये असाध्यं नास्ति भूतले ।
आत्मनः सदृशाकारां कन्यामेकां प्रथमं मे ॥
तच्छ्रुत्वा परमेशानि । तदा कात्यायनी परा ।
मेघगम्भीरया वाचा यदाह एकभानवे ॥
तच्छ्रुत्वा महेशानि । प्रीयूषसदृशं वचः ।
भक्त्या त्वदीयपद्मास्तु तुष्टाश्च त्वयि सुन्दरि । ॥
एतद्धि वचनं वत्स । तव पद्मा सुगुह्यते ।
इत्युक्त्वा सहसा तत्र महामाया जगन्मयी ॥
प्रददौ परमेशानि । तस्मै दिवं मनोहरम् ।
एकभानुर्मेघात्मा स तत्क्षणाद्यहमाययौ ॥
भाषा तस्य विशालाक्षी विशालकटिमोहिनी ।
रत्नप्रदीपमाभास्य रत्नपर्यङ्कमाश्रिता ॥
तस्या हस्ते तदा भागुः प्रददौ दिव्यमोहनम् ।
त दृष्ट्वा परमेशानि । विस्मयं परमं गता ॥
हस्ते कृत्वा तु दिवं वै निरौक्ष्य च पुनः पुनः ।
नानागन्धयुतं दिवं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥
नानाज्योतिर्मयं दिवं तत्क्षणाच्च द्विधाभवत् ।
तत्रापश्यन्महाकन्यां पद्मिनीं कृष्णमोहिनीम् ॥
रक्तविद्युत्कृताकारां सर्वसौभाग्यवर्द्धिनीम् ।
तां दृष्ट्वा परमेशानि सहसा विस्मय गता ॥

कीर्तिदोषाच ।

हे मातः पद्मिनीरूपे रूपं संहार संहार ।
तवस्तु परमेशानि । तद्रूपं तत्क्षणात् प्रिये । ॥
सहस्र सहसा देवी सामान्यं रूपमास्थिता ।
तवस्तु कीर्तिदा देवी रूपतस्या खलोकयत् ॥
रङ्गिणी कुसुमाकारा रक्तविद्युत्समप्रभा ॥

कन्योवाच ।

हे मातः कीर्तिदे भद्रे चौर पायय सुन्दरि ।।
ज्ञानं देहि स्नानं देहि तव कन्या भवाम्यहम् ॥
तत्क्षणात् वचनं तस्याः पद्मिनीः कमलेक्षणे ।
अपाययत् स्नानं तस्यै पद्मिने नगनन्दिनि ॥
चकार नाम तस्यास्तु भागुः कीर्तिदयान्वितः ।
रक्तविद्युत्प्रभां देवीं घृष्टे यस्मात् शुचिस्ति ।
तस्मात् राधिका नाम सर्वलोकेशु गीयते ॥

ईश्वर उवाच ।

दिने दिने वर्द्धमाना एकभानुरहं प्रिये ।।
एव मायुरपीते च चकार व्रजवासिनी ॥
तस्माद्वाद्रपदे मासि कृष्णोऽभूत् कमलेक्षणः ॥

१३६

राधा

महादेव उवाच ।

श्रूयतां पद्मपत्राक्षि रक्षसं पद्मिनीमतम् ।
सम्प्राप्ते परमेशानि । द्वितीये वत्सरे तदा ॥
कुर्याद्यत्नेन देवेशि । शिवलिङ्गप्रपूजनम् ।
प्रजपेत् परमां विद्यां कालीं ब्रह्माण्डरूपिणीम् ॥
पूजयेद्द्वित्रिंशे पुण्येर्गन्धैश्च सुमनोहरैः ।
फलैर्बहुविधैर्भद्रे पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥

पद्मिनीवाच ।

कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि ।।
देहि देहि महामाये विद्यासिद्धिमनुत्तमाम् ॥
सिद्धिं वासुदेवस्य देहि मातर्नमोऽस्तु ते ।
त्वा विना ब्रह्म नि शब्दं निश्चलं सततं सदा ॥
शरीरस्य हि कृष्णस्य कृष्णो ज्योतिर्मयं सदा ।
विना देहं परं ब्रह्म शब्दरूपवद्वैरितम् ॥
अतएव महामाये ब्रह्मणः कारणं परा ।
एव प्रार्थ्यं महेशानि । सततं परमेश्वरीम् ॥
संपूज्य परया भक्त्या लक्ष्यं जप्ता तु मानसम् ।
वरं प्राप्ता महेशानि कात्यायन्याः समीपतः ॥

कात्यायन्युवाच ।

पद्मिनि शृणु महाकव्यं श्रीं प्राप्तासि केशवम् ।
इत्युक्त्वा परमेशानि । तत्रैवान्तरधीयत ॥
कात्यायनी महामाया सदा वृन्दावनेश्वरी ।
एकभानुसुता राधा सखीगणवृता सदा ॥
वर्द्धमाना सदा राधा यथा चन्द्रकला प्रिये ।।
सर्वश्रेष्ठारवेशाद्या स्फुरच्चकितलोचना ॥
सर्वलङ्कारसयुक्ता साक्षान् श्रीरिव पार्वति ।
चचार गङ्गे घोरं पद्मिनीं परसुन्दरी ॥
या राधा परमेशानि । पद्मिनी परमेश्वरी ।
पद्मस्य वनमाश्रित्य सदा तिष्ठति कामिनी ॥
अन्यन्मूर्तिं महेशानि । दृष्ट्वा केवात्मसमिभाम् ।
आत्मनः सदृशाकारां राधामन्यां सख्यं सा ॥
या सा तु कृत्रिमा राधा एकभानुरहं सदा ।
अयोनिचम्भाया यातु पद्मिनी सा पराक्षरा ॥
कृत्रिमा या महेशानि । तस्यास्तु चरितं

शृणु ।

एकभानुर्मेघात्मा स तस्या वैवाहिकीं क्रियाम् ॥
कारयामास यत्नेन पञ्चवर्षं तु सुन्दरि ।।
तस्यास्तु चोभयं वर्षं सावधानावधारय ॥
श्वशुरस्य एकस्यापि वशं परमसुन्दरम् ।
श्वश्रूस्तु जटिलाख्याता पतिर्मान्योऽतिमन्युकः ॥
ननान्दा कुटिलानाञ्चौ देवरो दुर्महाभिघः ।
तिलकं सरमादाख्यं हरोहरिमनोहरः ॥
रोचनो रत्नताडक्यो हृणियुक्तप्रभाकरौ ।
हृत्वं दृष्ट्वा प्रतिच्छाय पद्मस्य मदनाभिधम् ॥
स्यमन्तकान्यपर्यायः शृङ्गचूडशिरोमणिः ।
पुष्पवन्तोऽक्षपलकः सौभाग्यमशिरुध्यते ॥
काक्षी काक्षनचित्राङ्गि नूपुरे चित्रगोपुरे ।
मधुसूदनमावहा ययोः सिङ्गितमाधुरी ॥
वासो मेघाम्बर नाम कुरुविन्दनिभ सदा ।
आद्य सुप्रियमभास रक्तमन्थं हरेः प्रियम् ॥
सुधाशो र्दर्पहरणो दर्पणो मणिबान्धव ।
शृङ्गाका नर्मदा हेमौ खस्तिका नाम कङ्कतिः ॥

राधा

कन्दर्पकुहरौ नाम कटिका पुष्पभूषिता ।
खर्गसुखीतद्विहारी कुण्डा ख्याता खनामतः ॥
नीपा नदीतटे यस्य रक्षस्यकथनस्थली ।
मन्दारश्च धनुः स्त्रीश्च रागोद्दयमन्दगौ ॥
कृानिक्वं दयिता नित्यं वल्लभा रुद्रधन्वकी ।
सख्यं ख्याता सदा भद्राचारुचन्द्रावलीसुखा ॥
गन्धर्वास्तु कलाकण्ठी सुकण्ठी पिककण्ठिका ।
कलावती रसोक्तासा गुणवत्यादयः स्मृता ॥
या विशाखाकृतागीतिर्गान्यन्तः सुखदा हरे ।
वाद्यन्त्यत्र शुभिरं ताललब्धघनन्त्वपि ॥
माणिक्या नर्मदा प्रेमवती कुसुमपेष्पला ।
दिवाकीर्त्तिलोचने तु सुगन्धानलिनीधुमे ॥
मञ्जिष्ठा रङ्गवत्याख्ये रणकस्य किशोरिके ।
पालिन्विसमसेरिन्ध्री वृन्दाकन्दलतादयः ॥
धनिष्ठा गुणवत्याद्या धन्ववेश्वरगेहगाः ।
कामधा नामधा प्रेयी सखीभावविशेषभाक् ॥
लवङ्गमञ्जरी रागमञ्जरी गुणमञ्जरी ।
सुभासुसव्यनुपमा सुप्रिया रतिमञ्जरी ॥
रागलेखा कलाकेली भूविदाद्याश्च नायिका ।
नान्दीसुखी बिन्दुसुखी आद्याः सन्निविधा-

यिकाः ॥

सुहृत्पद्मतया ख्याताः श्यामला मङ्गलादयः ।
प्रतिपक्षतया श्रेष्ठा राधाचन्द्रावलीधुमे ॥
सम्प्राप्तास्तु ययोः सन्ति कोटिसंख्यान्मोहप्राम् ।
तयोः रप्यभयोर्मध्ये सर्वमाधुर्यतोऽधिकः ॥
श्रीराधा त्रिपुराहूतो युराणपुरुषप्रिया ।
असमानगुणोद्भवा धूर्त्यो गोपेन्द्रनन्दनः ॥
यस्याः प्राणपराङ्मानी पराङ्गीदतिवक्त्रभः ।
श्रेष्ठा सा मातृकादिभ्यस्तत्र गोपेन्द्रगेहिनी ।
वृषभाणुः पिता यस्या वृषभाणुविधो महान् ।
रत्नगर्भा चित्तौ ख्याता जननी कीर्तिदा चया ॥
उपाख्यो जगता चक्षुर्भगवान् पद्मबान्धवः ।
जप्यः स्वाभीष्टसंघर्षं कात्यायन्या महामनुः ॥
पौर्णमासी भगवती सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी ।
पितामहो महीभाणुर्विन्दुर्मातामहो मतः ॥
मातामहौपितामहौ सुखदामोऽनुदाभिधे ।
रत्नभाणुः स्वभाणुश्च भाणुश्च भातरः पितुः ॥
भद्रकीर्त्तिर्मेघाकीर्त्तिः कीर्त्तिचन्द्रश्च मातुलः ।
स्वसा कीर्त्तिमती मातुर्भाणुसुता पित्र्यस्वा ॥
पित्र्यस्वपतिः काश्यो मातृव्यस्वपतिः कृष्णः ।
मातुली मेनका मेना वल्ली धात्री तु धातकी ॥
श्रीदामा पूर्वजो भ्राता कनिष्ठानङ्गमञ्जरी ।
परमप्रेमसखस्तु कलिता च विशाखिका ॥
विचित्रा चम्पकलता रङ्गदेवी सुदेविका ।
तुङ्गवेद्यज्ञलेखा च इत्यष्टौ च गणा मताः ॥
प्रियसखा कुरङ्गाक्षी मण्डली मानकुण्डला ।
मासती चन्द्रलतिका माधवामदनालसा ॥
मञ्जुमेया शशिकला सुमध्या मधुमेक्षणा ।
कमला कामलतिका कान्तचूडा वराङ्गना ॥
मधुरी चन्द्रिका प्रेममञ्जरी तनुमध्यामा ।
कन्दर्पसुन्दरी मञ्जुवेशी चाद्यास्तु कोटिशः ॥
रक्ताशीवितयाख्याता कलिका केलिसुन्दरी ।

कादम्बरी शशिसुखी चन्द्रेखा प्रियंवदा ।
मशोन्मादा मधुमती वासन्ती कलभाषिणी ।
रत्नवेणी मालवती कर्पूरतिलकादयः ।
एता वृन्दावनेश्वर्याः प्रायः सारूप्यमागताः ।
नित्यसख्यस्तु कस्तूरी मनोहा मणिमञ्जरी ।
चिन्द्रा चन्दनवती कौसुदी सुदितादयः ।
काननादिगतास्तस्या विहारार्थं कला इव ।
अथ तस्याः प्रकीर्तनं प्रियस्य परमाङ्गुताः ।
वनादित्योपुरुषेभ्योऽन्वयभरभूषिताः ।
चन्द्रावली च पद्मा च श्यामा सैका च भद्रिका ।
नारा चित्रा च गन्धर्वी पालिका चन्द्रमालिका ।
मङ्गला विमला नीला भवनाची मनोरमा ।
कल्पलता तथा मञ्जुभाषिणी मञ्जुखला ।
कुसुदा कैरवी पार्वी शारदाची विशारदा ।
शङ्करा कुसुमा लक्ष्म्या सारङ्गी प्रविलाशिनी ।
नारावती गुणवती सुसुखी केलिमञ्जरी ।
हारावली चकोराची भारती कामिनीति च ।
आसां यूथानि शतशः ख्यातान्यन्यानि सुभुवाम् ।
लज्जसखास्तु कथिता यूथे यूथे वराङ्गनाः ।
सखास्तु तेषु यूथेषु कान्ता, सख्यगुणोत्तमाः ।
राधा चन्द्रावली भद्रा श्यामला पालिकादयः ।
जन्मनाम्नाथ सा ख्याता मधुमासे विशेषतः ।
पुण्यार्थं च नवम्बां वै युक्तपक्षे शुचिस्मिते ।
जाता राधा महेशानि स्वयं लक्ष्म्य शुचिस्मिते ।
तासु रेभे महेशानि स्वयं लक्ष्म्य शुचिस्मिते ।
रमण वासुदेवस्य मन्त्रसिद्धेस्तु कारणम् ।

देवुवाच ।

भो देव तापसां श्रेष्ठ विस्तारादहं ईश्वर ।
कथं सा पद्मिनी राधा सदा पद्मवने स्थिता ।
पितर मातर त्वह्मा आत्मतुल्यां ससर्ज सा ।
पद्ममाश्रित्य देवेश वृन्दावनविलाशिनी ।
सदाधास्ते महेशानि एतद्गुणं वद प्रभो ॥”
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे सप्तमः पटलः ॥
ईश्वर उवाच ।

“या राधा नृगशासिनि । पद्मिनी विष्णुवत्सभा ।
महात्माया जगद्धात्री त्रिपुरा परमेश्वरी ।
तस्या दूती महेशानि पद्मिनी पद्मगन्धिनी ।
लक्ष्म्यस्य दृढभक्ता तु पद्मिनी तस्य वत्सभा ।
दृढभक्तोऽहं महेशानि दृढभक्तिः शुचिस्मिते ।
दुष्टिदृष्टं गता देवी पद्मिनी गन्धमालिनी ।
कृत्वा तु स्नानपानं हि राधामन्यां ससर्ज सा ।
पद्मवत्सव्यं समाश्रित्य यत्तुनालमध्यतः ।
महाकात्या महामन्त्रं प्रजपेत्सिर्जने धने ।
अन्या चन्द्रावली राधा दृढभासुदहे स्थिता ।
पूर्वोक्तं यद्गुणं देवि पद्मिनी कमलेक्षये ।
तत् सर्वं पद्मिनीदृष्टं नान्यथा परमेश्वरि ।
राधिका त्रिविधा प्रोक्ता चन्द्रा तु पद्मिनी तथा ।
न पश्येत् परमेशानि चन्द्रसूर्यं शुचिस्मिते ।
मानवानां महेशानि वराकाशां हि का कथा ।
आत्मनोऽपहृदं कृत्वा पद्मिनी पद्ममाश्रिता ।
त्रिपुराया महेशानि पद्मिनी अशुचारिणी ॥”
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे अष्टमः पटलः ॥

अस्याः सहस्रनामानि यथा,—
पार्वत्युवाच ।

“देवदेव जगन्नाथ भक्तानुग्रहकारक ।
यद्यस्ति मयि कारुण्यं यद्यस्ति मयि ते दया ।
यद्यत् त्वया प्रगदितं तत् सर्वं मे श्रुतं प्रभो ।
गुह्यात् गुह्यतरं यत्तु यत्ते मनसि काशते ।
त्वया न गदितं यत्तु यस्मै कस्मै कदाचन ।
तस्मां कथय देवेश सहस्रं नाम चोत्तमम् ।
श्रीराधाया महादेया गोप्या भक्तिप्रसाधनम् ।
ब्रह्माष्टकवर्णं हर्षं सा कथं गोपीलमगता ।
महादेवउवाच ।

श्रुतु देवि । विचित्रार्थं कथां पापहरां
शुभाम् ।
सन्ति जन्मानि कर्माणि तस्या नूनं महेश्वरि ।
यदा हरिश्चरित्राणि कुरुते कार्यगौरवात् ।
तदा विधत्ते रूपाणि हरिसान्निध्यसाधनी ।
तस्या गोपीलभावस्य कारणं गदितं पुरा ।
इदानीं श्रुतुं देवेशि । नाम्नां चैव सहस्रकम् ।
यन्मया कथितं नैव तन्नेष्वपि कदाचन ।
तव स्नेहात् प्रवक्ष्यामि भक्ता धार्यं सुसुष्ठुभिः ।
मम प्राणसमा विद्या भाष्यते मे त्वहर्निशम् ।
श्रुतुष्व गिरिजे नित्यं पठस्व च यथामति ।
यस्याः प्रसादात् लक्ष्म्यस्तु गोलीकेशः परः
प्रभु । ॥

अस्या नामसहस्रस्य कविर्नारद एव च ।
देवी राधा परा प्रोक्ता चतुर्वर्गप्रसाधिनी ।
श्रीराधा राधिका लक्ष्म्यवल्लभा लक्ष्म्ययुता ।
वृन्दावनेश्वरी लक्ष्म्यप्रिया मदनमोहिनी ।
श्रीमती लक्ष्म्यकान्ता च लक्ष्म्यानन्दप्रदायिनी ।
यशस्विनी यशोगण्या यशोदानन्दवल्लभा ।
हामोदरप्रिया गोपी गोपानन्दकरी तथा ।
लक्ष्म्यलङ्कायिनी हृद्या हरिकान्ता हरिप्रिया ।
प्रधाना गोपिका गोपकन्या त्रैलोक्यसुन्दरी ।
वृन्दावनविहारिणी च विस्मर्त्तव्यसुखाम्बुजा ।
गोपकुलानन्दकर्त्री गोकुलानन्ददायिनी ।
गतिप्रदा गीतगन्या आगमागमनप्रिया ।
विष्णुप्रिया विष्णुकान्ता विष्णोरङ्गनिवासिनी ।
यशोदानन्दपत्नी च यशोदानन्दगेहिनी ।
कामारिकान्ता कामेश्वरी कामलालसविग्रहा ।
जयप्रदा जया जीवा जीवानन्दप्रदायिनी ।
यशोदानन्दपत्नी च वृषभानुसुता शिवा ।
गणाध्यक्षा गवाध्यक्षा गर्वा मतिरनुत्तमा ।
काञ्चनाभा हेमगात्री काञ्चनाङ्गदधारिणी ।
अश्लोका श्लोकरहिता विश्लोका श्लोकनाशिनी ।
गायत्री वेदमाता च वेदातीता विदुषमा ।
नीतिशास्त्रप्रिया नीतिगतिर्मतिरभीष्टदा ।
वेदप्रिया वेदगर्भा वेदमार्गप्रवर्द्धिनी ।
वेदगन्या वेदपरा विचित्रकणकोज्ज्वला ।
तथोज्ज्वलप्रदा नित्या तथैवोज्ज्वलगान्धिका ।
गन्धप्रिया गन्धसुता राधानन्दप्रदा शुभा ।
शुभाङ्गी विमलाङ्गी च विलासिन्धुपराजिता ।
जननी जन्मभूमिश्च ।

गतिर्गतिमर्ता धात्री धात्रानन्दप्रदायिनी ।
जगन्नाथप्रिया शैलवासिनी हेमसुन्दरी ।
विचित्रवासिनी चित्रवासिनी चित्ररूपिणी ।
निर्गुणा सुकुलीना च निष्कलीना निराकुला ।
गोकुलान्तरगेहा च योगानन्दकरी तथा ।
वैष्णवाद्या वैष्णुरतिर्वैष्णवाद्यपरायणा ।
गोपालस्य प्रिया सौम्या रम्या सौम्यकुलीङ्गवा ।
अतिशौम्यातिमोहा च गतिरिष्टा गतिप्रदा ।
गीर्वाणवन्द्या गीर्वाणा गीर्वाणगणसेविता ।
ललिता च विशोका च विशाखा चित्र-
मालिनी ।

जितेन्द्रिया शुद्धसत्त्वा कुलीना कुलदीपिका ।
दीपप्रिया दीपदात्री विमला विमलोदका ।
कान्तारवासिनी लक्ष्म्या लक्ष्म्यचन्द्रप्रिया मतिः ।
अनुत्तरा दुःखहन्त्री दुःखकर्त्री कुलीङ्गवा ।
मतिर्लक्ष्मीर्धृतिर्लक्ष्मा कान्तिः पुष्टिः स्थितिः
चमा ॥

चीरोदशाधिनी देवी देवारिकुलमहिनी ।
वैष्णवी च महालक्ष्मी, कुलपूज्या कुलप्रिया ।
सहस्रं सर्वदेवानां सावित्री वेदगामिनी ।
वेदातीता निरालम्बा निरालम्बगणप्रिया ।
निरालम्बजने पूज्या निरालोका निराश्रया ।
एकाङ्गी सर्वंगा सेव्या विष्णो, पत्नी सरस्वती ।
रासप्रिया रासगन्या रासाभिष्टाददेवता ।
रसिका रसिकानन्दा स्वयं रासेश्वरी परा ।
रासमण्डलमध्यस्था रासमण्डलशोभिता ।
रासमण्डलसेवा च रासप्रोढामनोहरा ।
पुण्डरीकाक्षनिलया पुण्डरीकाक्षगेहिनी ।
पुण्डरीकाक्षसेवा च पुण्डरीकाक्षवल्लभा ।
सत्त्वजीवेश्वरी सर्वलोकवन्द्या परातुपरा ।
प्रकृतिः, शम्भुकान्ता च सदाशिवमनोहरा ।
क्षुत् पिपासा दया निद्रा भ्रान्ति, भ्रान्ति, क्षमा
कुला ।

विभूतया गोपपत्नी भारती विदुषयोगिनी ।
शत्रुरूपा मित्ररूपा नित्याङ्गी नित्यगेहिनी ।
स्थानदात्री तथा धात्री महालक्ष्मी स्वयम्भवा ।
विष्णुकन्या स्थानदात्री द्वारकावासिनी तथा ।
बुद्धिः, स्थितिः स्थानरूपा सर्वकारवकारणम् ।
भक्तप्रिया भक्तगन्या भक्तानन्दप्रदायिनी ।
भक्तकल्पद्रुमातीता तथातीतगुणा तथा ।
मनोऽभिष्टाददेवी च लक्ष्म्यप्रेमपरायणा ।
निरामया सौम्यदात्री तथा मदनमोहिनी ।
एकानशा शिवा क्षेमा दुर्गा दुर्गतिनाशिनी ।
ईश्वरी सर्ववन्द्या च गोपनीया शुभङ्करी ।
पालिनी सर्वभूतार्ता तथा कामाङ्गहारिणी ।
सद्योसुक्तिप्रदा देवी वेदसारा परातुपरा ।
हिमालयसुता सर्वा पार्वती गिरिजा सती ।
दक्षकन्या देवमाता मन्दलक्ष्मा हरेश्वरी ।
वृन्दारण्यप्रिया वृन्दा वृन्दावनविलाशिनी ।
विलाशिनी वैष्णवी च ब्रह्मलोकप्रतिष्ठिता ।
रक्षिणी रेवती सत्यभामा जाम्बवती तथा ।
सुलक्ष्मा मित्रविन्दा कालिन्दी जङ्गलकन्या ॥

परिपूर्णा पूर्णतरा तथा हेमवती गति ।
 अपूर्णा ब्रह्मरूपा च ब्रह्माखण्डपरिपालिनी ।
 ब्रह्माखण्डमध्यस्था ब्रह्माखण्डरूपिणी ।
 अखण्डरूपाखण्डमध्यस्था तथाखण्डपरिपालिनी ।
 अखण्डवाह्याखण्डसहन्ती ब्रह्माशिवहरिप्रिया ।
 महाविष्णुप्रिया कल्पवृक्षरूपा निरन्तरा ।
 सारभूता स्थिरा गौरी गौराङ्गी शशिशेखरा ।
 श्वेतचम्पकवर्णाभा शशिकोटिसमप्रभा ।
 मालतीमाल्यभूषाढ्या मालतीमाल्यधारिणी ।
 कृष्णस्तुता कृष्णकान्ता वृन्दावनविनासिनी ।
 तुलस्यधिष्ठातृदेवी संसारार्णवपारदा ।
 सारदा हारदा गोपनन्दिनी सर्वसिद्धिदा ।
 अतीतगमना गौरी परावृत्त्यहकारिणी ।
 करुणार्णवसपूर्णा करुणार्णवधारिणी ।
 माधवी माधवमनोहारिणी श्यामवक्त्रभा ।
 अन्धकारभयघ्ना मङ्गला मङ्गलप्रदा ।
 श्रीप्रभा श्रीप्रदा श्रीश्री श्रीनिवासासुतप्रिया ।
 श्रीरूपा श्रीहरा श्रीदा श्रीकामा श्रीखरूपिणी ।
 श्रीदामानन्ददात्री च श्रीदामेश्वरवक्त्रभा ।
 श्रीनितम्बा श्रीगणेशा श्रीखरूपाश्रिता श्रुति ।
 श्रीक्रियारूपिणी श्रीला श्रीकृष्णभजनाश्रिता ।
 श्रीराधा श्रीमतिः श्रेष्ठा श्रेष्ठरूपा श्रुतिप्रिया ।
 योगेशा योगमाता च योगातीता युगप्रिया ।
 योगप्रिया योगगम्या योगिनीगणवर्हिता ।
 जवाकुसुमसङ्काशा दाहिनीकुसुमोपमा ।
 नीलाम्बरधरा धारी धैर्यरूपा घरा धृतिः ।
 रत्नविहासनस्था च रत्नकुण्डलभूषिता ।
 रत्नालङ्कारसयुक्ता रत्नमाल्यधरा परा ।
 रत्नसंसारहाराद्या रत्नमालाविभूषिता ।
 इन्द्रनीलमणिन्यस्तपादपद्मा शुभा शुचि ।
 कार्त्तिकी पौर्णमासी च अमावस्या भयापहा ।
 गोविन्दराजगृहिणी गोविन्दराजपूजिता ।
 गोविन्दार्पितचित्ता च गोपीजनगणान्विता ।
 वैकुण्ठनाथगृहिणी गोविन्दपरमानसा ।
 गोविन्ददेवदेवाद्या तथा वैकुण्ठसुन्दरी ।
 मानदा सा वेदवती सीता साध्वी पतिव्रता ।
 अमपूर्णा सदानन्दरूपा कैवल्यसुन्दरी ।
 कैवल्यदायिनी श्रेष्ठा गोपीनाथमनोहरा ।
 गोपीनाथेश्वरी चण्डी नाथिका नयनान्विता ।
 नायका नायकप्रीता नायकानन्दरूपिणी ।
 शेषा शेषवती शेषरूपा चैव जगन्मयी ।
 गोपालपालिका माया नन्दनाया तथा परा ।
 कुमारी यौवनानन्दी युवती गोपसुन्दरी ।
 गोपमाता जानकी च जनकानन्दकारिणी ।
 कैलासवासिनी रम्भा हरतोषणतत्परा ।
 हरेश्वरी रामरता रामरामेश्वरी रमा ।
 श्यामला चित्रलेखा च तथा भुवनमोहिनी ।
 सुगोप्या गोपवनिता गोपराज्यप्रदा शुभा ।
 आनन्दपूर्णा माहेशी मत्स्यराजसुता सती ।
 कौमारी नारसिंही च वाराही नवदुर्गिका ।
 चण्डलाचण्डिका मोदा नारी भुवनसुन्दरी ।
 दक्षयज्ञहरा दाक्षी दक्षकन्या सुलोचना ।

रतिरूपा रतिप्रीता रतिश्रेष्ठा रतिप्रदा ।
 रतिलक्ष्मणगृहस्था विरजा भुवनेश्वरी ।
 शङ्कासादा हरेर्जाया जामातकुलवन्दिता ।
 वकुला वकुलामोदधारिणी यमुना जया ।
 विजया जयपद्मी च यमलार्जुनभञ्जिनी ।
 वक्रेश्वरी वक्ररूपा वक्रवीर्यगणदीप्तिता ।
 अपराजिता जगन्नाथा जगन्नाथेश्वरी मतिः ।
 खेचरी खेचरसुता खेचरत्वप्रदायिनी ।
 विष्णुवत् स्थलस्था च विष्णुभावनतत्परा ।
 चन्द्रकोटिसुगाथा च चन्द्राननमनोहरा ।
 सर्वसेवा शिवा जैमा तथा जैमङ्गरी वधूः ।
 यादवेन्द्रवधू श्रैया शिवभक्ता शिवान्विता ।
 केवला निष्कला सख्या महाभौमा भयप्रदा ।
 जीमूतरूपा जैमूती जिता मित्रप्रमोदिनी ।
 गोपालवनिताङ्गा कुलजेन्द्रनिवासिनी ।
 जयन्ती यमुनाङ्गी च यमुनातोषकारिणी ।
 कलिकल्मषभङ्गा च कलिकल्मषनाशिनी ।
 कलिकल्मषरूपा च नित्यानन्दकरी कृपा ।
 कृपावती कुलवती कैलासाचलवासिनी ।
 वामदेवी वामभागा गोविन्दप्रियकारिणी ।
 नगेन्द्रकन्या योगेशी योगिनी योगरूपिणी ।
 योगसिद्धा सिद्धरूपा सिद्धचैत्रनिवासिनी ।
 चैत्राधिष्ठातृरूपा च चैत्रातीता कुलप्रदा ।
 केशवानन्ददात्री च केशवानन्ददायिनी ।
 केशवा केशवप्रीता केशोरी केशवप्रिया ।
 रासक्रीडाकरी रासवासिनी राससुन्दरी ।
 गोकुलान्वितदेहा च गोकुलत्वप्रदायिनी ।
 लवङ्गनाम्नी नारङ्गी नारङ्गकुलमङ्गला ।
 एलावलङ्गकपूर् रसुखवासुखान्विता ।
 सुखा सुखप्रदा सुखरूपा सुखप्रदायिनी ।
 नारायणी कृपा राधा करुणा करुणामयी ।
 कारुण्या करुणाकर्णी गोकर्णा नागकर्णिका ।
 सर्पिणी कौलिनी चैत्रवासिनी च जगन्मयी ।
 जटिला कुटिला नीला नीलाम्बरधरा शुभा ।
 नितम्बिनी रूपवती युवती कृष्णपीवरी ।
 विभावरी वेचवती सकटा कुटिलाङ्गिका ।
 नारायणप्रिया शैला रङ्गणीपरिमोहिता ।
 डकपातमोहिता प्रातराशितनवनीतिका ।
 नवीना नवनारी च नारङ्गफलशोभिता ।
 हेमी हेममुखी चन्द्रमुखी शशिसुशोभना ।
 अर्द्धचन्द्राधरा चन्द्रवक्त्रभा रोहिणी तिमिः ।
 तिमिङ्गलकुलामोदमत्सररूपाङ्गहारिणी ।
 कारुणी सर्वभूतानां कार्यातीता किशोरिणी ।
 किशोरवक्त्रभा केशकारिका कामकारिका ।
 कामेश्वरी कामकला कालिन्दीकुलदीपिका ।
 कलिन्दनयनातीरवासिनी तीरगेहिनी ।
 कादम्बरीपानपरा कुसुमामोदधारिणी ।
 कुसुदा कुसुदानन्दा कृष्णेशी कामवक्त्रभा ।
 तर्कारी वैजयन्ती च निम्बदाहिमरूपिणी ।
 विष्वक्प्रिया कृष्णाम्बरा विष्णोपमस्तनी ।
 विष्वात्मिका विष्वक्पुर्विष्वक्प्रतिनिवासिनी ।
 तुलसी तोषिका चैव तैत्तिहानन्दकारिणी ।

गजेन्द्रगामिनी श्यामलतानङ्गलता तथा ।
 योषिच्छक्तिखरूपा च योषिदानन्दकारिणी ।
 प्रेमप्रिया प्रेमरूपा प्रेमानन्दतरङ्गिणी ।
 प्रेमहरा प्रेमदात्री प्रेमशक्तिमयी तथा ।
 कृष्णप्रेमवती धन्या कृष्णप्रेमतरङ्गिणी ।
 प्रेमार्थदायिनी सर्वश्रेष्ठा नित्यतरङ्गिणी ।
 हारभावान्विता रौद्रा रुद्रानन्दप्रकाशिनी ।
 कपिला शङ्कला केशपाशसम्बर्हिनी घटी ।
 कुटीरवासिनी धूम्रा धूम्रकेशा जनोदरी ।
 ब्रह्माखण्डगोचरा ब्रह्मरूपिणी भवभाविनी ।
 संसारनाशिनी शैवा शैवानन्दप्रदायिनी ।
 शिशिरा हेमरागाद्या मेघरूपातिसुन्दरी ।
 मनोरमा वेगवती वेगाद्या वेदवादिनी ।
 दयान्विता दयाधारा दयारूपा सुसेविनी ।
 किशोरसङ्गसंघर्षा गौरचन्द्रानना कला ।
 कलाधिनाथवदना कलानाथाधिरौहिणी ।
 विरागकुशला हेमपिङ्गला हेममङ्गला ।
 भाङ्गीरतालवनगा केवर्त्ता पीवरी शुकी ।
 शुकदेवगुणातीता शुकदेवप्रियासखी ।
 विकलोल्लसिणी कौषा कौषियाम्बरधारिणी ।
 कौषावरी कौषरूपा जगद्गुप्तचित्कारिका ।
 वृष्टिस्थितिकरी संहारिणी संहारकारिणी ।
 केशशैवालधानी च चन्द्रगात्रा सुकोमला ।
 पद्माङ्गरागसरागा विन्ध्याद्रिपरिवासिनी ।
 विन्ध्यालया श्यामसखी सखी संसाररारिणी ।
 भूता भविष्या भया च भयगात्रा भवातिगा ।
 भवनाशान्तकारिण्याकाशरूपा सुवेशिनी ।
 रतिरङ्गपरित्यागा रतिवेशा रतिप्रिया ।
 तेजस्विनी तेजरूपा कैवल्यपथदा शुभा ।
 सक्तिहेतुर्मुक्तिहेतुलक्ष्मिनी लक्ष्मणा चमा ।
 विशालनेत्रा वैशाली विशालकुलसम्भवा ।
 विशालगृहवासा च विशालवदरीरतिः ।
 भक्त्यतीता भक्तिगतिर्भक्तिवाधा भवाक्तिः ।
 वामाङ्गहारिणी विष्णोः शिवभक्तिसुखा-
 न्विता ।
 विजिताविजिता मोदमन्ना च गणतोषिता ।
 हयास्था हरम्भुता गणमाता सुरेश्वरी ।
 दुःखहन्ती दुःखहरा सेवितेष्ठितसर्वदा ।
 सर्वाङ्गाशुविधात्री च कुलचैत्रविनाशिनी ।
 लवङ्गा पाण्डवसखी सखीमध्यविनासिनी ।
 ग्रास्यगौता गया गम्या गमनातीतनिर्भरा ।
 सर्वाङ्गसुन्दरी गङ्गा गङ्गाजलमयी तथा ।
 गङ्गेरिता पूतमात्रा पवित्रकुलदीपिका ।
 पवित्रगुणशीलाद्या पवित्रानन्ददायिनी ।
 पवित्रगुणसौमाद्या पवित्रकुलपाविका ।
 गतिज्ञा गीतकुशला दशुजेन्द्रनिवारिणी ।
 निर्झागदात्री नेवाङ्गी हेतुशुक्तागमोत्तरा ।
 पर्वताधिनिवासा च निवासकुशला तथा ।
 सत्यासधर्मकुशला सत्यासे फलदा शुभा ।
 शरधन्मुखी श्यामहारा चैत्रनिवासिनी ।
 वसन्तरागा सुश्रोणी वसन्तवसनाकृतिः ।
 चतुर्भुजा षड्भुजा च द्विसुजा गौरविग्रहा ।

राधा

सहस्रास्या विद्यास्या च सुद्रास्या सुद्राद्यायिनी ।
 प्राणप्रिया प्राणरूपा प्राणरूपिण्यपाहृता ।
 कृष्णप्रीता कृष्णरता कृष्णतोययत्नम्परा ।
 कृष्णप्रेमवती कृष्णभक्ता भक्तप्रणमदा ।
 कृष्णप्रेमप्रेमभक्ता हरिभक्तिप्रदायिनी ।
 चैतन्यरूपा चैतन्यप्रिया चैतन्यरूपिणी ।
 उग्ररूपा शिवक्रोधा कृष्णक्रोधा जलोदरी ।
 महीदरी महादुर्गाकान्तारस्थलवासिनी ।
 चन्द्रावली चन्द्रकेशी चन्द्रप्रेमतरङ्गिणी ।
 समुद्रान्तररूपा च समुद्रजलवासिका ।
 केशपाशरता निद्रा क्षुधा प्रेमरताम्बिका ।
 दूर्वादलश्यामतनुदूर्वादलतनुच्छविः ।
 नागरा नागरीवासा नगरानन्दकारिणी ।
 नागरालिङ्गनपरा नगराङ्गनमङ्गला ।
 उच्चनीचा हेमवती प्रियाकृष्णतरङ्गिणी ।
 प्रेमालिङ्गनसिद्धाङ्गी सिद्धसाध्यदिलासिका ।
 मङ्गला मोदजननी मेखला मोदधारिणी ।
 रत्नमञ्जरीभूषाङ्गी रत्नभूषणभूषणा ।
 जम्बानमालिका कृष्णप्राणा प्राणविमोचना ।
 सत्यप्रदा सत्यवती सेवकानन्ददायिका ।
 जगद्योनिर्जगद्गीता विविचमणिभूषणा ।
 राधारमणकान्ता च राधाराधनरूपिणी ।
 कैलासवासिनी कृष्णप्राणसर्वस्वदायिनी ।
 कृष्णावनारनिरता कृष्णभक्तफलार्थिनी ।
 याचका याचकानन्दकारिणी याचकोन्मज्जना ।
 हरिभूषणभूषाङ्गा नन्दयुक्ता कृपापगा ।
 हैहैतालधरा धैर्यशब्दशक्तिप्रकाशिनी ।
 हेहेशब्दस्वरूपा च हीहीवाक्यविशारदा ।
 जगदानन्दकर्त्री च शास्त्रानन्दविशारदा ।
 पण्डिता पण्डितगुणा पण्डितानन्दकारिणी ।
 परिपालनकर्त्री च तथा स्थितिविनोदिनी ।
 तथा सहारशब्दाङ्गा विद्वज्जनमनोहरा ।
 विदुषा प्रीतिजननी विद्वत्प्रेमविद्वहिनी ।
 नादेयो नादरूपा च नादविद्वद्विधारिणी ।
 शून्यस्थानस्थिता शून्यरूपा ग्राह्यवासिनी ।
 कार्तिकप्रतकर्त्री च रसनाहारिणी खरा ।
 ज्वलना चातलतली शिलातलनिवासिनी ।
 सुद्रकौटाङ्गसर्वसङ्गदोषविनाशिनी ।
 कोटिकन्दर्पलावण्या कन्दर्पकोटिसुन्दरी ।
 कन्दर्पकोटिजननी कामवीजप्रदायिनी ।
 कामशास्त्रविनोदा च कामशास्त्रप्रकाशिनी ।
 कामप्रकाशिका कामिन्विण्माद्यष्टसिद्धिदा ।
 यामिनी यामिनीनाथवदना यामिनीश्वरी ।
 योगेश्वरी हरयोगसुक्तिदात्री हरिण्यदा ।
 कपालमालिनी देवी सौमाधामस्वरूपदा ।
 कृपान्वितगुणा गौरया गुणातीता फलप्रदा ।
 कुम्भाङ्गभूतवेतालनाशिनी शारदान्विता ।
 शितासिता च सरला लीलावागयमङ्गला ।
 विद्यार्थिविद्या माया च विद्याविद्यास्वरूपिणी ।
 आन्वीक्षिकीशास्त्ररूपा शास्त्रसिद्धान्त-
 कारिणी ।
 नागेन्द्राणी नागमाता क्रीडाकौतुकरूपिणी ।

राधा

हरिभावनशीला च हरिसेवनतम्परा ।
 हरिप्राणा हरप्राणा शिवप्राणा शिवान्विता ।
 नरकार्यवशहन्त्री नरकार्यवनाशिनी ।
 नरेश्वरी नरातीता नरसेया वराङ्गना ।
 यशोदानन्दनीक्रीडा यशोदाक्रोडवासिनी ।
 यशोदानन्दनप्राणा यशोदानन्दनार्थदा ।
 वत्सला कोपला काला करुणार्थवरूपिणी ।
 स्वर्गलक्ष्मीभूमिलक्ष्मीर्दीपदी पाण्डवप्रिया ।
 तथाञ्जनसखी भीमी भीमा भैमी भयानका ।
 त्रिजगत्कोदिनी चौखा प्राणासक्ततरा तथा ।
 पानार्थिनी पानपात्रा पानपानन्ददायिनी ।
 दुग्धमन्थनकर्माङ्गा दधिमन्थनतम्परा ।
 दधिभाण्डार्थिनी कृष्णकोदिनी नन्दनाङ्गना ।
 हतलिप्ता तक्रयुक्ता यमुनापारकौतुका ।
 विचित्रकर्मका कृष्णहास्यभाषणतम्परा ।
 गोपाङ्गनावेष्टिता च कृष्णचङ्गार्थिनी तथा ।
 राससक्ता रासरतिरासवासक्तवासना ।
 हरिद्रा हरितारूपा हरारविर्षितचेतसा ।
 निश्चेतन्या च निश्चेता तथा दासहरिद्रिका ।
 सुवलस्य स्वसा चैव कृष्णभाषातिप्रेमिणी ।
 श्रीदामस्य सखी दामदामिनी दामधारिणी ।
 मल्लिकोत्तासिनी केशी हरिदम्बरधारिणी ।
 हरिसान्निध्यदात्री च हरिकौतुकमङ्गला ।
 हरिप्रदा हरिप्राणा यमुनाजलवासिनी ।
 तप, प्रदा जितार्था च चतुरा चातुरीतमी ।
 तमिन्ना तपरूपा च रौद्ररूपा यशोवर्धिनी ।
 कृष्णकामा कृष्णभक्ता कृष्णानन्दप्रदायिनी ।
 कृष्णार्थवासना कृष्णरागिणी भाविनी तथा ।
 कृष्णार्थरहिता भक्ता भक्ताभक्तसुभक्तिदा ।
 श्रीकृष्णरहिता दीना विरहिणी हरे, प्रिया ।
 मधुरा मधुरारागजगद्भावनभाजना ।
 श्रीकृष्णभावनामोदा तस्योन्मादविधायिनी ।
 कृष्णार्थकृशला कृष्णसारचर्मधरा शुभा ।
 अलकेश्वरपूज्या च कुवेरेश्वरवक्षसा ।
 धनधान्यविधात्री च जया काया हया हयी ।
 प्रणवा प्रणवेशी च प्रणवार्थस्वरूपिणी ।
 ब्रह्मविष्णुशिवार्होद्धारिणी श्रेवशिष्टया ।
 राक्षसीनाशिनी भूतप्रेतप्राणविनाशिनी ।
 सकलेष्टितदात्री च सती बाधो अरुन्धती ।
 प्रतिव्रता पतिप्राणा पतिवास्यविनोदिनी ।
 अश्लेषसाधिनी कल्पवासिनी कल्परूपिणी ।
 दत्तेतत् कथित देवि । राधानामसहस्रकम् ।
 यः पठेत् पाठयेद्वापि तस्य तुष्यति भागव ।
 किं तस्य यमुनाभिन्वा नदीभिः सञ्जत, प्रिये ।
 क्रुद्धदेवादितीर्थेन यस्य तुष्टो जनाहर्न, ।
 स्तोत्रस्यास्य प्रसादेन किं न सिध्यति भूतले ।
 ब्राह्मणो ब्रह्मवर्षस्त्री चक्षुर्यो जगतीपति ।
 वैश्यो निधिपतिर्भूयात् शूद्रो सुखीत जन्मतः ।
 ब्रह्महत्या सुरापानमित्रादौन्यतिपापत ।
 सद्यो सुखीत देवेशि । सत्यं सत्यं न सश्रय ।
 राधानामसहस्रस्य समान नास्ति भूतले ।
 स्वर्गं वाप्यथ पाताले गिरौ वा जलतोऽपि वा ।

राधा

नातः परं शुभं स्तोत्रं तीर्थं नातः परं परम् ।
 एकादश्यां शुचिभूत्वा यः पठेत् सुखमाहितः ।
 तस्य सर्वार्थसिद्धिः स्यात् श्रेष्ठयादा सुशोभने ।
 द्वादश्यां पौर्णमास्यां वा तुलसीसन्निधौ शिवे ।
 यः पठेत् श्रेष्ठयादापि तस्य तत्तत् फलं श्रेष्ठ ।
 अश्वमेध राजसूय वार्हस्पत्यं तथाविधम् ।
 अतिरात्रं वाजपेयं अमिष्टोमं तथा शुभम् ।
 कृत्वा यन्फलमाप्नोति शुक्ला तनूफलमाप्नुयात् ।
 कार्तिके चाष्टमीं प्राप्य पठेद्वा श्रेष्ठयादपि ।
 सहस्रयुगकल्पान्तं वैकुण्ठवसति लभेत् ।
 ततश्च ब्रह्मभवने शिवस्य भवने पुनः ।
 सुराधिनाथभवने पुनर्याति सलोकताम् ।
 गङ्गातीरे समासाद्य यः पठेत् श्रेष्ठयादपि ।
 विष्णोः स्वरूपतां याति सत्यं सत्यं सुरेश्वरि ।
 मम वक्रगिरेर्जाता पान्त्वतीसागराश्रिता ।
 राधानामसहस्राणां नदी जैलोक्यपावनी ।
 पश्यतेहि मयानिर्धनं भक्त्याश्रया यथोचितम् ।
 मम प्राणसमं ह्येतत् तव भक्त्या प्रकाशितम् ।
 नाभक्ताय प्रदातव्यं पापण्ड्या कदाचन ।
 नास्ति काय विरागाय रागयुक्ताय सुन्दरि ।
 तथा देयं महास्त्रोत्रं हरिभक्ताय शङ्करि ।
 वैष्णवेषु यथाशक्तिदात्रे पुण्यार्थशैलिन ।
 राधानामसहस्राणां मम वक्रं महाखनि ।
 उद्धृतं हि त्वया यत्नात् पाता सदैव वा-

ययीः ।

विशुद्धसत्ताय यथार्थवादिने
 द्विजस्य सेवानिरताय मन्त्रिणे ।
 दात्रे यथाशक्ति सुभक्तिमानसे
 राधादधानपराय शोभने ।

हरिपादाजमधुपमनोभूताय मानसे ।
 राधापादसुधाखादशालिने वैष्णवाय च ।
 दद्यात् स्तोत्रं महापुण्यं हरिभक्तिप्रसाधनम् ।
 जम्बान्तरं न तस्यास्ति राधाकृष्णपदार्थिनः ।
 मम प्राणा वैष्णवा हि तेषां रक्षार्थमेव हि ।
 शूलं मया धार्यते हि नान्यथा मैत्रकारणम् ।
 हरिभक्तिद्विषामर्थे शूलं वधायते मया ।
 श्रेष्ठं देवि यथार्थं मे गदितं त्वयि सुव्रते ।
 भक्तांसि मे प्रियासि त्वमतः स्नेहात् प्रका-

शितम् ।

कदापि नोप्यते देवि मया नामसहस्रकम् ।
 किं परं त्वं प्रवक्ष्यामि प्राणतुल्यं मम प्रिये ।
 स्तोत्रं मन्त्रं राधिकाया यन्त्रं कवचमेव हि ॥”
 इति नारदपञ्चरात्रे राधिकासहस्रनामसमा-
 मोऽध्यायः ॥ (राधास्तोत्रसहस्रनामस्तोत्रं
 यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“इति ते कथितं देवि किमन्यत् कथयामि ते ।
 श्रोत्री त्वं परमेशानि अहं वक्ता च शाश्वतः ।
 देवुवाच ।

कियदन्धमहादेव पृच्छामि यदि रोचते ।
 हृदये तव देवेश नानातन्त्राणि सन्ति वै ।
 नानावस्त्राणि मन्त्राणि रक्षसाणि पृथक् पृथक् ।

राधा

बहूनि तव देवेश हृदये देव सुव्रत ।
क्षपया परमेशान कथयस्व दयानिधि ॥

ईश्वर उवाच ।

पद्मिन्मा' परमेशानि रहस्यं नास्ति सुन्दरी ।
त्वयि सर्वं महेशानि कथितं परमेश्वरि ॥
किञ्चिदन्यन्महेशानि नास्ति मे गोचरे प्रिये ।
यद्यदस्ति महेशानि रहस्यं कथितं मया ॥

देशुवाच ।

पद्मिन्मा' परमेशान रहस्यं कथय प्रभो ।
यदि नो कथ्यते देव त्वजामि विग्रहं तदा ॥

ईश्वर उवाच ।

श्रद्धा प्रिये कुरङ्गाक्षि एतत् प्रौढं कथं तव ।
प्रौढं यदि चाञ्चङ्गि रहस्यं कथयामि ते ॥
रहस्यं श्रद्धा चाञ्चङ्गि स्तोत्रं परमदुर्लभम् ।
स्तोत्रं सहस्रनामाख्यं उपविद्यासु सम्मतम् ॥
उपविद्यासु देवेशि अतिगुप्तं मनोहरम् ।
एतत् स्तोत्रं महेशानि पद्मिनीसम्मतं सदा ॥
एतत् पद्मिनीस्तोत्रमाख्यं परमाद्भुतम् ।
यत्नोक्तं सर्वतन्त्रेषु तव भक्त्या प्रकाशितम् ॥
अस्य श्रीपद्मिनीसहस्रनामस्तोत्रस्य श्रीकृष्ण-
हृदिर्निहिषमर्हिन्यधिकात्री देवता गायत्री-
च्छन्दो महाविद्याविहार्यं विनियोगः । ॐ ह्रीं
हं पद्मिनी राधिकायै । राधा रमणीरूपा
निरुपमरूपवती रूपधन्या वक्ष्या वामा
रजोगुणा ।
रक्ताङ्गी रक्तपुष्पाभा राधा रासपरायणा ।
रम्भावती रूपशीला रदनी रञ्जिनी रतिः ॥
रतिप्रिया रमणीया रसपुण्ड्रा रसायना ।
रासमध्ये रासरूपा रसवेशा रवोत्सुका ॥
रसवती रवोक्तासा रविका रसभूषणा ।
रसमालाधरी रङ्गी रसपट्टपरिच्छदा ॥
कमला कल्पलतिका कुलव्रतपरायणा ।
कामिनी कमला कुन्ती कलिकल्मषनाशिनी ।
कुलिना कुलवती कामी कामसन्दीपनी तथा ॥
कौमारी कृष्णवनिता कामार्ता कामरूपिणी ।
कामुकी कलुषघ्नी च कुलज्ञा कुलपण्डिता ॥
कृष्णवर्णा कृशाङ्गी च कृष्णवक्त्रपरिच्छदा ।
कान्ता कामस्वरूपा च कामरूपा कृपावती ॥
चेमा चमावती चैव खेलतुलङ्घनगामिनी ।
खस्या खगा खगस्यात्री खगस्य विहारिणी ॥
गरिष्ठा गरिमा गङ्गा गया गोदावरौ गतिः ।
गान्धारी गुणिनी गौरी गङ्गा गोकुलवासिनी ॥
गान्धर्वी गानकुशला गुणा गुप्तबिलासिनी ।
घर्षरा घर्मेदा घर्मे घनस्या घनवासिनी ॥
घृणा घृणावती घोरा घोरकर्मविवर्जिता ।
चन्द्रा चन्द्रप्रभा चैव चन्द्रमूर्तिपरिच्छदा ॥
चन्द्ररूपा च चन्द्राख्या चक्षुषा चारुभूषणा ।
चतुरा चारुशीला च चम्पा चम्पावती तथा ॥
चन्द्ररेखा चन्द्रकला चारुवेशा विनोदिनी ।
चन्द्रचन्दनभूषाङ्गी चार्वङ्गी चन्द्रभूषणा ॥
चित्रिणी चित्ररूपा च चित्रमूर्तिधरा सदा ।
हृद्गरूपा हृद्गवेशी श्वेतच्छत्रविधारिणी ॥

राधा

कृत्वातपा च कृत्वाङ्गी कृत्वाङ्गी कृत्वापल्लिनी ।
कुरितामृतधारौघा कृद्गवेशनिवासिनी ॥
कटीकृतमराणौघा कटीकृतनिजाग्रता ।
जयन्ती च जगन्माता जननी जन्मदायिनी ॥
जया जैत्री च जरती जीवनी जगदम्बिका ।
जीवा जीवस्वरूपा च साद्यविध्वंसकारिणी ॥
जगज्जनिर्जनश्रेष्ठा जगद्भुतार्जगम्बयी ।
जगदानन्दजननी जनयित्री जनासदा ॥
भङ्गारवाहिनी भङ्गा भङ्गारनिर्भरावती ।
टङ्कारटङ्गिनी टङ्का टङ्गिता टङ्गरूपिणी ॥
डम्बरा डम्बरा डम्बा डम्बहम्बा च डम्बुरा ।
टोकिताशेषनिर्घोषा टलटलितलोचना ॥
तापिनी त्रिपथा तीर्थवासिनी त्रिदशेश्वरी ।
त्रिलोकत्रयी त्रैलोक्यतरणी तरणे तरुः ॥
तापहन्त्री तपा तापा तपनीया तपावती ।
तापिनी त्रिपुरादेवी त्रिपुराञ्जाकरी सदा ॥
त्रिलोका तारिणी तारा तारामायकमोहिनी ।
त्रैलोक्यगमना तीर्णा तुष्टिता त्वरिता त्वरा ॥
लक्ष्णा तरङ्गिणी तीर्था त्रिविक्रमविधारिणी ।
तमोमयी तामसी च तपस्या तपसः फला ॥
त्रैलोक्ययापिनी तुष्टा तस्मिन्तुष्टा तुला तथा ।
त्रैलोक्यमोहिनी तूर्णा त्रैलोक्यविभवप्रदा ॥
त्रिपदी च तथा तथ्या तिमिरच्छत्रचन्द्रिका ।
तेजोरूपा तप'पारा त्रिपुरा त्रिपदस्थिता ॥
त्रयी तन्वी तापहरा तपनाङ्गजवाहिनी ।
तरिस्तरितारुण्या तपिता तरणीप्रिया ॥
तीप्रपापहरास्तुक्तातुलपापतनूनपात् ।
हारिद्राणाशिनी हात्री हृत्वा देवा दयावती ॥
दिया दिव्यस्वरूपा च दीक्षादक्षा दया दवा ।
दिव्यरूपा दिव्यमूर्तिर्देवैन्द्रप्राणनाशिनी ॥
हृता च हतरूपा च हन्त्यभूकविनाशिनी ।
दुम्बारादमनीया च देवकायंकरी सदा ॥
देवप्रिया देवयाण्या देवा देवधिया सदा ।
द्विपाजपदहात्री च दीर्घाद्या दीर्घलोचना ॥
दुष्टहृदकामदुषा दोग्ध्री दूषणवर्जिता ।
दुग्धा दुग्धदशाभाषा दिव्या दिव्यगतिप्रिया ॥
दुग्दी दीनशरणा दिव्या देहविहारिणी ।
दुर्गमा हरिमा दामा दूरतो दूरवासिनी ॥
दुर्विगात्या दयाधारा दूरचन्तापनाशिनी ।
दुराशया दुराधारा द्राविणी दृष्टिनस्तुता ॥
दैत्यशुद्धिकरी देवी सदादानवसिद्धिदा ।
दुर्वृष्टिनाशिनी देवी सतत दानदायिनी ॥
दानदात्री च देवेशी द्यावाभूमिविगाहिनी ।
दृष्टिदा दृष्टिफलदा देवतागृहस्थिता ॥
दीर्घव्रतकरी दीर्घा दीर्घधर्मा दयावती ।
दृष्टिनी दृष्टनीतिश्च दीर्घदृष्टधराक्षिता ॥
दानाक्षिता द्रवद्रव्या द्रव्यैकनियमा परा ।
दुष्टसन्तापशान्वा च हात्री दवपुरोधिनी ॥
देवी दिव्या वलवती दान्ता दान्तजनप्रिया ।
हारिद्रादितटा दुर्गा दुर्गादन्त्यप्रचारिणी ॥
धर्मरूपा धर्मधरा धेनुरूपा हृतिधुवा ।
धेनुदाना ध्रुवशर्णा धर्मकामार्थमोक्षदा ॥

राधा

धर्मिणी धर्ममाता च धर्मदात्री धनुर्धरा ।
धात्री ध्या घरा धर्मधारिणी धृतकल्मषी ॥
धनदा धर्मदा धन्या धन्यदा धान्यदा धना ।
धन्या धनाधिरूपा च धरित्री धनपूरिता ॥
धारणा धनरूपा च धर्मा धर्मप्रचारिणी ।
धर्मिणी धर्मतन्त्राख्या धम्मिज्ञामलकेशिनी ॥
धर्मप्रचारनिरता धर्मरूपा धुरन्धरी ।
धनुर्विद्याधरी धात्री धनुर्विद्याविशारदा ॥
निरानन्दा निरीहा च निर्वाणद्वारस्थिता ।
निर्वाणपदवी हात्री नन्दिनी नाकनायिका ॥
नारायणी निमिहृती विजयप्रकाशिनी ।
नमस्या निर्दया नन्दमता नूतनरूपिणी ॥
निर्मला निर्मलाभासा निरुद्धा निरुपचया ।
नित्यानन्दमयी नित्यानित्या नतनविग्रहा ॥
निषिद्धा नीतिधेया च निर्वाणपददीपिका ।
निःशङ्का च निरातङ्का निर्नाशितमहामना ॥
निर्मला नन्दजननी निर्मलश्यामवेशिनी ।
निरवद्यकुलक्षयौ नित्यानन्दस्वरूपिणी ॥
निर्गुणा निर्गुणज्ञाता निविहकर्मवर्जिता ।
नित्योत्सवा नित्यतप्ता नमस्कार्या निरञ्जना ॥
निष्ठावती निरातङ्का निर्मेया निश्चलात्मिका ।
निरवद्या निरीशा च निरञ्जनपुरस्थिता ॥
पुण्यप्रदा पुण्यकरी पुण्यगर्भा पुरातनी ।
पुण्यरूपा पुण्यदेहा पुण्यगीता च पावनी ॥
पूजा पवित्रा परमा परा पुण्यविभूषणा ।
पुण्यदात्री पुण्यधरा पुण्या पुण्यप्रवाहिनी ॥
पुण्यदेहा पुण्यवती पूर्णिमा पूर्णचन्द्रमा ।
पौर्णमासी परा पद्मा पथज्ञा पद्मगन्धिनी ॥
पद्मिनी पद्मवक्त्रा च पद्ममालाधरा सदा ।
पद्मोद्भवा परया च परमानन्दरूपिणी ॥
प्रकाश्या परमाश्चर्या पद्मगर्भनिवासिनी ।
पावनी च तथा पूता पवित्रा परमाकला ॥
पद्माक्षिता पद्मसस्या पद्ममाता पुरातनी ।
पद्मासनगता नित्या पद्मासनपरिच्छदा ॥
सुकृपद्मासनगता रक्तपद्मासना तथा ।
पीतपद्मासनगता हृद्यपद्मस्थिता तथा ॥
पदार्थदायिनी पद्मवनवासपरायणा ।
प्रकाशिनी प्रगल्भा च पुण्यश्लोका च पावनी ॥
फलहन्त्री फलहरा फलिनी फलरूपिणी ।
फुल्लिन्दीलोचना फुल्ला फुल्लिकोरकगन्धिनी ॥
फलिनी फालिनी फेणा फुल्लच्छाटितपातका ।
विश्वमाता च विश्वेशी विश्वा विश्ववरप्रिया ॥
अक्षय्या अक्षय्यी अक्षी अक्षज्ञा विमलामला ।
बहुला बाहुला वक्षी वक्षरी वनदायिनी ॥
विक्रान्ता विक्रमामाला बहुभाष्यविशोचना ।
विश्वामित्रा विष्णुसखी वैष्णवी विष्णुवक्त्रमा ॥
विरूपाक्षप्रिया देवी विभूतिर्विश्वतोमुखी ।
वेद्यवेदरता वागी वेदाक्षरसमन्विता ॥
विद्या विद्यावती वन्द्या वृद्धती अक्षवाहिनी ।
वरदा विप्रहृष्टा च वरिष्ठा च विशोधिनी ॥
विद्याधरी वसुमती विप्रहृष्टा विशोधिनी ॥
योमस्थानावती वामा विधात्री विदुषप्रिया ॥

राधा

शुद्धिर्बिनाशिनो विष्ठा ब्रह्मरूपा वरानना ।
 वासिनो ब्रह्मजननी ब्रह्महृत्पादधारिणी ॥
 ब्रह्मविष्णुस्वरूपा च सदा विभववर्द्धिनी ।
 विभाषिणी व्यापिनी च व्यापिका परिचारिका ॥
 विपन्नार्तिहरा देवी विनयव्रतधारिणी ।
 विपन्नशोकसहचरि विपक्षीवादतत्परा ॥
 वेणुवाद्यपरा देवी वेणुश्रुतिपरायणा ।
 वर्चस्विनी बलवती बलमूला विवस्वती ॥
 विपाभा विशिखा चैव विकल्पपरिवर्जिता ।
 बुद्धिदा दृढती देवी विधिविच्छिन्नसश्रया ॥
 विचित्राङ्गी विचित्राभा विच्छा विभववर्द्धिनी ।
 विजया विनया वन्द्या वामदेवी वरप्रदा ॥
 विषमो च विशालाक्षो विज्ञानविभक्तमानिनी ।
 भद्रा भोगवती भया भवानी भयवाचिनी ॥
 भूतघात्री भयहरी भक्तवत्सला भयापहा ।
 भक्तिदा भयहा भेरीभक्तदुर्गप्रदादिनी ॥
 भागीरथी भावुमती भागप्रदा भगनिर्दिता ।
 भवप्रिया भूततुष्टिभूतिदा भूतभूषणा ॥
 भोगवती भूतिमती भयरूपा भूमिर्भमा ।
 भूरिदा भक्तिसुलभा भागवद्विहारी सदा ॥
 भिन्नुमाता भिन्नुनिभा भया भवस्वरूपिणी ।
 महामाया मातृप्रिया महानन्दा महोदरी ॥
 मतिस्तुतिर्भक्तोद्गात्रा च महामङ्गलदायिनी ।
 महापुण्या महादात्री मैथुनप्रियलालसा ॥
 मनोज्ञा मालिनी मान्या मणिमाणिक्यधारिणी ।
 सुनिस्तुता मोहकरी मोहहन्त्री मदोक्तटा ॥
 मधुपानरता मद्या मदाधूनिर्गतलोचना ।
 मधुपानप्रमत्ता च मधुसूया मधुधरा ॥
 माधवी मालिनी मान्या मनोरथप्रयातिगा ।
 मोक्षैश्वर्यप्रदामर्त्या महापद्मवनाश्रिता ॥
 महाप्रभावा महती गङ्गाक्षी मीनलोचना ।
 महाकाठिन्यसम्पूणा महाक्षी महती कला ॥
 सुक्तिरूपा महासुक्ता मणिमाणिक्यभूषणा ।
 सुक्ताफलविचित्राङ्गी सुक्तारञ्जितनासिका ॥
 महापातकराश्रितो मनोनयननन्दिनी ।
 महामाणिक्यरक्षिता महाभूषणभूषिता ॥
 मायावती मोहहन्त्री महाविद्याविधारिणी ।
 महामेधा महाभूतिर्माहाभावा प्रिया सखी ॥
 मनोघरी महोपाया महामणिभूषिता ।
 महामोहप्रणयिनी महामङ्गलदायिनी ॥
 यशस्विनी यशोदा च यमुनावारिधारिणी ।
 योगविहारी यज्ञा यज्ञेश्वरान्दितप्रिया ॥
 यज्ञेशी यज्ञफलदा यज्ञनीया यशस्करी ।
 योगयोगिन्योर्विहारा योगिनी योगबुद्धिदा ॥
 योगयुक्ता यमाद्यष्टविधियुक्तेकधारिणी ।
 यमुनाजलसेया च यमुनाजलहारिणी ॥
 यामिनी यमुना याम्या यमलोकनिवासिनी ।
 लोकालोकविभासा च लोकलोकलोकमालिका ॥
 लोकाक्षी लोकमाता च लोकानन्दप्रदायिनी ।
 लोकबन्धुलोकधात्री लोकालोकनिवासिनी ॥
 लोकत्रयनिवासा च लक्ष्मणलक्ष्मणलक्षिता ।
 लोकालोका च लावण्या लक्ष्मि लक्ष्मीलक्षणा ॥

राधा

वासुदेवप्रिया वामा वसन्तसमयप्रिया ।
 वासन्ती वसुदा धन्वा वेणुवाद्यपरायणा ॥
 वीणावाद्यप्रमत्ता च वीणानादविभूषणा ।
 वेणुवाद्यरता चैव वशीनादविभूषणा ॥
 शुभा शुभरतिः शान्ति शैशवा शान्तिविप्रदा ।
 शीतला शोषिता शोभा शुभदा शुभदायिनी ॥
 शिवप्रिया शिवानन्दा शिवपूजास्तुतपरा ।
 शिवस्तुत्या शिवसत्या शिवनिर्गुणपरायणा ॥
 श्रीमती श्रीनिवासा च श्रुतिरूपा शुभप्रता ।
 शुद्धविद्यालपकरी शुभकर्त्री शुभाश्रया ॥
 श्रुतानन्दा श्रुति श्रोत्री शिवप्रेमपरायणा ।
 शोषणी शुभवार्ता च शालिनी शिवनर्तकी ॥
 षड्गुणायुपदाक्रान्ता षड्भुजश्रुतिरूपिणी ।
 सरसा सुप्रभा सिद्धा सिद्धसिद्धिप्रदायिनी ॥
 सेवासङ्गा सती सक्ता सक्तिरूपा सदाप्रिया ।
 सम्पत्प्रदा स्तुतिः स्तुत्या स्तवनीया स्तवप्रिया ॥
 स्नेहदा स्नेहगा सौखा स्नेहसौभाग्यदायिनी ।
 सदासदा सखा साक्षा सखास्नेहप्रमोदिनी ॥
 खर्गप्रिया ससुप्ता सख्यपातकनाशिनी ।
 ससारवारिणी राधा सौभाग्यवर्द्धिनी सदा ॥
 हरप्रिया हरिण्याभा हरिणाक्षी हरिणस्यी ।
 हंसरूपा हरिद्राभा हरिद्वर्णा सुचिञ्जिते ॥
 चेमदा चानिता चेमा सुप्रदष्टाविधारिणी ।
 अपरेक श्रेष्ठ प्रौढे खराचरसमन्वितम् ॥
 क्षोत्र सहस्रनामाख्य खरचरसमन्वितम् ।
 अलपा अतुलानन्ता अनन्तानन्ददायिनी ॥
 अन्नदाना अशोका च अलका अन्ततश्च ॥
 अनाथवल्लभानन्ता अयोनिस्त्वभा प्रिये ॥
 अयल्लक्षणाक्षुषा विच्छिन्नाचापराजिता ।
 अनाथानामभीष्टार्थविह्वानन्दवर्द्धिनी ॥
 अणिमादिगुणधारा अगग्यालिकहारिणी ।
 अचिन्त्यशक्तिवज्रायुक्तारूपा च हारिणी ॥
 अमिराजसुता दूती अष्टयोगसमन्विता ।
 अच्युता अनवच्छिन्ना अच्युतशक्तिधारिणी ॥
 अनन्ततीर्थरूपा च अनन्तानन्दरूपिणी ।
 अनन्तमहिमा पारा अनन्तसुखदायिनी ॥
 अर्थदा अन्नदा अर्था सदा अन्ततर्वर्षिणी ।
 अविद्याजालशमनी अतृप्तकौगतिप्रदा ॥
 अशेषविघ्नसहन्त्री अशेषगुणगुम्फिता ।
 अज्ञाननाशिनी देवी अगन्तसिद्धिदायिनी ॥
 अशेषपापसंहन्त्री अशेषदेवतामयी ।
 अघोरा अन्तता देवी अज्ञानतिमिरप्रदा ॥
 अशुभहृपरा देवी अभिरामविनोदिनी ।
 अनवदपरिच्छिन्ना अत्यनन्तकलङ्किणी ॥
 आरोग्यदात्री आनन्दा आपन्नानिधिनाशिनी ।
 आश्चर्यरूपा आद्यस्था आपन्नविद्या सदा प्रिया ॥
 आप्यायिनी च आलस्या आपदाहान्तप्रदा ।
 इष्टारतिरिष्टात्री इष्टपूर्णफलप्रदा ॥
 इतिहाससूति श्वेता इष्टास्त्रफलप्रदा ।
 इष्टा च इष्टरूपा च इष्टादिपरिवर्दिता ॥
 इन्दिरा इतराक्षी च इलङ्कार इधारिणी ।
 इन्द्राणीषितपदा इन्द्रियप्रीतिदायिनी ॥

राधा

ईश्वरी ईशजननी ईशस्नेहार्थदायिनी ॥
 उतङ्गशक्तिर्युक्ता उपमानविवर्जिता ।
 उत्तमशोकसंस्था उत्तमोत्तमरूपिणी ॥
 उक्षा उभा उधाराधा उर्मिला च सुचिञ्जिते ।
 ऊहा ऊहवितका च ऊर्ध्वधारा च ऊर्ध्वगा ॥
 ऊर्ध्वधारा ऊर्ध्वोनी उपपापविनाशिनी ।
 ऋषिदृष्टस्तुता ऋषिकरणचयनाशिनी ॥
 ऋतम्भरा ऋद्धिदात्री ऋक्षा ऋक्षस्वरूपिणी ।
 ऋतुप्रिया ऋतुमाता ऋक्षाचिञ्चमार्गगा ॥
 ऋतुलक्षणरूपा च ऋतुमार्गप्रदर्शिनी ।
 एषिताखिलसर्वस्वा एकेकायुतदायिनी ॥
 ऐश्वर्यतर्पणरूपा च ऐतरेन्द्रशिरोमणि ।
 ओजस्विनी ओषधी च ओजोनादौजदायिनी ॥
 ओङ्कारजननी देवि ओङ्कारप्रतिपादिता ।
 औदार्यप्रकरा भद्रे औपेन्द्रौषधिविप्रदा ॥
 अश्ववस्था च अन्तता अम्बा अम्बालिका तथा ।
 अम्बुजाक्षी च अम्बाना अम्बुजिह्वाभुजानना ॥
 अशुमाली अशुमती अश्लेषाशशस्वम्भा ।
 अत्यन्तामिस्रहा भद्रे अत्यन्तशोभनकरा ॥
 अर्धेशा अर्धदात्री च अर्धरूपा अनाहता ।
 श्रेष्ठ नामान्तर भद्रे ककारादि वरानने ॥
 अत्यन्तसुन्दर शुद्धं निर्मोकोत्पलगन्धिनी ।
 कुटन्ता कठणा कान्ता कर्मलालविनाशिनी ।
 कमला कल्पलता कलिकल्पवनाशिनी ।
 कमनीयकला कर्णा कपहृिपूजनप्रिया ।
 कदम्बकुसुमाभावा सदा कोकनदेविका ।
 कालिन्दिकीलकसिता कणा कादम्बमालिका ॥
 कान्तालोकत्रया कन्धा कन्धरूपा मनोहरा ।
 खड्गिनी खड्गधाराभा खगा खगेन्द्रधारिणी ॥
 खेखेलगामिनी खड्गा खड्गेन्द्रनलकाष्ठिता ।
 खेचरी खेचरी विद्या खगति स्थातिदायिनी ॥
 खण्डिपाशेषपापौघा खलद्विधिविनाशिनी ।
 खातेन कन्दसन्दोहा खड्गखड्गधारिणी ॥
 खरसन्तापशमनी खरदुःखनिहन्ती ।
 गुहागन्धगतिगौरी गन्धर्वनगरप्रिया ॥
 गूर्परूपा गुणवती गुर्वी गौरवरङ्गिणी ।
 गङ्गोपाधारा गुप्ता गदक्षिप्रमना प्रिया ॥
 चाम्पेयलोचना चारु चान्दङ्गी चारुरूपिणी ।
 चन्द्रचन्दनसिक्ताङ्गी चर्वनीया चिरस्थिता ॥
 चारुचम्पकमालाङ्गा चलिताशेषदुष्कृता ।
 चारिताशेषद्विजना चारुताशेषमस्तुता ॥
 रक्तचन्दनसिक्ताङ्गी रक्ताङ्गी रक्तमालिका ।
 सुक्ताचन्दनसिक्ताङ्गी सुक्ताङ्गी सुक्तामालिका ॥
 पीतचन्दनसिक्ताङ्गी पीताङ्गी पीतमालिका ।
 लवणचन्दनसिक्ताङ्गी लवणाङ्गी लवणमालिका ॥
 सुक्ताचन्दनपरीधाना सुक्ताचन्दनपरीयका ।
 रक्तचन्दनपरीधाना रक्तचन्दनपरीयका ।
 पीतचन्दनपरीधाना पीतचन्दनपरीयका ।
 लवणचन्दनपरीधाना लवणचन्दनपरीयका ॥
 इन्द्राक्षी राधा लवणा लवणमालिका ।
 पङ्क्तिनी नागिनी गोपी कालिन्दी अवगाहिनी ॥
 गोपीश्वरप्रिया भव्या सदा नगरमोहिनी ॥

राधा

त्रिपुरा त्रिपुरादेवी त्रिपुराज्ञाकरी सदा ।
त्रिपुरासन्निकर्षा त्रिपुरापरिहारिका ।
त्रिपुरापुरवन्धा तु या राधा पद्मिनी परा ॥
नानासौभाग्यसम्पन्ना नानाभरणभूषिता ।
स्त्रोत्रं सहस्रनामाख्यं कथितं त्वं भक्तितः ॥
एतत् स्त्रोत्रं मन्त्रं कवचं वरानने ।
कल्पे कल्पे च देवेशि प्रपठेद्यदि मानवः ॥
उपास्य राधिकां विद्यां केवलं कमलेक्षणे ।
बहुकालेन देवेशि उपविद्यापि सिध्यति ॥
पद्मिनी राधिका विद्या उपविद्यासु निश्चिता ।
महाविद्यां महेशानि उपास्य यतः स्वयम् ॥
प्रकटं परमेशानि राधामन्त्रेण सुन्दरि ।।
शृणु नाम सहस्राणि प्रकटे यत् श्रूयते ॥
कृष्णसु कालिकासाक्षात् राधाप्रकृतिपद्मिनी ।
हे कृष्ण राधे गोविन्द इदमुच्चार्य यतः ॥
सदासौ वैष्णवो देवि सर्वत्रैव प्रकाशते ।
गोविन्दो यस्तु देवेशि स्वयं त्रिपुरसुन्दरी ॥
विना मन्त्रं विना दोमं विना पूजां विना वलिम् ।
विना गर्भं विना पुष्पं विना निखोदितं क्रियाम् ॥
प्राणायाम विना ध्यानं विना भूतविशोधनम् ।
विना जपं विना हानं येन राधा प्रसीदति ॥
राधासदृशनामाख्यस्त्रोत्रमार्गेण पार्वति ।
यो जपेद्देव्यं मन्त्रं राधिकामन्त्रमेव च ॥
स पतेन्नरके घोरे यावदिन्द्राचतुर्दश ।
श्रुत्वा गुरुसुखान्तं वैष्णवो भक्तितत्परः ॥
ततः पुरश्चरौ कुर्यादेकविंशतिसंख्यकम् ।
पूर्णाभिषेकवित्तस्य ततो गुरुपदार्पणम् ॥
विना पूर्णाभिषेकं भवान्यौ पारमिच्छति ।
अत्रत्य तस्य दुष्कृतेर्निरये पतनं भवेत् ॥
सर्वं सर्वं महेशानि सत्यं सर्वं वदाम्यहम् ।
भवाभितरयं नास्ति विना पूर्णाभिषेचनम् ॥
नानागमपुराणानि वेदवेदाङ्गशास्त्रतः ।
मयोद्धतं महेशानि सारं पूर्णाभिषेचनम् ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कुर्यात् पूर्णाभिषेचनम् ।
कृत्वा पूर्णाभिषेकं पठेत् राधास्तव प्रिये ॥
क्षपपाठाक्षदेशानि स भवेद्भयनन्दनः ।
स्त्रोत्रं सहस्रनामाख्यं न यस्य जपतो मरुम् ॥
राधाकृष्णस्य देवेशि तस्य पापफलं शृणु ।
कुम्भीपाके स पथ्येत यावद्देवैः ब्रह्मणः श्रुतम् ॥
निम्नगानां यथा श्रेष्ठा भवेद्गामोरपी प्रिये ।
वैष्णवानां यथा श्रेष्ठः प्रकृतीनां यथा सती ॥
पुरुषाणां यथा विष्णुर्नृपचाणां यथा शशी ।
क्षत्राणां यथा श्रेष्ठः राधास्त्रोत्रमिदं प्रिये ॥
जपपूजादिकं यद्व्यदृश्विद्योमादिकल्पया ।
श्रीराधास्तोत्रपाठस्य कर्ता नार्हति शोडशौम् ॥
इति यातुदेवरक्ष्ये राधास्तोत्रे द्वाविंशत् पटले
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥१॥ अथ राधाकवचम् ।

श्रीपार्वत्युवाच ।

“कैलासवासिन् भगवन् भक्तानुग्रहकारक ।
राधिकाकवचं पुण्यं कपयस्व मम प्रभो ।
यदास्ति कदाचन त्राप चापि मां दुःखतो भयात्
त्वमेव शूर्यं त्राप भूतपापे पिनाकम् ॥

राधा

श्रीमहादेव उवाच ।

शृणुष्व गिरिजे तुभ्यं कवचं पूर्णं स्तुतम् ।
सर्वरक्षाकरं पुण्यं सर्वहृत्पाहरं परम् ॥
हरिभक्तिप्रदं साक्षात् भुक्तिमुक्तिप्रसाधनम् ।
वैशोव्याकर्षणं देवि हरिसांनिध्यकारणम् ॥
सर्वत्र जयदं देवि सर्वशत्रुभयापहम् ।
सर्वेषां भूतानां मनोवृत्तिकरं परम् ॥
चतुर्हस्तस्त्रिजगत् सदानन्दकरं परम् ।
राजसूयान्धमेधानां यज्ञानां फलदायकम् ॥
इह कवचमग्रात्वा राधामन्त्रं यो जपेत् ।
स नाप्नोति फलं तस्य विभक्तस्य पदे पदे ॥
अधिरस्य महादेवोऽनुष्टुप्कण्डः प्रकीर्तितम् ।
राधास्य देवता प्रोक्ता रां बीजं परिकीर्तितम् ॥
धर्माधिकारमोक्षेयं विनियोगः प्रकीर्तितः ।
श्रीराधा मे शिरः पातु कलाटं राधिका तथा ॥
दृष्टभानुसुता दन्तान् चिबुकं गोपनन्दिनी ।
चन्द्रावली पातु गण्डं जिह्वा कृष्णप्रिया तथा ॥
कण्ठं पातु हरिप्राणा हृदयं विजया तथा ।
वाङ्मूत्रं चन्द्रवदना उदरं सुवल्गुसा ॥
कटिं योगान्विता पातु पादौ सौमद्रिका तथा ।
नखान् चन्द्रमुखी पातु गुल्फौ गोपालवल्लभा ॥
सुखं विधुसुखी पातु गोपी पदतलं तथा ॥
शुभप्रदा पातु पृष्ठं कुक्षौ श्रीकान्तवल्लभा ।
गुरुदेशं जरा पातु हरिणी पातु सर्वतः ॥
वाक्च वाणी सदा पातु घनागारं घनेश्वरी ।
पूर्णां दिशं कृष्णरत्ना कृष्णप्राणा च पश्चिमा ॥
उत्तरां हरिता पातु दक्षिणां दृष्टभानुजा ।
चन्द्रावली नैशमेव दिवा खेडितमेखला ॥
सौभाग्यदा मध्यदिने वायाङ्गे कामरूपिणी ।
रौद्री प्रातः पातु मां हि गोपिनी रजनीक्षये ॥
हेतुदा सङ्घवे पातु कीमला च दिवाह्नके ।
शेषापरारक्षमये श्रमिता सर्ववन्धिषु ॥
योगिनी भोगसमये रतौ रतिप्रदा सदा ।
कामेशी कौतुके निजं योगे रत्नावली मम ॥
सर्वदा सर्वकार्येषु राधिका कृष्णमानसा ।
इत्येतत् कथितं देवि कवचं परमाद्भुतम् ॥
सर्वरक्षाकरं नाम महारक्षाकरं परम् ।
सर्वार्थसिद्धिस्तस्य स्यात् यद्व्यक्तं न विवर्तते ॥
राजद्वारे समायास्य संग्रामे शत्रुसङ्घटे ।
प्राणार्पणशमये यः पठेत् प्रयतो नरः ।
तस्य सिद्धिर्भवेद्देवि न मय विद्यते कश्चिन् ॥
आराधिता राधिका च तेन सर्वं न संशयः ।
गङ्गायानात् हरिर्नामयस्यात् यत् फलं समेत् ॥
तत् फलं तस्य भवति यः पठेत् प्रयत श्रुतिः ।
हरिमारोचना चन्द्रमण्डित हरिचन्दनम् ॥
कृत्वा लिखित्वा भूर्जे च धारयेत् मन्त्रके सुजे ।
कण्ठे वा देवदेवेशि स हरिर्नाम संशयः ॥
कवचस्य प्रसादेन मग्ना एहि स्थितिं हरिः ।
संहारपादं निपतं करोमि कुदते तथा ॥
वैष्णवाय च शृङ्गाय विरामगुणधरीदने ।
दद्यात् कवचमथयमथवा नाशमाप्नुयात् ॥
इति श्रीनारदपराक्षे आचार्यसत्तारे पञ्चरात्रे

राधा

सर्वरक्षाकवचं समाप्तम् ॥ (राधास्तोत्र-
राधिकाकवचं यथा,—

देवुवाच ।

“देवदेव महादेव एहिस्थित्यन्तकारक ।

राधिकाकवचं देव कथयस्व दयानिधे ।

इश्वर उवाच ।

शृणु देवि वरारोहे कवचं जनमोहनम् ।
गोपितं सर्वतन्त्रेषु इदानीं प्रकटीकृतम् ॥
या राधा त्रिपुरा दूती उपविद्या सदा तु सा ।
उपविद्याक्रमादेवि कवचं शृणु पार्वति ॥
जपपूजाविधानस्य फलं सर्वसिद्धिदम् ।
यत्र तत्र न वक्तव्यं कवचं गोपितं महत् ॥
भक्तिहीनाय देवेशि द्विजनिन्दापराय च ।
न श्रद्धयाजिविप्राय वक्तव्यं परमेश्वरि ॥
श्रियाय भक्तियुक्ताय शक्तिहीनारताय च ।
वैष्णवाय विशेषेण गुरुभक्तिपराय च ॥
वक्तव्यं परमेशानि मम वाक्यं न चान्यथा ॥
अस्य श्रीराधानैखोक्तमङ्गलकवचस्य गोपिका
अधिरगुष्टुपकण्डः श्रीराधिका देवता महा-
विद्यासाधनगोप्यं विनियोगः ॥
ॐ पूर्णं च पातु सा देवी रक्षिणी शुभदायिनी ।
ह्रीं पश्चिमे पातु सत्या सर्वकामप्रपूर्वणी ।
याम्यां ह्रीं जाम्बवती पातु सर्वकामफलप्रदा ।
उत्तरे पातु भद्रा ह्रीं भद्रशक्तिमन्विता ॥
ऊर्ध्वे पातु महादेवी क्लीं कृष्णप्रिया यशस्विनी ।
अधश्च पातु मां देवी ऐं पातालतलवासिनी ॥
अधरे राधिका पातु ऐं पातु हृदय मम ।
नमः पातु च सर्वाङ्ग देवता च पुनः पुनः ।
सर्वत्र पातु मे देवी ईश्वरी सुवनेश्वरी ॥
ऐं ह्रीं राधिकायै ह्रीं ऐं शिरः पातु मां क्लीं
क्लीं राधिकायै क्लीं क्लीं दक्षबाहुं रक्षतु मम ।
ह्रीं ह्रीं राधिकायै ह्रीं ह्रीं वामाङ्ग रक्षतु
पद्मिनी पद्मगन्धिनी । ऐं ह्रीं राधिकायै ऐं
ऐं दक्षपादं रक्षतु मम । क्लीं क्लीं ऐं ऐं
राधिकायै ह्रीं ह्रीं ऐं ऐं क्लीं क्लीं ॐ
सर्वाङ्गं मम रक्षतु । क्लीं राधिकायै क्लीं
वामपादं रक्षतु सदा पद्मिनी । ह्रीं राधि-
कायै ह्रीं अक्षियुग्मं रक्षतु मम । ऐं राधि-
कायै ऐं कर्णयुग्मं सदा रक्षतु मम । ह्रीं
राधिकायै ह्रीं नासायुग्मं सदा रक्षतु मम ।
ॐ ह्रीं राधिकायै ॐ ह्रीं दन्तपङ्क्तिं सदा
पातु सरस्वती । ह्रीं सुवनेश्वरी कलाटं पातु
ह्रीं फाली मे सुखमण्डलं सदा पातु । ह्रीं ह्रीं
ह्रीं महिषमर्दिन्यै ह्रीं ह्रीं महिषमर्दिनी
द्वारकावासिनी सप्तभारं रक्षतु सदा मम ।
ऐं ह्रीं ऐं मातङ्गी हृदयं सदा मम रक्षतु ।
ह्रीं ऐं ह्रीं उग्रतारा नामिपद्मं सदा रक्षतु
मम । क्लीं ऐं क्लीं सुन्दरी क्लीं ऐं क्लीं
खादिष्ठानं लिङ्गमण्डलं रक्षतु मम । ऐं ऐं ऐं
एषिषो गृहमण्डलं रक्षतु मम । ऐं ऐं ऐं
बसगा ऐं ऐं ऐं सप्तदशं रक्षतु मम । ह्रीं
भैरवी ह्रीं, खन्दायं रक्षतु मम । ह्रीं

अमपूर्णां ह्रीं घाटां रक्षतु मम । ये ह्रीं ये
बीजत्रयं सदा पातु पृष्ठदेशं मम । ॐ महा-
देवः पातु सर्वाङ्गं मे ॐ नारायणः पातु
सर्वाङ्गं सदा मम ।

ॐ ॐ कृष्णः पातु सदा गोचं रक्षिणीनाथः ।
रक्षिणी सत्यभामा च सैषा जाम्बवती तथा ।
लक्षणा मित्रहन्ता च भद्रा नमजिता तथा ।
एताः सर्वा युवतयः शोभनास्याः सुलोचनाः ।
रक्षेयुर्मां सन्तु दिक्षु सततं शुभदर्शनाः ।

ॐ नारायणश्च गोविन्दः शिरः पद्मदलेक्षणः ।
सर्वाङ्गं मे सदा रक्षेत् केशव, केशिहा हरिः ।
इतीह कवचं भद्रे त्रैलोक्यमङ्गलं शुभम् ।
पद्मिन्याः परमेशानि उपविद्यासु सङ्गतम् ।

यः पठेत् पाठयेद्वापि सततं भक्तितत्परः ।
निराहारो जलत्यागी व्ययत बत्सरे सदा ।
तदेव परमेशानि पद्मिनी वशतामियात् ।
एतत्तं कथितं देवि कवचं भुवि दुर्लभम् ।

फलमलजलं त्र्यम्बा पठेत् सवत्सर यदि ।
पद्मिनी वशमायाति तदेव नगनन्दिनि ।
अनेनैव विधानेन यः पठेत् कवचं परम् ।
विष्णुकोकमवाप्नोति नान्यथा वचनं मम ।

संगोप्य पूजयेद्विद्यां महाविद्यां वरानने ।
प्रकटार्थमिह देवि कवचं प्रपठेत् सदा ।
महाविद्यां विना भद्रे यः पठेत् कवचं प्रिये ।
तदेव सहसा भद्रे कुम्भीपाकं व्रजेत् प्रिये ॥

इति वासुदेवरक्षस्य राधातले एकत्रिंशत्
पटलः ॥ अथ राधास्तोत्रम् ।
“स्तोत्रं च धामवेदोक्तं प्रपठेत् भक्तिपूर्वकम् ।
राधा रासेश्वरी रम्या परमा च परात्मनः ।

राखोद्भावा कृष्णकान्ता कृष्णवत्सल्यस्थिता ।
कृष्णप्राणाधिदेवी च महाविष्णुप्रसरपि ।
सर्वथा विष्णुमाया च सत्तासत्ता सनातनी ।
अस्मत्स्वरूपा परमा निर्लिप्ता निर्गुणा परा ॥

हन्तावनेशा विजया यमुनातटवासिनी ।
गोलोकवासिनी गोपी गोपीश गोपमातृका ।
सानन्दा परमानन्दा नन्दनन्दनकामिनी ।
वृषभाशुसुता शान्ता कान्ता पूर्णतमस्य च ॥

काम्या कलावतीकन्या तीर्थपूता सतीनिभा ।
सप्रतिग्रह नामानि वेदोक्तानि शुभानि च ॥
स्वारभूतानि पुण्यानि सर्वनामसु नारद ।
यः पठेत् सयतं शुद्धो विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः ॥

इह वै निष्कलां लक्ष्मीं लब्ध्वा याति हरेः पदम् ।
हरिभक्तिं हरेर्दास्यं लभते नात्र संशयः ॥
भक्तो लक्ष्मणेनैव स्तोत्रविहिर्मेवेत् भुवम् ।
स्तोत्रसरणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥

पदे पदेऽश्वमेधस्य लभते निश्चितं फलम् ।
कोटिलक्षार्जितात् पापात् ब्रह्महत्याप्रतापि ।
स्तोत्रसरणमात्रेण सुष्यते नात्र संशयः ॥
नृतवत्या काकवत्या महावत्या प्रसूयते ।

धृणोति वर्षमेकं या शुद्धा स्निग्धान्नभोजनी ।
धृणोति मासमेकं यः सर्वाभीष्टं लभेन्नरः ।
धामवेदे कुमार तमिष्याह कमलोद्भवः ॥

इति नारदपञ्चरात्रे शान्तास्तोत्रे द्वितीय-
रात्रौ शिवनारदसंवादे भक्तिज्ञानकथने
श्रीराधिकास्तोत्रं समाप्तम् ॥

राधाकान्तः, पु, (राधायाः कान्तः ।) श्रीकृष्णः ।
यथा,—

“गोलोके द्विभुजः कृष्णो राधाकान्तःसनातनः ।
गोपाङ्गनादिभिर्युक्तो द्विभुजेर्गोपपार्श्वदेः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मवर्णे १७ अध्यायः ।
राधातनयः, पु, (राधायाः सतपत्न्यास्तनयः ।
तथा पालितत्वात् तथात्वम् ।) कर्णः । इति

हेमचन्द्रे कर्णपर्याये राधासुतशब्ददर्शनात् ॥
राधामेदी, [न] पु, (राधां धन्विचित्रमेद भिन-
तीति । भिद + णिनि ।) अर्जुनः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥

राधावेधी, [न] पु, (राधां धन्विचित्रविशेष्य
विधातीति । विष् + णिनिः ।) अर्जुनः । यथा,
“राधावेधी किरौद्येन्द्रिज्जिह्वः श्वेतहयो नरः ।
दृष्टमलो गुह्यकेशः सुभद्रेशः कपिध्वजः ।
धीमनुसुः कर्णजितस्य गाक्षीवगाक्षिव धनुः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७३ ॥
राधासुतः, पु, (राधायाः सतपत्न्याः सुतः ।)
कर्णः । यथा,—

“वेदिना याज्ञसेनी च कर्णश्चम्याधिपोऽङ्गराट् ।
राधासुतोऽर्कतनयः कालपृष्ठस्तु तद्वशुः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७५ ॥
(यथा, महाभारते । ८ । ८६ । ३ ।
“पश्य चैनं समायुक्तं रथं कर्णस्य पाण्डव ।
श्वेतवानिसमायुक्तं युक्तं राधासुतेन च ॥”)

राधेयः, पु, (राधायाः अपत्यमिति । राधा +
“स्त्रीभ्यो ण्क्” । ४ । १ । १२० । इति ण्क् ।)
कर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १३४ । ११ ।
“सुतपुत्रस्तु राधेयो गुरुं द्रोणमियात्तदा ॥”)

राण्यः, त्रि, (राण्यते इति । रम् + “आसुयवपि-
रपीति” । ३ । १ । १२६ । इति ण्यत् ।) कथ-
नीयः । रपघातोः कर्मणि ण्यप्रत्ययेन
नियन्त्रः ॥

रामः, स्त्री, (रम्यतेऽनेनेति । रम् + ण् ।) वास्तू-
कम् । कुष्ठम् । इति मेदिनी । मे, २६ ॥ तमाल-
पत्रम् । इति राजनिघण्टुः ॥ (नैशं तम ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ३ । ३ ।
“सुप्रकेतैर्दुभिरभिर्वितिष्ठन्
रुशङ्गिर्वर्णैरभिराममस्यात् ॥”

“रामः कृष्णवर्णः शान्तरं तमः अश्वत्थाम्नायं
होमकाणे अभिभूय तिष्ठति ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)

रामः, त्रि, (रमते इति । रम् + णः । रम्यतेऽनेनेति ।
रम् + ण् वा ।) मनीषः । (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । १८ । ५ ।
“गावः प्रभूतपयसो नयनाभिरामा
रामा रतैरविरतं रमयन्ति रामान् ॥”)

चितः । असितः । इति मेदिनी । मे, २७ ॥

रामः, पु, (रमते इति । रमः क्रीडायाम् +
“लुलितिकसन्तोभ्यो णः” । ३ । १ । १४० ।
इति णः ।) परशुरामः । स तु विष्णोरंशः,
जमदग्निमुनेः पुत्रत्वेन त्रैतायुगादाववतीर्षः

एकविंशतिवारान् पृथिवीं निःसन्नियामक-
रोत् । (असी एव समन्तपञ्चके पञ्च सन्निय-
शोषितश्च दानं विधाय पितृन् सन्तर्पयामास ।
यदुक्तं महाभारते । १ । २ । २—११ ।
सौतिरुवाच ।
“शृणुध्वं मम भो विप्रा नृवत्स कथाः शुभाः ।
समन्तपञ्चकाण्यश्च श्रोतुमर्हस्य सत्तमाः ॥
त्रैताहापरयोः सन्तौ रामः शृङ्गशर्करावराः ।
असङ्गतं पार्थिवं सन्न जघानामर्षचोदितः ॥
स सर्वं सन्नसुताय स्ववीर्येणानलदुतिः ।
समन्तपञ्चके पञ्च चकार दौघिरान् हृदा ॥
स तेषु रुधिराम्भुःसु हृदेयुः क्रोधमूर्च्छितः ।
पितृन् सन्तर्पयामास रुधिरैरेति न श्रुतम् ॥
अथर्चोकादयोऽभ्येत्य पितरो राममब्रुवन् ।
राम राम महाभाग प्रीताः स्मृत्स्व भागवः ॥
अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण तव प्रभो ।
वरं दृष्ट्वा भद्रं यो यमिच्छति महादुते ॥
राम उवाच ।
यदि मे पितरः प्रीता यददुःखास्तथा मयि ।
यच्च रोषाभिभूतेन सन्नसुतादितं मया ॥
अतश्च पापान्मुञ्चेऽहमेव मे प्रार्थितो वरः ।
हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विमुक्ताः ॥
एवं भविष्यतीत्येव पितरस्तमयाब्रुवन् ।
तं जमस्तेति निर्विविधस्ततः स विरराम ह ॥
तैर्वा समीपे यो देशो हृदानां रुधिराम्भुवाम् ।
समन्तपञ्चकमिति पुण्यं तत् परिकीर्तितम् ॥”

अस्यान्यद्विवरणं परशुरामशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ *)
राधवः । श्रीरामचन्द्रः स च पूर्णब्रह्मस्वरूपः
अयोध्याधिपतिदशरथराजवनयत्वेन त्रैतायुग-
शेषे रावणादिवधार्थमवतीर्षः । बलदेवः । स
तु अनन्तदेवो विष्णोरंशः यदुर्वशीयवसुदेव-
पुत्रत्वेन दापरयुगान्तो कक्षादिवधार्थमवतीर्षः ।
(यथा, भागवते । १ । ११ । १७ ।
“निश्चयं प्रेष्ठमायान्तं वासुदेवो महामनाः ।
अक्षुरक्षोयसेनश्च रामश्चाहुतधिक्रमः ॥”)
त्रयो रामा यथा,—
“अधोरक्षाय बाणश्च महाकालौ प्रकीर्तितौ ।
भार्गवो राघवो गोपश्च यो रामाः प्रकीर्तितौ ॥”
इति वह्निपुराणम् ॥ * *)
वरुणः । चोटकः । प्रभुर्मेदः । इति मेदिनी ।
मे, २६ ॥ (रम् + भावे ण् । रतिः । यथा,
भागवते । ७ । ६ । १४ ।
“सर्वत्र तापपयः खितास्ता
निर्विद्यते न खकुटम्बरामः ॥”
“खकुटमे रामो रतिर्वसः ॥” इति तत्र
श्रीधरस्वामी ॥) रामशब्दस्य कुत्पत्तिर्यथा,—
“राशब्दो विश्ववचनो महापौनरवाचकः ।
विश्वानामोपरो यो हि तेन रामः प्रकीर्तितः ॥

रामः

रमते रमया साहं तेन राम विदुर्नृणाः ।
 रमाणां रमणस्थानं राम रामविदो विदुः ।
 रा चेति लक्ष्मीपञ्चगो मन्त्रापीश्वरवाचकः ।
 लक्ष्मीपतिं गतिं रामं प्रवदन्ति मनोविषयः ।
 नाम्नां सहस्र दिव्यानां स्मरणे यत् फलं लभेत् ।
 नत् फलं लभते नूनं रामोच्चारणमात्रतः ॥”
 इति मन्त्रवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
 (तथा च अध्यात्मरामायणे । १ । ३ । ४४ ।
 “यस्मिन् रमन्ते सुनयो विदया भ्रानविभ्रवे ।
 तं गुरुः प्राह रामेति रमणाद्राम इत्यपि ॥”
 एतत्कृतराक्षसवधवृत्तान्तं विचार्य यदुक्तं
 रामानुजेन तदाह । “अत्र युद्धदिवसगणनायां
 कतकतीर्थी । पूर्वं तुवेलारोहणदिने ।
 ‘ततोऽक्षमगमत् सूर्यः सन्ध्या प्रतिरक्षितः ।
 पूर्णचन्द्रप्रदीप्ता च क्षपा समतिवर्त्तते ॥’
 इत्युक्तैस्त्रिदिनं चतुर्दशीपूर्णिमान्यतरदिति
 स्पष्टम् । ततः कृष्णप्रतिपदि युद्धारम्भस्तस्या-
 मेव रात्रौ नागपाशवन्तद्विमोक्षौ । द्विती-
 यायां धूम्राक्षवधः । तृतीयायां वन्द्यस्य ।
 चतुर्थ्यामकम्पनस्य । पञ्चम्यां प्रहस्तस्य ।
 षष्ठ्यां रावणभङ्गः । सप्तम्यां कुम्भकर्ण-
 वधः । अष्टम्यामतिकायादेः । नवम्यामिन्द्र-
 जितो ब्रह्मास्त्रप्रयोगः । दशम्यां दिवा
 निकुम्भवधः । तद्वाचौ मकराक्षवधः । एका-
 दश्यादिवयोदश्यान्तदिनत्रयेण इन्द्रजिह्वः ।
 चतुर्दश्यां मूलवधः । अमाया रावणयुद्धा-
 रम्भतद्वधविति पञ्चदशदिनानि सर्वं युद्ध-
 मिति । अत्रेहं वक्तव्यम् । केयं कृष्णप्रतिपत्
 मावकृष्णस्य वा चैत्रकृष्णस्य वा । नादः चैत्रे
 पुष्यानुचित्रयोध्यातो वनं प्रति रामस्य प्रस्थान-
 मिति स्पष्टमयोध्याकाण्डे । चैत्रे पुष्यश्च शुक्ल-
 पक्ष एव तत्रापि नवम्यादिदिनत्रये एवेति
 स्पष्टमेव ज्योतिषादौ । तत्र नवमौरिक्तात्वाद-
 भिविकायोग्या दशम्येव तु पूर्णत्वादयोग्या ।
 एवञ्च चैत्रशुक्लदशम्यां प्रस्थानम् । तत्र माघ-
 कृष्णामायां युद्धसमाप्तिं तदुत्तरपञ्चम्यां भर-
 द्वाजाश्रमगमनम् ।
 ‘पूर्वं चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्मणावधः ।
 भरद्वाजाश्रमं प्राप्य वन्दे निधतो मुनिम् ॥’
 इति वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र न च चतुर्दशवर्ष-
 समाप्तिरिति भगवत् ; प्रतिज्ञादानि । पूर्णं
 चतुर्दशे वर्षे इत्युत्तरसङ्गतिश्च । युद्धोत्तरं
 तावत्कार्त्तं लङ्कायामवस्थानस्यालाभाच्च । चैत्र-
 शुक्लपञ्चम्यां तत्रागमनेऽपि पञ्चदिनान्यूनतेवेति
 तद्वानिस्तदवस्थेव । तदुत्तरद्वितीयदिने श्वायो-
 ध्याप्रवेशस्य लाभात् । अमान्तमानेन चैत्रकृ-
 ष्णोत्तरपञ्चम्यां तदाश्रमगतावपि चतुर्दशवर्षतो
 बहुदिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षसमाप्तिदिनेऽयोध्या-
 नागमे “मया प्राणा देया” इति भरतप्रतिज्ञा-
 दानि । सा च प्रतिज्ञा चित्रकूटे रामसन्निधा-
 वित्ययोध्याकाष्ठान् स्पष्टम् । एतेन चैत्रकृष्ण-
 प्रतिपदि युद्धारम्भस्तच्छुक्लप्रतिपदि रावणसंहार

रामः

इति तीर्थोक्तचैत्रकृष्णस्यैव न्योऽपि परास्तः ।
 पूर्णिमान्तमानेन तिथिबहुदादशमासैर्वर्षगणने
 पञ्चदिनानां न्यूनत्वात् । अमान्तमानेन चैत्र-
 कृष्णपञ्चम्ये बहुदिनाधिक्यम् । सावनमानेन
 षट्पञ्चदशदिनैर्वर्षगणने तु तिथिबहुवर्षात्
 तत्र यद्दिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षाणाञ्चतुरशी-
 त्यहोरात्रवृत्त्या बहुदिनान्यूनते । किञ्च महा-
 भारते युधिष्ठिरवनावासे त्रयोदशवर्षमिति
 किष्कितालादङ्गागेव तेषां प्राकृत्ये दुर्योधनेन
 तद्वसमाप्तौ एषां प्राकृत्येन पुनस्तावत्पर्यन्तं
 पुनरेतेवैववासः कर्तव्यो भविष्यतीति भीष्मं
 प्रत्युक्ते भीष्मवाक्यं विराटपर्वणि ।
 ‘पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासाद्युपजायतः ।
 एयामधिका मासाः पञ्च च द्वादशक्षपाः ॥
 त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे धीयते मतिः ।
 सर्वं यथावसरित यद्यदेभिः प्रतिश्रुतम् ॥
 एवमेतद्भुवं ज्ञात्वा ततो वीभत्सुरागतः ।
 सर्वं चैव महात्मानः सर्वं धर्म्मार्थकोविदा ॥
 येषां युधिष्ठिरो राजा कस्मादहर्म्मपराभुयः ॥’
 इति । एवञ्चेष्टशयवहारनिबहुदादशमासैरेव
 वर्षगणना । अधिकमासगणना चोचितेव ।
 एवञ्चाधिकमासगणनायां धर्म्मार्हणौ न्यायत्वे
 च स्थिते कस्माद्रामस्त्यागुपेक्षेत । भरतो वा
 ताम गणयेत् । एवञ्चामान्तमानेन चतुर्दशी-
 याश्विनकृष्णौ । पूर्णिमान्तमानेन कार्तिककृष्णौ
 षष्ठ्यां तत्समाप्तिरित्यायाति । अन्यथा चैत्र-
 शुक्लदशम्यामारब्धस्य वनवासस्य षष्ठ्यां चतु-
 र्दशवर्षसमाप्तिर्न कथमप्युपपद्यते । तद्वन्ने तु
 एकादशदिनान्यूनपक्षा मासानां चतुर्दशवर्षे
 वृत्त्याद्युपपद्यत एव सा । तस्मात् द्वादशसमाप्त्यु-
 त्तरं त्रयोदशे किष्किद्वितीये अरण्यकाण्डोक्ता-
 स्मद्रीत्या फाल्गुनाष्टम्यां रावणकृतसीताप-
 हारः । ततश्चतुर्दशे किष्किद्वितीये रामस्य
 लङ्कासमीपगमनम् । वर्त्तते दशमो मासो द्वौ
 तु शेषौ प्रवङ्गमेति सीतोक्तिः । सावनमानेन
 खहरणदिनतः कालगणनया । तत्र पूर्णचन्द्र-
 प्रदीप्ता चेति रामोक्ता पौषशुक्लचतुर्दश्यां पूर्णि-
 मायां वा त्रिकूटशिखरप्राप्तौ रामस्य । किञ्च
 हनूमतो लङ्काप्रवेशोत्तरं सीतादर्शनकाण्डे
 हिमवत्पार्येण च श्रीतरङ्गिरभ्युत्थितो नैक-
 सहस्ररश्मिरिति वाक्येन द्वौ मासौ रश्मिभ्यो
 मे योऽवधिस्ते मया कृत इति रावणवाक्येन
 मार्गशुक्लदशम्युत्तरं हनूमतो लङ्काप्रवेशो दिन-
 दयान्तरे लभ्यते इति निरूपितं सुन्दरकाण्डे ।
 ततो मार्गशुक्लाष्टम्यां राघवप्रस्थानस्यान्योक्त-
 त्वेन पौषपूर्णिमात्वेवोचितं तत्प्राप्तिदिनस्य ।
 ततो दशपञ्चदिनानि सेनानिवेशदूतप्रेषणादिना
 गतानि । ततो युद्धारम्भस्तत्र तदारभ्य भाद्र-
 आषाढयोभयामान्तं लङ्कापुराद् वह्निः सेनयोः
 सङ्कुलं युद्धम् । ततो बहुराक्षससंघेयं भीता
 राघवा लङ्कां प्रविष्टा इति तद्दिनेऽवधारः ।
 तदुत्तरप्रतिपदि राजाविजित्युत्तरशरवन्ध

रामः

इत्यादि । अतएव शरवन्धवहाराघवदर्शनकाले
 सीतावाक्यम् । तीर्त्वा सागरमन्थोभ्यं भातरौ
 गोप्यदे हताविति । अनेन बहुदिनयुद्धे बहुषु
 राक्षसेषु चयितेषु यूपप्रकृतिप्रयत्नैर्विषयाव-
 शिष्टे सैन्ये तयोः शरवन्ध इति लभ्यते । तथा
 अयं ते सुमहान् कालः शयानस्य महावचेति
 कुम्भकर्णम्पति रावणोक्ता साम्प्रततन्निदायाः
 घण्टासाधिकत्वप्रतीतेरप्येवमेवोचितम् । निरु-
 पितश्चेतत् प्राक् । सेतुबन्धादिदृष्टान्तं त्वं न
 जानीषे इति कुम्भकर्णम्पति रावणोक्ता पूर्व-
 मन्त्रकरणोत्तरं मध्ये जागरणाभावस्य प्रतीतिः ।
 किञ्च । शरवन्धनदिनं न कृष्णप्रतिपत् । तस्याः
 पूर्णिमोत्तरत्वेन सम्पूर्णरात्रौ चन्द्रसत्तया तस्मि-
 न्नमसि दारुणे इत्याद्युत्तरसङ्गत्यापत्तेरनः सा
 शुक्लप्रतिपदाद्या । एवञ्चामान्तपञ्चमात्रं युद्ध-
 मित्यस्यात्यन्तमसङ्गत्यापत्तिः । यत्तु अमायामेव
 राघववध इति तत्तु न युक्तम् । इन्द्रजिह्वो-
 त्तरम् ।
 ‘अभ्युत्थानं त्वमदौ कृष्णपक्षचतुर्दशीम् ।
 कृत्वा निर्यात्तमावास्यां विजयाय बलैर्हृतः ॥’
 इति रावणम्पति सुपाश्वर्योक्ता । चतुर्दश्यां
 राघवप्रेषितबलवधोत्तरममायां निर्गतरावणेन
 रामलक्ष्मणयोर्युद्धे रात्रौ लक्ष्मणस्य शक्ति-
 घातोत्तरं रावणलङ्काप्रवेशस्थोक्ततया ततो
 लक्ष्मणचिकित्सीत्तरं पुनः रामरावणयुद्धस्य
 वाल्मीकिनैव स्पष्टमुक्ततया तदसम्भवात् ।
 किञ्च । आदित्यद्वयस्यादित्यं प्रेक्ष्य जम्भेदं
 परं हर्षमवाप्नोति त्वनेन सूर्यदर्शनोत्तरं
 जपस्योक्ततया रावणमरणोत्तरं स्थिरप्रभ-
 ञ्चाभ्यभवद्वाकर इत्युक्ता दिवा तद्वधप्रतीत्या
 च चिरकालयुद्धोत्तरं लक्ष्मणे शक्तिघातस्य
 तदथमोषधीपर्वतानयनस्य चोक्तत्वेनामारात्रौ
 शक्तिघातप्रतीत्या रणाद्रावणापगमस्य प्रतीत्या
 च तद्दिरोघात् । तथा पादौ ।
 ‘ततो जम्भे महायुद्धं सङ्कुलं कपिरक्षसाम् ।
 मध्याह्ने प्रथमं युद्धं प्रारब्धं प्रतिपद्यभूत् ॥’
 प्रतिपदि शुक्लप्रतिपदीत्यर्थः । उक्तयुक्तेः ।
 ‘ततो निशि समागम्य मायावी शक्रजिह्व बलौ ।
 बबन्व नागपाशैस्तौ राघवौ च हरिश्चक्रान् ॥’
 ततः चिरकालसङ्कुलयुद्धोत्तरम् । अन्यथा तस्यां
 निशीत्येव वदेत् । अग्रे द्वितीयेऽह्नि षष्ठ्यामिति
 चोक्ता दारुणे तमसीति रामायणोक्ता च
 भाद्रश्रावणोभयमामोत्तरप्रतिपदोत्तरं बोध्यम् ।
 ‘वैनतेयस्तदाभ्येत्य तानि चास्त्राण्यमोचयत् ।
 द्वितीयेऽह्नि धूम्राक्षं हनूमान्निजघ्नान वै ॥
 तृतीयेऽह्नि वन्द्यस्य खड्गं चास्त्रं च चक्रदः ।
 जघान हनूमान् भूयश्चतुर्थेऽह्न्यकम्पनम् ॥
 प्रहस्तं पञ्चमीतिथ्यां नीलशिखरेदम्बुर्जिन ।
 रावणः परिभूतोऽभूत् षष्ठ्यां रामेण धन्विना ॥
 अथ लङ्केश्वरः खिन्नः कुम्भकर्णं सहोदरम् ।
 श्रेणसुहृत्तात्प्राधान्यादौरवोध्यत् ।
 जघान तं कुम्भकर्णं रामः सप्तमवासरे ॥’

रामः

इदं बोधनं दिनद्वयेन । तं बोधितं कुम्भकर्णम् ।
 सप्तमवासरे बोधनोत्तरं सप्तमवासरे इत्यर्थः ।
 यत् तु बोधनं षष्ठ्यां राज्ञौ सप्तम्याश्चेतद्वध इति
 तत्र । तदुत्थापने उक्तस्यातिप्रयासस्य रात्रि-
 मात्रेणासम्भवात् । रावणमन्दिरगमनकाले
 सूर्यप्रभया रावणमन्दिरस्यातिभास्वरत्ववर्ण-
 नेन मन्त्रादिना सप्तम्यां युद्धासम्भवात् । इन्द्र
 जितो दिनत्रयेण वधोऽस्य यामघटकेनेत्यस्या
 सङ्गतत्वाच्च । एवञ्च भाद्रपूर्णिमायामेतद्वधः ।
 'जघान लक्ष्मणोऽन्येदुरतिकाय दशास्यजम् ।
 बबन्वान्येदु रिन्द्रारिषंसास्त्रेण वृषौ कपीन् ॥
 हनूमता समानीतो महौषधमहोदधरः ।
 तस्यानिजस्पर्शवशात् सर्वं एते ससुत्थिताः ॥
 अन्येदु कपिराट्कुम्भं निजकुम्भं वायुजोऽवधौतु ।
 तस्यां निशि रघुश्रेष्ठो जघान मकरेक्षजम् ॥
 मायासीतावधश्चक्रे शक्रजिद्रणमूर्धनि ।
 तेन खिन्नोऽभवद्राम आश्रितो लक्ष्मणेन च ।
 त्रयोदशदिने सौमित्रिन्दिनं योधयन् वली ॥
 जघान शक्रजेतारं रामध्यानेन हेतुना ॥'
 अन्येदुः अन्येदु दिवसेषु । अत्रातिकायग्रहण
 त्रिशिरोदेवान्तकनरान्तकमहोदरमहापाश्वी-
 यलक्षणम् । लक्ष्मणग्रहणमङ्गदहनमतोरप्युप-
 लक्षणम् । एव षडभिदिनैः पक्षां वधः ।
 पूर्वं क्रमेणैव तद्वधोक्तेः । अन्येदुः सप्तम्याम् ।
 पञ्चतानयनमष्टम्याम् । अन्येदुर्नवम्याम् । तस्यां
 निशि नवमौरात्रौ तदन्ते मायासीतावधः ।
 ततो दशमीचतुर्थयाममारभ्य त्रयोदशीचतुर्थ-
 यामपर्यन्तमिन्द्रजिद्वधः ।
 'ततोऽवधोन्मूलवजश्चतुर्दश्यां रघुद्वह ।
 दशैरथ निर्ययौ राजा योहुं रामेण सयुगे ॥
 चतुरङ्गवली, साह्वं मन्त्रिभिर्दशकन्धर ।
 छत्रचामरसयुक्त, सर्वभरणभूषितः ॥
 महारथगतो दारादुत्तरात्रिण्ययौ बहिः ।
 आगतो रक्षसां राजा ब्रह्मणो देवकण्टकः ॥
 योहुं रघुवरेणेति श्रुत्वा कलहज्जनिः ।
 तत्र युद्धं वसभवद्धानराणाञ्च रक्षसाम् ॥
 रामरावणयोश्चैव तथा सौमित्रिणा सह ॥
 शक्तिश्चिन्तेप सङ्क्रुधः सोऽजुर्गं प्रति रावणः ।
 वक्षसा धारयामास सौमित्रिणां वियङ्गताम् ॥
 तथा च बाध्यमान, सन् पपात घरणीतले ॥
 हनूमता जीवितोऽभूदोषधानयनात् पुनः ।
 ततः क्रुद्धो महातेजा राघवो राक्षसान्तकः ॥
 जघान राक्षसान् सर्वान् शरैः कालान्तको-
 पमैः ।
 भयात् प्रदुद्राव रणे लङ्कां प्रति निशाचरः ॥
 जगद्गममयं पश्यन्निर्वेदात् स्वयहं विशत् ।
 निजुम्भिजां ततः प्राप्य होमश्चक्रे जिगीषया ॥
 ध्वसितं वानरेन्द्रेणैवमिषारालम्कं रिपो ।
 पुनरुत्थाय पौलस्त्यो रामेण सह योधितुम् ॥
 दिव्य स्यन्दनसारुखं राक्षसेनिर्ययौ बहिः ॥'
 इह निर्गमनमाश्रितशुक्रप्रतिपदि ।
 'ततः श्रुतमखो दिव्यं रथं हर्म्यश्वसंयुतम् ।

रामः

राघवाय खल्लतेन प्रेषयामास भक्तिमान् ॥
 तन्म मातलिगानीतमारुह्य रथसत्तमम् ।
 स्तूयमानः सुरगणैर्युगधे तेन रक्षसा ॥
 ततो युद्धमभूद्वोर रामराघवयोर्महत् ।
 सप्ताहिकमहोरात्रं शस्त्रास्त्रैरतिभीषणैरिति ॥
 ततो मातलिरयागमनदिनोत्तरम् । एवञ्च
 नवम्यां तद्वधः । तदुक्तं कालिकापुराणे ।
 'रामस्यानुग्रहार्थं वै रावणस्य वधाय च ।
 राजावैव महादेवी ब्रह्मणा बोधिता पुरा ॥
 ततस्तु त्यक्तनिद्रा सा गन्धायामाश्रितेऽवसिते ।
 जगाम नगरं लङ्कां यत्रासीद्वाघवः पुरा ॥'
 आगत इति शेषः । इदं चागमनं रात्र्यन्ते
 तदैव मातलिरयागमनम् ।
 'तत्र गत्वा महादेवी तदा तौ रामलक्ष्मणौ ।
 युद्धेन योजयामास स्वयमन्तर्हितात्मिका ॥
 राक्षसानां वानराणां जग्ध्वा सा मांसशोणि-

तम् ।
 रामरावणयोर्युद्धं सप्ताहं सा न्ययोजयत् ॥
 त्यतीति सप्तमे रात्रे नवम्यां रावणं ततः ।
 रामेण घातयामास महामाया जगन्मयी ॥
 यावत्तयोः स्वयं देवो युद्धकेलितुदैक्षत ।
 तावत्तु अष्टरात्राणि सर्वैर्देवैः संपूजिता ॥
 निहते रावणे वीरे नवम्यां सकलेः सुरैः ।
 विशेषपूर्णां दुर्गायाश्चक्रे लोकपितामहः ॥'
 सकलेः सुरैरित्यस्य सहेति शेषः ।
 'रामरावणवासेस्तु युद्धश्चावेक्ष्य भीतिदम् ।
 हतौयायान्तु लङ्काया पूर्णोत्तरदिशि स्थितम् ॥
 स्वातिनक्षत्रयुक्तायां भीतं सुरवर्णं महत् ।
 श्रान्त्यर्थं वारयामास देवेन्द्रो वचनाहरेः ॥'
 श्रान्त्यर्थं भयश्रान्त्यर्थम् ।
 'ततस्तु श्रवणे नाथ दृश्यां चण्डिका शुभाम् ।
 विष्टव्यं चक्रे श्रान्त्यर्थं बलनीराजन हरिः ॥'
 रिपुजितभयश्रान्त्यर्थमित्यर्थः ।
 'नीराजितबलं शक्रतत्र रामं सलक्ष्मणम् ।
 सम्भाष्य प्रययौ स्वर्गं सह देवैः शचीपति ॥
 इति वृत्तं पुरा कल्पे मनो स्थायन्मुनेऽन्तरे ।
 पुरा कल्पे यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथैव तु ॥
 प्रवर्तते स्वयं देवो दैत्यानां नाशनाथ वै ।
 स्थायन्मुवमन्त्यन्तरूपे पुरा कल्पे इत्यर्थः ।
 प्रतिकल्पं प्रतिमन्वन्तरमित्यर्थः । जलजवसामा-
 न्येन तत्रापि कल्पयवहारात् ।
 'प्रतिकल्पं भवेद्रामो रावणश्चापि राक्षसः ।
 तथैव जायते युद्धं तथैव विदशागमः ॥
 एव रामसहस्राणि रावणानां तथैव च ।
 भवितव्यानि भूतानि तेऽपि देवो प्रवर्तते ॥
 तां पूजन्ति सुराः सर्वे बलं नीराजयन्ति च ।
 तथैव च नरा सर्वे कुर्युः पूजां यथाविधि ॥
 बलनीराजनं राजा कुर्याद् बलविरुद्धये ॥' इति ।
 इयञ्च ब्रह्मनोषिता महादेवी अग्नौ प्रविष्टा
 सीतेव भगवच्छक्तिरूपेति प्रतिभाति । अतएव
 ब्रह्मवैवर्ते प्रथमोऽंशविभागे । प्रतिकल्पं विष्णो-
 र्द्वारितं कौटिल्यमिति नारदप्रश्ने ब्रह्मवाक्यम् ।

रामः

'स एव भगवान्मूर्तं प्रतिमन्वन्तरं सृजे ॥
 वधाय दुष्टदैत्यानां भूमिभारहतां सुवि ॥
 कलिङ्गापरयोः सन्धौ भविष्यति न संशयः ।
 प्रतिकल्पं त्वमेव भविष्यति न संशयः ॥' इति ।
 सहस्रलक्षो रामोऽपि भविता ब्रह्मणो दिने
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रथमविभागस्यैव राधां प्रति
 कथ्यवाक्ये । दिने इति आतावेकवचनम् ।
 दिनेष्वित्यर्थः । पूर्वं प्रतिमन्वन्तरमित्युक्तेः ।
 प्रतिचतुर्युगं रामाद्यवतार इति तु न युक्तम् ।
 चतुर्विंशतितमचतुर्युगे रामावतारस्याष्टा-
 विंशतितमचतुर्युगे कथ्यावतारस्य हरिवंशे पुरा-
 णान्तरे च प्रसिद्धत्वादेति दिक् । अथिवेश-
 रामायणमिति प्रसिद्धमन्येष्टु ।
 'राम पञ्चदशे वर्षे षड्वर्षामपि मैषिणीम् ।
 उपयेमे त्वयोध्यायां द्वादशान्दानुवास वः ॥
 सप्तविंशतिमे वर्षे वनवासमकल्पयत् ।
 अष्टादश तु वर्षाणि सीतायास्तु तदाभवत् ॥
 त्रिरात्रसुदकाहारचतुर्युगेऽहं फलाश्रयः ।
 पञ्चमे चित्रकूटे तु रामो वासमकारयत् ॥
 अथ त्रयोदशे वर्षे पञ्चवर्षां महामनाः ।
 रामो विरूपयामास घोरां सूर्यमुखीं वने ॥
 ततो माघे सिताष्टम्यां सुहृत्तैर्हृन्दस्वशक्रे ।
 राघवाभ्यां विना सीतां जहार दशकन्धरः ॥
 माघे शुक्लचतुर्दश्यामिति पाठान्तरम् ।
 'मार्गशुक्लदशम्यास्तु वसन्ती रावणालये ।
 सप्त्यातिहृष्टमे मासे आचख्यौ वानरेऽपि ताम् ॥
 एकादश्यां महेन्द्रायात् पुत्रुवे श्रुतयोजनम् ।
 तद्वाचिशेषे सीताया दर्शनं हि हनूमतः ॥
 द्वादश्यां शिशपाटुश्चे हनूमान् पश्यंस्थितः ।
 तस्यां निशायां सीतायां विश्वासात्तापसु-
 कथाः ॥
 अत्रादिभिश्चयोदश्यां ततो युद्धमवर्तत ।
 वधो ह्यक्षकुमारस्य वनविच्छेदनं तथा ॥
 ब्रह्मास्त्रेण चतुर्दश्यां वधः शक्रजिता कपिः ।
 बह्मिना पुच्छयुक्तेन लङ्काया दहनं तथा ॥
 पौर्णमासी महेन्द्राद्रौ पुनरागमनं कपिः ।
 मार्गसितप्रतिपदः पञ्चभिः पथि वासरे ॥
 पुनरागम्य षष्ठेऽह्नि ध्वस्तं मधुवनञ्च ते ।
 सप्तम्यां प्रत्यभिज्ञानदानं शुद्धिनिवेदनम् ॥
 अष्टम्युत्तरपक्षगुन्यां सुहृत्तैर्विजयाभिधे ।
 मध्य प्राप्ते सहस्रांशौ प्रस्थानं राघवस्य तु ।
 वासरे सप्तमेऽम्नोषौ स्कन्धावारनिवेशनम् ॥
 पौषशुक्लप्रतिपदस्तृतीया यावदसुधे ।
 उपस्थानं सप्तम्यस्य राघवस्य वभूव ह ॥
 विभीषणश्चतुर्थ्यां वै रामेण सह सङ्गतः ।
 ससुदतरणायां पञ्चम्यां सन्न उद्गमः ॥
 प्रायोपवेशनश्चक्रे रामो दिनचतुष्टयम् ।
 ससुदवरलाभञ्च सेतूपायप्रकीर्तनम् ॥
 सेतोर्दृश्यामारुह्योदश्यां समापनम् ।
 चतुर्दश्यां सुषेकायै रामः सैन्यं न्यवेशयत् ॥
 पौर्णमास्यां द्वितीयानां त्रिदिने, सैन्यतारणम् ।
 तृतीयायां दशम्यां सन्नो गुह्यनिवेशने ॥

रामः

शुक्रसारणयोः सैन्यप्राप्तिरेकादशे दिने ।
 माघे चितायां द्वादश्यां सैन्यसंख्या कृता तु वै ॥
 सारणेन कपीनाम् सारासारोपवर्णनम् ।
 त्रयोदश्यायमां यावत्कृत्वाया दिवसैस्त्रिभिः ॥
 रावण, सैन्यसंख्यानं रणायोत्साहनं तथा ।
 यथावथाङ्गदो दौत्यं माघशुक्लादिवासरे ॥
 माघशुक्लद्वितीयादिदिनैः सप्तभिरेव तु ।
 रक्षसां वानराणाञ्च युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥
 माघशुक्लनवम्यान् रात्राविन्द्रजिता रणे ।
 रामलक्ष्मणयोर्नागपाशैर्बन्धो बभूव ह ॥
 नागपाशविमोक्षार्थं दशम्या गच्छोऽभ्यगात् ।
 अत्रावहारः कथितो दशम्यादिदिनद्वयम् ॥
 द्वादश्यामाङ्गनेयेन धन्वाक्षस्य वधः कृतः ।
 त्रयोदश्यान् तैर्नैव निहतोऽकम्पनो रणे ॥
 माघशुक्लचतुर्दश्यां यावत् कृष्णादिवासरम् ।
 त्रिदिनेन प्रहस्तस्य नीलेन विहितोऽवधः ॥
 माघाश्विद्वितीयायाश्चतुर्थ्यन्तर्निभिर्दिनैः ।
 रामेण तुसुप्ते युद्धे रावणो द्रावितो रणात् ॥
 पञ्चम्याश्चष्टमी यावद्वावयोन प्रबोधितः ।
 कुम्भकर्णः समुत्तस्यो तावदुद्धचतुर्दिनम् ॥
 कुम्भकर्णो दिनेः षड्भिर्नवम्यास्तु चतुर्दशीम् ।
 रामेण निहतो युद्धे बहुवानरभक्तकः ॥
 अमावास्यादिने शोकादवहारो बभूव ह ।
 फाल्गुनादिप्रतिपदश्चतुर्थ्यन्तर्दिनैस्ततः ॥
 नरान्तकप्रभृतयो निहताः पञ्च राक्षसाः ।
 पञ्चम्याः सप्तमी यावदतिक्रायवधस्तत्राहात् ॥
 अष्टम्या द्वादश्यां यावत्त्रिदश्यां दिनपञ्चकात् ।
 निकुम्भकुम्भाबुद्धन्तु मकराक्षचतुर्दिनैः ॥
 फाल्गुनस्य द्वितीयायां कृष्ण शक्रजिता
 जितम् ।
 तृतीयायास्तु सप्तम्यां हरयः पञ्चवासरान् ॥
 ओषधानयने थग्राक्षदक्षीदेवहारकः ।
 तत्र त्रयोदशीं यावद्दिनेः षड्भिस्तु शक्रजित् ॥
 अष्टम्येन हतो युद्धे विजितोऽभिचरन् क्रमात् ।
 चतुर्दश्यां दशग्रीवरणदीप्ताविधिः क्रमात् ॥
 अमावास्यां ययौ वीरो युद्धाय दशकन्धरः ।
 चैत्रशुक्लप्रतिपदः पञ्चमी दिनपञ्चकैः ॥
 रावणस्य प्रधानानां युध्यतामभवत् क्षयः ।
 चैत्रषष्ठ्याष्टमी यावत्कृत्वापार्थादिमारणम् ॥
 चैत्रशुक्लनवम्यान् सौमित्रे, शक्तिमेदनम् ।
 श्लोकान्तराङ्गनेयेन लक्ष्मणार्थमुपाहृतः ॥
 दशम्यामवहारोऽभूद्रात्रौ युद्धं दुरक्षसो ।
 एकादश्यान् रामाय रथो मातलिसारथिः ॥
 अष्टादशदिने रामो हेरये रावणं वधीत् ।
 द्वादश्याः शुक्लपक्षस्य यावत् कृष्णचतुर्दशीम् ॥
 माघशुक्लद्वितीयायाश्चैत्रकृष्णचतुर्दशीम् ।
 अष्टाशौचिदिनं युद्धं मध्ये पञ्चदशाहकम् ॥
 युद्धावहारः संग्रामस्त्रिसप्ततिदिनान्यभूत् ।
 सङ्कारो रावणादीनाममावास्यादिनेऽभवत् ॥
 वैशाखाद्वितीयौ रामः सुवेण पुनरागतः ।
 अभिषिक्तो द्वितीयायां लङ्काराण्ये विभीषणः ॥
 सीताशुद्धिस्तृतीयायां देवेभ्यो वरलभनम् ।

रामः

वैशाखस्य चतुर्थ्यान् रामः पुष्पकमाश्रितः ॥
 पूर्वे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां माघवस्य तु ।
 भरद्वाजाश्रमं रामः ससीतः पुनरागतम् ॥
 नन्दिग्रामे तु षष्ठ्यां वै भरतेन समागतः ।
 सप्तम्यामभिषिक्तोऽसावयोध्याया रघूत्तमः ॥
 जानकी रामसहिता रावणस्य निवेशने ।
 मनुमाधान् श्रिता पञ्चदशवासरसंयुतेति ॥
 यत्तु सर्वत्र अनिश्चितप्रामाण्यम् । कालिका-
 पुराणादिपरोक्षात् । इदं कल्याणरविषयमिति
 न युक्तम् । तद्विरोधादेव । तस्मात् क्रियाविरोधे
 पुराणेषु उपसंहार एव न्यायः । शाखा-
 न्तरोक्ताङ्गोपसंहारवत् । यथा कुम्भकर्णवधो-
 ऽत्र रामेणोक्तो भारते लक्ष्मणेन तादृशे विषये
 न तु कल्पमेदेन व्यवस्था । अन्तर्विषये एव तु
 हरिवंशोक्ता सेति बोध्यम् । इति श्रीरामायण-
 तीक्ष्णके लङ्काकाण्डे ११० सर्गः ।) तस्य परि-
 पूर्णतमत्वं यथा,—

“सर्वे चांशकलाः पुनः कृष्णस्तु भगवान्

स्वयम् ।

परिपूर्णतमो रामो ब्रह्मशापात् खविस्सृतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणनखण्डे ११६ अध्यायः ॥

अथ श्रीराममन्त्राः ।

“अनन्तोऽग्रासनः सैन्दव्योऽजं रामाय नमः ॥

वसुधैवकुटुम्बकमिदं भवतां कामदो भवः ॥”

तस्य तारकब्रह्ममन्त्रो यथा,—

“सर्वेषां राममन्त्राणां मन्त्रराजः षडक्षरः ।

तारकब्रह्म चैत्युक्तं तेन पूजा प्रशस्यते ॥”

तन्मन्त्रश्च रां रामाय स्वाहा । इति रामा-
 चैनचक्रिकायाम् ४ पटलः ॥ अस्य पूजा-

प्रयोगः । प्रातःकृत्वादि वैष्णवोक्तपीठन्यासान्त

कर्म्म विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । शिरसि

ॐ ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे गायत्रीचन्दसे

नमः । हृदि श्रीरामाय देवतायै नमः । ततः

कराङ्गन्यासौ । रां अङ्गुष्ठार्थां नमः । रौ

तर्जनीभ्यां स्वाहा । रू मध्यमाभ्यां वषट् । रौ

अनामिकाभ्यां हुम् । रौ कनिष्ठाभ्यां वौषट् ।

रः करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु ।

ततो मन्त्रन्यासः । ब्रह्मरन्ध्रे रां नमः । भूमध्ये

रा नमः । हृदि मा नमः । नाभौ य नमः ।

लिङ्गे न नमः । पादयोर्मै नमः । ततो ऋत्ति-

पञ्चरादिविधिं विधाय देव ध्यायेत् ।

“कालाम्मोघरकान्तिकान्तमनिशं वीरासनाध्या-

सिनं

सुप्तं ज्ञानमयीं दधानमपरं हस्ताभुजं जातुनि ।

सीता पार्श्वगतां सरोरुहकरां विदुमिमा राघव

पञ्चान्तं सुकुटाङ्गदादिविविधाकण्ठोष्णलाङ्गं

भजे ॥”

एव ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं

कुर्यात् । ततः पीठपूजा विधाय वैष्ण-

वोक्तपीठशक्तीः पीठमनुष्यं संपूज्य पुनर्धात्वा

वाहनादिपञ्चपुण्याङ्गजिदानपथ्यन्तं विधाय-

वरणपूषामारभेत् । यथा देववामपार्श्वे श्रीं

रामः

सीतायै नमः । अग्रे ॐ शाङ्गाय नमः ।
 दक्षिणवामपार्श्वयोः ॐ श्रेष्ठो नमः । ॐ
 चापाय नमः तद्वहिः केशरेषु अम्नादिकोणेषु
 मध्ये दिक्षु च रां हृदयाय नमः । इत्यादिना
 षडङ्गानि पूजयेत् । ततो हृदये पूर्वादिदिक्षु
 ॐ हनुमते नमः । ॐ सुग्रीवाय नमः । ॐ
 भरताय नमः । ॐ विभीषणाय नमः । ॐ
 लक्ष्मणाय नमः । ॐ अङ्गदाय नमः । ॐ शत्रु-
 नाय नमः । ॐ आबुवते नमः । दक्षाय ॐ
 ॐ स्थाय नमः । ॐ जयन्ताय नमः । ॐ
 विजयाय नमः । ॐ सुराष्ट्राय नमः । ॐ राक्ष-
 सार्थनाय नमः । ॐ अकोपाय नमः । ॐ धर्म-
 पात्राय नमः । ॐ सुमन्त्राय नमः । तद्वहि-
 रिन्द्रादीन् वच्चादींश्च पूजयेत् । ततो धूमादि-
 विस्पर्जनानां कर्म्म समापयेत् ॥ * ॥ अस्य
 पुरश्चरणं षडङ्गचक्रपदः । तथा च ।

“ऋतुजस्य जपेन्मन्त्रं दशांशं कमलेः शुभैः ।

सुहृदादृष्टिते बह्वौ ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥”

अथ मन्त्रः षड्विधः । तथा च ।

“स्वकामशक्तिवाक्कृष्णतीतारादः पञ्चवर्णकः ।

षडक्षरः षड्विधः स्यात् चतुर्वर्गफलप्रदः ॥

ब्रह्मा सम्मोहनः शक्तिर्दक्षिणामूर्तिरुच्यते ।

अगस्त्य श्रीशिवः प्रोक्तो सुनयोऽत्र क्रमादिमे ॥

अथवा कामबीजादेर्विन्ध्यामित्रो मुनिर्मनोः ।

कन्दो गायत्रीचक्रश्च श्रीरामश्चैव देवता ॥

ध्यानपूजादिकं सर्वं पूर्ववच्च समाचरेत् ॥”

तथा ।

“जानकीवल्लभं देवन्तं वज्रिजाया हुमादिकम् ।

दशाक्षरोऽयं मन्त्रः स्याद्विशिष्टस्तु ऋषिर्विराट् ॥

कृन्दस्तु देवता रामः सीतापाणिपरिग्रहः ।

आद्यं बीजं द्वितः शक्तिः कामेनाङ्गक्रिया मता ॥

शिरोललाटभूमध्यतालुकण्ठेषु हृदयपि ।

नाभ्यूरुजातुपादेषु दशवर्णान् न्यसेत्तनोः ॥”

ततो ध्यानम् ।

“अयोध्यानगरे चित्ररत्नसौवर्णमण्डपे ।

मन्दारपुष्पैरावहविताने तोरणाश्रिते ॥

सिंहासनसमारूढं पुष्पकोपरि राघवम् ।

रक्षोभिर्हरिभिर्देवैर्दिव्यानगतेः शुभैः ॥

संस्तूयमानं मुनिभिर्गन्तव्यैः परिशोभितम् ।

सीतालङ्कृतवामाङ्गं लक्ष्मणेनोपशोभितम् ॥

श्यामं प्रसन्नवदनं सर्वभरणभूषितम् ।

ध्यायन्नेव जपेन्मन्त्रं वर्णलक्षमनन्दधौः ॥”

अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥ * ॥

“वज्रिनारायणेनागो जतरः केवल एव च ।

द्वाक्षरो मन्त्रराजोऽयं सर्वाभीष्टफलप्रदः ॥

श्रीमाया मन्त्रधेकेकबीजाद्यन्तगतो भवः ।

चतुर्वर्णः स एव स्यात् षड्वर्णो वाङ्कृतप्रदः ॥

स्वाहान्तो हुं फटन्तो वा नमोऽन्तो वा

भवेन्मनुः ॥”

तथा ।

“तारमायारमानङ्गवाक्स्वकीयेस्तु षड्विधः ।

त्र्यक्षरो मन्त्रराजः स्यात् सर्वाभीष्टफलप्रदः ॥

रामः

अक्षरचन्द्रमन्त्रो चन्द्रोऽयं चतुरक्षरः ।
रामाय हृन्मनुः प्रोक्तो मन्त्रः पञ्चाक्षरः परः ॥
पञ्चाक्षरमाष्टकावधौ प्रत्येकपूर्वको मनुः ।
जम्भोवाक्मन्मथादिश्च ताराद्यः स्यादनेकधा ॥
तेन च रामः । आ रामः । इत्यादि चतुरक्षरः ।
तथा जम्भोवाक्मन्मथादीनामन्यतमदानेऽपि
चतुरक्षरः । तेन श्री रामः । ऐ रामः । क्ली
राम इति ।

“वक्ष्येऽयं श्रयणं विष्णोरर्हचन्द्रविभूषितम् ।
एकाक्षरो मनुः प्रोक्तो मन्त्रराजः सुरहम् ॥
ब्रह्मा मुनिः स्याद्गायत्री च्छन्दो रामस्तु
देवता ॥” ॥

एकाक्षरे तु द्वादशलक्षजपः पुरश्चरणम् ।
तथा च । भातुलक्ष जपेऽनन्त इति वचनात्
अन्यथा षड्लक्षजप इति विशेषः । ध्यानपूजा-
दिकं षडक्षरवत् ॥ ॥ अथ श्रीरामचन्द्र-
प्रयोगः ।

“जातीप्रसूनेऽङ्गुल्यादिन्दिरावाप्तये नरः ।
जातीप्रसूनेऽङ्गुल्याचन्दनाम्भः सत्सुचितेः ॥
राजवश्याय कमलैर्धनधान्यादिसम्यद् ।
नीलोत्पलानां होमेन वश्येदखिलं जगत् ॥
विश्वप्रसूनेऽङ्गुल्यादिन्दिरावाप्तये नरः ।
दूष्णाहोमेन दीर्घाद्युभैवेकस्त्री निरामयः ॥
रक्तोत्पलहुतात्मन्त्री धनमाप्नोति वाञ्छितम् ।
मेधाकामेन होतव्यं पलाशकुसुमैर्हरेः ॥
तज्जपमन्त्रं प्रपिबेत् कविर्भवति वत्सरात् ।
तस्मिन्निताम्भः सुहृत्तु महदारीयवर्द्धनम् ॥” ॥
अथ श्रीरामचन्द्रस्तोत्रम् ।

श्रीहनुमाववाच ।

“तिरश्चामपि राजेति समवायं समीयुषाम् ।
यथा सुग्रीवस्तुष्टानां यस्तुष्टयं नमाम्यहम् ॥
सहदेव प्रपन्नाय विशिष्टायैव यत् प्रियम् ।
विभीषणायाञ्चिते यस्तु वीर नमाम्यहम् ॥
यो महान् पूजितो व्यापी महाब्धेः कल्या-
नतम् ।

स्तुतं जटायुना येन महाविष्णुः नमाम्यहम् ॥
तेजसाप्यायिता यस्य ज्वलन्ति ज्वलनादयः ।
प्रकाशते खतन्त्रो यस्तु ज्वलन्त नमाम्यहम् ॥
सर्वतोमुखता येन कौलया दर्शिता रणे ।
राक्षसेश्वरयोधानां त वन्दे सर्वतोमुखम् ॥
शुभावन्तु प्रपन्नानां हिनस्ति च यथा वृष्ट ।
सिंहः सत्त्विवीरुत्तमस्तु वृत्तिह नमाम्यहम् ॥
यस्माद्विभ्यति वाताकं ज्वलनेन्द्राः सन्त्ययः ।
भियं धिनोति पापानां भीषणं तं नमाम्यहम् ॥
परस्य योग्यतापेक्षारहितो नित्यमङ्गलम् ।
ददात्येव निजौदार्यादयस्तु भद्रं नमाम्यहम् ॥
यो नृत्य निजदासानां मारयत्यखिलेष्टदः ।
तत्रोदाहृतयो बह्वी नृत्यनृत्य नमाम्यहम् ॥
यत्पादपद्मप्रणतो भवेदुत्तमपूरुषः ।
तमीशं सर्वदेवानां नमनीयं नमाम्यहम् ॥
आत्मभारं सत्सुखिण्य दास्येनैव रघूत्तमम् ।
अजेष्ट प्रत्यहं राम सखीतं सहजजगम् ॥

रामः

तिथं श्रीरामभक्तस्य किङ्करा यमकिङ्कराः ।
शिवमथो दिशस्तस्य सिद्धयस्तस्य दासिकाः ॥
इदं हनुमता प्रोक्तं मन्त्रराजात्मकं क्षयम् ।
पठेदनुदिनं यस्तु स रामे भक्तिमान् भवेत् ॥”
इति हनुमत्कल्पे मन्त्रराजात्मक श्रीरामचन्द्र-
स्तोत्रं समाप्तम् ॥ ॥ अथ श्रीरामचन्द्रस्याष्टो-
त्तरशतकं नाम ।

वेदव्यास उवाच ।

“शृणु गाङ्गेय वक्ष्यामि रामस्यादृतकर्मणः ।
नामाष्टशतकं पुण्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
नातः परतरं गुह्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
केलासशिखरे रम्ये नानारत्नविचित्रिते ।
एकाग्रप्रयतो भूत्वा विष्णुमाराध्य भक्तितः ॥
उपविष्टस्ततो भोक्तुं पार्वतीं शङ्करोऽब्रवीत् ।
पार्वत्येहि मया साहं भोक्तुं भुवनवन्दिते ॥
तमाह पार्वती देवी जप्ता नाम सहस्रकम् ।
ततो भोक्तव्यं देव सुश्रुतां भवता प्रभो ॥
ततस्तं पार्वतीं प्राह प्रहसन् परमेश्वरः ॥
धन्यासि कृतपुण्यासि विष्णुभक्तासि पार्वती ।
दुर्लभा वैष्णवी भक्तिभाङ्गधेयः धिनेश्वरि ॥
रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति ।
मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिश्चक्षुषा ॥
रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।
इति रामपदेनावी पर ब्रह्माभिधीयते ॥
राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमे ।
सहस्रनामभिस्तु त्वं रामनाम वरानने ॥
रामेत्सुक्ता महादेवि सुहृद् साहं मयाधुना ।
ततो रामेति नामोक्ता सह सुक्ता च पार्वती ॥
ततो सुक्ता महादेवी प्रतिना सह सखिता ।
प्रपञ्च श्रीमहादेव प्रीतिप्रवणमानसा ॥
सहस्रनामभिस्तु त्वं रामनाम त्वयोदितम् ।
तस्यान्यान्यपि नामानि सन्ति चेद्भावयद्भिः ।
कथ्यतां मम देवेश तत्र मे प्रीतिरुत्तमा ॥

श्रीशङ्कर उवाच ।

शृणु नामानि वक्ष्यामि रामचन्द्रस्य पार्वती ।
लौकिका वैदिका, श्रुत्या ये केचित् सन्ति
पार्वति ॥
नामानि रामचन्द्रस्य सहस्रं तेषु चाधिकम् ।
तेषु चात्यन्तसुखं हि नामामष्टोत्तरं श्रुतम् ॥
विष्णोरेकैकनामानि सर्ववेदाधिकं फलम् ।
साष्टनामसहस्रेषु रामनाम परं मतम् ॥
जपतः सर्ववेदांश्च सर्वमन्त्रांश्च पार्वति ।
तस्मात् कोटिशु पुण्यं रामनाम्नैव लभ्यते ॥
अस्य श्रीरामनामाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रस्य इत्यर-
क्षविरनुष्टुप् छन्दः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
चन्द्रप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः ।
श्रीरामो रामचन्द्रश्च रामभद्रश्च शाश्वतः ।
राणीवलोचनं श्रीमान् राजेन्द्रो रघुपुङ्गवः ॥
जानकौवल्लभो जैत्रो जितामित्रो जनाह्वनः ।
विश्वामित्रप्रियो दान्तः शरण्यान्नायततुपरः ॥
वालिप्रमथनो बाग्यी सत्यवाक् सत्यविक्रमः ।
सत्यव्रतो व्रतफलः सदा हनुमदाश्रयः ॥

रामः

कौशलेयः खरध्वंसी विराधवधपण्डितः ।
विभीषणपरित्राता दशग्रीवशिरोहरः ॥
सप्रतापप्रमेता च हरकोदण्डखड्गः ।
नामद्वयमहादर्पदमनस्ताडकात्मकः ॥
वेदान्तसारोऽभेयात्मा भववैद्यश्च भेषजः ।
दूषणत्रिशिरोहन्ता त्रिमूर्तिस्त्रिगुणस्त्रयी ॥
त्रिविक्रमस्त्रिलोकात्मा पुण्यचारित्रकीर्तनः ।
त्रिलोकीरक्षको धन्वी दण्डकारण्यपुण्यकृतः ॥
अहत्यापावनश्चैव पिष्टभक्तो वरप्रदः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो जितलोभो जगतगुरुः ॥
अक्षवानरसंघातो चित्रकूटसमाश्रयः ।
जयन्तत्राणवरदः सुमित्रापुत्रसेवितः ॥
सर्वदेवाधिदेवश्च नृपवानरजीवनः ।
मायामारीचहन्ता च महाभागो महाशुभः ॥
सर्वदेवस्तुतः सौम्यो ब्रह्मण्यो मुनिस्तुतः ।
महायोगी महोदारः सुग्रीवैश्वतरान्वदः ॥
सर्वपुण्याधिकफलस्त्रीर्यः सर्वधनाशनः ।
आदिपुरुषो महापुरुषः परमः पुरुषस्तथा ॥
पुण्योदयो दयासारः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
स्मितवक्त्रो मितभाषी पूर्णभाषी च राघवः ॥
अनन्तगुणगम्भीरो धीरोदात्तगुणोत्तरः ।
मायामानुषचारित्रो महादेवाभिपूजितः ॥
सेतुकृत् जितवारीशः सर्वतीर्थसंघो हरिः ।
श्यामाङ्गः सुन्दरः शूरः पीतवासा धनुर्धरः ॥
सर्वयज्ञाधिपो यज्ञो जराभरणवर्जितः ।
शिवकिङ्कप्रतिष्ठाता सर्वधनगणवर्जितः ॥
परमात्मा परं ब्रह्म सच्चिदानन्दविरहः ।
परं ज्योतिः परं धाम पराकाष्ठापरात्परः ॥
परेशः पारगः पारः सर्ववेदात्मकः शिवः ॥
इत्येतन्नामभद्रस्य नामानाष्टोत्तरं श्रुतम् ।
गुह्याद्गुह्यतरं देवि तव प्रीत्या प्रकीर्तितम् ॥
यः पठेत् शृणुयाद्वापि भक्तियुक्तेन चेतसा ।
स सर्वैर्मुच्यते पापैः कल्पकोटिसमुद्भवैः ॥
जलानि स्थलानि यानि शूचवी यानि मित्र-
ताम् ।
राजानो दासतां यानि बह्वी यानि सौम्य-
ताम् ॥
आतुक्लृप्तभूतानि स्त्रीर्यं यानि चलाः श्वियः ॥
अनुग्रहं यथा यानि शान्तिमायान्तुपदवाः ॥
पठतो भक्तिभावेन जनस्य गिरिसम्भवे ।
यः पठेत् परया भक्ता तस्य वश्यं जगत्त्रयम् ॥
यद्वयत् कामयते चित्तं तत्तदाप्नोति कीर्तनात् ।
यः पठेत् रामचन्द्रस्य नामानाष्टोत्तरं श्रुतम् ॥
अश्रमेनापि कुन्वाणो न स प्रापेर्विजिज्यते ।
पुण्यकावेष्टु सर्वेषु पठनानन्तमाश्रयात् ॥
सर्ववेदेषु तीर्थेषु दानेषु च तपःसु च ।
तत्फलं कोटिशुचितं क्षवेनानेन लभ्यते ॥
पुण्यकावेष्टु सर्वेषु पठन्नामश्रुतायकम् ।
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ॥
वैकुण्ठे वासमाप्नोति दशपूर्वैर्दशपरैः ।
रामं दूष्वादनश्लाघां पद्माक्ष पीतवाससम् ॥
स्तुवन्ति नामभिर्द्वयेनैते साधारण्यो नराः ॥

रामः

रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे ।
रघुनाथाय नाथाय सीताया, पतये नमः ॥
इमं मन्त्रं महेशानि । जपन्नेव दिवानिशम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
इत्येतद्रामभद्रस्य माहात्म्यं वेदसम्मतम् ।
कथितं तव गाङ्गेय यत्स्व वेणोवोत्तमः ॥
वन्दामहे महेशानं हरकोटखण्डनम् ।
जानकीहृदयानन्दचन्दनं रघुनन्दनम् ॥”
इति पद्मपुराणे उमामहेश्वरसंवादे श्रीराम-
चन्द्राष्टोत्तरशतनामस्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥
(अस्य विराट्मूर्तिकथनं यथा, अध्यात्मरामा-
यणे । ३ । ६ । १०—५४ ।

गन्धर्व उवाच ।

“स्तोतुस्तुहते मेऽद्य मनो रामातिसम्भवात् ।
त्वामनन्तमनायुक्तं मनोवाचामगोचरम् ॥
रूपं ते रूपमयत्तं देहद्वयविलक्षणम् ।
दृग्गुणमितरं सर्वं दृश्यं जडमनात्मकम् ॥
तत्कथं त्वं विजानीयाद्व्यतिरिक्तं मनः प्रभो ।
बुद्ध्यात्माभासयोरेकं जीव इत्यभिधीयते ॥
बुद्ध्यादिवाची ब्रह्मैव तजिन् निर्निघयेऽखिलम् ।
आरोप्यतेऽज्ञानवशान्निरिक्कारेऽखिलात्मनि ॥
हिरण्यगर्भस्ते रूपां देहं स्थूलं विराट् स्फुटम् ।
भावनाविषयो राम रूपां ते ध्यातुमङ्गलम् ॥
भूतं भयं भविष्यच्च यज्ञेदं दृश्यते जगतः ।
स्थूलेऽणुकोशे देहे ते महदादिभिरावृते ॥
सप्तभिस्तरुणैर्वैराजो धारणाश्रयः ।
त्वमेव सर्वकैवल्यं लोकास्तेऽवयवाः सृजताः ॥
पातालं ते पादस्थलं पार्थिवं महातलम् ।
रसातलं ते गुल्फौ तु तलातलमितीर्यते ॥
जातुनो स्तलं राम । ऊरु ते वितलं तथा ।
अतलं महती राम ! जघनं नाभिगं नभः ॥
उरःस्थलं ते ज्योतीर्षि ग्रीवा ते मह उच्यते ॥
पदं जनलोकस्ते तपस्ते शश्वदश्वगम् ।
सत्यलोको रघुश्रेष्ठ । शौर्यगणास्ते सदा प्रभो ॥
इन्द्रादयो लोकपाला वाहवस्ते दिशः श्रुती ।
अश्विनौ नासिके राम वक्रं तेऽग्निरुदाहृतः ॥
चक्षुस्ते सविता राम मनश्चन्द्र उदाहृतः ।
भूभङ्ग एव कालस्ते बुद्धिस्ते वाक्पतिर्भवेत् ॥
रुद्रोऽहङ्काररूपस्ते वाक्चक्षुर्दासि तेऽथय ।
यमस्ते दृष्टदेशस्यो नक्षत्राणि दिगालयः ॥
ह्यसौ मोहकरी माया हृदिस्तेऽपाङ्गमोक्षणम् ।
धर्मः पुरस्तेऽधर्मश्च पृष्ठभाग उदीरितः ॥
निमिषोन्मेषो रात्रिर्दिवा चैव रघूत्तमः ।
समुद्राः सप्त ते कुक्षिर्नाथो नद्यस्तप प्रभो ॥
रोमाणि वृक्षौघधरो रेतो वृष्टिस्तव प्रभो ।
महिमा ज्ञानशक्तिस्ते एव स्थूलं वपुस्तव ।
यदस्मिन् स्थूलरूपे ते मनः सन्धार्यते नरैः ।
अनायासेन सुक्तिः स्यादतोऽन्यजहि किञ्चन ॥
अनोऽहं रामरूपं ते स्थूलमेवागुभावये ।
यस्मिन् ध्याते प्रेमरसः सरोमपुलको भवेत् ॥
तदेव सुक्तिः स्यादात्मं यदा ते स्थूलभावकाः ।
तदप्यास्ता तवैवाहमेतद्रूपं विचिन्तये ॥

रामः

धनुर्बाणधरं श्यामं जटावल्कलभूषितम् ।
अपीयवयसं सीतां विचिन्तन्तं सलक्षणम् ॥
इदमेव सदा मे स्थाण्माणसे रघुनन्दन ।
सर्वज्ञः शङ्करः साक्षात् पार्वत्या सहितः सदा ॥
तद्रूपमेव सततं ध्यायन्नास्ते रघूत्तम ।
सुखपूर्णां सदा काक्षां तारकं ब्रह्मवाचकम् ॥
राम रामेत्पुण्ड्रिणं सदा सन्तुष्टमानसः ।
अतस्त्व ज्ञानकीनाथ परमात्मा सुनिश्चितः ॥
सर्वे ते मायया मृगान्तां न जानन्ति तत्त्वतः ।
नमस्ते रामभद्राय वेधसे परमात्मने ॥
अयोध्याधिपते तुभ्यं नमः सौमित्रसेवित ।
चाहि चाहि जगन्नाथ मां माया नारुणोतु
ते ॥” * ॥)

अथ श्रीरामकवचम् ।

“ध्यात्वा नीलोज्ज्वलश्यामं रामं राजीवलोच-
नम् ।
ज्ञानकीलक्षणोपेतं जटासुकुटमण्डितम् ॥
सासितुण्डधनुर्बाणपाणि नक्तशरान्तकम् ।
स्वलीलया जगन्नातुमाविर्भूतमजं विशुम् ॥
रामरक्षां पठेत् प्राज्ञः पापघ्नो सर्वकाम-
दाम् ॥”

अस्य श्रीरामचन्द्रकवचस्य बुधकौशिककवचि-
गायत्री चन्द्रः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
चन्द्रप्रौढ्यं जपे विनियोगः ।

ॐ शिरो मे राघवः पातु भालं दशरथा-
त्मजः ।

कौशलेयो दृशौ पातु विश्वामित्रप्रियः श्रुती ॥
घ्राण पातु मखन्तावा सुखं सौमित्रवत्सलः ।
जिह्वां विद्यानिधिः पातु कण्ठो भरतवन्दितः ॥
स्कन्धौ हियायुधः पातु स्रुजौ भयेशकामुङ्कः ।
करी सीतापतिः पातु हृदयं जामदग्नितु ॥
वक्षः पातु कवचादिः स्तनौ गौर्बाणवन्दितः ।
पार्श्वौ कुलपतिः पातु कुक्षिभिराङ्गुलन्दनः ॥
मध्यं पातु खरध्वजी नाभिं जाम्बवदान्धयः ।
गुह्यं जितेन्द्रियः पातु पृष्ठं पातु रघुदहः ॥
सुर्यवेशः कटि पातु शकुन्तिनी हनुमत्पुत्रः ।
ऊरु रघूत्तमः पातु रक्षः कुलविनाशकतु ॥
जातुनो सेतुकुतु पातु जघ्ने दशसुखान्तकः ।
पादौ विभीषणश्रीदः पातु रामोऽखिलं वपुः ॥
एतां रामबलोपेतां रक्षां यः सुकृती पठेत् ।
स चिरायुः सुखी पुत्री विजयी विनयी भवेत् ॥
पातालभूतजयोमचारिणश्चक्षुचारिणः ।
न द्रष्टुमपि शक्तास्ते रक्षितं रामनामभिः ॥
रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा स्मरन् ।
नरो न लिप्यते पापैर्भूतिं सुक्तिश्च विन्दति ॥
जगज्जैकमन्त्रेण रामनाम्नाभिरक्षितम् ।
यः करे धारयेत्तस्य करस्थाः सर्वसिद्धयः ॥
भूर्भुवने त्विमा विद्यां गन्धर्वन्दनचर्चिताम् ।
कृत्वा वै धारयेद्यस्तु सोऽभीष्टं फलमाप्नुयात् ॥
रणे राजकुले दूते नित्यं तस्य जयो भवेत् ।
काकबन्धा च या नारी गृतापत्न्या च या
भवेत् ।

रामक

ब्रह्मपत्या जीववत्सा सा भवेन्नात्र संशयः ॥
वचपञ्जरनामेदं यो रामकवचं पठेत् ।
अथाहताश्च सर्वत्र लभते जयमङ्गलम् ॥
आदिष्टवान् यथा स्वप्ने रामरक्षामिमां
हरिः ।
तथा लिखितवान् प्रातः प्रबुद्धो बुधकौशिकः ॥
धन्विनौ बह्वनिष्क्रिणौ काकपञ्चधरौ शुभौ ।
वीरौ मां पथि रक्षेतां ताडुभौ रामलक्षणौ ॥
तरुणौ रूपसम्पन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ।
पुण्डरीकविशालाक्षौ चौरक्षणाजिनाम्बरौ ॥
फलमूलाग्रिनौ दान्तौ तापघ्नौ ब्रह्मचारिणौ ।
पुत्रौ दशरथस्येतां भ्रातरौ रामलक्षणौ ॥
शरण्यौ सर्वसत्त्वानां श्रेष्ठौ सर्वधनुष्मताम् ।
रक्षः कुलनिहन्तारौ चायेतां नो रघूत्तमौ ॥

आतसच्यधनुषाविद्युस्रुष्टा-
वक्ष्यासुगनियङ्गसङ्गिनौ ।

रक्षणाय मम रामलक्षणा-
वग्रतः पथि सदैव गच्छताम् ॥

सप्तद्वः कवची खड्गी चापबाणधरौ युवा ।
यच्छन्मनोरथसाक्षान्नामः पातु सलक्षणः ॥
अग्रतस्तु वृषिं हो मे पृष्ठतो गरुडध्वजः ।
पार्श्वयोस्तु धनुष्मन्तौ सशरौ रामलक्षणौ ॥
रामो दशरथिः शूरो जङ्गणानुचरो बली ।
काकुत्स्थः पुरुषः पूर्यः क्षौद्रवेद्यो रघूत्तमः ॥
वेदान्तवेद्यो यज्ञेशः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
ज्ञानकौवल्लभः श्रीमान्प्रमेयपराक्रमः ॥
आपदामपहन्तार दातारं सर्वसम्पदाम् ।
गुणाभिराम श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्य-
हम् ॥

दक्षिणे लक्षण्यो धन्वी वामतो ज्ञानकी शुभा ।
पुरतो भारतिर्यस्य तं नमामि रघूत्तमम् ॥
एतानि मम नामानि मङ्गलानि यः सदा स्मरेत् ।
अश्वमेधायुतं पुण्यं स प्राप्नोति न संशयः ॥”
इति पद्मपुराणे ब्रह्मपञ्जरनामाख्यं श्रीराम-
कवचम् । इति तन्त्रसारः ॥

रामकरी, स्त्री, रामकली रागिणी । इति हज्जा-
युधः ॥ (कश्चित् रामकिरीत्यपि पाठः । यथा,
सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये ।

अथ रामकिरी ।

“मृदङ्गप्रहणं शक्यासा पूर्णां रामकिरी मता ।
मूर्च्छना प्रथमा ज्ञेया करणे सा प्रयुज्यते ॥
रिधित्यक्ताथवा प्रोक्ता कैश्चित् पञ्चमवर्जिता ।
त्रिविधा सा सप्तदिष्टा सम्पूर्णा धाद्वौडवा ॥”
अस्या ध्यानम् ।

“हेमप्रभा भासुरभूषणा च
नील निचोल वपुषा वहन्ती ।

कान्ते समीपे कमनीयकण्ठा
मानोमता रामकिरी मतेयम् ॥”

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स । सम्पूर्णं ॥

अथवा

स ग म प नि स । औडवा ॥

रामठं

अथवा

स रि ग म ध नि स। साङ्गवा ॥

इति रामकिरी ॥

अस्य अन्यत् विवरण रागशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रामकपूर्वकः, पुं, (रामो रमणीयः कपूर्वः।

तत् स्वार्थे सञ्ज्ञार्था वा कन्।) स्वामखात-
ल्लम्। यथा,—

“सौगन्धिकश्च सौगन्धं रामकपूर्वके ल्लम्।”

इति शब्दरत्नावली ॥

रामगिरिः, पुं, (रामाश्रितो गिरिः। रामो

रमणीयो गिरिर्वा।) पर्वतविशेषः। चित्र-

कूटपर्वतः। इति कश्चित् ॥ यथा,—

“कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः

प्रापेनास्त गमितमहिमा वर्षभोग्येन भक्तुः।

यच्चक्ष्मे जनकतनयास्तानपुण्योदकेषु

स्निग्धच्छायातपसु वसति रामगिर्याश्रमे ॥”

इति मेघदूतः ॥१॥

रामचन्द्रः, पुं, (रामचन्द्र इवाङ्गादकलात्।)

श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली ॥ (लक्ष्मण-

भङ्गसुतः स्वनामख्यातः कविविशेषः। स तु

अयोध्यानगरे वैराग्यशृङ्गाराद्यैर्योपेतं सटीक

रसिकरञ्जन नाम काव्य प्रणीतवान्। तस्यादि-

मञ्चोक्तौ यथा,—

“शुभास्मिन्स्मिन् महितमतिस्मिन् स्मितशतं

मणिसम्भरेस्मिन् लज्जश्चक्षुस्मिन् परिणतम्।

अनालम्बे लम्बे पथि पदविजम्बेऽमितसुखं

तमालम्बे स्मरेत्समवदनमस्मिन् स्मितसुखम् ॥”

एतद्वीकान्तमञ्चोक्तौ यथा,—

“शृङ्गारवैराग्यशत सपञ्च-

विश्रत्ययोध्यानगरे यक्षत।

अब्दे वियद्धारणवायचन्द्रे

श्रीरामचन्द्रोऽनु च तस्य टीकाम् ॥

श्रीरामचन्द्रकविना काव्यमिदं अरवि विरति-

चौजतया।

रसिकानामपि रतये शृङ्गारार्थोऽपि सद्यश्चीतो-

ऽत्र ॥”

एतत्कविप्रणीतानि रोमावलीशतकप्रभृतौन्य-

न्यान्यपि काव्यानि दृश्यन्ते ॥)

रामच्छर्दनकः, पुं, (रामं मनोमूलं कर्हयति।

कर्हि + ल्युः। स्वार्थे कन्।) मदनल्लम्। इति

भावप्रकाशः ॥ कश्चित् पुस्तके रामाच्छर्दनकः

इति च पाठः ॥ (गुणादयोऽस्य मदनशब्दे

विज्ञेयाः ॥)

रामजननी, स्त्री, (रामस्य जननी।) यलदेव-

माता। यथा,—

“रोहिणी रामजननी रोहिण्यश्च यलप्रसूः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

कौशल्या। रेणुका च ॥

रामठ, स्त्री, (रम्यतेऽनेनेति। रम + “रमेष्ट्विष्टि”।

उणा० १।१०३। इति अठ्। ढ्विष्टि घातोः।)

इष्टि। इत्यमरः। १।१०३॥ (यथा, सुश्रुते।

१।१।

रामन

“तत्र नस्याङ्गने कृष्टं रामठं नलदं मधु।

कृष्टात् श्रीरीधरजनीचन्दने च प्रलेपनम् ॥”)

रामठः, पुं, (‘रम् + अठ्। ढ्विष्टि।) अङ्गोठ-

ल्लम्। इति रत्नमाला ॥ (जगपदविशेषः।

यथा, दृष्टसहितयायाम्। १०।५।

“रौद्रश्चे पारतरामठतेजिकरणकधौराश्च ॥”

तद्देशवासिनश्च। यथा, महाभारते। २।३२। २।

“रामठान् दारदृष्टान् प्रतीच्यास्वेव ये शृपाः।

तान् सर्वान् सवशे चक्रे प्रासनादेव पाण्डवः ॥”)

रामठी, स्त्री, (रामठ + ङीष्।) नाडी-

हृत्तु। इति राजनिर्घण्टः ॥

रामणः, पुं, गिरिनिम्बः। तिङ्गकः। इति राज-

निर्घण्टः ॥

रामणीयकः, वि, रमणीयम्। इत्यमरटीका ॥

(यथा, महाभारते। १।२६। ८।

“रामणीयकमागच्छन्नात्रा सद्यः सुजङ्गमा ॥”

रामणीयक रमणीय द्वीपमिति शेषः ॥

स्त्री, रमणीयस्य भावः कर्म वा। रमणीय +

“योपधाद्गुरुपोतमाहुन् ॥” ५।१। १६२।

इति वृण्। रमणीयल्लम् ॥ यथा, किराते।

१।३६।

“पुरोपनीतं शृपः। रामणीयकं

दिधातिशेषेण यदेतदन्वया।

तदस्य ते वन्यफलाग्रिनः परं

परैति कार्यं यशसा सम वपुः ॥”)

रामतरुणी, स्त्री, (रामा मनोहरा तरुणीव।)

तरुणीपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ सेउती

इति भाषा ॥

रामदूतः, पुं, (रामस्य दूतः।) हनुमान्। इति

शब्दरत्नावली ॥

रामदूती, स्त्री, (रामस्य दूतीव। विष्णुप्रियत्वात्।)

तुलसीविशेषः। तत्पर्यायः। पर्वपुष्पी २

विश्रल्या ३ नागदन्तिका ४ काण्डली ५ सूक्ष्म-

पर्णी ६ मरग्याङ्का ७ मणिजम्बका ८। इति

शब्दचन्द्रिका ॥

रामनवमी, स्त्री, (रामस्य जन्मतिथिरूपा नवमी।

मध्यपदलोपिकर्मधारयः।) चैत्रशुक्लनवमी। सा

च श्रीरामचन्द्रस्य जन्मतिथिः। यथा,—

“अगस्त्यसहितयायाम्।

‘चेन्ने मासि नवम्यान् जातो रामः स्वयं

हरिः।

पुनर्वसृक्षसंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ॥

पुनर्वसृक्षसंयोगः स्वर्णोऽपि यदि जम्बते।

चैत्रशुक्लनवम्यान् सा तिथिः सर्वकामदा ॥

श्रीरामनवमौ प्रोक्ता कोटिस्वर्णशृङ्गाधिका।

तस्मिन् दिने महापुण्ये रामसुहिष्य भक्तितः।

यत्किञ्चित् क्रियते कर्म तद्वन्धयकारकम् ॥

उपोष्य जागरणं पितृनुहिष्य तर्पणम्।

तस्मिन् दिने तु कर्मण्यं ब्रह्मप्राप्तिसमीपं सुभिः ॥

चैत्रपदं चान्द्रपरम्।

‘मेष पूषणि सप्रप्ते जम्बे च कर्कटाङ्गये।

व्याविरासौतु सकलया कौशल्यायां परं पुमान्’

रामन

अत्र मेघस्यस्यै चान्नचैवस्यैव सम्भावात् तिथि-
ल्लम्। तथा।

‘तस्मिन् दिने महापुण्ये रामसुहिष्य भक्तितः।

जपेदेकान्त आसीनो यावत् स्यादशमीदिनम् ॥

तेनेव स्यात् पुरश्चर्या दशम्या भोजयेद्दिनान्।

भक्ष्यभोग्यैर्ननु विषेभक्ष्या दद्याच्च दक्षिणम्।

कृतज्ञत्वं भवेत्तेन सद्यो रामः प्रसीदति ॥’

तथा।

‘चैवशुक्ला तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि।

सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥

नवमी चाष्टमीविद्धा त्याग्या विष्णुपरायणैः।

उपोष्य नवम्यान् दशम्यामेव पारणम् ॥’

एतद्वचनद्वयं कालमाधवीयेऽपि। किन्तु महा-

पुण्या इत्यत्र महाफलैति पाठः। शुद्धिति-

श्रवणात् सर्वत्र शुद्धायाम्प्रादरो न विद्याया-

मिति। अतएवाष्टमीविद्धा नवमी सनश्चापि

नोपोष्या। इति माधवाचार्यः ॥ सैव तादृशैव

ननु विद्धा। यदा तु परदिने एकादश्यां दशमी

पारणयोग्या तदा दशमीयुक्ता नवम्युपोष्या।

वैष्णवेर्विष्णुपरायणैरिति श्रवणात्। अत्रैवैस्तु

अष्टमीविद्धेव ग्राह्या। यदा तु पूर्वदिने अष्टमी-

विद्धा नवमी परत्र दशमीयुता नवमी एका-

दशीदिने च न पारणयोग्या दशमी तदा

नक्षत्रयोगायोगेऽप्यष्टमीविद्धेव ग्राह्या। परदिने

दशम्यामेव पारणमिति नियमात्। तथा च

रामाचैवचन्द्रिकायाम्।

‘दशम्यादिषु ढ्विष्टेत् त्याग्या विद्धेव वैष्णवैः।

तदन्येषाम् सर्वेषां व्रत तत्रैव निश्चितम् ॥

दशम्यामेवशब्देन दशमी नैव जङ्गयेत्।

निश्चित्यैव विचारेण नवमीव्रतमाचरेत् ॥’

इति कारिकाभ्यामगस्त्यसहितयायास्त्वानम् ॥

वस्तुतस्तु दशमीपारणसत्त्वे सर्वैरेवाष्टमीविद्धा

नोपोष्या। विष्णुपरायणैरिति तु विष्णुपरायण-

त्वेन भवितव्यमित्युपदेशपरं न तु कर्तृविशे-

षणम्। अगस्त्येनावैष्णवस्य विद्धोपवासादुप-

देशात्। कर्तृभेदे विधिद्वयकल्पनापत्तेश्च। अत-

एव माधवाचार्येण सामान्यत एव विद्धा

निषिद्धा। अगस्त्यसहितयायामस्य नितात्वमाह।

‘प्राप्ते श्रीरामनवमौदिने मर्त्यो विमुक्तधीः।

उपोष्य न कुरुते कुम्भीपाकेषु पथ्यते ॥

यस्तु रामनवम्यान् सुष्ठु मोहादिमुद्धरी।

कुम्भीपाकेषु घोरैषु पथ्यते नात्र सशयः ॥’

अत्र मर्त्य इत्युपादानात् नरमात्रस्याधिकारः।

एवञ्च।

‘कुर्याद्रामनवम्यां य उपोष्यमसन्नित् ॥

मातुर्गर्भमपाप्नोति नैव रामो भवेत् स्वयम् ॥

तस्मात् सर्व्वात्मना सर्वे कृत्वेव नवमीव्रतम् ॥

सुच्यन्ते पातकैः सर्वैर्यन्ति ब्रह्म सनातनम् ॥’

इति फलकौत्सेन प्रागुक्तसंयोगादृष्टकल्याणात्

सिद्धम्। अगस्त्यसहितयायाम्।

‘प्राप्त्यामश्रितायाश्च तुलसीदलकल्पिता।

पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटिकोटिगुणाधिका ॥’

रामन

तत्रानुष्ठानं अगस्त्यसंहितातः सन्धिपि लिख्यते ।
कृतप्रातः स्नानादि ।

उपोष्य नवमीस्त्वय यामेव्यस्य राघव ।
तेन प्रीतो भव त्वमो संसारात्ताहि मा हरे ॥
इति निवेद्य ॥

‘कीमलाङ्ग विशालाक्षमिन्द्रीलसप्रभम् ।
दक्षिणांशे दशरथं पुत्रायैष्यतत्परम् ॥
पृष्ठतो लक्ष्मणं देव सच्छत्र कनकप्रभम् ।
पार्श्वे भरतश्चतुर्थो तालवृन्तकरायुधम् ॥
अग्रे ययं हनूमन्त रामानुग्रहकाक्षिणम् ॥
एव ध्यात्वा श्रीराम पूजयेत् । स्नानमन्तस्तु ।
‘इन्द्रोऽसिञ्च यमश्चैव नैर्ऋतो वरुणोऽनिलः ।
कुबेर इंशो ब्रह्माहिर्दिकपाला स्नापयन्तु ते ॥
अहिरनन्त । कौशल्यां पूजयेत् । मन्त्रस्तु ।
‘रामस्य जननी चासि राममयमिदं जगत् ।
अतस्त्वं पूजयिष्यामि लोकमातनंमोऽस्तु ते ॥
तथा ।

‘नमो दशरथायेति पूजयेत् पितरं ततः ।
ततोऽनुष्ठाप्य देवेश परिवारान् समर्चयेत् ।
पूर्वपट्कोशकोणेषु हृदयादीनि च क्रमात् ॥
हृदयादीनि यथा । रां हृदयाय नमः । रौं
शिरसे स्वाहा । ह्र शिखायै वषट् । रै कव-
चाय हुम् । रौं नेत्राभ्यां वीयट् । र. अस्त्राय
फट् । तथा,—

‘हनूमन्तं ससुग्रीवं भरतं सविभीषणम् ।
लक्ष्मणाङ्गदशरथं जाम्बवन्तं दशरथम् ॥
घृम्नं जयन्तं विजयं सुराद्यं राघवं हनूमम् ।
अकोप धूम्रपालाख्यं सुमन्तं दलसन्धतः ।
दशरथं लोकपालांश्च तदस्त्राणि तदग्रतः ॥
लोकपाला इन्द्रादयो दश । तदस्त्राणि वज्र-
शक्तिदण्डखड्गपाशाङ्कुशगदाशूलपद्मचक्राणि ।
मध्याह्ने जन्म भावयेत् ।

‘उत्तस्यै गृहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यां
तिथौ

लभे ककटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूषणि ।
निर्दग्धु निखिला, पलाशसमिधो मध्याह-

योध्याख्ये-
राविर्भूतमभूदपूर्वविभव यत्किञ्चिदेकं मष्ट ॥

पलाशा राक्षसा, ।

‘मत्वेव वादयेदाद्यैर्नर्घं दद्याज्जगत्पते ।

फलपुष्पास्तुसपूर्णं यक्षीत्वा शृङ्गसुतमम् ।

अशोकरजकुसुमैर्युक्तं तुलसीदलेः ॥

मन्त्रस्तु ।

‘दशाननवधार्पाय घर्मैर्हं स्थापनाय च ।

स्ननवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥

परिष्ठाप्याय साधूनां रामो जातः स्वयं हरिः ।

यष्टाशार्प्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितो मम ॥

पुण्याञ्जलिं पुनर्दत्त्वा यामे यामेव्यतन्त्रितः ।

पूजयेद्दिविधिवद्भक्त्या दिवारात्र नयेद्बुधः ॥

तदयं सत्तेपः । शुद्धायां नक्षत्रयुक्ताया

विवादाभावः । विहायास्तु एकादशौदिने

दशमी पारणयोग्या न चेत् तदा नक्षत्रयोगा-

१५३

रामस

योगेऽपि अष्टमीविहायाम् । पारणयोग्या चेत्
तदा अष्टमीविहां कृत्वा परेऽहनि उपवासः ।”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

रामपूगः, पु (रामो रमणीयः पूगः ।) गुवाक-
विशेषः । तत्पर्यायः । कामीनः २ सुनिपूगः ३
सुरेवट ४ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रामवाण, पु (रामस्य वाण इव सफलत्वात् ।)
औषधविशेषः । यथा । रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

“पारदाष्टतलवङ्गगन्धकं
भागयुग्ममरिचैर्न मिश्रितम् ।

तच्च जातिफलमहं भागिकं
तितिलीफलरसेन मर्दितम् ॥

वर्द्धमान्यदशवक्त्रनाशनो
रामवाण इति विश्रुतो रघुः ।

सगृह्यग्रहणीकुम्भकर्णक-
मामवातखरदूषणं जयेत् ॥

दीयते तु चणकातुमानतः
सद्य एव जठराग्निदीपनः ।

रोचकः कफकुलान्तकारकः
श्वासकासवमिजन्तुनाशनः ॥”

पाराभागः १ विषभागः १ लवङ्गभागः १
गन्धकभागः १ मरिचभागः २ जायफलभागः २ ।

रामवाणो रसोऽजीर्णः । इति भावप्रकाशः ॥
(शरदृक्षभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राम-
शरश्च ॥)

रामभद्रः, पु, (राम एव भद्रो मङ्गलजनकत्वात् ।)
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथा-

चरितुसागरे । ३४ । २३६ ।

“लोकश्च सर्वदा रक्षस्तुप्रवादेन किं पुरा ।
रामभदेण शुद्धापि व्यक्ता देवी न जानकी ॥”

रामलवण, स्त्री, (रामं रमणीयं लवणम् ।)
शाम्भरिलवणम् । तत्पर्यायः । रोमकम् २

पाश्चात्याकरसम्भवम् ३ । इति रत्नमाला ॥

रामवल्लभं, स्त्री, (रामं रमणीयं वल्लभम् ।)
लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रामस्य वल्लभम् ।)

रामप्रिये, त्रि ॥

रामवीणा, स्त्री, (रामा रमणीया वीणा ।)
वीणाविशेषः । यथा, शब्दरत्नावली ॥

“कुक्षौ च कच्छपीवीणा वीणा तुम्बुरुनारदी ।
सारस्वती केलिकला रामवीणा बलाचिता ॥”

रामशरः, पु, (रामस्य शर इव ।) शरदृक्षभेदः ।
तत्पर्यायः । रामकाण्डः २ रामवाणः ३

रामेयः ४ अपल्लवदण्डः ५ दीर्घः ६ वृषप्रियः ७ ।
तस्य मृगगुणाः । इयदुष्पलम् । रुचिप्रदत्वम् ।

रसे अमृतत्वम् । कषायत्वम् । पिप्पलकारित्वम् ।
कषवातनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(रामचन्द्रस्य वायोऽपि ॥)

रामशीतला, स्त्री, आरामशीतला । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रामसखः, पु, (रामस्य सखा । “राजाहः सखि-
भ्यष्टम् ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टप् ।) सुप्रियः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रामाय

रामसेनकः, पु, भूनिम्बः । (अस्य पर्यायो यथा,—
“किराततिलकः किरातः कटुतिलकः किरातकः ।

काण्डतिलको नार्यतिलको भूनिम्बो रामसेनकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कटुफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रामा, स्त्री, (रमते रमयतीति वा । रम+
ज्वलादित्वात् यः । टाप् । रमतेऽनयेति ।

करणे घञ् वा ।) उल्लङ्घनीविशेषः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ४ ॥ गीतकलाभी रमते रामा ।

इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । ४३ ।
“विभण्य नवधात्मानं भानवीं सुरतोऽनुसुकाम् ।

रामा निरमयन् रेमे वषपूगान् सुहृत्सवत् ॥”)
योषा । (यथा, रघुः । ५ । ४६ ।

“स च्छिन्नवन्धनयुग्यभूयं
भयान्नपर्यन्तरथं च्छेदं ।

रामापरित्राणविहङ्गयं
सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥”)

हिङ्गु । नदी । इति मेदिनी ॥ हिङ्गुलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ श्वेतकण्टकारी । गृहकन्या ।

आरामशीतला । अशोकः । गोरक्षना । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वाळा । गैरिकम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रामायणं, स्त्री, (रामस्य चरितान्वितं अयनं
शास्त्रम् ।) रामेण रावणवधकाव्यम् । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ तच्च शतकोटिसंख्यकम् । यथा,
स्कान्दे पातालखण्डे अयोध्यामाहात्म्ये तत्रत्य-

तीर्थाश्रमवर्णनप्रस्तावे ।

“शापोक्त्या हृदि सन्तप्तं प्राचेतसमकल्मषम् ।
प्रोवाच वचनं ब्रह्मा तत्रागत्य सुसंयुतम् ॥

न निषादः स वै रामो मृगयाचतुर्मागतः ।
तस्य सर्ववर्णनैव सुश्रोत्र्यस्तु भविष्यति ॥

इत्युक्त्वा तं जगामाशु ब्रह्मलोकं सनाननः ।
ततः सर्ववर्णयामास राघवं गन्धकोटिभिः ॥”

कोटिभिः शतकोटिभिः । चरितं रघुनाथस्य
शतकोटिप्रविस्तरमित्यन्वयोक्तेः । तच्च सपूर्णं

ब्रह्मलोकं इत्येतत्त्वम् ॥ इह तु कुशलवोपदिष्टा
चतुर्विंशतिसाहस्रीत्यलम् । इति रामायण-

टीकायां नागोजीभट्टः ॥ * ॥ तथा हि ।

“प्राप्तराण्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवान् ऋषिः ।
चकार चरितं कृतं च विचित्रपदमर्धवत् ॥

चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानासुक्तवान् ऋषिः ।
तथा सर्गशतान् पञ्च षट् काण्डानि तथोत्तरम् ॥

इति रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे ३ सर्गः ॥
स च्छिन्नरामचरित्रं यथा,—

“रामायणमयो वक्ष्ये श्रुतं पापविनाशनम् ।
विष्णुनाभ्यलक्ष्मीं ब्रह्मा मरीचिस्तुतुनः स्मृतं ॥

मरीचिः कक्षपक्तास्मात् परस्मिन्नात् सनुः सुतः ।
मनोरिचाकुवक्ष्योऽभूदंशे राजा रघुः स्मृतः ॥

रघोरजस्ततो ज्ञातो राजा दशरथो यथा ।
तस्य पुत्रास्तु चत्वारो मध्यावसराक्रमाः ॥

कौशल्यायामभूदामो भरतः केकयीपुतः ।
सुतौ लक्ष्मणश्चतुर्थो सुमित्रार्पा दभूवतुः ॥

रामाय

रामो भक्तः पितुर्मातुर्विन्धामिवाद्वाप्रवान् ।
 अक्षग्राम यतो यच्च ताडकां प्रजघान ह ॥
 विन्धामिन्धस्य यज्ञे तु सुपाहुं श्वधीह्वली ।
 जनकस्य क्रतुं गत्वा उपयेमेऽथ जानकीम् ॥
 उन्मिन्नां लक्ष्मणो वीरो भरतो माण्डवीं सुताम् ।
 शत्रुघ्नो वै कीर्तिमतीं कुशध्वजसुते च वै ॥
 पित्रादिभिरयोध्याया गत्वा रामादयः स्थिताः ।
 युधाधितं मातुलस्य शत्रुघ्नभरतौ गतौ ॥
 गतयोर्नृपवर्येण राज्यं दातुं ससुदातम् ।
 रामाय व्येष्टपुत्राय कैकेय्या प्रार्थितं तदा ।
 चतुर्दशसमा वासो वने रामस्य वाञ्छितः ॥
 रामः पितृहितार्थं लक्ष्मणेन च सीतया ।
 राज्यस्य ह्यवतृत्वा शृङ्गवेरपुरं गतः ।
 रथं त्यक्त्वा प्रयागस्य चित्रकूटं गिरिं गतः ॥
 रामस्य तु वियोगेन राजा स्वर्गं समाश्रितः ।
 सस्कृत्य भरतश्चागात् रामं मातृवज्जान्वितः ॥
 अयोध्यां समागत्य राज्यं कुरु महामते ।
 स नैच्छत् पादुके दत्त्वा राज्याय भरताय तु ॥
 विसर्जितोऽथ भरतो रामराज्यमपाजयत ।
 नन्दिग्रामे स्थितो भक्तो ह्ययोध्यां नाविशद्भ्रती ॥
 रामोऽपि चित्रकूटाच्च अत्रैराश्रममाययौ ।
 नत्वा अभीक्ष्णं चागच्छ्य दण्डकारण्यमागतः ॥
 तत्र स्रपनखा नाम राज्ञीसीतार्द्धमागता ।
 निरुक्त्य कर्णो नासे च रामेण्या पराहिता ॥
 तत्प्रेरितः खरश्चागाद्वयच्छिष्टिराक्षसा ।
 चतुर्दशसहस्रेण रक्षसान् वलेन च ॥
 रामोऽपि प्रेषयामास वाणैर्यमपुरश्च तान् ।
 राज्ञ्या प्रेरितोऽभ्यागात् रावणो हरणाश्च हि ॥
 नृगरूपं स मारोच हत्वायेऽथ त्रिदण्डकम् ।
 सीतया प्रेरितो रामो मारोचं प्रजघान ह ॥
 त्रियमासं स च प्राह ह्य सीते लक्ष्मणेति च ।
 सीतोक्तो लक्ष्मणोऽथागाद्रामश्चाशु ददर्श तम् ॥
 उवाच राज्ञी माया नृग सीता हृतेति सा ।
 रावणोऽन्तरमासाद्य अङ्गनादाय जावकीम् ॥
 जटायुषं विनिर्जित्य ययौ लङ्कां ततो वकी ।
 अशोकवृक्षच्छायायां रक्षितां तामधारयत् ॥
 आगत्य रामः शून्यं च पर्णशालां ददर्श ह ।
 शोकं कृत्वा च जानक्या मार्गेण कृतवान् प्रसू ॥
 जटायुषं सस्कृत्य तदुक्तो दक्षिणां दिशम् ।
 गत्वा सख्यं ततश्चक्रे सुग्रीवेण च राघव ॥
 सप्ततानान् विनिर्भेद्य श्रेयानतपस्वना ।
 वाजिनश्च विनिर्भेद्य किष्किन्ध्यायां हरीश्वरम् ॥
 सुग्रीवं कृतवान् रामो ऋष्यमूके स्वयं स्थितः ।
 सुग्रीवं प्रेषयामास वानरान् पर्वतोपमान् ॥
 सीताया मार्गेण कर्णुं पूर्वाद्ये सुमहावजान् ।
 प्रतीचीत्तुत्तरां प्राचीं दिशं गत्वा समागता ॥
 दक्षिणान् दिशं ये च मार्गेयन्तोऽथ जानकीम् ।
 वनानि पर्वतान् द्वीपान् नदीनां पुलिनानि च ॥
 जानकीं ते ह्यपश्यन्तो मरुतो कृतनिश्चयाः ।
 सम्पातिवचनात् ज्ञात्वा हनुमान् कपिकुञ्जरः ॥
 शतयोजनविस्तीर्णं पुत्रुवे मकरालयम् ।
 अपश्यज्जानकीं तत्र अशोकवनिस्थाताम् ॥

रामाय

भस्मितां राज्ञीसीतम् रावणेन च रक्षसा ।
 भव भार्येति वदता चिन्तयन्ती च राघवम् ॥
 अन्तुलीयं कपिदेवा सीतां कौशल्यामब्रवीत् ।
 रामस्य तस्य दूतोऽहं शोकं मा कुरु मैथिलि ॥
 अभिज्ञानं मे देहि येन रामः स्मरिष्यति ।
 तत् श्रुत्वा प्रददौ सीता वेणी रत्नं हनुमते ॥
 यथा रामो नयेत् श्रीरं तथा वाच्यं त्वया गते ।
 तथेत्युक्त्वा तु हनुमान् वनं दिशं वभञ्ज ततः ॥
 हत्वा च राज्ञीसीतान् वनं स्वयमागतः ।
 सर्वैरिन्द्रजितो वाणैर्हृष्टा रावणमब्रवीत् ॥
 रामदूतोऽस्मि हनुमान् देहि रामाय मैथि-
 लीम् ।
 एतत् श्रुत्वा प्रकुपितो दीपयामास पुच्छकम् ॥
 कपिलूर्ध्वजितलाङ्गुली लङ्कागेहे महावजः ।
 दग्धा लङ्कां समायातो रामपार्श्वं च वानरः ॥
 जग्धा फलं मधुवने दृष्ट्वा सीतेत्यवेदयत् ।
 मणिरत्नं च रामाय रामो लङ्कां ययौ पुरीम् ॥
 ससुग्रीवः सहजुमानद्गदायः सलक्ष्मणः ।
 विभीषणोऽपि स प्राप्तः शरणं राघव प्रति ॥
 लङ्केऽर्धेऽपि स प्राप्तः शरणं राघव प्रति ॥
 रामो नलेन सेतुं कृत्वा सीतार्द्धं चोच्छ्रितायतम् ॥
 सुपेलावस्थितश्चैव पुरीं लङ्कां ददर्श ह ।
 अयं ये वानरा वीरा नीलाङ्गदण्डनादयः ॥
 धूम्रध्वजा धूम्रध्वजा जाम्बवन्मुखनादाः ।
 मैन्दहि विदसुखास्ते पुरीं लङ्कां वभञ्जिरे ॥
 राज्ञीसीतं महाकायान् कालाञ्जनचयोपमान् ।
 रामः सलक्ष्मणो हत्वा सकपिं सर्वराक्षसान् ॥
 विदुल्लिङ्गं च धूम्राक्षं वेदान्तकनरान्तकौ ।
 महोदरमहापाश्र्वावतिकायं महावजम् ॥
 कुम्भं निकुम्भं मत्तं च मकराक्षं ह्यकम्पनम् ।
 प्रहृष्टं वीरसुम्भं कुम्भकर्म महावजम् ॥
 रावणिं लक्ष्मणश्चित्वा ह्यस्त्राद्यै राघवो वकी ।
 निरुक्त्य बाहुं वक्राणि रावणं अपातयत् ॥
 सीतां शुद्धां दृष्ट्वा विमाने पुण्यके स्थितः ।
 सवानरः समायातो ह्ययोध्याप्रवरं पुरम् ॥
 तत्र राज्यं चकाराथ पुत्रवत् पालयन् प्रजाः ।
 दशशस्त्रेणाहृत्य गयाशिरसि पातनम् ॥
 पिण्डानां विधिवत् कृत्वा दत्त्वा दानानि राघवः ।
 पुत्रौ कुशलवौ दृष्ट्वा तौ च राज्येऽभ्यवेचयत् ॥
 एकादशसहस्राणि रामो राज्यमकारयत् ।
 शत्रुघ्नो जवणं दत्त्वा शैलूषं भरतः स्थितः ॥
 अगस्त्यादीन् सुगौन् श्रुत्वा श्रुतोपतिश्च रक्ष-
 साम् ।
 स्वर्गं गतो जनेः सार्द्धमयोध्यां वैकुण्ठान्तकः ॥
 इति गारुडे १४८ अध्यायः ॥ * ॥
 एतदतिरिक्तं वाल्मीकिप्रणीतं सप्तविंशतिसर्ग-
 युक्तं सप्तसहस्रश्लोकात्मकं सीताकर्तृकसहस्रक-
 रावणवधकायस्थपादसुतोत्तरकाण्डमस्ति । तस्य
 प्रथमसर्गांश्चोक्ता यथा,—
 “तमसातीरनिलयं सर्वेषां तपसां गुरुम् ।
 वचसां प्रथमं स्थानं वाल्मीकिं सुनिपुणम् ॥
 विनयावनतो भूत्वा भारद्वाजो महासुनि ।

रामाय

पप्रच्छ समतः शिष्यः कृताञ्जलिपुटो वशी ॥
 रामायणमिति ख्यातं शतकोटिं प्रविस्तरम् ।
 प्रणीतं भवता यच्च ब्रह्मणोके प्रतिष्ठितम् ॥
 श्रूयते ब्रह्मणा नित्यं नृपिभिः पितृभिः सुरैः ।
 पञ्चविंशतिसाहस्रं रामायणमिदं सुवि ।
 तदाकर्णितमस्माभिः सावशेषं महासुने ॥
 शतकोटिप्रविस्तारे रामायणमहार्णवे ।
 किं गीतमिह यन्नास्ति तन्मे कथय सुव्रत ॥
 आकर्ण्य हरिणः पृष्टं भरद्वाजस्य वै सुनि ।
 हस्तामलकवत् सर्वं संस्मरं शतकोटिकम् ॥
 ओमित्युक्त्वा सुनि शिष्यं प्रोवाच वदतां वरः ।
 भारद्वाज चिरं जीव साधु स्मरितमद्य न ॥
 शतकोटिप्रविस्तारे रामायणमहार्णवे ।
 रामस्य चरितं सर्वमाश्चर्यं सन्त्यगीरितम् ॥
 पञ्चविंशतिसाहस्रं श्लोके यत् प्रतिष्ठितम् ।
 शृणु हि सद्यः रामचरितं वक्तव्यं मया ।
 सीतामाहात्म्यं च यत् विशेषादत्रोक्तं-
 वान् ।
 शृणुष्ववाहितो ब्रह्मन् काकुत्स्थचरितं महत् ।
 सीतायां कृतभूतायां प्रकृतेश्चरितं यत् ॥
 इत्यादिषु रामायणे वाल्मीकीये अदसुतोत्तर-
 काण्डे आदिकाये प्रथमः सर्गः ॥ * ॥ अथ तत्र ब्रह्म-
 पुराणीयोत्तरखण्डान्तर्गतैकविंशतिसाहस्रश्लोका-
 हरपार्वती-संवादरूपाध्यात्म-रामायणमस्ति ।
 तत्र अध्यात्मवाक्यान् सर्गां, सप्तैव शम्भु-
 नोद्दिष्टा, षष्ट्युत्तरविंशतश्चोक्ता, मोक्षप्रदा
 वृणाम् १ । अध्यात्मरामचरिते अयोध्याकाण्डे
 नवार्णां सर्गाणां सप्तशतानि श्लोकाः पुण्यमोक्ष-
 प्रदा, २ । काण्डेऽरुण्येऽध्यात्मकाण्डे सर्गा द्विपञ्च
 परिचिन्ता, पञ्चशतानि श्लोकाः पापहरा,
 पार्वतीश्लोका, ३ । श्रीमदध्यात्मरामायणे उमा-
 महेश्वरसंवादे किष्किन्ध्याकाण्डे नवमः सर्गः
 पञ्चशतानि श्लोकाः दुरितहरा पञ्चपञ्चाशत् ४ ।
 सुन्दरकाण्डे सर्गा, पञ्चैवाध्यात्मिकशब्दिते
 प्रोक्तास्तेषां शतानि श्लोकाश्च सुवनपाप-
 हरा ५ । काण्डे युद्धात्मके सर्गा नवसप्त नील-
 कण्ठोक्ताः सार्द्धकादशशतश्लोका मनुष्यायुता-
 पुण्याः ६ । अध्यात्मोत्तरकाण्डे सर्गा, यक्ष-
 खण्डया प्रचिन्ता ऋतुशतसंख्याश्लोकाः ७ ।
 पुराणसंख्याश्च पुरा हर्योक्ता ।
 “पार्वत्ये परमेश्वरेण गदिते ह्यध्यात्मरामायणे
 काण्डे सप्तभिरन्वितेऽतिशुभदे सर्गाश्चतु-
 वटिकाः ।
 श्लोकानां शतद्वयेन सहिता युक्तानि चत्वारि
 भा-
 दशाय्येव समासतः श्रुतिश्रुते स्तुतानि तन्ना-
 र्थतः ॥”
 इत्यध्यात्मरामायणम् ॥ * ॥
 अपरं रामचरितसंवादे रूपमोक्षोपायकदेव-
 जतोक्तवाशिष्ठनामकमहाराजसंस्कृतम् । तत्र
 प्रथमार्धे अष्टाविंशत्युत्तरशतसर्गाः । तस्य
 आद्यमश्लोकौ यथा,—

रालः

श्रीवाल्मीकिरवाच ।
“उपशमप्रकरणादनन्तरमिदं श्रव्यम् ।
तन्निर्वाणप्रकरणं भ्रातं निर्वाणदायि यत् ॥१॥
य इमं श्रव्ययान्त्रित्वं विधिं रामवशिष्ठयोः ।
सर्वावस्थोऽपि श्रवणाक्षुष्यते ब्रह्म श्रच्छति ॥२॥
उत्तरार्द्धे षोडशोत्तरद्विंशतसर्गाः । तस्या-
द्यन्तश्लोकौ यथा,—

श्रीराम उवाच ।

“नैष्कर्म्यात् कल्पनात्यागात् तनुः पतति
रोहितः ।
कथमेतदतो ब्रह्मन् सम्भवद्व्याशु जीवतः ॥१॥
यन् तत्त्वं खल्विदं ब्रह्म तत्त्वज्ञानिति च स्फुटम् ।
श्रुत्या श्रुदीर्यते सान्नि तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥२॥
अत्रादौ वैराग्यप्रकरणग्रन्थः । द्वितीयो सुसु-
ग्रन्थः । तृतीय उत्पत्तिग्रन्थः । चतुर्थः स्थिति-
ग्रन्थः । पञ्चम सकलोपशमग्रन्थः । षष्ठप्रक-
रणे निर्वाणग्रन्थः । पूर्णार्द्धे सटीकग्रन्थ-
संख्या १३६०० । उत्तरार्द्धे सटीकग्रन्थसंख्या
२६६०० । इति श्रीमहाराामायणे निर्वाणप्रक-
रणे बालकाख्ये मोक्षोपाये देवहूतोक्ते ज्ञानि-
शतसाहस्रग्रां सच्चितायां वाशिष्ठे ब्रह्मदर्शने
उत्तरार्द्धे षोडशोत्तरद्विंशततम, सर्गः ॥

रामाजिज्ञानकामः, पु, (रामाणामाजिज्ञानस्य
कामोऽभिजायो यस्मात् ।) रत्नाम्बानः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रामावचोऽनोपमः, पु, (रामावचोऽनयोः स्त्रीसन्तयो-
रुपमा यच्च ।) चक्रवाकः । इति राजनिर्घण्टः ।
रामिजः, पु, रमणम् । कामः । इति मेदिनी ॥
ले, १२७ ॥

रामः, पु, (रम्भस्य विकारः । रम्भ + “पला-
शादिभ्यो वा ।” ४ । ३ । १४१ । इत्यप् ।)
व्रते वेश्मणतो दृष्टः । रम्भो वेश्मः तस्य
विकारः । इत्यमरभरतौ । २ । ७ । ४५ ॥

रायणं, स्त्री, पीडा । इति काचित् शब्दरत्ना-
वली ॥

रायभाटी, स्त्री, नदीस्रोतोविशेषः । आच्योद्-
इति भाषा । यथा,—

“पूरोति पात्रसङ्घारो रायभाटी समाहरे ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

रालः, पु, बालवृत्तनिर्यासः । धुना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सर्वरसः २ सालः ३ कनक-
लोद्धवः ४ लज्जनः ५ सालनिर्यासः ६ देवेष्टः ७
श्रीतलः ८ बहुरूप ९ सालरस १० सर्व-
निर्यासकः ११ सुरभिः १२ सुरधूपः १३ यक्ष-
धूपः १४ अश्विबल्लभः १५ कलः १६ कल
लज्जः १७ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । संयष्ट-
त्वम् । वातपित्तस्फोटकक्ष्मप्रवणशित्वम् । अस्य
पानकेपगुणौ । शिशिरत्वम् । प्रदरामयशान्ति-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“रालस्तु बालनिर्यासस्तथा सर्वरसः स्मृतः ।
देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्वरसश्च सः ॥

रावणः

रालो हिमो गुरुस्तित्तः कषायो ग्राहको हरेत् ।
दोषास्त्रिदशैर्षर्पज्वरप्रणविपादिकाः ।
गृहभमाग्निदग्धांश्चमृतातीसारनाशनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

रालकायः, पु, (रालस्य सालरसस्य कार्यं यच्च ।)
सालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रावः, पु, (रवणमिति । र ल ध्वनौ + भावे
घञ् ।) शब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २१ । १८ ।

“गम्भीर तिमिकरोग्रसंक्रुलं तं
गर्जन्तं जलचररावरोद्रनादैः ।
विस्तीर्णं दृष्टशतुरस्रप्रकाशं
तेऽगाध निधिसुरमभसामनन्तम् ॥”)

रावणः, पु, (रवणस्यापत्यमिति । रवण +
“शिवादिभ्योऽण् ।” ४ । १० । ११२ । इति
अण् । यद्वा, रावयति भीषयति सर्वानिति ।
र + शिच् + ल्युः ।) लङ्काधिपतिः । तत्पर्यायः ।
पौलस्त्यः २ रक्षः ३ लङ्केशः ४ दशकन्वरः ५ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ दशकण्ठः ६ निकवात्मजः ७
राक्षसेन्द्रः ८ लङ्केशः ९ पटुक्तिग्रीवः १० दशा-
ननः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्कापतिः १२
दशास्यः १३ । इति जटाधरः ॥ (अस्य
निरुक्तिर्यथा, रामायणे ।

“यस्मात्लोकत्रयं चैतद्भावितं भयमागतम् ।
तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भवि-
ष्यसि ॥”)

तस्योत्पत्तिनाशौ यथा,—

सूत उवाच ।

“मानवस्य नरैश्चान्त आसीत् पुत्रो दमः किञ्च ।
नवमस्तस्य दयादक्षुण्णविद्वरिति स्मृतः ॥
तस्य कन्या इडविडा रूपेणाप्रतिमा सुवि ।
पुलस्त्याय स राजनिर्घण्टां कन्यां प्रथपादयत् ॥
अद्विरेडविडो यस्या विभ्रवाः समपद्यत ।
तस्य पद्माश्चतस्रश्च पूर्णा वै देववर्णिनी ॥
ज्येष्ठं वैश्रवणं यज्ञे क्रूरुपं देववर्णिनी ।
त्रिपादं सुमहाकायं स्थूलशरीरं महाहनुम् ॥
अष्टदंष्ट्रं हरिप्रभुं शङ्खकर्णविशोदितम् ।
पिङ्गलं नाम संहृष्टं पिता तस्याब्रवीत्ततः ॥
कुत्सायान्तु क्रुशब्दोऽयं शरीररक्षेदमुच्यते ।
क्रुशरीरत्वाच्च नाम्ना तेन वै स कुवेरकः ॥
कृध्यां कुवेरो जनयद्विश्रुतं नलकूरम् ॥
रावणं कुम्भकर्णं कन्यां स्रर्पणखां तथा ।
विभीषणं चतुर्थं नृपं नैकव्यजनयत् सुतम् ॥
शङ्खकर्णो दशग्रीवः पिङ्गलो रक्तमूढजः ।
चतुष्पादं श्रुतिमुक्तो महाकायो महाबलः ॥
जात्यभ्रननिभो महंलोहितग्रीव एव च ।
निर्गन्धादृणः क्रूरः स रावण इति स्मृतः ॥
हिरण्यकशिपुस्त्रासीत् स राजा पूर्वजन्मनि ॥
चतुर्वर्गना राजा तु त्रयोदश स राक्षसः ॥
ताः पञ्चकोट्यो वर्षाणां संख्याताः संख्यया
हिजेः ।
नियुतानामेकवर्षः सखाविहिरदाहनाः ॥

राशिः

षष्टिश्चैव सहस्राणि वर्षाणां हि स रावणः ।
देवतानां पिष्टृणाञ्च घोरं कृत्वा प्रजागरम् ॥
त्रेतायुगे चतुर्थ्यां हि रावणस्तपसः क्षयात् ।
रामं दाशरथं प्राप्य सगणः क्षयमीधिवान् ॥”
इति बह्मपुराणे वाराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
रावणगङ्गा, स्त्री, (रावणेन कृता गङ्गा ।) चिह्न-
देशस्थानदीविशेषः । यथा,—

सूत उवाच ।

“दिवाकरस्तस्य महामहिम्नो
महासुरस्योत्तमरत्नबीजम् ।
अखण्डगृहीत्वा चरितं प्रतप्ते
निस्त्रिंशनीलेन नभस्तलेन ॥
जेत्वा सुराणां समरेष्वजसं
वीर्यावलेपोद्धतमानसेन ।
लङ्काधिपेनार्हपथं समेत्य
स्वभ्रातृनेष प्रसभ निरुद्धम् ॥
तत् चिह्नं लोकाचारनितम्बविम्ब-
विचोभितागाधमहाह्वदायाम् ।

पूगहमावहत्तटद्वयायां
सुमोच सूर्यः सरिद्रुतमायाम् ॥

ततः प्रवृत्तिं सा गङ्गा तुल्यपुण्यफलोदया ।
नाम्ना रावणगङ्गेति प्रथिमानमुपागता ॥
ये तु रावणगङ्गायां जायन्ते क्रूरविन्दकाः ।
पद्मरागा घनं राग विभाणः स्वस्त्यारक्षिणः ॥”
इति गारुडे ७० अध्यायः ॥

रावणारिः, पु, (रावणस्य अरिः शत्रुः ।)
श्रीरामः । इति जटाधरः ॥ (यथा,—

“वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिक्तकं राघवं
रावणारिम् ॥”
इति महानाटकम् ॥)

रावणिः, पु, (रावणस्यापत्यमिति । वारण +
“अत इच् ।” ४ । १ । ६५ । इति इच् ।)
रावणज्येष्ठपुत्रः । स च इन्द्रजित् । यथा,—
“रावणिः शत्रुनिस्त्रेघनादो मन्दोदरीसुतः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥

(यथा, महाभारते । ३ । २८७ । १२ ।
“रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।
ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्वजिनां वरः ॥”

रावणपुत्रमात्रे । यथा, भट्टिः । १४ । ७६ ।
“तस्याहारिषत प्राणा मुष्टिना बालिखड्गना ।
प्रादुहवस्ततः क्रुद्धाः सर्वे रावणयोऽङ्गदम् ॥”)

राशः, ऋ ८ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
आत्म०-अक०-सेट ।) इत्यान्तोऽयमिति गद-
सिंहः । रासभः खरः । दुर्गसिंहस्तु इमं
तालस्थानं मत्वा उग्रादौ हस्वं कृत्वा रक्षि-
शब्दं श्रुत्वाहितवान् । अ, अरराशत् । रु,
राशते । इति दुर्गादासः ॥

राशिः, पु, (राशते इति । राश शब्दे + इण् ।
यद्वा, अश्रुते यात्रोतीति । अश्रु यात्रौ + “अशि-
पणाभ्यो रुडायलुक्चौ च ।” उणा० ४ । १३२ ।
इति इण् रुडागमश्च ।) घान्यादिसम्बन्धः ।
तत्पर्यायः । पुञ्ज २ उत्तरः ३ कूटम्

राशिः

इत्यमरः । २ । ५ । ४२ ॥ समुच्चयः ५ समा-
हारः ६ । इति जटाधरः ॥ अमुते याप्रोति
इति राशिः । अथ न यन्निवृत्त्योरित्यस्मात्
नाम्नीति इन् निपातनाद्रेफागमः । इति
भरतः ॥ ॥ (यथा, शुक्रन्तलायाम् १ अङ्के ।
“न खलु न खलु बाण” सन्निपातोऽयमस्मिन्
नटुनि नटगशरीरे तुलराशाविवाग्निः ॥ ”)
ज्योतिषकस्य द्वादशांशः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
अथ दृष्ट्वा मनश्चक्रे ब्रह्माहङ्कारमूर्तिभूतः ।
मनसश्चन्द्रमा जज्ञे सूर्योऽक्ष्णोक्तेजसा निधिः ॥
मनसः ख ततो वायुरमिरापो धरा क्रमात् ।
गुणैकद्वया पञ्चैव महाभूतानि जज्ञिरे ॥
अमीषोभौ भास्करेन्दु ततस्त्वङ्गारकादयः ।
तैजोभूखाम्बुवातेभ्य क्रमशः पञ्च जज्ञिरे ॥
पुनर्द्वादशधात्मान विभजेद्वाशिशृङ्गकम् ।
नक्षत्ररूपिण भूय सप्तविंशत्यक्षक वशी ॥ ”

इति सूर्यसिद्धान्ते गोलार्धाध्यायः ॥ ॥

तस्य सस्यान यथा,—

“विषुवत्क्रान्तिवृत्तेऽप्युत्पत्त्या पूर्वभागस्थिता
स्थिरा ।

मेधाद्या राशयः क्रान्तिवृत्तयः पूर्वदिक्क्रमात् ॥ ”

इति सुनीश्वरकृतसाम्भौमसिद्धान्तः ॥ ॥

अथ राशादिनिर्णयः ।

“मेघदृष्टमिथुनकर्कटसिंहा” कन्या तुलाय
वृश्चिकभम् ।

घनुरथ मकर कुम्भो मीन इति च राशयः
कथिता ॥ ”

इति राशिकथनम् ॥ ॥

“अश्विन्या सह भरणी कृत्तिकापादश्च कौर्त्तितो
मेघः १ ।

दृष्टम, कृत्तिकाशेष रोहिण्यर्द्धश्च नटग-
शिरसः २ ॥

नटगशिरसोऽर्द्धं चार्द्रा पुनर्वसोऽस्त्रिपादो मिथु-
नम् ३ ।

पाद पुनर्वसोरन्ध्रं पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः ४ ॥
सिंहोऽथ मघा पूर्वफल्गुणौ पाद उत्तरायाः ५ ॥

तत्तद्वेद्यं हस्ता चित्रार्द्धश्च कन्यकाशः ६ ॥
तौलिनि चित्रार्द्धं स्वाती विशाखायाः पाद-
त्रयम् ७ ।

अलिनि विशाखा पादस्तथाद्वाराधान्विता
ज्येष्ठा ८ ॥

मूलं पूर्वाषाढा प्रथमश्चाप्युत्तराश्रको धनी ९ ॥
मकरस्तत्परिशेषः श्रवणा चार्द्धं घनिष्ठायाः १० ॥

घनिष्ठार्द्धं शतभिषा पूर्वभाद्रपदपादत्रय
कुम्भः ११ ॥

पूर्वभाद्रपदपक्षेऽश्विनोत्तरा रेवती मीनः १२ ॥
इति राशिनक्षत्रमेदकथनम् ॥ ॥

“राशिनानामानि च ज्ञेय भट्टस्य गृहनाम च ।
मेघादीनाम् प्रयाय लोकादेव विचिन्तयेत् ॥ ”

इति राशिप्रयायकथनम् ॥ ॥

“क्रियतावुरिणितुमकुक्षीरलेयपायेयकौ-
र्त्तिका ।

राशिः

तौषिक आकोकेरो हृद्भोगश्चान्यमं चेत्तम् ॥ ”

इति मेघादीनां विशेषनामकथनम् ॥ ॥

“अरुणसितहरितपाटलपाण्डुविचित्राः सिते-
तरपिषङ्गौ ।

पिङ्गलकर्णरवभुमजिना रुचयो यथासंख्यम् ॥ ”

इति मेघादीनां वर्णमेदकथनम् ॥ ॥

“मत्स्यौ घटी नृमिथुन सगद् सवीर्य
चापी नरोऽश्वजघनो मकरो नृगाश्चः ।

तौली सशस्त्रदहना प्रवगा च कन्या
शेषा, खनामसदृशा खचराश्च सर्वे ॥ ”

अश्वजघनोऽश्वाकारजघनो नतु अश्वारूढ-
इति जघनः । उत्तरत्र चतुश्चरणत्वकथनात् ।

राश्याधिष्ठातृदेवताकथनम् ॥ ॥

“क्रूरोऽथ सौम्य पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्म विधम समश्च ।

चरस्थिरद्वयात्मकनामधेया
मेघादयोऽभौ क्रमशः प्रदिष्टाः ॥ ”

इति राशीनां क्रूरसौम्यादिविवेकः ॥ ॥

देवमनोहरे ।
“पुण्याश्च पुष्करश्चैव आधानाश्चक्षुषेव च ।

श्रुत्या वृत्त्या भवन्त्येते नित्यं द्वादश राशयः ॥ ”
इति पुण्यादिविवेकः ॥ ॥

“मिथुनतुलाघटकन्या द्विपादाश्चापपूर्व-
भागश्च ।

नटगशिराद्यन्तार्द्धे दृष्टाजसिंहाश्चरणा ॥ ”
इति द्विपदचतुष्टयदराशिकथनम् ॥ ॥

“कर्कटवृश्चिकमीना मकरान्त्यार्द्धश्च कीट-
सञ्ज्ञाः स्युः ।

वृश्चिकाराशिर्मुनिभिः सरीसृपत्वेन निर्दिष्टः ॥ ”
इति कीटसरीसृपराशिकथनम् ॥ ॥

“द्विपदवृश्चिकाः सर्वे सिद्ध विद्याय चतु-
ष्यदाः ।

सज्जितनिलया भक्ष्या वक्ष्या सरीसृपजातयः ॥
नटगपतिवशे तिष्ठन्त्येते विद्याय सरीसृपान् ।

अकथितयश्चेष्टा वक्ष्यं जनयवहारतः ॥ ”
सरीसृपजातय इति बहुवचनानां कीटस्यापि

परिग्रहः । राशीनां वृश्चिकावश्यकथनम् ॥ ॥

“ग्रान्या मिथुनतुलास्त्रीचापलिघटा निशास
दृष्टमेघौ ।

मकरादिमार्द्धसिंहौ वन्यौ दिवसेऽजघनौ च ॥
जलजौ कर्कटमीनौ मकरान्त्यार्द्धश्च शिवमते

कुम्भः ॥
इति ग्राम्यारण्यजलजराशिकथनम् ॥ ॥

“वृक्षास्तिमिगोऽविघटा मिथुनघनुः कर्किण्टग-
सुखाश्च समा ।

वृश्चिककन्यानटगपतिवणिजो दीर्घाः समा-
ख्याताः ॥ ”

इति राशीनां वृक्षदीर्घकथनम् ॥ ॥

“प्रागादिककुर्मा नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ।
मेघाद्या राशयो ज्ञेयाश्चिरादृत्तिपरिभ्रमात् ॥ ”

इति दिग्धिपलभकथनम् ॥ ॥
“कुलशुक्रबुधेर्दक्षसौम्यशुक्रावनीसुवाम् ।

राशिः

जीवाकिंभानुज्येष्ठाणां ज्येष्ठाणि सूर्यादयः ॥ ”

इति यक्षाणां ज्येष्ठकथनम् ॥ ॥

“अजो गोपतिर्युग्मश्च कर्किधन्विनृगास्तथा ।
निशासञ्ज्ञाः सृताश्चैते शेषाश्चाप्ये दिनात्मकाः ॥

निशासञ्ज्ञा विमिथुना सृताः पृष्ठोदयास्तथा ।
शेषाः शीघोदया ज्येष्ठे मौनसौम्यसञ्ज्ञकः ॥ ”

इति निशादिसञ्ज्ञाकथनम् ॥ ॥

“रविर्मास निशानाथ, सपाददिवसद्वयम् ।
पञ्चत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥

वर्षमेकं सुराचार्यश्चाष्टाविंशदिनं भृगु ।
शनि, सार्द्धद्वयं वर्षं खर्भानु सार्द्धवत्सरम् ॥

एव प्रमाणात् सकला खराशिः सुज्ञते यथा ॥ ”
इति राशिभोगकथनम् ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ॥ द्वादशराशात्मक-
शिवरूप यथा,—

पुनस्तथ उवाच ।

“स्वरूपं त्रिपुरस्य वदित्वे कालरूपिणः ।
अश्विनी भरणी चैव कृत्तिकाप्रथमांशकम् ॥

मेघक हि विजानीयात् कुलक्षेत्रसुदाहृतम् ।
आसेयांशास्त्रयो नक्षत्रं प्राजापत्य कवेर्गृहम् ॥

सौम्यार्द्धं दृष्टनामेदं वदनं परिकीर्तितम् ।
नृगार्द्धमाद्रादित्यां शास्त्रय सौम्यार्द्धं त्विदम् ॥

मिथुनं भुजयोस्तस्य गगनस्थस्य शूलिनः ।
आश्विन्यांश्च पुष्यश्च अश्लेषा शशिनी यश्च ॥

राशिः कर्कटको नाम पार्श्वे मखविनाशिनः ।
पित्रार्द्धे भगदेवत्वं उत्तरांश्च केशरी ॥

सूर्यक्षेत्रं विभोर्भञ्जनं हृदयं परिकीर्तितम् ।
उत्तरांशास्त्रय पाण्डिचित्रार्द्धं कन्यका त्वियम् ॥

सोमपुत्रस्य सङ्केतद्वितीयं जटारं विभो ॥
चित्रांश्चद्वितीयं स्वाती विशाखायांशकत्रयम् ॥

द्वितीयं श्रुक्चदनं तुला नाभिरुदाहृता ॥
विशाखांश्चमसुराधा ज्येष्ठा भौमयर्द्धं त्विदम् ॥

द्वितीयं वृश्चिको राशिर्मेघं कालस्वरूपिणः ॥
मूलं पूर्वोत्तरांश्च देवाचार्यस्य घनुः ॥

उरुयुगलमीशस्य अमरर्षे प्रगीयते ॥
उत्तरांशास्त्रयो ऋक्ष अवणं मकरो तुने ॥

घनिष्ठार्द्धं शनिक्षेत्रं जानुनी परिकीर्तिते ॥
घनिष्ठार्द्धं शतभिषा प्रोष्ठपदंशकत्रयम् ॥

सौरं पद्मापरमिह कुम्भो जङ्घे च विभुते ॥
प्रोष्ठपदशमेकानु उत्तरा रेवती तथा ॥

द्वितीयं जीवसदनं मौनस्तु चरणावुभौ ॥ ॥
राशीनां लक्षणस्वरूपादि यथा,—

नारद उवाच ।

“राशयः कथिता व्रक्षन् । त्वया द्वादश वै मम ।
तेषां विशेषतो ब्रूहि लक्षणानि स्वरूपतः ॥

पुनस्तथ उवाच ।

स्वरूपं तत्र यस्यामि राशीनां दृष्टुं नारद ।
यादृशा यत्र सञ्चारा यस्मिन् स्थाने वसन्ति हि ॥

सञ्चारस्थानमेकस्य धान्यरत्नाकरादिषु ।
नवसाहस्रसङ्ख्यां वसुधायाश्च सर्वशः ॥

नित्यं चरति फुल्लेषु सरसां पुलिनेषु च ।
मेघ, समानमूर्त्तिश्च अजाविकघनादिषु ॥

वृष, मृदशरूपेण चरते गोकुलादिषु ।
तस्याधिवासभूमिस्तु कृषीवलधराश्रया ॥
स्त्रीपुंसयोः समं भद्रश्रय्यासनपरिग्रहेः ।
वीणावाद्यध्वनिधुनं गीतनर्तकशिल्पिषु ॥
स्मृतं क्रोडा रतिभिर्नयं विहारोऽवनिरस्य तु ।
मिथुनं नाम विख्यातं राशिर्देहात्मकः स्तुतः ॥
ककिः कुलीरेण समं सजिलस्य, प्रकीर्तितः ।
केदारवापीपुलिनविविक्तावनिरव च ॥
सिंहस्तु पर्वतारण्यदुर्गकन्दरभूमिषु ।
वसते व्याघ्रपक्षीषु गङ्गरेषु गुहासु च ॥
या हि प्रदीपककरा नावाकूटा च कन्यका ।
चरते स्त्रीरतिस्थाने वसते तदनेषु च ॥
तुलापाणिषु पुरुषो वीथ्यापणविचारकः ।
नगराध्वनि शालासु वसते तत्र नारदः ॥
स्वभ्रवलीकसप्तरी वृश्चिको वृश्चिकाकृतिः ।
वृषगोमयकीटोऽहिपाषाणादिषु सस्थितः ॥
धनुस्तुरङ्गजवनो दीप्यमानो धनुर्धरः ।
वाजिनूरोऽश्वविहीरः स्याद्यी युद्धवलादिषु ॥
ज्यास्यो मकरो वृश्चिकः । वृषस्कन्धः फणाङ्गदः ।
मकरोऽथौ नदीचारी वसते च महीदधौ ॥
रिक्तकुम्भश्च पुरुषः स्कन्धधारी जलाश्रुतः ।
दूतशालाचरः कुम्भस्यायी ग्रीष्मकसदृशः ॥
मीनरूपत्वमासक्तो मीनस्त्रीयांमुखचरः ।
वसते पुण्यदेशेषु देवनाक्षगणपूजकः ॥
लक्षणं गदितं तुभ्य मेघादीनां महासुने ।
न कस्यचित्पुण्याख्ये शुद्धमेतत् पुरातनम् ॥

एतन्मया ते कथितं सुर्ये
यथा चित्रेण प्रममाय यन्त्रे ।
पुण्यं पुराणं परमं पवित्रं
संश्रद्धयतां पापहर शिवश्च ॥”

इति श्रीवामनापुराणे पुलस्त्यनारदसंवादे हर-
ललितः पञ्चमोऽध्यायः ॥

राशिचक्र, क्री, (राशीनां चक्रम् ।) मेघादि-
दादशराश्यादियुक्तवृत्तम् । तस्य नामान्तरं
भषकं ज्योतिषचक्रम् । यथा,—
“सप्तविंशतिभैर्योतिषचक्रं स्मितवायुगम् ।
तदर्कोऽथो भवेदाशिनैर्वर्षचरणाङ्कितः ॥”

इति दौपिका ॥ * ॥

तद्विवरणं यथा,—

“भषकं ध्रुवयोर्ब्रह्माक्षिप्तं प्रवृत्तानिले ।
पर्यवृत्तं तमहा यद्दक्षिणं यथाक्रमम् ॥
उपरिस्थस्य मष्टीकक्षाध्वजः स्थितस्य च ।
मष्ट्या कक्षया भागा मष्टान्तोऽक्षाक्षया-
क्षया ॥

क्रांतेऽर्धेन भग्नं शुद्धीरूपभमगाश्रितः ।
यद्वा कालेन मष्टता मष्टले मष्टति भमन् ॥
सप्तया तु वृत्तं शुद्धं भग्नान् शीत-
हीधितिः ।

मष्ट्या रूपयागपान् सतः सप्तः शनैश्चरः ।
मष्ट्यादृष्टमेव सप्तगुणं दिवसाक्षिप्तम् ।
यदाऽप्यतयस्यते ततोऽपि, परिकीर्तिताः ॥
रूपक्रमेण दृष्टिने मासानामधियाः स्युः, ।

होरेष्टाः सूर्यतनयादधोऽधः क्रमशस्तथा ।
भवेद्वक्त्रा तीर्णशोभंभयं वृत्तिवृत्तम् ।
सर्वोपरिष्ठान् भ्रमति योजनेस्तेमैमलम् ॥”
तत्र कक्षाक्रममाह ।
“ब्रह्माक्षमध्ये परिधियोमकक्षाभिधीयते ।
तस्म्ये भमयं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा ॥
मन्दामरेण्यभृपुत्रसूर्यसुक्रेन्द्वेव ।
परिभ्रमन्त्यधोऽधः स्याः सिद्धविद्याधरा घनाः ॥”
इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ * ॥
ग्रहत्रयचक्रसंयोगे फलविशेषजनकं राशिचक्रं
यथा,—

“राशिचक्रं प्रवृत्तमिष्टपात्रां हितकाम्यया ॥
रविर्जोर्वस्तथा सौम्यस्तेषु चन्द्रे समागते ।
जलपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
रविर्जोर्वस्तथा सुक्रस्तेषु चन्द्रे समागते ।
वायुपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
रविर्जोर्वस्तथा भौमस्तेषु चन्द्रे समागते ।
ज्यमिपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं वृक्षयामले ॥
रविर्भौमस्तथा राहुस्तेषु चन्द्रे समागते ।
लोहपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं वृक्षयामले ॥
रथो राहुस्तथा केतुस्तेषु चन्द्रे समागते ।
पाषाणपातोऽपि भवेदित्युक्तं भाजुयामले ॥”
इति नरपतिजयचर्यायां तुम्बुरुचक्रे राशि-
चक्रम् ॥ * ॥ जातकराशिचक्रम् । यथा,—
“तन्वादिशयपथ्यन्तं राशिचक्रे व्यवस्थितम् ।
तत्र बुद्धाख्यमतयो जल्पयन्ति तथा तथा ॥”

इति पञ्चसूत्राः ॥ * ॥

मन्त्रग्रहयोक्तराशिचक्रम् यथा । आगमकल्प-
हमे ।

“रेखादय पूर्वपरागतं स्यात्
तस्म्यथो याम्यकुवेरभेदात् ।
एकैकमीशाननिशाचरे तु
हुताशवायोर्विलिखेत्ततोऽर्धान् ॥
वेदाभिविद्भुगलश्रवणाक्षिख्यानं
पञ्चेष्वान्तरपञ्चचतुष्टयाणां ॥
मेघादितः प्रविलिखेत् सकलास्तु वर्णान्
कन्यागतान् प्रविलिखेदथ शादिवर्णान् ॥”

तथा,—

“बाल गौरं सुरं शोभं शमी शोभेति राशिषु ।
क्रमेण भेदिता वर्णाः कन्यायां प्रादयः स्तुताः ॥”
तेन अथ या इ ई मेघः । उ ऊ ऋ एषः ।
ऋ ए ऋ मिथुनम् । ए ऐ कर्कटः । ओ औ
सिंहः । अं अः श ष स ल लाः कन्याः ।
कवर्गस्तुला । चवर्गो वृश्चिकः । टवर्गो धनुः ।
तवर्गो मकरः । पवर्गः कुम्भः । यवर्गो मीनः ।
सराशीनामजुक्तं मन्त्रं भवेत् । तथा च ।
“सतारराशिकोष्ठानामजुक्तान् भवेन्मन्त्रः ॥”
इति वचनात् ॥

“राशीनां शुद्धनामिका यद्विषयः सति यवम् ।
सराशिमन्त्ररागन्तं मन्त्राय विषयस्यैः ॥”
यदा तु सराशिरक्षां तदा साधननामाद्यचर-
सम्पन्नं राशिं सहीता गच्छेत् ।

“साध्याद्यचरराश्यान् गणयेत् साधकाचरम् ।
इति रामार्चनचन्द्रिकाधृतवचनात् । तथा,
“अज्ञाते राशिनक्षत्रे नामाद्यचरराशितः ॥”
इति तन्त्रराजे ॥

“तेन मन्त्रादवर्णेन नामाद्यचरेण च ।
गणयेद्यदि षष्ठं वाप्यष्टमं द्वादशं वा ।
रिपुर्मेन्तायवयः स्यात् तेन तस्याहितं भवेत् ॥
एकं पञ्च नव वान्धवाः स्तुताः
द्वौ च षट् च दशमाश्च सेवकाः ।
वद्विरुद्रस्तनयस्तु प्रीयकाः
द्वादशाष्टतुरस्तु घातकाः ॥”

इति विष्णुविषयम् ॥

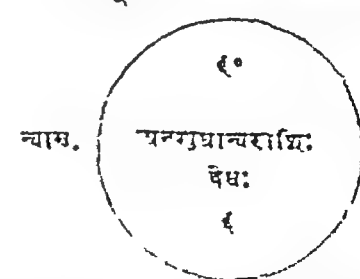
रामार्चनचन्द्रिकाधृतवचनात् । शक्रादौ तु षष्ठं
वर्जनीयम् । तथा च ।
“षष्ठाष्टमद्वादशानि वर्जनीयानि यत्नतः ॥”
इति वचनात् ॥

तन्त्रान्तरे ।
“लग्नं घनं स्नातवन्तु पुत्रशत्रुकलत्रकाः ।
मरणं घर्मेकर्मयथया द्वादश राशयः ॥
नामानुरूपमेतेषां शुभाशुभफलं लभेत् ॥
लग्ने सिद्धिस्तथा नित्यं घने धनसन्दृष्टिदः ।
धातरि स्नातवृद्धिश्च शत्रौ शत्रुविघटनः ॥
पुत्रे पुत्रविद्विष्टः स्यात् वन्धौ वान्धववत् प्रियः ।
कलत्रे मध्यमा प्रोक्ता मरणे मरणं भवेत् ॥
घर्मे घर्मेविद्विष्टः स्यात् सिद्धिदः कर्मसंस्थितः ।
आये च धनसम्पत्तिर्यथे च सचित्तस्यः ॥”
वैष्णवतन्त्रे तु शत्रुस्थाने वन्दुरिति पाठः । इति
तन्त्रसारः ॥

राशिचक्रवृत्तः, पुं, (राशिचक्रवृत्तः ।) प्रत्य-
राशिपरिमाणज्ञापकाः । तद्विवरणं यथा,—
अथ राशिचक्रवृत्तं करणसूत्रं वृत्तम् ।
“अनुरागं दशमांशोऽनुष्वयेकादशांशः
परिधिवमभागः, श्रुक्क्षान्येयं वेधः ।
भवति परिधिषष्ठे वर्गिते वेधनिर्धे
वनगणितकराः स्युर्मागधाक्षाश्च खान्यः ॥”
उदाहरणम् ।

“समस्तवि किल राशिचक्रः स्थितः, स्थूलधान्य,
परिधिपरिमितिः स्यादक्षपथ्येदीया ।
प्रवद गयक खान्यः किमिना सन्ति तस्मि-
न्नथ एषगणधान्ये, श्रुक्क्षान्ये च शीघ्रम् ॥”

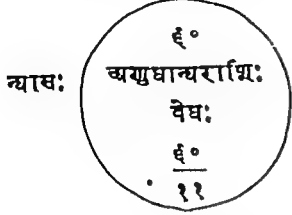
अथ स्थूलधान्यराशिमागवोधनाय

परिधिः ६० । वेधः ६ । परिधिः यदा १०१
वर्गित, १०० । वेध ६ स्थितः । एषाः
खान्यः ६०० ।

राशिच

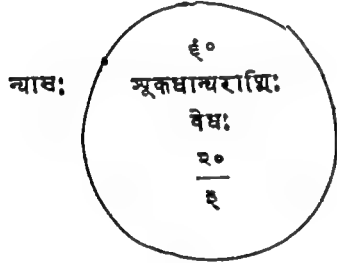
अथगुधान्यराशिमानानयनाय

परिधिः ६० । वेधः ६० । जात

फलम् ५४५ ११ ।

अथ मूकधान्यराशिमानानयनाय

परिधिः ६० । वेधः २० । खायं: ६६६ २ ।

अथ भित्तान्तर्वाह्यकोणसंज्ञराशिप्रमाणावयने करणसूत्रं वृत्तम् ।

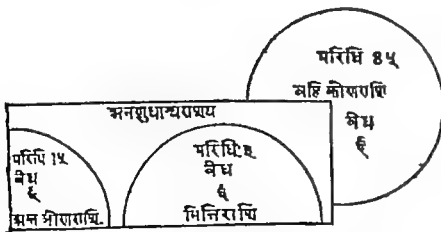
“द्विवेदसन्निभागेकनिष्ठापु परिधि फलम् । भित्तान्तर्वाह्यकोणस्यराशिः खगुणभाजितम् ॥”

उदाहरणम् । “परिधिर्भित्तजम्बुस्य राशेच्छिंशतुकर किं । अन्त कोणस्थितस्यापि तिथितुल्यः करः सखे ॥ वहिः कोणस्थितस्यापि पञ्चजनवसन्मिति । तेषामाचक्षुमे चिप्र वनदृष्टान् पृथक् पृथक् ॥”

अत्रापि सूत्रादिधान्याना राशिमानाव बोधनाय अष्टचैत्रत्रयम् ।

तत्रादावनखुधान्यराशिमानबोधकं चैत्रम् ।

न्यासः

अत्रात्रस्य परिधि ४० । दिनित ६० । अन्यः १५ । चतुर्ग ६० । अपर ४५ । सञ्चि-

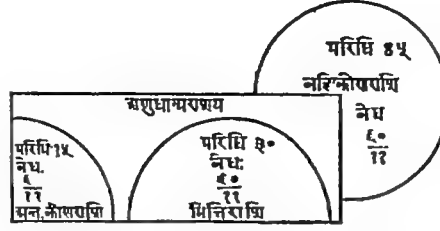
भागेक ८ निम्न ६० । र्थां वेधः ६ । अभ्यः फलं तुल्यमेतावन्य एव खायं ६०० । एतत्-खगुण्येन भक्तं जात पृथक् पृथक् फलम् ३०० । १५० । ४५० ॥

१५८

राष्ट्रिका

अथगुधान्यराशिमानानयनाय

न्यासः

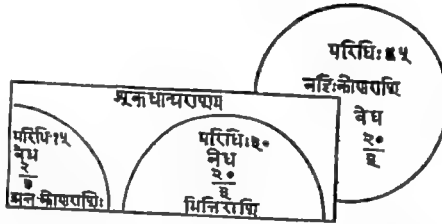
पूर्ववत्चैत्रत्रयाणां खगुण्यगुणितपरिधिः ६० ।

वेधः ६० । फलानि २०२ ११ । १३६ ११ ।

४०६ ११ ।

अथ मूकधान्यराशिमानानयनाय

न्यासः

अत्रापि पूर्ववत् चैत्रत्रयाणां खगुण्यगुणितः

परिधि ६० । वेधः २० । फलानि ३३३ १ ।

१६६ २ । ५०० ।

इति लीलावत्यां राशिचवहारः समाप्तः ॥

राष्ट्र, पु, कौ, (राजते इति । राज् + “सर्व-धातुभ्यः कृन्” उणा० ४।१५८ । इति कृन् । अस्तेति व ।) विषय । (यथा, मनुः । ६ । २५४ ।

“अशासकस्वरान् यस्तु बलिं यच्छाति पार्थिवः । तस्य प्रच्युत्यते राष्ट्र खगाश्च परिहीयते ॥” उपद्रवः । इत्यमरः । ३ । ३ । १२३ । विषयो जनपद । उपद्रवो मरकादिः । इति भरतः ॥ (राष्ट्रपालननियमादिक महाभारते १२ । ८७ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ पु पुस्तुरवोर्वश-जातस्य काशेः पुन्नः । यथा, भागवते । ६ । १७ । ४ ।

“काशस्य काशित्तुपुत्रो राष्ट्रो दीर्घतमः पितृ ॥”

राष्ट्रनिवासी, [न] पु, (राष्ट्रे निवसतीति । नि + वस् + शिनि ।) जानपदः । देशवासी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राष्ट्रिका, स्त्री, (राष्ट्र उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्वस्या इति । राष्ट्र + ठन् । टाप् ।) कण्टकारिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ (पु, राष्ट्रवासी । जानपदः । यथा, मनु । १० । ६१ ।

“यत्र त्वेते परिध्वजा जायन्ते वर्णदूषकाः ।

रासः

राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ राष्ट्रपतिः । यथा, हरिवंशे । १८३।२७—२८ । “कुम्भाण्ड ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ ! प्रीतोऽस्मि तव सुव्रत ।

सुव्रतस्य विजानामि राष्ट्रिकोऽस्तु भवानिह ॥ सञ्जातिपक्षः । सुमुखी निर्वृतोऽस्तु भवानिह । राष्ट्राय च ते मया दत्तं चिरं जीव ममा-अयात् ॥”

राष्ट्रियः, पु, (राष्ट्रधित्तः । राष्ट्र + “राष्ट्रा-वारपाराट् चञौ” ४ । २ । ६३ । इति च । यदा, राष्ट्रं जातः । “तत्र जातः” ४ । ३ । २५ । इति च ।) नाथोक्तौ राजगणालः । इत्यमरः । २ । ७ । १४ । (राष्ट्राध्यक्षः । यथा, महाभारते । १२ । ८५ । १२ ।

“ततः स प्रेषवेद्राष्ट्रे राष्ट्रियाश्च दृश्येयुः ॥”

राष्ट्रीयः, पु, (राष्ट्रं भव इति । राष्ट्र + ण् ।) नाथोक्तौ राजगणालः । इति हेमचन्द्रः । २ । २४ ॥ राष्ट्रसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, महा-भारते । १२ । ८७ । ६ ।

“धान्यं हिरण्यं भोगेन भोक्तुं राष्ट्रीयसङ्गत ॥”

रासः, ङ ञ् शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) दन्धान्योऽयमिति मद्र-विह । रासभ, खर । दुर्गाविहस्मिन् ताल-यान्त मत्वा उणादौ कृत्वा रासिश्च युत्वादितवान् । ञ्, अरारासत् । ङ, रासते । इति दुर्गादायः ॥

रासः, पु, (रासनमिति रासतेऽत्रेति वा । रास शब्दे + भावि अघिकरणे वा ङ् ।) कोला-हलः । ध्वावः । भाषाश्चलकः । गोपानां क्रौञ्चामेदः । इति मेदिनी । से, ११ । तस्य विधियेषा,—

“कार्तिकीपूर्णिमायाश्च कृत्वा तु रासमङ्गलम् ।

गोपानां शतकं कृत्वा गोपीनां शतकमथा ॥

शिलायां प्रतिमायां वा श्रीकृष्ण राधया सह ।

भारते पूजयेत् कृत्वा चोपहारानि योऽहम् ।

गोलोके च वसेत् सोऽपि यावदे ब्रह्मणो वयः ।

भारत पुनरागत्य हरिभक्तिं कमेदुधुवम् ॥

क्रमेण सुहृदां भक्तिं जम्वा मन्त्रं हरेरपि ।

देहं त्यक्त्वा च गोलीक पुनरेव प्रयाति च ।

तत्र कृष्णस्य सारूप्यं संप्राप्य पार्श्वदो भवेत् ।

पुनस्तत्पतनं नास्ति जरामृतदुःखं महान् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २५ अध्याये ।

विस्तारस्तु श्रीकृष्णजन्मखण्डे २८ अध्याये

श्रीमद्भागवतीयरासपञ्चाध्यायेषु च द्रष्टव्यः ॥

कस्यचिन्मते कस्यतरुयान्नयम् । यस्य विधि

र्यथा,—

“कार्तिके पूर्णिमास्यान्तु रासयात्रा महाप्रतिष्ठ ।

नन्दसुनोः प्रकर्षया महाविभवविस्तरेः ॥

इह लोके सुखं प्राप्य अन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

पूजा काण्डार्हारात्वे तु नयेत् श्रेयं मद्योत्सवे ।

गौतेर्नानाविधैर्वादीर्त्येषाणां नन्दसुनोः ॥

श्रुत्येवराज्ञनागीतेरङ्गनानाश्च कीर्त्तने ।

रासः

चन्दनागुरुकस्तूरीपङ्कजैर्विराजितैः ।
विहरद्भिर्विष्णुभक्तैः काव्यं यद्य मद्योत्सवः ।
ध्यायेदृष्ट्वावने रम्ये यमुनापुलिने वने ॥
निकुञ्जसदने कृष्णं गोपीमण्डलमण्डितम् ।
रासमण्डलमण्डलं गोविन्दं कर्णिकागतम् ॥
द्वयोर्द्वयोर्गोपिकयोर्मध्ये सान्न्तमनेकधा ।
अपर नटवेशेन मध्ये तं सुरलीधरम् ॥
गोपीगणसुखान्मोहमधुपानमधुप्रतम् ।
कुलालचक्रप्रतिमं मण्डलं पङ्कजाङ्कितम् ॥
दलादशोभितं कार्यं महिष्योऽष्टौ च सन्विष्टम् ।
मध्ये मध्ये च गोविन्दं पार्श्वयोरष्टरूपकम् ॥
सुकुण्डं माधवं कृष्णं नटनगरमेव च ।
हरि हामोदर विष्णु पूजयेत् कामरूपिणम् ॥
तदास्ते भूपुरे गोप्यः शतशोऽथ सहस्रशः ।
पूजनीयाः प्रयत्नेन वृत्तगीतपरायणाः ॥
असंख्या गोपिकास्तत्र मण्डलेऽष्टौ वराङ्गना ।
महिष्यस्ताः समाख्याताः सदासङ्गसुनिवृताः ॥
भक्तोत्सवाभिलासेन कमला बहुरूपिणी ।
राधा विशाखा विमला सुमित्रा ललिता तथा ।
सुन्दरी कमला रम्भा महिष्योऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
तारा राधा निरावाधा कृष्णा मेदुपागताः ।
तासां ध्यानैर्बन्धमास्यैः पूजा काव्या विशेषतः ॥
उत्तीर्णं चाय समये गोपी वृन्दावन ययुः ।
रासक्रीडां ततस्तत्तमिष्यते च जगदीश्वरः ॥
गोपी रासक्रीडां चक्रुः पौर्णमास्यां महा-

निशि ।
न तत्र पश्चिनिनदी न भिक्षुनिनदस्तथा ॥
महानिशा दे वटिके रात्रिर्मध्यमयामयोः ।
तदप्राप्तौ च कर्तव्यं पौर्णमास्यां निशासुखे ॥
एव रासक्रीडां यस्तु कारयेदुवि मानवः ।
स सर्वदुःकृत व्यक्ता निर्वानसुक्तिमाप्नुयात् ॥
इत्युक्तकलकलिका ॥

(विलासः । यथा, भागवते । ५ । २ । १२ ।
“असद्विषयस्य मन उत्तमयनौ विभक्तिं
वङ्गदुत सरसराससुधादिवक्त्रे ॥”
“वक्त्रे च वङ्गदुत विभक्तिं किं तदाह । रसो
मधुराणां रासो विलासस्तार्थ्यां सहिता सुधा
अधरास्तम् । आदिशब्दात् स्तितनमिदि ।”
इति तत्र श्रीधरस्वामी ॥ क्रिया । यथा, भाग-
वते । ५ । १३ । १० ।

“तेर्विश्वतो हसकुल समाविशत्
नरोचयन् श्रीलसुपैति वानरान् ।
तज्जातिरासेन सुनिवृत्तेन्द्रियः
परस्परोद्दीक्ष्य विस्तृतावधिः ॥”
“तेर्विश्वतस्तत्र फलाभाव ज्ञात्वा हसन्तं ब्राह्म-
णानां कुल पुनः प्रविशन् तेषां शीलं प्राय-
श्चित्तपूर्वकं पुनरुपनयनाद्याचारमरोचयन्
अप्रियं पश्यन् वानरतुल्यान् अधाचारान्
शूद्रप्रायाशुपैति । तज्जातिरासेन वानरजाति-
क्रियया स्त्रिया मिथुनीभूय परस्परसुखोद्दीक्ष-
येन विस्तृतो जीवितावधिर्मरणकालो येन ।”
इति तट्टीकार्या श्रीधरस्वामी ॥ *)

रासम

रासम., पुं, (रासते शब्दायते इति । रास+
“रासिबन्ध्याश्च ।” उणा० ३ । १२५ । इति
अभश् ।) गर्हभः । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥
(अयं हि ब्रह्मणः पङ्कजां जातः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ४८ । २६ ।
“पङ्कजाश्चान्वात् समातङ्गान् रासमान् शशकान्
नृगान् ।

उद्गानश्वतरांश्चैव नानारूपाश्च जातयः ॥”
अश्वतरः । खचर इति भाषा । यथा, महा-
भारते । १ । १४५ । ७ ।
“स त्वं रासभयुक्तेन स्थन्देनाशुगामिना ।
वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥”

रासभवन्दिनी, स्त्री, मल्लिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
रासभी, स्त्री, (रासभ+ङीप् ।) गर्हभी । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १३ ।
२७ । १४ ।

“एतत् श्रुत्वा मनङ्गस्तु दारुणं रासभीवचः ।
अवतीर्य रथात्तूर्णं रासभीं प्रत्यभाषत ॥”
रासमण्डल, स्त्री, (रासस्य मण्डलम् ।) श्रीकृष्णस्य
रासक्रीडास्थलम् । तद्विवरणम् । यथा —

“तस्मादुपरि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजने ।
वायुना धार्यमाणश्च विचित्रपरमाश्रयः ॥
अतीवरम्यनिर्माणा नित्यरूपो मदीच्छया ।
शतशृङ्गेण श्लेहेन पुण्यवृन्दावनेन च ॥
सुरासमण्डलेनापि नद्या विरजयामृतं ।
कोटियोजनविस्तीर्णां प्रस्थेन विरजा व्रज ॥
दैर्घ्यं तस्य शतगुणा परितः परमा शुभा ।
अमृत्यरत्ननिकरा ह्रीरामाणिक्ययोस्तथा ॥
मणीनां कौस्तुभादीनामसंख्यानां मनोहरा ।
अमृत्यरत्ननिर्माणा तत्रापि प्रतिमन्दिरम् ॥
मनोहरश्च प्राकारमण्डलं विश्वकर्मेणा ।
गोपीभिर्गोपनिकरेर्वेष्टितं कामधेनुभिः ॥
कल्पवृक्षे, पारिजातेरसखेत्रे सरोवरेः ।
पुष्पोद्याने सुकोटिभिः सहितं रासमण्डलम् ॥
वेष्टितं वेष्टितैर्गोपैर्मन्दिरैः शतकोटिभिः ।
रत्नप्रदीपयुक्तेषु पुष्पतण्डुलमन्वितैः ॥
सुगन्धिवन्दनामोदैः कस्तूरीकुङ्कुमान्वितैः ।
क्रीडोपयुक्तेर्भोगैश्च ताम्रकुर्वसितैर्जलैः ॥
धूपैः सुरभिरम्यैश्च माल्यैश्च रत्नदर्पणैः ।
रत्नकै रचितैः शश्वद्राधादासीविकोटिभिः ॥
अमृत्यरत्नभरणैर्बद्धिशुद्धाशुकरैः ।
लक्षमत्तगजेन्द्राणां वेष्टितैश्च वलैः क्रमात् ॥
नवयौवनसम्पन्नै रूपैर्निरुपमैरपि ।
रम्यैश्च वर्तुलाकारं चन्द्रविम्बं यथा व्रज ॥
अमृत्यरत्नरचितं दृश्योजनविस्तृतम् ।
कस्तूरीकुङ्कुमै रम्यैः सुगन्धिवन्दनार्चितैः ॥
आवृतं मङ्गलघटे, फलपल्लवसयुतैः ।
दधिलालैश्च पणैश्च स्निग्धदूर्वाङ्कुरैः फले ॥
श्रीरामकदलीसाम्भोरसखैश्च मनोहरैः ।
पट्टसूत्रनिवद्धैश्च स्निग्धैश्चन्दनपल्लवैः ॥
चन्दनासक्तमाल्यैश्च भूषणैश्च विभूषितम् ।

रास्ना

अमृत्यरत्नरचितं शतशृङ्ग मनोहरम् ॥
कोटियोजनमूर्ध्वं च देव्यं दृश्यगुणोत्तरम् ।
श्लेषप्रस्थ परिमितं पञ्चाशत्कोटियोजनम् ॥
अतीवकमनीयश्च वेदेऽनिर्वचनीयकम् ।
प्राकारमिव तस्यापि गोलोकस्य मनोहरम् ॥
परितो वेष्टितं रम्यं ह्रीराधारमन्वितम् ।
तत्र वृन्दावनं रम्यं युक्तं चन्दनपादपैः ॥
कल्पवृक्षैश्च रम्यैश्च मन्दारैः कामधेनुभिः ।
शोभितं शोभनाद्याश्च पुष्पोद्यानेर्मनोहरैः ॥
क्रीडासरोवरे रम्ये, सुरम्ये रतिमन्दिरैः ।
अतीवरम्यं रश्मि रासयोग्यस्थलान्वितम् ॥
रचितं रत्नकै रम्यैरसखैर्गोपिकागणैः ।
परितो वर्तुलाकारं विजययोजनं वनम् ॥
षट्पदध्वनिमयं पुष्कोकिलरतान्वितम् ।
तत्राक्षयवटो रम्यो रश्मिव हि विस्तृतः ॥
सहस्रयोजनोर्ध्वं परितश्च चतुर्गुणः ।
गोपीनां कल्पवृक्षैश्च सर्ववाष्ठाफलप्रदः ॥
क्रीडान्वितैरावृतश्च राधादासीविजयकैः ।
विरजातीरनारीणां यमुनाशीतलेन च ॥
पुष्पान्वितेन मन्द्येन पवित्रश्च सुगन्धिनः ।
दासीगणैरसखैश्च वृन्दावनविनोदिनी ॥
तत्र क्रीडति सा राधा मम प्राणाधिदेवता ॥
सेयं श्रीरामशापेन वृषभानुसुताधुना ।
ब्रह्मादिदेवैः सिद्धेन्मैर्मुनीन्द्रैः पूजिता व्रज ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते भगवद्गन्धर्वादे श्रीकृष्णजन्म-
खण्डे ८४ अध्यायः ॥

रासयात्रा, स्त्री, (रासस्य यात्रा उत्सवः ।)
कार्तिकीपौर्णमासीकर्तव्यश्रीकृष्णस्तोत्रविशेषः ।
तद्विवरणं यात्राशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ शक्ति
विषयकरासयात्रा यथा,—

“पौर्णमास्यां रासयात्रां देवाः कुर्वन्ति-
शार्ङ्गकैः ।
पूर्ववत्सवमास्याय देवीं देवासनं यजेत् ॥”
पौर्णमास्यां चैत्रपौर्णमास्याम् ।

“ससुखे राससंस्थान भेरवौभैरवान्वितम् ।
कृत्वा तान् पूजयित्वा च भामयेन् कुम्भचक्रवत् ॥
कोलाहलं नृदङ्गादिवाद्यैर्नृत्ये सुगीतकैः ।
कुर्वादानन्दद्वय, साधकः स्थिरमानसः ॥
वित्तशाल्यं न कुर्वीत देवीयात्रां सुखप्रदा ॥”
इति वामकेश्वरतन्त्रे ५४ पठलः ॥

रासेरस., पुं, (रासे क्रीडाविशेषे यो रसः ।
अक्षुक्समासः ।) गोष्ठौ । रासः । शृङ्गारः ।
रससिद्धिः । रसावासः । घट्टौणागरकः । इति
मेदिनी । से, ६० ॥ उत्सवः । इति शब्दरत्ना-
वली । परिहासः । इति णटाधरः ॥

रासेश्वरी, स्त्री, (रासस्य ईश्वरी ।) राधा ।
यथा,—
“राधा रासेश्वरी रासवासिनी रसिकेश्वरी ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥
रास्ना, स्त्री, (रस्यते इति । रस आस्नादन+
“रास्नासास्नास्युणावीणा ।” उणा० ५ । १५ ।
इति नप्रत्ययेन साधुः ।) खनामखानकना-

राहुः

विशेषः । रासन इति हिन्दी भाषा । तत्-
पर्यायः । नाकुली २ सुरसा ३ सुगन्धा ४ गन्ध-
नाकुली ५ नकुलेष्टा ६ भुजङ्गाक्षी ७ कृष्णाक्षी-
सुवहा ८ । इत्यमरः ॥ नाकुल्यादिपञ्चक
रास्त्रायाम् । नकुलेष्टादिचतुष्क सर्पाश्चामि
त्याहुः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ रस्या १०
श्रेयसी ११ रसना १२ रसा १३ सुगन्धिका १४
रसाज्जा १५ अतिरसा १६ द्रोणगन्धका १७
सर्पगन्धा १८ पलङ्गुषा १९ । इति जटाधरः ॥
अस्या गुणाः । गुणत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
त्वम् । विषवातासकाशश्रीफकम्पोदरश्लेष्मनाशि-
त्वम् । पाचनत्वम् ।

“रास्त्रा तु त्रिविधा प्रोक्ता भूतं पञ्च लण-

न्तया ।

त्रेयौ भूतद्वयौ द्विष्टौ लणा रास्त्रा तु मध्यमा ॥”

इति राजनिघण्टुः ॥

अपि च ।

“नाकुली सुरसा रास्त्रा सुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाक्षी विषनाशिनी ।
नाकुली तुवरा तित्ता कटुकोष्ठा विनाशयेत् ।
भोगिलताष्टिकाखुविषज्वररुमिषणान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रास्त्रा श्रोत्रामवातघ्नी । इति राजवल्लभः ॥
औषधिविशेषः । कौटा व्यामरुली इति भाषा ।
तत्पर्यायः । रसापर्णी २ सुवहा ३ सुक्त-
रसा ४ । इत्यमरः ॥ अपि च ।

“रास्त्रा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।
रसापर्णी च सुरसा सुतिग्मा श्रेयसी तथा ॥
रास्त्रामपाचनी तित्ता गुरुष्ठा कफवातजित् ।
श्रोथश्वाससमीरासवातशूलोदरापहा ।
काशज्वरविषाश्रौतिवातिकासमयिष्यभृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(रशना । यथा वाजसनेयसंहितायाम् ॥ १॥ ३० ।

“आदित्ये रास्त्रावि ।”

“हे योक्त आदित्ये अदित्या भूम्यास्त्र रास्त्रावि
रशना अवि ॥” इति तद्वाक्ये महीधरः ॥
रुद्रपत्नीनामन्यतमा । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ॥ १ ।
६ । १३-१४ ।

“नामानि रुद्रपत्नीनां सवधानं निबोध मे ।
कला कलावती काष्ठा कालिका कलहप्रिया ॥
कन्दली भीषणा रास्त्रा प्रक्लोत्ता भूषणा शुकी ।
रतासा बहवः पुष्टा बभूवुः शिवपार्षदा ॥”

राहुः, पुं, (रह् ल्यागे + वहुलवचनान् उण् ।)
त्यागः । इति सत्तिप्रसारोद्यादित्तिः ॥ (रहति
गृहीत्वा त्यजति चन्द्रमिति । रह् ल्यागे +
वहुलवचनान् उण् । इत्युज्ज्वल ॥ १ । १ ।)
ग्रहविशेषः । तत्पर्यायः । तम २ सर्मागुः ३
सैहिकेय ४ विष्णुर्द ५ । इत्यमरः ॥ अस-
पिशाच ६ ग्रहकलोलः ७ सैहिक ८ उप-
पन्न ९ शीर्षक १० उपराग ११ सिद्धिका-
स्तुः १२ । इति शुन्दरभाषणी ॥ कण्ठवर्णः १३
कबन्ध १४ । इति जटाधरः ॥ अगुः १५

राहुच

असुरः १६ । इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥ तस्योत्-
पत्त्यादियथा,—

“सिद्धिकायामथोत्पत्त्या विप्रचित्तोऽनुदंशः ।
शम्भुः शम्भुलगात्रश्च यज्ञः शास्त्रस्तथैव च ॥
इत्यन्तो नमुचिश्चैव वातापी हृष्टपो जिकः ।
हरकण्ठकलिनाभौ भौमश्च नरकक्षया ॥
राहुर्ज्यैष्ठ्यस्य तेषां वै चन्द्रस्यैवमर्दनः ।

इत्येते सिद्धिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥
दारुणाभिजनाः क्रूरा, सर्वे ब्रह्महृत्सु ते ।
दशान्यानि सङ्ग्राह्यं सैहिकेयो गणः स्तुतः ॥
निहतो यामदमेन भार्गवेष बलीयसा ।
सर्मागोस्तु प्रमा कन्या पुलोहस्तु शची सुता ॥”

इति बह्मपुराणे प्रजापतिस्मर्गनामाध्यायः ॥ ६ ॥

तस्य शिरश्छेदकारणं यथा,—

“देवलिङ्गप्रतिष्ठापनः सर्मागुर्देवसंसदि ।
प्रविष्टः सोममपिबत् चन्द्राकाराभ्याश्च स्रचितः ॥
चक्रेण चुरधारेण जहार पिबतः शिरः ।
हरिस्तस्य कबन्धस्तु सुधयाभ्रावितोऽपतत् ॥
शिरस्त्वमरतां नीतमजो ग्रहमचीकुलपत् ।
यस्तु पञ्चैषि चन्द्राकारविधावति वैरधौ ॥”

इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

स च मलयपर्वतजातः । शूद्रवर्णः । द्वादशा-
ङ्गुलपरिमाणः । लण्ठवर्णः । लण्ठवस्त्रः । सिंह-
वाहनः । चतुर्भुजः । खड्गवरमूलचर्मधारिः ।
सुगन्धः । अस्य अधिदेवता कालः । प्रत्यधि-
देवता सर्पः । इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥ अस्य
स्वरूपं श्रितवत् । स च चक्राललाति ।
सर्पांलति । अस्त्रिस्त्रामी नैर्जतदिकस्त्रामी
च । इति दृष्टान्तकादयः ॥ (राहुचारस्य
फलाफलं दृष्टव्यं हितयायाः ५ अध्यायतो दृष्ट-
व्यम् ॥)

राहुग्राहः, पुं, (राहोर्ग्राहो ग्रहणं यत्र ।)

चन्द्रस्यैवोर्ग्राहः ॥ यथा,—

“राहुग्राहोर्ग्राहोर्ग्राह उपराग उपपन्नः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥ २ । ३६ ॥

(अत्र राहुग्राह इत्यपि पातो दृश्यते)

राहुचक्रः, स्त्री, (राहोचक्रम् ।) रथादिसप्त-
चारेषु अश्वगत्या वामावर्तेन यामार्हे प्राप्य
सप्तदिक्षु राहोर्गमनम् । यथा,—

“पश्चादर्के विधौ बह्वौ सौम्यां चैवायवे कुजे ।
रहोदिशि भृगौ याम्यां गुराधीशे शनौ दिने ।
राहुर्भ्रमति यामार्हादश्वगत्या च वामतः ॥
द्यूते युद्धे विवादे च यात्रायां समुखं स्थितम् ॥
राहुं विवर्जयेद्यन्माद्यदीर्घस्तु कर्मणः फलम् ॥”

इति सत्तुल्यसुतावली ॥ ३ ॥

राहुकालानलचक्रं यथा,—

“तस्य चक्रं प्रवक्ष्यामि राहुकालानलचक्रम् ।
श्रुत्वाकाचपन्नं चक्रं दंष्ट्रादीं कृत्तिकादिकाः ॥
यत्र ऋते स्थितो राहुर्वर्दनं सदिनिर्दिष्टम् ॥
सुखात् पृथग्देशे ऋते तस्य पुष्टं व्यवस्थितम् ॥
अष्टोत्तरशतं खाता जायन्ते यत्र केतवः ॥
याप्य तस्युज्ज्वलं सर्वं सङ्ग्राहकं समन्वितम् ॥

राहुस्य

राहुसुक्तानि ऋचाणि जीवपक्षे त्रयोदश ॥
त्रयोदशेष भोग्यानि ऋतपक्षे प्रकीर्तयेत् ।
ऋतपक्षे सुखं तस्य शुद्ध जीवाङ्गमध्यगम् ॥
एवमङ्गद्वयो राहुर्जातस्य खरपारगोः ।
जीवपक्षे क्षपणाय ऋतपक्षे रवौ स्थिते ।
तस्मिन् काले शुभा यात्रा विपरीते तु

हानिदा ॥”

इति खरोदयः ॥

राहुचक्रं, स्त्री, आर्द्रकम् । इति राजनिघण्टुः ॥
राहुदर्शनं, स्त्री, (राहोर्दर्शनं यच्च ।) राहो-
श्चाक्षुषज्ञानम् । ग्रहणमिति यावत् । यथा,—
“चक्षुषा दर्शनं राहोर्ग्रहणं दृश्यतु यत् ।
तत्र कर्मणि कुर्वीत गणनामान्नतो ननु ॥
राहुदर्शनं सङ्क्रान्तिविवाहास्त्ययद्विदुः ।
स्नानमात्रं कर्मणं दानश्राद्धविनिर्गतम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

राहुमेदी, [न] पुं, (राहुं भिनतीति । भिद् +
ल्यङिः ।) विष्णुः । इति जटाधरः ॥

राहुमूर्धंभित्, पुं, (राहोर्मूर्धंभित् भिनति हिन-
तीति । भिद् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण-
शेषः ॥

राहुरजः, स्त्री, (राहुप्रियं रजम् । राहो रज-
मिति वा ।) गोमेदकः । इति राजनिघण्टुः ॥
राहुलक्षः, पुं, उड्ड । इति हेमचन्द्रः ॥ २ ।
१५१ ॥

राहुदृष्टसंयोगः, पुं, (राहुश्चा दृष्टसंयोगो
मेलनम् ।) एकराशिस्थितशुक्रराहुः । शुक्र-
चास्त्रालियोग इति ख्यातः । तस्य काला-
शुद्धिजनकत्वं यथा, भोजदेवव्यवहारसमुच्चये ।
“सर्वं कार्यं न कर्मण्य गुरौ सिंहैस्तु गोपि च ।
व्रतदीप्ते न कुर्वीत तमोयुक्ते दृष्टसंयोगे ॥”
तमोयुक्ते राहुयुक्ते । व्रतदीप्ते इति निबन्ध-
वैदिककर्मापलक्ष्यम् । तथा च स्मृतिचारे
ज्योतिषम् ।

“एकराशौ स्थितौ स्थातां यदि राहुदृष्टसंयोगे ।
विवाहव्रतयज्ञादि सर्वं तत्र परित्यजेत् ॥”

मलमासादुपक्रम्य भविष्ये ।
“ऋक्षमेदेऽप्येकराशौ सम्पर्को यदि वागयोः ।
गुरो राहोरपि तथा त्यजेद्विवाहं च शयः ॥”
अत्र गुरोर्लक्षितत्वं हेतुः ।

“यत्र यत्र स्थितो जीवस्तमोयोगेन लज्जते ।
उपहासाय किं न स्यादवत्पद्मो मनीषिणाम् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥ ३ ॥

अस्य प्रतिग्रसवो यथा,—

“कर्णाटगटाङ्गकलिङ्गदेशे
दृष्टसंयोगे राहुयुतो विरुद्धः ।
श्रेष्ठे देशे न चास्ति दोषः
सर्वत्र कार्यं सुनयो वदन्ति ॥”

इति दृष्टान्तमार्तसङ्घटनवचनमिति केचिद्-
वदन्ति ॥

राहुसर्पः, पुं, (राहोः सर्पो यत्र ।) उपरागः ।
इति ज्ञानाशुधः ॥

राहुहा, [न] पु, (राहुं हन्तीति । हन् + क्त्वा ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 राहुच्छिद्यः, पु, (राहोच्छिद्यः ।) लशुनः । इति चिकित्सोपनिषद् ॥ (अस्य विवरणं रसोन्न- शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 राहुतच्छिद्यः, पु, (राहुणा उत्तच्छिद्यः परित्यक्तः ।) लशुनः । इति छारावली । २२३ ॥ (अस्य विवरणं रसोन्नशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 रि, श गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुहा- पर- सक-सेट् ।) रेफादि । श, रियति । इति दुर्गादासः ॥
 रिक्त, क्ली, (रिच् + क्तः ।) शून्यम् । वनम् । इति मेदिनी । ते, ५० ॥
 रिक्तं, त्रि, (रिच् + क्तः ।) निर्धनम् । इति शब्द- रत्नावली ॥ (शून्यम् । यथा, मनुः । ८।४०५। 'भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाय्यानि सारतः । रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित् पुमांसश्चापरि- च्छेदाः ॥')
 रिक्तकं, त्रि, (रिक्त + कन् ।) शून्यम् । इत्य- मरः । ३।१।५६ ॥ (यथा, मनुः । ८।४०४। "पयं यानं तरे दायं पौरुषेऽहंपण तरे । पादं पशुश्च योविच पादाहं रिक्तकः पुमान् ॥")
 रिक्ता, स्त्री, (रिच् + क्तः । टाप् ।) तिथिभेदः । वा तु चतुर्थी नवमी चतुर्दशी च । यथा,— "नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तिथयः क्रमात् ॥" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 कर्मसु तस्या निषेधविधौ यथा,— "नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा नामसहक- रणाः ।" न रिक्ता सर्वकर्मसु । इति ज्योतिःसारः ॥
 "चन्द्रे चार्कजुर्गार्कशुक्रविद्युते मध्येऽथवा पापयो- त्यक्षा च यतिपातवैधृतिर्दिनं विष्टिश्च रिक्ता तिथिम् । क्रूराहायनचैत्रपौषरहिते लग्नांशके मासुषे । रिक्तासु विषवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवाहिता । शनैश्चरदिने चैव यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् । तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्हिनी ॥" इति दीपिका ॥
 "वष्टे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तितरे वा तिथौ सौम्यादित्यसितेन्द्रजीवदिवसे पक्षे च कृष्णतरे ॥" इति सुजयलभौमः ॥
 "दादशी सप्तमी नन्दा रिक्तासु पञ्चपर्वसु । बलमायुर्धशो हन्यात् शिशूनामन्नभक्षणम् ॥" इति कृत्यचिन्तामणिः ॥
 "पूर्वशान्तकर्मसमस्तजहतेऽप्येव रिक्ते तिथौ वष्टे मासि सितेन्द्रजीवदिवसे गोचर्षं मौनोदये । सप्तमे पञ्चमे वर्षे अग्रप्रभे जगार्हने । षष्ठौ प्रतिपदश्चैव वर्षयित्वा तथाऽमौम् ॥ रिक्ता पञ्चदशीश्चैव सौमिभौमदिने तथा । एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भान् कारयेत् ॥" इति विष्णुधर्मोत्तरः ॥

"पूर्वाऽऽन्याम्यफणिचित्रशिवान्यभेयु रिक्ताष्टमीं विगतचन्द्रतिथिं विधाय । द्वात्रिंशतिगोसमुदये विष्णुजार्किवारे शक्तेन्दुयोगकरणेण ह्यजप्रवाहः ॥" इति दीपिका ॥

"चन्द्रार्कयोर्भवेत् पूर्णा कुजे भद्रा जया गुरौ । शुभमन्दौ च नन्दायां शुक्ले रिक्ताष्टता तिथिः ॥" इति भीमपराक्रमः ॥

"सर्वत्र कार्ये शुभणीवशुक्राः केन्द्रत्रिकोणोपगता प्रशस्ताः । तृतीयलाभारिगताश्च पापा- क्षिपिर्विरिक्ता शुभस्य चाहः ॥" इति दीपिका ॥

"चतुर्थी नवमी चैव रिक्ता चैव चतुर्दशी । शुक्ले नन्दा युधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया । गुरौ पूर्णा च संयुक्ता सिद्धियोगाः प्रकीर्तिताः ॥ शुभमन्दगता नन्दा कुजे भद्रा जया गुरौ । भृगुरिक्ताष्टतं प्रोक्तं पूर्णा च रविचन्द्रयोः ॥" इति ज्योतिःसागरसारः ॥

"वष्टाष्टमीद्वादशीसु न गच्छेच्चिद्विद्वत् । पूर्णिमाप्रतिपदश्च रिक्तावमदिनेषु च । तथा यमद्वितीयाया यात्रायां मरणं भवेत् ॥" इति सत्सङ्गतसुक्तावली ॥

रिक्थं, क्ली, (रिक्ते बहिर्गच्छति नश्यतीति । रिच् + "पाठतुद्विचरिचिचिचिचिचिचिचिक् ।" उणा० २।७। इति चक् ।) घनम् । इत्यमरः । २।६।६० ॥ (यथा, मनुः । ८।२७।

"वाल्मीक्यादिकं रिक्थं तावत् राणाशुपालयेत् । यावत् स स्यात् समाप्तो यावच्छातौतशेषः ॥")

रिक्थशरी, [न] त्रि, (रिक्थं हरतीति । हृ + णिनिः ।) दयादः । घनशरी । यथा । "यदासौ नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्युत्तरोत्तस्य चैत्रे स्वपरपुत्रार्थे प्रष्टोऽयं जनयति स त्रिपि- षट्को द्वाप्तुय्यायणो द्वयोरपि रिक्थशरी पिष्टदाता च ।" इति मित्राक्षरायां दायभागः ॥

रिक्थी, [न] त्रि, (रिक्थमस्यास्तीति । रिक्थ + णिनिः ।) घनशरी । घनी । (यथा, याज्ञ- वल्क्यः । २।२६। "योऽभियुक्तः परेतः स्यात् तस्य रिक्थी तत्- हरेत् ॥")

रिक्था, स्त्री, लिङ्गा । यूका । इति हेमचन्द्रः । ४।२७४ ॥
 रिख, इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा- पर- सक-सेट् ।) इ, रिङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

रिग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा- पर- सक-सेट् ।) इ, रिङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
 रिङ्गणं, क्ली, (रिङ्ग + ण्यट् ।) खलनम् । इति हेमचन्द्रः । ६।१५६ ॥ (यथा,— "सुक्राय रिङ्गणविधिं पादचक्रमण्यमः । कुमारः पञ्चवर्षीयः कलाभ्यासं विधास्यति ॥")

रिङ्गणं, क्ली, (रिङ्ग + ण्यट् ।) खलनम् । इत्य- मरः ॥ "के घर्माद्युपनिषत्वाप्रतिष्ठायां खकीय-

विघ्नानादन्यथाभावे इत्यर्थः । औचित्यात् पिष्टिलादेश्च खलने । इति रमानाथः ॥
 घर्माविलङ्घनं रिङ्गणमिति स्वामी ॥ बाणानां हस्तपादाभ्यां चर्जनं रिङ्गणम् । पिष्टिलादौ पतनं खलनमित्यन्ये । एतस्मिन्ने मेदेऽप्यभेदोप- चारेण समे इत्युक्तम् । "रिग रिग लिगि गतौ अनट् । रिङ्गणमिति पाठे रखि रख रिखि सर्पणे इत्यस्य रूपम् ।" इति भरतः ॥

रिच, कि सम्पर्कवियोगयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पक्षे भा-पर-अक-सेट् ।) कि- रेचयति रेचति । रिङ्गते रिपुयंदाक्रान्तो घनेर्म- न्नेश्च रेचति । रेचयन्ति च तन्मार्ग इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

रिच, इर् घ ञ औ विरेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा-उभ-अक-अनिट् ।) विरेकः पौनः- पुन्येन पुरीषोत्तमः । इति चतुर्भुजः । इर्, अरिचतु अरेच्यते । घ ञ, रिङ्गते रिङ्गते अतिचारकी । औ, रेक्ता । इति दुर्गादासः ॥

रिज, ङ ऋण्यर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा- व्यात्-सक-सेट् ।) ऋण्यर्थे भर्जने । ङ, रेजते । इति दुर्गादासः ॥

रिघमः, पु, कामः । वचनः । इति विश्वः ॥

रिपुः, पु, (अनिट् रपतीति । रप वाचि + "रपे- रिचोपधायाः ।" उणा० १।२७। इति कुः इकारश्चोपधायाः । "रिप् कथनयुद्धनिन्दा- द्रिवादानेषु । 'रिपेः किच ।' उणा० १।१४। इति बाहुलकादुपप्रत्ययः । रिपति केचित् पठन्ति । तत्र बाहुलकादेव ककारस्य प्रकारः । रिपति मोघणार्थं युध्यते हिनक्षि वा निन्द्यते च सत्- पुरयैः ।" इति निघण्टुटीकायां देवराण्यम्बा । ३।२४।४। श्रुतः । इत्यमरः । २।८।१० ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

"न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः । कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥") शरीरस्य ङ रिपवो यथा । कामः क्रोधः लोभः मोहः मदः मातृसंघः । तथा हि ।

"आस्त्राय योगमवजित्य च वैरिघटक- मावध चेन्द्रियगणं मनसि प्रसन्ने ॥" इत्यादि तन्त्रसारे सुवनेश्वरीस्तोत्रम् ॥ ॥ चोरकनामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लमापेक्षया घटलम् । तत्पण्यायः । घट- कोणम् २ रिपुमन्दिरम् ३ । यथा,— "धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्मृतम् । द्युनं द्युनं तथाक्षाखं घटकोणं रिपुमन्दि- रम् ॥"

अपि च ।
 "सुनीचगेऽस्तगेऽपि वा रिपोऽहे स्थिता अष्टा । हथा ऋज प्रकीर्तित समस्तमेव स्वरिभिः ॥" धर्म्यम् ।
 "अरातिप्रणयोः वष्टे चाष्टमे गृह्युरन्वयोः । ययस्य द्वादशस्थाने नैपरिखेन चिन्तनम् ॥" इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(ध्रुवपुत्रस्य शिष्टेः पुत्रः। यथा, हरिवंशे। २। १४-१५।
“तस्मात्शिष्टश्च भयश्च ध्रुवात् शम्भुर्वाजायत।
शिष्टेराधत्त सुष्काया पञ्चपुत्रानकल्पावान्।
रिपु रिपुञ्जयं पुष्यं वृकलं वृकतेजसम्।”
यदो. पुष्पः। यथा, भागवते। ६। २३। २०।
“यदो सहस्रजित् क्रोधानलोरिपुरितिश्रुताः॥”
रिपुघातिनौ, स्त्री, (रिपुं हन्तीति। घन+घिनिः।)
लताविशेषः। कुचुद इति भाषा। यथा,
“कुचिका बहुविस्तीर्णा कुचिका रिपुघातिनौ॥”
इति शब्दचन्द्रिका॥
रिपुफ, प श्र वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-
पर०-सक० सेट्।) नोपधः। म श्र, रिप्फति
रिप्फि। सप्तमस्वरालिखितमन्त्रे। इति
दुर्गादासः॥
रिप्फ, स्त्री, समापेक्षया द्वादशराशिः। यथा,—
“कर्मस्थानश्च दशमं ख मेष्टुरगमासादम्।
क्षिप्रस्थानमष्टमं स्थानं रिप्फाखं द्वादश
स्थितम्॥”
तत्र चिन्तनीयं यथा,—
“प्राप्तायावध चिन्तयेद्भवश्चे रिप्फेऽथ
मन्त्रिययौ
सौम्यस्वामियुतौचित्यपचितिस्तेषां चित्तस्व-
न्या॥”
इति ज्योतिष्शास्त्रम्॥
रिप्रः, त्रि, (रीड् सवणे+“लौढीडो वृखश्च पुट् च
तरी औघञ्कुतचितयोः।” उणा० ५। ५५।
इति रप्रव्ययः। धातोर्लृङ्। प्रव्ययस्य पुट् च।
अधमः। इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिहितिः॥
(यथा, अश्वेदे। ६। ७८। १।
“शुभ्याति रिप्रमविरस्य तान्वा।”
“रिप्रं अनुपादेयत्वेन पापकूपम्॥” इति
तद्भाष्ये सायणः॥ स्त्री, पापम्। यथा, अश्वेदे।
१०। १७। १०।
“विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः॥”
“देवीर्देव्यः देवनशीला आपः विश्वं सर्वं विप्र
पापं प्रवहन्ति पुरुषसकाशात् प्रगमयन्ति
अपनयन्तीति यावत्॥” इति तद्भाष्ये सायणः॥
रिप्रवाहः, त्रि, पापवाहकः। यथा,—
“क्रथाहमस्मिं प्रहिणोमि दूरम्।
यमराण्य गच्छतु रिप्रवाहः॥”
इति भवदेवभट्टोक्तकुण्डलिकापद्धतिः॥
“रिप्रं पापं वहतीति रिप्रवाहः।” इति तट्टी-
कायां गुणविष्णुः॥ “स प्रहितः क्रथाहमि-
यमराण्य गच्छतु यमस्य राण्यं प्रति व्रजतु।
किम्भूतः रिप्रवाहः रिप्रमिति पापनामः। रिप्र
पापं वहति नाशयति रिप्रवाहः।” इति वाण-
सनेयसंहिताभाष्ये महीधरः। ३५। १६॥
“रिप्रवाहः रिप्रं पापं तस्य वोढा सोऽस्मि
यमराज्ञः यमो राजा येषां तान् यमराजकान्
अन्यप्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु॥” इति ऋक्भाष्ये
सायणः। १०। १६। ६॥)

रिप्, कुत्तने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट्।) औपधातुरयम्। रिप्फः रेफः।
इति दुर्गादासः॥
रिप्, श्र अर्फे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट्।) श्र, रिप्फति। अर्फो
दानघाघाहिवानिन्दायुक्तानि। इति दुर्गा-
दासः॥
रिप्, इ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट्।) इ, रिप्फति। इति दुर्गा-
दासः॥
रिप्, रवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट्।) विरिप्फः। इति दुर्गादासः॥
रिमेदः, पुं, अरिमेदः। इति राजनिर्घण्टः॥
रिरी, स्त्री, पित्तलः। इति हेमचन्द्रः। ४।
११४॥
रिप्, इ वणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-
सक० सेट्।) इ, रिप्फति। व्रजो गतिः। इति
दुर्गादासः॥
रिश्, औ श हिसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-
पर०-सक०-अनिट्।) औ, अरिश्चत्। श्र,
रिश्चति। रेच्यति। इति दुर्गादासः॥
रिश्यः, पुं, (रिश्यते हिश्यते इति। रिश्+
क्यप्।) ऋगः। इति त्रिकाश्रयेण॥
रिष्, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट्।) रेचति। इति दुर्गादासः॥
रिषि, पु, ऋषिः। ऋषन्ति ज्ञानससारयोः पार
गच्छन्ति ऋषयः। ऋषी श्र गतौ नान्वीति
किः। रिषिर्हंसादिश्च। विद्याविदम्भमतयो
रिषयः प्रसिद्धाः। इति प्रयोगात्। स्त्रियां
ऋषी च। इत्यमरटीकायां भरतः॥
रिष्ट, स्त्री, (रिष्+क्तः।)। येमम्। कल्याणम्।
अशुभम्। अमङ्गलम्। (यथा, मार्कण्डेये।
५०। ८६।
“स्वाजीपिधाने यत्रामिर्दत्तो हर्षोऽप्येन वा।
यदे तत्र हि रिष्टानामशेषाणां समाश्रयः॥”
अभावः। नाशः। इत्यमरभरतौ॥ अशुभस्या-
भावः। इति केचित्। इति भरतः॥ पापम्।
इत्यन्यथा॥ तद्वति, त्रि॥
रिष्टः, पुं, (रिष्+क्तः।) खड्गः। फेणिलः।
स तु रक्तशिखुः। इति मेदिनी। टे, २७॥
रिष्टकः, पुं, (रिष्ट एव। स्वार्थे कन्।) रक्तशिखुः।
इति शब्दरत्नावली॥
रिष्टिः, पु, (रिषति हिनसीति। रिष्+क्तिच्।)
खड्गः। इति मेदिनी। टे, २७॥
रिष्टिः, स्त्री, (रिष्+क्तिन्।) अशुभम्। इति
मेदिनी। टे, २७॥ शब्दमेदः। इति शब्द-
रत्नावली॥
रिष्यः, पु, (रिष्यते इति। रिष्+क्यप्।) ऋग-
विशेषः। यथा,—
“ऋष्य ऋष्यो रिष्यो रिष्य एण। स्यादेणकोऽपि
च॥”
इति शब्दरत्नावली॥

रिष्यः, त्रि, (रिष् वधे+“सर्वनिष्ठपरिष्येति।”
उणा० १। १५३। इति वनप्रत्ययेन साधुः।)
वधकः। इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिहितिः॥
रिह, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा० पर०-
सक०-सेट्।) रेचति। इति दुर्गादासः॥
री, औ ङ य चरये। इति कविकल्पद्रुमः॥
(दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट्।) औ, रीः।
ङ य, रीयते पयः। इति दुर्गादासः॥
री, गि रवे। वधे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
(क्रा०-प्रा०-पर०-अक०-सक० च-अनिट्।)
गि, रिष्याति रीणः रिणि। रवः शब्दः। तथा
च कासन्नादौ री गतिरेषणयोः। रेण वृक-
ध्वनिरिति रमानाय। रिष्याति रेणते वृकः।
इति शब्दार्थे भट्टमल्लः। इति दुर्गादासः॥
री, स्त्री, (री+क्तिम्।) गतिः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ रवः। वधः। इति रीधात्वर्पदेशनात्॥
रीण्या, स्त्री, घृणा। यथा। मोहो रीण्या
कुगुप्ता च च्छणीया च्छ्विया घृणति वाच-
स्यति। अयन्तु लज्जायां प्रविष्टेः प्रमादात्
घृणायां प्रयुक्त इति कलिङ्गः। इत्यमरटीकायां
भरतः॥
रीठा, स्त्री, रीठाकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥
रीठाकरञ्ज, पुं, खनामस्थानवृक्षः। तप्तप्याय,
गुच्छकः २ गुच्छपुष्पकः ३ रीठा ४ गुच्छपलः ५
अरिष्टः ६ मङ्गल्यः ७ कुम्भबीजकः ८ प्रकीर्णः ९
सोमवल्कः १० फेणिलः ११ अस्य फलगुणाः।
तित्तत्वम्। उण्यत्वम्। कटुत्वम्। स्निग्धत्वम्।
वातकफकुष्ठकण्टित्वविषविष्कोटनाशिलम्। इति
राजनिर्घण्टः॥
रीटक, पुं, एष्टवशः। इति हेमचन्द्रः। ३। २६५॥
रीटा, स्त्री, (रिह वधे+औणादिकः। क्।)
अवज्ञा। इत्यमरः। १। ७। २३॥
रीण, त्रि, (री+क्तः। औदितश्चेति नः।) सुत-
जलादि। चरितम्। इत्यमरः। ३। १। ६२॥
रीतिः, स्त्री, (री+क्तिच् क्तिन् वा।) आरङ्गः।
(तप्तप्यायगुणा यथा,—
“पित्तलम्भारङ्गं स्यादरो रीतिश्च कथ्यते।
राजरीतिश्च अरीतिः कपिला पिङ्गलापि च॥
रीनिरप्युपधातुः स्यात्तान्त्रस्य यशस्य च।
पित्तलस्य गुणा स्त्रियाः स्वयोनिसदृशा जने॥
सयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)
प्रचारः। स्यात्। इत्यमरः। २। ६। ६७॥
३। ३। ६८॥ लोहकिङ्कम्। इति मेदिनी। ते, ५०॥
दग्धस्वार्थदिमलम्। इति धरणिः॥ सीमा।
खण्डम्। गतिः। स्वभावः। शेषस्य पण्याय।
रूपम् २ लक्षणम् ३ भावः ४ आत्मा ५
प्रकृतिः ६ सङ्गः ७ रूपतत्त्वम् ८ धर्मः ९
सर्वः १० निवर्गः ११ शरीरम् १२ सतत्वम् १३
संविद्धिः १४। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,
कथासरित्सागरे। १४। ६२।
“निशान्तस्त्रिष्टयकाकरीतिष्ठयो रसक्रमः॥”

रीव

स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । १४ ।
 “महीव रीतिः श्रवसासरत् पृथक् ॥”
 “महीव रीतिः महती स्तुतिरिव ।” इति
 तद्वाच्ये सायणः ।) काव्यस्यात्मा । इति वामन-
 सूत्रम् ॥ गुणभेदेन तद्विभागमाह ।
 “ओजः प्रसादमाधुर्गुणचित्तयभेदतः ।
 गौडवेदभ्यर्पाज्जरीतयः परिकीर्तितः ॥”
 प्रत्येकेषां लक्षणानि यथा,—
 “ओजः समासभूयस्व मांसलं पददम्बरम् ।
 यत्तार्थपदमयस्य प्रसादः परिकीर्तितः ॥
 शब्दार्थयोस्तु रसवन्मधुर परिकीर्तितम् ।
 सर्वलोकावगम्यं यदयस्य तदभिधीयते ।
 सुश्राव्यमपि गम्भीर प्रसन्नसुपनागरम् ॥”
 ग्रन्थं यथा,—
 “कन्ये मन्त्रेण्यसौ धन्यो यस्त्वामद्य विवाहयेत् ।
 नाख्येन तपसा लभ्यः सुन्दरस्त्रीसमागमः ॥”
 उपनागरं यथा—
 “तन्नि त्वद्वर खाडु नाविद्वन्विदो जनाः ।
 वसुधायां सुधाभावान्नुत्वा स्वर्गं यियासवः ॥
 शब्दाज्ज्वर्य तत् स्यादयदनुप्रासभास्वरम् ।
 वर्णाटितिरनुप्रासः पदे पादे विधीयते ।
 पदाटितस्तु यमकमादिमध्यान्तसर्वगम् ॥” *
 क्रमेण रीतित्रयाणामुदाहरणानि ।
 “गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गवद्गतजटाजूटायाजयतुफणि-
 स्फूर्जन्नुत्तुङ्गतिभौतिसम्भृतिचमत्कारस्फुरत्-
 रुक्ममा ।
 आनन्दान्तवापिको विदधती चित्ते गिरीश-
 प्रभो-
 स्त्वां पायान्नवसङ्गमे भगवती लज्जावती
 भावती ॥
 भवतो विरहयाधिमधिगम्य ससम्भमा ।
 कामिनी यामिनीकान्त कृतान्तमिव पश्यति ॥
 हस्तानि सन्तापनिवृत्तयेऽस्याः
 किं ताजहन्त तरुजौकरोपि ।
 उत्ताप एवोत्तरतापहेतु-
 र्भतभुषो नयजनापनेयः ॥”
 इति काव्यचन्द्रिका ॥
 (अस्या अन्यद्विवरणं साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे
 द्रष्टव्यम् ।)
 रीतिकं, स्त्री, पुण्याञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रीतिका, स्त्री, कुसुमाञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका
 पित्तलक्ष ॥ (यथा, दृष्टवत्सहितायाम् । ५७८।
 “अष्टौ सीसकभागाः कांस्यस्य द्वौ तु रीतिका-
 भागः ।
 मयकथितो योगोऽयं विज्ञेयो वज्रसंघातः ॥”)
 रीतिपुष्प, स्त्री, (रीतेः पित्तलस्य पुष्पमिव । तदा-
 कृतितात् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । १०६ ॥
 रीव, ऋ ण चीवे । इति ऋणि १ ।
 उभ० सक०-सेट् ।) ऋ, अरिरीवत् । ण,
 रीवति रीवते । चीवो सद्यश्चंवरः प्रो । इति
 दुर्गादासः ॥

रुक्मका

रु, ठ वधे । गद्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्त०-सक०-सेट् ।) रु, रवते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रु, ल घ्नौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) ल, रीति रवीति पक्षौ ।
 इति दुर्गादासः ॥
 रुः, पु, शब्दः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
 रुक्, चि, बहुप्रदः । इति शब्दमाला ॥
 रुक्, [च] स्त्री, (रुक् + भावे क्प् ।) श्रीभा ।
 (यथा, माघे । ४ । ६६ ।
 “दधङ्गिरमितस्तौ विकचवारिजाम्बूनदे-
 व्निनोदितदिनकमाः कृतचक्षुः जाम्बूनदेः ॥”)
 द्युतिः । (यथा, किराते । ५ । ४५ ।
 “क्षिपति योऽनुवनं विततां दृष्ट-
 दृष्टिकाभिर्व रौचनिकीं रुक्मम् ॥”)
 इच्छा । इति मेदिनी । (यथा, महाभारते ।
 १३ । १२४ । २८ ।
 “नानावृद्धिरूपो लोके मनुष्यान्मनमिच्छति ।
 यहीतुं स्वगुणैः सर्वोत्तेनासि हरिणः कृशः ॥”
 तेजः । यथा, रघु । ६ । ६ ।
 “अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ
 सवस्तुवावरुणाग्रसरं रुपा ॥”)
 शारिकाशुकवाक् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रुक्, [ज] स्त्री, (रुक् + क्प् ।) रोगः । इत्य-
 मरः । २।६।५१ ॥ (यथा, भागवते । ६ । ११ । ८ ।
 “दीपस्य दृष्टा गुरु लाघवं यथा
 भिषक् चिकित्सते रुजां निदानवित् ॥”
 रुजति पीडयतीति । पीडादायके, चि । यथा,
 महाभारते । ५ । ८४ । १ ।
 “प्रयान्त देवकीपुत्र परवीररुजो दृश ।
 महारया महाबाहुमन्त्रयुः शस्त्रपाणयः ॥”
 अथवा परस्य वीराणां रुक् वैरिति ॥)
 रुक्प्रतिक्रिया, स्त्री, (रुजः प्रतिक्रिया निर-
 सनम् ।) चिकित्सा । इत्यमरः । २ । ३ । ५० ॥
 रुक्मं, स्त्री, (रोचते शोभते इति । रुक् + “युजि-
 रुचिर्जां कृञ् । उणा० १ । १४५ । इति
 भक् कवर्गान्तादेशः ।) काश्चनम् । (यथा,
 रामायणे । २ । ७० । २१ ।
 “रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे षोडशान्वशतानि च ।
 सत्कृत्य केकयीपुत्र केकेयो धनमादिशत् ॥”)
 घुस्तरम् । इत्यमरः । लोहम् । इति मेदिनी ।
 मे, २८ । (अस्य पर्यायो यथा,—
 “कृष्णायसं काललोहं रुक्मं तत्तौल्यमप्यथ ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर्णं,
 पुं । इति उज्ज्वलदत्तः । १ । १४५ ॥ दीप्तिशोके,
 चि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६१ । १२ ।
 “॥ चि रुक्म इत्येवम् ॥”
 “द्विषि दुल्लोके रुक्मो रोचमान आरु इव ।”
 इति तद्वाच्ये सायणः ।)
 रुक्मकारकः, पु, रुक्मं स्वर्णाङ्गारं करोतीति ।
 रु + “कर्मण्यङ्” ३ । २ । १ । इत्यङ् ।

रुक्मिणी

ततः स्वार्थे कन् ।) स्वर्णकारः । इत्यमरः । २ ।
 १० । ८ ॥
 रुक्माङ्गदः, पुं, राजविशेषः । यथा । अस्ति
 कलिङ्गविषये रुक्माङ्गदो नाम नरपति-
 दिग्विजययापारक्रमेणागत्य चन्द्रभागानदी-
 तीरे समावेशितकटकौ वर्तते । इत्यादि हितो-
 पदेशे १ परिच्छेदः ॥
 रुक्मिणी, स्त्री, (रुक्मो वर्णोऽस्यस्या इति । रुक्म +
 इनिः । ङीप् ।) लक्ष्मणमहर्षीविशेषः । तत्प-
 र्यायः । ई. २ रमा ३ चिन्मुखा ४ चाम्पा ५
 चला ६ हीरा ७ चक्षुणा ८ वृषाकपायी ९
 चपला १० इन्दिरा ११ लक्ष्मी । १२ यम्यालया
 १३ पद्मा १४ कमला १५ श्रीः १६ हरिप्रिया
 १७ । इति जटाधरः ॥ अस्या विवरणं यथा,
 “विदर्भराजो धर्मात्मा भौमको नाम धार्मिकः ।
 बभूवस्तस्य पुत्रास्तु नाम्ना रुक्मादयः शुभाः ॥
 तेषामवरजा कन्या रुक्मिणी रुक्मवर्णिनी ।
 कमलाशेन सम्भता सर्वलक्षणशोभिता ॥
 राघवत्वेऽभवत् सीता रुक्मिणी लक्ष्मणकनि ।
 साक्षात्क्ष्मीस्तु विज्ञेया प्राकट्येनैव पार्वति ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥
 (रुक्मिण्या सह शिशुपालस्य विवाहघोषणा
 श्रीलक्ष्मणस्य रुक्मिणीहरणं कृतायाश्च तस्मां
 यादवैः सह राक्ष्सां तुलनयुद्धादिकं हरिवंशे ।
 ११६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) नारदस्य रुक्मिण्यै
 पारिजातपुष्पप्रदानवृत्तान्तं तत्रैव च १२२
 अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ अस्याः सम्प्रतिनामानि
 यथा तत्रैव । १६० । ४—६ ।
 “—————रुक्मिणीतनयान् शृणु ।
 प्रद्युम्नः प्रथमं यज्ञे शम्बरान्तकरः सुतः ॥
 द्वितीयश्चारुदेवश्च तृष्णिचिह्नो महारथः ।
 चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदंष्ट्रो हम् एवच ॥
 सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्यवान् ।
 चारुवाहुः कनीयाश्च कन्या चारुमती तथा ॥”
 स्वर्णचीरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रुक्मिणीव्रतं, स्त्री, (रुक्मिण्या व्रतम् ।) व्रत-
 विशेषः । यथा,—
 व्रत उवाच ।
 “नामदम्यः समाकर्ण्य रमां तां पुत्रगर्हिणीम् ।
 कल्केरभिमर्तं वृहा कारयद्दुर्मिणीव्रतम् ॥
 व्रतेन तेन च रमा पुत्राणां सुभगा वती ।
 सर्वभोगेन संयुक्ता बभूव स्थिरयौवना ॥
 श्रीनक उवाच ।
 विधानं ब्रूहि मे व्रतं व्रतस्यास्य च यत्फलम् ।
 पुरा केन कृतं धर्म्मं रुक्मिणीव्रतमुत्तमम् ॥
 व्रत उवाच ।
 शृणु ब्रह्मन् । राजपुत्री शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
 अवगाह्य सरोवरीं सोमं हरमपश्यत् ।
 सा सखीभिः परिहृता देवयान्या च संगता ।
 शम्भुभीत्या ससुत्याय पर्यसृज्यत इव ॥
 तत्र युक्तस्य कन्या या वल्लव्यासमात्मनः ।
 संसृज्य कुपिता प्राह वधनं त्वज मिश्रुकि ॥

इति दानवकन्या सा दासीभिः परिवारिता ।
तां तस्या वाससा वक्ता कूपे क्षिप्त्वा गता

ग्रहम् ॥

तां कूपममां रुदतीं जलार्थं नहुषात्मजः ।
करे स्पृश्य ससृष्ट्य प्राह का त्व वरानने ॥
सा मुक्तपुत्री वसन परिधाय द्विया भिया ।
शर्मिष्ठा कृत सर्वं प्राह राजानमौचती ॥
ययातिस्तदभिप्रायं ज्ञात्वा लुप्य शोभनाम् ।
आन्वाह्य तां ययौ गेहं तस्याः परिगयादृतः ॥
सा गत्वा भवनं श्रुतं प्राह शर्मिष्ठया कृतम् ।
तच्छ्रुत्वा कुपितं विप्र वृषपत्न्याह सान्त्वयन् ॥
दृष्ट्वा मां दृष्ट्य विभो रोषो यदस्ति ते मयि ।
शर्मिष्ठां वाप्यपकृता कुरु यन्मनसेषितम् ॥
राजानं प्रणतं पादे पितुर्दृष्ट्वा रुपावधौतु ।
देवयानी त्वयं कन्या मम दासी भवत्विति ॥
समानेय तदा राजा दास्ये तां विनियुज्य च ।
ययौ निजगृहं ज्ञानी देव परमकं स्मरन् ॥
ततः श्रुत्वा समानीय ययातिं प्रतिशोभकम् ।
तस्मै ददौ तां विधिवत् देवयानीं तया सह ॥
दत्त्वा प्राह वृषं विप्रोऽप्येतां राजसुतां यदि ।
शयने नयसे सद्यो जरा त्वासुपभोक्ष्यति ॥
श्रुत्वा तद्वचः श्रुत्वा राजा तां घरवर्णिनीम् ।
अदृष्ट्वां स्थापयामास देवयान्युगां भिया ॥
सा शर्मिष्ठा राजपुत्री दुःखशोकभयाकुला ।
निवृत्ता दासीश्रुताकीर्णा देवयानींसेवते ॥
एकदा सा वनगता रुदती आहूयतटे ।
विश्वामित्रं सुनि सा तं दृष्ट्वा स्त्रीभिरावृतम् ॥
ब्रजिन पुण्यगन्ताभिः सख्यपाभिः सुवासितम् ।
कारयन्त व्रत मात्स्यधूपदीपोपहारकैः ॥
निर्मायादल पद्म वेदिकायां सुचिह्नितम् ।
रम्भापोतेष्वतुर्भिस्तु चतुष्कोण विराजितम् ॥
वाससा निर्मितगृहे स्वर्णपट्टैर्विचित्रिते ।
निर्मितश्रीवासुदेव नानारत्नविचित्रितम् ॥
पौरुषेय च कृत्तेन नानागन्धोदकैः शुभैः ।
पञ्चान्ते पञ्चगव्यैर्यामन्त्रैर्दिजेरितैः ॥
स्नापयित्वा भद्रपौष्टे कर्णिकार्यां प्रपूजयन् ।
पञ्चभिर्दशभिर्वापि धोदृशैरुपचारकैः ॥
पादमञ्जश्रमहरं शीतकं सुमनोहरम् ।
परमानन्दजनक गृहाण परमेश्वर ॥
दूर्वाचन्दनगन्धाढ्यमर्घ्ययुक्तं प्रयत्नतः ।
गृहाण रुक्मिणीकान्तं प्रपन्नस्य मम प्रभो ॥
नानातीर्थाङ्गव वारि सुगन्धि सुमनोहरम् ।
गृहाणाचमनीयं त्व श्रीनिवास श्रिया सह ॥
नानाकृष्ट-रत्नाढ्यं चतुर्धृतसुतमम् ।
वक्षोभोभारं चारु मात्स्यं नय सुरेश्वर ॥
तन्मुसन्तानसन्धानरचितं वन्दनं हरे ।
गृहाणावरणं शुद्ध निरावरण सप्रिय ॥
यज्ञस्त्रयमिदं देव प्रणामतिविनिर्मितम् ।
गृहाण वासुदेवं त्व रुक्मिण्या रमया सह ॥
नानारत्नसमायुक्तं स्वर्णसुक्तादिचित्रितम् ।
प्रियया सह देवेश गृहाणाभरणं मम ॥
दधिशिरगुह्यमादिपूजकद्वन्द्वकखण्डकाङ्ग ।

गृहाण रुक्मिणीनाथ सनाथं कुरु मां प्रभो ॥
कर्पूरागुरुगन्धाढ्यं परमानन्ददायकम् ।
धूप गृहाण वरद वेदभोग प्रियया सह ॥
भक्तानां गेहसक्तानां ससारज्जान्तनाशनम् ।
दीपमालोक्य विभो जगदाजोक्तनादर ॥
प्रणमस्तुन्दर पद्माक्ष पीताम्बर पतुर्भुज ।
प्रपन्नं पाहि देवेश रुक्मिण्या सहितायुत ॥
इति तासां व्रतं दृष्ट्वा सुनि गत्वा सुदुःखिता ।
शर्मिष्ठा मिष्टवचना कृताञ्जलिदवाच ताः ॥
शर्मिष्ठोवाच ।
राजपुत्रीं दुर्भगां मां स्वामिना परिवर्जिताम् ।
जातुमर्ष्य हे देवो व्रतेनानेन कर्मिण्या ॥
श्रुत्वा तु ता वचस्तस्याः कारुण्याच्च कियत् ।
पूजोपकरणं दत्त्वा कारयामासुरादरात् ॥
व्रतं कृत्वा तु शर्मिष्ठा कन्या स्वामिनमौचरम् ।
सत्त्वा पुत्रान् सुसन्तुष्टा समभूत् स्थिरयौवना ॥
सीता चाशोकवर्णिकामर्धे सरमया सह ।
व्रतं कृत्वा पतिं जेमे राम राक्षसनाशनम् ॥
दृष्ट्वा प्रसादेन कलेदं द्रौपदी व्रतम् ।
पतियुक्ता दुःखसुक्ता बभूव स्थिरयौवना ॥
तथा रमा विते पते वैशाखे द्वादशीदिने ।
जामदग्न्याद्व्रतं चक्रे पूर्णं वर्षचतुष्टयम् ॥
पट्टस्त्रयं करे बद्धा भोजयित्वा द्विजान् बहून् ।
सुहृदां हविष्यं चौराक्तं सुमिष्टं स्वामिना सह ॥
युधजे, एधिर्वी सन्ध्यामपूर्णां खलनैर्वृता ।
सा पुत्रौ सुपुत्रे साध्वी मेघमालवणाहकौ ॥
देवानासुपकर्तारौ यज्ञदानतपोव्रतौ ।
मद्योत्पादौ महावीर्यौ सुभगौ कल्किस्मर्या ॥
व्रतवरमिति कृत्वा सर्वसम्पत्सङ्गहा ।
भवति विदिततत्त्वा पूजिता पूर्णकामा ।
हरिचरणसरोजद्वन्द्वभक्तैकताना ।
व्रजति गतिमपूर्णां ब्रजविजयेरगन्ताम् ॥
इति कल्किपुराणे रुक्मिणीव्रतम् ३१ अध्यायः ॥
रुक्मिदर्पः, पुं, (रुक्मिणि भौष्णकपुत्रे दर्पो यस्य सः । तस्य रुक्मिनाशकत्वात्) वनदेवः । इति हलायुधः ॥
रुक्मिदारौ, [न] पुं, (रुक्मिणं दारयतीति । दृ + णिष् + णिनि ।) वनदेवः । इति चिकारुषेयः ॥
रुक्मिभित्, [दृ] पुं, (रुक्मिणं भिनत्तीति । भिद् + क्तिप् ।) वनदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६८ ॥
रुक्मी, [न] पुं, (रुक्मो वर्णविशेषोऽस्यास्तीति । रुक्म + इनि ।) भौष्णकराज्येष्ठपुत्रः । यथा, “राणासीद्भौष्णको नाम विदर्भाधिपतिर्महान् । तस्य पञ्चाभवन् पुत्राः कन्येका रुक्मिरानना । रुक्माग्रजो रुक्मरथो रुक्मबाहुरनन्तरः । रुक्मकेशो रुक्ममाजो रुक्मिण्यां स्वसा सती ॥” इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ५२ अध्यायः ॥ (रुक्मिणीहरणानन्तरं कन्येन सहास्य युद्धादिविवरणं हरिवंशे ११० अध्याये तथा प्रद्युम्नेन सहास्य कन्यापरिणयवृत्तान्तं, अग्निवल्केन

सहास्य पौत्राः परिवर्त्यन्तदा वनदेवादस्य ऋषुविवरणम् ११८ अध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

रुक्मस्य, [न] स्त्री, मलम् । इति केचित् ॥

रुचः, त्रि, अप्रमेयः अपिचक्षः । रुच्यती-
रौणादिकसप्रत्ययेन निव्यन्नः । इक्षुबादिकीव, (नीरसः । तद्वया, वायुस्वरूपवर्जने ।

“रौघघातुमकादीनां नेता शीघ्रः समीरवः ।
रजोगुणमय स्रक्तो रुचः शीतो लघुचलः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

रुचः, त्रि, (रुच् + क्तः । ओदितश्चेति नः ।)
रोगादिना कुटिलीकृतः । तत्पर्यायः । रुचः २ ।
इत्यमरः । (यथा, रामायणे । २ । १०९ । ६ ।

“तुया विहीनस्तव शोकस्य-
स्तां संस्मरन्नेव गतः पिता ते ॥”)

रोगी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुच, उ छ प्रीतिप्रकाशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-व्याप्त-व्यक्त-वेत्) प्रीतिरिह चतु-
रागविशेषः । तत्र यस्यादुरागस्तस्य रुच्यद्वान्
त्वम् । उ, रोचते अन्नं मुमुक्षवे । छ, अन्नं चतु ।
इति दुर्गादायः ॥

रुचकं, स्त्री, (रोचतेऽनेनेति । रुच् + “बहुवचन-
चापि ।” उणा० २ । ३७ । इति कुटु ।) सर्व-
काचारम् । अन्धाभरणम् । मात्स्यम् । सौव-
र्ण्यम् । (यथा,—
“सौवर्ण्यं स्याद्वचनमन्धपाकश्च तन्मतम् ॥”

तथास्य गुणाः ।
“रुचकं रोचनमोदि दीपनम्याचनम्वरम् ।
सुखेहं वातमुदातिपित्तल विप्रहं जघ्नु ।
उद्गारमुद्दिदं कृष्णं विवन्तानाहमूलजितम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)
मात्स्यमन्त्रम् । (यथा, भागवते । ३ । १३ । १ ।
“हारेण च महाहर्षेण रुचकेन च भूषितम् ॥”
“रुचकेन मङ्गलदक्षेण ॥” इति श्रीधरः ।) उतुकटः ।
इति मेदिनी । के, १४६ । खाद्यरसः । इति
शब्दरत्नावली । रोचना । विद्वज्जम् । इति
हेमचन्द्रः । लवणम् । इति हारावली । (रुचि-
द्विक् । यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ५३ । ३५ ।
“प्राक्पश्चिमावलिन्दावन्तगतौ तदवधिस्थितौ
श्वौ ।

रुचके दारं न शुभदसुत्तरतोऽन्यानि शस्तानि ॥”
“रुचकं मातुलुङ्गकम् ।” इत्युज्ज्वलदत्तः ।
२ । ३७ ।)

रुचकः, पुं, (रोचते इति । रुच् + क्तुन् ।) बीज-
पूरः । निष्कः । दन्तः । कपोतः । इति मेदिनी ।
(यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ६६ । २ ।

“जीवेन भवति ह्रस्वः
सौरेण ग्रहं कुचेन रुचकश्च ॥”

पर्वतविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । २ । ६ ।
“चिकूटः शिशिरश्चैव पतङ्गो रुचकश्च ॥”
स्तम्भः । यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ५३ ।
२८ ।

रुचिः-

“समचतुरस्रो रुचको
वज्रोऽष्टाश्रिर्विष्णुको दिगुणः ॥”)
रुचा, स्त्री, (रुच् + क्तिप् । पक्षे टाप् ।) दीप्तिः ।
श्रीभा । इच्छा । (यथा, महाभारते । १।५।१३।
“तदे तस्मै न रुचामभ्युपैति
ततश्चाहं सममन्यम मन्ये ॥”)
शारिकाशुक्रवाक् । इति शब्दरत्नावली ॥
रुचिः, स्त्री, (रुच्यते इति । रुच् + “इगुपधात्
क्ति ।” उणा० ४।११६ । इति इन् । सच
क्ति ।) अभिव्यङ्गः । अतुरागः । आशक्तिर्वा ।
सृष्टा । (यथा, किराते । १० । ६२ ।
“रुचिकरमपि नार्थवद्भव
क्षितिमसमाधिभुजौ पृथातनूजे ॥”
“अन्तो रुचिकरो ह्ययः प्रीणनो वद्विदीपनः ॥”
इति वैद्यकराजवल्लभे त्रयगुणध्यायाम् ॥)
अभिलाषः । गमक्षिः । किरणः । इत्यमर-
भरतौ ॥ श्रीभा । इति मेदिनी ॥ (यथा,
रघुः । ५ । ६७ ।
“लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी
सोऽपि स्वदानरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥”)
बुभुक्षा । इति हेमचन्द्रः ॥ गोरोचना । इति
रत्ननिर्वण्डः ॥ आलिङ्गनविशेषः । तत्तत्तयं
यथा । नायिकाया नायकस्य संमुखे जान्ते-
रुपयुपविश्य वक्षसि वक्षो दत्त्वा मदवस्थानम् ।
इति कामशास्त्रम् ॥
रुचिः, पु, (रोचते श्रीभते इति । रुच् + इन् ।
सच क्ति ।) प्रजापतिविशेषः । स च रौच्य-
मनुपिता । यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“रुचिः प्रजापतिः पूर्वं निर्ममो निरहङ्कृतिः ।
यज्ञास्तमितशायी च चचार पृथिवीमिमाम् ॥
अनमिनिकेतन्तमेकाहावसथाश्रयम् ।
विसृक्तचङ्गं तं दृष्ट्वा प्रोचुः स्वपितरो मुनिम् ॥
पितर ऊचुः ।
वत्स कस्मात् त्वया पुण्यो न कृतो दारसग्रहः ।
स्वर्गापवर्गहेतुत्वाद्दन्तस्तेनाविश्रं विना ॥
यद्यौ समस्तदेवानां पितृणाञ्च तथार्हणाम् ।
अभीशामतिधीनाञ्च कुर्वन् लोकानुपाश्रुते ॥
स्वाष्टीचारण्यतो देवान् स्वधोचारण्यतः पितॄन् ।
विभजन्मदानेन भूताद्यानतिधीनपि ॥
स त्व देवाहणाद्वन् वन्धमसहयादपि ।
आवाप्रोपि मनुष्यधर्मभूतेभ्यश्च दिने दिने ॥
अगुत्पायं सुतान् देवानसन्तर्प्य पितॄं स्तथा ।
भूतादींश्च कथं मौढ्यात् सुगतिं गन्तुमिच्छसि ॥
रुचिरुवाच ।
परिण्योऽतदुःखाय पापायाधोगतेस्तथा ।
भवत्यतो मया पूर्वं न कृतो दारसग्रहः ॥
प्रचाप्यतेऽनुदिवचं यदात्मा नियमिच्छेः ।
समत्वपुद्गलैर्गोपि चिन्तामोभिर्वरं हि तत् ॥”
इत्यादि ॥
पितर ऊचुः ।
“युक्तं प्रचासनं कर्तुमात्मनो नियतेन्द्रिये ।

१६५

रुचिः

किन्तु लेपाय मार्गोऽयं यत्र त्वं पुत्र वर्तसे ॥”
इत्यादि ॥ ● ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
“स तेन पित्रवाक्येन भृशमुद्विग्नमानसः ।
कन्याभिजापौ विप्रधिः परिवन्धाम मेदिनीम् ॥
कन्यामलभमानोऽसौ पित्रवाक्यामिदोपितः ।
चिन्तामवाप महतीमतीवोद्विग्नमानसः ॥
किं करोमि क्व गच्छामि कथं मे दारसग्रहः ।
क्षिप्रं भवेत् पितॄणां यो ममाभ्युदयकारकः ॥
इति चिन्तयतस्तस्य मतिर्जाता महात्मनः ।
तपसाराधयाम्येनं ब्रह्मायं कमणोज्ज्वलम् ॥
वतो वर्षशतं दिवं तपस्तेषु च वैधसम् ।
दिदृक्षुः सुचिरं कालं रुचिर्नियममास्थितः ॥
ततः खन्दश्यामास ब्रह्मा लोकपितामहः ।
उवाच च प्रसन्नोऽसौ लुप्यतामभिवाञ्छितम् ॥
ततोऽसौ प्रणिपत्याह ब्रह्मायं जगतः पतिम् ।
पितॄणां वचनात्तेन यत् कर्तुमभिवाञ्छितम् ॥
ब्रह्मा चाह रुचिं विप्रं श्रुत्वा तस्याभिवाञ्छि-
तम् ।
प्रजापतिस्त्वं भविता सद्यथा भवता प्रजाः ॥
दृष्ट्वा प्रजाः सुतान् विप्रं समुत्पाद्य क्रियास्तथा ।
क्षत्वा हृताधिकारस्त्वं ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
स त्वं यथोक्तं पित्रभिः कुरु दारपरिग्रहम् ।
कामचेममभिधाय क्रियतां पित्रपूजनम् ॥
त एव तुष्टाः पितरः प्रदास्यन्ति तवैष्टितम् ।
पत्नीं सुतांश्च सन्तुष्टाः किं न ददुः पितामहाः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
इत्युर्विचक्षणं श्रुत्वा ब्रह्मणोऽयत्तज्जम्जनः ।
नद्या विविक्ते पुलिने चकार पित्रतर्पणम् ॥
तुष्टाव च पितॄन् विप्रः स्ववैरेभिरयादृतः ।
एकाग्रः प्रयतो भूत्वा भक्तिनम्रात्मको रुचिः ॥”
रुचिस्तपितृस्त्रोत्रं यथा,—
रुचिरुवाच ।
“नमस्येऽहं पितॄन् भक्त्या ये वसन्त्यधिदेवतम् ।
देवैरपि हि तर्प्यन्ते ये आह्वेय स्वधोचरैः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् स्वर्गे ये तर्प्यन्ते महर्षिभिः ।
आह्वेयैर्गोमयैर्भक्त्या मुक्तिमुक्तिमभीप्सुभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् स्वर्गे सिद्धाः सन्तर्पयन्ति यान् ।
आह्वेयं दिव्यैः सकलैरुपहारैरनुत्तमैः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् भक्त्या येऽर्थ्यन्ते गुह्यकैर्दिवि ।
तन्मयत्वेन वाञ्छद्भिर्हृदिमात्यन्तिको पराम् ॥
नमस्येऽहं पितॄन् मर्त्यैरर्थ्यन्ते सुवि ये सदा ।
आह्वेयं अह्वयाभीष्टलोकपुष्टिप्रदायिनः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् विप्रैरर्थ्यन्ते सुवि ये सदा ।
वाञ्छिताभीष्टलाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् विप्रैरर्थ्यन्तर्भरणवाचिभिः ।
वन्ये आह्वेयतां धारैस्तपोनिर्हृतकल्मषैः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् विप्रैर्नेष्टिकप्रतधारिभिः ।
ये सयतात्मभिर्निर्वाणं सन्तर्प्यन्ते समाधिभिः ।
नमस्येऽहं पितॄन् आह्वे राधन्यास्तर्पयन्ति यान् ।
कथैरप्येवैर्विधिवन्नोक्तदयफलप्रदान् ॥
नमस्येऽहं पितॄन् वैश्वैरर्थ्यन्ते सुवि ये सदा ।

रुचिः

स्वकर्माभिरतैर्निर्वाणं पुण्यधूपाभवारिभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् आह्वे ये शूद्रैरपि भक्तिः ।
सन्तर्प्यन्ते जगत्त्रयसिन् नाम्ना ख्याताः सुका-
लिनः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् आह्वे पाताले ये महासुरैः ।
सन्तर्प्यन्ते स्वधाहारास्तृप्तदम्भमदैः सदा ॥
नमस्येऽहं पितॄन् आह्वे रर्थ्यन्ते ये रवातले ।
भोगैरश्वैर्विधिवैर्नागैः कामानभीप्सुभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् आह्वे सर्पैः सन्तर्पितान् सदा ।
तत्रैव विविधैर्मन्त्रैर्भोगसम्पत्समन्तैः ॥
पितॄन्मस्ये निवसन्ति साक्षाद्
ये देवलोकेऽथ मङ्गीतले वा ।
तथान्तरीक्षे च सुरादिपूण्या-
स्ते संप्रतीच्छन्तु मयोपनीतम् ॥
पितॄन्मस्ये परमायुभूता
ये वै विमाने निवसन्त्यमृताः ।
यजन्ति यानस्तमजा मनोभि-
र्योगीश्वराः क्षैप्रविसृक्तिहेतुन् ॥
पितॄन्मस्ये दिवि ये च शूनाः,
स्वधामुजः काम्यफलाभिसन्धौ ।
प्रदानशक्ताः सकलेष्टितानां
विसृक्तिदा येऽनभिसंहितेषु ॥
दृप्यन्तु तेऽसिन् पितरः समस्ता
इच्छावतां ये प्रदिशन्ति कामान् ।
सुरत्वभिन्नत्वमतोऽधिक वा
वस्त्रात्मजान् ध्यामवकां गृह्याणि ॥
सूर्यस्य ये रश्मिषु चन्द्रविम्बे
शुक्ले विमाने च सदा वसन्ति ।
दृप्यन्तु तेऽसिन् पितरोऽमृतोयै-
र्गन्वादिना पुष्टिमतो ब्रजन्तु ॥
येषां हुतेऽग्नौ हविषा च दत्ति-
र्यं भुञ्जते विप्रं शरीरसंस्थाः ।
ये पिच्छदानेन सुदं प्रयाजन्ति
दृप्यन्तु तेऽसिन् पितरोऽमृतोयैः ॥
ये खड्गमांसेन सुरैरभीष्टैः
क्षय्योक्तिर्देवमहोरगैश्च ।
कालेन शाकेन महर्षिवर्यैः,
संप्रीणितवाक्ते सुदमत्र यान्तु ॥
कथान्यशेषाणि च यान्भीष्टा-
न्यतीव येषाममराधिंताणाम् ।
तेयान्तु सान्निध्यमिच्छास्तु पुण्य-
गन्वादिभोज्येषु मयाहृतेषु ॥
दिने दिने ये प्रतिगृह्यतेऽर्चां
मासान्तपूण्या सुवि येऽष्टकास्तु ।
ये वस्तरान्तेऽभ्युदये च पूण्याः
प्रयान्तु ते मे पितरोऽत्र तुष्टिम् ॥
पूण्या द्विषाना कुतुहलभासौ
ये क्षत्रियाणाञ्च नवार्कवर्षाः ।
तथा विश्वा ये कनकावदास्ता
नीलीनिभा, शूद्रजनस्य ये च ॥
तेऽसिन् समस्ता मम पुण्यगन्व-
धूपाश्रतोयादिनिषेदान् ।

रुचिः

तथाजिहोमेन च यान्नु ढमिं
सदा पिठभ्यः प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
ये देवपूर्वार्णयतिष्ठमिहेतो-
रन्ति कथानि शुभाहृतानि ।
ढमाश्च ये भूतिष्ठो भवन्ति
ढप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
रक्षसि भूतान्यसुरास्तथोयान्
विनाशयन्तस्त्रिंशत् प्रणानाम् ।
आद्याः सुराणाममरेशूपूया-
स्तप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
अग्निष्वात्ता बर्हिषद् आण्यपाः सोमपास्तथा ।
ब्रह्मन्नु ढमिं आह्वेऽस्मिन् पितरस्तर्पिता मया ॥
अग्निष्वात्ताः पिठगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे
दिशम् ।
तथा बर्हिषद्ः पान्नु यान्नां ये पितरः स्थिताः ॥
प्रतीचीमाण्यपास्तद्दुहीचीमपि सोमपाः ।
कूर्वन्तस्त्वयमा रक्षेत् कथवालोऽनलोऽप्यधः ॥
रक्षोभूतप्रिशाचेभ्यस्तथेवासुरदीवतः ।
सन्तश्चाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ॥
विश्वो विश्वसुगाराथो धन्यो धर्मः सनातनः ।
भूतिदो भूतिस्तद्वृत्तिं पिठ्यां ये गणा नव ॥
कल्याणः कल्यादः कर्ता कलः कल्यतराश्रय ।
कल्यताचेतुरनवः यद्विद्धेते गणाः स्मृताः ॥
वरो वरंयो वरदस्तुष्टिदः पुष्टिदस्तथा ।
विश्वपाता तथा घाता सप्त सैते गणाः स्मृताः ॥
महाकाशमा मज्जितो महिमावाक्काशवणः ।
गणाः पञ्च तथैवैते पिठ्यां पापनाशनाः ॥
सुखदो धनदश्चान्यो धर्मदोऽन्यो विभूतिदः ।
पिठ्यां कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ॥
एकत्रिंशत् पिठगणा येऽग्निमखिक्कं जगत् ।
ते मेऽन ढमास्तप्यन्तु यच्छन्तु च समीक्षितम् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्यमन्वन्तरे पिठस्तवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
“एवन्तु स्तुवतस्तस्य तेजसो राशिःरश्मिः ।
प्रादुर्बभूव सहसा गगनवाप्तिकारकः ॥
तद्दृष्ट्वा समदत्तेजः समाच्छाद्य स्थित जगत् ।
जातुभ्यामवनि गत्वा रुचिः स्तोत्रमिदं जगौ ॥
अमूर्तानाश्च मूर्तानां पिठ्यां दीप्ततेजसाम् ।
नमस्यामि सदा तेषां ध्यानिनां दिव्यचक्षुषाम् ॥
इन्द्रादीनाश्च नेतारो दक्षमारीचयोस्तथा ।
सप्तर्षीणास्तथान्येषां तान् नमस्यामि काम-
दान् ॥
मन्वादीनाश्च नेतारः स्रग्धराचन्द्रमसोस्तथा ।
ताम्रमस्यान्त्यहं सर्वान् पिठनपुखण्डेषु च ॥
नक्षत्राणां यष्टाणां वायुमिनभसां तथा ।
दावाष्टयिषोश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलि ॥
प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगेश्वरेश्वर्यश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलि ॥
नमो गणेशाय सप्तभ्यस्तथा लोकेषु सप्तसु ।
स्वयम्भुवे नमस्यामि ब्रह्मणे योगचक्षुषे ॥
सोमाधाराः पिठगणा योगमूर्तिधरा हि ते ।
नमस्यामि ततः सोम पितर जगतामहम् ॥

रुचिः

अग्निरूपांस्तथैवान्तामस्यामि पिठनहम् ।
अमौषोममयं विश्वं यत् एतदशेषतः ॥
ये तु तेजसि ये वायौ सोमस्तथैवाग्निर्नयः ।
जगत्स्वरूपिणश्चैव तथा ब्रह्मस्वरूपिणः ॥
तेभ्योऽखिलेभ्यो योगिभ्यः पिठभ्यो यत्तमागमः ।
नमो नमो नमस्ते मे प्रवीदन्तु खड्गासुखः ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
एवं स्तुतास्ततस्तेन तेजसो मुनिसत्तमा ।
निश्चक्रमुक्ते पितरो भासयन्तो दिशो दश ॥
निवेदितन्तु यत्तेन पुण्यगन्धानुलेपनम् ।
तद्भूषितानप्य स तान् ददृशे पुरतः स्थितान् ॥
प्रणिपत्य रुचिर्भक्त्या पुनरेव कृताञ्जलिः ।
नमस्तुभ्य नमस्तुभ्यमित्याह पृथगादतः ॥
ततः प्रसन्नाः पितरस्तन्मूर्ध्नि सत्तमम् ।
वरं दृष्ट्वा चैव स तावुवाचानतकन्वरः ॥
साम्प्रतं सर्गकर्तृत्वमादिष्ट ब्रह्मणा मम ।
सोऽहं पत्नीमभौक्षामि घन्यां दिवां प्रजाव-
तीम् ॥

पितर ऊचुः ।

अदेव सद्यः पत्नी ते भविष्यति मनोरमा ।
तस्याश्च पुत्रो भविता भवतो मुनिसत्तम ॥
मन्वन्तराधिपो धोमान् त्वमान्वेषोपलक्षितः ।
रुचे रौच्य इति ख्यातिं प्रयास्यति जगत्त्रये ॥
तस्यापि बहवः पुत्रा महाबलप्रराक्रमाः ।
भविष्यन्ति महात्मान एयिषीपरिपाकाः ॥
त्वञ्च प्रजापतिर्भूत्वा प्रजाः दृष्ट्वा चतुर्विधाः ।
क्षौणाधिकारो धर्मज्ञस्ततः विद्धिमवाचासि ॥
क्षेत्रज्ञानेन च नरो योऽस्मांस्तोष्यति भक्तितः ।
तस्य तुष्टा वयं भोगान् दास्यामो ज्ञानसुतमम् ॥
शरीरारोग्यमेतर्थां पुत्रपौत्रादिसन्ततिम् ।
प्रदास्यामो न सन्देहो यच्चान्यदभिवाञ्छितम् ॥
तस्मात् पुरयफलं लोके वाञ्छन्ति सततं नरेः ।
पिठ्याश्चाक्षया ढमिं स्तथा स्तोत्रेण मानवे ॥
आह्वे च य इमं भक्त्या अस्मत्प्रीतिकरं कृतम् ।
पठिष्यन्ति हिजाप्याणां सुभृतां पुरतः स्थिताः ॥
स्तोत्रश्रवणश्रौत्या सन्निधाने परे कृते ।
अस्माभिरक्ष्य आह्वं तद्विषयत्वं श्रयम् ॥
यदाप्यश्रोत्रिय आह्वं यदाप्युपहतं भवेत् ।
अन्यायोपासविज्ञेन यदि वा कृतमन्यथा ॥
अथाहार्ज्यरूपद्वैतरूपद्वैतरूपेण कृतम् ।
अकालेऽप्यथवा देशे विधिहीनमथवापि वा ॥
अश्रद्धया वा पुरुषेर्देहमाश्रित्य वा कृतम् ।
अस्माकं प्रीतये आह्वं तथाप्येतदुदीरणात् ॥
यत्नेतत् पश्यते आह्वं स्तोत्रमस्मत्सुखावहम् ।
अस्माकं जायते ढमिस्तत्र द्वादश्वार्धिकी ॥
हेमन्ते द्वादश्वान्दानि ढमिमेतत् प्रयच्छति ।
शिष्टिरे हिगुणान्दानि ढमि स्तोत्रमिदं श्रुतम् ॥
वसन्ते योऽहंशसमास्तुत्रये आह्वकर्मणि ।
योषी च योऽहंशेवैतत् पठितं ढमिकारकम् ॥
विकाले च कृते आह्वं स्तोत्रेणानेन साधिते ।
वर्षासु ढमिरस्माकमप्यथा जायते रुचे ॥
श्रुत्वालेऽपि पठितं आह्वकाले प्रयच्छति ।

रुचिरं

अस्माकमेतत् पुरुषैस्तृप्तिं पञ्चदशान्दिकीम् ॥
यस्मिन् यद्वेऽपि लिखितमेतत्तद्विदितं निवृत्ता ।
सन्निधानं कृते आह्वं तच्चास्माकं भविष्यति ॥
तस्मादेतत्त्वया आह्वं विप्राणां सुभृतां पुरः ।
आवशीय महाभाग अस्माकं तुष्टिकारकम् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्यमन्वन्तरे पिठस्तवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

“तनस्तस्मान्दीमध्यात् सप्तसप्तमौ मनोरमा ।
प्रबोधा नाम तन्वङ्गी तत्त्वमीपे वराधराः ॥
सा चोवाच महात्मान रुचिं सुमधुराक्षरम् ।
प्रश्रयावगता सुभूः प्रबोधा वै वराधराः ॥
अतीव्रूपिणी कन्या मनुसुता तपतांवर ।
जाता वरुणपुत्रेण पुष्करेण महात्मना ॥
तां यद्वाय मया दत्ता भार्यार्थे वरवर्जिनीम् ।
मनुमेहामतिस्तस्या सप्तसप्तस्यति ते सुतः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

तथेति तेन चाप्युक्ता तस्मात्तोयादपुष्पतीम् ।
उज्ज्वलार ततः कन्यां माजिनीं नाम नामतः ॥
नद्याश्च पुलिने तस्मिन् स मुनिर्मुनिसत्तम ॥
जयाह पाणिं विधिवत् समानाथ महासुतीम् ॥
तस्यां तस्य सुतो जग्मे महावीर्यो महामतिः ।
रौच्योऽभवत् पितुर्नाम्ना ख्यातोऽन वसुधातले ॥
तस्य मन्वन्तरे देवास्तथा सप्तर्षयश्च ये ।
तनयाश्च वृषाश्चैव ते सत्यक् कथितास्तव ॥
धर्मेष्टुष्टिस्तथारोग्यं धनधान्यसुतोद्भवः ।
वृष्ट्या भवत्यसन्दिग्धमस्मिन् मन्वन्तरे श्रुते ॥
पिठस्तवं तथा श्रुत्वा पिठ्याश्च तथा गणान् ।
घन्यान् कामानवाप्नोति तत्प्रसादात्तरो मुने ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्यमन्वन्तरे समाप्तम् ॥
गारुडे ८६ । ६० अध्यायेऽप्येवमस्ति ॥

रुचित, चि, (रोचते इति । रुच् + “रुचिर्वचि
कुचिक्वटिभ्यः कितच् ।” उणा० ४ । २५ ।
इति कितच् ।) मिष्टवस्तु । इत्युणादिकोषः ।
(रुच् + क्तः । अभिलषितः । यथा, महा-
भारते । ५ । १०० । १६ ।

“मातले कश्चिद्व्यापि रुचितस्ते वरो भवेत् ॥”
झी, रुच् + भावे क्तः । इच्छा । अभिलाषः ।
यथा, महाभारते । ३ । २६६ । ७६ ।
“वसावेह चपायेकां रुचितं यदि तेऽनघ ॥”
रुचिफल, झी, (रुचिजनकं फलम् ।) अमृता-
ञ्जम् । इति राजनिर्घण्टः ।

रुचिर, झी, (रोचते इति । रुच् + “इषिमिद-
सुदीति ।” उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।)
मूलकम् । कुङ्कुमम् । लवङ्गम् । इति राज-
निर्घण्टः । (पुं, सेनजितपुत्रः । यथा, हरि-
वर्षे । २० । २१ ।

“पुत्राः सेनजितश्चासञ्जितारो लोकसत्तमा ।
रुचिरः श्वेतकेतुश्च महिम्नारक्षणे च ॥”

रुचिर, चि, (रुच् + किरच् ।) सुन्दरम् । इत्य-
मरः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ११० ।

“उल्लसितभूधनुषा तव पृथुना क्षोचनेन रुचि-
राज्ञः ।

अचला अपि न महात्मः के चक्षुषभाव-
मानीताः ॥”)

मिष्टम् । इत्युणादिकोषः ॥

रुचिरा, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + किरच् ।
ततटाप् ।) गीरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥
(त्रयोदशाक्षरवृत्तिविशेषः । अस्य लक्ष्योदा-
हरणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

रुचिराञ्जन, पुं, (रुचिरः सुन्दरोऽञ्जनः ।)
श्रीभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुचिराश्वः, पुं, (रुचिरः सुन्दरोऽश्वो यस्य ।)
राजविशेषः । स तु देवापेः श्वसुरः । यथा,—
“मरो भूपाललोकानां स्वस्तये कुरु मे वचः ।
रुचिराश्वसुतां श्रान्तां देवापे त्वं ससुहृह ॥”

इति कल्किपुराणे १८ अध्यायः ॥

सुन्दरघोटकश्च ॥

रुचिष्ठा, त्रि, (रुच्यते इति । रुच् + “रुचि-
भुजिभ्यां क्थिन् ।” उणा० ४ । १७८ । इति
क्थिन् ।) मिष्टवस्तु । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ । पुष्यवर्गे ।

“सिष्ठाकौ वातका सान्ना रुचिष्ठानल-
दीपनी ॥”)

अभिप्रेतम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
(यथा, हरिवंशे । २५४ । ६० ।

“न पृथ्वीं कामये हतुं सान्नां सन्तुष्टोऽस्मि पदे-
स्त्रिभिः ॥

एष एव रुचिष्ठो मे वरो दानवसन्तम् ॥”)

रुची, स्त्री, (रुचि + छदिकारादिति ङीष् ।)

रुचिः । यथा । रुक् रुचौ रुचयः समाः ।
इत्येकार्धसग्रहः ॥

रुच्यं, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + “राजस्यस्य-
न्वयोऽवेति ।” ३ । १ । ११४ । इति व्यप्प्रत्ययेन
निपातितम् ।) सौवर्चलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुच्यं, पुं, (रुच् + क्यप् ।) कतकवृक्षः । शास्त्रि-
धन्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पतिः । इति
हेमचन्द्रः । १ । ६१ । सुन्दरे, त्रि । इत्यमरः ॥

(रुचिकरः । यथा,—

“पक्षं वर्णकरं रुच्यं मांसशुक्लवर्णप्रदम् ।

पित्तारोधि वातघ्नं हृद्यं शुक्लं गुणोन्मनम् ॥”
इति वैद्यकराजवल्लभे द्रव्यगुणाख्यायाम् ॥)

रुच्यकन्दः, पुं, (रुच्यः कन्दो यस्य ।) शूरणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रुज, औ श्र औ भङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा० पर० सक० अनिट् ।) औ, रुजः । श्र,
रुजति रोगो हस्तम् । औ, रोज्जा । इति
दुर्गादासः ॥

रुज, क हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक० सेट् ।) क, रोजयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

रुजा, स्त्री, (रुज् + क्तिप् । पक्षे टाप् ।) रोगः ।
भङ्गः । इति मेदिनी । से, १४ ॥ (पीडा ।
यथा, महाभारते । ८ । ३४ । १४६ ।

“निपातान् तव शस्त्राणां शरीरे यामवहजा ।

तथा ते मानुषं कर्म यपोऽं भृगुनन्दन ॥”)

मेघी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४३ ॥ कुष्ठम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रुजाकरं, स्त्री, (रुजां रोगं करोतीति । रु +
ट् ।) कर्मरङ्गफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रुजाकरः, पुं, (रुजां करोतीति । रु + ट् ।)
याधिः । यथा । याधिक्षाधौ रुजाकरः । इति

हेमचन्द्रः । २ । २२६ ॥ (याधिकारके, त्रि ॥)

रुजासहः, पुं, (रुजां सहते इति । सह + अच् ।)
घनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुट, इ स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । इ, रुट्प्रति घनं

चौरेण । इति दुर्गादासः ॥

रुट, छ ङ दीप्तिप्रतिहयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-अक०-द-सेट् ।) छ,

अरुटत् । ङ, रोटते । प्रतिहतिः श्लोकादिना
पातनं पुनर्हननं वा । इति दुर्गादासः ॥

रुट, क रुचि । द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, रोटयति ॥

इति दुर्गादासः ॥

रुट [वृ] स्त्री, (रुष् + क्तिप् ।) क्रोधः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २६ ॥ (यथा, भागवते । १ । १८ । ३० ।

“स तु ब्रह्म ऋषेरंशे गतासुसुरगं रुषा ।
विनिर्गच्छन् धनुष्कोट्या निधाय पुरमागतः ॥”)

रुट, उपधाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रोटति लोकां श्लोकः ।

इति दुर्गादासः ॥

रुट, इ गजालस्यस्तेयखोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ ।

इ, रुट्प्रति । आलस्य मन्दीभावः । स्तेयं
चौर्यम् । खोटः खोहनम् । इति दुर्गादासः ॥

रुट, छ ङ प्रतीघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) छ, अरुटत् ।

ङ, रोटते । प्रतीघातः श्लोकादिना पतनं
पुनर्हननं वा । इति दुर्गादासः ॥

रुट्, [वृ] स्त्री, (रुष् क्रुधि + क्तिप् ।) रुट् ।
इति आकरणम् ॥

रुणस्करा, स्त्री, सुखसन्दोह्या गौः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रुणः, पुं, कवन्धः । इति जटाधरः ॥ (छिन्नपाद-
हस्तः । यथा, कथासरित्सागरे । ६५ । ११ ।

“वेगारोप्य स्थलं पृष्ठः स रुणः पुरुषोऽभ्यधातु ।
निरुक्तहस्तपरणो नटां चिम्रोऽस्मि शत्रुभिः ॥”)

रुण्डिका, स्त्री, (रुण्डः कवन्धोऽस्त्वधेति । रुण्ड +
ठन् ।) युद्धभूमिः । द्वारपिण्डिका । विभूतिः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

रुतं, स्त्री, (रु + क्तः ।) पशुपक्षादीनां शब्दः ।
तत्पर्यायः । वाशितम् २ । इत्यमरः ॥ वाशि-
तम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिशु-
पालवधे । १६ । २५ ।

“अयुक्तु कुरुते घनघनिं

न तु गोमायुरुतानि केशरी ॥”)

रुद्र, ल घ इर् रोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-अक०-सेट् ।) रोदोऽश्रुविमो-

चनम् । ल घ, रोदिति लोकाः श्लोकात् । इर्,
अरुदत् अरोदीत् । रोदित्यमाणात्मानमिति

भट्टी । आङ्गानविशिष्टरोदनक्रियायाप्यत्वात्
सकर्मकत्वमिति जयमङ्गला । इति दुर्गादासः ॥

रुदथः, पुं, (रोदतीति । रुट् रोदने + “रुदि-
विदिभ्यां ङितु ।” उणा० ३ । ११६ । इति

अथः । सच ङितु ।) कुकुरः । इत्युणादिकोषः ॥
शिशुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादिवृत्तिः ॥

रुदन्तिका, स्त्री (रोदनं रुत् । अति अदि
रुदन्ती) वन्धने + अच् + ङीप् । स्वार्थे कन्

च ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । स्वप्तोया २
सङ्गीवनी ३ अन्ततसवा ४ रोमाशिका ५

महामासी ६ चणपची ७ सुधासवी ८ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-

यत्वम् । क्षमिरक्तपित्तकफश्वासमेहनाशित्वम् ।
रसायनत्वम् । अस्य स्वरूपं यथा,—

“चणपचसमं पत्रं क्षुपश्चैव तथाकृतिः ।

श्रेष्ठिरे जलविन्दूनां सवन्तीति रुदन्तिका ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्य गुणाः ।

“रुदन्ती वङ्गिहृदव्या पित्तघ्नी च रसायनी ॥”

इति राजवल्लभः ॥

(रोदनशीले, त्रि । यथा,—

“धरित्रि पुष्याक्षरिरेष तुभ्यं

सुता मदीयास्तव पालनीयाः ।

इतीव रम्भा नमिताग्रमौलिना

भृशं रुदन्ती मकरन्दविन्दुना ॥”

इति प्रसिद्धम् ॥)

रुदितं, स्त्री, (रुट् + क्तः ।) क्रन्दनम् । इत्यमरः ॥
तद्वति, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३ । २३६ ।

“केशकीटावपतित क्षुत श्रमिरवेक्षितम् ।

रुदितश्चावधूतश्च तं भागं रक्षसां विदुः ॥”)

रुहं, त्रि, (रुष् + क्तः ।) नदीप्रकारादिना
क्षतवेष्टनम् । तत्पर्यायः । वेष्टितम् २ वक्ष-

यितम् ३ सवीतम् ४ आवृतम् ५ । इत्यमरः ॥
(यथा मेघदूते । ३६ ।

“रुहालोकं नरपतिपथे छचिमेद्वैस्तमोभिः ॥”)

रुद्रः, पुं, (रोदयतीति । रुट् + णिच् + “रोदेर्यि
लुक् च ।” उणा० २ । २२ । इति रुक् । शेष

लुक् ।) आदित्यपञ्चवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शिवः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४६ ।

“त्रिजटस्त्रीरत्नासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विशु ॥”)
गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ अयं अग्नि-

वर्त्तिः । यथा रुद्राय अग्निवर्त्तये नमः । इति
तिथ्यादितत्त्वे शिवपूजापद्धतिः ॥ स च ब्रह्मणः

क्रोधरूपः स्फटिकाक्षे भूमध्याज्जातः । तत्-
रुद्रः भूतप्रेतपिशाचादिः । अयमेवान्ते स द्वार-

कर्त्ता । इति भागवतम् ॥ ४ ॥ अथैकादश-
रुद्रनामानि यथा । अजः १ एकपात् २ अहि-

व्रजः ३ पिण्डाक्षी ४ अपरराजितः ५ चण्डकः ६

रुद्रः

महेश्वरः ७ वृषाकपिः ८ शम्भुः ९ हरणः १०
ईश्वरः ११ । इति महाभारते दानधर्मः ॥ ॥
अपि च ।

“अनेकपादहिम्रभो विरूपाक्षः सुरेश्वरः ।
जयन्तो बहुरूपश्च त्र्यम्बकोऽप्यपराजितः ।
वैवस्वतश्च सावित्री हरो रुद्रा इमे स्मृताः ॥”
इति जटाधरः ॥ ॥

अथ च ।
“अनेकपादहिम्रभश्च रुद्रश्च वीर्यवान् ।
त्वष्टृश्चाप्यात्मजः पुत्रो विश्वरूपो महातपाः ॥
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ।
वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी देवतस्तथा ॥
एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिसुवनेश्वराः ॥”
इति गारुडे ६ अध्यायः ॥
अमिपुराणे त्वष्टृस्थाने कृत्तिवासाः ॥ ॥ अप-
रश्च ।

“अनेकपादहिम्रभो विरूपाक्षोऽप्य देवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिशाको चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥
एतेषां मानसानान्तु त्रिशूलवरधारिणाम् ।
कोटयश्चतुरशीतस्तु पुत्राश्चाक्षमा मताः ॥
दिक्षु सर्वास्त ये रक्षां प्रकुर्वन्ति गणेश्वराः ।
पुत्रपौत्रसुतास्ते सुरभीगर्भसम्भवाः ॥”
इति मातङ्गे ५ अध्यायः ॥ ॥

तस्य उत्पत्तिर्यथा —
“प्रजाः सृष्टुमनाक्षेपे तपः परमदुश्चरम् ।
तस्यैवं तप्यमानस्य न किञ्चित् समवर्त्तत ॥
ततो दीर्घेण कालेन दुःखात् क्रोधो व्यजायत ।
क्रोधाविष्टस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुविन्दवः ॥
ततस्तेभ्योऽश्रुविन्दभ्यो भूताः प्रेतास्तदाभवन् ।
सर्वास्तानयजान् दृष्ट्वा ब्रह्मात्मनमविन्दत ॥
तदा प्राणमयो रुद्रः प्रादुरासीत् प्रभोर्मुखात् ।
सहस्रादिवसङ्काशो युगान्तदहनोपमः ॥
रुरोद सखरं घोर देवदेवः स्वयं शिवः ।
रोदमानं तदा ब्रह्मा मारोदौरित्यभाषत ।
रोदनाद्गद इत्येव लोके ख्यातिं गमिष्यसि ॥
अन्यानि सप्तनामानि पत्नीः पुत्राश्च शाश्वतान् ।
स्थानानि चैषामष्टानां ददौ लोकपितामहः ॥
भव शर्वस्त्वेषानः पशूनाम्यतिरेव च ।
भीमस्योयो महादेवस्तानि नामानि सप्त वै ॥
सूर्यो जलं मही वह्निर्वायुराकाशमेव च ।
दोषितो ब्राह्मणश्चन्द्र इत्येता अष्टसूक्तयः ॥
स्थानेषु तेषु ये रुद्र ध्यायन्ति मनुजाधिप ।
तेषामष्टतर्हो देवो ददाति परमं पदम् ॥
सुवर्चला तथैवोमा विनेशा च शिवा तथा ।
खाद्या दिशा च दौषा च रोहिणीति च
पद्मयः ॥

अनेकैरुक्तथा शुक्रो लोहिताक्षो मनोजवः ।
सुन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चैषां सुताः
स्मृताः ॥”

इति कौर्मि १० अध्यायः ॥ ॥

रुद्रः

विष्णुरुद्रयोरभेदो यथा,—

“सदैव देवो भगवात् महादेवो न संशयः ।
मन्यन्ते ये जगद्योनिं विमिश्रं विष्णुभीश्वरात् ।
मोहादयेदनिष्टादा ते यान्ति नरकं नराः ॥
वेदासुवर्णिनं रुद्रं देवं नारायणमथ ।
एकीभावेन पश्यन्ति सुक्तिभाषो भवन्ति ते ॥”
इति च तत्रैव १३ अध्यायः ॥ ॥
कल्पभेदे तस्योत्पत्तिनामस्थानमार्थादीनि यथा,
“तुकोप च ततो ब्रह्मा ज्वलन्निव क्षुणाग्रजः ।
ततः कोपं खपुत्रेभ्यः क्षतमन्याय्यमित्यपि ॥
विचार्य परिवर्द्धन्तं नियन्तुमुपपन्नमे ।
यन्नाम्रियम्यमानोऽपि स कोपः परमेष्ठिनः ॥
भुवोर्मध्यादयोद्भूतः कुमारो नीललोहितः ।
जातमात्रः कुमारोऽसौ रुरोद भगवान् भवः ॥
अशोवाच कथं पुत्ररोदिषि त्वं महाबल ।
तस्मै कथत कामन्ते सद्यः सम्यादयाम्यहम् ॥
रुद्र उवाच ।

नामानि कुरु मे ब्रह्मन् । स्थानानि च जगद-
गुरो ।
पत्नीषु देहि भगवन् तवः शान्तिर्भविष्यति ॥
ब्रह्मोवाच ।

जानामि त्वां देवदेवं पूर्वं दत्तं वरं मम ।
सत्वं कर्तुं भवान् जातस्त्वं हि सर्वेश्वरेश्वरः ॥
जातमात्रो रोदिषि त्वं ततो रुद्र इति स्मृतः ।
नामान्यन्यानि ते देव विषाखे शृणु पुत्रक ॥
अतज्जलो मनुर्मन्युर्यरेता महान् शिवः ।
भवः कालो महिनसो वामदेवो धृतव्रतः ॥
एतानि तव नामानि ये अरन्ति नरा भुवि ।
तेषां सदैव कल्याणं कदिष्यसि महामते ॥
स्थानानि च प्रवक्ष्यामि तेषु वासो विधीयताम् ॥
इन्द्रियाण्यसृष्टद्वोम वायुरभिर्जलं मही ।
तपश्चन्द्रश्च सूर्यश्च स्थानान्येतानि ते भव ॥
धृतिर्धैर्यस्त्रिणोमा च नियुत् सपिर्विजम्बिका ।
हरावतौ स्रधा दौषा योषितस्तस्य सुन्दरी ॥
प्रजाः खण्ड महाभाग जगदेतत् प्रपूरय ॥
इत्यादिष्टः स भगवान् ब्रह्मणा नीललोहितः ।
खण्डवान् स प्रजा वक्ष्येभूतप्रेतपिशाचकान् ।
कुशाखान् विक्षताकारान् मेरवान् भीम-
नाहिनः ॥

तान् दृष्ट्वा तु तदा ब्रह्मा जगदिद्रावकान्
बभूव ।
वारयामास पुत्रं त्वं मा साक्षीरीदृशी प्रजाः ॥
तपसा विष्णुमाराध्य विहरस्व यथासुखम् ।
इति ते कथितो राजन् । रुद्रसर्गः प्रजापते ॥
यं श्रुत्वापि नरः सद्यो जह्याद्भूतकृत भयम् ॥”
इति पाण्डे खर्गखण्डे रुद्रसर्गः ८ अध्यायः ॥ ॥
प्रकारान्तरं यथा,—

“कथितस्तमसः सर्गो ब्रह्मंस्तेऽयं महासुने ।
रुद्रसर्गं प्रवक्ष्यामि तस्मै निगदतः शृणु ॥
कल्पादावात्मनस्तुल्यं सत्वं प्रध्यायतस्ततः ।
प्रादुरासीत् प्रभोरङ्गे कुमारो नीललोहितः ॥
रुद्रं वे सखरं सोऽथ द्रवश्च द्विजसत्तमः ॥

रुद्रः

किं करोमीति तं ब्रह्मा रुद्रम् प्रब्रुवाच वै ।
नाम धेहीति तं सोऽथ प्रब्रुवाच प्रजापतिम् ।
रुद्रश्च देव नामासि मारोदौर्घ्यमाप्नुहि ॥
एवमुक्तः पुनः सोऽथ सप्तलक्षो रुरोद वै ।
ततोऽन्यानि ददौ तस्मै सप्त नामानि स प्रभुः ॥
स्थानानि चैषामष्टानां पत्नीः पुत्राश्च वै प्रभुः ॥
भवं शर्वस्त्वेषानं तथा पशुपतिं हिज ।
भीमसुगं महादेवसुवाच स पितामहः ॥
चक्रे नामान्येतानि स्थानान्येषां चकार सः ॥
सूर्यो जलं मही वह्निर्वायुराकाशमेव च ।
दौषितो ब्राह्मणः सोम इत्येतान्नवः क्रमात् ॥
सुवर्चला तथैवोमा सुकेशी चापरा शिवा ।
खाद्या दिशस्तथा दौषा रोहिणी च यथा-
क्रमम् ॥

सूर्यादीनां नरश्रेष्ठ रुद्रादौर्घ्याभिः सह ।
पत्नीः स्मृता महाभाग तदपत्यानि मे शृणु ॥
येषां स्तुतिप्रसूतेषु रुद्रमापूरितं जगत् ।
अनेकैरुक्तथा शुक्रो लोहिताक्षो मनोजवः ॥
सुन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चैषां सुताः ।
एवप्रकाररुद्रोऽसौ सर्वो भार्यामविन्दत ॥
इत्युक्तोपाध तयाज सा सती खं कलेवरम् ।
हिमवद्बहिता साभूम्निनायां द्विजसत्तमः ॥
उपयेमे पुनस्त्रोमामनन्तां भगवान् भवः ॥
देवो घाता विधातारौ भृगोः खातिरुच्यत ।
अथिच देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अष्टे ८ अध्यायः ॥ ॥

(“द्वितीये हि युगे सर्वमक्रोधव्रतमाश्रितम् ।
दिव्यं सहस्रवर्षायामसुरा अभिदुहवुः ॥
तपोविभ्रं शमीकर्तुं तपोविभ्रं महात्मनाम् ।
पश्यन् समर्थोपेक्षाचक्रे दक्षः प्रजापतिः ॥
पुनर्महिम्नं भागं भुवं दक्षः प्रजापतिः ।
प्रायो न कल्पयामास प्रीत्यमानः सुरैरपि ॥
पाशपथं ऋषो याच श्रेयश्चाहुतयश्च या ।
यज्ञसिद्धिस्तत्ताभिर्होतृष्वेव स खण्डवान् ॥
अथोत्तीर्णव्रतो देवो बुद्धा दक्षयतिक्रमम् ।
रुद्रो रौद्रं पुरस्कृत्य भावमात्मविदात्मनः ॥
खण्डा कणाटे चक्षुर्वे दग्धा तानसुरान् प्रभुः ।
वायं क्रोधाग्निस्त्वन्ममखण्डं शत्रुनाशनम् ॥
ततो यज्ञः स विध्वस्तो यथिताश्च दिवौकसः ।
दाहयथा परीताश्च आन्ता भूतगणा दिशः ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने ढतीयेऽध्याये ॥)
रुद्रगीता वराहपुराणे द्रष्टव्या ॥ ॥ (विश्व-
कर्मपुत्रविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
१५ । १२२ ।

“तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तथा नामानि मे शृणु ।
अनेकपादहिम्रभश्च रुद्रश्च बुद्धिमान् ॥”)
स्वनामख्यातः कविविशेषः । स च विशाखिणस-
पुत्रः भावविज्ञासप्रणेता । कविरय मानसिंह-
पुत्रस्य भावविज्ञमहोपते समये बभूव ।
स च भावविज्ञमहोपतिर्विष्णुमानवप्रमहा-
राजस्य षोडशः पूर्वपुरुषः । तथा च भाव-
विज्ञासे । १२४—१२६ ।

रुद्र

“अन्यापदेशविनिवेशविदग्धबुद्धि-
श्रीभावसिंहनरसिंहनियोगयोगात् ।
सम्पादितो विविधभावविकासभाषा
प्रीत्यै भूषां भवतु भावविलास ययः ॥
सङ्गणानां समुद्रेण रुद्रेण ग्रथिता गुणैः ।
कण्ठस्था श्लोकमाधेयं केषां न कुरुते श्रियम् ॥
विद्याविलासपुत्रस्य न्यायवाचस्पतेरियम् ।
कायालापविदग्धानां सुदं निर्मातु निर्मितः ॥”
रुद्रकवचं, स्त्री, (रुद्रस्य कवचम् ।) शिवनाम-
सम्बद्धेन सर्वाङ्गरक्षकम् । यथा,—

“वक्ष्यामि रुद्रकवचमाद्य प्राणस्य रक्षणम् ।
अहोरात्रं महादेव रक्षार्थं देवनिर्मितम् ॥
ॐ रुद्रो मामग्रतः पातु पृष्ठतः पातु शङ्करः ।
कपर्दी दक्षिणे पातु वामपार्श्वे तथा हरः ॥
शिवः शिरो मे च पातु कलाटे नीललोहितः ।
नेत्रयोस्त्र्यम्बकः पातु मुखे पातु महेश्वरः ॥
कर्णयोर्नासिकायाश्च जिह्वायां शुम्भुरययः ।
श्रीकण्ठस्तु गले पातु वाङ्मोः पातु पिण्णकण्ठम् ॥
हृदये मे महादेव ईश्वरस्तु तथोदरम् ।
नाभौ कुक्षौ कटिस्थाने पातु सर्वं प्रजापतिः ॥
ऊरू जानू महादेवः पादौ पातु महेश्वरः ।
सर्वं रक्षतु भूतेशः सर्वगात्राणि यत्नतः ॥
परशुं शूलखट्वाङ्गं दिश्यास्त्वं रौद्रमेव च ।
नमस्काराय देवेशं रक्ष मां जगदीश्वरः ॥
रक्षोभ्यो गृहप्रीडाभ्यो रोगप्रोक्तार्णवेभ्यु च ।
पापेभ्यो नरकेभ्यश्च त्राहि मां भक्तवत्सल ॥
जन्म मृत्युर्जरा याधिः कामः क्रोधः शमी
दमः ।

शोभमोहमदाश्चापि त्यजन्तु भुवनेश्वर ।
त्व गतिस्त्वं प्रतिशेव त्वं बुद्धिस्त्वं परायणम् ।
कायेन मनसा वाचा त्वयि भक्तिर्दृष्टास्तु मे ॥
इत्येतद्भद्रकवचं पठतः पापनाशनम् ।
महादेवप्रसादेन दुर्वासः परिकीर्तितम् ॥
न तस्य पापलेशोऽस्ति भयं तस्य न विद्यते ।
प्राप्नोति सुखमारोग्यं पुण्यमात्मप्रबन्धनम् ॥
पुत्रार्थो लभते पुत्रं धनार्थो लभते धनम् ।
विद्यार्थो लभते विद्यां मोक्षार्थो मोक्षमाप्नु-
यात् ॥

देहे चेहं हृदि न्यस्य शिवकल्पो भवेन्नरः ।
सुख्यते सर्वपापेभ्यो रुद्रलोकं च गच्छति ॥”
इति स्कन्दपुराणे रुद्रकवचं समाप्तम् । इति
तन्त्रसारः ॥

रुद्रगणः, पु, (रुद्रस्य गणः ।) शिवपार्षदसङ्ग्रहः ।

यथा,—

“अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः ।
देवेन्द्रस्य नियोगेन वर्तन्ते त्रिदिशे सदा ॥
तेषां सखा चैककोटिस्तैः सर्वे वलवत्तराः ।
कुर्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य सततं गन्धाः ॥
विसृजन्ति च पापिष्ठान् घर्म्मिष्ठान् पालयन्ति
च ।

अनुगच्छन्ति सततं धृतपाशुपतव्रतान् ॥

विघ्नांश्च सततं हन्ति योगिनां प्रयतात्मनाम् ।

रुद्र

षट्त्रिंशत्कोटयश्चैव हरस्य सकला गणाः ॥
वराहगणनाशार्थं हिताय जगतां तथा ।
शङ्करस्याय सेवायै समुत्पन्ना इमे गणाः ॥”

इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥

रुद्रचण्डी, स्त्री, (रुद्रा चण्डी ।) रुद्रयामलौक्त
देवीमाहात्म्याम् । यथा । “अस्य चण्डिका-
महामन्त्रस्य महारुद्र ऋषिरनुष्टुप् कृष्ण-
चण्डिका देवता रुद्रचण्डीनये विनियोगः । ॐ
नमश्चण्डिकायै ।

श्रीशङ्कर उवाच ।

चण्डिकां हृदये न्यस्य स्मरणं यः करोत्यपि ।
अनन्तफलमाप्नोति देवि चण्डीप्रसादतः ॥
रविवारे यदा चण्डीं पठेद्भाग्यसम्पत्ताम् ।
नवावृत्तिफलं तस्य जायते नात्र संशयः ॥
सोमवारे यदा चण्डीं पठेद्यस्तु समाहितः ।
सहस्रावृत्तिपाठस्य फलं जानीहि सुव्रते ॥
कुजवारे जगद्धात्रि पठेद्यामलसम्पत्ताम् ।
श्रुतावृत्तिफलं तस्य बुधे लक्षफलं भवेत् ॥
गुरौ यदि महामाये लक्षयुग्मफलं भुवम् ।
शुक्ले देवि जगद्धात्रि चण्डीपाठेन शङ्करि ॥
श्रुयं तुल्यफलं दुर्गे यदि चण्डीं समाहितः ।
शनिवारे जगद्धात्रि कोट्यावृत्तिफलं भुवम् ॥
अतएव जगद्धात्रीं यश्च चण्डीं समभ्यसेत् ।
स धन्यश्च कृतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
आरोग्यं विजयं सौख्यं वस्त्ररत्नप्रवाणकम् ।
पठनाच्छ्रवणाच्चैव जायते नात्र संशयः ॥
धनं धान्यं प्रवालश्च वस्त्ररत्नविभूषितम् ।
चण्डीस्मरणमात्रेण कुर्यात् सर्वं महेश्वरि ॥
ॐ घोरचण्डी महाचण्डी चण्डमुखविखण्डिनी ।
चण्डवक्त्रा महामाया महारुद्रविभूषिता ॥
चतुर्वक्त्रा इत्यपि पाठः ।

रक्तदन्ता वरारोहा महासुरविमर्दिनी ।
तारिणी जननी दुर्गा चण्डिका चण्डविक्रमा ॥
गुह्यकाली जगद्धात्री चण्डी च यामलौकिका ।
श्रुतशानवासिनी देवी घोरचण्डी भयानका ॥
श्रिवा घोरा रुद्रचण्डी महेशगणभूषिता ।
जाह्नवी परमा लज्जा महात्रिपुरसुन्दरी ॥
विद्या श्रीपरमा विद्या चण्डी च वैरमर्दिनी ।
दुर्गे दुर्गा श्रिवा घोरा चण्डहन्त्री प्रचण्डिका ॥
महेशी वगला देवी भैरवी चण्डविक्रमा ।
प्रमथेभूषिता लज्जा चातुष्पा सुखमर्दिनी ॥
रणघण्टा चण्डघण्टा रणरामवरप्रदा ।
तारिणी भद्रकाली च श्रिवा घोरा भयानका ॥
विष्णुप्रिया महामाया नन्दगोपयक्षौद्धवा ।
मङ्गला जननी चण्डी महाकुह्या भयङ्करा ॥
विमला भैरवी निद्रा जातिरूपा मनोहरा ।
लज्जा निद्रा शुभा माया शक्तिरूपा मनोहरा ॥
तस्यै देव्यै नमस्तस्यै सर्वरूपेण संस्थिता ।
प्राणप्रिया जातिमाया निद्रारूपा महेश्वरी ॥
या देवी सर्वभूतेषु सर्वरूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥
एतां चण्डीं जगद्धात्रीं ब्राह्मणस्तु सदा पठेत् ।

रुद्र

नान्यस्तु पाठको देवी पठने ब्रह्महा भवेत् ॥
नारदः पाठकश्चैव कैलासे रत्नभूषिते ।
वैकुण्ठे ब्रह्मलोके च देवराजपुरे शिवे ॥
यः श्रुणोति घरायाश्च सुच्यते सर्वपातकैः ।
ब्रह्महत्या च गोहत्या स्त्रीवधोद्धवपातकम् ॥
तत् सर्वं पातकं दुर्गे मातुर्गमनपातकम् ।
अश्रुगमनपापश्च यत् कन्यागमपातकम् ॥
सुतस्त्रीगमनश्चैव यत् यत् पापं प्रजायते ।
परदारकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
जन्मजन्मान्तरात् पापात् गुरुहत्यादिपातकात् ।
सुच्यते सुच्यते देवि गुरुपत्नीषु सङ्गमात् ॥
मनसा वचसा पापं यत् पापं ब्रह्महिंसने ।
मिथ्यायाश्चैव यत् पापं तत् पापं नश्यति क्षणात् ॥
अवयं पठनश्चैव यः करोति धरातले ।
स धन्यश्च कृतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
यः करिष्यत्यवज्ञां वै रुद्रयामलचण्डिकाम् ।
पापैरेते, समायुक्तो रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
अश्रद्धां ये प्रकुर्वन्ति ते च पातकिनो नराः ।
रौरवं रक्तकुण्डं लभिकुण्डं मलस्य वै ॥
शुक्लस्य कुण्डं स्त्रीरक्तं यान्ति तेऽप्यचिरेण वै ।
ततः पितृगणैः साह्यं विद्याया जायते क्षमिः ॥
श्रुणु देवि महामाये पठेत् चण्डीं श्रुणोत्यपि ।
गयायाश्चैव यत् पुण्यं काश्चां विश्वेश्वरायतः ॥
प्रयागे सुखनश्चैव हरिद्वारे हरिद्वरे च ।
तुल्यां पुण्यं भवेद्देवि सत्यं दुर्गे शिवे रमे ॥
त्रिगायायां त्रिकाश्यां वै यत् पुण्यं श्रुणु प्रिये ।
तत् पुण्यं तत् पुण्यं तत् पुण्यं न संशयः ॥
भवानी च भवानी च भवानीत्युच्यते बुधे ।
भकारस्तु भकारस्तु भकारः केवलः शिवः ॥
वान्नी चैव जगद्धात्री वरारोहे भकारकः ।
प्रेतवदेवि विश्वेशि भकारः प्रेतवत् सदा ॥
आरोग्यश्च जयं दुःखनाशनं सुखवर्धनम् ।
धनं पुत्रं जयारोग्यं कुलं गतिनाशकम् ॥
अङ्गारोग्यास्तु चैव दहुरोगाहि पान्वति ।
सत्यं सत्यं जगद्धात्रि महामाये शिवे रमे ॥
चण्डे चण्डे महाघोरे चण्डिके याधिनाशनि ।
मन्दे दिने महेशानि विशेषफलदायिनी ॥
सर्वदुःखात् प्रमुच्यते भक्त्या चण्डीं श्रुणोति यः ।
ब्राह्मणो हितकारी च पठेन्नियतमानसः ॥
मङ्गलं मङ्गलं जयं मङ्गलं जयमङ्गलम् ।
भवेद्दि पुत्रपौत्रादिकन्यादासादिभिर्युतः ॥
तत्त्वज्ञानश्च निधने काले निर्वाणमाप्नुयात् ।
महादानोद्धव पुण्यं तुलाहिरण्यके यथा ॥
चण्डीश्रवणमात्रेण पठनाद्ब्राह्मणोऽपि चः ।
निर्वाणमेति देवेशि महास्वययनं हि तत् ॥
सर्वत्र विजयं याति श्रवणाद्यश्च हरोयतः ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यो राजराजाधिपो भवेत् ॥
महाचण्डो श्रिवा घोरा भयानकवरप्रदा ।
काली च कमला विद्या महोरगविमर्दिनी ॥
गुह्यचण्डी घोरचण्डी चण्डी चैकोन्यदुर्गमा ।
देवानां दुर्गमा चण्डी रुद्रयामलसम्भवा ॥
अप्रकाश्या महादेवप्रिया रावणमर्दिनी ।

रुद्रज

मतस्यप्रिया मांशरता मतस्यमांसयलिप्रिया ॥
मदमता सदा नित्या भूतप्रमथवृत्ता ।
मध्यभागा महारामा धाम्यदा धनरत्नदा ॥
वस्त्रदा मणिदा राज्यप्रदा विमयवर्द्धिका ।
सुक्तिदा सर्वदा चण्डी महाविपदनाशिनी ॥

इमाश्च चण्डीं पठते मनुष्यः

शृणोति भक्ता परमां शिवस्य ।

चण्डीं धरण्यामतिपुण्ययुक्तः

पठेच्च गच्छेत्तस्मिन्निदं शुभम् ॥

यद्युत्तमनोरथान् दुर्गे करोति धरणीतले ।

रुद्रचण्डीप्रसादेन किं न सिध्यति भूतले ॥

रुद्रधिया रुद्ररूपा रुद्राणी रुद्रवल्लभा ।

रुद्रभक्ता रुद्ररूपा रुद्रभूषासमन्विता ॥

शिवचण्डी महारक्ता शिवप्रीतिगणान्विता ।

भैरवी परमा विद्या महाविद्या च षोडशी ॥

सुन्दरी परमा विद्या महात्रिपुरसुन्दरी ।

गुह्यकाणी भद्रकाणी महाकालविमर्दिनी ॥

हृद्या हृद्यस्वरूपा सा जननी मोहकारिणी ।

अतितन्त्रा महालज्जा सर्वमङ्गलदायिनी ॥

चोरचण्डी भीमरूपा भीमा देवी मनोहरा ।

वगला वगला विहिदायिका सर्वदा शिवा ॥

स्तुतिरूपा कीर्तिरूपा बुद्धिरूपा मनोहरा ।

विष्णुप्रिया शक्रपूज्या योगेन्द्रप्रि सेविता ॥

भयानका महासूक्ष्मा देवी भयविनाशिनी ।

चण्डिका शक्तिहस्ता च कौमारी सर्वकामदा ॥

बाराही च वराहस्य इन्द्राणी शक्रपूजिता ।

माहेश्वरी महेशस्य महेशगणभूषिता ॥

चासुष्मा नारसिंही च वृषिहृद्गुणाशिनी ।

सर्वशत्रुप्रशमनी सर्वारोग्यप्रदायिनी ॥

नेव दुःखं भय किञ्चित् पठनात् श्रवणाञ्जन ।

इति सत्यं महेशानि सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥

नेव शोक नेव रोग नेव दुःख भयन्तया ।

आरोग्यं मङ्गलं नित्यं करोति शुभमङ्गलम् ॥

महेशानि वरारोहे ब्रवीमि सत्यतमम् ।

अभक्ताय न दातव्यं मम प्राणाधिकं शुभम् ॥

मम भक्ताय शान्ताय शिवविष्णुप्रियाय च ।

दद्यात् कदाचिद्देवि सत्यं सत्यं न सशयः ॥

अनन्तफलमाप्नोति शिवचण्डीप्रसादतः ।

अश्वमेधवाजपेयराजस्यशतेन वै ।

हृत्ताः स्युः पितरो देवास्तथा च सर्वदेवताः ॥

दुर्गे त्वां न्यस्तयिष्याम रुद्रयामलपुस्तकम् ।

मन्त्रमन्त्रसंज्ञान यः करोति नराधमः ॥

अतएव महेशानि किं वक्ष्ये तव समिधौ ॥

सन्मोदराधिकचण्डीपठनाच्छ्रवणात् जनः ।

तत्त्वमधीति वाक्येन सुक्तिमाप्नोति दुर्लभम् ॥”

इति श्रीरुद्रयामले हरगौरीसवादे रुद्रयामल-
चण्डी समाप्ता ॥

रुद्रजः, पुं, (रुद्रात् जात इति । जन् + उः ।)

पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य
पारदश्चेत् विज्ञेयाः ।)

रुद्रजटा, स्त्री, (रुद्रस्य जटवे ।) जटाविशेषः ।
तत्प्रायः । रौद्री २ जटा ३ रुद्रा ४ सौम्या ५

रुद्रविं

सुगन्धा ६ सुवहा ७ चनां ८ ईश्वरी ९ रुद्र-
जटा १० सुपत्रा ११ सुगन्धपत्रा १२ सुरभिः १३
शिवाङ्गा १४ पञ्चवल्ली १५ जटावल्ली १६
रुद्राणी १७ नेत्रपुष्करा १८ महाजटा १९
जटासूता २० । अस्या गुणाः । कटुरसत्वम् ।
आसकासहृद्गोभूतरघोनाशिलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रुद्रपत्नी, स्त्री, (रुद्रस्य पत्नी ।) दुर्गा । इत्युणादि-
कोषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८३ । १५८ ।

“सामिध तत्र राजेन्द्र रुद्रपत्न्या क्रूरदह ।

अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमनाभ्रयात् ॥”)

अतसो । इति रत्नमाला ॥

रुद्रप्रिया, स्त्री, (रुद्रस्य प्रिया ।) हरीतकी ।

इति शृङ्गेरमावली ॥ पार्वती च ॥

रुद्रभू, स्त्री, (रुद्रस्य भूः स्थानम् ।) धमशानम् ।

इति केचित् ॥

रुद्रविंशतिः, स्त्री, (रुद्रदेवताका विंशतिः ।) प्रभ-
वादिषष्टिवर्षान्तर्गतशेषविंशतिवर्षाणि । तेषां

नामानि फलानि च यथा,—

“आद्या तु विंशतिर्मांसी द्वितीया वैष्णवी

स्तुता ।

तृतीया रुद्रदेवता श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ॥

हृद्यध्यानानि पीयूषाणि त्रीणि वर्धते वाचवः ।

ब्रह्मे पौडिताः सर्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥१॥

जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिर्च निरुपद्रवम् ।

सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा कालिके च शुभं वदेत् ॥२॥

सुभिच नैममारोग्यं सुखञ्च निरुपद्रवम् ।

सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा सौम्ये सौख्यं प्रकीर्तितम् ॥३॥

तोयपूर्णो भवेन्मोघो वर्धते च दिने दिने ।

निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारणे प्रिये ॥४॥

वासवो वर्धते देवि देशे चाखलमखले ।

अहिच्छन्ने कान्यकुली विरोधी क्षत्रिणाञ्जलत् ॥५॥

अभिभूत जगत् सर्वं श्रेष्ठैर्बहुविधे, प्रिये ।

मावते, प्रजदाहेश्च परिवारिणि शोभने ॥६॥

निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सुभिर्च भवति प्रिये ।

प्रमाधिनि जलोद्गारी जलदो मोदते प्रजा ॥७॥

निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सर्वशस्यमहार्घता ।

हृत तैलसमं याति आनन्दे नन्दिनी प्रजा ॥८॥

कोदवाः शालिसुहाश्च पीयूषाणि वरवर्णिनि ।

सर्वोपधाणि धान्यानि राक्षसे निहुरा प्रजा ॥९॥

दुभिर्च जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।

अगले च समाख्यातं नात्र कार्या विचारणा ॥१०॥

देशमङ्गोऽयं दुभिर्च समासात् कथयाम्यहम् ।

पिङ्गले चारुपद्माणि दुभिर्च नर्मदातटे ॥११॥

गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चाप्ये तटनर्मकाः ।

वासवो वर्धते देवि शस्यञ्च नहि जायते ॥

तिलवर्धपमावादिपार्श्वानां महार्घता ।

गोमहिष्यः सुवर्णानि कांस्यताम्राद्यशेषतः ॥

तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ।

तेन धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्दिनम् ।

पार्थिवा मोषका दीनाः कामयुक्ते प्रपी-
डिताः ॥ १२ ॥

रुद्रवी

तोयपूर्णाः स्तुता मेघा बहुशस्या च मेदिनी ।

निहुरा पार्थिवा देवि सिद्धार्थे च वरानने ॥१॥

अक्षतोया चनाश्चैव कौटकाः प्रजलाः स्तुताः ।

विरुद्धाः पार्थिवा देवि रौद्रे वर्षे वरानने ॥२॥

दुभिर्च मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्तते ।

भवेद्दे मध्यमा दृष्टिर्दुर्मेतौ सप्तपञ्चिते ॥३॥

सुभिच जायते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः ।

प्राणिनां जायते हर्षो दुर्भूमौ वरवर्णिनि ॥४॥

महिषीगोहिरण्यादिताम्रकास्याद्यशेषतः ।

तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ॥

रक्ते सर्वसरे देवि क्रूरदृष्टिर्नैराधिपः ।

मानवाः क्रूरपेक्षाश्च स्यान्ने न जयो भवेत् ॥५॥

दुभिर्च मरणं रोगो धान्यौषधिनिपीडनम् ।

पापरोगो भवेद्देवि रक्ताख्योऽमरवन्दितः ॥६॥

रोगो मरणदुभिर्च विविधोपद्रवाङ्गलम् ।

क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ॥७॥

मेदिनी चलते देवि सर्वभूतं चराचरम् ।

देशभङ्गश्च दुभिर्च जये सच्योयते प्रजा ॥

सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा ।

दुभिर्च जायते घोरं जये सर्वसरे प्रिये ॥

कौसुदीपसैन्यदोश्च यत्नान्नास्मदातटे ।

विन्ध्यायां सैन्ये चैव विनश्यति न सशयः ॥

विहङ्गो मरुदेशश्च कालङ्गर तथैव च ।

जये जयन्ति सर्वाणि नान्यथा वरवर्णिनि ॥८॥

इति ज्योतिस्तन्त्रम् ॥

रुद्रवीणा, स्त्री, (रुद्रस्य वीणा ।) वीणामेरः ।

यथा,—

“दृष्टः स्याद्गुद्रवीणायां सुष्टिकादशसंज्ञितः ।

अमरकुष्ठायमितं शुभिर तस्य कीर्तितम् ॥

दृष्टस्योभयतो ज्ञेयं कांस्यसवरकहयम् ।

पञ्चात् सवरकञ्चाञ्च कृत्वाकृतशिरौ भवेत् ॥

दृष्टस्य वेष्टनं सार्द्धं पञ्चाङ्गुलमिषोदितम् ।

तस्मिन्ना लखरी तस्याः कर्त्तव्या सुन्दराकृतिः ॥

कङ्कभो रुद्रवीणायाश्च शिरा परिकीर्तितः ।

कर्त्तुं शिरसि दातव्या लोहपत्रौ समन्विता ॥

मूलतन्त्री तदुपरि तस्याः कौटुकी ततः परम् ।

दक्षिणे शिरसि न्यसेत् श्रुतितन्त्रीद्वयं क्रमात् ॥

एवञ्च कङ्कभं तत्र वीणादृष्टे निवेशयेत् ।

ङ्गुलौषधौ च शिरोऽङ्गुलमात्रं प्राच्यकम् ॥

समाङ्गुलान्तरं तस्मात्तन्त्रमन्त्रं निवेशयेत् ।

अन्यं ततश्चतुस्त्रिंशदङ्गुलान्तरमाचिपेत् ॥

अष्टादशाङ्गुलसुखं चक्रं वै चारुगमेकम् ।

दृष्टं सप्तमलं कान्तं वर्तुलं तुल्ययुग्मकम् ॥

अस्मिन्ने किञ्चिदाधिकमलयाश्च प्रशस्यते ।

अष्टाङ्गुलान्तरं पञ्चाङ्गुलं स्यादपयेदुत्तमं ॥

दृष्टं दृष्टं रन्ध्रमेकं स्यादपयेच्च समन्ततः ।

कौटुकाङ्गुलं कर्त्तव्यं वर्तुलं पञ्चाङ्गुलकृतिः ॥

तद्वन्धनं गुणं तस्मिन् वेष्टव्यं निवेशयेत् ।

एतत्पारया मोटिण्यां वेष्टन्वाङ्गुलं चिपेत् ॥

तन्मोटनीहृत्तरन्ध्रसदृशं दृष्टं रन्ध्रकम् ।

सुयन्त्रिते तु तत्रैव बधीयाश्चतुस्तन्त्रिकाम् ॥

तावच्च धामयेत् पूर्वा मोटनीश्च शनैः, शनैः ।

रुद्रसः

न यावदेति स्वस्यान तन्नी यन्त्रविशारदः ॥
अस्यास्वष्टादश प्रोक्ताः शारिकाः पूर्वस्वरिभिः ।
तासां दृष्टतरा अष्टौ दृष्टं क्षुद्राः प्रकीर्तिताः ॥
एतास्तु तारवादिन्यस्तिष्ठन्ति पदिकोपरि ।
वितस्तिमात्रपदिकाङ्गुलीषाण्यस्य गर्भकः ॥
तावान् अन्यस्तु कर्तव्यो यथा दृष्टे प्यरो भवेत् ।
मदनस्य च विक्रयस्य योगेन सुदृढीकृता ॥
दृष्टतीनाश्च शारीण्यां स्वनमोऽयं तलक्रमात् ।
एतास्तु सन्धावयवैः कथितास्त्राङ्गुला युधे ॥
स्याप्य दृष्टस्य ताः पृष्ठे यथारागस्वरं पुनः ।
मदनस्य च विक्रयस्य योगेन सुदृढीकृताः ॥
सन्धासां लोहकलिका मस्त्रके स्युः सुयन्त्रिताः ।
एकाङ्गुलीषाः क्षुद्राः स्युरिति शारीविनिर्णयः ॥
एवं विनिर्मिता रुद्रवीणा जनमनोहरा ।
अस्यां शिखा तु कर्तव्या दाक्षिणात्योपदेशतः ॥

इति सङ्गीतनारायणः ॥

रुद्रसर्गः, पु, (रुद्रस्तः सर्गः ।) रुद्रकर्तृकदृष्टिः ।

यथा,—

“इदानीं रुद्रसर्गं त्वं शृणु पार्थिवसत्तम ।।
दशवर्षवृक्षाणि तपस्वीर्वा महाशने ॥
प्रतिबुद्धो यदा रुद्रस्तदा चोर्वीं सकाननाम् ।
दृष्ट्वा शस्त्रवतीं रम्यां मनुष्यपशुकुलाम् ॥
शुश्राव च तदा शब्दानृत्विजां दक्षसङ्गानि ।
आश्रमे यन्विनाशोद्येयोंगस्यैरिति कीर्तितान् ॥
ततः श्रुत्वा महातेजाः सन्ध्याः परमेश्वरः ।
शुकोप सुभृशं देवो वाक्यम्वदत्तवाच ह ॥
अहं पूर्वमेव कथिना दृष्टः सन्धात्मना विभुः ।
प्रजाः स्तब्धेति तदा वाक्यमेतत्तथोक्तवान् ॥
इदानीं केन तत् कर्म कृतं दृष्ट्यादिवर्णनम् ।
एवमुक्त्वा भृशं कोपात्तनाद परमेश्वरः ॥
तस्य ता नदतो ज्वाला, ओघेभ्यो निर्ययुस्तदा ।
तत्र भूतानि वेताला उच्छृम्भाः प्रेतपूतनाः ॥
कुम्भाक्षा यातुधानाश्च सर्वे प्रज्वलिताननाः ।
उत्स्युः कीटिशस्त्रव नागाप्रहरणावृताः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

रुद्रवावर्णि, पु, द्वादशो मनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे
सुधामाख्योऽवतारः । ऋतधामा इन्द्रः । हरि-
तादयो देवाः । तपोमूर्त्तिग्राहयः सप्तर्षयः । देव-
वदुपदेहादयो मनुपुत्रा भविष्यन्ति । इति
श्रीभागवतमतम् ॥ अपि च ।

“द्वादशे रुद्रपुत्रस्य स्नाप्ति मन्वन्तरे मनोः ।
सावर्ण्याख्यस्य ये देवा सुनयश्च शृणुष्व तान् ॥
सुकर्माणां सुमनसो हरितो रौद्रितस्तथा ।
सुरापाश्च सुराक्षत्र पञ्चैते दशका गणाः ॥
विःप्रकारा भविष्यन्ति एकैकस्मिंश्शक्तौ गणः ।
तेषामिन्द्रो हि विजयी ऋतधामा महाबलः ॥
सर्वैरिन्द्रगुरोर्युक्तः सप्तर्षीनपि मे शृणु ।
द्युतिस्तपस्वी सुतपास्तपोमूर्त्तिस्तपोनिधिः ॥
तपोरतिस्तथैवायः सप्तमस्तु तपोधृतिः ।
देवान् वामदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ।
मित्रवाक्मित्रदूतश्च भाविनस्तुतस्तुता मनोः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

रुद्राक्षः

रुद्राक्षः, स्त्री, (रुद्रं तत्परिमितपुत्रं सृते इति ।
सृ + क्षिप् ।) एकादशपुत्रजननी । यथा,—
“विष्णुर्दशपुत्रा स्यादेकाधिका तु रुद्राक्षः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

रुद्राक्षीः, पु, (रुद्रस्य आक्षीडा देवं यत्र ।)
श्रमशानम् । इति विकारशेषः ॥

रुद्राक्षं, स्त्री, (रुद्रस्य अक्षि कारणत्वेनाख्य-
स्येति । अक्षं आदित्यादयः ।) खनामख्यात-
तृचबीजम् । तस्य सूक्ष्मत्वं प्रशस्तत्वं यथा,—
“रुद्राक्षं शिवलिङ्गं सूक्ष्मं सूक्ष्मं विशिष्यते ।
शालग्रामो नाम्नेदं सूक्ष्मः सूक्ष्मो विशिष्यते ॥”

इति मेरुतन्त्रे ६ प्रकाशः ॥

रुद्राक्षः, पुं, खनामख्याततृचः । तत्पर्यायः । दृण-
मेरुः २ अमरः ३ पुण्यनामरः ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तस्य फलपर्यायः । शिवाक्षम् १
सर्पाक्षम् २ भूतनाशनम् ३ पावनम् ४ नील-
कण्ठाक्षम् ५ हराक्षम् ६ शिवप्रियम् ७ ।
अस्य गुणाः । अक्षतम् । उष्णत्वम् । वात-
क्षमिश्रोऽर्त्तिभूतग्रहविषनाशित्वम् । रुच्य-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवपूजायां अस्य
मालाधारणमावश्यकम् । यथा, लिङ्गपुराणे ।
“विना भस्त्रिपुण्ड्रं विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥”
तस्योत्पत्तिर्यथा । संवत्सरप्रदीपे ।

“त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याक्षोऽपतस्तु ये ।
अश्रुणो विन्दन्ते तु रुद्राक्षा अभवन् भुवि ॥”
यद्यप्येकादिचतुर्दशसुखरुद्राक्षेषु मन्त्रफल-
विशेषाः सन्ति तथापि सुलभत्वात् पञ्च-
वक्रस्य फलमन्त्रावभिधीयेते । यथा, स्कान्दे ।

“पञ्चवक्रः स्वयं रुद्रः कालाभिर्नाम नामतः ।
अगत्यागमनाच्चैव अमन्त्रस्य च भक्षणात् ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्रस्य धारणात् ॥
हूँ नमः इति प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जप्त्वा शिवा
भसा प्रक्षाल्य धारणीयम् ।

“विष्णा मन्त्रेण यो घत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवाः ।
स याति नरकं घोरं यावद्विद्वाश्चतुर्दश ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥

तस्य धारणे आवश्यकत्वं यथा, संवत्सर-
प्रदीपे ।

“अरुद्राक्षधरो भूत्वा यद्वयत् कर्म च वैदिकम् ।
करोति जपहोमादि तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥”
स्कान्दे ।

“ध्यानधारणहीनोऽपि रुद्राक्षं धारयेद्बुधः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

अथ रुद्राक्षमाहात्म्यम् ।

श्रीमहादेव उवाच ।

“इदानीं देवदेवेशि । मालानां धारणं शुभम् ।
रुद्राक्षस्य च माहात्म्यं वद मे परमेश्वरि ॥”

श्रीदेवुवाच ।

“शिखायां हस्तयोः कण्ठे कर्णयोश्चापि यो
नरः ।

रुद्राक्षः

रुद्राक्षं धारयेद्भक्त्या शिवलोकमवाप्नुयात् ॥
नववक्रं तु रुद्राक्षं धारयेद्भक्त्या मवाप्नुयात् ॥
दक्षबाहौ तथा वत्स । धारयेद्यतमानसः ॥
शिखायां दशनं धार्य कण्ठे च पञ्चविंशतिम् ।
कर्णयोः पञ्च संहृत्या हृदि चाष्टोत्तरं शतम् ॥
नाभौ सप्त च रुद्राक्षं धारयाम्भोचभागभवेत् ॥
रुद्राक्षधारणादेव नरो देवत्वमाप्नुयात् ॥”
शिखायां दशनं द्वात्रिंशत्परिमितम् । तथा ।
“रुद्राक्षं धारयेन्नित्यं भद्राक्षश्च सुरेश्वरः ।।
रुद्राक्षस्य महाबाहो माहात्म्यं शृणु यत्नम् ॥
एकवक्रः शिवः साक्षात् ब्रह्महत्यां यपोहति ।
अवधत्वं प्रतिश्रोतो वद्विज्ञानं करोति च ॥
द्विवक्रं हरगौरी स्यात् गोवधाद्यवनाश्रितम् ।
त्रिवक्रोऽभिस्त्रिजम्भोत्पपापराशिं प्रणाशयेत् ॥
तुलाराशिं यथा वह्निर्भस्मात् कुरुते हरः ।।
त्रिवक्रोऽपि च रुद्राक्षकथा दहति किंस्त्रिंशम् ॥
चतुर्वक्रस्तु घाता स्यात् नरहत्यां यपोहति ।
पञ्चवक्रस्तु कालाभिरगम्याभक्ष्यपापशतम् ॥
षड्वक्रो यो गुहः साक्षात् गर्भहत्यां श्रमेद्यम् ।
सप्तवक्रो ज्ञानमन्त्रं स्वर्गं स्याद्यवशुत् सदा ॥
विनायकोऽष्टवक्रः स्यात् सन्धातृतविनाशकम् ।
भैरवो नववक्रः स्यात् शिवसायुष्यदायकः ॥
दशवक्रः स्वयं विष्णुर्भूतप्रेतपिशाचघ्ना ।
एकादशस्तुखो रुद्रो नानावक्त्रफलप्रदः ॥
द्वादशास्यो भवेदर्कः सन्ध्यायैफलप्रदः ।
त्रयोदशस्तुखः कामः सर्वकामफलप्रदः ॥
चतुर्दशास्यः श्रीकण्ठो वशोद्धारकरः स्तुतः ।
यथोक्तोऽपि रुद्राक्षे तथेन्द्राक्षे प्रकीर्तितम् ॥
भद्राक्षेऽपि सुरश्रेष्ठ तद्गुणं प्ररिकीर्तितम् ॥”
इति योगसारे २ परिच्छेदः ॥

अपि च ।

“निष्ठिद्राक्षं सुप्रकाशं रुद्राक्षा धारणे स्तुताः ।
पञ्चान्त पञ्चगव्यं स्नानकाले प्रयोजयेत् ॥

रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठार्या मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा ।

त्र्यम्बकादिकमन्त्रश्च तथा तत्र प्रयोजयेत् ॥

ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

तथा ॐ ह्रीं अघोरे ह्रीं घोरे हूँ घोरेघोरतरे

ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं ऐं सर्वतः सर्वसर्वेभ्यो नमस्ते-

ऽस्तु रुद्ररूपिणे हूँ हूँ ।

अनेनापि च मन्त्रेण रुद्राक्षस्य दिजोत्तमः ।

प्रतिष्ठां विधिवत् कुर्यात् ततोऽधिकफलं जनेत् ॥

ततो यथा स्वमन्त्रेण धारयेद्भक्तिसंयुतः ॥

एकादिचतुर्दशवक्राणां सत्कारे प्रत्येकं क्रमेण

मन्त्रा यथा । ॐ ॐ भृशं नमः । १ । ॐ ॐ

नमः । २ । ॐ ॐ नमः । ३ । ॐ ॐ ह्रीं नमः ।

४ । ॐ हूँ नमः । ५ । ॐ हूँ नमः । ६ । ॐ

ॐ हूँ हूँ नमः । ७ । ॐ नमः । ८ । हूँ नमः ।

९ । ॐ हं नमः । १० । ॐ ह्रीं नमः । ११ । ॐ

ह्रीं नमः । १२ । ॐ चां चो नमः । १३ । ॐ

नमो नमः । १४ ।

“रुद्राक्षे देहय”

गुदि ।

रुधिरं

सोऽपि रुद्रपदं याति किं पुनर्मानवा गुह्य ।
 सप्रविशति रुद्राक्षमालया देहसंस्थया ।
 यः करोति नरः पुण्यं सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
 यो हृदाति द्विजातिभ्यो रुद्राक्षं भुवि सगुणम् ।
 तस्य प्रीतो भवेद्भुजः स्वपदं प्रयच्छति ॥
 विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः ।
 स याति नरकान् घोरान् यावदिन्द्राक्षतुर्दश ॥”
 इति पद्मपुराणे रुद्राक्षमाहात्म्यम् । इति
 तन्त्रसारः ॥
 द्राक्षी, स्त्री, (रुद्रस्य पत्नी । “इन्द्रवरुणभव-
 श्रृङ्खलेति ।” ४।१।४६ । इति ङीष् ।)
 दुर्गा । इत्यमरः । तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
 “रुद्रस्येयन्तु रुद्राक्षी रौद्रं हन्ति करोति या ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 द्रावांसः, पुं, (रुद्रस्य आवासः ।) काशी ।
 इति केचित् ॥
 द्वारि, पु, (रुद्रः अरिर्यस्य ।) कामदेवः । इति
 केचित् ॥
 द्वी, स्त्री, वीणामेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अस्या विवरणं रुद्रवीणाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 ध, इर् ध न औ णि आहूतौ । इति कविकल्प-
 हुमः ॥ (रुधा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) इर्,
 अरुधत् अरोषीत् । ध न, रुणहि रुन्धे । औ,
 रोह्वा । णि, रुहोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥
 ध, य ङ औ कामे । अरुपूर्वोऽयम् । इति कवि-
 कल्पहुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।)
 य ङ, अरुधत्ते धनं लोकः । औ, अरुहोह्वा ।
 इति दुर्गादासः ॥
 धिरं, स्त्री, (रुणहि रुध्यते इति वा । रुध+
 “इषिमहिस्तुदीति ।” उणा० १।५२ । इति
 किरच् ।) शरीरस्थरसभवात् । तत्पर्यायः ।
 रक्तम् २ अस्त्रम् ३ त्वग्जम् ४ कीलालम् ५
 क्षतजम् ६ शोणितम् ७ लोहितम् ८ अरुक् ९
 शोणम् १० लोहम् ११ चर्मजम् १२ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
 “तद्दिशुह्य हि रुधिरं बलवर्णसंस्त्रायुषा ।
 शुनक्ति प्राणिनः प्राणं शोणितं ह्यनुवर्त्तते ॥”
 “बलरोधप्रमाणादा विशुद्धा रुधिरस्य वा ।
 रुधिरं सावयेज्जन्तोराश्रयं प्रसमीक्ष्य वा ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने षतुर्बिंशोऽध्याये ॥
 “षतुर्बिंशं यदेतद्दि रुधिरस्य निवारणम् ।
 सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनमस्तथा ॥
 ब्रह्म कषायः सम्पत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम् ।
 तथा सम्पापयेद्भस्म दाहः सङ्कोचयेत् शिराः ॥
 अस्कन्दमरने रुधरे सन्धानानि प्रयोजयेत् ।
 सन्धाने सस्यमाने तु पाचनेः समुपाचरेत् ॥
 कल्पैरेतैस्त्रिभिर्विधैः प्रयुज्यते यथाविधि ।
 अविहिमतस्तु चैतेषु दाहः परम इष्यते ॥
 सप्रोषदोषे रुधरे न चाधिरतिवर्त्तते ।
 सावप्रेषे ततः स्त्रियं न तु कुर्यादतिक्रमम् ॥
 देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरैरेव धार्यते ।

रुहः

तस्माद्यज्ञेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षतुर्दशोऽध्याये ॥
 रुधिरसावेऽनध्ययनसुक्तं यथा, मनौ । ४।१२२ ।
 “रुधरे च सुते गात्राच्छब्देन च परिच्यते ।
 सामध्वनाह्वयजुषी नाधीयीत कदाचन ॥”
 कुतुम्भम् । इत्यमरः । (यथा, रघुः । १।१२० ।
 “राममन्त्रयश्वरेण ताडिता
 दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
 गन्धर्वद्रुधिरचन्दनोक्षिता
 जीवितेश्वरवसतिं जगाम सा ॥”)
 रुधिरः, पु, (रुध+किरच् ।) मङ्गलशब्दः । इति
 मेदिनी ॥
 रुधिराक्ष, स्त्री, (रुधिरमिति आख्या यस्य ।)
 मणिमेदः । यथा,—
 “हुतमुद्यममादाय दानवस्य यथेक्षितम् ।
 नर्मदायां निचिन्देय किञ्चिद्दीनादि भूतले ॥
 तन्नेत्रगोपकलितं सुकषकवर्णं
 सस्यानतः प्रकटपीलुसमानमात्रम् ।
 नानाप्रकारविहित रुधिराक्षरत्न-
 सुहृत् तस्य खलु सर्वं समानमेव ॥
 मध्येन्द्रपाक्षरमतीवविशुद्धवर्णं
 तन्नेत्रनीलसदृशं पटलं तुले स्यात् ।
 सैवमभ्युपगमनं कथितं तदेव
 पक्षं तत् किञ्च भवेत् सुरवचनवर्णम् ॥”
 इति गारुडे ७८ अध्यायः ॥
 रुप, य इर् विमोहे । इति कविकल्पहुमः ॥
 (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) विमोहं आकुली-
 करणम् । य, रुपति लोकं लोकः । इर्, अरु-
 पत् अरोषीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रित्वं ङ
 इत्याग्ये । इति दुर्गादासः ॥
 रुमा, स्त्री, सुग्रीवभात्या । विशिष्टलवणाकरः ।
 इति मेदिनी । मे, २७ ॥
 रुम्, पुं, (रुम्+“चकिरन्मोहोपधायाः ।”
 उणा० २।१४ । इति रक् उपधायाश्च उल्लम् ।)
 अरुणः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
 रु, पु, (रौतीति । रु+“रुशातिभ्यां क्नु ।”
 उणा० ४।१०३ । इति क्नु ।) नृगविशेषः ।
 इत्यमरः । (यथा महाभारते । ३।५०।७ ।
 “रुक्नुः कृष्णमृगाश्चैव मेधास्त्रान्यान् वनेचरान् ।
 वागेरुम्भणं विविधैर्भ्राजन्त्येभ्यो न्यवेदयत् ॥”)
 अस्य भांसगुणाः । क्षिप्रत्वम् । गुरुत्वम् ।
 मन्दाग्नित्वप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 देहमेदः । इति मेदिनी । रे, ७६ । (यथा,
 कषापरित्तागरे । ५३ । १७१ ।
 “एकानशे शिवे दुर्गे नारायणि सरस्वति ।
 भद्रकालि महाकालि सिद्धिदरविदारिणि ॥”
 क्रूरसत्त्वविशेषः । तस्य भारश्च इति नाम ।
 इति भागवतटीकायां श्रीधरः । ५ । २६ । ११ ।
 यथा च देवीभागवते । ८ । २२ । १०—११ ।
 “इह लोकेऽसुता ये तु हिंसिता जन्तवः पुरा ।
 त एव रुरवो भूत्वा परत्र पीडयन्ति तम् ॥
 तस्माद्रौरवमिच्छाहुः पुराणशा मनोविषा ।

रुह

रुहः सर्पादतिक्रूरो जगुरुक्तः पुरातनः ॥”
 खनामखातसुनिविशे । स तु च्यवनस्य पौत्रः ॥
 अयमेव निजाशुभोऽहं दत्ताप्रिया जीवयामास ।
 अस्य विवरणं देवीभागवते २ स्कन्धे ८ अध्याय-
 मारभ्य तथा महाभारते १ पर्वणि ५ अध्याय-
 मारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)
 रुधुः, पुं, (रु+ङ् ।) एरुक्वृत्तः । इति रत्न-
 माला । रत्नेरुहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (एरुक्वृत्तस्य विषयो ज्ञातव्यः ।)
 रुवुकः, पुं, (रुवुरेव । रुवु+कार्यं कर्त् ।) एरु-
 क्वृत्तः । इति रत्नमाला । रत्नेरुहः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रुवुकः, पुं, एरुक्वृत्तः । इति रत्नमाला ।
 रुवुकः, पुं, एरुक्वृत्तः । इत्यमरः । (तथास्य
 पण्यायः ।
 “शुक्लैरुहं आमकुचिन्नी गन्धर्वहस्तकः ।
 पञ्चाङ्गुली वर्धमानो दीर्घदन्तोऽप्यदकः ॥
 वातारिस्तस्य चापि रुवुकश्च निगद्यते ।
 रक्तोऽपरो रुवुकः स्यादुरुवुको रुद्रकृपा ।
 यावत्पुष्कश्च वातारिश्चक्षुस्तानपादकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 रुध, औ श हि से । इति कविकल्पहुमः ॥ (रुधा०-
 पर०-सक०-अनिट् ।) औ, अरुधत् । श,
 रुधति रोषति । इति दुर्गादासः ॥
 रुध, क क्रुधि । इति कविकल्पहुमः ॥ (रुधा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) क, रोषयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रुध, णि वधे । इति कविकल्पहुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) णि, रुध् । रुधितोऽस्ति । रोष ।
 इति दुर्गादासः ॥
 रुध, य इर् णि क्रुधि । इति कविकल्पहुमः ॥
 (दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) य, रुधति भ्रष्टाय
 भूपालः । इर्, अरुधत् अरोषीत् । अस्मात्
 पुषादित्वात्त्रित्वं ङ इत्याग्ये । णि, रुधः रुधितो-
 ऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥
 रुधा, स्त्री, (रुध्+किप् । भागुरिमते टाप् ।)
 अमर्षः । तत्पर्यायः । क्रोधः २ मनुः ३ क्रुधा ४
 क्रुव ५ कोपः ६ प्रतिघः ७ रोषः ८ रुट् ९ ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । २१२ ॥
 रुधित, णि, (रुधति स्मेति । रुध+क्तः । “रुध्य-
 मत्वरसपुषाखनाम् ॥” ७ । २ । २८ । इति
 पद्मे इट् ।) क्रोधयुक्तः । यथा,—
 “तं नागपाशैर्वलिनन्दनो बली
 ज्ञप्तं स्वसेन्य रुधितो वबन्ध ह ॥”
 इति श्रीभागवते वायुपुराणे ६२ अध्यायः ॥
 रुध्, णि, (रुध्यते स्मेति । रुध+क्तः । “रुध्यमत्वर-
 सपुषाखनाम् ॥” ७ । २ । २८ । इति इडभावः ।)
 क्रोधयुक्तः । यथा,—
 “शिवे दृष्टे गुरुस्मात्ता गुरौ रुधे न कश्चन ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 रुह, णि न औ जन्माम् । इति कविकल्पहुमः ॥
 (भा०-पर०-अक०-अनिट् ।) णि, रुहोऽस्ति ।

ज रोहः रुहः। औ, अरुहत्। जनिर्जम्।
रोहति जनुर्जायते इत्यर्थः। रुह जन्मनि
प्रादुर्भावे इति प्राच्यः। जन्मप्रादुर्भावयोरेको-
र्थः। इति गोविन्दभट्टचतुर्भुजमिश्रौ। रमा-
नाथस्तु प्रादुर्भाव, स्फूर्तिरिति भेदमाह। इति
दुर्गादासः॥

रुहः, त्रि, (रोहतीति। रुह + “इगुपधञेति।
३।१।१५। इति कः।) जातः। आरूढः।
(यथा, मनुः। १। ४८।

“बीजकाखरुहायैव प्रताना वज्रा एव च॥”)

रुहकं, स्त्री, द्विदम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

रुहा, स्त्री, (रोहति द्विद्विपि पुनरुत्पद्यते
इति। रुह + कः। टाप्।) दूल्वा। इत्यमरः॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“सहस्रवीर्या दूल्वा तु मङ्गल्या भार्गवी

रुहा॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

“नीलदूल्वा रुहानन्ता भार्गवी शतपत्निका।

शब्दं सहस्रवीर्या च शतवल्ली च कीर्तिता॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥

महासमझा। इति राजनिर्घण्टः॥

रुहिरुहिका, स्त्री, (रुह + इन्। रुहिरुत्पत्तिः।
रुहिरुहिया पुन पुनरुद्भवेन कायतीति। कै +
कः। टाप्।) उत्कण्ठा। इति पुराणम्॥

रुहा, [न] पु, (रोहतीति। रुह + “श्रौडक्रुशि-
रुहतीति॥” उणा० ४। ११३। इति कनिम्।)

रुहः। इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिदृष्टिः॥

रुच, तु क पारुष्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) “दीर्घी। तथा च।
‘स पुनातु ब्रजे यच्च गोरजःपातरुचिती।

शिशुरुचिष्ठय यमजौ निष्पिपेव तरु चितौ’

इति कौचकयमकम्॥

पारुष्यमस्त्रिधीभावः। रुचयति रुचापयति
केशः तैलाभावादिति शेषः॥” इति दुर्गादासः॥

रुचं, त्रि, (रुचयतीति। रुच पारुष्ये + पचा-
द्यप्।) अप्रेम। अचिक्रणम्। इत्यमरः। ३।

३। २२४॥ (यथा, महाभारते। १। १५३। ६।

“जडाहुनिः स कण्डूयन् धुन्वन् रुचान् शिरो-
रुहान्॥”)

रुचः, पुं, रुचः। इति हेमचन्द्रः॥ वरकटयम्॥

इति राजनिर्घण्टः॥

रुचगन्धकः, पु, (रुचो गन्धो यस्य। कन्।)

गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः॥

रुचणात्मिका, स्त्री, (रुचण मात्मा यस्याः।
कन्। टाप्। अत इत्वम्।) जङ्घामान्यम्। इति

राजनिर्घण्टः॥

रुचदर्भः, पु, (रुचः कर्कशो दर्भः।) हरिदर्भः।
इति राजनिर्घण्टः॥

रुचपत्रः, पु, (रुचाणि पत्राणि यस्य।) शाखोट-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

रुचप्रियः, पु, (रुचस्य प्रियः।) ऋषभौघधम्।
इति राजनिर्घण्टः॥

रुचखादुपलः, पुं, (रुचं खादु च फलं यस्य।)
धन्वनरुचः। इति राजनिर्घण्टः॥

रुचा, स्त्री, (रुचयतीति। रुच + अच् +
टाप्।) दन्तीरुचः। इति राजनिर्घण्टः॥

रुद्र, त्रि, (रुह + क्तः।) जातम्। (यथा,
रघुः। ६। ४१।

“येन क्षियः संश्रयदोषरूढं

स्वभावलोखेयशः प्रमृष्टम्॥”)

प्रसिद्धम्। इति मेदिनी। रु, ३॥ (यथा, रघुः।
२। ५३।

“क्षतात् किल त्रायत इत्युदयः

क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः॥”)

रूढः, पु, (रुह + क्तः।) प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष
शब्दबोधजनकः शब्दः। यथा,—

“सुखो जाक्षणिको गौणः शब्दः स्यादौपचा-
रिकः।

यौगिको योगरूढो वा रूढो वा सुख एव सः॥”

इति शाब्दिकाः॥ *॥

अपि च। रूढ नाम लक्षयति विभजते च।

“रूढं सङ्केतवद्भास्यं सैव संज्ञेति कीर्तिता।

नैमित्तिकी पारिभाषिकीप्राधिक्यपि तद्विदा॥”
यन्नाम यादृशार्थं सङ्केतितमेव न तु यौगिकमपि

तद्रूपम्। योगरूढानु पङ्क्त्यादिकं न तथा रूढा-
नामेव च संज्ञापदेनाभिधीयते। न तु रूढा-

दिवत् संज्ञापि नाम्नोऽवान्तरभेदः। येन
विभागस्थाघातः स्यात्। संज्ञायाश्च त्रयो भेदाः

नैमित्तिकी पारिभाषिकी औपार्थिकी चेति।
पार्थक्यपाठकादयस्तु न संज्ञा, सङ्केतमन्यत्वा-

दिति वक्ष्यते। ये तु रूढस्य नाम्नश्चतुर्विधत्व-
माहुस्तस्मात्तमुपन्यस्यति।

“जातिद्रव्यगुणस्यैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया।

जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विधं परं जगुः॥”

गोवयादीनां गोत्वादिनात्वा। पञ्चाद्यादीनां
जातुलधनादिद्रव्येण। धन्यपिशुनादीनां पुण्य-

हेषादिगुणेन। चलचपलादीनाश्च शब्दानां
कर्मणावच्छिन्नशक्तिमत्त्वात्तुर्विधमेव रूढा-

नामिति। यदुक्तं दण्ड्याचार्यैः।

“शब्देरेभिः प्रतीयन्ते चातिद्रव्यगुणक्रिया।

चातुर्विध्यादमीषान् शब्द उक्तश्चतुर्विधः॥” इति

तदेतज्जङ्ग-मृक-मृखादीनामन्यमन्यादीनाश्च
शब्दानामपरिमहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः॥*

नैमित्तिकसंज्ञां लक्षयति।

“जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता।

जातिमात्रे हि सङ्केतादात्तेर्भाणं सुदुष्करम्॥”

यन्नामजात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी
संज्ञा यथा गोचैत्रादिः। सा हि गोत्वचैत्रत्वादि-

जात्यवच्छिन्नमेव गवादिमभिधत्ते न तु गोत्वा-
दिजातिमात्रम्। गोपदं गोत्वे सङ्केतितमित्या-

कारकयद्वाहामानयेत्यादौ गोत्वादिना गवा
देरन्ययानुपपत्तेश्च एकशक्तत्वस्यस्यान्यानुभाव

कत्वेतिप्रसङ्गात्॥ *॥ पारिभाषिकीमौपार्थि-
कीच संज्ञा क्रमेण लक्षयति।

“उभयावृत्तिधर्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी।
औपार्थिकी त्वगुगतोपाधिना या प्रवर्तते॥”

उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारि-
भाषिकी। यथाकाशद्वित्यादिः। या चानुगतो-

पाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा सा त्वौपार्थिकी।
यथा भूतदूतादिः। सा हि सचेतनवृत्तिविशेष-

गुणवत्त्ववार्त्ताहारकत्वाद्यगुगतोपाधिपुरस्कारे-
णैव प्रवर्तते। इति शब्दशक्तिप्रकाशिका॥

रूढिः, स्त्री, (रुह + क्तिन्।) जम्ब। प्रादुर्भावः।

(प्रसिद्धिः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। २७१।

“रूढिः परम्परायाता सेयमसदृशे स्थिता॥”

आरोहणम्। यथा, तत्रैव। १। २८५।

“यात्याश्रितः किल समाश्रयणीयलभ्यां

निन्द्यां गतिं जगति सर्वजनार्चितां वा।

गच्छत्यधस्तृणगुणः श्रितकूपयन्तः

पुष्पाश्रया सुरशिरोभुवि रूढिमेति॥”)

रूढशब्दनिष्ठशक्तिः। यथा,—

“लब्धात्मिका सती रूढिर्भवेद्योगापहारिणी।

कल्पनीया तु कथते नात्मानं योगवाधतः॥”

इति कुमारभट्टकारिका॥

रूप, तु क तत्कृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥

(अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) तत्कृतौ
रूपकरणम्। अरूपपत् प्रतिमां शिल्पी। प्रति-

माया रूपं करोतीत्यर्थः। निपूर्वः स्वरूप-
कथने। अनुमानं निरूप्यत इत्यनुमानखण्डम्।

इति दुर्गादासः॥

रूपं, स्त्री, (रूप्यते कीर्तिता रौतीति वा।

रु + “स्वप्नशिल्पशब्धेति॥” उणा० ३। २८।

इति यः दीर्घश्च। रूपयतीति। रूप + अच्

वा।) स्वभावः। सौन्दर्यम्। नामकम्।

पशुः। शब्दः। ग्रन्थावृत्तिः। नाटकादिः।

आकारः। (यथा, मनुः। ७। ७७।

“तदध्यासोद्देष्टव्यं सर्वथा लक्षणावन्तिताम्।
कुले महति सम्भूतां हृद्या रूपगुणान्विताम्॥”)

श्लोकः। इति मेदिनीशब्दरत्नावलीभूरि-

प्रयोगाः॥ (स्वरूपम्। यथा, मनुः। ८। ४५।

“देशं रूपश्च कालश्च व्यवहारविधौ स्थितः॥”)

शुक्लादिः। नामकस्थाने नायकम्। इति

नानार्थरत्नमालाविश्वहेमचन्द्राः॥ *॥ रूपम्

घोडशविधम्। यथा। ह्रस्वम् १ दीर्घम् २

स्थूलम् ३ चतुरस्रम् ४ वृत्तम् ५ शुक्लम् ६

लघुम् ७ नीलारणम् ८ रक्तम् ९ पीतम् १०

कठिनम् ११ चिकणम् १२ शङ्खम् १३ पिच्छ-

जम् १४ गृध्र १५ दारुणम् १६। इति महा-

भारते मोक्षधर्मैः॥ *॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“अङ्गान्यभूयितान्येव केनचिद्भूयणादिना।

येन भूयितवद्भान्ति तद्रूपमिति कथ्यते॥”

इत्युष्णनीलमणिः॥

न्यायमते तत् चक्षुरिन्द्रियग्राह्यम्। द्रव्यादि-

प्रत्यक्षकारणम्। चक्षुः सहकारि। शुक्लाद्य-

नेकप्रकारम्। जलादिपरमाणुरूपं नित्यम्।

अन्यत्र अनित्यम्। यथा,—

रूपकं

“चतुर्थांशं भवेद्भूषणं द्रव्यादेरुपलम्बकम् ।
चक्षुषः सहकारि स्याच्छ्रुतादिकमनेकधा ।
जलादिपरमाणी तन्निवन्मन्यतु सहेतुकम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

उत्तरपदस्यरूपादिशब्दस्य उपमानवाचक-
त्वम् । यथा,—

“स्युत्तरपदे प्रस्थः प्रकारः प्रतिमो निभः ।
भूतरूपोपमाः काशः सन्निभः प्रथितः परः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

अतिशयरूपस्य दोषो यथा,—

उभोवाच ।

“रूपातिशयसम्पन्ना नानागुणसमन्विताः ।
किमर्थं दुःखिता जाताः कान्तवौखविवर्जिताः ॥
इन्मर उवाच ।

हमयन्ती तथा सीता रूपातिशयपारगा ।
दुःखिता तेन सजाता कान्तवौखविवर्जिता ॥
अहस्या नन्वकौ जाता कपिलस्य तु योविता ।
रूपस्य तु प्रभावेण दावी जाता तिलोत्तमा ॥
तस्माद्रूपस्य नेच्छन्ति लक्ष्यज्ञास्तपोधनाः ।
अतिरूपेण स्वल्पायुः पुरुषो योचितोऽपि वा ।
अथवा सौख्यहीनस्तु जायते तु महातपे ॥”

इति देवीपुराणे गन्डाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥
तद्भेदिकपर्यायः । निष्किं १ वस्त्रिः २ वर्षः ३
वपुः ४ अमतिः ५ अक्षः ६ सुः ७ अग्रः ८
पिष्टम् ९ पेशः १० लक्षणम् ११ चरः १२
अङ्गुलम् १३ तान्त्रम् १४ अरुवम् १५ शिखम्
१६ । इति षोडशरूपनामानि । इति वेद-
निघण्टौ ३ अध्यायः ॥

रूपक, क्री, (रूपयतीति । रूपि + कृन् ।)

नाटकम् । (“तस्य रूपकस्य ज्ञातेतुमाह । रूपा-
रोपाणु रूपकम् । रूपकस्य भेदागाह ।

नाटकमय प्रकरणं

भाषयायोगसमवकारिभाषाः ।

इहान्दगाङ्गवीथ्यः ।

प्रहसनमिति रूपकाणि दृश्यः ॥

किञ्च ।

नाटिका त्रोटकं गोष्ठौ सट्टकं नाट्यरासकम् ।
प्रस्थानोक्तायकाव्यानि प्रेष्ठय रासकं तथा ॥
सलापकं श्रीगदितं शिख्यकञ्च विनायिका ।
दुर्मैलिका प्रकरणी हस्तीशो भाषिकेति च ॥
अष्टादश प्राङ्मुखरूपकाणि मनीषिणः ।
विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्य नाटकवस्तुतम् ॥”

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

कर्तुम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ४३ ।

“आदिश्रुताश्च चित्रे किमालिखामीह रूप-
कम् ॥”

काव्यालङ्करणम् । इति मेदिनी । के, १४८ ॥

शेषस्य लक्षणं यथा,—

“रूपकं रूपितारोपातु विषये निरपह्नवे ।
तत् परम्परित घाङ्ग निरङ्गमिति च चिन्ता ॥
यत्र कस्यचिद्वारोपं परारोपणकारणम् ।
तत् परम्परितं श्रिष्टाश्रितशब्दनिवन्मनम् ॥

१७४

रूपवा

प्रत्येकं केवलं मात्सरूपमेति चतुर्विधम् ।
अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपकं साङ्गमेव तत् ।
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ।
आरोप्याणामशेषाणां शब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥
यत्र कस्यचिदार्थमेकदेशविवर्ति तत् ।
निरङ्गं केवलस्यैव रूपकं तदपि द्विधा ॥
मात्सा केवलरूपत्वात् तैनाद्यौ रूपके भिदाः ॥
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ॥

अपि च ।
“अभेदो भावते यस्मिन्नुपमानोपमेययोः ।
रूपकं कथ्यते सङ्गिरलङ्कारोत्तमं यथा ॥
तन्नि युग्यस्वखाम्भोर्लं खोलालकमधुव्रतम् ।
न कस्य हरते चेतो लब्धदृशनकेशरम् ॥
अत्यनेकप्रकारत्वं रूपकोपमयोरपि ।
संक्षेपेणोक्तमन्यतु सुधोभिरवधीयताम् ॥”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

संख्याविशेषः । यथा,—
“सञ्चाली प्रोच्यते गुञ्जा सा तिस्रो रूपकं भवेत् ।
रूपकेद्दशभिः, प्रोक्तः कलञ्जो नाम नामतः ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(उपमानम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे
समावोक्त्यङ्कारे ।

“यत्र तु रूप्यरूपकयोः सादृश्यमस्फुटमिति ॥”
पुं, सुजा । यथा, कथासरित्सागरे । ७८ । १३ ।
“अल्पे परिकरेऽप्येभिरियङ्गैः स्वयंरूपकैः ।
किमेव यत्नः पुण्यात्थं कथनं सङ्गयम् ॥”
तथाच दृष्टवर्तुर्हितायाम् । २ । १२ ।
“गुञ्जात्रयस्य त्रयं पञ्चाशद्रूपका गुण्यतस्य ॥”

रूपतत्त्व, क्री, (रूपस्य तत्त्वम् ।) शीलम् ।

यथा,—
“स्याद्रूपं लक्ष्यं भावजातप्रकृतिरीतयः ।
सङ्गो रूपतत्त्वस्य धर्मसर्गो निसर्गवत् ॥”

इति हेमचन्द्रः । ६ । १२ ॥

रूपसारी, [न] (रूप घरीति । घ + णिनिः ।)
सौन्दर्यविशिष्टः । यथा,—

“ततो विकटरूपोऽथौ सञ्ज्ञाशब्दार्थपारगः ।
विवादयद्विजसुतां रूपेणाशुपमां दिनः ॥
सावमेने च भर्तारं सुशीलमपि भाषिणी ।
विरूपमिति भन्वाना ततः सोऽभूत्सुदुःखितः ॥
ततो निर्वेदस्युक्तो गलाश्रमपदं महत् ।
इरावत्यास्तटे श्रीमान् रूपधारिणमावदत् ॥
तमासाध्य जगन्नाथं नयन्पुरुषेण हि ।
सुरूपतामवाप्यायां तस्मिन्नेव च जन्मनि ॥”

इति वामनपुराणे ७६ अध्यायः ॥

रूपनाशन, पुं, (रूपस्य नाशनं अदृशनं यत् ।)
पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥

रूपवान्, [तु] चि, (रूपमस्यास्तीति । रूप +
“रसादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६५ । इति सतुप् ।
मस्य व ।) व्याकारविशिष्टः । (यथा, भाग-
वते । २ । ५ । २७ ।

“वायोरपि विकृन्त्यात् कालकर्मस्वभावतः ।
उदयस्यत वै तेषां रूपवत् सार्थशब्दवत् ॥”

रूप्यं

सौन्दर्ययुक्तः । (यथा, महाभारते । ३ ।
४५ । १२ ।

“सत्त्ववाक् पूजितो वक्ता रूपवाननहृतः ॥”
रूपाजीवा, क्री, (रूपेण सौन्दर्येण आजीव-
तीति । आ + जीव् + कृप् । टाप् ।) वेश्या ।
इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ३६ । ३ ।

“रूपाजीवाश्च वादिन्यो बलिष्वच महाधनाः ।
शोभयन्तु कुमारस्य वाङ्मनौ सुप्रचारिताः ॥”
रूपाणां, पुं, (रूपमेव अस्मि यस्य ।) कामदेवः ।
इति विकारप्रवेशः ॥

रूपिका, क्री, (रूपमस्या वस्तीति । रूप + कृप् ।)
चित्तकैटवः । इति रत्नमाला । (यथा,
सुश्रुते । ५ । ६ ।

“फलं तिलतेलञ्च रूपिकायाः ययो गुहः ॥”
रूपेश्वरी, क्री, (रूपाणामौचरी ।) देवीविशेषः ।
वा तु प्रभवादिविशिष्टवर्णनार्थं तैकविश्ववर्षे पूषा ।
यथा,—

“रूपेश्वरी प्रकर्तया वृषयुग्मयवस्थिता ।
जटासङ्कुटभारेऽत्रिभुलीरगभूषणा ।
मणिमौक्तिकशोभाज्जा वितचन्द्रचर्चिता ।
पूजिता क्रुसमैर्हृदोः सर्वकामफलप्रदा ॥”
इति देवीपुराणे । सवत्सरदेवताविंशतिविधिः
प्रथमः ॥

रूप्यं, क्री, (आहतं रूप अस्यास्तीति । रूप +
“रूपादाहृतप्रशंसयोर्यप् ।” ५ । २ । २० । इति
यप् ।) आहतस्वर्यं रजतम् । इत्यमरः । १२ ।
६१ ॥ हेम रूप्यञ्च आहतं अश्ववराहपुरुषादि-
रूपसुत्थापयितुं निर्घातिकाया ताकृतं रूप्य-
मुच्यते रूपाय आहतं रूप्यं ऽपि कादिति
प्याः । इति भरतः ॥ ३ ॥ घातुविशेषः । रूपा
इति भाषा । (यथा, महाभारते । ५ ।
३६ । ७६ ।

“सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं वपुः ।
स्येयं वपु मलं सौख्यं सौख्यस्यापि मलं मलम् ॥”
तत्पर्यायः । सुधर्म २ वस्तुमेष्टम् ३ दधिरम् ४
चक्रलोहकम् ५ श्वेतकम् ६ महाशुभम् ७
रजतम् ८ सप्तरूपकम् ९ चक्रभूति १० वितम् ११
वारम् १२ कलधूतम् १३ इन्द्रकोहकम् १४
रौप्यम् १५ धौतम् १६ सौधम् १७ चक्र-
हासम् १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ खर्जूरम् १९
दुर्जयम् २० श्वेतम् २१ रङ्गवीजम् २२ राज-
रङ्गम् २३ कोहराजकम् २४ । इति शब्दरत्ना-
वली । कथधौतम् २५ । इति जटाधरः ॥ अथ
गुणाः । क्षिप्रत्वम् । कषायत्वम् । अम्लत्वम् ।
विपाके मधुरत्वम् । सरत्वम् । वातपित्तहरत्वम् ।
रुच्यत्वम् । वलीपलितनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ ३ ॥ अथ रूप्यस्योत्पत्तिनामलक्षण-
गुणाः ।

“विपुस्य घृथाय निनिर्मेधेर्विजोक्तनेः ।
निरीक्षयामास शिषः क्रोधेन परिपूरितः ॥
ततस्तस्मात् समप्रतप्तस्यैकसाक्षिकोऽकनातः ॥

अतो रुद्रः समभवेद्वैश्वानर इव ज्वलन् ॥
द्वितीयादपतमेत्रादशुविन्दुस्तु वामकान् ।
तस्माद्वतसुत्पन्नसुक्तकर्मसु योजयेत् ॥
कृत्रिमश्च भवेत्तद्वि रज्जादिरसयोगतः ।
रूप्यन्तु रजतं तारं चन्द्रकान्ति चितं शुभम् ॥
गुरु स्निग्धं नृदु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षयम् ।
खर्गाद्यं चन्द्रपत् खच्छं रूप्यं नवगुणं शुभम् ॥
कठिनं कृत्रिमं रूपं रत्नं पीतं दलं लघु ।
दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥
रूप्यं शीतं कषायात्न खादुपाकरसं सरम् ।
घयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यपिरात् भुवम् ।
तारं शरीरस्य करोति तामं
विभ्रंसनं यच्छति युक्तनाशम् ।
वीर्यं वलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं
महागदान् पोषयति ह्यशुद्धम् ॥”

अथ मारणाय योग्यं रूप्यमाह ।
“गुरु स्निग्धं नृदु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षयम् ।
वर्गाद्यं चन्द्रपत् खच्छं तारे नवगुणं स्मृतम् ॥”
अथायोग्यम् ।

“कठिनं कृत्रिमं रूपं रत्नं पीतं दलं लघु ।
दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥”
अथ शोधनविधिः ।

“पतलीकृतपत्राणि तारस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
निविष्टे तप्ततप्तानि तैले तन्ने च काञ्जिके ॥
शोभन्ते च कुलत्पानां कषाये च चिधा त्रिधा ।
एव रजतपत्राणां विशुद्धिः सप्रजायते ॥”

अथाशुद्धस्य रूप्यस्य दोषमाह ।

“रूप्यं ह्यशुद्धन्तु करोति तामं
विभ्रंसनं वीर्यवलक्षयम् ।
देहस्य पुष्टिं हरति तनोति
रोगांस्ततः शोधनमस्य कुर्व्यात् ॥”

अथ रूप्यस्य मारणविधिः ।

“भागैकं तालकं मर्दं याममन्त्रेण केनचित् ।
तेन भागत्रयं तारपत्राणि परिलेपयेत् ॥
धृत्वा कृपापुटे रुद्धा पुटे तु त्रिंशद्वर्गपलेः ।
सप्तद्वयं पुनस्तालं दत्त्वा रुद्धा पुनः पचेत् ।
एव चतुर्दशपुटेस्तारं भस्म प्रजायते ॥”
अन्यप्रकारः ।

“सुहीचीरेण संपिष्टं मात्सिकं तेन लेप-
येत् ।

तालकस्य प्रकारेण तारपत्राणि युज्यमान् ।
पुटे चतुर्दशपुटेस्तारं भस्म प्रजायते ॥”
एवं मारितस्य रूप्यस्य गुणाः ।

“रूप्यं शीतं कषायात्न खादुपाकरसं सरम् ।
घयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यपिरात् भुवम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अथ रूप्यकरणम् ।

“मध्याप्य गुडतामस्य करेणा मात्सिकं रसम् ।
घमनाच्च भवेद्वैश्वानर इव ज्वलन् ॥”
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥

रूप्यं, त्रि, (प्रशस्तं रूपं अस्यास्तीति । रूप +
“रूपादाहतप्रशंसयोर्धम् ॥” ५।२।१२० ।
इति यप् ।) सुन्दरम् । इति मेदिनी । ये, ५० ।
(क्षी, उपमेयम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परि-
च्छेदे समासोक्तलङ्कारे ।

“तत्र हि तिमिरांशुकयोर्रूप्यरूपकभावो द्वयो-
रावरकत्वेन स्फुटमिति ॥” ॥ पु, प्रत्ययविशेषः ।
स च तत आगत इत्येतस्मिन्विषये “हेतुमनुस्ये-
भ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ।” ४।१।८१ । इति
सुत्रेण हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चात्यतरस्यां भवति ॥
यथा समादागतं समरूप्यम् । देवदत्तरूप्यम् ॥

रूप्याध्यक्षः, पु, (रूप्यस्य रूप्ये वा अध्यक्षः ।)
नैष्किकः । इत्यमरः । रूप्यं रजतं तदेव निष्क-
पूर्ववत् निष्कः रजताध्यक्षो नैष्किकः । टङ्क-
पतिर्नैष्किक इत्यन्ते । पुरुषाश्चादिरूपं गठितं
रजतं रूप्यं तस्याध्यक्षो नैष्किक इति केचित् ।
इति भरतः ॥

रूप्यकः, पुं, एरण्यः । इति शब्दमाणा ॥ (यथास्य
पर्यायः ।

“शुक्लएरण्यं आमकुञ्जितो गन्धर्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुली वहमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥
वातारिस्तुरणश्चापि रूप्यकश्च निगद्यते ।
रक्तोऽपरो रुद्रकः स्यादुरुद्रको रुद्रकथा ।
यात्रपुच्छश्च वातारिश्च चरुत्तानपादकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रूप, तु क विस्फुरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा-पर-अक-सेट् ।) दीर्घः ।
मूर्द्धन्योपधः । अवरूपवत् । इति दुर्गादासः ॥

रूपकः, पुं, (रूपयतीति । रूप + कृञ् ।)
वासकः । इति जटाधरः ॥

रूपितं, त्रि, (रूप + क्तः ।) गुणितम् । इत्यमरः ॥
हे धूलिगुणकेनैव रूपायिते । गुडि क वेष्टे रूप
तु क स्याद्विस्फुरणे क्तः । इति भरतः ॥ (यथा,
रामायणे । २।४२।१५ ।

“यः सुखेनोपधानेन श्रेते चन्दनरूपितः ।
वीज्यमानो महाहर्षाभिः स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः ॥”

रे, य, सम्बोधनविशेषः । यथा,—
“सम्बोधनेऽङ्ग भोः पाट् पाट् हे हे हं होरे
रेपि च ।”

इति हेमचन्द्रः । ६।१७६ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ३२।१५५ ।

“तत्र मन्दमिवालोक्ता सामिप्रायं समां वृणुः ।
प्रपञ्च रे किमीदृक् त्वं सज्जातः कथंवा-
मिति ॥”)

रेक, ऋ ऋ शङ्कायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भ्वा-यात्-सक-सेट् ।) शङ्का संशया-
रोपः । ऋ, अरिरेकत् । ऋ, रेकते पुरुषत्वं
स्यात् । स्यात्स्यां पुरुषो वेति संशयमारो-
पयतीत्यर्थः । रिरिरेके । इति दुर्गादासः ॥

रेकः, पु, (रेक शङ्कायाम् अथवा रिच् + षच् ।)
शङ्का । नीचः । विरेचनम् । इति मेदिनी ।
के, ११ । (यथा,—

“वस्तिर्वातविकारान् पैतान् रेकः कफोद्भवान्
वमनम् ।

चौरं जयति वलासं सर्पिः पित्तं समीरणं
तैलम् ॥”

इति वामटे उत्तरस्थाने ४० अध्याये ॥

मेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रेकणः, [स्] क्षी, (रिणक्तीति । रिच् + “रिचेर्धने
चित् किञ्च ।” उणा० ४।१६८ । इति व्यसुन् ।
चात् प्रत्ययस्य रुट् । घित्वात् कृतम् ।) खर्गम् ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥

रेका, स्त्री, (रेक शङ्कायाम् + अच् । स्त्रियां
टाप् ।) सन्देहः । इति हेमचन्द्रः ॥

रेखा, स्त्री, (लिखते इति । लिख विखेखने +
“विह्विदादिभ्योऽङ्” ६।१।१०४ । इति
भिदादित्वात् अङ् । टाप् । रजयोरेक्यात् लस्य
रत्वम् ।) अल्पकम् । छद्म । आभोगः ।
उल्लेखः । इति विश्वः ॥ उल्लेखस्त्वन दण्डाकार-
लिपिविशेषः । दाँडी इति कश्ची इति च भाषा ।
यथा,—

“यावती यावती रेखा यद्यायामष्टवर्गके ।

तावती द्विगुणीकृत्य अष्टाभिः परिशीलयेत् ॥
अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टाभ्यन्तरविन्दवः ।

यत्र रेखा न विन्दुश्च तत् समं परिकीर्तितम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ॥

शरीरस्य रेखया शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“ललाटे यस्य दृश्यन्ते तिस्रो रेखाः समाहिताः ।
सुखी पुत्रसमायुक्तः स षष्टिं जीवति नरः ॥

चत्वारिंशच्च वर्षाणि द्विरेखादर्शनात्तर ।
विशत्यब्देकरेख आकर्णान्ताः शतायुषः ॥

आकर्णान्तरिता रेखास्तिस्रश्च स्युः शतायुषः ।
सप्तत्या मूर्द्ध्नि रेखा तु षष्ट्यायुस्तिस्रभिर्भवेत् ॥

अक्षायत्ताभी रेखाभिर्विशत्यब्दायुरेव हि ।
चत्वारिंशच्च वर्षाणि धीनरेखस्तु जीवति ॥

भिन्नाभिश्चैव रेखाभिरपष्टत्युर्नरस्य हि ॥
त्रिभूतं पट्टिश्च वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।

धनपुत्रसमायुक्तः स जीवति श्रद्धा शतम् ॥
तर्ज्या मध्यमाङ्गुल्या आयुरेखा तु मध्यतः ।

सम्प्राप्ता या भवेद्द्वयं स जीवति श्रद्धा शतम् ॥
कुलरेखा तु प्रथमा अङ्गुष्ठादनुवर्तते ।

मध्यमायाः करे रेखा आयुरेखा अतः परम् ॥
कनिष्ठिकां समाश्रित्य आयुरेखां समादिशेत् ।

अच्छिन्ना वाविभक्ता वा स जीवेच्छ्रद्धा शतम् ॥
यस्य पाणितले रेखा आयुस्तस्य प्रकाशयेत् ।

शतं वर्षाणि जीवेच्च भोगी यद्ग । न स शयः ॥
कनिष्ठिकां समाश्रित्य मध्यमायासुपागता ।

यष्टिं वर्षायुषं कुर्व्यात् आयुरेखा तु मानवम् ॥”
इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ ॥

अपिच ।

“घनाङ्गुलिश्च सघनस्तिस्रो रेखाश्च यस्य वै ।

वृषते करतलगा मणिवन्धे ससुतिव्या ॥

शुगमीनाङ्गितकरो भवेत् सत्रप्रदो नरः ।

वल्गाकारस्य धनिनां सत्यपुच्छनिभो वृद्धे ॥

शक्यतापत्रशिविकागणपद्योपमा वृषे ।
कुम्भाङ्कुशपताकाभा न्यलाभा निरीचरे ।
दामाभाश्च गजाजानां खस्तिकाभा वृषेचरे ।
चक्राक्षितोमरधनु कुम्भाभा वृषते करे ॥
उडूखलाभा यज्ञाष्टे वेदीभाश्चाम्बुजिणि ।
वापीदेवकुलाभाश्च त्रिकोणाभाश्च घाम्बिके ॥
अनुष्टुभजगा रेखा. पुत्ताः कृष्णाश्च कारिका ।
प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठान्दलगामिनी ॥
शतांशवश्च कुरुते क्षिप्रया तदनो भयम् ।
नि.खाश्च बहुरेखा, स्युर्निर्भयाश्चयुके, कथे, ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

रेखागणितः, पुं, (रेखाया गणित प्रमाणखरु-
मादि यत्र ।) श्रीगणपतिहस्तपण्डितदिग-
सम्पाद जगन्नाथकृतगणितप्रणालिविशेषः । तस्य
संक्षिप्तविवरणम् । यथा,—

“येनेष्ट वाजपेयादौर्मेष्टादानानि योऽष्टश ।
इत्तानि द्विजवर्षेभ्यो गोयामगणवाजिन ॥
तस्य श्रीगणपतिहस्त तुष्टे रचयति स्फुटम् ।
द्विजः सम्पाद जगन्नाथो रेखागणितसुत-

मम् ॥

अपूर्व विहितं शास्त्रं यत्र कोणावबोधनात् ।
चित्रेषु जायते सन्त्यक् युत्पत्तिर्गणिते तथा ॥
शिल्पशास्त्रमिह प्रोक्तं वक्राणां विभक्त्यर्थे ।
प्रारम्भ्यवशादेतदागत धरणीतले ॥
तद्विच्छिन्नं महाराजजयसिद्धाञ्जया पुनः ।
प्रकाशितं मया सन्त्यक् गणकानन्दहेतवे ॥”
अथ रेखागणितः । अत्र अन्ये पञ्चदशा-
ध्याया सन्ति । अष्टसप्तोत्तरचतुष्टयं शक-
कानि सन्ति । तत्र प्रथमाध्याये अष्टचत्वारिंश-
च्छकलानि । तत्रादौ परिभाषा । य. पदार्थः
दर्शनयोग्यः विभागानर्हः स विद्वर्थाय । य.
पदार्थः हीनः, विस्ताररहितः विभागार्हः स
रेखाशब्दवाच्यः । विस्तारदैव्योर्ध्वद्विधत्तं तद्व-
रासक तदेव, क्षेत्रम् । तद्विधत्तं एकं जलवत् सम
द्वितीय विधम् । अथ रेखापि द्विविधा । एका
वक्रा अन्या सरला । अथ सरलरेखालक्षणम् ।
यस्या न्यस्ता बिन्दवः अवलोकिताः सन्त एक-
विन्दुनाच्छादयन्ते सा सरला अन्यथा कुटिला ।
धरातलमपि सम विधमश्च क्षेत्रम् । समं य
आवृणोति । यत् रेखाद्वयं सम समानान्तरं न
भवति तस्य यस्मिन् प्रदेशे वक्रान्तरं भवति
तद्विधिं वर्द्धितयो रेखयोऽन्तरसुत्तरोत्तरं अधिक-
मेव भवति यत्राख्यमन्तरं भवति तद्विधिं
वर्द्धितयो रेखयोऽन्तरसुत्तरोत्तरमल्पमेव भवति
यावन्नेखासयोग तदनन्तरमन्तरं वर्द्धिष्यु भवति ।
यत्र कोणशब्दः तत्र सरलरेखाकृत एव कोणो
क्षेत्रः । यत्र रेखाशब्दः तत्र सरलेव रेखा
क्षेत्रः । यत्र भूमितलशब्दः तत्र जलसमीकृत-
मेव भूतलं क्षेत्रम् । इति रेखागणितस्य परि-
भाषा ॥

रेखाभूमिः, स्त्री, (रेखास्थिता भूमि ।) जङ्गा-
सुमेरुपञ्चतयोर्मध्यक्षत्रगतदेशः । यथा,—

“यक्ष्णोऽपिनीपुरोपरिङ्गुवैत्रादिदेशान्
सुप्रान्
सुचः ।
यादौ प्रागुदयोऽपरश्च विषये पञ्चादि रेखी-
दयात्
स्याशसात् कियते तदन्तरसुच खेटेष्यत्वं स
फलम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ ॥

अन्यथ । रेखीक्ता सूर्यसिद्धान्ते । यथा रेखा-
समिपकृत ।

“राक्षसालयदेशीकः शैलयोर्मध्यक्षत्रगाः ।
रौद्रितकमवन्तो च तथा समिहितं सरः ॥”
अस्यार्थः । जङ्गासुमेरुपञ्चतयोर्मध्यक्षत्रगा
देशा रेखासंज्ञिताः । तान् देशानाह । रौद्रि-
तकदेशोऽवन्तोदेशः समिहितं सरः कुरुक्षेत्र-
क्षेत्रः । रेखायाः पूर्वदेशे परदेशे च यथा-
संख्यं सूर्योदयकालात् परकालं पूर्वकालश्च
वारप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । एतेनैतदुक्तं भवति
रेखासंज्ञकदेशस्थलोका यदा सूर्यं पश्यन्ति
तदैव सूर्यदेशे वारप्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्र रेखा
पूर्वस्याः समिहितत्वादादौ सूर्यं पश्यन्ति तद-
नन्तरश्च रेखास्याः । अतो रेखापूर्वं सूर्यो-
दयात् पर वारः । तथा रेखास्तैः सूर्ये दृष्टे
सति पश्चात् रेखापरस्याः पश्यन्ति अतो रेखा-
परदेशे सूर्योदयात् पूर्वं वार इत्यर्थः । तत्र
कालपरिमाणमाह । रेखातो यावन्ति देशा-
न्तरयोजनानि तत्संज्ञिताभिन्विष्टोभिः पक्षैः
प्रादक्षिणीभिः चतुर्थभागहीनाभिन्वारप्रवृत्तिः
स्यादित्यर्थः । देशान्तरसाधनप्रकारस्तु सूर्य-
सिद्धान्ते उक्तः । अत्र तु संक्षिप्य किञ्चित्
कथ्यते । गौडे पञ्चदशाधिकशतयोजनानि ११५ ।
दक्षिणराष्ट्रे गङ्गातीरे दशाधिकशतम् ११० ।
भैरवीतीरे विषत्यधिकशतम् १२० । वङ्गे सुवर्ण-
यामादौ चत्वारिंशदधिकशतम् १४० । वारा-
णस्यामष्टोत्तरशतम् १०० देशान्तरम् । एव
मन्यत्राप्युक्तम् । तस्मिन्नु लोकांशं दृष्ट्वैतमिति
किञ्च सूर्यसिद्धान्ते अहोरात्रावेव वारप्रवृत्ति-
रुक्ता । यथा,—

“वारप्रवृत्तिः प्राग्देशे क्षपाहोरात्राधिके भवेत् ।
तद्देशान्तरनाडीभिः पञ्चादूने विनिर्दिशेत् ॥”
इति हीपिकाटीकायामर्थकौस्तुर्वा गोविन्दा-
नन्दः ॥

रेखकः, स्त्री, (रेखयतीति । रिप् + खिप् + क्तुः ।)
कङ्कटवृत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भेदके,
वि ॥)

रेखः, पुं, (रेखयतीति । रिप् + खिप् + क्तुः ।)
यवचारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जयपाल-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीहार्दयज-
नि क्षेत्रयन्त्रम् । पिष्टकारी इति भाषा । यथा,
“विषयमानोऽप्युत्पन्नार्थिर्निर्दिष्टोभिः स
रेखकैः ।

प्रतिपिचन् विचिकीर्णे यचीभिर्यस्यराडिव ।”
इति श्रीभागवते । १० । ६० । ६ ।

(ध्यातनासिकया प्राणायामाङ्गसुच्यमानवायुः ।
यथा, भागवते । ७ । २० । ६ ।

“प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकम्भकरेचकैः ।”
अस्यान्यदिवरणं प्राणायामशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

रेणुः, पुं, ध्यातनासिकया प्राणायामाङ्गसुच्यमान-
वायुः । यथा,—

“पूरकः कुम्भको रेणुः प्राणायामश्चिकित्सकः ।
नासिकाच्छ्रुत् उच्छ्वासे ध्यातुं पूरक उच्यते ।
कुम्भको निश्वासोऽसौ सुच्यमानस्तु रेचकः ॥”

इत्यादिकाचारतत्त्वम् ।

भेदके, वि ॥

रेचकः, (रिच् + क्तुः ।) मलभेदनम् । तत्प-
र्यायः । प्रस्कन्दनम् २ विरेकः ३ विरेचनम् ४ ।

इति रत्नमाला ॥ रेकः ५ रेचना ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १ ।

“रसश्चान्नं वमनार्थमध्यायो रेचनाय च ॥”

रेचनद्रव्याणि तु सुश्रुते । १ । ४४ । अथायतो
क्षेयानि ॥)

रेचनकः, पुं, (रेचयतीति । रिच् + खिप् + क्तुः ।
ततः खार्थे क्तुः ।) कम्पितकः । इति राज
निर्घण्टः ॥

रेचना, स्त्री, (रिच् + खिप् + क्तुः । टाप् ।)
काम्पिक । इति शब्दरत्नावली ॥

रेचनी, स्त्री, (रिचतेत्यनेति । रिच् + क्तुः +
नीप्) काम्पिक । इति शब्दरत्नावली ॥
कालाङ्गनी । दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतत्रिवृता । इति मेदिनी । (अस्याः पर्यायो
यथा,—

“श्वेता त्रिवृता भक्षी स्यात् त्रिवृता त्रिपुटापि च ।
सन्वातुभूतिः सरला निशोत्रा रेचनीति च ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वटपत्री । तत्पर्यायो यथा,—

“वटपत्री तु कथिता मोहिनी रेचनी वृषैः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रेची, स्त्री, (रेचयतीति । रिच् + खिप् + क्तुः ।
गौरादित्वात् ङीप् ।) कम्पितकः । अङ्गीठः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रेज, ऋ ङ ङोप् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरिरेजत् । ङ,
रेजते रिरिजे । इति दुर्गादासः ॥

रेट, ऋ ङ याचे । वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-ङिक०-सेट् ।) ऋ, अरिरेटत् ।
ण, रेटति रेटते । याचो याचनम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

रेणुः, पुं स्त्री, (रेणायतीति । री गतिरेष्यथो
+ “अजिह्वरीभ्यो निच ।” उणा० ३ । ३८ ।
इति णः ।) धूलिः । इत्यमरः ॥ (यथा
कश्चित् ।

“मातुषीकरणरेणुरक्षि ते
प्रादयोदिति कथा प्रणीयसौ ।

रेणुका

चाक्षुषाभि तव पादपङ्कजं
नाथ । दासदशदोस्तु का भिदा ॥”
रेणुः, पुं, (रौ + ऋः ।) पर्यटः । रेणुका । पांशुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः । ६ । २९ ।
“दिनकराभिमुखं रणरेणुवो
रुधिरं रुधिरं सुरदिशाम् ॥”
विद्वज्जः । तत्पर्यायो यथा,—
“जन्तुं भक्तं रेणुः क्रिमिं चित्रतण्डुलम् ।
क्रिमिशत्रुः विद्वज्जश्च गर्हभं तच्च केवलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
रेणुका, स्त्री, (रेणुना कायतीति । कै + क. ।
टाप् ।) मरिचाक्षतिसुगन्धिविशेषः । तत्-
पर्यायः । हिजा २ हरेणुः ३ कौन्ती ४
कपिला ५ भस्मगन्धिनी ६ । इत्यमरः ॥ कान्ता ७
नन्दिनी ८ महिषा ९ राजपुत्री १० हिमा ११
रेणुः १२ पाण्डुपुत्री १३ हरेणुका १४ सुपर्णा १५
शिशिरा १६ श्रान्ता १७ वृन्ता १८ कश्चित्
पुस्तके वृन्ता इति च पाठः । धर्मिणी १९
कपिलोमा २० हैमवती २१ पाण्डुपत्नी २२ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । खर्ज-
कक्षति-लघ्वा-दाह-विघनाशित्वम् । सुखवैमल्य-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
अथ रेणुका मरीचसदृशी ।
“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला हिजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥
रेणुका कटुका पाके तिक्तालुषा कटुर्लघुः ।
पित्तला दीपनी मेधा पाचनी गर्भपातिनी ।
वसास-वात-वैकृत्य-लट्-कण्डू-विघ दाह-शुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अथ च ।
“रेणुका कफवातघ्नी दीपनी पित्तला लघुः ।”
इति राजवल्लभः ॥ ● ॥
“हरेणु रेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हैमगन्धिनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
परशुराममाता । तद्विवरणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“अथ काले यतीति तु जमदग्निर्महातपाः ।
विदर्भराजस्य सुतां प्रयत्नेन जितां स्वयम् ॥
भार्यायै प्रतिजयाह रेणुकां लक्ष्म्यान्विताम् ।
सा तस्मात् सुषुप्ते पुत्रान् चतुरो वेदसम्भताम् ॥
रुघ्वरन्तं सुवेषं चित्रं विश्वावसुं तथा ।
पञ्चासस्यां स्वयं जज्ञे भगवान् मधुसूदनः ॥
कार्तवीर्यवधायाम् शक्राद्यैः सकलैः सुरैः ।
याचितः पञ्चमः सोऽभूत्तेषां रामाक्यस्तु यः ॥
भारावतारणार्थाय जातः परशुना सह ।
सहजः परशुस्तस्य तं जहाति कदापि न ॥
अयं निजपितामहाश्चरुसुक्तिविपर्ययात् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियाचारो रामोऽभूत् क्रूरकर्म-
क्षत् ॥
स वेदानखिलान् ज्ञात्वा धनुर्बेदांश्च सर्वतः ।
स्वतातात् कृतकथोऽभूदेविद्याविशारदः ॥
शक्रदा तस्य जननी आनार्यं रेणुका गता ।

रेणुका

गङ्गातोये तथापञ्चमात्रा चित्ररथं वृषम् ॥
भार्याभिः सहश्रीभिश्च जलप्रीडारतं शुभम् ।
सुमालिनं सुकान्तं च तस्य चन्द्रसन्निभम् ॥
तथाविधं वृषं दृष्ट्वा संजातमदना भृशम् ।
रेणुका स्पृहयामास तस्यै राज्ञे च मैथुनम् ॥
स्पृहायुतायास्तस्यास्तु संक्षेदः समजायत ।
विचेतना तथा क्षिप्त्वा वस्ता सा स्वाश्रमं ययौ ॥
अयोधि जमदग्निस्तां रेणुकां विवृतां तथा ।
धिक् धिक् पापरतेत्येव निनिन्द च समन्ततः ॥
ततः स्वतनयान् प्राह चतुरः प्रथमं सुनि ।
रुघ्वणतुप्रसूतान् सर्वान् एकैकं क्रमतो रतम् ॥
क्षिप्येनां पापनिरतां रेणुकां यभिचारिणीम् ।
ते तदयो नैव चकर्मन्निश्वासन् जहा इव ॥
कुपितो जमदग्निस्तान् शशापेति विचेतनान् ।
भवच्च यूयं नचिरात् जहा गोवद्विगर्हिताः ॥
अथाजगाम चरमो जामदग्नोऽतिवीर्यवान् ।
तच्च रामं पिता प्राह पापिष्ठां क्षिन्वि मात-
रम् ॥
स आहूँ च तथाभूतान् दृष्ट्वा ज्ञानविवर्जि-
तान् ।
पित्रा श्रान्तान् महातेजाः प्रसूतं परशुना-
च्छिनत् ॥
रामेण रेणुकां क्षिप्त्वा दृष्ट्वा चाक्रोधनोऽभवत् ।
जमदग्निः प्रसन्नः सन्निति रामस्तुवाच ह ॥
प्रीतोऽस्मि पुत्र भद्रं ते यस्त्वया महचः कृतम् ।
तस्मादिष्टवरान् कामान् त्व वै वरय साम्प्रतम् ॥
अ तु रामो वरान् वने मातुरत्यन्तमादितः ।
वधस्यास्मरणं तस्या आहूँ शापमोचनम् ॥
मातृहत्यापणथ युद्धे सर्वत्र वै जयम् ।
आयुः कल्पान्तपर्यन्त क्रमादे वृषसप्तमः ॥
सर्वान् वरान् स प्रददौ जमदग्निर्महातपाः ।
सुमोक्षितेव जननी रेणुकाप्यभवत्तदा ॥
वधं न चापि संसारं सहजप्रकृतिं तथा ।
युद्धे जय चिरायुर्ध्वं लेभे रामस्तदैव हि ॥
मातृहत्यापणथाय पिता तं वाक्यमब्रवीत् ।
न पुत्र वरदानेन मातृहत्यापगच्छति ॥
तस्मात् ब्रह्मकुण्डाय गच्छ स्नातुश्च तप्यते ।
तत्र स्नात्वा सुक्तपापो नचिरात् पुनरेष्यसि ।
जगद्धिवाय पुत्र त्वं ब्रह्मकुण्डं व्रज नुतम् ॥
स तस्य वचनं श्रुत्वा रामः परशुधृक् तदा ।
उपदेशात् पितुर्यातो ब्रह्मकुण्डं वृषोदकम् ॥
तत्र स्नानं च विधिवत्कृत्वा धौतपरश्वधः ।
शरीराग्निःश्रुतां सम्यक् मातृहत्यां यणोकयत् ॥
जातसंप्रतयः सोऽथ तीर्थमावाद्य तं वरम् ।
वीथिं परशुना कृत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत् ॥
ब्रह्मकुण्डात् सुतः सोऽथ काचारे लोहिताङ्गये ।
केलासोपत्यकायास्तु न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि सरस्वतीरं समुत्थाय
कुठारेण दिशं ॥ १५६५ ॥
ततोऽपरञ्चापि गिरिं
कामरूपान्तरं
तस्य नाम ॥

रेतः

लौहितात् सरसो जातो लौहिताख्यस्ततो-
ऽभवत् ॥
स कामरूपमखिलं प्रीठमाप्ताय वारिणा ।
गोपयन् सर्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिश्यस्तुनां संत्यक्ता ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः पतति लौहित्ये गत्वा दादशयोजनम् ॥
चेन्ने मासि क्षिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
स्नाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चेन्ननु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।
लौहित्यतोये यः स्नाति स केवल्यमवाप्नुयात् ॥
इति ते कथितं राजन् यदर्थं मातरं पुरा ।
हन्ति घोरौ जामदग्नौ यस्माद्वा क्रूरकर्मक्षत् ॥
इदन्तु महदाख्यानं यः श्रणोति दिने दिने ।
स दीर्घायुः प्रसूदितो धनवानभिजायते ॥”
इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥
रेणुकासुतः, पुं, (रेणुकायाः सुतः ।) परशुरामः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१२ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६६ । ४३ ।
“आर्चोऽकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुकासुतः ॥”
रेणुकासुतः, पुं, (रेणुना सुतः ।) गर्हभः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ धूलिन्मन्त्रिते, त्रि ॥
रेणुवासः, पुं, (रेणौ परागे वासो यस्य ।) भ्रमरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रेणुसारः, पुं, (रेणुरेव सारो यस्य ।) कर्पूरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य कर्पूरशब्दे-
विज्ञेयाः ॥)
रेणुसारकः, पुं, (रेणुसार एव । स्वार्थे कन् ।)
कर्पूरः । इति शब्दरत्नावली ॥
रेत, [सु] स्त्री, (रीयते चरतीति । रौ य ड
चरणे + “सुरीभ्यां तुट् च ।” उणा० ४।२०१ ।
इति असुन् तस्य तुट् च ।) शुक्रम् । (यथा,—
“स्त्रीणां रजोमयं रेतो बीजाग्नमिन्द्रिय नरे ।
तस्मात् सयोगतः पुत्रो जायते गर्भसम्भवः ।
प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कलनश्च यत् ॥”
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
“मातापित्रोर्वीजदोषादशुभैश्चावृतात्मनः ।
गर्भस्थस्य यदा दोषाः प्राप्य रेतोवहाः शिराः ॥
शोषयन्त्याश्च तन्नाशान्नेतश्चाप्युपहृत्यते ।
तत्र सम्पूर्णसंज्ञाङ्गः स भवत्युपमान् पुमान् ।
एते त्वसाध्या आख्याताः सन्निपातसमुच्छ्रयात् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥)
अप्सु रेतःपातनिषेधो यथा,—
“न वामहस्तेनोदृत्य पिबेद्दक्षेण वा जलम् ।
नोत्तरेदनुपसृष्टं नाप्सु रेतः समुत्सृजेत् ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥
पारदम् । इति मेदिनी । से
(जलम् । इति “दृष्टि-
लक्षणां अपां
१५१
इति
६ ।

रेतजा, स्त्री, (रेतमिव जायते इति । अन् + जः । टाप् । सर्वे सान्ता अदन्ताश्च इति न्यायात् अन्नाकारान्तरेशब्दः ।) बाहुका । इति भावप्रकाशः ॥

रेतन, स्त्री, शुक्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रेव, स्त्री, पित्तलम् । इत्यमरटिकायां नौलकण्डः ॥

रेव, स्त्री, (रीयते चरतीति । री + बाहुलकात् च ।) रेतः । पीयूषम् । पटवासः । स्रुतकम् । इति मेदिनी ॥

रेप, ङ ऋ शब्दे । गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-शब्दे अक०-गमने सक०-सेट् ।)

ङ, रेपते रिरिरे । ऋ, अरिरिरेत् । इति दुर्गादासः ॥

रेपः, त्रि, (रेप्यते निन्यते इति । रेप + घञ् ।) निन्दितः । क्रूरः । क्षपणः । इति मेदिनी । पे, १० ॥

रेफः, पुं, (रिफ्रति इति । रिफ + घञ् । यहा, “रिफ्रिन् ।” इत्यनेन वर्णस्वरूपार्थे रशब्दादि-फन्प्रत्ययः । तथाच “रेफ इत्यौणादिकः ।” इति कतुस्र ५ पादे दुर्गाः ।) रवर्णः । (यथा,— “परैर्गौरी यः शिरसापि धार्यते समागते सद्यनि याति नम्रताम् । गुणैः परेषां द्विगुणत्वमौहते । रेफेण तुल्या प्रकृतिर्महात्मनाम् ॥” इत्युद्धटः ।)

रागः । इति शब्दरत्नावली ॥ (शब्दः । यथा, भागवते । = । २० । २५ ।

“अयस्र वचस्यरविन्दहस्तां कण्ठे च सामानि समस्तरेफान् ॥”)

रेफः, त्रि, (रिफ + “अवद्यावमाधमावरेफाः कृत-चिते ।” उणा० ५ । ५४ । इति व्यप्रत्ययेन निपातितः ।) कुलितः । इत्यमरः ॥

रेफाः, [स] त्रि, (रिफतीति । रिफ् + असृन् ।) क्रूरः । अधमः । दुष्टः । क्षपणः । इति शब्द-रत्नावली ॥

रेभ, ङ ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, रेभते रिरिरे । ऋ, अरिरिरेत् । इति दुर्गादासः ॥

रेभ्य, स्त्री, (रेभ शब्दे + भावे क्युट् ।) गर्वा ध्वनिः । इति चिकाण्डशेषः ॥

रेरिहाय, पु, शिवः । असुरः । इति मेदिनी । ये, १०६ ॥ चौरः । इति शब्दरत्नावली ॥

रेव, ऋ ङ भुतौ प्रथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) भ्रुति भवेन गमनम् । ऋ, अरिरिरेत् । ङ, रेवते कपि उत्तुभ्य गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

रेवट, स्त्री, दक्षिणावर्तशङ्कुम् । इत्यजयपालः ॥

रेवट, पु, (रवते इति । रेव + बाहुलकात् ऋटच् ।) शूकरः । वेष्टुः । वातुलः । विषवेष्टः । इत्यजयपालः ॥

रेवत, पु, जम्बीरः । इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । ५ ।

“पित्तप्रवणे द्वाचारेवतकटफलप्रयस्यामधुक-चन्दनकाष्ठयंकषायं शकैरामधुमधुरं पाय-येत् ॥” चारम्वधटचः । इति शब्दरत्नावली ॥ राजविशेषः । स तु रेवतीपिता । वलरामश्वशु-रश्च । इति महाभारतम् ॥ (यय हि आनर्गपुत्रः श्रय्यातिपौत्रः । स खलु सपुत्रा रेवत्या वरं प्रयुक्तमस्तया सह ब्रह्मलोकं गतवान् आनर्गश्च ब्रह्मणा वलदेवाय कन्यां दत्तवान् । एतद्विवरणं देवीभागते ७ खन्वे ७ । = अध्यायतो द्रष्ट-यम् ॥)

रेवतक, स्त्री, (रेवत इव कायतीति । कै + कः ।)

पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रेवति, स्त्री, कामदेवपत्नी । इति चिकारुशेषः ॥

रेवती, स्त्री, (रेवतस्यापत्यं स्त्री । रेवत + अण् ।

न वृद्धिः । ङीष् ।) वलदेवपत्नी । नक्षत्रभेदः ।

मातृकामेदः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीगवी । इत्य-जयपालः । दुर्गा । यथा,—

“रेवा तु नम्रेदा देवी नदी वा रेवती मता ।

अतिखण्डनवन्वा वा लोके देवी प्रकीर्तिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ ॥

रेवतीनक्षत्रन्तु अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्त-र्गतशेषनक्षत्रम् । तस्य रूपं मत्स्याकृतिं द्वात्रि-ंशत्तारात्मकम् । तस्याधिष्ठातृदेवता पूषाख्यः सूर्यः । यथा,—

“हस्तसंख्यभवेन मत्स्याकृता-

वन्तमे लसद्वनन्तमध्यागे ।

कोमलाङ्गि मिथुनोदयात् प्रिये

कालखाननकलाः प्रियेऽक्षतन् ॥”

इति कालिदासकृतराजवल्लभिरूपम् ॥ ॥

तत्र जातफलं यथा,—

“चारुशीलविभवो जितेन्द्रियः

सतृकुलः स्वभवेनैकमानसः ।

मानवो ननु भवेन्महोपती

रेवती भवति यस्य जन्मभम् ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ॥

बालग्रहविशेषः । तन्मृष्टस्य चिकित्सा यथा,—

“अश्वगन्वाजशङ्खी च शारिवाथ पुनर्नवा ।

सहा विदारो ह्येतासां कार्येण परिषेचनम् ॥”

अजशङ्खी मेढाशङ्खी । सहा सेवतीपुण्य-जातिः ।

“तेजमभ्यङ्गने कार्यं कुष्ठे सर्जरसे तथा ।

पलङ्क्यायां नलदे तथा गौरकदम्बके ॥”

सर्जरस राजः । पलङ्क्या गुग्गुलु । नलदं

काम्पकसुश्रीरवतु पीतच्छवि । गौरकदम्बको

हारिद्रक । हरद्वया कदम्ब इति लोके ।

“धवाश्वकणककुभशङ्खकौतिलकेषु च ।

काकोल्यादौ गण्ये चापि सिद्धं सर्पि पिवे-

च्छिशुः ॥”

अश्वकर्णः सांखु इति लोके ।

“कुलत्या शङ्खचूर्णं प्रदेह्यः साखगन्धिकः ।

शुभ्रलूकपुरीषाणि यवान् यवफलो हृतम् ।

सन्ध्योरुभयोः कार्यमेतदुहूपनं शिशोः ॥”

यवफलो वशाङ्कुरः ।

“युक्ताः सुमनसो जालाः पयः शाल्योदनं दधि ।

वलिनिवेदो गोतीर्थे रेवत्ये प्रयतात्मना ॥”

गोतीर्थे गोष्ठे ।

“ज्ञान घात्रीकुमाराभ्यां सङ्गमे कारयेद्विषकम् ॥

नानाशस्त्रधरा देवी चित्रमाख्यातुलेपना ।

अनतकुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥

उपासते यां सततं देव्यो विविधभूषणाः ।

लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुष्पिका ।

रेवती शुष्कनासा च तुभ्यं देवी प्रसीदतु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

वलदेवपत्न्या विवरणं यथा,—

“रेवस्य रेवतः पुत्रः ककुद्वात्माम धार्मिकः ।

श्रेष्ठः पुत्रशतस्यासीत्तस्यां पुण्यां शृणोऽभवत् ॥

स कन्यासहितः प्रायात्रैवतो ब्रह्मलोकिकम् ॥

न जरा क्षुत् पिपासा वा न न्युत्सन्नः कश्चि-

चित् ।

अतुल्यं भवति ब्रह्मलोके द्विजोत्तमाः ॥

रेवतस्य गतस्याथ सा पुरी राक्षसेक्ष्मा ।

तस्य पुत्रशतं यच्च तद्वत्ता तामगमद्विप्रः ॥

तस्य वशे तु ये तत्र स्वर्गता इति विमुक्ताः ।

अस्त्रिया ज्ञभवन् विप्रा दिक्षु चर्मास्तु

धार्मिकाः ॥

गते बहुयुगे काले आजगामाथ रेवतः ।

सुहृन्मेक मत्वासौ ददर्श यादवैक्ष्मा ॥

क्षतां दारवतीं नाम बहुहारां मनोरमां ।

भोजयन्वाक्केर्गुमां वासुदेवपुरोगमेः ॥

गत्वा तु रेवतः, सन्ध्यावल्गुभद्राय रेवतीम् ।

प्रादाद्गुरुतरां तान् नलदेवो हृत्तेन वै ।

समानां लघुतां नीत्वा उवाच स प्रहर्षतः ॥

दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोरुत्तमं रेवतः ।

रेमे रामोऽपि धर्मात्मा रेवत्या सहितः सुखी ॥”

इति बह्विपुराणम् ॥ ॥

(ब्रह्मणो वाक्येनैव इयं रेवतेन नलदेवाय

प्रदत्ता । एतद्विवरणं देवीभागवते ७ खन्वे

= अध्याये द्रष्टव्यम् ।) रेवतमनुमाता । तद्वि-

विवरणं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“पञ्चमोऽपि मनुर्ब्रह्मन् रेवतो नाम विमुक्तः ।

तस्योत्पत्तिं विस्तरं च शृणुष्व कथयामि ते ॥

अधिरासीन्महाभाग अतवागिति विमुक्तः ।

तस्यापुत्रस्य पुत्रोऽभूत् रेवत्यन्ते महात्मनः ॥

स तस्य विधिवश्चक्रे जातकमादिकाः क्रियाः ।

तथोपनयनादींश्च स चाश्रीलोकभवनम् ॥

यतः प्रवृत्तिं आसीत्तस्यैव ततः प्रवृत्तिं सोऽपृथिवः ।

दौर्घ्यरोगपरामर्शमवाप सुनिपुणवः ॥

माता चास्य परामर्शि कुष्ठरोगादिपौडिता ।

जगाम स पिता चास्य चिन्तयामास दुःखितः ॥

किमेतदिति सोऽप्यस्य पुत्रोऽत्यसुदुर्मतिः ।

जग्राह भार्यामन्यस्य सुनिपुणस्य मन्त्रधीः ॥

ततो विषयो मनसा अतवागिदत्तवान् ।

अपुत्रता मनुष्याणां श्रेयसे न कुपुत्रता ॥

रेवती

कुपुत्रो हृदयायासं सर्वदा कुरुते पितुः ।
मातुश्च स्वर्गसंस्थां स्वपितृन् पातयत्यधः ॥
सुहृदां नोपकाराय पित्र्यं नापि हृत्तये ।
पित्रोर्दुःखाय धिक् जन्म तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥
घन्यास्ते तनया श्रेयां सर्वलोकप्रसन्नताः ।
परोपकारिणः शान्ताः साधुकर्मण्यनुव्रताः ॥
अनिर्हृतं तथा सख्यं परलोकपराङ्मुखम् ।
नरकाय न सक्त्ये कुपुत्रालम्बि यन्मनः ॥
करोति सुहृदां ह्येवमहिताणां तथा सुदम् ।
अकाले च जरं पित्रोः कुपुत्रः कुरुते हि वै ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

एवं सोऽन्तदुष्टस्य पुत्रस्य चरितं मुनिः ।
दृष्टमानमनोवृत्तिर्दृष्टं गर्गमष्टुत्तम् ॥

ऋषिरुवाच ।

सुव्रतेन पुरा वेदा गृहीता विधिवन्मया ।
समाप्य वेदान् विधिवत् कृतो दारपरिग्रहः ॥
सदारेण यथा कार्याः श्रुताः सार्त्तास्तथा
क्रियाः ।

नानुयूनाः कृताः काश्चिदुपावदय महांसुने ॥
गर्भाधानविधानेन न काममनुबध्यता ।
पुत्रार्थं जनितश्चायं पुमान् लो विभ्यता सुने ॥
सोऽयं किमात्मदोषेण मम दोषेण वा सुने ।
असददुःखवद्वा जातो दौःश्रीत्यादनुश्लोकदः ॥
गर्ग उवाच ।

रेवत्यन्ते सुनिश्चेष्ट जातोऽयं तनयस्तव ।
तेन दुःखाय ते काले दुष्टे यस्मादजायत ॥
न तेऽप्यपारो नैवास्त्य मातुर्नापि कुलस्य ते ।
तस्य दौःश्रीत्यहेतुत्वं रेवत्यन्तमुपागतम् ॥

ऋतवागुवाच ।

यस्मात्समेकपुत्रस्य रेवत्यन्तसमुद्भवम् ।
दौःश्रीत्यन्तेतत् सा तस्मात् पततामाशु रेवती ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

तेनैव चाकृते प्रापे रेवत्युत्तं पपात ह ।
पश्यतः सर्वलोकस्य विजयाविष्टचेतसः ॥
रेवत्युत्तं पतितं कुसुदासौ समन्ततः ।
भासयामास सद्दशा वनकन्दरनिर्भरान् ॥
कुसुदासिश्च तन्माता तु ख्यातो रैवतकोऽभवत् ।
अतीव्रम्यः सर्वस्यां पृथिव्यां पृथिवीधरः ॥
तस्यैव तु या कान्तिर्जाता पङ्कजिनीधरः ।
ततो जज्ञे तदा कन्या रूपेणातीव शोभना ॥
रेवतीकान्तिसंभूता तां दृष्ट्वा प्रसूचो मुनिः ।
तस्या नाम चकारेत्य रेवतीति हि भागुरे ॥
पोषयामास चैवैनां स्वाश्रमाभ्याससम्भवाम् ।
प्रसूचः स महाभागस्तस्मिन्नेव महाचले ॥
तासु यौवनिनीं दृष्ट्वा कन्यकां रूपशशिनीम् ।
स मुनिश्चिन्तयामास कोऽस्या भर्ता भवेदिति ॥
एव चिन्तयतः कालो जगाम सुमहात्मनः ।
न चासचाद् सदृशं वरं तस्या महांसुनिः ॥
सतस्तस्या वरं प्रष्टुमर्त्तं स प्रसूचो मुनिः ।
विवेश बह्मशाखां वै पृच्छं प्राह ह्ययमुक् ॥
महायज्ञो महावीर्यः प्रियवाक् धर्मवत्सलः ।
दुर्दमो नाम भविता भर्ता ज्ञास्या महीपतिः ॥

रेवती

मार्कण्डेय उवाच ।

अनन्तरश्च ऋगयाप्रसङ्गेनागतो मुने ।
तस्याश्रमपदं धीमान् दुर्दमः स नराधिपः ॥
प्रियव्रतान्वयभवो महाबलपराक्रमः ।
पुत्रो विक्रमशीलस्य कान्दिनीजठरोद्भवः ॥
स प्रविश्याश्रमपदं तां तन्वीं जगतीपतिः ।
अपश्यमानस्तन्महिं प्रियेत्यामन्त्र पृष्टवान् ॥

राजोवाच ।

क गतो भगवानसादाश्रमाश्रुनिपुङ्गवः ।
तं प्रणम्यमिहेच्छामि तत्त्वं प्रब्रूहि शोभने ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

अभिप्राजां गतो विप्रस्तुत्वा तस्य भाषि-
तम् ।

प्रियेत्यामन्त्रश्चैव निश्चक्राम त्वरान्वितः ॥
स दृष्ट्वा महात्मानं राजानं दुर्दमं मुनिः ।
नरेन्द्रचिह्नसहितं प्रश्रयावगतं पुरः ॥
तस्मिन् दृष्टे ततः शिष्यमुवाच स तु गोतमम् ।
गोतमानोयतां श्रीव्रमर्चोऽस्य जगतां पतेः ॥
एव तावदयं भूपश्चिरकालादुपागतः ।
जामाता च विशेषेण योग्योऽर्थोऽस्य मतं मम ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

ततः स चिन्तयामास राजा जामातकारणम् ।
विवेद न च तन्मौनी जगद्दर्शकं तं वृषः ॥
तमासनगतं विप्रं गृहीतार्थं महांसुनिः ।
प्रष्टुं प्राह राजेन्द्रमपि ते कुशलं पुरे ॥
कोवि बलेऽथ मित्रेभ्य भृत्यामात्येभ्य चैव ।
तथात्मनि महाबाहो यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
पत्नी च ते कुशजिनी यत एवाच तिष्ठति ।
पृच्छाम्यस्यास्ततो नाहं कुशजिन्योऽपरास्तव ॥
राजोवाच ।

त्वत्पसादादकुशलं न कश्चिन्मुनिस्तमः ।
जातकौतूहलञ्चास्मि मम भार्या च का सुने ॥
ऋषिरुवाच ।

रेवती तु महाभागा जैलोक्ये वापि सुन्दरी ।
तव भार्या वरारोहा मानवेन्द्र न वैतुषि किम् ॥
राजोवाच ।

सुमन्तां शान्ततनयां कावेरीतनयां विभो ।
श्रुतात्मजां सुजाताञ्च कस्माच्च वक्ष्यजाम् ॥
विपाठां नन्दिनीश्चैव वेङ्गि भार्या गृहे हि याः ।
तिष्ठन्ति मे न भगवन् रेवतीं वेङ्गि का त्वियम् ॥
ऋषिरुवाच ।

प्रियेति साम्प्रतं येय त्वयोक्ता वरवर्णिनी ।
किं विवृतं ते भूपाल श्राद्धेयं गृहिणी तव ॥
राजोवाच ।

सत्यसुतं मया किन्तु भावो दुष्टो न मे जने ।
नात्र कोपं भवान् कर्तुमर्हत्यस्मास याचतः ॥
ऋषिरुवाच ।

सर्वं ब्रवीषि भूपाल न भावस्तव दूषितः ।
शाण्डार भवानेवं बद्धिना वृष नोदितः ॥
मया पृष्टो ह्युपवहः कोऽस्या भर्तेति पार्थिव ।
भविता तेन चाप्युक्तो भवानेवाद्य आगतः ॥
तदुत्तरं मया दृष्टा कन्या तुभ्यं नराधिप ।

रेवती

प्रियेत्यामन्त्रिता चेय विचारं कुरुषे कथम् ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततश्च सोऽभवन्मौनी तेनोक्तः पृथिवीपतिः ।
ऋषिस्तथोद्यतः कर्तुं तस्या वैवाहिकं विधिम् ॥
समुद्यतश्च पितरं विवाहाय महांसुने ।
उवाच कन्या सा किञ्चित् प्रश्रयावगतानना ॥
यदि मे प्रीतिमांस्तात प्रसादं कर्तुमिच्छसि ।
रेवत्युच्चै विवाहं मे तत् करोतु प्रसादितः ॥

ऋषिरुवाच ।

रेवत्युच्चं न वै भद्रे चन्द्रयोगे दिवि स्थितम् ।
अन्यानि सन्ति ऋचाणि सुभु वैवाहिकानि
ते ॥

कन्योवाच ।

तात तेन विना कालो विकलः प्रतिभाति मे ।
विवाहो विकले काले मद्विधायाः कथं भवेत् ॥

ऋषिरुवाच ।

ऋतवागिति विख्यातस्तपस्वी रेवतीं प्रति ।
चकार कोप क्रोधेन तेनैव तन्निपातितम् ॥
मया चास्मै प्रतिज्ञाता भार्येति मद्विरेचये ।
न चेच्छ्वे विवाहं त्वं संकटं नः समागतम् ॥
कन्योवाच ।

ऋतवाक् स मुनिस्तात किं मे कस्तपवांस्तपः ।
न त्वया समता तेन ब्रह्मवन्द्योः सुतास्मि किम् ॥
ऋषिरुवाच ।

ब्रह्मवन्द्योः सुता न त्वं बाले नैवातपस्विनः ।
सुता त्व मम यो देवान् कर्तुमन्यान् समुत्सहे ॥
कन्योवाच ।

तपस्वी यदि मे तातस्तत् किञ्चिदमिदं दिवि ।
समारोप्य विवाहो मे नात्रैव क्रियते पितः ॥
ऋषिरुवाच ।

एवं भवतु भद्रे ते भद्रे प्रीतिमतौ भव ।
आरोपयामीहमार्गं रेवत्युच्चं कृते तव ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

तपस्तपःप्रभावेन रेवत्युच्चं महांसुनिः ।
यथापूर्वं तथा चक्रे सोमयोगे द्विजोत्तमः ॥
विवाहश्चैव दुहितुर्विधिवन्मन्त्रयोगजम् ।
निष्पाद्य प्रीतिमान् भूयो जामातरमथाब्रवीत् ॥
ऋषिरुवाच ।

अौहाधिकं ते भूपाल कथ्यतां किं ददाम्यहम् ।
दुर्लभ्यमपि दास्यामि ममाप्रतिष्ठतं तपः ॥
राजोवाच ।

मनोः स्वायम्भुवस्याहसुत्पन्नः सन्ततो मुने ।
मन्वन्तराधिपं पुत्रं त्वत्पसादादुद्योग्यहम् ॥
सुनिरुवाच ।

भविष्यन्नेव ते कामो मनुस्तनयो महां ।
सकलां भोष्यते भूमिं धर्मेविद्य भविष्यति ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

तामादाय ततो भूपस्तदेव नगरं ययौ ।
तस्याश्वाचायत सुतो रेवत्या रेवतो मनुः ॥
समेतः सकलेधर्मेमानवेरपराजितः ।
विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो वेदविद्यार्थशास्त्रवित् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रेवतमन्वन्तरं समाप्तम् ॥

रैवन्तः

(गौः । इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा ।
१।१०।१६ ॥)

रैवतीभवः, पुं, (रैवत्या भव उत्पत्तिर्यस्य ।)
शनेश्वरः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३४ ॥ (रैवत-
मनु । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥)

रैवतीरमणः, पुं, (रैवत्या रमण, पतिः ।) बल-
देवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥

रैवतीशः, पुं, (रैवत्या ईशः ।) बलरामः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥

रैवन्तः, पुं, स्वर्गपुत्रविशेषः । स च शुद्धकाधि-
पतिः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“ततोऽसौ योगमास्थाय खां भार्यां वडवां रविः ।
दृष्ट्वा नियमस्यान्तामश्वरूपमथाकरोत् ॥
मैथुनायोपपत्ताम सूर्योऽसौ च त्वरान्वितः ।
नेच्छन्ती तेन संयोग परपुत्रोऽभिपश्यता ॥
वयदात् संसृखी तेजो सुखनासिकया रवेः ।
देवौ यतः प्रजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ।
नासत्यौ हौ तृतीयस्य रैवन्तोऽश्वप्रवाहकः ॥”

इति बह्विपुराणम् ॥

अपि च ।

“ततोऽश्वरूपपृष्ठं भागुरत्तरानगमतं कुरुन् ।
दृष्ट्वा तत्र सन्नाम्न वडवारूपधारिणीम् ॥
सा च दृष्ट्वा तमायान्तं परपुत्रोऽभिपश्यता ।
जगाम समुखं तस्य पृष्ठरचयतत्परा ॥
ततश्च नाविकायोगे तयोस्तत्र समेतयोः ।
नासत्यदसौ तनयावश्ववक्त्राद्विनिर्गता ॥
रैवतोऽन्ते च रैवन्तः खड्गो धन्वी तनुपृष्ठम् ।
अश्वारूढः ससुप्तो वाणतूष्णसमन्वितः ॥
ततः स रूपममल दर्शयामास भागुमान् ।
तस्यै सा च समालोक्य स्वरूपं सुदमाददे ॥
स्वरूपधारिणीष्वाभासानिनाय निजाश्रमम् ।
सन्नां भार्यां प्रीतिमतीं भास्वरो वारितस्करः ॥
ततः पूर्वसुतो योऽस्याः सोऽभूदैवसुतो मनुः ।
द्वितीयस्य यमं प्रापादन्मैदृष्टिभूतं सुतम् ॥
जमयो मां वमादाय पादतस्ते महीतजम् ।
पतिव्यन्तीति प्रापान्तं तस्य चक्रे पिता स्वयम् ॥
धर्मदृष्टिर्यतश्चासौ समो मित्रे तथाहिते ।
ततो नियोगं तं यास्ये चकार तिमिरापहम् ॥
यसुना च नदी जग्मे कलिन्दान्तरवाहिनी ।
अश्विनौ देवभिषजौ कृतौ पित्रा महात्मना ।
शुद्धकाधिपतिर्त्वे च रैवन्तो विनियोजितः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे ॥ ॥

सप्तदिनकर्तयनीराजनविधौ रैवन्तस्य राज-
कर्तृकपूजाविधिर्यथा,—

“सप्तमे हि तु रैवन्तं पूजयेत्तोरणाश्वरे ।
स्वर्गपुत्रं महाबाहुं विभुं कवचोष्णजम् ॥
ज्वलन्तं मुखवक्त्रेण केशान् वितत्य वाससा ।
कर्णां वामकरे विभदक्षिणे तु करे पुनः ।
खड्गं न्यस्य महातीक्ष्णं सितसैन्धवसंस्थितम् ॥
श्वविधन्तु रैवन्तं प्रतिमार्यां घटेऽपि वा ।
स्वर्गपूजाविधानेन पूजयेत्तोरणाश्वरे ॥”

इति काशिकापुराणे नीराजनविधिः ८६

रैवतः

अध्यायः ॥ ॥ ॥ कोजागरपूर्णिमारात्रौ द्वारो-
पान्ते तस्य पूजाविधिर्यथा,—

“द्वारोपान्ते सुदीप्तं संपूज्यो हयवाहनः ।
यवाक्षतद्वृतोपेतैस्तुल्यैश्च सुतर्पितः ॥
संपूजितयः पूर्णैश्च पयसा पायसेन च ।
स्कन्दः सभार्यो रुद्रश्च तथा नन्दौश्वरो मुनिः ॥
गोमहिं सुरभिः पूज्या कृगवद्विह्विताशनः ।
उरध्ववद्विन्वन्मणो गजवद्विज्जिनायकः ।
पूज्यः सान्धेय रेवन्तो यथाविभवविस्तरेः ॥”

इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥

(रैवन्तदर्शनेन लक्ष्मीं प्रति नारायणस्य प्राप-
दत्तान्तं देवीभागवते ६ स्कन्धे १७ अध्याये
दृश्यम् ॥)

रैवन्तमनुसू, स्त्री (रैवन्त मनुष्य स्मृते इति ।
सु + कृप् ।) सन्ना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रेवा, स्त्री, (रैवते उत्प्लुत्य गच्छतीति । रेव +
अच् । टाप् ।) नर्मदा नदी । इत्यमरः । १ ।
१० । ३२ ॥ (यथा, मेघदूते । २० ।

“रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम् ॥”)

अस्यां शिवलिङ्गोत्पत्तिर्यथा,—

“रेवया च कृतं पूर्वं तपः शिवस्तुतिदम् ।
मम त्वत्सदृशः पुत्रो भूयादिति विधौ तथा ॥
अहं कस्यापि न सुतः किं करिष्यामि विन्त-
यन् ।

रेवायास्तु वरो देयस्त्ववशं गगनाञ्जनम् ॥

निश्चित्यैव तदा प्रोक्तं प्रसन्नेनान्तरात्मना ।

लिङ्गरूपेण ते देवि । गजाननपुरस्कृतः ।

गर्भं तव वसिष्ठ्यामि पुत्रो भूत्वा शिवप्रिये ॥

मम त्वमपरा स्मृतिः स्थाता जलमयी शिवा ।

शिवशक्तिविभेदेन चावामेकत्र संस्थितौ ॥

एवं दत्तवरा रेवा मत्प्राप्तिमहिमागता ।

रेवाखण्डमिति स्थाता ततः प्रभृति गोपते ॥”

इति वाराहे वीमेश्वरादिलिङ्गमहिमाध्यायः ॥

रतिः । सा च कामपत्नी । नीलौहश्च । इति

मेदिनी । वे, २१ । दुर्गा । यथा,—

“रेवा तु नर्मदा देवी नदी वा रैवती मता ।

अतिखण्डनवन्ता वा लोके देवी प्रकीर्तिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

रेव, ऋ ङ द्वेयाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) द्वेषा घोटक-

कर्तृकशब्दः । ऋ, अरिरेवत् । ङ, रेवते रिरैवे-

ऽश्च । इति दुर्गादासः ॥

रे, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

अक०-अनिट् ।) रेफादि । रायति । इति

दुर्गादासः ॥

रैवतः, पुं, स्वर्गपुत्रः । (यथा, गारुडे २०८ अ ।

“सुतरङ्गलसम्याको याधिघाताभिचक्रकः ।

विद्यादारवध राजलक्ष्म रैवतसंज्ञकम् ॥”)

शैलमेदः । (अत्रैवाश्विनः सुभद्रां हृतवान् ।

यथा, महाभारते । २२१ । ६—८ ।

“सुभद्रा त्वय शैलेन्द्रमथर्थां व हि रैवतम् ।

देवतानि च सन्नाणि ब्राह्मणान् स्तुतिं वाच्य च ॥

रैवतः

प्रदक्षिणं गिरेः कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ॥

तामभिदृष्ट्वा कौन्तेयः प्रसन्नारोपयद्रथम् ।

सुभद्रां चारुसन्नाङ्गीं कामनाप्रपीडितम् ॥

ततः स पुरुषयावत्तामादाय मुचिस्मिताम् ।

रथेन काचनाङ्गेन प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥”)

शङ्कर । इति मेदिनी । ते ४५ ॥ दैत्यविशेषः ।

इति घराणिः । (स तु बाणयज्ञाणामन्वतमः ।

यथा, महाभारते । १ । २२६ । २६ ।

“अदिति रैवतीं प्राहुर्गृहस्तस्यास्तु रैवतः ।

सोऽपि बालान् महाघोरो वाधते वै महा-

यहः ॥”

रैवत्यां भवः । रैवती + अच् ।) वर्तमान-

कल्पीयः पञ्चमो मनुः । स तु रैवतीगर्भे द्रुम-

राजपुत्रः । अस्मिन् मन्वन्तरे विक्रान्तोऽव-

तारः । विभुर्निद्रः । भूतरयादयो देवाः ।

हिरण्यरोमादयः सप्तर्षयः । बलिबिम्बादय-

स्तन्मनुसुताः । इति श्रीभागवतम् ॥ तद्विषय

यथा,—

“पञ्चमस्य गनोक्तदन रैवतस्यान्तरं द्रुमः ।

देवबाहुः सुबाहुश्च पर्यण्यः सोमपो मुनिः ॥

हिरण्यरोमा सप्तर्षयः सप्तैते ऋषयः स्मृताः ।

देवाश्चाभूतरजसस्तथा प्रहृतयः स्मृताः ॥

अरण्यस्तददर्शो च वित्तवान् हृष्यः कपिः ।

सुतो निरवसुकः सखो निर्मोहोऽय प्रकाशकः ।

धर्मधीर्धनकोपेता द्रष्टे रैवतात्मजाः ॥

भृगुः सुधामा विरजः सहिष्णुर्नाद एव च ।

विविखानतिनामा च वशिष्ठसप्तर्षीऽपरः ॥”

इति मातृस्ये ६ अध्यायः ॥ ॥

मार्कण्डेयपुराणोक्तरैवतमनुविवरणम् । रैवती-

शब्दे प्रत्ययम् । (रुद्राणामन्वतमः । यथा,

मातृस्ये । ५ । २६ ।

“अजेकपादहिरण्यो विक्रपाशोऽय रैवतः ॥”

मेघ । इति निघण्टु । १ । १० ॥

“रैवत्यो गावः पञ्चघो वै रैवतीः ।” इति श्रुतेः

‘तस्येदम् ।’ ४ । ३ । १२० । इत्यम् । मेघो हि

सर्वत्र वर्धते यवस्य पानीयं च जनयित्वा

तदीयो भवति पञ्चतस्तद्वत्तया । यदा, रथि

रस्यास्तीति मनुषि ‘रथैर्मतौ बहुलम् ।’ ६ । १ ।

३४ । इति सम्प्रसारणम् । ‘वशायाम् ।’ ८ ।

२ । ११ । इति बलम् । सर्वस्य धनस्यैव

त्वात् रेवान् इन्द्रः मघवेति हि तस्य नाम

तदीयो रैवतः पूर्ववत् तदीयत्वं द्रष्टव्यम् ॥”

इति तत्र देवराजयज्वा ॥ ॥ सोमज्वा-

विशेषः । यथा, सुश्रुते । ४ । २६ ।

“अग्निहोमो रैवतश्च यथोक्त इति संज्ञितः ॥”

ऋषिविशेषः । यथा, महाभारते । १५ । ११ ।

“नारदः सुमहातेजा ऋषिभिः सहितस्तदा ।

पारिजातेन राजेन्द्र रैवतेन च धौमता ॥”

धनवति, जि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६० । ४ ।

“धरा द्रुपदैवतासो हिरण्ये-

रभिस्त्रिधाभिन्तानः पिपिषे ॥”

“वैरतासो घनवन्तः ।” इति तद्गाव्ये शायकः ॥

रोगः

46

रोगः

तदेव तु भवेत् पित्रं सद्यः प्राणहरं परम् ॥
तप्तोदकं शरदि भात्रे तिलं विशेषतः ।
देवयस्तस्य यो भुङ्क्ते पितृ तस्य प्रजायते ॥
सशर्करं घृतार्कं पितृ शीतोदकान्वितम् ।
चक्रं सर्वगव्यं दधितक्रविवर्जितम् ॥
विस्वतानफलं पक्वं सर्वमचारमेव च ॥
आर्द्रं सुहृद्युषं तिलपितं सशर्करम् ॥
अचारस्याने ऐश्वर्यमिति च पाठः ।
“पितृचयकरं सद्यो बलपुष्टिप्रदं परम् ।
पितृनाशश्च तद्भीजसुक्तमर्थं निषेध मे ॥
भोजनान्तरं ज्ञान जलपानं विना हृषा ।
तिलतैलं स्निग्धतैलं स्निग्धमामलकीद्रवम् ॥
पर्युषिताम् तक्रं पक्वमामलं दधि ।
ह्यायान्शर्करातोयं सुस्निग्धस्थलसेवनम् ॥
नारिकेलोदकं च वृक्षान् पर्युषितं जलम् ।
तरुसुक्ष्मफलं सुपक्वकर्कोटीफलम् ॥
स्वातस्नानं घर्षात् पूजकं श्रेष्ठकारणम् ।
ब्रह्मरन्ध्रं च तज्जन्म महद्दोषविनाशनम् ॥
नङ्गिखेदं श्लिष्टभङ्गं पक्वतैलं विशेषकम् ।
भ्रमणं शुष्कभक्ष्यं शुष्कपक्वहरौतकी ॥
पिष्टारकमपक्व रम्भाफलमपक्वकम् ।
वैश्वारविन्दुवारमनाहारमपानकम् ॥
सहस्रं रोचनाचूयं सहस्रं शुष्कशर्करम् ।
मरीचं पिप्पलीशुष्कमाद्रकं जीरकं मधु ॥
द्रव्याण्येतानि गन्धानि सद्यः श्रेष्ठहराणि च ।
बलपुष्टिकाराण्येव वायुवीजं निशामय ॥
भोजनान्तरं सद्यो गमनं धावनं तथा ।
हृदनं वक्षितापश्च शश्वदभ्रमयमेधुनम् ॥
वृद्धजीगमनश्चैव मनःसन्ताप एव च ।
अतिरूचमनाहारं शुद्धं कलहमेव च ॥
कटुवाक्यं भयं शोकं केवलं वायुकारणम् ।
आग्नायकं तज्जन्म निशामय तद्दोषम् ॥
पक्वमामलकं सबीजं सर्करोदकम् ।
नारिकेलोदकं चैव सद्यः सुमिष्टकम् ॥
माद्विषं दधि मिष्टं केवलं वा सशर्करम् ।
सद्यः पर्युषिताम् सौवीरं शीतलोदकम् ॥
पक्वतैलविशेषं तिलतैलं केवलम् ।
काङ्गलीतालखण्डं रसुक्तमामलकीद्रवम् ॥
शीतलोदकोदकं सुस्निग्धचन्दनद्रवम् ।
स्निग्धपद्मपत्रतण्डुलं सुस्निग्धयजनानिलः ॥
एतत्ते कथितं वस्ते । सद्यो वातप्रणाशनम् ॥
वायव्यविषा, पुंसां श्लेष्मणापकामणा ॥
वाधिसंघं कथितस्तन्नायं विविधानि च ।
तानि वाधिप्रणाशाय कृतानि सद्भिरेव च ॥
तन्नाशयितानि सन्धानि वाधिसंघकराणि च ।
रसायनादयो येषु चोपायश्च सुदृढम् ॥
न शक्तः कथितुं साध्नि यापार्थं वक्तरेण च ।
तेषां सर्वतन्त्राणां कृतार्थानां विचक्षणे ॥
इति ब्रह्मदेवते प्रफल्खे १६ अध्यायः ॥
अथ वाधिसंघम् । तत्र वाग्भट ।
“रोगस्तु दोषवैद्यं दोषशाम्यरोगता ।
रोगा दुःखस्य दाताग्ने च्चरप्रभृतयो हि ते ॥

१८२

रोगः

ते च स्वाभाविकाः केचित् केचिदागन्तवः
स्रुताः ।
मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केचि
कायिकाः ॥”
तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वाभावेव जाताः ।
सुत्पिपासासुषुप्ताजागरादुत्पद्यन्ते । अथवा
स्वस्य भाषादुत्पत्तेर्जाताः स्वाभाविकाः सहजा
इति यावत् । ते च जन्मान्वाद्यः । आग-
न्तव्योऽभिधातादिजनिताः । अथवा जन्मोत्तर-
भाविनः । मानसाः कामक्रोधलोभमोहभया-
भिमानदेवपैशुन्यविषादेर्वाच्यामातृसर्पप्रभृ-
तयः । अथवा उन्मादापस्मारमूर्च्छाश्चमत्तमः-
सत्यासप्रभृतयः । कायिकाः पाक्षुरोगप्रभृतयः ॥
“कर्मणाः कथिताः केचिदोषजाः सन्ति चापरे ।
कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये आध्यात्मविधाः स्रुताः ॥”
तत्र कर्मणा आध्यात्मः । यत् प्राक्तनं दुष्कर्म-
प्रवर्तनं आधिरूपं केवलं भोगनाशं प्रायश्चित्त-
नाशं वा ततो जाताः न तु दुष्टवातादिदोषा
जनिताः । तथा ।
“यथाशास्त्रं निर्णीता यथावाधि चिकित्-
सिताः ।
न श्रमं यान्ति ये रोगास्ते ज्ञेयाः कर्मणा बुधैः ॥”
दोषजा, मिथ्याहारविहारप्रजृप्तितवातपित्त-
कफजाः ॥ ॥ ननु मिथ्याहारविहारविद्यामपि
प्राक्तनसुक्तेन नैरेव दृश्यत एव ततो दोषजे-
ष्वपि प्राक्तनकर्मैव कारणं तत् कथं दोषजा
इति । उच्यते । दोषजेष्वपि वस्तुत आदिकारणं
दुष्कर्म वर्तत एव किन्तु तत्र मिथ्याहार-
विहारभूषिता दोषा हेतवो दृश्यन्ते इति दोषजा
इत्युच्यते इति समाधिः ॥ ॥ कर्मदोषोद्भवाः ।
“खल्वदोषो गरीयांसस्ते ज्ञेयाः कर्मदोषजाः ॥”
अत्र कारणं दुष्कर्मप्रवर्तनं यतो दोषास्त्वपि
याधिगरीयस्व तत्कर्मस्यैव जीर्णं भवति ।
दोषास्तु खल्वपि निदानत्वेनोक्ता दृश्यन्ते
एवेति । दोषाणां कारणम् अन्यत् इति कर्म-
दोषोद्भवाः ।
“कर्मस्यैव कर्मकृता दोषजाः स्वस्वमेवजे ।
कर्मदोषोद्भवा यान्ति कर्मदोषस्यैव ज्ञेयम् ॥”
दोषजाः स्वस्वमेवजेरिति दोषजेष्वदिकारणं
दुष्कर्म तद्दोषजनार्थं द्रव्यस्यादिजनिता दुःखभोगेन
कटुतिक्तकषयाद्यष्टदशभेदादिजनिता दुःखभौ-
गेन च ज्ञेया यान्ति । शेषादृष्टहेतवो दोषास्ते
स्वस्वमेवजे ज्ञेया यान्तीत्यर्थः ।
“साध्या याप्या असाध्याश्च याध्याश्च विधा,
स्रुताः ।
सुखसाध्य, कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ॥”
याप्यलक्ष्यमाह ।
“यापनीयं तु तं विद्यात् क्रिया धारयते हि तम् ।
क्रियायान्ति निश्चाराय सद्यो यश्च विनश्यति ॥
प्राप्ता क्रिया धारयति सुखिन् प्राप्यमातुरम् ।
प्रप्रतिष्यद्दिवागारं क्षमो यत्नेन योजितः ॥
साध्या याप्यलमायान्ति याप्याश्चासाध्या तथा ।

रोगः

ज्ञानि प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ॥
अक्रियावतां चिकित्साहितानाम् ॥ ॥
अथोपद्रवलक्षणम् ।
“रोगारम्भकदोषस्य प्रकोपादुपजायते ।
योऽन्यो विकारः स बुधैरुपद्रव इत्युच्यते ॥”
अथारिष्टस्य लक्षणमाह ।
“रोगिणो मरणं यस्मादवश्यं भावि लभ्यते ।
तल्लक्षणमरिष्टं स्याद्विद्युच्चामि तदुच्यते ॥”
अथ रोगस्य चिकित्सा लक्षणमाह ।
“या क्रिया आधिहरणी सा चिकित्सा निम्न-
यते ।
दोषघातुमलानां या साध्यस्तु सैव रोगघ्नः ॥”
क्रियाच कर्म । आधिर्हि यतेऽनयेति आधि-
हरणी । करणाधिकरणयोस्तेति करणं करणार्थं
ल्युट् । तथा च ।
“याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्विषया
मतम् ॥
या सुदोर्बं श्रमयति नान्दं आधि करोति च ।
सा क्रिया न तु या आधि हरणमसुरीरयेत् ॥”
क्रियाच चिकित्सा । तथा चासरविहः ।
“आरम्भो निष्कृतिः शिवा पूजनं सप्रधारणम् ।
उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥”
इति ॥ ॥
अथ चिकित्साविधुपदेशः ।
“जातमात्रचिकित्साः स्यान्मोपेक्ष्योऽल्पतया गदः ।
बद्धिग्रन्थविषेस्तुल्यः खल्वोऽपि विकारोऽर्थः ।
रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥”
अयमर्थः । भिषक् आदौ रोगं परीक्षेत विचा-
रयेत् । ततोऽनन्तरं औषधं विचारयेत् । ततः
पश्चात् रोगीषधविचारानन्तरं ज्ञानपूर्वं वाप-
धानो न तु अवज्ञया कर्मं चिकित्सामौषध-
दानादिरूपं समाचरेदित्यर्थः ॥ ॥ रोगज्ञाने
चिकित्सकरणे दोषमाह ।
“यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माग्न्याभते भिषक् ।
अपौषधविधानं सस्य विद्विषेऽप्युच्यते ॥”
यदप्युच्यते खेरितया विद्विभवेति नापि भवती-
त्यर्थः । अन्यथा ।
“औषधं केवलं कर्तुं यो जानाति न चाभयम् ।
वैद्यकर्म स चेत् कुप्यादधमर्हति राजतः ॥” ॥
रोगज्ञाने भिषकाज्ञाने दोषमाह ।
“यस्तु केवलरोगज्ञो भयलेपविचक्षणः ।
त वेदा प्राप्य रोगी स्यादयथा गौर्वाविक
विना ॥”
नाधिकं कार्यं धारं विना यथा नौः सङ्कटे प्रतति
तथा रोगीत्यर्थः । अन्यथा ।
“यस्तु केवलशस्त्रज्ञः क्रियासङ्कुशलो भिषक् ।
स सुख्यातुरं प्राप्य भौरः शस्त्रीयं चादधम् ॥”
रोगीषधयोर्ज्ञाने गुणमाह ।
“यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वमेव विचक्षते ।
देशकालविभागज्ञस्तस्य विद्विने सश्रयः ॥

रोगह

रोगघ्न, स्त्री, (रोग हन्तीति । हन् + टक् ।)
 औषधम् । इति वैद्यकम् ॥ रोगनाशके, त्रि ।
 (स्त्रियां ङीप् । यथा, स्मृतये । १ । ४४ ।
 “त्रिफला सर्वरोगघ्नी त्रिभागघृतम्भिर्हिता ॥”)
 रोगभू, स्त्री, (रोगायां भूः स्थानं याधिमन्दिर-
 त्वात् ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रोगराजः, पुं, (रोगाणां राजा । टच् ।) राज-
 यक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
 “इति याधिमन्त्रहस्य रोगराजस्य हेतुणम् ।
 रूपमेकादशविधं हेतुस्रोतस्तुर्विधम् ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने = अध्यायः ॥)
 रोगलक्षणं, स्त्री, (रोगाणां लक्षणम् ।) निदानम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रोगशान्तकः, पुं, (रोगान् शान्तयतीति ।
 शान्ति + क्तुल् ।) वैद्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रोगशिला, स्त्री, (रोगाय रोगनिवृत्तये शिला ।)
 मनःशिला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
 मस्या मनःशिलाशब्दे विज्ञेयम् ॥)
 रोगशिखी, [न] पुं, (रोगे शिखीव ।) वृक्ष-
 विशेषः । इति जटाधरः ॥ शरासु इति
 भाषा ॥
 रोगश्रेष्ठः, पुं, (रोगेषु श्रेष्ठः ।) ज्वरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रोगहं, स्त्री, (रोगान् हन्तीति । हन् + ङः ।)
 औषधम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रोगहरद्रव्यं, स्त्री, (रोगहर रोगनाशकं द्रव्यम् ।)
 रोगनाशकवस्तु । यथा,—
 धन्वन्तरिवाच ।
 “द्रव्याणि मधुरादीनि वक्ष्ये रोगहराण्यहम् ।
 शालिषट्कगोघूमचौरश्चैव तथा मधु ॥
 मञ्जाशङ्काटकयवकश्रेण्वारकगोचुरम् ।
 गम्भारी पौष्करं बीजं द्राक्षा खर्जूरक वला ॥
 नारिकेलेषुतामसगुप्ता विदारौ च पियालकम् ।
 मधुक तालकुण्डलाख्यं सुखोऽयं मधुरो गण्यः ॥
 मूच्छादाहप्रशमनं घट्टिन्द्रियप्रसादनं ।
 क्षमिहन्तुं कफहन्तुं वृष्यं एकोऽन्यथं निषेवितः ॥
 व्याधकाशास्यमाधुर्यस्वरवाताब्जदानि च ।
 गलगण्डश्लेष्मदानं गुह्येपादि कारयेत् ॥ १ ॥
 दाडिमामलकान्त्रा कपित्थकरमर्दकौ ।
 भातुषुङ्गाभ्रातकश्च वदरः तिसिरीफलम् ॥
 दधितक्र काञ्चिकश्च लङ्गुलं चान्वेत्तसम् ।
 अम्बो दन्तशुद्धायुक्तौ चारणः पाचमी रसः ॥
 क्लेदनो वातहन्तुं वृष्यो विदारौ चानुजीमनः ।
 अम्बोऽन्यथं सेवमानः कुण्डाहं दन्तधर्षकम् ॥
 शरीरस्य च श्रेष्ठिस्तस्मिन्कुण्डनकृद्भवेत् ।
 क्षिप्रमिन्द्रियादीनि पाचयत्यभिभावतः ॥ २ ॥
 लवणादिवचदारः सर्वकादिश्च लावणः ।
 शोधनं पाचनं क्लेदी विज्ञेयसर्वथादिह ॥
 मार्गरीक्षी मार्दवहन्तुं च एकः परिषेवितः ।
 गात्रकण्डकोटशोफवैवर्यं जनयेदसः ।
 रक्तपातं रक्तपित्तं पुच्छेन्द्रियरुणादिकम् ॥ ३ ॥
 योषशिशुं मूलकश्च देवदारुश्च कुष्ठकम् ॥

रोगह

लवणं जम्बुजफलं सुक्ता गुग्गुलुलाङ्गली ।
 कटुको दीपनः शोधी कुष्ठकण्टकफान्तकम् ॥
 स्थौल्यालस्यकर्महरः शुक्रमेदोविरोधनः ।
 एकोऽन्यथं सेवमानो भ्रमदाहादिलङ्घयेत् ॥ ४ ॥
 क्षतमालः, करीराणि हरिद्रैर्द्रव्यास्तथा ।
 स्वादुकण्टकवेवाणि दृष्टतीक्ष्णशक्तिनी ॥
 गुह्युषी च द्रवन्ती च त्रिदण्डकपण्यपि ।
 कारवेक्षकवार्त्ताकुकरवीरकवाधकाः ॥
 रोहिणी शङ्खपुष्पी च कर्कोटो वैजयन्तिका ।
 जातो वरुणक निम्बो ज्योतिष्मती पुनर्जवा ॥
 तित्तो रसश्लेदनः स्यादोचनो दीपनस्तथा ।
 शोधनो शरद्व्याघ्रो मूच्छाकण्टकतिकादिहन्तुः ॥
 विष्णुवस्त्रेदसशोषे चत्यर्थं च च सेवितः ।
 मन्वास्तम्बचैपकार्त्तशिरःभूलव्यादित्तुः ॥ ५ ॥
 त्रिफलाशङ्ककौलम्बु व्याघ्राम्नातवटादिकम् ।
 तिम्रक वकुल श्राक निषादं सुहृत्तिलिका ॥”
 निषाधस्थाने पालङ्गा इति क्वचित् पाठः ।
 “कषायो ग्राहको रोपी क्षमनः क्लेशशोषणः ।
 एकोऽन्यथं सेवमानो हृदयादयः पीडकः ॥
 सुखशोषज्वराध्वानमन्वास्तम्बादिकारकः ॥ ६ ॥
 हरिद्रा कुष्ठलवणमेघशङ्खीवलाहयम् ।
 कण्टपौ शङ्कको पत्रो पुनर्जवा शतावरी ।
 अमिमन्थो ब्रह्मदण्डी खट्वैरुक्ते तथा ॥
 यवकोलकुलत्यादि कषासीदसमूलकम् ।
 पृथक् समस्तो वातान्नो बहुपित्तहरस्तथा ॥
 शतावरी विदारौ च वालकोशौरचन्दनम् ।
 दूर्वा वटः पिप्पली च वदरी शङ्कको तथा ॥
 कदली चोत्पलः पद्मसुन्दरपटोलकम् ॥ ७ ॥
 व्यथ श्लेष्महरो वर्गो हरिद्रा गुह्यकुष्ठकम् ॥
 शतपुष्पी च जातो च योवारवधनाकुली ॥ ८ ॥
 सर्पिलैलवसामञ्जा स्नेहेषु प्रवरं हृतम् ॥
 तथाघीसूतिमेघादिकान्द्रिषां शस्यते हृतम् ।
 केवलं पौष्टिके सर्पिलैस्तिके लवणान्वितम् ॥
 देयं बहुकफे वापि योषचारसमन्वितम् ।
 ग्रन्थीनाडीक्रमिश्रेण्णमेदोमारुतरोगिणः ॥ ९ ॥
 तैलं लाघवदाह्याय क्रूरकोष्ठेषु देहिह ॥
 वातातपास्वभावातिथायामन्थीयघातुषु ॥
 रूचे क्लेशचयात्यभिवाताहतपथेषु च ।
 तथा दग्धा हलभृष्टा योनिकर्मो शिरोरुणि ॥
 उत्तमस्य पलं मात्रा धिमिश्वाचैश्च मध्यमे ।
 जघन्यस्य पलाहेन स्नेहकाघौषधेषु च ॥ १० ॥
 जलमुष्णं हृते देयं पृथक् तैले न शस्यते ।
 स्नेहे पीते तु दृष्ट्यायां पिबेदुष्णोदकं नरः ॥
 वाताशुलोमदीमापिष्वर्षास्त्रिगुणसमं मतम् ।
 रूचस्य स्नेहस्य कायमतिस्त्रिगुणस्य रूचयम् ॥
 श्लामाककोरदूषामतक्रपिण्याकथयिभिः ।
 वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा खेदं दध्यते ॥
 न खेदेदेदित्स्थूलरूचदुर्लभमूर्च्छिताम् ॥”
 इति गारुडयोगसारे १०० अध्यायः ॥ १० ॥
 धन्वन्तरिवाच ।
 “हस्ततेजादि वक्ष्यामि श्रेष्ठं सुश्रुतं रोगशुतं ।
 शङ्खपुष्पी वषा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्षला ॥

रोगह

अभया गुह्युषी चैव अष्टरूपकवाङ्गुली ।
 एतेरक्षसमेर्भागे धृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥
 कण्टकायां रसप्रस्यः चौरप्रस्यसमन्वितः ।
 एतद्ब्राह्मीघृतं नाम श्रुतिमेघाकरं परम् ॥ ११ ॥
 त्रिफलाचिन्नकवलागिर्गङ्गीनिम्बवासकाः ।
 पुनर्जवा गुह्युषी च दृष्टती च शतावरी ॥
 एतेर्धृतं यथाशामं सर्वरोगविमर्दनम् ॥ १२ ॥
 वलाशतकषाये तु तैलस्याहार्द्रकं पचेत् ॥
 कल्केर्मधुकमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मकैः ।
 मूक्षलापिप्पलीकुष्ठलवणगुरुकेशरैः ॥
 गन्धान्मजीवनीयैश्च जीरादृकसमाश्रितम् ।
 एतन्मृद्वभिना पक्वं स्यापथेद्रव्यते शुभे ॥
 सर्ववातविकारांस्तु सर्वधात्मनराश्रयान् ।
 तैलमेतत् प्रशमयेद्वलाख्यं राजवल्लभम् ॥ १३ ॥
 शतावरीरसप्रस्यं चौरप्रस्यं तथैव च ।
 शतपुष्पा देवदारु मांसो शैलेयक वला ॥
 चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमती तथा ।
 एतैः कर्षवमे कल्केस्तेलप्रस्यं विपाचयेत् ॥
 कुलवामनपङ्कनां वधिरथश्चकुष्ठिनाम् ।
 वायुना भयगात्राणां ये च सीदन्ति मैथुने ।
 जराखर्जरगात्राणां चाभानसुखशोषिणाम् ।
 त्वग्गताश्चापि ये वाता शिराश्चायुगताश्च ये ।
 स वक्षिर्नाशयत्याशु तैश्चैव स्याद्दृष्टकः ॥
 नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं दग्धम् ॥ १४ ॥
 पृथक् तैलं हृतं कुर्यात् समस्तैरौषधैः पृथक् ।
 शतावरी गुह्युषा वा चिन्नके रोचनायुतः ॥
 निर्गङ्गा वा प्रवारण्या कण्टकायां रसा-
 दिभिः ।
 वर्षावानलया वापि वासकेन फलत्रिकैः ॥
 ब्राह्मणा चैरुक्तेनापि शृङ्गरालेन लङ्किना ।
 मूषल्या दशकलेन खदिरैश्च वटादिभिः ॥
 घटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् सर्वरोग-
 हतुः ।
 हस्तेन मधुना वापि युक्तं खड्गगुह्यादिभिः ।
 लवणैः कटुकैस्तैः यथाभागं रोगशुतं ॥
 चिन्नककारुचिहृतामलपद्मचयमारकम् ।
 खधा च वाला गण्डिका खमपण्यं सुवर्षिकाम् ॥
 ज्योतिष्मतीश्च सभृष्य तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
 एतन्निष्यन्दनं तैलं भृशं दद्यात् भगन्दरे ॥
 शोधनं रोचनञ्चैव सर्ववर्णकरं परम् ।
 चिन्नकायं महातैलं सर्वरोगप्रभञ्जनम् ॥
 अजमोदः सचिन्द्रो हरितालनिषादयम् ।
 चारद्वयं फेनयुतमाद्रकं सरलोद्भवम् ॥
 इन्द्रवारुण्यपामार्गकदले, कन्दले, समैः ।
 कन्दले, श्याने स्यन्दने, इति च पाठः ।
 “एभिः सर्वपत्रं तैलमजाम्बूजैश्च योजितम् ।
 मृद्वभिना पचेदेतत् अक्षचौरैश्च शयुतम् ॥
 अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां यपोद्धति ।
 विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वैश्च विशेषयेत् ॥
 रोपणं मृदुभाष्यं तैलेनानेन कारयेत् ।
 अजमोदादिकं तैलं महावीर्यं रोगहृत् ॥”
 इति गारुड १०० अध्यायः ॥

रोगी

रोगहारी, [न] पु, (रोगं हरति तच्छीलः ।
हृ + णिनि ।) वैद्य. । इत्यमर. । २ । ६ । ५७ ।
रोगनाशके, त्रि ।

रोगितरुः, पु, (रोगिणां शोकनाशकस्तु ।)
अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

रोगिवल्लभ, स्त्री, (रोगिणा वल्लभः प्रियम् ।)
औषधम् । इति शब्दचन्द्रिका । रोगिप्रिये, त्रि ।

रागी, [न] त्रि, (रोगोऽस्यास्तीति । रोग +
इनि. ।) रोगयुक्तः । तत्पर्यायः । आधित, २ ।

विहृतः, ३ स्तानः, ४ स्तानः, ५ मन्दः, ६ आतुरः, ७
अभ्यान्तः, ८ अभ्यमितः, ९ रम्यः, १० सामयः, ११

अपटुः, १२ । इति राजनिर्घण्टः । आम-
यावी १३ ग्लाक्षुः, १४ । इत्यमरः । १० । अथ

चिकित्सार्थं रोगिणः परीक्षा । तत्र वाग्-
भटः ।

“दर्शनसर्पणप्रश्नैः परीक्षेद्य रोगिणम् ।
आयुरादि दशा स्पर्शाच्छीतादेः प्रश्नतोऽप-

रम् ॥”
आयुरादि । आदिशब्दान् साधत्वासाध-

त्वादि । दशा दर्शनेन । अथ सम्यदादिभ्य-
श्चेति भावे किम् । स्पर्शात् शीतादेः । शीतोष्ण-

वदुक्तित्वादिना परीक्षणम् । प्रश्नतः ।
उदरलाघवगौरववृथावुभुक्षावलावलादिना ।

“मिथ्या दृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव
च ।

तथा दुष्परिणामाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकान् ॥”
तत्र दर्शनं नेत्रजिह्वास्पर्शादेः कर्तव्यम् ॥ १० ॥

तत्र नेत्रपरीक्षा यथा,—
“नेत्र स्यात् प्रवनाद्भूषणं तथारणम् ।

कोटरान्तःप्रविष्टश्च तथास्तश्च विलोकनम् ॥
हरिद्राखण्डवर्णश्च रक्तश्च हरितश्च तथा ।

दोषद्वेषि सदाश्च नेत्र स्यात् पित्तकोपतः ॥
चक्षुर्बलाश्रयाद्बुद्ध्यात् स्निग्ध स्यात् सलिल-

भूतम् ।
तथा धवलवर्णश्च ज्योतिर्होत्रं बलान्वितम् ॥

नेत्र द्विदोषबाहुल्यात् स्याद्दोषद्वयलक्षणम् ।
विदोषलक्षणं सेवत तन्मारयति रोगिणम् ॥

त्रिदोषदूषित नेत्रमन्तर्मेय भृशं भवेत् ।
त्रिलङ्गं सलिलसावि प्रामोनीष्णीलयत्नम् ॥” ११ ॥

अथ जिह्वापरीक्षा ।
“शकपत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनानिलात् ।

रक्ता ग्रामा भवेत् पित्ताक्षिप्रार्द्रा धवला
कषात् ।

परिदग्धा खरसर्पा लण्णा दोषत्रयेऽधिके ।
सैव दोषद्वयाधिके दोषद्वितयलक्षणा ॥”

अथ गन्धपरीक्षा ।
“घातेन पाण्डुरं मूत्रं रक्तं नीलञ्च पित्ततः ।

रक्तमेव भवेदक्ताह्वल केनिल कषात् ॥”
अथ शरीरस्य उष्णत्वादिसानार्थं स्पर्शनं

कार्यम् । तत्र ग्राहीपरीक्षामाह ।
“पुंगुं दक्षिणहस्तस्य स्पर्शो घामकरस्तु ।

अदृग्दृग्गता नाडी परीक्षेत भिषगुरे, ॥

१८५

रोगी

अङ्गुलीभिस्तु तिर्यग्भिर्नाडीमवहितः सूशेत् ।
तत्रेष्टया सुखं दुःखं जानीयात् कुशलोऽस्ति-

लम् ॥
सद्यः स्नातस्य सुप्तस्य क्षुत्क्षणातपशौचिनः ।

आयामभ्यान्तदेहस्य सम्यक् नाडी न वृध्यते ॥
वातेऽधिके भवेन्नाडी प्रचक्षा तर्जनीतले ।

पित्ते यक्ता मध्यमाया तृतीयाङ्गुलिगा कफे ॥
तर्जनीमध्यमामध्ये वातपित्तेऽधिके स्फुटा ।

अनामिकायां तर्जनीयां यक्ता वातकफे भवेत् ॥
मध्यमानामिकामध्ये स्फुटा पित्तकफेऽधिके ।

अङ्गुलित्रितयेऽपि स्यात् प्रयक्ता सन्निपातिनः ॥
वातादृक्प्रगतिर्नाडी पित्तादुन्मुत्य गामिनी ।

कफात्मन्द्गतिर्त्रेया सन्निपातादतिहृता ॥
वक्रस्तुन्मुत्य चलति घमनी वातपित्ततः ।

वहेद्वक्त्रं मन्दं च वातश्चेद्वाधिके ततः ॥
उत्तमुत्य मन्दं चलति नाडी पित्तकफेऽधिके ।

कामान् क्रोधात् वेगवद्वा क्षीणा चिन्ताभया-
भुता ॥

स्थित्वा स्थित्वा चलेद्या वा हन्ति स्थानयुता
तथा ।

अतिक्षीणा च शीता च प्राणान् हन्ति न
सशयः ॥

ज्वरकोपेन धमनी क्षोणा वेगवती भवेत् ।
मन्दान्ते क्षीणधातोश्च सेव मन्दतरा मता ॥

चपला क्षुधितस्य स्यात् टप्स्य भवति स्थिरा ।
सुखिनीऽपि स्थिरा ज्ञेया तथा वलवती मता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
(लक्षणान्तरादिकमाह ।

“रोगो यस्यास्ति रोगी स च चिकित्स्यस्तु
यादृशः ।

यादृशश्चाचिकित्स्योऽपि वक्ष्यमाणो निश्चय-
ताम् ॥”

तत्र चिकित्स्यः ।
“निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्त्वेन चक्षुषा ।

चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यभक्तो जिते-
न्द्रियः ॥”

सत्त्वं यस्मिन्मुदयक्रियादिष्वविकलताकरं तेन
युक्तं । चक्षुषा चक्षुरुपलक्षितेन । ततोऽन्ये-

नापीन्द्रियेण चिकित्स्यः रोगान् मोचयितव्यः ।
अन्यथा ।

“आयुष्मान् सत्त्ववान् साधो द्रव्यवान् मित्र-
वानपि ।

चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यवाक्यकृदा-
स्तिकः ॥”

आयुर्ज्ञेयोऽस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकः ।
अपार्थक्यस्य ।

“वक्त्रं, साहसिको भौरुः कृतज्ञो यत्र एव च ।
शोकाकुलो मुग्धश्च विहीनः करौघश्च यः ॥

वैरी वैद्यविदग्धश्च अहापीनश्च शङ्कितः ।
भिषजामविधेयाः सुजोपक्रम्या भिषग्विधा ॥

एतादृशपाचरन् वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात् ॥”
अप्योऽप्यन्तकोषशीलः । साहसिकः अविचार्य-

रोचनः

कारी । भीरुर्भयशीलः । कृतज्ञो वैद्यकृतोप-
कारलोपकः । यत्रो व्याकुलः । विहीनः कर-

णैश्च यः निजेन्द्रियशक्तिरहितः । वैरी न
त्रिकित्स्यः कदाचिद्भोगोद्रेके अपवादभयात् ।

वैद्यविदग्धो वैद्यभूतः । तथा च सुश्रुतः ।
“स न सिद्धति वैद्यस्तु गृहे यस्य न पूज्यते ॥”

शङ्कितो वैद्यविश्वासरहितः । भिषजामविधेया ॥
वैद्यवचनाविधायिनः । भिषग्विधा वैद्यतुल्याः ।

एते नोपक्रम्याः न चिकित्स्याः । अप्य दूतस्य
लक्षणम् ।

“यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते ।
स च यादृक् ससुचितस्त्वादृगत्र निगद्यते ॥

दूता सुजातयोऽथङ्गाः पटवो निर्मलाम्बराः ।
सुखिनीऽश्वावृक्षाः शुभपुष्पफलयुताः ॥

सजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिशिसङ्गताः ।
भिषज समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवः ॥”

सजातयः रोगिसमानजातयः ।
“यस्यां प्राणमरुद्वाति वा नाडी जीव-

सञ्ज्ञिता ॥”
अथ दूतस्य यात्रायां शङ्कनविचारः ।

“वैद्याङ्गानाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते ।
न शुभं सौम्यं शङ्कनं प्रदीप्तं सुखावहम् ॥”

प्रदीप्तमग्निं दूतो रोगी रिक्तहस्तो वेद्यं न
पश्येत् । तथा च ।

“रिक्तहस्तो न पश्येत् राजानं भिषगं गुरुम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रोग्यः, त्रि, (रोगाय हितमिति । रोग + यत् ।)
अपथ्यम् । अहितम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

रोगसम्बन्धिनि च ॥
रोचकः, पु, (रोचयतीति । रुच् + णिच् +

णुल् ।) क्षुधा । तत्पर्यायः । बुध्क्षा २ ।
अशना ३ जिघत्सा ४ रुचिः ५ । इति हेम-

चन्द्रः । ३ । ५७ । कदम्बी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ राजपलायः । अवदशः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ ग्रन्थिपर्यमेदः । भण्डितः इति
नेपालदेशे ख्यातः । तत्पर्यायः । निशाचरः, २ ।

धनहरः ३ कितवः ४ गणदासकः, ५ । अस्य
शुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् ।

पाके कटुत्वम् । लघुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । हृद्य-
त्वम् । हिमत्वम् । कुष्ठकण्टकफानिलरसोऽग्नी

स्नेहमेदोऽसृज्वरगन्धविषप्रणनाशित्वञ्च । इति
भावप्रकाशः ॥ (काचकूप्यादिकारकः । यथा,

रामायणे । २ । ८३ । १६ ।
“मायूरकाः काकचिका घेधका रोचका-

स्तथा ॥”
“रोचका काचकूप्यादिकर्णार इति कतकः ॥”

इति तट्टीका ॥ रुचिकारके, त्रि । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ । मासपर्गे ।

“सर्गाद्यो रोचको वक्षस्तेषामेते ज्वरामहः ॥”
रोचनः, पु, (रोचयतीति । रोचि + ण्यत्वादिना

णु ।) कूटशाल्वः । इत्यमरः । (तस्य
पर्यायो यथा,—

रोचनि

“कुत्सितः शास्त्राणि. प्रोक्तो रोचनः कूट-
शास्त्रालिः ॥”

इति भावप्रकाशे । १ । १ ॥

काम्यलः । तत्पर्यायो यथा,—

“काम्यलः कर्कशचन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि
च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अतश्च । पलायः । आरवधः । करलः ।
अङ्गोष्ठः । दाहिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(देवयोनिविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ७५ ।

“कुम्भाख्यः कुम्भसदृशं च रोचनो वैज्रतोमरः ॥”
दक्षिणापुत्राणामन्यतमः । स च स्वायम्भुवमन्व-
न्तरे देवविशेषः । इति भागवतम् । ४ । १ । ७ ॥
स्वारोचिषमन्वन्तरे इन्द्रः । इति च तत्रैव । ८ । १ ।
२० ॥ भारतवर्षान्तर्गतप्रबन्तविशेषः । यथा,
मार्कण्डेये । ५७ । १३ ।

“तुङ्गप्रस्थो नागगिरी रोचनः पाण्डुराचलः ॥”
त्रि रोचकः । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ । शाकवर्गे ।

“दृष्टोऽपि रोचनं हृदं सखेष्टं लघु दीपनम् ॥”
दीप्तिशाली । यथा, हरिवंशे । १०८ । १५ ।

“अन्तश्च रोचनं चारुशाख
महाबलं धर्मेनेतारमीषम् ।
सहस्रनेत्रं शतवर्माणस्तु
महादेवं विश्वदेवं नमस्ये ॥”

शोभमानः । यथा, भट्टिः । ६ । ७७ ।

“अङ्गालिको किलकुटुभिर्वाशनैः पश्य लक्ष्मणः ।
रोचनैर्भूषितं प्रमामसाकं हृदयाविधम् ॥”
अङ्गुरागकरः । यथा, भागवते । १ । १० । ११ ।

“सत्त्वज्ञानसुक्तदुःखज्ञो घातुं नोत्सहते दुधः ।
कौर्त्तमानं यशो यस्य सकृदाकण्यं रोचनम् ॥”
रोचनकः, पुं, (रोचयतीति । रोचि + क्तु । तत्
कन्) जम्बैरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणा-
दयोः जम्बैरश्नन्ते ज्ञातयाः ॥)

रोचनफलः, पुं, (रोचनं रक्षिकरं फलमस्य ।)
वीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोचनफला, स्त्री, (रोचनं रोचक फलमस्याः ।)
चिर्मिटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोचना, स्त्री, (रोचते या । रुच् + “बहुलमन्य-
त्रापि ।” उणा० २ । ७८ । इति युच् । टाप् ।)
रक्तकङ्कारम् । गोपितम् । गोरोचना इति
ख्यातम् । (यथा, मनु । ८ । २३४ ।

“कर्णौ चर्म च वालाश्च वस्ति स्नायुश्च रोच-
नाम् ।

प्रशुषु स्वाभिर्ना दद्यात् नृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥”
वरयोषित् । इति मेदिनी । ने, ११८ ॥ (वसु-
देवपत्नी । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४५ ।

“पौरवो रोचिणी भद्रा महिरा रोचना इजा ।
देवको प्रसुखाचासन् पत्न्यं चानकदुग्धमे ॥”

रोचनिका, स्त्री, (रोचनेव । स्वार्थे कन् ।
टापि अत इत् ।) वंशरोचना । इति राज-
निर्घण्टः ॥ शुङ्गारोचनौ । इति रत्नमाता ॥

१८६

रोटिका

रोचनी, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + क्तुल्युटौ
बहुलमिति क्युट् । ततो ङीष् ।) आमलकी ।
गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ मनःशिला ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अतश्च । शुङ्गारोच-
नीतिस्वातन्त्र्यागम्यम् । तत्पर्यायः । काम्यलः, २
कर्कशः ३ चन्द्रः ४ रक्ताङ्गः ५ । इत्यमरः ॥
काम्यलः, ६ कम्पीलः ७ काम्यलः ८ काम्यलः ९
रोचनी १० । इति भरतः ॥ पर्यायाभ्यां गुणाश्च
काम्यलकश्चन्द्रे दृष्टयाः ॥

रोचमान, पुं, (रोचते इति । रुच् + शानच् ।)
अश्वयोषास्यरोमापर्णः । यथा,—

“श्रीहृषीं हृदयायर्त्तं रोचमानो गजोद्भवः ॥”
इति विकारप्रियः ॥

(यथा, माघे । ५ । ४ ।

“अन्धः पयोधय इयोर्मिभिरापतन्तः ॥”
शृपविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । २८ ।

“अश्वयोष इति ख्यातः सत्त्वयान् यो महा
सुरः ।

रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां शोभनमृगः ॥”
दीप्यमाने, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे ।
७४ । ७८ ।

“रोचमानैः समायुक्तचूडामण्यद्गदादिभिः ।
गन्धर्वकुलसम्पत्तिषु हिरण्यभूषितम् ॥”

रोचि, [रु] स्त्री, (रोचतेनेति । रुच् +
वाहुलकात् इङिन् । इत्युज्ज्वलः । २ । ११२ ।)
प्रभा । इत्यमरः । यथा, माघे । १ । २१ ।

“रघोऽङ्गपाणे पटवेन रोचिषा-
रहितिषः संयलिता विरेजिरे ॥”

रोचिष्णु, त्रि, (रोचते तच्छीलः । रुच् + “अल-
क्षन् निराक्षितिः ॥” १ । २ । १३६ । इति
इण्युच् ।) अलक्ष्यारादिना दीप्तिशीलः । तत्-
पर्यायः । विभाट् २ भानिष्णुः ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ६४ । ६ ।

“तत्र शूकरहन्तानि भिन्दन् वागेर्निरन्तरम् ।
श्यामजाम्बररोचिष्णुस्तमांसीव रविः करैः ॥”

रोचकः । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ । मद्यवर्गे ।

“सुगन्धि दीपनं हृदय रोचिष्णुं क्षमिनाशनम् ॥”
रोचि, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + इन् । वा

नेत् ।) हिलमोचिका । इति शब्दरत्नावली ॥
रोचि [न्] त्रि, (रोचते इति । रुच् + णिनि ।)

रोचिष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

रोच्य, त्रि, (रुच् + ण्यः । “यनयाचरुचप्रवच-
षेच ॥” ७ । ३ । ६६ । इति कवर्गादेशो न ।)
प्रकाशम् । प्रीतिविषयः । रुचघातोः कर्मणि
यप्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् ॥

रोटि, [रु] त्रि, (रुच् + “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।”
१ । २ । ७५ । इति विच् ।) हिंस । यधकः ।
रोषतीति विचि गुणः । इति सुम्भोषटीकायां
दुर्गादासः ॥

रोटिका, स्त्री, पिष्टकविशेषः । रोटी इति रुटी
इति च भाषा । तत्करणप्रकारमाह ।

रोदनं

“शुक्लगोधूमचूर्णेन किञ्चित् पुटाय पीलिकाम् ।
तत्रके स्वेदेन कृत्वा भूयोऽप्यारोपितां पचेत् ॥
“पट्टेया रोटिका प्रोक्ता गुणान्विताः प्रचक्षते ।
राटिका वल्लभद्वया दृष्टयो धातुवर्धनी ॥
यागप्री कफरुद्वयोर्दोषान्मोर्नां प्रपूजिता ॥”
अथ खेटी ।

“सुहृगोधूमचूर्णेन वामुगाटं विमर्दयेत् ।
विधाय घटकाकारं निर्धूमैर्मौ शनैः पचेत् ॥
अङ्गारकफटी ह्येषा दृष्टयो शुक्ला लघुः ।
दीपनी कफरुद्वया पीनसम्बाधकाश्चिन् ॥”
अथ ययरोटिका ।

“ययला रोटिका रुचा मधुरा विषदा लघु ।
मलशुक्रानिलकरी यस्या हन्ति कफमयान् ।
पीनसम्बाधकाश्च मेदोमेहगलामयान् ॥”
अथ मायरोटिका ।

“वर्णं यष्कुष्ममाण्डाणां चमसो चाभिधीयते ।
चमसोरचिता रोटी कथ्यते वलमदिका ।
रुचोष्णा वातला वल्वा दीपनीनां प्रपूजिता ।
माषाणां दालयस्तोये स्थापिताश्च ककुषुकाः ॥
आतपे शोषिता यत्र पिष्टास्ता धूमवी कृता ।
धूमवीरचिता येव प्रोक्ता भर्भरिका दुष्टैः ॥”
भर्भरिकास्थाने भुम्भुरिका इति गुर्गुरिका
इति वा पाठः ।

“भर्भरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी कृता ॥”
अथ चणकरोटिका ।
“चाणक्या रोटिका रुचा श्लेष्मिणाश्च रुदुग्धः ।
विट्मिनी न चक्षुष्या तद्गुण्या तिलशुक्ली ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

रोड, च अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सट् ।) ऋ, अरुडत् । इति
दुर्गादासः ॥

रोद, [रु] स्त्री (रुद् + अस्तुन् ।) खर्गः । भूमिः ।
इति मेदिनी । से, ३३ ॥ (यथा, अथर्ववेदे । ६ ।
२२ । ५ ।

“एते पृष्ठानि रोदोर्विप्रयन्तो यानशुः ॥”

रोदन, स्त्री, (रुद् + क्युट् ।) क्रन्दनम् । (यथा,
चाणक्यशतके । ६२ ।

“दुर्मन्त्रस्य वल राजा बालावा रोदनं वलम् ।
वलं र्वर्खस्य मौनित्वं चोराणाममृतं वलम् ॥”
असु । इति मेदिनी । ने, ११८ ॥ तस्य सुमादभ
यथा,—

“अनश्नं स्निग्धरहितमदीनं शुभदं कृणाम् ।
प्रधुराश्च दीनं रुचश्च दक्षिणं न सुखावहम् ॥”
इति गारुड ६६ अध्यायः ॥

कपिलाधेनूनां नेत्राभुना रजसम्बद्धो जातः ।
यथा,—

“युद्धे सनिं नृतं दृष्ट्वा रुरोद कपिला सहुः ॥”
इत्युपक्रम्य ।

“तदश्वविद्धना मर्त्ते रत्नसंघो वनूय ह ॥”
रोदनाश्रुपतनेन नृतानां गरक स्यात् । यथा—

“जानिनो मा रुदन्त्येव मा रोदी पुत्रं वाम्-
तम् ।

रोधनाशुप्रपतनान्दतानां नरकं ध्रुवम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
नृतसुहिष्य रोधननिषेधो यथा,—
“अप्राशु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
यतो न रोधितव्यं हि क्रियाः कार्या विधानतः ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

रोधनिका, स्त्री, (रोधन अशु पात्यत्वेनाख्यस्येति ।
रोधन + ठन् ।) यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विषयोऽस्य यवासशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
रोधनी, स्त्री, (रुधतेऽनयेति । रुध् + करणे ल्युट् ।
ङीप् ।) दुराजभा । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥
रोधसी, स्त्री, (रोधस् + गौरादित्वात् ङीप् ।)
खर्गः । भूमिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥
रोधसी, य, खर्गः । भूमिः । यथा,—
“द्यावापृथिवी रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च ॥”
इति भरतधृतकोषः ॥

रोदस्यौ, स्त्री, भूमिखर्गौ । यथा,—
“प्रचरन्नापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥”
इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥

“भूमिः द्यौराकाश एते संहिते विश्वेते च
रोदसीरोदःशब्दयोर्विभक्त्येति इति भूद्यावौ परा-
न्त्यते एतेन ईवन्तस्मान्प्रत्ययेन एकवच-
नान्तेनापि भूद्यावौ ससृद्धिरे उच्येते ।

‘रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् ।
सह प्रयोगेऽप्यनयो रोद, स्यादपि रोदसी ॥’
इति विश्वः ॥

‘रोदसी रोदसा सार्द्धं पृथ्वीखर्गं दिवि जितौ ॥’
इत्यजयः ॥

रोदसीत्ययमप्यस्ति । यथा । द्यावापृथिवी
रोदस्यौ रोदसी रोदसीति चेति ।” इति
तट्टीकार्या भरतः ॥

रोधः, पु, (रुध्णि जनमिति । रुध् + पञ्चाद्यच् ।)
नदीतीरम् । इत्यमरटीकार्या भरतः । १ । १० । ७ ॥
(रुध् + चञ् । रोधनम् । यथा, मार्कण्डेये ।
१३ । १ ।

“यश्च वैश्वकुले जातो जन्मन्यस्यात्तु सप्तमे ।
समसीते गवां रोधं निपाने छतवान् पुरा ॥”)
रोधः, [रु] स्त्री, (रुध्णि वार्थादिकमिति । रुध् +
“सर्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ । १ ८८ । इति
असुन् ।) नदीतीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥
(प्रया, रुधुः । ५ । ४२ ।

“स बर्मेदारोधसि वीकरार्ध-
मंरुद्धिरानर्त्तितनक्तमालि ।
निषेधयामास विजहिताध्वा
ज्ञान् रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥”)

रोधनः, त्रि, (रुध्नीति । रुध् + लुङ् ।) रोधकर्त्ता ।
(रुध् + भावे ल्युट् ।) रोधे, स्त्री । इति व्याक-
रणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३० । २७ ।

“पातन गिरिश्चक्रभ्यो रोधन चाम्बुगर्तयोः ॥”)
रोधवक्रा, स्त्री, (रोधेव वक्रा ।) नदी । यथा ।
निम्बगा रोधवक्रा च सप्तमी सिन्धुरामगेति
नदीपर्याये भागुरिः । इति भरतः ॥

रोधोवक्रा, स्त्री, (रोधेवा वक्रा ।) नदी । इति
विकाण्डशेषः ॥

रोधोवती, स्त्री, (रोधोऽख्यस्या इति । रोधस् +
सतुप् । ङीप् ।) नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोधं, स्त्री, (रुध्तेऽनेन । रुध् + बाहुलकात् रुन् ।)
अपराधः । पापम् । इति मेदिनी । रे, ८१ ॥

रोधः, पु, कोधः । इति मेदिनी राजनिर्घण्टश्च ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।

“मधुच्छिद्यं सममुक्त रोधं सर्व्वरसं तथा ।
मस्तिष्ठा चन्दनं मृत्वां पिष्ट्वा सर्पिर्जिपापयेत् ॥”)

रोधपुष्पः, पु, (रोधस्येव पुष्पमस्य ।) मधुकटुचः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (मस्तिष्वसर्पिर्जिपाति-
विशेषः । तदयथा “आदर्शमस्तिष्ठाः श्वेतमस्तिष्ठा
रक्तमस्तिष्ठाश्चित्रमस्तिष्ठाः पृथक् रोधपुष्पो मलि-
न्दको गोनसः इत्यादिषु ।” इति सुश्रुते कण-
स्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)

रोधपुष्पिणी, स्त्री, (रोध इव पुष्पातीति । पुष्प +
णिनि । ङीप् ।) धातकौटचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रोधः, पु, (रुध्तेऽनेनेति । रुध् विमोहे + चञ् ।)
वायः । इत्यमरः ॥ (रुध् + चिच् + चञ् ।)

रोपणम् । इति मेदिनी । पे, २ ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । ५८ । २४ ।

“एता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्वित्ते ॥”
हिम्रे, स्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥

रोपणं, स्त्री, विमोहनम् । रुपधातोर्भावेऽनट्प्रत्य-
येन निष्पन्नम् । जननम् । प्रादुर्भावः । ज्ञान-

रुधधातोः पदादेशे अणट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १५ ।

“सन्निधयेष्यन्तेऽनरोपणपूरणवलयस्यैकतुल्येणा
पञ्चधा प्रविभक्त उदकमैतनुग्रहं करोति ॥”)
अज्ञानविशेषः । यथा,—

“रोपणं रसकं पिष्ट्वा सम्यक् सञ्चाय वारिणा ।
गृहीयात्तज्जलं सर्व्वं तन्नेष्युर्मधोगतम् ॥
शुष्कं तज्जलं सर्व्वं पर्यटोसन्निभ भवेत् ।
विष्णुर्यं भावयेत् सम्यक् त्रिवेण त्रिफलारसैः ॥
कपूरस्य रसस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ।
अज्जयेन्नयने तेन नेत्राखिलगदच्छिदः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(त्रि, रोपकः । यथा, सुश्रुते । ६ । १८ ।
“लेखनात् त्रिगुणो धार्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥”
ब्रह्मरोगे मांसानुरजननार्थप्रक्रियादिकम् । तद्-
यथा,—

“आदौ विष्णुपत्रं कुण्याद्वितीयमवसेचनम् ।
तृतीयमुपनाद्य चतुर्थीं पटलक्रियाम् ॥
पञ्चमं शोधनश्चैव षष्ठं रोपणमिष्यते ।
एते क्रमा ब्रह्मस्योक्ताः सप्तमो वै छतापहः ॥
निम्बपत्रतिजेः कल्को मधुना सप्तशोधनः ।
रोपणः सर्पिषा युक्तो यवकल्कोऽप्ययं विधिः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंयुक्ते ब्रह्मश्रीथाधिकारे ।)

रोपणचूर्णं, स्त्री, (रोपणस्य चूर्णम् ।) नयनाञ्जन-
विशेषः । यथा, भावप्रकाशे ।

अथ रोपणचूर्णम् ।

“शिलायां रसकं पिष्ट्वा सम्यगाभ्राय वारिणा ।
गृहीयात् तज्जलं सर्व्वं तन्नेष्युर्मधोगतम् ॥
शुष्कं तज्जलं सर्व्वं पर्यटोसन्निभ भवेत् ।
विष्णुर्यं भावयेत् सम्यक् त्रिवेण त्रिफलारसैः ॥
कपूरस्य रसस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ।
अज्जयेन्नयने तेन सर्व्वोदोषोपशान्तये ॥
समस्तनेत्ररोगघ्नं चूर्णमेतन्न संशयः ॥”

रोपणीवर्त्तिः, स्त्री, नेत्राञ्जनमेदः । यथा । अथ
रोपणीवर्त्तिः ।

“अग्नीतिस्तिष्ठपुष्पाणि वष्टिः पिप्पलितण्डुलाः ।
जातोपुष्पाणि पञ्चाशन्मरिचानि च षोडश ॥
रुक्म पिष्ट्वाभुना वर्त्तिः कृता कुसुमिकाभिधा ।
तिमिराञ्जुनशुक्राणां नाशिनी मांसवृद्धिनुत् ।
एतस्या व्यञ्जने प्रोक्ता मात्रा सार्द्धं हरेण्यका ॥”
कुसुमिकावटी रोपणी । इति भावप्रकाशः ॥

रोप्यातिरोप्यः, पु, धान्यविशेषः । अस्य गुणाः ।
“रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ।
अदाहिनो दोषहरा बल्या मूत्रविघ्ननाः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

रोमं, स्त्री, जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (लोम ।
यथा, महाभारते । ३ । ११२ । ३ ।

“हौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठा-
दजातरोमौ समनोदरौ च ॥”
जनपदविशेषः । इति केचित् ॥)

रोम, [रु] स्त्री, (रौतीति । रु + “नामन्-
सौमन्थोमनुरोममिति ।” उणा० ४ । १५० ।
इति मनिन्प्रत्ययेन साधुः ।) शरीरजाताङ्कुरः ।
रौया इति भाषा । तत्पण्यायः । लोम २

अङ्गजम् ३ त्वज्जम् ४ चम्मेजम् ५ तनुरुजम्
६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थानविशेषे तस्य
शुभाशुभसंज्ञकत्वं यथा,—

“अल्परोमयुता श्रेष्ठा जङ्घा हस्तिकरोपमा ।
रोमेकैकं कूपके स्थानुपायान्तु महात्मनाम् ॥
हे हे रोमे पण्डितानां श्रोत्रियान्मान्मेव च ।
रोमत्रयं दरिद्राणां रोगी निर्मांसजानुकः ॥”
इति गारुड ६३ अध्यायः ॥

रुहस्यरोमोऽस्य श्लवं यथा,—
“न सर्पश्चक्रेः क्रौडिते खानि खानि न संस्पृशेत् ।
रोमाणि च रुहस्यानि नाश्रियेन सदा ब्रजेत् ॥”
इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः ॥

(जनपदविशेषः । तद्देशवासिनि । पु भूम्वि ।
यथा, महाभारते । ६ । ६ । ५५ ।

“वानायवो दृशा पार्श्वो रोमायः कुशविन्दवः ॥”
रोमकं, स्त्री, (रोमे कायतीति । कै + कः ।)

पांशुखण्डम् । (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
“सेन्द्वसौवर्षसविष्टपावरोमकषासुद्रकपक्लिम-
यवधारोषप्रस्तसुवर्चिकाप्रभृतीनि समासेन
लवणो वर्गः ॥”)
अयस्कृतमेदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (रोमेव । जनपदविशेषः । तद्देश-
वासिनि, पु भूम्वि । यथा, महाभारते । २ । ५ । १५ ।
“वौष्ठीकान्तवासाश्च रोमकान् पुरुषादकान् ॥”)

रोमकन्दः, पु, (रोमयुक्तं कन्दो रणमस्य ।)
पिण्डालु । इति राजनिर्घण्टः ।

रोमकपत्तन, स्त्री, (रोमकं पत्तनमिति कर्मा-
धारयः ।) देशविशेषः । एम् इति पारस्य-
भाषा । यथा,—

“लङ्काक्रमधे यमकोटिरस्या”

प्राक् पश्चिमे रोमकपत्तनस्य ।

अधस्ततः सिद्धपरं सुमेरु”

सौम्येऽथ याम्ये वडवानलस्य ।

कुट्टतपादान्तरितानि तानि

स्थानानि षट् गोलविधे वदन्ति ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

रोमकूपः, पु, (रोमणां कूपः ।) लोमविनरम् ।
यथा,—

“प्रजापतिश्चाक्षमालां ददौ व्रणा कमलसुम् ।

समस्तरोमकूपेषु निजरश्मौन्दियाकरः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

(तथा च ।

“ऊर्ध्वं नासानिकर्णस्थिर्मध्योऽङ्गुदैरधः ।

कुपित रोमकूपैश्च समस्तस्तप्रवर्तते ॥”

इति वाभटे निदानस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

रोमकेशर स्त्री (रोमणां केशरमिव ।) चामरम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रोमगुच्छः, पु, (रोमणा गुच्छस्तवकः ।) चामरम् ।
इति हेमचन्द्रः । १। २७० । दारापत्नी च । १। २७३ ।

रोमगुच्छकः, पु, (रोमगुच्छ एव । स्वार्थं कन् ।)
चामरम् । इति जटाधरः ॥

रोमन्यः, पु, उद्गीय चर्चणम् । इत्यमरः ।
जायोरकाटा इति भाषा । (यथा, रघु ।
१। ५२ ।

“ऋगैर्वर्णितरोमन्यसुटनान्भूमिषु ॥”)

रोमभूमि, स्त्री, (रोमणा भूमिरिव ।) चर्म ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमलता, स्त्री (रोमणां लतेव ।) लोमावलि ।
इति हेमचन्द्रः । ३। २७० ॥

रोमवान्, [तु] त्रि, लोमविशिष्टः । रोमशब्दा-
दस्यर्थे मतुप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

रोमविकारः, पु, (रोमणां विकारः ।) रोमाश्चः ।
इति हज्जायुधः ॥

रोमशः, पुं, (रोमाणि सन्त्यस्येति । रोमन् +
“लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलच् ।” ५ ।
२ । १०० । इति शः ।) मेघः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पिण्डालु । कुम्भी । शूकरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (ऋषिविशेषः । यथा, भागवते ।
६। १५। १४ ।

“रोमशश्चावनो हत आसुरि” सप्तश्लिङ्गः ॥”

अस्य ऋषिरेकलोमपतने एकैन्द्रपातो भवेत् एवं
सर्वलोमपतनकालस्तस्य परमायुः । एतादृशो-
ऽप्यसौ जीवामि वा कियन्ति दिनानीति चिन्त-
यन् निवस्तुं यद् न निर्ममे केवल वर्षांस्त घारा-
पातनिवृत्तये मस्तकविन्यस्तकटस्तपश्चरति ।
विशेषविवरणमस्य ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे

द्रष्टव्यम् ॥ स्त्री, उपत्यम् । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
८६ । १६ ।

“संक्षेपे यस्य रोमशं निषेदुषो

विजृम्भते विश्वगादिन्द्र उत्तरः ॥”

“निषेदुषः शयानस्य रोमशसुपणं विजृम्भते
विश्वं भवति ॥” इति तद्वाय्ये मायगः । २)

अतिशयलोमविशिष्टे, त्रि । (यथा, मधु । ११। ७।
“दीनक्रिय निष्पुङ्गव निरालो रोमशार्शमम् ॥”)

रोमशफलः, पुं, (रोमशं फलमस्य ।) टटिश-
रुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमशा, स्त्री, (रोमाणि सन्त्यस्या इति । रोमन् +
शः । टाप् ।) दम्भाट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोमशा च । (दृष्टव्यमिदम् । यथा, ऋग्वेदे ।
१। १२०। ७ ।

“सन्नाहमणि रोमशा गपारीणाभियाधिकाः ॥”)

रोमशूकः, स्त्री, (रोमयुक्तं शूकं यस्य ।) रौचि-
यकम् । इति भाष्यकाशः ॥

रोमशर्षः, पु, (रोमणां शर्षः ।) रोमाश्चः । इति
हज्जायुधः ॥ (यथा, गीतायाम् । १। ८८ ।

“वेपथुश्च शरीरे मे रोमशर्षश्च जायते ॥”)

रोमशर्षणः, स्त्री, (रोमणां शर्षणम् ।) रोमाश्चः ।
इत्यमरः ॥ (रोमणां शर्षणं यस्मात् । रोमाश्च-
करे, त्रि । यथा गीतायाम् । १८। ७४ ।

“सवादमिदमश्रौषमदुत लोमशर्षणम् ॥”)

रोमशर्षणः, पु, सत । अस्य सुप्तार्थेऽपि,—
“अस्य ते सन्नेरोमाणि वचसा दृष्टितानि यत् ।
द्वेपायास्त्य भगवस्ततो वै रोमशर्षणः ।
भगवन्मेव भगवान् याजदार स्वयं प्रभुः ॥”

इति कौर्म १ अध्यायः ॥
(स तु याचश्रियः । यथा, भागवते । १० ।
७८ । २२ ।

“सोऽर्चितः सपरीवारः कृतासनपरियटः ।
रोमशर्षणमासीनं मर्षये शिष्यमैव च ॥”

अस्यान्यद्विवरणं लोमशर्षणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
विभीतकटश्च ॥ इति मेदिनी । ने, ११६ ॥

रोमाश्चः, पु, (रोमणां अथ उद्गमः ।) रोम-
शर्षणम् । इत्यमरः ॥ पुलककण्टकरोमविक्रिया

रोमोद्गमरोमशर्षणात् । इति भरतः ॥ (स तु
सात्त्विकभावानामन्यतमः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ३। १६६ ।

“स्तम्भः खेदोऽथ रोमाश्च खरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥”

“हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाश्चो रोमविक्रिया ॥”)

रोमाश्चिका, स्त्री, (रोमाश्च उत्पादलेनास्त्यस्या
इति । रोमाश्च + ठन् ।) रुदन्तीहृत् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रोमाश्चितः, त्रि, (रोमाश्चः सञ्जातोऽस्येति ।
रोमाश्च + “तदस्य सञ्जातः सारकादिभ्यः
इतच् ।” ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) जात-
पुलकः । रोमाश्चविशिष्टः । तत्पर्यायः । ऋ-
रोमा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । १०० । २० ।

“म च शान्तिर्गते यद्री परिरुष्टेन चेतसा ।
हयेरोमाश्चिततनुः प्रविशेतायमं गुरो ॥”)

रोमाली, स्त्री, (रोमणां आली श्रेष्ठियत् ।)
यय मन्त्रिः । इति शब्दमाला । (रोमणां
आली ।) रोमावली । (यथा, आष्यावम-
शब्दाम् । ३२८ ।

“निधिनः क्षेमस्थानस्योपरि चिह्नार्चमिव
लता निहता ।

लोभयति तपः तनूदरि जघनतटादुपरि
रोमाली ॥”)

रोमालुः, पुं, (रोमविशिष्ट आलुः ।) पिण्डालुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमानुविटपी, [न] पु, (रोमानुविट विटपी
हृत् ।) कुम्भीहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमावली, स्त्री, (रोमणां आवली ।) ताम्रहृत्-
लोमश्रेणी । तत्पर्यायः । रोमलता २ । इति
हेमचन्द्रः । ३। २७० ॥ रोमाली ३ । इति
शब्दमाला ॥ लोमराली ४ । यथा,—

“तस्याः प्रविष्टा ननुनाभिरन्ध्रं

रराज तन्वी नरलोमरावी ।

नीवोमतिक्रम्य सिततरस्य

तन्मेखलामधमयेरिवार्धे ॥”

इति कुमारसम्भवम् ॥

सा च यौवनारम्भे भवति । अज्ञातयौवना

यथा,—

“नीरासीरसुपागता त्रययोः सीमि स्फुर-
न्नेत्रयो

श्रीवे लयमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं
न्यस्यति ।

सैवालाङ्कुरशङ्कया शशिसुखी रोमावलीं
प्रोक्षति ।

आन्तासीति सुहृः । सखीमविदितश्रीभरा
पृच्छति ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

रोमाशयफला, स्त्री, (रोमाशयं फलमस्या ।)
भिक्षिरिष्टाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमोद्गमः, पु, (रोमणासुद्गमः ।) रोमाश्चः ।
इति हज्जायुधः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । ७७ ।

“रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः
स्त्रिणाङ्गुलि, पुङ्गवकेतुरासीत् ।

हृत्तिक्षयोः पानिषमागमेन
समं विभक्तौ मनोभवस्य ॥”)

रोमोद्ग्रेदः, पु, (रोमणासुद्ग्रेदः ।) रोमाश्चः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।
१ अङ्के ।

“स्फुरदोद्ग्रेदस्तारलतरताराकुलदृशो
भयोत्कम्पोत्तुङ्गस्तनयुगभरासङ्गसमः ॥”)

रोमः, पु, पानीयामलकम् । इति शब्दचक्रिका ॥
(पानीयामलकशब्देऽस्य गुणादयोऽभिहितः ।)

रोमम्बः, पुं, (रौतवीति । रु + बिच् । रौः कुलन्
सन् लम्बति स्थानात् स्थानान्तरं गच्छतीति ।
लम्ब + अच् ।) अमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रोहन्तः

(यद्वा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ४० ।

“गच्छेद्दानवनाशिनो गणपते, कुन्वन्ति

कोलाहलं

रोहन्ता दनुस्तनुनाशनविधौ सक्ता, स्युरेते

कथम् ॥”)

रोह, पुं, (रुह् + कृष् ।) क्रोधः । इत्यमरः ।

(यथा, आन्यासप्रशत्याम् । ४४६ ।

“सुचक्षि किं मानवर्तौ यवसायादहिगुणमनु-
वेगेति ।

स्नेहभवः पयसापि सान्त्वेन च रोष उन्मि-
यति ॥”)

रोषण, पुं, (रोषति तच्छीलः । रुह् + “क्रुध-
मण्डार्थेभ्यश्च ।” ३ । २ । १५१ । इति वृष् ।)

पारदः । हेमचन्द्रोपलः । इति मेदिनी । ने,
७३ । ऊपरभूमिः । क्रोधने, चि । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ११२ । १५ ।

“न धर्मः क्रोधशीलस्य नार्थसाधोति रोषणः ।
नाल सुखाय कामाभिः कोपनाविष्टचेत-

साम् ॥”)

रोहः, पुं, (रोहतीति । रुह् + अच् ।) अङ्कुरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १० ।
१०० । ३८ ।

“अग्निः स्तोको वहतेऽप्याव्यसितो

वीजश्चेकं रोहसाहसमेति ।

आयययौ विपुलौ सन्निशान्य

तस्मादप्य नावमन्येत वित्तम् ॥”

रोहणीये, चि । यथा, वाजसनेयसंहिता-
याम् । १३ । ५१ ।

“नेन रोहमायुष्य मेध्यासः ।”

“रोह रोहणीय स्वर्गम् ।” इति तद्वाक्ये मही-
धरः ॥)

रोहकः, पुं, (रुह् + कृष् ।) प्रेतमेदः । वोढरि,
चि । इति मेदिनी । के, १४६ ॥ (यथा, महा
भारते । ८ । ३४ । ३० ।

“सिनौवालीमनुमति कुह राकाश्च सुवताम् ।
योक्रान्ति चक्रुर्वाहाना रोहकांस्तत्र कण्ट-

कान् ॥”)

रोहण, स्त्री, (रोहन्त्यनेनेति । रुह् + करणे
छुट ।) शक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ जम् ।
प्रादुभाव । इति रुहधातोभावेऽनट्प्रत्ययेन
नियतम् ॥

रोहण, पुं (रोहन्त्यस्मिन्निति । रुह् + अधि-
करणे छुट ।) पर्वतविशेषः । तत्पञ्चायः ।
विदूरादि २ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
रामेन्द्रकर्णपुरे । ५२ ।

“अपारपुलिनस्थलीभुवि हिमालये मालये
निकामविकटोत्तते दुरधिरुहणे रोहणे ।
महत्तमरभूधरे महत्तमकन्दरे मन्दरे
भ्रमन्ति न पतन्त्यहो परिणता भवन्तीर्षयः ॥”)

रोहन्तः, पुं, (रुहन्तीति । रुह् + “रुहन्ति-
नीविप्रालिभ्यः । पिदाशिवि ।” उणा० ३ ।
१२७ । इति ऋष् ।) रुहमेदः । इत्युणादि-

१८८

रोहिणी

कोषः ॥ रुहमात्रम् । इति संक्षिप्तसारोणादि-
वृत्तिः ॥

रोहन्ती, पुं, (रुह् + कृष् । धित्वात् ङीष् ।)
लताभेदः । इत्युणादिकोषः ॥ लतामात्रम् ।

इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

रोहिः, पुं, (रोहतीति । रुह् + “हृपिषि-
रुहतीति ।” उणा० ४ । ११८ । इति इन् ।)

वीजम् । वृक्षः । इत्युणादिकोषः ॥ धार्मिकः ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

रोहिणं, स्त्री (रुह् + “रुहेच् ।” उणा० २ ।
५५ । इति इन् ।) कालभेदः । इत्युणादि-

कोषः ॥ स तु दिवसीयनवमसुहृत्तः । पूर्वाह्न-
आह्नस्य गौणकालत्वेनोत्तरावधिः । अपराह्न

आह्नस्य पूर्वावधिः । एकोद्दिष्टआह्नस्य समा-
पनकालः । रौहिणश्चास्य नामान्तरम् । यथा ।

अत्र पूर्वाह्ने आह्नमभिधाय रौहिणन्तु न
लङ्घयेदित्यभिधानेन पूर्वाह्नआह्नस्य सङ्गवात्

परो रौहिणपर्यन्तगौणपूर्वाह्नकालः प्रतीयते
तेन रौहिण्य पूर्वाह्नआह्नस्य गौणकालत्वेनो

त्तरावधिः अपराह्नआह्नस्य पूर्वावधिरित्यव-
गम्यते । रौहिणन्तु दिवसस्य नवमसुहृत्तः ।

तस्य ज्योतिषोक्तरोहिणीदैवतत्वात् रौहिण्यत्व-
मिति । यासः ।

“आरभ्य कुतपे आह्नं कुर्यादारौहिणं बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत् ॥”
इति आह्नतत्त्वम् ॥

रोहिणः, पुं, (रोहतीति । रुह् + “रुहेच् ।” उणा०
२ । ५५ । इति इन् ।) भूटणः । वटवृक्षः ।

रोहितकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शास्त्रल-
क्षीपस्यपर्वतविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ६६ ।

“रोहितो यस्मृतीयस्तु रोहिणी नाम विश्रुतः ॥”
रोहिणिः, स्त्री, (रोहिणीनक्षत्रम् । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, दृष्टवृक्षतत्त्वम् । १०७ । ४१ ।
“धारण्यवर्षणरोहिणि

वायव्यायादभाद्रपदयोगः ।

चण्डवृष्टिः कुसुमलताः

सन्ध्याचिह्नं दिशां दाहः ॥”)

रोहिणिका, स्त्री, (रोहिण्येव स्वार्थे कन् । टाप्
ङ्गलक्षः ।) कोपादिना रक्तवर्णा स्त्री । इति
जटाधरः ॥

रोहिणी, स्त्री, (रुह् + इन् । गौरादित्वात्
ङीष् ।) स्त्रीगवी । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे ।
१२ । ४० ।

“ग्रीवा निवृत्ताक्षिहती स्तनन्वया-

मिगल पारोसुभयेन जातुगी ।

वर्जिष्णुधाराध्वनि रोहिणी पय-

श्चिर निदधौ दुहन्तः स गोदुहः ॥”)

तस्मिन् । कटुम्भरा । (यथास्या पण्याय ।

“कट्टी तु कटुका तित्ता लण्डभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मन्थशकला चक्राङ्गी शकुलाङ्गी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सोमवल्क । (यथास्या, पञ्चांगो रत्नमालायाम् ।

रोहिणी

“कट्फलः सोमवल्कास्यः सोमवृक्षश्च रोहिणीः ।
महाम्बेता । तत्पञ्चांगो यथा,—

“कटभी किनिहीम्बेता महाम्बेता च रोहिणीः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

लोहिता । इति मेदिनी । गे, ३७ ॥ जिनानां
विद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ काश्मरी ।

हरीतकी । मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
कपिलवर्णा वर्सलाकारा विरेचने प्रशस्ता हरी-

तकी । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ वलदंभमाता ।
सा वसुदेवभाया कश्यपपत्नीसुरभ्यंशजाता ।

यथा,—

“देवकी रोहिणी चित्ते वसुदेवस्य धीमतः ।
रोहिणी सुरभिर्देवी अदितिर्देवकी लभून् ॥”

इति महाभारते हरिवंशः ॥ * ॥

सुरभिकन्या । यथा,—

ग्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“इक्ष्वाक्य तनया याम्भूत् सुरभिर्नाम नामनः ।
गवां माता महाभागगा सञ्जलोकोपकारिणी ॥

तस्यान्तु तनया जज्ञे कश्यपात्तु प्रजापते ।
नाम्ना सा रोहिणी शुभा सञ्जकामदुघा

वृणाम् ॥

तस्या यज्ञे शूरसेनाद्वचोरिति तपोज्जलात् ।
कामधेयुरिति ख्याता सञ्जलचक्रसंयुता ॥”

इति कालिकापुराणे शेषाध्यायः ॥ * ॥

नववर्षीया कन्या । यथा,—

“अष्टवर्णा भवेन्नौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥”

इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥ * ॥

(पञ्चवर्षा कुमारी । यथा, देवीभागवते । ३ ।
२६ । ४२ ।

“रोहिणी पञ्चवर्षा च षड्वर्षा कालिका
स्तुता ॥”

रोगनाशयैवास्या पूजा कर्तव्या । यथा, तत्रैव ।
३ । २६ । ४८ ।

“रोहिणी रोगनाशाय पूजयेद्विधिवत्तरः ॥”
अस्या पूजामन्त्रो यथा, तत्रैव । ३ । २६ । ५६ ।

“रोहयन्ती च वीजानि प्राग्जन्मसंस्थितानि
वे ।

या देवी सञ्जभूतानां रोहिणी पूजयाम्यहम् ॥”
हिरण्यकशिपुकन्या । यथा, महाभारते ।

३ । २२० । १८ ।

“कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपो-
सुता ॥” * ॥

रोहिणि + पक्षे ङीष् ।) अश्विन्यादिमन्त्र-
विश्रुतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्थनक्षत्रम् । तत्पञ्चायः ।

रोहिणि २ । इति शब्दरत्नावली । ब्राह्मी ३ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

१४६ । ३३ ।

“अष्टमेऽहनि रोहिण्या प्रयाताः पाप्मगुणस्य
ति ।

वारणापतमासाय दहन्तुर्नागरं नाम् ॥”)
तस्य शङ्खनाद्यति मयतारात्मकम् । तस्याधि-

रोहिणी

छात्री देवता प्रज्ञा । गगनमध्ये उदिते सति
सिंहस्य व्यष्टिंशत्पक्षाधिकदण्डनितयं गर्तं
भवति । यथा,—

“कम्पुकस्थि । शकुलाक्षतौ नभो-
मध्यमागतवति प्रजापतौ ।
पद्मे गजकुपक्षलिप्रिका
निःसृताः सुसुखि । सिंहसमतः ॥”

इति काशिदासहतरात्रिणाग्रिरूपणम् ॥ १ ॥
तत्र जातफलं यथा,—

“स्यारम्भकार्ये कुशलः कुलीनः
सुचारुदेशो धनसत्कथेयः ।
स्मरामिनाकुलिताखिलाशयो
यो रोहिणीजः स धनी स मात्री ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥ २ ॥

गलरोगविशेषः । यथा । रोहिणीनामकगल-
रोगाणां नामानि सख्यायाह ।

“रोहिणी पञ्चमा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च ।
अधिलिङ्गश्च वलयोऽलासनामैरुन्दकः ॥
ततो रुन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः ।
गलौघं प्रसरन्नश्च मांसतालस्तथैव च ।
विदाही कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृता ॥”
तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यव्याप्ति-
माह ।

“गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रवृत्तौ मांसश्च तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्गुरै-
र्निहत्यच्छन् याधिरिय हि रोहिणी ॥”
अनिल, मूर्च्छित, प्रवृद्धः कफपित्तौ च मूर्च्छितौ
पित्त वा मूर्च्छित कफो वा मूर्च्छितः । ननु
त्रयोऽपि मूर्च्छिताः पृथग्दोषजाया अयिच-
मायत्वात् । तस्या वातजाया लक्षणमाह ।

“जिह्वासमन्तादृष्टश्वेदनास्तु
माखाङ्गुराः कण्ठविरोधनाः स्युः ।
सा रोहिणी वातलता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाज्जुष्टा ॥”
जिह्वासमन्तात् जिह्वाया सञ्चलः । वातात्मको-
पद्रवगाज्जुष्टा स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता ॥
पित्तजामाह ।

“जिह्वोन्मा विप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ॥”
श्लेष्मजामाह ।

“स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु ॥”
स्रोतोऽत्र कण्ठस्रोतः ॥ १ ॥ समिपातजामाह ।
“गम्भीरपाकिन्यनिर्वाणवीर्या
त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा ॥”
रक्तजामाह ।

“स्फोटिचिता पित्तसमानलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रुधिरालिका तु ॥”
रक्तजैस्तराश्च हारकत्वाविधिमाह ।
“सद्यस्त्रिदोषणा हन्ति घ्राणात् कफसमुद्भवा ।
पञ्चाङ्गात् पित्तसम्भूता सप्ताङ्गात् पवनोत्थिता ॥”

१८० रोहिणी

कण्ठशालूकमाह ।

“कोलास्थिमात्रं कफसमाधो यो
ग्रन्थिगणैः कण्ठकशूकभूतः ।
स्वरः स्थिरः शब्दनिपातसाध-
नां कण्ठशालूकमिति वृण्वति ॥”
कण्ठकशूकभूतः, कण्ठकशूक कवदेदनाजनकः ।
अधिलिङ्गजामाह ।

“जिह्वायुः, अययुः कफात्
लिङ्गोपरिष्ठादृष्टेय मिथ्यात् ।
त्रयोऽधिलिङ्गं सलु रोग एव
पिबन्नेयेदागतपाकमेवम् ॥”
अष्टधा मिथ्यादेवेत्यन्यः ॥ १ ॥ नलयमाह ।

“यलाश एवायतसुतस्य
शोथं करोत्यस्यगति निवार्यम् ।
तं सर्वथैवाप्रतिवार्यथोयं
पिबन्नेयीयं वलयं यदिति ॥”
अलायमाह ।

“गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ
श्लेष्मानिहौ आचरणोपपन्नम् ।
मर्मैरिदं दुस्तरमेवमाहु-
रलायश्च भिषगो विकारम् ॥”
मर्मैरिदं हृदयमर्मैरिदं हृदेनेय वेदनाजनकम् ।
एकरुन्दमाह ।

“रुतोऽनिलः, अययुः सदाह
सकङ्करोऽपाकयुग्मं रश्च ।
नामैकहन्तः परिकीर्त्तातेऽसौ
याधिलिङ्गाशः चतस्रप्रभृतः ॥”
अनिलः गलमध्ये । अपाको रूपात् पाको । अययुः
इष्वनुष्टुप् ॥ १ ॥ रुन्दमाह ।

“समुत्तं दृष्टममन्ददाह
तीव्रज्वरं रुन्दमुदाहरति ।
तथापि पित्तचतस्रप्रकोपा-
द्विधात् सतोद पवनात्मकम् ॥” ॥ १ ॥
शतघ्नीमाह ।

“वर्तिषेना कण्ठनिरोधिनी तु
चित्तातिमात्रं पिशितप्ररोधे ।
अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषा
त्रेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी ॥”
घना कठिना । अनेकरुक् वातपित्तकफज-
तोददाहकण्ठादिभिरुक्ता । शतघ्नीसदृशी लोह-
कण्ठकशूकमा शतघ्नी महती शिला । तत्तुल्या
यतः प्राणहरी ॥ १ ॥ गिलायुमाह ।

“ग्रन्थिगणैः तामलकास्थिमात्रं
स्थिरोऽल्परुक् स्यात् कफरक्तमूर्तिः ।
सलस्यते शक्तमिवासितश्च
स शब्दसाध्यस्तु गिलायुश्च ॥”
गलविद्रधिमाह ।

“सर्वं गल व्याप्य ससुत्थितो य
शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्वाः ।
स सर्वदोषैर्गलविद्रधितु
सखैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥” ॥ १ ॥
गलौघमाह ।

रोहिणी

“शोथो मद्यान् यस्तु गलावरोधो
तोऽनिलो वायुगतेर्निहन्ता ।
कफेन जातो रुधिरान्वितश्च
गले गलौघः परिकीर्त्तातेऽसौ ॥”
वायुगतेर्निहन्ता उदानवायुगतिरोधकः ॥ १ ॥
स्वरजमाह ।

“यस्तान्यमानः अस्ति प्रसक्त
भिन्नस्वरः शुष्कविसृक्तकण्ठः ।
कफोऽपदुष्टेऽनिलायनेयु
ज्ञेयः स रोगः अमनात् स्वरजः ॥”
ताम्यमानः तमः, यम्यन् । शुष्कविसृक्तकण्ठः
शुष्को विसृक्तोऽन्धाधीनः कण्ठो यस्य च ।
अमनाधीनता भुक्तं गलितुं अशक्नोतात् ।
अनिलायनेयु वायुवर्त्तु । अमनादातात् ॥ १ ॥
मांसतानमाह ।

“प्रमानवान् यः अययुः सुकटो
गलोपरोध कुरुत क्रमेण ।
स मांसतानः कथितोऽध्वनी
प्राप्यप्रयुतं सर्वज्ञतो विकारः ॥”
प्रमानवान् विकारवान् । सुकटः अतिश्रुति
कट यत्र च ॥ १ ॥ विदारोमाह ।

“सदाहरोऽययुः सुताश्च
मन्तगले पूतिविशोऽमसम् ।
पित्तं विदाहदने विदारो
पार्श्वे विशेषात् स तु येन श्रेते ॥”
शार्श्वे विशेषात् स तु येन श्रेते स पुच्छो येन
पार्श्वेन विशेषाद्वाङ्गुलेन श्रेते तस्मिन् पार्श्वे वा
विदारो भवति इत्यर्थः ॥ १ ॥ अप गलरोगाणां
चिकित्सा ।
“रोहिणीनाम् साध्यानां हितं शोणितमोच-
यम् ।

वमनं घ्नमपानञ्च गच्छेन्नस्यकर्म च ।
वातजान् हृते रक्ते लवणे, प्रतिचारयेत् ।
सखोष्णान् स्नेहगच्छूयान् घारयेच्चाप्यभीक्ष्णम् ।
विस्वाय पित्तसंभूतो सितार्चौद्रप्रयुक्तमिः ।
वर्धयेत् कवलो दायापकृष्टे, कपित्थे हितम् ।
आगारधूमकटुके, कफलो प्रतिचारयेत् ।
आगारधूम, भूल इति लोके । कटुकाणि
शुष्कोपिप्लीमरिचानि ।

“श्वेताविडङ्गदन्तीयु तैलं सिद्धं सचेन्मवम् ।
नस्यकर्मणि दातव्यं कवलञ्च कफोच्छेदे ॥”
श्वेता अयराजिता ।
“पित्तवत् साधयेद्द्वेयो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विस्वाय कण्ठशालूकं साधयेत्तुल्यैरिषत् ।
एककालं यवाग्रश्च भुञ्जीत श्लिग्ममल्पम् ।
उपलिङ्गकवक्ष्यापि साधयेदधिजिह्वकम् ।
एकरुन्दं विस्वाय विधिं शोधनमाचरेत् ।
एकरुन्दमिव प्रायो रुन्दश्च सतुपाचरेत् ।
गिलायुश्चापि यो याधिलिङ्गं शब्देन साधयेत् ।
अमर्मस्य सुचपकं हृदेयेद्गलविद्रधिमम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
(स्फुटं, त्रि । यथा, महाभारते । १।६।१३१)

रोहिण्य

“नेव ह्यस्मा न महती न कृशा नापि रोहिणी ।
नीलकुक्षितकेशी च तया दीप्याम्यह त्वया ॥”
रोहिणीपतिः, पुं, (रोहिण्या पतिः ।) चन्द्र ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १८ ॥ (यथा, देवीभाग
वते । १ । ११ । १८ ।
“इत्थेवं भावमात्रं तसुवाच रोहिणीपतिः ।
गुरुं क्रोधसमायुक्तं कान्ताविरहदुःखितम् ॥”
वसुदेवः । वृषभश्च ।)
रोहिणीरमणः, पुं, (रोहिण्या रमणः ।) वृषभः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वसुदेवश्च ॥ (चन्द्रः ।
यथा, गीतगोविन्दे । ३ । १० ।
“वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवयेन ।
केन्द्रविलसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन ॥”
रोहिणीवक्त्रभः, पुं, (रोहिण्या वक्त्रभः ।) चन्द्रः ।
इति हलायुधः ॥ वसुदेवश्च ॥
रोहिणीशः, पुं, (रोहिण्या ईशः ।) चन्द्र ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । ३ । ६० ।
“यं देवतीजानिरियेष हतुं
न रोहिण्यो न च रोहिणीशः ॥”
वसुदेवश्च ॥
रोहिण्यष्टमी, स्त्री, (रोहिणीयुक्ता अष्टमी ।)
रोहिणीनक्षत्रयुक्तभाद्रकृष्णष्टमी । यथा,—
“कृष्णान्याश्च रोहिण्यामह्वरात्रे चैव हरे ।
कात्या विहापि सप्तम्या हन्ति पापं त्रिजन्म-
जम् ॥
उपोषितोऽर्चयेन्मन्त्रैस्त्रिभिर्भान्ति च पारणम् ॥
योगाय योगपतये योगेश्वराय योगसम्भवाय
गोविन्दाय नमो नमः ॥ स्नानमन्त्रः । यज्ञाय
यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः ॥ अर्चनस्य । विश्वाय विश्वेश्वराय
विश्वपतये विश्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो
नमः ॥ श्रयनस्य । सर्वाय सर्वेश्वराय सर्व-
पतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
पारणस्य ।
स्थण्डिले पूजयेद्देवं सचन्द्रा रोहिणीन्तथा ।
शस्त्रे तोयं समादाय सपुष्पफलचन्दनम् ।
जानुभ्यामवर्णौ गत्वा चन्द्रायार्घ्यं निवेदयेत् ॥
चौरोदार्यवसम्भूतं अग्निनेत्रसमुद्रम् ।
महागार्घ्यं शशाङ्केन रोहिण्या सहितो मम ॥
श्रिये वसुदेवाय बलदेवाय नन्दाय यशोदायै ।
अनघं वामनं शौरि वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।
वासुदेवं हृषीकेशं वृषिहृदं दैत्यसूदनम् ॥
वाराहं पुण्डरीकाक्षं औकान्तमजमयम् ।
हामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम् ॥
गोविन्दमभ्युतं देवमगन्तमपराजितम् ।
अधोक्षजं जगद्बीजं सर्गस्थित्यन्तकारकम् ॥
अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
नारायणश्चतुर्बाहुं शूलचक्रगदाधरम् ॥
पीताम्बरधरं दिव्यं वनमालाविभूषितम् ।
श्रीवत्साङ्गं जगद्धाम श्रीपतिं श्रीधरं हरिम् ॥
य देवं देवकी देवी वसुदेवाद्गौर्जनत् ।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्तैः तस्मै ब्रह्मात्मने वमः ।

१८१ रोहितः

नामान्येतानि सकीर्त्य गव्यर्थं प्रार्थयेत् पुनः ॥
त्राहि मां सर्वपापघ्नं दुःखशोकार्णवात् प्रभो ।
देवकीनन्दनं श्रीशं हरे संसारसागरात् ॥
दुर्वृत्तास्त्रायसे विष्णो ये स्मरन्ति सकृत् सकृत् ।
सोऽहं देवातिदुर्वृत्तस्त्राहि मां शोकसाग-
रात् ॥
पुष्कराक्षं निमग्नोऽहं महद्यज्ञानसागरे ।
त्राहि मां देवदेवेश त्वागतेऽन्यो न रक्षिता ॥
खण्डनं वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु धनर्द्धिख्यातिराव्य-
भाक् ॥”
इति गारुड १३२ अध्यायः ॥
रोहितः, पुं (रोहितोति । रुह + “रुह्यरुहियुषिभ्य
इति । ” उणा० १ । ६६ । इति इतिः ।)
सूर्यः । इति मेदिनी । टे, १४७ ॥ वर्णभेदः ।
मत्स्यभेदः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥
(ऋष्यमृगः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
“२४ । ३० ॥ “मनुष्यराजाय मर्कटः शार्ङ्ग-
लाय रोहितः । ” “एको रोहितः ऋष्यः शार्ङ्ग-
लाय । ” इति तद्भाष्ये महीधरः ॥ रोहितवर्ण-
विशिष्टे, त्रि । (यथा ऋग्वेदे । १ । १०० । १६ ।
“रोहितः श्यावा सुमर्दं शुर्जलामीः । ”
“रोहितः रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा । ”
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
रोहितः, स्त्री, (रुह + “रुह्यरुहियुषिभ्य इति । ”
उणा० १ । ६६ । इति इतिः ।) नृगौ ।
(“ऋष्यस्य नृगस्य नृगौ रोहिदुष्यते । तथाच
महिम्नः कृते । गत रोहिदुर्ता रिरमयिष्ठ-
नृष्यस्य वपुषा । ” इत्यञ्जुः । १ । ६६ ।) लता-
भेदः । इति मेदिनी । टे, १४७ ॥ (वङ्गा ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १४ । १२ ।
“युक्ताक्षरुषी रथे हरितो देवा रोहितः ॥”
“इ देवानि रोहितः रोहिच्छन्दाभिधेयास्वदीया
वङ्गा रथे युक्ता युज योजय । ” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥ ३० ॥ रोहित्याभिर्बोजानि तज्जलेन हि
बीजानि प्ररोहन्तीति तथात्वम् । नदी । इति
निघण्टुः । १ । १३ । १८ ॥ निगमेष्टु बहुवच-
नान्तत्वेन प्रायशः अवगता बहुवचनान्तत्वम् ॥)
रोहितं, स्त्री, (रुह + “रुहे रक्ष लो वा । ”
उणा० ३ । ६४ । इति इतन् ।) कुङ्कुमम् ।
रक्तम् । ऋजुशक्रशरासनम् । इति मेदिनी ।
ते, १४५ ॥ (यथा, मनुः । १ । ३८ ।
“विद्युतोऽग्निमेवाश्च रोहितेन्द्रधनुं पि च ।
उल्लानिर्घातकेतूश्च व्योर्वीष्युश्चावभानि च ॥”
रोहितः, पुं, (रोहितोति । रुह + “रुहे रक्ष लो
वा । ” उणा० ३ । ६४ । इति इतन् ।) मीन-
विशेषः । (यथाह कश्चित् ।
“इलीशो जितपीयूषो वाचा वाचामगोचरः ।
रोहितो नो हितः प्रोक्तो मजुरो मजुरोः
प्रियः ॥”)
रोहितमत्स्यस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,—

रोहित

“कृष्णः शल्की श्वेतकुक्षिस्तु मत्स्यो
य श्रेष्ठोऽसौ लोहितो वृत्तवक्तुः ।
कोष्णं वक्ष्य रोहितस्यापि मांसं
वातं हन्ति स्निग्धमृष्टाति वीर्यम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
“रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षिः ।
कृष्णपक्षो भस्मश्रेष्ठो रोहितः कथितो बुधैः ॥
रोहितः सर्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्द्धतार्क्षितः ।
कषायानुरसः स्वादुर्वातघ्नो नातिपित्तकृत् ॥
ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान् हन्याद्भोहितसुखकम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तथाच ।
“वातघ्नो नहि पित्तकृद्भ्रूजकरः स्याद्भोहितः
सर्वदा ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥
“श्वेताहारभोजित्वात् स्वप्नस्य च विवर्धनात् ।
रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महाबलः ॥”
इति चरने सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
“कषायानुरसस्तेषां श्रम्यश्वेवानभोजनः ।
रोहितो मासतद्वरो नात्यर्थं पित्तकोपणः ॥”
इति सुश्रुत सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
खनामख्यातो हरिश्चन्द्रश्च वृषतेः पुत्रः । यथा
देवीभागवते । ७ । १५ । १५ ॥
“राजा पुत्रसुखं दृष्ट्वा सुखमाप महत्तरम् ।
नामास्य रोहितश्चेति चकार विधिपूर्वकम् ॥”
अस्य विवरणन्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥) नृगभेदः ।
रोहितकटक्षः । इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
(रोहीतोऽपि पाठः । रोहीतकश्च दर्शनात् ॥
यथा, सुश्रुते । ६ । १७ ।
“पक्षाशरोहीतमधूकजा रसा
चौद्रेण युक्ता मदिराग्रमिश्रिताः ॥”
अमिचोटकः । इति निघण्टुः । १ । १५ ॥
“रोहन्ति चारोहन्ति रथं बहुन्यादिवमिति
रोहितः । ” इति तत्र देवराजयजुः ॥ यथा,
ऋग्वेदे । १ । ६४ । १० ।
“यद्युक्था अरुघा रोहिता रथे ॥”
“रोहिता लोहितवर्णौ रोहित इत्यमेरुश्वस्याख्या
रोहितोऽमेरिति दर्शनात् रोहितेन त्वाग्निर्देवतां
गमयत्विति मन्त्रवर्णाच्च । ” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
रक्तवर्णः । रक्तवर्णविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ॥
(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । १६ ।
“नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमो
नमः ॥”)
रोहितकः, पुं, (रोहित एव । स्वार्थे कन् ।)
वृक्षविशेषः । रोहिडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
रोही २ भोहशत्रु ३ दाडिमपुष्पकः ४ ।
इत्यमरः ॥ रोहीतक ५ रोहित ६ रोहिण्य ७
कुशाख्यलि ८ दाडिमपुष्प ९ सदाप्रसून १०
कूटशाख्यलि ११ विरोचन १२ शान्ध-
लिक १३ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । कषायत्वम् । सुशीतलत्वम् । कृमिहोप-

रौच्यं

ब्रह्मजीह्वरक्तनेवामयापह्वलम् । इति राज
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“रोहितो लोहितो रोही लोही दाडिम-

पुष्पकः ।

रोहीतकः जीह्वघातो रक्त्यो रक्तप्रसादनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“रोहीतको यक्षतुङ्गीह्वगुल्मीदरहरः स्तुतः ॥”

इति राजवल्गवः ॥

(गणविशेषः । यथा, महाभारते । ३।२५।१६।

“भद्रान् रोहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि ।

गणान् सन्वान् विनिर्जित्य नौतिष्ठन् प्रहसन्निव ।

ग्रश्नान् यवनाश्चैव विजित्य स्तनन्दनः ॥”)

रोहिता, स्त्री, (रोहित + टाप् । “वर्णादु-

दात्तात्तोपधातो नः ।” ४।१।३६ । इति

पात्त्विको णीन् तकारस्य नकारदेशश्च न ।)

रागादिना रक्तवर्णा । यथा,—

“रोहिणी रोहिता रक्ता लोहिनी लोहिता

च सा ।”

इति जटाधरः ॥

रोहितान्त्र, पु, (रोहित' अन्धो यस्य ।) अग्निः ।

इत्यमरः ॥ हरिश्चन्द्रराजपुत्रः । इति मेदिनी ।

ते, ६३ ॥

रोहितिका, स्त्री, (रोहितो वर्णोऽस्यस्या इति ।

रोहित + टन् ।) रागादिना रक्तवर्णा । इति

जटाधरः ॥

रोहितेयः, पु, (रोहित एव । स्वार्थे ङः ।)

रोहितवृक्षः । यथा,—

“जीह्वारी रोहितेयः स्यात् रक्तपुष्पश्च

रोहितः ॥”

इति भरतधृतराजकोषः ॥

(विवरणमस्य रोहितकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

रोही, [न] पु, (अवश्य रोहतीति । रुह् +

आवश्यकं णिनि ।) रोहितकवृक्षः । (अस्य

प्रणयो यथा,—

“रोही रोहितकः जीह्वशुद्धाङ्गिमपुष्पकः ॥”

इति वेदकरलमाजयाम् ॥

“रोहीतको रोहितको रोही दाडिमपुष्पकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अन्वत्यवृक्षः । वटवृक्षः । इति मेदिनी । ने,

१२० ॥

रोहीतकः, पु, (रोहीत एव । स्वार्थे कन् ।)

रोहितकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

वृहत्संहितायाम् । ५४ । ६८ ।

“रोहितकस्य पञ्चादहिवासश्चेन्निभि करै-

र्याभ्यः ॥”

तथास्य पण्याय ।

“रोहीतको रोहितको रोही दाडिमपुष्पकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रौच्य, स्त्री, (रूचस्य भावः । रूच + ण्यत् ।)

रूचता । रूचस्य भाव इत्यर्थे णप्रत्ययेन

निष्पन्नम् । तथा हि ।

१८२

रौद्रः

“तेलं यद्रौच्यदोषं तेलं यन्नाद्रकं स्तुतम् ।

तेन त्वां ज्ञापयाम्यद्य जगन्मातरमम्बिकाम् ॥”

इति दुर्गापूजायां महाह्रमौमदानवम्योर्महा-

स्नानप्रकरणे देवीपुराणम् ॥ (तथा च ।

“ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वे ।

रौच्यजाघवश्रेण्यानि न ते ह्यनुः समीरणम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रम्याने ४० अध्यायः ॥

रौच्य, पु, (रुचिरपत्यमिति । रुचि + ण्यत् ।)

मनुविशेषः । यथा,—

“रौच्योदयस्तथापि मनवः सप्रकीर्तिताः ।

रुचेः प्रजापतेः पुत्रो रौच्यो नाम भविष्यति ॥”

इति मातङ्गे ८ अध्यायः ॥

तत्पन्नन्तरे देवादयो यथा,—

“त्रयोदशस्य पण्याये ये रौच्यस्य मनो सुराः ।

सप्रर्षोऽथ नृपांश्चैव वदतो मे निशामय ॥

सुप्रन्वाणः सुरास्तत्र सुकम्भायस्तथापरे ।

सुशर्मास्तथा स्त्रिये समस्ता सुनिवृत्तम् ॥

महाबलो महावीर्यस्तेयामिन्द्रो ह्यवस्थति ।

भविष्यत्यथ सप्रर्षोऽनु गदतो मे निशामय ॥

धृतिमानयस्यैव तत्त्वदर्शो निरुत्तकः ।

निर्माह सुतपाश्चान्यो न्यप्यकम्पश्च सप्तम् ।

चित्रसेनो विचित्रश्च नयकस्त्रिभेयो वट् ।

सुनेत्रः चक्षुर्दृष्ट्य सुरतश्चैव ततस्तुताः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

अन्यद्विवरणं रुचिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥ वित्त्व-

काष्ठदण्डः । तत्पर्यायः । वेल्लः २ । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (स्त्री, रौच्यस्त्रेहमिति । अण् । सन्तन्तर-

विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३६ ।

“ज्ञातिश्रेष्ठो गुणैर्युक्तो दक्षधार्मिके श्रुते ।

निश्रुतयत्नरिवल रौच्यं श्रुत्वा नरोत्तमः ॥”)

रौट, ऋ नादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् ।) ऋट्, अरुदंशखरी । ऋ, अरु-

रौटत् । नादरोऽनादरे । रौटति खल लोकः ।

इति दुर्गादासः ॥

रौड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् ।) ऋट्, अरुदंशखरी । इति

दुर्गादासः ॥

रौद्र, स्त्री, (रुद्रस्त्रेहम् । रुद्र + अण् ।) श्रद्धा-

राद्यहरसान्तर्गतश्रेयश्च । तत्पर्यायः । उग्रम् २ ।

इत्यमरः ॥ इह क्रोधस्याश्रये । रुद्रो देवता यस्य

रौद्रम् । यदाह भरतः ।

“श्रद्धारो विष्णुदेव स्याद्वायुः प्रमथदैवतः ।

करुणो यमदेवः स्याद्रौद्रो रुद्राधिदैवतः ॥” इति

हे क्रोधस्याश्रये । उच्यते क्रुधा समवैति उग्रः ।

उच्यते समवायने गच्छीति रक्त् निपातनाश्रय

गः । सन्वाभिभाविता रौद्रः । यथा, रावण-

चरितादि । यद्यु वीमत्सरौद्रौ स्त्रीषे रूपमेषात्

अग्रे युवि वीमत्सरौद्रौ चेति पुंलिङ्गपाठ इह

युक्तः । इति भरतः ॥ ॥ अपि च ।

अथ रौद्रः ।

“रौद्र क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः ।

आलम्बन रिपुस्तत्र तच्छ्रेयोदीपन मतम् ॥

रौद्रः

सृष्टिप्रदारपातनविभक्तश्चेद्देवदारुश्चेव ।

संग्रामसम्भ्रमादौरस्योद्दीर्घमिवैव प्रौढा ॥

भूविभङ्गौष्ठनिर्देशवाहुस्कोटनतर्जनाः ।

आत्मावदानकथनमाधुधौतुकोपणानि च ।

अनुभाषास्तथा ज्येष्ठासन्दर्शनादयः ॥

उग्रतायेगरोमाश्चस्त्रेहप्रयवो मदः ।

मोहाद्वर्षादयश्चात्र भागः स्युर्वाभिचारिणः ॥”

यथा,—

“कृतमनुमत दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातक

भयुजपशुभिर्निर्मम्यादैर्भवद्भिर्दशयुधिः ।

नरकरिपुणा साहं तेषां समीमकिरौटिना-

मयमहमखड्गमेदीमसिः करोमि दिशावलिम् ॥”

अस्य युद्धवोराङ्गेदमाह ।

“रक्तास्यनत्रता चान मेदिनी युद्धवोरतः ॥”

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

रौद्र, पु, (रुद्रस्यायमिति । रुद्र + अण् ।) रुद्र-

तेजः । तत्पर्यायः । घर्मः २ । इति मेदिनी ।

रे, ८० ॥ प्रकाशः १ द्योतः ३ आतपः ५ ।

इत्यमरः ॥ तस्य गुणाः ।

“आतपः कटुको रुचः स्त्रेहः कृष्णवावहः ।

दाहवैवर्ण्यजननो नेत्ररोगप्रकोपयः ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ॥

सप्तर्षौद्रा यथा,—

“जठरः पिङ्गलो रौद्रो घोरारुखः कालसंज्ञितः ।

अग्निनामा हतो रौद्रः सप्त रौद्राः प्रकी-

र्तिताः ॥”

ग्रन्थान्तरे सप्तमो रौद्रः प्राणदाहः । तेषां

फलानि यथा,—

“पिङ्गलो रौद्रनामा च कालरूपः प्रजाक्षयम् ।

सर्पेण बहुरोगः स्यात् सर्वजीवसमुद्भवः ॥

जठरो रौद्रनामा च घोरधूमश्च कारयेत् ।

ब्रणादिपित्तरोगश्च नानाक्षेष्करो वृषाम् ॥

अग्निनाम्ना यदा वर्ते रौद्रो भवति गान्ध्या ।

उत्तापेन चितिं श्रुयेत् नराणां रोगदो भवेत् ।

रौद्रनामा महारौद्रो यजान्ते च भवेद्दुःखम् ॥

चित्तोद्देगं ब्रह्म कृप्यान्नानारोगसमन्वितम् ॥

घोरनामा महारौद्रो घोरधूमश्च कारयेत् ।

उत्तापेन सदा दग्धं नानारोगसमन्वितम् ॥

कालनामा महारौद्र उत्तापे प्रौढेन सदा ।

नानारोगसमायुक्तं ब्रणादिकषुक्तं भवेत् ॥”

इति ज्योतिषम् ॥

रुचिशेषः । इति मेदिनी । रे, ८० ॥ तद्विवरणं

स्त्रीवलिङ्गरौद्रशब्दे द्रष्टव्यम् । हेमन्त श्रुत् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ यमः । इति धरणिः ॥ (कार्त्तिके-

नेयः) । यथा, महाभारते । १ । १९८ । १९ ।

“आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गान्धेय इत्यपि ।

अयते भगवान् देवः सर्वदेवमयो गृहः ॥”)

रौद्र, वि, (रुद्र + अण् ।) तीव्रः । (यथा, रुचि-

निक्षयथाख्याने विजयरक्षितेन हरिवंशोक्त-

ज्वरवर्णनवचनसुक्तम् ।

“ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिरा वरुणो नवलोचनः ।

भस्मप्रहरणो रौद्रः कालास्तकयमोपमः ॥”)

रौरवः

भीषणः । इति मेदिनी । रे, ८० ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । ६४ । ५० ।

“तस्य ते तद्वचः श्रुत्वा रौद्रं लोमप्रहर्षणम् ।
प्रचक्रुर्वहुलां पूजां क्रुत्सन्तो धृतराष्ट्रजम् ॥”
रुद्रसम्बन्धिनि च ॥

रौद्रो, स्त्री, (रौद्र + डीप् ।) चण्डी । इति मेदिनी ।
रे, ८० ॥ रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
रुद्रदेवकृतमहारौद्रो माया महारौद्रोनाम्नी
चासुखा च । यथा,—

“एक एव महादेवो रुद्रस्तस्यौ महान्धे ।
स च मायां महारौद्रो रौरवीं विवस्वर्ज ह ॥
सा माया वष्टधे भीमा सर्वदेवप्रमोहिनी ।
तया तु मोहिता देवाः सद्यो निद्रां तु मेधिरे ॥
देवी च त्रिशिखेनाजौ तं दैत्यं समताडयत् ।
तया तु ताडितं तस्य दैत्यस्य शुभलोचने ।
चर्मसुखे उभे सम्यक् पृथग्भूते बभूवतुः ॥
रुरोस्तु दानवेन्द्रस्य चर्मसुखे क्षणादयतः ।
अपहृत्य हरेर्देवी चासुखा तेन साभवत् ॥
सर्वभूतमहारौद्रो या देवी परमेश्वरी ।
संहारिणी तु या चैव कालरात्रिः प्रकीर्तिता ॥”

इति वाराहे विशक्तिमाहात्म्यम् ॥

रौप्यं, स्त्री, (रूप्यमेव । अण् ।) रूप्यम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे । ४ । ६७ ।
“दर्पणनिर्मलासु पतिते घनतिमिरसुषि
ज्योतिषि रौप्यभित्तिषु पुरः प्रतिफलति
सङ्घः ॥”)

तत्करणं यथा,—

“मध्याह्न्यं गुह्यतमस्य करेणा मासिकं रसम् ।
घमगाध भवेद्भौष्यं सुवर्णकरणं श्रेष्ठम् ॥”

इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥

(औपधादिषु अस्यालाभे यद्वातयं तद्दत्तया,—
“सुवर्णमयवा रौप्यं नृतं यत्र न लभ्यते ।
तत्र कान्तेन कर्माणि भिषक् कुर्व्याद्विचक्षणः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

तद्विशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते । ४ । २५ । १४ ।

“सर्वरौप्यायवेः श्रेष्ठैः सङ्कुलां सर्वतो गृहे ॥”

रौमं, स्त्री (रुमायां लवणाकरे भवम् । रुमा +
अण् ।) शाम्भारिलवणम् । इत्यमरटीकायां
रामायणम् ॥

रौमक, स्त्री, शाम्भारिलवणम् । तत्पर्यायः । वस्तु-
कम् २ । इत्यमरः ॥ “रुमा नाम नदी लवणा-
करं तत्र भवं रौमकम् । उघे कादिति ण्यः ।
रौमं तत्र । सार्धं कः रौमकम् ॥” इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—

“श्राकभरौप्यं कथितं गुहास्यं रौमकमपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रौमलवणं, स्त्री, (रौम लवणमिति ।) शाम्भारि-
लवणम् । इति रत्नमाला ॥

रौरवः, पुं, (रुद्रस्य विशेषस्तस्यायमिति । रुद्र +
अण् ।) नरकविशेषः । घोरः । इति मेदिनी ।

ये, ६८ । आद्यस्य विवरणं यथा,—

“रौरवे कूटघाती तु याति यस्मात्ततो नरः ।

१८३

रौहिणे

तस्य स्वरूपं वदतो रौरवस्य निशामय ॥

योजनानां सहस्रे दे रौरवो हि प्रमाणतः ।

जातुमात्रप्रमाणस्तु तत्र श्वभ सुदुस्तरम् ॥

तत्राङ्गारचयो येन कृतं तद्वरणीयमम् ॥

जाज्वल्यतातितोत्रेण तापिताम्बरभूमिना ॥

तस्मिन् पापकर्माणां विसृजन्ति यमानुगाः ।

स ह्यस्मान्मनीषेण वदन्ना तेन धावति ॥

पदे पदे च पादोऽस्य शीर्यते जायते पुनः ।

अहोरात्रेणोद्धरण पादस्यास्य स गच्छति ।

एवं सहस्रं विस्तीर्णं योजनानां विसृज्यते ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादानामा-
ध्यायः ॥ (तथाच देवीभागवते । ८ । २ । ११ ।

“एतन्ममाहमिति यो भूतद्रोहेष्य केवलम् ।
पुण्याति प्रत्यहं स्त्रीयकटुसं कायंलम्पटः ॥

एतद्विहाय चात्रैव स्वाशुभेन पतेदिह ।
रौरवे नाम नरके सर्वसत्त्वभयावहे ॥

इह लोकोऽसुना ये तु हिंसिता जन्तवः पुरा ।
त एव रुरवो भूत्वा परत्र पीडयन्ति तम् ॥

तस्मादौरवमिदं ह्युः पुराणज्ञा मनषिणः ।
रुद्रः सर्पादि क्रूरो जन्तुरुक्तः पुरातनैः ॥”)

रौरवः, त्रि, चक्षलः । धर्मः । घोरः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (रुरोर्मृगस्येदमिति । अण् । ऋग-
सम्बन्धिनि च । यथा, मनुः । २ । ४१ ।

“कार्यरौरववाक्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।
वरीरमानुपूर्वेण शायनौमाविकानि च ॥”)

रौहिट्, [ष] पु, रौहिमन्तः । यथा । “स
एष रौहिर्वा मध्ये चरतीति भवभूतिः ।” इत्य-

मरटीकायां भरतः ॥

रौहिणं, स्त्री, (रौहिणमेव । स्वार्थे अण् ।)

दिनस्य नवमसङ्घर्तः । यथा । अत्र पूर्वाह्णे

आह्नमभिधाय रौहिणस्तु न लङ्घयेदित्यभि-
धानेन पूर्वाह्णश्राद्धस्य सङ्गवात् परो रौहिण-

पयन्तगौणपूर्वाह्णकालः प्रतीयते । तेन रौहिण

पूर्वाह्णश्राद्धस्य गौणकालत्वेनोत्तरावधिः अप-

राह्णश्राद्धस्य पूर्वावधिरित्यवगम्यते तत्रच

पूर्वाह्णे सङ्गवात् परं रौहिणपयन्तं तिथे-

र्णानि परदिने सङ्घर्तयमात्रे तत्तिथिनामे

पूर्वाह्णे आह्नम् । रौहिणान्तरूपगौणपूर्वाह्ण-

लाभात् न परदिने तथात्वाभावात् । उभय-

दिने सङ्गवलाभे परदिने मुख्यपक्षे तिथिग्राह्या

इति वचनात् । रौहिणस्तु दिवसस्य नवम

सङ्घर्तस्तस्य ज्योतिषोक्तरोहिणीदेवतत्वात्

रौहिणत्वमिति । इति आहृतसम् ॥

रौहिणः, पुं, (रुह् + इन् । स्वार्थे अण् ।)

चन्द्राह्नः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रौहिण्यं, स्त्री, मरकतमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रौहिण्य, पु, (रौहिण्या अपत्यमिति । रौहिणी
+ “सुम्नादिभ्यश्च ।” ७ । १ । २५ । इति ङ् ।)

मलदेवः । (यथा, महाभारते । १ । १६२ । १६ ।
“तत्रोपविष्टं पृथुदीर्घबाहुं
इदं लङ्घः सद्यौरौहिण्यः ॥”)

ल

युधमहः । इत्यमरः ॥ (पुरुषोक्तमस्यतीर्थपञ्च-
कान्यतमः । यथा, तीर्थतत्त्वे ।

“मार्कण्डेये वटे कृष्णे रौहिण्ये महोदधौ ।
इन्द्रायुधसरः स्नात्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥”)

रौहिण्यः, त्रि, (रौहिण्या अपत्यमिति । रौहिणी
+ ङ् ।) गोवत्सः । इति मेदिनी । ये, १२७ ॥

रौहिष, स्त्री, (रौहितीति । रुह् + “रुहर्हृष्टिश्च ।”
उणा० १ । ४८ । इति टिप् ।) रुद्रिष घातोः ।)

कतृणम् । इत्यमरः ॥ रौहिषलणम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।

“कतृण रौहिषं देवजगं सौगन्धिकं तथा ।
भूतौकं धाम पौरुषं श्यामकं धूपगन्धिकम् ॥

रौहिषं तुवरं तित्तं कटुपाकं यपोद्धति ।
हृत्कण्ठयाधिपितामभूलकासकफध्वरान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्यत् कतृणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रौहिष, पु, (रुह् + टिप् ।) रुद्रिष घातोः ।)

ऋगविशेषः । इत्यमरः ॥ रौहितमह्यः । इत्य-

जयपालः ॥

रौहिणी, स्त्री, (रौहिष + डीप् ।) ऋगो ।
हून्वा । इति वचिप्रसारोणादिहृत्तिः ॥

ल

ल, लकारः । स तु यवर्गस्य तृतीयो वर्णो यञ्जन-

स्याद्विश्ववर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्त ।

इति व्याकरणम् ॥ (तथाच विह्वलन्तकौसुद्याम् ।

“लतुल्लसनां हन्ताः ॥” तस्य स्वरूपं यथा,—

“लकार चक्षलापाङ्गि । कुण्डलीत्रयसंयुतम् ।
पीतविद्युल्लताकारं सर्वरत्नप्रदायकम् ॥

पञ्चदेवमय वर्णं पञ्चप्राणमय सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविद्युसहितं सदा ।

आत्मादितत्त्वसहितं हृदि भावय पाञ्चति ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥

(वङ्गीयवर्णमालायाम् ।) अस्य लेखनप्रकारो

यथा,—

“कुण्डलीत्रयसंयुक्ता वामादक्षगता लघ ।
पुनरुद्धगता रेखा ताम्र नारायण, शिव ।

ब्रह्मशक्तिश्च सन्निहिद्विगणमस्य प्रचक्षते ॥”

धानं यथा,—

“चतुर्भुजा पीतवस्त्रा रक्तपद्मलोचनाम् ।
सञ्जहा वरदा भीमा सञ्जालङ्कारभूतिनाम् ॥

योगीन्द्रसेवितां निर्यां योगिनीं योगकृपिणीम् ।
चतुर्वर्गप्रदां देवीं नामधारोपशोभिताम् ॥

एव ध्यात्वा लकारस्तु तन्मन्त्रं दृष्ट्वा ध्येत् ॥”

इति वर्योद्धारतन्त्रम् ॥

तस्य नामानि यथा,—

“लकारः पूतना पृथ्वी माधव शङ्कराक्षकः ।
वन्द्यगुणः पिनाकीशो व्यापको माधव शङ्कः ॥

खड्गी नादोऽन्तं देवी लवणं वारणीपतिः ।
शिखा वाणी क्रिया माता भामिनी कामिनी
प्रिया ॥

ज्वालिनी वेगिनी नादः प्रद्युम्नः शोषणी हरिः ।
विश्वात्ममन्त्रौ वली चेतो मेरुगिरिः कलारसः ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(अनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
“दिवाद्यो द्यादादिकः ।” एतेन अद् औ
भक्षणे लुगदभ्योऽपः । अस्ति इति ॥ छन्दः-
शास्त्रोक्तो लघुसञ्चको गणविशेषः । इति
छन्दोमञ्जरी ॥)

लं, ली, (लीयतेऽनेति । ली + अभिधानाभिरुप-
पदेऽपि ङ ।) पृथ्वीबीजम् । इति तन्त्रम् ॥

लं, पु, (जातीति । जा + अच् ।) इन्द्रः । इति
मेदिनी । जे, १ ॥

लक, क खाद आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट ।) खादो रघो-
पादानम् । क, जाकयति मोदक बालकः ।
इति दुर्गादासः ॥

लकचः, पु, लकुचदृषः । इति शब्दरत्नावली ॥

लकुचः, पु, (लक्यते इति । लक खादे + बाहु-
लकादुचः ।) दृष्टविशेषः । डेहुया इति
मादार इति च भाषा । तत्पर्यायः । लिकुचः २
शाल ३ कषायौ ४ दृष्टवल्कलः ५ डहुः ६
कार्प्यं ७ शूरः ८ स्थूलस्कन्धः ९ । अस्य गुणाः ।
तिक्तुरसत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । लघु-
त्वम् । कष्टदोषहरत्वम् । दाहिलम् । मल-
स्यहृदायकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अपि च ।

“लकुचं क्षुद्रपनसो लिकुचो डहुरियपि ।
आमं लकुचसुष्णं गुरु विष्टम्भकृतया ॥
मधुरश्च तथाश्चक्षुः दोषघ्नितयस्तृकृतः ।
शुक्राग्निनाशनश्चापि नेत्रयोरहितः स्तुतम् ॥
सुपकं तप्तं मधुरमन्त्रं चानिर्लपितकृतं ।
कफवृद्धिकरं रुच्यं दृष्ट्यं विष्टम्भकश्च तत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्यत्र ।

“लकुचं गुरु विष्टम्भं खादन् रक्तपित्तकम् ।
श्लेष्माकारिं समीरयन् सुष्णं शुक्राग्निनाशनम् ॥”
इति वैद्यकम् ॥

लक्तकं, पुं (रक्तेन रक्तवर्णेन कायतीति । के +
क । रस्य लत्वम् ।) अलक्तकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, गो० रामायणे ॥ २॥ १०॥ १६॥
“प्रकृत्या लक्तकरसप्रख्यौ तद्रसवर्जितौ ।
तथैव रेजुस्तस्याश्चरयौ पद्मवर्चसौ ॥”)
जीर्णवस्त्रखण्डम् । नेकडा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । कर्पट २ । इत्यमरः ॥ लक्तकः ३ ।
इति भरतः ॥ हे मलिनत्वादितुष्टजीर्णवस्त्रखण्डे
नेकडा इति ख्याते । लक्तकादृष्टक वस्त्रमात्रे
इति कैचित् । पटोऽस्त्री कर्पटः, शाटः, चित्रय-
प्रोतलक्तका । इति रुसः ॥ लक्यते हीनै-
राखाद्यते व्युभूयते लक्तः, रक्तं लक क खाद

आपने शुभ्यो निर्ज्वलितं विभाषितत्वात् न जि-
कर्मणि क्तः । ततः स्वार्थे कः लक्तकोऽन्तः स्यादिति ।
अण्यते अ अक्त अक्त अनृणोः क्तः न अक्तं कं
सुखं यस्मादिति चिपदबहुव्रीहौ मनोयादित्वात्
अक्तस्य पूर्वलोपे नक्तकस्तर्गपश्चमादिरपि ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥

लक्तकम्भा, [न] पुं, (लक्तं रक्तवर्णं करोतीति ।
ल + मनिन् ।) रक्तवर्णलोभः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

लक्ष, क ल दृश्यते । अङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-उभ०-सक०-सेट ।) क ल, लक्षयति
लक्षयते घट लोकाः । पश्यति चिद्व्युक्तं करोती-
त्यर्थो वा । इति दुर्गादासः ॥

लक्षं, ली, (लक्षयतीति । लक्ष + अच् ।) याजः ।
शरयम् । इति मेदिनी । जे, २३ ॥ (यथा,
मनुः । ७ । ५४ ।

“मौलान् शास्त्रविदं शूरान् लब्धलक्षान्
कुलोद्गतान् ।

सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षि-
तान् ॥”)

लक्ष, ली, ली, (लक्षयतीति । लक्ष + अच् ।)
दशायुतसंख्या । इति मेदिनी । जे, २३ ॥ लक्ष
इति भाषा । (यथा, कथावर्तिसागरे ॥ ४३॥ १०६॥
“तस्योकादशभिर्मित्रैः सहायातेऽतस्तस्य हि ।
लक्षमभ्यधिकं देव वर्तते परवानिनाम् ॥”)
लक्षमभ्यधिकं देव वर्तते परवानिनाम् ॥”)
लक्षक, ली, (लक्षयतीति । लक्ष + खल् ।)

लक्षयति यत् । यथा । लक्षकं नाम लक्षयति ।
“यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्त्यु यद्भवेत् ।
तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि ॥”
यादृशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव
तादृशार्थं लक्षकं यदि तादृशार्थं शक्तिशून्यं
भवेत् । सैववाद्यस्तु शब्दाः, तुरगादिस्म-
न्विनि जवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव ।
गङ्गाद्यस्तु तीरादावसङ्केतिताः तत्सम्बन्धि-
नीरादिशक्तत्वेन यद्गीता एव तीराद्यन्वयबोध-
यन्ति तत्र लक्षका एव । अपि च । तदेव
विधिलक्षणावत्त्वाल्लक्षकं नामापि जहत्-
स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः । स्यादेतदयदि
तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीरा-
द्यनुभवे भवेत्तुस्तदोक्तक्रमेण लक्षकाणां
विभागो न त्वेतदस्ति । तीराद्यन्वयबोधं प्रति
तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतु-
तया लक्षकाणामनुभावकत्वात् गुरुणास्यौ
श्रेयं साप्रेक्षित्यादौ शक्तेन दृष्टनादिनेव गङ्गायां
घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना साहस-
यद्गीतासर्गाकस्यैव सम्प्रत्ययार्थित्वान्वयबोध-
प्रविष्टत्वादिति चेन्न । प्रकृत्यर्थार्थवच्छिन्नस्यैव प्रत्य-
यार्थस्य धर्मात्तरेऽन्वयबुद्धेर्नृपप्रसूततया तीराद्य-
विशेषितस्य सुवर्णार्थित्वत्वादेर्घोषादावन्वयबोधा-
योगात् । न च शक्त्यैव पदस्य स्वसाक्षाद्भू-
पदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वय-
बोधं प्रति हेतुत्वादन्यबुद्धौ लक्षार्थस्य प्रवेशः ।

कुम्भाः प्रविष्टास्तीत्यादौ लक्षस्य कुम्भारादेर-
न्वयविशेष्यत्वाद्युपपत्तेः । कुम्भति पशुरित्यादौ
लक्षार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याप्यनुभावकत्वाच्च ।

स्मात् प्रकृतिरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भव-
त्येव कार्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न अभि-
चारः । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

लक्ष्य, ली, (लक्ष्यतेऽनेनेति । लक्ष + ल्युट् ।
यदा, “लक्षेरट् च ।” उभा० १ । ७ । इति
नप्रत्ययस्तस्याडागमश्च ।) चिद्व्युक्तम् । (यथा,
रघुः । १० । ६ ।

“अथाक्षेपो भविव्यक्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्ष-
कम् ॥”)
नाम । इति मेदिनी । जे, ७५ ॥ लक्ष्यते ज्ञाते-
ऽनेनेति लक्ष्यम् । तद्विविधम् । इतरमेदाद्
मापकम् । व्यवहारप्रयोजकम् । इति वाक-
मतम् ॥ व्याकरणमते तु ।

“लक्षित्वसमासानामभिधानं नियामकम् ।
लक्ष्यमन्वनभिज्ञानां तदभिज्ञानस्य चकम् ॥”
इति बोधदेवः ॥

(अक्षयलक्ष्यम् । “समानासमानजातीबो-
धवच्छेदो लक्ष्यार्थः ।” इति सांख्यतत्त्वकौ-
शाम् ॥ ५॥ सुखदुःखलक्ष्यं यथा, मनौ ॥ ३॥ १०॥
“सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्यात् समासेन लक्ष्यं सुखदुःखयोः ॥”)
दर्शनम् । इति लक्षधाल्वर्थदर्शनात् ॥

लक्ष्यः, पुं, (लक्ष + “लक्षेरट् च ।” उभा० १॥ ७॥
इति नक्षस्याडागमश्च । लक्ष्यमन्वयस्येति अच्
वा ।) खीमित्रिः । यथा, हरिवंशः ॥ ४१ ॥ २६॥
“लक्ष्यानुगतो यश्च सम्भूतहिते रतः ।
प्रतुर्दृष्टं वने तप्ता तपो वषाणि राघवः ॥”)
सारसपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्षणा, ली, (लक्ष्य + टाप् ।) वारसी । इति
मेदिनी । जे, ७५ ॥ हवी । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुत्यादिहृतिः ॥ (अक्षरविशेषः । यथा,
महाभारते । १ । १२३ । ५६ ।

“अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवी रत्नामनोरमा ॥”)
शक्यसम्बन्धः । यथा,—
“लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तान्मार्गानुपपत्तिः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥
गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थं
प्रवाहरूपे घोषस्यान्वयाद्युपपत्तिस्तान्मार्गानुप-
पत्तिर्वा यत्र प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणा
तीरस्य बोधः । सा च शक्यसम्बन्धरूपा । तथा
हि प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्य तीरे यद्गी-
तत्वातीरस्य स्मरणं ततः शब्दबोधः । इति
सिद्धान्तसुक्तावली ॥ * ॥ अपि च ।

“जहत्स्वार्थान् जहत्स्वार्थानिर्लक्षणाधुनिका
दिक्ता ।

लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादेकधा ॥”
काचित्क्षणा शक्यादृष्टिरूपेण बोधकतया
जहत्स्वार्थेत्युच्यते । यथा तीरत्वादिना गङ्गादि-
पदस्य । काचित्क्षणावस्थोभयद्विताना शक्य-

हृत्तिर्नैव वा रूपेणानुभावकत्वादनहत्स्वार्था । यथा द्रवत्वादिना गीलघटत्वादिना च घटादिपदस्य । काचित्क्षणावच्छेदकीभूततत्त्वद्रूपेण पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वादिच्छेदा । यथा, आरु-
ग्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादर्श-
नादिपदस्य । काचित् पूर्वपूर्वं तादृशेणा-
प्रत्यायकत्वादाहृत्तिका । यथा घटत्वादिना
पटादिपदस्य । आदिना शब्दसदृशत्वप्रकारेण
बोधकतया गौणीतुप्रयुज्यते । यथा अग्नि-
मांशवक इत्यादावपि सदृशत्वादिना अग्रपदि-
पदस्य । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ ॥
अन्यथा ।

“सुखार्थेवाधे तदुक्तो ध्यानोऽर्थः प्रतीयते ।
रूपेः प्रयोजनादासौ लक्षणाशक्तिरपि ता ॥” १॥
कलिङ्गः साहसिक इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो
देशविशेषादिरूपे स्वार्थे असम्भवन् यथा शब्दस्य
शब्दा स्वसंयुक्तान् पुरुषादीन् प्रत्याययति ।
यथा च गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गादिशब्दो
जलमयाद्यर्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवन् स्वस्य
सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादि बोधयति ।
सा शब्दस्यापि ता स्वाभाविकेतरा ईश्वराहुद्-
ज्ञाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम । पूर्वञ्च हेतु
रूपेः प्रसिद्धिरेव । उत्तरञ्च गङ्गातटे घोष
इति प्रतिपादनादनन्वयस्य श्रुतत्वपावनत्वाति-
शयस्य बोधनरूप प्रयोजनम् । हेतुं विनापि
यस्य कस्यचित् सम्बन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः
स्यादत उत्तं रूपेः प्रयोजनादिति ॥ ॥
तद्देशनाह ।

“सुखार्थेस्तेतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये ।
स्यादात्मनोऽप्युपादानादेवोपादानलक्षणा ॥” २॥
रूपायुपादानलक्षणा यथा । श्वेतो धावति ।
प्रयोजने यथा । कुन्ताः प्रविशन्ति । अन-
योर्हि श्वेतादिभिः कुन्तादिभिश्च अचेतन-
तया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः कर्तृतया-
न्वयमलभमानैरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनो
ऽन्वयः पुरुषादयश्च आक्षिप्यन्ते । पूर्वञ्च
प्रयोजनाभावाद्दृष्टिः । उत्तरञ्च कुन्तादीना-
मतिगहनत्वं प्रयोजनम् । अत्र च सुखार्थ
स्यात्मनोऽप्युपादानम् । लक्षणाक्षणायास्तु
परस्परवैपरीत्यमिदं नयोर्भेदः । इयमेवाहत्-
स्वार्थेत्युच्यते ॥ ॥

“अर्थेण स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये ।
उपलक्षणहेतुत्वादेना लक्षणाक्षणा ॥” ३॥
रूपेऽप्रयोजनयोर्लक्षणाक्षणा यथा । कलिङ्गः
साहसिक, गङ्गायां घोष इति च । अनयोर्हि
पुरुषतटयोर्वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गा-
शब्दावात्मानमप्ययत । यथा वा ।

“उपलक्षितं बहु तत्र किमुच्यते
सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधद्दीदृशमेव सदा सखे
सुखितमास ततः शरदां शतम् ॥”
अत्राशुपकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उप-

लतादयः शब्दाः आत्मानमप्ययन्ति । अत्राप-
कारिणं प्रति उपकारादिप्रतिपादनामुपार्थ-
वाधः वैपरीत्यलक्षणः सम्बन्धः फलमपकारा-
दतिशयः । इयमेव अहत्स्वार्थेत्युच्यते ॥ ॥
“आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।”
ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदा लक्षणाः ।
“विषयस्यानिर्गोर्गस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिस्तत् ।
सारोपा स्यान्निर्गोर्गस्य मता साध्यवसा-
निका ॥ ४ ॥

रूपायुपादानलक्षणा सारोपा यथा । अश्वः
श्वेतो धावति अत्र हि श्वेतगुणवान् अश्वोऽनि-
र्गोर्गस्वरूपः स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रती-
यते । प्रयोजने यथा एते कुन्ताः प्रविशन्ति
अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात्
सारोपात्वम् । रूपेण लक्षणाक्षणा यथा ।
कलिङ्गः पुरुषो युध्यति । अत्र पुरुषकलिङ्गयो-
राधार्माधारतासम्बन्धः । प्रयोजने यथा आयु-
धृतम् । अत्रायुष्कारणमपि हतं कार्यकारण-
भावसम्बन्धसम्बन्ध्यायुक्तादात्म्येन प्रतीयते अन्य-
वैलक्षण्येनाविभारेणायुष्कर्यं प्रयोजनम् ।
यथा च राजकीये पुरुषे गच्छति राजासौ
गच्छति इत्यत्र स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः ।
यथा वा अयमात्रेऽवयवे हस्तोऽयम् । अत्राव-
यवावयवविभावलक्षणः सम्बन्धः । ब्राह्मणेऽपि
तथासौ अत्र तात्कर्मलक्षणः सम्बन्धः । इन्द्रा-
र्थास्तु स्थानास्तु अमी इन्द्राः अत्र तादर्थ्यरूपः ।
एवमन्यत्रापि । निर्गोर्गस्य पुनर्विषयस्यान्यता-
दात्म्यप्रतीतिस्तत् साध्यवसाना । अस्याश्चतुर्षु
भेदेषु पूर्वोदाहरणान्वेव ॥ ॥

“सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ता सकला अपि ।
सादृश्यास्तु मता गौण्यस्तेन षोडश

भेदिताः ॥” ५॥

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः सादृश्येतर-
सम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां
पूर्वोदाहरणान्वेव । रूपायुपादानलक्षणा
सारोपा गौणी यथा । एतानि तैजानि हेमन्ते
सुखानि अत्र तैलशब्दस्तिष्ठभवस्त्रैरूप
सुखार्थतुपादायेव साध्वपादित्वे हेतु वसति ।
प्रयोजने यथा राजकुमारेण तत्सदृशेषु च
गच्छतुस्त एते राजकुमारा गच्छन्ति । रूपा
युपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा
तैजानि हेमन्ते सुखानि । प्रयोजने यथा
राजकुमारा गच्छन्ति । रूपेण लक्षणाक्षणा
सारोपा गौणी यथा राजा गौहेन्द्रः कण्टकं
शोधयति । प्रयोजने गौर्व्राह्मिकः । रूपेण
लक्षणाक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा
कण्टकं शोधयति । प्रयोजने यथा गौर्व्र-
ह्मण्यति ॥ ॥

“शङ्खस्य गूढागूढत्वाद्विधा स्युः फल-
लक्षणा ॥” ६ ॥

प्रयोजने या अष्टमदा लक्षणा दर्शितास्ताः
प्रयोजनरूपशङ्खस्य गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा

भूत्वा षोडशभेदाः । तत्र गूढः वाक्यार्थभावना-
परिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेदः । यथा उपलक्षितं
बहु तत्रेत्यादि । अगूढोऽतिस्पष्टतया सर्वजन-
वेदः । यथा उपदिशति कामिनीनां यौवन-
मद एव लक्षितानि । अत्रोपदिशतीत्यनेन
आविष्करोतीति लक्ष्यते आविष्कारातिशय-
श्चाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते ॥ ॥

“धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्येता अपि द्विधा ॥” ७॥

एता अनन्तरोक्ताः षोडशभेदा लक्षणाः
फलस्य धर्मगतत्वेन धर्मिगतत्वेन च प्रत्येकं
द्विधा भूत्वा द्वाविंशद्भेदाः । क्रमेणोदाहरति ।
“स्निग्धश्लामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लङ्काका
घनाः
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः
कलाः ।

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि
सर्वं वद्वे

वेदेही तु कथं भविष्यति ह हा हा देवि ।
धीरा भव ॥”

अत्रात्यन्तदुःखसहिष्णुरूपे रामे धर्मिणि लक्ष्ये
तस्यैवातिशयः फलम् । गङ्गायां घोष इत्यत्र
तटादियु लक्ष्येण श्रुतत्वपावनत्वादिरूपधर्म-
स्यातिशयः फलम् ॥ ॥

“तदेवं लक्षणाभेदाश्चत्वारिंशन्तता वृधेः ॥”

रूपावयवौ फले द्वाविंशदिति चत्वारिंशत्लक्षणा-
भेदाः ॥ ॥ किञ्च ।

“पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥” ८ ।
ता अनन्तरोक्ताः । अत्र पदगतत्वेन यथा
गङ्गायां घोषः । वाक्यगतत्वेन यथा उपलक्षितं
बहु तत्रेति । एवमश्रुतिप्रकारा लक्षणा ।
इति साहित्यदर्पणम् ॥

लक्षा, लक्ष्मी, (लक्षयतीति । लक्ष् + लृप् । टाप् ।)
लक्षम् । दशादृतसख्या । इति मेदिनी ।
वे, २३ ॥

लक्षितः, लि, (लक्ष् + क्त ।) आलोचितः । दृष्टः ।
(यथा, रघुः । ७ । ४४ ।

“येऽसादिता लक्षितपूर्वकैतून्
तामेव सामर्थतया निजगुणः ॥”)

अङ्कितः । इति लक्षणातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन
नियमम् ॥ लक्षणाश्रयश्च ॥

लक्षितलक्षणा, लक्ष्मी, लक्षिते लक्षणा । यथा
द्विरेफपरेण बहुव्रीहिलक्षणायापस्थापिताद्रेफ-
हययुक्तधर्मरपदादभिधेयैव भङ्गोपस्थितिः । अत्र
रूपेण लक्षितः । प्रकृते तु रूपेऽप्रयोजनाभावा-
ज्ज्येयार्थत्वं इयमेव लक्षितलक्षणेत्युच्यते । न च
लक्षणादयाभावात् कथमियं लक्षितलक्षणेति
वाच्यम् । यत्र लक्षिताच्छब्दादर्थभिधानं
तत्रैव लक्षितलक्षणायाः परिभाषितत्वात् ।
इति साहित्यदर्पणटीकास्तु श्रीरामचरयत्क-
चागीशः ॥

लक्षिता, लक्ष्मी, (लक्ष् + क्तः । स्त्रियां टाप् ।)
परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः । अस्या लक्षयम् ।

लक्ष्मणा

पुष्पलीभावनपुण्या । उदाहरणं यथा,—
 “यद्भूतं तद्भूत यद्भूयास्तदपि वा भूयात् ।
 यद्भवतु तद्भवतु वा विफलस्तव गोपनीयायः ॥”
 इति रसमञ्जरी ॥
 लक्ष्म, [न] स्त्री, (लक्षयत्यनेन लक्ष्यते इति वा ।
 लक्ष + मनिन् ।) चिह्नम् । (यथा, शाकुन्तले
 १ अङ्के ।
 “सरस्वितमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
 मनिलमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
 इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि सन्वी
 किमिव हि मधुराणां मण्डनं नास्तुतेनाम् ॥”)
 प्रधानम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १२४ ॥
 लक्ष्मणं, स्त्री, चिह्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, माघे । ६ । ३१ ।
 “अथ लक्ष्मणानुगतकान्तवपु-
 र्जलधि विनक्ष्य शशिदाशरथिः ।
 परिवारितः परितः ऋक्षगणे-
 स्तिमिरौघराक्षसकुलं विभिदे ॥”)
 नाम । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (लक्ष्मीरस्य-
 स्थितिः लक्ष्मी + पामादित्वात् । लक्ष्म्या अक्षेति
 गणस्येणात्व बोध्यम् ।) श्रीविशिष्टे, त्रि । इति
 मेदिनी । स्त्री, ७५ ॥
 लक्ष्मणः, पुं, (लक्ष्मणमस्यस्थितिः । अर्थात् आदि-
 त्वाद् ।) सारव । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रीराम-
 भ्राता । इति मेदिनी । स्त्री, ७६ ॥ (यथा,
 अध्यात्मरामायणे । १ । ३ । ४५ ।
 “भरणाद्भरतो नाम लक्ष्मण लक्ष्मणान्वितम् ।
 शत्रुघ्नं शत्रुघ्नान्तरमेवं गुरुरभाषत ॥”)
 स च वेतायुगे अयोध्यायां सुमित्रागर्भे दश-
 रथाज्जातः । इन्द्रजिदधार्थं तस्य तनुर्दशवर्ष-
 पर्यन्त आहारनिद्रादिरहिततव यथा,—
 “एकदा रघुनाथश्च सीतया लक्ष्मणेन च ।
 ज्ञातः सरसि तत्रस्थो रम्ये पञ्चवटीतटे ॥
 उवाच सीतां हेमन्ते जल सुखादु निर्मलम् ।
 तथास्यज्जन रम्य सर्वं वस्तु सुशीतलम् ॥
 फलञ्च चयन चक्रे सीतायै प्रददौ पुरः ।
 ततो ददौ लक्ष्मणाय पञ्चादसुदुक्ते स्वयं प्रभु ॥
 लक्ष्मणस्तु दृष्ट्वा च नैव भुङ्क्ते फलं जलम् ।
 मेघनादवधार्थं च सीतोद्धारकारणात् ॥
 निद्रां न याति नो भुङ्क्ते वर्षाणाञ्च चतुर्दशः ।
 य एव पुरुषो योगी तदध्यो रावणात्मजः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११५ अध्यायः ॥
 लक्ष्मणप्रभ, स्त्री, (लक्ष्मणस्य प्रभुर्जननी ।)
 सुमित्रा । इति शब्दरत्नावली ॥
 लक्ष्मणा, स्त्री, (लक्ष्मणमस्यस्या इति । अर्थं
 आदित्वात् अच् । टाप ।) श्वेतकण्टकारी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ सारवी । औषधिमेव ।
 इति मेदिनी । ७६ ॥ शेषस्तु लक्ष्मणाकन्द इति
 नाम्ना ख्यातः । तस्या पण्याय । पुत्रकन्दा २
 पुत्रदा ३ नागिनी ४ नागाज्ञा ५ नागपत्नी ६
 तुलसी ७ मञ्जिका ८ असविन्द्रच्छदा ९
 पुच्छदा १० अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।

१८६

लक्ष्मीः

स्त्रीवन्धत्वाशित्वम् । रसायनकरत्वम् । वल्य-
 त्वम् । त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च ।
 “पुत्रकाकाररक्ताक्षविन्दुभिर्जाञ्जिता सदा ।
 लक्ष्मणा पुत्रजननी वस्तुगन्धाकृतिर्भवेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥
 (मद्राधिपतिकन्या । यथा, भागवते । १० ।
 ५८ । ५७ ।
 “सुताश्च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां लक्ष्मणैर्यताम् ।
 स्वयंवरे जहारेकः स सुपर्यः सुधामिव ॥”)
 दुर्योधनकन्या । सा तु श्रीकृष्णपुत्रेण साध्वेन
 विवाहिता । इति महाभारतम् ॥ (यथा,
 भागवते । १० । ६८ । १ ।
 “दुर्योधनसुतां राजन् लक्ष्मणां समितिञ्जयः ।
 स्वयवरस्यामहरत् सामो जाम्बवतीसुतः ॥”)
 लक्ष्मीः, स्त्री, (लक्षयति पश्यति उद्व्योगिनमिति ।
 लक्ष + “लक्ष्मेर्मुट् च ।” उणा० ६ । १६० । इति
 ईप्रत्ययो सुडागमश्च ।) विष्णुपत्नी । तत्पर्यायः ।
 पद्मालया २ पद्मा ३ कमला ४ श्री, ५ हरि-
 प्रिया ६ इन्दिरा ७ लोकमाता ८ मा ९
 क्षीराब्धितनया १० रमा ११ । इत्यमरः ॥
 जलधिना १२ भाग्येश्वरी १३ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ हरिवल्लभा १४ दुग्धाब्धितनया १५
 क्षीरसागरसुता १६ । इति कविकल्पलता ॥ ३ ॥
 अथ लक्ष्मीमन्त्राः ।
 “वान्त वद्विषमार्कः वामनेवेन्द्रचंयुतम् ।
 बीजमेतत् श्रियः प्रोक्त सर्वकामफलप्रदम् ॥” ३ ॥
 अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातः कृत्वादिपीठन्यासान्त
 कर्म विधाय हस्तद्वयस्य पूर्वाङ्गिकेशरेषु मध्ये च
 पीठशक्ती । पीठमनुच न्यसेत् । ॐ विभूत्ये
 नमः । एवं उन्नत्ये कान्त्ये हृदये कौर्त्तये सप्तत्ये
 युष्टये उत्कृष्टये ऋष्टये । ततः श्रीकमलासनाय
 नमः । इत्यासनं विन्यस्य ऋष्यादिन्याचं कुर्यात् ।
 शिरसि भृगुऋषये नमः, मुखे गिरिऋन्दसे नमः ।
 हृदि श्रिये देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ
 कुर्यात् । आं अङ्गुष्ठार्थां नमः । औ तर्जनीभ्यां
 स्वाहा । आं मध्यमाभ्यां वषट् । इत्यादि ।
 एवं आं हृदयाय नमः । इत्यादिना च न्यसेत् ।
 तथा च निबन्धे ।
 “अङ्गानि दौर्घ्ययुक्तेन रमाबीजेन कल्पयेत् ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “कान्त्या काञ्चनसन्निभां हिमगिरिप्रस्थे-
 श्चतुर्भिर्गणे
 हंसोत्क्षिप्तहिरण्ययावत्तपटेराविष्मन्तां
 श्रियम् ।
 विभ्राणां वरमलशुभमभयं हृत्ते, किरीटो-
 च्छां
 चौमावहन्तमविमलसिता वन्देऽरविन्द-
 स्थिताम् ॥”
 एवं ध्यात्वा मानवे, संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्यात् ।
 ततः पीठपूर्णां विधाय केशरेषु मध्ये च विभू-
 त्यादिपीठमन्त्रपूर्णां विधाय पुनर्ध्यात्वा आवा

लक्ष्मीः

हनादिपञ्चपुण्याञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आवा
 रणपूजामारभेत् । अस्याङ्गिकेशरेषु मध्ये दितु
 च आं हृदयाय नमः । इत्यादिना संपूज्य दिग
 दक्षेष्ट पूर्वादिष्ट ॐ वासुदेवाय नमः । एवं सङ्क
 र्पणाय प्रदुन्नाय अनिरुद्धाय । विदिग्दक्षेष्ट ॐ
 दमकाय ॐ सलिनाय ॐ गुग्गुलवे ॐ कुव-
 र्गटकाय । ततो देवा दक्षिणे ॐ शङ्खनिधये
 नमः । एवं वसुधारायै । वामे ॐ पद्मनिधये
 वसुमत्ये । पद्माग्रेष्ट पूर्वादिष्ट ॐ वलाङ्गे नमः ।
 एवं विमलायै कमलायै धनमालिकायै विभी-
 षिकायै शाङ्कर्यै वसुमालिकायै । तद्विरिन्ता
 दीन् वच्चादींश्च पूजयेत् । ततो धूपादिविष
 र्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरं
 दादशलक्षणम् । तथा च ।
 “भागुलञ्च जपेन्नन्तं दौक्षितो विजितेन्द्रियः ।
 तत्तद्वस्त्रं जुहुयात् कमलेर्मधुराभुतेः ।
 जपान्ते जुहुयात्तन्नी तिलैर्वा मधुराभुतेः ।
 विल्ले फलेन्वा जुहुयात्तिलिभ्यां साधकोत्तमः ।
 वाग्भव वनिता विष्णोर्भाया मकरकेतनः ।
 चतुर्भोजात्मको मन्त्रश्चतुर्वर्गफलप्रदः ॥”
 वाग्भव ऐं । विष्णुवनिता श्री । माया ह्रीं ।
 मकरकेतनः क्लीं । अस्य पूजादिकं पूर्ववद्-
 बोध्यम् । तथा च ।
 “रमायाः कल्पिते पीठे तद्विधानेन पूजयेत् ।
 कुर्यात् प्रयोगान् तत्रस्थानेन साधकोत्तमः ।
 निधिभिः सेवते निधौ न्निर्मलद्विपस्थितेः ॥”
 ध्याने तु विशेषः ।
 “माणिक्यप्रतिभप्रभां हिमनिमैस्तुङ्गेचतुर्भिर्गणे-
 र्हेस्त्याह्रितरज्जुमन्त्रसज्जितैराविष्मन्तां सदा ।
 हस्ताब्जैर्वरदानमस्तुजगुभाभीतौर्दधानां हरेः
 कान्तां काङ्क्षितपारिजातजतिकां वन्दे सरोक्षा-
 सनाम् ॥”
 अस्य पुरश्चरणं दादशलक्षणम् । तथा च ।
 “भागुलञ्च हविष्याशौ जपेदन्ती सरोरुहै ।
 जुहुयादक्षणेः पुण्यैस्तद्वस्त्रं जितेन्द्रियः ॥”
 मन्त्रान्तरम् । नमः कमलान्ते वासिन्धे उद्व्य-
 मिति प्रोक्तो दशाक्षरः । तथा च निबन्धे ।
 “दीर्घां याद्विषमन्तो ब्रह्मा भागुलसुन्दरा ।
 वान्तसिन्धे प्रिया वद्वेर्मुं प्रोक्तो दशाक्षरः ॥”
 “दीर्घां नकारः । याद्विर्म । ब्रह्मा क ।
 भागुर्म । वसुन्दरा ल । वान्तसिन्धे वासिन्धे ।
 वद्विप्रिया स्वाहा । अस्य पूजाप्रयोगः । पूर्व
 वत् पीठमन्त्रं विन्यस्य ऋष्यादिन्याचं
 कुर्यात् । शिरसि दक्षऋषये नमः । मुखे
 विराट्ऋन्दसे नमः । हृदि श्रिये देवतायै नमः ।
 तथा च शारदायाम् ।
 “ऋषिर्देवो विराट्ऋन्दो देवता श्रीः प्रकी
 र्तिता ॥”
 ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ देवे नमोऽङ्गुष्ठार्थां
 नमः । ॐ पद्मिन्धे नमस्तर्जनीभ्यां स्वाहा ।
 ॐ विष्णुपत्न्यै नमो मध्यमाभ्यां वषट् ।
 ॐ वरदायै नमोऽनामिकाभ्यां हुं ।

लक्ष्मीः

ॐ कमलरूपायै नमः कनिष्ठाभ्यां षट् । एवं
हृदयादिषु । ॐ देव्यै नमो हृदयाय नमः
इत्यादि । तथा च निबन्धे ।

“देव्यै हृदयमाख्यातं पद्मिने शिर इरितम् ।
विष्णुपत्न्यै शिखा प्रोक्ता वरदायै तनुक्कदम् ।
अस्य कमलरूपायै नमोऽन्ताः प्रणवादिकाः ॥”
ततो ध्यानम् ।

“आसीना सरसीरुहे स्मितमुखी हस्ताम्बुजे-
विभ्रती

दार्णं पद्मयुगाभये च वपुषा सौदामिनी-
सन्निभा ।

सुक्ताहारविराजमानपृथुकोत्पलसुन्दरीपद्मिनी
पायाद, कमला कटाक्षविभवेरानन्दयन्ती
हरिम् ॥”

एव ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शस्रस्यापन
कृत्वा पूर्वोक्तपीठशक्तिसहितपीठमन्त्रानां पूजा
विधाय पूनर्धात्वावाहनादिपञ्चपुण्याङ्गलिहान-
पञ्चम विधायावरणपूजाभारमेतु । अग्रादि-
चतुष्क दिक्षु च ॐ देव्यै नमो हृदयाय नमः ।
ॐ पद्मिने नमः शिरसे स्वाहा । ॐ विष्णु-
पत्न्यै नमः शिखायै वषट् । ॐ वरदायै नमः
कवचाय हुम् । ॐ कमलरूपायै नमोऽस्त्राय
षट् । ततः पूर्वोक्तदिक्षु पूर्ववत् वलाक्यादि
पूजयेत् । तद्वहिरिन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयेत् ।
ततो धूपदिविर्जनान्तं कर्म समापयेत् ।
अस्य पुरश्चरणं दशजलजपः । तथा च ।
“दशजलजपेनान्तं मन्त्रविद्विजितेन्द्रिय ।
दशांशं जुहुयाम्बुतीमधुराक्ते सरोरुहेः ॥”
अथ लक्ष्मीस्तोत्रम् ।

इंश्वर उवाच ।

“त्रैलोक्यपूजिते देवि । कमले विष्णुवक्त्रमे ।
यथा त्वं सुस्थिरा कण्ठे तथा भव मयि स्थिरा ॥
इंश्वरी कमला लक्ष्मीश्चला भूतिर्हरिप्रिया ।
पद्मा पद्मालया सम्युत्पदिः श्रीः पद्मधारिणी ॥
हादशैतानि नामानि लक्ष्मीं संपूज्य यः पठेत् ।
स्थिरा लक्ष्मीर्भवेत् तस्य पुत्रदारादिभिः सह ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

विष्णुपुराणोक्तलक्ष्मीस्तोत्रं तत्रैव १ अथ
८ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ अथ लक्ष्मीपूजा-
निरूपणम् । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“पौषे चैत्रे तथा भाद्रे पूजयेद्युः स्थिरः श्रियम् ।
विदे धनुषि मीने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे ॥
प्रत्यन्तं पूजयेत्कर्मणः शुक्लपक्षे गुरोर्दिने ।
नामराहे न रात्रौ च नाधिते न चन्द्रसृष्टि ॥
हादश्याप्येव नन्दार्या रिक्तायाश्च निरशके ।
अथोदयौ तवाष्टयां कमलां नैव पूजयेत् ॥
न पूजयेत् शनौ भीमे न बुधे नैव भागवे ।
पूजयेत् गुरोर्भाद्रे चापान्ने रविषोमयोः ॥
गुरुवारे हि पूर्वा च यत्नेन यदि सम्पते ।
तत्र पूज्या तु कमला धनपुत्रविदिति ॥
न कुर्व्यात् प्रपदे मासि नैव कुर्व्याद्विषुवत् ॥
न चण्डां पाददेतच्च नैव भिष्टां प्रदापयेत् ॥

१८७

लक्ष्मीः

पौषे च दशमी शक्ता चैत्रके पञ्चमी तथा ।
नभस्यै पूर्णिमा त्रैया गुरुवारे विशेषतः ॥
आढ्यं घान्यसम्पूर्णे नानाभरणभूषितम् ।
सुगन्धिगुल्फपुष्पेण शुक्लपक्षे प्रपूजयेत् ॥
पौषे तु पिष्टकं दद्यात् परमाश्रय चैत्रके ।
पिष्टकं परमाश्रय नभस्यै तु विशेषतः ॥
गुरुवारसमायुक्ता नभस्यै पूर्णिमा शुभा ।
कमलां पूजयेत्तत्र पुनर्जन्म न विद्यते ॥
एकेन कमलेनैव कमलां पूजयेद् यदि ।
इह लोके सुखं प्राप्य परत्र केशव व्रजेत् ॥
प्राङ्मुखी पूजयेत्कर्मणि पश्चिमाननसंस्थिताम् ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्याद्युपचारकैः ॥
गन्धद्वारेतिमन्त्रेण गन्धेनावाहयेदसौ ।
श्रिये जात इति दाभ्यां पुष्पैरावाहयेत्ततः ॥”
ततो ध्यानम् ।

“हरिण्यवर्णा हरिणीं सुवर्णरजतसज्जम् ।
चन्द्रां हरिण्ययीं लक्ष्मीं जातवेदसमावहाम् ॥
गौरवर्णान्ते द्विभुजां सितपद्मोपरिस्थिताम् ।
विष्णोर्बन्धुः स्थलस्याश्च जगच्छोभाप्रकाशिनौम् ॥
ध्यायेदाद्यां सदा देवीं पूजाकाले विशेषतः ।
ततः पूजादिकं कुर्यात् श्री लक्ष्मीं नम इत्युवाच ॥
लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्घतिः समा ।
तुष्टिः पुष्टिस्तथा कान्तिर्मैधा विद्या रमा श्रुतिः ॥
हरिप्रिया तथा विष्णो प्रिया नारायणस्य च ।
एताभिः सप्तदशभिर्लक्ष्मीबीजादिनां चयेत् ॥
लक्ष्मीनारायणाभ्याश्च नमोऽन्तेन प्रपूजयेत् ।
विषण्णश्च कुवेरश्च पूजयेत्तदनन्तरम् ॥”
लक्ष्मीचरित्रे ।

“न कृण्वन्ते रिक्तायां दशमीदादशेषु च ।
अवणादिचतुर्ध्वजे लक्ष्मीपूजां न कारयेत् ॥”
इति कालचन्द्रिका ॥

दीपान्वितामावस्यायां लक्ष्मीपूजाविधिर्यथा,—
“तुलारासिगते भानौ अमावास्यां नराधिपः ।
ज्ज्ञात्वा देवान् पितृन्भक्त्या संपूज्याश्च प्रणम्य च ॥
कृत्वा तु पाद्व्यश्राद्द दधिशीरगुडादिभिः ।
ततोऽपराह्णसमये घोषयेद्गगरे नृपः ॥
लक्ष्मीः संपूज्यतां लोका उल्लासिन्नाभिवेष्टा-
ताम् ॥

अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।
पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका ॥
अमावास्यां यदा देवाः कार्तिके मासि केश-
पात् ॥

अभयं प्राप्य सुभाष श्रीरोदाह्वमागुम् ।
लक्ष्मीदेवमयाम्बुक्ता सुखं सुभाषुलोदरे ।
चतुर्गुणसदृशान्ते नम्रा स्रपिति पङ्कजे ।
अतोऽत्र विधिवत् काव्या मनुजैः सुखसुप्तिका ।
दिवा तत्र न भोक्तव्यं ते बालातुराण्यनात् ॥
प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपपुष्पास्तथा काव्या भक्त्या देवसदृशम् ॥
चतुष्पञ्चमप्रानेह नदीपर्वतसागुम् ।
रज्जुगुह्ये गोष्ठेषु चतुरेण सहस्रं च ॥
वस्त्रे पुष्पे, शोभितपाः, कपयिष्यभूषणम् ।

लक्ष्मीः

दीपमालापरिचिह्ने प्रदोषे तदनन्तरम् ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वा दौ विभज्य च बुभुक्षि-
तान् ।

अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ।
स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च वान्धवैर्भक्तैः सह ॥”
अथ लक्ष्मीपूजायां पुष्पदानकाले ।
“नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये । ।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्शनात् ॥”
लक्ष्मीं नम इत्यनेन वारत्रयं पूजयेत् ।
“सुखरात्र्यां प्रदोषे तु कुवेरं पूजयन्ति ये ॥”
इति रुद्रधरपतात् कुवेरमपि पूजयन्ति ।
“धनदाय नमस्तुभ्य निषिपद्माधिपाय च ।
भवन्तु त्वत्प्रसादात्ते धनधान्यादिसम्पदः ॥”
इति पठित्वा कुवेराय नम इति त्रिः पूजयेत् ।
ततो देवगृहादिषु दीपान् दद्यात् । तत्र
मन्तः ।

“अभिष्योती रविष्योतिस्त्र्यम्बोतिस्तथैव च ।
उत्तमः सर्वस्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥”
ततो ब्राह्मणान् वन्धुश्च भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा
सुखं सुप्ता प्रत्यूषे भविष्योक्तं कर्म कुर्यात् ।
तथा,—

“सुखरात्रेऽष्टकाले प्रदीपोऽन्वलितालये ।
बन्धुन्धूनवन्धुश्च वाचा कुशलया चर्चयेत् ॥
प्रदीपवन्दनं कार्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे ।
गौरीचण्डाक्षतश्चैव दद्यादङ्गुलं सर्वतः ॥”
लक्ष्मीपूजामन्तः ।

“विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे ।
महालक्ष्मि नमस्तुभ्य सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥
वर्षाकाले महाघोरे यमया दुष्कृतं कृतम् ।
सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तस्मै लक्ष्मीर्धपोदतु ॥
या रात्रि सर्वभूतानां या च देदेव्यवभ्यता ।
सवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥
माता त्वं सर्वभूतानां देवानां दृष्टिसम्भवा ।
आख्याता भूतये देवि सुखरात्रि नमोऽस्तु
ते ॥”

लक्ष्मीं नम इति त्रिः पूजयेत् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ १ ॥ तस्या उपाख्यानं यथा,—

नारद उवाच ।

“श्रीकृष्णस्यात्मनश्चैव निर्गुणस्य निराकृतेः ।
सावित्रीयममवादे श्रुतं मुनिर्मम यशः ॥
तद्गुणोत्कीर्णं सर्वं मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
अधुना श्रोतुमिच्छामि तन्मुद्राख्यानमेव च ॥
केनादौ पूजिता सापि किम्भूता केन वा पुरा ।
तद्गुणोत्कीर्णं तद्य वद वेदविदां वरः ॥

श्रीनारायण उवाच ।

दृष्टेरादौ पुरा ब्रह्मन् कृष्णं परमात्मनः ।
तेषां वामांशसम्भूता बभूव रागमदये ॥
अतीतसुन्दरी रामा न्ययोधमस्मिन्मया ।
यथा हादश्वपदीया प्रश्नत सुमित्रादीनाम् ॥
यैनस्यकवयामा सुमदस्या नन्दः पुरा ।
शरत्पान्थस्योदः प्रभाप्रपञ्चान्तिनाम् ॥
शरत्पान्थस्योदः प्रभाप्रपञ्चान्तिनाम् ॥

लक्ष्मीः

सा च देवी हि धा भूता सद्यसेश्वरेष्वा ॥
समा रूपेण वर्णेन तेजसा वयसा त्वया ।
यशसा वाससा सत्ता भूयसेन गुणेन च ॥
स्मितेन वीक्षितेनैव वचसा गमनेन च ।
मधुरेण स्वरैरेव नयेनानुनयेन च ॥
तद्गामांशो महालक्ष्मीर्दक्षिणांशश्च राधिका ।
राधादौ वरयामास द्विभुजश्च परात्परम् ॥
महालक्ष्मीश्च तत्पञ्चाशकमेकमनौयकम् ।
हृण्णक्षत्रैरेवैव हि धारूपो बभूव ह ॥
दक्षिणांशश्च द्विभुजो धामाशश्च चतुर्भुजः ।
चतुर्भुजाय द्विभुजो महालक्ष्मीं ददौ पुरा ॥
लक्ष्मिं ददौ विंशं शिखण्डेन ययातिशम् ।
देवीषु या च महती महालक्ष्मीश्च सा
स्तुता ॥
द्विभुजो राधिकालक्ष्मीं लक्ष्मीकान्तचतुर्भुजः ।
शुद्धसत्त्वस्वरूपैश्च गोपैर्गोपीभिरावृतः ॥
चतुर्भुजश्च वैकुण्ठं प्रययौ पद्मया सह ।
सत्त्वांशेन समो हौ तौ हृण्णनारायणौ परौ ॥
महालक्ष्मीश्च योगेन नानारूपा बभूव सा ।
वैकुण्ठे च महालक्ष्मीः परिपूर्णतमा रमा ॥
शुद्धसत्त्वस्वरूपा च सर्वसौभाग्यस्युता ।
त्रैलोक्या सा च प्रधाना च सर्वान्तरमणौषु च ॥
स्वर्गे च स्वर्गलक्ष्मीश्च शक्रसम्पत्स्वरूपिणी ।
पातालेषु च भर्तृषु राजलक्ष्मीश्च राजसु ॥
यक्षलक्ष्मीश्च हेम्वेय दक्षिणौ च कलाशया ।
सम्पत्स्वरूपा दक्षिणां सर्वमङ्गलमङ्गला ॥
गर्वां प्रभुः सा सुरभी दक्षिणा यज्ञकामिनी ।
क्षीरोदसिन्धुकन्या सा श्रीरूपा पद्मिनीषु च ॥
श्रीभास्वरूपा चन्द्रे च सत्यमण्डलमण्डिता ।
विभूषणेषु रत्नेषु फलेषु च जलेषु च ॥
तृपेषु तृपपद्मिनीषु दिव्यक्ष्मिषु यक्षेषु च ।
सर्वशस्त्रेषु वस्त्रेषु स्थानेषु संस्कृतेषु च ॥
प्रतिमासु च देवानां मङ्गलेषु घटेषु च ।
भाणिकेषु च तत्तासु मात्सेषु च मनोहरा ॥
मणौषु च हारेषु क्षीरेषु चन्द्रेषु च ।
हस्तशालासु रम्यासु नवमेघेषु वस्तुषु ॥
वैकुण्ठे पूजिता सादौ देवी नारायणेन च ।
द्वितीये ब्रह्मणा भक्त्या तृतीये शङ्करेण च ॥
विष्णुना पूजिता सा च क्षीरोदे भारते सुने ।।
स्त्रायम्भवेन मनुना मानवेन्द्रेण चर्वतः ॥
ऋषीन्द्रेण सुनीन्द्रेण वसिष्ठेण दक्षिभिर्भवे ।
गन्धर्वाद्यैश्च नागाद्यैः पातालेषु च पूजिता ॥
शुक्लाद्यां भाद्रपदे कृता पूजा च ब्रह्मणा ।
भक्त्या च पञ्चपर्यन्त त्रिषु लोकेषु नारदः ॥
चैत्रे पौषे च भाद्रे च पुष्ये मङ्गलवाचरे ।
विष्णुना निमिता पूजा त्रिषु लोकेषु भक्तितः ॥
वर्षान्ते पौषसक्रान्त्या मेघामावाह्य प्राङ्गणे ।
मनुजानां पूजयामास सा भूता सुवर्णधये ॥
राजेन्द्रेण पूजिता सा मङ्गलेनैव मङ्गला ।
केदारैरेव नीलेन नलेन सुवर्णेन च ॥
ध्रुवेषु सानपादेन शक्रेण बलिना तथा ।
काश्यपेन च दक्षेण कर्दमेन विवस्वता ॥

१८८

लक्ष्मीः

प्रियव्रतेन चन्द्रेण कुबेरेणैव वायुना ।
यमेन बह्मिना चैव वरुणेनैव पूजिता ॥
एवं सर्वत्र सर्वत्र च वन्दिता पूजिता सदा ।
सर्वत्रैवादिदेवी सा सर्वसम्पत्स्वरूपिणी ॥
अपि च ।
नारद उवाच ।
“नारायणप्रिया सा च वरा वैकुण्ठवासिनी ।
वैकुण्ठाधिष्ठातृदेवी महालक्ष्मी, सनातनी ॥
कथं बभूव सा देवी पृथिव्यां सिन्धुकन्या ।
किं तद्व्रतं त्वत्तत्त्वं सत्त्वं पूजाधिकृतम् ।
पुरा केन सुतादौ सा तन्मा व्याख्यातुमर्हसि ॥
श्रीनारायण उवाच ।
पुरा दुर्वाससः शपात् भद्रश्रीश्च पुरन्दरः ।
बभूव देवसप्तमं मर्त्यलोकश्च नारदः ॥
लक्ष्मीः स्वर्गादिकं ब्रह्मा कृता परमदुःखिता ।
गत्वा लौना च वैकुण्ठे महालक्ष्म्याश्च नारदः ॥
सदा शोकादयुर्देवा दुःखिता ब्रह्मणः, सभाम् ।
ब्रह्मणश्च पुरस्कृत्य युयुर्वेकुण्ठमेव च ॥
वैकुण्ठे श्रवणापत्ता देवा नारायणे परे ।
अतीवदैन्ययुक्ताश्च शुष्ककण्ठोऽस्तानुकाः ॥
तदा लक्ष्मीश्च कन्या पुरा नारायणाज्ञया ।
बभूव सिन्धुकन्या सा शक्रसम्पत्स्वरूपिणी ॥
तथा मथित्वा क्षीरोदं देवा दैतयग्नैः सह ।
संप्रापुश्च वर लक्ष्म्या ददृशुस्तश्च तत्र हि ॥
सुरादिभ्यो वर दत्त्वा वरमालाश्च विष्णवे ।
ददौ प्रसन्नवदना तुष्टा क्षीरोदशायिने ॥
देवाश्चाप्यसुरयस्त राण्य प्रापुश्च तद्वरात् ।
तां सम्पूज्य च सम्भूय सर्वत्र च निरापदः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसर्गके १५ । १३६ अध्यायौ ।
लक्ष्म्या अगम्यदृष्टा किं यथा,—
“यं यं कथो गुरुर्देवो माता तावत्तु बान्धवः ।
अतिथिः, पित्रलोकाश्च न यामि तस्य मन्दि-
रम् ॥
मिथ्यावादी च यः शस्त्रज्ञाक्षीति वाचकः
सदा ।
सत्त्वहीनश्च दुःशीलो न गेहं तस्य याम्यहम् ॥
सत्यहीनः, स्थाय्याहारो मिथ्यावात्स्यप्रदायकः ।
विश्वासिनः, कृतज्ञो यो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
चिन्तायुक्तो भययुक्तः, शत्रुयुक्तोऽतिपातकी ।
ऋणयुक्तोऽतिप्रलयो न गेहं यामि प्रापिनाम् ॥
हीनाहीनश्च शोकाक्तो मन्दधीः, क्षीणित
सदा ।
पुच्छलोपतिपुच्छौ यौ तद्गेहं नैव याम्यहम् ॥
पुच्छलाश्रयावीराम् यौ सृष्टेः कामतः सदा ।
शूद्राक्षभोजी तद्व्याणी तद्गेहं नैव याम्यहम् ॥
यो दुर्भाक् कलहाविष्टः, कलि शस्त्रदधानये ।
क्षीं प्रधाना सद्ये यस्य न यामि तस्य मन्दि-
रम् ॥
यश्च नास्ति हरेः पूजा तदीयगुणकीर्तनम् ।
नोत्सुकश्च प्रशंसार्था न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
कन्यामवेदविक्रता नरघातौ च हिंसकः ।
नरकागारसदृशं न यामि तस्य मन्दिरम् ॥

लक्ष्मीः

स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मदत्तां सुरस्य च ।
यो हरेर्दानहीनश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
यत् कर्म दक्षिणाहीनं मृदुधीः, क्रूरते शट ।
स पापी पुण्यहीनश्च न यामि तस्य मन्दिरम्
मातरं पितरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुश्च तम् ।
अनाया भगिनीं कन्यामनन्यामयवासात् ॥
कार्पण्यादयो न पुण्याति सत्यं क्रूरते सदा ।
तद्व्याहारकाकारात् यामि तान्मुनीश्वराः ॥
मन्त्रं पुरीषतुल्यं यस्तत् पश्यति मन्दधीः ।
यः श्रेते शिखपादेन न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
अधोतपादशायी यो नयः श्रेतेऽतिनिद्रितः ।
सन्धाशायी दिवाशायी न यामि तस्य मन्दि-
रम् ॥
मूर्ध्नि तैलं पुरो दत्त्वा योऽन्यदङ्गसम्पृष्टम् ।
ददाति पञ्चाङ्गाच्च वा न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
दत्त्वा तैलं मूर्ध्नि गात्रे विष्णुं यः सत्तुल्यचेतः ।
प्रणमेदाहरेत् पुण्यं न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
हृण्णं हिनति नखरेनैव खरे निमित्तिकेक्ष्मीम् ।
गात्रे पादे मलं यस्य न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
दशनं वसनं यस्य समलं कृत्स्नमस्तकम् ।
विजितौ ग्रासहातौ च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
मन्त्रविद्योपजीवी च ग्रामवासी चिकित्सकः ।
रूपज्ञेयलक्ष्म्येव न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
विवाहं धर्मकार्यं वा यो निहन्ति च कोपतः ।
दिवाभेद्युनकारौ यो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते गणेशसर्गके लक्ष्मीचरित-
नाम २३ अध्यायः ॥ ॥ ॥ अपि च ।
“कुचेऽलिनं दन्तमलोपधारिण
वङ्गाशिनं निष्ठुरवाक्कामाविषम् ।
सूर्यादये चाक्षमये च शायिन
वितुश्चित श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥
निर्वं ह्रिदस्तृणानां घरणिर्विलिखन पादयो-
रक्ष्यमाहि-
रक्ष्यमानाम्पश्यौ च वसनमलिनता कृत्वा
मूर्ध्नि जानाम् ॥
हे सन्धे चापि निद्रा विवसनशयन ग्रासहाति-
रेक
खाङ्गे पीठे च वाद्य निधनसम्पत्तयेत् केशव-
स्यापि लक्ष्मीम् ॥
शिरः सुघौत चरणौ सुमार्जितौ
घराङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।
अनयशायित्वमपञ्चमेधुनं
चिरप्रनष्टं श्रियमानयन्ति घटः ॥
यस्य कस्य तु पुण्यस्य पाण्डुरस्य विशेषतः ।
शिरसा धाम्यमाणस्य अलक्ष्मीः, प्रतिद्वन्द्वते ।
हीनस्य पश्चिमा च्छाया छाया श्रयासनस्य च ।
रजकस्य तु यत्तौर्धमलक्ष्मीस्तत्र तिष्ठति ॥
इत्यादि गारुडे ११४ अध्यायः ॥ ॥ ॥
अङ्गविशेषे तस्या स्थितिफलं यथा,—
देवा ऊचुः ।
“कथयस्व चरमाथ । केषु स्थानेष्ववस्थिता ।
पुरुषाणां फलं किं वा प्रयच्छत्यथ नश्यति ॥

लक्ष्मीः

दत्तात्रेय उवाच ।

कृष्णं पादस्थिता लक्ष्मीर्निलयं संप्रपच्छति ।
सक्थिनि संस्थिता वक्ष्ये रत्नं दानाविधं धनुः ॥
कलत्रदा गुह्यसस्या क्रोडस्यापत्यदायिनी ।
मनोरथान् पूरयति पुरुषाणां हृदि स्थिता ॥
लक्ष्मीर्लक्ष्मीवती श्रेष्ठं कण्ठस्था कण्ठभूषणम् ।
अभीष्टवन्मुदारेण तयाशेषं प्रवाचिभिः ॥
मिथाम् वाक्यलावण्यमाश्रामवितथान्तथा ।
सुखसस्या कवित्वं यच्छृणुदधिसम्भवा ॥
शिरोगता सत्यजति तनोऽन्य याति संश्रयम् ।
सेय शिरोगता दैत्यान् परित्यजति साम्प्रतम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे दत्तात्रेयचरिताध्यायः ॥३॥
अथ लक्ष्मीचरित्रम् ।

श्रीसूत उवाच ।

“मेरुपृष्ठं सुखासीनां लक्ष्मीं पृच्छति केशवः ।
केनोपायेन देवि त्वं कृष्णं भवसि निखला ॥

श्रीरुवाच ।

शुक्लाः पारावता यत्र गृहिणी यत्र चोण्ण्वला ।
अकलहा वसतिर्यत्र तत्र क्षणं वसाम्यहम् ॥
घान्तं सुवर्णसदृशं तण्डुला रजतोपमाः ।
अन्नसैवातुषं यत्र तत्र क्षणं वसाम्यहम् ॥

यः संविभागी प्रियवाक्यभाषी

वृद्धोपसेवी प्रियदर्शनश्च ।

अल्पप्रलापी न च दीर्घसूत्री

तस्मिन् सदाहं पुरुषे वसामि ॥

यो धर्म्मशीलो विजितेन्द्रियश्च

विद्याविनीतो न परोपतापी ।

अगन्धितो यश्च जनानुरागी

तस्मिन् सदाहं पुरुषे वसामि ॥

चिरं स्नाति हत भुङ्क्ते पुण्यं प्राप्य न निव्रति ।

यो न पश्येत् स्त्रिय नर्मा नियतं स च मे प्रियः ॥

त्वागः सत्यश्च शौचश्च यत्र एते महागुणाः ।

यः प्राप्नोति गुणानेतान् अद्वावान् स च मे प्रियः ॥

सर्वलक्षणमध्ये तु त्वाग एव विशिष्यते ।

कावे देशे च पात्रे च स च त्वागः प्रशस्यते ॥

नित्यमामलके लक्ष्मीर्नित्यं वसति गोमये ।

नित्यं शस्त्रे च पद्मे च नित्यं श्रीः शुक्रवासवि ॥

वसामि पद्मोत्पलशृङ्गमध्ये

वसामि चन्द्रे च महेश्वरे च ।

नारायणे चैव वसुन्धरायां

वसामि नित्योत्सवमन्दिरेषु ॥”

वसुन्धरायामित्यत्र वसौ धरायामिति वा पाठः ॥

“यद्योपदिष्टा गुरुभक्तिशुक्ता

पथुर्लब्धो नाक्रमते च नित्यम् ।

नित्यश्च भुङ्क्ते पतिभुक्तशेषं

तस्याः शरीरे नियतं वसामि ॥

तुष्टा च धीरा प्रियवादिनी च

सौभाग्यशुक्ता च सुशोभना च ।

जावण्यशुक्ता प्रियदर्शना या

पतिव्रता या च वसामि तासु ॥

श्यामा नृगाक्षी कृष्णमध्यभागा

सुभू सुकेशी सुगतिः सुशीला ।

लक्ष्मीः

गभीरनाभिः समदन्तपङ्क्ति-

स्तस्याः शरीरे नियतं वसामि ॥

या पापरक्ता पिशुनस्वभावा

स्वाधीनकान्तः परिभूयते च ।

अमर्षकामा कुचरित्रशीला

तामङ्गनां प्रेतसुखीं त्यजामि ॥

पुण्यं पर्युषितं पूतं शयनं बहुभिः सह ।

भस्मासनं कुनारीश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥

चित्ताङ्गारकमखीनि वद्धिं भस्म द्विजश्च गाम् ।

न पादेन स्यादेतु पाद कार्पाशस्थि तुषं गुरुम् ॥

नखकेशोदकश्चैव मैथुनं पर्जन्यस्थयोः ।

वर्जयेन्मशायित्वमेकाकी मितभोजनम् ॥

शिरः सपुण्य चरणौ सुपूजितौ

निजाङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।

अनमशायित्वमपञ्चमैथुन

चिरप्रनष्टं श्रियमानयन्ति घट् ॥

समार्जनीरजोवात निर्गुणो लज्जुचक्षुषा ।

रात्रौ विन्वपलाशश्च कपित्थ वर्जयेद्दधि ॥

खगात्रासनयोर्वाद्यं व्यूजा नृहृत्पादयोः ।

उच्छिष्टस्पर्शनं नृहृत् स्नानाभ्यङ्गश्च वर्जयेत् ॥

शयनश्चान्धकारे च रात्रिवासो दिने तथा ।

स्नानाभ्यङ्गं कुवेशश्च वर्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥

परेषोद्धर्तित वक्षः स्वय मात्यापकर्षणम् ।

आलस्यमवसादश्च न कुर्यात्कोटमर्दनम् ॥

शुक्रवारे च यत्नेन शिवापिष्टश्च दर्शके ।

स्वयं वामेन नृङ्गानं पाणिना नैव ससृशेत् ॥

तारकाः पुष्यवन्तो च न पश्येदशुचिः पुमान् ।

नेष्टेद्गुह्यं परस्त्रीणां नास्त यान्त दिवाकरम् ॥

कुर्व्यान्नान्यधनाकाङ्क्षां परस्त्रीणां तथैव च ।

परेषां प्रतिकूलश्च उदितार्के प्रबोधनम् ॥

नखकण्टककर्तृश्च मृत्तिकाङ्गारवारिभिः ।

वृथा विवेखन भूमौ न कुर्यात्क्षम काङ्क्षया ॥

स्वयं दोह स्वय मात्य स्वयं वृष्टश्च चन्दनम् ।

नापित्त्य सृष्टे चौरं शूरादपि हरेत् श्रियम् ॥”

स्वयं दोहमित्यत्र यथितश्चेति वा पाठः ।

“न निन्द्यां गणके विप्रे पादयोर्नर्तनन्तथा ।

प्रतिकूलं हरेत् स्त्रीणां भुक्ता च दन्तवावनम् ॥

अष्टत मांसपक्ष नमाश्चैव स्त्रियन्तथा ।

भक्षणादृशनाश्चैव शूरादपि हरेत् श्रियम् ॥

मत्तेशुक्तः परदारसेवी

आचारहीनः परसेवकश्च ।

सङ्कीर्णचारी परिवादशील-

स्त निहुर दम्भमयं त्यजामि ॥

शयनश्चाहं पादेन रात्रिवासो दिने तथा ।

नोत्तरीयमध कुर्व्यात् शुष्कपादेन भोजनम् ॥

अशुचिं स्नानवस्त्राच्च दुर्गन्धामसुखावहाम् ।

अभूषणमपुण्याश्च न कुर्यादासनस्तनुम् ॥

कर्णे च वदने घ्राणे तथा करनलेऽपि च ।

पादे पृष्ठे तथा नेत्रे न कुर्यादनुलेपनम् ॥

चतुर्नमे हत श्रेयो मुखत्रये घनक्षयः ।

हरिदः कर्णजले च पादपृष्ठे तथाशुषः ॥

गश्च पुण्य यथा तोयं रत्नश्चैव महोदधिम् ।

लक्ष्मीज

गृहीतं प्रथमं वस्त्रं वर्जयेन्न कदाचन ॥

व्यञ्जनः खररजस्तथा समार्जनीरजः ।

स्त्रीणां पादरजो राजन् शूरादपि हरेत्

श्रियम् ॥

कुचेक्षणं दन्तमलप्रधारिणं

महाशठं निहुरवाक्यभाषिणम् ।

सूर्योदये चास्तमिते तु श्रायिनं

विसृज्यति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥”

महाशठमित्यत्र वक्राश्रितमिति वा पाठः ।

“नित्यं द्वेदृष्टृणां चित्तिनखनिखनं पादयो-

रक्ष्यशौचं

एकाङ्गे तैलहीनं बसनमलिनतावन्धनं नृहृ-

जानाम् ।

द्वे सन्धे चापि निद्रा विवसनशयणं दासहासा-

तिरेकः

खाङ्गे पीठे च वाद्यं हरति धनपतेः केशव-

स्यापि लक्ष्मीम् ॥”

अवन्धनमित्यत्र रूढता इति वा पाठः ।

“एवं यः कुरुते नित्यं मयोक्तानि च केशव ।।

तुष्टा भवामि तस्याहं त्वयेवा निखला यथा ॥

श्रीभाषितमिदं स्तोत्रं प्रातस्तथाय यः पठेत् ।

तदृष्टुं विपुलं रम्यं नित्यं भवति नान्यथा ॥

याधिनो सुखेने रोगी बद्धो सुखेन बन्धनात् ।

आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः सूर्योदये यथा ॥”

इति स्कन्दपुराणे लक्ष्मीकेशवचनवादे लक्ष्मी-

चरित्रं समाप्तम् ॥ ३ ॥ दुर्गा । यथा,—

“स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयणाच्च वा ।

लक्ष्मीर्वा लज्जना वापि क्रमात् सा कान्ति-

रच्यते ॥

इति देवीपुराणे ५५ अध्यायः ॥

सम्पत्तिः । शोभा । ऋद्धौषधम् । वृद्धिनामौ-

षधम् । फलिनीवृक्षः । इति मेदिनी । मे, २८ ॥

सीता । वीरयोषित् । इति शब्दरत्नावली ॥

स्थलपद्मिनी । हरिद्रा । शमी । द्रव्यम् । सुक्ता ।

इति राजनिर्वण्डः ॥ मोक्षप्राप्तिः । इति

चण्डीटीकायां नागभट्टः ॥ (शोभा । यथा,

कुमारे । इ । ४६ ।

“कपातनेत्रान्तरं लज्जामार्गे-

व्यतिः प्ररोहेरहितैः शिरस्तः ।

नृपालकुवाधिकवौकुमार्यां

बालस्य लक्ष्मीं स्वपयन्तमिन्दोः ॥”

लक्ष्मीकान्तः, पु, (लक्ष्मीः, कान्तः ।) नारायणः ।

यथा,—

“नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।

जगतः पालयित्रे च लक्ष्मीकान्तं नमोऽस्तु ते ॥”

इति लक्ष्मीमौनिकथा ॥

लक्ष्मीगृहं, स्त्री, (लक्ष्मीः गृहमावाचस्यानम् ।)

रक्तोत्पलम् । इति विक्राण्डशेषः ॥ लक्ष्मी-

वेष्टम् च ॥

लक्ष्मीजनार्दनः, पु, (लक्ष्मीः संहितो जनार्दनः ।)

शालग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“एकद्वारे चतुश्चक्रं नवीननीरदोपमम् ।

लक्ष्मीस

लक्ष्मीजनादेनो ज्यो रक्षितो यममाजया ॥
 इति लक्ष्म्यैवर्षे प्रजतिरयम् ॥
 (तथा, देवीभागवते । ८ । २४ । ५८ ।)
 लक्ष्मीतालः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तताज ।) श्रीताल
 वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सौम्यनिकस्य
 परिप्रेक्ष्येण । तस्य हस्तलक्षणविरामक्रमो
 यथा,—
 “दौ लो गू द्वौ विरामाग्नौ दसौ यू दविरा-
 मकः ।
 विरामाग्नौ हतौ लक्ष हतौ लघुविरामकः ॥”
 इति सङ्गीतरत्नाकरे लक्ष्मीतालः ॥
 लक्ष्मीनारायणः, पुं, (लक्ष्म्यान्वितो नारायणः ।)
 शालग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “एकद्वारे चतुश्चक्रं यममालाविभूतितम् ।
 नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणमभिधम् ॥”
 इति लक्ष्म्यैवर्षपुराणम् ॥
 लक्ष्मीवृक्षिणः, पुं, (लक्ष्मीयुतो वृक्षिणः ।) शाल-
 ग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “द्विचक्रं विस्तृताख्यं यममालासमन्वितम् ।
 लक्ष्मीवृक्षिणं विज्ञेयं शिखराच्च सुरप्रदम् ॥”
 इति लक्ष्म्यैवर्षपुराणम् ॥
 लक्ष्मीपतिः, पुं, (लक्ष्म्याः पतिः ।) यामुदेयः ।
 नरपतिः । इति मेदिनी । ते, २१५ । (यथा,
 किराते । १ । ४४ ।
 “अथ चामामेव निरस्तविक्रम-
 चिराय पर्येति सुखस्य साधनम् ।
 विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्मं कार्मुकं
 जटाधरं सन् कुङ्कुमीयं पापकम् ॥”)
 लवङ्गवृक्षः । पूगः । इति विश्वः ॥
 लक्ष्मीपुत्रः, पुं, (लक्ष्म्याः पुत्रः ।) कामदेवः ।
 चोटकः । इति मेदिनी । रे, २८३ । कुशः ।
 लवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लक्ष्मीपुष्पः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तं सौन्दर्यविशिष्टं पुष्प-
 मिवाख्यः ।) पद्मरागमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 लक्ष्मीफलः, पुं, (लक्ष्म्यास्तनयं फलं यच्च ।) विष्णु-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लक्ष्मीवान्, [वृ] पुं, (लक्ष्मीः शोभास्त्वस्येति ।
 मनुष्यः । मस्य वृ ।) पद्मवृक्षः । इति शब्द-
 माला ॥ अतरोद्भूतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४८ । ५२ ।
 “सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान् समितिस्त्रयः ॥”)
 लक्ष्मीवान्, [वृ] वि, (लक्ष्मीरस्यवेति ।) श्रीयुक्तः ।
 घनवान् । तत्पर्यायः । लक्ष्म्या २ श्रील, ३
 श्रीमान् ४ । इत्यमरः ॥ (यथाश्च कश्चित् ।
 “श्रेष्ठे धराभराक्रान्ते श्रेष्ठे विश्वम्भरः श्रिया ।
 लक्ष्मीवन्तो न पश्यन्ति दुःखार्थं परवेदनाम् ॥”)
 लक्ष्मीवेष्टः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तो वेष्टः ।) श्रीवेष्टः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 लक्ष्मीशः, पुं, (लक्ष्म्याः ईशः ।) विष्णुः । इति
 सुश्रवोद्ययाकरणम् ॥
 लक्ष्मीधमाज्ञया, स्त्री, (लक्ष्म्याः धम आज्ञयो
 यस्याः ।) वीता । इति शब्दरत्नावली ॥

लगुडः

लक्ष्मीगुडः, पुं, (लक्ष्म्या गुडं जातः इति । जनु
 + डः ।) श्रीरात्रिजातनादस्य तयात्वम् ।)
 चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लक्ष्मीगुणः, पुं, (लक्ष्म्या गुणः ।) यमपदः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 लक्ष्मी, स्त्री, (लक्ष्म्येति यदिति । लक्ष् + ल्यप् ।)
 शरवधम्यागम् । तत्पर्यायः । लक्ष्म्यं २ शर-
 वधम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ । प्रतिकाय ४
 विधम् ५ । इति जटाधरः ॥ विधम् ६ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । ६ । ६४ ।
 “कामस्तु बाणायणं प्रतीक्ष्य
 पतङ्गपदं हि सुगं विविशुः ।
 उमासमं च दरयतु लक्ष्म्यः
 शरागण्यो सुहृदाममर्थः ॥”)
 लक्ष्मी, वि, लक्ष्म्यया योष्यः । इति याज्ञिक-
 दर्पणम् । (लक्ष्म्येति यदिति । लक्ष् + ल्यप् ।)
 दर्शनीयः । इति लक्ष्म्यास्यदर्शनात् । (याजुः ।
 इत्यमरः । यथा, रघुः । ६ । ८१ ।
 “रोमाञ्चलक्ष्म्येण यं गान्धर्वं
 भित्वा निराक्रामदराक्षकेया ॥”
 अथमेव । इति मत्स्यपुराणम् । यथा, कुमारः ।
 ५ । ७४ ।
 “इति दिनातो प्रतिपत्तयादिनि
 प्रवेपमानाधरलक्ष्म्यकोपया ॥”
 तथा च रघुः । ४ । ५ ।
 “क्षायामललक्ष्म्येण तमदृष्ट्वा किल स्वयम् ।
 पद्मा पद्मातपधेन भवे चाम्पान्यदीक्षितम् ॥”)
 लक्ष्मी, यपि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) लक्ष्मि । यपि गतौ । इति
 दुर्गादासः ॥
 लक्ष्मी, य यपि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) लक्ष्मि । यपि गतौ । इति
 दुर्गादासः ॥
 लक्ष्मी, य यपि । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा०-पर०-खल्ले अक० गतौ सक०-सेट् ।)
 लक्ष्मि । यपि गतौ । खल्लो गतिवैकल्याम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 लक्ष्मी, क रके । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) क, लागयति । रके
 खादास्यो । रके इति रकं क खाद व्यापने ।
 इत्यस्य नेरगत्यत्वे भावे अलि रूपम् । इति
 दुर्गादासः ॥
 लक्ष्मी, म ए सङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) म, लागयति । ए, अल-
 गीत् । गतति अक्षरं ओष्ठे । इति दुर्गादासः ॥
 लक्ष्मी, वि, चारु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 लक्ष्मी, वि, सङ्गयुक्तम् । जागा इति भाषा । इति
 लक्ष्मीतो, कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 लगुडः, पुं, दण्डः । जाठी इति भाषा । इत्यमरः ॥
 लगुडो वंशादिमयो दण्डः । जोहमयोदण्डमेदः ।
 इति सुभूतिः । लगुडो जोहमयो यदिरन्यथो-
 पचारादित्यर्थः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

लम्

(अस्यालतिपरिमाणो यथा, शुक्रश्रीतौ ।
 “लगुडः सप्तापादः स्यात् एवमशः शूलश्रीतः ।
 लौहवहायभागश्च इत्येवः सपीवरः ।
 दण्डाकागो दण्डाश्च तथा वस्तुश्रीतः ।
 उत्थानं पातनञ्चैव पञ्चमं प्रोच्यते तथा ।
 चतस्रो गगयस्तस्य पञ्चमो मेघं विदते ।
 दण्डकायः पतिवर्गा तेन युध्यते शुक्रभिः ॥”)
 लम्, स्त्री, (लगति पत्ने इति । लग सङ्ग + “लुभ-
 मानाध्यात्मन्येति ॥” ७ । २ । १८ । इति
 निपातनात् भाषुः ।) रात्रीनामुदयः । इत्यमरः ।
 राति पत्न रात्रिस्तान्नशकारः । अक्षराव-
 मध्ये द्वादशरात्रय उदयनि । उदयः पूर्वा
 चलमयोगः । तेषां क्रमेण उदयाचलचलो
 लम् अथ लम्नी ब्रीहो अथिस्तामः निपातना-
 न्नस्य गः । इति तट्टीकायां भरतः । तं
 नृन्यायनांशपरिमाणं यथा —
 “रामोऽगवेदे-३ । ४० अंशधिसु मेने-४ । १०
 व्यालो रगे, ६ । ६ पञ्च लवागरे ५ । ४० ।
 पाणः कुवेदे-५ । ४१ विंशयोऽङ्गुलीः ५ । २८
 क्रमोत्क्रमाभ्ययुतादिमानम् ॥”
 तथा हि ।
 मेयस्य ३ । ४० । तुलायाः ५ । २८ ।
 एयस्य ४ । १० । दण्डिकस्य ५ । ४१ ।
 मिथुनस्य ५ । ६ । यनुवः ५ । ४० ।
 कर्कटस्य ५ । ४० । मकरस्य ५ । ६ ।
 सिंहस्य ५ । ४१ । कुम्भस्य ४ । १० ।
 कन्यायाः ५ । २८ । मीनस्य ३ । ४० ।
 इति दीपिका ॥ ७७ । दण्डयुक्ताधिकपञ्चाङ्ग-
 प्रमे कलिकातायदेये वर्तमानो नविश्रायनात्रे
 ग्रामाधिककारिका यथा,—
 “वेदोऽङ्गे ४ । ६ चोऽन्तवेदे ४ । ४० रिश्रम-
 यनेः ५ । २७ चोऽन्तरीक्षामुनाये ५ । ४० ।
 पारापाराश्रयाच्चै-५ । ३४ गगनगनयने ५ । २८
 यद्विभि-५ । ३६ अक्षवेदे ५ । ४१ ।
 अङ्गुलीभिः ५ । १८ सप्तश्लोऽङ्गुलीभिः ४ । १५
 रनकोऽङ्गुलीभिः ३ । ५८ चोऽन्तवेदे-३ । ४० ।
 मेयादेकोनविंशे गणितपरिगतं मानमना-
 यनाच्चैः ॥” ७७ ।
 उदयलमास्तलमयोर्दिनं प्रति रविभोम्यं यथा,
 “लम्दण्डपक्षं द्विषत्तत्सं क्रमतः पक्षम् ।
 विपक्षश्च रवेर्भोग्यमेव कल्पनमस्मिन् ॥”
 इति ज्योतिषम् ॥

एतयोर्विवरणं यथा,—

तत्र प्राचीनलम्मानम् ।

लम्नाः दिनसूक्तम् । माससूक्तम् ।
 यथा पक्षम् । विपक्षम् । दण्डः । पक्षम् ।
 १ मेघः । ७ । ३४ । ३ । ४० ।
 २ वृषः । ८ । ३४ । ४ । १० ।
 ३ मिथुनम् । १० । १२ । ५ । ६ ।
 ४ कर्कटः । ११ । २० । ५ । ४० ।
 ५ सिंहः । ११ । २२ । ५ । ४१ ।
 ६ कन्या । १० । ५८ । ५ । २८ ।

लग्नाः दिनसुक्तम् । माससुक्तम् ।
यथा पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।
७ तुला । १० । ५८ ॥ ५ । २६ ॥
८ दण्डिकः । ११ । २२ ॥ ५ । ४१ ॥
९ धनुः । ११ । २० ॥ ५ । ४० ॥
१० मकरः । १० । १२ ॥ ५ । ६ ॥
११ कुम्भः । ८ । ३४ ॥ ४ । १७ ॥
१२ मीनः । ७ । ३४ ॥ ३ । ४७ ॥

तत्र खदेशाधुनिकलग्नमानम् ।

लग्नाः दिनसुक्तम् । माससुक्तम् ।
यथा पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।
१ मेघः । ८ । १२ ॥ ४ । ६ ।
२ दृषः । ६ । ३६ ॥ ४ । ४८ ॥
३ मिथुनम् । १० । ५४ ॥ ५ । २७ ॥
४ कर्कटः । ११ । २० ॥ ५ । ४० ॥
५ सिंहः । ११ । ८ ॥ ५ । ३४ ॥
६ कन्या । १० । ५८ ॥ ५ । २६ ॥
७ तुला । ११ । १२ ॥ ५ । ३६ ॥
८ दण्डिकः । ११ । २२ ॥ ५ । ४१ ॥
९ धनुः । १० । ३८ ॥ ५ । १६ ॥
१० मकरः । ६ । १० ॥ ४ । ३५ ॥
११ कुम्भः । ७ । ५६ ॥ ३ । ५८ ॥
१२ मीनः । ७ । ३४ ॥ ३ । ४७ ॥

अथ लग्नकालीनलग्नस्य हस्तचिह्नफलम् ।

“लग्ने सूर्योऽक्षिरो गी शशिन बलयुतो
रूपवान् विचयुक्तो
भौमे बह्वः सुवाम्नी शशधरतनये सर्व-
शास्त्रार्थवेत्ता ।
जीवे दाता पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मण्डलेशः
चौरौ कण्टिकात्रस्तमसि च नियतं वक्षितो
धर्महीनः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ॥

अपि च ।

“हरिरवाच ।

“उदयर्तु समारभ्य राशौ भातुः स्थितो हर ।
खराश्यादौ ब्रजेद्वि वड्भिः, वड्भिक्षिणा
निशाम् ॥

मीने मेघे च पञ्च स्युस्ततो दृषकुम्भयोः ।
मकरे मिथुने तिस्रः पञ्च चापे च कर्कटे ॥
सिंहे च दण्डिके षट् च सप्त कन्या तुल्ये तथा ।
एता लग्नप्रमाणेन घटिका परिकीर्तिता ॥
शरपूर्णावशानेष्टरसाखीष्वधिसागरा ।
लङ्कोदया हि हे वस्तु लग्ना मेषादयोऽथवा ॥
मेषस्यै भवेदन्था एषे भवति कामिनी ।
मिथुने सुभगा कन्या वैश्या भवति कर्कटे ॥
सिंहे चैवाल्पपुत्रा च कन्यायां रूपसयुता ।
तुलायां रूपमैश्वर्यं दण्डिके कर्कशा भवेत् ॥
चौभाग्यं धनुषि स्याच्च मकरे गौशगामिनी ।
कुम्भे चैवाल्पपुत्रा स्याच्छीने वैराग्यसंयुता ॥
तुला कर्कटको मेषो मकरश्चैव राशयः ।
चरकार्याणि कुम्भाच्च स्थिरकार्याणि चैव हि ॥

पञ्चाननी दृषः कुम्भो दण्डिकः स्युः स्थिराणि हि ।
कन्या धनुश्च मीनश्च मिथुने द्विस्त्रिभावाः ॥
द्विस्त्रिभावानि कर्माणि कुम्भादेशु विचक्षणः ।
यात्रा चरेण कर्मणा प्रवेष्टव्यं स्थिरेण तु ।
देवस्यापनवैवाह्यं द्विस्त्रिभावेन कारयेत् ॥”

इति गारुडे ६२ अध्यायः ॥

लग्नः, पु, (लग्न + क्तः । निपातनात् साधुः । यद्वा,
लसृज + क्तः । “ओ लसृजी । लग्नः लग्नवान् ।
लसृजेरोदुवन्ववज्जालिहभावे नत्वं स्यात् ॥”
इति हतुषष्टे दुर्गविहः ।) स्तुतिपाठकः ॥
तत्पण्यायः । प्रातर्गोयः २ स्तुतिप्रवः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ सूतः ४ । इति जटाधरः ॥
लग्नः, त्रि, (लसृज + क्तप्रत्ययेन साधुः ।) सक्तः ।
लज्जितः । इति मेदिनी ॥
लग्नकः, पु, (लग्न एव । स्वार्थे कन् ।) प्रतिभूः ।
इत्यमरः ॥ हे लग्ना इति जामिन इति च
स्थाते । तत्कार्यं लग्नकः । ओ लसृजी ब्रीह-
क्तः । स्वार्थे कन् । प्रतिनिधिर्भवति प्रतिभूः
क्षिप् । इति तट्टीकायां भरतः ॥

लग्निका, स्त्री, नमिका । इत्यमरटीका ॥

लग्न, इ शोवे । इति कविकण्ठहमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, लङ्गते । शोष इह अल्पी-
करणम् ।

‘यं आधिरतिदीमाङ्गं कदाचित् न लङ्गति ॥’
इति हज्जायुधः ॥

गतावप्यन्ये । अन्ये चालङ्घियुः शैलान् । इति
दुर्गादासः ॥

लग्न, इ क त्विधि । इति कविकण्ठहमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ क, लङ्गयति । त्विधि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

लग्न, इ ङ अमुगुगलोः । इति कविकण्ठहमः ॥
(भा०-अत्त०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ,
लङ्गते । ङ, लङ्गते । अमुक् भोजनाभावः ।
तथा च ।

‘ये गुणा लङ्गने प्रोक्तास्ते गुणा लङ्गभोजने ॥’
इति वैद्यकम् ॥

लङ्गने उपवासे इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

लङ्गट्, पु, (लङ्गते मध्यस्थानमस्युत्तरस्थाने
पतति भूतं इतस्ततो गच्छतीति वा । लङ्ग +
“लङ्गनेलोपञ्च ।” उणा० १।१३४ । इति अटिः ।
बलोपञ्च धातोः ।) वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

लङ्गटि, पु, (लङ्ग गतौ + अटिः । इहभावः ।)
वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

लविमा, [न] पु, (लघोर्भावे । लघु + “एष्वादिभ्य
इमनिच्वा ।” ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् ।)
लघुत्वम् । (यथा, रघुः । १३ । ३७ ।

“प्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तं

समन्वृते मे लविमानमात्मा ॥”)

तत्तु शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गत ऐश्वर्यविशेषः । यथा,
“लविमा वक्षितेशिव प्राकाशं महिमाणिमा ।
यत्र कामावसायित्वं प्राप्तिरैश्वर्यमष्टधा ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(अवहुमतत्वम् । ह्रस्वत्वम् । यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ६० ।

“अग्रे लविमा पश्चात् महतापि विधीयते नहि
महिम्ना ।

वामन इति त्रिविक्रममभिदधति दशावतार-
विदः ॥”)

लघिष्ठः, त्रि, अयमनयोरेषां वा अतिशयेन लघुः
इत्यर्थे इष्टप्रत्ययेन निष्पन्नः । अतिशयलघुत्व-
युक्तः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, विदग्धसुख-
मण्डने ।

“भवित्री रम्भोर त्रिदशवदनम्भानिरम्भना
स रामोऽपि स्थाता न युधि पुरतो लक्ष्मणयुतः ।’
गमिष्यत्येवोच्चैर्निपदमधुना वानरचम्भ-
कैचिष्ठे वष्टाक्षरपरविजोपात् पठ पुनः ॥”

सीतारावणयोरुक्तिप्रत्युक्तिरियम् । सप्तमाक्षर-
लोपे त्वेवं वाक्यम् । यथा । “दशवदनम्भानिः ।”
“स्थाता युधि ।” “उच्चैः पदम् ॥”)

लघीयान् [स्] त्रि, अयमनयोरेषां वा अति-
शयेन लघु इत्यर्थे ईयसुप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
अतिशयलघुत्वयुक्तः । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, महाभारते । २ । ६३ । १४ ।

“न वे सन्दृष्ट पाजयते लघीयान्

यत्त्वा समानेभ्यति राजपुत्रिः ॥”)

लघु, स्त्री, (लङ्गते अनेनेति । लङ्ग + “लङ्गिबह्यो-
र्नलोपञ्च ।” उणा० १ । ३० । इति क्तः ।
धातोर्नलोपञ्च ।) शीघ्रम् । इत्यमरः ॥
(यथा, रामायणे । २ । ४६ । २१ ।

“यावदेव तु सप्तमास्तावदेव वयं लघु ।

रथमारुह्य गच्छामः पन्थानमफुतोभयम् ॥”)

लघ्यागुरु । इति मेदिनी । घे, ५ । लामञ्जकम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्व पर्याये यथा,—

“लामञ्जक मुनाल स्यादन्त्यालं लय लघुः ।

इष्टकापथक सेयं नलदृष्टावदातकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हस्ताश्विनीपुष्यनक्षत्राणि । यथा, दृष्ट-
सहितायाम् । ६८ । ६ ।

“लघु हस्ताश्विनपुष्या”

पण्यरत्तिज्ञानभूषणकलासु ।

श्रिष्यौघधयानादिषु

विहिकराणि प्रदिष्टानि ॥”

कालपरिमाणविशेषः । यथा, भागवते । ३ ।
११ । ७ ।

“स्युषान् पञ्च विदुः काष्ठां लघुता दृष्ट पञ्च च ।
लघूनि वै समान्ताता दृष्ट पञ्च च नादिकाः ॥”

पुं, प्राणायामविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ३६ ।
१३—१४ ।

“लघुमध्योत्तरीयाखः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलकं शृणुष्व मे ॥

लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।

त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिरुक्तमः परिकीर्तितः ॥”)

लघु, स्त्री, एका नाम न्यौघधिः । इति मेदिनी ।
घे, ५ । (तथास्याः पर्यायः ।

लघुद

“सृष्ट्याष्टग्रासणी देवी मरुन्माला लता लघुः ।
ससुदान्ता वधूः कोटियगालकोपिकेत्यपि ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
लघुः, चि, (लघु + कुः । नलोपच ।) अगुरुः ।

(यथा,—

“दृष्ट्वापि लघुसूक्ष्मललापि च भिक्षुकः ।
न नीतो वायुना कस्मादधेप्रायेणशङ्कया ।”

इत्युद्धृतः ॥)

मनोज्ञः । (इष्टः । इत्यमरः ॥ यथा, रघुः ।
११ । १२ ।

“नाम्नस्य कमलशोभिना तथा
शाखिनाश्च न परिश्रमस्फिदाम् ।

दर्शनेन लघुना यथा तयोः

प्रीतिमायुदभयोक्तपस्विन ॥”)

निःसारः । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ (यथा,
रघुः । १२ । ६६ ।

“श्रुत्वा रामः प्रियोदन् मेने तनुवद्गमोत्सुकः ।
महार्णवपरिचये लङ्कायाः परिखालघुम् ॥”)
इत्थ । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ ॥ याकरयोक्त-
लघुसन्ना यथा । इत्थो लघुः दीर्घो गुरुस्त्व-
च्चारणवशाद्भवति । तथा सयोगे सति इत्थो-
ऽपि गुरुगुरुमतीत्युक्ते इति वर्जनाच्च । इति
दुर्गाविहङ्गसक्तपट्टितः ॥ ३ ॥ छन्दःशास्त्रोक्तं
लघुलक्षणं यथा,—

“मस्तिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो

भादिगुरु पुनरादिलघुर्यः ।

जो गुरुमध्यगतो रत्नमध्यः

सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥

गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥”

इति छन्दोमञ्जरी ॥

लघुकाय, पुं, (लघुः कायो यस्य ।) द्वागः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छन्दःशरीरश्च ॥

लघुकाश्रम्यं, पुं, (लघुः काश्रम्यं ।) कट्फल-
दृक् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुखटिका, स्त्री, (लघुः खटिका ।) छन्दखटिका ।
तत्पर्यायः । आसन्दी २ । इति हारा-
वली । २०६ ॥

लघुगण, पुं, (लघुगणः ।) अग्निनीपुण्यद्वन्द्वज-
त्राणि । यथा,—

“उग्रः पूर्वमघान्तका भुवगणस्त्रीयुत्तराणि
स्वभू-

न्वातादित्यहरिप्रयं चरगणः पुण्यान्निश्चिता
लघुः ॥”

इति दीपिका ॥

लघुगर्गं, पुं, (लघुगर्गं इव ।) विकण्टकमत्स्यः ।
इति हारावली । १६० ॥

लघुभिर्मिटा, स्त्री, (लघुभिर्मिटा ।) ऋगेन्वारः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुजङ्गलः, पुं, लावकपक्षी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

लघुदन्ती, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा दन्ती ।) क्षुद्रदन्ती-
दृक् । यथा,—

लघुव

“लघुी दन्ती विशलता च स्यादुदम्बरपर्यपि ।
तथैरण्मला शीघ्रा शोनघटा घुगप्रिया ।

पराद्याप्ती च कथिता त्रिकुम्भाश्च मङ्गलकः ॥”
अस्या गुणाः ।

“दन्तीद्वयं सरं पाके रते च कटु दीपनम् ।

गुदाङ्गुराश्लगुलासककृच्छ्रविदाहनुत् ॥

तोऽणोष्णं इति पितामकप्रशोयोदरकिमीत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तत्फलगुणाः ।

“क्षुद्रदन्तीफलम् स्यान्मधुरं रसपाकयोः ।

शीतल दृष्टविषमं गलशोचकपापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लघुदुडभिः, पुं, (लघुदुडभिः ।) द्रगद्वयम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

लघुदाचा, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा दाचा ।) काकली-
दाचा । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुनाम, [न] स्त्री, (लघु लघुवर्णयुक्तं नाम
यस्य ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लघुपञ्चमलं, स्त्री, (लघु क्षुद्रं पञ्चमलम् ।) क्षुद्र-
पञ्चमलपाचनम् । तत्तु शालपत्रोऽग्निपत्रो-
दृष्टनीकण्टकारीगोक्षुरसंयुक्तम् । यथा,—

“शालपत्रोऽग्निपत्रो वार्ताकी कण्टकारिका ।

गोक्षुर पञ्चभिषेतेः कनिष्ठं पञ्चमलकम् ॥”

अस्य गुणाः ।

“पञ्चमलं लघु खादु वन्यं पित्तानिलापहम् ।

नाशुष्णं दृढं याहि च्वरश्वावाप्सरीप्रसुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लघुपत्रकः, पुं, (लघुनि पत्राणि यस्य । कम् ।)
रोचनी । शुष्कारोचनी इति ख्यातः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

लघुपत्री, स्त्री, (लघुनि पत्राणि यस्याः । डीप् ।)
अम्बुतोदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुपिच्छिलः, पुं, (लघुः पिच्छिलः ।) भूकन्तु-
हारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुपुष्पः, पुं, (लघुनि क्षुद्राणि पुष्पाणि यस्य ।)
भूमिकदम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूमि-
कदम्बशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

लघुवदरः, पुं, (लघुः क्षुद्रो वदरः ।) क्षुद्रकोलिः ।
तत्पर्यायः । रुपाफलः २ बहुकरः ३ रुपा-
पत्रः ४ दुसर्गः ५ मधुरः ६ दरदारः ७

शिखिप्रियः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
फलगुणाः ।

“कक्षेभ्यः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्वैस्तरिभिः ।
अस्मिन् स्यात् क्षुद्रवदरं कथाय कथितं मनाकः ॥

क्षिप्रं गुरु च तित्क्ष्णं वातपित्तापहं स्तुतम् ।
शुष्कं भेद्ययिक्तत् सर्वं लघु दृष्ट्याऽस्मा-

सजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अस्य पक्षफलगुणाः । मधुरास्त्वम् । कफवात-
नाशित्वम् । रुच्यत्वम् । क्षिप्रत्वम् । जन्तुकारक-
त्वम् । ईषत्पित्ताग्निदाहशोषघ्नत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

लङ्का

लघुवदरी, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा वदरी ।) भू-
दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुब्राह्मी, स्त्री, (लघु क्षुद्रा ब्राह्मी ।) क्षुद्र-
ब्राह्मी । तत्पर्यायः । जलोद्भवा २ सप्तपत्रा ३ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमन्यः, पुं, (लघुः क्षुद्रो मन्यः ।) क्षुद्राणि
मन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमांसः, पुं, (लघु स्तस्य मांसं यस्य ।) तित्ति-
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लघुमांघी, स्त्री, गन्धमांघी । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुलयं, स्त्री, (लघु शीघ्र लीयते इति । लो-
प्यच् ।) वीर्यमूलम् । इत्यमरः ॥

लघुसदाफला, स्त्री, (सदा फलं यस्याः सा ।
लघुः सदाफला ।) लघुदुम्बिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥

लघुदक्षः, पुं, (लघु निप्रकारी इत्यो यस्य ।)
शीघ्रवेधो । इति हेमचन्द्रः । १ । ३११ ।

(वाच्यनिर्घोषि । यथा, कथाचरित्रादरे ।
३२ । १३३ ।

“स राजपुत्रश्चिखेव रघुसत्तस्य तच्चिरः ।
भूयः खड्गप्रहारेण लघुदक्षो विधाकरोत् ॥”

यथा च ।

“तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं त्वी ।

लघुदक्षः शुचिः मूरः सज्जोपस्करमेवम् ।

प्रत्युत्तममतिघोमान् यवसायो विशारदः ।

सत्यधर्मपरो यश्च स भिक्षु पाद उच्यते ॥”

इति सुश्रुते छत्रस्थाने ३४ अध्यायः ॥

लघुहेमदुग्धा, स्त्री, (लघुहेमदुग्धा ।) लघुदुग्ध-
रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुदुम्बिका, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा उदुम्बिका ।)
क्षुद्रोदुम्बिका । छोटं क्षुद्रं इति भाषा ।

तत्पर्यायः । लघुपत्रफला २ लघुहेमदुग्धा ३
लघुसदाफला ४ लघुदुम्बिका ५ । रस-
वीर्यविपाकेषु उदुम्बरात् किञ्चिन्नूनगुणैश्चम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लघ्वी, स्त्री, (लघु + डीप् ।) लावकपक्षी ।
(यथा,—

“गुर्वी पिच्छी खरात्यर्थं लघ्वी चैव विपर्ययात् ।
शक्तनामाशु जीर्येत च्छुत्वादेवलेहिका ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयज्ञेऽतीवाराधिकारे ॥
स्यन्दनप्रभेदः । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ एका ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लङ्का, स्त्री, (रमन्तेऽस्यामिति । रम् + वाङ्-
लकात् कः ।) रस्य जलम् । इत्युज्ज्वलः । १ ।
४० ।) रस्यपुरी । (यथा, नेघधे । १ । ६० ।

“चेतो न लङ्कामयते मदीयं
नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषम् ॥”)

ज्योति शास्त्रमते सा च पृथिव्या मध्यमागे
तिष्ठति । लङ्कोद्यात् चरखलेभ्यः स्वदेशे लम्-
प्रमायं भवति । यथा,—

“लङ्का क्रमध्वे यमकोटिरस्याः
प्राक् पश्चिमे रोमकपत्तनम् ।

अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येयं याम्ये वरुणानलम् ।
कुट्टसपादान्तरितानि तानि
स्थानानि बहुगोलविदो वदन्ति ॥”

अपि च ।

“यत्तद्विष्णुनीपुरोपरिकुरुषेचादिदेशान्

सृष्टान्

सुत्रं मेरुगतं बुधैर्निर्गदिता सा मधरेखा सुवः ।

आदौ प्रागुद्योऽपरश्च विषये पश्चाद्वि रेखो-

दयात्

स्यात्तस्मात् क्रियते तदन्तरसुखं खेदेष्टव्यं खं

फलम् ॥”

इति विद्वान्तिशरोमणिः ॥ ॥ ॥

अथ लङ्कापुरीषणंम् ।

लङ्कोवाच ।

“त्रिंशद्द्व्योजनविस्तीर्णं खण्डप्राकारतोरणम् ।

दक्षिणस्योदधेस्तौरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ।

शिखरे तस्य श्रेष्ठस्य मध्यमसुधिसन्निधौ ॥

पतत्रिभिश्च दुष्पापां टङ्कच्छिन्नां चतुर्दिशम् ।

शक्रार्थं मनुजता पूर्वं प्रयत्नात् बहुवत्सरेः ॥

वसन्तु तव दुर्द्धर्षाः मुख राक्षसपुङ्गवाः ।

अमरावतीं समासाद्य सेन्द्रा इव दिवौकसः ॥

लङ्कादुर्गं समासाद्य शत्रूणां शक्रच्छदनाः ।

दुराधर्षा भविष्यन्ति राक्षसैर्बहुभिर्वृताः ॥”

इति बह्विपुराणे कपिलदर्शननामाध्यायः ॥ ॥ ॥

शाखा । शाकिनौ । कुलटा । इति मेदिनी । के,

३३ । धान्यविशेषः । तत्पर्यायः । करालत्रि-

पुटा ९ काण्डिका ३ कृष्णशक्तिका ४ । अस्या

गुणा । रुच्यम् । हिमत्वम् । गौलत्वम् ।

पित्तनाशित्वम् । वातकारित्वम् । गुरुत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लङ्कादाह्री, [न] पुं, (लङ्कां दहति तच्छीलः ।

दह + णिनि ।) हनूमान् । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

लङ्काधिपतिः, पुं, (लङ्काया अधिपतिः ।)

रावणः । इति जटाधरभूरिप्रयोगौ । (यथा,

रघुः । ६ । ६२ ।

“पुरा जनस्थानविमर्शशङ्की

सन्नाय लङ्काधिपतिः प्रसख्ये ॥”)

लङ्कापतिः, पुं, (लङ्कायाः पतिः ।) रावणः ।

इति भूरिप्रयोगः ॥

लङ्कापिका } स्त्री, एका । इति शब्दरत्ना-

लङ्कायिका } वली ॥ पिङ्गशाक इति भाषा ॥

लङ्कारिका }

लङ्कास्थायी, [न] पुं, (लङ्कायुतं तिष्ठतीति । स्था

+ णिनि ।) वृक्षविशेषः । लङ्काविज इति

भाषा । यथा,—

“लङ्कास्थायी राजवृक्षो मद्रवूडो विशायकः ।”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

(लङ्कायां तिष्ठतीति ।) लङ्कावाणि, त्रि ॥

लङ्घेशः, पुं, (लङ्काया ईशः पतिः ।) रावणः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लङ्कोपिका, स्त्री, एका । इति शब्दरत्नावली ॥

लङ्कोयिका, स्त्री, एका । इति शब्दरत्नावली ॥

लङ्गः, पुं, (लङ्गतीति । लङ्ग गतौ + ञच् ।)

सङ्गः । विष्णुः । इति मेदिनी । गे, २१ ॥ ना

इति भाषा ॥

लङ्गुलं, स्त्री, लङ्गुलम् । इत्युणादिकोषः ॥

लङ्गुनं, स्त्री, (लङ्ग + ण्युट् ।) उपवासः । (यथा,

सुश्रुते । १ । ४६ ।

“तत्रामे लङ्गुनं कार्यं विदग्धे वमनं हितम् ।

विष्टम् खेदनं पथं रसशेषे शयीत च ॥”

यथा च ।

“लङ्गुनं हृदयं काले रुच्यं खेदनमथा ।

खेदनं क्षमनश्चैव जानीते यः स वै भिषक् ॥”

“तदभिवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।

यत्किञ्चिन्नाघवकरं देहे तल्लङ्गुनं स्मृतम् ॥”

“लङ्गुणतीक्ष्णविषहं रूपं स्रग्धं खरं सरम् ।

कठिनश्चैव यदृश्यं प्रायस्तल्लङ्गुनं स्मृतम् ॥”

“—पिपासा मारुतातपौ ।

पाचनान्युपवासाश्च आयामश्चेति लङ्गुनम् ॥”

“प्रभूतश्लेष्मपित्तास्रमलाः सन्दृष्टमारुताः ।

हृदच्छरीरा वलिनो लङ्गुनीया विशुद्धिभिः ॥”

“त्वग्दोषिणां प्रमौढानां क्षिण्वाभिव्यन्दित्वा

नाम् ।

शिशिरे लङ्गुनं शक्तमपि वातविकारिणाम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने द्वाविंशोऽध्याये ॥

“ज्वरे लङ्गुनमेवादायुपदिशन्ते ज्वरात् ।

चयानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्धवात् ॥

आमाशयस्यो हृत्वापि चामो मार्गान् पिघा-

पयन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तदा लङ्गुनमाचरेत् ॥

अनवस्थितदोषामेलेद्धनं दोषपाचनम् ।

ज्वरज्ज्वरं काङ्गारुचिन्नाघवकारकम् ॥

प्राणाविरोधिना चैनं लङ्गुनेनोपपादयेत् ।

बलाघिष्ठानमारोम्यं यद्यर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥

तत्तु मारुतसुतुषणासुखशोभमान्विते ।

कार्यं न बाले वृद्धे वा न गर्भेण्यां न दुर्बले ॥

वातसूत्रपुरीषाणां विषर्गे गात्रसाधवे ।

हृदयोद्गारकण्ठास्थशुद्धौ तन्ना क्रमे गते ॥

खेदे जाते वचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये ॥

क्षतं लङ्गुनमादेशं निरर्थं चान्तरात्राणि ॥

पर्वमेदोऽङ्गमहैव कासः शोषो सुखस्य च ।

क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥

मनसः सम्भ्रमोऽभौक्ष्यमर्हवातस्तमो हृदि ।

देहाभिव्यक्तानि च लङ्गुनेऽतिष्ठते भवेत् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंयुक्ते ज्वराधिकारे ॥

क्रमणम् । (यथा, कुमारः । ५ । ६४ ।

“यथा श्रुतं वेदविद्विर त्वया

जनोऽयसुचैः पदलङ्घनोत्सुकः ।

तपः किंचेदं तदवाप्तिसाधनं

मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥”)

ज्वनम् । इति मेदिनी । ने, १२० ॥ अयि-

लङ्घननिधौ यथा,—

“न चापि लङ्घयेद्दीमानोपदध्यादधः कश्चिन् ।

न चेनं पादतः कुर्यात् सुखेन न घमेद्बधः ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥

(अतिक्रमः । यथा, महाभारते । १ । १५६ ।

३६ ।

“न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपक्षीकता दृश्याम् ।

स्त्रीणामधर्मः सुमहान् भर्तुः पूर्वस्य लङ्घने ॥”)

अश्वत्थतीयगतिः । यथा,—

“भुतस्य लङ्घनं पश्चिन्तयत्यनुहारकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥ ॥ ॥

(स्त्री, अवमानना । यथा, मार्कण्डेये ।

१३५ । ३३ ।

“अन्यस्यापि सर्वशस्य लङ्घना क्रियते हि या ।

तां नालं सन्नियः सोढुं किं पुनः पितृमार-

यम् ॥”)

लङ्घ, लङ्घयि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् ।) लङ्घति वृषं चक्रवर्ग गोपः ।

इति दुर्गादासः ॥

लङ्घ, भर्तुं से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) लङ्घति । इति दुर्गादासः ॥

लङ्घ, इ भर्तुं से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् ।) इ, लङ्घति । इति दुर्गादासः ॥

लङ्घ, इ क भावद्वार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ क,

लङ्घयति । भा दीप्तिः वृद्धार्थो निकेतनहिंसा-

बलदानानि । इति दुर्गादासः ॥

लङ्घ, क अन्तर्द्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-सक०-सेट् ।) अन्तर्हिंसाच्छादनम् । क,

लङ्घयति चन्द्रं मेघः । इति दुर्गादासः ॥

लङ्घ, इ ग्रीष्मे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, लङ्घते । निहायां

लज इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

लङ्घ, तु क भावने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त

चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लङ्घयति ।

भावने दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

लङ्घकारिका, स्त्री, (लङ्घं लङ्घां करोतीव ।

ल + खलृ । टाप् । अत इत्वम् ।) लङ्घाजुलता ।

इति शब्दमाला ॥

लङ्घा, स्त्री, (लङ्घनमिति । लसृज ग्रीडने +

“गुरोश्च हलः ।” १ । ३ । १०३ । इति अः ।

टाप् ।) अन्तःकरणवृत्तिविशेषः । इति

नागोजीभट्टः ॥ अकार्त्तये कर्मणि परश्चान-

भयम् । लङ्घ इति भाषा । तत्पर्यायः ।

मन्दास्यम् २ ग्रीः २ त्रपा ४ ग्रीडा ५ । सा

अन्यतश्चेत् अपचपा ६ । इत्यमरः ॥ मन्दा-

स्यम् ७ लङ्घा ८ ग्रीडः ९ ग्रीडनम् १० । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । १ । ४८ ।

“लङ्घा तिरस्त्रां यदि चेतसि स्या-

दसंशयं पर्वतराजपुत्राः ।

तं केशपाश प्रसमीक्ष्य कुर्या-

र्वाक्षप्रियत्वं शिथिलं चमयः ॥”)

लङ्घाजुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लज्जालुः, पुं, स्त्री, (लज्जवास्या अस्तीत्यर्थे आलुः ।) स्रुपविशेषः । तत्पर्यायः । रक्तपादो २ शमी-पत्रा ३ क्षुफा ४ खदिरपत्रिका ५ सङ्कोचिनी ६ समझी ७ नमस्कारी ८ प्रसारिणी ९ सप्त-पत्नी १० खदिरा ११ गण्डमालिका १२ लज्जा १३ लज्जिरी १४ स्पर्शलज्जा १५ अस-रोधिनी १६ रक्तमूला १७ ताम्रमूला १८ खगुमा १९ अक्षविकारिका २० । इति राज-निर्घण्टः ॥ महाभीता २१ वशिनी २२ मद्यौ-वधि २३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । पिप्पातिसार-श्लोफदाहश्रमभासप्रणकुष्ठ कफार्तिनाशित्वम् ॥ तद्देदो यथा,—

“लज्जालुर्विपरीतान्या अल्पस्रुपट्टहृदना ।
विपरीत्या च लज्जालुर्लम्भिधाने प्रयोजयेत् ॥
लज्जालुर्विपरीत्याहुः कटुरुण कफामलुत् ।
रसे नियामकश्चैव नानाविज्ञानकारकः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्या हंसपादोश्चन्द्रे द्रष्टव्या ॥*॥ अपि च ।
“लज्जालुः स्यात् शमीपत्रा समझाञ्जलि-
कारिका ।

रक्तपादो नमस्कारी नाम्ना खदिरकेत्यपि ॥
लज्जालुः शीलता तिल्ला कषाया कफपित्त-
जित् ।

रक्तपित्तमतीसार योनिरीगान् विनाशयेत् ॥”
अतः लज्जालुमेदः ।

“अलम्बुषा खरत्नक् च तथा मेदोगला स्मृता ।
अलम्बुषा लघुः स्वादुः क्षमिपित्तकफापहा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अन्या दुग्धिकाश्चन्द्रे द्रष्टव्या ॥

लज्जाशील, त्रि, (लज्जा शील स्वभावो यस्य ।)
लज्जाविशिष्टः । तत्पर्यायः । अपत्रपिण्डः २ ।
इत्यमरः ॥ लज्जितः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
लज्जित, त्रि, (लज्जा सञ्जातास्य । लज्जा + तार-
कादित्वात् इतच् ।) लज्जायुक्तः । तत्पर्यायः ।
झीय २ झीतः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ।
१२ । ७५ ।

“काम जीवति मे नाथ, इति सा विजहौ
शुचम् ।

प्राक् मत्वा सत्वमस्यान्त जीवितास्मौति
लज्जिता ॥”)

लज्जिरी, स्त्री, लज्जालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लज्जा, स्त्री, लज्जा । इति शब्दरत्नावली ॥
लज्ज, तु क भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदस्त-पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, लज्ज-
यति । भासन दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

लज्ज, पु, (लज्जयति शोभते इति । लज्ज + अच् ।)
पद । कच्छ । इति हेमचन्द्रः ॥ पुष्क ।
इति जटाधरः ॥

लज्जिका, स्त्री, (लज्जयति शोभते इति । लज्ज +
कुल् । टापि अत इत्वम् ।) वेष्ट्या । इति
हेमचन्द्रः ॥

लट, बाल्योक्तोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) बालोऽत्र तस्य
भावो बाल्यं बालोह इति यावत् । लटति लोक-
शिशुः स्यात् । किञ्चिद्दति वेत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

लटः, पु, (लटति यथेच्छया वदतीति । लट +
अच् ।) प्रमादवचनम् । दीपः । इति
विश्वः ॥

लटक, पु, (लटतीति । लट् + “कुन् शित्ति-
संशयोरपूर्वस्यापि ।” उक्ता० २ । ३२ । इति
कुन् ।) दुर्जनः । इत्युणादिकोषः ॥

लटपर्यं, स्त्री, (लटस्य पर्यं मस्य ।) लघुम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लट्टः, पु, दुर्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥

लट्टः, पुं, (लट्टीति । लट् + “अभ्रपूषिलटीति ।”
उक्ता० १ । १५१ । इति कन् ।) आतिविशेषः ।
नेटुया इति भाषा । रागभेदः । सुरङ्गमः ।
इत्युणादिकोषः ॥

लट्टा, स्त्री, (लट् + कन् । टाप् ।) करञ्जभेदः ।
नाटाकरञ्जा इति भाषा । वाद्यभेदः । पचि-
विशेषः । यामचटक इति ख्यातः । इति
मेदिनी । वे, २२ । कुसुमम् । इति हेमचन्द्रः ॥
भ्रमरकः । भोटरी इति ख्यातः । इत्यमर-
भरतौ । (शिकी । इति हारावली । २५६ ॥
तूष्णिका । दूतम् । यथा,—

“लट्टा तु तूष्णिका ख्याता लट्टा दूतेऽपि
हृष्यते ॥”

इति आहिरमञ्जौ । इति उणादिवृत्तौ
उज्ज्वलः । १ । १५१ ।)

लड, विनासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) लडति बाला । इति दुर्गा-
दासः ॥

लड, इ कि भाषये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, लडाति ।
कि, लडयति लडति । भाषण कथनम् । अय
केचित्तमन्यते । इति दुर्गादासः ॥

लड, ओ इ कि उत्तरेपथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) ओ, लडिन ।
अनुबन्धवलादिमूयवधानेऽपि निष्ठा-
तस्य लब्धम् । अस्मात् निष्ठायाभिम् न स्यादि-
येके । लड इति । इ, लडाति । कि, लडयति
लडति तदुक्तं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

लड, क उपसेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उपसेव इह अत्यन्तपाल-
नम् । क, लालयेत् पञ्चवर्षाणि पुत्रमिति अत्र
उल्लेखोक्तत्वात् । कल्पनायामस्य प्रयोगः ।
इति रमानाथः । लडयति लतां वायुः । इति
दुर्गादासः ॥

लड, क रु वीर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
धातु०-सक०-सेट् ।) क रु, लडयते । लभ
रव इत्यन्तः । विशेषेण आपुमिच्छा व्रीक्षा ।
इति दुर्गादासः ॥

लड, तु क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदस्त-
पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) लडयति । अल
लाङ्गु । इति दुर्गादासः ॥

लड, म उक्तान्यनजिह्वयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-कचित् पीठनादौ सक०-
सेट् ।) उक्तान्यनं पीठितोभावः उत्तुषिमी-
भावश्च । लडति लता वायुना पीठिता उत्तु-
षिमा वा स्यादित्यर्थः । जिह्वा तद्विषयक्रिया ।
लडति जिह्वा सन्दनवती स्यादित्यर्थः । म,
लडयति । लडयति लघुसुल्लयलघुमिति
श्रीहर्षः । पीठयतीत्यर्थः । कवाटप्रीमिद्ध,
किरणलहरीसुल्लयतीति सुरारिः । उत-
त्तिपतीत्यर्थः । उभयत्र उल्लयोरैकत्वात् ।
केचित्तु जिह्वोन्मथने इति पठित्वा जिह्वाया
उक्तान्यन उतक्षेपणमिति व्याख्याय लडति
जिह्वा सप्य इत्येवोदाहरन्ति । इति दुर्गा-
दासः ॥

लडह, त्रि, मनोश्च । इति त्रिकाङ्गशेषः ।

लडुः, त्रि, दुर्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥

लड्डुक, पु पिङ्कविशेषः । लाडु इति भाषा ।
यथा । लड्डुको दुर्जनो गुरुः । इति राव-
वल्गुभः ॥ अपि च ।

“तेलेन हविषा पक्वं भवेत् चूर्णं लड्डुकम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ।

लड्डं, स्त्री, (लडाते उत्तुष्यते इति । लड् +
घञ् ।) पुरीषम् । लाडु इति भाषा । यथा,—

“समेधमानेन स लज्जबाहुना
निरुद्धवायुचरणाञ्च निक्षिपन् ।
प्रक्षिप्तगात्र परिहृतलोचन,
पपात लड्डं विष्टजन् क्षितौ बभूव ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३७ अध्याये
८ श्लोकः ॥ लड्डं पुरीषसुतुष्टजन् । इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥

लड्डज, त्रि, (लड्डे तदाख्यदेशे जायते इति ।
जन् + ड ।) लड्डदेशजात । यथा,—

“पूर्वोन्माये नवशतं षड्शीति प्रकीर्तिता ।
फिरङ्गभाषया तन्नास्तेषां ससाधनात् भुवि ।
अधिपा मल्ललानाञ्च सगमेज्वपराजिता ।
इरेला नव षट् पञ्च लड्डजाश्चापि भाविनः ॥”

इति मेघतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥*॥

लड्डुस्तु अधुना लड्डन् इति ख्यातः । इरेलानां
राजधानी च ॥

लत, घाते । सौत्रघातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) लता । इति दुर्गा-
दासः ॥

लता, स्त्री, (लतति वेष्टयते आन्यमिति । लत + पञ्च
टाप् । टाप् ।) शाखादिरहिता शुङ्ख्यादि ।
तत्पर्यायः । वल्ली २ व्रततिः ३ । इत्यमरः ॥

वल्ली ४ वेक्षि ५ प्रतति । इ । सा शाखापत्र-
समायुक्ता चेत्यतानिनी । इति शब्दरत्नावली ॥
तत्पर्यायः । वीरुत् २ गुल्लिनी ३ उलप । ४ ।
इत्यमरः ॥*॥ अमायां वीरुधां ष्टेदकानुर्निहता

यथा,—

“अप्सु तस्मिन्क्षोराचे पूर्वं विप्रति चन्द्रमाः
ततो वीरुत्सु वसति प्रयात्यर्कं ततः क्रमात् ॥
क्षिणति वीरुघो यस्तु वीरुत्संस्थे निशाकरे ।
यत्र वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥”
इति श्रीविष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥३॥
आश्रमे रोपणीया शुभदा लतादिर्यथा,—
“अलायुष्मापि कुष्माण्डं मायाम्बुध सुकासकः ।
खञ्जुरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ॥
वासुकः कारवेक्षश्च वार्णाकुक्ष शुभप्रदा ।
लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥
ग्राखा । प्रियङ्गु । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिलाङ्गया ।
गुन्ना गुन्मफला श्यामा विष्णुक् सेनाङ्गना-
प्रिया ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
एका । (यथास्याः पर्यायः ।
“तस्मिन्क्षोराकच्छो देवी एका लता लघुः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
अशनपर्णी । इत्यमरः ॥ ज्योतिष्मती । (अस्याः
पर्यायो यथा,—
“ज्योतिष्मती स्यात् कटभी ज्योतिष्का कङ्गीनी-
ति च ।

पारावतपदी परया लता प्रोक्ता ककुन्दनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
लताकसूरिका । माधवी । दूर्वा । इति मेदिनी ।
ते, ५१-५२ ॥ कैवर्तिका । सारिवा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (दृष्टव्यं । तत्पर्यायो यथा,—
“भङ्गाक्षी दृष्टव्यं विही वार्णाक्षी राष्ट्रिका-
क्षी ।
प्रसहा रक्तपाका च लता दृष्टव्यं परा ॥”
नारी । यथा,—
“नर्मा परलतां पश्यन् अयुत यस्तु साधकः ।
प्रजपेत् स भवेत् श्रीं विद्याया वल्लभः स्वयम् ॥”
इति तन्त्रसारे श्यामासाधनम् ॥
(तथा च नैषधे । १ । ८५ ।

“नवा लता गन्धर्वेन सुमिता
करमिताङ्गी मकरन्दशीकरेः ।
दृशा शृण्वेण स्मितशोभिकुङ्कुमला
हरादराभ्यां हरकम्पिनी पथे ॥”

“नवा नवीना लता माधवीलता पक्षे नवा
रम्या लता स्त्री ।” इति तट्टीका ॥३॥ अश्वरो-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । २१७ । २० ।
“अहश्च सौरमेयी च समीचीं बुद्ध्या लता ।
योगपट्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत ! ॥”

लताकरञ्जः, पुं, (लतारूपः करञ्जः ।) करञ्ज-
विशेषः । कण्टकरेण इति हिन्द्यै भाषा ।
तत्पर्यायः । दुष्प्रशः २ वीराखाः ३ वच-
योजकः ४ धनदात्री ५ कण्टफलः ६ कुये
राक्षी ७ । अस्य पत्रगुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफघातनाशित्वम् । तद्बीजगुणाः ।

दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । शूलशुल्काविषाणहत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लताकसूरिका स्त्री, (लतारूपा कसूरी तद्दृ-
गन्धत्वात् । ततः स्तार्थे कन् ।) लताकसूरी ।
तत्पर्यायः । कटुः २ दक्षिणदेश्या ३ । अस्या
गुणाः । तिक्तत्वम् । स्नातुत्वम् । रुच्यत्वम् ।
हिमत्वम् । लघुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । हेरनीत्वम् ।
क्षेपलक्षणावस्थास्यरोगनाशित्वम् । इति पद्या-
पथ्यविवेकः ॥ अपि च ।

“लताकसूरिका तिक्ता हृद्या शीतास्य-
रोगगुत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

लताजिह्वा, पुं, (लतेव जिह्वा यस्य ।) सर्पः ।
इति शब्दमाला ॥

लतातृच, पुं, (लतेव दीर्घस्तृचः ।) नारदतृचः ।
तालतृचः । इति शब्दमाला ॥ शालतृचः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लताहमः, (लतेव हमः दीर्घत्वात् ।) लताशालः ।
तत्पर्यायः । तार्क्ष्यः २ अन्धकर्णः ३ कुशिकः ४
वन्धः ५ दीर्घः ६ । इति रत्नमाला ॥

लतापनसः, पुं, (लतायां पनसमिव फलमस्य ।)
फललताविशेषः । * तरसुज् इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । चेलाः २ चित्रफलः ३ सुखाशः ४
राजतेमिषः ५ नाटावः ६ सेदुः ७ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

लताएका, स्त्री, (लताप्रधाना एका ।) सप्त-
द्राक्षा । इति शब्दरत्नावली ॥ पिडिशक
इति भाषा ॥

लताप्रतानिनी, स्त्री, (लताप्रतानोऽस्यस्थितिः ।
इतिः ।) ग्राखाप्रचयवती लता । तत्पर्यायः ।
वीरुत् २ गुल्मिनी ३ लक्ष्मः ४ । इत्यमर-
भरती । वीरुत् ५ वरुत् ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ प्रतानो ७ लक्षः ८ । इति जटाधरः ॥
लताफलं, स्त्री, (लतायां फलमस्य ।) पटोलः ।
यथा,—

“वास्तुकः कारवेक्षश्च वार्णाकुक्ष शुभप्रदा ।
लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥
लताभद्रा, स्त्री, (लताया भद्रा यस्याः ।) भद्राक्षी-
दृष्टः । इति शब्दमाला ॥

लतामणिः, पुं, (लतासदृशी मणिः ।) प्रवालः ।
इति त्रिकाण्डशेषः राजनिर्घण्टश्च ॥ (प्रवाल
शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

लतामरुत्, स्त्री, (लतायां मरुत् यस्याः ।) एका ।
इति शब्दरत्नावली ॥

लतामाधवी, स्त्री, (लताप्रधाना माधवी ।)
माधवीलता । इति शब्दरत्नावली ॥

लतायष्टि, स्त्री, (लता यष्टिरिव ।) मञ्जिष्ठा ।
इति शब्दमाला ॥

लतायावकं, स्त्री, (लतायां याव इव यस्य । कन् ।)
प्रवालम् । इति हारावली । ६१ ॥ (गुणादयो-
ऽस्य प्रवालशब्दे ज्ञेयाः ।)

लतारसनः, पुं, (लतेव रसना यस्य ।) सर्पः ।
इति हारावली । १५ ॥

लतार्कः, पुं, (लता अर्क इव तीव्रा यस्य ।)
हरितुपलाकुः । तत्पर्यायः । दुहमः २ ।
इत्यमरः ॥

लतालकः, पुं, हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लतावेष्टः, पुं, (लतयेव आवेष्टो वेष्टनं यत्र ।)

गोडशरतिवन्धनार्गततृतीयवन्धः । यथा,—
“बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्थिरं रमेत् ।
लघुलिङ्गताडनं योनौ लतावेष्टोऽयमुच्यते ॥”
इति रतिमञ्जरौ ॥ * ॥

पर्वतविशेषः । यथा,—
“अन्विष्ये निरुद्धस्य चरान् आदिष्टकान् तदा ।
अभ्यन्तरश्च मार्गश्च वाञ्छितश्च समन्ततः ॥
वेणुमन्तं लतावेष्टं तथा रेवतकं गिरिम् ।
ऋक्षवन्तं गिरिष्वेव मार्गश्च त्वरिता हयैः ॥”
इति हरिवंशे वाणयुद्धम् ॥

(पर्वतोऽयं द्वारकाया दक्षिणस्यां दिशि
स्थितः । यथा, तत्रैव । १५५ । १६ ।

“दक्षिणस्यां लतावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते ।
इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा लुपः ॥”
लतावेष्टितक, स्त्री, (लतयेव वेष्टितं वेष्टनं यत्र ।
कन् ।) आलिङ्गनभेदः । यथा, शब्दमालायाम् ।
“उद्धृष्टक पीडितकं लतावेष्टितकं तथा ॥”

लताशङ्खः, पुं, शालतृचः । इति शब्दरत्नावली ॥
लतासाधन, स्त्री, (लतया स्त्रिया साधनम् ।)

योषिदधिकरणकेष्टदेवताराधनम् । तद्वयथा,—
“लतायां साधनं वक्ष्ये शृणुष्व हरवल्गवे ।
शतं केपे शतं भावे शतं सिन्दूरमण्डले ॥
लनन्दं शतद्वन्दं शतं नामौ महेश्वरि ।
शतं योनौ महेशानि उत्थाय च शतधयम् ॥
ययं दृष्टशतं जप्ता सन्निविष्टौ च भवेत् ।
अद्यान्तं संप्रवक्ष्यामि साधनं भुवि दुर्लभम् ॥
रजोऽवस्थां समानीय तद्योनौ खेष्टदेवताम् ।
पूजयित्वा महाराजौ त्रिदिनं पूजयेन्मनुम् ॥
शतत्रयश्च घटत्रिशदधिकं प्रत्यहं जपन् ।
अष्टोत्तरशतं पूर्वं चक्रवर्त्तं जपेद्बुधः ॥
ततस्तानवभिः पुष्पैर्यजेदष्टोत्तरं शतम् ।
ततः पूर्णाहुतिं दत्त्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥
धनवान् बलवान् वाग्मी सर्वयोगितुप्रियङ्करः ।
गोडशाहेन च भवेत् सत्यं सत्यं न सशयः ॥”

इति मायातन्त्रे १२ पटलः ॥
अन्यत् अन्नदाकर्त्तु १६ पटले गुप्तसाधनतन्त्रे
४ पटले च द्रष्टव्यम् ॥

लतिका, स्त्री, लता । इति लताशब्दात् स्तार्थे
कन्प्रत्ययेन णिकप्रत्ययेन वा निष्पन्नम् ॥
(यथा,—

“इयं सन्ध्या दूरदहसुपगतो हन्त मलयान्
तदेकां तद्गोष्ठे विनयवति । नेष्यामि रजनीम् ।
समीरेणोक्तेव नवकुसुमिता चूतलतिका
घुनानां स्पर्शान् नहि नहि महोत्थेव कुरुते ॥”
इत्युद्धटः ॥)

लभ

कतिका, स्त्री, (लभे घाते + "कृतिभिदितिभ्यः कित् ।" उणा० ३। १४७। इति कित् ।) गोधा । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिहृतिः । लप, ऋ भावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अलीलपत् अललापत् । भावः कथनम् । इति दुर्गादासः ॥

लपनं, स्त्री, (लप्यतेऽनेनेति । लप् + करणे क्युट् ।) सुखम् । इत्यमरः ॥ (भावे क्युट् ।) भाषणम् । इति लपघात्वर्थदर्शनात् । (यथा, आभ्यासप्रश्रव्याम् । ३८१ ।

"प्रकटयति रागमधिकं लपनमिदं वक्तिमाख-भावहृति ।

प्रीणयति च प्रतिपदं हूति शुक्लस्यैव दयित-तस्य ॥"

"शुक्लस्यैव दयितस्य लपनं सम्भावणम् । पक्षे वदनम् ।" इति तट्टीका ॥)

लपित, स्त्री, (लप् + क्त' भावे ।) वचनम् । कथिते, त्रि । इत्यमरः ॥ (लपितमस्यास्तीति । अच् । वचनयुक्ते च त्रि । यथा, अथर्ववेदे । ४।३६।६। "ये मा ऋषेर्भक्तिं लपिता हस्तिनं मशका इव । तानह मन्वे दुर्हितां जने अल्पश्रयनिव ॥")

लसिका, स्त्री, खाद्यविशेषः । लस्यौ । इति ख्याता । यथा,—

"समितां सार्पेया भृष्टां शर्करां पयसि क्षिपेत् । तस्मिन् घनीकृते न्यस्येत् लवङ्गमरिचादिकम् । विक्षेपा लसिका ख्याता शुणानस्या वरा-म्यहम् ॥

लसिका टं हृषी हृष्या बल्या पित्तानिजापहा । द्विग्धा श्लेष्मकरी गुर्नी रोचनी तर्पणी परम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

लव, इ ङ संसने । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म० अवलम्बने सक०-शब्दे अक०-सेट् ।) इ, लभ्यते । ङ, लभ्यते । संसनमिहा-वलम्बनमिति गोविन्दभट्टः । ननाद् चरणायुध-क्षदपि मौनमालम्बसे । इति दुर्गादासः ॥

लब्, त्रि, (लभ् + क्तः ।) प्राप्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

"अलम्ब्यैव लिखेत लब् रणेदपक्षयात् । रक्षित वड्डयेन् सस्यक् दृढं तीर्थेण निक्षिपेत् ॥"

लब्धवर्णः, पुं, (लब्धावर्णा यशसि येन ।) पण्डितः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ११। २ ।

"लक्ष्मणस्यपि लब्धवर्णमाक-तं दिदेश सनये सलक्षणम् ॥"

लब्धा, स्त्री, (लभ् + क्तः । टाप् ।) नायिका-भेदः । यथा,—

"खड्गितोत्कृष्टता लब्धा तथा प्रीतिभर्तृका । कलङ्कान्तरिना वाससञ्जा साधीनभर्तृका ॥

इति जटाधरः ॥

लभ, इ ङ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, लभ्यते । ङ, लभते । इति दुर्गादासः ॥

लभ्यः

लभ, डु औ ङ व प्राप्नो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म० सक०-अनिट् ।) डु, लभ्यमम् । औ, लब्धा । ङ, लभते । व, लभा । लभन्ति पुनस्त्यानमिति गबलसानित्यादिति रमा-नाथः । वस्तुनस्तु लभते लभः पचादित्यादन् ततो लभ इवाचरतीति कौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

लभसः, पुं, (लभ् + "अत्यविचमौति ।" उणा० ३। ११७। इति अयच् ।) वालिवन्मनरज्जुः । इत्युणादिकोषः ॥ धनम् । याचकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिहृतिः ॥

लभ्यं, त्रि, (लभ्यते इति । लभ् + पोरदुपधात् ।) इ । १। १। ६८ । इति यत् ।) न्यायम् । इत्यमरः ॥ लब्धयम् । इति मेदिनी । ये, ४३ ॥ (यथा, सुक्तकोपनिषदि । ३। २। ३ ।

"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेघया न बहुधा श्रुतेन । यमेवैव दृश्यते तेन लभ्य-स्तस्यैव आत्मा निरुद्धते तन् खाम् ॥"

लभकः, पुं, (रभते इति । रम् + "रमेरश्च लो वा ।" उणा० २। ३३ । इति कृन् रश्च लत्वच् ।) विद्वङ्गः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-सुखादिहृतिः ॥ (तीर्थशोधकः । इत्युज्ज्वलः ॥ विलासिनि, त्रि । इति केचित् ॥)

लम्पटः, पु, विद्वङ्गः । इति लम्पाकशब्दार्थे मेदिनी । के, १४६ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४७। १०१ ।

"अथेतारावर्षीमेवं यद्यपि स्त्रीषु लम्पट । तथापि न स दुःखेऽस्मिन्नीदृशः स्यात्तथा-यिषः ॥"

आसक्त' यथा,—

"यथेहिकासुष्मिककामलम्पटः सुतेषु हारेषु घनेषु चिन्तयन् । शङ्कते विद्वान् कुक्कुलेवराव्यादु-यस्तस्य यत्नं अम एव केवलम् ॥"

इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

लम्पाकः, पु, लम्पटः । देशभेदः । इति मेदिनी । के, १४६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५७। ४० ।

"लम्पाकाः शूलकाराश्च पुलिका जागुर्चे, सह । औपधाञ्जलिभद्राश्च किरातानाश्च जातयः ॥"

लम्पाटहः, पु, पटहवादम् । इति हारावली ॥

लम्फः, पु, भुतगतिः । लाफ इति भाषा । इति प्रसिद्धः ॥ उत्तस्करं प्रलम्फनश्चात्र ॥

लम्भ', पुं, (लम्भते इति । लभि अवसंसने + अच् ।) नर्तकः । अङ्गम् । कान्तः । इति सचिप्तसारोणादिहृतिः ॥ उत्तकोचः । यथा, "प्राभृतं नौकनं लम्भोत्तकोचः कोशलकामिभिः । उपाचारः प्रदानन्दा हारो ग्राह्यायेन अपि ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वमेदः । यथा,—

"चरलम्भगमा भेदाः पाटकोऽद्यादिपालने ॥

इति शब्दमाणा ॥

लम्बद

लेत्रादौ लम्भमानरेखा सूत्रं वा । यथा,—

"त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदनन्तरगुणो भुजाङ्गुतो लम्बा ।

इति भूखनयुता हलितावाधे तयोः ख्याताम् ॥

खावाधासुखल्योरन्तरमूल प्रजायते लम् । लम्भगुणं भूयस्त्वं सद्यः त्रिभुजे फल भवति ॥"

उदाहरणम् ।

"क्षेत्रे मन्त्री मनुमिता त्रिभुजे भुजां तु यत्र त्रयोदशतिथिप्रमितौ हि यश्च । तत्रावलम्बकमथो कथयाववाधे क्षिप्रं तथा च समकोष्ठमिति फलाख्याम् ॥"

न्यासः । भूः १४ भुजा १३ । १५ लम्बे आवाधे ५ । ६ । लम्बो लम्बश्च १२ त्रैव-फलश्च ८४ । इति लीलावती । (दैवविशेषः । यथा, हरिवंशे । ४३ । २२ ।

"लम्बस्तु लम्बमेघाभः प्रलम्बान्तरभूयश्च । दैवशूङ्गगतो भाति सनीहार इवांशुमान् ॥"

त्रि, दीर्घः । लम्बा इति भाषा । यथा,—

"दूरतः शोभते स्त्र्यो लम्बश्राटपटावृत' । तावच्च शोभते स्त्र्यो यावत् किञ्चिन्न भावते ॥

इति चाञ्चल्यशतकम् ॥

(लम्भमान । यथा, रघुः । ६। ६० ।

"पाण्डुरोऽयमसापितलम्बहारः कल्पाङ्गरागो हरिचन्दनेन । आभाति बालातपरक्तवाहुः सनिर्भरोद्गार इवाद्रिराज ॥"

लम्बकर्णः, पु, (लम्बौ कर्णौ यस्य ।) क्रागः । अङ्गोष्ठवत् । इति मेदिनी । के, १०७ ।

राचच । हस्तौ । इति शब्दरत्नावली ॥ श्ले-पची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शशः । तद्वधा, अथ विशेषयेत् तत्र शशः स्यात् ।

"लम्बकर्णः शशः शूलौ लोमकर्णौ विवे-शयः ॥"

इति वैद्यकम् ॥

लम्ब'कर्णः इति कर्मधारये ।) दीर्घञोत्तम् । तदुत्तरे, त्रि । (यथा, महाभारते । ६। ४६ । ३४ ।

"लम्बोदर्यो लम्बकर्णास्तथा लम्बपयोधरा ॥"

लम्बकेश, पु, (लम्बः केश इवायभागे यस्य ।) विष्टरः । स तु विवाहकाले वरोपवेशनार्थं सार्द्धद्वितयवामावर्षवर्षलताधोसुखा अचक्ष्मात-दर्भा । यथा,—

"ऊर्ध्वकेशो भवेत्तु व्रज्या लम्बकेशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्तको व्रज्या वामार्तस्तु विष्टरः ॥"

इति सङ्कारतत्त्वम् ॥

केशोऽत्रायम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गङ्गा-माहात्म्ये प्रतिनिहतदर्भवटुस्नानप्रकरणे लिखितम् ॥ * ॥ दीर्घकेशयुक्ते, त्रि ॥

लम्बदन्ता, स्त्री, (लम्बा दन्ता इव फलानि यस्याः ।) सेहलीपिप्पली । इति राज-निर्घण्टः । टट्टदृशनिविष्टे त्रि ॥

लम्बोष्ठः

लम्बनं, स्त्री, (लम्बते इति । लम्ब + लुट् ।)
नाभिलम्बितकण्ठिकादिः । तत्पर्यायः । लल-
निका ० । इत्यमरः । लम्बते लम्बनं नन्दादि-
त्वादन । इति तट्टीकार्या भरतः । (लम्ब +
भावे लुट् ।) लम्बशब्दार्थाश्चात्र ।
लम्बनः, पुं (लम्बते इति । लम्ब + लुट् ।) कण्ठः ।
इति शब्दचन्द्रिका ।
लम्बबीजा, स्त्री (लम्बानि बीजानि यस्याः ।)
सैहनीप्रियङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ।
लम्बमानं, त्रि, लम्बायमानवस्तु । लम्बघातो
कर्त्तरि शानच्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
लम्बा, स्त्री, लम्बीः । गौरी । तिक्ततुम्बी । इति
मेदिनी । वे, ६ । दक्षकन्याविशेषः । यथा,—
“अकृन्तौ वसुं यामीं लम्बां भातुं मरुत्वतीम् ।
वह्निष्ठां सुहृतां च साध्या विश्वा च भारत ।
मनवे दक्षपुत्राय दक्ष यता ददौ प्रभुः ॥”
इति हरियश्चे अघिपतिस्थापनम् ।
हिमालयकन्याविशेषः । यथा,—
“ततश्चावच. श्रुत्वा देवीलम्बामघातवीत् ।
गच्छस्व लम्बे श्रीधर्त्वं वायुवररक्षणं कुरु ॥
ततो योगं समाधाय अट्टम्या हिमवतुत्तता ।
छण्ड्यैकस्य तद्वर्णं दर्शयत् पार्श्वभागता ।
सान्त्वानमुपागम्य तदा सा वासवी पुनः ।
परिभ्राणाय वायस्य विजयाघिष्ठिता ततः ।
प्रमुखे वासुदेवस्य दिवासाः कीदृवी स्थिता ॥”
इति महाभारते हरिवंशे वाणयुद्धम् ।
लम्बिका, स्त्री, (लम्बते या । लम्ब + लुक् । टाप् ।
अत इत्वम् ।) तालुर्द्वन्द्वनिष्ठा । तत्पर्यायः ।
घण्टिका २ । इति राजनिर्घण्टः । सुधासवा १
गलमुष्टिका ३ । इति हेमचन्द्रः । अलि-
जिह्वा ५ अलिजिह्विका ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ।
लम्बितः, त्रि, (लम्ब + क्तः ।) लम्बितः । (यथा,
गीतगोविन्दे । १२ । १८ ।
“सदधरपुम्बनलम्बितकण्ठलसुञ्जलय प्रिय
लोचने ॥”)
शब्दितः । इति लवघातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नम् । लम्बमानमात्यादिषु । (यथा,
महाभारते । १ । १५७ । १२ ।
“वह्निशोऽयत्नया यत्नः कान्तस्त्रेण लम्बितः ॥”)
लम्बोदरः, पुं, (लम्बोदरं यस्य ।) गच्छेत् ।
इत्यमरः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १८८ ।
“गतिगच्छितपरपुत्रतिः करी कपोलौ करोतु
मदमल्लिकी ।
सुखव्यमाससिन्धुर लम्बोदर कि मर वदसि ॥”
श्रुतिशेषः । इति भागवतम् । १२ । १ । २२ ।)
ज्योतिरिन्, त्रि । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
कथासरित्सागरे । ७० । १०२ ।
“ततो लम्बोदरेऽपि पुष्यारोपितपापुषः ।
सम्पादित स पातसाधनं केशरिणीरुते ॥”)
लम्बोष्ठः, पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य । ओष्ठोष्ठयोः
उभासे वा । इति यायुः ।) उद्वः । इति

लयः

राजनिर्घण्टः । लम्बमानोष्ठयुक्ते, त्रि । (जेव-
पालदेवताविशेषः । यथा, प्रयोगसारे जेव-
पालप्रकरणे ।
“युगान्तो वाचकश्चाथ लम्बोष्ठो वसवस्तथा ॥”)
लम्बोष्ठः, पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य ।) उद्वः । इति
त्रिकाण्डशेषः । दीर्घोष्ठविशिष्टे, त्रि ।
लम्बनं, स्त्री, प्रतिलम्बः । इति हेमचन्द्रः । ध्वनिः ।
लभि इ शब्दे इत्यस्मान् भावेऽनट् (लुट्)
प्रत्ययेन निष्पन्नमिति ।
लम्बा, स्त्री, (लम्बते इति । लम्ब इ इ शब्दे +
अच् । टाप् ।) वाटशृङ्गला । इति हारावली ।
लयः, उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) रु, लयते । इति दुर्गादासः ।
लयः, पुं, (ली + अच् ।) विनाशः । संश्लेषः । लौक्य-
त्रिकस्य साम्यम् । इति मेदिनी । ये, ५२४ प्रत्ययः ।
इति शब्दरत्नावली । ३३ । अखण्डवस्त्रनवलम्ब-
नेन चित्तवृत्तेर्निद्रा । इति श्रीपरमहंससदानन्द-
योगीन्द्रसत्येशान्तसारः । तत्राद्यं विभं लघ-
यति लयस्तावदिति । लयो द्विविधः । चिरकाल-
मुक्ताष्टाङ्गसहितनिर्विकल्पकसमाध्यासपाटवे-
नातितमलोहलक्षिप्रजलविभ्रवत् तैलरहित-
दोषकलिकावच प्रत्यगभिन्ने परमानन्दे चित्त-
वृत्तेर्लयः प्रथमः । द्वितीयस्तु मूर्च्छावस्थावत् आल-
स्येन चित्तवृत्तेर्लयादिविषयग्रहणादरे-
षतिप्रत्यगात्मस्वरूपानवभासनात् वृत्तेर्लयाभाव-
लक्षणादिरूपः । इति श्रीवृषिहरखतीक्ष्ण-
सुबोधिन्याख्या तट्टीका । गीतवाद्यपाद्यासानां
क्रियाकालयोः परस्पर समता लयः । लीयन्ते
श्लिष्यन्तेनेनेति लयन्ति व्रजन्ति साम्यं गीता-
द्योर्वेति वा लयः । ली इ य ओ श्लिषि लय
गत्यां वा अल् । इत्यमरटीकाया भरतः । ३३ ।
लयस्यानविवर्ण्यं गायकस्य चतुर्दशशेषान्त-
र्गतदोषविशेषो यथा,—
“लज्जितं भीतमुत्तुष्टं व्यथितमनुनादिकम् ।
काकसरः शिरःकम्पो लयस्यानविवर्णितम् ॥
विस्तर विरमश्चैव विशिष्ट विद्यमाद्यतम् ।
याकुल तालहीनश्च गातुर्दोषाश्चतुर्दश ॥” ३३ ।
अथ लयाः । त्रि इ स्थितिः कण्ठस्थितिः कपाल-
स्थितिरिति लयत्रयम् । अपरे तु ।
“द्विपदी स्यादल्लतिका कलिका क्षिप्रखण्डिका ।
वामभुवस्तन्निद्रा खण्डघापा मृदुलकः ॥
लम्बाङ्गिका कलतिक खण्डक. खुरिकलया ।
कथितचतुरस्रोऽर्धचतुरस्रोऽपि नपकः ॥
त्रास. मृदुन्दातनामल्लता नन्दघटीरूपि ।
कादमघन्त्री घट्टा मित्रोऽर्धवन्तिता ततः ॥
अतिपित्र. सममघ पथितोऽर्धवन्तिता ।
अतिवस्तु टट्टकलानाश्चैव विशिष्टाः ।
आर्यो विज्ञानधारा च सुकुमारपि धिलोकः ।
रमणीयस्तत्रैव सरकण्टकमञ्जरः ॥
स्वतारिन्द्रिमे प्रोक्ता यथा लयः (स्वतारिन्द्रि-
लयेन यन्तो भगवान् लये लीनो जगद्गुरुः ।
इति योगीश्वरमोदः ।

ललनः

(त्रि, आवरणालम्बकम् । इति श्रीधरस्वामीः ।
यथा, भागवते । ११ । २५ । १५ ।
“यदा जयेद्रज सत्त्व तमो मूर्धं लयं जडम् ।
युज्येन शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसया शया ॥”
स्त्री, लालनकम् । यथा,—
“लालनकं सुनालं स्यादष्टगालं लयं लघु ।
इष्टकापयकं तेषां नलदद्यावदातकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
लयपुत्री, स्त्री, (लयस्य पुत्रीव ।) नर्तकी । इति
शब्दरत्नावली ।
लयारम्भः, पुं, (लयस्वारम्भो यस्मात् ।) नटः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
लयालम्बः, पुं, (लयमालम्बते इति । लम्ब + अच् ।)
नटः । इति शब्दरत्नावली ।
लम्बं, गर्तौ । (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) लम्बेति ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ।
लल, उ क ईशायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क रु, ललयते ।
ईशा व्याप्तमिच्छा । इति दुर्गादासः ।
लल, तु क ईशे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) ईशा इति व्याप-
धातोः सन्तस्य रूपम् । शब्दाद इत्यकारेण
सरूपोऽपि अल् कथं न बाध्यते इति चेन्न
स्त्रीविहितप्रत्यये । कश्चित् सरूपोऽपि न बाध्यते
इत्यस्य बाध्यत्वात् अन्यथा कारकाकारण-
मिथ्यादयोऽपि न स्युः । यव पश्यमाद्येषु ब्रीह
लब्धे इत्यादिवपि बोध्यम् । ललयति धर्न
लोकः । इति दुर्गादासः ।
ललञ्जिह्वः, पुं, (ललन्तो जिह्वा यस्य ।) उद्वः ।
कुङ्कुर । हिंसे, त्रि । इति मेदिनी । ये, १६० ।
(चन्द्रसनायुक्ते च त्रि । यथा, कथासरित्-
सागरे । १०६ । १२७ ।
“तावत् प्रकटीभूय भगवान् भैरवाकृतिः ।
उदृताविललञ्जिह्वः कृत्वा हंकारमभ्यधात् ॥”)
ललत्, त्रि, विलासयुक्तः । उल्लस्यनविशिष्टः ।
जिह्वाक्रियाविशिष्टः । जेपविशिष्टः । वीक्षा-
विशिष्टः । उपसेवाविशिष्टः । भाष्यविशिष्टः ।
कृत्येपविशिष्टः । इति ललघातोः कर्त्तरि
श्लष्टप्रत्ययेन हस्य लकारादेशेन च निष्पन्नम् ।
ललदम्बः, पुं (ललत् ललदम्बु यच्च ।) निम्बाकः ।
इति गटाधरः । (पिपथोरस्य निम्बाकश्चन्द्रे-
श्वरः ।)
ललनं, स्त्री (लल + लुट् ।) कलः । इति हेम-
चन्द्रः । चालनम् । इति नागोजामटः । यथा,—
“कालो करालदग्ध विदिन्यान्ताविधाश्रितः ।
विचित्ररङ्गाङ्गधरा गरमाणाभिभूयता ।
होपिचर्मपरीधाना युष्माकां मनीषया ।
अतिविह्वलपदना निष्ठागन्तमप्यया ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ।
ललनः, पुं, (ललने ललन इति । लल + लृट् ।
लुट् ।) ललनः । ललनः । इति
राजनिर्घण्टः ।

ललना, स्त्री, (ललयति ईक्षति कामानिति ।
लल + लुट् । टाप् ।) कामिनी । (यथा, कला-
विलासे । १ । ५ ।)

“रतिबुलित ललित ललनाकमजल लववाहिन
सुहृद्यं ।
अथ केशकुसुम परिमल वासितदेहा वदन्त्य-
निला ॥”)

नारीभेदः । जिह्वा । इति मेदिनी । ने, १२१ ॥
ललनाप्रिय, स्त्री, (ललनानां प्रियम् ।) द्वीवरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ललनाप्रिय, पुं, (ललनानां प्रियम् ।) कदम्ब ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कामिनीवल्लभम् ॥

ललनिका, स्त्री, (ललन्येव । स्त्री कन् ।)
नाभिलम्बकच्छिकादिः । तत्पर्यायः । लम्बनम् २ ।

इत्यमरः ॥ गोधा । इति शब्दमाला ॥

ललाक, पु, मेहनम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

ललाट, स्त्री, (लल ईक्षामटति* ज्ञापयतीति ।
अट् + अण् ।) अवयवविशेषः । कपाल इति
ख्यातम् । तत्पर्यायः । अलिकम् २ गोधि ३ ।

इत्यमरः ॥ महाशङ्खः ४ शङ्खः ५ भाकः ६
कपालकः ७ अलीकम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

ललाटकम् ६ । इति धनञ्जयः ॥ तस्य शुभाशुभ-
लक्षणम् । यथा,—

“उन्नते विपुले शस्त्रैर्ललाटेर्विघ्नेस्तथा ।
निर्हन्ता धनवन्तश्च अर्द्धेन्द्रसदृशैरेव ॥

आचार्याः शुक्तिविशालैः शिरालैः पापकारिणः ।
उन्नताभिः शिराभिस्तु सत्तिकाभिर्घनेश्वरा ॥

निम्नैर्ललाटेर्विघ्नाहं । क्रूरकर्मेरतास्तथा ।
सदृशे ललाटे च लपणा उन्नतेर्वृषा ॥

ललाटोपस्थतास्त्रिंशो रेखाः स्युः शतवर्षिणाम् ।
दृप्त्य स्यात्सदृशभिरायुः पञ्चनवत्यम् ॥

अरेखेणायुर्नवतिर्विंशतिभिश्च पुच्छलाः ।
केशान्तोपगताभिश्च अश्रीयायुर्नरो भवेत् ॥

पञ्चभिः सप्तभिः वडभिः पञ्चाशद्विंशतिभिः ।
चत्वारिंशच्च वक्राभिश्चिद्विंशत्यभिराभिभिः ॥

विंशतिर्लामवक्राभिरायुः सुभाभिरल्पकम् ।
न पृथु बालेन्द्रिजे भुवौ चाथ ललाटकम् ॥

शुभमर्द्धेन्द्रसंस्थानमतुल्यं स्यादलोमशम् ॥”

इति गोखर्कः ६५ अध्यायः ॥

“अत पर प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मङ्गकोदरपृष्ठ-
नाभिललाटनासाचिपुक्कवस्त्रिंशो वा इत्येता एकी-
काः ॥” इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

ललाटक, स्त्री, (ललाटमेव । कन् ।) प्रशस्त-
ललाटम् । इति शब्दरत्नावली ॥ ललाट-
माचम् । इति धनञ्जयः ॥

ललाटान्तप, चि, (ललाट तपतीति । ललाट +
तप् + “अस्य ललाटयोर्दृशितपो ।” ३ । २ ।

३६ । इति खण्डः । सुम् ।) ललाटतापकः ।
“ललाटान्तपः सूर्यः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

(यथा, रघु । १३ । ४१ ।)

“हविर्भुजाभेधवतां चतुर्णां
मध्ये ललाटान्तपसप्तसप्त ।

असौ तपस्यश्च परस्त्वपस्वी
नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥”

यथा च, नैषधे । १ । १३८ ।

“कथं विधातमैयि पाणिपङ्कजात्
तव प्रिया श्रेयस्सदुल्लसिष्यिनः ।

विद्योत्सवे वल्लभयेति निर्गता
लिपिललाटान्तपनिष्ठराचरा ॥”)

ललाटिका, स्त्री, (ललाटे भवोऽलङ्कारः । “कर्ण-
ललाटात् कनकङ्कारे ।” ३ । ३ । ६५ । इति
कन् ।) स्त्र्यादिरचितललाटाभरणम् । टिका

इति ख्याता । तत्पर्यायः । पञ्चपाश्या २ ।
इत्यमरः ॥ ललाटस्थचन्दनम् । तत्पर्यायः ।

शृङ्गचर्चो २ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तिलकः ।
इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारः । ५ । ५५ ।

“तदा प्रभृत्युक्तादना पितुर्गृहे
ललाटिकाचन्दनघृसरालका ।

न जातु बाला लभते क्व निर्दृतिं
तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि ॥”)

ललाम, [नृ] स्त्री, ललामम् । यथाह रुद्रः ।
“प्रधानध्वजश्चैव पुष्पावललितमसु ।

भूषावालिप्रभावेण ललामं स्यात् ललाम च ॥”
(प्रधाने । यथा, रघुः । ५ । ६४ ।

“तच्च स्वयंवरसमाहृतराजलोकं
कन्याललाम कमनीयमजस्य लिख्योः ॥”

पुरुषः । इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृत-
यादवः । ५ । ६४ ॥)

ललाम, स्त्री, (लल विलासे + क्तिप् । त अमति
प्राप्नोतीति । अम गतौ + अण् ।) ललम् ।

विभूम् । अजः । शृङ्गम् । प्रधानम् । भूषा ।
(यथा, भागवते । ३ । १४ । ४८ ।

“पौत्रस्तव श्रीललाललामं
दद्यात्पुत्रं कुललमक्षिताननम् ॥”)

बालकि । पुष्पम् । तुरङ्गः । प्रभावः । इति
मेदिनी । मे ५१ ॥ अम्बललाटे अम्बयर्चचिह्नम् ।

गवादीनां ललाटचित्रम् । अम्बस्य भूषा ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पुनर्पुनकलिङ्गमपि ।

यथा,—
“ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे च ।

येष्ठभूषापुष्पशृङ्गपुष्पचिह्नाश्चलिङ्गिण्यु ॥”
इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृतयादवः ॥

रम्ये श्रेष्ठे च चि । यथा, महाभारते । ७ ।
२२ । १३ ।

“ललामेष्टरिभिर्मुक्तं चन्दं शब्दसदृशं चि ।
राज्ञां मध्ये महेष्वासः शान्तभीरभ्यवर्त्तत ॥”)

ललामक, स्त्री, पुरीत्यक्तमाल्यम् । इत्यमरः ॥ तदेव
मात्रं पुर, संमुखभागे न्यक्तं ललाटपर्यन्त-

मागतं ललामकं ललाम तिलकमिव इति
इवार्थे क । इति भरतः ॥

ललामी, स्त्री कर्णभूषणविशेषः । तत्पर्यायः ।
उतचिप्रिका २ । इति शब्दमाला ॥

ललित, स्त्री, (लल + क्तम् ।) शृङ्गारभावजक्रिया-
विशेषः । इत्यमरः ॥ सुकुमारविधानेन भू-

नेत्रादिक्रियासन्निवकरचरणाङ्गविन्यासो ललि-
तम् । तथा च ।

“सुकुमाराङ्गविन्यासे मष्ट्या ललितं भवेत् ॥”
तथा,—

“सम्भ्रमङ्ग करकिप्रलयावर्त्तनेरापतन्ती
सा लिम्पन्ती ललितललिता लोचनस्याङ्गनेन ।

विन्यस्तन्ती चरणकमले लीलया स्त्रेरयाते
निःशङ्का च प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाक्षी ॥

भूनेत्रादिक्रियाशालिसुकुमारविधानतः ।
इक्ष्वापादाङ्गविन्यासस्तस्या ललितं विदुः ॥”

इत्यन्येऽपि ॥
“अनाचार्योपदिष्ट स्यात्तलित रतिचेष्टितम् ॥”

इत्यन्ये ।
ललन केशे भावे क्तः । लल विलासे इत्यस्य

मनोवादितात् उच्यते लल वा । इति भरतः ॥
अपि च ।

“विन्यासमङ्गिरङ्गानां भविषासमनोहरा ।
सुकुमारा भवेद्वयं ललितं तदुद्दीरितम् ॥”

इत्युल्लङ्घनीलमणिः ॥
ललित, पुं, (ललते ईक्षते इति । लल + कर्म्मणि

क्तः ।) रागविशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,—
“प्रपुल्लस्रच्छन्दमाल्यधारी

युवातिगौरोरलसलोचनश्री ।
विनि सरन् वाचयद्वात् प्रभाते

विलासिष्येति ललितः प्रदिष्टः ॥”
तस्य गानसमयो यथा,—

“प्रातर्गयास्तु देशागो ललितः पटमङ्गरी ।
विभाषा भैरवी चैव कामोदो गोष्ठीकौर्मपि ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥
ललितः, चि, (लल + क्तम् ।) सुन्दरः । (यथा,

रघुः । ८ । ११ ।
“अथ तस्य विवाहकौतुकं

ललितं विभ्रत एव पार्थिवः ॥”)
ईक्षितः । इति मेदिनी । ते, १४० ॥ चलितः ।

इति विश्वशब्दरत्नावली ॥
ललितकान्ता, स्त्री, (ललिता कान्ता च ।) मङ्गल-
चण्डिका । तस्या ध्यानं यथा,—

“यैषा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।
वरदाभयहस्ता च हिंसुषा गौरदेहिका ॥

रत्नकौशेयवस्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभानना ।
नवयौवनसम्पन्ना चान्दङ्गी ललितप्रभा ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
ललिता, स्त्री, (ललित + टाप् ।) कल्लूरी । हारी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीविशेषः । यथा,—
“निमिनास्तु राजर्षे श्यामाद्वल्लसत् पुरा ।

वशिष्ठो ह्यशरीरभूतः श्यामाश्च निमिनस्तथा ।
ततो ब्रह्मोपदेशेन निर्जने कामरूपके ।

सन्ध्याचले तपस्तेयं तस्य धिष्णुरभूत्तदा ।
प्रत्यक्षस्तस्य देवस्य वरदानानुमहासुनि ।

अष्टताम्यवताम्याश्च कुक्षं हत्वा गिरिस्तटे ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च शरीरं प्राप पूरितम् ॥

तस्मादश्वत्थकुक्षानु सन्ध्या नाम नदी वरा ।

निःसृता तत्र चाङ्गुल्य चिरायुरगदी भवेत् ॥
तस्मात् पूर्वन्तु कुण्डात् ललिताया सरिदरा ।
सागराद्विष्णात् पूर्वं महादेवावतारिता ॥
वैशाखशुक्लपक्षस्य तृतीयायां नरस्तु यः ।
कुर्याद्दे ललितास्नानं स शम्भुसदनं व्रजेत् ॥
ललितायाः पूर्वतीरे भगवान्नाम पर्वतः ।
स्वयं विष्णुर्लिङ्गरूपी तत्रास्ते भगवान् हरिः ॥
ललितायां नरः स्नात्वा द्वादश्यां शुक्लपक्षके ।
भगवन्तं समारुह्य यो यजेत् परमेश्वरम् ।
स याति विष्णुभवनं शरीरेण विराजता ॥”

इति कालिकापुराणे च अध्यायः ॥ * ॥

गोपीविशेषः । यथा,—

“अखिलरसान्तस्मृतिः

प्रहसन्वचिच्छतारका पालिः ।

कलितश्यामा ललितो

राधाप्रेयान् विधुर्जयति ॥

इति भक्तिरसान्तस्मिन्तुः ॥

ललिता श्यामला श्रेया पद्मा भद्राश्च श्रूयन्ते ॥
इति तट्टीकायां जीवगोखामौ ॥ तस्याः स्वरूपं
यथा,—

“या दुर्गा सैव ललिता ललिता सैव राधिका ।
एतावतामन्तरं नास्ति सत्त्वं सत्त्वं हि नारद ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे रासलीलायां नारद
प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् ॥ रागिणीविशेषः । सा च
मेघरागस्य पत्नी । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“ललिता मालवी गौडी नाटी देवकिरी तथा ।

मेघरागस्य रागिणी भवन्तीमाः सुमध्याः ॥”

(सा तु हनुमन्मते हिन्दोलरागस्य पत्नी । सोमे-
श्वरमते वसन्तस्य पत्नी । यथा, संगीतदर्पणे ।

“वेलावली रामकिरी देशाखा पटमञ्जरी ।

ललिता सहिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥”

“देशी देवकिरी चैव वराटी तोडिका तथा ।

ललिता चाय हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥”

अस्या ध्यानादिकमाह तत्रैव । अथ ललिता ।

दि-पै-वर्ण्यं च ललिता औडवा सचया मता ।

सूक्ष्मा शुद्धमध्या स्यात् सम्पूर्णं केचिदुचिरे ।

यैवतत्रयसंयुक्ता द्वितीया ललिता मता ॥”

ध्यानम् । यथा,—

“प्रफुल्लसमच्छदमाल्यकण्ठा

सुगौरकान्तिर्युवती सुदृष्टिः ।

विनिश्चसन्ती सहसा प्रभाते

विलासवेशा ललिता प्रदिष्टा ॥”

उदाहरणम् । स ग म ध नि स ।

अथवा,—

स रि ग म प ध नि स । इति प्रथमा ॥

ध नि स ग म ध । इति द्वितीया ॥

इति ललिता ॥)

ललितासप्तमी, स्त्री, (ललिताया सप्तमी ।)

भाद्रशुक्लसप्तमी । तत्र कुक्कुटीव्रतं कार्यम् ।

यथा भविष्ये ।

“भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या ।

स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहाम्भिकम् ।

पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्रापं नैव विद्यते ॥”

इति कुक्कुटीव्रतत्वेन स्नातम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ * ॥

तद्विधिर्यथा । तत्रादौ स्वस्तिवाचनपूर्वकं
सङ्कल्पं कुर्यात् । ॐ अद्येत्यादि भाद्रे मासि
शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिथौ यावज्जीवनपथ्यन्त
असुकगोत्रा श्रीमदसुकी शिवदुर्गाप्रोतिकामा
प्रतिवर्षीयभाद्रशुक्लसप्तम्यां गणेशादिदेवता-
पूजापूर्वकशिवपार्वतीपूजायावज्जीवनदोरक-
धारणभविष्यपुराणोक्तव्रतकथाश्रवणरूपललि-
तासप्तमीव्रतमहं करिष्ये । ततः सङ्कल्प-
सूक्तं पठित्वा सामान्यार्थं विधाय गणेशादौ न
संपूज्य भूतशुद्धादिकं विधाय मण्डलादिषु
पूजामारभेत । ततो ध्यात्वा खशिरसि पुष्प
दत्त्वा मानसोपचारैः संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य
पुनर्ध्यात्वा आवाहयेत् । शिवपूजाविधिना
शिवं दुर्गापूजाविधिना दुर्गां च यथाशक्नुप-
चारैः संपूज्य आवरणदेवान् पूजयेत् । ततो
ऋग्यजुस्तत्तदोरकं दुग्धेन सिक्तं शिवदुर्गाभ्यां
अर्पयित्वा तत्तु दोरकं वामकरे बद्धा भोष्य-
सुतद्वयं कथां श्रवय्यात् । अष्टफलानि दद्यात् ।
ततो दक्षिणां दद्यात् ॥ * ॥ अथ कथा ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

“लोमशो नाम देवर्षिर्मथुरामागतः पुरा ।

सोऽर्चितो वसुदेवेन देवक्या च युधिष्ठिर ॥

उपविष्टः कथाः पुण्याः कथयामास वै तदा ।

ततः कथयितुं भूयः कथामेतां प्रचक्रमे ॥

कंसेन निहताः पुत्रा जाता जाताः पुनः पुनः ।

नृसवतुषा देवकि ! त्वं पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥

यथा चन्द्रमुखी दीना बभूव नहुषप्रिया ।

तथा त्वं देवकी भद्रे पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥

पञ्चाशीर्जन्मता सा तु बभूवास्त्यपुत्रिका ।

त्वमेव देवकी देवि । भविष्यसि न संशयः ॥

देवक्युवाच ।

का सा चन्द्रमुखी दीना बभूव नहुषप्रिया ।

कथं चीर्णव्रतं सत्यं तस्याः सन्ततिकारणम् ॥

लोमश उवाच ।

अयोध्यायां पुरा राजा नहुषो नाम विश्रुतः ।

तस्य राज्ञो महादेवी नाम्ना चन्द्रमुखी प्रिया ॥

पुरोहितस्य तस्यैव पत्नी माला च नामिका ।

तयोराशीदृढप्रीतिः सृष्ट्वणीया परस्परम् ॥

अथ तैरपि च मित्रिण्यौ स्नानार्थं सरयूजले ।

प्राप्तिं प्राप्तास्तु तत्रैव बहुशो नगराङ्गना ॥

स्नातास्ता मण्डलं चक्रुस्तस्मिन्ने यत्कल्पितम् ।

लेखयित्वा शिवं शान्तसुमया सह शङ्करम् ॥

गन्धपुष्पाक्षतैर्भक्ता पूजयित्वा यथाविधि ।

प्रणम्य शिरसा भक्ता दृष्टास्ताभ्यां वरस्त्रियः ॥

किमिदं क्रियते साध्याः कथं यदि रोचते ।

कदा वा क्रियते किं वा फलं सत्यं तदुच्यताम् ॥

स्थिर ऊचुः ।

पूजितोऽस्माभिरेतस्मिन् पार्वत्या सह शङ्करः ।

बद्धा स्रजमिदं शुभं शिवस्यात्मा निवेदितः ॥

धारणीयमिदं तावदयावत् प्राणस्य धारणम् ।
तासाम् तद्वचः श्रुत्वा ते कृत्वा मानसं तथा ॥
कृत्वा च सम्मतिं तत्र बद्धा दोर्भा सुदोरकम् ।
ततस्तः स्वयं जग्मुः सखीभिः परिवारिताः ॥
कालेन महता तत्र विस्तृतं तद्व्रतं वृष ॥
प्रमत्तया चन्द्रमुख्या विस्तृतं सुदोरकम् ॥
नृता कौशिकद्वोरात्रेः सा बभूव प्रवङ्गमी ।

माला च कुक्कुटी जाता त्वसम्यग्व्रतपालनात् ॥

तथैव ते च मित्रिण्यौ जाते जातिसरे कुले ।

सम्भय भूयस्तत्रैव प्राप्तश्च समयः पुनः ॥

तद्दिने तद्दिने प्राप्ते पुनः काले च ते नृते ।

अदेवमात्रके देशे जाते गोकुलसङ्कुले ॥

राज्ञो जाया बभूवाथ पृथ्वीनाथस्य सा पुनः ।

ईश्वरी नाम विख्याता सा तु राज्ञोऽतिवक्त्रभा ॥

अग्निमीलद्विजस्याशीदुर्भायां भूषणनामिका ।

पुरोहितस्य कालेन कुक्कुटी बहुपुत्रिणी ॥

जातिसरा चाष्टपुत्रा तथैव चान्तप्रजा ।

पुनर्निरन्तरा प्रीतिर्बभूवाथ तयोर्द्विज ॥

तत्रेश्वरी पुत्रमेकं प्रदत्ता तच्च रोगिणम् ।

नववर्षे तु पञ्चत्वमगात्तत्र युधिष्ठिर ॥

तत्र तां भूषणा द्रष्टुमाजगामातिदुःखिता ।

सखीभावादितिहोददपुत्रसमन्विता ॥

अयुक्ताभरणा नित्यं स्वभावेनैव भूषिता ।

तां दृष्ट्वा पुत्रिणीं भयां प्रचञ्चालेश्वरी रुषा ॥

ततो रुहं प्रेषयित्वा तां सखीं तौममत्सरा ।

चिन्तयामास सा राज्ञी तस्यां पुत्रवधं प्रति ॥

हता हताश्च ये पुत्राः पुनर्जीवन्त्यनामयाः ।

बहुपुत्रा जीवन्त्या प्रयुक्ताभरणा कथम् ।

शोभसे सृष्टिकं भद्रे तद्विदुः सौदामिनी यथा ॥

भूषणोवाच ।

भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां ललितायै ।

स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहाम्भिक-

कम् ॥

संपूज्य विधिवत् प्राप्तं त्रैलोक्ये यच्च विद्यते ।

तदेव हि व्रतं पूर्वं त्वया सह मया कृतम् ॥

तत्कथाचरितं भक्ता तेनाह सुस्थिरा सखि ।

त्वया नाचरितं सत्यं द्रष्टुमाजगामातिदुःखिता ॥

तेन ते सन्ततिश्चिन्ता राण्येऽपि सति दुःखिता ।

प्रभाव एव कथितो व्रतस्यास्य मया सखि ॥

अहं तुभ्यं प्रदास्यामि तस्य धर्मस्य सुव्रते ।

सखीभावात् प्रतीच्छ त्वं नात्र कार्या विचा-

रणा ॥

संपूज्य शङ्करं भक्ता करे बद्धा सुदोरकम् ।

यावज्जीवं मयः तावत् शिवस्यात्मा निवेदितः ॥

इत्येवं समयं कृत्वा ततः प्रभृतिं दोरकम् ।

स्वयंरूपमयं वापि करशाखासु धारणम् ॥

शङ्करश्चोमया सार्धं सौवर्णं राजतन्मथा ।

साम्प्रपात्रे प्रतिष्ठाप्य ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥

गायत्रं पिष्टकश्चैव भक्ष्य भोष्यं प्रयत्नतः ।

सगोत्रान् भोजयित्वा तु स्वयं सुस्नीत तत्परम् ॥

मण्डलं सोमसद्वर्णं शिवस्यात्मनिवेदितम् ।

इत्येव प्रतिशयाह व्रतदानफलं ततः ॥

बभूव सुप्रजा साध्वी ईश्वरी सुवनेश्वरी ।
व्रतस्यास्य प्रभावेन सुपुत्रा लवणं देविक । ॥
भविष्यति त्रिलोके पुत्रश्च जनयिष्यति ।
इत्येव श्रावयित्वा च विरराम सुनिस्तदा ॥
जगाम स्वपुरं पार्थ मयाप्येवं तवोदितम् ।
या स्त्रियः स्वाचरिष्यन्ति व्रतमेतद्दुधिशिरः ॥
कुक्कुटाख्यं ब्रवन्नाख्यं देवकाचरितं शुभम् ।
तासां सन्ततिविच्छेदो न कदापिह विष्यति ॥
स्त्रियश्चैवाचरिष्यन्ति व्रतमेतत् सुखप्रदम् ।
अस्मिन् लोके सुखं भुक्त्वा यास्यन्ति शिवमन्दि-

रम् ॥

या कुक्कुटीव्रतमिह ब्रवन्तीमेतं
देवं विभाय हृदये च गुरुं निधाय ।
भक्त्या करोति कलुषौषविषातदक्ष
साध्वी सदा भवति शोभनजीववत्सा ॥”

इति भविष्यपुराणे कुक्कुटीव्रतकथा समाप्ता ॥

लवणं, लौ, (लू + अप् ।) जातीयफलम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ लवणम् । लामञ्जकम् । ईयत् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लवणं, पुं, (लवणमिति । लू + अप् ।) लेशः ।
(यथा, रघु । १६ । ६६ ।

“वक्रोतराग्रेरलकोक्षरूपेण-

शूणारुणान् वारिलवान् वमन्ति ॥”)

विनाशः । छेदनम् । रामपुत्रः । इति मेदिनी ।
वे २२ ॥ अत्र विनाशस्थाने विलासः । इति विश्व
हेमचन्द्रः ॥ (रामपुत्रस्य जन्मविवरणादिक
रामायणे उत्तरकाण्डतो द्रष्टव्यम् ।) काल-
भेदः । यथा,—

“अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठा काष्ठाद्वयं लवः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, भागवते । १ । १८ । ११ ।

“तुल्यम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
भगवत्सङ्गसङ्गस्य मर्त्तगानां किमुताग्रिधः ॥”)
लावानामा पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(किञ्चलः । पक्षः) गोपुच्छलोमः । इति रघु-
टीकाया मल्लिनाथप्रवृत्तवेज्यन्ती ॥ यथा, रघु ।
१५ । ३२ ।

“स तौ कुशलोन्मृगमर्भक्षौ तदाख्याया ।
कविः कुशलोन्मृगमर्भक्षौ तदाख्याया ॥”)

लवणं, लौ, (लूनानि श्लेष्मादिकमिति । लू +
“तरत्यादिभ्यश्च ।” उणा० १ । ११६ । इति
अङ्गश्च ।) खनामखातवर्गिगन्धमेदः । तत्-
पर्यायः । देवकुसुमम् २ श्रीसुम् ३ । इत्य-
मरः ॥ श्रीप्रसूनम् ४ । इति भावप्रकाशः ॥
लवणकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ लवण-
कलिका ६ दिव्यम् ७ शिखरम् ८ लवम् ९
श्रीपुष्पम् १० रुचिरम् ११ वारिसम्भवम् १३
भङ्गारम् १४ गौर्वाणकुसुमम् १५ चन्दन-
पुष्पम् १६ । अथ गुणाः । शीतलम् । तिक्त-
त्वम् । चक्षुष्यत्वम् । सुक्तरोचनत्वम् । वात-
पित्तकफनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । रूक्षरुजा-
पहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ आधानानाह-

शूलप्रत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । इति राज-
वल्गुः ॥ अपि च ।

“लवणं कटुकं तिक्तं लघुं नेत्रहृत्तं हिमम् ।
दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तामनाशकम् ।
दृष्ट्वा कृद्दिं तथाधानं शूलमाशु विनाशयेत् ।
कासं श्वासं हिक्कां च यः क्षपयति ध्रुवम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(यथा,—

“विरहानलसन्तापता तापिनी कापि कामिनी ।
लवणानि ससुतुख्यं यद्ये राक्षसे ददौ ॥”
इत्युद्धटः ॥)

लवणकं, लौ, (लवण + खार्थं कन् ।) लवणम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (लवणशब्देऽस्य विष-
यं विशेष्यम् ।)

लवणकलिका, लौ, लवणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

लवणकता, लौ, (लवणस्य लता ।) पुष्पलता-
विशेषः । यथा, जयदेवः ।

“ललितलवणलतापरिशीलनकोमलमलय-
समीरे ।

मधुकरनिकरकरमितकोकिलकूजितकुञ्ज-
कुटीरे ॥

विहरति हरिहरे सरसवसन्ते ।

श्रुत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य
दुरन्ते ॥”

(यथा च ।

“अपि । ब्रवणः । लवणलतालये

पिब मधूनि विभूय मधुव्रतान् ।

इह वने हि वनेचरसकुले

नहि सतामसताश्च विवचना ॥”)

राधाया, सखीविशेषश्च ॥

लवणं, लौ, (लूनानि जाद्यमिति । लू + नन्त्यादि-
त्वात् ल्यु । एषोदरादित्वात् णलम् ।) चार-
रसयुक्तद्रवम् । तत्तु पञ्चविधं यथा । सौव-
र्चलम् १ सेन्धवम् २ विटम् ३ बौद्धिदम् ४
वासुद्रम् ५ । तथा हि ।

“वासुद्रं यत्तु लवणमसौवं वविरश्च तत् ।

सेन्धवोऽसौ शीतशिवं माण्डिमस्य च सिन्धुके ॥

रौमकं वसुकं पाक्यं विटं च कृतके द्वयम् ॥”

सौवर्चलोऽसुरचके । इत्यमरः ॥ (अस्य विवरणं
यथा । “सेन्धववासुद्रविटसौवर्चलरौमकोद्भिद-
प्रभृतीनि लवणानि यथोत्तरसुष्ठानि वात-
हराणि कफपित्तकराणि यथापूर्वं स्निग्धानि
खादूनि स्वरूपापुरीषाणि चेति ॥

“चक्षुष्यं सेन्धवं हृद्यं रुच्यं लघ्वमिदीपनम् ।

स्निग्धं समधुरं दृष्ट्यं शीतं दीपनसुप्तमम् ॥

वासुद्रं मधुरं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।

भेदनं स्निग्धमौषधं शूलघ्नं नातिपित्तलम् ॥

सचारं दीपनं रूक्षं शूलघ्नं दोगाशनम् ।

रोचनं तीक्ष्णसुष्ठं च विटं वाताशुलोमनम् ॥

लघुसौवर्चलं पाके वीर्योष्णं विशदं कटुं ।

गुल्मशूलविषघ्नं हृद्यं सुरभि रोचनम् ॥

रौमकं तीक्ष्णमत्युष्णं श्वायि कटुपाकि च ।
वातघ्नं लघुं विषघ्निं रुच्यं विटं मेदिनी मूलम् ॥
लघुं तीक्ष्णोष्णसुतकोदि रुच्यं वाताशुलोमनम् ।
सतिक्तं कटुं सचारं विदाहवर्णमौद्धिदम् ॥
कफवातक्रिमिहरं लेखनं पित्तकोपनम् ।
दीपनं पाचनं मेदिनी लवणं गुटिकाश्रयम् ॥
सुषुप्तं वायुकेलं श्लेष्मलाकारोद्धवम् ।
लवणं कटुकं हि हि विहितं कटुं चोच्यते ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥ ३॥

लू + भावे ल्युट् ।) छेदनम् । यथा । लवोऽभि-
लावो लवणे । इति चामरः (खड्गयुद्ध-
प्रकारविशेषः । यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्वणि । ५३ । १७ ।

“आहितं चित्रकं क्षिप्तं कुद्वजं लवणं धृतम् ॥”

लवणं, पुं, (लूनान्तीति । लू + ल्यु ।) विन्धु-
भेदः । (यथा, महाभारते । ६ । ५ । १५ ।

“लवणेन ससुद्रेण समन्तात् परिवारितः ॥”)

राक्षसविशेषः । रसविशेषः । इति मेदिनी ।

ये, ७४ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३१ । ७ ।

“कटुतीक्ष्णोष्णलवणान्नास्मादिभिरुत्पद्ये ।

मातृसुक्तेरुपसृष्टं सर्वान्नोत्पद्यते ॥”)

पृथिव्यभिगुणवाहुल्याल्लवणः । इति चक्रपाणि-
दत्तकृतद्रव्यगुणोपरि शिवदासीयटीका । तत्-
पर्यायः । पटु २ । तस्य गुणाः ।

“लवणो रुचिक्रद्रवोऽभिदायी
पचनं खादुकरश्च चारकश्च ।

रसितो नितरां जराश्च पित्र

श्रितिमानश्च ददाति कुष्ठकारी ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“लवणं छेदनस्तीक्ष्णः पाचनो दीपनः सरः ।

स्निग्धो रुचिकरः सन्दीर्घश्चक्रहरो लघुः ॥”
अन्यश्च ।

“लवणं शोघनो रुच्यः पाचनं कफपित्तदः ।

पुंस्त्ववातहरः कायशैथिल्यहृत्ताकरः ।

सोऽतिशुक्लोऽक्षिपाकासपित्तकुष्ठक्षयापहन् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ३॥

(“लवणं स्यन्दयत्यास्यं कपोलमलदाहकम् ।”)

“लवणं क्षमसङ्घातवन्निधामनोऽभिहतम् ।

क्षेदनं खेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्छेदमेदकम् ।

सोऽतिशुक्लोऽक्षवपनं खलति पलितं वलितम् ।

दृढकुष्ठविषवोऽसर्पान् जनयेत् क्षपयेद्दलम् ॥”

इति वाग्भटे सूत्रस्थाने दृशमेऽध्याये ॥

“लवणो रसः पाचनः छेदनं दीपनः आवनः

छेदकः, भेदनस्तीक्ष्णः सरो विकासधश्च स्व-
काशकरो वातहरः क्षमसङ्घातविषमनः

सर्वरसप्रत्यनौकभूत आस्यं विमादयति कफं

विष्यन्दयति मार्गान् शोघयति सर्वशरीरा-

वयवान् दृढकरोति रोचयत्याहारमाहार-

योगी नात्यर्धगुरु स्निग्ध उष्णश्च ।

स सर्वं गुणोऽधिक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः

पित्तं कोपयति तत्तु वृद्धयति तदपयति रूक्ष-

लवणः

यति तापयति दाहयति कुण्ठाति मांसानि
प्रगालयति कुष्ठानि विषं वर्धयति शोफान्
स्फोटयति दन्तान् श्लाघयति पुस्तपुष्टयति
हृन्ध्यायुपरुगहि वलीपलित्वाखलित्यमापा-
दयति च लोहितपित्ताम्बपित्तवीर्यवातरक्त-
विचक्षेक्रेन्द्रजुप्रभृतीन् विकारानुपजनयति ।”
“प्रलीयन् क्लेशविष्यन्दलाघव कुरुते सुखे ।

य. श्रीमन्न लवणो ज्ञेयः सविदाहृन्मुखस्य च ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥

“लवणः सशोधनः पाप्मनो विश्लेषणः क्लेदनः
श्लेथिल्यकटुः सत्त्वसप्रत्यनीको मार्गविप्रो-
धनः सर्वशरीरावयवमार्दवकरश्चेति स सर्व-
गुणोऽप्येकत्र वाक्यमासेयमानो गात्रकण्डूकोट-
श्लोकैवैवर्ण्यपुंस्त्वोपघातेन्द्रियोपतापान् तथा-
सुखाक्षिपाकं रक्तपित्तवातशोणितान्धिका-
प्रभृतीनापादयति ॥”

“यो भक्तश्चित्तुपादयति कफप्रसेकं जनयति
मार्दवचापादयति स लवणः ।” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने ४२ अध्यायः ॥ ॥

लवणासुरस्य विवरणं यथा,—

“पूर्वं कृतयुगे राजन् । देतयः समहामतिः ।
लोलापुत्रोऽभवच्छ्रेष्ठो मधुर्नाम महासुरः ॥
स मधुर्वीर्यसम्पन्नो धर्मे च सुसमाहितः ।
बहुमानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याहुतो वरः ॥
शूलं शूलादिनिष्कृत्य महावीर्यं महाप्रभम् ।
इदौ महात्मा सुप्रोक्तो वाक्यं चैतदुवाच ह ॥
यावत् सुरैश्च विप्रैश्च न विरुध्यैमैवासुरः ।
तावच्छूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशयेष्यति ॥
यच्च त्वामभियुज्जीत युद्धाय विगतच्वरः ।
त शूलो भस्मसात् कृत्वा पुनरेष्यति ते करम् ॥
एव रुद्रादहं जन्मा भूय एव महासुरः ।
प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥
भगवन्मम वशस्य शूलमेतदनुत्तमम् ।
भवेत्तु खततं देव सुराणामौश्वरो ह्यसि ॥
त ब्रुवाणं मधुं देवः सर्वभूतपति शिवः ।
प्रत्युवाच महादेवो नैतदेव भविष्यति ॥
माभूते विफला वाणी मत्प्रसादकता शुभा ।
भवतः पुष्टमेकस्य शूलमेतद्विष्यति ॥
यावत् करस्यः शूलोऽयं भविष्यति सुलस्य ते ।
अवध्यः सर्वभूतानां शूलहन्तो भविष्यति ॥
एव मधुर्वरं जन्मा देवात् समहदद्भुतम् ।
भवनं शीघ्रश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम् ॥
तस्य पत्नीः महाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या ।
विश्रावसोरपत्यं साप्यनलायां महाप्रभा ॥
तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम दारुणः ।
बाह्यात् प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत् ॥
त पुत्रं दुर्बिनौतन्तु दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः ।
मधुः स शोकमापेदे न चैनं किञ्चिदब्रवीत् ॥
स विहाय इमं लोकं प्रविष्टो वरुणाजयम् ।
शूलं निवेश्य लवणे वरं तस्मै न्यवेदयत् ॥
स प्रभावेण शूलस्य दौरात्मेगनात्मनस्तथा ।
सन्तापयति लोकास्तीन् विशेषेण च तापसान् ॥

लवणः

आहारः सर्वसत्त्वानि विशेषेण च तापसाः ।
आचारो रौद्रता नित्यं वाचो मधुवने तथा ॥
हत्वा बहुसहस्राणि सिंहयाग्रवगाहजान् ।
मानुषाश्चैव कुरुते नित्यमाहारमाह्निकम् ॥
तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यमुवाच स महासुनीम् ।
घातयिष्यामि तद्रक्षो यपगच्छतु वो भयम् ॥
प्रतिज्ञाय तदा तेषां सुनीनामुत्तेजसाम् ।
स भ्रातृन् सहितान् सर्वानुवाच रघुनन्दनः ॥
को हन्ता लवणं वीरः कस्यांशः स विधौ
यताम् ।

भरतस्य महाबाहो शत्रुस्य च धीमतः ॥
राघवेणैवसुक्तस्तु भरतो वाक्यमब्रवीत् ।
अहमेनं वधिष्यामि समांशः स विधीयताम् ॥
भरतस्य वचः श्रुत्वा धैर्यश्रौचसमन्वितम् ।
लक्ष्मणावरजस्तस्यौ हत्वा सौवर्णमासनम् ॥
शत्रुसत्त्वमवीहाक्यं प्रणिपत्य नराधिपम् ।
कृतकर्मा महाबाहुर्मध्यमो रघुनन्दनः ॥
आर्येण हि पुरा शून्या त्वयोध्या परिपाजिता ।
सन्तापं हृदये कृत्वा आर्यस्यागमनं प्रति ।
प्रेष्ये मयि स्थिते राजन् भूयः क्लेशमाप्नुयात् ॥
तथा ब्रुवति शत्रुने राघवः पुनरब्रवीत् ।
एव भवतु काकुत्स्थ क्रियतां मम शासनम् ॥
स त्वं हत्वा मधुसूतः लवणं पापनिश्चयम् ।
राज्यं प्रशाधि धर्मेण वाक्यं मे यद्येष्यसे ॥
यदा तु युद्धमाकाङ्क्षन् यदि कश्चित् समाकृष्येत् ।
तदा शूलं गृहीत्वा तु भस्म रक्षः करोति हि ॥
स त्वं पुरुषशार्दूल । तमायुधविनाशकम् ।
अप्रविष्टं पुरं पूर्वं द्वारि तिष्ठ हतायुधः ।
अन्यथा क्रियमाणे तु चषध्यः स भविष्यति ॥
ततः प्रभाते विमले तस्मिन् काले स राक्षसः ।
निर्गतस्तु पुराद्वीरो भस्माहारप्रचोदितः ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीर उत्तीर्य यतुनां नदीम् ।
तीर्त्वा मधुपुरद्वारि धनुष्याग्निरतिष्ठत् ॥
ततोऽहं दिवसे प्राप्ते क्रूरधर्मा स राक्षसः ।
आगच्छद्बहुसाहसं प्राणिनां भारसुदहनम् ॥
ततो ददर्श शत्रुनां स्थितं द्वारि हतायुधम् ।
तमुवाच ततो रक्षः किमनेन करिष्यसि ॥
तस्यैव भाषमाणस्य हसतश्च सुहृद्मुहुः ।
शत्रुघ्नो वीर्यसम्पन्नो रोषाद्भ्रूयवाहजत् ॥
उवाच च सुसक्रुहः शत्रुघ्नः स निशाचरम् ।
योहुमिच्छामि दुस्सुहृदं दन्दयुधं त्वया सह ॥
तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ।
क्रोधमाहारयत्तीर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥
आहूतस्तु पुनस्तेन शत्रुघ्नेन महात्मना ।
लवणः क्रोधसंयुक्तो युद्धाय समुपस्थितः ॥
आकर्णात् स विरुध्याय तद्वर्धुर्धन्विनां वरः ।
स समोच महाबाह्यं लवणस्य मघोरसि ॥
उरस्तस्य विदार्याशु प्रविशेष्ट रसातलम् ।
पुनरेवागमन्तूर्णमिच्छाकुक्कुजनन्दनम् ॥
शत्रुघ्नशरनिर्मितो लवणः स निशाचरः ।
पपात सहसा भूमौ वष्पाहत इवाचलः ॥
तच्च शूलं महद्विष्य हते लवणराक्षसे ।

लवणः

पश्यतां सर्वदेवानां रुद्रस्य वशमन्वगात् ॥
हते तु लवणे देवाः सेन्द्राः सामिपुरोगमाः ।
ऊचुः समभुरां वाणीं शत्रुघ्नं शत्रुतापनम् ॥
वरदास्तु महाबाहो सर्व एव समागताः ।
विजयाकाङ्क्षितस्तुभ्यममोष दर्शनं हि नः ॥
देवानां भाषितं श्रुत्वा शूरो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ।
प्रत्युवाच महाबाहु शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् ॥
इयं मधुपुरी रम्या मधुरा देवनिर्मिता ।
निवेशं प्राप्नुयाच्छीघ्रमेव मेऽस्तु वरः परः ॥
सं देवाः प्रीतमनसो वाढमिमेव राघवम् ।
भविष्यति पुरी रम्या शूरसेना न सशयः ॥
ते तथोक्ता महात्मानो दिवमारुहकुक्षदा ।
शत्रुघ्नोऽपि महातेजास्तं सेनां समुपानयेत् ॥
सा सेना श्रीप्रमागच्छत् श्रुत्वा शत्रुघ्नशासनम् ।
निवेशनश्च शत्रुघ्नः आवयेन समारभन् ॥
तां पुरीं दिव्यसङ्काशां नानापण्योपशोभिताम् ।
निरीक्ष्य परमप्रीतः परं हर्षमुपागमत् ॥
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य मधुरां पुरीम् ।
रामपादौ निरीक्ष्योऽहं वर्षे द्वादश आगते ॥”
इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकषष्ट्यादिसप्त-
त्यन्ताध्यायेभ्यः सङ्कलितम् ॥ ॥ लवणसुद्र-
स्योत्पत्तिर्यथा,—

“विरजा सा रजोयुक्ता हत्वा वीर्यममोघकम् ।
सद्यो बभूव तत्रैव धन्या गर्भवती सती ।
तस्यौ तत्र सुखासीना सार्द्धं पुत्रौ च सप्तभिः ॥
एकदा हरिणा सार्द्धं वृन्दारण्ये सुनिर्जने ।
विजहार पुनः साध्वी शृङ्गारासक्तमानसा ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मातुः क्रोडं जगाम ह ।
कनिष्ठपुत्रस्तस्याश्च भ्रातृभिः पौडितो भिया ॥
भीत खतनय दृष्ट्वा तयाञ्च तां कृपाप्रतिधिः ।
क्रोडं चकार बालं सा कृष्णो राघाग्रहं ययौ ॥
प्रबोध्य बालं सा साध्वी न ददर्शान्तिके प्रियम् ।
विलम्बाप भृशं तत्र शृङ्गारात्प्रमानसा ॥
शशाप खसुतं कोपात् लवणोदो भविष्यति ॥
कदापि ते चल केचित् न खादियन्ति जीविनः ॥
शशाप सर्वान् बालांश्च यान्तु मृदा मही-

तलम् ।

गच्छन् च महीं मृदा जम्बुद्वीपं मनोहरम् ॥
स्थितिर्नैकत्र युष्माकं भविष्यति पृथक् पृथक् ।
द्वीपे द्वीपे स्थितिं कृत्वा तिष्ठन्तु सुखिनः सुताः ॥
दोषस्याभिर्नदीभिश्च सह क्रीडन्तु निर्जने ।
कनिष्ठो मातृशपाच्च लवणोदो बभूव ह ॥
कनिष्ठः कथयामास मातृशपश्च बालकान् ।
आजग्मुर्दुःखिताः सर्वे मातृस्थानश्च बालकाः ॥
श्रुत्वा विवरणं सर्वे प्रजग्मुर्धरणीतलम् ।
प्रणम्य मातुश्चरणं भक्तिनम्रात्मकचराः ॥
सप्तद्वीपे समुद्राश्च सप्त तस्युर्विभागशः ।
कनिष्ठादृढपथ्यन्त दिगुणं दिगुणं सुते ॥
लवणोऽसुरासर्पिर्दंष्ट्रदृग्धनकार्यवाः ।
एतेषां च कर्तुं पृथ्वा शस्त्रार्थश्च भविष्यति ।
यात्राः समुद्राः सप्तैव सप्तद्वीपां वसुधराम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवल्गुखण्डे ३ अध्यायः ॥

लवण

लवण, त्रि, (लवणेन स्रष्टुः । लवण + टक् ।
 “लवणात् लुक् ।” ४।४।२४। इति ठको
 लुक् । यद्वा, लवणो रसोऽस्यस्मिन्निति । अर्श
 आद्यच् ।) लवणरसयुक्तः । इति मेदिनी ।
 खे, ७५ । (यथा, सुश्रुते । १।२१ ।
 “मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः ।”)
 लावण्ययुक्तश्च ।
 लवणकिंशुका, स्त्री, मशान्णोतिश्रुती । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 लवणचारः, पु, (लवणस्य चारः ।) लोणारचारः ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 लवणखानि, स्त्री, (लवणस्य खानि, खनिः ।)
 शास्त्रिलवणोत्पत्तिस्थानम् । तत्पर्यायः ।
 रुमा २ । इति हेमचन्द्रः । ४।७ । लवणा-
 करमात्रश्च ।
 लवणलण, स्त्री, (लवणरसविशिष्टं लणम् ।) लण-
 विशेषः । तत्पर्यायः । लोमलणम् २ लणाम् ३
 पटलणकम् ४ अन्नकाण्डम् ५ । अस्य गुणा ।
 सत्तौरत्वम् । अम्लत्वम् । कषायत्वम् । अस्त्व-
 त्वम् । अश्वत्थिकरत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ।
 लवणत्रय स्त्री, (लवणानां त्रयम् ।) सैन्धवं पिठं
 रसकश्च । इति राजनिर्घण्टः ।
 लवणधेनु, स्त्री, (लवणनिर्मिता धेनुः ।) दानार्थ-
 लवणादिनिर्मितधेनु । तद्विवरणं यथा,—
 होतोवाच ।
 “लवणधेनुं वक्ष्यामि तां निबोध महीपते ।
 अमुं कृते महीपते कृष्णजिनकुशोत्तरे ।
 धेनु लवणमयीं कृत्वा षोडशप्रसवयुताम् ।
 वत्सं चतुर्भां राजेन्द्र इक्षुपादांश्च कारयेत् ।
 सौवर्णसुखश्चक्राणि खुरा रौप्यमयास्तथा ।
 सुखं गुडमयं तस्या दन्ता फलमया वृष ।।
 जिह्वां शकैरया राजन् द्वाणं गन्धमयन्तथा ।
 नेत्रे रत्नमये कुण्यां कर्णौ पत्रमयौ तथा ।
 शीखण्डश्चक्रकोटी च नवगीतमया स्तना ।
 सूत्रपुच्छां ताम्रपृष्ठां दर्भरोम्यो पयस्विनीम् ।
 कांस्योपरीक्षां राजेन्द्र धण्डाभरणभूषिताम् ।
 सुगन्धपुष्पधूपैश्च पूजयित्वा विधानतः ।
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 गृह्ये वाच सक्तामौ यतीपाते तथायने ।
 नक्षत्रगृहीक्षासु सर्वकालं प्रदापयेत् ।
 द्विजाय साधुव्रताय कुलीनाय च धीमते ।
 वेदवेदाङ्गविदुषे श्रोत्रियायाश्चितामये ।
 ईदृशां प्रदातव्या तथा मत्सरिणे वृष ।।
 जपत्रयमेव मन्त्रान् पुच्छदेशोपरिस्थितः ।
 कृचकोपानहौ देयौ मुद्रिकापर्णपत्रके ।
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन दक्षिणां कनकं ददेत् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन खशक्ता कनकेन तु ।
 इमां गृह्णाव भो विप्र रत्नरूपे नमोऽस्तु ते ।
 रसश्चा सर्वभूतानां सर्वदेवनमस्कृता ।
 काम कामदुघे कामा चारयेनो नमोऽस्तु ते ।
 इत्था धेनु लवणेन एकैवैव तिष्ठति ।
 स्वयं चिराच्च विप्रेभ्य सधैव लवणाग्निना ।

लवली

सहस्रेण श्रुतेनाथ खशक्ता कनकेन तु ।
 इत्थेमां खगेमाप्नोति यच्च देवो ह्यध्वजः ।
 य इदं श्रुत्वाद्दत्त्वा श्रावयेदापि मानयः ।
 सुप्यते सर्वपापेभ्यो रुद्रलोकश्च गच्छति ।”
 इत्यादि वाराहपुराणे श्रुतीपात्र्याने लवणधेनु-
 माहात्म्यम् ।
 लवणमदः, पु, (लवणस्य मदः ।) लोणारचारः ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 लवणा, स्त्री, (लुनाति या । लू + लु । टाप् ।)
 नदीभेदः । रौमि । इति मेदिनीशब्दरत्ना-
 वली । मशान्णोतिश्रुती । इति राजनिर्घण्टः ।
 लवणाचलः, पु, (लवणनिर्मित अचलः ।) दानार्थ-
 लवणादिनिर्मितपर्वतः । यथा,—
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि लवणाचलसूक्तम् ।
 यत्प्रदाता नरो लोकं प्राप्नोति श्रियमंशुतम् ।
 उत्तमः षोडशयोगं कर्णयो लवणाचलम् ।
 मध्यमः स्यात्तर्ह्येन चतुर्भिरधमं स्मृतम् ।
 वित्तहीनो यथाशक्त्वा मोक्षादूर्ध्वं कारयेत् ।
 चतुर्थेन विष्कम्भान् पर्वतान् कारयेत् पृथक् ।
 पिधानं पूर्ववत् कुण्यां वक्षादीनां च सर्वदा ।
 तद्दृष्टेमतनून् सर्वान् लोकपालाग्निवेशयेत् ।
 चरांश्च कामदेवादींस्तद्विधांश्च निवेशयेत् ।
 कुण्यां जगन्मवापि दानमयं निबोधत ।
 सौभाग्यरससम्पत्तो यतोऽयं लवणो रसः ।
 तदात्मकत्वेन च मां पादु पापात्तमोक्षतम् ।
 यस्मादमरणाः सर्वे नोक्तता लवणं पिना ।
 प्रियश्च श्रिययोनिर्यत् तस्मात् शान्तिप्रदो भव ।
 विष्णुदेहसुदभूतं यस्मादारोग्यवर्धनम् ।
 तस्मात् पर्वतरूपेण पादु संचारस्वागताम् ।
 अनेन विधिना यस्तु दद्यात्तलवणपर्वतम् ।
 उमालोके वसेत् कल्पं ततो याति परां गतिम् ।”
 इति मात्से ७७ अध्यायः ।
 लवणाञ्जि, स्त्री, (लवणाञ्जौ लवणसमुद्रे जायते
 इति । लू + ङः ।) सासुद्रलवणम् । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 लवणारण, स्त्री, लोणारचारः । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 लवणोत्तम, स्त्री, (लवणेष्ट उत्तमम् ।) सैन्धवम् ।
 इति रत्नमाणा ।
 लवणोत्थ, स्त्री, (लवणादुत्पत्तितीति । उत् + स्था +
 कः ।) लोणारचारः । इति राजनिर्घण्टः ।
 लवणोदः, पु, (लवण उदक यस्य । उत्तरपदस्य
 चैत्युदकस्योदादेशः ।) लवणसमुद्रः । इत्य-
 मरः ।
 लवणं, स्त्री, (लू + भावे लुट् ।) हेदनम् । इत्य-
 मरः ।
 लवणी, स्त्री, फलवृक्षविशेषः । लोना इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । यौष्मा २ अग्रिमा ३ । इति
 शब्दचन्द्रिका ।
 लवणी, स्त्री, (लव खेपं जातीति । ला + क ।
 गौरादित्वात् ङीप् ।) फलवृक्षविशेषः ।
 नोयादि इति भाषा । तत्पर्यायः । सुगन्ध-

लघुन

मृता २ शब्दः ३ कोमलयत्कृता ४ । इति
 राजनिर्घण्टः । तस्य फलगुणाः । हृद्यत्वम् ।
 सुगन्धित्वम् । कफघातनाशित्वश्च । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 “लवलीफलमसाशोवातपित्तहरं लघुम् ।”
 इति कैचित् ।
 (यथा, राजनिर्घण्टकर्मपुरे । ३० ।
 “लता विलापुनिनलवलीपत्रवयसगोष्ठौ
 दिद्यातङ्गाः सममय सरित्रापपाच
 पित्तनि ।”)
 लघाकः, पु, (लघार्थं हेदनार्थं अकतीति । अक +
 अच् ।) हेदनद्रवम् । इत्युणादिकोयः ।
 लघाकः, पु, (लघतेऽनेनेति । लू + “आसको
 लूधुश्रिनिघाञ्भ्यः ।” उणा० ३।८३ । इति
 आसकः ।) दावादि । इत्युणादिकोयः ।
 लघि, त्रि, (लघतेऽनेनेति । लू + “अच् ङः ।”
 उणा० ४।१६८ । इति ङः ।) हिङ्गः ।
 इत्युणादिकोयः ।
 लविच, स्त्री, (लघतेऽनेनेति । लू + “अर्त्तलूधू
 सस्वमध्वर इङ् ।” ३।२।१८४ । इति
 इङ् ।) दात्रम् । इत्यमरः ।
 लघ, क शिल्पयोगे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-
 पर-अक-सेट् ।) क, लाशयति कुशलो
 नृत्ये शिल्प युक्तौत्थः । इति दुर्गादासः ।
 लघुन, स्त्री, (अश्रयते भुज्यते इति । अश् +
 “अश्रलेश च ।” उणा० ३।५७ इति उन् ।
 लघादेशश्च धातोः ।) रसुन । तत्पर्यायः ।
 महीपधम् २ यङ्गन, ३ अरिष्ट, ४ महा-
 कन्दः ५ रवीनकः ६ । इत्यमरः । रवीन ७
 श्वेच्छकन्दः ८ भूतस्रः ९ उग्रगन्ध १० । अस्य
 गुणाः । अम्लरसेन ऊनत्वम् । गुडत्वम् ।
 उष्णत्वम् । कफघातनाशित्वम् । अश्रुचित्वम् ।
 क्रिमिहृद्गोशोपपन्नत्वम् । रसायनत्वश्च । इति
 राजनिर्घण्टः । ७७ । अपि च ।
 “लघुनस्तु रवीनः स्यादुग्रगन्धो महीपधम् ।
 अरिष्टो श्वेच्छकन्दश्च यवनेष्टो रवीनकः ।
 यदाहृतं वेनेत्यो जह्वा रसवत्तमात् ।
 तदा ततोऽपतङ्गिन्द्रः सुरवीनोऽपतङ्गुवि ।
 पञ्चभिश्च रसेयुक्तो रसेनाञ्जेन वर्जितः ।
 तस्माद्रवीन इत्युक्तो द्रवार्था गुणवेदिभिः ।
 कटुकश्चापि श्लेष्मैश्च तित्तः पञ्चैव संस्थितः ।
 नाळे कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे लवणः स्मृतः ।
 बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्रग्गुणवेदिभिः ।
 रवीनो ह ह्यो ह्यो क्षिप्रधोष्णः पाचनः
 सरः ।
 रसे पाके च कटुकस्त्रीक्ष्णो मधुरको मतः ।
 भयसन्धानकृतं कच्छो गुरु, पितास्रहृदि ।
 नक्षत्रकरो मेधाहृत्तो नेत्रो रसायनः ।
 हृद्गोशोऽप्येव रसकृच्छ्रभूलं
 विषमगुल्मावचिकाशशीफान् ।
 दुर्नासिकुष्ठानलसादनश्च-
 समीरश्चावकांश्च हन्ति ।

लसा

मद्यं मांसं तथाश्च हितं लशुनसेविनाम् ॥
यायासमातपं रोषमतिनीरं पयो गुहम् ।
रसेनमश्वन् पुरुषस्यजेदेतन्निरन्तरम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

अन्यथा ।
“लशुनः चारमधुरः कण्ठो वृष्यो गुरुः सरः ।
भयसन्धानकृद्गुणो रक्तपित्तप्रदूषणः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(तथाचास्य गुणादिविषयो यथा,—
“कटुत्ववीर्यो लशुनो हितश्च
स्निग्धो गुरुः स्वादुरसोऽथ वल्यः ।
वृहस्य मेघास्वरवर्णचक्षु-
भैमास्थिसन्धानकरः सुतीक्ष्णः ॥
हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूल-
प्रमेहहिक्कारश्चिगुल्मशोफान् ।
द्रुणामकुष्ठानलमान्द्यजन्तु-
समीरणं श्वासकफान्निहन्ति ॥”
इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयाध्याये ॥
“शीतवातहिमदग्धतनूनां
सत्वसुसकुटिलयथितास्थाम् ।
मेघजस्य पवनोपहतानां
वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥”
“शीतयेक्षुन शीते वसन्तेऽपि कफोत्पन्नः ।
घनोदयेऽपि वातान्नः सदा वा श्लेष्मलीलया ॥”
इति वाग्भटे उत्तरस्थाने ३६ अध्याये ॥
“क्रिमिकुष्ठकिलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।
स्निग्धश्चोष्णश्च वृष्यश्च लशुनः कटुको गुरुः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)
लशुनः, पु (रसेन जर्ज. रस्य लत्वम् । एषो-
हरादित्वात् सस्य शः अकारलोपश्च ।) लशुनः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
लष, क शिष्ययोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लाघयति
कुशलो वृत्ते शिष्यं युनक्त्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥
लष, य सृष्टिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-अक०-सेट् ।) ल, लघति लघते । इति
दुर्गादासः ॥
लष, य सृष्टिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
उभ०-अक०-सेट् ।) य ल, लघति लघते ।
इति दुर्गादासः ॥
लष, पु, (लाघयति कृत्ते शिष्यं युनक्त्यर्थः ।
लष+“सर्वनिष्ठस्त्विति ।” उणा० १।१५३।
इति वन्प्रत्ययेन साधु ।) नर्तकः । इत्यु-
णादिकोप ॥
लष, शिषि । क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) लसति । इति दुर्गादासः ॥
लस, क शिष्ययोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, लासयति कुशलो
वृत्ते शिष्यं युनक्त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
लसा, स्त्री, (लसतीति । लस्+अच् ।)
हरिद्रा । इति हारावली । ६३ ॥

२१३

लाक्षणि

लसिका, स्त्री, (लसतीति । लस्+अच् । ततः
कन् ततश्चापि अत इत्वम् ।) लाजा । यथा,—
“लाजायां पिच्छला ख्याता लसिका लासिका
तथा ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
लसीका, स्त्री, इक्षुरसः । तदुमासमध्यगरसः ।
इति केचित् । (यथा । “लसीका उदक-
विशेषः । यथाह चरक । यत्तु मांसत्वगन्तरे
उदकं तल्लसीकाशब्दं लभते ।” इति विजय-
रक्षितकृतप्रमेहरोगयाख्याने ॥
“यत्तु त्वगन्तरे व्रणगतं लसीकाशब्दं लभते ।”
इति चरके शारीरस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)
लसृज ई ओ ङ ब्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायासनिट् ।)
क्षिपि सयोगादिलोपे लक् । ई ओ, लयः । ङ,
लज्जते । इति दुर्गादासः ॥
लक्तः, चि, स्निग्धः । क्रीडितः । शिष्ययुक्तः । लस-
घातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति लक्तकशब्द-
युत्पत्तौ भरतश्च ॥
लक्तकः, पु, घनुषो मध्यभागः । इत्यमरः ॥
लक्तकी, [न्] पु, (लक्तकोऽस्थस्येति । लक्तक+
इनि ।) घनुः । इति शब्दमाणा ॥
लहरिः, स्त्री, महातरङ्गः । तत्पर्यायः ।
लहरी, उल्लोल २ कल्लोलः ३ । इति हेम-
चन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । ६१४ ।
“सरित इव यस्य गेहे शुष्यन्ति विशाला
गोत्रजा नार्यः ।
चारास्त्रेव स लप्यति जलनिधिलहरिमु जलद-
इष ॥”)
ला, ल यष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) ल, लाति । यष्टो यष्ट-
णम् । इति दुर्गादासः ॥
ला, स्त्री, यष्टणम् । दानम् । इति मेदिनी । ले, १ ॥
लाक्षकी, स्त्री, सीता । यथा,—
“राघव ते इय सीता हारकेशस्य रुक्मिणी ।
विष्णोऽवतारमात्रस्य लक्ष्मीर्या कमलालया ॥
वाराणस्यां विशालाक्षी विमला पुरुषोत्तमे ।
वैकुण्ठे तु महालक्ष्मी राधा वृन्दावने वने ॥
लक्षशः कमला दास्यो यस्याः सा लाक्षकी
मता ।
एवं श्रुतसहस्राणामीश्वरी राधिकाधिका ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ५५ अध्याये ॥
लाक्षणिकः, पु, लक्षण्या प्रतिपादकः । इति
शाङ्ख्यदर्पणम् ॥ लक्षणात्मकवृत्तमनुपदत्त
लाक्षणिकत्वम् । इति सारमञ्जरी । (यथा,
विभक्तितत्त्वार्थवादे ।
“श्रुतो लाक्षणिको रूढो योगरूढश्च यौगिकः ।
क्षचित् यौगिकरूढश्च शब्दं षोढा निगद्यते ॥”
(लक्ष्यमधीते वेद वा । लक्ष्य+“कतृकथादि-
सूत्रान्तात् ठक् ।” ४ । २ । ६० । इति ठक् ।
लक्षणाभिज्ञे, चि ।)

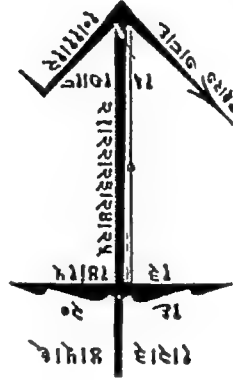
लाक्षातै

लाक्षा, स्त्री, (लक्ष्यतेऽनयेति । लक्ष्+“गुरोश्च
हजः ।” ३।३।१०३ । इति अः । टाप् । यद्वा,
“बाहुलकात् राजतेरपि सः । कपिलिकादित्वात्
वा लत्वम् ।” इत्युज्ज्वलः । ३ । ६२ ।) रक्त-
वर्णवृक्षनिर्यासविशेषः । लाक्षा इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । राक्षा २ जतु ३ यावः ४ अलक्तः ५
हमामयः ६ । इत्यमरः ॥ खदिरिका ७ रक्ता ८
रङ्गमाता ९ पलङ्क्या १० क्रिमिहा ११ ह्रम-
याधिः १२ अलक्तकः १३ पलाशी १४ सुद्रिणी
१५ क्षीमिः १६ जन्तुका १७ गन्धमादिनी १८
नीला १९ द्रवरसा २० पित्तारिः २१ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।
क्षेष्मपित्तार्तिशोफविपरक्तविषमज्वरनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भयविस्पर्पत्वगृहीधनाशि-
त्वम् । वल्यत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
“लाक्षा वर्यां हिमा वल्या स्निग्धा च तुवरा
जघुः ।
अनुष्णा कफपित्तामहिकाकासज्वरप्रशुतः ॥
ब्रणोरः क्षतवैषर्पकर्मि कुष्ठगदापहा ।
अलक्तको गुणैस्तद्विशेषाद्ब्रणनाशनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(श्रुतपत्री । सेवती । गुलाव इति च । तत्-
पर्यायो यथा,—
“श्रुतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेशरा ।
महाकुमारी गन्धाढ्या लाक्षा लघ्वाति-
मङ्गला ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
लाक्षातरुः, पु, (लाक्षोत्पादकस्तुः ।) पलाश-
वृक्षः । इति शब्दमाणा ॥ (पलाशवृक्षस्य
विशेष ज्ञेयः ॥)
लाक्षातैलं स्त्री, (लाक्षादिभिः पक्व तैलम् ।)
पक्वतैलविशेषः । लाक्षातैलमिति ख्यातम् ।
तद्विधिविधेः स्वर्णं वृहद्वा । यथाक्रमं तत्कारं
तद्गुणश्चाह ।
“लाक्षाहरिद्रामल्लिङ्गाकल्लैस्तैलं विपाचितम् ।
सद्गुणैरनारनावेन दाहश्रीतज्वरापहम् ॥”
इति स्वर्णलाक्षातैलम् ॥
वृहद्वृथा,—
“लाक्षारसादके प्रसृतं तैलस्य विपचेद्भिषक् ।
मल्लाटकसमायुक्तं पिष्ट्वा चात्र समावपेत् ॥
श्रुतपुण्या हरिद्राश्च मूत्रां कुष्ठं चरेणुकाम् ।
कटुकां मधुकां राक्षामश्वगन्धाश्च हारु च ॥
सुस्तक चन्दनश्चैव पृथगक्षसमानकैः ।
प्रयरेतैश्च तत् सिद्धं अम्यङ्गाम्सारतापहम् ॥
विषमाख्यानं ज्वरान् सर्वानाश्वेव प्रशमं
नयेत् ।
कास श्वासं प्रतिश्याय कण्डू दौर्गन्ध्यगौरवम् ॥
त्रिकण्डयश्च शूल गात्राणां स्फुटनन्तथा ।
पापालक्ष्मीप्रशमनं सर्वत्रनिवारणम् ।
अम्बुध्या निर्मितं सम्यक् तैलं लाक्षादिकं
महत् ॥”
इति वृहत्सारातैलम् । इति सुखबोधः ॥

लाङ्गल

लाङ्गाप्रसादः, पुं, (लाङ्गायाः प्रसादो यस्मात् ।)
पट्टिकालोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लाङ्गाप्रसादनं, पुं, (लाङ्गां प्रसादयतीति । प्र +
सद् + णिच् + ल्युट् ।) रक्तलोभः । तत्पर्यायः ।
क्रसक. २ पट्टिका ३ पट्टी ४ । इत्यमरः ॥
(तथास्य पर्यायः ।
“द्वितीयः पट्टिकालोभः क्रसकं स्थूलवस्त्रकः ।
जीर्णपत्रो वृक्षपत्र. पट्टी लाङ्गाप्रसादनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
लाङ्गाष्टकः, पुं, (लघोत्पादको वृक्षः ।)
कोशाश्वत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पलाशवृक्षः ।
इति चारावली ॥
लाख, ऋ प्रोवाजमर्थयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अललाखत् ।
इति दुर्गादासः ॥
लाघ, ऋ ङ प्रकृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अललाघत् । ङ,
लाघते । शक्तिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादासः ॥
लाघव कौ, (लघोर्भावः कर्म वा । लघु + “इग
लाघं लघुपूर्णात् ।” ५ । १ । १३१ । इति
अण् ।) आरोग्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघु-
त्वम् । लघोर्भाव इत्यर्थे णप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(श्रीवल्लभम् । यथा, महाभारते ५।१८।३७।
“तासां रूपं भारत नोत शक्य
तेजस्वितात् लाघवाच्चैव धत्तुम् ॥”
अल्पत्वम् । यथा, मार्कण्डेये ४१ । १७ ।
“अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् ।
नित्यस्वाध्याय इत्येते नियमाः पञ्च कौर्त्तिताः ॥”
कौथम् । यथा, कुमारे । २ । २३ ।
“यमोऽपि विलिखन् भूमिं दृष्टेनास्मिन्मतिविधा ।
कुरुतेऽस्मिन्मोघेऽपि निर्व्याणात् लाघवम् ॥”
लाङ्गलं, कौ, (लङ्गलौलि । लङ्गि गतौ + बाहु-
लकात् कलच् । वृद्धिश्च धातोः । इति उणादि-
वृत्तौ उज्ज्वलदत्तः । १ । १०८ ।) खनामखात
भूमिकर्षणयन्त्रम् । तत्पर्यायः । दलम् २ गोदा-
रणम् ३ खौरः ४ । इत्यमरः ॥ दल. ५ दालम् ६
दाल. ७ शौरः ८ । इति भरतः ॥ (यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । १२ । ७१ ।
“लाङ्गलं पवीरवत्सुशेषश्चोमपितुसह ॥”)
लिङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पुण्यविशेषः ।
तालवृक्षः । गृहदारः । इति मेदिनी । ले. १२८ ॥
लाङ्गलग्रहः, पुं, लघकः । लाङ्गलं गृह्णाति य
इत्यर्थे अन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (“शक्तिलाङ्गला-
ङ्गुशयदितोमरघटघटीघटुः ष यहेरपसखा-
नम् ।” ३ । २ । ६ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता अप् ।)
लाङ्गलचक्रं, कौ, (लाङ्गलाकारं चक्रम् ।) लघि-
कर्मणि शुभाशुभगणनं दलालाकारचक्रविशेषः ।
यथा । अथ लाङ्गलचक्रं खरोदये ।
“लाङ्गलं दण्डिकायुपयोक्तृद्वयसमन्वितम् ।
दण्डिकादि लिखितं भानि दिनेशक्रान्तभादितः ॥
दण्डिकादलनयपानां द्विद्विष्याने त्रिकं त्रिकम् ।
योक्तृयोश्च त्रिकश्चैव मध्ये पञ्चायके द्विकम् ॥

लाङ्गली

दण्डस्यै च गवां हानिर्येषस्ये स्वामिनो भयम् ।
लक्ष्मीलाङ्गलयोक्ते स्थातुं चैवारम्भदिनर्चके ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
लाङ्गलदण्डः, पुं, (लाङ्गलस्य दण्डः ।) लाङ्गल-
मध्यस्थकाष्ठम् । लाङ्गलेर ईश इति भाषा ।
तत्पर्यायः । ईशा २ । इत्यमरः ॥ ईशा ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
लाङ्गलपङ्क्तिः, स्त्री, (लाङ्गलस्य पङ्क्तिः ।) लाङ्गल-
रेखा । सिराल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
श्रीता २ । इत्यमरः ॥ सीता ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥
लाङ्गलिक, पुं, (लाङ्गलवत् आलतिरस्यस्येति ।
लाङ्गल + ठन् ।) स्यावरविपरीतः । इति हेम-
चन्द्रः ॥
लाङ्गलिका, स्त्री, (लाङ्गलमिवाकारोऽस्यस्या इति ।
लाङ्गल + ठन् । टाप् ।) लाङ्गलीदण्डः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गारुडे १६२ अध्याये ।
“रुद्रलाङ्गलिकामूलं हिज्जलस्य तथैव च ।
तेन व्रणसुखं लिप्तं शल्यो निःसरति चयात् ॥”)
लाङ्गलिकी, स्त्री, (लाङ्गल + ठन् । डीष् ।) वृक्ष-
विशेषः । लाङ्गलिया इति विषलाङ्गलिया इति
च भाषा । तत्पर्यायः । अमिश्रिखा २ ।
इत्यमरः ॥ अमिश्राला ३ लाङ्गलिका ४
लाङ्गली ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ गौरी ६
दौता ७ हलिनौ ८ गर्भघातिनी ९ अमि-
लिका १० इन्द्रपुण्या ११ अमिसुखी १२ वहि-
शिखा १३ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणः ।
कुष्ठदुष्टघ्ननाशिलम् । इति राजवल्लभः ॥
राजनिर्घण्टोक्तगुणपण्याया, कलिकारीशब्दे
प्रस्थाः ॥
लाङ्गली, [नृ] पुं, (लाङ्गलमस्यस्येति । लाङ्गल +
इनिः ।) बलरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, हरिवंशे । ३८ । ३८ ।
“स्यापयित्वा विजहार यदून् लाङ्गलिना सह ।
शार्ङ्गधन्वा विजस्यन्तु जायन्त ददृशं ह ॥”)
नारिकेलः । इत्यमरः ॥ (यथा,—
“नारिकेलो दण्डफलो लाङ्गली कुर्वशीर्षकः ।
गुञ्जकस्वफलश्चैव दण्डराजः खदाफलः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (लाङ्गलविशेषः,
त्रि । यथा, रामायणे । २ । ३२ । ३० ।

लाज

“तत्रासीत् पिङ्गलो गार्ग्यस्त्रिजटो नाम वै द्विजः ।
चतुष्टयवेने नित्यं फालकुहाललाङ्गली ॥”
तथा, महाभारते । १ । २२२ । ५३ ।
“रामः पाण्ड्यद्वयिक ददौ भार्गव लाङ्गली ॥”
स्त्रियां ङीष् । नदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
५७ । २६ ।
“लाङ्गलिनी वंशकरा महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ॥”
लाङ्गली, स्त्री, (लाङ्गलाकारोऽस्यस्या इति ।
लाङ्गल + ण्यप् । ङीष् ।) लाङ्गलाकारपुष्प-
जलजप्राकविशेषः । काण्डा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । शारदी २ तोयपिप्पली ३ शकुना
दनी ४ । इत्यमरः ॥ जलाची ५ जलपिप्पलिः
६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पिप्पला ७ भ्रामा-
दिनी ८ मत्स्यगन्वा ९ । इति जटाधरः ॥ कलि-
कारी १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शाकपर्वः ।
तत्पर्यायो यथा,—
“सिरा विदारिगन्वा च शालपर्णस्तमन्वपि ।
लाङ्गली कलसी चैवक्रोष्टुपुष्पा गुहा मता ॥”
इति गारुडे २०८ अध्यायः ।)
लाङ्गल, स्त्री, पुष्पम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
लाङ्गल, स्त्री, (लङ्ग + “खर्जिपिङ्गादिविषं करो-
लौचौ ।” उवा० ४ । ६० । इति कलच् ।
बाहुलकात् वृद्धिश्च ।) पशुपञ्चादितिलमन्त-
कोमापावयवविशेषः । त्याज इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पुष्पम् २ लम् ३ बालहस्तः ४
बालधि. ५ । इत्यमरः ॥ लङ्गलम् ६ लाङ्गलम् ७
शुलामः ८ अवाङ् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्गः १० पिङ्गः ११ बालः १२ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, कुमारे । १ । १३ ।
“लाङ्गलविशेषपिषसर्पिशोभै-
रितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्वन्ति बालयजनेऽसमयः ॥”)
गोलाङ्गलजलमाहात्म्यं यथा,—
“लाङ्गलेनोद्धृतं तोयं नृणां यज्ञाति यो नरः ।
सन्वर्तयन्तं प्राप्य सन्वर्तयन् प्रसूयते ॥”
इति वाराहपुराणम् ।
शेफः । इति मेदिनी । ले. १२७ । कुम्भः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिवृत्तिः ॥
लाङ्गलिका, स्त्री, (लाङ्गलाकारितरस्यस्या इति ।
लाङ्गल + ठन् ।) एभिपर्वी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
लाङ्गली, [नृ] पुं (प्रशस्तं लाङ्गलमस्यस्येति ।
लाङ्गल + इनिः ।) वानरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
अथभनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
लाङ्ग, इ लघ्याणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
पर०-अक०-सेट् ।) इ, लाङ्गति । लाङ्गति ।
इति दुर्गादासः ॥
लाज, भर्तृसने । भर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा० पर०-अक० सेट् ।) लाजति ॥
लाज, इ भर्तृसने । भर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा० पर०-अक० सेट् ।) द्वौ द्वितीय

सरिणी। लाजति। इ, लाज्जते। भर्तृवन
एव कैश्चिन् पश्यते। भर्गो भर्जनम्। इति
दुर्गादासः॥
लाज, स्त्री, (लाज् + अच् ।) उधीरम्। इति
मेदिनी। जे, १५॥ (भट्टघान्यम्। खड इति
भाषा॥
“येषां सुकृष्णलासानि धान्यानि सतु-
याणि च।
भट्टानि स्फुटितान्याहुर्लाजानीति मनीषिणः॥
लाजाः स्युर्मधुराः श्रौता लघवो दीपनाश्च ते॥
खल्वम्रजमला रुचा बल्याः पित्तकफच्छिदः।
छद्मतीसारदाहासमेदमेदस्त्रुषापहाः॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥
लाज, पुं (लाज् + अच् ।) आर्द्रतण्डुलः। इति
मेदिनी। जे, १५॥
लाजा, स्त्री, अक्षतम्। इति मेदिनी। जे, १५॥
(यथा, सुश्रुते। ४। १६।
“पैतिकं शर्करालाजामधुकैः सारिवा-
युतेः॥”)
लाजाः, पुं भूमि, (लाज्जन्ते ये ते। लाज् +
घञ् ।) भट्टघान्यम्। लाज्योया इति खड इति
च भाषा। (यथा, रामायणे। २। ४३। १३।
“कदा प्राणिसहस्राणि राजमार्गे ममात्मनौ।
लाजेरवकरिष्यन्ति प्रविशन्तावरिन्दमौ॥”)
तत्पर्यायः। अक्षतम् २। इत्यमरः। १२। ६। ४७॥
लाजा इ अक्षताः ४। इति भरतः॥ अस्य
गुणाः। लघ्नाच्छद्मतीसारप्रमेदमेदः कफनाशि-
लम्। कासपित्तोपशमनत्वम्। आयिकारित्वम्।
लघुत्वम्। श्रौतलत्वम्। अस्त्र मण्डगुणाः।
आयिकारित्वम्। दाहलघ्नाच्चरातीसारनाशि-
त्वम्। अग्नेयदीपनापचनत्वम्। तस्य पेया-
गुणाः। शामकत्वस्य अमृतत्वम्। क्षुधाढ्या-
म्बानिर्दोषलक्ष्मि रोगनाशित्वम्। इति राज-
वह्म, ॥ *॥ अपि च।
“एते च ब्रीहयो भट्टास्ते लाजा इति
सञ्ज्ञिताः।
यवादयश्च ये भट्टास्ते धानाः परिकीर्तिताः॥
लाजाश्च यवधानाश्च तर्पणा, पित्तनाशनाः।
गोधूमयावनाकीत्याः किञ्चिदुष्णाश्च दीपनाः॥
लघ्नातीसारशमनो धातुशान्तकरः परः।
मन्दासि विषमाम्नीनां वासस्त्रिविरयोषिताम्।
देयश्च सुक्रमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः॥”
इति राजनिर्घण्टः॥ *॥
तस्य चूर्णगुणाः।
“दाघादाहिमखर्जूररुदिताम्बुशर्करम्।
लाजचूर्णं समध्याप्य सन्तर्पणमुदाहृतम्॥”
लाजचूर्णं दाघादिजलशर्करामध्याप्यसहितं
तर्पणसुक्तमित्यर्थः। लाजशक्तुगुणाश्च गुणग्रन्थे।
“लाजानां शक्तवः सौप्रसितायुक्ता विशेषतः।
छद्मतीसारलड्डदाहविषमृच्छांज्वरापहाः॥”
चरकः।
“तत्र तर्पणमेवादौ प्रदेय लाजशक्तुभिः।

ज्वरापहै, फलरसैर्युक्तं समधुशर्करम्॥”
इति भावप्रकाशः॥
लाञ्छनं स्त्री, (लाञ्छ् + ल्युट् ।) नाम। चिह्नम्।
इति मेदिनी। जे, १२१॥ (यथा, कुमारः।
७। ६५।
“दिवापि निष्ठुतमरीचिभासा
बालादनाविष्कृतलाञ्छनेन।
चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौखेः
चूडामयेः किं ग्रहणं हरस्य॥”)
लाञ्छनः, पु, (लाञ्छ् + ल्युट् ।)
रागीधान्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कश्चित्
युक्तं लाञ्छनीति च पाठः॥
लाटः, पुं, देशान्तरम्। (यथा, कथासरित्सागरे।
७८। ११६।
“इहौ तस्मै सपुत्राय प्रीत्या वीरवराय च।
लाटदेशे ततो राज्यं स कर्णाटयुते वृषः॥”)
वस्त्रम्। इति मेदिनी। जे, २७॥ जीर्णभूष-
णादि। इति शब्दरत्नावली॥
लाट, तु क चेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-
चुरा० पर०-सक०-सेट् ।) लाटयति अज-
लाटतु। इति दुर्गादासः॥
लापः, पु, कथनम्। लपधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन
नियमम्॥
लाप्यं, त्रि, (लप्यते इति। लप् + ल्यप् ।) कथ-
नीयम्। लपधातोः कर्मणि घञ्प्रत्ययेन
नियमम्। इति सुगन्धबोधधातुकरणम्॥
लाभः, पुं, (लभ् + घञ् करणे ।) मूलधनादधिकं
वाणिज्योपार्जितं धनम्। तत्पर्यायः। फलम् २।
इत्यमरभरतौ॥ लभ्यम् ३ दृष्टिः ४। इति
शब्दरत्नावली॥ (यथा, रामायणे। २।
२२। २२।
“सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवाभवौ।
यच्च किञ्चित्पथभूतं ननु देवस्य कर्म तत्॥”)
प्राप्तिः। इति लभधात्वयदर्शनात्॥ (सम-
धर्मावित्तागमेषु अन्यतमः। यथा, मनुः। १०।
११५।
“सप्त वित्तागमा धर्मेणा दायो लाभः क्रयो जयः।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिपद्य एव च॥”)
लाभ्यं, स्त्री, (लभ् + ल्यप् ।) लाभः। इति
शब्दरत्नावली॥
लाभञ्जक, स्त्री, धीरुण्डलम्। इत्यमरः॥ अस्य
पर्यायगुणावुशीरशब्दे द्रष्टव्यौ। उशीरवत्
पीतच्छविट्णविशेषः। तत्पर्यायः। सुना-
लम् २ अम्बुलालम् ३ लवम् ४ लघु ५ इटिका
पथिकम् ६ शीघ्रम् ७ दीर्घम् ८ लला
श्रयम् ९। अस्य गुणाः। हिमलम्। तिक्त-
त्वम्। वातपित्तदहदाहश्रममृच्छातिरिक्त-
ज्वरापहत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥
लालनं, स्त्री, (लल् + ल्यप् + ल्युट् ।) अत्यन्त-
खेदकरम्। प्रेमपूर्वकवालाकादरणम्।
सोहाग इति भाषा। लड कोपसेवे उपसेव
इह अत्यन्तपाजनम्। क, लाजयेत् पञ्च वर्षाणि

पुत्रमिति अत्र ललयोरेकत्वात्त्वम्। इति
कविकल्पद्रुमटीकाया दुर्गादासः॥ तथा हि।
“लालने वद्वो दोषास्ताडने वद्वो गुणाः।
तस्मात् पुत्रश्च शिष्यश्च ताडयेन्न तु लालयेत्॥”
अपि च।
“लालयेत् पञ्च वर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत्।
प्राप्ति तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत्॥”
इति चाणक्यशतकम्॥
लालसा, पु स्त्री, (लल् + यङ् । तत् “अ प्रत्य-
यात्॥” १। १०२। इति अः। टाप् ।) महाभि-
लासः। इत्यमरः॥ औत्सुक्यम्। याच्ना
इति मेदिनी। जे, ३४॥ दीहृदम्। यथा,—
“दीहृदं दीहृदं अहो लालसा कृतिमासि तु॥”
इति हेमचन्द्रः॥
लोलः। इति नानार्थे स एव॥ (लोलेपे, त्रि।
इति यादवः॥ यथा, माघे। ४। ६।
“कायां निजस्त्री चटुलालसानां
मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम्।
कुर्वाणसुतपिङ्गरजातपत्रे-
विहङ्गमानां जलजातपत्रे॥”
तथा च कुमारः। ७। ५६।
“तस्मिन् सुहृते पुरसुन्दरीणा-
मीशानसन्दर्शनलालसानाम्॥”)
लालचीक, स्त्री, पिच्छलम्। इति शब्दरत्नावली॥
लाला, स्त्री, (लल् + ल्यप् + अच् । टाप् ।)
सुखभक्षणम्। लाल इति भाषा। तत्पर्यायः।
दृष्टिका २ स्थन्दिनी ३। इत्यमरः॥ द्राविका ४
दृष्टीका ५। इति शब्दरत्नावली॥ सुख-
सावः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते।
४। २२।
“हीनच्छेदात् भवेच्छोफो लालानिद्राभम-
स्तमः॥”)
लालाटिकः, त्रि, (ललाटं पश्यतीति। ललाट +
“सञ्ज्ञायां ललाटकुक्षुटौ पश्यति।” ४। ४। ४६।
इति ठक्। दूरेस्थत्वा प्रभोर्ललाटं पश्यति न
तु कार्येषूपतिष्ठते इत्यर्थः।) प्रभोर्ललाटदर्शी।
कार्याचमः। इत्यमरः॥ यः सेवकः क्रोध-
प्रसादचिद्विज्ञानाय प्रभोर्ललाटमेव पश्यति। यच्च
प्रभोः कार्येष्वचमोऽशक्तस्तौ लालाटिकौ पूर्व-
वत् णिकः। केचित्तु कार्याचम इति भाल-
दर्शिन एव विशेषणसुक्ता एकमेव लालाटिक-
माहुर्न तु द्वाविति। भावदर्शीति च पाठः।
लालाटिकः सदाजस्ये प्रभुभाविदर्शिनः। इत्य-
जयः॥ इति तट्टीकायां भरतः॥ आक्षेपण-
विशेषे, पु। इति मेदिनी। जे, २२१॥ ललाट-
सम्बन्धिनि, त्रि। यथा। प्राप्तिस्तु लालाटिकी-
त्यादि॥
लालामेहः, पु, (लालावत् मेहतीति। मिह +
अच् ।) प्रमेहविशेषः। यथा,—
“लालातनुगत मूत्रं लालामेहेन पिच्छलम्॥”
प्रमेहतीति श्रेयः। अस्थौषधम्।
“गुडूच्याः खरस, पेयो मधुना सज्जमेहजित्।

लालित्यं

हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो धात्र्याः समा-
चिक. ॥”

अपि च ।

“चन्द्रप्रभा वषा सुक्ता भूनिम्बं सुरदार च ।
हरिद्रातिविषा दात्रीं पिप्पलीमूलचित्रकम् ॥
लवङ्गान्तीपत्रकश्च त्वगेला वशजोचना ।
प्रत्येक कर्ममात्राणि कुर्यादेतानि बुद्धिमान् ॥
धात्र्यक चित्रकश्च विदुः गजपिप्पली ।
सुवर्णमाचिकं योष द्वौ चारौ लवणत्रयम् ॥
एतानि दृष्ट्वा मात्राणि सशुद्धीयात् पृथक् पृथक् ।
द्विकर्षद्वतलोह स्याद्यत्, कर्षा धिता भवेत् ॥
शिलाजललवणं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुली ।
विधिना योजितैरेतैः कर्मया शुटिका शुभा ॥
चन्द्रप्रभातिविषाता सर्वरोगप्रणाशिनी ।
निहन्ति विंशतिं मेहान् लक्ष्मणविष तथा ॥”

इत्यादि भावप्रकाशः ॥

(तथास्य लक्षणान्तरम् ।

“तन्मृद्वह्मिवालाक पिच्छिलं यः प्रमेहति ।
आलाजलेमेहन विद्यात्तं नर श्रेयोकोपत. ॥”

इति चरके निदानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

लालायित, त्रि, लालाविशेषः । कातर इति
यावन् । लालाशब्दात् नमस्तपोवरिव कण्टा-
दिभ्यः क्य. क्तौ इति मुग्धबोधयाकरणसूत्रेण
व्यप्रत्यये कृते क्तप्रत्ययान्वितः । यथा । अत्र
लालाश्रित फणी । इति अनन्तदेवोक्तगणेश-
लिखितपाणिन्याकरणीयमहाभाष्यम् ॥
अपि च ।

“परिखावल्यच्छलेन या
न परेषा अहयस्य गोचरः ।
फणिभाषितभाष्यफणिका
विषमा कुण्डलनामवापिता ॥”

इति पूर्वनेपथे २ सर्गः ॥

परिखेति । शत्रूणां अहयगोचरो नेयमिति
कृत्वा परिखावल्ययालेन या पुरी कुण्डलनां
प्रापिता विधाचेति शेषः । फणिना भाषिता
या महाभाष्यफणिका तद्विषमा सापि परेषां
ज्ञानगोचरो नेयमिति कृत्वा अत्र लालायित
फणीत्येव कुण्डलनां प्रापिता पण्डितैरिति
शेषः । इति भवदत्तकृततट्टीका ॥

लालाविष, पुं, (लालार्यां विष यस्य ।) लूतादि ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७६ ॥

लालामावः, पुं, (लालां सावयतीति । लु + णिच्
+ आव् ।) कर्णनाभ । इति हेमचन्द्रः ॥
(लालाक्षारके, त्रि । यथा, सुश्रुते । २ । १६ ।

“लालासावी स विज्ञेय कष्टूमान् शौघिरो
गद ॥”)

लालिक, पु, महिष । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८६ ॥

लालित्य, स्त्री, (ललित + य्यञ् ।) ललितस्य भावः ।
यथा,—

“प्रैति भक्तजनस्य यो जनयते विघ्नं विनिघ्नन्
सूत-

स्त वृन्दारकवृन्दवन्दितपद नत्वा मतङ्गाननम् ।

२१६

लावण

पाटीं सहस्रितस्य षष्मि चतुरप्रीतिप्रदां

प्रस्फुटां

सचिमाक्षरकोमलामलपदैर्लाजित्यलीला-
वतीम् ॥”

इति लीलावती ॥

ला(व)व', पुं स्त्री, पक्षिविशेषः । लाओया इति
भाषा । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । ८ ।
“गाम्यानुपोदकेर्मासौ लावादेर्वापि विष्करी. ॥”)
अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । कटुत्वम् । मल-
बहुकारित्वम् । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । त्रिदोष-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च ।
“यथाही दीपनश्चैव कषायो मधुरो लघुः ।
लावः कटुषिपाकश्च सन्निपाते च पूजितः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।)

(यथास्य गुणपर्यायौ ।

“लावा विष्करीर्यगु ते चतुर्धा मता बुधैः ।

पांशुलो गौरकोऽन्यस्त पौष्टकोदभैरक्तया ॥

लावा वद्विकराः स्निग्धा गरजा माहिका

दिताः ॥

पांशुल श्रेष्ठलक्ष्मि वीर्योष्णोऽनिलनाशनः ।

गौरो लघुतरो रूक्षो वद्विकारो विदोषजित् ॥

पौष्टकः पित्तकृत् किष्किस्तुवातकफापहः ।

दर्भरीरक्तपित्तघ्नो हृदामयदरो हिमः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

ला(व)वक', पुं (लाव एव । स्वार्थे कन् ।) लाव-

पक्षी । तत्पर्यायः । लघुजङ्गल २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (तथास्य मांसगुणाः ।

“पक्षिणाश्च महाश्रेष्ठो लावको जाङ्गलात्मकः ।

सयाही दीपनः प्रोक्तः कषायो मधुरो लघुः ।

तथा विपाके मधुरः सन्निपातेऽतिपूजितः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ॥

यथा, सुश्रुते । ४ । ३६ ।

“विरक्तवान्नेहैरिण्येणलावका

शशश्च सेयः समयूरतिक्षिपिः ॥”

लुनातीति । लू + लुन् । क्कदकः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ४६ । १६ ।

“यथा प्राग्व्यापकः क्षेत्री पालको लावक-

स्तथा ॥”)

लावण, त्रि, (लवण + अण् ।) लवणेन संस्कृतम् ।

यथा,—

“सापिष्कं दाघिकं सर्पिर्दंघिभ्यां संस्कृत क्रमात् ।

लवणोदकाभ्यामुदकं लावणिकमुदक्षितिः ।

औदक्षितमौदक्षितक लवणे स्थासु लावणम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

लवणसम्बन्धि च । (यथा, हरिवंशे । १३ । १० ।

“स मां परिभवन्नेव खं वेलां समुपाक्रमन् ।

क्षेद्यामास चपलैर्बाधैर्यैरुविश्रुवे ॥”)

नख्ये, स्त्री । इति रत्नमाला ॥

लावणिक, त्रि, (लवण + ठञ् ।) लवणेन संस्कृ-

तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ लवणसम्बन्धि च ।

लवणविक्रोतरि, पुं । (यथा, माघे । १० ।

३८ ।

लासकः

“लीलयेव सुतनोस्तुल्यित्वा
गौरवाद्यमपि लावणिकेन ॥”)

लवणपात्रे, स्त्री । इति कैचित् ॥

लावण्य, स्त्री, (लवण + य्यञ् ।) लवणत्वम् ।

लवणस्य भाव इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

(लवणा त्विट् विद्यते यस्येति लवणः । अर्श-

व्यादिभ्योऽण् । तस्य भावः । दृष्टादिनात्

य्यञ् । यद्वा, लवणा त्विट् सैव । चतुर्वर्णादि-

त्वात् स्वार्थे य्यञ् ।) सौन्दर्यविशेषः । तस्य

लक्षणं यथा,—

“सुक्ताफलेषु ऋषायायास्तरलत्वमिवान्नरा ।

प्रतिभाति यदङ्गेषु तस्माद्वगणमिहोच्यते ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

तथा हि ।

“नीतिभूर्मिथुनां नतिगुणवतां ह्रीरङ्गनानां

धृति

ईम्यतोः शिशवो मृदस्य कविता बुद्धेः प्रवाहो

गिराम् ।

लावण्यं वपुषः सृष्टिस्तु मनसा शान्तिर्द्विजस्य

क्षमा

शक्तस्य द्रविण मृदाश्रमवतां स्वास्यां सतां

मञ्जनम् ॥”

इति नवरत्नान्तर्गतान्तरविहः ॥

(श्रीलनैपुरयादि । अस्य प्रमाणं लावण्यार्जित-

शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

लावण्यार्जितं, स्त्री, (लावण्येन अर्जितम् ।) विवाह-

कालीनं श्वशुरार्थां दत्त धनम् । यथा,—

“प्रीत्या दत्तश्च यत्किञ्चित् श्वश्रु वा श्वशुरेव

वा ।

पादवन्दनिकं यत्तस्माद्वण्यार्जितमुच्यते ॥”

इति विवादचिन्तामणिधृतकात्यायनवचनम् ।

लावण्यं श्रीलनैपुरयादि । तथा च पादप्रणयने

श्रीलादिमये वा स्त्रिये श्वशुरादिना दत्त

तृतीय स्त्रीधनमित्यर्थः । इति तद्व्याख्यानम् ॥

लावा, स्त्री, (लाव + टाप् ।) पक्षिविशेषः । तत्-

पर्यायः । लावक' २ लाव, ३ लावः ४ । अस्या

मांसगुणाः । पथ्यत्वम् । आहृत्यम् । लघुत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लावः, स्त्री, अलावः । इति शब्दरत्नावली ।

लावः,

लास', पु, (लस + घञ् ।) वृत्तमात्रम् । स्त्रीणां

वृत्त्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतु-

सधारे । ६ । ११ ।

“मदनललितलासेऽष्टिपातेऽमुनीन्द्रान्

स्तनभरनतनार्थं, कामयन्ति प्रशान्ताम् ॥”)

युग्मः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लासकं, स्त्री, (लसतीति । लस + क्तृन् ।) मङ्गकम् ।

इति हारावली ॥ मटका इति भाषा ॥

लासक', पुं, (लसतीति । लस + क्तृन् ।) लास-

कारी । मयूर' । लसक' । इति मेदिनी । के, ॥

वेष्ट । इति धरणिः ॥ (दीप्तिकारकः । यथा,

अतुसहारे । २ । २६ ।

लिख

“नवजलकणसेकाच्छीततामादधानः
कुसुमभरनताना लासकः पादपानाम् ॥”
लासकी, स्त्री, नर्तकी । इत्यमरः ॥
लासिका, स्त्री, (लासोऽस्यस्या इति । लास +
ठन् ।) नर्तकी । इत्यमरः ॥
लास्कोटनी, स्त्री, आस्कोटनी । वेधनिका ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
लास्य, स्त्री, (लस् + “कृहलोग्यत्” ॥ ३।१।२८ ।
इति गत्यत् ।) वृत्त्यम् । इत्यमरः ॥ तौग्यत्रिकम् ।
इति मेदिनी ॥ भाषाश्रयं वृत्त्यम् । ताललयाश्रयं
वृत्त्यम् । इति भरतः ॥
“वृत्त्यं ताड्य प्राहुः स्त्रीवृत्त्यं लास्यमुच्यते ।”
इति चङ्गीतनारायणे नारदसंहिता ॥
(यथा, महाभारते । १ । ६८ । १० ।
“सन्मोगक्षेहचातुर्येर्हावलास्यमनोहरैः ।
राजान रमयामास तथा रेमे तथैव सः ॥”)
लास्यः, पुं, (लास्यमस्यस्येति । लास्य + अच् ।)
नर्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥
लास्यक, स्त्री, (लास्यमेव । स्वार्थे कन् ।) वृत्त्यम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
लास्या, स्त्री, (लास्यमस्यस्या इति । लास्य +
अच् । टाप् ।) नर्तकी । इति शब्दरत्नावली ॥
लिङ्ग, स्त्री, (लङ्यते आस्तादते इति । लङ् +
वाङ्लुकात् उच्च । एगोदरादित्वात् इत्वम् ।)
पुरुषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उहुः । अस्य
गुणा यथा,—
“पितृशेषप्रकोपीणि कर्कन्तुलिङ्गचान्यपि ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।)
लिङ्गः, पुं, लङ्गुचः । इत्यमरः ॥
लिङ्गा, स्त्री, लिङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥
लिङ्गा, स्त्री, (लिङ्गगतौ + वाङ्लुकात् सः । सच
क्रिम् । इत्युणादितृत्तौ उञ्जुलः । ३ । ६६ ।)
यूकाण्डम् । इत्यमरः ॥ लिङ्ग इति भाषा ।
इत्यमरभरतौ । तत्पर्यायः । लिङ्गा २ लीला ३
लीला ४ लिङ्गिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा,—
“बहुपादाश्च स्रग्म्याश्च यूका लिङ्गाश्च नामतः ॥”
इति वामटे निदानस्थाने चतुर्दशेऽध्याये ॥)
परिमाणविशेषः । यथा,—
“जालान्तरगते भानौ यच्चाण्डर्दश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेत्तिङ्गा लिङ्गाषड्भिश्च सर्वपः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सयकारकवर्गद्वितीयवर्तीत्यपि पाठः ॥
लिख, इ खपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लिखते । खपि गतौ ।
इति दुर्गादासः ॥
लिख, श् लेखने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) श्, लिखति पुस्तक लेखकः ।
अयं विभावया कुटाहिरिति केचित् । तेन
लिखितं विश्वरूपोऽपि शक्तिहानिरिति ।
लिखितस्य लेखितस्य लिखनं इत्यादि सिद्धम् ।
इति दुर्गादासः ॥

२१७

लिङ्ग

लिखः, त्रि, (लिखतीति । लेख + “इगुपधत्तेति ।”
३ । १ । १३५ । इति कः ।) लेखकः । इति
लिखधातोः कप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
लिखनं, स्त्री, लेखनम् । लिपिः । इत्यमरटीकायां
सारसुन्दरी ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । २२ ।
“प्रसिद्धमन्त्रलिखनात् शक्तमात्यादिधारणात् ।
विशुद्धगेहावसथादनायासाच्च वै दिने ।”)
विधिलिपिरखणनीया यथा,—
“यस्य यल्लिखनं पूर्वं यच्च काणे निरूपितम् ।
तदेव खण्डितुं राधे शम्ये नाहश्च को विधिः ॥
विधातुश्च विधाताह येषां यल्लिखनं कृतम् ।
ब्रह्मादीनाश्च क्षुद्राणां न तत् खण्ड्य कदाचन ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवल्ग्वखण्डे १५ अध्यायः ॥
लिखितं, स्त्री, (लिख + भावे क्तः ।) लिपिः ।
इत्यमरः ॥ लेखनम् । इति भरतः ॥ (लिख +
कर्मेणि क्तः ।) लिखितपत्रादौ, त्रि । यथा,—
“प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साचिन्त्येति
कौर्मितम् ॥”
इति मिताचरायां याज्ञवल्क्यः ॥
सुनिविशेषः, पुं । यथा, आहृतत्वे याज्ञवल्क्यः ॥
“पराशरयासश्चलिखिता दक्षगोतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”
लिङ्गा, स्त्री, परिमाणविशेषः । यथा,—
“जालान्तरगते भानौ यच्चाण्डर्दश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेत्तिङ्गा लिङ्गाषड्भिश्च सर्वपः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
लिङ्ग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, लिङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
लिङ्ग, इ क चित्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ क, लिङ्गयति शब्द
स्त्रीनपुंसकेः शान्दिकः चित्तं करोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥
लिङ्ग, स्त्री, (लिङ्गति विषयात् विषयान्तरं गच्छ-
तीति । लिङ्ग + “खरुशङ्कुपौयुनीलङ्गुलिङ्गु ।”
उणा० १ । ३७ । इति कप्रत्ययेन साधु ।) मनः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥
लिङ्ग, पुं, (लिङ्ग + क्तः ।) मूर्खः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुणादित्तिः ॥ भूपदेशः । ऋगः ।
इति मानार्थरत्नमाला ॥
लिङ्गं, स्त्री, (लिङ्गते अनेन इति । लिङ्ग + घञ् ।
अभिधानात् स्त्रीवलिङ्गलम् ।) पिङ्गम् । (यथा,
महाभारते । १ । २ । १२ ।
“येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः समुपलक्ष्यते ।
तेनैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः ॥”)
श्रेफः । इत्यमरः ॥ अनुमानम् । साङ्गोक्त-
प्रकृतिः । (यथा, सांख्यकारिकायाम् । ५५ ।
“तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः
पुरुषः ।
लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्माद्दुःखं स्वभावेन ॥”
प्रकृतिकार्यं विवृतिश्च । यथा, तत्रैव । १० ।
“क्षेतुमदनिव्यमयापि सक्रियमनेकमाश्रितं
लिङ्गम् ।

लिङ्ग

सावयवं परतन्त्रं यत्तं विपरीतमयत्तम् ॥”
विशेषस्तु तत्र द्रष्टव्यः । शिवमूर्तिविशेषः । इति
मेदिनी । गे, २३ ॥ व्याप्यम् । यत्तम् । पुस्त्यादिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १३६ ।
“एका लिङ्गे गुदे तिमस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सम दातव्या ऋदः शुद्धिमभीप्सता ॥”)
सामर्थ्यम् । यथा,—
“यावतामेव धातूनां लिङ्गं रूढिगतं भवेत् ।
अर्थश्चैवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणविग्रहः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे एतत्कारिकायाख्यायां रघु-
नन्दनः ॥ * ॥ अथ श्रेफार्थस्य लिङ्गस्य पर्यायः ।
शिश्र, २ खरस्तम्भ, ३ उपस्थः, ४ मदानाङ्गुशः, ५
कन्दर्पसुषणः, ६ श्रेफः, ७ मेहनम्, ८ श्रेफः [स] ६
मेदः, १० लाङ्गु, ११ ध्वज, १२ रागजता, १३
यङ्गः, १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ लाङ्गुलम् १५
घाघनम् १६ श्रेफः, १७ कामाङ्गुशः, १८ । इति
जटाधरः ॥ * ॥ लिङ्गमूले वादिलान्तवर्णयुक्त-
स्वाधिष्ठाननामकषड्दलपद्ममस्ति । यथा,—
“मूलाधारे त्रिकोणाख्ये दृष्ट्याज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये खयम्भूलिङ्गान्तु कोटिस्थस्यसमप्रभम् ॥
तदाह्ये चैमवर्णाभं व स वर्णचतुर्दलम् ।
तदूर्ध्वेऽभिसमप्रख्यं षड्दलं क्षीरकप्रभम् ॥
वादिलान्तषड्धर्मेन युक्तश्चाधिष्ठानसंज्ञकम् ।
खयशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥”
इति तन्त्रम् ॥ * ॥
अस्याधिष्ठातृदेवतादिर्यथा ।
“प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्मसुच्यते ।
अधिभूतं तथा शुक्र देवतश्च प्रजापतिः ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥ * ॥
अस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“सख्ये लिङ्गे च धनवान् स्याच्च पुत्रादि-
वर्जितः ।
सूक्तलिङ्गो दरिद्रः स्याद्दः खरकटवर्णो भवेत् ॥”
इति गारुड ६३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“महद्भिरायुराख्यातं ह्यल्पलिङ्गो धनी नरः ।
अपत्यरहितश्चैव सूक्तलिङ्गो धनोऽभितः ॥”
महद्भिरानुभिरिति शेषः ।
“मेद्रे वामनते चैव सुतान्नरहितो भवेत् ।
वक्रेऽन्यथापुत्रवान् स्यात् दरिद्रश्च विनते
त्वघः ॥
अल्पे तु तनयो लिङ्गे शिरावेऽथ सुखी नरः ।
सूक्तग्रन्थियुते लिङ्गे भवेत् पुत्रादिष्वयुतः ॥”
इति गारुड ६६ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
“दीर्घलिङ्गेन दरिद्रश्च सूक्तलिङ्गेन निर्धनः ।
क्षयलिङ्गेन सौभाग्यं ह्यल्पलिङ्गेन भूपतिः ॥
कर्कशैः कठिनैर्लिङ्गैः परदाररतः सदा ।
रमते च सदा दायी निर्धनो भवति ध्रुवम् ॥
क्षयलिङ्गेन स्रग्म्यं रक्तलिङ्गेन भूपतिः ।
परस्त्रीं रमते निव्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ॥
क्षयलिङ्गेन रक्तेन लभते चोत्तमाङ्गनाम् ।

राज्यं सुखं दद्याद्वाः कथंकायाः पति-
भवेत् ॥
इति सासुद्रकम् ॥
शिवस्य लिङ्गरूपस्य तस्मिन्मायाग्राह्यत्वस्य च
कारणं यथा,—

द्वितीय उवाच ।

“वेदिं साहं दिव्यश्रेष्ठ । रुद्रस्त्रिपुरहन्तकः ।
कस्माद्विगर्हित रूपं प्राप्तवान् सह भार्यया ॥
योनिर्लिङ्गरूपस्य कथं स्यात् समस्तात्मनः ।
पञ्चवक्त्रस्तुवाङ्गु शूलपाण्यस्त्रिलोचनः ॥
कथं विगर्हित रूपं प्राप्तवान् दिव्यपुङ्गवः ।
एव सर्वं समाचक्षु मित्रावरुणगन्धनः ॥

श्रीवशिष्ठ उवाच ।

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि यस्मां पृच्छसि गौरवात् ।
स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं मन्दरे पर्वतोत्तमे ॥
इयाज सुनिभिः साहं दीर्घसन्नमनुत्तमम् ।
तस्मिन् समागताः सर्वे सुनयः शशितव्रताः ॥
अन्वेष्टुं देवतातत्त्व मिथ प्रोत्सुस्तपोधनाः ।
विप्राणां वेदविदुषां कं पूज्यो देवतावरः ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा सर्वे एव महर्षयः ।
भृगुं तपोनिधिं विप्रं प्रोचुः प्राञ्जलयस्तदा ॥
श्रवय कुरु ।

अस्माकं वश्यं क्तिु समर्थोऽपि शुभव्रतः ।
ब्रह्मविष्णुमहेशानामन्तिकं मज सुव्रतः ॥
गत्वा तेषां समीपान् तथा दृष्ट्वा च विमृशान् ।
शुद्धवक्त्रगुणस्तेषां यस्मिन् स विद्यते सुने । ॥
स एव पूज्यो विप्राणां नेतरस्तु कदाचन ।
तस्मात् त्वं हि सुनिश्रेष्ठ विवृष्टानां निरासनम् ॥
क्षिप्रं कुरु सुनिश्रेष्ठ सर्वलोकहितं प्रभो ॥
एवमुक्तस्तत्कर्ण्य कैलाशं सुनिषत्तमः ।
जगाम वामदेवेन यत्रास्ते ह्यभ्यक्ष्णः ॥
यद्दृष्ट्वास्तुपागम्य शङ्करस्य महात्मनः ।
शूलहस्तं महारौद्रं नन्दिं दृष्ट्वात्रवैद्विजः ॥
संप्राप्तो हि भृगुर्विप्रो हरं द्रष्टुं सुरोत्तमम् ।
निवेदयत् मां शीघ्रं शङ्कराय महात्मने ॥
तस्य तदचन श्रुत्वा नन्दी सर्वगणेश्वरः ।
उवाच परमं वाक्यं महर्षिममितौजसम् ॥
अस्माद्विधः प्रभोक्तस्य देव्या क्रीडति शङ्करः ।
निर्वर्त्तस्व निर्वर्त्तस्व यदि जीवितुमिच्छसि ॥
एव निराकृतस्तेन तत्रातिष्ठन्महातपाः ।
बभूवि दिवसान्यस्मिन् यद्दृष्ट्वा रे सुनीश्वरः ॥
ततः क्रोधसमाविष्टो भृगुः प्रोवाच शङ्करम् ।
विनष्टस्तमसाङ्गो मां न जानाति शङ्करः ॥
नारीसङ्गममत्तोऽसौ यस्मात्समवमन्यते ।
योनिर्लिङ्गरूपं वै रूपं तस्माद्भविष्यति ॥
ब्राह्मणं मां न जानाति तमसा चाप्युपागतः ।
अब्रह्मण्यत्वमापसो न पूज्योऽसौ द्विजम्भनाम् ॥
तस्मान्न जलमन्नं तु तस्मै दत्तं हविस्तथा ।
शिवस्यासौ जलस्यैव पत्रं पुष्पं फलादिकम् ॥
निर्मात्यमस्य चाग्राह्यं भविष्यति न स शयः ॥
एवं शृणु महतिजा शङ्करं लोकपूजितम् ।
उवाच गणमनुयं नन्दि शूलधरं वृषः ॥

रुद्रभक्ताश्च ये लोके भस्मलिङ्गास्त्रिधारिणः ।
ते पावण्डत्वमापन्ना वेदवाद्या भवन्ति वै ॥
एवं शृणु सुनिश्वर रुद्रं विपुरहन्तकम् ।
जगाम ब्रह्मलोकं वै सर्वलोकनमस्कृतम् ॥”

इति पाशोत्तरखण्डोपाख्यानं तत्तमाध्यायान्
सङ्कलितम् ॥॥ शिवलिङ्गस्य पूजाधारत्वं यथा,
“पूजास्थानानि वक्ष्यामि यस्मिन् सान्निध्यतां
प्रेषेत् ।

लिङ्गस्यां पूजयेद्देवीं स्थलिन्यां तथैव च ।
पुस्तकस्यां महादेवीं पादुके प्रतिमासु च ॥
तस्मिन्मात्रयेष्मन्ती शुक्राद्येयं प्रतिष्ठितम् ।
कचाद्येयं तु क्तं लिङ्गं ध्वजं नैयन् साधकैः ॥
अथ सौख्यप्रदं प्रोक्तं वेदमन्त्रैः प्रतिष्ठितम् ।
साविकारान् सन्निधुं सुक्तभोगं तथैव च ।
ज्ञातव्यं साधकैरेव सिद्धिदं चाप्यसिद्धिदम् ॥
देशुवाच ।

साविकारान् यस्मिन् मन्त्रहीनं प्रतिष्ठितम् ।
निर्वर्त्तितविकारं च सत्यम् सत्यम्भवम् ॥
कुर्वन्ति भक्तिवात्सल्यं लोकानां वाचनात्मकम् ।
दुर्विज्ञेयमिदं ज्ञानं योगिनामप्यगोचरम् ॥
मत्वेर्जद्विधेयैर्नाथ कथं विज्ञायते विभो ॥

इंश्वर उवाच ।

वायु वायु महादेवि । रहस्यमिदमुत्तमम् ।
यत्तया चोदितं भद्रं । तत्तथैव न चान्यथा ॥
दुर्विज्ञेयं सुरेश्वर किं पुनर्मनुजानुभिः ।
आविष्टा साधकः केन हृदयानन्दकारकम् ॥
इन्द्रियाणाञ्च व्योत्सुक्यं ददामि लिङ्गदर्शने ।
सेयमानं ततो लिङ्गं नित्यमानन्ददायकम् ॥
सुखप्राप्तं पश्यते नित्यं विमानस्यां वराङ्गनाम् ।
भैरवं पश्यते नित्यं क्रीडन्तं मातृमण्डले ॥
उमामहेश्वरश्चापि सखे पश्यति साधकः ।
अनिर्वर्त्तितविकारं लिङ्गं त्रिसुवनेश्वरि । ॥
आक्रमन्ति महाविप्राः सदैव्या राक्षसादयः ॥
मूल्यागारं यथा देवि । आक्रमन्ति नराः प्रिये ।
अनर्क्षितान् सुहृन्ति तथा लिङ्गान् कल्पना ॥
प्रेतं यथा सुराध्यक्षे आक्रमन्ति पिशाचकाः ।
मूल्याश्च यद्गलिङ्गान् आश्रयन्ति तथा प्रिये ॥”
इत्याद्यै देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥॥

अथ लिङ्गलक्षणम् ।

तत्र बाणलिङ्गस्य लक्षणं यथा,—
“बाणलिङ्गं तथा श्रेयं मुक्तिसुक्तिप्रदायकम् ।
उत्पत्तिं बाणलिङ्गस्य लक्षणं श्रेयतः शृणु ॥
नमोदादेविकायाश्च गङ्गायामुनयोक्तया ।
सन्ति पुण्यनदीनाञ्च बाणलिङ्गानि यस्मिन् ॥
इन्द्रादिपुण्यतान्यत्र तच्चैवैविहितानि च ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ॥
इन्द्रलिङ्गानि तान्याहुः साक्षात्प्राप्यप्रदानं
च ॥”

अथार्थेलिङ्गलक्षणम् ।

“आरुणं हितकौलाख्यमुष्णं करोत्यलम् ।
आरुणं तत्र शक्तिनिभमथवा शक्तिनाम्नितम् ॥
इदं लिङ्गं वरं स्यात् विनसाधिपतिर्भवेत् ॥” ॥

अथ याम्यलिङ्गलक्षणम् ।
“दण्डाकारं भवेद्याम्यमथवा रमनाकृतिः ।
यद्यदुक्तं सद्यं तेन निर्निक्तं ज्ञायते तदा ।
निर्निक्तं निधनं तेन क्रियते स्थापितेन तु ॥” ॥
अथ वैश्वतलिङ्गलक्षणम् ।
“राक्षसं खड्गसदृशं ज्ञानयोगफलप्रदम् ।
कर्करादिप्रतिमं तु कुण्डकुक्षियुतं तथा ।
राक्षसं निष्कृतं लिङ्गं गार्हस्थे न सुखप्रदम् ॥”
अथ वारुणलिङ्गलक्षणम् ।
“वारुणं वर्षाणां कार पाशाङ्क चानिवर्त्तसम् ।
वृद्धिर्मुखादेः ईश्वरस्य सभोगाप्रदं मध्ये ॥”
अथ वायुलिङ्गलक्षणम् ।
“छाया धूम्रं न वाच्यं ध्वजाभं ध्वजमयम् ।
मस्तके स्थापितं तस्य न्यूनन्यूनमितस्ततः ॥” ॥
अथ कुम्भेरलिङ्गलक्षणम् ।
“तूष्णपाशगदाकारं गुह्यकेशस्य मध्यगम् ॥”
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
“दिनं वाप्यथवा रात्रिं सप्रोद्य रविवर्षसम् ।
अस्त्रिमूलाङ्कितं रौद्रं जेमकुण्डलवर्षसम् ॥”
अथ वैष्णवलिङ्गलक्षणम् ।
“चतुर्वर्णमयं वापि वैष्णवं ज्ञायतेऽपतः ।
वैष्णवं शस्त्रचक्राङ्गगदाजालादिविभूषितम् ।
श्रीवत्सं कौस्तुभाङ्कं सर्वसिद्धिदायकम् ।
वेनतयसमाङ्कं वा तथा विष्णुपदाङ्कितम् ॥
वैष्णवं नाम तत् प्रोक्तं सर्वैश्वर्यफलप्रदम् ।
शालग्रामादिसंस्तुतं शशाङ्कं श्रीवर्द्धनम् ॥
यद्वाङ्कं स्वस्तिकाङ्कं वा श्रीवत्साङ्कं विभूषये ॥”
इति वीरमित्रोदयधृतकाणोत्तरः ॥ ॥

नारद उवाच ।

“अथ वक्ष्यामि ते विप्रं चिह्नमेकादशं परम् ।
अवगाढ्यस्य पापानि ताशमायानि तत्
क्षणात् ॥

मधुपिङ्गलवर्णाभं क्षणकुण्डलिकायुतम् ।
खयम्भुलिङ्गमाख्यातं सर्वसिद्धिर्निषेधितम् ॥
नागावर्यसमाकीर्णं जटामूलसमन्वितम् ।
नटुश्लयाङ्कयं लिङ्गं सुरासुरनमस्कृतम् ॥
दीर्घाकारं शुभवर्णं क्षणविन्दुसमन्वितम् ।
नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं पूज्यं सुरासुरैः ॥
शुक्लाभं शुकलकेशं नेत्रत्रयसमन्वितम् ।
त्रिकोचनं महादेवं सर्वपापप्रणोदनम् ॥
ध्वजलिङ्गं जटामूलं क्षणाभं शूलविषयम् ।
काष्ठाभिरुदमाख्यातं सर्वसत्त्वैर्निषेधितम् ॥
मधुपिङ्गलवर्णाभं श्वेतयज्ञोपवीतितम् ।
श्वेतपद्मसमासीमं चन्द्ररेखाविभूषितम् ॥
प्रकटाक्षसमायुक्तं निपुरारिसमाश्रयम् ।
शुभाभं पिङ्गलवर्णं सुखमासाधरं परम् ॥
त्रिशूलधरमीशानं लिङ्गं सर्वार्थसाधनम् ।
त्रिशूलधरमथवा शुभरक्ताङ्गमागतम् ॥
अर्द्धदारीनराङ्गं सर्वदेवैरभिष्टुतम् ।
ईशदत्तमयं ध्यात्वा शूलं धिङ्गं चतुर्भुजम् ॥
महाकायं समाख्यातं ध्वजकामार्थमीश्वरम् ।
एतत्तु कथितं तुभ्यं लिङ्गचिह्नं महेश्वरः ॥

लिङ्गं

एकेनेव कृतार्थः स्यात् बहुभिः किमु सुव्रत ॥”
 इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डम् ॥ ॥
 “उक्ताङ्कं श्रेयसे योष्यं शीघ्रमन्त्रं विवर्णयेत् ।
 यमवर्णन्तु यक्षिङ्गं यमाङ्कं वा कमण्डलुम् ॥
 दण्डाङ्कं सूत्राङ्कं वा व्रत्तज्ञानान्वितं मतम् ।
 शशिवर्णं महाकालं नन्द्यं पद्मरागवत् ॥
 पद्मरागनिभं सर्वं महाभं सिद्धपूजितम् ।
 मौक्तिकाभं नीलनिभं रुद्रादित्यैः प्रपूजितम् ॥
 वसुदे- सेन्द्रयज्ञेशं गुह्यकैर्यतुधानकैः ।
 नानावर्णमयं नीलं शशाङ्कमण्डलप्रभम् ॥”
 इति वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरः ॥
 इति बाणलिङ्गलक्षणम् ॥ ॥
 अथ तस्य परीक्षा ।
 “इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं परीक्षा तत्त्वकोविदैः ।
 त्रिः सप्त पञ्च वारं वा तुलासाम्यं न जायते ।
 तदा बाणं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम् ॥”
 इति वीरमित्रोदयधृतम् ॥
 तुलाकरणं तु तदुत्प्रेन । अपरतुलादिषु तदुत्प्रेना
 यद्यधिकाः स्युस्तदा तल्लिङ्गं गृहिणां पूज्यमव-
 धार्यं लिङ्गश्चेदधिकं तदोदासीनपूज्यन्तदिति
 किं वदन्तीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डम् ॥
 “सप्तलवस्तुलाङ्कं दृष्ट्वेति न ह्यीयते ।
 बाणलिङ्गमिति ख्यातं श्रेष्ठं नार्मदसुच्यते ॥
 त्रिपञ्चवारं यत्स्यैव तुलासाम्यं न जायते ।
 तदा बाणं समाख्यातं श्रेष्ठं पाषाणसम्भवम् ॥”
 इति सूतसंहिता ॥
 “नद्यां वा प्रक्षिपेद्भूयादयदा तदुपलभ्यते ।
 बाणलिङ्गं तदा विद्धि न्यूनं सुखविवर्धनम् ॥”
 इति वीरमित्रोदयः ॥ ॥
 बाणशब्दव्युत्पत्तिरपि तत्रैव ।
 “अथ बाणं समाख्यातं यथा वक्ष्ये तथाहितः ।
 बाणः, सदाशिवो देवो बाणो बाणान्तरोऽपि
 च ॥
 तेन यस्मै कृतं तस्मात् बाणलिङ्गमुदाहृतम् ।
 सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ॥
 कृतप्रतिष्ठं तल्लिङ्गं बाणार्थेन शिवेन च ।
 पञ्चलस्य फलाकारं कुण्डलस्य समाकृतिः ॥
 भुक्तिमुक्तिप्रदश्चैव बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥”
 पञ्चलपल पद्मबीजम् ।
 “पञ्चलमुफलाकारं कुण्डलाङ्कसमाकृतिः ।
 इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे पाठः ॥ ॥
 देवीं प्रति शिववाक्यम् ।
 “प्रशस्तं नार्मदं लिङ्गं पञ्चलमुफलाकृतिः ।
 मधुवर्णं तथा शुद्धं नीलं मरकतप्रभम् ॥
 हंसदिमाकृतिः पुनः स्थापनायां प्रशश्रूते ।
 स्वयं संश्रवते लिङ्गं गिरितो नर्मदाशये ॥
 पुरा बाणासुरेणाहं प्रार्थितो नर्मदावटे ।
 व्याविरासं गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः ।
 बाणलिङ्गमपि ख्यातमसौ रथाञ्जगतीतवे ॥
 अग्रेषां कोटिलिङ्गानां पूजने यत् फलं
 लभेत् ।
 तत् फलं जमते मयि बाणलिङ्गेकपूजनात् ॥”

२१६ लिङ्गं

तथा,—
 “ताम्रौ वा स्फाटिकौ खार्णी पाषाणी
 राजती तथा ।
 वेदिका च प्रकर्तव्या तत्र संस्थाप्य पूजयेत् ॥” ॥
 प्रत्यहं योर्चयेत्लिङ्गं नार्मदं भक्तिभावतः ।
 ऐहिकं किं फलं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥”
 इति प्रत्यहबाणलिङ्गपूजायाः फलम् । इति
 याज्ञवल्क्यसंहिता ॥ ॥
 “संस्थाप्य श्रीबाणलिङ्गं रत्नकोटिगुणं भवेत् ।
 रत्नलिङ्गे ततो वाणात् फलं कोटिगुणं स्मृतम् ॥
 गुणांस्तु रत्नलिङ्गस्य वक्तुं शक्नोति शङ्करः ।
 सिद्धयो रत्नलिङ्गे स्युरणिमाद्याः सुसंस्थिताः ॥”
 इति सूतसंहिता ॥ ॥
 “रत्नधातुमयान्येव लिङ्गानि कथितान्यपि ।
 पवित्राण्येव पूज्यानि सर्वकामप्रदानि च ॥
 एतेषामपि सर्वेषां काश्मीरं हि विशिष्यते ।
 काश्मीरादपि लिङ्गाच्च बाणलिङ्गं विशिष्यते ॥
 बाणलिङ्गात् नरं नान्यत् पवित्रमिह दृश्यते ।
 ऐहिकासुखिकं सर्वं पूजाकर्तुं प्रयच्छति ॥”
 इति बाणलिङ्गप्रशंसा । इति केदारखण्डम् ॥ ॥
 निग्नलिङ्गमाह तत्रैव ।
 “कर्कशे बाणलिङ्गे तु पुष्टदारुण्यो भवेत् ।
 त्विपिटे पूजिते तस्मिन् गृहभङ्गो भवेद्भुवम् ॥
 एकपार्श्वस्थिते धेनुपुष्टदारुघनचयः ।
 शिरसि स्फुटिते बाणे व्याधिर्मरणमेव च ॥
 छिद्रलिङ्गेऽर्चिते बाणे विदेशगमनं भवेत् ।
 लिङ्गे च कर्मिका दृष्ट्वा व्याधिमान् जायते
 पुमान् ।
 अतुमतिं विलाये तु गोघनानां च यो भवेत् ॥
 तीक्ष्णायं वक्रशीर्षश्च त्र्यस्रलिङ्गं विवर्णयेत् ।
 अतिसूक्ष्मचातिलक्षं खल्वं वा भूषणान्वितम् ।
 गृही विवर्णयेत्तादृक् तद्धि मोक्षार्थिनो
 हितम् ॥”
 इति दुर्लबाणलिङ्गलक्षणम् । इति हेमाद्रिः ॥ ॥
 शुभलिङ्गमाह ।
 “अर्पदं कपिलं लिङ्गं घनाभं मोक्षकाङ्क्षिणः ।
 लघु वा कपिलं स्थूलं गृही नैवार्थयेत् कश्चित् ॥
 पूजितस्य गृहस्थेन वर्णेन धर्मरोपमम् ।
 तत् सपीठमपीठं वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।
 सिद्धिसुक्तिप्रदं लिङ्गं सर्वप्रासादपीठम् ॥”
 इति शुभबाणलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमित्रो-
 दयः ॥ ॥ बाणलिङ्गेष्ववाहनादि न कर्तव्यं
 यथा,—
 “बाणलिङ्गानि राजेन्द्र । स्थितानि सुवनत्रये ।
 न प्रविष्टा न संस्कारस्तेषामवाहना न च ॥”
 इति मध्वपुराणम् ॥
 “जातो सुहृत्ते चोत्थाय यः स्मरेद्बाणलिङ्गकम् ।
 सर्वत्र जयमाप्नोति सर्वं सर्वं महेश्वर ! ॥”
 इति योगसारे ५ परिच्छेदः ॥ ॥
 अथ पाणलिङ्गध्यानम् ।
 “ॐ प्रनतं शक्तिशुक्तं बाणाख्यं महा-
 प्रभम् ।

लिङ्गं

कामवाणान्वितं देवं संसारदहनचमम् ॥
 षट्पङ्कारादिरसोक्तासं वाणाखं परमेश्वरम् ।
 एव ध्यात्वा बाणलिङ्गं यजेत् परमं शिवम् ॥
 मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्यास्य मनुं शरेत् ।
 प्राणायामं ततः कृत्वा बाणलिङ्गं तोषयेत् ॥
 तदिष्टदेवयोरैक्यं विभाष्य वाग्भव जपेत् ।
 ततो जपं समाप्याथ स्तवनेन तोषयेत् ॥” ॥
 अथ स्तवः ।
 “बाणलिङ्गं महाभाग संसारात्ताहि मां प्रभो
 नमस्ते चोग्ररूपाय नमस्तेऽथत्ययोने ॥
 संसारकारिणे तुभ्यं नमस्ते ज्ञानरूपपथक् ।
 प्रमत्ताय महेश्वराय कालरूपाय वै नमः ॥
 दृढनाय नमस्तुभ्यं नमस्ते योगकारिणे ।
 भोगिनां भोगकर्त्रे च मोक्षदात्रे नमो नमः ॥
 नमः कामाङ्गनाशाय नमः कलत्रहारीने ।
 नमो विश्वप्रदात्रे च नमो विश्वस्वरूपिणे ॥
 बाणस्य वरदात्रे च रावणस्य चयाय च ।
 रामस्यागुह्यहार्थाय राण्याय भरतस्य च ॥
 सुग्रीवाय योगदात्रे च राक्षसानां चयाय च ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥
 ऐं दाहिकाशक्तियुक्ताय महाभायाप्रियाय च ।
 भगप्रियाय सर्वार्थ वैरिण्यां निग्नहाय च ॥
 परित्राणाय योगिनां कौलिकानां प्रियाय च ।
 कुलाङ्गनानां भक्ताय कुलाचाररताय च ॥
 कुलभक्ताय योगाय नमो नारायणाय च ।
 मधुपानप्रमत्ताय योगेश्वराय नमो नमः ॥
 कुलनिन्दाप्रणाशाय कौलिकानां सुखाय च ।
 कुलयोगाय निहाय शुद्धाय परमात्मने ॥
 परमात्मस्वरूपाय लिङ्गमूलात्मकाय च ।
 सर्वेश्वराय सर्वार्थ शिवाय निर्गुणाय च ॥ ॥
 इत्येतत् परमं गुह्यं बाणलिङ्गस्य शङ्कर ।
 यः पठेत् साधकश्चेहो गायत्र्यं जप्तेत सः ॥
 क्षत्रस्यास्य प्रसादेन योगी योगिन्माप्नुयात् ।
 राण्यार्थिनां भवेद्वाण्यं भोगिनां भोग एव च ॥
 साधूनां साधनं देव कौलिकानां कुलं भवेत् ।
 यं यं कामयते मन्त्री तं तमाप्नोति जीजया ॥
 बाणलिङ्गप्रसादेन सर्वमाप्नोति सत्वरम् ।
 किमन्यत् कथयामीह सर्वं वेत्ति कुलेश्वर ! ॥
 महाभये ससुप्तत्रे राजदारे कुलेश्वर ! ।
 देशान्तरभये प्राप्ते ह्युच्यते राजद्वारे ॥
 पठनात् क्षत्रराजस्य न भयं लभते कश्चित् ॥
 बाणलिङ्गस्य माहात्म्यं संक्षेपात् कथितं
 मया ।
 तस्य अवगमार्थेन नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 बाणलिङ्गं सदाशिवं योगिनां योगसाधने ।
 कौलिकानां कुलाचारे पशूनां शत्रुनिग्रहे ॥
 वेदज्ञानं वेदपाठे रोगिणां रोगनाशने ।
 यो यो नारायणेदेन सर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥”
 इति श्रीयोगसारे सर्वज्ञानमोक्षमे प्राप्स्यतीति-
 संवादे बाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥ ॥
 अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
 “नदीसमुद्भव रौद्रमन्योऽस्य विवर्णयात् ।

लिङ्गः

नदीवेगान् समं स्निग्धं संजातं रौद्रसुच्यते ॥
इति वीरमित्रोदयः ॥
“सरित्पवाहसंस्थानं वाणलिङ्गसमाकृतिः ।
तदभ्यदपि बोद्धव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् ॥
नदीसारनर्मदाया वाणलिङ्गसमाकृतिः ।
तदभ्यदपि बोद्धव्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति ॥
रौद्रलिङ्गं तथाख्यातं वाणलिङ्गसमाकृतिः ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं विप्रादिपूजितम् ॥
स्वभावात् कृष्णवर्णं वा सर्वधातिष्ठ सिद्धिदम् ।
नर्मदासम्भव रौद्रं वाणलिङ्गवदीरितम् ॥
इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् । इति लक्षणसमुच्चयोरपि ॥
अथ शिवनाभिलिङ्गलक्षणम् ।
“उत्तमं मध्यमधमं त्रिविधं लिङ्गमीरितम् ।
चतुरङ्गलसुत्तये रम्यवेदिकसुत्तमम् ॥
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं सुनिभिः शास्त्रकोविदे ।
तदहं मध्यमं प्रोक्तं तदहं मध्यमं स्तुतम् ॥
तस्य महिमा ।
“शिवनाभिमयं लिङ्गं प्रतिपूज्य महेश्वरिभिः ।
श्रेष्ठं सर्वलिङ्गभ्यस्तस्मात् पूज्यं विशेषतः ॥
इति शिवनाभिलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमित्रो-
दयधृतशिवनारदसंवादः ॥ ३ ॥
अथ देवल्लिङ्गलक्षणम् । सिद्धान्तशेखरे ।
“करसंपुटसंघर्षं शूलटङ्कभूषितम् ।
रेखाकोटरसंयुक्तं निम्नोन्नतसमन्वितम् ॥
दीर्घाकारं यत्किञ्च ब्रह्मभागादिवर्जितम् ।
लिङ्गं गोलमिति प्रोक्तं गोलकं प्रोच्यतेऽधुना ॥
कुशाखस्य फलाकारं नागरङ्गफलोपमम् ।
काकचिम्बफलाकारं गोललिङ्गमितीरितम् ॥
इति गोललिङ्गलक्षणम् ॥
अथार्धलिङ्गलक्षणं तत्रैव ।
“नानाकौलफलाकारं ब्रह्मसूत्रविवर्जनम् ।
मूले शूलं यत्किञ्च कपित्थफलसन्निभम् ॥
नालस्य वा फलाकारं मध्ये शूलं यद्भवेत् ।
मध्ये शूलं वरं लिङ्गं विवाणसुदाहृतम् ॥
इत्यार्धलिङ्गलक्षणम् ॥ ४ ॥
अथ लिङ्गलक्षणम् ।
“लिङ्गं हि द्विविधं प्रोक्तं कृत्रिमाकृत्रिमचतत् ।
तत्किञ्च द्विविधं ज्ञेयमचलं चलन्तया ।
प्रत्येकं द्विविधं ज्ञेयं लिङ्गं तदुभयात्मकम् ॥
प्रासादे स्थापितं लिङ्गमचलं तच्छिलादिजम् ।
स्थापितं सचलं गेहे स्थिरं लिङ्गमयोजितं ॥
पञ्चधा तत् स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु देवपालकम् ।
आवेषं मानवं लिङ्गं तेषां लक्षणसुच्यते ॥
इति सिद्धान्तशेखरे ॥
“आचार्यसुनये खैरं खड्गभूतो महेश्वर ।
यत्र चैव स्वयं लक्ष्मीं लिङ्गमस्तु कथं तत् ॥
धमनी यस्य संस्पर्शात् दहति क्षिप्रमेव तु ॥
इति षट्कर्म्मदीपिका ॥ ५ ॥
“नानाच्छिद्रसुषुप्तं नानावर्णसमन्वितम् ।
अदृष्टं यत्किञ्च कर्कशं भुवि दृश्यते ॥
तत्किञ्च स्वयम्भूतभरणं लक्षणसुच्यते ।
स्वयम्भु लिङ्गमित्युक्तं तच्च नानाविधं मतम् ॥

२२०

लिङ्गः

शस्त्राभमस्तकं लिङ्गं वेणुव तदुदाहृतम् ।
पद्माभमस्तकं त्राक्षां कृत्रिमं शास्त्रसुच्यते ॥
शिरोयुग्मं तदभ्ये त्रिपदं याम्यमीरितम् ।
खड्गं नैर्घृतं लिङ्गं वारुणं कलसाकृतिः ॥
वायव्यं ध्वजवलिङ्गं कौबेरं गदान्वितम् ।
ईशानस्य त्रिशूलोभं लोकपालादिनि स्तुतम् ।
सयम्भु लिङ्गमाख्यातं सर्वशास्त्रविशारदेः ॥
इति स्वयम्भुलिङ्गलक्षणम् ॥
इति सिद्धान्तशेखरेः ॥ ६ ॥
“दृष्ट्वा लिङ्गं महेश्वरस्य स्वयम्भूतस्य पार्वति ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः परे ब्रह्मणि लीयते ॥
एतेषां पूजाफलं तत्रैव ।
“विशेषाच्छ्रेष्ठं सुखं सुखे चानुवर्तते ।
पार्थिवं सुखं शक्तं सुखे चानुवर्तते ॥
एव वै दारुणं ज्ञेयं चिद्वलिङ्गं तथा पुनः ।
स्थिरलक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं हेमं राण्यप्रदं तत् ॥
पुत्रवृद्धिकरं तान् राजमायुःप्रवर्द्धनम् ॥
इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रम् ॥ ७ ॥
“पारदं महाभूते सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
चन्द्रकाशं न्युजितं स्याद्वाटकं सर्वकामदम् ॥
इति पद्मपुराणम् ॥ ८ ॥
“सर्वफलप्रदा भूमिर्मण्यस्तद्वदेव हि ।
अनन्ताद्याः स्तुता स्युः मणयो विदुर्दुष्काः ॥
रात्रौ प्रकाशका सर्वविधायाघातकारिण्यः ।
नानावर्णास्तु विज्ञेया रसेर्गन्धैश्च रूपतः ॥
वचाद्याः स्फाटिकाद्याश्च गुह्यान्नादिविनि-
मित्तम् ।
सर्वकामप्रदं पुंसां लिङ्गं तात्कालिकं मतम् ॥
इति वीरमित्रोदयधृतकाणोत्तरः ॥ ९ ॥
“गान्धर्वं सौभाग्यं लिङ्गं पौष्यं सुक्तिप्रदायकम् ।
नानाशूरोद्भवं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम् ॥
सैकतं गुणं लिङ्गं सौभाग्याय च लावणम् ।
उच्चाटने तु पाशाभं मौलं शत्रुघ्नयावहम् ॥
तात्कालिकं दरिद्रं कृत्वा भक्त्या समर्चयेत् ॥
इति लक्षणसमुच्चयः ॥
अथ गन्धलिङ्गम् । गङ्गपुराणे ।
“कस्तूरिकाया ह्रीं भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिना च चतुःसमम् ॥
एतदे गन्धलिङ्गं कृत्वा संपूज्य भक्तितः ।
शिवसायुष्यमाप्नोति वन्धुभिः सहितो नरः ॥
पुण्यमयलिङ्गं यथा,—
“कार्यं पूज्यमर्थं लिङ्गं हृद्यगन्धसमन्वितम् ।
नवखण्डा घरां सुखा गणेशोऽधिपतिर्भवेत् ॥
अथ रजोमयलिङ्गम् ।
“रजोभिर्निर्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः ।
विद्याधरपदं प्राप्य पञ्चाशिवसमो भवेत् ॥
अथ गोशृङ्गलिङ्गम् ।
“श्रीकामो गोशृङ्गलिङ्गं कृत्वा भक्त्या प्रपू-
जयेत् ।
स्वच्छेन कापिणेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत् ॥
स्वच्छेन भूमिपतनरहितेन । शूयोदृतेनेति
यावत् ॥ १० ॥

लिङ्गः

अथ यवगोधूमशालिलिङ्गम् ।
“कार्यं यथिक्रमं लिङ्गं यवगोधूमशालिलम् ।
श्रीकामः पुष्टिकामश्च पुत्रकामस्तदर्थयेत् ॥
अथ सिताखण्डमयलिङ्गम् ।
“सिताखण्डमयं लिङ्गं कार्यमारोग्यवर्द्धनम् ।
वश्ये लवणं लिङ्गं तालत्रिकटुकान्वितम् ॥
तालं हरितालम् । त्रिकटुकं शुष्णीपिप्पली-
मरीच इति प्रविष्टम् ।
“गन्धद्वयं लिङ्गं संपूज्य बुद्धिवर्द्धनम् ॥
तथा ।
“लवणेन च सौभाग्यं पार्थिवं सर्वकामदम् ।
कामं तिलपिष्टोत्थं तुष्टोत्थं मारुते स्तुतम् ॥
भस्मोत्थं सर्वफलं गुडोत्थं प्रीतिवर्द्धनम् ।
गन्धोत्थं गुणं भूरि शर्करोत्थं सुखप्रदम् ॥
वशाङ्करोत्थं वंशकरं गोमयं सर्वरोगदम् ।
केशास्थिसम्भवं लिङ्गं सर्वशत्रुविनाशनम् ॥
क्षौभणे मारुते पिष्टसम्भवं लिङ्गसुत्तमम् ।
दारिद्र्यं हर्मोद्धूतं पिष्टं सारस्वतप्रदम् ॥
दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं कौर्मिलक्ष्मीसुखप्रदम् ।
धान्यं धान्यं लिङ्गं फलोत्थं फलं भवेत् ॥
पुष्पोत्थं दिव्यभोगायुर्मन्त्रे धान्योपलब्धम् ।
नवनीतोद्भवं लिङ्गं कौर्मिसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
दूर्वाकाष्ठसुद्धूतमप्यन्युनिवारणम् ।
कर्पूरसम्भवं लिङ्गं चलं वै सुक्तिस्तुतिदम् ॥
अथ स्फाटिकं चतुर्धा तु ज्ञेयं सामान्यविहितम् ।
सर्वं नवभवं श्रेष्ठं तच्च वज्रमरिच्छिदि ।
यमलिङ्गं महाभूते सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
पुष्टिल्लं महानीलं ज्योतिर्लक्ष्मीसुखप्रदम् ॥
स्यार्धं कुलसन्निधौ तेजसं कथं कान्तकम् ।
चन्द्रापीडं न्युजितं स्फाटिकं सर्वकामदम् ।
चन्द्रापीडं चन्द्रकान्तमित्यर्थः ।
“शूलाखण्डमयि शत्रुघ्नार्थं मौक्तिकं तथा ।
यत्सन्निधानात् शूलरोगनाशः स शूलमणिः ॥
“आपुस्तं ह्रीरकं ज्ञेयं रोगघ्नमौक्तिकोद्भवम् ।
शुभलत् पुष्कलं तीर्थं वैदूर्यं शत्रुघ्नप्रदम् ॥
नीलं लक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥
इति सारसंघः ॥
“महासुक्तिप्रदं हेमं राजतं भूतिवर्द्धनम् ।
धारजूटं तथा कांस्यं श्रेष्ठं सामान्यसुक्तिदम् ॥
धारजूटं पित्तलम् ।
“अथ सौभाग्यं लिङ्गं शूलाणां नाशने हितम् ।
कौर्मिदं कांस्यं लिङ्गं राजतं पुष्टिवर्द्धनम् ।
येनैव सुक्तिसुखं मिश्रणं सर्वविहितम् ॥
मिश्रणमष्टधातुनिमित्तम् ॥ इति काणोत्तरः ॥
“पितृणां सुक्तये लिङ्गं पूज्यं रजतसम्भवं ।
हेमजं सत्यलोकस्य प्राप्ते पूजयेत् पुमान् ॥
पूजयेत्तान्त्रजं लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः ॥
इति शिवनारदसंवादः ॥
ताम्रादिलिङ्गपूजनं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यम् ।
“ताम्रलिङ्गं कर्त्तव्यं रौद्रस्य वीरकस्य च ।
रक्तचन्दनलिङ्गं च शङ्खकांस्यायं तथा ॥
सुष्टिकामस्तु सततं लिङ्गं पित्तलसम्भवं ।

कीर्तिकामो यजेन्नित्यं लिङ्गं कांक्ष्यसमुद्भवम् ॥
 शत्रुमारणकामस्तु लिङ्गं लौहमयं सदा ।
 सदा सीसमयं लिङ्गमायुष्कामोर्ध्वयेत् नरः ॥”
 इति मत्स्यस्तुतमहातन्त्रम् ॥
 “स्थिरलक्ष्मीप्रदं हेमं राजतं चैव राज्यदम् ।
 प्रचाट्टिकरं राङ्गं ताम्रमायु प्रवर्धनम् ॥
 विदेवकारणं कांक्ष्य रौतजं शत्रुनाशनम् ।
 रोगघ्नं सैसकं लिङ्गमायुषं शत्रुनाशनम् ॥
 अष्टलौहमयं लिङ्गं कुष्ठरोगक्षयावहम् ।
 त्रिलौहसम्भवं लिङ्गं विज्ञानं प्रति सिद्धिदम् ॥”
 इति लक्ष्म्यसुतसंक्षेपः ॥
 “श्रीप्रदं वस्त्रं लिङ्गं शिलाजं सर्वसिद्धिदम् ।
 धातुजं धनदं साक्षाद्वाचं भोगसिद्धिदम् ॥”
 इति लिङ्गपुराणम् ॥
 “गन्धपुष्पमयं लिङ्गं तथास्त्रादिविनिर्मितम् ।
 कस्तूरीसम्भवं लिङ्गं घनाकाङ्क्षी प्रपूजयेत् ॥
 लिङ्गं गोरोचनोत्पन्नं रूपकामस्तु पूजयेत् ।
 कान्तिकामस्तु सततं लिङ्गं कुङ्कुमसम्भवं ॥
 श्वेतागुरुसमुद्भूतं महावृद्धिविवर्धनम् ।
 धारयाशक्तं लिङ्गं कृष्णागुरुसमुद्भवम् ॥
 यक्षकर्मसम्भूतम् ॥” इति कालोत्तरः ॥
 “पार्थिवं शिवपूजायां सर्वसिद्धियुतो भवेत् ।
 पाषाणे शिवपूजायां द्विगुणं फलमौरितम् ॥
 स्वर्णलिङ्गे च पूजायां शत्रूणां नाशनं मतम् ।
 सर्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम् ॥
 ताम्बे पुष्टिं विजानीयात् कांक्ष्ये च धनसञ्चयः ।
 गङ्गायाश्च लक्ष्मण्युक्तं लाक्षायां रोगवान् भवेत् ॥
 स्फाटिके सर्वसिद्धिः स्थापयामरकते प्रिये ।
 लौहलिङ्गे रिपोर्नाशः कामदं भस्मलिङ्गकम् ।
 वायुकायां काम्यसिद्धिर्गोमये रिपुहिंसनम् ।
 सर्वलिङ्गस्य माहात्म्यं धर्मेकामार्थमोक्षदम् ॥”
 इति मातृकामेदतन्त्रे १२ पटलः ॥
 “ब्रह्मा संपूजयेन्नित्यं लिङ्गं श्रेष्ठमयं शुभम् ।
 तस्य संपूजनात्तेन प्राप्तं ब्रह्मत्वसुत्तमम् ॥
 इन्द्रनीलमयं लिङ्गं विष्णुः समर्चयेत् सदा ।
 विशुक्लं प्राप्नुवान् तेन सोऽभूद्भूतैकपातकः ॥
 स्फाटिकं निर्मलं लिङ्गं वरुणोऽर्चयेत् सदा ।
 तेन वङ्गखलं हि प्राप्तं तेजोवत्त्वान्वितम् ॥”
 इति षट्कर्मदीपिकाष्टतविश्वसारतन्त्रम् ॥
 “पूजयेत् पार्थिवं लिङ्गं पाषाणलिङ्गकेऽथवा ।
 स्वर्णलिङ्गेऽथवा देवि रौप्ये ताम्बे च कांक्ष्यके ॥
 पारदे वायु गङ्गायां स्फाटिके मरकतेऽपि वा ।
 कार्यमेदे लौहलिङ्गे भस्मनिर्मितलिङ्गके ॥
 वायुकायानिर्मिते लिङ्गे गोमये वायु पूजयेत् ।
 सस्कारेण विना देवि पाषाणादौ न पूजयेत् ॥”
 इति मातृकामेदतन्त्रे ७ पटलः ॥
 इति शिवलिङ्गनिर्माणाद्व्याख्यं ॥ ५ ॥ अथ
 शिवलिङ्गसंस्कारः ।
 “संस्कारश्च प्रवक्ष्यामि विशेष इह यद्भवेत् ॥
 रौप्यश्च स्वर्णलिङ्गश्च स्वर्णपात्रे निधाय च ।
 तस्मादुत्तमं तस्मिन् दुग्धमध्ये दिनत्रयम् ।
 चामकेन स्नापयित्वा कालखर्दं प्रपूजयेत् ॥

योऽहोऽनेनोपचारेण वेद्यान्तु पार्वतीं यजेत् ।
 तस्मादुत्तमं तस्मिन् गङ्गातोये दिनत्रयम् ।
 ततो वेदोक्तविधिना संस्कारमाचरेत् सुधीः ॥”
 पूर्वोक्तवचनैः फलविशेषकामनया नानाविध-
 लिङ्गपूजोक्ता सा च पूजा ।
 “लिङ्गं सुलक्षणं कुर्यात्तज्जेल्लिङ्गमलक्षणम् ।
 देव्यहोने भवेद्वाधिराधिके शत्रुवर्धनम् ॥
 मानहोने विनाशः स्यादधिके च शिशुक्षयः ।
 विस्तारे चाधिके होने राक्षसाशो भवेद्भुवम् ॥
 पीठहोने तु दारिद्र्यं शिरोहोने कुलक्षयः ।
 ब्रह्मसूत्रविहीने च राज्ञा राक्षसं नश्यति ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुर्यात् सुलक्षणम् ॥”
 इत्यादिना सुलक्षणलिङ्गस्यैव फलदात्वमुक्तम् ।
 इति मातृकामेदतन्त्रे ७ पटलः ॥
 देव्युवाच ।
 “इन्द्रिये रहितो देव, शून्यरूपः सदाशिवः ।
 आकारो नास्ति देवस्य किं तस्य पूजने फलम् ॥
 शिव उवाच ।
 प्रेते पूजा मद्देशानि कदाचिन्नास्ति पार्वती ।
 रुद्रस्य परमेशानि रौद्री शक्तिरितौरिता ॥
 रौद्री तु परमेशानि आद्या कुण्डलिनी भवेत् ।
 वर्तते परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका ॥
 साष्टत्रिवलयकारैः शिवं वेष्टा सदा स्थिता ।
 शक्तिं विना मद्देशानि प्रेतत्वं तस्य निश्चितम् ॥
 शक्तिसयोगमात्रेण कर्मकर्ता मदाशिवः ।
 अतएव मद्देशानि पूजयेच्छिवलिङ्गकम् ॥”
 इति सप्तशक्तिकाशिवलिङ्गपूजनफलम् ॥
 इति लिङ्गाचैतन्त्रे २ पटलः ॥ ५ ॥
 देव्युवाच ।
 “लिङ्गप्रमाणं देवेश कथयस्व मयि प्रभो ।
 पार्थिवं च शिलादौ च विशेषो यत्र यो भवेत् ॥
 श्रीशिव उवाच ।
 नृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
 यतदन्यत्र कुर्वीत कदाचिदपि पार्वति ॥”
 इति मातृकामेदतन्त्रे ७ पटलः ॥
 अथ च ।
 “नृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
 त्रिस्तम्बस्य प्रमाणेन घटनं कारयेद्दुग्धं ॥
 स्वाङ्गुष्ठपर्वमानान्तु कृत्वा लिङ्गं प्रपूजयेत् ।
 नृदाहिलिङ्गघटने प्रमाणं परिकीर्तितम् ।
 फलसुत्तमवाप्नोति अन्यथा चेत्तदन्यथा ॥”
 इति षट्कर्मदीपिकाष्टतविश्वसारतन्त्रम् ॥
 “लिङ्गे वेदां तथा पीठे समस्तत्रिपातगात् ।
 समश्चैव विजानीयात्तिस्रस्त्रीकरणन्विदम् ॥”
 इति कालोत्तरः ॥
 नृत्तिकाभेदेन ब्राह्मणादीनां पूजाफलस्य मश-
 स्तत्वं यथा,—
 “चतुर्धा पार्थिवं लिङ्गं नृत्तिकाभेदेन पार्वति ।
 शुक्लं रक्तं तथा पीठं कृष्णं परमेश्वरि ॥
 शुक्लान्तु ब्राह्मणे शस्त्रं चत्त्रिये रक्तमिष्यते ।
 पीठान्तु वैश्यानां स्यात् कृष्णं शूद्रे प्रकीर्ति-
 तम् ॥”

तथा ।
 “शुक्लं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
 स एव परमेशानि त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥
 चत्त्रियस्तु वरारोहे रक्तं निर्माय पार्थिवम् ।
 पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलमाप्नुयात् ॥
 हरितं पार्थिवं देवि । निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
 स च वैश्यो मद्देशानि । त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥
 कृष्णं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
 स शूद्रः परमेशानि । त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥”
 इति लिङ्गाचैतन्त्रे ३ पटलः ॥ ५ ॥
 “शिलादौ च मद्देशानि । स्थूलं च फलदायकम् ।
 अङ्गुष्ठमानं देवेशि । यद्वा हेमाद्रिमानकम् ॥
 क्रमेण देवदेवेशि । फलं बहुविधं लभेत् ।
 स्थूलात् स्थूलतरं लिङ्गं रुद्राक्षं परमेश्वरि ॥
 पूजनाहारणादेवि । फलं बहुविधं स्मृतम् ॥”
 स्थूलात् स्थूलमिति पार्थिवलिङ्गितरपरम् ।
 नृत्तिकातोलकमिति विशेषवचनात् । शिला-
 स्फाटिकमरकतादीनां पञ्चस्त्रीकरणसुक्तं
 यथा,—
 “शिवलिङ्गस्य यस्मान्नं तस्मान्नं दक्षसद्योः ।
 योन्यग्रमपि यस्मान्नं तदधोऽपि तथा भवेत् ॥”
 इति लिङ्गपुराणम् ॥
 “लिङ्गस्य यादृग्विस्तारः परिणाहोऽपि तादृशः ।
 लिङ्गस्य द्विगुणा देवो योनिरुद्धं सम्मिता ॥
 कुर्वीताङ्गुष्ठतो ह्रस्वः न कदाचिदपि कचित् ।
 रुद्रादिशिवनिर्माणे मानमिच्छावशाद्भवे ॥”
 इति तन्त्रान्तरम् ॥
 लिङ्गयुत्पत्तिर्यथा,—
 “आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका ।
 आलयः सर्वदेवानां जयनास्त्रिङ्गमुच्यते ॥”
 इति स्कन्दपुराणम् ॥
 लिङ्गमहिमा यथा,—
 शिव उवाच ।
 “न तुल्याम्यर्चितोऽर्चायां पुष्पधूपनिवेदनैः ।
 लिङ्गेऽर्चिते तथात्यर्थं परं तुल्यामि पार्वति ॥
 एष देवि । पुरा कृत्वे जीनोऽहं सर्वदेवतेः ।
 लिङ्गत्वास्त्रिङ्गमित्युक्तं सदेवासुरकिम्बरैः ॥
 प्रयच्छामि दिवं देवि । यो मस्त्रिङ्गाचैने रतः ।
 त्यक्त्वा सर्वान् पापानि निर्गदो दग्धकल्मषः ॥
 मनुमना मममस्कारो मामेव प्रतिपद्यते ॥”
 इति वीरमित्रोदयधृतस्कन्दपुराणम् ॥
 अथविशेषेण पूजादिफलं यथा,—
 “वस्त्रपूतल्लेखिङ्गं स्नापित्वा मम मानवाः ।
 लक्षाणांश्चाश्वमेधानां फलमाप्नोति सप्तमः ॥
 सुगन्धिचन्दनरसैर्लिङ्गमाक्षिप्य भक्तितः ।
 आलिप्यते सुरस्त्रीभिः सुगन्धैर्यत्नकर्मैः ॥”
 इति तन्त्रे ५ ॥
 लिङ्गपूजायां अकरणे दोषः तत्पूजाफलस्य यथा,
 “विना लिङ्गाचैर्न यस्य कालो गच्छति नित्यशः ।
 मद्वाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गतस्य दुरात्मनः ।
 एकतः सर्वदानानि व्रतानि विविधानि च ।
 तीर्थानि नियमा यद्वा लिङ्गाराधनमेकतः ॥

न लिङ्गाराधनादन्यत्र पुरा वेदे चतुर्विंशति ।
विद्यते सर्वप्रास्ताव्यामेव एव सुनिश्चितम् ॥
सुक्तिस्तुतिप्रदं लिङ्गं विविधापसिधारणम् ।
पूजयित्वा नरो भित्तं शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥
सर्वमन्यत् परित्यज्य क्रियाजालमशेषतः ।
भक्त्या परमया विद्वान् लिङ्गमेकं प्रपूजयेत् ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥३॥

“अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
महेष्टाचैवपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥”
इति मत्स्यसूक्तं १६ पटलः ॥

“बहुनात्र किमुक्तेन चराचरमिदं जगत् ।
शिवलिङ्गं समभ्यर्च्य स्थितमत्र न सशयः ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥३॥

“शिवस्य पूजनाद्देवि चतुर्वर्गाधिपो भवेत् ।
अष्टैश्वर्ययुतो मर्त्यो ब्रह्मनाथस्य पूजनात् ।
स्वयं नारायणेनोक्तं यदि ब्रह्मं प्रपूजयेत् ॥
स्वर्गं मर्त्यं च पाताले ये देवा, संस्थिता, सदा ।
तेषां पूजा भवेद्देवि ब्रह्मनाथस्य पूजनात् ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥३॥

“असारे खलु ससारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।
काश्चां वाच, सतां सङ्गो गङ्गाभः ब्रह्म-
पूजनम् ॥”

इति षट्कर्म्मसौपिकाष्टतकालोत्तरे नारद-
वाक्यम् ॥ ३ ॥

“अभिहीचास्त्रिवेदाश्च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ।
शिवलिङ्गाचैवस्यैते कोट्यशेनापि ते समाः ॥
द्वित्वा भित्वा च भूतानि हित्वा सर्वमिदं
जगत् ।

यनेद्देवं विरूपाक्षं न स पापेन लिप्यते ॥
अनेकजन्मसाहस्रं भ्रान्त्यमागच्छ योनिषु ।
कः समाप्नोति वै सुक्तिं विना लिङ्गाचैव नरः ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥३॥

“ब्राह्मणं क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वाप्यनुलोमजः ।
पूजयेत् सततं लिङ्गं तत्तन्मन्त्रेण सादरम् ॥”
तत्तन्मन्त्रेणेति यथायोग्यं वैदिकतान्त्रिकनाम-
मन्त्रेणेत्यर्थः । इति धीरमित्रोदयधृतस्कन्द-
पुराणम् ॥ ३ ॥

“मूले ब्रह्मा तथा मध्ये विष्णुस्त्रिभुवनेश्वरः ।
रुद्रोपरि महादेवः प्रणवाक्षः सदाशिवः ॥
लिङ्गवेदी महादेवो लिङ्गं साक्षात्पश्येश्वरः ॥
तयोः प्रपूजनान्नित्यं देवौ देवश्च पूजितौ ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥३॥

अथ पारदशिवलिङ्गमाहात्म्यम् ।

“ज्योतिर्मयं महालिङ्गं कैलासनगरे प्रिये ।
तस्यैव षोडशश्लोकं काश्चां विश्वेश्वरः स्थितः ॥
पूर्णलिङ्गं महेशानि शिवबीजं न चान्यथा ।
शिवामध्ये यथा षष्ठं लक्ष्मीनारायणं परम् ।
पारदस्य शतश्लोकं लक्ष्मीनारायणो न हि ॥
पकारं विष्णुरूपश्च आकारं कालिका स्वयम् ।
रेफं शिवं दकारश्च ब्रह्मरूपं न चान्यथा ॥
पारदं परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवैकम् ।
यो यजेत् पारदं लिङ्गं स एव ब्रह्मरूपयः ॥

आजन्ममध्ये यो देवि एकदा यदि पूजयेत् ।
स एव घन्यो देवेशि स ज्ञानी स च तत्त्ववित् ॥
स ब्रह्मवेत्ता स घनो स राजा सुवि पूज्यते ।
अणिमादिविभूतीनामौश्वरः साधकोत्तमः ॥” ३ ॥

अथ पारदशिवलिङ्गनिर्माणविधिः ।

“पारदे शिवनिर्माणे नानाविधं यतः प्रिये ।
अतएव महेष्टानि शान्तिस्वस्थयनं चरेत् ॥
पारदं शिवबीजं हि ताडनं हि न कारयेत् ।
ताडनाद्विभूतनाशः स्यात्ताडनाद्विभूतहीनता ।
ताडनाद्रोगयुक्तत्वं ताडनाच्चरणां भवेत् ॥”

इति मातृकामेदन्तरे ८ पटलः ॥३॥

अथ शिवलिङ्गोत्पत्तिः ।

ब्रह्मोवाच ।

“पुरा त्वां चक्षुषं ज्ञात्वा त्वदग्रे न प्रकाशितम् ।
इदानीं योगिनं ज्ञात्वा कथयामि न सशयः ॥
अतिगुह्यमतिगुह्यमतिगुह्यं न सशयः ।
गोपितं गोपितं गोपितं त्वयापि च ॥
ब्रह्मना गोपितं तन्ने तन्नाम्नरे प्रकाशितम् ।
शृणु तत् कथयाम्यद्य सावधानोऽवधारय ॥

सर्गादौ विविधाः सर्गा मया दृष्टा हि नारद ।
देवदानवदेव्याश्च गन्धर्व्यक्षराक्षसाः ॥
सर्वे स्त्रीवशगा, श्रेष्ठा मैथुनाज्जायते प्रजा ।
केवलं हि शिवः ब्रह्मदारयद्वयकर्म्मणि ॥
कदापि न मनश्चक्रे दृष्ट्वा चिन्तापराः सुराः ।
मामेव शरत्तु जग्मुः सेन्द्रा देवासुरादयः ॥
प्रणिपत्य स्तुतिं कृत्वा उपतस्थुः समाहितः ।
प्रोचुः प्राञ्जलयः सर्वे भयादुग्रहदमानसाः ॥

देवाद्या ऊचुः ।

उदाहिता वयं सर्वे भवानपि जनार्दनः ।
केवलं हि महादेवो देवदेवो जगत्पतिः ॥
विवाहे न मनश्चक्रे कया वा मोक्षते शिवः ।
उपायं चिन्तय विभो सदारः कथमौश्वरः ।
येन स्याच्चरिता नायस्तत् क्रूरत्वं दयानिधे ॥
इति श्रुत्वा वचस्तेषां ततो ब्रह्मा प्रजापतिः ।
सह तेर्गण्डारुद्रं जगाम कमलासनः ।
उवाच तं जगन्नाथ विष्णुः कमललोचनम् ॥

देवाद्या ऊचुः ।

उदाहिता वयं सर्वे भवानपि जनार्दनः ।
केवलं हि महादेवो देवदेवो जगत्पतिः ॥
विवाहे न मनश्चक्रे कया वा मोक्षते शिवः ।
उपायं चिन्तय विभो सदारः कथमौश्वरः ।
येन स्याच्चरिता नायस्तत् क्रूरत्वं दयानिधे ॥
इति श्रुत्वा वचस्तेषां ततो ब्रह्मा प्रजापतिः ।
सह तेर्गण्डारुद्रं जगाम कमलासनः ।
उवाच तं जगन्नाथ विष्णुः कमललोचनम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

दृष्ट्वा मया सुरश्रेष्ठ मातुषा मैथुनोद्भवाः ।
सर्वे स्त्रेणा विना ब्रह्मं यत् कर्त्तव्यं वदस्व मे ॥
श्रीमगवानुवाच ।

एभिः सह महाबाहो गच्छामस्त्वमहं शिवम् ।
कर्त्तव्यं स्तुतिं तेन अनुज्ञातेर्यथाविधि ।
किन्तु तद्व्योमनारीक्षु विवाहार्थं प्रकल्पय ॥

ब्रह्मोवाच ।

दत्तं गच्छामहे सर्वे अतुज्ञापय तं हरे ।
आद्याशक्तं महामार्गं प्रसादयतु वै जगुः ॥
कन्या भूत्वा महाशत्रुं मोहयिष्यति शङ्करम् ।
एवमुक्त्वा तु ते सार्द्धं जगमुर्विघ्नकेशवौ ।
यत्र दक्षो महातेजा, प्रोचतुः कार्यमात्मनः ॥
उवाच दत्तं तद्व्युक्तं तपस्तप्तुं प्रजापति ।
ब्रह्मा विष्णुश्च सर्वे ते तपसा तोषयेच्छिवाम् ॥
आविर्बभूव सा देवी कालिका जगदीश्वरी ।

प्राह मां वः किमर्थं ससत्तुकण्ठाः सुरासुराः ॥
देवुवाच ।

श्रीं रूपं यथाकामं भवतां प्रार्थने फलम् ।
अचिरात् तत्पदास्यामि सद्यः सद्यः न सशयः ॥

देवाद्या ऊचुः ।

भूत्वा तु दत्तकन्या त्वं शङ्करं परिमोहय ।
अस्माकं वाञ्छितश्चेत्तत् क्रूरं सिद्धिं सदा शिवे ॥
एतत् श्रुत्वा वचस्तेषां निरीक्ष्य कमलासनम् ।
उवाच विस्मयाविष्टा कालिका जगदीश्वरी ॥

देवुवाच ।

शम्भुरद्यतनो बालः किं मां सन्तोषयिष्यति ।
मम योग्यं पुमांसं न्यूनं वै परिकल्पय ॥

ब्रह्मोवाच ।

शम्भुः सर्वगुरुर्देवो ह्यस्माकं परमेश्वरः ।
महावल्गो महातेजाः स ते तीर्थं करिष्यति ॥
शम्भुतुल्यः पुमान्नास्ति कदाचिदपि कुत्रचित् ।
इत्युक्त्वा ब्रह्मणा देवो वाङ्मित्राह चेश्वरी ।
दक्षाय दर्शनं दत्त्वा उवाच उच्यतां वरः ॥
दक्षोऽपि दृष्ट्वा तां देवीं खड्गकर्षुषरां पराम् ।
खर्त्वा लम्बोदरीं व्याघ्रचर्मोदृतकटिस्थलीम् ॥
नीलोत्पलकपालाट्टाकरयुग्मां चरप्रदाम् ।
कृतकृत्यमिवात्मानं मेने दत्तः प्रजापतिः ॥

दत्त उवाच ।

यदि मे वरदासि त्वं देवानामपि वाञ्छितम् ।
मदीयतनया भूत्वा शङ्करं किं मोहय ॥
तथेदुक्त्वा जगद्वात्री अन्तर्हानं गता तदा ।
देवताश्च ततो गत्वा यत्र तेपे तपो हरः ॥
सस्त्रीकाः परमात्मानसुपतस्तुर्जगत्पतिम् ।
प्रणेतुस्तुष्टुर्भक्ता प्राङ्मुखं हृदभाषिणः ॥

देवाद्या ऊचुः ।

भगवन् देवदेवेश लोकनाथ महाशयः ।
वयं सर्वे तु सस्त्रीकाः दृष्टार्थं परमेश्वर ।
अतस्त्वं क्रूरं चोदाह दृष्टिरक्षा यथा भवेत् ॥
दक्षगेहे महाकाली मायेति परिकीर्त्तिता ।
जाता ते प्रीतये शम्भो सा ते योग्या न
संशयः ॥

ईश्वर उवाच ।

भवतां प्रीतये सत्यं करिष्ये नात्र सशयः ।
उद्योगं क्रियतां क्षिप्रं विवाहाय समेव हि ॥
इत्युक्त्वास्तु सुराः सर्वे ईश्वरेण महात्मना ।
कृतकृत्या गता सर्वे भवनं सर्वसुन्दरम् ॥
दक्षाय कथयामासुः शङ्करेणोदितं वचः ।
ततो विवाहं निर्वृत्य कृतकृत्या यथा गताः ॥
गताः सर्वे महेशोऽपि सत्या सह तदा दृष्टम् ।
जगत्स रेमे सत्या च चिरं निर्भरमानसः ॥
अथ काले कदाचित्तु सत्या सह महेश्वर ।
रेमे न श्लेके तं शोऽु सती आन्तामवत्तदा ॥
उवाच दीनया वाचा देवदेवं जगद्गुरुम् ।
भगवन्नहि शक्नोमि तव भारं सङ्गुहम् ।
तमस्व मां महादेव कृपां क्रूरं जगपति ॥
निशम्य वचनं तस्या भगवान् दृढमन्त्रणः ।
निर्भरं रमणं चक्रे गाढं निर्दयमानसः ॥

लिङ्ग

कृत्वा सम्पूर्णमणं सती च तत्कर्मणुना ।
उत्थानाय मनश्चक्रे उभयोस्तेन उत्तमम् ।
पपात घर्णीष्टे तैर्यामखिलं जगत् ॥
पाताले भूतले स्वर्गे शिवलिङ्गास्तदाभवन् ।
तेन भूता भविष्याश्च शिवलिङ्गाः सयोनयः ॥
यत्र लिङ्गं तत्र योनिर्यत्र योनिस्ततः शिवः ।
उभयोश्चैव तेजोभिः शिवलिङ्गं यजायत ॥”
इति शिवलिङ्गोत्पत्तिकथनमिति नारदपञ्च-
रात्रान्तर्गततृतीयरात्रे प्रथमाध्याये नारद-
ब्रह्मसंवादे ॥ ॥ शिवलिङ्गपूजायां सर्वेषा-
मधिकारो यथा,—

“शाक्तो वा वैष्णवो वापि सौरो वा गान्धर्वो वा ।
शिवाचैनविहीनस्य कृतः सिद्धिर्भवेत् प्रिये ॥
अनाराध्य च मां देवि योऽर्चयेद्देवतान्तरम् ।
न गृह्णाति महादेवि शापं दत्त्वा ब्रजेत् पुरम् ॥
पर्वताग्रसमं देवि मित्राभादि क्रमेण हि ।
फलानि बहुधान्येव पुण्याग्रेषु यथाविधि ॥
सुमेरुसदृशं चात्र नानाविधं महेश्वरी ।
रूपादिकं महेशानि यदि स्यात् सागरोपमम् ॥
यद्दत्तं पुण्यनैवेद्यं सर्वं विष्टासमं भवेत् ।
शिवाचैनविहीनो यः पूजयेद्देवतान्तरम् ।
विशेषतः कलियुगे स नर पापभागभवेत् ॥”

इति उत्पत्तितन्त्रे ६४ पटलः ॥ ॥

“सर्वपूजासु देवेशि । लिङ्गपूजापरं पदम् ।
लिङ्गपूजां विना देवि अन्यपूजा करोति यः ॥
विष्णो तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात् ।
तस्मात्लिङ्गं महेशानि प्रथमं परिपूजयेत् ॥
यद्राज्यं लिङ्गपूजायां रक्षितं सततं प्रिये ।
तद्राज्यं पतितं मन्ये विष्टाभूमिसमं स्तुतम् ॥
ब्रह्म विदुः क्षत्रियो देवि यदि लिङ्गं न पूजयेत् ।
तत्क्षणात् परमेशानि त्रयश्छाजतामिषुः ।
शूद्रश्च परमेशानि सदा शूकरवद्भवेत् ॥
शिवाचैनन्तु देवेशि यस्मिन् गेहे विवर्जितम् ।
विष्टागर्भसमं देवि तत्तृणं विहिं पावति ।
असं विष्टा पयो मूत्रं तस्मिन् वेष्टानि पावति ॥
शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ।
आदौ लिङ्गं प्रपूज्याथ विलम्बमन्वेष्टानने ॥
पश्चादस्य महेशानि । लिङ्गं प्रार्थ्य प्रपूजयेत् ।
अन्यथा मूत्रवत् सर्वं शिवपूजां विना प्रिये ॥”

इति लिङ्गार्चनतन्त्रे १ पटलः ॥

उपक्रमोपसंहारादि । यथा । लिङ्गानि तु
उपक्रमोपसंहारावभ्यासापूर्वताफलार्थवादोप-
पत्त्याख्यानि । तदुक्तम् ।

“उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥”

तत्र प्रकरणप्रतिपाद्यस्यार्थस्य तदाद्यन्तयोरुपा-
दान उपक्रमोपसंहारौ । यथा क्वान्दोग्ये षष्ठे
प्रपाठके । प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तुन
एकमेवाद्वितीयमित्यादौ ऐतदात्म्यमिदं सर्वं-
मित्यन्तेन च प्रतिपादनम् ॥ १ ॥ प्रकरणप्रति-
पाद्यस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौनःपुन्येन प्रतिपादन
अभ्यासः । यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो मध्ये

लिङ्ग

तत्त्वमसीति नवकृतः प्रतिपादनम् ॥ २ ॥ प्रक-
रणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रमाणान्तरेणाविषयी-
करणं अपूर्वत्वम् । यथा । तत्रैवाद्वितीय-
वस्तुनो मानान्तराविषयीकरणम् ॥ ३ ॥ फलन्तु ।
प्रकरणप्रतिपाद्यस्यात्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा
तत्र तत्र अयमागं प्रयोजनम् । यथा । तत्रैव
आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं
यावत्त विमोक्षे अथ सम्पत्त्ये इत्यद्वितीयवस्तु-
ज्ञानस्य तत्प्राप्तिप्रयोजनं श्रूयते ॥ ४ ॥ प्रकरण-
प्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं अर्थवादः । यथा
तत्रैव उत तमादेशमप्राप्तौ येनाश्रुतं श्रुतं
भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्याद्वितीय-
वस्तुप्रशसनम् ॥ ५ ॥ प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने
तत्र तत्र अयमागं युक्तिः उपपत्तिः । यथा
तत्र यथा सौम्यैकेन नृत्पिण्डेन सर्वं नृगण्यं
विज्ञातं स्यात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
नृत्पिण्डेव सत्यम् । इत्यादावद्वितीयवस्तुसाधने
विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वे युक्तिः श्रूयते ॥ ६ ॥
इति श्रीपरमहंससदानन्दयोगीन्द्रविरचित-
वेदान्तसारः ॥ (पुराणविशेषः । यथा, देवी-
भागवते । १ । ३ । १० ।

“एकादशसहस्राणि लिङ्गाण्यं चातिविस्तृतम् ॥”
अस्यान्यद्विवरणं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ हेतु ।
यथा, तर्ककौस्तुभम् । “लिङ्गज्ञानजन्यं लिङ्गि-
ज्ञानमनुमितिः ॥ “ज्ञायमानं लिङ्गन्तु करणं न
हि ॥” इति भाषापरिच्छेदे ॥ सूक्ष्मशरीरम् ।
यथा, पञ्चदश्याम् । १ । २३ ।

“बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मेनसा धिया ।
शरीरं समदृशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते ॥”

लिङ्गकः, पुं, (लिङ्गेन कायतीति । कै + क ।)
कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणा-
द्योऽस्य कपित्थशब्दे विज्ञेया ॥)

लिङ्गवर्धः, पुं (लिङ्गं वर्धयतीति । वृध् + णिच् +
अच् ।) कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिववृद्धिकरणम् । तस्योपध यथा,—

“कटुतेजं भक्षताकं वृहतीफलदाडिमम् ।
वल्कलैः साधितं लिङ्गं लिङ्गं तेन विवर्द्धते ॥”
अपि च ।

“कुष्ठमायमरीचानि तगरं मधुपिप्पली ।
अपामार्गाश्वगन्वा च वृहती सितसर्षपाः ॥
यवाक्षिण सैन्धवश्च पाण्डिकोद्वर्तन शुभम् ।
लिङ्गबाहुस्तनानाश्च कर्णयोर्ऋक्षिस्तद्वेषु ॥”

इति गारुडे १०० अध्यायः ॥

लिङ्गवर्द्धिनी, स्त्री, (लिङ्गं वर्धयति या । वृध् +
णिच् + इनि । डीप् ।) अपामार्गः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

लिङ्गवृत्तिः, पुं, (लिङ्गमेव वृत्तिर्जीवनोपायो
यस्य ।) जीविकार्थनटादिचिह्नधारि । तत्-
पण्याय । धर्मध्वजौ २ । इत्यमरः । २ । ७ । ५४ ॥
“जीविकादिनिमित्तस्तु यो विभर्षि जटादिकम् ।
धर्मध्वजौ लिङ्गवृत्तिर्द्वयं तत्र निगद्यते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

लिपिक

लिङ्गालिका, स्त्री, ‘चुद्रमधिक’ । तत्पर्यायः ।
दीना २ । इति हारावली । २१७ ॥

लिङ्गनी, स्त्री, (लिङ्गमस्यस्या इति । लिङ्ग +
इनिः ।) लताविशेषः । पञ्चगुरिया इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । बहुपत्नी २ ईश्वरी ३
शिववक्त्रिका ४ स्वयम्भूः ५ लिङ्गसम्भूता ६
जैङ्गी ७ चित्रफला ८ चाण्डाली ९ लिङ्गणा १०
देवी ११ चण्डा १२ व्यापस्तम्भिनी १३ शिवला
१४ शिववक्त्रा १५ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । दुर्गन्धत्वम् । रसायनत्वम् । सर्व-
सिद्धिकरत्वम् । दिव्यत्वम् । वज्रत्वम् । रस-
नियामनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सत्र्या-
सादिलिङ्गधारिणी । यथा, सुश्रुते । ४ । २४ ।

“लिङ्गिनीं गुरुपत्नीं च सगोत्रामथ पर्वसु ।

वृद्धाश्च सन्ध्योश्चापि गच्छतो जीवितक्षयः ॥”

लिङ्गी [न], पुं, (लिङ्गमस्यस्येति । इनिः ।)
हस्ती । इति जटाधरः ॥ त्रि, धर्मध्वजौ ।
यथा,—

“अलिङ्गी लिङ्गवेशेन यो लिङ्गमुपजीवति ।

स लिङ्गिनां हरेर्देनस्तिर्गन्धोनी च गच्छति ॥”

इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः ॥

(वासनाश्रयः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,
भागवते । ४ । २६ । ६५ ।

“तेनास्य तादृशं राजन् लिङ्गिनो देहसम्भ-
वम् ।

अहृतस्त्रानुभूतोऽर्थो न मनः स्मृमिच्छति ॥”

लिपि, लि औ श् प ञ केपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-उभ०-सक० अणिट् ।) लि, लिप्पो-
रक्षि । औ, लेप्ता । श् प ञ, लिप्पति लिप्पते
चन्दनेन गात्रं सुखी । इति दुर्गादासः ॥

लिपः, पुं (लिप्पतीति । लिप + कः ।) लेपन-
कर्त्ता । इति लिपिप्रालो । कर्त्तरि कप्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

लिपिः, स्त्री, (लिपि + “इगुपधात् कित् ।” उणा०
४ । ११६ । इति इन् । सच कित् ।) लिखित-
वर्णम् । तत्पर्यायः । लिखितम् २ अक्षरसंख्या-
नम् ३ लिपिः ४ । इत्यमरः ॥ लिखनम् ५ लेख-
नम् ६ अक्षरविन्यासः ७ लिपी ८ लिपी ९ ।
इति तट्टीका ॥ अक्षररचना १० । इति जटा-
धरः ॥ लिपिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, नैषधे । १ । १५ ।

“अथ दरिद्रो भवितेति वैषर्षी

लिपिं ललाटेऽर्चयित्वा जायतेति ॥

मृधा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः

प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रता वृषः ॥”

अस्याः पञ्चविधत्वं यथा, वाराहीतन्त्रे ।

“सुदालिपिं शिखलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा ।

गुणिकाधुगसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्मृताः ॥”

लिखितपुस्तकादि । इति कैचिदिति भरतः ॥

लिपिकर, पुं, (लिपिं करोतीति । लिपि + क +
“दिवाविभानिषेति ।” ३ । २ । २१ । इति
ट ।) लेखकः । इत्यमरटीका ॥

लिम्पाकं

लिपिका, स्त्री, (लिपिरेव । लिपि + स्वार्थे कन् । टाप् ।) लिपिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लिपिकार, पु, (लिपि करोतीति । कृ + अच् ।)
 लेखकः । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥
 लिपी, स्त्री, (लिपि । कृदिकारादिति ङीष् ।)
 लिपिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लिप्, त्रि, (लिप + क्तः ।) भक्षितम् । कृत-
 लेपनम् । तत्पर्यायः । दिग्भ्रमः । इत्यमरः ॥
 विलिम्पितम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्चि-
 तम् ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ४ । ४८ ॥
 “तस्मिन्नास्तेष्वखण्डाश्च चत्वारो विहितास्तथा ॥”
 मिलितम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादित्तिः ॥
 विषदिग्भ्रमः । इति मेदिनी । ते, ५२ ॥
 लिप्तकः, पु, (लिप्त एव । स्वार्थे कन् ।) विषाक्त-
 वाणः । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥
 लिप्तिका, स्त्री, (लिप्तेव । स्वार्थे कन् ।) दण्डः ।
 यथा । वैश्वस्य चतुर्थोऽंशः । अवयवाद्वा लिप्तिका-
 चतुष्कं व्यभिजित् । इति सतुल्यसुक्तावली ॥
 लिप्ता, स्त्री, (लब्धुमिच्छा । लभ + लृप् + अच् ।
 टाप् ।) इच्छा । इत्यमरः ॥ (यथा, हरि-
 वंशे । ३८ । २६ ।
 “लिप्तां चक्रे प्रसेनात् मणिरत्ने स्यमन्तके ।
 गोविन्दो न च तं लेभे शक्तोऽपि न जहार ह ॥”
 लिप्ता, त्रि, (लभ + लृप् + उच् ।) लब्धुमिच्छुः ।
 तत्पर्यायः । युष्मद् ३ गर्हणं ३ दण्डकं ४ लुब्धं ५
 अभिलासकः ६ लोभुषः ७ लोभुषः ८ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २४ ।
 ११६ ।
 “सोऽप्युपायनलोभात्तत् अदधे कश्पितायतिः ।
 उपप्रदानं लिप्तामेकं ह्याकर्षणौघधम् ॥”
 लि(वि)वि, स्त्री, (लिप् + इन् । बाहुलकात्
 पत्य वत्वम् ।) लिपिः । इत्यमरः ॥
 लिवि(वि)कर, पु, (लिवि करोतीति । कृ +
 “दिवाविभानिशेति” ३ । २ । २१ । इति
 ट. ।) लिपिकारः । लिपि करोति इत्यर्थे
 सङ्कृत इत्यनेन कर्त्तरि टप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 लिवि(वि)कुर, पु, (लिपि करोतीति । कृ + ट ।
 वृषोदरादित्वात् द्वितीयाया ण्यलुक् ।) लिपि-
 कारः । इत्यमरटीकायां भाट्टदीक्षितः ॥
 लिषी, स्त्री, (लिपि + कृदिकारादिति ङीष् ।)
 लिपिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लिप्स, पुं, (लिप्सतीति । लिप्स + “अनुपसर्गात्
 लिप्सविन्देति” ३ । १ । १७८ । इति श. ।)
 लेपनकर्त्ता । इति निम्पघातो कर्त्तरि शप्रत्यय-
 निष्पन्नम् । इति सुगन्धोद्योक्तकरगम् ॥
 लिप्सट, पुं, पिङ्गः । इति शारावली । १८२ ॥
 लिम्पाक, स्त्री, निम्पकविशेषः । पाणिनेषु इति
 भाषा । तस्य गुणा । सुरभित्वम् । म्पादुत्वम् ।
 नात्यम्बत्वम् । भक्तगोचनत्वम् । वातश्लेष्महर-
 त्वम् । हृदयत्वम् । कृदित्वम् । नातिपिण्डत्वम् ।
 इति राजयक्षम् ॥ (तथा च ।

२२४ लीला

“कर्षं शुद्धं गतं तान् लिम्पाकाद्धित्वचां
 पलम् ॥”
 इति रसेन्द्रसारसंग्रहे श्रीहृद्दि यक्षदरिलौके ॥
 लिम्पाक, पु, जम्बीर । खरः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 लिश, उ य औ तौच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-व्यात्म०-अक०-अनिट् ।) तौच्छ-
 मण्यौभावः । उ य, लिशते धर्मः, कलौ ।
 औ, खेडा । इति दुर्गादासः ॥
 लिश, श औ गयाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) लिशति । औ,
 अलिशत् खेडा । इति दुर्गादासः ॥
 लिष, पुं, नर्भकः । जघघातोः कर्त्तरि वन्प्रत्य-
 येन निपातनात् सिद्धः । उपधाया इत्त्वमपि ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादित्तिः । १।१५३ ॥
 (लष्व इति पाठः साधुः ॥)
 लिह, ल ञ औ खादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ल ञ, लेटि
 गुप्याणि घटपदः । लौटि । औ, अलिशत् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 ली, कि द्रावणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा०-
 पक्षे भ्वा० पर०-सक०-अनिट् ।) द्रावणं द्रवी-
 करणम् । कि, लाययति लायति । मिम्यो-
 र्यवृणाविति लापयति लोहममौ कर्मकारः ।
 खेदद्वे तु लात्योर्लज्जनाविति जनो हृतममौ
 लीनयति । इति दुर्गादासः ॥
 ली, गि द्विवि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
 पर०-अक०-अनिट् ।) गि, लिनाति बाला
 लावण्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । कम्पाविवचायानु
 लिनाति जलघौ वरी । लीनः लीनिः । अय
 अन्तः स्यात्तौयादि । इति दुर्गादासः ॥
 ली, उ य औ द्विवि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-व्यात्म०-अक०-अनिट् ।) उ य,
 लीयते चन्द्रः सूर्यः । औ, लीनः । इति दुर्गा
 दासः ॥
 लीला, स्त्री, लिप्ता । इति शब्दरत्नावली ॥
 लीला, स्त्री, लिप्ता । इति शब्दरत्नावली ॥
 लीट्, त्रि, व्याख्यानं । इति लिङ्घातो
 कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, ग्रीकख-
 चरिते । १ । ५३ ।
 “सा शुद्धयेस्तु शिवपादनखावनिर्यो
 भक्ता यदीयकपिलोद्गललाटपट्टा ॥”
 लीनः, त्रि, (ली + क्तः । “व्योदितश्च” ८ । २ ।
 ४५ । इति निष्ठातस्य न ।) लयप्राप्तः । श्रुटः ।
 इति व्याकरणम् ॥ अपि च ।
 “दिवाकरादक्षति यो गुहासु
 लीनं दिवामीतमिवान्वकारम् ।
 चुन्द्रेऽपि नम शरणं प्रपन्ने
 समस्तसुखे शिरसामतीव ॥”
 इति कुमारसम्भवे । १ । १२ ॥
 लीला, स्त्री, (लयनमिति । ली + लय्वादिवात्
 क्तिप् । लयं लातीति । ला + क्तः ।) केलिः ।

लीलाव

• विलासः । शब्दरत्नावली । इति मेदिनी ।
 वे, ४७ ॥ खेला । इति विश्वः ॥ (यथा, भाग-
 वते । १ । १ । १८ ॥
 “अथाख्याहि हरेर्धौमन्नवतारकथाः शुभा ।
 लीलाविदधतः खैरमीश्वरस्यात्ममायया ॥”
 अलम्बप्रियसमागमया खनिचविनोदनार्थं
 प्रियस्य या वेशगतिदृष्टिदृष्टितमस्मितेरनुकृतिः,
 क्रियते सा लीला । तथा च ।
 “अप्राप्तवत्तमसमागमनाधिकायाः
 सख्याः पुरोऽत्र निजचित्तविनोदकुहा ।
 आलापवेशगतित्वाद्यविनोदनादौ,
 प्रायेणरातुल्लसिताकथयन्ति लीलाम् ॥” इति ।
 प्रियानुकरणं लीला । यथा वैनोदित इति
 याति तथा तथासाविद्यादीत्यन्योऽपि । ली उ
 य औ द्विवि नाम्नीति लक् लीला । इत्यमर
 टीकायां भरतः ॥ ३ ॥ सा प्रकटाप्रकटभेदेन
 द्विविधा यथा,—
 “प्रकटाप्रकटा चेति लीला सयं द्विधोच्यते ।”
 इति पद्मपुराणम् ॥
 तथा हि ।
 “सदान्तोः प्रकाशे खेलौलाभिश्च स दीक्षति ।
 तत्रैकेन प्रकाशेन कदाचिज्जगदन्तरे ।
 सहेव स्वपरीवारेऽन्तर्हृदि कुरुते हरिः ।
 लण्भावागुसारेण लीलाख्या शक्तिरेव सा ।
 तेषां परिकराणाञ्च त त भाव विभावयेत् ।
 प्रपञ्चगोचरत्वेन सा लीला प्रकटा स्मृता ।
 अन्यस्वप्रकटा भान्ति तादृशस्तदगोचराः ।
 तत्र प्रकटलीलायामेव स्यातां गमागमौ ।
 गोज्ज्वले मधुरायाश्च हारकायाश्च श्राङ्गिणः ।
 यास्तत्र मन्त्राप्रकटास्तत्र तत्रैव सन्ति ताः ॥”
 इति श्रीभागवताष्टमस्कन्धे ॥
 लीलावती, स्त्री, (लीलावत्यस्या इति । लीला +
 मतुप् । मस्य व ।) केलियुक्ता । विलासवती ।
 शब्दरत्नावली । खेलाविशिष्टा । इति
 लीलाशब्दार्थदर्शनात् ॥ ३ ॥ भास्कराचार्यस्य
 पत्नी । तत्कृताङ्गन्यः । यथा । गोदावरीतीर-
 निवासिनो महाराष्ट्रदेशोद्भवस्य श्रीभास्करा-
 चार्यस्य गन्धर्वाङ्गु सुप्रिया लीलावती विरह-
 विनिमयद्वयस्य तां पदेर्लीलावत्या लीला-
 वतीमिव । इति लीलावतीगन्धर्वस्य मङ्गला-
 चरणश्लोकस्य टीकायां भवेषः ॥ ३ ॥ (अवि-
 चित्तवृत्ते, स्त्रीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
 १२३ । १७ ।
 “लीलावती वीरसुता वीरभद्रसुतानिभा ॥”
 वेश्याविशेषः । यथा,—
 “अभिरूपेण सम्यग्ज्ञानं घटयित्वा विना भद्रम् ।
 धर्मकायमिति ज्ञात्वा न गृह्णाति कथञ्चन ।
 योऽर्थो सुवर्णकारश्च दरिद्रोऽप्यथ सत्त्ववान् ।
 न मन्त्रमादादेष्यात्, सभायं कृद्विद्युतः ।
 मन्त्रदीपपतिञ्जानं स्याद्युतममग्रम् ॥”
 इति मत्स्यपुराणे लीलावतीवेश्याया लज्जाचक्ष
 दाने दैमनरुचटकस्य तथाविधफलदर्शनात् ॥

लुट

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥ न्यायग्रन्थविशेषः ।
तस्य द्वितीयश्लोको यथा,—

“द्रव्य नाकुलसुजन्वलो गुणगणः कर्माधिकं
श्लाघ्यते
जातिर्विभ्रुतिमागता न च पुनः श्लाघ्या विशेष-
स्थितिः ।
सम्बन्धः सहजो गुणादिभिर्यं यत्रास्तु सत्-
प्रीतये
सान्नीच्या नयवैश्वकर्म्मकुशला औन्वायलीला-
वती ॥”
इति मण्डनमिश्रः ॥

लीलोद्यानं, ली, (लीलार्थसुद्यानम् ।) देववनम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरिन-
सागरे । १०६ । ४१ ।

“अथ मानससुखं देवर्षिप्रातसेवितम् ।

अर्तन्त्य गण्डशैलश्च लीलोद्यानं द्युयोषिताम् ॥”

लुक, [च] पु, लोपः । यथा । स्यमोल्लूक् लीवान्
परयोः स्यमोल्लूक् स्यात् । इति सुम्बोध-
याकरणम् ॥

लुक्कायित, त्रि, (लुक् कायस्य यस्य तादृश इवा-
चरतीति । लुक्काय + कृप् । तत् क्तः ।)
अन्तर्हितः । यथा । अन्तर्धानं लुक्कायनमिति
यावत् । यथा गुरोरन्तर्हते शिशुः निनीयते
पलायते लुक्कायने लुक्कायतीति लुक्कायनयने
४पि लुक् । लुक् काय शरीर यस्य स लुक्काय-
तत स इव आचरतीति लौ साध्यम् । इति
कारकटीकायां दुर्गादासः । कर्मणि क्तप्रयन
निष्पन्नोऽयम् ॥

लुङ्गुप, पु, ङोल्ङ्गः । इति रत्नमाला ॥

लुज, इ क भाषट्कार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा० पर०-अक०-सक०-च सेट् ।) इ क,
लुजयति । भा दोषि । षट्कार्था निकेतनहिंसा
वनशनानि । इति दुर्गादासः ॥

लुष, अपनयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) षोऽलुषोत् कर्णनासिकम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लुट, विलोटविलोडनयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-विलोटे अक०-विलोडने सक०-
सेट् ।) लोटति । इति दुर्गादासः ॥

लुट इ हुता । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुटयति । हुतिसौम्यम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लुट, लृ ऋ य विलोटविलोडनयोः । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-विलोटे अक० विलो-
डने सक० सेट् ।) लृ, अलुटन् । ऋ, अलुलु-
टत् अलुलोटत । य, लुयति । विलोटः सम्बन्धो-
भावः । तत्र लुयन् सश्लोको भवि रीरुदावान् ।
इति भट्टिः ॥ विलोडने लुयत्यट्टाशकान् दुर्गान्
कवाटानि च लोटति । इति हज्जायुधः । इति
दुर्गादासः ॥

लुट, लृ ऋ प्रतीतिहयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-पुनर्हने सक०-सेट् ।)

लुगटाकाः

लृ, अलुटन । इ, लोटने । प्रतिहतिः श्लोका-
दिना पतन पुनर्हनेन वा । इति दुर्गादासः ॥

लुट, क भासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, लोटयति । भासो
दोषि । इति दुर्गादासः ॥

लुट, उपधाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक० सेट् ।) लोटति । इति दुर्गादासः ॥

लुट, इ गत्यालस्यस्तेयखोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) इ, लुष्टयति ।
आलस्य मन्दोभावः । स्तेय चौर्यम् । खोटः
खोडनम् । इति दुर्गादासः ॥

लुट, लृ ऋ प्रतीतिहयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) लृ, अलुटन् । इ,
लोटत । इति दुर्गादासः ॥

लुट, क चौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लोटयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

लुट, शि लोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) शि, लुठति अलुठोत्
लुलोठ । लोटः सम्बन्धोभावः । हारोऽथ
हरिणाघीणां लुठति स्तनमण्डले । इति दुर्गा-
दासः ॥

लुठन, ली, (लुठ लोटे + ल्युट् ।) अन्धस्य
भूमौ पुन पुनः अमोपहननम् । लोटा इति
गडागडि इति च भाषा । तत्पर्यायः । वेज्ज-
नम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लुठित, त्रि, (लुठ + क्तः ।) सुहुर्भवि परावृत्त ।
अमशान्तर्यं पुन पुनर्भूमौ लुठितोऽन्धः । तत्-
पर्यायः । उपावृत्त २ । इत्यमरभरतौ ॥
वेज्जिनः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपावृत्तः ४
परावृत्त ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथा-
सरिनसागरे । १०२ । ७७ ।

“शिलाकलापो लुठित किमञ्जनगिरेरयम् ।
किमुनाकालकर्त्तव्यान्तमेघौघः पतितो भुवि ॥”

लुड, मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लोडति । मन्थो विलोडनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लुड, शि सृष्टौ । श्लेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) शि, लुडति
अलुडोत् लुलोड । इति दुर्गादासः ॥

लुण्ट, कि अवज्ञाचौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भा०-पर० सक०-सेट् ।) इत्य-
नकारप्रज्ञतिः द्योगाम्मूर्धन्यः । तेन भादिपक्षे
यगादौ तल्लोपे लुयत इत्यादि । कि, लुण्टयति
लुण्टति । इति दुर्गादासः ॥

लुण्टक, पु, (लुण्टतीति । लुण्ट + ल्युट् ।) शाक-
विशेषः । नद्या इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मासवः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लुण्टा, ली, (लुण्ट + अङ् । टाप् ।) लुठनम् ।
इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुण्टाक, पु, (लुण्टतीति । लुण्ट + “जल्पभिच-
कृष्टलुण्टकः पाकन् ।” ३ । २ । १५५ । इति

लुप्

पाकन् ।) चौरः । लुटधातोः धाकप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

लुण्टाकी, ली, (लुण्टाक + घित्वात् ङीप् ।) चौरा
ली । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥

लुण्टकः, त्रि (लुण्टतीति । लुण्ट + ल्युट् ।) स्तेय-
कारकः । लुटेरा इति भाषा । यथा,—

“यं चौरा वद्विना दृष्टा गरदा ग्रामलुण्टका ।
सारमेयादने ते वे पात्यन्ते पातकान्विताः ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥

लुण्टनं, ली, (लुण्ट + ल्युट् ।) लुठनम् । इति
काचित् शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ५ । १ । १८ ।

“हरणं लुण्टनं तद्वत् तत्पत्नीनां नराधिपः ॥”

लुण्टा, ली, (लुण्ट + अङ् । स्त्रियां टाप् ।)
लुठनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुण्टाक, पु, (लुण्ट + पाकन् ।) काकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (चौरः । यथा, कलाविलासे । १ । ३ ।

“विघ्नोऽभिचारिकाणां भवनगणस्फाटिकप्रभा-
निकरः ।

यत्र विराजति रजनौतिमिरपटप्रकट-

लुण्टाकः ॥”)

लुण्टी, ली, लुठनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
लुण्ट, क चौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लुण्टयति । इति
दुर्गादासः ॥

लुण्टिका, ली, (लुण्टी । स्वार्थे कन् । ततटाप ।)
न्यायसारिणी । इति हारावली ॥ एकत्र वेष्टित-
मेघलोमादिः । लुडि इति लुडि इति च भाषा ॥

यथा,—

“सेन्धवश्च दृताभ्यक्तं ताम्रभाजनमातपे ।

प्रतप्तमृणया दृष्ट तत्कलश्च समाहरेत् ॥”

ताम्रभाजने दृष्ट सेन्धव इत्या रौद्रे तप्त कृत्वा
मेघलोमलुण्टिकया दृष्टा मज्जयद् कृत्वा तेन
मृणयेन । इति भैषज्यरत्नावली ॥

लुण्टी, ली, न्यायसारिणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लुण्ट, इ० कृत्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर० सक०-सेट् ।) इ, लुण्टयति । कृत्यो वध-
क्षेत्रौ । इति दुर्गादासः ॥

लुप, ऋ श प लृ ऋ औ ह्रिदे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ऋ
अलुपन् अलुलोपन् । श प लृ, लुप्यति
लुप्यते । लृ, अलुपन् । औ, लोप्ता । इति
दुर्गादासः ॥

लुप्, इर् य लुपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर० अक० सेट् ।) इर्, अलुपन् अलोपीन् ।
अस्मान् प्रयादित्वास्त्रिंशं ऋ इत्यन्ते । य, लुप्यति ।
युपि आकृलीभावे । पातुं लुप्यति लावण्यं
नेत्राञ्जलिपुटेर्नरः । इति हज्जायुधः । इति
दुर्गादासः ॥

लुप्, पु, (लुप ऋदे + कृप् ।) लोपः । यथा ।
अभोगोऽघोभ्योऽवे लुप् । इति सुम्बोध-
याकरणम् ॥

लुलापः

लुभं, ली, (लुभ + क्तः ।) लौघनम् । लोत
इति ख्यातम् । इति शब्दरत्नावली ॥ लोप-
वति, त्रि । यथा,—

“चक्षुषानिति लुभाज चाण्डालं आश्रयेति च ।
प्रशसा निन्दन द्वेधात् परस्मान् विशिष्यते ॥”

इति तिथ्यादिसत्वम् ॥

(यथा च, आर्यासप्तशत्याम् । ३६३ ।

“परिहृतनाभि लुभचिबलि श्यामस्तनाय-
मलसाक्षि ।

बहुधवलजघनरेखं वपुर्न पुरुषायित सहते ॥”)

लुभ कि इ अहंने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पक्षे भा०-पर० सक०-सेट् ।) कि, लुम्बयति
लुम्बति । इ, लुम्बते । अहंन वधः । इति
दुर्गादासः ॥

लुब्धः, पुं, (लुभ + गत्यर्थेति क्तः ।) याधः ।
(यथा, महाभारते । १६ । ४ । २१ ।

“स र्वनिरुद्धेन्द्रियवाद्मनास्तु
श्रिये महद्योगसुपेय कृष्णः ।

जराय त देशसुपालगाम

लुब्धस्तदानीं नृगसन्निपुसुरम् ॥”)

लम्पटः । इति शब्दरत्नावली ॥

लुब्धः, त्रि, (लुभ + क्तः ।) आकाङ्क्षी । इति
मेदिनी । घे, १४ ॥ तत्पर्यायः । गृध्रः २ ।
गर्हणः ३ अभिलाषकः ४ दृढक ५ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ३० ।

“लुब्धो यशसि नत्वर्थे भीतः पापान्न शसुत ।
स्वर्गः परापवादेषु न च शस्त्रेषु योऽभवत् ॥”)

लुब्धकः, पु (लुब्ध एव । स्वार्थे कन् ।) याधः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ८ । २४ ।
“आस्माकमौदृशं मास ददते लुब्धका इति ॥”)
लम्पटः । इति लुब्धशब्दार्थदर्शनात् ॥ (पायु ।
यथा भागवते । ४ । २५ । ५३ ।

“निर्हृतिनाम पश्चाद्वास्तया याति पुरस्सन ।
वैश्वं नाम विषय लुब्धकेन समन्वितः ॥”)

लुभ, घ इर् गार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) गार्थमाकाङ्क्ष । य
लुभ्यति घर्नं लुब्धः । इर्, अलुभत अलोभीत् ।
अस्मात् पुषादित्वात् नित्य इ इत्यम् । इति
दुर्गादासः ॥

लुभ, श विमोहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) श, लुभयामि कामे च ।
इति जलाशुभः ॥ लोभिता लोभ्या । इति
दुर्गादासः ॥ [क्तप्रत्ययेन नियमः ॥

लुभितः त्रि, विमोहितः । विमोहमार्थलुभघातो
लुभ, विमोहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) सौत्रधातुरयम् । लुलाप ।
इति दुर्गादासः ॥

लुलापः, पुं, (लुल्यते इति । लुल विमोहने + भिदा-
दित्वात् अह् । लुला अप्रोतीति । आप् +
अण् ।) महिषः । इत्यमरः ॥ (यथा, दुर्गा-
भक्तितरङ्गणायम् ।

“लुलापं खड्गेन ह्रिन्वि ह्रिन्वि ॥”)

लूता

(यथास्य पर्यायः ।

“महिषो घोटकारिः स्यात्कासरश्च रज-
स्वः ।

पीनस्कन्धः कृष्णकायो लूलापो यमवाहनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

लूलापकन्दः, पु, (लूलापप्रियः कन्दः ।) महिष-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लूलापकान्ता, स्त्री, (लूलापस्य कान्ता ।) महिषी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लूलित, त्रि, (लूल + क्तः ।) आन्दोलित । यथा
“प्रेक्षोलितस्तरलितो लूलितान्दोलितावपि ॥”
इति भूरिप्रयोगः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ३७ । ७० ।

“हत्वा रथान्वाञ्छिक्तेऽग्निरो लूलितकुण्ड-
लम् ॥”

विकीर्णः । इति श्रीधरः ॥ यथा, भागवते । १ ।
६ । ३४ ।

“युधि तुरगरजो विधूम्रविष्वक्
कषलूलितश्चमवार्थलङ्कृतास्ये ॥”

यात्रः । यथा, रामायणे । २ । ६५ । १६ ।

“न स विभ्राजते देवी शोकाश्रुलूलितानना ॥”

ग्लानः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।

“प्रातर्निद्राति यथा यथात्मना लूलितनिःसङ्गे-
रङ्गे ।

जामातरि सुदितमनास्तथा तथा सादरा
श्वश्रूः ॥”

उलूलितः । यथा, भागवते । ३ । १६ । २४ ।

“विश्रीर्गन्धर्विः शिरोरुहोऽपतत
यथा नगेन्द्रो लूलितो नभस्तथा ॥”

खण्डित । यथा, तत्रैव । ४ । ६ । १० ।

“किञ्चनकासिलूलितात पतता विमानात् ॥”
विष्वस्त । यथा, तत्रैव । ७ । ६ । २३ ।

“येऽस्मत्पितुः कुपितहासविभ्रमिभक्त-
विस्फूर्जितेन लूलिताः स तु ते निरस्तः ॥”)

लुभ, स्तोत्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लोवति । इति दुर्गादासः ॥

लुभ, हिसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) सौत्रधातुरयम् । लुणः । इति
दुर्गादासः ॥

लुभ, पु, (रोषतीति । रुष हिवायाम् +
“रुषेर्निष्पुम् च ।” उणा० ३ । १२४ । इति
अभच् । लुवादेशश्च धातोः ।) मत्तहृत्ती ।
इत्युणादिकोषः ॥

लुह, औ गार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) औ, अलुप्तत् । गार्थं
लब्धुमिच्छा । लोहति घनं लोक । इति दुर्गा-
दासः ॥

लू, न गि ह्रिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) न गि, लूनाति लूनीति ।
लून, लूनि । इति दुर्गादासः ॥

लूता, स्त्री, (लूनातीति । लू + वाङ्मुक्तत्वात् तन् ।
गुणाभावश्च ।) कौटविशेषः । माकड्सा इति

लूता

भाषा । तत्पर्यायः । तन्नुवायः २ ऊर्णनाभः ३
मर्कटकः ४ । इत्यमरः ॥ मर्कटः ५ कृतिका ६
ऊर्णनाभिः ७ शूद्रक ८ तन्नुवायः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
५०४ ।

“लूतातन्नुनिरुद्धारः शून्यालयः पतन्मृगः ।
पथिके तस्मिन्मृगपिहितसुखो रोदितोष
सखि ॥”)

पिपीलिका । रोगविशेषः । इति मेदिनी । ते,
५२ ॥ श्रेष्ठस्य पर्यायः । मर्ममृगः २ वृक्षा ३ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तद्रोगस्य निदानादि
लूतानां लूतविशेषाणांमुपनि सख्याश्च ।
“यस्मात्लूनदण प्राप्ता सुनेः प्रस्नेदविन्दव ।
तेभ्यो जातास्ततो लूता इति ख्यातास्तु
वोदश्च ॥”

अत्र सुश्रुतः ।

“विश्वामित्रो वृषवरः कदाचिद्विषयतमम् ।
वशिष्ठ कोपयमास गत्वाश्रमपदं किं ।
कुपितस्य सुनेस्तस्य ललाटे स्नेदविन्दव ।
अपतन् दृष्ट्वादेव ह्यधस्तात्प्रीवर्चसः ।
लूते दृष्टे महर्षेस्तु धेनुर्वर्धे सभृतेऽपि च ।
ततो जातास्त्विमा घोरा नानरूपा महा-
विषाः ।

तासामष्टौ कष्टवाधा वर्ज्यास्तावन्न एव हि ॥”
तत्र दृष्टमखलाप्रभृतयोऽहं कष्टवाधाः ।
सौवर्णिकाप्रभृतयोऽष्टावसाधाः । तासां नामा-
न्यतो दृष्टलक्षणमाह ।

“ताभिर्दृष्टे दृष्टकोऽप्यप्रवृत्तिः क्षतक्षयश्च ।
ज्वरो दाहोऽतिचारश्च गदाः स्युश्च त्रिदो-
षजाः ॥

पिङ्गिका विविधाकारा मण्डलानि महानि च ।
शोथा महान्तो नृद्वो रक्ताः श्लावाश्चला
क्षयाः ।

सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दृश्यं लक्षणम् ॥”
दृष्टकोऽप्यदृष्टमर्थे प्रतीतिभावः ।

“दृष्टमध्ये तु यत् कृष्णं श्लावं वा जलकाद-
तम् ।

दग्धाकृति भृशं पाकं ज्वेदशोथज्वरान्वितम् ।
दूषोर्विषाभिर्लूताभिस्तद्दृष्टमिति निर्दिश्यत् ॥”
सौवर्णिकादयोऽष्टावसाध्याश्च प्राणहरास्त्रासां
लक्षणमाह ।

“शोथः श्वेताक्षिता रक्ता पीता च पिङ्गिका
ज्वरः ।
प्राणान्तिको भवेद्दाहः श्वासो हिक्का शिरो-
यहः ॥ ७ ॥

तस्यौषध यथा,—

“रजनीयुग्मपक्ष्ममज्जिष्ठानागकेश्वरैः ।
श्रीतामुपिष्टेराण्येप सटो लूतां विनाशयेत् ॥”
अपि च ।

“अभया रोचनां कुष्ठमर्कपुष्पं तथोत्पलम् ।

नलवैतसमृन्नानि गरलं सुरवां तथा ॥

सकलिङ्गं समज्जिष्ठामनन्ताश्च श्वावरीम् ।

लूता

श्रद्धाटक समझाष पदार्कशरमितपि ।
कल्कीकृत्य पचेत् सर्पिः पयो दद्याच्चतुर्गणम् ।
सम्यक् पक्वेवतीर्णं च शीते तस्मिन् विनिः ।

चिपेन ॥

सर्पिस्तुल्यं भिषक् चोद्रे कतरन् निधापयेत् ।
विषाणि हन्ति दुर्गाणि गरदापकृतानि च ॥
स्यर्शान्ति विष सन्ने गरुडपक्षतां त्वचाम् ।
योगजन्तमक कष्टुं मांससाह विमज्जताम् ॥
नाशयत्यग्न्याभ्यङ्गं पानवस्तिपु योजितम् ।
सर्पकीटापुलूतादिदद्यात् विषहृत् परम् ॥”
नृगुपाशच्छेदि हृतम् । इति भावप्रकाशः ।
(तथा च ।

“कोटिभ्यो दारुणतरा लूताः षोडश ता जगुः ।
अष्टाविंशतिरित्येके ततोऽप्यन्ये तु भूयसीः ॥
सहस्ररश्मनुचरा वदन्त्यन्ये सहस्रशः ।
नष्टपद्मवस्त्रा तु लूतेकेव विषात्मिका ॥
रूपाणि नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्वाससङ्करात् ।
नास्ति स्थानयवस्या च दीयतोऽनः प्रचक्षते ॥
लक्ष्मणाया पृथग्दीयेरसाया निचयेन सा ।
तद्वशः पेतिको दाहदृक्स्फोटस्वरदाहवान् ॥
भृशोश्वा रक्तपीताभः क्षेदी दाहाफलोपमः ।
श्लेष्मिकः कठिनः पाण्डुः परुषकफलाकृतिः ॥
निद्रा शीतज्वरं कास कण्ठश्च कुरुत भ्रमम् ।
पातकः परुषः श्यावः पञ्चभेदज्वरप्रदः ॥
तद्विभागं यथास्वस्थ दोषलिङ्गेर्विभावयेत् ।
असाध्यायान् दुष्कोहन्वावदिकाश्रितो-
रजाः ॥
श्वेताः श्वेताः श्वेता रक्ताः पिटिकाः श्वयथू-
रजाः ॥

वेपथुर्लघुर्दाहस्तुल्यः चक्रनासता ।
श्यावोऽष्टपक्षदन्तत्वं पृष्ठग्रीवावभञ्जनम् ॥
पक्षलग्नस्यवर्षे च दशात् सवति शान्तिम् ।
सन्नापि सन्नेषा प्रायो यपदेशस्तु भूयसा ॥
षोडशमध्यावरत्नेन सा विधा हनुपेक्षिताः ।
समाह्वन दशाह्वन पचेय च पर क्रमात् ॥
लूतादश्च सन्नेऽपि दह्मलक्षसन्निभः ।
चितोऽवितोऽवितः पीतः श्यावो वा गृध्र-
मत्तः ॥

मध्ये लक्ष्मीयवा श्यावः पयन्ति जाल-
काहतः ।

विषर्षणान् शोफयुक्तस्त्यते बहुवेदः ॥
ज्वराशुपाकविस्फेदकोदावहरणान्वितः ।
क्षेदेन यत् क्षुद्रशूलं तत्रापि कुरुते प्रयम् ॥
आसदद्वाशूलक्षुद्रशूलालानवाप्तवे ।
अष्टाभिर्दहमन्त्रेषा विष पक्वे निश्चितः ॥
लूता नामेदं शूलहृत्तं वाधय कीटकाः ।
तद्वद्विषं वस्त्रादिदेहे एतत् विकारजनम् ॥
दिवाह लप्यते नैव दंशो लूताविषोद्धवः ।
अर्षीषधवदाभाति ततोऽर्षो प्रपमेदनि ॥
अयत्तवत् प्रचलः किञ्चन कष्टरूपावितः ।
हिमोऽभ्युत्ततोऽभ्युत्त पिटकेरिष पातितः ॥
यत्तवत् नलो मध्ये कष्टमान् यन्दिषमिभः ।

लेखः

हनीये सज्वरो रोमहर्षकृदन्तमण्डलः ॥
शरावरूपस्तोदागो रोमकूपेषु सखवः ।
महाक्षतुर्धे श्वयुक्तापश्चासभ्रमप्रदः ॥
विकारान् कुरुते तास्तान् पञ्चमे विषकोपजान् ।
यष्टे व्याप्रीति मर्माणि सप्तमे हन्ति लीवितम् ॥
इति तीक्ष्ण विष मध्यं शून्यं विभवेदतः ।
एकविंशतिरात्रेण विष शान्ति सन्नेषा ॥
अपाशु लूतादश्च शस्त्रेणादशसहस्रेत ।
दहेच जाम्बवौष्टादेनं तु पिप्पलीतं दहेत् ॥
ककंशं भिन्नरोमाणं मर्मसन्धादिसंश्रितम् ।
प्रसृत सन्नेषो दंशं नश्चिन्दीत दहेत् च ॥
लेपयेद्दह्ममगदेर्मधुसेन्धवसयुते ।
सुश्रीतः सेचयेच्चानुकषायैः शौरिचक्षुः ॥
सन्नेषोऽपहरेदन्तं श्रद्धादौः विरयापिवा ।
सेका लेपास्ततः श्रीता वीधिशैथानकाक्षरेः ॥
फलनीडिनिशाचौद्वर्षिभिः पद्मकाञ्चयः ।
अश्वेष्टलूताकीटानामगदः सन्नेकात्मिकः ॥”
“रोध सेयं पद्मकं पद्मरेणुः
कालीयाख्यं चन्दनं यच्च रक्तम् ।
कान्ता पुष्य दुग्धनीका नृगालं
लूताः सन्ना प्रन्ति सन्नेक्रियाभिः ॥”

इति वाग्भटे उत्तरस्थाने ३७ अध्यायः ।

लूतारिः, पुं, (लूताया अरिः ।) दुग्धफेनीक्षुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लूतिका, स्त्री, (लूनेव । स्वार्थे कन् । टाप् अत
इत्वम् ।) मर्कटक । इति शब्दरत्नावली ॥

लूनः, त्रि, (लूयते स्मेति । लू + क्त । “स्वादिभ्यः ।”
= । २ । ४४ । इति निष्ठान्तस्य न ।) क्षिप्तः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २७ । १४३ ।

“देवेन वैरिणा सख्ये लूनवाहुवनं कृतः ॥”

उपचितः । यथा, कुमारः । ३ । ६१ ।

“तस्या, सखीभ्यां प्रणिपानपूर्वम्
स्वच्छलज्ज, शिशिरावयस्य ।
यकीर्णत व्रजकपाद्गले
पुण्योषयः पक्षवभङ्गभिन्नः ॥”)

लूनकः, पुं, (लून एव । स्वार्थे कन् ।) भेदितः ।
पशु । इति मेदिनी । के, १५६ ॥

लूनिः, स्त्री, (लू + क्तिन् । “ङकारख्यादिभ्यः
क्तिमिठावद्वतीति वक्तव्यम् ।” = । २ । १२४ ।

इत्यस्य वार्तिकोक्त्या तस्य नः ।) द्वेदः । इति
सुभषोभयाकरयम् ॥ (श्रीहिः । इत्युज्ज्वल-
दन्तः । ४ । १०५ ।)

लूमं, स्त्री, (लूयते इति । लू + बाहुलकात् मक् ।)
लाजूलम् । इत्यमरः ॥

लूमविषं, पुं, (लूमे लाजूल्ये विषमस्य ।) हृदि-
कादिः । इति हेमचन्द्रः ॥

लूष, क वधे । स्त्रिये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पर० षक्-०-सिट् ।) क, लूषयति ।

इति दुर्गादायः ॥

लेखः, पुं, (लिखते इति । लिख् + घञ ।) देवः ।
इत्यमरः । लेखः । इति मेदिनी । ले, ४ । (यथा,
कुमारः । १ । ७ ।

लेखनं

“ब्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीया-
मनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥”)

लेखकः, पुं, (लिखतीति । लिख् + क्तुल् ।)

लेखनकर्त्ता । तत्पञ्चायः । लिपिकरः २ अक्षर-
चनः ३ अक्षरपुष्पः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥

वोलकः ५ करकः ६ मसीपण्यः ७ करप्रणी ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ वर्यो ९ । इति जटा-

धरः ॥ ३ ॥ तस्य लक्षणाणि यथा,—
“सन्नेदेशाचराभिन्नं, सन्नेशाखविशारदः ।

लेखकः कथितो राज्ञः सन्नाधिकरक्षेयं वै ॥
श्रीपणितान् मुसपूजान् समश्रीयिगतान्

समान् ।

अक्षरान् वै लिखेद्यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः ॥
उपायवाक्यकुशलः सन्नेशाखविशारदः ।

वज्रवक्ता चाख्येन लेखकः स्यादभ्युत्तमः ॥
वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित् ।

अनाहार्या वृषे भक्तो लेखकः स्यादभ्युत्तमः ॥”
इति मात्स्ये १८६ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च ।
“सकृदुक्त्यहीताधो जघुक्षो जिताक्षरः ।

सन्नेशाखसमालोकी प्रसृतो नाम लेखकः ॥”
इति चाणक्यसमयः ॥ ३ ॥

राजलेखकलक्षणं यथा,—
“ब्राह्मणो मन्त्रणाभिज्ञो राजनीतिविशारदः ।

नानालिपिज्ञो मेधावी नानाभाषासमन्वितः ॥
मन्त्रणाचतुरो धीमान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः ।

सन्निविष्टभेदज्ञो राजकार्यं विचक्षणः ॥
सदा राजहितान्वेषी राजसन्निधिसंस्थितः ।

काव्याकार्यविचारज्ञः सत्यवादी जितन्द्रियः ॥
स्वरूपवादी शुद्धात्मा धर्मज्ञो राजधर्मवित् ।

एवमादिगुणैर्युक्तः स एव राजलेखकः ॥
वृषावुवक्ता सततं वृषविशारदश्चकः ।

वृषतर्हितकान्वेषी च एव राजलेखकः ॥”
इति पञ्चकौस्तुभे ॥ ३ ॥

लेखकर्म कायस्थेन कथयम् । यथा,—
“लेखकानपि कायस्थान् लेखकत्वे विचक्ष-
कान् ॥”

कुल्यादितिशेषः । इति पराशरमहितायाम् १०
अध्यायः ॥ (गयेस्तु महाभारतस्य लेखकः ।

यथा, महाभारते । १ । १०८—७८ ।
“सुखेन प्राह विप्रेशो यदि मे लेखनी क्षयम् ।

लिखनो नावतिष्ठेत् तदा म्यां पेमको रुदम् ॥
यावोऽप्युवाच त द्रुपदवृद्धा मा लिख क्वचित् ।

जनिशुभा गयेशोऽपि कथं किं लेखकः ॥”
लेखनः, स्त्री, (लिख् + क्तुल् ।) लेखनम् । मुख्यम् ।

अक्षरविशारदः । इति मेदिनी । ले, १२० ॥ १० ॥
भूमौ लेखनविषयो यथा,—

“न भूमौ विनितेद्वयं मनं न पुनर्न लिखितः ॥
इति योगिनान्तरे हनीयभागे ७ प्रत्ययः ।

लेखनाक्षरम् । यथा,—
“दद्यात्तस्य शिवाहाय दद्यात्तस्य दैत्यैः ।

यदि नैरहं प्रीतिं दद्यान्मां न हन्तव्यम् ॥”

लेखार्हः

दण' कुक्कुटः तस्याख्यस्य त्वक् । शिला मनः-
शिला । इति भावप्रकाशः ॥
लेखनं, पुं, (लिख + ल्युः ।) काशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
लेखनिका पु, (लेखनं शिख्यमस्य । लेखन + ठन् ।)
लेखहारकः । परहस्तेन लेखकः । खहस्तेन
लेखकः । इति मेदिनी । के, २११ ॥
लेखनी, स्त्री, लिख्यतेऽनया । (लिख + ल्युट् ।
डीष् ।) लेखनसाधनवस्तु । तत्पर्याय । वर्ण-
तुलिका २ । इति हारावली ॥ वर्णतुली ३
कलम, ४ अक्षरतुलिका ५ । इति जटाधरः ॥
कराश्रय' ६ चित्रक' ७ । इति शब्दरसा-
वली ॥ * (यथा, महाभारते । १।१।७८
“श्रुत्वा तत् प्राह विमेशो यदि मे लेखनी क्षणम् ।
लिखतो नावतिष्ठेत् तदास्या लेखको ह्यहम् ॥”)
लेखनीकरणसुभासुभ यथा,—
“वैश्वस्य लिखेद्दणं तस्य हानिर्भवेद्भुवम् ।
ताम्रस्य तु विभवो भवेत् तत्तुल्यो भवेत् ॥
महालक्ष्मीर्भवेन्नित्य सुवर्णस्य शलाकया ।
हृत्तुल्यस्य स्युः वै मतिद्विज प्रजायते ॥
तथा अग्निमयेर्देवि पुत्रपौत्रधनागमः ।”
अग्निमयेचित्रकाहमयेः ।
“रेखेन विपुला लक्ष्मीः कांक्षेन मरण भवेत् ॥
अष्टाङ्गलप्रमाणेन दशाङ्गुलेन बाधवा ।
चतुरङ्गुलस्य वा यो लिखेत् पुस्तकं शुभे ।
नक्षत्रद्वयस्य तु खल्पाश्रयति वै दिने ॥”
यथा रेखेनेत्यादिवचने एकत्रैव विधिविधौ
नयाद्याष्टाङ्गुलदशाङ्गुलयोर्विधि निषेधस्तु
रङ्गुले । इति योगिनौतन्त्रे तृतीयभागे ७
पटल ॥ (खटिका । तत्पर्यायो यथा,—
“खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
लेखनीय , चि, लेख्यम् । लेखितयम् । इति लिख-
धातोः कर्मण्यनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा,
सुसुते । ६ । १८ ।
“लेखनी लेखनीयश्च रीपणीयश्च स त्रिधा ॥”)
लेखर्षभ', पु, (लेखेऽयं देवेषु ऋषभं श्रेष्ठं । लेख
ऋषभ इवेति वा ।) इन्द्र' । इत्यमर' ॥
लेखहार , पु लेख हरति इत्यर्थे अणप्रत्ययेन
निष्पन्नम् । पञ्चवाहक । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ५ । ६५ ।
“निगूढं स वृषस्तत्र लेखहार यस्यैव यत् ॥”)
लेखहारक पु, (लेखहार एव । स्वार्थे कन् ।)
पञ्चवाहकः । (यथा, कथासरित्सागरे । १६ ।
१६० ।
“आजानाय खनगरे स्थितेनोष्कृतलिखितैः ।
भातुर्धर्मशिख्येह प्रहितो लेखहारकः ॥”)
लेखा, स्त्री, (लिखति इति । लिख + बाहुलकान
अम् । टाप् ।) लिपिः । पदुक्तिः । इति
मेदिनी । खे, ४ ॥
लेखाई, पुं (लेखे अर्ह' ।) श्रीतालवृद्धः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ लेखनयोग्यं, त्रि ॥

लेख्यं

लेखितं, त्रि, लेख्यते यत् । कारितलिखितम् ।
इति अणप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
लेख्य , चि, (लिख + ल्यन ।) लेखितयम्
लेखनीयम् । इति लिखधातोः कर्मणि यप्रत्य-
येन निष्पन्नम् ॥ * ॥ यवहारारङ्गकक्रियापादा-
ङ्गम् । यथा,—
“वाग्मासिकेऽपि समये भान्ति, सजायते यतः ।
धावाक्षराणि स्थानि पञ्चारुद्रान्यतः पुरा ॥
लेखन्तु द्विविधं प्रोक्तं खहस्तान्यस्तनया ।
असाक्षिकं साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेक्षयोः ॥
मृतास्तु साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।
तद्व्यपार्य करणमृते लाघे स्थिराश्रयात् ॥
दर्शितं प्रतिकालञ्च पठितं आवितञ्च यत ।
लेख्यं सिध्यति सर्वत्र नृतेष्वपि च साक्षिणु ॥”
इति यवहारतन्त्रे दृष्टव्यति ॥
अपि च । साम्प्रत लेख्यं निरूप्यते । तत्र लेखा
द्विविधम् । शासन ज्ञानपदञ्चेति । शासन निरू-
पितम् । ज्ञानपदमभिधीयते । तत्र द्विविधम् ।
खहस्तकृतमन्यस्तनयेति । तत्र खहस्तकृतम-
साक्षिकम् । अन्यस्तनं ससाक्षिकम् । अनयोश्च
देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम् । यदाह
नारद ।
“लेखन्तु द्विविधं ज्ञेयं खहस्तान्यस्तनया ।
असाक्षिमत् साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेक्षयोः ॥”
इति ॥
तत्रान्यस्तनमाह ।
“यः कश्चिदपि निष्ठात खहस्ता तु परस्परम् ।
लेखन्तु साक्षिमत् कायन्तस्मिन् धनिकपूर्वकम् ॥”
धनिकाधमर्णयोर्थोर्थो हिरण्यादिः परस्पर
खहस्ता इयता कालेनेतावद्देयमित्यती च
प्रतिमाश्च दृष्टिरिति निष्ठातो यवस्थित-
स्तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्व
निर्णयार्थं लेख्यम् । साक्षिमत्कृतञ्च साक्षि-
युक्तम् । धनिक पूर्वो यस्मिन् तद्वनिकपूर्वकम् ।
धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यं
कर्मण्यम् । उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कर्मण्यम् ।
“कक्षा तु यत कृतं कार्यं सिद्ध्यत्यस्तस्य
साक्षिणः ।
प्रवर्तन्ते विवादेषु खहस्त वाप्यलेखकम् ॥”
इति सरण्यात् ॥
अपि च ।
“समामासतद्वर्णाहनामजातिसङ्गोत्रके ।
सत्रसत्कारिकात्मीयपिटनामाद्विचित्रितम् ॥”
समा सवत्सरः । मासश्चैत्रादिस्तद्वर्णं पञ्च
शुक्ल लक्ष्णो वा । अहस्तिपि' प्रतिपदादि ।
नाम धनिकाधमर्णयोः । जातिर्मासश्चादि ।
खगोच वाशिष्ठादिगोत्रमेते' समादिभिश्चिह्नि-
तम् । तथा सत्रसत्कारिक वङ्गचादिशाखा-
प्रयुक्तं शुक्लनामवङ्गश्च कठ इति । आत्मीय-
पिटनाम धनिकर्णिकपिटनाम । आदि ग्रह-
णाद्युत्पातिस्यष्टाचारादेर्ग्रहणम् । एतेष्वि-
हितं लेख्यं कार्यमिति गतेन सम्बन्धः । किञ्च ।

लेख्यं

“समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम खहस्तेन निवेशयेत् ।
मत मेऽसुकपुत्रस्य यदचोपरि लेखितम् ॥”
धनिकाधमर्णयोर्थोर्थः खहस्ता यवस्थित-
स्तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋणी अधमर्णो
नामात्मीयं खहस्तेनास्मिन्नेष्वे यदुपरि लेखित
तन्ममासुकपुत्रस्य मतमभिप्रेतमिति निवेशयेत्
पत्रे लिखितं । तथा,—
“साक्षिणश्च खहस्तेन पिटनामकपूर्वकम् ।
अत्राहमसुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥”
तस्मिन् लेख्ये ये साक्षिणो लिखितास्तेऽप्या-
त्मीयपिटनामलेखनपूर्वकमस्मिन्नर्थे अहमसुको
देवदत्तः माक्षीति खहस्तेनैकेकशो लिखेयुस्ते
च समा, सङ्घातो गुणतश्च कर्मण्यः । यद-
धमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाध-
मर्णोऽन्यत्र साक्षी च साक्ष्यन्तरेण सर्वसाक्षि-
सन्निधौ स्वमतं लेखयेत् । यथाह नारद ।
“अलिपिज्ञं ऋणी यः स्यात् समान्तं स लेख-
येत् ।
साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षी समीपतः ॥”
इति ।
अपि च ।
“उभयाभ्यर्थ्यते नैतन्मया ह्यसुकपुत्रा ।
लिखितं ह्यसुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥
ततो लेखको धनिकाधमर्णिकाभ्यां उभाभ्यां
प्राचितं न मयासुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रकपुत्रा
एतल्लेख्यं लिखितमित्यन्ते लिखेत् ॥ * ॥ साम्प्रत
खहस्तलेखमाह ।
“विनापि साक्षिभिल्लेखं खहस्तलिखितम् यत ।
नत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यं वलोपधिक्षतादते ॥”
यल्लेखं खहस्तेन लिखितं अधमर्णेन तत् साक्षि-
भिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः । वलोप-
धिक्षतादते । वलेन बलात्कारेण । उपधिना
कुललोभक्रोधभयमदादिसंयोगेन यत् कृतं तस्मा-
दिना । नारदोऽप्याह ।
“मत्ताभिपुक्तस्त्रोवालवलातकारकृतश्च यत ।
तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिक्षतन्नयेति ॥”
तच्चेत खहस्तकृतं परहस्तकृतञ्च यल्लेख्यं देश-
चारानुसारेण सप्तत्ययवहारे वन्यकथवहार-
युक्तमर्थक्रमापरिलोपनं लिप्यक्षरापरिलोपनं च
लेख्यमित्येतावन्न पुन साधुशब्दैरेव प्रातिखिक-
देशभाषयापि लेखनीयम् । यथाह नारद ।
“देशाचाराविरुद्धं यद्व्यक्ताधिविधिलक्ष्यम् ।
तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाचरम् ॥”
इति ।
विधानं विधिराधोर्विधिराधोकरणस्य लक्ष-
णम् । गोप्याधिर्भोग्याधिकालकृतमित्यादि तद्
यत्तं विद्यात् यस्मिन्सङ्गताधिविधिलक्ष्यम् ।
अविलुप्तक्रमाचर अर्थानाक्रम क्रमश्चाक्षराणि
च क्रमाक्षराणि अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मि-
न्सङ्गविजुप्तक्रमाचरम् । तदेव भूतं लिखितं प्रमा-
णम् । राजशासनवन्न साधुशब्दनिष्पन्नोऽप्येवमि-
षायः । लेखप्रसङ्गेन लेखारूपमप्यत्र निमित्तं

लेख्यं

देयमित्याह । ऋण लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु । यथा साक्षाद्विदुः कृतं त्रिभिरेव देयं तथा लेख्यकृतमप्याहर्षपुत्रतत्पुत्रैस्त्रिभिरेव देयम् । न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रै-
र्ऋणन्देयमित्यविशेषणं मात्रत्रिभिरेव देयमिति नियतमेव । वाढमस्यैवोतसर्गस्य पञ्चाङ्ग-
विषये स्मृत्यन्तरप्रभवामपवादशङ्कामपनेतुमिदं वचनमारब्धम् । तथा हि । पत्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेनाभिहितम् । एवं कालमतिक्रान्त पितृणान्दाप्यते ऋणमिति । इत्थं पञ्चाङ्ग-
मतिक्रान्तकालमपि पितृणामपि पितृणां सम्बन्धि दाप्यते । अत्र पितृणामिति बहुवचननिर्देशात् कालमतिक्रान्तमिति वचनाच्चतुर्थादिदाप्यत इति प्रतीयते । तथा हारीतेनापि । लेख्य यस्य भवे-
द्धस्ते लाभस्तस्य विनिर्दिशेदिति । अत्रापि यस्य हस्ते पत्रमस्ति तस्यर्गलाभ इति सामान्येन चतु-
र्थादिभ्योऽष्टाण्यलाभोऽस्तीति प्रतीयते । अतश्चै-
तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं एतद्वचनमिति युक्तम् । वचनं ह्यन्यत्तु योगीश्वरवचनानुसारेण योजनीयम् ॥३॥
अस्यापवादमाह । आधिस्तु भुज्यते तावद्-
यावत्तत्र प्रदीयते । सवन्वक्तैः पञ्चाङ्गे ऋणे त्रिभिरेव देयमिति नियमाद्व्यापकरणानधि-
कारेणाध्याहरणोऽप्यनधिकारप्राप्ताविदुष्यते । यावच्चतुर्थेन पञ्चमेन वा ऋणं न दीयते ताव-
देवाधिर्भुज्यत इति वदता सवन्वक्तृणां पाकारणे चतुर्थादिरप्यधिकारो दर्शितः । नन्वेतदप्युक्त-
मेव फलभोग्यो न नश्यतीति सत्यम् । तदप्ये-
तस्मिन् सत्यपवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति सर्वमनवद्यम् ॥३॥ प्रासङ्गिक परि-
समाप्य प्रकृतमेवावसुरिति ।
“देशान्तरस्थो दुर्लभो नष्टोऽन्ये हृते तथा ।
भिन्ने दग्धवा च्छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥”
यवहाराक्षमे पत्रे पञ्चान्तरं कुर्यादिति विधी-
यते । यवहाराक्षमलक्षणान्त्यवहितदेशान्तर-
स्थे पत्रे दुर्लभे दुष्टानि सन्दिह्यमानानि
अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदानि
वा यस्मिन्सदुर्लभं तस्मिन्नुर्लभे नष्टे कालवशेन
अन्ये मघीदौर्लभ्यादिना नष्टे लिप्यक्षरे
हृते तस्करादिभिर्भिन्ने विदलिते दग्धे अग्निना
क्षिप्ते हिषा भूते सति हिर्भवति । एतच्चार्थि-
प्रत्यर्थिनो, परस्परानुमतौ सत्यां विमत्यान्तु
यवहाराप्राप्ती देशान्तरस्थपञ्चानयनाधाना-
पेक्षया कालो दातव्यः । दुर्देशावस्थिते नष्टे वा
पत्रे साक्षिभिरेव यवहारनिर्णयः कार्यः ।
यथाह नारदः ।
“लेख्ये देशान्तरस्थोऽपि ग्रीष्मे दुर्लभिते हृते ।
सतस्तत्कालकरणमसतो दृष्टदर्शनम् ॥” इति ॥
सतो विद्यमानपत्रस्य देशान्तरस्थस्यानयनाय
कालकरण कालावधिदातव्यः । असत, पुनर-
विद्यमानस्य पत्रस्य पूर्वं ये द्रष्टारः साक्षिणस्तै-
र्दर्शनं यवहारपरिसमापनं कार्यम् । यदा तु
साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः ।

२२६

लेख्यं

अलेख्यसाक्षिके देवीं यवहारे विनिर्दिशेदिति
स्मरणात् । एतच्च जानपदं यवस्थापत्रम् ।
राजकीयमपि यवस्थापत्रमौदृशमेव भवति ।
इयांस्तु विशेषः ।
“रात्रं खहस्तसयुक्तं स्वसुद्राचिह्नितन्तथा ।
राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमत् ॥”
इति ॥ ३ ॥
तथान्वदपि राजकीयं जयपत्रं वृद्धवर्षिष्ठेनोक्तम् ।
यथोपन्यस्तसाधार्यसयुक्तं सोत्तरक्रियम् ।
सावधारणकक्षेत्रं जयपत्रकमिष्यते ॥
प्राङ्निवाकादिहस्ताङ्गं मुद्रितं राजसुदया ।
सिद्धेऽर्थे वादिने दद्यात्क्षयिने जयपत्रकमिति ॥
तथा । सभासदोऽपि मतं मेऽस्तु कपुत्रस्थिति
खहस्तं दनु ।
“सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः ।
यथा लेखाविधौ तद्वत् खहस्तं दत्तुरेव ते ॥”
इति मनुस्मरणात् ॥
सभासदाश्च परम्परानुमतिव्यतिरेकेण यवहारो
निःशङ्को भवति । यथाह नारदः ।
“यत्र सभ्यो जनः सर्वे साध्ये तदिति मन्यते ।
स निःशङ्को विवादः स्यात् सशाल्यस्वन्वया
भवेत् ॥” इति ।
एतच्चतुर्थाद्व्यवहार एव ।
“साधयेत् साध्यागर्थं यच्चतुर्थादान्वितश्च यत् ।
राजसुद्राचिह्नितश्चैव जयपत्रकमिष्यति ॥”
इति स्मरणात् ॥
यत्र तु हीनता यथा ।
“अन्यवादी क्रियादेवौ नोपस्थाता निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥”
इति ॥
तत्र न जयपत्रमस्ति अपि तु हीनपत्रमेव तच्च
कालान्तरे दण्डप्राप्त्यर्थं जयपत्रं तु प्रादन्त्याय-
विधिविद्वार्थमिति विशेषः । लेख्यसन्देहे
निर्णयनिमित्तान्याह ।
“सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् खहस्तलिखिता-
दिभिः ।
युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः ॥”
शुद्धमशुद्धश्चेति सन्दिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः
खहस्तलिखितादिभिः स्यात् । खहस्तेन लिखितं
यस्मिन्देशान्तरान्तेन शुद्धिः । यदि सदृशान्यक्ष-
राणि भवन्ति तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः । आदि-
शब्दात् साक्षिलेखकखहस्तलिखितान्तरसम्बा-
दाच्छुद्धिरिति । युक्त्या प्राप्तियुक्तिप्राप्ति । देश-
कालपुरुषाणां द्रव्येण सह सम्बन्धः प्राप्तिः ।
अस्मिन्देये अस्मिन् काले अस्य पुरुषस्येदं द्रव्यं
घटत इति युक्तिः । प्राप्तिः क्रिया तत्साध्युप-
न्यास । चिह्नमसाधारणं श्रीकारादि । सम्बन्धः
अर्थिप्रत्यर्थिनोऽपूर्वमपि परस्परविश्वासेन दाम-
यद्व्यादिसम्बन्धः । आगमोऽस्तेतावनोऽर्थस्य
सम्भावितः प्राप्नुयात् । एत एव हेतवः ।
एभिर्हेतुभिः सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यादित्यन्वयः ।
यदा तु लेख्ये सन्देहनिर्णयो न जायते तदा

लेपः

साक्षिभिर्निर्णयः कार्यः । यथाह कात्यायनः ।
“दूषिते पत्रके वाही तदाङ्गुस्तु निर्दिशेत् ॥”
इति ।
साक्षिसम्भवविषयमिदं वचनम् । साक्ष्यसम्भव-
विषयान्तु हारीतवचनम् ।
“न मयेतत् कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् ।
अधरीकृत्य तत् पत्रमथ दिव्येन निर्णयः ॥”
इति ॥ ३ ॥
एव शोधिते पत्रे ऋणे च दातव्ये प्राप्ते यदा
क्षतस्त्रमेवर्णन्दातुमसमर्थस्तदा किं कर्तव्यमित्यत
आह ।
“लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेदत्त्वा दत्तार्णिको धनम् ।
धनी चोपगतं दद्यात् खहस्तपरिचिह्नितम् ॥”
यदाधर्मार्णिकः सकलं दत्त्वा दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य
पृष्ठेऽभिलिखेदेतावन्मया दत्तमिति । उत्तमर्णो
वा उपगतं प्राप्तं धनस्तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्या-
दभिलिखेदेतावन्मया लब्धमिति । कथं खहस्त-
परिचिह्नितम् । खहस्तलिखिताक्षरचिह्नितम् ।
यदोपगतं प्रवेशपत्रं खहस्तलिखितचिह्नित-
मधर्मर्णोत्तमर्णो दद्यात् ॥३॥ ऋणे तु क्षतस्त्रे
दत्ते लेख्यं किं कर्तव्यमित्यत आह ।
“दत्तार्ण पाठयेत्लेख्यं शुद्धौ चान्यत्तु कारयेत् ॥”
क्रमेण सहदेव वा क्षतस्त्रमन्वत्त्वा पूर्वकृत
लेख्यस्याटयेत् । यदा तु दुर्गदेशावस्थितं लेख्यं
नष्टं वा तदा शुद्धे अधर्मर्णत्वनिवृत्त्यर्थमन्यलेख्यं
कारयेदुत्तमर्णमधर्मर्णः पूर्वोक्तक्रमेणोत्तमर्णो
विशुद्धिपत्रं अधर्मर्णाय दद्यादित्यर्थः ॥३॥
ससाक्षिके ऋणे क्षतस्त्रे दातव्ये किं कर्तव्य-
मित्यत आह ।
“साक्षिमच्च भवेत् यदा तदातयं ससाक्षिकम् ।
यत्तु ससाक्षिककण्ठान्तत्वं पूर्वसाक्षिसममच्चमेव
दद्यात् । इति लेख्यप्रकरणम् । इति मित्ता-
क्षरायां यवहाराध्यायः ॥
लेख्यचूर्णिका, स्त्री, (लेख्यस्य चूर्णिका ।) तूलिका
इति शब्दरत्नावली ॥
लेख्यपत्रः, पुं, (लेख्यं लेखाहं पत्रं अस्य ।)
ताक्षदृष्टः । इति भावप्रकाशः ॥ लेखनीय-
पत्रे, स्त्री ॥
लेख्यस्थान, स्त्री, (लेख्यस्य स्थानम् ।) लिख्यते
यत्र । आफिस इति दम्बरखाना इति च
स्त्रीभाषा । तत्पर्यायः । अन्यकूटी २ । इति
शब्दरत्नावली ॥
लेख, स्त्री, गूथम् । ल्याड इति भाषा । यथा,—
“उत्सवस्य हृदयं हृदयं भयमाप ह ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे धेनुकासुरवधे
२२ अध्यायः ॥
लेप, ऋ ङ गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अलिपेत् । ङ,
लेपते लिपे । इति दुर्गादासः ॥
लेप, पुं, (लिप + घञ् ।) लेपनम् । (यथा, मार्क-
ण्डेये । ३५ । १५ ।

“भूमिर्विशुध्यते कालात् दाहमाज्जगोक्रमैः ।
लपादुल्लेखनात् सेकादेशसमार्ज्जनाधेनात् ॥”
भोजनम् । इति मेदिनी । पे, १० ॥ (लिप्यते-
ठनेनेति ।) सुधा । इति विश्वः ॥ पुन इति भाषा ॥
पकः, पुं, (लिप्यतीति । लिप् + क्त्वात् ।) जाति-
विशेषः । राज इति यैकर इति च भाषा ।
तत्पण्याय । पल्लवः २ । इत्यमरः ॥ लेपी ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ लेपकत् ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (लेपनकर्त्तरि, त्रि ॥)

लेपनं, स्त्री, (लिप् + क्युट् ।) लेपः । लेपा इति
भाषा । यथा,—

“वैशाखस्य चिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्भवलेपनैरतिशोभितम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुश्चलेपनफलं यथा,—

वराह उवाच ।

“शृणु तत्त्वेन मे देवि । लिप्यमानस्य यत् फलम् ।
सर्वं ते कथयिष्यामि यथा प्राप्नोति मानवः ॥
गोमयं यज्ञं वै भूमे मम वैष्णोपलेपयेत् ।
न्यस्तानि तत्र यावन्ति पदानि च विलिप्यते ॥
तावद्वर्षसहस्राणि दिव्यानि दिवि मोहते ।
यदि द्वादश वर्षाणि लिप्यते मम कर्मसु ॥
जायते विपुले शुद्धे धनधान्यसमाकुले ।
दिव्यैर्ममकृतो देवि । कुशद्वीपाय गच्छति ।
कुशद्वीपमनुप्राप्य सहस्र जीवते दश ।
मङ्गलक्षैव जायेत महिमागुणवान् शुचिः ॥
कुशद्वीपात् परिभ्रष्टो मम कर्मपरायणः ।
राजा वै जायते सुभु सन्धर्म्मेषु निष्ठितः ॥
लेपनस्य प्रभावेण मम कर्मपरायणः ।
भक्त्या व्यवस्थितश्चापि सर्वश्रेष्ठश्च गच्छति ॥
देवि । कारयते सर्वं मम चायतनानि च ॥
कारयित्वा यथान्याय मम लोकाय गच्छति ॥
गोमयस्य तु वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुधरे ।
गोमयस्य समासाद्य यावन्नोकोऽनुगच्छति ॥
सन्नीपे यदि वा दूरे गत्वानयति गोमयम् ।
यावन्ति तत्पदान्यस्य तावद्वर्षसहस्रकम् ।
गोमयानयित्वा चैव स्वर्गलोके महीयते ॥
एकादशसहस्राणि एकादशशतानि च ।
ततः च शास्त्रले द्वीपे रमते च सुदा युतः ॥
शास्त्रलात्तु परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ।
मङ्गलक्षैव जायेत सन्धर्म्मविदांघरः ॥
अथ द्वादशवर्षाणि मच्चित्तं सुदृढप्रतः ।
वहते गोमयं सुभु मम लोकाय गच्छति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

देवीश्वलेपनफलं यथा,—

“देवा शृणु यः शुक्र गोमयेनानुलेपयेत् ।
स्त्रियो वा यदि वा पुंसः वयसासु निरन्त-
रम् ।

स लभेदीश्वितान् कामान् देवा लोकश्च
गच्छति ॥”

इति देवीपुराणे ४२ अध्यायः ॥

(राज्ञौ लेपननिषेधो यथा,—

“न राज्ञौ लेपनं कुर्यात् शुष्कमाणं न धार-
येत् ।

शुष्कमाणमुपेक्षितं प्रदेहे पीडनं प्रति ॥”
इति मध्यखण्डे त्रयोविंशेऽध्याये शार्ङ्गधरे-
बोक्तम् ॥)

लेपनः, पुं, (लिप्यन्तेनेति । लिप् + करणे क्युट् ।)
तुल्यकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लेपी [न्] पुं (लिप्यतीति । लिप् + णिनि ।)
लेपकः । यैकर इति भाषा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ लेपकर्त्तरि लेपविशिष्टे च त्रि ॥

लेप्य, त्रि, (लिप् + ण्यत् ।) लेपनीयम् । लेप-
यम् । लिपधानोः कर्मणि यप्रत्ययेन नियमम् ॥
(यथा, भागवते । ११ । २७ । १२ ।

“शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च
सैकरी ।

मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता ॥”

लेप्यकन, पु, (लेप्यं करोतीति । क् + क्तिप् ।)
लेपकः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । ५८६ ॥

लेप्यमयी स्त्री, (लेप्य + मयट् । डीप् ।) काष्ठादि-
चटितपुत्तलिका । तत्पण्यायः । अङ्गलि-
कारिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

लेप्यस्त्री, स्त्री, (लेप्या स्त्री ।) सुगन्धद्रव्यलिप्ता
स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

लेप्य, पु, सिंहराशिः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
लेलिहान, पु, (पुनः पुनरतिशयेन वा लेहोति ।

लिङ् + यङ् + शानच् ।) शिवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ सर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुनः पुन-
र्लेहनकर्त्तरि, त्रि (यथा, महाभारते । १ ।
२३३ । ५ ।

“सप्तजिह्वाननः क्रूरो लेलिहानो विसर्पति ॥”
लेलिहाना, स्त्री, (लेलिहान + स्त्रियां टाप् ।)

सुप्ताविशेषः । यथा,—
“वक्र विस्तारितं कृत्वाप्यधो जिह्वाश्च चाल-
येत् ।

पार्श्वस्थं सृष्टियुगलं लेलिहानेति कीर्त्तिता ॥”
एषा ताराराधने । अन्यथा लेलिहाना वक्तव्या ।

“योनिर्मायाधरः सङ्घर्वधूः कूर्ध्वं क्रमादिदुः ॥
बीजानि चोच्चरन् मन्त्रौ सुप्तावन्वगमाचरेत् ।
तत्त्वंनीमध्यमानामाः सम कुर्यादधोमुखम् ॥
अनामायां क्षिपेदृष्ट्वा ऋत्वीं कृत्वा कनि-
ष्ठिकाम् ।

लेलिहानाख्यसुद्वेय जीवत्यासे प्रकीर्त्तिता ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

लेपः, पु, (लिप् + घञ् ।) कृष्णः । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ५८ । २४ ।

“एष ते राजघर्म्माया लेपः समनुवर्णितः ॥”
लेटुः, पुं, (लिप्यते इति । लिप् + बाहुलकात्

तुन् ।) लोष्टम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । ३४ । २६ ।

“अथ यो ब्राह्मणान् क्रुष्टः पराभवति सोऽ-
चिरात् ।

यथा महार्णवे क्षिप्त आसलेष्टुर्जिनश्चरति ॥”

लेटुङ्गः, पुं, (लेटुं इकीति । हन् + टक् ।
लेटुभेदनः । इति शब्दरत्नावली ॥

लेटुभेदनः, पु, (लेटु भिन्नतीति । भिद् + क्युट् ।)
लोष्टभङ्गसाधनसुहरः । मद् इति स्थातः ।
इति केशित् । इति भरतः ॥ तत्पण्यायः
कोटिशः २ । इत्यमरः ॥ कोटीशः ३ । इति
रत्नकोषः ॥ लेटुङ्ग ४ लेटुभेदी ५ चूर्कदण्डः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

लेसिकः, पुं, हस्त्यारोहकः । तत्पण्यायः । कटि-
रोहकः २ । इति शब्दमाणा ॥

लेहः, पु, (लेहनमिति । लिङ् + घञ् ।)
आहारः । भक्षयम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्-
पण्यायः । स्वादनम् २ रसनम् ३ खदनम् ४
खदिः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, दृष्ट-
सहितायाम् । ५ । ४३ ।

“सयापसयलेहयसननिरोधावमर्द्दमारोहाः ।
आघातं मथ्यतमस्मोऽन्य इति ते दृष्ट

यावाः ॥”

कर्मणि घञ् । रसः । यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
“पचेल्लेहं सितं चूर्णं पलाङ्ककडवान्लितम् ॥”

लेहोति । लिङ् + पचाद्यच् । लेहनकर्त्तरि, त्रि ।
यथा, भट्टि । ६ । ८२ ।

“इत्येह मधुनो लेहेद्द्विवैर्येयं गिरिः ।”
अवल्लेहः । तत्पण्यायो यथा,—

“कायस्य स्यात् पुनः पाकात् घनत्वं वारस-
क्रिया ।

सोऽवल्लेहश्च लेहः स्यात्तन्मात्रा स्यात् पलो-
क्षिता ।

सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णाश्च दिगुणो गुहः ।
द्रव्यं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥”

इति मध्यखण्डेऽष्टमेऽध्याये शार्ङ्गधरेबोक्तम् ॥
लेहनं, स्त्री (लिङ् + क्युट् ।) जिह्वा रस-

यहयम् । चाटन इति भाषा । तत्पण्यायः ।
जिह्वासादः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

लेहिनः, पुं, (लिङ् + बाहुलकात् इनत् ।) टङ्-
यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

लेह्य, स्त्री, (लिङ् + ण्यत् ।) अन्नतम् । इति
शब्दमाणा ॥ लेहनीये, त्रि (यथा, कथा-

सरितुसागरे । ४५ । २३० ।
“तत्तन्नामाविष भक्ष्यभोग्यलेह्यादि धृष्टम् ।
दिव्यमन्नं सुसुजिरे पपु पानमधोत्तमम् ॥”

आहारविशेषो यथा,—
“आहारं घटविधक्षूण्यं पेयं लेह्यन्तदेव च ।
भोग्यं भक्ष्यन्तया चर्च्यं गुरु विद्यादयथोत्त-

रम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
लेङ्ग, स्त्री, (लिङ्गमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इति ।

लिङ्गस्येदमिति वा । लिङ्ग + अण् ।) लिङ्ग-
पुराणम् । यथा,—

“मातुः कौर्मप्रतयालेङ्गं श्रेयस्कान्तयेव च ॥
इत्यादि पाद्मोत्तरखण्डे ४४ अध्यायः ॥

(अस्य विवरणादिकं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

लोकः

लेङ्गी, स्त्री, लिङ्गिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ लिङ्ग
सम्बन्धिनि, त्रि ॥
लोक, ऋ क दीप्ती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोकत् । क,
लोकयति । इति दुर्गादासः ॥
लोक, ऋ ङ ईप्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
यात्स०-सक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोकत् । ङ,
लोकते । विलोकयन्त्यो वपुरापुरच्छां प्रकाम-
विस्तारफलं हरिण्यः । इत्यादौ विलोकनं
विलोकः पश्चात् तं करोतीति णौ साध्यम् ।
इति दुर्गादासः ॥
लोकः, पुं, (लोकते इति । लोक् + घञ् ।) भुव-
नम् । जनः । इत्यमरः ॥ सप्तलोकनामानि
यथा,—
“भूर्भुवः स्वर्मेहस्यैव जनश्च तप एव च ।
सत्यलोकश्च सप्तैते लोकान्स्ते परिकीर्त्तिताः ॥”
इत्यमिपुराणम् ॥
अपि च ।
“भूर्लोको भुवः स्वर्लोकश्चैलोक्यमिदमुच्यते ।
महर्जनस्तपः सत्यः सप्त लोकाः प्रकीर्त्तिताः ॥
भूर्लोकः पार्थिवो लोकः अन्तरीक्षं भुवः
स्मृतः ।
भायो लोको दिवि स्तितश्चेष्टादूर्ध्वं यथाक्रमम् ॥
भूतस्याधिपतिर्ह्यभिस्ततो भूतपतिस्तु सः ।
वायुर्नभसोऽधिपतिस्तेन वायुर्नभसतिः ।
भायस्य सूर्याधिपतिस्तेन सूर्यो दिवसतिः ॥
गन्धर्वाधिरस्यैव गुरुकाः सह राक्षसैः ।
भूर्लोकवाचिनः सर्वे अन्तरीक्षचरान् शृणु ॥
मरुतः सप्तभिः स्कन्दे रुद्रास्तथैव चाश्विनौ ।
आदित्या वसवः सर्वे तथैव च गवाङ्गनाः ॥
चतुर्थं तु महर्लोकं तिष्ठन्ते कल्पवाचिनः ।
प्रजानां पतिभिः सर्वैः सेव्यते पञ्चमो महान् ॥
मनुः सन्तकुमाराद्या वैराजश्च सुताक्षयः ।
यष्टे तु संस्थिता स्ते ते देवा देवविरोधकाः ॥
सत्यस्तु सप्तमो लोको ह्यपुनर्भववाचिनाम् ।
ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतीवातलक्षणः ॥
महौतकात् सहस्राशस्तत ऊर्ध्वं दिवाकरः ।
दश तानि भुवे यावद्विगुण्ये द्विगुणान्तरे ॥
दशयोजनकोट्यास्तु मेघरूढं भुवः स्मृतः ।
त्रयोविंशतिकक्षाणि त्रैलोक्येष्टेक उच्यते ॥
द्विगुण्येष्ट सहस्रेषु योजनानां शतैश्च च ।
लोकान्तरमधेवैकं भुवादूर्ध्वं विधीयते ॥
देवदानवगन्धर्वराक्षसपन्नगाः ।
भूतविद्याधराश्चैव अष्टौ ते देवयोनयः ॥
ते ब्रह्माण्डस्य मध्यस्थाः परतत्तमसावृतम् ।
सतोऽसिवायुराकाशं ततो भूतादिरुच्यते ॥
ततो महान् प्रधानश्च प्रकृतिः पुरुषस्ततः ।
पुरुषादींश्चरो ज्योतिर्यस्य श्रृङ्गावृत जगत् ।
शिवोऽसामाहुर्देवानां परापरतरा मताः ॥”
इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदये ग्रन्थगति-
र्नामाध्यायः ॥ * ॥ दिक्पालानां लोका यथा,
“प्रजापतिस्तु भगवान् गुणतः प्रेक्ष्य देवताम् ।

लोकका

आधिपत्येषु शुक्लेषु न्ययोजयत योगवित् ॥
त्रयाणामपि लोकानां देवतानां द्विजोत्तमाः ।
चकार शक्र राजानं देवताग दितिपूर्वजम् ॥
पूर्वस्थां कौशिको राजा दक्षिणस्थां यमो
दिशि ।
वरुणः पश्चिमायान् उत्तरस्थां सदा धनी ॥” * ॥
पुण्यवतां लोका यथा,—
“एव विभज्य राण्यानि पुरा प्रोक्तानि यानि च ।
लोकांश्च विदधे दिव्यान् ददावथ पृथक् पृथक् ॥
कस्यचित् सूर्यसङ्काशान् कस्यचिद्वह्निनिर्म्म-
लान् ।
कस्यचिद्विष्णुविद्योतान् कस्यचिच्चन्द्रनिर्म्म-
लान् ॥
नानावर्णान् काममयाननेकशतयोजनान् ।
स तान् सुकृतिनां लोकान् पावनाय च संस्थि-
तान् ॥
भानूर्ध्वं ये तपस्यन्ति सौम्यास्तारागणाः सदा ।
एते सुकृतिना लोका ये शान्ताः पुण्यकर्मभिः ।
ये यजन्ति मन्त्रैः पुण्यैः समाप्रवरदक्षिणैः ।
सुदारनिरता दान्ता शृणवः सत्यवादिनः ॥
हीनानुग्रहकर्तारो ब्रह्मण्या लोकपूजिताः ।
योगयुक्ता महात्मानो यान्ति तत्र तपोज्ज्वलाः ॥
सर्वे सदाः समायुक्ता कोपिता ये तमोजिताः ।
एवं नियोज्य तनयान् स्वयं लोकपितामहः ।
पौष्कर ब्रह्मसदनमाकरोह प्रजापतिः ॥
सर्वे स्वयम्भुदक्षिण पावनेषु दिवौकसः ।
रेमिरे स्त्रेष्णु लोकेषु महेन्द्रेणाभिपालिताः ॥”
इति बह्निपुराणे वाराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
(जनार्णे विषयोऽस्य यथा,—
“यथा लोकस्य स्वार्गादितथा पुरुषस्य गर्भा-
धान यथा कृतयुगमेव वाक्यम् । यथा जेता
तथा यौवनं यथा दापरस्तथा स्थाविर्यं यथा
कलिरेवमातुर्यं यथा युगान्तस्तथा मरणमित्वेव-
मनुमनेनानुक्तानामपि लोकपुरुषयोस्वयव-
विशेषाणामभिव्यक्तसामान्यं विधात् ।”
“तत्र संयोगापेक्षी लोकशब्दः यद्विधातुसहृदायो
हि सामान्यतः सर्वलोकः । तस्य हेतुवत्-
पत्तिवृद्धिरुपपन्नो विधोगश्च तत्र हेतुवत्पत्ति-
कारणं उत्पत्तिर्जन्म दृष्टिराध्यायनं उपपन्नो
दुःखागमः यद्विधातु विभागो विधोगः स
जीवापगमः स प्राणनिरोधः स भङ्गः स लोक-
स्वभावः ।” इति चरके शरीरस्थाने पञ्चमे-
ऽध्याये ॥
“तस्मिन् क्रिया सोऽविष्टानं कस्मात् लोकस्य
हेविध्यात् । लोको हि द्विविधः स्थावरो
जङ्गमश्च । द्विविधात्मक एवाभ्येयं सौम्यश्च
तदभूयस्त्वात् । पञ्चात्मको वा ।” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥ * ॥)
लोककान्ता, स्त्री, (लोकानां कान्ता प्रिया ।)
ऋद्धिनामौघम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(लोकप्रिये, त्रि । यथा, गो० रामायणे ।
२ । ३८ । ६ ।

लोकपा

“लोककान्तं प्रियं पुत्रं कुशचीराम्बर वनम् ।
प्रस्थितं पश्यतो मेऽद्य हृदयं किं न दीर्यते ॥”
लोकचक्षुः, [स्] स्त्री, (लोकानां चक्षुरिव ।)
सूर्यः । इति शब्दमाला ॥ जनस्य लोचनश्च ॥
लोकजित्, पुं, (लोकं जितवानिति । जि + क्तिप् ।)
बुद्धः । इत्यमरः ॥ (लोकजेतरि, त्रि । यथा,
शतपथब्राह्मणे । १४ । ४ । १ । ३३ ।
“य कामं कामयते तमागायति तदै तल्लोक-
जिदेव ॥”)
लोकतुषारः, पुं, (लोके तुषार इव ।) कर्पूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्पूरशब्देऽस्य गुणादिकं
ज्ञातव्यम् ॥)
लोकनाथः, पुं, (लोकानां नाथः ।) बुद्धः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ ।
१३८ ।
“लोके भगवतो लोकनाथादारभ्य केचन
ये जन्तवो मतस्तेषां बोधिसत्तानवेहि तान् ॥”)
ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । इति
तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ शिवः । यथा,—
“अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदां
स लोकनाथः पितृसङ्गोचरः ।
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते
न सन्ति याथार्थ्यविदः पिशाकिनः ॥”
इति कुमारसम्भवम् ॥
(तथा च महालिङ्गाचनतन्त्रे शिवशतनाम-
स्तोत्रे ।
“त्रैलोक्ये लोकनाथश्च रुद्रलोके महेश्वरः ॥”
वटिकौघविशेषः । तद्वयथा,—
“पारदं गन्धकश्चैव समभागं विचर्ययेत् ।
मृताश्च रसतुल्यश्च पुनस्तेनैव मर्हयेत् ॥
रसाद्विगुण्येष्टौ च लौहतुल्यश्च ताम्रकम् ।
भस्मवराटिकायाश्च ताम्रतस्त्रिगुणं क्षिपेत् ॥
नागवल्लीदलेनैव मर्हयेद्यत्नतो भिषक् ।
पचेद्भजपुटेनैव स्वाङ्गशीतं सप्तहरेत् ॥
यत्तत्तुल्योद्दीर्घरुद्रः शुक्लश्चयथुनाशनः ।
पिप्पलीमधुसंयुक्तां सगुडां वा हरौतकीम् ॥
गोमूत्रश्च पिवेच्चानु गुडं वा जीरकान्ति-
तम् ॥”
इति लोकनाथो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
संग्रहे यक्षतुल्योद्दीर्घाधिकारे ॥ * ॥ लोकप्रभौ,
त्रि । यथा, गो० रामायणे । २ । ३३ । १६ ।
“लोकनाथस्य रामस्य पीडया पीडितं धगत् ।
अपर्वण्यैव सोमस्य राहुग्रहणपीडया ॥”)
लोकपालः, पुं, (लोकान् पालयतीति । पाल +
णिच् + क्त ।) राजा । इति हलानुधः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३४६ ।
“उत्तमो लोकपालोऽयमिति लक्ष्म प्रशस्तिषु ।
यः प्राप्तवान् विना यत्र चक्षमे न पशुचयम् ॥”)
दिक्पालः । यथा,—
“इन्द्रो बह्निः पितृपतिर्निर्ऋतिर्वरुणोऽजिनः ।
घनदः शक्रश्चैव लोकपालाः पुरातनाः ॥”
इति बह्निपुराणम् ॥

(यथा च, मनु । ५ । ६६ ।

“सोमायाकांनिलेन्द्राणां विज्ञाप्यत्योर्यमस्य च ।
अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते वृषः ॥”

लोकपालः, पुं, (लोकानां पालः ।) सूर्यः ।
इति जटाधरः ॥

लोकपाल, पुं, (लोकात् लोकसमाजात् पालः ।)
सञ्चारवर्जितः । यथा,—

“लोकपालस्तु यो वाजिगवाश्याचारवर्जितः ॥”
इति जटाधरः ॥

लोकमाता, स्त्री, (लोकानां मातेव ।) लक्ष्मी ।
इत्यमरः ॥ (लक्ष्मया लोकजननीसमापि च ।
यथा, भागवते । २ । ३ । ५ ।

“प्रतिष्ठाकामं पुरुषो रोदसी लोकमातरौ ॥”

लोकलोचन, स्त्री, (लोकानां लोचनमिव ।) सूर्यः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (जनस्य लोचनस्य ।
कथा, कथासरित्सागरे । १८ । ६२ ।

“सोऽक्षस्तुपाणिघातेन यन्त्रेणोदरितः शरः ।
जगाम काप्यतिजवाहलस्यो लोकलोचनैः ॥”

लोकविनायकः, पुं, (लोके विनायक इव ।) यह-
विशेषः । यथा,—

“स्कन्दगृहादयो ये च आर्यकन्यासकादयः ।
कौमारास्तौ भूवि ज्ञेया ये च लोकविनायकाः ।
सहस्रशतसंख्याता मर्त्यलोकविचारिणः ॥”

इति बह्विपुराणम् ॥

लोकविश्रुति, स्त्री, (लोके विश्रुतिः ।) जनश्रुतिः ।
क्रिदन्ती । इति कैचित् ॥

लोकायतं, स्त्री, (लोकेश्व आयात विस्तीर्णमिव ।)
नर्कभेदः । चार्वाकशास्त्रम् । इत्यमरभरतौ ॥

लोकायतिकः, पुं, (लोकायतं शास्त्रमस्यस्येति ।
लोकायत + ठन् ।) चार्वाकः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (तार्किकः । यथा, हरिवंशे । २४६ । ३० ।

“देव्यनामात्मसयोगसमवायविशारदे ।
लोकायतिकसुखं च शुश्रूषं स्वनमोरितम् ॥”

लोकालोकः, पुं, (लोकवतेऽसौ इति लोकः । न
लोकवतेऽसौ इति अलोकः । ततः कर्म-
धारयः ।) स्वनामख्यातपर्वतः । तत्पर्यायः ।
चक्रवाट् २ । इत्यमरः ॥ हे चाब्जिह्वीपां
महीमाविष्टा प्रकाशवत् स्थिते गिरौ लोकालोकः
इति स्वनामख्याते । अन्तर्लोक्यते सूर्यरश्मि-
सुश्रमावत्वात् इति लोकः । तथा वहि-
सूर्यकिरणास्पृशतुं न लोक्यते इति अलोकः ।
लोकौ लोके कर्मणि घञ् लोकाश्चासौ अलोक-
श्चेति लोकालोकः । चक्र महीचक्रं वण्डते
वेष्टयति चक्रवाट् । वहि रु वेष्टे च घञ्-
ज्ञापकसिद्धस्यानित्यत्वात् न वृणु । इति भरतः ॥

(यथा, रघु । १ । ६८ ।

“नोऽहमिष्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमित्तः ।
प्रकाशस्याप्रकाशस्य लोकालोक इवाचलः ॥”
अस्य विवरणं यथा देवीभागवते । ८ । १४ । १५ ।

श्रीनारायण उवाच ।

“ततः परस्तादचलो लोकालोकेति नामकः ।
अन्तराले च लोकालोकयोः परिकल्पितः ॥

यावदस्ति च देवर्षे ह्यन्तरं मानसीतरात् ।
सुमेरोस्तावती शुद्धा काचनी भूमिरस्ति हि ॥
दर्पणोदरतुल्या सा सर्वप्राणिविवर्जिता ।
यस्यां पदार्थः प्रहितो न किञ्चित् प्रत्युदीयते ॥
अतः सर्वप्राणिसङ्हरहिता सा च नारदः ॥
लोकालोक इति व्याख्या यदत्र परिकल्पिता ॥
लोकालोकान्तरे चास्य वर्तते सञ्चदा स्थितिः ।
इत्यरेण सलोकानां त्रयाणामन्तर्गतः ॥
सूर्यादीनां ध्रुवानां रश्मयो यद्वशादिह ।
अस्वाचीनाश्च त्रीं लोकानातन्ना, कदापि
हि ॥

पराचीनत्वभाजो हि न भवन्ति च नारदः ॥
तावदुमहनायाम्, पर्वतेन्द्रो महोदयः ॥
एतावोल्लोकविन्यासोऽयं सम्यामानलक्षणे ।
कविभिः स तु पञ्चाशत्कोटिभिर्गणितस्य च ॥
भूगोलस्य चतुर्थांशो लोकालोकश्चो मुने ! ।
तस्योपरि चतुर्दिक्षु ब्रह्मणा चात्मयोनिना ॥
निवेशिता दिग्भाया ये तन्नामानि निबोधतः ।
ऋषभः पुण्यचूडोऽथ वामनोऽथापराजितः ॥
एते समस्तलोकस्य स्थितिहेतव इतिताः ।
तेषां स्वविभूतीनां बहुवीर्यापटङ्गणम् ॥
विशुद्धसत्त्वस्यैवैव वड्डयन् भगवान् हरिः ।
आस्ते सिद्धाष्टकोपेतो विष्णुर्सेनादिसदतः ॥
निजासुधैः परिहृतो भुजदण्डैः सम ततः ।
आस्ते सकललोकस्य स्वस्यै परमेश्वरः ॥
आकल्पमेव वैश्वं स गतो विष्णुः सनातनः ।
स्वमायाश्चित्तस्यास्य गोपीयायात्मसाधनः ॥
योऽन्तर्लोकान्तर एतेन ह्यलोकपरिमात्रकम् ।
व्याख्यातं यद्वह्निर्लोकालोकालोक इती-
रणात् ॥” ॥

लोकश्च अलोकश्च तौ । सूर्याद्यालोकविशिष्ट-
तत्त्वहितदेशौ । अत्र द्विवचनप्रयोगः स्यात् ।
यथा, भागवते । ५ । २० । ३४ ।

“एतः परस्तात् लोकालोकानामाचलो लोका-
लोकगोरन्तराले परित उपकल्पः ॥”

लोकेशः, पुं, (लोकानामीशः ।) ब्रह्मा । इत्य-
मरः ॥ बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रः । यथा,
रघुः । ३ । ६६ ।

“यथा च दृष्टान्तमिमं सद्गोमत-
ल्लोचनेकांशतया दुरासदः ।
तथैव सन्देहहरादिर्नापतिः
श्रद्धोति लोकेशः ! तथा विधीयताम् ॥”

लोकपालः । यथा, मनु । ५ । ६७ ।

“लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ।
श्रीचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययम् ॥”
लोकाधिपतौ, त्रि । यथा, भागवते । ३ ।
६ । १६ ।

“पादावस्थ विनिर्भित्तौ लोकेशो विष्णुरावि-
शतः ॥”

लोकेश्वरः, पुं, (लोकानामीश्वरः ।) बुद्धभेदः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । सुवर्णानां जनानां

प्रभुश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ११४ । १६ ।
“अवसौदक्ष कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा ।
उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥”)
लोकपालः । यथा, महाभारते । ८ । ३४ । २६ ।
“यद्दन्तत्रयताराभिर्धर्मं चित्रं नभस्तन्मू ।
सुराभ्युपेतविचानां पतीन् लोकेश्वरान्
हयान् ॥”

लोकेश्वरात्मजा, स्त्री, (लोकेश्वरस्य बुद्धस्य आत्म-
जेव ।) बुद्धशक्तिभेदः । तत्पर्यायः । तारा ९
महाश्री ३ चोङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्री, ६
मनोरमा ७ तारिणी ८ जया ९ अन्ता १०
शिवा ११ खड्गवाहिनी १२ भद्रा १३ वैश्या १४
नीलसरस्वती १५ शक्तिनी १६ महितारा १७
वसुधारा १८ धनन्दा १९ त्रिलोचना २०
लोचना २१ । इति हेमचन्द्रः ॥

लोच, ऋ क भावि । इति कविकल्पद्रुमः ।
(सुरा०-पर० अक०-सेट ।) ऋ, अलुलोचत् ।
भावि दीप्तौ । किन्तु पुरुषोत्तमप्रदण्डेवो भाव
इति मूढन्यकार मत्वा वचनार्थमाहत्तु ।
इति दुर्गादासः ॥

लोच, ऋ ङ ईच्चे । इति दुर्गादासः ॥ (भा०-
आत्म० सक० सेट ।) ईच्चे, पर्यालोचनं प्रवि-
धानमिति यावत् । ऋ, अलुलोचत् । ङ, लोचते
कार्यं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

लोचं, स्त्री, (लोचते पर्यालोचयति सुखदुःखा-
दिकमिति । लोच + अच् ।) अश्रुः । इति
जटाधरः ॥

लोचकः, पुं, (लोचते इति । लोच + क्तृ ।)
मांसपिण्डम् । अक्षितारकाः । कल्लम् ।
स्त्रीणां ललाटाभरणम् । कदली । नीलवल्गुम् ।
निर्बुद्धिः । कर्णपूरः । मूर्खः । भूद्वयचर्मः ।
इति मेदिनी । के, ५० । निर्मोक्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥

लोचन, स्त्री, (लोचतेऽनेनेति । लोच + लुट ।)
चक्षुः । इत्यमरः ॥ तस्य शुभाशुभलक्षणं
यथा,—

“वक्रास्ते पद्मपत्राभौलोचने सुखभागिनः ।
मानारलोचनेः पापो महात्मा मधुमित्रलैः ।
क्रूरा केकरनत्राश्च हरिणाद्याः सकलवधः ।
जिह्वेश्व लोचने, क्रूरा, सेनाभ्यो गजलोचनाः ।
गम्भीराश्च ईश्वरा, स्युर्मन्त्रिणः सुलक्ष्णस्य ।
नीलोत्पलाद्या विदांस, सौभाग्यं श्यावचक्षु-
याम् ॥

स्यात् क्षण्यतारकाचायामक्षणासुप्तान् किञ्च ।
मण्डलाद्याश्च पापा स्युनि, स्वा, सुदीर्घ-
लोचनाः ॥

दृक् क्षिप्त्वा विपुला भोगे अल्पायुर्नामि-
रुता ।

विशालोन्मता सुखिनो हरिद्रा विषमधुवः ॥
इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥

लोचनहिता, स्त्री, (लोचनाभ्यां हिता ।) तुल्य-
नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोचना, स्त्री, (लोचते पर्यालोचयतीति । लोच + लुट् । टाप् ।) बुद्धशक्तिभेदः । अस्याः प्रमाण पर्यायाश्च लोकेश्वरात्मजाशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 लोचनामयः, पु, (लोचनयोरामयः ।) चक्षुरोग- विशेषः । तत्पर्यायः । अभिमन्यः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 लोचनी, स्त्री, (लोच्यतेऽसौ । लोच + लुट् । ङीप् ।) महाप्रावणिका । इति राज- निर्घण्टः ॥
 लोचमर्कटः, पु, लोचमस्तकः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 लोचमस्तकः, पु, (लोचं दृश्यं मस्तकं मयूरशिखेव यस्य ।) मयूरशिखौघधम् । रुद्रजटा इति ध्यान । चैत्रयमानिकेति केचित् । तत्पर्यायः । खराश्वा २ कार्गवी ३ दौघ्य ४ मयूरः ५ । इत्यमरः ॥ लोचमर्कटः, इ । इति भरतः ॥
 लोचिका, स्त्री, दक्षिणतमदिनोष्णोदकसहित- दलितमण्डलाकारनिर्मितवृत्तभूयसमिता । लुचि इति भाषा । इति पाकुरालेश्वरः ॥
 लोट ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०- पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोटत् । लोटति लोक, उन्माद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 लोटुलः, पु, (लोटतीति । लोट् + बाहुलकात् उलच् ।) अभिलोटकः । इति सच्चिप्रसारो- णादिवृत्तिः ॥
 लोड, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०- पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोडत् । इति दुर्गादासः ॥
 लोणदण्ड, स्त्री, (लोण लवणरसयुक्तं दण्डम् ।) लवणदण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोणा, स्त्री, (लवणमस्यस्या इति । अच् । टाप् ।) पृषोदरादित्वात् साधु ।) सुद्राक्षिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्यायः ।
 “लोणा लोणी च कथिता दृढलोणी तु घोडिका ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 लोणार, स्त्री, (लवण ऋच्छतीति । लवण + ऋ + ण्य ।) पृषोदरादित्वात् साधु ।) चारविशेषः । तत्पर्यायः । लवणोत्थम् २ लवणाकरजम् ३ लवणमदः ४ जलजम् ५ लवणचारः ६ लवण, ७ । अस्य गुणाः । अत्युष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । पित्त- दृष्टिकारित्वम् । चारत्वम् । ईषलवणत्वम् । वात- गुल्मादिभूतनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोणास्त्रा, स्त्री, सुद्राक्षिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोन, स्त्री, (लुनातीति । लृ + “हसिन्प्रणितिः” उणा० ३ । ८६ । इति तन् ।) स्नेयधनम् । तत्पर्यायः । लोभम् २ । इति जटाधरः ॥
 लोभनी ३ लोभम् ४ लुम्पम् ५ । इति शब्दरत्ना- वली ॥
 लोतः, पु, स्त्री, (लुवातीति । लृ + “हसिन्प्रि- णितिः” उणा० ३ । ८६ । इति तन् ।) नेत्रासु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चिह्नम् । इति सिद्धान्त-

कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ लवणम् । अश्रुपातः । इति सच्चिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥
 लोचं, स्त्री, (लुनातीति । लृ + “सन्ध्यातुभ्यश्च” उणा० ४ । १५८ । इति श्च । यद्वा, ला + “अशिञ्जादिभ्यश्चोचौ” उणा० ४ । १७२ । इति उच ।) इत्युज्ज्वलः ।) लोतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ नेत्रजलम् । इति सच्चिप्र- सारोणादिवृत्तिः ॥
 लोभः, पु, (रुण्णीति । रुध + अच् । रस्य ल ।) खनामखानवृत्तः । रक्तवणस्य तस्य पर्यायः । निरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५ तिन्दुकः ६ । श्वेतस्य तस्य पर्यायः । शुक्लः २ श्वरलोभः ३ महालोभः ४ शावरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असकफवात- नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शोथनित्वम् । सर- त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 लोभः, पु, (रुण्णीति । रुध + बाहुलकान् रन् । रस्य ल ।) लोभदृक् । (यथा, शिशुपाल- वधे । ६ । ४६ ।
 “अधरेष्वलक्तकरसः सुदृशां विशदं कपोलमुवि लोभरजः ।
 नवमङ्गन नयनपद्मजयो- विभिदे न शशनिहितान् पयसः ॥”)
 तत्पर्यायः । गालवः २ शावर ३ निरीटः ४ तिल्य ५ मार्जनः ६ । इत्यमरः ॥ यट् लोभ- मात्रे लोभ इति ख्याते । यट् श्वेतलोभ इति सुभूतिः ॥ आद्यापाद श्वेतलोभे शेषो रक्तलोभ इति स्वामी ॥ तस्य पर्यायान्तरं यथा । लोभः ७ भिल्लनरः ८ तिल्यकः ९ काण्डकीलकः १० लोभकटुश्च ११ शम्बर १२ हस्तिरोधकः १३ तिलकः १४ काण्डनीलकः १५ हेमपुष्पकः १६ भिल्लो १७ शावरकः १८ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । शीतत्वम् । वातकफासनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । विषहृत्त्वम् । तत्र विशिष्टो वल्क- लोभकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “लोभस्तिल्यस्तिरीटश्च शावरो गालवस्तथा ।
 द्वितीय पट्टिकालोभः क्रतुकः स्थूलवल्कलः ॥
 जीर्णपत्रो दृढत्वत्रः पट्टीलाचाप्रसादनः ।
 लाभो ग्राह्यो लघु शीतश्चक्षुष्य कफपित्तहृत् ।
 कषायो रक्तपित्तादग्वातानीसारशोथहृत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथा च ।
 “तिल्यकस्तु मनो लोभी दृढत्वत्रस्तिरीटकः ।
 तस्य मूलत्वश्च शुष्कामन्तर्वल्कलवर्णितम् ॥
 चूर्णयेत् त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ चोतयेत्ततः ।
 लोभस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥
 भागं त दशमलस्य पुनः कायेन भावयेत् ।
 शुष्कं चणं पुनः कृत्वा तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥
 दधितक्रसुरामण्डम्बैर्वेदरशीधुना ।
 रसेनामलकानां वा ततः पाणिनलं पिबेत् ॥”
 “सुरां लोभकषायेण जामां पक्षस्थितां पिबेत् ॥”
 इति चरके कल्पस्थाने नवमेऽध्याये ॥)

लोभकटुश्च, पु, (लोभ एव लोभकः । स एव दृक् ।) लोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोपः, पु, क्लेदः । आकुलीभावः । लुपधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् । (अभावः । यथा, रघु । १ । ६८ ।
 “सोऽहमिष्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिर्मलितः ।
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥”)
 याकरणमते वर्णनाशः । तथा हि । नाश- विधिर्यथा । लोपोऽस्योभाडोरित्यादि ॥ अपि च ।
 “सकलेभ्यो विधिभ्यः स्याद्वली लोपविधिस्तथा ।
 लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिर्बली ॥”
 इति दुर्गादासः ॥
 लोपा, स्त्री, अगस्त्यमुनिपत्नी । इति जटाधरः ॥
 लोपाकः, पु, (लोप शीघ्रमदर्शनं अकति प्राप्नो- तीति । अक् + अण् ।) शृगालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “आविच्छेद्यकगोधाशशृङ्गदृष्टलोपाकलोमश- कर्णकदलीन्तगप्रियकाजगरसर्पश्च विकनकुल- महावभ्रुप्रभृतयो विलेशया ॥”)
 लोपापकः, पु, (लोप द्रुतमदर्शनं आप्नोतीति । आप + क्तुल् ।) शृगालः । इति शब्दमाला ॥
 लोपापिका, स्त्री, (लोपापक + स्त्रिया टाप् । अत इत्वम् ।) शृगाली । इति शब्दमाला ॥
 लोपासुदा, स्त्री, अगस्त्यमुनिभार्या । इत्यमरः ॥
 लोपयति योषितां रूपभिधानमिति लोपा पश्चादयन् आसुद्रयति सटुः सटिमिति आसुद्रा यन् ततः कर्मधारयः । किंवा न सुद राति असुद्रा पतिशुश्रूषाया लोपे असुद्रा लोपा- सुदा । लोपा च ।
 “लोपासुद्रा तु वेदभौ लोपा स्त्री कुम्भजम्बनः ॥”
 इति कण्वभूषणम् । इति भरतः ॥
 अस्या अर्घ्यदानप्रसङ्गेन अगस्त्यार्घ्यदानं लिख्यते । अगस्त्यार्घ्यदानं चौरैश्च सिहराशौ विधानात् । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।
 “अप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिने ।
 अर्घ्यं दत्तुरगस्त्याय गौडदेशनिवासिनः ॥”
 नारविह ।
 “शृङ्गे तोय विनिक्षिप्य वितपुष्याक्षतेयं तम् ।
 मन्त्रेणानेन वै दद्याद्दक्षिणाशासुखं स्थितः ॥
 काशपुण्यप्रतीकाश्च अयिमारुतसम्भव ।
 मिषावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते ॥”
 प्रार्थनस्तु ।
 “आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुर ।
 समुद्रः शोषिनी येन स मेऽगस्त्य प्रसोदतु ॥”
 गन्धादिकस्तु अगस्त्याय नम इत्यनेन देय विशेष- वाशुदेशो सामान्यतः प्राप्तवान् ।
 दक्षिणाशासुखस्थित इति गन्धादावपि प्रयो- गाङ्गकर्तृधर्मत्वादिति रत्नाकरः ॥ * ॥
 तत्पर्यायार्घ्यदानमन्त्रस्तु ।
 “लोपासुद्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते ।
 गृहाणार्घ्यं मया दत्तं मेऽवाधरुणिवल्गवे ॥”
 इति मयसासतत्त्वम् ॥

लोभः

(अस्या जेम्मादिविवरणन्तु महाभारते वन-
पर्वणि ६६ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ।)
लोपासुद्रापतिः, पु, (लोपासुद्रायाः पतिः ।)
अगस्त्यसुनिः । इति पुराणम् ।
लोपाशकः, पु, (लोप याकुलीभारं चकितमश्रति ।
अश + खुल् ।) श्रृगालः । इति हारावली ।
लोपाशिका, स्त्री, (लोपाशक + स्त्रियां टाप् ।
अत इत्वम् ।) श्रृगाली । इति हारा-
वली । १०२ ।
लोभः, स्त्री, (लुप् + लृट् ।) स्नेयधनम् । लोभम् ।
इत्यमरः । (यथा, महाभारते ११।१०।५।
“ते तस्यावसथे लोभं दस्यवः क्रूरसत्तम ।।
निघाय च भयाङ्गीनास्तत्रैवानागते बले ।”)
लोभ्री, स्त्री, (लोभ + क्तिनात् ङीष् ।) लोभम् ।
इति शब्दरत्नावली ।
लोभः, पु, (लुभ + घञ् ।) व्याकाङ्क्षा । पर-
द्रव्याभिलाषः । तत्पर्यायः । ढण्णा २ लिप्ता ३
वशः ४ सुहा ५ काङ्क्षा ६ शशा ७ गर्हः ८
वान्छा ९ इच्छा १० ढट् ११ मनोरथः १२
कामः १३ अभिलाषः १४ । इति हेमचन्द्रः ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“परविष्ठादिकं दृष्ट्वा नेतुं यो हृदि जायते ।
अभिलाषो हिजग्रेष्ठ स लोभः परिकीर्तितः ।”
इति पाशे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ।
स च प्रसङ्गोऽधराजानः । यथा,—
“धूम्रधादभवत् क्षोभो लोभश्चाधरसम्भवः ।”
इति मातृसुखोत्पत्तिर्नाम ३ अध्यायः ।
स तु नाशकारणं यथा,—
“लोभप्रमादविश्रावैः पुरुषो नश्यते त्रिभिः ।
तस्मात्क्षोभो न कर्तव्यः प्रमादो न च विन्यसेत् ।”
इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः ।
अपि च ।
“त्रिविधं गरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ।”
इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् १६ अध्यायः ।
(लोभनिन्द्याविषयकश्लोकानि यथा,—
“लोभं प्रतिष्ठा पापस्य प्रकृतिर्लोभ एव च ।
द्वेषक्रोधादिजनको लोभः पापस्य कारकम् ।
लोभात् क्रोधः प्रभवति क्रोधात्क्रामः प्रजायते ।
लोभात्क्रोधात् नाशश्च लोभः पापस्य कार-
कम् ।
लोभात् क्रोधः प्रभवति क्रोधाद्क्रोहः प्रवर्धते ।
क्रोहेण गरकं याति प्राण्यशोऽपि पिपचयः ।
मातरं पितरं पुत्रं धातरं वा सृष्टममम् ।
लोभापिच्छो नरो हन्ति स्वामिनं वा सद्यो-
दरम् ।
लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते दयाम् ।
दयातीरं दुःखमाप्नोति परधेष्टं च मानवः ।
लोभापिच्छो नरो विपश्चित् स च पापदम् ।
दुग्धं पश्यति भाष्कारो यथा न सगुहा-
दतिम् ।
प्रायेण धनिनामेव धनलोभो निरस्तम् ।

लोभ

पश्य कोटिदयोपेतं लघाय प्रणतं धनुः ।
नात्यर्थमर्थार्थितया सुखसुदेजयेज्जनम् ।
अविदत्त्वाश्वरत्नं क्षीमंथमानोऽष्टजदिषम् ।
लोभः सदा विचिन्त्यो लुब्धेभ्यः सर्वतो भयं
दृष्टम् ।
कार्याकार्यविचारो लोभविमूढस्य नास्त्येव ।
सत्यप्रथमतपोभिः शस्त्रधनैः शास्त्रवेदि-
भिर्विजितः ।
लोभो वत प्रविष्टः कुटिलं हृदयं किराती-
नाम् ।
क्षोभोपपन्न इति पूर्णदशाविशेष-
शाली खमरात्मनि वसुप्रकर निघाय ।
सर्वोदये तमप्य गच्छति पद्मवन्धौ
दीपा भवन्ति कलुषा वलवान् हि लोभः ।
यद्दुर्गामतवीमटन्ति विकट कामानि देशान्तरं
गाहन्ति गह्वरं वसुधमयनक्षेत्रं कृषिं कुर्वन्ते ।
सेवन्ते लपयं पति गजघटासङ्घट्टः सचरं
चरन्ति प्रघ्नं घनान्वितधियस्तलोभविस्त-
र्जितम् ।” *)
लोभी, [नृ] वि, (लोभीऽस्यास्तीति । लोभ +
इतिः ।) लोभयुक्तः । तत्पर्यायः । यधुः २
गर्हनः ३ लुब्धः ४ अभिलाषुकः ५ ढण्यकः ६
लोभुपः ७ लोभुमः ८ । इति षटाधरः ।
लिङ्गुः ९ । इति हेमचन्द्रः ।
लोभ्यः, पुं, (लुभ्यते इति । लुभ + यत् ।) सङ्गः ।
इति हेमचन्द्रः । लोभनीये, वि ।
लोभ, [नृ] स्त्री, (लुभ्यते हिद्यते इति । ल +
“नामन्वीमनृयोमनूरोमनूनीमनूपाभनूधामनू”
उशा० ४ । १५० । इति मनिनृप्रत्ययेन साधुः ।)
शरीरस्यकेशः । तत्पर्यायः । तनूद्वयम् २ रोम
३ । इत्यमरः । तनूद्वयम् ४ तनूद्वयम् ५ । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, सुखकोपनिषदि ।
१ । १ । ७ ।
“यथोर्ध्वनाभिः स्पर्शते स्पर्शते च
यथा एषियामोषधयः सम्भवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि
तथाक्षरात् सम्भवतीह विन्धम् ।”)
तत्तु गर्भस्य पष्ठे मौसि भवति । इति सुख-
कोषः । अपि च ।
“पष्ठे मौसि च नारीणां वैदिके नाधिकारिता ।
उदरस्यस्य पादस्य नखलोमप्रपञ्चनात् ।”
इति स्मृतिः ।
(तद्यास्य विवृतिः ।
“अस्यो मलानि लोमानि असह्यानि भवन्ति
हि ।
सन्ति यावन्ति लोमानि तावन्तो लोम-
रूपकाः ।
अङ्गप्रत्यङ्गनिवृत्तिः सभावादेव जायते ।
सन्निवेशश्च गात्राणां नापास्ते कारकान्तरम् ।”
निवृत्तिः विहिः सभावात् ईश्वरात् । सन्निवेशो
रचनाविशेषः । इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।)

लोमश

लोमं, स्त्री, लाङ्गूलम् । इति षटाधरः । (रोम ।
यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ५ । १ । ६ । २ ।
“अथो भक्त्यायाजलोमैः संखनयेवा वा जघेः
प्रिया तथ्यदेति ।”)
लोमकरणी, स्त्री, मांसच्छदा । इति राजनिर्घण्टः ।
लोमकर्णः, पुं, (लोमयुक्तौ कर्णौ यस्य ।) शशकः ।
इति हेमचन्द्रः । (अस्य पर्यायो यथा,—
“जम्बकणः शशः शूली लोमकर्णो विशेष्यः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
लोमयुक्तकर्णविशेषः, वि ।
लोमर्षः, स्त्री, (लोमानि हन्तीति । हन + टक ।)
इन्द्रलुप्तकम् । इति भूरिप्रयोगः । टाक इति
भाषा । लोमघातके, वि ।
लोमपादः, पुं, (लोमानि पादयोरेव ।) बङ्ग-
देशीयराजविशेषः । स तु ऋष्यशृङ्गसुनि-
चशुरः । इति रामायणम् । (अथ हि कर्ण-
यंश्चावतसस्य दशरथस्य सखा । विप्रावमान-
नात एवास्य रात्रे बहुकाल अवयह, समभूव
तत एवासौ काश्यपं ऋष्यशृङ्गं चराह
आनीय शान्तां नाम दशरथकन्यामस्मै दत्त
वान् । एतद्वृत्तान्तान्तु महाभारते वनपर्वणि
११० अध्यायतो विशेषतो द्रष्टव्यम् ।)
लोमपादपूः, स्त्री, (लोमपादस्य पूः ।) इरी-
विशेषः । अमुना भागलपुर इति ज्ञाता ।
तत्पर्यायः । चम्पा २ मालिनी ३ कर्बपूः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ।
लोमफलं, स्त्री, (लोमयुक्तं फलम् ।) भवम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।
लोमविषः, पुं, (लोमि विषं यस्य ।) आमादिः ।
इति हेमचन्द्रः ।
लोमशः, पुं, (लोमानि सन्त्यस्येति । लोम +
“लोमादिभ्यः शः ।” इति शः ।) सुनिविशेषः ।
(सुनिवरोऽयं तीर्थगमनाभिलाषिनः वाङ्मस्य
बुद्धिदिरस्यानुगासी सर्वतोऽर्थवृत्तान्तमस्मै वदन्ना
प्रयामासेति महाभारते वनपर्वणि द्रष्टव्यम् ।)
मेघः । अतिलोमान्विते, वि । इति मेदिनी ।
शे, २० । यथा,—
“कदाचिद्दत्तुरो मूखः कदाचिदलोमशः सुलो ।”
इति वासुदेवम् ।
(धान्यापहरणरूपकर्मविपाकात् लोमशो
भवति । यथा, महाभारते । १२ । १११ । ११२ ।
“धान्यं क्षत्वा तु पुरुषो लोमशः संप्रजायते ।”)
लोमशकाण्डा, स्त्री, (लोमशः काण्डो यस्याः ।)
कर्मटो । इति राजनिर्घण्टः । (कर्मटोऽस्मै
२स्या गुणादयो ज्ञातया ।)
लोमशयक्षिणे, स्त्री, (लोमशं यक्ष्मस्यस्या इति ।
इति ङीप् ।) मावपर्वी । इति शब्द-
चक्रिका ।
लोमशपुष्पकः, पुं, (लोमशानि पुष्पाणि यस्य ।
कम् ।) शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
लोमशमाङ्गारः, पुं, (लोमशो लोमवृत्तो
माङ्गारः ।) माङ्गारविशेषः । गन्धगङ्गा ।

लोमह

इति भाषा । तत्पर्यायः । पूतिकः २ मार-
जातकः ३ सुगन्धी ४ मृत्रपातनः ५ गन्ध-
माष्कारकः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
सुष्कगुणाः ।

“गन्धमाष्कारवीर्यं वीर्यं कफवातहृत् ।
कङ्कुकोष्ठहरं नेत्रं सुगन्धं स्निग्धगन्धुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लोमशा, स्त्री, (लोमानि सन्त्यस्या इति ।
लोमन् + श । टाप् ।) काकजङ्घा । मांसी ।
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“नलदं नन्दिनी पेयी मांसी कृष्णजटा जटी ।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥”
इति वैद्यकरवमाणाध्यायः ॥

वचा । (अस्याः पर्यायो यथा—

“वचोयगन्वा वङ्गन्या गोलोमी शतपत्निका ।
सुदृपत्री च मङ्गला जटिलीया च लोमशा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
शूकशिमिः । महामेदा । काशीसम् । शाकिनौ-
मेदा । इति मेदिनी । शै, २७ ॥ अन्निषला ।
इति विश्वः ॥ शयपुष्पी । रज्ज्वारः । गन्धमांसी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लोमशातनं, स्त्री, (लोम्नां शातनम् ।) लोम-
पातनम् । तस्यैवधानि यथा,—

“हरितार्कं शृङ्गचूर्णं कदलीदलभक्षना ।
एतद्द्वये चोद्धर्तुं लोमशातनसुतमम् ॥
तवर्षं हरितालं तस्कुल्याश्च फलानि च ।
लाक्षारसमायुक्तं लोमशातनसुतमम् ॥
सुधा च हरितालं शृङ्गचैव मनःशिला ।
सैन्धवेन सहैकत्र ह्यागच्छेय पेषयेत् ।
तत्संयोगोद्धर्तनादेव लोमशातनसुतमम् ॥”

इति गारुडः १८५ अध्यायः ॥

(तथाच ।

“भक्ष्यातकं विडङ्गं यवचारं सैन्धवम् ।
मनःशिला शृङ्गचूर्णं तैलपकं तथैव च ।
लोमानि शातयन्ते नात्र काया विचारणा ॥”
इति वैद्यके भैषज्यघनन्तरौ वशीकरणायधि-
कारे ॥ ३ ॥)

लोमहर्षणं, स्त्री, (लोम्नां हर्षणमिव ।) रोमाशः ।
इत्यमरः ॥ (लोम्नां हर्षणमस्मादिति । रोमाश-
कारके, त्रि । यथा, महाभारते ॥ ६ ॥ ११ ॥
“तस्मिन् महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे ।
वधूः शरजालानि चत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥”)

लोमहर्षणः, पुं, (विचित्रपुराणकथाश्रवणात्
लोम्नां हर्षणं उद्गमो यस्मात् ।) स्तः । यथा,
“पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ।
प्रख्यातो याचशिशोर्भूतस्ततो वै लोमहर्षणः ॥
पुराणसंहितां तस्मै हस्तौ यासौ महासुनिः ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ७ अध्यायः ॥ ३ ॥

स च वज्ररामेभ्यो हतः । यथा,—

“तथा चेन्नैव स्तपुतो निहतो लोमहर्षणः ।
वधरामाश्रयताता नैमिषेभूत खवाङ्गया ॥”

इति कल्किपुराणे २७ अध्यायः ॥

२३५ लोलाकः

लोमहृत्, पुं, (लोमानि हरति नाशयतीति ।
हृ + क्तिप् ।) हरितालम् । इति हेमचन्द्रः ॥
लोमालिका, स्त्री, (लोमाला लोमश्रेण्या काय-
तीति । कै + कः । टाप् ।) शृङ्गालिका ।
यथा,—

“लोमालिका दीपजिह्वा किखिरस्कासुखी च
सा ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोला, त्रि, (लोडतीति । लुड विभोदने + लप् ।)
चञ्चलः । (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
१४१ ।

“पक्षवोपमितिसाम्यसपक्षं
दृष्टवत्यधरविम्बमभीष्टे ।

पर्यङ्गजि सरुजेव तरुण्या-
स्तारलोलावलयेन करेण ॥”)

आकाङ्क्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ॥ ७ ॥ २३ ।

“द्वीयन्तशामानशिरै मनोभा-
मन्योन्यलोलानि विभोचलानि ॥”

पु, ताम्रमण्डः । इति मार्कण्डेयपुराणम् ।
७४ । ४१ ॥)

लोला, स्त्री, (लोल + टाप् ।) जिह्वा । लक्ष्मीः ।
इति मेदिनी । ले, ४७ ॥ चञ्चला स्त्री च ।
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६०८ ।

“सर्वाङ्गमर्पयन्ती लोला सुप्तं अमेभ्यः शय्यायाम् ।
अलसमपि भाग्यवन् भजते पुरुषायितेव श्रीः ॥”
चतुर्दशाक्षरवृत्तिशेषः । इति कुन्दीमञ्जरी ॥
अस्य लज्जयादिकं हृन्द्य शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

लोलाकं, पु, (लोलनामा अकः ।) सूर्यः । यथा,
पुलस्त उवाच ।

“ततः सुकेशिवचनात् सर्वं एव निशाचराः ।
तेनोदितन्तु ते घर्म्मं चक्रुर्भूदितमानसाः ॥
ततः प्रहर्षिं सुतरामगच्छन्त निशाचराः ।

पुत्रपौत्रार्थसंयुक्ताः सदाचारसमन्विताः ।
तज्ज्योतिस्तेनैवा तेषां राक्षसानां महात्मनाम् ।
गन्तुं नाशक्रुषन् सूर्यो नक्षत्राणि च चन्द्रमाः ॥
ततस्त्रिभुवनं ब्रह्मन् निशाचरपुरोऽभवत् ।

दिवा सूर्यस्य सहस्रः चण्डायाश्च चक्रवत् ॥
ततः क्रोधाभिभूतेन भाशुना विप्रभेदिभिः ।
भाशुभी राक्षसपुरं तदृष्ट्वा यथेच्छया ॥
तद्भाशुना तदा दृष्टं क्रोधाभातेन चञ्चया ।

निपपाताम्बरादुष्टः शीघ्रपुण्य इव यदृष्टः ॥
पतमानं समाजोक्त्य पुरं शालङ्कटङ्कटः ।
नमो भवाय सर्वाय इदमुच्येयधीयत ॥

तेषां क्रन्दितमाकर्ण्य चारुणा गगनेचराः ।
हाहेत्युचुः क्रुशुः सर्वे हरभक्तः पतत्यसौ ॥
तत्सारण्यचः शर्वः श्रुतवान् सर्वतोऽप्ययः ।
श्रुत्वा च चिन्तयामास केनासौ पात्यते सुवि ॥

आतवान् देवपतिना सहस्रकिरणेन तत् ।
पातितं राक्षसपुरं ततः क्रुद्धस्त्रिलोचनः ॥
क्रुद्धस्तु भगवान् दृग्भिरभारुमन्तमपश्यत् ।
दृष्टमात्रस्त्रिनेत्रेण निपपात ततोऽम्बरात् ॥

ततो ब्रह्मा सुरपतिः सुरैः सार्धं समभ्ययात् ।
तस्य महेश्वरावाचं मन्दरं रविकारवात् ॥
गत्वा दृष्ट्वा च देवेशं शङ्करं भूलपाणिनम् ।
प्रसादा भास्करार्णयं वाराणस्यासुपानयत् ॥
ततो दिवाकरं भूयः पाणिनादाय शङ्करः ।
कृत्वा नामास्य लोलेति रथमारोपयन् पुनः ॥
आरोपिते दिवाकरे ब्रह्माभ्येत्य सुकेशिनम् ।
सवान्धव सगरं पुनरारोपयद्वि ॥”

इति श्रीवामनपुराणे सुकेशिचरिते लोलाक-
जगनं नाम १५ अध्यायः ॥

लोलाका, स्त्री, (लोलतीति । लुल + लुल् ।
टापि अत इत्वम् ।) चाङ्गेरी । यथा,—

“सुता दन्तशठाम्बला चाङ्गेरी लोलाका च सा ॥”

इति जटाधरः ॥

लोलाकः, त्रि, अथः । लोला इति भाषा । लुल
विमर्हे अस्माद्भावे चञ्चि लोलः सोऽस्य जातः
इत्यर्थे इतप्रत्ययेन नियमः ॥

लोलुपः, त्रि, (गर्हितं लुभ्यतीति । लुप + यङ् +
अप् ।) अतिलुब्धः । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । १ । ४० ।

“तथापि वाचालतया युनक्ति मां
मित्रस्वदाभावजलोलुपं मनः ॥”)

लोलुभः, त्रि, (भृशं लुभ्यतीति । लुभ + यङ् +
अप् ।) लोलुपः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथा-
सस्त्रिगरे । ११७ । ४६ ।

“स्त्रियोऽपीच्छन्ति पुंभावं यं दृष्ट्वा रूपलोलुभाः ।
तस्यास्ते को भवेत्तार्थो तुल्यरूपः स किं पुनः ॥”
लोह, रु संघटौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) रु, लोहते धान्यं लोकः ।
इति दुर्गादासः ॥

लोहं, स्त्री, (लोहते इति । लोह + अच् ।)
लोहमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लेटुः ।
इत्यमरः ॥

लोहः, पुं स्त्री, (लोहते इति । लोह + घञ् ।
यद्वा, लूयते इति । लू + “लोहपलितौ ।”
उणा० ३ । ६२ । इति क्तप्रत्ययेन निपातितः ।)
वृत्तिकाखण्डम् । डिला इति भाषा । तत्-
पर्यायः । लोहः २ । इति शब्दरत्नावली अम-
रश्च । लोहः ३ इतिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, वेतालपञ्चविंशत्काम् । १ ।
“अहो वा हारे वा वलवति रिपौ वा
सुहृदि वा
मनौ वा लोहे वा कुसुमशयने वा हृदि वा ।
हृद्ये वा स्त्रिये वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः
कपित्थयैररुण्ये शिव शिव शिवेति प्रलयतः ॥”)

लोहमः, पु, (लोहं हन्तीति । हन + टक् ।)
लोहमेदनः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
लोहमेदनः, पुं, (मिनतीति । मिह + लुट् ।) लोहस्य
मेदनः ।) लोहमङ्गसाधनसङ्गरः । भरत इति
ख्याते इति केचित् । तत्पर्यायः । लोहमेदनः २
लोहमः ३ लोहमः ४ कोटिशः ५ कोटीशः ६ ।
इत्यमरटीका ॥

लोहः, पुं, लोहः । इति हेमचन्द्रः ॥

लोहः

लोहं, स्त्री, अगुरु । इत्यमरः ॥ (अथास्य पर्यायः ।

“अगुरुप्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तया ।
वशिकं क्रिमिजं वापि क्रिमिजगधमनार्थकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
लोहः, पु स्त्री, (जयतेनेनेति । ल + वाङ्मूलकात्
ह' ।) लौहम् । लोहकम् । सर्वतेजसम् । इति
मेदिनी । हे, = ॥ रधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अथ सुखलोहस्य पर्यायः । सुखम् २ सुखा-
यसम् ३ दृष्टत्वारम् ४ शिलात्मकम् ५ अश-
जम् ६ कृषिलोहम् ७ आरम् ८ कृष्णायसम् ९ ॥
अथ तीक्ष्णलोहस्य पर्यायः । तीक्ष्णम् २
शस्त्रायसम् ३ शस्त्रम् ४ पिण्डम् ५ पिण्डा-
यसम् ६ शूठम् ७ आयसम् ८ निश्चितम् ९
तीव्रम् १० खड्गम् ११ सुखजम् १२ अय १३
चित्रायसम् १४ चीनजम् १५ । अस्य गुणाः ।
रूचत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्त-
कफप्रमेहपाण्डुमूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
सुखाधिकगुणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ लोहस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।
“पुरा लोमिलदेव्यानां निहतानां सुरैर्युधि ।
उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च ॥
लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालाय-
सायसी ।

गुरुना हृत्पुतोत्कीर्णकफदाहस्य कारिता ।
अश्वदीवः सुदर्गन्धो दोषा सन्नायसस्य तु ॥
लोहं तिक्ततरुं शीतं मधुरं तुवरं गुरु ।
रूचं वयस्य चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् ॥
कफं पित्तं गरं मूलं शीघ्रांश्च ज्ञेयपाण्डुताः ।
मेदोमेहकमीन् कुष्ठं तत्किञ्च तद्वदेव हि ॥
षण्डत्वकुष्ठामयमृदुद भवेत्
हृद्गोमूलौ कुरुतेऽभरीष ।
नानावज्राणां तथा प्रकोपं
करोति हृत्तामसमृद्धलोहम् ॥
जीवहारि मन्दकारि चायसं
चेदशुद्धिमदसं कृतं ध्रुवम् ।
पाटवं न तद्वत् शरीरके
दारुणां हृदि रजस्य यच्छति ॥” * ॥

तत्र सारलोहस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“समाभृच्छिराकाराण्यङ्गाव्यन्त्रेण केपिते ।
लोहं सूर्यत्र कृष्णाणि तत्सारमभिधीयते ॥
लोहं साराङ्गं हृत्पादग्रणीमतिसारकम् ।
अर्द्धसर्वाङ्गं वातं मूलं परिणामजम् ।
हृदि च पीनसं पित्तं श्वासमाश्रयपोहति ॥”
अथ कान्तलोहस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“यनपात्रे न प्रसरति जले तेजविन्दुं प्रतप्ते
हिङ्गुर्गन्धं व्यजति च निर्लं तिक्ततां निम्बकन्दं ।
तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमि
कृष्णाङ्गः स्थातुं सजलचणकं कान्तलोहं
तदुक्तम् ॥

गुल्मोदरार्शं मूलामसामवातं भगन्दरम् ।
कामलाश्लेषकुष्ठानि च यं कान्तमयो जयेत् ॥

२३६

लोहः

हीहानमन्त्रपित्तस्य यक्षचापि शिरोरुजम् ।
सर्वानोगान् विजयते कान्तलोहं न संशयः ।
बलं वीर्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽयं विवर्द्धयेत् ॥”
अथ किट्टी ।

“भायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरसुष्यते ।
लोहसिद्धानिका किट्टी सिद्धान्तं निगद्यते ॥
यक्षोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किञ्चमपि तद्वत् ॥”
अथ लोहस्याशुद्धस्य दोषमाह ।

“षण्डत्वकुष्ठामयमृदुकारि
हृद्गोमूलौ कुरुतेऽभरीष ।
नानावज्राणां तथा प्रकोपं
करोति हृत्तामसमृद्धलोहम् ॥”

अथ लोहस्य दोषप्रान्तये शोधनमभिधीयते ।
“पत्तलीकृतपत्राणि लोहस्यार्णो प्रतापयेत् ।
निविचेत्तप्तमानि तेषु तस्मै च काञ्चिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्यानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एवं लोहस्य पत्राणां विमुक्तिं संप्रजायते ॥”

अथ लोहस्य मारणविधिः ।
“शुद्धलोहं भवत्तुर्गं पातालगरुडोरसैः ।
मर्दयित्वा पुटेदेवै दद्यादेव पुट्टयम् ॥
पुट्टयं क्रमायाश्च कुठारश्चिलिकारसैः ।
पुट्टयत् ततो दद्यादेव तीक्ष्णं तर्भवेत् ॥”
अथ च ।

“क्षिपेद्वा दशमांशेन दरुद तीक्ष्णचूर्णतः ।
मर्दयेत् कन्याकाद्वेयामयुग्मं ततः पुटेत् ।
एवं सप्तपुटेर्मूलं लोहचूर्णमवाप्नुयात् ॥
सक्तोऽनुभूतो योगीन्द्रोऽस्मोऽन्यो लोहमारणे ।
कथ्यते रामराजेन कोतूहलधियाधुना ॥
सुतकाङ्क्षिगुणं गन्धं दत्त्वा कृष्णाश्च कण्ठलीम् ।
हयो समं लोहचूर्णं मर्दयेत् कन्याकाद्वै ॥
यामयुग्मं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके ।
धर्मे धत्वा रुद्रकस्य पत्रैराच्छादयेद्दुग्धम् ॥
यामद्वयाद्वैदुग्धं धान्यराशौ न्यसेत्ततः ।
दन्वोपरि शरावश्च त्रिदिनान्ते समुद्धरेत् ॥
पिष्ट्वा च गालयेद्दद्यादेवं वारितरं भवेत् ।
दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा तच्चतुर्गुणवारिणा ॥
तदसेनायसचूर्णं समीयात् प्रावयेद्दधि ।
आतमे शोषयेत्तच्च पुटेदेव पुनः पुनः ।
एकविंशतिवारैस्तुम्बितं नात्र संशयः ।
एवं सर्वानि लोहानि स्वर्णादीन् अपि मारयेत् ॥”
एवं मारितलोहस्य गुणाः ।

“लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु ।
रूचं वयस्य चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् ॥
कफं पित्तं गरं मूलं शीघ्रांश्च ज्ञेयपाण्डुताः ।
मेदोमेहकमीन् कुष्ठं तत्किञ्च तद्वदेव हि ॥
गुल्लामेका समारभ्य यावत् स्युर्नवरक्तिका ।
तावत्लोहं समग्रीयाद्यथादोषानलं नर ॥
कुशाक्षं तिलतेलं माषात्रं राजिकान्तथा ।
मदमन्त्ररसश्चैव वर्जयेज्जोहसेवक ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लोहपात्रे भक्षणविधौ यथा,—
“यदा तु व्यासे पात्रे प्रक्रमन्नाति वै द्विजः ।

लोहकि

स पापिहोऽपि सुदुर्लभः रौरवे परिपश्यते ॥
इति मत्स्यसंस्कृतम् ॥

अपि च ।

“अयं पात्रे पयःपात्रं गयं विद्वान्मेव च ।

भृष्टादिकं मधुं गुडं नारिकेलोदकमथा ॥

फलं भक्ष्यं यत्किञ्चिदभक्ष्यं सुनिरञ्जवीत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

(अश्विन एवास्य उत्पत्तिः श्रूयते । यथा, मनु ।
६ । ३२१ ।

“अदुभ्योऽभिर्ब्रह्मतः चक्षमश्विनो लोहसुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु श्राम्यति ॥”
पुं, कृगः । यत्तु लक्षणात्तिनः, कृष्णवर्णो रक्त-
वर्णो वा । यथा, मनु । ३ । २७२ ।

“कालशकं महाशस्त्रा, खड्गलोहामिधं मधु ।
आनन्दयायेव कल्पन्ते सुखमानि च सर्वशः ॥”
पाञ्चतन्त्रातिविशेषः । यथा, महाभारते । २ ।
२७ । २५ ।

“लोहान् परमकाम्बोजावृषिकानुत्तरानपि ।

सहितास्तान् महाराजं यजयत् पाक-

शस्त्रिणः ॥”

रक्तवर्णं, वि । यथा, महाभारते । १ । १३६ । २३ ।

“भ्रमतश्च वराहस्य लोहस्य प्रसूते समम् ।

पञ्चवाणान् सुसयुक्तान् च सुमोचैकवाणवतः ॥”

लोहकण्टकः, पु, (लोहवत् कण्टकं यज् ।)

मदनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लौहमय

कण्टकश्च ॥ (यथा, आर्यावपश्रुत्याम् । ४७४ ।

“सखि लोहकण्टकनिभस्तथा तथा मदन-

विशिलोऽपि ॥”

लोहकान्तं, स्त्री, (लोहः कान्तोऽस्येति ।) अय-

स्कान्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोहकारः, पु, (लोहं लोहमयं शस्त्रादिं करो-

तीति । कृ + ण्यत् ।) लौहकारकः । इति

हलायुधः ॥ (यथा गो० रामायणे । २ । ६० । १९ ।

“प्रख्याताश्चर्मकाराश्च लोहकारास्तथैव च ॥”

लोहकारकः, पु, (लोहं तन्मयशस्त्रादिं करो-

तीति । कृ + ण्यत् ।) वर्णवर्द्धनातिविशेषः ।

कासार इति भाषा । तत्पर्यायः । लोकारः, २

इत्यमरः ॥ लौहकारः ३ अयस्कारः ४ कर्म-

कारः ५ कर्मारः ६ । इति भरतभट्टः ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा ।

“गोपालात्तन्त्रवाद्यां वै कर्मकारोऽप्यभूत्

सुतः ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥

लोहकिट्टः, स्त्री, (लोहस्य किट्टम् ।) लोहमलम् ।

तत्पर्यायः । किट्टम् २ लोहचूर्णम् ३ अयोमलम्

४ लोहजम् ५ कृष्णचूर्णम् ६ लोहम् ७ लोह-

मलम् ८ । (यथा, सुश्रुते । ६ । ४४ ।

“मूत्रस्थितं सेतुवचप्रयुक्तं

मांसं पित्रेदापि हि लोहकिट्टम् ॥”

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।

क्षमिवातपित्तमूलमहस्कूलमेहगुल्मशोफनाशि

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

लोहव

“भायमानस्य लोहस्य मल मण्डूरमुच्यते ।
लोहसिद्धान्तिका किट्टी सिद्धान्तश्च निगद्यते ॥
यत्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्योद्धरणदिविधिः ।
“श्रुतोऽसुतम किट्टं मध्याध्यातीतिवार्तिकम् ।
अधम पाठवर्षात् ततो ह्येन विधोपमम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाद्य-
धिकारे ॥

“कुरव पथाचूर्णं द्विपलगन्वाप्तलोहकिट्टम् ।
शुद्धरसस्यार्द्धपल भृङ्गस्य रस केशराजस्य ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहे परिणामश्रुताधि-
कारे ॥

लोहचूर्णं, स्त्री, (लोहस्य चूर्णम् ।) लोहकिट्टम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
७६ । ३ ।

“माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्ण-
पथ्याश्लिजानुविदङ्गकृतानि योऽद्यात् ।
सैकानि विशतिरहानि जरान्वितोऽपि
सोऽश्रुतिर्कोऽपि रमयत्यवलां युवेव ॥”

लोहज, स्त्री, (लोहात् जायते इति । जन् + डः ।)
लोहकिट्टम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायो-
ऽस्य यथा, “मण्डूरं लोहजं किट्टम् ।” इति
वैद्यकरसमासायाम् ॥) कांस्यम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

लोहद्रावी [नृ] पु, (लोहानि द्रावयतीति । डृ +
णिच् + णिनि ।) टङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(टङ्गशब्देऽस्य विषयो विज्ञेयः ॥)

लोहनालः, पुं, (लोहस्य नालं दण्डो यत्र ।)
नाराचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहपट्टः, पुं, (लोहस्यैव कठिनं श्यामलं वा
पट्टं यस्य ।) कङ्कपट्टी । इत्यमरः ॥ लौहमय-
पट्टयुक्ते, त्रि ॥

लोहप्रतिमा, स्त्री, (लोहस्य प्रतिमा ।) लौह-
मयी प्रतिमा । तत्पर्यायः । स्तम्भो २ स्तूपा ३ ।
इत्यमरः ॥ शूर्मिका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

लोहमयः, त्रि, लोहात्मकम् । लोहनिर्मितम् ।
लोहशब्दात् तद्रूपार्थे मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ६ । १ । ५ ।

“यथा सौम्येकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं
विज्ञातं स्याद्वाचारम्भेण विकारो नामधेयं
लोहमिमेव सत्यम् ॥”

लोहमारकः, पुं (लोहं मारयति चारयतीति ।
मृ + णिच् + श्नुल् ।) शालिचक्राकः । इति
त्रिकाण्डशेषराजनिर्घण्टौ ॥

लोहलः, पुं, (लोहं लातीति । ला + क ।)
श्लक्ष्णाचार्यः । इति मेदिनी । ले, १२६ ॥

लोहलः, त्रि, (लोहमिव लातीति । ला + क ।)
व्यथक्तवाक् । इत्यमरः ॥ लोहप्रादकश्च ॥

लोहवरः, स्त्री, (लोहेषु सर्वतैजसेषु वरम् ।)
स्वर्णम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

२३७

लोहार्ग

लोहशेषणः, पुं, (लोहानि सर्वतैजसानि श्लेष-
यति योजयतीति । श्लेषि + लु' ।) टङ्गम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

लोहसङ्करः, स्त्री, (लोहानां सङ्करो यत्र ।) वर्त-
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिश्रिततैज-
सश्च ॥

लोहाखं, स्त्री, (लोहमेव आख्या यस्य ।) अगुरु ।
इति रत्नमाला ॥

लोहाभिसारः, पुं, (लोहानां शस्त्रादीनां अभि-
सारो यत्र ।) लोहाभिहारः । इत्यमरटीकाया
भरतः ॥

लोहाभिहारः, पुं, (लोहानामभिहारो यत्र ।)
शस्त्रभृता राज्ञां नीराजनाविधिः । इत्यमरः ॥
महानवमीदीक्षायां अश्वदौना नीराजने सति
पश्चात् शस्त्रधारिणां राज्ञा यः शास्त्रोक्तो
निर्मलश्चन्द्रप्रधानो विधिः प्रस्थानात् प्राक् स
लोहाभिहारः । लोहस्य शस्त्रस्य अभिहारः
सर्वतो हरणमन्त्रेति बहुव्रीहिः । लोहाभिहार
इत्युक्तो विधिर्नीराजनोत्तर इत्यमरमाला ॥
लोहोऽख्यौ शस्त्रके लौहे इति मेदिनी ॥ लोहा-
भिसार इति पठन्त्यन्ते तत्र लोहं शस्त्रं अभि-
सार्यते प्रस्थाप्यतेऽन्त्रेति घञ् वाहनायुधादे-
र्निःशेषेण राजनं यत्र सा नीराजना नीरस्य
शान्त्युद्देशस्य अजनं क्षेपो यत्र सा नीराजना
वा । इति भरतः ॥

लोहार्गलं, स्त्री, (लोहस्य अर्गलमिव ।) तीर्थ-
विशेषः । यथा,—

वराह उवाच ।

“शृणु देवि य तत्त्वेन यस्मां त्वं परिपृच्छसि ।
गुह्यमन्यच्च वक्ष्यामि महत्, कर्मणो गतिः ॥
ततः सिद्धवते गत्वा त्रिंशद्योजनदूरतः ।
स्निग्धमध्ये वरारोहे हिमवन्तं समाश्रितम् ॥
तत्र लोहार्गलं नाम निवासो मे विधीयते ।
गुह्याः पञ्चदशा यत्र समन्तात् पञ्चयोजनम् ॥
सुलभं पुण्ययुक्तानां मम कर्मानुसारिणाम् ।
तत्र तिष्ठाम्यहं भद्रे । उदीचीं दिशमास्थितः ॥
तत्र मक्षा च रुद्रश्च स्कन्दश्च मरुहणाः ।
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च महौजसः ॥
सोमो बृहस्पतिश्चैव ये चान्ये च दिवौकसः ।
तेषां चैवार्गलं दत्त्वा चक्रं गृह्य महौजसम् ॥
ततो मे दानवाः सर्वे क्रमन्तो लोकसुखमम् ।
मया चैवान्तरं कृत्वा कृत्वा मायाश्च वैष्णवीम् ॥
श्रुतकोटिसहस्राणि शीघ्रमेव निपातितम् ।
एव लोहार्गलेत्यासीन्नाम मे तच्च कारितम् ॥
एकघारा पतत्यत्र इन्द्रगोपकसन्निभा ।
यस्तत्र कुरुते स्नानं संप्ररात्रोषितो नरः ॥
ब्रह्मलोकं समासाद्य ब्रह्मणा सह मोदते ।
अथान्नं सुचते प्राणानहङ्कारविवर्जितम् ॥
ब्रह्मलोकं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ।
गुह्याख्यानं महाभागे क्षेत्रे लोहार्गले मम ॥
सिद्धिकामेन मर्त्येन गन्तव्यं नात्र सशयः ॥
एतत्ते कथितं भद्रे लोहार्गलनिवासिनः ।

लोहितः

माहात्म्यं पद्मपत्राक्षि गुह्यं पञ्चमहौजसम् ।
मङ्गल्यश्च पवित्रश्च मम भक्तसुखावहम् ॥”

इत्यादि वराहपुराणे लोहार्गलमाहात्म्यवर्णनं
नामाध्यायः ॥ * ॥ लौहकीलके स्त्री स्त्री च ॥
लोहि, स्त्री, श्वेतटङ्गणम् । इति काश्चिद्राज-
निर्घण्टः ॥

लोहिका, स्त्री, (लोहमस्यन्त्रेति । लोह + ठन् ।)
लौहपात्रम् । तत्पर्यायः । खरसोन्दः २ खर-
पात्रम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहितः, स्त्री, (रुद्यते इति । रुह + “रुहे-
रश्च लो वा ।” उणा० ३ । ६४ । इति
इतन् रुस्य कत्वश्च ।) रक्तगोशीर्षम् । कुङ्कु-
मम् । रक्तचन्दनम् । इति मेदिनी । ते, १४७ ॥
पतङ्गम् । हरिचन्दनम् । ढणकुङ्कुमम् । रुधि-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः ।
४ । ५६ ।

“नाशु मृचं पुरीषं वा क्षीवनं वा ससुतृजैः ।
अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥”
युद्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (सरोवरविशेषः ।
इति मातृस्ये । १२० । १२ ॥ माणिक्यम् । तत्-
पर्यायो यथा,—

“माणिक्यं पद्मरागः स्याच्छोणरत्नश्च लोहि-
तम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
लोहितः, पुं, (रुह + इतन् । रुस्य कः ।) नद-
विशेषः । (सागरविशेषश्च । यथा, रामायणे ।
४ । ४० । ३६ ।

“ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम् ।
गत्वा प्रेक्षत तांश्चैव बृहतीं कूटशाल्म-
लीम् ॥”

भीमः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६ । ८ ।
“मध्येन यदि मवाना गतागतं लोहितः
करोति ततः ।

पाण्डुरो वृषो विनश्यति शस्त्रोद्योगाद्भयम-
वृष्टिः ॥”)

रक्तवर्णः । इति मेदिनी । ते, १४८ ॥ रोहित-
मस्यः । ऋगविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
सर्पः । (यथा, महाभारते । २ । ६ । ८ ।

“वासुकिस्तच्छकश्चैव नागश्चैरावणस्तथा ।
कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्यवान् ॥”
सुरान्तरः । इति धरणिः ॥ मरुतः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ रक्ताक्षु । रक्तशालिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“घटिका यवगोधूमा लोहिता ये च प्राजयः ।
सुजाण्डकी मरुतराश्च धान्येषु प्रवराः स्मृताः ॥”
वलभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पञ्चतविशेषः ।
इति मातृस्ये । १२० । ११ ॥ कुशक्षीपस्यवर्ध-
विशेषः । इति तत्रैव । १२१ । ६५ ॥)

लोहितः, त्रि, रक्तवर्णयुक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनु । ५ । ६ ।

“लोहितान् रुच्यनिर्यासान् ब्रह्मणप्रभवास्तथा ।
श्रेतुं गन्धश्च पेयश्च प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”

लौकाय

लोहितकं, लो, (लोहितमिव । इत्यर्थे कन् ।)
 रीतिः । इति राजनिर्घण्टः ।
 लोहितकः, पुं, (लोहित एव । स्वार्थे कन् ।)
 मङ्गलयज्ञः । इति श्रुद्धमाला । पद्मरागमणिः ।
 इति हेमचन्द्रः । (यथा, माघे । १३ । ५२ ।
 “लयनेषु लोहितकनिर्मिता भुवः
 श्रुतिरमरसिद्धिरित्युक्तान्तराः ।”
 रक्तवर्णयुक्ते, चि । यथा, महाभारते । १।१।३।
 “नीलपीतासितश्यामेः सितैर्लोहितकैरपि ।
 अवतानैस्तथा गुल्मैर्मञ्जरीजालधारिभिः ।”)
 लोहितचन्दनं, लो, (लोहितं चन्दनमिव ।)
 कुकुमम् । इत्यमरः । रक्तचन्दनम् । (यथा,
 किराताजनीये । १ । ३४ ।
 “परिधमन् लोहितचन्दनोचितः
 पदातिरन्तर्निरेख्यं सितः ।”)
 लोहितपुष्पकः, पुं, (लोहितं पुष्पमस्य । कप् ।)
 दाहिमरुचः । इति भावप्रकाशः ।
 लोहितवन्दितिका, लो, (लोहिता वन्दितिका ।) गैरि-
 कम् । इति रत्नमाला । रक्तवर्णवन्दितिका च ।
 लोहिता, लो, (लोहित + स्त्रियां टाप् ।) रागा-
 दिना रक्तवर्णा । इति ञटाधरः । वराह-
 क्रान्ता । इति श्रुद्धचक्रिका । रक्तपुनर्नवा ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 लोहिताचः, पुं, (लोहिते अचिञ्चो यस्य । सक-
 ष्यङ्ङोः स्त्राज्ञात् नच् ।) विष्णुः । इति श्रुद्ध-
 माला । कोकिलः । इति श्रुद्धचक्रिका । रक्त
 वर्णचक्षुर्युक्ते, चि । (यथा, महाभारते । १ ।
 ५६ । ६ ।
 “यथा स्वतो लोहिताचो महात्मा
 पौराणिको वेदितवान् पुरस्तात् ।”)
 लोहिताङ्गः, पुं, (लोहितमङ्ग यस्य ।) मङ्गल-
 यज्ञः । इत्यमरः । (यथा, हरिवंशे । २२ = १२१ ।
 “वामे च दक्षिणे चैव स्थितौ शुक्रदृष्टव्यौ ।
 श्रवैश्चरो लोहिताङ्गो लोहितार्कसमद्युतिः ।”)
 कम्पिलकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 लोहिताननः, पुं, (लोहितमाननं मुख यस्य ।)
 नकुलः । इति राजनिर्घण्टः । रक्तवर्णमुखे, चि ।
 लोहितायः, [सु] लो, (लोहितमयः ।) तावन् ।
 इति त्रिकाण्शेषः । (विशेषोऽस्य तावन्नन्दे
 विशेषः ।)
 लोहितायसं, लो, (लोहितमायसम् ।) रक्तवर्णं
 लोहिजातिः । इति सुधनोध्याकरणम् ।
 लोहिनी, लो, (लोहिता + “वर्णाद्गुदात्ता-
 दिनि ।” ४ । १ । ३६ । इति ङीप् ।) तकारस्य
 नकारादेशश्च । (रक्तवर्णां लो । यथा,—
 “रोहिणी रोहिता रक्ता लोहिनी लोहिता
 च सा ।”
 इति ञटाधरः ।
 लोहिनीम, लो, (लोहिने सर्वतेजसेषु उत्तमम् ।)
 स्वर्गम् । इति हेमचन्द्रः ।
 लौकायतिकः, पुं, (लोकायतमधीते वेद वा ।
 लौकायत + “क्रवृक्षादि सूत्रान्तात् ठक् ।”

२३८

लौहः

४।२।१०। इति ठक् ।) तार्किकमेदः । (यथा,
 गो० रामायणे । २ । १०६ । २६ ।
 “कश्चिन्नु लौकायतिकान् ब्राह्मणानुपसिषसे ।
 अनर्थकशला स्तेते ऋणाः पण्डितमानिनः ।”)
 चार्वाकशास्त्रवेत्ता । लौकायतं वेत्ति इत्यर्थे
 णिकप्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् ।
 लौकिकः, चि, (लोके धितः प्रविष्टो हितो लोक
 वेत्ति वा । लोक + ठप् ।) लोकव्यवहारविदः ।
 यथा,—
 “वैदिका लौकिकयोश्च ये यथोक्तास्तथैव ते ।
 निर्गोतायांस्तु विशेषा लोकात्तेषामसंशयः ।”
 इति कलापव्याकरणे सन्निहत्तौ प्रथमप्रकरणम् ।
 लौकाय हित इत्यर्थे च णिकप्रत्ययनिष्पन्नः ।
 इति सुधनोध्याकरणम् ।
 लौकिकता, लो, (लौकिकस्य भावः । लौकिक +
 तल् ।) लोकव्यवहारविदत्वम् । श्रुष्टाचारेऽस्य
 भूरिप्रयोगः ।
 लौकिकाभिः, पु, (लौकिकोऽभिः ।) असंख्य-
 ताभिः । यथा, आहुतवत् ।
 “न पैत्रयत्रियो होमो लौकिकाभौ विधी-
 यते ।”
 लौह, ऋ उच्चादे । इति कविकण्ठम् । (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) चतुर्दंशखरी । ऋ, अलु-
 लौहत् । इति दुर्गादासः ।
 लौहः, पु, (लोह एव । प्रभादयम् ।) लोह ।
 इत्यमरटीकायां भरतः । स च पञ्चविधः ।
 यथा । काश्चिः १ पाण्डि, २ कान्तः ३
 कालिङ्गः ४ वज्रकः ५ । अस्य चयोद्गृहविध-
 सङ्काराः । यथा । शालिघर्षणम् १ उद्गर्जनम् १
 चान्द्रभावनम् ३ आतपशोषः ४ निविकः ५
 भारणम् ६ दहनम् ७ चालनम् ८ सूर्यपाकः ९
 स्यालौपाकः १० चूर्णनम् ११ पुटपाकः १२
 पाकनिष्पन्नः १३ । अस्य गुणाः । आयुर्जल-
 वीर्यकामदाहत्वम् । रोगनाशित्वम् । श्रेष्ठ-
 तमरसायनत्वम् । कृष्णवर्णस्य तस्य गुणाः ।
 शोथशूलार्थं कुष्ठपाण्डुप्रमेहमेदवायु-नाशित्वम् ।
 वयःशैर्ष्यचक्षुस्तेजःकारित्वम् । सारकत्वम् ।
 गुरुत्वम् । शोषितस्यास्य गुणौ । सर्वरोग-
 नाशित्वम् । मरणनाशित्वम् । अशुद्धस्य तस्य
 गुणाः । जारणायोग्यत्वम् । आयुर्नाशकत्वम् ।
 इति रत्नावल्यादयः । ॥३॥ (यथास्य शोधनादि-
 नियमः ।
 “विफलाष्टगुणे तोये त्रिफलाघोष्ठश्च पलम् ।
 ततः कार्यं पादशेषे लौहस्य पलपञ्चकम् ।
 कृत्वा तत्राणि पत्राणि सप्तवारं निधेयते ।
 ध्रुवं प्रलीयते दोषो गिरिजे लौहसम्भवः ।”
 इति लोहशोधनम् । ॥३॥
 “भानुपाकात्तथा स्यालौपाकाच्च पुटपाकतः ।
 निरुत्यो जायते लौहो यथोक्तफलदो भवेत् ।”
 इति सविप्रलौहमारणम् । ॥३॥
 “दादश्यांश्चिन् ददं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ।
 कन्यानीरेन समर्द्धं यामयुग्मं च सपुटे ।

लौहित्यं

पुटेदेवं लौहचूर्णं सप्तधा मारणं भजेत् ।”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारुमारणाधि-
 कारे ।”) अन्यत् लोहशब्दे द्रष्टव्यम् । (हाग-
 विशिषः । यथा, महाभारते । १३ । ८८ । १३ ।
 “अजेन वापि लौहेन मघास्त्रे यतव्रतः ।
 हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्म यजनधीनितम् ।”
 लोहशब्दार्थोऽप्यत्र ।)
 लौहचारकः, पुं, (लौहेन लौहनिगदेन चारः
 प्रचारो यत्र ।) नरकमेदः । यत्र निगदेर्वधुनौ ।
 इति पुराणम् ।
 लौहर्णं, लो, (लौहात् जायते इति । ण् + ङः ।)
 मङ्गूरम् । इति रत्नमाला ।
 लौहभास्वः, पुं, (लौहस्य भास्वमिवास्तित्यत्र ।)
 अश्वभास्वम् । इति श्रुद्धचक्रिका । हामन-
 दिक्षा इति भाषा । लौहनिर्मितभास्वः, लो ।
 लौहभूः, लो, (लौहस्य भूरिव ।) कठिनी । वा
 तु लौहपात्रविशेषः । यथा,—
 “लौहात्मा चायुगा लौहा लौहभूः कठिनी-
 व्यपि ।”
 इति श्रुद्धचक्रिका ।
 लौहमल, लो, (लौहस्य मलम् ।) लोहमलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः । (तथास्य विषयः ।
 “सद्यो लौहमलान्यमात्रिकविताभागाः समा
 मानवः
 पात्रे तावन्मये दिनान्तमथितं संस्थापये-
 दातमे
 पञ्चात्तदुचनतां प्रलीय रजनीमेकां वहि-
 स्थापयेत् ।
 पात्रे तावन्मये विधेयमथवा पात्रे हवि-
 र्भाषिते ।
 पञ्चाभ्यासचतुष्टयं प्रतिदिनं जगृञ्चा जलं
 श्रौतलम् ।
 येयं भोजनपूर्वमध्यविरतोऽस्त्रच्छन्दभोजनैरे ।
 जेतु शूलहुताशमन्त्रकचनश्चास्त्रपित्तज्वरो-
 ऽन्नादापस्तृतिमेहसर्वज्वरान्जीवादि सर्वा
 रूपाः ।”
 इति भैषज्यधनन्तरौ शूले चतुःसममङ्गूरम् ।)
 लौहशङ्कुः, पुं, (लौहस्य शङ्कुश्च ।) नरकविशेषः ।
 यत्र कृषीभिर्भित्यते । इति पुराणम् । लौह-
 निर्मितकीलकश्च ।
 लौहा, लो, लौहभू । इति श्रुद्धचक्रिका ।
 लौहात्मा, लो, (लौह आत्मा यस्याः ।) लौहभूः ।
 इति श्रुद्धचक्रिका ।
 लौहितः, पु, लोहितः । इति लोहितशब्दात्
 स्वार्थे ण- (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नः । लोहित-
 सम्बन्धिनः, चि ।
 लौहित्यकः, चि, (लोहित इव । लोहित + “कर्क-
 लोहितादीकक् ।” ५।३।११० । इति ईकक् ।)
 लोहितवर्णेत्यस्य । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
 लौहित्य, लो, (लोहितस्य भावः । लोहित +
 व्यञ् ।) लोहितत्वम् । इति मेदिनी ।
 ये, १०२ ।

लौहित्यः पुं, (लोहित एव । स्वार्थे ष्यञ् ।)
नदभेदः । स च ब्रह्मपुत्र । इति मेदिनी ।
ये, १०२ ॥ सागरः । इति शब्दमात्रा ॥ तस्य
नदविशेषस्य उत्पत्तिर्यथा,—

सागर उवाच ।

“अमोघायां कथं जज्ञे लौहित्यो ब्रह्मण सुतः ।
कथं शान्तनुभाष्याया रतः स कमलासनः ॥
पारस्व्येण्यपुत्रो वा कथं जज्ञे पितामहात् ।
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व द्विजोत्तम ॥
श्रीर्वा उवाच ।

शृणु त्वं शृणुष्वहं कथयामि महात्तरम् ।
आख्यानं ब्रह्मपुत्रस्य लौहित्यस्य महात्मनः ॥
हरिवर्षे महावर्षे शान्तनुर्नाम नामतः ।
सुनिरासीन्महाभागो ज्ञानवान् सुतपोधनः ॥
तस्य भार्या महाभागा अमोघाया महा-

सती ।

हिरण्यगर्भस्य सुनेष्टुण्डव्याश्रमोद्भवा ॥
तया सार्द्धं स कैलासमध्यादापर्वतैर्वसत् ।
लौहित्याख्यस्य सरस्वतीरे वै गन्धमादने ॥
एकदा स तपोनिष्ठो निजपुण्यादिगोचरे ।
अगम वनमध्यन्तु चिन्तन् बहुफलानि च ॥
तस्मिन्नवसरे ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
तत्राजगाम यत्रास्ति अमोघा शान्तनोः प्रिया ॥
ता दृष्ट्वा हेमगर्भाभां युवतीमतिसुन्दरीम् ।
मोहितो मन्देनाश्रु तथाभूद्दूषितेन्द्रियः ॥
उदीरितेन्द्रियो भूत्वा जिघृक्षुर्नाम महासतीम् ।
अयाधावत्तदा ब्रह्मा संसुखो मदनार्दितः ॥
धावमान विधातारं दृष्ट्वाभोघा महासती ।
मेवं मेवमिति प्रोक्त्वा पर्यश्रान्तं यत्नीयत ॥
इदंवाच धातारममोघा कुपिता तदा ।
पर्यश्रान्तरगता द्वारमाहृत्य तत्तुच्छात् ॥
अकार्यं न मया कार्यं सुनिपट्या विगर्हितम् ।
बलात् प्रमथे चाहं तत्त्वया त्वाच्च शपाप्यहम् ॥
अमोघया चैवसुक्ते विधातुश्च तदा शृणु ।
रेतस्सकन्दं च तदेवाश्रमे शान्तनोर्मुनेः ॥
श्रुते रेतसि धातापि हंसयानं समास्थितः ।
जल्लयातिपरीतात्मा हुतं वै स्वाश्रमं ययौ ॥
गते वेधवि शान्तनुर्निजमाश्रममागतः ।
आगत्य दृष्ट्वा हस्वानां पदचोभं तथा सुवि ॥
तेजश्च पतित भूमौ विधातुर्ज्वलनोपमम् ।
अमोघां परिपप्रच्छ पर्यश्रान्तरस्थिताम् ॥
किमेतद्वत् शुभगे प्रवृत्तं दृश्यते तु यत् ।
पश्चिणाच्च पदचोभं तेजश्चैदच्च कीदृशम् ॥
सा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तनुः सुनिवसतम् ।
अमर्षितेव न्यगदहाकुला विकलानना ॥
हस्युक्तस्यन्दनेन कीदृष्यागत्य चतुर्मुखः ।
कमण्डलुकरो भीरु रति मा समयाचत ॥
ततो मया मत्सितश्च उटनान्तरलीनया ।
प्रणाय तेजः सयातो मम शपमयार्हितः ॥
कुरु तत्र प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनो ।
न हि मा धर्मेणा सोऽपि कश्चित् शक्नोति जीव-

भृत् ॥

स तस्या वचनं श्रुत्वा स्वयं ब्रह्मा समागतः ।
इति निश्चित्य मनसा तत्र ध्यानपरोऽभवत् ॥
दिशधानेन तज्ज्ञात्वा देवकार्यसुपस्थितम् ।
तीर्थावतारश्चापि हिताय जगतां सुनिः ॥
ध्यात्वोदकं चिन्तयित्वा स्वभार्यामिदमब्रवीत् ।
इदं तेजो ब्रह्मणस्त्वं पिबामोघे ममाश्रया ॥
हिताय सर्वजगतां देवकार्यार्थसिद्धये ।
भवत्या निकटं ब्रह्मा स्वयमेव समागतः ॥
त्वामप्राप्य महाकृत्यमावयो, स समर्थः च ।
गतो निजाश्रयं तत्त्वं कर्तुमर्हसि तद्वत् ॥
तत् श्रुत्वा शान्तनोर्वाक्यममोघातीव जल्पिता ।
सान्त्वयन्तीव तं प्राह पतिं गत्वा महासती ॥
नान्यस्य तेजो धास्यामि न चेत्ते विमग्नस्कृता ।
अवश्यं यदि कर्मण्यं पीत्वा त्वं मयि चोत्पद्य ॥
ततस्तस्या वचः श्रुत्वा युक्तं तथ्यश्च शान्तनुः ।
स्वयं पीत्वा च तत्तेजस्तस्या गर्भे असेचयत् ॥
संक्रामितैः शान्तनुना तेजोभिर्ब्रह्मणः सती ।
गर्भं दधानामोघाया हिताय जगतां ततः ॥
तस्या काले तु संप्रप्ते संजातो जलसञ्चयः ।
तस्मिन्ने तनयश्चापि नीलवासा किरौट्टकः ॥
रत्नमालासमायुक्तो रत्नगौरश्च ब्रह्मवत् ।
चतुर्भुजः पद्मविद्याधरशक्तिधरस्तथा ॥
शिशुमारशिरःस्थश्च तुल्यकायो जलोत्करैः ।
त जातश्च तथा भूतं शान्तनुर्लोकशान्तनुः ॥
चतुर्णां पर्वतानाञ्च मध्यदेशे न्यवेशयत् ॥
कैलासश्चोत्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादनः ।
गारुधिः पश्चिमे शैलः पूर्व्वे सम्मर्त्तकाद्वयः ॥
तेषां मध्ये स्वयं कुण्डं पर्वताणां विधेः सुतः ।
कृत्वातिवृष्टे निर्यं शरदीव निशाकरः ॥
त तोयमध्यगं पुत्रमासाद्य दृष्ट्वा स्वयम् ।
क्रमतस्तस्य सञ्कारानकरोद्देहशुद्धये ॥
अथ काले बहुतिथे यतीते ब्रह्मणः सुतः ।
तोयराशिरुत्थेन वृष्टे पश्योन्नतान् ॥
तस्मिन् देवाः पयः सस्रुर्द्वितीय इव सागरे ।
श्रीतामलजले हृद्ये देशस्थाभरसां गणैः ॥
तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
चक्रे मातृवधं घोरमत्युग्रं पितुराज्ञया ॥
तस्य पापस्य मोक्षाय स्वपितुश्चोपदेशतः ।
स जगाम महाकुण्डं ब्रह्माख्यं स्नातुमिच्छया ॥
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मातृहत्या अपानयत् ।
वीथीं परशुना कृत्वा तच्च प्यामवतारयत् ॥
इति कालिकापुराणे जामदग्न्योपाख्याने ८४
अध्यायः ॥ ॥ ॥ अपि च ।
“जातसप्रत्ययः सोऽथ तीर्थमासाद्य तं वरम् ।
वीथीं परशुना कृत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत् ॥
ब्रह्मकुण्डात् सुतः सोऽथ कासारो लोहिताङ्गये ।
कैलासोपत्यकायान्तु न्यपतद्ब्रह्मण सुतः ॥
तस्यापि सरस्वतीरं ससुत्याय महाबलः ।
कुठारेण दिशं पूर्व्वामनयद्ब्रह्मण सुतम् ॥
ततोऽपरचापि गिरि हेमशृङ्गं विभिद्य च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयदसु हरिः ॥
तस्य नाम विधिवक्त्रे स्वयं लोहितगङ्गाकम् ।

लौहित्यात् सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततो-
ऽभवत् ॥

स कामरूपमखिलं पीठमात्राय वारिणा ।
गोपयन् सर्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिश्यसुनां सत्यक्ता ब्रह्मण सुतः ।
पुनः पतति लौहित्ये गत्वा दादशयोजनम् ॥
चेन्ने मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
स्नाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चेन्ननु सकलं मासं श्रुतिः प्रयतमानसः ।
लौहित्यतोये यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणे ९५ अध्यायः ॥

स्त्री, गि श्लिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) ओष्ठप्रवर्गाद्योपधः ।
स्त्रिणाति स्त्रीनः स्त्रीनिः । अन्तःस्थाद्योपधः
इति रमानाथः । स्त्रिणाति । इति दुर्गादासः ॥
स्त्री, गि ग गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) वकारोपधः । ग,
स्त्रीनाति स्त्रीतः स्त्रीतिः । गि, स्त्रिणाति
स्त्रीनाति स्त्रीनः स्त्रीनिः । गिनेव क्रादित्व-
सिद्धौ गकरण प्रादित्वविकल्पाथम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

व, वकारः । स च अङ्गनस्य ऊनत्रिंशवर्णः । यव-
गंस्य चतुर्णवर्णश्च । अस्थोच्चारणस्थानं दन्तः
ओष्ठश्च । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिच्चा-
याम् । १८ ।

“जिह्वास्त्रे तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठो वः स्त्रुतो
बुधे ॥”)

दन्त्यवकारः । स च अन्तःस्थवर्णः । यथा ।
अन्तःस्था य र ल वा । इति कलापथाक-
रणम् ॥ अपि च ।

“ततोऽक्षरसमान्नायमस्त्वज्जगवानजः ।

अन्तःस्थोऽक्षरस्यार्द्धस्वदीर्घादित्यक्षरम् ॥”

इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

“ततस्तेभ्योऽक्षराणां समान्नाय समाहार तमे-
वाह । अन्तःस्था य र ल वा । उग्राण्य श्रु
य स हा । खरा अकाराद्याः । स्पर्शाः
कादयो मावसानाः । ह्रस्वा दीर्घाश्च । आदि-
शब्दात् जिह्वास्त्रलीयादयः । त एव लक्ष्यं
स्वरूपं यस्य तम् ।” इति तट्टीकाया श्रीधर-
स्वामी ॥ ॥ “यवरलीयवकारस्य प फ ब भ म
वा इत्येकपदीत्या उत्पत्तिस्थानमोष्ठसुक्ता दन्त्य-
कार्यार्थं दन्त्यमध्येऽपि त थ द ध न ल सा व
इति भिन्नपदे पठितवान् । यथा सयुवधिति
इत्यादौ वकारस्य ओष्ठत्वात् उर् दन्त्यत्वात्
अनुस्वारस्य मकारो न स्यात् । वैदिकास्तु
अस्योत्पत्तिस्थानं दन्तं खवेत्याहुः । अतएव
तद्विष्णो परम पद इत्यादौ तथेवोच्चारयन्ति ।
इति सुग्धवोधटीकाया दुर्गादासः ॥ ॥

तस्य पर्यायः ।

“वो बाणो वारुणी स्रग्धा वरुणी देव-

सञ्जकः ।

तोयं लान्तश्च वामांशः ॥” इति वीजवर्णाभि-
धानम् ॥ ॥ अपि च ।

“वकारो वरुणो वाण स्नेहः खड्गो वरुणो जवः ॥”

इति रुद्रयामवे मन्त्रकोषः ॥ ॥

अपि च ।

“वो बाणो वारुणी स्रग्धा वरुणो देवसंज्ञकः ।

खड्गो वरुणी च्वालिनी वक्षः कलसञ्चनिवाचकः ॥

उत्कारीशस्तु नावीतो वप्ता स्तिक् सागरः

शुचिः ।

त्रिधातुः शङ्करः श्रेष्ठो विशेषो यमसादनम् ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—

“वकारं चक्षुषापाङ्गि कुण्डली मोक्षमययम् ।

पञ्चप्राणमय वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ॥

त्रिविन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् ।

पञ्चदेवमय वर्णं पीतविद्युक्ततामयम् ॥

चतुर्वर्गप्रदं वर्णं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।

त्रिशक्तिसहितं देवि । त्रिविन्दुसहितं सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ ॥

वज्रवीच्यवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“कोजत्रययुता रेखा त्र्यक्षविष्णुशिवात्मिका ।

मायाशक्ति परा नित्या ध्यानमस्य प्रपश्यते ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ॥

अस्य ध्यानम् ।

“कुन्दपुष्पप्रभां देवीं हिमज्वां पङ्कजेक्षयाम् ।

शुक्लमाल्याम्बरधरां रत्नहारोन्मूलनां पराम् ॥

साधकाभीष्टदां सिद्धां सिद्धिदां सिद्धिसेविताम् ।

एव ध्यात्वा वकारान् तत्सर्वं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

व, य, इवार्थः । इति मेदिनी । वे, १ ॥ (यथा,

रघुः । ४ । ४२ ।

“ताम्बूलानां दलेकत्र रचितपाणभूमयः ।

नारिकेलसर्वं योधा शान्नं व यशः, पपुः ॥”

वं, ली, (वा ल गमनश्चयो. + कः ।) प्रचेताः ।

इति मेदिनी । वे, १ ॥ वरुणवीजम् । इति

तन्त्रम् ॥

व., पुं, (वानमिति । वा + भावे चः ।) साम्ब-

नम् । (वाति गच्छतीति । वान गमने + कः ।)

वायुः । वरुणः । इति मेदिनी । वे, १ ॥

वाहु । मन्त्रयम् । कल्याणम् । वलवान् ।

वसति । वरुणालयः । इति शब्दरत्नावली ॥

शादूज । वस्त्रम् । शालूकः । वस्त्रम् ।

इति नानैकाक्षरकोषः ॥

व, [सु] चि, युष्मान् । युष्मभ्यम् । युष्माकम् ।

युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाचतुर्थीपञ्चमीबहुवचनान्त-

रूपोऽयम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, सुम्भ-

वोधे ।

“पुष्पा तु वो नोऽपि हरिर्धनं वो

ददातु नो हन्त्वशुभानि वो नः ॥”

पादवाक्पादौ तु अस्य प्रयोगो न भवति । इति
वैयाकरणिकाः ॥)

वंशः, पुं, (वमति उज्झिरति पुष्कवान् वन्ते इति

वा । टु वम उज्झिरन्ते इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

इति धातोर्वाङ् इव शब्दे इति धातोर्वाङ् इव शब्दे

वर्गः । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ (यथा, रघुः ।
७ । ६६ ।

“उत्थापितः संयति रेणुरन्ध्रेः

साम्नीकतः स्यन्दनवंशचक्रैः ॥”

वादभाष्यविशेषः । इति धरणिः ॥ वौशी इति

भाषा ॥ (यथा, रघुः । २ । १२ ।

“स कीचकैर्मातृतपूज्यैः

कूजकिरापादितवंशकृतम् ।

सुश्राव कुक्षेयु यशः स्वसुखे-

रुह्यमानं वनदेवताभिः ॥”

वितृतिरस्य यशोशब्दे द्रष्टव्यः ॥) इह ।

सालहृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्राधगर्भ-

सम्भूताश्वरोविशेषे, ली । यथा, महाभारते ।

१ । ६५ । ४६ ।

“अनवद्यां मनुं यशामसुरां मार्गप्रियाम् ।

अनूपां सुभगां भावीमिति प्राधा यजायत ॥”

वशक, ली, (वंश इव कायतीति । कै + कः ।

अगुह । इति हारावली । १०४ ॥

वंशकः, ली, (वंश इव प्रतिकृतिः । “इव प्रति-

कृतौ ।” ५ । ३६६ । इति कन् ।) मत्स्यविशेषः ।

इति शब्दमाला ॥ वंशपातामाह इति भाषा ॥

इत्युविशेषः । इति रत्नमाला ॥ वंशाद इति

सामशास्त्रा इति च भाषा ॥ अस्य गुणाः ।

“वशकश्चर्मभिष्यन्दी लघुहृद्यवयवपहः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“पौष्टको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ॥”

“अविदाहो गुरुहृद्यः पौष्टको भीरुकश्च ॥

आर्या तुल्यगुणः किञ्चित् सचारो वशको

मतः ॥”

(इहो वंशः । “सन्नाया कन् ।” ५ । ३ ।

८७ । इति कन् । शुद्रवंशः । इति विद्वान्-

कौस्तुभे ।)

वशकफ, ली, आकाशोद्गीयमानश्चक्रम् । यथा,—

“वृक्षश्चक्रमित्याहुरिन्द्रतूत मनोविषः ।

ग्रीष्महास वशकफ वाततूल मरुजलम् ॥”

इति हारावली । २३ ॥

वशकपूररोचना, ली, (कपूर इव रोचते

शोभते इति । रच् + लुट् । ततः श्लोत-

गुरुषः ।) वशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

वंशचोरी, ली, (वंशस्य चोरीरमिषास्या अस्तीति ।

अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वंशरोचना । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वशज., पुं, (वशाज्जायते इति । जन् + ङः ।)

वैशुयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वशज., त्रि, (वशात् सद्वशाज्जायते इति ।

जन् + ङः ।) सद्वशाज्जातः । तत्पर्यायः । नील्य

२ वक्ष्य ३ । इति हेमचन्द्रः । १३७७७ । (वैशु-
पञ्चोऽपि । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४०६ ।

“यत्तियतनिर्गुणं यन्न वशजं यच्च नित्यनिष्ठा

यम् ।

किं कूर्मैस्तन्निर्घतं यशः पदे देवराजेन ॥”

“यदस्मिभिर्निर्मितवशवैश-

सूय त्वचा रोमनखैः पिनहम् ॥”

वशजा, स्त्री, (वंशे जायते इति । जन् + ङ + टाप् ।) वशरोचना । इति शब्दरत्नावली ।
 (अस्या गुणाः यथा,—
 “वंशजा वृंहणी वृष्या वत्या स्वादी च शीतला ।
 लण्णाकाशचरश्वासजयपित्तासकामलाः ।
 हरेत् कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कषया वातकृच्छ्रिन् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वशतण्डुल, पु, (वशजातस्तण्डुलः ।) वेणुयवः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशघान्य, स्त्री, (वंशस्य घान्यम् ।) वेणुयवः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वशनालिका, स्त्री, (वशनालीत्यस्या इति ।
 वशनाल + ठन् । टाप् ।) वशी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 वशनेत्रं, स्त्री, (वशस्य नेत्राण्यस्य ।) दन्तुलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वशपत्र, पु, (वशस्य पत्राण्येव पत्राण्यस्य ।)
 नल । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वशस्य पत्रम् ।)
 वशस्य दले, स्त्री ॥ (हरितालम् । यथा,—
 “तालकं वंशपत्राख्यं कुष्माण्डसलिले क्षिपेत् ।
 समधा वा त्रिधा वापि दध्यस्तेन च वा पुनः ॥
 शोधयित्वा पुनः शुष्कं चूर्णयेत्तण्डुलाक्षनि ।
 ततः शरावने पात्रे स्थापयेत् कुशलो भिषक् ॥
 वद्रीपत्रकल्केन सन्धिलेपश्च कारयेत् ।
 अरुणाभमध पात्र तावज्जाला प्रदीयते ॥
 स्वाङ्गशीतं समुद्भूतं मानिक्याभो भवेद्रसः ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कुष्ठाधिकारे ॥)
 वशपत्रक, स्त्री, (वशपत्रमेव । स्वार्थे कन् ।)
 हरितालम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ४ । १२४ ॥
 वशपत्रक, पु (वशस्य पत्रमिवाकृतिरस्यति ।
 इवार्थे कन् ।) चुद्रमस्यविशेषः । इति शब्द-
 माला ॥ वाशपाता माह्व इति भाषा ॥ नलः ।
 श्वेतचु । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वशपत्रपतित, स्त्री, समदशाक्षरपादच्छन्दो-
 विशेषः । यथा,—
 “दिष्टुनिर्वंशपत्रपतितं भ र न भ न ल गैः ॥”
 उदाहरणम् ।
 “नतनवशपत्रपतित रजनिजललय
 पश्य सुकुन्द । मौक्तिकमिवोत्तममरकतगम् ।
 एष च त चकोरनिकरः प्रपिबति सुदितो
 यान्तमयेय चन्द्रकिरणेरन्तकणमिव ॥”
 वशपत्रचरितेति केचित् । वशदलमिति शम्भौ ।
 इति हन्दोमञ्जरी ॥
 वशपत्री, स्त्री, (वशपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 नाडोद्विह्वः । लणविशेषः । तत्पर्यायः । वश-
 दला २ लीरिका ३ चौर्यपत्रिका ४ । अस्या
 गुणाः । समधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तरक्त
 दोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पशूनां दुग्धदायि
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
 “वशपत्री वेणुपत्री पिङ्गा हिङ्गु शिवाटिका ।
 हिङ्गुपत्रीगुया पिचैर्वंशपत्री च कीर्तिता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

वंशपीत, पु, (वंशः वंशपत्रमिव पीतः ।) कण-
 गुग्गुलु । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वशपुष्पा, स्त्री, (वशस्य पुष्पाण्येव पुष्पाणि
 यस्याः ।) सहदेवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वशपूरक, स्त्री, (वशस्यैव पूरकमस्य ।) दन्तु-
 लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वशरोचना, स्त्री, (रोचते इति । रुच + नन्दा
 दिन्वात् ल्यु । टाप् । वशस्य रोचना ।)
 खनामखातवशपत्रस्य तन्मेतवर्णोपधविशेषः ।
 वशलोचना इति भाषा । तत्पर्यायः । त्वक्-
 क्षीरा २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥ वश-
 लोचना ३ । इति भरतः ॥ तुगाक्षीरी ४
 शुभा ५ वांशी ६ वशजा ७ । इति रत्नमाला ॥
 क्षीरिका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तुगा ९
 त्वक्क्षीरी १० शुभा ११ वशक्षीरी १२ वेणुषी
 १३ त्वक्सारा १४ कर्मरी १५ श्वेता १६ वश-
 कपूररोचना १७ तुङ्गा १८ रोचनिका १९
 पिङ्गा २० वशशर्करा २१ । अस्या गुणाः ।
 रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् ।
 रक्तशुद्धिकारित्वम् । तापपित्तोद्रेकहरत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “वशजा वृंहणी वृष्या वत्या स्वादी च शीतला ।
 लण्णाकाशचरश्वासजयपित्तासकामलाः ।
 हरेत् कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कषया वातकृच्छ्रिन् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वशलोचना, स्त्री, (वशरोचना । रस्य लः ।)
 वशरोचना । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या गुणाः ।
 “कषायमधुरा रूक्षा वातघ्नी वशलोचना ।
 तुगाक्षीरी चयश्वासकावरी मधुरा हिमा ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वशशर्करा, स्त्री, (वशस्य शर्करेव ।) वशलोचना ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वशशलाका, स्त्री (वशस्य शलाकेषु दाट्यान् ।)
 वीणामूलम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०० ॥
 (वशनिर्मिता शलाकेति मध्यलोपी समासः ।)
 वशनिर्मितशलाका च ॥
 वशस्तनितं, स्त्री, दादशाक्षरपादच्छन्दो-
 वशस्यविलं } विशेषः । यथा,—
 “वदन्ति वशस्यविलं जतौ चरौ ॥”
 उदाहरणम् ।
 “विलासवशस्यविलं सुखानिलैः
 प्रपूयं यं पञ्चमरागतुहिरन् ।
 ब्रजाङ्गनामपि गानशालिनां
 लहार मान स हरिः पुनातु व ॥”
 वंशस्तमितमपि कापि । इति हन्दोमञ्जरी ॥
 वशाय, स्त्री (वशस्य अयम् । प्रथमजातत्वात् ।)
 वंशाङ्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वशाङ्कुरितं, स्त्री, (वंशस्य अङ्कुरितम् ।) वश-
 चरित्रवर्धनम् । तत्पुत्राण्यस्य पञ्चमपञ्चमा-
 गंतलक्ष्यविशेषः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “यमं च प्रतिगोचरं वंशो मन्वन्तराणि च ।
 वशाङ्कुरितश्चेति पुत्राण्यं पञ्चमपञ्चम् ॥”

(यथा, भागवते । ६ । १ । ४ ।

“तेषां वशं पृथग्ब्रह्मन् । वशाङ्कुरितानि च ।
 कौन्तेयस्व महाभाग । निव्यं शुश्रूषती हि न ॥”
 वंशाङ्कुरः, पु, वंशस्याङ्कुरः । वांशेर कोडा इति
 भाषा । तत्पर्यायः । करीरम् २ वशाग्रम् ३
 यवफलाङ्कुरः । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । अम्लत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् ।
 शीतलत्वम् । पित्तासदाहकृच्छ्रत्वम् । रुचि-
 कारित्वम् । तत्पर्यायो निर्गुणत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

वशिक, स्त्री, (वशोऽस्यस्येति । ठन् ।) अङ्गुर ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥

वशिका, स्त्री, (वशिक + टाप् ।) अङ्गुर । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ वशी । इति शब्दरत्नावली ॥
 वशी, स्त्री, (वंशः कारणत्वेनास्यस्याः । अच ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) सुरली । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ वांशी इति भाषा ॥ (यथा, काव्यचन्द्रि-
 कायाम् ।

“निर्मिता कापि गोपीनां कुलशीलविनाशिनी ।
 विधिना पामरेण्येय न वंशी सुरवैरिणः ॥”
 कर्णचतुष्टयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वशी-
 वाद्यस्य विवरणम् । यथा,—

“तामेव राजते गीतं तालो वादित्रसम्भवः ।

गरीयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते ॥

ततं सुधिरमानहं घनमित्य चतुर्विधम् ।

तत तन्नीगतं वाद्यं वशाद्यं सुधिरं तथा ।

चम्पावनहमानहं घनं तालादिकं मतम् ॥”

शुधिरं यथा,—

“वशोऽयं पारीमधुरीतित्तिरीशृङ्गाद्वला ।

तोडक्षीसुरलीबुक्काशृङ्गाकाखरनाभयः ॥

शृङ्ग कापालिक वंशश्चर्म वंशस्तथा पर ।

यते शुधिरमेदास्तु कथिता पूर्वस्तरिभिः ॥

वर्णुलः सरलश्चैव यन्मोदोपविवर्जितः ।

वेणवः स्वादिरो वापि रक्तचन्दनजोऽथवा ॥

श्रीखण्डजोऽथ सौयर्णो दन्तिदन्तमयोऽपि वा ।

राजतस्ताम्रजो वापि लौहजः स्फाटिको-

ऽथवा ॥

कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन गर्भरन्ध्रेण शोभितः ।

शृङ्गविद्याप्रवीणेन वंशं कार्यो मनोहरः ॥

यशेनैव मतोऽपीति मतज्ञस्तुतिनोदितम् ।

ततोऽन्येऽपि तदाकारा वशा एव प्रकीर्तिताः ॥

तत्र त्र्यङ्गा शिरोदेशादधो द्विमितमङ्गुलम् ।

फुत्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमङ्गुलिपञ्चमे ॥

पञ्चाङ्गुलानि सत्तन्ध्रं ताररन्ध्राणि कारयेत् ।

कुल्यान्तधाम्बरन्ध्राणि सप्तसंस्थानि कौशलात् ॥

वद्रीवीजतुल्यानि सद्यन्ध्राणां समुत्तुलम् ।

प्रागतयोन्मेषनं कार्यं खरादौर्गादहेतवे ॥

सिक्चकेन कला देया हेन सुम्बरता भवेत् ।

पञ्चाङ्गुलोऽयं वंशः स्यादेकैकाङ्गुलद्वितः ॥

यदङ्गुलानि नाग्या स्यात् यावदष्टादष्टाङ्गुलम् ।

पुत्रकारताररन्ध्रस्य यावदष्टादष्टाङ्गुलम् ।

तदेव नाम वंशस्य पार्थिवैः परिकीर्तितम् ॥

वक्तव्यः

एकाङ्गुली द्वाङ्गुलश्च त्र्यङ्गुलश्चतुरङ्गुलः ।
अतितारतरत्वेन वांशिके, समुपेक्षितः ॥
त्रयोदशाङ्गुली वशोऽपरः पञ्चदशाङ्गुलः ।
निन्दितो वशतत्त्वज्ञेयसाधनदशाङ्गुलः ॥
महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
चत्वार उक्तमा वशा मतङ्गसुनिश्चयता ॥
दशाङ्गुली महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः ।
द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्तितः ॥
चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते ।
ब्रह्मा रुद्रो रविर्विष्णुः क्रमादत्र व्यवस्थिताः ॥
नैविद्य प्रौढता चापि सुखरत्नञ्च शीघ्रता ।
माधुर्यमिति पञ्चामी फुनकृतैश्च गुणाः स्मृताः ॥
शीतारवङ्गुल सन्धो विस्तरः स्फुटितो लघु ।
अमधुरश्च विज्ञेया, पञ्चदोषा फुनकृते क्रमात् ॥
वृथाप्रयोगवाङ्मूल्यमल्पता गीतवाद्ने ।
एभिर्दोषैर्युतोऽतीव निन्दितो वांशिको मतः ॥
स्थानकादिनयामित्रो गमकाष्टा स्फुटाचर ।
शीघ्रश्च कलाभिज्ञो वांशिको रक्त उच्यते ॥
प्रसुक्तिर्बहुसुक्तिश्च युक्तिश्चेत्यङ्गुलैर्गङ्गा ॥
सुस्थानत्वं सुखरत्नं अङ्गुलीसारणक्रिया ।
समस्तगमकज्ञान रागरागाङ्गवेदिता ॥
क्रियाभाषाविभाषासु दक्षता गीतवाद्ने ।
स्वस्थाने चापि दुःस्थाने नादनिर्माणकौशलम् ॥
गातृणां स्थानदाहल तद्दोषाच्छादन तथा ।
वांशिकस्य गुणा एते मया सल्लिख्य दर्शिताः ॥
इति सगीतदामोदरः ॥
वक्ष्य, त्रि, (वक्षे भव । वक्ष + “दिगादिभ्यो यत् ।”
४।३।५४। इति यत् ।) सप्तशब्दात् । तत्प-
र्याय । कुल्य, २ वीर्य ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, मनु । १।६१।
“स्वायम्भुवस्यास्य मनो षड्विंश मनवोऽपरे”
वशोऽपन्नमात्रे च । यथा रघु । १८।४६।
“वक्ष्या गुणा खल्वपि लोककान्ता
प्रारम्भसूच्याः प्रथिमानमायुः ॥”
गृहोर्हकाष्ठविशेषः । एष्टावयवविशेषश्च । इति
वक्ष्यशब्ददर्शनात् ॥ यथा, भागवते । ११।८।३३।
“यदस्थिभिर्निर्मितवक्षवक्ष-
स्थानं तत्रा रोमनखे पिनहम् ॥”
वक्, इ ङ कौटिल्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-व्या०-अक०-सक०-च-सेट् ।) कौटिल्य-
मिह कुटिलीभावः, कुटिलीकरणश्च । इ, वक्रते ।
ङ, वक्रते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः । वक्रते
काष्ठं कुटिलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
वक्, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
व्या०-अक०-सक०-सेट् ।) ङ, वक्रते । इति दुर्गा-
दासः ॥
वक्तव्यः, त्रि, (वृ वच् वा + तञ् ।) कुलित ।
हीनः । (यथा, मनु । ८।६६।
“नाध्यधीनो न वक्तव्यो न हस्त्युर्न विकर्मकः ॥”
वचनार्हः । इति मेदिनी । ये, १०३३ । (यथा,
महाभारते । १४।७६।२३।
“वक्तव्याश्चापि राधानः सर्वे सह सुहृज्जने ।

वक्त्रवा

शुद्धिदिरस्यान्वेधो भवद्विरनुभूयताम् ॥”
वच् + भावे तथ ।) वचने, स्त्री ॥
वक्त्रा, [त्र] त्रि, (वच् + लृच् ।) योवक्तु जानाति
स । इति भरतः ॥ औचित्यात् बहु विशिष्ट
वदति । इति सुकुटः ॥ (यथा, दितोपदेशे ।
“भञ्ज कृत कृत मौन कोकिलैर्जलदागमे ।
हर्दरा यत्र वक्त्रारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥”
तत्पर्यायः । वद २ वदावदः ३ । इत्यमरः ।
४।१।२५॥ वदान्य, ४ वमा ५ । इति जटा-
धरः ॥ सुष्ठुवक्त्रा । इति भरतः ॥ बहुभाषी ।
इत्येके । तत्पर्यायः । वाचोयुक्तिपटुः २ वाग्मी ३
वावदूकः ४ । इत्यमरः ॥ मचक ५ सुवचा । ६
प्रवाक ७ । इति जटाधरः ॥ पण्डितः । इति
मेदिनी । ते, ५३ ॥
वक्त्र, स्त्री, (वक्ति अनेनेति । वच् + “गुष्ट्वी-
पचिपचयमिचदिन्दिभ्यश्च ।” उणा० ४।
१६६। इति च ।) सुखम् । इत्यमरः । २।
६।८६॥ (यथा, मनौ । ८।२७२।
“धर्मोपदेशं दर्पणं विप्राणामस्य कुन्ततः ।
तत्प्रमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिव ॥”
तगरमूलम् । इति शब्दमाला ॥ वक्त्रमेदः ।
इति मेदिनी । रे, ८४॥ हृन्दोविशेषः । इति
हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“भवत्यर्हसमं वक्त्रं विषमञ्च कदाचन ।
तयोर्हयोरुपान्तेऽत्र हृन्दसदधुनोष्यते ॥
वक्त्रं युग्म्या मगौ स्यातामन्देयोऽनुष्टुभि
स्थातम् ॥”
अत्र हिरावर्त्ता श्लोक पूरयितव्यः ।
“वक्त्राभ्योर्लं सदा स्मिरं चतुर्नीलोत्पलं फलम् ।
वक्त्रवीना सुरारातेऽस्तेन भङ्गं जहारीचे ॥”
इति हृन्दोमञ्जरी ॥
वक्त्रखुरः, पु, (वक्त्रस्य खुर इव एषोदरादित्वात्
ख ।) दन्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वक्त्रज, पु, (ब्रह्मणो वक्त्राद् जायते इति ।
ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् इति श्रुते । जन् +
ज ।) ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुख-
जाते त्रि ॥
वक्त्रताल, स्त्री, (वक्त्रस्य तालम् ।) सुखवादम् ।
इति केचित् ॥ त्रिकाण्डशेषे सुखवादं वक्त्र-
नालमिति लिखितम् ॥
वक्त्रपट्ट, पु, (वक्त्रस्य पट्ट इव ।) आभ्यान्मोजन-
पात्रम् । तीव्रता इति भाषा । तत्पर्यायः ।
तलिका २ तलसारकम् ३ । इति हेमचन्द्रः ।
४।३१७॥
वक्त्रमेदी, [न] पु, (वक्त्रं भिनत्तीति । भिद् +
णिनिः ।) तिक्तारसः । इति हेमचन्द्रः । ६।
२५॥ सुखमेदके, त्रि ॥
वक्त्रवास, पु, (वक्त्रं वासयति सुरभीकरोतीति ।
वासि + “कर्मण्यण् ।” ३।२।१। इत्यण् ।)
नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य
नारङ्गशब्दे ज्ञातव्यम् ॥ वक्त्रस्य वासः ।) सुख-
गन्धश्च ॥

वक्त्रः

वक्त्रशोधनं, स्त्री, (वक्त्रस्य शोधनमिव ।) भवम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्त्रस्य शोधनम् ।)
सुखशुद्धिकरणश्च ॥
वक्त्रशोधी, [न] पु (वक्त्रं शोधयतीति । शुध +
णिच् + णिनि ।) जम्बीरः । इति जटाधरः ।
सुखशोधिके, त्रि ॥
वक्त्रासवः, पु, (वक्त्रस्य आसवः ।) अथरमधु ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वक्त्रं, स्त्री, (वद्धते इति । वक्ति कौटिल्ये + रन् ।
एषोदरादित्वात् न लोपः । यद्वा, वच् + रक् ।
वच् गतौ + “स्मापितश्चिवच्चीति ।” उणा०
२।१३। इति रक् । न्यङ्गादित्वात् कुलम् ।)
नदीवक्त्रः । तत्पर्यायः । पुटमेदः २ । इत्य-
मरः ॥ वक्त्र, ३ । इति भरतः ॥ (तगर
पादिकम् । तत्पर्यायो यथा,—
“कासागुशारिवा वक्त्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
तथास्य विषयः ।
“शृताङ्गैरखम्भोभ्यां वक्त्रयात्रीफलैः शठम् ।
तैलं नस्य मरुन्नुद्गतिमिरोद्गदापहम् ॥”
इति शृताज्ञाद्य तैलम् ।
इति चक्रपाणिनयश्च शिरोरोगाधिकारे ।)
वक्त्र, पु, (वच्चीतीति । वच् गतौ + “स्मापितश्च
वच्चीति ।” उणा० २।१३। इति रक् ।
न्यङ्गादित्वात् कुलम् ।) शूनैश्चरः । इति
मेदिनी । रे, ६५॥ मङ्गलग्रहः । इति हेम-
चन्द्रः । २।३०॥ रुद्रः । त्रिपुरासुरः । इति
धरणिः ॥ पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वक्त्रं
गतविशिष्टग्रहः । स तु यस्य ग्रहस्याश्रित-
तात् रथधितिराश्रीयश्चिन्ताशान्तगतादृशात्
पञ्चमयष्टाशे रविक्षिप्रति । यथा,—
“वक्त्राः स्युः पञ्चपङ्केर्के त्वतिवक्त्रा नगाद्यो ।
नवमे दशमे भानौ जायते सहजा गतिः ।
दादशैकादशे सूर्ये लभन्ते शीघ्रतां पुनः ।
रविस्यत्यशकश्चिन्तावधे सखाच कल्पते ।
न तु राश्यान्तरस्य गतिं द्वितीयादिनिरूपणम् ।
राहुकेतू सदा वक्त्रो शीघ्रगौ चन्द्रमास्त्रौ ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।
(करुष्यदेशीयवृत्तिभेदः । यथा, महाभारते ।
२।१४।११।
“तमेव च महाराज । शिष्यवनं सनुपस्थितः ।
वक्त्रं करुषाधिपतिर्मायायोधो महाबलः ॥”
वक्त्रं त्रि, (वद्धते इति । वक्ति कौटिल्ये + रन् ।
एषोदरादित्वात् न लोपः । यद्वा, वच् + रक् ।)
अवृजुः । वीका इति भाषा । तत्पर्यायः ।
अरालम् २ वृजिनम् ३ वृजम् ४ कर्मि-
मतु ५ कुक्षितम् ६ ननम् ७ आधिष्ठम् ८ कुटि-
लम् ९ सुयम् १० वेक्षितम् ११ । इत्यमरः ।
१।१।७१॥ वङ्गुरम् १० वेङ्गु १३ विनतम् १४ उड-
रम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अथनत १६
अनत, १७ भङ्गुरः, १८ । इति जटाधरः ॥ १॥

(यथा, महाभारते । ३ । १३२ । १२ ।

“स वै तथा वक्र एवाभ्युपगच्छ-
दष्टावक्र प्रथितो वै महर्षिः ॥”)

वक्राणि यथा । अलक १ भालः २ भूः ३
नखचिह्नम् ४ अङ्गुशः ५ कुक्षिका ६ भग्नकङ्क-
णम् ७ बालेन्द्रः ८ दात्रम् ९ कुटालः १०
चन्द्रकः ११ सुकाश्यम् १२ पलाशपुष्पम् १३
विद्युत् १४ कटाक्षः १५ शक्रघनुः १६ फणा १७
प्रबोधः १८ करः १९ हस्तिदन्तः २० शूकर-
दन्तः २१ सिंहनखादिः २२ । इति कविकल्प-
लता ॥ क्रूरः । इति मेदिनी । रे, ६५ ॥

वक्रकण्टः, पु, (वक्राः कण्टाः कण्टका यस्य ।)
वदरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्रः
कण्टः ।) कुटिलकण्टकश्च ॥

वक्रकण्टकः, पु, (वक्राः कण्टका यस्य ।) खदिर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषयोऽस्य
खदिरशब्दे विज्ञेयः ॥)

वक्रखड्गः, पु, (वक्र खड्गः ।) करवालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्रग्रीवः, पु, (वक्रा ग्रीवा यस्य ।) उष्ट्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रचक्षुः, पु, (वक्रा चक्षुर्गोचरः ।) शुकपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वक्रतालः, स्त्री, (वक्र तालं यत्र ।) वाद्यविशेषः ।
तत्पर्यायः । सुखवाद्यम् २ । वक्रनालमिति वा
पाठः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रनाली, स्त्री, (वक्रनाल + गौरादित्वात् ङीप् ।)
सुखवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वक्रतुण्डः, पु, (वक्रतुण्ड यस्य ।) शुकपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (वक्रांते, त्रि । यथा,
भागवते । ६ । १ । २८ ।

“स पाशदस्तास्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषानतिदारुणान् ।
वक्रतुण्डानर्द्धरोम् व्यात्मानं नेतुमागतान् ॥”
वक्रदष्टः, पु, (वक्रा दष्टा यस्य ।) शूकरः । इति
केचित् ॥

वक्रनक्रः, पु, (वक्र कुटिलं नक्र इव हिंस्रः ।)
पिशुनः । शुकपक्षी । इति मेदिनी । रे, ८८५ ॥
वक्रनालः, स्त्री, सुखवाद्यम् । इति सुदाङ्गिन-
त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रनासिकः, पु, (वक्रा नासिका यस्य ।) पेशकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुटिलनासायुक्ते, त्रि ॥

वक्रपुच्छः, पु, स्त्री (वक्र पुच्छ यस्य ।) कुकुरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सलीमकुटिलनालकश्च ॥

वक्रपुष्पः, पु, (वक्राणि पुष्पाण्यस्य ।) वक्रवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पलाशवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वक्रवालधिः, पु, (वक्रो बालधिः केशयुक्तनालकः
यस्य ।) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४३ ॥
कुटिलपुच्छश्च ॥

वक्रभणितः, स्त्री, (वक्र कुटिलं भणितम् ।)
कुटिलवाक्यम् । तत्पर्यायः । वक्रोक्तिः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रम', पुं, (अवक्रमणमिति । अव + क्रम + भावे
चच् । अङ्गोप ।) पलायनम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वक्रनालकः, पुं, (वक्रं नालकं यस्य ।) कुकुरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलपुच्छे, स्त्री ॥

वक्रवक्रः, पु, (वक्र वक्रं सुखमस्य ।) शूकरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कुटिलसुखविशिष्टे, त्रि ॥

वक्रशल्या, स्त्री, (वक्रं शल्यमिव पत्रादिक
यस्याः ।) कुटुम्बिनीक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वक्राग्नः, स्त्री, (वक्रमग्नं यस्य ।) कवाटवक्रवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥ कुटिलाग्नभागश्च ॥

वक्राङ्गः, पु, (वक्रमङ्गं यस्य ।) हंसः । इति
हेमचन्द्रः ॥ कुटिलाग्नये, स्त्री ॥ (कुटिलाव-
यवविशिष्टे, त्रि । यथा, हरिवंशे । १०२ । ३८ ।
“तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्मुखस्तनी ।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी व्रजमौनविभूषणा ॥”)

वक्रि, त्रि, मिथ्यावादी । वक्रघातो क्रिन्प्रत्ययेन
नियमः ॥

वक्रो, [न] पुं, (वक्रो वक्रतास्यास्तीति । इतिः ।
वैदिकधर्मेविरुद्धवादित्वादस्य तथात्वम् ।) बुद्धः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ वक्रनाविशिष्टे, त्रि । यथा,
“लक्ष्मिणो यदि वक्रो स्यात् पुंसः कार्येषु

वक्रता ।
लक्ष्मिणोऽन्तं गते मर्त्यो दुःखादिष्वधिसंयुतः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रा कुटिला उक्तिः ।)
काकूक्तिः । यथा, कामधेनुकल्पतरुवृक्ष-
पुराणम् ।

“अथ वृत्ते वृत्तानुसर्गे दाता वक्रोक्तिभिः पदैः ।
त्राक्षणाणां च यत् किञ्चित् मयोन्मूल्यन्तु

निर्जने ॥
तत्र कश्चिद्व्यो न नयेन्न विभाष्यं यथाक्रमम् ।
न वाच्यं न च तत् शीरं पातय केनचित्

कश्चिन् ॥”
कृत्यप्रदीपवृत्तम् । वक्रोक्तिभिः काकूक्तिभिः ।
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ कुटिलोक्तिः । यथा,
“वादी आकरणं विनैव विदुषां धृष्टः प्रविष्टः

सर्मा
लक्ष्यतत्त्वमिति । स्यात् पटुवटुर्भूभङ्गवक्रो-
क्तिभिः ।

हीनः सद्रूपदासमेति गणको गोलानभिज्ञस्तथा
ज्योतिर्विज्ञेयसि प्रगल्भगणकः प्रश्नप्रश्नो-
क्तिभिः ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥
(वक्रा अर्थान्तरग्रहणेन कुटिला उक्तिः ।
शब्दालङ्कारप्रभेदः । तत्त्वचणादिकं यथा,
साहित्यद्वये दशमपरिच्छेदे ।

“अन्यस्यान्यार्थक वाक्यमन्यथा योजयेद् यदि ।
अन्यं श्लेषेण काका वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा ॥
द्विधेति श्लेषवक्रोक्तिः काकूवक्रोक्तिश्च । क्रमे-
णोदाहरणं यथा,—

“के ययं स्थल एव सम्पत्तिं वयं प्रश्नो विशेषाश्रयः
किं ब्रूते विद्वजः स वा फणितयन्त्राक्षि सुप्रो
हरि ।

वामा यूयमहो विद्वज्जगदधिकः कौटुकं सरो
वर्तते

येनास्मात्सु विवेकशून्यमनसः पुस्त्रेव योषिद्
भ्रमः ॥”

अत्र विशेषपदस्य वि' पक्षी श्रेयो नाग इति
अर्थद्वययोगात् सभङ्ग श्लेषः । अन्यत्र तु अभङ्गः ।
“काले कोकिलवाचाले सङ्कारमनोहरे ।

कृतागसः परित्यागान् तस्यास्तीति न दूयते ॥”
अत्र कयाचित् सखा निषेधार्थं नियुक्तो नञ्
अन्यथा काका दूयत एवेति विध्यर्थे घटितः ॥”

वक्रोक्तिका, स्त्री, (वक्रोक्तोऽस्यस्या इति । टन् ।
ईश्वरसनेन हि ओष्ठस्य वक्रता जायते अनी-
रस्यास्तथात्वम् । यदा, वक्र ओष्ठो यस्या ।
ततः स्वार्थे कन् । टाप् अत इत्वम् ।) अट्ट-
रदहास्यम् । ईश्वरहास्यम् । तत्पर्यायः । स्मितम्
२ । इति हेमचन्द्रः ॥

वक्त, रोपसहयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
पर-रोवे अक-संहतौ सक-सेट् ।) वक्षति ।
इति दुर्गादासः ॥

वक्षः, [स] स्त्री, (उच्यतेऽनेनेति । वक्ष + “पचि-
वक्षिभ्यां हट् च ।” उणा० ४ । २१६ । इति
असुन् सुट् । वक्षतेरसुन् इति रमानाथः ।
धातुप्रदीपश्च ।) अङ्गविशेषः । स तु हृदयोपरि-
कण्ठादधोभागः । बुक् इति भाषा । तत्प-
र्यायः । क्रोडम् २ भुजान्तरम् ३ उर ४
वन्धम् ५ । इत्यमरः ॥ अङ्ग ६ उत्सङ्गः ७ ।
इति जटाधरः ॥ वक्ष्यम् ८ गणपीठकम् ९ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ अपि च ।

“अथ वक्षश्च वत्सं स्याद्भूरो वक्षस्यले त्रयम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“अज्ञवान् समवक्षा स्यात् पीनेर्बुधोभि-
रुत्थितः ।

वक्षोभिर्बुधमेर्निखः शस्त्रेण निधनस्तथा ॥”
इति शारङ्गदे ६६ अध्यायः ॥

(पु, वक्षतीति । वक्ष + “वह्निहाधाम्भ्य-
श्चन्दसि ।” उणा० ४ । २२० । इति असुन् ।
सुट् च । अनङ्गान् । इत्यञ्जलदत्तः ॥”)

वक्ष्यं, स्त्री, (वक्ष्यतेनेनेति । वक्षरोषसंहयोः +
स्युट् ।) वक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वाङ्मे,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २३ । ६ ।

“क्रियास्तु वक्ष्यानि यज्ञैः ।”
“वक्ष्यानि वाङ्कानि स्तोत्राणि क्रियास्तु
करवामः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

वक्षोजं, स्त्री, (वक्षि जायते इति । जन् + ङ ।)
स्तनः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे ३ परिच्छेदे ।

“मध्यस्थं प्रथिमानमेति जघनं वक्षोजयोर्मन्दतां
दूरं वायुदरश्च लोमलतिका नेत्रार्जवं धावति ।

वगला

कन्दर्पं पारिवीक्ष्य नूतनमनोराण्याभिषिक्तं

चक्ष्णात

अज्ञानीव परस्परं विदधते निर्लुप्यं सुभुषः ॥”
वचोवृष्टः पु, (वचसि रोहतीति । वृष्ट + क. ।)

स्नानं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आम्ना-
सप्रश्रव्याम् । ४४६ ।

“मा श्रवरतरुणि पीवरवचोवृष्टयोर्भरेण भञ्ज
गन्धम् ।

निम्नोर्करिपि शोभा ययोर्भञ्जोभिरुपुक्ते ॥”
वक्ष्यमाणः, त्रि, भविष्यत्कथनोपविषय । वच-

धातो, स्वमानप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा । अत्र
वक्ष्यमाणवचनात् मध्वरात्रप्रामाण्येय जयन्तो-

त्वम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अपि च ।
“तत्रैव द्वादशोमध्ये पारय श्रवणोऽधिके ।

वक्ष्यमाणश्च घटतेऽन्यथा प्रायश्चिदा व्रतम् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासं १५ विलासः ॥

अथ, एषः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
मक०-सेट् ।) यखति । एषि गतौ । इति

दुर्गादायः ॥
अथ, इ एषः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-मक०-सेट् । इति ।) इ, यच्छति । एषि

गतौ । इति दुर्गादायः ॥
अथ, इ खञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
अक०-सेट् ।) इ, वज्रान्ते । इति दुर्गादायः ॥

वगला } स्त्री, दशमहाविद्यान्तर्गतदेवी-
वगलासुखी } विंशत्य । तदुक्तं तन्त्रान्तरे ।

‘ब्रह्मास्त्रं सप्रवक्ष्यामि सद्यः प्रत्ययकारकम् ।
साधकानां हितार्थाय स्तम्भनाय च वैरि-

याम् ॥
यस्या स्वरमात्रेण पवनोऽपि स्थिरायते ।
प्रत्यय स्थिरमायाश्च ततश्च वगलासुखः ॥

तदन्ते सर्वदुष्टानां ततो वाच सुखं पदम् ॥
स्तम्भयेति ततो जिज्ञां कीलयेति पदद्वयम् ॥

बुद्धिं नाशय पञ्चाक्षु स्थिरमायां समालिखेत् ।
लखेच्च पुनरोद्धारं स्वाहेति पदमन्ततः ॥

घटत्रिशदक्षरीं विद्यां सर्वसम्पत्करिं मता ॥”
स्थिरमायां स्त्री । तथा च ।

“बुद्धिहीनेन्द्रमायायुक् स्थिरमाया प्रकीर्तिता ॥
ॐ स्त्री वगलासुखी सर्वदुष्टानां वाच सुखं

स्तम्भय जिज्ञां कीलय कीलय बुद्धिं नाशय स्त्री
ॐ स्वाहा ॥ ॥ तन्त्रान्तरे ।

“बुद्धिहीनेन्द्रमायायुक् वगलासुखि सर्वशुक् ।
दुष्टानां वाचमित्युक्ता सुखं स्तम्भय कीर्तयेत् ॥

जिज्ञां कीलय बुद्धिं तत् विनाशय पदं वदेत् ।
पुनर्नान्न तत्कारं बुद्धिनायावधिर्भवेत् ॥

तारादिका चतुस्त्रिंशदक्षरा वगलासुखी ॥”
ॐ स्त्री वगलासुखि सर्वदुष्टानां वाच सुखं

स्तम्भय जिज्ञां कीलय बुद्धिं विनाशय स्त्री ॐ
स्वाहा । इत्यपि मन्त्रान्तरम् ॥ ॥ अनयो

पूजा । प्रातःकृत्वादिप्राज्ञायामान्त विधाय
ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । यथा, शिरसि नारद-

ऋषये नमः । सुखे ब्रह्मपुण्ड्रं नमः । बुद्धिं

वगला

वगलासुखी देवताये नमः । सुखे स्त्री वीजाय
नमः । पादयोः स्वाहाशक्तये नमः ।

“नारदीयस्य ऋषि गृहिं ब्रह्मपुण्ड्रं तन्त्रुते ।
श्रीवगलासुखीं देवीं हृदये विन्यसेत्ततः ।

स्त्री वीजं गृह्यदेवे तु स्वाहाशक्तिस्तु पादयोः ॥”
ततः कराग्रन्यासौ । ॐ स्त्री वगलासुखी नमः ।

वगलासुखि सर्वनीत्या स्वाहा । सन्नुष्टानां
मध्यमाभ्यां ययट् । वाचं सुखं स्तम्भय अन-

मिकाभ्यां हृत् । जिज्ञां कीलय कीलय कनि-
ष्ठाभ्यां वीगट् । बुद्धिं नाशय स्त्री ॐ स्वाहा

करतलपट्ठाभ्यां घट् । एवं हृदयादिषु । तथा
च दिशतन्ते ।

“युगवायोगसमाप्तिशोणार्णे च मनःशुद्धेः ।
करशालासुखी तलयोः कराग्रन्यासमाचरेत् ॥”

ततो गूलान्ते आत्मतत्त्ववापिनीवगलासुखीश्री-
पादुकां पूजयामि इति गूलाधारे । गूलान्ते

विधातत्त्ववापिनीवगलासुखीश्रीपादुकां पूज-
यामि शिरसि । गूलान्ते शिवतत्त्ववापिनी-

वगलासुखीश्रीपादुकां पूजयामि सर्वज्ञे ।
ततश्च ।

“गृहिं भावे दशोः श्रोत्रे गणयोनौययोः
पुनः ।

ओद्योमंशुदृष्टे च दक्षिणां च कूर्परे ॥
मणिवन्द्येऽङ्गुलेर्मते गते च कुक्षयोर्हृदि ।

नाभौ कणां गृह्यदेवे वामांश्च कूर्परे तथा ॥
मणिवन्द्येऽङ्गुलेर्मते ततश्च शिरसेत पुनः ।

दक्षिणामे चौरजान्गुलं पयोर्हृत्तुल्यस्ययो ।
क्रमेण मन्त्रवर्णान्स्तु न्यस्य ध्यायेत् यथाविधि ॥”

ततो ध्यानम् ।
“मध्ये सुराश्विमणिमण्डपस्तवेदी-
विद्यासनोपरिगतां परिपीतवर्णाम् ।

पीताम्बराभरणमाख्यायिभूषितम्भी
देवीं सरामि धृतसुहरवैरणिष्ठाम् ॥

जिह्वाग्रमादाय करेण देवीं
वामेन शत्रुं परिपीडयन्तीम् ।

गदाभिचातेन च दक्षिणेन
पीताम्बराद्यां द्विभुजां नमामि ॥”

एष ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्य बहिः पूजामार-
भेत् ॥ ॥ तत्र प्रथमतोऽर्घ्यस्वापनम् । यथा ।

अष्टाङ्गुलं चतुरस्रं विधाय ईशानादिकोणेयु
पूर्वादिदिक्षु च कुसुमाक्षतरक्तचन्दनैस्त्री गण-

पतये नमः । इत्यनेन गणदानेन संपूज्य तेन
मधुना वा अर्घ्यपात्रमापूरयेत् । ततो वारचय

विशया संपूज्य अङ्गानि विन्यसेत् । ततो धेनु-
योनिसुदं प्रदर्श्य तेनोदकेन आत्मानं पूजोप-

करणशान्तिं चयेत् ॥ ॥ अस्या यन्त्रम् । चास
घटस वृक्षमण्डपस भूपुरान्वितम् । ततो गूल-

सुखाय ॐ आधारशक्तिकमलासनाय नमः ।
एवं शक्तिप्रसादनाय नमः । पूर्ववत् ध्यात्वा

पीठे आवाह्यं घटङ्गानि न्यसेत् । ततो सुदं
प्रदर्श्य पुरतः घटङ्गेन मण्डलं यजेत् । ततो

गूलान्ते मन्त्रवित्वा धेनुयोनिसुदं प्रदर्श्य आत्म-

वगला

विद्याश्रितेस्तत्त्वैर्विन्दव्यं सुखे निम्ना तर्ज्य-
कूपयोगेन साक्षात्परकां वगलासुखीं तर्पयेत् ।

ततो ययामम्भयसुपचारैः संपूज्य आवरणपूर्वा
मारभेत् । घटकोणेषु पूर्वे ॐ सुभगायै नमः ।

एयमग्निकोणं भगवत्प्राये । इष्टाने भगव-
दायै । पश्चिमे भगवत्प्राये । नैऋते भग-

वातिभ्यै । वायौ भगवत्प्राये । ततोऽष्टस-
पधेयं प्राक्षाद्याः पूज्या । पत्राण्ये ॐ जययै

नमः । एवं विजयायै । अजितायै । अपरा-
जितायै । क्षमिभ्यै । जम्भिभ्यै । मोहिभ्यै ।

आकर्षिभ्यै । ततो हस्तेषु ॐ भैरवाय नमः ।
तदाहो इन्द्रादीन् ययादीन् पूजयेत् । ततो

मूलेन धूपादिकं दत्त्वा यथाशक्ति जपं विधाय
त्रिगुणसुदं प्रदर्श्य पुष्पाञ्जलिद्वयं दत्त्वा देवे-

योनिसुदं प्रदर्शयेत् । ततो भैरवाय वलि
दद्यात् । ततो विषर्जनात् कर्म समापयेत् ।

अस्य पुरश्चरय सत्तजपः । तथा च ।
“पीताम्बरधरो भूत्वा पूज्याश्रितसुखस्थितः ।

सत्तमेकं जपेन्मन्त्रं हरिदाग्न्याग्निमालया ।
प्रक्षाल्यैरतो निद्रां प्रयतो ध्यानतत्परः ।

प्रियङ्गुकुसुमेनापि पीतपुष्पैश्च होमयेत् ॥”
द्वितीयमन्त्रस्य तु न्यासादिकं सर्वं पूर्ववत् ।

ध्यानम् ।
“गम्भीराय मदोन्मत्तां सर्वकामिषमप्रभाम् ।
चतुर्भुजां त्रिनयनां कामलासमानवाम् ॥

सुहर दक्षिणे पाशं वामे जिह्वाश्च वक्षकम् ।
पीताम्बरधरां देवीं हृदपीनपयोधराम् ॥

हेमकुण्डलभूषाश्च सर्वविहासनास्त्रिताम् ॥”
अथ प्रयोगः ।

“कुरुते वाग्वतिसम्पदं दुष्टानां बुद्धिनाशनम् ।
जपद्योमप्रयोगे च मन्त्रं चाप्युत जपेत् ॥

हरिदाहरितालाभ्यां लवणं कुङ्कुमाग्निं ।
स्तम्भयेत् परस्मैवापि नात्र काप्या विचारणा ॥

अथवा पीतपुष्पैश्च त्रिमध्वकैश्च होमयेत् ।
स्तम्भनेषु च सर्वेषु प्रयोगं प्रत्ययावहं ॥”

यन्त्रम् ।
“ॐ कारयोः ससुखयोः कर्त्ता शिरसोर्लखितः ।
मध्यगं नाम चाधस्य तदाहो वाचरुद्वयम् ॥

वोजं द्वितीयवर्गस्य तृतीयं विन्दुभूषितम् ।
चतुर्दशखरोपेतं सलिखितं पृथिवीगतम् ॥

ठकारेण समावेष्टा चतुष्कोणपटं बहिः ।
तत्कोणरेखासक्तं मूलैर्बन्धाद्यैः लिखितं ॥

त्रिगुलमध्वरेखायां पृथ्वी वोजानि पार्श्वयोः ।
अष्टवर्गं च कोर्कसु तद्बहिर्बन्धगतां लिखितं ॥

पृथिव्यन्तरितं वाह्यं माटकापरिमण्डलम् ।
आवेष्टा चाधया पश्चात्तदाहो स्थिरमायया ॥

निरुध्वाङ्गुशङ्कोजेन नादसमिलिताद्विष्ठा ।
लिखेत् पूर्ववदावेष्टा पश्चाच्च वगलासुखीम् ॥

पट्टे पाषाणपट्टे वा हरिद्रीकततावके ।
दिशस्तम्भे सुखस्तम्भे लिखित्वा गाढमाक्रमेण ॥

विवादे यन्त्रमालिख्य भूर्जे तैरेव वस्तुभिः ।
कुम्भकारस्य चक्रस्य धमसो विपरीतवत् ॥

वगला

नृत्तिकां समुपादाय वृषभं कारयेत्ततः ।
यन्त्र तस्योपरि न्यस्य तालकेन विलिप्य च ॥
तन्नासायां विनि क्षिप्य पीतरेणुं निजे गृहे ।
अर्चयेत् चतुष्कालं नित्यं पीतोपचारतः ।
दुष्टस्य स्तम्भयति च सुखं वाचस्पतेरपि ॥”
इति वगलापरिच्छेदः ॥ * ॥

विश्वसारे ।

“काकी तारा महाविद्या घोडशी सुवनेश्वरी ।
भैरवी द्विजमस्ता च विद्या धूमावती तथा ॥
वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकी-
र्तिताः ॥”

अथ वगलासुखीस्तोत्रम् ।

“मध्ये सुधाब्जमणिमण्डपरत्नवेदी-
विहासनीपरिगता परिपीतवर्णाम् ।
पीताम्बराभरणमालाविभूषिताङ्गी
देवी भजामि धृतसुहृद्वैरिजिह्वाम् ॥
जिह्वायमादाय करेण देवीं
धामेन शत्रु परिपीडयन्तीम् ।
गदाभिघातेन च दक्षिणेन
पीताम्बरां तां दिभुजां भजामि ॥
सल्लसन्ककुब्जलोहवित्तचारुगण्डस्थलीं
लसल्लसन्कचम्पकद्वयमिन्द्रविस्माननाम् ।
गदाहतविपक्षकां कलितलोचजिह्वाचलां
स्मरामि वगलासुखीं विसुखसम्भन स्तम्भनीम् ॥
पीयूषोदधिमध्यचारुविलसद्गङ्गोत्पले मण्डपे
यत्सिंहवाहनमौलिपातितरिपुप्रेतासनाध्यासि-
नीम् ।
खर्गभां करपीडितारिरसनां भ्राम्यद्गदावि-
भ्रमा-
मित्यं ध्यायति यान्ति तस्य विजयं सद्योऽथ
सर्वापदः ॥
देवि त्वच्चरणामुजाध्वनकृते यः पीतपुष्पाङ्गकौन्
भक्त्या वामकरे निधाय च मनुं मन्त्री मनो-
द्वाचरम् ।
पीठध्यानपरोऽथ कुम्भकवशात् बीजं स्मरेत्
पार्थिव
तस्यामित्रसुखस्य वाचि हृदये जायं भवेत्
तत्त्वज्ञात् ॥
वादी मूकति रङ्गति क्षितिपतिर्विश्वानरः
श्रीतति
क्रोधी शास्यति दुर्जनः मुननति क्षिप्रानुगः
खल्लति ।
गर्वो खर्वति सर्वविष जलति त्वम्भन्तगा-
यन्तिनः
श्रीनित्ये वगलासुखि प्रतिदिनं कल्याणि तुभ्य
नमः ॥
मन्त्रसावर्णं विपक्षदक्षने स्तोत्रं पवित्रं ते
यन्त्र वादिनियन्त्रं त्रिजगता जेवच चित्रं
य ते ।
मात, श्रीवगलेति नाम ललितं यस्यास्ति
जन्तोर्मुखे

वगला

त्वन्नामग्रहणेन संवदि सुखस्तम्भो भवेद्-
वादिनाम् ॥
दुष्टस्तम्भनसुखविपक्षमनं दारिद्र्याविद्रावणं
भूयद्भूषणमं वलनृगदृशां चेतःसमाकर्षणम् ।
सौभाग्येकनिकेतन मम दृशोः कारुण्यपूर्णान्तं
नृत्योन्मोहणमाविरस्तु पूरतो मातस्वदीय वपुः ॥
मातर्मन्त्रय मे विपक्षवदनं जिह्वाचलां कीलय
जाप्ती मुद्रय नाशयासु धिषणासुयां गतिं
स्तम्भय ।
शत्रू शूर्यय देवि तीक्ष्णगदया गौराङ्गि
पीताम्बरे
विघ्नौघं वगले हर प्रणमतां कारुण्यपूर्णैश्चये ॥
मातर्भैरवि भद्रकालि विजये वाराहि विश्वा-
अये
श्रीविद्ये समये महेशि वगले कामेशि रामे रमे ।
मातङ्गि त्रिपुरे परात्परतरे स्वर्गपवर्गप्रदे
दाघोऽहं शरणागतः करुणया विश्वेश्वरि
चाहि माम् ॥
संरम्भे चौरसङ्घे प्रहरणसमये बन्धने याधिमध्ये
विद्यावादे विवादे प्रकुपितनृपतौ दिव्यकाले
निशायाम् ।
वश्ये वा स्तम्भने वा रिपुवधसमये निर्जने वा
वने वा
गच्छंस्तिष्ठंस्त्रिकालं यदि पठति शिवं प्राप्नुया-
दाशु धीरः ॥
नित्यं स्तोत्रमिदं पवित्रमिह यो देयाः
पठत्यादरा-
धृत्वा यन्त्रमिदं तथैव समरे बाहौ करे वा
गले ।
राजानो हरयो मशान्वकरिणः सर्पा नृगेन्द्रा-
दिका-
स्ते वै यान्ति विमोहिता रिपुगणा लक्ष्मीः
स्यिराः सिद्धयः ॥
त्वं विद्या परमा त्रिलोकजननी विघ्नौघ-
सङ्केदिनी
योषाकर्षणकारिणी जनमनःसम्भोहसन्दायिनी ।
स्तम्भोत्सारणकारिणी पशुमनःसम्भोहसन्दायिनी
जिह्वाकीलनभैरवी विजयते ब्रह्मादिमन्त्रो यथा ॥
विद्या लक्ष्मी, सर्वसौभाग्यमायुः
पुत्रे, पौत्रे, सर्वसाम्राज्यसिद्धिः ।
मानं भोगो वश्यमारोग्यसौख्यं
प्राप्तं तत्तद्गतलेऽस्मिन् नरेण ॥
यत् कृतं जपसन्नाहं गदित परमेश्वरि ।
दृष्टानां नियन्त्रायां तद्दृष्ट्या नमोऽस्तु ते ॥
ब्रह्मास्त्रमिति विख्यातं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
गुरुभक्त्या दातव्यं न देय यस्य कस्यचित् ॥
पीताम्बरां हिमशुभाच्च धिनेत्रां गात्रकोष्णजाम् ।
शिलासुहृदस्ताश्च स्मरेतां वगलासुखीम् ॥
प्रातर्मध्याह्नकाये स्वपठनमिदं कार्यं विधिप्रदं
स्यात् ॥”
इति रुद्रयामले वगलासुखीस्तोत्रं समाप्तम् ।
इति क्षणानन्दकृततन्त्रसारः ॥

वङ्गुः

वगाहः, पु, (अघ + गाह + भावे घञ् ।
अलोपः ।) अघगाहः । इति सुगंधोपधाकरणं
भरतश्च ॥
वङ्गुः, पु, (वङ्गि इति । वङ् + “वचिर्गञ् ।” उणा०
३।३३ । इति रुः गङ्गान्तादेशः ।) वङ्गा ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥ वावट्कः ।
इति सचिप्रसारोणादित्तिः ॥ (शब्दः । यथा,
जखेदे । ७।१०३।२ ।
“गवामाह्वनमाशुवैतुसिनीनां
मण्डूकानां वसुरवासमेति ॥”
“मण्डूकानां वङ्गुः शब्दः समेति सङ्गच्छते ॥”
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
वङ्ग, इ ड गतिनिन्दारम्भजयेषु । इति कविकल्प-
ह्रमः ॥ (भ्वा०-यात्-सक०-जवे अक०-च-
सेट् ।) इ, वङ्गते । ड, वङ्गते । जवे एव कैश्चित्
पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥
वङ्गुः, पु, (वङ्गुतीति । वङ्ग + अच् ।) नदीवक्रम् ।
इत्यमरटीकाया भरतः ॥
वङ्गा, स्त्री, (वङ्ग + टाप् ।) वल्गाग्रभागः । तत्-
पण्यायः । पल्लयनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वङ्गिलाः, पु, (वङ्गति इति । वङ्ग + इलच् ।)
कण्टकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वङ्गाः, त्रि, (वङ् + ण्यत् । “वङ्गैर्गतौ ।” ७ ।
३।३३ । इति अगत्त्वर्थे कुत्वच् ।) वक्रम् ।
यथा, वङ्गा काष्ठम् । इति सुगंधोपधाकर-
णम् ॥
वङ्गि, स्त्री, (वङ्गते इति । वङ्गि कौटिल्ये + “वङ्-
क्रादयश्च ।” उणा० ४।३३ । इति क्रिन्-
प्रत्ययेन निपातितम् ।) पार्श्वस्थि । तत्पण्यायः ।
पशुकम् २ । इति हेमचन्द्रः । ३।२६१ ॥
वङ्गि, पु, स्त्री, (वङ्गते इति । वङ्गि कौटिल्ये +
“वङ्क्रादयश्च ।” उणा० ४।३३ । इति क्रिन्-
प्रत्ययेन निपातते ।) वाद्यमेदः । इत्युवादि-
कोषः । गृहदारु । पार्श्वस्थि । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुणादित्तिः ॥
वङ्गुः, पु, (वङ्गति संज्ञतो भवतीति । वङ्ग +
लुः । एषोदरादिवात् रुम् ।) ऊरुचन्दिः ।
इत्यमरः । २।३।३३ ॥ कुङ्कु इति भाषा ॥
(यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने ५ अध्याये ।
“यत्तुद्दृशासूयां संघाताः । तेषां अयोगुल्ल-
जाशुवङ्गुणेषु ॥”)
वङ्गुः, स्त्री, (वङ्गतीति । वङ्ग + बाहुलकात् कुन् ।
रुम् च ।) गङ्गास्रोतोविशेषः । यथा,—
“तस्याः स्रोतसि स्रोता च वङ्गमैत्रा च
कौर्तिता ॥”
सा च केतुमालवर्षस्या गङ्गा । यथा । एवं
माल्यवच्छिखराभिष्यतग्री तत उपरतवेगा
केतुमालमभिवङ्गुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं
प्रविशति । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १७
अध्याये ॥ (यथा च महाभारते १३।१६५।२२ ।
“गोदावरी च वेष्ठा च क्षणवेष्ठा तथा दिजा ।
दृष्टवती च कारेवी वङ्गुमन्दाकिनी तथा ॥”)

वङ्गः

वङ्गः, क्ली, (वङ्गतीति । वङि गतौ + अच् ।) धातु-
विशेषः । रां इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । वङ्गः
२ स्वर्णजम् ३ नागजीवनम् ४ नृद्वज्रम् ५ रङ्गम्
६ गुरुपत्रम् ७ पिष्टटम् ८ चक्रसंज्ञम् ९ तमरम्
१० नागजम् ११ कक्षीरम् १२ व्यालीनकम् १३
सिंहजम् १४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥
स्वधेतम् १५ नागम् १६ वङ्ग १७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधु-
रत्वम् । भेदित्वम् । पाण्डित्वम् । कृमिवात-
नाशित्वम् । लेखनत्वम् । किञ्चित्पित्तकारि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (अथ वङ्गस्य नाम-
लक्षणगुणाः ।
“रक्तवङ्गं वङ्गं प्रोक्तं तथा पिष्टटमिदम् ।
खुरकं मिश्रकञ्चापि दिविष्य वङ्गसुच्यते ॥
उत्तमं खुरकं तत्र मिश्रकञ्चत्वरं मतम् ।
रङ्गं लघुं सरं रक्तसुखं मेहकफक्रिमीन् ॥
निहन्ति पाण्डुं चन्द्रासं चक्षुष्यं पित्तघ्नं मनाक् ।
सिंहो यथा हस्तिगणं निहन्ति
तथैव वङ्गोऽखिलमेहवर्गम् ।
देहस्य सौख्यं प्रवर्धयेन्नियतं
नरस्य पुष्टिं विदधाति नृनम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्य शोधनमारणविधिर्यथा,—
“वङ्गं चूर्णोदके खिलं यामार्हेन विमुञ्चति ॥
इति वङ्गसुद्धिः ॥
“वङ्गं सतालमर्कस्य पिष्ट्वा दुग्धेन सपुटेत् ।
शुष्काश्चत्यभवेत्खल्ले सप्तधा भक्षता नयेत् ॥”
मतान्तरम् ।
“वङ्गं खर्परके कृत्वा चुक्रां संस्थापयेत् सुधीः ।
ज्वरीभूते पुनस्तस्मिन् चूर्णान्येतानि दापयेत् ॥
प्रथमं रजनीचूर्णं द्वितीये च यमानिका ।
तृतीये जीरकचैव ततश्चिन्तामण्यगुण्डवम् ॥
अन्त्यवल्कलोत्पद्य चूर्णं तत्र विनिः-
क्षिपेत् ।
एवं विधानतो वङ्गं न्निधत्ते नात्र सशयः ॥
वङ्गं तिक्तान्त्रकं रक्तं किञ्चित्प्रकोपनम् ।
मेदं क्षेप्यामयपन्नं क्रिमिघ्नं मेहनाशनम् ॥”
इति वङ्गमारणम् । इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे
जारणमारणाधिकारे ॥) अन्यद्रव्यशब्दे द्रव्य-
यम् ॥ ३ ॥ सौख्यम् । देशविशेषे पुं भूम्नि ।
इति मेदिनी । गे, २९ ॥ (एकवचनान्तोऽपि ।
यथा, महाभारते । १ । १०४ । ५० ।
“अङ्गस्याङ्गो भवेद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च
सूतः ॥”)
स तु प्राचीदेशान्तर्गतदेशविशेषः । यथा,—
“अङ्गवङ्गा मद्गुरका अन्तर्गिरिवहिर्गिरा ॥”
इत्युपक्रम्य ।
“शाखा मागधगोनर्दा प्राप्या जनपदा
सूता ॥”
इत्यन्तं मत्स्यपुराणवचनम् ।
मतान्तरं यथा,—
“आग्नेयामङ्गवङ्गोपवङ्गत्रिपुरकोपला ।

वङ्गालः

कलिङ्गोद्गान्मुकिष्कित्वाविदर्भश्वराद्यः ॥”
इति ज्योतिष्कस्वधृतकूर्मशतवचनम् ॥
तस्य सीमा यथा,—
“रत्नाकरं समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तर्गते शिवे ।।
वङ्गदेशो मया प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदश्च ॥”
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥
वङ्गः, पुं, चन्द्रवशीयवलिंराजपुत्रः । यथा,—
“वलिः सुतपसो जज्ञे अङ्गवङ्गकलिङ्गका ।
सुसप्तोऽङ्गाश्च वालेया अनयानस्तथाङ्गतः ॥”
इति गारुडे १४४ अध्यायः ॥ ३ ॥
(स च वङ्गो दीर्घतमस्य औरसो वले, क्षेत्र-
जश्च । यथा, महाभारते । १ । १२०४४७ ५१ ।
“ततः प्रसाद्यामास पुनस्तद्वपिसत्तमम् ।
वलिं सुदेष्णां भार्यां स्वं तस्मै तां प्रादिष्योत्-
पुनः ॥
तां च दीर्घतमाङ्गेयं सुष्ट्वा देवीमयाजवीत् ।
भविष्यन्ति कुमारार्थं तेजसादिवर्चसः ॥
अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुहृश्च ते सुताः ।
तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामप्रथिता भुवि ॥
अङ्गस्याङ्गो भवेद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च सूतः ।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स सूतः ।
पुण्ड्रस्य पुण्ड्रा मखगाता सुखा सुहृत्स्य च
सूताः ।
एवं वलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिणः ॥”)
वार्ताङ्कः । कापांसः । इति मेदिनी । गे, २९ ॥
वङ्गजः, क्ली, (वङ्गात् धातुविशेषात् जायते इति ।
जन् + ङः ।) सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥
वङ्गदेशजाते, त्रि ॥
वङ्गनः, पुं, (वङ्गतीति । वङि + लुः ।) वार्ताङ्कः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ वेगुन् इति भाषा ।
(गुणाद्योऽस्य वार्ताङ्कशब्दे ज्ञातयाः ॥)
वङ्गला, क्ली, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
वङ्गालीति च नामान्तरम् ॥
वङ्गशुक्लजः, क्ली, (वङ्गशुक्लाभ्यां रङ्गतात्माभ्यां
जायते इति । जन् + ङः ।) कांस्यम् । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ११५ ॥
वङ्गसेनः, पुं, वक्रहस्तः । यथा,—
“वङ्गसेनस्त्वगच्छिहः शुकनाशो सुनिहमः ।
अनलिः कुनली ॥” इति विक्रान्तशेषः ॥
वङ्गसेनकः, पुं, (वङ्गसेन + स्वार्थे कन् ।) वक्रहस्तः ।
यथा,—
“रक्तपुष्पो सनितरुंरगस्तिर्बङ्गसेनकः ॥”
इति रत्नमाला ॥
अस्य पुण्यागुणाः ।
“वासकस्य च पुण्याणि वङ्गसेनस्य चैव हि ।
कटुपाकानि तिक्तानि कासघ्नकराणि च ॥”
इति राजवल्लभः ॥
वङ्गारि, पुं, (वङ्गस्य रङ्गधातोररिः । अस्य वङ्ग-
धातुजारकत्वात् तथात्वम् ।) हरितालम् । इति
हेमचन्द्रः ॥
वङ्गाल, पुं, भैरवरागस्य पुत्रः । यथा,—
“वङ्गाल, पञ्चमः पद्यो मधुरो हर्षकस्तथा ।

वचक्रुः

देशाख्यो माधवः सिन्धुर्भैरवपुत्रा प्रकी-
र्तिताः ॥”
अस्य ध्यानम् ।
“कचानिवेशितकरकवरस्तपस्वी
भास्वत्सिन्धुपरिमण्डितवामहस्तः ।
भस्मोष्णलो निविडवङ्गजटाकलापो -
वङ्गाल इत्यभिहितस्तस्याकवर्णः ॥
यादवो देववङ्गालो यद्वाश्रम्यासमध्यमः ।
प्रहर्षे विनियोक्तव्यः प्रोक्तोऽयं सुनिना स्वयम् ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥
वङ्गाली, क्ली, भैरवरागस्य रागिणी । यथा,—
“भैरवी कौशिकी चैव भाषा वेलावली तथा ।
वङ्गाली चेति रागिण्यो भैरवस्यैव वङ्गभा ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
अस्या मूर्तिः ।
“मनोऽसक्तगुणभूषिताङ्गी
शुकं दधाना धरणीधरया ।
प्रांशुः कुमारी कमनीयमूर्ति-
ज्वलालिकेय मुचिसाङ्गगीता ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥
“वङ्गाली औडवा स्त्रिया यद्वाश्रम्यासमध्यम-
भाक् ।
ब्रह्महीना च विज्ञेया मूर्च्छना प्रथमा मता ।
पूर्णा वा महयोपेता कलिनाथेन भाविता ॥”
इति सङ्गीतदर्पणम् ॥
वच, औ वाचि । सन्देशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) औ, वक्ता ।
अथ सेम् (सेट्) इत्येके । न वचत्प्रियं वचः ।
इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥
वच, क सन्देशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) सन्देशो वचनविशेषः ।
क, वाचयत्यखिलां किमिति हलायुधः ।
इति दुर्गादासः ॥
वच, ल औ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-दिक०-सेट् ।) ल, वक्ति । औ, वक्ता ।
अस्मादन्तिविभक्तिर्न प्रयोज्या । इत्यालङ्का-
रिकाः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा,—
“वचैरन्धकृशमृद्भिः प्रयोगो नाभिधीयते ।
जयतेर्नास्ति पञ्चम्या उत्तमः पुरुषः कश्चित् ॥”
इति बहुसम्मतम् ॥)
वचः, पुं, (वक्तीति । वच् + अच् ।) कौरपद्यौ ।
इति मेदिनी । ऐ, ६ ॥
वचः, [स्] क्ली, (उच्यते इति । वच् + “वर्ध-
धातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ । १८६ । इत्यसुन् ।)
वाक्यम् । इत्यमरः । १ । १ । १११ । (यथा, रघौ । १ । ४१ ।
“इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
व्याघ्रराजस्य वचो निशम्य ।
प्रत्याहताख्यो गिरिशप्रभाषा-
दात्मवचसां प्रियिषीचकार ॥”)
वचक्रु, पुं, (वक्तीति । वच् + “व्युवचिभ्यो
व्युजागजक्रुचः ।” उणा० ३ । ८१ । इति
अक्रुच् ।) आप्तव्यः । इति मेदिनी । ने, १२० ॥

वचनं

वचनः, चि, (वक्तीति । वच् + “व्युवचिभ्यः” इति ।) उणा० ३।८१ । इत्यकुप् । वाचूकः । इति मेदिनी । ने, १२७ ।

वचणी, स्त्री, शारिका । वर्तिः । शब्दभेदः । इति शब्दरत्नावली । मेदिन्यां वचणा इति वरणा इति च पाठः ।

वचनं, स्त्री, (उच्यतेनेनेति । ज्ञेयनाशकत्वादस्य तथात्वम् । वच् + क्युट् ।) शुष्णी । इति शब्द-चन्द्रिका । वाक्यम् । तत्पर्यायः ।

“इरा सरस्वती ब्राह्मी भाषा वाणी च सारदा । गिरा गौक्ष गिरां देवी गौर्देवी भारती-
शरी ।

वाग्वाचा वचसामीशा वाग्देवी वर्णमाहवा । वचनं भावितं चोक्तिर्याहारो लपितं वचः । वाग्देवीवचसोरेष प्रथमायः परिकीर्तितः । यथास्थान यथायोग्य भेद कक्ष्यो मनीषिभिः ।”

इति शब्दरत्नावली ॥ ॥

(यथा, हितोपदेशे ।

“असेवितेश्वरद्वारमदृष्टविरहयथम् ।

अनुक्तलोववचनं धन्य कस्यापि जीवनम् ॥”)

तत्तु विविधम् । यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।

“वचनं त्रिविधं शैल लौकिके वैदिके तथा । सर्वं जानाति शास्त्रज्ञो निर्मलज्ञानचक्षुषा ॥ असत्यमहित पश्चात् सांप्रत श्रुतिसुन्दरम् । सुबुद्धिशुद्धं नहि तेषां कदाचन ॥ आपदः प्रीतिजनक परिणामसुखावहम् । दयालुधर्मशीलश्च बोधयत्येव वाग्वचम् ॥ श्रुतिमात्रात् सुधातुल्य सर्वकाले सुखावहम् । सर्वं सारं हितकरं वचसां श्रेष्ठमौष्ठितम् ॥ एवं च त्रिविधं शैल नीतिसारनिष्पन्नम् । कथंतां त्रिषुमध्ये किं वदामि वाग्वचमौष्ठि-
तम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४१ अध्यायः ॥

विभक्तिः । सा तु स्यादित्यादिष्व । यथा ।

“क्षेत्रिके वचनं क्रमात् कद्वल्वचनं स्यात् ॥” इति

सुमधोषयाकरणम् ॥ तद्देशिकपर्यायः । श्लोकः

१ धारा २ दला ३ गौ । ४ गौरी ५ गान्धर्वी

६ गभीरा ७ गभीरा ८ मन्ना ९ मन्नाजनी

१० वाशी ११ वाणी १२ वाणीची १३ वाणः

१४ पविः १५ भारती १६ धमनिः १७ नाळी

१८ मेना १९ मेळिः २० सूर्या २१ सरस्वती २२

निवित् २३ खाहा २४ वम् २५ उपन्दिः २६

मायुः २७ काकुत् २८ जिह्वा २९ घोषः ३०

खरः ३१ शब्दः ३२ खनः ३३ ऋक् ३४ ऋजा

३५ गीः ३६ गाथा ३७ गणः ३८ घेना ३९ माः

४० विपा ४१ नया ४२ कशा ४३ धिषणा ४४

नीः ४५ अचरम् ४६ मही ४७ अदितिः ४८

शशी ४९ वाक् ५० अयुष्टम् ५१ धेनुः ५२

वज्रः ५३ गल्दा ५४ सरः ५५ सुपर्णी ५६

वेङ्कटा ५७ । इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्नामानि ।

इति वेदनिघण्टौ । १ । १२ ॥

वचा

वचनग्राही [व], चि, (वचनं गृह्णातीति । ग्रह + चिनि ।) वचने स्थितः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

वचनीय, चि, (वच् + चनीयर् ।) कथनीयः । इति वचघातोः कर्मणि चनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (निन्दार्या, स्त्री । यथा, कुमारे । ४ । २१ ।

“मदनेन विना कृता रतिः

चणमार्त्तं किं जीवितेति मे ।

वचनीयमिदं यवस्थितं

रमण । त्वामनुयामि यद्यपि ॥”

“इति वचनीयं निन्दा मे मम यवस्थितम् ॥”

इति लट्टीकायां मल्लिनाथः ॥

वचनीयता, स्त्री, (वचनीयस्य भावः । वचनीय + तल् ।) लोकापवादः । यथा,—

“जनप्रवादः कौलीनं विगानं वचनीयता ॥”

इति हेमचन्द्रः । २ । १८४ ॥

(तथा, षष्ठ्यकटिकनाटके तृतीयाङ्के ।

“कामं नीचमिदं वदन्ति पुरुषः खण्डे च

यद्वहते

विश्वस्तेषु च वचनपरिभवश्चौर्यं न शौर्यं

हि तत् ।

खाधीना वचनीयतापि हि वरं बहो न

सेवाञ्जलि-

मार्गो ह्येव नरेन्द्रसौप्तिकवधे पूर्व्वं कृतो

द्रौणिना ॥”)

वचनेस्थितः, चि, (वचने तिष्ठति स्मेति । स्था +

“गत्यर्थेति ।” ३।४।७२ । इति क्तः । “तत्पुरुषे

कृति बहुलम् ॥” ६।१।१४ इति सप्तम्या अलुक् ।)

वचने तिष्ठति यः । वचनस्थः । तत्पर्यायः ।

विधेयः २ विनयग्राही ३ आश्रयः । इत्यमरः ।

३ । १ । २४ वज्रः ५ प्रणयः ६ । इति केषि-

दिति भरतः ॥

वचनोपक्रमः, पुं, (वचनस्य उपक्रमः ।) वाक्या-

रम्भः । इति भरतशब्दरत्नावली ॥ तत्पर्यायः ।

उपन्यासः २ वादसुखम् ३ । इत्यमरः ॥

वचर, पुं, (अवान्तरे चरतीति । अच् + चर +

अच् । अलोपः ।) कुक्कुटः । शठः । इति मेदिनी ॥

वचजुः, पुं, शत्रुः । यथा,—

“पुंसि मनुः क्षुपयुश्च वचजुर्गलुक्षथा ।

भरणयुश्च शरण्युः स्यादमित्रे स्थिरित्यपि ॥”

इति शब्दमाला ॥

वचसांपतिः, पुं, (वचसां वाचां पतिः ।) बृह-

स्पतिः । यथा,—

“जीवोर्द्धिराः सुरगुरुर्वचसांपतीण्यौ ॥”

इति दीपिका ॥

वचस्करः, चि, (करोतीति । कृ + अच् । वचसः

करः ।) वचने स्थितः । इति केषित् ॥

वचा, स्त्री, (वाचयतीति । वच् + णिच् + अच् ।

निपातनात् द्वयः । यदा, अन्तर्भावविशेषात्

वच. अच् ।) औषधविशेषः । वच् इति भाषा ।

तत्पर्यायः । उग्रगन्धा २ घट्गन्धा ३ गोलोमी ४

शतपत्त्रिका ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ॥

वज्रं

तीक्ष्णा ६ जटिला ७ मङ्गल्या ८ विजया ९

उग्रा १० रघोष्ठी ११ । इति रत्नमाला ॥

वज्रा १२ लोमशा १३ । इति जटाधरः ॥

भद्रा १४ । अस्या गुणाः । अतितीक्ष्णत्वम् ।

कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफामयस्थिशोफवात-

ज्वरातिसारसाहभूतनाशित्वम् । वाग्निकारि-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥ अपि च ।

“वज्रोग्रगन्धा घट्गन्धा गोलोमी शतपत्त्रिका ।

क्षुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिलोग्रा च लोमशा ॥

वज्रोग्रगन्धा कटुका तिक्तोष्णा वाग्निवर्द्धकत् ।

विवन्धाभानमूलप्री शल्लक्ष्मन्त्रविशोधिनी ॥

अपस्मारकफोष्माहभूतजन्तुनिहान् हरेत् ॥”

अथ खुरासानो वचा ।

“पारसीकवचा मुक्ता प्रोक्ता हैमवतीति सा ।

हैमवत्युदिता तद्वत् मूलं हन्ति विशेषतः ॥”

अथ महाभरी वचा । यस्या लोके कुलीजन

इति नामान्तरम् ।

“सुगन्धापुग्रगन्धा च विशेषतः कफकाशनुत ।

सुखरत्नकरौ यथा हृल्लक्ष्मसुखशोधिनी ॥”

अपरा सुगन्धा स्थूलगन्धिर्यस्या लोके महाभरा

इति नाम ।

“स्थूलगन्धिः सुगन्धान्या ततो हीनगुणा स्मृता ॥”

अथ चोपचीनीति लोके प्रसिद्धा । तस्या

गुणाः ।

“हीपान्तरवचा कङ्गी तिक्तोष्णा वृद्धिदीप्तिहृत् ।

विवन्धाभानमूलप्री शल्लक्ष्मन्त्रविशोधिनी ॥

वातयाधीनपस्मारसुष्माहं तनुवेदनम् ।

अपोहति विशेषेण फ्रिक्काभयनाशनी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

अपरश्च ।

“वचायुष्या वातकफहृत्प्री स्मृतिवर्द्धनी ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ॥

अन्यश्च ।

“अङ्गिर्वा पयसाज्येन मासमेकान्तु सेविता ।

वचा कुप्यान्नर प्राज्ञं श्रुतिधारणसयुतम् ॥

चन्द्रसूर्यग्रहे पीतं पलमेकं पयोऽन्वितम् ।

वचायास्तत्क्षणं कुप्यान्नहाप्रज्ञान्वितं नरम् ॥”

इति मारुते १६८ अध्यायः ॥

वज्रोग्रहः, पुं, (गृह्णातीति । ग्रह + अच् ।

वचसां ग्रहः ।) कर्णः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) वजति । इति दुर्गादासः ॥

वज, क संस्कृतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अय मार्गणसंस्कारे

इति प्राश्नः । मार्गणस्य शरस्य पञ्चादिना

संस्कारो मार्गणसंस्कारः । क, वाजयति पक्षे-

वाण काणकारः । इति रमानाथः ॥ मार्गण-

संस्कारयोरिति कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥

वज, पु, स्त्री, (वजतीति । वज गतौ + “वज्र-

न्नायवज्विप्रिति ।” उणा० २ । २८ । इति रन्-

प्रत्ययेन निपातितः ।) इन्द्रस्यास्त्रविशेषः । वाज्

इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । ज्वादिनी २ कुलिशमृ

वर्ज

भिदुरम् ४ पविः ५ शतकोटिः ६ खरः ७
शस्त्रः ८ दम्भोलिः ९ अश्विः १० । इत्यमरः ।
१।१।५० ॥ कुलीशम् ११ भिदुरम् १२ भिदुः
१३ खरम् १४ सवः १५ सवः १६ अश्वनी १७
वज्राश्विः १८ । इति तट्टीका ॥ जम्भारिः १९
त्रिदशायुधम् २० शतधारम् २१ शतारम् २२
आपोन्नम् २३ अचक्षम् २४ । इति पुरयो-
त्तमः ॥ गिरिकयटकः २५ गौः २६ अभोत्तम्
२७ मेघभूतिः २८ गिरिवरः २९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ जाम्बिः ३० दम्भः ३१ । इति
जटाधरः ॥ भिदुः ३२ अम्बुजम् ३३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे १।१२।२।

“अहमिह पन्ते शिथियाण
त्वष्टासौ वर्जं ख्यं ततश्च ॥”)

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“तथेत्युक्तं, स रविणा भूमौ कृत्वा दिवाकरम् ।
पृथक् चकार तत्तेजश्चक्रं विष्णोरकल्पयत् ॥
त्रिशूलश्चापि रुद्रस्य वज्रमिन्द्रस्य चाधिकम् ।
देवदानवसंघर्षः सहस्रकिरणात्मकम् ॥
रूपश्च प्रतिमन्त्रके त्वष्टा पादाहते महत् ।
न शशाकाप तद्दण्डं पादरूप रवेः पुनः ॥
अर्चास्त्रिपतः पादौ न कश्चित् कारयेत्
कचित् ।

यः करोति स पापिष्ठां गतिमाप्नोति निन्दि-
ताम् ॥

कुष्ठरोगमवाप्नोति लोकेऽस्मिन् दुःखसयुतम् ।
तस्मात् प्रमेकामार्थं चित्रेऽप्यतनैश्च यः ।
न कश्चित् कारयेत् पादौ देवदेवस्य धीमतः ॥”

इति मात्स्ये ११ अध्यायः ॥ ॥

अपि च ।

“प्रविश्य जठरं शुद्धो देवमातुः पुरन्दरः ।
ददर्शोर्हसुखं वाक् कटिचक्रकर महत् ॥
तस्मैवान्नीत्य दहये पेशीं मांसस्य वासवः ।
शुद्धस्फटिकचक्राणां काराभ्यां जगद्देव ताम् ॥
ततः कोपमभातो मांसपेशीं शतक्रतुः ।
कराभ्यामर्हयामास ततः सा कठिनाभवत् ॥
ऊर्ध्वनाहंश्च वष्टये त्वष्टोर्हं वष्टये तथा ।
शतपद्मा च कुलिशं संजातो मांसपेशितः ॥”

इति वामने ६ अध्यायः ॥ ॥

दृष्टासुरवधार्थं दधीचिसुनेरस्या इन्द्राश्रया
विश्वकर्मणा निर्मितवज्रस्य प्रमाणं यथा,—

“एवं कृतव्यवसिती दध्युष्टायव्यक्तशुम् ।
परे भगवति ब्रह्मरथारुह्य सप्तयन् जहौ ॥
यताश्वास मनो बुद्धिस्तत्त्वटक अक्षवन्धनः ।
आश्रितः परम योग न देह दुष्टये गतम् ॥
अयेन्ने वज्रमुदास्य निर्मितं विश्वकर्मणा ।
सुने, सकृदिभिरस्त्रिस्तौ भगवत्तेजसाश्रितः ॥
उतो देवगणैः सर्वैर्गन्धर्वैः पर्यशीभत ।
क्षुभमानो सुनिगद्येऽलौकिकं हर्षयन्निधे ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १० अध्यायः ॥ ॥

तस्मिन्निर्वारकविधिर्यथा,—

“प्रचक्रपवनावाते मेघेषु क्षतिर्यु यः ।

२४८

वर्ज

त्रिः पठेन्नेमिनीयोऽपि प्रादुसुखो वायुदह-
सुखः ॥

“तस्य माभूदयं घोरं विदुतीयोऽवसीदति ॥”

इत्याहिकतत्त्वप्रतमपरायम् ॥

“सुनेः कल्याणमिनस्य जेमिनेचापि कीर्तनात् ।

विदुदयिभय नास्ति पठिते च यद्योदरे ॥”

लिखिते च यद्योदरे । इति या पाठः ।

“जेमिनिश्च सुमन्त्रश्च पेशम्यायन एव च ।

पुलस्त्यः पुलस्त्येव पश्येते वज्रधारकाः ॥”

इति पुरायम् ॥ ॥ ॥

रत्नविशेषः । हीरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

इन्द्रायुधम् २ हीरम् ३ भिदुरम् ४ कुलिशम् ५

पविः ६ अभेदम् ७ अश्विरम् ८ रत्नम् ९ इन्द्रम्

१० भार्गवकम् ११ घटकोष्णम् १२ बहुधारम्

१३ शतकोटिः १४ अश्व गुणाः । यदुखो-

पेतत्वम् । सर्वरोगापहारकत्वम् । सर्वावशम-

नत्वम् । सौख्यत्वम् । देहदाट्टकरत्वम् । रसा-

यनत्वम् । तद्विशेषो यथा,—

“सर्वं विदुत्तमं स्निग्धं सौन्दर्यं लघुं लेखनम् ।

यद्वारन्तीत्यधारश्च सुशाम्यारः प्रियं दिशेत् ॥”

तस्य फलचरणं यथा,—

“भस्माभं काकपादश्च रेखाक्रान्तानु वर्णनम् ।

आधारमस्तिनं विन्दुं चन्द्रासे स्फुटिततया ।

नीलाम चिपिटं रूपं तद्वच्च दोषणं त्यजेत् ॥”

वज्रस्य चतुर्वर्णलक्षणं यथा,—

“श्वेतालोहितपीतमेकतया ह्यायाश्चतस्रः

क्रमाद्-

विप्रादित्मिहास्य यत् सुमनसः शंसन्ति सत्यं

ततः ।

स्त्रीतां कीर्त्तनमुत्तमां श्रियमिदं दत्ते यथा

संभृतं

मर्त्यानामयथायथं तु कुलिशं पथं हित

जायते ॥ ॥ ॥

तस्य परीक्षा यथा,—

“यत् पावायतले निकाशनिकरे नोदृश्यते

विदुरे

प्रसाध्योपलब्धोऽसुहृदसुखेर्लेश्वाय यात्याहम् ।

यद्यन्यं निजलीलयैव दृश्येत्तस्यैव वा भिद्यते

तस्मात् कुलिशं वदन्ति कुशलाः शायं महा-

घञ्च तत् ॥ ॥ ॥

तस्य वर्णगुणौ यथा,—

“विप्रः सोऽपि रसायनेषु बलवानद्याह्वयिहप्रदो

राजान्यस्तु शुभां बलीपलितनिन्दत्यु जयेद-

क्षया ।

द्रव्याकर्षणविहिदस्तु सुतरां वैश्वोऽथ शूद्रो

भवेत्

सर्वथाधिहरस्तदेव कथितो वज्रस्य वर्णो

गुणः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥

अपि च ।

अथ वज्रस्य नामलक्षणगुणाः ।

“हीरकः पुंसि वज्रोऽस्त्री चन्द्रो मखिरश्च यः ।

वर्ज

य तु श्वेतः स्रुतो विप्रो लोहितः चन्द्रियो
मतः ।

पीनो वैश्वोऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च यः ।

रसायने मतो विप्रः सर्वविहिप्रदायकः ।

चन्द्रियो व्याधिविध्वंसो जराहृत्पुङ्खरः परः ।

वैश्वो धनप्रदः प्रोक्तस्तथा देहस्य वाट्टेऽहत् ।

शूद्रो नाशयति व्याधीन् वयस्तन्मं करोति च ।

पुंस्त्रीनपुंसकाश्चैते लज्जोपायानि लज्जयेः ।

सुट्टाः फलसपूर्णास्तेनोयुक्ता दृष्टतराः ।

पुरुषास्ते समाख्याता रेखाविन्दुविवर्जिताः ।

रेखाविन्दुसमायुक्ताः यद्वशास्ते स्त्रियः स्रुताः ॥”

यज्ञाः घटकोणाः ।

“विकीर्णाश्च सुदीर्घाश्च ते विप्रिया नपुंसकाः ।

तेऽपि स्रुः पुरुषाः श्रेष्ठा रसवत्स्वकारिणः ।

स्त्रियः कुन्ति कायस्य कान्तिं स्त्रीणां सुख-

प्रदाः ।

नपुंसकास्त्वर्ध्याः स्रुरकामाः सत्त्ववर्जिताः ।

स्त्रियः स्त्रीभ्यः प्रदातयाः स्त्रीर्षं स्त्रीवे प्रयो-

जयेत् ।

सर्वेभ्यः सर्वदा देवाः पुरुषा वीर्यवर्जिताः ।

अशुद्धं कुरुते वर्जं कुष्ठं पार्श्ववर्था तथा ।

पाण्डुतां पङ्कुरत्वञ्च तस्मात् सशोध्यं मारयेत् ॥”

मारितस्य वज्रस्य गुणाः ।

“व्याघ्रः पुष्टिं वर्णं वीर्यं वर्णं सौख्यं करोति च ।

सेवितं सर्वरोगघ्नं नृत वज्रं न स शयः ॥”

इति भावप्रकाशः ।

(अथ वज्रमारणम् ।

“त्रिवर्णं रूपं कापांसमूलमाश्रय विधयेत् ।

त्रिवर्धनागवक्त्रास्तु निजद्रावैः प्रपेक्षयेत् ॥

तत्रोल्लेखे चिपेदङ्गु रक्षा गजपट्टे पचेत् ।

एवं सप्तपट्टेनैव म्रियते कुलिशं ध्रुवम् ॥”

मतान्तरम् ।

“कोऽप्यपाने तु भेकस्य श्वेते वज्रसु निःक्षिपेत् ।

त्रिः सप्तकृतः सन्तप्त वज्रमेव नृत भवेत् ॥”

अथान्यम् ।

“त्रिः सप्तकृतः सन्तप्त खरश्चैव सेचयेत् ।

सुहरेऽस्त्रालके पिष्ट्वा तत्रोल्लेखे कुलिशं क्षिपेत् ॥

प्रभातं वा चिपेदङ्गु सक्तं पूर्वैर्गन्धैश्च तु ।

भस्मी भवति तद्गुणं वज्रवत् कुरुते तद्वत् ॥

आयुष्यं सौख्यजननं वज्ररूपप्रदं तथा ।

रोगघ्नं शत्रुहृदयं वज्रभक्तं भवत्यसम् ॥”

इति वज्रमारणम् । इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे

चारुणसारण्याधिकारे ॥ ॥ ॥ अथान्यम् । अथ

वज्रगणना । विष्णुधर्मोत्तरे ।

“वज्रं मरकतश्चैव पद्मरागाश्च मौक्तिकम् ।

इन्द्रनीलं महानीलं वेदर्यं गन्धवज्रकम् ॥

चक्रकान्तं सूर्यकान्तं स्फाटिकं बलकं तथा ।

कर्कशं पुष्परामं तथा ज्योतीरसं द्विजम् ॥

स्फाटिकं राजवर्णञ्च तथा राजमलं शुभम् ।

सौगन्धिकं तथा गज्जं शङ्खजम्भयं तथा ।

जोमेदं रुधिराक्षञ्च तथा भस्मातकं द्विजम् ॥

धलीमरकतश्चैव सुत्यकं वीरसेव च ॥

पीलुं प्रवालकक्षैव गिरिवज्रं भागव ।
सुजङ्गमामणिष्वैव तथा वज्रमणिः शुभः ॥
तितितश्च तथा पीलं भामरश्च तथोत्पलम् ।
वज्राण्येतानि सर्वाणि धार्याण्येव महीभृता ॥
सुवर्णप्रतिवद्धानि जयारोग्यसन्तुहये ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

तस्योत्पत्तिपरीक्षामुल्यादि यथा,—

“वज्रमि परीक्षां रत्नानां वज्रो नामासुरोभ-
वत् ।

इन्द्राद्या निर्जितास्तेन निर्जितुं तेनैव शक्यते ॥”
इत्यपक्रम्य ।

“महाप्रभाव विषुधैर्यसाङ्गसुदाहृतम् ।

वज्रपूर्णा परीक्षेय ततोऽस्माभिः प्रकीर्तयते ॥

तस्यास्थिलेशो निपपात येसु

सुवः प्रदेष्टेसु कथञ्चिदेव ।

वज्राणि वज्रायुधनिर्जितं गौयो-

भवन्ति ज्ञानाहतिमन्ति तेषु ॥

हैममातङ्गसौराष्ट्राः पौष्कालिङ्गकोषलाः ।

वेङ्कतट्टाः समीचीरा वज्रस्याष्टाविहाकराः ॥

आताम्रा हिमशैलजाश्च शशिभा वेङ्कत-

तटीयाः सुताः ।

सौवीरे तुषितालमेघसदृशास्मान्नाश्च सौरा-

ष्टजाः ।

कालिङ्गाः कनकावदातरुचिराः पीतप्रभाः

कोपले

श्यामाः पुष्पभवा मतङ्गविषये नात्यन्तपीत-

प्रभाः ॥

अथार्थं लघु वर्णतश्च गुणवत् पार्श्वेषु सन्त्यक्

समं

रेखाविन्दुकलङ्काकपदकचासादिभिर्ज्वलितम् ।

लोकैस्तेन परमायुमात्रमपि यत् वज्रं कश्चिद्

दृश्यते

तस्मिन् देववमाश्रयो ह्यवितथस्त्रीच्छायाधारं

यदि ॥

वर्णेषु वर्णयुक्ता देवानामपि परिग्रहः प्रोक्तः ।

वर्णभ्यश्च विभागः कार्यो वर्णाश्रयादेव ॥

हरितसितपीतपिङ्गश्यामाताम्राः स्वभावतो

रुचिराः ।

हरिवरुणशङ्खलवहपिष्टप्रतिमरतां स्वका

वशाः ॥

विग्रस्य शङ्खकुतुदस्कटिकावदातः

स्यात् क्षत्रियस्य शशवधुविलोचनानाम् ।

वंशस्य कान्तकदलीदलसत्तिकाशः ।

मृदस्य घोटकरवालसमानदीप्तिः ॥

दो वज्रवर्णौ पृथिवीपतीनां

सद्भिः प्रतिष्ठो न तु सार्वजन्यौ ।

यः स्यात्पुष्पाविद्रुममङ्गशोणो

यो वा हरिद्वारससत्तिकाशः ॥

द्रुशत्वात् सर्ववर्णानां गुणवत् सार्वजन्यकम् ।

कामतो धारयेद्वाजा न तस्योऽन्यत् कथञ्चन ॥

अधरोत्तरवृत्ता हि यादृक् स्यादर्थसङ्करः ।

सतः, कष्टतरो वक्षी वशानां सङ्करो मतः ॥

न च मार्गविभागमात्रवृत्ता

विदुषा वज्रपरिग्रहो विधेयः ।

गुणवद्गुणसम्पदा विभूति-

ज्जिपरीतो यस्योदयस्य हेतुः ॥

एकमपि यस्य शृङ्ग

विदलितमवकीर्यते विशीर्णं वा ।

गुणवदपि तत्र धार्यं

वज्रं श्रेयोऽर्थं भिर्भवने ॥

स्फुटितामिविशीर्णशृङ्गदेशं

मलवर्णं, पृथक् रूपेण मध्यम् ।

नहि वज्रभूतोऽति वज्रमाशु

श्रियमन्याश्रयलालसां न कुर्यात् ॥

यस्यैकदेशः क्षतजावमासो

यदा भवेत्सोऽहितवर्णश्चित्रम् ।

न तत्र कुर्याद्विग्रहमाश्रयमाशु

खच्छन्दन्त्योरपि जीवितान्तम् ॥

कोट्यः पार्श्वानि घाराश्च घट्टौ द्वादशेति च ।

उत्तुङ्गधमतीक्ष्णाय वज्रस्याकरणा गुणाः ॥

घट्टकोटिद्वयममल स्फुटतीक्ष्णधारं

वर्णान्वितं लघु सुपार्श्वमपेतदोषम् ।

इन्द्रायुधशुविदतिस्फुरितान्तरीक्ष-

मेवविष भुवि भवेत् सुलभं न वज्रम् ॥

तीक्ष्णाय विमलमपेतसर्वदोष

घटे यः प्रयत्नतः सदेव वज्रम् ।

दृष्टिस्तं प्रतिदिनमेति यावदायुः

श्रीसम्पत्सुतधनधान्यगोपमूनाम् ॥

आलवद्विविधयाप्रतस्कराभयानि च ।

दूरातस्य निवर्तन्ते कर्माण्याथल्लयानि च ॥

यदि वज्रमपेतसर्वदोषं

विभ्रयात्तस्फुलविंशति गुरुत्वे ।

मणिश्लाघविदो वदन्ति तस्य

द्विगुण रूपकलचमयं मलम् ॥

त्रिभागहीनाहंतदहृशेषं

त्रयोदश त्रिशदतोऽर्द्धभागः ।

अशीतिभागोऽथ अष्टांशभागः

सहस्रभागोऽथसमानयोगः ॥

यत्तस्फुलैर्दशभिः क्षतस्य

वज्रस्य मूल्यं प्रथमं प्रदिष्टम् ।

द्वाभ्यां क्रमाद्वाहितुपागतस्य

ल्लेकावसानस्य विनिश्चयोऽयम् ॥

न चापि तस्फुलैरेव वज्राणां धारणक्रमः ।

अष्टाभिः सर्वपैगैरेस्तस्फुल परिकल्पयेत् ॥

यत्तु सर्वगुणैर्लभं वज्रं तरति वारिणि ।

रत्नवर्गे समस्तोऽपि तस्य धारणमिष्यते ॥

अनेनापि हि दोषेण लक्ष्यालक्ष्येण दूषितम् ।

खल्ल्यात् दशमं भागं वज्रं लभति मानवः ॥

प्रकटानेकदोषस्य खल्लस्य महतोऽपि वा ।

खल्ल्याच्छतशो भागो वज्रस्य न विधीयते ॥

सृष्टदोषमलङ्कारे वज्रं यद्यपि दृश्यते ।

रत्नाभा परिकल्पार्थं मूल्यं तस्य भवेत्तप्तम् ॥

प्रथमं गुणसम्पदाभ्युपेतं

प्रतिनह्य प्रसूयेति यश्च दोषम् ।

अलमाभरणेन तस्य राज्ञो

गुणहीनोऽपि मणिर्न भूषणाय ॥

नार्था वज्रमधार्य गुणवदपि सुतप्रसूति-

मिच्छन्त्या ।

अन्यत्र दीर्घचिपिटङ्गखादृगुणैर्विस्तृताश्च ॥

अथसा पुष्करागेण तथा गोमेदकेन च ।

वैदूर्यस्फटिकाभ्याश्च काचैश्चापि पृथग्विधैः ॥

प्रतिरूपाणि कुर्वन्ति वज्रस्य कुशला जनाः ।

परीक्षा तेषु कर्तव्या विद्वद्भिः स्वपरीक्षकैः ॥

आरोक्षेखनशालाभिस्तेषां कार्यं परीक्षणम् ।

पृथिक्तां यानि रत्नानि ये चाप्ये लोहधातवः ॥

सर्वाणि विलिखेद्वज्रं तच्च तेनै विलिखते ॥

गुरुता सर्वरत्नानां गौरवाधारकारणम् ।

वज्रं तान्नेपरीक्षेन स्वरयः परिचक्षते ॥

जातिरणातिं विलिखन्ति वज्रकुर्वन्दिनाः ।

वज्रैर्वज्रं विलिखति नान्येन लिखते वज्रम् ।

वज्राणि सुक्ता मणयो ये च केचन जातयः ।

न तेषां प्रतिवद्धानां भा भवत्युद्दगामिनी ॥

तिर्यक्क्षतत्वात् केवाचित् कथञ्चिदुपदि-

दृश्यते ।

तिर्यग्गालिख्यमानानां सा पार्श्वेऽपि हन्यते ॥

यद्यपि विशीर्णकोटिः

सविन्दुरेखान्वितो विवर्णो वा ।

तदपि धनधान्यपुत्रान्

करोति सेन्द्रायुधो वज्रः ।

सौदामिनीविस्फुरिताभिराम

राजा यथोक्तं कुलिशं दधानः ।

पराक्रमाक्रान्तपरप्रतापः

समस्तसामन्तसुव सुनक्ति ॥”

इति गारुडे ६८ अध्यायः ॥

वज्रार्थं वैदिकपण्यायो यथा । द्वितु १ नेमिः २

हेतिः ३ नमः ४ पविः ५ हृकः ६ हृकः ७ वधः ८

वज्रः ९ अर्कः १० कुतुबः ११ कुलिशः १२ तुजः

१३ तिग्मम् १४ मेनिः १५ खधितिः १६ वायकः

१७ परशुः १८ । इत्यष्टादश वज्रनामानि । इति

वैदिकचतुर्दशैः २ । २० ॥

वज्रं, क्षी, (वज्र गतौ, + ऋज्जेति रन् ।)

बालकः । धात्री । इति मेदिनी । रे, इ ॥

क्राज्जिकम् । इति धरणिः ॥ वज्रपुष्पम् । इति

शब्दरत्नावली । लौहविशेषः । स च बहुविधो

यथा, नीलप्रिष्ठम् १ अरुणाम् २ मोरकम् ३

नागकेशरम् ४ तिलिराजम् ५ खण्डवज्रम् ६

श्रीवासवज्रम् ७ श्रीवज्रम् ८ रोहिणी ९

काङ्गोलम् १० यन्त्रिवज्रम् ११ महनाथम् १२

इत्यादि । तेषां नामानुरूपं चिह्नम् । इति

पुराणम् ॥ अश्वविशेषः । तस्योत्पत्त्यादि

यथा,—

“पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रसुद्धृतम् ।

विस्फुलिङ्गाक्षतस्तस्य गगने परिसर्पिताः ॥

ते निपेतुर्धनधानाश्चिखरेषु महीभृताम् ।

त्रेभ्य एव समुत्पन्नं तप्तजिह्वं पाथकम् ॥

तद्वत्सं वज्रधातवादधममरवोद्धवात् ।

वज्रकी

गगनात् खलितं यस्मात् गगनश्च ततो मतम् ॥
पिनाक दूरं नागं वयश्चेति चतुर्विधम् ।
वज्रं वयवत् तिष्ठेत् तस्मात् विजतिं प्रयेत् ॥
सञ्जानेयु वरं वयः याधिवाहव्यगुह्यत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वज्र', पु, (वज्र + रन् ।) कौकिलाक्षयः ।
श्वेतकृष्णः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेहुरण-
द्वयः । इति भावप्रकाशः ॥ श्रीकृष्णप्रपौत्रः ।
यथा,—

“अनिरुहात् सुभद्रायां वज्रो नाम वृषोऽभवत् ।
प्रतिबाहुर्वयसुतधारुस्तस्य सुतोऽभवत् ॥”

इति गारुडे १४३ अध्यायः ॥

अपि च ।

“प्रमुञ्च आसीत् प्रथमः पितृवद्विजयीसुतः ।
स रुक्मिणीं दुहितरसुपये मे मघारयः ॥
तस्यां ततोऽनिरुहोऽभूत्तागाशुतवज्रान्वितः ।
स चापि रुक्मिणः पौत्रीं दौहित्रीं जयहेतवः ॥
वज्रस्तस्यामभूद्वयसु मौयलाक्षयशेषितः ।
प्रतिबाहुर्भूतस्मात् सुबाहुस्तस्य चात्मजः ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६० अध्यायः ॥ १॥
(विश्वामित्रपुत्रमेदः । यथा, महाभारते १२।३।
४।५१, ५६ ।

“वज्रगुणश्च भगवान् गालवश्च मघावृषिः ।
रुक्मिण्यस्तस्याख्यातः खलङ्गायन एव च ॥”
“विश्वामित्रात्मजा सर्वे सुनयोऽत्रवादिनः ॥”
विष्णुस्मादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतपञ्चदशयोगः ।
तस्यायनवद्वडा वर्त्तनीया यथा,—

“तज्जालौ पञ्च विष्णुस्ते सप्त मूले च नाडिकाः ।
गण्ड व्याघातयोः षट् च नव हर्षणवयस्यो ॥
वेष्टित्यतिपातौ च समस्तौ परिवर्त्तयेत् ।
शेषा यथार्थनामानो योगाः कार्येण शोभना ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अत्र जातफलं यथा —

“गुण्यो गुण्यो बलवान् महौजाः
सद्रजवस्त्रादिपरौचकः स्यात् ।
वस्त्राभिधाने यदि चेत् प्रसूतो
वज्रोपमः स्यात्पुष्पाभिनीनाम् ॥”

इति कौस्तुभप्रदीपः ॥

वज्रकं, स्त्री, (वज्र + वज्राधां कन् ।) वज्रधारम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने ६ अध्याये । तैल वज्रकमण्डपार्थः ॥)
सर्वतोभद्रचक्रान्तर्गतसूर्यभोग्यनक्षत्रात् त्रयो-
विंशतश्चात्मक उपग्रहः । यथा,—

“सूर्यभात् पञ्चमं धिष्टं त्रैयं विद्युन्मुखा-
भिधम् ।

भून्वृषाष्टमं प्रोक्तं सन्निपातं चतुर्दशम् ॥
केतुमष्टादशं प्रोक्तमुल्का स्यादेकविंशतिः ।
द्वाविंशतितमं कम्प त्रयोविंशश्च वज्रकम् ।
निर्घातश्च चतुर्विंशस्तुक्ता अष्टावपग्रहाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वज्रकट्ट, पुं, (वज्र + कट्टो देहावरणमस्य ।)
हनुमान् । इति हेमचन्द्रः । ३।३७० ॥

वज्रटी

वज्रकण्टकः, पुं, (वज्रस्य कण्टकमिव तद्धार-
कत्वात् ।) कुशीरुचः । इति जटाधरः ॥ कौकि-
लाक्षयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वज्रकन्दः, पुं, (यस्याकारः कन्दोऽस्य ।) वज्रकर्णः ।
इति रत्नमाला ॥ सकरकन्दं आधु इति
भाषा ॥

वज्रकपाली, [न] पुं, (वज्रकपालोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) मुदविशेषः । तत्पर्यायः । हेरमः २
हेरकः ३ चक्रसम्बरः ४ देव ५ निशुम्भीशः ६
शशिधरेवरः ७ वज्रटीकः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥

वज्रकालिका, स्त्री, (वज्रोपलक्षिता कालिका ।)
मायादेयी । इति हेमचन्द्रः ॥

वज्रकेतु, पुं, (वज्र केतुश्चिह्नमस्य ।) नरकराजः ।
यथा,—

“गते यशस्ते नरकः शीघ्रं विजययंयुतः ॥”

इत्युपक्रमः ॥

“इति यासीन्मत्तिसस्य वज्रकेतोस्तदा चला ।
दूतश्च प्रादिष्योत् यस्तं पाणस्य नगरं प्रति ॥”

इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥

वज्रचारः, स्त्री, (वज्रसंज्ञक चारमिति ।) चार-
विशेषः । तत्पर्यायः । वज्रकम् २ चार-
श्रेष्ठम् ३ विदारकम् ४ चार ५ चन्दनारः ६
धूमोत्थम् ७ धूमनाङ्गकम् ८ । अस्य गुणाः ।
अत्युष्णत्वम् । तोक्ष्णत्वम् । चारत्वम् । रेषन-
त्वम् । गुल्मोदरार्तिविह्वलश्रमप्रशमनत्वम् ।
सरत्त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भण्णीयौषध-
विशेषः । तद्वयथा,—

“सासुद्रं सैन्धवं काचं यवचारं सुवर्षलम् ।
टङ्गणं सर्षिकां चारं तुल्यं सर्वं विचूर्णयेत् ॥

अर्कचौरैः सुशीरीरैरेरानपे भावयेत् त्रयम् ।
तेन लिप्ताकं पत्रं च रुद्धा चान्तः पुटे पचेत् ॥

तत् चारं चूर्णयेत् पश्चात् त्रूषणक्षिप्तसारजः ।
जीरकं रजनीं वद्धि नवभागं समं समम् ॥

चाराहमेव सर्वं च एकैकत्र प्रयोजयेत् ।
वज्रचारमिदं सिद्धं स्वयं प्रोक्तं पिनाकिना ॥

सर्वोदरेण गुल्मेण शूलशेषेण योजयेत् ।
अग्निमान्दोऽप्यजीर्णैः पित्तं भक्ष्यं निष्कण्डयं हयम् ॥

वाताधिके जलकोष्णे घृतं वा पित्तके हितम् ।
कफे गोमूत्रसंयुक्तमारुतं विदोषणे ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे औषधाधिकारे ॥ ४॥
वज्रचर्मा, [न] पुं, (वज्रवत् दुर्मेदः चर्मा यस्य ।)
खह्मो । गण्डकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वज्रजित्, पुं, (वज्रं जयति तस्याघातसङ्घनेनेति ।
जि + जिप् । “ह्रस्वस्य पिति छति तुक् ।” ६ ।

१।७१ । इति तुगागमस्य ।) गरुडः । इति
हेमचन्द्रः । २।१४५ ॥

वज्रज्वाला, स्त्री (वज्रस्य ज्वाला ।) वज्राग्निः ।
इति हज्जायुधः ॥ (यथा, मातृस्ये १२९ । १४ ।

“वज्रज्वालान्तरमयः शाल्मलज्वालान्तराणकृत् ॥”
वज्रटीकः, पुं, (वज्रेण वज्रकपालेन टीकते प्रका-
शते इति । टीक + क् ।) वज्रकपाली नामक-

बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वज्रपा

वज्रतुण्डः, पुं, (वज्रं वज्रतुण्डं कटिनमुष्टं यस्य ।)
गरुडः । गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा ।
मणिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वज्रतुण्डधरे,
त्रि । यथा, भागवते । ५ । २६ । ३५ ।

“यस्मिन् वा अतिधीनभ्यागतान् वा यज्ञपति-
रमकद्वपगतमग्न्युर्ध्वत्तुरिव पापेन चक्षुषा
निरीक्षते तस्य चापि निरये पापहरेरपि न
वज्रतुण्डा यज्ञकृद्वाकवटादयः प्रसह्योक्तता-
दुनपाटयन्ति ॥”)

वज्रदन्तः, पुं, (वज्रमिव कटिना दन्ता यस्य ।)
शूकरः । शूषिकः । इति शब्दमाला ॥

वज्रदशन, पुं, (वज्रमिव कटिनां दशनमस्य ।)
शूषिकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥

वज्रद, पुं, (वज्रवारको द ।) कुशीरुचः । इति-
मरः ॥

वज्रदुमः, पुं, (वज्रवारको दुमः ।) कुशीरुचः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“सेहुरः सिहत्तुण्डः स्यादस्त्री वज्रदुमोऽपि च ।
सुधाधमन्तदुग्धा च चक्षुक्षियां स्यात् कुशी-

गुडा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वज्रधरः, पुं, (धरतीति । धृ + धृप् । वज्रस्य
धरः ।) इन्द्रः । इति हज्जायुधः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ११३ । २३ ।

“वरुन्धती वा सुभगा वशिष्ठं
लोपासुद्रा वापि यथा स्नगस्यम् ।

नलस्य वा दमयन्ती यथाभूद्
यथा शशी वज्रधरस्य चैव ॥”)

जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वज्रा-
पुराधिपतिराजविशेषः । यथा, राजतरङ्गि-

णाम् । ८ । ५४० ।
“उपरामे नवे सखे पार्श्वतीयास्त्रयो वृषाः ।
चास्येयो जासटो वज्रधरो वज्रापुराधिपः ॥”)

वज्रनिर्घोषः, पुं, (वज्रस्य निर्घोषः ।) वज्रजनि-
तशब्दः । इति हज्जायुधः ॥

वज्रनियेषः, पुं, (वज्राणां नियेषः सवर्षध्वनिः ।)
वज्रनिर्घोषः । तत्पर्यायः । स्फुर्णम् २ । इति-
मरः । १ । ३ । १०० ॥ “ह्रि वज्रजनिशब्दे ।

अन्योन्यसघट्टनात् भग्नं चापिमेवखलु वज्रमिव
वज्रं तस्य साटोपध्वनौ हयमिति केचित् ॥

हो स्फुर्णो वज्रनियेषः । नियेषः सघट्टध्वनिः ।
अश्रन्याघात इत्येके । नियेषश्चूर्णनं साटोप-

ध्वनिश्च इह तु ध्वनिरभिप्रेतः । श्रुत्वा विस्तु-
र्जयप्रसन्नं निनादं परिदेविनौति भङ्गिः । द्विती-

रपुनरिति व्युत्पत्तिः निपातनान् दीर्घः । स्फुर्ण-
रपुनरिति दीर्घार्थं परस्मैचमम् । केचित्तु दीर्घं

नेच्छन्ति । केचिद्भिभाषया दीर्घमिच्छन्ति ।
वज्रस्य नियेषो वज्रनियेषः, धौ पिष ख वृर्णने

घनः । नियेषो हिमद्वन्द्वम् ॥” इति भरतः ॥

वज्रपाणि, पुं, (वज्रं प्राणो यस्य ।) इन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ६।१६।७।

“एष यूष्मामि ते यूह राजसत्तम दुर्वचम् ।

वज्राभः

वञ्चितः

वट

अचलं नाम वचाख्यं विहितं वज्रपाणिना ॥
 ब्राह्मणः । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
 “वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् चत्तं वज्ररथं स्तुतम् ।
 वैश्या वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः ॥”
 वज्रपुष्पं, स्त्री, (वज्रमिव पुष्पम् ।) तिलपुष्पम् ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥
 वज्रपुष्पा, स्त्री, (वज्रमिव पुष्पं यस्याः ।) शतपुष्पा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रशीलकः, पुं, (वज्रमिव कठिनं शीलमस्य ।
 कप् ।) लताकरश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रमूली, स्त्री, (वज्रमिव कठिनं मूलं यस्याः ।
 ङीष् ।) मायपणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विवरणमस्या मायपणीं शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 वज्ररथः, पुं, (वज्रमिव रथो यस्य ।) चत्त्रियः । इति
 पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
 “वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् चत्तं वज्ररथं
 स्तुतम् ॥”)
 वज्ररदः, पुं, (वज्रमिव रदो यस्य ।) शृकरः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वज्रतुल्यादन्तश्च ॥
 वज्रवल्ली, स्त्री, (वज्रमिव कठिना वल्ली ।) अस्थि
 संहारलता । इति हारावली ॥
 वज्रवाराही, स्त्री, मायादेवी । तत्पर्यायः ।
 मारीची २ चिमुखा ३ वज्रकान्तिका ४ विकटा ५
 गौरी ६ पोचिरया ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रवृक्षः, पुं (वज्रनिवारको वृक्षः ।) सेहृण्ड-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्यान्य-
 पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “सुही क्षुक् च महावृक्षो वज्रवृक्षः सुधा-
 गुडा ॥”)
 वज्रशत्रुः, पुं, (वज्रमिव कठिनं शत्रुः गात्र-
 लोमशलाका यस्य ।) शत्रुकनामा जन्तुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रशृङ्गला, स्त्री, (वज्रवन् शृङ्गलं यस्याः ।)
 विद्यादेवी । इति हेमचन्द्रः । २ । १५३ ॥
 वज्रसूयः, पुं, (अतिशारवत्त्वात् वज्रमिव तजसि-
 त्वात् सूय इव च ।) बुद्धविशेषः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रा स्त्री, (वज्रति गच्छतीति । वज्र गतौ +
 “कञ्जेन्नेति ।” उणा० २ । २८ । इति रक् ।
 टाप् ।) सुहृद्वृत्तः । सुहृद्वृत्तः । इति मेदिनी ।
 रे, ८१ ॥ दुर्गा । यथा,—
 “वज्राङ्गुशकरौ देवी वज्रा तेनोपग्रीयते ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 वज्राङ्ग, पुं, (वज्रमिव अङ्गं यस्य ।) सर्पः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ वज्राङ्ग इति वा पाठः । वज्र-
 तुल्याङ्गुक्ते, वि ॥
 वज्राङ्गी, स्त्री, (वज्रमिव अङ्गं यस्याः । ङीष् ।)
 गवेषुका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्थि-
 संहारी । इति भावप्रकाशः ॥
 वज्राभः, पुं, (वज्रस्य हीरकस्य आभा इव आभा
 यस्य ।) दुग्धपाषाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हीरकतुल्यादौर्गमिति, वि ॥

वज्राशनिः, पुं, वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रास्थिशृङ्गला, स्त्री, कोकिलाक्षरश्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वज्री, [न] पुं, (वज्रोऽख्यस्येति । वज्र + “अत
 इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इति ।)
 इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥ (यथा,
 रघुः । ६ । २४ ।
 “यमकुवेरजनेश्वरवज्रिणां
 समधुरं मधुरश्चितविक्रमम् ॥”)
 वृद्धः । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ (वज्र-
 विशिष्टे, वि । यथा, महाभारते । १३ । १४ ।
 ३८ ।
 “पिनाकिनं वज्रिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं
 शुभाङ्गदं बालयज्ञोपवीतम् ॥”)
 वज्री, स्त्री, (वज्र + रक् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
 सुहृद्वृत्तः । इति मेदिनी । रे, ८१ ॥ (तथास्याः
 पर्यायः ।
 “सेहृण्डः सिद्धतुण्डः स्याद्वज्री वज्रहमोऽपि
 च ।
 सुधासमन्तदुग्धा च क्षुक् स्थिरा स्यात् सुहृ-
 गुडा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वज्रकः, पुं, (वज्रयते प्रतारयतीति । वज्र +
 णिच् + क्तुल् ।) शृङ्गालः । इत्यमरः ॥ गृह-
 वभुः । इति मेदिनी । के, १५४ ॥
 वज्रकः, त्रि, (वज्रयते इति । वज्र + णिच् +
 क्तुल् ।) खल । धूर्तः । इति मेदिनी । के,
 १५४ ॥ (यथा, कलाविलासे । १ । ३६ ।
 “शृङ्ग पुत्र वज्रकानां सकलकलाहृदयसार-
 मतिश्रुटिलम् ।
 ज्ञाते भवन्ति यस्मिन् चण्डकचिचपलां त्रियो-
 ऽप्यचलाः ॥”)
 वज्रयः, पुं, (वज्रति प्रतारयतीति । वज्र +
 “श्रीङ्गप्रौति ।” उणा० ३ । ११३ । इति
 अथ ।) धूर्तः । इत्युणादिकोषः ॥ वज्रना ।
 कोकिलः । इति सचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥
 वज्रन स्त्री, (वज्र + भावे क्युट् ।) प्रतारणम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३ ॥ तस्य गोपनीय-
 त्वम् । यथा,—
 “वज्रनश्चापमानश्च मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥”
 इति चाणक्यस्यहः ॥
 वज्रना, स्त्री, (वज्र + णिच् + युच् + टाप् ।)
 प्रतारणा । यथा,—
 “ते कान्तं सुनयो दिशः प्रेक्ष्य हेमवतं पुरम् ।
 खगाभिसन्धिं सुकृतं वज्रनामिव मेनिरे ॥”
 इति कुमारसम्भवे । ६ । ४७ ॥
 वज्रनः, त्रि, (वज्रयते स्मिति । वज्र + णिच् +
 क्त ।) वज्रनाविशिष्टः । प्रतारितः । तत्-
 पर्यायः । विप्रलब्धः २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । १०६ ॥ (यथा, कुमारे । ४ । १० ।
 “विघ्निना जन एष वञ्चित-
 स्त्वधीर्न खलु देहिनां मुखम् ॥”)

वज्रुकः, त्रि, (वज्रति प्रतारयतीति । वज्र +
 उकच् ।) प्रतारणशीलः । तत्पर्यायः । धूर्तः २
 वज्रुकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 वज्रं, त्रि, (वज्र + ण्यत् । “वज्रं गतौ ।” ७ । ३ ।
 ६३ । इति कुलं न ।) गमनीयम् । इति गत्यर्थ-
 वज्रधातोः कर्मणि ण्यत्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 इति सुगधबोधयाकरणम् ॥
 वज्रुणः, पुं, (वज्रतीति । वज्र गतौ + बाहुलकात् ।
 उलच् + डमुच् ।) त्रिनिश्रवणः । (तथास्य
 पर्यायः ।
 “तिनिश्रः स्यन्दनो नेमी रथद्वन्द्वज्जुलस्तथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 अशोकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥
 स्थलपद्मवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ पश्चि-
 विशिष्टः । इति हलायुधः ॥ वेतसतनः । इति
 मेदिनी । ले, १२६ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वानीरो वज्रुलस्तथा ।
 अम्रपुष्पश्च विदुलो ह्यथ शीतश्च कीर्तितः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 यथा च रामायणे । ६ । ४ । ७६ ।
 “चिरविल्ला मधूकाश्च वज्रुला वज्रुलास्तथा ॥”
 वज्रुलहमः, पुं, (वज्रुलो हमः ।) अशोकवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (वेतसवृक्षादिरपि तदर्थं
 वज्रुलशब्ददर्शनात् ॥)
 वज्रुलप्रियः, पुं, (वज्रुलस्य प्रियः । वज्रुलः प्रिय-
 स्येति कर्मधारयो वा ।) वेतसवृक्षः । यथा,
 “विदुलो वेतसः शीतो वानीरो वज्रुलप्रियः ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 वज्रुला, स्त्री, (वज्रुल + टाप् ।) बहुदुग्धा गौः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३५ ॥ (नदीविशेषः ।
 यथा, मात्स्ये । ११३ । २६ ।
 “गोदावरो भीमरथी कण्वेष्णी च वज्रुला ।
 तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा बाह्या कावेरी चैव तु ।
 दक्षिणापचनयस्ताः सत्त्वपादाद्विनिःस्तताः ॥”
 वट, वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) वटति वृक्ष लता । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वट, इ स्त्रिये । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् । इति ।) इ,
 वटकः । इति दुर्गादासः ॥
 वट, इ कि वटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वटर्तनं
 विभागः । इ, वटयते । कि, वटयति वटयति ।
 वटयन्ति वटयन्ति वटयन्ति वटयन्ति ।
 इति हलायुधः । अथ चुरादौ केषिन् पठ्यते ।
 इति दुर्गादासः । इति दुर्गादासः ॥
 वट, तु क वेष्टे । भागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वटयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वट, म उक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) म, वटयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥

षटः

वटः, पुं, (वटति वेष्टयति मूलेन वृक्षान्तरमिति ।)
वट + पचाद्यच् ।) वृक्षविशेषः । बहुग्राह्य
इति भाषा । सत्पर्यायः । ग्यथोधः २ बहु-
पात् ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ । वृक्षनाथः ४
यमप्रियः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ रत्न-
फल, ६ शृङ्गी ७ कर्मजः ८ ध्रुवः ९ क्षीरी १०
वैश्रवणावासः ११ भाष्कीरः १२ । इति जटा-
घरः ॥ अटालः १३ रोहिण्यः १४ अवरोही १५
वितपी १६ स्कन्धरुहः १७ मङ्गली १८ महा-
ष्कायः १९ शृङ्गी २० यक्षावासः २१ यक्षतरु,
२२ पादरोहिण्यः २३ नील, २४ शिफारुहः २५
बहुपादः २६ वनसतिः २७ । अस्य गुणाः ।
कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । कफ-
पित्तश्वरदाहहृषामोहघ्नप्रशोफनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“वटः श्रौतो गुरुर्ग्राही कफपित्तघ्नपापहः ।
वर्ग्यो विसर्पदाहघ्न कषायो योनियोपहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

स च रुद्रस्वरूपः । यथा,—

अष्टम्य ऊषुः ।

“कयं त्वयान्वत्यवटौ गोत्राक्षयसमौ हतौ ।
 सर्व्वेभ्योऽपि तरभ्यस्तौ कथं पूज्यतमौ हतौ ॥
 हत उवाच ।

अन्यथरूपो भगवान् विष्णुरेव न सप्रथयः ।
 बद्रूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ॥
 दर्शनस्यार्थसेवासु ते वै पापहरा मृताः ।
 दुःखापह्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणो भुवम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥

अन्यत् प्रकाशशब्दे द्रष्टव्यम् ॥३॥ नमर्हः । इति
मेदिनी । टे, २४ । कडि इति भाषा । गोलः ।
भक्ष्यम् । वडा इति भाषा । साम्यम् । इति
हिमचन्द्रः ॥ ३ ॥ स्त्री, व्रणमण्डताभ्यन्तरीयवट-
शकृषोडशवनानि यथा । अथैषां षट्-
शकृषवनानामभ्यन्तरे सङ्केतवटाद्या यमुनाया-
चतुरशीतिक्रोशमर्यादान्तरे दक्षिणोत्तरतटयो-
षोडशवनानि । पादौ ।

“सङ्केतवटमादौ तु भाङ्गीराख्यं वट इयम् ।
यावकाख्यं तृतीयस्य वटं शङ्करारवचकम् ॥
तूर्य्यं वैशिवटं श्रेष्ठं पञ्चमं श्रीवटस्य वट् ।
सप्तमस्य जटाजूटं कामाख्यवटमष्टकम् ॥
मगोर्ध्ववटकं नाम नवमं परिकीर्तितम् ।
अष्टाश्रावटं महाश्रेष्ठं दशमं शुभदायकम् ॥
अष्टोकाख्यं वटं श्रेष्ठमेकादशसुदाहृतम् ।
नाम केतिवटं श्रेष्ठं द्वादशं परिकीर्तितम् ॥
नाम ब्रह्मवटश्चैव त्रयोदशमसङ्गकम् ।
नाम रुद्रवटं श्रेष्ठं चतुर्दशसुदाहृतम् ॥
श्रीधराख्यं वटं ख्यातं पञ्चदशसमीरितम् ।
सावित्राख्यं वटं श्रेष्ठं संध्याघोडश्रुतिर्भूतम् ॥”
इति ब्रजमण्डलान्तरे षोडशवटाणि । इति
नारायणभट्टकृतब्रजभक्तिविज्ञानः । ॥ ॥

षट्., षि, (षट्सीति । षट् + षष् ।) गुणः । इति
मेदिनी । टे, २४ ॥ षेटे इति भाषा ॥

षट्कः

वटक', पुं, (वट एव । स्वार्थे कन् ।) पिष्टक-
विशेषः । इत्यमरभरतौ । वट्टा इति भाषा ।
अस्य गुणौ । विदाहितम् । दृण्याकारित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
“भाषाणां पिष्टिकां युक्तां लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
कृत्वा विदध्यादटकांस्तान्क्षेत्रेषु पचेच्छनैः ॥
विशुष्का वटका नल्या दृंह्या वीर्यवर्धनाः ।
वातामयहरा रुध्या विशेषाददंतापहाः ॥
विषन्वभेदिनः श्लेष्मकारिणोऽथान्मिपूजिताः ।
समूर्ण्य निक्षिपेत्तन्मृष्टं शीरकहिङ्गु च ॥
लवणं तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् ।
शुक्लजस्तत्र वटको वल्लदरोचनो गुरुः ॥
विषन्वल्लदिदाहौ च श्लेष्मल, धवनामहः ।
राज्यक्त्यातिरोचिन्या पाचन्या तांस्तु भक्षयेत् ॥
तत्प्रकारा यथा ।

कदलसुमनमाषचोदसह्योरिशस्ये-
 र्भेरिचसुघनदुग्धे, सखतुज्जातचन्द्रेः ।
 कृत इह घृतपक्वो य, पतितं खलुपाके
 घटकममृतकोकि सा यथातं प्रियेष्टम् ॥ १ ॥

सामिचैः शालिचूयैर्दधिमरिचसितानारिकैला-
 द्रं प्रश्लै-
 नात्येतामन्त्रवङ्गाष्टकदलफलैः केचित्तै,
 पिष्टसङ्गे ।

दृष्टः पक्वो हृते य प्रपतति समधौ दुग्धपूरे
 प्रगाढे
 सेन्दौ कर्पूरकीर्तिं तमिह सुवटकं सा यथात्
 स्वप्रियेष्टम् ॥ २ ॥

मन्यिवद्वटिकाजिज्ञेयैः दृष्टा तु या पतेत् ।
 पश्चान्ते यधात्ता सा प्रीयूषमन्यपालिकाम् ॥१॥
 सचौरचारशश्रितखलनारिकेल-
 जातीजवङ्गमरिचैः संसितैः सुपिष्टैः ।

रश्मेलया च घृतभावनया भवेद्या
 सा तामनङ्गगुटिका विद्ध्ये प्रियेष्टाम् ॥४॥
 कदलमरिचद्रुधेः खण्डगोधूमपक्व-
 प्रकटितवटकोर्य भूरिजातीफलाऽऽ ।

गवधुमधुमधु यो विलास विधत्ते
रनित इह तयासौ सीधुपूर्वो विलासः ॥५॥
सधुग्लेश्वररितैः सयुते, शर्कराचये ।

यक्रै गङ्गानलाख्यानि लङ्कुकाग्रपराणि च । ६
 तैस्तेयुते, चीरसारैस्तथा लाङ्गलिग्रथकैः ।
 अन्त्याग्रप्याग्र्यसभृष्टैः सारसैः सरपूपिकाः ॥ ७
 इति रघुनाथभट्टकृते गोविन्दलौकायते १६

सर्ग ॥ १ ॥ अथाश्विकावटकः ।
 “अश्विकां खेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।
 तमौरे कृतसंस्कारे वटकान् मण्येष्वन ॥
 अश्विकावटकास्ते तु रथा बद्धिप्रदीपनाः ।
 घटकस्य गुण्ये, पूर्वैरेतेषां च समन्विताः ॥ १ ॥

अथ तक्रषटक, ।

सुहागा वटकास्तत्रे मण्डिता लघवो हिमा ।
स स्कारणप्रभावेण त्रिदोषशमगा हिता ॥३॥

अथ माषवटकः ।

माघाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणाङ्गकसंस्कृता ।

वटवा

तया विरचिता वस्त्रे वटिका; साधु शोभिताः ।
 तालितास्तप्रतैले ता व्यथवा सुप्रलेहिताः ।
 वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातव्या रुचिदा भक्षम् ॥
 अथ कुम्भाखवटिः ।

कुष्माण्डकवटी ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुहा ।
विशेषात् पितरक्तग्रीवज्ज्वली च कथिता बुधैः ।
अथ सृङ्गवटिका ।

सुझानां वटिका तद्दृढविता साधिता तथा ।
यथा रुचा ततो लघ्वी सुखस्यगुणा मृता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥१॥

(वटी । वडि इति भाषा । यथा,—
 “वटका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी ।
 मोदको वटिका पिळ्ळी गुडोवर्त्तिस्तथोच्यते ।
 खेहवत् साध्यते वड्डी गुडो वा शर्कराया ।
 गुग्गुलुर्वा चिपेतत्त चूर्णं तन्निर्मिता वटी ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।
 यथा च ।

“महूर पूर्णयेक्तुद् गोमूत्रेऽद्युबे विपेत ।
पक्वा च वटकं कृत्वा दद्यात्तक्रात्रुपानतः ।”
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे वनप्रमेधाधे महूर
वटके ॥ १॥ अरमावकपरिमात्रम् । यथा,—
“दशगुह्यास्तु माय, स्यात् शार्ङ्गो मावचतुष्टयम् ।
द्वो शार्ङ्गो वटक, कोयस्तोलको द्रव्यञ्च व ।”
इति ग्रन्थमात्रा ।

(तथा च ।
 “मावेक्षतुर्भिः, श्राव्यः स्याद्वरवः स निगद्यते ।
 टक्कः स एव कथितस्तद्वय कोल उच्यते ।
 “सुद्रको वटकश्चैव प्रहृष्टः स निगद्यते ।”

इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ।।
वटपत्र, पुं, (वटस्यैव पत्रमस्ति ।) वितार्जकः ।
इति राजनिर्घण्टः । (तथास्य पर्यायः ।
“वर्चरी तुवरी तुङ्गरी खरपुष्पाजगन्धिका ।
पर्णाशस्तत्र क्षय्यं तु कठिलककुटरको ।
तत्र शुक्लेऽर्जकः प्रोक्तो वटपत्रस्तथाऽपरः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
वटपत्रा, स्त्री, (वटस्यैव पत्रमस्याः ।) त्रिपुर-
मालीपुष्पवृक्षः । इति रत्नमाला ।

वटपञ्ची, स्त्री, (वटस्यैव पञ्च यस्याः । गौरादि-
त्वात् स्त्रीम् ।) पाषाणभेदीविशेषः । तत्पर्यायः ।
इनानी २ ऐरावती ३ गोधावती ४ इरावती ५
श्यामा ६ खट्वाङ्गनामिका ७ । अस्या गुणाः ।
हिमलम् । गोष्ठत्वम् । मेहहृत्त्विनाशित्वम् ।
नलदातृत्वम् । व्रणहन्तृत्वम् । किष्वदीपन
कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“वटपञ्ची तु कथिता मोहिनीरावती कुपे ।
वटपञ्ची कषायोष्णा धोनिम्ब्रगदपहा ॥”

इति भाष्यप्रकाशः ।

वटरः, पु, ऊकुटः । वेष्टः । श्रुतः । मोरः ।
 चक्षुः, इति शब्दरत्नावली ।
 वटवासी [नृ] पु, स्त्री, (वटे वटवृक्षे वसतीति ।
 वसु + शिनि ।) यच् । इति हेमचक्रः । २
 १०८ = वटवृक्षवासकर्तारि, त्रि ।

वटी

• वटाकर, पुं, रज्जुः । इत्यमरटीकायां रामा-
श्रमः ॥
वटारका, स्त्री, रज्जुः । दृष्टि इति वेदे इति च
भाषा । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ३२६ । ३६ ।
“चत्वारिंशोऽस्यमर्थो धर्मस्यैव वटारकम् ॥”
पुलिङ्गोऽप्ययं शब्दः । यथा, महाभारते ।
३ । १८७ । ४० ।
“वटारकमयं पाशमयं मत्स्यस्य सङ्घनि ।
मनुमंशुजगद्गुण । तस्मिन् शङ्गे न्यवेशयतु ॥”)
वटावीकः, पुं, चौरविशेषः । यथा,—
“नामचौरो वटावीकः सन्निचौरस्तु चारकः ॥”
इति शब्दमाला ॥
वटिः, स्त्री, (वटतीति । वट + “सञ्जघातुभ्य इत्”
उणा० ४ । ११८ । इति इत् ।) उपजिह्विका ।
यथा,—
“उपजिह्विकोत्पादिका च वटिरुद्देहिका
देवी ॥”
इति हारावली । ११० ॥
वटिका, स्त्री, (वटिरेव । स्वार्थे कन् । टाप् ।)
वटी । वडी इति भाषा । तत्पर्यायः । निस्तली
२ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अथ वटिकाविधिः ।
“वटका अथ कथ्यन्ते तन्नामा वटिका वटी ।
मोदको गुटिका पिण्डी गुडो वर्तिलयोच्यते ।
लेहवत् साध्यते वट्टौ गुडो वा शर्करायवा ।
गुग्गुलुर्वा चिपेतत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥”
तत्र वट्टिचिह्ने गुडादौ ।
“कुर्वाद्द्विचिह्नेन कश्चिद्गुग्गुलुना वटीम् ।
द्रव्येण मधुना वापि गुटिकां कारयेद्बुधः ॥
सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः ।
चूर्णं चूर्णसमः काथ्यो गुग्गुलुर्मनु तत्समम् ॥”
तत्समं चूर्णसमम् ।
“द्रव्यं द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः ॥”
द्रव चतुर्गुणमिति वा पाठः । द्रव द्रवरूपं द्रवम् ।
“कवप्रमाणा तन्मात्रा बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते ।
बलमिति कालादेरप्युपलक्षणम् । इति भाव
प्रकाशः ॥ • • • यज्ञनीपयोनिद्रयम् । अस्यापि
वडी इति भाषा । यथा,—
“माषाणां पिष्टिका हिक्कुलवयार्द्रकसंस्कृता ।
तया विरचिता वस्त्रे वटिकाः साधु शोषिताः ॥
साजितास्तप्तैरेते सा अथवा सुप्रलेहिताः ।
वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातया रुचिदा भृशम् ॥
कुम्भाकवटी ज्ञेया पूर्णोक्तवटिकागुणा ।
विशेषात् पित्तरक्तक्षौ लक्ष्मी च कथिता बुधैः ॥
सुज्ञानां वटिका तद्वद्विषिता साधिता तथा ।
पथ्या यथा ततो लक्ष्मी सुहृत्पुण्या सृता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
वटी, स्त्री, (वट् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
वटिका । इति भावप्रकाशः ॥ दृष्टविशेषः ।
तत्पर्यायः । नदीवटः २ यज्ञवटः ३ चिह्नार्थः ४
वटकः ५ अमरा ६ भट्टिणी ७ चौरकाष्ठः ।
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।

२५३

वटुकः

शिशिरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । दाहदृष्ट्या-
श्रमश्वासविषयश्चैव श्रमनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वटी, त्रि, रज्जुः । इत्यमरः । २ । १० । २७ ॥
व(व)टुः, पुं, (वटतीति । वट् + “कटिवटिभ्याश्च ।”
उणा० १ । ६ । इति उः ।) माणवकः ।
यथा,—
“वटुः पुनर्मोणवको भिक्षास्य यासमाचकम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
ब्रह्मचारी । यथा । वटुर्ज्योतिं ब्रह्मचारी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१८६ । १५ ।
“तस्माद्ब्रह्मणु सर्वेषु वटुरेव घनुर्महान् ।
आरोपयतु शीघ्रं वै तथेत्युच्यते (निर्घण्टः ॥”)
कुटसदृशः । यथा,—
“मन्त्रकपणः श्लोकाकः मुकनासः कुटसदृशः ।
अथो वटुर्दीर्घवक्त्रो दीर्घवक्त्रक इत्यपि ॥”
इति च शब्दरत्नावली ॥
बालकः । यथा,—
“बालको माणवो बालः किशोरो वटुरि-
त्यपि ॥”
इत्यपि शब्दरत्नावली ॥
वटुकः, पुं, (वटु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
बालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पाद्मे
हृण्यचतुर्दशोक्त्ये ।
“कुमारो वटुकान् पूज्य तथा शैवतपोधनान् ।
राजस्यफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥”
ब्रह्मचारी । यथा, भागवते । १० । ८८ । २७ ।
“तं तथा यत्नं दृष्ट्वा भगवान् वणिजान् हनः ।
दूरात् प्रत्युदियाद् भूत्वा वटुको योग-
मायया ॥”)
भैरवविशेषः । (यथा, महानिर्वाणतन्त्रे । १२२४ ।
“भैरवाश्चैव वेताला वटुका नाधिकागणाः ।
शक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरा गान्धर्वाद्यः ॥”)
अस्य मन्त्रादिर्यथा,—
“उडरेडुडुं कं कं न्तमापदुडुडुं तथा ।
कुरुडुं पुनर्देवं वटुकं च सतुडुडुं ।
एकविंशत्यक्षरात्मा शक्तिरुडो महामनुः ॥”
अस्य पूजा । प्रातःकृत्वादिप्राणायामान्तं
विधाय पीठन्यासं कुर्यात् । यथा । धर्मादि-
अनैश्वर्यान्तं देहे विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं
कुर्यात् । यथा शिरसि ॐ हृद्द्वारण्यकमृषये
नमः । मुखे गायत्रीं चन्द्रे नमः । हृदि
वटुकभैरवाय देवतायै नमः । ततो मूर्ति-
न्यासः । ह्रीं वीं ईशानाय नमोऽर्पयः । ह्रीं
वे तत्पुरुषाय नमस्तर्पयः । हुं हुं अघो-
राय नमो मध्यमयोः । ह्रीं विं वामदेवाय
नमोऽनामिकयोः । ह्रीं वं सद्योनाताय नमः
कनिष्ठयोः । पुनस्तदहङ्गनीभिः शिरोवदनु-
हृद्गुणपादेभ्यः तप्तदुर्बीणादिकास्तनुमूर्ति-
न्यसेत् । तथोद्भाग्दक्षिणोदीप्यश्चिमेभ्यः मुखेभ्यः
च तान् न्यसेत् । तथा च निबन्धे ।

वटुकः

“अङ्गुलीदेहवक्त्रे मूर्तिर्न्यसेद्यथा पुरा ।
सत्यादिपञ्चस्वाष्टशक्तिबीजपुरःसरम् ।
वकारं पञ्चस्वाष्टमीशानादिषु योजयेत् ॥”
ततः कराङ्गन्यासौ । तद्यथा ॐ ह्रीं वां अङ्गु-
लाभ्या नम इत्यादि । ॐ ह्रीं वां हृदयाय नम
इत्यादि च । वटुर्दीर्घबीजद्वयेन कुर्यात् । तथा
च निबन्धे ।
“वटुर्दीर्घयुक्तया शक्त्या वकारेणापि तद्वत् ।
अङ्गानि जातिशुक्तानि प्रणवाद्येन कल्पयेत् ॥”
ततो ध्यानम् ।
“तस्य ध्यानं विधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः ॥”
सात्त्विकम् । यथा,—
“वन्दे बालं स्फटिकवद्वक्त्रं कुण्डलीनाभिवक्त्रं
दियाकल्पनैवमग्निमयेः किङ्किणीनूपुराद्यैः ।
दीप्ताकारं विषद्वदनं सुप्रसन्नं चिनेत्रं
हस्ताभ्यां वटुकमनिर्घां मूलदक्षौ दद्या-
नम् ॥” १ ॥
राजसं यथा,—
“उदङ्गास्करस्वस्तिभं चिनयनं रक्ताङ्गरागङ्गजं
मेरास्य वरदं कपालमभयं मूलं दधानं करैः ।
नीलपीवसुदारभूषणशतं श्रीतांशुचूडोज्ज्वलं
बन्धूकारुणवासवं भयहरं देव सदा भावये ॥” २ ॥
तामसं यथा,—
“ध्यायेन्नीलाद्रिकान्तं शशिशकलधरं सुहृत्मालं
महेश्वरं
दिवस्त्रं पिङ्गकेशं हम्बरमथ वृष्णिं खड्ग-
मूलाभयानि ।
नागं चण्डां कपालं करसरचिह्नैर्विभक्तं
भीमदंष्ट्रं
सर्पाकल्पं चिनेत्रं मणिमयविलसत्किङ्किणी-
नूपुराद्यम् ॥” ३ ॥
“सात्त्विकं ध्यानमाख्यातमपन्यतु विनाशनम् ।
आयुरारोग्यजननमपवर्गफलप्रदम् ॥ १ ॥
राजसं ध्यानमाख्यातं धर्मकामार्थविहि-
दम् ॥ २ ॥
तामसं शत्रुशमनं हत्याभूतगदापदम् ॥” ३ ॥
एवं ध्यात्वा मानसे, संपूज्य शङ्कस्यापनं
कुर्यात् ॥ • • • अस्य पूजायन्त्रम् ।
“धर्माधर्मादिभिः कृष्णपीठे पङ्कजशोभिते ।
वटुकोष्ठान्तस्त्रिकोणस्थे थोमपङ्कजसंयुते ॥”
ततो मूलेन मूर्तिं सङ्कल्प्य पूर्ववत् ध्यात्वा-
वाहनादिकं कुर्यात् । तत्र क्रमः । मूलेन सद्यो-
घातमग्नेयावाहनम् । मूलादिवामदेवेन स्थाप-
नम् । मूलेन सामिध्यम् । अघोरेण सन्निबोध-
नम् । तत्पुरुषेण योनिसुद्राप्रदर्शनम् । ईशा-
नेन वन्दनमिति विशेषः । ततः कर्णिकायां
दिक्षु कोणेषु ईशानादीन् यजेत् । ततो थोम-
पङ्कजदलेषु अक्षिताङ्गादिभैरवान् यजेत् ।
“अक्षिताङ्गो रुद्रश्चन्द्रः क्रोधोन्मत्तौ च भैरवौ ।
कपालौ भीषणश्चैव संहारोऽष्टौ च भैरवाः ॥”
एतेरष्टभैरवैर्द्वितीयावरणम् । ततः वटुकोणेषु
ह्रीं वां हृदयाय नम इत्यनेन पूजयेत् ।

भगवन् सर्वधर्मेभ्यः सर्वशास्त्रागमादिषु ।
 आपदद्वारय मन्त्र सर्वविघ्नप्रदं वृणाम् ॥
 सर्वेषां चैव भूतानां हितार्थं वाञ्छितं मया ।
 विशेषतस्तु राज्ञां वै शान्तिमुद्दिष्टसाधनम् ॥

यस्तु संकीर्णयेदेतत् सर्वदुष्टनिवर्हणम् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति साधकः सिद्धिमेव च ॥
 शृङ्गा देवि प्रवक्ष्यामि भैरवस्य महात्मन, ।
 आपदुद्धारकस्यैह नामाद्यशतसुतमम् ॥
 सर्वपापहरं पुण्य सर्वपाप्मनिवारकम् ।
 सर्वकामार्थदं देवि साधकानां सुखावहम् ॥
 देहाङ्गन्यसनञ्चैव पूर्वं कुर्यात् समाहितः ।
 भैरव ऋद्धिं विन्यस्य जलाटे भौमदर्शनम् ॥
 अक्षणोभूताग्र्यं न्यस्य वदने तौष्णादर्शनम् ।
 चैत्रपं कर्णयोर्मध्ये चैत्रपात्रं हृदि न्यसेत् ॥
 'चैत्राख्यं' नाभिदेशे च कर्णां सर्वसाधनाशनम् ।
 त्रिनेत्रमूर्ध्वोर्विण्यस्य षड्व्यो रक्तपाणिकम् ॥
 पादयोर्देवदेवेश सर्वान्ने वटुकं न्यसेत् ।
 एवं न्यासविधिं कृत्वा तदनन्तरसुतमम् ॥
 नामाद्यशतकस्यापि हृन्दोऽशुपुष्पाक्षतम् ।
 दृष्टदारायको नाम ऋषिश्च परिकीर्तितः ॥
 देवता कथिता चेह सङ्निवटुकभैरव ।
 सर्वार्थकाममोक्षेय विनियोगः प्रकीर्तितः ॥१॥
 ॐ भैरवो भूतनाथश्च भूतात्मा भूतभावनः ।
 चैत्रद, चैत्रपात्रश्च 'चैत्रश्च' सन्नियो विराट् ।
 अशानवाची मांसाशी खर्पराशी मखान्तकृत् ।
 रक्तपं प्राणप, सिद्धः सिद्धिदः सिद्धसेवितः ॥
 कराक्ष, कालशमनः कलाकाष्ठतनुः कविः ।

अथप्रकाशमिदं गुरुं न देयं यस्य कस्यचित् ।
 सत्कुलीनाय शान्ताय ऋणवे दम्भवर्जिते ।
 दयालुः क्षोत्रमिदं पृथग् सन्विकामफलप्रदम् ।
 ध्यानं वक्ष्यामि देवस्य यथा ध्यात्वा पठेत्तदा ॥१॥
 ॐ शुद्धस्फटिकसङ्काशं सद्ब्रह्मादित्यवर्धनम् ।
 अथवाहुः त्रिनयनं चतुर्बाहुं दिवाहुकम् ॥

वटुकः

भुजङ्गमेखलं देवमग्निवर्णशिरोरुहम् ।
दिग्भरं कुमारीश वटुकाख्यं महाबलम् ॥
खडाङ्गमसिपाशश्च शूलश्चैव तथा पुनः ।
हमरश्च कपालश्च वरद भुजगन्तथा ॥
नीलजीम्बुनसङ्गाश्च नीलाञ्जनचयप्रभम् ।
दद्याकरालवदनं नूपुराङ्गदभूषितम् ॥
आत्मवर्णसमोपेतसारमेयसमन्वितम् ।
ध्यात्वा जपेत् सुसङ्कष्टः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
एतच्छ्रुत्वा ततो देवी नामाद्यन्तसुतम् ।
भैरवाय प्रहृष्टाभूत् स्वयञ्चैव महेश्वरी ॥”
इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपद्दुद्धारकल्पे भैरव-
स्तवराजः समाप्तः ॥३॥ अथ वटुकभैरवकवचम् ।
श्रीभैरव उवाच ।

“देवेशि देहरचार्यं कारणं कथ्यतां ध्रुवम् ।
त्रिनयन्ते साधका येन विना भ्रमशानभूमिषु ॥
रणेषु चातिघोरेषु महाबाहुनलेषु च ।
शङ्खमकरवज्रेषु ज्वरादियाधिवह्निषु ॥
श्रीदेशुवाच ।

कथयामि शृणु प्राज्ञ वटोस्तु कवच शुभम् ।
गोपनीयं प्रयत्नेन सादृशारोपय यथा ॥
तस्य ध्यानं त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः ।
सात्त्विकं राजसञ्चैव तामसं देव तत् शृणु ॥
बन्धे बालं स्फटिकसदृशं कुण्डलोद्भासिवक्त्रं
दिश्याकल्पेनैवमग्निमयैः किङ्किणीनूपुराद्यैः ।
ह्रीं प्राकारं विषदवदनं सुप्रसन्नं त्रिनेत्रं
हस्ताभ्यां वटुकमनिश शूलखड्गौ
ध्यानम् ॥१॥

उग्रहास्करसन्निभं त्रिनयनं रक्ताङ्गरागमज
स्फोरस्य वरदं कपालमभयं शूलं दधानं करैः ।
नीलग्रीवसुदारभूषणशतं शीतान्शुचूडोष्णं
बन्तूकारणवाससं भयहरं देव सदा भाषये ॥२॥
ध्यायेन्मौलाद्रिकान्तं शशिशृङ्गकण्ठरं सुखमाल
महेश

दिवस्त्रं पिङ्गकेशं हमारमथ स्त्रियं खड्ग-
शूलाभयानि ।

नागं घण्टां कपालं करसरसिरुहैर्विभक्तं
भीमहं

सर्पाकल्पं त्रिनेत्रं मणिमयविलसत्किङ्किणी
नूपुराख्यम् ॥ ३ ॥

अस्य वटुकभैरवकवचस्य महाकाल ऋषिरनु-
ष्टुप्कण्डः श्रीवटुकभैरवो देवता वं बीजं ह्रीं
शक्तिरापद्दुद्धारणायैति कौलक मम सर्व्वाभीष्ट-
सिद्ध्यर्थे विनियोगः ।

“ॐ शिरो मे भैरवः पातु जलाटं भीषणस्तथा ।
नेत्रे च भूतहृन्न, सारमेयातुगो भ्रुवौ ॥
भूतनाथश्च मे कर्णौ कपोलौ प्रेतवाहन ।
नासापुटौ तथोष्ठौ च भस्माङ्गः सर्वभूषणः ॥
भीषणास्यो ममास्यश्च शक्तिहस्तौ गल मम ।
स्कन्धौ दैत्यरिपुः पातु बाहू अतुलविभ्रमः ॥
पाणी कपाली मे पातु सुखमालाधरो हृदयम् ।
वक्षःस्थलं तथा शान्तं कामचारी स्तनं मम ॥
उदरश्च मे तुष्टः क्षेत्रेशः पार्श्वतस्तथा ।

वट

क्षेत्रपालं पृष्ठदेशं क्षेत्राख्यो नाभितस्तथा ॥
कर्णौ पापौघनाशश्च वटुको लिङ्गदेशकम् ।
शुद्धं रक्षाकरं पातु ऊरू रक्षाकरः सदा ॥
जानू च घूर्णरातो जह्ने रक्षतु रक्तपः ॥
गुल्फौ च पादुकासिद्धः पादपृष्ठं सुरेश्वरः ॥
आपादमस्तकश्चैव आपद्दुद्धारणस्तथा ।
सहस्रारे महापद्मे कर्पूरधवलो गुरुः ॥
पातु मां वटुको देवो भैरवः सर्वकर्मसु ।
पूर्वस्थामसिताङ्गो मे दिशि रक्षतु सर्वदा ॥
आग्नेयाश्च रुद्रः पातु दक्षिणे चण्डभैरव ।
नैर्ऋत्यां क्रोधनः पातु मासुक्तास्तु पश्चिमे ॥
वायव्यां मे कपाली च नित्यं पायात् सुरेश्वरः ।
भीषणो भैरवः पातु उत्तरस्यां दिशि सर्वदा ॥
संहारभैरवः पातु दिक्षैशान्यां महेश्वरः ।
ऊर्ध्वं पातु विधाता वै पाताले नन्दिको विभुः ॥
सद्योजातस्तु मां पायात् सर्वतो देवसेवितः ।
वामदेवोऽवतु प्रीतो रणे घोरे तथावतु ॥
जले तत्पुरुषः पातु स्थले पातु गुरुः सदा ।
डाकिनीपुत्रकः पातु दारांस्तु लाकिनीसुतः ॥
पातु साकलको आतुन् श्रिय मे सतत गिरः ।
लाकिनीपुत्रकः पातु पश्चिमन्वानांस्तथा ॥
महाकालोऽवतु च्छ्वे सैन्यं वै काक्षभैरवः ।
राज्यं राज्यश्रियं पायात् भैरवो भीति-
हारकः ॥

रक्षाहीनस्तु यत् स्थानं वर्जितं कवचेन च ।
तत् सर्वं रक्ष मे देव त्वं यनः सर्वरक्षकः ॥
एतन् कवचमीशानं तव स्नेहात् प्रकाशितम् ।
नाख्येयं नरलोकेषु सारभूतश्च सुश्रियम् ॥
यस्मै कस्मै न दातव्यं कवचेन सुदुर्लभम् ।
न देयं परशिष्येभ्यः क्षपणेभ्यश्च शङ्कर ॥
यो ददाति निविद्धेभ्यः स वै भूयो भवेद्भुवम् ॥
अनेन कवचेन रक्षां कृत्वा द्विजोत्तमः ।
विचरन् यत्र कुत्रापि विघ्नौचैः प्राप्यते न स ॥
मन्त्रेण त्रिनयते योगी कवच यत्र रक्षितः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दुर्लभं पापचेतसाम् ॥
भूर्जे रम्भात्वे वापि लिखित्वा विधिवत् प्रभो ।
धारयेत् पाठयेद्वापि सम्यक्तेद्वापि नित्यम् ।
सम्प्राप्नोति प्रभावं वै कवचस्यास्य वर्णितम् ॥
नमो भैरवदेवाय सारभूताय वै नमः ।
नमस्तेलोक्यनाथाय नाथनाथाय वै नमः ॥”
इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपद्दुद्धारकल्पे भैरव-
भैरवीसवादे वटुकभैरवकवच समाप्तम् ॥

वटुकरणं, स्त्री, (वटो. करणम् ।) उपनयनम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वट, स्त्री, (वटो. करणम् ।) उपनयनम् ।
वट, स्त्री, (वटो. करणम् ।) उपनयनम् ।
वट, स्त्री, (वटो. करणम् ।) उपनयनम् ।
वट, स्त्री, (वटो. करणम् ।) उपनयनम् ।
वट, स्त्री, (वटो. करणम् ।) उपनयनम् ।
वट, स्त्री, (वटो. करणम् ।) उपनयनम् ।
वट, स्त्री, (वटो. करणम् ।) उपनयनम् ।
वट, स्त्री, (वटो. करणम् ।) उपनयनम् ।
वट, स्त्री, (वटो. करणम् ।) उपनयनम् ।

वण्टः

वण्टः, पु, (वक्तौति । वच् + “वक्तिमनिभ्यां
चिञ्च ।” उणा० ५ । ३६ । इति अरप्रत्ययः ।
ठञ्जान्तादेशः ।) मूर्खः । इत्युणादिकोषः ॥
अम्बलः । इति हेमचन्द्रः ॥ शब्दकारः । वक्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वण्टः, त्रि, (वच् + अरः । ठञ्जान्तादेशः ।)
शठः । मन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वण्ट, आरोहणे । सौत्रधातुरयम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वण्टभी ।
वण्टिणम् । इति दुर्गादासः ॥

वण्ट, इ क विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा०-
पर०-सक०-सेट् । इति ।) इ क, वण्टयति ।
अयं कैश्चिन्न पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥

वण्ट, इ ङ वेष्टे । विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् । इति ।) इ, वण्टति ।
ङ, वण्टते । इति दुर्गादासः ॥

वण्टभी, स्त्री, (वण्टते आरुह्यतेऽत्रेति । वङ् + बाहु-
लकात् अभिच् । कृदिकारादिति डौच् ।)
गृहचूडा । इत्यमरः ॥ सुहृन् । इति भाषा ।
तत्पर्यायः । गोपानसौ २ । इति तट्टीकासार-
सुन्दरी ॥ चन्द्रशालिका ३ कूटागारम् ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

“चन्द्रशाला च वण्टभी स्यातां प्रासादचूडनि ॥”
इति श्रीधरः ॥

खिलायां वण्टभी चूडा । इति रुद्रः ॥

“वण्टभी चन्द्रशालेति प्रासादादौ च मण्डपे ॥”

इति कोषान्तरम् ॥

“शुद्धान्ते वण्टभी चन्द्रशाले सौधोर्ध्वेष्वनि ॥”

इति रमचः ॥

ह्रस्वान्तापि वण्टभिः । तां कस्याश्चिद्वनवण्टभी
सुप्रपारावतायामिति । मेघदूतम् । ४० ॥
वण्टभिः वण्टभी वलभिः वलभी चेति चातूरूप्य-
मिति वृद्धाः । इति भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे ।
८४ । ११ ।

“सुवाहिता वपुष्मन्त उपनीतोत्तरच्छेदा ।

क्रियन्तां मण्डवाटाश्च वण्टभ्यो वीथयस्तथा ॥”

वण्टा, स्त्री, (वण्ट + अच् + टाप् ।) वटक ।
यथा,—

“कदलीनाथवा तालैर्युक्तं यत्ताण्डलं पिडम् ।

पिडं चूर्णं वटो वण्टा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वण्टं, त्रि (वण्टते इति । वण्ट + वहुलमन्यत्रा-
पीति रक् ।) वण्टत् । इत्यमरः । ३ । १ ।

३१ ॥ अस्य भाषा वण्ट ॥

वण्ट, ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) वण्ट, अवीचयत् अववायत् ।
इति दुर्गादासः ॥

वण्ट, त क भागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) वण्टयति वण्टापयति ।
इति दुर्गादासः ॥

वण्टः, पु, (वण्टयते इति । वण्ट + वच् ।) भाग ।
दात्रमुष्टिः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७० ॥ (वण्ट्
+ अच् ।) अकृतोदाह, इति शब्दमाला ॥

वतीका

वण्टकः, पुं, (वण्ट एव। स्वार्थे कन्।) भागः ।
 इत्यमरः । २।६।८६ । (वण्ट + क्त्वं । विभाग-
 कर्तरि, क्त्वं ।)
 वण्ट, पुं, (वण्टते इति । वटि रु एकचरे + क्त्वं ।)
 व्यस्तोद्वाहः । खर्वः । कुन्तायुधः । इति
 मेदिनी । ८, ८८ ।
 वण्टरः, पुं, स्यगिकारणम् । कुकुरस्य जाङ्गलम् ।
 करौरकोषः । तालस्य पक्षवम् । पयोधरः । इति
 मेदिनी । २, १८८ । तत्र व्योष्ठवकारादौ गणितो-
 ७यम् । किन्तु वटि रु एकचरे इत्यस्मात् अरच-
 प्रत्ययेन निष्पन्नत्वात् दन्त्यवकारादौ लिखितः ।
 वण्टालः, पुं मूरयुद्धम् । नौका । खनित्रम् । इति
 मेदिनी हेमचन्द्रः ।
 व(व)ण्टः, पुं, (वनते इति वतु सम्भक्तौ । वन् +
 “अमन्तात् ङः ।” उणा० १ । ११३ । इति
 ङः ।) अनादृत्येः । तत्पण्यायः । दुस्कर्मा २
 दिनमकः ३ शिपिविष्टः ४ । इति हेम-
 चन्द्रः ।
 वण्ट, वि, (वनते इति । वन सम्भक्तौ । वन् +
 “अमन्तात् ङः ।” उणा० १।११३ । इति ङः ।)
 हस्तादिर्वर्णितः । इति मेदिनी । ८, २४ ।
 वण्टे इति भाषा ।
 वण्टा, स्त्री, (वण्ट + टाप् ।) पांशुला । इति
 मेदिनी । ८, २४ ।
 वण्ट, य, (वातीति । वा + उति ।) साम्यम् ।
 तत्पण्यायः । वा २ यथा ३ तथा ४ एव ५
 एवम् ६ । इत्यमरः ।
 वण्ट, य, खेदः । अशुकम्पा । (यथा, शकु-
 म्पायाम् । प्रथमाङ्के ।
 “क वत हरिश्चकानां जीवितश्चातिलो-
 कं च निश्चितनियता वल्लवारा, शरास्ते ।”)
 सन्तोष । विसयः । आनन्दम् । इत्यमरः ।
 ३ । ३ । २४३ ।
 वण्टं, पुं, (अवण्टयति अवण्टयतेनेन वेति ।
 अव + तञ् + क्त्वं । घञ् वा । अवस्थासोपः ।)
 कर्णपूरः । कर्णभूषणम् । शिखरः । शिरो-
 भूषणम् । इति मेदिनी । ३, ३० । (यथा,
 गीतगोविन्दे । २ । २ ।
 “चलितहगञ्जलचञ्चलमौलिकपोलविजो-
 वतसम् ।
 रासे हरिमिह विहितविनाशं
 सरति मनो मम कृतपरिहासम् ।”)
 वण्टः, पुं, (वनतीति । वन् + “अकन् लृट्-
 ट्वञ् ।” उणा० १ । १२८ । इत्यञ् वनतेजका-
 रान्तादेशः । वण्टः इति काश्चिदृष्टतिरियु-
 ज्ज्वलदन्तोक्ता अकन् प्रत्ययेन साधु ।) सुनि-
 भेदः । इत्युणादिकोषः ।
 वण्ट, पुं, देवन्दो । सत्यवाक् । पन्था । अचि-
 रोगः । इति सत्प्रसारोणादित्तिः ।
 वतीका, स्त्री, (अवगतं लोकं अपत्यं यस्याः अव-
 स्थासोपः ।) अवलोका । इत्यमरटीकायां
 भरतः ।

२५६

वत्सत

वत्सं, स्त्री, (वदतीति । वद् अक्षायां वाचि +
 “वृत्तवदितिकमिकमिभ्यः सः ।” उणा०
 ३ । ३२ । इति सः ।) वत्सः । इत्यमरः ।
 वत्सः, पुं, (वदतीति । वद् + “वृत्तवदितिकमि-
 कमिभ्यः सः ।” उणा० ३ । ३२ । इति सः ।)
 वर्यः । गोशिशुः । बाहुर इति भाषा । तत्-
 पण्यायः । शक्तकरिः २ तर्ककः ३ । इति वैश-
 र्गो नामार्थे चामरः । दोषा ४ दोषकः ५
 दोषः ६ । इति शब्दरत्नावली । रौहिणेयः ७
 बाहुणेयः ८ तनुभः ९ । सद्योपातस्य तस्य
 पण्यायः । तर्ककः १ तर्कमः २ तनुभः ३
 कम्पः ४ । इति जटाधरः । पुष्पादिः । इति
 मेदिनी । ३, ११ । बाहुर इति भाषा । (यथा,
 भागवते । ४ । ८ । ११ ।
 “न वत्स । वृषतेर्विषं भवानारोपुमहेति ।
 न गृहीतो मया यत् त्वं कुचावपि वृषात्तम् ।”
 दिवोदासपुत्र । द्युमानिवादीत्यस्य नामा-
 म्भराणि । यथा, भागवते । ६ । १० । ५—६ ।
 “तत्पुत्र केतुमालस्य यज्ञे भीमरथस्तत् ।
 दिवोदासो द्युमानस्तस्मात् प्रतर्हन् इति स्मृतः ।
 स एव शकजित् वत्स शतध्वज इतीरित ।
 तथा कुवलयाम्बेति प्रोक्तोऽनकदियस्ततः ।”
 देशभेदः । यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ४ ।
 “अस्ति वत्स इति ख्यातो देशो दर्पोपशान्तये ।
 खर्गस्य निर्मितो घाचा प्रसिद्ध इव चितौ ।”)
 वत्सकं, स्त्री, (वत्स + संज्ञायां इवार्थे वा कन् ।)
 पुष्पकाचीसम् । इति राजनिर्घण्टः । (विव-
 रणमस्य पुष्पकाचीसशब्दे ज्ञातव्यम् ।)
 वत्सकः, पुं, (वत्स + कन् ।) कुटजः । इत्यमरः ।
 (अस्य पण्यायो यथा,—
 “कुटजः शक्रपण्यायो वत्सको गिरिमल्लिका ।
 कुटजस्तत्पलचैत्रयवश्चापि कलिङ्गकः ।”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 तथाप्यः पण्यायः ।
 “कुटजः कुटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
 कलिङ्गः शक्रपण्यायो च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 इन्द्रयवः । इति राजनिर्घण्टः ।
 वत्सकवीर्यं, स्त्री, (वत्सकस्य वीर्यम् ।) इन्द्र-
 यवः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,—
 “योय वत्सकवीर्यं निम्नभूनिम्नमार्कवम् ।
 चित्रक रोहिणी पाटां दान्तेमतिविषां
 समाम् ।”
 इति वैद्यकचक्रपाणिनयस्य च्चरातिसारे
 योषाद्यध्याये ।)
 वत्सकामा, स्त्री, (वत्स कामयते इति । कम् +
 अच् । टाप् ।) वत्साभिजातिनी गौः । तत्-
 पण्यायः । वत्सला २ । इति राजनिर्घण्टः ।
 पुष्पादिकामा स्त्री च ।
 वत्सतरः, पुं, (प्रथमवया वत्सः । “वत्सोपाश्वर्यमेभ्य-
 खेति ।” ५।३।६१ । इति ङरप् ।) प्राग्दमनकाण
 गवः । दोयाने बाहुर इति भाषा । तत्पण्यायः ।

वत्समा

दम्यः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ । दुर्दान्तः ३
 गडिः ४ । इति राजनिर्घण्टः ।
 वत्सतरी, स्त्री, (वत्सतर + ङीप् ।) वृषोक्तौ
 वृषपक्षीत्वेन कल्पिता त्रिहायणी गौः । यथा,
 कात्यायनसूत्रम् । पयस्विन्याः पुत्तो यूपे च
 रूपवान् स्यात् तमजङ्गल्य यूयसुत्याचतस्रो
 वत्सतयस्त्राद्यालङ्कृत्य एनं युवानं पतिं वो दद्यान्
 तेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेष मनः साप्रजनुषा
 सुभगा रायसोषेण समिधा मदेम इत्येतेव
 ऋचोनुष्टोत्रमिति । ऋगर्थस्तु हे वत्सतयी
 वो युष्माक एनं युवानं पतिं स्वामिन दद्यान्नुक्त
 प्रार्थयामि तेन वृषेण सह क्रीडन्तीः खेकन-
 चरथ भ्रमथ हे वत्सतयी यूयमपि मानः
 नास्तुस्त्वविषया भविष्य किन्तु मया
 त्यक्तया । वर्यं वृषस्य वत्सतरीणां ज्ञानेन
 रायसोषेण घनचट्टरा साप्रजनुषा समन-
 थापकेन इषा अग्नेन च सम्मदेम कृष्टा भवामः
 सुभगा लोकास्य प्रिया इति सम्मदेम इति
 भविष्यत्सामीप्ये वर्तमान इति पाणिनिश्चर-
 साहचर्यदर्पे वर्तमानः । * । वत्सतरीन्निरे-
 धयति स्मृतिः ।
 “अग्रतो लोहितापक्षौ पार्श्वार्थं नोक्तपादरे ।
 वृष्टतस्तु भवेत् कृष्णा वृषभस्य तु मोक्षये ।”
 तार्काकः प्रमाणं यथा,—
 “त्रिहायणीभिर्घन्याभिः सुरुपाभिः सुशी-
 मितः ।
 सर्वोपकरणोपेतः सर्वशस्त्रचरो महान् ।
 उन्मुखो विधानेन श्रुतिस्मृतिनिदर्शनात् ।”
 इति शुद्धितत्वे वृषोक्तगोविचारः ।
 वत्सनामं पुं, (वत्सान् नम्यति हिनक्षीति ।
 नम ह्रिवायाम् + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ ।
 इत्यण् ।) विषयविशेषः । इत्यमरः । १।८।११ ।
 स तु स्थावरविषयः । प्रायो वत्सान् नम्यति
 हिनक्षि वत्सनामं अथ ग ह्रिसे णात् वन्निति
 वन् । वत्सस्य नाभिरिव वत्सनामं क, अति-
 खेति न वृद्धिः अयं सिन्धुवारपक्षवृद्धप्रपञ्चः ।
 इति भारतः । * । (यथा, हरिवंशे । २२१ ।
 ६५ ।
 “वत्सना वत्सनाभाश्च पनसाश्चन्द्रैः सह ।)
 तत्पण्यायः । अमृतम् २ विषम् ३ उषम् ४
 महौषधम् ५ गरलम् ६ मारुषम् ७ नागं ८
 स्त्रीकम् ९ प्राणहारकम् १० स्थावरादि ११ ।
 अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वम् । उष्णत्वम् ।
 वातकफकण्ठरूक्षक्षत्रिवातनाशित्वम् । पित्त-
 सन्नापकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । * ।
 अस्य स्वरूपनिरूपणं यथा ।
 “सिन्धुवारचक्रपक्षो वत्सनाभ्याकृतित्तया ।
 यत्पार्श्वेन तरोर्वृद्धिर्वत्सनामं स भावितः ।”
 तस्य सामान्यगुणा यथा ।
 “विषं प्राणहरं प्रोक्तं यथापि च विकाचि च ।
 आग्नेयं वातकफहृद्योगवाडि मदावहम् ।”
 अथापि सकलकायवापनपूर्वकपाकगमनशीलम् ।

विक्रासि व्योमः शोधयपूर्वकं सन्धिवन्धश्रितिली
करणशीलम् । आग्नेय अधिकाग्रशम् । योग-
वाहि संसर्गगुणग्राहकम् । महावहं तमो-
गुणाधिक्येन बुद्धिविध्वंसकम् ।

“तदेव युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनम् ॥
योगवाहि त्रिदोषघ्नं हृदयं वीर्यवर्धनम् ॥
ये दुर्गुणा विवेकशुद्धे ते सुगर्हीना विशोधनात् ॥
तस्माद्विषं प्रयोगेभ्यु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(लीवेऽपि दृश्यते । यथा,—

“यत्वारि वनसनाभानि सुस्तके दे प्रकीर्तिते ।”

“श्रीवास्तसो वतुसनामे पीतविष्णुवनेचता ॥”

इति सुश्रुते कल्पस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

वत्सपत्नं, ली, (वत्सस्य वत्सराजस्य पत्नम् ।)

भारतवर्षस्योत्तरे देशविशेषः । तत्पूर्यायः ।

कौशाम्बी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१ ॥

वत्सपालः, पुं, (वत्सान् पालयतीति । वत्स +

पाल + अण्) श्रीलङ्का । वलदेवः । यथा,—

“वृन्दावनं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च ।

वोल्यासौद्रुतमा प्रीतौ राममाधवयोर्नृप ॥

एवं व्रजौकसां प्रीतिं यच्छन्तौ बालचेष्टितैः ।

कलवाकैः स्वकाक्षेन वत्सपालौ बभूवुः ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ११ । ३६ ॥

(वत्सपालके, त्रि । यथा, हरिवंशे । ६७ । २४ ।

“य तत्र वयसा तुल्यैर्वत्सपालैः सहानवः ।

रेमे वै दिवसं कृष्णः पुरा स्वर्गगतो यथा ॥”

वत्सरः, पुं, (वसन्त्यस्मिन् अयनसुमासपञ्चवारा-

दय इति । वस निवासे + “वसेच्च ।” उणा०

३ । ७१ । इति सरन् । “यः स्याद्द्विघातुके ।”

७ । ४ । ४६ । इति सत्य तः ।) द्वादशमासा-

त्मककालः । अयनद्वयात्मकश्च । तत्पूर्यायः ।

संवत्सरः २ अन्तः ३ हायनः ४ शरत् ५ समा

६ । इत्यमरः । १ । ४ । २० ॥ शरदा ७ वर्षम्

८ वरिवम् ९ वत्स १० । इति शब्दरत्नावली ॥

“व्रतवत्सविषाहे च वत्सरपरिकल्पनमाहुरा-

चार्याः ।

आधानपूर्वमेके प्रकृतिपूर्व सदान्ये तु ॥”

शौरसावननाक्षत्राभेदेन चतुर्विधो वत्सरः ।

यथा ऋषोपनयनादिषु वर्षगणना सावनेन

शुभाशुभगणनसु शौर्येति सिद्धम् । सावनसवत्-

सरेण एकदिनाधिकवत्सरो नाक्षत्रो भवती-

त्यनयोर्भेदः । शौरस्तु पञ्चषष्ट्यधिकविंशत-

दिने भवति । यथा,—

“मेपादीनामहर्बन्धं घर्षां समाष्टचन्द्रकम् । १८७।

तुलादीनामष्टमचन्द्रकम् लिखिततः ॥” १८८॥

चान्नवत्सरोऽपि द्वादशमासे भवति । मलमास-

पाते तु त्रयोदशमासे भवति । तथा च श्रुतिः ।

द्वादशमासाः सवत्सरः कश्चित्तयोदशमासाः

संवत्सर इति । त्रयोदशेति धिमासे । स्मृतिः ।

यस्मिन्नन्ते द्वादशैकश्च यथ इति । यथो मास

इति । यथा मासाः स्वमेकः सवत्सर इति

श्रुतपञ्चश्रुत्या यश्च ऋषिक-शब्दयोर्मासवर्षपर्याय-

तोक्ता । इति मलमासतत्त्वम् ॥६॥ अथ षष्टिसंव-
त्सरगणना ।

“शकेन्द्रकालः पृथगास्तति-२२ त्रः

शशाङ्कनन्दान्ध्रियुगैः ४२६१ समेतः ।

शरादिवस्त्रिन्द-१८७५ हृतः सलब्धः

षष्ट्यावशिष्टाः प्रभवादयोऽन्ताः ॥

वर्षवर्जन्तु यच्छेषं सूर्यैः संपूर्य खोन्मिभिः ॥६०॥

हृतयुगक्रमतः खामिहृतेऽंशे मासकादयः ॥”

अस्यार्थः शकेन्द्रकालः शकराजान्दकालः ।

पृथक् आस्ततिषः २२ द्वाविंशत्या पूरितः ।

शशाङ्कनन्दान्ध्रियुगैरेकनवत्यधिकशतद्वयाधिक-

चतु सहस्रैः समेतोऽङ्कः । शरादिवस्त्रिन्दहृतः

पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादशशतैर्यावत्संख्यं हर्तुं

शक्नोति तावता हृतः कर्तव्यः । सलब्धः पूर्वे-

शकान्दः शरेत्यादिना लब्धसंख्या युतः

कार्यः । षष्ट्यावशिष्टे पञ्चादयोऽङ्कः पूर्वेवत्

षष्ट्याहृतलब्धस्यावशिष्टे प्रभवादयः । एकाव-

शिष्टे प्रभवः द्वादशवशिष्टे विभवादिः । वर्ष-

वर्जन्तु यच्छेषं वर्षातिरिक्त शरादिवस्त्रिन्दहृता-

वशिष्टं तन् सूर्यैर्द्वादशभिः संपूर्य खोन्मिभिः

षष्ट्या हृते युतक्रमत इत्यनेन षष्टिहृताव-

शिष्टा अङ्का दष्टाः षष्टिहृतलब्ध्यांशके खामि-

हृते त्रिंशता हृतेऽवशिष्टा अंशका लब्धा

मासाः स्युरिति । प्रभवादिवर्षाण्युपक्रम्य ।

“आद्या तु विंशतिर्जातौ द्वितीया वैष्णवी

स्तुता ।

तृतीया रुद्रदेव्या ओष्ठा मध्याधमा भवेत् ॥”

भविष्यपुराणे ।

भैरव उवाच ।

“षष्ट्यन्तं कथयाम्यत्र क्रूराः सौम्याश्च ये प्रिये ॥

संवत्सरफलं सुखं प्रभवदौ वरानने ॥

बहुतोयास्तथा मेघा बहुशस्या च मेदिनी ।

बहुचौरास्तथा गावो व्याधिरोगविवर्जिताः ॥

प्रशान्ताः पार्थिवाश्चैव प्रभवे परिकीर्तिताः ॥१॥

सुभिर्जं जेममारोग्यं सर्वं व्याधिविवर्जिताः ॥

प्रशान्ता मानवास्तत्र बहुशस्या वसुन्वरा ।

हृष्टास्तुष्टा जनाः सर्वे विभवे च वरानने ॥२॥

रोगा बहुविधाश्चैव मनुष्या वाणिज्यकराः ।

सर्वे एव प्रणश्यन्ति शुक्रे वर्षे वरानने ॥३॥

उन्मत्तश्च जगत् सर्वं धनधान्यसमाकुलम् ।

नित्योत्सवः प्रजावृद्धिः प्रमोदे जायते प्रिये ॥४॥

नीरोगाश्च निरावाधा मानवा विगतद्विषः ।

बहुचौरास्तथा गावः प्राजापत्ये वरानने ॥५॥

निरातङ्ग जगत् सर्वं धनयौवनगर्वितम् ।

अङ्गिरसि प्रजाः सर्वा नित्योत्साहा वरानने ॥६॥

सुभिर्जं जेममारोग्यं वर्षाकालं सुप्रोभनम् ।

शस्यवृद्धिं विजानीयात् श्रीमुखे सुरवन्दिते ॥७॥

बहुचौरास्तथा गावो धान्यश्च वनवत्तरम् ।

जायन्ते सर्वशस्यानि भावे वर्षे वरानने ॥८॥

महार्घं जायते सर्वं हृततैलरसादिकम् ।

प्रजानाश्च भवेद्वृद्धिर्युनि सवत्सरे शुभे ॥९॥

निर्यातिः सर्वशस्यानां मध्या धातरि कौर्त्तिता ।

इक्षुचौरगुडादीनां प्रवृत्तत्वं वरानने ॥१०॥

सुभिर्जं जेममारोग्यं कार्पासस्य महार्घता ।

लवणं मधु गन्धश्च ईश्वरे दुर्लभं प्रिये ॥११॥

सुभिर्जं जेममारोग्यं प्रशान्ताः पार्थिवाः प्रिये ।

तस्करोपहतं विषं बहुघान्ये वरानने ॥१२॥

राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिर्जं तस्करैश्चोपपीडनम् ।

जानीयाद्विषहं घोरं प्रमाथिनि वरानने ॥१३॥

जायन्ते सर्वशस्यानि मेदिनी निरुपद्रवा ।

लवणं मधु गन्धश्च महार्घं विक्रमे प्रिये ॥१४॥

कोद्रवाः शालिसुहृन्नाश्च शक्तुमाषास्तथैव च ।

महार्घं जायते सर्वं हृषे च सुरवन्दिते ॥१५॥

चणका सुहृन्माषाश्च अन्यश्च विदलं प्रिये ।

महार्घं जायते सर्वं चित्रभाणौ वरानने ॥१६॥

सुभिर्जं जेममारोग्यं विश्वश्च निरुपद्रवम् ।

यवहारो भवेत् हृष्टः स्वर्भानौ देवपूजिते ॥१७॥

अतिवृष्टिश्च जायेत ध्यानस्याय प्रपीडनम् ।

शस्यं भवति मामान्यं दास्ये सुरवन्दिते ॥१८॥

बहुशस्यानि जायन्ते सर्वदेशे सुलोचने ।

चौराष्ट्रे नाटदेशे च पार्थिवे नाच संश्रयः ॥१९॥

दुर्भिर्जं जायते घोरं सर्वोपद्रवसयुतम् ।

अनाष्टिः समाख्याता यथे सवत्सरे प्रिये ॥२०॥

उद्यतो वर्षये मेघो जलं नैवोपजायते ।

महार्घं सर्वजिह्वैर्षं सर्वमेव वरानने ॥२१॥

कोद्रवाः शालिसुहृन्नाश्च कल्लुमाषास्तथैव च ।

सुलभं जायते सुखं जगदे सर्वघारिणि ॥२२॥

अनभिप्रवृत्ता लोका धान्यौषधप्रपीडनम् ।

जायते मातुवे कष्टं विरोधिनि न संश्रयः ॥२३॥

सर्वाः प्रजाः प्रपीडयन्ते व्याधिः शोकश्च जायते ।

शिरोगच्छोऽक्षिरोगाश्च पापाहि विलते

जनाः ॥ २४ ॥

उपद्रुतं जगत् सर्वं तस्करैर्नृपिकैः खगैः ।

पीडिताश्च प्रजाः सर्वा देशभङ्गाः खरे

प्रिये ॥ २५ ॥

सुभिर्जं जेममारोग्यं शस्यं भवति शोभनम् ।

बहुचौरास्तथा गावो नन्दन नन्दने प्रिये ॥२६॥

अल्पतोयास्तथा मेघा वर्षन्ति खलमङ्गले ।

नश्यन्ति सर्वशस्यानि विजये नाच संश्रयः ॥२७॥

अत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्तकाः ।

पीडितास्ते वरारोहे जये सर्वे न संश्रयः ॥२८॥

शरोगश्च तथा देवि दाहज्वरसमन्वितम् ।

अभिभूतं जगत् सर्वं मन्मथे सुरवन्दिते ॥२९॥

तुषधान्यस्यो देवि सर्वशस्यमहार्घता ।

अवहाराश्च नश्यन्ति दुर्मूर्खे दुर्मूर्खाः प्रजा ॥३०॥

पीड्यन्ते सर्वशस्यानि देशे देशे अचिरात् ।

जेमलम् प्रजाः सर्वाः क्षीयन्ते नाच संश्रयः ॥३१॥

तस्करैः पार्थिवैश्चैव अभिभूतमिहं जगत् ।

अघो भवति सामान्यो विलम्बे तु भये महत् ॥३२॥

विषमस्यं जगत् सर्वं विरोधे भयसंभवम् ।

विकारी सर्वतोऽप्रायो मम वाक्यन्तु

नान्यथा ॥ ३३ ॥

अचिरवर्षति पर्जन्यो देशे संक्षिप्तमण्डलः ।

दुर्भिर्जं शस्त्रैर्वर्षे यवहारो विपश्येयः ॥३४॥

वत्सरः

दुर्भिक्षं जायते सन्धा मेदिनी दयति प्रिये ।
अवे प्रवन्ति तोयानि पीडिता मानवा भुवि ॥३५॥
सुवर्णरूपधान्यानि जगत् सर्वं सुप्रोभनम् ।
आपणया बणिजस्तुष्टा, सुभिच्छे शुभकृतं

प्रिये ॥ ३६ ॥

सुभिच्छं जेममारोग्य तन्मा गोप्राप्तया प्रिये ।
सुखिताः प्रोभने वर्षे प्रजाः सन्धा, सुलो-
चने ॥ ३७ ॥

विषमस्यं जगत् सर्वं याकूलं समुदाहृतम् ।
जनानां जायते भद्रे क्रोधे, क्रोध, परस्परम् ॥३८॥
सर्वत्र जायते जेम सर्वशस्यमहाघता ।
विश्वावसौ वरारोहे कार्पासस्य महाघता ॥३९॥
पार्थिवैर्नृपसैन्यैश्च समस्तै, खलमण्डले ।
प्रपीड्यन्ते जनाः सर्वे भयभीता, पराभवे ॥४०॥
लब्धधान्यानि पीड्यन्ते शोभो वर्षति वायव ।
अवह्ने पीडिता, सन्धा प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥४१॥
जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिच्छं निरुपद्रवम् ।
सौम्यदृष्टिर्भवेदाजा कालिके च शुभ वदेत् ॥४२॥
सुभिच्छं जेममारोग्य सुखश्च निरुपद्रवम् ।
सौम्यदृष्टिर्भवेदाजा सौम्ये सौख्यं प्रकी-
र्तितम् ॥ ४३ ॥

तोयपूर्णो भवेन्मेषो वर्षते च दिने दिने ।
निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारणे प्रिये ॥४४॥
वासवो वर्षते देवि देशे चाखण्डमण्डले ।
आदिच्छन्ने कान्यकुले विरोधो क्षयिनाश्-

कृतं ॥४५॥

अभिभूत जगत् सर्वं क्षेपेन्मेषविधौ, प्रिये ।
भारते, फलदाहैश्च परिवारिणि प्रोभने ॥४६॥
निर्यत्ति सर्वशस्यानां सुभिच्छं भवति प्रिये ।
अमाधिनि जलोहारी चलदो मोदत प्रजा ॥४७॥
निर्यत्ति, सर्वशस्यानां सर्वशस्यमहाघता ।
हृत तैलसम याति आनन्दे नन्दति प्रजा ॥४८॥
कोदवा, शालिस्तुहाश्च पीड्यन्ते वरवर्णिनि ।
सर्वोषधानि धान्यानि राक्षसे निहुरा,

प्रजा, ॥ ४९ ॥

दुर्भिक्षं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
अनले च समाख्यात नात्र काव्या विचा-
रणा ॥ ५० ॥

देशभङ्गः सुदुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
पिङ्गले चारुपद्माणि दुर्भिक्षं नर्मदातटे ॥५१॥
गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटनक्षकाः ।
वासवो वर्षते देवि शस्यश्च नष्टं जायते ॥
तिजसर्वपमापादिकार्पासानां महाघता ।
गोमहिष्य, सुवर्णाणि कांश्चिन्नायादशेषतः ॥
तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ।
तेन धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्दिनम् ।
पार्थिवा मोषका दीना, कालयुक्ते प्रपी-
डिताः ॥ ५२ ॥

तोयपूर्णाः स्मृता मेघा बहुशस्या च मेदिनी ।
निहुरा, पार्थिवा देवि ! सिद्धार्थं च वरा-
नने ॥ ५३ ॥

अप्यतोया घनाश्चैव कीटकाः प्रज्जनाः स्मृताः ।

२५८

वत्सरः

विरुद्धाः पार्थिवा देवि रौद्रे संवत्सरे प्रिये । ॥
५४ ॥

दुर्भिक्षं मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्त्तते ।
भवेद्दे मध्यमा दृष्टिर्दुर्मेतां समुपस्थिते ॥ ५५ ॥
सुभिच्छं जायते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः ।
प्राणिनां जायते हर्षो दुष्टभौ वरवर्णिनि ॥ ५६ ॥
महिषीगोहिरण्यादिताम्रकांस्यादशेषतः ।
नत् सर्वं देवि । विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ॥
रक्ते संवत्सरे देवि । क्रूरदुष्टिर्नराधिपः ।
मानवा, क्रूरचेष्टाश्च संयामे न जयो भवेत् ॥ ५७ ॥
दुर्भिक्षं मरण रोगो धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
पापयोगो भवेद्देवि । रक्ताक्षैर्मरवन्दिते ॥ ५८ ॥
रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधो बहुसङ्गः ।
क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यात हरप्रिये ॥ ५९ ॥
मेदिनी चलते देवि । सर्वभूतं पराचरम् ।
देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं चये चलीयते प्रजा ॥
सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोडुणे तथा ।
दुर्भिक्षं जायते घोरं चये संवत्सरे प्रिये । ॥
कौस्तुभैर्मनत्रोच यमुनानर्मदातटे ।
विन्ध्यायां सैन्ये चापि विनश्यति न शस्यः ॥
विह्वल मध्यदेशश्च कालझरं तथैव च ।
चये चयन्ति सर्वानि नान्यथा वरवर्णिनि ॥
६० ॥ ॥

कार्तिकादिद्वादशवर्षाणि यथा । वराहवदि-
तायाम् ।

“नक्षत्रेण सद्योदयमस्तं वा येन याति सुर-
राजमस्ती ॥”

तत्तत्र यत्तयं वर्षं मासक्रमेणैव ॥
वर्षाणि कार्तिकादीनि आमेयाद्वादश्यानु-

योगीनि ।

क्रमशस्त्रिभञ्च पञ्चममन्थसुपान्थश्च विज्ञेयम् ॥
नक्षत्रेण गुरुमुष्यमाननक्षत्रेण । आमेय
क्षतिका । पञ्चम फाल्गुनं वर्षम् । अन्य-
मान्थनम् । उपान्थ भाद्रम् ।

“अन्योपान्तो त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो
मतः ।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः क्षतिकादिष्वस्यया ॥
हे हे क्षिप्वादिताराणां पूर्णपञ्चैन्दुसङ्गते ।
मासाश्चेन्नादयो ज्ञेयास्तिकेः सप्तान्यसप्तमाः ॥”

इति सप्तवर्षकाण्डाश्च ॥

पूर्णपञ्चैन्दुसङ्गते पौर्णमासीयुते हे हे तारे
तदेकवाक्यतया पूर्ववचने पौर्णमासीनामः ।
यथा मासानां पौर्णमास्यां क्षतिकादिष्वन्यात्
कार्तिकादिष्व तथा वर्षाणामपि शुरो, क्षति-
कादावक्तोदयसमन्यात् कार्तिकादिष्व तेन
क्षतिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् शुरोरक्तोदये-
न्यतरस्मिन् कार्तिकं वर्षम् । एवं मार्ग-
शीर्षादि । अत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेक-
तरस्मिन् अस्तं गतो गुरुन्यतरस्मिन्देति तत्र
का गतिरिति चेत् कार्तिकोत्तर मार्गशीर्ष
ततः पौषमित्यादिक्रमादिति रिति । फलानि च ।
“शुकटानलोपणीविकगोपीङ्गायाधिशोकश्च ।

वत्सरः

दृष्टिस्तु रक्तपीतकुसुमानां कार्तिके वर्षे ॥ १ ॥
सौम्येन्द्रेणादृष्टिर्मृगाशुश्लभाश्चैव शस्य
नामः ।

वाधिमय मित्रैरपि भूपानां जायते वैरम् ॥ २ ॥
शुभकृष्णातः, पौषो निवृत्तवेरा, परस्परं
भूपाः ।

द्वित्रिगुणो धान्यार्घं, पौष्टिककर्मप्रतिष्ठश्च ॥ ३ ॥
पितृपूजा परिवर्द्धिमाघे दार्द्रे च सर्वभूता-
नाम् ।

आरोग्यदृष्टिधान्यार्घसम्पदो विपत्तामश्च ॥ ४ ॥
फाल्गुने वर्षे विद्यात् कश्चित् कश्चित् जेम-
दृष्ट्यादिशस्यानि ।

दीर्घाग्यं प्रमदानां प्रयत्नाच्चीरा वृषाचोया ॥ ५ ॥
चैत्रे मन्दा दृष्टिः, प्रियमन्न जेममवनिपा
नृदवः ।

दृष्टिश्च कोपधान्यस्य भवति पीडा च रूप
वताम् ॥ ६ ॥

वैशाखे धर्मपरा विगतभया प्रसुदिता, प्रजा,
सदृपा ।

यज्ञक्रियाप्रवृत्तिर्निर्यत्तिः सर्वशस्यानाम् ॥ ७ ॥
ज्येष्ठे ज्ञातिकुलधर्मश्रेणीश्रेष्ठा वृषाः सर्व-
धर्मज्ञा ।

पीयन्ते धान्यानि च हिला कहुशमीनानि ॥ ८ ॥
आषाढे जायन्ते शस्यानि कश्चिदृष्टिरन्यत्र ।
योगक्षेम मध्य शस्यस्या भवन्ति भूपाः ॥ ९ ॥
आश्विने वर्षे जेम काम शस्यानि पाकसुप-
थानि ।

शुद्धा ये पार्थिवास्ते पीयन्ते ये च तद्गङ्गाः ॥
१० ॥

भाद्रपदे वल्लीज निर्यत्तिं याति पूर्वशस्यश्च ।
न भवत्यपर शस्य कश्चित् सुभिच्छं कश्चिच्च
दुर्भिक्षम् ॥ ११ ॥

आश्वयुजेऽप्यनसं पतति जल प्रसुदिताः प्रजाः
जेमम् ।

प्राणचयः प्राणवृतां सर्वेवासर्पनाहुत्यम् ॥
१२ ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ १३ ॥

समाद्यादिष्ववत्सरा यथा,—
“शकान्दात् पञ्चभिः शेषात् समाद्यादिष्व वत्-
सराः ।

सम्परीदाशुपूर्णाश्च तथोदापूर्वका मताः ॥”

संवत्सरादिफलसुक्त विष्णुधर्मोत्तरे ॥
“संवत्सरे तथा दान तिलस्य तु महाफलम् ।

परिपूर्णे तथा दान यवानाश्च द्विजोत्तमाः ॥
इदापूर्वेऽन्नवस्त्राणां धान्यानाश्चाशुपूर्वकं ।

उदासवत्सरे दान रजतस्य महाफलम् ॥
ज्योतिर्विद्विष्वज्यमधात् प्रभवादेश्च सम्भवम् ।

क्षत्रुक्षत्रुत् समाद्यादिवर्षाणामपि सम्भवम् ॥”

इत्यमध्यात् । गुरुमध्यमोगणनात् । प्रभवादिः ।
प्रभवादिवर्षवर्षे, इति मलमासतत्त्वम् ॥ १४ ॥

(ध्रुवपुत्रः । यथा, भागवते । ३ । १० । १ ।
“प्रजापतेर्दुहितरं शिशुमारश्च वै ध्रुवः ।

उपधेमे भूमिं नाम तत्सुतौ कल्पवत्सरौ ॥”) वत्सरान्तक, पु, (वत्सरस्यान्ते कायति शोभते इति । के + कः । यदा, वत्सरस्यान्तो नाशो यस्मान् ।) फाल्गुनमासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वत्सलः, वि, (वत्से पुत्रादस्नेहपात्रे कामो-
ऽस्यास्तीति । वत्स + “वत्सांसाभ्यां काम-
वले ।” ५ । २ । ६८ । इति लच् ।) स्नेह-
युक्त । तत्पर्यायः । स्निग्धः २ । इत्यमरः ।
३ । १ । १४ ॥ (यथा, भागवते । १ । ५ । ३० ।
“ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत् साक्षात् भागवतोदितम् ।
अन्ववोचन् गमिष्यन्त कृपया ह्येनवनसला ॥”
वत्स जाति गृह्णातीति । ला + कः । वत्स-
कासुके च ॥)
वत्सलः, पु, (वत्स + लच् ।) शृङ्गारादिदश-
रसान्तगतस्वविशेषः । तत्पर्यायः । वात्सल्यम्
२ । इति जटाधरः ॥ (अस्य लक्षणोदाहरणे
तु रसशब्दे ज्ञातये ॥३॥ स्कन्दानुचरविशेषः ।
यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६६ ।
“वत्सलो मधुवर्णश्च कलसोदर एव च ॥”)
वत्सला, स्त्री, (वत्से कामोऽस्यस्या इति । लच् ।
यदा, वत्स जातीति । ला + कः ।) वत्सकामा
गौ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२७ ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ४३ । १८ ।
“साह गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता ।
कैकेया पुरुषयात्र वालवनसेव गौरवलात् ॥”)
वत्साक्षी, स्त्री, (वत्सस्याक्षीव गात्रचिह्नं यस्याः ।
वच् समासे ।) गोडुम्बा । इति जटाधरः ॥
वत्सादनः, पुं, (अक्षीति । अद् + ल्युः । वत्सानां
अदो भक्षकः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वत्सादनी, स्त्री, (वत्सैरयते प्रियत्वादिति । अद्
ल्युट् । ङीप् ।) गृह्णी । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥
व(व)द, इ ङ ह्यभिवादयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) अभिवादी नम-
स्कार । इ, वन्दते । ङ, वन्दते गुरुं लोकः ।
नमस्करोति स्तौति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
व(व)द, ऐ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऐ, उद्यात् । इति दुर्गा-
दासः ॥ (“किमि संवत् इत्योष्ठत्वात् यत्ने सातृ-
नासिको वकारः सन्वत् यस्तु मन्यते नायं
संप्रसारिणी वदेः प्रयोगः किमर्चिं वद स्तेष्वे
इत्यस्य ओष्ठप्रकारादेः तन्मते भकारवदपि
सम्भदिति वर्णदेशना ।” इति मनोरमा ॥)
वद, क वाक्सन्देशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पर०-सक०-आत्म०-इत्येके-सेट् ।) क,
वाद्यति । सन्देशो वचनविशेषः । अयमात्मने-
पदीयके । इति दुर्गादासः ॥
वद, अ ङ वाक्सन्देशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-आत्म०-इत्येके-सक०-सेट् ।) अ,
वदति वदते । ङ, वदते । अयमात्मनेपदीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥
वदः, वि, (वदति वदतीति । वद् + पचाद्यच् ।)
वक्ता । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ ॥

वदनं, स्त्री (वदत्यनेनेति । वद् + करणे ल्युट् ।)
मुखम् । इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
२७६ ।
“दर्शनविनीतमाना गृहिणी हर्षोल्लसत्कपोल-
सलम् ।
शुभ्रननिषेधमिषतो वदनं पिदधाति पाणि-
भ्याम् ॥”
ललणया अग्रभागः । यथा, सुश्रुते । १ । ७ ।
“त्रीण्यन्यानि (यन्त्राणि) जाम्बवदनानि
त्रीण्यङ्गुशवदनानि वद्वामिकर्मैस्त्रिभिर्प्रेतानि ॥”
वद् + भावे ल्युट् । कथनम् ॥)
वदनासवः, पु, (वदनस्य आसवः ।) अधरमधु ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
वदन्ति, स्त्री, (वद् + “वदेस्व ।” इत्यञ्जल-
वदन्ती,) दत्तोक्ता किञ्चिद्व्ययः । १५० ॥ छदि-
कारादिति वा ङीप् ।) कथा । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥ विसर्गशून्यं वदन्तिपदं क्रियापदं
भवति ॥ (यथा, मनुः । १२ । ११५ ।
“य वदन्ति तमोभूता स्त्रियां धर्ममतहिदः ॥”)
वदन्यः, वि, वदान्यः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
वदान्यः, वि, (वदति सर्वेभ्य एव दास्यामीति मनी-
हृदवाक्यमिति । वद् + “वदेराजः ।” उणा०
३ । १०४ । इति आन्यः ।) बहुप्रदः । (यथा,
रघुः । ५ । २४ ।
“गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे
माभूत् परीवादनवावतारः ॥”)
वल्लगुवाक् । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (खनाम-
ख्यात ऋषिविशेषः, पु । यथा, महाभारते ।
१३ । १६ । ११ ।
“निवेष्टकामस्तु पुरा अष्टावक्रो महातपाः ।
ऋषेरथ वदान्यस्य वने कन्यां महात्मनः ॥”)
वदामः, स्त्री, फलविशेषः । वदाम इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । सुफलम् २ वातवैरिः ३ नेत्रो-
पमम् ४ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् । सुस्निग्ध-
त्वम् । वातघ्नत्वम् । गुरुत्वम् । शुक्रकारित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“वातादो वातवैरी स्यान्नेत्रोपमफलस्तथा ।
वाताद् उष्ण सुस्निग्धो वातघ्नः शुक्रहन् गुरुः ॥
वातादमष्ठा मधुरो दृष्यः पित्तानिलापहः ।
स्निग्धोष्णकफहन् श्रेष्ठो रक्तपित्तविकारिणाम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
वदालः, पु, (वद् + घञर्थे कः । वदेन वदनेन
अलति पर्याप्नोतीति । वद् + अल् + अच् ।)
मत्स्यविशेषः । धोयालि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पाठीन २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हयकययो-
स्तस्योपयोगित्वं यथा, मनुः ।
“पाठीनरोहितावाद्यौ निशुक्तौ हयकययोः ॥”
वदालकः, पुं, (वदाल एव । स्वार्थे कन् ।) पाठी-
नमत्स्यः । इति भूरिप्रयोगः ॥
वदावदः, वि, (अत्यन्तं वदतीति । वद् + अच् ।
“चरिष्यतीति । १ । १ । २३४ । इत्यस्य वार्तिकीक्या
निपातितम् ।) वक्ता । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ ॥

वधः, पु (हननमिति । हन् + अच् । वधादेशः ।)
प्राणवियोगफलकथापारः । तत्पर्यायः । प्रमा-
पणम् २ निवर्हणम् ३ निकारणम् ४ निशा-
रणम् ५ प्रवासनम् ६ परासनम् ७ निस्-
दनम् ८ निर्हसनम् ९ निर्वासनम् १० संज्ञ-
पनम् ११ नियन्त्रणम् १२ अपासनम् १३
निस्तर्हणम् १४ निहननम् १५ क्षणनम् १६
परिवर्जनम् १७ निर्वापणम् १८ विशसनम् १९
मारणम् २० प्रतिघातनम् २१ उद्घासनम् २२
प्रमथनम् २३ क्रयणम् २४ उष्णासनम् २५
आलम्भः २६ पिङ्गः २७ विशरः २८ घातः २९
उष्मन्थः ३० । इत्यमरः ॥ द्विसा ३१
घातनम् ३२ विदारणम् ३३ पिङ्गकम् ३४
पातः ३५ परिघः ३६ परिघातनम् ३७ कद-
नम् ३८ निवारणम् ३९ समाघातः ४० निर्ग-
न्धनम् ४१ मारिः ४२ मारी ४३ उत्पातः ४४
मारकः ४५ मरकः ४६ मारः ४७ सघातः ४८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥३॥ पुण्यप्रदघो यथा,—
“एकस्य यत्र निधने प्रवृत्ते दुष्टकारिणः ।
वह्नी भवति चेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥
रक्तस्तेयो सुरापक्ष ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
आत्मानं घातयेद्व्यस्तु तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥”
इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥
अपि च ।
“कथं तु स्त्रीवधं कुर्यां महापातकिनामपि ।
स्त्रीवधे तु महापापं यथा ब्रह्मवधे स्तने ॥
इति रामवचः श्रुत्वा विश्वामित्रस्तमाह वै ॥
यस्यास्तु वधो मासान् त्रियन्तेऽपि दिवश्चनः ।
न पापं विद्यते तेन न दोषा वृषणन्दन ॥
यस्यास्तु निधनाद्राम जनाः स्युः सुखिनो
भृशम् ।
भवन्ति सततं तस्मात्तस्याः पुण्यप्रदो वधः ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥ ३॥
अपि च ।
“नेकस्वार्थे बहून् हन्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः ।
एकं हन्याद्वह्नीनां हि न पापी तेन जायते ॥”
इति वामनपुराणे ५५ अध्यायः ॥ ३॥
“नाततायिषधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।”
इति गीतायाः १ । २६ श्लोकटीकायां स्वामी ॥
पापजनकवधं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यः ॥ ३॥
वधवन्धौ पूर्वकर्मवश्यौ यथा,—
“न कश्चित्तात केनापि वध्यते हन्यतेऽपि वा ।
वधवन्धौ पूर्वकर्मवश्यौ वृषतिगन्दन ॥”
इति वामनपुराणे ६२ अध्यायः ॥ ३॥
पारिभाषिकवधो यथा,—
“वपनं ऋषिणादानं देशाभिर्घातपनन्तथा ।
एष हि ब्रह्मवन्धुनां वधो नाप्योऽस्ति दैहिकः ॥”
इति महाभारते सौप्तिकपर्व ॥
(वधप्रकारो वधित्वभेदादिकश्च वधिमिति शब्दे
द्रष्टव्यम् ॥)
वधकः, पु, (हन्तीति । हन् + क्तुन् । “हनो वध च”
उणा० २ । ३६ इति वधादेशः ।) वधकर्त्त

हिंसः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिहतिः ।
 याधिः । न्युः । इति सचिप्रसारोद्यादिहतिः ।
 वधकर्म्म, स्त्री, (वधः एव कर्म्म ।) प्राणवियोग-
 फलकथावारः । तद्देहिकपर्यायः । दभोति १
 अयति २ धरति ३ धूर्जति ४ दृष्टति ५
 दृष्टति ६ दृष्टति ७ दृष्टति ८ दृष्टति ९
 नभते १० अर्हयति ११ स्तृणाति १२ स्तेह
 यति १३ यातयति १४ स्फुरति १५ स्फुलति १६
 निपयन् १७ अयतिरति १८ विपातः १९
 आतिरत् २० तद्धि २१ आखलः २२
 दृष्टति २३ दृष्टति २४ दृष्टति २५
 दृष्टति २६ दृष्टति २७ दृष्टति २८
 नितोष्टते २९ निवर्हयति ३० मिनाति ३१
 मिनोति ३२ धमति ३३ । इति त्रयस्त्रिंशद्वध-
 कर्म्मणः । इति वेदनिघण्टौ । २ । १६ ।
 वधर्चं, स्त्री, (वधतेऽनेन इति । वध + “अमिनचि-
 यजिबधपतिभ्योऽञ्नु ।” उणा० ३।१०५ । इति
 अञ्नु ।) अञ्नुम् । इत्युणादिकोषः ।
 वधस्थली, स्त्री, (वधाय वधस्य वा स्थली स्थानम् ।)
 प्राणिवधस्थलम् । मशान इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । आघातः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 प्रघातः ३ वधस्थानम् ४ । इति शब्दरत्नावली ।
 आघातनम् ५ । इति हारावली ।
 वधस्थानम्, स्त्री, (वधाय वधस्य वा स्थानं
 भूमिः ।) वधस्थली । इति हारावली । १६६ ।
 व(व)धाङ्गकं, स्त्री, (वधः दन्तन एवाङ्ग यस्य ।
 ततः कन् ।) कारावेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 वधाहं, त्रि, (वध अर्हतीति । अर्ह + अण् ।)
 वधः । जननयोग्यः । यथा, दृष्टयति ।
 “वधाहं सुवर्णशतं दमं दायस्तु पूरयः ।
 अङ्गच्छेदाहंकस्त्रहं सन्दृष्टाहंकदहंकम् ॥”
 सन्दृष्टो दृष्टाङ्गुलितर्जयोऽष्टेद । इति प्राय-
 चित्तविवेकः ।
 वधौ, [नृ] त्रि, (प्राणवियोगफलकथापारो
 वधः स निष्पाद्यत्वनिष्ठमित्तिष्पादकत्वेना-
 ष्यस्येति । वध + इनि ।) वधकर्त्ता । प्राण-
 वियोगफलकथापारो वधः तत्तिष्पादकत्वञ्च
 स्वात्मात् परम्परोदासीन स्तुतिकारपरिगणित
 वधित्वम् । तच्च पञ्चविधं स्तुतिसरसात् कर्त्ता
 प्रयोजकोऽनुमन्नाशुग्राहको निमित्तो चेति ।
 नरान्तरवापारव्यवधानेन वधनित्यादकः कर्त्ता ।
 १ । यः कर्त्तारं कारयति स प्रयोजकः । २ ।
 स च द्विविधः । एकः स्वतोऽप्रवृत्तमेव पशति
 वेतनादिना प्रेरयति । अपरः स्वतः प्रवृत्तमेव
 मन्त्रोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति । अनु-
 मतिहातानुमन्ता । ३ । अनुमतिश्च द्विविधा
 एका यद्विरोधाङ्गन न भवति तस्य विरो-
 धिनो मया निरोध कर्त्तव्य इति प्रयुक्तिरनु-
 मतिः । अपरा एनं हन्तीति वचने शक्तस्या-
 प्रतिषेध एव । अनुग्राहकोऽपि द्विविधः । एको
 वधप्रतिरोधकः । अपरः स्वयंप्रवर्त्ता । ४ ।
 उद्दिष्टत्वे सति हनुमन्त्यादको निमित्तो । ५ ।

अत्र प्रयोजकस्य कर्तुप्रयुक्तिद्वारेण वधकार-
 णत्वम् । अनुमन्ताश्च हनुनिर्भयत्वेन हृत्तर-
 प्रहारोत्पत्तिद्वारेण । अनुग्राहकस्य पलायना-
 द्यसमवेन हननीयस्यैव कुर्वन्तः । प्रहारस्व-
 पोत्पत्तिद्वारेण वा कारणत्वम् । निमित्तिनो
 हनुमन्त्यादकारण्येति । प्रयोजकादीनां
 चतुर्णां यथहितहननकारणानामवगन्तरभेदा-
 ङ्गेदः । अतः पञ्चविधं वधित्वम् । इति प्राय-
 चित्तविवेकः ।

वधोद्यतः, त्रि, (वधाय उद्यतः ।) परवधायोद-
 युक्त । तत्पर्यायः । सन्नद्धः २ आततायी ३ ।
 इत्यमरः । आततायिवधपवादमाह दृष्ट-
 यतिः ।
 “नाततायिवधे हन्ता प्राप्नुयात् किञ्चिदं कर्त्तुं
 विनाशायिनमायान्तं घातयन्नापराधुयात् ॥”
 कात्यायनः ।
 “आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
 जिघांसन् जिघांसोयात् न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥”
 जिघांसो वन् ईयात् गच्छेदित्यर्थः । देवत ।
 “उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भूयसप्याततायिनम् ।
 निहत्य भूयसा न स्यादहत्वा भूयसा भवेत् ॥”
 भूयो ब्राह्मणविशेषः । द्योदशं नियमार्थम् ।
 मनुविष्णु ।
 “गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
 आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥”
 एषकारी नियमार्थः । तथा ।
 “नाततायिवधे दोषो हनुर्भवति कश्चन ।
 प्रकाश वाप्रकाश वा मनुजान्मनुजं हन्ति ॥”
 यस्मादनुमन्त्युर्हन्त्यमानमनु नाशयति न पुनः
 पुरुषो हन्ति इत्येते वेति हननविधेरपवादः ।
 आततायिनमाह वशिष्ठः ।
 “अग्निदो गरदस्त्रेव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
 चेन्नदारापहारी च वहेते आततायिनः ॥”
 विष्णुकात्यायनौ ।
 “उद्यताविधिविधिविधं प्रापीद्यतकरं तथा ।
 आचक्ष्वेन हन्तारं पिशुनश्चैव राजसु ॥
 भार्यातिक्रामिणश्चैव विद्यात् सप्ताततायिनः ।
 यशोदतिहरानन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान् ॥”
 विशेषमाह कात्यायनः ।
 “अनाचारितपूर्वो यस्त्वरप्राधे प्रवर्त्तते ।
 प्राणद्वयापहारे च प्रवृत्तस्याततायिता ॥”
 अनाचारितोऽनपहतः । तेन पूर्वकृतापरा-
 धस्य मारणोद्यतस्य नाततायिता । एतेन
 प्रत्यपकारिवधे दोष एव । ननु आततायिनो-
 रपि गोब्राह्मणयोर्हने दोषमाह सुमनुः ।
 “आततायिवधे न दोषोऽन्यच्च गोब्राह्मणात् यदा
 हन्यात् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥” तथा भविष्ये ।
 “क्षुण्णानामपि गोविप्रं न हन्यादे कदाचन ॥”
 अतः पूर्ववचनविरोधः । अत्र यवस्थामाह
 कात्यायनः ।
 “आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्तः ।
 वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे ह्यने वधो भृशः ॥”

अन्मपदेन जातिकुलचोचते । तेन हननेष्य
 तपोविद्याजातिकुलैरनुत्कृष्टो नाततायी वधः
 तदन्यो वध एव । भगवद्गीतायाम् । १ । १६ ।
 यथा,—

“पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥”
 इति ।
 एताम् भीष्मादीनन्मनोत्कृष्टगुणानिष्ठयैः ।
 एवम्भूताततायिनश्चादने प्रथमयाह दृष्ट-
 यतिः ।

“आततायिनस्तु कष्टं दृष्ट्वा ध्यायन् युतम् ।
 यो न हन्यादघप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥”
 यद्यपि गुरुं बहुश्रुतं हन्यादिति श्रूयते तथापि
 गुरो सकाशात् कुलविद्यातपोभिः श्रियस्या
 प्युक्त्यर्थसम्भवादेवं बहुश्रुतादपि । एवमघमवर्णस्य
 उत्तमवर्णो न वधः पूर्वापराधस्तत्रविषय वा
 सुमनुवचनम् । गौराततायिपि न वधः ।
 “नखिनां शस्त्रिणाश्चैव दृष्ट्वा आततायिनाम् ।
 हृदयानां तथान्येषां वधे हन्ता न दोष-
 मान् ॥”

इति कात्यायनवचनं गोच्यतिरिक्तशस्त्रविष-
 यम् । विशेषमाह कात्यायनः ।
 “उद्यतानाम् पापानां हनुर्दोषो न विद्यते ।
 निहतास्तु यदारम्भाद्यहं न वधः स्रवः ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ।
 वधः, त्रि, (वधमर्हतीति । वध + यत् ।) वधाहं ।
 तत्पर्यायः । श्रीवच्छेदः २ । इत्यमरः । १।१।११ ।
 “किमव्या न श्रुतं लोके अवध्याः शत्रुयोनिदः ।
 हीनवर्णोऽपस्तुता या व्याख्या वध्यापि वा
 भवेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

अवध्या यथा,—

“गोब्राह्मण दृष्टमप्यापि सुप्तं
 बालं स्वपन्तुं ललनां सुदुष्टम् ।
 हतापराधानपि नैव वध्या-
 दाचार्यस्तुत्या गुरवस्तथैव ॥”

इति वामनपुराणे ५५ अध्यायः ।
 वधपालः, पुं, (वध वन्तनस्थान कारागार पाल
 यतीति । वध + पाल + अण् ।) कारागृह
 रक्षकः । यथा,—
 “साध्वीविक्रयलहधपालः केशरिविक्रयी ।
 तमलौहे तु पथ्यन्ते यच्च भक्तं परित्यजेत् ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ११ ।
 वन, सम्भक्तिशब्दयोः । इति कविकण्ठद्वयः ।
 (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वनति । संभक्तिः
 सेवनम् । इति दुर्गादायः ।

वन, उ म याट्ठौ । इति कविकण्ठद्वयः । (भा०
 पर०-अक०-सेट् । उद्दिष्टात् क्रावेद् ।) उ,
 वनित्वा वन्ता । म, प्रवनयति । मित्तिपि
 अस्य नौ च्वलजलेत्यादिना केवलस्य वृक्षदि-
 कल्पनात् सोपसर्गस्यैव निबन्ध इत्यर्थः । वनयति
 वानयति । आपटित्यापारः । अयन्तु क्रीडत
 क्रियामात्र इत्यर्थः । इति दुर्गादायः ।

वनं

वन, कि उपलतिश्रद्धाघातशब्दोपतापेह । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पु०-पक्षे भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) कि, वानयति वनति । अयं कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

वन, द ड उ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना०-आत्म०-द्विक०-सेट् । उदिच्चात् ऋवेट् ।) द ड, वनुते । उ, वनित्वा वत्वा । इति दुर्गादासः ॥

वनं, स्त्री स्त्री, (वनतीति । वन् + पचाद्यच् । यद्वा, वन्यते सेच्यते इति । “पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण ।” ३।१।११८ । इति चः ।) बहुवचन-युक्तस्थानम् । (यथा, मनुः । ८ । ३५६ । “परस्त्रियं योऽभिवदेत्तोर्येऽरण्ये वनेऽपि वा । नदीनां वापि समुदे सस्यद्यन्माप्नुयात् ॥” स्त्रियान् यथा, साहित्यदर्पणे आर्यव्यञ्जना-याम् ।

“कालो मधुः कुपित एव च पुष्यधन्वा धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः । कैलौवनीयमपि वञ्चलकुञ्जमञ्जु हूरेपतिः कथय कि करणौयमय ॥”

तत्पर्यायः । अटवी २ अरण्यम् ३ विपिनम् ४ गहनम् ५ काननम् ६ । इत्यमरभरतौ ॥ दाव. ७ दवः ८ अटविः ९ भौरकम् १० भाटम् ११ गुहिनम् १२ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ शत्रुम् १३ समजम् १४ प्रान्तरम् १५ विलम् १६ । इति जटाधरः ॥ कान्कारम् १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ यद्द्वयसमीपकर्तव्यवर्णं यथा,—

“शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी वृणाम् । धनपुत्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा । प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्णदानफल लभेत् ॥ मातुली युधिका कुन्द माधवी केतकी तथा । नागेश्वरं मल्लिका च काञ्चन वकुलं शुभम् ॥ अपराजिता च शुभदा तेषामुद्यानमौचितम् । पूर्वे च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संशयः ॥” इति ब्रह्मवेर्वर्णे श्रीलक्ष्मणलम्बखण्डे १०२ अध्यायः ॥ मथुरायां द्वादश वनानि यथा,—

“रम्य मधुवनं नाम विष्णुस्थानमनुत्तमम् । तद्दृष्ट्वा मनुजो देवि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ वनं तालवनञ्चैव द्वितीयं वनसुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरो देवि कृतकृत्यो हि जायते ॥ तृतीयं कुसुदं नाम वनं चैवोत्तमं तथा । तत्र गत्वा नरो देवि कृतकृत्यो हि जायते ॥ एकादशी कृष्णपक्षे मासि भाद्रपदे हि या । तत्र स्नातो नरो देवि रुद्रलोके महीयते ॥ चतुर्थं काम्यकवनं वनानां वनसुत्तमम् । तत्र गत्वा नरो देवि मम लोके महीयते ॥ विमलस्य च कुण्डे तु धर्मैः प्राप्यैः प्रसूयते । श्वस्तु प्रसूयते प्राणान् मम लोकं च गच्छति ॥ पञ्चमं बहुलवनं वनस्थानमनुत्तमम् । तत्र गत्वा नरो देवि अमिषान् च गच्छति ॥ प्रसन्नायाः परे परे देवानामपि दुर्लभम् । अस्ति भद्रवनं नाम षष्ठं वनमनुत्तमम् ॥

२६१ वनं

तत्र गत्वा तु वसुधे मङ्गलो मत्परायणः । तदनस्य प्रभावेण नागलोकं च गच्छति ॥ सप्तमम् वनं भूमे खादिरं लोकविश्रुतम् । तत्र गत्वा नरो भद्रे मम लोकं च गच्छति ॥ महावनं चाष्टमम् सदैव तु मम प्रियम् । तस्मिन् स्नात्वा तु मनुजो इन्द्रलोके मही-यते ॥

लोहजं धवर्णं नाम लोहजङ्घेन रक्षितम् । नवमम् वनं देवि महापातकनाशनम् ॥ वनं विष्ववनं नाम दशमं देवपूजितम् । तत्र गत्वा तु मनुजो ब्रह्मलोके महीयते ॥ एकादशम् भाखीरं योगिनां प्रियसुत्तमम् । तस्य दर्शनमात्रेण नरो गर्भं न गच्छति । भाखीरं समनुप्राप्य वनानां वनसुत्तमम् । वासुदेव ततो दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥ द्वादशं द्वादशं दृष्ट्वा परिरक्षितम् । मम चैव प्रियं भूमे महापातकनाशनम् ॥ द्वादशवन्तु गोविन्दं ये पश्यन्ति वसुधरे । न ते यमपुरं यान्ति वेकुण्ठं प्राप्नुयुरनराः ॥”

इति वाराहे मथुरातीर्थवनद्वादशकवर्णनं नामाध्यायः ॥ * ॥ वनविशेषे मरणफलं यथा,—

“यदेव कथितं पुण्यं मया ब्रह्मसुखाद्युत्तमम् । तत् समग्रं भवेत्तस्य अरण्येष्वरेषु च ॥ अरण्यानि प्रवक्ष्यामि तथा चैवोपरानि च । सैवैव दण्डकारण्ये नैमिषं कुरुजाङ्गलम् ॥ उपलब्धतमारण्यं जन्ममार्गोऽथ पुष्करम् । हिमवासस्ततोऽरण्यं उत्तमः परिकीर्तितः ॥ नवज्येष्ठारण्येषु यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । ब्रह्मलोकातिथिर्भूत्वा स याति परमं पदम् ॥”

इति देवीपुराणे अरण्योपरप्रशंसा ॥ * ॥

अरण्ये वर्णनीयानि यथा,—
“अरण्येऽहिबराहेभयूयसिंहादयो हुमाः । शुककाककपोताद्या भिन्नभक्षदवादयः ॥” उद्याने वर्णनीयानि यथा,—

“उद्याने सरणिः सर्वफलपुष्पलताहुमाः । पिकालिकेकिङ्खाद्याः क्रीडावायध्वग-स्थितिः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥ (शङ्कराचार्यशिष्यस्य हस्तामलकस्य शिष्या-णासुपाधिविशेषे, पुं । यदुक्तं प्राणतोषिण्या-मवधूतप्रकरणे ।

“सुरस्ये निर्भरे देशे वने वासं करोति यः । आश्रयाश्रविनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते ॥”

वन, स्त्री, (वन्यते सेच्यते इति । वन् + “पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण ।” ३।१।११८ । चः । इति निघण्टौ देवराजयज्वा । १।१२।६ ।) जलम् । (यथा, रघुः । ६ । २२ ।

“नमयति स स केवलसुमनं वनसुचै ननुचैररये शिरः ॥”

निवासः । आलयः । इति मेदिनी । ने, १६ ॥ (चमसः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १४ । ६ ।

वनच

“अध्वयैवः कर्त्तृणा श्रुष्टिमसौ वने निपूतं वन उन्नयध्वम् ॥”

“वने संभजनीये वने उदके निपूतमाप्यायनेन शोधितं सोमसुन्नयध्वम् नयत । यद्वा वने तद्विकारे चमसे निपूतं दशापवित्रेण शोधितं सोमं वने चमसे उन्नयध्वम् ।” इति तद्वाय्वे सायणः ॥) प्रस्रवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (रक्षिः । इति निघण्टुः । १।५।८ ॥ “वनं वण सम्भक्तौ भूवादः परस्मै प्रदी । पुंसि संज्ञायां चः । वन्यते सेच्यते श्रौतादिनिवारणाय । अथवा वनतिर्हिंसायः । वन्यते हिंस्यतेऽनेन तमः । यद्वा, वनु याचने तनादि आत्मने भाषा । वन्यते याच्यते वृष्टिप्रदानाय । यद्वा, वनशब्दे भूवादः परस्मैपदी वन्यते शब्दते स्तूयते स्तोत्रमि ।” इति तत्र देवराजयज्वा ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । २४ । ७ ।

“अबुधे राजा वरुणो वनस्य ।”)

वनकदली, स्त्री, (वनोद्भवा कदली ।) काष्ठ-कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्याः काष्ठकदलीशब्दे ज्ञातया ॥)

वनकन्दः, पुं, (वनजातः कन्दः ।) वनमूलः । धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनकार्पासी, स्त्री, (वनोद्भवा कार्पासी ।) वनो-द्भवकार्पासः । तत्पर्यायः । त्रिपर्णा २ भार-हाणी ३ वनोद्भवा ४ । इति रत्नमाळा ॥

वनकोलिः, स्त्री, (वनोद्भवा कोलिः ।) वनज-वदरी । तत्पर्यायः । कर्कशिका २ फल-कर्कशा ३ । इति कौवान्तरम् ॥

वनगोचरः, पुं, (वनं गोचरो देशो यस्य ।) याघ । इति केचित् ॥ (वनं जलं गोचरो निवासस्थानं यस्य । नारायणः । इति भाग-वतटीकायां श्रीधरस्वामी । ३ । १८ । ३ ॥ त्रि, जलचरः । यथा, भागवते । ३ । १८ । २ ।

“सुष्णन्तमच्छा खरचोऽरुणश्रिया जहास चाहो वनगोचरो जगः ॥”

काननविहारी । यथा, मनुः । ८ । २५६ ।

“सामन्तानामभावे तु मौलानां सौमि साक्षि-णाम् ।

इमान्यशुश्रूषीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥”)

वनगौ, स्त्री, (वनस्य गौः ।) गवयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनचन्दनं, स्त्री, (वनजातं चन्दनम् ।) अगुरु । देवदारु । इति विश्वः ॥

वनचन्द्रिका, स्त्री, (वने चन्द्रिका व्योत्स्नेव ।) मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनचम्पकः, पुं, (वनजातचम्पकः । शाकपार्थिव-वत् समासः ।) वनजचम्पकपुष्पवृक्षः । तत्-पर्यायः । वनहोपः २ हेमाङ्गः ३ सुकुमारः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । घातकफ-नाशित्वम् । वर्यत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । व्रण-रोपणत्वम् । वयःस्तम्भकारित्वम् ॥ इति राज-निर्घण्टः ॥

वनपि

वनच्छागाः, पुं, (वनस्य छागाः ।) अरण्य-
च्छागाः । तत्पर्यायः । रुडकः २ शिशु-
वाक्यकः १ । इति चिकाण्डशेषः ॥ (वने छागा
इव ।) शूकरः । इति शब्दमाला ॥

वनजं, स्त्री, (वने जले जायते इति । जन् + ज् ।)
अमुजम् । इति मेदिनी । जे, २८ ॥ (यथा,
रघु' । ५ । ७३ ।

“दीर्घध्वनी नियमिता पटमण्डपेषु
निद्रां विहाय वनजात । वनायुदेष्टाः ।
वक्रोयाणा मलिनयन्ति पुरोगतानि
लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहा ॥”

जलजाते वनोद्भवे च त्रि । यथा, रामा-
यणे । २ । ५४ । ७ ।

“दाहूणि परिभित्तानि वनलैरुपजीविभिः ॥”

वनजः, पुं, (वने जले अरण्ये वा जायते इति ।
जन् + ज् ।) सुप्तकः । इति मेदिनी । जे, २८ ॥

गजः । इति विश्वः । वनमूरणः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तुम्बुरुफलम् । तत्पर्यायो यथा,—

“तुम्बुरः सौरवः सौरी वनजः सानुजोऽन्वजः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वनजा, स्त्री, (वने जायते इति । जन् + ज् ।
टाप् ।) सुप्तपत्नी । इति मेदिनी । जे, २८ ॥

अरण्यकार्पासी । वनोपोदकी । अन्वगन्वा ।
गन्धपत्रा । मिश्रिया । रोम्भम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वनजीरः, पुं, (वनोद्भवो जीरः ।) वनोद्भव-
जीरकः । तत्पर्यायः । वृहत्पात्नी २ सूच्य-
पत्र ३ अरण्यजीरः ४ कणः ५ । अस्य

गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । त्र्यणाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनतित्ताः, पुं, (वनेषु वनोद्भवेषु तित्ताः ।) हरी-
तकी । इति शब्दमाला ॥

वनतित्ता, स्त्री, (वनेषु वनोद्भवेषु मध्ये तित्ता ।)
वनतित्तिका । इति शब्दमाला ॥

वनतित्तिका, स्त्री, (वनतित्ता + कन् । टाप् अत
इत्वम् ।) पाठा । इत्यमरः । २ । ४ । ८४ ॥

(गुणादिकमस्याः पाठाशब्दे ज्ञेयम् ॥)

वनदः, पुं, (वनं जलं ददातीति । दा + क् ।)
मेघः । इति शब्दमाला ॥ वनदातरि, त्रि ॥

वनदमनः, पुं, (वनजातो दमनः ।) अरण्यदमनः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनहीमः, पुं, (वनस्य हीम इव ।) वनचम्पकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनधेनुः, पुं, (वनस्य धेनुरिव ।) गवयौ । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वनपल्लवः, पुं, (वनमिव निविष्टः पल्लवो यस्य ।)
श्रीभास्वनपल्लवः । इति जटाधरः ॥ अरण्यज-
पत्रम् ॥

वनपांशुजः, पुं, (वने पांशुजः पापिष्ठः ।) आघः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वनपिप्पली, स्त्री, (वनोद्भवा पिप्पली ।) वनोद्भव-
पिप्पली । तत्पर्यायः । रूक्षपिप्पली २ चूद-
पिप्पली ३ यनकक्षा ४ । अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । उष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । दीप-
नत्वम् । वा अयमा गुणाट्टा । शुष्का स्त्र्य-
गुणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनपुष्पा, स्त्री, (वनमिव निविष्टः पुष्पः यस्याः ।
टाप् ।) शतपुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शतपुष्पाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

वनपूरकः, पुं, (वनजातः पूरको वीजपूरकः ।)
वनवीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनप्रियः, स्त्री, (वनेषु वनजातेषु मध्ये प्रियम् ।)
त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनप्रियः, पुं, (वनः प्रियः यस्य ।) कीकिलः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १२८ ॥ (यथा,—

“अयं वनप्रियः विस्मृतः एव किं
बलिमुक्तो विषयो भवतायुना ।
यद्गन्धैव कुङ्कुरितः विद्यया
न पततश्चरणी धरणी तव ॥”

इत्युद्धटः ॥

अरण्यप्रियमात्रे, त्रि ॥

वनवीजः, पुं, (वनस्य वनोद्भवो वा वीजो वीज-
पूरकः ।) वनवीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवीजकः, पुं, (वनवीज + कार्प्ये कन् ।) वनवीज-
पूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवीजपूरकः, पुं, (वनोद्भवो वीजपूरकः ।)
अरण्यजातवीजपूरः । तत्पर्यायः । वनजः २

वनवीजकः ३ वनवीजः ४ अयमस्त्रा ५ गन्धाम्ना ६
वनोद्भवा ७ देवदूभी ८ पीता ९ देवदासी १०

देवेष्टा ११ मातुलङ्गिका १२ पञ्चनी १३ महा-
फला १४ । अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । कटु-
त्वम् । उष्णत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । वातामहोय-
क्षमिकफश्वासनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनभद्रिका, स्त्री, (वने भद्रं यस्याः । ततः टाप्
अत इत्वम् ।) भद्रवला । इति केचित् ॥

वनभृक्, [ज्] पुं, (वनं भृङ्क्ते इति । वन् +
भृज् + क्तिप् ।) ऋषभौघधम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वनमल्लिका, स्त्री, (वनस्य मल्लिका ।) दशः ।
इत्यमरः । २ । ५ । २७ ॥

वनमल्ली, स्त्री, (वनोद्भवा मल्ली ।) वनोद्भव-
मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥

वनमाला, स्त्री, (वनोद्भवपुष्परचिता माला ।
मध्यपदलोपिसमासः ।) श्रीकृष्णस्य माला ।
तत्पुरुषः यथा,—

“आजानुलम्बिनी माला सन्ध्याकुसुमोज्ज्वला ।
मध्ये स्थूलकदम्बाट्टा वनमालेति कीर्तिता ॥”

इति शब्दमाला ॥

(वनपुष्पसकः । यथा रघु' । ६ । ५१ ।

“अथितमौलिरसौ वनमालया

तरुपजाशयवर्णतनुच्छदः ॥”

वनमालिनी, स्त्री, (वनमाली अस्त्वस्यामिति ।
इति । डीप् ।) दारकापुरी । इति चिकाण्ड-
शेषः ॥ वाराहौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवा

वनमाली, [न] पुं, (वनमाला अस्त्वस्येति ।
इतिः ।) श्रीकृष्णः । इत्यमरः । १ । ६ । २१ ॥
(नारायणः । यथा, प्रद्युम्नविजये । ३ अङ्के ।

“कमलयामलया वनमालिनं
गिरिजया गिरिशङ्ख निशा विधुम् ।
सुविष्टता परियोजयती विधे-
श्चतुरता ह्यनुरूपमभागमे ॥”

वनसकः, [च्] पुं, (वनं जलं सृजतीति । सृज् +
क्तिप् ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ (जल-
वर्धिमि, त्रि । इति रघु' । ६ । २२ ॥)

वनसङ्गः, पुं, (वनोद्भवो सङ्गः ।) सुकुटुकः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १७ ॥ तत्पर्यायः । वरक २

निगृहकः ३ कुलीनकः ४ खड्को ५ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २३६ ॥ अस्य अन्धपण्यायगुणौ सुकुटु-
मकुटुकशब्दयोर्नष्टौ । (यथा, सुश्रुते । १ । ४३ ।

“वनसङ्गकलायमकुटुमस्रमर्द्वेष्ट्यचक्रकसीन-
विष्टकश्चरेष्वाट्कोप्रभृतयो वैदलाः ॥)

वनसङ्गा, स्त्री, (वनसङ्ग + टाप् ।) सुप्तपत्नी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनसूतः, पुं, मेघः । वनं जलं सूतं बहु अनेन
वनं सृजति इति वा मनोवादिः । इत्यमरः

टीकायां भरतकृतजोसूतशब्दयुत्पत्तिदर्शनात् ।
वनसूतं, स्त्री, (वनस्य सूतुं जायते इति । जन्
उ ।) वनवीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनमोचा, स्त्री, (वनोद्भवा मोचा ।) काष्ठकदली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनरः, पुं, (वानरः । पृथोदरादित्वात् इहो वाहुः ।)
वानरः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

वनराजः, पुं, (वनस्य वने वा राजा । “राजाहः
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टप् ।)

विहः । इति शब्दमाला ॥ वनस्य राजा च ।
वनलक्ष्मीः, स्त्री, (वनस्य लक्ष्मीः श्रीमा ।)
कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवल्बरः, पुं, (वनोद्भवो वल्बरः ।) लृणार्जकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवल्बरिका, स्त्री, (वनजाता वल्बरिका ।)
अरण्यजवल्बरी । वनवायु इति भावाः । ततः

पर्यायः । सुगन्धिः २ सुप्रसन्नकः ३ दोषा-
क्षेपी ४ विषघ्नः ५ सुसुखः ६ सूक्ष्मपत्रकः ७

निद्रालुः ८ श्लोकहारौ ९ सुवक्रः १० । अस्य
गुणाः । उष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् । पिशाच-
घान्तिभूतघ्नत्वम् । घ्राणघ्नपत्रत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वनवल्बरी, स्त्री, (वनोद्भवा वल्बरी ।) निःश्रेणिका
लृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवह्निः, पुं, (वनस्य वनोद्भवो वा वह्निः ।) दावा
नलः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥ (यथा

कथारत्नरत्नागरे । ५६ । ३४३ ।
“फणारत्नप्रभाजालजटिक वनवह्निना ।
शङ्खीतमिव तेनोद्यतेति हस्तेन मूर्द्धनि ॥”

वनवासनः, पुं, (वनं वासयति गन्धेनेति । वाधि +
ल्युट् ।) खट्वायः । इति चिकाण्डशेषः ॥

वनवासी, [न] पुं, (वनं वासयति सुरभीकरोतीति । वासि + णिनिः ।) ऋषभनामौषधम् । सुष्कक-
ट्टः । वाराहीकन्दः । शास्त्रलीकन्दः । नील-
महिषकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वने वस-
तीति । वस् + णिनिः ।) वनवासकर्त्तरि, त्रि ॥
(यथा, मनुः । ६ । २७ ।
“तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ।
गृहमेधियु चान्येषु द्विषेयं वनवासियु ॥”)
वनवृत्ताकी, स्त्री, (वनस्य वृत्ताकी वार्त्ताकी ।)
दृष्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनव्रीहिः, पुं, (वनस्य व्रीहिः ।) नीवारः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २४२ ॥
वनशूकरा, स्त्री, (वनस्य शूकरा रोमश्रुत्वात् मांस-
लत्वाच्च ।) कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वनस्य शूकरा ।) आरण्यवराही च ॥
वनशूरण, पुं, (वनजातः शूरणः ।) वनोद्भवैक्षः ।
वन ओल इति भाषा । तत्पर्याय । सितशूरणः २
वन्धः ३ वनकन्दः ४ अरण्यशूरणः ५ वनजः ६
श्वेतशूरणः ७ वनकच्छुलः ८ । अस्य गुणाः ।
रुच्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिगुल्म-
शूलादिदोषसर्वारोचकनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वनशृङ्गाटः, पुं, (वनस्य शृङ्गाट इव कण्ठकावृत्त-
त्वात् ।) गोक्षुरकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—
“गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः श्ला-
कण्टकः ।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
मलङ्कषा खद्व्या च तथा स्याद्विचुगन्धिका ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वनशृङ्गाटकः, पुं, (वनशृङ्गाट + स्वार्थे कन् ।)
गोक्षुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनश्रीभनं, स्त्री, (वनं जलं श्रीभयतीति । शुभ +
णिच् + ल्युः ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वनस्य श्रीभाकर्त्तरि, त्रि ॥
वनश्या, [न] पुं, (वनस्य वने वा श्या कुक्षुरः ।)
गन्धमार्जारः । वृक्षकः । याव्रः । इति मेदिनी ।
ने, २०७ ॥
वनसङ्कटः, पुं, (वने सङ्कटो बाहुल्यं यस्य ।)
मखरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वनसम्पदः, पुं, (वनानां सम्पदः ।) अरण्य-
संहतिः । तत्पर्यायः । वन्या २ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ४ ॥ वान्या ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
जलसम्पदश्च ॥
वनसरोजिनी, स्त्री, (वनस्य सरोजिनी पङ्क्तिनीव
श्रीभाकरत्वात् ।) वनकार्यासी । इति शब्द-
रत्नावली ॥
वनस्य, पुं, (वने तिष्ठतीति । स्था + कः ।) ऋगः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वानप्रस्थः । यथा, मनुः ।
५ । १२७ ।
“एतच्छीचं गृहस्थानां द्विगुणं जलकारिणाम् ।
त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनाम् चतुर्गुणम् ॥”)

वनवासिनि, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । १५२।२१ ।
“प्रवृत्तचक्रो वृषतिर्वनस्थान्
गणान् गणैः स्त्रैरिव वीर्यदीप्तान् ॥”)
वनस्या, स्त्री, (वने तिष्ठति या । स्था + कः ।
टाप् ।) अन्धत्वीष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनस्यति, पुं, (वनस्य पतिः । पारस्करादित्वात्
सुट् ।) विना पुष्पं फलिद्वयः । (यथा, मनुः ।
१ । ४७ ।
“अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्यतयः स्मृताः ॥”)
दृष्टमात्रम् । इति मेदिनी । ते, २१६ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १४१ । १६ ।
“कथं नु शाखास्तिष्ठेरंश्चिन्मस्ये वनस्यतौ ॥”)
श्यालीष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—
“नन्दीष्टोऽन्धस्यभेदः प्ररोही गजपादपः ।
श्यालीष्टः क्षयतः क्षीरी च स्याद्वनस्यतिः ॥”
इति भावप्रकाशे । १ । १ ॥
दृष्टपृष्ठस्य पुत्रविशेषः । यथा भागवते । ५ ।
२०।२१ ॥ “आत्मा मधुरहो मेघपृष्ठः सुधामा
भाजिष्ठो लोहितवर्णो वनस्यतिरिति दृष्टपृष्ठ-
सुताः ॥” वटवृक्षः । तत्पर्यायो यथा,—
“वटो रक्तफलः शङ्खो न्ययोधः स्तम्बजो ध्रुवः ।
क्षीरो वैश्रवणावासी बहुपादो वनस्यतिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वनहरिद्रा, स्त्री, (वनोद्भवा हरिद्रा ।) अर-
ण्यहरिद्रा । तत्पर्याय । शोली २ शोलीका
३ वनारिष्टा ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
गौल्यत्वम् । रुच्यत्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“अरण्यहरिद्राकन्दः कुष्ठवातासनाशनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
वनहासः, पुं, (वनस्य हास इव प्रकाशकत्वात् ।)
काशद्वयम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुन्दवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वनहासकः, पुं, (वनहास + स्वार्थे कन् ।) काश-
द्वयम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वनाखः, पुं, (वनस्याखः ।) शशकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वनाखकः, पुं, सुन्नः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वनाजः, पुं, (वनस्य अजः ।) वनच्छागः । तत्प-
र्यायः । इक्षिक्कः २ शिशुवाहकः ३ पृष्ठ-
शृङ्गः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥
वनाटु, पुं, वर्जणा । नीलमक्षिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
वनामलः, पुं, (वनस्य आमल आमलक इव ।)
क्षुण्णपाकफलः । इति शब्दमाला ॥
वनाम्, पुं, (वनस्य आम्र इव ।) कोशाम्नः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविशेषोऽस्य
कोशाम्नश्चन्द्रे ज्ञेयः ॥)
वनायुः, पुं, देशविशेषः । यथा,—
“गया गयश्च वनायुर्वेनायुर्वदुसावतम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । ८ । ७ । ११ ।
“आजानेयेः सैन्धवेः पार्वतीये-
नदीषकास्मीषवनायुवाञ्जिकैः ॥”)
दानविशेषः । यथा, महाभारते । १।६५।३० ।
“गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिष्ठश्च दानवः ॥”)
वनायुजः, पुं, (वनायौ देशे जायते इति । जन +
ङः ।) वनायुदेशोद्भवघोटकः । अस्य रूपा-
न्तरं वानायुजः । इति शब्दरत्नावली ॥
वनारिष्टा, स्त्री, (वनजाता अरिष्टेव ।) वन-
हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनार्चकः, पुं, (वनस्य अर्चक इव । नियतपुष्प-
चायित्वात् तथात्वम् ।) पुष्पजीवी । माता-
कारः । इति जटाधरः ॥
वनार्द्रका, स्त्री, (वनोद्भवा आर्द्रका ।) वनभवा-
र्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या, पर्याय-
गुणौ ऐन्द्रशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
वनालिका, स्त्री, (वनं अलति भूषयतीति । अल +
ल्युच् । टापि अत इत्वम् ।) हस्तिशुखी ।
यथा,—
“वचवक्त्रास्थिसंहारो हस्तिशुखी वनालिका ।”
इति हारावली । ६५ ।
वनाश्रयः, पुं, (वनमेव आश्रयो यस्याः ।) द्रोण-
काकः । इति जटाधरः ॥ (अरण्यश्रयिणि,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ४३ ।
“सीदिष्यत्यस्त्रिणी लोकास्त्रयि भूप । वना-
श्रये ॥”)
वनारिहः, पुं, (वनस्य आरिहः ।) शूकरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वनिः, पुं, अग्निः । खनि कधि अग्नि अग्नि वसि
सनि ध्वनि ग्रन्थि वलिभक्ष । इत्यनेन वन-
घातोः पूर्वानुवृत्त-इत्यनेन निष्पन्नः । इति
सिद्धान्तकौमुदासुणादिवृत्तिः । ४ । १३६ ॥
वनितः, त्रि, (वन + क्तः ।) याचितः । सेवितः ।
इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
वनिता, स्त्री, (वन + क्त । टाप् ।) जातरागस्त्री ।
स्त्रीसामान्यम् । इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
(यथा, रघुः । २ । १६ ।
“वशिष्ठधेनोरनुयायिनं त-
मावर्त्तमानं वनिता वनाम्नात् ।
प्रपौ निमेषालसपद्मपङ्क्ति-
रूपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥”)
वनी, स्त्री, वनम् । इत्यमरटीकायां भरुः ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । २ ।
“केलीवननीयमपि वज्रजकुलमञ्जुः ॥”)
वनी, [न] पुं, (वनं आश्रयत्वेनाख्यस्येति । वन +
इनिः ।) वानप्रस्थः । यथा,—
“गृहमेधो शरदसन्तथोऽव्रीह्यवाभ्या यजेत
वनी वर्षासु श्यामाकैरापत्कल्पेनैः पुरा-
तनेनैव ।” इति अथर्वचिन्तामणौ हारीतः ॥
वनीकः, त्रि, याचकः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
वनीयकः, त्रि, (वनिं याचनमिच्छतीति । वच् +
ततो ल्युच् ।) याचकः । इत्यमरः । १।१।४६ ॥

वन्दनं

वनेन्दुदा, स्त्री, (वने च्छुदा । अलुक्स्मासः ।)
करञ्जः । इति रत्नमाला ॥

वनेचर, वि, (वने चरतीति । चर + "चरेष्टः ।"
इति ट । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् ।) अरण्य-
चारी । यथा,—

“वनेचराणां वनितासखाना
दरीयदोत्यङ्गनिवक्तभासः ।
भवन्ति यचौघघयो रजन्वा-
मतेषपूरा सुरतप्रदीपा ॥”

इति कुमारसम्भवे १ सर्गे ॥

वनेव्यः, पुं, (वने इव्य पूव्यः ।) वङ्गराज ।
इति राजनिघण्टुः ॥

वनेवर्णः, पु, (वने वर्ण इव ।) असनदण्डः ।
इति रत्नमाला ॥

वनोज्झवा, स्त्री, (वने उज्झवो यस्याः ।) वनकार्पासी ।
इति रत्नमाला ॥

वनौकाः, [स्] पु, (वनमेव ओको गृह
यस्य ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥
(वनवासिनि, वि । यथा, भागवते । ४ । ८ । २१ ।
“धर्मोऽग्निः कश्यपः शक्रो मुनयो ये वनौ-
कसः ।

चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत् सतारकाः ॥”)

वन्दका, स्त्री, वन्दा । यथा,—

“वन्दका शिखरी सेवा वन्दा च वन्दकेष्यते ॥”
इति भरतहृतहङ्गः ॥

वन्द्यः, पु, (वन्दते स्तौति वन्द्यते स्तूयते इति वा ।
वन्द + “श्रीदृशपितृगमिष्विजौविप्राणिभ्यो-
ऽय ।” इत्यत्र वक्षीत्यस्य स्थाने वन्दीति पाठोऽपि
बहुवचनतः इत्यतोऽयः ।) स्तोता । स्तुत्यः ।
वन्दिषातोऽयप्रत्ययेन नियमः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥

वन्दन, स्त्री, (वन्दतेऽनेनेति । वन्द + करणे लुट् ।)
वन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वन्द + मावे
लुट् ।) प्रणामः । स तु षोडशधाभक्त्यन्तर्गत
भक्तिविशेषः । यथा । पाद्मोत्तरखण्डे शिव-
पाञ्चतोषवादे ।

“आद्य तु वैष्णवं प्रोक्तं शक्तचक्राङ्गनं हरिः ।
धारण्योर्ध्वपुष्पाणां तन्मन्त्राणां परिराजः ॥
अर्चनञ्च जपो ध्यानं तन्नामस्मरणं तथा ।
कीर्तनञ्च अर्चनञ्चैव वन्दनं पादसेवनम् ॥
तत्पादोदकसेवा च तन्निवेदितभोजनम् ।
तद्दीयानाञ्च ससेवा दादृशीप्रतनिष्ठता ॥
तुलसीरोपणं विष्णोर्देवदेवस्य श्राङ्गिणः ।
भक्तिः षोडशधा प्रोक्ता भवन्त्यविमुक्तये ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥

षोडशोपचारपूजान्तर्गतशेषोपचारः । यथा,—
“आसनं खागतं पादमर्च्यमाचमनीयकम् ।
मधुपर्काचमनस्नानवसनभरणानि च ।
गन्धपुष्पे धूपक्षीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा ॥”

इत्यादिकतत्त्वे आचारचिन्तामणिः ॥ ३ ॥
अथ वन्दनम् ।

“प्रथमेदं साष्टाङ्गं तन्मन्त्राञ्च प्रदर्शयेत्

२६४

वन्दनं

पठेत् प्रतिप्रणामञ्च प्रसीद भगवन्मिति ॥”

तदुक्तमेकादशे श्रीभगवता ।

“स्तवैरुष्णावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि ।
स्तुत्वा प्रसीद भगवन्मिति वन्देत दृक्कवत् ॥”

अथ प्रणामविधिः । कालिकापुराणे ।

“यः स्वयं गदपदाभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतम् ।
शिरौ मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्याञ्च परस्परम् ।
प्रपन्नं पादौ मामौशं भीतं न्ययुमहार्णवात् ॥”
किष्कागमे ।

“दीर्घ्यां पङ्गाञ्च जानुभ्यामुत्तरा शिरसा दृष्ट्वा ।
मनसा वचसा चेति प्राञ्चामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥
जानुभ्याञ्चैव बाहुभ्यां शिरसा वचसा धिया ।
पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् पूजास्तु प्रवराधिमौ ॥”
इति ॥

“गरुडं दक्षिणे कृत्वा कुर्यात्तत्पृष्ठतो बुध ।
अवश्यञ्च प्रणामास्तीन् शक्तश्चेदधिकाधिकान् ॥”
तथा च नारदपञ्चरात्रे ।

“सन्धिं धीक्ष्य हरिं चांदां गुरुन् स्वगुरुमेव च ।
द्विचतुर्विंशदयवा चतुर्विंशतदङ्कम् ।
नमस्तदङ्कमथवा तदङ्गं सर्वथा नमेत् ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“देवाच्चादर्शनादेव प्रणमेन्मधुसूदनम् ।
स्थानापेक्षा न कर्तव्या दृष्टार्था दिग्वत्तमाः ।

देवाच्चादृष्टपूतं हि शुचिं सर्वं प्रकीर्तितम् ॥”
अथ नमस्कारमाष्टाङ्गम् । नारसिंहे ।

“नमस्कारः स्तुतो यज्ञं सर्वयज्ञेषु चोत्तमः ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
स्कान्दे ।

“दण्डप्रणामं कुरुते विष्णवे भक्तिभावितः ।
रेणुगुच्छं वसेत् स्वर्गे शतमन्वन्तरं नरः ॥”
तत्रैव श्रीकृष्णनारदसंवादे ।

“प्रणम्य दण्डवद्भूमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।
स्यां गतिमवाप्नोति न तं क्रतुशतैरपि ॥
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
तत्रैव शिवोमासंवादे ।

“भूमिमापीड्य जानुभ्यां शिर आरोप्य वै भुवि ।
प्रणमेत् यो हि देवेश सोऽश्ममेघफलं लभेत् ॥”
तत्रैवाग्न्याम् ।

“तीर्थकोटिद्विहङ्गाणि तीर्थकोटिशतानि च ।
नारायणप्रणामस्य कलां नाहन्ति षोडशीम् ॥
शालेयानपि नमस्कारं कुर्वन्तः श्राङ्गधन्विने ।
शतशस्त्रास्त्रैः पापं तत्पुण्यदेव नश्यति ॥
रेणुगुच्छितगात्रस्य कणा देहे भवन्ति ये ।
तावद्द्वयसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“अभिवाद्य जगन्नाथं कृतार्थश्च तथा भवेत् ।
नमस्कारक्रिया तस्य सर्वपापप्रणाशिनी ॥
जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्वान् कामनवाप्नुयात् ॥”
ब्रह्मपुराणे ।

“अनादिनिधनं देव देवदानवदरवन् ।
ये नमन्ति नरा नित्यं नहि पश्यन्ति ते यमम् ॥”

वन्दनं

ये जना जगतां नाथं नित्यं नारायणं हिवा ।
नमन्ति नहि ते विष्णोः स्थानादन्यत्र गामिनः ॥”
नारदीये ।

“एकोऽपि कृष्णस्य सक्तप्रणामो
दशान्धमेघावभृतेर्न तुल्यः ।
दशान्धमेधौ पुनरेति जन्म
कृष्णप्रणामो न पुनर्भवाय ॥”

भक्तिसुधोदये ।

“विष्णोर्दण्डप्रणामार्थं भक्तेन प्रतप्ता भुवि ।
पातितं पातकं कृतञ्च नोत्तिष्ठति पुनः वृष्टिः ॥
अपि पापं दुराचारं नरः तत्प्रणतः हरिः ।
नेष्यन्ते किङ्करा यान्त्या उलूकास्तपनं यथा ॥”
श्रीविष्णुपुराणे । श्रीयमस्य निजमटादुप्रासने ।

“हरिममरगणाचिताद्विप्रपदा
प्रणमति यः परमार्थतो हि मर्त्यः ।
तमपगतसमस्तपापबन्धं
ब्रह्म परिहृत्य यथादिमाप्नोति ॥”

ब्रह्मवैवर्ते ।

“श्रवणागतरक्षोदत्तं
हरिमौशं प्रणमन्ति ये नराः ।
न पतन्ति भवान्मधौ स्फुट
पतितानुद्धरति स्त तानवौ ॥”

अष्टमस्कन्धे च वलिवाक्ये ।

“अहो प्रणामाय कृतं सततदमः
प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।
यत्नोऽप्यलं कुरुतेऽहो नमरे-
रलब्धपूर्वापसद्वैरुत्तरेऽर्पितः ॥”

अतएव नारायणयूहसूत्रे ।

“अहो भाग्यमहो भाग्यमहो भाग्यं नृणा-
मिदम् ।

येषां हरिपदाभाये शिरौ गच्छं यथा तथा ॥”
किञ्च नारसिंहे श्रीयमोक्तौ ।

“तस्य वै नारसिंहस्य विष्णोरभिततेजसः ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”

भविष्योत्तरे च जलधेनुप्रसङ्गे ।

“विष्णोर्देवजगद्धातुर्जनार्दनजगत्पते ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”

इत्यादि ॥

अथ प्रणामनियता । दृष्टमारदीये तु दृक्को-
पाख्यानारम्भे ।

“सकृद्वा न नमेदयस्तु विष्णवे शर्मकारिणि ।
श्रवोपमं विजानीयात् कदाचिदपि नालयेत् ॥”
किञ्च पाद्मे । वैशाखमाहात्म्ये यमराजस्य
संवादे ।

“पश्यन्तो भगवद्धारं नामश्रजपरिक्कदम् ।
अकृत्वा तत्प्रणामादिं याति ते नरकौकशः ॥”

अथ नमस्कारनिघट्टानि । विष्णुस्मृतौ ।
“जन्मप्रवृत्तिं यत्किञ्चित् पुमान् वै धर्ममाचरेत् ।
सर्वं तन्निष्फलं याति एकदृक्ताभिवादानात् ॥”

वाराहे ।
“वक्ष्येऽप्राप्तददृष्टस्तु यो नरः प्रणमेत माम् ।
शिवो स जायते सख्यः सप्रजन्मनि भामिनि ॥”

वन्दनी

किषान्यत्र ।

“अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे ।
जपद्योगममस्कृतान् न कुर्व्यात् केशवाक्षये ॥”
अपि च ।

“सङ्कल्पमौ निपतितो न प्रक्तः प्रथमेन सह ।
उत्थायौत्थाय कर्त्तव्यं दृष्टवत् प्रणिपातनम् ॥
ततः प्रदक्षिणां कुर्यात् भक्त्या भगवतो हरेः ।
नाम्नानि कौर्त्तयन् प्रक्तौ तावत् साष्टाङ्गवन्द-
नाम् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ८ विलास ॥ * ॥
 अन्यन् नमस्कारशब्दे प्रणामशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥
 (विश्वविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५१ । २ ।

“यद्विजामन् परुषि वन्दन भुवत् ॥”

अक्षरः । रक्षोविशेष । इति ऋग्भाष्ये
सायण । ७ । २१ । ५ ॥)

वन्दनमाला, स्त्री, (वन्दनार्था माला यत्र सा ।)
 तोरणम् । इति हलायुध । २ । १४६ ॥
 (वन्दनार्था माला इति कर्मधारये ।) रम्भा-
 स्तम्भचतुश्चयवेष्टिताम्बुपञ्चरचितमाला । यथा,
 “कृष्याद्वन्दनमालां यो रम्भास्तम्भैः सुशोभनैः ।
 चतुष्टयोद्भिः पञ्चैर्गारे चक्षुपाणिनः ॥
 युगानि पञ्चसंस्थानां स्वर्गं तस्योत्सवो भवेत् ।
 पृथ्वे वासवादेष्टुः क्रीडते चाभ्यरोहणः ॥”

इति हरिभक्तविलासे १३ विलासः ॥
 वन्दनमालिका, स्त्री, (वन्दनमाला + स्त्री कन्)।
 वहिर्द्वारोपरि शुभश माला । यथा,—
 “तीरणोर्ध्वं तु मङ्गल्य दामवन्दनमालिका ॥”
 इति हेमचन्द्रः । ४।७४॥

वन्दना, स्त्री, (वन्द + “वद्विबन्दिबिदिभ्यश्चेति
वाच्यम् ।” ३ । ५ । १०७ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
उच्च। टाप ।) स्तुति । तत्पर्यायः । समीची २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ह्रीमभक्तानां तिलकम् ।
यथा,—

“पेशान्यामाहरेद्भक्त शुचा वाय शुवेण वा ।
वन्दनां कारयेत्तेन शिरःकण्ठाश्रकेषु च ।
कश्यपस्येतिमन्त्रेण यथाशुक्रमयोगतः ॥”

इति निर्यादितत्वे वशिष्ठवचनम् ॥
 वन्दनी, स्त्री, (वन्द + क्त्वाट् । डीप् ।) नतिः ।
 जौबानु । वटौ । याचनकर्म । इति मेदिनी ।

ने, ६७। कश्चित् पुस्तके वटीस्थाने कटी याचन-
कर्मस्थाने माचलकर्म इति च पाठः । तत्र तु
पवर्गोपयकारादौ लिखितोरथ शब्दः । किन्तु
वहि उ नुत्यभिवादयोरित्यस्मात् अनट्प्रत्यय-
निष्पन्नत्वात् अन्न स्वयकारादौ लिखितः ॥

वन्दनीय', त्रि, (वदि + अनीयर् ।) स्तवनीय ।
 वन्द्य । वन्दितश्च । वदधातोर्ननीयप्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । अ० ॥ १० ।
 “ततः शुद्धात्ममासाद्य जानुभ्यां भूतले स्थितः ।
 शिरसा वन्दनीयं तमभिवन्द्य जगत्पतिम् ॥”)

वन्धीयः, पु, (वन्धते भेषजार्थं स्नूयते इति ।
वहि + अनीयर् ।) पीतभङ्गराजः । इति राज-
निर्घण्टः ।

वन्दनीया, स्त्री, (वदि+कर्मणि वयनीयर्।
टाप्।) गोरोचना। इति त्रिकाण्डशेषः॥
(विट्ठलिरस्या गोरोचनाशब्दे विज्ञेया॥)

वन्दा, स्त्री, (वन्दते अपरवृत्तमिति । वदि-
अच् । टाप् ।) वृत्तोपरिवृत्तः । ब्राह्म इति
परगाढा । इति च भाषा । तत्पर्यायः । वृत्ता-
दनी २ वृत्तरुद्धा ३ जीवन्तिका ४ । इत्यमरः ॥
यन्दाका ५ श्रेखरी ६ सेथा ७ वन्दका ८ ।
इति भरतवृत्तवृद्धः ॥ वन्दकः ९ नीलवल्ली १०
इति रत्नमाला ॥ वन्दाकी ११ परवासिका १२
इति शब्दरत्नावली ॥ वशिनी १३ पुच्छिणी १४
वन्द्या १५ परपुष्टा १६ पराश्रया १७ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ सताविशेषः । भिन्नुकी । इति
मेदिनी । दे, १०॥ अस्याः पर्यायान्तर गुणाश्च
वन्दाकशब्दे द्रष्टव्याः ॥

वन्दाक, पु, वृक्षोपरिवृष्टः । बाँदा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । पादपरुहा २ शिखरी ३ तरुरोहिणी ४ वृत्तादनी ५ वृक्षरुहा ६ काम-वृक्ष, ७ शैखरी ८ केशरूपा ९ तरुहृहा १० तरुस्था ११ गन्धमादनी १२ कामिनी १३ तरुभृक् १४ श्यामा १५ उपदी १६ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । कफपित्त-श्रमापहृत्वम् । वृश्नादिसिद्धिदत्वम् । वृष्यत्वम् । कषायत्वम् । रसायणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“वन्दाकः स्याद्विमस्तिक्त कषायमधुरो रसे ।
मङ्गल्य, कफवातासरश्चोब्रणविघापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वन्दाका, स्त्री, वन्दा । इति भरतधृतह्रजुः ॥
 वन्दाक्री, स्त्री, वन्दा । इति शुन्दरनावली ॥
 वन्दार, त्रि, (वन्दते स्मृति अभिवादयतीति ।
 वन्द + "श्चवन्दोराहः । " ३ । २ । १७३ । इति
 व्यासः ।) वन्दनशीलः । तत्पण्यायः । अभि-
 वादक २ । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥ अभि-
 वादयिता ३ । इति शुन्दरनावली ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । १४७ । २ ।

“प्रीयति त्वो अशुत्वो गृणति वन्दारस्त
तन्व वन्दे अमे ।”

सोत्रे, स्त्री । इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः । ४ ।
४३ । १ ।)

व(व)न्दि, स्त्री, (वन्दते स्त्रीति नृपादिकं स्वसु-
 क्षर्यमिति । वशि + “सर्वधातुश्च इन् ।” उग्रा०
 ८ । ११७ । इति इन् ।) आकृष्टमनुष्यगवादि ।
 कयेदी इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रयह २
 उपग्रहः ३ वन्दी ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
 ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सोपानक । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ (ग्लहः । यथा, भागवते । ६ ।
 १ । २२ ।

“वन्यक्षेत्रे कैतवेस्त्रैर्यैर्गर्हिता वृत्तिमास्थितः॥”
 पु, स्तुतिपाठक. । यथा, हरिवंशे । ११२ ।
 ५० ।

“सुतभागधवन्दीनामेकैकस्य सदृशिकम् ।”)

वन्दी

व(व)न्दिग्राहः, पु. (वन्दिमिव गृहस्थं गृह्णातीति ।
ग्राह + णः ।) अग्रग्रायुधदेवतागारभेदकः ।
(डाकाइत इति भाषा ॥) यथा,—

“वन्द्याहास्तथा वाजिकुक्षराणाञ्चहारिणः ।
 असह्यघातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥
 वन्द्याहादीन् वल्गावद्यम्भेन घातकाञ्च नरान्
 शूलानारोपयेत् । अयञ्च वधप्रकारविशेषो-
 पदेशः ।

“अथमागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।
हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविधारयन् ॥”
इति मशुस्मरणात् । इति मिताक्षराथवह्दार-
काण्डे दण्डप्रकरणम् ॥

व(व)न्दिचौर, पु, (वन्दिमिव विधाय चौर, अप-
हारकः । गृह्यं वन्दिमिव कृत्वा समस्तद्रव्या-
णामपहारकत्वादस्य तथात्वम् ।) वन्द्याहः ।
तत्पर्याय । माघल २ । इति हारावली ।
१४५ ॥ वन्द्योकार, ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व(व)न्दिपाठः, पु, (वदि+भावे इन् । वन्दिः
स्तुतिस्तस्याः पाठो यत्र ।) स्तुतिग्रन्थः । तन्-
पर्याय । भोगावली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

व(श)न्दी, खी, (वन्दि + “छादिकारादत्तिनः ।”
इति खीष् ।) वन्दिः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥
(यथा, कुमारः २ । ५० ।

“गोप्तार सुरसेन्यानां य पुरस्कृत्य गोत्रभित् ।
प्रत्यानेय्यति शत्रुभ्यो वन्द्यमिव जयश्रियम् ॥”)

व(क्)न्दी [न], पु, (वन्दते स्तौति वृपादीमिति ।
 वदि स्तुतौ + गिनि. ।) राजादेर्यावाप्तौ
 वीर्यादिस्तुतिकारक । तत्पर्यायः । स्तुति-
 पाठकः २ । इत्यमरः ॥ मागधः ३ मगध. ४ ।
 इत्यर्थे । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा,
 रघु. १४ । ६ ।

“परिकल्पितसाविध्या काले काले च बन्ध्य ।
स्तुत्य स्तुतिभिरय्याभिरुपतस्थे वरसखी ॥”)
अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“अत्रियाद्विप्रकन्याया सुतो भवति जातितः ।
वैश्यान्मागधवेदहो राजविप्राङ्गनासुतो ॥”

इति मानवे १० अध्यायः ॥३॥

आहोत्तरमस्मै शक्तितो दानस्याकरणे निन्दा
यथा,—

“वन्दिभ्यस्त्रैवमर्थिभ्योऽन्नार्थिभ्यश्चन्नमर्थित’ ।
यदि तत्र न दद्यात्तु विफलं प्रोक्ततो भवेत् ॥”
षण्डिनो वीण्यस्तोतारः । अर्थितं सन् यदि
एभ्योऽन्नं न दद्यान् आह विफलं भवेदित्यर्थः ।
“सूता. पौराणिका. प्रोक्ता मागधा वश-
प्रथका ।

वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रज्ञावसद्वशीकृत्य ॥”
इत्युक्ते । इत्यथ आहोत्तरदाननिषेधात् आह
वन्दिप्रभृतिभ्यो दानाकरणे निन्दाश्रवणाश्च
आह्वात् पूर्वं तदर्थं भोष्यादिक उत्सृज्येतु ।
इति आहृतत्वम् ॥ (भृत्यः । यथा, भागवते ।
११ । ८ । १५ ।

“योमित्यादेशमादाय नत्वा तं सुरवन्दनः ।

वन्धा

उज्ज्वलीमधुरः श्रेष्ठं पुरस्कृत्य दिवं ययुः ॥
 “सुरवन्दिनी देवभक्त्या ।” इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ॥)
 व(व)न्धीकारः, पुं, (वन्धीवत् यष्ट्यं करोतीति ।
 ल + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)
 वन्ध्याहः । जाकाह इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । माचलः २ प्रसह्यचौरः ३ चिन्तामः
 ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वन्धा, स्त्री, (वन्धते स्तूयते इति । वदि +
 यत् ।) वन्धा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोरो-
 चना । इति भावप्रकाशः ॥ (वन्धीये, त्रि ।
 यथा, साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे ।
 “आशीः परम्परा वन्धा कर्णे कृत्वा लपं
 कुरु ॥”
 यथा च भागवते । ४ । १२ । २६ ।
 “आतिष्ठ जगतां वन्ध तद्विष्णोः परमं
 पदम् ॥”)
 वन्ध, स्त्री, (वन्धते स्तूयते इति । वदि स्तूतौ +
 “स्कायितश्चैति” उणा० २ । १३ । इति
 रक् ।) कल्याणम् । इति सिद्धान्तकौस्तुभ-
 सुखादिशक्तिः ॥
 वन्ध, त्रि, (वन्धते स्तूयते देवादीन् पूजाकाये
 इति । वदि + रक् ।) पूजकः । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 वन्ध, स्त्री, (वने भवम् । वन् + यत् ।) लवणम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुटमटम् । तत्पर्यायो
 यथा,—
 “कुटमटं परं वन्धं सुस्नाभश्च परीक्षणम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 वन्धः, त्रि, (वने भवः । वन् + यत् ।) वनोद्भूतः ।
 इति मेदिनी । ये, ५४ ॥ (यथा, रघुः । १ । ४५ ।
 “द्वैवङ्गवीरमादाय घोषवद्वातुपस्थितान् ।
 नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्धावा मार्गं शास्त्रि-
 णाम् ॥”)
 वन्ध, पुं, (वन्ध + यत् ।) वन्धुरः । वाराही-
 कन्दः । देवगलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चीर-
 विदारः । तत्पर्यायो यथा,—
 “चीरी श्वरपर्यायः सुकृद्धः कुडवाशनः ।
 वन्धो मूलकमूलाम् सखन्दः स च कष्टुकी ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 वन्धा, स्त्री, (वनावासरणानां जलानां वा
 सङ्घतिः । वन् + “पाशादिभ्यो घ” ४ । २ ।
 ३६ । इति य ।) वनसम्बद्धः । इत्यमरः । २ ।
 ४ । ४ ॥ जलसङ्घतिः । इति मेदिनी । ये, ५४ ॥
 सुहृत्पर्यायः । (तत्पर्यायो यथा, रत्नमालायाम् ।
 “सुहृत्पर्यायं सुहृद्वद्वा कासुद्धा सिद्धपरिणका ।
 वन्धा माञ्जरीरगन्धेति रूपपर्यायभेदे च ते ॥”)
 गोपालकर्कटी । गुह्या । मिश्रेया । भद्रसुखा ।
 गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्धगन्धा ।
 तत्पर्यायो यथा,—
 “हृयगन्धाश्चगन्धाश्चा वाजिगन्धाश्चगन्धकः ।
 वन्धा तुरगगन्धा च कम्बुकान्धावरोहकः ॥”

वन्धा कश्चित् दृश्यते । इति वैद्यकरत्नमाला-
 याम् ॥)
 वन्धोपोदकी, स्त्री, (वन्धा वनोद्भूता उपोदकी ।)
 जलाविशेषः । वनपुं इ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 वनजा २ वनसाक्या ३ । अस्या गुणाः । तिक्त-
 लम् । कटुलम् । उष्णलम् । रोचनलम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वन्धः, पुं (वन्धति भागमर्हतीति । वन्ध सम्भक्तौ +
 “अन्धेकाग्रवन्धेति” उणा० २ । २८ ।
 इति रन्प्रत्ययः ।) अंशो । भागी । इति
 सिद्धान्तकौस्तुभसुखादिशक्तिः ॥
 वप, औ व हु रे तुल्यतन्तुवीजोपगोः । इति
 कविकण्ठम् । (भा०-उभ०-सक०-अणिट् ।)
 औ, वप्ता । अ, वपति वपते । हु, उभिन्मम् ।
 सुखो सुखितकरणम् । वपति मत्तकं नापितः ।
 वपति तन्तुं तन्तवायः । यदि वपति हृषाणः
 चैत्रमावाद्य बीजम् । इति दुर्गादासः ॥
 वपः, पुं, (वप् + च ।) केशसुक्कनम् । बीजवप-
 नम् । इति वपघातोर्भाविभूतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 वपनं, स्त्री, (वप् + भावे ल्युट् ।) केशसुक्कनम् ।
 (यथा, मनुः । ५ । १४० ।
 “शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ॥”)
 बीजाधानम् । इति मेदिनी । ने, १२२ ॥
 वपनी, स्त्री, (उच्यते मत्तकादिकमस्यामिति । वप्
 + अधिकरणे ल्युट् । ङीप् ।) नापितशाला ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ६६ ॥ (तन्तुवायशाला ।
 इति तत्त्वार्थदर्शनात् ॥)
 वपा, स्त्री, (उच्यते चेति । वप् + भिदाद्यङ् । टाप् ।)
 छिद्रम् । (यथा, शतपथब्राह्मणे । ६ । ११ । ५ ।
 “अथ वल्लीकवपा सुविरा यज्जे निहिता
 भवति ॥”) मेघः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥
 (यथा, रामायणे । १ । १४ । ३६ ।
 “पतन्निभस्तस्य वपासुहृद्य नियतेन्द्रियः ।
 अस्मिन् परमसम्यग्ः क्षपयामास शास्त्रतः ॥”
 सा च हृदयस्यधातुः । यथा । “तक् च
 लोहितश्च मांसश्च मेदश्च नाभिश्च हृदयश्च स्त्रोम
 च यक्षश्च बीजा च युक्तौ च वस्त्रिश्च पुरीषा-
 धानश्चामाश्रयश्च पकाश्रयश्चोत्तरगुदसाधर-
 गुदश्च सुदान्तश्च वपा च वपावहनश्चेति मातृ-
 कानि ।” इति चरके शरीरस्थाने छतीये-
 ऽध्याये ॥)
 वपिल, पु, (वपति बीजमिति । वप् + इलच् ।)
 पिता । इत्युणादिकोषः ॥
 वपु, [स्] स्त्री (उच्यते देहान्तरभोगसाधन-
 वीजोभूतानि कर्माण्यनेति । वप् + “अन्ति-
 मूवपियजीति” उणा० २ । ११८ । इति
 उक्तिः ।) शरीरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥
 (यथा, रघुः । २ । ४० ।
 “एकावपत्र जगतः प्रभुर्ल
 वन वय कान्तमिदं वपुश्च ॥”)
 प्रशस्ताकृतिः । इति मेदिनी । से, ९६ ॥ (अंशः ।
 यथा, मनुः । ५ । ६६ ।

“अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥”
 “वपुस्तेजोऽंशः ॥” इति मेधातिथिः ॥ स्त्री,
 खनामख्याता दक्षकन्या । सा तु धर्मराजस्य
 पत्नी । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २१ ।
 “बुद्धिर्जन्मा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिश्चो-
 द्यौः ।
 पञ्चार्थं प्रतिजग्राह धर्मो दायायकीः
 प्रभुः ॥”)
 वपुःसवः, पु, (वपुः शरीरात् सवः चरन्
 यस्य ।) शरीरस्थरसधातुः । इति राज
 निर्घण्टः ॥
 वपुनः, पुं, (वप + उन्च् । वयुन + एधोदरादि-
 त्वात् यस्य पः इति केचित् ।) देवता । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 वपुषा, स्त्री, हवुषा । इति भावप्रकाशः ॥ (रूपे,
 स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २ । १५ ।
 “रथं न चित्रं वपुषाय दर्शतं
 मनुजैस्तं सद्भिर्माय ईमहे ॥”
 “वपुषाय रूपार्थं दर्शतं दर्शनैयम् ॥” इति
 तद्वाक्ये सायणः ॥)
 वपुष्टमा, स्त्री, पद्मचारिकी । इति जटाधरः ॥
 (काशीराजस्य कन्या । जनमेजयस्य पत्नी ।
 सा तु रम्भा नामाधरा । जनमेजयस्य तान्मेध
 काले इन्द्रोऽयमन्धप्रविष्टेन धर्मितासीदती जनमे
 जयेनेयं परित्यक्तापि पुनर्गन्धर्वराजनिष्ठावत्स-
 वास्मिन् यतीता । यतद्विवरयन्तु हरिवंशे १८८
 अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
 वप्ता, [ऋ] पुं, (वपति बीजमिति । वप् +
 ङच् ।) जनकः । इति मेदिनी ॥ कविः । इति
 जटाधरः ॥ (नापितः । यथा, ऋग्वेदे । १८ ।
 १४२ । ४ ।
 “यदा ते वातो अमुवाति शौचि-
 र्भवेव प्रमथ्य वपसि प्र भूम ॥”
 “यथा वप्ता नापितो वपति सुखयति तथा
 भूम भूमि प्रवपसि प्रकर्वेच्च सुखयति ॥” इति
 तद्वाक्ये सायणः ॥)
 वप्ता, [ऋ] त्रि, (वपतीति । वप् बीजोपौ +
 ङच् ।) वापकः । इति मेदिनी ॥ (कर्वन् ।
 यथा मनुः । ३ । १४२ ।
 “यद्येति बीजसुप्ता व वप्ता लभते वलम् ।
 तथाप्येव विदित्वा न दाता लभते वलम् ॥”)
 वप्र, स्त्री, पुं, (उच्यते चेति । वप् + “वृषिपिप्यां
 रन्” उणा० २ । २७ । इति रन् ।) दुर्ग
 नगरे परिखाया उद्धृतमृत्तिकासूपवद्धे वडु-
 परि प्राकारो निवेश्यते तत् । तथा चापं
 शास्त्रम् । ख्यातादुद्धृतमृदा वप्र कारयेत् तस्मिन्
 परि प्राकारमिति । तत्पर्यायः । अयः २ ।
 इत्यमरभरतौ ॥ अस्ति कास्त्रूप ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, आप्यासप्रश्नब्राह्मणे । ५ । ५ ।
 “सर्वं सघने तस्याः सुविशाले कलितकरि-
 करकीर्णे ।
 वप्रे सत्तं द्विपमिव शृङ्गारस्यां विभूषयति ॥”)

वमः

महावप्रो यथा,—

“महीदानीं महावप्रं तडागशतशोभिताम् ।
प्राकारगृहसन्नाधामिन्नस्थिवामरावतीम् ॥”
महान् वप्रो यस्याः ।

“प्राकाराधारभूता, छत्रिमोक्षिता भूमि-
व्यसंज्ञा ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २३ अध्याये ॥ ॥
वपति बीजमत्र । तैत्तिरीय इति भाषा । तत्-
पर्यायः । केदार. २ क्षेत्रम् ३ । इत्यमरभरतौ ॥
निष्कृतः ४ वनजम् ५ वाजिका ६ पाटीरः ७ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।
१६ । १६ ।

“शालीक्षुमद्यपि घरा घरणीघराभ-
धाराधरोज्ज्वलितपयः परिपूर्णवप्रा ॥”
रेखुः । तटः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
(यथा, किराते । ७ । ११ ।

“तत् पूर्वं प्रतिविद्ये सुरापगाया
वप्रान्तस्त्रलितविवर्णं पयोभिः ॥”
प्रवृत्तसातुः । यथा, किराते । ५ । ३६ ।

“नानारत्नज्योतिषां सन्निपातै-
श्चनेज्जन्तः सातुवप्रान्तरेण ॥”

वप्रं, स्त्री, (वप् + “वृधिवपिभ्यां रन् ।” उणा०
२ । २७ । इति रन्) वीचकम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ४६ ॥ (तथास्य पर्यायान्तरम् ।
“वीचं वप्रश्च वप्रश्च योगेष्टं नागनामकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वप्रः, पुं, (वपति वीचमिति । वप् + रन् ।)
तातः । इति मेदिनी । रे, २२ ॥ प्रकारः ।
इति विश्वः । प्रजापतिः । इति संक्षिप्तसारी-
णादिहृतिः ॥

वप्रा, स्त्री, (वप् + रन् । टाप् ।) मञ्जिष्ठा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या मञ्जिष्ठा-
शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

वप्रि, पुं, (वपति वीचमत्र । वप् + “वदृक्का-
दयश्च ।” उणा० ४ । ६६ । इति क्तिन्प्रत्ययेन
साधुः ।) क्षेत्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादिहृतिः ॥ दुर्गतिः । वसुधः । इति संक्षिप्त-
सारीणादिहृतिः ॥

वप्री, स्त्री, (वप् + एषोदरादित्वात् साधुः ।)
वस्त्रोक्तः । इति हज्जायुधः ॥

ववः, पुं, एकादशकरणात्मगतप्रथमकरणम् ।
अस्याधिपतिरिन्द्रः । तत्र विहितानि यथा,—
“मौष्टिकस्त्रिरशुभाणि ववाखी ।”

इति ज्योतिष्स्तम्भम् ॥

अत्र ज्ञातफलम् ।

“ववाभिधाने जननं हि यस्य
शूरोऽतिधीरो मनुजः कृतौ स्यात् ।
पद्मालया तमिलये निवासं
करोति निज सुविचक्षणः स्यात् ॥”

इति कौडीप्रदीपः ॥

राजिन्नायमते अस्य शब्दस्य प्रथमवकारः
पवर्गोऽयः शेषवकारोऽन्तःस्थः ॥

वम्, गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वकारादिः । ओष्ठवर्गचतुर्थो-
पधः । वभति । इति दुर्गादायः ॥

वम्, य, (उ + य + म् ।) शिवपूजान्ते कपोल-
घासविशेषः । तत्तु उकाराकारमकारात्मकं
शिवप्रणवस्वरूपम् । यथा,—

“डिम् डिम् डिम् डिम् डिडिम् डिम् डिडिमरु
डमरुं वाद्यन् सुष्मनाद-

वम् वम् वम् वम् वमम् वम् अमितदशशिरा-
स्तालमानेन गृह्यन् ।

कपूरासिक्तभस्मापटितपटुजटालमिरुद्राक्ष-
मालो

मायायोगी दशास्त्री रघुरमचपुरः प्राङ्गणे
प्रादुरासीत् ॥”

इति रामलीलान्तकाव्यम् ॥ ॥

वरणवीजम् । यथा । नासापुटीं वृक्षा वमिति
वरणवीजस्य चतुःषष्टिवारजपेन कुम्भकं कृत्वा
तस्मात् ललाटस्थचक्राङ्गलितसुधया मातृका-
वर्णात्मिकया वमस्तं देहं विरचय्य समिति
पृथ्वीबीजस्य द्वात्रिंशद्वारजपेन देहं सुदृढं
विचिन्त्य दक्षिणेन वायुं रेचयेत् । इति भूत-
शुद्धिप्रकरणे तन्त्रसारः ॥

वम, य लु टु उङ्गिरि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वकारादिः । य,
वेमतुः ववमतुः । अन्ये तु तत्कार्यविधायक-
कृत्रे फलादौ चेमं न पठन्ति वेसुश्च केचिद्वधिर-
मित्यादिवाधनाय तत्र सूत्रे दन्तवकारादिवर्जन-
स्यानित्यतां स्वीकुर्वन्ति । केचित्तु ‘पुनर्वर्त्य-
वकारादिघातान्तरमप्यस्ति इति प्रलपन्ति ।
अ, वामः वमः । उ, वमित्वा वाक्त्वा । टु,
वमयुः । उङ्गिरि वाक्त्वा । वमति अममनीर्ण-
वान् । अममन्त्येऽपि यौ ज्वलज्जल इत्यादिना
केवलस्य वृक्षविकल्पनान् सोपसर्गस्य नित्य
ह्रस्वः । वमयति वामयति प्रवमयति । इति
दुर्गादायः ॥

वमः, पुं स्त्री, वमनम् । इति वमघातोर्चप्रत्ययेन
नियमम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिहृतिः ॥
वमयुः, पुं, (वमनमिति । वम् + “द्वितोऽयुच् ।”
३ । ३ । ८८ । इति अयुच् ।) वमिः । (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः ।
“दौर्बल्यव्यासकाशज्वरवमयुमदाः पाकुता-
दाहश्चर्क्षाः ॥”)

हस्तिशुखनिर्गतजलकक्षा । तत्पर्यायः । कर-
शीकर २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा,
नेषधे । १६ । ६ ।

“रजनिवमयुप्रायेयाभाः कञ्जमसमृतेः
कुशकिशलयस्याक्षैरेयेशयैरद्विज्जभिः ॥”)
वमनं, स्त्री, (वम् + भावे ल्युट् ।) कृद्गन्तम् ।
(यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।

“मधुराक्षौ रथौ वापि वमनाय प्रदापयेत् ॥”
वमनद्रव्यमपि । यथा, कथासरित्सागरे ।
६४ । १७ ।

वमनं

“स दत्त्वा वमनं लक्ष्मणात् नृतकल्पमञ्जी-
वयत ॥”)

अह्नम् । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥ आहृतिः ।
इति विश्वः ॥ (आह्वरणम् । यथा, रघुः ।
१५ । २६ ।

“या सौराण्यप्रकाशाभिर्वैभौ पौरविभूतिभिः ।
खर्गाभिर्वन्द्यमनः कृत्स्नोपनिवेशिता ॥” ॥
अथ वमनकल्पीयविधिः ।

“वमने मदगं श्रेष्ठं त्रिदशभुजं विरेचने ।

नित्यमनस्य तु याधि विशेषेण विशिष्टता ॥

फलानि तानि पाकानि न चातिहरितान्यपि ।

आदायाङ्गि प्रशस्तार्थं मध्ये श्रीशिवसन्तयोः ॥

प्रत्यक्षं कुशसुतोऽर्थां क्षिप्त्वा वद्धा प्रलेपयेत् ।

गोमयेनानुसुतोऽर्थां धान्यमर्धे निधापयेत् ॥

नटुभूतानि मन्त्रिद्वयानि कुशवेदनान् ।

निष्कृष्य निर्गतेऽष्टादे शोषयेत्तान्यथातपे ॥

तेषां ततः सुशुष्काणामुद्वेद्य फलपिप्पलीः ।

दधिमध्वाण्यपल्लैर्दृष्ट्वा शोषयेत् पुनः ॥

ततः सुगुप्तं संस्थाप्य कार्यकार्त्तं प्रयोजयेत् ।

अथादाय ततो मार्त्ता जलं रीक्षत्य वासयेत् ॥

शर्वरीं मधुयष्ट्या वा कीविदारस्य वा जले ।

कर्वुदारस्य विम्ब्या वा गौपस्य विटुलस्य वा ॥

शण्णपुष्पाः सदा पुष्पाः प्रत्यक्षपुष्पादकेऽथवा ।

ततः पिबेत् कषायं तं प्रातर्मुदितगजितम् ॥

सूत्रोदितेन विधिना साधु तेन तथा वमेत् ।

सिद्धञ्चरप्रतिश्रयायुग्मभागाब्जिन्द्रघोषे च ॥”

“पित्ते कफस्थानगते जीमूतादिजलेन तत् ।

जृहादेऽधोऽसपित्ते च क्षीरं तत्पिप्पली

श्वेतम् ॥

क्षैरेयीं वा कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु च ।

दध्युत्तरं वा दधि वा तत्सुतक्षीरसम्भवम् ॥

फलानि कायकल्पाभ्यां सिद्धं तत्तु चिह्नदुग्ध-

जम् ।

वर्षिः कफाभिभूतेऽर्थां शुष्यहेहे च वा मतम् ॥”

“वत्सकादिप्रतीवापः कषाय फलमञ्जलः ।

निम्बार्कान्यतरकायसमायुक्तो नियच्छति ॥

यद्वन्मूलानपि याधौन् सर्वान् सन्तप्रेयोद्भवान् ।

वाटपुष्पफलशृङ्गपुष्पैर्मातुः सुकृत्तितम् ॥

वमेन्मूलं वसादौर्णां द्रवो जिघ्रन् सुखं सुखी ॥”

“इक्ष्वाकुर्वमने शस्तः प्रताप्यति च मानवे ।

कलपुष्पाविहीनस्य प्रवालैस्तस्य साधितम् ।

पित्तश्लेष्मज्वरे क्षीरं पित्तोदिते प्रयोजयेत् ॥”

“सत्तुभिन्वा पिबेन्मन्त्रं तुम्बीस्वरसमावितेः ।

कफोद्भवे ज्वरे कासे गलरोगेज्वरोक्षणे ॥

गुल्मे ज्वरे प्रसक्ते च कर्क्कं मांसरसेः पिबेत् ।

नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमनुते ॥”

“जीवकर्वभकौवीरा कपिकक्षूः शस्तावरी ।

काकोलीश्रावणी मेदा महामेदा भद्राक्षिका ॥

तद्रजोभिः पृथग्नेष्टा घामार्गवरणोऽन्विताः ।

कासे जृह्यदाहे च शस्ता मधुसिवाचृताः ॥”

“अयं पाण्डां मधुकान्तां तोयेन कवकस्य च ।

पावयेत् कौटर्णं बीजं युक्तं क्षुद्ररययवा ॥

वमिः

समाहं वार्कङ्गधातं तत्पूर्व पाययेत् एषक् ।
फलजीम्बनकेष्वाकु जीवन्तीजीयकोदनेः ।
वमनौषधसुखानामिति कल्पदिगीरिना ।
बीजेभानेन मतिमानन्यापि च कल्पयेत् ॥”
इति वाभटे कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ।)
वमन , पु (वमनीष शुक्लवर्णमिति । वम + लु ।)
श्रण, । इति राजनिर्घण्टे ।
वमनी, स्त्री, (वमन + डीप् ।) जलौका । इति
राजनिर्घण्टेः । (विवृतिरस्या जलौकाशब्दे
ज्ञातया ।)
वमनीया, स्त्री, (वमयतीति । वम + ल्यर्थविधत्ता
याम् । अभिधानात् कर्त्तरि अनीयर् ।) मक्षिका ।
इति राजनिर्घण्टे । वमनयोग्ये त्रि ।
वमिः, स्त्री, (वमनमिति । वम + सञ्जधातुभ्य ण् ।
उणा० ४ । ११७ ।) प्रच्छङ्कि । इत्यमर ।
२।६।५५॥ (अस्या, ससम्प्राप्तिस्त्वणचिकित्सित
पथ्यापथ्यश्च यथा,—
“आमले शूलरोगार्तिः पञ्चभेदो भ्रम क्रमः ।
शोषः शिरोरूपया ह्येते नेचे गम्भीरमिच्छति ।
खलौ वा चेतन वापि अजीर्णाप्यायते वमिः ।
गम्भीरनेत्रो वमते विह्वल्यो वातिसार्ज्यते ।
गात्रे खलौ कर शूल तथा शोथोऽतिमृक्षना ।
विकलाङ्गो भ्रमार्त्तश्च भ्रमस्तदीक्षते जगत् ।
शिरोर्निर्वपतेऽर्थात् करपादौ हिमोपमौ ।
एतेभिर्द्वेभ्यो सयुक्तां हृदि दूरे परित्यजेत् ॥”
चिकित्सा ।
“स पञ्चमलीकथित कषायः
ससैन्धवश्चामलकश्च कल्कः ।
काथ पिबेन्मिश्रितपिप्पलीक
स वातहृदिस्त्रिनिवारणश्च ॥”
“आमलक्या रसेनाथ घृत चन्दनक मधु ।
गुटिकामलमानेन चेहो हन्ति वमि ध्रुवम् ॥
चित्रककटुकरजनीहयश्च फलत्रिक मधुना च
यावशूकश्च ।
समस्तमिति चूर्णमेतन्मधुना युतं वमि निवा-
रयति ॥”
“काकोली काकमाची च काथं शर्करया युतम् ।
लाजाशर्करयुक्तं हन्ति पित्तवमि वृणाम् ॥
मातुशुङ्गरसश्चैत्र पथ्याशर्करया युत ।
हन्ति कास पित्तभ्रम वमिं शीघ्र नियच्छति ।
हृष्टा पित्तवमिं घोरां सदाहभ्रमदायिनीम् ।
तत्पारवधपत्राणि मधुशर्करयान्त्रितम् ॥
चौरपान प्रशक्त वा सुप्ताशर्करयान्त्रितम् ॥”
“जम्बूगन्धयो प्रवालानि दाडिमामलकस्तथा ।
मस्तुनीपोषित पान हन्याच्छुभ्रवमि वृणाम् ॥
सर्षपार्जुन घवकदम्बककोलचूर्णं
शुण्ठ्या च धान्यसहितं सगुडं प्रदद्यात् ।
अक्षीकृषं वमनमाशु निहन्ति पुंसां
शुण्ठीकणा मधुविहङ्गयुतोऽपि लेहः ॥”
“ऊर्ध्वभागते दोषे विरेको हि प्रशस्यते ।
तस्मिन् जातेऽप्यधोभागं वमन शस्यति ध्रुवम् ॥
अथ द्विभागमात्रेणैता देवाभया मधु ।

२६८

वमिः

क्रिमिजं वमनं ज्ञात्वा क्रिमोर्णां शमनक्रिया ।
न चोष्णं नातिचायश्च न तीक्ष्णं न तथा लघु ।
तत्तुलीयकशार्कं वा न मद्यं काष्ठिकं न तु ।
वमिदोषे च कथितं पथ्याचात्र शृणुष्व मे ।
आनूपं शालिभक्त्यश्च शतपुष्पा च पास्तुकम् ॥
आण्की सुहृयूषश्च दधि सर्पिर्गन्धान्वितम् ।
अङ्गारमण्डका चाप्य वसौ पथ्य प्रशस्यते ॥
यथावल यथाकाल यथारोग यथानलम् ।
तथा दृष्टा प्रकुञ्चन्ति पथ्यानां सत्तुपक्रमम् ॥
दियानिद्रां प्रयुञ्जीत वमो चासेऽतिसारके ।
दृष्टाशोथे तथा जीर्णे वमिस्तेऽप्यथा पुनः ।
न चोष्णतोषपानश्च नातिभोजनमेव च ।
न घावनश्च कर्त्तव्यं वर्जयेद्दमनादिते ॥”
इति वैद्यके ।)
अथ हृद्द्विप्रकारः । तत्र हृदिप्रिप्रकारमति-
लघुनिदानं पूर्वस्वरूपं संप्राप्तिश्चाह ।
“अतिद्विप्रैरितिप्रिप्रैरुद्धैर्लघ्वैरेपि ।
अकाये चातिमात्रे च तथा सात्त्विके भोजने ।
आमादायाचोऽपेगादजीर्णान् हमिरोपत ।
नायासापप्रसत्त्वायास्तया निद्रुतमग्रम् ॥
दुष्टेऽप्ये एषक् सर्वैर्बोभत्तालोकनादिभिः ।
योभन्सर्वैर्दुर्भिक्षान्भोक्तुस्तुल्यते वजात् ॥”
आमात् अस्मन्मयकप्रकादसात् । अजीर्णान् यथा-
भ्यनाङ्गतात । आप्रसत्त्वाया, प्राप्तिभाया ।
अन्वैर्बोभत्तसैर्विपत्तैर्दुर्भिक्षेण एणाकारिभि
अनित्यवगम्यशर्शनदर्शनभक्षणग्राहैरुत्क्रियते-
कृत् नोत्वा सुखादुद्विप्रक्रियते ॥ पूर्वस्वरूप-
माह ।
“हृत्तासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्यता ।
हेपोऽन्नपाने च भृश वमोर्णां पूर्वलक्षणम् ॥”
हृद्दे सामान्यलक्षणमाह ।
“हृदाद्यन्नानं वेगैरह्यमङ्गभञ्जने ।
निद्रयते हृदिरिति दोषो वक्तुं प्रधावित ।
हृदाद्यन् पूरयन् अङ्गभञ्जने अङ्गभेदे अह्ययन्
अङ्गानि पीडयन् । वक्तुं प्रधावित वक्तुं प्रति
धावित दोष हृद्दे निरुच्यते ॥” वातजाया
लक्षणमाह ।
“हृत्पार्श्वयोडासुखशोथशीर्ष-
नाभ्यर्निकासस्वरभेदतोदे ।
उद्गारश्चन्द्रप्रबल सफेन
विष्कम्भलण्यं तमुक्तं कषायम् ॥
लङ्घ्ये चास्य महता च वेगे-
नात्तोऽनिजाहृदयतीव दुःखम् ॥”
कषाय कषायरसम् । दुःखं दुःखमिव हृद्दे-
यति ॥ पित्तजामाह ।
“मूर्च्छापिपासासुखशोथमूर्ध-
ताल्वक्षिस्तापनमोभ्रमार्त्तः ।
पीतं शोथं हरितश्च तित्त
धूमश्च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥”
क्रफजामाह ।
“तत्तास्यमाधुर्यकफप्रसेक
सन्तोषनिद्राचिगौरवार्त्तः ।

वमिः

स्निग्धं घनं स्यादु कषाग्नि शुक्लं
सन्तोषमहर्षोऽल्पद्वजं वमेत् ॥”
सन्तोषस्तुतिः । चन्द्रोपणामाह ।
“शूनाविपाकारुचिदाहृष्टा-
श्वासप्रमोहप्रवलाप्रयुक्तम् ।
हृदिहृदिपोषणवग्राहार्त्त-
सात्त्विकरक्त वमतां वृणां स्यात् ॥”
आगन्तुजामाह ।
“अमात्मजा च क्रिमिजामजा च
योभत्तजा दोष्टं हजा च या हि ।
सा पचमी ताश्च विभावयेच्च
दोषोऽप्येतेव यथोक्तमादौ ॥”
एता, पथागन्तुजत्वेन साम्यादेकैव अतएव सा
आगन्तुजा पचमी विभावयेत् अदुःखयेत् ॥
उपद्वानाह ।
“कास चासो ज्वरकृष्णा दृष्टा वैचित्र्यमेव च ।
हृद्दोषस्तमकश्चैव त्रयोऽहृदरूपदवा ।
वैचित्र्यं विकृतचित्तत्वम् । तमकोऽथ तमः ।
श्वासपदेनेव तमकाख्यास्यापि श्वासस्योक्तत्वात् ।
असाध्यां साध्याच्चाह ।
“लीगस्य या हृदिरितिप्रसक्ता
सोपदवा शोषितरूपयुक्ता ।
सचन्द्रिका तां प्रवदेत्साध्यां
साध्यां चिकित्सेत् निरुपदवाश्च ॥”
सचन्द्रिका मयूरपिच्छचन्द्रिकाप्रभाशुक्ता ॥
अथ हृद्देचिकित्सा ।
“आमाशयोत्क्रेशभवा हि सन्ना-
श्वद्व्यो मता लघनमेव तस्मान् ।
विधीयते मारुतजां विना तु
स शोधनं वा कफपित्तहारः ॥”
अथ द्वितीयपादे हृद्दोषश्च ।
“हन्यात् चौरौदक पीतं हृदि पवनसम्भ-
वाम् ।
सहामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥”
चौरौदक नाशितस्य चौरस्य उदकम् ॥
“गुडूचोत्रिफलात्रिफलोले कथितं जलम् ।
पिबेन्मधुयुतं तेन हृदिर्नश्यति पित्तजा ॥
हरीतकीनां चूर्णं तु लिङ्गान्माक्षिकसयुतम् ।
अधोमागोक्तं दोषे हृदि शीघ्रं निवर्तते ॥
विहङ्गविफलाविषाचूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।
विहङ्गवधुखोनीं चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥
भव केवर्त्तसुक्तम् । गुडतली इति लोके ॥
“पिष्टा घात्रीफल लाजान् शर्करा च पलो-
न्मिताम् ।
इत्था मधुपलश्चापि कुट्टव खलितस्य च ।
वाससा गालित पीतं हन्ति हृदि विदोष-
जाम् ॥
गुड्या रचितं हन्ति हिम मधुसमन्वितम् ।
दुर्निवारामपि हृदि विदोषजनितं वज्जाम् ॥
एलाखङ्गगजकेशरकोलमज्ज-
काजप्रियङ्गु घनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीप्या

वयः

हृदि निहन्ति कपमारुगपितजाताम् ।
 इति एलादिचूर्णम् ॥ ८ ॥
 “अन्त्यवस्त्रं शुष्कं दग्धं निर्मादितं जले ।
 तज्जलं पानमात्रेण हृदि जयति दुर्जयाम् ॥ ९ ॥
 प्रथमिकटुधाग्याकरीरकाया रजो लिङ्गम् ।
 मधुना नाशयेच्छृङ्गिर्मरुचिष त्रिदोषजाम् ॥ १० ॥
 विष्वक्चो गुरुष्व वा कायः सौमिण संयुतः ।
 हृदि त्रिदोषजा हन्ति पर्यटः पित्तजा
 तथा ॥ ११ ॥
 आम्नामिषिलनिर्युतः प्रीतः समग्रशर्करः ।
 निहन्त्या हृदयोसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥
 इति निर्युतकायः ॥ १२ ॥
 “जम्बाम्बपलवद्वत्तं लाजरजःसयुत शीतम् ।
 शमयति मधुना युक्तं वमिसितसारं लघासि-
 सुयाम् ॥ १३ ॥
 योभक्त्या चूयनमेरिदेर्द्विद्वजां फलेः ।
 लङ्घनेरामणां हृदि जयेत् सत्तेजस्वात्म-
 जाम् ॥ १४ ॥
 हृदिद्विद्वजोऽपि यमिं हृदिमसुद्धवाम् ।
 तत्र तत्र यथाक्षेपं क्रियां कुर्यात् चिकित्-
 सक् ॥ १५ ॥
 इति हृद्विधिकारः । इति भावप्रकाशः ।
 वमिः, पुं, (वमति उद्गिरति धूमादिकमिति ।
 टु वम उद्गिरत्ये + “इक् कृष्यादिभ्यः ।” इतीक् ।)
 अयिः । इति मेदिनी । मे, २६ । धूर्तः । इति
 शब्दरत्नावली ।
 वमिः, चि, (वम + क्त ।) पालः । (यथा,—
 “वमिं लङ्घयेत् प्राप्नोति लङ्घितं ननु वामयेत् ।
 वमने स्त्रियश्चाहुत्यात् हन्त्यालङ्घनकर्तव्यम् ॥”
 इत्युद्भटः ॥)
 पमनकृतवस्तु । इति सुग्वयोधयाकरणम् ।
 वम, पुं, वमः । इति शब्दरत्नावली ।
 वमोद्भटः, पुं, वल्लीकः । इति हेमचन्द्रः ।
 वय, ङ गत्याम् । इति कविवर्यद्वयः । (भा-
 व्यास-वक-वेद ।) ङ, वयते । इति दुर्गा-
 दासः ।
 वयं, चि, असादादिः । आमरा इति भाषा ।
 असाद-व्यस्य वयादेशे जधि रूपोऽयम् । इति
 आकरयम् । (यथा,—
 “एको भवामि स भवेद्दमादौ
 दारैरपोभौ स भवाय आवाम् ।
 वयं भवामो वद्वयः स पुत्तै-
 वास्माद्यपादापि पिभो प्रवीद ॥”
 इति सुग्वयोधयाकरणम् ।)
 वय, [ए] ली, (वयते वेति जगतीति वा । वय
 ङ गतो वीगतौ अक्षगतौ वा + वयन्तु । अजत-
 योभावः ।) पची । (यथा, पिप्पुपुराणे । १ ।
 ४ । ६६ ।
 “तत्र, सप्तस्त्रीत्यानि दणानि वयसो-
 रयवत ॥”
 वाक्यादिः । इत्यमरः । १ । २ । २६६ । (यथा,
 महाभारते । १ । ६८ । २१ ।

वयः

“तुल्यशीलवयोयुक्तां तुल्याभिजनसंयुताम् ।
 नैषधोऽहंति वेदभौ तक्षेयमसितेक्षणा ॥”
 अमम् । इति निघण्टुः । २ । ७ । यथा, अग्-
 वेदे । २ । २० । १ ।
 “वयं ते वय इन्द्र विद्विषुणः प्रभरामहे वाजयु-
 नैरघम् ॥”
 यौवनम् । इति मेदिनी । से, ३५ । ॥ वयो-
 विशेषे कर्तव्यानि यथा,—
 “शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयेष्वियाम् ।
 बाह्वके सुनिष्ठतीनां योगेनान्ते तनुव्याजाम् ॥”
 इति रघुवधे १ सर्गः ॥ ३ ॥
 अपि च ।
 “प्रचमेनाश्रिता विद्या द्वितीये नार्जितं वनम् ।
 तृतीये नार्जितं पुण्यं चतुर्थे किं करिष्यति ॥”
 इति चाणक्यशतकम् ।
 वयोविशेषाणां नियमा यथा —
 “कौमारं पञ्चमाब्दानं पौगण्डं दशमावधि ।
 कैशोरमापद्यद्वातु यौवनञ्च ततः परम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वहृतवचनम् ॥ ६ ॥
 अपि च ।
 “आपोऽश्वाक्षपेद्वास्तुस्त्वस्तु उच्यते ।
 दृढः स्यात् सप्तैरुर्द्धं वर्षीयान् नवतेः परम् ॥”
 इति भरतहृता कृतिः ॥ ३ ॥
 अम्यच ।
 “बालं दृष्ट्वैवो रूपं चक्षुस्त्वक् ओजरेतसी ।
 दृष्ट्वेन निवर्तन्ते मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥”
 इति महाभारतम् ॥ ३ ॥
 (“कालप्रमाणविशेषापोऽश्वाक्षे हि शरीरावस्था
 वयोऽभिधीयते । तद्वयो यथा स्थूलभेदेन
 त्रिविधम् । बालं मध्यं शीर्षमिति । तत्र बाल-
 मपरिपक्वातुगुणमजावस्थान्नं १ कुमारोऽश्व-
 सक्षमसम्पूर्णं श्रेष्ठधातुप्रायं आपोऽश्वाक्षेयम् ।
 विषद्वैमानधातुमुखं पुनः प्रायेजानवस्थितसत्त्व-
 माविशद्वैतुपदिष्टम् । मध्यं पुनः समर्थाग्न-
 वलवीर्यपौरुषपरक्रमपद्यस्वकारवचनविज्ञान
 सर्वधातुगुणं पित्तधातुप्रायमायुषिषस्तदिष्टम् ।
 अतः परं परिशीयमानधातुनिद्रियबलपौरुषपरा-
 क्रमपद्यस्वधारणस्वरवचनविज्ञानं अश्वमान-
 धातुगुणं वातधातुप्रायं क्रमेण प्रवीर्यसुच्यते आ-
 वर्ण्यतम् ॥” इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
 “वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं दृढमिति । सञ्चो-
 षोरुशय्यां बालास्तेषां त्रिविधाः शीरपाः
 शीरामादा अमादा इति । तेषु संपत्तरपरा-
 शीरपा द्विसंपत्तरपराः शीरामादा परतो-
 रमादा इति । योऽश्वसप्रयोरुशारे मध्यं वय-
 स्तस्य पिकृष्यो दृष्टिर्द्यौर्वर्णं सम्पूर्णं दानि-
 रिति । तत्राविशतेऽहिराविशतो यौवनमा-
 पत्वारिशतः सर्वधातुनिद्रियबलवीर्यसम्पूर्णता ।
 अतः सत्त्वमोषपरिहादियार्थं श्रमतिरिति ।
 सप्तैरुर्द्धं शीरमापत्वारिन्द्रियबलवीर्योत्साह-
 मद्यस्वनिबलीपत्तिगालिकपुष्टं कायमाय-
 प्रवर्तिभिरुपदेष्टैरभिभूयमानं सर्वविषासवर्णं

वयुर्न

शीर्षागारमिवाभिवृष्टमवसीदन्तं दृढमावचते ।
 तत्रोत्तरोत्तरास्तु वयोऽवस्थास्तत्तरोत्तरा मेघज-
 मात्राविशेषा भवन्त्याते च परिहाये सत्वादा-
 पेक्षया प्रतिपूर्व्वान् । भवन्ति चात्र ।
 बाले विवर्हते श्रेष्ठा मध्यमे पित्तमेव तु ।
 भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्दृष्टे तद्दीप्यो योजयेत् ।
 अपिचारविरेकेस्तु बालवृद्धौ विवर्णयेत् ।
 तनुस्थायिषु विकारेषु गृह्यो कुर्यात् क्रियां
 शनैः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ६५ अध्यायः ॥

वयःस्थः, चि, (वयसि यौवने तिष्ठतीति । वयसु +
 स्था + कः ।) युवा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११ ॥
 (यथा, महाभारते । १ । ४२ । ४ ।

“पित्ता पुत्रो वयःस्थोऽपि सततं वाप्य एव तु ॥”

वयस्यः, चि, युवा । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥

वयसि यौवने तिष्ठति इति वयस्यः ङ, निपा-
 ताद्विसर्गस्य वा लुक् वय स्यस्य ॥ वय, पश्चि-
 बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके । इति विश्वः ।

इति भरतः ॥

वय(यः)स्था, स्त्री, (वयो यौवनं तिष्ठत्यनेति । वयसु
 + स्था + घञर्थे कः । निपातनात् वा विसर्गस्य
 लोपः ।) आमलकी । हरीतकी । शीमवल्ली ।

इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥ गुरुवी । सप्तेला ।

काकोली । आली । इति मेदिनी । ये, ३२ ॥

शाल्मलिः । इति हेमचन्द्रः । शीरकाकोली ।

इति भावप्रकाशः । अत्यल्पवर्णः । (यथा,
 सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ३२ ।

“वयस्य गोलोमी दृढितानं मनःशिला ।
 कुष्ठं सञ्चारस्यैव तैलार्थं वर्गं दध्यते ॥”

मत्स्याधो । युवती । इति राजनिर्घण्टः ॥

वयस्यः, पुं, (वयसा तुल्यः । वयसु + “नौपयो-
 धर्मेति ।” ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) समान-
 वयस्कः । तत्पर्यायः । स्निग्धः २ सवयाः १ ।

इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ (यथा, व्याख्यास-
 शत्याम् । ४०३ ।

“बहुयोषिति साक्षात्तशिरसि वयस्येन दयित
 उपहसिते ।

तत्कालकलितलक्ष्णा पिशुनयनि सखीषु सौमा-
 यम् ॥”

वयस्या, स्त्री, (वयस्य + टाप्) सखी । इत्यमरः ।

२ । ६ । १२ । (यथा, कथामरित्तागरे । १० ।

१४५ ।

“अद्यं सा च दृष्टा तां चापते मदनागुरा ।
 तां भजन् वयस्यं मे ततः क्षेममपाप्माणि ॥”

द्रष्टा । यथा, शतपथब्राह्मणे । १० । ४ । ५ ।

“एषया न विप्रतिन्वयस्यास्ता रक्तवर्णाश्च-
 द्वितीया चितिः ।” गणप, पापकंदवर्मादित-
 भाष्ये । १४ । ६ ।

“वयस्यार्चकश्च दद्यात् उदयादेर्दोषादिति-
 मथोरित्यर्थः ॥”

वयुर्न, स्त्री, (दीयते लघुपठे प्राण्यं विद्या अने-
 निति । अने मती + “अदिपतिरेकद्वयः ॥”

वरः

उणा० १। ६१। इति उणन् । स च कित् ।
 अजेर्लोभाः ।) ज्ञानम् । यथा,—
 “हृत्ताग्राहो रचयति विधिं पीठकोट्टखलाद्यै-
 ष्विह सन्तर्निहितवयुनः शिष्यभाष्येऽपि तद्विना ।”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८ अध्यायः ।
 शिष्यभाष्येऽपि अन्तर्निहितद्व्यादौ वयुनं ज्ञानं
 यस्य सः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।
 वयुनः, पुं, (वीर्यते गम्यते ऽत्रेति । अज गतौ +
 उणन् ।) देवतागारम् । इत्युणादिकोषः ।
 (एतदर्थं स्त्रीलिङ्गः । इति उण्ज्वलदत्तः ।
 ३। ६१ । विषयागर्भजातः कृशाश्वस्य पुत्रः ।
 यथा, भागवते । ६। ६। २० ।
 “कृशाश्वोऽर्धेऽपि भाष्यायां घूमकेतुमधीनतः ।
 विषयायां वेदशिर देवत वयुनं मनुम् ।”)
 वयोधाः, [स्] पुं (वयो यौवनं दधातीति । पयम् +
 धा + “वयसि धातुः ।” उणा० ४। २२८ ।
 इति अक्षिः । स च कित् ।) युवा । इत्युणादि-
 कोषः । (अमम् । यथा, वाजसनेयसंहिताया-
 म् । १५। ७ ।
 “वयोधवाधीतेनाधीतं जित् ।”
 “वयोधवा वयो दधाति पुण्याति वयोधा अम-
 तेनाधीतेनाध्ययनायोपहिताधीतं जित् ।”
 इति तद्वाक्ये महीधरः । आयुर्दातरि, वि ।
 यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २८। २४ ।
 “अमिमित्र वयोधसम् ।”
 “दैवो होमा अमिं वयोधसमित्रश्च यजतु वय-
 आयुर्दधाति वयोधास्तमायुधो दातार धारयि-
 तारं वा ।” इति तद्वाक्ये महीधरः ।)
 वयोवृद्ध, स्त्री, (वयसा वृद्धमिव ।) सीसकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 वर, तु क ईच्छे । इति कविकण्ठम् । (अदस्त-
 चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेफोपधः । वरयति ।
 इति दुर्गादासः ।
 वरं, स्त्री, (त्रियते इति । वृ + कर्मणि अप् ।)
 कुङ्कुमम् । मनाक्प्रियम् । इत्यमरः । तथा च ।
 “वरं प्राणान्द्राव्यानां च शिशुविनाशेष्वभिरति-
 वर्तमानं कार्यं न च वचनसक्तं यद्वृत्तम् ।
 वरं स्त्रीय भावः न च परकलत्राभिगमनं
 वरं भिक्षाशित्वं न च परधनानां हि हरणम् ।”
 इति वामनपुराणे ५६ अध्यायः ।
 त्वत्तम् । बालकम् । आर्द्रकम् । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 वरं [म्] अ, मनाक्प्रियम् । यथा,—
 “मनागिष्टे वरं स्त्रीयं केचिदाहुस्तद्वयम् ।”
 इति मेदिनी । ये, ६३ ।
 वरवरा, स्त्री, (वरं वृथोतीति । वृ + अच् ।
 सुम् च ।) चक्रपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ।
 चाकुलिया इति भाषा ।
 वरः, पुं, (वृ + अच् ।) वरणम् । तत्पर्यायः ।
 इतिः २ । इत्यमरः । १। २। ८० । हे वेष्टने ।
 प्रार्थनाविशेष इत्यर्थः । इति भरतः । देवाद्-
 दत्तः । देवसकाशात् याचितः । उक्तम् ।

वरटा

“तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः ।”
 इति च भरतः ।
 जामाता । (यथा, रघुः । ६। ८६ ।
 “प्रसुदितवरपचमेकतस्तु
 दितिपतिमङ्गलमन्वतो पितानम् ।”)
 पिङ्गः । इति मेदिनी । रे, ६२ । गुलगुलः । इति
 शब्दरत्नावली । पतिः । इति हेमचन्द्रः । १। २०० ।
 (नियङ् । यथा, ऋग्वेदे । १। १४४ । ५ ।
 “न यो वराय मरुतामिषं मनः सेनेव यथा
 दिव्या यथाशनिः ।”
 “योऽपि वैराय वराय निययाय शक्तो न
 भवति ।” इति तद्वाक्ये सायणः ।)
 वरः, वि, (वृ + अच् ।) ऋष्टः । इत्यमरः । १। ३।
 १०२ । (यथा, विष्णुपुराणे । १। ११। १८ ।
 “राजासनं राजश्च वराणां वरपारणा ।
 यस्य पुण्यानि तस्यैते मलैस्तु ग्राम्यं पुत्रकम् ।”)
 वरकः, स्त्री, (त्रियते अनेन । वृ + अच् । ततः
 सञ्चार्य कन् ।) पोताच्छादनम् । इति हारा-
 यली । ६६ । धौताधौतसाधारण्यम् । इति
 शब्दरत्नावली ।
 वरकः, पुं (त्रियते लोकेरिति । वृ + अच् । ततः
 कन् ।) वनसङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४। २३६ ।
 प्रप्यटः । इति राजनिर्घण्टः । लणधात्वमेदः ।
 चीना इति भाषा । तत्पर्यायः । स्तूलकङ्कः ।
 रूचः । स्तूलप्रियङ्गुः । अथ गुणाः । मधु-
 रत्वम् । रूचत्वम् । कषायत्वम् । वासपित्त-
 कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । (वर + स्वार्थे
 कन् । प्रार्थनाविशेषः । यथा, महाभारते ।
 ३। १०० । ५३ ।
 “स वने तुरगं तत्र प्रथमं यश्चकारणात् ।
 द्वितीयं वरकं वने पिष्टुणा पाथनेष्वया ।”)
 वरक्रतुः, पु, (वराः श्रेष्ठाः क्रतवो यस्य श्रुता-
 न्भवेक्षित्वात् तथात्वम् । यदा, वरः क्रतुर्यस्मात् ।
 पूतक्रतुत्वात् तथात्वम् ।) इन्द्रः । इति हेम-
 चन्द्रः । २। ८० ।
 वरचन्दन, स्त्री, (वरं श्रेष्ठं चन्दनम् ।) काली-
 यम् । देवदारुः । इति मेदिनी । ने, २४२ ।
 वरट, स्त्री, (त्रियते इति । वृ + “शकादिभ्यो-
 ऽटन् ।” उणा० ४। ८१ । इति अटन् ।)
 कुन्दपुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ।
 वरटा, पुं, (वरति सेवते वरोवरमिति । वृ ज
 सेवयाम् + “शकादिभ्योऽटन् ।” उणा० ४।
 ८१ । इति अटन् ।) हंसः । इति मेदिनी । टे,
 ५१ । कौटविशेषः । वोलता इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । गन्धोली २ वरटा ३ । इत्यमरः ।
 गन्धोलीः ४ वरटा ५ । इति शब्दरत्नावली ।
 वरणी ६ । इति जटाधरः । सुता ७ क्रूरा ८
 सुदवर्जणा ९ । इति राजनिर्घण्टः ।
 वरटा, स्त्री, (वरट + टाप् ।) हसी । (यथा,
 भैष्ये । १। १३५ ।
 “मदेकपुत्रा जननी जरातुरा
 नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ।”)

वरणः

वरणा । इत्यमरः । २। ५। २५ । कुसुम-
 बीजम् । इति भावप्रकाशः । (यस्या गुणा
 यथा,—
 “वरटा मधुरा स्निग्धा रक्तपित्तकपापहा ।
 कषया शीतला गुर्वी स्वादुष्यानिनापहा ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 वरटी, स्त्री, (वरट + जातो ङीष् ।) हंसी ।
 इति मेदिनी । टे, ५१ । गन्धोली । इति त्रिका-
 ण्यः । (यथा, सुश्रुते कण्ठस्थाने ३ अध्याये ।
 “छन्मृतुकोचिद्विपरटीशतं पदीशूकवत-
 भिकाशद्विभ्रमरां शूकतुल्यविषा ।”)
 वरटिका, स्त्री, कुसुमबीजम् । तत्पर्यायः ।
 वरटा २ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्ध-
 त्वम् । रक्तपित्तकपापहत्वम् । कषायत्वम् ।
 शीतलत्वम् । गुदत्वम् । अदृक्त्वम् । अनिता-
 पहत्वम् । इति भावप्रकाशः ।
 वरणं, स्त्री, (वृ + भावे लुट् ।) कन्यादिवरणम् ।
 (यथा, महाभारते । १। १६० । ७ ।
 “न च विप्रैर्वर्धकारो विद्यते वरणं प्रति ।
 नयवरं चक्षियायामितोयं प्रयिता श्रुतिः ।”)
 वेष्टनम् । इति मेदिनी । ने, ६५ । पूजनादि । इति
 शब्दरत्नावली । ७० । अथ वरचविधिः । तेषा-
 माचार्यादीनां होमसाधये कर्मणि होमा
 रम्भात् पूर्वमानतर्पणं यजमानेन स्वयं वरच
 कार्यम् । दानवाचनान्तरावर्णव्रतप्रसादेषु
 यजमानं प्रवीयात् । इति हरिश्चर्मधृतकावा-
 यनसूत्रात् । तत्र वरचवरच प्रथमतः । अतो-
 ऽपि । ब्रह्मोद्गाहोच्चर्चिर्ब्रह्मोद्गाहोच्चर्च-
 नायवाकाङ्क्षया वृष्टपरिकल्पनाया आच्य-
 त्वात् । सुगतिर्द्योपानप्रभृतयोऽप्येवम् । वरचम् ।
 गन्वादिदानद्वारा प्रीतिसुत्पाद कर्मकरणाप-
 प्रेरणम् । तत्र च । सर्वत्र प्रादुस्तुतो दाता
 प्रहीता च उद्वहसुखः । इति वचनात् यज-
 मानस्य प्रादुस्तुत्वं आचार्यादीनामुद्वहसुख-
 प्रतीयते । वरणविधमाह कात्यायनः । आसन-
 माहाय आह चाधु भवानास्तामर्चयिष्यामी
 भवन्ममिति । आसनमाहायानीय संस्थाप्याह
 चाधु भवानास्तामिति । साञ्जहवाते इति
 प्रतिवचनम् । अर्चयिष्यामी भवन्ममिति पुन-
 रक्ते अर्चय इति प्रतिवचनं सामर्थ्यात् ।
 इति हरिश्चर्मा । इति संस्कारतत्त्वम् । ७० ।
 मेदिनीमते पवर्गायवकारादिशब्दोऽयम् । किञ्च
 अन्तःस्वकारादिषुधातोर्नटप्रत्ययेन नियत-
 त्वाच्च लिखितः ।
 वरणः, पु, (त्रियते अनेन वृथोतीति वा । वृ +
 “सुयुवृथो युप् ।” उणा० २। ७४ । इति
 युप् ।) प्रकारः । वरणवृत्तः । इत्यमरः । २।
 २। ३ । (यथा, किराते । ५। २५ ।
 “इह सित्यवश्च वरणावरणाः
 करिणां सुदे वनलदानलदा ।”)
 उष्ट्रः । इति हारावली । ८१ । संक्रमः ।
 इति जटाधरः । वंको इति भाषा ।

वरति

वरणसी, स्त्री, वाराणसी । इति शब्दरत्नावली ॥
वरणा, स्त्री, (वरण + टाप् ।) नदीविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु वाराणस्युत्तर-
सीमा । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

हरिरुवाच ।

“महेश्वर प्रणुज्ज्वला मम वाच कलस्वनाम् ।
ब्रह्महत्यापयकरीं शुभदां पुण्यवर्हिणीम् ॥
योऽसौ प्राङ्मुखोऽप्युपै मद्दशप्रभवोऽयम् ।
प्रयागे वसते नित्यं योगशायी तु विश्रुतः ॥
चरणादक्षिणाक्षस्य विनिर्याता सरिद्धरा ।
विश्रुता वरणेत्येव सर्वपापहरा शुभा ॥
सद्याद्या द्वितीया च अस्मिन्निवे विश्रुता ।
ते उभे च सरिच्छेष्टे लोकपूर्णे बभूवतुः ॥
ताभ्यां मध्ये तु यो देशस्तत् क्षेत्रं योगशायिनः ।
त्रैलोक्यप्रभव तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ॥
न तादृशोऽस्ति गगने न भूम्यां न रसातले ।
तत्रास्ति नगरी पुण्या ख्याता वाराणसी शुभा ।
यस्यान्तु भोगिनो नाशं प्रयान्ति भवतो जयम् ॥”

इति वामने ३ अध्यायः ॥

वरणः, पुं, (वृणोतीति । वृ + “अण्डन्नुल्लङ्घ-
वृणः ।” उणा० १।१२८ । इति अण्डन् ।)
अन्तरावेदिः । सन्तः । सुखरोगः । स तु व्रण
इति वयस् फोडा इति च भाषा । इति मेदिनी ।
दे, ३३ ॥ सन्तति पवर्गोऽयवकारादिरयं किन्तु
अन्तःस्थवकारादिवृष्धातोरौणादिक अण्डन्
प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् लिखितः ॥

वरणकः, पुं, (वरण + कर्त्तृ सञ्ज्ञायं वा कन् ।)
मातङ्गवेदिः । हातौर हाओदा इति भाषा ।
यौवनकण्टकः । वयस् फोडा इति भाषा ।
वर्तुनः । गोल इति ख्यातः । इति मेदिनी ।
के, २०३ ॥ भित्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ मेदिनी-
कारेण अयं पवर्गोऽयवकारादौ लिखितः ।
किन्तु हेमचन्द्रेण वृष्धातुनिष्पन्नत्वात् अन्तःस्थ-
वकारादौ परिगणितः ॥

वरणकः, त्रि, (वरण + कन् ।) विशालः । भय-
सम्पन्नः । कृपणः । इति शब्दरत्नावली ॥

वरणा, स्त्री, (वरण + टाप् ।) सारिका । वर्तिः ।
शस्त्रभेदः । इति मेदिनी । ते, ३६ ॥

वरणाञ्जु, पु, (वरण इव व्याजुरन् ।) शरण
वृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरतिक्तः, पुं, (वरः श्रेष्ठस्तत्तत्तत्तरो यस्य ।)
कुटनवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यटकः ।
तत्पर्यायो यथा,—

“पर्यटो वरतिक्तश्च स्तुतः पर्यटकश्च स ।
कथितः पञ्चपण्यायस्तथाकवचनामकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वरतिक्तिका, स्त्री, (वरतिक्त + कर्त्तृ कन् । टाप् ।
अत इत्वम् ।) पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

आकनादि इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्यायः ।

“पाठावष्टावष्टकीच प्राचीना पापचेलिका ।

एकष्टीणा रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वरफ

वरत्करी, स्त्री, रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वरत्रा, स्त्री, (त्रियतेऽनयेति वृ + “वृणश्चित् ।”
उणा० ३।१०७ । इति अत्रन् । टाप् ।) वृक्षि-
कक्षरञ्जुः । काकदहो इति ख्याता । तत्पर्यायः ।
चूषा २ कक्षा ३ कक्षा ४ । चर्मरञ्जुः । तत्-
पर्यायः । नङ्गी २ वङ्गी ३ वङ्गी ४ वाङ्गी ५ ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
६० । ८ ।

“यथायुगं वरत्रया नहति धरणायकम् ॥”

वरत्वचः, पु, (वरा दितकरी त्वचा यस्य ।)
निम्बवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

वरदः, त्रि, (वरं ददातीति । दा + “आतोऽनुप-
सर्गेति ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) अभीष्ट-
दाता । तत्पर्यायः । समर्हकः २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ७ ॥ समर्हः ३ वाञ्छितार्थदः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
२ । २१७ ।

“वरदं त वरं वप्ते साहाय्यं क्रियतां मम ।

श्रव्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पाण्डवान् ॥”

प्रसन्नः । इति मेदिनी । दे, ३७ ॥

वरदा, स्त्री, (वरद + टाप् ।) कन्या । इति
मेदिनी । दे, ३७ ॥ आदित्यभक्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पर्यायो यथा,—

“सुवर्चला सूर्यभक्ता वरदा वदरापि च ।
सूर्यावर्णा रविप्रीता परा ब्रह्मसुवर्चला ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अश्वगन्धा । इति भावप्रकाशः ॥ वरदात्री च ।
(यथा, भागवते । ३ । १६ । २२ ।

“धर्मस्य ते भगवतस्त्रिशुगन्धिभिः स्त्रैः
पद्मिश्चराचरभिर्द्विजदेवतार्थम् ।

नूनं भूतं तदभिधाति रजस्तमश्च
सत्त्वेन गो वरदया तनुवानिरस्य ॥”

वरदाचतुर्थी, स्त्री, (वरदाख्या चतुर्थी ।) माघ-
शुक्लचतुर्थी । तस्यां गौरी पूज्या । यथा । भवि-
ष्योत्तरे माघशुक्लपक्षमासिकृत्य ।

“चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि अयम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वरदातुः, पु, (ददातीति । दा + तुन् । वरस्य
दातुः ।) वृक्षविशेषः । भूदसह इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । भूमीसहः २ दारदातुः ३

खरच्छदः ४ । अस्य गुणौ । शिशिरत्वम् ।
रक्तपित्तप्रसादनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

वरपर्यायाः, पु, (वराणि पर्यायस्य । वरपर्येति
आख्या यस्य ।) चौरकचुकीवृक्षः । इति
रत्नमाला ॥

वरप्रदा, स्त्री, (वरं प्रददातीति । प्र + दा + क ।)
लोपासुद्रा । इति हेमचन्द्रः । २ । ३७ ॥

वरदातरि, त्रि ॥

वरफलः, पुं, (वरं फलमस्य ।) नारिकेलवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ सतुफले श्रेष्ठफले च स्त्री ॥

वराकः

वरसुखी, स्त्री, (वरं सुखमस्याः । सु + ख् ।) रेणु-
कानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वरयिता, [त्र] पुं, (वृ + णिष् । वृच् ।) भर्ता ।
इति हेमचन्द्रः ॥ वरणकारयिता च ॥

वररुचिः, पु, (वरा रुचिरस्य ।) कविविशेषः ।
तत्पर्यायः । पुनर्वसुः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स च विक्रमादित्यराजसभास्यनवरत्नान्तर्गत-
रत्नविशेषः यथा,—

“धन्वन्तरिः क्षपणकामरसिंहशङ्ख-
वेतालभट्टघटकर्मरकानिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो वृषते, सभाया
रत्नानि वै ववरुचिर्नैव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नम् ॥

वरलः, पु स्त्री, (वृणातीति । वृ + अलच् ।)
वरटः । वोलता इति भाषा । यथा,

“विषष्टकी भट्टारो लो वरलस्तुष्टवटपदः ॥”

इति शब्दमाला ॥

वरलक्षः, पु, (वरः उत्कर्षो लक्षः पुण्ये च न ।)
चम्पकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वरेण
लक्षः ।) वरप्राप्ते, त्रि ॥

वरला, स्त्री, (वृ + अलच् + टाप् ।) हस्ती ।
इति मेदिनी । के, ११६ ॥ तत्र पवर्गोऽयवका-
रादौ पठितोऽयम् । वरटा च ॥

वरली, स्त्री, (वरल + डीप् ।) वरटा । इति
जटाधरः ॥

वरवत्सला, स्त्री, (वरे जामातरि वत्सला ।)
अश्वुरभार्या । इति शब्दमाला ॥

वरवर्णिनी, स्त्री, (वरः श्रेष्ठो वर्णः प्रशस्तः पीता-
दिर्वास्तव्यस्या इति । वरवर्ण + इनि । डीप् ।)

अलुप्तमा स्त्री । तत्पर्यायः । वरारोहा २
मत्तकामिनी ३ उत्तमा ४ । इत्यमरः । २ ।

६ । ४ ॥ मत्तकाशिनी ५ । इति भरतः ॥
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ७ ।

“रत्नभूता च कन्येयं वार्ष्णेयी वरवर्णिनी ।
भविष्यत् ज्ञानता पूर्वं मया गोभिर्बिबहिता ॥”

जाचा । हरिद्रा । रोचना । फलिनी । साध्वी
स्त्री । इति मेदिनी । ने, २४३ । गौरी ॥

(यथा, महाभारते । ६ । २२ । २१ ।
“भद्रकालि । नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते ।

चण्डि । चण्डे । नमस्तुभ्यं तारिणि । वर-
वर्णिनि ॥”)

वरसती, जम्बी । इति शब्दरत्नावली ॥

वरवाङ्गीक, स्त्री, कुङ्कुमम् । इत्यमरटीका ॥

वरवृद्धः, पु, (वरः श्रेष्ठो वृद्धः पुरातनः ।) शिवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरा, स्त्री, (वृ + अप् + टाप् ।) फलचिकम् ।
इति मेदिनी । रे, ६३ ॥ रेणुकानामगन्धद्रव्यम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुडूची । मेदा । ब्राह्मी ।
विडङ्गम् । पाठा । हरिद्रा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ श्रेष्ठा च ॥

वराकः, पुं, (वृणोते तच्छील इति । वृ + “अल्प-
मिच्छकुटुमुपदृष्टः धाकन् ।” ३ । २ । १५५ ।

वराटः

इति षाकन् ।) शिवः । इति मेदिनी । के, १२६ ॥ युद्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वराक, वि, (वृ + "जल्पभिक्षेति ।" ३ । २ । १५५ । इति षाकन् ।) श्रोतनीयः । इति मेदिनी । के, १२६ ॥ अवरः । इति शब्द-
 माला ॥ (यथा, सुकुन्दमालायाम् । १७ ।
 "नाथे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे वितथा
 सेव्ये स्वस्य पदस्य दातरि परे नारायणे तिष्ठति ।
 य कश्चित् पुरुषाधमं कतिपययामेशमस्त्रार्थदं
 सेवायै ऋगयामहे नरमहो ऋण वराका
 वयम् ॥")
 वराङ्गं, स्त्री, (वरमङ्गनाम् ।) मल्लकम् । गुल्मम् ।
 इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥ गुडत्वक् । योनिः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अष्टावयवे, च ॥ (वरा-
 ग्यङ्गान्यस्य ।) तद्वयुक्ते, चि ॥ (चोचम् । यथा,
 "त्वक्पत्रं च वराङ्गं स्यादृष्टं च तथोत्-
 कटम् ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वराङ्गः, पुं, (वराणि स्थूलान्यङ्गानि यस्य ।)
 हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विष्णुः । यथा,—
 "सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदौ ॥"
 इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
 वराङ्गकं, स्त्री, (वरमङ्गमस्य । कप् ।) गुडत्वक् ।
 इत्यमरः । २।४।१३४ ॥ अष्टावयवयुक्ते, चि ॥
 वराङ्गना, स्त्री, (वरा अष्टा अङ्गना ।) अति-
 प्रशस्ताङ्गयुक्ता स्त्री । यथा,—
 "शिरः सपुष्प चरणौ सुपूजितौ
 वराङ्गनासेवनमस्त्रभोजनम् ।
 अनन्यथायित्तमपर्वमेधुन
 चिरप्रनष्टं श्रियमानयन्ति वट् ॥"
 इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥
 वराङ्गरूपोपेतः, चि, (अङ्गानां रूपाणि अङ्ग-
 रूपाणि । वराणि अङ्गरूपाणि तैरुपेत ।)
 अष्टरूपयुक्तः । सुन्दर इत्यर्थः । तत्पर्यायः ।
 सिद्धवदनः । १ । इत्यमरः ॥
 वराङ्गी, स्त्री, (वरमङ्गमन्तरवयवो, यस्याः ।)
 हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वराङ्गी, [नृ] पु, (वराङ्गमस्यस्येति । इति, ।)
 अश्ववेतस । वराङ्गश्चाश्ववेतस इति वा पाठः ।
 इति रत्नमाला ॥ अष्टाङ्गयुक्ते, चि ॥
 वराटः, पुं, (वर मन्दमटतीति । अट् + कर्मणि
 अञ् ।) कपर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्य श्रोत्रनादिविषयो यथा,—
 "भूगर्त्ते च समे शुद्धे पक्ष्मिणीं स्थापयेत् शुभ्री ।
 तुषेण पूरयेत्तस्या किञ्चिन्नध्य भिषग्वरः ॥
 वराटे पूरितां मूर्ध्ना तन्मध्यं विनिवेशयेत् ।
 कारीयाभिं ततो दद्यात् पालिका यन्मसुत-
 मम् ।
 अनेन म्रियते नूनं वराटः सन्वरो गणित् ॥" ५१
 अन्त्यम् ।
 "वराटः तव चाङ्गेरी जम्बीराणा रसेन वा ।
 अन्येषामपि चास्त्रानां यावत् पीतं न गच्छति ।

वराट्

पञ्चाद्वृत्त्य प्रचाल्य यस्मैयाच वराटकम् ॥"
 इति वराटशुद्धिः ॥ * ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
 कारे ॥) रज्जुः । यथा । रज्जुः सुक्ता वराटो
 ना । इति स्त्रीकाण्डे रत्नकोषः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 वराटकः, पु स्त्री (वराट् + स्वार्थे कन् ।) कप-
 र्दकः । इत्यमरः ॥ कर्द्दि इति भाषा । तस्य
 सस्याभेदेन च द्रुमिदा यथा,—
 "वराटकानां दशकद्वयं यत्
 सा काकिनी ताश्च पणस्रसम् ।
 ते वोढश्च द्रव्य इवावगम्यो
 द्रव्येक्षया वोढश्चभिश्च निष्कः ॥"
 इति लीलावती ॥ * ॥
 अपि च । तान्त्रिकः कार्त्तिकः पणः । इति
 याज्ञवल्क्यवचनेन गुह्याः पञ्चादमाषकस्ते
 वोढश्चाः कर्षोः स्त्री । इत्यमरविदोक्तेन च
 अश्रीतिरत्तिकापरिमितताम्ने पणशब्दः सङ्के-
 तितः स च तावत्सखकवराट्केर्लभ्यते इति
 वराट्केर्लपि तथा व्यवहारः । एतन्मूलक
 भविष्यमत्यतन्त्योर्लभ्यते यथा,—
 "अश्रीतिभिर्वराटके पण इत्यभिधीयते ।
 तेऽवोढश्च पुराणं स्याद्रत्नं सप्तभिस्तु ते ॥"
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
 ते च दक्षिणार्थं विधीयन्ते । यथा,—
 "इतमश्रीत्रयं दानं हतो यश्चक्षदक्षिणः ।
 तस्मात् पणं कार्त्तिकीं वा फलं पुण्यमयापि
 वा ।
 प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तथा च सफलं भवेत् ॥"
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 वराटकः, पु, (वराट् एव । स्वार्थे कन् ।) रज्जुः ।
 पञ्चवीजम् । इति मेदिनी । के, २०२ ॥
 वराटकरजाः, [स्] पु, (वराटक इव रज्जो
 यन् ।) नागकेशरजः । इति शब्दमाला ॥
 वराटिका, स्त्री, (वराट् + स्वार्थे कन् । टाप् ।
 अत इत्वम् ।) कपर्दकः । इत्यमरटीकायां
 भरतः । राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, नैषधे ॥ १२८८
 "बहुकम्बुमणिर्वराटिका
 गणनाटकरककटोत्करः ॥"
 तुष्कवाचिका च । यथा,—
 "प्रयागे मन्त्राते येन तस्य गङ्गा वराटिका ॥"
 इत्युद्भटः ॥
 वराण, पु, (प्रियते इति । वृ + युच् । एषो-
 दरात् शीर्षः ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 वरुणश्च । इति शब्दरत्नावली ॥
 वराणसी, स्त्री, (वाराणसी एषोदरादित्वत् साधु ।)
 काशी । यथा,—
 "काशी वराणसी वाराणसी शिवपुरी च
 सा ॥"
 इति हेमचन्द्रः ॥
 वरादन, स्त्री, (वरै राजभिरदत्ते इति । अट् +
 लुट् ।) राजादनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वराहः

वराभिधः, पुं, अश्ववेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (वरा अभिधा यस्य ।) अष्टनामा च ॥
 वराम्नः, पुं, (वरः अष्टः अश्वोऽव । रस्य
 सत्वम् ।) करमर्दः । इति रत्नमाला ॥ कराश्च
 इति वा पाठः ॥
 वरारक, स्त्री, (वर अष्टं धनिन ऋच्छति गच्छति ।
 ऋ + खल् ।) हीरकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 १३१ ॥ (गुणादयोऽस्य हीरकशब्दे ज्ञातया ॥)
 वरारोह, पुं, (हस्तिन उच्चत्वात् आयतपृष्ठ-
 त्वाच्च वर आरोहो यन् ।) हस्त्यारोहः । अथ
 रोहः । इति विश्वः ॥
 वरारोहा, स्त्री, (वर आरोहो नितम्बो यस्याः ।)
 उत्तमा स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ४ ॥ (यथा,
 महानिर्वाणतन्त्रे । ४ । ४७ ।
 "यदा तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी
 तथा ।
 न स्यास्यति वरारोहे । तदैव प्रबलः कलिः ॥"
 कटिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वरालिका, स्त्री, (वरा आलिका सखी जयादि-
 यस्याः ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वराशिः, पु, स्थूलवस्त्रम् । मोटा कापड इति
 भाषा । तत्पर्यायः । स्थूलश्राटकः । १ । इत्य-
 मरः ॥ वरावि, इ स्थूलश्राटकम् ४ स्थूल
 श्राटिका ५ । इति तट्टीकायां भरतः । स्थूल
 पट्टाकः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वराशि ७ ।
 स्त्रीवमिति जटाधरः ॥
 वरासनं, स्त्री, (वरायै दुर्गायै अस्यति क्षिप्यते
 दीयते इति यावत् । अस् + लुट् ।) वोढु
 पुण्यम् । इति शब्दमाला ॥ (वरमासनमिति ।)
 उत्तमासनम् ॥
 वरासनः, पुं, (वरा स्त्रीयां नारीं अस्यति ऋच-
 तीति । अस् + लुट् ।) विहङ्गः । (वरानपि
 जनान् अस्यति दूरीकरोतीति ।) हारपालः ।
 इति विश्वः ॥
 वरावि, पु (वरैः अष्टैः अस्यते क्षिप्यते इति ।
 अस् + लुट् ।) स्थूलश्राटकः । (वरोऽविष्यस्य ।)
 खड्गधरः । इति धरणिः ॥
 वरासी, स्त्री, ज्ञानवासः । इति शब्दमाला ॥
 वराह, पुं, (वरान् आह्वयति इति दुर्गा ।
 लृट् ० ४ । ३ । ४६ । हन् + क् ।) पशु-
 विशेषः । वरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 शूकरः २ हृष्टि ३ कोल ४ पोत्री ५ किरि ६
 किट्टि ७ इन्द्र ८ घोषी ९ सन्वरोमा १०
 क्रोड ११ भूदारः १२ । इत्यमरः ॥ किर १३
 सुक्तादः १४ सुखलाङ्गुलः १५ । इति जटा-
 धरः ॥ स्थूलनाधिकः १६ दन्तायुधः १७ वक्र
 वक्रः १८ दीर्घतरः १९ आखनिकः २०
 भूचित् २१ बहुधृक् २२ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ अस्य मांसस्य गुणाः । दृढत्वम् ।
 वातघ्नत्वम् । यक्षवर्धनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 वसुधत्वम् । विरूपाक्षत्वम् । इति तन्नैव
 पाठान्तरम् । अन्यत् शूकरशब्दे दृश्यम् ॥ * ॥

वराहः

तस्मात् विष्णवे न देयम् । यथा । “नाभस्यं
नैवेद्यार्थं भस्मैवजामहिषीक्षीरं वर्जयेत् ।
यत्नखमत्स्यवराहमांशानि चेति ।” इत्याहिक-
तत्त्वधृतविष्णुसूत्रम् ॥ १ ॥ वराहमांशं सुक्ता
विष्णुपूजादिनिषेधो यथा,—

वराह उवाच ।

“सुक्ता वाराहमांसान् यो वै मासुपसर्पति ।
पतनं तस्य वक्ष्यामि यथा भवति सुन्दरि ॥
वराहो दृश वषाणि भूत्वा तु चरते वने ।
याधो भूत्वा मद्याभागे समा, सप्त च सप्ततिः ॥
क्षमिर्भूत्वा समा, सप्त तिष्ठते तस्य पुष्कले ।
अयोधेर्मृषिको भूत्वा वषाण्याश्च चतुर्दश ॥
एकोनविंशवर्षाणि यातुधानश्च जायते ।
श्रुतकथाएवर्षाणि जायते भवने बहु ॥
आप्रश्चिगतिवर्षाणि जायते पिप्रिताशनः ।
एष संवारिताङ्गत्वा वाराहामिषमक्षकः ॥
जायते विष्णुले विद्धे कुले भागवतकथा ।
पृथीकेश्वरः शुक्ला सन्धेसम्पूर्णलक्षणम् ॥
शिरसा चाञ्जलि जत्वा वाक्पद्मेदमुवाच ह ।
एतन्मे परमं गुह्यं तव भक्तसुखावहम् ।
वाराहमांसमद्यास्तु येन सुप्यन्ति किल्बि-
षान् ॥

वाराह उवाच ।

तरन्ति मानवा येन तिर्यक्स्वसारसागरान् ।
गोमयेन दिनं पथ कणाक्षरेण सप्त वै ॥
मानोयन्तु ततो सुक्ता तिष्ठन् सप्तदिनं ततः ।
अक्षरलक्षणं सप्त शक्तुभिश्च तथा जयः ॥
तिलमधो दिनान् सप्त सप्त पाषाणमक्षकः ।
पथो सुक्ता दिन सप्त कारयेच्छुद्धिमात्मनः ॥
शान्तदानपरा, जत्वा अहङ्कारविषर्जिताः ।
दिनान्येकोनपञ्चाशद्वरेत क्षतनिश्चयः ॥
प्रसुक्तः सन्धेपापेभ्यः सर्वशो विगतस्वरः ।
जत्वा तु मम कर्मेभ्यः मम लोकाय गच्छति ॥
इति वाराहमांसमन्त्रापरार्धप्रायश्चित्तम् ।
इति वाराहपुराणम् ॥ १ ॥
वन्धवराहमांसं आहारी विहितम् । यथा
अश्वनीत्युहनी चारीतः । महारथवाचि-
नश्च वराहक्षेपेति । एषश्च विवदन्ते अथा-
अग्निकराक्षेपेति वशिष्ठोक्तं श्वेताश्वेतया अथ-
स्यतम् । कल्पतरुस्तु । आह्वे निपुक्तानि युक्त-
तयेति । विष्णुपाकस्य सर्वथा निषेधः । यथा
वाराहो भगवदोक्तम् ।

“सुक्ता वाराहमांसान् यस्तु मासुपसर्पति ।

वराहो दृशवर्षाणि भूत्वा वै चरते वने ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ १ ॥

याज्ञिकम् ।

“हविष्यामेन वै मांसं पापघ्नेन च वत्सरम् ।

मासद्वारिण्यकौरभशङ्खनिष्ठातपापघ्नेः ॥

रेवरीद्वाराहमांसं धर्मपाकम् ।

मासद्वाराहमांसं धर्मपाकम् ।

इति मासद्वाराहमांसम् ॥ १ ॥

विष्णोरवतारविदेहः । यथा,—

वराहः

सायम्भुव उवाच ।

“कुत्र प्रजाः स्यास्यन्ति पृथिवी तावत् प्रलया-
र्यवे मया तस्या उद्धरणे यत्नं कुरु । इति श्रुत्वा
ब्रह्मा भगवन्तं ध्यातवान् । ध्यायतस्तस्य नासा
विवरात् अङ्गुष्ठप्रमाणो वराहपोतो निरगात् ।
स च आकाशस्थाः सन् क्षणमात्रेण पञ्चतोपमो
बभूव । तं विष्णुं मत्वा ब्रह्मा तुष्टाव । स च
तेन स्तुतः, प्रलयार्यवज्रलम्घ्ये प्रविश्य हन्ताग्रेण
पृथ्वीसुहृद्य निमग्नारण्यशृङ्गा संस्थाप्य अन्त-
र्हितो बभूव । ततः पृथिव्यां राजा सायम्भुव-
मशुरासीत् ॥” इति श्रीभागवतमत्तम् ॥ १ ॥ तद-
वतारकर्तृकहिरण्यचवधो यथा,—
“वराहपञ्चतो नाम यः पुरा हरिनिर्मितः ।
स एव भूतो भगवानात्मगामासुरान्तिकम् ॥
ततश्चन्द्रप्रतीकाशमयस्याङ्गुष्ठसुतमम् ।
सहस्रारं ततश्चक्रं सूर्यवद्विषमप्रभम् ॥
यो वैकुण्ठः सुरेन्द्राद्यामनन्तो भोगिनामपि ।
विष्णुर्यो योगविदुषो यो यशो यज्ञकर्मणाम् ॥
विश्वे यस्य प्रसादेन सवनस्या दिवौकसः ।
आण्य महर्षिभिर्देवतमनुर्वान्तं सुधाहुतम् ॥
ततो देवद्वयकर पुराणं श्रुतुतमम् ।
वक्त्रेण दधौ वेगेन विक्षिपन् देवजीवितम् ॥
ततः संरक्तनयनो हिरण्याक्षो महासुरः ।
कोट्यन्तिलि वदन् रोषामारायणसुदैक्षत ॥
वाराहकूपिणं देव स्थितं पुरुषविग्रहम् ।
शरच्चक्रोद्यतकरं देवानामार्तिनाशनम् ॥
रराज शरच्चक्राभ्यां ताभ्यामसुरखट्वनः ।
छयाचक्रमसोर्मध्ये पौर्यमास्यामिबामुदः ॥

ततो हिरण्याक्षसुखाच सर्वे

समाद्रवन् देवगणाः सुरेशम् ।

निदम्नकामाः सहसा वराहं

ग्रहीतशस्त्रा वलपूर्णदपां ॥

तेनैधमानोऽतिशयेन शस्त्रै-

र्देवासुरैर्दानवपुङ्गवैश्च ।

नासौ चचालासुरहृन्द्वा वै

मेवैः सुहृदा इव मन्दराणि ॥

देवस्तनोऽसौ श्वराहमाश्वे

निपातयामास रथा ज्वलन्तीम् ।

शक्तिं यथा विद्युतमाशु कुक्षे

प्रवर्षमाकोऽपि गिरिं समेव ॥

स हन्तमानो गदयाप्रमेयः

प्रोवाच देव श्वराहमर्षिः ।

प्रजापते सेतुमिम निदम्न

व्रजेक्ष त्वां स्वस्ति यथा सुरेभ्यः ॥

अतः समासाद्य परैरेवेय

विनाशयिष्याम्यहमेवमाजी ।

देवास्तथा यावन्ममो हि देवान्

क्षुन्यस्वीयान् सुग्रीवपमान् ॥

संस्थापयिष्यामि न सद्योऽपि

देवैश्चर्यैः च ह मत्तमीधे ॥

एवं कृतं वाक्पुत्रं विष्णोर्वचस्त्वयातयत् ।

स शङ्कुरासुहृदस्य सर्वप्रहरणं ददौ ॥

वराहः

दानवाद्यापि समरे मयनारपुरोगमाः ।

उशतायुधनिर्झिंशाः सर्वे तं सप्तपाद्रवन् ॥

स तावमानोऽतिवैदेह्यैः सन्नायुधोदितैः ।

न चचाल वराहस्तु मैनाक इव पञ्चतः ॥

क्रोधसंरक्तायनः शरच्चक्रधरो हरिः ।

यवद्वेत स वेगेन व्याप्नुवन् सर्वतो दिशम् ॥

तं जयायासुरेन्द्राणां वर्धमानं नभस्कुले ।

अपयः सह गन्धर्वैस्तुष्टुपुर्मभुक्षदनम् ॥

दीप्तामिसदृशं घोरं दर्शनीयसुदर्शनम् ।

सुवर्णरेणुपर्यन्त वयनाभ भयावहम् ॥

मेदोऽस्त्रिमज्जाराधिरैः सिक्तं दानवसम्भवे ।

अद्वितीयं प्रहारेस्तु क्षुरपर्यन्तमखलम् ॥

सगदाममासावितत कामगं कामरूपिणम् ।

चक्रमुद्यम्य समरे वाराहः स्निह तेजसा ॥

चिच्छेद बाहुशृङ्गेण हिरण्याक्षस्य ० तथा ॥

स क्षिप्रबाहुर्विशिरः न प्राकम्पत दानवः ।

कवचवत्स्थितः संखे विशाख इव पादपः ॥

ततः स्मितस्त्रेव शिरस्तस्य भूमावपातयत् ।

हिरण्यतुल्य रक्तचित्रं मेरोः प्रद्वज्जमिवीतमम् ॥

हिरण्याक्षे हते देवा ये शेषास्त्रैव दानवाः ।

सर्वे तस्य भयात् वृक्षा जगुरार्ता दिशो

दृश ॥”

इति वद्विपुराणम् ॥

अथ वराहावतारकारणम् । श्वरभक्तपिमहा-

देवकर्तृकतच्छरीरनाशश्च ।

“वैलोक्तमखिलं दग्धं यदा कालामिना तदा ।

अनन्तः पृथिवीं त्यक्त्वा विष्णोरन्तिकमागतः ॥

तेन त्यक्त्वा तु पृथिवीं क्षणमात्रादधोगता ।

ततो वराहरूपेण निमर्मा पृथिवीं जले ।

मर्मा सप्तद्वाराशु न्यधात् तत्क्षणिलोपरि ॥

वराहोऽपि स्वयं गत्वा लोकालोकाङ्गं गिरिम् ।

वाराह्या सह रेमे स पृथिव्या चारुरूपया ॥

स तथा रममाणस्तु सुचिरं पञ्चवैतमे ।

नावाप तोय लोकेशः पोथी परमकासुकः ॥

पृथिव्याः पोथिरूपाया रमयत्यास्ततः सुताः ।

जयो जाता द्विजश्रेष्ठास्तेषां नामानि वै श्रुत्वा ॥

दुर्वृतः कनको घोरः सर्व एव महाबलाः ।

स तैः पुत्रैः परिहृतो वाराहो भार्यया स्वया ॥

रममाणस्तदा कायलागं नैवागच्छत्या ।

इतस्तस्य च शिशुभिः क्रीडद्भिः पोथिभिस्तदा ॥

जगन्ति तत्र भवानि नदीः कल्पतरु क्षया ।

ततो देवगणाः सर्वे सहिता देवयोनिभिः ॥

प्रक्षेप्य सहिता मया शङ्खः सम्यक् जगद्विषम् ॥

ततो निश्चिद्य तं सर्वे शङ्काया मुनिभिः सह ।

श्वरस्य श्वरस्य जन्तुगारायणमर्जं विभुम् ॥

तं समासाद्य गोविन्द वासुदेव जगन्निभम् ।

प्रदम्ब सर्वे त्रिदशास्तुष्टुपुर्मभुक्षदनम् ॥

इति उवाच ।

नमस्ते देवदेवेश । जगन्तारकहारकः ।

कालस्य विभु भगवन् प्रधानपुण्डरीकः ॥

इति स्तुतो देवदेवो भूगभावभारतः ।

सोऽहं वतदेवदेवो दान् सर्वान् नेपयिष्यन् ॥

वराहः

श्रीभगवानुवाच ।

यदर्थमागता यूयं यद्वा भयमुपस्थितम् ।
यच्च यद्वा मया कार्यं तद्देवास्तूर्णमुच्यताम् ॥

देवा ऊचुः ।

श्रीर्यते वसुधा नित्यं क्रौडया यज्ञपोषिणः ।
लोकान् सर्वे सन्तुष्टा गान्धर्वपुत्रशान्तिताम् ॥
इति तेषां निगदतां श्रुत्वा वाक्यं जनादेनः ।
उवाच शङ्करं देवं ब्रह्माण्डविशेषतः ॥
यत्कृते देवताः सर्वाः प्रजाश्च सकला इमाः ।
प्राप्नुवन्ति महद्दुःखं श्रीर्यते सकलं जगत् ॥
वाराहं तदहं कायं त्यक्तुमिच्छामि शङ्कर ।
निदेशशक्तं तत् त्यक्तुं खेच्छया नहि शक्यते ॥
त्वं व्याजयस्व तत् कायं यन्नात्मा शङ्कराधुना ।
त्वमाप्यायस्व तेजोभिर्बलान् सरस्वर सुहृः ॥
आप्यायन्तु तदा देवाः शङ्करो हन्तु पोषिणम् ।
रजस्वलायाः संसर्गात् विप्राणां मारणात् तथा ।
कायः पापकरो भूतस्तु त्यक्तुं सुहृतेषुना ।
प्रायश्चित्तेरुपेतैः प्रायश्चित्तमहं ततः ।
चरिष्यामि तदर्थं मे तस्यैवैव पातयताम् ॥
प्रजा पात्या मम सदा या हि सौदति नित्यशः ।
मत्कृते प्रत्यहं तस्मात् त्यज्ये कायं प्रजाकृते ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्तौ वासुदेवेन तदा च ब्रह्मशङ्करौ ।
त्वया यथोक्तं तत् कार्यमिति गोविन्दस्त्वत्तु ॥
वासुदेवोऽपि तान् सर्वान् विष्टव्यं त्रिदशा-

स्तदा ।

वाराहं तेजसा हन्तुं स्वयं ध्यानपरोऽभवत् ॥
शूनैः शूनैर्यदा तेज आहरत्येष माधव ।
तदा देहान् वाराहं सत्त्वहीनं यजायत ॥
ब्रह्माद्यास्त्रिदशाः सर्वे महादेवसुमापतिम् ।
अनुजगमुस्तथा तेज आधातुं सरनाशने ॥
ततः सर्वैर्देवगणैः खं ख तेजो हृषध्वजे ।
आदधे तेन बलवान् सोऽतीव समजायत ॥
ततः शरभरूपी स तनुजगत्त्रिदशोऽभवत् ।
ऊर्ध्वाधोभावतश्चाष्टपादयुक्तः सुमेरवः ॥
ह्रितचयोऽजोऽष्टाया साङ्गलजैकविस्तृतः ॥
ऊर्ध्वं वराहकायस्तु लज्जयोनविस्तृतः ॥
लज्जाहविस्तृतः पार्श्वे वर्धमानस्तदाभवत् ।
तमायान्तं ततो दृष्ट्वा क्रोधाद्वावन्तमङ्गसा ॥
सुहृत्तः कनको घोर आसेदु क्रोधमूर्च्छिता ।
उत्खिन्निपुस्त युगपत् पोषघातेर्महाबला ॥
सतस्तुष्टप्रहारेण शरभः कण्ठमध्यतः ।
भित्त्वा वपुर्वराहस्य पातयामास तण्डले ॥
त पातयित्वा प्रथमं सुहृत्तं कनकं तथा ।
घोरं कण्ठदेशेऽपि भित्त्वा भित्त्वा जघान ह ॥
त्यक्तप्राणास्तु ते सर्वे पितृसौम्ये महाश्रवे ।
जलशब्दं वितन्वा नाः कालानलसमर्द्धिषः ॥
पतितेऽपि वराहेषु ब्रह्मा विष्णुर्हरस्तथा ।
हृष्टार्थं चिन्तयामास पुनरेव समागताः ॥
इति कालिकापुराणीयाष्टाविंशत्यनुविशाध्या-
यात् सङ्कलितः ॥ ॥ विष्णुः । मानमेह ।
पञ्चतमेः । सुस्ता । इति मेदिनी । ७, २२ ॥

वरिव

(पञ्चतर्पणं उदाहरणम् । यथा, महाभारते ।
२ । २१ । २ ।

“वेहारी विपुलः शैलो वराहो दृषभस्तथा ।
तथा ऋषिगिरिस्तात शुभाश्वत्थकपञ्चमाः ॥”
शिशुमारः । वाराहोऽकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अष्टादशहोपान्तर्गतशुद्धदीपविशेषः ।
यथा,—

“गन्धर्वो वरुणः सौम्यो वराहः कङ्क एव च ।
कुसुदश्च कसेरश्च नागो भद्रारकस्तथा ॥
चन्द्रेन्द्रमजयाः शङ्खयवाङ्गकगमस्तिमान् ।
ताम्राकुञ्जकुमारी च तत्र ह्रीपाः दशाष्टभिः ॥”
इति शब्दमाला ॥

(कृष्णपिण्डीरः । तत्पर्यायो यथा,—
“वराहः कृष्णपिण्डीरः कृष्णपिण्डीतकस्तु सः”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

वराहकन्दः, पुं, (वराहप्रियः कन्दो यस्य ।)
वाराहो । इति राजनिर्घण्टः ॥

वराहक्रान्ता, स्त्री, (वराहस्य क्रान्ता प्रियेति ।)
वाराहोदृचः । इति शब्दरत्नावली ॥

वराहकाली, [न] पुं (वराहवत् कलते इति ।
कल् + क्तिन् ।) सूर्यमणिपुष्पदृचः । तत्प-
र्यायः । सूर्यावर्तः २ । इति हारावली ।
६४ ॥

वराहक्रान्ता, स्त्री, (वराहेन क्रान्ता अतिप्रिय-
त्वात् ।) क्षुपविशेषः । इति शब्दमाला ॥
तत्पर्यायः, । जन्मालुः २ समझा ३ लज
कारिका ४ वराहनामा ५ वदरा ६ मूकरी ७
तिक्तगन्धिका ८ नमस्कारो ९ गण्डकाली १०
खद्विरी ११ । इति रत्नमाला ॥ जन्मालुका १२
अञ्जलिकारिका १३ कृताञ्जलिः १४ गण्डकारी
१५ समोच्छ्वा १६ । इति ग्रन्थान्तरम् ॥
वाराहो । चामाराजु इति ख्याते । इति
सुभूतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वराहनामा, [न] पुं, (वराहस्य नाम इव नाम
यस्य ।) वाराहोऽकन्दः । इति शब्दमाला ॥

वराहिका, स्त्री, कपिकच्छुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वराहो, स्त्री, (वराहो भक्षकत्वेनास्थस्येति ।
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रसुस्ता ।
मूकरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वरिवसितः, त्रि, (वसु + “नमोवरिवसिचण्ड-
क्यच्” ॥ ३ । १ । १६ । इति क्यच् । ततः क्तः ।
“क्यस्य विभाषा ।” ६ । ४ । ५० । इति पञ्चे-
यलोपः ।) उपासितः । इत्यमरः । ३ । १ ।
१०२ ॥

वरिवस्या, स्त्री, (वरिवसः पूजायाः करणम् ।
वरिवस् + “नमोवरिवसिचण्ड क्यच्” ॥ ३ ।
१ । १६ । इति क्यच् । “अ प्रत्ययात् । ३ । ३ ।
१०२ । इत्यः । टाप् ।) शुश्रूषा । इत्यमरः ।
२ । ७ । २५ । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १८ । १६ ।

“हुवे यदा वरिवस्या शुश्रूषो
विद्यामेघं हृजन् औरदाशुम् ॥”)

वरीया

वरवसितः, त्रि, (वरिवस्या संजाता अस्या
तारकादित्वादितच् । यद्वा, वरिवस् + क्तः ।
“क्यस्य विभाषा ।” ६ । ४ । ५० । इति पञ्चे यलोपा-
भावः ।) उपासितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ॥
वरिशो, स्त्री, वडिशो । इति शब्दरत्नावली ॥
वरिव, स्त्री, (वृ + सः । बाहुलकात् इट् ।)
वत्सरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (“वर्षं स्यात्
वरिवोऽपि च ।” इत्युज्ज्वलदत्तधृतचक्रवर्त-
नम् । ४ । ६२ ॥)

वरिषाः, स्त्री भूम्नि, (वृ + सः । बहुवचनात्
इट् ।) वर्षाः । इति भरतहिरण्यकोषः ।
वरिषाप्रिय, पुं, (वरिषा वर्षा प्रिया यस्य ।)
चातकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

वरिष्ठ, स्त्री, (अतिशयेन वरम् । वर + इष्ठन् ।)
ताम्रम् । इत्यमरः । ३ । २ । १११ । (यथा,—
“रक्तं वरिष्ठं स्निग्धं ताम्रं मुखस्तुन्दरम् ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

वरिचम् । इति मेदिनी । ७, १५ ॥
वरिष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन वर उदात्तं
अतिशयान् इष्ठन् । प्रियस्मिरेति वरादेशः ।)
इति व्याकरणम् ॥ वरतमः । (यथा, भागवते ।
१ । १० । ११ ।

“हत्वा खरिक्थसृध आतवायिनो
शुधिष्ठिरो धर्मेभ्यस्तं वरिष्ठः ॥”
उरुतमः । इति मेदिनी । ७, १५ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ४ । ५६ । ११ ।

“यत्सो वरिष्ठे दृष्टवो विमिस्त्रु
बहोचापप्रयानेभिरेवैः ॥”
वत्सः । इत्यजयः ॥

वरिष्ठः, पुं, (वर + इष्ठन् ।) तित्तिरिपक्षी । इति
मेदिनी । ७, १५ ॥ नारदहृत् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चाक्षुषमनुपुत्रः । यथा, महा-
भारते । १५ । १८ । २० ।

“वरिष्ठो नाम भगवांश्चाक्षुषस्य मनोः सुतः ॥”
धर्मेसावर्जिमन्वन्तरस्य ऋषिविशेषः । यथा,
मार्कण्डेये । ६४ । १६ ।

“हविर्ग्रासं वरिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्तथावर्जः ।
निश्चरन्मानघञ्चैव रिष्टिचान्यो महासुनिः ।
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्मिदेवञ्च सप्तमः ॥”
देवविशेषः । तथा, हरिवंशे । २३२ । ११ ।

“वरिष्ठश्च गविष्ठश्च भूतलोऽन्यथो विभुः ।
सुप्रसादः किरीटो च सखीवक्रो महासुरः ॥”
वरिष्ठा, स्त्री, (वरिष्ठ + टाप् ।) आदिभक्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वरी, स्त्री, (वृणोतीति । वृ + णच् ।) गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) श्रुतावरी । इत्यमरः । २ ।
४ । १०० ॥ सूर्यपत्नी । इति विकारशेषः ॥

वरीयान्, [सु] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन ऊर्ध-
वरो वा । ईयसुन् । प्रियस्मिरेति वरादेशः ।)
श्रेष्ठः । (यथा, भागवते । २ । १ । ११ ।
“वरीयानेष ते प्रथः कृतो लोकहितो वृषः ॥”
वरिष्ठः । अतिशुभा । इति मेदिनी । ७, १५ ॥

वरुणः

वरीयान्, पु, विष्कम्भादिस्त्रयविंशतियोगान्तर्गता-
ष्टादशयोगः । तत्र जातफलम् ।

“दाता दयालुः सुतरां सुवेधः
सत्कर्मकर्मा मधुरस्वभावः ।
नरो वलीयान् धनवान् जनाङ्गो
योगो वरीयान् यदि जन्मकाले ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥

(पुलहस्य पुत्रः । इति भागवते ॥ ४ । १ । ३४ ॥)
वरीवर्द्धः, पुं, वलीवर्द्धः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

वरीवृद्धः, पुं, कामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरुटः, पुं, स्त्रीच्छेनातिविशेषः । यथा,—

“पुलिन्दा नाहला निष्ठाः श्वरा वरुटा भटाः ।

माला भिक्षाः किराताश्च सर्वेऽपि स्त्रीच्छे-
जातयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वरुडः, पुं, अत्यन्तजातिविशेषः । यथा,—

“रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च ।
कैवर्त्तमेदभिज्ञाश्च सन्नेते चान्त्यजाः स्मृताः ॥”
एषां स्त्रीगमनादौ दोषो यथा,—

“एतेषान् स्त्रियो गत्वा सुक्ता च प्रतियुज्य च ।
मसत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यम् गच्छति ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रत्ययमवचनम् ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“कैवर्त्तस्य च कन्यायां श्रौष्ठिकादेव सौचिकः ।
सौचिकात् श्रौष्ठिकाप्लातो नटो वरुड
एव च ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥

वरुणः, पुं, (वृणोति सर्वं प्रियते अन्यैरिति वा ।

वृ + “वृहदारिभ्य ऊनन् ।” उणा० ३ । ५३ ।

इति ऊनन् ।) देवताविशेषः । स च कश्य-
पस्य अदितिनान्नि पत्न्यां जातः । तस्य चर्षण्यां

पत्न्यां भृगुवाल्मीकी पुत्री जातौ । इति

श्रीभागवतमतम् ॥ स च जलाधिपतिः पश्चिम-

दिक्पालश्च । तत्पर्यायः । प्रचेताः २ पाशौ ३

यादृशपतिः ४ अप्पतिः ५ । इत्यमरः ॥ यादः-

पतिः ६ अप्पतिः ७ । इति तट्टीकायां

भरतः ॥ जम्बुकः ८ मेघनादः ९ जलेश्वरः १०

परश्रयः ११ दैत्यदेवः १२ जीवनावासः १३

नन्दपालः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ वारि-

लोमः १५ कुण्डली १६ रामः १७ सुखाशः १८

इति जटाधरः ॥ ॥ जलाशयोत्सर्गादौ अस्य

पूजाविधिर्यथा । हयग्रीवपञ्चरात्रे ।

“अथ वाप्यामतः कुर्यात् सप्तरत्नादिनिर्मि-

तम् ।

दिभुजं हंसपृष्ठं दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥

घामेन नागपाशान् धारयन्तं सुभोगिनम् ।

सलिखं घाममाभोग कारयेद्दयादृशपतिम् ॥

घामे तु कारयेद्दृष्टि दक्षिणे पुष्करं शुभम् ।

नागैर्नदीभिर्यादौभिः ससन्नेः परिवारितम् ॥

स्रुतेषु वरुणं देवं प्रतिष्ठाविधिनाचरेत् ॥”

पुष्करं तत्पुत्रम् । ततो ध्यानम् ।

वरुणः

“प्रसन्नवदनं सौम्यं हिमकुन्दैश्चरन्निभम् ।

सर्वाभरणसयुक्तं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥

किरणैः शीतलैः सौम्यैः प्रीत्यन्तमवस्थितम् ।

लावण्यान्तधाराभिस्तर्पयन्निभं प्रजाः ॥

राजहंससमारूढं पाशधरं शुभम् ।

पुष्करादौर्गणैः सर्वैः समन्तात् परिवारितम् ॥

गौर्या कान्था चालुगतं नदीभिः परिवारितम् ।

नागैर्यादौर्गणैः युक्तं ब्रह्मास्त्रमिव चापरम् ॥

दृष्टिचक्षुरकर्णं नारायणमिवापरम् ॥”

इति ध्यात्वा पूजयेत् । वरुणमन्त्रोद्धारस्तु तत्रैव ।

“अष्टाविंशान्तवीजेन चतुर्दशखरेण च ।

अर्हैर्विन्द्युक्तेन प्रभवोद्दीपितेन च ॥”

तेन ॐ वौ इति मन्त्रः ।

“प्रतिमार्गं स्थितिं कृत्वा प्रभवेन निबोधयेत् ।

पूजयेद्भस्मपुष्पादौः सामिधं पाशसुद्धया ॥”

स्थितिं प्रतिष्ठाम् । निबोधयेत् अन्तर्गताङ्गु-
लुष्टिभ्यां निबोधसुद्धां दृश्येत् । नमस्कारमन्तरु

“वरुणो धवलो जिष्णुः पुरुषो जम्बगाधिपः ।

पाशहस्तो महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥”

इति जलाशयोत्सर्गस्तत्त्वम् ॥ ॥

वृणार्थं अस्य जपनीयमन्त्रा यथा,—

“पुष्करावर्त्तकेर्मघैः धावयन्तं वसुधराम् ।

विदुर्ज्ञानतस्मिन् ततोयात्मानं नमाम्यहम् ॥

यस्य केशेषु जीम्वती नटा सर्वाङ्गसन्निभः ।

कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ॥”

इति ध्यात्वा मानसैरुपचारैर्वरुणं आराध-

न्यूनमन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्भविष्यत्पुं हृन्दो

वरुणो देवता एतावद्वाह्यमभिषाप्य सुवृष्टार्थं

जपे विनियोगः । मन्त्रस्तु गुरुतत्त्वात् त्रयः ।

स यथा । ॐ वृष्टिरिह नाश्वन्तरयो मरुता-

श्चुशर्तौ गच्छ वशापमिह त्वा दिव गच्छत तेनो

वृष्टिमाषह । इति मन्त्रस्य सहस्रजपानन्तरं

सुवृष्टिमती वसुमती भवति । अत्र सन्देहो न

कार्यः ॥ ॥ मन्त्रान्तरम् । ॐ जप्त्वा तया

माया तेन हुं श्रीं ह्रीं इति त्र्यम्बकमन्त्रं नाभि-

मात्रजलमध्ये प्रविश्य यदि जपति तदा अना-

वृष्टिं हरति महावृष्टिर्भवति । अष्टसहस्रजपः ।

संख्या चतुर्गुणा तेन दानिंशत्सहस्रजपः ।

दिनत्रयानन्तरं चतुर्पदिने जपसमाप्तिः ।

“नाभिमात्रजले स्निग्धा जपेन्नान्नं प्रसज्यते ।

वसुधस्रजं जपेन्नान्नं विदिनं याप्य यत्नतः ॥”

अथवा ।

“घट्टसहस्रं जपेन्नित्यं तदा वृष्टिर्भवेत् ध्रुवम् ॥”

इति घट्टकर्मदीपिका ॥ ॥

पुस्तकान्तरे व इति एकाक्षरमन्त्रोऽपि जप्य-

त्वेन लिखितः ॥ ॥ महापातकिनो दण्डधन

महीत्वा राजा वरुणाय प्रतिपादयेत् । यथा,—

“नाददीत वृषः साधुर्महापातकिनो धनम् ।

आदानस्तु तस्मोभागेन दीयेत् लिप्यते ॥

अपुंस प्रवेशं तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् ।

शुक्लवस्त्रोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥

इति दण्डस्य वरुणो राजा दण्डधरो हि सः ।

वरुण

इष्टः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥”

इति मानवे ६ अध्यायः ॥ ॥

खनामखातदृष्टः । तत्पर्यायः । वरुण २

सेतुः ३ तित्तशाकः ४ कुमारकः ५ । इत्यमरः ।

२।४।२५ ॥ क्षरीरध्वजः ६ सेतुकः ७ वराणः ८

श्रितिमण्डनः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेत-

दृष्टः १० श्वेतहंसः ११ चापुष्टः १२ तमालः

१३ मारुतापहः १४ । अस्य गुणाः । कटु-

त्वम् । उष्णत्वम् । रक्तदोषशैतवातहरत्वम् ।

स्निग्धत्वम् । दीपनत्वम् । विद्रधिरोगनिश्चयः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“वरुणः पित्तको भेदी स्त्रीक्षलक्ष्णाश्ममारुतान् ।

निहन्ति गुल्मवातासकिर्मोक्षोष्णोऽग्निदीपनः ।

कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको कृच्छको लघुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“वरुणोऽनिलमूलो भेदी मोक्षोऽक्षरीहरः ।

पुष्यं वरुणं याहि पित्तं आमवातजित् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ॥

जलम् । इति मेदिनी । ये, ६५ । खर्यः । इति

विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।

“धाता मित्रोऽर्थमा शक्रो वरुणस्त्वष्ट एव च ।

भगो विवशान् पूषा च खविता दशमक्षया ॥”

सुनिर्गमनातकश्यपपुत्रविशेषः । इति महाभार-

तम् । १ । ६५ । ४२ ॥)

वरुणात्मजा, स्त्री, (वरुणस्य जलस्य आत्मजा

तदुद्भवत्वात् ।) मद्यम् । इत्यमरः । २।२०।३६ ॥

(विवरणमस्या मद्यशब्दे श्रेया ॥)

वरुणानी, स्त्री, (वरुणस्य पत्नी । वरुण + “इन्द्र-

वरुणभवेति ।” ४ । १ । ४६ । इति ङीष् आहु-

गागमश्च ।) वरुणपत्नी । इति जटाधरः ।

(यथा, ऋग्वेदे । १ । २२ । १२ ।

“इहेन्द्राणीसुपहृये वरुणाणीं स्रक्तये ।

अमार्यो सोमपीतये ॥”)

वरुचं, स्त्री, (वृणोति आहृणोत्यनेनेति । वृ +

“आश्रिचादिभ्य इञोच्ची ।” उणा० ४ । १७२ ।

इति उच्ची ।) उत्तरीयवस्त्रम् । वृधातोरुच्-

प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-

स्तुत्यादित्तिः ॥

वरुजः, पु. (वृ + उजः ।) संभक्तः । इति संक्षिप्त-

साराण्यादित्तिः ॥

वरुथ, स्त्री, (प्रियते शरीरमनेनेति । वृ वरुथे +

“वृष्टृभ्याम्यन् ।” उणा० २ । ६ । इति

ऊयन् ।) तनुत्रायम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चर्म ।

इति मेदिनी । ये, २१ ॥ तत्र पवर्गोऽयवकारादौ

गणितोऽयं शब्दः ॥ (यद्धम् । इति निघण्टु ।

३ । ४ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ५८ । ६ ।

“मवा वरुथं ययवे विभावो

मवा मघवन् मघवद्वा । शर्म ॥”

सैथम् । यथा, भागवते । ६ । १० । २० ।

“तेऽनीकपा रघुपतेरभिपन्नं सर्वे-

इन्द्रं वरुथमिभपतिरयाच्योषे ।

वर्करः

जम्बुद्वीपैर्गिरिगिरिभिरङ्गदायाः
 सीताभिर्मण्डितमङ्गलरावणेशान् ॥”)
 वरूथः, पुं (त्रियते रथोऽनेनेति । वृन् वरणे +
 “जृष्टभ्याम्बुधन् ।” उणा० २ । ६ । इति
 कथन् ।) परमहरणाभिघातरक्षार्थं रथस्य
 सम्राट् वरूथदावरणकादि द्रव्यं तत् । तत्पर्यायः ।
 रथगुप्तिः २ । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ५७ ॥
 रथसदृशः ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 रामायणे । ६ । ५७ । २६ ।
 “उरगच्छजदुर्ध्वं सुवरूपं खपस्करम् ॥”
 ग्रामविशेषः । यथा, तत्रैव । २ । ७२ । १२ ।
 “तोरणं दक्षिणार्धेन जम्बूप्रस्य समागमत् ।
 वरूथश्च ययौ सन्त्यक् ग्रामं दशरथात्मजः ॥”)
 वरूथिनी, स्त्री, (वरूथं तनुत्राणादिकमस्त्यस्या
 इति । वरूथ + इति । डीप ।) सेना । इत्य-
 मर । २ । ८ । ७८ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ५८ ।
 “तस्य जातु मरुतः प्रतीपगा,
 वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिन ।
 चिक्षिषुर्भृशतया वरूथिनी-
 मत्तटा इव नदीरयाः सलीम् ॥”)
 वरेण्यं, स्त्री, (त्रियते लोकेरिति । वृ + “वृज
 एण्यः ।” उणा० ३ । ६८ । इति एण्यः ।)
 कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वरेण्यं, त्रि, (वृ + एण्यः ।) प्रधानः । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा, भट्टिः । १ । १४ ।
 “पुण्यो महाब्रह्मसम्बन्धजुष्ट,
 सन्तर्पणो नाकसदो वरेण्यः ॥”
 वरणीयः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारः ।
 ७ । ६० ।
 “संस्कारपूतैर्न वरं वरेण्यं
 बभू सुखग्राह्यनिबन्धनेन ॥”
 पुं, पिढगणानामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये ।
 ६६ । ४५ ।
 “वरो वरेण्यो वरदो पुष्टिदस्तुष्टिदस्तथा ॥”
 भृगुपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
 ८५ । १२६ ।
 “भृगोस्तु पुत्राः सप्तासन् सर्वे तुल्या भृगो-
 गुणैः ।
 अवनो वज्रशीर्षश्च शुचिरौर्वस्तथैव च ।
 मुक्तो वरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सप्त ते ॥”
 महादेवः । यथा, तत्रैव शिवसहस्रनाम-
 कीर्तने । १३ । १७ । १३६ ।
 “वरो वराहो वरदो वरेण्यः सुमहाखनः ॥”)
 वरेण्यी, स्त्री, गौक्षदेशः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 वरेण्यरः, पुं, (वरः श्रेष्ठ ईश्वरः ।) शिवः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 वरोट, स्त्री, (वराणि श्रेष्ठानि उटानि दलानि
 अस्त्यः ।) मरुवकपुष्पम् । इति शब्दमाला ॥
 वरोलः, पुं स्त्री, (वृ + ओलच् ।) वरटः । इति
 त्रिकाण्शेषः ॥
 वर्करः, पुं, (वृक्यते मल्लते इति । वृक आदाने +
 बहुलवचनान्तु अरः । इत्युल्लवसदृशः । ३ ।

२७६ वर्गः

१३१ । युवपयः । इत्यमरः । २ । १० । २३ ॥
 मेघश्रावकः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ परि-
 हासः । (यथा, अमरशतके । ७ ।
 “कान्तः केतिरुचिर्युवा सङ्घट्टयस्तद्वक् पतिः
 कातरे
 किमो वर्करककरेः प्रियशतैराक्रम्य विक्री-
 यते ॥”)
 छागः । इति मेदिनी । रे, २१० ॥
 वर्कराटः, पुः (वर्करं परिहास व्यटति गच्छ-
 तीति । व्यट् + अच् ।) कटाक्षः । तरुणादित्य-
 रोचिः । नारीपथोधरोत्सङ्गकान्तदत्तनख-
 चतः । इति मेदिनी । टे, ६५ ॥
 वर्गः, पु, (वृण्यते इति । वृजो वर्जने + षच् ।)
 खजातीयसमूहः । (यथा, रघुः । २ । ४ ।
 “व्रताय वेनावुचरेण धेनी-
 न्त्येषि शेषोऽप्यनुयाधिवर्गः ॥”)
 समानधर्मिभिः प्राणिभिरप्राणिभिरुपलक्षित
 वृन्दम् । यथा कवर्गः । अत्र कत्वख्यादिना
 विजातीयत्वेऽपि स्थानसाम्यमस्ति । इत्यमर-
 भरतौ ॥ गन्धपरिच्छेदः । यथा,—
 “वर्गो वर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्गस्यहाः ।
 उच्छ्वास परिवर्त्तश्च पटलः काळमस्त्रियाम् ।
 स्थानं प्रकरणं पञ्चाङ्गिकश्च गन्धसम्ययः ॥”
 इति त्रिकाण्शेषः ॥
 समानाङ्गद्वयस्य पूरणम् । तत्पर्यायः । कृतिः २ ।
 वर्गे करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।
 “समद्विधात कृतिरुच्यतेऽथ
 स्थाप्योऽन्त्यवर्गो द्विगुणान्त्यनिष्ठः ।
 खखोपरिहास्य तथापरेऽङ्गा-
 स्थक्कान्त्यसुवर्च्यं पुनश्च राशिम् ॥
 खखद्वयस्याभिहितिर्दिग्वित्री
 तत्खखवर्गेऽप्युता कृतिर्वा ।
 इत्येवयुगाश्विबधः कृति स्था-
 दिष्टस्य वर्गेऽथ समन्वितो वा ॥” * ॥
 अत्रोद्देशकः ।
 “सखे नवानाश्च चतुर्दशानां
 ब्रूहि त्रिहोत्रस्य शतत्रयस्य ।
 पञ्चोत्तरस्याप्युतस्य वर्गं
 जानासि चेद्दर्गविधानमागम् ॥”
 न्यास ६ । १४ । २६७ । १००५ । एषां
 यथोक्तकरणेन जाता वर्गाः ८२ । १६६ ।
 ८८०६ । १००१०००२५ ॥ अथवा नवानां
 खखे ४ । ५ । अनयोराहतिः २० । द्विग्वित्री ४० ।
 तत्खखवर्गेऽप्येव ४१ । युता जाता सेव
 कृति ८२ ॥ अथवा चतुर्दशानां खखे ६ । ८ ।
 अनयोराहतिः ४८ । द्विग्वित्री ६६ । तत्खख-
 वर्गो ३६ । ६४ । अनयोरेक्येन १०० । युता
 जाता सेव कृतिः १६६ ॥ अथवा खखे ४ । १० ।
 तथापि सेव कृति १६६ ॥ अथवा राशिः २६७ ॥
 अथ त्रिभिस्तुः पृथग्युतश्च २६४ । ३०० ।
 अनयोर्घातः ८८०० । त्रिवर्गद्वयतो जाता
 वर्गः स एव ८८०६ ॥ एव सर्वेषामपि इति

वर्गम्

लीलावत्यां वर्गः ॥ (स्त्री, अक्षरोविशेषः ।
 यथा, महाभारते । १ । २१७ । १५ ।
 “अक्षरास्मि महाबाहो देवारण्यविहारिणी ।
 इष्टा धनपतेर्निधं वर्गा नाम महावतः ॥”
 सुनिशापातुग्राहकपणीयं अर्जुनात् शाय-
 सुक्तासीत् । एतद्वृत्तात्मनो तत्रैव द्रष्टव्यम् ।)
 वर्गमूलः, स्त्री, (वर्गस्य समानाङ्गद्वयस्य मूलम्
 आद्याङ्गः ।) पूरितसमानाङ्गद्वयस्याद्याङ्गः ।
 यथा । वर्गमूले करणसूत्रं वृत्तम् ।
 “तत्कान्त्यादियमात् कृति द्विगुणयेन्मूलं समे तद्वृत्ते
 तत्कालस्यकृति तदाद्यवियमात्मकं द्विगुणं
 गतेतु ।
 पङ्क्त्यां पङ्क्तिवृत्ते समेऽन्यविधमात् कृत्वाप्रवर्गं
 पङ्क्त्यां तद्विगुणं न्यसेदिति सुहुः पङ्क्तिरेव
 स्यात् पदम् ॥” * ॥
 अत्रोद्देशकः ।
 “मूलं चतुर्णां च तथा नवानां
 पूर्वं कृतानाञ्च सखे कृतीनाम् ।
 पृथक् पृथक् वर्गपदानि विद्धि
 बुद्धिर्बुद्धिर्यदि तेऽत्र जाता ॥”
 न्यासः ४ । ६ । ८२ । १६६ । ८८०६ । १००
 १०००२५ । सन्धानि क्रमेण मूलानि २ । १ ।
 ६ । १४ । २६७ । १००००५ । इति लीला-
 वत्यां वर्गमूलम् ॥
 खजातीयाङ्गद्वयस्य घातः घनः । तस्य तन्मूलस्य च
 समुदायस्योदाहरणानि पूर्वं न
 लिखितानि प्रसङ्गादत्र पुनर्लिखन्ते । वने
 करणसूत्रं वृत्तत्रयम् ।
 “समन्विधातश्च घनः प्रदिष्टः
 स्थाप्यो घनोऽन्त्यस्य ततोऽन्त्यवर्गः ।
 आदित्रिनिष्ठस्त आदिवर्ग-
 क्कान्त्याहतोऽप्यादिघनश्च सर्वः ॥
 स्थानान्तरत्वेन युता घनः स्यात्
 प्रकल्प्य तत् खखयुगं ततोऽन्त्यम् ।
 एवं सुहुर्जगंघनप्रविद्धा-
 वाद्याङ्गतो वा विधिरैव कार्यः ।
 खखाभ्या वा हतो राशिस्त्रिष्व खखघनेऽप्युक्तः
 वर्गमूलघनसप्तो घनोराशिर्घनो भवेत् ॥” * ॥
 अत्रोद्देशकः ।
 “नघनं त्रिघनस्य घनं तथा
 कथय पञ्चघनस्य घनं मे ।
 घनपदस्य ततोऽपि घनात् सखे
 यदि घनेऽस्ति घना भवतो मति ॥”
 न्यासः ६ । २७ । १२५ । जाताः क्रमेण घनाः
 ७२६ । १६६८२ । १६५३१२५ ॥ अथवा राशिः
 ६ । अस्य खखे ४ । ५ । आभ्यां राशिर्घनः
 १८० त्रिनिष्ठश्च ५४० । खखघनेऽप्येव १८६ ।
 युतो जाता घनः ७२६ ॥ अथवा राशिः २७० ।
 अस्य खखे २० । ७ । आभ्यां हतत्रिष्व
 ११३४० । खखघनेऽप्येव ८३४३ । युतो जाता
 घनः १६६८२ ॥ अथवा राशिः ४ । अथ

वर्जली

मलम् ० । घनः ८ । अयं मल्लो जगत्तुल्यं ।
घनः १३ । अथवा राज्ञिः ८ । अथ मलम् ६ ।
घनः २० । अथ वर्गो नवानां घनः ०८८ ।
य एव वर्गो राज्ञिः घनः ८०८ । अथ वर्गो नवानां घनः १ ।
इति घनः १०८ । अथ घनमल्लो वरुणस्य वृत्तद्वयम् ।

“आर्द्रं घनमानमथाधने दे
पुनस्तथान्तिपाह्वनी विशोध्यम् ।
घन एवकस्य पदस्य कला
विभज्या तदाद्य विभजेतु फलम् ।
पदस्यां नवसत्तुल्यतमन्तर्निर्घी
विघ्नी यदेतत्तथापमात् फलस्य ।
घनं तदाद्याह्वनस्यलमेव
पदक्षिभयेदेवमतः पुनश्च १”

अत्रोद्देशकः । पूर्वघनानां मल्लार्थं न्यायः ७०८ ।
१८८८ । १८५५१२५ । क्रमेण लब्धानि मल्लानि
८ । २० । १२५ । इति लोलापत्त्यां घनमलम् ।
घनोत्तमः, पु, (वर्गोत्तमः ।) चराणां अर्थात्
मेघकर्मटुलामकरराशीनां प्रथमोऽंशः ।
सिरायां अर्धादृष्टविहृष्टिककुम्भराशीनां
प्रथमोऽंशः । इत्यात्मकानां अर्धात् मिथुनकन्या-
धनुर्मकराशीनां प्रथमोऽंशः । यथा,—
“चराणां प्रथमे चांशे सिरायां प्रथमे तथा ।
नथमे इत्यात्मकानां घनोत्तम इति स्मृतः १”
अपि च । राशीनां स्वकीयवर्गः । यथा,—
“स्ववर्गोऽंशस्तु राशीनां घनोत्तम इति स्मृतः १”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

वर्षे ६ दीप्ती । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आश्विन-अक्ष-सेट् ।) ६, वर्षते । इति दुर्गा-
दासः ।

वर्षे, [सु] मी, (वर्षते इति । वर्षे + “वर्ष-
धातुश्चोत्तुम् ।” उणा० ४ । १८८ । इति
असुम् ।) रूपम् । विष्णुः । (यथा, सुश्रुते
उत्तरगते ४० अध्याये ।

“गुलाविष्टः सत्सुत्रोत्तुल्यगो

सुत्तापानः सत्सुत्रोत्तुल्यगो ।

वर्षो सुचक्षुःप्रमत्तं यदेव

इव भार्वाद्यानिर्णयः १”

दीप्ती । इति मेदिनी । से, १५ । (यथा, प्राग्-
वर्षे । ८ । ११ । २१ ।

“वर्षे वदत स्वयां अतो वर्षोः सुवीर्यम् ।”

“वर्षे, से, ११ ।” इति तज्जायै सायणः । अत्रम् ।
यथा तज्जायै । १ । २४ । १ ।

“वर्षे मद्य एतन्ना अभिजातोऽपरा ।

इत्येवमन्तुवरातोर्वर्षायाश्च दादतः १”

“वर्षोऽपि । अतः दीप्ती ।” इति तज्जायै
सायणः ।)

वर्षे, पु, मी, (वर्षेत् + मीर्त् + कृत् ।) विष्णुः ।
इत्यमरः । २ । १ । २०८ । (दीप्ती । यथा,
महाभारतः । ११ । ०५ । १८ ।

“दीप्तीराजसुपुत्रात् तदा सुपुत्रिष्वपि ।

अथर्ववेदे वदतः १”

वर्षे, [सु] मी, (वर्षेत् + मीर्त् + कृत् ।) विष्णुः ।
इत्यमरः । २ । १ । २०८ । (दीप्ती । यथा,
महाभारतः । ११ । ०५ । १८ ।

२७७

वर्जः

“अनुमाय मेधेति ।” ५ । २ । १२१ । इति
विनिः ।) चन्द्रः । यथा,—

“दीप्तिगुणमभवद्वर्षो वर्षेऽपि येन चन्द्रमाः ।”
इति वज्रपुराणम् ।

वर्जः, [सु] पु, (वर्जते इति । वर्ज + असुम् ।)
चन्द्रपुत्रः । इति मेदिनी । से, ३६ । अन्वयः ।

“दीप्तिगुणमभवद्वर्षो वर्षेऽपि येन चन्द्रमाः ।”
इत्याद्ये वज्रपुराणे वर्गादुक्तीर्त्तने सतीर्द्ध-
त्तागनामाध्यायः ।

वर्जने, को, (वर्ज् + कृत् ।) व्यागः । चिंसा ।
इति मेदिनी । ने, १२२ । मारणम् । इति
हेमचन्द्रः ।

वर्जितः, वि, त्यक्तः । वृजघातोः कृत्यवेन
नित्यम् । यथा,—

“अवघातस्यावधुत सरोयं विस्मयान्वितम् ।
गुरोरपि न भोक्तव्यमत्रं सत्कारवर्जितम् ।”

इति कौर्मि उपविभागे १६ अध्यायः ।

वर्जनीयं, वि, (वर्ज् + कृत् ।) वर्जनयोग्यम् ।
त्यक्तम् । वर्जनीयान् यथा,—

“राजाग्रं नृत्तकामश्च तच्छोभनश्चकारिणः ।
गणान् गणिकामश्च यत्कामश्चैव वर्जयेत् ।

चक्रोपजीविरणकगच्छरश्च विनाशनाशना ।
गान्धर्वोऽप्यकाराग्रं सनकाग्रं विवर्जयेत् ।

कुलाजपिकर्म्मार्मं वाहुषे, पतिनस्य च ।
पौनर्भयवृष्टाधिकयोर्भिराश्रितस्य चैव हि ।

सुवर्णकारशैलुपधितस्यातुरस्य च ।
चिकित्सकस्य चैवात्र पुष्ट्या दाहिकस्य च ।

स्तेननास्तिकयोरेव देवतानिन्दकस्य च ।
योमविक्रियश्चान्न श्रमाकस्य विशेषतः ।

भाष्योचितस्य चैवात्र यद्य चोपपन्नमृदे ।
उत्पद्यस्य कदम्बस्य तथैवोष्णमृज्जिभोजन ।

अपाकतामश्च संघामं श्रम्याणीपस्य चैव हि ।
क्रोर्धस्यान्त्याविनष्टाग्रं मणोक्तस्य चैव हि ।

भोतस्य वदितस्याग्रमप्यहं परिचितम् ।
नक्षत्रिषु, पापवृत्ते, आह्वानं यत्तकस्य च ।

वृषापाकस्य चैवात्र शावाग्रं शत्रुरस्य च ।
अप्रजानाम् नारीणां कृतप्रस्य तपेव हि ।

कन्दकाग्रं विशेषेण शस्त्रविक्रियवृत्त्या ।
शौक्याग्रं पटकाग्रं भिज्जामसमेव च ।

विह्वलननस्याग्रं परिविज्जाममेव च ।
पुनर्भूतो विधिवेद्य तपेव दिधिपुष्टेः ।

अवघातस्यावधुत सरोयं विस्मयान्वितम् ।
गुरोरपि न भोक्तव्यं अत्रं सत्कारवर्जितम् ।

एवम् हि मनुष्यस्य सर्वप्रसङ्गवर्जितम् ।
यो यस्याग्रं यमप्राप्तं यं तज्जायति विनि-
यम् ।”

इति कौर्मिपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ।

वर्जः, वि, (वर्ज् + कृत् ।) वर्जनीयः । यथा,—

“अत्र परं मन्त्रं तं वर्ज्यं वर्ज्यं विज्जियम् ।
भोक्तव्यं वर्ज्यं तं वर्ज्यं वर्ज्यं विज्जियम् ।

वर्ज्यं वर्ज्यं तं वर्ज्यं वर्ज्यं विज्जियम् ।
वर्ज्यं वर्ज्यं तं वर्ज्यं वर्ज्यं विज्जियम् ।

वर्ज्यं वर्ज्यं तं वर्ज्यं वर्ज्यं विज्जियम् ।
वर्ज्यं वर्ज्यं तं वर्ज्यं वर्ज्यं विज्जियम् ।

वर्गः

भण्यते स्ते मदा वर्ज्यो गामगृकरकुटो ।

पितृदेवादिष्वेव आदौ ब्राह्मणकाम्यया ।

प्रोक्षितचौमधार्घ्यं खादन् मांसं न दीयभाक् ।”

इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ।

वर्गः, क वर्गे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, वर्तयति । अयं कश्चिन्न
मन्यते । वर्गः मुक्तादिक्रिया । इति दुर्गादासः ।

वर्गे, न क स्तुतिविस्तारशुक्लादृष्टुक्तिरीपने । इति
कविकल्पद्रुमः । (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-
टोपने अक०-सेट् ।) वर्तयति वर्तापयति कविः
स्तीतीत्यर्थः । वर्तयति तन्तुं विस्तारयतीत्यर्थः ।

वर्तयति प्रतिमां शुक्लादिर्वा करोतीत्यर्थः ।
वर्तयति उद्गृह्णति दीप्यते वेत्यर्थः । शुक्लाद्य-
स्तुक्तिरीपने इत्यपि पाठः । इति दुर्गादासः ।

वर्गे, स्त्री, (वर्तयतीति । वर्त + कृत् ।) कुटुम्बम् ।
इति हेमचन्द्रः ।

वर्गः, पु, (वर्तयते इति । वर् + “कृद्गुणित्वा-
नित्यपिभ्यो गिन् ।” उणा० ३ । १० । इति
तः । स च गिन् ।) जातिः । या च ब्राह्मणः
चक्षिषो वैद्य मूढश्च । यथासुप्ततादित्येषा ।

यदा भगवान् पुरुषरूपेण खटि कृतवान् तदास्य
शरीरात् चत्वारो वर्गा उत्पन्नाः । सुखतो
ब्राह्मणाः बाहुतः क्षत्रियाः कृततो वैश्याः
यादतः मूढा जाताः । एतेषां वर्गानां धर्माः
शास्त्रेषु निरूपिताः सन्ति । तत्र ब्राह्मणधर्मा
उच्यन्ते । अध्ययनं यजनं दानश्चेति । जीविका-
श्चयः, अध्यापनं याजनं प्रतिपद्येति । १ ।

क्षत्रियस्य धर्मो धर्मा । अध्ययनं यजनं
दानश्च । प्रजानां रक्षयं जीविका । २ । वैश्यस्य
धर्मो धर्मा । अध्ययनं यजनं दानश्च । चतस्रो
जीविकाः । क्षत्रियः गौरवस्य दानिष्यं कुशीद-
येति । ३ । मूढस्य तु मूढधर्माविशो मूढधर्मा
धर्मो जीविका च । ४ । ब्राह्मणा आश्रम-
चतुष्टयवन्तो भवन्ति । ब्राह्मचारी ब्रह्म-
चारी प्रमथ्य, सन्न्यासी च । तत्र उपनयनानन्तरं
नियमं कृत्वा यो गुरो मन्त्रिषां गृह्णा मातृ-
वेदाध्ययनं करोति स ब्राह्मचारीकुर्यते । १ ।
मातृवेदाध्ययनं समाप्य यो दारपदियर्थं कृत्वा
मध्यमाश्रमं करोति स गृहस्थ उच्यते । २ ।
गृहस्थप्राप्त्यो वनवासं कृत्वा अथर्षण्यवस्थादि
भगवित्वा इन्द्राश्रमं करोति स दानप्रमथ
उच्यते । ३ । यः, वर्गं यदादि कृत्वा सुखित-
स्तुलो गैरिकहीनोऽप्यश्रमं कृत्वा यमकमुप-
विभन् भिक्षादतिर्त्तयेत् सोऽर्थे वा निवृत्ता वैश्या-
माश्रमं करोति स श्रम्याणीकुर्यते । ४ ।
क्षत्रियस्य धर्मो धर्मा । अध्ययनं यजनं दानश्च ।
प्रतिपद्येति । १ । अध्ययनं यजनं दानश्च ।
मूढस्य धर्मो धर्मा । अध्ययनं यजनं दानश्च ।
चतस्रो जीविकाः । क्षत्रियः गौरवस्य दानिष्यं कुशीद-
येति । ३ । मूढस्य तु मूढधर्माविशो मूढधर्मा
धर्मो जीविका च । ४ । ब्राह्मणा आश्रम-
चतुष्टयवन्तो भवन्ति । ब्राह्मचारी ब्रह्म-
चारी प्रमथ्य, सन्न्यासी च । तत्र उपनयनानन्तरं
नियमं कृत्वा यो गुरो मन्त्रिषां गृह्णा मातृ-
वेदाध्ययनं करोति स ब्राह्मचारीकुर्यते । १ ।
मातृवेदाध्ययनं समाप्य यो दारपदियर्थं कृत्वा
मध्यमाश्रमं करोति स गृहस्थ उच्यते । २ ।
गृहस्थप्राप्त्यो वनवासं कृत्वा अथर्षण्यवस्थादि
भगवित्वा इन्द्राश्रमं करोति स दानप्रमथ
उच्यते । ३ । यः, वर्गं यदादि कृत्वा सुखित-
स्तुलो गैरिकहीनोऽप्यश्रमं कृत्वा यमकमुप-
विभन् भिक्षादतिर्त्तयेत् सोऽर्थे वा निवृत्ता वैश्या-
माश्रमं करोति स श्रम्याणीकुर्यते । ४ ।

वर्णः

“सर्गादिब्रह्मरिषेव पूज्यः स्वायम्भुवादिभिः ।
विप्रादौः स्वेन धर्मेण तद्धर्मं यास वै श्रेष्ठः ॥
यजन याजन दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः ।
अध्यापन चाध्ययनं यद् कर्माणि द्विजोत्तमे ॥
दानमध्ययनं यज्ञो धर्मः क्षत्रियवैश्ययोः ।
दण्डस्तथा क्षत्रियस्य क्षत्रिवैश्यस्य शस्यते ॥
शुश्रूषेव द्विजातीनां ब्रूढार्था धर्मसाधनम् ।
कारुण्यमस्तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मेततः ॥
भिक्षाचर्याश्च शुश्रूषा गुरोः स्वाध्याय एव च ।
सन्ध्याकर्मभिक्षाकार्येषु धर्मोऽपि ब्रह्मचारिणः ॥
सर्वेषांसाश्रमाणानां द्वैविध्यम् चतुर्निधनम् ।
ब्रह्मचार्यपञ्चव्यायो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योगीन्द्रो विधिवद्देवान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपपञ्चव्यायो ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
अनयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्चनम् ।
गृहस्थस्य समासेन धर्मोऽर्थ द्विजसत्तमा ॥
उदासीनं साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्भरणे युक्तः साधकोऽर्धो गृही भवेत् ॥
अश्वानि औख्यपातय्य त्यक्त्वा भार्याधना-

यकाको यस्तु विचरेत् उदासीनः । स मौनिकः ।
भूमौ मूलफलाशित्वा स्वाध्यायस्तप एव च ।
सर्विभागो यथाग्याय धर्म्मार्थं वनवासिनः ।
तपस्तप्यति योऽरय्ये यस्मैद्देवान् जुहोति च ।
स्वाध्यायं चैव निरतो वनस्थस्तपसो मतः ।
तपसाकर्वितोऽर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
स ब्रह्मासीद् स विज्ञेयो बानप्रस्थान्तमे स्थितः ।
योगाभ्यासरतो नित्यमाशक्तच्युर्जितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्तते भिक्षुः प्रोच्यते पारमेष्ठिकः ।
यस्मात्परतिरेव स्यान्मित्रहृमो महासुनि ।
सम्यक् च ह्रस्वसम्पन्नः स योगी भिक्षुरुच्यते ।
भैक्षं श्रुतञ्च मौनित्वं तपोध्याने विशेषतः ।
सम्यक् च ज्ञानवैराग्यं धर्म्मार्थं भिक्षुके मतः ।
ज्ञानसम्प्राप्तिनः केचित् वेदसम्प्राप्तिवोऽपरे ।
धर्म्मसम्प्राप्तिवः केचित्त्रिविधं पारमेष्ठिकः ।
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिको मोक्ष एव च ।
तृतीयोऽन्त्याश्रमी प्रोक्तो योगदर्शनसमाश्रितः ।
प्रथमा भावना पूर्व्वं मोक्षे त्वक्षरभावना ।
तृतीये चान्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेष्ठिनी ।
धर्म्मात् संजायते मोक्षः अर्थात् कामोऽभि-
जायते ।

प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च द्विविधः कर्म वैदिकम् ॥
 ज्ञानपूर्वम् निवृत्तं स्यात् प्रवृत्तश्चाभिदेववत् ।
 ज्ञानादभो हया ज्ञानमलोभोभ्यास एव च ॥
 आर्जवज्ञानसूया च तीर्थानुसरण तथा ।
 सत्य सन्तोष आक्षिप्त तथा चेन्द्रियनिग्रहः ॥
 देवताभ्यर्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
 आर्द्धसा प्रियवादित्वमपेक्षुन्यमरुक्षता ॥
 एत आश्रमिका धर्माश्चातुर्वर्ग्यं ब्रवीम्यतः ।
 प्राजापत्य ब्राह्मणानां सृष्ट स्थानं क्रियावताम् ॥
 स्थानसेन क्षत्रियाणां सगमेष्वपलायिनाम् ।

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥ ॥

“ब्राह्मणस्य तु वक्ष्यामि श्रेष्ठं कर्म वसुधारे । ।
यानि कर्माणि कुर्वन्ति मम भक्तिपरायणः ॥
षट्कर्मनिरतो भूत्वा अहङ्कारविवर्जितः ।
लाभालाभ परित्यज्य भिक्षाहारो जितेन्द्रियः ॥
मम कर्मसमायुक्तः पेशुन्येन विवर्जितः ।
शास्त्रानुसारी मध्यमो न वृद्धः शिशुचेतनः ॥
एतद्वै ब्राह्मणः कर्म एकचित्तो जितेन्द्रियः ।
दद्यात्पूर्वजं कुरुते स मामेति वसुधारे । ।
क्षत्रियाणां प्रवक्ष्यामि मम कर्मसु निष्ठताम् ।
यानि कर्माणि कुर्वन्ति क्षत्रिया मध्यस्थिताः ।
दातृभूतश्च कर्मज्ञो यज्ञेषु कुशलः, शुचिः ।
मम कर्मसु मेधाधौ अहङ्कारविवर्जितः ॥
अल्पभावी गुणज्ञश्च निर्वन् भागवतप्रियः ।
गुरुविद्यानक्षयात्मा गुरुकर्मैष्वतन्त्रितः ॥
अभ्युत्थानादिकुशलं पेशुन्येन विवर्जितः ।
एतैर्गुणैः समायुक्तो यो मां व्रजति क्षत्रियः ॥
भजते मम यो निश्चं मम लोकाय गच्छति ।
वैश्यानां प्रवक्ष्यामि मम कर्मसु निष्ठताम् ॥
यानि कर्माणि कुरुते मम भक्तिपथे स्थितः ।
एतैर्गुणैः स्वधर्मेण लाभालाभविवर्जितः ॥
ऋतुकालाभिगामी च शास्त्रात्मा मोह-

शुचिर्दंष्ट्री निराहारो मम कर्मरतः सदा ॥
 गुरुसंपूजको निम्न युक्तो भक्त्याशुवत्सलः ।
 वैश्वस्वेषु स युक्तो यो शु कर्मणि कारयेत् ।
 तस्याहं न प्रशस्यामि स च मे न प्रशस्यति ॥
 अथ शूद्रस्य वस्त्राणि कर्माणि श्वश्रु माधवि ।।
 यानि कर्माणि कृता तु शूद्रो मया व्यवसितः ॥
 हन्यते मम भक्तौ यौ मम कर्मपरायणौ ।
 उभौ भागवतौ भक्तौ मत्परौ कर्मनिष्ठितौ ॥
 देशकालौ च जानाति रजसा समघोषकृतितः ।
 निरहङ्कारयुक्तात्मा आतिथेयो विनीतवान् ॥
 अहधानोऽतिपूतात्मा लोभमोहविवर्जितः ।
 नमस्कारप्रियो निम्न मम चिन्तायवस्थितः ॥
 शूद्रकर्माणि मे देवि । य एवं स समाचरेत् ।
 तत्का कृषिसहस्राणि शूद्रमेव भजान्यहम् ॥”

इति नारायणे विधिवत्सोत्पत्तिनामाध्यायः ।
अपरः ।

“विप्राणां चातुराश्रम्य विस्तरान्मे तपोधनाः
आचक्षुर्न मे हृमि, प्रदक्षत प्रतिविद्यते ॥
अथय जगुः ।

छत्तोपनयनः सम्यक् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
 तत्र धर्माद्वैद्य यज्ञश्च कथ्यमान निशाम्य ॥
 स्वाध्यायोद्वैद्यशिशुश्रूषा स्नान भिक्षादनन्तरा ।
 गुरौ निवेद्य सत्कादमशुक्लातेन नित्यश ॥
 धर्मार्थकाममोक्षायां सम्यक् प्रत्युपपादनम् ।
 तेनाहूतः पठेच्चैव तत्परीभूय नित्यश, ॥

वर्णः

अवाप्य सकलान् वेदान् श्राव्य प्राप्य गुरो-
र्मन्त्रान् ।
ततो वराभूदा दद्याद्गुरवे दक्षिणामृतम् ।
गार्हस्थ्याश्रमकामस्तु गार्हस्थ्याश्रममाश्रयेत् ।
वानप्रस्थ्याश्रमश्चापि चतुर्थं स्वेष्टया वसेत् ।
तथैव च गुरोर्गेहे द्विजो निहामवाप्नुयात् ।
गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्गुरुव निधिषयेत् ।
एवं जयति भूतान् स द्विजः प्राणकूटकूटम् ॥
उपाहृतस्तनस्तस्मात् एहस्थ्याश्रमकाम्यया ।
असमानकुला कन्यासुहृदेति निशाचरः ॥
स्वकर्म्मणा धनं लब्ध्वा पित्रदंशतिष्ठीनामि ।
सम्यक् स प्रीत्ययेद्भक्ष्या सदाचाररतो द्विजः ।
गार्हस्थ्या ब्रह्मचर्यश्च वानप्रस्थं त्रयाश्रमा ।
चत्त्रियस्यापि गदिता ये आचारा द्विजस्य हि ।
पैतानसत्वा गार्हस्थ्याश्रमाश्रमद्वितयं निश्च ।
गार्हस्थ्यासुतमं त्वेकं शूद्रस्य सप्तदाचरः ।
स्नानि वस्त्राश्चोक्तानि कर्माणीह न ह्यपवेत
यो ह्यपयति तस्यासौ परिक्रूयति भास्वरिः ॥
इति वामनपुराणे १४ अध्यायः ॥ ३ ॥

पुनश्च ।

“ब्राह्मण्यक्षत्रियविशं शूद्राणाञ्च यथाक्रमम् ।
तमेकाग्रमना भूत्वा श्रेष्ठं धर्मान् प्रयोदितान् ।
दानं दद्यादयत्नेदेवान् यज्ञैः स्वाध्यायतत्परः ।
निर्वोदको भवेदिष्टः कुर्याच्चामिपरिग्रहम् ।
उत्तमार्थं याजयेच्चान्यान्यान्ध्यापयेत्तथा ।
कुर्यात् प्रतिपद्यदानं शुक्लायाश्चायतो हितम् ।”
शुक्लायां शुक्लः शुद्धो ग्रायोपार्श्वतोऽर्थो यस्य
तस्मात् । इति तट्टीका ।
“सर्वलोकहितं कुर्यान्नाहितं कस्यचिद्दिनः ।
मेघो समस्तसत्त्वेषु ब्राह्मणस्योत्तमं धनम् ।
यावन्नि रक्षेत्त पारको समग्रहिर्मवेत्तु हिजः ।
श्रुतावभिगमः पञ्चां श्रुत्येत चाख्यं प्राथिवम् ॥
दानानि दद्यादिकृतातो हिलेभ्यः क्षत्रियोऽपि
हि ।

यनेष विविधैर्वैश्वेदेरधोयौत च पार्थिव ।
 प्रज्ञाजीवो महीरक्षाप्रवरा तस्य जीविका ।
 तस्यापि प्रथमे कल्पे पृथिवीपरिपालनम् ।
 धरित्रीपालनेनैव कृतकृत्यो नराधिपः ।
 भवन्ति ह्युत्तरं शा यतो यज्ञादिकर्मणाम् ।
 दुष्टानां शासनादावा श्रुष्टानां परिपालनात् ।
 प्राप्नोत्यभिमततात्त्रिकान् वर्णसंस्कारको ह्यः । १२ ।
 पाशुपाक्ष्य नाशिश्वष्य लघिष्य भशुलेभ्यर ।
 वैश्याय जीविकां ब्रह्मा ददौ लोकमितामह ।
 तस्याप्यध्ययनं यज्ञो दानधर्मेण प्रसूते ।
 नित्यनैमित्तिकादीनामनुष्ठानञ्च कर्मणाम् । १३ ।
 द्विजातिर्चरन्त्य कर्म सादर्थ्यं तेन पोषणम् ।
 क्रयविक्रयजेन्वापि धने कारुण्येन वा ।
 दानञ्च दद्यात् शूद्रोऽपि पाकवस्त्रैर्यज्ञेऽपि ।
 पित्रादिकञ्च सर्वं वै शूद्रः कुर्वीत तेन च । १४ ।
 ऋत्यादिभरणार्थाय सर्वेषाञ्च परिचरः ।
 ऋतुकालाभिगमनं रुद्रेणैव महीपते ।

वर्णः

दया समस्तभूतेषु तितिक्षा नाभिमानिता ।
सत्य शौचमनायासो मङ्गल प्रियवादिता ॥
मैत्रासृष्टा तथा तद्वदकार्पण्य नरेन्दर ।
अनसृष्टा च सामान्या वर्णानां कथिता गुणाः ॥
आश्रमाणाश्च सर्वेषामेते सामान्यलक्षणाः ।
गुणास्तथापह्नीषा विप्रादीनामिमान् भूय ॥
चाक्ष कर्म द्विजस्योक्तं वैश्यकर्म तथापदि ।
राज्यस्य च वैश्योक्तं शौद्र कर्म न चेतयोः ॥
सामर्थ्यं सति तत्तत्प्राज्यसुभाभ्यामपि पार्थिव ।
तदेवापदि कर्तव्यं न कुर्यात् कर्म सकूरम् ॥
इत्येते कथिता राजन् वर्णधर्मा मया तव ।
धर्ममाश्रमिणां सम्यग्ब्रुवतो मे निशामय ॥३॥

श्रीउवाच ।

बालः क्षतोपनयनो वेदाहरणतत्परः ।
गुरुगेहे वसेद्भूप ब्रह्मचारी समाहितः ॥
शौचाचारवता तत्र कार्यं शुश्रूषणं गुरोः ।
ब्रतानि चरता ग्राह्या वेदाश्च क्षतबुद्धिना ॥
उभे सन्धे रविं भूप तथैवामिं समाहितः ।
उपतिष्ठेत्तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
स्थिते तिष्ठेद्ब्रजेद्याति नोचैरासीत चासति ।
शिष्यो गुरौ वृषश्रेष्ठ प्रतिक्लृप्तं न संभजेत् ॥
तेनैवोक्तं पठेद्देव नान्यचित्तः पुरस्थितः ।
अनुज्ञातश्च भिक्षाक्षमश्रीयाद्गुरुणा ततः ॥
अवगाहेद्पूज्यमाचार्यं यावगाहिताः ।
समिञ्जलादिकं चास्य कल्याणं कल्याणपानयेत् ॥
गृहीतग्राह्यवेदश्च ततोऽनुज्ञामवाप्य वै ।
गार्हस्प्यमावसेत् प्राज्ञो नित्यमगुरुनिष्कृतिः ॥१॥
विधिना चाप्तदारस्तु धनं प्राप्य स्वकर्मणा ।
गृहस्थकायंमखिलं कुर्याद्भूपालः शक्तितः ॥
निष्प्राप्य पितृनर्षदयश्चेदेवं कथातिथौ न ।
अत्रैर्मनोश्च स्वाध्यायैरपत्येन प्रजापतिम् ॥
बलिकर्मणा च भूतानि वात्सल्येनाखिलं जगत् ।
प्राप्नोति लोकान् पुरुषो निजकर्मसमर्पितान् ॥
भिक्षाशुभश्च ये केचित् परित्राट् ब्रह्मचारिणः ।
तेऽप्यत्रैव प्रतिष्ठन्ते गार्हस्प्यं तेन वै परम् ॥
वेदाहरणकार्येण तीर्थस्नानाय च प्रभो ।।
अटन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च ॥
अनिकेता स्नानाहारा यत्र सायं गृह्णास्तु ये ।
तेषां गृहस्थः सर्वेषां प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥
तेषां स्वागतदानादि वक्तव्यं मधुरं वचः ।
गृहागतानां दद्याच्च श्रयणासनभोजनम् ॥
अतिथिर्यस्य भयाशो गृह्णात्यतिनिवर्त्तते ।
स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥
अवज्ञानमहङ्कारो ह्मन्सर्वे गृहे सतः ।
परितापोपघातो च पारुष्यश्च न शस्यते ॥
यस्तु सम्यक् करोत्येव गृहस्थः परमं विधिम् ।
सर्ववन्धविनिर्मुक्तो लोकानामोत्थयुत्तमान् ॥
वयःपरिणतौ राजन् क्षतहृत्सो गृह्णाश्रमी ।
पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सर्वे वा ॥२॥
पर्यन्तलफलाहारः केऽश्वशृङ्गटोषरः ।
भूमिप्रायी भवेत्तत्र सुनिः सर्वान्तिथिर्ष ॥
चर्मकाशकुशे, कुर्यात् परिधानोत्तरीयके ।

२७८

वर्णः

तद्वस्त्रिषवणं स्नानं शक्तमस्य नरेन्दर ॥
देवताभ्यर्चनं होमः सन्नाभ्यागतपूजनम् ।
भिक्षा वलिप्रदानश्च शक्तमस्य नरेन्दर ॥
वन्यस्त्रेहेन गात्राणामभ्यङ्गश्चास्य शस्यते ।
तपस्यतश्च राजेन्द्र शीतोष्णादिसङ्ग्रहता ॥
यस्त्वेतां नियतश्चर्या वानप्रस्थसुरेभ्युनिः ।
स दहत्यग्निवद्दोषान् जयेज्जोकांश्च शान्तवान् ॥३॥
चतुर्थश्चाश्रमो भिक्षोः प्रोच्यते यो मनीषिभिः ।
तस्य स्वरूपं गृह्यतो मम श्रोतुं वृषार्हसि ॥
पुत्रद्वयकलत्रेषु त्यक्तस्त्रेहो नराधिप ।
चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेत्सिद्धं तत्तत्परः ।
त्रैवर्णिकास्थयेन सर्वानारम्भानवनीपते ।
भिक्षादिषु समो मैत्रः समस्तैर्वैव जगत्सु ॥
जरायुजाखण्डादीनां वाङ्मनःकर्मभिः कश्चित् ।
युक्तः कुर्वीत न दोहं सर्वसङ्गांश्च वञ्चयेत् ॥
एकरात्रस्थितिर्यामे पञ्चरात्रस्थितिः पुरे ।
तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्हो वा नास्य जायते ॥
प्राणयानानिमित्तश्च यङ्गारे सुप्तवज्जने ।
काले प्रशस्तवर्णानां भिक्षार्थं पण्येदृशहान् ॥
कामः क्रोधस्तथा र्पणमोहलोभादयश्च ये ।
तांस्तु दोषान् परित्यज्य परित्राट् निर्म्ममो

भवेत् ॥

अभयं सर्वसत्त्वैभ्यो दत्त्वा यश्चरते सुनिः ।

न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यत कश्चित् ॥

हत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरस्य

शरीरमग्निश्च सुखे जुहोति ।

विप्रस्तु भेनोपगतं हविर्भै-

श्चितामिनां स ब्रजतिस्स लोकान् ॥”

चित्तामिनां अग्निचित्तामित्यर्थः । चित्तामिना

इति वा पाठः । इति तट्टीका ।

“मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं

शुचिः सुसङ्कल्पितबुद्धियुक्तः ।

अग्निन्धनं ज्योतिरिव प्रशान्त

स ब्रह्मलोकं अयति द्विजातिः ॥” ॥

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ८६ अध्यायौ ॥३॥

प्रकारान्तरेण तेषामादिदृष्टिर्यथा,—

“तत्तत्क्षेत्रोभयं दिव्यं पद्मं दृष्टं स्वयम्भुवा ।

तस्मात् पद्मात् समभवद्ब्रह्मा वेदमयो विधिः ॥

प्रजाविसर्गं विविधं मानसो मनसाद्वजत् ।

अद्वन्द्वद्ब्राह्मणानेव पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतिः ॥

आत्मतेजोभिनिर्वृत्तान् भास्कराग्निसमप्रभान् ।

ततः सत्यश्च धर्मश्च तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ॥

आचारश्चैव शौचश्च स्वर्गाय विदधे विभुः ।

देवदानवगन्धर्वा देवासुरमहोरगाः ॥

यश्चराक्षसनागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च वृषसप्तमः ॥

ये चाभ्यभूतसत्त्वानां वर्णास्तांश्च विनिर्म्ममे ।

ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणांश्च लोहितः ॥

वैश्यस्य पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥

मान्वातोवाच ।

चातुर्वर्ण्यस्य वर्णेन यदि वर्णो विभज्यते ।

सर्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसङ्करः ॥

वर्णः

कामं क्रोधो भय लोभः शोकश्चिन्ता क्षुधा
श्रमः ।

सर्वेषां न प्रभवति कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥

स्नेहः शत्रुपरीयाणि श्लेषापि सप्रोक्षितम् ।

तनुः चरति सर्वेषां कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥

जङ्गमानामसंख्येयाः स्थावराणांश्च जातयः ।

तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविभज्यते ॥

नारद उवाच ।

न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्रह्ममयं जगत् ।

ब्रह्मणा पूर्वमृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥

कामभोगप्रियास्तौक्ष्णाः क्रोधनाः प्रिय-

साहसाः ।

त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्रतां

मताः ॥

गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय पीताः क्षत्र्यनुजीविनः ।

स्वधर्मांस्तानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः ॥

क्षिप्रानुत्तमप्रियाः क्षुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः ।

क्षणाः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां

गताः ॥

इत्येतेः कर्मभिर्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः ।

इत्येते चतुरो वर्णा येषां ब्राह्मी चरस्वती ॥

विहितं ब्रह्मणा पूर्वं लोभादज्ञानता गताः ।

ब्राह्मणा धर्मेतन्मत्स्यास्तत्क्षेत्रीणां न नश्यति ॥

ब्रह्म धारयता नित्यं ब्रतानि नियमास्तथा ।

ब्रह्म चैव परं दृष्ट्येन जानन्ति तद्विदः ॥

ऋषिभिः स्नेहं तपसा दृष्ट्यन्ते चापरे परैः ।

आदिदेवसत्सङ्गता ब्रह्मलक्षणास्तथा ।

सा दृष्टिर्मानसो नाम धर्मेतन्मत्परायणाः ॥

मान्वातोवाच ।

ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तमः ।।

वैश्यः शूद्रश्च देवर्षे तद्ब्रूहि वदतावरः ॥

नारद उवाच ।

जातकर्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः

शुचिः ।

वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्मस्ववस्थितः ॥

शौचाचारपरो नित्यं विप्रसाश्री गुरुप्रियः ।

नित्यव्रतो सत्यरतः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥

सत्यं दानमयोऽदोह आशुशस्त्रं कृपा हृणा ।

तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

क्षत्रेण सेवते कर्म वेदाध्ययनसंयुतः ।

दानादानवहिर्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते ॥

विश्रत्याशु पशुभ्यश्च क्षुध्यादानरुचिः शुचिः ।

वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति सञ्ज्ञितः ॥

सर्वभक्ष्यरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरोऽशुचिः ।

त्यक्तवेदस्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥

शूद्रे चैव भवेत्क्षत्रं द्विजे चैव न विद्यतः ।

न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः

मान्वातोवाच ।

के धर्माः सर्ववर्णानां चातुर्वर्ण्यस्य के पृथक् ।

चातुर्वर्ण्याश्रमाणाश्च राजधर्माश्च के मताः ॥

नारद उवाच ।

अक्रोधः सत्यवचनं सविभागः क्षमा तथा ।

वर्णः

प्रजनः खेपु दारेषु शौचमनोह एव च ॥
आर्जव भवभरण न वे ते सार्ववर्णिकाः ।
ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ॥
दममेव महाराज धर्मेमाहुः पुरातनम् ।
स्वाध्यायाभ्यासनचैव तच्च कर्म समाप्यते ॥
तं चेद्विचसुपागच्छेदर्थमानं सकर्मणि ।
अकुर्व्याणं विकर्माणि आर्त्तं प्रज्ञानतर्पितम् ॥
कुर्वीतोपेत्य सन्तानमथ दद्याद्यजेत च ।
सविभज्यापि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितोष्यते ॥
परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ।
कुर्यादथ्यम वा कुर्यात्कौचो ब्राह्मण उच्यते ॥३॥
अत्रियस्यापि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
दद्याद्राजा न याचेत यजेत न च याजयेत् ॥
नाध्यापयेद्दधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।
नित्योदयुक्तो ह्यसुवधे रणे कुर्यात् पराक्रमम् ॥
ये तु क्रतुभिरौजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवाः ।
ये तु युद्धे विजेतारस्तु ते लोकजितो श्रुपाः ॥
अविचलतश्चरौरो हि संगरादयो निवर्त्तते ।
अत्रियस्य तु तत् कर्म नोभयत्र यशःप्रदम् ॥
अत्रियाणामर्थं धर्मो निर्णतो तुजिभिः परः ।
नास्य ह्यत्यन्तं किञ्चिद्वाञ्छो ह्यसुविनिग्रहात् ॥
दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञो वैमोऽभिधीयते ।
तस्माद्वाञ्छा महाराज योह्य धर्मेऽशीलिना ॥
प्रजाः खेपु च धर्मेऽहं स्थापयेत् महौपतिः ।
धर्मप्राप्त्यैव हि कर्माणि कारयेत् सतत

प्रजाः ॥

परमां विद्विमाप्नोति श्रुतिं परिपालनात् ।
कुर्यादथ्यम वा कुर्यात्कौचो राजान्य उच्यते ॥४॥
वैश्यस्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्मो वेदसम्मतः ॥
दानमध्ययनं शौचं यज्ञश्च धनसञ्चयः ।
पाण्येष च पशून् वैश्यः पित्रवह्मन्मन्त्रयन् ॥
विकर्म तद्भवेद्यत् कर्म यत् स समाचरेत् ।
रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् ॥
प्रजापतिर्हि वैश्याय ऋद्धा परिहरे प्रजा ।
ब्राह्मणेभ्यश्च राज्ञे च सर्वान् परिहरे प्रजाः ॥
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
वस्त्रामेकां पिबेद्भृतं श्रुताश्च मिथुनं भवेत् ॥
लब्धाश्च सप्तम भागं तथा ऋद्धेकलक्षुरे ।
श्रुत्यानां सर्व्वदीजानि एषा चांवलरौ भतिः ॥
न च वैश्यस्य कामं स्यान्न रक्षेय पशूनि ।
वैश्ये रक्षति नान्येन रक्षितथा कथञ्चन ॥५॥
शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भूपते ।
प्रजापतिर्हि वर्णानां दास शूद्रमकणयत् ॥
तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते ।
तेषां शूद्रेष्वेव महत् सुखमवाप्नुयात् ॥
शूद्र एतान् परिचरेत् त्रीन् वर्णानशुपूर्व्वशः ।
सञ्चर्याश्च न कुर्वीत यातु शूद्रः कथञ्चन ॥
पापयान् हि घनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्भरौयसः ।
राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः ॥
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
अन्नश्च भरणयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते ॥
क्षुद्रं वैद्विमीश्रीरसुपानद्वजनानि च ।

वर्णः

यातयामाणि देयानि शूद्राय परिचारिणे ॥
अधार्म्याणि विप्रोक्तानि वसनानि द्विजातिभिः ।
शूद्रायेव प्रदेयानि तस्य धर्मघनं हि तत् ॥
यच्च कश्चिद्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराचरेत् ।
कल्पन्तोऽस्य तु तेनाहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः ॥
देयः पिण्डोऽनपत्याय भर्त्तव्यो ऋद्धुर्भलौ ।
शूद्रेण च न ह्यातयो भर्त्ता कस्याश्चिदापि ॥
अतिरेकेन भर्त्तव्यो भर्त्ता द्रव्यपरिचये ।
न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्त्तृहार्थघनो हि सः ॥
उक्तस्त्वयाणां वर्णानां यज्ञस्य च पार्थिव ।
स्वाहाकारवधटकारौ मन्त्रः शूद्रे न विद्यते ॥
तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्याजयेत न च खयम् ।
पूर्णपाचमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणम् ॥६॥

श्रीनारद उवाच ।

इदानीमाश्रमाणाश्च धर्मं वक्ष्यामि भूमिप ।
ब्रह्मचर्याश्रमं तावत् श्रद्धा सन्वाधियासन ॥
गत्वा गुरुद्वयं शिष्यो नमस्कृत्य गुरुं शुचिः ।
ब्रूयादध्येतुमायातः शिष्योऽहं तव मारिष ।
नतस्तस्याज्ञया नित्यमध्येतयं नराधिप ॥
सदा विचारं शास्त्रस्य गुरुपादाभिवादनम् ।
तदाज्ञापालनश्चापि ध्यानं दैवतमावना ॥
लाभेन येन केनापि तुष्टिं सद्भिः समागमः ।
समापविष्टो गुरवे दक्षिणां प्रतिपाद्य च ॥७॥
गृहाश्रमं ततो गच्छेद्गुरोराहामधिरजनः ।
उद्धृष्टे कुलजां कथां सुशीलां धर्मचारिणीम् ॥
अनृष्टवादिनीं सौम्यां सुचरित्रा प्रियवदाम् ।
गृहिणां प्रथमो धर्मोऽतिथिपूर्व्वेव पार्थिव ॥
अप्राप्य पूजामतिथिर्यस्य गृहाश्रमवर्त्तते ।
स याति नरकघोरं पुण्यं तस्मै प्रदाय च ॥
प्रथमं स्वागतं दृष्ट्वादासनश्चापि संदिशेत् ।
पादौ च मनुपकंश्च दद्यात् प्रणतिपूर्व्वकम् ॥
सवाहश्च प्रियालामं कुर्यात्तेन सहान्ततः ।
भोजनश्च यथाशक्ति कारयेदतिथिं नृप ॥
देवाश्च पितरश्चापि प्रीयन्तेऽतिथिपूजने ।
आतिथ्यसहस्रं कर्म गृहस्थानां न विद्यते ॥
यस्य नित्यं स्थितिर्नास्ति योऽतिथिः परिकीर्त्तितः ।
सन्वाश्रमाणामधिको गृहाश्रम उदाहृतः ॥
यस्मात्तस्मिन् समायान्ति मित्रार्थमाश्रमाश्च ।
पितृदेवाश्चैनं कार्यं गृहिणा सुखमिच्छता ॥८॥
वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये द्वितीयं जगतीपते ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् क्षतकुलो गृहाश्रमात् ॥
तदारण्यकशास्त्राणि यमधीत्य स धर्मेविन् ।
ऊर्ध्वरेता प्रव्रजित्वा गच्छेत्तत्परसात्त्वताम् ॥
सुते भार्यां परिभ्यस्य वर्णं गच्छेत् सद्देव वा ।
शान्तं शुद्धात्तरातां च सर्व्वभूतहिते रतः ॥
चरितब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य विशाग्यते ।
कर्त्तव्याणीह राजेन कथ्यन्ते सुनिश्चिने ॥
भैरवचर्याखधीकारं प्रशस्तं दह मोक्षिणः ।
पञ्चाक्षमितथायी स्यान्गिरिभिरनिकेतन ॥
यथोपलब्धजीवी स्यान्सुनिर्दामो जितेन्द्रियः ।
निराशीः स्यात् सर्व्वधर्मो निर्योगो निर्विकार-

वान् ॥

वर्णः

विवेकी घनपूजादौ विद्वज्जः कश्चन सदा ।
संसारं खल्ववधीत्य शान्तः सन्मुदमानसः ॥
पञ्चमूलफलाहारी जलाश्री वायुभोजनः ।
निराहारोऽथवा शुद्धोऽहर्निशं तप आचरेत् ॥
एव कुर्वन् महाभाग ब्राह्मणः विद्विमाप्नुयात् ॥
चतुर्थमाश्रमं वक्ष्ये सुक्तिघोषानमेव हि ।
गुरोः पुरोधमासास्य भिक्षुः सत्यावधमेवित् ॥
विचरेत् सकलां पृथ्वीं लब्ध्वाश्री शान्तं उल्लुक् ।
योगाभ्यासरतो नित्यं धर्मेसञ्चयतत्परः ।
धर्माधर्मविहीनो वा भिक्षुकः विद्विमा-

प्नुयात् ॥

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २५।२६।२७ अध्यायाः ॥१॥
अथतु नारदविद्वद्विराजो ५६ अध्याये मार्कण्डेय
पुराणे महालघोपाख्याने कूर्मपुराणे २।३
अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥१॥ गणचिचकननः ।
हावीरं भुज् इति भावाः । तत्तथाः ।
प्रवेष्टी २ आक्षरम् ३ परिक्षोमः ४ कुशः ५
कुशा ६ । इत्यमरः ७ प्रवेष्टिः ८ परिक्षोमः ९
कुशम् ६ । इति भरतः १० शुद्धादिः । ११
इति ख्यातः । स च बहुविधो यथा । श्वेतः १
पाण्डुः २ धूसरः ३ लवणः ४ पीतः ५ हरितः ६
रक्तः ७ शोणः ८ अरुणः ९ पीतः १०
श्यावः ११ धूम्रः १२ पिङ्गलः १३ कर्करः १४ ।
इति नामरः १५ गर्भस्थबालकस्य वहे भावि
वर्णो भवति । इति सुखबोधः १६ यशः १७ गुणः
सुतिः । इति मेदिनी । खे, २६ । खर्गम् ।
व्रतम् । रूपम् । अक्षरम् । मेदः । गीतक्रमः ।
चित्रम् । तालविशेषः । अङ्गरागः । इति
हेमचन्द्रः ॥

वर्णः, पु स्त्री, (वर्ण्यते भिद्यते इति । वर्ण +
घञ् ।) मेदः । (वर्ण्यते दीप्यतेऽनेनेति ।)
वर्ण + घञ् ।) रूपम् । (वर्णयति । वर्ण +
अच् ।) अक्षरम् । (वर्ण्यते रण्यते इति । वर्ण
+ घञ् ।) विषयम् । इति मेदिनी । खे, २६ ।
वर्णश्च द्विविधः । ध्वन्यात्मकः अक्षरात्मकश्च ।
अस्योत्पत्तिप्रकारो यथा,—
“अवेवद्यान्मुखश्रोत्रजगर्गस्याविषदाक्षरम् ।
अप्यथ्यक्तं प्रलपति यदा सा कुङ्कुली तदा ।
मूलाधारे विष्वज्जति सुमुक्तां वेष्टते सङ्घः ॥”

इति प्रपञ्चसारः ।

अस्याथै । सुखश्रोत्रजगर्गस्याविषदाक्षरम् ।
ख्यातेतोर्यदा सा कुङ्कुली अविषदाक्षरं अवि
अक्षरमक्षरं यथायुक्ते ध्वनौ तं प्रलपति अर्थात्
कलभाषणादिकं करोति तदा मूलाधारे विष्व-
ज्जति शब्दायते सुमुक्ताश्च सुकुर्वेष्टते । इति
तट्टीका ॥ १॥ अस्य कुङ्कुलीस्वरूपं यथा,—
“कुङ्कुलीभूतसर्पायामङ्गलश्रियसुपेयुषी ।
विषामजननी देवी शब्दब्रह्मरूपिणी ।
द्विचत्वारिंशद्वर्णात्मा पञ्चाशद्वर्णरूपिणी ।
गुणित्वा सर्व्वगान्धर्व्व कुङ्कुली परदेवता ।
विश्रात्मनापञ्च सा स्रुते मन्त्रमय जगत् ।
एकधा गुणित्वा शक्तिः सर्व्वविश्वप्रवर्त्तिनी ॥

वर्णः

त्रिपुष्करं खरान् देवी प्रज्ञादीनां त्रयं त्रयम् ।
इति सारदातिलकः ।
अस्यार्थः । त्रिधा मेति चन्द्रसूर्याभिरूपा । द्वि-
चत्वारिंशदिति भूतलिपिमन्त्रमयी । पञ्चाश-
दिति मातृकामयीत्यर्थः । सर्वगात्रेण सर्ववर्णेन
गुणिता परस्परमिलिता सती मन्त्रमयं जगत्
सृते प्रकाशयति इत्यर्थः । मूलाधारे सर्पवत्
कुण्डलीभूता नाडी वर्णते तन्मध्यस्थायित्वादिभ्यं
कुण्डली । सर्ववित्तुभयोपादानात् शब्दार्थ-
रूपोभयप्रतिपादिकेति सूचितम् । त्रिपुष्कर-
मिति ध्येष्टमध्यमकनिष्ठत्वेन तीर्थत्रयम् । खरा-
निति उदात्तानुदात्तसमाहारान् । इति
तट्टीका ॥ १ ॥ अपि च ।
“द्विचत्वारिंशता मूले गुणिता विश्वनायिका ।
सा प्रसूते कुण्डलिनौ शब्दत्रयमयी विभुः ।
शक्तिं ततो ध्वनिस्तस्मान्नादस्तस्माद्विबोधिका ।
ततोऽर्हद्वक्त्रतो विद्वत्तस्मादासीत् परा ततः ॥”
इति सारदायामाचार्याः ।
मूले मूलाधारे द्विचत्वारिंशता गुणिता विश्व-
नायिका कुण्डलिनौ अनेन क्रमेण अकारादि-
सकारान्तां द्विचत्वारिंशदालिकां भूतलिपि-
मन्त्रालिका वर्णमालिकां सृते इत्यन्वयः । क्रम-
माह शक्तिमिति सा कुण्डलिनौ शक्तिं सृते
ततः शक्तिर्ध्वनिरासीदिति, योजना । ततो
ध्वनेरित्यादि ज्ञेयम् । अथच क्रम, सर्वाक्षरो-
पत्तौ ज्ञेयः । तत्र सत्त्वप्रविष्टा चिच्छक्तिश्चन्द्र-
वाद्या । पुनराकाशस्या सैव सत्त्वप्रविष्टा रजो-
ऽनुविष्टा सती ध्वनिश्चन्द्रवाद्या । अक्षरावस्था
सैव ततोऽनुविष्टा नादश्चन्द्रवाद्या । व्यक्तावस्था
सैव ततः प्राचुर्यानिबोधिकाश्चन्द्रवाद्या । सैव
तदभयप्राचुर्यादहर्हृदश्चन्द्रवाद्या । उक्तं च पदा-
र्थादर्शम् ।
“इच्छाशक्तिवलीदृष्टयो ज्ञानशक्तिप्रदीपकः ।
पुरुषिणी च सा शक्तिः क्रियास्या सृजति
प्रभुः ॥”
अथावेव विद्वः स्थानान्तरगतः पराद्याख्यो
भवति ।
पश्यन्ती मध्यमा वाची वैखरी शब्दलक्ष्मभू ।
तत्र परा मूले पश्यन्ती स्वाधिष्ठाने मध्यमा
चूडये वैखरी सुखे । तदुक्तं पदाचार्ये ।
“सप्ता कुण्डलिनो मध्ये ज्योतिर्मात्रास्वरूपिणी ।
अभोधविषया तस्मादहर्हृदगमिनी ।
सयं प्रकाशा पश्यन्ती सुसुप्तामाश्रिता भवेत् ।
सैव सत्त्वपञ्चं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ।
ततः सज्जमाना स्याद्विभक्तोर्हगमिनी ।
सेवोरः कण्ठतालुया शिरोमण्यरदस्थिता ।
जिह्वास्पर्शनिष्ठतत्त्वसर्ववर्णपरिग्रहा ।
शब्दप्रपञ्चजननी ओषध्याज्ञा तु वैखरी ।
इच्छाज्ञानक्रियात्मकौ तेषोरूपा गुणालिका ।
क्रमेणानेन सृजति कुण्डली वर्णमालिकाम् ।
अकारादिसकारान्तां द्विचत्वारिंशदालिकाम् ।
पञ्चाशदारगुणिता पञ्चाशद्वर्णमालिकाम् ॥

२८१

वर्णः

सृते तदर्थतो भिन्नाः कला रदादिकान्
क्रमात् ॥”
इति तट्टीका ।
“अष्टौ स्थानानि वर्णांगार कण्ठ शिरस्तथा ।
जिह्वाभूतलक्ष दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालुका ॥”
इति शिवास्त्रम् ॥ १ ॥
किञ्च ।
“यथा भवन्ति देहान्तरमी पञ्चाशदक्षराः ।
भेदा येन प्रकारेण तथा वक्ष्यामि तत्ततः ।
समीरिताः समीरेण सुसुप्तास्त्वनिर्गताः ।
अस्ति प्रयान्ति वदने कण्ठादिस्थानघटितः ।
उच्चैरुन्मार्गो वायुरदात्तं कुरुते खरम् ।
नीचैर्गतोऽनुदात्तश्च खरित तिर्यगागतः ।
अर्हैकद्वित्रिसंख्याभिर्मात्राभिर्लिपयः क्रमात् ।
सद्यस्मिन्मूर्खदोषैर्भुतसज्ञा भवन्ति ताः ।
अकारेकारयोर्योगादेकारो वर्ण इत्यते ।
तस्यैवैकारयोगेन स्यादेकाराक्षरं तथा ।
उकारयोगात्तस्यैव स्यादेकाराक्षयः खरः ।
तस्यैवौकारयोगेन स्यादेकाराक्षयः खरः ।
सन्ध्यक्षराः स्युश्चत्वारो मन्त्राः सर्वार्थसाधकाः ।
लवणवर्णयोर्योक्तिर्न वै सम्बन्धं प्रदर्शयते ।
विद्वत्सर्गात्मनोर्योक्तिमनसोरणपा वदेत् ।
कण्ठात्तु निःसरन् सर्गः प्रायोऽचात्मकतः-
परः ॥
नन्वरः सर्ग एव स्थानं सोच्छ्वासः प्राणकस्तु हः ।
स सर्गं श्लेषितं कण्ठे वायुना कादिमीरयेत् ॥
वर्गसर्गनमात्रेण कं खरसर्गनात्तु खम् ।
स्तोकगम्भीरसंस्पर्शात् गघी रुच वदितम् ॥
विषर्गच्छालुगः सोष्मा श चवर्गश्च य तथा ।
ऋटुरेफसकारश्च मूर्ध्निगो दन्तगुणया ॥
लवणवर्णसर्गानोष्ठानुपपन्नानसर्गकान् ।
दन्तौष्ठार्थां वच तत्तत्स्थानगोर्णान् समी-
रयेत् ॥”
इति प्रपञ्चसारे ३ पटलः ॥
सर्गो विषर्ग एव नन्वरो विह्वलः सोच्छ्वासः
सकाररूपः उच्छ्वासोऽन्तःप्रवेशशाली वायुः
स्यादित्यन्वयः । एव प्राणको वह्निर्निर्गमन-
शाली वायुर्हः स्यात् स एव उच्छ्वासः सोच्छ्वासः ।
प्राणश्चासौ को वायुश्चेति प्रोक्तः । इति
तट्टीका ॥ १ ॥ ध्वर्णकवर्गद्वित्रिसंख्यानीयाः
कण्ठाः । १ । इवर्णचवर्गयशास्त्रालयाः । २ ।
ऋवर्णटवर्गरपा मूर्ध्निगो । ३ । लवणवर्ण-
लक्षणा दन्ताः । ४ । उवर्णपवर्गोपध्मानीया
ओष्ठा । ५ । वे दन्तौष्ठा । ६ । ए रे कण्ठ-
तालयो । ७ । ओ औ कण्ठौष्ठौ । ८ । इति
शिवास्त्रम् ॥ १ ॥ अपि च ।
“अद्गुह्यं सर्वतन्त्रेषु वर्णोच्चारविधिं शिवे ।।
तव स्नेहान्महेशानि । तदयं कथयामि ते ॥
पञ्चाशच्चाटकावर्गोच्चारणं गुरुतोऽभ्यसेत् ।
अ कु पु टु तु पु शु अष्टौ वर्गाः प्रकीर्तिताः ॥
अ कु हा, कण्ठतो वीयाः स्तावुतसुयशाः
सृताः । २ ।

वर्णः

ऋ टु रषास्तु मूर्धन्याः । ३ दन्ता ल तु ल वा
मन्ताः ॥ ३ ॥
उपवचोष्ठसंभूताः ५ स्थानानि कथितानि ते ।
विशेषं कथयाम्यद्य प्रोक्ष्याम्यः कण्ठतः खराः ॥
ऋटुय जिह्वा मूर्ध्ना लवणं जिह्वादन्तजम् ।
सुखस्थानाङ्गुली वाच्या, चकार, कण्ठघातजः ॥
अङ्गनद्वयसंयोगे भवेत् पूर्वखरो गुरुः ।
पदान्तादिमवर्णस्य संयोगेऽपि श्रुतिर्हयोः ॥
अपदान्तादिसंयोगे योरन्यत्र तथेष्टते ।
योः श्रुतिस्तु तिरोभूय खरवत् श्रुतिता व्रजेत् ॥
श्रिया बीजे शकारस्य कृश्रुति, परमेश्वरि ।।
कृश्रुतिश्च रादिभृगौ तथादिस्थे तु चश्रुतिः ॥
चहस इत्यादौ नमस्तस्यै चास्या इत्यादौ च ।
रेफादिके तदन्ते वा हकारे समवाच्यता ॥
वर्धः हृद इत्यादौ ।
किन्तु वैजात्यमाश्रित्य स्फुटं नात्रास्य वाच्यता ॥
चु तूर्यध्वनिमाप्नोति यादिस्थे परमेश्वरि ।।
वाङ्म इत्यादौ ।
पु चतुर्थध्वनिं याति वादिस्थे तु विशेषतः ॥
आह्वानमिवाहौ ।
जादिस्थेऽप्यथ नादिस्थे वैजात्यं स्वल्पवाच्यता ।
प्रज्ञाद अह्वाय इत्यादौ ।
मादिस्थे मे च मस्यापि नासिकाभूतवाच्यता ॥
उ ङ ण न मा विद्वन्नासिकाभूतवाच्यताः सृताः ।
यकारश्च तृतीयत्वं पदादौ सर्वदा व्रजेत् ॥
केयूरादावपि तथा अन्यत्र कण्ठमात्रजः ।
नादिस्थश्चसंयोगेऽपि खरयोगान्तवर्गके ॥
प्रश्नः खान इत्यादौ ।
वर्णोत्तरेऽपि ऋटुयोर्वर्णजिह्वादिवाच्यता ।
वैजात्यमपि तत्रास्ति गुरोरेव समभ्यसेन ।
आदिरेफस्तु सं प्रोक्तो ऋटुरेवो व्रजेद्वताम् ।
एव ज्ञात्वा महेशानि । पठेत् स्तोत्रं जपेत्तुम् ॥
कवचश्च महेशानि नान्यथा फलमाप्नुयात् ॥”
इति प्रपञ्चसारे ३ पटलः ॥ १ ॥
अपि च ।
“ह्रस्वः खरेषु पूर्वोक्तः परो दीर्घः क्रमादिमे ।
शिवशक्तिमयास्ते स्युर्विद्वत्सर्गावसानकाः ॥
विद्वः पुमान् रवि, प्रोक्तः सर्गः शक्तिर्निष्ठा-
करः ।
खराणां मध्यमं यत्तु तच्चतुष्कं मणुसकम् ॥
विना खरेस्तु नाश्वेषा जायते यत्तिरङ्गसा ।
शिवशक्तिमयान् प्राहुस्तस्माद्वर्णान् मनीषिणः ॥
कारणान् पञ्चभूतानासृजता मातृका यतः ।
ततो भूतात्मका वर्णाः पञ्च पञ्च विभागतः ॥
वायुमिभूतलाकाशाः पञ्चाशद्विषयः क्रमात् ।
पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घाः विद्वन्ताः सन्निवन्धवाः ।
पञ्चशः कादयः प ङ ल स ज्ञान्ताः समी-
रिताः ॥”
इति सारदा ॥ १ ॥
अक्षरखटिकारसं यथा,—
“वाक्साविनेऽपि समये भास्तिः संजायते
यतः ।

धात्राक्षराणि दृष्टानि पत्राकृताभ्यतः पुरा ॥”
इति श्रुतिस्तत्रैव दृश्यति ॥
वर्णलेखनप्रकारस्तु तत्तदर्थं द्रष्टव्यः ॥ • • • वर्ण-
नामानि यथा,—

“तन्त्रसङ्केतबोधार्थमाहृत्य तन्त्रशास्त्रतः ।
वर्णनामानि कतिचित् वक्ष्यामि विदुषां सुदे ॥
ॐकारो वरुणस्तारो वामश्च ह्रस्वकारणम् ।
मन्त्राद्यः प्रणवः सत्यं विन्द्रशक्तिस्त्रिदेवतम् ॥
सर्वज्योतीत्यादकश्च पञ्चदेवो ध्रुवश्चिक ।
सावित्री त्रिशिखो ब्रह्म त्रिगुणो गुणजीवकः ॥
च्यादिवीजं वेदसारो वेदयोजनमत परम् ।
पञ्चरसिस्त्रिजुटे च त्रिभवे भवनाशन, ॥
गायत्रीबीजपञ्चांशौ मन्त्रविद्याप्रसू, प्रसूः ।
अक्षर माहकारश्चानादिरहेतमोऽक्षरौ ॥ ॐ ॥
अ श्रीकण्ठः सुरेशश्च जलाटश्चेकमात्रिक ।
पूर्वोद्गरी दक्षिणेधौ सारस्वत प्रियवदः ॥
महान्नाम्नी वासुदेवो धनेश केशवोऽन्ततम् ।
कौर्त्तिर्निहृत्तिर्वागीशो नरकारिर्हरो भरतु ॥
ब्रह्मा वामाद्यजो ह्रस्व, करसुः प्रणवाद्यकः ।
ब्रह्माणी कामरूपश्च कामेशो वाशिनौ वियत् ॥
विश्वेश, श्रीविष्णुकण्ठौ प्रतिपत्तिधिराशिनौ ।
अकर्मण्डलवर्णाद्यौ ब्राह्मण, कामकर्षिणी ॥ अ ॥
आकारो विजयानन्तो दीर्घाच्छायो विनायक ।
क्षीरोदधि पयोदश्च पाशो दीर्घास्त्रहतकौ ॥
प्रचण्ड एकजो रुद्रो नारायण इमेश्वर, ।
प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तकगणान्तक, ॥
पितामहो दिटान्तोऽभू क्रिया कान्तिश्च
सम्भव, ।

द्वितीया मानदा काशीविघ्नराज कुलो वियत् ।
 खरान्तकाश्च हृदयमङ्गुष्ठो भगमालिनी ॥ आ ॥
 इ स्तुत्या शाल्मली विद्या चन्द्र पूषा सुगुह्यक ।
 सुमित्रं सुन्दरो वीर कोटर, काटर; पयः ॥
 भूमथ्यो माघवस्तुष्टिदं चनेत्रश्च नायिका ।
 शान्त, कान्त, कामिनी च कामो विघ्नविना-
 यकः ।

नेपालो भरणी रुद्रो नित्या क्षिप्ता च पावकः ॥
॥५॥

ईस्त्रिभूर्निर्महामाया लोलाक्षी वामलोचनम् ।
 गोविन्दः प्रेखरः पुष्टिः सुभद्रा रत्नचक्रः ।
 विष्णुर्लक्ष्मीः प्रह्लादश्च वाग्विग्रहः परापरः ।
 कालोत्तरीयौ मेरुद्वारं रतिश्च पौखवर्धनः ।
 शिवोत्तमः शिवा तुष्टिस्तुर्थो विष्णुमालिनी ।
 वैष्णवी वैन्दवी जिह्वा कामकला सनादका ।
 पावक कोटरः कौर्त्तिर्मोहिनी काणकारिका ।
 कुचदन्तः तर्जनी च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी ॥ ईंः ॥
 उ शङ्करो वत्सलाक्षी भूत कल्याणपाचकः ।
 क्षमरेशो दक्षकर्मः सङ्खवक्त्रो मोहनः शिवः ।
 उग्रः प्रसृष्टतिविष्णुर्विष्णुकर्मा महेश्वरः ।
 शत्रुघ्नसेटिका पुष्टिः पञ्चमी वद्विवासिनी ॥
 सेटिकास्थाने चेत्तिका इति वा पाठः ।
 कामज्ञः कामना चेशो मोहिनी विप्रद्वन्द्वही
 खट्वः कुटिला श्रीत्र पारद्दीपो ह्यो हरः ॥

छटस्र इति कुत्रचित् पाठः । उ० ॥
 ऊः कण्टको रतिः शान्तिः क्रीडनो मधुसूदनः ।
 कामराजः कुजेशश्च महेशो वामकर्णकः ॥
 कण्टकस्थाने कण्टक इति वा पाठः ।
 व्यर्चोऽथो भैरवः सुन्दरो दीर्घघोषा सरस्वती ।
 विनासिनी विघ्नकर्ता जप्ताग्र्यो रूपकर्षिणी ।
 महाविद्वेश्वरी यथा यथो भूः काव्यकुसुमकः ॥
 ॥ ऊ ॥

ऋ पूर्वोर्ध्वमुखी रुद्रो देवमाता त्रिविक्रमः ।
 भावभूतिः क्रिया क्रूरा रेचिका नासिका धृतः ॥
 एकपादशिरो भाजा मण्डला शान्तिनी जलम् ॥
 कर्णः कमलभा मेघो निर्लसिगणनायकः ।
 रोहिणी शिवदूतो च पूर्यगिरिश्च सप्तमी ॥
 मेघः स्थाने मेघ इति च पाठः ॥ ऋ ॥
 ऋः क्रोधोदतिचिप्रो वाणी वामनोऽमोघ
 श्रीघतिः ।

कर्तुंमुखी नशानाय, पद्ममाला विनयधौः ॥
 शशिनौ मोचिका श्रेष्ठा दैव्यमाता प्रतिष्ठिता ।
 एकदन्ताङ्गयो माता हरिता मिथुनोदया ॥
 माता स्थाने माया इति वा पाठः ।
 कोमल, श्यामला मेधौ प्रतिष्ठा पतिरष्टमी ।
 ब्रह्मण्यमिव कीलावे पावको गन्धर्विणी ॥
 मिवस्थाने मवेति वा पाठः । ऋ ॥
 ल, स्याणुः श्रीधरः शुद्धो मेघा धन्वो वक्रो वियत् ।
 देवयोनिर्दक्षगण्डो वहेश् कौन्तेययकौ ॥
 वहेश्स्थाने बाह्वग इति वा पाठ ।
 विश्वेश्वरो दीर्घजिह्वा भद्रेन्दो लाङ्गलि परा ।
 चन्द्रिका पार्थिवो घूम्रा हृदन्त, कामवर्द्धन ॥
 शुचिस्मिता च नवमी कान्तिराघातकेश्वर ।
 चित्ताकर्षिणी काश्यप तृतीयकुलसुन्दरी ॥
 चित्ताकर्षिणीस्थाने चित्ताकर्षिणी इति वा
 पाठः । लः ॥

शृङ्गार कमला हर्षा हृद्योक्तेः मधुव्रत ।
 हृष्टा कान्तिर्वाग्मण्डो रुद्रः कामोदरीसुरा ॥
 प्राप्तिं कृतं स्वस्तिका प्रक्षो मायाधौ लोचुपो
 वियतु ।

कुशमी सुस्थिरो माता नीलपीतो गजाननः ॥
कामिनी विश्वघा काञ्चो निधा शुद्धः शुचि
लती ॥

विश्ववास्थाने विस्मया इति वा पाठः ।
 सूर्यो घैर्याकर्षणी च एकाकी दशुलप्रष्ठः ॥ १६ ॥
 एकारो वास्तव, शक्तिर्मिरयलीशोऽमी भग मरुत् ।
 सध्मा भूतोऽर्हकेशी च ज्योत्स्ना अह्मा प्रमर्द्नः ॥
 भूतस्थाने द्रव इति वा पाठः ।
 भयं भ्रान कथा धीरा जह्वा सर्वमसुद्धव ।
 वह्निविष्णुभगवती कुण्डली मोहिनी वयः ॥
 योविदाधारशक्तिश्च विकीर्णा ईशश्चक्रः ।
 सन्धिरैकादशी भद्रा पद्मनाभ कुजाचलः ॥ १७ ॥
 ऐलंजा भौतिक, कान्ता वायवी मोहिनी
 विभुः ।

दद्याद्दामोदरः प्रश्नोद्धरो विद्वत्सुख्यपि ।
अमात्मको जगद्योनि, परः परनिबोधस्तु ।

ज्ञानान्ता कपर्दी श्रीः घटेशासिः समाष्टकः ।
त्रिपुरा लोहिता राक्षी वाग्भवो भौतिकासनः ।
महेश्वरो दादशी च विमलच सरस्वती ।
कामकोटो वामनाशुरशुमान् विजया जटा ।
ऐ॥

व्योकारः सत्यपीयूषो पश्चिमास्यः श्रुतिशिखरा ।
 सद्योनातो वासुदेवो गायत्री दीर्घजङ्गलः ।
 व्याप्यायनी चोद्धतान्तो लक्ष्मीवाङ्गी सुखी द्विज ।
 उद्देश्यदर्शकस्तौत्र कैलासो वसुधाधर ।
 प्रणवांशो ब्रह्मसूत्रमजेष सर्वमङ्गला ।
 त्रयोदशी दीर्घनासा रतिनाथो दिगम्बरा ।
 त्रैलोक्यविजया प्रप्ता प्रीतिर्बोणादिकविणी ।
 ।बोः।

यौकारः शक्तिको नाशस्तेजसो वामवह्नयः ।
मनुवह्नयस्तेजसश्च शङ्खकण्ठं, सदाशिवः ।
अधोदन्तश्च कण्ठोष्ठौ सङ्ख्येयं सरस्वती ।
आशा चोर्ध्वमुखी शान्ती यामिनी प्रव्रतः ।
पृथक् ॥

अनन्ता ज्वालिनी योमा चतुर्दशी रतिप्रियः ।
नेत्रमात्माकर्षिणी च ज्वालाभान्तिनिका भृगुः ।
योमास्थाने रोमा इति वा पाठः । शौ. ।
अद्भारश्चक्षुषो दम्नो घटिका समगुहकः ।
प्रदुन्नः श्रौसुखी प्रीतिर्वीजयोनिर्द्वेषजः ।
दन्तस्थाने दम्भ इति वा पाठः ।
पर शशी प्रमाणीश सोमविन्दः कलानिधिः ।
अक्रूरक्षेतना नागपूर्णा दुःखहरः शिवः ।
शिरः शम्भुर्नरेश सखदुःखप्रवर्त्तकः ।
पूर्णिमा रवतो मुह कन्या चरवियत्रविः ।
अन्तसाकर्षिणी श्रूय विचित्रा योमरूपिणी ।
केदारो रात्रिनाशश्च कुम्भिका चैव वृद्धरः ।
[५]

अः कण्ठको महासेन कला पूर्णानता इति ।
 इच्छा भद्रा गयेष्टश्च रतिर्निदासुखी सुखम् ।
 द्विजिन्दुरचना सोमोऽनिरुद्धो द्रुखस्तपः ।
 द्विजिह्वः कुण्डल वक्तुः सर्गः शक्तिर्निर्माकरः ।
 सुन्दरी सुयशानना गयनाथो महेन्द्रः । अः ।
 कः क्रोधीशो महाकाली कामदेव प्रकाशकः ।
 कपाली तेजसः शान्तिर्वासुदेवो जयाननः ।
 चक्री प्रजापति रक्षिदैवस्तुको विशम्पतिः ।
 अन्नन्तः पार्थिवो विन्दुस्तपिनी परमात्मकः ।
 दक्षस्तुत्याने दक्षकौ इति वा प्रातः ।
 वर्गाद्यश्च सुखी अक्षा सखाद्योऽम्भः शिषो
 जलम् ।

माधेश्वरी तुला पुष्पा मङ्गलशरणां करः ।
निव्या कामेश्वरी सुखः कामरूपी गणेश्वरः ।
श्रीपुरं रमणी रङ्ग कुसुमा परमात्मकः ॥४॥
खः प्रचक्रः कामरूपी ऋद्धिर्नष्टि, सरस्वती ।
आकाशमिन्द्रिय दुर्गा चक्षीश्चामिनी युवः ।
शिखरी दन्तातीशः कपोनिर्गन्धो बदि ।
शून्य कपाली कल्याणी स्वर्पकबीजं वरामरः ।
मुखायिणी चक्रजिह्वी जगत्पाङ्कारब्धमर्ता ॥
॥४॥

गो गौरी गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वर ।
शाङ्गो पञ्चान्तको गाथा गन्धर्वः सर्वगः

स्तुतिः ॥

सर्वसिद्धिः प्रभा धूम्रा दिवाख्याः शिवदर्शनः ।
विन्वात्मा गौ, पृथग्वा वालवह्निलोचनः ॥
गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दनो घरा ।
भोगवती च हृदय ज्ञान जालधरो लवः ॥
लवस्याने नर इति वा पाठः । गः ॥

च खट्वांगी दुर्धरो घण्टी घण्टीशक्तिपुरा-
न्तकः ।

वायुः शिवोत्तमः सत्या किङ्किणी घोरनायकः ॥
मरीचिबन्धुनो मेघा कालरूपी च दाम्भिकः ।
लम्बोदरा ज्वालमुख नन्देशो हनन ध्वनिः ।
त्रैलोक्यविद्या सहस्रा कामाख्यमनघामयः ॥ चः ॥
रुः शङ्खो भैरवचण्डो विन्दुसंघः शिशुप्रियः ।
एकवद्वो दचनखः खर्परो विषयसृष्टा ॥
कान्तिः त्रैलोक्यो धीरो द्विजात्मा ज्वालितो
वियतु ।

मन्त्रशक्तिश्च मदनी विज्ञेशी चात्मनायकः ॥
एकनेत्रो महानन्दो दुर्हरचन्द्रमा यतिः ।
शिवयोगी नीलकण्ठः कामेशी च मयाशुको ॥
रुः ॥

चः पुष्करो हली वाणी चात्मशक्तिः सुदर्शनः ।
धर्मसुखधरो भूत्वा मद्विवाचारवन्निनी ॥
भूत्वास्याने भौम इति च पाठः ।
एकरूपो रुचिः कूर्मचासुष्मा दीर्घबाहुकः ।
वामबाहुर्मलमाया चतुर्भुजस्तुल्यपिण्डी ॥
दयितश्च द्विनेत्रश्च लक्ष्मीस्तयलोचनः ।
चन्दनं चन्द्रमा देवचित्तनो वृद्धिको बुधः ॥
देवी केतसुखेच्छात्मा कौमारपूर्वफलगुणैः ।
अनङ्गमेखला वायुर्मेदिनी च मूलापती ॥ चः ॥
हृन्मन्दनं सुगन्धा च यशः पशुपतिर्दत्तिः ।
निर्मलं तरल बहुभूतमाया विद्याविनी ॥
एकनेत्रश्च वृषली द्विशिरा वामकुपेरः ।
गोकर्णो लाङ्गली वामकाममता सदाशिवः ॥
माता निशाचरः पायुर्बिचलः स्थातिशब्दकः ॥
रुः ॥

जः श्रवो वागरः मूली भोगदा विजया स्थिरा ।
लज्जये जयो जेता घातकी सुसुखी विसु ॥
लम्बोदरी स्तुतिः शाखा सुप्रभा कर्तृका धरा ।
दीर्घबाहु रविर्हंसो नन्दो तेषाः सुराधिपः ॥
जवनी वेगितो पामो मानवाचः सदात्मकः ।
हृन्मन्दनश्चरौ वेगी चामोदा मदविजलः ॥ जः ॥
भो महारो गुहो मन्त्रावायु सद्यः बहुमतः ।
अपेशो प्राविणी नाद पाशी जिह्वा जलं
स्थितिः ॥

पिरावेन्द्रो घडहर्षलः कर्कशो नादजः कुचः ।
दीर्घबाहुनली रूपमाकन्दितः सुचक्षुः ॥
दुर्मसो नष्ट आत्मा पात्र पिकटा कुचमण्डलः ।
कलहप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपर्वकः ।
दचवायाहृदयश्च पापात्मा अङ्गनः खरः ॥
भः ॥

जकारो वीघनी विन्वा कण्डली मखदो वियतु ।
कौमारी नागविज्ञानी स्याद्भुलनखरो वकः ॥
कण्डलीस्थाने कुण्डली मखदस्थाने सुखद इति
वा पाठः ।

सर्वेशचर्चिता बुद्धिः स्वर्गात्मा घर्घरध्वनिः ।
धर्मैकपादौ सुसुखौ विरजा चन्दनेश्वरो ॥
बुद्धिस्थाने सिद्धिः स्वर्गस्थाने सर्ग इति वा
पाठः ।

गायनः पुण्यधन्वा च रागात्मा च वरा-
चिणी ॥ भः ॥

टट्टारः कपाली च सोमवा, खेचरी ध्वनिः ।
सुकुन्दो विनदा पृथ्वी वैष्णवी वारुणी नवः ॥
सोमवा स्थाने सोमेश इति कचित् पाठः ।
दक्षार्जुनार्जुनश्च जरा भूतिः पुनर्भवः ।
दृष्ट्यातिर्धनुश्चित्रा प्रमोदा विमला कटिः ।
राजा गिरिर्मेधाघनुर्मानात्मा सुसुखो
मरुतु ॥ टः ॥

ठः मूयो मञ्जरी बीजः पाणिनी लाङ्गली
चया ।

वनजो नन्दनो जिह्वा सुनङ्गधूर्यकः सुधा ॥
वर्तुलः कुण्डलो वज्ररत्नं चन्द्रमण्डलः ।
दक्षजानूरुभावश्च देवभक्त्यो वृद्धहनिः ॥
एकपादौ विभूतिश्च ललाट सर्वमित्रकः ।
वृषभो नलिनो विष्णुर्मेदिनी गामयौः
शशी ॥ ठः ॥

डः स्तुतिर्दाहको नन्दिरूपिणी योगिनी
प्रियः ।

कौमारी शङ्करश्चाशस्त्रिधनो नदको ध्वनिः ॥
दुर्गहो जटिलो भीमा द्विजिह्वः पृथिवी सती ।
कोरगिरि, चमा कान्तिर्नाभि, स्वाती च
लोचनम् ॥

जटिलीस्थाने जटिल इति कान्तिस्थाने शान्ति-
रिति वा पाठः ॥ डः ॥

जे उक्ता निर्णयः पूर्वो यज्ञेशादनदेश्वरः ।
अहंनारीश्वरचोपमीश्वरो विशिखी नवः ॥
यज्ञेशादनदेश्वर इत्यत्र यज्ञेशो घनदेश्वर
इत्यपि पाठः ।

दक्षपादाङ्गुलेर्मलं विहिदण्डो विनायकः ।
प्रहासा विवेरा ऋद्धिर्गुणो निघनो ध्वनिः ॥
प्रहासा स्थाने प्रहास इति वा पाठः ।

विज्ञेश पालिनी त्वक्धारिणी क्रोडपुष्पकः ।
एलापुरं त्वगात्मा च विद्याखा श्रीर्मेनो रतिः ॥
तत्त्वस्थाने त्वक् इति वा पाठः ॥ जः ॥

यो निर्गुणं रतिर्ज्ञानं जम्बान पञ्चवाहनः ।
जया शम्भो नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः ॥
दिसुखं कोटवी श्रोत्रं सटद्विर्धनो मता ।
जिनेयो मातुषो योमदक्षपादाङ्गुलेर्मसम् ॥
माधवः शङ्खिनी यौरो नारायणश्च निर्णयः ॥
सुरस्थाने नखं इति वा पाठः ॥ डः ॥

तः पूतना हरिः शुद्धिः शङ्खी शक्तिर्जटो ज्वाला ।
वामस्त्रिक्रवामञ्जरी च कामिनी मण्ड-
ककः ॥

हरिस्थाने हविः इति वा पाठः ।

आषाढी तखतुस्तश्च कामिका पृष्ठपुष्पकः ।
रत्नकश्च श्यामसुखी वाराही मकरोदरणा ॥
आषाढीतखतुस्तश्चस्थाने आषाढीतखतुस्तश्च
इति रत्नकश्चस्थाने रत्नकश्च इति वा पाठः ।
सुगतोर्द्धसुखा बुद्धिनायकः क्रोडपुष्पकः ।
गन्धो विन्वामरश्चन्द्रश्चातुराधा च सौरकः ॥
बुद्धस्थाने वृद्ध इति सौरकस्थाने सैविक इति वा
पाठः ।

जयन्ति पुलको भान्तिरनङ्गमदनातुरा ॥ तः ॥
च, स्थिरामी महामन्त्रिर्नित्यग्राहो भयानकः ।
शिली शिरसिजो दण्डी भद्रकाली शिलोचयः ॥
कृष्णो बुद्धिर्बिकर्मा च दक्षनाशाधिपोरुमरः ।
वरदा भोगदा केशो वामजानू रसोदरलः ॥
कृष्णो बुद्धिर्बिकर्मा स्थाने कृष्णो वद्विर्बिकर्मा
इति वा पाठः ।

लीलौज्जयिनी गुह्यः शरच्चन्द्रो पिदारकः ॥
लीलौ इत्यादिस्थाने लीलौज्जयिनीपूर्णशर-
चन्द्रश्चिकारौ इति वा पाठः । चः ॥

दोर्द्रीशो घातकिर्धाता दाता दलं कलत्रकम् ।
दीन ज्ञानश्च दानश्च भक्तिराहवनी धरा ॥
दाता दल स्थाने दानादनु इति वा पाठः ।
सुगन्धा योगिनी सद्यः कुण्डलो वामगुल्फकः ।
कात्यायनी शिवा दुर्गा लक्ष्मणा नात्रि
कण्ठकी ॥

लक्ष्मणास्थाने सद्यना कण्ठकीस्थाने कण्ठकी
इति वा पाठः ।

स्वस्तिक कुटिला रूपः लण्घ्यश्चोमाजितेन्द्रियः ।
धर्मैकहामदेवश्च भ्रमा बहुसुचक्षणा ॥
धर्मैकनुस्थाने धर्मैकनु बहुस्थाने वद इति वा
पाठः ।

हरिदा पुरमञ्जी च दक्षपाणिश्चिरेखकः ॥ रः ॥
धो धनार्थो रुचिः स्थाणुः शान्तो योगिनी-
प्रियः ।

मीनेशः शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी ॥
धनार्थस्थाने धनार्थ इति वा पाठः ।
विषया धरणा चिन्ता नेत्रयुग्म प्रियो मति ।
पीतवाचा त्रिवर्णा च धाता धर्मप्रवर्द्धनः ॥
धरणाचिन्तास्थाने धरणा चिन्ता इति वा
पाठः ।

सम्दर्शो मोहनो लक्ष्मा वसुतुष्टा धनं धरा ।
वामपादाङ्गुलेर्मलं ज्येष्ठा सुरपुरं भयः ।
अर्धात्मा दीर्घजह्वा च धनेशो घनचक्षुः ॥ रः ॥
नो गर्विणी चमा सौरिन्नावली विश्वपावनी ।
मेघश्च सविता नेत्रं दन्तुरो नारदोद्वज्रः ॥
वारुणीस्थाने वरुणा इति वा पाठः ।

ऊर्ध्वचामी द्विरक्षश्च वामपादाङ्गुलेर्मसम् ।
वेनतेयस्तुतिर्पुत्रं तरुचिवातिरागमः ॥
वामनो ज्वालिनी दीर्घो निरीहः सुगतिर्नियतु ।
शब्दात्मा दीर्घघोरा च हस्तिनापुरमेवकौ ।
गिरिनायकनीली च शिवो नादिर्मेधा-
मविः । गः ॥

वर्णः

प' पूरप्रियता लोच्छा लोहितः पञ्चमो रमा ।
 गुह्यकर्ता निधिः शेष कालरात्रिः सुवाहिता ।
 तपनः पालनः पाता पञ्चरेणुर्धिरक्षणः ॥
 सावित्री पातिनी पान वीरतत्त्वो धनुर्हरः ॥
 पालनस्थाने पावन इति तत्त्वस्थाने तत्त्व इति
 वा पाठः ।
 दक्षपार्श्व सेनानी मरीचि पवनः शनि ।
 उड्डीश जयनी कुम्भोत्तलसं रेखा च मोहकः ॥
 कुम्भस्थाने कान्ता इति रेखास्थाने रेखा इति
 वा पाठः ।

मूला द्वितीयमिन्द्राग्नी लोकाक्षी मन

आत्मनः ॥

आत्मनः स्थाने आत्मक इति वा पाठः । पः ॥
 प सखी दुर्गिणी धूम्रा वामपार्श्वो जनाईन ।
 जया पादः शिखा रौद्री केतुकारः शाखिनी
 प्रियः ॥

उमा विहङ्गमः कालकुञ्जिनीप्रियपावकौ ।
 प्रलयाम्बुनिलपादोत्तरः पशुपतिः शशी ॥
 कुत्कारो यामिनी यक्ता पावनो मोहवर्द्धनः ।
 निष्कलवागहङ्कार प्रयागो यामणी, फलम् ॥
 यक्तास्थाने भक्ता इति प्रयागस्थाने प्रयाग
 इति वा पाठः । फः ॥

बो वनी भूधरो मार्गो धर्वरी लोचनप्रियः ।
 प्रवेता कलसः पञ्चो स्थलगण्डः कपर्दिनी ॥
 पृष्ठवशी भया मातुः शिखिवाहो युगन्वरः ।
 सुखविन्द्वेली चण्डा योद्धा त्रिलोचनप्रियः ॥
 सुखविन्द्वस्थाने सुखविन्द्वरिति वा पाठः ।

ज्जेहिनी तापिता भूमिः सुपनिन्द्रवलिप्रियः ।
 सुरभिर्मुखविष्णुश्च सहारो वसुधाधिपः ॥
 सुपनिन्द्रस्थाने सुगन्धिचेति वा पाठः ।

घटो पुरश्च पेडा च मोहको गगन प्रति ।
 पूर्वावापामध्याक्षिणी शनि कुम्भद्वितीयकौ ॥ यः ॥

भ. क्षिप्ता भ्रमरो भीमो विन्मूर्त्तिर्निशातवम् ।
 दिरखो भूधरो मूल यज्ञस्तत्रस्थ वाचकः ॥
 निशातवस्थाने निशातव इति वा पाठः ।

नक्षत्र भ्रमणा दीप्तिर्वयो भूमिः पयो गभः ।
 नाभिभङ्ग भङ्गावाहो विन्मूर्त्तिर्विस्ताणकः ॥
 वयःस्थाने भय इति विस्ताणकस्थाने विन्मूर्त्तिक
 इति वा पाठः ।

प्राणात्मा तापिनी वक्ता विन्मूर्त्तौ च चन्द्रिका ।
 भीमसेनः सुधासेनः सुखो मायापुर हरः ॥
 वक्तास्थाने रुद्रा इति सुखस्थाने सुख इति वा
 पाठः । भः ॥

मः कालो ज्येष्ठितः कालो महाकालो महा-
 न्तकः ।

वैकुण्ठो वसुधा चन्द्री रविः पुरुषराजकः ॥
 वसुधास्थाने वस्तुदा इति वा पाठः ।

कालभद्रो जया मेधा विन्मूर्त्ता दीप्तसञ्जकः ।
 जतरश्च भ्रमानाग लक्ष्मीमातोयवन्धनौ ॥
 दीप्तस्थाने दीप्त इति वा पाठः ।

विधि शिवो महावीरः शशिप्रभा जनेश्वरः ।
 पसत्तः प्रियस्र रुद्रः सर्वज्ञो वज्रमण्डलम् ॥

वर्णः

मातङ्गमालिनी विन्दुः अवणाभरणो वियत् ॥
 रथस्थाने मख इति वा पाठः । मः ॥
 यो वाणी वसुधा वायुविक्रति पुरुषोत्तमः ।
 युगान्तः शसनः श्रीधरो धूमार्चिः प्राणिवेकः ॥
 युगान्तस्थाने युगान्त इति वा पाठः ।
 शक्ता भ्रमो जटो लोला वायुवेगी यज्ञस्करी ।
 सङ्कर्षणः क्षपा वाजो हृदय कपिला प्रभा ॥
 आग्नेयो व्यापकाख्यागो होमो यान प्रभा
 सुखम् ।

चण्ड सर्वेश्वरी धूमश्चासुखा सुसुखेश्वरी ॥
 प्रमास्थाने प्रभा इति वा पाठः ।

त्वगात्मा मलयो माता हसिनी भृङ्गनायकः ।
 तेनमः शोषको भीमो धनिष्ठान्नवेदिनौ ॥
 त्वगात्मास्थाने विगात्मा इति तेनमस्थाने येनम
 इति वा पाठः ।

मेघ सोमः पत्तिनामा पापहा प्राणसंज्ञकः ॥
 मेघस्थाने मेघ इति वा पाठः । यः ।

रो रक्तः क्रोधिनी रेफः पावकश्चोजयो मतः ।
 प्रकाशा दर्शने दीपो रतल्लणा पर बली ॥
 रत्नेजसस्थाने नेजन इति रतल्लणास्थाने रक्त-
 ल्लण इति वा पाठः ।

भुजङ्गेशो मतिः सूर्यो घातू रक्तः प्रकाशकः ।
 व्यापको रेवती दासं कुक्ष्यशो वज्रमण्डलम् ॥
 दासस्थाने दानमिति कुक्ष्यस्थाने दक्षाश
 इति वा पाठः ।

उग्ररेखा स्थूलदण्डो वेदकण्डपला पुरा ।
 प्रकृतिः सुगलो मज्जशब्दश्च गायको धनम् ॥
 वेदकण्डपलास्थाने वेदकण्डपला इति वा पाठः ।

श्रीकण्ठ उष्मा हृदय सुखी त्रिपुरसुन्दरी ।
 सविन्द्वर्धनिजो ज्वाला श्रीशैलो विश्वतोमुखी ॥
 श्रीशैलस्थाने श्रीशैल इति वा पाठः । रः ।

लक्ष्मन्, पूतना पृथ्वी माधव शक्रवाचकः ।
 बलातुलः पिणाक्षीशो व्यापको मांससञ्ज्ञकः ॥
 माधवस्थाने माधवी इति वा पाठः ।

खड्गो नादोन्मत्त देवी लवण वारुणी पतिः ।
 शिखा वाणी क्रिया माता भामिनी कामिनी
 प्रिया ॥

मृतस्थाने मृतमिति लवणस्थाने मरणमिति वा
 पाठः ।

ज्वालिनी वेमिनी वाह प्रद्युम्न शोषणो हरिः ।
 विष्णोः मन्मथो बली चेतो मेरुगिरि कला रसः ॥
 मन्मथस्थाने मन्मथ इति कलास्थाने कला इति वा
 पाठः । लः ।

घो वालो वारुणी सूर्या वरुणी मेदसंज्ञकः ।
 खड्गशो ज्वालिनी वङ्ग कलसध्वनिवाचकः ॥
 वङ्गस्थाने रङ्ग इति कलसध्वनिस्थाने कलसरवि
 इति वा पाठः ।

उत्कारोऽशस्तु ना वीर्यो वक्ता स्थिक् सागरः
 शुचिः ।

विधातुः शङ्करः श्रेष्ठो विशेषो वमसादनम् ॥ वः ॥
 शः सत्यश्च कामरूपी कामरूपो महामतिः ।
 सौख्यनामा कुमारोऽसि श्रीकण्ठो दयकेतनः ॥

वर्णः

दृगन्तः शयनं शाक्ता सुभगा विस्मलिकिनी ।
 न्यतुर्देवो महालक्ष्मीर्महेश्वरः कुलकौलिनी ॥
 बाह्वर्हसो वियङ्गकं हृदयङ्गाकुशः खलः ।
 वामोरः पुष्करीकात्मा कान्ति, कल्याणवाचकः ॥
 हंसस्थाने हंसा इति वा पाठः । शः ॥
 य श्वेतो वासुदेवश्च भीमा प्रज्ञा विनायकः ।
 परमेष्ठी वामबाहु श्रेष्ठो गर्भविमोचनः ॥
 भीमास्थाने भीता इति प्रज्ञास्थाने श्रद्धा इति
 वा पाठः ।

लम्बोदरो यमौजेशः कामधुक कामधूमकः ।
 सुश्रीरश्मा वृषो लज्जा मरुद्वह्यः प्रिय शिवः ।
 कामधूमकस्थाने कालधूमक इति वा पाठः ।
 सूर्यात्मा चतुरः कोषो मत्ता वचोविदारिणी ।
 कलकण्ठो मध्यभिन्ना बुद्धात्मा मलपू शिवः ॥
 सो हस सुयशा विष्णुर्भैरवोऽश्वत्थसञ्ज्ञकः ।
 जगद्धीज शक्तिनामा मोहं वैशवती भृगुः ।
 सुयशास्थाने सुजन इति मोहस्थाने सोह इति
 वा पाठः ।

प्रकृतिरीश्वर शुद्धो प्रभा श्वेता कुलोद्भूतः ।
 दक्षपादो नृत्यं ब्राह्मी परमात्मा परोत्तरः ॥
 सूरुपा च मुखेशो गौः कलकण्ठो हृकोदरी ।
 प्राणादाश्च पुरादेवी लक्ष्मीः सोमो हिरण्यः ॥
 दुर्गोत्तारिणि सक्कोहाज्जीवो नर्तनमोहरः ।
 दुर्गोत्तारिणिस्थाने दुर्गोत्तारिणी इति सक्को-
 हातुस्थाने सक्कोहा इति मनोहरस्थाने मनोहर
 इति वा पाठः । सः ।

हः शिवो गगन हसो नागलोकोऽभिका-
 यतिः ।

नकुलीशो जगत्पाणः प्राणेशः कपिला मलः ।
 मलस्थाने मत इति वा पाठः ।

परमात्मात्मजो जीवो यवाकः शान्तिदोऽङ्गनः ।
 नृगो भयो रुणास्थाय क्रुडकूपविरावणः ।
 यवाकस्थाने वराक इति अङ्गनस्थाने अङ्गन
 इति क्रुडकूपविरावणस्थाने क्रुडकोपरिवारव
 इति वा पाठः ।

लक्ष्मीर्महेश्वरः शम्भु प्राणशङ्किर्ललाटकः ।
 स्वकोपवारण शूलो चैतन्य पादपूरणः ॥
 महेश्वरस्थाने हरिहर इति स्वकोपस्थाने
 स्वकोप इति वा पाठः ।

महालक्ष्मी पर नादो मेघनादो हरिर्मेतः ।
 विन्दुर्दुर्गा प्रिया देवी मेघश्यामेश्वरः पुमान् ॥
 दक्षपाद सदाशम्भु शाखोट सोममङ्गलमाहः
 ङ पृथ्वी विमला मोघोऽनन्तो हयवहा वितः ।

व्यापिनी शिवदा केतुजगत्सारतर हटः ।
 ग्लौन्टडानी च वेदार्थ सारो नारायणः सयम् ।
 जटरो नकुलि, पीता शिवेशोऽनङ्गमालिनी ॥ ङ ॥
 च कोपस्तम्बक, कालो रूचः सवर्तकः परः ।

शुचिहो विद्युता माया महातेजा युगान्तकः ।
 स्तम्बकस्थाने स्तम्बक इति रूचस्थाने यक्षमिति
 परस्थाने पय इति वा पाठः ।

परात्मा क्रोधचहारी बलान्तो मेरुवाचकः ।
 सर्वज्ञः सागरः कामः सयोगान्धविपूरकः ॥

वलान्तस्थाने नलान्त इति चन्दाङ्गस्थाने चन्दाङ्ग
इति वा पाठः ।
क्षेत्रपातो महाचोभो मातृकास्तानलक्षयः ।
सुख कथयन्मानसा कालजिज्ञा गणेश्वरः ।
ह्यायापुत्रश्च संघातो मलयः श्रीलंकाटकः ॥”चः॥
इति नन्दनभट्टाचार्यविरचितं वर्णाभिधान
समाप्तम् ॥
वर्णक, स्त्री, (वर्णयतीति । वर्ण + क्त्वाल् ।) हरि-
तालम् । इति रत्नमाला ॥ गात्रानुलेपनयोग्य
पिष्ट छटं वा सुगन्धिद्रव्यम् । इत्यमरः ॥ चन्द-
नम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वर्णकः, पुं, स्त्री, (वर्ण + स्वार्थे सञ्जायां वा कन् ।)
विलेपनम् । चन्दनम् । इति मेदिनी । के,
१५२ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १०७ ।
“वर्णकादींस्तथा गन्धांश्चोरयित्वेह मानवः ।
कुक्षुन्दरित्वाप्नोति राजन् । लोभपरायणः ॥”)
वर्णकः, पुं, स्त्री, (वर्णयति रण्यतेनेति । वर्ण +
क्त्वाल् । स्वार्थे कन् ।) हिङ्गुलहरितालकाचनौली-
कादिः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, आर्याव-
श्याम् । १८६ ।
“कस्तां निन्दति तुम्यति कः स्मरफलकस्य वर्णक
सुगन्धः ।
को भवति रत्नकण्टकमण्डते कस्यारुचिरदेति ॥”)
वर्णकः, पुं, (वर्णयति वृत्तादीन् विस्तारयतीति ।
वर्ण + क्त्वाल् ।) चारणः । इति मेदिनी । के,
५२ । मञ्जुलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वर्णकविः, पुं, कुवेरपुत्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वर्णकूपिका, स्त्री, (वर्णानां कूपिकेव ।) मस्या-
घारः । यथा,—
“मसीधानो मसिमणिर्मेलान्त्वर्णकूपिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णचारकः, त्रि, (वर्णान् नीलादीन् चारयति
विस्तारयतीति । चर + णिच् + क्त्वाल् ।) चित्र-
कारः । इति शब्दमाला ॥
वर्णज्येष्ठः, पुं (वर्णेषु चतुर्षु मध्ये ज्येष्ठः प्रथमोत्-
पत्तात् गुणोत्कृष्टत्वाच्च ।) ब्राह्मणः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णज्येष्ठः, त्रि, (वर्णेन ज्योतिषोक्तपारिभाषिक-
वर्णेन ज्येष्ठः श्रेष्ठः ।) स्ववर्णापेक्षोत्तमवर्णः ।
पारिभाषिकहीनवर्णकर्तृकपारिभाषिकवर्ण-
ज्येष्ठकन्याविवाहनिमित्तो यथा,—
“मौनकर्कटवृक्षकविप्राः
विंशतुलाघनुः क्षत्रिय उत्तमः ।
कुम्भनरहयमेवविशः स्यु-
म्भेकरवृक्षस्त्री कथितावरजातिः ॥
वर्णज्येष्ठा च या नारी वर्णहीनश्च यः पुमान् ।
तयोर्विवाहे नृपः स्यात् वरसावाभावा
वश्यः ॥”
इति ज्योतिषस्तत्त्वे वर्णज्योत्नम् ॥
वर्णतूलिः, स्त्री, (वर्णानां तूलिनि ।) लेखनी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वर्णतूलिका, स्त्री, (वर्णानां तूलिकेव ।) लेखनी ।
इति हारावली । २१२ ॥
वर्णतूली, स्त्री, (वर्णानां तूलीव ।) लेखनी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णदं, स्त्री, (वर्ण ददातीति । दा + “आतो-
रनुसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) काली-
यकम् । इति जटाधरः ॥ वर्णदातरि, त्रि ॥
वर्णदात्री, स्त्री, (वर्ण ददातीति । दा + लृच् +
स्त्रीप् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्ण-
दातरि, त्रि ॥
वर्णदूतः, पुं, (वर्णा एव दूता यत्र ।) क्षिपि ।
तत्पर्यायः । लेखः २ वाचिकहारकः ३ स्वस्ति-
सुखः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णधर्मः, पुं, स्त्री, (वर्णानां ब्राह्मणादीनां धर्मः ।)
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां कर्तव्यं कर्म । तदु-
यथा,—
“यजन याजनं दान ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः ।
अध्यापनं चाध्ययनं घटकर्मणां द्विजोत्तमाः ॥
दानमध्ययनं यज्ञो धर्मश्चक्षत्रियवैश्ययो ।
दण्डो युद्धं क्षत्रियस्य कृषिवैश्यस्य प्रस्यते ॥
शुश्रूषेव द्विजातीनां शूद्राणां वर्णसाधनम् ।
कारकर्म तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मतः ॥
क्षमा दमो दया दानमलोभद्वयाग एव च ।
आर्जवं चानसूया च तीर्थानुसरणं तथा ॥
सत्य सन्तोष आस्तिक्यं श्रद्धा चेन्नियनियहः ।
देवताभ्यर्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ॥
अहिंसा प्रियवादित्वमपेक्ष्यमकल्हता ।
समाधिकमिमं धर्मं चातुर्वर्त्येऽब्रवीष्मनिः ॥
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रिया-
वताम् ।
स्थानमेन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वापलायिनाम् ॥
वैश्यानां मारुतं स्थानं खधर्ममनुवर्तताम् ।
गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचारे तु वर्तताम् ॥”
इति कौर्म्ये २ अध्यायः ॥ ॥
अपि च ।
मार्कण्डेय उवाच ।
“हारीतस्तानुवाचाय तेरेवं चोदितो मुनिः ।
श्रद्धयन्तु मुनयः सर्वे धर्मान् वक्ष्यामि शाश्व-
तान् ॥
वर्णानामाश्रमाणां च योगशास्त्रं च सप्तमा ।
यज्ञप्रात्वा मुनयो निधं सृष्यते कृष्णवचनात् ॥
ब्राह्मणां ब्राह्मणेनैव उत्तमो ब्राह्मणः स्मृतः ।
तस्य धर्मं प्रवक्ष्यामि तं योग्यं देशमेव च ॥
कृष्णसारी रोगो यत्र स्वभावात् प्रवर्तते ।
तस्मिन् देशे वसन् धर्मं कुरुते ब्राह्मणोत्तमः ॥
अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं पतियज्ञश्चैव कर्मघटकमिहोच्यते ॥
अध्यापनं च त्रिविधं धर्मार्थं चालकारणम् ।
शुश्रूषाकारणश्चेति त्रिविधं परिकीर्तितम् ॥
नैषामन्यतमो वापि दृश्यते यत्र मानवे ।
तत्र विद्या न दातव्या पुरुषेण हितैषिणा ॥
योग्यान्धापयेच्छिष्यान् यश्चानपि च योजयेत् ।

विदितान् प्रतिग्रहानिच्छेदुश्च धर्मप्रसिद्धये ॥
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं शुचौ देशे समाहितः ।
यज्ञेद्यज्ञं यथाशक्त्वा दद्याद्द्विजानुसारतः ॥
नित्यं नैमित्तिकं धर्मं कर्म कुर्यात् प्रयत्नतः ।
गुरुशुश्रूषणश्चैव यथान्यायमतन्त्रितः ॥
सायं प्रातरुपासीत विधिनामिं द्विजोत्तमः ।
क्षतस्नानः प्रकुर्वीत वैश्वदेवं दिने दिने ॥
अतिथिस्वागतं भक्त्या पूजयेच्छक्तितो यश्च ।
अन्यान्प्रागतान् विप्रान् पूजयेदविरोधतः ॥
स्वदारनिरतो नित्यं परदारविवर्जितः ।
सत्यवादी जितक्रोधः स्वधर्मनिरतो भवेत् ॥
अकर्मणि च संप्राप्ते प्रमादे नैव रोचयेत् ।
प्रियां हितं वदेद्वाचं परलोकाविरोधिनीम् ॥
एव धर्मं सप्तहिंशो ब्राह्मणस्य समासतः ।
धर्ममेव श्रुतं यः कुर्यात् स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
हारीत उवाच ।
क्षत्रादीनां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
येन येन प्रवर्तन्ते विधिना क्षत्रियादयः ॥
राजा च क्षत्रियश्चैव प्रजा धर्मेण पालयेत् ।
कुर्यादध्ययनं सन्यक् युगयुक्तो यथाविधि ॥
दद्याद्दानं द्विजाभ्यो धर्मबुद्धिसमन्वितः ।
देवब्राह्मणभक्तश्च पित्रकार्यपरस्तथा ॥
धर्मेण वै जयाकाङ्क्षी अधर्मेण विवर्जयेत् ।
उत्तमां गतिमाप्नोति क्षत्रियो ह्येवमाचरन् ॥ ॥
गौरव कृषिवाणिज्यं कुर्याद्वैश्यो यथाविधि ।
दानं धर्मं यथाशक्त्वा द्विजशुश्रूषणं तथा ॥
लोभदम्भविनिर्मुक्तं सत्यवागनुसृत्यकः ।
स्वदारनिरतो दान्त परदारविवर्जितः ॥
धनेर्विप्रान् समभ्यर्च्य यज्ञकावे त्वचाक्षितः ।
अप्रमत्तः स्वधर्मेऽपि वर्तेत देहपातनात् ॥
यज्ञाध्ययनदानानि कुर्यान्निव्यमतन्त्रितः ।
पित्रकार्यं च तत्कावे नारसिंहार्चनं तथा ॥
एतद्देहस्य कर्मोक्तं स्वधर्मेऽमनुतिष्ठतः ।
एतद्देहस्यमानस्तु सुक्तं स्यान्नात्र वश्यः ॥ ॥
वर्णत्रयस्य शुश्रूषां कुर्यात् शूद्रः प्रयत्नतः ।
दासवत् ब्राह्मणानाम् विशेषेण समाचरेत् ॥
अयाचितः प्रदाता स्यात् कृषिं वृत्तार्थमाश्रयेत् ।
पाकयज्ञविधानेन यज्ञेदेवानतन्त्रितः ॥
शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ।
घारणं जीर्णवस्त्रस्य विप्रस्योच्छिद्यभोजनम् ॥
स्वदारेषु रतिश्चैव परदारविवर्जितः ।
पुराणश्रवणं विप्रस्मारचिह्नस्य पूजनम् ॥
तथा विप्रमस्कारस्तथा सत्रं दिने दिने ।
सत्यं सम्भाषणं चैव रागद्वेषविवर्जनम् ॥
इत्थं कुर्वन्स्तथा शूद्रो मनोवाक्कायकर्मभिः ।
स्थानमेन्द्रमवाप्नोति तत्क्षपापः प्रपुण्यकृत् ॥”
इति नारसिंहे ५९ । ५४ अध्यायौ ॥ ॥
अन्यथा ।
महालखोवाच ।
“दानमध्ययनं यज्ञो ब्राह्मणस्य चिघोदितः ।
धर्मो नान्यत्तुर्थोऽस्ति धर्मस्तस्यापदं विना ॥
याजनाध्ययने यज्ञस्तथा पुत्र प्रतिग्रहः ।

एतत् सम्यक् समाख्यातं त्रितयं चास्य
जीविका ॥
दानमध्ययनं यज्ञः क्षत्रियस्याप्ययं त्रिधा ।
धर्मे प्रोक्तं क्षिते रक्षा शस्त्राजीवश्च जीविका ॥
दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि त्रिधैव सः ।
वाणिज्यं पाशुपाल्यश्च क्षत्रियैवास्य जीविका ॥
दानं यज्ञोऽथ शुश्रूषा द्विजातीनां त्रिधा मया ।
आख्यातः शूद्रधर्मोऽपि जीविका कारकर्मणा ॥
तद्विजातिशुश्रूषा पोषणं क्रयविक्रयैः ।
वर्णधर्मास्त्रिमे प्रोक्ताः श्रूयतामाश्रमास्तथा ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे महाजसानुशासनाध्यायः ॥
अपरश्च ।
“ब्राह्मणं ब्रह्मयोनिस्या ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ।
ते सम्यगुपजीवेयुः घटकर्माणि यथाक्रमम् ॥
अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव घटं कर्माण्ययजमानः ॥
यस्यानु कर्मणामस्य जीणि कर्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विपुलाश्च प्रतिग्रहः ॥
अयो धर्मा निर्वर्तन्ते ब्राह्मणात् क्षत्रियं प्रति ।
अध्यापनं याजनञ्च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥
वैश्यं प्रति तथैवेति निर्वर्तन्तिति स्थितिः ।
न तौ प्रति हि तान् धर्मान् मजुराश्च प्रणा-
पतिः ॥
शस्त्रास्त्रहन् चक्षुःश्रवणं कृष्णं विप्रश्च ।
आजीवनार्थं धर्मेस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥
वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् ।
वार्ताकर्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥
अजीवस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।
जीवेत् क्षत्रियधर्मेण स क्षत्र्यं प्रत्यनन्तरः ॥
उभाभ्यामप्यजीवस्तु कथं स्यादिति चेद्वेत् ।
क्षत्रिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥
वैश्यदृष्ट्यापि जीवस्तु ब्राह्मणं क्षत्रियोऽपि वा ।
हिंसाप्रार्थं पराधीनां क्षत्रियत्वेन वर्जयेत् ॥
क्षत्रिं चाध्विति मन्त्यन्ते वा दृष्टिं सदिगर्हिताः ।
भूमिं भूमिशयाश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥
इदं तु दृष्टिवेक्यात् त्यजतो धर्मेनेपुणम् ।
विट्पण्यसुहृतोद्धारं विक्रयं वित्तवर्द्धनम् ॥
सञ्ज्ञानुदानपीडितं कृताञ्जलं तिलं, सह ।
अश्वसो लवणश्चैव पशवो ये च मानुषाः ॥
सर्वश्च तान्त्वं रक्ष्य श्रायचौमाविकानि च ।
अपि चेत् स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥
अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गचांश्च सर्वशः ।
क्षीरं क्षौद्रं दधि दूतं तैलं मधुं गुडं कुशान् ॥
धारणयाश्च पशून् सर्वान् दक्षिणश्च वचांसि च ।
मद्यं नीलींश्च लाक्षांश्च स्याद्वैकशफास्तथा ॥
कामसुत्पादं क्षत्र्यान् स्वयमेव क्षयौवलः ।
विक्रीणीत तिलान् शुङ्गान् धर्माद्यंमचिर-
स्थितान् ॥
भोजनार्थं ब्रह्मणादृष्टानां दण्डं कुरुते तिले ।
क्षमिभूतः श्वविष्टायां पितृभिः सह भजति ॥
सद्यः, पतति मांसेन क्षात्र्या लवणेन च ।
चरद्देण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥

इतरेषाम् पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।
ब्राह्मणः संप्ररात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥
रक्षा रक्षेर्निमातया न त्वेव लवणं रक्षे ।
क्षतामृषाक्षताग्नेन तिला ध्यायेन तत्तमाः ॥
जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेयाप्यनयङ्गतः ।
न त्वेव व्यायसी दृष्टिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥
यो लोभादधमो जात्या जीवेदुनक्तकर्मभिः ।
तं राजा निर्हन् कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥
वरं स्वधर्मो विगुणो न पारय्य, खनुष्ठितः ।
परधर्मेण जीवन् हि सद्यः, पतति क्षातितः ॥
वैश्योऽजीवन् स्वधर्मेण शूद्रदृष्ट्यापि वर्जयेत् ।
अनाचरमकाव्याणि निर्वर्तत च शक्तिमान् ॥
अशक्तुश्च शूद्राणां शूद्रः कर्तुं द्विजमनाम् ।
पुत्रदाराभ्यां प्राप्नो जीवेत कारकर्मभिः ॥
वैकर्मभिः प्रचरिते, शूद्रयुक्ते द्विजातयः ।
तानि कारककर्मणि शिष्यानि विविधानि च ॥
वैश्यदृष्टिमनातिष्ठन् ब्राह्मणं, खे पयि स्थितः ।
अदृष्टिकर्षितः, सीदन्ति धर्मं समाचरेत् ॥
सर्वतः, प्रतिग्रहीयाद्ब्राह्मणस्त्वनयङ्गतः ।
पवित्रं दुष्यतीत्येतत् धर्मतो नोपपद्यते ॥
नाध्यापनादयाजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।
दोषो भवति विप्राणां च्छलनानुसमा हि ते ॥
जीवितान्ययमापन्नो योऽन्नमति यतस्ततः ।
व्याकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥
अजीगर्तं, सुतं हन्तुमुपासपदं दुस्तुतः ।
न क्षालिप्यत पापेन क्षुत्तौकारमाचरेत् ॥
अमांसमिच्छन्नातोऽनु धर्माधर्मविचक्षणः ।
प्राज्ञानां परिचरार्थं नामदेवो न क्षिप्रवान् ॥
भरद्वाजः, शुधर्मास्तु सपुत्रो विजने वने ।
बह्वीर्गाः प्रतिजयाह दृष्टोक्षक्ष्णो महातपाः ॥
शुधर्माश्चापुमभ्यागाद्विभामिचः श्वाचनरीम् ।
चक्षालहस्तादाहाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥
प्रतिग्रहाद्बालनाद्वा तथैवाध्यापनादपि ।
प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥
याजनाध्यापने नित्यं क्रियेत सस्कृतात्मनाम् ।
प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्यजमानः ॥
अपहोमेरपैत्येनो याजनाध्यापने कृतम् ।
प्रतिग्रहनिमित्तम् आगेन तपसैव च ॥
शिक्षोऽम्भ्याददृष्टं विप्रो जीवन् यतस्ततः ।
प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांसतोऽप्युच्छ्रं प्रशस्यते ॥
सीदन्ति, कुप्यमिच्छन्निर्धनं वा दृष्टिधीपतिः ।
याथा स्यान् क्षातकेर्त्विप्रेरदितुसंस्थागमर्हति ॥
अकृतश्च क्षतात् क्षेत्वाक्षीरजीविकमेव च ।
दिरण्यं धान्यमन्नं पूर्वं पूर्वंमदोषवत् ॥
सप्तवितागमा धर्मादायो लाभं क्रयो जयः ।
प्रयोगः, कर्मयोगश्च सत्यतिग्रह एव च ॥
विद्या शिक्षा भक्तिः, सेवा गोरक्ष विपणिः
क्षत्रिः ।
दृष्टिर्भेषं कुषीदश्च दृष्ट जीवन्हेतवः ॥
ब्राह्मणं क्षत्रियो वापि दृष्टि नैव प्रयोजयेत् ।
कामस्तु खलु धर्मार्थं दद्यात् पापीयसेऽल्पि-
कामम् ॥

चतुर्थमादहानोऽपि क्षत्रियो भागमापदि ।
प्रणा रक्षन् परं शस्त्रा किञ्चिदात् प्रतिसुचते ॥
स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात् परादुसुतः ।
शस्त्रेण वैश्यानुत्तिला धर्मागमाहारयेद्विप्रम् ॥
धान्येऽप्यम विप्रं शुक्लं विप्रं कार्षापणा-
वरम् ।
कर्म्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिष्यगच्छताः ।
शूद्रस्तु दृष्टिमाकाङ्क्षन् क्षत्रमारोधयेदपि ।
धनिनं वाप्यपाराधं वैश्यं शूद्रो निजीविषेत् ॥
स्वगार्थसुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत् स ।
जातब्राह्मणशब्दस्य वा ह्यस्य कृतकृत्यता ।
विप्रसैवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्तयते ।
यदतोऽन्यद्विकुरुते तद्वयस्य निष्फलम् ॥
प्रकल्पया तस्य तैर्वृत्तिः, खकुटुम्बादयप्राप्तं ।
शक्तिश्चावेक्ष्य दास्यश्च भृत्यानाश्च परिग्रहम् ।
उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीवानि वसनानि च ।
पुलाकाश्चैव धान्यानां जीवांश्चैव परिच्छेदाः ॥
न शूद्रे पातकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हति ।
नास्याधिकारो धर्मोऽस्ति न धर्मात् प्रतिषेध-
नम् ॥
धर्मोऽस्यस्तु धर्मज्ञाः सतां दृष्टिमनुष्ठिताः ।
मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशसां प्राप्नुवन्ति च ।
यथा तथाहि सद्दृष्टमनातिष्ठत्यनस्ययकः ।
तथा तथेव सातुश्च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥
शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसम्पदः ।
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ।
एते चतुर्णां वर्णानामापहन्मा, प्रकीर्तिताः ।
यान् सम्यगनुतिष्ठन्तां ब्रजन्ति परमां गतिम् ॥
एष धर्मविधिः क्षत्रक्षत्रातुर्लभ्यस्य कीर्तितः ।
अतः, परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥
इति मादवे धर्मागमास्त्रे भृगुप्रोक्तायां सहि-
तायां दृष्टोऽध्यायः ॥ ३॥ अन्यत् वर्णधर्मे
दृष्टव्यम् ॥
वर्णनं, स्त्री, (वर्णं स्तुनौ विकारं रक्षणादीं-
लुट् ।) स्तवनम् । (यथा, भागवते । १०।
७४ । १० ।
“इत्य निश्चयं हमचोषसुतः खपीठा-
दुत्थाय ह्यगुणवर्णनं जातमनु ।
उत्तुक्षिप्य बाहुमिदमाह सद्यस्तवो
सत्यावयन् भगवते परुषायभीतः ॥”)
विकरणम् । शूद्रादिवर्णयोजनम् । दीपनम् ।
इति वर्णधातोर्भाविर्नटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
वर्णना, स्त्री, (वर्णं + णिच् + शृच् । टाप् ।)
शृणुकथनम् । तत्प्रत्ययः । इडा २ स्तवः, १
स्तोत्रम् ४ स्तुति ५ इति, ६ श्लाघा ७
प्रशंसा ८ अर्थवादः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ ।
१६३ ॥ (यथा, कथाचरितुसंगारे । १२ ।
१६६ ।
“विदग्धा अपि वर्णधर्मे विटवर्णनया क्षियः ॥”
वर्णनीय, त्रि, (वर्णं + कर्मणि अनीयर् ।)
वर्णम् । वर्णितम् । (यथा, साहित्यदर्पणे
६ परिच्छेदे ।

“वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी
इह ॥”)

वर्णाः पदार्था यथा,—

“अथ वर्णानि कथ्यन्ते तानि यानि कवी-
श्वरे ।

महाकाव्यप्रवृत्तिषु प्रवर्तन्ते वयन्निरे ॥

राजा राजवधूपुरोहितकुसाराभावासेवाधिपाः
देशग्रामपुरीसरोऽम्बिसरिदुद्यानाद्वारण्या-
अमाः ।

मन्त्रो दूतरणप्रयाणद्वयान्धेभर्त्विनेन्दुदया
वीरारो विरहः खयवरसुरा पुष्पाखुखेला
रतम् ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ क्षवके ३ कुसु-
मम् ॥ (सुवाहं । वर्णधात्वर्थदर्शनान् । यथा,
भागवते । ३ । २२ । ३७ ।

“एतत्ते आदिराजस्य मनोहरितमङ्गुतम् ।

वर्णितं वर्णनीयस्य तदपत्नोदयं श्रद्धा ॥”)

वर्णपात्रं, स्त्री, (वर्णस्य पात्रम् ।) चित्रकारस्य
नील्यादिरागस्याधारः । यथा,—

“मल्लिका वणपात्रं स्यात् तूलिका लेख-
कूर्चिका ॥”

इति शब्दमाला ॥

वर्णपुष्पकः, पुं, (वर्णवन्ति नानावर्णानि पुष्पाणि
यस्य । कप् ।) राजतत्त्वणीपुष्पवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वर्णपुष्पौ, स्त्री, (वर्णवन्ति पुष्पाणि यस्याः ।
द्वौ ।) उद्भृकाण्यपुष्पवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वर्णप्रसादनं, स्त्री, (वर्णस्य प्रसादनं यस्मात् ।)
अगुह । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्णमाता, स्त्री, (वर्णस्य मातेव ककाराद्यक्षर-
प्रसूतात् ।) लेखनी । इति हारावली ॥

वर्णमातृका, स्त्री, (वर्णानां वर्णमातामा मातृ-
कैव ।) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्णमाला, स्त्री, जातिमाला । (वर्णानां माला
समूहः ।) अक्षरश्रेणी । तत्र संस्कृतवर्णाः ५०

जपमालायाम् ५१ । इङ्गरेजीवर्णाः २६ ।

फरासीयाः २३ । हिब्रू अर्थात् इहु-

दीयाः २२ । आरबीयाः २० । पारसीयाः ३१ ।

तुरस्कीयाः ३३ । रूसीयाः ४१ । गिक् अर्थात्

इयुनानीयाः २४ । लाटिन्देशीयाः २२ । जन्

अर्थात् ओलन्दाजीयाः २६ । सान्देशीया २७ ।

इटालिदेशीयाः २० । तातारीयाः २०२ ।

अष्टदेशीयाः १६ । चीनदेशीयवर्णाः शब्दा-

त्मका, तच्छब्दसंख्या, ८०००० ॥ * ॥ अका-

रादिचकारान्तवर्णरूपैकपञ्चाशजपमाला ।

यथा, सनत्कुमारसंहितायाम् ।

“क्रमोत्क्रमगतेर्माला मातृकार्थे, समेरुकेः ।

सविन्द्रे साष्टवर्गैरन्तर्यजनकर्मणि ॥”

आदि कु पु टु तु पु य प्रवोऽद्यौ वर्गाः प्रकी-

र्तिताः । अकारादिवर्णान् सविन्दुन् प्रत्येकं

कृत्वा शतं संजय अकारादीनां कवर्गा-

दीनाश्च वर्णानां अन्तिमवर्णः साधुस्वारं
कृत्वा पूर्वसुच्चार्य मन्त्रणपः कार्यः । अनेन
प्रकारेणाद्योत्तरशतसंख्यो जपो भवति । अन्त-

र्यजनमित्युपलक्षणम् ।

“सविन्द्रे वर्णसुच्चार्य पञ्चाशन्नं जपेत् सुधीः ।

अकारादिचकारान्तं विन्दुयुक्तं विभाय च ॥

वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमिका ।

चकार मेरुमेवात्र तत्र मन्त्रं जपेत्तद्वि ॥”

इति नारदीयवचनात् ॥

प्रकारान्तरं विशुद्धेश्वरे ।

“अनुलोमविलोमेन वर्गाष्टकविभेदतः ।

मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णेनान्तरितान्

मनुन् ॥

कुर्वाद्दवर्णमयीं माणां सर्वतन्त्रप्रकाशनीम् ।

चरमाणं मेरुरूपं लङ्घनं नैव कारयेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

अपि च ।

“अनुलोमविलोमेन कृष्टप्रया वर्णमालया ।

आदिलान्तजादि अन्तक्रमेण परमेश्वरि ।।

चकार मेरुरूपं लङ्घयेत् कदाचन ॥”

इति सुखमालातन्त्रम् ॥

वर्णरेखा, स्त्री, (वर्णा लिखन्तेऽनयेति । लिख +
वर्णलेखा, करणे घञ् । रलयोरेकम् ।) कठिनी ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्णलेखिका, स्त्री, (वर्णलेखा + स्वार्थे कन् । टापि
अत इत्वम् ।) कठिनी । इति रत्नमाला ॥

वर्णवती, स्त्री, (वर्णोऽस्यस्यामिति । वर्ण + “रवा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६५ । इति मत्तुप् । मस्य
वः ।) हरिद्रा । इति जटाधरः ॥ वर्णविशिष्टे,
त्रि ॥

वर्णविलोङ्कः, पुं, (वर्णान् विलोङ्कयतीति । वि +
लोङ् + क्तुल् ।) झोकस्तेन । सविचौरः ।

इति मेदिनी । के, २३६ ॥

वर्णवङ्कुरः, पुं, (वर्णतो ब्राह्मणादिभ्यः वर्णानां
वा वङ्कुरो मिश्रणं यत्र ।) मिश्रितजातिः ।

तद्विवरणं यथा,—

“वभूवर्जस्तयो वक्रादस्या ब्राह्मणजातयः ।

ब्रह्मणो बाहुदेशाच्च जाताः क्षत्रियजातयः ॥

ऊरुदेशाच्च वैश्याश्च पादतः शूद्रजातयः ।

तासां वङ्कुरजातेन वभूवर्जसं वङ्कुराः ॥

गोपनापितजौजाश्च तथा मोदकसूजवौ ।

ताम्बूलिपर्णकारौ च तथा वणिकजातयः ॥”

लीलास्थाने भाला इति मूलवस्थाने जूवर इति

च पाठः ।

“इत्येवमाद्या विप्रेन्द्र ! सङ्कृताः परिकीर्तिता ।

शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बयो वैश्याद्विजम्बनो, ॥

विश्वकर्मा च शूद्रायां वीर्याधानं चकार स ।

ततो वभूव पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः ॥

मालाकारः कर्मकारः शस्त्रकारः कुविन्दकः ।

कुम्भकारः कंसकारः सङ्कते शिल्पिणां वराः ॥

सूत्रधारश्चित्रकरः खर्णकारस्तथैव च ।

पतिवासे मङ्गलापादजात्या वर्णवङ्कुराः ॥”

अजात्या इत्यत्र अयाज्या इत्यपि पाठः ।

“खर्णकारः खर्णवीर्यात् ब्राह्मणानां द्विजो-
त्तमः ।

वभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा ॥

सूत्रधारो द्विजातीनां शापेन पतितो भुवि ।

श्रीमन् यज्ञकाष्ठश्च न ददौ तेन हेतुना ॥

यतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चित्रकरस्तथा ।

पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानां कोपतः ॥

कश्चिद्विनिगविशेषश्च ससर्गात् खर्णकारिणः ।

खर्णवीर्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥

कुलटायाश्च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्यतः ।

वभूवकुलिकाकारः पतितो जारदोषतः ॥

चट्टालिकाकारवीर्यात् कुम्भकारस्य योषितिः ।

वभूव कोटिकः सद्यः पतितो दृष्टकारकः ॥

कुम्भकारस्य वीर्येण सद्यः कोटिकयोषितिः ।

वभूव तैलकारश्च कुटिलः पतितो भुवि ।

सद्यः क्षत्रियवीर्येण राजपुत्रस्य योषितिः ।

वभूव तीवरश्चैव पतितो जारदोषतः ॥

तीवरस्य तु वीर्येण तैलकारस्य योषितिः ।

वभूव पतितो दस्युर्केटश्च परिकीर्तितः ॥

केटस्तीवरकन्यायां जनयामास वसूरान् ।

मालं मलं मातरश्च भद्रं कोलश्च कन्दरम् ॥”

कन्दरस्थाने कज्जन्दर इति वा पाठः ।

“ब्राह्मण्यां शूद्रवीर्येण पतितो जारदोषतः ।

सद्यो वभूव चाण्डालः सर्वस्मादधमोऽशुचिः ॥

तीवरेणैव चाण्डाल्यां चर्मकारो वभूव ह ।

चर्मकायाश्च चाण्डालात् मांसच्छेदो वभूव ह ॥

मांसच्छेदां तीवरेण कोऽप्यश्च परिकीर्तितः ।

कोऽप्यश्विनां केवर्त्तात् काण्डारः परिकीर्तितः ॥

सद्यश्चाण्डालकन्यायां केटवीर्येण शौनकः ।।

वभूवकुसौ द्वौ पुत्रौ हङ्गिकशौण्डिकौ तथा ॥”

हङ्गिकशौण्डिकावित्यत्र हङ्गौ हङ्गिहमौ इत्यपि

पाठः ।

“क्रमेण हङ्गिकन्यायां सद्यश्चाण्डालवीर्यतः ।

वभूवः पञ्चपुत्राश्च भद्रो वनचराश्च ते ॥

केटास्तीवरकन्यायां गङ्गातीरे च शौनकः ।

वभूव सद्यो यो बालो गङ्गापुत्रः प्रकीर्तितः ॥

गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वेशधारिणः ।

वभूव वेशधारी च पुत्रो युङ्गी प्रकीर्तितः ॥

वैश्यास्तीवरकन्यायां सद्यः शुण्डी वभूव ह ।

शुण्डीयोषिति वैश्यात्तु पौण्ड्रकश्च प्रकीर्तितः ॥

क्षत्रान् करणकन्यायां राजपुत्रो वभूव ह ।

राजपुत्रान् करणादागवीति प्रकीर्तितः ॥

क्षत्रवीर्येण वैश्यायां केवर्त्तः परिकीर्तितः ।

कलौ तीवरसंसर्गाद्वीवरश्च प्रकीर्तितः ॥”

प्रकीर्तित इत्यत्र पतितो भुवि इति वा पाठः ।

“तीवर्थां धीवरात् पुत्रो वभूव रणकः स्मृतः ।

रणक्यां तीवराश्चापि कोदाजी च वभूव ह ॥

नापिताहोपकन्यायां सर्वस्वौ तस्य योषितिः ।

क्षत्राद्वभूव व्याघ्रश्च बलवान् नृगहृद्विकः ॥

तीवरात् शुण्डिकन्यायां वभूव सप्त पुत्रकाः ।

ते कसौ हङ्गिसंसर्गाद्वभूवर्दस्यवः सदा ॥

वर्णस

प्रशासनगोचरं कृते वाङ्मनानामपि गार्हन्तम् ।
 सङ्करे जातयस्त्रेताः पितृमातृप्रदर्शिता ।
 प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्या, स्वकर्मभिः ।
 स्वजातिनामन्तरजाः घटसु ता द्विजप्रसिक्ताः ।
 शूद्राणां सधर्मकाः सर्वेष्वप्यध्वजाः स्मृताः ।
 तपोबीजप्रभावेस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ।
 उत्कर्षेषापकर्षश्च मनुष्येष्विह जन्मतः ।
 शनक्रेस्तु क्रियालोपादिमा, क्षत्रियजातयः ।
 दृढमत्स्य गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ।
 पौष्टकाद्योद्धविकाः काम्येणा जवनाः शकाः ।
 पारदा, पशूवाचीना, किराताः दरदाः खशाः ।
 सुखवाहृत्पञ्चानां या लोके जातयो वदिः ।
 स्तेष्ववाचचार्यवाचः सर्वे ते ह्यस्य स्मृताः ।
 ये द्विजानामपसदा ये चाप्यध्वजजाः स्मृताः ।
 ते निन्दितैर्वर्णयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः ॥१॥
 स्नानानामभ्युपकारमन्त्रानि चिकित्सितम् ।
 वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां बलिर्कृपयः ।
 मत्स्यघातो निषादानां तद्विस्वायोगवस्य च ।
 मेदान्मुष्यसुमदगूनाभारण्यमुद्दिश्यनम् ।
 क्षत्रगुरुप्रसादान् विलोकौघवधवन्धनम् ।
 धिक्स्थानां चर्मकार्यं रेणानां भास्वदानम् ।
 चेतदुभयप्रशनेषु श्रेष्ठेषूपवनेषु च ।
 वसेयुरेते विद्वाना वसन्त्यन्तः स्वकर्मभिः ॥ २ ॥
 चण्डालभ्यपचानान् वह्नियन्मातृ प्रतिश्रयः ।
 अपपात्राश्च कर्षथा धनमेवां श्वगर्दभम् ।
 वासांसि नृत्तचेलानि भिन्नभास्वेषु भोजनम् ।
 काण्डायसमलङ्कारः परित्रय्या च नित्यशः ।
 न ते, समयमन्विच्छेन पुरुषो धर्ममाचरन् ।
 श्वहारी मिथस्तेषां विवाहः सहश्रे, सह ।
 अन्नमेवां पराधीन देयः स्याद्भिन्नभाजने ।
 रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ।
 दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजप्राशने ।
 अवात्यव श्वस्यैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ।
 वध्याश्च हन्युः सततं यथाशक्त्य नृपाश्रयाः ।
 वध्यवासांसि गृह्णीयुः श्रय्याश्चभरणानि च ।
 वर्णापिनमविज्ञात नरः कलुषयोनिरात्म ।
 आचार्यरूपमिवानार्थं कर्मभिः खेर्विभावयेत् ।
 अनार्यतानिहुरताक्रूरतानिष्क्रियात्मता ।
 पुरुषं यस्त्रयन्तीह लोके कलुषयोनिरात्म ।
 पित्रा वा भजते श्राली मातृर्वीभयमेव वा ।
 न कथञ्चनदुर्योनिः प्रकृति स्त्वां नियच्छति ।
 कुले सुखीऽपि जातस्य यस्य स्यादयोनिवङ्करः ।
 सश्रयत्वेन तच्छील नरोऽल्पमपि ज्ञा नहुः ।
 यत्र त्वेतेऽपि विध्वंसा जायन्ते वर्गद्वयकाः ।
 राक्षिके सह तद्गच्छन्ति प्रमेत विनश्यति ।
 ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।
 स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च वाङ्मनानां चिह्निकारणम् ।
 अहिंसा सत्यमस्तेषां श्रौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽस्मीकृतम् ॥ ३ ॥
 शूद्राणां ब्राह्मणजातः श्रयसा चेत् प्रजायते ।
 अश्रयान् श्रयसी जाति गच्छत्यासप्तमाद्युगात् ।
 शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चेति शूद्रताम् ।

वर्तमानः, पुं, (वर्तते इति । इत् + घञच् । सुक् ।)
प्रयोगाधिकरणीभूतकालः । इति नैयायिकाः ।
तत्कालवृत्ते, त्रि । तयोः पण्यायौ । अद्यतनः २
अधुनातनः १ । इति राजनिर्घण्टः । वैया-
करणमते तु । चारुवापरिसमाप्तिर्नर्तमानः
कालः । यथा । महाभारतं पठति । स तु
चतुर्विधः । यथा,—

“प्रष्टोपरतश्चैव वृत्ताविरत एव च ।

नित्यप्रवृत्तः सामीप्यो वर्तमानश्चतुर्विधः ॥”

क्रमेणोदाहरणानि । मास न खादति आदौ
प्रवृत्तं मासभोजनं निवर्तयति इत्यर्थः । इह
कुमाराः क्रीडन्ति तदानीन्तनक्रीडनाभावेऽपि
पूर्वक्रीडानां वृद्धौ वर्तमानत्वात् । पञ्चता-
स्तिष्ठन्ति नित्यप्रवृत्तत्वात् । किञ्च पञ्चतानां
स्थितत्वे वर्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्यां
सम्बन्धविवक्षया पञ्चतास्तस्युः स्यादन्ति इत्यपि
स्यात् । सामीप्यो द्विविधः । भूतसामीप्यो भविष्यत्-
सामीप्यश्च । भूतसामीप्ये यथा । कदा आगतो-
ऽसि इति प्रश्ने अश्वस्वेदादेर्वर्तमानत्वात् एषो-
ऽहमागच्छामि इति आगतोऽपि वदति । भवि-
ष्यत् सामीप्ये यथा । कदा गमिष्यसि इति प्रश्ने
एषोऽहं गच्छामि इति गमनक्रियमागोद्यमो-
ऽपि वदति । इति सुगन्धवोषटीकायां दुर्गादायः ॥
वर्तकः, पुं, (वर्त्तौ वर्त्तनं राति यस्मातीति ।
दा + बाहुलकात् ऊकः ।) नदीमेदः । काक-
नीडः । जलावटः । इति मेदिनी । के, २१२ ॥
ह्वारपालः । यथा,—

“मन्त्री यन्निहरोऽभात्यो हाःस्थितो घेनधारकः ।
दौःखाधिको वर्तकः को गन्वाटो दण्डवाचिनि ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्तलोह, स्त्री, (वर्तते इति । इत् + ल्यप् ।
ततः कर्मधारयः ।) लौहविशेषः । विदुरि
इति भाषा । इति केचित् । तत्पर्यायः । वर्त-
तीक्ष्णम् २ वर्तकम् ३ लोहचक्रम् ४ नील-
कम् ५ नीललोहम् ६ नीलजम् ७ वर्तलोह-
कम् ८ । अथ गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
शिशिरत्वम् । कषहाहपित्तनाशित्वम् । मधु-
दत्वम् । पित्तदाहशमनत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वर्तिः, स्त्री, (वर्ततेऽनेया इति । इत् + “लुपि-
लुहृष्टलिविदिष्टिदिकौर्त्तिभञ्च ॥” उणा० ४ ।
११८ । इति इन् ।) मेघनिर्माणम् । गयना-
ञ्जनम् । लेखः । गात्राशुलेपनी । दीपदशा ।
(यथा, भागवते । ५ । ११ । ८ ।

“यथा प्रदीपो वृत्तवर्त्तिमश्नु

शिखाः समूमा भजति ह्यन्यदा सम ॥”)

दीपः । इति मेदिनी । ले, ५५ ॥ ॥ वर्ति-
विशेषो यथा,—

“कतकस्य फलं शृङ्गः सैन्यं चतुर्वर्त्तनं वचा ।

केनो रसाञ्जनं चोद्रे विद्वज्जानि मनःशिला ।

एषां वर्तिर्हन्ति कासं तिमिरं पटलं तथा ॥”

इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥

(वर्ततेऽनेयेति । इत् + “लुपि-
लुहृष्टलिविदिष्टिदिकौर्त्तिभञ्च ॥” उणा०
४ । ११० । इति इः । बाहुलकात् लोकेऽपि ।
योगकर्ममध्यम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

वर्तिकः, पुं, पक्षिविशेषः । घटेर इति हिन्दो
भाषा । तत्पर्यायः । वार्तिकः २ वर्त्तौ ३
गात्रिकायः ४ । अथ मांसगुणाः ।

“तद्वच्च पार्तिकं मांसं निर्दोषं वीर्यपुष्टिदम् ॥”

तद्वत् तित्तिरवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्तिका, स्त्री, वर्तकपक्षी । इत्यमरः । यत्नेन
वर्तत इत्यच् वर्तः । स्वार्थे कः वर्तकः । भारद्
इति ख्यातः । इति लतिभ्यां तिकः वर्तिका
स्त्रीलिङ्गा । पाटभार इति ख्याता । नाम-
इयमिदमित्यमरद्वीपिका । वर्तिकेति खिया-
मोत्वप्रतिषेधार्थं द्वयोरुपादानमिति माधवी ।
रूपमेदप्रदर्शनार्थमिति रायसुङ्कटः । इति
तट्टीका चारुसन्दरी । या च घटेर पक्षी इति
नाम्ना ख्याता । अस्या मांसगुणाः ।

“वर्तिका मधुरा रूक्षा कषमाश्चतुर्गुणैः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अजप्रद्वी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर्ति +
स्वार्थे कन् । टाप् ।) वर्तिः । वाति इति प्रलिता
इति प्रलिता इति च भाषा । इत्युवादि-

कीयः ॥ ॥ या पञ्चविधा । यथा,—

“पञ्चसूत्रमवा दर्मगर्मसूत्रमवापवा ।

शालजा वादरी वापि फलकोबोद्धवापवा ।

वर्तिका दीपलयेषु सदा पञ्चविधा स्मृता ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

वर्तिणः, त्रि, (वर्तते इति । इत् + “अलङ्कृ-
निरालम्बप्रणनीत्यपोपतन्मदृक्पत्रपटुदधु-
सहचर इत्युच् ।” ३ । २ । १३६ । इति
इत्युच् ।) वर्तनशीलः । तत्पर्यायः । वर्तनः ।

इत्यमरः । ३ । १ । २६ । वर्त्तौ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५३ ॥ (यथा, भट्टौ । ५ । १ ।

“निराकरिण्य वर्तिण्य बहिण्य परितो रश्मम् ।

उत्पतिण्य सहिण्य च परितुः खरदूषर्त्तौ ॥”)

वर्तिष्यमाणः, त्रि, (इत् + भविष्यति स्थमान-
प्रत्ययः ।) भविष्यत्कालादिः । वर्तमानप्राग-
भाषाश्रयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ६ । ३०८ ।

“वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कर्माशानां निर्दोषकः ॥

सन्निपायेस्तु विष्कम्भ आदावङ्ग्य दर्शितः ॥”)

वर्त्तौ, स्त्री, (वर्ति + लट्कारादिति डीष् ।)
वर्त्तः । इत्यमरद्वीका । (यथा, महाभारते ।
४ । २१ । २३ ।

“आसीदभ्यधिका चास्य श्रीः श्रियं प्रसु-
सुततः ।

निर्वाणकाले दीपस्य वर्त्तौमिव दिव्यस्तः ॥”)

वर्त्तौ, [नृ] (वर्तते इति । इत् + णिनिः ।)
वर्त्तुलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३ ॥

वर्त्तुल, त्रि, (वर्तते इति । इत् + बाहुलकात्
उलच् ।) मोलवस्तु । तत्पर्यायः । निस्त-
म् २ वृत्तम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥

मञ्जुलायितम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ ॥
(यथा, भागवते । ५ । १६ । ५ ।

“यो वा अयं दीपः कुवलयकमलकोशाभ्यन्तर-
नियुतयोजनविशालः समवर्त्तुलो यथा पुष्कर-

पत्रम् ॥”) सम्यङ्गर्भवृत्तानि यथा,—

“सम्यङ्गर्भवृत्तानि सुखपद्मेन्दुर्पण्याः ।

चक्रावहृत्तिलकन्दङ्गपुटशायकाः ॥

आवर्त्तः कमटो लतायश्च कृन्तनपूपकम् ।

आलनालमहीजालचर्मैकं शाबकादयः ॥” ॥

वृत्तानि यथा,—

“वृत्तानि बाहुनारङ्गस्कन्धमिन्द्रमोदकाः ।

रथाङ्गलावककक्रतुक्रुम्भिक्कुम्भाकादयः ॥

कर्णपाशसुजापाशालटपापघटाननम् ।

सुद्रिकापरिखायोगपट्टहारसगादयः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् २ खण्डवक्त्रे ३ कुसु-
मम् ॥

वर्त्तुलं, स्त्री, यज्ञनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्त्तुलः, पुं, कलायविशेषः । बाटुला । इति भाषा ।

यथा,—

“कलायस्य चयो भेदा खिपुटो वर्त्तुलोऽङ्गटो ॥”

इति शब्दमाला ॥

वर्त्तुला, स्त्री, (वर्त्तुल + टाप् ।) तर्कुपाटो ।

इति हारावली । २१३ । टेकोरं वाटुल इति

भाषा ॥

वर्त्तुली, स्त्री, (वर्त्तुल + गौरादित्वात् डीष् ।)

गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विबर-
मस्या गजपिप्पलीशब्दे ज्ञातयम् ॥)

वर्त्त, [नृ] स्त्री, (वर्ततेऽनेनास्मिन् वेति । इत् +
मनिन् ।) पण्याः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥

(यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ३ ।

“गोमातरो यक्षुभयन्ते अङ्गिभि-

स्तन्यु शुभ्रा हृदिरे विरक्तवः ।

वाधन्ते विन्धमभिमातिनमप-

वर्त्तान्तेषामशुरीयते वृत्तम् ॥”

“वर्त्तानि मार्गानुसृत्य ॥” इति तद्भाष्ये

सायणः ॥ यथा च रघौ । २ । २० ।

“पुरस्कृता वर्त्तानि पार्थिवेन

प्रत्युहता पार्थिवधर्मपञ्जरा ।

तदन्तरे सा विरराज घेनु-

दिनस्यपामध्यगतेव सन्ना ॥”)

नेत्रच्छदः । इति मेदिनी । ने, १२८ ॥ (यथा,
अथवेदके । २ । १० ।

“वितावितश्च तन्मध्ये नेत्रयोर्मन्त्रं हि तत् ।

प्रच्छादनं भवेद् वर्त्तं चातिवृत्तमतः परम् ॥”)

वर्त्तानि, स्त्री, (वर्तते इति । इत् + “वृत्तेच ”
उणा० २ । १०७ । इति ङिनिः । चकारात्
सुकागमोऽप्यनेति केचित् । वर्त्तनिरिति गोव-

र्त्तनः । इत्युज्ज्वलदत्तोक्ता साधुः ।) पण्याः ।

इत्युणाशिकीयः ॥

वर्त्त, क पूर्तिच्छिदोः । इति कविकल्पलताः ॥
(धुरा०-पर० सक०-सेट् ।) क, वर्त्तयति । वृष

क दीप्ताविश्वेव पूर्तिच्छिदोऽपि पाठादिष्विन्द्रा-

वर्धनी

वस्य पाठश्रुतिभ्यो जेरनिवृत्ता मोघयति ।
तत्र कदाचित् जेरप्राप्तौ यगादौ वृष क इत्यस्य
वृषते इत्यादि अस्य तु वर्धते इत्यादिभेदः ।

इति दुर्गादासः ।

वर्धः, स्त्री, (वर्धयति पूरयतीति । वर्ध् + क्त्वा ।)

सौमिकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०६ ।

वर्धः, पुं, (वर्धते इति । वृध् छिदने + क्त्वा ।)

ब्राह्मण्यष्टिका । इति जटाधरः । पूर्तिः ।

छिदः । इति वर्धधात्वर्थदर्शनात् ।

वर्धकः, पुं, (वर्धते इति । वृध् + क्तुल् ।)

ब्राह्मण्यष्टिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ।

(वर्धयतीति । वर्ध् पूरये छिदने च + क्तुल् ।)

पूरके छिदके च, चि ।

वर्धकः, पुं, (वर्धते छिनतीति । वर्ध् + क्त्वा ।)

वर्ध कयतीति । कय हिंसायां + बाहुलकात्

ङिः । तृष्ठा । इत्यमरः । २ । १० । ६१ ।

(यथा, रामायणे । १ । १५ । ७ ।

“कर्मान्तिकान् शिल्पकरान् वर्धकान् खन-
कानपि ।

गणकान् शिल्पिकञ्चैव तथैव नटनर्त्तकान् ॥”)

वर्धकौ, [नृ] पुं, (वर्धको यङ्गिच्छति अस्तेति ।

वर्ध् + क्त्वा ।) वर्धकद्वयव्यतिरेकः ।

वट इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । तृष्ठा २

वर्धकः ३ तृष्ठा ४ वृषधारः ५ रथकारः ६

रथकरः ७ काष्ठवट ८ काष्ठतक्षकः ९ । इति

शब्दरत्नावली । (यथा, वृहत्संहितायाम् ।

४५ । २९ ।

“अरभञ्जे बलमेदो

नेभ्या नाशो बलस्य विधेयः ।

अयं च योऽरभञ्जे

तथापि भञ्जे च वर्धकिनः ॥”)

वर्धनं, स्त्री, (वर्ध् च्छेदपूर्ताः + क्तुल् ।) छिदनम् ।

(यथा, मनुः । २ । २६ ।

“प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंघो जातकर्म विधीयते ॥”)

वृद्धिः । इति मेदिनी । ने, १२५ ।

वर्धनः, त्रि, (वर्धयतीति । वृध् + नन्वादिभ्याम्

क्युः । वडा, वर्धते तच्छील इति । वृध् पूर्ती +

“अनुदात्तश्चेति ॥” १ । २ । १४६ । इति

शुक् ।) वर्धक्युः । इत्यमरः । १ । १ । २८ ।

(यथा, अजुवेदे । १ । ३२ । १२ ।

“यस्यो हि त इन्द्र वर्धनो भूदत प्रियः सुतघोमो
मिषेधः ॥”)

वर्धनी, स्त्री, यटो । इति मेदिनी । ने, १२५ ।

संमार्जनी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ।

वर्गालपात्रपिशेयः । वट्ना इति भाषा । यथा,

“आजु, स्त्री कर्करी पारी वर्धनी च तल-
निका ॥”

इति जटाधरः । ७ ।

प्रतिष्ठादिकर्मणि तत्प्रयोजनं यथा,—

“प्रतिष्ठा यस्य देवस्य तदार्थं कलस्य असेतु ।

ऐशान्या पूजयेदुपास्ये अस्तेवैव च वर्ध-

नीम् ।

कलसं वर्धनीञ्चैव ग्रहान् वासोप्यति तया ।

वासने तानि चर्द्धाणि प्रखवाख्यं जपेद्गुरुः ॥

सुत्रगीव रत्नगर्भे वक्ष्युगमन वेष्टितम् ।

सर्वोपघोमखलिमं पूजयेत् कलसं गुरुः ॥

देवन्तु कलसे पूज्य वर्धन्या वक्ष्युत्तमम् ।

वर्धन्या तु समायुक्तं कलसं आभयेदशु ।

वर्धनीं धारया विषमयतो धारयेत्ततः ।

अभ्यर्च्य वर्धनीकुम्भं आखिले देवमर्चयेत् ॥”

इति गारुडे ४८ अध्यायः ।

वर्धमानः, पुं, (वर्धते इति । वृध् वृद्धौ + शानच् ।)

वरुणवृषः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ । (अस्य

पर्यायो यथा,—

“सुखं वरुणं आभ्यर्च्यो गन्धर्वहस्तकः ।

पञ्चाङ्गुली वर्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदकः ।

यातारिस्तद्वक्ष्यापि त्वक्कच निगद्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वसख्ये प्रथमे भागे ॥

पशुभेदः । शरावः । (यथा, महाभारते । ७ ।

८० । १६ ।

“तथा गाः कपिला दोग्धीः सवत्याः पाण्डु-

नन्दनः ।

हेमचन्द्रो रूप्यचुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणम् ।

सखिकान् वर्धमानान् च नन्दावर्त्तान् काच-

नान् ॥”

अस्मिन्नर्थे स्त्रीबलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव ।

१३ । ६४ । १२ ।

“मघासु तिलपूर्णाणि वर्धमानानि मानवः ।

प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रेक्ष्य च मोदते ॥”

तथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने २६ अध्याये ।

“स्त्री पुत्रिणो सवत्या गौर्वर्धमानमखट्वा ।

कन्या भत्ताः पलं चामं सखिकं मोदका दधि ॥”)

विष्णुः । इति मेदिनी । ने, २०८ । (यथा,

महाभारते । १३ । १४६ । ४१ ।

“वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिस्मरः ॥”)

चित्रविशेषः । तत्पर्यायः । वीरः २ चरमतीर्थ-

स्तु ३ महावीरः देवायः ५ अज्ञातनन्दनः ६ ।

इति हेमचन्द्रः । १ । ३० । धनिना ग्रहविशेषः ।

यथा,—

“सखिको वर्धमानश्च नन्दावर्त्तादयोऽपि च ॥”

इति हलायुधः ।

(यथा, वृहत्संहितायाम् । ५५ । ३३ ।

“द्वारातिन्दोऽन्तगतः प्रदक्षिणोऽग्न्यः शुभस्त-

चान्यः ।

तद्वच्च वर्धमाने द्वारान् न दक्षिणं कार्यम् ॥”)

धनामखातदेशः । यथा,—

“प्राच्यां मागधशोयी च वारेन्द्रीगौडराजकाः ।

वर्धमानतमोत्तमप्रागुज्योतिषोऽद्यादयः ॥”

इति ज्योतिषास्ते कूर्मचक्रम् ।

(भद्राश्वषष्ठस्य कुतपन्तविशेषः । यथा, मार्क-

ण्डेये । ५६ । १२ ।

“विद्यातः कर्मवः त्वञ्चो जयन्तो हरिपन्तः ।

विश्वोको वर्धमानश्च यज्ञेते कुतपन्तः ॥”

वृद्धिविशिष्टे, त्रि ।)

वर्धः

वर्धमानकः, त्रि, (वर्धमान + स्वार्थे संज्ञायां वा

कन् ।) वृद्धिविशिष्टः । पुं, शरावः । इत्यमरः ।

२।६।३२ । (यथा, महाभारते । १४ । १५ । १४ ।

“भङ्गाराणि कटाहानि कलसान् वर्धमान-

कान् ॥”)

स्वार्थे कप्रत्यये ऋकटचक्ष ॥ (चारात्रिकम् ।

इति महाभारतटीकाया नीलकण्ठः । यथा,

महाभारते । ७ । ५५ । ४ ।

“नटनर्त्तकगन्धर्वैः पूर्वकैर्बर्धमानकैः ।

नित्योद्योगैश्च क्रीडद्भिस्तत्र सा परिहर्षिताः ॥”)

वर्धपनं, स्त्री, नाडीच्छेदनम् । यथा,—

“अर्धरात्रे वसोधारां पातयेद्गुरुवर्धपिषा ।

ततो वर्धपनं वर्धौ नामादेः करणं मम ।

कर्मस्य तत्तुल्यामाधौ प्रभाते नवमीदिने ।

यथा मम तथा कार्यो भगवत्या मष्टोत्सवः ॥”

वर्धपनं नाडीच्छेदनम् । इति तिथ्यादिसम्बन्धम् ।

वर्धितं, त्रि, (वृध् + क्तः ।) प्रवृत्तम् । हिम्नम् ॥

पूरितम् । इति मेदिनी । ते, १४८ । (परि-

पूर्णम् । यथा, मनुः । १ । २२४ ।

“पाणिभ्यान्तर्पणं कृत्वा स्वयमग्नस्य वर्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् श्रमकैरपनिश्चिते ॥”

“अन्नस्येति तृतीयार्थे वर्धौ । वर्धितं पूर्णं पितृ-

रादिपात्रम् ॥” इति तट्टीकार्या कुल्लूकभट्टः ।

वृध् + क्त्वा + क्तः । वृद्धिं प्रापितम् । यथा,

भागवते । ४ । २३ । १ ।

“वृद्धात्मानं प्रवयसमेकदा वैश्य आत्मवान् ।

आत्मना वर्धितस्यैव स्वाशुचर्मः प्रजापतिः ॥”)

वर्धित्युः, त्रि, (वर्धते इति । वृध् + “अलङ्क-

यति ।” ३ । २ । १२६ । इति ण्युक् ।)

वर्धनशीलः । तत्पर्यायः । वर्धनः २ । इत्य-

मरः । १ । १ । २८ । (यथा, भट्टिः । ५ । १ ।

“निराकरिण्यु वर्धित्यु वर्धित्यु परितो रयम् ।

उत्पत्तिण्यु खड्गिण्यु च चैरतुः खरदूययौ ॥”)

वर्धुं, स्त्री, (वर्धते दीर्घोभवतीति । वृध् + “वृध्-

यपिभ्यां रुन् ।” उणा० २ । २७ । इति रुन् ।)

चर्म । इत्युपादिकोवः । (यथा, अथर्ववेदे ।

१४ । १ । ६० ।

“तथा पिपेय मध्यतोऽनुवर्धुङ्गत्या नो अस्तु

सुमङ्गली ॥”)

वर्धुं, स्त्री, (वर्ध् + गौरादित्वात् ङीप् ।) चर्म-

रञ्जुः । यदो इति भाषा । तत्पर्यायः । नटो २

वरुणा ३ । इत्यमरः । वर्धो ४ । इति भरतः ।

वर्धं, [वृ] स्त्री, (वृधोति संवृत्तं भवतीति । वृ +

“वृध्शीर्द्ध्या संख्याज्ञयोः घृत् च ।” उणा०

४ । २०० । इति असुगु पुद्गागमच ।) रूपम्

इत्युपादिकोवः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १४० । ५ ।

“आदस्य ते ध्यस्यन्तो वृधेरते

रूपमभ्यं नहि वर्धः परिकृतः ॥”

स्त्रीचक्रम् । यथा, तत्रैव । १ । १६ । १ ।

“कस्य कत्वा मरुतः कष्टं वर्धना कं याय

वृध् वृत्तयः ॥”

“कस्य वर्धमानस्य प्रजा ननुना चन्द्रश्च इति

शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वर्षस्य स्तोत्रेण सङ्गच्छे ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
वर्षे, गन्ताम् । वधे । इति कधिकल्पहमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वर्षेति । इति दुर्गादासः ॥
वर्मे, [न्] स्त्री, (वृणोति व्याख्यायति शरीरमिति । ट+मनिन् ।) तनुमन् । इत्यमरः ।
२ । ८ । ६४ ॥ (यथा, रघु । ३ । ५६ ।
“अभ्यभूयत वाहनां चरतां गात्रशिक्षितैः ।
वर्मेभिः पवनोद्भूतराजतालीवनध्वनिः ॥”
रघुम् । इति निघण्टुः । ३ । ४ ॥ यथा, रघु-
वह्नितायाम् । ५१ । ३ ।

“हिमभिन्नकमिखातकण्टकि-
मृष्टरूपकृटिकेन सत्वमे ।
कुरपन्थिगुतनिन्दनामभि-
शुष्कशीलेषुपण्यवर्मेभिः ॥”

वर्मेकण्टक, पुं, पर्यट् । इति राजनिर्घण्टः ।
(विवृतिरस्य पर्यटशब्दे विज्ञेया ।)
वर्मेकषा, स्त्री (वर्मे कपतीति । कप+अच् ।
टाप् ।) सप्तला । इति शब्दरत्नावली ॥ चामार-
कषा इति भाषा ।
वर्मा, [न्] पु, (ट+मनिन् ।) चयिस्य पहतिः ।
यथा,—

“शुभान्तं ब्राह्मणस्य स्यादहर्मासं चतुर्थस्य च ।
गुप्तदासान्तक नाम प्रशस्तं वैश्वम्भरयो ॥”

इति आहतस्वधृतशतातपवचनम् ॥

वर्मे, पुं, मत्स्यविशेषः । वानि इति भाषा ।
अस्य मांसगुणाः । गुरुत्वम् । दृढत्वम् । कषाय-
त्वम् । रक्तपित्ताश्लित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । १३ ।

“वर्मेमत्स्यवदावता हिमोन्नतकुचि कर्बुरा ॥”
तथास्य गुणा यथा,—

“वर्मेमत्स्यो हरेदात पित्तं रुचिकरो कषुः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
वर्मेता, त्रि, (वर्मे करोतीति । वर्मे + णिच् । तत्त-
कर्म्मणि क्तः । वर्मे सञ्जातमस्येति । इत्थं वा ।)

वर्मेयुक्तः । जलसन्नाहः । तपस्यायः । सम्रहः २

सम्पन्नः ३ दृष्टिः ४ शूद्रकण्टः ५ । इत्यमरः ।

२ । ८ । ६५ ॥ ऊर्ध्वकण्टः ६ । इति सुभूतिः ॥

(यथा, गो० रामायणे । २ । ६१ । १५ ।

“वाजिनां वर्मेताङ्गानां क्रुद्धस्य मम सायका ।
अद्य भिक्षा प्रवेक्ष्यन्ति शरीराणि मयेरिता ॥”

वर्मेवः, पुं, मत्स्यविशेषः । वामिरूप इति भाषा ।

अस्य मांसगुणाः । वातनाशित्वम् । क्षिप्रत्वम् ।

गृहहोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

वर्मे, त्रि, (वर्मेते प्रार्थ्यते इति । वरत् क ईशायाम्
+ “अपो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।)

प्रधानम् । इत्यमरः । १ । १ । ५७ ॥ (यथा,
भागवते । १ । ५ । ६ ।

“यथा वर्माद्ययथार्थां सुनिर्वर्थाशुकीर्तिताः ।
न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णितः ॥”

श्रेष्ठम् । इति सुधनोषयाकरणम् ॥ (यथा,
किराते । ७ । २० ।

“माहेन्द्रं नगमभितः करेणुवर्माः

पर्यन्तस्थितजलदा दिवः पतन्तः ॥”

वर्मे, पुं, (वर्मेते प्रार्थ्यते इति । वर+यत् ।)
कामदेयः । इति मेदिनी । ये, ४० ॥

वर्मा, स्त्री, (त्रियते इति । ट+ “अपत्यपण्य-
वर्मेति ।” ३ । १ । १०१ । इति चाप्रतिबन्धे

यत् ।) पतिवरा । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥ कथा ।

इति सुधनोषयाकरणम् ॥

वर्मेणा, स्त्री, (वरित्ययत्तशब्देन वयति शब्दायते

इति । यत् शब्दे + अच् । टाप् ।) नील-
मक्षिका । इत्यमरः । २ । ३ । २७ ॥ नीला-

कारवर्णा मक्षिका वर्मेणा । भगवन्मिया इति

ख्याता । मक्षिकास्यायां द्योके । वरिति वयति

वर्मेणा । प्रण वय भग शब्दे पचादित्वाद्

आप् । किंवा वृणोते पूतिमयं भजते इति

वृणो विचि वर । वयतेरणि यथा ततः कर्मे-

धारये वर्मेणा । इति तद्दीकायां भरतः ॥

वर्मेर, स्त्री, (वृणोते परयति नानागुणान् इति ।
ट+ “कृगृष्टवचिभ्यः ञ्वरच् ।” उणा० २ ।

१२३ । इति ञ्वरच् ।) हिङ्गुलम् । पीतचन्द-
नम् । वोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्मेर, पुं, (वृणोति दीयानिति । ट+ञ्वरच् ।)

पामरः । स च नीचजाति । केशः । वावरी

इति भाषा । चक्रलः । देशविशेषः । (तद्देश-

वासिनि, पुंभूवि । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ६८ ।

“काम्बोजा द्रक्षाञ्चैव वर्मेरा हर्षवहनाः ॥”

मक्षिका । इति मेदिनी । रे, २०६ ॥ वृच-

विशेषः । काक वावुर इति भाषा । तत्प-

र्यायः । सुमुखः २ गरमः ३ कृष्णवर्णकः ४

सुकन्दजः ५ गन्धपत्रः ६ पूतगन्धः ७ सुवा-

हकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।

सुगन्धित्वम् । वान्तिविषमविषममृदोषनाशि-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्मेरक, स्त्री, (वर्मेर+कार्प्ये कृत् ।) चन्दन-

भेदः । तपस्यायः । वर्मेरोत्यम् १ श्वेतवर्मे-

रकम् २ शीतम् ३ सुगन्धिः ४ पित्तारिः ५

सुरभिः ६ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्त-

त्वम् । कफमारुतपित्तकुष्ठकृमिवनाशित्वम् ।

विशेषादक्तदीपजित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्मेरा, स्त्री, (वर्मेरुप्यस्यैव व्याकृतिरस्यस्या

इति । वर्मेर+अच् । टाप् ।) पुष्पभेदः ।

शाकभेदः । इति मेदिनी । रे, २०६ ॥ (वर्मे इति
शब्दे राखीति । रा+क ।) मक्षिकाभेदः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

वर्मेरा, } स्त्री, (वर्मेर+टाप् । पक्षे वित्वात्
वर्मेरी, } स्त्रीष ।) चन्द्रवर्णविशेषः । वायुद-

इति भाषा । तत्पण्यायः । कवरी २ तुङ्गी ३

खरपुण्या ४ अजगन्धिका ५ अजगन्धा ६

कवरा ७ खरपुण्या ८ । इत्यमरशब्दरत्ना-

वली । तस्याः प्रकारा गुणाश्च ।

“वर्मेरी कवरी तुङ्गी खरदुग्धाजगन्धिका ।

पद्मासक्तं लब्धं सु कतिञ्चरकुदेरकौ ॥

कालमारः करालश्च मलूकः कृष्णमक्षिका ।

तत्र शुद्धेर्लोकः प्रीतो वटपत्रस्तोऽपरः ॥

वर्मेरीभित्तयं कृत्वा प्रीतं कटु विदक्षि च ।

सौख्यं रुचिकरं हृत् दीपनं लघुपाकि च ।

पित्तल कफवातासदहलमिविषायहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वर्मेरीकः, पुं, (वृणोते इति । वृन् वरणे + “शृष्टु-

ट्णां हे रुक् चाभ्यासस्य ।” उणा० ४ । १६ ।

इति ईकन् दिवचन अभ्यासस्य रगागमश्च ।)

ब्राह्मण्यष्टिकादृक् । कुटिलकुल्लः । इत्यु-

णादिकोषः ॥ अजगन्धिका । वायुद तुलसी

इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका । महा-

कालः । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्र पवर्गोयवका-

रादौ पठितोऽयं किन्तु मेदिनी चर्मेरीकशब्द-

स्यायमर्थः ॥

वर्मे, स्त्री, वर्मेरी । इति शब्दचन्द्रिका ।

वर्मे, त्रि, (ट+ “वृद्ध्यां विन् ।” उणा० ४ । १५३ ।

इति विन् ।) वसरः । इत्युणादिकोषः ॥

वर्मेरः, पुं, (ट+वाहुलकात् वृरच् ।) वृच-

विशेषः । वावला इति भाषा । तत्पण्यायः ।

युगलाक्षः २ कण्टाक्षः ३ नीलकण्टकः ४

गोमृदः ५ पक्षिबीज ६ दीर्घकण्टः ७ । कदा-

नकः ८ वृद्धीजः ९ अजगन्धः १० । अस्य

गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफकाशम-

रक्तातिवारपित्तदाहार्शनाशित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वर्मे, पुं, स्त्री, (वृणोते इति । वृन् सेचने +

अण्विधौ भयादीनामुपसङ्गानमिन् । यथा,
त्रियते प्रार्थ्यते इति । ट+ “वृवृदिह्निकमिक-

विभ्य च ।” उणा० ३ । ६२ । इति सः ।)

वृष्टिः । (यथा, मनुः । ४ । १०३ ।

“विद्युत्सन्निवर्षेण महोत्थानाश्च वज्रवे ।
व्याकालिकमनघायमेतेषु मनुजबन्धु ॥”

जम्बुदीपांश्च । वस्तरः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनु । ५ । ५२ ।

“वर्षे वर्षेऽभ्येधेन यो यजेत शतं वसाः ।
मांसानि च न खादेद् यस्तयोः पुण्यफल समम् ॥”

जम्बुद्वीपः । इति मेदिनी । धे, २४ ॥ (वर्मे-
तीति । वृच् + पचाद्यच् ।) मेघः । इति हेम-

चन्द्रः । २ । ७६ ॥ ७ ॥ अथ समुद्रद्वीपानां वर्ष-

वर्णनम् । तत्र जम्बुद्वीपस्य नववर्षविभागो यथा ।

यत एव कृताः सप्त ध्रुवो दीपा जम्बुद्वीप-

शास्त्रलिकुशक्रौञ्चशाकपुष्करसंज्ञाः । तेषां

परिमाणं पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो यथा-

संख्यां द्विगुणमानेन वक्षिः समन्तत उप-

कल्पता । पारादेश्वरचोदसुरोदहोदहोरोद-

दधिमखोदसुहोदा, सप्त जलधयः । समुद्रद्वीप-

परिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैक्येन

यथाशुपूर्वं समस्यपि वहिर्द्वीपेषु पृथक् परितः

उपकल्पिताः । तेषु पुनर्जम्बुद्वीपादिषु वहिर्द्वीप-
पतिरनुत्तानात्मानान्नीधेभिर्जलधयश्चाहु-

हिरण्यरेतोदतपृष्ठमेधातिथिपीतिहोषज्ञान्

वर्ष

कुशोत्तरोऽय मोदाको सप्तमस्तु महाहमः ।
तन्नामाङ्गानि वर्षाणि शाकद्वीपे चकार चः ।
तथा द्युतिमतः सप्त पुत्राणां निबोध मे ।
कुशलो मनोऽगुणोऽयः प्रधानस्यान्वकारकः ।
सुनिष्ठ इन्द्रभिश्चैव सप्तमस्तु तथापरः ।
तेषां स्वनामधेयानि क्रौञ्चद्वीपे तथाभवन् ।
ज्योतिषतः कुशद्वीपे पुत्रनामाङ्गानि वै ।
तन्नापि सप्त वर्षाणि तेषां नामानि मे श्रुतं ।
उज्ज्वलं धेनुसन्धेवैरय जन्ममेव च ।
दृतिमत् प्रभाकरश्चैव कपिलश्चापि सप्तमम् ।
वपुष्मतः सुताः सप्त शास्त्रलेशस्य वामवन् ।
श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
वैद्यतो मानसश्चैव महीधरः हृषभस्तथा ।
तथैव शास्त्रलेशे तेषां स्वनामानि तु सप्त वै ।
सप्तमेधातिथेः पुत्राः प्रचक्षीपेऽन्यस्य ये ।
तेषां नामाङ्गानि तेषां नामानि मे श्रुतम् ।
पूर्वं शान्तभयं वर्षं शिशिरं सुखोदयम् ।
व्यानन्दश्च शिवश्चैव सप्तमश्च तथा ध्रुवम् ।
प्रचक्षीपादियुक्तेषु शाकद्वीपान्तिकेषु च ।
द्वितीयः पञ्चसु धर्मोऽयं वर्णाश्रमविभागजः ।
यानि किंपुरुषाद्यानि वर्णयित्वा हिमाश्रयम् ।
सुखमायुश्च रूपश्च बल धर्मश्च नित्यशः ।
पञ्चस्तेषु वषट् सर्वं साधारणं स्तुतम् ।
आसीन्धाय पिता पूर्वं जन्मद्वीपे ददौ द्विज ।
तस्य पुत्रा बभूवुर्हि प्रजापतिवत्तमा नव ।
ज्योत्सो नाभिरिति ख्यातस्तस्य किंपुरुषोऽगुणः ।
हरिवर्षकृतीयस्तु चतुर्थोऽभूद्विज्ञातः ।
रम्यश्च पञ्चमः पुत्रो हिरण्य गण उच्यते ।
कुशस्तु सप्तमस्तेषां भद्राश्चाष्टमः स्तुतः ।
नवमः केतुमाक्षस्तन्नाम्ना वर्षवस्थितिः ।
यानि किंपुरुषाद्यानि वर्णयित्वा हिमाश्रयम् ।
तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्राया स्तुतस्त ।
विमर्शयो न तेष्वस्ति जराद्विषयं न च ।
धर्माधर्मा न तेष्वस्ति नोत्तमाधममध्यमा ।
न वै चतुर्युगावस्था नाश्रमाः क्रतवो न च ।
आसीन्ध्रवर्णोऽयं ऋषभोऽभूत् सुतो द्विज ।
ऋषभाङ्गरतो जज्ञे वीरः पुत्रप्रताडरः ।
सोऽभिमित्रवर्षे पुत्रं महाप्रव्रज्यमास्थितः ।
तपस्तेपे महाभाग, पुनश्चाश्रमसंश्रयः ।
हिमाश्रयं दक्षिणं वर्षं भरताय ददौ पिता ।
तस्माच्च भारतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ।
भरतस्यायभूत् पुत्रः सुमतिर्नाम धार्मिकः ।
नस्मिन् राज्यं समावेश्य भरतोऽपि वनं ययौ ।
यत्तेषां पुत्रपौत्रैश्च सप्तद्वीपा वसुन्धरा ।
प्रियव्रतस्य पुत्रेस्तु सुता स्त्रायम्भुवः ।
एव स्त्रायम्भुवः सर्गः कथितस्ते द्विजोत्तम ।
पूर्वमन्वन्तरेऽस्य किमन्यत् कथयामि ते ।
इति मार्कण्डेयपुराणे स्त्रायम्भुवे मन्वन्तरे सुवन-
कोषः । ॥ ॥ अन्यथा ।

स्तुत उवाच ।

“केतुमाखे नराः काला, सर्वे पञ्चभोजनाः ।
स्त्रियश्चोत्पलपत्राश्च जीवन्ति च वर्षायुतम् ।

२८४

वर्ष

भद्राश्च पुरुषाः युक्ताः स्त्रियश्चान्नांशुसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति वायुभोजनाः ।
रम्यके पुरुषा नाय्यो रमन्त्यारजतप्रभाः ।
दशवर्षसहस्राणि श्रतानि दशपञ्च च ।
जीवन्ति तत्र सत्त्वस्था ज्योतिषफलभोजनाः ।
हिरण्यये हिरण्यभाः सर्वे च जङ्गमाश्रिताः ।
एकादशसहस्राणि श्रतानि दशपञ्च च ।
जीवन्ति कुशवर्षे तु श्रामाङ्गाः क्षीरभोजनाः ।
सर्वे मियुनजास्ताश्च नित्यं सुखनिधिविणः ।
चन्द्रद्वीपे महादेवं यजन्ति सततं श्रियम् ।
तथा किंपुरुषे विप्रा मानवा हेमसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति प्रचभोजनाः ।
यजन्ति सततं देवं चतुर्भुजं चतुर्भुजम् ।
ध्याने मनः समाधाय सदा वा भक्तिच्युताः ।
तथा च हरिवर्षेऽपि महारजतसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति क्षीरसाशिनः ।
तत्र नारायण देवं विन्ध्योनि सनातनम् ।
उपासते सदा विष्णु मानवा विष्णुभाविताः ।
तत्र चन्द्रप्रभं शुभं युद्धस्तटिकनिर्मेतम् ।
विमानं वासुदेवस्य पारिजातवनाश्रितम् ।
चतुर्दशमनौपम्यं चतुर्दशसंयुतम् ।
प्रकारेऽंशभिर्युक्तं सुगन्धश्च सप्तमम् ।
स्फाटिकैर्मण्डपैर्युक्तं देवराजद्वीपमम् ।
स्वर्णस्तम्भसदृशैश्च सर्वतः समलङ्कृतम् ।
हेमसोपानसयुक्तं नानारत्नोपशोभितम् ।
द्विषिषि द्वावनोपेतं सर्वशोभासमन्वितम् ।
सरोभिः स्वादुपागीरैः दीपिषोपशोभितम् ।
नारायणपरे युद्धेऽर्द्धाध्ययनतत्परे ।
योगिभिश्च समाकीर्णं ध्यायद्भिः पुरुषं हरिम् ।
स्तुवद्भिः सततं मन्त्रैर्नमस्तद्भिश्च माधवम् ।
तत्र देवादिदेवस्य विष्णोरभिततेजसः ।
राजानः सर्वकालस्तु महिमानं प्रकुर्वन्ते ।
गायन्ति चैव नृत्तानि विलासिनो मनोरमाः ।
स्त्रियो यौवनशालिन्यः सदा मण्डनतत्पराः ।
इलाहते पशुवर्णा जन्मफलरसाशिनः ।
जयोदशसहस्राणि वर्षाणां च स्त्रियायुवः ।
भारते तु स्त्रियं पुंसो नानावर्णाः प्रकीर्तिताः ।
नानादेवार्चने युक्ता नानाकर्मणि कुर्वन्ते ।
परमायुर्मतं तेषां शत वर्षाणि सुव्रताः ।
नवयोजनवाङ्मसं वर्षमेतत् प्रकीर्तितम् ।
कर्मभूमिरियं विप्रा नराणां माघिकाश्रिताम् ।
महेन्द्रो भजय, सत्त्वः शुद्धिमावृत्तपर्वतः ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्ताजं कुलपर्वतः ।
इन्द्रद्वीपः कशेरुमास्तम्बवर्णो गभस्तिमान् ।
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वश्च वारुणः ।
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपश्च सागराहतः ।
योजनानां सहस्रान्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरः ।
पूर्वं किरातास्तस्यान्तं पश्चिमे यवनास्तथा ।
आङ्गणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्रास्तथैव च ।
द्व्यायुधवर्णिन्याभिर्ज्वलन्त्यत्र मानवा ।
स्वर्णं पावना नद्यः पर्वतेभ्यो विनि यता ।
शतहस्तभगा च सरयूर्युता तथा ।

वर्ष

हरावती विन्धुता च विपाशा देविका कुङ्कुः ।
गोमती धूतपाया च बाहुदा च दशहती ।
कौशिकी लोहिता चैव हिमवत्पादनिःसृताः ।
वेदस्तुतिर्ज्वलन्ती व्रतज्ञी त्रिविदा तथा ।
पर्णासा वन्दना चैव सदाग्रीरा मनोरमा ।
चर्मवती तथानूपा विदिशा वेदवत्पि ।
शिशुः शशिन्यपि तथा पारिपात्राश्रयास्तथा ।
नर्मदा सुरसा श्राना दशार्णा च महानदी ।
मन्दाकिनी चिचकूटा तामसा च पिशाचिका ।
चिन्नीपला विपाशा च माङ्गना बाहुवाङ्गनी ।
हिमवत्पादना नद्यः सर्वपापहरा नृणाम् ।
तापी पयोष्णी नर्विन्धवा श्रीगोदा च महानदी ।
वेन्वा वेतरणी चैव नलाका च कुसवती ।
तोया चैव महागौरी दुर्गा चान्नाश्रिता तथा ।
विन्ध्यपादप्रसृतास्तु नद्यः पुण्यजलाः शुभा ।
ऋषिकृष्णा त्रिसामा च मन्दागा मन्दागामिनी ।
रूपा पानाश्रिनी चैव ऋषिका वंशकारिणी ।
शुक्तिमत्पादचञ्चलाः सर्वपापहरा नृणाम् ।
आसा नद्युपनद्यश्च शतशो द्विजपुङ्गवाः ।
सन्धाः पापहराः पुण्याः स्नानदानादिकर्मसु ।
तास्मिन्ने कुरुपञ्चाला मध्यदेशादयो जनाः ।
पूर्वं देशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ।
अङ्गना, कलिङ्गमगधा दाक्षिणात्यश्च सर्वशः ।
तथा परान्ताः सौराष्ट्राः शूद्राभीराक्षथा-
ज्वाहा ।
मानका मालवाश्चैव पारिपात्रनिवासिनः ।
सौवीराः सैन्धवा जूनाः शाङ्गा कन्यनिवा-
सिनः ।
मद्रा वावाक्षथाम्बहाः पारसीकास्तथैव च ।
आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ।
चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयोऽभुवन् ।
स्तुतं त्रेता द्वापरश्च कलिशान्धव न कश्चित् ।
यानि किंपुरुषाद्यानि वर्णयित्वा महावर्षः ।
न तेषु श्रीको नायासो नोद्वेगः सुहृदयश्च ।
सुखाः प्रजा निरातङ्का सर्वेऽसुखवर्जिताः ।
रमन्ते विविधैर्भावैः सर्वान् स्त्रियौवनाः ।
इति कूर्मपुराणे ४४ अध्यायः ।
अपरं वामनपुराणे १९ अध्याये द्रष्टव्यम् ।
प्रभवादिषड्वर्षाणि वत्सरशब्दे द्रष्टव्यानि । तत्र
यद्विधा पूण्या देवो यथा,—
“सवत्सरप्रमाणेन देयः कृत्वा पुरो हि ता ।
यद्यथा विधिना तात सर्वकामप्रसिद्धिदा ।
महाभयविनाशाय महारिपुवधाय च ।
महाभयदयकामाय महाविघ्नहलाय च ।
पूजयेत् तद्यज्ञेऽर्चयेत् यद्यथा परमेश्वरीम् ।
ऋतुनागकृता पीडा यत्परचोयशोद्वहा ।
सवत्सरमहादोषजन्मसंशुभमर्हना ।
केतुल्लाश्रितिराहूतो भौमाकसितभाजुनाः ।
शमयेदयजमानस्य देवीहोमरतस्य च ।
मण्डलादिविधानेन महास्नानाभिषेचने ।
चक्रसंपूर्णं पुण्यकर्मफलदाभिपूजने ।
मङ्गला मङ्गलं घन्ते विधिना पूजिता सुते । ॥

उत्पातसोमनिर्वातविकृतानां प्रमाय च ।
कथयामि महाप्राज्ञ इत्युक्तमनाधुना ॥ १० ॥
मङ्गला विजया भद्रा शिवा शान्तिर्धृतिः क्षमा ।
ऋद्धिर्दुःखमतिः सिद्धिस्तुष्टिः पुष्टिः श्रिया उमा ॥
होमिः कान्तियंशो लक्ष्मीरौश्वरीति प्रकीर्त्तिता ।
विंशताञ्चोत्तमा देवः सत्त्वभावयवस्थिताः ॥
प्रथमं संस्थिता वत्स । सर्वसिद्धिप्रदायिकाः ॥ २० ॥
ब्राह्मी जयावती शाक्री अजिता चापरा-
जिता ॥
जरन्ती मानसी माया हिति, श्वेता विमो-
हनी ।

शरण्या कौशिकी गौरी विमला ललितालसा ॥
अरुन्धती क्रिया दुर्गा राजसा इति वायुना ।
मध्यभागे स्थिता देवो युगानामशुभापहा ॥ २० ॥
काली रौद्री कपाली च घण्टाकर्णा मयूरिकी ।
बहुरूपा सुरूपा च त्रिनेत्रा रिपुहन्त्रिका ॥
माहेश्वरी कुमारी च वैष्णवी सुरपूजिताः ।
वैवस्वती तथा घोरा कराली विकटादिभिः ॥
चर्चिका चेति धातुस्था देवस्त्रैलोक्यविश्रुताः ।
पूजितस्या मुनिश्रेष्ठ । सर्वकामप्रसाधिकाः ॥ २० ॥
त्रिदशसुरगन्धर्वचरश्चोगैर्नृताः ।
भावकालाश्रयाः कार्यद्रव्यरूपफलप्रदाः ॥
प्रत्येकशः समस्ता वा कर्त्तव्या मुनिवत्तम ।।
अथवा युगमेदेन पञ्च पञ्च प्रपूजिताः ॥”
इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविश्रुतिविधि-
नामाध्यायः ॥ (वर्षके, त्रि । यथा, भागवते ।
३ । २९ । २० ।

“नमाम्यभीक्ष्णं नमनीयपार्दं
सरोजमल्लोयवि कामवर्षम् ॥”)
वर्षकरी, स्त्री, (वर्षं तत्सूचनं रषेण करो-
तीति । वर्ष + कृ + टः । ङीप् ।) भिक्षिका ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २८२ ॥
वर्षकेतुः, पुं, (वर्षस्य वृष्टेः केतुरिव । सति वर्षे
भूरिश उत्पन्नत्वादस्य तथात्वम् ।) रक्तपुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अलर्कवर्षीयकेतुमतः
पुनः । यथा, हरिवंशे । ३२ । ४० ।
“स्येस्य केतुमान् पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् ॥”)
वर्षकोषः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य कोष इव । सर्ववर्ष-
ज्ञानवत्त्वात् तथात्वम् ।) देवज्ञः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (वर्षस्य अन्तःस्थितफलकोष
इव कोषः ।) भावः । इति शब्दमाला ॥
वर्षर्ज, त्रि, (वर्षात् जातमिति । जन् + ङः ।) वृष्टि-
जातम् । वत्सरजातम् । जम्बुद्वीपजातम् ।
द्वीपशजातम् । मेघजातम् । इति वर्षशब्द-
पूर्वजनधातोर्हप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वर्षणिः, स्त्री, (वृष् + णिच् ।) वृष्टिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०४।२१।
“तमेव सृष्टत, सर्वं रसं वै वर्षणाय यत् ।
रूपमाप्यायक भास्वरस्य मेघाय ते नमः ॥”)
वर्षणिः, स्त्री, (वृष् + णिच् ।) वर्त्तनम् । कृतिः ।
इत्युणादिकोषः ॥ कृतुः । वर्षणम् । इति
सङ्क्षिप्तशारीणादितिः ॥

वर्षपञ्चतः, पुं, (वर्षाणां भारतादीनां विभाजकः
पञ्चत इति मध्यलोपी समासः ।) वर्षविभा-
जकगिरिः । यथा,—
“हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च ।
चेन्नः कर्णौ च इन्द्रो च सप्तैते वर्षपञ्चताः ॥”
इति हारावली ॥
वर्षपाकी, [नृ] पुं, (वर्षे वर्षाकाले पाकोऽवस्थस्येति ।
वर्षपाक + इनिः ।) आम्नातकः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २९८ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“आम्नातको वर्षपाकी ।” इति वैद्यकरत्न-
मालायाम् ॥)
वर्षपुष्पा, स्त्री, (वर्षे वर्षणकाले पुष्पं यस्याः ।)
सहदेवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सहदेवी-
लताशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)
वर्षप्रियः, पुं, (वर्षो वर्षणं प्रियं यस्य ।) चातक-
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्षवरः, पुं, (वरतीति । वर आवरणे + अच् ।
वर्षस्य रेतोवर्षणस्य वर आवरणकः ।) घण्टः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥ खोजा । इति भाषा ॥
(यथा, रत्नावल्याम् २ अङ्के ।
“नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभाषादपास्य त्रपा-
मन्तः काष्ठाकिकञ्चुकस्य विश्रुति त्रासादय
वामनः ॥”)
वर्षवृद्धिः, स्त्री, (वर्षस्य वृद्धिराधिक्यं यत्र ।)
जन्मतिथिः । इति स्मार्त्तशास्त्रादर्शनात् ॥ अथ
जन्मतिथिकृतम् । तन्मन्त्रमासे न कर्त्तव्यं चान्द्र-
मासीयत्वेन सावकाशत्वात् । न च तस्य सौर-
मासीयत्वं तथात्वे तन्मासे तत्तिथेः कदाचिद-
प्राप्तौ तद्वर्षे तत्कृत्यलोपापत्तेः । न चेष्टापत्तिः
प्रतिषेधवत्सरान्तविधानात् । यथा ब्रह्मपुराण
गर्गश्च ।
“सर्वेषु जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः ।
गुरुदेवामिविश्राञ्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
स्नानचक्रं पितरौ तथा देवप्रजापति ।
प्रति संवत्सरञ्चैव कर्त्तव्यं महोत्सवः ॥”
स्नातैस्तिष्ठन्स्नातैः । प्रजापतिर्ब्रह्मा । तथा च
तत्तिथिमधिकृत्य ।
“तिलोदत्तो तिलस्त्रायी तिलहोमी तिलप्रद ।
तिलभुक् तिलवापी च षट्तिर्लौ नावसीदति ॥
मङ्गलपाणिभिः अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्वेतु-
तया गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन धृत-
गुग्गुलुदिपाणिभिरित्यर्थः । तथा च कृत्य-
चिन्तामणौ ।
“गुरुदुग्धतिलानद्याल्लक्ष्मणश्चैव वन्दनम् ।
गुग्गुलु निम्बसिद्धार्थं दूर्वागोरोचनायुतम् ।
संपूज्य भातुविघ्नेशौ महवि प्रार्थयेद्दिदम् ॥
चिरजीवी यथा त्व भो भविष्यामि तथा मुने ।।
रूपवान् वित्तवान् चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥
मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।
आयुरित्यर्थसिद्धार्थमस्माकं वरदो भव ॥”
स्नानचक्रं चेति स्नानचक्रं अग्निन्यायान्तर्गतजन्म-
कालीनचक्रम् । नामकरणे तथा दर्शनात् वक्ष्य-

माणब्रह्मपुराणोक्तप्रणवादिनमोऽन्तर्गतं नामैव
पूजाविधानाच्च । तदज्ञाने स्नानचक्राय नमः
इत्युल्लेखम् ॥ ॥ पूजायामर्थानन्तरं पाद-
माह मत्स्यपुराणम् । अर्थं पाद्यादिकन्तश्च
मधुपर्कं प्रयोजयेत् । पाद्यानन्तरं अर्घ्यमाह
नरसिंहपुराणम् । पादस्यैव तृतीयया चतुर्थ्यार्घ्यं
प्रदापयेत् । तृतीयया पुरुषसूक्तोत्तरतृतीयया
ऋचा । उभयक्रमदर्शनादिच्छाविकल्पः । इति
श्रीदत्तः ॥ ॥ श्रीपतिव्यवहारनिर्णये ।
“नवाम्बरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ॥”
तथा ।
“हिमं जटिलं सौम्यं सृष्टं चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेय नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयत्नतः ॥
ततो दीर्घायुषं याव रामं द्रौणि क्षप वलिम् ।
प्रजादश्च हनूमन्त विभीषणमथार्चयेत् ॥”
रामोऽत्र परशुरामः । चिरजीविसाहचर्यात् ।
द्रौणिरश्वत्थामा ॥ ॥ तथा,—
“स्नानचक्रं जन्मतिथि प्राप्य सम्यजयेत्तरः ।
षष्ठीश्च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥”
योगियाश्वत्थामः ।
“ध्यायेन्मारायणं नित्यं स्नानादियु च कर्मसु ।
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्नायादसु पुनः पुनः ॥
गायत्री वैष्णवी श्लेषा विष्णोः स स्मरणाय वै ॥”
ध्यायेत् स्मरेत् । स च मन्त्रः ।
“तद्विष्णोः परम पदं सदा पश्यन्ति स्मरयः ।
द्विवीच चक्षुराततम् ॥”
वामनपुराणम् ।
“सर्वमङ्गलमङ्गल्य वरेण्यं वरदं शुभम् ।
नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्मणि कारयेत् ॥” ॥
सङ्कल्पाकरणे निन्दामाह भविष्यपुराणम् ।
“सङ्कल्पेन विना राजन् । यत्किञ्चित् कुरुते
नरः ।
फलश्चात्पात्तकं तस्य धर्मस्याहर्चयो भवेत् ॥”
ब्रह्मपुराणम् ।
“प्रणवादिस्मायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितम् ।
स्नानमसंस्नानानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् ।
एकैकस्य प्रकुर्वीत यथोद्दिष्ट क्रमेण तु ॥”
गन्धपुष्पमात्रं पञ्चोपचाराद्यसम्भवे ।
“मन्त्राश्चतस्र्यं प्रोक्त भक्त्या लक्षगुणोत्तरम् ।
भक्तिमन्त्रसनेतन्तु कीटि कीटि गुणोत्तरम् ॥
सर्वत्र कस्मोपदेशक दक्षिणादिभिरर्चयेत् ।
तथोपदेशारम्भं पूजयेच्च ततो गुरुम् ।
न पूज्यते गुरुर्यत्र नरेस्त्राफला क्रिया ॥”
इति मत्स्यपुराणवचनात् ॥ ॥
ततः कर्मानन्तरं तिलहोमस्तु पूजितदेवता-
नामभिः कार्यम् ।
“एकैका देवता राम सप्तद्विंश यथाविधि ।
चतुर्थ्यन्तेन धर्मे च नाम्ना च प्रणवादिना ॥
होमद्रव्यमथैकेकं शतसंख्यन्तु होमयेत् ॥”
इति विष्णुधम्मोत्तरदर्शनात् ॥
एव होमे स्नाहान्तता च मन्त्रस्य ।

“एकरात्र वसेद्व्यामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥”

वर्हिणः

“यथा वर्हिणि चित्राणि विभर्ति भुजगाणां ।
तथा बहुविध राजा रूपं कुर्वीत धर्मायुतम् ॥”
अन्यपर्यम् । इति भरतः ॥ (वर्हितीति । वृष्ट
वृष्टी + अच् ।) पञ्चम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, रघु । ६ । १७ ।

“विलासिनी विभ्रमदन्तपत्र-
मापाक्षुर केतकवर्धनम् ।
प्रियानितम्बोचितसन्निवेशै-
र्विपाटयामास युवा नखाग्रेः ॥”

परीवारः । इति हेमचन्द्र ॥
वर्हिणः, स्त्री, (वर्हितीति । वृष्ट वृष्टी + लु ।
वर्हयति शोभते इति । वर्ह दीप्तौ + लुवां ।)
पञ्चम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)र्हिः, [स्], पुं, (वृहति वर्हते इति । वृष्टि
वृष्टी + “वृहर्नलोपच ।” उणा० २।१।१० इति
इति, नलोपच ।) अणि । इति मेदिनी । से, ३६ ॥
दीप्तिः । इत्युणादिकोपः ॥ यञ् । इति हेम-
चन्द्र ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ७५ । ८ ।

“ननो गोमह्वीरवर्हि रत्र-
सुयो अश्वान् पुरुभोगो अस्ते ।
मानो वर्हिः पुरुयता निदेक-
र्यय प्रातस्त्रिभिः सदा न ॥”

“नोऽस्माकं वर्हिर्धृषम् ॥” इति तद्वाग्ये सायण ॥
चित्रकम् । इत्यमरः ॥ (वृष्टराजस्य पुत्रः ।
यथा, भागवते । ६ । १२ । १६ ।

“वृष्टराजस्तु तस्यापि वर्हिस्तस्मात् कृत-
ज्ञयः ॥”

व(व)र्हिः, [स्], पुं स्त्री, (वर्हति वर्हते इति । वृष्टि
वृष्टी + “वृहर्नलोपच ।” उणा० २।१।१० ।
इति इति नलोपच ।) कुश । इति मेदिनी ।
से, ६३ ॥ (यथा, कुमारः । २ । ६१ ।

“अवचितवलिपुष्पा वेदिसन्मार्गदक्षा
नियमविधिजलागं वर्हिषाचोपनेत्री ॥”

वर्हिः [स्] स्त्री, (वृहतीति । वृष्टि वृष्टी + इति
नलोपच ।) अन्यपर्यम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वर्हिः पुष्प, स्त्री, (वर्हिर्दोषिस्तदुक्त पुष्पमस्य ।)
अन्यपर्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वर्हिः शुष्मा [न्], पुं, (वर्हिषा कुप्रेन वर्हिषि यज्ञे वा
शुष्म तेजो यस्य ।) अणि । इत्यमरः । १।१।५७ ॥

वर्हिः छ, स्त्री, (वर्हिर्वि तिष्ठतीति । स्था + क ।)
वर्हिष्ठम् । द्वीवरम् । इत्यमरभरतौ ॥

वर्हिःकुसुम, स्त्री, (वर्हिः वर्हयुक्त कुसुमं यस्य ।)
अन्यपर्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

व(व)र्हिणः, पुं, (वर्हमस्यस्तीति । वर्ह + “फल-
वर्हिभ्यामिन्च् ।” इति इनच् । यदा “बहुल-
मन्यवापि ।” उणा० २।४६ । इत्यत्र वर्ह बहुल-
प्राधान्ये । वर्हिणो मयूर । इत्युज्ज्वलदत्तोक्ता
इनच् ।) मयूरः । इत्यमरः । २ । ५ । १० ॥
(यथा, मनी । १२ । ६५ ।

“कुक्षुन्दरि शुभान् गन्धान् पत्रप्राक्कु वर्हिणः ।
आवित् कताम्न विविधमस्तु शूलकः ॥”

वर्हिष्ठ

स्त्री । तगरम् । तत्पर्यायो यथा,—

“कालाशुसार्थं तगरं कुटिलं मयूरं मतम् ।
अपरं प्रकृतगरं दृष्टुं स्त्री च वर्हिष्ठम् ॥”

इति भाष्यप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वर्हिष्ठवाचनं, पुं, (वर्हिणो मयूरो वाचनं यस्य ।)
कार्तिकेय । इति राजायुध ॥

वर्हिष्ठशा, स्त्री, (वर्हिं ध्वजो वाचनं यस्याः ।)
वाद्यौ । इति त्रिकाण्शेष ॥

वर्हिष्ठपुष्प, स्त्री, (वर्हिं यज्ञशालि पुष्पं यस्य ।)
अन्यपर्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥

वर्हिष्ठ्यति, [स्] पुं, (वर्हिषि यज्ञे ण्योति-
रस्य ।) वट्टि । इति हेमचन्द्र । ४ । १६४ ।

वर्हिष्ठुः, पुं, (वर्हिष्ठिर्मुखं यस्य ।) देवता ।
इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥

वर्हिष्ठदः, [द्] पुं, (वर्हिषि व्यसौ कुशासने वा
सीदन्ति ये ते । वर्हिष्ठु + सद् + क्तिप् । एयो-
दरादित्वात् साधुः ।) पिष्टगणविशेषः । यथा,
“अयन्वानश्च यज्जान, पितरो प्राप्ताम् सुता ।
अभिस्वात्ता वर्हिष्ठो दिधा तेना अगम्यति ॥”
इति कौर्मि १२ अध्यायः ॥

अपि च ।

“अपसथ तत कृत्वा सशं जातु च भूतले ।
अभिस्वात्तास्तथा सौम्यान् हविष्मन्तस्तथो-
पान् ॥

सुकालिनी वर्हिष्ठद आग्न्यपांस्तर्पयेत्तत ।
तर्पयेच्च पिष्टन् भगवा सतिनोदकचन्दने ॥
दर्भपाणिस्तु विधिना दक्षार्थां तर्पयेत्तत ॥”
अथ केचित् पिष्टधर्मातिदेशात् इत्यपिष्टग-
मपि अज्जलिन्नयदानम् । तदसन् ।

“कथवालं नल सौम्य यममयंमल तथा ।
अभिस्वात्ता सोमपाश्च वर्हिष्ठद सक्तु सक्तु ॥”
इति ऋग्वेदोपपरिशिष्टेन विशिष्टेकाज्जलिविधा-
नान् । इत्यादिकतत्त्वम् ॥ (एषुवशस्य हवि-
ष्ठाने पुत्त । यथा, भागवते । ४।२।४। ८-६ ।

“हविर्हानाहविर्हानिर्विद्वरास्तत यदसुतान् ।
वर्हिष्ठदं पय शुक्लं कृष्णं सत्यं जिनम्रतम् ॥
वर्हिष्ठतस्तु महाभागो हविर्हानिं प्रजापति ।
क्रियाकान्तेषु निष्पानो योगेषु च कुरुदह ॥”
वर्हिष्ठं यज्ञे सीदतीति । यज्ञस्ये, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । २ । ३ । ३ ।

“स आ वह मरुता शर्धो अच्युत-
मिन्द्र गरो वर्हिष्ठद यजध्वम् ॥”

वर्हिष्कशः, पुं, (वर्हिर्दोषिरेव केश इव यस्य ।)
अणि । इति शीचिष्केशशब्ददर्शनात् ॥

वर्हिष्ठ, स्त्री, (वर्हिषि तिष्ठतीति । स्था + क ।)
अस्मास्तेति बलम् ।) द्वीवरम् । इत्यमरः ॥
(यथा, सुश्रुते चतुर्तन्त्रे ११ अध्यायः ।

“खेदं विदध्यादधवाशुलेपं
वर्हिष्ठशुष्कोसरकाष्ठकुष्ठे ॥”

त्रि वृद्धमम । इति सायण । यथा, ऋग-
वेदे । १ । १६ । १ ।

“प्रधो देवायामये वर्हिष्ठमर्वास्ते ॥”

वलयः

व(व)र्हिः, [न्] पुं, (वर्हमस्यास्तीति । वर्ह +
इति ।) मयूरः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋतु-
संहारे । २ । ६ ।

“महा मनोज्ञामुदनादसोत्सुक
विभाति विस्तीर्णकलापशोभितम् ।

सविभ्रमान्निग्नचुम्बनाकुल
प्रवृत्ततुल्य कलमय वर्हिणाम् ॥”

प्राध्यागर्भसम्भूत कण्ठपुच्छविशेषः । यथा,
महाभारते । १ । ६५ । ४७ ।

“सिद्धः पूर्णश्च वर्हिः च पूर्णयुष्म महा-
यथा ॥”

वलय मि ठ चंवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म-सक० सेट ।) मि, वलयति बाल-
यति । ठ, वलने धन लोकं सङ्गृहीतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

वलयभिः, } स्त्री, (वलयभिः कटिकादिभिः वा
वलयभिः, } स्त्री ।) वलयभिः । इति शब्दरत्ना-
वली अमरटीका च ॥ (यथा, कथासरितु-
सागरे । ८७ । १० ।

“हृम्यग्रामाद्वलयभीज्वलित्यन सोऽभ्रमन्निशि ॥”
पुरीविशेषः । यथा भट्टि । २३ । ३५ ।

“काशमिदं विहितं मया वलयभिः
श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम् ।
कीर्तिरतो भवनात्पुष्पं तस्य
क्षेमकरं चितिषो यत प्रजानाम् ॥”

वलयः, पुं स्त्री (वलते आलुङ्गति हस्तादिक-
मिति । वल + “वलमलितकिय कयन् ।”
उणा० १ । ६६ । इति कयन् ।) खर्गादि-
रचितप्रकोठाभरणम् । बाला इति भाषा ।
तत्पर्यायः । आवापक २ परिहार्य ३
कटक ४ । इत्यमरः ॥ परिहार्य ५ शस्त्रक ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कम् ७ कुण्डलम् ८ ।
इति णटाय ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
३२ । ५ ।

“सहस्रमूर्ध्वैर्मणिभिः केयुरैश्चल्यैरपि ॥”
मण्डलम् । यथा, मार्कण्डेये । २० । ४६ ।

“अश्रान्त सकल भूमेर्वलय तुरगोत्तम ।
समर्थः कान्तमर्केण तवायं प्रतिपादितः ॥”

आस्थविशेषः । यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने
५ अध्याये ॥

“कपालरुचकतरुणवलनलकसञ्ज्ञानि ॥”
“पाणिपादपार्श्वेष्टोद्गस्त वलयानि ॥”

वैद्यकोक्तामिकर्मविशेषः । यथा सुश्रुते । १।१२ ।
“तत्र रोगाधिष्ठानभेदादधिकर्मे चतुर्धाभिद्यते ।

तद्यथा वलयविशेषाप्रतिनारणानीति दहन-
विशेषाः ॥” ॥ देष्टव्यम् । यथा, रघु ।
१ । ६० ।

“सर्वे वप्रवलयपरिखीजनमागराम् ।
अनन्यशासनासुञ्जी प्राशासैकपुरोमिव ॥”

वलयः, पुं (वलयवदाक्रान्तिरस्यस्तीति । अश्ने
आदित्वात् अच् ।) अष्टादशगक्रोशान्त-
गलरीगविशेषः । यथा,—

वलूक

“वलास एवायतसुमतश्च
शोथं करोत्यमगतिं निवार्य ।
तं मन्त्रेवाप्रतिषास्य वीर्यं
विवर्जनीयं धलयं वदन्ति ॥” ॥

अथ गलरोगाणां चिकित्सा ।
“कण्ठरोगेष्वस्योक्षितोक्षितैर्न स्यादिकर्मभिः ।
चिकित्सकचिकित्सान् कुशलोऽत्र समाचरेत् ॥
कषाय दद्याच्च दार्द्र्यं त्वदनिमित्तार्थकलिप्लवम् ।
हरीतकीकषायो वा हितो माचिकसंयुतः ॥
कटुकातिविषादारुपाठासुक्ताकलिप्लवकाः ।
गोक्ष्वक्षपिताः पीता, कण्ठरोगविनाशनाः ॥
मृदोका कटुका याया दार्द्र्यं त्वक् चिफला
घनम् ।
पाठा रसाञ्जनं दूष्यं तेजोऽस्ति सुचूर्णितम् ॥
चौद्र्यं विधातयं गलरोगे मद्यौषधम् ।
योगात्वेन त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥
जवाग्रजं तेजवर्ती सपाठा
रसाञ्जनं दाह निशां सकृष्णम् ।
चौद्र्यं कुर्यान् गुटिकां सुखेन
ता धारयेन् सज्जगलामयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

वेला । कङ्कणम् । इति कटाघरः ॥ (दण्डयुद्ध-
विशेषः । यथा, कामन्दकीये गीतिसारे ।
१८ । ४५ ।

“सुखाख्यो वलयश्चैव दण्डमेदां सुदुर्लभः ॥”
वलयित, वि, (वलयवत् कृतमिति । वलय +
तनुकरोतीति शिच् तनः क्तः । यद्वा, वलयं
तदाकृतितर्जितमस्येति । वलय + इतच् ।) वेष्टि-
तम् । दण्डमरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । २६ ।
“गौनलनिमिष पीनपरागपटलभरवलयित-
मूलम् ॥”

यथा च वैरागिसङ्गले ।

“इत्यनमालावलयितयाहुः
परधनधरये साक्षाद्वाहुः ।
रक्षायां धनभङ्गाधीरः
कीर्तनपतने मलप्ररीरः ॥”

वलिरः, वि, (वलते घट्टणोति चक्षुक्षारामिति ।
वल + बाहुलकात् किरच् ।) कंकरः । इत्य-
मरः ॥

व(व)लिशं, स्त्री, (वलिना गन्धवद्द्रव्याद्युपहारेण
श्रयति घ्नति मत्तानिति । शो + क ।) वडि-
शम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)लिश, स्त्री, (वलिना आहारोपहारेण
मत्तादीन् श्रयति विनाशयतीति । शो + बाहु
लकात् क ।) वडिशम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

व(व)लिशी, स्त्री, (वलिशि + ऋदिकारादिति
हंप् ।) वडिशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)ल्लं, स्त्री, (वलते इति । वल संवरणे + “यके-
रकः ॥” उणा० ४ । ४० । इति उरु ।) पल-
लम् । पञ्चविधेः पु । इति सिद्धान्तकौमुद्या
उदाहरति, उदादिशेषः ॥

वलुग्नं

व(व)ल्लः, त्रि, वलवान् । वलशब्दात् गोष्ठयेत्या-
दिभा ऊलप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुगबोधयाक-
रम् ॥ अस्य पवर्गोऽयकारादित्वेऽपि तत्रा-
लिखितत्वाच्च लिखनम् ॥

वल्ल, क भाष्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पर०-सक०-सेट् ।) क, वल्लयति । भाष्यं
कथनम् । इति दुर्गादायः ॥

व(व)ल्लं, स्त्री, (वलते इति । वल संवरणे + “यके-
रकः ॥” उणा० ४ । ४२ । इति कप्रत्य-
यान्नो निपातितः ।) वल्लकः । (यथा, रघौ ।
८ । ११ ।

“गुणवन् सुतरोपितश्रियः

परिणामे हि हिलीपवशजाः ।

पदवीं तरुवल्कवाससां

प्रयताः संयमिनां प्रवेदिरे ॥”)

श्लकः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ खण्डम् ।
इति विश्वः ॥

व(व)ल्लं, पु, (वल संवरणे + कः निपातितश्च ।)
पट्टिकालोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लतश्च पु, (वल्लप्रधानस्तस्मिन् इति मध्यलोपो
समासः ।) पूगट्टलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लदमः, पु, (वल्लप्रधानो दमः ।) भूर्जद्वयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य भूर्जशब्दे
ज्ञातव्यम् ॥)

व(व)ल्लल, स्त्री, (वलते संवृणोतीति । वल +
बाहुलकात् कलन् ।) लचम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ डालचिनि इति भाषा ॥

व(व)ल्लल, पु स्त्री, (वलते संवृणोतीति । वल +
बाहुलकात् कलन् ।) दृष्टत्वक् । वाकल इति
भाषा । तत्पर्यायः । त्वक् २ वल्लम् ३ । इत्य-
मरः ॥ लघा ४ लचम् ५ चोचम् ६ चोलकम्
७ शल्लकम् ८ दल्लकम् ९ दल्लिः १० दल्लो ११
चोतकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५६ । २ ।

“तौ तु पूर्वैर्ण कालेन तपोयुक्तौ बभूवुः ।

क्षुत्पिपासापरिभ्रान्तौ घटावल्लधारिणौ ॥”)

वल्लगा, स्त्री, (वल्लत + टाप् ।) शिलावल्लः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्ललोपः, पुं, (वल्लप्रधानो लोपः ।) पट्टिका-
लोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लवान् [तु] पु, (वल्लः शल्कोऽस्यस्येति ।
वल्ल + मतुप् । मत्तु व ।) मत्तुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वल्लयुक्ते, त्रि ॥

वल्लिलः, पुं, (वल्लोऽस्यास्तीति । वल्ल + इलच् ।)
कण्टकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्लुतं, स्त्री, वल्लल । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्लग, मती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
यक०-सेट् ।) वल्लगति । अयं पुनः गताविति
भट्टमलः । इति दुर्गादायः ॥

वल्लग, स्त्री, (वल्ल + झट् ।) भुतगमनम् ।
यदुभाषणम् । वल्लगघातोर्भावेऽन्टप्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

वल्लमीकः

वल्लगा, स्त्री, (वल्लगतेऽश्वोऽनयेति । वल्लग +
करणे घञ् । टाप् ।) दन्तालिका । ताम्राम्
इति भाषा । तत्पर्यायः । अवक्षेपटी २
रश्मि ३ कुशा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३४७ ।

“वल्लगमधोऽश्वाराणां गृह्यते वागवाहिना ।
वल्लगाङ्गेनोद्वहत्स्वं शिरस्त्रं वामपाणिना ॥”
वल्लगितं, स्त्री, (वल्लग + भावे क्त ।) अश्वस्य
विशेषगमनम् । तप्तु वेगेन विप्रोपरिचरणम् ।
इत्यमरभरतौ । भुतगमनम् । (यथा, शिशुपाल-
वधे । २ । २७ ।

“अनिर्लोडितकार्थस्य वाग्जाल वाग्मिनी इषा ।
निमित्तादपराहोर्ध्वोर्ध्वानुष्णस्येव वल्लगितम् ॥”)

यदुभाषणम् ॥

व(व)ल्लगु, पु, (वलते इति । वल प्राग्ने + “वर्तु-
कचः ॥” उणा० १ । २० । इति उपत्ययः ।
गुगाममच्च घातोः ।) हाग । सुन्दरे, त्रि ।
इति मेदिनी । गे, २५ । (यथा, रघौ । ५ । ६८ ।

“तद्वलगुना युगपदुन्मिषितेन तावन्
सद्य परस्परानुलामधिरुहनां हे ।

पस्यन्मानपरधेतरनारमन्त

चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरश्च पद्मम् ॥”)

व(व)ल्लगुकं, स्त्री, (वल्लगु + मन्त्राया स्वार्थे वा
कन् ।) चन्दनम् । विपिनम् । पनम् । रुचिरे,
त्रि । इत्यञ्च । तत्र पवर्गोऽयकारादी लिख-
तोऽयं शब्दः । अस्माभिस्तु तत्रालिखितत्वाच्च
लिखितः ॥

वल्लगुपत्रः, पु, (वल्लगु मनोज्ञ पत्रं यस्य ।)
वनसुष्ठु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्लगुला, स्त्री, (वल्लगु लागीति । ला + क ।
टाप् ।) वाक्कषी । पञ्चविधः । शेषस्य
पर्यायः । चक्रविष्टा २ दिवान्या ३ निशा-
चरी ४ स्तेरिणी ५ दिवास्यापा ६ मंसिष्टा ७
माहवाहिनी ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लगुलिका, स्त्री, (वल्लगुल + चञ्चायां क्त्वा
टापि चान् इत्वच् ।) तैलपायिका । यथा —
“वल्लगुलिका सुखविष्टा परोक्षी तैलपायिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा कषाचैरित्तागरे । ५५ । ७६ ।

“ततो वल्लगुलिकातस्त छद्वा पटमदर्शयन् ।
स चित्रकृता चित्रस्यां राशे मदनसुन्दरीम् ॥”)

वल्ल, ङ भट्टये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (म्भा०-
याम०-मक०-सेट् ।) वल्लते अयं लोकः ।
इति दुर्गादायः ॥

वल्लयं, स्त्री, (वल्ल भट्टये + भावे झट् ।) मन्त्र-
रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वल्लिकः, पुं स्त्री वल्लीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्लिकः, पुं स्त्री, वल्लीकः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

व(व)ल्लोदः, पुं, स्त्री, (वल्लते इति । वल संवरणे +
“वर्तुकादयश्च ॥” उणा० ४ । २५ । इत्यञ्च
वल्लतेऽर्धनागमयेति उक्त्याऽर्धनागः शीघ्रलो

वल्लीकः

निपातः ।) उद्योकाहृतत्तिकास्तूपः । तत्-
पर्यायः । वामनूरः २ नाकुः ३ । इत्य-
मरः ॥ वल्लीकः ४ वल्लीक ५ वल्लीकि. ६
वल्लीकिः ७ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ पुग-
लकः ८ शक्रमुहूर्त ९ क्षमिशैलक १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ * (यथा, मेघदूते । १५ ।
“वल्लीकायात् प्रभवति घटुः खलमाखल-
लस्य ॥”)

तन्वृत्तिकया शौचनिषेधो यथा । विष्णुपुरा-
णम् ।
“वल्लीकम्बिकोत्खातां नृदमन्तर्जनां तथा ।
श्रीपावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात्पसम्भवाम् ।
अन्तःप्रायवपमाश्च ह्योत्खातां न कर्ह-
माम् ॥”

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ।
देवप्रतिष्ठायां स्नानान् पूर्वं शिष्यदोषशान्त्यर्थं
तन्वृत्तिकया स्नानं यथा,—
“वल्लीकान्तिकाभिस्तु गोमयेन सुभक्षणम् ।
स्नानयेत् शिष्यसंघं शोभायास्तुपशान्तये ॥”
वल्लीकान्ददादिज्ञाने मन्त्रविशेषादुपादानात्
मन्त्रानादेशे गायत्रीति मूलपाणिनिखिवान्
गायत्र्या तत्तन्मूलमन्त्रे वा स्नानं कारयि-
तवम् । तथा स्नानं यथा,—
“स्नापयेत् प्रथमं देवं सोमे, पञ्चविधैरपि ।
पञ्चान्तैः पञ्चगव्ये पञ्चत्पिच्छकैरपि ॥
नृत्तिका करिदन्तस्य पञ्चतान्धुरस्य च ।
कुशवल्लीकसम्भूतं नृत्पञ्चकसुदीरितम् ॥”
इति देवप्रतिष्ठान्तम् ॥

वल्लीक, पुं, (वल्लीक उद्योकाहृतत्तिकास्तूपः ।
उत्पत्तिकारणत्वेनाख्यस्यति । अच् ।) वल्लीकि-
स्तुतिः । रोगविशेषः । इति विष्णुः ॥ अथ
वल्लीकरोगस्य लक्षणम् ।

“श्रीर्षा सकलाकरपादेषु
सन्वी गले वा त्रिभिरेव दोषे ।
यन्धिः स वल्लीकवदक्रियायां
जातः क्रमेणैव गतप्रवृद्धिः ॥
सुखैरनेकेष्वतितोदवह्नि-
विषर्पवत् सर्पति चोत्ततये ।
वल्लीकमाहुर्भिषजो विकार
निष्पत्त्यनौक चिरण विशेषात् ॥”

श्रीवा क्काटिका । अथ स्कन्धः । कक्षा
बाहुमूलम् । गलः कण्ठः । वल्लीकवदित्यनेन
प्रचुरशिरस्त्रस्तुसुखत्वमवगाहन्मूलस्य स्रप्यते ।
निष्पत्त्यनौक उपचारायोग्यम् ॥ * । अथ तस्य
चिकित्सा ।

“शस्त्रोत्तुहत् वल्लीकं चाराभिर्भ्यां प्रसा-
धयेत् ।

विघनेनार्जुदोक्तं शोधयित्वा च रोधयेत् ॥
वल्लीकान्तु भवेद्यस्य नातिहृष्टमम्लमम् ।
तच्च संशोधनं कृत्वा शोषितं मीक्षयेद् भिषक् ॥
कुलत्पिकायां मूत्रेण गुदस्था जपयेत् च ।
आरेपयस्व मूत्रेण दन्तीभूलेष्वपि च ॥

वल्लीकी

श्यामामूलैः सपल्लवैः शक्तुभिः प्रवेपयेत् ।
सुखिषैश्च सुखीषैश्च भिषक् तत्तुपवाहयेत् ॥
पक्वं तद्वा विजानीयाद्गतौ सर्वा यथाक्रमम् ।
अभिज्ञाय गतींश्चिन्तां प्रदिश्यान्मतिमान्
भिषक् ॥

संशोधं दुष्टमांसानि चारेण प्रतिसारयेत् ।
त्रयं विशुद्धं विज्ञाय रोपयेन्मतिमान् भिषक् ॥
मनःशिलाजम्बूतत्तुलागुरुचन्दनैः ।
जातीपल्लवतक्रैश्च निम्बैर्लेपं विपाचयेत् ॥
वल्लीकं नाशयेत्तद्वि बहुष्किं बहुप्रणम् ।
पाणिपादोपरिहस्तु किञ्चैव भिरारुतम् ॥
वल्लीकं यत् सशोषं स्याद्दृढं तद्वि विजा-
नता ॥”

मनःशिलादं तैलम् । इति भावप्रकाशः ॥
(अस्या नृदो व्यवहारेण रोगनाशित्वं यथा,—
“चौद्रसर्पपल्लीकान्तिकासयुतं भिषक् ।
गाढसुत्पादनं कुर्म्यादूरुस्तम्भे प्रवेपनम् ॥”
इति वैद्यकचक्राक्षिसंघे ऊरुस्तम्भाधिकारे)

वल्लीकि, पुं, वल्लीक । इति शब्दमाला ॥
वल्लीकश्रीष, स्त्री, (वल्लीकस्य श्रीर्षमिव श्रीर्ष-
मस्य ।) ओतोऽन्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्लीकूट, स्त्री, (वल्लीकस्य वल्लीकस्यार्धं वा
कूटम् ।) वल्लीकः । इति हेमचन्द्रः ॥
वल्लीक } त क लूनिपूयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
वल्लीक } (अदन्तपुरा-पर-सक-सेट् ।)
वल्लीकयति व्यववल्लीकतु । इति दुर्गादासः ॥
वल्ली, उ सवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्-सक-सेट् ।) उ, वल्लते धनं लोका-
सह्योतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
वल्ली पु, (वल्लते सह्योतीति । वल्ल + अच् ।)
गुञ्जात्रयपरिमाणम् । यथा,—
“वल्लश्चिगुञ्जो धरन्त्यश्च तेऽष्टौ ॥”
इति जीलावली ॥

द्विगुञ्जा । इति वैद्यकपरिभाषा । (यथा,—
“विषट्कृत्वलिङ्गैश्च दन्तीभोजं क्रमाद्बहु ।
दन्त्यमुमर्हितं याम रश्मिपूरभैरव ॥
वल्लं कोषिव चार्द्रस्य रसे च वितथा सह ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंघे च्वराधिकारे ।)
सार्द्धगुञ्जा । यथा,—
“गोधूमद्विसयोन्मिता तु कथिता गुञ्जा तथा
सार्द्धया
वल्लो वल्लचतुष्टयेन भिषजां माषां मतस्तु ॥”
इत्यादि राजनिर्घण्टः ॥

वल्लीकी, स्त्री, (वल्लते इति । वल्ल + कृष्ण । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) वीणा । इत्यमरः । (यथा,
हरिवंशे । ८४ । १११ ।

“वल्लकीं वाद्यमानो हि सप्रस्वरविमूर्च्छिताम् ॥”
सकलीकृतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—
“वल्लकी गजभक्ष्या च सुबहा सुरभीरसा ।
महेदया कुन्दवकी वल्लीकी च बहुबला ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

वल्लीवी

वल्लभ, पुं, (वल्ल संवरणे + “राविवल्लिभ्याश्च ।”
उणा० ३ । १२५ । इति अमर् ।) दयितः ।
अध्यक्षः । सल्लचनतुरङ्गमः । इति मेदिनी । मे,
१८ । (लङ्गुवशीयवलाकान्तस्य पुत्रः । स च कुशि-
कस्य पिता । यथा, महाभारते । १३ । ४१५ ।
“वल्लभस्तस्य तनयः साक्षाद्दर्शनं दवापरः ।
कुशिकस्तस्य तनयः सहसाचसमद्युतिः ॥”)
वल्लभः, त्रि, (वल्ल + अमर् ।) प्रप्यः । (यथा,
कामन्दकौयनीतिसारे । ५ । १६ ।
“पुत्रेभ्यश्च नमस्कुर्यात् वल्लभेभ्यश्च भूपते ॥”)
अध्यक्षः । इत्यमरः ॥ अध्यक्षोऽत्र गवाधश्च ।
इति स्वामी ॥

वल्लभपालकः, त्रि, (वल्लभानां अन्वविशेषात्वा
पालकः ।) अन्वरचकः । इति भूरिप्रयोगः ॥
वल्लभा, स्त्री, प्रिया । यथा,—

“प्रेयसी दयिता कान्ता प्राणेशा वल्लभा प्रिया ।
हृदयेऽप्राणसमा प्रेष्टा प्रणयिनी च सा ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वल्लर, स्त्री, (वल्लते इति । वल्ल + अरन् ।) कृष्णा-
गुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मञ्जरीः । इति शब्द-
रत्नावली । गहनम् । कुञ्जम् । इति पराशरः ॥
वल्लरि, स्त्री, (वल्ल + कृष्ण । वल्ल संवरणं
वल्लरी } ऋच्छतीति । ऋ + अच् इ । ऋदि-
कारादिति वा ङीष् ।) मञ्जरी । इत्यमर-
भरतौ । (लता । यथा, कुमारः । ४ । ११ ।
“अनपायिनि सस्यहमे
गजभक्ष्ये पतनाय वल्लरी ॥”)

चित्रमूलम् । मेघिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“मेघिका मिथिनिर्मेघिर्दोषनी बहुपुष्पिका ।
बोधिनी बहुबीजा च जातिगन्धजला तथा ॥
वल्लरी चैव कामस्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ।
कुशिका बहुपुष्पी च पित्तजिह्वाशुश्रिया ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

वल्लवः, पुं, (वल्ल प्रीती + कृष्ण । वल्ल प्रीति
वातीति । वा + कृष्ण ।) गोपः । इत्यमरः ॥
(यथा, माघे । ११ । ८ ।

“हस्ततरकरदद्यात् चित्रवैशाखशेखे
दधति दधनि धीरानारवान् वारिकीष ।
शशिनमिव सुरौषा, वारसुहृत्तुमेते
कलसिसुदधिगुर्वो वल्लवा खोदवन्ति ॥”)

भीमसेन । इति मेदिनी । वे, ४४ । (विराटनगरे
कुशवासकावे एवास्य एतन्नाम आसीत् ।
यथामहाभारते । ४ । २ । १ ।

“पौरोगवो मुवायोऽह वल्लवो नाम नामतः ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥”)
वल्लव, त्रि, (वल्लमानन्द वावीति । वा + कृष्ण ।)
रूपकारः । इत्यमरः ॥

वल्लवी, स्त्री, (वल्लव + ङीष् ।) वल्लवजातिस्त्री ।
वल्लवपत्नी । तत्पर्यायः । आभीरी २ गोपिका १
गोपी ४ महाभारते ५ गोपायिका ६ । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, किराते । ४ । १० ।

“स मन्यरावल्गित-पीवरस्तनीः
परिश्रमस्तान्निविषोचनोत्पलाः ।
निरीक्षितुं नोपरराम वक्षवी-
रभिप्रश्रुता इव वारयोधितः ॥”

वक्षीः, स्त्री, (वक्षते चटणीति वृक्षादीनि ।
वक्ष + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ ।
इतीन् ।) कता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १८४ । १३ ।
“वक्षिर्वैद्यते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति ॥”)
पृथिवी । इति शब्दमाला ॥

वक्षिकण्टकारिका, स्त्री, (वक्षिरूपा कण्टकारिका ।)
अनिदमनीचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वक्षिदूष्वा, स्त्री, (वक्षिरूपा दूष्वा ।) माणा-
दूष्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षिप्राकटपोतिका, स्त्री, (वक्षिप्रधाना प्राकट-
पोतिका ।) मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥
वक्षिचरणः, पुं, (वक्षिप्रधान चरणः ।) अत्यन्त-
पण्यो । इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षी, स्त्री, (वक्ष + डीष् ।) कता । इत्यमरः ॥
सा च भूमिप्रसारा वर्षमात्रस्यायिनी कुक्षा-
च्छाया । (यथा च ।

“विदारीवारिवारणनीगुडुच्योऽजशङ्गीचेतिवक्षी-
संज्ञः ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्यायः ॥
यथा च, रामायणे । २ । ८० । ६ ।

“कतावक्षोश्च गुल्माश्च स्थाननश्चन एव च ।
जनास्ते चक्षिरे मार्गं हिन्दन्तो विविधान्
हमान् ॥”

अजमोदा । इति मेदिनी । ले, ३८ । कैवर्तिका ।
चयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षोगडः, पुं, (वक्षीरूपो गडः ।) मत्स्यविशेषः ।
भोजा इति वालिकडा इति च भाषा । अस्य
गुणाः । लघुत्वम् । रुचत्वम् । अनभिष्यन्दि-
त्वम् । मरुत्करत्वम् । सख्यत्वम् । कफनाशन-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

वक्षीज, स्त्री, (वक्ष्यां कतायां जायते इति ।
जन + डः ।) मरीचम् । इति राजनिर्घण्ट-
शब्दचन्द्रिके ॥ (यथा, दृष्टान्तायाम् । ८ । १३ ।
“भाद्रपदे वक्षीज निष्पत्तिं याति पूर्वशस्यम् ॥”)

वक्षीवदरी, स्त्री, (वक्षीरूपा वदरी ।) भूवदरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षीसुङ्गः, पुं, (वक्षीषु जातो सुदृगः ।) मकुष्टक ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षीवृक्षः, पुं, (वक्षीवत् दीर्घो वृक्षः ।) खलवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षुरं, स्त्री, (वक्षते आश्रित्य कतादिनेति ।
वक्ष + बाहुलकात् उरच् ।) कुक्षम् । मञ्जरी-
श्लेषम् । निर्जलस्थानम् । प्रादणः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ गहनम् । इति मेदिनी । रे, २१०० ।
विश्वधररत्नावलीषु वक्षरमिति पाठः ॥

वक्षूरं, त्रि, (वक्षते सश्रियते इति । वक्ष + “खर्जि-
पिप्पलादिभ्य करोलक्षौ ।” उणा० ४ । ६० ।
इति ऊरच् ।) आतपादिना शुष्कमांसम् ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (तस्याभक्ष्यत्वं यथा,
मनुः । ५ । १३ ।

“निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वक्षूरमेव च ॥”
“वक्षूरं शुष्कमांसम् ।” इति तट्टीकायां कुक्षूक-
भट्टः ॥) शूकरमांसम् । इति मेदिनी । रे,
२१० ॥ वगच्छेत् । वाहनम् । ऊघरभूमिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वक्ष्या, स्त्री, (वक्ष + भावे घञ् । वक्षाय संवरणाय
साधुः । वक्ष + यत् ।) धात्रीवृक्षः । इति
हारावली ॥

व(व)व्खणः, पुं, (वव्खे पर्वते जायते इति । जन
+ वः ।) उलपः । इति हेमचन्द्रः ॥ वाव इति
व्यातलणम् । इत्यमरः ॥ वक्षते भुव वेद्ययति
विश्रादिह्यात् वप्रत्यये वव्ख, पर्वतः तत्र जाता
वव्खणाः इत्यर्थः । स्वभावात् बहुल्ये वव्खणाः ।
एको वव्खण इति भाष्यकारवचनादेकत्वमपि
अतएव सुमनोऽभरोवव्खणादेर्निति पाश्चि-
क-बहुत्वार्थं क्रमदोषरुद्धम् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४३ ।

“सुव्खालाभे तु कर्मणाः कुशाभ्यान्तकवव्खजेः ।
त्रितृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥”)

व(व)व्खणा, स्त्री, (वव्खे पर्वते जायते इति । जन
+ वः । टाप् ।) वृक्षविशेषः । सावे वागे इति
हिन्दी भाषा । तत्प्रायः । दृष्टपत्नी २ वृक्षस्तुः
३ वृक्षवव्खणा ४ मौञ्जीपत्रा ५ दृष्टवृणा ६
पानीयाया ७ दृष्टचुरा ८ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहलघुपहत्वम् ।
वातप्रकोपणत्वम् । रुच्यत्वम् । कण्ठशुद्धिकारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्षह, क त्रिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-अक-सेट् ।) क, वक्षयति । त्रिषि
वौत्तौ । इति दुर्गादासः ॥

वल्ह, ड श्रेष्ठे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-अक-सेट् ।) ड, वल्हते घनौ श्रेष्ठ
स्यादित्यर्थः ।

वश, लु झृङि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-
पर-अक-सेट् ।) लु, वलि घन लोकः । इति
दुर्गादासः ॥

वशं, स्त्री, (वश + “वशिरण्योरुपसंख्यानम् ।”
३ । ३ । ५८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या अप् ।)
इच्छा । प्रभुत्वम् । आश्रयता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१३४ । ७ ।

“वशे वक्षतां घर्मां सुख भोगवतामिव ॥”)

वशवदः, त्रि, (वशं तवाहं वश इति वाक्य वद-
तीति । वश + वद् + “प्रियवशे वदः खच् ।”
३ । २ । ३८ । इति खच् । “अरुहिवदन्तस्य
सुम् ।” ६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) वशं वदति
यः । आश्रयकरवाक्यवक्ता । इति तुगधवोध-
याकरणम् ॥ (वशीभूतः । यथा, राजतरङ्गि-
णाम् । ४ । ३६५ ।

“स जहार दुराचारो भूयत् सोमवशवदः ॥”)

वशः, त्रि, (वशीति । वश + अच् ।) आश्रयः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ८ । १७७ ।
“गुणाज्जोऽपि तदाकार्यं सद्यः खेदवशो-
भवत् ॥”)

वशः, पुं, (वश + भावे अच् ।) इच्छा । इति
संकीर्णवर्गे अमरः ॥ (उग्रयते इत्येते इति ।
वश + कर्माणि अप् ।) वेश्याग्रहम् । आश्र-
यता । प्रभुत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अन्धः ।
इति हेमचन्द्रः ।

वशका, स्त्री, (वशेन आश्रयतया कायति शोभते
इति । कै + कः ।) वश्या नारी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वशक्रिया, स्त्री, (वशस्य क्रिया करणम् ।) वशी-
करणम् । तत्प्रायः । सवदनम् २ । इत्यमरः ॥
मणिमन्त्रौघधैवश्रीकरणं सवदनं संपूर्णं वदि-
व्यश्रीकरणं भावेऽनट् । संवदना च इति
केचित् । करणेऽनटि वशक्रियासाधने मणि-
मन्त्रादावपि । जयश्रियः संवदनं यत्सदिति
रघुः । संचलनं इति पाठान्तरम् । इति
तट्टीकायां भरतः ॥

वशगा, स्त्री, (वशं गच्छतीति । गम + डः ।)
वशीभूता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
दृष्टवृक्षितायाम् । ४३ । ३२ ॥

“गाङ्गादिवाकरस्तुतानलपारुहारां
धात्री ससुन्दरसर्गां वशगां करोति ॥”
अस्मिन्नर्थे वाचस्पतिश्च एवायं शब्दः । यथा,
महाभारते । ४ । ६ । १२ ।

“ददानि ते हन्त वर यमिच्छन्ति
प्रशाधि मत्स्यान् वशगोऽस्मिहं तव ॥”)

वशा, स्त्री, (वश झृङि + अच् । टाप् । “वशि-
रण्योरुपसंख्यानम् ॥” इति अप् वा ।) बन्धा ।
(अस्या घनं रात्रा रक्षितम् । यथा, मनु ।
८ । २८ ।

“वशाऽपुत्रास्तु चैवं स्यादक्षयं निष्कुलास्तु च ।
पतिप्रताप्तं च स्त्रीषु विधवास्तुतुरास्तु च ॥”)

सुता । योषा । स्त्रीगवी । करिणी । इति मेदिनी ।
श्रे, १३ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ११० ।

“अविध्यत स तामिच्छ वशाभिरिव वारणः ॥”)
बन्धा गवी । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । ५ ।

“त्वं नो अवि भारताये वशाभिरुक्षभिः ॥”)

“वशाभिर्वन्धाभिर्गोभिः ।” इति तद्वाक्ये वाच्यम् ॥
वशीभूता । यथा, गारुडे । १८३ अध्याये ।

“सप्तभिर्मन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुण्यकम् ।
स्त्रीणामप्ये भामयेच जगन्नाहै सा वशा भवेत् ॥”)

वशाजकः, पुं, (वशया व्याजकः । प्रचुरवशा-
वशात् तथात्वम् ।) शिशुमारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वशापायी [न], पुं, (वशां पिबतीति । पा +
श्लिङि ।) कुकुरः । इति शब्दमाला ॥

वशि, स्त्री, (वश + भावे इन् ।) वशित्वम् । इति
शब्दमाला ॥

वशिकः, त्रि, शून्यम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

वशीकः

वशीका, स्त्री, (वशी वशीकरणं साध्यत्वेनास्यस्या इति। वश् + ठन्।) अशुभः। इति शब्द-चन्द्रिका ॥

वशीता, स्त्री, (वशिनो भावः। वशिन + तल्।) वशीत्वम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते। ११। १५। १६।

“नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दन्ति। मनो मया दधद्योगी महर्मा वशीतामियात् ॥”)

वशीत्वं, स्त्री, (वशिनो भावः। वशिन + तल्।) आशयत्वम्। (यथा, घट्टने। १।

“शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीय-भाराधितोऽपि नृपतिः परिशुद्धनीयः।

अङ्गे स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया शास्त्रे हृते च युवतौ च कृतो वशीत्वम् ॥”)

शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः। यथा,—

“अग्निमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा

तथा।

इशित्वं वशीत्वं तथा कामावशायिता ॥”

वशीत्वं स्वातन्त्र्यं येन स्वतन्त्रश्चरति इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

वशीनी, स्त्री, (वशी वशीकरणं साध्यत्वेनास्यस्या इति। वश् + इनिः। डीप्।) वन्दा। शमी-वृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥

वशीर, स्त्री, (उच्यते इष्यते इति। वश् + वाङ्-लकात् किरच्। यद्वा, वशिं वशत्वं रातीति। रा + कः।) सासुद्रलवणम्। इत्यमरः ॥

वशीरः, पुं, (वश् + किरच्।) गजपिप्पली। इत्यमरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“करिपिप्पली करुणा कपिवल्ली कपिकिका।

श्रेयसी वशीरश्चापि गजाङ्गा गजपिप्पली ॥”

सुकिटा इति ख्यातः। अस्य पर्यायो यथा,—

“पार्वतियश्च करमो वशीरः कपिपिप्पली।

जामातासौ कपिभोक्तः स्वर्णावर्णः सितोऽपरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

चयम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ अपामार्गः। इति मेदिनी। रे, २०८॥ वचा। इति शब्दचन्द्रिका ॥

वशीष्ठः, पुं, (वशवतां वशीनां श्रेष्ठः। वशवत् + इङ्। “विष्मतीर्णः ॥” ५। ३। ६५। इति जुक्।)

यद्वा, वरिष्ठः। एषोऽदरादित्वात् वाधुः। अस्य निरुक्तिर्यथा, महाभारते। १३। ६३। ८६।

“वशिष्ठोऽस्मि वरिष्ठोऽस्मि वशे वासश्चेज्जपि।

वशिष्ठत्वाच्च वासाच्च वशिष्ठ इति विहि माम् ॥”)

स्वनामख्यातमुनिः। तत्पर्यायः। अरुन्धती-छानिः २। इति हेमचन्द्रः ॥ अरुन्धतीनाथः ३

वाशिष्ठः ४। इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ब्रह्मण प्राप्नोष्यो जातः। तस्य भार्या कर्दमकन्या अरु-

न्धती। पुत्रा सप्तर्षयः। इति श्रीभागवतमतम् ॥ अपि च।

“वशिष्ठश्च तथोर्व्याया सप्त पुत्रानजीजनत्। कन्याश्च पुण्डरीकाक्षीं सर्वशोभासमन्विताम् ॥

रजो गाधोर्ध्वाङ्गुलं भवनश्चानवस्तथा।

सुतपाः शुक्र इत्येते सप्त पुत्रा मष्टौजसः ॥

सर्वे तपस्विनः प्रोक्ताः सर्वे यशोयु भागिनः। अयज्वानश्च यज्वानः पितरो ब्रह्मणः सुताः ॥”

इति कौर्म १२ अध्यायः ॥

मित्रावरुणयोः पुत्रः। यथा,—

“इति पृष्ठा नरेन्द्रेण कथ्यतामिति भूपते।

वशिष्ठ षोडशमासु समस्तास्ते तपोधनाः ॥

सुनिभिः प्रेरितः सोऽपि यथावदयतमानसः।

योगमास्थाय सुचिरं मैत्रावरुणिरात्मवान् ॥”

अन्यत्र।

“मित्रावरुणयोश्चैव कुण्डिनो ये परिश्रुताः।

एकार्षेयास्तुष्टेवान् वशिष्ठा नाम विश्रुताः ॥

यते पक्षा वशिष्ठानां स्मृता होकादेशेव तु।

अष्टावैते समाख्याता ब्रह्मणो मानसाः सुताः ॥”

इति बह्मपुराणे वृत्तधेनुविधिवाराहप्रदुर्भावा-ध्यायौ ॥

वशीकरणं, स्त्री, (वश् + क + भावे क्त्वा। अभूत-

तद्भावे चिः।) मन्त्रिमन्त्रौषधैरायत्तीकरणम्।

इति भरतजटाधरौ ॥ अस्य पर्यायः वशक्रिया-

शब्दे द्रष्टव्यः ॥ तत्सामानौषधानि यथा,—

“ब्रह्मदण्डी वचा कुष्ठं प्रियङ्गुनागकेशरम्।

दद्यात्तामूलसंयुक्तं स्त्रीणां मन्त्रेण तद्वशम् ॥”

ॐ नारायणाय स्वाहेति।

“तामूलं दीयते यस्य स वशी स्यान् संशयः ॥”

ॐ हरि हरि स्वाहा ॥ १ ॥

“गोदन्त हरितालश्च संयुक्तं काकजिह्वया।

चूर्णं कृत्वा यस्य शिरे दीयते स वशी भवेत् ॥ २ ॥

खड्गरीटस्य मंसन्तु मधुना सह पेययेत्।

ऋतुकावे योनिषेपात् पुरुषो दासतामियात् ॥ ३ ॥

अशुभं गुग्गुलुश्चैव नीलोत्पलसमन्वितम्।

गुह्येन धूपयित्वा तु राजद्वारे प्रियो भवेत् ॥ ४ ॥

श्वेतापराजितामूलं पिष्टं रोचनया युतम्।

यं पश्येत्तिलकेनैव वशीकुर्यान् वृषालये ॥ ५ ॥

काकजिह्वा वचा कुष्ठं निम्बपत्रं सकुङ्कुमम्।

आत्मरक्तं सभावेयं वशी भवति मानवः ॥ ६ ॥

ॐ नमः सर्वसत्त्वभ्यो नमः। सिद्धिं कुरु कुरु

स्वाहा।

“सप्तभिर्मन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुण्यकम्।

स्त्रीणामप्ये भामयेच क्षणाद्देवा वशा भवेत् ॥ ७ ॥

ब्रह्मदण्डी वचा पत्रं मधुना सह पेययेत्।

अङ्गुलीपाश्च वनिता नान्य भर्षारमिच्छति ॥ ८ ॥

मूलं जयन्त्या वक्रस्य अवहारे जयप्रदम् ॥ ९ ॥

भृङ्गराजस्य मूलम् पिष्टं शुक्लेण संयुतम्।

अक्षिणी चाक्षयित्वा तु वशीकुर्यान्मरः किल ॥ १० ॥

अपराजिताशिफां दद्यान्नीलोत्पलसमन्विताम्।

तामूलेन प्रदानाच्च वशीकरणमुत्तमम् ॥ ११ ॥

चतुःपङ्क्तिनाः प्रोक्ता कामशास्त्रे वशीकरा।

पालिङ्गनादा वृक्षीणां कुमार्यादेर्वशीकरा ॥ १२ ॥

रोचनां नागपुण्याणि विस्त्रुप्य प्रियङ्गवः।

कुङ्कुमं चन्दनश्चैव तिलकेन जगद्दशैः ॥ १३ ॥

दुरालभा वचा कुष्ठं कुङ्कुमश्च शतावरी।

तिलकैरेण संयुक्तं योनिषेपात् वशी नरः ॥ १४ ॥

वशीक

निम्बकाष्ठस्य धूपेन धूपयित्वा भगं स्त्रियः।
सुभगा स्यात् सा च रत्नं पतिर्दासो भविष्यति ॥
१५ ॥

माहिषं नवनीतश्च कुष्ठश्च मधुयष्टिका।
सौभाग्यं भगलेपातु स्यात् पतिर्दासो भवेत्तदा ॥
१६ ॥

पञ्च रक्तानि पुष्पाणि पृथग्गन्ताया समाहरेत्।
कुङ्कुमेन समायुक्तमात्मरक्तसमन्वितम् ॥
पुष्पेण तु स पिष्ट्वा च रोचनायां समेकतः।
स्त्रिया पुंसा कृतो रुद्र तिलकोऽयं वशीकरः ॥
१७ ॥

ब्रह्मदण्डी तु पुष्पेण याने पाने वशीकरः ॥ १८ ॥
ॐ गं गणपतये स्वाहेति।
अयं गणपतेर्मन्त्रो धनविद्याप्रदायकः ॥
दममष्टसहस्रं जप्त्वा वहा शिखां ततः।
अवहारे जयः स्याच्च शतजाप्यान्तुर्गतां प्रियः ॥
१९ ॥

तिलानाम् वृत्ताक्तानां कृष्णानां रुद्र होमयेत्।
अष्टोत्तरसहस्रं राजा वशश्चिन्तितः ॥ २० ॥
ह्रींकारं सविर्गं प्रातः सूर्यसमद्वयम्।
स्त्रीणां ललाटे विन्यस्य वश्यतां नयति पुनः ॥
२१ ॥

यस्तु कुङ्कुमादयुतं शुचिः प्रयतमानसः।
दृष्टिमात्रे सदा तस्य वशमायान्ति योधितः ॥ २२ ॥
मनःशिला पत्रकश्च सगोरोचनकुङ्कुमम्।
रुद्रि, कृतं च तिलकं सदा स्त्री वश्यतामियात् ॥
२३ ॥

सहदेवो भृङ्गराजः सितापराजिता वचा।
तेनैव तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं वश्यतामियात् ॥ २४ ॥
गोरोचना मीनपित्तमाभ्याश्च कृतवर्तिकाम्।
यः पुष्पाक्षिकं कुम्भादामहस्तकनिष्ठया।
स करोति वशं सर्वं त्रैलोक्यं नात्र संशयः ॥
२५ ॥

गोरोचना महादेव ऋतुशोणितभाविता।
ततः कृत्वा तिलकात्मनः यं निरीक्षते।
तच्च सर्वं वशं कुर्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥
२६ ॥

नागेश्वरश्च शैलेय त्वक् पत्रश्च हरीतकी।
चन्दनं काष्ठद्वयौला रक्तशालिसमन्विता।
एतेर्धूपौ वशीकरः सरवाण इवेश्वरः ॥ २७ ॥
रतिकाले महादेव पार्वतीप्रिय शङ्करः।
निजशुक्रं गृहीत्वा तु वामहस्तेन यः पुमान्।
कामिनीचरणं वामं लिप्येत् स स्यात् स्त्रिया
प्रियः ॥ २८ ॥

सैन्धवश्च महादेव पारावतमल मधु।
रुभिलिप्तं लिङ्गं वै कामिनीवश्यकृद्भवेत् ॥ २९ ॥
पुष्पाणि पञ्चरक्तानि गृहीत्वा यानि कानि च।
तदुल्लिख्य प्रियङ्गुश्च पेययेदेकयोगतः।
अनेन लिप्तलिङ्गस्य कामिनी वश्यतामियात् ॥
३० ॥

इति गारुडे १८३। १८६। १८८ अध्यायाः ॥
“अथान्यत् सप्रवक्ष्यामि वशीकरणसुसमम्।

येन विज्ञानमात्रेण सन्नाः विद्वान्नि तन्त्रयान् ।
प्रतिमां कारयेदेषि । पलेन रजतस्य च ।
मलार्हेन महेशानि । साध्यस्य प्रतिमां शिषे ॥
हरितान् मलार्हेण हरिद्राचूर्णेन तथा ।
गत्तं कृत्वा साहस्रं यत्र निःशिरस्य सुन्दरि ।
रक्तान्नं तत्र दद्यात् विशेषतस्तन्मानस ।
चतुर्दिक्षु महेशानि । पताका विनिवेशयेत् ॥
रक्तान्नेन चोपविष्टं पूर्वांशो अपमारभेत् ।
पूजाया नियमं देवि । जानीहि नगनन्दिनि ॥
निलगुणघटं तत्र म्यापयेत्तत्र देशिकः ।
प्राथप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणान् सम्यापयेद्बुधः ॥
अथः कृत्वा पूजयित्वा प्रवालमालया जयेत् ।
दद्यादाद्यश्चापेन प्रयोगार्थं भवेत्ततः ॥
प्रथमं पूर्वमुच्चार्य मायावीजं द्वितीयकम् ।
का त्व त्वसाकिनीयुक्तं वामकर्णेऽभूषितम् ॥
ततो रक्तपद्मं भूयाचासुष्ठे तदनन्तरम् ।
साध्यनाम ततो न्यस्य वशमानय तत्परम् ॥
वह्निजायावर्धिमन्तो जपेद्दशसप्तसप्तकम् ।
दशांशादिप्रमाणेन दोमार्दोश्च समाचरेत् ॥
प्रातः स्नात्वा हविष्याग्नीं सुचिर्भूत्वा जिते-

न्द्रियः ।
प्रातःकालं समारभ्य जपेन्मन्त्रान्दिनावधि ॥
जपे समाप्ते देवेशि । हुनेहिने दिने शुभे ।
जातीपुष्पस्य शोभेन वशयेन्नात्र सशयः ॥
कर्पूरमिश्रितैस्त्र्योक्षैर्पथेत् परदेवताम् ।
पूर्वं प्रणवतुष्टुं चासुष्ठुं प्रवदेत्ततः ॥
तर्पयाम्यभिजायान्तं मन्त्रं जानीहि सुन्दरि ।
अनेनैव विधानेन संतर्प्य परदेवताम् ॥
सिद्धिं प्रयोगाद्देवेशि । जायते नात्र संशयः ।
अभिधिक ततः कुर्यात् शङ्करि प्राणवसने ॥
प्रणवस्य महेशानि । चासुष्ठुं तदनन्तरम् ।
अभिविद्यामि तत्पश्चात् हुन्तेनाभिविषयेत् ॥
तद्दशांशेन देवेशि । ब्राह्मणान् भोजयेत्तदा ।
एवं कृते महेशानि । पशीकरणमुत्तमम् ॥
जायते नात्र सन्देहः सत्यं सत्यं न संशयः ।
कामतुल्यस्य नारीणां रिपूणां शमनोपमः ॥
यावज्जीवितपर्यन्तं सारवाणं दवन्धरि ।
जायते नात्र सन्देहः सत्यं सुरगणाधिपते ॥४॥
क्षेतापराजितामूलं पेषयेन्मोक्षमातुलम् ।
शक्तेनामन्त्रितं कृत्वा निलकं कारयेत्ततः ॥
पशयेन्नात्र सन्देहः सत्यं सत्यं महेश्वरि ।
चक्रस्यो यदि हृषा तदा निष्कलभागभवेत् ॥
रक्तपक्ष्मे चोपविष्टं तोषयेद्बुधव्रतः ।
सुवर्णं दक्षिणा देया विज्ञानुसारतः प्रिये ।
आदन्ते मन्त्रो पूजां कुर्यात्तस्या परागने ।
पश्चदिनप्रयोगेन राजानं वशमानयेत् ॥
तत्र श्रीः मर्यादेवि । कपित्तं सुषि दुर्लभम् ॥

इति दृष्टमोक्षतन्त्रम् ॥

वशीभूतः, ति, पश्यतां प्राप्तः । अथशो वशी
भूत इत्यर्थे दिप्रत्ययेन दिप्रत्ययः ॥
वशीरः, ई, (वश् + ईरन्) गजविषयी । इति
अटाएटः ॥

वश्यं, खी, (वशाय वशीकरणाय साधु । "तत्र
साधुः ।" ४ । ४ । ६८ । इति यन्) लवङ्गम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वश्यः, त्रि, (वशमधीनत्वं गत इति । वश् +
"वशं गतः ।" ४ । ४ । ८६ । इति यन् ।)
आयत्ततां गतः । तत्पर्यायः । प्रत्ययः २ । इत्य-
मरः ॥ वशः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ३६ । १० ।

"मृदुत्व सेव्यमानास्तु सिद्धशास्त्रं कृत्वा ।
यथा यान्ति तथा प्रायो वश्यो भवति

योगिनः ॥"

अभिप्रास्य पञ्चमः पुत्रः । यथा, मार्कण्डेय ।
५३ । ३४ ।

"हरिर्वर्षस्तृतीयस्तु चतुर्थोऽभूद्विलसतः ।

वश्यश्च पञ्चमः पुत्रो हरिश्च । यत् उच्यते ॥"

वश्यका, खी (वश्या + खी कन्) वशगा
खी । इति शब्दरत्नावली ॥

वश्या, खी, (वश्या + टाप्) वशीभूता नारी ।
तत्पर्यायः । वश्या २ वश्याया ३ वश्यका ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरराम-
चरिते १ अष्टे । १ ।

"यं ब्राह्मणमियं देवी वाग्वश्वेवानुवर्तते ।
उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोष्यते ॥"

यष, वषे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वषति । इति दुर्गादासः ॥

वषट्, य, देवोद्देशकहविस्त्रागमन्तः । इत्य-
मरः ॥ खाद्या त्रीपट् वीपट् वषट् स्रधा एते
मन्त्रश्चा देवविहाने वद्विस्तुखहुतौ वर्तन्ते ।
देवाय हविषो दानं देवविहानं तत्र देया
इत्यादयः । अत्र पितरो देवता इति स्मृतेस्ते-
ऽपि देवाः हविर्दानं इत्यनेन एते मन्त्रा इति
संक्षिप्तम् । इति भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ११५ । ६ ।

"इति त्वामे दृष्टिदोषस्य पुत्रा
उपस्तुवास श्रवणोऽवोचन् ।
तां च पाणिं शततस्रं सरोन्
ययत् ययत्तुर्ध्वांशो व्यनचन्
नमो नम इत्युर्ध्वांशो व्यनचन् ॥"

वषट्कारः, पु, (वषट् इत्यस्य कारः करणं यत्र ।)
देवोद्देशकयागः । तत्पर्यायः । देवयज्ञः ०
आहुतिः १ दोमः ४ दोत्रम् ५ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा कातन्ते लवण्ये इत्युगादिच्यु
कारश्चान्नेन वा समागः । यथा वषट्कारः ।
खाद्याकारः ।)

वषट्कृतं, त्रि, (वषट्कृति मन्त्रेण कृतम् ।) कृतम् ।
इत्यमरः ॥

"व्यसो हुतस्तु यद्वयं तत् स्थातिषु वषट्-
कृतम् ॥"

इति शब्दरत्नावली च ।
वष्क, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रू-
णात्-सक०-सेट् ।) विनि दट् । ङ, उच्यते ।

इति दुर्गादासः ॥

वष्क्यः, पुं, (वष्कते इति । वष्क गतौ + वाहु-
लकान् चयन् ।) एकहायनो वत्सः । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटहृतशाकटायनः ॥

वष्क्यणी, } खी, (वष्क्य एकहायनो वत्सः ।
वष्क्यिणी, } तेन नीयते इति । नी + णिप् ।
गौरादितान् ङीष् । "पूर्वपदात् संज्ञाया-
मग । ८ । ४ । ३ । इति यत्वम् । वष्क्यि-
णीति पाठे । वष्क्योऽस्यस्या इति । "अत
इति ङीष् ।" इति ङी । अट् कुपादिति
यत्वम् ।) चिरप्रसूता गौः । इत्यमरः ॥ "वष्कते
परिक्लामति वष्क्यचिरकालीनवत्सः वक्त्रा
इति ख्यातः । वष्क ङ गतौ नाग्यीति अयः
वष्क्यस्तेकहायनो वत्स इति कोय तदुद्योगात्
वष्क्यिणी नैकाजादिति ङ् । वष्क्यिणीति
पाठे गोष्ठ्येयादिनापामादित्यात् नः नदा-
दित्वादीप् । दद्यात्पुत्री गवेपितवष्क्यिणीति
मृद्वन्वयमथ्ये गदसिंह ।" इति तट्टीकायां
भरतः ॥

वस, ऐ औ निवासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) ऐ, उस्वात् । औ,
अवात्सीत । इति दुर्गादासः ॥

वस, क खेदच्छिदोश्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पर०-अक०-सक०-च सेट् ।) खेद इष्ट
श्रीतिः । क, वासयति वस्युः । चकारात् वषे
च । इति दुर्गादासः ॥

वस, तु क वासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
पुरा०-पर०-अक० सेट् ।) वसयति । इति
दुर्गादासः ॥

वस, य उ इट् क्षम्मे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् । उदित्वात् क्षापेत् ।)
य, वस्यति । उ, वसित्वा वत्सा । इट्, अयमत
अवासीत् अवसीत् । अस्मात् पुषादित्वाभिव्यं
ङ, इत्यथे । क्षम्मे इट् नन्वसारद्वितीभाय ।
यो वस्यद्विरिति दक्षायुधः । इति दुर्गा-
दासः ॥

वस, ल ङ क्षतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
आत्-सक०-सेट् ।) क्षतिरिष्ट आश्लादन-
पूर्वकधारयम् । ल ङ, वस्ते लोकाः वक्षम् ।
इति दुर्गादासः ॥

वसतिः, खी, (वस निवासि + "वक्षिष्यसिद्धि-
षित् ।" उणा० ४ । ६० । इति भाषाधि-
करणार्थे अतिः) । वास । (यथा, अमर-
शतके । ११ ।

"धीरं पारिधरस्य पारिधिरस्य मृत्वा निधाय
अनि
दीर्घांश्चागस्तुदुष्टा पारिधिरां दानां निरं
आयना ।

अथानेन दिगुक्तकृत्वरसं राधौ यदा प्रसूतं
यानोर्द्वेष्टयो अन्त्य वसतिरिति निर्दिष्टा

यदा ।")
यामिनी । निम्नम् । इति मेदिनी । ई, १५०१

(यथा, इमारे । ६ । ११ ।

वसन्तः

“रजनीतिमिरावगुच्छिते
पुरमार्गे घनशब्दविक्रवाः ।
वसतिं प्रिय। कामिनीं प्रियाः
त्वद्वत्ते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥”

वसती, स्त्री, (वसति + कृदिकारादिति स्त्री ।)
वास । यामिनी । निकेतनम् । इति मेदिनी ।
ते, १५० ॥

वसन, स्त्री, (वस्यते आच्छादयतेनेनेति । वसु +
ल्युट् ।) वस्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । १ । १२ ।

“वहसि वपुषि विप्रदे वसन जलदाभं
हलहतिभीतिमिलितयसुनाभम् ।
केशवधृतहलधररूप ।
जय जगदीश्वर हरे ॥”

वसनमिति । वसु + भावे ल्युट् ।) क्रादनम् ।
इति मेदिनी । ने, १२३ ॥ (वस + आचारे ल्युट् ।)
निवास । (यथा, महाभारते । ५ । ४९ । ६० ।
“मौनान्न स सुनिर्भवति नारण्यवसनाम्बुनिः ।
खलक्षणां यो वेद स सुनि श्रेष्ठ उच्यते ॥”)
स्त्रीकटीभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ।

वसना, स्त्री, (वस + धुच् ।) स्त्रीकटीभूषणम् ।
यथा,—

“सारसन सारशन वसना वशना तथा ।
वसन वसनश्चेति स्त्रीकटीभूषणे भवेत् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

वसन्त' पुं, (वसन्त्यत्र मदनोत्सवा इति । वस
+ “तृभूवह्वसिमासिमाधिमहिमहिमिनिनन्दि-
भ्यश्च ।” उणा० ३ । १२८ । इति झच् ।)
ऋतुविशेषः । स च चैत्रवैशाखमासद्वयात्मकः ।
यथा । मधुच माधवश्च वासन्तिकारतु । इति
मलमासतत्त्वहृता श्रुतिः ॥ (फाल्गुनचैत्रात्मक-
श्चेति केचित् । वसन्त' कुम्भमौनयोरिति प्रयोग-
दर्शनम् ॥ ३॥) तत्पर्यायः ॥ पुष्यसमयः २ सुरभिः
३ । इत्यमरः ॥ मधु ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
माघव ५ फल्गु ६ । इति जटाधरः ॥ ऋतु-
राजः ७ पुष्यमास ८ पिकानन्दः ९ कामः १०
कामसख ११ तत्कालीनजन्तुगुणाः । कषाय-
त्वम् । मधुरत्वम् । रुक्षत्वम् । इति राज-
निर्णयः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ६ । २ ।

“ह्रमाः सपुष्पाः सलिल सपद्म
स्त्रिया सकामाः पवनः सुगन्धिः ।
सुखा प्रदीपा दिवसाश्च रम्या
सर्वे प्रिये । चारुतर वसन्ते ॥”

यथा च ।
“हेमन्ते षीयते श्रेष्ठा वसन्ते च प्रकुप्यति ।
प्रायेण प्रशम याति खयमेव समीरण ।
शरत्काले वसन्ते च पितं प्राहृतौ कफः ॥”
इति पूर्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

“सुदितकोकिलकूजितकाननं
मदनसूचककिशुकशोभितम् ।
कुसुमसौरभरस्रिवभूषणम् ।
कलितमनसमुवतलासम् ॥

वसन्तः

मकरकेतनवासवमाकुलं
सुदितमेव समस्तमिदं जगत् ।
मलयमरुतकृष्टप्रगुणान्वितः
कफकरो हि वसन्तऋतुर्भवेत् ।
कफजकोपविनाशनानलं
वमनमावनरुक्षनिषेधम् ॥

विषयः सुरतानन्दः सञ्जमः कफवारणः ।
कटुचाराग्निकाः सेयाः शोषन कफसम्भवे ॥
आयामश्रमसरोधखिन्नो विश्रान्तमानसः ।
एव क्रियासमापन्नो नरः शीघ्रं सुखी भवेत् ॥”
इति वसन्तोपचारः ॥

इहि हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ ३॥
“कफक्षितो हि शिशिरे वसन्तेऽर्कशुतापितः ।
हत्वामिं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् ।
तीक्ष्णैर्वमनस्यादौर्लभ्यरुक्षैश्च भोजने ।
आयामोर्ध्वनावातेर्जित्वा श्रेष्ठाणसुखम् ॥
स्नातोऽनुजिप्तः, कपूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।
पुराण्यवगोष्मचौरजाङ्गलशुल्लभम् ॥
सहकाररसोन्मिश्रानाखाद्य प्रिययार्पितान् ।
प्रियास्यसङ्गसुरभीन् प्रियानेत्रोत्पलाङ्कितान् ॥
सौमनस्यकृतो हृद्यान् वयस्यै सहितो पिवेत् ।
निर्गदानासवारिष्टसौधुमादौकमाघवान् ॥
शङ्खवेरासु सारासु मध्वसु जलदासु वा ।
दक्षिणानिलशीतेषु परितो जलवाहिषु ॥
अदृष्टनष्टस्येषु मणिकुङ्किमकान्तिसु ।
परपुष्टविषुष्टेषु कामकम्पान्तभूमिसु ॥
विचित्रपुष्ट्यष्टेषु काननेषु सुगन्धिसु ।
गोष्ठौकषामिच्छिन्नाभिर्मध्याङ्कं गमयेत् सुखी ॥
गुरुशीतदिवास्त्रप्रक्षिप्तधामधुरांस्वपेत् ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
“हेमन्ते निषितः श्रेष्ठा दिनहृद्वाभिरौरितः ।
कायाणि वाधते रोगांस्ततः प्रकुरुते बहून् ॥
तस्माद्वसन्ते कर्माणि वमनादौ नि कारयेत् ।
गुण्वन्त्राग्धमधुरं दिवास्त्रप्रक्ष वज्जयेत् ॥
आयामोर्ध्वना धूमं कवहयहमन्त्रम् ॥
सुखान्ना शौचविधि शौक्येन कुसुमागमे ।
चन्दनागुरुदिग्भाङ्गो यवगोधूमभोजनः ॥
शारभं शशमेख्यं मांसं जावकपिङ्गलम् ।
भक्षयेन्निगद सौधु पिवेन्नाभ्यौकमेव वा ॥
वसन्तेऽशुभवेन स्त्रीणां काननानाश्च यौवनम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
“मधुमाधवौ वसन्तः । फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः ।
ता एवौषधयः कालपरिणामात् परिणतवर्षा
वसवत्यो हेमन्ते भवन्वापश्च प्रसन्नाः स्निग्धा
अत्यर्थं गुणास्ता उपयुज्यमाना मन्दकिरण-
लाङ्गानोः सतुषारपवनोपस्तम्भितदेहानां देहि-
नामविदग्धाः स्नेहाश्चेत्यातु गौरवादुपलेशाच्च
श्रेष्ठाः सख्यमापादयन्ति स सख्यौ वसन्ते-
ऽर्कैरक्षिप्रविजापित ईषत्तन्वदेहानां देहिनां
श्रेष्ठिकान् आधीन् जनयति ॥” “पूर्वाह्ने
वसन्तस्य विह्वम् ॥”

“दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः ।

वसन्तः

किशुकाम्बोजकुलचूताशोकादिपुष्पितैः ॥
कोकिलाघटपदगौरुपगीता मनोहराः ।
दक्षिणानिलसवीताः सुमन्त्राः पल्लवोष्णताः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥ ३॥
अस्याधिष्ठातृदेवतोत्पत्तिर्यथा,—

मन्मथ उवाच ।

“करिष्येऽहं तव विभो वचनाद्वरमोहनम् ।
किन्तु योविष्महास्त्र मे ततः कान्तां भवान्
रक्ष ॥

मया संमोहिते शम्भौ यथा तस्याशुमोहनम् ।
कार्यं मनोरमां कामां तां निदेशय लोकभृत् ॥
तामह नहि पश्यामि यथा तस्याशुमोहनम् ।
कर्तव्यमधुना धातस्त्रजोपायं ततः कुरु ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवंवादिनि कन्दर्पे घाता लोकपितामहः ।
कया समोहनीयोऽयमिति चिन्तां जगाम ह ॥
चिन्ताविष्टस्य तस्याय निःश्वसो यो विनि-
रुतः ॥

तस्माद्वसन्तः संजातः पुष्यप्रातर्विभूषितः ॥
चूताङ्कुरांस्तत्कालिकां विधदभ्रमरसहस्रम् ।
किशुकान् सारसा रेणे प्रकुल इव पादप ॥
शोणराजीवसङ्काशः पुष्पतामरसेचकः ।
सन्धोदिताखण्डशशिप्रतिमास्यः सुगन्धिकाः ॥
शङ्खवक्त्रवयावर्तः श्यामकुचिन्तकैश्च ।
सन्ध्याशुमालिसदृशः कुक्कुलद्वयमण्डितः ॥
प्रमत्तवारण्यगतिविस्तीर्णद्वयस्थलः ।
पीनस्यूलायतभुजः कठोरकरयुग्मकः ॥
सुहृत्पुरुकटीजङ्घः कमण्डौवोन्नतासकः ।
गूढजघुः पीनवक्षः सपूर्णः सर्वलक्षणे ॥
तादृशेऽथ सस्रुतपद्मे सम्पूर्णं कुसुमाकरे ।
ववौ वायुः ससुरभिः पादपा अपि पुष्पिताः ॥
पिकाश्च नेत्रे सतत पञ्चम मधुरस्वराः ।
प्रकुलपद्मा अभवन् सरस्य स्वच्छपुष्कराः ॥”

इति कालिकापुराणे ४ अध्यायः ॥ ३॥

हरमोहनकाले अस्य कर्माणि यथा,—
“मधुच कुरुते कर्मे यद्यप्यस्य विमोहने ।
तत् शङ्खुख महाभाग नित्य तस्योचित पुनः ॥
चम्पकान् केशरानाम्बान् करुणान् पाटलां-
स्तथा ।

नागकेशरपुष्पागान् किशुकान् केतकान्
वकान् ॥

माधवीमल्लिकार्पणधारान् कुरुवकांक्षया ।
उत्पुष्कयति तत्र स यत्र तिष्ठति वै हरः ॥
सरांस्युत्पुष्कपद्मानि वीजयन् मलयानिले ।
सुगन्धि हतवान् यन्नात् अतीव शङ्कराश्रमम् ॥
जता, सर्वं सुमनसो नूतनाङ्कुरसखयाः ।
तृप्तान् रचिरभावेन वेष्टयन्ति स तत्र च ॥
तान् हृत्वाचारपुष्पौघास्तैः सुगन्धिसमीरये ॥
दृष्ट्वा कामवशं यालो न तत्र सुनिरप्युत ॥
तद्गता अपि लोकेन नानाभावे, सुशोभने ।
रमन्ते स सुरा विह्वये ये चापि तपोधनाः ॥
न तस्य पुनरस्माभिर्दृष्टो मोहस्य कारयम् ॥

वसन्त

मात्रं न कुरुते कामं कायोत्तमनि यदरः ।
 इति कानिकापुराणे ७ अध्यायः । ११ ।
 वसन्ते वसन्तीयाणि यथा,—
 “तुरगो द्रोणा कोकिलमारुतसंमतिर-
 दम्भेन्द्रिजा ।
 दातीतरपुष्पपावनामहरीषमरमङ्गराः ।”
 इति कविकल्पतरुयां प्रथमस्तवकः । ११ ।
 सतिदारः । इति शब्दरत्नावली । वदरागान-
 गतद्वितीयरागः । यथा,—
 “रागा वदेव तु प्रोक्ता रागिण्युल्लंघयेव तु ।
 भैरवोप वसन्त नटनारायणसदा ।”
 इत्यादि । तस्य पञ्चरागिण्यो यथा,—
 “बान्दोतिता च देमाळा सोना प्रथममहरी ।
 मन्दारौ रति रागिण्यो वसन्तस्य वदादुगा ।”
 अल ध्यानं यथा,—
 “सिखलिवर्षावयववृद्ध-
 पुष्पं पिबं वृत्तनाकुले ।
 समन्तुदा वान्मनोदन्त-
 मन्त्रमन्त्रः च वसन्तरागः ।”
 अल गान्धर्वयो यथा,—
 “श्रीपञ्चमाः सनारम्भ यावत् स्याच्चयनं हरे ।
 तावद्वसन्तरागस्य गान्धर्वं मनीषिभिः ।”
 इति सङ्गीतदानोदरः ।
 कलिकायमते अल वदरागिण्यो यथा ।
 बान्दोती १ गमनी २ प्रथमहरी ३ गौडकरी
 ४ वान्मनी ५ देवमाळा ६ । हनूमन्ते
 हिन्दोतरागमुपवधानादोक्तायै पुत्राः । किन्तु
 तेषां मध्ये विभावल्याने हिन्दोत इति लिखि-
 तम् । सोमेश्वरसते तस्य वदरागिण्यो यथा ।
 देसी १ देवगिरी २ बैराठी ३ टोडिका ४
 नन्दिता ५ हिन्दोली ६ । तन्मते अल रागस्य
 रागिणीसहितस्य वसन्तगान्धर्वमयः । इति
 सङ्गीतशास्त्रम् । ३ । तान्त्रिके । यथा,—
 “वसन्तगान्धर्वमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्र-
 रतिगालो वसन्तस्य वसन्तमन्त्रोप गान्धर्वः ।”
 इत्यादि ।
 “वसन्तगान्धर्वं कर्णो गालो गान्धर्वः ।
 वसन्तमन्त्रो गुरवेको विरामान्तस्य सङ्गम् ।”
 इति सङ्गीतदानोदरः ।
 वसन्तः, पुं, (वसन्-संज्ञाया कर्त्तुः) श्लोका-
 प्रवेदः । इति राजनिर्घण्टः । (रमयतो नर्म-
 सङ्गः पुत्रः । यथा कदाचित्काले ॥१६६॥
 “तुरगो वसन्तस्य वसन्तविशेषः ।
 योऽहं नर्मसङ्गस्य पुत्रोऽहं वसन्तः ।”
 वसन्तपुत्रम्, पुं, (वसन्ते पुत्रं यत्) वृद्ध-
 विशेषः । यथा,—
 “वसन्तपुत्रम्, सङ्गं सपितो दिव्यशक्तिः ।”
 इति शब्दमाणा ।
 वसन्तपुत्रमाकरः, पुं, कौशिकविशेषः । यथा—
 “प्रवातरवमौलिकामरनिर्दिष्टं वसन्तमिमां-
 स्यत् वसन्तस्य कृते रषतदेवतो ह्यङ्गः ।
 योऽहं वसन्तस्य विषयं विमदांविषं

३०५

वसन्त

मुनेऽहनि विभावयेत् निषगिर्दिष्टं विद्या सप्तमः ।
 त्रैलोक्येतिरेषुषे कमलमातलीपुष्पजैः
 ययः कदलिकन्दजैर्मलयैर्यनाम्बुजैः ।
 वसन्तपुत्रमाकरो रसपतिर्दिव्यलोहितः
 सन्तुष्टमदङ्गुलैव कित निवारपानैर्यम् ।”
 इति वृद्धयोगतरङ्गिणी ।
 (यथापरच ।
 “हिमागं हाटकं चन्द्रं त्रयो वहाहिकानका ।
 चतुर्भागं सुहृमभं प्रवासं मौलिकल्पया ।
 माववेह्यदुर्वेन भावनेचुरसेन च ।
 वावाताधारसोदीधरमाकन्दप्रसन्नकैः ।
 शनपत्ररसेनैव मालयाः कुङ्कुमोदकैः ।
 पञ्चादृग्गमतेभासं सुगन्धिरवसन्तम् ।
 कुतुमाकरविख्यातो वसन्तपदपूर्वकः ।
 तुङ्गादवेन संसेवः सितामषाण्डसंयुतः ।
 नैहयः कान्तिदधैव कामदः पुष्टिरुचया ।
 इतीपलितनाशश्च सुतिष्ठं विनाशयेत् ।
 पुष्टिरो बल द्यादुष्यः पुष्टप्रवकारयः ।
 प्रनेष्टान् विमतिश्चैव अयनेकादृक्कथा ।
 तया सोमरथं हनि साक्षावाधनयापि
 वा ।”
 इति वैद्यकरसेन्द्रवारचंयहे रसायनादधि-
 कारः ।)
 वसन्तघोषी [१], पुं, (वसन्ते वसन्तकाये घोषति
 विरौति वसन्तं घोषयति विद्यापयतीति वा ।
 सुव-यनि, ।) कोकिलः । इति हेमिन् ।
 वसन्तवा, स्त्री, (वसन्ते वायते इति । वन + वः ।)
 वासन्तीतवा । इति राजनिर्घण्टः । (वसन्-
 कालोद्भवे, त्रि ।)
 वसन्ततिलकं, स्त्री, (वसन्तस्य तिलकमिव ।)
 पुष्पविशेषः । चतुर्दशाक्षरपादश्चन्दोविशेषः ।
 यथा,—
 “श्रेयं वसन्ततिलकं न जा च गौ नः ।
 पुष्टं वसन्ततिलकं निषक्तं वगत्या
 लीलापरं पिङ्गुतं कवमत्र रौति ।
 वाद्येव पुष्पतुरमिर्मनयादिवातो
 यावो हरिः स मधुरां विविगा हताः कः ।”
 इति इन्दोमहरी । ३ ।
 कौशिकविशेषः । यथा,—
 “यक्षारत्नदहनसैवविशेष-
 चूर्णं करङ्गवर्हितं मपितेन प्रीतम् ।
 नैव प्ररोहति पुनर्दृष्टं सहेतो-
 सस्यै वसन्ततिन्त्रैरपि कल्पकल्पम् ।”
 इति वृत्तरत्नावल्यां गुदवरीगविदित्वा ।
 (न्यायिदमौषधम् । यथा,—
 “हृद्यो मलकमसकं हिमयितं सौहास्यः
 पारश-
 जतारो जियन्तु वङ्गुलसैवीकृतं नर्दयेत् ।
 तस्यविदुष्यो रसेन सनवा गोचरवासेचुषा
 सन्ने वसकरीषकेन सङ्गं पुनं मयेन वसन्ता ।
 वसन्तीषववारनिर्दितरः पञ्चान् वृद्धि-
 नयेत् ।

वसन्ती

कासवासवपित्तवातकन्दविषपाण्डुश्यादीन्
 हरेत्
 नूनादियहयो विषादहरयो नैशांक्षया
 विशन्ति ।
 इन्द्रोणादिहरो ज्वरादिशमनो वृष्यो वयोवर्धनः
 श्रेष्ठं पुष्टिकरी वसन्ततिन्त्रो वृद्धयेनोदितः ।
 इति वैद्यकरसेन्द्रवारचंयहे रसायनादधिकारी ।
 वसन्तदूतः, पुं, (वसन्तस्य दूत इव ।) बालवृक्षः ।
 कोकिलः । पञ्चमरागः । इति विश्वनेदिन्यौ ।
 वसन्तदूती, स्त्री, (वसन्तस्य दूतीव ।) पाटली-
 वृक्षः । माधवीतता । इति नेदिनी । तै, २३३ ।
 गणिकारी । पिङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ।
 वसन्तदुः, पुं, (वसन्तस्य दुर्वृक्षः ।) वामवृक्षः ।
 इति शब्दमाणा ।
 वसन्तपञ्चमी, स्त्री, (वसन्तस्य पञ्चमी ।)
 श्रीपञ्चमी । यथा,—
 “मकरस्य वहसांशौ मृगपदे यमस्मिन् ।
 इत्यारम्भ ।
 “पञ्चम्याश्च वगङ्गात्रौ प्रानरेव नदीजनैः ।
 क्षापयित्वा सनमोकां कुम्भेभारकतैरपि ।
 वसन्तपञ्चमी नाम सर्वपापप्रमोचनी ।
 वसन्तस्य समभ्यर्च्य कल्पं सरतिं प्रिये ।
 वसन्तरागत्रयस्यान् त्रियमाप्रोक्षमौष्ठितान् ।
 श्रीपञ्चमीन्तु नैषितां तुनयः प्रवदन्ति वै ।
 वर्तयेदेकमस्तेन त्रियो न विद्युतिर्मवेत् ।”
 इति मन्त्रछन्दे ५५ पठनः ।
 अन्धः ।
 “माधवस्य मृगपञ्चम्यां महापूजां समाचरेत् ।
 नवैः प्रवानैः कुतुमेरुदेवैर्भिरैवतः ।
 नीराज्जोत्सवं कृत्वा मन्त्रा संमान्य वैद्यद्वान् ।
 वसन्तराग वनयन् गीतवृद्धादि कारयेत् ।”
 तदुक्तम् ।
 “श्रीपञ्चमीं सनारम्भ यावत् स्याच्चयनं हरे ।
 वसन्तराग, कर्णयो नावदा तु कथाचर्चन ।
 कृत्वा वसन्तपञ्चम्यां श्रीकृष्णार्चनोत्सवम् ।
 स्याद्वसन्त इव प्रियान् वृन्दावनविहारीतः ।”
 इति हरिमल्लिकार्जुने १४ विनायः ।
 वसन्तवृक्षः, पुं, (वसन्तस्य वृक्षः ।) “राजाहः
 सखिभृष्टः ।” ५ । १८ । १९ । इति टङ् ।
 वानदेव । इति इन्द्रावृष्टः ।
 वसन्तोत्सवः, पुं, (वसन्तस्य उत्सवः ।) पान्-
 तुगोत्सवः । यथा,—
 “पान्गुन्या पौरमास्यान् विद्यादेवैः वष्ट
 श्रीकृष्णप्रियभक्तस्य वसन्तस्यार्चनोत्सवम् ।
 भविष्योत्तरतो श्रेयसद्विषिष्टेष्टेष्टे ।
 यः श्रीकृष्णविहारीतो यत्नं मगवता सयम् ।”
 वसन्तान्तरावृष्टेव ।
 “सर्वं यः कुरुते पार्थ द्वापरीक्षं यान्गुनो-
 वन्तः
 मन्त्रादाश्च विद्यान्ति तस्य सर्वं मगैरपाः ।
 वसो तुषारवन्तये विवपञ्चम्यां
 प्रतव्वसन्तस्य सत्पुण्ड्रिटे च ।

वसुः

संप्राप्य चतुर्दशमं सङ्गं चन्द्रेण
सत्वं हि पार्थ पुरुषोऽन्धशतं सुखी स्यात् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥

(वसन्तकालोद्भवोत्सवमात्रम् । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४ । ४६ ।

“अथ तस्मिन् महावेशो वसन्तोत्सवमासरे ।
आययौ प्रथमे यामे कुमारसचिवो निशि ॥”)

वसा, स्त्री, (वसति वस्ते वा । वस निवासे वस
आच्छादने वा + अच् । स्त्रियामाप् ।) सां-
प्रभवधातुविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते
शारीरस्थाने ४ अध्याये ।

“शुद्धमांसस्य य, स्नेह, सा वसा परि-
कीर्णिता ॥”)

अस्या विवरणं मेदं शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ सां-
रोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वसाज्ज, पुं, (वसया आज्ज । प्रचुरवसावत्त्वादस्य
तथात्वम् ।) शिशुमारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वसि, पुं, (वस्ते आच्छादयत्यनेन वस्यते आच्छा-
दनपूर्वकं ध्रियते इति वा । वस आच्छादने +
“खनिकष्यङ्गीति ।” उणा० ४ । १३६ । इति
६ ।) वसनम् । इत्युणादिकोषः ॥

वसिर, स्त्री, (वस् + किरच् ।) सासुद्रलवणम् ।
गजपिप्पली । इति धरण्यामरटीके । (अस्य
गुणा यथा,—

“वसिर श्रौतपात्रस्य सारस्करनिबन्धनम् ।

विष्टम्भं दुर्धरं कृत्वा श्रौतल वातकोपनम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

पु, रक्तापामार्गः । तत्पर्यायो यथा —

“रक्तोऽन्यो वसिरो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च ।
प्रत्यक्षपूर्णं केशपूर्णं कथिता कपिपिप्पली ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वसिष्ठ, पुं (वशिष्ठः । एषोदरादित्वात् शस्य स ।)
वशिष्ठसुनि । इति हिरण्यकोषः ॥

वसु, स्त्री, (वसत्यनेनेति । वस + “वृश्चस्त्रिहीति ।”
उणा० १ । ११ । इति उ ।) रत्नम् । धनम् ।

इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ८ । ३९ ।

“बलमार्गभयोपशान्तये

विदुषां सतृप्तये बहुश्रुतम् ।

वसु तस्य विभोर्न केवल

गुणवत्तापि परप्रयोजनम् ॥”)

वृहद्वैषम्यम् । श्लामम् । इति मेदिनी । से, ६ ॥

व्हाटकम् । इति विश्वः ॥ जलम् । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

वसु, पुं, (वसतीति । वस + उ ।) वक्रवृत्तः ।
अनलः । रश्मिः । गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥

स चाष्ट सखातः । यथा,—

“धरो भुवश्च सोमश्च विष्णुश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ क्रमात् सृताः ॥”
इति भरतः ॥

इत्यो द्वितीयजन्मनि षष्ठमन्वन्तरे अचिक्रां
पञ्चां षष्टिकन्या जनयामास । ता, प्रजा-
पतिभ्यो दत्तवान् । धर्माय दत्तः । तासां

वसुः

नामानि । भातुर्लमा ककुद्दयामिर्विन्वा साध्या
मरुत्वन्ती वसुर्भुवः सा सङ्ख्या । आसां मध्ये
वसोरष्टौ वसवः पुत्रा यथा । द्रोणः, प्राणः, भुवः,
अकं, अग्निः, दोषः, वास्तु, विभावसुरिति ।
द्रोणस्य अभिमत्यां पञ्चां हर्षशोकभयादयः
पुत्राः । १ । प्राणस्य उर्जस्वत्यां द्वौ पुत्रौ सङ्ग-
सायुः पुरीजवश्च । २ । भुवस्य धारण्यां पुरः
पुत्रः । ३ । अकस्य वासनायां तर्षादयः पुत्राः । ४ ।
अग्नेर्वसोर्धारायां द्रविणकादयः पुत्राः । ५ ।
दोषस्य शर्वण्यां शिशुमारो हरेरंशः । ६ ।
वाक्कोराङ्गिरस्यां विश्वकर्मा । विश्वकर्मेण,
पुत्रश्चाक्षुषो मनुरभूत् । विश्वे साध्या मनो-
मुताः । ७ । विभावसोरुषायां त्रयः पुत्रा
बुधरोचिमातपनामानः । ८ । इति श्रीभागवत-
मतम् ॥ * ॥ मनान्तरे अष्टौ वसवो यथा —
धरः १ भुवः २ सोमः ३ सावित्रः, ४ अनिलः, ५
अनलः, ६ प्रत्यूषः, ७ प्रभासः, ८ । इति महा-
भारते दानधर्मे, ॥ अपि च ।
“आपो भुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्णिताः ॥
आपस्य पुत्रो वैतथ्यः अमः आन्तो धनि-
स्तथा ।

भुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकालनः ॥
सोमस्य भगवान् वर्षा वर्षस्त्री येन जायते ।
धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतो ह्यथवहस्तथा ॥
मनोहराया शिरसः प्राणोऽयं रमणस्तथा ।
अनिलस्य शिवा भार्या तस्या पुत्रः पुरीजवा ॥
अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावलिनस्य तु ।
अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरन्नन्ने यजायत ॥
तस्या श्राखो विशाखश्चानैगमेयश्च एष्टजा ।
प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रः ऋषिः नाम्ना च देवलम् ॥
द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि जमावन्तौ मनोविधौ ।
वृहस्पतेश्च भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ॥
प्रभासस्य तु सा भार्या वसुनामधमस्य च ।
विश्वकर्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः ॥”
इति बह्विपुराणे कश्यपीयप्रजासर्गनामाध्याय
कौर्मे १३ अध्यायश्च ॥ * ॥ (एते वशिष्ठस्य
धेनु नन्दिनीमपृष्ट्या तच्छापयस्तां पृथिव्यां
श्रान्तशुपुत्रा आसन् । तेषु द्यौनामा वसुरेव
कुर्वन्तो भौषा । एतद्विवरणं यथा, देवीभाग-
वते । २ । ३ । २४—४४ ।

“एतस्मिन् समये चाष्टौ वसवः स्त्रीसम-
न्विताः ।

वशिष्ठस्याश्रमं प्राप्ता रममाणाय वदन्त्याः ॥
पृष्ट्वादीना वसुनाश्च मध्ये कोऽपि वसुतमः ।
द्यौर्नामा तस्य भार्याय नन्दिनीं गां ददर्श ह ॥
वृष्ट्वा पतिं सा पप्रच्छ कस्यैव धेनुवत्तमा ।
द्यौस्तामाह वशिष्ठस्य गौरियः श्रेष्ठः सुन्दरिः ॥
दुग्धमस्या पिबेद्यस्तु नारी वा पुरुषोऽथवा ।
अयुतायुर्भवेन्न स देवागतयौवनः ।
तच्छ्रुत्वा सुन्दरी प्राह मर्त्यलोकेऽस्ति मे सखी ।
उग्रौनरस्य राजर्षेः पुत्री परमशोभना ॥

वसुः

तस्या हेतोर्महाभाग । सवत्सा गां पय-
स्विनीम् ।
आनयन्वाश्रमश्रेष्ठं नन्दिनीं कामदां शुभाम् ॥
यावदस्याः पयः पीत्वा सखी मम सदैव हि ।
मानुषेण भवेदेका जरारोगविवर्जिता ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या द्यौर्लक्षारं च नन्दिनीम् ।
अवमन्य मुनि दानं पृष्ट्वाद्यैः सहितोऽनघ ॥
हृतायामघं नन्दित्वा वशिष्ठस्तु महानपा ।
आजगामाश्रमपदं फलान्यादाय सत्वरः ॥
नापश्यत् स यदा धेनुं सवत्सा स्वाश्रमे मुनिः ।
नृगयामास तेजस्वी गङ्गरेषु वनेष्वपि ॥
नासादिता यदा धेनुश्चकोपातिशयः मुनिः ।
वारुणिश्चापि विज्ञाय ध्यानेन वसुभिर्हृताम् ॥
वसुभिर्मे हृता धेनुर्गन्तामामवमन्य वै ।
तस्मात् सर्वे जनियन्ति मानुषेण न सशयः ॥
एव शशाप धर्मात्मा वसुस्तान् वारुणि, स्वयम् ।
श्रुत्वा विमनसः सर्वे प्रययुर्दुःखिताश्च ते ॥
शप्ता स्म इति जानन्त ऋषि तत्पुत्रकस्तु ।
प्रसादयन्तस्तद्वि वसवः शरणं गताः ॥
मुनिस्तानाह धर्मात्मा वसुन्दीनान् पुर-
स्थितान् ।

अनुसवत्सरं सर्वे शपामोऽमवाप्स्यथ ॥
येनेयं विहृता धेनुर्नन्दिनी मम वत्सला ।
तस्माद्यौर्मानुषे देहे दीर्घकालं वसिष्यति ॥
ते शप्ताः पथि गच्छन्तीं गङ्गां वृष्ट्वा सरिद-
राम् ।
ऊचुस्तां प्रणताः सर्वे शपां चिन्तामुरां नदीम् ॥
भविष्यामो वयं देवि । कथं देवा, सुधाश्रना ।
मानुषाणां च जठरे चिन्तय महती हि न ।
तस्मात्त्व मानुषी भूत्वा जनयास्तान् सरिदरे ।।
श्रान्तनुर्नाम राजर्षिस्तस्य भार्या भवानघे ।।
जातान् जातान् जले चास्तान् निक्षिपस्व
सुरापते ।।

एवं शपविनिर्मोचो भविता नात्र वश्यः ॥
तथेयुक्ताश्च ते सर्वे जग्मुर्लोकं स्वकं पुनः ।
गङ्गापि निर्गता देवी चिन्त्यमाना पुनः पुनः ॥”
यौक्ताम् । राजा । इति मेदिनी । से, ६ । घनाधिप ।
इति विश्वः ॥ साधुः । इति शब्दरत्नावली ॥
पीतसुह । वृष्ट । इति हेमचन्द्रः ॥ पुष्करिणी ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ शिवः ।
सुखं । इत्यनेकार्थकोषः ॥ (विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ८० ।

“वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हरिः ॥”

“वसन्ति भूतान्यत्र एतेषु स्वयमपीति वसुः ॥”
इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥) कुलीनकायस्यस्य
पद्धतिविशेषः । यथा मृदाणां नामकरणे वसु
घोषादिपद्धतियुक्तनामलक्ष्यं बोध्यम् । इत्युदाह-
तत्त्वम् ॥ अष्टसखा । यथा,—

“युग्मायिक्ततभूमानि षण्मन्योर्वसुरन्वयोः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(वकुलः । वृहद्वैषम्यं सरीति च ख्यातः । अस्य
पण्यायो यथा,—

“शिवमल्ली पाशुपत एकाक्षीको बुको वसुः”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 वसुः, स्त्री, (वसु + उः ।) दीप्तिः । दृष्टौघधम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (दृष्टस्य कन्याविशेषः ।
 सा तु धर्मस्य पत्नीनामन्यतमा । इति विष्णु-
 पुराणम् । १ । १५ । १०५ ॥)
 वसुः, त्रि, (वसु + उः ।) मधुरम् । शुष्कम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 वसुकं, स्त्री, (वसुवत कायतीति । कै + क ।)
 साम्भारिवणम् । इत्यमरः ॥ पांशुवम् । वास्तू-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वसुकः, पु, (वसुः स्वर्गस्तन्ना कायतीति । कै +
 आतोऽनुपेति कः ।) अर्केष्टः । इत्यमरः ॥ शिव-
 मल्ली । इति मेदिनी । कै, १५२ ॥ पुष्पविशेषः । स
 तु श्वेतरक्तभेदेन द्विविधः । तत्पर्यायः । वसुः २
 श्वैव ३ वकः ४ शिवमल्लिका ५ पाशुपतः ६
 शिवमनः ७ सुरेशः ८ शिवशेखरः ९ । अस्य
 गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । पाके
 शीतत्वम् । दीपनत्वम् । अजीर्णवातगुल्मानाशि-
 त्वम् । श्वेतस्य रसायनत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायान्तरं यथा,—
 “वक्त्रपुष्पः काकशैवः स्थूलपुष्पः शिवप्रियः ।
 वसुकः काकनामा च वसुष्टवः स्वपूरकः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 वसुक्रीटः, पु, (वसुनि घने क्रीट इव प्रार्थक-
 त्वात् ।) याचकः । इति हारावली । ३८ ॥
 वसुच्छिन्ना, स्त्री, महाभेदादृष्टः । इति रत्नमाला
 राजनिर्घण्टश्च ॥ (तथास्याः पर्यायो यथा,—
 “महाभेदा वसुच्छिन्ना त्रिदली देवतामणिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वसुदः, पु, (वसुनि ददातीति । दा + कः ।)
 कुबेरः । इति धनदशब्ददर्शनात् ॥ (यथा,
 हरिवंशे । २१ । १५ ।
 “सगन्धोपस्य सह वाचाय वसुदीपमः ।
 अवतीर्य ततो यानात् प्रविवेश महावनः ॥” ॥
 वसु घन ददातीति । विष्णु । यथा, महा-
 भारते । १३ । १४६ । ४२ ।
 “सुसुतो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः ॥”
 धनदातरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
 १२० । ६० ।
 “अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयंलब्धान्वेषितुः ।
 आत्मप्रत्ययकोवस्य वसुदेव वसुन्धरा ॥”
 वसुदेवः, पु, (वसुना धनेन दीयतीति । दिव् +
 आच् ।) श्रीकृष्णजनकः । तत्पर्यायः । आनक-
 दुष्टभिः २ । इत्यमरः ॥ मूरः ३ कृष्णपिता ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य विवरणं यथा,—
 नारायण उवाच ।
 “कश्यपो वसुदेवश्च देवमाता च देवकी ।
 पूर्वपुण्यफलैर्नैव संप्राप श्रीहरिं सुतम् ॥
 देवमीदृशमारिषायां वसुदेवो महानभूत् ।
 आनकश्च महादृष्टाः श्रीहरेर्जनकश्च तम् ।
 सन्तः पुरातनास्तेन वदन्त्यानकदुष्टभिम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः
 वसुपुराणश्च ॥ (खनामख्यातः कलियुगराज-
 विशेषस्य देवभूतेरमात्यः । स तु देवभूतिं
 निहत्य स्वयं राज्यं चकार । यथा, भागवते ।
 १२ । १ । १८ ।
 “शुद्धं हत्वा देवभूतिं कण्ठोऽमात्यस्तु कामि-
 नम् ।
 स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः ॥”
 वसवो देवता यस्य । घनिष्ठानक्षत्रे, स्त्री ।
 यथा, वराहसंहितायाम् । ७ । ११ ।
 “घोरा अवणस्तादृ वसुदेव वारुणश्चैव ॥”
 वसुदेवता, स्त्री, (वसवो देवता यस्याः ।)
 घनिष्ठानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २८ ॥
 (यथा, हरिवंशे । १२२ । ३५ ।
 “देवपत्न्यास्तथैवान्या देवाश्च वसुदेवता ॥”
 वसुदेवभूः, पु, (वसुदेवात् भवतीति । भू + क्तिप् ।)
 श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६१ ॥
 वसुधा, स्त्री, (वसुनि रत्नानि दधाति धारय-
 तीति । धा + क । सुवर्णादीनामाकरत्वात्
 तथात्वम् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥ (यथा
 साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
 “राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधम् ।
 सौधे तस्य तस्य वराङ्गना सर्वस्वम् ॥” ॥
 वसुधनं दधाति दत्ते इति । धा + क्तिप् । धन-
 दातरि, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
 २७ । १५ ।
 “वसुधेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥”
 “वसुधातमः वसुधां धनानां दाहृतमः । क्रि-
 नानां तमम् ॥” इति तद्वाक्ये महीधरः ॥)
 वसुधाखर्जूरिका, स्त्री, (वसुधाजाता खर्जू-
 रिका ।) भूखर्जूरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वसुधारा, स्त्री, (वसुवत् रत्नस्यैव धारा यशो
 यस्याः ।) जिनशक्तिविशेषः । तत्पर्यायः । तारा २
 महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६ मनो-
 रमा ७ तारिणी ८ जया ९ अनन्ता १०
 शिवा ११ लोकेश्वरा १२ आत्मजा १३ खड्ग-
 वासिनी १४ भद्रा १५ वैष्णवा १६ नीलसर-
 स्वती १७ शक्तिनी १८ महातारा १९ धन-
 ददा २० त्रिलोचना २१ अलोचना २२ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (वसुधां रत्नानां धारा सन्नि-
 यन् ।) कुबेरपुरी । इति शब्दमाला ॥ (तीर्थ-
 विशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २२ । ७२ ।
 “ततो गच्छेत्त धर्मज्ञः । वसुधाराभिषुताम् ।
 गमनादेव तस्यां हि हयमेघमवाप्नुयात् ॥” ॥
 वसोक्षेदिराजस्य प्रिया धारा । यद्वा,—
 “वसु द्रव्यं दत्तमाज्यममृतं हविकामिकम् ।
 तस्य धारा सदा देया वसोधारा हि सा मता ॥”
 इति देवीपुराणोक्तवचनात् वसुनो दत्तस्य
 धारा ।) दृष्टिआहपूर्वकर्तव्यक्षेदिराजवसु-
 दैशककुलनक्षत्रधारा । यथा । कुन्दोगपरि-
 शिष्टे काव्यायनः ।
 “कुलन्यां वसोधारां सप्तवारान् दृष्टेन तु ।

कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचां न
 चोच्छ्रिताम् ॥
 आयुश्चानिति शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।
 षड्भ्यः पिष्टभक्ष्येन आह्वानसुक्रमेत् ॥”
 वसोक्षेदिराजस्य वसोधारा इति वसोधाराधि-
 पातेनेत्यादिदर्शनात् अलुक्समासेनैव प्रयोगः
 कर्तव्यः । इति आहृतत्वम् ॥ * ॥ सामगानां
 तत्पातनमन्त्रो यथा,—
 “यद्वर्त्तो हिरण्यस्य यदा वर्त्तो गवांसुत ।
 सत्यस्य ब्रह्मणो वर्त्ततेन मासं दृष्टामसि ॥”
 यजुषां यथा । “वसो पवित्रमसि शतधारे
 वसोः पवित्रमसि सहस्रधारे देवत्वा सविता
 पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुत्वा काम-
 धुक्षु ॥” इति आह्वप्रयोगतत्त्वम् ॥ * ॥ ऋग्-
 वेदिर्न यथा ।
 “अपसश्चर आगच्छन्ती भूरिधारे पयस्वती
 दत्तप्रघाते सुकृते शुचिप्रते । राजन्म यस्य यस्य
 भुवनस्य रोदसी आसा रेत सिक्षितं यन्मनु-
 ज्ञतम् । १ ।
 यन्वा इव वसुक्षमे तवासुङ्गना अभिचाक-
 सीमि । यत्र सोमः अयते यत्र यज्ञो पठते
 दत्तस्य धारा मधुमन्नु वधन्ते ॥ २ ॥
 दत्तवती भुवनानामभिषिद्योर्वीं पृथ्वी मधु-
 दुधे सुपेशसा द्यावा पृथिवी वरुणस्य धर्मणा
 विष्कभिते अजरे भूरि रेतसा ॥ ३ ॥
 शतधारसुतसमीक्षमाणं विपश्चितं पितरं
 रुक्थाना अभिमदन्त पित्रोरुपस्थितं रोदसी
 पिष्टत सत्यवाचम् ॥ ४ ॥
 शतधारं वायुमकैषर्षिषः कृचक्षुर्वेत्तेभि-
 चक्षते हविः । ये च प्रणन्ति प्रयच्छन्ति सङ्ग-
 मेति द्रुद्वे सप्तधारम् ॥ ५ ॥
 वसोः पवित्रमसि शतधार वसोः पवित्रमसि
 सहस्रधार देवत्वा सविता पुनातु । वसो
 पवित्रेण शतधारेण सुत्वा कामधुक्षु ॥ ६ ॥
 सुहर्षानन्दिवोरति पृथिव्या वैश्वानरः स्तन
 आशामनि कवि सन्नाजमतिथिं जनाना-
 मासन्ना पात्रं जवयन्त देवा स्वाहा ॥ ७ ॥
 इत्येतिर्मन्त्रैः सप्तद्वतधारा दद्यात् । इति
 कालेसिः ॥ * ॥ विशेषवसुधारा यथा,—
 “न्यूना या बहते धारा मानात् सर्पिर्न सा
 शुभा ।
 नाधिका शस्यति विप्र दुर्मिच्छकालिकारिका ॥
 जुष्यते बहमाना या श्रमते च हुताशनम् ।
 सवर्णा हेमवर्णा च धारा राज्यविरुद्धये ॥
 सन्तता पतते या तु तनोमीव च पावकम् ।
 तनोति दृपराष्ट्रं च वसोधारा न संश्रयः ॥
 सुगन्धिः स्वच्छविमलं कृमिकीटविषविर्जितम् ।
 शस्यते च वसोधारा या सर्पिर्गन्धपूजिता ॥
 अभावात् गवलाजं वा द्योतयन्तु सुश्रीमन् ॥
 दत्तरीद्रपयोधारा सर्वपीडानिवारिणी ॥
 वसु द्रव्यं दत्तमाज्यममृतं हविकामिकम् ।
 तस्य धारा सदा देया वसोधारा हि सा मता ॥

वसुरो

वसुना स्वर्गकामेन दक्षेण च महात्मना ।
मया च विष्णुना शक्र उद्देण च सद्योमया ॥
आत्मानश्च स्वरूपेण धारायामु प्रपादितम् ।
देवी सावित्र्यमायाता सर्वकामप्रदायिका ॥
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र । वरोधारां प्रपातय ।
नातः परतरं पुण्य विद्यते नृपसत्तम ॥
वसोधाराप्रदानस्य एकाहमपि यद्वैतम् ।
नृपेणायुषकामेण पुत्र राव्यजिगीमुणा ।
देया धारा सदा वत्स । रिपुनाशाय बुद्धिमन् ॥
दयाभावे हताभावे नृप तस्करचे भये ।
यदि नो वहते धारा तदा ह्निदं न विद्यते ॥
महाआश्विनमासे तु अष्टमीनवमीषु च ।
कार्त्तिक्या माघचैत्रे तु चित्राया रोहिणीषु च ॥
वैशाखान्तु प्रदातया ज्येष्ठां ज्येष्ठस्य सत्तम ।
आषाढद्वादशीहोम अष्टमी पूर्णिमा नभे ॥
नभस्य रोहिणी वत्स । चतुर्थ्या द्वादशीदिने ।
सक्रान्तिषु च सर्वासु गुरुशौरिभवासु च ॥
चन्द्रसूर्योपरागेषु प्रतिष्ठायज्ञकर्मणि ।
शक्रोच्छ्रये प्रदातया जन्मपुण्याभिषेचने ॥
मार्गे व्रतनिवन्धे तु शुभे वाक्ये तु दर्शने ।
गृहकृत्योपसर्गेषु धारा देया शुभावहा ॥
एव यो वाहयेद्वारा, शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
तस्य भू सिद्धयते सर्वा सनागा सहस्रागरा ॥
इति देवीपुराणे वसोधारानाम ३५ अध्याय ॥
वसुधारा, स्त्री (वसुनि धारयतीति । वृ +
'वज्रायां भट्टवृजिधासिद्धितपिदम् ।) ३ ।
२ । ४६ । इति खच । "खचि वृखः । ६ । ४ ।
६४ । इति इख । "अवर्द्धिषदन्तस्य सुम् ।"
६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) एषिवी । इत्य-
मर । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ४ । ११ ।
"निरीक्ष्य त तदा देवी पातालतलमागतम् ।
तुष्टाव प्रणता भूत्वा भक्तिनन्वा वसुधरा ॥"
शफल्कस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । ३८ । ५३ ।
"विश्रुता शास्त्रमहिषी कन्या चास्य वसुधरा ।
रूपयौवनसम्पन्ना सर्वसत्त्वमनोहरा ॥"
पु, ज्ञानद्वीपस्य वर्षपुरुषभेद । यथा, भागवते ।
५ । २० । ११ । "ज्ञानवर्षपुरुषा" श्रुतिधरवीर्य-
धरवसुधरेषुवरचक्षा भगवन्त वेदमय सोम-
मात्मान वेदेन यजन्ते ॥)
वसुप्राण, पुं, (वसु दीप्तिः प्राणा इवास्य ।)
अग्निः । इति श्रुन्दरत्नावली ॥
वसुमती, स्त्री, (वसुनि धनरत्नानि सन्त्यस्या इति ।
वसु + मतप् । डीप् ।) एषिवी । इत्यमरः ॥
(यथा, रघौ । ८ । ८३ ।
"तद्वत् तदपायचिन्तया
विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।
वसुधेयमवेक्ष्य तां त्वया
वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥)
वसुरोचि, [सु] स्त्री, (वसव, रोचन्ते अस्मि-
न्निति । रुच दीप्ती + "वसौ रुचे, सञ्जायाम् ।"
उणा० २ । ११२ । इति इस्वि ।) यज्ञः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरिति, ॥

वस्तमो

वस्तज, पुं, (वसु' दीप्तिं जाति गृह्णातीति । जा +
क ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वस्त्येष्ट, स्त्री, (वसुना दीप्ता येष्टम् ।) रूप्यम् ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
वस्तुसेनः पुं, कर्णराज । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६७ । १४० ।
"राधाया, कल्पयामास पुत्र सोऽधिरथस्तदा ।
चक्रतुर्नामधेयश्च तस्य बाणस्य तानुभौ ।
दम्पती वस्तुसेनेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् ॥"
कचित् वस्तुषेणेति पाठः ॥)
वस्तुखली, स्त्री, (वस्तुनां धनानां खली ।) कुवेर-
पुरी । इति श्रुन्दमाला ॥
वस्तुहृद्, पु (वस्तुना दीप्तीनां हृद् इव ।) वक्-
तृश्च । इति रत्नमाला ॥
वस्तुहृत्क, पु (वस्तुहृद् + स्वार्थे कन् ।) वक्तृश्च ।
इति श्रुन्दमाला ॥
वस्तुक, स्त्री, साम्भरिलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वक्तृपुष्पम् । इति द्विरूपकोष ॥
वस्तु, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इत्यमरश्च इति दुर्ग-
सिद्ध । किपि वक् । नृहृन्त्यमरश्च इत्येके । किपि
वट् । रु, वस्तुते । इति दुर्गादासः ॥
वस्तु, पु, (वस्तु + भावे घञ् ।) अध्यावसायः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
वस्तुय, पु, (वस्तुते इति । वस्तु गतौ + वाहुल-
कान् अयन् ।) एकहायनो वत्स । इत्यमर-
टीकायां रायसुजट ॥
वस्तुयनी, स्त्री, (वस्तुय एकहायनी वत्स । तेन
नीयते इति । नी + क्रिप् । डीष् ।) चिरप्रसूता
गौः । इत्यमरटीकायां रायसुजट । अस्या
दुग्धगुणा ।
"वस्तुयिन्यास्त्रिदोषज्ञ तर्पण वलकृत पय ।"
इति भावप्रकाशः ॥
वस्तुराटिका स्त्री, वृश्चिक । इति हारावली ॥
वस्त, क ड वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, वस्तयते । गति
हिसायाचनेज्विति रमानाय । इति दुर्गा-
दासः ॥
व(व)स्त पु, (वस्तयते यज्ञार्थं वध्यते इति । वस्त
+ कर्मणि घञ् ।) क्रागः । इत्यमरः । २ । ६ ।
७६ । (यथा, मार्कण्डेये । ३३ । १२ ।
"यस्य वस्तसमो गन्धो गात्रे श्रवणमोऽपि वा ।
तस्याहमासिक ज्ञेय योगिनो नृप । जीवितम् ॥"
वस्तक, स्त्री, कज्जिमलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वस्तकर्ण, पु, (वस्तस्य छागस्य कर्णाकृति
पञ्चावच्छेदे अस्थस्येति । वस्तकर्ण + अर्श-
आदित्वाद्घृ ।) शालवृक्ष । इति राज-
निर्घण्ट ॥
वस्तगन्वा, स्त्री, (वस्तस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।)
इति राजनिर्घण्टः ॥
वस्तमोदा, स्त्री (वस्तं क्राग मोदयतीति । सुट् +
णिच् + अण् ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तिः

वस्तयः, पुं स्त्री भूम्नि, (वस् + "वसेस्तिः ।" उणा०
४ । १७६ । इति ति, बहुवचनान्तोऽयम् ।)
वस्तस्य दशाः । यथा, अमरः । २ । ६ । ११४ ।
"स्त्रियां बहुले वस्तस्य दशा स्युर्वस्तयो
द्वयोः ॥"
वस्तान्नी, स्त्री, (वस्तस्यैव अन्तमस्याः । गौरादि-
त्वात् स्त्रीष ।) कृगलान्नीक्षुप । तत्पर्याय ।
वृषगन्वाख्या २ मेघान्नी ३ वृषपत्रिका ४
अजान्नी ५ वोकङ्गी ६ । अस्या गुणाः । कटु-
रसत्वम् । कासदोषविनाशत्वम् । वीजदाहत्वम् ।
गर्भजनकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वस्ति, पुं, स्त्री, (वसति स्त्रादिकमत्र । वस् +
"वसेस्तिः ।" उणा० ४ । १७६ । इति त्रि, ')
नाभेरघोभागः । इत्यमरः ॥ वस्ते आच्छादयति
स्त्राशयपुटं वस्तिः । वस ल कृतौ गान्तीति
तिक् । स्त्राशयपुटो वस्तिरिति रत्नमाला ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ ३ ॥ अथ वस्ति-
विधिः ।
"वस्तिर्दिधानुवासाख्यो निरुद्धश्च ततः परः ।
यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ॥
कषायक्षारतैलेर्यो निरुद्धः स निगद्यते ।
वस्तिभिर्दीयते यस्मात् तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः ॥"
वस्तिभिः श्रगादीनां स्त्राशये ।
"तचानुवासानाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते ।
अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः ॥
पलद्वय तस्य मात्रा तस्माद्वह्नापि वा भवेत् ।
अनुवास्यास्तु रूच, स्यात्तीक्ष्णाभिः केवला-
नलौ ॥
नानुवास्यास्तु कुक्षी स्यान्मही स्थूलस्तथोदरी ।
नास्याप्या नानुवास्या, स्युरनीर्णोऽन्नादृष्ट-
युता ॥
श्रीयस्त्वादिचभयश्वासकावक्ष्यातुरा ।
नेत्र कार्यं सुवर्णादिधातुभिवृक्षवेणुभिः ।
नलेर्दन्तैर्विषाणान्ग्रेर्मणिभिर्वा विधीयते ॥"
नेत्र नाडी । तथा च विश्वप्रकाशे ।
नेत्र पथि गुण्ये वस्ते तरुस्त्रले विक्षोचने ।
नेत्रवन्धे च नाद्याश्च नेत्रो नेतरि भेदवदिति ॥
"एकवर्षांतु षड्वर्षं यावन्मान षडङ्गुलम् ।
ततो द्वादशक यावन्मानं स्यादष्टसमितम् ॥
ततः परं द्वादशभिरङ्गुलेर्नैत्रदीर्घता ।
सुहृच्छिद्र कलायाभ ह्निद्र कोलास्थिरन्मृकम् ॥
यथासंख्य भवेत्तत्र स्रज्ज गोपुच्छसन्निभम् ॥"
स्त्रले स्थूलम् । तन क्रमात् कृशम् । सुहृच्छिद्रादि-
प्रमाणं नेत्र क्रमेण षड्वर्षाय द्वादशवधाय
तदूर्ध्ववधाय ज्ञेयम् ।
"आतुराङ्गुलमानेन स्त्रले स्थूलं विधीयते ।
कनिष्ठिकापरौणाहमग्रे च गुटिकासुखम् ॥"
परिणाहोऽत्र स्यौख्यम् ।
"तनुस्त्रले कर्णिके वे च कार्यं भागाच्चतुर्थकान् ।
कर्णिका भवादिकर्णवन् । कर्णिका ह्निद्राकारा
गुदाधिकान्तःप्रवेशरोधिनौ कर्णिकेति । कर्ण-
काकारत्वात् कर्णिकेति कथ्यते ।

वस्तिः

“योजयेत्तत्र वस्तिं च नन्दयविधानतः ।
नृगाजमूकरगर्वा महिषस्यापि वा भवेत् ॥”
वस्तिरिति शेषः ।
“नृवकी यस्य वस्तिस्तु तदजाभे तु चर्मजः ।
कषायरक्तः सन्दुर्वस्तिः स्निग्धो दृढो हितः ॥
ब्रणवस्तिस्तु नेचं स्यात् अक्षमष्टाङ्गलोन्मितम् ।
सुहृच्छिद्रं गृध्रपक्ष्णालिकापरिणादि च ॥
शरीरोपचयं वर्णं वलमारोग्यमायुषः ।
कुरुते परितृप्तिश्च वस्तिः सम्यगुपासितः ॥
दिवा शीते वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदीयते ।
ग्रीष्मवर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम् ।
नवातिस्निग्धमग्नौ भोजयित्वाशुवासयेत् ।
मदं नृच्छां जनयेत् द्विधा स्नेहप्रयोजितः ॥”
द्विधाभाजने वस्ती च ।
“रूचं सुक्तवतोऽत्यन्तं बलं वर्णं च हापयेत् ।
युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वाशुवासयेत् ॥”
युक्तस्नेहं यथोचितस्नेहं भोग्यं भोजयित्वा
इत्यर्थः ।
“हीनमात्रादुभौ वस्ती नातिकार्यकरौ स्मृतौ ।
अतिमात्रौ तथानाहृक्कमातिसारकारकौ ॥”
उभौ वस्ती अनुवासननिरुद्धास्तौ ।
“उत्तमा स्यात् पलेः षड्भिर्मध्यमा स्यात्
पलैस्त्रिभिः ।
पलद्वयेन हीना स्यादुक्ता मात्राशुवासने ॥”
अथ स्नेहवस्तिः ।
“शताङ्गसंस्ववाभ्यां च देयं स्नेहे च चूर्णकम् ।
तन्मात्रोत्तममध्यान्त्याः षट्चतुर्दशमाषकैः ॥
विरेचनात् सप्तरात्रे गते जातबलाय च ।
सुक्तामायाशुवास्याय वस्तिर्देयोऽनुवासनः ॥
अथाशुवास्य स्वभक्तसुष्णामुखेदितं शनैः ।
भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतं चक्रमण ततः ॥
उत्तुष्टानिखण्डिपूत्रं योजयेत् स्नेहवस्तिना ॥”
उष्णामुखेदित उष्णामुना स्नापितम् ।
“सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारणः ।
कुक्षितापरजङ्घस्य नेच स्निग्धे गुदे न्यसेत् ॥
ऊर्ध्वं वस्तिस्तु नृत्रैस्त्रिभ्योऽङ्गुलीनां चारयेत् ।
पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः ॥
जृम्भाकासजवादींश्च वस्तिक्वाले न कारयेत् ।
विश्रम्भात्प्रामित, कालं प्रोक्तो वस्तिस्तु पीडने ॥
ततः प्रस्थिते स्नेहे उक्तानो वाक्शतं भवेत् ।
खजानुनः करावर्त्तं कुण्याच्छोटिकया युतम् ॥
एषा मात्रा भवेदेका सर्ववैषे निश्चयः ।
निमेषोन्मेषश्च पुसामङ्गुल्या षोटिकाद्य वा ॥
गुर्वचरोधारणं वा वाङ्मात्रेण स्मृता बुधैः ।
प्रसारितैः सर्वगात्रैर्यथावीर्यं प्रसर्पति ॥”
यथावीर्यं स्नेहादि ।
“ताडयेत्तलवीरेण चींस्त्रीन् वारान् शनैः
शनैः ।
स्निग्धोऽथैव तथा श्रीर्गो शय्याश्चैवोत्तुषिपेत्त ॥
स्निग्धोऽथैव स्वपाणिभ्यां पूर्ववत्ताडयेद्बुधः ।
शय्याश्च पादस्तस्य त्रीन् वारानुत्तुषिपेत्त ।
जाते विधाने तु ततः कुण्यामिद्रां यथासुखम् ॥

वस्तिः

सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु ।
उपद्रव विना श्रीर्गं च सम्यगनुपासितः ॥”
उपद्रवस्थाने उपचोषाविति सुश्रुते पाठः ।
“जीर्णात्मस्य चायाद्वे स्नेहे प्रत्यागते पुनः ।
लघ्वत्वं भोजयेत् कामं दीप्तायितुं नरो यदि ॥
अशुवासिताय देयमितरेऽङ्गि सुखोदकम् ।
घान्यशुण्ठीकषाय वा स्नेहयापत्तिनाशनम् ॥”
सुखोदकसुष्णोदकम् । थापत्तिर्थापि ।
“अनेन विधिना षड्वा सप्त वाद्यौ नवापि वा ।
विधेया वस्तिवस्तिधामन्ते चैव निरुद्धम् ॥
दत्तस्तु प्रथमो वस्ति स्नेहयेद्वस्तिवङ्गुली ।
सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु नृहृत्समनिल जयेत् ॥
बल वर्णं च जनयेत् तृतीयस्तु प्रयोजितः ।
चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ स्नेहयेतां वसादृणी ॥
यद्यो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद एव च ।
अष्टमो नवमश्चापि मज्जानश्च यथाक्रमम् ॥”
यथाक्रममिति वचनादष्टमोऽस्य स्नेहयेत् ।
“एवं शुक्रमतान् दोषान् द्विगुणः साधु साध-
येत् ॥
द्विगुणः अष्टादशदिवसाधिको वस्तिः ।
“अष्टादशाष्टादशकान् वस्तीनां यो निधिवते ।
स कुञ्जरबलीऽप्यस्य रये तुल्योऽमरप्रभः ॥
रूपाय बहुवाताय स्नेहवस्तिं दिने दिने ।
दद्यादेतन्तपान्येषामग्रावाधभयात्तद्वात् ॥
स्नेहोऽप्यमात्रो रूपाणां दीर्घकालमनवयः ॥”
अनवयोऽवाधकः ।
“तथा निरुद्धः स्निग्धानां मलमात्रं प्रशस्यते ॥
अथवा यस्य तत्कालं स्नेहो नियाति केवलः ।
तस्यान्योऽप्यतरो देयो नहि स्निग्धति तिष्ठति ॥”
स्निग्धति स्निग्धे तिष्ठति दत्तस्नेह इति शेषः ।
“अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नेति यदा पुनः ।
तदास्नेदेनाभाने शूलं श्वासश्च जायते ॥
पक्षाशये गुरुत्वश्च तत्र दद्यान्निरुद्धम् ।
तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैर्युक्ता फलवर्षिर्हिताथवा ॥
यथाशुलोमगोवायुमेकं स्नेहश्च जायते ।
तथा विरेचनं दद्यात् तीक्ष्णं नस्यं च शस्यते ॥
यस्य नोपद्रवं कुण्यात् स्नेहवस्तिर्विनिश्चतः ।
सर्वोऽप्यो वा वृत्तो रौक्ष्यादुपेक्षः स विज्ञानता ॥
अनायासं लघोरात्रे स्नेहं संशोधनेऽहरेत् ।
स्नेहवत्तावनायाते नास्यः स्नेहो विधीयते ॥
गुरुचोररूपतीक्ष्णभागौऽप्युष्णकरौऽहम् ॥
शतावरीसहचरं काकनासा पलोन्मिताम् ॥
यवमायातसीकोलकुलस्यात् प्रष्टुतोन्मितात् ।
चतुर्दशोऽमसः पक्ता द्रोणशेषेण तेन च ॥
प्रसेतोलादकं पेक्षेर्जोऽनीये पलोन्मिते ।
अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारशुत् ॥”
पूतिकं करञ्जः । रौक्ष्यं रौक्ष्य इति सुगन्ध-
द्वणविशेषः । काकनासा कौयाटोटी । प्रष्टत
पलद्वयम् ।
“षट्सप्ततियापदस्तु जायन्ते वस्तिकर्मणः ।
दूषितात् समुदायेन तापिकित्वास्तु सुश्रुतात् ॥”
समुदायेन अनुचितनेत्रादिसामग्र्या ।

वस्तिः

“पानाहारविहाराश्च वस्तिकर्मणि कृतस्तथाः ।
स्नेहपात्रसमाः कार्या नात्र कार्या विचा-
रणा ॥”
अथ निरुद्धवस्तिविधिः ।
“निरुद्धवस्तिर्बहुधा भिद्यते कारणात्तरैः ।
तेरेव तस्य नामानि कृतानि सुनिपुणैः ॥”
कारणात्तरैः समवाधिकारणभेदे ।
“निरुद्धस्यापरं नाम प्रोक्तमास्यापनं बुधैः ।
स्वस्थानस्थापनादोषधातूनां स्थापनं मतम् ॥
निरुद्धस्य प्रमाणश्च प्रस्थः पादोत्तरं परम् ।
मध्यमं प्रस्थसुदृढं हीनश्च कुडवास्तयः ॥”
परं श्रेष्ठम् ।
“अतिस्निग्धोऽस्निग्धदोषः चतोरस्कः कृशस्तथा ।
अस्निग्धदोषः अशुत्स्निग्धदोषः । अदत्तोऽस्नेशन
इति यावत् । चतोरस्क उरःचतवान् ।
“आधानच्छर्दिहृत्कार्शः शोथश्चासप्रपीडितः ।
गुदशोफातिसारात्तो विस्त्रुचैकृष्टसंयुतः ॥
गर्भिणी मधुमेष्टी च नास्याप्याश्च जलोदरी ।
वातयाधायुदावर्त्तं वाताद्विषमन्वरे ॥
नृच्छाद्विषोदरानाहमृत्तुच्छाशरीरौ च ।
हृत्तुग्दरमन्दादिप्रमेहेषु निरुद्धम् ॥
शूलेऽप्यपि च क्षुद्रोमे योजयेद्विधिवद्बुधः ।
उन्मृष्टानिखण्डिपूत्रं स्निग्धं स्निग्धमभोजितम् ॥
मध्याह्ने रश्मिर्धौ च यथायोग्यं निरुद्धयेत् ॥”
स्निग्धं स्वभक्तम् । स्निग्धं उष्णामुत्तुषितम् ।
“स्नेहवस्तिविधानेन बुधः कुण्यामिरुद्धम् ॥
जाते निरुद्धे च ततो भवेदुत्कटकासनः ।
तिष्ठेन्मुहूर्तमात्रं निरुद्धागमनेच्छया ॥”
अत्र सुहृत्तमात्रशब्दे नेतदपि बोधितम् ।
निरुद्धप्रत्यागमनकालो सुहृत्तमात्रः ।
“अनायातं सुहृत्तांस्तु निरुद्धं शोधनेऽहरेत् ।
निरुद्धेरेव मतिमान् चारुश्चास्वस्वैवैः ॥
यस्य क्रमेण गच्छन्ति विटपितकफवायवः ।
लाघवश्चोपजायेत सुनिरुद्धं तमादिशेन ॥
विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता आधिनियमः ॥
आस्यापनस्नेहवद्दोः सम्यग्दाने तु लक्ष-
णम् ॥”
विविक्तता दत्तौषधनिःसरणम् ।
“अनेन विधिना शुक्लामिरुद्ध वस्तिदानवित् ।
द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथोचितम् ॥
सस्नेह एकः पवने पित्तं द्वौ पयसा सह ।
कषायकटुका मृत्रा कषे लघ्णाश्चयो हितः ॥
पित्तश्लेष्मानिलाविष्टं क्षीरयूषरसैः क्रमात् ।
निरुद्धं भोजयित्वा च ततस्तमनुवासयेत् ॥
सुकुमारस्य हृत्तस्य वालस्य च नृदुर्हितः ।
वस्तिक्षीरणा प्रयुक्ता हि तेषां हन्याद्विना-
युमी ॥
दद्यादुत्कृष्टं पूर्वं मध्ये दोषहरं ततः ।
पश्चान् संश्रमणीयश्च दद्याद्वस्ति विषक्षणः ॥
एरुद्धवीर्यं मधुकं पिप्पली सैन्धवं वचा ।
हृषुया फलकक्लश्च वस्तिरुत्कृष्टः स्मृतः ॥”
हृषुया फलकक्लश्च वस्तिरुत्कृष्टः स्मृतः ॥
हृषुया फलकक्लश्च वस्तिरुत्कृष्टः स्मृतः ॥

वस्तिः

“शताङ्गा मधुकं विख्यं कौटुम्भं फलमेव च ।
सकाङ्क्षिक, सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥”

इति दोषहरवस्तिः ॥ १ ॥

“प्रियङ्गुमधुकं सक्ता तथैव च रसाञ्जनम् ।
सचीर, शस्यते वस्तिर्दोषाणां शमनः स्मृतः ॥”

इति शमनवस्तिः ॥ २ ॥

“त्रिफलाकाथगोमूत्रचौद्रचारसमायुताः ।
ऊषकादिप्रतीवाया वस्तयो लेखना, स्मृताः ॥”
ऊषकादिप्रतीवायाः ऊषकादिगणविशेषचूर्ण-
प्रक्षेपाः । इति लेखनवस्तयः ॥ ३ ॥

“हृद्यन्मयनिःकाथैः कल्केर्मधुरकैर्युता ।
चर्ममोसरसोपेता वस्तयो हृद्यताः स्मृताः ॥”

इति हृद्यवस्तयः ॥ ४ ॥

“वदयैरावतीशेनुशाल्मलीपुष्पजाङ्गराः ।
ऐरावती नाराङ्गी । शेनुः बहुवारः ।
चौरसिद्धा चौरशुक्ता नाम्ना पिच्छलसंज्ञिता ।
अजोरभैरवधिरैर्युक्ता देया विचक्षणेः ।
अजम्भ्यागः । उरभो मेघः । शृणुः कृष्णशृङ्गाः ।
“मात्रा पिच्छलवस्तीनां पक्षेहादशभिर्मता ॥”

इति पिच्छलावस्तयः ॥ ५ ॥

“दत्तादौ सैन्धवस्याश्च मधुन, प्रवृत्तिद्वयम् ।
विनिर्मयं ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रवृत्तित्रयम् ॥
एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रवृत्तिं क्षिपेत् ।
संस्पर्शिते कषायान्तु चतुःप्रवृत्तिचम्बितम् ॥
शङ्खीयाश्च तदावापमन्ते दिप्रवृत्तोन्मितम् ।
क्षिप्त्वा विमथ्य दद्याच्च निरुद्धं कुशलो भिषक् ॥
एवं प्रकल्पितो वस्तिर्हादशप्रवृत्तो भवेत् ।
वाते चतुःपल चौद्र दद्यात् स्नेहस्य वटपलम् ॥
पित्ते चतुःपल चौद्र स्नेह दद्यात् पलत्रयम् ।
कफे तु वटपल चौद्रं क्षिपेत् स्नेह चतुः-
पलम् ॥”

इति निरुद्धमात्रा ॥

“एरुङ्कायतुल्यांशं मधु तैलं पलायकम् ।
शतपुष्पापलाहर्णेन सैन्धवाहर्णेन संयुतम् ॥
मधुतैलिकसञ्ज्ञेय वस्तिर्दारुविलोडितः ।
मेदोगुल्महृमिह्रीहमणोदावर्तनाशन ॥
वसवर्णकारश्चैव दृष्यो दीपनहृद्य ॥”

इति मधुतैलिकवस्तिः ॥

“चौद्राण्यचौरतैलानां प्रवृत्तं प्रवृत्तं भवेत् ।
हृपुषा सैन्धवाक्षांशो वस्तिः स्यादुयापनः
पर ॥”

यापनं सारकः । इति यापनवस्तिः ॥ ६ ॥

“एरुङ्कमूलनिष्काथो मधु तैलं सचैन्धवम् ।
एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्लवीफल ॥”

इति युक्तरथवस्तिः ॥

“प्रचक्षुलस्य निष्काथस्यैल मागधिका मधु ।
सचैन्धवः सयष्टाङ्गः सिद्धवस्तिरिति स्मृत ॥”

इति सिद्धवस्तिः ॥

“सानुसुणोदकेः कुम्भादिवाखप्रमणीयताम् ।
वर्जयेदपरं सर्वमाचरेत् स्नेहवस्तिवत् ॥”

अथोत्तरवस्तिविधिः ।

“अतः परं प्रवक्ष्यामि वस्तिस्तरसंज्ञितम् ।

३१०

वस्तिः

निरुद्धादुत्तरो यस्मात्तस्मादुत्तरसंज्ञकः ॥
दादशाङ्गलकं नेत्रं मध्ये च लतकार्णिकम् ।
मालतीपुष्पदन्ताभ द्विदं सर्वपनिर्गमम् ॥
पञ्चविंशतिवर्षाणामधोमात्रा द्विकार्णिका ।
तद्वर्गं पलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः ॥
अथ स्थापनशुद्धस्य लक्षणं स्नानभोजनैः ।
स्थितस्य जागृमात्रेण पीठेऽन्विष्य शलाकया ॥
क्षिप्रया मेढ्रमार्गेण ततो नेत्रं नियोजयेत् ।
शनेः शनेर्हृताभ्यक्ते मेढ्ररन्ध्रेऽङ्गुलानि षट् ॥
ततोऽवपीठयेदक्षिं शनेर्नेत्रं विनिर्हरेत् ।
ततः प्रत्यागते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ॥
स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुम्भादुत्तराङ्गुलम् ।
सुहुः प्रवेशं योष्यच्च योन्मन्तुतुरङ्गुलम् ॥
हृङ्गुलं सूत्रमार्गे च सध्मनेत्रं वियोजयेत् ।
सूत्रकृच्छ्रविकारेण बालानां लेकमङ्गुलम् ॥
शनेर्नेत्रमधोमार्गेण सूत्रं नेत्रं विचक्षणेः ॥
मालतीपुष्पदन्ताभ नेत्रमित्युक्तत्वात् पुनः सध्म-
शब्दाभिधाने बालानां ततोऽपि नेत्रस्य सध्मता-
वोधनार्थम् ।

“योनिमार्गेण नारीनां स्नेहमात्रा द्विपालिका ॥
सूत्रमार्गे पलोन्माना बालानाञ्च द्विकार्णिकी ।
उत्तानाये क्षिये दद्यात् ऊर्ध्वान्ने विचक्षणे ॥
अप्रत्यागच्छति भिषक् वस्तावुत्तरसंज्ञिते ।
भूयो वस्तिं विदध्याच्च सयुक्तं शोधनेर्गुणैः ॥
फलवस्तिं विदध्याद्वा योनिमार्गे षट् भिषक् ।
सूत्रेर्विनिर्मितां क्षिप्रं शोधनद्वयसयुताम् ॥
दत्तमाने तथा वस्तौ दद्याद्वस्तिं विशारदः ।
चौरिदक्षकषायेण पयसा शीतलेन वा ॥”
दत्तमाने वस्तौ यस्मिन् स्थाने वस्तिर्दत्तस्तस्मिन्
दत्तमाने ।

“वस्ति, शुक्ररुजः पुसा स्त्रीणामार्तवजा रुजः ।
हृन्वाडुत्तरवस्तिस्तु नोपिवा मेहिनां क्षिपेत् ॥
सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदक्रम एव च ।
वस्तिस्तरसञ्ज्ञस्य समानः स्नेहवस्तिना ॥” ॥
अथ फलवर्तिविधिः ।

“हृताभ्यक्ते गुदे क्षिप्त्वा सञ्ज्ञां स्वाङ्गुलवस्तिभा ।
मलप्रवर्तिनीं वर्ति, फलवर्तिञ्च सा स्मृता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ७ ॥

(“चतुरङ्गुला वैशुमयीं नाङ्गीं प्रतिषेधेन कृत्वा
तथा वस्तिप्रतिकर्म्मं कुर्यात् ।

नातिचोष्ये च काले च न शीते न च भोजिते ।
न निद्रासौ च सूत्रार्त्तं विहारं न च वेदभाक् ॥

वस्तिकर्म्मं निरुद्धञ्च कारयेत् निरस्य च ।
आदौ सूत्रविद्योत्तर्गं कृत्वा गुदं प्रक्षाल्य नाति

प्रिथिलशय्यायां शाययित्वा वामाङ्गे वामपादं

दक्षिणाङ्गे दक्षिणपादञ्च सङ्कोच्य जङ्घोपरि-

संस्थाप्य गुदाभ्यन्तरे हृङ्गुलमात्रां नाङ्गीं सुधीं

सञ्चारयेत् । ततः शने शनेर्वस्तिं निष्पीड्य
द्विपलपरिमिततैलेन निरुद्धं कुर्यात् । निरुद्धा-
नन्तरं शने शनैरुत्तानं शाययित्वा ऊर्ध्वं

कृत्वा च पश्चात् सङ्कोच्य पाणिभिः पञ्च वारान्
स्किक्पिण्डान् चोटयेत् । ततः स्वस्य कृत्वा

वस्तिः

अथोपायमाशयं मलस्थानं बोधयति । वस्तु-
हरवातान् दोषान् निवारयति । पञ्चितास्तं
वस्तिनिरुद्धं तद्वस्तिकर्म्मं च विदुः ।” इति
हारीते सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

“कृतकण शैलवरस्य रम्ये
स्थितं धनेशायतनस्य पार्श्वे ।
महर्षिष्वेष्टं तमप्रियेशः
पुनर्वसुम्याङ्गलिरन्वष्टुच्छत् ॥
वस्तिर्नरेभ्यः किमपेक्ष्य दत्तः
स्यात् सिद्धिमान् किन्नयनस्य नेत्रम् ।

कौटुकं प्रमाणाङ्गति किङ्कणञ्च
केषाञ्च किं योनिगुणञ्च वस्तिः ॥

निरुद्धकर्मं प्रणिधानमात्राः
स्नेहस्य वा काः शमने विधिः कः ।

के वस्तयः, केयु मता इतीदं
शुक्लोत्तरं प्राह वचो महर्षिः ॥

समीक्ष्य दोषौघदेशकाल-
साक्षात्प्रसिद्धौकवयोबलानि ।

वस्तिः प्रयुक्तो नियत गुह्यय
स्तुः सर्वकर्मसिद्धिं च सिद्धिमिति ॥

सुवर्णरूप्यवपुताम्रवीतिं
कांस्यास्त्रिशस्त्रहमनेयुदने ।

नलैर्बिधायेर्मणिभिश्च तैस्तेः
काव्याणि नेत्राणि सुकार्णिकानि ॥

यद्वादादशाङ्गुलसंज्ञितानि
षट्विंशतिदादशवर्णानाम् ।

स्युर्मुद्गकर्कशसतीनवाह-
क्षिद्राणि वर्तन्ता पिहितानि चापि ॥

यथावयोऽङ्गुलकनिष्ठिकाभ्यां
मृजामयो, स्युः परिणामवन्ति ।

मृजूनि गोपुच्छसमाहृतीनि
सञ्ज्ञानि च स्युर्गुलिकास्तुखानि ॥

स्यात् कर्णिकेकापचतुर्थभागे
मृजुश्रिते वस्तिनिबन्धने द्वे ।

जरदृग्वो माह्विहृद्वारिणो वा
स्यात् शौकरो वस्तिरस्य चापि ॥

हृङ्गुलानुर्दृशिरो विगन्ध-
कषायरक्तः सुष्टु सुशुद्धः ।

गुणां वधो वीक्ष्य यथाशुक्लप
नेत्रेषु योष्यस्तु सुबद्धस्रवः ॥

वस्तिरमावे ज्ञवाना गतो न
स्यादङ्गुपादं सूचनं पटो वा ।

आस्थापनार्हं पुरुषं विधिज्ञ
समीक्ष्य पुण्येऽहनि शुक्रपचे ॥

प्रशस्तनक्षत्रसुहृन्मयोगे
जीर्णाग्नेकाग्रसुप्रक्रमेत् ।

बालांशुर्ध्वं क्षिप्रं सराक्षां
द्वे पञ्च मूले च पलोन्मितानि ॥

अथौ पलाय्यर्द्धतुलाञ्च मासा-
च्छागात् पदेऽस्य चतुर्थेशेषम् ।

पूतं यवानौफलविखण्ड
वक्ष्याशताङ्गा घनपिप्लीनानाम् ॥

वस्तिः

कल्मसुं दृष्ट्वा प्रयुतेः स तैले-
र्युतं सुखोष्णं तु पिप्पुप्रमाणैः ।
गुडोत्पलं द्विप्रस्तानु मात्रां
स्नेहस्य युक्त्वा मधुसैन्धवादि ॥
प्रक्षिप्य वस्त्रौ मथितं खजेन
सुबहुसंस्कृत्य च निर्मालीकम् ।
अङ्गुष्ठमध्वेन सुखं पिपाय
नेत्राग्रसंस्थामपनीयवर्त्तिम् ॥
तेजोऽक्षगात्रं कृतमत्र विट्कं
नाति क्षुधार्तं शयने मनुष्यम् ।
समेध वेधस्ततश्चैरसेवा
नायुष्मिन्ने स्नात्तरणोपपन्ने ॥
सथेन पार्श्वेन सुखं शयान
क्षत्वर्जुदेहं स्वसुषोपधानम् ।
निष्कुक्ष्य सथेतरमस्य सक्थि
वामं प्रसार्य प्रणयेत्तत्तत् ॥
स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागं
स्निग्धं शनैर्दृजुष्टव्यम् ।
अकम्पनवेपनलाघवादीन्
पाण्योगुणं चापि विदर्शयन् हि ॥
प्रपीथ चैकग्रहणेन दत्तं
नेत्रं शनैरेव ततोऽवकर्षेत् ।
तिथ्येकप्रणीते तु न याति धारा
गुदव्रणं स्याच्चरितं च नेत्रे ॥
दत्तं शनैर्नाशयमेति वस्तिः
कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितम् ।
श्रीतस्त्वितस्तम्भकरो विदारं
मूर्च्छां च कुप्यादतिमात्रमुष्णः ।
स्निग्धोऽतिजाघं पवनानु रुच-
स्त्वन्व्यमात्रां लवणस्त्वयोगम् ।
करोति मात्राभ्यधिकोऽतिथोग
क्षामन्तु सान्द्रः सुचिरेण चेति ॥
दाहातिवारौ लवणोऽतिकुप्या-
त्तस्मात् प्रयुक्तं सममेव दद्यात् ।
पूर्वं हि योष्य मधुसैन्धवन्तु
स्नेहं विनिर्मयं ततोऽशुक्लम् ॥
विमथ्य सयुष्य पुनर्द्रव्येत्तत्
वस्त्रौ निदध्यामथितं खजेन ।
आमाशयोऽतिग्रहणीगुदश्च
तत्पार्श्वसंस्थं सुखोपलब्धिः ॥
क्षीयन्त एव वलयश्च तस्मात्
सथं शयानोऽरतिवस्तिदानम् ।
विह्वलवेगो यदि चार्द्धदत्ते
निष्कृष्य दत्ते प्रणयेद्वेशम् ॥
उत्तानदेहस्य कृतोपधानः
स्याद्दीर्घमात्रोति तथास्य देहम्
एकोऽपकर्षयन्नितं स्वमार्गात्
पिप्प द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥
प्रत्यागते कोष्णज्जावस्तिः
शाल्यममवाचानुमा रसेन ।
जीर्णं तु सायं लघु चात्यमात्रं
सुतेऽनुवात्यः परितः दृष्टव्यम् ॥”

वस्तिः

“स्निग्धोष्ण एकः पवने निरुहो
द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पिप्पे ।
त्रयः समूत्रा कटुकोष्णतीक्ष्णाः
कफे निरुहो न परं विधेयाः ॥
रसेन वाते प्रति भोजनं स्यात्
क्षीरेण पिप्पे तु कफे च यूषे ।
तथानुवासेषु च विव्यते ल
स्याज्जीवनीयं फलसाधितम् ॥”
इति चरके सिद्धिस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
“तत्र स्नेहादीनां कर्मणां वस्तिकर्मप्रधान-
तममाहुराचार्याः । कस्मादनेककर्मकरत्वा-
दस्तिरिह वस्तिनां विधेयसंयोगाद्दोषाणां
संशोधनसंश्रमनसंश्रयणानि करोति । क्षीय-
शुक्रं वाजीकरोति कृशं दृश्यति स्थूलं कर्ष-
यति चक्षुः प्रीणयति वक्षीपलितसुपहन्ति वयं
स्यापति । शरीरोपचयं वर्णं वलमारोग्य-
मायुषः परितुष्टिश्च करोति वस्तिः सम्य-
गुपासितः ॥ तथा ज्वरातीसारतिमिरप्रति-
श्लायशरीरोगाधिमान्निर्वाहोऽप्येकपक्षाघाते-
काङ्गसन्वाङ्गरोगाधानोदरशर्कराशूलवृद्धय-
दयानाहस्रज्वरकुष्ठगुल्मवातशोथितवातमज-
पुरीषोदावर्तशुक्रार्तवस्तन्यनाश्रुद्धुमग्याग्रहा
शोऽक्षरौ मृदुगर्भप्रभृतिषु चात्यर्थमुपयुज्यते ॥”
“तत्र द्विविधो वस्तिः नैरुहिकः स्नेहिकश्च ।
आस्थापनं निरुह इत्यनर्थान्तरम् । तस्य
विकल्पो माधुतेलकः । तस्य पर्यायशब्दो
यापनो युक्तरथ सिद्धवस्तिरिति । सदीप-
निर्हरणाच्छरीररोगहरणाद्वा निरुहः । वयः
स्थापनादायुःस्थापनाद्वास्थापनम् । माधुतेलि-
कविधानश्च निरुहक्रमचिकित्सिते वक्ष्यामः ॥
तत्र यथा प्रमाणगुणविहितः स्नेहवस्ति-
विकल्पोऽनुवासनः पादावकृष्टः । अनुवसन्नपि
न दुष्यत्यनुदिवसं दीयत इत्यनुवासनः ॥
तस्यापि विकल्पोऽर्द्धमात्रावकृष्टोऽपरि-
हार्योऽमात्रावस्तिरिति ॥” इति सुश्रुते चिकित्
सितस्थाने ३५ अध्यायः ॥
“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यापदः स्नेहवस्तिजाः ।
वज्रवन्तो यदा दोषाः कोष्ठे स्युरनिनादयः ॥
अल्पवीर्यं तदा स्नेहमभिभूय पृथग्विधान् ।
कुर्वन्त्युपद्रवान् स्नेहः स चापि न निवर्त्तते ॥
तत्र वाताभिभूते तु स्नेहे सुखकपायता ।
जृम्भावातरुजास्तास्ता वेपथुर्विषमज्वरः ॥
पित्ताभिभूते स्नेहे तु सुखस्य कटुता भवेत् ।
दाहस्तृणा ज्वरः खेदो नेत्रमूत्राङ्गपीतता ॥
श्लेष्माभिभूते स्नेहे तु प्रसेको मधुरास्यता ।
गौरवं कर्द्विश्चकृष्य कृच्छ्रः श्रीतज्वरोऽरुचिः ॥
तत्र दोषाभिभूते तु स्नेहे वस्तिं निधापयेत् ।
यथास्य दोषशमनानुपयोप्यानि यानि च ॥
अथाशितेऽन्नाभिभवात् स्नेहो नैति यदा
तदा ।
गुरुरामाश्रयः शूलं वायुश्चाप्रतिषण्णः ॥
हृत्पीडासुखवैरस्यं आसो मूर्च्छा भ्रमोऽरुचिः ।

वस्तु

तत्रापतर्पणस्थाने दीपनो विधिरिष्यते ॥
अशुद्धस्य मसोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
तदाङ्गसदनाभाते श्वासः शूलश्च जायते ॥
प्रकाशयगुरुत्वश्च तत्र दद्यान्निरुहणम् ।
अतितीक्ष्णौषधैरेव सिद्धिश्चाप्यनुवासनम् ॥
शुद्धस्य दूरागुहते स्नेहे स्नेहस्य दर्शनम् ।
गात्रेषु सर्वेन्द्रियाणां सुपलेपोऽनुवादनम् ॥
स्नेहगन्धिसुखान्तत्र कासश्चासावरोचकः ।
अतिपीडितवस्त्रं विविधा स्थापनन्तथा ॥
अस्तिन्नस्याविशुद्धस्य स्नेहोऽल्पः सम्प्रयो-
जितः ।
श्रीतो नृदुश्च नाभ्येति ततो मन्दं प्रवाहयेत् ॥
विबन्धगौरवाभानशूलाः प्रकाशयं प्रति ।
तत्रास्थापनमेवाशु प्रयोष्य सानुवासनम् ॥
अल्पं युक्तवतोऽल्पो हि स्नेहो मन्दगुणस्तथा ।
दक्षो नैति क्षमोत्क्षेपौ भृशं वा रतिमाव-
हेत् ॥
तत्र वास्थापनं कार्यं शोधनीयेन वस्तिना ।
अनुवासनश्च स्नेहेन शोधनीयेन शस्यते ॥
अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छेन्न दूष्यति ।
कुप्याद्वस्तिगुणां चापि जीर्णस्त्वल्पगुणो भवेत् ॥
यस्य नोपद्रवं कुप्यात् स्नेहवस्तिरनिःसृतः ।
सर्वोऽल्पो वा ततो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजा-
नता ॥
अनायान्तस्त्वहोरात्रात् स्नेहं संशोधनेर्जयेत् ॥
स्नेहवस्त्वावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते ।
इत्युक्ता यापदः सर्वाः, सलक्षणचिकित्-
सिताः ॥”
इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३६ अध्यायः ॥
वस्तिकर्माणां, पु, (वस्तिकर्मणा तच्छोधनयापा-
रेण व्याप्यः । वस्तिशोधने एवास्य प्रचुरकार्य-
करत्वात् तथात्वम् ।) अरिष्टश्च । भूरिठा
इति स्थातः । यथा,—
“अरिष्टो वस्तिकर्माणां वेद्यौरः केनितः
क्षुणः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वस्तिमलं, क्षी, (वस्तिनां भ्योभागस्य मलम् ।)
मूत्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६७ ॥
वस्तु, क्षी, (वसतीति । वस + “वसेस्तु ।” उणा०
१ । ७६ । इति तुन् ।) द्रवम् । यथा,—
“बुद्धयश्च स्तौपिक स्यात् सत्त्वं द्रव्यश्च वस्तु च ॥”
इति ॥
(तथा, भागवते । ६ । ४ । २७ ।
“यद्येव दारेषु सुतेषु बन्धुषु
दिपोत्तमस्यन्दनवाजिष्वसुषु ।
अचय्यरत्नाभरणास्त्रादि-
अनन्तकोषेष्वकरोदसंस्तुम् ॥”
पान्त्रभूतम् । यथा, रघौ । ३ । २६ ।
“अथोपनीतं विधिवद् विपश्चितो
विनिन्दुरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
अवन्ध्यज्ञाश्च वभूयुरत्र ते
क्रिया हि वक्ष्यन्तिता प्रसीदति ॥”)

पदार्थः । यथा,—

“भावः पदार्थो धर्मः स्यात् सत्त्वं तत्त्वञ्च
वस्तु च ॥”

‘इति त्रिकाण्डशेषः ॥’

(यथा, शकुन्तलायाम् १ अङ्के ।

“सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्त करणप्रवृत्तयः ॥”)

जगति वस्तुद्वय भावोऽभावश्च । इति न्याय-
शास्त्रम् ॥ सच्चिदानन्दाद्वय ब्रह्म । इति वेदान्त-
सारः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ४६ ।

“अहो वस्तुनि मात्स्यमहो भक्तिरवस्तुनि ॥”
काव्यम् । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । १५ । २५ ।

“वस्तुष्वश्वेषु ससुद्यमश्चेत्

श्वेषु मोहादसुद्यमश्च ।

श्वेषु कालेन ससुद्यमश्च

त्रिधैव कार्ययत्नं वदन्ति ॥”

अर्थः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारः ।
६ । ६५ ।

“अथाङ्गिरसमग्रयसुदाहरणवस्तुषु ।

ऋषयो नोदयामासु प्रत्युवाच स भूपरम् ॥”

इति वृत्तम् । यथा, विक्रमोर्व्वञ्चाम् ।

“अहमस्या कालिदासग्रथितवस्तुना नवेन चोट-
केनोपस्थास्ये ॥”)

वस्तुक, क्लौ, (वस्तु + सञ्ज्ञायां कन् ।) वास्तुकम् ।

इति शब्दरत्नावली राजनिघण्टुश्च ॥

वस्तुकी क्लौ, (वस्तुक + गौरादिवात् ङीप् ।)

अनेचिक्लीशाक । इति राजनिघण्टुः ॥

वस्त्य, क्लौ, (वस्तु + क्तन् । वस्तिर्वासस्तस्यां

साधु । वस्ति + “तत्र साधु” । ४ । ४ । ६८ ।

इति यन् ।) गृहम् । इत्यमरः ॥

वस्त क्लौ, (वस्त्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति । वस

आच्छादने + “सर्वधातुभ्य ङ्” उणा० ४ ।

१५८ इति ङ् ।) परिधानाद्युपयुक्तकार्पासादि-

निर्मितवस्तु । कापट् इति भावा । तत्पर्याय ।

आच्छादनम् २ वासः ३ चेलम् ४ वसनम् ५

अशुकम् ६ । इत्यमरः ॥ सिचय ७ प्रोतः ८

लक्तक ९ कर्पट १० शाटक ११ कशियुः १२ ।

इति जटाधरः ॥ वासनम् १३ द्विचयम् १४

प्रोतम् १५ क्वादम् १६ वासनम् १७ । इति

शब्दरत्नावली ॥ ३३॥ अस्य परिधानविधिर्यथा,

भृगु ।

“विकस्रोऽनुत्तरीयश्च नमश्चावच्छ एव च ।

अतः स्मार्त्तं तथा कर्म्म न नमश्चिन्तयेदपि ॥”

विकस्र परीधानासदृशकच्छ । तथा च ।

“परीधानाद्विक्कक्षा निवह्ना ह्यासुरी भवेत् ॥”

स्मृतिः ।

“वामे एष्टे तथा नाभौ कञ्चत्रयमुदाहृतम् ।

गभि कचे परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥”

बौधायनः ।

“नाभौ धृतश्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी ।

अन्तरीय प्रशस्त तद्विष्णुसुमयोक्तयोः ॥”

प्रवेता । दशा नाभौ प्रयोजयेत् । स्मृतिः ।

न स्यात् कर्म्मणि कञ्चुकीति । उत्तरीयधारणं
चोपवीतवत् ।

“यथा यज्ञोपवीतश्च धार्यते च द्विजोत्तमे ।

तथा सन्धार्यते यज्ञादुत्तराच्छादनं शुभम् ॥”

इति स्मृतेः ॥

अत्र यथा द्विजोत्तमेः सन्धार्यत्वादिना उप-
वीत धार्यते तथा उत्तराच्छादनमपि द्विजो-

त्तमैरिति प्रदर्शनमात्रम् । प्रागुक्तभृगुवचनेन

सर्वेषां द्विवस्त्रताप्रतीतिः । पारस्करः । एकस्त्रे-

द्वाधो भवति तस्य उत्तरार्द्धेन प्रच्छादयतीति ।

इत्याह्विकतत्त्वम् ॥ ३३॥ अस्य धारणगुणा ।

यथा,—

“काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीं प्रदधैवम् ।

श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्मलामरधारणम् ॥”

इति राजवल्गुः ॥ ३३॥

अपि च ।

“स्नातस्थानन्तरं सन्ध्यावस्त्रेण तनुमार्जनम् ।

कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूयादोषनाशनम् ॥

कौशेयं चित्रवस्त्रञ्च रक्तवस्त्रं तथैव च ।

वातश्लेष्मादौ तत्तु शीतकाले विधारयेत् ॥”

कौशेयं पट्टाभरणं तत्तु वस्त्रञ्च ।

“मेघं सुशीतं पित्तं कषायं वस्त्रमुत्थते ।

तद्धारयेदुष्णकाले तच्चापि लघुं शस्यते ॥”

कषायं कौकची इति लोके । कषायरागरक्तं

वा ।

“शुक्लं शुभं वस्त्रं शीततापनिवारणम् ।

न चोष्णं न च वा शीतं तत्तु वर्षासु धारयेत् ॥

यशस्य काम्यमायुष्यं श्रीमदानन्दवर्द्धनम् ।

त्वष्टी वशीकरं रथं नवं निर्मलमम्बरम् ॥”

काम्यं कामोद्दीपकम् ।

“कदापि न जनैः सद्भिर्प्रायश्चित्तं मलिनमम्बरम् ।

तत्तु कण्डूकमिकरं स्नान्यलक्ष्मीकरं परम् ॥”

अजन्मपरीशोभा दादित्र वा । इति भाव-

प्रकाशः ॥ ३३॥ (अथ खड्गे वस्त्रादिदर्शनान्

शुभफलं यथा,—

“कन्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान् सुते-

जसः ।

यः पश्येत्कभते यो वा कृत्वादर्शविषामिषम् ॥

शुक्लां सुमनसो वस्त्रमध्याक्षेपनं फलम् ॥

यस्य स्यादायुरारोग्यं विसं बहु च सोऽनुते ॥”

इति वामदे शरीरस्थाने षष्ठ्याध्याये ।)

अथ गववस्त्रपरीधानदिनम् ।

“अक्षानुराधवसुतिष्यविशाखहस्त-

चित्रोत्तराभिपवनादितिरेवतीषु ।

जन्मर्त्तनीवसुधशुक्रदिनोत्पत्तादौ

धार्म्यं नव वसनमीश्वरदेवतुष्टौ ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ३३॥

अपि च ।

“सूर्ये चाख्यधनं व्रणं शशिदिने क्लेशः सदा

भूमिजे

वस्त्राणां बहुता उधे सुरगुरौ विद्यागम

सम्पदः ।

नानाभोगयुतः प्रमोदशयनं दिव्याङ्गना भागवे
शरीरे स्तु खलु रोगशोककलहा वस्त्रे धृते

नूतने ॥”

इति कर्म्मलोचनम् ॥ ३३॥

अस्य चारसंयोगनिषिद्धादिनां यथा —

“मन्दमङ्गलघण्टीषु द्वादश्यां श्राद्धवाचरे ।

वस्त्राणां चारसयोगो द्वादश्यासप्तमं कुलम् ॥”

इत्याह्विकाचारतत्त्वम् ॥

तद्दानफलं यथा,—

“वासोदक्षन्त्रवासीक्षमन्त्रिसाक्षीक्षमन्त्रदः ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“द्विजानां ये तु सततं शुभवस्त्रप्रदा नराः ।

वस्त्रगन्धयुतं मन्यास्तेषां सुजलश्रीतलः ॥”

इत्यादि बह्विपुराणे यमशर्मिलोपाख्याननामा-

ध्यायः ॥ ३३॥ तेन विष्णुपूजाविधिर्यथा,—

“दुग्धलपट्टकौशेयवाल्मीकापांसकादिभिः ।

वासोभिः पूजयेद्विष्णुं सुशुभैरात्मनः प्रिये ॥”

इति तत्रैव क्रियायोगनामाध्यायश्च ॥

तद्व्यवहाराविधिर्यथा । विष्णुधर्मोत्तरम् ।

“वस्त्रं दशान्तमादद्यात् परिधाय तथा पुनः ।

आरुह्योपानहौ यानमारुह्यैव च पादुके ॥”

तस्मादधिपतिर्यथा । तत्रैव ।

“वार्हस्पत्यः स्मृतं वाचं सौम्यानि रक्षतानि च ।

पश्चिणश्च तथा सर्वं वायव्या परिकीर्तितं ॥”

तत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तं यथा । हारीतः । मणि-

वासोगवादीनां प्रतिग्रहे चावित्राष्टशतं जपेत् ।

अष्टसहस्रं अष्टोत्तरसहस्रम् । इति शुद्धि-

तत्त्वम् ॥ ३३॥ अपि च ।

श्रीभगवाद्वाचः ।

“कार्पासं काम्बलं वाल्मीकौशेयं वस्त्रमिष्यते ।

तत् पूर्वं पूजयित्वैव मन्त्रेर्देवाय चोत्सृजेत् ॥

निर्देशं मलिनं जीर्णं क्लिप्तं गात्रावलिङ्गितम् ।

परकीयं वायुदृष्टं सूर्योर्विष्टं तथोपितम् ।

उपनेशं विधौतश्च श्लेष्मन्त्रादिदूषितम् ॥

प्रदाने देवताभ्यश्च देवे पैत्रे च कर्म्मणि ।

वर्जयेत् प्रापयोगेन यज्ञाद्वापयोगेन ॥”

प्रापयोगेन इत्यत्र स्त्रीपयोगेन इति कपिवृ-

पुस्तके पाठः ।

“उत्तरीयोत्तरासङ्गौ निचोक्तो मोदयेत्क ।

परिधानश्च पञ्चेताम्यसूतानि प्रयोजयेत् ॥

श्राणवस्त्रं नीशारश्च तथेधातपवारणम् ॥”

कश्चित् पुस्तके श्राणवस्त्रमित्यत्र मन्त्रिवस्त्रमिति

पाठः ।

“चण्डातकं तथा दूष्य पश्च सूतान्यदुदये ।

पताकाध्वजदण्डादौ सूतं वस्त्रं प्रयोजयेत् ॥

अन्यथावरणादौ च तद्दिनां श्रुततोऽपि च ।

रक्तं कौशेयवस्त्रञ्च महादेवे प्रशस्यते ॥

गीतं तथैव कौशेयं वासुदेवाय चोत्सृजेत् ।

रक्तं कम्बलं दद्यात् शिवाय परमात्मने ॥

विचित्रं सर्वदेवेभ्यो देवीभ्योऽपि निवेदयेत् ।

कार्पासं सर्वतोभद्रं दद्यात् सर्वेभ्य एव तु ॥

नैकान्तरक्त दद्यात्तु वासुदेवाय चेलकम् ।
तथा नैकान्तरक्तानु शिवाय धनिवेदयेत् ॥
नीलीरक्तानु यद्वस्त्रं तत् सर्वत्र विवर्जितम् ।
देवे पेत्रे स्त्रीपयोगे वर्जयेत्तद्विचक्षणम् ॥
नीलीरक्त प्रमादात्तु यो दद्याद्विष्णवे बुधः ।
निष्कला तस्य तत्पूजा तदा भवति भैरव ॥
विचित्रे वासवि पुनर्लभ्य नीलीविरञ्जितम् ।
वस्त्रं दद्यान्महादेवे नान्यस्मै तु कदाचन ॥
दिपदा ब्राह्मणो यदन देवानां वासवो यथा ।
तथा भूगणवर्गेषु वस्त्रमुत्तममुच्यते ॥
वस्त्रेण ज्ञायते लक्षां वस्त्रेण ज्ञायते त्वचम् ।
वस्त्रान् स्यान् सन्ततः सिद्धिस्तु त्वर्गप्रदश्च तत् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

राज्ञा सदा वस्त्राच्छादितशरीरं कर्तव्यम् ।
यथा,—

“सर्वदा मङ्गलं रत्नं धारयेत् सह दूर्जया ।
अवस्त्राच्छादितं गात्रं न विप्रेभ्यः प्रदर्शयेत् ॥”

इति तत्रैव ८६ अध्यायः ॥

नीलवस्त्रं परिधाय विष्णुपूजननिवेधो यथा,—
वराह उवाच ।

“भूषितो नीलवस्त्रेण यो हि मातृपसर्पति ।
वर्षाणां शतं पञ्च कृमिर्भूत्वा स तिष्ठति ॥
तस्य वक्ष्यामि सुश्रोणि अपराधविशोधनम् ।
प्रायश्चित्तं विशालाक्षि येन मुच्येत किल्बिषात् ॥
व्रतं चान्द्रायणं कृत्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।
मुच्येत किल्बिषात् भूमे एवमेतन्न स शयः ॥”
इति वाराहे नीलवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥ ३॥ विष्णुपूजने रक्तवस्त्रपरी-
धाननिवेधो यथा,—

वराह उवाच ।

“रक्तवस्त्रेण सज्जितो यो हि मातृपसर्पति ।
तस्यापि शृणु सुश्रोणि कर्मं ससारमोक्षणम् ॥
रजस्वलासु नारीषु रजो यत्तत् प्रवर्तते ।
तेनासौ रजसा स्पर्शो कर्मदोषेण जानतः ॥
वर्षाणि दशपञ्चैव वसते तत्र निश्चयः ।
रजो भूत्वा महाभागे रक्तवस्त्रपरायणः ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि तस्य कायविशोधनम् ।
येन मुच्यन्ति वै भूमे पुरुषाः शास्त्रवर्जिताः ॥
एकादशरतं कृत्वा दिनानि दश सप्त च ।
वायुभक्षो दिनत्रौणि दिनमेकं जलाशनः ॥
एव स तृप्यते भूमे मम विप्रियकारकः ।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा ममासौ रोचते सह ॥
एतस्मै कथितं भूमे रक्तवस्त्रविभूषितम् ।
प्रायश्चित्तं महाभागे सर्वं ससारमोक्षणम् ॥”

इति तत्रैव रक्तवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्तम् ॥

परिधृतकृष्णवस्त्रस्य विष्णुपासननिवेधो यथा,—

“यः पुनः कृष्णवस्त्रेण मम कर्मपरायणः ।
देवि कर्माणि कुर्वीत तस्य वै पतनं शृणु ॥
बुधा वै पञ्चवर्षाणि काष्ठभक्षश्च जायते ।
मशकच्छोणि वर्षाणि कच्छच्छोणि च पञ्च च ॥
न स गच्छति ससारं मम कर्मपरायणः ।
पारावतश्च जायेत नववर्षाणि पञ्च च ॥

जातो ममापराधेन सितः पारावतो भुवि ।
निष्ठते मम पार्श्वेषु यत्रैवाहं प्रतिष्ठितः ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि तस्य ससारमोक्षणम् ।
येनासौ लभते सिद्धिं कृष्णवस्त्रपराधतः ॥
समाहं यावकं सुक्ता त्रिरात्रं शक्तपिच्छिकाम् ।
त्रीणि पिच्छान् त्रिरात्रं तु एव मुच्येत किल्बि-
षात् ॥

य एतेन विधानेन देवि कर्माणि कारयेत् ।
शुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गानुसारकः ।
न स गच्छति संसारं मम लोकाय गच्छति ॥”
इति तत्रैव कृष्णवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्तम् ॥
परिधृताधौतवस्त्रस्य विष्णुकर्मकरणनिवेधो
यथा,—

वराह उवाच ।

“वाससा न च धौतेन यो मे कर्माणि कारयेत् ।
शुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गानुसारकः ॥
तस्य दोषं प्रवक्ष्यामि अपराधं वसुन्धरे ।
पतन्ति येन संसारं वाससोच्छिष्टकारिणः ॥
देवि भूत्वा गजोन्मत्तसिद्धार्थकं नरो भुवि ।
उच्छिष्टं भवेज्जन्म जन्म चेकं खरस्तथा ॥
गोमायुरेकजन्मा वै जन्म चेकं हयस्तथा ।
सारङ्गश्चैकजन्मा वै ऋगो भवति चेकतः ॥
सप्तजन्मान्तरं पञ्चाक्षतो भवति मानुषः ।
मद्भक्तश्च गुणज्ञश्च मम कर्मपरायणः ॥
निरापराधो दत्तश्च अहङ्कारविवर्जितः ॥

धरम्युवाच ।

शुभमेतन् प्रयत्नेन यत्त्वया ससुदाहृतम् ।
संसारं वाससोच्छिष्टं येन गच्छन्ति मानवाः ॥
प्रायश्चित्तं मे ब्रूहि सर्वकर्मसुखावहम् ।
किल्बिषात् येन मुच्यन्ति तव कर्मपरायणः ॥

वाराह उवाच ।

शृणु तत्त्वेन मे देवि कथ्यमानं मयानघे ।
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि मम भक्तिपरायणः ॥
यावत्केन दिनं त्रीणि पिण्यान्तेन पुनस्तथा ।
कणभक्षो दिनत्रौणि पायसेन दिनत्रयम् ॥
एव कृत्वा महाभागे वाससोच्छिष्टकारिणः ।
अपराधं न विद्वेत ससारं न गच्छति ॥”
इति तत्रैव अधौतवास, परिधानप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥ ३॥ अथ परिधृतपरकीयवस्त्रस्य
विष्णुपूजादिकरणे प्रायश्चित्तम् ।

वाराह उवाच ।

“यः पारक्येण वस्त्रेण नावधूतेन माधवि ।
प्रायश्चित्ती पुमान्मूर्खो मम कर्मपरायणः ॥
करोति मम कर्माणि स्पृष्ट्वा ते मा तमः स्थितः ।
ऋगो वै जायते देवि वर्षाणि त्रीणि सप्त च ॥
हीनपादेन जायेत चैकजन्म वसुन्धरे ।
सूखंश्च क्षीधनश्चैव मद्भक्तश्चैव जायते ॥
तस्य वक्ष्यामि सुश्रोणि प्रायश्चित्तं मद्भौजसम् ।
येन गच्छति संसारं मम भक्तो यवस्थितः ॥
अष्टभक्तं ततः कृत्वा मम कर्मपरायणः ।
माधवश्चैव तु माधवश्च शुक्लपञ्चस्य द्वादशी ॥
तिष्ठेज्जलाशये तत्र चान्तो दान्तो जितेन्द्रियः ॥

अनन्यमानसो भूत्वा मम चिन्तापरायणः ॥
प्रभातायान्तु शृङ्खला उदिते च दिवाकरे ।
पञ्चमयं तनः पीत्वा शीघ्रं मुच्येत किल्बिषात् ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वाराहे परकीयवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥ ३॥ काश्चननिर्मितवस्त्रप्रमाणं
यथा,—

“यावत् काश्चनवस्त्राणां बाहिका गोपकन्यका ।
काश्चित्तत्राययुः शीघ्रं यत्र चन्द्रावली मुदा ॥”
इति ब्रह्मवेत्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८८ अध्यायः ॥
“आसनं वसनं शय्या जायापत्यं कमण्डलुः ।
आत्मनः शुचिरेतानि न परेण कदाचन ॥”
ईगङ्गौतादिवस्त्रस्य पश्चिमाद्यादिप्रसारित-
वस्त्रस्य च अधौतत्वं यथा,—
“ईगङ्गौतं स्त्रिया धौतं यङ्गौतं रजकेन तु ।
अधौतं तद्विजानीयाद्दृष्ट्वा दक्षिणपश्चिमे ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ ३॥

सत्यनपाः ।

“प्रागग्रसुदगग्रं वा धौतं वस्त्रं प्रसारयेत् ।
पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनान् शुचिः ॥”
अत्रायं दृष्ट्वा वृत्तवत् ॥ ३॥ प्रचेताः ।
“स्वयं धौतनं कर्तव्यं क्रिया धर्म्या विपश्चिता ।
न च राजकधौतेन नाधौतेन भवेत् कचित् ॥
पुत्रमित्रकलत्रेण स्वजातिवान्धवेन च ।
दासवर्गणं यङ्गौतं तनं पवित्रमिति स्थितिः ॥”
स्नानोत्तरं उष्णीषवस्त्रस्य धार्यत्वं यथा ।
उष्णीषधारणं शिरोजलापनयनाय । तेन तद-
नन्तरं न धार्यम् । तथा महाभारतम् ।
“आप्तुन, साधिवासेन जलेन च सुगन्धिना ।
राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलापितम् ।
जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास सृष्ट्विति ॥”
शिथिलापितं अगाढवद्धम् ॥ ३॥ निषिद्ध-
वस्त्राणि यथा । भारते ।
“न स्यतेन न द्रव्येन पारक्येण विशेषतः ।
सूषिकोन्कीर्णोर्ध्वेन कर्मं कुर्याद्विचक्षणः ॥”
नारसिंहे ।
“न रक्तमुख्यं वासो न नीलं प्रशस्यते ।
मलाक्तं दृष्ट्वाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः ॥”
उत्सव उन्मत्तवस्त्रविशेषम् । आचाररत्ने
उपनाः ।
“दृष्ट्वाहीनेन वस्त्रेण कुर्यात् कर्माण्यभावतः ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“वस्त्रं नान्यद्वर्तं धार्यं न रक्तं मलिनं तथा ।
जीर्णं वापदृशश्चैव श्वेतं धार्यं प्रयत्नतः ॥
उपानहं नान्यद्वर्तं ब्रह्मसूत्रं च धारयेत् ।
न जीर्णमलवदासो भवेच्च विभवे सति ॥”
योगियाज्ञवल्करः ।
“स्नात्वे वाससौ धौते अक्षिप्ते परिधाय च ।
प्रक्षाल्योक्तद्विजं हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥
अभावे धौतवस्त्राणां श्रायश्चौमाविकानि च ।
कुतपो योगपट्टं वा द्विजं वा येन वा भवेत् ॥

अधौतेन च वस्त्रेण निग्नैर्मितिकीं क्रियाम् ।
कुर्वन् फलं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम् ॥”
कृतपो नेपासकम्वल ॥ ३ ॥ तपेणात् पूर्णं
ज्ञानवस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा,—
“निष्पीडयति यः पूर्णं ज्ञानवस्त्रं तपेणात् ।
निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सप्त ॥”
यावालि ।

“ज्ञानं कृत्वा देवासास्तु विष्णुं कुरुते यदि ।
प्राणायामवधं कृत्वा पुनः ज्ञानेन शुद्धति ॥ ३ ॥
नार्द्रमेकं वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ॥”
हारीत । आर्द्रं वसनात्तद्वत्तमपि शुद्ध-
मिति ॥ ३ ॥ मदनपारिजाते पारस्कर ।
एकच्छेदाद्यो भवति तस्योत्तरार्द्धेन प्रच्छाद्य-
तौति । इत्याहुकतत्त्वम् ॥ ३ ॥ सक्रान्त्यादौ
वस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा । षट्त्रिंशत्त-
नगमौ ।

“संक्रान्त्या पञ्चदश्याश्च द्वादश्यां आह्नपासरे ।
वस्त्रं न पौडतेतत्र न च चारेण योजयेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वस्त्रकुट्टिम, क्ली, (वस्त्रनिर्मितं कुट्टिम-
मिव) कुट्टिमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वस्त्रस्य
कुट्टिमं कुट्टिमम् ।) वस्त्रयष्टम् ॥

वस्त्रयष्ट, क्ली, (वस्त्रनिर्मितं यष्टम् ।) वस्त्र-
निर्मितशाला । तौड इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पटवाप, २ पटमयम् ३ दूष्यम् ४ स्थलम् ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वस्त्रयन्त्रि, पु, (वस्त्रस्य यन्त्रिः ।) परिधान-
वस्त्रस्य यन्त्रनम् । तत्पर्यायः । उच्चय २
नीवी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वस्त्रपञ्जल, पु, कोलकन्द । इति राजनिर्घण्टः ॥
वस्त्रपुत्तिका, स्त्री, (वस्त्रनिर्मिता पुत्तिका पुत्त-
लिका ।) वस्त्रनिर्मितपुत्तलिका । इति शब्द-
माला ॥

वस्त्रभूषण, पु, (भूषयतीति । भूषि + ल्यु ।
वस्त्रस्य भूषणं रञ्जक इत्यर्थः ।) साकरुण्ड-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्त्रभूषणा, स्त्री, (वस्त्रस्य भूषणं रागो यस्याः ।)
मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणाद्यो-
ऽस्या मञ्जिष्ठाशब्दे ज्ञातया ॥)

वस्त्रयोनि, स्त्री, (वस्त्रस्य योनिरुत्पत्तिकार-
णम् ।) वसनोत्पत्तिकारणम् । यथा,—
“लक्ष्मणकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दृशं त्रिभु ॥”
इत्यमरः ॥

वस्त्ररञ्जन, पु, (रञ्जयतीति । रञ्ज + क्तिन् +
ल्यु ।) वस्त्राणां रञ्जनम् । कुसुम्भ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“स्यात् कुसुम्भं वस्त्रिशिखं वस्त्ररञ्जनमित्यपि ॥”
इति भाषप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वस्त्रं, क्ली, (वस्त्रं निवासे आच्छादने वा + “घाट-
वस्त्रव्यतिभ्यो न ।” उणा० ३ । ६ । इति
करणादौ यथायथं न ।) वसनम् । सूत्रम् ।
(यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ६ ।

“भूयसा वस्त्रमचरत् कभीयोऽविक्रीतो अका-
निशं पुनर्यन् ॥”)

वसनम् । वस्त्रम् । इति विश्वः । धनम् । भृशम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (वस्त्रे आच्छादयति शरीर-
मिति । कर्त्तरि नः ।) लक् । इत्यमरटीकायां
रामानुजम् ॥

वस्त्रः, पु, (वस् + न ।) सूत्रम् । इत्यमरः ॥

वस्त्रं, कटीभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वस्त्रसा, स्त्री, (वस्त्रं + सार्धं खीयति । वस्त्र +
सिक् + ड । स्थियां टाप् ।) स्त्रायः । इत्यमरः ॥

वस्त्रोत्सृजकारा, स्त्री, (वस्त्रोत्सृज्य रत्नाकरेण
सारा ।) इन्द्रपुरी । (यथा, रघुः । १३ । १० ।

“वस्त्रोत्सृजकारामभिभूय साहं
सौराण्यवधोत्तवया विभूत्या ।
तमप्रशक्तौ त्वयि सख्यं वश्ये
सति प्रपन्ना कदम्बामयस्याम् ॥”)

इन्द्रनी । (यथा, महाभारते । ३ । १८८ ।
१०१ ।

“वस्त्रोत्सृजकारां नलिनीं नर्मदाश्चैव भारत ॥”)

कुवेरपुरी । (यथा, महाभारते । ७ । १५ । १५ ।

“नेतादृशं दृष्टपूर्वं कुवेरसदनेष्वपि ।

धनं च पूज्यमाणं नः किं पुनर्मनुजेष्विति ।

यत्तु वस्त्रोत्सृजकारेणमित्युक्तञ्च विस्मिताः ॥”)

कुवेरनदी । इति हेमचन्द्रः ॥

वह, इ क लिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पर० अक०-सेट् ।) इ क, वहयति । लिपि

दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

वह, ऐ ञ औ प्रापणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-उभ०-दिक०-अनिट् ।) प्रापणमिह

अन्तस्य रूपम् । ऐ, चत्वात् । ञ, वहति

वहते भारं याम जन प्रापयतीत्यर्थः । औ,

आवाचीत् । अर्थान्तरे अकर्मकोऽयम् । यथा ।

जम्बू सरिद्वहति सीमनि कम्बुकण्ठीति

नैषधे । मन्दं सरिद्वहति गर्जति वारिवाह ।

इति महाभाटके । ववाह रक्तं पुरुषाक्ततो

जाता सहस्रशः । इत्यादि सिद्धार्थमोष्ठा-

दिष्व वहधातुं मन्यते वर्णदेशशरणदेवो ।

वस्तुतस्तु ब्रह्माद्यसम्मतत्वादेवोष्ठादिरनेनोपे-

क्षित । ववाह इति चण्डीप्रयोगस्य तु वाह

रु यत्ने इत्यस्मात् गणकृतानिबन्धात् परस्मैपद-

सिद्धिः । अनेकार्थत्वात् सुखाव इत्यर्थः । अथवा

वव इत्याह इत्येव व्याख्यानम् । इति दुर्गा-

दासः ॥

वह, पु, (वहति युगमनेनेति । वह + “गोचर-

सचरेति ॥” ३ । ३ । ११६ । इति घप्रत्ययेन

साधु ।) वृषस्कन्वपदेशः । इत्यमरः ॥ (यथा,

महाभारते । ४ । २ । २१ ।

“यस्य बाहू समौ दीर्घौ प्याघातकठिनत्वचौ ।

दक्षिणे चैव सये च गवामिव वहः कृतः ॥”

वहतीति । वह + क्त्वा ।) घोटकः । वायुः ।

इति मेदिनी । जे, ष । पन्थाः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ गदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वाहके, जि ।

यथा, मनुः । १ । ७६ ।

“आकाशात् विक्रान्तायात् सन्मग्नवहः

शुचिः ।

वहमान् जायते वायुः स वै अर्शगुणो मतः ॥”)

वहलः, पु (वहतीति । वह + क्त्वा ।) वृषः ।

पान्थः । इत्युणादिकोषः ॥

वहति, पु (वहतीति । वह + “वहिवस्यतिभ्य-

सितुः ॥” उणा० ३ । ६० । इति अतिः ।)

वायुः । इत्युणादिकोषः । गौः । सचिवः । इति

मेदिनी । ते, १४८ ॥

वहती, स्त्री, (वहतीति । वह + क्त्वा । वा

डीयः ।) नदी । इति केचित्तु ॥

वहतु, पु, (वह + “एधिवहोवतु ॥” उणा०

१ । ७६ । इति वतुः ।) पथिकः । वृषभः ।

इति मेदिनी । ते, १४६ । (विवाहकाले कन्यायै

देयवस्तु । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । १३ ।

“सुण्याया वहतुः प्रागात् सवितायमवाहवत् ॥”

“वहतुः कन्याप्रियार्थं दातव्यो गवादिपदार्थः ॥”

इति तद्वाक्ये सायणः ॥ विवाहः । यथा, ऋग्-

वेदे । १० । ८५ । १३ ।

“यद्विना दृष्टमाना वयातं

त्रिचक्रेण वहतुः सुण्यायाः ॥”

“सुण्याया वहतुः विवाहमित्यर्थः ॥” इति तद्-

भाष्ये सायणः ॥ वहनकारणे, जि । यथा,

ऋग्वेदे । ७ । १ । १७ ।

“उभा कृष्यतो वहतुः मियेधे ॥”

“उभौ वहतुः वहनहेतुः स्त्रीत्वं प्रत्यक्षं दृश्यतेः

कुन्वतो मियेधे ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

वहन, क्ली, (उह्यतेऽनेनेति । वह + करणे

ल्युट् ।) होड । हुड्डी इति भाषा । यथा,—

“तरणो भेलके वारिरथो गौक्षरिकाः नवः ।

होडस्तारान्ध्रवहनं वहिज्ज वान्धट्, पुमान् ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, कथासरितागरे । २५ । ४५ ।

“स्यान्तरे च वणिजामाक्रन्देस्त्रीषूपरितम् ।

भरादिव तदुत्पत्य वहनं समभ्यवत् ॥”

वह + भावे ल्युट् । प्रापणम् । धारणम् ।

यथा, महाभारते । २ । ३१ । ४१ ।

“पावनात् पावकञ्चासि वहनात् हववाहनम् ॥”

वहतीति । वह + ल्युट् । वाहके, जि । यथा,

कथासरितागरे । ११६ । १६६ ।

“देव्यानासधिपो विमानवहनं सान्त पुरः

सानुगः ॥”)

वहन्, पु, (वहति वातीति । वह + “तृभूषहि-

वसीति ॥” उणा० ३ । १२८ । इति क्त्वा ।)

वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिट्ठितिः ॥

(उह्यते इति । कर्मणि क्त्वा ।) बाधे, जि ।

इत्युणादिकोषः ॥

व(व)हलः, पु, (उह्यतेऽनेनेति । वह + बाहुलकात्

व्यलप् ।) पोतः । इति हारावली । १४२ ।

हट्टे, जि । इति हेमचन्द्रः ॥ (बहुले च यथा,

उत्तरचरिते । १ ।

वह्निर्वा

“रसावस्था, स्वर्णो वपुषि वहलचन्दनरसः ॥”
यथा वा प्रबोधचन्द्रोदये । १ ।

“येन हि सप्तलक्षो नृपवहलवसामासमस्तिष्कपङ्क-
प्राग्भारेकारि भूरिच्युतरधिरसरिदारिपूरे-
भिक्षिकः ॥”

वहलगन्धं, स्त्री, (वहलः प्रचुरो गन्धो यस्य ।)
शम्भरचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वहलचक्षुः, [सु] पु, (वहलानि पचुराणि चक्षु-
षीव पुष्पाण्यस्य ।) मेघदूतः । इति रत्न-
माला ॥ पुस्तकान्तरे ।

“नन्दीवृक्षो मेघदूतः तथा मेघविशीलिका ।

चक्षुर्वहल चक्षुश्च मेघदूतः सहदुमाः ॥”

इत्यपि पाठः ॥

वहलत्वचः, पुं, (वहला दृढा त्वचा बल्लकं यस्य ।)
श्वेतलोमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वहला, स्त्री, (वहलानि प्रचुराणि पुष्पाणि
सन्त्यस्या इति । अर्शआदित्वादच् ।) शत-
पुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थूलला । इति
भावप्रकाशः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“एता तु वहला स्थूला मालेयं ताडकाफलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

वह्ना, स्त्री, (वहतीति । वह + अच् । टाप् ।)
नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

व(व)ह्निः, [सु] य, बाह्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । १० । ४५ ।

“सुखवाङ्मनसोऽप्यनां या लोके जातयो वह्निः ।
स्वेच्छवाचस्यार्थवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥”
यथा च, रामायणे । २ । ५३ । २ ।

“अद्वेयं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदात् वह्निः ।
या सुमन्त्रेण रहिता तां नोत्कृष्टतुमहंसि ॥”

व(व)ह्निःकुटीचरः, पुं, (वह्निःकुटी चरतीति ।
चर + टः ।) कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वह्निः, त्रि, (अवधायते स्तेति । अव + धा + क्त ।
अवस्थातो लोपः ।) अवह्निः । इति द्विरूप-
कोषः ॥

वह्निच, स्त्री, (वहति द्रव्यासीति । वह + “अशिञ्जा-
दिभ्य इञोत्रौ ।” उणा० ४।१७२ । इति इञ् ।)
पोतः । तत्पर्यायः । बार्हटः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ५ ।

“प्रलयपयोधिजले धृतवानवि वेदं

विहृतवह्निचरिचमखेदम् ॥”

वह्निचक, स्त्री, (वह्निच + चार्थे कन् ।) जलयानम् ।
यथा, हेमचन्द्रे ।

“सायात्रिकः पोतवणिकं यानपात्र वह्निचकम् ।
वोह्निचं वह्न पोतः पोतवाहो नियामकः ॥”

व(व)ह्निर्हारः, स्त्री, (वह्निःस्वं हारम् ।) तोरणम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा,—

“धिगच्छता विद्या धिगपि कविता धिक्सुजनता
वयो रूपं धिक् धिगपि च यशो निर्ह्वनमतः ।

असौ क्षीयादेकः सकलगुणहीनोऽपि घनवान्
वह्निर्हारे यस्मात्पृथग्वसमा सन्ति गुणिनः ॥”

इत्युद्धटः ॥

वह्निः

व(व)ह्निर्हारप्रकोष्ठकः, पुं, (वह्निर्हारस्य प्रको-
ष्ठकः ।) गृहस्य हाराद्वह्निः प्रकोष्ठम् । तत्प-
र्यायः । प्रघागः २ प्रघणः ३ अजिन्दः ४ ।
इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥

व(व)ह्निर्भूतः, त्रि, (वह्निस् + भू + क्तः ।) वह्नि-
र्गतः । वह्निःशब्दपूर्वकप्राप्तार्थभूतातोः कर्त्तरि
क्तप्रत्ययेन निव्यञ्जः । यथा । “पक्षविषयिता-
वह्निर्भूतसाध्यविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रति-
वधताशानिसंश्रयः पक्षता ॥” इति जगदीशः ॥

व(व)ह्निर्मुखः, त्रि, (वह्निर्बाह्यविषये मुखं प्रवणता
यस्य ।) विसृजः । यथा, नरसिंहाचार्यवृत्ति-
शानसहितायाम् ।

“श्रीवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादप्यपूजकः ।
सर्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिवह्निर्मुखः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

व(व)ह्निश्चरः, पुं, (वह्निश्चरतीति । चर + टः ।)
कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वह्निश्चरग्रीवे,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ८६ ।

“युवयोर्यन्मदीयं तस्मात्कर्त्तव्यं युवयोः स्वकम् ।

एतत्सर्वं विजानीतं युवां प्राप्ता वह्निश्चराः ॥”

वह्निदुकः, पु, विभीतकह्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्निः, पुं, (वहति घटति ह्वं देवार्थमिति ।
वह् + “वह्निश्चरयुति ।” उणा० ४ । ५१ ।

इति निः ।) चित्रकः । भस्मतकः । (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

“मञ्जिष्ठाचौ वासको देवदारु
पथावह्नी ओषधात्रौ विहङ्गम् ॥”)

निम्बकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रेफः । इति
तन्त्रम् ॥ अग्निः । इत्यमरः ॥ ३ ॥ तस्य नामानि
यथा,—

“ते जातवेदसः सर्वे कल्माषः कुसुमस्तथा ।

दहनः शोषणश्चैव तर्पणश्च महाबलः ।

पिटरः पतंगः स्वर्णस्त्रगाधो भ्राज एव च ॥”

अन्यत्र तु नामान्तराण्युक्तानि यथा,—

“जृम्भकोद्दीपकश्चैव विभ्रमभ्रमशोभनाः ।

अवसथाहवनीयौ दक्षिणामिक्षयौ व च ।

अन्वाहार्यौ गार्हपत्य इत्येते दश वद्वयः ॥”

अन्यैरन्यथोक्तानि यथा,—

“भ्राजको रक्षकश्चैव क्लेदकः खेदकस्तथा ।

धारको वन्यकश्चैव द्रावकाख्यश्च समधा ।

यापकः पावकश्चैव श्लेष्मको दशमः स्मृतः ॥”

शरीरस्थवह्नेः स्थानानि यथा,—

“वह्नयो दोषदूष्येभ्यु सलीना दश देहिनिः ॥”

दोषदूष्यौ यथा,—

“वातपित्तकफा दोषा दूष्याः स्युः सप्त घातवः ॥”

इति सारदातिलकः ॥

तत्र निषिद्धकर्माणि यथा,—

“नाशुद्धोऽग्निं परिचरेत् न देवान् कीर्त्तयेद्दधीन् ।

न चाग्निं लङ्घयेद्दीमान् नोपदध्यादधः कृषित् ॥

न चैनं पादतः कुर्यात् सुखेन न घमेद्बुधः ।

असौ न निःक्षिपेदग्निं नाग्निः प्रशमयेत्तथा ॥

न वह्निं सुखनिवासे ज्वालयेत्ताशुचिर्मुखः ।

वह्निः

स्वमग्निं नैव हस्तेन स्पर्शेन्नाप्सु चिरं वसेत् ॥
नापक्षिपेन्नोपधमे न स्पर्शेत् च पाणिना ।

सुखेनाग्निं समिप्रीतं सुखादभिरजायत ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

श्रौतक उवाच ।

“सर्वं श्रुतं महाभाग परिपूर्णं मनो मम ।

अधुना श्रोतुमिच्छामि वह्नेरुत्पत्तिमीक्षिताम् ॥

सुत उवाच ।

एकदा ऋषिकाले च ब्रह्मानन्तमहेश्वराः ।

श्वेनद्वीपं ययुः सर्वे द्रष्टुं विष्णुं जगत्पतिम् ॥

परस्परं च सभाषां कृत्वा सिंहासनेषु च ।

ऊधुः सर्वे सभामध्ये सुरम्ये पुरतो हरेः ॥

विष्णुगात्रोद्भवास्तत्र कामिभ्यः कमलाकलाः ।

तत्र श्रुयन्ति गायन्ति विष्णुगाथां च सुखरम् ॥

तासां कठिनां ओषि कठिनं स्तनमण्डलम् ।

संक्षिप्तं सुखपद्मं दृष्ट्वा ब्रह्मा स कासुकः ॥

मनो निवारणं कर्त्तुं न शक्नाक पितामहः ।

वीर्यं पपात चच्छाद लज्जया वाससा विसुः ॥

तद्वीर्यं वस्त्रवह्निं प्रतप्तं कामतापिनः ।

क्षीरोदे प्रेरयामास सङ्गीते विरते हिज ॥

जलादुत्थाय पुरुषः प्रन्व्वलन् ब्रह्मतेजसा ।

उवास ब्रह्मणः क्रोडे लज्जितस्य च संवदि ॥

एतस्मिन्नन्तरे दृष्टो जलादुत्थाय सत्वरः ।

प्रणम्य वरुणो देवान् बालं नेतुं समुद्यतः ॥

बालो ह्यधारं ब्रह्माणं बाहुभ्यां भयादहन् ।

किञ्चिन्नोवाच जगतां विधाता लज्जया हिज ॥

बालकस्य करे धत्वा चकाराकवर्णं दधौ ।

वरुणश्च सभामध्ये तं चिक्षेप प्रजापतिः ॥

पपात दूरतो देवो वरुणो दुर्बलस्तथा ।

मूर्च्छां सप्राप नृत्यन् कोपदृष्ट्वा विधिरहो ॥

चेतनं कारयामासान्दण्डदृष्ट्वा च शङ्करः ।

सप्राप्य चेतनां तत्र तप्तुवाच जलेश्वरः ॥

वरुण उवाच ।

बालो जले समुद्भूतो मम पुत्रोऽयमीक्षितः ।

अहं दृष्ट्वा यास्यामि ब्रह्मा मां ताडयेत्

कथम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

बालकः शरणापन्नो मयि विष्णो महेश्वर ।

कथं दास्यामि भीतश्च रुदन्तं शरणागतम् ॥

शरणागतदैनार्त्तं यो न रक्षेदपिच्छितः ।

मप्यते निरये तावद् यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

उभयोर्ब्रह्मणं श्रुत्वा प्रहस्य मधुसूदनः ।

उवाच सन्वतत्त्वज्ञ सर्वेशश्च यथोचितम् ॥

भगवानुवाच ।

दृष्ट्वा सकामिनीश्रोणि वीर्यं धातुं पपात तत् ।

लज्जया प्रेरयामास क्षीरोदे निर्मले जले ॥

ततो बभूव वाक्च धर्म्मतो विधिपुत्रकः ।

क्षेत्रज्ञश्च सुतः शस्त्रे वरुणस्यापि गौणतः ॥

महादेव उवाच ।

यो विद्यायोनिसम्बन्धो वेदेभ्य च निरूपितः ।

श्रियो पुत्रे च समता चेति वेदविदो विदुः ॥

मन्त्र ददातु वरुणो विद्याश्च वासकाय च ।
पुत्रो विधातुर्विद्विष शिष्यश्च वरुणस्य च ॥
विष्णुर्देदातु बालाय दाहिकां शक्तिसुखणाम् ।
सर्वदग्धो हुताशश्च निर्व्वाणो वरुणेन च ॥
विष्णुश्च दाहिका शक्ति ददौ तस्मै शिवाश्रया ।
मन्त्र विद्याश्च वरुणो रत्नमाला मनोहराम् ॥
क्रोशे कृत्वा च त बाल सुखं मायया सुरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे वक्रित्यतिनाम
१३० अध्यायः ॥ * ॥ तद्दाहनिवारणौषधानि
यथा,—

“सासुद्रसैन्धवयवा विद्युद्गन्धा च शक्तिका ।
तथातुलितं यद्वैष्णवं नामिना दहते वृषः ॥”
इति मातुले राजधर्मं राजरक्षानाम् १६३ अः ॥
अग्निवैष्णवं तच्छान्तिश्च यथा,—
“अनमिर्दोषते यत्र राष्ट्रे यस्य निरन्तरं ।
न दीप्यते चैतनवान् स राष्ट्रं प्रीयते वृषे ॥
प्रज्वलेद्गन्धमास वा तथाहंश्चापि किञ्चन ।
प्रासादतोरणहारं वृषवैष्णवं सुरालयम् ॥
शतानि यत्र दहन्ते तत्र राजभयं भवेत् ।
विनुता वा पदहन्ते तत्रापि वृषतेभ्यम् ॥
व्रमच्चान्निको यत्र तत्र विद्यान्महद्भयम् ।
विनाग्निं विस्फुलिङ्गाश्च दृश्यन्ते यत्र कुत्रचित् ॥
त्रिरात्रोपोषितश्चात्र पुरोधाः सुसमाहितः ।
समिद्धिं क्षीरवृक्षाणां सर्पैस्तु हृतेन च ॥
दद्यात् सुवर्णं च तथा द्विजेभ्यो
गाश्चैव वस्त्राणि तथा भुवश्च ।
एव कृते प्रापसुपैति नाश
यदग्निवैष्णवं भवति हि देवः ॥”

इति तन्त्रेवाद्भुतशान्तिरग्निवैष्णवं नाम २०५
अध्यायः ॥ * ॥ सुख्यात्मनो यथा,—
“गाहपत्यो दक्षिणान्निष्ठश्चैवाहवनीयकः ।
अन्तर्याम्यस्तयो सुखाः शेषाश्चोपसदस्त्वयः ॥”

इति वक्रिपुराणे भगवद्गीतामाध्यायः ॥ * ॥
वक्रिविप्रमध्यगमननिषेधो यथा,—
“इति विप्रो वक्रिविप्रो च दम्पत्योर्गुरुशिष्ययोः ।
हृत्प्राये च न गन्तव्यं ब्रह्महत्यां प्रदे मदे ॥”
इति कर्मलोचनः ॥ * ॥

अपि च ।
“नामित्राक्षयोरन्तरा अपेयात् नाम्योर्न
ब्राह्मणयोर्न गुरुशिष्ययोरनुज्ञया तु अपेयात् ।
इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥ * ॥ अथ वक्रि-
स्तम्भनम् ।
“मातुषस्य वसां गृह्य कलौका तत्र पेयेयुः ।
हस्तौ तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनसुप्तम् ॥
शाल्मलीरसमादाय खरस्त्रं निधाय तम् ।
अस्यागारे क्षिपेत्तेन अग्निस्तम्भनसुप्तम् ॥
वायवी उदरं गृह्य मण्डकवसया च ॥
गुहिकां कारयेत्तेन ततोऽग्निं प्रक्षिपेदशौ ॥
एवमेतत्प्रयोगेण अग्निस्तम्भनसुप्तम् ।
सुखीतकवशासुक्तं मरीचं नागरं तथा ।
चञ्चिला च दमं घट्टो निङ्गया ज्वलनं
क्षिपेत् ॥

गौरीचनं भृङ्गराजं चूर्णं कृत्वा घृतं समम् ।
द्विचस्तम्भश्च पीत्वा स्यान्मन्त्रेणानेन वै तथा ॥”
ॐ अग्निस्तम्भनं कुरु । इति गारुडे १८६
अध्यायः ॥ (दैत्यविशेषः । यथा, महाभारते ।
१२ । २२७ । ५० ।
“वाणं कार्त्तिकेखरी वक्रिविष्वदं द्यौः नैर्ऋतिः ॥”
मित्रविन्द्यागर्भजातः कृष्णस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । १० । ६९ । १६ ।
“महाशः पावनो वक्रिर्मित्रविन्द्यात्मजा”
क्षुधिः ॥”

तुल्यसुप्तम् । यथा, हरिवंशे । ३२ । ११७ ।
“तुल्यसुप्तं सुतो वक्रिर्गोभागुस्तस्य चात्मजः ॥”
कुङ्कुरपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २४ । १६ ।
“कुङ्कुरस्य सुतो वक्रिर्विजोमा तनयस्ततः ॥”
वक्रिकरी, स्त्री, (वक्रि देहस्य वक्रि करोतीति ।
। क + टः । ङीप् ।) घात्रीचरी । इति शब्द-
चन्द्रिका । घाट् पुल इति भाषा ॥

वक्रिकाष्ठ, स्त्री, (वक्रिवत् दाहक काष्ठम् ।)
दाहागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥
वक्रिगन्ध, पु, (वक्रिना वक्रिसंयोगेन दहनेन
गन्धो यस्य ।) यन्त्रधप । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वक्रिगर्भ, पु, (वक्रिगर्भे यस्य ।) वशः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
वक्रिगर्भा, स्त्री, (वक्रिगर्भे यस्य ।) शमी-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वक्रिचक्रा, स्त्री, (वक्रिरिव चक्रं व्यावर्तयन् चिह्नं
यत्र ।) कलिकारीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
वक्रिज्वाला, स्त्री, (वक्रिज्वालेव दाहकत्वात् ।)
घातकी वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य
पर्यायो यथा —
“घातकी घातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुङ्करा ।
सुभिषा वहुपुष्पी च वक्रिज्वाला च सा
सुता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वक्रिदमनी, स्त्री, (दमयति श्रमयतीति । दम +
णिच् + ल्युट् । ङीप् । वक्रिदमनी । अग्निदाह-
क्षेत्रप्रशमनकारिवाहस्यास्तथात्वम् ।) अग्नि-
दमनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वक्रिदीपक, पु, (वक्रि दीपयतीति । दीप + णिच्
+ ल्युट् । वक्रिदीपक इति वा ।) कुसुम्भम् ।
इति शब्दरत्नावली । (गुणादिविशेषोऽस्य
कुसुम्भशब्दे ज्ञेयः ॥)

वक्रिदीपिका, स्त्री, (वक्रिर्गौरीरानलस्य दीपिका
उत्तेजिका ।) अजमोहा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वक्रिनामा [न्], पु, (वक्रिनाम नाम यस्य ।)
चित्रकः । भस्मातकः । इति रत्नमाला ॥

वक्रिनी, स्त्री, (वक्रि तद्वत्कान्तिं नयतीति । नी +
ङ । गौरादित्वात् ङीप् ।) जटामाची । इति
रत्नमाला ॥

वक्रिपुष्पी, स्त्री, (वक्रिरिव दाहक रक्तवर्णं वा
पुष्पमस्याः । ङीप् ।) घातकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वक्रिवधू, स्त्री, (वक्रिवधू ।) खाहा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वक्रिवीज, स्त्री, (वक्रिवीजम् ।) रवीजम् । इति
सन्तम् ॥ (वक्रिदायक वीजमस्य ।) निम्ब-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्रिवीजं वीर्यम् ।)
खर्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“एकदा सर्वदेवाश्च समुद्रं स्वर्गसदृशं ।
तत्र कृत्वा च वृत्तं गायन्त्यश्चरन्तः गन्ताः ॥
विजोव्यं रम्भा सुश्रोणी सकामो वक्रिरिव च ।
पपात वीर्यं चच्छाद सञ्जवा वाससा तथा ॥
उत्तस्थौ खर्गपुङ्गवश्च वक्रिश्चिन्मा ज्वलन्तमः ।
जणेन वर्द्धयामास स सुमेरुर्वभूव ह ॥
हिरण्यरेतस वक्रिः प्रवदन्ति मनोयिष्यः ।
इति ते कथितं सर्वं किं भूय श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे हिरण्योत्पत्ति-
नाम १३० अध्यायः ॥

वक्रिभोग्य, स्त्री, (वक्रिभोग्यं भोगार्हं हय-
त्वान् ।) वृत्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वक्रिमन्थ, पु, (वक्रये अमृतात्पादनार्थं मथ्यते
इति । मन्थ + णच् ।) गणिकारिकावृक्षः । इति
जटाधरः । (अस्य पर्यायो यथा,—
“तेजोमन्थो हविर्मन्थो ज्योतिष्को पावकोऽरणिः ।
वक्रिमन्थोऽग्निमन्थश्च मथनो गणिकारिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
अग्निमन्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्रिमारक, स्त्री, (वक्रि मारयति विनाशयतीति ।
म् + णिच् + ल्युट् ।) जलम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
वक्रिमित्र, पु, (वक्रिमित्रं यस्य ।) वायुः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
वक्रिरेताः [स्], पु, (वक्रौ रेतो यस्य । अग्नि-
निष्कृतिवीर्यत्वादेवास्तथात्वम् ।) शिवः ।
इति हलायुधः ॥

वक्रिजोहकं, स्त्री, (वक्रिदेवताक जोहकम् ।)
कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वक्रिवर्ण, स्त्री, (वक्रिरिव रक्तो वर्णो यस्य ।) रक्तो-
त्पलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वक्रिवल्लभ, पु, (वक्रिर्वल्लभः प्रियः उद्दीपकत्वात् ।)
सर्वरसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वक्रिशिख, स्त्री, (वक्रिरिव शिखा यस्य ।) कुसु-
म्भम् । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“स्यात् कुसुम्भं वक्रिशिखं वस्त्ररञ्जकमित्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वक्रिशिखरः, पु, (वक्रिरिव शिखरं यस्य ।)
लोचमस्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वक्रिशिखा, स्त्री, (वक्रिरिव शिखा यस्याः ।)
फणिनी । इति धरणिः ॥ कलिकारी । घातकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (जाङ्गलिकी । जाङ्गलिया
विष इति ख्याता । तत्पर्यायो तथा,—
“गौरी जाङ्गलिकी दीप्ता हलिनी गर्भघातिनी ।
अग्निजिह्वेन्द्रपुष्पाग्निसुखी वक्रिशिखा च सा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वह्निचक्रः, पुं, (वह्नेः सञ्ज्ञा संज्ञा यस्य । ततः कन् ।) चित्रकः । इत्यमरः ॥
वह्निचक्रः, पुं, (वह्नेर्जटारामे, सखा । टच् समासे ।)
जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वह्नेः सखा ।)
वायुः । इति वह्निमित्रशब्ददर्शनात् ॥
वह्नि, स्त्री, (वहतीति । वह् + “अग्रादयश्च ।”
उणा० ४ । १११ । इति यक् प्रत्ययेन साधुः ।)
वाहनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (वहन्त्यनेनेति ।
वह् + “वह्णं करणम् ।” ३ । १ । १०२ । इति
यत् ।) शकटम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
अथर्ववेदे । ४ । २० । ३ ।

“सा भूमिमा करोहिष वह्निं आन्ता वधू-
रिव ॥”)

वह्ना, स्त्री, सुनिपत्नी । इत्युणादिकोषः ॥
वा, क सुखाभिगतिसेवासु । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सुखाप्तौ अक०-अन्यत्र सक०-
सेट् ।) क, वापयति । इति दुर्गादासः ॥
वा, ल गमनहिंसयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अ०-पर०-सक०-सेट् ।) व्योह्यादिरप्यय-
मित्येके । गमनमिह वायुकर्तृकमेव । ल, वाति
वायुः । हिंसनं रुचनमिति चतुर्भुजः । इति
दुर्गादासः ॥

वा, थ, (वा + क्तिप् ।) विकल्पः । (यथा, मनुः ।
२ । ११२ ।

“धर्माधौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वपन्त्या शुभ वीजमिवोपरि ॥”)
उपमा । (इवार्थे । यथा, रघुः । १६ । ५१ ।

“योम पश्चिमकलास्थितेन्द्र वा
पङ्कशेषमिव धर्मपल्लवम् ॥”)

वितर्कः । (यथा, महाभारते । १ । १५४ । ३ ।
“किं ते हि हिंस्र एतेर्वा सुखसुप्ते, प्रबोधितेः ।
सामासाद्य दुर्बुद्धे तरसा त्व नराशन । ॥”)
पादपूरणम् । (यथा, रामायणे । १ । २५ । ३ ।
“देवास्तरगणान् वापि सगन्धर्वोरगान् भुवि ।
येरमित्रान् प्रसह्याजौ वशीकृत्य जघिष्यसि ॥”)
समुच्चयः । इति मेदिनी । के, ७४ ॥ इवार्थः ।
इति विश्वः ॥ (यथा, किराते । ३ । १३ ।

“सुता न यूयं किमु तस्य राज्ञः
सुयोधन वा न गुणैरतीता ॥”)

वांशः, त्रि, वंशसम्बन्धी । वंशस्यायमित्यर्थे ण्य(अण्)
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वांशिकः, पुं, (वशीवाहनं शिल्पमस्येति । वश +
ठक् ।) वशीवाहकः । इति जटाधरः ॥ (भार-
भूतान् वशान् हरति वहति आवहति वा ।
“तद्वरति वहत्यावहति भाराहंशादिभ्यः ।”
५ । १ । ५० । इति ठक् । भारभूतवशहारके
तदाहके च त्रि ।)

वांशी, स्त्री, (वशे भवा + वश + अण् । ङीष् ।)
वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्पर्यायो
यथा,—

“तुगाचीरी शुभा वांशी वंशजा वंशलोचना ॥”
इति वैद्यकरत्नमाला ॥

“स्याहंशरोचना वांशी तुगाचीरी तुगा शुभा ।
त्वक्चीरी वंशजा शुभा वंशचीरी च वैष्णवी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वाः [र], स्त्री, (वायंते टघानेनेति । ट + णिच् +
क्तिप् । यद्वा, “टण वरणे । स्वार्थिकोऽण्
ह्रस्वः । तदन्तात् क्तिप् । अणि लोपः । हल्-
ङादिलोपः । रेफस्य विसर्जनीयः ।” इति
निघण्टौ देवराजयज्वा । १ । १२ । ८ ।)
जलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १३ । १६ ।
“हजतो मे चित्तिर्वाभिः प्रायमाना रसा-
ङ्गता ॥”)

वाःकिटिः, पुं, वारी जलस्य किटिः मूकरः ।
शिशुमारः । इति केचित् ॥

वा.सदनं, स्त्री, (वारो जलस्य सदनम् ।) जला-
धारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाक् [च], स्त्री, (उच्यतेऽथौ अनया वेति । वच्
+ “क्तिप् वचिप्रच्छेति ।” उणा० २ । ५७ ।
इति क्तिप् द्वौर्ध्वसम्प्रसारणश्च ।) वाक्यम् ।
(यथा, मनुः । १ । १५६ ।

“अहिसयेव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।
वाक् चैव मधुरा दृष्ट्या प्रयोष्या धर्मे-
मिच्छता ॥”)

सरस्वती । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १ । ३ ।

“प्रणम्य वाच निःशेषपदार्थोद्घोतदीपिकाम् ।
दृष्ट्वायाः सारस्य सयहं रचयाम्यहम् ॥”)

वाक, त्रि, (वकस्येदमिति । वक् + “तस्येदम् ।”
४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वकसम्बन्धि । वक्-
स्येदं इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (स्त्री, वकस्य
सम्बन्धः । “तस्य सम्बन्धः ।” ४ । २ । ३७ ।

इत्यण् । वकसम्बन्धः । उच्यतेऽथौ अनेनेति
वा । वच् + चण् । वाक्यम् । यथा, उत्तरराम-
चरिते । १ । १ ।

“इदं कविभ्यः पूर्वैर्भ्यो नमो वाकं प्रशस्तये ॥”
वेदभागविशेषः । यथा, महाभारते । १२ ।
४७ । २५ ।

“यं वाक्पञ्चगुणैश्च निषत्सुपनिषत्सु च ।
गुणान्ति सत्यकर्मैश्च सत्यं सत्येष्टु सामसु ॥”
पुं, वक्स्यावयवो विकारी वा । प्राणित्वाट् ।
वकावयवविशेषः ।)

वाकुची, स्त्री, (वातीति वा वायुस्तं कुचति सङ्को-
चयति पूतिगन्धित्वात् । कुच् + कः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) दृक्विशेषः । हाकुच इति
भाषा ॥ तत्पर्याय । सोमराजी २ सोमवल्ली ३
सुवल्ली ४ सिता ५ सितावरी ६ चन्द्रलेखा ७
चन्द्री ८ सुप्रभा ९ कुलचन्द्री १० काम्बोजी ११
पूतिगन्वा १२ वल्गुला १३ चन्द्रराजी १४
कालमेघी १५ त्वग्णदोषापहा १६ कान्तिदा
१७ अवल्गुला १८ चन्द्रप्रभा १९ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
क्षमिकुलकफत्वग्दोषविषकण्डुखर्ज्जनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“अवल्गुली वाकुची स्यात् सोमराजी सुप-
र्णिका ।

शशिलेखा कृष्णफला सोमा पूतिफलतीति च ॥
सोमवल्ली कालमेघी कुलघ्नी च प्रकौर्णिता ।
वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ॥
विष्टम्भहृदिमा रथ्या सरा श्लेष्मासपित्तघ्नी ।
रूचा हृद्या श्वासकुलमेहज्वरकमिप्रघ्नी ॥
तनुफलं पित्तलं कुलकफानिलहरं कटु ।
केशं त्वयं क्षमिश्वासकासशोथामपाकुञ्चनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वाकुलं, स्त्री, (वकुलस्येदमिति । वकुल + “तस्ये-
दम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वकुलफलम् ।
अस्य गुणाः ।

“वाकुलं मधुरं ग्राहि दन्तस्थेयंकरं परम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

वाक्कीरः, पुं, (वाचि कौतुकवाक्ये कीरः, शुक इव
प्रियत्वात् ।) श्यालकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाक्कुल, स्त्री, (वाचा कुलम् ।) वाक्यव्याजः ।
यथा । वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या कुलम् ।

तत्त्रिविधम् । वाक्कुलम् । सामान्यच्छलम् ।
उपचारच्छलश्च । अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तृभि-
प्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्कुलम् ॥ १ ॥ सम्भ-
वतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगात् असम्भूतार्थ-
कल्पना सामान्यच्छलम् ॥ २ ॥ धर्मविकल्प-
निर्द्देशे अर्थसङ्घातनिषेध उपचारच्छलम् ॥ ३ ॥

इति मोतमच्छत्रम् ॥ शक्येकार्यशब्दबोधनात्य-
र्थकशब्दस्य शक्या अर्थान्तरतात्पर्यकत्वकल्प-
नया दूषणाभिधानं वाक्कुलच्छलम् । यथा ।

नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्पातु । इत्युक्ते
कुतोऽस्य नवसंख्यकाः कम्बलाः ॥ १ ॥ सामान्य-
विशिष्टसम्भवदर्शाभिप्रायेण उक्तस्य सामान्य-
योगादसम्भवदर्शकल्पनया दूषणाभिधानं

सामान्यच्छलम् । यथा । ब्राह्मणोऽयं विद्या-
चरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरण-
सम्पदं साधयति इति कल्पयित्वा परो वदति

कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पत्तं ब्राह्मे अभि-
चारात् ॥ २ ॥ शक्तिलक्षणयोरेकतरदृष्ट्या यः
प्रतिषेधः स उपचारच्छलम् । यथा । मन्त्राः
क्रोशन्ति इत्यत्र मन्त्रस्या एव क्रोशन्ति न तु
मन्त्राः । एव अहं नित्य इति शक्या प्रयुक्ते

असुकादुत्पन्नस्य कथं नित्य इति प्रतिषेधोऽप्युप-
चारच्छलम् ॥ ३ ॥ इति तट्टीका ॥ अपि च ।

“सर्वेष्वर्थविधादेष्टु वाक्कुले नावसीदति ।
प्रशुक्लीभूय्यादाने शाखोऽप्यर्थान्न ह्वीयते ॥”
इति अवधारतत्त्वम् ॥

वाक्पतिः, पुं, (वाचा पतिः ।) दृष्टव्यः ॥ इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, दृष्टव्यसहितायाम् ।
८ । १५ ।

“उद्गारोग्यसुभिचक्षेमकरो वाक्पतिश्चरन्
भानाम् ॥”)

वाक्पतिः, त्रि, (वाचां पतिरिव पटुत्वात् ।)
उद्गामवचनः । इति रायसुक्तः ॥ अनवद्वो-

वाक्पाक

यमादिपटुवचनः । इति भरतः । खनुह्वा
वाक्वरचकः । इति खारसन्दरी । पटुवचनः ।
इति पदार्थकौमुदी । यत्तवागणनः । इति
नीलकण्ठः । तत्पर्यायः । वागीशः २ । इत्य-
मरः । अगवद्योद्यमवचाः ३ । इति जटाधरः ।
“वाग्मी वाग्मिर्वावदूको वाचो युक्तिपटुस्तथा ।
वागीशो वाक्पतिश्चेति वदेते सुपुवत्तरि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, हरिवंशे । २१५ । ३४ ।

“सम्भवं सर्वलोकस्य विदधाति स वाक्पतिः ॥”
वाक्पाकस्य, कौ, (वाचा कृतं पाक्यम् ।)

अप्रियवाक्योच्चारणम् । तत्तु सप्तधात्यसंगत-
गैतयसनविशेषः । यथा,—

“नृगयाचाः स्थियः पानं वाक्पाकस्याधेदूषणे ।
दृष्टपाकस्यमित्येतज्ज्ञेयं यसनसप्तकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥१॥

तल्लक्ष्य नारदेनोक्तम् ।

“देशजातिजुलादीनामाक्रोशव्यङ्ग्यसंयुतम् ।
यङ्ग्य, प्रतिकूलार्थं वाक्पाकस्य तदुच्यते ॥”

देशादीना आक्रोशव्यङ्ग्यसंयुतम् । उच्चेर्भाषण-
माक्रोशः व्यङ्ग्यमवयव तदभययुक्त यत्प्रतिकूलार्थं
उद्देशजननार्थं वाक्यं तद्वक्पाकस्य कथ्यते ।
तस्य च दृष्टतारतम्यार्थं निदुरादिभेदेन त्रैविध्य-
मभिधाय तल्लक्ष्यं तेनैवोक्तम् ।

“निदुराद्रीलतीव्रलासदपि विविधं स्मृतम् ।

गौरवायुक्तमात्रस्य दृष्टोऽपि स्यात् क्रमाद्-
गुरः ॥

खाद्येपि निदुरं ज्ञेयमज्ञौकं व्यङ्ग्यसंयुतम् ।

यतनौघैरपाक्रोशैस्तीव्रमाहुर्नमोधिणः ॥” इति ।

तत्र निदुराक्रोशे स्वव्यङ्ग्यविषये दृष्टमाह ।

“सत्यासत्यान्यथास्तौत्रैर्नानाङ्गैर्नियरोभिणाम् ।

क्षेपकुरोति चेद्व्यङ्ग्यः पणानङ्गत्रयोदश ॥

काव्यसाध्यधवा खल्लमन्यं वापि तथाविधम् ।

तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दृष्टं कार्पापणावरम् ॥”

इति यत्तवचनं तदतिदुर्वृत्तवर्णविधयम् । यदा

पुनः पुनरादयो मात्रादीन् अप्रति तदा शत

दृष्टनीया इति तेनैवोक्तम् ।

“मातरं पितरं आयां भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।

आचारयन् शतं दाप्यः प्रत्यानवाहदगुरोः ॥”

इति च ॥

एतच्च वापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरप-

राधायाश्च जायायां द्रष्टव्यम् ॥ १॥ अज्ञौका-

क्षेपे दृष्टमाह ।

“अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।

शपन् तन्दापयेद्वाजा पञ्चविप्रतिकं दमम् ॥

दृष्टपणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः ।

प्रातिजोत्यापवादेषु हिगुणत्रिगुणा दमाः ॥

वर्णानामाशुलोभ्येन तस्मादह्वाहं क्षानितः ॥” ॥

मनुः ।

“शतं ब्राह्मणमाक्रुशं क्षत्रियो दृष्टमर्हति ।

वैश्योऽध्वर्युश्च ह वै वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥

पञ्चाशद्ब्राह्मणो दृष्टः क्षत्रियस्याभिप्रसने ।

वैश्ये स्यादहं पञ्चाशच्छूरे द्वादशको दमः ॥

बाहुय्यीवानेत्रसकृद्विनाशे वाचिके दमः ।

श्रव्यस्तदहिकः पादो नावाक्यकरादिषु ॥

अशक्तस्तु वदन्नेव दहनीयः पणान् दश ।

तथा शक्तः प्रतिसुव दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥

पतनीयस्तु क्षेपे दहो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसः ।

त्रैविद्यश्रुपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥”

इति मिताचरः ॥१॥

वाक्पाकस्य अभियोगमनस्तीत्यं प्रत्यभियोगने
प्रतिप्रसवो यथा,—

“कुप्यात् प्रत्यभियोगश्च कलहे साहसेषु च ॥”

वाक्पाकस्य अस्यादिप्रकारेषु च यथा पूर्व-

महमप्यनेनाक्रुशः श्रव्येण हतः इत्यपराधा-

भावाय प्रत्यभियोगं कुप्यात् । इति व्यवहार-

तत्त्वम् ॥

वाक्यं, कौ, (उच्यते इति । यच् + गृह्यत् । “चलोः

कु विण्यतोः ।” ७ । ३ । ५२ । इति कृतम् ।

शब्दसञ्ज्ञात्वात् “वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ।” ७ ।

३ । ६७ । इति निषेधो न ।) पदसमुदायः ।

इति व्याकरणम् ॥ तिङन्तचयः । सुबन्तचयः ।

कारकान्विता क्रिया । इत्यमरः । इह श्रुति-

लोकयोस्त्रिविधं निरुक्तं वाक्यसूक्तम् । तिङ-

सुबन्तयोश्चयः समुदायः कारकान्विता क्रिया

च वाक्यम् । तिङ्शब्देन तियादीनि साधौति-

शतसंख्यकानि वचनानि उच्यन्ते । एवं सुप्-

शब्देन स्यादीत्येकविंशतिरुच्यन्ते दन्तात् पर

यः श्रूयते लभतेऽसौ प्रत्येक अभिसम्बन्धमिच्छन्त-

शब्द उभयोरपि सम्बध्यते । अत्र तिङन्तसम्बन्धो

यथा । पञ्चति भवति पाको भवति इत्यर्थः ।

एतच्छब्दसमेव । सुबन्तसम्बन्धो यथा । प्रकृति-

विह्वलित इह महात्मनाम् । धात्वर्थः । क्रिया

कारकैः कर्त्तादिभिरन्विता सम्बन्धार्था कारका-

न्विता अन्वितत्वेन क्रियाकारकाणां आकाङ्क्षा-

योग्यतासन्निधिवशात् ज्ञेयम् । तिङ्सुबन्तचया-

त्मकेऽपि सम्बन्धार्थता बोध्या असम्बन्धार्थस्याप्रयो

गात् अतएव परस्परभिसम्बन्धं पदसम्बन्धो

वाक्यमिति दृष्टाः । कारकान्विता क्रिया यथा ।

देवदण्डो ग्रामं गच्छति । इति तट्टीकायां

भरतः ॥१॥ वाक्यस्वरूपमाह ।

“वाक्यं स्यात् योग्यताकाङ्क्षासन्तिशुक्तः पदो-

चयः ।

वाक्योच्यो महावाक्यमित्यं वाक्यं द्विधा

भतम् ॥”

उक्तम् ।

“स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वयोगेयया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः सम्भूय जायते ॥”

इति ॥

अत्र वाक्यं यथा । शून्य वास्यहमित्यादि ।

महावाक्यं यथा । रामायणमहाभारतसु-

वशादि । इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ॥१॥

वागीशः

अप्रियवाक्यभाषणनिषेधो यथा,—

“न हि स्यात् सर्वभूतानि नाशुतश्च वदेत् कश्चित् ।

नाहित नाप्रियं वाक्यं न स्तनः स्यात् कदा-

चन ॥१॥

पायकादिभिर्भाषणनिषेधो यथा,—

“पायकानो विकर्मस्थान् वामाचारास्तथैव च ।

पञ्चरात्रान् पाशुपतान् वाङ्मात्रेणापि नार्ध-

येत् ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १६ अध्यायः ॥१॥

शुभाशुभवाक्यानि यथा,—

“नैव रान्येन महता न वै वाधेयं राशिभिः ।

प्राप्यते श्रानकथनं परलोकसुभाषितम् ॥

खर्गापवर्गसिद्धार्थभाषितं यत् सुश्रोमणम् ।

वाक्यं सुनिवरे । श्रान्तैस्तद्विज्ञेयं सुभाषितम् ॥

रागहेवाशुतक्रोधकामदृष्ट्यादुसारं यत् ।

वाक्यं निरयहेतुत्वात् तदभाषितसुच्यते ॥

संस्कृतेनापि किं तेन नृदुना कलितं वा ।

अविद्या रागवाक्येन ससारक्षेत्रहेतुना ।

यत् श्रुत्वा जायते पुण्यं रागादीनाञ्च संशयः ।

निरुद्धमपि तद्वाक्यं विज्ञेयमतिशोभनम् ॥”

इति बह्विपुराणे वैष्णवधर्मे सुहृत्तनामा-

ध्यायः ॥ (अत्र वाक्यदोषो यथा,—

“वाक्यदोषो नाम यथा खल्लक्षितार्थं न्यूनमधि-

कमन्यकमपार्थक्यं विरुद्धचेति । तत्र हेतूदा-

हरयोपनयनिगमनानामन्यतमेनापि न्यूनं न्यूनं

भवति यदा वरुणदिष्टहेतुकमेकेन साध्यते हेतुना

तच्च न्यूनं एतानि ह्यन्येण प्रकृतोऽप्यर्थः । प्रत्य-

क्षेपः ॥” इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।)

वाच, इ काङ्क्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-

पर०-सक०-सेट् ।) इ, वाङ्मति । नमध्यपाठे-

नैवेष्टसिद्धौ इदृशवन्तो वेदेष्वचारणमेदार्थः ।

इति तट्टीकायां दुर्गादाच ।

वागरः, पु, (वाचा इत्यर्त्तं गच्छतीति । ऋ +

अच् ।) वारकः । श्राय । निर्ययः । वाङ्मव ।

उक्तः । सुसुचुः । पक्षितः । परित्यक्तभयः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

वागारः, चि, (वाचि आशावाक्के आह, कर्कट

इव मन्मेषेदकत्वात् ।) आशाहन्ता । यथा,

“आशां बलवतीं दत्त्वा यो हस्तिं पिशुनो जनः ।

स जीवार्थोऽपि वागारहो दातुस्तु दातरि ॥”

इति शब्दमाहा ।

वागाश्रजि, पु, बुद्ध । इति शब्दरत्नावली ॥

वागीशः, पु, (वाचां ईशः) दृष्टव्यः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, दृष्टव्यसहितायाम् । १७ । २७ ।

“अयं विशिष्टोऽभिहितो हतानां

कुलप्रवागीशसिद्धासितानाम् ॥”

अक्षा । यथा, कुमारः २ । ३ ।

“वागीशं वाग्भिरर्थाभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥”

वागीशः, चि, (वाचां ईशः ।) वाक्पतिः ।

सुपुवक्ता इति यावत् । इत्यमरः ॥ (यथा,

महाभारते । १० । ७ । ४१ ।

“नित्यानन्दप्रसुदिता वागीशा वीतमत्सराः ॥”

वाग्दुष्टः

वागीशा, स्त्री, (वाचामीशा ।) सरस्वती । यथा,
 “वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि ।
 यस्यास्ते हृदये संवित् तं वृषिं हमह भजे ॥”
 इति श्रीमद्भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 वागीश्वरः, पुं, (वाचामीश्वर इव ।) मञ्जुघोषः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जैनविशेषः । इति च
 त्रिकाण्डशेषः । १ । १ । २३ ॥ दृष्टसतिः ।
 ब्रह्मा । इति व्युत्पत्तिरन्वोऽर्थः ॥) वाचा-
 मीश्वरे, चि । यथा, गारुडे १६६ अध्याये ।
 “रुद्रामलकचूर्णं वै मधुतैलसमन्वितम् ।
 जम्बूमास युवा स्याच्च नरो वागीश्वरो
 भवेत् ॥”
 वागीश्वरी, स्त्री, (वाचामीश्वरी ।) सरस्वती ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, तन्त्रसारे । “वागी-
 श्वरीं ऋतुजाताम् ॥”)
 वागुज्जी, स्त्री, वीमराजी । इत्यमरः । २।४।६ ॥
 (यथा, वैद्यकचक्रपाणिसम्प्रदे कुष्ठधिकारे ।
 “वर्मसेवी कटुष्येन वारिणा वागुर्जीं पिबेत् ।
 क्षीरभोजी त्रिषप्ताहत् कुष्ठरोगादितुष्यत ॥”)
 वागुज्ज, पु, कर्मरङ्गः । इति शब्दमाला ॥
 वागुरा, स्त्री, (वातीति । वा गतिवन्वयनयोः +
 “मद्गुरादयश्च ।” उणा० १।४२ । इति उरच्-
 प्रत्ययेन गुणागमेन च वाधुः ।) ऋगवन्वयार्थ-
 जालविशेषः । इत्यमरः । २।१०।२६ ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । २१ । १६ ।
 “श्वान्, श्वभ्रा वने तस्मिन्स्य वर्त्मसु वागुराः ॥”)
 वागुरिकः, पु, (वागुरया चरतीति । वागुरा +
 “चरति ।” ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) थाधः ।
 वागुरया न्यादौ न वधातिः य । इत्यमरः ।
 २ । १५ । ४ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५३ ।
 “श्वगणिवगुरिकैः प्रथमास्थितं
 यपगतानलदस्यु विवेश सः ॥”)
 वाग्गुदः, पु, (वाचा गोदते क्रीडतीति । गुद
 क्रीडायाम् + क ।) पक्षिविशेषः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ एतद्व्योमकारणं यथा,—
 “कौषेय तित्तिरिहृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दहुरः ।
 कार्पासतान्तवं क्षौक्षो गोधा गां वाग्गुदो
 गुहम् ॥”
 इति मानवे १२ अध्याये ॥
 वाग्गुलिः, पुं, (वाचा गुडति रक्षतीति । गुड +
 “इगुपधात् कित् ।” उणा० ४ । ११८ । इति
 इन् । सच कित् ।) ताम्बूली । रात्रां ताम्बू-
 दाता । इति शब्दमाला ॥
 वाग्गुलिकः, पु, (वाग्गुलि + स्वार्थे कन् ।)
 ताम्बूलदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वाग्दुरिद्रः, चि, (वाचि दुरिद्र इव ।) मित-
 भायी । तत्पर्यायः । वाग्यः २ । इति शब्द-
 माला ॥
 वाग्दलः, स्त्री, (वाचा दलमिव ।) ओष्ठाधरी ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वाग्दुष्टः, पु, (वाचा वाक्यमात्रेण दुष्टः ।)
 ग्राह्यः । इति जटाधरः ॥

वाङ्मयः

वाग्दुष्टः, चि, (वाचा शुद्धेऽपि वस्तुनि अशुद्ध-
 रूपत्वदुर्भावान्न दुष्टः ।) वाचा दोषयुक्तः ।
 यथा,—
 “वाग्भावदुष्टाश्च तथा दुष्टेषोपहतास्तथा ।
 वाससा चावधूतानि वर्ष्मानि आह्वकर्मणि ॥”
 इति आह्वतत्त्वम् ॥ * ॥
 तद्वत्प्रमाणप्रायश्चित्तम् । तत्र शङ्कः ।
 “वाग्दुष्ट भावदुष्टश्च भाषणे भावदूषिते ।
 शुक्लान्नं ब्राह्मणं पश्चात् त्रिरात्रन्तु व्रती भवेत् ॥”
 एतदभ्यासे व्रती यावकेन तत्र द्वादशपण्या
 देयाः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 वाग्देवता, स्त्री, (वाचां देवता ।) सरस्वती ।
 यथा —
 “पश्चादक्षिपिभिर्विभक्तसुखदोःपम्पधवचः-
 स्थलां
 भास्वन्मौलिनिवहचक्षुःशकलामापीनतुङ्ग-
 क्तनीम् ।
 सुद्रामचगुणं सुधाशकलस विदाश्च हस्ता-
 मुजै-
 विभाणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवता-
 माश्रये ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 वाग्देवी, स्त्री, (वाचां देवी ।) सरस्वती । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
 ५ । १६३ ।
 “द्विजस्योनायकाख्यो गौरीश्वरसङ्गनोः ।
 चातुर्विधः कृतस्तेन वाग्देवी कुलमन्दि-
 रम् ॥”)
 वाग्मी, [न्] चि, (प्रशस्ता वाग्व्यस्येति ।
 “वाचो ग्मिनि ।” ५ । २ । १२४ । इति
 ग्मिनिः ।) वक्ता । इत्यमरः ॥ (यथा, काम-
 न्दकीयनीतिसारे । ४ । १५ ।
 “वाग्मी प्रगल्भः स्मृतिमागुदयो वलवान्
 वशी ॥”)
 पटुः । इति मेदिनी । ने, १३० ॥
 वाग्मी, [न्] पु, (प्रशस्ता वाग्व्यस्येति । वाच् +
 ग्मिनिः ।) सुराचार्यः । इति मेदिनी । ने, १३० ॥
 (पुरुषवर्णीयमनस्योः पुत्रविशेषः । यथा, महा-
 भारते । १ । ६४ । ७ ।
 “शक्तः संहननो वाग्मी सौवीरीतनयाश्रयः ।
 मनस्योरभवन् पुत्राः शूराः सर्वे महारथाः ॥”)
 वाग्यः, चि, (वाचं परिमितवाक्यं याति गच्छ-
 तीति । या + क् ।) वाग्दुरिद्रः । इति शब्द-
 माला ॥ निर्बेदः । कल्पः । इत्यण्यः ॥
 वाग्यतः, चि, (वाचि वाक्ये यतः सयतः ।)
 वाक्यसंयतः । यथा,—
 “प्रत्येकं नियत कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ।
 प्रायश्चित्तसुपासीनो वाग्यतस्त्रिसवनं सृशेत् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्ववृत्तशङ्खलिखितवचनम् ॥
 वाग्यामः, चि, अशक्तादिना वाचं यच्छति यः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 वाङ्मयः, पु, समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाङ्मयः

वाङ्मयी, स्त्री, (स्मृतिरूपा वाग्व्यस्येति ।
 वाच् + मतुप् । ङीप् ।) नदीविशेषः । यथा,—
 “हिमाद्रेशुङ्गशिखरात् प्रोद्भूता वाङ्मयी नदी ।
 भागीरथ्याः शतगुणं पवित्रं तच्छलं स्मृतम् ॥
 तत्र स्नात्वा हरेर्लोकानुपसृष्टं दिवस्यतः ।
 त्र्यम्बा देहं नरा यान्ति मम लोकं न सशयः ॥”
 इति वाराहे गोकर्णमाहात्म्ये जलेश्वरमाहात्म्य-
 वखननामाध्यायः ॥
 वाङ्मयः, चि, (वाक्स्वरूपम् । वाच् + मयट् ।)
 वाक्यात्मकम् । यथा,—
 “स्यस्तजभृगैर्लान्तेरेभिर्दृशभिरक्षरैः ।
 समस्तं वाङ्मयं याम् त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥”
 आपि च ।
 “पदं गद्यमिति प्राहुर्वाङ्मयं द्विविधं बुधा ।
 प्रागुक्तलक्षणं पदं गद्यं संप्रति गद्यते ॥”
 पद्यं यथा,—
 “पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
 वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥
 सममर्द्धसमं वृत्तं विषमश्चेति तद्विधा ।
 समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥
 आदिस्तृतीयवद्वयस्य पादसूयौ द्वितीयवत् ।
 भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम् ॥”
 गद्यं यथा ।
 “अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम् ।
 चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रमेदतः ॥
 अकठोराक्षरं स्वल्पसमाचं चूर्णकं विदुः ।
 तद्वि वेदभरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत् ॥
 भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाद्यं दृढाक्षरम् ।
 वृत्तैकदेशसम्बन्धाद्वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम् ॥”
 इति छन्दोमञ्जरी ॥ * ॥
 वाङ्मयपापानि यथा,—
 “पारुष्यमनृतश्चैव पैशुन्यश्चापि सर्वशः ।
 असम्बन्धप्रलापश्च वाङ्मयः स्याच्चतुर्विधम् ॥”
 तथा परुषवचनमपवादः पैशुन्यमनृतं वृथा-
 लापो निष्ठुरवचनं इति वाङ्मयानि घट ।
 परेषां देशजातिकुलविद्याशिल्परूपवृत्ताचार-
 परिच्छेदशरीरकर्मजीविनां प्रत्यक्षदोषवचनं
 परुषम् ।
 “यच्चान्यत् क्रोधसन्तापचासज्जनं वचः ।
 परुषं तच्च विज्ञेयं यच्चान्यच्च तथाविधम् ॥
 चतुर्णानिति सुभाचं चाख्ण्डां ब्राह्मणेति च ।
 प्रशंसानिन्दनं द्वेधात् परुषात्तं विशिष्यते ॥”
 तेषामेव परुषवचनानां परोक्षसुदाहरणं
 अपवादः । गुरुवृत्तिवन्मुखात्मिचसकाशे
 अर्थोपपत्तार्थं दोषोपाख्यानं पैशुन्यम् ।
 अनृतं द्विविधं असत्यमसवादश्चेति ।
 “देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थपरिकल्पनात् ।
 नर्महासप्रसङ्गाच्च भाषणं व्यर्थभाषणम् ॥
 गुह्याङ्गमेध्यसज्जानां भाषणं निष्ठुरं विदुः ।
 यदन्यद्वा वचो नौचस्त्रीपुंसोर्मिधुनाश्रयम् ॥
 इत्येव षड्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणात् ।
 इह चासुत्रं च क्रमनर्थं प्रतिपद्यते ॥”

वाचकः

प्रशंसया निन्दनं प्रशंसानिन्दनम् । अत्र चतु
 विधयः विधयोरविरोधः । समस्तवासमस्त-
 भेदानादरेण पारुष्यापवादयोरेक्यात् निष्ठुरस्य
 परधानार्थावाच । असमस्तप्रलापपर्यभाष-
 ययो पर्यायत्वान्नार्थान्तरम् । इति तिथ्यादि-
 तत्त्वम् ॥
 वाङ्मयी, स्त्री, (वाङ्मय + + मीप् ।) सरस्वती ।
 इति केचित् ॥
 वाङ्मुखं, स्त्री, (वाच् + मुखमिध ।) उपन्यासः ।
 इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥
 वाचयसः, पुं, (वाचो वाक्यात् यच्छति पिर-
 मतीति । यम उपरमे + “वाचि यमो व्रते ।”
 ३ । २ । ४० । इति खच् । “वाचयमपुरन्दरौ
 च ।” ६ । १ । ६६ । इति यमस्तत्वं निपा-
 त्यते ।) मुनिः । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥ मौन-
 व्रती । इति केचिदिति भरतः ॥ (यथा, छान्द-
 न्योपनिषदि । ५ । २ । ८ ।
 “वाचयमोपसाह, स यदि स्त्रियं पश्येत् सन्दृष्टं
 कर्मेति विद्यात् ॥”)
 वाच, पुं, (वाचयति गुणानिति । वच् + णिच् +
 अच् ।) मत्स्यविशेषः । वाचा इति भाषा ॥
 (यथा,—
 “ईलिषो जितपीयूषो वाचो वाचामगोचरः ।
 रोहिणो नो हित, प्रोक्तो महुरो महुरोः प्रियः ॥”
 इत्युद्धटः ॥)
 अयस्य गुणाः । खाडुत्वम् । गुरुत्वम् । क्षिप्तत्वम् ।
 श्लेष्मलत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥
 वाचकः, पुं, (वक्ति अभिधावृत्त्या बोधयत्यर्थान्
 इति । वच् + क्तुल ।) शब्दः । यथा । शास्त्रे
 शब्दस्तु वाचकः । इत्यमरः ॥ हे वाचके ।
 प्रकृतिप्रत्ययद्वारेणार्थस्य वाचको गवादिरूप
 शास्त्रे आकरणे तर्कादौ च शब्द उच्यते । लोके
 तु संस्कृतोच्यते शब्द उच्यते । वक्तौति
 वाचकः अकः । इति भरतः ॥ तत्पण्यायः ।
 यथा । शब्दाभिज्ञापौ त्वभिधाभिधान
 वाचको ज्ञानिः । ज्ञाव, कृद्घरितश्चेति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (तल्लक्ष्यं यदुक्तं सुगन्धोपटीकायां
 दुर्गादाय ।
 “वाचात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्त स
 वाचकः ॥”
 वाचयतीति । वच् + णिच् + क्तुल ।) कथकः ।
 पुराणादिपाठकः । यथा,—
 “ब्राह्मण वाचक विद्याभ्यासवर्णनमादरात् ।
 श्रुत्वान्यवर्णनाद्वाजान् वाचकास्तरक व्रजेत् ॥”
 तथा ।
 “देवार्चामयतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
 ग्रन्थिश्च शिथिलं कुर्याद्वाचकः श्रुतनन्दन ।
 पुनर्लभ्यते तत् सूत्रं न सुखा धारयत् कश्चित् ।
 हिरण्यं रजतं गावः तथा कांस्योपदोहनाः ।
 दत्त्वा तु वाचकावेह श्रुतस्याप्नोति तत्फलम् ॥”
 कांस्योपदोहनाः कांस्यकोटाः ।

वाचाटः

“वाचकः पूजितो येन प्रसन्नास्तस्य देवताः ॥”
 तथा ।
 “ज्ञात्वा प्रसन्नमाश्रित्य पूजयेद्वाचकं बुधः ।
 आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम् ॥”
 तथा ।
 “विशालमदृतं शान्तं स्यात्वाचरपदं तथा ।
 कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
 बुध्यमानः सदात्यर्थं ग्रन्थार्थं क्षतस्त्रशो वृष ।
 ब्राह्मणादियं सन्नेषु ग्रन्थार्थं चाप्येवमृष ॥
 य एव वाचयेद्मन्त्रं स विप्रो यास उच्यते ॥”
 तथा ।
 “समस्वरसमायुक्तं काले काले विश्राज्यते ।
 प्रदर्शयन् रसान् सन्मानं वाचयेद्वाचको वृष ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 वाचनं, स्त्री, (वच् + णिच् + क्तुल ।) पठनम् ।
 यथा,—
 “सुहृन्नाम्यचित्तेन पठितयं प्रयत्नतः ।
 न कार्यास्तमनया कार्यं क्षीत्रस्य वाचनम् ॥”
 इति वाराहीतन्त्रम् ॥
 तथा ।
 “दानवाचनान्वावरम्बरव्रतप्रमायेषु यजमानं
 प्रतीयात् ॥” इति कात्यायनसूत्रम् । (प्रति-
 पादनम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
 “शब्देः स्वभावादेकार्थे, श्रोत्रोनेकार्थवाच-
 नम् ॥”)
 वाचनकं, स्त्री, (वाचनेन कायतीति । कै + कः ।)
 प्रहेलिका । इति हारावली । १५९ ॥
 वाचसाम्यतिः, पुं, (वाचसां सर्वविद्यारूपवाक्यानां
 पतिः । अभिधानात् वज्रा अलुक् ।) वृह-
 स्पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वाचस्यतिः, पुं, (वाच पतिः । “वज्राः पति-
 पुत्रेति ।” ८ । १५९ । इति वज्रीविशर्गस्य सः ।)
 वृहस्पतिः । इत्यमरः । १ । २ । २४ ॥ (यथा,
 कुमारः । २ । ३० ।
 “वाचस्यतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजायनम् ॥”
 शब्दप्रतिपादके, त्रि । यथा, श्रुवेदे । १० ।
 १६६ । ३ ।
 “वाचस्यते त्रिविधं मान्यथा मद्भरं वदान् ॥”
 “हे वाचस्यते वाचः शब्दस्य पालयितर्देव ॥”
 इति तद्वाय्ये सायणः ॥)
 वाचा, स्त्री, (वाच् + भागुरिमते टाप् ।) वाक् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कातन्त्रे ।
 “वष्टि भागुरिरसोपचावायोऽपसर्गयोः ।
 टापश्चापि हलन्तानां चुधा वाचा निशा
 गिरा ॥”
 यथा च, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४८ । “तत् श्रुत्वा
 ब्राह्मणेन शुचीभूय त्विहमिवाचामि । खनी-
 वितार्हं ददौ ॥”)
 वाचाटः, त्रि, (कुतुसितं बहु भाषते इति । वाच्
 + “आलजाटयौ बहुभाषिणि ।” ५ । २ । १२५ ।
 इति आटप् ।) वाचालः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥
 (यथा, मनुः । ३ । ८ ।

वाचोयु

“नो हरेत् कपिलां कन्यां नाधिकार्थी न रोगि-
 नीम् ।
 नालोभिकां नातिलोभां न वाचाटां न पिङ्ग-
 लाम् ॥”)
 वाचालः, त्रि, (बहु कुतुसित भाषते इति । वाच्
 + “आलजाटयौ बहुभाषिणि ।” ५ । २ । १२५ ।
 इति आलप् ।) बहुकुतुसितभाषी । तत्पण्यायः ।
 जल्पाकः २ वाचाटः १ । इत्यमरः ॥ सुबहु-
 भाषिण्यपि जल्पाकादयस्त्रयो वर्गान्ते वाचाटो
 वाचालो जल्पाकः सुबहुभाषी स्यादिति
 श्लोकार्हपण्याये वोपालितः । निक्षप्रमल-
 वाचालासुपतिष्ठे सरस्वतीम् । इति सुरारि-
 रिति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, कथा-
 सरित्सागरे । ४० । ३४ ।
 “वाचाले, कलहः स्त्रीवेष्टपाठहाडुशालि-
 नाम् ॥”)
 वाचिकं, त्रि, (वाच् + ठक् ।) वाचा कृतम् ।
 यथा,—
 “शरीरजे, कर्मेदोषैर्याति स्यावरतां नरः ।
 वाचिके, पक्षिन्मृगतां मानसैरन्वजातिताम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 अपि च ।
 “कायिक वाचिकश्चैव मानस यश्च दुष्कृतम् ।
 एकजयेन तत् सर्वं प्रशमयति ममायतः ॥”
 इति शान्तपुराणे सूर्यसूत्रम् ॥
 अन्वयः । कायिक मानसश्च नमस्कारं हित्वा
 आचार्येण कथं वाचिको नमस्कारः कृतः ।
 इति सुगन्धोपटीकायां दुर्गादायः । (वागेव ।
 वाक् + “वाचो वाङ्मतायांयाम् ।” ५ । ४ । १५ ।
 इति ठक् । सन्देशोक्तौ, स्त्री । इति हारावली ।
 १६६ । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । २५ ।
 “भृशमेकं वणिग्वेशं प्राहिणो हतवाचिकम् ॥”)
 वाचिकः, पुं, (वाचा निष्पन्नः । वाच् + ठक् ।)
 वाक्यारम्भः । यथा,—
 “आलापश्च विलापश्च संलापश्च प्रलापकः ।
 अनुलापोऽपलापश्च सन्देशश्चातिदेशिकः ॥
 अपदेशोपदेशौ च निर्देशो अपदेशकः ।
 कौन्तिता वचनारम्भाद्वाद्वादी मनी-
 विभिः ॥”
 इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
 वाचिकपत्र, स्त्री, (वाचिकस्य सन्देशस्य पत्रम् ।)
 लिपिः । सवादपत्रम् । इति केचित् ॥
 वाचिकहारकः, पुं, (वाचिकस्य सन्देशस्य
 हारकः ।) लेखनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (दूतः । इति शुभ्रतिलज्योऽर्थः ॥)
 वाचोयुक्तिः, त्रि, (वाचि वाक्ये युक्तियस्य ।) वाग्मी ।
 इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ (स्त्री, वाचो
 वचसो युक्तिः । “वाग्दिकपश्यद्गो युक्तिद-
 हरेव ॥” ६ । १ । २२ । इत्यस्य मार्गिकोक्ता
 मर्या अलुक् । वाग्दृष्टितन्यायः ।)
 वाचोयुक्तिपटुः, त्रि, (वाचोयुक्तौ वाग्दृष्टित-
 न्याये पटुः ।) वाग्मी । इत्यमरः । १ । १ । ३ ॥

वाजमो

वाचं, त्रि, (उच्यते इति । वच् + यत् । “वचो-
ऽशब्दसंज्ञायाम् ।” इति न कृतम् ।) कृत-
चितम् । होनम् । वचनार्हम् । इति मेदिनी ।
जे, ५५ । (यदुक्तम् ।

“अनोरपि गुणा वाच्या दोषा वाच्या गुरो-
रपि ॥”)

शब्दम् । यथा,—

“न चाख्यत्ववृत्ताभ्यां प्रयोगाणां विशिष्यते ।
वाच्यवाचकभावोऽयमप्यपादादिशब्दवत् ।
विभीतकेऽप्यशब्दो यद्यप्यल्यैः प्रयुज्यते ।
तथापि वाचकस्य ज्ञापये शक्यतावत् ॥”

इति मलमासतत्त्ववृत्तभट्टवार्तिकवचनम् ॥

अपि च ।

“अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च यज्ञश्चेति त्रिधा मतः ।”
एषां स्वरूपमाह ।

“वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्ष्यया
मतः ।

अज्ञो अज्ञनया ताः स्युस्तिष्ठः शब्दस्य
शक्तयः ॥”

इति बाह्यद्वयार्थे २ परिच्छेदः ॥

वाचं, स्त्री, (वच् + यत् ।) प्रतिपादनम् । दूष-
णम् । इति धरणिः ॥ (यथा,—

“परवाच्येषु निपुणः सर्वो भवति सर्वदा ॥”)

वाह् इ कामे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
वक्त०-सेट् ।) इ, वाञ्छति । इति दुर्गादास ॥

वाज, स्त्री, धृतम् । (यथा, वाजसनेयसंहिता-
याम् । ६ । १ ।

“वाचस्पतिर्वाजं नः स्वदत्तम् ॥”)

यज्ञः । अजम् । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २२ । ३ ।

“यो देवो देवतमो जायमानो

महो वाजेभिर्महद्भिश्च शुभैः ॥”

“वाजेभिर्भैः ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥

वार । इति मेदिनी । जे, १४ ॥ (स्याम ।

यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३५ । १ ।

“असम्यक् चर्षणीसहं सस्मिं वाजेषु दुष्टरम् ॥”

बलम् । यथा, तत्रैव । ५ । ५५ । २ ।

“वनेषु यन्त्रिचं ततान वाजमर्चतुस्तु पय
उसियासु ॥”)

वाज, पु, शरपञ्चः । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ॥

(यथा, भागवते । १० । ५६ । १६ ।

“विचित्रवाजेर्निशिते शिलीमुखे ॥”)

निखनः । पञ्चः । वेगः । इति मेदिनी । जे, १६ ॥

सुनिः । इति विश्वः ॥

वाजपेयं, स्त्री पु, (वाजमग्रं धृतं वा पेयमत्रति ।)

यामविशेषः । इत्यमरभरती ॥ स तु औतसप्र-

संख्यानान्तर्गतपञ्चमयागः । यथा । अग्निहोमो-

ऽश्विहोमो उक्त्यः षोडशी वाजपेयश्च ।

इत्याश्वलायनसूत्रम् ॥ येन, पौण्डरीकश्चेति

सप्तयागाः ॥

वाजभोजी [न], पु, (वाज भुङ्क्ते इति । भुज +

जनिः ।) वाजपेययागः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

वाजिनी

वाजसनेयः, पुं, जनमेजयसूतवैदार्थगत्यः । स तु
वैशम्पायनशापादुक्तः । इति मत्स्यपुराणम् ॥

(वाजसनेः स्वस्य क्वात्रः । वाजसनि + टक् ।
याज्ञवल्क्यः । यथा, ऋग्वेदार्णवे । “आदिता-
नीमानि शुक्लानि यजुषि वाजसनेयेन याज्ञ-
वल्क्येनावायन्ते ॥”)

वाजसनेयी, [न] पु, (वाजसनेयेन प्रोक्तं वेदमस्य-
स्येति । इतिः ।) यजुर्वेदो । यथा,—

“आर्षक्रमेण सर्वत्र श्रुता वाजसनेयिनः ॥”

इति महाजनपरिचयहीनवचनात् यजुर्वेदविधि-
नैव कर्मे कुर्युः । इति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथा,
हरिवंशे । १४० । २ ।

“जाज्ञातो याज्ञवल्क्यस्य शिष्यो धर्मगुणान्वितः ।
ब्रह्मदत्तेति विस्मातो विप्रो वाजसनेयिनाम् ॥”)

वाजिगन्वा, स्त्री, (वाजिनो घोटकस्य गन्वोऽस्यस्या-
मिति । अच् । टाप् ।) अश्वगन्वा । इति रत्न-
माला ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३७
अध्याये ।

“वरुणा गुरुविस्वाणु वाजिगन्वादि-
दृष्टिभिः ॥”)

वाजिदन्तः, पु, (वाजिनां दन्त इव पुत्रं यस्य ।)
घासकः । इति रत्नमाला ॥

वाजिदन्तकः, पु, (वाजिदन्त एव । स्वार्थे कन् ।)

वासकः । इत्यमरः । २ । ४ । १०३ ॥

वाजिनं, स्त्री, आमिचामस्तु । इति हेमचन्द्र-
त्रिकाण्डशेषौ ॥ कानार जन इति भाषा ॥

(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । २१ ।

“सोमस्य रूपं हविष्य आभिच्छा वाजिनं मधु ॥”

अस्य गुणाः प्रस्तुतिनियमश्च यथा,—

“दध्ना तक्रेण वा नष्टं दग्धं बह्वं सुवाससा ।

नष्टदुग्धभवसौर मोरटक्लेण्टोऽन्नवीत् ॥

सुखशीघ्रवृषादाहरत्तपित्तज्वरप्रसृत ।

लघुर्वलकरो रुच्यो मोरट स्यात् धितायुत ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हवि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २६ । १ ।

“वाजी वहन् वाजिनम् ॥”

“वाजिन हविः ॥” इति तद्वाच्ये मङ्गीधरः ॥ ॥

पु, अर्थः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७१ । ५ ।

“नेन हिनन्त्वपि वाजिनेषु ॥”

“वाक इना ईश्वरा येयाम् ॥” इति सायणः ॥

वाजिनी, स्त्री, अश्वगन्वा । घोटकी । शेषस्य

पर्यायः । वहवा २ वामी ३ प्रसृका ४

आर्षवी ५ । अस्याः शीरगुणाः ।

“अश्वाचीरान् रुक्माश्च लवणं दीपणं क्षु ।

देहस्यैर्धकरं बल्यं गौरव कान्तिरुत परम् ॥”

तद्विगुणाः ।

“आशं दधि स्यान्मधुरं कषायं

कफार्तिगृह्णामयहारि रूक्षम् ।

वाताल्पदं दीपनकारि नेत्र-

दोषापहं तत् कथितं पृथिव्याम् ॥” ॥

तत्रवर्गीतगुणाः ।

“आश्वानु नवनीतं स्यात् कषायं कफकाशितम् ।

वाजीक

वाच्यं कटुकचोष्णमोषदातापहारकम् ॥”

तदुक्तमुक्ताः ।

“अश्वान्पिस्तु कटुकं मधुरश्च कषायकम् ।

ईषदीपनं कृष्णहारि वाताल्पदं गुरु ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥

अपि च ।

“रूक्षोष्णं वहवाचीरं बल्यं आसानिलापहारः ।

अश्व कटु लघु खादु सर्वमेकशफं तथा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वाजिष्ट, पु, (वाजिनः पृष्ठमिव आकृति-
रस्येति ।) अश्वानष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वाजिमचः, पु, (वाजिभिर्मच्यते इति । मच +
कर्मणि घञ् ।) चयकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विवरणमस्य चयकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

वाजिभोजनः, पु, (वाजिभिर्भोज्यते इति । भुज् +
कर्मणि ल्युट् ।) सृजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाजिमान् [त], पु, पटोलः । इति रत्नमाला ॥

वाजिशाला, स्त्री, (वाजिनां शाला इष्टम् ।)

घोटकशृङ्गम् । आसवन् इति आरवी भावाः ।

तत्पर्यायः । मङ्गुरा २ । इत्यमरः ॥ (यथा,

राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १६६ ।

“काम्बोजानां वाजिशाला जायन्ते स ह्योज-
किताः ॥”)

वाजी [न] पु, (वाजी वेगोऽस्यस्येति । वाज +
इतिः ।) घोटकः । (यथा, रघुः । ३ । ४३ ।

“शतैस्तमक्षामनिमेषदृतिभि-

र्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ॥”

वाज पक्षोऽस्यस्येति ।) वाजः । पक्षी । इत्य-
मरः ॥ वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वजति

गच्छतीति । वच् + यिनिः । चि, चलनवान्
यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २६ । १ ।

“वाजी वहन्वाजिन जातवेदे देवानां वक्षि-
प्रियमाचधस्यम् ॥”

“वजति वाजी । वजगतौ चलनवान् ॥” इति
तद्वाच्ये मङ्गीधरः ॥ ॥ वाजमममस्यास्तीति

असवान् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २१ । १४ ।

“तमोमहे गमसा वाजिनं दृष्टु ॥”

“वाजिनं अन्नवन्तम् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥

वाजः पक्षोऽस्यस्येति । पक्षविशिष्टः । यथा,
भागवते । ४ । ७ । १६ ।

“सुखं स्तेज उपानीतस्तार्क्ष्यं स्तेज-
वाजिना ॥”)

वाजीकरणं, स्त्री, (अवाजी वाजीव क्रियतेऽने-
नेति । क् + ल्युट् । अभूतसङ्गावे च्चिः ।) वीज्य-

दृष्टिकरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वाजी-

करणद्रव्यस्य लक्षणमाह ।

“यद्वद्वय पुरुष कुर्यात् वाजिवत् सुरतक्षमम्
तदाजीकरमाख्यातं सुनिभिर्भिषजां वरैः ॥”

अत्र प्रसङ्गात् केवस्य लक्ष्य संख्या निदान-
प्राह ।

“स्त्रीव स्यात् सुरताशक्तसङ्गावः ज्ञेयमुच्यते ।
तत्र सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते

व.जी.क

एकाग्रविप्रतिदिनानि गदादिस्तोत्रपि
चोऽशीतकोऽपि रमयेत् प्रमदा युवेव ॥
गर्वा विरुद्धवत्सानां विद्ध पयसि पायसम् ।
गोधूमचूर्णञ्च तथा सितामधुघृतान्वितम् ।
सुक्रा क्षुण्णति जीर्णोऽपि दण्डदारान् व्रजत्यपि ॥”
अथ रसांशः ।
“दधार्हाङ्गकमीपदम्बनधुरं खण्डस्य चन्द्रद्युते
प्रस्य चोदपलञ्च पञ्च हविषः शुष्कग्रास्तुर्माष-
कान् ।
एनामासचतुष्टयं मरिचत कर्षं जवङ्ग तथा
धत्वा शुक्लपटे शनैः करतलेनोष्णाय विस्त्रा-
वयेत् ॥
ऋद्धाच्छेदनाभिचन्दनरससृष्टेऽगुरुहृपिते
कर्पूरेण सुगन्धिक तद्विखलं सकोषं सस्या-
पयेत् ।
स्वस्थार्थे मयुरेश्वरेण रक्षिता स्त्रिया रसांशः स्वयं
भोक्तुर्मन्त्रपदीपनी सुखकरी कान्तिव निनां
प्रिया ॥ * * *
गोक्षुरेक्षुरबीजानि वालिगन्धा शतावरी ।
सुपत्नी वानरीबीजं यष्टी नागवला वला ॥
एषां चूर्णं दुग्धसिद्धं गणेशायै न भर्तितम् ।
सितया मोदकं कृत्वा भस्मं वाजीकरं परम् ॥
चूर्णादष्टगुणं चौरं हत चूर्णसमं स्मृतम् ।
सर्वतो द्विगुणं खण्डं स्नादित्वा यथा ॥
वाजीकराणि भूरीणि स हस्त रक्षितो यतः ।
तस्माद्बहुसु योगेयु योऽगोऽथ प्रवरो मठः ॥”
रतिवर्धनो मोदकः ॥ * * *
“पिप्पलीलवणोपेतं वस्त्राच्छेदितसाधिते ।
कच्छपस्याथ वा स्वादेते तु वाजीकरे भृशम् ॥
पूर्वं दक्षिणदेशेन दशपलोकानं भृशं कर्तयेत्
तच्छिष्टं अस्योगतो नृदुतरं सकृन् चूर्ण-
कृतम् ।
तच्चूर्णं षटशोधितं वसुगुणे गोशुद्धदुग्धे पचेत्
गवाण्याङ्गलिसयुतेऽतिनिविडे दद्यात्तुलाहो
सिताम् ॥
पक्वं तज्ज्वलनात् क्षितिं प्रतिनयेत् तस्मिन्
पुनः प्रक्षिपेत्
दद्यात्तत्तदुदाहरानि बहुला हृष्टादरात्
सहिता ॥
एषा नागवला वला सचपला जातीफल-
लिङ्गिका
जातीपत्रसुपत्रचित्रकयुतं तच्च लघ्वा संयुतम्
विन्धावीरणवारिवारिद्वरा वांशी वरी वानरी
द्राक्षा सेंधुरगोक्षुराय मद्धती खर्जूरिका
चौरिका ।
घान्धाक सकसेरक समयुक षट्पाटक गौरक
एष्टीकाथयवानिका वरटिका माषी मिथि-
मैथिका ॥
कन्देन्य विदारिकाथ सुपत्नी गन्धर्वमन्वा तथा
कर्जूर करिकेशर समरिचसारस्य बीजं नवम्
बीजं शास्त्रासिध्दं करिकणा बीजञ्च राजी
व

श्वेतं चन्दनमत्र रक्तमपि च श्रीसङ्गपुष्पे समम् ।
सन्वेष्टेति पृथक् पृथक् पलमितं सचूयं तत्र
चिपेतु
स्वतं वज्रभुजग्नलोहगगन सम्मारितं स्वेष्टया ।
कस्तूरी घनसारचूर्णमपि च प्राप्तं यथा प्राप्तिपेतु
पश्चादस्य तु मोदकान् विरचयेद्विष्यप्रमाणा-
नयः ।
तान् भीक्ताति सदा यथानलबल सुञ्जीत नाम्न
रस
पूर्वस्निग्धशिते गते परिणतिं प्राग्भीजनान्
भक्षयेत् ।
नित्यं श्रीरतिवक्त्रभाष्यकमिमं यः पूगपाक भक्षेतु
स स्याद्भौमविट्टद्विट्टमदनो वाजीव शक्नो
रतां ।
दीप्तामिन्बलवान् बली विरचितो हृष्ट स पुष्ट
सदा
ट्टो योऽपि युवेव सोऽपि रुचिर पूर्वशुभव
सुन्दरः ॥”
वसुगुणे अष्टगुणे । अञ्जलिरर्द्धशरावम् । तुलाह्वा
पञ्चाशत्पलमिताम् । संहिता सुश्रुताद्या ।
नागबला गुरसकरी गुरसखी इति च लोके ।
बला बह्लियार तस्या मूलत्वक् । चयला
पिप्पली । जातीपत्रकं जाडपत्री । विन्वा
शुखी । वीरख एतस्य मूल उशीर ग्राह्यम् ।
वारि सुगन्धवाला । वारिदः सुककः । वरा
त्रिफला वांशी वशरोचना । वरी प्रतावरी ।
वानरी कपिकच्छूतस्या बीज ग्राह्यम् । इक्षुर
कोकिलाक्षः तस्य बीजम् । गोक्षुरस्यापि
बीजम् । महती खर्जूरिका क्षोड्ढा ।
चीरिका चीरी । पृथ्वीका कारवी मगरैला
इति लोके । वराटिका वररै इति लोके । शालूक-
मेवा कन्द स्याद्भीजकोषो वराटिका । भांवी
जटामांघी । मिचि सौष । गन्धर्वगन्धा अन्ध-
गन्धा तस्या मूलम् । श्रीसङ्ग जवङ्गम् । घन-
सार. कर्पूरः । विष्यप्रमाणात् पलप्रमाणान् ।
रतिवक्त्रभाष्यपूजपाकः ॥ ३ ॥
“एतस्मिन्नतिवक्त्रमे यदि पुनः सम्यक् खुरा-
शान्तिका
धुस्तूरस्य तु बीजमर्ककरभा यासोऽभिग्रोव-
स्तथा ।
सन्वाजृप्तक तथा खसफलत्वक् वापि नि चि-
यते
चूर्णाह्वां विजया तदा स हि भवेत् कामेश्वर
सत्तया ॥”
इति महाकामेश्वरः ॥ ३ ॥
“रक्तपित्ताधिकारोक्त खड्गशूलको महान् ।
रक्तपित्तादिरोगघ्नो महावाणीकर स्वतः ॥ ३ ॥
यक्कावस्य रसे द्रोणे चित्तामाहुकच मिताम् ।
हृत्प्रसमिद दद्यान्नागरस्य पलायकम् ।
मरिच कुङ्कुषोन्मान पिप्पलीदपलोन्मितम् ।
सज्जितस्याहुक दत्त्वा सन्वेमेकत्र कारयेत् ।
पचेत्तनुम्बस्ये पात्रे दारुदन्त्या प्रवालयेत् ।

वाजीक .

चार्वाक्यां चिपेत्तत्र घनीभूतवतारिवे ।
घान्दक श्रीरक्तं पत्र चिपक सुक्तक त्वचम् ।
ट्टक्रीरकमयत्र यन्त्रिकं नागनेश्वरम् ।
यन्त्रावीज सवङ्गश्च एषक् जातीयफल पलम् ।
विह्वं श्रीते प्रदद्याच्च मधुन, कुटवद्वयम् ।
भक्षयेद्गोणनादजाक् पलमात्रमिदं नरः ।
अथवा नियमा नात्र मात्रा खादेद्दययाजम् ।
मानवः सेवनादस्य वाजीव सुरते भवेत् ।
ममर्था बलवान् पुष्टो जूष्टो निह निरामयः ।
यदृष्टो नाशयेद्देयं यय आसमरीचकम् ।
अन्नपित्तश्च पित्तश्च रक्तपित्तश्च पाण्डुराम् ।
ट्टक्रीरकं नागागरेला । इति व्याख्येयः ।
“शमयति गोचुरचूर्णं ह्यागचौरैश्च साधितं समधु ।

भुक्तं चययति जायं यज्जितं कुप्रयोगेण ।
द्रव्याणि चन्दनादिस्तु चन्दनं रक्तचन्दनम् ।
पतङ्गमय कासीयागुरुकण्ठागुरुश्च च ।
देवदुम, सवरल, पद्मकं तुलिकोऽपि च ।
कर्पूरो नगनाभिश्च सताकसूरिकापि च ।
सिङ्गकः कुङ्कुमं नयं जातीयफलकमच च ।
जातीयपत्र सवङ्गश्च छद्मोला महती च वा ।
कण्ठोलफलकं त्वक् च पत्रकं नागनेश्वरम् ।
बालकश्च तथोश्रीरं मांघो दाह सितापि वा ।
सुरा कर्पूरकचापि शैलेय भद्रसुक्तकम् ।
रेण्डका च प्रियङ्गुश्च ग्रीवाघो गुग्गुलुश्च ।
लाक्षा नखश्च रालश्च घातकीकुसुमं तथा ।
यन्त्रिपत्रं च मल्लिष्टा तगरं सिक्थक तथा ।
एतानि शाखमानानि कल्कोस्त्य शनैः पचेत् ।
तेन प्रक्षमितं सस्यक् एतत्पात्रे शुभे चिपेत् ।
अनेनाभ्यक्तगायस्तु दृष्टोऽश्रीतिशमोऽपि यः ।
शुभो भवति मुक्ताब्जः स्त्रीणामत्यन्तवक्षतम् ।
बन्धापि लभते गर्भं यकोऽपि तरुणायते ।
अपुनः पुनराश्रीति जीवेत् श्ररदां शतम् ।
चन्दनादिमहातेलं रक्तपित्तं चय च्वरम् ।
दाहप्रस्वेदौगन्धं कुष्ठं कण्ठं विनाशयेत् ।
पतङ्गं वक्त्रम् इति लोके । कासीयं कलमक
इति लोके । सताकसूरिका सुषुक्तदानी इति
लोके । कण्ठोलफलस्य भावे जातीयपुष्पं पाण्डुरम् ।
तद्वज्राभेऽपि लपङ्गं पाण्डुरम् । दाहशिता दाह-
चिनी । शैलेय हरा इति लोके । ग्रीवाघ
गुग्गुरी इति लोके । यन्त्रिपत्रं गठिवन् इति
लोके । अश्रीतिसम, अश्रीतियापिकः । इति
चन्दनादितैसम् । ● ।

“योगानि कौशिकः कुटवमितानि खेदे-
यनके ।

प्रयो गोभवदुग्धे दुग्धं यावद्वपेद्वाटम् ।
सपक्षितानि च क्षत्वा खन्नां यपययेत्तानि ।
विटिकया रुद्रवटिका, लला गयो पचेदाप्ये ।
इमुक्लितप्रक्षेपया वा वटिकाः यपकया
लेप्याः ।

वटिका माचिकमये गन्धनयोऽतिरिक्ताः
स्याप्याः ।

३२३

वाजीक

पयटङ्कमितास्तास्तु सायं प्रायश्च भक्षयेत् ।
अनेन श्रीप्रदायो यो यच्च स्थानं पतितम्भजः ।
सोऽपि प्राप्नोति सुरते सामर्थ्यमिति वाजिपत् ।
नानेन यदृष्टं किञ्चित् द्रव्यं वाजीकरं परम् ।
इति पानरीवटिका । ● ।
“आकारकरभा शुक्लो लवणं कुङ्कुमं कणा ।
जातीयफलं जातिपुष्पं चन्दनं कार्ष्णिकं एषक् ।
चूर्णयेदपिषेत्तु तत्र दद्यात् पञ्चोन्मत्तम् ।
सर्वमेकीकृतं मापमात्रं चैद्रेण भक्षयेत् ।
शुक्लसम्भकरं पुषामिदमानन्दकारकम् ।
नारीणां श्रीतिजनकं सेवेत निशि कासुकम् ।
इति भायप्रकाशः ।

(यथा च ।

“विदारीकन्दां शुभवीरुहस्तौ ।
काकोलिकाभीरुपुनर्नवे द्वे ।
ज्ज्वाटकं मागधिका बला च
चूर्णं सितार्णं सितया प्रयोग्यम् ।
जीर्णे पयः पायसमेव घोष्यं
करोति पुंसां बलमेवमोज्ज्वलम् ।
स्त्रीणां सहस्रं भजतेऽपि पट्टो
मासद्वयेनापि च सेवमानम् ।”

इति हारीते चिकित्सास्थाने ४६ अध्यायः ।
“वाजीकरश्चमन्त्रिक्ते सततं विषयी प्रमान् ।
तुष्टिः पुष्टिरप्यथ गुणवत्तत्वं संश्रितम् ।
अपत्यसन्तानकरं यन सद्यः संप्रदर्यणम् ।
वाजीवातिबलो येन यात्यपतिहृनोऽङ्गनाः ।
भवत्यतिप्रिय, स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
तद्वाजीकरणं तद्वि देहस्थोर्नस्करं परम् ।
धम्मो यशस्यमायुष्य लोकद्वयसायनम् ।
अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकान्तनिर्मलम् ।
अल्पसमस्य तु क्षेत्रेर्वायमानस्य रागिण्य ।
शरीरचपरचार्यं वाजीकरणमुच्यते ।
कल्पस्योदययययो वाजीकरणसंविन ।
सर्वेष्वनुप्यहरहर्षवायो न निवार्यते ।
अथ विगधविमुहानां निरुहान् सानुवासनान् ।
एतत्तेलरसचौरशर्कराचौदस्युतान् ।
योगविद्युलयेन पूर्वं चौरमांसरसाश्रितम् ।
ततो वाजीकरान् योगान् मुक्तापव्यविह्वनान् ।
अच्छाय, पूतिकुसुम, पत्रेन रक्षितो दुम ।
यथैकैकैकशास्यश्च निरपत्यस्तपानरः ।
गन्धद्रव्यममसक्तयचनं धूलिघसरम् ।
अपि लालाविलसुश्च हृदयाद्वादेकारकम् ।
अपत्य तुलना केन दर्शयन्मर्शनादिषु ।
किंपुनर्यद्वयश्रीधर्ममानश्रीकुल्यहं नम् ।
भुङ्क्ताये यथाशक्ति ह्यप्य योगान् प्रयोचयेत् ।
श्रेष्ठकुशकाशानीं विदायां वीरुहस्य च ।
मूलानि कल्टकायाश्च औषधैर्बभर्जी बलाम् ।
मेदं द्वे द्वे च काकोली गुग्गुमर्शो घृतावरीम् ।
अथगन्धामतिरत्नामासगुप्ता दुग्धवाम् ।
वीरां यदस्यां चोर्वर्ती चर्दिं राशौ चिरस्य-
चम् ।

मधुकं दाहिरकोच्च भागांश्चिपक्षिहान् एषक् ।
माशानामाटुकसेतद्दिपोटे साधयेदपाम् ।
रसेनाटुकसेयेय पचेत्तेन हृताटुकम् ।
दत्त्वा विदारीधात्रीचुरसानामाटुकाटुकम् ।
हृताचुर्गुणं चौर देव्यापीमानि चायपेत ।
वीरां खगुप्तां काकोली यष्टीं पल्लुगनि पिप्प-
साम् ।
दासां विदारी सख्यैरं मधुकानि घृतावरीम् ।
तनुसिद्धपूर्तं चूरस्य एषक् इत्येन योजयेत् ।
शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्या, कुटवेन च ।
मरिचस्य प्रकुप्तेन एषगहंपलोक्तिः ।
त्वगेलाकेषरे, इत्येन, चोद्वाहिकुटवेन च ।
पल्लमात्रं ततः खादेत् प्रवर्धं रसदुग्धसुकम् ।
तेनारोहति वाजीव कुलिङ्ग इव जूष्यति ।
विदारीपिप्पलीशालिप्रियालेचुरकादलः ।
एषक् स्वगुप्तामन्त्राश्च कुटवार्णं तथा मधु ।
तुलार्हं शर्कराचूर्णं प्रस्थाहं नवसर्पिण्यः ।
सोऽप्यमात्रमनः खादेद् यस्य रामाशतं यद्वे ।
सात्मगुप्ताफलान् चौर गोधूमान् साधितान्
दिमान् ।
माधान् वा सद्यस्चौदान् खादन् यद्विपयो-
रनुप ।
जागर्ति रात्रिं सकलामस्त्रिभ, खेदेन स्त्रियः ।
वस्त्राकसिद्धे पयसि भावितानसल्ललितान् ।
य, खादेत् सवितान् गच्छेत् स स्त्रीशतमपुन्यवनः ।
चूर्णं विदायां बहुश, खरसेनैव भाविनम् ।
चौदसर्पिर्यतं लोटा प्रमदाशतवृक्षति ।
“हृत्वाघात्रीफलरजः खरसेन सुभाविनम् ।
शर्करामधुसर्पिर्भिर्लोटा योऽनुपयः पिपेन ।
स नरोऽश्रीतिवर्धेऽपि युवेव परिरुध्यति ।
कर्व मधुकचूर्णस्य हृतचौदसमन्त्रिणम् ।
पयोऽनुपान यो लिङ्गातिरुधग, च ना भयनः ।
“उषटाचूर्णमयेवं श्रातवर्धाय योजयत ।
चन्द्रमुभ्र दधिरं सवित यद्विपौदनम् ।
पटे सुमार्जितं मुक्ता दृष्टोऽपि तरुणायत ।
“आचरेच्च सकलां रतिचर्यां
कामशास्त्रविद्यामनवधाम् ।
देशकालबलशक्त्युदोपाद-
वेद्यतन्त्रमयोद्भाविवह्वाम् ।
अभ्यस्तनोर्दन्तवैकगन्ध-
सकृपचवस्थाभरसप्रकाशः ।
गान्धर्वकायादिकया प्रयोद्या
समस्यभावा यशगावयस्या ।
दोषिका सम्भवनामनिविष्टा
पद्मरसमधुमचविह्वताः ।
श्रीयथादगिरिहृत्तन्त्रि-
कान्तानि दुरक्षयगानि ।
ददियुगा पिपिषा तद्वजानि,
योश्चसुग, यचकोदिकनादः ।
अथसुगुप्तं दद्वेन विभुधा-
दितसुग, यचक मरिदारः ।
गाम्पुमयसदरा काता काता निदा
इत्यादि ।

वाजीक

माशानामाटुकसेतद्दिपोटे साधयेदपाम् ।
रसेनाटुकसेयेय पचेत्तेन हृताटुकम् ।
दत्त्वा विदारीधात्रीचुरसानामाटुकाटुकम् ।
हृताचुर्गुणं चौर देव्यापीमानि चायपेत ।
वीरां खगुप्तां काकोली यष्टीं पल्लुगनि पिप्प-
साम् ।
दासां विदारी सख्यैरं मधुकानि घृतावरीम् ।
तनुसिद्धपूर्तं चूरस्य एषक् इत्येन योजयेत् ।
शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्या, कुटवेन च ।
मरिचस्य प्रकुप्तेन एषगहंपलोक्तिः ।
त्वगेलाकेषरे, इत्येन, चोद्वाहिकुटवेन च ।
पल्लमात्रं ततः खादेत् प्रवर्धं रसदुग्धसुकम् ।
तेनारोहति वाजीव कुलिङ्ग इव जूष्यति ।
विदारीपिप्पलीशालिप्रियालेचुरकादलः ।
एषक् स्वगुप्तामन्त्राश्च कुटवार्णं तथा मधु ।
तुलार्हं शर्कराचूर्णं प्रस्थाहं नवसर्पिण्यः ।
सोऽप्यमात्रमनः खादेद् यस्य रामाशतं यद्वे ।
सात्मगुप्ताफलान् चौर गोधूमान् साधितान्
दिमान् ।
माधान् वा सद्यस्चौदान् खादन् यद्विपयो-
रनुप ।
जागर्ति रात्रिं सकलामस्त्रिभ, खेदेन स्त्रियः ।
वस्त्राकसिद्धे पयसि भावितानसल्ललितान् ।
य, खादेत् सवितान् गच्छेत् स स्त्रीशतमपुन्यवनः ।
चूर्णं विदायां बहुश, खरसेनैव भाविनम् ।
चौदसर्पिर्यतं लोटा प्रमदाशतवृक्षति ।
“हृत्वाघात्रीफलरजः खरसेन सुभाविनम् ।
शर्करामधुसर्पिर्भिर्लोटा योऽनुपयः पिपेन ।
स नरोऽश्रीतिवर्धेऽपि युवेव परिरुध्यति ।
कर्व मधुकचूर्णस्य हृतचौदसमन्त्रिणम् ।
पयोऽनुपान यो लिङ्गातिरुधग, च ना भयनः ।
“उषटाचूर्णमयेवं श्रातवर्धाय योजयत ।
चन्द्रमुभ्र दधिरं सवित यद्विपौदनम् ।
पटे सुमार्जितं मुक्ता दृष्टोऽपि तरुणायत ।
“आचरेच्च सकलां रतिचर्यां
कामशास्त्रविद्यामनवधाम् ।
देशकालबलशक्त्युदोपाद-
वेद्यतन्त्रमयोद्भाविवह्वाम् ।
अभ्यस्तनोर्दन्तवैकगन्ध-
सकृपचवस्थाभरसप्रकाशः ।
गान्धर्वकायादिकया प्रयोद्या
समस्यभावा यशगावयस्या ।
दोषिका सम्भवनामनिविष्टा
पद्मरसमधुमचविह्वताः ।
श्रीयथादगिरिहृत्तन्त्रि-
कान्तानि दुरक्षयगानि ।
ददियुगा पिपिषा तद्वजानि,
योश्चसुग, यचकोदिकनादः ।
अथसुगुप्तं दद्वेन विभुधा-
दितसुग, यचक मरिदारः ।
गाम्पुमयसदरा काता काता निदा
इत्यादि ।

वाजीक

यद्यपि किञ्चिद्विदं मनसो वाजीकरं तत्तत् ।

मधुसूक्तमिव सोत्पन्नं प्रियायाः

कनकरत्नापरिवादिनी प्रियेव ।

कुसुमचयमनोरमा च श्रया

क्विसलयिनी कतिकेव पुष्पिताया ।

देष्टे शरीरे च न काचिदस्मि-

र्येषु नास्मिन्मि मनोविषातः ।

वाजीकराः सन्निहिताश्च योगाः

कामस्य काम परिपूरयन्ति ।”

इति वाभटे उत्तरस्थाने ४० अध्यायः ।

तथा च ।

“वाजीकरसमन्विच्छेत् पुंसो नित्यमात्मवान् ।

तदायत्तौ हि धर्मायो प्रीतिश्च यश्च एव च ।

पुत्रस्यायतनं ह्येतद्गुणैस्ते सुताश्रयाः ।

वाजीकरणमन्युश्च धैर्यं स्त्री या प्रहर्षिणी ।

इहा स्त्रीकेशोऽप्यर्थाः पर प्रीतिकराः स्मृताः ।

किं पुनः स्त्रीशरीरे ये संघातेन अवस्थिताः ।

सङ्घातो ह्येकियाधर्मा स्त्रीषु नान्यत्र विद्यते ।

स्वामयो ह्येकियाधर्मा यः सप्रोतिजननो-

ऽधिकः ।”

“चित्रदीपः सरः शुक्लमधुतुर्धनुस्तन्निभः ।

निष्पन्नसृग्पूतीति ज्ञातव्यं पुरुषाज्जतिः ।

अप्रतिष्ठश्च नयश्च मूल्यैकेन्द्रियश्च ना ।

मनसो निष्क्रियश्चैव यस्यापत्यं न विद्यते ।

बहुवर्तिर्वहुसुखो बहुसूक्ष्मो बहुक्रियः ।

बहुचक्षुर्बहुश्रोत्रो बहुहृत्ता च बहुप्रजः ।

मङ्गल्योऽयं प्रशस्तोऽयं धन्योऽयं वीर्यवानयम् ।

बहुशाखोऽयमिति च स्तूयते ना बहुप्रजः ।

प्रीतिर्मेकं सुखं हर्षवित्तारो विभवः कुलम् ।

यशोलाकाः सखोदकास्तुष्टिचापत्यसञ्चिता ।

तस्मादपत्यमन्विच्छन् गुण्याचापत्यसञ्चितान् ।

वाजीकरणनित्यं स्याद्विच्छेत् कामसुखानि च ।

माधव्यामात्मगुप्ताया बीजानामाढकं नवम् ।

जीवकर्मभक्तौवीर मेदाद्विद्वि शतावरीम् ।

मधुकक्षाश्वगन्वाश्च साधयेत् कुडवोन्मिताम् ।

रसे तस्मिन् हृतप्रस्य गय दशगुणं पयः ।

विदारोणां रसप्रस्य प्रस्यमिच्छुरवस्य च ।

हत्वा नृद्विभनासाधं सिद्धं सर्पिर्निधाययेत् ।

शर्करायास्तुगाचीर्याः चौदस्य च पृथक्

पृथक् ।

भागान्शुष्यन्तस्तत्र पिप्पल्याश्चावपेत् पलम् ।

पलं पूर्वमतो लोढ्वा ततोऽग्निसुपयोजयेत् ।

य इच्छेद्वयं शुक्रं श्रेष्ठसञ्चोत्तमं वलम् ।”

इति वाजीकरणं हृतम् ।

“वटकानां सहस्रानां दद्यात्वा शिखिना-

स्तथा ।

शिखुमारस्य नक्तस्य भिषक् शुक्राणि सहरेत् ।

गय सर्पिर्वराहस्य कुलिङ्गस्य वसामपि ।

वटिकानाश्च चूर्णानि चूर्णं गौधूममेव च ।

रुभिः पूजिकाः कार्याः शङ्कुल्यो वर्तिका

स्तथा ।

पूपाधानाश्च विविधा भस्माश्चास्ते पृथग्विधाः ।

वाष्कनी

एषां प्रयोगाङ्गस्याङ्गं कश्चेनापूर्वरेतसा ।

श्रेष्ठसा वाष्पिवद्वाति यावद्विच्छन् स्त्रियो

नरः ।”

इति वृष्यपूपाजिकयोगः ।

“मङ्गलेर्जातरूपस्य तस्या एव पयःशतम् ।

अपत्यजननं सिद्धं सप्ततचौदशकैरम् ।”

“आर्द्राणि मत्स्यमांसानि भृष्टाश्च शफरीश्च वा ।

तप्ते सर्पिर्भि यः खादेत् स मच्छेत् स्त्रीषु न

चयम् ।

हृतभृष्टान् रसे हागे रोहितान् फलसाधिते ।

अनुपीतरसान् सिद्धानपत्न्यार्थं प्रयोजयेत् ।”

इति गर्भाधानकरो योगः ।

“नर्ते वै धोढ्याङ्गवर्तु सप्तस्था परतो नच ।

आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ।

अतिनालो रुसम्पूष्वसन्धातुः स्त्रियो व्रजन् ।

उपसप्येत सहसा तडागमिव काजलम् ।

शुष्करसं यथाकाष्ठं जगदग्धं विजर्जरम् ।

सृष्टमासु विशोर्ज्यत तथा वृद्धस्त्रियो व्रजन् ।

जरया चिन्तया शुक्रं क्षाधिभिः कर्मकर्येणात् ।

चय मच्छेत्तनश्चात् स्त्रीणाञ्चातिनिषेवणात् ।

चयाङ्गयादतिस्त्रमाच्छोकात् स्त्रीदोषदर्शनात् ।

नारीणांमरसञ्ज्ञादभिचारोदसेवनात् ।

हृत्तस्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिरुपनायते ।

देहसत्त्ववनापेक्षो हर्षः शक्तिश्च हर्षेणा ।”

इति नरके चिकित्सितस्थाने द्वितीयोऽध्याये ।

वाष्का, स्त्री (वाष्कनमिति । वाष्क इच्छायाम् ।

गुरोश्चेत्य । टाम् ।) आत्मवृत्तिगुणविशेषः ।

सा च द्विविधा यथा । उपायविषयिणी फल-

विषयिणी वा । फलं सुखं दुःखमावयञ्च । तत्र

फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । उपायेच्छां

प्रति इच्छाघनताज्ञानं कारणम् । इति

सिद्धान्तसुक्तावली । तत्पर्यायः । इच्छा २

काङ्क्षा ३ सृष्टा ४ ईहा ५ लब्धा ६ लिप्ता ७

मनोरथः ८ कामः ९ अभिलाषः १० तर्षः ११ ।

इत्यमरः । १।७।२७। आकाङ्क्षा १२ कामिः १३

अगचयः १४ दोहदः १५ अभिलाषः १६ ।

इति शब्दरत्नावली । रुक् १७ रुचिः १८

मतिः १९ दोहलम् २० कृन्दः २१ । इति

जटाधरः । (यथा, कथासरित्सागरे । १।१२७।

“सन्दिदेश च यद्यस्ति वाष्का मच्छिद्यतां प्रति ।

त्वत्पुत्रास्तद्विद्वेषा भवता प्रेष्यतामिति ।”)

वाष्कित, त्रि, (वाष्क + क्त ।) अभिलषितम् ।

यथा,—

“अविच्छेदं पठेद्दोमान् ध्यात्वा देवीं सरस्वतीम् ।

शुक्राभरणधरा देवीं शुक्राभरणभूषिताम् ।

वाष्कित फलमाप्नोति स लोके नात्र सशयः ।

इति ब्रह्मा खय प्राह सरस्वत्या स्तवं शुभम् ।”

इति तन्त्रसारः ।

वाष्कनी, स्त्री, (वाष्कनीति । वाष्क + णिनि ।

डौव् ।) वाष्कनीया नारी । तत्पर्यायः ।

लङ्गिका २ कलत्रलिका ३ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः । वाष्कनीयमात्रे, त्रि ।

वाटी

वाटे, स्त्री, वरकः । मात्रमेदः । इत्यमरटीका ।

यथा,—

“वाटः पथि वृत्तौ वाटं परकं मात्रमेदयोः ।”

इति हेमः ।

वाटः, पु, (वटाते वेद्यते इति । वट + घञ् ।)

मात्रेः । इति स्थानम् । इति मेदिनी । टे, २८ ।

अपि च ।

“सुखं निःसरये वाटे प्राचीनावेद्यौ इति ।”

इति हेमचन्द्रः ।

(वास्तु । मङ्गलः । यथा, भागवते । ८।१८।२३ ।

“हृत् सद्दं सफलं क्रमकृतं

विवेकं विभक्त्यमेधवाटम् ।”

वटस्थेदमिति । वट + घञ् । वटस्थमिति,

त्रि । यथा, मनुः । २ । ४५ ।

“ब्राह्मणो वैष्णवाणांश्चैव चित्रो वाटका-

दिरौ ।

पैलवौदुमरौ वैष्णो दक्षानर्हन्ति धर्मेतः ।”)

वाटश्चला, स्त्री, (वाटरोषिका चला ।

श्राकपाथिवादिवत् मध्यपदकोपः ।) पयरोषक-

श्चला । तत्पर्यायः । लम्बा २ । इति शारा-

वली ।

वाटिका, स्त्री, (वटाते वेद्यते प्राचीरादिभि-

रिति । वट वेद्यने + संज्ञायामिति कुत् । टाम् ।

अस इत्यम् ।) वास्तु । (यथा, कथासरित्-

सागरे । ७२ । २०६ ।

“वा स्नानाय गते तस्मिन् श्राकारं श्राकवाटि-

काम् ।

प्रविष्टा धावकश्चर खादन् श्राकमेतत् ।”)

वाचालकः । इति शब्दरत्नावली । हिङ्गुपथी ।

इति शब्दचन्द्रिका ।

वाटी, स्त्री, (वस्यते वेद्यते इति । वट वेद्यने +

घञ् । गौरादिनात् डौव् ।) वाचालकः ।

इति शब्दरत्नावली । कुटी । वास्तु । इति

मेदिनी । टे, २८ । श्रेष्ठस्य पर्यायः ।

“वास्तस्त्री वेष्ट भूवेटी वाटिका यद्यपोतकः ।”

इति शब्दरत्नावली ।

तस्या लक्षणादियथा,—

विश्वकारुवाच ।

“के ते वृक्षा प्रशस्ताश्च निषिद्धाश्चापि केचन ।

भद्रा भद्रप्रदाश्चापि तान् वदस्व जगद्गुरो ।

केवामन्तनियुक्तश्च शिविरश्च शुभाशुभम् ।

दिशि कुत्र जल भद्रमशुभश्च वद प्रभो ।

द्वाराणां यद्वाद्याश्च प्राकाराणां प्रमादकम् ।

भद्रप्रदश्च को वृक्षो दिशि कुत्र प्रवर्तते ।

किं प्रमाणं यद्वाद्याश्च पाङ्गुणानो जगद्गुरो ।

मङ्गलं कुस्तमोद्यानं दिशि कुत्र तरोक्षया ।

प्राकारं किंप्रमाणं परिखाणां सुरेश्वर ।

द्वाराणां यद्वाद्याश्च प्राकाराणां प्रमादकम् ।

कस्य कस्य तरो । काष्ठं प्रशस्तं शिविरे प्रभो ।

अमङ्गलं वा केचन वा सर्वे मां वक्तुमर्हसि ।”

श्रीभगवानुवाच ।

आत्मने नारिकेलश्च यद्वाद्याश्च धनप्रदः ।

वाटी

शिविरस्य यदीशाने पूर्वे पुत्रप्रदक्षः ॥
 सर्वत्र मङ्गलार्हं तत्पराणी मनोहरः ।
 रसाज्यक्षः पूर्वस्मिन् वृणा सम्यत्प्रदक्षथा ॥
 शुभप्रदक्ष सर्वत्र सुरकारो । निशामय ।
 विष्णुश्च पनसश्चैव जम्बीरो वदरी तथा ॥
 प्रजाप्रदक्ष पूर्वस्मिन् दक्षिणे धनदक्षथा ।
 सम्यत्प्रदक्ष सर्वत्र यतो हि वहते गृही ॥
 जम्बुद्विष दक्षिणः कदल्यान्नातकक्षथा ।
 बन्धुप्रदक्ष पूर्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदक्षथा ॥
 सर्वत्र शुभदक्षैव धनपुत्रशुभप्रदः ।
 हर्षप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ॥
 देशाने सुखदक्षैव सर्वत्रैव निशामय ।
 सर्वत्र चम्पकः शुभो भुवि भद्रप्रदक्षथा ॥
 अलाङ्घ्यापि कुष्माण्ड मायाभुञ्ज सुकासकः ।
 खजूरौ कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदाः ॥
 वास्तुक, कारवेक्षश्च वार्ताकुञ्ज शुभप्रदाः ।
 लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥
 प्रशस्तं कथितं कारो निविहश्च निशामय ॥
 वन्यदक्षो निविहश्च शिविरे नगरेऽपि च ।
 वटो निविहः शिविरे नित्यं चौरभय ततः ।
 नगरेषु प्रविहश्च दर्शनात् पुण्यदक्षथा ॥
 हे कारो तिलिङ्गीदक्षो यज्ञात्त परिवर्ज्य ॥
 श्रेष्ठ धनहानिः स्यात् प्रचाहानिर्भवेत् भुवम् ।
 शिविरेऽतिनिविहश्च नगरे किञ्चिदेव च ॥
 न निविहः प्रविहश्च नगरेषु तथा पुरे ।
 वाय्वासतिनिविहश्च प्राज्ञस्त परिवर्ज्येत् ॥
 खजूरश्च डहुश्चैव निविहः शिविरे तथा ।
 न निविहः प्रविहश्च ग्रामेषु नगरेषु च ॥
 वृक्षश्च चण्कादीनां धान्यश्च मङ्गलप्रदम् ॥
 ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ॥
 दक्षुदक्षश्च शुभदः सन्ततं शुभदक्षथा ।
 अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ॥
 कर्पू हरिद्रा शुभदा शुभदक्षार्द्रकक्षथा ।
 हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ।
 न वायां भद्रदा नित्यं तथा चामलकी भुवम् ॥
 गजानामसि शुभदमन्त्राणाञ्च तथैव च ।
 कल्याणसुखैः श्रवसां वास्तौ स्थापनकारिणाम् ॥
 न शुभप्रदमन्त्रेषां सुकृष्णकारणं परम् ।
 वानराणां नराणाञ्च गर्हभानां गवामपि ॥
 कुङ्कुराणां शृङ्गालानां मार्जारानामभद्रकम् ।
 मेढुकानां शूकराणां सर्वेषाञ्च शुभप्रदम् ॥
 देशाने चापि पूर्वस्मिन् पश्चिमे च तथोत्तरे ।
 शिविरस्य जल भद्रमन्त्राशुभमेव च ॥
 दीर्घं प्रस्यो ममानश्च न कुप्यान्निद्रं बुधः ।
 चतुरसे गृहे कारो गृह्यां धननाशनम् ॥
 दीर्घप्रस्यः परिमितो नेत्राङ्गेनापि सङ्गतम् ।
 मूलेन रहितं भद्रं मूलेन मूलेन प्रदं वृणाम् ॥
 प्रस्ये हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घं हस्तत्रयं तथा ।
 गृह्यां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ॥
 न मध्यदेशे कर्तव्यं किञ्चिन्नूनाधिके शुभम् ।
 चतुरस्रं चन्द्रवधं शिविरं मङ्गलप्रदम् ।
 अभद्रदं सूर्यवेधं शिविरं मङ्गलप्रदम् ॥

वाड

अभद्रदं सूर्यवेधं प्राज्ञाङ्गनं तथैव च ॥ ॥
 शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी वृणाम् ।
 धनपुत्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा ।
 प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्गदानफलं लभेत् ॥
 मालती यूथिका कुन्दमाधवी केतकी तथा ।
 नागेश्वरं मल्लिका च काञ्चनं वकुलं शुभम् ॥
 अपराजिता च शुभदा तेषामुद्यानमीश्वितम् ।
 पूर्वे च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र सशयः ॥
 ऊर्ध्वं षोडशहस्तस्यो नैव कुर्याद्गृहं गृही ।
 ऊर्ध्वं विंशतिहस्तस्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ॥ ॥
 सूत्रधार तैलकारं खणकारश्च हीरकम् ।
 वाटीमुखे ग्राममध्ये न कुप्यात् स्थापनं बुधः ॥
 ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं गणकं शुभम् ।
 भद्रं वैद्यं पुष्यकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके ॥ ॥
 प्रस्ये च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम् ।
 परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दशहस्तकम् ॥
 सङ्केतपूर्वकश्चैव परिखाहारमीश्वितम् ।
 शत्रोरगम्य मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च ॥ ॥
 शाल्मलीनां तिलिङ्गीनां हिमालानां
 तथैव च ।
 निम्नानां सिन्धुवाराणां उडुम्बराणामभद्रकम् ॥
 धुत्तूराणां वटानाञ्चाप्येखानामवाञ्छितम् ।
 एतेषामतिरिक्तानां शिविरे काष्ठमीश्वितम् ॥
 वृक्षश्च वन्यदक्षकं दूरतो वर्जयेद्बुधः ।
 पुत्रदारधनं हन्यात् इत्याह कमलोद्भवः ॥
 कथितं लोकाशिक्षाय कुरु काष्ठं विना पुरीम् ।
 शुभञ्च चान्यथुना गच्छ वत्स यथासुखम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अ ॥
 वाटीदीर्घं, पुं, (वायां वास्तुभूमी दीर्घः सर्वो-
 चत्तात् ।) इत्यट्टवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 वाटुकं, क्ली, भृशयव । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वायुपुष्पी, स्त्री, (वायुं वायां साधु वेष्टनीयं वा
 पुष्पं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाय्वा-
 लकः । इति रत्नमाला ॥
 वाया, स्त्री, (वयते वेष्टते इति । वट वेष्टने +
 यत् ।) यद्वा, वायां वास्तुप्रदेशे क्षिता । वाटी
 + यत् ।) वाय्वालकः । इति रत्नमाला ॥
 वाय्वालः, पुं, (वाटीं व्यलति भूषयतीति । व्यल +
 व्यण् ।) वाय्वालकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (गुणाद्योऽस्य वाय्वालकशब्दे ज्ञातयाः ।)
 वाय्वालक, पुं, (वाय्वाल एव । स्वार्थे कन् । वाटीं
 व्यलति भूषयतीति । व्यल + लुक् वा ।) लुप-
 विशेषः । वाडियाला इति भाषा । तत्प-
 र्यायः । शीतपाकी २ वाया ३ भद्रोदनी ४
 वला ५ वाटी ६ विनया ७ वायाली ८ वाटिका
 ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य पर्यायान्तरं
 गुणाञ्च वलाशब्दे द्रव्याः ॥
 वायाली, स्त्री, (वाटीमलति भूषयतीति । व्यल
 + व्यण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाय्वालकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वाड, ऋ ङ आभावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्त०-अक०-सेट् ।) ऋ, अववाङ् ।

वातः

ऋ, वाडते लोकाः । आभावेः स्नानम् । उन्म-
 ञ्जनम् । इत्येके । इति दुर्गादासः ॥
 वाडः, पुं, (धातूनामनेकाद्येत्वात् वाड वेष्टने +
 भावे घञ् ।) वेष्टनम् । इति शब्दमाला ॥
 वा(वा)णिः, स्त्री, (वण + णिच् + “सर्वधातुभ्य
 इन् । ” उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) वप-
 नम् । तत्पर्यायः । व्युतिः २ । इत्यमरः । २ ।
 १४ । २८ । व्युतिः ३ । इति तट्टीकाया भरतः ॥
 (करणे इन् ।) वापदण्डः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
 ५७७ ॥
 वा(वा)णिनी, स्त्री, (वण शब्दे + णिनि । ङीप् ।)
 गर्भकी । हेकः । मत्तस्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, रघुः । ६ । ७५ ।
 “यस्मिन् मर्ह्यं शासति वाणिनीनां
 निद्रां विहारार्हं पथे गतानाम् ।
 वातोऽपि नासंसयद्गुणानि
 को जम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥ ” ॥
 षोडशाक्षरश्चन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 “नजमजरेयंदा भवति वाणिनी गयुक्ते ॥ ”
 वा(वा)णी, स्त्री, (वाणि + वा ङीष् ।) सरस्वती ।
 इत्यमरः । १ । ६ । ११ । वचनम् । (यथा, मार्क-
 ण्डेये । ४ । ४ ।
 “चक्षुःपूतं न्यसेत् पादं वक्षपूतं पिबेज्जलम् ।
 सत्यपूतां वदेद्वाणीं बुद्धिपूतश्च चिन्तयेत् ॥ ”
 वचनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वात, तु क गतिसेवयोः । सुखे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (अदन्तं चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।)
 अववातत् । त्रयोऽर्थाः । रमानाचक्षु गति-
 सुखसेवयोरिति मत्वा गतौ सुख गतिसुखम् ।
 वातयति पान्थं वातः गच्छन्तं सुखयतीत्यर्थः ।
 इत्याह । सुखसेवनयोरिति जौमराः । इति
 दुर्गादासः ॥
 वातः, पुं, (वातीति । वा + क्तः ।) पञ्च-
 भूतान्तर्गतचतुर्थभूतः । वातास इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । गन्धवह २ वायुः ३ पवमानः ४
 महावलः ५ पवनः ६ स्पर्शनः ७ गन्धवाहः ८
 मरुत् ९ आशुगः १० अवनः ११ मातरिश्वा १२
 नभस्वान् १३ मारुतः १४ अनिलः १५ समी-
 रणः १६ जगत्पाणः १७ समीरः १८ सदागतिः
 १९ जीवन २० पृषदश्चः २१ तरसी २२ प्रभ-
 ञ्जनः २३ प्रधावनः २४ अवनवस्थानः २५ धूननः
 २६ मोटनः २७ खगः २८ । अस्य गुणाः ।
 खैरत्वम् । लघुत्वम् । शीतत्वम् । रुचत्वम् ।
 सृष्टत्वम् । सज्जातकत्वम् । स्तोककारित्वम् ।
 तस्य कोपकारणं यथा । माधुर्यान्नभक्ष्यम् ।
 चाभ्रकालः । अपराह्नकालः । प्रत्यूषकालः ।
 अन्नजीर्णसमयश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥
 रोगविशेषः । यथा । अथ वातव्याधधिकारः ।
 तत्र वातव्याधीनां सामान्यतो विप्रकृष्टनिदाना-
 न्याह ।
 “कषायकटुतिक्तकप्रमितरूक्षलघुवतः
 पुरःपवनजगत्प्रतरयाभिघातश्रमेः ।

वातः

हिमादनप्रनात्तया निधुवनाच्च घातुक्षयात्
मलादिरपधारणात् मदनशोकचिन्ताभये ॥
अतिक्षतजमोक्षयात् गदहतातिमांसक्षया-
दनीव वमनाङ्गणामतिविरेचनादामतः ।
पयोद्वयमये दिनक्षयदयोक्तृतीयोऽथो
र्ज्यामतिगतेऽशिते शिशिरसङ्काशेऽपि च ॥
देहे सोतांसि रिक्तानि पूरयित्वा निजो वली ।
करोति विविधान् रोगान् सर्वोक्तेकाङ्गस्य-
यान् ॥”

प्रमितश्चात्र वैपरीत्ये प्रोपसर्गस्तेन अपरिमित-
मित्यर्थः । प्रकर्षेण मितमत्यन्तं वा लघ्वन्म-
मितपुराणं शाल्यादि । कतिचिद्वानि नवा-
न्यपि वातलानि । यत आह । गुणरत्नमाला-
याम् ।

नीवारस्त्रिपुटः सतीनचणकस्यामाकसुहाङ्गको-
नित्यावाञ्च मकुटकञ्च वरटा मङ्गल्यकः ।

कोद्वयः ॥

एते वातकरा इति शेषः । नीवारः प्रसाधिका
तीनी इति लोके । त्रिपुटः यसारौ । सतीनः
कलायः । नित्यावो राजमायः । वोडा इति
लोके । मकुटकः मोड़ इति लोके । वरटा
वरटिका वरदै इति लोके । मङ्गल्यकः मखरौ
इति लोके । पुरःपवनः प्राग्वातः । आमतः
आमेन मार्गावरणात् । यत उक्तम् ।

वायोर्ह्येतुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति ।
पयोद्वयमये वर्षासु । अरामतिगतेऽशिते सुक्ते-
ऽनीव जीर्णताङ्गते । देहे सोतांसोत्थादिना
स प्राप्तिरक्ता । कषायादिभिर्हेतुभिर्बर्षादौ
समये हेतुभूते वली अजिलः प्रहृष्टो वायुः
करोति विविधान् रोगान् । ते रोगाः कथ्यन्ते ।
“शिरोग्रहोऽल्पकेशत्वं जृम्भात्यर्थं हनुग्रहः ।
जिह्वाक्षमो गद्गदत्व मिम्बितत्वञ्च रुक्ता ॥
वाक्पातता प्रलापञ्च रचानामभिव्रता ।
वाधिर्यं कर्णनादञ्च अश्रुजलं तथाहिंसम् ॥
मन्याक्षमोऽथ गणितो वाहुग्रोषोपवाहुकः ।
चञ्चिता चैव विश्वाची कर्हवात उद्दीरितः ॥
आभ्रानञ्च प्रत्याभ्रान वाताक्षौला प्रत्यक्षौला ।
तूष्णी च प्रतितूष्णी च वज्रवेद्यमयेव च ॥
आटोप पार्श्वशूलञ्च त्रिकशूल तथैव च ।
सुहृञ्च मूत्रल मूत्रनिग्रहो मलमाफता ।
पुरीषस्याप्रवृत्तिञ्च शयसौ च तत परः ॥
कक्षापखण्डता चापि खण्डता पङ्कता तथा ।
क्रोष्टुग्रीवककल्यौ च वातकण्टक एव च ॥
पादहर्षः पाददाहः आक्षेपो दण्डकाभिधः ।
घातमितक्षताक्षेपक्षया दण्डापतानकः ॥
अभिघातलताक्षेप आयामो द्विविधः स्फुटः ।
आम्नरञ्च तथा बाह्यौ घशुर्वातञ्च कुलकः ॥
अपतन्त्रोपतानञ्च पक्षाघातोऽखिलाङ्गकः ।
कम्पः क्षमो यथा तोदो मेदश्च स्फुरणं तथा ॥
रौक्ष्यं काशश्च कार्ण्यञ्च शैत्यं कोष्ठाञ्च हर्ष-
णम् ॥

अङ्गमर्दोऽङ्गविभङ्गः शिरासङ्घोष एव च ॥

३२६

वातः

अङ्गशोथञ्च भीरुत्वं मोहञ्च लक्षितता ॥
निद्रानाशः खेदनाशो वलहानिष्ठयेन च ।
शुक्रक्षयो रजोनाशो गर्भनाशः परिश्रमः ॥
एत एवाशीतिसंख्या रोगा योगेन कृद्रुतः ।
घातवाधीति नामाभो मुनिभिः परि-

कीर्तिताः ॥”

एत एव शिरोग्रहादय एव । योगेन वातेन ।
वाताह्वा याधिन्वातयाधिरिति निरुक्ता तदा
वातज्वरादिव्यपि प्रसङ्गः स्यादत आह
कृद्रुतः प्रसिद्धितः । शिरोग्रहादयोऽशीतिरेव
वातयाधिसङ्गा प्रसिद्धा न तु वातज्वरादयः ॥३॥
अथ वातयाधिनां सामान्यचिकित्सांमाह ।

“मधुरलवणसाम्बन्धिगन्धस्योष्णनिद्रा
गुतरविकरवस्तिदधनार्पणानि ।
दहनजलदसेकाभ्यङ्गसंमर्दनानि
प्रकुपितपवमानं शान्तमेतानि कुर्यात् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

अपि च ।

“नलपुष्टिकराण्येव वायुजीर्णं निशामय ।
भोजनानन्तरं सद्यो गमनं धावनं तथा ॥
हृदेन वक्षिणापञ्च शब्दद्वयमभ्यस्येयम् ।
हृदहृद्योगमनश्चैव मनःसन्नाप एव च ॥
अतिरुचमनाहारं शुद्धं कलह एव च ।
कटुवाक्यं भयं शोकः केवलं वायुकारणम् ॥
आभ्राश्लक्ष्मिं तन्मन्त्रं निशामय तदौषधम् ॥
पक्वभाण्डेष्वेव सवीर्णं शर्वरोदकम् ।
नारिकेलोदकञ्चैव सद्यस्तक्रं सुमिष्टकम् ॥
माहिषन्दधि मिष्टञ्च केवलं वा सशर्करम् ।
सद्यःपर्युषितामञ्च सौवीरं शीतलोदकम् ॥
पक्वतैलविशेषञ्च तिलतैलञ्च केवलम् ।
लाङ्गलीतालखर्जूरमक्षमामलकौद्रवम् ॥
शीतलोष्णोदकक्षानं सुस्निग्धचन्दनद्वयम् ।
स्निग्धपक्वपचतस्य सुस्निग्धयजनानिलम् ॥
एतत्ते कथितं वतुसे सद्यो वातप्रणाशनम् ।
वायव्यविघ्नाः पुंसां केशवन्नापकामजाः ॥”
इति श्रीमद्भवेवर्ते मङ्गल्यके १६ अध्यायः ॥ ३ ॥
अन्यच्च ।

“विस्वाग्निमन्यशोनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रसारण्युपगन्वा च दृढतो कण्टकारिका ॥
वला चातिवला रास्त्रा च दृष्टा च पुनर्नवा ।
एरुशरारिवा पण्यौगुहशौकपिकच्छ्वः ॥
रुषां दशपलिकान् भागान् क्वाथयेत् सलिले-
ऽमले ॥

तेन पादावशेषेण तिलं पात्रे विपाचयेत् ॥
आज वा यदि वा गण्यं चौरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
शतावरीरसश्चैव तैलतुल्यं प्रदाययेत् ॥ ३ ॥
अथापि यानि पेक्षाणि तानि वक्ष्यामि

तत्कृणु ॥

अतःपुण्या देवदारु शालपर्णी वचागुग्गु ।
कुष्ठमांसी सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्नवा ॥
पाने नखे तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदाययेत् ।
चूर्णं पार्श्वशूलञ्च शङ्खमालाञ्च नाशयेत् ॥

वातः

अपस्मारं वातरक्तमायुष्माञ्च पुमान् भवेत् ।
गर्भसम्भतरी विन्धात् किं पुनर्मांशुषी शिवः ॥
अन्धानां वातभङ्गानां कुक्कुराणां कृष्णं तथा ।
तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्ववातविकारिणाम् ॥”
पुनश्च ।

“पलहय सैन्धवश्च सुष्ठी चित्रकपञ्चकम् ।
पञ्चप्रस्थ त्वारनाल तैलप्रस्थं पचेत्ततः ।
ग्रहशङ्खजवङ्गीहसर्ववातविकारहतुत् ॥”

इति भारुक्ते १६८ अध्यायः ॥

(तथास्य गुणादयः ।

“वातस्तु वक्षलतुल्यलघुश्रीवशीतपरुषविधदा-
स्तस्य रौक्ष्यादातला रक्षा पचिताल्यशरीरा-
प्रततवचक्षामभिन्नसक्तजर्जरसरा, जागरु-
काञ्च लघुत्वाञ्च लघुचपलगतिषेष्टाहारव-
हारा’ वज्रत्वादनवस्थितसन्ध्याभृद्बन्धोद्धृजिह्वा
शिरः स्तम्भपाणिपादा बहुत्वाद्बहुप्रलापकक्षरा
सिराप्रतानाः शीघ्रत्वात् शीघ्रसमारम्भसोभ-
विकारा’ शीघ्रोत्तासरागविरागाः श्रुत-
ग्राहिणीऽल्पस्तृतयश्च शैत्यात् शीतासहिष्णवः
प्रततशीतकोदोपकस्तम्भा’ पारुष्यात् पक्ष-
केशप्रसृजरोमनखदशनवदनपाणिपादाङ्गा वैष-
द्यात् स्फुटिताङ्गावयवा, सततसन्निशब्दगामिन-
त एवं गुणयोगात् वातला प्रायेणाप्यवला
चाप्यायुषश्चाप्यापत्याचात्पसाधनाश्चाधन्याश्च’
इति चरके विमानस्थानेऽध्याये ॥ अपास्य
दृष्टिचयलक्ष्यं यथा ।

“तत्र वातदृष्टौ त्वक् पारुष्यं काशं काशं
गात्रस्फुरणसुण्णकामिता निद्रानाशोऽल्पवल-
गाद्वर्षस्त्वञ्च ॥”

“तत्र वातक्षये मन्दचेष्टताल्पवाक्त्वमल्पहर्षो
मृदुश्चा च ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्च-
दशेऽध्याये ॥ ३ ॥ स्थानविशेषेऽवस्थितस्यास्य
चिकित्सा यथा,—

“विशेषतस्तु कोष्ठस्य वाते चारं पिबेन्नरः ।
आमाशयस्य शुद्धस्य यथा रोषहरौ क्रिया ।
आमाशयगते वाते कृद्दिताय यथाक्रमम् ।
देयः पङ्कधरणो योगः सप्तरात्र सुखानुना ॥”
“पक्षाशयगते वाते हितं स्नेहद्विरेचनम् ।
वक्ष्य, शोषनीयाञ्च प्राशाञ्च लवणोत्तरा ॥”
स्नेहलवणम् ।

“कुङ्कीलवणवर्षाकृष्णान् क्मे घटे ददेत् ।
गोमये, स्नेहलवणं तत्परं वातनाशनम् ।
कार्थी वस्तिगते चापि विधिर्वस्तिविशेषतः ।
त्वद्मांसास्त्रक्षिरा प्राप्ते कृष्याश्वाख्यं

विमोचयम् ॥

स्नेहोपनाहापिकर्मैवमनोमर्दनानि च ।
आयुसन्धस्थि संप्राप्ते कृष्यादाते विषक्षणं ॥
खेदाभ्यङ्गावगाहं च दृढवातमन्त्रगात्रिते ।
शीता प्रदेहा रक्तस्य विरेको रक्तमोक्षणम् ।
विरेको मांसमेदःस्थो निरुद्धा श्रमनानि च ।
बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहेरस्त्रिमासं जयेत् ॥
दुर्वोऽन्नपानं शुक्रस्य वलशुक्रकरं हितम् ॥

वातगु

विषद्वमार्गं शुक्रम् उद्धा दद्याद्विरेचनम् ॥
गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां चापि शुष्यताम् ।
सितामधुककाश्चैर्हितसुत्यापने पयः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंज्ञे वातथाध्यधिकारः ॥
वातकः, पुं, (वात इव चक्षुः । इवार्थे कन् ।
यद्वा, वातं करोतीति । कृ + अन्वभ्योऽपीति
ङः ।) अशनपण्यौ । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥
वातकर्म [नृ], (वातस्य कर्म ।) मरुत्क्रिया ।
पह्नेनम् । यथा,—

वराह उवाच ।

“सृष्टमानेन मे भूमे । वातकर्म प्रसृष्टति ।
एव हि पुरुषो युक्तो वातप्रीहितमानसः ॥
मक्षिका पक्ष वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि सूषकः ।
न चैव त्रीणि वर्षाणि क्रूणो वै जायते नव ॥
एव वै तापन देवि । मेहन मम शंसति ।
यो वै शास्त्रं विजानाति मम कर्मपरायणः ॥
शुभा वाक्यं भगवतो प्रत्युवाच वसुधरा ॥

धरण्यावाच ।

अतुलं लभते पाप तव कर्मपरायणः ।
तस्य देव सुखायां विभुहिं वक्तुमर्हसि ॥

वराह उवाच ।

शृणु कातुं स्त्रीन मे देवि । कथ्यमानं मयानघे ।
अपराधमिमं कृत्वा सन्तरेद्वेन कर्मणा ॥
यावत्केन दिनत्रीणि नक्तन च पुनस्तथ ।
कर्म चैव ततः कृत्वा स च मे नापराधति ॥
सर्वशङ्कां परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ।
एतत्ते कथिषं भद्रे मरुत्कर्मापराधिनः ॥
दोषश्चैव गुणश्चैव यस्मै परित्यज्यते ॥”

इति वराहपुराणे मरुत्कर्मापराधचिन्तम् ॥

वातकौ, [नृ] त्रि, (वातोऽतिशयितोऽस्यस्येति ।
वात + “वातातीसारार्थां कुक् च ।” ५ । २ । २६ ।
इति इनिः । कुक् च ।) वातरोगयुक्तः । तत्प-
र्यायः । वातरोगी २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥

वातकुम्भः, पुं, (वातस्य कुम्भ इव ।) गजकुम्भाधो-
भागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६३ ॥

वातकेतुः, पुं, (वातस्य केतुर्दिव ।) धूलिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वातकेलिः, पुं, (वात तु क सुखे + भावे घञ् ।
वातेन सुखेन केलिर्यत्र ।) कलालापः । पिङ्ग-
दन्तधतः । इति मेदिनी । के, १६३ ॥

वातगामी, [नृ] पुं, (वातेन वायुना सह गच्छ-
तीति । गम + णिनिः ।) पक्षी । इति केचित् ॥

वातगुल्मः, पुं, वातुलः । यथा,—

“वातुलो वातगुल्मः स्याद्वारवायुनिर्दाघजः ।

भ्रूष्मानिलः प्रावृषिणो वासन्तो मलानिलः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(वातेन जातो गुल्मः ।) रोगविशेषः । (यथा,
मार्कण्डेये । ६६ । ५४ ।

“वातगुल्मप्रशान्दयार्थं सुदावर्षे तद्योदरे ।

यवागू वापि पवनं वायुग्रन्थिं प्रतिक्षिपेत् ॥”

अस्य चिकित्सा यथा,—

“वचायवाणीत्रिकटुदृशरूक्षीजल शतम् ।

काथञ्चोष्णो हितः पाने घान्यनागरकोऽथवा ॥
वातगुल्मेषु सर्वेषु च्वरेषु विषमेषु च ।

राक्ष्वाद्यपक्षकं वापि वातगुल्मस्य पाचनम् ।
शठौ सौवर्चलं शुष्की पाचनं वातगुल्माने ॥”

“नागरं किमिजित् पथ्या त्रिहृता त्रिगुणा-
युतम् ।

चूर्णं गुडान्नितं देयं वातगुल्मविरेचनम् ॥
इत्याद्य भाग एकस्तु द्वौ भागौ च हरौ-
तकी ।

त्रिहृतायास्त्रिभागः स्यात् शुष्काश्चत्वार
एव च ।

प्रक्षिप्य सर्वमेकत्र सर्वतुल्यगुडेन तु ॥
वटकं भक्षयेत् प्रातस्तस्योपरि जल पिबेत् ।

क्रियतस्त विवेकश्च वातगुल्मोपशान्तये ॥”
इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ इति हारीते चिकि-
त्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ तस्य निदानादिगुल्म-
शब्दे द्रष्टव्यः ॥

वातघ्नौ, स्त्री, (वातं हन्तीति । हन + टक् ।
ढीप् ।) शालपण्यौ । अश्वगन्वा । शिन्धो-
क्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाततूलं, स्त्री, (वातेन उड्डीयमानं तूलम् ।)
आकाशोड्डीयमानसूत्रम् । उद्गिर सूता इति
भाषा । तत्पर्यायः । उड्गसूत्रकम् २ इन्द्रतूलम् ३
यौग्यहासम् ४ वंशकफम् ५ मरुहजम् ६ । इति
हारावली । २३ ॥

वातध्वजः, पुं, (वातो वायुध्वजो यस्य ।) मेघः ।
इति शब्दमाणा ।

वातपित्तजमूलं, स्त्री, (वातपित्ताभ्यां जायते
इति । जन् + ङ । तच्च तत् मूलश्चेति ।) मूल-
रोगविशेषः । तस्य औषध यथा,—

“मातुलुङ्गस्य निर्यासं गुडाज्येन समन्वितम् ।
वातपित्तजमूलानि हन्ति वै पापयोगतः ॥”

इति मारुते १८८ अध्यायः ॥

(तथास्यान्या चिकित्सा । यथा,—

“दुरालभा पर्पटकश्च विश्वा
पटीलनिम्बाम्बुदतिन्तिङ्गीकम् ।

सशकैरं कल्कमिदं प्रयोज्य
सपित्तवानोद्भवमूलशान्तये ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने २४ मेऽध्याये ॥
वातपुत्रः, पुं, (वातस्य पुत्रः ।) भीमसेनः । हनू-
मान् । महाधूर्तः । इति मेदिनी । रे, ६६ ॥

वातपोषः, पुं, (वातं वातरोगं पुष्यति हिन-
स्तीति । पुष्य + ञच् ।) पलाशवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ४ । २६ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“वातपोषः पलाशः स्याद्वानप्रस्थश्च किंशुकः ।
राजाद्वो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो दलोऽपरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
वातप्रमोः, पुं, स्त्री, (वातं प्रमिमीते वाताभि-
मुख गच्छतीति । वात + प्र + मा माने +

“वातप्रमोः” उणा० ४ । १ । इति ड्रेप्रत्ययेन
साधुः ।) वातमृगः । इत्यमरः । २ । ५ । ७ ॥

वायोद् हरिश्च इति भाषा ॥ नकुलः । अश्वः ।

वातर

इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥ (वायुवहग-
गामिनि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५८ । ७ ।

“सिन्धोरिव प्राध्वने शूषनासो वातप्रमियः पत-
यन्ति यज्ञाः ॥”

वातफुल्लान्नं, स्त्री, (वातेन फुल्ल विकशित यद-
न्नं तत् ।) पुष्पफुल्लः । इति भूरिप्रयोगः ॥

वातमजः, पुं, (वातमभिसृखीकृत्य अजति गच्छ-
तीति । वात + अज + “वातशुनीतिलशर्ज्वज-
घेटुदृणहातीनां उपसंख्यानम् ।” ३ । २ ।

२८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या खण्ड । “अरुद्धिषद-
जन्तस्य समु ।” ६ । ३ । ६७ । इति समु ।)

वातमृगः । इति जटाधरः ॥ (वातगामिनि,
त्रि । यथा, भट्टिः । २ । १७ ।

“मेघाद्ययोपात्तवनीपशोभं
कदम्बकं वातमज मृगायाम् ॥”

वातमण्डली, स्त्री, (वातस्य मण्डली ।) वाया ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वातमृगः, पुं, (वाताभिसृखगामी मृगः ।) वात-
प्रमोः । इत्यमरः । २ । ५ । ७ ॥

वातरक्तं, स्त्री, (वातदूषित रक्तं यच्च ।) रोग-
विशेषः । तस्य विप्रकट निदानमाह ।

“लवणान्नकटुचारास्त्रिगोष्णाजीर्णभोजनेः ।
क्षिप्तशुष्कास्त्वानूपमांसपिण्याकम्बलकैः ॥

कुलत्पमासनिष्पावशाकादिपल्लवेषुभिः ।
दधारनालसौवीरशुक्ततक्रसरावचैः ॥

विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवस्त्रातिजागरे ।
प्रायशः सुकुमारानां मिथ्याहारविहारिणाम् ।

स्थूलानां सुखिनां चापि प्रकुप्येद्वातशोणितम् ॥
हृष्यन्धोर्गैर्गच्छतश्चाततश्च

विदाह्यन्नं संविदाहाशनस्य ॥ ३ ॥

चारी यवचारादिः । अजीर्णभोजने, अजी-
र्णाय भोजनेः । अतिमात्रभोजनेरित्यर्थः ।

क्षिप्नादीनि मांसस्य विशेषणानि । क्षिप्तं शटि-
तम् । शुष्कमातपे शोषितम् । अस्त्रुज मत्स्यादि-

मांसम् । आनूप गौडादिपूर्वदेशज मांसम् ।
पिण्याक तिलखलिः । मूलकं प्रसिद्धमेव ।

निष्पाव, वोढाशाकम् । शाकं पत्रशाकम् ।
आदिशब्देन एन्ताकादीनि फलशाकानि सूच्यन्ते ।

पल्लव शटितत्वादित्येव रहितमपि मांस वात-
शोणितं प्रकोपयेत् । शटितादिं तु मांस

विशेषतो वातशोणितं प्रकोपयेत् । आरनाल
सन्धानभेदः । शुक्तं सन्धानभेदः । सौवीर

सन्धानभेदः । तक्रं चतुर्धाशजयुक्तं वज्रपुत
दधि । सुरा सन्धानभेदः । आसव, सन्धान-

भेदः । विरुद्धं चौरमत्स्यादि । अध्यशनम् ।
अजीर्णं सुष्यते यत्तु तदध्यशनसुष्यते ।

अतिजागरो निशि । प्रायशः बाहुल्येन । सुकु-
मारानां अल्पतरकायथापारायाम् । अथवा

मिथ्याहारविहारिणाम् । अयथाहारविहा-
रार्थां स्थूलानां सुखिनां च रक्तवृद्धा । हृष्य-

न्धोर्गैर्गच्छतः यतो वायुर्विष्वक्ते रक्षिरक्षाधो
गच्छति । हृष्यादय उपलक्ष्याणि । भद्रा-

यातर

“पिप्पली विदाहः समोहः खेदो मूर्च्छा मद-
क्षया ।

“तुलां पचेद्गुरुभ्यास्तु जलशोषचतुष्टये ।

(पद्या ४)
 “हतापिदोऽगमागोक्तमपि मध्ये पुनर्न संसृम् ।
 एवमात्मानं गुरुनेकाग्रमपि वेद्योऽपि चेतनम् ।
 अविनाशमनुष्ठाय संसर्गलाजिताहताम् ।
 ऐतुष्यमभ्युपगच्छन्त्यान्ते गुरुवरोत्तमम् ।”
 “अभिधातादृष्टदृष्टा च प्रदुष्टे शोचति दुःखम् ।
 हमापकट्टिगतात्तत्तत्साक्षादमीक्यताम् ।
 हयोद्वानयानामुक्तोक्तप्रवक्तृताम् ।
 उच्ये चाध्यभगमनाद्वातादारेगनियताम् ।
 बाहुविरेहो एहेन रक्तेनावारित मयि ।
 हृदसाहृदयेदं तन्मये वातघोषितम् ।
 सुखं वातदमाशास्त्रमात्र वातच नामभि ।
 तस्य स्थान करो मादायकृष्ण पन्थनम् ।
 तत्तादो हतापादे तु क्लृप्त देहो विधापति ।
 यौष्मातान यन्मगपत्वाच देह गच्छन् शिरायै ।
 पन्थनमिह तं सुखं वक्तृतादमित्तते ।
 स्मितं पितादिमद्यं ताक्षाः स्मरति वेदनाम् ।
 करोति दुर सन्निव तन्मातु प्रायेण यत्नम् ।”
 “उत्तानमय गम्भीर द्विविधतात् प्रवचते ।
 तदमाद्याययुतातान गम्भीरत्वकाराक्रमम् ।
 कच्छदाहवगायासतोदस्फुरज्ज्वलनेः ।
 अन्विता श्वापरक्ता तन्वाद्ये ताक्षा तथेक्यते ।
 गम्भीरे नययुः सन्धः कटिगोत्रार्थशान्तिमान् ।
 श्वायक्षाव्योऽयथा दाहतोदस्फुरज्ज्वलनात् ।
 दग्निदाहान्वितोऽभीष्टान् वायु सन्धस्थिमण्डलम् ।
 हिन्दमिय चरत्यन्तर्वेदोक्तुर्नैव वेगवान् ।
 करोति सञ्ज पशुं वा शरीरे सन्धस्थचरन् ।
 सन्धैर्निष्ठेण विज्ञेय वाताहृगुभयाभयम् ।”
 “रक्तमार्गं निदृश्याशु धात्रासन्धियु मावतः ।
 निवेश्यान्धोऽयमावाय वेदनाभिर्हरेदसन् ।
 तत्र सृष्टेदसृक्शृङ्गलौक, स्रक्ताडुभिः ।
 पुच्छेनेनां शिराभिर्वा यथादोष यथाबलम् ।
 खगदाहृगुलतोऽर्मादसृक्साय खलौकसा ।
 शृङ्गेक्ष्मभेदेरेत् स्रितिकच्छिन्मिचिमायनात् ।
 देशादेशं व्रजन् साय शिराभिः पुच्छेन वा ।”
 “सर्पिस्तौल्यसामञ्जापानाभ्यञ्जनवक्षिभिः ।

सुखीरुपनाहं वातोत्तरसुपाचरेत् ॥
विरेचनघृतक्षीरपानैः सेकैः स्वस्तिभिः ।
श्रीतेर्निर्वापनेष्वपि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥
वमनं ऋदुनात्यर्थं स्नेहसेकादिलङ्घनम् ।
कोष्णलेपाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥
कफवातोत्तरे श्रीतेः प्रलिप्ते वातशोणिते ।
विदाहः शोथरक्तखूविद्विष्टः स्तम्भनाङ्गवेत् ॥
पित्तरक्तोत्तरे दाहः स्नेहोऽवदरणं भवेत् ।
उष्णैस्तस्माद्विषग्दोषवर्जं वृद्धाचरेत् क्रियाम् ॥”
“हृत्पापकृष्णकाशकाशस्यैश्चुराणाम् समान् ।
पृथग्विदायाश्च रसं तथा क्षीरचतुर्गुणम् ॥
एतत् प्रायोगिकं सर्पिः पारुष्यकमिति स्मृतम् ।
वातरक्ते च ते क्षीणे वीर्ये पित्तिके च्वरे ॥”

इति पारुष्यकं घृतम् ॥३॥

“मधुपर्ण्याः पक्षं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं चतुर्गुणे ।
क्षीरे सार्धं शतकलसप्तदेव मधुकातुं शते ॥
विह्वं देयं त्रिदोषे स्यात् वातास्रश्वासकास्तुत् ।
हृत्पाशुरोगवीर्यसर्पकामलादाहनाशनम् ॥
वलाकवायककृष्णाभ्यां तैलं क्षीरसमन्तथा ।
सहस्रशतपाकं वा वातास्रवातरोगनुत् ॥
रसायनं श्रेष्ठतमं इन्द्रियाणाम्पसादनम् ।
जीवनं हृदयं स्वयं शुक्रास्रग्दोषनाशनम् ॥”
“चक्रपादासुसंविक्ते क्षौमपद्मदलच्छदे ।
शयने पुलिनसर्पे श्रीतमारुतबीजिते ॥
चन्द्रार्द्रकराद्राङ्गः प्रिया नार्थः प्रियंवदाः ।
स्वर्गात् श्रीतसुखस्वर्गा जन्ति दाहं रुजं क्षमम् ॥”
“गम्भीरे रक्तमाक्रान्तं स्याच्चिह्नातुं विवर्जयेत् ।
रक्तपित्तातिद्विष्टा तु पाकमाश्रयं नियच्छति ॥
भिन्नं भवति वा रक्तं विदग्धं पूयमेव वा ।
तयोः क्रिया विघातयाः यद्यः शोथनरोपणौ ॥
कुर्वादुपद्रवाणाश्च क्रियां स्वात् स्वाधिकित्-
सितान् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्यायः ॥
“गन्धकं पारदं लौहं चनं तालं मनःशिला ।
शिलाजतु पुरं शुद्धं समभागं विचूर्ययेत् ॥
विह्वं त्रिफला योष वायुजी च पुनर्नवा ।
चित्रक देवकाष्ठश्च दाह्यौ श्वेतापराजिता ॥
चूर्णमेषां पृथक् तुल्यं सर्वमेकत्र कारयेत् ।
त्रिफलाभृङ्गरालस्य रसेनैव पृथक् त्रिधा ॥
विभाज्य भक्षयेत् प्रातर्माषमात्रे दिने दिने ।
क्रमाशुपानं निम्बस्य पत्रं पुष्पं त्वचं समम् ॥
शाकमात्रं घृतेर्दद्यात् सर्ववातविकारनुत् ।
वातरक्तं महाघोरं गम्भीरं सर्वं नश्येत् ॥
सर्वोपद्रवसंयुक्तं साध्यासाध्यं निहन्त्यसम् ॥”

इति वातरक्तान्तको रसः ॥३॥

“अथ शुद्धेन तालेन गन्धतुल्येन मेक्षयेत् ।
इयोस्तुल्यं जीर्णतमं वायुकायन्त्रके पचयेत् ॥
अयन्तालेश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ।
इत्यात् कुष्ठानि सर्वाणि वातरक्तमयापि वा ।
शूलमष्टविधं त्रिजं रसस्तालेश्वरो मष्टान् ॥”

इति महातालेश्वरो रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वातरक्ताधिकारे ॥

अथान्न पथ्यापथ्यविधिः ।

“इयोरससुतिः सूक्ष्मौलौकाश्चक्षुःश्लाघिभिः ।
शतधौतघृताभ्यङ्गो मेघोदुग्धवसेचनम् ॥
यवघटीकनीवारकलमारुणशालयः ।
गोधूमाश्वका सुहास्तुवर्णोऽपि सुकुटकाः ॥
अजानां मष्टिषोणाश्च गवामपि पर्यासि च ।
लावतिस्तिरिचर्पद्विद्वत्तान्मूत्रादिविष्किराः ॥
प्रतुदाः शुक्रदात्यूहकपोतकटकादयः ।
उपोदिकाकाकमाची वेत्रासं सुनिघ्नकम् ॥
वास्तुकं कारवेक्षश्च तडुलीयः प्रसारणी ।
पत्तूरो वृद्धकुष्माण्डं सर्पिः शम्पाकपक्षवम् ॥
पटोलं रुद्रतेजस्य ऋद्वीकाश्चेतशर्करा ।
नवनीतं सोमवल्ली कस्तूरी धितचन्दनम् ॥
शिशपागुरुदेवाङ्गसरलं स्नेहमर्दनम् ।
तिक्तश्च पञ्चसुहृदं वातरक्तगदे नृणाम् ॥
दिवास्त्रप्रमिश्रन्तापयायामातपमैथुनम् ।
माषाः कुलत्था निष्यावाः कलायाः चारसेवनम् ॥
अम्बुजानूपमासानि विरुद्धानि धौनि च ।
इक्ष्वो मूलकं मयः पिण्याकोऽम्बानि काञ्चिकम् ॥
कटुश्च गुल्मं भिष्यन्ति जवणानि च शक्तवः ।
इत्यपथ्यं निगदितं वातरक्तगदे नृणाम् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधियन्ते वातरक्ताधि-
कारः ॥

वातरक्तः, पु, (वातरक्तं रोगविशेषं हन्तीति ।
हन् + टक् ।) कुकुरवृषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कुकुरसुडा इति भाषा ॥

वातरक्तारि, पु, (वातरक्तस्य अरिर्नाशकः ।)
पित्तघ्नी कता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुणश्च
इति भाषा ॥

वातरक्तः, पु, (वातेन वायुना रङ्गो यस्य । निर-
न्तरचक्षुदलत्वादस्य तथात्वम् ।) अश्वत्थः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वातरथः, पु, (वातो वायूरथो यस्य ।) मेघः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वातो रथः प्रापको
यस्येति वायुप्रापके, त्रि । यथा, भागवते ।
३ । २६ । २० ।

“यथा वातरथो घ्राणमादृक्ते गन्ध आश्रयात् ।
एव योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत् ॥”
वातरायणः, पु, (वातेन वायुजनितरोगेण रायति
शब्दायते इति । रै शब्दे + क्तुः ।) उष्णतः ।
निष्पयोजनपूरुषः । काष्ठम् । करपात्रम् ।
कूट । परसक्रमः । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥
सरलद्रुमः । इति शब्दरत्नावली ॥

वातरुधः, पु, (वातेन रूयते भूयते इति । रूध
+ घञ् ।) वातूलः । उत्कोचः । शक्रधनुः ।
इति मेदिनी । वे, ५७ ॥

वातरोगः, पु, (वातजनितो रोगः ।) वायुधाभिः ।
तत्पठ्यायः । वातधाभिः २ चलातङ्कः ३
अनिलामयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
“वातरोगं निहन्त्याशु अर्दितं सापतनकम् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यसंग्रहे वातधाधौ स्रग्प-
रखोनपिक्के ॥)

वातरोगी [न] त्रि, (वातरोगोऽस्यस्येति । वात-
रोग + इनिः ।) वातरोगयुक्तः । तत्पठ्यायः ।
वातकी २ । इत्यमरः ॥ (यथा, दृष्टत्संहिता-
याम् । ८७ । ११ ।

“परतोऽपि दर्शनं वातरोगिण्या चन्दनागुरु-
प्राप्तः ॥”)

वातर्हिः, पु, काष्ठलौहोभयनिर्मितपात्रम् । तत्-
पठ्यायः । काष्ठलौहो २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वातलः, पु, (वातं लातीति । ला + कः ।)
चणकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायुकारके
त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अ ।

“वातलाः श्रीतमधुराः सकषाया विरुक्षणाः ।
कफशोणितपित्तघ्नाश्चकाः पुष्पनाशनाः ॥”)

वातलमण्डली, स्त्री, वात्या । इति भूरिप्रयोगः ॥
वातवान् [न] त्रि, वायुयुक्तः । वातो विद्यते-
ऽस्य इत्यर्थे वतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वातवेरी [न], पु, (वातस्य वेरी ।) वातादः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुश्चौ, त्रि ॥

वातथाधिः, पु, (वातजनितो थाधिः ।) वात-
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
“शूनं सुप्तत्वच भयं कम्पाभाननिपीडितम् ।
रुजात्तिमन्तश्च नरं वातथाधिर्विनाशयेत् ॥”
इति माधवकरकृते रुग्निनिश्चये वातरोगाधि-
कारे शेषांशे ॥)

वातश्रीर्ध, स्त्री, (वातस्य श्रीर्धमिव ।) वस्तिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वातशोणितं, स्त्री, (वातजं शोणितं दृष्टरक्तं
यत्र ।) वातरक्तरोगः । इति भावप्रकाशः ॥
(अस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं पूञ्चरूपं लक्षणं च
यथा,—

“विदाहश्च विरुहश्च तप्तश्चारुक्प्रदूषणम् ।

भजता विधिहीनश्च स्वप्नजागरमैथुनम् ॥

प्रायेण सुकुमाराणामचक्रमणशीलिनाम् ।

अभिघाताद्गृहेष्वेव नृणामद्विज दूषिते ॥

वातलैः श्रीतलैर्वायुर्दृढः क्रुद्धो विमर्गगः ।

तादृशेनाह्वना रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत् ॥

आप्यारोगं खड्गं वातवलाच वातशोणितम् ।

तदाहूर्गामभिस्तश्च पूर्व पादौ मधावति ॥

विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रसक्तौ तस्य लक्षणम् ॥

भविष्यतः कुलसमं तथा सादः स्याज्जता ॥

जातुजहोरोकश्च शृङ्गपादाङ्गसन्निधुः ।

कङ्कसुरणमिस्त्रोदभेदगौरवसुप्तता ॥

भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति सुहुराविर्भवन्ति च ।

पादयोर्भूजमास्थाय कदाचिद्वक्तयोरपि ॥

आखोरिव विष क्रुद्धं कृतुश्च देहं विधावति ।

त्वर्मांसाश्रयसुप्तानं तत्पूर्वं जायते ततः ॥

कालान्तरेण गम्भीरं सर्वान् धातून् भिन्नवत् ।

कङ्कादिसंयुतोक्ताने तत्काम्नावलोहिता ॥

सायामा भृशदाहोष्मा गम्भीरेऽधिकपूर्वरक् ।

अथधुर्मथितः पाकी वायुः सन्ध्याभिमण्ड ॥

किन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्रौर्ज्वल्य वेगवान् ।

वातादः

करोति खल्वं पङ्क्तुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ।
वातेऽधिकेऽधिकतश्च शूलस्फुरणतोदनम् ।
शोफस्य रौक्थकृण्वत्यवताद्विज्ञानयः ।
धमन्युल्लिसन्वीना सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरक्तः ।
शीतह्येषागुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः ।
रक्ते शोफोऽतिरक्तोऽक्षान्धिमिचिमायते ।
क्षिप्रश्चै, शम नैति कण्डूक्षेदसमन्वितः ।
पिते विदाहः सन्तोषः खेदो रूक्षमदः स-
लट् ।
अर्शश्चमत् रग्यागः शोफपाको भूशोफता ।
कफेक्षेमिथगुरुता सुप्तिक्षिप्रत्वशीतताः ।
कण्डूमन्दा च रगदन्धसर्वलिङ्गश्च सङ्करे ।
एकदोषानुग साध्य नव याप्यं हिदोयजम् ।
त्रिदोषज यजेत् सावि स्तम्भमर्ज्जुकारि च ।
रक्तमागं निहन्त्यासु शाखासन्धिषु मारुतः ।
निविश्यान्वोऽन्यमाचार्यं वेदनाभिर्हरत्यसुम् ।”
इति वाभटे निदानस्थाने षोडशेऽध्याये ॥
“वातशीघ्रितिनो रक्तं क्षिप्रस्य बहुशी घरेत् ।
अल्पाल्प पालयन् वायुं यथादोष यथावलम् ।
चिकित्सित हित पथ्य प्रायश्चित्तं भिषग्जितम् ।
भेषज शमनं शस्त पथ्यायैः स्तुतमौषधम् ॥”
इति च वाभटे चिकित्सितस्थाने द्वाविंशतितमे-
ऽध्याये ॥ अन्यदातरक्तशब्दे ज्ञातव्यम् ॥ ॥
वातसह, त्रि, (वात वातजनितरोग सहते ।
सह + अच् ।) अत्यन्तवायुयुक्त । यथा,—
“वातासहो वातसहो वातूलो वातुलोऽपि च ।”
इति शब्दरत्नावली ॥
(वायुवेगसहनशीलः । यथा, महाभारते । १ ।
१४२ । ५ ।
“ततो वातसहं नावं यन्त्युक्तां पताकिनीम् ।
जम्बिन्धमां दृप्तं कृत्वा कुन्तीमिदमुवाच च ॥”
वातसारथिः, पु, (वात, सारथि, सहायो यस्य ।)
अग्नि । इति केचित् ॥
वातस्कन्धः, पु, (वातस्य स्कन्ध इव ।) आकाशस्य
भागविशेषः । यत्र वायुर्वहति । इति केचित् ॥
वातहा, [नृ] त्रि, (वात हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
वातघ्नः । वायुनाशकौषधम् । इति वैद्यकम् ॥
वाताट, पु, (वात इव अटति गच्छतीति । अट
+ अच् ।) सूर्यान्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वातन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
वाताण्ड, पु, (वातदूषितौ अण्डौ यस्मात् ।)
सुष्करोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“दृषणी दूषयेदायुः श्लेष्मणा यस्य सटतः ।
तस्य सुष्कश्चक्षुःको रोगो वाताण्डसञ्चकः ॥”
इति माधवकरः ॥
वाताद्, पुं, (वाताय वातनिवृत्तये अद्यते इति ।
अद् + घञ् ।) फलवृक्षविशेषः । वादाम इति
ख्यातः । तत्पर्यायः । वातवैरी २ नेत्रोपम-
फल ३ वातान्नः ४ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् ।
सुक्षिप्तत्वम् । वातघ्नत्वम् । शुक्रकारित्वम् ।
गुरुत्वम् । अस्य मज्जगुणा । मधुरत्वम् ।
दृष्टत्वम् । पित्तानिनापहत्वम् । क्षिप्रत्वम् ।

वातारिः

उष्णत्वम् । कफकारित्वम् । रक्तपित्तविकारिणां
श्रेष्ठत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
वातापिः, पुं, असुरविशेषः । स च द्वादस्य धमनौ
पञ्चां जातः । अगस्त्येन भक्षितः । इति
श्रीभागवतमतम् ॥ कल्याणतरे तु विप्रचित्ते,
सिद्धिकायां जातः । यथा,—
“सिद्धिकायामयोत्पत्ता विप्रचित्तेऽनुहंश ।
श्वः श्वलगान्धश्च यज्ञः शास्त्रस्यैव च ॥
इत्यणो नसुचित्वेव वातापी ह्यपो जिकः ।
हरकण्ठ, कालनाभो भौमश्च नरकक्षया ॥
राहुर्लङ्घ्य तेषां वै चन्द्रस्यैवमर्दनः ।
इत्येते सिद्धिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥”
इति वट्टपुराणे काश्यपीयवर्णनः ॥
अन्यथा ।
“विप्रचित्तिः सैद्धिकेयान् सिद्धिकायामजी-
जन्तु ।
हिरण्यकशिपोर्यै वै भाग्निनेयाश्चयोदश ॥
वत्स शल्यश्च राजेन्द्रो तमो वातापिरेय च ।
इत्यलो नसुचित्वेव खल्वमखाञ्जनक्षया ॥
नरक कालनाभश्च सरमाञ्जल्यैव च ।
कल्पवीर्यश्च विख्यातो दनुवश्चिविहङ्गनः ॥”
इति मात्से ६ अध्यायः ॥
(सुनिवरीऽगस्त्यस्तु एनं ब्रह्मदेष्टारं भक्षित-
वान् । एतदृत्तान्तस्तु महाभारते वनपर्वणि
६६ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यः ।)
वातापिद्वि, [ष] पुं, (वातापिं द्वेष्टेति ।
द्विष् + क्तिप् ।) अगस्त्यसुनि । इति हेम-
चन्द्रः । २ । ३६ ॥
वातापिच्छदनः, पु, (वातापिं छदत इति । छद् +
ल्युट् ।) अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वातापिहा [नृ] पु, (वातापिं हन्तीति । हन् +
क्तिप् ।) अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वातामोहा, स्त्रि (वातेन प्रवृत्त आमोहो यस्याः ।)
कस्तूरी । इति शब्दमाणा ॥
वातायन, स्त्री, (वातस्य अयन गमनागमन-
मार्गः ।) गवाक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, व्याखा-
सप्तशत्यासु । ५१० ।
“लीलागारस्य वहिः सखीषु चरणातिथौ
मयि प्रियया ।
प्रकटोक्तः प्रसादो हत्वा वातायने अजनम् ॥”
तेन परवाधानिविधो यथा,—
“परवाधा न कुर्वीत जलवातायनादिभिः ।
कारयित्वा तु कर्माणि कारं पश्चात् न पश्च-
येत् ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥
वातायन, पुं, (वातस्येव अयनं गतिर्यस्य ।)
घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वातायु, पुं, (वातमयते इति । अय + वाङ्-
लकात् उण् ।) हरिणः । इत्यमरः ॥
वातारि, पुं, (वातस्य वातरोगस्य हरिः ।)
हरण्डवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—

वातुलिः

“शुक्रहरण्ड आमकुक्षिघ्नो गन्धर्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो बह्वङ्गुलो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥
वातारिस्तस्यैवापि रवुकश्च निगद्यते । १ ।
रक्तोऽपरो रवुकः स्याद्रवुको रवस्तथा ।
याघ्रपुष्कश्च वातारिश्चक्षुरक्षानपत्रकः ॥ २ ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
शतमूली । इति शब्दचक्रिका ॥ पुत्रदात्री ।
श्लेष्मलिका । यमानी । भागी । खुही ।
विदुङ्गः । गूरणः । भस्मातकः । जतुका । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वाताली, स्त्री, (वातस्य आली वच् ।) वाद्या ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वातान्धः, पु, (वात इव शीघ्रगोऽन्धः ।) कुली-
नान्धः । तत्पर्यायः । ह्योत्तमः २ आद्यः ३
अज्ञानेयः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
कषासरित्सागरे । ६६ । १०४ ।
“तदिमं मां विजानौहि लक्ष्मीसेनं वरानने ।
आनीतमिह वातान्धेनाक्षय्याखेटनिर्गतम् ॥”
वातासहः, त्रि, (वात वातजनितरोगं आसहते
इति । आ + सह + अच् ।) वातुलः । इति
शब्दरत्नावली ॥
वाति, पु, (वाति गच्छतीति । वा + “वातेर्नित् ।)
उणा० ५ । ६ । इति अतिः । १) वायुः । यथा,
“वातिर्वायुर्मरुदातः श्वसनः पवनोऽनिलः ॥”
इत्यमरटीकायां भरतधृतवाङ्मयाङ्गु ।
सूर्यः । चन्द्रः । यथा । वातिराहित्यसोमयो ।
इति रभसः ॥
वातिक, पुं, (वातादागतः । वात + ठञ् ।)
वायुजयाधिः । यथा,—
“वातिको वातजो वाधिः पौष्टिकः पित्तसम्भवः ।
श्लेष्मिकः श्लेष्मभूतः सन्धः सान्निपातिकः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्त्री, वातस्य शमनं कोपन वा । “वातपित्त-
श्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोः पञ्चखानम् ॥” ५ । १ ।
३८ । इत्यस्य वार्ति० ठञ् । वातिकरोगाक्रान्ते
वाक्ताले, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । २५६ । १ ।
“अपरे त्वद्वस्त्रं वातिकान्तं महीपतिम् ।
मुधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ॥”
वातिगः, पुं, (वाति वायुं गच्छतीति । गम् +
उ ।) भण्टाको । धातुवादिनि, त्रि । इति
मेदिनी । गे, ४६ ॥
वातिगमः, पुं, (वातिं वायुं गमयतीति प्रापयति ।
गमि + अच् ।) वाक्ताकुः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
वातिङ्गनः, पु, वाक्ताकुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वातीयं, स्त्री, (वाताय वातनिवृत्तये हितः । वात
+ ङः ।) काश्मिकम् । इति शब्दचक्रिका ॥
वातुल, पु, वात्या । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
वातुल, त्रि, वातविकारासहः । उष्णः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
वातुलिः, स्त्री, तद्वृत्तिका । इति हारावली ॥
वाडुड इति भावाः ॥

वात्सल्यः

वातूलः, पुं, (वातानां सम्बन्धः । “वातादूलः ।” ४।२।४२ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता ऊलः । यद्वा, वाताः स्वन्त्यस्मिन्निति । वात + “विभादि-
भ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लप् । “वातदूल-
नवेति ।” ऊट् । यद्वा, वातानां सम्बन्धः वातं न
सहते इति वा । वात + “वातात् सम्बन्धे च ।
वातं न सहते इति च ।” ५।२।१२२ । इत्यस्य
वार्तिको ऊलच् । वात्या । वातासह्ये, त्रि । इत्य-
मरः ॥ “वात्या वातसम्बन्धः । अत्र जनखलादि-
गोरथवातादिति ऊलः । वातासह्यो वात-
लयेत्यासहः । वादया इति ख्यातः । अत्र गो-
विकारादिना ऊलः वातूलः । वातेर्नाम्नीति तुल्ये
ह्रस्वोकारवानपि वातूलः । वातूलो वातुलोऽपि
स्यादिति ह्रस्वरूपकोयः ॥ उन्मत्तेऽपि वातूलः ।”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वातोना, स्त्री, (वातमनयतीति । ऊन + चण् ।)
गोविजाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वायु-
हीने, त्रि ॥

वात्या, स्त्री, (वातानां सम्बन्धः । वात + “पाशा-
निभ्यो यः ।” ४ । २ । ४६ । इति यः ।) वात-
सम्बन्धः । यथा,—

“आवङ्गिनी च वाताली स्यात् वात्या वात-
सम्बन्धौ ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, भागवते । ३ । १७ । ५ ।

“ववौ वायुः सुदुर्गन्धः फेक्कारानौरयन् सुहुः ।
उन्मूलयन्नगपतीन् वात्यानीको रजोध्वजः ॥”)

वात्सकं, स्त्री, (वत्सानां सम्बन्धः । वत्स + “गोत्रोचो-
द्वेति ।” ४ । २ । ३६ । इति युच् ।) वत्स-
सम्बन्धः । इत्यमरः ॥ (वत्सकस्येदमिति । वत्सक
+ अण् । कुटजसम्बन्धिनि इन्द्रयवसम्बन्धिनि
च त्रि । यथा, सुश्रुते । ६ । ४० ।

“नागरातिविषासुक्तं पिप्पल्यो वात्सकं फलम् ॥”)

वात्सल्यः, पुं, (वत्सल एव । स्वार्थे ण्यच् ।)
रसविशेषः । यथा,—

“वात्सल्यशान्तौ तु रसौ शृङ्गारः कौशिकः
सुतः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

एतदसाधिकारी यथा,—

“शान्तौ ब्राह्मण एव स्यात् प्रीते दासः प्रकी-
र्तितः ।

प्रेयसि स्युः सखायो हि यशोदा वत्सले सुता ॥
मधुरे राघिका ज्ञेया द्वास्ते स्यान्मधुमङ्गलः ।

सखीयूथोऽङ्गुते ज्ञेयो वीरे चारुणगोदृषा ॥

करुणे वत्सदृशादिर्जटलाद्यास्तु रौद्रके ।

गोवर्द्धनेऽभिमन्युश्च भयानक उदाहृतौ ॥

तपस्विन्यादयो ह्यत्र वीभत्से परिकीर्तिताः ।

अणस्या नियता ज्ञेया आलम्बनविभावकाः ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(वत्सलस्य भावः । वत्सल + ण्यच् ।) वत्सलस्य
भावे, स्त्री ॥ (स्नेहः । यथा, भागवते । ४।६।३४।

“चरन्तं विभसुचुदं वात्सल्यलोकमङ्गलम् ॥”)

वात्सीपुत्रः, पुं, नापितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वात्स्यः, पुं, (वत्सस्य गोत्रापत्यम् । वत्स + “गर्गा-
दिभ्यो यच् ।” ४ । १ । १०५ । इति यच् ।)
सुनिविशेषः । यथा । वात्स्यसावर्णिगोत्रयो-
रौन्मेषवनभागवजामदम्याप्रुषण्वराः । इत्यु-
दाहृतत्त्वम् ॥

वात्स्यायनः, पुं, (वत्सस्य गोत्रापत्यं युवा । वत्स +
यच् । ततो यूनि षक् ।) सुनिविशेषः । तत्प-
र्यायः । मन्दनागः २ पक्षिणः ३ स्वामी ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं हि कामसूत्रकर्ता ।
यथा, कुट्टनीमते । ७७ ।

“वात्स्यायनमयमवर्धं

वात्स्यानूरेण दत्तकाचार्यान् ।

गणयति मन्मथतन्त्रे

पशुतुल्यं राजपुत्रम् ॥”)

वादः, पुं, (वद् + घञ् ।) यथार्थबोधेच्छो-
र्वाक्यम् । यथा,—

“विजिगीषोः कथा जस्यो वादस्तत्त्वविवे-
दिषोः ।”

इति जटाधरः ॥

अस्य लक्षणं यथा । प्रमाणतर्कसाधनोपासनाः
विद्वान्ताविबुधः पञ्चावयवोपपन्नः पञ्चप्रतिपक्ष-
परिग्रहो वादः । इति गोतमसूत्रम् ॥ ● ॥
अपि च ।

“सर्गायामादिरन्तश्च मध्यश्चेवाहमर्जुन ।।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥”

इति भगवद्गीतायाम् १० अध्यायः ॥

“प्रवदतां वादिनां सम्बन्धिनो वादजल्पवितण्डा-
खासिसः कथाः प्रसिद्धास्तासां मध्ये वादो-
द्भवम् । यत्र द्वाभ्यामपि प्रमाणतर्कतश्च स्वपक्षः
स्याप्यते परपक्षश्चलजातिनिरग्रहस्थाने दूष्यते
स जस्यो नाम । यत्र त्वेकः स्वपक्षं स्थापयति
अन्यस्तु क्लृप्तातिनिरग्रहस्थाने स्तु पक्षं दूषयति
न तु स्वपक्षं स्थापयति सा वितण्डा नाम कथा ।

तत्र जल्पवितण्डे विजिगीषमानयोर्वादिनोः
शक्तिपरौत्सामात्रफले । वादस्तु वीतरागयोः
शिष्याचार्ययोरन्ययोर्वा तत्त्वविरूपणफलः ।
अतोऽसौ श्रेष्ठत्वात्तद्विभूतिरित्यर्थः ।” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥ (“तत्र वादः । वादो
नाम यः परस्परं सङ्गं शास्त्रपूर्वकं विद्वत्त
कथयति । स वादो दिविधः संश्लेषेण जस्यो
वितण्डा च । तत्र पञ्चाश्रितयोर्वचनं जल्पः ।
जल्पविपर्ययो वितण्डा ।” इति चरके विमान-
स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

वादकः, त्रि, (वादयतीति वद् + णिच् + क्तुच् ।)
वादकरः । (यथा, भागवते । १० । १८ । १३ ।

“कश्चित् ब्रह्मवृत्तं चान्येषु गायकौ वादकौ स्वयम् ।
शृण्वस्तुमंहराण साधु साध्विति वादिनौ ॥”)

वक्ता । वदघातोः कर्त्तरि णक(ण्युक्)प्रत्ययेन
नियम्नः ॥

वादनं, स्त्री, (वद् + णिच् + क्तुच् ।) वाद्यम् ।
(यथा, सगीतदर्पणे । ३३ ।

“वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।

तालत्रयप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥”)

वा(वा)दरं, त्रि, (वदरात् वदराकारकार्पास-
फलद्वयम् । वदर + अण् ।) कार्पासनिर्मित-
वस्त्रादि । इत्यमरः । २।६।१११ ॥ वादरायाः
कार्पास्या जातं इत्यर्थे णप्रत्ययेन नियम्नम् ॥

वा(वा)दरः, पुं, (वदर + स्वार्थे ण्यच् ।) कार्पास-
वस्त्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वदरीवस्त्रः । कुलगाह
इति भाषा ॥)

वादरङ्गः, पुं, अन्धत्यवस्त्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वा(वा)दरा, स्त्री, (वदरवत् फलमस्यस्याः । वदर +
अच् । ततः टाप् ।) कार्पासवस्त्रः । तत्पर्यायः ।
कार्पासी २ सूत्रपुष्पा ३ वदरी ४ समुद्रान्ता ५

तुलिकेरी ६ कार्पासिका ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्याः पर्यायान्तरं गुणाच्च
कार्पासीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

वादरायणः, पुं, (वदरायणे वदरिकाश्रमे निवस-
तीति । वदरायण + अण् ।) आसदेवः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वादरायणिः, पुं, (वादरायण एव । स्वार्थे ण्यच् ।)

आसदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वादरा-
यणस्यापत्यमिति अपत्यार्थे ण्यच् । शुक्रदेवः ॥)

वादरिका, त्रि, वदरचयनकर्त्ता । वदरं चिनीती-
त्यर्थे णिकप्रत्ययेन नियम्नः ॥

वादलं, स्त्री, मधुयष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वादवादी [नृ], पुं, (वाद वदतीति । वद् +
णिनिः ।) जिनभेदः । तत्पर्यायः । आर्हतः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वादामं, स्त्री, खनामख्यातफलम् । तस्य गुणाः ।

उष्णत्वम् । सुस्निग्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । बल-
शुक्रकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

वादान्यः, त्रि, (वदान्य एव । स्वार्थे ण्यच् ।)

वदान्यः । बहुप्रदः । इति भरतद्विरूपकोयः ॥

वादालः, पुं, मत्स्यभेदः । वीयालि इति भाषा ।

तत्पर्यायः । सहस्रदंष्ट्रः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

वादिः, त्रि, (वादयति यत्तुसुचारयतीति । वद् +

णिच् + “वसिष्ठमियजीनि ।” उणा० ४ । १२४ ।
इति ण्यच् ।) विद्वान् । इत्युणादिकोषः ॥

वादित्र, स्त्री, (वाद्यते । वद् + णिच् + “भूवादि-
गृभ्यो णिच् ।” उणा० ४ । १७० । इति
णिच् ।) वाद्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भाग-
वते । ३ । २४ । ७ ।

“अवाद्यस्तदा योऽत्रि वादित्राणि घनाघना ॥”

वादिनोऽर्थिनश्चायते इति । त्रै + कः । अर्थि-
रक्षके, त्रि । यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । २६ ।

“कृत्वा त्वां पणवक्षितं नहि मया द्यूतेन नृ
प्रीयते

नैवाहं पणवः सशोदरि पितः शक्यो विधातुं
त्वया ।

किं वादित्रविवक्षयाद्ययिते को वादिनश्चापते
सुतया निर्जितशैलराजसुत इत्यप्याज्यग-

हूर्जटिः ॥”)

वादिनं, स्त्री, वदरीपठप्रथमपठप्रथमः । इति
शब्दप्रमाणम् ।

वादिनाट, [न] पुं, (वादिषु मत्तु राक्षस
इति । राज + क्तम् ।) मनुष्योपः । इति
निकाकशेषः ।

वादिनः, नि वाधुवादी । इति शब्दप्रमाणम् ।
वादी, [न] वि, (पदतोति । पद + चिन् ।)
यत्ना । (यथा, मनु । ७। ८१ ।

“न च हन्यात् स्यात्पद न लोनी न लता-
प्रतिपत्तिम् ।

न सुक्तकेशं नासीनं न सपाशतोति वादिनम् ।”
अर्थः । विवादकर्ता । पर्यायी इति पारम-
भाषा । यथा, सभापते कर्षणमाह कात्यायनः ।

“अथ चेत् प्रतिभूनांति वादयोग्यस्तु वादिनः ।
स रक्षितो दिनस्मात्ते दलादृश्याय वेतनम् ।”
वादिनो भाषावादिन उत्तरवादिनश्च ।

स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधमाह नारदः ।
“अर्थिना सनिगुक्तो वा प्रत्यक्षिप्रतिगोपि वा ।
यो यस्यार्थे विपदते तयोपयपमज्जयी ।”

तयोर्वादिप्रतिवादिनो । कात्यायनः ।
“मनुष्यमारब्धे स्त्रीये परदारभिमर्गये ।
अभ्युपगम्यते चेप कथाहरदूयते ।

मारुत्य कूटकरये नृपदोहे तथैव च ।
प्रतिवादी न दातव्यः कर्ता तु विपदेत्तु गयम् ।”
भाषादीतरस्य मत्तुस्यस्य दृष्टोपममाह
नारदः ।

“यो न भ्राता पिता यापि न पुत्रो न नियोजितः ।
परार्थवादी दृष्टः स्यात् पवहारो विवृणु ।”
नारदः ।

“पूर्ववादं परिहृत्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।
वादक्रमद्वयश्रेयो हीनवादी स वै नरः ।”
प्रत्यर्थी यदि कश्चित् कालं प्रायेयते स लभते ।

अर्थो तु कालं प्रायेयन् अर्थितमेव हन्यादिति
तेन कालो न प्रायेनीय । तदाह ।
“प्रत्यर्थी लभते कालं चरु सप्ताहमेव च ।

अर्थो तु प्रायेयन् कालं तत्तुचपादेय हीयते ।”
कश्चित् प्रत्यर्थी कालं न लभते । याज्ञवल्क्यः ।
“वाहसक्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यये श्रियाम् ।

विवादयेत्तु सद्य एव कालोऽन्यत्रैक्या स्युतः ।”
अथ भाषापादः । तत्र भाषास्वरूपमाह तु,
कात्यायनदृष्ट्यानी ।

“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं वाधं सत्कारणान्वितम् ।
निश्चितं लोकसिद्धं च पक्षविरो विदुः ।
स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो नि सन्दिग्धो निराकुलः ।

विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ।
गूढा लेखविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात्तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ।”

नारदेनापि ।
“वारस्तु यवहारार्थां प्रतिज्ञां समुदाहृता ।
तद्वान्नी हीयते वादी तरक्षासुत्तरो भवेत् ।”
तच्छोधनमाह दृष्ट्यानी ।

“न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावदादी विशोधयेत् ।

न दद्यादुत्तरं यापन् प्रत्यर्थी सभापतिश्च ।”
इति यवहारतत्त्वम् ।

वाद्यं, स्त्री, (वद + चिन् + यत् ।) वादयन्ति भव-
यन्ति यत् । वाजना इति भाषा । तत्त्वार्थायः ।
वादिनम् च आगोष्ठम् । तत्तुर्विधं यथा,

“तत्तं योनादिकं वाद्यमानं गुरवादिनम् ।
नैरादिकं तु मुनिं कौश्यातादिकं यत्नम् ।”
इति मरः ।

“एतं तत्तादि चतुर्विधं चतु प्रकारं वाद्यादिग्रन्थ-
दयवाच्यम् ।

“एतं चतुर्विधं वाद्यं वादिनादिदिनामकम् ।
वाद्यमिति नामकं प्रथमांति निधायपद इति
कतिहादयः । चतस्रो न विद्वन्ः ।” इति तद्वि-
कापी भरतः ।

अथ वाद्यानि ।
“तालेन राज्ञी गीतं तालो वादिचणम्भनः ।
गरीयस्तेन वादिचं तथगुर्विधमुच्यते ।

तत्तं मुनिमानं यत्नमिदं चतुर्विधम् ।
तत्तं तालोमतं वाद्यं नैरादिकं मुनिं यथा ।
अभेयनदमानं यत्नं तालादिकं मतम् ।”

तत्तं तत्तं यथा,—
“अतापको प्रकथोवा किमरो तत्तुकिमरो ।
विषयो यत्तुकी अन्ता चित्रा अन्तगर्भो अन्ता ।

दक्षिका कुम्भिका कुम्भो वादनी परिवादिनी ।
निश्रयो इतचको च नकुलीही च टगनी ।
कौटमरी पिनाकी च निवर्त्तः मुपलक्षया ।

गदावारदक्षका ददोऽप शरमकलः ।
कपिलापो मधुखन्दी योमेलादि तत्तं भवेत् ।”
अन्तापको यथा,—

“कतिहादिका परिधिर्मध्यस्थिदेशं चतुर्भुजः ।
दशयष्टिमितो दृक् गदादिरो पैरयोऽपचा ।
व्यथ करमयान्ते हन्यावकाभिधोभितः ।

नयाहुलादधस्त्रिदोपरि चक्राहंसमिभाम् ।
निवेशं मुनिका भद्रालाभुसकं निवेशयेत् ।
हादशाहुलविस्तारं तदपकं मनोहरम् ।

तुमिकावेधमध्योऽदृष्टिरेव तु निर्मितम् ।
अन्तापुमध्यां हौर्वी लला सल्यान्तु काहि-
कम् ।

तथा सवेष्ट तन्मध्ये काहिका भ्रामयेत्ततः ।
यथा स्यान्निचलाभायुस्त्र्यस्य करभोपरि ।
पचाहुलियु सल्यान्तापु सल्यान्तु नययेत् ।

केशान्तनिर्मिता पट्टमयी सुचलतायथा ।
समाः सल्या दृढा तत्र तन्नी देवा विचचये ।
एतलचयसयोग्यान्तापणी प्रकीर्तिता ।

बिन्दुना न समुपेतं तुम्भ नि चिप्य पक्षि ।
मध्यमानामिकाभ्याश्च वाद्या दक्षिणपाणिना ।
तारे मदे च घोषे च विख्याने निष्ठुरिष्यते ।

तुम्भीमूर्त्तं समुत्पत्तं यामाहुष्ठेन धारयेत् ।
तत्तत्ताभिस्तु चर्माभिः स्वरयत्तिविधीयते ।
त्रिखरो दक्षिणः पाणिर्ग्रामस्तत्र चतुःखरः ।

अन्तावर्णा स्याता श्रेयाः सप्त, षड्जादयः स्वराः ।
रागयत्तिर्यथा रागे भवेत् षड्जादिभेदतः ।

अंशान्तामिदितां तयावापि विधीयते ।
इयमन्तावर्णी प्रोक्ता मन्तःप्रवक्तव्यम् ।

प्रथमा नारदा देवो योनाहं देव भिक्षा ।”
इत्यन्तावर्णी । अन्तोना तन्तुं विचारमवा-
तोक्तम् ।

“गुमिरं यथा,—
“वैशोऽप पारीमधुनीतिनिरोधकाहना ।
गोदृष्टीगुरोमुक्ताद्विक्तास्वरनामयः ।

अत्र कापालिकं यंशुमैयंशुनायपरः ।
यत्तं मुनिर्भेदास्तु कथिताः पूर्ववादिनः ।
यत्तं नः परतश्चैकपदोपविचिन्तः ।

पैरयो, गदादिरो वापि दक्षिणचन्द्रनीयथा ।
शिराहं शीर्षी दक्षिणचन्द्रनीयथा ।
रागमध्यामनी वापि नौदक्षिणाटिकोपचा ।

कतिहाद्विचिन्तितो गरीयस्तेन प्रोक्तः ।
इत्यन्तावर्णीयं वैशः कापी मनोहरः ।
वैशेय मन्तोपीति मन्तुप्रतिनिरोदितम् ।

तन्तोऽन्तोऽपि तदाकारा यथा सन् प्रकीर्तिताः ।
तन् तन्ता इत्योऽन्तादयो इतिमन्तुक्तम् ।
पुष्काररन्ता कुम्भोऽपि मितमन्तुप्रतिनिरोदितम् ।

पचाहुलानि गन्तव्यं तावदन्तादि कारयेत् ।
कुम्भापचाहन्तावति सप्तचक्रानि कौश्यातः ।
वदरीधोतुल्यानि गन्तव्यादाहंमन्तुक्तम् ।

पातायोमेयनं कापी मन्तादेनादितत्तं ।
निक्षुपकेन कला देवा तत्र सुम्भरता भवेत् ।
पचाहुलोऽप यथा स्यादेकैकाहुलित्तिहातः ।

पट्टमयी नाम्ना स्यादपवाददशाहुलम् ।
पुष्काररन्तारन्तुस्य यावद्विचिन्तितम् ।
तदेव नाम यंशुस्य पंशिके परिकीर्तते ।

एकाहुलो इत्युक्तं चतुर्लक्षगुरुलम् ।
अतितारगन्तरेन पंशिके चतुर्लक्षतः ।
ययोदशाहुलो योयापरः ।

निन्दितो यशस्तन्त्रेणैवा सप्तदशाहुलम् ।
मद्यान्तदक्षया नन्दो विजयोऽप ययसया ।
अन्तार उत्तमा यथा मन्तुप्रतिनिरोदितम् ।

दशाहुलो मद्यान्तदो नन्द एकादशाहुलम् ।
हादशाहुलमानस्तु विजय परिकीर्तितः ।
चतुर्दशाहुलमितो जय दक्षिणयते ।

त्रयसा ददो रविर्गुणः क्रमादप ययस्यताः ।
नैविष्यं प्रोक्ता वापि सुस्वरत्नं प्रोक्ता ।
माधुम्यमिति पचामी पुत्तुल्लेख गुणाः स्याताः ।

श्रीत्कारनकुलं कन्धो विस्तरः स्फुटतो लघु ।
अमधुराश्च विज्ञेया षड्दोषा पुत्तुल्लेख क्रमात् ।
तथा प्रयोगवाहुल्यमन्तुता गीतवादे ।

अभिर्दोषैर्युक्तोऽपि निन्दितो पंशिको मतः ।
स्यान्तादिन्याभिधो गमकाटः स्फुटाक्षरः ।
श्रीदक्षः कलाभिधो पंशिको रक्त उच्यते ।

प्रसक्तिर्दक्षस्तुतिश्च युक्तिश्चेत्युक्तैर्गुणाः ।
सुस्यानलं सुस्वरत्नं अहुलीचावन्क्रिया ।
समस्तगमकज्ञानं रागरागाज्ञावेदिता ।

क्रियाभाषाविभाषास्तु दक्षता गीतवादे ।
अस्याने वापि इत्याने नादनिर्माणाश्चैव ।
गातृणां स्यान्तादल्य तदोषाह्वादनं तथा ।

वाद्यं

वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः ॥”
इति वंशः ॥

काहला स्त्री निषङ्गः । तोडही सुरली बुक्का
इत्येते च स्त्रियां सप्तस्वराणां नाभिरिव स्वर-
नाभिः स्त्रियां वर्तते । इतरेषां विस्तरभया-
मोक्तम् ॥ ॥ ॥ आनह यथा,—
“आनहे मर्दलः श्रेयान् इत्युक्तं भरतादिभिः ॥”
अपि च ।

“सुरजपटहटका विम्बको दर्पवाद्यं
पणवधनसरङ्गा लावजाङ्गनिवलयः ।
करटकमठमेरी स्यात् कुडुका हुडुका
भनससुरलि झाली टुक्की दौण्डिशाना ॥
डमवटसुकिमड्डु, कुण्डलीकल्लुनामा
रणमभिघटवाद्यं दुन्दुभी च रजश्च ।
कचिदपि टुटुकी स्यात् ददुरं चाप्युपाङ्गं
प्रकटितमनवन्धं वाद्यमित्यं जगत्याम् ॥
त्रिपुरमधनकत्तुस्तारवे तत्प्रयागे
ततमखसुधिरश्चानहमित्यं घनश्च ॥ ॥
मर्दल, खादिर, अष्टो ह्रीन, स्यादन्यदार्जुनः ।
रक्तचन्दनो वाद्यो गभीरश्च निरुचके, ॥
साह्रहस्तप्रमाणान्ते दैर्घ्यमस्य विधीयते ।
त्रयोदशाङ्गुलं वाममथवा द्वादशाङ्गुलम् ॥
दक्षिणश्च भवेद्द्विगुणमधिकं वा ।
करणानहवदनो मध्ये चैव पृथग्भवेत् ॥
वायुवाद्यो भवेत् वस्त्रसज्जं करणं मतम् ।
स्तनिकानिर्मितश्चैव नृदङ्गः परिकीर्तितः ॥
पातयेत् खरलि वाद्यं मादनाद्यं च मर्दले ।
विभूतिगैरिकं भक्तं केन्द्रकेन च सन्ततम् ॥
यद्वा चिपीटकं देयं जीवनीसत्त्वमिश्रितम् ।
सन्धमेकत्र पित्तक्षेपः खरलिरुच्यते ॥
वामास्ये पूरिकां कृत्वा लेपं दद्याच्च दक्षिणे ।
एव मर्दलकं प्रोक्तः सर्ववाद्योत्तमो मतः ॥
अस्य संयोगमासाद्य सर्वे वाद्यश्च शोभते ।
एतदङ्गे बीजकाष्ठे दलमहार्जुन विदुः ॥ ॥
तद्विधेतेमिति ज्ञेयाः पादवर्णा नृदङ्गजाः ।
यो दं टे धिक्कटसङ्गी ताकं दं दं धोगं धिधि ॥
खम्भं भिं नं गट दं था कूटपादा मता अमी ।
तयिं थो टे तक्क धी दौ दं दं धिग् यां ततं
तधि ॥

तक्क तं धं धिदौ तधि पादुखळे त्वयं क्रमः ॥ ॥
तथा च यतिमाने पादुखळः । द्रगतयेजां
द्रगतयेजां धो धो धिक्क ताधिका थोजां थोजा
तक्क तता धिका थोता द्रगत ताधि धि धिधि-
कनता कडना थोधिक्क थोजां थोता द्रगतता
द्रगतता द्रगतता धि । इति यतिमानपादु-
खळः ॥ ॥

“यतिरोपायवच्छेदो गजरौ रूपकं ध्रुवम् ।
गलपः सारिगोषी च नादश्च कथितं तथा ॥
प्रहरणं हृन्दनश्च प्रदन्वा द्वादश स्त्रुताः ॥”
यथा दं घात इत्येकताल्यां यतिः ॥ ॥
ओडवाद्यं यथा । दं तथो तधिक तधिक द
या दया थोधि थोधि तत्त तत्त थवि थवि

वाद्यं

दिश्यां दिश्यां टटुनकि टटुनकि तदटकु तदटकु
खवटकु खवटकु तगिनगि तगिनगि दं दं द
दं दं दं दं ता तथा । इत्योडवाद्यम् ॥ ॥
अवच्छेदवाद्यं यथा । दं घातः दं घातः धिक्कि
धिक्कि दिगं दं घातः । इत्यवच्छेदवाद्यम् ॥ ॥
गजरवाद्यं यथा । थोकटे थ नेण टे हे गथो
गथो टेङ्ग थोगतकि धिक्कतकि धिक्क टेङ्गन
धि धि कटतक थोक तधि कटतक कतथो
गतङ्गीम् । इत्येकताल्यां गजरः ॥ ॥ रूपक-
वाद्यं यथा । तक्क धिक्क तक्क धिक्क थवितकि
थवितकि धिक्क दं घातः । इति रूपकवाद्यम् ॥
ध्रुवकवाद्यं यथा । तक्क तक्कट धिक्क धिक्कट ।
इति निसारताले ध्रुवकः ॥ ॥ गलपो यथा ।
तधिहि धिक्कतक तधिगल गं था था दं तथा
टेणन । इत्येकताल्यां गलपः ॥ ॥ सारिगोषी
यथा । थोङ्ग टेण तक्क धिक्क तकाधक तकथो
हटङ्गन हटङ्गन थोगककथोः । इति प्रथम-
खण्डः ॥ ॥ टेणखो धिखोह, टेण टेण दक्क
तगदक्क धिक्क तदिदक्क द गदं गखो गखोक
तक्क तक्क धिक्कत धिक्कत धोटेण धोटेण धटेगल
खोग गल खोग खोहट गं टगे खोहटण
इत्यस्य हृन्दनम् । इति सारिगोषी ॥ ॥
नादो यथा,—

“दांकारत्रितयं पूर्वं दं धिगिति ततस्त्रयम् ।
दां दं धिक्कत्रय यच्च इति नादः श्रुत्वाप्रियः ॥”
इति नादः ॥

“हुतं मानसमारब्धं शुद्धं कूटविनिर्मितम् ।
सप्तखण्डमयं वाद्यं करिभं तदिहोच्यते ॥”
हुतमानहात् प्रतिताले यथा । तत्तत तत्तत
तक्कि तक्कि दिद धिगनखो धिगनखो धिक्क
धिक्क धिक्क धिक्क धिक्क नगि नगमि थो थो धि
धि धि, दं दं धिक्क थो थो थो हत्योह
ननियो ननियो थोह थोह डेटि डेटि थोह
थोह तटि तटि तटुकि गीं गीं धिगि धिगि तत
तथे तथे तत तगि डौणखी थोग थोग थो थोग
गथो गथो तत्ताता ।

“इति सप्तपदान्याहुः कथितं वाद्यपङ्क्तिताः ।
प्रतितालेन तावेन पादवर्णसमासतः ॥
गन्धर्वप्रतिना पूर्वमुत्सृज्य शीलास्यनर्तने ।
सुप्रसन्नारङ्गनार्थं करोमं प्रकटीकृतम् ॥”
प्रहरणं यथा । थोगक्का तहिकापा गकटग
गीं दं थोग दिहिक धिक्क धिक्कटेण । इत्येक-
ताल्यां प्रहरणम् ॥

“वाद्यं विमुच्यते येन हृन्दनं तन्निगद्यते ॥”
यथा । तहियो दिण टेण तक्कः । इति हृन्दनम् ॥
“कलासो विकलासश्च टाकली चार्हटाकली ।
जोलाटा कलिका चैव गोसुद्रौ सुरजस्तथा ॥”
अलापुणवाद्यं अश्चवाद्यम् । मर्दलं त्रयोदशा-
ङ्गुलवाममुखो द्वादशाङ्गुलदक्षिणमुखः । सुरज-
स्तथादशाङ्गुलवाममुखः सप्तदशाङ्गुलदक्षिण-
मुखः । मर्दलसुरजयोरयं भेदः ॥ ॥ घन
यथा,—

वाद्यं

“अनुरक्तं विरक्तश्च द्विविधं घनवाद्यकम् ।
गीतानुगमशुरक्तं विरक्तं तालसंश्रयम् ॥
करताल, कांस्यवलो जयघण्टोऽथ श्रुत्तिका ।
कम्बिका पटवाद्यश्च पट्टातोषश्च घर्घरम् ॥
भक्त्यातालश्च मञ्जीरकर्णमृदुर इत्यपि ।
द्वादशैते सुनीन्द्रेण कथिता घनसंज्ञकाः ॥
त्रयोदशाङ्गुलवामौ शुद्धकांस्यविनिर्मितौ ।
मध्यमुखौ कनाकारौ तन्मध्ये रज्जुगुम्फितौ ॥
पञ्चिनीपत्रसदृशौ कराभ्यां रज्जुयन्त्रितौ ।
करतालावभौ वाद्यौ पाटे कनकैरिति ॥
यद्वा त्रयोदशयवयामं वक्रयवोक्तिम् ।
यवपञ्चकगम्भीरं मध्ये च यवसप्तकम् ॥
विष्टं वृत्तं निम्नं यवत्रयमितं ततः ।
पृष्ठतो मध्यदेशे च श्वलिङ्गसमाकृतम् ॥
अत्यन्तपेटो निर्दग्धशुद्धकांस्यविनिर्मितम् ।
संरक्ताङ्गुलिसुदृग्धसुदीर्घमधुरध्वनिम् ॥
घना निशा विरक्तं हटं शुक्लं मनोहरम् ।
काशीरादिसुद्धत तालमाहुर्मनीषिणः ॥
सुनाद दक्षिण तालं ततो ह्रीनश्च वामकम् ।
कुर्वीत तद्वयं कार्यं तर्ज्यङ्गुलयोगतः ॥
वामहस्तस्यतालस्य मध्यमं सन्निधादितम् ।
तियंगुदक्षिणतालस्य परित्यजेत् तालयेत् ॥
तालादौ वाद्येष्टेव भुतदीर्घलघुहतेः ॥”
इति करतालविशेषः । कर्णरीघनविशेषः । उडु-
रश्च घनविशेषोऽदन्तरेफान्तपुलिङ्गः । अन्येषां
लक्षणं विस्तरभयामोक्तम् ॥ ॥

“रुक्मिण्याः सत्यभामायाः कालिन्दीमित्र-
विन्दयोः ।

जाम्बवत्या नायजित्या लक्ष्म्याभययोरपि ॥
कृष्णस्याष्टमद्विधीणां पुरोद्वाहमद्योत्तवे ।
ततं शुधिरमानहं घनश्च युगपज्जनाः ॥
अवाद्यन्नसंख्यातमिति पौराणिकी श्रुतिः ।
ततं वाद्यान्ते देवानां गन्धर्वाणाञ्च श्रौधिरम् ॥
आनहं राक्षसानान्ते किन्नराणां घनं विदुः ।
निजावतारे गोविन्दः सर्वमेवानयत् चित्तौ ॥
यावन्ति वाद्यभाक्तानि रामरावणयोर्युधि ।
तावन्तो नाभवन् सेनाः कुरुपाण्डवसङ्गरे ॥”
किञ्च ।

“ललितस्य हृत्कम्पनतोमरेण
रखे सुरारिर्मथनात् सुरेण ।
अभूततादौरपि सिंहनादेः
सा पञ्चशब्दोक्ति कणादवादः ॥
शुद्धे सेनानां योऽहङ्कारद्वयः स सिंहनादः ।
तत्तादिभिरेभिश्चतुर्भिर्वाद्यैश्चर्या सिंहनादेः
पञ्चशब्दोवाद्यमभूत् । सिंहनादेन सद्य वाद्यं
पञ्चविधं भवतीत्यर्थः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥
विष्णुपदे वाद्यकरणफलं यथा,—
“अन्योपहारैर्विविधैर्हृत्योरीभिधियने ।
गीतवादित्रय्यादेकोपयस्त्रायुतं शृप ॥
पुण्यरात्रिषु गोविन्दं गीतशृङ्गारवोष्णले ।
भूपजागरणेभक्ता तोषयाम्युतमजयम् ॥
येषां न विना तैर्भक्ता मार्जनाद्युपशेपनेः ।

वानप्र

लोहितो भगवान् विष्णुर्दत्तात्मिमतं फलम् ॥
देवकर्मणि सक्तानां तेषां संस्तुतिसंस्तवेः ।
तीव्रतोऽभिमतान् कामान् प्रयच्छति जना-
हं ॥”

इति बह्विपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥
देवप्रतिष्ठायां वाद्यविधयेषां,—
“ततः प्रासादे स्याद्विष्णोश्च गौतवादिप्रमज्जने ।
सर्वगन्तव्यतो यत्न इमं मन्त्रसुहादरेत् ॥”

इति वाराहे प्रोक्षास्वापनाध्यायः ॥
देवताविशेषयुक्ते वाद्यविशेषनिषेधो यथा ।
योगिनीतन्त्रे ।

“शिवगारे भक्तकण्ड स्याद्गारे च शक्तकम् ।
दुर्गागारे वशीवाद्यं माधुरीच न वादेत् ॥”
भक्तक कांस्यनिर्मितकरतालम् । मत्स्यपुराणे ।
“गौतवादिप्रमज्जने देवस्थाने च कारयेत् ।
विरचितं यत्नं दत्तां घण्टां लक्ष्मीयुक्ते लभेत् ॥
घण्टा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
वाद्यभाष्यं, क्ली, (वाद्यं वादन्य भाष्यमिति ।)
वादन्यपावम् । सुरजादि । यथा,—
“पुष्कर करिहस्ताग्ने वाद्यभाष्यसुखे लभे ।”
इत्यमरश्लोकटीकायां भरतः ॥

अपि च ।
“वाद्यभाष्यमिदं देवि । नानास्वरसमन्वितम् ।
मेरीपटङ्गच्युक्तं मया भक्ता निवेदितम् ॥”

इति दृढमन्त्रिकेश्वरपुराणे क्तदुर्गात्मवपहति ।
वाद्य, षट् विहृतौ । इति कविकल्पद्रुमः । षट्
अववाधत् । रु, वाधते । इति दुर्गादासः ॥
वाधुक्, क्ली, विवाह । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाधुः, पुं, वहिषम् । इति शब्दरत्नावली ।
वात्रीनच, पुं, वाङ्मोक्षसः । खड्गी । इति हला-
युधः ॥

वान, चि, आ वै प्रीयते + क्तः । ओदितश्चेति
नत्वम् । शुष्कफलम् । इत्यमरः ॥ शुष्कम् । इति
मेदिनी । ने, २० ॥ (वनस्थेदमिति । वन +
अण् ।) वनसम्बन्धी ॥

वान, क्ली, (वा + ल्युट् ।) स्युतिकर्म । कट ।
गतिः । इति मेदिनी । ने, २० ॥ जलसङ्घत-
वातोर्निः । सुवह्ना । सौरभ । इति हेमचन्द्रः ॥
गोक्षीरज तवक्षीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वानप्रस्थः, पुं, (वनप्रस्थो जात । अण् ।) मधूक
वृक्षः । (अस्य पर्यायो यथा,—

“मधूको शुद्धपुष्प स्यान्मधुपुष्पो मधुस्रवः ।
वानप्रस्थो मधुक्षौको जलजेजमधूकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पक्षाश्वत्थः । (अस्य पर्यायो यथा,—

“वातपीथः पक्षाश्च स्याद्वानप्रस्थश्च किशुकः ।
राजादग्नौ ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो दण्डोऽपरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

द्वितीयाश्रमः । इति विष्णुसंहिता ॥ ॥ पुत्र-
सम्पाद्य वनवास कृत्वा व्यत्ययपथकलादि भक्ष-
यित्वा ईश्वराराधनं करोति यः, स वानप्रस्थः ।

वानप्र

स च द्विविधः । अथ कुट्टः दण्डोऽखलिकश्च ।
इति श्रीभागवतमतम् ॥ तस्य धर्मो यथा,—

“भूमौ स्नानफलाश्रितं स्वाध्यायस्तप एव च ।
संविभागी यथाभ्यायं धर्म्मोऽयं वनवासिनः ॥
तपस्तप्यति योऽरुण्ये यजेद्देवान् कुर्वीत च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थास्तपसी मतः ॥
तपसा कर्षितोऽर्च्यं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सन्नासीह स विज्ञेयो वानप्रस्थश्चमे स्थितः ॥”

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥

अपि च ।

याज्ञवल्क्य उवाच ।

“वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तत् शृणु मनुष्येयः ।
पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सदैव वा ॥
वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साधि सोपासनः चमी ।
अफलकृटेनार्थी च पितृदेवातिथीक्षणा ॥
भृत्यास्तु तर्पयेत् क्षत्रमुलटामोमहदात्मवान् ।
दान्तस्त्रिवर्गस्त्रायी निहतश्च प्रतियक्षात् ॥
स्वाध्यायवान् ध्यानशीलः सर्वभूतहिते रतः ।
अहो मासस्य वक्षां वा कृष्णाहासपरिग्रहम् ॥
कृत्यं त्यजेदाश्रयुजे नयेत् कालं व्रतादिना ।
यत्ने मासे तु वात्रीयाह्नौलखलिको भवेत् ॥
चान्द्रायणी रूपेद्भूमौ कर्म कुर्यात् फलादिना ।
श्रीर्षे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेश्वरः ॥
आर्द्रवासास्तु हेमन्तो योगाभ्यासाद्दिनं नयेत् ॥”

इति गारुडे १०२ अध्यायः ॥

पुनरपि ।

“जटिलमभिहोत्रित्वं भूश्रुत्याजिनधारणम् ।
वने वासः ययो स्नानं नीवारफलवृत्तित्वा ॥
प्रतिविह्वान्निरुत्तिश्च चिन्तानं व्रतधारिता ।
देवतातिथिपूजा च धर्म्मोऽयं वनवासिनः ॥”

इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥

अन्यच्च ।

“वानप्रस्थाश्रमं धर्म्मं ते वक्ष्यामोऽवधार्यताम् ।
अपत्यसन्नतिं दृष्ट्वा प्राप्नो देहस्य शयतिम् ॥
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदामनः शुद्धिकारणम् ।
तत्रारण्योपभोगेन तपोभिश्चात्मदर्शनम् ॥
भूमौ श्रुत्या ब्रह्मचर्यं पितृदेवातिथिक्रिया ॥
होमस्त्रिवर्गस्त्राय जटावस्त्रजधारणम् ।
वयस्त्रेहनिवेदित्वं वानप्रस्थविधिरूपम् ॥”

इति वामने १४ अध्यायः ॥

अपरश्च ।

याज्ञ उवाच ।

“एवं गृह्याश्रमे स्थित्वा द्वितीयं भागमाश्रयः ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् सदारं सागरेव च ॥
निक्षिप्य भार्यां पुत्रेषु गच्छेद्द्वनमथापि वा ।
दृष्ट्वापत्यस्य चापत्यं अर्जरीकृतविग्रहम् ॥
शुक्लपत्रस्य पूर्वाङ्गे प्रशस्ते चोत्तरायणे ।
गत्वाप्यरण्यनियमास्तप कुर्यात् समाहितः ॥
फलमूलानि पत्राणि नित्यमाहारमाहरेत् ।
यदाहारो भेदः तत्र पूजयेत् पितृदेवतां ॥
पूजयेदतिथिं नित्यं ज्ञात्वा चाभ्यर्चयेत् सरान् ।
यामादानौय वात्रीयादष्टौ आसान् समाहितः ॥

वानप्र

जटाश्च विभ्रयान्नित्यं नखरोमाणि चो त्यजेत् ।
स्वाध्यायं सर्वदा कुर्यात् नियच्छेद्वाचसन्तः ॥
अग्निहोत्रं कुर्व्यात् पञ्चयज्ञं समाचरेत् ।
सुव्यस्रैर्विविधैर्मध्ये, शाकमूलफलैश्च तु ॥
शीरवासा भवेन्नित्रं स्नायात् त्रिवर्गश्च शुचिः ।
सर्वभूताशुक्रम्यो स्यात् प्रतियहविचरितः ॥
दृष्ट्वा पौर्णमासेन यजेत् नियतं द्विजाः ।
पक्षेष्टा आवणे चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ॥

उत्तरायणश्च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च ।
वीर्यशरदेर्मध्येर्मुन्यसेः स्वयमाहरेत् ॥
पुरोडाशं गुरुं चैव विधिवन्निर्दिष्टं पृथक् ।
देवताभ्यश्च तदुत्वा वनं मेध्यतरं हविः ॥
शेषं सप्तपञ्चोत्तरं जवणश्च स्वयं कृतम् ।
वर्जयेन्मधुमांसादि भौमानि करुणानि च ॥
भूक्षुणं शिशुकश्चैव श्लेष्मातकफलानि च ।
न फालकृष्टमश्रीयात् उत्तुष्टमपि केनचित् ॥

न ग्रामजाताभ्यार्त्तो वा पुण्यानि च फलानि च ।
आवणे चैव विधिना वह्निं परिचरेत् सदा ॥
न हृते सर्वभूतानि निर्दण्डो निर्मेयो भवेत् ।
न नक्तं किञ्चिदश्रीयात् रात्रौ ध्यानपरो भवेत् ॥
जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्रं न पत्नीमपि संश्रयेत् ॥
यस्तु पञ्चरात्रं वनं गत्वा मेधुनं कामतश्चरेत् ।
तद्व्रतं तस्य क्षुपेत् प्रायश्चित्तो भवेत् द्विजः ॥
तत्र यो जायते गर्भो न संश्रुणो द्विजातिभिः ।
न हि वेदाधिकारोऽस्य तत्त्वसंयममेव हि ॥

अथ श्रूयते सततं सावित्रीजपतत्परः ।
श्रवणं सर्वभूतानां सविभाशपरं सदा ॥
परिवादं नृधावाहं निजालस्येऽपि वर्जयेत् ।
एकाग्रिनिर्द्वेषः स्यात् प्रोक्षितो भूमिमाश्रयेत् ॥
नृगे सह चरेद्वास ते, सदैव च सर्वसेत् ।
शिलायां शर्करायाम् वा श्रूयते सुसमाहितः ।
सद्यः प्रक्षालको वा स्यात् मोसचक्षुषिकोऽपि वा ।

वयस्त्रेहनिवेदो वा स्यात् समानिचय एव वा ॥
नक्तञ्चात्र समश्रीयात् दिवा वाह्यं शक्तिः ।
चतुर्कालिको वा स्यात् स्याद्वा अष्टम-
कालिकः ॥

चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्जयेत् ।
पक्षे पक्षे समश्रीयात् यवागुं कथितं तथा ॥
पुण्यमूलफलैर्वापि केषलैर्नर्त्तयेत् सदा ।
स्वामाधिके स्वयं शौर्णेर्नैखानसमते स्थितः ॥
भूमौ वा परिवर्त्तते निष्ठेद्वा प्रपदेद्वनम् ।
स्नानासनार्थां विहरेत् न कश्चित्पुनस्तुह्येत् ॥
श्रीर्षे पञ्चतपाश्च स्यादपार्श्वभावकाग्रिकः ।
आर्द्रवासास्तु हेमन्तं क्रमशो वर्त्तयेत्तपः ॥
उपसृष्टं त्रिवर्गं पितृदेवाश्च तर्पयेत् ।
एकपादेन निष्ठेत् मरीचीर्वा पिबेत् सदा ॥
पञ्चाग्निधूमपो वा स्यादुष्णः सोमपीठ्यवा ।
प्रयं पिबेत् गुरुपक्षे कृष्णपक्षे तु गोमयम् ॥
श्रीर्षपणांशनो वा स्यात् कच्छैर्वा वर्त्तयेत्तदा ।
योगाभ्यासरतो वा स्याद्वाध्यायो भवेत् सदा ॥

वानरी

अथत्रंशिरसोपेतो वेदान्ताभ्यासतत्परः ।
यमान् सेवेत सततं नियमाश्चाप्यतन्द्रितः ॥
कृष्णाजिनी सोत्तरीयं शुक्लयज्ञोपवीतवान् ।
अथवास्मीन् समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः ॥
अनभिरनिकेतः स्यान्मुनिर्मोक्षपरो भवेत् ।
तापसेष्वथ विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ॥
एहमेधियु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ।
ग्रामादाहृत्य वाञ्छीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् ॥
प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना सकलेन वा ।
विविधास्योपनिषद् आत्मसंसिद्धये जपेत् ॥
विद्याविशेषान् सावित्रीं रुद्राध्यायं तथैव च ।
महाप्रस्थानिकश्चासौ क्षुर्यादनश्नन्तथा ॥
अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः ॥

ये तु सन्त्यगिममाश्रमं शिव-
भाश्रयन्त्यशिवपुङ्गवाश्चनम् ।
ते विशन्ति पदमेश्वरं परं
यान्ति चैव जगतोऽस्य संस्थितिम् ॥”

इति कूर्मपुराणे उपविभागे २६ अध्यायः ॥
अन्यत् विष्णुपुराणे ३ अश्वे ६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
वानरा, पुं, स्त्री, (वा विकल्पितो नरः । यद्वा,
वान वने भव फलादिकं रातीति । रा + कः ।)
खनामखातपशुः । वाँदर इति भाषा । तत्प-
र्यायः । कपिः २ जवङ्गः ३ जवगः ४ शाखा-
वृग् ५ वक्षीसुखः ६ मर्कटः ७ कौशः ८
वनौका ९ । इत्यमरः ॥ मर्कः १० जवः ११
प्रवङ्गः १२ प्रवग १३ जवङ्गमः १४ प्रवङ्गमः
१५ गोलाङ्गलः १६ कपित्थास्यः १७ दधिग्रोणः
१८ हरिः १९ तरुवृग् २० नगाटनः २१
भम्प्यो २२ भम्प्यारः २३ कलिप्रियः २४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ किलिः २५ शालावृकः २६
इति जटाधरः ॥ (एतद्वनने प्रायश्चित्तं यथा,
मनुः । ११ । १२६ ।
“इत्वा हंसं वलाकाश्च वकं बर्हिणमेव ।
वानरं श्वेनभासौ च स्पर्शयेत् ब्राह्मणाय
गाम् ॥”)

वानरप्रियः, पु, (वानराणां प्रियः ।) स्त्रीरित् ॥
इति रत्नमाला ॥
वानराक्षः, पु, (वानराणामक्षिणीव अक्षिणी
यस्य ।) वनच्छासः । इति हारावली ॥
वानराघातः, पु, (वानराणामाघातो यत्र ।)
लोपवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वानरी, स्त्री, (वानरस्य स्त्री । ङीष् ।) मर्कटी ।
(यथा, कथासरित्सागरे । १२३ । ६२ ।
“अथावतीर्य वृक्षात् तौ वानरी वानरीश्च सा ।
अवतीर्यस्य मे पादावहृतीताडुभावपि ॥”)
शूकशिखी । इति शब्दरत्नावली ॥ (वानर-
स्येयमिति । वानर + अण् + ङीष् । वानर-
सम्बन्धिनी । यथा, महानाटके ।
“सुग्रीवे कथना न सा हि कथना सम्भा धरा
वानरी ।
मयेषा कथना तवेव भविता नो वा भवेत्
कुत्रचित् ॥”)

वान्तिदा

वानरेन्द्रः, पुं, (वानराणामिन्द्रः ।) सुग्रीवः । इति
शब्दरत्नावली ॥
वानलः, पु, वावयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कृष्ण-
वायु इति ख्यातः ॥
वानस्यत्यः, पुं, (वनस्यती भवः । वनस्यति +
“दित्यदित्यादित्येति ।” ४ । १ । ८५ । एण् ।)
पुण्यजातफलवृक्षः । स तु आम्बजन्मादि ।
इत्यमरः ॥ (वनस्यतीनां सम्बद्धः । “दित्य-
दित्येति ।” एणः । वनस्यतिसम्बद्धे, स्त्री । इति
काशिका ॥ वनस्यतिजाते, त्रि । यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । १ । १४ ।
“अदिरसि वानस्यत्यः ।”
“हे उदूखल त्वं यद्यपि वानस्यत्यः दारुमय-
स्तथापि दृढत्वात् अदिरसि ।” इति तद्वाक्ये
महोदधरः ॥ यथाच, महाभारते । ३ । २१ । ४ ।
“तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्द्विरक्षयम् ।
वानस्यत्यश्च भौमश्च यद्द्वयं नियतं मखे ।
चषालयूपचमसाः स्यात्वा पात्रा सुचः
सुवाः ॥”)

वाना, स्त्री, वर्तिकापची । इति जटाधरः ॥
वानायु, पु, देशविशेषः । स तु भारतवर्षस्य
उत्तरपश्चिमे वर्तते । इति शब्दरत्नावली ॥
वानायुजः, पु, (वनायौ देशविशेषे जायते इति ।
जन् + ङः ।) वनायुदेशोत्पन्नघोटकः । इत्य-
मरः ॥
वानरीरः, पु, वेतसवृक्षः । इत्यमरः ॥ वाङ्मसु इति
ख्यातवृक्षश्च । तत्पर्यायः । वृत्तपुष्प २ शाखाल
३ जलवेतसः ४ आधिघातः ५ परिघातः ६
नादेयः ७ जलसम्भवः ८ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । रसोन्नत्वम् । व्रण-
शोधनत्वम् । पित्तास्रकफक्षोभनाशित्वम् ।
संयहृत्वम् । कषायत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वानरीरकः, पु (वानरीर इव प्रसिद्धिः । इवार्थे
कन् ।) सुञ्जल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वानरीरजः, स्त्री, कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वानेय, स्त्री, (वने गले भवम् । वन + ङण् ।)
कैवर्त्तिसुस्तकम् । इत्यमरः ॥
वान्तः, त्रि, वमितवस्तु । वमघातोः कर्मणि
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।
“कृतप्रवृत्तिरन्वार्थे कविर्वान्तं समनुते ॥”)
वान्तादः, पु, (वान्तं असीति । अद् + अण् ।)
कुक्कुरः । इति त्रिकाशेषः ॥
वान्तिः, स्त्री, (वम् + क्तिन् ।) वमनम् । घाति
इति भाषा । यथा,—
“वान्तिरुल्लेखनं कृद्दिवमनं वमथुर्जमिः ॥”
इति रत्नमाला ॥
वान्तिवृत्तः, पु, (वान्तिं हरतीति । वृत् + क्तिप् ।)
लौकिकवृत्तकवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना
इति भाषा ॥
वान्तिदा, स्त्री, (वान्तिं वमनं ददातीति । दा +
कः । टाप् ।) कटुकीवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वापी

वान्या, स्त्री, (वनानां सम्बद्ध इति । वन + यत् ।
टाप् ।) वनसम्बद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
वापः, पु, वपनम् । वपघातोर्षष्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ३४ । १६ ।
“कालं प्रतीक्षन् सुखोदयस्य
पटुक्तिं फलानामिव वीजवापः ॥”
सुखेनम् । यथा, मग्नौ । ११ । १०६ ।
“उपपातकचञ्चुक्तो गोप्तो मांसं यवान् पिवेत् ।
कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥”
उप्यते अस्मिन्निति । वप् + अधिकरणे घञ् ।
क्षेवं इति । ५ । १ । ४५ । पाणिनीयसूत्रे भट्टोजि-
ह्वीक्षितः ॥ तन्वादेर्ध्वनं वापदृष्टादिदर्शनात् ॥)
वापकः, त्रि, वपनकारयिता । अजन्तवपघातो
कर्त्तरि ण्यकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
वापदण्डः, पु, (वापाय वपनाय दण्डः ।) वप-
नार्थदण्डः । वैश्व इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वेमा २ । इत्यमरः ॥ वेम ३ वेमः ४ वायदण्डः
५ । इति भरतः ॥
वापिः, स्त्री, (उप्यते पद्मादिकमस्यामिति । वप्
+ “वसिवपियजिराजिन्नलीति ।” उणा० ४ ।
१२४ । इति ङण् ।) वापी । इति भरतद्विरूप-
कोषः ॥
वापितं, त्रि, (वप् + णिच् + क्तः ।) वीणाकृतम् ।
सुखितम् । इति मेदिनी । वे, १५० ॥ धान्य-
विशेषः, स्त्री । वाञ्छीया धान इति भाषा । तस्य
गुणः ।
“वापितं गुरु तद्धान्यं किञ्चिद्दीनमवापितम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
वापी, स्त्री, (वापि + कृदिकारादिति ङीष् ।)
दीर्घिका । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥ उप्यते
पद्मादिकं अस्याम् । वाप्यां वापरपि स्त्रुता ।
इति विरूपकोषः ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥
तस्या लक्षणं यथा । नथवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ।
शतेन धनुर्भिः पुष्करिणी । त्रिभिः शते-
र्दीर्घिका । चतुर्भिर्द्रोण । पञ्चभिस्तडाग ।
द्रोणाद्दशगुणा वापी । तेन चतुर्द्विंशत् पञ्चत्रिंश-
द्वत्तरान्यनतायां द्वादशशतहस्तान्तरान्यनत्वेन
दीर्घिका । चतुर्द्विंशत् सत्वारिंशद्वत्तरान्यनतायां
षोडशशतहस्तान्तरान्यनत्वेन द्रोणः । चतु-
र्द्विंशत् त्रिंशदधिकशतहस्तान्यनतायां योदश-
सहस्रहस्तान्तरान्यनत्वेन वापी । इति जला-
शयोतुसर्गसत्त्वम् ॥ ७ ॥ तत्खननफलं यथा,—
“यो वापीमथवा कूर्पं देशे वारिविचित्रिते ।
खानयेत् स दिव याति विन्दौ विन्दौ शत
समाः ॥”
इति कल्पनरी पाशुपुराणम् ॥
तज्जलगुणा ।
“वाप्यं गुरु वटु चारं पित्तनं कफघातजित् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
तनुखाने दिङ्निधेयो यथा,—
“वापीकूपतडाग वा प्रासादं वा निम्नतनम् ।
न कुप्याद्दृष्टिकामस्तु अनलानिलने शतः ॥

आग्नेयां मनसस्तापो नैर्ऋते क्रूरकर्मकृतम् ।
वायुयां वलवित्तश्च प्रीयमाने ऋते प्रिये ॥
स्थानस्य पावके भागे वापीकूपतडागकम् ।
अग्निदाहं सदा कुर्यात् समानुषत्तुल्यदाम् ॥
नैर्ऋते प्रीयमानस्तु आत्मना दुःखितो भवेत् ।
कन्यापि तज्जल पीत्वा पतिं गृह्णाति कामतः ॥
इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥
तत्करणाफलं यथा,—

शुभं लभ्यते उवाच ।

“तडागोदकवापीनां कृतानामिह यत् फलम् ।
विशेषेण पितृश्रेष्ठ वत्सुमर्हस्यश्रेष्ठतः ॥

यम उवाच ।

धर्मस्थार्थस्य कामस्य यशसश्च द्विजोत्तम ।
तडागं सुप्रभूतासु परमायतनं स्तुतम् ॥
देवता पितरो नागा गन्धर्वा यचराक्षसाः ।
पशुपक्षिमनुष्याश्च सश्रयन्ति जलाशयम् ॥
कृतस्तु तारयते वंशं पश्य खाते जलाशये ।
गावः पिबन्ति पान्नीयं मनुष्याः पशवस्तथा ॥
शरदृतौ तडागेषु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवर्द्धन्ति मनोपिणः ॥
येषां शिशिरकाशे तु पान्नीयं प्रति तिष्ठति ।
वाजपेयातिसन्नाभ्यां फलं विन्दन्ति मानवाः ॥
वसन्ते चैव ग्रीष्मे तु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां स फलं सप्तपानुते ॥
तडागं सर्वसत्त्वानां जीवनस्तु दिवानिशम् ।
तस्मात् सर्वमात्मना वत्स तडागमिह कार-

येत् ॥

कृतं हि तारयेद्दंशं पुरुषस्य न संशयः ।
सावतारः कृतः कूपं सम्प्रभूतजलस्तथा ॥
यस्य खादुजलं कूपे पिबन्ति सततं जनाः ।
स नरो विरक्तो लोके देववद्विभोदते ॥
पीत्वेच्चैव चौरं दधि मधु सुरासवम् ।
तावत् पिपासा नापेति यावत्तु यः न प्रीयते ॥
जीवन्ति चाभ्यर्चिता दिवसानि बहुन्यपि ।
द्विषितस्तोवरहितो दिनमेकं न जीवति ॥
तस्माद्ददाति यो नित्यं पान्नीयं प्राणिनामिह ।
स ददाति नरं प्राणान् माभूते ह्यन सशयः ॥
प्राणदानात् परं नाम नान्यद्दानं हि विद्यते ।
तस्माद्वापींश्च कूपान्श्च तडागानि च कार-

येत् ॥

सृष्ट्याणि हि विप्रर्षे यदीच्छेत् श्रियमात्मनः ।
शुक्लं परनिपानस्तु यः कारयति शक्तिषः ।
सन्तारयति भूयोऽपि दिगुणं तस्य वै फलम् ॥”
इति वज्रपुराणे तडागवृक्षप्रशंसानामाध्यायः ॥
वापीह, पु, (वापीं जहातीति । हा त्यागे + क ।
पाने वापीजलवर्जनाहस्यं तथालम् ।) चातक-
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वायु, क्ली, (वाय्वां भवमिति । वापी + “दिगा-
दिभ्यो यत्” ४ । ३ । ५४ । इति यत् ।) कुष्ठौ-
षधम् । इत्यमरः । १ । ४ । १२६ ॥ वापीमवे,
त्रि । (यथा, सृष्टौ सृजस्थाने ४५ अध्याये ।
“ताडागं वातर्षं खादु कषायं कटुपाकि च ।

वातश्रेष्ठहरं वायु सचारं कटुपित्तलम् ॥”
वप् + श्यत् ।) वपनीये च, त्रि ।
वाम, क्ली, (वा + “अर्धिसुसुहृष्टचीति ।”
उणा० १ । १३६ । इति मन् ।) घनम् । इति
मेदिनी । मे २६ ॥ वास्तूकम् । इति जटाधरः ॥
वामः, त्रि, (वमति वम्यते वेति । वम उद्गिरणे +
“ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः” ३ । १ । १४० । इति
ण ।) यद्वा, वातीति । वा गतिगन्धयोः +
“अर्धिसुसुहृष्टचीत्तुभायावापटीति । उणा०
१ । १३६ । इति मन् ।) वल्गुः । (यथा,
रघौ । ७ । ५७ ।

“स दक्षिणं तूष्णमुखेन वामं
आपारयन् हस्तमलक्ष्यतामौ ।
आकर्ण्य हस्तं सक्तदस्य योद्धुं
मौर्वीषं वागान् सयुवे रिपुमान् ॥”)

प्रतीप । (यथा, वैराग्यशतके । ५३ ।

“दुःखेनोपाज्जान्ते पाल्यन्ते प्रवृहश्च लाल्यन्ते ।
वामा क्षियो विन्दन्ते पशुसंज्ञानाः सुखं विगु-
णम् ॥”

यथाच, साहित्यदर्पणे । १० ।

“वामा यूयमहो विदम्बरसिक्ता कौटुक सारो
वर्षति ॥”)

सयः । इत्यमरमेदिनीकारौ । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । २ ।

“भालं वद्विशिखाङ्गितं दधदधिश्रोत्रं वद्वन्
सम्भृत-
क्रोडतु कुण्डलिनृन्मिमतं जलधिजङ्घायाच्छ-
कच्छम् ॥

वक्षो विध्वद्दहीनकक्षुकचितं बद्धाङ्गनाहस्यं वो
भागः पुङ्गवलक्ष्मणोऽस्तु यशसे वामोऽथवा
दक्षिणः ॥”)

अधमः । इति विद्वान्नाकौसुदासुणादिवृत्तिः ॥
वामहस्तेन जलपानभोजननिषेधो यथा ।
हारीत ।

“न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सथेन पाणिना ।
नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत् ॥”

इति व्याहृतकतत्त्वम् ॥

अपि च ।
“न वामहस्तेनोद्धृत्य पिबेद्भिक्षं वा जलम् ।
नोत्तरेऽनुपसृष्टं भापसु रेतः ससुतस्तेजः ॥”
इति कौर्म्ये १५ अध्यायः ॥

“वामं कायो ब्राह्मणोऽपि मांसमदादिसुक्तये ।
कृतो मया मोहनाय चान्वाकादिप्रवर्तकः ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥
(वगनीयः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५३ । २ ।

“अभिर्नो गम्यं वसु वीरं प्रयसदक्षिणम् ।
वामं गृह्णति नयः ॥”

“वामं वगनीयम् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
वगनीयं याचनीयं वदु यश्चने इत्यस्य प्रयोगो
ज्ञातः ॥)

वामः, पु, (वातीति । वा गतिगन्धयोः + मन् ।)
हरः । (यथा, भागवते । ४ । १ । ८ ।

“प्रजापतेस्ते श्वशुरस्य साम्यतं
निध्यापितो यश्चमहीतुसवः किल ।
यस्य तन्नाभिसराम वामः । ते
यदार्थितामी विवृषा व्रजन्ति ॥”)
कामदेवः । पयोधरः । इति मेदिनी । मे, २६ ॥
(श्रीकृष्णस्य भद्रागर्भोत्पन्नः पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । १० । ६१ । १७ ।

“संग्रामजित् वृहन्तेनः शूरप्रहरणोऽरिभित् ।
जयः सुभद्रो भद्राया वामः आयुश्च सत्त्वकः ॥”)

वामदक्ष [श्रु] क्ली, (वामा मनोहरा दृक् दृष्टि-
यस्याः ।) नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वामदेवः, पुं, (वाम एव देवः ।) शिवः । इत्य-
मरः । १ । १ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । ७० ।

“वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ॥”
ऋषिप्रभेदः । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४५ ।

“आगामिप्रतिवन्धश्च वामदेवेऽस्मीरितः ।
एतेन जन्मना क्षीणो भरतस्य विजिह्वमि ॥”)

वामनः, पुं, (वामयति वमति वा मदमिति ।
वम + शिच् + क्तुः ।) दक्षिणदिग्गजः । (यथा,
भागवते । ५ । २० । ३६ ।

“तदुपरिटाक्षतद्व्याघ्रास्त्रात्मयोनिनाखिल-
जगद्गुरुणा विनिवेशिता ये द्विरदपतयः
ऋषभं पुष्करचूडो वामनोऽपराजित इति
सकललोकस्थितिहेतवः ॥”)

इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥ (यथा, रघौ । १६ । ५१ ।

“योमपश्चिमकलास्थितेऽहं वा
पङ्कशेषमिव धर्मपल्लवम् ।
राज्ञि । तत्कुलमभूत् क्षयातुरे
वामनार्चिरिव दीपभाजनम् ॥”

यथाच तत्रैव । १ । ३ ।
“प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव वामनः ॥”

अङ्कोटवृक्षः । हरिः । इति मेदिनी । मे, १२६ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ३० ।

“उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरर्जितः ॥”
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७० ।

“वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ॥”
अश्वमेदः । यथा, अश्वमेदके । ३ । १५३ ।

“एकेनाङ्गेन ह्रीनेन भिक्षेन च विशेषतः ।
यमजं वाजिनं विन्ध्यादामनं वामनाकृतिम् ॥”

द्वनोः पुत्रभेदः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८२ ।
“अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥”

भुजङ्गभेदः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।
“कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरजस्तथा ।

नागस्तथा पिङ्गरकः एलापत्रोऽथ वामनः ॥”
गरुडवंशीयः पक्षिविशेषः । यथा, महाभारते ।

५ । १०१ । १० ।
“पङ्कजिदधनिष्कुम्भो वेनतेयोऽथ वामनः ।
वातवेगो दिशाचक्षुर्निमिषोऽनिमिषस्तथा ॥”

हिरण्यगर्भस्य सुतभेदः । यथा, हरिवंशे ।
२५३ । ६ ।

“गार्गा, पृथुस्तथैवायगो जात्यो वामन एव च ॥”

वामनः

क्रीडदीपस्यपर्वतविशेषः । यथा, महाभारते ।
६।१२।१०-१८।

“क्रीडदीपे महाराज ! क्रीडो नाम महा-
गिरिः ।

क्रीडात्परो वामनको वामनादन्वकारकः ।
अन्वकारात्परो राजन् । मैनाकः पर्वतोत्तमः ।
मैनाकात्परो राजन् । गोविन्दो गिरि-
रत्तमः ॥”

तीर्थभेदः । यथा, महाभारते ॥१८॥१२२।
“ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ॥”
महापुराणान्तमः । यथा, देवीभागवते । १।
३।७।

“अमुतं वामनाख्यं वायवं यत् शतानि च ।
चतुर्विंशतिसंख्यातः सप्तसाधितु प्रौढकः ॥”
विष्णोः पञ्चमावतारः । तस्य प्रादुर्भाषो यथा ।
श्रीसदाशिव उवाच ।

“प्रह्लादस्य सुतो यन्ने विरोचन इतीरितः ।
तस्य पुत्रो महाबाहुर्वर्जिवेशानरप्रभः ॥
स तु धर्मविदां श्रेष्ठः सत्यश्रुं च जितेन्द्रियः ।
हरिः प्रियतमो भक्तो नित्यं धर्मरतः शुचिः ॥
स जित्वा सकलान् देवान् सेनांश्च समरङ्ग-
णान् ।

त्रिलोकान् स्वयमेव स्थाप्य राज्यं चक्रे महाबलः ॥
इन्द्रादिविश्वाक्षस्य किङ्करां सप्तपन्थिताः ।
भट्टराज्यं सुरपतिं दृष्ट्वा तस्य पिताहृतः ॥
कश्यपो भाष्यया सार्धं तपस्तेवै हरिं प्रति ।
अदित्या सप्त धर्मात्मा प्रयोव्रतसमन्वितः ॥
अर्धयामास देवेशं पञ्चनाभ जनार्दनम् ।
ततो वर्षसहस्राणि तेन संपूजितो हरिः ॥
तपेष्वाविरभूतस्य देव्या सप्त सनातनः ।
तं दृष्ट्वा जगतामीश धर्मनिर्भरचेतसा ॥
पद्मगा सप्त नमस्कृत्य तुष्टाय च द्विजोत्तमः ॥
कश्यप उवाच ।

नमो नमस्ते लक्ष्मीश । सर्वज्ञ जगदीश्वर ।
सर्वज्ञानं सर्वदेवेश । दृष्टिचंद्रारकारक ॥
इत्यादिस्तुतिभिः सन्धक् स्तूयमानो महाविष्णो ।
प्राह गम्भीरया वाचा परितुष्टो जनार्दनः ॥
यन्तुष्टोऽसि द्विजश्रेष्ठ । त्वया भक्ता समर्पितः ।
पर दृष्ट्वा भक्तं ते करोमि तव वाञ्छितम् ॥
ततः प्राह क्षीकेश भाष्यया सप्त कश्यपः ।
पुण्यं मम देवेश संप्राप्य विदग्धां हितम् ॥
कुदम्यं बलिना देव पैलोख निर्वर्तितं वलात् ।
इन्द्रस्यापरजो भूत्वा उपेक्ष इति नामतः ॥
येन केनात्ममार्गेण बलि निर्वर्तय मापया ।
पैलोख मम पुत्राय देहि शक्राय शान्तम् ॥
इत्युक्तोऽपि विप्रैः सप्रेयाह जनाहृतः ।
स क्षुधमानश्चिदस्तेषां वाक्तरधीपतः ॥
एतस्मिन्मरे काले कश्यपस्य महात्मनः ।
अदित्या गर्भमापदे भगवान् भक्तभावनः ॥”

इति पाद्मोत्तरस्तु ३८ अध्यायः ।

श्रीविष्णु उवाच ।

“अप यद्वदसास्ते सर्वलोकांस्तद्वदम् ।

वामनः

अदितिनयामास वामनं विष्णुमप्युतम् ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं पूर्वमुदहश्रुतिम् ।
सुन्दरं पुष्टरीकाक्षं अतिखन्तरं हरिम् ॥
वटुवैश्वरं देवं सर्ववेदान्तगोचरम् ।
मेखलाजिनदृष्टादिपद्मेनादितमीश्वरम् ॥
तं दृष्ट्वा देवता सर्वे शतक्रतुपुरोगमाः ।
स्तुत्वा महाविभिः सार्धं नमस्कृन्महौजसः ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् प्रोवाच सुरसत्तमान् ।
किं कर्तव्यं मया यावत् तद्वद्वीत सुरोत्तमाः ॥
ततः प्रहृष्टाश्चिदृशाक्षस्युः परमेश्वरम् ।
अस्मिन् काले वलैर्यज्ञं वर्तते मधुसूदन ॥
प्रथमं दानकालोऽयं तस्य दैत्यपतेः प्रभो ।
याचित्वा त्रिदिवं लोकं ततस्तं हातुमर्हसि ॥
इत्युक्तश्चिदृशैः सर्वैराजगाम बलि हरिः ।
यागदेशे समाचीनद्विभिः सार्धमच्युतैः ॥
अभ्यागतं वटुं दृष्ट्वा सप्तसोत्थाय दैत्यराट् ।
अभ्यागतं स्वयं विष्णुं महादर्शसमन्वितः ॥
पूजयामास विधिना निवेद्य कुसुमाञ्जने ।
प्रणिपत्य नमस्कृत्य प्राह गद्गदया गिरा ॥
धन्योऽसि हतक्रतोऽसि सफल जीवितं मम ।
त्वामर्चयित्वा विप्रेन्द्र । किं करोमि तव प्रियम् ॥
आगतोऽसि यदर्थं त्वं मातुर्दिश्य द्विजोत्तम ।
तत् प्रयच्छामि ते श्रीं प्रहृष्टं वेदविदां वर ॥
ततः प्रहृष्टमनसा तत्तुवाच महीपतिम् ।
श्रेष्ठ राजेन्द्र ! वक्ष्यामि ममागमनकारणम् ॥
अधिकृष्टस्य पृथिवीं देहि दैत्यपते मम ।
मम त्रिविक्रमं पादं मर्ह्यं संहातुमर्हसि ॥
सर्वेषामेव दानानां भूमिदानमनुत्तमम् ।
यो ददाति मर्ह्यं राजन् विप्रायाकिचनय वै ॥
अनुत्तमात्रमप्यथा स भवेत् पृथिवीपतिः ।
न भूमिदानसदृशं पवित्रमिदं विद्यते ॥
तस्माद्भूमिं महीपाल प्रयच्छ त्रैपदं मम ।
एतद्वत्पमर्ह्यं हातुं मा विशङ्क महीपते ॥
जगत्प्रदानस्तव मम भूप भविष्यति ।
ततः प्रहृष्टवदनसप्रेयाह महीपति ॥
तस्मै महीप्रदानं कर्तुं मेने विधानतः ।
तं दृष्ट्वा दैत्यराजानं तदा तस्य पुरोहितः ॥
उग्रना अम्बरीषाक्षं मा राजन् रोयतां मही ।
एष विष्णुः परेशो यो देवैः संप्रार्थितो ह्यप ॥
यद्ययित्वा मर्ह्यं सर्वं ततः प्राप्नुमिदागतः ।
तस्मात्तस्मै न दातव्या तस्मै राजन् महात्मने ॥
अन्यमपि प्रयच्छस्व वचनात्मन भूपते ॥
ततः प्रहृष्ट राजासौ तं गुरुं प्राह पैल्यः ॥
श्रीतये वासुदेवस्य प्रणमं सर्वं कृतं मया ।
अथ धन्योऽस्यार्हं दिव्यं सर्वमेवायमो यदि ॥
तस्याप्ययमि राज्यं हि जीवितस्य महात्मनः ।
तस्मादसौ प्रयच्छामि श्रीं लोकायपि माचिरम् ॥
इत्युक्त्वा भूपतिस्तस्य सारौ द्रव्यान् भक्तिगः ।
वाञ्छितं प्रदत्तौ भूमिं वाञ्छितं दिवागतः ॥
परित्याज्य नमस्कृत्य एवा दे दित्वा यत् ।
उवाच तं वटुं विप्रं प्रहृष्टं दानाकरम् ॥
धन्योऽस्य पुरोहितोऽसि तव दत्ता मर्ह्यं दिव्यं ॥

वामनः

यद्येवं तव विप्रेन्द्र तद्वदसास्य महीमिमाम् ॥
पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णं सकाननमहीधराम् ।
समागराच सहीपां सदेवाग्रमाजगाम् ॥
पादेनैकेन पुरुषो विष्णु मधुसूदनः ।
उवाच तं दैत्यराजं किं करोमीति श्रान्तम् ॥
तत्र त्रैविक्रम रूपमेश्वरस्य महीजसः ।
समातुमपि देवानाग्रहीयास्य महात्मनाम् ॥
न वक्तुमपि शक्यं स्यात् प्रपन्नः शङ्करस्य च ।
तत्पदं पृथिवीं सर्वामाक्रम्य गिरिवे शुभे ॥
अतिरिक्तं समभवत् श्रतयोजनमायतम् ।
दिव्यं चक्षुर्ददौ तस्मै दैत्यराजे सनातनः ॥
तस्मै सन्दर्शयामास स्वकं रूपं जनार्दनः ।
तद्विस्तरं देवस्य दृष्ट्वा दैत्येश्वरो बलिः ॥
प्रहृष्टमनुत्तं तेभ्यो सानन्दाद्युपरिभुतः ।
दृष्ट्वा देवं नमस्कृत्य स्तुत्वा स्तुतिभिरेव च ॥
प्राह गद्गदया वाचा प्रहृष्टेयान्तरात्मना ।
धन्योऽसि हतक्रतोऽसि त्वं दृष्ट्वा परमेश्वरम् ॥
लोकत्रयं ममैवेतत् दद्याय मधुसूदन ।
अथ सर्वेश्वरो विष्णुर्दितोयं पदमययम् ॥
ऊर्ध्वं प्रचारयामास प्रपन्नलोकान्तमप्युतः ।
जनस्य प्रपद्योपेतं सर्वदेवसमाहृतम् ॥
पादेनापरिपूर्योर्भूदप्युतः स शुभांगने ।
ततः पितृमर्ह्यो दृष्ट्वा चक्रपद्मादिचिह्नितम् ॥
श्रीपादं देवदेवस्य दर्शयभ्रमचेतसा ।
धन्योऽसीति यदन् प्रज्ञा दृष्ट्वा त्वं कम-
लजम् ॥

भक्त्या प्रक्षालयामास तत्र संस्थितवारिण्या ।
अक्षयमभवतोयं तस्य विष्णोः प्रभावतः ॥
ततोऽपि मेरुशिखरे प्रापतद्विमलं जलम् ।
जगतः पावनायाय चतुर्दिक्षु प्रवाहितम् ॥
सीता चालकनन्दा च वटुर्भद्रा यथाक्रमान् ॥
प्रसङ्गादिदमाख्यात गङ्गाजम्बू शशुक्तमम् ।
ततो नारायणः श्रीमान् बलेर्देवपतेः प्रभुः ।
रवातलं शुभं लोकं प्रददौ भक्तवत्सलः ॥
सर्वेषां दानवानाञ्च नागानां यादवाम्यते ।
राक्षसान् च बलिचक्रे पावदाहृतसंस्पृष्टम् ॥
प्रतिपद्यते पैल्यैकान् वटुवैश्वरं देवराज ।
महेन्द्राय ददौ प्रोक्त्वा काश्रपिनिपुणरूप्यः ॥
ततो देवाः सगन्धर्वा अप्यथ महीजसः ।
गुह्यं स्तुतिभिर्ददौ पूजयामासुरपुङ्गवम् ॥
अपि तस्मै सर्वं तेषां सन्दर्शनाय वै ।
संपूजयामास विदग्धैस्तथानं यथै हरिः ॥”

इति पाद्मोत्तरस्तु ३८ अध्यायः । ३८

सद्वतारप्रकारान्तरं यथा,—

नारद उवाच ।

“संप्रभं भगवान् विष्णुर्लोकांस्तद्वदम् ॥
अदित्यासि जगन्नामो वटुवैश्वर्यमीश्वरः ॥
ततः सप्त पुत्रैश्चादिभिः विभुनामो विविधः ।
सप्त रा यस्या विष्णुः हतसंज्ञः मे वर ॥

इत्युक्त उवाच ।

वटुवैश्वर्यं ददामि योऽपि श्रेष्ठविप्रेभ्यः ।
सर्वैः काले तस्मै सप्त रा ददामि ॥”

वामनः

आसीत् धुन्वुरिति ख्यातः कश्चपस्यौरसः सुतः ।
 दनुर्गर्भसमुद्भूतो महाबलपराक्रमः ॥
 स समाराध्य वरदं ब्रह्माणं तपसासुरः ।
 अवध्यत्व सुरैः सर्वैः प्रार्थयत् स तु नारदः ॥
 तद्वरं तस्य च प्रादात् तपसा पङ्कजोद्भवः ।
 परितुष्टः स च वली निर्जङ्गाम त्रिपिष्टपम् ॥
 चतुर्थस्य कलेरादौ जित्वा देवान् सवासवान् ।
 धुन्वुः शक्रत्वमकरोत् हिरण्यकशिपौ सति ॥
 तस्मिन् काले स वलवान् हिरण्यकशिपुस्ततः ।
 चत्वार मन्दरगिरौ दैव धुन्वुः समाश्रितः ॥
 ततोऽसुरा यथाकामं विहरन्ति त्रिपिष्टपे ।
 ब्रह्मलोके च त्रिदशः सस्थिता दुःखसयुताः ॥
 ततोऽमरान् ब्रह्मसदोनिवासिनः
 श्रुत्वा च धुन्वुर्दितिजाशुवाच ह ।
 गच्छाम देवा वयमग्रजस्य
 सदो विजेतुं त्रिदशान् सशक्रान् ॥
 ते धुन्वुवाक्यन्तु निश्चयं देवाः ।
 प्रोचुर्न नो विद्यति लोकपालः ।
 गतिर्यथा वामं पितामहाजिरं
 सुदुर्गमोऽयं परतो हि मार्गः ॥
 इतः सहस्रेभ्योऽयोजनाख्ये-
 ल्लोको महर्नाम महर्षिजुष्टः ।
 येषां हि नासापवनेदितेन
 दहन्ति देवाः सहस्रेचितेन ॥
 तेषां वचनमाकर्ण्य धुन्वुः प्रोवाच दानवान् ।
 गन्तुकामः स सदनं ब्रह्मणो जेतुमीश्वरान् ॥
 कथन्तु कर्मणा केन गम्यते दानवर्षभा ।
 कथं तत्र सहस्राक्षं सप्राप्तं सह देवते ॥
 ते धुन्वुना दानवेन्द्राः पृष्टाः प्रोचुर्वचोऽधिपन् ।
 कर्म तत्र वयं विद्मः शुकस्तद्देत्तासंश्रयम् ॥
 दैत्यानां वचनं श्रुत्वा धुन्वुर्देवपुरोहितम् ।
 पप्रच्छ शुक्रं किं कर्म कृत्वा ब्रह्मसदो गतिः ॥
 ततोऽस्मै कथयामास दैत्याचार्यः कलिप्रियः ।
 शक्रस्य चरितं श्रीमान् पुरा वृत्ररिपोः किल ॥
 शक्रः शतान् पुण्यानां क्रतूनामजयत् पुरा ।
 हेत्येन्द्रः वाजिमेधानां तेन ब्रह्मसदो गतः ॥
 तदाक्य दानवपतिः श्रुत्वा शुकस्य वीर्यवान् ।
 यष्टुं तुरगमेधानां चकार मतिमुत्तमाम् ॥
 वामनग्राह्यासुरगुरुं दानवाद्याप्यशुत्तमान् ।
 प्रोवाच यष्टुं ह यत्तैरश्वमेधैः सदृष्टिणैः ॥
 आहूयन्ताश्च निधयन्ताश्चाप्यन्ताश्च शुक्रकाः ।
 प्रयागो देविका यत्र गङ्गा प्राचीनवाहिनौ ॥
 सा हि पुण्या सरिच्छ्रेष्ठा सर्वसिद्धिकरी शिवा ।
 जलं प्राचीनमासाद्य वाजिमेधान् यजामहे ॥
 इत्थं सुरारिवचनं निश्चयासुरयाजकः ।
 वाङ्मयव्रवीदृष्टो निधयः सन्दिदेश स ॥
 ततो धुन्वुर्देविकायाः प्राचीने पापनाशने ।
 भार्गवेन्द्रेण मुक्तं वाजिमेधाय दीक्षितः ॥
 ततोऽभिधूमेन मघौ सश्रेणा
 यामा दिशः खं विदिशश्च पूर्णः ।
 तेनोग्रगन्धो दिवस्पृष्टेन
 मरुद्वौ ब्रह्मलोके मघर्षे ॥

वामनः

तं गन्वमाधाय सुरा विप्रस्था
 जानन्त धुन्वुं हयमेघदीक्षितम् ।
 तस्य शरण्यं शरणं जनार्दनं
 जग्मुः सशक्रा जगतः परायणम् ॥
 प्रणम्य वरदं देवं पङ्कजनाभं जनार्दनम् ।
 प्रोचुः सर्वे सुरगणा भयगदगदया गिरा ॥
 भगवन् देवदेवेश ! चराचरपरायण ! ।
 विज्ञप्तिं श्रूयतां विष्णो सुराणामार्तिनाशन ! ॥
 धुन्वुर्गन्ता सुरपतिर्वलवान् वज्रहस्तः ।
 शुकस्य मतमाख्यायं सोऽश्वमेधाय दीक्षितः ॥
 शतं क्रतूनामिष्टासौ ब्रह्मलोकं महासुरः ।
 आरोगुमिच्छति बलीं विजेतुं त्रिदशानपि ॥
 तस्मादकालहीनन्तु चिन्तयस्व जगद्गुरो ।
 उपायं मखविजसे भवामो येन निर्हता ॥
 श्रुत्वा सुराणां वचनं भगवान्मुमुक्षुः ।
 दत्त्वाभयं महाबाहुः प्रेषयामास सोऽथ तान् ॥
 विष्टव्यं देवताः सर्वां ज्ञात्वा जेतुं महासुरम् ।
 वचनय मतिश्चक्रे स धुन्वोरज्वरस्य वै ॥
 ततः स कृत्वा भगवान् वामनं रूपमौश्वरः ।
 देहं कृत्वा निरालम्बं काष्ठवद्देविकाजले ॥
 क्षणात्मनस्तथोत्सृज्य शक्तिकेशो यदृच्छया ।
 दृष्टोऽथ दैत्यपतिना दैत्यैश्चान्यैः सुरभिभिः ॥
 ततः कर्म परित्यज्य यश्चियं ब्राह्मणोत्तमाः ।
 समुत्तारयितुं विप्रमद्रवन्तः समाकुलाः ॥
 सदस्या यजमानाश्च ऋत्विजश्च महौजसः ।
 निमज्जमानसुहृत् सर्वे तं वामनं द्विजम् ॥
 समुत्तार्य हसन्तस्ते पप्रच्छुः सर्वं एव हि ।
 किमर्थं पतितोऽसौ केन क्षिप्तोऽसि वा वद ॥
 तेषामाकर्ण्य वचनं कम्पमानो सुहृर्मुहुः ।
 प्राह धुन्वुपुरोगास्तान् श्रूयतामस्य कारणम् ॥
 ब्राह्मणो गुणवानासीत् प्रभास इति विश्रुतः ।
 तस्य पुत्रद्वयं जातं मन्दप्रज्ञं सुदुःखिवम् ॥
 तस्य ज्येष्ठो मम भ्राता कनीयानवरस्त्वहम् ।
 नेत्रभाल इति ख्यातो ज्येष्ठो भ्राता ततो-
 २सुरा ॥
 मम नाम पिता चक्रे इति भाषोऽतिकौतुकात् ।
 ततः कालेन महता व्यावयोः स पिता मृतः ॥
 तस्यौहं देहिकं कृत्वा यदहमावा समागतौ ।
 ततो मयोक्तं स भ्राता विभ्रामो यदहं वयम् ।
 तेनोक्तो नैव भवतो विद्यते भाग इत्यहम् ॥
 कुलवामनखड्गानां क्लीवानां त्रिचिणामपि ।
 उन्मत्तानां तथान्वानां घनभागी न विद्यते ॥
 एवमुक्तो मया सोऽथ किमर्थं मैत्रकादयहम् ।
 धनार्हभागमर्हामि नाहं न्यायेन केन वै ॥
 इत्युक्तवति वाक्येऽसौ भ्राता मे कोपसयुतः ।
 समुत्क्षिप्याक्षिपन्नयामस्या मामिति कारणात् ॥
 ममास्यां निम्नगायान्तु मध्ये च पुरतो गतः ।
 कालं सवत्सराख्यस्तु युष्माभिरिह षोडशतम् ॥
 के भवन्तश्च सप्राप्ताः सन्नेष्टा नाप्यवा इव ॥
 ते वामनवचः श्रुत्वा भार्गवा द्विजसत्तमाः ।
 प्रोचुर्देवपतिं सर्वे वामनार्थकरं वचः ॥
 इति द्विजानां वचनं श्रुत्वा दैत्यपतिर्न्यचः ।

वामनः

प्राह द्विज ददामीति यावद्विच्छसि वै घनम् ॥
 तदाक्य दानवपतिः श्रुत्वा देवोऽथ वामनः ।
 प्राह्यासुरपति धुन्वुः स्वार्थसिद्धिकरं वचः ॥
 सोदरेणापि हि भ्रात्रा ह्रियते यस्य सम्यग् ।
 तस्यास्यमस्य यदहं किमन्यो न हरिष्यति ॥
 मम प्रमाणमालोक्य मामकश्च क्रमत्रयम् ।
 सप्रयच्छस्व दैत्येन्द्र नाधिकं रक्षितुं क्षमः ॥
 इत्येवमुक्ते वचने महात्मा
 विहस्य दैत्याधिपतिः सञ्चलितः ।
 प्राह्यासुरेन्द्राय पदत्रयं तदा
 यदा स नान्यत् जगद्देहं च किञ्चन ॥
 क्रमत्रये तोयमयेक्ष्य दत्तं
 महासुरेन्द्रेण विभुर्यशस्वी ।
 चक्रे ततो जहृदयितुं त्रिलोकीं
 त्रिविक्रमं रूपमनन्तशक्तिः ॥
 कृत्वा तु रूपं दितिजांश्च हत्वा
 प्रणम्य चर्वीन् प्रथमक्रमेण ।
 मर्हो महीध्रेः संहितां सहायार्थं
 जहार रत्नाकरपद्मनैर्यताम् ॥
 भुवः सनाकं त्रिदशाधिवास
 सोमार्कं चक्षुरभिमण्डितं नभः ।
 देवो द्वितीयेन जगाम वेगात्
 क्रमेण देवप्रियलोकमौश्वरः ॥
 क्रमं तृतीयं न यदास्य पूरित
 तदातिकोपाद्गुणवत्सलः ।
 पपात पृष्ठे भगवांस्त्रिविक्रमो
 मेरुप्रमाणेन तु विप्रहेण ॥
 पतता वासुदेवेन दानवोपरि नारदः ।
 त्रिशद्व्योजनसाहस्रौ भूमिभूता घटीकृता ॥
 ततो दैत्यं समुत्पात्य तस्यां प्रक्षिप्य वेगतः ।
 वर्षविक्षाभिदृष्ट्वा तां गर्भभूमिमपूरयत् ॥
 ततः खर्गं सहस्राक्षौ वासुदेवप्रसादतः ।
 सुराश्च सर्वे त्रिलोक्यमवापुर्निरपद्रवाः ॥
 भगवानपि दैत्येन्द्रं प्रक्षिप्य चिकतायैव ।
 कालिन्द्यां रूपमाधाय तत्रैवान्तरधीयतः ॥
 इति वामने ७५ अध्यायः ॥
 वामनः, त्रि, (वामयतीति । वम + त्रिप् + लु ।)
 अतिक्षुद्रः । तत्पर्यायः । न्यङ् २ नीच २
 खल्वं ४ इत्य ५ । इत्यमरः ४ अत्रुष ६
 अनायत ७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, नैषधे ।
 २२ । ५७ ।
 “विधिस्तुयारक्षुर्दिनानि कर्त्तुं
 कर्त्तुं विनिर्माति तदन्तर्भिन्ने ।
 ज्योत्स्नीर्न चेत् तत्प्रतिमा इमा वा
 कथं कथं तानि च वामनानि ॥”)
 वामनवचः, क्ली, (वामनदेवताकं व्रतम् ।) अथ-
 दादशीकण्ठो वामनदेवस्य व्रतविशेषः ।
 अथ श्रीवामनव्रतविधिः ।
 “नत्वा गुरुमनुजान् पश्चान्नियममाचरेत् ।
 न हि सिद्धेदुर्गोर्भक्तिं नियमश्च विना फलम् ॥”
 नियममन्तः ।
 “एकादशीं निराहारः स्थित्वा वैवापरेऽश्नि ।

वामन

भोक्ष्ये श्रीवामनानन्त शरणागतवत्सल ॥ इति ॥
“एकादश्यां रत्नान्यावा द्वादश्यां वार्धयेत्
प्रभुम् ।

स्वर्गरूपमये पात्रे तान्त्रवशमयेऽपि वा ॥
कुण्डिकां स्थापयेत् शार्ङ्गं कृत्रिकापादुकास्तथा ।
शुभाश्व वैश्वीं यष्टिमस्तुत्रं पवित्रकम् ॥
पुष्पैर्गन्धैः फलेर्धूपैः प्रदीपैश्चार्धयेद्भूमिम् ।
नानाविधैश्च नैवेद्यैर्मन्त्रभोग्यैर्गन्धोदनैः ॥
जागरं निशि कुर्वीत गीतवादित्रनर्तनैः ।
श्वमाराध्य देवेशं प्रभाते विमले सति ॥
आदावर्घ्यं प्रदातयं पञ्चाहं प्रपूजयेत् ।
नारिकेलेन शुभेण दद्याद्वर्घ्यं पूर्णवत् ॥”
तत्र मन्त्रः ।

“वामनाय नमस्तुभ्यं क्लान्तविभुवनाय च ।
यद्वाचार्थं मया दत्त वामनाय नमोऽस्तु ते ॥”
वामनाय अर्घ्यं नमः ।

“मत्स्यं कूर्मं वराहं च नरचिह्नं च वामनम् ।
राम रामश्च कृष्णश्च क्रमात् द्वौ बुद्धकल्किनौ ॥
पादयोर्ध्यातुं नो गच्छेत् नाभ्यामरवि कक्षयोः ।
भुजयोर्मूर्ध्नि सर्वाङ्गैर्वर्धयेदायुधानि च ॥
महापूजां ततः कृत्वा गोमर्ह्यौ काञ्चनादिकम् ।
शङ्खाचार्याय दातव्यं ब्राह्मणेभ्यश्च मन्त्रतः ॥
ब्राह्मणश्चापि मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति मन्त्रवित् ।
ददाति मन्त्रतो ह्येव दाता भक्तिसमन्वितः ॥”
तत्र दानमन्त्रः ।

“वामनो बुद्धिदो दाता द्रव्यस्यो वामनः स्वयम् ।
वामनश्च प्रतिग्राह्यौ तेन मे वामने रतिः ॥
वामनः प्रतिगृह्णाति वामनोऽपि ददाति च ।
वामनचारको द्वाभ्या तेनेदं वामने नमः ॥”
इति ॥

“एव कृत्वा विधानेन भोजनं पृथदाव्यकम् ।
पूर्वं दद्याद्ब्राह्मणेभ्यः पश्चाद्भुञ्जीत बन्धुभिः ॥
यदामनपुराणे च यद्भविष्योत्तरे व्रतम् ।
वामनस्योदितं तस्यानुसारात्प्रतिष्ठितं त्विदम् ॥”
ब्रह्मवैवर्ते ।

“यद्वाचा नियमं प्रातर्गत्वा नद्योश्च सङ्गमे ।
सौवर्ण्यं वामनं कृत्वा सौवर्ण्यमाधकेय वा ॥
यथाशक्त्याथ वित्तस्य कुम्भोपरि जगत्पतिम् ।
स्वर्णपात्रे स्थापयित्वा मन्त्रैरेतैश्च पूजयेत् ॥
ॐ वामनाय नमः पादौ कटि दामोदराय च ।
उरु श्रीपतये गुह्य कामदेवाय पूजयेत् ॥
पूजयेज्जगता पल्लवरुदरं विश्वधारिणे ।
हृदय योगनाथाय कण्ठं श्रीपतये नमः ॥
सुखं पङ्कजाक्षाय शिरः सञ्जातने नमः ।
इत्य संपूज्य वाचोभिराच्छाद्य च जगद्गुरुम् ।
दद्यात् सुश्रद्धया चार्घ्यं नारिकेलादिभिः फले ।
ॐ नमो नमस्ते गोविन्द बुध श्रवणसन्नक ।
अर्घ्येष्वष्टय कृत्वा प्रेतभोक्षप्रदो भव ॥”
इत्यर्घ्यमन्त्रः ॥

“कृचोपानहगोदानं दद्यात्तत्र कमण्डलुम् ।
विशेषेण द्विजग्राय वामनः प्रीयतामिति ॥
दधोदनसमायुक्तां वारिधानीं प्रदापयेत् ।

३३८

वामने

पूजयित्वा जगन्नाथं वामनः प्रीयतामिति ॥
यथाशक्त्या च दानानि द्विजग्राभ्यः प्रदापयेत् ।
कुर्वाणागरणं रात्रौ गीतशास्त्रसमन्वितम् ॥
अह्नया परया युक्तो निशाममिमिविचक्षणः ।
प्रभाते भोजयेद्दिप्रान् द्वादश्याः पारणं ततः ।
कुर्वात् स्वयं अह्नयातत् सर्वं सफलता व्रजेत् ॥”
तन्माहात्म्यं तत्रैव ।

“एव कृते तु काशेय व्रतेऽस्मिन् विजयादिने ।
न दुर्लभतरं किञ्चिदिह लोकेऽथवा परे ॥
फलमस्य व्रतस्योक्तं दत्त्वा पित्रोर्नरोत्तमः ।
वशोद्धारकरो मुक्तिं याति पैत्राहणादपि ॥
न पावनतरं किञ्चिदतः परमिहोच्यते ।
विजयाव्रततुल्यं न परं परिपश्यते ॥”
भविष्योत्तरे च ।

“समाप्ते तु व्रते तस्मिन् यत् पुण्यं तन्निबोध मे ।
चतुर्गुणानि राजेन्द्र ! सप्तसप्ततिसङ्ख्याया ॥
प्राप्य विष्णुपुरं राजन् क्रौडते कालमस्ययम् ।
इहागत्य भवेद्वाजा प्रतिपक्षभयङ्करः ॥
हस्त्यश्वरथयानानां दाता भोक्ता विमत्सरः ।
रूपसौभाग्यसम्पन्नो दीर्घायुर्निरुणो भवेत् ।
युत्तपौत्रैः परिरुतो जीवेच्च शरदा श्रतम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
वामनेत्रं, स्त्री, (वर्णन्यासे वामं नेत्रं सृष्टं येन ।)
दीर्घेकारः । यथा,—

“ईक्षिमूर्तिर्महामाया लोलाक्षी वामलोच-
नम् ।”

इत्यादि वर्णाभिधानम् ॥

अपि च ।

“ईशो वैश्वानरस्यः शशधरविलसद्दामनेत्रेण
युक्तो
बीजन्ते दन्तमन्यद्विगलितचिह्नकुरे कालिके ये
अपमिति ।”

इति तन्त्रसारे महाकालविरचित श्यामा-
लोचनम् । (वामचक्षुश्च ॥)

वामनूरः, पुं, (वामं यथा तथा जुगतीति । लू +
वाहुलकात् रुक् ।) वक्ष्यकः । इत्यमरः । २ ।
१ । १४ ॥ (यथा, काशीखण्डे । २२ । १६ ।
“जटाटवीकोटरान्तःकृतनीलाण्डाश्च ये ।
प्रकृष्टवामनूराङ्गाः स्नायुनह्वास्त्रिसवधयाः ॥”)

वामलोचना, स्त्री, वामे चारुणी लोचने यस्याः ।
स्त्रीभेदः । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥ (यथा,
हितोपदेशे । २ । १५६ ।

“नामिसृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सञ्जभूतानां न पुषां वामलोचना ॥”)

वामवेधशुद्धि, स्त्री, (वामे प्रतिकूले यो वेध-
स्तद्विषये शुद्धिविशोधनम् । यद्वा, वामेन विप-
रीतेन वेधेन शुद्धिः ।) खराश्वमेच्या द्वादश-
चतुर्थनवमशुद्धयो विरुद्धोऽपि चन्द्रः । यदि शुक्र-
शनिकुजजीवाकांशयुक्त्यद्वात् सप्तमशुद्धे तिष्ठति
तदा नराणां अभिलषितफलदाता भवति ।
यदि तु शितशनिकुजजीवाकांशयुक्त्यद्वात् दशम-
पञ्चमाश्वमेद्ये तिष्ठति तदा नराणां खराश्व-

वामा

पेक्षया यथासंख्यं अष्टमपञ्चमद्वितीयशुद्धगोऽपि
चन्द्रः प्रचुरफलदाता भवति । यथा,—

“सितशनिकुजजीवाकांश इन्दुनराणां
ययसुखनवमस्योऽपीष्टदाता तथेषाम् ।
खसुतनिधनगच्छेन्मृत्युपुत्रार्थगोऽपि
प्रचुरशुभफलं स्याद्वामवेधेन शुद्धिः ॥”
वामवेधत्वश्च दानजम्मेति श्वमन्त्रेति वक्ष्यमाण-
वचनाभ्यामेकार्थत्वादबोध्यम् ॥ * ॥

अथ दक्षिणवेधवामवेधकथनम् ।

“लाभविक्रमखशुभं स्थितः

श्रीभगो निगदितो दिवाकरः ।

खेचरे सुततपोजलान्तर्ग-
र्थाकिंभिर्यदि न विध्यते तदा ॥

दूनजम्भारिपुलाभखजिग-
श्चन्द्रमाः शुभफलप्रदस्तदा ।

स्वात्मजान्त्यन्तवन्धुधर्मगै-
र्विध्यते न विषुधैर्यदि गृहः ॥

विक्रमाय रिपुगं शुभं कुजः
स्यात्तदान्त्यसुतधर्मगैः खगैः ।

चेन्न विद्वद्भिरनुरूपसौ
किन्तु धर्मदृष्टिना न विध्यते ॥

स्वामुशुचन्तस्त्रायगः शुभो
व्रतदा न खलु विध्यते यदा ।

आत्मजनिवकादनैधन-
प्रान्त्यगैर्विविधभिर्नभश्चरैः ॥

स्वायधर्मतनयदुनस्थितो
नाकनायकपुरोहितः शुभः ।

रिप्फरन्मुखजलत्रिगैर्यदा
विध्यते गगनचारिभिर्नहि ॥

आसुताष्टमतपोथयायगो
विद्वद्भ्यास्तु जिदश्रीभनः सुतः ।

नैधनास्ततनुकर्मधर्मधी-
लाभवैरिचहजस्यखेचरे ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वामा, स्त्री, (वमति सौन्दर्यं इति । वम + ज्वला-
दित्वात् अण् । टाप् । यद्वा, वमति-प्रतिकूल-
मेवार्थं कथयति । यद्वा, वाम कामोऽस्यस्या
इति अर्थं आदिभ्योऽच् इत्यच् ।) सामान्या
स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । १ । ४६ ।

“श्रियति कामपि शुभति कामपि कामपि
रमयति वामाम् ।
पश्यति सस्मितचारुपरामपरामनुगच्छति
रामाम् ॥”)

दुर्गा । यथा,—
“वामं विरुद्धरूपं विपरीतं गीतये ।
वामेन सुखदा देवी वामा तेन मता शुभे ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अपि च ।
“वाजान्तु बाल्यदाक्षिण्यभावाम्भ्यामपि पूजयेत् ।
शमशानभेरवीं देवीसुयतारां तथैव च ॥
उच्छिष्टभेरवीं चर्णीं तारां त्रिपुरभेरवीम् ।

वामाचा

एतास्तु वामभावेन यत्नेत्तिपुरभैरवीम् ॥
सर्वत्र पिठदेवादौ यस्माद्भवति दक्षिणः ।
देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्मात् दक्षिण्यसुच्यते ॥
या पुनः पूज्यमाना तु देवादीनाम् पुनतः ।
यज्ञभाग स्वयं धत्ते सा वामा तु प्रकीर्तिता ॥”
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥
वामाक्षि, स्त्री, (वाममक्षि ।) वामचक्षुः । (वर्ण-
न्यासे न्यस्य वाममक्षि येन ।) दीर्घ ईकारः ।
यथा,—

“कपूर्वं मध्यमान्धस्वरपरिरहितं सन्ध-

वामाक्षियुक्तं
बीजन्ते मातरेतत्तिपुरह्रस्वम् त्रिःशत ये
जपन्ति ॥”

इत्यादिकपूर्वाख्यस्तोत्रम् ॥

वामाक्षी, स्त्री, (वामे मनोहरे अक्षिणी अस्या ।
वच् । डीष् ।) वामलोचना । इति हेमचन्द्रः ॥
वामाचारः, पुं, (वामो विपरीतो वेदविरुद्धो
वा आचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—
“पञ्चतन्त्र खपुष्यश्च पूजयेत् कुलयोगितम् ।
वामाचारो भवेत्तत्र वामा भूत्वा यजेत्
पराम् ॥”

इत्याचारभेदस्तत्तम् ॥

तदाचारवता नरकगमनं यथा,—

“खधर्मेरहिता विप्रा वेदान्तसेविनः सदा ।
भ्रष्टाचाराश्च वामाश्च ते यान्ति नरकं भुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतित्वच्छे २४ अध्यायः ॥

तत्पश्चात् यथा,—

“चत्वारो देवि वेदास्त्राः पशुभावे प्रतिष्ठिताः ।
वामाद्यास्तस्य आचारा द्रिष्टे वीरे प्रतिष्ठिताः ॥”
इति नित्यातन्त्रम् ॥

“सर्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं महत् ।
वैष्णवाद्भुक्तं शैवं शैवाद्दक्षिणस्तत्तमम् ॥
दक्षिणाद्भुक्तं वामं वामात् सिद्धान्तस्तत्तमम् ।
सिद्धान्ताद्भुक्तं कौलं कौलात् परतरं नहि ॥”
इति कुलार्णवतन्त्रे २ खण्डम् ॥ ७ ॥

तदाचारयुक्तस्य निषिद्धकर्मणि यथा,—

“न दद्यात् ब्राह्मणो मदा महादेये कथञ्चन ।
वामकामो ब्राह्मणो हि मदां मांसं न भक्ष-
येत् ॥”

तदशुक्ल्यो यथा । कुलचूडामणौ ।

“यत्रासवमवस्थन्तु ब्राह्मणन्तु विशेषतः ।
तत्र गुह्यार्द्रकं दद्यात् ताम्ने वा विष्टलेष्मभु ॥
देयास्तु दक्षिणे भागे चक्रपार्श्वे निवेदयेत् ।
एतद्दृश्यन्तु शूद्रस्य नान्येषाम् कदाचन ॥
वैश्यस्य माक्षिकं शूद्रं क्षत्रियस्य तु साण्यकम् ।
ब्राह्मणस्य गवां क्षीरं ताम्ने वा विष्टलेष्मभु ।
नारिकेलीदकं कांक्षे सर्वेषां द्रव्यशोधनम् ॥”
क्षत्रियवैश्ययोस्तु गौडी माधो च दातव्या तत्र
तयोरधिकारात् तदभावे अशुक्ल्यविधानम् ।
तथा च ।

“गोक्षीरं ब्राह्मणो दद्यात् द्रव्यमाव्यश्च
वाहुजः ।

वामाचा

वैश्यश्च माक्षिकं द्रव्यं शूद्रः पैश्यादिकं पुनः ॥”

तेन शूद्रस्य नाशुक्ल्यः ॥ ७ ॥ कुलार्णवे ।

“जलं क्षीरं घृतं भद्रे मधु मेरेयमैश्वर्यम् ।
पौष्यं तरुभवं घान्यसम्भवं तक्षणिर्मितम् ॥

सहकारभवं देवि त्रिविधं बहुभेदकम् ।
मादकं धर्मेसंभेदात् वर्ण्यमासीत् सुलोचने ॥

ज्ञानेन संस्कृतन्तस्तु महापातकनाशनम् ।
तद्दाने पातकाभावाद् द्रव्यभावविषय वा ॥ ७ ॥

माकन्दफलजं रस्य द्रव्यं सेयं द्विजातिभिः ।
अमादकत्वाद्देवेशि ऐश्वर्यं सेयते युधे ॥”

एतेन क्षत्रियादिभिरमादकं द्रव्यं सेयं मादकस्य
पापहेतुकत्वसूक्तम् । भैरवतन्त्रे ।

“मदां मांसं विना वत्सं यत्किञ्चित् कुलसा-

धनम् ।

शक्ते दत्त्वा सतः श्रेवं गुरवे तन्निवेदयेत् ।
तदशुक्लां नृक्षिं कृत्वा शेषमात्मनि योजयेत् ॥”

तेन क्षत्रियादीनां सुखादाने अधिकारः ।
न पाने । यत्तु ।

“पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा पतित्वा च महीतले ।
उत्थाय च पुनः पीत्वा पुनर्जन्म न विदति ॥”

वत्तु चयुषांश्चमिपरम् ॥ ७ ॥ तद्दृश्यकरये
जातिचिन्तां न कुर्व्यात् ।

“मदिराया मेधुने च जातिचिन्तां न कार-

येत् ॥”

एतेषां शोधनस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।

“सशोधनमनाचर्य स्त्रीषु मद्येषु साधकः ।
आचार्यं सिद्धिदानं स्यात् क्रुद्धा भवति
सुन्दरी ॥”

मद्येषु सुखाशुक्ल्येषु ॥ ७ ॥ तथा कुलपूजाया-

मस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।

“मधु मांसं विना देवि कुलपूजां समाचरेत् ।
जन्मान्तरसहस्रस्य सुकृतं तस्य नश्यति ॥” ७ ॥

अथ मांसादिशोधनम् ।

“मांसान्तु त्रिविधं ज्ञेयं जलखेचरभूचरम् ।
मांसान्तु त्रिविधं प्रोक्तं देवताप्रीतिकारकम् ॥

मत्स्यश्च त्रिविधं देवि उत्तमाधममध्यमम् ।
उत्तमं त्रिविधं मत्स्यं शालपाटीनरोहितम् ॥

प्रवीणं काण्डकेर्हणं तैलाक्तं वल्कलेयुतम् ।
दैयाः प्रीतिकारकं च मध्यमं तक्षतुल्लिघम् ॥

क्षुद्राणि तानि सर्वानि अधमानि विदुर्बुधाः ॥”

भूचरमांसं च ।

“गोमेघान्शुलापोत्यगोघाजोदृग्गोदृग्भवम् ।
महामासायकं प्रोक्तं देवताप्रीतिकारकम् ॥”

मांसाभावे अशुक्ल्यः । समयाचारे ।

“सर्वव्याघ्रकपिण्याकतिलगोधूममायकम् ।
लघुनश्च महादेवि मांसप्रतिनिधिः स्मृतः ॥” ७ ॥

सुद्धा तु द्विविधा । कुलार्णवे ।

“क्षुधरं मल्लकारं चरुपद्मनिभं शुभम् ।
चारुं पद्ममनोहारि शर्करादिषु पूरितम् ।

पूजाकावे देवताया सुद्वेषा परिकीर्तिता ॥”

यामले ।

“भृष्टघान्यादिकं यावत् चर्ब्यणीयं प्रकल्पयेत् ।

वामीरूः

तेषां संज्ञा कृता सुद्धा महाभोदप्रदायिनी ॥”

तेषां शोधनान्तु स्वतन्त्रतन्त्रे । ७ प्रतद्विष्णु-

रित्यादि मांसम् । त्र्यम्बकमित्यादि मोनम् ।

तद्विष्णोरित्यादि सुद्धाम् ॥ ७ ॥ अथ शक्ति-

शोधनम् । तत्र भावचूडामणौ ।

“अदीक्षितकुलाचक्रात् सिद्धिदानः प्रजायते ।
तत्कथाश्रवणं चेतु स्यात् तत्तत्पगमनं यदि ।

स कुलीनः कथं देवि पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥”

श्रीक्रमे । नशोधनमनाचर्येति । कौलिकतन्त्रे ।

“अभिवेकाद्भवेच्छुद्धिर्मन्त्रस्योच्चारणविद्भिः ।
बलाद्वा यत्नतो वापि अभिवेकं समाचरेत् ॥”

अभिवेकमन्त्रस्तु ।

“आदौ वार्ण्यं सप्तचार्यं त्रिपुरायै सप्तहरेत् ।
नमःशब्दं सप्तचार्यं इमां शक्तिं ततो वदेत् ॥

पवित्रीकृतं शब्दान्ते मम सिद्धिं कुरु प्रिये ।
वद्विजायां सप्तचार्यं शुद्धिमन्त्रं सुरेश्वरि ।

तस्याः कर्त्तव्यं भेदशुद्ध्या मायाबीजं सप्तहरेत् ॥”

इति शक्तिशोधनम् ॥ ७ ॥

ततः शोधितद्रव्यमर्थं क्षिपेत् । श्रीक्रमे अर्थ-

विधौ ।

“पूर्वशोधितद्रव्यान्तु गुप्तेनैव च क्षिपेत् ॥”

स्वतन्त्रतन्त्रे ।

“आद्यद्रव्यमर्थपान्ते निक्षिप्य प्रयतः सुधीः ।
कुण्डगोलीकृतं द्रव्यं स्वयम्भुजसुप्तं तथा ।

अर्थं दत्त्वा महेशानि सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ॥
सुरया चार्घ्यदानेन योगिनीनां भवेत् प्रियः ।

महायोगी भवेद्देवि पीठप्रक्षालितैर्जलेः ॥”

भैरवतन्त्रे ।

“पञ्चमातु तु परं नास्ति शाक्तानां सुखमोक्षयोः ॥
केवलेः पञ्चमेवैवापि सिद्धो भवति साधकः ॥”

तेन पञ्चमकारेण पूजा कर्त्तव्या । इति तन्त्र-

सारः ॥

वामापीडनः, पुं, पीडितृत्वः । इति शब्दचन्द्रिका ।

वामिका, स्त्री, (वामा + स्वार्थे कन् । टाप् अत

इत्थम् ।) चण्डिका । यथा,—

“बह्वस्तु चण्डिका देया वामिका नृत्तयः,
स्वताः ।

लक्ष्म्यास्तु वामिका नृत्तिरुक्ता दहन्भैरवी ।
नायिदाहं पुरगाममन्दिरेषु करोत्यलम् ।

अपूजिता महालक्ष्मीर्देहत्यां तास्तु पूजयेत् ।
वाग्भैरवी सरस्वत्या वामिका नृत्तिरीरिता ।

तस्या मन्त्रं पुरा प्रोक्तं शुक्लवर्णा तु वा स्मृता ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ।

वामिनः, वि, (वाम + इलच् ।) दाम्भिकः ।

वामः । इति मेदिनी । ले, १३१ ।

वामी, स्त्री, श्रद्धाली । नडवा । (यथा, रघौ ।

५ । ३२ ।

“अथोद्भवामोशतवाहितार्थं
प्रलेख्य प्रीतमना महर्षिः ॥”

रासभौ । करभौ । इति मेदिनी । मे, २० ।

वामीरूः, स्त्री, वामी सुन्दरी ऊरु यस्या ।

(“सहितशफलपञ्चवामादेव ।” ४ । ३ । ७० ।

इति ऊह ।) नारीविशेषः । इति सुगन्धोद्य-
 याकरणम् । (यथा, माघे । ८ । २४ ।
 “त्रस्त्यन्ती चक्षुःशरीरविघटितोरु-
 र्वामोरुतिशयमाप विभ्रमस्य ।
 क्षुब्धमिति प्रसभमहो विनापि हेतो-
 र्जोलाभिः किमु सति कारये तरुणः ।”)
 वायसः, पुं, (वयतीति । वे + युक् ।) सम्बद्धः ।
 इति शब्दचन्द्रिका । (तन्त्रवायः । यथा, भाग-
 वते । ५ । २६ । ३६ ।
 “यत्र ह विसृष्टं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा
 वायका इव सर्वतोऽङ्गेषु सूत्रैः परिवर्तयन्ति ।”)
 वायदण्डः, पुं, (वायस्य दण्डः । यद्वा, वायतेनेनेति
 वायः । वाय एव दण्ड इति कर्मधारयः ।)
 वापदण्डः । इति भरतद्विरूपकोषः ।
 वायनः, स्त्री, पितृकविशेषः । तत्पर्यायः । ब्रतो-
 पायनम् २ । प्रहेयकम् ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ।
 वायवी, स्त्री, (वायोऽरियमिति । वायु + अण् ।
 ङीप् ।) उत्तरपश्चिमदिक् । इति जटाधरः ।
 (कार्तिकेयस्यानुचरमादगणभेदः । यथा, महा-
 भारते । ६ । ४६ । ३७ ।
 “वायव्याय कौमार्यो ब्राह्मणश्च भरतर्षभ ।।
 वैष्णवश्च तथा सौर्यो वाराहश्च महाबलाः ।”)
 वायव्यः, त्रि, (वायुर्देवतास्येति । वायु + “वायुर्दु-
 पित्रुषसो यत् ।” ४ । २ । ३१ । इति यत् ।)
 वायुसम्बन्धिदिगादि । यथा । विज्युगन्तुप्रक्रम्य
 गवाक्षतन्त्रे ।
 “वायव्यस्यै नैर्ऋतस्यै न रुद्रायात् कदाचन ।”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
 (वायुदेवताकपशुहविरादि । यथा, ऋग्वेदे ।
 १० । ६० । ८ ।
 “तस्माद्युज्जातं सर्वहुतं सम्भृतं पृथ्वाण्यम् ।
 पशून्नास्त्रक्रे वायवानारण्यान् ग्रामाश्च ये ।”
 “वायवान् वायुदेवताकान् ।” इति तद्भाष्ये
 सायणः । ॥ ॥ स्त्री, षट्शताधिकचतुर्विंशति-
 सहस्रलोकात्मकावायुनामकमहापुराणम् । यथा,
 देवीभागवते । १ । ३ । ७ ।
 “अयुत वामनास्त्रश्च वायव्यं षट्शतानि च ।
 चतुर्विंशतिः संख्यातः सहस्राणि तु शूनैक ।”
 अस्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १३६ । १६ ।
 “आमेयेनास्त्रद्विं वारुणेनास्त्रजन्तुं पय ।
 वायवेनास्त्रद्वयं पार्जन्येनास्त्रद्वयवान् ।”)
 वायसः, पुं, (वयते इति । वय गतौ । “वयश्च ।”
 उणा० ३ । १२० । इति असच् । सञ्ज्ञितम् ।)
 अगुरुवृक्षः । श्रीवासः । काकः । इति मेदिनी ।
 से, ३८ । (यथा, महाभारते । ३ । २७० । ३१ ।
 “अरुद्रककाकोलभासगोमायुवायसा ।
 अष्टयंस्तत्रैवीराणां हतानां मांसशोणितैः ।”)
 अस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “अरुणस्य भार्या श्येनी वीर्यवन्तौ महा-
 बली ।
 सम्पातिश्च जटायुश्च प्रभूतौ पक्षिसत्तमौ ।

सम्पातिर्जनयन् गृध्रान् काकाः पुत्रा जटायुषः ।”
 इति षड्विंशपुराणे वाराहप्रादुर्भावः ॥ ॥
 अस्य एकाक्षिनाशकारणं यथा,—
 मार्कण्डेय उवाच ।

“गते तु भरते तस्मिन् रामः कमललोचन ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा भार्यया सीतया सह ।
 शाकम्बलफलाहारो विचचार महावने ।
 एकदा लक्ष्मणयुते रामदेवः प्रतापवान् ।
 चित्रकूटे वने देशे वैदेह्या सङ्गमाश्रितः ।
 सुष्वाप सुसुप्सुर्न च ततः काको दुरात्मवान् ।
 सीताभिमुखमभ्येत्य विददार स्तनान्तरम् ।
 विदार्य वृक्षमारुह्य स्थितोऽसौ वायसाधमः ।
 ततः प्रबुद्धो रामोऽसौ दृष्ट्वा रक्तं स्तनान्तरम् ।
 शोकाविष्टान्तु सीतां तासुवाच कमलेक्षणम् ।
 किमिदं स्तनान्तरे भग्ने तव रक्तस्य कारणम् ।
 इत्युक्त्वा सा च तं प्राह भर्तारं विनयान्विताम् ।
 पश्य राजेन्द्र वृक्षग्रे वायसं दुष्टचेष्टितम् ।
 येनैतच्च कृतं कर्म सुप्ते त्वयि महामते ।
 रामोऽपि दृष्ट्वा तं काकं तस्मिन् क्रोधमथा-
 करोत् ।

ऐषिकास्त्रं समादाय ब्रह्मास्त्रेणाभिमन्त्रितम् ।
 काकमुद्दिश्य चित्तेप सोऽवधावद्भयान्वितः ।
 स त्विन्द्रस्य सुतो राजन् इन्द्रलोकं विवेश ह ।
 रामास्त्रं प्रच्वलं दीप्तं तस्यानुप्रविशेश वै ।
 विहितार्थं देवेन्द्रो देवैः सर्वैः समन्वितः ।
 निष्क्रामयच्च तं दुष्टं राघवस्यापकारिणम् ।
 ततोऽसौ स्रज्ज्वलन् देवलोकाद्विष्कृतः ।
 पुनः सोऽभ्येत्य रामश्च राजानं शरणं गतः ।
 चाहि राम महाबाहो अज्ञानादपकारि-
 णम् ।

इति ब्रुवन्तं स प्राह रामः कमललोचनः ।
 अमोघाय ममास्त्राय अक्षि एकं प्रयच्छ मे ।
 ततो जीवसि दुरात्मन् मेऽपराधो महान् कृतः ।
 इत्युक्तोऽसौ स्वक नेत्रमेकमस्त्राय दत्तवान् ।
 अस्त्रश्च नेत्रमेकान् भस्मीकृत्य शमं ययौ ।
 ततः प्रभृति सर्वेषां काकानामेकनेत्रता ।
 चक्षुषैकेन पश्यन्ति हेतुनानेन पार्थिव ।”

इति नरसिंहपुराणे ४३ अध्यायः ।
 (वायससम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
 १२ । ८२ । ७—८ ।

“स काकं पश्ये बह्वि विषयं जैमदर्शिनः ।
 सर्वं पश्यन्तरदुक्तः प्रवृत्तार्थो पुनः पुनः ।
 अधोऽक्ष वायवीं विद्यां शंसन्ति मम वायसाः ।
 अनागतमतीतश्च यच्च सप्रति वर्तते ।”)

वायसादनी, स्त्री, (वायसेन अद्यते इति । अद
 + कर्मणि ल्युट् + ङीप् ।) महाज्योतिष्मती ।
 काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ।

वायसारातिः, पुं, (वायसस्य अरातिः ।) पेशकः ।
 इत्यमरः । २ । ५ । १५ ।

वायसाङ्गा, स्त्री, (वायसस्य आङ्गा नाम
 यस्याः ।) काकनामा । काकमापी । इति
 राजनिर्घण्टः ।

वायवी, स्त्री, (वायवानामियमिति तत्प्रियत्वात् ।
 वायस + अण् । ङीप् ।) काकोदुम्बरिका ।
 काकमापी । इति मेदिनी । से, ३८ । महा-
 ज्योतिष्मती । काकनामा । काकतुण्डी । इति
 राजनिर्घण्टः ।

वायसेन्दुः, पुं, (वायवानामिन्दुरिव प्रियत्वात् ।)
 काशः । इति राजनिर्घण्टः ।

वायसोलिका, स्त्री, (वायसोली + स्वार्थे कन् ।)
 काकोली । इति शब्दरत्नावली ।

वायसोली, स्त्री, (वायसान् ओलङ्यतीति ।
 ओलङि उत्तरेपे + “अनेष्वपि दृश्यते ।” इति
 डः । शकन्वादित्वात् अस्य लोपः ।) काकोली ।
 इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ।

वायुः, पुं, (वातीति । वा गतिगन्धनयोः + “क्षवा-
 पाजिभिस्त्रिदसाध्वभूभ्य उण् ।” उणा० १ । १ ।
 इति उण् । “आतो युक्चिण्कृतोः ।” ७ । ३ ।

३३ । इति युक् ।) उत्तरपश्चिमकोणाधिपतिः ।
 वाति यः । वातास इति भाषा । स च

पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषः । तद्विशेषविवरणं
 यथा । वायवः प्राणपानन्यानीदानसमानाः ।

प्राणो नाम प्राणमनवान् नासायस्थानवर्त्तते ।
 अपानो नाम अपाणमनवान् पायादिस्थान-
 वर्त्तते । स्थानो नाम विश्वमनवान् खिलशरीर-
 वर्त्तते । उदानः कण्ठस्थानीय ऊर्ध्वगमनवायुतु-

क्रमणवायुः । समानः शरीरमध्यगताशित-
 पीताम्नादिसमीकरणकरः । समीकरणान्तु परि-

पाककरणं रसरुधिरशुक्रपुरीषादिकरणम् ।
 केचित्तु नागकूर्मैककरदेवदत्तघनज्याख्याः

पञ्चान्ये वायवः सन्तीत्याहुः । नत्र नागः
 उद्गिरणकरः । कूर्मः निमीलनादिकरः ।

एकरः क्षुधाकरः । देवदत्तः जृम्भणकरः ।
 धनज्जयः पोषणकरः । एतेषां प्राणादिवन्त-

र्भावात् प्राणादयः पञ्चैवेति केचित् । इदं
 प्राणादिपञ्चकं आकाशादिगतरजोऽग्नेभ्यो

मिक्षितेभ्य उत्पद्यते । इदं प्राणादिपञ्चकं
 कर्म्मैन्द्रियसहितं सत् प्राणमयकोशो भवति ।

अस्य क्रियात्मकत्वेन रजोऽंशकार्यत्वम् । एतेषु
 कोशेषु मध्ये विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमान् कर्तृ-

रूपः । मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूपः ।
 प्राणमयः क्रियाशक्तिमान् कार्यरूपः । इति

वेदान्तसारः । तत्पर्यायः । अवनः ३ अर्शनः
 ३ भातरिन्वा ४ सदागतिः ५ पृथदन्वः ६ गन्ध-

वहः ७ गन्धवाहः ८ अनिलः ९ आशुगः १०
 समीरः ११ मारुतः १२ मरुत् १३ जगत्प्राणः

१४ समीरणः १५ नभस्वान् १६ वातः १७
 पवनः १८ पवमानः १९ प्रभञ्जनः २० । इत्य-

मरः । अजगत्प्राणः २१ खन्धासः २२ वाहः
 २३ धूलिध्वजः २४ क्षिप्रियः २५ वातिः २६

नभःप्राणः २७ भोगिकान्तः २८ स्वकम्पनः २९
 अक्षतिः ३० कम्पलक्ष्मा ३१ शसीनिः ३२

आवकः ३३ हरिः ३४ । इति शब्दरत्नावली ।
 वासः ३५ सुखाशः ३६ नृगवाहनः २७ सारः

वायुः

वायुः

वायुः

तामसस्यान्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा ।
तानहं कीर्तयिष्यामि गीतवृत्त्यकलिप्रिय । ॥
तामसस्य मनो पुत्र ऋतध्वज इति श्रुतः ।
स पुत्रार्थो जुहावाग्नौ स्वर्गसं रुधिर तथा ॥
अस्योनि रोम केशाश्च क्षायु मज्जा यक्रद्वयम् ।
शुक्रं च विचसो राजा सुतार्थो चेति नः

श्रुतम् ॥

सप्तार्चिर्मथाश्च ततः शुक्रपातादनन्तरम् ।
मा मे क्षिपस्वेत्यसरत् शब्दः सोऽपि नृपो नृतः ॥
ततस्तस्माद्भुतवहात् सप्त तत्तेजसोपमा ।
शिश्नव' समजायन्त ते रुदन्तश्च तस्मिन्ने ।
तेषान्नु च्छनिमाकर्ण्य भगवान् पद्मसम्भव ।
समागम्य निवारयाम्य स चक्रे मरुत सुतान् ॥
ते त्वाचमरुतो ब्रह्मंस्तमसे देवतागणा । ॥
येऽभवन्नेव ते तांश्च शृणुष्व त्वं तपोधन ॥
रेवतस्यान्ववाये तु राजासीद्विपुणिहन्तौ ।
रिपुणिनाम स ख्यातो न तस्यासीत् सुत'

किल ॥

स समाराध्य तपसा भास्करं तेजसां निधिम् ।
अवाप कन्यां सुरति तां प्रगृह्य गृह्य ययौ ।
तस्यां पिष्टगृहे ब्रह्मन् वसत्याश्च पिता नृतः ।
सापि दुःखपरिताङ्गी स्त्री तनुं त्यक्तुमुद्यता ॥
ततस्तां वारयामासुर्ऋषयः सप्त मानसा ।
तस्वामासक्तचित्तास्तु सर्वे एव तपोधना ॥
अपारयन्ती तद्दुःखं प्रज्वालामि विवेश ह ।
ते चापश्यन्त ऋषयस्तचित्ताभावितास्तथा ॥
तां नृता ऋषयो दृष्ट्वा कष्ट कष्टेति वादिन ।
प्रजमुज्ज्वलनाद्यापि सप्तजायन्त दारकाः ॥
ते च मात्रा विना भूता रुदुस्तान् पितामह ।
निवारयित्वा कृतवान् लोकनाथो मरुतान् ॥
रेवतस्यान्तरे जाता मरुतोऽमी तपोधन ॥
शृणुष्व कीर्तयिष्यामि चाक्षुषस्यान्तरे मनो ॥
आसीन्माद्भुति विख्यातो तपस्वी सत्यवाक्

शुचिः ।

सप्त वारस्वते तीर्थे सोऽतप्यत महत्तपः ॥
विप्रार्थं तस्य तपसो देवाः सप्रेरयन् बधूम् ।
सा चाभ्येत नहीतौर चोभयामास भाविनी ॥
ततोऽस्य प्राच्यवक्त्रुः सप्त वारस्वते जले ।
ता चेवाप्यश्रुपन्नाः सुनिर्माङ्गनिको बधूम् ॥
गच्छालज्जिति मुष्टे त्वं पापस्यास्य फल महत् ।
विध्वंसयिष्यति हयो भवतीं यज्ञससहि ॥
एव शप्ता ऋषिः श्रीमान् जगामाथ स्वमाश्रयम् ।
सरस्वतीभ्यः सप्तभ्यः सप्त वै मरुतोऽभवन् ॥

एते तवोक्ता मरुत पुरा यथा

जाता विप्रद्वयमिकरा महर्षे ।

येषां श्रुते जन्मनि पापहानि-

भवेच्च घर्माभ्युदयी महान् वै ॥

इति वामने मरुतोऽप्यर्चनम् ६६ अध्यायः ॥३॥
अन्यत्र ।

“अतः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽमीन् पिष्टुन्
यहान् ।

प्रावाहो निवहश्चैव उदहः संवहस्तथा ॥

वायुः

विवह' प्रवहश्चैव परिवाहस्तथैव च ।
अन्तरीक्षे च वाहो ते एतद्वागविचारिणः ॥
महेन्द्रप्रथिमक्ताङ्गा मरुतः सप्त कीर्तिताः ॥
सृण्यामिष्य शुचिर्नामा वेद्युतः पावकः स्मृतः ॥
निर्मिष्य पचमानोऽयिष्यत्य' प्रोक्ता इमेऽभयः ।
अयोनी पुत्रपौत्राश्च चत्वारिंशस्यैव तु ।
मरुतामपि सर्वेषां विज्ञेयाः सप्त सप्तकाः ॥”

इति देवीपुराणे कालव्यवस्थानामाध्यायः ॥३॥

ऊनपञ्चाशद्वायुनामानि यथा,—

“एकष्योतिश्च द्विष्योतिस्त्रिष्योतिष्योतिरेव च ।
एकशक्रो द्विशक्रश्च त्रिशक्रश्च महावज्रः ॥
इन्द्रश्च गत्यद्वयश्च ततः पतिसकृत्परः ।
मितश्च संमितश्चैव सुमितश्च महावज्रः ॥
अतजित् सत्यजिष्वैव सुषेणः सेनजित्पथा ।
अन्तिमिचोऽनमित्रश्च पुरुमिचोऽपराजित ॥
अतश्च अतवाहश्च अर्ता च धरुणो ध्रुव ।
विधारणो नाम तथा देवदेवो महावज्रः ॥
इन्द्रश्चाप्यद्वयश्च एते दश भिताग्रिनः ।
अतिनः प्रसहश्च सभरश्च महायशाः ॥
धाता दुर्गो धितिर्भोमस्तुभियुक्तस्त्वपात् सद्यः ।
धुतिर्धुरनायोऽयं वासः कामो जयो विराट् ।
इत्येकोनाश पञ्चाशन्मरुतः पूर्वंसंभवाः ॥”

इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥३॥

वायोर्विकारहेतुर्थेया,—

“वायामादपतर्पणात् प्रपतनाङ्गात् चया-

ज्जागरात्

वेगानाश्च विधारणादतिशुच शैत्यादति-

चासत् ।

रून्क्षारकषायतित्तकटुकैरेभिः प्रकोपं ब्रजेत्

वायुर्वाहिरधराममे परिण्यते चाग्नेऽपराङ्गिऽपि

च ॥”॥

तस्य लक्षणम् ।

“आभानस्तम्भारौक्ष्यस्फुटनविमथनचोभकम्प-

प्रतोहाः

कण्ठध्वंसावसादो अमकविलपनं स्रसशूल-

प्रमेहाः ।

पारुष्य कर्णनादो विषयपरिणतिभ्रष्टदृष्टि-

प्रमोहा

विस्मन्दोद्वहनादिग्लपनमनश्चनं ताडन पीड-

नश्च ॥

नामोन्नामौ विगादो भ्रमपरिषदन जृम्भणं

रोमहर्षो

विक्षेपाक्षेपशोषयज्ञशुषिरता क्रोदन वेष्टनश्च ।

वर्णः श्लाघोऽरुणो वा वृद्धपि च महती स्वाप-

विश्लेषजङ्गा

विद्यात् कर्माण्यम्भ नि प्रकुपितपवनः स्यात्

कयाथो रसश्च ॥”॥

अन्यत्र ।

“पद्मविरसता स्यादक्षैश्च कर्कशत्वं

भवति वपुषि कार्श्यं रात्रिनिद्रानिद्रति ।

त्वचि च परुषता स्यात् स्याच्च वैषम्यममे-

रिति पवनविकारो लक्षणं प्रोक्तमेतत् ॥”॥

वायुः

तस्य प्रशमताकारणम् । यथा,—

“रूक्षशीतो लघु सृष्मश्चलोऽयं विशदः खर ।
विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मांसतः सप्रशान्यति ॥

स्निग्धोऽस्थिरदृष्ट्यवत्यलवगस्त्राहृतैलातप-
स्त्रानाभ्यङ्गनवस्तिर्मांसमदिरासवाहनोऽम्हर्नै ।
स्निग्धस्तेद्विनिरूक्षणोपशमनः स्नेहोपनाद्यादिक
पानाहारविहारभेषजमिदं वात प्रशान्त

नयेत् ॥”॥

अतुमेदेन विहारादिना च तस्य चयप्रकोप-
प्रशमनानि यथा,—

“ग्रीष्मे सञ्चयीते वायुः प्राट्टकाले प्रकुप्यति ।
प्रायेणोपशमं याति सद्यमेव समीरणम् ॥
शूरत्काले वसन्ति च पित्तं प्राट्टकाले कफः ।
चयकोपशमान्दोषा विहाराहारसेवनेः ।
समानैर्यान्त्रकालेऽपि विपरीतेर्विषय्यः ॥”॥

स च प्राणादिमेदेन पञ्चविधः । यथा,—

“पित्तं पङ्क्तुं कफं पङ्क्तुं पङ्क्तुं मलधातवः ।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्धन्ति भेषवत् ॥
वायुरायुर्ध्वं वायुर्वायुर्धाता शरीरिणाम् ।
वायुर्ध्वं भिदं सर्वं प्रसृज्यायुः प्रकीर्तितः ॥
वायुमण्डलचक्रेण यथा राजा प्रशस्यते ।
तथा शरीरमध्येऽपि वायुरेकः परो विशुः ॥

वायुः प्राणादिमेदेन स च पञ्चविधः स्मृतः ।

हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमध्यगः ॥

उदानः कण्ठदेशे तु यानः सर्वशरीरगः ।

योऽनिको रक्तसञ्चारो स प्राणो नाम देहधृक् ॥

सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणाश्चैवावस्रज्वते ।

कुपितः क्रुते रोगान् हिक्काभ्रनादिकानपि ॥

उदागो नाम यस्तुर्गुपैति पवनोत्तमः ।

तेन भाषितगीतादिविशेषोऽपि प्रवर्तते ॥

रूक्षजन्मगतान् रोगान् करोति कुपितश्च सः ।

व्यामपकाशयचरः समानोऽस्मिन्हायवान् ॥

अन्नं पचति तज्जाश्च विकारान् विविनक्ति सः ।

गुल्माग्निवादातीसारान् कुपितश्च करोति सः ॥

पक्वाशयस्योऽपानस्तु काले कर्षति चाप्यधः ।

वातमूत्रपुरीषाणि शुक्रगर्भांनिवानि च ॥

क्रुद्धश्च क्रुते रोगान् घोरान् वस्तुगुदाश्रयान् ।

सर्वदेहचरो यानो रससवाहनोऽद्यतः ॥

खेदाद्वक्त्रावगच्छापि पञ्चधा वेष्टयत्यपि ।

क्रुद्धश्च क्रुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् ॥

शुक्रदोषा प्रमेहाश्च यानापानप्रकोपजाः ।

शुगपत् कुपिताश्चामी देहं हन्युरसंश्रयः ॥”॥

तत्प्रकृतिकस्य लक्षणं यथा,—

“अल्पकेशः कृशो रूक्षो वाचालश्चलमानसः ।

आकाशचारी खप्रेण वातप्रकृतिको नरः ॥”॥

प्राणादिपञ्चवायूनां यथाक्रमं स चान्तरमाह ।

“प्राणोऽपानः समानश्चोदानयानौ च वायवः ।

नागः कूर्मश्च ककरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥२॥

प्राणस्तु प्रथमो वायुर्नराणामपि प्रभुः ।

नित्यमावापयेत् सर्वान् प्राणिनामुरसि स्थितः ॥

निःश्वासोऽक्कासकश्चैव प्राणो जीव समाश्रितः ।

प्रसाराकुचनः वायुः प्रकाशो धारणस्तथा ॥

वायुः

प्राणस्त्वैवविधं कृत्वात् प्राणिनां प्राणधारकः ।
प्राणन कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राणः प्रकी-
र्तितः ॥
प्राणो हि भगवान् ईशः प्राणो विष्णुः पिता-
महः ।
प्राणेन धार्यते लोकः सर्वं प्राणमय जगम् ॥
इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते यावत् प्राणानिष्ठे हृदि ।
नष्टे न दृश्यते सर्वं तस्मात् प्राणान्तरं चयेत् ॥
रज्ज्वद्गो यथा श्येनो गतोऽप्याकृत्यते पुनः ।
गुणबद्धस्तथा जीवः प्राणापातेन कृत्यते ॥
अपानयस्तथाधारः मनुजानां यतोऽधमः ।
सुखदुःखत्रये वायुरपानस्तेन कीर्तितः ॥ १ ॥
पीत भक्षितमात्रात् रक्त पित्तकफाग्नितान् ।
सम नयति त्रैविध्यं समानो नाम मारुतः ॥
समानोऽभिसमीपस्य कोष्ठे च वाति सर्वतः ।
अत्र दृष्टाति पचति विरेचयति सुचति ॥ २ ॥
सन्दधत्यधरं वक्तुं नेत्रगात्रप्रकोपणम् ।
उद्देजयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ ३ ॥
आग्ने विनामयत्यङ्गं आग्ने आधिप्रकोपणम् ।
प्रोतेर्विनाशकश्चायं वार्त्तिकोत्पादकस्तथा ॥ ४ ॥
वायूनां स्थानानि ।
“शिरसो नासिकाप्रान्तसुदानस्थानसुच्यते ।
नाभे, पादतले यावदपानस्य प्रकीर्तितम् ॥
शरीरस्थापको आनः प्राणः सकलनायकः ।
उद्गारे नाम इत्युक्तं कूर्मस्रोक्तीलने स्थितः ॥
कृकरं सुधिते चैव देवदत्तो विजृम्भिते ।
धनञ्जयः स्थितो मेढ्रे नृत्तस्यापि न सुचति ।
भूतावाप्तिस्तत्तत्स्थानायायतेन्द्रियगोचरात् ॥ ५ ॥
उत्पादोच्छ्वासनि श्वासवेष्टाधातुगतिः समा ।
समो मोक्षे गतिमता वायो कर्माविकारणम् ॥”
इति सुखधोषः ॥ ६ ॥
अथ दिग्भवायुगुणाः ।
“प्राग्वातो मधुरः चारो वह्निमान्यकरो गुरुः ।
वैरस्यगौरवौष्णानि करोत्यप्सोषघौघं च ॥
भयोत्पिष्टतप्ततापो रागश्चयुदाहृतः ।
सन्निपातक्वरश्चासत्त्वगदोषाश्चोविषक्रिमीन् ।
कीपवेदामवातश्च वनसवातकारणम् ॥
दाक्षिणे मारुतो बल्यश्चक्षुष्यः शस्यवातकः ।
मधुरश्चाश्वदाक्षौ च कषायानुरसो लघुः ॥
रक्तपित्तप्रशमनो न च मारुतकोपनः ।
गण्डपदादिकौटानां जनकः प्राणकारकः ॥
पाश्चिमोऽग्निवपुर्षण्वलारोग्यविवर्धनः ।
कषायः श्लेष्मणः स्वर्यो रोचनो विशदो लघुः ॥
अपां लघुत्ववैश्वश्लेष्मवैमल्यकारकः ।
सम्ब्रज्ज्येयमिष्यप्रभावसर्वोत्प्रेक्षितः ।
ब्रजसरोपणस्तथो दाहश्लेष्मलपापहः ॥
औत्तरो मारुतः क्षिप्रो नृदुर्मधुर एव च ।
कषायानुरसः श्रोतः सर्वदोषप्रकोपणः ॥
क्षीणक्षतविषाक्तानां हितो दाहलपापहः ।
श्रीतापिकः सनीहारः सवितुस्तनयिद्विमान् ॥
विश्ववायुरनायुष्यः प्राणिनां नैकदोषहृत् ।
सर्वकुंनिन्दको हन्ता कृत्योत्पातपुरःसरः ॥ ७ ॥

वायुः

यजनवायुगुणाः ।
“स्रक्कांदाष्टपाप्मादशमग्नौ यजनानिजः ।
तालवृत्तमयो वातस्त्रिदोषप्रमनो लघुः ॥
यश्चयजननो वातो रज्ज्वोऽणो वातपित्तदः ।
याजयजनमोजस्य मत्सिकादीन् यपोहति ।
मायूरा वक्षणा वैवा वाता दोषत्रयापहा ॥”
इति राजवल्लभः ॥ ८ ॥
अपि च । तत्र वायोः स्वरूपमाह ।
“दोषधातुमलादीनां नेता श्रीघ्नः समीरणः ।
रजोगुणमयः सृष्टो रूचः श्रीतो लघुचलः ॥”
नेता स्थानान्तरे प्रापयिता । श्रीघ्नः आशु-
कारी । अग्नयः ।
“उत्पादोच्छ्वासनिःश्वासवेष्टायेगप्रवर्तने ।
सम्यग्गत्या च धातूनामिन्द्रियाणां पात्रैः ॥
अनुदृष्टावपिक्तो हृदयेन्द्रियचित्तधृक् ।
रजोगुणमयः सृष्टो रूचः श्रीतो लघुचलः ॥
स्वरो नृदुर्योगवादी संयोगादुभयार्थकः ।
दाहदृष्टौषणा युक्तः श्रीतस्तु सोमसंययान् ॥
विभागकरणादवायुः प्रधानं दोषत्रयदे ।
पक्षाशयकटोसकृपिथोचास्त्रिषर्षनेन्द्रियम् ।
स्थानं वातस्य तत्रापि पक्षाधानं विशेषणम् ॥”
एको वायुः पित्तवशात्सामान्यकर्मभेदेः पञ्च-
विधः ॥ ९ ॥ तेषां वायूनां नामान्याह ।
“उदानच्छदुः प्राणः समानोऽपान एव च ।
आनद्येतानि नामानि वायोः स्थानप्रभेदतः ॥”
अथोदानादीनां स्थानान्याह ।
“कण्ठे हृदि तपायस्तात कोष्ठवह्निमंलाशये ।
सकलेऽपि शरीरेऽसौ क्रमेण पवनो वसेत् ॥”
अथ तेषां कर्माग्याह ।
“उदानो नाम यस्तूहंसुपैति पवनोत्तमः ।
तेन भाषितगीतादिप्रवृत्तिः कृपितस्तु सः ।
ऊर्ध्वगगतान् रोगान् विदधाति विशेषतः ॥
यो वायुः प्राणनामासौ मुखं गच्छति देहधृक् ।
सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्नं प्राणोऽप्यवलम्बते ॥
प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान्
गदान् ।
आमपक्षाशयचरः समानो वह्निमज्जतः ॥
सोऽन्नं पचति तज्जानं विशेषान् विविनक्ति
हि ॥”
तज्जानित्याह अन्नजान् । रसमलमज्जादीन्
पृथक्करोतीत्यर्थः ।
“स दुष्टो वह्निमान्वातिसारगुल्मान् करोति हि ।
पक्षाशयालयोऽपानः काले कथंति चाप्ययम् ॥
समीरणं शक्नुस्त्वज्जुल्लगभांसेवान्यथ ।
क्रुद्धस्तु कुरुते रोगान् घोरान् वस्तिगुहाश्रयान् ॥
शुक्रदोषप्रमेहांश्च आनापानप्रकोपजान् ॥”
स च ।
“कृत्स्नदेहचरो आनो रससदृहो यतः ।
स्वेदासृक्सावणश्चापि पचधा चेष्टयत्यपि ॥
गत्वपक्षेपणोत्प्रेषणनिषेधोन्मेषणादिकाः ।
प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबन्धा शरी-
रिणाम् ॥

वायुः

प्रत्यन्दन चोद्ध्वन पूरणश्च विरेचनम् ।
धारणश्चेति पश्येताश्चेष्टा प्रोक्ता नभसतः ॥
क्रुद्धं स कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् ।
युगपत् कृपिता एते देहं भिन्दुरसप्रयम् ॥”
देहं भिन्नं कुर्यान्मारेयुरित्यर्थः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ १० ॥ (अमरविशेषः । यथा, हरि-
यशे । २ । ८५ ।
“दीर्घजिह्वोर्कनयनो नृदुचापो नृदुप्रियः ।
वायुर्गोरिहो नसृचिः शम्भरो विजयो महान् ॥”
वायुकेतुः स्त्री, (वायुः केतुर्धनो वाहनं वा
यस्याः ।) छलः । इति हारावली । १५८ ॥
वायुगणः, पुं, अजीर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वायुगुल्मः, पुं (वायुना कृतो गुल्म इव) अम्भसो
भ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वायुदाहः, पुं, (वायुना दीयते इति । दृ + उच् ।)
मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वायुपुत्रः, पुं, (वायोः पुत्रः ।) भीमः । इति
धनञ्जयः ॥ हनुमान् । यथा,—
“हनुमान्मन्त्रास्त्रुवायुपुत्रो महाबलः ॥”
इति तस्य द्वादशनामस्तोत्रम् ॥
वायुफलः, स्त्री, (वायुना फलति प्रतिफलतीति ।
फल + कृत् ।) शक्रधनुः । (वायोः फलमिव)
करका । इति मेदिनी । ले, १६४ ॥
वायुभक्षः, पुं, (वायुर्भक्ष्योऽस्येति ।) सर्पः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वातभक्षके, वि । (यथा,
गो० रामायणे । ३ । १५ । १२ ।
“स हि तपे तपस्वी मन्दकर्मिन्महासुनि ।
दशवर्षवहसासि वायुभक्षः शिलाचनः ॥”
वायुवर्त्म, [नृ] स्त्री, (वायोवर्त्म ।) अरकाशः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वायुवाहः, पुं, (वायुना उह्यते इति । वह् +
घञ् ।) धूमः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६६ ॥
वायुवाहनी, स्त्री, (वायुः वहतीति । वह् +
णिनि । डीप् ।) वायुसञ्चारिणी शिरा । इति
वैद्यकम् ॥
वायुधः, पुं, मत्स्यविशेषः । कालवायुधपोना इति
भाषा । तस्य गुणाः ।
“वायुधो दृढो दृष्टो मधुरो धातुवर्धनः ॥”
इति राजवल्लभः ॥
वायुधखः, पुं, (वायोः सखा । “राजाह सखिभ्य-
श्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टप् ।) अग्निः ।
इति भरतः ॥
वायुसखा, [खि] पुं, (वायुः सखा यस्येति विग्रहे
टणभावात् । “अनङ् खौ ॥” ७ । १ । ६३ । इति
अनङादेशः ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १५८ ॥
वायुसाह, स्त्री, (वायूनामासह सञ्चरणस्थानम् ।)
आकाशः । इति धनेश्वरः ॥
वायुः, स्त्री, (वाययतीति । वृण + क्तिप् + क्तिप् ।)
जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३३ । (यथा,
भागवते । १० । ६६ । २२ ।
“गन्धर्वपाणिभिरनुदृत आविशद वाः
आन्नो गणोभिरभिराङ्गिभिरसेतुः ॥”)

निष्पन्नम् । (यथा, कथासरित्सागर १५७।१।

वारसे

“जपारखीयं रिपुभिर्यादधीयं करं गुणः ।
देरमस्य सधिनृममिं दूरमपहितम् ॥”

वारव, स्त्री, चर्मवन्धनी । इति केषितु ।

वारवधू, स्त्री, (वाराणां जपसूत्राणां धूः ।)

वारसुत्या, इति ऐमचन्द्र. १. १८७ ।

(यथा, धार्म्यासप्तशत्याम् । ४०८ ।

“निगमाचनिर्निशेषस्यापितमपि मारमसिल-
मादाय ।

निर्मोकप भुजङ्गी सुयति परमप्य वारवधू ॥”

वारवाणः, पुं, स्त्री, (वार वारमोघं वाग-
यन्ताम् ।) कणुक. । इत्यमर. १. २. ८. १२ ।

(यथा, माघे । १४ । ८४ ।

“पीनकृत्तटनिपीदृष्ट-
द्वारवाणसुरमा मिलितरे ॥”

वारमुगा, स्त्री, (वारान् बालकान् पुण्यातीनि ।
पुष + क । एषोदरादित्वात् पुष्य व ।) कदली ।

इति शब्दरत्नावली ।

वारसुत्या, स्त्री (वारेण वेद्यासमष्टेण सुत्या
श्रेया ।) जनैः सनजता वेद्या । इत्यमर. १. २. ११ । २० ।

इ. १८ । (यथा, भागवते । १. ११. २० ।

“वारसुत्याश्च शनशो यानैस्तदर्थोत्सुका ॥”

वारयिता, पु, (वारयति दुर्गतिरिति । वृ + लृच्
+ ङच् ।) पति. । इति दलानुध ।

वारला, स्त्री, (वारं लालीति । ला + क. ।)
वरटा । इति । इति ऐमचन्द्र. १. ४. ३८५ ।

वारलोक, पु, बल्लभा । इति शब्दरत्नावली ।

वापुर् इति श्वात. ।

वारवाणि, पु, (वार शब्दसमूह उगते इति ।
वण + इण्.) पशुवादक । इति त्रिकाण्ड-
शेष । उत्तमगायक । इति शब्दरत्नावली ।

धर्माध्यक्ष । सवत्सर. । इत्यजयपाल । एत-
न्मते पञ्चमीयादि ।

वारवाणि, स्त्री, (वारे अर्थदानावसरे वाणि
प्रियाजपो यस्याः ।) वेश्या । इति त्रिकाण्ड-
शेष. ।

वारवाणी, स्त्री (वारवाणि + पक्षे ङीष्.) वार-
सुत्या । इति शब्दरत्नावली ।

वारविजाविनी, स्त्री, (वाराणां जनसमूहानां
विजाविनी स्त्री । यदा वारान् विनासयतीति ।
वि + लभ + णिच् + णिनि । ङीष्. ।) वेश्या ।

इति शब्दरत्नावली । (यथा, कथासरित्-
सागरे । १२. ७८ ।

“अस्तीह मथुरा नाम पुरीकं शारिजम्भू ।
तस्यां स्त्र्यनिकेत्यासीत् खाता वारविजा-
विनी ॥”

वारवधा, स्त्री, (वारान् दक्षिणसूत्रान् वर्धयतीति ।
वृष + क. । टाप् । दक्षिणसूत्रेणास्यास्तथा-
त्वम् ।) कदली । इति शब्दरत्नावली ।

वारसुन्दरी, स्त्री, (वाराणां नरसमूहानां
सुन्दरी ।) वेश्या । इति दारावली । १४४ ।

वारसेवा, स्त्री, (वारे अवसरे सेवा.) वेश्यानां
क्रमः । तासां गणः । इति णटाधरः ।

वाराण

वारणी, स्त्री, (वाराणां जनसमूहानां स्त्री ।)
वेश्या । इत्यमरः । २. १. १८ ।

वाराणिधि, पुं, (वारां धारणां निधिः । अणुक्
गमागः ।) मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ।

वाराणमो, स्त्री, (परमा च जायो च । तथोक्तो-
रदूरे भवा । “अदूरमवच ॥” ४ । २. ४० ।

इत्यम् । ङीष्. । एषोदरादित्वात् वाधुः । अस्या
निधत्तिर्यथा,—

“वरगाभो च नदी दे पुष्ये वापदरे टम ।
तथोरक्तगता या तु धेया वाराणमो मृता ॥”

मोक्षदपुरीविशेषः । वनारसु इति दन्तो
भाषा । तत्पर्यायः । वारणी २ काशी ।

शिवपुरी । इति ऐमचन्द्रः । जितरी ५
तपःश्री २ परलघो ७ तीर्थराशौ ८ काशिका
८ । इति शब्दरत्नावली । तस्या माहात्म्य
यथा,—

इति उवाच ।

“परं गुण्यमं जैव मम वाराणसी पुरी ।
सर्वेणामेव भूतानां सगाराजवाराणसी ।

तत्र भक्ता मयादेपि । सर्वेयं प्रमाश्रिताः ।
निधत्तानि भद्रास्मान् परं निधममाश्रिताः ।

उत्तमं सर्वतोर्ध्वानां स्थानानां सुतमस्य यन् ।
ज्ञानाणां सुतमं ज्ञानं अपि सुतमं मम ।

ज्ञानात्तरं पवित्रानि तीर्थान्यापयन्तानि च ।
अज्ञानमग्निमान्येव दिग्भूमिगतानि च ।

भूतानि तेव मम समन्तरीये ममालयम् ।
असुक्तास्तत्र प्रशान्तिं सुक्ता यशान्तिं चेतसा ।

अज्ञानमेतदित्यागमविसुक्तमिति गुणम् ।
कानो भूत्वा अगदिह सधरास्त्वय सुन्दरि ।

देवोद मर्गगुह्यां स्थानं प्रियमरं मम ।
यद्वक्तास्तत्र गच्छन्ति मामेव प्रविशन्ति ते ।

इति अत्र ह्युत धेयं तपस्त्रयं कृतं यत् ।
भानमध्ययनं ज्ञानं सर्वं तत्राचय भवेत् ।

जन्मान्तरमद्यसेषं यत्र पापं पूर्वमपि नम् ।
अविसुक्तं प्रविष्टस्य तत्तर्जं प्रणतिं चयम् ।

प्राज्ञता, क्षतिता वेश्या श्रद्धा ये वर्णसद्वरा ।
स्त्रियो स्त्रीणां ये चान्ये सकीर्णा, पाप-

योनयः ।

कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये ऋगपिण्यः ।
काचैर्न निघ्नं प्राप्ताः सविसुक्ते वरानने ।

चन्द्रार्द्धमौलयस्त्राया मद्याह्वयमवाहनाः ।
शिवे मम पुरे देवि । जायन्ते तत्र मानवा ।

नाविसुक्ते न्यत कश्चिन्नरकं याति किस्त्रियी ।
इन्द्रानुसृष्टीता हि सर्वे यान्ति परां गतिम् ।

मोक्षं सुदुर्लभं मत्वा ससारस्थातिर्भयकम् ।
अश्वना चरणी दत्त्वा वाराणस्यां वसेन्नरः ।

दुर्लभा तपसा चापि पूतस्य परमेष्ठिनः ।
यत्र तत्र विपन्नस्य गतिः ससारमोक्षणी ।

प्रसादाज्जायते ह्येनन्मम श्रेष्ठेन्द्रनन्दिनः ।
अप्रवृद्धा न पश्यन्ति मम मायाविमोहिताः ।

अविसुक्तं न पश्यन्ति स्मृता ये तमसाहताः ।
विष्णुवरेतसां मध्ये तेषां वासः पुनः पुनः ।

वाराण

वन्धमानोऽपि यो विद्वान् यदेष्टव्यं तैरपि ।
य यागि परमं ज्ञानं यत्र गत्वा न शोषति ॥

अमृतममृतं परं यान्ति शिवानयम् ।
अमृतममृतं हि मा गतिर्मोक्षकाङ्क्षाम् ॥

यो प्राण्य जगज्जल, स्यादिति मन्थानि पक्षिताः ।
न दाभेनं तपोभिश्च न यज्ञेनापि विद्वया ।

प्राप्यते मगिन्नृजटा या विमुक्ते तु अभ्यते ।
गानाङ्गी विषयाश्च चास्यामादा जुगुप्सताः ।

किन्तिपे, पुनरेष्टा ये विप्रिष्टे, पातकेष्ट्या ।
भयत्र परमं तेषामविसुक्तं विदुर्लभाः ।

अविसुक्तं परं ज्ञानमविसुक्तं परं मदम् ।
अविसुक्तं परं तत्त्वमविसुक्तं परं शिवम् ॥

जन्मा ये नैत्रिकीं दीप्तामविसुक्ते वमन्ति ये ।
तेषां तत्र परमं ज्ञानं ददात्यन्ते परं मदम् ।

प्रयागं नैमिषं पुण्यं श्रीशैलोऽथ हिमालयः ।
देदार भद्रकर्मणं गया पुष्करमेव च ।

कुदक्षेत्रं दक्षकोटिर्नर्मदा स्यात्तत्त्वमम् ।
ज्ञानममृतं ज्ञानात्तु फोकासुखमदुक्तम् ॥

प्रयागं विषयेज्ञानं गोकर्णं भद्रकर्मकम् ।
इत्यानि पुण्यस्थानानि चैत्रं नरे विदुस्तानि तु ॥

न यात्यन्ति परं भोजं वाराणस्यां तथा मत्ताः ।
वाराणस्यां विप्रिष्टेयं गङ्गा विप्रममाग्निः ।

प्रविष्टा नाशयेत् पापं जन्मान्तरयते, कृतम् ।
अन्यत्र जुभगा गङ्गा श्राद्धं दानं तपो लपः ।

प्रयानि सन्मयेतान् वाराणस्यां सुदुर्लभम् ।
यजेत जुहुयात्तु ददात्तं धेयतेऽमरान् ।

पापुभरयश्च सततं वाराणस्यां स्थितो नरः ।
यदि पापो यदि शत्रो यदि वा धार्मिको नरः ।

वाराणसीं समाधात् पुनानि सकलं नरः ।
वाराणस्यां महादेव धेयं यन्ति सुवन्ति वै ।

सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते विप्रिया गयेन्नराः ।
अन्यत्र योगज्ञानाभ्यां सस्यासाद्य नामतः ।

प्राप्यते तत्र परं स्थानं सद्यसेषेयं जन्मनः ।
ये भक्ता देवदेवेशं वाराणस्यां वसन्ति वै ।

त विन्दन्ति परं मोक्षमेतेनैव तु जन्मना ।
यत्र योगक्षया ज्ञानं सुक्तिरेकेन जन्मना ।

अविसुक्तं तदासाद्य नामज्ज्ञेयपोवनम् ।
ज्ञानाज्ञानाभिनिष्ठानां परमानन्दमिच्छताम् ।

या गतिर्विद्विताः सुभु सविसुक्ते न्यतस्य तु ।
यानि चैवाविसुक्तस्य देहे भुक्तानि हवन्ति ॥

पुरी वाराणसी तेभ्य स्थानेभ्यो ज्ञापिका मुभा ।
यत्र साक्षात् महादेवो देहान्ते खयमोक्षरः ।

याच्ये तारकं ब्रह्म तत्रैव ह्यविसुक्तके ।
तत्तत् परतरं तत्त्वमविसुक्तमिति श्रुतम् ।

एकेन जन्मना देवि वाराणस्यां तदाप्नुयात् ।
भूमध्ये नाभिमध्ये च हृदये चैव मूर्ध्नि ।

यथाविसुक्तमादिष्टे वाराणस्यां यवस्थितम् ।
वारणायास्तथा चास्या मध्य वाराणसी पुरी ।

तत्रैव सस्थित भद्रं नित्यमेवाविसुक्तकम् ।
वाराणस्यां परं स्थानं न भूतं न भविष्यति ॥

यत्र वाराणसी देवो महादेवाधिरीश्वरः ।
तत्र देवा, सगन्धर्वा, सद्योऽमराश्च वा ।

वाराण

उपासते मां सततं देवदेवः पितामहः ॥
महापातकिनो ये च ये च वै पापकृतमाः ।
वाराणसीं समासाद्य ते यान्ति परमा गतिम् ।
तस्मान्मुमुक्षुर्विविशो वसेद्दे मरणान्तिकम् ॥
वाराणस्यां महादेवाज्ज्ञानं लब्ध्वा विमुच्यते ।
किन्तु विज्ञा भविष्यन्ति पापौघहतचेतसः ॥
यथा नारायणः श्रेष्ठो देवानां पुरुषोत्तमः ।
यथेश्वराणां गिरिशः स्थानानां वै तदुत्तमम् ॥
ये, समाराधितो रुद्रः पूर्वस्मिन्नेव जन्मनि ।
ते विन्दन्ति परं चैत्रमविसृज्य शिवराज्यम् ॥
ये स्मरन्ति सदा काल वदन्ति च पुरीमिमाम् ।
तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहासुत्रं च पातकम् ॥
अथ चक्षुर्मिदं स्थानं सेवितं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
नृनानां पुनर्जन्म न भूयो भवसागरे ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वाराणस्यां वसेन्नरः ।
योगी वाप्यथवायोगी पापी वा पुण्यकृतम् ॥”
इति कौर्म २८ अध्यायः ॥ ॥

अन्यत्र ।
“वाराणसी नाम पुरी गङ्गातीरे मनोहरे ।
वरणायास्तथा वसेर्मध्ये चापाकृतिः सदा ॥
स्वयं वृषध्वजस्तत्र नित्यं वसति योगिनाम् ।
सदा प्रीतिकरो योगी स्वयं चाप्यात्मचिन्तकः ॥
वियतुस्या सा पुरी नित्यं भग्योगवलादभृता ।
दिशं ज्ञानं ददात्येव तत्र यो न्नियते जनः ॥
तस्मै स्वयं महादेव संसारयन्त्रिसुक्तये ।
स भूत्वा परमो योगी नृतस्तत्र भवान्तरे ॥
सुलभेनैव निर्वाणमाप्नोति स्मरहासमः ।
योगयुक्तो महादेवः पार्वत्या सहितः सदा ॥
देवगन्धर्व्यचाणां मानुषाणाञ्च नित्यशः ।
श्रेष्ठो हरः प्रकाशश्च चैत्र तच्च प्रकाशितम् ॥
न तत्र कामदो देवो न चिराच्च प्रसीदति ।
व्याराधितश्चिरं भक्त्या निर्वाणाय प्रसीदति ॥
गौर्यादिवर्जिता सा तु पुरी तत्र न गच्छति ।
योगस्थानं महाचैत्रं कदाचिदपि प्राङ्करी ॥
आसन्नं युवयोः चैत्रमिदं वाराणसी तु यत् ।
कथितं नातिदूरे च वर्तते मरसत्तमौ ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ ॥
अथ काशीयात्राविधिः ।

स्तन उवाच ।

“यात्रापरिक्रमं ब्रूहि जनानां हितकाम्यया ।
यथावत् विद्विकामानां सत्यवत्याः सुतो मम ॥

यास उवाच ।

निशामय महाप्राज्ञ सोमहर्षण वचमि ते ।
यथा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकेभ्युदे ॥
सचेजमादौ सन्नाय चक्रपुष्करिणीष्वने ।
सन्तर्प्य देवान् सपितृन् ब्राह्मणाञ्च तपस्विनः ॥
आदित्यं द्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम् ।
नमस्कृत्य ततो गच्छेत् द्रष्टुं दुर्लभविनायकम् ॥
ज्ञानवापीमुपसृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् ।
तारकेशं समभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥
ततः पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चनीर्थिका ।
देनन्दिनी विधातया महाफलमभीषुभिः ॥ ॥

वाराण

ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्या सर्वार्थसिद्धये ।
द्विसप्तत्यतनानाञ्च कार्या यात्रा प्रयत्नतः ॥
कृष्णां प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि ।
अथवा प्रतिभूतश्च चैत्रसिद्धिमभीप्सुभिः ॥
तत्तत्तीर्थं कृतस्नानस्तत्तत्सिद्धिं कृतार्चनः ।
मौनेन यात्रां कुर्वानः फलं प्राप्नोति यात्रिकः ॥
ॐकारं प्रथमं पश्येत् मन्त्रोदयं कृतोदकः ।
त्रिपिष्टपमहादेवं ततो वै कृतिवाससम् ॥
रत्नेश्वराय चन्द्रेशं केदारश्च ततो ब्रजेत् ।
धर्मेश्वरश्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विश्वकर्म्मेश्वरश्च मणिकर्णेश्वरं ततः ।
अविसृक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्चयेत् ।
एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या चैत्रवासिभिः ॥
यस्तु चैत्रमुत्तिवापि नैतां यात्रां समाचरेत् ।
विज्ञास्तस्योपजायन्ते चैत्रोच्चाटनसूचकाः ॥ ॥
अष्टायतनयात्रायां कर्त्तव्या विज्ञानान्तये ॥
दक्षेशः पार्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः ।
गङ्गेशो नर्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः ॥
अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यक्षमि विशेषतः ।
दृष्ट्वायेतानि लिङ्गानि महापापापशान्तये ॥ ॥
अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरौ सदा ।
सर्वविघ्नोपहन्तौ च कर्त्तव्या चैत्रवासिभिः ॥
शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणास्नानपूर्वकम् ।
स्नानं सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः ॥
स्वर्गलतीर्थं सुस्नातः पश्येत् स्वर्गलमौश्वरम् ।
स्नात्वा मन्दकिनीतीर्थे द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः ॥
पश्येद्विरग्यगर्भाखं तत्र तीर्थं कृतोदकः ।
पञ्चचूडद्वदे स्नात्वा व्योमस्थानं ततोऽर्चयेत् ॥
चतुःससुद्रूपे तु स्नात्वा देवं ततोऽर्चयेत् ।
देवस्थाने तु या वापी तत्रोपसर्जने कृते ।
सुकृतेन ततः पश्येत्तत्कूपविहितोदकः ।
दण्डखाते नरः स्नात्वा आग्नेशं पूजयेत्ततः ॥
शौनकेश्वरकुले तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्चयेत् ।
जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमां नरः ॥
कचिन्न जायते भूयः संसारे दुःखसागरे ।
समारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णां चतुर्दशीम् ॥
एतत्क्रमेण कर्त्तव्यायेतदायतनानि वै ।
इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यभिजायते ॥
अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्येकादशायतनोद्भवः ।
अग्नीध्रकुण्डसुस्नातः पश्येदग्नीध्रमौश्वरम् ॥
उर्वशीशं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम् ।
आषाढीशं ततो दृष्ट्वा भावभूतेश्वरं ततः ॥
लाङ्गलीशमथास्त्रोक्तं ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ।
ततो मनःप्रकाशेशं प्रीतिकेशमथो ब्रजेत् ॥
मदालेश्वरं तस्मात् तिलपथेश्वरं ततः ।
यात्रेकादशलिङ्गानामेषा कार्या प्रयत्नतः ॥
इमां यात्रां प्रकुर्वानो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः ॥ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् ॥
शुक्रपञ्चदशीयायां या यात्रा विश्वदृष्टिका ।
गोप्रेक्षतीर्थं सुस्नाय सुखनिर्मालिनीं ब्रजेत् ॥
व्योमवापां नरः स्नात्वा व्योमगौरिं समर्चयेत् ।
श्रीभाग्यगौरीं संपूज्या ज्ञानवापां कृतोदकैः ॥

वाराण

ततः शृङ्गारगौरीश्च तत्रैव च कृतोदकः ।
स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाचीं ततो ब्रजेत् ॥
सुस्नातो ललितातीर्थे ललितामर्चयेत्ततः ।
स्नात्वा भवानीतीर्थं तु भवानीं परिपूजयेत् ॥
मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्य विन्दतीर्थकृतोदकैः ।
ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीसम्पदये ॥
इमां यात्रां नरः कृत्वा चैत्रेऽस्मिन्नुत्तिष्ठन्नि ॥
न दुःखैरभिभूयेत इहासुत्रापि कुञ्चितम् ॥ ॥
कुर्व्यात् प्रतिपद्यतीं पूजां विज्ञेशितुः सदा ।
ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशाद्देवा वै मोदका मुदे ॥
भौमे भैरवयात्रा च कार्या पातकहारिणी ।
रविवारे रवेर्यात्रां वष्ट्यां वा रविसयुजि ॥
तथैव रविसप्तम्यां सर्वविघ्नोपशान्तये ।
नवम्यामथवा वष्ट्यां चण्डीयात्रा शुभावहा ॥ ॥
अन्तर्गृहस्थ यात्रा वै कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् ।
प्रातः स्नानं विघ्नायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् ।
नमस्कृत्वा च विश्वेशं स्थित्वा निर्वाणमण्डपे ।
अन्तर्गृहस्थ यात्रा हि करिष्येऽघौघशान्तये ॥
एह्यैवा नियमश्चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् ।
स्नात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णेशमर्चयेत् ॥
कम्बलाश्वतरौ नागौ वासुकीशं प्रणम्य च ।
पर्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ॥
ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः ।
ततो वै सोमनाथश्च वराहश्च ततो ब्रजेत् ॥
ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तीश्वरं ततः ।
कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवन्नन्तथ ॥
वेदनार्थं ततो गत्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च ।
गोकर्णेशं ततोऽभ्यर्च्य द्वाटकेशमथो ब्रजेत् ॥
अस्थिचैपतडागेऽथ दृष्ट्वा वै कौकेशेश्वरम् ।
भास्वभूतं ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः ॥
चित्रघण्टां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् ।
पितामहेश्वरं गत्वा ततस्तु कलेश्वरम् ॥
चन्द्रेणन्तथ वीरेशो विज्ञेशोऽग्नीश एष च ॥
नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः ।
सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्वविघ्नहृन् ॥
वशिष्ठवामदेवौ च नृसिंहपधरादुभौ ।
द्रष्टव्यौ यत्नतः काश्या महाविघ्नविनाशनौ ।
श्रीमाविनायकं नाथ करुणेशं ततो ब्रजेत् ॥
त्रिसन्धेशो विशालाचीं धर्मेशो विश्वाङ्कुका ।
आशाविनायकश्चाथ वृहदित्यस्ततः पुनः ॥
चतुर्वर्गेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मेशस्तु ततः परम् ।
ततो मनःप्रकाशेशं ईशानेश्वरं परम् ॥
चण्डीचण्डीश्वरीं दृष्ट्वा भवानीश्वरीं ततः ।
दुर्लभं प्रणम्य च ततो राजराजं समर्चयेत् ॥
लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्यस्ततस्तु नकुलीश्वरः ।
परार्थेशमथो नत्वा परमेश्वरं ततः ॥
प्रतिपदेश्वरश्चापि निष्कलङ्केशमेव च ।
मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्य ततः अक्षरेश्वरम् ॥
गङ्गेशोऽर्च्यस्ततो ज्ञानवापां स्नानं समाचरेत् ।
नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः ॥
दण्डपाणिं महेशश्च मोक्षेशं प्रणम्य ततः ।
वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविसृक्तेश्वरं ततः ॥

विनायकांस्ततः पञ्च विश्वनाथं ततो ब्रजेन ।
ततो मीनं विष्टव्याथ मन्त्रमेनसदीरयेत् ॥
अन्तर्गृहस्य यात्रेयं यथावद्व्यस्यया कृता ।
न्यनातिरिक्तया शम्भुः प्रीयतामनया विभुः ॥
इति मन्त्रं समुच्चार्य चण्ड वै सुक्तिमण्डपे ।
विश्राम्य यायाङ्गवनं निष्पापं पुण्यवान्नरः ॥३॥
स प्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्वतः ।
कार्या यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसम्प्लव्ये ॥
नवम्यां पञ्चदश्यां च कुलस्तम्भं समर्चयेत् ।
दुःखरुद्रपिशाचत्वे न भवेदस्य पूजनात् ॥
श्रुत्वा पूर्वमिमां यात्रां कर्त्तव्यास्तीर्थवासिभिः ।
पर्वस्यपि विशेषेण कार्या यात्राश्च सर्वतः ॥
न वन्त्य दिवसं कुर्यात् विना यात्रां कश्चित् कृतौ ।
यात्राद्वयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् ।
आदौ स्वर्गतरङ्गिण्यास्ततो विश्वेशितुर्भुवम् ॥
यस्य वन्त्य दिनं जातं काश्या निवसत सतः ।
निराशा पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिनेऽभवन् ॥
स दृष्टः काजसर्पेण स दृष्टो न्यतुना स्फुटम् ।
स सुदृष्टश्च दिवसे विश्वेशो यत्र नेचितः ॥
सर्वतीर्थेषु सन्नौ स सर्वयात्रां यथात् स च ।
मणिकर्णान् यः स्नातो यो विश्वेशं निरैक्षत ॥
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः ।
दृष्टो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातया मणिकर्णिका ॥
यास उवाच ।

सुतः स्नान्दमिमं श्रुत्वा काशीमाहात्म्यमुत्तमम् ।
नरो न निरयं याति कृत्वाप्यध्वजसहस्रकम् ॥

इति काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥

वाराणसेयः, त्रि, (वाराणसी + "नद्यादिभ्यो
टक्" ॥४॥२॥६॥ इति टक् ॥) वाराणसीजातः ।
वाराणसी शब्दात् घ्येयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
वारासन, स्त्री (वारां व्याचनम् ।) जलाधारः ।
तत्प्रत्ययः । वा.सदनम् २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वाराह, पुं, महापिण्डीतकृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ वराह एव (वराह + स्वार्थे अण् ।)
वाराहः । (कल्पमेद । यथा, भागवते । ३ ।
११ । ३७ ।

"अयन्तु कथितं, कल्पो द्वितीयस्यापि भारतः ।
वाराह इति विख्यातो यत्रासीत् शूकरो
हरिः ॥"

वराहस्येदमिति । वराह + तस्येदमित्यण् ।)
तत्सम्बन्धिनः, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । २।४।२ ।

"साज्येन पायसेनैव मधुना मिश्रितेन च ।
भक्ष्येर्म्भे फलेक्ष्वे मांसेवाराहहारिणेः ॥"

स्त्री तीर्थमेद । यथा, महाभारते । ३।८।१८ ।
"ततो गच्छेत् धर्मेण । वाराह तीर्थस्तुतमम् ।

विष्णुर्वराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ॥"
पुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १।१।८ ।

"चतुर्विंशतिसाहस्रं वाराहं परमाहुतम् ॥"
वाराहकर्णौ, स्त्री, (वाराहकर्णं इव पञ्चमस्त्यस्याः ।

वाराहकर्णं + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
अश्वगन्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाराहपत्नी, स्त्री, (वाराहस्तत्कर्णं इव पञ्च-
मस्त्यस्याः । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
अश्वगन्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाराहाङ्गी, स्त्री, (वाराहमिवाङ्गमस्याः । ङीष् ।)
दन्तीदृशः । इति भावप्रकाशः ॥

वाराही, स्त्री, (वाराह + ङीष् ।) अक्षाग्या-
दाष्टमाष्टकान्तर्गतमाष्टकाविशेषः । यथा,—

"वराहरूपधारी च वराहोपम उच्यते ।

वाराहजननी चाथ वाराही वराहजना ॥"

इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५ ॥

योगिनीविशेषः । यथा,—

"दुर्गा चण्डेश्वरी चण्डी वाराही कार्तिकी
तथा ।

हरविद्या तथा काली इन्द्राणी वैष्णवी तथा ॥

भद्रकाली विशालाक्षी भैरवी कामरूपिणी ।

एतां सर्वान् योगिन्यो भङ्गारे स्नापयन्तु ते ॥"

तीर्थविशेषः । यथा,—

"वाराही यमुना गङ्गा करतोया सरस्वती ।

कावेरी चन्द्रभागा च सिन्धुभैरवसागरा ।

पञ्चाननविधानाय सान्निध्यमिह कल्पय ॥"

इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥

वराहदेवस्य शक्तिः । यथा,—

"यत्र वाराहमतुलं रूपं या विभ्रतो हरे ।

शक्तिः साध्याययौ तत्र वाराही विभ्रतौ

तनुम् ॥"

इति चण्डी ॥

अपि च ।

"वाराहरूपिणीं देवीं दंष्ट्रोद्धृतवसुन्वराम् ।

सुभदां सुप्रभां शुभां वाराहीं तां नमस्कृत्यम् ॥"

इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥

वराहक्रान्ताः । चामासु इति ख्यातः । तत्-

प्रत्यायः । विष्णुकसेनप्रिया २ वृष्टिः ३ वदरा

४ । इत्यमरः । वृष्टि ५ । इति भरतः ॥ शूकरौ

६ क्रोडकन्या ७ विष्णुकसेनकान्ता ८ वराही ९

कौमारी १० जनेवा ११ प्रसन्नपुत्री १२ क्रोडौ

१३ कन्या १४ वृष्टिका १५ माघवेशा १६

शूकरकन्द १७ क्रोडः १८ वनवासी १९ कुष्ठ-

नाशनः २० वल्गः २१ अमृत २२ महावीर्यं

२३ महावधम् २४ शम्भरकन्दः २५ वराह-

कन्द २६ वीरः २७ ब्राह्मीकन्दः २८ सुककन्द

२९ वृद्धिदः ३० व्याधिघ्नता ३१ । अस्य गुणाः ।

तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । विषपित्तकफकुष्ठप्रमेह-

क्रिमिनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । बल्यत्वम् । रसा-

यणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यच्च ।

"वाराहीकन्द एवान्येऽस्मैकाराशुको मतः ।

अनूपे च भवेद्देशे वाराह इव लोमवान् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

श्यामापत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेदिनीमते

पवर्गोऽयवकारादिरयं शब्दः ॥

वारि, स्त्री, (वारयति ह्यधामिति । वृ + णिच् +

"वसिष्ठपियजिनिजनिजसिद्धिनिवाशिवादिवा-

रिभ्य इष् ।" उणा० ४ । १२४ । इति इष् ।)

चलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३ ॥ (यथा,
मनौ । ४ । ६३ ।

"न कुर्वीत दृष्टा चेष्टां न वार्यञ्जलिना पिवेत् ।
नीलङ्गे भग्येत् भक्ष्यान् जातु स्यात् कृत्तुहली ॥"

द्विविधेषु तस्य निषेधविधौ यथा,—

"ईशाने चापि पूर्वमिन् पश्चिमे च तयो-
तरे ।

शिविरस्य चलं भद्रमन्यवाशुभमेव च ॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलण्डजन्मखण्डे २२ अध्यायः ॥

जलक्रीडायां वर्गनीयानि यथा,—

"जलक्रीडौ सरासोभचक्रहसापसर्पणम् ।

पद्मनानिपयोविन्दुद्वयागा भूषणच्युतिः ॥"

इति कविकल्पलतायाम् १ स्रवके ३ कुसुमम् ॥

क्रीडेरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वारिः, स्त्री, (वारयतीति । वारि + इण् ।)

वाक् । सरस्वती । गजबन्धनी । हस्तिबन्धन-

भूमिः । (यथा, रघौ । ५ । ४५ ।

"स ह्यारविन्देऽपलघुक्रियेण

हस्तेन तीराभितुल्यं सशब्दम् ।

बभौ स भिन्दन् दृष्टतन्तरङ्गान्

वार्यगलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥"

वन्दि । कएदीति भावा । इति मेदिनीकार-

हेमचन्द्रौ ॥ (वरणीये, त्रि । यथा, वाजसनेय-

संहितायाम् । २१ । ६१ ।

"बहुभ्य आ सङ्गतेभ्य एव मे देवेषु वसु वार्या-

यस्यते ।"

"एषोऽभिर्मेमस्य देवेषु वारि वरीतुं योग्यं
वारि वरणीयं वसु धनमायस्यते ॥" इति तद्वाक्यं
महौघरः ॥

वारिकण्टकः, पु, (वारिण्य कण्टक इव ।) शृङ्गा-
टक । इति जटाधरः, त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिकर्णिका, स्त्री, (वारिण्य कर्णा इव पञ्चा-
यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् । स्वार्थे कन् ।

टाप् पूर्वङ्खञ्च ।) खन्डी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पाप्ता इति भाषा ॥

वारिकपूरः, पुं, (वारिण्य कपूर इव ।) इक्षि-
मतस्य । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिकुल, पु, (वारिण्य कुल इव वक्रत्वात् ।)

शृङ्गाटक । इति शब्दरत्नावली ॥

वारिकुलकः, पुं, (वारिकुल + स्वार्थे कन् ।)

शृङ्गाटक । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिक्रिमि, पु, (वारिण्य, क्रिमिः ।) जलौकाः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिचत्वरः, पुं, (वारिचि चत्वर इव ।)

कुम्भिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिचरः, पु, (वारिण्य चरतीति । चर + ट् ।)

मत्स्यः । इति धनञ्जयः ॥ (यथा, भागवते ।

६ । ६ । २३ ।

"यस्योऽयं जगतीं स्तनाव

मनुर्यथावधं ततार दुर्गम् ।

स एव नृणां भयाद्दुर्गतात

आनाश्रितान् वारिचरोऽपि नूनम् ॥"

वारिधिः

जलचरणनुमात्रे, त्रि॥ (यथा, महाभारते। १२। २४७। १८।
 “यथा वारिधिरः पक्षी न लिप्यति जले चरन्।
 विसृक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते॥”)
 वारिचामरं, स्त्री, (वारिणश्चामरमिव तदा
 कारपुञ्जवत्त्वात्।) शैवालः। इति त्रिकाण्ड-
 शेषः॥
 वारिणं, स्त्री, (वारिणि जायते इति। जन+ङः।)
 द्रोणीलवणम्। गौरसुवर्णम्। पद्मम्। (यथा,
 अध्यात्मरामायणे। २। ६। २।
 “स तत्र वज्राङ्कुशवारिजान्वित-
 ध्वजादिचिह्नानि पदानि सर्वतः॥”)
 लवङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (वारिजात-
 मात्रे, त्रि। यथा, महाभारते। १। ८। १४।
 “केनास्यर्थेन वृपते। इमं देशसुपागतम्।
 लिङ्गचुर्वारिणं किञ्चिदयवा नृगलिङ्गया॥”
 “वारिजं मीनपद्मादि वेति।” तट्टीकायां नील-
 कण्डः॥)
 वारिजः, पुं, (वारिणि जायते इति। जन+ङः।)
 शृङ्गः। इति हेमचन्द्रः॥ शम्भूकः। इति शब्द-
 माला॥
 वारितस्करः, पुं, (वारिणस्तस्करः। अलक्षित-
 भावेन तदपहारकत्वात्तथात्वम्।) मेघः। इति
 शब्दमाला॥ वारिशोषणकर्त्तरि, त्रि। यथा,
 “स्वरूपधारिणीं चैमामानिनाय निजा-
 श्रमम्।
 संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम्॥
 वारिजा, स्त्री, (वारिणश्चायते इति। जै+ङ।
 टाप्।) कृत्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 वारिद, स्त्री, वाला। इति शब्दरत्नावली॥
 वारिद, पु, (वारि ददातीति। दा+“आतो-
 २नुपसर्गे क।” ३। २। ३। इति कः।)
 मेघः। (यथा, ऋषट्टिकनाटके। ५। अङ्के।
 “विद्युद्धारिदगर्जितैः सचकिता तद्दर्शना-
 काङ्क्षिणी।
 पादौ नूपुरलम्कहर्मधरौ प्रक्षालयन्ती
 स्थिता॥”)
 सुक्तकः। इत्यमरः॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
 सितस्थाने। ३८ अध्याये।
 “राक्षारगवधवर्षाभूकटुकोशीरवारिदैः।
 चायमाणाष्टनारक्षापञ्चमूलविभीतकैः॥”
 वारिदातरि, त्रि। यथा, मनौ। ४। २२६।
 “वारिदक्षप्रिमाप्रोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः।
 यद्वदोभ्याणि वेष्टानि रूप्यदो रूपसुत्त-
 मम्॥”)
 वारिधिः, पु, (वारिणि धीयन्ते अस्मिन्निति।
 धा+“कर्मण्यधिकरणे च।” ३। ३। ६३।
 इति किं।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥
 (यथा, कथासरित्सागरे। १८। ३०१।
 “तद्वहोभवततारैव वारिधौ स विदूषकः।
 न जालवसरे प्राप्ते सत्त्ववानवसीदति॥”)

वारिरा

वारिनाथः, पुं, (वारिणां नाथः।) वरुणः।
 समुद्रः। मेघः। इति केचित्॥
 वारिनिधिः, पु, (वारिणि निधीयन्ते अत्रेति।
 नि+धा+किं।) समुद्रः। इति शब्दरत्ना-
 वली॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ७८।
 “पारावारिनिधेः प्राप्ताः काष्ठीरेवधुनापि ये।
 राज्ञां यात्रासु निर्यान्ति ख्याता वारिध्वजाः
 पुरः॥”)
 वारिपथिकः, त्रि, (वारिपथेन गच्छतीति। वारि-
 पथ+“उत्तरपथेनाहूतश्च।” ५। १। ७७।
 इत्यत्र “आहूतप्रकरणे वारिणङ्गलकान्तर-
 पूर्वाद्गुपसंख्यानम्।” इति वार्तिकसूत्रात् ठक्।)
 जलपथगामी। वारिपथं गच्छतीत्यर्थे णिक-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (वारिपथेन आहूतम्।
 इति काशिका॥)
 वारिपर्णी, स्त्री, (वारिणि पर्णायस्या इति॥
 वारिपर्ण+“पाककर्णपर्यपुष्पेति।” ४। १। ६४।
 इति ङीष्।) कुम्भिका। इत्यमरः। १। १०। ३८॥
 अस्या गुणाः।
 “वारिपर्णी हिमा तित्ता न्द्वौ स्वाह्नी सरा पटुः।
 दोषत्रयकरी रूक्षा शोणितज्वरशोषकतु॥”
 इति राजवल्लभः॥
 वारिपालिका, स्त्री, (वारिणि पालयति सूर्य-
 रश्मिगादिभ्यो रक्षतीति। पालि+ङ्। टाप्।
 अत इत्वम्।) खल्लिका। इति शब्दमाला॥
 वारिप्रवाहः, पु, (वारिणः प्रवाहः।) निर्मरः।
 इति शब्दमाला॥
 वारिप्रश्नी, स्त्री, (वारिजाता प्रश्नी।) वारि-
 पर्णी। इति शब्दमाला॥
 वारिवदरा, स्त्री, (वारिपरिपूर्णा वदरेष।)
 प्राचीनामलकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 वारिवालकं, स्त्री, (वारिणो बालकम्।) ह्रीवे-
 रम्। इति हारावली। १७८॥
 वारिभव, स्त्री, (वारिणे नेत्रजलाय भवति प्रभव-
 तीति। भू+अच्।) ओतोऽञ्जनम्। इति
 राजनिर्घण्टः॥ (जलमवमात्रे, त्रि॥)
 वारिमणिः, पु, (वारि मन्त्रिरिव श्यामताजनक
 यस्य। सजलमेवस्यैव लक्षणवर्णत्वात् तथात्वम्।)
 मेघः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 वारिसक्, [च्] पु, (वारि सुषतीति। सुच्+
 क्तिप्।) मेघः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
 रघौ। ४। ८६।
 “स विश्वजितमाजङ्गे यज्ञं सर्वस्वदर्शयन्।
 आदानं हि विसर्गाय सतां वारिसुचामिव॥”)
 वारिमृजी, स्त्री, (वारिणि मृज्जं यस्याः। “पाक-
 वर्णपर्येति।” ४। १। ६४। इति ङीष्।)
 वारिपर्णी। इति शब्दरत्नावली॥
 वारिरथः, पु, (वारि रथ इव गमनसाधनत्वात्।)
 मेलकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 वारिराशिः, पु, (वारिणां राशयो यत्र।)
 समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कथा-
 सरित्सागरे। ६३। ६८॥

वारी

“तस्य भक्षयतो हस्ताक्षुतमेकमुदुम्बरम्।
 जघास शिशुमारोऽत्र वारिराशिजलाश्रयः॥”
 वारीणां राशिः। जलसमूहश्च। यथा, रघौ।
 ४। ४६।
 “शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां
 जालानि कर्षन्नुदसा स पश्चात्।
 पूर्वं तदुत्थोडितवारिराशिः
 सरित्प्रवाहस्तटसुतसर्पः॥”)
 वारिरुहं, स्त्री, (वारिणि रोहति जायते इति।
 रुह+“इगुपधञाप्रौकिरः कः।” ३। १। ३५।
 इति कः।) कमलम्। इति राजनिर्घण्टः॥
 (यथा, किराताज्जुनीये। ५। १३।
 “विकचवारिरुहन्धतं सरः
 सकलहृदयं शुचिमानसम्।
 शिवमगात्रजया च कृतार्थया
 सकलहृदयं शुचिमानसम्॥”)
 जलजाते, त्रि॥
 वारिलोमा, [न्] पु, (वारिणि लोमानि यस्य।
 यद्वा, वारिलोनि यस्य।) वरुणः। इति जटा-
 धरः॥
 वारिवदनं, स्त्री, (वारियुक्तं वदनं यस्मात्।
 तत्सुखेनेन सुखे जलनिस्वावात्तथात्वम्।) प्राची-
 नामलकम्। इति भूरिप्रयोगः॥
 वारिवरं, स्त्री, करमर्दकम्। इति जटाधरः॥
 वारिवल्लभा, स्त्री, (वारि वल्लभमस्याः। खलनक-
 त्वात्।) विदारि। इति राजनिर्घण्टः॥
 वारिवासः, पु, (वारिसमीपे वासोऽस्य। यद्वा,
 वारि पर्युषिताम्रादिजनं वासयति सुगन्धीकरो-
 तीति। वास+अच्।) शौण्डिकः। इति हेम-
 चन्द्रः। ३। ५६५॥
 वारिवाहः, पु, (वारि वहतीति। वह+“कर्म-
 ण्यण्।” ३। २। १। इति अण्।) मेघः।
 सुक्ता। इत्यमरः॥
 वारिवाहनः, पु, (वाहयतीति। वाहि+ङ्।
 वारीणां वाहनः।) मेघः। इति शब्दरत्ना-
 वली॥
 वारिशः, पु, (वारिणि सागरजले शेते इति।
 शी+ङः।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 वारिसम्भव, स्त्री, (वारिप्रधानदेशेषु सम्भव उत्-
 पत्तिर्यस्य।) जवङ्गम्। सौवीराञ्जनम्। उशी-
 रम्। इति राजनिर्घण्टः॥
 वारिसम्भवः, पु, (वारिप्रधानस्थानेषु सम्भव उत्-
 पत्तिर्यस्य।) यावनालशरः। इति राज-
 निर्घण्टः॥ (वारिषु सम्भवोऽस्य। वारिजात-
 मात्रे, त्रि। यथा, रामायणे। ५। ६६। ६।
 “इतस्तु किं दुःखतरं यमिमं वारिसम्भवम्।
 मयि यस्यामि सौमित्रे। वेदेहीमागत
 विना॥”)
 वारी, स्त्री, (वार्यतेऽनयेति। वृ+णिच्+“वसि-
 वपियजिराजिजलसदिहिनराशिवादिवारिभ्य
 इष्।” उणा० ४। १२४। इति इष्। वा
 ङीष्।) गजवन्धिनी। (यथा, रघुवक्त्रे। ५। ४५।

वारुणिः

“वभौ स भिन्दन् दृष्टतस्तरङ्गान्
वाय्वर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥”
कलसी । इति धरणिः ॥
वारीटः, पु, (वार्या गजवन्धनभूत्यामेतसीति ।
इट् + क.) हस्ती । इति शब्दमाला ॥
वारीशः, पुं, (वारीणामीशः ।) ससुद्रः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥
वारु, पुं, (वारयति रिपूनि । वृ + णिच् +
वाङ्मुलकात् उण् ।) विजयकुक्षरः । इति
हारावली । १६० ॥
वारुठः, पु, खड्गः । अन्तश्चयः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वारुण, स्त्री, (वरुणो देवतास्येति । वरुण +
अण् ।) जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शत-
भिधानचक्रम् । यथा, तिथितत्त्वे ।
“वारुणेन समायुक्ता मधौ लण्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥”
उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ ।
३ । १५ ।
“वारुणं कालिकाख्यं ग्रामं नन्दितं
शुभम् ।
सौरं पाराशरप्रोक्तमादित्यं चातिविस्तरम् ॥”
पुं, भारतस्य खण्डविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । १ । ६ ।
“इन्द्रदीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्तथा वारुणः ॥”
वरुणसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
“पश्चिमे पुष्पदन्तश्च वारुणश्च प्रशस्यते ।
उत्तरेण तु भस्माटं सौम्यश्च शुभद भवेत् ॥
उत्तुम्बरस्तथा याम्ये वारुणे पिप्पलः शुभः ।
अक्षोत्तरतो घन्यो विपरीताख्यसिद्धये ॥”
इति मातङ्ग्ये २२६ अध्यायः ॥
(यथा च महाभारते । ३ । १०२ । १ ।
“ससुद्रं ते समाश्रित्य वारुणं निधिमम्भसाम् ।
कालेयाः सप्रवर्तन्ते त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥”
वारुणकर्म, स्त्री, (वारुणं जलसम्बन्धि कर्म ।)
जलाशयखननादि । तस्य शुभाशुभकालादि
यथा,—
यम उवाच ।
“सुदिने शुभमन्त्रे चन्द्रतारावलयुते ।
सहस्रस्तु भवेद्यत्र काले तस्मिन् विधिः स्मृतः ॥
सहस्रौ तु कृते कर्तुः संपूर्णस्तम्भनोरथः ।
कर्कटे पुत्रलाभस्तु सौख्यं तु मकरे भवेत् ॥
मीने यशोऽर्थलाभस्तु कुर्मं च सुबहूदकम् ।
हृषे च मिथुने दृढिर्वृश्चिके निर्जल भवेत् ॥
पिङ्गलपिस्तु कन्यायां तुलायां सत्यसङ्गतिः ।
चित्रे मेघे धनं नाशं जलस्य कुरुते हिज्ज ।
तथा चैतेषु जमेषु वारुणं कर्म नो दिशेत् ॥”
इति बह्मपुराणे वारुणारामप्रविष्टानामा-
ध्यायः ॥
वारुणि, पु, (वरुणस्यापत्यं पुमान् । वरुण +
इण् ।) अगस्त्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । १०५ । १ ।

३५०

वारुणी

“ससुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवावृत्तिः ।
उवाच सहितान् देवावृषीन्सैव समागतान् ॥
अहं लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ॥”
वशिष्ठः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ७ ।
“स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन् भरतसत्तम ।।
यने पुण्यकृता श्रेष्ठः स्वादुस्त्वल्पलोदके ॥”
विनतापुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४० ।
“तात्पर्यं चारिष्टनेमिश्च तथैव गुरुवारुणी ।
आरुणिर्वारुणिश्चैव वेनतेया प्रकीर्तिताः ॥”
भृगुः । यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ६ । १ ।
“भृगुहं वै वारुणिः । वरुणं पितरं विद्ययाति-
मेने । तद्ध वरुणो विदाचकार ॥”
वारुणी, स्त्री, (वरुणस्येयम् । “तस्येदम् ।” ४ ।
३ । १२० । इत्यण् । डीप् ।) सुरा । (यथा,
मनौ । ११ । १४० ।
“अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ।
मतिपूर्वमनिर्देश्य प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥”
मदिराधिष्ठात्री देवी । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
६ । ६३ ।
“किमेतदिति सिद्धानां दिवि चिन्तयतां ततः ।
जभूव वारुणी देवी मदावर्कितलोचन ॥”
“वारुणी मदिराधिष्ठात्री देवी ।” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी । वरुणपत्नी । वारुणी-
वक्षभशब्ददर्शनात् । यथा, महाभारते । २ ।
६ । ६ ।
“यस्यामास्तं स वरुणो वारुण्या च समन्वितः ।
दिव्यरत्नाम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ॥”
नदीविशेषः । यथा, गो- रामायणे । २ । ७० । १२ ।
“पूर्वेण वारुणीं तीर्त्वा क्रुद्धेनैव सरस्वतीम् ।
सरांसि च प्रफुल्लानि नदीश्च विमणोदकाः ॥”
पश्चिमदिक् । इत्यमरः । १ । ३ । ५१ । (यथा,
नेघघचरिते । ४ । ६० ।
“वद् विष्णुदमाणि मदीरितै-
स्त्वजसि किं हिज्जराक्षयिष्या विधुम् ।
किमु दिव पुनरेति यदीदृशः
मतित एव निधिय हि वारुणीम् ॥”
विद्याविशेषः । यथा, तैत्तिरीयोपनिषदि ।
३ । अतीयवक्ष्यामि ६ । यथावाक्ये । “आनन्देन
जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयत्यभिष विप्र-
कीर्ति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या ॥”
अन्नानां कृयाविशेषः । यथा, अश्ववैद्यके ।
३ । १०३ ।
“शुद्धस्फटिकसङ्काशा सुस्निग्धा चैव वारुणी ॥”
शनभिधानचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ गण्ड-
दूज्या । इति मेदिनी । जे, ६८ । इन्द्रवारुणी ।
दूज्या । इति राजनिर्घण्टः ॥ शतभिधानचक्र-
शुक्लचैत्रकण्ठत्रयोदशी । यथा, स्कन्दपुराणे ।
“वारुणेन समायुक्ता मधौ लण्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥”
वारुण शतभिषा ।
“शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।
गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिकर्णग्रहे, समा ॥

वारुणः

शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।
महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलसुहरेत् ॥
अथ सद्भाविधेः सार्धकत्वाय निमित्तत्वेन मास-
पक्षतियुक्तेखानभरं महावारुणीमहामहा-
वारुण्यावुक्तेखनीये । तेन चैत्रे मासि लण्णा-
पक्षे त्रयोदश्यां तिथौ महावारुण्यां महा-
महावारुण्यां यथायथं प्रयोच्यम् । न चात्र ।
“खानं कुर्वन्ति वा नार्यश्चन्द्रे शतभिषां गते ।
सप्तजन्म भवेयुक्ता दुर्भगा विधवा ध्रुवम् ॥”
इति ॥
“त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याश्च विशेषतः ।
श्रद्धाविट्पत्न्याः खानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥”
इति प्रचेतोलावालिचचनाभ्यां स्त्रीयां श्रद्धादी-
नाश्च खाननिषेध इति वाच्यम् ।
“भोगाय क्रियते यत्तु खानं यादृच्छिकं नरे ।
तन्निविष्टं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु ॥”
इति हेमाद्रिधृतवचनेन रागप्राप्तखान एव
निषेधात् न चचरेयं तथा कल्पनात् । अत्र
त्रयोदश्यां पूर्णायां पूर्णाक्षेत्रकावे न चचादि-
सत्त्वे परदिने पूर्णाक्षेत्रे तिथिचक्रलामेऽपि पूर्व-
दिन एव खानम् । राजावपि वारुण्यादिषु
गङ्गायां खानम् ।
“दिवा रात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः ।
स्नात्वाश्वमेधर्षं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततत्फलैः ॥”
इति ब्रह्माण्डपुराणे सामान्यतः, प्रतिप्रसवात् ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥ वरुणप्रेरितदन्दा-
वनस्यकदम्बतरुकोटरनिःसृतकदवपीतवारुणी ।
यथा,—
पराशर उवाच ।
“वने विचरतस्तस्य सद्य गोपैर्महात्मनः ।
मातुषच्छृङ्खलपस्य शेषस्य धरणीधृतः ॥
निष्पादितोरुकायस्य कार्य्योर्कोविचारिणः ॥
उपभोगार्थमवर्धं वरुणः प्राह वारुणीम् ॥
अभीष्टा सर्वदा यस्य मदिरं लभजैव ॥
अनन्तस्योपभोगाय तस्य गच्छ सुदं शुभे ॥
इत्युक्ता वारुणी तेन सन्निधानमयाकरोत् ।
दन्दावनवनोन्मत्तकदम्बतरुकोटरे ॥
विचरन् वलदेवोऽपि मदिरागन्धसुतमम् ।
आध्याय मदिरातर्पणवापाय पुरातनम् ॥
ततः कदम्बात् सद्यसा मद्यधारां च लाङ्गली ।
पतन्तीं वीक्ष्य मैत्रेय प्रययौ परमां सुदम् ॥
ययौ च गोपगोपीभिः समवेतो सुदान्वितः ।
उपगीयमानो ललित गीतवाद्यविशारदैः ॥”
इति विष्णुपुराणे ५ अर्धे २५ अध्यायः ॥
वारुणीवक्षभः, पुं, (वारुण्या वक्षभः । वारुणी
वक्षभा यस्येति वा ।) वरुणः । इति शब्दमाला ॥
वारुणः, पुं, फणिर्नां राजा । इति मेदिनी । जे, १३३ ।
तत्त्वते पवर्ग्यादि । किन्तु दृधातो उळ-
प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् अन्तःस्थादौ लिखितः ।
वारुणः, पु, स्त्री, (वृ + उळः ।) नौसेकापत्रम् ।
नेत्रमलम् । कर्णमलम् । इति मेदिनी । त,
३२ ॥

वार्त्ता

वारुणी, स्त्री, (वारुण + गौरादित्वात् ङीष् ।)
हारपिण्डी । इति मेदिनी । ते, ३३ ॥
वारेन्द्री, स्त्री, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
यथा,—

“प्राच्यां मागधप्रयोगौ च वारेन्द्रीगौडराडकाः ।
वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्व्योतिषोद्याद्रयः ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

अधुना राजशाहीनामकदेशेकदेशः ॥

वार्त्ता, स्त्री, (वृत्ताणां सम्बन्ध इति । वृत्त + “तस्य
सम्बन्धः ।” ४ । २ । ३७ । इति अण् ।) वचनम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (वृत्तस्येदमित्यण् ।) वृत्त-
सम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—

“वार्त्तां वित्तप्रदं सिद्धं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वार्त्ता, स्त्री, (वृत्तस्यापत्यं स्त्री । वृत्त + अण् ।
ङीष् ।) स्त्रीविशेषः । (यथा, महाभारते ।
१ । १६७ । १५ ।

“तथैव सुनिजा वार्त्ता तपोभिर्भावितात्मनः ।

सङ्गताभूद्दृश भ्रातृमेकनाम्नः प्रचेतसः ॥”

इयं हि मारिषापरनाम्नी यक्षुनेरौरसात्
प्रन्वोचागर्भगता सती यस्यात् वृत्तेभ्य उत्पन्ना ।
तत्कथा यथा, विष्णुपुराणे । १।१५।१—५३ ।

पराशर उवाच ।

“तपश्चरतुसु पृथिवीं प्रचेतःसु महीरुहाः ।
अरक्ष्यमाणामावब्रुवन्भूवाय प्रजाक्षयः ॥
नाशकम्मारतो वातुं वृतं खमभवद् हुमैः ।
दशवर्षसहस्राणि न श्रेकुञ्चैतु प्रजाः ॥
तद् दृष्ट्वा जलनिष्क्रान्ताः सर्वे क्रुद्धाः प्रचेतसः ।
सुखेभ्यो वायुमन्त्रिषु तेऽखजन् जातमन्यवः ॥
उत्क्रान्तय तान् वृत्तान् कृत्वा वायुरशोषयत् ॥
तानभिरदृष्ट्वा घोरस्तत्राभूद् हुमसंक्षयः ॥
हुमक्षयमथो दृष्ट्वा किञ्चिच्छिष्टेषु शाखिषु ।
उपगम्यान्नवीदेतान् राजा सोमः प्रजापतीन् ॥
कोप यच्छत राजानः श्वश्रुष्वश्च वचो मम ।
सन्तानं वः करिष्यामि सह क्षितिरुहैरहम् ॥
रत्नभूता च कथंयं वार्त्तयौ वरवर्णिनी ।
भविष्य जानता पूर्व मया गोभिर्निर्वहिता ॥
मारिषा नाम नाम्निषा वृत्ताणामिति निर्मिता ।
भार्या वोऽस्तु महाभागा ध्रुवं वंशविवह्विनी ॥
युष्माकं तेजसोऽर्हं न मम चार्हं तेजसः ।
अस्यासुप्तस्यते विद्वान् दक्षो नाम प्रजापतिः ॥
मम चांशेन संयुक्तो युष्मत्तेजोमयेन वै ।
अग्निनामिसमो भूयः प्रजाः सवर्द्धयिष्यति ॥
कञ्चुर्नाम सुनिः पूर्वमासीद् देवविदां वरः ।
सुरभ्यो गोमतीतीरे स तेषु परमं तपः ॥
तत्त्वोभाय सुरेन्द्रेण प्रन्वोचाख्या वराधराः ।
प्रयुक्ता चोभयामास तद्वर्षि सा शुचिस्मिता ॥
चोभित, स तया सार्द्धं वर्षाणामधिकं शतम् ।
अतिष्ठन्मन्दरोण्यां विषयासक्तमानसः ॥
सा तं प्राह महात्मानं गन्तुमिच्छाम्यहं दिवम् ।
प्रसादसुखो ब्रह्मन् अमुनां दातुमर्हसि ॥
सयैवसुक्तः स सुनिक्षिप्त्वासासक्तमानसः ।

३५१

वार्त्ता

दिनानि कतिचिद् भद्रे स्वीयतामित्यभाषत ॥
एवमुक्ता ततस्तेन सार्द्धं वर्षशत पुनः ।
बुभुधे विषयासक्तौ तेन सार्द्धं महात्मना ॥
अमुनां देहि भगवन् ब्रह्मामि त्रिदिवालयम् ।
उक्तस्येति स सुनिः स्वीयतामित्यभाषत ॥
पुनर्गते वर्षशते सार्धिके सा शुभानना ।
यामौल्याह दिवं ब्रह्मन् प्रणयस्मितशोभनम् ॥
उक्तस्यैवं स सुनिरुपगुह्यायतेक्ष्याम् ।
प्राहस्यतां क्षणं सुभु चिरं काल गमि-

त्यसि ॥

तच्छापभीता सुश्रीणी सह तेनर्षिणा पुनः ।
शतद्वयं किञ्चिदूनं वर्षाणामन्वतिष्ठत ॥
गमनाय महाभागो देवराजनिवेशनम् ।
प्रोक्तः प्रोक्तस्यया तन्वा स्वीयतामित्यभाषत ॥
तं सा प्रापभयाद् भीता दाक्षिण्येन च

दक्षिणा ।

प्रोक्ता प्रणयभङ्गार्त्तिवेदनी न जहौ सुनिम् ॥
तया च रमतस्तस्य महर्षस्तदहर्निशम् ।
नव नवमभूत् प्रेम सन्ध्याविष्टचेतसः ॥
एकदा तु त्वरायुक्तो निश्चक्रामोऽटवान्मुनिः ।
निष्क्रामन्तश्च कुत्रेति गम्यते प्राह सा शुभा ॥
इत्युक्तः स तया प्राह परिवृत्तमहः शुभे ।
सन्वोपाक्षिं करिष्यामि क्रियाजोपोऽन्यथा

भवेत् ॥

ततः प्रहस्य तृप्तिता तं सा प्राह महामुनिम् ।
किमस्य सर्वधर्मज्ञ परिवृत्तमहस्तव ॥
यद्वृत्तां विप्र वर्षाणां परिणाममहस्तव ।
गतमेतन्न कुर्वते विस्मयं कस्य कथ्यताम् ॥

सुनिरुवाच ।

प्रातस्त्वमागता भद्रे नदीतीरमिदं शुभम् ।
मया दृष्टासि तन्वङ्गि प्रविष्टा च ममाश्रमम् ॥
इयं च वर्त्तते सन्ध्या परिणाममहर्गतम् ।
उपहासः किमर्थोऽयं सद्भावः कथ्यतां मम ॥

प्रन्वोचोवाच ।

प्रयूषस्यागता ब्रह्मन् सत्यमेतन्न ते नृषा ।
किन्त्वयं तस्य कालस्य गतान्यन्द्शतानि ते ॥
सोम उवाच ।

ततः ससाध्वसो विप्रस्तां प्रपञ्चायतेक्ष्याम् ।
कथ्यतां भीरु कः कालस्तया मे रमतः सह ॥
प्रन्वोचोवाच ।

सप्तोत्तराण्यतीतानि नववर्षशतानि ते ।
मासाश्च षट् तथैवान्यत् समतीतं दिनत्रयम् ॥
ऋषिरुवाच ।

सद्यं भीरु वदस्येतत् परिहासोऽयं वा शुभे ।
दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्द्धमिहासितम् ॥
प्रन्वोचोवाच ।

वदित्वाभ्यनृतं ब्रह्मन् कथमत्र तवान्तिके ।
विशेषेणाद्य भवता पृष्टा मागांशुवर्त्तिना ॥
सोम उवाच ।

निशम्य तद् वचः सद्यं स सुनिर्गुपमन्दनाः ।
धिरुमा धिरुमासतीवेत्यं निनिन्दामानमा-

जना ॥

वार्त्ताकः

सुनिरुवाच ।

तपांसि मम नष्टानि हतं ब्रह्मविदां धनम् ।
हतो विवेकः केनापि योषिष्मोहाय निर्मिता ॥
जर्मिषट्कातिगं ब्रह्म ज्ञेयमात्मजयेन मे ।
मतिरेषा हृता येन धिक् तं काममहायहम् ॥
व्रतानि वेदविद्याभिकारणान्यखिलानि च ।
नरकयाममार्गेण सङ्गेनापहतानि मे ॥
विनिन्द्येत्यं स धर्मज्ञः स्वयमात्मानमात्मना ।
तामश्वरसमासीनामिदं वचनमब्रवीत् ॥
गच्छ पापे यथाकामं यत् कार्यं तत्कृतं त्वया ।
देवराजस्य मनुष्योऽहं कुर्वन्त्या भावचेष्टितैः ॥
न त्वां करोम्यहं भस्म क्रोधतीव्रेण वद्विना ।
सती साप्रपदं मैत्रसुखितोऽहं त्वया सह ॥
अथवा तव को दोषः किं वा कुप्याम्यहं तव ।
भमैव दोषो नितरां येनाहमजितेन्द्रियः ॥
यया शक्रप्रियार्थिन्या हतो मे तपसो व्ययः ।
त्वया धिक् तां महाभोहमङ्गूषां सुजुगुप्सिताम् ॥
सोम उवाच ।

यावदित्यं स विप्रर्षिता ब्रवीति सुमध्यमाम् ।
तावद् गलतुखेदजला सा बभूवातिवेषयुः ॥
प्रवेपमाणां सततं खिन्नगात्रकतां सतीम् ।
गच्छ गच्छेति सक्तोऽहं उवाच सुनिसत्तमः ॥
सा तु निर्मलित्वा तेन विनिष्क्रम्य तदाश्रमात् ।
आकाशगामिनी खेदं ममार्जं तरुपल्लवैः ॥
दृष्ट्वाद् दृष्टं ययौ बाला तदयारुणपल्लवैः ।
निर्मार्जमाना गात्राणि गलतुखेदजलानि वै ॥
अविद्या यत्तदा गर्भस्तस्या देहे समाहितः ।
निर्जगाम स रोमाश्च खेदरूपी तदङ्गतः ॥
त दृष्ट्वा जगद्गुर्भं एकं चक्रे तु मारुतः ।
मया चाप्यायितो गोभिः स तदा वदधे शनैः ॥
दृष्ट्वायगर्भसंभूता मारिषाख्या वरानना ।
तां प्रदास्यन्ति वो दृष्ट्वा कोप एव प्रशान्त्य-

ताम् ॥

कण्ठोरपत्यमेव सा वृत्तेभ्यश्च ससृजता ।
ममापत्यं तथा वायोः प्रन्वोचा तनया च सा ॥
स चापि भगवान् कण्डुः क्षीणे तपसि सत्तमः ।
युरुषोत्तमाख्यं मैत्रेय विष्णोरायतनं ययौ ॥
तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा चकाराराधनं हरेः ।
ब्रह्मपारम्यं कुर्वन् जपमेकाग्रमानसः ।
ऊर्ध्वबाहुर्महायोगी स्थित्वासौ भूपनन्दनाः ॥”

वार्त्ता, पु, हंसः । वारि चरतीत्यर्थे हप्रत्ययेन
नियमः । इति सुग्वोधयाकरणम् ॥

वार्त्ताकः, त्रि, (वर्णवैखनं शिष्यमस्य । वर्ण +
ठञ् ।) खेखकः । इति शब्दमात्रा ॥

वार्त्ता, स्त्री, असारम् । आरोग्यम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । ७५ ॥

वार्त्ता, त्रि, (वृत्तिरस्यस्येति । “प्रज्ञाश्रद्धार्त्ता-
वृत्तिभ्यो णः ।” ५ । २ । १०१ । इति णः ।)
निरासयः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ । वृत्ति-
शाली । इत्यजयपालः ॥

वार्त्ताकः, पुं, पक्षिविशेषः । वटेर इति भाषा ।
यथा—

वार्ताकुः

“वार्ताको वार्ताकश्चिन्नस्ततोऽन्या वार्ताका स्मृता ।
वार्ताकोऽधिकारः श्रोतो ज्वरदोषत्रयापहः ।
सुरूपः शुक्रदो बल्यो वार्ताकागुणा ततः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वार्ता, स्त्री, (वृत्तिरस्यां अस्तीति । “प्रज्ञाश्रद्धा-
र्थावृत्तिभ्यो णः ।” ५ । २ । १०१ । इति णः ।
ततश्चाप् ।) दुर्गा । यथा,—

“पञ्चादिपातनाद्देवी कृषिकर्मन्तकारणात् ।
वार्तनाद्वारणादपि वार्ता सा एव गीयते ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

वृत्तिः । जनश्रुतिः । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥
उदन्तः । (यथा, मोहसुद्धरे । ८ ।

“यावद्विज्ञोपाज्जनशक्तः

तावन्निजपरिवारो रक्तः ।

तदनुच जरया जर्जरदेहे

वार्ता कोऽपि न पृच्छति गेहे ॥”

वातिङ्गणः । कथ्यादि । इति मेदिनी । ते, ५६॥
(यथा, मनौ । ६ । ३२६ ।

“वेद्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।

वार्तायां नित्ययुक्तं स्यात् पशूनाश्चैव रक्षणे ॥”

वार्तायं चतुर्विधा । यथा, भागवते । १० । २४ । २१ ।

कृषिवाणिज्यगोरक्षाकुसीदं तुर्यस्तथ्यते ।

वार्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनिशम् ॥”

वार्ताकः, पु, (वर्ततेनेनेति । वृत् + “वृतेर्हृङ्” ।

उणा० ३ । ७६ । इति काकु । “वाहु-

लकात् उकारस्यात्त्वित्ते वार्ताकवार्ताक्यौ ।”

इत्यञ्जलदशोक्ता सिद्धम् ।) वार्ताकुः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ वार्ताकपक्षी । इति भाव-

प्रकाशः ॥

वार्ताकी, [नृ] पु, वार्ताकुः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

वार्ताकी, स्त्री, वृहती । इति भावप्रकाशः ॥

वार्ताकुः । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥

वार्ताकुः, स्त्री, (वर्तते इति । वृत् + “वृते-

र्हृङ्” । उणा० ३ । ७६ । इति काकु ।)

खनामख्यातफलवृक्षः । वेगुन इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । हिङ्गुली २ विह्वी ३ भण्टाकी ४

दुष्यधर्विणी ५ वार्ताकी ६ वार्ता ७ वाति-

ङ्गण, ८ वार्ताकः ९ प्राकविह्वः १० राज-

कुशाण्ड, ११ । इति जटाधरः ॥ वार्ताकः १२

वातिगम, १३ वृताकः १४ वङ्गणः १५

अङ्गणः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ कण्ट-

वृताकी १७ कण्टाणुः १८ कण्टपत्रिका १९

निद्राणुः २० मांसकफला २१ वृताकी २२

महोदिका २३ चित्रफला २४ कण्टकिनी २५

महती २६ कटफला २७ मिश्रवर्णफला २८

नीलफला २९ रक्तफला ३० शाकश्रेष्ठा ३१

वृक्षफला ३२ वृषप्रियफला ३३ । अस्या गुणाः

कटुत्वम् । रुच्यत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तना-

शित्वम् । वलपुष्टिकारित्वम् । हृद्यत्वम् । शुष्-

त्वम् । घातेषु निन्दितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

३५२

वार्तामः

“अभिप्रदा मासतनाशिनो च

शुक्रप्रदा शोणिववर्हिणी च ।

प्लक्षासकासारुचिनाशिनो च

वार्ताकुरेषा गुणसमयुक्ता ॥

सा याला कफवातघ्नी एका सञ्चारपित्तला ।

सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रवाहनी ॥

अङ्गारपका वार्ताकुः किष्किपित्तकरी मता ।

कफमेदोऽनिलधरा सरा लघुतरा परा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अन्यत्र ।

“वृताकं खादु तौष्णीयं कटुपाकमपित्तलम् ।

ज्वरवातवलासघ्नं दीपनं शुक्रघ्नं लघु ॥

तद्वाला कफपित्तघ्नं वृहं पित्तकरं गुरु ।

वृताकं पित्तलं किष्किङ्गारोपरिपाचितम् ॥

कफमेदोऽनिलाममममममं लघु दीपनम् ।

तदेव हि गुरु स्निग्धं सतेजं लवणान्वितम् ॥

अपरं श्वेतवृताकं कुक्षुटाक्षसं भवेत् ।

तदर्शं सु विशेषेण हितं ह्रीनश्च पूर्वतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वार्ताकुः, पु (वृत् + काकुः ।) वार्ताकी । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

वार्तायन, पु, (वार्तानामयनमनेनेति ।) प्रवृत्तिः ।

तत्पर्यायः । हेरिकः २ मूढपूरुषः ३ प्रणिधिः ४

यथाह्वयः ५ अक्सरपः ६ मन्त्रवित् ७ चर, ८

घाशः ९ चारः १० । इति हेमचन्द्रः । १ ।

३६८ ॥

वार्तावहः, पु, धान्यतण्डुलादेर्वार्तां वहति यः ।

पसारी इति भाषा । तत्पर्यायः । वैवधिकः २ ।

इत्यमरभरतौ ॥ वार्तावहः ३ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ सवादवाहके, त्रि ॥

वार्ताक, पु, (वृत्ति वेदेति । वृत्ति + उक्थादित्वात्

ठक् ।) प्रवृत्तिः । चर, । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (यथा, कथाचरित्सागरे । ३४ । ७६ ।

“दुर्गतो वार्ताकजानो लोभात् किं नाम ना

चरेत् ॥”

(वार्ता कथ्यादिकश्च साधुः । ठक् ।) वैश्यः ।

(वार्ते चारोग्ये साधुरिति । ठक् ।) वार्ताक-

पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्ताकी । इति

शब्दरत्नावली ॥ (वृत्तौ सधुरिति । वृत्ति +

“कथादिभ्यष्ठक् ।” ४ । ४ । १०२ । इति ठक् ।

खजहस्तिनिपुणे, त्रि ॥)

वार्ताक, स्त्री, (वृत्तिर्यन्थश्चविह्वति । तच्च

साधु । वृत्ति + “कथादिभ्यष्ठक् ।” ४ । ४ । १०२ ।

इति ठक् ।) उक्ताशुक्तदुस्तार्थयुक्तौकारक-

ग्रन्थः । यथा,—

“उक्ताशुक्तदुस्तार्थयुक्तौकारितु वार्ताकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वार्ताका, स्त्री, (वार्ताक + टाप् ।) पक्षिविशेषः ।

बटेर इति भाषा । तत्पर्यायः । विष्णुलिङ्गी २ ।

इति हारावली ॥

वार्ताम, पु, (वृत्तं इन्द्रस्यापत्वं पुमान् । वृत्तं हन-

+ अण् ।) अङ्गुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वार्द्धिः

जयन्तः । वृद्धसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, भाग-
वते । ६ । १२ । ३४ ।

“तदा च खे दुःखमयी विनेदु-

गन्सर्वसिद्धाः समहर्षिसिद्धाः ।

वार्द्धिलिङ्गैस्तमभिष्टवाना

मन्त्रैर्मृदा कुसुमैरभ्यर्चयन् ॥”

वार्द्धरं, स्त्री, कृष्णलावीजम् । दक्षिणावर्त्तशङ्खः ।

काकचिष्ठा । भारती । इति मेदिनी । २ । २११ ॥

वार्द्धिजम् । जलम् । आम्बवीजम् । इति विश्वः ॥

वार्द्धल, स्त्री, (वार्द्धिः सल्लिखितेति । दण +

अच् । सदा मेघाच्छन्नवृष्टिपातात्तयात्वम् ।)

दुर्दिनम् । इति मेदिनी । ले, ११६ ॥ सन्तते

पवर्गोऽयादिः ॥ (वादल इति भाषा ।)

वार्द्धलः, पु, (वार्द्धल्यतेऽनेति । दण + “पुंवि

संज्ञायां घः प्रायेण ।” १ । ३ । ११८ । इति

घः ।) मेलानन्दा । सा तु मन्थाधारः । इति

मेदिनी । ले, ११६ ॥

वार्द्धकं, स्त्री, (वृद्धाणां सम्बन्धः । “गोषोऽप्योऽोर-

श्चेति ।” ४ । २ । ३६ । इत्यत्र “वृद्धाश्चेति ।”

काशिकोक्तेः पुम् ।) वृहस्पता । (वृहस्प

भावः कर्म वेति । मनोवाहित्वात् पुम् ।)

वृहस्प भावः । वृहस्प कर्म । इति मेदिनी ।

के, ५६ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०६ ।

२४ ।

“वाल्मी वालकिया पूर्वं तद्वत् कौमारके च या ।

यौवने चापि या यौग्या वार्द्धके वनसंश्रया ॥”

त्रि, वृह । यथा, नेषधे । १ । ७७ ।

“फलानि पुण्याणि च पक्षवे करे

वयोऽतिपातोऽदृगतवातवेपिते ।

स्थिते, समादाय महर्षिर्वाह्मकाद्

घने तदातिथ्यमश्लिचि श्राखिभि ॥”

“महर्षीणां सुनिश्चिन्तानां मध्ये यो वार्द्धको वृह-

स्तस्मात् । त्रिषु स्याद्वाह्मको वृह्णे स्त्रीव तद्भाव-

सचयोरिति वल ।” इति तट्टीका ॥)

वार्द्धक, स्त्री, (वार्द्धकमेव । वार्द्धक + चतुर्वर्णादि-

त्वात् स्वार्थे ण्यप् ।) वृद्धावस्था । तत्पर्यायः ।

वार्द्धकम् २ वृहत्त्वम् ३ स्याविरम् ४ । इति

जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ५२ । ८ ।

“आत्मानं मन्यमानापि कृतकृत्यं अमान्विता ।

वार्द्धक्येन च राजेन्द्र । तपसा चैव कर्मिता ॥”

वार्द्धिः, पु, (वारि जलानि धीयन्तेऽनेति । धा +

किः ।) सस्रजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

देवीभागवते । ८ । २० । ३१ ।

“सोऽनन्तो भगवान् देवोऽनन्तसम्पन्नो महाशयः ।

अनन्तगुणवाह्मिश्च आदिदेवो महाश्रुतिः ॥”

वार्द्धिभव, स्त्री, (वार्द्धिं सस्रजे भवतीति । भू +

अच् ।) शोणिलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वार्द्धिचि, पु, (वार्द्धिचिक । एयोऽरादित्वात्

कलोपः ।) वृहगावीव । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥

(यथा, मनौ । १ । २५३ ।

“प्रियो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्वावदनकः ।

प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताभिर्वाहुर्विषया ॥”

वार्षिक

वार्षिक, पुं, (वृद्धार्थं प्रयत्नं वृद्धिः तां प्रयच्छतीति।
“प्रयच्छति गतम्।” ४।४।३०। इति ठक्।
“वृद्धेष्टुभिभावो वक्तव्यः।” इति वार्तिकोक्तः।
वृद्धिभावात्।) वृद्धिर्वाची। लभ्यसुक्। वाङ्-
स्वीर इति सुस्वीर इति च भाषा। तत्प-
र्यायः। कुसुदकः २ वृद्धाजीवः ३ वार्षिकः ४।
इत्यमरः। कुसुदः ५ कुसुदिकः ६। इति
शब्दरत्नावली। तस्य लक्षणं यथा,—
“समर्धं धान्यमादाय मधार्धं यः प्रयच्छति।
स वै वार्षिको नाम दण्डकवर्षिकृतः।”
इति स्मृतिः।
तस्य वृद्धिपञ्चमनियमो यथा, मनुः।
“अशीतिभागं वृद्धीयात् मासाद्धार्षिकः
श्रुतात्।
द्विकं शतं वा वृद्धीयात् सतां धर्ममनुसारन्।
द्विकं शतं च वृद्धानो न भवत्यर्थकल्पितो।
शतकार्षापण्येऽशीतिभागं विप्रतिकाः पणाः।”
दिकं पुराणद्वयम्। सर्वविधं नियममतिक्रम्य
अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा स्वाच्छन्द्येन यो
व्ययदति तस्यैव प्रायश्चित्तम्। व्यापदि तु
स्वयं करणे नियमातिक्रमे च न दोषः। इति
प्रायश्चित्तविवेकः। इत्याहिकतत्त्वम्।
वार्षिक, स्त्री, (वार्षिकेभावात्। वार्षिक + क्यप्।)
धान्यवर्धनम्। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा,
मगौ। ११।६२।
“कन्याया दूषणश्चैव वार्षिक्यं व्रतलोपनम्।
तद्वागाराधनादाराधनपत्यस्य च विक्रयः।”)
वार्षिक्यं स्त्री, (वार्षिकः वसुधैवकुलमिति। वार्षिक +
क्यप्।) स्त्रीलोपणम्। इति राजनिघण्टुः।
वार्षिक, स्त्री, (वार्षिक्यं इति। वार्षिक + “वर्म्मणो
क्यप्।” ५।१।१५। इति अण्।) वर्म्मण्युः।
इत्यमरटीकायां रायसुकुटः।
वार्षिक्य, पुं, (वार्षिक्यं नाशिकास्थितिः। “अण्-
नाशिकाया, सञ्चार्यं नचं चाम्बलात्।” ५।
४।११८। इति अण् नवादेशः। “पूर्व-
पदात् संज्ञायामगः।” ८।४।३। इति
कत्वम्।) पशुविशेषः। यथा,—
“विश्वं त्विन्द्रियचोयं जेतं वृद्धमजापतिम्।
वार्षिक्य, प्रोक्तेश्वरी इत्ये कथं च सन्तुष्टः।”
पक्षिविशेषः। यथा,—
“नीलश्रीषो रक्तशरीरं कण्ठपादं विततः।
वार्षिक्यः स्यात् पक्षीशो मम विष्णोरति-
प्रियः।”
तीक्ष्णं वसिष्ठपञ्चम्। यथा,—
“रोहितस्य तु मत्स्याय मासेन्वाहोमस्य च।
अभिमात्रेति वर्षाणां व्रताणि धीमि मन्त्रिणा।
माहवासाश्च सप्तमासां वसिष्ठे व्रतपार्ष-
दीम्।
अभिमात्रेति परमां प्रादुर्लभ्यतेति।”
इति शालिशपुराणे १६ अध्यायः। ४।
तन्मात्रं विष्टमिति।
“वार्धिकातिष्ठ लीह कालशाके तथा मनुः।

वार्षिक

दौहित्राभिमन्यवश्च यद्वत्तं तत् कुलोद्भवैः।
अनन्तां वा प्रयच्छन्ति वृद्धिं गौरीसुतकथा।
पितृणां नात्र सन्देहो गयाश्राद्धं च पुत्रकः।
इति मार्कण्डेयपुराणे आहकण्याध्यायः।
“त्रिविधं त्विन्द्रियचोयं जेतं वृद्धमजापतिम्।
वार्षिक्यं तं प्राहुर्याजिकाः आहकर्मणि।
रक्तयादौ रक्तशिरा रक्तचक्षुर्विष्टमः।
कण्ठवर्णश्च तथा पक्षी वार्धिक्यो मतः।”
लीह रक्तच्छागः।
“नौहित्रं स्वङ्गमिवाहुरपत्यं दुहितुस्तिसाः।
कपिलाया वृत्तयेव दौहित्रमिति चोच्यते।”
गौरीसुतः दशवर्षोद्गाढः। इति तट्टीका।
वार्षिक्य(ण)नचः, पुं, वार्षिक्यं नाशिका यस्य। नासाया
नवादेशः।) गण्डकः। गण्डार इति भाषा।
यथा,—
“वार्षिक्यं नचस्तेकचरो गणोत्साहश्च गण्डकः।”
इति त्रिकाण्डशेषः।
वार्षिक्य, पुं, (वारि जपे भट इय।) कुम्भीरः।
इति त्रिकाण्डशेषः।
वार्षिक्य, स्त्री, (वर्म्मणां सम्बन्धः। वर्म्मन् + “मिच्छा-
दिभ्योऽण्।” ४।२।३८। इति अण्।) वर्म्मसम्बन्धः।
इत्यमरटीकायां भारसुन्दरीः।
वार्षिक्य, स्त्री, (वर्म्मणां सम्बन्धः। वर्म्मन् + क्यप्।)
वर्म्मसम्बन्धः। इत्यमरटीकायां स्वामीः।
वार्षिक्य, [च] पुं, (वा वारि सृष्यतीति। सृच् +
किप्।) मेघः। इति शब्दरत्नावली। (यथा,
भागवते। १०।२४।८।
“त तात। पयस्ये च वार्षिक्यं पतिमीश्वरम्।
द्रव्येसाष्टेति सा विष्टेयं जन्ते क्रतुभिर्नराः।”)
वार्षिक्य, स्त्री, (वारिणि उद्भव उत्पत्तिर्यस्य।)
पद्मम्। इति धनञ्जयः। जलजे, त्रि।
वार्षिक्य, त्रि, (वारि + क्यप्।) वारिसम्बन्धः। वारि-
शब्दात् क्यप्प्रत्ययेन निष्पन्नम्। (इह सम्भक्तौ
+ “अहलोप्यन्तु।” ३।१।२४। इति यण्।
वरणीये, त्रि। यथा, अजिते। ३।२१।२।
“सधर्मन् देवरीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्षिक्यम्।”
निवारणीयः। यथा, महाभारते। ५।१८६।
“स्त्रीभारे परिनिम्बिस्ता पुंस्तार्थे वृत्तनिष्ठा।
भीष्टे प्रतिचिकीर्षामि नास्मि वार्षिक्येति वै पुनः।”)
वारिणिः, पुं, (वारि राशिर्यत्र।) वसुधैव। इति
पुराणम्। (वारिणश्चन्द्रात् प्रागयं स्यात्।)
वार्षिक्य, पुं, (वार्षिक्यते वेष्टते इति। वेष्ट +
क्यप्।) वार्षिक्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः।
वार्षिक्य, स्त्री, नीलोर्मिका। इति शब्दरत्ना-
वली।
वार्षिक्य, स्त्री, (वर्म्मण्येति। वर्म्म + क्यप्।) वर्म्मण्युः।
सुदुष्टमृष्टपिबोदमृष्टमागन्तमभाविप्रयोगः।
यथा,—
“इदं विभक्त्युत्पन्नमप्येतं वृद्धीनिमा।
इदं वृद्धीनिमाप्येतं मधुदेवमप्यमा।
दौहित्रे वार्षिक्ये सप्त रत्नरत्नम् इति।”
इति वृद्धीनिमाप्येतं वार्षिक्येति।

वार्षिक

वार्षिक्य, स्त्री, (वृष्टभावात्पञ्चं स्त्री। वृष्ट-
भावात् + क्यप्।) वृष्टभावात्पञ्चम्। श्रीराधा।
यथा,—
“यथा परात्परं कण्ठस्तदयं वार्षिक्यम्।”
इति पाञ्चोत्तरखण्डे १७ अध्यायः।
वार्षिक्य, स्त्री, (वर्म्मण्युः जातमिति। वर्म्म + “वर्म्मण्य-
क्यप्।” ४।३।१८। इति ठक्।) वार्षिक्य-
माणा। इति मेदिनी। के, १५६।
वार्षिक्य, त्रि (वर्म्मण्युः भवः। वर्म्म + “कासात् ठक्।”
४।३।११। इति ठक्।) वर्म्मण्युः। वार्षिक्य-
रिक्। इति मेदिनी। के, १५६। (यथा,
भागवते। ११।१२।३०।
“यथावतिविधानश्च सर्ववार्धिक्यमन्त्रः।”)
यथाच।
“शरत्काले मधुपूजा क्रियते वा च वार्षिक्यी।
तस्यां समेतमाह्लात् पठित्वं समाहितैः।”
इति मार्कण्डेयपुराणम्।
वार्षिक्यलोद्भवश्च। (यथा, अध्यात्मरामायणे।
४।४।११।
“तत्र वार्षिक्यदिनां राघवो
लीलया मनिगुह्यासु सञ्चरन्।
पञ्चमलभोगतोषितो
लक्ष्मणेन सहितोऽवसन सुखम्।”)
वार्षिक्य, स्त्री, (यथासु भवा। वर्म्म + “वर्म्मण्य-
क्यप्।” ४।३।१८। इति ठक्।) वार्षिक्य-
माणा। इति राजनिघण्टुः।
वार्षिक्य, स्त्री, (वार्षिक्यं शिला। “शाकपार्थि-
वादिनामुपधंस्यात् उत्तरपद्मोपधं।” २।१।
६०। इत्यस्य वार्तिकोक्त्या शाकपार्थिवादिवत्
समासः। एषोदरादित्वात् शस्य यः।) वरका।
इति शब्दचन्द्रिका।
वार्षिक्यः, त्रि, वर्म्मण्युः। वृष्टभावात्पञ्चं क्यप्प्रत्ययेन
निष्पन्नो वर्म्मण्युः। तत् स्यात् क्यप्प्रत्ययः।
वार्षिक्य, स्त्री, (वृष्टभावात्पञ्चं क्यप्प्रत्ययेन
निष्पन्नो वर्म्मण्युः।) वार्षिक्यम्। इति मेदिनी।
वार्षिक्य, पुं, (वार्षिक्यं नाशिका यस्य। नासाया
नवादेशः।) गण्डकः। गण्डार इति भाषा।
यथा,—
“वार्षिक्यं नचस्तेकचरो गणोत्साहश्च गण्डकः।”
इति त्रिकाण्डशेषः।
वार्षिक्य, पुं, (वारि जपे भट इय।) कुम्भीरः।
इति त्रिकाण्डशेषः।
वार्षिक्य, स्त्री, (वर्म्मणां सम्बन्धः। वर्म्मन् + “मिच्छा-
दिभ्योऽण्।” ४।२।३८। इति अण्।) वर्म्मसम्बन्धः।
इत्यमरटीकायां भारसुन्दरीः।
वार्षिक्य, स्त्री, (वर्म्मणां सम्बन्धः। वर्म्मन् + क्यप्।)
वर्म्मसम्बन्धः। इत्यमरटीकायां स्वामीः।
वार्षिक्य, [च] पुं, (वा वारि सृष्यतीति। सृच् +
किप्।) मेघः। इति शब्दरत्नावली। (यथा,
भागवते। १०।२४।८।
“त तात। पयस्ये च वार्षिक्यं पतिमीश्वरम्।
द्रव्येसाष्टेति सा विष्टेयं जन्ते क्रतुभिर्नराः।”)
वार्षिक्य, स्त्री, (वारिणि उद्भव उत्पत्तिर्यस्य।)
पद्मम्। इति धनञ्जयः। जलजे, त्रि।
वार्षिक्य, त्रि, (वारि + क्यप्।) वारिसम्बन्धः। वारि-
शब्दात् क्यप्प्रत्ययेन निष्पन्नम्। (इह सम्भक्तौ
+ “अहलोप्यन्तु।” ३।१।२४। इति यण्।
वरणीये, त्रि। यथा, अजिते। ३।२१।२।
“सधर्मन् देवरीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्षिक्यम्।”
निवारणीयः। यथा, महाभारते। ५।१८६।
“स्त्रीभारे परिनिम्बिस्ता पुंस्तार्थे वृत्तनिष्ठा।
भीष्टे प्रतिचिकीर्षामि नास्मि वार्षिक्येति वै पुनः।”)
वारिणिः, पुं, (वारि राशिर्यत्र।) वसुधैव। इति
पुराणम्। (वारिणश्चन्द्रात् प्रागयं स्यात्।)
वार्षिक्य, पुं, (वार्षिक्यते वेष्टते इति। वेष्ट +
क्यप्।) वार्षिक्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः।
वार्षिक्य, स्त्री, नीलोर्मिका। इति शब्दरत्ना-
वली।
वार्षिक्य, स्त्री, (वर्म्मण्येति। वर्म्म + क्यप्।) वर्म्मण्युः।
सुदुष्टमृष्टपिबोदमृष्टमागन्तमभाविप्रयोगः।
यथा,—
“इदं विभक्त्युत्पन्नमप्येतं वृद्धीनिमा।
इदं वृद्धीनिमाप्येतं मधुदेवमप्यमा।
दौहित्रे वार्षिक्ये सप्त रत्नरत्नम् इति।”
इति वृद्धीनिमाप्येतं वार्षिक्येति।

वाच्यः, पुं, ववाद्येकादशकरणान्तर्गतद्वितीय-
करणः । तत्र जातफलम् ।

“कायस्य कर्त्ता स्वजनस्य भर्ता
सेनाप्रणेता कुलशीलयुक्तः ।
उदारबुद्धिर्बलवान् मनुष्य-
श्चेद्वालवाख्ये जननं हि यस्य ॥”

इति कीष्टीप्रदीपः ॥

वाल्कं, त्रि, (वल्कस्य वल्कलस्य विकारः । वल्क
+ “तस्य विकारः ।” ४।३।१३४ । इति अण् ।)
वल्कलस्यविवक्षम् । स्त्रीमादि । इत्यमरः ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५ । २८ ।

“तथैवाजाविक हत्वा वल्कलं चैमश्च जायते ।
कार्पासिके हृते स्त्रीषो वाल्कलं वक्तव्यम् ॥”
वाल्कलं, त्रि, वल्कलनिर्मितम् । वल्कलस्येद
इत्यर्थे णप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वाल्कली स्त्री, मदिरा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाल्मिकिः, पुं, (वल्मिके भवः । वल्मिक + इण् ।)
वाल्मीकसुनि । इति द्विरूपकोषः ॥

वाल्मीक, पु, (वल्मीके भवः । वल्मीक + अण् ।)
रामायणकर्त्ता सुनि । तत्पर्यायः । प्राचेतस
२ वाल्मीकि ३ कविव्येष्टः ४ कुशीवशः ५
वल्मीक ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कृवि, ७
आद्यकवि ८ । इति जटाधरः ॥

वाल्मीकि, पु, (वल्मीके भवः । वल्मीक + इण् ।)
भृगुवशीयसुनिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यथा —

“रावणान्तकरो राजा रघुर्णां वंशवर्द्धनः ।
वाल्मीकिर्यस्य चरितं चक्रे भार्गवसत्तमः ॥”

इति मातृ १२ अध्यायः ॥

(यथा वा कात्यादर्शभूमिकायाम् ।

“जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाभवत ।
कवी इति ततो यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥”)

वाचदूकः, त्रि, (पुन पुनरतिशयेन वा वदतीति ।
वद + यङ् लुक् + “उल्लास्यञ्च ।” उणा० ४ ।
४१ । इति कक । “सन्वसे तु ‘यजजप-
दशामिति ।’ ३ । २ । १६६ । इति बहुलवच-
नादन्यतोऽपि भवत्युक्तप्रत्यय इति कृत्वा वाव-
दूक इति साधितम् ॥” इत्यादिदृष्टौ उल्लु-
दन्तः ।) अतिशयवचनश्रीलः । तत्पर्यायः ।
वाचोयुक्तिपटुः २ वाग्मी ३ वक्ता ४ । इत्यमरः ॥
वचक ५ सुवचा ६ प्रवाक् ७ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १६ । २४ ।
“अष्टतस्यावमन्तारो वक्तारो जनसंसदि ।
चरन्ति वसुधां कृतुर्वा वाचदूका बहुश्रुता ॥”)

वाचय, पुं तुलसीविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कृष्णवाङ्मय इति भाषा ॥

वाचुट, पु, वहिचम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वाचत, य ङ उ समक्तौ । वरणे । इति कविकल्प-
ह्रमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-सेट् । ऋषेड ।)
य ङ, वाच्यते । उ, वाचिन्वा वाचत्वा ।
समक्तिसेवनम् । इति दुर्गादासः ॥ (“ततो
वाच्यमानावाविति भट्टिः ॥

वाचत, त्रि, कृतवरणः । इत्यमरः । १।१।६२ ॥

वाश, य ङ ऋ शब्दे । इति कविकल्पह्रमः ॥
(दिवा०-आत्म०-सक०-आक्रान्ते सक०-सेट् ।)
शब्द इह तिरश्चाभे । तिरश्चां वाशित कृत-
मित्यमरात् । य ङ, वाशते पत्नी । ऋ, आव-
वाशत् । उद्वाशमानः पितरं स राममिति
भट्टी । अनेकार्थत्वादाहानार्थः । वाशित
सुरभीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वाशित वल्क-
वेष्टिते । इति विश्वप्रकाशादन्त्यान्तोऽयमपीति ।
इति दुर्गादासः ॥

वाशा, स्त्री, (वाशते इति । वाश शब्दे + “गुरोश्च
हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अण् । स्त्रियां
टाप् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाशिः, पु, (वाशते इति । वाश + णिच् + “वचि-
वपियजिराजिग्रजिसदिहनिवाशिवादीति ।”
उणा० ४ । १२४ । इति इण् ।) अग्निः । इत्यु-
णादिकोषः ॥

वाशिका, स्त्री, (वाशा + स्त्री कन । टाप् । अत
इत्वम् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाशितं, स्त्री, (वाश शब्दे + भावे क्त ।) पशु-
पक्ष्यादीनां शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । ६ । ३१ । ५३ ।

“आर्त्तप्रलापान् मा तात ! सलिलस्यः प्रभा-
विषाः ।

नैतन् मनसि मे राजन् । वाशितं शकुने-
रिव ॥”)

वाशितः, त्रि, (धातूनामनेकार्थत्वात् वाश सुरभी-
करणे + क्तः ।) सुरभीकृतः । इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥

वाशिता, स्त्री, (वाश + क्त । टाप् ।) स्त्रीमाचम् ।
करिणी । इत्यमरः ॥

वाशिष्ठः, त्रि, वशिष्ठसम्बन्धी । वशिष्ठस्येद इत्यर्थे
णप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । ११५ । २ ।

“गोमशस्तस्य तान् सर्वानाचक्षौ तत्र ताप-
सान् ।

भृगूनङ्गिरसश्चैव वाशिष्ठानय काश्यपान् ॥”

स्त्री, उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते ।
१ । ३ । १६ ।

“माहेश्वर भागवत वाशिष्ठश्च सविस्तरम् ।
एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ॥”

तौर्धमेदः । यथा, महाभारते । १ । ८४ । ४५ ।
“ऋषिकुल्यां समासाद्य वाशिष्ठश्चैव भारत ।

वाशिष्ठ समतिष्ठन् सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥”
वाशिष्ठौ, स्त्री, (वशिष्ठस्येवमिति । वशिष्ठ + अण् ।
ढीप् ।) गोमतीनदी । इति हेमचन्द्रः ॥

वाशुरा स्त्री, (वाशते अस्यामिति । वाश शब्दे
+ “मन्दिवाशमथितवचकङ्गिन् चरच ।”
उणा० १ । ३६ । इति उरण् । टाप् ।)

रात्रि । इत्यादिकोषः ॥

वाश स्त्री, (वाशतेऽस्मिन्निति । वाश + “स्कायि-
तश्चैति ।” उणा० २ । १६ । इति

रक् ।) मन्दिरम् । चतुर्थ्ययः । इति मेदिनी ।
२, ८३ ॥

वाश, पु, (वाशतेऽस्मिन्निति । वाश + “स्कायि-
तश्चैति ।” उणा० २ । १६ । इति रक् ।)
दिवसः । इति मेदिनी । २, ८३ ॥

वाय्यः, पु, (वाधते इति । वाध लोट्ने + “ख्यप्रिष्य-
प्रयवाय्यरूपपर्यतत्वा ।” उणा० १ । १०८ ।
इति षप्रत्यये ध्रुवत्वं निपातनात् ।) उष्मा ।
(यथा, रघौ । ७ । ६८ ।

“तस्याः प्रतिहन्तमवाहियादात्

सद्यो विसृजतं सुखमावभासे ।

निश्वासवाय्यापगमात् प्रपन्नः

प्रसादं मात्मीयमिवात्मदर्शः ॥”)

लोहः । इति मेदिनी । पे, ११ । अश्वः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, आभ्यासप्रश्रवाम् । ३६४ ।

“प्राज्ञ एव कदा मा श्रियन्ती मन्युकस्य-
कुचकलवा ।

अश्वनिषसुखौ सा स्तपयति वाय्येयं मम
पृष्ठम् ॥”)

वाय्यक, पुं, (वाय्य + संज्ञायां कन् ।) मारिचः ।
नटिया शाक इति भाषा । यथा,—

“मारिचो वाय्यको मार्चः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः ।
मारिचो मधुरः शीतो विष्टम्भी पित्तगुदगुरुः ॥

वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तगुद्विषमाम्बुजितुः ।

रक्तमार्चो गुर्वर्नाति सप्पारो मधुरः सरः ।

श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वाय्यका, स्त्री, (वाय्य + संज्ञायां कन् । टाप् ।
अभिधानादिभावः ।) हिङ्गुपत्री । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वाय्यिका, स्त्री, (वाय्य + संज्ञायां कन् टाप्
अत इत्वम् ।) हिङ्गुपत्री । तत्पर्यायः ।
कारवी २ पृष्ठी ३ कवरी ४ पृष्ठी ५ । इत्य-
मरः ॥ त्वक्पत्री ६ वाय्यिका ७ कर्वरी ।
इति तट्टीका ॥

वाय्यौ, स्त्री, (वाय्य + गौरादित्वात् ङीष् ।)
वाय्यिका । इति शब्दरत्नावली ॥

वाय्यौका, स्त्री, हिङ्गुपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
रोधुनी इति ख्यातश्च । अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिघ्ननाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

वास, तु क उपसेवायाम् । इति कविकल्पह्रमः ।
(अदन्त पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) उपसेवा
तु गुणान्तराधानाम् । अववाय्यश्च चन्दनः ।
इति दुर्गादासः ॥

वास, पुं, (वसन्यत्रेति । वस निवासे + “हलश्च ।”
३ । ३ । १२१ । इति वण् ।) यष्टम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, हरिवंशे । १७४ । ४४ ।

“उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते विषादं मालया, शुभे ।
नैव विधेयं वासेयं भयमस्ति परानने ॥”

वास्त्यते इति । वास + घञ् ।) वक्षम् । इति
तट्टीका ॥ (वक्ष + भावे घञ् ।) अस्यानम् ।

वासकः

इति हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ५० ।

“विहारावसधेव वीरा वासमरोचयन् ॥”)
वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥ सुगन्धः । इति
वासघातार्थदर्शनात् ॥ ॥ स्थानविशेषे वासस्य
कर्तव्याकर्तव्यत्वं यथा,—

देवयानुवाच ।

“वेदाहं तात बाष्ठापि कार्याणान् गतागतिम् ।
क्रोधे चैवाभिवादे वा वेद चापि बलावलम् ॥
शिष्यस्याशिष्यवृत्तेर्हि न चान्त्यं बुभूषता ।
तस्मात् सङ्कीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते ॥
पुंसो येनाभिनन्दन्ति वृत्तेनाभिननेन च ।
न तेषु च वसेत् प्राज्ञः श्रेयोऽर्थो मापनुद्धि ॥
ये त्वेवमभिनान्ति वृत्तेनापि जनेन च ।
तेषु साधुषु वक्तव्यं स वास श्रेय उच्यते ॥”

इति मात्से २८ अध्यायः ॥ ॥

अपि च ।

“धार्मिकैरावृते ग्रामे न आधिवह्नुले भृशम् ।
न शूद्रराज्ये निवसेत् न पाषण्डजने वृते ॥
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं पूर्वपश्चिमयो शुभम् ।
सुक्ता समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेत् द्विजः ॥
अङ्गकोशाम्बदीकूल वर्जयित्वा द्विजोत्तमः ॥
नान्यत्र निवसेत् पुण्य नान्यजग्रामसन्निधौ ॥
न सवसेच्च पतितैर्न चण्डालैर्न पुङ्गवैः ।
न मूर्खैर्न वलिमैश्च नान्यैर्नान्यावसायिभिः ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे २५ अध्यायः ॥

वास, [सू] स्त्री, (वस्यतेऽनेति । वस आच्छा-
दने + “वसेर्णिच्” उणा० ४ । २१७ । इत्य-
सुन् । स च णिन् ।) वस्त्रम् । इत्यमरः ॥
(यथा, मनौ । ४ । ६६ ।

“उपानहौ च वासश्च वृत्तमन्येन धारयेत् ॥”)

पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वासकः, पु, (वासयतीति । वासि + क्तृन्) वृक्ष-
विशेषः । वाकस इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वैद्यमाता २ सिङ्ही ३ वासिका ४ वृषः ५
अटख ६ सिङ्हास्य ७ वाजिदन्तक, ८ ।
इत्यमरः ॥ वाशा ९ वाशिका १० वृष ११
अटखः १२ वाशक, १३ । इति तट्टीका ॥
वासा १४ वास, १५ वाजी १६ वैद्यसिङ्ही १७
माहसिङ्ही १८ । इति शब्दरत्नावली ॥
वासका १९ सिङ्घपर्णी २० । इति जटाधरः ॥
सिङ्घिका २१ भिषङ्माता २२ वसादनी २३
सिङ्घसुखी २४ कण्ठीरवी २५ शितकणी २६
वाजिदन्ती २७ नासा २८ पञ्चसुखी २९
सिङ्घपत्री ३० गृगेन्द्राणी ३१ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । शीतत्वम् । काशरक्त-
पित्तकामलाकफवैकल्यज्वरवासज्वरनाशित्वम् ।
तत्पुण्यगुणाः । कटुपाकित्वम् । तिक्तत्वम् । कास-
ज्वरहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“वासको वासिका वासा भिषङ्माता च
सिङ्घिका ।

सिङ्हास्यो वाजिदन्तः स्यादाटखोऽटखकः ॥

वासक

आटखो वृषो नाम्ना विहृपण्यं च स स्तुतः ।
वासको वासकत्वं सयं, कफपित्तनाशनः ॥
तिक्तस्तुवरको वृषो जघुः शीतस्तृप्तित्वम् ।
आसकासज्वरच्छर्दिमोहकुष्ठक्षयापहः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ॥

गानाङ्गविशेषः । यथा,—

“मनोहरोऽथ कन्दर्पश्चायनन्दन एव च ।
चत्वारो वासकाः प्रोक्ताः शङ्करेण स्वयं पुरा ॥”
केषाञ्चित्कते नामान्यपि पृथक् ।

“विनोदो वरदश्चैव नन्दः कुसुद एव च ।
चत्वारो वासकाः प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(वासर' । इति वासकसंज्ञाशब्दार्थे आलङ्का-
रिकाः ॥)

वासकर्णी, स्त्री, यज्ञशाला । इति शब्दरत्नावली ॥
वासकसंज्ञा, स्त्री, (वासके प्रियसमागमवासरे
सञ्जतीति । सञ् + अच् । टाप् । यद्वा, वासक
वासवैश्च सञ्जयतीति । सञ्जि + अच् । टाप् ।)
स्त्रीयादिनायिकाभेदः । (यथा, गीतगोविन्दे ।
६ । ८ ।

“भवति विलम्बिनि विगलितलज्जा

विलपति रोदति वासकसंज्ञा ॥”)

तस्या लक्ष्यं यथा । अद्य मे प्रियवासर इत्यं
निश्चितं या सुरतसामर्थ्यं सञ्जीकरोति सा
वासकसंज्ञा । वासको वासर । अस्याश्चेष्टा
मनोरथसखीपरिहासदूतीप्रश्रवामगौविधान-
मार्गविलोकनादयः । सुधावासकसंज्ञा यथा,
“ह्यारं गुम्फति नारकातिरुचिरं यथाति
काञ्चीलतां

दीपं गच्छति किन्तु तत्र बहुलं स्नेहं न दत्ते
पुनः ।

आलीनामिति वासकस्य रजनौ कामाश्रुत्पाः
क्रियाः

साचिस्फेरसुखी नवोत्सुसुखी दूरात् समुद्री-
क्षते ॥”

मध्या वासकसंज्ञा यथा,—

“शिरस्य दर्शयितुं करोति कुतुकात् कङ्कार-
हारस्त्रजं
चित्रप्रेमज्योत्केतवेन किमपि द्वारं मसुदीक्षते ।
यद्वाद्याभरणं नवं सहचरी भूषाजिगीषामिषा-
दित्य पद्मदृश प्रतीत्य चरित स्फोराननोभूत
स्फरः ॥”

प्रौढा वासकसंज्ञा यथा,—

“कृतं वपुषि भूषणं चिकुरघोरणी धूपिता
कृता शयनसन्निधौ कसुकवौटिकासमृति ।
अकारि हरिणीदृशा भवनमेव देहत्विषा
स्फुरन्कनककेतकीकुसुमकान्तिभिर्दुर्दिनम् ॥”
मनोरथश्च यथा,—

“आवयोरङ्गयोर्देहे भूयो विरहपक्षव ।
अहेते च क्षितस्तीतं न स्यादन्योन्यवीच-
यम् ॥”

परकीया वासकसंज्ञा यथा,—

वासना

“अश्रुं स्वापयितुं कृत्वेन च तिरोधत्ते प्रदीपा-
दुरान्

घत्ते सौधकपोतपोतनिनदैः साङ्केतिकं
चेष्टितम् ।

शश्वत्पार्श्वविवर्तिताङ्गुलिकं कोलतुकपोल-
दुति

कापि कापि करास्त्रजं प्रियधिया तत्पान्तिक
न्यस्यति ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(तथाच साहित्यदर्पणे । ३ । ८६ ।

“कुर्वते मण्डन यस्याः सञ्जिते वासवैश्चरि ।
सा तु वासकसंज्ञा स्याद्विदितप्रियङ्गमा ॥”)

वासका, स्त्री, (वासक + टाप् ।) वासकवृत्त ।
इति जटाधरः ॥

वासगृह, स्त्री, (वासाय गृहम् ।) गर्भागारम् ।
इत्यमरः ॥ “हे गृहमध्यभागे शयनगृहे च
गृहान्तर्गृहे इत्येके निर्वातत्वात् गर्भं इवागारं
गर्भागारम् । वासाय गृहं वासगृहम् । वास-
वैश्वादि चात्र ।” इति भरतः ॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम् । ५३ । ७० ।

“वासगृहाणि च विन्याद्

विप्रादीनामुद्गदिगाद्यानि ।

विशताश्च यथा भवनम्

भवन्ति तान्येव वृत्तिणतः ॥”)

वासतः, पु (वास्यते इति । वाह्य शब्दे + बाहुल-
कात् अतच् ।) गर्हभ । इति शब्दरत्नावली ॥
वासतेयो, स्त्री, (वसतौ साधुरिति । वसति +
“पथतिथिवसतिस्त्वपतेर्ण्” ४ । ४ । १०४ ।
इति ङच् ।) रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(वसतिसाधुभावे, त्रि । यथा, भट्टौ । ४ । ८ ।
“वनेषु वासतेयेषु निवसन् पथैस्तरः ।
श्रयोत्यायं नृगान् विध्यन्नातिथेयो विचक्रमे ॥”)

वासनं, स्त्री, (वास्यते इति । वासि + ल्युट् ।)

धूपनम् । वारिधानौ । वस्त्रम् । इति मेदिनी ।
ने, १२६ ॥ वासः । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्ञानम् । इति घरणिः ॥ निक्षेपाधारः । यथा,
याज्ञवल्क्यः ।

“आधिसीमोपनिक्षेपजलधनैर्विना ।
तथोपनिधिरान्स्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरिह ॥”

उपनिक्षेपस्तु ।

“वासनस्यमनाख्याय सैत्तद्रं यद्विधीयते ॥”
इति नारदोक्तेः ॥

वासनं निक्षेपाधारभूतं समुदादिक समुद्र
ग्रन्थादियुतम् । इति व्यवहारवस्त्रम् ॥ वसन-
सम्बन्धिनि, त्रि ॥ (वसनेन क्रीतमिति । वसन +
“श्रतमानविश्रतिकसहस्रवसनादयः” ५ । १ । २७ ।
इति अण् । वसनेन क्रीते च, त्रि ॥)

वासना, स्त्री, (वासयति कर्मणा योजयति जीव-
मनासीति । वस + णिच् + युच् । टाप् ।)

प्राज्ञाशा । (यथा, भागवते । २ । २ । २ ।

“शब्दस्य हि ब्रह्मण एव पत्या

यन्नामभिधायति धौरपार्थः ।

वासन्ती

परिभ्रमस्तत्र न विन्दतेऽर्थान्
मायामये वासनया श्रयान् ।”)

ज्ञानम् । इति मेदिनी । ने, १२० ॥ स्मृतिहेतुः ।
तत्पर्यायः । संस्कार. २ भावना ३ । इति जटा-
घर ॥ देहात्मबुद्धिबन्धमिच्छासंस्कारः । इति
न्यायशास्त्रम् ॥ दुर्गा । यथा,—
“वसत्यदृष्टा सर्वेषु भूतेष्वन्तर्हिताय च ।
घातुर्वस निवासेति वासना तेन सा स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
(अर्कस्य भाष्या । यथा, भागवते । ६।६।१९ ।
“अर्कस्य वासना भाष्या पुष्पास्तर्षादयः
स्मृताः ॥”)

वासन्तः, पु. (वसन्ते भवः । वसन्त + “सन्धि-
वेलाद्यनुवर्तमान्योऽयम् ।” ४।१।१६ । इति अण् ।
उङ् । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ कोकिल ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ मलयवायु । सुह । इति
त्रिकाण्डशेष ॥ कृष्णसह । इति हेमचन्द्रः ॥
मदनदृष्ट । इति शब्दमाला ॥ अवाहिते, त्रि ।
इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ (वसन्तोमे च त्रि ।
इति सिद्धान्तकौमुदी । ४ । ३ । ४६ ॥)

वासन्तकं, त्रि, वसन्तसम्बन्धि । वसन्तस्येदमित्यर्थे
कण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (वसन्ते उपमम् । वसन्त
+ “ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ।” ४ । ३ । ४६ ।
इति वृत् । (वसन्तोमे, त्रि ॥ इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥)

वासन्तिकः, त्रि, (वसन्तमधीते वेद वेति । वसन्त
+ “वसन्तादिभ्यश्चक् ।” ४।२।६३ इति टक् ।)
विदूषक यथा । वासन्तिक, केलिक्रिडो वेष्टा-
धिको विदूषक । इति हेमचन्द्रः ॥ (वसन्त-
स्येदमिति । “वसन्तात् च ।” ४ । ३ । २० ।
इति टक् । वसन्तसम्बन्धि, त्रि । यथा,
भागवते । ५ । ६ । ५ ।

“सप्रणवशिरस्त्रिपदां चावित्रीं ग्रीष्मवासन्ति-
कान् मासानधीयानमप्यसमवेतरूप आह्वया-
मास ॥”)

वासन्ती, स्त्री, (वसन्तस्येयमिति । वसन्त + अण् ।
टोच् ।) माधवी । यथै । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥
(यथा, रामायणे । ४ । १ । ७७ ।

“माजतीमक्षिकापद्मकरवीराश्च पुष्पिता ।
केतका सिन्धुवाराश्च वासन्त्याश्च सुपुष्पिताः ॥”
पाटला । इति विश्व ॥ कामोत्सव । तत्पर्यायः ।
चैत्रावली २ मधूत्सव. ३ सुवसन्त ४ काम-
मह ५ कर्दनी ६ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
मणिकारी । पुष्पलताविशेषः । तत्पर्याय ।
प्रहसन्ती २ वसन्तजा ३ माधवी ४ महा-
जाति ५ शीतसदा ६ मधुवह्नुजा ७ वसन्त-
दूती ८ । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । हृद्यत्वम् ।
सुरभित्वम् । अमहारित्वम् । धम्मिल्लामोहित्वम् ।
मन्दमहोष्मादनदायित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नवमक्षिका । नेवारि इति हिन्दी भाषा ॥
यथा,—
“नेपाली कथिता तन्त्रैः सप्तला नवमालिका ।

३५६

वासन्ती

वासन्ती शीतला लक्ष्मी तिलका दोषप्रयाम्-
जित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ॥ ॥

अथ वासन्तीदुर्गापूजप्रमाणम् । तत्र भविष्य-
पुराणम् ।

“मीनराशिस्थिते सूर्ये मृगपक्षे नराधिप ।
सप्तमीं दशमीं यावत् पूजयेद्भक्तिकां सदा ॥”
भविष्योत्तरे ।

“चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।
पूजयेद्विधिवदुर्गां दशम्याश्च विचर्जयेत् ॥”
कालकौमुदीं जावालिः ।

“चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।
पूजयेद्विधिवदुर्गां दशम्याश्च विचर्जयेत् ॥”
नानाविधैश्च वलिभिर्मन्त्रैर्वाभेदोपयोज्यते ।

विचित्राभरणैः पार्थ पट्टवस्त्रादिभक्त्या ॥
एवं य. कुरुते पूर्वा वर्गे वर्गे विधानतः ।

इति तान् लभते कामान् पुत्रपौत्रादिकान्नुत्प ॥”
अथ भविष्योत्तरे निरुपपदमासशब्दसङ्केतात्

भविष्यपुराणवचने मीनराशिस्थित इति
मीनस्वरूपारब्धचान्द्रमासीयतिथिपरम् । सौर-

रथारब्धत्वे कदाचित् सप्तम्यादितिथिप्रयासा-
भात् तद्वर्गे तत्काललोपः स्यात् । न चेष्टापत्तिः

भविष्यपुराणे सदापदोपादानात् जावालिचने
वर्गे वर्गे इत्युपादानाच्च नित्यत्वम् । एतद्विदित

कालविषेके । एव जावाली श्रेयवचनपरार्द्धे
पुत्रादिरूपफलवचनात् काम्यत्वम् । तत्तच्च

काम्यतया पूजने कृते प्रसङ्गात् नित्यत्वसिद्धिः ।
“सिताष्टम्यान् चैत्रस्य पुष्येस्तत्कालसम्भवेः ॥

अशोकेरपि यः कुर्यात् मन्त्रेणानेन पूजनम् ।
न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यय दुर्गातः ॥”

इति कालिकापुराणवचनान् केवलाष्टमीकण्ठ
उक्तः । चैत्रमासमधिकृत्य ।

“नमन्यां पूजयेद्देवीं महिषासुरमर्दिनीम् ।
क्रुक्रुमागुरुकस्तूरीधूपान्धनतर्पणैः ।

दमनैर्मुरपत्रैश्च विष्णुयागपदं समेत ॥”
इत्यनेन केवलनवमीकण्ठ उक्तः । अथस्या तु

शारदीयपूजाप्रकरणोक्ता ग्राह्या । विशेषस्त्वत्र
बोधनप्रक्रिया नास्ति बोधिताया बोधनासम्भ-

वान् । इति प्राक् विदितम् । होमादिकश्च पूर्व-
वर्णयतिमिति दिक । इति दुर्गास्तवविषेकः ॥ ॥ ॥

अपि च ।
श्रीनारायण उवाच ।

“पुरा स्तुता सा गोलोके कृष्णेन परमात्मना ।
संपूज्य मधुमासे च प्रीतेन रासमण्डले ॥

मधुकेटभयोर्युद्धे द्वितीये विष्णुना पुरा ।
तत्रैव काले सा दुर्गा ब्रह्मणा प्राणसङ्कटे ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये ६३ अध्यायः ॥
(चतुर्दशाक्षररुद्रविशेषः । इति कुन्दो-

मञ्जरी । अस्या लक्षणादिकं कुन्दः शब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥)

वासन्तीपूजा, स्त्री, (वासन्ती तदास्या पूजा ।)
चैत्रमासीयदुर्गापूजा । यथा,—

वासागा

“चैत्रे मासि सिते पक्षे नवम्यादिदिनत्रये ।
प्रातः प्रातर्महादेवीं दुर्गां भक्त्या प्रपूजयेत् ॥”
इति ॥

तत्राष्टम्यां अन्नपूर्णापूजा यथा,—
“तत्राष्टम्यामन्नपूर्णां पूर्वाह्ने साधकोत्तमः ।
रक्तवाचैरक्तपुष्पैर्वलिभिः पूजयेन्निवाम् ॥”
इति च मायातन्त्रे ७ पटलः ॥

अपि च ।
“विशेषाच्चैत्रमासस्य या तिथिः स्यात् सित-
ाष्टमी ।

तस्यां यः पूजयेद्भक्त्या प्रसादयति मां ध्रुवम् ॥”
इति शास्त्रवीतन्त्रे १४ पटलः ॥

वासयोगः, पुं, (वासाय सुगन्धार्थं युज्यते इति ।
युज् + घञ् ।) चूर्णम् । इत्यमरः ॥ “इ आविर

इति ख्याते । पट्टरवा चोदे इत्यमरः । चूर्ण्यन्ते
प्रेयन्ते चूर्णानि चूर्णं प्रेरणे अल् । वासे सुरभी-

करणे युज्यन्ते उपयुज्यन्ते इति घञि वास-
योगः ॥” इति तट्टीकार्या भरतः । तत्पर्यायः ।

गन्धचूर्णम् २ पटवासम् ३ चूर्णकम् ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

वासर, पुं स्त्री, (वासयतीति । वस् + शिच् +
“अर्त्तिकमिभमिचमिदेविवाचिभञ्जित् ।” उणा-

३ । १३२ । इति अरः ।) दिवसः । इत्यमरः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ४ । २३ ।

“प्रवृत्ते चावयोर्वादे प्रयाताः सप्त वासराः ॥”
नागप्रभेदे, पुं । इति मेदिनी । रे, २९१ ॥

वासव, पुं, (वसुरेव । प्रज्ञादयम् ।) इन्द्रः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४३ । २२ ।

“सहस्राक्षनियोगात् स पार्थः शक्रासनं गतः ।
अधक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥”)

वासवी, स्त्री, (वसोरपत्य स्त्री । वस् + अच् ।
टोप् ।) वासमाता । यथा,—

“वासस्यान्मा सत्यवती वासवी गन्धकालिका ।
योजनगन्धा दसेयो शौल कायनजीवकः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १ । ६३ । ७० ।
“दियां तां वासवीं कन्यां रम्भोरुः सुनिपुङ्गवः ।

सङ्गम मम कल्याणि । क्रुद्व्येत्यभ्यभाषत ॥”)
वासवष्णा, स्त्री, (वासं गृह्ण सज्जयतीति । सज्ज +

शिच् + अण् । टाप् ।) नायिकाभेदः । यथा,
“खड्गितोत्कण्ठिता लब्धा तथा प्रीतिभर्तृका ।

कलहान्तरिता वासवष्णा स्वाधीनभर्तृका ॥
अभिसारिकाप्यष्टौ ता बन्धव्यां पांशुलासती ॥”
इति जटाधरः ॥

अस्या विवरणं वासकसज्जाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
वासा, स्त्री, (वासयतीति । वस् + शिच् + अच् ।

टाप् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
वैद्यके ।

“वासायां विद्यमानायामाश्रयां जीवितस्य च ।
रक्तपिप्पी चयौ काशी किमर्थमवसीदति ॥”)

वासागार, स्त्री, (वासाय वासस्य वा आगारम् ।)
वाससङ्घम् । तत्पर्यायः । भोगसङ्घम् कन्यादः

वासुके

॥ पञ्चाङ्गः ४ निष्कृष्टः ५। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वासिः, पुं, (वसनिवासे + "वसिष्यपियजिरा-
जीति।" उणा० ४।१२४। इति इप् । कुठार-
भेदः । वाइव इति भाषा । इत्युणादिकोपः ॥
वासिका, स्त्री, (वासैव । सार्धे कन् । टाप् । अत
इत्थश्च ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वासितं, स्त्री, (वास्यते स्मिति । वास + क्तः ।)
वसम् । इति मेदिनी । ते, १५२ । ज्ञान-
मात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ खगवरः । इति
विश्वः ॥
वासितः, त्रि, (वास्यते स्मिति । वासि सुरभीकरणे
+ क्तः ।) सुरभीकृतः । तत्पञ्चाय । भावितः
२ । इत्यमरः ॥ हे सुगन्धिपुष्पादिवासितद्रव्ये ।
भायते प्राप्यते भावितं भू कठ प्राप्नो कर्मेणि
क्तः । वासं धौरभं करोति इति अन्तात् ।
कर्मेणि क्ते वासितम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
जलादौ वासितः । इति शब्दरत्नावली ॥
खातः । वस्त्रवेष्टितः । इति धरणि ॥
वासिता, स्त्री, (वासयतीति वस निवासे + णिच् +
क्तः । टाप् ।) स्त्रीमात्रम् । करिणी । इत्यमरः ॥
वासिनी, स्त्री, (वासोऽस्या अस्तीति । वास +
इनिः ।) शुक्लमण्डली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वासिष्ठं, स्त्री, वसिष्ठम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वासिष्ठं, त्रि, वसिष्ठकृतयोगशास्त्रादि । वसिष्ठेन
कृतमित्यादर्थे (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वसिष्ठसम्बन्धि च ॥
वासो, स्त्री, (वासयतीति वासि अच् । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) तत्पञ्चाय । वाइव इति ख्याता-
स्त्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वासु, पु, (सन्निवेशे वसति सन्निवासे वसतीति
वा । वस + बाहुलकात् उण् । इति १।१ संख्यक
उणादिसूत्रकृत् उज्ज्वलदत्तः ।) नारायणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीनिवाचोऽप्यणो वासुः ।
इति जटाधरश्च । विश्वरूपः । पुनर्वसुः । इत्यु-
णादिकोपः ॥
वासुकिः, पुं, वसुकस्यापत्यमिति । वसुक + इप् ।)
अहिपतिः । तत्पञ्चाय । सर्पराजः २ । इत्य-
मरः ॥ वासुकेयः १ । इति शब्दरत्नावली ।
तद्योग्यमित्येता,—
"सुरवा जम्बूरे सर्पास्तेषां राजा तु तत्पक ।
वासुकिश्चैव नागाणां गणाः क्षीयतमोऽधिकः ॥"
इति बह्विपुराण्ये काश्यपीयवर्षः ॥
(भरतकालानुपपत्तौ मनसादेवौ तु अस्त्येव
भगिनौ ।
"आसीकस्य सुनेमाता भगिनी वासुके सपत्नी ।
भरतकालानुपपत्तौ नागमातर्नमोऽस्तु ते ॥"
इति मनसाप्रयाममनः ॥)
वासुकेयः, पुं, (वसुकस्यापत्यमिति । वसुक +
इप् ।) वासुकिः । इति शब्दरत्नावली ॥
वासुदेवपक्षा, [अ] स्त्री, (वासुदेवस्य वासुके-
यसा भगिनी ।) मनसादेवौ । इत्यमरः ॥

३५७

वासुदे

वासुदेवः, पु, (वसुदेवस्यापत्यमिति । वसुदेव +
"वसुदेवकृष्णकुरुभ्यश्च ।" ४।१।११४ ।
इति अण् । यद्वा, सन्निवासे वसत्यात्मरूपेण
विश्वम्भरत्वादिति । वसु + बाहुलकात् उण्
वासु । वासुचासौ देवश्चेति कर्मधारय ।
अस्य नामनिरुक्तिस्तु परतो ज्ञेया ।) श्रीकृष्णः ।
इत्यमरः ॥ तत्पञ्चायः । वसुदेवभूः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ सयः २ सुभद्रः ४ वासुभद्रः ५
यद्वज्रजित् ६ यद्विष्णुः ७ प्रविष्टः ८ प्रवि-
भद्र ९ गदाग्रजः १० मार्जः ११ वभुः १२
लोहितपङ्कः १३ परमाण्वङ्गकः १४ । इति
शब्दमाला ॥ अन्यत् कृष्णशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
श्रीकृष्णशरीरस्य नित्यत्वं यथा,—
श्रीसनत्कुमार उवाच ।
"भद्रं वो सुनयः शश्वत्पत्न्यां फलमौचितम् ।
कृष्णस्य कुशलप्रश्नं शिववीजस्य निष्फलम् ॥
साम्पूतं कुशलं वक्ष्ये दर्शनं परमात्मनः ।
भक्तानुरोधाद्देहस्य परस्य प्रकृतेरपि ॥
निर्गुणस्य निरोधस्य सन्निवीजस्य तेजसः ।
भारावतारणायैव चाविर्भूतस्य साम्पूतम् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
शरीरधारिणस्यापि कुशलप्रश्नमौचितम् ।
तत्कथं कुशलप्रश्नं मयि विप्र न विद्यते ॥
सनत्कुमार उवाच ।
शरीरे प्राकृते नाय सन्नतश्च शुभाशुभम् ।
नित्यदेहे क्षेमवीजे शिवप्रश्नमनर्थकम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
यो यो विग्रहधारो च स च प्राकृतिकः स्मृतः ।
देहो न विद्यते विप्र तां नित्यां प्रकृतिं विना ॥
सनत्कुमार उवाच ।
रक्तविन्दुवद्वा देहास्ते च प्राकृतिकाः स्मृताः ।
कथं प्रकृतिनायस्य बीजस्य प्राकृतं वपुः ॥
सन्निवीजस्य सन्निर्वाहं वा भगवान् स्वयम् ।
सन्निवामवताराणां प्रधानं बीजमथयम् ॥
कृत्वा वदन्ति वेदाश्च नित्यं नित्यं सनातनम् ।
ज्योतिःस्वरूपं परमं परमात्मानमीश्वरम् ॥
मायया सगुणश्चैव मायेश निर्गुणं परम् ।
प्रवदन्ति च वेदाङ्गास्तथा वेदविदः प्रभो ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
साम्पूतं वासुदेवोऽहं भक्तवीर्यायितं वपुः ।
कथं न प्राकृतो विप्र शिवप्रश्नमभीक्षितम् ॥
सनत्कुमार उवाच ।
वासुः सन्निवासाच्च विश्वानि यस्य सोमसु ।
तस्य देवः परं प्रसन्नं वासुदेव इतीरिनः ॥
वासुदेवेति तन्नाम वदेषु च चतुर्भुं च ।
पुराणैर्विहितैः सैव यथादिषु च दृश्यते ॥
रक्तवीर्याग्निर्देहः कृते वेदे निरूपितः ।
साक्षिणो सुदध्यापन्न धर्मः सन्निव रस इह ॥
साक्षिणो मम वेदाश्च रविचक्री च साम्पूतम् ॥
इति सन्निवैवर्त्तं श्रीकृष्णसम्बन्धे ८० अध्यायः ।
तस्य नामस्युपनिः ।
"सन्निवासे समस्तस्य यद्विष्णोः इति वेदः ।

वासुदे

ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते ॥"
इति विष्णुपुराणे १ अर्धे २ अध्यायः ॥
अपि च ।
"सन्निवायि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
भूतैश्चपि च सन्निवाता वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥
खाण्डिक्यजमकायाश्च पृष्टः केशिध्वजः पुरा ।
नामसाख्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः ॥
भूतैश्च वसते सोऽन्तर्नसन्त्यत्र च तानि यत् ।
धाता विधाता जगतां वादेवस्ततः प्रसुतः ॥"
इति तत्रैव । ६।५।८०—८२ ॥
(तथा च महाभारते । ५।७०।३ ।
"वसनात् सन्निभूतानां वसुत्वात् देवयोजितः ।
वासुदेवस्ततो वेदो दृष्टत्वात् विष्णुरूपते ॥"
अस्य अङ्गप्रत्यङ्गमन्ता यथा,—
"बीजस्तु वासुदेवस्य पुरेव प्रतिपादितम् ।
तदङ्गमन्तं राजेन्द्र दादशाक्षरमुच्यते ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय वै पदम् ।
अङ्गमन्तं तथैतस्य वासुदेवस्य कीर्तितम् ॥
अस्य प्रत्यङ्गरूपान्तु दधिवाहनसन्नकम् ।
तस्य मन्त्रं नरश्रेष्ठ शम्भुना भावितं श्रद्धा ॥
ॐ नमो विष्णवे पूर्वं पदं तस्य प्रकीर्तितम् ।
पदन्तु सुरपतये चतुर्थ्यन्तं महाबलम् ॥
खाण्डानां हृदयासमं प्रत्यङ्गं वैष्णवं मतम् ।
मन्त्रद्वयान्तु यो वेद बीजं प्रत्यङ्गमन्तकम् ॥
स पूषा देवकायस्तु न स भूयोऽभिजायते ।
सन्निस्तुतस्तत्तोक्तं क्रमो ग्राह्यः प्रपूजने ॥
विष्णु मन्त्रेण च बुधो विशेषेण श्रद्धा भूपते ।
रूपान्तु बीजमन्तस्य प्रथमं श्रद्धा भूपते ॥
पूर्वचन्द्रोपमः शुक्लः पञ्जिराणोपरिस्थितः ।
चतुर्भुज पीतवस्त्रैस्त्रिभिः संवीतदेहभृत् ॥
दक्षिणोर्ध्वे गदां धत्ते तदधो विक्रमाशुजम् ।
वामोर्ध्वे चक्रमत्युग्रं धत्तेऽधः शङ्खमेव च ॥
श्रीवत्सवचाः सततं कौस्तुभं हृदि चाकुतम् ।
धत्ते कञ्चे ह्यधो वामे तूष्णीरं वागपूरितम् ॥
दक्षिणे कोषग खड्गं गन्धकं सशराशनम् ।
श्रीर्षे किरौटं सद्योतं कर्णयोः फुल्लहयम् ॥
आणाशुलमिनीं चित्रां स्वर्णमालां गलस्थि-
ताम् ॥
दधानं दक्षिणे देवीं श्रियं पार्श्वे तु विग्रहम् ॥
सरस्वतीं वामपार्श्वे चित्तयेदरदं हरिम् ।
मन्त्रस्य बीजरूपान्तु कथितं तव पार्श्वे ॥
द्वादशाक्षरमन्त्रस्य रूपमन्तं श्रद्धा मे ।
नीलोत्पलहस्तश्यामं तथैव च चतुर्भुजम् ॥
दक्षिणोर्ध्वे स्मितं पद्मं गदापापं प्रसीदयेत् ॥
वामोर्ध्वे चक्रमन्तुलमर्हं शङ्खं विभक्तम् ।
चित्तयेदरदं देवं मन्त्रमन्त्रं पुन्यवन ॥
द्वादशाक्षरस्यास्य प्रत्यङ्गस्य च विभक्तम् ।
श्रद्धां राजपुत्रादयो दारिद्र्यभयमश्रयम् ॥
पूर्वचन्द्रमन्त्रं कामं शुद्धदं दक्षिणदेवम् ।
जरे विचिन्तयेद्दामे धीमतापूरितं पदम् ॥
दध्यमन्त्रमन्त्रं दक्षिणं सन्निवाचम् ॥
पद्मासनगतं देवं चन्द्रमन्त्रमन्त्रम् ॥

वासौकः

शुक्लवस्त्रधरं देवं प्रमाणादामन सदा ।
इष्टहाससमायुक्तं त्रिलोकेषां त्रिविक्रमम् ।
चिन्तयेद्भरद् देव सर्वकामफलप्रदम् ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥३॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“ततस्तु दशमे मासि विधौ ब्रह्मर्चसंयुते ।
अष्टम्यामर्द्धरात्रौ च तस्यां जातो जनार्दनः ॥
इन्द्रीवरदण्डश्यामः पद्मपत्रायतेक्षणः ।
चतुर्भुजः सुन्दराङ्गो दिवाभरणभूषितः ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्को वनमालाविभूषितः ।
वसुदेवस्य जातोऽसौ वासुदेवः सनातनः ॥

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६० अध्यायः ॥३॥

तस्य चतुर्धा स्मरित्यथा,—

“एकाग्रैर्न जगत कतुर्धं व्याप्य नारायणः स्थितः ।
चतुर्धावस्थितो व्यापौ सगुणो निर्गुणोऽपि वा ॥
एका भगवतो स्मृतिर्ज्ञानरूपा शिवामला ।
वासुदेवाभिधाना सा श्रुतातीता सुनिष्कला ॥
द्वितीया कालसञ्चान्या तामसौ शेषसञ्चिता ।
निहन्ति सकलांश्चान्ते वैष्णवी परमा तनु ॥
सत्त्वोद्रिक्ता ज्ञतीयान्या प्रदुर्गाति च सञ्चिता ।
जगत् स्थापयति सर्वं सा विष्णुप्रकृतिर्ध्रुवा ॥
चतुर्थौ वासुदेवस्य स्मृतिर्नास्तीति सुसञ्चिता ।
राजसौ चानिरुद्धाख्या प्रादुर्गन्तु स्मृति-

कारिका ॥

यः स्वपितृविक्रं हत्वा प्रदुर्गन्तं सह प्रभुः ।
नारायणाख्यो ब्रह्मासौ प्रजापतिर्गङ्गायुजः ॥
या सा नारायणतनु प्रदुर्गन्ता सगुणीश्वराः ।
तया समोद्भवेद्विश्वं सदेवासुरमातुषम् ॥
सैव सर्वजगत्कृतिः प्रकृतिः परिकीर्तिता ।
वासुदेवो ह्यनन्तात्मा केषको नियुक्तो हरिः ॥
प्रधानं पुरुषः कालस्तद्वत् त्रयमनुत्तमम् ।
वासुदेवात्मकं नित्यमेतत् विज्ञानमुच्यते ॥
एकैव चतुर्धा चतुर्धा पुनरुच्यते ।
विभेदं वासुदेवोऽसौ प्रदुर्गन्तो हरिरुच्यते ॥”

इति कूर्मपुराणे ४८ अध्यायः ॥

वासुदेवप्रियङ्करौ, स्त्री, (वासुदेवस्य प्रियङ्करौ ।)
श्रुतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीलक्ष्मणप्रिय-
कारिणी च ॥

वासुपूष्पा, पुं, (वासुनारायण इव पूष्पः ।)

जिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥

वासुभद्रः, पु, श्रीलक्ष्मणः । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
विष्णुपादादि-केशान्तवर्णनस्तोत्रे । ३१ ।

“या वायावाशुक्ल्यात् सरति मणिरूपा भास-
मानासमाना

स्वाकं साकस्यमसे वसति विदधती वासुभद्र
सुभद्रम् ॥”)

वासुरा, स्त्री, स्त्रीमात्रम् । करिणी । रात्रिः ।
भूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

वास्तः, स्त्री, (वास्तये स्वरूपे इति । वास + वाङ्-
लगात् ऊ. ।) नास्त्योक्तौ वाणा । इत्यमरः ॥

वासौकः, [सु] स्त्री, (वासाय औकः स्थानम् ।)
वासयद्म् । यथा,—

वास्तु

“गर्भागारेऽपवरको वासौकः शयनास्यदम् ।”

इति हेमचन्द्रः ॥

वास्तवं, स्त्री, (वस्त्रेण । वस्तु + णच् ।) यथार्थ-
भूतम् । यथा,—

“धर्मः प्रोक्तकैतवोऽत्र परमो निर्मातराणां

सतां

वेदां वास्तवमत्र वस्तु शिवदेतापत्रयोऽभूतम् ॥”

इत्यादि श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे १ अध्यायः ॥

“वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु । यदा, वास्तव-
शब्देन वस्तुनोऽंशो जीवः वस्तुनः कार्यं जगत्
तत् सर्वं वस्त्रेण न ततः पृथक् ।” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥

वास्तविक, त्रि, (वस्त्रव वस्तु + ठक् ।) परमार्थ-
भूतं वस्तु । वास्तवमेव इत्यर्थे वास्तवशब्दात्
णिकप्रत्ययेनापि निष्पन्नम् ॥

वास्तवोवा, स्त्री, रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किन्तु वास्तवा ऊषा इति नामद्वयमिति साधु-
पाठः ॥

वास्तव्यः, त्रि, वसतीति वस + “वसेस्तयत् कर्त्तरि
णिच् ।” ३ । १ । ६६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता
वासकर्त्ता । कर्त्तरितयत् । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभः । (यथा, कथाचरितुसागरे । ३८ ।
१०७ ।

“इहैवास्मि महाराज वास्तव्यो भगवे द्विजः ॥”)

वासयोग्यश्च । वसती, पुं ॥

वासु, स्त्री, वास्तूकशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वासु, स्त्री पु, (वसन्ति प्राणिनो यत्र । वस निवासि
+ “वसेरगारे णिच् ।” उणा० १ । ७० । इति

तुण् । स च णित् ।) यष्टकरणयोग्यभूमिः । तत्-
प्रमथः । वेश्मभू २ । इत्यमरः ॥ पोतः ३ वाटी

४ । इति जटाधरः ॥ वाटिका ५ यष्टपोतकः

६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वास्तुकरणप्रमा-
णादित्यथा,—

श्रीहरिरुवाच ।

“वास्तु संक्षेपतो वक्ष्ये यद्वादी विप्रनाशनम् ।

इंशानकोणादारभ्य स्तोकाश्रीतिपदे यजेत् ॥

इंशाने च शिरःपादौ नैर्ऋतेऽभ्यानिवे करौ ।

आवासवासवेष्टमादौ पुरे यामे वणिकूपथे ॥

प्रासादारामदुर्गेषु देवालयमठेषु च ।

हार्तिशस्तु सुरान् वाह्ये तदन्तश्च त्रयोदश ॥

इंशस्त्रेवाथ पर्जन्यो जयन्तं कुलिशायुधः ।

सूर्यं सत्यो भृशश्चैव व्याकाशो वायुरेव च ॥

पूषा च वितथश्चैव यष्टस्त्रेचयमायुधौ ।

गन्धर्वो भृङ्गराजश्च षट्ग पितृगणस्तथा ॥

दीवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो गन्धाधिप ।

असुरः शेषपापौ च रोगोऽहिर्मुखा एव च ॥

भस्माटः सोमधर्षौ च अदितिश्च दितिस्तथा ।

वशिष्ठाविशदेते तु सप्ततश्चतुरः षड्यु ॥

इंशानादिचतुष्कोणस्य स्थितान् पूजयेद्विधुः ।

आपस्त्रेवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च ॥

मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगान् ।

देवानेकोत्तरानेतान् पूर्वमादौ नामतः षड्यु ॥

वास्तु

अयं मा सविता चैव विष्वक्पान् विबुधाधिप ।

मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ॥

अष्टमश्चापवत्सश्च परितो ब्रह्मणः स्मृता ।

इंशानकोणादारभ्य दुर्गेषु यो वश उच्यते ॥

व्यामेयकोणादारभ्य वंशो भवति दुर्हरः ।

अदितिं हिमवन्तश्च जयन्तश्च इदं त्रयम् ॥

नादिका कारिका नाम शक्राङ्गन्वल्गो पुनः ।

वास्तुदेवान् पूजयित्वा यष्टप्रासादस्तद्वेत् ॥

सुरेभ्यः पुरतः कार्यं दिश्यामिष्यां महानसम् ।

रूपनिर्गमये येन पूर्णतः सन्नमस्तपम् ॥

गन्धपुष्पयष्टं कार्यमेष्टव्यां पट्टसयुतम् ।

भास्वागारश्च कौबेर्यां गोष्ठ्यागारश्च वायवे ॥

उद्गात्रयश्च वास्तव्यां वातायनसमन्वितम् ।

समितकुप्रेन्वनस्थानमायुधानाश्च नैर्ऋते ॥

अभ्यागतालयं रथं श्यासनसपाटुकाम् ।

तोयापिदीपसदृशैर्युक्तं दक्षिणतो भवेत् ॥

यष्टान्तराणि सर्वाणि सकले, कदलीयष्टैः ।

पञ्चवर्णैश्च कुसुमैः शोभितानि प्रकल्पयेत् ॥

प्राकारं तद्वहिर्दद्यात् पञ्चहस्तं प्रमाणतः ।

एव विष्णुश्रमं कुर्यादनेष्टोपवनेर्युतम् ॥

चतुःषष्टिपदो वास्तुः प्रासादादौ सुपूर्वितः ।

मध्ये चतुष्पदो ब्रह्मा द्विपदास्त्रयमादयः ॥

कार्यं चैवाथ पश्चादवास्तवा देवाः प्रकीर्त्तिताः ।

तेभ्योऽप्युभयतः वाह्या अन्वेष्टवि द्विपदाः सुराः ॥

चतुःषष्टिपदे देवा इत्येव परिकीर्त्तिताः ।

चरकौ च विहारौ च पूतना पापराक्षसौ ॥

इंशानावास्तवा वाह्ये देवाद्या हेतुकादयः ।

हेतुकास्त्रिपुरान्तश्च अमिर्वैतालको यमः ॥

अमिलिङ्गः कालकस्तु करालो श्लोकपादकः ।

इंशान्यां भीमरूपस्तु पाताले प्रेतनायकः ॥

आकाशे गन्धमाक्षौ स्यात् क्षेत्रपालास्तथा

यजेत् ।

विस्ताराभिहतं दीर्घं राशिङ्गारस्तु कारयेत् ॥

वस्तुभिर्भागशुद्धिश्च शेषाश्चादायमादिशेत् ।

पुनर्गन्धितमष्टाभिर्क्षेत्रभागस्तु भाजयेत् ॥

यष्टैश्च तद्वेष्टैश्च भागैश्चैव यय भवेत् ।

ऋक्षं चतुर्गुणं कृत्वा नवभिर्भागहारितम् ॥

शेषमर्धं विजानीयात् देवस्य मतं यथा ।

अष्टाभिर्गन्धितं पिष्टं षष्टिभिर्भागहारितम् ॥

यष्टैश्च भवेष्ण्वीव मरणं भूतहारितम् ।

वास्तुकोष्ठे यष्टं कुर्यात् न पृष्ठे मानव सदा ॥

वामपार्श्वेन स्वपिति नात्र कार्या विचारणा ।

विहङ्गन्यातुलायाश्च द्वारं शुद्धिर्दक्षोत्तरम् ॥

एवञ्च दक्षिकादौ स्यात् पूर्वोदक्षिणपश्चिमम् ।

द्वारं दीर्घाह्विस्तारं द्वाराख्यदौ स्मृतानि च ॥

सुताल्पप्रेष्यनीचत्वं सद्यः सन्नभूयम् ।

पुष्टहीनस्तु रौद्रेण वीर्येण दक्षिणे तथा ॥

बह्वोऽवन्ध्यायुर्वृद्धिः पुष्टकाभस्तद्विदे ।

घनदं शृपपीडादमर्षं रोगदं जले ॥

शृपभीतिर्दंतापत्वा अन्नपत्रश्च वैरिदम् ।

अर्धदं वार्धहान्येव दीर्घदं पुष्टस्त्वयुदम् ॥

द्वाराख्योत्तरस्य द्वानि पूर्वोदक्षिणं वक्ष्येऽहम् ।

वास्तु

अग्निभीतिर्वहुकन्या धनसम्मानकोपदम् ॥
राजपुत्रं कोपद पूर्वं फलतो द्वारमौरितम् ॥
ईशानादौ भवेत् पूर्वं आग्नेयादौ तु दक्षिणे ॥
नैऋत्यादौ पश्चिमे स्यात् वायव्यादौ तु चोत्तरे ।
अष्टभागे कृते भागे द्वाराणां फलाफलम् ॥
अष्टादशचक्रयोधाः पूर्वादौ स्यादुत्तरम् ।
गृहस्य शोभनं प्रोक्त ईशाने चैव शास्त्रलिः ॥
पूजितो विप्रहारी स्यात् प्रासादस्य गृहस्य
च ॥”

इत्यादि गारुडे वास्तुमाननक्षत्रं ४६ अध्यायः ॥
प्रासादस्य चान्तु प्रासादशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥
अपि च ।

ऋषयः कृतुः ।

“प्रासादभवनानीनां निवेशं विस्तरामृप ।
कुर्यात् केन विधानेन कश्च वास्तुरदाहृतः ॥
स्तुत उवाच ।

भृगुरत्रिंशद्विंशच्च विश्वकर्मा यमस्तथा ।
नारदो नमजिष्वैव विशालाक्षः पुरन्दरः ॥
ब्रह्मा कुमारो नन्दोऽश्विनः शौनको गर्ग एव च ।
वासुदेवोऽनिरुद्धश्च तथा शुक्रहृदयतौ ॥
अष्टादशैते विख्याता वास्तुशास्त्रोपदेशकाः ।
सन्निवेशोपदिष्टं यस्मिन्नेव मत्स्यरूपिणा ॥
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि वास्तुशास्त्रमनुत्तमम् ।
पुराणकवचे घोरे घोररूपस्य शूलिनः ॥
ललाटखण्डेऽलिलमपतद्भुवि भौषणम् ।
करालवदनं तस्मात् सप्तदभूतं सप्तव्ययम् ॥
ग्रसमानमिवाकाशं सप्तदीपां वसुन्धराम् ।
ततोऽन्वकानां रुधिरमपिवत् पतितं क्षितौ ॥
तेन तत्समरे सर्वं पतितं यस्मिन्हीतवे ।
तथापि ढमिमगमत्तद्धूतं न तदा यदा ॥
तदा शिवस्य पुरतस्तपश्चक्रे सुदारुणम् ।
क्षुधाविह्वलं तद्धूतमाहृतं जगतां त्रयम् ॥
ततः कालेन सन्नुद्यो भेरवस्तस्य चादरात् ।
वरं दृष्ट्वा भद्रं ते यदभौष्टं तवानघ ॥
तसुवाच ततो भूतं त्रैलोक्यग्रसनचमम् ।
भवामि देवदेवेश तथेत्युक्तं शूलिना ॥
ततस्तत् त्रिदिव सर्वं भूमण्डलमग्रेषतः ।
खदेहेनान्तरीयस्य बन्धानं प्रापतद्भुवि ॥
भीतभीतेस्ततो देवेर्ब्रह्मणा वायु शूलिना ।
हानवास्तुरक्षोभिरवष्टब्धं समन्ततः ॥
येन यन्नेव चाक्रान्तं स तत्रैवाभवत् पुनः ।
निवासात् सर्वदेवानां वास्तुरित्यभिधीयते ॥
अवष्टब्धेन तेनापि विज्ञप्ता सर्वदेवताः ।
प्रवीक्ष्य सुराः सर्वे शुष्माभिर्निश्चलीकृतः ॥
स्यास्यामि किं यदाहारमवष्टब्धमधीमुखम् ।
ततो ब्रह्मादिभिः प्रोक्तं वास्तुमध्ये तु यो वलिः ॥
आहारो वैश्वदेवान्ते न्यूनमस्मिन् भविष्यति ।
वास्तुपशमनो यस्तस्माद्वाहारो भविष्यति ॥
एवमुक्तस्ततो हृष्टः स वास्तुरभवत्तदा ।
वास्तुयज्ञं स्मृतस्तस्मात् ततः प्रवृत्तिं शान्तये ॥”
इति मात्स्ये वास्तुभूतोद्भवो नाम २२६
अध्यायः ॥ ॥

३५६

वास्तु

स्तुत उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि गृहकालविनिर्णयम् ।
यथाकालं शुभं ज्ञात्वा सदा भवनमारभेत् ॥
चैत्रे याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे गृहं तथैव च ॥
आषाढे भृत्यरत्नानि पशुवर्जमवाप्नुयात् ।
आषाढे भृत्यरत्नानि पशुवर्जमवाप्नुयात् ॥
पत्नीनां शोभनं विन्यात् कार्तिके धन-
धान्यकम् ।
मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भयम् ॥
लाभश्च बहुशो विन्यादग्निं माघे विनिर्दिशेत् ।
फाल्गुने काश्चनं पुत्तानिति कालबलं स्मृतम् ॥
अश्विनी रोहिणी मूलसुत्तरात्रयमेन्दवम् ।
खाती हस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ॥
आदित्यभौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ।
वज्रयाघातशूलेषु यतीपातातिगण्डयोः ॥
विष्कम्भगण्डपरिघवर्जं योगेषु कारयेत् ।
श्वेते मेत्रेय माहेन्द्रे गान्धर्वेऽभिजिद्रोहिणे ।
तथा वैराजसावित्रे सुहृत्ते गृहमारभेत् ॥
चन्द्रादित्यबलं जम्बा लम्बं शुभनिरीक्षितम् ।
स्तम्भोच्छ्रायादि कर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत् ॥
प्रासादेऽन्वेमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ।
पूर्वं भूमिं परीक्षेत् पश्चाद्वास्तु प्रकल्पयेत् ॥
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवानुपूर्वशः ।
विप्रादेः शस्यते भूमिरतः कार्यं परीक्षणम् ॥
विप्राणामधुरास्त्रादा कथायाश्चक्षिष्यस्य च ।
कथायकटुका तदद्वैतशस्त्रेण शस्यते ॥
रत्नमात्रे तु वै गर्त्तव्यगुणिमे तु सर्वतः ।
हृतमामश्रावस्यं कृत्वा वत्तिचतुष्टयम् ।
ज्वालयेत् भूपरीक्षार्थं पूर्वं तत् सर्वदिक्षु यज्ञम् ॥
दीप्ता पूर्वादि दक्षिणादूर्वागामनुपूर्वशः ।
वास्तुः सामूहिको नाम दीप्यते सर्वतस्तु यः ॥
शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेऽप्य गृहेषु च ।
रत्नमात्रमग्नौ गर्त्तं परीक्ष्य स्वातपूरणे ॥
अधिके श्रेयमाप्नोति न्यूनं हानिं समे समम् ।
हलकष्टेऽथवा देशे शर्व्वबीजानि वापयेत् ॥
त्रिपञ्चसप्तमात्रेण यत्र रोहन्ति तान्यपि ।
ज्येष्ठोत्तमा कनिष्ठा भूर्वर्जनीयतरा मता ॥
पञ्चगव्योषधिलक्षे परीक्षित्वा च सेचयेत् ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु ।
पश्चात् पिष्टेन चालिष्येत् सूत्रेणालोच्य सर्वतः ॥
दश पूर्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ।
सर्वा वास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित् सर्ववास्तुम् ।
पदस्यान्तं पूजयेद्देवास्त्रिंशत् पञ्चदशैव तु ॥
द्वात्रिंशद्वास्तु पूज्याः पूज्याश्चान्तस्त्रयोदश ।
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत ॥
ईशानकोणादिषु तान् पूजयेद्दक्षिणा नरः ।
शिखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ॥
सूर्यस्यैव भृशस्यैव आकाशो वायुरेव च ।
पूषा च वितथस्यैव गृहचतयमायुधौ ॥
गन्धर्वोऽङ्गराजश्च ऋगः पितृगणस्तथा ।

वास्तु

हौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्यदन्तो जलाधिपः ॥
असुरः शेषपापौ च रोगोऽहिर्मुख एव च ।
भस्माटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिक्षया ।
बहिर्द्वात्रिंशदेते तु तदन्तश्चतुरः शृणु ॥
ईशानादिचतुष्कोणे संस्थितान् पूजयेद्यथा ।
आपस्त्रेवाथ सावित्रो जयो भद्रस्तथैव च ॥
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगान् ।
साध्या नैकान्तरान् विद्यात् पूर्वाद्यान् नामतः
शृणु ॥
अयंमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।
मिथोऽथ राजयन्मा च तथा पृथ्वीधरः स्मृतः ॥
अष्टमस्त्रापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृताः ।
आपस्त्रेवापवत्सश्च पर्जन्योऽग्निर्दितिक्षया ॥
पदिकानां च वर्गोऽयमेव कीदृशश्चेषतः ।
तन्मध्ये तु बहिर्द्वात्रिंशत् द्विपदास्ते तु सर्वतः ॥
अयंमा च विवस्वाश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
ब्रह्मणः परिधौ दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वतः ॥
वशानिदानीं वक्ष्यामि ऋजूनपि पृथक् पृथक् ।
वायुं यावत्तथा रोगात् पिबेभ्यः शिखिनं पुनः ॥
सुखाद्भृशमथो शेषात् क्षितं यावदेव तु ।
सुग्रीवाददितिं यावत् भृगोः पर्जन्यमेव च ॥
एते वंशाः समाख्याताः क्वचिदुच्यं एव च ।
एतेषां यस्तु सम्पातः पदं मध्यं समन्ततः ॥
मन्मे चेतत् समाख्यातं त्रिशूलं कोणगणं यत् ।
स्तम्भन्यासे तु वर्ज्यानि तुलाविधियु सर्वदा ॥
कीलोष्कियोपघातानि वर्जयेद्यत्नतो नरः ।
सर्वत्र वास्तुर्निर्दिष्टः पिबेभ्यश्चानरायतः ॥
सुहृन्वामिः समाविष्टो मुखे चापः समाहितः ।
पृथ्वीधरोऽयंमा चैव तयोस्त्रावदधिष्ठितौ ॥
वज्रः स्रग्धो चापवत्सः पूजनीयः सदा बुधैः ।
नेत्रयोर्दितिपर्जन्यौ श्रोत्रेऽदितिजयन्तकौ ॥
सर्पेन्द्रा वज्रस्यौ च पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
सत्यरोगादयस्तद्वाहोः पञ्च च पञ्च च ॥
रुद्रश्च राजयन्मा च वामज्ज्जे समास्थितौ ।
सावित्रः सविता तद्दक्षस्त दक्षिणमाश्रितौ ॥
विवस्वानथ मित्रश्च जठरे संयवस्थितौ ।
पूषा च पापयन्मा च हस्तयोर्मन्त्रिवन्दने ॥
तथेवासुरसोमौ च वामपार्श्वे समास्थितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्दक्षितथः सगृह्यतः ॥
उर्व्वोऽयंमासुपौ ज्यौः जान्वोर्गन्धर्व्वपुष्यकौ ।
जह्वयोर्भृगुसुग्रीवौ स्मिक्स्थौ हौवारिको ऋगः ॥
जयशक्रौ तथा मेद्रे पश्यथोः पितरस्तथा ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा हृदये स तु पूज्यते ॥
चतुर्धृतिपदो वास्तुः प्रासादे ब्रह्मणा स्मृतः ।
ब्रह्मा चतुर्धृदक्षत्रं कीदृशं पदस्ततः ॥
बहिष्कोणे तु चाष्टौ तु साध्याश्चोभयसंस्थिताः ।
विश्रुतिर्द्विपदाश्चैवा चतुर्धृतिपदे स्मृताः ॥
गृहारम्भे तु कण्डूतिः साम्बल्ले यत्र जायते ।
शुक्लरूपं नयेत्तत्र प्रासादे भवमैऽपि वा ॥
सशस्त्रं भयदं तस्मादशस्त्रं शुभदायकम् ।
हौगाधिकाङ्गभावांस्तु सर्वथा तु विवर्जयेत् ॥
नगरग्रामदेशेषु सर्वत्रैव प्रकल्पयेत् ।

वास्तु

चतुःशालं त्रिशालं द्विशालं चैकशालकम् ।
नामतस्तानि वक्ष्यामि स्वरूपेण द्विजोत्तमाः ॥”
इति मानस्ये एकाशीतिपदवास्तुनिर्ययो नाम
२२० अध्यायः ॥ ॥

सुत उवाच ।

“चतुःशालं प्रवक्ष्यामि स्वरूपान्नामतस्तथा ।
चतुःशालं द्वयद्वारैरलिन्ये, सर्वतोमुखम् ॥
नाम्ना तत् सर्वतोभद्रं शुभं देववृषाक्षये ।
पश्चिमद्वारहीनम् नन्द्यावर्तं प्रचक्षते ॥
दक्षिणद्वारहीनं तदूर्ध्वमानसदाक्षतम् ।
पूर्वद्वारविहीनन्तत् स्वस्तिकं नाम विश्रुतम् ॥
रुचकं चोत्तरद्वारविहीनं तत्प्रचक्षते ।
सौम्यशालाविहीनम् त्रिशालं घन्यकम् तत् ॥
चैमरुद्विकरं नृणां बहुपुत्रफलप्रदम् ।
शालया पूर्व्या हीनं सुजेत्रमिति विश्रुतम् ॥
घन्यं यशस्यमायुष्यं प्रोक्तमोहविनाशनम् ।
चुली तु याम्यया हीनं त्रिशालं शालया तु यत् ॥
कुलक्षयकरं नृणां सर्वस्याधिभयावहम् ।
हीनं पश्चिमया यत् पञ्चमं नाम तत् पुनः ॥
मित्रवन्सुतान् हन्ति तथा सर्पभयावहम् ।
याम्यापराभ्यां शालाभ्यां घनघन्यफलप्रदम् ॥
चैमरुद्विकरं नृणां तथा पुत्रफलप्रदम् ।
यमं सूर्यश्च विज्ञेयं पश्चिमोत्तरशालकम् ॥
राजाधिभयदं नृणां कुलक्षयकरम् तत् ।
उदक्पूर्वे तु शाले द्वे दण्डाख्ये यत्र तद्वेत् ॥
अकालमृत्युभयदं परचक्रभयावहम् ।
घनाख्यं यामपूर्वाभ्यां शालाभ्यां यद्विशालकम् ॥
तच्छुद्धभयदं नृणां पराभवभयावहम् ।
चुली पूर्वापराभ्याम् सा भवेत् नृत्यसूचनी ॥
वधवन्वायं शालाग्रामनेकभयकारकम् ।
काचसुत्तरयामाभ्यां शालाभ्यां भयदं नृणाम् ॥
विद्वार्थवर्ग्यं वर्ग्यानि द्विशालानि सदा बुधे, ॥
अथातः सप्रवक्ष्यामि भवनं दृष्टिवीपतिः ।
पञ्चप्रकारं तत् प्रोक्तसुतज्ञादिविभेदतः ॥
अष्टोत्तरं हस्तशतं विस्तारश्चोत्तमो मतः ।
चतुर्वर्त्येण विस्तारो हीयते चाष्टमि करे ॥
चतुर्थांशाधिकं देर्घ्यं पञ्चस्यपि निगद्यते ।
युवराजस्य वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥
बड्भिः बड्भिसुधाश्रीतिर्हीयते तत्र विस्तरात् ।

त्रांशेन चाधिकं देर्घ्यं पञ्चस्यपि निगद्यते ॥
सेनापतेः प्रवक्ष्यामि सदा भवनपञ्चकम् ।
चतुःदशितुं विस्तारात् बड्भिः बड्भिस्तु
हीयते ॥

पञ्चस्यतेषु देर्घ्यं षड्भागेनाधिकं भवेत् ॥
मन्त्रिणामप्य वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥
चतुश्चतुर्भिर्हीना स्यात् करण्डि प्रविस्तरे ।
अष्टाशेनाधिकं देर्घ्यं पञ्चस्यपि निगद्यते ॥
सामन्तामात्यलोकानां यस्ते भवनपञ्चकम् ।
चत्वारिंशत्तथाष्टौ च चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
चतुर्थांशाधिकं देर्घ्यं पञ्चस्यतेषु श्रूयते ॥
श्रिंषिनां कश्चुकीनाञ्च वैश्यानां यद्वपञ्चकम् ॥

३६०

वास्तु

अष्टाविंशतं कराणाम् द्विहीनं विस्तरेण तत् ।
द्विगुणं देर्घ्यमेवोक्तं मध्यमेवमेव तु ॥ ॥
दूतकर्म्मनिकादीनां यस्ते भवनपञ्चकम् ।
चतुर्थांशाधिकं देर्घ्यं विस्तारो द्वादशैव तु ॥
अर्धधर्कराणि, स्यात् विस्तारात् पञ्चसु
क्रमात् ॥ ॥

देवद्वारगुरुवेद्यानां सभास्तारपुरोघसाम् ॥
तेषामपि प्रवक्ष्यामि सदा भवनपञ्चकम् ।
चत्वारिंशत् विस्ताराच्चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
पञ्चस्यतेषु देर्घ्यं षड्भागेनाधिकं भवेत् ॥
चतुर्वर्त्येण वक्ष्यामि सामान्यं यद्वपञ्चकम् ॥
द्वात्रिंशकं कराणाम् चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ।
आधोऽष्टादशितं परं नूनमन्यावसायिनाम् ॥
दशांशेनाष्टभागेन त्रिभागेणाय पादिकम् ।
अधिकं देर्घ्यमित्याहुर्मांसादे, प्रश्रूयते ॥
सेनापतेर्नृपस्यापि यद्वस्येवोत्तरेण तु ।
शृणुवाच यद्व कार्यं भाष्टागारान्तदेव च ॥
सेनापतेर्नृपस्यापि चातुर्वर्त्येण चान्तरम् ।
वासकोययद्व कार्यं राजपूर्य्येण सर्वदा ॥
अन्तरप्रभवाञ्चाञ्च खपितुर्नृपमिच्छते ।
तथा हस्तशतद्वर्णां गदितं वनवाचिनाम् ॥
सेनापतेर्नृपस्यापि सप्तत्यां संहितेऽन्विते ।
चतुर्दशहते यासे शालाग्रासः प्रकीर्तितः ॥
पञ्चत्रिंशद्वते तस्मिन् अलिन्यं चतुर्दशतः ।
तथा षट्त्रिंशद्वत्तत् सप्ताङ्गुलसमन्वितः ॥
विप्रस्यं महती शाला न देर्घ्यं परतो भवेत् ।
दशाङ्गुलाधिका तद्वत् सप्तत्यस्य विधीयते ॥
पञ्चत्रिंशत् करा वैश्ये षड्गुलानि त्रयोदश ।
तावत्करैस्तु शूद्रस्य युता पञ्चदशाङ्गुले ॥
शालायास्तु त्रिभागेण यस्याये वीथिका भवेत् ।
सोष्णीशं नाम तदास्तु पञ्चाष्टायोऽष्टयस्यभवेत् ॥
पार्श्वयोर्वीथिका यत्र सप्तदशमन्तदुच्यते ।
समन्ताद्वीथिका यत्र सुस्थितं तद्विहीयते ॥
शुभदं सर्वमेतत् स्यात् चातुर्वर्त्येण चतुर्विधम् ।
विस्तारात् षोडशो भागस्तथा हस्तचतुष्टयम् ॥
प्रथमो भूमिकोऽष्टाय उपरिष्टात् प्रहीयते ।
द्वादशांशेन सर्वान् भूमिकास्तु तथोक्त्य, ॥
पक्षेष्टके भवेद्विंशति, षोडशांशेन विस्तारात् ।
दानवेन विक्रयः स्यात् तथा नृक्षयमिति ॥
गर्भमानेन मानम् सर्ववास्तुषु श्रूयते ।
यद्ववाचस्य पञ्चाशदष्टादशभिरङ्गुले ॥
सयुतो द्वारनिष्क्रमो द्विगुणसोऽष्टयो भवेत् ।
द्वारशाखास्तु बाहुल्यसङ्ख्यायं करसंमिते ॥
अङ्गुले सर्ववास्तुनां पृथुलं श्रूयते बुधे ।
उदुमरोत्तराङ्गे च तद्वर्द्धं प्रविस्तरे ॥”
इति मानस्ये वास्तुविद्यासु यद्वमाननिर्ययो
नाम २२८ अध्यायः ॥ ॥

सुत उवाच ।

“अथातः सप्रवक्ष्यामि साममानविनिर्णयम् ।
छत्वा सभवनोऽष्टाय सदा सप्तगुणं बुध, ॥
अष्टोत्तरं पृथुलं स्यादग्रे नवगुणं सदा ।
रुचकचतुरस्रं, स्यादष्टांशो वृक्ष उच्यते ॥

वास्तु

द्विवक्त्रः षोडशाक्षस्तु द्वादशाक्षः प्रलीनकः ।
मध्यप्रदेशे यः स्तम्भो दृप्तो दृप्त इति स्मृतः ॥
एते पञ्च महाज्ञम्भाः प्रशस्ताः, सर्ववास्तुषु ।
पञ्चवल्लीलता कार्या पञ्चदर्शनरूपिता ॥
स्तम्भस्य नवमांशेन पञ्चकुम्भोत्तराणि च ।
स्तम्भतुल्या तुला प्रोक्ता हीनाश्चोपतुला ततः ॥
त्रिभागेणैव सर्वत्र चतुर्भागेण वा पुनः ।
हीनं हीनचतुर्थांशात्तथा सर्वान् भूमिषु ॥
वासगेहानि सर्वेषां प्रवेशे दक्षिणेन तु ॥
द्वाराणि तु प्रवक्ष्यामि प्रशस्तानीह तानि तु ॥
पूर्व्येणैव जयन्तश्च द्वारं सर्वत्र श्रूयते ।
याम्यश्च वितथश्चैव दक्षिणेन विदुर्धमाः ॥
पश्चिमे पुण्यदन्तश्च वारुणश्च प्रश्रूयते ।
उत्तरेण तु भङ्गाटं सौम्यश्च शुभदं भवेत् ॥
तथा वास्तुसु सर्वत्र वेधं द्वारस्य वर्जयेत् ।
द्वारे तु रथ्या विद्धे भवेत् सर्वकुलक्षय, ॥
तरुणा दोषबाहुल्यं प्रोक्तः पक्षेन जायते ।
अपस्मारो भवेन्नूनं कूपवेधेन सर्वदा ॥
यथा प्रसवयेन स्यात् कौबेनामिभयम्भवेत् ।
विनाशो देवताविद्धे स्तम्भेन स्त्रीकृतो भवेत् ॥
यद्वभर्तुर्विनाशं स्यात् यद्वेण च यद्वे हते ।
अमेध्यावस्त्रैर्विद्धे यद्विहीनवन्मभवेत् ॥
तथा शस्त्रभयं विद्यादन्तजस्य यद्वेण तु ।
उच्छ्रायद्विगुणं भूमिं तद्वक्त्रा वेधो न विद्यते ॥
खयसुहाटिते द्वारे उन्मादो यद्वमेधिनम् ।
खयश्च पिहिते विन्ध्यात् कुलनाशं विचक्षय, ॥
मानाधिके राजभयं नीचे तस्करतो भयम् ।
द्वारोपरि च यद्वारं तद्वन्तकसुखं स्मृतम् ॥
आध्वानं मध्यदेशे तु अधिको यस्य विस्तारः ।
वपञ्च शकटं मध्ये सद्यो भर्तुर्विनाशनम् ॥
तथान्यपीडितद्वारं बहुदोषकरम्भवेत् ।
मूलद्वारं तथान्यम् नाधिकं शोभनम्भवेत् ॥
कुम्भश्रीपार्श्वे वल्लीभिर्नृपकदारम्भो शोभयेत् ।
पूर्व्येणैव तस्मिन् वलिना चाप्यतोदके, ॥
भवनस्य वटः, पूर्वं दिग्भागे सर्वकालिकः ।
उदुमरस्तथा याम्ये वारुणे पिप्लवः शुभः ॥
ब्रह्मचोत्तरतो घन्यो विपरीतस्त्वसिद्धये ।
कण्टकी चौरवृक्षश्च चावस्र, सप्तलो ह्रमः ।
भयं हानिं प्रजाहानिं कुर्वन्ति क्रमशः सदा ।
न ष्ण्व्यादयदि तानन्यानन्तरे स्थापयेत्
शुभम् ॥

पुत्रागाशोकवकुलशमीतिलकचम्पकान् ।
दाक्षिणीं पिप्लवीं प्राचां तथा कुसुममञ्जरीम् ॥
जम्बीरपुष्पपत्रसदृशकैतकीभि-
जांतीसरोजवृक्षतपत्रिकमक्षिकाभिः ।
यमारिकेलकदलीदलपाटलाभि-
र्युक्तं तद्वच भवनं त्रियमातनोति ॥”
इति मानस्ये वास्तुविद्यासु वेधपरिवर्णनो नाम
२२९ अध्यायः ॥ ॥

सुत उवाच ।

“उदगादिर्ब्रह्म वास्तु समानशिरसस्तथा ।
परीक्षा पूर्ववत् कुर्व्यात् सामोऽष्टायं विचक्षय, ॥

वास्तु

न देवधूर्तसचिवचत्तराणां समीपतः ।
कारयेद्भवनं प्राप्नो दुःखशोकभयं यतः ॥
तस्य प्रवेशाच्चत्वारस्तस्योत्सङ्गोऽग्रतः शुभः ।
पृष्ठतः, पृष्ठभङ्गस्तु सव्यावर्तः प्रशस्यते ॥
अपसव्यो विनाशाय दक्षिणे शीर्षकस्तथा ।
सर्वकामफलो नृणां सपूर्वो नाम वामतः ॥
एवं प्रवेशमालोक्य यत्नेन गृहमारमेत् ॥ * ॥
अथ संवत्सरे पूर्वे सुहृत्ते शुभलक्षणे ॥
रत्नोपरि शिलां कृत्वा सर्ववीजसमन्विताम् ।
चतुर्भिर्बाह्वैस्तन्मं वस्त्राजङ्कारपूजितम् ॥
शुक्लाम्बरधरः शिल्पी संहितो वेदपारगैः ।
स्थापितं विन्यसेत् तद्वत् सर्वोपधिसमन्वितम् ॥
नानाक्षतफलपेतं वस्त्रताम्बूलचयुतम् ।
ब्रह्मघोषेण वाद्येन गीतमङ्गलनिखनैः ॥
पायसं भोजयेद्विप्रान् होमस्तु मधुसर्पिषा ।
वास्तोस्पते प्रतिजानीहि मन्त्रेणानेन सर्वदा ॥
सूत्रपाते तथा कार्यमेव स्तम्भोदये पुनः ।
द्वारवन्दोच्छ्रये तद्वत् प्रवेशसमये तथा ॥
वास्तूपशमने तद्वत् वास्तुयज्ञस्तु पञ्चधा ।
ईशाने सूत्रपातः स्यादाग्नेये स्तम्भरोपणम् ॥
प्रदक्षिण्य कुर्वीत वास्तोः पदविलेखनम् ।
तर्जनी मध्यमा चैव तथाङ्गुष्ठस्तु दक्षिणे ॥
प्रवालरत्नकनकं फलपिष्टहस्तोदकम् ।
सर्ववास्तुविभागेषु शस्तम्पदविलेखने ॥
न भस्माङ्गारकाष्ठेन न शस्त्रनखचर्मभिः ।
न च सास्थिकपालेन कचिद्वास्तु प्रलेखयेत् ॥
एभिर्विलेखितं कुर्व्यात् दुःखशोकामयादिकम् ।
यदा गृहप्रवेशः स्याच्छिल्पी तत्रोपलेखयेत् ॥
स्तम्भसूत्रादिके तद्वत् शुभाशुभफलोदयम् ॥ * ॥
आदित्याभिसुख रौति शङ्कनः परम यदि ॥
तुल्यकालं सृष्टेदङ्गं गृहभक्तुं समात्मनः ।
वास्तुज्ञे तद्विजानीयाद्भरशुभं भयप्रदम् ॥
शङ्कनानन्तरं तत्र हस्त्यम्बुपदम्भवेत् ।
तदङ्गसम्भवं विद्यात्तत्र शक्यं विचक्षणः ॥
प्रसार्यमाद्ये सूत्रे तु ऋगोमायुर्विलङ्घिते ।
तत्र शक्यं विजानीयात् खरशब्दे च भैरवे ॥
यदीशान्तेऽथ दिग्भागे मधुरं रौति वायवः ।
घनन्तत्र विजानीयादङ्गे वा स्वाम्यधिष्ठिते ॥
सूत्रच्छेदे भवेन्मृत्युर्थाधि कीले तद्योमुखे ।
अङ्गारेषु तथोष्मादं कपालेषु च सम्भमम् ।
कस्तुरिष्ये च जानीयात् पुच्छं स्त्रीषु वास्तुषितु ।
गृहभक्तुं गृहस्यापि विनाशः शिल्पिसम्भवे ॥
स्तम्भस्थाने श्रुते कुम्भे शिरोरोगं विनिर्दिशेत् ।
कुम्भापहारे सव्यस्य कुलस्यापि सव्यो भवेत् ॥
मृत्यु स्थानश्रुते कुम्भे भये वन् विदुर्बुधाः ।
करचक्राविनाशे तु नाश गृहपतेर्विदुः ॥
गौरीधविहीने तु भूतेभ्यो भयमादिशेत् ।
प्राग्दक्षिणेन विन्यस्य स्तम्भे च्छत्रं विवेशयेत् ॥
ततः प्रदक्षिणेनान्यत्रसेत् स्तम्भं विचक्षणः ।
यस्माद्वयकरं नृणां योजितान्यप्रदक्षिणम् ॥
रक्षां कुर्वीत यत्नेन स्तम्भोपद्रवनाशिनम् ।
वया फलवतीं शाखां स्तम्भोपरि निवेशयेत् ॥

३६१

वास्तु

प्रागुदकभवनं कार्यं हि सुखस्तु न कारयेत् ।
स्तम्भवा भवनं वापि द्वारं वा खगृहन्तथा ॥
दिग्मुखे कुलनाशः स्यात् न च सम्भवेद्गृहम् ।
यदि सम्भवेद्गृहं सर्वदिक्षु विवर्धयेत् ॥
पूर्वेण वर्धितं वास्तु कुर्व्याद्द्वैरात्रि वै सदा ।
दक्षिणे वर्धितं वास्तु मृत्यवे स्यात् संसयः ॥
पश्चाद्गृहस्तु यद्वास्तु तदर्थं चयकारकम् ।
वर्धयितं तथा सौम्ये बहुसन्तापकारकम् ॥
आग्नेये यत्र दृष्टिः स्यात् तदग्निभयदम्भवेत् ।
वर्धितं राक्षसे कोये शिशुचयकर भवेत् ॥
वर्धयितस्तु वायवे वातयाधिप्रकोपकम् ।
ईशाने तु प्रजाहानिर्वाप्तौ सर्वर्हिते सदा ॥ * ॥
ईशाने देवतागारं तथा शान्तिगृहं भवेत् ।
महानस तथाग्नेये तत्पार्श्वे चोत्तरं जलम् ॥
गृहस्योपस्करं सर्वं नैर्ऋते स्थापयेद्बुधः ।
वन्द्यस्थानं वहिः कुर्व्यात् ज्ञानमण्डपमेव च ॥
घनघान्यश्च वायवे कर्मशाला ततो वहिः ।
एवं वास्तुनिवेशः स्यात् गृहभक्तुं शुभावहः ॥”
इति मात्स्ये वास्तुविद्यागृहनिर्णयो नाम २३०
अध्यायः ॥ * ॥

सूत्र उवाच ।

“अथातः संप्रत्यामि दार्ढ्याहरणसुत्तमम् ।
धनिष्ठापञ्चकं व्यक्ता विद्यादिकमनः परम् ॥
ततः साम्प्रतरोहिणे दिने यायादनं बुधः ।
प्रथमं बलिपूजान्तु कुर्व्यात् वृक्षाय सर्वदा ॥
पूर्वोत्तरेण पतितं गृहे दारुं प्रशस्यते ।
अन्यथा न शुभं विद्याद्यान्यापरनिपातने ॥
चौरवृक्षोद्भव दारुं न गृहे विनियेययेत् ।
छताधिवासं विहगैरनिलानलपीडितम् ॥
गजावभयश्च तथा विद्युन्निर्घातपीडितम् ।
अहंशुष्कं तथा दारुं भयशुष्कं तथैव च ॥
चैत्यदेवालयोत्पन्नं नदीचङ्गमजन्तथा ।
शशानकूपनिजय तद्गागादिसमुद्भवम् ॥
वर्जयेत् सर्वथा दारुं यदीच्छेद्दिपुलां श्रियम् ।
तथा कण्टकिनी वृक्षास्त्रीपनिम्बविभीतकान् ॥
छेद्यातकान् एतत्तत्तु वर्जयेत् गृहकर्मणि ।
अशनं शुकमधुकसर्पशालाः शुभावहाः ॥
चन्दनं पनसं घन्यं सुरदारु हरिद्रकाः ।
दाभ्यामेकेन वा कुर्व्यात् त्रिभिर्वा भवनं शुभम् ॥
बहुभिः कारितं यस्मादनेकभयदं भवेत् ।
एकैकं शिंशपा घ्न्या श्रीपर्णी तिरुकी तथा ॥
एता नान्यसमायुक्ता कदापि च्छुभकारिकाः ।
स्यन्दनः पनसस्तद्वत् सरलाङ्गनपद्मकाः ॥
एते नान्यसमायुक्ता वास्तुकार्ये शुभप्रदाः ।
तरुच्छेदे मद्यापीठे गोष्ठा विद्याद्विचक्षणः ॥
माश्लिष्टवर्णे भेकः स्यात् नीले सर्पे विनिर्दिशेत् ।
अरुणे सरट् विद्यात् सुक्तामे शुकमादिशेत् ॥
कपिले रुधिकां विद्यात् खड्गामे जलमादिशेत् ।
एवविधं सगर्भं वर्जयेद्वास्तुकर्मणि ॥
पूर्वं ह्रिन्मृत्युं गृहीयात् निमित्तं शङ्कनेः शुभैः ॥ * ॥
थासेन गुणिते देवैः अष्टभिर्वै हते तथा ॥
यच्छेदमायतं विद्यादृष्टमेदं वदामि वः ।

वास्तु

ध्वजो घूमश्च सिंहश्च आ वृषः खर एव च ॥
हस्ती ध्वाङ्गश्च पूर्वादा करिषेवा भवन्त्यमी ।
ध्वजः सर्वसुखो घ्न्याः प्रत्यग्वारो विशेषतः ॥
उद्गुसुखो भवेत् सिंहः प्रागुसुखो वृषभो भवेत् ।
दक्षिणाभिसुखो हस्ती सप्तभिः स उदाहृतः ॥
एकेन ध्वज उद्दिष्टस्त्रिभिः सिंह उदाहृतः ।
पञ्चभिर्वृषभः प्रोक्तो विकीर्णस्यास्तु वर्जयेत् ॥
तमेवाष्टगुणं कृत्वा विद्याद्वाशि विचक्षणः ।
सप्तविंशदृष्टे भागे ऋचं विद्याद्विचक्षणः ॥
अष्टभिर्भाजिते ऋचे यच्छेषं च यथो मतः ।
यथाधिकं न कुर्वीत यतो दोषकरम्भवेत् ।
आयाधिके भवेच्छान्तिरित्याह भगवान् हरिः ॥
कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
दध्यक्षताम्बुदण्डपुष्पफलोपशोभम् ।
दक्ष्णा हरिण्यवसनानि तथा द्विजेभ्यो
माङ्गल्यशान्तिनिययाय गृहं विषेच ॥
गृहोक्तहोमविधिना बलिकर्म कुर्व्यात्
प्रासादवास्तुशमने च विधियं उक्तः ।
सन्तर्पयेत् द्विजवरानथ भक्ष्यभोज्यैः
शुक्लाम्बरश्च भवनं प्रविशेत् सधूमम् ॥”
इति मात्स्ये वास्तुविद्याशुकीर्तनं समाप्तम् २३१
अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च । अथ वास्तुशुक्तिः ।
तत्र स्थाननिर्णयः ।
“नदीशमशानशैलानां वनस्य निकटे तथा ।
न वास्तुकर्म कुर्वीत इन्द्र-नगरान्तयोः ॥” * ॥
तत्र दिग्निर्णयः ।
“राक्षसानिलवह्नीनां यमस्य दिशि वेष्मनः ।
नारम्भं कारयेद्वाजा भीरुगृहाहचयप्रदम् ॥”
तथा हि ।
“भोगः कीर्त्तिर्धनं रोग स्थिरता च भयः क्षयः ।
हाह इत्येव कथितो दिशि वास्तुफलोद्भवः ॥”
भोजे च ।
“यत्नमे जायते राजा तस्य जयस्य यः पतिः ।
या दिक् तस्य वृषस्यार्था वास्तारम्भ समा-
चरेत् ॥”
एवञ्च ।
“कुजाधिपतिके मेघजले जातस्य भूपतेः ॥”
कुजाधिपतिकायां दक्षिणस्यामपि वास्तुर्न
दुष्यतीति । पराशरस्तु ।
“यद्दशाजितो राजा वास्तुस्तम्भस्तु तदिशि ॥”
एतेन सूर्यादिजनितस्य वृषतेः पूर्वादिदिक्षु
वास्तुकरणम् । तेन शुक्रदशायां जातस्यामे-
यामपि न दुष्यति ॥ * ॥ अथ लक्षणम् ।
“वास्तु कुर्व्याम्बुहीपालः समं सुस्तिग्धवृत्तिकम् ।
प्रागुदकभवनं रम्यं रम्यवृत्तौपशोभितम् ॥
लक्ष्मीर्दाहः सव्यो भीतिर्धननाशोऽभ्युत्थता ।
सम्यद्वहिरिति प्रोक्तं पूर्वादिक्षुभां फलम् ॥”
तथा हि भवनमन्यत् ।
“जम्बजमेन दिक् पश्चात् रात्रां वास्तुभवोमतः ॥”
एतेन सूर्याधिपतिपुलाजमे जातस्य वृषतेः
सूर्याधिपतेः पूर्वस्याः पश्चात् पश्चिमश्वोऽपि
न दुष्यति । अन्ये तु ।

वास्तु

“यद्दशावतरो राजा तद्दशोऽयमयमस्य ।”
 एतेन गृहदशावतरोऽयं गृहपतेर्दशोऽयमस्य न
 दुष्प्रति । अन्यत्र तु ।
 “गृहपतिप्रतिपत्तिः पूर्वादिदिग्गुणे क्रमात् ।
 वास्तुप्रवर्गमिच्छति निजसम्पत्तिहेतवे ॥”
 नीतिशास्त्रे च ।
 “वास्तुकर्म नृपः कुर्यात्तद्वैरिणो दिशि ।
 दीर्घा वा चतुरस्रा वा वास्तुभूमिर्भूतिताम् ।
 एतयोर्लक्षणं तदनु फलं नगरे यथा ॥”
 अथ मानस ।
 “राजकाष्ठेन नृपतिर्वास्तुं समायरेत् ।
 जयो भद्रः सुखं दुःखं प्रीतिर्भूतिश्च यः स्मरः ।
 दक्षो वास्तुगामाणि राजकाष्ठैरुत्क्रमात् ॥”
 अन्यत्र तु ।
 “जन्मलये महीभर्तृद्वयोरन्त एव च ।
 राजकाष्ठेस्तु तावद्विवास्तु कुर्यान्महीपतिः ॥
 सुदर्शकस्त्येन राजपट्टेन भूयते ।
 वास्तुकर्मसमारम्भो धनधान्यप्रदः ॥”
 एतयोर्पि पूर्ववद्वास्तुप्रदानम् ।
 “राजपट्टेन कृत्वापि वास्तुप्रदानमिच्छते ।
 तस्यापि पूर्ववत्मानमिति भागुरिभाषितम् ॥”
 अथ दीर्घगुणौ ।
 “परिनिर्मितवास्तुस्यो न तिष्ठति चिरं नृपः ।
 न सुखाय न धर्माय तस्य भविष्यति ॥”
 अन्यत्रापि ।
 “राजान्यवीर्यप्रयाशी परवास्तुप्रवर्गमिति ।
 न सुखाय भवेन्नुणा यथा परवदे यद् ॥
 यः स्वनिर्मितवास्तुस्यो निजजन्मादिमयुतः ।
 विचारितपुरो राजा च चिरं सुखमयुतः ॥”
 अन्यत्रापि ।
 “राजा स्ववाह्वीर्योऽपि निजनिर्मितवास्तु-
 भाक् ।
 च चिरं तनुते वीर्यं स्वयस्यो यद्ये यथा ॥”
 अथ कालः ।
 “वर्षान्तेऽस्यदिने शुके केन्द्रे सुरगुरौ शुभे ।
 वास्तुकर्मसमारम्भं शुक्लचन्द्रार्धभूमिजे ॥
 गृहयुक्तौ यः समयः कर्तव्यस्तत्र वै शुभे ।
 वास्तुारम्भः कार्यः शुभसम्पत्तिकामिना
 राज्ञा ॥”
 इति वास्तुशुक्लौ वास्तुशुद्धिः ॥१॥
 अन्येषां यथा । यदाह वास्तुकृत्वात् ।
 “स्वामिदक्षस्तुभिमं स्यादक्षस्तैव मापयेत् ।
 क्षेमो भयङ्करो भयः शोककृद्द्विजयः शुचिः ॥
 वंशकृत् पापकारी च विकारी शोभनः शिवः ।
 कुम्भः कामदो धूम्रो धीमो धनहरस्तथा ॥
 धनदः सुखकृत् वास्तुशुद्धिदश्च कीर्तिताः ॥”
 तद्वयथा ।
 “वायामपरिणादाभ्यां योऽक्षपिण्डोऽभिजायते ।
 जनविश्रुतिरुते मागे शेषेतेता यथाक्रमम् ॥
 तेने सन्धार्थसिद्धिर्भयकारी भयङ्करः ।
 भयो भोग प्रकुरुते शोककृद्द्विजनाशनः ॥
 विजयः कुरुते दृढि शुचिः सर्वसुखं वहेत् ॥

शुद्धि

वास्तु

वंशकृत् कुरुते वंशं पापकारी कुलामयः ।
 विकारी कुरुते दुःखं शोभनः शुभमावहेत् ।
 शिवः सन्धार्थमिच्छेत् स्यात् कुम्भः सन्धार्थमिच्छेत् ।
 कामदोऽभीष्टमाभः स्यात् धूम्रो दक्षिणं सन्धार्थम् ।
 धीमो धर्ममाप्तिं गीत्वा दुःखं धनदरे भवेत् ॥
 धनदः धनमाभः स्यात् सुखकृत् सुखकारकः ।
 दक्षिणं शोक्तोऽतिमं स्यात् वास्तुप्रवर्गमयः ॥”
 भोऽस्तु । दक्षिणं स्यात् किम् नृपतिर्या ।
 स्वदशामृतो द्विगुणोऽस्ते शुभाशु-
 चतुरस्रं नृप नृपवास्तु शिष्यते ।
 किम् नृपदक्षमिति दक्षयामित
 प्रकरोति वास्तुप्रवर्गमयमयम् ॥
 कुर्यात् वास्तुका क्रिया चयमेतदिति नृपतिम् ।
 चिकीर्षो वार्तलो दीर्घो ययमभोऽहम्भुगः ।
 तथा नृमरुत्तप चयकारकाश्चैव च ।
 क्षिप्तो भिन्नो मध्यमिन्दो ययमभमनुपयः ।
 विषयो जनदोषो च एतदोषो तथा परः ।
 गजकुललक्षितोऽपि पदवाः परिकोऽङ्गिताः ॥
 वास्तुगले मृदादोषा देवास्तमाद्विषयौ ।
 चतुरस्रं शुभो दीर्घस्तुता प्रान्तः समान्प्रितः ।
 दीर्घोऽपि दीर्घो विषयो वास्तुगलेः सुखाशु-
 इति युक्तिकल्पतरी वास्तुशुद्धिः ॥१॥
 तत्र कालनिर्ययः ।
 “वैश्वामित्रायनापादमागं कालगुणकारिका ।
 सुप्रशक्ता यद्वारम्भे पत्नीपुत्रपुत्रद्विदा ।
 शुक्लपते भवेत् सौम्यं लक्ष्यं च भवते भयम् ।
 आदित्यभौमवर्णस्तु सन्ने वारा शुभापदाः ॥”
 तथाग्रन्थे ।
 “पूर्णिमाद्यष्टमौ यावत् पूर्णास्यं वर्णयेद्यद् ॥
 उत्तरास्यं ७ कुर्वीत नवम्यादिपुनर्द्वितीयम् ॥
 अमायास्याष्टमौ यावत् पश्चिमास्यं विवर्णयेत् ।
 नवम्यादि तथा याम्यं यावत् शुक्लपुनर्द्वितीयम् ।
 पञ्चमास्यतम्ये च यतोपातातिगण्यो ॥
 विष्णुभगण्योऽपि यद्वारम्भं न कारयेत् ॥
 आदित्यद्वयोऽपि नृमश्विरो व्येष्टा धनिष्ठो-
 चरा
 देवताय मवापुरावहरिभिः नृते स्वभा-
 वादिभिः ।
 वीर्यानां दिवसेऽथ पापरहिते योगे विरिक्ते
 तिथौ
 विरिक्तदिने वदन्ति सुनयो वैश्वामित्रकार्यं
 शुभम् ॥”
 मत्स्यपुराणेऽपि ।
 “चन्द्रादित्यवल्गु लम्बं जम्भं शुभनिरीक्षितम् ।
 क्षमोऽप्यादि कर्तव्यमन्यत्र तु विवर्णयेत् ॥
 अन्विनी रोहिणी मङ्गलसाराज्यमेवम् ।
 स्वातिर्दक्षिणराधा च वास्तुकर्मणि शस्यते ॥”
 तथा च ।
 “त्रिभिस्त्रिभिर्वैश्वानि कृत्तिकाद्ये-
 रणेयपुत्रातिधनानि शोकाः ।
 शुभोर्भय राजमयश्च नृपः
 सुखं प्रवाचश्च नव प्रमेदाः ॥

वास्तु

नाशं दिशन्ति मकरानि कुलीरकले
 मेघे घटे धनुषि कर्मेण दीर्घं चतुर्म् ।
 कर्माभ्यां मिथुने प्रथमार्धमाभौ
 ज्योतिर्विन्दः कर्मगर्भं दृष्टिम् दृष्टिम् ॥
 लम्बोर्ध्वं चतुर्म्भ्याम् कोयदातिश्च शीतमी ।
 गुरुपुत्रपुत्रपुत्रे चन्द्रे सुखमयम् ।
 ज्योतिर्धर्मोऽकामाश्च सुतोऽपि च भागवः ।
 शनैश्चरे तु दारिद्र्यं राहायश्च प्रवर्तते ॥१॥
 अथ प्रवेशकालः ।
 “शुद्धिर्दक्षिणदिशिर्भूतगो पापेऽपि दृष्टि-
 क्षमे तन्मगतेऽपि सुरगुरौ देवपुण्येऽपि वा ।
 सन्ध्याभ्युदयप्रतिदिवसे राशौ च भक्तं शुभं
 मयागम्यरतोऽपि च भवनं काय प्रवेशोऽपि
 वा ।
 योऽपि धनिष्ठा अथ यान्त्ये
 मायम्भुर्ध्वं विष्णु चोत्तरम् ।
 अथोऽपि चतुर्म्भ्याम् सुमयाचरे च
 तथा विरिक्ते च यद्दृष्टमयम् ॥
 त्रिपिनांश्च लयादि समारम्भं यथोदितम् ।
 प्रवेशेऽपि यद्दृष्टमयम् ज्योतिर्विन्दो जनाः ॥”
 अथ दारम् ।
 “नैकदारं वास्तुगले न चतुर्द्वारमारभेत् ।
 एकदारं दुःखं चतुर्द्वारं दुरावरम् ।
 विदारमेव नृपतेर्वास्तुकर्म प्रशस्यते ।
 द्वे सुखे तत्र वास्तु स्यादसुखमिति निर्णयः ॥
 राजदारस्तु तत्रैको यमहारस्तथा परः ।
 अपहारं तथाप्यत स्यादिति द्वारस्य निर्णयः ॥
 नक्षत्रातिवैश्वानां प्रागुदक्पश्चिमे क्रमात् ।
 सुप्रहारं दक्षिणस्य परं तस्यापि दक्षिणे ।
 वषट्कारे वैरिस्तु द्वारमित्यन्यसन्तम् ।
 राजद्वारेऽन्यभूपानां शिष्टानां च प्रवेशयेत् ।
 यात्राप्रवाहपन्थांश्च राजद्वारेण कारयेत् ।
 यमद्वारे द्विद्वारं द्विद्वाराश्च प्रवेशनम् ।
 निवारणं नृपानां दुष्टानां च निवर्तनम् ।
 अपहारोऽपि दक्षिणस्य गमनागमनक्रिया ।
 राशौ विनाशयात्रा च मन्त्रेण च प्रवेशनम् ॥”
 अथ प्राचीरनिर्णयः ।
 “गजैरभेदा मनुवरलक्षा
 प्राचीरलक्षा नृपतेर्भवन्ति ॥
 राजद्वारोऽपि सर्वे प्राचीरा एषिबीसुचः ।
 विश्रुतिस्तु पञ्चाये पार्श्वयो पञ्च पञ्च च ॥
 पञ्चात् पञ्च च विज्ञेयाः प्राचीरा एषिबीसुचः ।
 सर्वप्रान्ते त्वावरयो नाम प्राचीर उच्यते ॥
 प्रतिप्राकारसंस्थान द्वारं नाभिस्तुल्यमितम् ।
 तत्र जयाश्वस्य दीर्घस्य वास्तुल्लस्य निर्णयः ।
 तद्वयथा ।
 “राजद्वारान्तरे पञ्च राजद्वारे महीपते ।
 राजद्वारं चैव सार्धं पञ्चद्वारे प्रतिष्ठिता ॥
 अद्वारे राजद्वारं प्राचीराः एषिबीसुचः ।
 एव यवस्थिते स्थाने मध्यमेतद्वि तिष्ठति ॥
 राजद्वारं चैव सार्धं मयायामे जयवास्तुनि ।
 परिणाचे पञ्च राजद्वारास्तुल्यमिति मध्यतः ॥

वास्तु

राजपट्टाभिधानेन म्यानमेतन्निगद्यते ।
 'अस्मिन् गृहं नृप' क्त्वा सुचिरं सुखमनुते ॥
 अज्ञानाद् दम्भतो राजा योऽन्यत्र गृहमारभेत् ।
 सोऽचिरात् गृहमाप्नोति रोगं शोकं भयं तथा ॥
 यमदण्डोदयदण्डौ केनादृतिरुपपन्नवः ।
 ये चान्ये वास्तुदोषाः स्युः स्थाने दोषाश्च ये
 पुनः ।
 न सृज्यते राजपट्टस्यैः सर्वैर्गण्डो यथा ॥
 द्विगुणादिरतोऽपि स्यात् क्रमाद्गङ्गादिवास्तुषु ।
 राजकुत्रमितेऽप्येव प्राचीरे गुणदोषकौ ॥ १ ॥
 अथ जयाख्यास्य चतुरस्रस्य वास्तुखण्डनिर्णयः ।
 "राजद्वारे हि प्राकारा राजकुत्रान्तरे मताः ।
 यमद्वारे बाह्वं राजकुत्रान्तरे च ये नृपाः ॥
 अपद्वारे राजदण्डं जिता आरम्भिताः पुनः ।
 अद्वारे भूपतेस्तस्य राजदण्डत्रयान्तरे ॥
 एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्ये तत् प्रदृश्यते ।
 आयामे राजकुत्राणि चत्वारि परिग्राह्यतः ॥
 राजकुत्रैकमानेन राजदण्ड उदाहृतः ।
 अथ च भूमौ भामो वाक्ताभं वति शोभनः ॥
 अस्मिन् गृहं नृपः क्त्वा सुचिरं पाति मेदिनीम् ।
 अस्मिन् विजयद्विष्वक् सौख्यं समवाप्नुयात् ॥
 यो राजा दम्भतोऽन्यत्र वैश्वारम्भं समा-
 चरेत् ।
 य उक्तो राजदण्डोऽयं तस्यैवं स्थानपञ्चकम् ॥
 गजो व्याघ्रश्च सिंहश्च नृगो भृङ्गो यथाक्रमम् ।
 सिंहं सिंहघासनं स्थानं व्याघ्रे स्यात् द्वारमन्दि-
 रम् ॥
 गवे यात्राण्यं कुर्यात् नृगे केलिनिकेतनम् ।
 भ्रमरेऽन्तः पुरं कुर्यात् क्रमेण पृथिवीपते ॥
 तेन मध्येव सिंहघासनं दीर्घस्य चतुरस्रकैः ॥
 तत्र भविष्यति ।
 "मेघादिचन्द्रे जातस्य नृपतेः स्युरनुक्रमात् ।
 द्वादशैव गृहान् वक्ष्ये तेषां लक्षणमग्रतः ॥
 सुन्दरः सर्वतोभद्रो भव्यो नान्दीमुखस्तथा ।
 विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ॥
 रङ्गः केलिर्भयो वीरो ह्यदृष्टैतैः प्रकीर्तिताः ॥
 अप्येषां लक्षणानि ।
 "यद्यन्त्रेयोपते मानं तस्य तेनैव कल्पना ।
 राशः स्वस्त्यमेकस्य दीर्घं सर्वत्र निक्षिप्यतः ॥
 आयामेन सुन्दरः स्यात् राजदण्डस्य पञ्चमिः ।
 परिग्राहे चतुर्भिश्च राजदण्डैः प्रतिष्ठितः ॥
 अस्याधिदेवता भौमो रक्षसीद वसुन्धरा ।
 द्वााराणि विशतिषास्य रक्तचित्रावृताणि च ॥
 रक्तपट्टावृत्तो गेहः सकलार्थप्रसाधकः ।
 अथ स्थित्वा महीपालः सुचिरं पाति मेदि-
 नीम् ॥"
 दीर्घम् ५१ । प्रस्थम् ३० । इति सुन्दरः ॥ १ ॥
 "हौ राजदस्तापायामे परिग्राहे तथैव च ।
 दण्डं सर्वतोभद्रः शुक्रपास्याधिदेवता ।
 दण्डा रक्षकाश्चैव पूज्यारो चाप यत्नतः ।
 एतद्दशास्य द्वााराणि कृष्णचित्रावृताणि च ॥
 पीतपट्टावृत्तो ह्येव सर्वानिष्टविनाशनः ।

वास्तु

अथ स्थित्वा महीपालः सर्वान् शत्रून् निह-
 न्ति ॥"
 दीर्घम् २१ । प्रस्थम् २० । इति सर्वतोभद्रः ॥ २ ॥
 "अष्टकोणो भवेद्दण्डः कोणो दण्डचतुष्टयः ।
 राजदण्डोन्नतः कार्यो बुधपास्याधिदेवता ।
 रक्षका वसवपास्य पूज्यास्तैश्च प्रयत्नतः ।
 अष्टौ द्वााराणि चास्य स्युः पीतचित्रावृताणि च ॥
 पीतपट्टावृत्तो ह्येव सर्वानिष्टविनाशनः ।
 अत्र स्याता चितिपतिर्न रिष्टैरवगृह्यते ॥
 राजदण्डो भवेद्दीर्घः प्रसरे राजदण्डस्तकः ।
 राजदण्डे राजदण्डे प्रकोष्ठा स्तत्र कारयेत् ॥
 अयं नान्दीमुखो नाम चन्द्रपास्याधिदेवता ।
 नक्षत्रलोकः पूज्योऽत्र च यस्मादस्य रक्षकः ॥
 द्वाविंशतिस्तु द्वााराणि दीर्घे दण्डे तथान्तरे ।
 अन्यत्र दीर्घे एकं स्यात् प्रसरे एकमेव च ॥"
 दीर्घद्वितये दण्डे द्वााराणि प्रसरद्वितये एकं कृत्वा
 द्वितय एव २२ द्वााराणि ।
 "शुक्रचित्रेण सहितः शुक्रपट्टेन शोभितः ।
 सर्वार्थसाधको राजा कृष्णो विजयवर्धनः ॥"
 दीर्घम् ११ । प्रस्थम् १० । इति नान्दीमुखः ॥ ३ ॥
 "दीर्घे त्रयो राजदस्ताः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
 विनोद एव द्वााराणि त्रिशतकोष्ठद्वयं भवेत् ॥
 रक्तचित्रेण चित्राङ्गो रक्तपक्षोपगूहितः ।
 अत्र स्याता नरपतिर्भवेत् कीर्त्तिप्रतापयान् ॥
 सूर्याधिदेवता चास्य रक्षकाः सकलघ्नाः ॥"
 दीर्घम् ३१ । प्रस्थम् २० । इति विनोदः ॥ ४ ॥
 "दीर्घेण राजदण्डार्द्धं प्रसर राजदण्डकौ ।
 विलास एव द्वााराणि चत्वारिंशद्द्वेषा विदुः ॥
 गन्धर्वा रक्षकाश्चास्य प्रकोष्ठद्वितयं भवेत् ।
 चित्रपद्मेन शङ्खेन चित्रवस्त्रेण शोभितः ॥
 दुर्भिक्षशमनो ह्येव शस्यसम्पत्तिकारकः ।
 तत्र स्थित्वा नरपतिः प्रपुरं सुखमनुते ॥"
 दीर्घम् ५१ । प्रस्थम् २० । इति विलास-
 दण्डम् ॥ ५ ॥
 "द्वादशदस्ताः प्रसरे दीर्घे द्वौ राजदण्डकौ
 कथितौ ।
 विजये द्वादश भवनद्वााराणि स्युर्जयप्रदान्त्र ॥
 सूर्याधिदेवता चास्य रक्षसीं विद्वज्जराट् ।
 अरुणाम्भोजचित्राङ्गो अरुणाम्भूरभूषितः ।
 तत्र स्थित्वा नरपतिः कृत्वा शक्तिं वसुन्ध-
 राम् ॥"
 दीर्घम् २१ । प्रस्थम् १२ ॥ ६ ॥
 "आयामे राजदण्डौ द्वौ प्रसरे राजदण्डकः ।
 शतदारोपसहितः प्रकोष्ठेऽदृशभिर्युतः ॥
 दिक्पाशा रक्षकाश्चास्य कुलपास्याधिदेवता ।
 शानाधर्मेन चित्रेण वसनेन विभूषितः ॥
 अथ स्थित्वा नरपतिः सुचिरं सुखमनुते ।
 यस्मिन्नाप्ये प्रतिष्ठिते विमलो दण्डसधनः ॥
 दुर्भिक्षं नात्र जायेत नेतपोनं च विद्वदः ।
 न रोगो नापि शोकश्च नैवोत्पातभयकथा ।
 एतादि गुणवाङ्मयमन्त्रं कथितं बुधैः ॥"
 दीर्घम् २०० । प्रस्थम् १०० ॥ ७ ॥

वास्तु

"आयामपरिग्राह्यां राशः षोडशदण्डकः ।
 द्वााराणि षोडशैवास्य गुरुरस्याधिदेवता ॥
 रक्षिका देवता चास्य शुक्रवस्त्रैर्विभूषणम् ।
 अथ स्थित्वा नरपतिः सर्वार्थान् सुवि-
 साधयेत् ॥"
 दीर्घम् १७ । प्रस्थम् १६ । इति रङ्गः ॥ ८ ॥
 "आयामे राजदण्डः स्यात् प्रसरे च तदद्वयम् ॥
 दण्डं प्रकोष्ठा द्वााराणि शनिरस्याधिदेवता ।
 पिशाचा रक्षकाश्चास्य नीलवस्त्रादिभूषणम् ।
 नाम्नाय केनिराख्यातो भयरोगविनाशनः ॥
 अथ स्थित्वा नरपतिः सुखं विजयते रिपून् ॥"
 दीर्घम् १०० । प्रस्थम् ५० ॥ ९ ॥
 "राजदण्डेन कोणः स्यादेवं केलिचतुर्दश ।
 चतुर्दशैव द्वााराणि राहुस्याधिदेवता ॥
 नक्षत्ररा रक्षकास्तु नानावर्णाभरादिकम् ।
 अथ जयं प्रकटितः सञ्चयेव जयप्रदः ॥
 आयामे राजदण्डः स्यात् परिग्राहेऽष्टदण्डकः ॥
 नानावस्त्रैः कुटीरूपो वीरो नाम यजप्रदः ॥
 दण्डस्यतिर्देवतास्य रक्षकाश्चास्य खेचरा ।
 विचित्रवसनोपेतः सर्वकामार्थदायकः ॥"
 दीर्घम् ११ । प्रस्थम् ८ । इति वीरः ॥ १० ॥
 "यो यस्य गदितो वर्णस्तथा स्यात्तामरोऽपि च ।
 राजदण्डान्तरे पञ्च चामराः स्युर्महोभूषणम् ॥
 चन्द्रोऽपि दर्पणे दण्ड उपरि क्रमतो भवेत् ।
 पनाकाध्वजयुक्ताश्च दण्डरक्षक-रक्षसाम् ।
 कृत्रयुक्तं दण्डं राज्ञां विज्ञेयं चक्रवर्तिनाम् ॥"
 एषां नियमः परवत् ।
 "इति द्वादशचिह्नानि दण्डाणां कथितानि वै ।
 विष्टयेतानि नृपतिर्गृह्णारम्भं समाचरेत् ॥
 इति सिंहघासनस्थानमिति दण्डस्य मन्त्रकम् ।
 इतोऽन्ये चित्तद्वेषाणां प्रासादाः पृथिवीभुजः ॥
 जलपद्मादयो येऽन्ये तेषां नास्ति विनिश्चयः ।
 स्वजन्मगेहस्यो यो नृपतिः शुभघेतनः ॥
 स चिरं पृथिवीं शास्ति सर्वार्थान् साधयत्यपि ।
 यो वा तत्परगेहस्यो दुर्म्माद्यान् धरणीपतिः ॥
 न चिरं पाति वसुधां धीरं रोगश्च विन्दति ।
 स्वसम्पत्तिमित्रस्य दण्डवारी न दुष्यति ॥ ११ ॥
 परस्य ।
 "दीरकस्य विदुषस्य मन्त्रजातेर्मदाद्युते ।
 सूर्याङ्गपाशमन्त्रेण वसुधो दीर्घमन्त्रिणा ।
 दण्डाये पारयेदाका तद्वर्णं वस्त्रवारयम् ॥"
 वास्तुस्तु ।
 "यद्येष मन्त्रविन्दायो विज्ञेयो न च दण्डवत् ।
 विशुद्धदीरक्यामी विज्ञेयः सदनोपरि ।
 तेन सर्वान् विजयति अरिष्टानि मर्त्या-
 न् ॥"
 भोजोऽपि ।
 "वास्तुस्तुऽष्टोऽष्टरूपः स्यात् पयार्थेनाभिः सङ्के-
 यमदारान् यमारभ्य द्वाददारमिच्छते ॥"
 तद्वयं—
 "यद्युभयं निरदण्डौ घटं विभज्य एव च ।
 दारपापञ्च दण्डौ वास्तुभागा द्वादशम् ॥

वास्तु

यमनैर्भूततोयेष्ववायुयुक्तेष्वश्वराः ।
 इन्द्रो वह्निरिति प्रोक्ता विभागानामधीश्वराः ।
 गृह्यौ कारालयं कुर्यात् भयस्थाने च पत्तयः ।
 शिरे सद्यश्चरान् रक्षेत् चण्डे पाणिगजादयः ।
 धने धान्यादिकं रक्षेत् विभवे कोषरक्षणम् ।
 गजपट्टे भवेद्भीरो तापे कश्चिमरालयम् ।
 प्राचीरप्रतिभागान्ते इति भोजस्य सम्मतम् ॥”
 इति युक्तिकल्पतरौ राजयष्टयुक्तिः ॥ १ ॥
 “वास्तुमानेन नियमो यष्टमायेन निर्णयः ॥”
 नच वास्तुप्रवक्ष्यमाणम् ।
 “पूर्वप्रयो वृद्धिकरो धनद्वयोत्तरप्रवः ।
 दक्षिणो गृह्यदो वास्तुर्हन्ता पश्चिमप्रवः ॥
 कोणे रेखाद्वयं कृत्वा मध्ये रेखाद्वयं तथा ।
 रेष्ठानकोणतो रेखा दक्षिणोर्ध्वनास्तथा ॥
 नाचामरो नामण्यश्च नापताकापि नाध्वजः ।
 नाकुम्भादिर्नावितानो नाचित्रो नातिचित्रकः ।
 नात्युच्चो नातिनीचो वा नाप्रकीर्णप्रकीर्णकः ।
 ना धातुर्नागवाचश्च न चैकानेकद्वारभाक् ॥
 नियमोऽस्तु महीन्द्राणां सर्वसम्पत्तिहेतवे ॥”
 इति राजयष्टयुक्तिः ॥ २ ॥

अन्येनान्तु यथा वास्तुमानेन नियमः ।
 “ध्वजो धूमस्तथा सिङ्ग” आ वृषो गर्दभो गजः ।
 काक इत्येष गद्दिनो वास्तुस्थानस्य निर्णयः ।
 अयुग्मे सुखसम्पत्तिर्युग्मश्च विपदास्पदम् ॥”
 यवमन्यत्रापि ।

“ध्वजे विभूतिर्विपदश्च धूमे
 सिङ्गे विभोगः शुनि सर्वनाशः ।
 वृषे सुखं गर्दभतो विनाशो
 गजे धनं काकपदे च गृह्युः ॥

कोणरेखा कोणयुधि, सुखसम्पत्तिनाशिनो ।
 पूर्वपश्चिमतो दण्ड उदयाख्यः सुखावहः ॥
 दक्षिणोत्तरतो दण्डो वज्रश्च यमदण्डकः ।
 गृहाणि पातयेद्भीमानेषां दण्डयधान्तरे ॥ १ ॥
 एका चेद्दक्षिणे प्राणा हे च दक्षिणपश्चिमे ।
 तिस्रश्चेत् पूर्वतो ह्रीनास्तु प्राण सुखावहम् ॥
 पश्चिमास्य ध्वजे वेश्म सिङ्गे तूदरसुखं शुभम् ।
 पूर्वान्त्य वृषस्थाने दक्षिणाभिमुखं गजे ॥
 पदाघातः परिखाघातः पथाघातस्तथैव च ।
 जलदोषो वृक्षदोषो दोषा इत्येवमादयः ॥
 गच्छतां पदताणस्य श्रवणं यदि वेश्मनि ।
 यदाघातो नाम दोषः पुत्रपौत्रधनापहः ॥
 परिखादण्डयोर्घातो वास्तुनो प्रतिवेशिनो ।
 परिखाघातो नाम दोषः कुलवैयर्थ्यघनापहः ॥
 पथाघातो नाम दोषः आघातो वास्तुनः पथः ।
 स हन्ति भोगं वंशश्च तस्य भेदमतः शृणु ॥
 शक्यमार्गं सुखं कुर्यात् द्विपथं कुलवर्धनम् ।
 त्रिपथं कुलनाशाय सर्वनाशश्चतुष्पथे ॥
 स्ववाच्यां परवाच्याश्च यत्किञ्चित् जलाशयः ।
 तद्दोषो जलदोषः स्यात् स हन्ति कुलसम्पदः ॥
 ऋद्धिमानसुखैश्चैव गृह्येऽशुभयामयाः ।
 यत्ते जलाशये दोषाः पूर्वादिदिक्षु च क्रमात् ॥
 खवास्तुदक्षतो दोषः कुलसम्पत्तिनाशनः ।

वास्तु

पञ्चयेत् पूर्वतोऽप्यर्थं प्रज्ञं दक्षिणतस्तथा ॥
 रेशाणां रक्तपुष्पश्च आग्नेयां चौरिकस्तथा ।
 यत्र तत्र स्मिता वृक्षा विष्णुदाक्षिमणेश्वराः ।
 पनथा नारिकेलश्च शुभं कुर्वन्ति निश्चयम् ।
 निशा नीलो मलाश्वश्च चित्रा श्वेतापरानिता ।
 कोविदारश्च सर्वत्र सर्वं निगन्ति मङ्गलम् ॥ २ ॥
 गृहपाननमिषहन्ति नागस्य स्वप्ने क्रमात् ।
 पूर्वादिषु शिरः कृत्वा नागः श्वेते त्रिभि-

स्थिभिः ।

भाद्राश्वैर्वाभिर्मानेन तस्य क्रौञ्चे यष्टं शुभम् ॥”
 तत्र प्रमाणम् ।
 “स्वामिदन्तप्रमायेन ज्येष्ठपत्नीकरेण वा ।
 गृहाम्भन्तरस्थानं मापयेद्भित्तो नरः ॥” ॥ ३ ॥
 तत्र सामान्यलक्षणम् ।

“यष्टभूमिममाहृतपिच्छपदं
 पत्तुलोचनरन्ध्रगणैर्गणितम् ।
 रजिभूषणैश्च श्रद्ध्योगं कृतं
 भवनाय ययस्मिन्तिश्रजयदम् ॥

एकाशीतिगुण्ये दक्षिणे दिवाग्रे कश्चित् च त्रि ।
 यद्विदुर्गुणसम्पत्तेः पिच्छः स्यात् सर्ववैश्वानरः ॥”
 तद्व्याख्या ।

“ध्वजादिगोदधस्थाने यष्टमानं शुभावहम् ।
 दीर्घं भातुः परीणादे सप्त चैवाङ्गुलिद्वयम् ॥
 इदं पुत्रफलं गेहं वृषस्थानेऽप्युदीरितम् ।
 दीर्घं यष्टप्रसरे पञ्च चतस्रोऽङ्गुल्योऽपि च ॥
 इदं पुत्रफलं गेहं गजस्थाने प्रकीर्तितम् ।
 दीर्घं त्रयोदशं भुजाङ्गुल्यङ्गुल्यङ्गुलिः ॥
 प्रसरेऽष्टौ सुखफलं गजस्थाने यष्टं विदुः ।
 इति दादशकं प्रोक्तं गृहाणां सर्वसम्मतम् ।
 एष यष्टं समाचर्य यष्टस्यः शुभमिच्छति ॥” ॥ ४ ॥
 भोजस्तु ।

“आयामपरिणाहाभ्यां योऽङ्गुलिद्वयो विजायते ।
 येन केनापि चाद्भिन शोधनीयः स इष्यते ॥
 एकद्विपथसम्पत्तिना शुभान्यन्यानि चान्यथा ।
 आयामपरिणाहाभ्यां साहस्रं दादशदक्षकम् ॥
 एतत्तु मङ्गलं नाम यष्टं सुखविवर्धनम् ।
 आयामपरिणाहाभ्यां साहस्रं दक्षकं तु दंश ॥
 इदं कमलकं नाम यष्टं सम्पत्तिकारकम् ।
 आयामपरिणाहाभ्यां साहस्रं दक्षस्तु योऽष्ट ॥
 इदं हि सर्वतोभद्रं स्वामिनः सुखकारकम् ॥
 आयामपरिणाहाभ्यां साहस्रं दक्षदक्षकम् ।
 कल्याणनाम वेश्मदे धनधान्यसुखप्रदम् ॥
 आयामपरिणाहाभ्यां साहस्रं विंशतिदक्षकम् ।
 इदं हि सुखदं नाम भक्तं सुखविवर्धनम् ॥
 मया यदिदं दृष्टं यष्टपञ्चकमदभुतम् ।
 न तेषु स्थाननियमः सर्वज्ञेयानि कारयेत् ॥
 स्थानं मानश्च दोषाश्च ये प्रोक्तास्तु मया क्रमात् ।
 तद्विचार्य यष्टं कृत्वा यष्टस्यः सुखमनुते ॥
 अज्ञानादयः मोहाद्वा योऽन्यथा यष्टमाचरेत् ।
 स विषीदति नश्यति तस्य कौर्त्तिः कुलं वलम् ॥
 प्राचीराणां न नियमो यष्टस्थानाश्च विद्यते ।
 यथावास्तु यथाशक्ति प्राचीरान्तयेदृष्टो ॥

वास्तु

यष्टरोधो यथा न स्यात् तथा प्राचीरकल्पना ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ यष्टयुक्तिः ॥ ५ ॥

अथ वास्तुयागप्रमाणम् । लेङ्गे ।

चतुःपट्टिपदं वास्तु सर्वदेवयष्टं प्रति ।

एकाशीतिपदं वास्तु मातुषं प्रति सिद्धिदम् ॥

अग्रतः शोधयेदास्तुभूमिं यस्य पुरोदिताम् ।

चतुर्दशं द्विदशं वा जलान्तां वापि शोधयेत् ॥

सुसमयं तदा कृत्वा सदाश्वेन ततो भवेत् ॥”

पुरोदितां ब्राह्मणादिभेदेन प्रशस्तत्वेनोपपादि-
 ताम् ॥ १ ॥ तथा च मत्स्यपुराणम् ।

“अरजिमात्रे गर्ते वै यदुल्लिप्ते च सर्वशः ।

एतमामश्वरावस्यं कृत्वा वर्त्तितुं यत् ॥

ज्वालयेत्तु परीक्षार्थं पूर्वं तत् सर्वदिग्मुखम् ।

दीप्या पूर्वादि यज्ञीयात् वास्तुनामदुर्मुखम् ॥

वास्तुः सन्दिहिको नाम दीप्यते सर्वतो हि यः ।

शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेऽयं गृहे च ॥”

वास्तुकर्तुं रजिमात्रे गर्ते तत्रैव स्थापिते आय-
 श्वरावे पूर्वादिक्रमेण वर्त्तितुं यत् कृत्वा गज-

घृतेनापूर्णं वर्त्तितुं यत् प्रज्वालयेत् । तत्र

प्राणां दीपशिखाया उज्ज्वलत्वे तडास्तु ब्राह्म-

णस्य प्रशस्तम् । एवं दक्षिणादिदिशि शिखाया-

स्तत्वे चित्रयादे । सर्वशिखासमत्वे सर्व-

वर्णानां च वास्तुदेशः प्रशस्तः । जलार्त्तमिति

तु मत्स्यपुराणपरिभाषितं प्रासादपरम् ॥ २ ॥

तथा च मातुष्ये ।

“पुरुषाघासितं श्रव्यं न यष्टे दीपदं भवेत् ।

प्रासादे दीपदं श्रव्यं भयेद्वायव्यलान्तिकम् ॥

प्रासादभवनदीनां निवेशं विस्ताराद् ॥

कुर्यात् केन विधानेन कश्च वास्तुददाहृतः ॥”

इत्युपक्रम्य वाप्यादीनामभिधानादिपदम्

कूपादयो यष्टान्ते । प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूप-

वापीषु चैव हि । इत्यभिधानाश्च कूपादावपि ।

वास्तुपुरुषश्च ।

“कश्यपस्य यष्टिणी तु सिद्धिका

राहुवास्तुतयावजीजनत् ।

पूर्वतो हरिनिक्षत्तकन्धरो

देवतैरवरजो निपातितः ॥”

तथा ।

“चैत्रे याधिमवाप्नोति यो यष्टं कारयेन्नरः ।

वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे गृह्यमवाप्नुयात् ॥

आषाढे गृह्यरत्नानि पशुवर्जमवाप्नुयात् ।

श्रावणे मित्रलाभस्तु ज्ञानिर्भाद्रपदे तथा ।

आश्विने पत्नीनाशः स्यात् कार्तिके धनधान्य-

कम् ।

मार्गशीर्षे तथा भक्तपौत्रे तत्करतो भवम् ॥

माघे चायिमय विद्यात् काषण्णं फाल्गुने

सुतान् ।

शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णे तत्करतो भयम् ॥

अश्विनी रोहिणी मूलसुतारात्रयमेवम् ।

खाती ज्येष्ठातृतीया च यष्टारम्भे प्रशस्यते ॥

आदित्यभौमवर्जं सर्वं वाराः शुभावहाः ।

वज्रयाघातशूले च अतोपातवर्तमणयोः ॥

विष्कम्भगण्डपरिघवर्जं योगेषु कारयेत् ।
 श्वेतमैत्रेयगान्धर्वैर्वाभिजिद्वरौहिणेऽपि च ॥
 तथा विजयधावित्रे सुहृत्ते गृहमारभेत् ।
 चन्द्रादित्यवर्जं लम्ब तथा शुभनिरौक्षितम् ।
 प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ॥
 रोह्द्वं नृगशिरः ॥ ३ ॥ सुहृत्ते सवर्तः ।
 “रौद्रः श्वेतश्च मैत्रेयस्तथा श्रानकटः स्मृतः ।
 सावित्रश्च जयन्तश्च गान्धर्वः कृतपक्षया ॥
 रौहिणश्च विरिषिश्च विजयो नैर्ऋतस्तथा ।
 माहेन्द्रो वारुणश्चैव वटः पञ्चदश स्मृताः ॥”
 तेन द्वितीयतृतीयसप्तमाष्टमनवमेकादशपञ्चमा-
 न्यतमसुहृत्ते श्वेतादौ वास्तुकर्म क्रूयात् ।
 चेन्नादिफलान्तरं नरगृहे देवगृहे तु प्रतिष्ठाकाल-
 वशात् तत्कालपरिग्रहः ॥ ३ ॥ तथा च कल्प-
 तरौ देवीपुराणम् ।
 “यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे ।
 गर्त्तापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजितः ॥”
 यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः कालः शुभ-
 दस्तस्य गर्त्तापूरशिलान्यासे गृहारम्भे च कालः
 पूजित इति ॥ ३ ॥ प्रतिष्ठाकालश्च मातृस्ये ।
 “चेन्ने वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघवे तथा ।
 माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥
 प्राप्य पक्ष शुभ शुक्लमतीते चोत्तरायणे ।
 पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ॥
 दशमी पौर्णमासी च तथा श्रैष्ठा त्रयोदशी ।
 व्यास प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुफला भवेत् ॥”
 प्रतिष्ठासमुच्चये ।
 “माघे वा फाल्गुने वापि चेन्नवैशाखयोरपि ।
 ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥”
 कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
 “महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ॥”
 ज्योतिषे ।
 “गुरोर्भेगोरस्तवाद्य वाहके मिहगे गुरौ ।
 गुर्वादित्ये दशाहे तु वक्रिजीवाष्टविश्वके ॥
 पूर्वराशावनायातातिचारिगुरुवत्सरे ।
 भाग्राशिगन्तुजीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके ॥
 कम्पाद्यङ्गुतसप्ताहे नीचस्थिते मलिस्तुचे ।
 पौषादिकचतुर्मासे चरणाङ्कितवर्षणे ॥
 एकेनाह्ना चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये ।
 तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि विवर्जयेत् ॥
 प्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भप्रवेशने ।
 प्रतिष्ठारम्भे देवकूपदेः परिवर्जयेत् ॥ ३ ॥
 स्मृतिसागरे ।
 “उत्क्रापाते च भूकम्पे अकालवधगर्जिते ।
 वज्रकेतूज्ज्वलात् गृहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
 प्रयाणन्तु त्यजेत् शूद्रः सप्तरात्रमतः परम् ।
 भाषणः चक्षुर्यो वेद्यस्थिते कर्म चिरा-
 त्रकम् ॥
 शूद्रस्यह्ना चैकरात्रं ततः कर्म समाचरेत् ॥”
 पराशरः ।
 “प्रयाणे सप्तरात्रन्तु चिरात्रं प्रतवन्ने ।
 एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात् पाण्डित्यं गृहे ॥”

मत्स्यपुराणे ।

“नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समाचरेत् ।
 अन्यथा फलदं पुषां न काश्च जायते कश्चित् ॥”
 नथवर्द्धमानधृतवचनम् ।
 “पितृभ्यो वृद्धये वृद्धिआहं दत्त्वा सदायुषम् ।
 क्रूरभूतबलिश्चैव संपूज्य वास्तुदेवताः ॥”
 एकदिने वास्तुयागगृहोत्सर्गयोः करणे सकृदेव
 वृद्धिआहं करणीयम् ।
 “गणेशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।
 सकृदेव भवेत् आहुमादौ न पृथगादिषु ॥”
 इति कृन्दोगपरिशिष्टात् ॥

मातृस्ये ।

“कृत्वापोहाथतत्त्वघ्नो वास्तुशास्त्रस्य पारगः ।
 आचार्यश्च भवेन्नित्यं सर्वदा दोषवर्जितः ॥”
 देवीपुराणम् ।
 “प्रासादे च चतुःषष्टिकेकाशीतिपदं गृहे ।
 चतुरस्रोक्तं चेन्ने चाष्टधा नवधा कृते ॥
 कोणे रेखास्ततो दत्त्वा नव भागान् प्रकल्पयेत् ।
 ईशः कोणाहृतो ज्ञेयः पर्जन्यः पदस्थितः ॥
 द्विपदस्यो जयन्तश्च शक्रः स्यादेककोष्ठगः ।
 भास्करश्च पदो ज्योतिषो द्विपदः सत्य उच्यते ॥
 भृशः पदस्यो ज्ञातयो योम चैव पदाहृतकम् ।
 जुताशनः पदाहृतं तु पूषा च पदस्थितः ॥
 विततो द्विपदो ज्ञेयः पदेकस्यो गृहस्थितः ।
 वैवस्वतः पदस्यो गन्धर्वो द्विपदस्थितः ॥
 भृङ्गश्चैकपदो ज्ञेयो नृगश्चाहृतपदस्थितः ।
 पितरोऽहृतं पदे ज्ञेयाः पदे दौवारिकस्तथा ॥
 सुग्रीवो हि पदे ज्ञेयः पदस्यः पुष्यदन्तकः ।
 पयसां पतिरेकस्योऽसुरो द्विपदस्थितः ॥
 शोषश्चैकपदो ज्ञेयः पापोऽहृतं पद उच्यते ।
 रोगश्चाहृतं पदो ज्ञेयो नागश्चापि पदे स्थितः ॥
 द्विपदे विश्वकर्मा तु भज्जाटः पदस्थितः ।
 यज्ञेश्वरः पदो ज्ञेयो नागराट् द्विपदस्थितः ॥
 पादस्था श्रीमहादेवी दितिश्चाहृतपदस्थिता ।
 व्यापान्तापादस्थः स्यादापवत्सः पदस्थितः ॥
 चतुष्यदस्यो विज्ञेयश्चायं मा मध्यपूर्वगः ।
 सावित्रस्तु पदो ज्ञेयः सावित्री पदस्थिता ॥
 ततो विवस्वान् विज्ञेयश्चतुष्केर्मध्यस्थितः ॥
 इन्द्रश्चेन्द्रात्मजश्चोभावैकैकपदस्थितौ ॥
 मित्रश्चतुष्यदस्येव पश्चिमे च यवस्थितः ।
 रुद्रश्चैकपदो ज्ञेयो राजयन्मा पदस्थितः ॥
 घराघरश्च विज्ञेय उत्तरे च चतुष्यदे ।
 चतुष्यदश्चतुर्हस्तो मध्ये ज्ञेयः प्रजापतिः ॥
 देवताशुचरा वाह्ये सर्वे चान्तस्थासुराः ।
 एव प्रग्रह्य कोष्ठानि रणसापूर्णं देशिकः ।
 एतेषामेव देवानां वर्णिं दद्यात् कामिकम् ॥”
 रणसेति पञ्चवर्णरणोभिः । तथा च शारदा-
 याम् ।
 “उक्तानामपि देवानां पदान्यापूर्णं पञ्चभिः ।
 रणोभिस्तैर्योक्तैः पायसाभैर्वर्णिं हरेत् ॥”
 तथा ।
 “पीतं हरिद्रापूर्णं स्यात् सितं तण्डुलसम्भवम् ।

कुसुमचूर्णमरणं लवण दग्धपुलाकजम् ।
 विष्वादिपञ्चर्णं श्याममित्युक्तं वर्णपञ्चकम् ॥”
 स्यात् पुलाकस्तुक्छान्धे इत्यमरोक्तेः तुच्छं
 अपक्षयम् ।
 “पूज्या मण्डलवाह्ये तु पूर्वामयादिकक्रमात् ।
 स्कन्दश्चैव विदारौ च अर्घ्यमा पूतना तथा ।
 जम्भका पापराक्षस्यौ पिलिपिङ्गस्वरक्षपि ॥”
 मण्डलकरणासामर्थ्ये शालग्रामसमीपे सर्वे
 पूज्याः ।
 “शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः ।
 तत्र देवासुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश ॥”
 इति पद्मपुराणवचनात् ॥
 तत्रावाहनविस्मर्जने न स्तः ।
 “शालग्रामे स्थावरे च नावाहनविस्मर्जने ॥”
 इति वचनात् ॥
 तदसम्भवे घटादिजले । प्रतिमास्थानेष्वपस्तु
 आवाहनविस्मर्जनवर्जम् । इति बौधायन-
 वचनात् ॥ ३ ॥ एषा विशेषवर्णिमत्स्यपुराणदेवी-
 पुराणाभ्यामुक्तोऽपीदानीन्तनैर्न श्वद्वियते ।
 इति न लिखितः । किन्तु मत्स्यपुराणोक्तपायस-
 वलिर्दीयते । तथा च ।
 “पायसं वापि दातव्यं स्नानान्ना सर्वतः क्रमात् ।
 नमस्कारेण मन्त्रेण प्रणवाद्येन सर्वतः ॥”
 अतएव प्रागुक्तशारदावाक्ये पायसमात्रमुक्तं
 तेन एष पायसवलिः ॐ ईशानाय नमः ।
 इत्यादिना प्रयोगः । न च वाचस्पतिमिश्रोक्त-
 मसुकदेवतायै एष पायसवलिर्नम इत्यादि
 प्रणवादिनमस्कारान्तस्नानामरूपमन्त्रमध्ये देय-
 प्रवेशस्यायुक्तत्वात् । तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
 “ॐकारादिस्मायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।
 स्नानाम सर्ववत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥
 “एव भूतगणानान्तु वलिर्देयस्तु कामिकः ।
 एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशपुष्पाक्षतैर्बुधः ॥
 एव प्रपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा वृणाम् ।
 अपूजिता विनिवृन्ति कारकं स्थापकं तथा ।
 एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशपुष्पाक्षतैस्तथा ॥”
 अत्र पूजाया नित्यत्वात् वक्ष्यमाणमत्स्यपुराण-
 वक्षणे होमानन्तरं वलिदानाच्च वलेः काम्यत्वात्
 पूजा होमानन्तरं वलिदानाचारः । तथा च ।
 “ब्रह्मस्थाने तथा कुर्याद्वास्तुदेवस्य पूजनम् ।
 त्रियाश्च पूजनं कुर्याद्वास्तुदेवगणस्य च ॥
 गन्धार्घ्यपुष्पनैवेद्यधूपान्तैः सुरसत्तम ।
 ततः संपूजयेत् तस्मिन् सर्वलोकधरां महौम् ॥
 सुररूपां प्रमदारूपां दिव्याभरणभूषिताम् ।
 ध्यात्वा तामर्चयेद्देवीं परितुष्टां स्तिताननाम् ॥
 ततः स्नानाममन्त्रेण सर्वदेवमयं हरिम् ।
 ध्यात्वा समर्चयेत्तत्र यजेद्वास्तुनरं परम् ॥”
 ब्रह्मस्थाने ततो विद्वान् कुर्यादाधारमन्त्रैः ।
 तस्मिन् सस्थापयेत् कुम्भं वर्द्ध्या सष्ट पूरितम् ॥
 हेमं वा राजतं पात्रं न्यस्य वा दृढं शुभम् ।
 सर्वबीजौघघोषुक्तं सुवर्णरजसान्वितम् ॥

वास्तु

ब्रह्मस्थाने ततो मन्त्रो कलसं स्थाप्य पूजयेत् ।
तस्मिन्नुत्तमं देव प्राणेशं मन्त्रविग्रहम् ॥
गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्ये समनोदरेः ।
ततो मण्डलवाह्ये तु प्रतीक्षां प्रादुसुखः स्थितः ॥
आचार्योऽयं सम्भारं ब्रह्मादींस्तर्पयेत् सुरान् ।
प्राणेशं तर्पयेद्विद्वान् आहुतीनां श्रुतेन च ॥
इतरान् दशभिर्देवानाहुतिभिः प्रतर्पयेत् ।
ततः प्रणम्य विश्राप्य कृत्वा वै स्वस्तिवाचनम् ॥
प्रणम्य कर्करौ सन्ध्याङ्गलान्तं प्रदक्षिणम् ।
स्त्रमार्गेण देवेन तोयधारेण कारयेत् ॥
पूर्ववत् तेन मार्गेण सप्तवीजानि वापयेत् ।
आरम्भं तेन मार्गेण तस्य खातस्य कारयेत् ॥
ततो गर्तं खनेन्मध्ये हस्तमानप्रमाणतः ।
चतुरङ्गलमात्रं तदधः खन्यात् सुसम्मितम् ॥
गोमयेन प्रलिप्याय चन्दनेन धिलेपितम् ।
मध्ये दत्त्वा तु पुष्पाणि शुक्लान्यस्तमेव च ॥
आचार्यः प्रादुसुखो भूत्वा ध्यायेद्देव चतुर्मुखम् ।
तूर्थमङ्गलबोधिनं ब्रह्मबोधिवरेण च ॥
अर्घ्यं दत्त्वा तु सुरश्रेष्ठं कुम्भतोयेन मन्त्रवित् ।
प्रणम्य कर्करौ तान् तत् खातं पूजयेच्छलेः ॥
सर्व्वरत्नसमायुक्तैर्विमलैश्च सुगन्धिभिः ।
तस्मिन् पुष्पाणि शुक्लानि प्रक्षिपेदोमिति स्मरन् ॥
तदावर्त्तं परीक्षेत दधिमक्षान्वितं क्षिपेत् ।
शुभं स्याद्विजयावर्त्तं शुभं वामे भवेत्ततः ॥
बीजैः शालित्यवादीनां गर्तं तत् पूरयेत्ततः ।
क्षेत्रजाभिः पवित्राभिर्मृद्भिर्गर्तं प्रपूरयेत् ॥
एवं निष्ठाप्य विधिना वास्तुयागं सुरोत्तम ।
सुवर्णं गाञ्च वस्त्रञ्च आचार्याय निवेदयेत् ॥
इतरानीशादीन् होमस्तु प्रणवादिस्वाङ्गान्त-
तस्तन्नामभिः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।
“एकैकां देवतां रामं समुद्दिश्य यथाविधि ।
चतुर्थन्तेन धर्मज्ञो नाम्ना च प्रणवादिना ।
होमद्रव्यमथैकैकं शतसङ्ख्यन्तु होमयेत् ॥”
शतसङ्ख्यमिति पूर्वोक्तवचनानुसारेण वास्तु-
यागेतरपरम् । स्मृतिः ।
“खाद्वावसाने जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेव-
ताम् ॥”
होमदक्षिणासम्पदानमाह छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“ब्रह्मणे दक्षिणां देया यत्र या परिकीर्तिता ।
कर्मोन्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥
विद्वद्भाक्षौत्रमन्यसेह्दक्षिणाहं हरो भवेत् ।
स्वयसेदुभयं कुर्यादत्यसौ प्रतिपादयेत् ॥”
अन्यो यजमानमिन्द्रः । उभयं ब्रह्मकर्म होतृ-
कर्म च । उपसंहारे वास्तुयागमिति श्रुतेः ।
सङ्कल्पवाक्ये तेनैवोक्तं समाचरन्ति । अत्र
मिक्षितामिक्षितदक्षिणादानात् फलसार-
तम्यम् ॥ ॥ मातुखे ।
“ततः सर्व्वविधिज्ञानं यजमानस्य कारयेत् ॥”
देवीपुराणम् ।
“काष्ठज्ज्यपती पुष्पैर्वैष्णवान् शक्तितोषयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु शृङ्गगीतादि कारयेत् ॥
प्रासादं कारयेद्विद्वान् यद्वा पापि मगोदरम् ।

वास्तु

कार्यस्तु पञ्चभिर्विस्त्रैर्विस्त्रदीर्घैरथापि वा ।
होमान्ते भस्मभोज्ये च वास्तुयागे नलिं हरेत् ॥”
इति मतस्यपुराणे होमान्ते बलिविधानात्
अत्रापि होमं कृत्वा वस्त्रादिप्रागुदितसर्व्वकर्म-
करणाचारः ॥ ॥ अत्र प्रजापतिनामाभिः ।
“प्रतिष्ठार्यां लोहितं च वास्तुयागे प्रजापतिः ।
जलाशयप्रतिष्ठार्यां वरुणः समुदाहृतः ॥”
इति मतस्यसूक्तवचनात् । एकाशीतिपदवास्तु-
यागे मतस्यपुराणम् । भूम्यधिकारे ।
“पञ्चगव्यौधिमज्जे, परीक्षित्वा तु सेचयेत् ।
एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु ॥
पञ्चाक्षेप्येन चालिष्य स्त्रेणाक्षीणं सन्ततः ।
दशं पूर्वायता रेखा दशं चैवोत्तरायता ।
सर्व्ववास्तुविभागे तु विज्ञेया नवधा नव ॥”
पञ्चगव्यमन्त्रमाह शङ्खः ।
“गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिमार्ज्ज्वेति वै दधि ।
तेषोऽसीति दृष्टत्वेव देवस्यत्वा कुशीदकम् ॥”
ओषधीराष्ट्रं कात्यायनः ।
“ग्रीह्य, शाखयो सुहा गोधूमाः सर्व्वपाक्षिलाः ।
यवाक्षौघघयः सप्त विपदो हन्ति धारिताः ॥”
ग्रीह्यः शस्त्रकथान्यं यष्टिकाखम् । शाखयो
हैमन्तिकाः । दशेति वास्तुमण्डलवायव्ये उप-
विश्य पूर्वाभिमुखो गुरु उत्तरत आरभ्य दश-
रेखाः प्रादुसुखीयेषां दक्षिणं कुर्यात् । एवं
नेर्हत्यासुपविश्य पश्चिमं पूर्वापरगा दशो-
त्तरायता रेखाः कुर्यात् कनकशलाकादिना ।
रुद्रयामले तासां नामानि ।
“शान्ता यशोवती कान्ता विशाला प्राण-
वाहिनी ।
शची सुमनसा नन्दा सुभद्रा सुरथा तथा ॥”
इत्याद्या दश रेखाः ॥
“हिरण्या सुव्रता लक्ष्मीर्विभूतिर्विमला प्रिया ।
जया कला विशोका च इडा सन्ना दशो-
त्तराः ॥”
इत्यन्तदश रेखाः ॥
“एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुसुतं सर्व्ववास्तुम् ।
पदस्थान् पूजयेद्देवान् विशुत् पञ्चदशैव तु ॥
ह्राविशङ्कास्तं पूज्या, पूज्यास्तान्स्वयोदश ।
नामस्तानि वक्ष्यामि स्थानानि च निबोध मे ॥
ईशानकीर्णादिषु तान् पूजयेच्च विधानतः ।
शिखौ वैवायव्यं मज्जन्तो जयन्तः कुलिशायुधं ॥
रुद्रं सख्योऽष्टशस्त्रेव आकाशो वायुरेव च ।
पूषा च वितथस्त्रेव यज्ञस्तथमायुधौ ॥
गन्धर्व्वोऽङ्गराजश्च रुद्रः पितृगणस्तथा ।
दौवारिकोऽथ सृग्रीवः पुष्यदन्तो जलाधिपः ॥
असुरः शेषपापौ च रोगोऽहिर्मूख एव च ।
भस्माटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा ॥
बहिर्दोर्विशदेते च तदन्तश्चतुरः शृङ्ग ।
ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद्दुग्धं ॥
आपस्त्रेवाथ सावित्री जयो रुद्रस्तथैव च ।
मध्ये नवपदे ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगाः ॥

वास्तु

सर्व्वानेकान्तरान् विद्यात् पूर्वाद्यान्नामतः शृङ्ग ।
अर्घ्यमा सविता चैव विष्वक्वान् विबुधाधिपः ॥
मित्रोऽथ राजयक्षा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ।
अष्टमश्चापवत्सश्च परितो ब्रह्मणः स्तृताः ॥
आपस्त्रेवापवत्सश्च पर्जन्योऽभ्यर्हितस्तथा ।
पादिकानाञ्च वर्गोऽयमेव कोणेषु प्रेषतः ॥
तन्मध्ये तु बहिर्विशद्विपदास्ते तु सन्तः ।
अर्घ्यमा च विवस्वोऽथ मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
ब्रह्मणः परितो दिक्षु विपदास्ते तु सन्तः ॥”
एवमिति यथा ईशानकोट्ये कोष्ठचतुष्टये अन्त-
स्थितिकोष्ठसहिते देवतापञ्चकमेवमासीयादि-
कोणेष्वप्यौघैः । दिक्षु पूर्वादिदिक्षु ॥ ॥
“येशानिदानीं वक्ष्यामि वक्ष्यन्ति पृथक् पृथक् ।
वायुं यावत् तथा रोगात् पितृभ्यः शिखिनं
पुनः ॥
सुखादृष्टमयो शोयाद्विषयं यावदेव तु ।
सृग्रीवाद्विषयं यावदृष्टं ज्ञानयन्तमेव च ॥
एते वंशाः समाख्याताः क्षत्रिष्ण्डर एव च ।
एतेषां चैव सम्पातः पदमध्ये समस्तथा ॥
मन्त्रं चैतत् समाख्यातं विमूलं कोणं च यत् ।
क्षमन्त्यासेषु वर्णानि तुलाविधिषु सर्व्वदा ॥
कौलोच्छिद्योपघातानि वर्ज्येते यज्ञतो नरः ।
सर्व्वं च वास्तुनिर्दिष्टः पितृवैश्वानरायत ॥
सूहृन्मित्राः समाविष्टौ सुखे चापः समाश्रितौ ।
पृथ्वीधरोऽयमा चैव क्षत्रयोक्तावधिष्ठितौ ॥
वत्सः सख्ये चापवत्स पूजनीयस्तथा बुधे ।
नेत्रयोर्द्विपार्श्वयोः श्रोत्रे दितिजयन्तकौ ॥
सर्पेन्द्रा वक्षस्यौ च पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
सोमसूर्यादयस्तद्वाङ्मोः पञ्च च पञ्च च ॥
रुद्रश्च राजयक्षा च वामहस्तसमाश्रितौ ।
सावित्रः सविता तद्वह्मं दक्षिणमाश्रितौ ॥
विष्वक्वानश्च मित्रश्च जठरे सख्यस्थितौ ।
पूषा च पापयक्षा च हस्तयोर्मैत्रिवत्सकौ ॥
सथैवासुरशेषौ च वामपार्श्वे समाश्रितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वह्मं सगृह्यतः ॥
उर्व्वोर्ध्वमासुपौ श्रेयो जान्त्वोर्गन्धर्व्वपुष्पकौ ।
जह्वयोऽङ्गसृग्रीवौ कर्णा दौवारिको रुद्रः ॥
जयः शक्रस्तथा मेघे पादयोः पितरस्तथा ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा रुद्रे च तु पूज्यते ॥
चरकौ च विदारी च पूतना पापराक्षसीम् ।
ईशानयादिकोणेषु मण्डलाङ्गास्तौ यजेत् ॥
पितृभ्य इति पितृगणादारभ्य बह्वि यावत् यो
वंशः प्रसारितस्तद्वायतो वास्तुपूरुषः । असुपौ
वरुणः । पुष्यक पुष्यदन्तः । तथा ।
“प्रदक्षिणान् कुर्व्वीत वाक्तोः पदविशेषम् ॥”
कोष्ठानां शिखरं प्रदक्षिणं कायम् । तथा ।
“तर्जनी मध्यमा चैव तथाङ्गुष्ठश्च दक्षिणः ।
प्रक्षालनकनकं फलपुष्पाक्षतोदकम् ।
सर्व्वं च वामभागेषु शस्तं पदविशेषम् ॥”
तथा ।
“वाक्तोः परीक्षिते सन्ध्यावास्तुदेष्टे विश्वज्ज, ।
वास्तु पञ्चमनं कुर्यात् समिद्धिबैलिकर्मणा ॥

वास्तूकं

जीर्णोद्धारं तथोद्याने तथा गृहनिवेशने ।
 हाराभिवर्द्धने तद्वत् प्रासादेषु गृहेषु च ॥
 वास्तूपशमनं कुर्यात् पूर्वमेव विचक्षणः ।
 शुकाशीतिपदं लेख्यं लेखकैर्वास्तुपिष्टकैः ।
 होमस्त्रिमेखले कायंः कुण्डे हस्तप्रमाणके ॥”
 विश्वकर्मा ।
 “खाताधिके भवेद्गोत्रीहीने धेनुधनक्षयः ।
 वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं क्षिप्रमेखले ॥
 मेखलारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंचयः ।
 भार्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम् ।
 अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम् ॥”
 वशिष्ठसंहितायाम् ।
 “तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्तव्यं शुभवेदिकम् ।”
 एवविधकुण्डासम्भवे क्रियासारः ।
 “कुण्डमेवविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समा-
 अयेत् ॥”
 मत्स्यपुराणम् ।
 “यवे कृष्णतिलैस्तद्वत् समिद्धिः क्षीरसम्भवे ।
 पालाशैः खादिरैरपामागोदुम्बरसम्भवे ॥
 कुशदूर्वाभ्यैर्वापि मधुसर्पि समन्वितैः ।
 कायंस्तु पञ्चभिर्विल्वैर्विल्वबीजैरथापि वा ।
 होमान्ते भक्ष्यभोग्येष्वं वास्तुदेशे वलिहरेत् ॥”
 अत्र होमे मन्त्रानाह विष्णुधर्मोत्तरम् ।
 “वास्तोष्यतेन मन्त्रेण यजेत् गृहदेवताम् ।”
 वास्तोष्यतेन वास्तोष्यतिदेवतेन पञ्चमन्त्रेण ।
 वलिद्रव्यं च पायसं प्रागेव लिखितम् ॥ * ॥
 ब्रह्मस्थाने ततः कुर्याद्वासुदेवस्य पूजन-
 मित्यादि । सुवर्णं गा वस्तुयुगमाचार्याय निवे-
 दयेत् । इत्यन्तमत्रापि बोध्यम् कल्पतरौ मत्स्य-
 पुराणम् ।
 “ततः सर्वविधिज्ञानं वनमानस्य कारयेत् ।
 दिगांश्च पूजयेद्भक्त्या ये चान्ये गृहमागता ॥
 एतद्वास्तूपशमनं कृत्वा कर्म समाचरेत् ।
 प्रासादभवनीद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने ॥
 पुरवेशप्रवेशेषु सर्वदोषापनुत्तये ।
 इति वास्तूपशमनं कृत्वा सूत्रेण वेष्टयेत् ॥”
 इति मत्स्यपुराणे उपक्रमोपसंहारयोर्वास्तूप-
 शमनत्वेनाभिधानात् वास्तूपशमनं कर्मणो-
 नामधेयं इति तेनोक्तेः सर्वदोषापनुत्तये
 इति श्रुतेः वास्तुसम्बन्धोपापनोदनं फलं सकल्पे-
 तु तदुल्लेखं कार्यं । एतत्तु प्रारम्भप्रवेशान्य-
 तरस्मिन्नवश्यं कर्तव्यम् । आवश्यकत्वे प्रमाण-
 प्रागेवोक्तम् । इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविर-
 चित वास्तुयागतत्वं समाप्तम् ॥
 वास्तुक, क्षी, (वास्तु एव । वास्तु + स्वार्थे कन् ।)
 वास्तूकशाकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (यथा, सुश्रुते । १ । १६ ।
 “तदुत्तरीयकजीवन्तीसुनिपस्यकवास्तुके ॥”)
 वास्तुक्षी, स्त्री, चिक्षीशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वास्तूक, क्षी, (वसन्ति गुणा अत्रेति । वस +
 ऊलूकादयश्चेति साधुः ।) शाकविशेषः । येतुया
 इति भाषा । तत्पर्यायः । वास्तू २ वास्तुकम् ३

वस्तुकम् ३ वस्तूकम् ५ हिलमोचिका ६ शाक-
 राजः ७ राजशाकः ८ चक्रवर्ती ९ । अस्स
 गुणा । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । चारत्वम् ।
 मादनत्वम् । त्रिदोषजित्वम् । रोचनत्वम् ।
 ज्वरहरत्वम् । महार्शसा नाशनत्वम् । मल-
 मूत्रशुद्धिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च ।
 “वास्तूक वास्तुकश्च स्यात् चारपत्रश्च शाक-
 राट् ।
 तदेव तु दृष्टव्यं रक्तं स्यान्नौरवास्तुकम् ॥
 प्रायशो यवमध्ये स्यात् यावत् शाकमतः स्मृतम् ।
 वास्तूकद्वितयं खादु चारं पाके कटूदितम् ॥
 दीपनं पाचनं रुच्यं क्षुत्तु युक्तबलप्रदम् ।
 सरं श्रीहासपित्तासलमिदोषत्रयापहम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वास्तेयं, त्रि, वस्तिस्मन्ति । वस्तस्मन्ति । वस्तु-
 स्मन्ति । वास्तुस्मन्ति । वस्तिवस्तुवस्तुवास्तु-
 शब्देभ्यः ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (वस्तौ
 भवम् । वस्ति + “इति कुक्षिकलशिवस्वस्थहे-
 ट्ठेन् ।” ४ । ३ । ५६ । इति ट्ठेन् । वस्ति-
 भवम् ॥ यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ३ । १६ ।
 २ ।
 “तत् यत् रजतं सेयं पृथिवी यत् सुवर्णं वा
 द्यौर्वायुरासु ते पर्वता यदुत्थं स मेवो नौदारो
 याधमनयस्ता नद्यो यदास्ते यतुदकं स वसुधः ॥”
 वस्तिरिव । वस्ति + “वस्ते ट्ठेन् ।” ५ । ३ ।
 १०९ । इति ट्ठेन् । वस्तिवस्तुम् । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ।)
 वास्तोष्यतिः, पु, (वास्तोर्हृच्चेत्तस्य पतिरधि-
 ष्ठाता । “वास्तोष्यतिगृहमेघाच्छ च ।” इति
 निपातनात् अणुक् पत्वश्च । यद्वा, “वास्तन्त-
 रिच्च तस्य पतिः पाता विभुत्वेन ।” इति
 निघण्टुटीकायां देवराष्यज्वा । ५ । ४ । ६ ।)
 इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (देवतामात्रम् । यथा,
 भागवते । १० । ५० । ५३ ।
 “वास्तोष्यतीनाश्च गृहैर्वर्णभूमिभिश्च निर्मितम् ।
 चातुर्वर्ण्यजनानीर्णं यदुदेवगृहोक्तवत् ॥”
 “किञ्च नगरगृहादौ वास्तोष्यतीना देवानाश्च
 गृहैर्वर्णभूमिभिश्चन्द्रमालिकाभिश्च निर्मितम् ॥”
 इति तट्टीकायां स्वामी ॥ गृहपासयितरि, त्रि ।
 यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५४ । १ ।
 “वास्तोष्यते प्रतिजानीत्यस्मान्
 स्वावेशो अनमीवो भवान् ॥”
 “हे वास्तोष्यते गृहस्य पालयितर्देवं त्वं अस्मान्
 तदीयान् स्तोतृनिति प्रतिजानीहि ।” इति
 तद्वाक्ये सायणः ॥)
 वास्तू, पु, (वस्त्रेण परिवृतो रथः । वस्त्र + “परि-
 वृतो रथः ।” ४ । २ । १० । इति अण् ।)
 वस्त्रावृतरथः । इत्यमरः । २ । ८ । ५४ ॥ त्रि,
 वस्त्रसम्बन्धी ॥
 वास्थः, त्रि, वारि तिष्ठति यः । वारश्च पूर्व-
 स्थाघातोर्देवप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वासाः, पुं, उष्मा । लोहम् । इति केचित् ॥ मृहन्त्य-
 मध्य इति साधुपाठः ॥
 वास्तेयः, पु, नागकेशरः । इति रत्नमाला ॥
 वाह, ऋ ङ यज्ञे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 व्यात्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अयवाहत् । ङ,
 वाहते । ववाह रक्तं पुरुषास्ततो जाताः सह-
 स्रशः इत्यादि सिद्धार्थमोष्ठ्यादिश्च वहधातुं
 मन्यते वर्णदेशशरणदेवौ । वस्तुतस्तु बहुवाद्य-
 सम्मतत्वादेवोष्ठ्यादिरनेनोपेक्षितः । ववाहेति
 चण्डीप्रयोगस्य तु वाह ऋ ङ यज्ञे इत्यस्मात्
 गणकतानित्यत्वात् परस्मैपदसिद्धिः अनेकार्थ-
 त्वात् सुसावेत्यर्थः । अथवा वव इत्याह इत्येव
 व्याख्यानम् । इति दुर्गादासः ॥
 वाहः, पुं, (उच्यतेनेनेति । वह + करणे घञ् ।)
 घोटकः । (यथा, अथ्यात्मरामायणे । १० । ५ । ५६ ।
 “इत्याज्ञप्तः सुमन्त्रोऽपि रथं वाहैरयोजयत् ॥”)
 परिमाणविशेषः । इत्यमरः ॥ यथाहुः ।
 “पर्णं प्रकुञ्चकं सृष्टिः कुडवस्तुचतुष्टयम् ।
 चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाऽकम् ॥
 अष्टादशको भवेत् द्रोणो द्विद्रोणः स्र्प उच्यते ।
 सार्हस्र्पो भवेत् खारी द्वे खार्यौ गोण्युदाहृता ।
 तामेव भारं जानीयात् वाहो भारश्चतुष्टयम् ॥”
 इति भरतः ॥
 चतुर्दशमेदात् संख्यान्यथात्वम् । तथा च ।
 “चतुरादको द्रोणः षोडशद्रोणा खारी ।
 विशतिद्रोणः कुम्भः दशकुम्भो वाहः । इति
 स्वामी ॥ * ॥ भुजः । वृषः । वायुः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (प्रवाहः । यथा, कथासरित्-
 सागरे । ६३ । ८१ ।
 “यत्राक्षिराज्यधृमादिमार्गाविव समागतौ ।
 गङ्गायसुनयोर्वाहौ भातः सुगतये वृणाम् ॥”
 वाहनम् । यथा, तत्रैव । ६२ । १५७ ।
 “तच्छ्रुत्वा तत्र मेकानां राजा वाहससुतसुक ।
 जलादुत्तीर्य तत्पृष्ठमारोहत् गतभीर्मुदा ॥”)
 वाहकः, त्रि, (वहतीति । वह + कर्णे क्त्वा ।) वहन-
 कर्त्ता । वहति यः । इत्यर्थे अकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (यथा, भागवते । १० । १८ । २१ ।
 “आचरेत्विधिधाः क्रीडां वाह्यवाहकलक्षणा ।
 यत्रारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः ॥”)
 वाहदिवन्, [त्] पु, (वाहानां घोटकानां द्विवन्
 शत्रुः ।) महिमः । इत्यमरः ॥
 वाहन, क्षी, (वहत्यनेनेति । वह + करणे क्त्वा ।
 “वाहनमाहितात् ।” ८ । ४ । ८ । इत्यत्र
 “वहतेक्लृटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् ।”
 इति भट्टोजिदीक्षितोक्ता निपातनात् वृद्धिः ।)
 हस्त्यश्वरथदोलादिः । तत्पर्यायः । यानम् २
 युगम् ३ पत्रम् ४ धोरणम् ५ । इत्यमरः ।
 २ । ८ । ५८ ॥ * ॥ (यथा, रघुः । ११ । १० ।
 “पूर्ववृत्तकथिते पुराविदः
 सागुजं पितृसखस्य राघवम् ।
 उच्यमान इव वाहनोचितः
 पादचारमपि न यभावयत् ॥”)

वाहनं

देव्या वाहनानि यथा,—

“विष्णुत्रयशिवैर्देवैर्धियते सा जगन्मयी ।
सितप्रेतो महादेवो ब्रह्मा लोहितपङ्कजः ।
हरिर्हरिस्तु विज्ञेयो वाहनानि महौजसः ॥
खन्धर्त्ता वाहनत्वन्तु तेषा यस्मान्न युज्यते ।
तस्मान्मूर्त्तान्तर कृत्वा वाहनत्व गतास्त्रयः ॥
यस्मिन् यस्मिन्महामाया प्रीणाति सतत

शिवा ।

तेन तेनैव रूपेण आसनान्यभवन् त्रयः ॥”

इति कालिकापुराणे ५७ अध्यायः ॥३॥

देवदानवानां वाहनानि यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“शृणु कथयिष्यामि सर्वेषामपि नारद ।
वाहनानि समासेन एकैकस्यानुपूर्वशः ॥
रुद्रहस्तकीर्त्तनं महाकायं महागजम् ।
श्वेतवर्णं महावीर्यं देवराजस्य वाहनम् ॥
रौद्रौजःसम्भवं भीम कृष्णवर्णं मनोजवम् ।
पौण्ड्रक नाम महिषं धर्मराजस्य नारद ॥
रुद्रमानस-सम्भूतं श्यामं चलधिषंजकम् ।
शिशुमार दिव्यगति वाहन वरुणस्य च ॥
रौद्रं शकटचक्राक्ष शैलाकारनरोत्तमम् ।
अम्बिकापादसम्भूतं वाहन धनदस्य तु ॥
एकादशानां रुद्राणां वाहनानि महासुने ।
गन्धर्वाश्च महावीर्या भुजगेन्द्राः सुदारुणा ॥
श्वेतानि सौरमेयाणि वृषाण्युग्रजानि च ।
रथ चन्द्रमसश्चाङ्गं सहस्रहस्तवाहनम् ॥
हयोद्वरथवाहाश्च आदित्या सुनिवत्तम ।
कुङ्करस्याश्च वसवो यक्षाश्च नरवाहनाः ॥
किन्नरा भुजगाक्ष्ण्डा ह्यारूढौ तथाश्विनौ ।
आरङ्गाधिक्षिता ब्रह्मन् मरुतो घोरदर्शना ॥
शुक्राक्ष्ण्डाश्च कवयो गन्धर्वाश्च पदातिनः ।
आरूढ्य वाहनान्येव खानि खान्यमरोत्तमाः ॥
सम्पन्नं निर्ययुर्द्धा युद्धाय सुमहौजसः ॥३॥

नारद उवाच ।

गदितानि सुरादीनां वाहनानि महासुने ।
देव्यानां वाहनान्येव यथावद्वक्तुमर्हसि ॥

पुलस्त्य उवाच ।

शृणु दानवादीनां वाहनानि द्विजोत्तम ।
कथयिष्यामि तत्त्वेन यथावत् श्रोतुमर्हसि ॥
अन्वकस्य रथो युक्तः श्रेष्ठः परमवाजिभिः ।
कृष्णवर्णः सहस्रारस्त्रिनखपरिमाणवान् ॥
प्रह्लादस्य रथो दिव्यः श्वेतवर्णैर्हयोत्तमैः ।
उत्तमानस्तथाष्टाभिः श्वेतरुक्ममयः शुभः ॥
विरोचनस्य तु गजः कुम्भस्य तु तुरङ्गमः ।
जम्भस्य तु रथो दिव्यो ह्यथैकाक्षनसम्भिः ॥
शङ्कुर्गणस्य तुरगो ह्यय्यौवस्य कुङ्करः ।
रथो मयस्य विख्यातो दुन्दुभेः महोरगः ॥
शम्बरस्य विमानोऽभूदाय शङ्कोर्दगाधिप ॥”

इति श्रीवामनपुराणे ६ अध्यायः ॥

(वाहयतीति । वह + स्वार्यं शिच् + ल्युः ।
वाहके, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । १२४ ।
२२०—२२२ ।

३६८

वाहिनी

“स वाहनानां नागानां श्रीकरामुमहाभरेः ।
श्रूकरप्रेयसीपृष्ठे खयं चक्रे कथं वृषः ॥”

“नागानां वाहना मेघाः श्रूकरप्रेयसी चिति ।
विष्णोः श्रूकररूपस्य सा हि प्रियतमोच्यते ॥

तस्यां मेघामुभिर्गान्धसुतप्रभं चेत् किमद्भुतम् ॥”

वाहयेय, पुं. (वाहेय वाहनेयु श्रेष्ठः ।) अश्वः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वाहसः, पुं. (उच्यते इति । वह + “वहियुभ्या
णित् ।” उणा० ३ । ११६ । इति असच् । सच्
णित् ।) अजगरः । इत्यमरः । (यथा, तैत्ति-
रीयसंहितायाम् । ५ । ५ । १४ । १ ।

“त्वाद्या. प्रतिश्रुत्वायै वाहसः ॥”

वारिनिर्घण्टम् । सुनिषण्कम् । इति मेदिनी ।
से, २७ ॥

वाहा, स्त्री, (वाह + अनादित्वात् टाप् ।)

वाहुः । इत्यजयपालदिहृत्पदकोषौ ॥

वा(वा)हावा(वा)हवि, च, (वाहुभिर्वाहुभिः प्रचृत्य
इदं युद्धं प्रवृत्तं तत् ।) वाहुयुद्धम् । हाता-
हाति इति भाषा । इति सुप्रबोधयाकरणम् ॥

वाहिकः, पुं. (वाहेन परिमाणविशेषेण क्रीतः ।

वाह + “असमासे निष्कादिभ्यः ।” ५ । १ । २० ।

इति टक् ।) टक्ता । गोवाह । शकटादि ।

इति धरणिः ॥ त्रि, भारवाहकश्च ॥

वाहित्य, स्त्री, गजकुम्भस्याधोभागः । इत्यमरः ॥

वाहिनी, स्त्री, (वाहा वाहनानि घोटकादीनि
सन्त्यस्यामिति । वाह + इनिः । ङीप् ।) सेना ।

(यथा, रघुः । ११ । ६ ।

“लक्ष्मणानुचरमेव राघव

नेतुमेच्छद्विरित्यसौ वृषः ।

आशिशं प्रयुज्जे न वाहिनीं

सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा ॥” ॥३॥

वाहः प्रवाहोऽस्यस्या इति ।) नदी । (यथा,
रामायणे । २ । ८६ । ६ ।

“उत्तिष्ठत प्रबुध्यन्व भद्रमस्तु हि व. सदा ।

नाव समुपकर्षन् तारयिष्याम वाहिनीम् ॥”

सेनामेदः । तद्वयथा । गजाः एकाशीतिः ।

रथाः एकाशीतिः । अश्वान्त्रिचत्वारिंशदधिक-

शतद्वयम् । पदातिकाः पञ्चाधिकचतुःशतम् ।

समुदायेन दशाधिकाष्टशतं वाहाः सन्त्यस्याम् ।

इत्यमरभरतौ । (यथा, महाभारते । १ । २ ।

१६—२१ ।

“एको रथो गजश्चैको नरा पञ्च पदातयः ।

अथश्च तुरगास्तत्रै पत्तिरित्यभिधीयते ॥

पत्तिस्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनासुख बुधाः ।

त्रीणि सेनासुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥

त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणाश्चयः ।

सुहृतास्तस्यस्तु वाहिन्यः एतनेति विचक्षणे ॥”

प्रवाहश्रीषा । यथा, मार्कण्डेये । ७८ । २६ ।

“यस्मात् न नदी जज्ञे कलिन्दाप्सरवाहिनी ॥”

वाहिनीपतिः, पुं. (वाहिन्याः सेनायाः पतिः ।)

सेनापतिः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।

४ । २१ । ६ ।

वाहुः

“प्रवादेनेह मत्स्यानां राजा नान्नायसुच्यते ।
अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनीपतिः ॥”
वाहिन्या नद्याः पतिः ।) समुद्रः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वाहीकः, पुं, देशभेदः । तत्पर्यायः । अष्टकः २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ अर्त्तिकजातिः । जाट् इति
भाषा ॥ यथा,—

“तत्र वृष्टः पुरावृष्टाः कथाः कश्चिद्विजोत्तमः ।

वाहीकदेशे मर्दाश्च कृत्यन् वाक्यमब्रवीत् ॥

पञ्चानां सिन्धुपठानां नदीनां धेनुभराश्रिता ।

तान् धर्मेवाप्याह्वयन्वाहीकान् परि-

वर्जयेत् ॥

शाकलं नाम नगरमापगानामनिम्बगा ।

जर्त्तिका नाम वाहीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दि-
तम् ॥”

इति महाभारते कथ्यपर्वणि २०० अध्यायः ॥

वा(वा)हुः, पुं. (बाधते शत्रून् इति । बाहु लोहने

+ “अर्त्तिदृशिकमीति ।” उणा० । १ । २८ ।

इति कुः हकारादेशश्च ।) कदावध्यकुलज-
पयन्नावयवः । यथा । भुववाहुः प्रवेष्टो द्यौरि-

त्यमरः ॥ वहत्यनेन बाहुः नास्तीति उच्यते । घञि

वाहोऽहन्तः । वाहोऽश्वसुजयोः पुमान् । इति

दामोदरः । स्त्रियां वाहा च । वाही वाहा

भुजा बाहुर्दोषो दोषा च दोः पुमान् । इति

कोशाम्तरम् ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥ कूर्प-

रस्योर्ध्वभागे बाहुस्तस्याधोभागः प्रवाहुः ।

यथा,—

“सुखं वाहुः प्रवाहुः च मनः सर्वैर्ह्रियाणि च ।

रक्षत्यश्वाहतेऽन्यस्तव नारायणोऽथयः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अश्वे ५ अध्यायः ॥

बाहुप्रवाहुः च कूर्परस्योर्ध्वभागे । इति

तट्टीका ॥ अन्यत् पदगोप्यकारादिबाहुशब्दे

द्रष्टव्यम् ॥ ॥ अस्य सुभामुभलक्षणं यथा,—

“निर्मासौ चैव भयान्को द्वादशै च विपुलौ सुजौ ।

आजानुलम्बिनौ बाहुः वृत्तौ धीनौ श्रेष्ठरे ॥

निःखानां रोमशौ ह्स्त्रौ श्रेष्ठौ करिकरप्रभौ ।

हस्ताङ्गुलय एव स्युराद्युर्दा ललिताः शुभाः ॥

मेघाविनाश्च स्रग्माः स्युर्ध्वानां चिपिटाः

स्रुताः ॥

स्रुताङ्गुलीभिर्निःखाः स्युर्नताः स्युर्वहिरङ्गदाः ।

कपितुल्यकरा निःखाः बाधतुल्यकरधनम् ।

मणिवन्धेनिर्गुणैश्च सुश्लिष्टसुभसन्विभिः ॥

श्रुपा ह्रीने, करच्छेदः सशब्देऽनवर्णितः ।

पितृवित्तविहीनाश्च निम्नात् करतलाभराः ॥

सर्वस्यैव निम्नेष घनिनः परिकीर्त्तिताः ।

प्रोक्ता नरकदातारो विषमैर्विषमा नराः ॥

करे करतलेष्वेव लाक्षाभैरौश्वरास्तले ।

परदाररता पीते रूचेर्निःखा नरा मताः ॥

तुषतुल्यनखाः क्रीवाः कुटिले, स्फुटिते नराः ।

निःखाश्चक्रनखैस्तद्विषण्यः परतर्ककाः ॥

तास्त्रैर्भूपा घनाङ्गाश्च अङ्गुष्ठे सयवेक्षया ।

अङ्गुष्ठलज्जै, प्रियः, स्वाहोर्वाङ्गुलिपर्वकः ॥

वाहुलः

दीर्घाशुः सुभगश्चैव निर्धनो विरलाकुलि ।
घनाकुलिश्च सधनस्तिस्रो रेखाश्च यस्य वै ॥
वृषतेः करतलगा मणिवन्धे ससुस्थिताः ।
युगमीनाङ्गितकरो भवेत् सचप्रदो नरः ॥
वष्पाकाराश्च धनिना मत्स्यपुच्छनिभा बुधे ।
शृङ्गातपत्रशिविकागणपद्मोपमा वृषे ॥
कुम्भाङ्कुशपताकाभा मृगालाभा निरीश्वरे ।
हामाभाश्च गवाजानां स्वस्तिकाभा वृषेश्वरे ॥
चक्रासितोमरधनुःकुम्भाभा वृषतेः करे ।
सदूखलाभा यज्ञाट्टे वेदीभाश्चामिहोषिणि ॥
बापीदेशकुलाभाश्च त्रिकोणाभाश्च धार्मिके ।
अङ्गुष्ठमूलागा रेखाः पुत्राः स्रग्धराश्च दारिकाः ॥
प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठामूलगामिनी ।
श्रतायुषश्च कुरुते क्षिप्रया तरतो भयम् ।
निखाश्च बहुरेखाः स्युर्निर्द्रयाश्चिदुक्तेः हृष्टैः ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

वा(वा)हुलः, क्ली, (वाहोर्मूलम् ।) भुजद्वयस्य
आद्यभागः । कौक् इति वगल् इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । कक्ष. २ । इत्यमरः ॥ भुजकोटर
३ दोर्मूलम् ४ खण्डिकः ५ कक्षा ६ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२४
“कापि कुम्भलसंस्थानसंयमयपदेशतः ।
वाहुलस्य सानौ नाभिपङ्क्तं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”)
वा(वा)हुलः, पु, कार्तिकमासः । इत्यमरः ॥ अथ
कार्तिकमाहात्म्यम् ।

नारद उवाच ।

“कार्तिकस्य तु माहात्म्यं मासस्य वक्तुमर्हसि ।
पूर्वं कार्तिकमाहात्म्यं यथावत् वक्तुमर्हसि ॥

ब्रह्मोवाच ।

साधु पृष्टं त्वया पुत्र जीकोह्वारणहेतवे ।
कथयामि न सन्देहस्तत्त्वमो नास्ति वैष्णवः ॥
एकतः सन्ततीर्यानि सर्वे यज्ञाः सदक्षिणाः ।
कार्तिकस्य च मासस्य कोऽयं नापि विभक्तिः ॥
एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले ।
एकतः कार्तिको वत्स । सर्वपुण्याधिको मतः ॥
खर्णानि मेरुतुल्यानि सर्वदानानि चेकतः ।
एकतः कार्तिको वत्स । सर्वदा केशवप्रियः ॥
कृत्वा कोटिचहस्त्राणि पापानि सुबहून्पि ।
निमेषार्हेन सर्वान्पि विलयं यान्ति कार्तिके ॥
यत्किञ्चित् कुरुते पुण्यं विष्णुसुहृदस्य कार्तिके ।
तदक्षयं भवेत् सर्वं सत्योक्तं तव नारद ॥
तस्य चयं न पश्यामि सत्यमुक्तं तवानघ ।
योपानभूतं स्वर्गस्य मातुस्य प्राप्य दुर्लभम् ॥
तथात्मानं समादधात् यथा न स्यादितः पुनः ।
दुष्पापं प्राप्य मातुस्य कार्तिकोक्तं चरेन्न यः ॥
धर्मं धर्मैश्वर्यं श्रेष्ठं च मादृष्टिवातकः ।
कार्तिकं खलु वै मासं सर्वमासेषु योत्तमम् ॥
पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानां च पावनम् ।
अस्मिन् मासे चयस्त्रिंशद्देवाः सन्निहिता ऋषेः ॥
अत्र स्नानानि दानानि भोजनानि व्रतानि च ।
तिलधेनुहिरण्यानां रत्नं भूमिवाससाम् ॥
गोप्रदानानि कुर्वन्ति सर्वभावेन नारद ॥

वाहुलः

ब्राह्मणानां च ये कन्यां दास्यन्ति विधिवन्नराः ॥
दानानां फलमेतेषां प्राप्नुयुस्ते विधानतः ।
तानि दानानि गृह्णन्ति दत्तानि विधिवत् सुराः ॥
यत्किञ्चित् कार्तिके दत्तं तपश्चैव तथा कृतम् ।
तदक्षयफलं प्रोक्तं विष्णुना लोककर्तृणा ॥
वृषाणां मोक्षणं चैव कार्तिके मासि यैः कृतम् ।
अश्वमेधादिकं पुण्यं तैश्च प्राप्तं न सशयः ॥
तस्माद्यज्ञेन विप्रेन्द्र कार्तिके मासि दीयते ।
यत्किञ्चित् कार्तिके दत्तं विष्णुसुहृदस्य मानवैः ॥
हुतं दत्तं च विप्रेन्द्र तपश्चैव तथा कृतम् ।
तदक्षयं जन्मन्ते ते शस्यदानं विशेषतः ॥
यथा नदीनां विप्रेन्द्र शैलानां चैव नारद ।
उद्दधीनाश्च विप्रैर्घ्न्यो नैवोपपद्यते ॥
तद्वत् कार्तिकमासे तु यत्किञ्चिदीयते सुते ।
न तस्यास्ति क्षयो विप्र पापं याति सहस्रधा ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्मणा मनसा गिरा ।
पापं समाचरेन्नैव कार्तिके विष्णुतत्परः ॥
ज्ञानादा यदि वाज्ञानादुद्धृत्तं येन यत्कृतम् ।
तत्तस्य नश्यति क्षिप्रं वायुना पांशवो यथा ॥
संप्राप्तं कार्तिकं दृष्ट्वा पराङ्गं यस्तु वर्जयेत् ।
दिने दिने च कृच्छस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
प्रवृत्तानां भूषाणां कार्तिके नियमे कृते ।
अवश्यं विष्णुरूपत्वं प्राप्यते सुक्तिदं शुभम् ॥
न कार्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् ।
न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गाया समम् ॥
न चान्नेन समं दानं न सुखं भार्गव्या समम् ।
न हविस्तु समं वित्तं न लाभः सुरभीसमः ॥
न तपोऽन्यथैस्तुल्यं न दमात् परमो जयः ।
न च धर्मा दयातुल्यो न ज्योतिश्चक्षुषा समम् ॥
न हस्ती रसनातुल्या न प्रीतिस्तु सुतं विना ।
न कार्तिकसमो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा ॥
अत्र तेन क्षपेद्यस्तु मासं हामोदरप्रियम् ।
तिथेर्गणयोगनिमवाप्नोति सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥
दुर्लभं वैष्णवं ज्ञानं दुर्लभं वैष्णवी कथा ।
दुर्लभं वैष्णवी दीक्षा दुर्लभो जागरस्तथा ॥
दुर्लभं वपिलादानं दुर्लभं आहूवीजकम् ।
दुर्लभो वैष्णवो विप्रो दुर्लभं नीलमोक्षणम् ॥
दुर्लभं पुष्करे दानं दुर्लभं कार्तिके तिलाः ।
दुर्लभो जागरो विष्णोः पञ्चयोरुभयोरपि ॥
दुर्लभा कार्तिके विप्रं द्वादशीं हरिवीधनी ।
दुर्लभा मातृतीपूजा दुर्लभा तुलसी सुते ॥
दुर्लभं कार्तिके स्नानं दुर्लभं साधुवन्दनम् ।
शालग्रामशिलापूजा दुर्लभा सुनिपुङ्गव ॥
समुद्रगा नदी यत्र दुर्लभा स्नानशालिनाम् ।
कुलश्रीलवती कन्या दुर्लभा दम्पती मृगाम् ॥
दुर्लभा जननी लोके पिता चैव विशेषतः ।
दुर्लभं साधुसम्मानं दुर्लभो धार्मिकः सुतः ॥
दुर्लभैकादशी लोके दशमीसप्तवर्जिता ।
पञ्चदश व्रतं वत्स अन्येन दक्षिणोत्तरे ॥
दुर्लभं वैष्णवे दानं माघस्नानं नदीजले ।
ज्येष्ठाष्टमि तु प्राणोद्यमिन्वनं पौषमाघयोः ॥
ब्राह्मणं दुर्लभं विप्रं दुर्लभं तीर्थसेवनम् ॥

वाहुवा

न्यायेनोपाह्वितं वित्तं दुर्लभं कुलवर्धनम् ।
दुर्लभं वत्स द्रव्याणां पात्रे यत् प्रतिपादितम् ॥
पात्राणामपि तत्पात्रं सदाचारक्रियान्वितम् ।
संप्राप्य कार्तिकं मासं विसृज्य ये जनार्दने ।
तेषां यमपुरे वासः पितृभिः सह नारद ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये ११४ अः ॥
ब्रह्मोवाच ।

“कार्तिकस्य तु माहात्म्यं पुनरेव शृणुष्व मे ।
यत् श्रुत्वा सुनिर्गदं ज । सर्वान् कामानवा-
प्स्यसि ॥

व्रतानामिह सर्वेषामेकजन्मानुगं फलम् ।
कर्तुर्विष्णुव्रतस्योक्तं शतजन्मानुगं फलम् ॥
आश्विनस्य सिते पक्षे एकादश्या द्विजोत्तमः ।
वैष्णवे वैष्णव धर्मं प्रारम्भोऽस्य विधीयते ॥
यावत् कार्तिकशुक्लस्य पौर्णमासी तिथिर्भवेत् ।
तावदस्य व्रतस्योक्तं सन्ध्याचरणं बुधे ॥
अन्यथा तु कृतं विप्र व्रतमेतत् सुदुर्लभम् ।
कार्यं सद्भिः प्रयत्नेन कार्तिके तु विशेषतः ॥
त्रिंशद्दिनानि पुण्यानि विप्रप्रीतिकाराणि वै ।
कार्तिकस्य व्रतं विप्र । श्रीविष्णुप्रीतिकारणम् ॥
तद्वत् भीष्मस्य व्रतं सुते तुष्टिकरं परम् ।
पुण्यं पञ्चदिनं प्रोक्तं दत्तं तस्मै च विष्णुना ॥
नरो वा यदि वा नारी कुरुते वैष्णवं व्रतम् ।
दिने दिनेऽसद्वत्फलं भवेत्तस्यैव कार्तिके ॥
अतस्तु विधिवत् पुत्र । वैष्णवं व्रतमुत्तमम् ।
श्रीहामोदरतुष्ट्यर्थं प्रकुर्वन् समाहितः ॥
कर्त्तव्यं मासि सुनिश्चेष्टं प्रातःकावे तथामते ।
गोव्यदेऽपि जले स्नानं स्वर्गदं पापिनासपि ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ११५ अध्यायः ॥

ब्रह्मोवाच ।

“पुराणश्रवणं यत्र कुर्वन्ति द्विजसत्तम ।
तेषां करस्थिता सुक्तिर्विदते नात्र संशयः ॥
कार्तिके मासि यो भक्त्या कुर्याद्ब्राह्मणभोज-
नम् ।
प्रत्यहं विष्णुव्रतार्थं स याति भवनं हरिः ॥
कार्तिके मासि यः कुर्यात् तिजवैद्येन दौपकम् ।
अहोरात्रान् सुनिश्चेष्टं स याति परमं पदम् ॥
कार्तिके मासि यो दद्यात् पादत्राणं द्विजकनने ।
दद्याद्दद्यान्वितं वत्स यमं नैव स पश्यति ॥
यज्ञोपवीतं यो दद्यात् भूमिं वै ब्राह्मणाय तु ।
स याति ब्रह्मसदनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥
ताम्रतुल्यं यो दद्यात् सपूगं विधिवद्विज ।
मन्त्रज्ञोऽपि भोक्ता भोगान् मनोरञ्जनम् ॥
श्रीचन्दनं यो दद्यात् देवपूजार्थमादरात् ।
विप्राय वेदविदुषे पुरन्दरपुरं व्रजेत् ॥
नारिकेलफलं वत्स सवच्छेषं सदक्षिणम् ।
यो दद्याद्देविदुषे स शश्वत् पुत्रवान् भवेत् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ११६ अध्यायः ॥

वा(वा)हुलः, क्ली, बहूलम् । बहुलस्य भाव इत्यर्थे
याप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वाहुवारः, पु, शैलान्तकश्च । इति रामनिर्घण्टः ॥
अन्यत् पवर्गोऽथकारादिभ्यश्च कश्चिदर्थः ॥

विंशः

वाह्यं, लो, (वाह्यते चाल्यते इति वाहि + यत् ।)
यानम् । यथा, हेमचन्द्रे ।

“यानं युयं पत्रं वाह्यं वहा वाहनधोरणे ॥”

वाह्यः, चि, (वह + यत् ।) वहनीयः । (यथा,
रघुः । ६ । १० ।

“मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयान-
मध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।
विवेश मन्थान्तरराजमार्गं
पतिवरा कृष्णविवाहवेशा ॥”

वहिसु + ध्यप् । वहिः । बाहिर इति भाषा ।
यथा, स्मृतिः ।

“अपवित्रं पवित्रो वा सन्नावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स वाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥”

वा(वा)ह्येन्द्रिय, लो, (वाह्यमिन्द्रियम् ।) वहि-
रिन्द्रियम् । तद्यथा । चक्षुः । जिह्वा । नासिका ।
त्वक् । श्रोत्रम् । एतदेकैकगुणा । यथा,—
“एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अप्यसर्गान्तशब्दकाः ।
वाह्यैकैन्द्रियग्राह्या गुरुत्वाद्दृष्टभावेना ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

वाङ्मिक, पु, वाङ्मिकदेशः । इत्यमरटीकायां
भरतः । (तद्देशजाते, चि । यथा, महाभारते ।
१ । २२२ । ४६ ।

“पृष्ठानामपि चान्धानां वाङ्मिकानां जनार्दनः ।
हृदौ शतसहस्राणि कन्याधनमनुत्तमम् ॥”

वाङ्मिक, लो, कुकुमम् । हिङ्गु । इत्यमर-
वाङ्मिक, मेदिनीकरी ।

वाङ्मिक, पु, देशभेदः । वज्रख इति आरवी
भाषा । तद्देशजातघोटकः । इत्यमरमेदिनी-
करी । गन्धर्वविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
(प्रतीपपुत्रविशेषः यथा, महाभारते । १ । ५ । ४१ ।
“प्रतीप, खलु श्रेयसासुपयेमे सुतन्दां नाम तस्यां
पुत्रास्तुपादयामास देवापि शान्तं वाङ्मिक-
चेति ॥”)

वि, अ निग्रहः । नियोगः । पदपूरणम् । निष्पद्य ।
असह्यम् । हेतुः । अयात्रिः । विनियोगः । ईष-
दर्थः । परिभवः । शुद्धम् । अवलम्बनम् । विज्ञा-
नम् । इति मेदिनी । वे, ७६ ॥ विशेषः । गतिः ।
आलम्बः । पालनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ उप-
सर्गविशेषः । अस्यार्थाः । वि विशेषवैकल्यानार्थ-
गतिदानेन । इति सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः ॥

वि, पु, स्त्री, (वाति गच्छतीति । वा + “वाति-
र्छिञ्च ।” उणा० ४ । १३३ । इति इण् । स च
छिञ्च ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे १० परिच्छेदे ।

“के यूयं स्थल एव सम्प्रति वयं प्रश्नो विप्रेषा-
अयः ।

किं व्रते विहगः स वा मणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो
हरिः ॥”

विंशः, चि, (विंशति + पूरणे षट् । तैत्तिरीयः ।)
विंशतेः पूरणः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,
मनुः । ८ । ३६८ ।

“कुर्युर्यं यथापय्यं ततो विंशं वृषो हरेत् ॥”

विकचः

विशक, चि, (विंशत्या क्रीतः । विंशति + “विंशति-
विंशद्वां ऋवुनश्चायाम् ॥” ५ । १ । २४ ।
इति ऋवुन् । “ति विंशतेर्छिति ।” ६ । ४ ।
१४२ । इति तत्त्वोपः ।) विंशतिक्रीतः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

विंशति, स्त्री, (द्वौ दश परिमाणस्य । पक्षिविश-
तोति निपातनात् सिद्धम् ।) संख्याविशेषः ।
विष इति कृद्धि इति च भाषा । यथा,—
“विशत्याद्या सदैकत्वे सन्तः संख्येयसंख्ययोः ।
संख्यायै द्विवहुत्वे कृत्स्नास्तु चानवतेः स्थितः ॥”
इत्यमरः ॥

तद्वाचकानि । रावणबाहुः १ । अङ्गुलिः २ ।
इति कविकल्पलता ॥ नखम् ३ । इति सत्त्वत्य-
सुक्तावली ॥

विंशतिकः, चि, विंशतियोग्यः । यथा । संख्यायाः
कक् स्यादाहोर्ध्वे । विंशतिविंशद्वां कन्
सञ्ज्ञायाम् । अर्था कन् स्यात् अयसञ्ज्ञायाम्
ऋवुन् स्यात् । विशकः, संज्ञायाम् विंशतिकः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विंशतितमः, चि, (विंशते पूरणः । विंशति +
उट् । “विंशत्यादिभ्यस्तमङ्गन्तरस्याम् ॥” ५ ।
२ । ५६ । इति तमङागमः ।) विंशः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

विंशी, पु, विंशतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विक, लो, सद्यःप्रसूताया गोः चौरम् । यथा,—
“चौर सद्यःप्रसूताया मेयूष पालनं विकम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

विककट, पु, गोचुरः । इति शब्दमाला ॥

विककट, पु, वदरीसहस्रशृङ्गमूलकः । वैदक्ष
इति भाषा । तत्पर्यायः । खादुककटकः २
सुवाहकः ३ ग्रन्थिलः ४ यात्रपात् ५ । इत्य-
मरः ॥ शृङ्गारः ६ मधुपर्णी ७ । इति रत्न-
माला ॥ कटपादः ८ बहुफल ९ गोपघण्टा
१० सुवाहम् ११ नटुफलः १२ दन्तकाष्ठः १३
यज्ञीयमक्षपादपः १४ पिण्डारः १५ हिमकः
१६ पूतः १७ किङ्किरी १८ वैकङ्कतः १९ वृत्ति-
कुरः २० कण्टिकारी २१ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ किङ्किरी २२ सुगन्धः २३ । इति
जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । अश्वमधुरत्वम् ।
पाकीरतिमधुरत्वम् । क्षुत्त्वम् । दीपनत्वम् ।
कामशास्त्रीहृताश्लिम् । पाचनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“स एव यज्ञहृत्स्य कण्टकी यात्रपादपि ।

विककृतफलं पक्वं मधुरं सर्वदोषजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

विककृता, स्त्री, अतिवला । इति राजनिर्घण्टः ॥

विकचः, पु, (विगतः कचो यस्य केशशून्यत्वात् ।
यद्वा, विशिष्टः कचो यस्य प्रभूतकेशत्वात् ।)
चपणः । केतुः । इति मेदिनी । चै, ॥ (यथा,
हृष्टतृषह्नितायाम् । ११ । १६ ।

“विकचा नाम शुक्लताः

चित्तकताराः शिखिपरित्यक्ताः ।

विकत्य

वदिः पञ्चभिरधिका

स्त्रिंशया यास्यामिताः पापाः ॥”)

विकचः, चि, (विकचति विकचतेति । वि + कच्
+ च्यप् ।) विकचितः । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । ११ । १६ ।

“विकचकमलगन्तैरन्वयन् भृङ्गमालाः
सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति वातः ।

प्रमदमदनमाद्ययौवनोद्यामरामा-
रमणरभसखेदखेदविच्छेददधः ॥” ॥

विगतः कचो यस्य ।) केशशून्यः । इति मेदिनी ।

चै, ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २५६ । १२ ।

“विभक्षानियतं वेशसुम्नत इव पाण्डव ।

विकचः परुषा वाचो याद्वरन् विविधा

सुनिः ॥”)

विकचा, स्त्री, महात्रावधिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विकच्छः, चि, (विगतः कच्छी यस्य ।) कच्छ-
रहितः । सुतकच्छः । इति स्मृतिः ॥

विकटः, पु, (विकटति पूरयत्तादिकं वर्धतेति ।
वि + कट + पदाद्यच् ।) विस्फोटकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ वाक्कुलकटः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (हृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । यथा,
महाभारते । १ । ६७ । ६६ ।

“दुर्महो दुष्महर्षश्च विविदसुर्विकटः समः ॥”)

विकट, चि, (वि + “सप्रोदश्च कटच् ॥” ५ । १२६ ।
इति कटच् ।) विशालः । (यथा, माघे । १० । ४२ ।

“उत्तरीयविनयात्तपमाणा

रुन्वती किल तदीक्ष्यमाणम् ।

आवरितं विकटेन विषोदु-

र्वक्ष्येव कुचमण्डलमन्या ॥”)

विकरालः । इति मेदिनी । टे, ॥ सुन्दरः । इति
विश्वः ॥ दन्तुरः । इति धरणिः ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । ४३ । २० ।

“करालैर्विकटे कण्ठे पुरुषैरुद्यतायुधैः ।

पाषाणैस्तान्निहन्ति सन्निवृत्तं तमेव ॥”)

विहत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विकटा, स्त्री, (विकट + टाप् ।) मायादेवी । वा
च बौद्धदेवीभेदः । तत्पर्यायः । मारीची २
त्रिस्तुखा ३ वज्रकालिका ४ वज्रवाराही ५
गौरी ६ पौर्विरया ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विकण्टक, पु, (विशिष्टः कण्टको यस्य ।) यवावः ।
इति जटाधरः ॥ वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।

नटुफल २ ग्रन्थिलः ३ खादुककटकः ४

गोकण्टकः ५ काकनास ६ यात्रपादः ७ घन-

हमः ८ गजाफल ९ घनफलः १० मेघस्रजितो-

द्भवः ११ सुदिरफलः १२ प्रादुष्यः १३ हास-

फलः १४ क्षणितफलः १५ । अस्य गुणाः ।

कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिप्रद-

त्वम् । दीपनत्वम् । कफघ्नारित्वम् । वस्तर-

विधायकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विकत्यन्, लो, (विकत्यते इति । वि + कत्य आधा-
याम् + भावे क्युट् ।) मिथ्याज्ञायाः । यथा,—

विकर्षः

“शाघा प्रशंसार्थवादः सा तु मिथ्याविकल्पनम् ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, भागवते । १ । १५ । १६ ।

“शय्यासनादनविकल्पनभोजनादि-
वैकाङ्ग्यस्य ऋतवानिति विप्रलम्बः ॥”

विकल्पते आत्मानमिति । वि + कल्प + ल्यु ।
आत्मज्ञापाकारिणि, वि । यथा, महाभारते ।
२ । ७२ । ३२ ।

“अस्थितारं द्वेष्टारं प्रवक्तारं विकल्पनम् ।
भौमसेननियोगात्ते हन्तारं कर्णमाहवे ॥”
श्री, वि + कल्प + क्तिप् + युच् । टाप् । आत्म-
ज्ञापा । यथा, विख्यातविजयनाटके । २ ।

“सम्भवोक्तापि प्रकृतानां न प्रशस्ता विकल्पना ।
शरदीयघनज्जानेन्वाचोभिः किं भवादृशम् ॥”

विकल्पितः, वि, विशेषेण कल्पविशिष्टः । विपूर्वक-
कल्पघातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विकरः, पुं, (विकीर्यते हस्तपदादिकमनेनेति ।
वि + कृ + “कृदोरप्” इत्यप् ।) रोगः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

विकरालः, वि, (विशेषेण करालः ।) भयानकः ।
इति विकटशब्दार्थे मेदिनी ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । ११८ । ४८ ।

“विकरालं महावक्त्रमतिभीषणदृशनम् ।
समुद्यतमहाभूलं प्रभूतमतिदारुणम् ॥”

विकर्णः, पुं, दुर्योधनप्रचीयमूरः । यथा,—
“अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तर्जयद्रथः ।
अथे च बहवः मूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥”

इति भगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
(विगतौ कर्णौ यस्येति विग्रहे कर्णरहिते,
वि ।)

विकर्णिकः, पु, सारस्वतदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

विकर्षनः, पुं, (विशेषेण कर्षनं यस्य । विश्वकर्म्म-
यन्त्रलोहितत्वादस्य तथात्वम् ।) सूर्यः । अर्क-
रश्मिः । इत्यमरः ॥

विकर्म्मकृत्, वि, (विकर्म्म विरुद्धं कर्म्म करो-
तीति । कृ + क्तिप् ।) निविद्धकर्म्मकारौ । यथा,
“न साची वृषति, कार्यो न कारककुशीलवौ ।
न ओत्रियो न लिङ्गस्यो न ऋभ्यो विनिर्गतः ॥
नाध्यधीनो न वक्तव्यो न द्युर्न विकर्म्मकृत् ।
न वृद्धो न शिशुर्न को नान्यो न विकलेन्द्रियः ॥”
इति मानवे । ८ । ६६ ॥

“विकर्म्मकृत् निविद्धकर्म्मकारौ ।” इति कुल्लूक-
भट्टः ॥

विकर्म्मस्थः, वि, (विकर्म्मस्थि विरुद्धाचारे निष्ठ-
तीति । स्था + कः ।) निविद्धकृत् । यथा,—
“पापिण्डिनो विकर्म्मस्थान् वैडालव्रतिकान्
शठान् ।

हेतुकान् वकटर्म्मश्च वाङ्मन्यापि नार्क्षयेत् ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अष्टे १८ अध्यायः ॥

(तथा मनौ । ४ । ३० ॥)

विकर्षः, पु, (विकल्पतेऽस्मी इति । यदा, विकल्प्यन्ते
परप्रत्या अनेनेति । वि + कृ + घञ् ।)

विकल्पः

वायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वि + कृ +
भावे घञ् । विकर्षणम् ॥)

विकर्षणं, स्त्री, (वि + कृ + ल्युट् ।) आकर्षणम् ।
विपूर्वकधर्मातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
किराते । ३ । ५७ ।

“अविलङ्घ्यविकर्षणं परैः

प्रथितप्यारवर्कर्मकामुकम् ॥”

विभागः । यथा, भागवते । ३ । ७ । ३० ।

“वर्णाश्रमविभागोश्च रूपश्रीलम्बभावतः ।

ऋषीणां जन्मकर्म्मणि वेदस्य च विकर्षणम् ॥”

विकलः, वि, (विगतः कलो यत्तद्धनिर्यस्य ।)

विह्वलः । इति षटाधरः ॥ स्वभावहीनः । इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ४६ । ११ ।

“विधवानाथविकलान् कृपणांश्च बभार सः ।

सुदर्शः सर्वभूतानामासीत् सोम इवापरः ॥”

विकलपाणिकः, पु, (विकलः पाणिर्यस्य । कन् ।)

स्वभावहीनपाणियुक्तः । यथा । कुण्डविकल-
पाणिकः । इति हलायुधः ॥

विकला, स्त्री, (विगतः कलो मधुरालापो यस्याः ।

ऋतौ तु स्त्रिया मौनित्वविहितत्वात् ।) ऋतु-
हीना । इति शब्दरत्नावली ॥

विकलाङ्गः, वि, (विकलानि अङ्गानि यस्य ।)

स्वभावतो न्यूनाङ्गः । तत्पर्यायः । अपोगणः
२ । इत्यमरः ॥ पोगणः ३ अङ्गहीनकः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ३१ । ३४ ।

“जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ।

विकलाङ्गीरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ॥”

विकली, स्त्री, (विगता कला यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) ऋतुहीना । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

विकल्पः, पु, (विरुद्धं कल्पनमिति । वि +
कृ + घञ् ।) भ्रान्तिः । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १६ । ३२ ।

“विकल्पोपहतस्त वै दूरदेशसुपागतः ।

न मे विकल्पसन्देहो निर्विकल्पोऽस्मि सर्वथा ॥”
कल्पनम् । इति मेदिनी । पे, ॥ (यथा, भाग-
वते । ५ । १६ । २ ।

“तत्रापि प्रितप्रतरपचरणपरिखातैः सप्तभिः
सप्त चिन्तयः उपकृष्टाः । यत एतस्याः सप्त-
दीपविशेषविकल्पस्त्वया भगवन् खलु कल्पितः ॥”
संशयः । यथा, रघुः । १७ । ४६ ।

“रात्रिन्दिविभागेषु यथादिष्ट महीच्छिताम् ।
तत्प्रियेवे नियोगेन च विकल्पपरादसुखः ॥”

नानाविधः । यथा, मनुः । ६ । २२८ ।

“प्रच्छन्ना वा प्रकाशं वा तत्प्रियेवेत यो नरः ।
तस्य दृष्टविकल्पः स्यादुत्प्रेष्टं वृषतेक्षया ॥”

विविधकल्पः । स च द्विविधः । अवस्थितः ।
ऐच्छिकश्च । सोऽप्याकाङ्क्षाविरहे युक्तः । तथा
च भविष्ये ।

“सृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरये सति ॥”
इच्छाविकल्पोऽदोषाः । यथा,—

विकल्पी

“प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पना ।

प्रत्युज्जीवनहानिभ्यां प्रत्येकमदोषता ॥”

ब्रीहिभिर्यजेत यवेर्यजेत इति श्रूयते । तत्र
ब्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्यपरित्यागः ।

अप्रतीतयवप्रामाण्यपरिकल्पनम् । इदं पूर्ण-
स्मात् पृथक् वाक्यं अन्यथा सत्सुच्येऽपि याग-
सिद्धिः स्यात् । अतएव विकल्पे न उभयः
प्रास्तार्य इत्युक्तम् । प्रयोगान्तरे यवे उपा-
दीयमाने परित्यक्तयवप्रामाण्योऽज्जीवनं स्वीकृत-
यवप्रामाण्यहानिरिति चत्वारो दोषाः । एव
ब्रीह्यावपि चत्वारः । इत्यष्टौ दोषा इच्छा-
विकल्पे । तथा चोक्तम् ।

“एवमेवादोषोऽपि यद्ब्रीहियववाक्ययोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ॥”
इति ॥

एकार्थतया विविधं कल्प्यते इति विकल्पः ।
तस्माददोषभिया उपोष्य हे तिथौ इत्यत्र
न इच्छाविकल्पः किन्तु अवस्थितविकल्पः ।
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ (अवान्तरः कल्पः । यथा,
भागवते । २ । ८ । ११ ।

“यावान् कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनु-
मीयते ॥”

देवता । यथा, भागवते । १० । ८५ । ११ ।

“वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुशायि-
नाम् ॥”

“विविधं आधिदेवाद्यात्माधिभूतभेदेन कल्प्यन्ते
इति विकल्पा देवास्तेषां कारणं वैकारिकं,
सात्त्विकोऽहङ्कारश्च त्वम् ॥” इति तट्टीकायां
स्वामी ॥

विकल्परः, वि, (वि + कृ + वरच् ।) विकाची ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, नैषधे । २ । ५ ।

“अयमेव तद्भागनीडजे-
र्लघुपथं प्रियताय शङ्किते ।

उद्वेद्यत वैकृतात् कर-
ग्रहणादस्य विकल्परस्वरैः ॥”

विकषा, स्त्री, (विकषतीति । वि + कृ + क्तौ +
अच् । टाप् ।) मल्लिहा । इत्यमरटीकायां
रायसुकुटः ॥ मांसरोहिणी । इति राज-
निर्वण्टः ॥

विकवरः, वि, (वि + कृ + वरच् ।) विकस्वरः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

विकसः, पु, (विकसतीति । वि + कृ + अच् ।)
चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विकसा, स्त्री, (विकसतीति । वि + कृ + अच् ।
टाप् ।) मल्लिहा । इत्यमरः ॥

विकसितः, वि, (वि + कृ + क्तः ।) दलानामन्यो-
न्यविशेषः । तत्पर्यायः । उच्छृम्भितम् २ उच्छृ-
म्भम् ३ स्मितम् ४ उन्मिषितम् ५ विनिद्रम् ६
उन्मिद्रम् ७ उन्मीकितम् ८ विजृम्भितम् ९
उद्वृद्धम् १० उद्भिदुरम् ११ भिन्नम् १२ उद्व-
भिन्नम् १३ हसितम् १४ विकस्वरम् १५ विक-
ल्पम् १६ आकोषम् १७ फुल्लम् १८ संफुल्लम् १९

विकारः

स्फुटम् २० उदितम् २१ दलितम् २२ दीर्घम्
२३ स्फुटितम् २४ उत्फुल्लम् २५ प्रफुल्लम् २६ ।
इति राजनिर्घण्टः । (यथा, आर्यासप्तश-
त्याम् । ४७६ ।

“यद्वधिविष्टम्भात्रा विकसितकुसुमोत्करा
शृङ्गश्रेणी ।

पीताशुकप्रियेयं तद्वधिवि पक्षीपते पुच्छी ॥”

विकसरः, चि, (विकसतीति । वि + कस गतौ +

“स्त्रिशभासपिस्कधो वरच ॥” १ । २ । १७५ ।

इति वरच । विकसशीलः । तत्पर्यायः ।

विकासी २ । इत्यमरः । “विकसति कस ज गतौ

इत्यन्तः यायाय भासकसेति वरे विकसरः ।

विकासः स्फुटने यत्काविति इत्यन्तः घरणिः ।

‘कुशेश्वरैरव जलाशयोधिता

सुदा रमन्ते कलभा विकसरैः ।

प्रगीयते सिद्धगणैश्च योधिता

सुदा रमन्ते कलभा विकसरैः ॥’

इति माघयमकेऽपि इत्यवचम् । (४।३३) कथ

वधे मृद्वन्यान् इत्यस्य रूपमिति केचित् । कथ

शब्दे इत्यस्य तालयान्तस्य रूपमिति केचित् ।

इति तट्टीकायां भरतः । (यथा, कथासरित्-

सागरे । ४ । १५ ।

“एकस्या सोत्सुका दृष्टिर्पालोकविकसरा ।

श्रुतेः पार्श्वमपश्यन्त्यास्तदास्यातुमिवाययौ ॥”

विकसरा, स्त्री, (विकसर + टाप् ।) रक्तपुन-

र्नवा । इति राजनिर्घण्टः । (विवरणमस्या

रक्तपुनर्नवाशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

विकारः, पुं, (वि + कृ + घञ् ।) प्रकृतेरन्यथाभावः ।

तत्पर्यायः । परिणामः २ विकृतिः ३ विक्रिया

४ । इत्यमरः । विकृता ५ । इति भरतः ।

केचित् पूर्ववत् प्रकृतिभ्रमजन्तविकारे यथा

काष्ठस्य विकारो भस्म । नृत्पिण्डस्य चट इति ।

परवृत्तं विकारमात्रे यथा सुखस्य विकृतिः

क्रोधरक्तता । काष्ठस्य भस्म च । इति भरतः ।

(यथा, कुमारः । ७ । ६५ ।

“अपि शयनसखिभ्यो दत्तवाच कथञ्चित्

प्रमथसुखविकारे हसयामास गूढम् ॥”

प्रकृतिविकृतिः । यथा, हरिवंशे । २४६ । ३५ ।

“शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धश्चैव च ।

प्रकृतिश्च विकारश्च यच्चान्यत् कारणं महत् ॥”

अस्य विशेषविवरणं विकृतिशब्दे द्रष्टव्यम् ।

रोगः । इति मेदिनी । २, २१८ । (यथा,—

“विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते ।

सुखस्य शकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने भवमेध्याये ।

मत्स्याः । तत्पर्यायो यथा,—

“मत्स्यो मीनो विकारश्च भयो वैशारिणो-

२४७ ।

शकुनो पृथुरोमा च स सुश्रूण इत्यपि ।

रोहितादास्तु ये जीवास्तं मत्स्याः परि-

कीर्तिताः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।

विकारः

विकारः, पुं, (विकृष्टः कार्यानर्हः कालः ।)

दैवपैत्रादिकर्मणि विकृष्टकालः । विकार इति

भाषा । तत्पर्यायः । सायः २ दिनान्तः ३

सायान्तः ४ सायम् ५ । इति शब्दरत्नावली ।

उत्पन्नः ६ विकारकः ७ । इति विकारशेषः ।

(यथा, मार्कण्डेये । ३५ । ३० ।

“न लङ्घयेत् तथैवास्त्वं ह्रीवनीर्हर्तनानि च ।

नोदानादौ विकारेषु प्राप्तिष्ठेत्कदाचन ॥”

विकारकः, पु, (विकार एव । स्वार्थे कन् ।)

विकारः, इति विकारशेषः ।

विकारिका, स्त्री, (विघातः कालो यथा । कन् ।

टापि चत इत्यम् ।) मानरन्ता । तान्त्री ।

इति विकारशेषः । तौवी इति भाषा ।

विकाशः, पु, (वि + काश्च दीप्तौ + घञ् ।) रश्मिः ।

प्रकाशः । इत्यमरटीकायां भरतः । विकाशो

विघने स्फुटे । इत्यजयः । (यथा राजतर-

ङ्गिण्याम् । ४ । १५५ ।

“विकाशः केषाञ्चित् नयनविषमैर्बिन्दुद्वयेः

परिधातुङ्गतिः अवयवकटुभिर्दोषैरसितः ।

नचेष्टा काव्यन्योपलतिपरिहीना जलसुषो

जङ्घा वर्षादन्य गणयति गुणं नास्य तु जन ॥”

विकाशनं, स्त्री, (वि + काश्च + ल्युट् ।) विकाशः ।

विपूर्व-काश्च ४ दीप्तौ इत्यस्मात् षनट्प्रत्ययेन

नित्यम् ।

विकाशी, [न] चि, (विकाशोऽस्यास्तीति ।

विकाश + इनि ।) विकाशशीलः । इत्यमर-

टीकायां रायसुकटः । (यथा, मार्कण्डेये ।

“काव्यायनीं तुष्टविरिडलम्भात्

विकाशिवक्त्रास्तु विकाशिताशाः ॥”

विकाशी, [न] चि, (विकाश + इनि ।) विकाश-

शीलः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

विकासी, [न] चि, (विकास + इनिः । विकासते

इति । वि + काश्च + णिनिर्वा ।) विकसरः ।

इत्यमरः ।

विकिरः, पु, (विकिरति नृत्तिकादीन् भोजनार्थ-

मिति । वि + कृश्च विक्षेपे + इगुपधेति क ।)

यक्षी । इत्यमरः । (अस्य पर्यायो यथा,—

“यक्षी खगो विहङ्गश्च विहङ्गश्च विहङ्गमः ।

शकुनिर्विः पतन्ती च विष्किरो विकिरी-

२४८ ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।

कूपः । इति विकारशेषः । (विकीर्यते इति ।

वि + कृ + घञर्थे कः ।) पूजाकालीनविघ्नोत्-

सारणार्थेन्ययतकुलादि । यथा । ऋद्धि

सप्त जप्तान् विकिरानादाय ।

“अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता सुवि संस्थिता ।

ये भूता विघ्नकर्तारस्तं नश्यन्तु शिवाक्षया ॥”

इति विकिरेत् ।

यथा,—

“लाजचन्दनसिद्धार्थभस्मद्वन्द्वीकृशाक्षताः ।

विकिरा इति सन्दिष्टाः सन्निविष्टौघनाशकाः ॥”

इति तन्त्रसारः ।

विकृतः

अभिदग्धादीनां पिच्छम् । यथा, मनुः । १।२४५ ।

“असंस्कृतप्रमीतानां योगिनां कुलयोधिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरणं च ॥”

अपि च ।

“पिच्छनिर्वापरहितं यत्तु आहं विधीयते ।

खधावाचनकोपीऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥”

इति आहृत्यम् ।

(यथा च मार्कण्डेये । ३१ । १२ ।

“ये वा दग्धा, कुले बालाः क्रियायोग्या

ह्यसंस्कृताः ।

विपमान्तेऽत्र विकिरसम्पार्जनजलाग्निः ॥” ॥

जलविशेषः, स्त्री । तथा च चित्तामणिपुस्तक-

नम् ।

“नद्यादिनिकटे भूमिर्वा भवेद्वास्तुकामयी ।

उद्गाथते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ।

विकिरं शीतलं खच्छं निर्दोषं लघु च स्मृतम् ।

तुवरं खादुपितं मनाक् कफकरं स्मृतम् ॥”

विकिरणः, स्त्री, (वि + कृ + ल्युट् । इत्य रपर-

त्वम् ।) विक्षेपणम् । विह्वलनम् । विज्ञानम् ।

इति कृष्णार्थदर्शनात् । (अर्कट्टे, पु ।

इत्यमरः । २ । ४ । ८० ।)

विकीर्यः, पुं, अर्कट्टः । इत्यमरः । २ । ४ । ८० ।

(तथास्य पर्यायः ।

“अलको गुणरूपः स्यान्नन्दारो वस्तुकोऽपि च ।

श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सदाजार्कः प्रतीयसः ।

रक्तोपरोऽर्कनामा स्यादर्कपथो विकीर्यः ।

रक्तपुष्पः शुक्लफलस्यार्कस्योऽर्कः प्रकीर्तितः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)

विकीर्यः, चि, (विकीर्यते स्मेति । वि + कृ + क्तः ।)

विक्षिप्तः । छद्मान इति भाषा । यथा,—

“अथ वा पुनरेव विज्ञाना

वस्तुधातिङ्गनघसरक्षनी ।

विक्षिप्तप विकीर्यन्तेऽर्कना

समदुःखामिव कुर्वन्ती स्यकीम् ॥”

इति कुमारसम्भवे ४ सर्गः ।

विकीर्यरोमः, [न] स्त्री, (विकीर्यानि रोमाण्यक्षि-

मिति ।) स्त्रोत्रेयम् । इति राजनिर्घण्टः ।

विकीर्यसञ्ज्ञः, स्त्री, (विकीर्यमिति सञ्ज्ञा यस्य ।)

स्त्रोत्रेयम् । इति राजनिर्घण्टः ।

विकृचिः, पुं, इक्ष्वाकुराजपुत्रः । यथा,—

“क्षेत्रतमनोरासीदिक्ष्वाकूः पृथिवीपतिः ।

तस्य पुत्रश्चतुर्धासीद्विकृचिर्न्येऽप्युच्यते ।

सोऽयोध्याधिपतिर्वीरस्तस्य पञ्चदश स्मृताः ॥”

इति बह्विपुराणे सागरोपाख्याननामाध्यायः ।

विकृन्वाणः, चि, (विकृते इति । वि + कृ +

ज्ञानच् ।) हर्षमात्रः । इत्यमरः । (विकृति

प्राप्ते च । यथा, सांख्यदर्शने । १ । ६२ ।

“आकाशस्तु विकृन्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्जं च ।

बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शं गुणो मतः ॥”

विकृतः, पुं, (विकसतीति । वि + कस + “वौ

कसेः ।” उणा० २ । १५ । इति रक् । उत्पन्नो

पद्याया ।) चक्रः । इत्युणादिकोषः ।

विकृतिः

विकृतिः, स्त्री, नास्तिका । इति हेमचन्द्रः ॥
 विकृतं, त्रि, (वि + कृ + क्त ।) बीभत्सम् । रोगि-
 तम् । असंस्कृतम् । इति मेदिनी । ते, १५८ ॥
 (अङ्गविहीनम् । यथा, मनुः । ६ । २४७ ।
 “वालाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ॥”
 अथप्रकृतिस्यः । यथा, महाभारते । ३।१।१।१८।
 “अथर्वशृङ्गं विकृतं समीक्ष्य
 पुनः पुनः पौष्य च कायमस्य ।
 अवेष्यमाणा शनकैर्जगाम
 कृत्वाभिघ्नोत्रस्य तदापदेशम् ॥” ॥
 मायावी । यथा, रघुः । १२ । ३६ ।
 “लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कौकिलामल्लुवादिनीम् ।
 शिवाघोरस्वनां पश्चात् बुधुधे विकृतं तिताम् ॥”
 विकृतं, स्त्री, विकारः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
 “द्रीमानेयादिभिर्वच नोच्यते स्वं विवक्षितम् ।
 यथ्यते चेष्टयैवेदं विकृतं तदिदुर्बुधाः ॥”
 इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
 प्रभवादिगणितसंवल्लरान्तर्गतचतुर्विंशद्वयम् ।
 यथा, भविष्यपुराणे ।
 भैरव उवाच ।
 “सर्वाः प्रजाः प्रमीयन्ते याधिः शोकश्च
 जायते ।
 शिरोवचोऽचिरोगाश्च पापाहि विकृते जनाः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (नायिकालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्य-
 दर्पणे । ३ । १४६ ।
 “यत्तथाकाशेऽप्यवचो ब्रीडया विकृतं मतम् ॥”
 विकृतिः, स्त्री, (वि + कृ + क्त ।) विकारः ।
 इत्यमरः । (यथा, कुमारः । ७ । ३४ ।
 “यथाप्रदेशं भुजगेश्वरानां
 करिष्यतामाभरणान्तरत्वम् ।
 शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे
 तथैव तस्यः फणरत्नशोभा ॥”
 रोगः । हिमः । मदादिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (सांख्योक्तविकृतिः । यथा, सांख्यकारिका-
 याम् । ३ ।
 “मूलप्रकृतिरविकृति-
 मैहदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
 षोडशकस्तु विकारो
 न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥”
 संचेषप शास्त्रस्य चतस्रो विधाः । कश्चिदर्थं
 प्रकृतिरेव कश्चिदर्थो विकृतिरेव कश्चित् प्रकृति-
 विकृतिरेव कश्चिदर्थमयम् । तत्र का प्रकृति-
 रेवेत्यत उक्तं मूलप्रकृतिरविकृतिरिति । प्रक-
 रीतीति प्रकृति प्रधान सत्त्वरजस्तमसां साम्या-
 यस्या सा प्रकृतिः प्रकृतिरेव इत्यर्थः । कस्मादि-
 त्यत उक्तम् मूलैति मूलस्यासौ प्रकृतिरिति
 मूलप्रकृतिः विश्वस्य काव्यसंज्ञातस्य सा मूल
 न तस्या मूलान्तरमस्तीति भावः । कस्मात्, पुन
 प्रकृतिविकृतयः कियच्च इत्यत उक्तं मह-
 दाद्याः प्रकृतिविकृतयः सन्ति । प्रकृतयश्च ता
 विकृतयश्च ता इति । तद्यदि महत्त्वमह-

विकोषः

कारस्य प्रकृतिविकृतिश्च मूलप्रकृतिः । एव-
 महदारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणां प्रकृति-
 निवृत्तिश्च महतः । एवं पञ्चतन्मात्राणि
 भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाह-
 कारस्य । अथ का विकृतिरेव कियती च इत्यत
 उक्तं षोडशकस्तु विकार इति षोडशसंख्या-
 परिमितो गण षोडशकः । तु शब्दोऽवधारणे
 भिन्नक्रमश्च । पञ्चमहाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि
 चेति षोडशको गणो विकार एव न प्रकृति-
 रिति । यद्यपि पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो
 विकाराः एव तद्विकारमेदानां दृग्द्वारादय-
 स्तथापि गवादयो बीजादयो वा न पृथिव्यादिभ्य
 स्तत्त्वान्तरम् । तत्त्वान्तरोपादानत्वश्च प्रकृतिव-
 मिहाभिप्रेतमिति न दोषः सर्वेषां गोघटा-
 दीनां स्थूलता इन्द्रियग्राह्यता च समेति न
 तत्त्वान्तरम् । अतुभयरूपसुक्तं तदाह न प्रकृति-
 नं विकृतिः पुरुष इति तत्त्वकौमुदी ॥ ३ ॥
 विकृतः, त्रि, विशेषेण कृतः । व्याकृतः । विपूर्व-
 कृषधातोः, क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विकृतकालः, पुं, (विकृतः कालः ।) विरकालः ।
 यथा,—
 “विकृतकालैर्या वेगेर्मन्दैः समभिवर्तते ।
 क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जन्मुज्ज्वलात् प्रधावति ॥”
 विकृतकालैः चिरेण । जनु कक्षोरयोः सन्धिः ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 विकेशी, स्त्री, (विगतः केशो यस्याः ।) डीष्ट ।
 केशवर्जिता । पटवर्जिता । इति धरणिः ॥
 महीरूपशिवस्य पत्नी । यथा,—
 “सूर्यो जलं मही वद्विर्वायुराकाशमेव च ।
 दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ॥
 सुवर्षेण तथैवोपा विकेशी चापरा शिवा ।
 खाद्या दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथा-
 क्रमम् ।
 सूर्यादीनामिमाः पद्मो रत्नाद्यैर्नामभिः सह ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गः ॥
 विकोकः, पु, वृकासुरपुत्रः । स च कल्किदेवेन
 हतः । यथा,—
 “कल्किः कोकविकोकाभ्यां गदापाणिर्धुंघां
 पतिः ।
 युयुधे विश्वे विष्णुर्लोकानां जनयन् भयम् ॥
 वृकासुरस्य पुत्रौ तौ नमरौ शकुनेर्हरे ।
 तयो कल्किः संयुयुधे मधुकैटभयोर्यथा ।
 तयोर्गदाप्रहारेण सूरिनाङ्गस्य भूयते ।
 करागुप्तोऽपतङ्गमौ वृक्षोऽग्निराधो जना ॥
 तत पुन, क्रुधा विष्णुर्लोकं गच्छन्महासुख ।
 गन्धर्वेण शिरस्तस्य विकोकस्याङ्गिहान् प्रभु ॥”
 इति कल्किपुराणे २१ अध्यायः ॥
 विकोषः, त्रि, (विगत कोषो यस्य ।) कोष-
 रहितः । निष्कोषः । इति पुराणम् ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । १२ । १८ ।
 “परिधावतप नम रसचेतश्च भारत ।
 खासवार समोर्ध्वे विदोषं खरुगुहमम् ॥”

विक्रमा

व्याख्यादनरहितः । यथा, मनोः । ११ । ३६ ।
 श्लोकटीकायां कृष्णकः ।
 “गुरुभाष्यागामी विकोषमेहनत्वमिति ॥”
 विक्रः, पु, (विक्र इति कायति शब्दायते इति ।
 के + क. ।) करिशावकः । इति त्रिकाश्रयेयः ॥
 विक्रमः, पुं (विशेषेण क्रामतीति । वि + क्रम +
 अच् ।) विष्णुः । यथा, विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे ।
 “इश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रम क्रमः ॥”
 (वि + क्रम + घञ् ।) श्रौत्यातिशयः । तत्-
 पण्याय । अतिशक्तिता २ । इत्यमरभरतौ ॥
 (यथा, रघुः । १२ । ८७ ।
 “अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात् ।
 रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥”
 क्रान्तिमात्रम् । इति मेदिनी । मे, ५४ ॥ (पाद-
 विक्षेपः । यथा, रामायणे । १ । १ । १० ।
 “व्याणगुवाहुः सुशिराः सुजलाटः सुवि-
 क्रमः ॥”)
 विक्रमादित्यराजा । यथा,—
 “धन्वन्तरिचपणकामरसिद्धशत्रु-
 वेतालभट्टघटकपर्पकालिदासाः ।
 खातो वराहमिहिरो वृषतः सभायां
 रत्नानि वै वररश्मिर्नैव विक्रमस्य ॥”
 इति नवरत्नश्लोकः ॥
 चरमः । शक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (स्थितिः । यथा, भागवते । २ । ८ । २० ।
 “संभवः सर्वभूतानां विक्रमः प्रतिसंक्रमः ।
 दृष्टापूर्वस्य काम्यानां चिद्वर्गस्य च यो विधिः ॥”
 “विक्रमः स्थितिः प्रतिसंक्रमो महाप्रलयः ॥”
 इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ ३ ॥ प्रभवादि-
 यष्टिसंवल्लरान्तर्गतचतुर्विंशद्वयम् । यथा
 “जायन्ते सर्वशस्यानि मेदिनी निरुपद्रवा ।
 जवण मधु गण्यश्च महार्घ्यं विक्रमे प्रिये ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (खनामख्यातकविशेषः । स च नेमिदूताख्य-
 खण्डकायं विरचितवान् । तथा च नेमिदूते
 उक्तम् ।
 “तद् खाप प्रचरकवितु कालिदासस्य काणा-
 दनयं पादं सुपदरचितान् मेघदूतादयदीत्वा ।
 श्रीमन्नेमिचरितविशद माङ्गलस्याङ्गलम्भा
 चक्रे कायं बुधजनमन प्रीतये विक्रमाख्यः ॥”
 वत्सुप्रोपुत्र । यथा, मार्कण्डेये । ११७ । १ ।
 “तस्य तस्यां सुनन्दायां पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।
 प्रांगुः प्रदीरः दूरणः सुचक्रो विक्रम क्रमः ॥”
 विक्रमादित्यः, पु (विक्रमेपादिभ्य इव ।) खनाम-
 ग्यानो राजा । स च उज्जयिनीदेशाधिपतिः
 मवत्कर्ता च । तत्पण्याय । सादृश्याद् २
 प्रकारिः ३ । इति पट्टाभट्टः ॥ अस्य विवरणं
 द्वाविंशतपुत्राणि नामानि तथा दिक्पार्श्वद्वये
 च प्रदत्तम् ॥ (मोहप्रिययः, यदुक्तं विष्णु-
 मयी । यथा —
 “इति सुहृदसं विज्ञानं तथैव मन्त्राभिप्रेतः ।
 उपायं च निवेदयं गच्छत्य प्रदत्तमिति ॥

विक्रयः

इत्वा पञ्चनवप्रमान् ५५५५५५५५५ कलियुगे
श्राकपट्टि, यता ।

जटाधरः ॥ अस्य विदितविदितगच्छाणां
यथा,—

विक्रय वा क्रिया तत्र पश्चिमा ब्रह्मवत्तरा ॥”

विक्रयः

न्यासं कृत्वा आधिं करोति आधिं कृत्वा वा विक्रय करोति । विक्रयपदं स्वत्वध्वंसकत्वात् दानं जनयति परा क्रिया सिद्ध्यर्थः । एवञ्च विक्रेतृदात्रोर्मरणादिना आध्यनुद्वारे विक्रय-दाने तत्कर्तृतुल्यस्वत्वजननात् तत्र तत्क्रेतृ-प्रतिग्रहीतृभ्यामाध्युद्धारः कार्यः । इति । तत्र च ।

“न च स्यावरस्य समस्तस्य गोत्रवाधारणस्य च । नैकः कृत्वा तु क्रय दान परस्परमर्तं विना ॥ विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्यावरे समाः । एको ह्यनौशः सन्वच्च दानाधमनविक्रये ॥”

इति आसवचनाभ्यामेकस्य दानवन्धकविक्रयाधिकार इति वाच्य यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्य स्वत्वस्य द्रव्यान्तर इवात्राप्यविशेषात् वचनञ्च स्वामित्वेन दुर्वृत्तपुरुषगोचरविक्रयादिना कुटुम्बविरोधादधर्मज्ञापनार्थनिषेधरूपं न तु विक्रयादनियत्यर्थमिति दायभागः ॥ * ॥ एवञ्च ।

“स्यावरे विक्रयो नास्ति कृत्वादाधिमनुजया ॥” इति स्यावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् एव भूमि यः प्रतिगृह्णातीत्यादिवचने दानप्रशसा-दर्शनाच्च । विक्रयेऽपि कर्तव्ये संहिरण्यसुदक दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रय इति विज्ञाने-श्वरः । वस्तुतस्तु स्यावरविक्रयनिषेधो अवि-भक्तस्यावरविषयः । तत्रापि यदि विक्रय विना अर्वास्थितिरं भवति तदा विक्रयः कर्तव्यः । पूर्वपुरुषार्जितनष्टोद्वारे विशेषयति मित-चरायाम् ।

“स्यावरं द्विपदस्यैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । अचम्भूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥” इत्यादि ॥

अस्यापवादमाह ।

“एकोऽपि स्यावरे कृत्वादानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः ॥” इति दायतत्त्वम् ॥

द्रव्यविशेषविक्रयनिषेधो यथा । स्मृतिः ।

“विक्रीणन् मयमासानि ह्यभक्षस्य च भक्षणम् । कुर्वन्नग्न्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥ कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणौगमनेन च । वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥” कालिकापुराणम् ।

“विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् । मधु चर्म सुरां खाद्यां च क्वा मासश्च पञ्चमम् ॥” मनुः ।

“सद्यः पतति लौहेन लाक्षया लवणेन च । चरुपेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ अशक्तौ भेषनस्यार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्यवशन्तु विक्रियास्तिला घ्रायेन तलमा ॥” इत्यादिकृतत्त्वम् ॥

“गवां विक्रयकारी च गवि लोमानि यानि च । तावद्वर्षस्यस्य गवां गोष्ठे क्रिमिर्भवेत् ॥” इति यमवधाम् ॥

विक्रान्तिः

“गोवधोऽयाव्यसंधाव्यपारदायात्मविक्रयाः । तद्वागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः । भृताच्चाध्ययनादानमपणानाञ्च विक्रयः ॥” इत्यादि मानवे ११ अध्याये उपपातकमध्ये गणितम् ॥

विक्रयणं, क्री, (वि + क्री + ल्युट् ।) विक्रयः । यथा, “यमादिशक्राभिहुताशपूर्वा नेष्टा क्रये विक्रयणे प्रशस्ताः । पौष्णामिचित्राशतविन्दुवाताः क्रये हिता विक्रयणे निषिद्धाः ॥” इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

विक्रयिकः, पु, (विक्रयेण जीवतीति । विक्रय + “वस्त्रक्रयविक्रयात् ठन् ।” ४ । ४ । १३ । इति ठन् । यद्वा, विक्रीणातीति । वि + क्री + “क्रिय इकन् ।” उणा० २ । ४४ । इति इकन् ।) विक्रीता । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३६ । ३० ।

“दीक्षितस्य कर्तव्यस्य क्रतुविक्रयिकस्य च । तत्पुत्रस्यैव कर्तव्यं पुंश्चल्या रजकस्य च । चिकित्सकस्य यच्चात्ममभ्यो रक्षिणस्तथा ॥”

विक्रयौ, [नृ] चि (विक्रीणातीति । वि + क्री + णिनिः ।) विक्रयकर्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १७३ ।

“क्रीता मूल्यमवाप्नोति तस्मात् यस्तस्य विक्रयी ॥”

विक्रान्तं, क्री, (वि + क्रम + क्त ।) विक्रान्त-मणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चि विक्रमाव-तारस्य विष्णोर्द्वितीयपादक्षेपेण अन्तरिक्षं विक्रान्तमिति ख्यातम् । तथा च वाजसनेय-संहितायाम् । १० । १६ ।

“विष्णोर्विक्रमणमसि । विष्णोर्विक्रान्तमसि । विष्णोः क्रान्तमसि ।”

“हे द्वितीयप्रक्रम त्वं विष्णोर्विक्रान्तं द्वितीय-पादक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि ।” “इमे वै लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तमिति श्रुते ।” इति तद्भाष्ये महीधरः ॥

विक्रान्त, पु, (वि + क्रम + क्त ।) शूरः । इत्य-मरः ॥ (वायुलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, सुद्रा-राक्षसे । १ ।

“विक्रान्तैर्नयशास्त्रिभिः सुसचिवैः श्रीर्षक-नासादिभिः ॥”

सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महालसागर्भ-जात-व्रतध्वजपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । २५ । ८ ।

“महालसायाः सञ्जज्ञे पुत्रः प्रथमजस्ततः । तस्य चक्रे पिता नाम विक्रान्त इति धीमतः ॥” हिरण्यकशिपुचरविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ७८—७९ ।

“हिरण्यकशिपुताः पञ्च विद्वांसः सुमहावलाः । भर्त्तरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा ।

महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥” विक्रान्तिः, स्त्री, (वि + क्रम + क्तिन् ।) अन्व-गतिः । तत्पर्यायः । पुलायितम् २ । इति

विक्रयं

विक्रायशेषः ॥ विक्रमस्य ॥ (यथा, राजतर-ङ्गिण्याम् । ४ । १२६ ।

“पार्थिव, पृथुविक्रान्तिर्युधि क्रोधं समोच यः ।” पादप्यासः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १ । १ । २ । ३ । “विष्णुस्वाक्रमतामिति यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे येषामिमां विक्रान्ति-रिदमेव प्रथमेन पदेन पस्पाराद्येदमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवसुत्तमेनेतां वैवैय एतस्मै विष्णु-र्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥”

विक्रायक, पु, (विक्रीणातीति । वि + क्री + ण्युल ।) विक्रीता । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३२ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३८ । ४ ।

“चिकित्सकः शल्यकर्तावकीर्णो-स्तेनः क्रूरो मद्यपो भूणश्च च । सेनाजीवो श्रुतिविक्रायकश्च भृश प्रयोऽप्यतिथिर्नोदकाह ॥”

विक्रिया, स्त्री, (विकरणमिति । वि + कृ + “कृजः शच ।” ३ । ३ । १०० । इति शृ । टाप् ।)

विकारः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघु । १३ । ७१ ।

“अश्वप्रवृद्धिजनिताननविक्रियांश्च स्रजान् प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिदृष्टान् ॥”

प्रकृतेरन्यथाभावः । यथा, मार्कण्डेये । ३५ । १ ।

“अस्तेहास्यापि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥”

विरुद्धा क्रिया । विरुद्धकार्यम् । यथा, रघु । १५ । ४८ ।

“इत्याप्तवचनाद्रामो विनेष्यन् वर्णविक्रियाम् । दिशः पपात पत्रेण वेगनिष्क्रम्यकेतुना ॥”

विक्रीतः, चि (वि + क्री + क्त ।) कृतविक्रयः । यथा, दृष्टस्यति ।

“नाथिकस्यैव कुरुते तद्वनं ज्ञातिभिः स्वकम् । अदत्तव्यक्तविक्रीतः कृत्वा स्व जभते धनी ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विक्रुष्टं, चि, (वि + कृष + क्त ।) निष्कुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विक्रीता, [ऋ] चि, (विक्रीणातीति । वि + क्री + ळच् ।) विक्रयकर्ता । तत्पर्यायः । विक्रयिकः २ । इत्यमरः ॥ विक्रयी ३ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ विक्रायकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १७३ ।

“विक्रीतुर्द्वयनात् शुद्धिः स्वामी द्रव्यं वृषो दमम् । क्रीता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥”

विक्रयं, चि, (विक्रीयते इति । वि + क्री + “अन्तो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।) विक्रययोग्यद्रव्यम् । तत्पर्यायः । पणितयम् २ परायम् ३ । इत्य-मरः ॥ विक्रययोग्यायोग्यानि यथा,—

“इदं तु वृत्तिवैकल्यात्ताजतो धर्मनेपुणम् ।

विटपण्यसुदृढोद्वारं विक्रयं विनवर्धाम् ॥

सर्वानुमानपौष्टे कृतान्नस्य तिलैः सद्यः ।

अश्वनी सवर्गस्यैव पश्यो ये च माशुषाः ॥

सर्वं च तान्तव रक्तं प्रागुज्जीमाविकानि च ।

अपि चेत् स्युररक्तानि फलमृते तथैवधी ॥

अप, शब्दं विजं मार्चं सोमं गन्धाश्च सर्वम् ॥

चीरं चीरं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ।
चरण्यांश्च पशून् सर्वान् दृष्ट्वाश्च वयांसि च ।
मय नौकींश्च लाक्षांश्च सर्वांश्चैकशफांसया ॥
कामसुखाद्य कथास्तु खयमेव क्षयौवनः ।
विक्रीणीत तिलान् सुहान् धर्मार्थमचिर-

स्थितान् ॥”

इति मानवे १० अध्यायः ॥

विक्षवः, त्रि, (विक्षवते इति । वि + क्लृ + पचा-
द्यच् ।) विक्षलः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे ।
१२ । ६३ ।

“नूनं सहायेन वियोगविक्षवा

पुरः पुरस्तीरपि निर्ययौ तदा ॥” ॥

क्षी, दु खम् । यथा, रामायणे । २।४४।२५ ।

“किमिदानीमिदं देवि । करोति हृदि विक्षवम् ॥”

विक्षिन्नः, त्रि, (वि + क्षिद् + क्तः ।) जरसा जीर्णः ।

शीर्णः । आर्द्रः । इति मेदिनी । ने, १३३ ॥

विचतः, त्रि, (वि + चय + क्तः ।) विशेषेण चतः ।

(यथा, महाभारते । २ । ४६ । ३३ ।

“अहारेण विनिर्गच्छन् द्वारसंस्थानरूपिणा ।

अभिहत्य शिला भूयो जलाटेनासि विचतः ॥”

विचावः, पु, (विचवणमिति । वि + च्चु + “वौ

चुञ्चव ।” ३ । ४ । २५ । इति घण् ।) शब्दः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टि । ७ । ३६ ।

“यात यय यमत्राय दिशं नायेन दक्षिणाम् ।

विचावैस्त्रोयवित्राव तर्जयन्तो महीदधे ॥”

कावः । इति खामिकलिङ्गौ । इति भरतः ॥

विचिप्तः, त्रि, (वि + चिप् + क्तः ।) व्यक्तः ।

(यथा, महाभारते । १ । २७ । ७ ।

“बावुविचिप्तकुसुमेस्तथाच्यैरपि पादपैः ॥”

कम्पित । यथा, भागवते । ८ । ८ । ४६ ।

“स त्रीदशितविचिप्तभूविलासावलोकनेः ।

दैत्यदृष्टपचेतः कामसुदौपयन् सुहृ ॥”

क्षी विचरतिविशेषः । यथा, पातञ्जलभाष्ये । १ ।

“क्षिप्तं मूढं विचिप्तमेकाग्रनिरुद्धमितिचित्तं

भूयम् ॥” “क्षिप्तादिशिष्ट विचिप्तमितिमणि-

प्रभा ॥”)

विचीरः, पु, (विशिष्टं चीरं यत्र ।) अकंठ्यः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

विज्ञेयः, पु, (वि + ज्ञे + घञ् ।) प्रेरणम् ।

त्यागः । विज्ञेयम् । यथा,—

“नेर्ह्यामिषुविज्ञेयमतीत्य ह्यधिकं भुवम् ॥”

इत्याद्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥

(कम्पनम् । यथा, कुमारः । १ । १३ ।

“लाङ्गूलविज्ञेयविषयिप्रोभे-

रितस्तमश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।

यस्याद्यैस्तु गिरिराजशब्दं

कुर्वन्ति वालयकनेश्चमर्थः ॥”

अद्वितीयवस्त्वलम्बनेन चित्तस्य अन्यावलम्ब-

नम् । इति वेदान्तसारः ।

विज्ञेयशक्तिः, स्त्री, (विज्ञेयय शक्तिः ।) माया-

शक्तिः । यथा । रण्यज्ञान स्वादृतरज्जौ खशम्भा

वर्पादिकसुझावयति । एव अज्ञानमपि स्वादृ-

तात्मनि तथा विज्ञेयशक्ता आकाशादिप्रपञ्च-
सुझावयति तादृशं सामर्थ्यम् । इति वेदान्त-
सारसुबोधिनोटीका ॥

विखः, त्रि, (विखाः । निपाननात् यक्षीपः ।)

गतनासिकः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

विखनाः [स्] पु, अज्ञा । यथा,—

“न खलु गोपिकानन्दनो भवा-

नखिलदेहिनामन्तरात्मदक् ।

विखनसार्थितो विश्वगुप्तये

सख उदेयिवान् सार्वतां कुले ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ३१ । ४ ॥

विखुः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । बहुलवच-

नात् नासिकायाः खुः ।) गतनासिकः । इति

भरतद्विरूपकोषः ॥

विखुरः, पु, राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चौरः । इति सचिप्तसारोणादिवलिः ॥

विखाः, त्रि, (विगता नासिकास्येति । “खाञ्च ।”

८ । ४ । २८ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता नासिकायाः

खाः ।) गतनासिकः । इति कैचित् ॥

विखातः, त्रि, खात्यापन्नः । विपूर्वखाधातोः

क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

६७ । ३२ ।

“चन्द्रवर्मेति विखातः कामोजानां नरा-

धिपः ॥”

विखातिः, स्त्री प्रसिद्धिः । सुखातिः । विपूर्व-

खाधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विखापनः, स्त्री, (वि + खा + णिच् + ल्युट् ।)

खाखानम् । विपूर्वखान्तखाधातोरनट्प्रत्य-

येन निष्पन्नम् ॥

विखुः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विखुः, स्त्री च वक्तव्यौ ॥” इति नासिकाया

खुः खुः ।) अनासिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

विखनासिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

विगयनं, स्त्री, (वि + गय + ल्युट् ।) गयसुक्तिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, पाणिनिः । १ ।

३ । ३६ ।

“समाननोत्पन्ननाचार्यकरणज्ञानभृतिविगयन-

ययेषु नियः ॥” “विगयनं ऋणादेर्निर्यातनम् ॥”

इति काशिका ॥

विगतः, त्रि, (वि + गम + क्तः ।) प्रभारहितः ।

तत्पर्याप्तः । निष्पन्न २ अरोक् ३ । इत्य-

मरः ॥ वीतः ४ । इति रुद्रः ॥ विशेषेण गतः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । ११ । २६ ।

“विगतसिमिरपङ्क पश्यति शोभ यावत्

ध्रुवति विरहखिन्नः पक्ष्मी यावदेव ।

रथचरणसमाक्रुस्तावदौतसुखगुप्ता

सरिदपरतटास्तादागता चक्रवाकौ ॥”

विगतश्रीकः, त्रि, श्रीरहितः । विगता श्रीयस्य इति

बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विगतार्त्तवा, स्त्री, (विगतं आर्त्तव रजो यस्याः ।)

पञ्चपञ्चाशदब्देभ्य ऊर्द्धं निवृत्तरजस्का । तन्-

पर्यायः । निष्कली २ निष्कला ३ निष्कली ४

निष्कला ५ निष्कली ६ निष्कला ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

विगमः, पु, (वि + गम + “ग्रहद्वन्द्वनिगमश्च ।”

३ । ३ । ५८ । इति अण् ।) नाशः । यथा ।

एकदण्डिनो वेदान्तिनस्तु यदुपाध्यनवच्छिन्नस्य

नक्षत्रो विशुद्धरूपता तादृशोपाधिविगम एव

कैवल्यम् । विद्विडनस्तु आनन्दमयपरमात्मनि

जीवात्मनो लयो मोक्षः । जीवात्मपरमात्मनो-

रभेदेऽपि उपाधिविशेषविशिष्टस्यात्मनो जीव-

रूपतया तस्योपाधिकः परमात्मभेदः । इति

भेदकोपाधिविगम एव जीवस्य परमात्मनि

लयः । यथा घटाकाशस्य घटविगम एव शुद्ध

आकाशे तस्य लयः । लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्ये-

वात्मनो जीवभाव इति लिङ्गशरीरनाश एव

पर्यवसितो मोक्षः । इति सुक्तिवादः ॥

(विच्छेदः । यथा, भागवते । १ । १३ । ४३ ।

“यथा क्रीडोपस्कराणां संयोगविगमाविद्धः ।

इच्छया क्रीडितुः स्यातां तथैवेष्टेच्छया

नृणाम् ॥”

विगम्यकः, पु, (विरुद्धो गन्धो यस्मिन् । बहुव्रीहि-

लक्षणः क ।) इद्गुदौघः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विगमिका, स्त्री, हृपुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विगर्हणं, स्त्री, (वि + गर्ह + ल्युट् ।) निन्दनम् ।

भर्तृसनम् । (यथा, हरिवंशे । ७६ । २९ ।

“क्षणे च भवतो द्वेद्ये वसुदेवविगर्हणात् ॥”

विगर्हणा, स्त्री, (वि + गर्ह + णिच् + ल्युट् ।

टाप् ।) निन्दनम् । भर्तृसनम् । (यथा, महा-

भारते । १२ । ११४ । २१ ।

“विगर्हणां परमदुरात्मना कृतां

सहेत य ससदि दुष्कृतान्नरः ॥”

विगर्हितः, त्रि, (विशेषेण गर्हितः ।) निन्दितः ।

(यथा, नैषधे । १ । १३१ ।

“न केवल प्राणिवधो वधो मम

त्वदौघाद्विघ्नचित्तान्तरात्मनः ।

विगर्हितं धर्मधनेर्निवर्हणं

विशिष्य विश्वासजुषां दिवामपि ॥”

निविहः । इति विपूर्वगर्हधातोः क्तप्रत्ययेन

निष्पन्नः ॥

विगलितः, त्रि, (विशेषेण गलितः ।) खलितः ।

यथा, गीतगोविन्दे ५ सर्गः ।

“विगलितवसन परिहृतरसन

घटय जघनमपिघानम् ।

किंशलयशयने पङ्कजनयने

निधिमिध हृषेनिघानम् ॥”

विगाढः, त्रि, (विगाह्यते स्मेति । वि + गाह +

क्तः ।) ज्ञातः । अवगाहितः । विपूर्वगाह-

धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (प्रगाढः । यथा,

महाभारते । ३ । ४६ । ५ ।

“निर्गम्य चन्द्रोदयेन विगाढे रजनीमुखे ।

प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवन प्रति ॥”

विगानः, स्त्री, (विरुद्ध गान परस्व ।) निन्दा ।

इति हेमचन्द्रः ॥

विग्रहः

विगाहमानः, त्रि, (वि + गाह + शानच् ।)
विजोदनकर्त्ता । अथगाहनकर्त्ता । विपूर्व-
गाहघातो. शानप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
रघु. १. १३. ११ ।

“अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः

पह विमानेन निगाहमान ।

रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जाया

रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥”

विगुणः, त्रि, (विपरितो गुणो यस्य ।) गुण-
वैपरीत्यविशिष्टः । यथा,—

“यथा मनो ममाचष्ट नेय माता तथा मम ।

विगुणेष्वपि पुत्रेषु न माता विगुणा भवेत् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्त्रन्तराध्यायः ॥

(सूत्रः । यथा, भागवते । ७ । ६ । ४८ ।

“सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्

नान्यत् तदस्यपि मनो वचसा निरुक्तम् ॥”

गुणहीन । यथा, शिशुपालवधे । ६ । १२ ।

“अवसन्नतापमतमिस्रमभा-

दपदोपतैव विगुणस्य गुणः ॥”

विगूढः, त्रि, (विशेषेण गूढः ।) गह्रितः ।

गुप्तः । इति मेदिनी । ढे, ६—१० ॥

विग्र, त्रि, (विगता नासिकास्य । “वेग्रो

वक्तव्यः ॥” ८ । ४ । २८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या

नासिकायाः ग्रः ।) गतनासिकः । इत्यमरः ॥ ४४ ॥

(त्रि, “विविधं गृह्णात्यर्थानिति विपूर्वात् गृह्णातेः

‘अन्येनपि दृश्यते ।’ इति ड. । ” इति देव-

राजयज्वा । मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ ॥

यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । ४ ।

“परेहि विग्रमस्तुतमिन्द्रं पृच्छाविपश्चितम् ॥”

विग्रहः, पु, (विविधं सुखदुःखादिकं गृह्णातीति ।

वि + ग्रह + अच् । यदा, विविधैर्दुःखादिभि-

गृह्यते इति । वि + ग्रह + “ग्रहदृष्टनिश्चि-

गमश्च ॥” ३ । ३ । ५८ । इति अच् ।) शरीरम् ।

(यथा, रघु । ११ । १३ ।

“विग्रहेण मदनस्य चारुणा

सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥”

शुद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनु. । ७ । १६० ।

“सन्विष्ट विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।

हेर्षाभाव सश्रयश्च बहुगुणान्धितयेत् सदा ॥”

विरोधमात्रम् । यथा रघु । ६ । ४७ ।

“त्यजत मानमस्य वत विग्रहे-

र्न पुनरेति गतं चतुर वयः ।

परम्यत्तमिहृतीव निवेदिते

स्वरमते रमते स वधूजनः ॥”

विभागः । इति मेदिनी । ढे, २६ ॥ (यथा,

भागवते । १ । ११ । १ ।

“मासेन तु शिरो दाभ्यां बाहुभ्यां गच्छ-

विग्रहः ।

नखलोमास्त्रिमर्माणि विह्वलितोद्भव-

स्त्रिभिः ॥”

पाश्चमेदः । स तु समाधवाक्यम् । तत्पर्यायः ।

विस्तरः २ । इत्यमरः ॥ (वीणां पञ्चिण्यां यद्यो

विघातः

ग्रहणमिति वाक्ये विहङ्गग्रहणम् । यथा,
वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ४ ।

“नो सन्ध्या हितमत्तरा तव तनौ वत्साम्यहं

सन्विना

न प्रीतासि वरोरु चेत्कथय तत् प्रसौमि कि

विग्रहम् ।

कार्यं तेन न किञ्चिदस्ति शठ मे वीणां ग्रहे-

येति वो

दिश्याहः प्रतिबद्धकेलिशिवयोः श्रेयांसि

वक्रोक्तयः ॥”

देवविग्रहकरणादिप्रमाणं श्रीमूर्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विग्रहः, पु, स्त्री, (विग्रह्यन्ते श्रवणो यस्मिन् ।

वि + ग्रह + अच् ।) शुद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा,

मनु । ७ । १७० ।

“यदा प्रहृष्टा मन्यते सन्ध्यास्ताः प्रकृतोर्भृशम् ।

अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥”

विग्रहावरः, स्त्री, (विग्रहमावृणोतीति । आ +

ट + अच् ।) पृष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विघटिका, स्त्री, (विभक्ता घटिका यथा ।)

पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघटितं, त्रि, विशेषेण चालितम् । विपूर्वघट-

घातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । ३५ । १ ।

“सूयंस्स विविधवर्णाः पवनेन विघटिताः कराः

साम्भे ।

वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः ॥”

विह्वम् । यथा, माघे । ८ । २४ ।

“त्रस्यन्ती चलशफरीविघटितोरु-

र्वाभोरुतरतिशयमाप विभ्रमस्य ॥”

विघसं, स्त्री, (विशेषेण अत्यते इति । वि + अट् +

“उपसर्गेद. ।” ३ । ३ । ५६ । इति अच् ।

“वचपोषः ॥” २ । ४ । ३८ । इति घसृ-

आदेशः ।) चिक्षकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघस, पु, (वि + अट् + अच् ।) भोजनशेषः ।

इत्यमरः ॥ देवपित्रतिथिगुल्वादिमुक्तस्य शेषः ।

इति भरतः ॥ यथा, मनुः । ४ । २८५ ।

“विघसाश्री भवेन्नित्यं नित्यं वाग्नभोजनः ।

विघसो मुक्तशेषस्तु यज्ञशेष तथाग्नस्तम् ॥”

आहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

“अयि वनप्रिय । विस्मृत एव कि

वलसुखो विघसो भवताधुना ।

यदनयेव कुहूरिति विनया

न पततश्चरन्तौ धरन्तौ तव ॥”

इत्युद्धटः ।)

विघातः, पु (विशेषेण हननमिति । वि + हन +

घञ् ।) आघातः । यथा, अमरे ।

“इष्टिर्वैषं तद्विघातेऽवगाहावयवौ समौ ॥”

आघातः । (यथा, महाभारते ।

“चक्रे शरविघातश्च कीचन्निव पितामहः ॥”

विनाशः । यथा महाभारते । १ । ८६ । १३ ।

“क्षुत्पिपासाविषावायं मरणमाख्यातु मे

भषातु ॥”

विच

विघातो, [नृ] त्रि, निवारकः । घातकः । विघात-
शब्दादिप्रत्ययेन विपूर्वघनघातोर्गृह्णादित्वा-
णिन्प्रत्ययेन वा निष्पन्नः ॥ (यथा, हरि-
वशे । ८७ । ४५ ।

“एवमूर्ध्वतवीर्यस्य ममामरविघातिनः ॥”

विघ्नः, पु, (विहन्ते अनेनेति । वि + हन +

“घञर्थे कविधानम् ॥” ३ । ३ । ५८ । इत्यस्य

वार्तिकोक्त्या कः ।) आघातः । तत्पर्यायः ।

अन्तरायः । प्रत्युहः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा

सुधाराजसे । २ ।

“प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः

प्रारभ्य विघ्ननिहता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्ने पुनः पुनरपि प्रतिहन्तमाना

प्रारब्धमुत्तमगुणास्तमिवोद्बुद्धन्ति ॥”

दृग्गणपाकफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शेषार्थे

अमरे अविच इति पाठः ॥

विघ्नकारौ, [नृ] त्रि, (विघ्नं कर्तुं शीलमस्येति ।

हृ + णिनि ।) घोरदर्शनः । विघातो । इति

मेदिनी । ने, २५५ ॥

विघ्ननायकः, पु, (विघ्नानां नायकः विघ्नाधीश्वर-

त्वात् ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्ननाशकः, पु, (विघ्नानां नाशकः ।) गणेशः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्ननाशनः, पु, (नाशयतीति नाशनः विघ्नानां

नाशनः ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्नराजः, पु, (विघ्नानां राजा । “राजाहः

सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) गणेशः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २० । १०१ ।

“आयुष्युत्तं पुरा गत्वा विघ्नराजमपूजयतु ॥”

विघ्नविनायकः, पु, (विघ्नानां विनायकः ।) गणेशः ।

इति काशीखण्डः ॥

विघ्नहारो, [नृ] पु, (विघ्नं हर्तुं शीलमस्य इति ।

हृ + णिनि ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विघ्ननाशके, त्रि ॥

विघ्नित, त्रि, जातविघ्नः । विघ्नोऽस्य जात इत्यर्थे

विघ्नशब्दादितत्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विघ्नेशः, पु (विघ्नानां ईशः ।) गणेशः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा कथासरित्सागरे । २० । ८३ ।

“विघ्नोऽत्र तव जातोऽयं विना विघ्नेशपूज-

नम् ॥”

विघ्नेशवाहन, पु, (विघ्नेशस्य वाहनः ।) महा-

मूषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघ्नेशानकान्ता, स्त्री, (विघ्नेशानस्य गणेशस्य

कान्ता प्रिया । तन् पूजार्थां एतस्या प्राश-

स्थानं श्वेतदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघ्नः पु, अश्वरुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विच, इत् लि घ र्थां च ट्ठकत्वे । इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ (अदा०-डा०-रधा०-च-उभ०-
अक०-सक०-अनिट् ।) इत्, अविचत् ।

अविचोत् । लि, च, वेदेति वेदित्ते मर्यादां

पठितः पृथक् स्यादित्यर्थः । विच इति ज्ञानो

यः स एव ज्ञानोऽपि पठते पठति पठिष्यति

तेन निजां खेरेणुस्त्रिष्वस्य वृक्षौ विजगद्यन्ते-
नेवास्व गच्छन्तु खेयुः । घ ञ, विनक्ति
विदुक्ते । विविनक्षमि दिवः सुरान् इति
पृथक् करोमीत्यर्थः । औ, वेत्ता । इति दुर्गा-
दासः ॥

विचर्चिः, पु, मक्षीप्रभेदः । मदनकट्टः । इति
मेदिनी । ॥ १६४ ॥ (यथा राजेन्द्रकण्ठपुरे । ७० ।
'कुन्दः कन्दलितयथ विचर्चि कम्पाकुल केतक,
सातक मदनः सदैवमलस सुतोऽतिसुतद्वम ॥')
विचर्चणः, पु, (विशेषेण चष्टे घर्मादिमुपदि-
शतीति । वि + चर्च + "अनुदात्तेतश्च हलादे ।"
३ । २ । १४६ । इति कर्त्तरि युच् ।) पठितः ।
इत्यमरः ॥ (यथा रघुवशे । ५ । १६ ।

"ततो यथावद् विहितध्वराय
तस्मै क्षयावेशविचर्चिताय ।
वर्णाभ्रमाणां गुरवे सवर्णौ
विचर्चण, प्रस्तुतमाचचष्टे ॥"
निपुणे, त्रि । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भाग-
वते । १ । ५ । १६ ।

"विचर्चणोऽस्य हति वेदितुं विभो
अनन्तपारस्य निवृत्तित, सुखम् ॥"
नानार्थदर्शने । यथा ऋग्वेदे । ४ । ५३ । २
"विचर्चण, प्रथयन्नाष्ट्यन्तुर्ज्योतिर्जनतु सविता
सुमसुकृष्यम् ॥"
"विचर्चणः विविधं द्रष्टा ॥" इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

विचर्चणा, स्त्री नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
विचर्चु, [चु] त्रि, (विगत प्रत्यक्षितेऽपि वस्तुनि
अपगत चक्षुर्यस्य ।) विमना । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (विगते नष्टे चक्षुषी यस्य ।) विगतचक्षुषि,
त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६५ । ३४ ।
"अनन्तरा विषय यान्ति यथा पथि विच-
र्चुषः ॥" ॥

विशिष्टे चक्षुषी यस्य सः । दृष्टिर्वशीयः कश्चिद्
योद्धा । यथा, हरिवंशे । १४१ । ६ ।
"कृतवर्मा सुदृष्टश्च विचर्चुररिमर्हन् ॥"
विचयन, स्त्री, (विशेषेण चयनम् ।) भाग्यम् ।
इत्यमरः ॥

विचर्चिका, स्त्री, (विशेषेण चर्चते पाणिपादस्य
त्वक् विदार्यते अनया इति । चर्चै तर्जने +
"रोगाख्यायां खलु बहुलम् ॥" ११ । १०८ । इति
खलु । टापि अत इत्वम् ।) रोगविशेषः ।
विकच इति भाषा । तत्पर्यायः । कच्छूः २ पाम
३ पामा ४ । इत्यमरः ॥ अपि च ।
"कच्छू, कच्छूः पाम पामा पादरोगे विच-
र्चिका ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

तदौषधम् यथा,—

"करवीर शृङ्गराज सवर्णं कुष्ठककटम् ।
चतुर्गुणैश्च मूत्रैश्च पचेत्तैल जरेत्तत ।
पामा विचर्चिकां कुष्ठमभ्यङ्गादि व्रणानि वै ॥"
इति गारुडे २८७ अध्यायः ॥

अन्यच्च ।

"मरीच विवृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रं हे कुष्ठ मांघी च चन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च अर्कचौरं सकृत् पलम् ।
रमाश्च कार्ष्णिको भागो विषस्यार्द्धपल भवेत् ॥
प्रस्थ कटुकतेजस्य गोक्षेत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
मृत्पात्रे जौहपात्रे वा श्वनेन्दुमिना पचेत् ॥
पामा विचर्चिका चैव दहविष्कोटकानि च ।
अभ्यङ्गेन प्रयश्यान्ति कोमलत्वश्च जायते ॥
प्रक्षतान्यपि श्वित्राणि तेनेनानेन चर्चयेत् ।
चिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तत्तुच्छाङ्गवेत् ॥"
इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥

खलुकुष्ठविशेषः । यथा ।
"एक कुष्ठं मृत पूर्वं गलचर्म ततः मृतम् ।
ततश्चर्मदल प्रोक्त ततश्चापि विचर्चिका ॥
विपादिकाभिधा सेव पामा कच्छूकृतः परा ।
ततो दहश्च विष्कोट, किटिमश्च ततः परम् ॥
ततश्चालमक प्रोक्त शतारुश्च ततः परम् ।
क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः ॥
सकण्डुः पिडका श्लावा बहुसावा विच-
र्चिका ॥"

पिडका क्षुद्रपिडका ।
"दाक्षते त्वक् खरा रुक्षा आन्वोर्ज्या विच-
र्चिका ।

पादे विपादिका ज्ञेया स्यान्मेदाद्विचर्चिका ॥"
हाल्यते विदार्यते । केचिद्विचर्चिकातो विपा-
दिका विभिन्नमाहुः । इति भावप्रकाशः ॥
(सा च महापातकशेषभोगचिह्नं वैदिककर्म-
प्रतिबन्धिका च । यथा, शुद्धितत्त्ववृत्तभविवि-
प्राणीयमध्यतन्त्रे षष्ठाध्याये ।
"शृणु कुष्ठगण विप्र उत्तरीचरतो गुरुम् ।
विचर्चिका तु दुश्कर्मा चर्चरीयसृतीयकः ॥
विकर्षव्रणताम्रौ च कृष्णश्च ते तथाष्टकम् ।
एषां मध्ये तु यः कुष्ठो गर्हितः सर्वकर्मसु ॥
व्रणवत् सर्वगात्रेषु गण्डे भावे तथापि च ।
मृते च प्रोपयेत् तीर्थे अथवा तरुमूलके ॥"
कदाचित् अमिलन्यभूमिकम्पेऽपि विचर्चिका
उत्पद्यते । यथा दृष्टव्यं हितायाम् । ३२ । १४ ।

"आग्नेयेऽमुदनाशः
सलिलाश्रयसङ्गो नृपतिवैरम् ।
दहविचर्चिकाज्वर-
विसर्पिका पाण्डुरोगश्च ॥")

विचल, त्रि, अस्थिरः । विपूर्वचलघातोरल्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विचलितः, त्रि, पतित । खलितः । विपूर्वचल-
घातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मनु ।
७ । २८ ।

"दण्डो हि समस्तं तेनो दुर्द्धरश्चाकृतात्मभिः ।
घर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सवान्ववम् ॥"
विचारः, पु, (विशेषेण चरणं पदार्थादिनिर्णये
ज्ञानमिति । वि + चर + चञ् ।) तत्परिणयः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सन्दिग्धे वस्तुनि प्रमा-

येन तत्त्वपरीक्षा । इति गोपीचन्द्रः । प्रमाये-
रर्थपरीक्षणं विमर्शमात्रमिति केचित् । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । तर्कः, २ निर्णयः ३
गुञ्जा ४ चर्चा ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सख्या ६ विचारणा ७ । इत्यमरः ॥ चर्चणम् =
संस्थानम् ८ । इति तट्टीका ॥ विचारणम् १०
वितर्कः ११ युद्धः १२ युद्धः १३ ऊहः १४
वितर्कणम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रथि-
धानम् १६ समाधानम् १७ । इति जटाधरः ॥
(यथा, कथाचरित्तामरे । ३६ । ८८ ।

"न चैव चमते नारी विचार मारमोहिता ।
यदिय क्रमते राक्षसी तव कार्थं विपन्नतम् ॥"
नाट्योक्तलक्षणविशेषः । तल्लक्षणं यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ४४७ ।

"विचारो युक्तवाक्यैर्दप्रत्यक्षार्थसाधनम् ॥"
विचारणं, स्त्री, (वि + चर + णिच् + क्युट् ।)
विचारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भागवते । १२ । १३ । १८ ।

"तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमा
विष्कृतम् ।
तत्कृत्स्नं सुप्रतन् विचारणपरो भक्ष्या विस्तुष्ये-
न्नरः ॥"

"एकस्मिन् घर्मिणि विरुद्धनागार्थविमर्शो
विचारणम् । स च सशयस्त्रिधा स्यात् एको
विशेषादर्शने समानधर्मेदर्शनात् । कृद्भिर्-
रञ्जुर्भु । द्वितीयो विशेषादर्शनमात्रे । अथ
शब्दो नित्योऽनित्यो वा । तृतीयोऽसाधारण-
धर्मेण यथा भूर्निष्ठा अनित्या वा । अथ गन्तो-
ऽसाधारणधर्मे । विशेषमपश्यन् वश्येते गन्ताधि-
करणं नित्यं अनित्यं वेति दिक् ॥" इति ।
"विचारणे पूर्वस्य ।" इति श्रीपतिहस्ततत्त्वका-
तन्त्रपरिशिष्टे गोपीनाथतर्काचार्यः ॥

विचारणा, स्त्री, (वि + चर + णिच् + क्युट् ।
टाप् ।) विचारः । इत्यमरः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । १८ । ४२ ।
"जीवो ब्रह्म सदैवाह नात्र कार्या विचा-
रणा ।

भेदबुद्धिस्तु सचारे वर्त्तमाना प्रवर्त्तते ॥"
मोक्षावाशास्त्वम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विचारणीय, त्रि, विचार्यम् । विपूर्वचलान्त(विचल)
चरधातोर्नौयप्रत्ययेन निष्पन्नम् । स्त्री, शास्त्रम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

विचारितः, त्रि, (विचारः सजातोऽस्य इति
विचार + "तदस्य सजात तारकादिभ्य इत्तच् ॥"
५ । २ । ३६ । इति इत्तच् ।) कृतविचारः ।
तत्पर्यायः । विमर् २ विस्तः ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, मनु । ११ । २८ ।
"आपत्कल्येन यो धर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः ।
स नाप्नोति फलं तस्य परचेति विचारितम् ॥"
विचार्य, त्रि, विचारितव्यम् । विचारणोप्यम् ।
विपूर्वचरधातोर्नान्तात् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ६६ । १८ ।

विचित्रा

“हाःस्त्रीनां दुष्टहृदयामादाय विजने वने ।
परित्यक्ताशु नैतत्ते विचार्य वचनं मम ॥”
विचित्रं, त्रि, अभ्यन्तरम् । अन्तरालम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (पु, सख्यान्तरापादनम् । यथा,
पाणिनी । ५ । ३ । ४३ । “अधिकरणे विचाले
च ॥”)
विचि, पुं स्त्री, (वेवेक्ति जलानि पृथगिव करोति ।
विच + “दुगुपधात् कित् ।” उणा० ४ । ११६ ।
इन् । स च कित् ।) वीची । तरङ्गः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
विचिकित्सा, स्त्री, (विचिकित्सनमिति । वि +
कित् + क्त + च् + टाप् ।) सन्देहः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । ३६ ।
“तुभ्यं मदिच्छिकित्सायामात्मा मे दर्शितोऽवधिः ।
नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ॥”)
विचित्र, स्त्री, (विशेषेण चित्रम् ।) कर्तुरवर्णः ।
इति शब्दरत्नावली । तदति, त्रि । (यथा,
महाभारते । ३ । ५४ । १० ।
“विचित्रमाल्याभरणैर्बलेष्टं श्रेष्ठेः खलुङ्कृतैः ॥”)
आश्चर्यम् । यथा,—
“विचित्रमिदमाख्यातं भगवन् भवता मम ।
देवाश्चरितमाद्यात्म्यं रक्तबीजवधाश्रितम् ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
(यथा च, उपदेशशतके । ३३ ।
“दुहिता विदेहभक्तुं ह्यश्रुर्भामिनी सीता ।
वधमाप राक्षसीनां विधेर्विचित्रा गति-
र्विधा ॥”
पु, रौच्यमनुपुत्तः । यथा, मार्कण्डेये । ६४ । ३१ ।
“चित्रसेनो विचित्रश्च नयतिर्नर्भयो हृष्टः ।
सुनेत्रः सन्नवहृश्च सुव्रतश्चैव तत्सुता ॥”
अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ७२२ ।
“विचित्र तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत् ।
यथा,—
प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जैर्वनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।
दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः ॥”)
विचित्रकः, पु, (विविधानि चित्राणि यस्मिन् ।
बहुव्रीहौ कन् ।) भूर्जटक्षः । इति राज-
निघण्टुः ॥
विचित्रदेहः, पु, (विचित्रा देहा यस्य स ।)
मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आश्चर्यशरीरे
नानावर्णदेहे च, त्रि ॥
विचित्रवीर्यः, पु, (विचित्राणि वीर्याणि यस्य
स, ।) चन्द्रवशीयराजविशेषः । स च शान्तनो-
र्दासकन्यायां जातः । तस्य क्षेत्रे सत्यवत्या-
श्रया यासो धृतराष्ट्रं पाण्डुश्च जनयामास ।
इति श्रीभागवतमतम् ॥
विचित्रवीर्यस्य, स्त्री, (विचित्रवीर्यस्य सः प्रस-
र्जननी ।) सत्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥
विचित्रा, स्त्री, (विचित्र नानाविधवर्णमस्त्यस्या
इति । अर्थं आदित्यादश्च । स्त्रियां टाप् ।)
स्वर्गोत्पत्तिः । इति राजनिघण्टुः ॥

विच्छन्द

विचित्राङ्गः, त्रि, (विचित्राणि अङ्गानि यस्य ।)
मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥ याघ्रः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ आश्चर्यशरीरे, त्रि ॥
विचित्रितः, त्रि, (विचित्रमस्य जातमिति ।
विचित्र + इत् + क्त ।) नानावर्णयुक्तः । यथा,—
“आसनं सर्वशोभाढं सद्रत्नमणिनिर्मितम् ।
विचित्रितश्च चित्रेण गृह्यतां शोभनं हरे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥
विची, स्त्री, (विचि + कृदिकारादिति ङीष् ।)
तरङ्गः । इति हिरूपकोषः ॥
विचेताः, [सु] त्रि, (विगतं विच्छन्दं वा चेतो
यस्य ।) विगतचित्तः । (यथा, भागवते । ६ ।
११ । ६ ।
“एव सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् ।
यनदत्तं सुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥”)
विच्छन्दचित्तः । दुष्टचित्तः ॥ तत्पर्यायः ।
दुर्मेनाः २ अन्तर्मेनाः ३ विमनाः ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४६ । १७ ।
“ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णधौवनका-
दयः ।
ते तस्य भूयसो दोषान् वर्धयन्ति विचेतसः ॥”)
विशिष्ट चेतो यस्मादिति । विशिष्टज्ञानहेतु-
भूतः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८३ । १ ।
“तमित् पृथञ्च वसुना भवीयसा
सिन्धुमापो यथाभितो विचेतसः ॥”
“विचेतसः विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपो यथा
अभितः सर्वासु दिक्षु सिन्धुं समुद्रं पूरयन्ति
वहन्तः ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥ ॥ विशिष्टं
चेतो यस्येति । विशिष्टज्ञानः । यथा, ऋग्-
वेदे । १ । ४५ । २ ।
“श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ॥”
“हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवाः ॥”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
विशेष्टितः, त्रि, (विशेषेण चेष्टितं गतिर्यस्य ।)
विगतः । (विशेषेण चेष्टितः ।) ईहितः । इति
मेदिनी । चेष्टितशब्दार्थदर्शनात् ॥ (विगतं
चेष्टितमस्येति वाक्ये चेष्टाशून्यश्च ॥ ॥ स्त्री, वि
+ चेत + भावे क्तः । विशेषेण चेष्टा । यथा,
भागवते । १ । ५ । १३ ।
“उरुक्रमस्याखिलवन्मसुक्तये
समाधिनागुसर तद्विचेष्टितम् ॥”)
विच्छ, क त्विधिः । इति कविकल्पद्रुमः (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, विच्छयति । त्विधि
हीनौ । इति दुर्गादासः ॥
विच्छ, श्र गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) विच्छायति विच्छायते
आयन्तत्वादुभयमिति षोपदेवः । पठे विच्छति ।
श्र, विच्छती विच्छन्ती । इति दुर्गादासः ॥
विच्छन्दकः, पु, ईश्वरसङ्गप्रभेदः । इत्यमरः ॥
विशिष्टशब्दोऽभिप्रायोऽत्र विच्छन्दकः । किंवा
विशिष्टशब्दानिर्मितो विच्छन्दकः ऽप्येकादिति
कः । एवं लक्षणमुपन्यसं साधने । यथा,—

विच्छिन्नः

“उपर्युपरि यद्गेहं तद्विच्छन्दकसंज्ञकम् ॥”
इति भरतः ॥
विच्छेदकः, पु, विच्छन्दकः । इत्यमरटीकायां
रायसुक्रटः ॥
विच्छायं, स्त्री, पक्षिणां क्रायाः । इत्यमरः ॥
समासे षष्ठान्तात् परा च्छाया स्त्रीवे स्यात् ।
सा चेत् बहुनां सम्बन्धिनी स्यात् । खयसुदा-
हरति । वीनां पक्षिणां क्राया विच्छायम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यत्तु भागवते ।
१० । १२ । ८ ।
“विच्छायाभिः प्रधावन्तो गच्छन्तः साधु
हंसकैः ॥”
इति दृश्यते तत्तु वे पक्षिणां क्राया विच्छाया
तत एकशेषद्वन्द्वे कृते विच्छायास्तभिर्विच्छाया-
भिरिति सिद्धं स्यादिति सुधीर्भविर्भाष्यम् ॥ ॥
विगता च्छाया यस्य ।) क्रायारहिते, त्रि ॥
(विगता च्छाया कान्तिर्यस्य । कान्तिरहिते च
त्रि । यथा, भागवते । १ । १४ । २४ ।
“वलोक्योद्विगच्छदयो विच्छायमनुज वृषः ।
पृच्छति स सुहृन्मध्ये समरस्मारदेरितम् ॥”)
विच्छायः, पु (विशिष्टा क्राया कान्तिर्यस्य ।) मणिः ।
इति यान्तवर्गे क्रायाशब्दटीकायां भरतः ॥
विच्छित्तिः, स्त्री, (वि + छिद् + क्तन् ।) अङ्ग-
रागः । विच्छेदः ॥ (यथा, कामन्दकौयनीति-
सारे । १४ । ४३ ।
“लोभो घर्म्मक्रियालोपः कर्मणामप्रवर्तनम् ।
सत्समागमविच्छित्तिरसद्भिः सह वर्तनम् ॥”)
छारमेदः । इति मेदिनी । ते, १८५ ॥ छेदः ।
विनाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, दृष्ट-
सहितायाम् । १२ । ६ ।
“दिनकररथमार्गविच्छित्तयेऽभ्युद्यतं यच्चल-
श्चक्षुः ॥”)
अङ्गहारः । गेहावधिः । इति हेमचन्द्रः ॥
(वैचित्रम् । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७११ ।
“अनुमानन्तु विच्छित्त्वा ज्ञानं साध्यस्य साध-
नात् ॥”
स्त्रीणां स्वाभाविकालङ्कारविशेषः । यथा,—
“आकल्पकल्पनाख्यापि विच्छित्तिः कान्तिपोष-
कत् ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १३८ ।
“स्तोकाप्याकल्परचया विच्छित्तिः कान्ति-
पोषकत् ॥”)
विच्छिन्नः, त्रि, (वि + छिद् + क्तः ।) समाप्तः ।
विभक्तः । इति मेदिनी । ने, १३४ ॥ (यथा,
श्राकुन्तले २ अङ्के ।
“यदासोके स्रग्म ब्रजति सद्यसा तद्विपुलतां
यदन्तर्निष्ठं भवति क्षतसन्धानमिव तत् ।
प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि समरेखं नयनयो-
नं मे पार्श्वे किञ्चित् सख्यमपि न दूरे रच-
यतात् ॥”)
कुटिलः । इति हेमचन्द्रः ॥

विजयः

विच्छेदः, पुं, (वि + छिद् + घञ् ।) वियोगः ।
 विरहः । भेदः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ।
 “कान्ताया, कान्तविच्छेदो मरणादति-
 रिप्यते ॥”
 (लोपः । यथा, रघुवशे । १ । ६६ ।
 “नूनं मयाः परं वंश्याः पिच्छपिच्छेदर्शिनः ।
 न प्रकामभुजं आहं स्वधासग्नतपरा ॥”)
 विप्युतः, त्रि, विगतः । विप्युत्पुधातोः, क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नः । विचरितः । विप्युत्पुतधातोः कप्र-
 त्ययेन निष्पन्नः । (यथा, भागवते । ८ । १० । २१ ।
 विप्युतिः, स्त्री, (वि + प्यु + क्तिन् ।) वियोगः ।
 यथा,—
 “सोऽपि वैश्यस्ततो ज्ञानं वद्रे निर्विघ्नमानसः ।
 ममेव ह्यमिति प्राज्ञं सङ्गविप्युतिकारकम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
 विज, इत् लि ञ औ वेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-झा०-उभ०-अक०-अनिट् ।) वेक
 इति विचिर्लिं धौ ञ पृथक् इत्यस्य घनि
 रूपम् । इत्, अविजत् अवेकीत् । लि ञ,
 वेवेक्ति वेवेक्ति च्छर्वात् पठितं लघक् स्यादि-
 त्थर्थः । औ, वेक्ता । इति दुर्गादासः ॥
 विज, ई औ ध भौकम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (रुधा०-पर०-अक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।)
 ई औ, विज । ध विनक्ति । इति दुर्गादासः ॥
 विज, ठ श्र ई औ भौकम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा०-आत्त०-अक०-सेट् । निष्ठायां निट् ।)
 ठ श्र, विजते । ई औ, विज । ह्रावधी । इति
 दुर्गादासः ॥
 विजनः, त्रि, (विगतो जनो यस्मात् ।) निर्जनः ।
 तत्पर्यायः । विविक्तः २ छन्नः ३ नि शलाकः ४
 रहः ५ उपांशुः ६ इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । १५२ । १५ ।
 “ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् ।
 न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयं ददर्श ह ॥”)
 विजनन, स्त्री, (वि + जन + ल्युट् ।) प्रसवः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 विजपिल, स्त्री, पङ्क । यथा,—
 “पिच्छलं स्यात् विजपिलं पङ्कं प्रादो निष-
 हारः ॥”
 इति हज्जायुधः ॥
 विजम्मा, [नृ] त्रि, (विरुद्धं जन्म यस्य ।) जारजः ।
 विरुद्धजन्मविशिष्टः । इति लोकप्रसिद्धः ॥
 (पुं वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा, मनुः ।
 १० । २३ ।
 “वेष्ट्यात् तु जायते ब्राह्म्यात् सुधन्वाचार्य एव च ।
 कारुण्यं विजम्मा च मैत्रः सान्वित एव च ॥”)
 विजय, पुं, (वि + जि + भावे अच् ।) जयः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । १० । ११६ ।
 “स्वधर्मो विजयकृत् नाहवे स्यात् पराङ्मुखः ।
 शस्त्रेण वैश्यान् रक्षित्वा धर्मेण सारथेयदलिम् ॥”)
 अज्जुन, इति मेदिनी । ये, १०३ ॥ (यथा,
 महाभारते । ४ । ४२ । १४ ।

३८०

विजया

“अभिप्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् ।
 नाजित्वा विनिवर्त्तामि तेन मां विजयं विदुः ॥”
 यथा च विख्यातविजयनाटके । २ ।
 “इमो भीमः क्रूरो वृषतिष्ठजन्मानमवधीतु
 इतः क्रुद्धो वनस्य यथयति शरीरेण विजयः ।
 न मे चेत्तः स्मर्ये द्रष्टव्यं सखे कुत्र गमनं
 विधेयं तद्गृहि त्वमधि सदमङ्गाव्यविषयः ॥”
 वृषार्हेणुपिता । जिनवलदेवः । विमानः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ यमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कल्किपुत्रः । यथा,—
 “ततः कल्किः पद्मायां जयो विजय एव च ।
 द्वौ पुत्रौ जनयामास लोकख्यातौ महाबलौ ॥”
 इति श्रीकल्किपुराणे १३ अध्यायः ॥
 भैरववशीयकपराजपुत्रः । स काशीराजः
 खाण्डववनकर्ता च । यथा,—
 “सुमतेरभवत् कल्पं सुतं सत्यस्य विजयम् ।
 विरूपस्याभवद्गुणाधिगार्थिर्मित्रोऽभवत् सुतः ॥
 तेषां कल्पोऽभवद्वाणा कल्पात्तु विजयोऽभवत् ॥
 यो विजित्य क्षितिं सखां पार्थिवान् भूरितेजसा ।
 शक्रस्यानुमते चक्रे खाण्डव शतयोजनम् ॥
 यत् सखाचो ह्यदहत् पाण्डुपुत्रः प्रताप-
 वान् ॥
 आवहन् परमां श्रौतिं ज्वलास्य महात्मनः ॥”
 इति कालिकापुराणे भैरववशानुकीर्णम् ६०
 अध्यायः ॥ विष्णुचरविशेषः । यथा । विष्णु-
 चराश्चन्द्रप्रचण्डयविजयादयः । इति पुलिङ्ग-
 सग्रहे भरतः ॥
 विजयकुञ्जरः, पुं, (विजयाय यः कुञ्जरः ।) राज-
 वाहकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विजयकन्दः, पुं, (विजयस्य कन्दो यस्मात् ।)
 पञ्चशतमौक्तिकहारः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, दृष्टनसंहितायाम् । ८१ । ११ ।
 “सुरभूय लतानां सहस्रमद्योत्तरं चतुर्दशम् ।
 इन्द्रकन्दो नाम्ना विजयकन्दस्तदर्धेन ॥”)
 विजयनन्दन, पुं, इन्द्राकुवशजराजविशेषः । तत्-
 पर्यायः । जयः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 विजयमर्दल, पुं, (विजयाय मर्दलः ।) टक्का ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जयटाक इति भाषा ॥
 विजया, स्त्री, तिथिविशेषः । सा विजयादशमीति
 ख्याता । तत्कृत्य दुर्गाशब्दे द्रष्टव्यम् । उमा-
 सखी । इति मेदिनी । ये, ४० ॥ सा तु गोतम-
 कन्या । तथा,—
 “तमागतां सतीं दृष्ट्वा जयामेकासुवाच ह ।
 किमर्थं विजया नामाञ्जयस्त्रीं चापराजिता ॥
 सा देवा वचनं श्रुत्वा उवाच परमेश्वरीम् ॥
 गता निमन्त्रिता सर्वा मखे मातामहस्यता ।
 सप्त पित्रा गौतमेन मात्रा चाप्यनुराधया ॥”
 इति वामनपुराणे ४ अध्यायः ॥
 कालिकापुराणे १७ अध्यायेऽप्येतम् ॥ विज्या-
 मित्रोपासितविद्याविशेषः । यथा,—
 “विद्यामयेन विजयां जयाञ्च
 रक्षोभयं क्षिप्रमविस्तृताम् ।

विजया

अध्यापितुं गाधिसुती यथात-
 निघातयितुं युधि यातुधानान् ॥”
 इति भट्टिः । २ । २१ ॥ ॥
 द्रुगा । इति हेमचन्द्रः ॥ तथा च ।
 “विजित्य पद्मनामानं देवराजं महानलम् ।
 विजया तेन सा देवी लोके चैवापराजिता ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ ॥
 यमभाष्या । शरीतकी । इति जटाधरः ॥
 यथा । इति रत्नमाला ॥ जयस्त्री । श्रेष्ठा-
 लिका । मङ्गिका । शमीभेदः । अमिमन्थः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मादकद्रव्यविशेषः । भाट्ट-
 इति मिहिर इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
 जेलोव्यविजया २ भङ्गा ३ इन्द्रासनम् ४ जया
 ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वीरपद्मा ६ गङ्गा ७
 चपला ८ अजया ९ अयान्दा १० हर्षिणी ११ ।
 अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
 त्वम् । तिक्तत्वम् । वातकफापहत्वम् । स्या-
 दित्वम् । वाक्प्रदत्वम् । बल्यत्वम् । मेधा-
 कारित्वम् । श्रेष्ठदौषघ्नत्वम् । इति राज-
 निघण्टः ॥ अपि च ।
 “भङ्गा गङ्गा मातुलानी मादिनी विजया
 जया ।
 भङ्गा कफहरा तित्ता याह्वी पाचनी क्षु ।
 तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमदवाग्निहर्त्रिणी ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्यथा ।
 “शक्राशनं तु तीक्ष्णोष्णं मोहहन्तं कुष्ठनाश-
 नम् ।
 बलमेधाभिरुतं श्रेष्ठदौषहारि रसायनम् ॥
 जाता मन्दरमन्थनाञ्जलिनी पीयूषरूपा पुरा
 जेलोव्ये विजयप्रदेति विजया श्रीदेवराजप्रिया ।
 लोकानां हितकाम्यया क्षितितले प्राप्ता नरे-
 कामदा
 सर्वान्तङ्कविनाशहर्षजननी येः सेविता
 सर्वदा ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ ॥
 अष्टमहाहादयन्तर्गतहादशीविशेषः । यथा,
 अथ विजयाव्रतम् । ब्रह्मपुराणे ।
 “यदा तु शुक्लहादस्या नक्षत्रं अवर्णं भवेत् ।
 तदा सा तु महापुण्या हादशी विजया कृता ॥
 तस्यां स्नातुं सर्वतोर्ये स्नातो भवति मानवः ।
 स पूज्यः वर्षपूजायाः सकलं फलमश्नुते ॥
 एकजप्यात् सप्तसहस्रं जपन्त्याप्नोति सत् फलम् ।
 दानं सप्तसहस्रं तथा वै विप्रभोजनम् ॥
 होमस्तुत्रोपवासश्च सप्तसहस्रं भवेत् ॥” ॥
 अथ व्रतविधिः ।
 “आदौ गुरुं नमस्कृत्य ततः सङ्कल्पमाचरेत् ।
 शरशार्ङ्गधरं देवं सौवर्णं रचयेत्वराम् ॥”
 सङ्कल्पमन्त्रः ।
 “हादस्याहं निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि ।
 भोक्ष्ये त्रिविक्रमानन्तं शरणं मे भगवन्तु ।
 शीघ्रं वीर्यं कलशं पूर्ववत् स्थापयेद्ब्रह्मती ।

विजया

पात्रं तदुपरि न्यस्येत्ताम्रं वैश्वमेव वा ॥
तत्रोपवेश्य स स्नाप्य देव विशदचन्दने ।
आलिप्य शुभं वसनं दद्याच्छत्रं पादुके ॥
वासुदेवायेति शिरः श्रीधरायेति वै मुखम् ।
कृष्णायैति च कण्ठं वै वक्षः श्रीपतये इति ॥
शस्त्रास्त्रधारिणे वाहू कक्षे च आपकाय वै ।
कवीश्रायीदरं मेढ्रं त्रैलोक्यजननाय च ॥
अघनं चार्चयेद्दिद्वान् सर्वाधिपतये इति ।
सर्वात्मने इति पदावेवमङ्गानि पूजयेत् ॥
शस्त्रचक्रगदापद्मशार्ङ्गशरविभूषितम् ।
गृह्णाणार्घ्यं मया दत्त शार्ङ्गपाणे । नमोऽस्तु ते ॥
इत्यर्घ्यं पूर्ववत् कृत्वा धूपदीपौ समर्प्य च ।
वृत्तपक्षप्रधानानि नैवेद्यानि निवेदयेत् ॥
ताम्रकान्दीनि दत्त्वाय कृत्वा जागरणं निशि ।
प्रातः स्नात्वा चैथिलेशं पुष्पाञ्जलिमथार्चयेत् ॥
नमस्ते अस्तु गोविन्द बुध अवगणसत्तक ।
अघोर चाक्षयं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ॥
इति प्रार्थ्य ततः सर्वं दत्त्वा चार्घ्यं प्रतोष्य

हि ।

शक्त्या विप्रान् भोजयित्वा सुखं पारणमाचरेत् ॥
भाद्रे मासि बुधस्याङ्गि यदि स्याद्विजयाव्रतम् ।
तदा सर्वव्रतेभ्योऽस्य माहात्म्यमतिरिच्यते ॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १३ विलासः ॥

(सहदेवपत्नी । यथा, महाभारते १।६५।८०।
“सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजया नामो-
पयेमे मदराजस्य दुहितमती दुहितरं तस्यां
पुत्रमजनयत् सुहोत्र नाम ॥” ॥

पुरुवशीयभूमन्योः पत्नी । यथा, तत्रैव । १ ।
६५ । ३३ ।

“भूमन्युः खलु दाशार्ङ्गोत्तपयेमे विजयां नाम
तस्यामस्य जज्ञे सुहोत्र ॥”)

विजयासप्तमी, (विजयाष्टमा सप्तमी ।) रविवारे
शुक्लपक्षीया सप्तमी । यथा,—

“शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो यदा भवेत् ।
सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ विजयोत्सवविधिः ।

“रथमारोप्य देवेशं सर्वाङ्गद्वारशोभितम् ।
साक्षितुं धनुर्बाणपाणिं नक्तश्चरान्तकम् ॥
खलीलया जगन्नातुमाविर्भूतं रघूदहम् ।
राजोपचारे, श्रीरामं शमीवृक्षतलं नयेत् ॥
सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।
अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेद्विजयाप्रथम् ॥”

तत्र मन्त्रः ।

“शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।
घरिचञ्जुनवाणानां रामस्य प्रियवादिनी ॥
करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिता ॥

गृहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमृगगतां नृदम् ।
गीतवादिननिर्घोषैस्ततो देव गृहं नयेत् ॥
कैश्चिद्वैष्णव भाग्यं कैश्चिद्वायस्य वानरैः ।
कैश्चिद्वैष्णवैर्भाष्यं कोशसेन्द्रस्य तुष्टये ॥

३८१

विजयो

निर्जिता राक्षसा देव्या वैरिणो जगतीतले ।
रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ॥
आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।
ततो नीराज्यं देवेशं प्रणमेद्विष्वक्पुत्रम् ॥
महाप्रसादवस्त्रादि धारयेद्देव्यायै, सह ।
इति श्रीविष्णुधर्मोक्तानुसारेण यत्केचनयम् ॥
विधिः श्रीरामविजयोत्सवस्तोत्रवक्तुं सताम् ।
सीता दृष्टेति हनुमद्वाक्यं श्रुत्वाकरोत्यसुः ॥
विजयं वानरैः सार्द्धं वाचरेऽस्मिन् शमी-
तलात् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

विजयिनं, त्रि, विजयम् । इत्यमरटीकायां राय-
सङ्कटः ॥

विजयो, [न] त्रि, (विशेषेण जेतुं शीलमस्य ।
वि + जि + “जिहृषिषितीति ।” ३ । २ । १५७।

इति इति ।) जययुक्तः । यथा,—

“वक्ष्यपञ्चरत्नमेहं यो रामकवचं पठेत् ।

स चिरायुः सुखी पुत्री विजयी विजयी

भवेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(पु, अर्जुनः । यथा,—

“अर्जुनः फाल्गुनौ जिष्णुः किरीटी श्वेतवा-
हनः ।

वीभन्सुविजयी कृष्णः सद्यसाची धनञ्जय ॥
एतान्यर्जुननामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु हन्ता तस्य न विद्यते ॥”
इति सर्वजनप्रसिद्धम् ॥)

विजयोत्सवः, पु, (विजयायास्तुतवः ।) आश्विन-
शुक्लदशमीविहितभगवदुत्सवविशेषः । यथा,

“आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्या विजयोत्सवः ।
कर्तव्यो वैष्णवैः सार्द्धं सर्वत्र विजयार्थिना ॥”

अथ विजयोत्सवविधिः ।

“रथमारोप्य देवेशं सर्वाङ्गद्वारशोभितम् ।
साक्षितुं धनुर्बाणपाणिं नक्तश्चरान्तकम् ॥

खलीलया जगन्नातुमाविर्भूतं रघूदहम् ।
राजोपचारे, श्रीरामं शमीवृक्षतलं नयेत् ॥

सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।
अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेद्विजयाप्रथम् ॥”

तत्र मन्त्रः ।

“शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।
घरिचञ्जुनवाणानां रामस्य प्रियवादिनी ॥

करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिता ॥”

इति ॥

“गृहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमृगगतां नृदम् ।
गीतवादिननिर्घोषैस्ततो देव गृहं नयेत् ॥

कैश्चिद्वैष्णव भाग्यं कैश्चित् भाष्यस्य वानरैः ।
कैश्चिद्वैष्णवैर्भाष्यं कोशसेन्द्रस्य तुष्टये ॥

निर्जिता राक्षसा देव्या वैरिणो जगतीतले ।
रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ॥

आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।
ततो नीराज्यं देवेशं प्रणमेद्विष्वक्पुत्रम् ॥

विजिगी

महाप्रसादवस्त्रादि धारयेन् वैष्णवैः सह ॥ * ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोक्तानुसारेण यत्केचनयम् ॥

विधिः श्रीरामविजयोत्सवस्तोत्रवक्तुं सताम् ॥

सीता दृष्टेति हनुमद्वाक्यं श्रुत्वाकरोत् प्रसुः ।

विजयं वानरैः सार्द्धं वाचरेऽस्मिन् शमीतलात् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

विजयः, त्रि जयारहितः । विजयता जरा यस्येति
बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ३१ । ११ ।

“यः सर्वविधियुक्तिप्रसङ्गे सिद्धरसायनः ।

आत्मानं तच्च राजानं विजयं चिरजीवितम् ॥”)

विजयः, त्रि, विजयम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (विजयं
जयं यस्मात् ।) निर्जलः ॥ (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । १६ । २० ।

“नष्टकंचन्द्रकिरणातिरजोऽवनह्ना

तोयाशयाश्च विजयाः, सरितोऽपि तन्त्रः ॥”)

विजयः, पु, (विशेषेण जयनमिति । वि + जय +
चष् ।) वाक्यविशेषः । यथा,—

“यत्तयास्तयया गूढमानसुदन्तरालया ।

अघद्विषि कटाक्षोक्तिर्विजयो विदुषां मतः ॥”

इत्युत्पलनीलमणिः ॥

विजातः, त्रि, (विरुद्धं जातं जन्म यस्य ।) विजया ।

इति लोकप्रसिद्धः ॥

विजाता, स्त्री, (विशेषेण जातः पुत्रो यस्याः ।)

जातापत्न्या । यथा,—

“विजाता च प्रजाता च जातापत्न्या प्र-
तिकाः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

विजातीयः, त्रि, (विभिन्नां जातिमर्हतीति ।
विजाति + कृः ।) विभिन्नधर्माक्रान्तः । यथा,

“प्रायश्चित्ताद्विजातीयतां तादृक्पापविना-
शनम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा च साहित्यदर्पणे ७ परिच्छेदे ।

“एव पददोषसजातीया वाक्ये दोषा उक्ताः
सम्पृति तद्विजातीया उच्यन्ते ॥”) विशेष-
जातिविशिष्टः । यथा,—

“प्रवाहो नादिमानेव न विजात्येकशक्तिमान् ।
तत्त्वे यत्नवता भाष्यमन्वयस्यतिरेकयोः ॥”

एव कार्यकारणप्रवाहो नादिमान् अनादि ।
विजातीयेषु दृष्टादिषु एकशक्तिमान् न प्रवाहः ।

अन्वयस्यतिरेकयोस्तत्त्वे नियतत्वे नियतात्-
निर्वाहो यत्नवता भाष्यं यत्नः, करणीयः वेजात्य-
मिति भावः । वद्विषामान्यं प्रति विजाती-
योऽप्यस्यवत्तेज एव कारणम् । इति हरि-
दासीयकुसुमाञ्जलिटीका ॥

विजिगीषः, त्रि, (विजिगीषा अस्त्यस्येति । अश-
यादित्वादच् ।) जयेच्छुः । इति सिद्धान्त-
कौसुदी ॥

विजिगीषा, स्त्री, (विजेतुमिच्छा । वि + जि +
सन् + अच् । स्त्रियां टाप् ।) खोदरपूरणाशक्ति-
निमित्तकनिन्दात्यागेच्छा । इत्यमरटीकाया

विजिज्ञः

रमानाथः । 'यवहार' । कश्चित् प्रकर्षः ।
इति तत्रैव भरतः । विजयेच्छा च । (यथा,
कथासरित्सागरे । ३६ । ७१ ।
“द्वारे विधिमिवान्यं तत्तदज्ञा विजिगीषया ।
आगतं पुरुषं कश्चिद्दर्शयिष्यदायकम् ॥”)
विजिगीषाविवर्जितः, वि, (विजिगीषया विव-
र्जितः ।) केवलसुदराधीनः । तत्पर्यायः ।
आद्यनः २ औदरिकः ३ । इत्यमरः । विजि-
गीषा यवहारः कश्चित् प्रकर्षो वा तेन विव-
र्जितो विहीनो यः केवलसुदराधीनः तत्र
हाविमौ तर्जते इत्यर्थः । जिगीषा जेतुमि-
च्छायां यवहारप्रकर्षयोः । इति मेदिनी ।
तत्र खोदरपूरणाशक्तिनिमित्तकनिन्दात्यागेच्छा
विजिगीषा तथा रक्षिते द्वयमिति रमानाथः ।
इति तट्टीकायां भरतः ।
विजिगीषुः, वि, (विजेतुमिच्छुः । वि + जि +
ञ् + “ञनाप्रसमिच्च उः ।” ३ । २ । १६८ ।
इति उः ।) जयेच्छाशीलः । यथा,—
“जेतुमेवमशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥”
इति शब्दमाला ।
(यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ८ । ३ ।
“रोचते सर्वभूतेभ्यः शरीराखण्डमण्डलः ।
सम्पूर्णमण्डलस्तस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत् ॥”)
विजितः, वि, (विशेषेण जितः ।) पराजितः ।
यथा,—
“पथ्याश्रिनां ग्रीलवतां नराणां
सदृष्टिभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।
एवं विधानामिदमायुरत्र
चिन्त्य सदा दृढसुनिप्रवादः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
विजिता, [ऋ] वि, (विज + ङच् ।) पृथक् ।
भीतः । कम्पितः । इति विजिघातार्थदर्शनात् ।
विजितः, खी, (वि + जि + क्तिन् ।) विजयः ।
यथा,—
“इतिविजिविजितिविहितव्रततरतयः पर-
गतयः ।
उरुरुरुगुणं दुधुपुं धि क्रूरवः खमरिक्कुलम् ॥”
इति दृष्टी ।
विजिनं, वि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ।
विजिल, वि, ईप्सु सरसयज्ञनादि । तत्पर्यायः ।
पिच्छिलम् २ । इत्यमरः । विजयिनम् ३
विजिनम् ४ विजलम् ५ उज्जलम् ६ जाल-
सौक्यम् ७ । इति वाचस्पतिः । विजिविलम् ८
विजलम् ९ । इति हेमचन्द्रः ।
“पाकरूपरसावस्ते यज्ञने तु भयेत् त्रयम् ।
तेजपाकसुसंस्कारे प्रायस्तस्यसकृतेतम् ।
पिच्छिल जालधीकश्च विजिन विजिलश्च तत् ॥”
इति शब्दरत्नावली ।
विजिविल, वि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः ।
विजिज्ञः, वि, (विशेषेण जिज्ञः ।) वक्त्रः ।
कुटिलः । इति केचित् । (यथा, रघुः । १९ । ३५ ।

विज्ञः

“शिक्षकार्यं उभयेन वेजिता-
स्त विजिज्ञनयना यलोभयन् ॥”)
विजुलः, पु, शास्त्रज्ञीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ।
विजृम्भणं, खी, (वि + जृम्भ + क्युट् ।) जृम्भणम् ।
(यथा, सुश्रुते । ५ । २ ।
“निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च
विश्वेष्टवर्षावधवाङ्महद् ॥”)
विकसनम् । इति केचित् । (यथा, रघुः ।
१६ । ४७ ।
“वनेषु सायन्तनमल्लिकार्ण
विजृम्भणोन्नतवृक्षकुटुम्बेषु ॥”
कम्पनम् । सङ्कोचः । यथा, भागवते । ७ । ५ । ४६ ।
“जितं त्वयैकेन जगत्त्रयं भुवो-
र्विजृम्भणस्तत्समस्तविष्णुप्रभम् ॥”)
विजृम्भितः, खी, (वि + जृम्भ + क्तः ।) घेष्टः ।
इति मेदिनी । ते, २१७ । (यथा, कथासरित्-
सागरे । ४ । १३ ।
“अथागत्य समाख्यातं तत्तुल्यं सन्निवन्धनम् ।
उद्गाढसुपकेष्टाया नवानङ्गविजृम्भितम् ॥”)
विजृम्भितः, वि, (वि + जृम्भ + क्तः ।) विक-
सरः । इति मेदिनी । ते, २१७ । यथा,
भागवते । ४ । २१ । ८ ।
“तदाहिराण्यस्य यशो विजृम्भितं
शुभेष्टवर्षेणवत्समाजितम् ॥”
आप्तः । यथा, रघुः । ७ । ४२ ।
“आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ
रजोऽन्वकारस्य विजृम्भितस्य ॥”
विजृम्भा सञ्जाता अस्तेति । तारकादित्वादि-
तत् ।) जृम्भायुक्तश्च । (यथा, हरिवंशे ।
१८२ । ६ ।
“सशरं सधनुश्च दृष्ट्वात्मानं विजृम्भितम् ।
ततो ननाद भूतात्मा क्षिप्रगम्भीरनिखन ॥”)
विज्जन, वि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ।
विज्जल, खी, वाणम् । यथा,—
“पत्रवाहो विकर्षोऽथ तीरं विज्जलशायके ।
लोहनालस्तु नाराचः प्रसरं काण्डगोचरं ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ।
त्रि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
दृष्टत्सहितयायाम् । ५५ । २६ ।
“ज्ञेयातकस्य नौजानि
निष्कृतीकृत्य भाषयेत् प्राज्ञः ।
अङ्गोक्तविज्जलाहि-
ष्कायायां सप्रकृत्वम् ॥”)
विज्जलं, वि, विजिलम् । इति शब्दरत्नावली ।
विज्जुलं, खी, क्षयम् । इति राजनिर्घण्टः ।
विज्जुलिका, खी, जतुका । इति राजनिर्घण्टः ।
विज्ञः, वि, (विशेषेण जानातीति । वि + ज्ञा +
“जानात्योपसर्गे ।” इति कः ।) प्रवीणः ।
इत्यमरः । (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६१ ।
“एवं विप्रणयं बुद्धां नृणां विज्ञाभिमानिनाम् ।
आत्मनश्च गतिं कृत्वा स्यान्वयविकल्पणम् ॥”)

विज्ञानं

अस्य पर्यायो निपुणशब्दे द्रष्टव्यः । पण्डितः ।
इति राजनिर्घण्टः । (यथा, नैषधे । ३ । ६६ ।
“विज्ञेन विज्ञाप्यमिदं नरेन्द्रे
तस्मात्स्वयास्मिन् समयं प्रतीक्ष्य ।
आत्मनिकासिद्विजिज्ञमसिद्धिगो-
कार्यस्य कायस्य शुभा विभाति ॥”)
विज्ञावृद्धिः, खी, जटामांसी । इति शब्दचन्द्रिका ।
विज्ञातः, वि, (वि + ज्ञा + क्तः ।) ज्ञातः । इत्य-
मरः । (विदितः । यथा, हरिवंशे । १६५ ।
१७ ।
“विज्ञातोऽपि मया चिद्वैविना चक्रं जना-
हृन् ॥”)
विज्ञान, खी, (वि + ज्ञा + क्युट् ।) ज्ञानम् ।
कर्म । इति मेदिनी । ने, ११३ । कार्मेणम् ।
इति हेमचन्द्रः ।
“मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिक्ष-
शास्त्रयोः ॥”
इत्यमरः ।
“विशेषेण सामान्येन चावबोधो मोक्षो मुक्तिः
शिक्षे चिदादिशास्त्राकारणादि । मोक्षे
शिक्षे शास्त्रे च या धीः सा ज्ञानं विज्ञानञ्चो-
च्यते एषा विशेषप्रवृत्तिः । अन्यत्र घटपटादौ
या धीः सापि ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते । एषा
सामान्यप्रवृत्तिः । मोक्षे धीर्ज्ञानं विज्ञानञ्च
यथा । ज्ञानान्मुक्तिरिति । सा याचिता च
विज्ञानं तुष्टा ऋद्धिः प्रयच्छति इति । अन्यत्र
यथा । ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे
इति । घटत्वप्रकारकज्ञानमिति । ये केचित्
प्राणिनो लोके सर्वे विज्ञानिनो मत्वा इति ।
ब्रह्मणो नित्यविज्ञानानन्दरूपत्वात् इति । एव
चिद्विज्ञानं आकरणाज्ञानं घटपटविज्ञानमित्या-
दिकं प्रयुज्यत एव । तद्विगमे गरुडदादिशब्द-
वत् गरुडच्छब्दो हि गरुडे पक्षिमात्रे च
वर्षते । मोक्ष इति निमित्तवत्तस्मै मोक्षनिमित्त
शिक्षे शास्त्रयोर्धौर्ज्ञानमुच्यते । तन्निमित्ततो-
ऽन्यनिमित्तं या तयोर्धौः सा विज्ञानमिति
केचित् । मोक्षविषया मोक्षफला धीर्ज्ञानं
अन्यधीर्बिज्ञानम् । कान्यत्र इत्याह शिक्ष-
शास्त्रयोरिति केचित् । अवबोध इत्यध्याहृत्य
मोक्षविषयवबोधो धीर्ज्ञानं अन्यत्र घटपटादि-
विज्ञानं शिक्षे शास्त्रविषये विज्ञानमिति
केचित् । जानातिरनन्तं ज्ञानं विविधं विरूपं वा
ज्ञानं विज्ञानम् ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ११
तस्य शास्त्रस्य लक्षणविशेषः । यथा,—
“अस्मा दया च विज्ञानं सत्यमेव स्मः शमः ।
अध्यात्मनित्यता ज्ञानमेतद्व्याख्यायकम् ॥”
ज्ञानविज्ञानयोर्येन यथा,—
“चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः ।
विज्ञानमितरं विद्याद्वयेन धर्मा विवर्तते ।
अधीत्य विधिवद्विद्वानर्थेष्वेवोपलभ्य तु ।
धर्मकार्यानिष्टवत्तच्च तद्विज्ञानमिष्यते ॥
यथा च देवो भगवान् विद्यते यत्र विद्यते ।

साक्षादेव महादेवस्तज्ज्ञानमिति कीर्तितम् ॥
इति कौर्म उपविभागे १४ अध्याय ॥
विज्ञानपादः, पु, (विज्ञानमेव पाद लक्ष्यं यस्य ।)
वेदस्यास । इति केचित् ॥
विज्ञानमयकोषः, पु, (विज्ञानमयस्तदात्मकः कोष
इवाष्टादकत्वात् ।) ज्ञानेन्द्रियैः सहिता बुद्धिः ।
इति वेदान्तसार ॥
विज्ञानमात्रक, पु, (विज्ञानं मातृव यस्य । बहु-
व्रीहौ कन् ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
विज्ञानिकः, चि, (विज्ञानमस्त्यस्येति । विज्ञान +
ठन् ।) ज्ञानविशिष्टः । विज्ञः । इति वैज्ञानिक-
शब्दटीकाया भरतः ॥
विज्ञापन, स्त्री, (वि + ज्ञा + णिच् + ल्युट् ।) बोध-
नम् । जानान इति भाषा । विपूर्वप्रान्त-
ज्ञाधातोर्नटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ३१ । ५८ ।
“तथा विज्ञापनायाह प्रेषितः स्त्रीकुरुष्व ताम् ।
श्रवणोरस्तु योगोऽय कौस्तुभचन्द्रयोरिव ॥” ॥
स्त्री, वि + ज्ञा + णिच् + युच् । टाप् । विज्ञा-
पना । यथा, रघुः । १७ । ४० ।
“तत परमभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः ।
युथोज पाकाभिमुखैर्भृत्यान् विज्ञापनाफलैः ॥”)
विज्ञप्ति, स्त्री, (वि + ज्ञा + णिच् + क्तिन् ।)
विज्ञापनम् । विपूर्वप्रान्तज्ञाधातोः क्तिप्रत्ययेन
निष्पन्ना ॥ (विकल्पेन द्रष्टे विज्ञप्तिरपि)
विज्ञेयं, चि, (विज्ञातु योग्यम् । वि + ज्ञा +
“अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।
“इद्ध्यति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत ईन् ।)
विज्ञातव्यम् । विज्ञानीयम् । विपूर्वज्ञाधातो-
र्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, मनु । १० । १० ।
“श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रान्तु वे-
दः ॥”)
विज्ञामरं, स्त्री, चक्षुःशुक्लचेतसः । इति केचित् ॥
विज्ञोली, स्त्री, पङ्क्तिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विट, आक्रोशे । खने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-खने अक०-सेट ।) वेडति ।
आक्रोशः । कैश्चिन्न पश्यते । खनः । शब्दः ।
इति दुर्गादासः ॥
विटः, पु, (वेडतीति । विट + क् ।) विडगः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १० । १३ । २ ।
“सतामय सारभृता निसर्गो
यदर्थवाणीश्रुतिवेतसामपि ।
प्रतिक्षणं नश्यदद्युतस्य यत्
स्त्रिया विटानामिव साधु वार्ता ॥”)
कासुकानुचरः । धूर्तः । इति भरतः ॥ काम-
तन्द्रकलाकोविदः । इति रसमञ्जरी ॥ पर्वत-
विशेषः । लवणमेदः । खदिरविशेषः । मृषिकः ।
इति मेदिनी । टे, २८ । नारङ्गवृक्षः । इति
शब्दमाला ॥
विटङ्कः, पु स्त्री, (विशेषेण टङ्कते सौघादिषु इति ।
वि + टङ्क वन्धने + घञ् ।) कपोतपालिका ।
पायवार खोप इति भाषा । इत्यमरः ॥ इ

सौघादिषु प्रान्ते काष्ठादिरचिते गृहपत्ति-
स्थाने । कपोतान् पालयतीति कपोतपाली
टात् घञ् इति घञ् स्वार्थे क् कपोत इत्युपल-
क्षणं पक्षिमात्रपालिकेति बोध्यम् । वीन्
पक्षिणष्टङ्कयति वधाति विटङ्कं टकि क वन्धे
घञ् विशेषेण टङ्कयत्यत्रेति वा अल्ल घञ् वा ।
इति भरतः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५५ ।
“रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु
वितर्हिनिर्गृहविटङ्कनीडः ।
रतानि शृण्वन् वयसा गणोन्ते-
वाशिलमाप स्फुटमङ्गनानाम् ॥” ॥
सुन्दरे, चि । यथा, भागवते । ३ । १५ । २७ ।
“देवावचक्षत गृहीतगदौ परार्द्ध-
केयूरकुण्डलकिरीटविटङ्कवेशौ ॥”)
विटङ्कः, पु स्त्री, (विटङ्क एव । स्वार्थे कन् ।)
विटङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥
विटपः, पु स्त्री, (वेडति शब्दायते इति । विट +
“विटपपिष्टपविशिपोलपाः ।” उणा० ३ । १४५ ।
इति कप्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) शाखा-
पक्षवससुदायः । तत्पर्यायः । विस्तारः २ ।
इत्यमरः ॥ स्तम्भः ३ । इति मेदिनी । पे, २२ ॥
शाखा । (यथा, रघुः । १० । ११ ।
“बाहुभिर्विष्टपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः ।
आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥”)
पक्षवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतु-
संहारे । १ । १०४ ।
“तरुविटपलतागालिङ्गनयाकुलेन
दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन ॥”)
स्त्री, सुष्कवृक्षान्तरम् । यथा —
“विटपन्तु महावीर्यमन्तरासुष्कवृक्षान् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।
“वृक्षगृहघणयोरन्तरे विटपं नाम तत्र पाण्ड-
मेष्यशुक्रता वा भवति ॥”)
विटपः, पु, (विटान् पातीति । पा + कः ।) विटा-
धिपः । पारदारिकश्रेष्ठः । इति मेदिनी । पे, २२ ॥
आदित्यपत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विटपी, [न] पु, (विटपः शाखादिरस्त्यस्येति ।
विटप + इनि ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ४८६ ।
“यूपते तव कश्चिन्नहि मागस्यानुरूप इह
विटपी ।
प्रेरय दिनं निदाघद्राघीयः क खलु ते ऋताया ॥”)
वटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटपयुक्ते, चि ।
यथा, महाभारते । १ । ४३ । १० ।
“अकुर कृतवांस्तत्र ततः पर्णद्वयान्वितम् ।
पलाशिन शाखिनश्च तथा विटपिनं पुनः ॥”)
विटप्रिय, पु, (विटाना प्रियः ।) सुन्दरवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
विटमाचिक, पु, (विटप्रियो माचिकः ।) धातु-
विशेषः । तत्पर्यायः । ताप्य २ नदीजः ३
कामारिः ४ तारारिः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

विटलघणं, स्त्री, (विटसंज्ञकं लघणम् ।) विड-
लघणम् । इति केचित् ॥
विटः, स्त्री, (विटतीति । विट + इन् । स च
कित् ।) पीतचन्दनम् । इति शब्दमाला ॥
विटः, [श्] पु, (विश् + क्तिप् ।) वैश्यः । (यथा,
मनुः । २ । ३६ ।
“गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादिकादष्टे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः ॥”)
मनुजः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६३ ।
“अथ प्रदोषे दोषज्ञः सवेषाय विशांपतिम् ।
सुगुः सुगुतवाक् सद्युः विससर्जोदितश्रियम् ॥”)
प्रवेशः । इति विश्वः ॥
विटः, [व्] स्त्री, (विष व्याप्तौ + क्तिप् ।) विष्टा ।
इत्यमरः ॥ कन्या । इति विटपतिशब्ददर्श-
नात् ॥ (व्याप्ते, चि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
१६ । ११ ।
“हृत्वा वा वेविषद्विषः ।”
“विगः व्याप्तान् देवान् वेविषत् प्रापयेत् ।” इति
तद्वाध्वे सायणः ॥)
विटकारिका, स्त्री, पक्षिविशेषः । तत्पर्यायः ।
कुणपी २ गोराली ३ गोकिराटिका ४ । इति
भूरिप्रयोगः ॥ विटमारिका ५ । इति हारा-
वली ॥
विटखदिरः, पु, (विडवत् दुर्गन्धः खदिरः ।)
विष्टावर्गन्धखदिरः । गुयेवावला इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । अरिमेहः २ । इत्यमरः ॥ हरि-
मेहः ३ अरिमेहः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिमेहः ५ कालस्कन्धः ६ अरिमेहकः ७ ।
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । सुख-
दन्तगदासकण्डविषक्षेपकमिषुष्टव्रणग्रहनाशि-
त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्त-
गुणपर्यायौ अरिमेहशब्दे द्रव्यौ ॥
विटचरः, पु, (विवि विष्टायां चरतीति । चर +
ट ।) ग्राम्यशूकरः । इत्यमरः ॥
विटपतिः, पु, (विष कन्यायाः पतिः ।) जामाता ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मनु । ३ । १४८ ।
“मातामह मातुलश्च स्वस्तीयं श्वशुरं गृहम् ।
दौहित्रं विटपति बन्धुमृत्विग्याध्यायौ च भोज-
येत् ॥” ॥
वैश्यानां पतिः । यथा, भागवते । १० । ३ । ३२ ।
“वैश्यः पठन् विटपतिः स्यात् शूद्रः सत्तमता-
मियान् ॥”
“विशा पश्वादीनां वैश्यादीनां वा पतिः स्यात् ॥”
इति तट्टीका ॥)
विटसारिका, स्त्री, (विटप्रिया सारिका ।) पक्षि-
विशेषः । इति जटाधरः ॥ गुये सालिक् इति
भाषा ॥
विटरः, पु, वाग्मी । इति सचिप्रसारोणादि-
वृत्तिः ॥
विड आक्रोशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट ।) वेडति शत्रु वली । इति
दुर्गादासः ॥

विडं, क्री, (विड आक्रोशे + इगुपधेति कः ।)
 लवणविशेषः । विट्शुण इति भाषा । यथा,—
 “पाक्यं विडश्च कृतके द्वयम् ।” इत्यमरः ॥
 द्वे ससुत्रतीरासम्भवां लवणवृत्तिका पाचयित्वा
 निष्पादिते लवणे । विट्शुणये । इति केचित् ।
 कृतके कृत्रिमे । पाक्यविडलवणयोर्भेदेऽपि कृत-
 कत्वात् ऐक्यमिति स्वामी ॥ पच्यते इति पाक्यम् ।
 दु पच नघौ पाके हृद्युसोरिति ध्यञ्च नचोर्धि-
 तीति कः पाकेन निष्पादितमिति ण्यो वा ।
 वेङ्गिति भिनत्ति विडं विडाकृशि इङ्गुत्वात्
 कः । इति भरतः । तत्पर्यायः । विडगन्धम् २
 काललवणम् ३ विडलवणम् ४ । इति रत्न-
 माला ॥ द्वाविडकम् ५ खण्डम् ६ कृतकम् ७
 चारम् ८ आसुरम् ९ सुपाक्यम् १० खण्ड-
 लवणम् ११ धूर्तम् १२ कृत्रिमम् १३ । अस्य
 गुणा । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । रुच्यत्वम् ।
 वाताजीर्णशूलगुल्ममेहनाशित्वम् । इति राज-
 निर्वण्डः ॥ अपि च ।
 “विडं सचारम्भं, कफ वाताशूलोमनम् ।
 कर्ष कफमघो वातं सचारयेदित्यर्थः ।
 दीपनं लघु तीक्ष्णोष्ण रुच्यं रुच्यं यथापि च ।
 विवन्वानाहविष्टमभ्रदगौरवशूलगुत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“विड लवणसुतकेदि वङ्गेवैलविवर्धनम् ।
 मलवातामविष्टमशूलाटोपविवन्वशुन ॥”

इति राजवल्लभः ॥

विडङ्गं, क्री पु, (विड आक्रोशे + “विडादिभ्य
 कित् ।” उणा० १ । १२० । इति अङ्गच ।
 सच कित् ।) खनामखातौषधम् । (यथा
 हृत्तुसहितायाम् । ५५ । ७ ।
 “हृत्तौशीरतिलचौत्रविडङ्गचौरगोमये ।
 आम्बूलस्कन्धलिप्तानां सङ्ग्रामणविरोपणम् ॥”)
 तत्पर्यायः । वेल्मम् २ अमोघा ३ चित्रतण्डुला ४
 तण्डुलः ५ क्रिमिघ्नः ६ । इत्यमरः ॥ रसायनः ७
 पावकः ८ भस्मकम् ९ । इति जटाधरः ।
 वैष्णु १० मोघा ११ तण्डुलः १२ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अन्तुजम् १३ चित्रतण्डुलम् १४
 क्रिमिघ्नम् १५ क्रिमिघ्नम् १६ गर्हभम् १७
 केवलम् १८ । इति रत्नमाला ॥ विडङ्गा १९
 कृमिघ्ना २० चित्रा २१ तण्डुला २२ तण्डुली-
 यका २३ वातारितण्डुला २४ अन्तुजो २५
 गगामिनी २६ कौराजो २७ गरुडा २८
 कापाली २९ वराहः ३० चित्रवीणा ३१ अन्तु-
 जन्त्री ३२ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 खण्डुत्वम् । वातकफार्तृग्निमान्द्वारुचिधान्ति-
 कृमिघ्नाशिविनाशित्वम् । इति राजनिर्वण्डः ॥
 ईषत्तुल्यम् । क्रिमिविघ्नाशित्वम् । इति
 राजवल्लभः ॥
 “विडङ्ग कटु तीक्ष्णोष्ण रुच्यं वृद्धिकरं लघु ।
 शूलाभानोदरक्षीघ्नक्रिमिवातविघ्नशुन ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

विडङ्गः, त्रि, (विड + अङ्गच ।) अभिज्ञः । इति
 मेदिनी । मे, ४६ ॥
 विडम्बनं, क्री, (वि + डम् + क्युट् ।) अङ्गकरणम् ।
 यथा,—
 “न वेद कश्चिद्भगवन्धिकीर्षितं
 तवेष्टमानस्य वृणां विडम्बनम् ।
 न यस्य कश्चिद्वितीर्यस्ति कश्चि-
 द्देष्यश्च यस्मिन् विषमा मतिर्नृणाम् ॥”
 इति श्रीभागवते । १ । ८ । २६ ॥
 प्रतारणम् । यथा, तत्रैव ।
 “लक्ष कर्म च विष्वात्मनस्तस्याकर्तुं रात्मनः ।
 तिर्यङ्मनुविषु यादसु तदव्यक्तविडम्बनम् ॥” ६० ॥
 विडम्बना, स्त्री, (वि + डम् + णिच् + श्चुट् ।
 टाप् ।) अङ्गकरणम् । (यथा, कुमारः १४ । २२ ।
 “असति त्वयि वारुणीमदः ।
 प्रमदानामनुना विडम्बना ॥”)
 प्रतारणम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४६ ।
 “नो चेदेतेषां सकाशात् विडम्बनी प्राप्य मरि-
 च्यसि ॥” ॥ परिचायः । यथा, कुमारः ५ । ७० ।
 “इयं तेभ्यां पुरतो विडम्बना
 यदूढया वारणराजहार्याया ।
 विधोव्य उहोत्तमघिष्ठित त्वया
 मद्याननः शेरमुखो भविष्यति ॥”)
 विडम्बितः, त्रि, (वि + डम् + क्तः ।) कृतविड-
 म्बनः । तत्पर्यायः । यस्तः २ आकुलः ३ दुर्गतः ।
 ४ । इति शब्दमाला । (अङ्गुलतः । यथा,
 रघुः । ३ । ५२ ।
 “अतिहृदालीढविशेषशोभिना
 वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥”)
 विडारकः, पुं, (विडाल एव । स्वार्थे कन् । लस्य
 रः ।) विडाल । इति शब्दरत्नावली ॥
 वि(वि)डालः, पु, (विड आक्रोशे + “तमिविशि
 विडौति ।” उणा० १ । ११७ । इति कालन् ।)
 नेत्रपिण्डः । इति मेदिनी । के, १५३ । नेत्रौषध-
 विशेषः । इति भावप्रकाशः ॥ खनामखात-
 पशुः । विडौ इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।
 व्योतु २ माष्णारः ३ वृषदशकः ४ आखुसुक्
 ५ । इत्यमरः ॥ विराजः ६ विजाल ७ । इति
 तट्टीका ॥ दीप्ताचः ८ नक्तधरी ९ जाहक १०
 विडारकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ विशङ्कुः
 १२ जिह्वाप १३ मेनाद १४ खचकः १५ ।
 इति जटाधरः ॥ भूषिकारातिः १६ शाखाष्टकः
 १७ मायावी १८ दीप्तालोचनः १९ । इति राज-
 निर्वण्डः ॥ (यथा, मनुः । ११ । १६० ।
 “विडालकाकाखुक्किष्ट अङ्गुष्ठा अङ्गुलस्य च ।
 केशकौटावपमस्य पिबेद्वृक्षसुवर्चलाम् ॥”)
 वि(वि)डालकः, स्त्री, हरितालम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वि(वि)डालकः, पु, (विडाल एव । स्वार्थे कन् ।)
 विडाल । नेत्ररोगस्य औषधविशेषः । यथा ।
 अथ विडालकविधिः ।
 “विडालको बहिर्लेपो नेत्रे पद्मविषर्जिते ।
 वस्य माघा परित्रेयो सुखालेपविधानवत् ॥”

सुखालेपो यथा,—

“अङ्गुलस्य चतुर्थांशो सुखालेपः कनिष्ठिकः ।
 मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुलो भवेत् ॥
 स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावन् कल्को न
 श्रुयति ।
 तेनापि गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम् ॥”
 स यथा ।
 “यष्टिगैरिकसिन्धुदाहर्त्ताहर्त्तः समांशकैः ।
 अलपिष्टैर्वह्निर्लेपः सन्नेत्रामयापहः ॥”
 तार्क्ष्य रसाङ्गनम् ।
 “रसाङ्गनेन वाञ्छेयं पथ्याविष्वदलैरपि ।
 घषाहृदिद्राविश्वैर्वा तथा नागरगैरिकैः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वि(वि)डालपदः, पु तोलकद्वयपरिमाणम् । यथा,
 “तोलौ द्वौ पिचुरश्च सवर्णकङ्कवगहः ।
 विडालपदकयोश्च पाणीतलसुदुम्बरम् ॥”
 इति शब्दमाला ॥

माष्णारचरणे, स्त्री ॥

वि(वि)डालपदकः, स्त्री, कर्षपरिमाणम् । इति
 वैद्यकपरिभाषा ॥

वि(वि)डाली, स्त्री, विदारौ । इति राजनिर्वण्डः ॥
 (माष्णारी)

विडौन, स्त्री, (वि + डी + क्तः ।) खगति-
 विशेषः । यथा,—
 “डौन प्रडीनसुडौन सडौन परिडीनकम् ।
 विडौनमवडौनश्च निडौन डौनडौनकम् ॥
 गतागतप्रगतितसम्पताद्याश्च पचिण्याम् ।
 गतिभेदाः पचिद्यह कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥”
 इति जटाधरः ॥

विडुलः, पु वेतसवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

विडौजा, [स्] पु, (विष् याप्नो + क्तिप् । विट्
 यापक ओजो यस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥

विडौजाः, [स्] पुं (विड आक्रोशे श्चुड्वेषम-
 सहिष्णु ओजो यस्य ।) इन्द्रः । इति भरतीय-
 द्विरूपकोषः ॥ (यथा, रघौ । ३ । ५६ ।

“रघुः शशाङ्काहसुखेन पचिण्या
 शरासनव्यामलुनाद्विडौजचः ॥”)

विड् [श्] पु, (विशतीति । विश + क्तिप् ।)
 वेशः । यथा विट् विड् विशौ विशः । इति
 सुगवोधयाकरणम् ॥ (मनुजः । विशांपति
 शब्ददर्शनात् ॥)

विड्, [त्] स्त्री, विष्टा । इति विडगन्वादिशब्द-
 दर्शनात् ॥

विड्गन्वः, स्त्री, (विडुत् गन्वो यस्य ।) विड् लव-
 णम् । इति रत्नमाला ॥

विड्जः, त्रि, विडालातः । विड्शब्दपूर्वकजन-
 धातोर्धप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विड्लवणः, स्त्री, (विड्लवत् दुर्गन्धं लवणम् ।)
 विडम् । इति रत्नमाला ॥ विट्शुण इति भाषा ॥

विड्वराहः, पु, (विट्प्रियो वराहः ।) आन्ध-
 शृकरः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।
 ५ । १६ ।

वितर्कः

“कृत्राकं विहृराहच कशुनं आमकुकुटम् ।
पलाङ्गं गृह्णन्तेव मया जम्बा पतेद्विजः ॥”
वितर्कः, पुं, (वि + तर्क + घञ् ।) वीतर्कः । गृह-
पक्षिणां बन्धनोपकरणम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
वितर्का, स्त्री, (वितर्क्यते विहृन्ते परपक्षो-
ऽनयेति । वि + तर्क + गुरोश्चेल्यः । टाप् ।)
स्वपक्षास्थापना परपक्षयुदासः । इत्यमर-
भरतौ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३६ । ३ ।
“एवमेतन्नाप्येवमेव चेतन्नाप्यथा ।
प्रत्युर्वहस्तत्र वितर्कां वै परस्परम् ॥”)
कक्षीशकः । शिलाशयः । करवीरौ । इति
मेदिनी । डे, ३६ । इत्थौ । इति हारावली ॥
वितर्क, वि, (वि + तर्क + क्तः ।) विसृतम् ।
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । ३ । ५ ।
“उद्गायन्ति यथांश्चि यस्य वितर्कैर्नादैः प्रचष्टा-
निल-
प्रचुम्बलरिक्तमज्जुटकुहरयत्ते रण्यौ
वयः ॥”)
वीणादिवद्यम् । इत्यमरे ततश्चन्द्रार्थदर्शनात् ॥
वितर्ति, स्त्री, विस्तारः । विपूर्वतनघातो, क्तिप्रत्य-
येन निष्पन्ना । (यथा, भागवते । ६ । १० । १५ ।
“वभौहि सेतुमिह ते यशसो वितर्क्ये
गायन्ति दिव्यनिधिनो यस्तुपेय भूपाः ॥”)
वितर्क, त्रि, मिथ्या । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ।
८ । ६४ ।
“अवाक्शिरास्तमस्यन्वे किंलिखी नरकं
ब्रजेत् ।
यः प्रभं वितर्कं ब्रूयात् पृष्ठः सन् धर्मेनिश्चये ॥”
निष्कलः । अर्थः । यथा, भागवते । ६ । १० । १५ ।
“तस्यैवं वितर्क्ये वंशे तदर्थं यजतः सुतम् ।
मरुतोमेन मरुतो भरद्वाजस्तपादङ्गः ॥”
पुं, भरद्वाजपुत्रः । स च दौर्गन्तेर्भरतस्य पौत्रः ।
यथा, हरिवंशे । ३२ । १८—१९ ।
“ततोऽथ वितर्को नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत् ।
पौत्रेऽथ वितर्के जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥
वितर्क्यामिविधाय भरद्वाजो वर्गं ययौ ॥”)
वितर्क्य, त्रि, असत्यम् । वितर्क्यन्तात् स्वार्थे
ष्ठाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वितर्क, स्त्री, (वितर्कतीति । वि + तर्क + “जत्वा-
द्यञ्” उणा० ४ । १०२ । इति रुप्रत्ययेन
सप्तम्) नदीविशेषः । सा च पञ्चावाख्यदेशे
वर्तते इत्युणादिकोषः ॥
वितर्क, स्त्री, (वि + तर्क + भावे ल्युट् ।) दानम् ।
इत्यमरः ॥ (यथाह कश्चित् ।
“विभेन कि वितर्कय यदि नास्ति तस्य ॥”)
वितर्क, पुं, (वि + तर्क + घञ् ।) ऊहः । (यथा,
भागवते । १० । ८६ । १ ।
“सरस्वत्याक्षटे राजन् ऋषयः सन्नमासत ।
वितर्कः समभूतैर्षां त्रिष्वधौश्रेष्ठ को महान् ॥”)
संशयः । इति मेदिनी । के, १५७ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १६० । २३ ।

वितानं

“यौ तौ कुमारविव कार्मिकेयौ
ह्रावन्निनेयाविति मे वितर्कौ ॥”
ज्ञानसूचकः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
आहो उताहो किमुत किं किमु उत एते
षट् विकल्पवितर्काश्च । यथा स्यात्पराहो
पुरुषः । इति अहो ह्रस्वादि च । विकल्पे
विसृयेऽप्यहो इति रुद्रः । किमु ह्रस्वान्तं उत
ह्रस्वादि । चकारात् उताहोस्वित् आहोस्वि-
दिति च यथा भारते । “उताहोस्विह्रस्वेद्राजा
नलः परपुरजयः ।” इति आहोस्विभुसमिति
भारवौ । इति भरतः ॥
वितर्कणं, स्त्री, (वि + तर्क + ल्युट् ।) वितर्कः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वितर्हिर्हिं, स्त्री, (वि + तर्हि हिंसायाम् + “सर्व-
धातुभ्य इन्” उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।)
वेदिका । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १ । ५५ ।
“रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु
वितर्हिर्निर्गृहविटङ्गनौडः ॥”)
वितर्हिर्हिंका, स्त्री, (वितर्हिरेव । स्वार्थे कन् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ८ । २६५ ।
“क्षेमराजाभिधानेन डामरेण्येन सोऽन्वितः ।
शिलां वितर्हिंकातुल्यामध्यास्त स्वप्रमथगाम् ॥”)
वितर्हौ, स्त्री, (वितर्हि + कृदिकारादिति डीष् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥
वितर्हौ, स्त्री, वेदिका । इत्यमरटीकायां भरतः ।
वितर्कं, स्त्री, (विशेषणं तलम् ।) पातालभेदः ॥
यथा,—
“अतलं नितलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमतु ।
तलं सुतलपाताले पाताला हि तु सप्त वै ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(अस्य विवरणं यथा, देवीभागवते । ८ । १६ ।
८—१२ ।
“द्वितीयविवरस्यात्र वितलस्य निबोधत ।
भूतलाधस्तले चैव वितले भगवान् भवः ॥
हाटकेश्वरनामायं स्वपादेदगणैर्वृतः ।
प्रष्ठापतिस्तस्यापि सर्गस्य दृग्दृशाय च ॥
भवान्मा भियुनीभूय आस्ते देवाधिपूजितः ।
भवयोर्वीर्यसंभूता हाटकी सरिदुत्तमा ॥
समिहो मरुता वद्विरोजसा पिबतीव हि ।
तन्निष्ठुतं हाटकायां सुवर्णं दैत्यवक्षमम् ॥
दैत्याङ्गनाभूषणाहं सदा सन्सारयन्ति हि ॥”)
वितर्कि, पुं स्त्री, (वि + तर्क उपक्षेपे + “वौ-
तसे” उणा० ४ । १८१ । इति तिः ।)
विसृतसकनिष्ठाङ्गुष्ठः । विगतु इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । हाटकाङ्गुलः । २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ४६ । ३६ ।
“इति वितर्की तथा हस्ते जायतेऽतीर्षादिवेष्ट-
नम् ॥”)
वितानं, स्त्री, (वितन्त्यते यत् । वि + तर्क + घञ् ।)
वृत्तिविशेषः । इति मेदिनी । ने, १३१ ॥ अव-
सरः । इति विश्वः ॥

वित्त

वितानः, पुं स्त्री, (वि + तन् + घञ् ।) क्रतुः ।
(यथा, माघे । १४ । १० ।
“सोमपायिनि भविष्यते मया
वाञ्छितोत्तमवितानयाजिना ॥”)
विस्तारः । (यथा, भागवते । ३ । ७ । ३१ ।
“यज्ञस्य च वितानानि योगस्य च पथं प्रभो ।
नेष्कर्मस्य च साक्षात्स्य तन्त्रं वा भगवत्-
सूतम् ॥”)
उज्जोचः । इत्यमरः ॥ चादोया इति भाषा ।
अस्य पर्यायशब्दात्तपश्चन्द्रे द्रव्यः ॥ (यथा,
रघुः । १७ । २८ ।
“वितानसहितं तत्र मेजे पैटकमासनम् ।
चूडामणिभिरुदृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥”
सम्बद्धः । यथा, माघे । ११ । ४१ ।
“नवकनकपिशङ्गं वासराणां विधातुः
ककुभि कुलिशपाण्येर्भाति भासां वितानम् ॥”
प्रथमन्धनविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । १८ ।
“तत्र कोशदामखलिकारुवेक्षितप्रतीक्षीमखल-
मगिकायमकखट्वाचीनविवन्धवितानगोफणा-
पञ्चाङ्गी चेति चतुर्दशवन्धविशेषाः ॥”)
वितानः, त्रि, (वि + तन् + घञ् ।) तुच्छः ।
(यथा, रघुः । ६ । ५० ।
“गगनमन्धखुरोद्वतरेणुभि-
रुचविता च वितानमिवाकरोत् ॥”)
मन्दः । इत्यमरः ॥ शून्यः । इति धरणिः ॥
(यथा, माघे । ३ । ५० ।
“दृष्टुर्लैरप्यतुल्यैर्वितान-
मालापिनैरपि चावितानैः ॥”)
वितानकः, पुं स्त्री, (वितान एव । स्वार्थे कन् ।)
चन्द्रातपः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४८ । ६६ ।
“तदा तैर्मुक्तमन्योन्यं बाणजालं बभौ दिवि ।
रणजङ्गला तपत्यर्के वितानकमिवाततम् ॥”
सम्बद्धः । यथा, माघे । ६ । २७ ।
“अनुययौ विविधोपलङ्गुल-
द्युतिवितानकसंवलितशुकम् ॥”)
वितानकः, पुं, (वितान इव प्रतिक्रियः । वितान
+ कन् ।) माण्डव्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितानमूलकं, स्त्री, (वितानतुल्यं मूलं यस्य । बहु-
व्रीहौ कन् ।) उग्रौरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितुमं, स्त्री, (वि + तुम् + क्तः ।) सुनिघ्नकम् ।
इत्यमरः ॥ शैवालकम् । इति मेदिनी । ने, १३१ ॥
वितुमक, स्त्री, (वितुममिव । इवार्थे कन् ।)
घान्यकम् । तुल्यम् । इत्यमरः ॥
वितुमकः, पुं, आमलकी । इत्यमरः ॥
वितुमा, स्त्री, भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितुमिका, स्त्री, (वितुमा + स्वार्थे कन् । टाप्
अत इत्वम् ।) भूम्यामलकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वित्त, त् क त्वागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वित्तयति । वित्ता-
पयति । इति दुर्गादासः ॥

विद्

वित्तं, स्त्री, (विद् + क्तः । “वित्तो भोगप्रत्यययोः ।”
८।२।५८। इति साधु ।) धनम् । इत्य-
मरः । (यथा, मनुः । ८।३६ ।

“अनुत्तमं वदन् दण्डं स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ।
तस्यैव वा निधानस्य सख्यायाऽप्यौषधी
कलाम् ॥”)

वित्तं, त्रि, (विद् + क्तः । “नुदविदेति ।” ८।
२।५६। इति पक्षे नत्वाभावः ।) विचारितः ।
विज्ञातः । इत्यमरः । लब्ध । इति तट्टीकायां
रामाश्रमः । (विख्यात । अत्र वित्तो भोग-
प्रत्यययो इति साधुः । यथा च पाणिनिः ।
“तेन वित्तस्युपपन्नपौ ।” ५।२।२६ ॥)

वित्तदं, त्रि, धनदाता । वित्तं ददाति य इत्यर्थे
उपप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

वित्तिः, स्त्री, (विद् + क्तृन् ।) विचारः । लाभः ।
(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १८।१४ ।
“मे वित्तस्य मे वित्तस्य मे भूतस्य मे भूतस्य मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥”) सम्भाषणा । इति
मेदिनी । ते, ५६ ॥ ज्ञानम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वित्तेश, पुं, (वित्तानामौश ।) कुर्वेत् । यथा,—
“त्वज्ज्ञा हरिहरसञ्चितस्वमिन्द्रो
वित्तेशः पितृपतिरमुष्य समीरः ।
सोमोऽभिर्गगनमहौधरोऽविरूप
किञ्चिच्च सकलतरस्वरूपधानम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे । १०४।३७ ॥

वित्तस्तः, त्रि, त्रासयुक्त । विपूर्वत्रसधातो क्त-
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

वित्तासः, पुं, भयम् । विपूर्वत्रसधातोर्भावे घण्ट-
प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, भागवते । १०।
५०।१६ ।

“ततोऽभून् परस्वैरानां हृदि वित्तासवेपथुः ॥”)

वित्तनः, पुं, द्रव्यमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विद्य ऋ ङ याचे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म० द्विक०-सेट् ।) वेधते । इति दुर्गादासः ॥

विद्युरः, पुं, (अयते इति । अय भयचलनयो ।
“अये सप्रसारण किञ्च ।” उणा० । १।४० ।
इति उरच् । सच्च किन्तु सम्प्रसारणस्य धातोः ।)

चौर । राक्षसः । इत्युणादिकोषः ॥ (स्त्री,
भर्तृविद्युक्ता नारी । यथा, ऋग्वेदे । १।८७।३ ।

“प्रेषामनमेयु विद्युरेव रेजते भूमि ।

“विद्युरेव यथा भर्ता विद्युक्ता जाया राजोपद्र-
वादिषु सतसु निरालम्बा सती कम्पते तद्वत् ।”
इति तज्ज्ञाये सायणम् ॥

विद्या स्त्री, गोजिज्ञा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विद, ङ प श्र ञौ लामे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ङ, अविदत् ।

प श्र ञ, विन्दति विन्दते । औ, वेत्ता । इति
दुर्गादासः ॥

विद, व ङ ञ चेतनाख्यानवासवादे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-उभ०-च-सक०-
दासे स्त्रीये च अक०-सेट् ।) चेतना ज्ञानम् ।
वादः स्त्रीयम् । क ङ, वेदयते शास्त्र धीरः ।

३८६

विदग्धा

जानातीत्यर्थः । वेदयते स्मार्थं लोकः आख्या-
तीत्यर्थः । वेदयते तीर्थे साधुवैसतीत्यर्थः ।
वेदयते दृष्टः स्थिरः स्यादित्यर्थः । ञ, वेदयति
वेदयते । केचित्तु वादं न पठन्ति । चेतनाख्याने
वेदनेति पठित्वा वेदयते दृष्टः अयति इत्यर्थः ।
इत्युदाहरन्ति । अस्माच्च परस्मैपदममयमाना
जिमां सपत्नेन निवेदयिष्यति इति निवेदनं करो-
तीत्यर्थे ञौ समादधते । इति दुर्गादासः ॥

विद, ङ घौ भीमासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) भीमांशो
विचारणम् । ङ घ, विन्ने शास्त्र धीरः । औ
वेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

विद, य ङ औ भावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) भावः सत्ता
स चेष्ट विद्यमानतैव । य ङ, विद्यते विष्णुः ।
औ, वेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

विद, ङ मतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ङ, वेत्ति । इति दुर्गा-
दासः ॥

विदश्, पुं, (वि + दश् + घञ् ।) अवदंशः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विदः, पु, पङ्क्तिः । विदधातोः कर्त्तरि कप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

विदग्धः, त्रि, (वि + दृष्ट + क्तः ।) नागरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा देवीभागवते । ६।
“विदग्धाया विदग्धेन सङ्गो गुणवान् भवेत् ॥”)
निपुण । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा आर्या-
सप्तशत्याम् । ५०६ ।

“जिह्वा न सुखं नाङ्गं न पश्यती चरणाः परा-
गेण ।
असृग्भूतेन नलिन्या विदग्धमनुपेन मधु पीतम् ॥”)
पङ्क्तिः । इति शब्दरत्नावली । (विशेषण
दग्ध । यथा, सुश्रुते । ४।१ ।

“श्रोत्रयोरुपगन्तव्यं कुण्यादामविदग्धयोः ।
अविदग्धः श्रमं याति विदग्धः पाकमेति च ॥”)
विदग्धता, स्त्री, विदग्धत्वम् । विदग्धस्य भाव
इत्यर्थे ताप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

विदग्धा, स्त्री, (विदग्ध + टाप् ।) परकीयान्तर्गत-
नायिकाभेदः । यथा । गुप्ताविदग्धालक्षिता-
कुलटाशुश्रूयानासुदिनाप्रभृतीनां परकीयाया-
मेवान्तर्भावः । अस्या लक्षणम् । वाक्कौशल-
युक्तत्वम् । सा च द्विविधा । वाग्विदग्धा क्रिया-
विदग्धा च । प्रथमा यथा,—

“निविडतमतमालमल्लिवस्त्री-
विचकिन्नराजिविराजितोपकण्ठे ।
पथिकसमुत्तितस्तवाद्य तीव्रे
सवितरि तच्च सरित्पटे निवासः ॥”
द्वितीया यथा,—

“हासय भवननाथे वदरीमपमेतुमादिशति ।
हेमन्ते हरिणाक्षी पयसि कुठार विनिचि-
पति ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

विदर्भ

विदग्धः, पुं, (वेत्तीति । विद् + “रविदिभ्यां ङित् ।”
उणा० । १।११६ । इति अयः । सच ङित् ।)

योगी । कृती । इति मेदिनी । ये, २४ ॥ (यज्ञः ।
इति निघण्टुः । ३।१० । “विद् ज्ञाने विद्
विचारणे विद्वल्लामे विद सत्तायाम् । ‘रवि-
विदिभ्यां ङित्’ इति अथप्रत्ययः । ज्ञायते हि
यज्ञः । लभते हि दक्षिणादिरत्र । विचार्यते
हि विद्वद्भिः । भावयत्यनेन फलम् ॥” इति तत्र
देवराजयज्या ॥ ३॥ वेदितव्ये, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । ३।२७।७ ।

“द्योता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया ।
विदग्धानि प्रचोदयन् ॥”)

विदन्, [त्] त्रि, पङ्क्तिः । विदधातोः शब्दप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

विदरं, स्त्री, (विदीर्यतीति । वि + दृ + अच् ।)
विचसारकम् । इति शब्दचन्द्रिका । प्रकीर्णनस्य
इति भाषा ॥ (विदीर्ये, त्रि । यथा, कामन्दकीये
नीतिचारे । १६।१० ।

“अल्पवृक्षोपलाच्छिन्ना लतिका विदरा स्थिरा ।
निःशर्करा च निःपङ्का सापसारा च
वारिभूः ॥”)

विदरः, पु, (वि + दृ + “कदोरप् ।” ३।३।५७ ।
इति अप् ।) विदरणम् । फाटन इति चैरख
इति च भाषा । तत्पर्यायः । स्फुटनम् २ भिदा ३ ।
इत्यमरः ॥ दारणम् ४ विदारणम् ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥

विदर्भः, पु, स्त्री, (विशिष्टा दर्भः, कुशा यत्र ।)
कुण्डिननगरम् । इति हेमचन्द्रः । स तु वङ्ग-
देशस्य दक्षिणपश्चिमे वर्तते अमुना वङ्गनाग-
पुर इति स्थातः ॥ ३॥ यथा, पूर्वज्ञेयधे २
सर्गः ।

“स जयत्यरिसार्धसार्धकीलतनामा किञ्च भीम-
भूपति ।
यमवाप्य विदर्भभू प्रभुं हसति श्यामपि शक्र-
भर्तृकाम् ॥”
(यथा च रघुः । ५।६० ।

“एको ययौ चैत्रयप्रदेशान्
सौराज्यरन्ध्रानपरो विदर्भान् ॥” ॥

पु, वृषविशेषः । स च व्यामघातुं श्रेयायां
जातः । अस्य कुशकण्ठलोमपादाः पुष्पाः ।
यथा, भागवते । ६।२४।१ ।

“तस्यां विदर्भोऽजनयत् पुत्रौ नाम्ना कुशकण्ठौ ।
तृतीय रोमपादश्च विदर्भकुलनन्दनम् ॥”
अस्य नाम्नेव विदर्भनगरी समुत्पन्ना ॥ सुनि-
विशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६।८४ ।

“हेपायनो विदर्भश्च जेमिनिर्मण्डरः कठः ॥”)
विदर्भजा, स्त्री, (विदर्भे जायते इति । जन + ङ ।)
अगस्त्यपत्नी । तत्पर्यायः । कौशीतकी २ लोपा-
सुता ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दमयन्ती ।
यथा, पूर्वज्ञेयधे २ सर्गः ।

“भूतलाङ्कनगोमयाचल
विष्णुमालेपनपाक्षर विधिः ।

विदार

अमयव्युचितं विदर्भजा-
नननीराजनवर्द्धमानकम् ॥

रुक्मिणी च ॥

विदर्भराजः, पुं, (विदर्भाणां राजा । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ॥” इति टप् ।) विदर्भदेशाधि-
पतिः । तस्य नामान्तरं भीमराजः । यथा,—

“सरोपतप्रोऽपि भृशं न स प्रभु-
विदर्भराज तनयामयाचत ।

तजन्त्यस्य शर्मे च मानिनो वरं
तजन्ति न त्वेकमयाचितव्रतम् ॥

इति पूर्वनेषधे १ । ५० ॥

विदर्भसुभू, स्त्री, (विदर्भस्य सुभू रमणी ।) दम-
यन्ती । यथा,—

“विदर्भसुभूतनुज्ञताप्रये
वटानिवापश्यदल तपस्यतः ।

फलानि घूमस्य घयानघोसुखान्
स दाडिमे दोहदधूपिनि ह्रमे ॥”

इति पूर्वनेषधे १ सर्गः ॥

विदर्भाधिपति, पुं, (विदर्भाणामधिपतिः ।)
कृष्णनपतिः । स च भीष्मकराज, रुक्मिणी-
पिता च । यथा,—

“त ये विदर्भाधिपतिः समभ्येत्याभिवाद्य च ।
निवेशयामास सुदा कलितान्यनिवेशने ॥”

इति श्रीभागवतरीयदशमस्कन्धे ५३ अध्याय ॥

विदल, स्त्री, (विघटित दल यस्य ।) द्विधाकृत-
कलायादि । दालि इति भाषा । खर्णादेरव-
यव । दाडिमकल्कः । वशादिहृतपात्रविशेषः ।
इति स्त्रीवलिङ्गस्यैव अमरभरतौ ॥

विदलः, पुं, (विघटितानि दलानि यस्य ।) रक्त-
काञ्चन । इति शब्दरत्नावली ॥ पिष्टकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

विदला, स्त्री, (विघटितानि दलानि यस्याः ।)
त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रश्रुत्या । यथा,
“विश्रीर्णा विदला इत्था वला स्थूला द्विधा-
कृता ।

कमिदृष्टा च दीर्घा च समिधो नैव कारयेत् ॥”
इति तन्त्रम् ॥

विदा, स्त्री, (विदुः ज्ञाने + “विद्विदादिभ्योऽङ्”
३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । टाप् ।) ज्ञानम् ।
बुद्धिः । इति मेदिनी । दे, १४ ॥

विदायः, पुं, (विगतो दायः साक्षात्करणादिरूप-
भ्रष्टं येन ।) गमनानुमतिः । यथा,—

“क्षयं वा क्षयकवनं गच्छ वा तिष्ठ सुन्दरि ।।
क्षयं गच्छ वास्यामि विशिष्टं कार्यमस्ति मे ।

विदायं देहि सप्रीत्या क्षयं मे प्राणवक्ष्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते जन्मखण्डे श्रीराधां प्रति श्रीकृष्ण-
वाक्यम् ॥

विदारः, पुं, (वि + दृ + घञ् ।) जलोच्छ्वासः ।
विदारणम् । इति मेदिनी । रे, ११६ ॥ युद्धम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

विदारकं, स्त्री, (विद्वन्नातीति । वि + दृ + क्त्वाङ् ।)
वज्रधारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विदारी

विदारकः, पुं, (विद्वन्नाति जलयानादीनिति । वि
+ दृ + क्त्वाङ् ।) जलमध्यस्थिततरुशिलादिः ।

तत्पर्यायः । कूपकः २ । इत्यमरः ॥ जलवन्धकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शुष्कनद्यादौ जलाव-
स्थानार्थं गर्तः । इति सर्वधरः ॥ अतएव कूपा

इव कूपकाः । कुतुसिताश्च कूपा इति वा ।
विदारयन्तीति विदारकाः । जलान्तर्गतस्तारु-
शिलादयोऽज्ञानास्त्रोकादिविदारकाः कूपकाः ।

इति सायकः । बहुत्वमतन्त्रम् । इति भरतः ॥

विदारणं, स्त्री, (वि + दृ + णिच् + भावे ल्युट् ।)
विद्वम् । मेदः । इति मेदिनी । गो, १०७ ॥

(यथा, हरिवंशे । ६५ । ७६ ।
“आयुधावाप्तिरत्रैव वपुषो वैष्णवस्य च ।
लज्जयाश्च तेजसश्चैव ब्रूहानाश्च विदारणम् ॥”)

मारणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारणः, पुं स्त्री, (विदार्यन्ते शत्रवोऽस्मिन्निति ।
वि + दृ + णिच् + ल्युट् ।) युद्धम् । इति
मेदिनी । गो, १०७ ॥ (विदारयतीति । वि + दृ

+ णिच् + ल्युट् । विदारके, त्रि । यथा, मार्क-
ण्डेये । २० । २ ।

“तस्यात्मनो महावीर्यो बभूवारीविदारणः ॥”
विदारणः, पुं, (विदार्यन्तेऽसौ इति । वि + दृ +
णिच् + कर्मणि ल्युट् ।) कर्णिकारवृक्षः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

विदारिका, स्त्री, (वि + दृ + णिच् + क्तुल् । टापि
अत इत्वम् ।) शालपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, बृहत्संहितायाम् । ७६ । ५ ।
“विदारिकाया खरसेन चूर्णं
सुष्ठुमुहुर्भाविताशोधितम् ।
श्वतेन दुग्धेन सशर्करेण
पिबेत् स यस्य प्रमदाः प्रभूताः ॥”)

विदारिणी, स्त्री, (विद्वन्नातीति । वि + दृ + णिच् ।
ढीप् ।) काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विदारणकर्त्री । यथा, कथासरित्सागरे ।
५३ । १७१ ।

“एकान्तं शिवे दुर्गे नारायणि सरस्वति ।
भद्रकाली महालक्ष्मि सिद्धे रुविदारिणि ॥”)

विदारी, स्त्री, (विदारयतीति । वि + दृ + णिच् +
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) शालपर्णी । इति
मेदिनी ॥ भूमिकुशाखः । तत्पर्यायः । चौर-
शुक्ला २ इच्छुगन्वा ३ क्रोष्टी ४ । इत्यमरः ॥

विदारिका ५ खादुकन्दा ६ सिता ७ शुक्ला ८
श्वगालिका ९ वृष्यकन्दा १० विस्फाली ११
वृष्यवक्षिका १२ भूकुशाखी १३ खादुजता १४
गणेशा १५ वारिवक्षभा १६ गन्धफला १७ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । गुरु-
त्वम् । क्षिप्तत्वम् । असपित्तनाशित्वम् । कफ-
कारित्वम् । पुष्टिवलवीर्यविवर्धनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विदारी वातपित्तघ्नी वृष्या
बल्या रसायनी इति राजवल्लभः ॥ ३॥

अष्टादश-प्रकारकस्तुरोगान्तर्गत-रोगविशेषः ।
यथा, अथ विदारीमाह ।

विदीर्णः

“सदाहृतोदं श्वयथुं सुताम्न-
मन्तर्गते पूतिविशीर्णमांसम् ।

पित्तेन विद्याहृदने विदार्यो

पार्श्वं विशेषात् स तु येन श्रेते ॥”

स पुरुषो येन पार्श्वेन विशेषाद्वाहुर्येन श्रेते
तस्मिन् पार्श्वे सा विदारी भवति इत्यर्थः । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्याश्चित्कृत्वादि रोहिणी-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विदारी, [नृ] त्रि, विदारणकर्ता । विपूर्वदृधातोः
कर्तरि णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विदारीगन्वा, स्त्री, (विदायां भूमिकुशाखस्यैव
गन्वो यस्याः ।) शालपर्णी । इत्यमरः ॥

विदारः, पुं, कृकचपादः । कृकचावः । इति
छारावली । २१८ ॥

विदाहि, [नृ] स्त्री, (विद्वत्तीति । वि + दृ +
णिच् ।) दाहजनकद्रव्यम् । अस्य गुणौ ।
पित्तमृत्कारित्वे । इति राजवल्लभः ॥ (दाह-
जनकमात्रे, त्रि । यथा, गीतायाम् । १७ । ६ ।

“कद्रुस्त्रजवणात्युष्णतीक्ष्ण रूचविदाहिनः ।
आहारा राजसस्तेष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥”)

विदिक, [श्र] स्त्री, (दिग्भ्यां विगता ।) दिशो-
अंध्यम् । अग्निनिर्गतवायुशानकोष्णचतुष्टयम् ।
तत्पर्यायः । अपदिशम् २ । इत्यमरः ॥

प्रदिक् ३ । इति जटाधरः ॥ विदिशम् ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कोणः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १७ । १६ ।

“सा दिशो विदिशो देवी रोदसी चान्तर तयो ।
धावन्ती तत्र तत्रेन ददर्शानुत्पत्तायुधम् ॥”)

विदिकचङ्गः, पुं, हरिद्राङ्गपत्री । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

विदित, त्रि, (विदृ + क्तः ।) अवगतम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । २२ ।
“सवाय सधनुश्चाह ससुरासुरमानुषान् ।
शक्तो लोकानिमान् जेतु तच्चापि विदित
तव ॥”)

अर्पितम् । इति मेदिनी । ते, १०६ ॥ उपगमः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विदितः, पुं, (विदित ज्ञानमस्यास्तीति । अर्थ-
आदित्वात् अच् ।) कविः । इति जटाधरः ॥
(ज्ञानाश्रये, त्रि । यथा, किराते । १ । १ ।

“श्रियः कुरुणामधिपस्य पालनीं
प्रजासु हसिं यमशुद्धं वेदितुम् ।
सर्वविघ्नघ्नी विदितः समाययौ
यधिरं द्वैतवने वनेचरः ॥”

विदिषः, पुं, पण्डितः । योगी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ हस्ताक्षरमेदिनी च ॥ सुदाहृतमेदिन्यां
हेमचन्द्रे च विदध इति पाठः ॥

विदीर्णः, त्रि, (वि + दृ + क्तः ।) छतविदारणः ।
चेरा इति भाषा । यथा,—

पितर ऊचुः ।

“आह्वानि नोऽधिबुधे प्रसभं तनूजे-
हंतानि तीर्थसमयेऽप्यपि वसिष्ठासु ।

विदूरः

तस्योदरान्नखविदीर्यवपादय आर्क्ष-
तस्यो नमो नृहरयेऽखिलधर्मगोप्ते ॥”

इति श्रीमद्भागवते ७ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“अङ्गीपे क्षिपती समस्तजगती सप्तोक्तशोका-
सुधौ

राधा सम्भृतकाकुराकुलमधौ चक्रे तथा

क्रन्दनम् ।

येन स्यन्दननेमिनिर्मितमहासीमन्तदम्भादिह
ह्यस्य सद्यपि निर्भरमभूददूराद्विदीर्य

सुधा ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

विदुः, पुं, (वेत्ति संचामनेनेति । विदु + बाहु-
लकात् कु. ।) गजकुम्भद्वयमध्यभाग । इत्य-
मर. ॥ (अश्वकर्णाधोभाग. । यथा, अश्व-
वेद्यके । २ । १४ ।

“विदुर्मर्मविदुश्चैव कर्णस्याधः पङ्क्तुहे ॥”

जानन्ति । इति क्रियापदम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १२० । २८ ।

“अपत्य नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मेव हिता ।

इति कुन्ति ! विदुर्धोराः शान्त्य धर्मे-

वादिनः ॥”

विदुरः, पुं, (वेत्ति तच्छीलः । विदु + “विदिभिदि-
च्छिदेः कुरच् ॥” ३ । २ । १६२ । इति कुरच् ।)
नागरः । धौरः । कौरवाणां मन्त्री । इति
मेदिनी । रे, ११५ ॥ विदुरोत्पत्तिर्यथा,—

“क्षेत्रेऽप्रजस्य वै भ्रातुर्मांश्चोक्तो वादरायण ।

धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्चाप्यजीजनत् ॥”

इति श्रीभागवते । ६ । २२ ॥

ज्ञातरि, वि । इत्यमर. ॥ ॥

विदुलः, पुं, (विप्रेषिय दीलयतीति । वि + डल +
कः ।) वेतस. । अम्बुवेतसः । इत्यमरः ॥ गन्ध-
रसः । इति रत्नमाला ॥

विदुषी, स्त्री, (वेत्तीति । विदे. शतवैसुः । उगिन-
श्चेति ङीप् ।) पण्डिता स्त्री । इति सुप्रबोध-
चाकरणम् । (यथा, नैषधे । २ ।

“चिकुरप्रकरा जयन्ति ते

विदुषी नृहर्षि सा विभर्षि यान् ॥”)

विदुष्मती, त्रि, (विद्वान्मति अस्यामिति । विदुस्
मनुप् । स्त्रियां ङीप् ।) पण्डितवती । यथा,—

“यौर्वाचस्यतिनेव पद्मगपुरी शेषाङ्गिनेवा-
भवद्-

येनैकेन विदुष्मती वसुमती सुखेन संखाव-
ताम् ॥”

इति बोपदेवप्रशसा ॥

विदूः, पु, विदुः । गजकुम्भयोर्मध्यम् । इत्यमर-
टीका ॥

विदूरः, त्रि, (विशिष्ट दूरं यस्य ।) अतिदूरस्थ-
देशादि । यथा,—

“मासान्धौ तव जलधरोत्कण्ठया शुष्ककण्ठः
सारङ्गोऽसौ युगशतमिव आनिनायातिष्ठ-

च्छात् ।

विदूष

आस्तां तावत्तवजलकणाभाजनत्वं विदूरे
वर्षारम्भप्रथममयमे दारुणो वक्षपातः ॥”

इति चातकाष्टकम् ॥

(पर्वतविशेषे, पुं । यथा, कुमारः । १ । २४ ।

“तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री-

स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।

विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा-

दुद्भिजया रत्नशलाकयेव ॥”)

विदूरग, त्रि, अतिदूरगता । विदूरे गच्छती-
त्यर्थे ङप्रत्ययेन निष्पन्न. ॥

विदूरज, स्त्री, (विदूरे पर्वते जायते इति । जन +
ङः ।) विदूरपर्वतजलम् । वैदूर्यमणि. ।

अतिदूरजाते, त्रि । इति केषित् ॥

विदूरयः, पुं, राजविशेषः । यथा,—

“मनोस्तु दक्षपुत्रस्य दादृशस्यात्मजान् शृणु ।

देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरयः ॥

मित्रवान् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च वीर्यवान् ।

मित्रवाहः सवर्षाश्च दक्षपुत्रमनोः सुता. ॥”

इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥

(कुरुपुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ६५ ।
३६—४० ।

“कुरुः खलु दाशार्होत्पयेमे सुभार्हो नाम
तस्यामस्य जज्ञे विदूरयः । विदूरयस्तु माधवी-

सुपयेमेऽसुप्रिया नाम तस्यामस्य जज्ञे अनन्वा
नाम ॥” ॥ इण्वर्षश्रीयानामन्यतमः । यथा,

भागवते । ६ । २४ । १८ ।

“पृथुर्विदूरयाद्याश्च बहवो इण्विणन्दना ॥”

अस्य पुत्रः मूरः । यथा, तत्रैव । ६ । २४ । २६ ।

“शूरो विदूरयादासीत् भणमानस्तु तत्सुत. ।

श्रिनिस्तस्मात् खय भोजो हृदिकस्तत्सुतो
मतः ॥”)

विदूरभूमिः, स्त्री, (विदूरस्य भूमिः ।) विदूर-
देशः । यत्र वैदूर्यमणिरुत्पद्यते । यथा,—

“तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री

स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।

विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा-

दुद्भिजया रत्नशलाकयेव ॥”

इति कुमारसम्भवम् ॥

विदूरान्तिः, पु, (विदूरनामकोऽन्ति. ।) विदूर
पर्वतः । इति अटाधरः ॥

विदूषकः, त्रि (विदूषयति आत्मानमिति । वि +
दूष + णिच् + क्तुल्. ।) कासुक. । तत्पर्याय ।

विहगः २ अलीकः ३ घटप्रज्ञः ४ कामकेलि
५ पीठकेलि. ६ पीठमर्दः ७ भविलः ८ क्लिदुर

९ विटः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ षाट्षटुः

११ वासलिकः १२ केलिकलि. १३ वेहासिक
१४ प्रहासी १५ प्रीतिदः १६ । इति हेम-

चन्द्रः ॥ परनिन्दाकरः । इति मेदिनी । के, २१४ ।

तत्पर्यायः । खल २ रज्जकः ३ अमीकः ४ क्रूर
५ सूचकः ६ कण्टकः ७ नागः ८ मलिनास्य

९ परदेवी १० । इति शब्दमाला ॥ चतुर्धा-
नायकान्तर्गतनायकविशेषः । तस्य लक्षणं

विद्वः

यथा । अङ्गादिवैजयेर्हास्यकारी विदूषकः ।
अस्योदाहरणं यथा,—

“आनीय नीरजसुखीं शयनीपकण्ड-

सुतकण्ठतोऽसि कुचकण्ठकमोचनाय ।

अत्रान्तरे सुहृदकारि विदूषकेण

प्रातस्तनस्तखण्डकुटकण्ठनादः ॥”

इति रघुमञ्जरी ॥

(अयम् शृङ्गारसहायः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
३ । ७७ ।

“शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्तु ।

भक्ता नमैस्तु निपुणाः कुपितवधूमानभङ्गना

शुद्धाः ॥”

दूषणकारके, त्रि । यथा, भागवते । ५ । ६ । १० ।

“येनह वाव कलौ मनुजापसदा देवमाया-
विमोहिताः ॥ ॥ ॥ नक्षत्राक्षयश्चपुख-
लोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यन्ति ॥”)

विदूषणं, स्त्री, विशेषेण दूषणम् । विपूर्वजान्त-

दुषधातोर्नट्(क्युट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विदेशः, पुं, (विप्रकृतो देशः ।) परदेश । देशा-
न्तरम् । यथा । अश्वौचकानाभ्यरे विदेशस्या-

शौचश्रवणे शेषाद्दे. शुद्धिः । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

अन्यत्र ।

“कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं यवसायि-

नाम् ।

को विदेशः सविद्यानां क. पर. प्रियवादिनाम् ॥”

इति चाणक्ये ॥

अन्यत् देशान्तरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विदेशः, पुं, जनकान्त्यभूमिः । (यथा, देवी-

भागवते । १ । १६ । ५२ ।

“द्रुमिच्छाम्यह भूप विदेशे वृषसत्तमम् ।
कथं सिद्धिं स्वसरे पद्मपत्रमिवाम्भवि ॥”

विगतो देहो यस्याः । कायमूत्रे, त्रि । इति

मेदिनी । के २४ । (यथा, महाभारते ।
३ । १०७ । २६ ।

“क्षिप्रशीर्षा विदेशाश्च भिन्नत्वगस्त्रिधन्वयः ।

प्राचिन. समदृग्गन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥”)

निमिराजस्य विदेशत्वकारणम् । यथा,—

“अवसाप्ते ततो यज्ञे वशिष्ठश्चागमं हिव. ।
तं हृष्टा कुपित. प्राह प्रत्याख्यातोऽसि

पार्थिवः ॥”

यस्मात्तस्मात् श्रेयं त्वां विदेशस्तु भविष्यति ॥”

इति बह्विपुराणे सूक्त्यवशसमाप्ताध्यायः ॥

विदेशा, स्त्री, मिथिना । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघु. । १२ । २६ ।

“वभौ तमनुगच्छन्ती विदेशाधिपतेः सुता ।
प्रतिविह्वलि कौक्या लघ्वीरिव गुणोन्मसौ ॥”)

विह्व, त्रि, (विधत्ते स्मिति । यङ + क्त. ।)

ह्वितः । इत्यमरः ॥ चित्तः । सङ्गः ।

वाधितः । इति मेदिनी । घे, १६ । (यथा,
मार्कण्डेये । ५० । ७० ।

“तदगुह्यादिभिर्दारं न विह्वं यस्य वेष्टनम् ।
मर्मभेदोऽथवा पुंसस्तु श्रेयो भवन् न ते ॥”)

विद्या

ताडितः । इत्यजयपालः ॥ (यथा, विष्णुसंहितायाम् । २० । ४४ ।
 “नाकाणे न्नियते कश्चित् विद्वः शरशतरपि ।
 कुशाग्रेणापि संसृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥”)
 विद्वकर्णः, पु. (विद्वः कर्ण इव पत्रमस्याः ।) विद्व-
 कर्णी । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (विद्वौ कर्णौ
 यस्येति । कृतकर्णवैधे, त्रि ॥)
 विद्वकर्णा, स्त्री, विद्वकर्णी । इति भरतद्विरूप-
 कोषः ॥
 विद्वकर्णिका, स्त्री, (विद्वकर्णा । स्वार्थे कन् ।)
 विद्वकर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥
 विद्वकर्णी, स्त्री, (विद्वः कर्ण इव पत्रमस्याः ।)
 वृक्षविशेषः । अकनादि इति भाषा ॥ तत्-
 पण्यायः । पाठा २ अखण्डा ३ स्थापनी ४
 श्रेयसी ५ रसा ६ एकाद्रीला ७ पापवेली ८
 प्राचीना ९ वनतिलिका १० । इत्यमरः ॥
 अविद्वकर्णी ११ अविद्वकर्णा १२ । इति
 तट्टीका ॥ आविद्वकर्णिका १३ विद्व-
 कर्णिका १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यत्
 पाठाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 विद्यमानः, त्रि, (विद् + ज्ञानच् ।) वर्तमानः ।
 इति सक्कन्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, वैद्यके ।
 “वासायां विद्यमानायामाश्रयां जीवितस्य
 च ॥”)
 विद्या, स्त्री, (विद्यतेऽसौ इति । विद् + “सच्चायां
 समजनियद्निपतति ।” ३ । ३ । ६६ । इति
 ऋप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ गणि-
 कारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ ज्ञानम् । तत्तु
 मोक्षे धीः । इति जटाधरः ॥ परमोत्तमपुरु-
 शार्थसाधनीभूता विद्या ब्रह्मज्ञानरूपा । इति
 नागोजीभट्टः ॥ मन्त्रः । यथा । शारदायाम् ।
 “भक्त विद्यत्वनयनं श्वेतो मर्दिनि ठडयम् ।
 अष्टाक्षरी समाख्याता विद्या महिषमर्दिनी ॥”
 विश्वसारे ।
 “प्रणवाद्यां जपेद्विद्यां मायाद्यां वा जपेत्
 सुधीः ।”
 महिषमर्दिनीमन्त्रः ॥
 “दशाक्षरी समाख्याता विद्या त्रिभुवनेश्वरी ।
 प्रणवश्च तथा माया भवेद्विद्या पुनर्दश ।
 काम प्रणवमित्युक्तं भवेद्विद्या पुनर्दश ॥”
 दुर्गामन्त्रः ।
 “वाग्देवीजाया यदा विद्या वागीशत्वप्रदायिनी ।
 कामाद्या च यदा विद्या सर्वकामप्रदायिनी ॥
 तारमायादिका विद्या भोगमोक्षैकदायिनी ।
 यद्दीजाया भवेद्विद्या तद्दीजेनाङ्गकल्पना ॥”
 अमरपूर्णमन्त्रः । इति तन्त्रसारः ॥ ३ ॥ महा-
 विद्या । कलौ तस्या नानाधर्मास्तामसी पूजा
 सर्वत्र भविता । अधुना सा वारोदयारीपूजा
 इति ख्याता । यथा,—
 “अस्मिन् कावे सुरेशानि प्रकाशो जायते सुवि ।
 तमोधर्मेण सर्वत्र देवताप्रतिमां सदा ॥
 अष्टम्याश्च चतुर्दशां नवम्यां शनिभौमयोः ।

३८६

विद्या

संक्रान्त्यां पञ्चदश्याश्च पञ्चयोरुभयोरपि ॥
 कृत्वा तु पूजयिष्यन्ति महाविद्यां समैरवाम् ।
 विद्याश्च विविधा देवि तथान्यप्रतिमां शुभाम् ॥
 एव हि तामसौ पूजामनिद्याश्च भवेत् कलौ ।”
 इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥
 शास्त्रम् । तत्तु अष्टादशविधम् । यथा । शिखा
 १ कल्पः २ व्याकरणम् ३ निरुक्तम् ४ ज्योति-
 यम् ५ कृन्दः ६ ऋग्वेदः ७ यजुर्वेदः ८ साम-
 वेदः ९ अथर्ववेदः १० मीमांसा ११ न्यायः १२
 धर्मशास्त्रम् १३ पुराणम् १४ आयुर्वेदः १५
 धनुर्वेदः १६ गान्धर्ववेदः १७ अर्थशास्त्रम् १८ ॥
 यथा, विष्णुपुराणम् ।
 “अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविक्रमः
 धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या स्तोत्राश्चतुर्दश ॥
 आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।
 अर्थशास्त्रं चतुर्थं विद्या स्तोत्राश्चैव ताः ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ३ ॥
 नीचादप्युत्तमा विद्या ग्राह्या यथा,—
 “अद्वयानः शुभां विद्यामादहीतावरादपि ।
 अन्यादपि परं धर्मं क्षीरज्ञ दुष्कुलादपि ॥”
 इति मानवे २ अध्यायः ॥ ३ ॥
 विद्याप्रशंसा यथा,—
 “ये बालभावात् पठन्ति विद्यां
 ये यौवनस्था अधना अद्वाराः ।
 ते श्रोतृनीया इह जीवन्लोके
 मनुष्यरूपेण गन्तावन्ति ॥
 भोजने भोजनं चित्तं न कुर्याच्छास्त्रसेवकः ।
 सुदूरमपि विद्यार्थं ब्रजेत् गरुडवेगवान् ॥
 ये बालभावात् पठन्ति विद्यां
 कामातुरा यौवननष्टचिन्ता ।
 ते वृद्धकावे परिभूयमानाः
 सन्दह्यमानाः शिष्टिरे यथाकम् ॥
 माता शत्रुः पिता वैरी वाजो येन न पाठितः ।
 न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये वकी यथा ॥
 विद्या नाम कुरुपुरुषमधिकं प्रच्छन्नमन्तर्हन्
 विद्या चाधुनप्रिया शुचिकरी विद्या गुरुणां
 गुरुः ।
 विद्या बन्धुजनार्तिनाशनकरी विद्या पर देवता
 विद्या भोग्यवशः कुलोन्नतिकरी विद्याविहीनः
 पशुः ॥
 एहे चाभ्यन्तरे द्रव्यं ज्ञयं चैव तु दृश्यते ।
 अशेष हरणीयश्च विद्या न क्षियत परैः ॥”
 इति गारुडे ११०।११५ अध्यायौ ॥
 अथ विद्यादानफलम् ।
 “यस्तु देया एहे नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत् ।
 स भवेत् सर्वलोकानां पूण्यः पूजापदं व्रजेत् ॥
 विद्यादानं प्रवक्ष्यामि येन तुष्यन्ति मातरः ।
 लिप्यते दीयते येन विधिना तं श्रद्धान् न ॥
 विद्वान्तमोक्षशास्त्राणि वेदान् स्वर्गादिषाध-
 कान् ।
 तदङ्गानि तिहासानि देया धर्माविरुद्धे ॥
 गारुडे बालवत्पथं भूततन्त्राणि भैरवम् ।

विद्या

शास्त्राणि पठनाद्विद्यात् मातरः फलदा
 वृणाम् ॥
 ज्योतिषं वेदशास्त्राणि कलाकार्यं स्वभाष्यतः ।
 दानादारोग्यमाप्नोति गन्धर्वं लभते पदम् ।
 विद्याभ्यो वर्त्तते लोको धर्माधर्मेषु वृद्धये ।
 तस्माद्विद्या सदा देया दृष्टादृष्टफलार्थिभिः ॥
 महीदानञ्च गोदानं हैमवस्तितला जलम् ।
 धान्यदीपादानञ्च महादानानि दानसु ॥
 इहात्र क्षीयते दानं दीपदानं नराधिप ।
 विद्या वृद्धिमवाप्नोति दीयमानापि नित्यशः ॥
 एकोक्षारेण भूदानं दत्तं भवति भूमिप ।
 नहि तद्विद्यते भूप देहपातादनन्तरम् ॥
 विद्यादानं न तद्वत् एकधा दशधा भवेत् ।
 शतधा कोटिधा गर्भेदिहामृतं च पारगः ॥
 राज्ञा तस्करदायादौर्जलवद्भिसरीरूपैः ।
 सर्वदानानि ह्रियन्ते विद्या केनापि ह्रियते ॥
 विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 विद्यादानेन दानानि नहि तुल्यानि बुद्धिमन् ॥
 विद्या एव परं मन्ये यत्तत् पदमनामयम् ।
 शृण्वन्मुपपद्यते भक्तिर्भक्त्या गुरुसुपासते ॥
 स च विद्यागमन् वक्ति विद्या पुष्ताश्रिता
 वृष ।
 विद्याविवेकबोधेन शुभाशुभविचारिणाम् ॥
 विद्यते सर्वकामाप्तिस्तस्माद्विद्या परा मता ॥
 विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 येन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारणम् ॥
 विद्याविचारतत्त्वज्ञा राज्ञः सर्वमार्गगामिनः ।
 सुकृतेऽपि हि भोगावि गच्छन्ति परमां
 गतिम् ॥
 अन्यथा अपि यां प्राप्य क्रीडन्ते महराक्षसैः ।
 सा विद्या केन मीयेत यस्यां कोऽन्यः समो-
 २पि न ॥
 ज्वरेण कुक्षरं हन्ति सर्वपेण तुरङ्गमम् ।
 मलिकापदमात्रस्य विषस्य विषमा गतिः ॥
 एवविधं विधिं वत्स विद्यामन्त्रप्रभावतः ।
 जीयन्ते भक्षितं पुंभिक्षस्तस्माद्विद्या परात्परा ॥
 नहि विद्या कुलं जातिरूपं पौरुषमात्रताम् ।
 व्रजते सर्वलोकानां पठिता उपकारिका ॥
 भूतेषु ह्येता विध्वस्ता दृष्टा वा मद्यपन्नगैः ।
 विद्या उत्थापयेत् वत्स अन्यजस्यापि क्षुत-
 स्थिता ।
 सर्वेषामेव वृद्धानां विद्यावृद्धे हि मान्यता ॥
 वयोवृद्धो हि भूद्राकां विशानां धनवान् यतः ।
 अश्वियाभ्यान्तु पीर्यन्त विप्राणां शास्त्रपारगः ॥
 वित्तं बन्धुर्वयश्चैव तपो विद्या यथोत्तरम् ।
 पूजनीयानि सर्वेषां विद्या तेषां गरीयसी ॥
 गुरुद्वयपया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।
 विद्यया लभ्यते विद्या चतुर्थी भोगलभ्यते ॥
 यः कृतज्ञाश्च सर्वो दद्यात् नैदमुल्लस्य काष्-
 ण्ठम् ।
 स यदग्यायतः पृच्छेन्न तस्योपदिद्येन दत्तम् ॥
 सर्वविधं महाभाग विद्यारूपं हि सर्वतमम् ।

विद्या

संक्षेपमात्रं च विद्यारामस्य दानफलं श्रद्धा ॥
 श्रीतार्किकस्य सन्धेः समे पत्रसंक्षेपे ॥
 विविधकं विपरीतं च चर्मणां सवटोक्तं ॥
 रक्तेन अथ कृष्णेन सूक्ष्मांशवर्णितेन च ॥
 दण्डवत्सुवन्नेन एवंविधस्तैः च ॥
 यस्तु द्वादशधाहर्षी सहितासुपलेखयेत् ॥
 ददाति चाभियुक्ताय स याति परमां गतिम् ॥
 पूर्वोत्तरपक्षे देये सर्ववाधाविवर्जिते ॥
 गोमयेन शुभेनैव कुर्यात्सकलकं बुधः ॥
 पतुर्हस्तप्रमाणेन शुभश्च पतुरक्षकम् ॥
 तस्य मध्ये लिखेत् पद्मं चितरक्तरत्नादिभिः ॥
 सर्वभूतकर्मैः पुण्यैर्भूयते सर्वतो दिशम् ॥
 वितानं दापयेत्सूक्ष्मं शुभचित्रविचित्रितम् ॥
 पार्श्वतः चितवस्त्रेण सम्यक् शोभां प्रकल्पयेत् ॥
 कन्दकेरुचन्द्रेण दर्पणे चामरेक्षया ॥
 घण्टाकिङ्किणिशब्दैश्च सर्वत्र उगकल्पयेत् ॥
 तस्य मध्ये न्यसेद्यत्नं नागदन्तमयं शुभम् ॥
 अथ, कश्चित्बहुन्तु पार्श्वतो हरिदन्तिभिः ॥
 शोभितं दण्डवन्नेन दंष्ट्रं सूत्रेण बुद्धिमान् ॥
 तस्योर्ध्वं विन्यसेद्देव्याः पुस्तकं लिखितं शुभम् ॥
 आलेख्यमपि तत्रैव पूजयेद्विधिना ततः ॥
 निरुदकेक्षया पुण्ये, कृमिकौटविवर्जितैः ॥
 चन्द्रेण सदा तत्र भक्षणा चारु घनयेत् ॥
 धूपश्च गुग्गुलुं देयं तुरङ्कागुरुमिश्रितम् ॥
 दोषमात्रं तथा चाग्ने नैवेद्यं विविधं पुनः ॥
 खाद्यं पेयान्वितं लेह्यं चोष्यञ्चापि निवेदयेत् ॥
 पूजयेद्विधिपार्श्वतः लोकपालान् यथाक्रमम् ॥
 कन्याः स्त्रियस्तु सपूज्या मातरः कल्पयेत् ताः ॥
 पुस्तकं देवदेवीश्च विप्राणां दक्षिणां तथा ॥
 स्त्र्यश्चैव दातव्या हृष पौर्वांश्च पूजयेत् ॥
 तथा संपूजयेदनुसंखेयकं धर्मभागकम् ॥
 कृन्दोलचण्डतत्त्वज्ञं सत्कविं मधुरस्वरम् ॥
 प्रणटं स्मरते ग्रन्थं श्रेष्ठं पुस्तकलेखकम् ॥
 नातिसन्ततविच्छिन्नेन स्रग्ध्रेन च कर्कशैः ॥
 नन्दिनागरकैर्लेखयेत्स्त्रियैश्च पुस्तकम् ॥
 प्रारम्भे पञ्चश्लोकानि पुनः शान्तिस्तु कारयेत् ॥
 राज्ञौ जागरणं कुर्यात् सर्वपापेषु प्रकल्पयेत् ॥
 नटचारणनयैश्च देव्याः कथनसम्भवेः ॥
 प्रत्युषे पूजयेत्लोकान्तः सर्वं विचर्ययेत् ॥
 एकान्ते सुमनस्केन विश्रब्धेन दिने दिने ॥
 निध्याक्य विधिनानेन स्वर्गं च शुभवासरे ॥
 ततः पूर्वोक्तविधिना पुनः पूर्णां प्रकल्पयेत् ॥
 तथा विद्याविमानस्तु सप्तपञ्चभूमिकम् ॥
 विचित्रवस्त्रशोभाटं शुभलक्षणलक्षितम् ॥
 कारयेत् सर्वतोभद्रं किङ्किणीवरकान्वितम् ॥
 दर्पणैर्हस्तैश्च घण्टाचामरमण्डितम् ॥
 नस्मिन्पुं सप्ततुष्टिपुं सुगन्धं चन्दनागुरुम् ॥
 तुरङ्कं गुग्गुलुं वस्त्रं शर्करामधुमिश्रितम् ॥
 पूर्ववत् पूजयेत् सर्वान् कन्यास्त्रीद्विजपौरवान् ॥
 तथा तं पुस्तकं दक्षे विन्यसेद्विधिपूजितम् ॥
 एवं कृत्वा तथा चित्वा मातरः प्रीयतां मम ॥
 यस्त्वेव शुल्कं तच्छास्त्रं पुस्तं पुरि विकल्पयेत् ॥

विद्या

तथा तपस्विनः पूज्याः सर्वशास्त्राद्यैर्पारगाः ॥
 शिववतधरा सुखा विष्णुधर्मपरायणाः ॥
 महता जनसंघेन रक्षयां वाद्यवाहिनैः ॥
 प्रधानैर्वापि तन्नेयं यस्य देवस्य आश्रयम् ॥
 सामान्यं शिवतीर्थेषु मातरौ भवन्ते च ॥
 तस्मिन् पूर्णां तथा कृत्वा देवदेवेन भूतिना ॥
 समर्पयेत् प्रणम्यैव मातरः प्रीयतां मम ॥
 सदाध्ययनयुक्ताय विद्यादानरताय च ॥
 विद्यासंयज्ञयुक्ताय सर्वशास्त्रज्ञतायमे ॥
 तेनैव वर्णते यस्तु तस्य तं विनिवेदयेत् ॥
 जगद्धिताय वै शान्तिं सन्ध्यायां वाचयेत्तथा ॥
 तेन तोयेन दातारं गृह्णुं समभिविचयेत् ॥
 परमेतु ततः शब्दसुचार्यं जगतस्तथा ॥
 एवं कृते महाकान्तिर्देवस्य नगरस्य च ॥
 अनेन विधिना यस्तु सर्ववाधाः श्रमन्ति च ॥
 अनेन विधिना यस्तु विद्यादानं प्रयच्छति ॥
 स भवेत् सर्वलोकानां दर्शनादघनाशनः ॥
 गृहोऽपि गच्छते स्थानं ब्रह्मविष्णुमस्मृतम् ॥
 सप्त पूर्वोपरान् वशानात्मनः सर्वं एव च ॥
 उद्धृत्य पापकलिकाद्विष्णुलोकं महीयते ॥
 यावत् तत्पञ्चसंख्यानमपराणि विधीयते ॥
 तावत् स विष्णुलोकं गच्छति विविधैः सुखैः ॥
 तदा चित्तिं समायातो देवा भक्तिरतो भवेत् ॥
 समस्तभोगसम्पन्ने विद्वान् सजायते कुले ॥
 विद्यादानप्रभावेन योगशास्त्रं दृष्टेयम् ॥
 आत्मविज्ञानरूपेण यः प्रयच्छति मानवः ॥
 अशास्त्रात् फलमाप्नोति सर्वं सर्वं न सशयः ॥
 स्त्रिया वानेन विधिना विद्यादानफलं लभेत् ॥
 भर्तुर्वांशुजया दर्शं विधवा वा तसुहृद्वत् ॥
 विद्यार्थिने सदा देयं वक्ष्यमभ्युपगच्छन् ॥
 कृत्रिका उदके दीपं यस्मात्तेन दिना गच्छि ॥
 लेखनीघटनं तीक्ष्णमधिपत्रं लेखनीम् ॥
 दत्त्वा तु लभते वस्तु विद्यादानमनुत्तमम् ॥
 पुस्तकास्तरणं दत्त्वा तत्तमायं सुशोभनम् ॥
 विद्यादानमवाप्नोति सूत्रवन्तु बुद्धिमान् ॥
 पत्रकामासनश्चैव दक्षानसमयापि वा ॥
 विद्याधारणशीलाय दत्तं भवति राज्यदम् ॥
 अज्जनं नेत्रपादानां दत्तं विद्यापरायणे ॥
 भूमिं गृहं चैव नृणां सगौरव्यफलप्रदम् ॥
 यस्य भूम्यां स्थितो निव्य विद्यादानं प्रवर्तते ॥
 तस्यापि भवते स्वर्गं तत्तमावासरविधि ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन विद्या देवा सदा नरे ॥
 इह कीर्तिमवाप्नोति गृहो याति परां गतिम् ॥
 इति देवीपुराणे विद्यादानमहाभाष्यफला-
 ध्यायः ॥ १७ ॥ अथ च ॥
 “दशवापीसमा कन्या भूमिदानं तत्तमम् ॥
 भूमिदानाद्दशगुणं विद्यादानं विशिष्यते ॥
 यथा सुराणां सर्वेषां रामश्च परमेश्वरः ॥
 तथैव सर्वदानानां विद्यादानं देहिनाम् ॥
 राजसूयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम् ॥
 तत् फलं लभते विप्रो विद्यादानेन पुण्यवान् ॥
 सर्वशस्यसमापूर्णां सर्वरक्षोपशोभिताम् ॥

विद्या

विप्राय देदपिदुषे मर्हो दत्त्वा शशियष्टि ॥
 यत्फलं लभते विप्रो विद्यादानेन तत् फलम् ॥
 कपिलानां सहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत् फलम् ॥
 तत् फलं समवाप्नोति पुस्तकस्य प्रदानतः ॥
 यावच्च पातकं तेन कृतं जन्मशतैरपि ॥
 तत् सर्वं नाशयन्त्यां विद्यादानेन भो विज ॥
 धर्मोपदेशं यः कुर्यात् शास्त्रं ज्ञात्वा तु वैद्यवि ॥
 कृत्वा धरित्रीं यो दद्यात् उभयोक्तसमं ॥
 फलम् ॥

विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥
 येन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारणम् ॥
 विद्या च श्रूयते लोके सर्वधर्मप्रदायिका ॥
 तस्माद्विद्या सदा देया पण्डितैर्धार्मिकैर्हि जैः ॥
 आत्मविद्याप्रदातारो ये भवन्ति सदा सुते ॥
 न पुनस्तेऽपि निरयं प्रविशन्ति सुनिश्चयम् ॥
 विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्मशास्त्रस्य च हिज ॥
 पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात् ॥
 शास्त्रदद्यात् जगत् सर्वं सुखं च शुभाशुभम् ॥
 तस्मात् शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कालिके ॥
 वेदविद्याश्च यो दद्यात् स्वर्गं कल्पत्रयं वसेत् ॥
 आत्मविद्याश्च यो दद्यात् तस्य संख्या न ॥
 विद्यते ॥

जीवि तुल्यप्रदानानि जीवि तुल्यफलानि च ॥
 शास्त्रं कामदुष्टा धेनुः पृथिवी चैव शान्तिनी ॥
 यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं विष्णुसुहृद्भ्यः मानवे ॥
 तदस्यैव लभते तत्प्रदानाद्विशेषतः ॥
 इह लोके बहून् भोगान् भुङ्क्ते, याति शिवा-
 लयम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ११७ अध्यायः ॥
 अथ विद्यारामदिनानि ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ॥
 “संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अग्रतुष्टिं जनाहने ॥
 यष्टीं प्रतिपदश्चैव वर्षेयित्वा तथाष्टमीम् ॥
 रिक्तां पञ्चदशीश्चैव सौरिभौमदिनं तथा ॥
 एवं सुनिश्चितं काले विद्यारामस्तु कारयेत् ॥
 पूजयित्वा हरिं जप्त्वा देवीं चापि सरस्वतीम् ॥
 खविद्यासूत्रकाराश्च स्वाश्च विद्यां विशेषतः ॥
 नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने ॥
 स्वाहेत्यनेन हरिं त्रिः पूजयेत् ॥
 भद्रकाक्षी नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ॥
 वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च ॥
 स्वाहेति ब्रह्मपुराणीयेन च त्रिः पूजयेत् ॥” ॥
 लिखनविधिमाह नन्दिपुराणम् ॥
 “शुभे नक्षत्रदिक्से शुभे घाते दिनयष्टि ॥
 लेखयेत् पूज्यं देवेशात् वदन्नक्षजनाहंनान् ॥
 पूर्वदिग्दक्षो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः ॥
 निरोधो हस्तबाहोश्च मर्होपचायधारण्यो ॥
 मत्स्यपुराणस्य ॥
 “श्रीर्षोपितान् सुसपूर्णां समश्रेणीगतान् ॥
 समान् ॥
 अक्षरान् विलिखेद्यस्तु लेखकः स पर-
 मतः ॥”

विद्या

नाधीयीतेषुगुह्यौ मयः ।

“रुधिरं च सते गात्रात् शस्त्रेण च परीक्षते ।”
रुधिरसर्वं विना शस्त्रेण क्षतमात्रेऽपि । दीपि-
कायाम् ।

“लघुचरशिवस्तलाधोमुखत्वदृष्टीणा-
शशियु च हरिनोधे शुक्रजीवाकवारः ।
उदितवति च जीवेऽकेन्द्रकोयेषु सौम्ये-
रपठनदिनवर्जं पाठयेत् पञ्चमेन्द्रे ।”

मदनपारिजाते ।

“विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमौ भृगुभास्करौ ।
भरणं शनिभौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः ॥
विद्यारम्भः, सुरगुरुवित्तज्ज्ञेयभौमार्थदायी
कर्तुं चाशुचिरमपि करोत्यशुमान् मध्यमोऽत्र ।
गौडाराशौ भवति जडता पञ्चता भूमिपुत्ते
छायास्त्रिणावपि च सुनयः, कौर्त्तयन्त्येवमाद्याः ॥
रवेर्गोर्भोगोर्लये तत्सुखेऽर्केऽपीन्द्रद्वितः ।
गुर्वर्केन्दुशुद्धौ च विद्यारम्भः प्रशस्यते ॥” ॥
दृष्टव्यम् ।

“प्रादुस्तुखो गुरुराचीनो वरुणाभिमुखं शिशुम् ।
अध्यापयेच्च प्रथमं द्विजाश्रीभिः प्रपूजितम् ॥”
कूर्मपुराणम् ।

“खाध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशु-
मानसाः ॥”

शिवधर्मे ।

“संस्कृतेः प्राप्ततेर्वाक्यैः शिष्यमगुरुपतः ।
देशभाषादुपायेषु बोधयेत् स गुरुः स्तुतः ॥”
आदिः गन्धकारणादिः । ॥ नन्दिपुराणम् ।
“प्रशस्तशब्दयोगे कुर्यात् यतिविरामणम् ॥”
विरामणं तद्दिनपाठसमाप्तिम् ॥ ॥

“समाप्ते वाचकाभीष्टं कुर्यादेव विचक्षणः ।
सुश्रुतं सुततं भूयादस्तु व्याख्या तु नित्यदा ।
लोकः प्रवर्ततां धर्मे राजा चास्तु सदा जयी ।
धर्मेवान् धनसम्पन्नो गुरुश्चास्तु निरामयः ॥ ॥
इति प्रोष्य यथायात गन्तव्यं विभावितैः ।
शिष्ये, परस्परं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ॥
कपावस्तुप्रसङ्गेन नानाव्याख्यानसम्भवेः ।
शुक्तिभिश्च स्मरेद्व्याख्यां चिद्वैद्यापि स्वयंकृतैः ।
एव दिने दिने व्याख्यां श्रद्धयातिशयतो नरः ॥”
विष्णुपुराणम् ।

“पुनरेव्यापिता ये च ते पतन्ति स्वभोजने ॥”
स्तुत उवाच ।

“प्रागलभ्यहीनस्य नरस्य विद्या
शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।
न तन्निमुत्पादयते शरीरे
अन्यस्य दारा इव दर्शनीया ॥” ॥
लिङ्गपुराणम् ।

“यो गुरुं पूजयेत्तत्तत्तस्य विद्या प्रसीदति ।
तत्रासादेन यसात् स प्राप्नुते सर्वसम्पदः ॥”
दुर्गाष्टाः ।

“अध्यायां गच्छन्ते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति
य ।

यस्यारि तस्य नश्यन्ति चायुर्विद्या यशो वलम् ॥”

विद्या

अधीतस्यार्थेने दानमावश्यकं तथा च श्रुतिः ।
योऽधीत्यार्थेभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स काव्यं हा-
स्यात् श्रेयसो हारमाह्वययात् इति ॥ ॥

तद्दानं अध्यापनेन व्याख्या 'वित्तस्वार्थेण
च सम्भवतीत्यतो धीमद्भिर्निवन्धः क्रियते ॥ ॥
तथा च विष्णुपुराणम् ।

“प्राणिनामुपकाराय यदेवेह परत्र च ।
कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान् भजेत् ॥”
दृष्टव्यम् ।

“अज्ञानमिरोपेतान् सन्देहपटलान्वितान् ।
निरामयान् यः कुरुते शास्त्राङ्गनशलाकया ॥
इह कीर्तिं राजपूजां लभते सङ्गतिश्च सः ।

वाग्लोषिके तु समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः ॥
घात्राक्षराणि दृष्टानि पञ्चाक्षरान्यतः पुरा ।
उपदेशानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्तुतौ ॥”
एवञ्च । एकलयेनानुपदेशापि द्रोणाचार्यो गुरुः
कृतः अतो गन्धकर्तुः सुतरां गुरुत्वम् । यथा,
महाभारते ।

“अरण्यमनुसंप्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम् ।
तस्मिन्नाचार्यवृत्तिश्च परमामास्थितस्तदा ।
इच्छन् योगमातस्य परं निश्चयमागतः ॥” ॥
शुद्धलिखितौ ।

“न वेदमनधीतानां विद्यामधीयीतान्यत्र वेदाङ्ग-
स्तुतिभ्यः ॥” ॥ अङ्गानि च ।

“शिक्षा कस्यो व्याकरणं हन्तो ज्योतिषमेव च ।
निरुक्तश्चेति चाङ्गानि वेदानां गदितानि षट् ॥”
स्तुतिस्तु धर्मसहितेत्यमरः ॥ ॥ शिष्यस्य
गुरुषु श्रद्धित्वमाह लघुहारीतः ।

“एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।
पृथिव्यां नास्ति तद्गुणं यद्वत्त्वा सोऽदृष्टो भवेत् ॥”
नन्दिपुराणम् ।

“यच्च श्रुतान्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वै दृढम् ।
अन्यस्य जनयेत् कीर्तिं गुरोः स ब्रह्महा भवेत् ॥
विसरेच्च तथा मौढ्यादयोऽपि शास्त्रमनुत्तमम् ।
स याति नरकं घोरमन्त्रय भीमदर्शनम् ॥” ॥

अथएव दृष्ट्यादीनामपि पुनरध्ययनमाह
व्यापस्तम्भः । यथा विद्याया न विरोधतः पुनरा-
चार्यसुपेयं साधयेदिति ॥ ॥ विष्णुः । यच्च
विद्यामासाद्य तथा जीवेत् न च सा तस्य पर-
लोकफलप्रदा भवति यच्च विद्याया परेषां यशो
हन्तीति ॥ ॥ देवस्य ।

“इदं दत्तमधीतं यद्दिनश्रवणमुकीर्तनात् ।
शास्त्रानुशीलनाभ्याश्च भयतेजो विभिद्यते ॥
तस्मादात्मकत्वं पुण्यं दद्यात् न परिकीर्तयेत् ॥”

अनुकीर्तनं कथनम् । शास्त्रा प्रशंसा । अनु-
शीलनं धनययेन पश्चात्तापः । भयतेजः, फल-
जनकशक्तिहीनम् । दृष्ट्या दद्यादप्रयोजनं
विना ॥ ॥ वैष्णवादिभिरपि विष्णुपुराणम् ।

“उपाध्यायस्य यो वृत्तिः दद्याध्यापयति
द्विजान् ।

किम् दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थमिच्छता ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विद्यादा

विद्याचरणः, } (विद्याया वित्तः । विद्या+“तेन-
विद्यापुष्टु, } वित्तसुषुप्तपुष्टुपौ ।” ५।२।२६।
इति चणम् चणुम् च ।) विद्याया ख्यातः । इति
व्याकरणम् ॥

विद्यादलः, पुं, भूर्जद्वयः । इति शब्दमाला ॥
विद्यादाता, [ऋ] त्रि, (विद्यां ददातीति । दा+
दृप् ।) विद्यादानकर्ता । यथा,—

“अन्नदाता भयनाता पत्नीतातस्तथैव च ।
विद्यादाता जन्मदाता पश्येते पितरो नृणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
अपि च ।

“न च विद्यासमी दन्तुर्नास्ति कश्चित् गुरोः
परः ।
विद्यादातुः पुत्रदारी तत्त्वमौ नात्र संशयः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
विद्यादानं, स्त्री, (विद्याया दानम् ।) अध्यापनम् ।
पुस्तकदानम् । यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।
“विद्यादानं प्रवक्ष्यामि यायातयात्तवाधुना ।
तथा देयं फलं यच्च तच्छृणुष्व नृपोत्तम ॥

पुण्येऽह्नि शुभनक्षत्रे मण्डपं शुभवेदिकम् ।
चतुरस्रं वितानं वा कृत्वा तत्रोपलेपयेत् ॥
गोमयेनोपलिप्ते तु पुष्पप्राकरशोभिते ।

तत्र न्यस्यासनं दिवं दिव्यगन्धादिवासितम् ॥
संस्थाप्य पुस्तकं तत्र धर्मेशास्त्रस्य धीमता ।
ब्राह्मणान् वेदसंपूर्णान् हन्दीलक्षणापारगान् ॥
लेखयित्वा तु यत्नेन तत्समर्चं शुभाचरैः ।

चन्द्रसूर्योपरागे वा सक्रान्तयनवासरे ॥
पुण्येऽह्नि तत् सुसंपूज्यं वस्त्राजङ्कारभूषणैः ।
हृतधेन्वा युत रत्नैर्दद्यात् गुणवते ततः ॥

शास्त्रसङ्गावविदुषे वाचकेऽतिप्रियवदे ।
तच्छास्त्रं श्रद्धया नित्यं जनानां नाशयन्त्यय ।
दातुस्तस्माद्वत्त्वेन फलं तच्छृणु भूपते ॥

यत् पुण्यं सर्वतीर्थानां विधिवद्व्यजतां तथा ।
तत् पुण्यं समवाप्नोति विधिवच्छास्त्रदः पुमान् ॥
कपितानां सहस्रेण सन्ध्यादत्तेन यत् फलम् ।
तद्वाजन् सकलं धर्मे धर्मेशास्त्रप्रदायकः ॥

पुराणं भारतं वापि रामायणमथापि वा ।
दत्त्वा यत् फलमाप्नोति न तत् सर्वैर्महात्मकैः ॥
देवानामालये नित्यं धर्मेशास्त्राणि यः पुमान् ।
अध्यापयति धर्मेात्मा तस्य दानफलं श्रद्धया ॥

धनभूमिद्विराग्यानां दानेन यदवाप्यते ।
फलं तत् सकलं राजन् नित्यं कारापकस्य च ॥
योऽधीते धर्मेशास्त्राणि देवानां पुरतोऽनिशम् ।
द्विजो वीरपुंसरघापांनामेवमेवार्हति ध्रुवम् ॥

प्रातरुत्थाय यो वेदं वेदाङ्गं शास्त्रमेव वा ।
पृथिवीदानतुल्यं स्यात् फलं तस्य नृपोत्तमः ॥
दानैर्योऽपि विभर्त्तमानोऽप्युत्तमैस्तनुपरः ।
द्विगुणं पृथिवीदानान् पश्यं तस्य भवेद्भूम् । ॥

यो भूतं पटमानानां करोत्युद्दिनं दृष्ट्वा ।
स यच्च फलमादत्ते दानाच्छास्त्रमभोजने ।
विवेको जीवितं दीर्घं धर्मकामार्थसम्पदः ।

विद्याध

सर्वं तेन भवेत्तु शास्त्राणां पोषणे लते ॥
वाजपेयसहस्रस्य सन्धिगिरस्य यत् फलम् ।
तत् फलं समवाप्नोति विद्यादानात्तु संशयः ॥
तस्माद्देवालये नित्यं धर्मशास्त्रस्य वा श्रुतेः ।
पठनं कारयेन्नाजन् यदीच्छेद्धर्ममात्मनः ॥
गोभूहिरण्यवासांश्च शयनाभ्यासनानि च ।
प्रत्यहं तेन दत्तानि भवन्ति वृषसत्तमः ॥
धर्मो धर्मं न जानाति लोकोऽयं विद्यया विना ।
तस्मात् सदैव धर्मात्मन् विद्यादानरतो भव ॥”

इति बह्विपुराणे विद्यादाननामाध्यायः ॥
विद्यादेवी, स्त्री, (विद्याया देवी) जिनयोऽश-
देश्वात्मगतदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ सर-
स्वती च ॥

विद्याधनं, स्त्री, विद्यया अर्जितधनम् । यथा ।
विद्याधनमाह कात्यायनः ।

“उपन्यस्ते तु यत्तत्तं विद्याया यत्पूर्वकम् ।
विद्याधनन्तु तद्विद्यात् विभागे न निधोजयेत् ॥
शिष्यादार्त्तित्यतः प्रभ्रातृ सन्धिप्रभ्रानिर्णयात् ।
स्वज्ञानप्रसन्नादाहास्य प्राध्ययनानु यत् ॥
विद्याधनन्तु तत् प्राहुर्विभागे न प्रयोजयेत् ।
शिष्येण्यपि हि धर्मोऽयं मूलाद्यन्नाधिक
भवेत् ॥

परं निरस्य यत्तत्तं विद्याया द्यूतपूर्वकम् ।
विद्याधनन्तु तद्विद्यात् न विभाष्य दृष्ट्यातिः ॥”
यदि भवान् भद्रमुपन्यस्यति तदा भवत एव
मयेतद्देयमिति पणितं यत्रोपन्यास निस्तीर्ण-
लभते तत्र विभाष्यम् । शिष्यादध्यापितात्
व्यातिष्यतः यजमानादध्यापयतां तत्तं धनं न
प्रतिग्रहणं वेतनरूपत्वात्तस्य । तथा यत्कि-
ञ्चिद्विद्याप्रभे निस्तीर्णोऽपणितं यदि कश्चित्
परितोषाद्दाति । तथा यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थे
अस्माकं संशयमपनयति तस्मै धनमिदं ददा-
मीत्युपस्थितस्य संशयमपनय यत्तत्तम् । तथा
वादिनोऽन्वाहसन्दिहे न्यायकरणार्थमागतयोः
सन्धिनिरूपणे यत्तत्तं वृद्धादिकम् । तथा
शास्त्रादिप्रकृतज्ञानं सम्भाष्य यत् प्रतिग्रहा-
दिना तत्तम् । तथा शास्त्रज्ञानविवादे अन्य-
त्रापि यत्र कुत्रचिद्विद्योऽन्यज्ञानविवादे निर्णय-
यत्तत्तम् । तथैकस्मिन् देये बहुनामुपपन्ने येन
प्रकृष्टात् यत्तत्तम् । तथा शिष्यादिविद्यया
चित्रकरमुवर्णकारादिभिर्यत्तत्तम् । तथा द्यूत-
नापि परं निर्णय यत्तत्तं तत् सर्वमविभाष्य-
मितरे । तस्माद्यथा कयाचित् विद्याया तत्त-
मर्जकस्यैव तत्र इतरेषामिति । प्रदर्शनार्थन्तु
कात्यायनेन विस्तारितमिति दायभागः ॥
नारदः ।

“कुटुम्ब विभ्यादध्यापुर्वो विद्यामधिगच्छतः ।
भागं विद्याधनान्नकात् स जनेताश्रुतीऽपि
सर्व ॥”

विभ्यादित्येकवचननिर्देशात् नहवः । यदि
विद्यामभ्यस्यतो भातुः कुटुम्बपर्यो भाता
स्वधनययशरीरायासाभ्यां सवर्धयति तदा

३८२

विद्याध

तद्विद्याधर्जितधने तस्याधिकारः । अश्रुतो मरुतः ।
कल्पतरुमिताक्षरादीपकलिकासु कात्यायनः ।

“परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्ताभ्यस्तु या ।
तथा तत्तं धनं यत्तु विद्यातत्तं तदुच्यते ॥”
अन्यतः पितृमातृकृत्यविरिक्तात् । अथ
विशेषयति स एव ।
“नाविद्यानाम् वेदेन देयं विद्याधनं कश्चित् ।
समविद्याधिकानाम् देयं वेदेन तद्वन्म ॥”
तत्रोचरितविद्यापदसुभाष्यां सम्प्रथते । तेन
समविद्याधिकविद्यानां भागो न तु न्यूनविद्या-
विद्ययोः । वेदेन विद्यया । पुनर्विशेषयति ।
“कृते विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा ।
शौर्ष्यप्राप्तम् यद्विदितं विभाष्य तदृष्ट्याति ॥”
कृते सुकृते पितृमातृपितृव्यादिभ्यः पितृत एव
वा शिष्यतविद्यानां भ्रातृणां यद्विद्याशौर्ष्यप्राप्त-
धनं तद्विभक्तोऽयमिति कल्पतरुनाकरौ ।
इति दायतत्त्वम् ॥

विद्याधरः, पु, देव्योनिविशेषः । इत्यमरः ॥ विद्या
मन्त्रादिकं धरति पञ्चादित्वादः । पुण्यदन्तादिः
कामरूपी खेचरः । इति भरतः ॥ (यथा,
रघुः । २ । ६० ।

“तस्मिन् चये पालयितुः प्रजाना-
मुत्पद्यतः सिद्धिनिपातमुग्रम् ।
अवाङ्मुखस्योपरि पुण्यदृष्टिः
पपात विद्याधरश्चतुक्ता ॥”)

तस्योत्पत्त्यादियथा,—
“नेकैर्यजमानैर्वापि धैर्यैक्यमचरोगये ।
विद्याधरत्वादिताम्योन्महागन्धर्वनायकाः ॥
उन्मादिताः पुनस्तैर्विक्रान्ता युद्धदुर्मदाः ।
विद्याधरेभ्यस्तु खेचराः कामचारिणः ॥
हिरण्यरोमा कपिलः सुलोमा माधवक्षया ।
इन्द्रकेतुश्च पिङ्गाङ्गो नादस्यैव महाबलः ॥
गण इत्येवमादिस्तु हे चान्ये वै सुलोचने ।
शिवा च सुमनाश्चैव ताभ्यामपि च विष्णवाः ॥
पुनश्चोत्पाद्यामास विद्या सौमनस गणम् ।
एतैर्वाप्तो ह्ययं लोको विद्याधरगणैश्चिभिः ॥
एभ्योऽनेकानि जातानि ह्यवराण्मरचारिणाम् ।
लोकेऽस्मिन् गणशक्तानि मन्त्रविद्याविचारि-
णाम् ॥

विद्याधरास्तयान्येऽपि विद्याधरसमन्विताः ॥”
इति बह्विपुराणे काश्यपीयवर्णः ॥ ३ ॥
योऽष्टशरतिवन्मात्मगतचरमन्त्रः । तस्य लक्षणं
यथा, इतिभस्मश्रुम् ।

“नायां कव्युगं हृत्वा करार्थां ताडयेत्
पुनः ।
कामयेन्निर्मरं कामी बन्धो विद्याधरो मतः ॥”
विद्यावान्, [तु] त्रि, (विद्यास्थस्येति । विद्या +
मत्तुप् । मत्तु वः ।) विद्याविशिष्टः । विद्या-
शब्दात् वतुप्रत्ययेन विष्णवः ॥ (यथा, प्रबोध-
चन्द्रोदये । २ । २१ ।

“विद्यावन्त्यपि कौर्मिमन्त्र्यपि सदाचारावदा-
तान्यपि ।

विद्युत्ता

ग्रोहः पौरुषभूयस्यापि कुलानुवर्तुमीश
चयात् ॥”)

विद्युत्विष्ट, पु, (विद्युदिव चक्षुला जिह्वा यस्य ।)
राक्षसविशेषः । यथा,—
“अमिकेतुश्च दुर्हर्षो रक्षिकेतुश्च वीर्यवान् ।
विद्युत्प्लिङ्गो द्विजिह्वश्च खर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥”
इति रामायणे उत्तरकाण्डे ६० सर्गः ॥
(स्त्री, कुमारानुचरमाह्वयविशेषः । यथा,
महाभारते । ६ । ४६ । ८ ।
“मेघसूना भोगवती सुभूष कनकावती ।
अजाताश्री वीर्यवती विद्युत्प्लिङ्गा च भारतः ॥”)
विद्युत्प्लिङ्गा, स्त्री, (विद्युत इव ज्वाला यस्याः ।)
कलिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (विद्युतो
ज्वाला ।) तद्विभ्रमा च ॥

विद्युत्, स्त्री, (विशेषेण द्योतते इति तच्छ्रीला
वा । वि + द्युत + भाजभासेति । ३ । २ । ३००)
इति कृष्णः । सन्धा । इति मेदिनी । तै, १५५ ॥
विद्योतते या । तत्पर्यायः । श्रम्या २ शतवृक्षाद्
ह्लादिनी ४ ऐरावती ५ क्षयप्रभा ६ तद्विष्ट ७
सौदामिनी ८ चक्षुला ९ चपला १० । इत्य-
मरः ॥ वीपा ११ सौदामिनी १२ चिल-
मोलिका १३ सङ्खः १४ अक्षिरप्रभा १५
सौदामिनी १६ अक्षिरा १७ मेघप्रभा १८
अशनिः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ चटुला २०
अक्षिररोचिः २१ राधा २२ नीलाङ्गना २३ ।
इति जटाधरः ॥ वा चतुर्विधा । यथा,—
“अरिहनेमिपत्नीनामप्यङ्गानीह योऽष्ट ॥
बहुपुत्रस्य विद्युत्तस्यो विद्युतः स्मृताः ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अष्टे १५ अध्यायः ॥
चतस्रो विद्युतस्तु ।

“वाताय कपिला विद्युदातपाय हि लोहिता ।
प्रीता वर्षाय विम्रेया दुर्मिन्नायाचिता भवेत् ॥”
इति ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धाः । इति तट्टीका ॥
विद्युत्, त्रि, (विगता द्रव्यं कान्तित्वेन ।)
नियमः । इति मेदिनी । तै, १५५ ॥ (विशिष्टा
द्रव्यं दोर्मयस्येति विग्रहे । विशेषेण दौहि-
शाली । यथा, ऋग्वेदे । १ । २६ । १२ ।
“हस्काराद्भिद्रवस्यसो जाता अवनुनः ॥”
“हस्कारात् दौहिशकारात् विद्युतो विशेषेण
दीप्यमानात् ॥” इति तट्टीकायाः ।)

विद्युत्केश, पु, (विद्युत इव दौहिशालिनः केशा
यस्य ।) राक्षसविशेषः । यथा,—
“स काशभगिनीं कान्या भयां नाम महा-
भयाम् ।

उदावहदमेयात्मा स्वमेव महामतिः ॥
स तस्यां जनयामास जैतो राक्षसपुङ्गवः ।
पुत्रं पुत्रवतीं श्रेष्ठो विद्युत्केशमिति श्रुतम् ॥”
इति रामायणे उत्तरकाण्डे ४ सर्गः ॥

विद्युत्प्रमिय, स्त्री, (विद्युतः प्रियम् । तदाकर्षक-
त्वात् ।) काश्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विद्युत्स्वान्, [तु] त्रि, (विद्युतः सन्धिसमिति ।
विद्युत् + मत्तुप् ।) विद्युद्विशिष्टः । विद्यु-

विद्रधिः

चन्द्रात् वतुप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, मेघ-
दूते । ६६ ।

“विद्रुग्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रपार्पं सचिन्ताः
सङ्गीताय प्रहृतसुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ॥”

पुं, पञ्चतविशेषः । यथा, हरिवंशे । २२८ । ६१ ।

“विद्रुग्वान् पञ्चतः श्रीमानायतः श्रुतयोज-
नम् ।

विद्रुगां यत्र सम्पाता निपात्यन्ते नगोत्तमे ॥”

विद्रुग्वाना, स्त्री, अष्टाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।

यथा । “मो मो गो गो विद्रुग्वाना ।”

“वासो वल्ली विद्रुग्वाना वर्धयेन्नी शाक्रभापः ।

यस्मिन्नास्तां तापोच्छित्तो गोमध्यस्थः लघ्वा-
भ्योः ॥”

इति छन्दोमञ्जरौ ॥

अपि च ।

“सर्वे वर्णा दीर्घा यस्या विश्रामः स्याद्देवदे ।

विद्रुग्वन्तैर्वीणावाणि । याख्याता सा विद्रु-
ग्वाना ॥”

इति श्रुतबोधः ॥

विद्रुग्वानो, [न] पुं, राक्षसविशेषः । यथा ।

विद्रुग्वानो नाम कश्चिद्राक्षसो माहेन्द्रः तस्मै
रुद्रेण सौवर्ण्यं विमानं दत्तं ततोऽर्केण पृष्ठतो
भ्रमन् विमानदीपरा राशिं विजोपितवान्
ततोऽर्केण निजतेजसा द्रावयित्वा तद्विमानं
यातितं तच्छ्रुत्वा कुपिते रुद्रे भयादकं, पराज-
वत् ततो रुदस्य क्रूरया दृष्टा दन्द्यमानः
पतन् वाराणस्यां पतितो लोकार्कनाम्ना
विख्यातः । इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ७ अध्याय-
टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ अपि च ।

“धर्मस्य पुत्रो बलवान् सुवेद्य इति विष्णुतः ।

स विद्रुग्वानिना चाहं अयुध्यत महाकपिः ॥”

इति रामायणे युद्धकाण्डे ४३ सर्गे ॥

विद्रं, स्त्री, छिद्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विद्रधिः, पुं, रोगविशेषः । तत्पर्यायः । विदरगम्भ-
रुद्वन्धिः ३ रुद्रघ्नः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तत्र विद्रधेः संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणं
माह ।

“लघुप्रसङ्गमात्रेणासि प्रदुष्याद्विषमाश्रिता ।

दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युश्रिता भ्रूम् ॥

महामूलं रुजावन्तं हृतं वाप्ययवायतम् ।

स विद्रधिरिति ख्यातो विशेयः षड्विधश्च सः ॥”

अस्त्रिषमाश्रिता दोषा इति वक्ष्यमाणादत्रण-

शोषादिद्रधेर्भेदायम् । यतो ब्रणशोषे दोषा-

नामस्त्रिषमाश्रयनियमो नास्ति । घोरं ब्रण-

शोषाहारणम् । आयतं दीर्घम् ॥ ३ ॥ षड-

विधस्य विष्टयोति ।

“एषगदोषैः समस्त्रिषं क्षतेनाप्यष्टजा तथा ।

वक्ष्यामि हि तेषां लक्षणं संप्रचक्षते ॥” ॥

तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।

“ज्वरोऽरुचो वा विषमो भ्रूभ्रमत्वर्थवेदनः ।

विषोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्नातसम्भवः ॥”

विषमो भ्रूश्च भ्रमः चक्षुः महान् । विषो-

विद्रधिः

त्थानप्रपाकः । चित्रौ नानाविधौ उद्गमप्रपाकौ
यस्य सः ॥ ३ ॥ पौनिकमाह ।

“पक्षोऽनुस्वरसङ्काशः श्लाघो वा खरदाहवान् ।

क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ॥”

श्लेष्मिकमाह ।

“शरावसदृशः पाण्डुः शीतस्निग्धोऽल्पवेदनः ।

चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः श्लेष्मसम्भवः ।

तदुपौत्तचित्ताशेषामासावाः क्रमशो मताः ॥”

साम्प्रिपातिकमाह ।

“नानावर्णरुजः साधो घाटाजो विषमो महान् ।

विषमं पच्यते वापि विद्रधिः साम्प्रिपातिकः ॥”

नाना अनेकविधाः । वर्णाः लण्यरक्तपाण्डुरूपाः ।

रुजः तोदराहकक्षादिरूपाः । साधाः तदु-

द्ग्रीतचित्ता यस्य । घाटानः घाटा लकाटिका-

श्लाघा इति घाटानः । अत्युच्छ्रिताय इत्यर्थः ।

विषमः निम्नोन्नतः । विषमं पच्यते चापि

चिराच्चिरगम्भीरोत्थानोर्द्धाभेदेन विषमं यथा

स्यात्तथा पच्यते ॥ ३ ॥ अभिघातजस्यागन्तोः

संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

“तेस्तेभ्योऽवैरभिहिते क्षते वाप्यकारिणः ।

क्षतोष्ठा वायुविहृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् ॥

खरक्षणा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ।

आगन्तुविद्रधिर्येष पित्तविद्रधिलक्षणः ॥”

तेस्तेभ्योः काष्ठलोष्टपाषाणादिभिर्हते यथा

रक्तसाधो न भवति तथाभिहिते क्षते क्षते वा ।

अथवा खरुग्मूलादिभिः क्षते यथा रक्तसाधो

भवति तथा क्षते क्षते क्षतोष्ठा अत्र क्षतशब्देन

क्षतमात्रमुच्यते । तेनाभिहितक्षतयोरप्युष्णवायु-

विहृतः । अभिहितः अभिघातात् क्षते रक्त-

क्षयान् कुपितेन वायुना प्रवृत्तः ईरयेत् कोप-

येत् ॥ ३ ॥ रक्तणमाह ।

“लघ्वास्फोटोदतः श्यावस्त्रीरदाह्रजाखरः ।

पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥” ॥

अभिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेषं बोधयितुमाभ्य-

न्तरान् विद्रधीनाह ।

“आभ्यन्तरानतस्तूर्ध्वं विद्रधीन् परिचक्षते ।

गुल्मसाधुविषमामुष्णशकाभ्रमोजनान् ॥

अतिषण्णययायामवेगाघातविदाहिभिः ।

एषक् सम्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपि-

यम् ॥

वल्लीकवत् ससुमहमनः कुर्वन्ति विद्रधम् ।

गुदे वल्लिसुखे नाभ्यां कुक्षौ वक्ष्ययोक्तया ॥

पुच्छयोः श्लेष्मि यल्लति हृदि वा खोत्रि वाप्यय ।

येषां चिह्नानि जानीयात् बाह्यविद्रधिलक्षणेः ।

सम्भूय वा मिलित्वा वा ससुमहं तदुन्नतम् ॥” ॥

स्थानविशेषेण रूपविशेषमाह ।

“गुदे वातनिरोधस्तु वक्तुं कष्टात्पञ्चजता ।

नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मारुतकोपनम् ॥

कटीपृष्ठयङ्गस्त्रीमो वक्ष्योत्ये च विद्रधौ ।

पुच्छयोः पार्श्वकोचः श्लेष्मः आसनिरोधनम् ॥

सर्वाङ्गप्रणवस्त्रीमो हृदि कासश्च जायते ।

नाभौ वल्लति हिक्का च खोत्रि पेपीयते पयः ॥”

विद्रधिः

सावमार्गमाह ।

“नामेरुपरिजाः पक्का यान्मूर्धमिनरे तथः ।

अधः सुतेषु जीवेत् सुतेषुर्ध्वं न जीवति ॥”

नामेरुपरिजा पुष्पादिजाताः । यानि स्रवन्ति

ऊर्ध्वं सुखात् । इतरे वक्ष्यादिजाः । अधः

गुदात् । नाभिजस्तूभाभ्यां मार्गाभ्याम् । तथा

च हारीतः ।

“ऊर्ध्वं प्रभिन्नेषु सुखान्नराणां

प्रवर्ततेऽष्टकृच्छितो हि पूयः ।

अधः प्रभिन्नेषु तु पायुमार्गाद्-

द्वाभ्यां प्रवर्तित्विह नाभिषे ॥” ॥

साध्यत्वादिकमाह ।

“अधः सुतेषु जीवेत् सुतेषुर्ध्वं न जीवति ।

क्षमाभिवक्तिपर्याये तेषु भिन्नेषु बाह्यतः ।

जीवेत् कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन ॥”

क्षमाभिवक्तिपर्याये श्रीहस्तीमादिजातेषु ।

बाह्यतः शस्त्रवेद्ययापारेण भिन्नेषु पुरुष-

कदाचित् जीवेत् । इतरेषु क्षमाभिवक्तिषे ॥

तथा भिन्नेषु न जीवेत् । हृदादीनां मर्मत्वात् ।

अतएव भोजः ।

“असाधो मर्मजो ज्ञेयः पक्षोऽपक्वश्च विद्रधिः ।

सन्निपातोत्थितोऽप्येव पक्व एव हि वल्लिजः ॥

क्षमा नामेरघोजश्च साध्या मर्मसमीपतः ।

अपक्वश्चैव पक्वश्च साधो नोपरि नाभितः ॥

आधानं बहुनिष्पन्दं हृदि हिक्काटधान्तम् ।

रुजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥” ॥

बाह्यविद्रधीनां साध्यासाध्यत्वमाह ।

“साध्या विद्रधयः पञ्च विवर्ज्याः साम्प्रिपातिकः ।

आमं पक्वं विद्रधत्वं तेषां शोथवदादिषु ॥”

शोथवत् वक्ष्यमाणत्रयशोथवत् ॥ ३ ॥

अथ विद्रधेऽधिक्रिया ।

“जलोकापातनं शक्तं सर्वस्मिन्नपि विद्रधौ ।

हृदुर्विरेको लघ्वन्नं खेदः पित्तोत्तरं विना ॥

अपक्वविद्रधौ युष्मादुद्रणशोथवदौघघम् ।

वातप्रमूलकक्केर्वा वसाते लघुतान्विते ॥

सुखोष्णो वल्लो लेपः प्रयोष्यो वातविद्रधौ ।

यवगोधूमसङ्गेऽपि पित्तेराप्येन लेपयेत् ॥

विषीयते क्षयेनैव ह्यपि पक्वस्तु विद्रधिः ।

पैत्तिकं विद्रधिं वैद्यः प्रदिश्यात् सर्पिषा युतेः ।

पयस्योशीरमधुकचन्द्रेण दुग्धपेषितैः ॥

पयस्यानेकाथैलात् अत्र चौरकाकोली गुणा-

धिक्यात् । तस्या अलामे अन्धगन्वा भाष्या ।

“पञ्चवल्कलकल्केन घृतमिश्रये लेपयेत् ।

पिवेद्वा त्रिफलाकाय विहृत्कल्काचसंयुतम् ॥

हृत्काधिकतालोहकीटैर्गोश्लक्षता सद्यः ।

मूत्रैः सुखोष्णैर्लेपनं खेदेनैव श्लेष्मविद्रधम् ॥

दशमूलकीकायेण सङ्गेहेन घृतेन च ।

शोथं ब्रणं वा कोष्णं समूलं परिषेचयेत् ॥

पित्तविद्रधिवत् सर्वाः क्रिया निरवशेषतः ।

विद्रधौ कुशलं कुर्यात् रक्ताङ्गस्तु निमित्तयोः ॥

रक्तचन्दनमङ्गिष्ठाविशामधुकगैरिकैः ।

चौरेण विद्रधौ वेपो रक्ताङ्गस्तु निमित्तके ॥

विद्वमः

क्षणाजानी विशाला च धामार्गफलं तथा ।
पीत स्तेते निहन्त्याशु विद्वधीन् कोष्ठसम्भवान् ॥”
धामार्गफल कोषातकौफलम् ।
“श्वेतवर्णभुषो मूल मूलं वरुणकस्य च ।
जलेन कथित पीतमन्तर्विद्वधित् परम् ॥
गायत्रीचिप्लानिमकटुका मधुक समम् ।
विद्वत्पटोलमूलाभ्यां चत्वारोऽशा. एथक्
एथक् ॥
मस्तरात्रिस्तुवान् दद्यात् शय काथो वृताप्नयेत् ।
विद्वधिगुल्मवीर्यपदाहमोहज्वरापहः ।
द्वामूर्च्छाच्छिद्वद्गोगपिताद्वक्कुष्ठकामलाः ॥”
वाग्भटात् ।
“शिशुमूलं जले धौतं पिष्टं वस्त्रेण मालयेत् ।
तद्वच मधुना पीत्वा हन्त्यन्तर्विद्वधिरः ॥
शोभाञ्जनकनियुं हो हिहृषैन्वचस्युतः ।
हन्त्यन्तर्विद्वधिरः जन्तोः प्रातः प्रातर्निधेवितः ॥”
निर्युहः कायः । इति विद्वधधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥
विद्वधिनान्, पु, (विद्वधं रोगविशेषं नाशय-
तीति । नश + णिच् + क्युः ।) शोभाञ्जन-
वृक्षः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
विद्वधः, पु, (विद्वधमिति । वि + ड + “अहो-
रप ।” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) पलायनम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते । ७ । १०६ । ३८ ।
“ते, शरैस्त्व सैन्यस्य विद्वधः सुमहानभूतः ॥”)
बुद्धि । इति मेदिनी । वे, ५१ । निन्दा । इति
शब्दरत्नावली । चरणम् । इति केचित् ॥
(विनाशः । यथा, दृष्टत्स हतायाम् । ३७ । ११ ।
“भौमे कुमारवलपति-
सैन्यानां विद्वधोऽभिप्रक्षयभयम् ॥”)
विद्वधः, पुं, विद्वधः । विपूर्वहृधातोर्वचप्रत्ययेन
निय्यत्तः ॥
विद्वधितं, वि, (वि + ड + णिच् + क्तः ।) पला-
यितम् । यथा,—
“विद्वधिते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिराभ्ययात् ॥”
इति श्रीभागवते बाणयुद्धम् ॥
विद्वतः, वि, (वि + ड + क्तः ।) प्राप्तदवीभाव-
वृतादिः । तत्पर्यायः । विलीनः २ इतः ३ ।
इत्यमरः ॥ पलायितश्च ॥ (यथा, रघुः । ११ । ४४ ।
“विद्वतक्रतुस्तमानुसारिण
येन बाणमस्त्रजत् वृषध्वजः ॥”
पीडितः । यथा मनुः । ७ । १ ।
“अराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वतो विद्वते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमस्त्रजत् प्रभुः ॥”)
विद्वमः, पुं, (विशिष्टो दमः । यद्वा, विशिष्टो
द्वृष्टोऽस्त्वस्येति । “बुद्ध्या म. ।” ५ । २ ।
१०८ । इति मः ।) प्रवालः । (यथा, ऋतु-
संहारे । ६ । १७ ।
“आम्रजलो विद्वमरागताम्नाः
सपत्नव पुष्यस्य दधानाः ।
कुर्वन्त्यशोका हृदय सप्रोक्त
निरौक्ष्यमाणा नवयौवनानाम् ॥”)

विद्वेष

रजद्वेषः । इति मेदिनी । मे, ५१ । (यथा,
रघुः । ११ । १३ ।
“तवाधरसाहसं विद्वेषे
पर्यस्तमेतत् सहस्रोन्मिवेगात् ।
कूर्वाङ्कुरप्रोतसुख कथञ्चित्
क्षेप्रादपक्रामति शङ्कयुयम् ॥”)
विद्वमजता, स्त्री, (विद्वम इव जता ।) नलीनाम-
गन्धद्रवम् । इत्यमरः ॥
विद्वमजतिका, स्त्री, (विद्वमजता । स्वार्थे कन् ।
टापि अत इत्यम् ।) नलिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विद्वत्कल्पः, वि, (विद्वत् + कल्पः ।) ईषदूनो
विद्वान् । इति सुगन्धोद्ययाकरः ॥
विद्वत्तमः, वि, (विद्वत् + तमः ।) अयमेवामति-
शयेन विद्वान् । इति व्याकरणम् ॥
विद्वत्तरः, वि, (विद्वत् + तरः ।) अयमनयोरति-
शयेन विद्वान् । इति व्याकरणम् ॥
विद्वेशीयः, वि, (ईषदूनो विद्वान् । विद्वत् +
देशीयः ।) विद्वत्कल्पः । इति व्याकरणम् ॥
विद्वेश्यः, वि, (ईषदूनो विद्वान् । विद्वत् +
देश्यः ।) विद्वत्कल्पः । इति सुगन्धोद्ययाकर-
णम् ॥
विद्वान्, [सु] वि, (वितीति । विट् + शल । “विदे-
शतुर्वसुः ।” ७ । १ । ३६ । इति शतुर्वसुरादेशः ।)
आलवित् । प्राशः । पण्डितः । इति मेदिनी ।
(यथा, मनुः । १ । ६७ ।
“ब्राह्मणेभ्यः तु विद्वानो विद्वन्सु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिस्तु कर्तारः कर्तुस्तु मन्त्रवेदिनः ॥”)
विद्विषः, पुं, (विशेषेण हेतौति । वि + द्विष् +
इगुपधेति क् ।) शत्रुः । विद्वेषके, वि ।
विपूर्वकद्विषधातोः कप्रत्ययेन निय्यत्तः ॥
विद्वेषः, पुं, (वि + द्विष् + क्तः ।) शत्रुता । तत्-
पर्यायः । वैरम् २ विरोधः ३ । इत्यमरः ॥
अनुश्रयः ४ द्वेषः ५ असुख्यः ६ वैरत्वम् ७ ।
इति जटाधरः ॥ द्वेषणम् ८ । इति शब्दरत्ना-
वली । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६०२ ।
“सुभग स्वभवनभिषौ भवता संमदौ पीडिता
सुतशुः ।
या पीडयेव जीवति दधती वेद्येषु विद्वेषम् ॥”)
विद्वेषकः, वि, विद्वेषा । द्वेषकर्ता । विरोधकः ।
वैरी । विद्वेषीति विपूर्वद्विषधातोर्णक(खुल)
प्रत्ययेन निय्यत्तः ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
७३ । १४ ।
“न मित्रधुर्यने कृतिकः कृतघ्नः
शठोऽनुश्रुवेभ्यो विद्वेषकश्च ॥”)
विद्वेषणं, स्त्री, विद्वेषः । विपूर्वद्विषधातोर्नट्
(लुट्)प्रत्ययेन निय्यत्तम् ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १६५ । ३ ।
“विद्वेषण परमं जीवलोके
कुर्यान्न पार्थिव याप्यमानः ।
तत्त्वां पृच्छामि कथयन्तु राजन्
दद्याद्भवान् ददितश्च मेऽयम् ॥”)

विद्वेषी

अभिचारकर्मविशेषः । तस्य विहितदिनादि
यथा,—
“सूर्योदय समारम्भ चटिकादशकं क्रमात् ।
ऋतवः स्युर्वसन्ताद्या अहोरात्रं दिने दिने ॥
वसन्तग्रीष्मवर्षाश्च शरद्वेग्नशैशिराः ।
हेमन्तः श्रान्तिके प्रोक्तो वसन्तो वश्यकर्मणि ॥
शिशिरः क्षन्तने ज्ञेयो विद्वेषे ग्रीष्म ईरितः ।
पौर्णमासी मन्दभाशुयुक्ता विद्वेषकर्मणि ॥
वश्य पूर्वेऽङ्घ्रि मध्याह्ने विद्वेषोऽष्टाटनं तथा ।
श्रान्तिपुष्टौ दिनस्यान्ते सन्ध्याकाले च मारणम् ॥
कुण्यां च क्षभन कार्यं हय्यं चट्टिकोदये ।
ज्ञेयोऽष्टाटनिक कर्म कुलीरे वा तुलोदये ॥”
भूतोदयनियममाह ।
“जल श्रान्तिविधौ शस्तं वश्यं वद्विद्वदीरितः ।
क्षन्तने एधिवी श्रान्ता विद्वेषे योम कीर्ति-
तम् ॥”
दिननियममाह ।
“याम्ये रक्षवि विद्वेषं श्रान्ति वारुणवायवे ॥”
नक्षत्रनियममाह ।
“विद्वेषोऽष्टाटन वद्विवायुयोगे च कारयेत् ॥”
अथ विद्वेषण वक्ष्ये मियो विद्वेषण रिपोः ।
करणीय महेशानि । यदुक्त मालिनीमते ।
अन्योन्यशुद्धसरम्भरुधितौ समरे युतौ ।
तदीयनखरोड्डीनघूलिमादाय चाधकः ॥
घूलिना तेन विद्वेषसाङ्गनादभिजायते ॥
परस्परं रिपोर्नैर मित्रेण सह निश्चितम् ।
महिषान्धपुरीषाभ्यां गोमूत्रेण समालिखेत् ॥
यस्य नाम तयोः शीघ्रं विद्वेषण परस्परम् ।
रक्तेन महिषान्धेन शशानवचकं लिखेत् ॥
यस्य नाम भवेत्तस्य काकपक्षेण लेखितम् ।
वेष्टयेत् द्विजपाङ्कजके शैरेकनरेक्षत ॥
गर्ते आमशरावन्तु पिङ्कजानमम्यत ॥
घटकोणचक्रमध्ये तु रिपोर्नामसमन्वितम् ॥
मन्तराज प्रवक्ष्यामि महाभैरवसंज्ञकम् ।
७० नमो महाभैरवाय रुद्ररूपाय अशान-
वाधिने अतुकासकयोर्विद्वेष कुब कुब सुब
सुब हुं हुं फट् ।
इत्यन्तः लिखेत्तत्र विद्वेषो जायते ध्रुवम् ॥”
इति घटकर्मदीपिका ॥
(विशेषेण हेतौति । वि + द्विष् + क्युः । विद्वेष-
के, वि । यथा, हरिवंशे । २८ । ३० ।
“नास्ति-वादायैशास्त्र हि धर्मविद्वेषण परम् ॥”
तथा च महाभारते । ११ । १२६ । २ ।
“ब्राह्मणानां परीवादी मम विद्वेषणं महत् ।
ब्राह्मणेः पूजितेर्निष्ठं पूजितोऽहं न संशयः ॥”)
विद्वेष(वि)णी, स्त्री, स्त्रीविशेषः । यथा,—
“विद्वेषणी तु या कथा भट्टकट्टिकुटिजायना ।
तस्या ह्यौ तनयावास्तामयकारप्रकाशकौ ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहवशीर्षाणिः ॥
विद्वेषी, [न] वि, (विशेषेण हेतौति । वि + द्विष्
+ णिनि ।) यद्वा, विद्वेषशब्दादस्यार्थे इत्प्रत्य-
येन निय्यत्तः । विद्वेषविशेषः । वैरी । (यथा,

विधवा

महाभारते । १३ । १४५ । ५८ ।
 “अपरे खल्वविज्ञाना धर्मविद्विषयो नराः ।
 ब्राह्मणान् वेदविद्वदो नेच्छन्ति परिसर्पितुम् ॥”
 विध, प्र विधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) विधिविधानम् । प्र, विधति
 वेधा जगत् । अनेकार्थत्वात् द्विकरणेऽप्ययम् ।
 विधितच्छ्रितौ विद्वे । इत्यमरः ॥ कर्णवेधः ।
 इति दुर्गादायः ॥
 विधः, पुं, (विधते क्रियते इति । विध+घर्णधे-
 कः ।) विमानम् । हस्त्यम् । प्रकारः । वेध-
 नम् । ऋद्धिः । इति भरतधृतभसाजयौ ॥
 विधवनं, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्वघृष्टातोभावे अगट्
 (छुट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 विधवा, स्त्री, (विगतो धवो भर्ता यस्याः ।) स्त-
 भर्तृका । तत्पर्यायः । विधवा २ । इत्यमरः ॥
 जालिका इ रक्षा इ यतिनी ५ यतिः ६ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे १०।४०।२।
 “को वा श्रुत्वा विधवे देवरं
 मयं न योषा कुरुते सधस्य आ ॥”)
 तस्याः कर्तव्याकर्तव्यानि यथा । विष्णुः ।
 “नृतेभर्तारि ब्रह्मचर्यं तद्वनारोहणं वा इति ।”
 ब्रह्मचर्यं मेधुनवर्जनं ताम्बूनादिवर्जनम् ।
 यथा, प्रचेताः ।
 “नाम्बूनाभ्यञ्जनं चैव कांश्यपात्रे च भोजनम् ।
 यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥”
 अभ्यञ्जनं आर्यवेदोक्तं पारिभाषिकम् । स्मृतिः ।
 “एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन ।
 पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥
 गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्यस्तथा पुनः ।
 तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः ॥”
 एतत्तु तर्पणं पुत्रपौत्रादभाव इति मदनपारि-
 जातः ॥
 “वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमश्चरेत् ।
 ज्ञान दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामगच्छं सतुः ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 अपि च ।
 “ब्राह्मणी पतिहीना या भवेन्निष्कामिनी धदा ।
 एकमक्ता दिनाम्ने वा दद्यात्प्रातरुता सदा ॥
 न घृते दिव्यवस्त्रस्य गन्धद्रव्यं सुतेजकम् ।
 सनश्च चन्दनश्चैव शङ्खचिन्द्रेभूषणम् ॥
 गङ्गा मज्जिगवस्था स्यान्निधं नारायणं सरेत् ।
 नारायणस्य सेवां कुरुते नित्यमेव च ॥
 नमामोच्चारणं श्रमन्तु कुरुतेऽनन्यभक्तितः ।
 पुस्तकस्य पुरयं सदा पश्यति धर्मतः ॥
 मिष्टान्नं न च सुस्ते सा न कुप्याद्विभवं व्रजम् ।
 एकादश्यां न भोक्तव्यं लण्णलम्बादिभिरने ॥
 श्रीरामस्य नवम्याश्च शिवरात्रौ पवित्रया ।
 अघोरायाश्च प्रेतायां चन्द्रसूर्योपरागयोः ॥
 अष्टमं परिजाप्यं भुज्यते परमेव च ।
 ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 सप्तादिनाश्च गोमांसं सुरातुष्यं श्रुतौ श्रुतम् ॥
 रक्तशार्कं मसूरश्च जमीरं पद्ममेव च ।

विधवा

अलापुर्वर्त्तकाकारा वर्जनीया च तैरपि ॥
 पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ।
 यान् चारोहणं कृत्वा विधवा नरकं व्रजेत् ॥
 न कुर्यान् केशसंस्कारं गान्धर्वसंस्कारमेव च ।
 केशयेणीजटारूपं तत्तुल्यं तीर्थकं विना ॥
 तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत न हि पश्यति दर्पणम् ।
 सुखं परपुत्रस्य यात्रा नृणं महोत्सवम् ॥
 नर्तकं गायनश्चैव सुवेशं पुरुषं शुभम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे च् चत्वार्यः ॥
 (विधवायास्तु पत्यन्तर-गृहणं निषिद्धं न
 तद्विवाहशब्दवाच्यम् । तत्तु विशेषतो विधा-
 रेण अन्धविस्तृतिर्भवेदतस्तस्मिन् । केवलं कति-
 पयानि वचनान्युद्धृत्य दर्शयामि तानि
 सुधीर्भिन्विचारणीयानीति ॥ तत्र याज्ञवल्क्यः ।
 “अविभूतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियसुहृदेत् ।
 अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥”
 अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरा-
 परिहृतीताम् ॥ आसः । २ । ३ ।
 “सर्वार्थमसमानार्थममाहपितृगोत्रजाम् ।
 अनन्यपूर्विकां लब्धौ शुभलक्षणसंयुताम् ॥”
 गोतमः । ४ । १ ।
 “गृहस्थाः सद्यो भार्यां विन्देतामन्यपूर्वि-
 काम् ॥”
 वशिष्ठः । ८ । १ ।
 “गृहस्थो विनोतक्रोधद्वेषो गुरुणाशुभात् ।
 ज्ञात्वा असमानार्थो असृष्टमैधुना भार्यां
 विन्देत् ॥” हारीतः । ४ । १ ।
 “असमानार्थगोत्रां हि कन्यां सभ्रातृकां शुभाम् ।
 सर्वव्यवसम्पन्नां सुहृतासुहृद्वरः ॥”
 पारस्करगृह्यसूत्रम् ।
 “अपिमुपधाय कुमार्याः पार्थिवं गृहीयात्
 त्रिषु विधूतदादियुः ॥”
 कन्याशब्दार्थः कथ्यते । “कन्या कुमारी” इत्य-
 मरः । “कन्यापदस्यादत्तस्त्रीमात्रवचनेन ।”
 इत्यादि दायभागटीकायां आचार्यचूडा-
 मणिः । “कन्यापदस्यापरिणीतामात्रवचनात् ।”
 इति रघुनन्दनः ॥ “अनूपात्वेन कन्यापदस्य
 सपत्नीकन्या बोधकतया असुखत्वप्रसक्तेः तदपे-
 खैव कन्यापदस्य शक्तेः ।” इति श्रीलक्ष्मणवर्मा-
 लङ्कारः । पूर्वोक्तेर्वचने । कुमारीत्यामेव परि-
 चये विवाहशब्दवाच्यत्वं नतूटानाम् ॥
 मनुः । ५ । १५१—१५२ ।
 “यस्मै दद्यात् पिता त्रेतां भाता वासुदेवपितुः ।
 तं शुश्रूषेत् जीपन्नं संश्रितश्च न चङ्कयेत् ॥
 मङ्गलार्थं सख्ययनं यज्ञस्नानां प्रजापतेः ।
 प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं साम्यकारणम् ॥”
 तत्रैव । १६०—१६१ ।
 “नृते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं श्रवन्निषा ।
 सगं गच्छेत्पुत्रापि यथा वे ब्रह्मचारिणः ।
 अपल्लोमात् या तु स्त्री भर्तारमतिवर्त्तते ।
 सेहनिन्दामवाप्नोति पतितोकाश्च हीयते ॥
 नाम्नीयमा प्रजास्तीह न चाप्यस्य परियदे ।

विधवा

न द्वितीयस्य साध्वीनां कश्चिद्वर्त्तोपदिश्यते ॥
 पतिं हित्वापल्लवः स्वसुतुल्यं या निषेवते ।
 निन्द्यैव सा भवेत्लोकं परपूर्वेति चोच्यते ॥”
 लघुहारीतः ।
 “स्वगोत्राद् भस्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।
 पतिगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥”
 मनुः । ६ । ४७ ।
 “सद्यो नृते निपतति सक्तकन्या प्रदीयते ।
 सद्यो हृद्दानीति त्रीण्येतानि सतां सक्तम् ॥”
 तत्रैव । ५६—५७ ।
 “देवराज्ञा सपिण्डाश्चास्त्रिया सन्धकुनियुक्तया ।
 प्रेषिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये ॥
 विधवायां नियुक्तस्तु हताक्तो वाग्यतो निशि ।
 एकसुतुपादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ।
 द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ॥
 अनिर्हृतं नियोगार्थं पश्यतो धर्मतस्तयोः ॥
 विधवायां नियोगार्थं निर्हृते तु यथाविधि ।
 गुरुवच्च सुधावच्च वर्त्तयतां परस्परम् ॥
 नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तयताम् कामतः ।
 तावभौ पतितौ स्यातां सुधाग-गुरुतत्पगौ ॥
 नान्यस्मिन् विधवा नारी नियुक्त्या द्विजा-
 तिभिः ।
 अन्यस्मिन् हि नियुज्जाना धर्मं हन्युः सना-
 तनम् ॥
 गोदादिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्तयते कश्चित् ।
 न विवाहविधासुक्तं विधवावेदनं कश्चित् ॥”
 “न च विवाहविधायकशास्त्रे अन्येन पुरुषेण
 सह पुनर्निवाह उक्तः ॥” इति कुल्लूकः ।
 तत्रैव । ६८—७० ।
 “ततः प्रभृति यो मोघात् प्रसीतपतिर्का स्त्रियम् ।
 नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥
 यस्या स्त्रियेत कन्याया वाचा सख्ये कृते पतिः ।
 तामनेन विधानेन निषो विन्देत् देवरः ॥
 यथाविधमिगम्येनां शुक्रवस्त्रां शुचिप्रताम् ।
 मिथोभजेदाप्रसवात् सक्तं सक्ततावतौ ॥”
 “आगर्भयष्ट्यात् सद्यो गमनोपदेशाच्च यस्मै
 वाग्दत्ता सख्येवापत्यं भवति ।” इति कुल्लूक-
 भट्टः । तत्रैव । ७१ ।
 “न हत्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षयः ।
 दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुत्रवातुतम् ॥”
 तत्रैव । ७६ ।
 “उत्कर्त्तं पतितं स्त्रीवमवीजं पापरोहिणम् ।
 न त्यागोऽस्ति दिपत्याश्च न च दायपयर्त्तनम् ॥”
 तत्रैव । ८० ।
 “कन्यायां दत्तशुक्रायां स्त्रियते यदिगृह्यदः ।
 देवराय प्रदातव्या यदि कन्यासुमन्यते ॥”
 व्याख्यायनसूत्रसूत्रम् । ४ । २ । २१ ।
 तासुत्यापयेत् देवरः पतिस्थानीयः अन्येषां
 परदासः । उदीर्येनामंभि जीवलीकम् ॥
 अप पत्नीसुत्यापयेत् कः देवरः पतिस्थानीयः
 स पतिस्थानीय इत्युच्यते । अनेन ज्ञायते
 पतिवर्त्तक कर्म सुधयनादि पदसम्भवे देवरः

विधवा

कर्म्यात् । अन्तेवासी शिष्यः स वा यो बहुकालं
दास्य कृत्वा दृढोभूत् स वा ॥ ८॥ पराशरः ।

८। २५—२६ ।

“अष्टभाता यदा तिष्ठते आधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शस्त्रस्य वचनं यथा ॥

नष्टे नृते प्रव्रजिते स्त्रीवे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापतुस्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥”

पराशरः । १०। २५—२६ ।

“वन्द्यादेव या भुक्ता कृत्वा वहावलाद्-

भयात् ।

कृत्वा सान्त्वनं कृच्छ्रं शुध्यन् पराशरो-

ऽब्रवीत् ॥

सकृत्कृता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः ।

प्राजापत्येन शुद्धेत नृतुप्रसवणेन तु ॥

पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरा पिबेत् ।

पतिवार्द्धं शरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

गायत्रीं जपमानस्तु कृच्छ्रं सान्त्वनं चरेत् ।

गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥

एकरात्रोपवासञ्च कृच्छ्रं सान्त्वनं स्मृतम् ।

जारेण जनयेद्गर्भं गते व्यक्ते नृते पतौ ॥

तां त्वेदपरे रात्रे पतितां प्रापकारिणीम् ।

ब्राह्मणी तु यदागच्छेत् परपुत्रा समन्विता ॥

सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्या गमनं पुनः ।

कामास्त्रीवाद् यदा गच्छेत् त्वक्का वन्धुं सुतान्

पतिम् ॥

सा तु नष्टा परे लोके मातुर्वेष्ट विधेयतः ।

दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

दशाहं न त्वेज्जारी त्वेज्जस्तृता तथा ।

भर्ता चैव चरेत्कृच्छ्रं कृच्छ्राहं चैव बान्धवाः ॥

तेषां भुक्ता च पीत्वा च अहोरात्रेण शुध्यति ।

ब्राह्मणी तु यदागच्छेत् परपुत्रा विवर्जिता ॥

गत्वा पुत्रां श्रुतं याति त्वेज्युक्तान् गोविण्ण ।

पुत्रो यदि यश्च गच्छेत् तद्दशहं यश्च भवेत् ॥

पिष्टमाष्टदशं यस्य जारस्यैव तु तद्दशहम् ।

उत्तिष्ठ्य तद्दशहं पश्चात् पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥”

दृष्टमारदीयम् । उद्वाहत्तत्त्वे ।

“समुद्रयात्रास्त्रोकारः कमलकुविधारणम् ।

दिनानामसवर्णान् कन्यासूपयमस्तथा ॥

देवरेण सुतोत्पत्तिर्नैधुपर्के पशोर्नृधः ।

मांसदानं तथा आहं वानप्रस्थान्नमस्तथा ॥

दत्तायाश्चैव कन्यायां पुनर्दानं वरस्य च ।

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्चमेधका ॥

महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम् ।

इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥”

हेमाद्रिपराशरभाष्ययोरादिपुराणम् ।

“दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारय्य कमलको ।

देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या प्रदीयते ॥

कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ।

आततायिद्विजाग्र्याणां धर्म्मशुद्धे निहिषनम् ॥

वानप्रस्थान्नमस्यापि प्रवेशो विधिर्देशितः ।

दत्तायाध्यायसाधेयमघसङ्कोचनस्तथा ॥

प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्रार्थां मरणात्मिकम् ।

३८६

विधवा

संशर्गदीयः पापेषु मनुष्यैर्न पशोर्नृधः ॥

दत्तौरसेतरेषां पुत्रत्वेन परित्यजः ।

शूद्रेण दासगोपालकुलमित्राहृष्टीरिणाम् ॥

भोज्यान्नता यश्चस्य तीर्थंसेवातिदूरतः ।

ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पञ्चतादिक्रियापि च ॥

भृग्विभरणश्चैव दृष्टादिभरणं तथा ।

एतानि लोकोपुत्राद्यं कथेरादौ महात्मभिः ॥

निवर्तितानि कर्म्मणि अवस्थापूर्वकं युधेः ।

समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्वेत् ॥”

याज्ञवल्क्यः । १। ६५ ।

“सकृत् प्रदीयते कन्या हरंतां चौरदण्डभाक् ।

दत्तामपि हरेत् कन्यां शेषांश्चौर आब्रजेत् ॥”

गोतमः ।

“प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंशुक्ताय न दद्यात् ॥”

वशिष्ठः ।

“कुलश्रीलविहीनस्य वक्त्रादिपतितस्य च ।

अपकारिविधर्म्मस्य रोगिणां वेशधारिणाम् ।

दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्राणां तथैव च ॥”

वशिष्ठः उदाहृतत्वे ।

“अद्विज्यां प्रदत्तायां चित्तेतोर्द्धं वरो यदि ।

न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा ॥”

उदाहृतत्वे । यमः ।

“नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिष्यते ।

पाण्यिहयसस्कारात् पतितं सप्तमे पदे ॥”

उद्वाहृतत्वे कात्यायनः ।

“अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूपायान् तत्र वै ।

वरागमञ्च सर्वेषां दत्त पूर्ववरो हरेत् ॥”

नान्योत्पन्ना प्रजास्त्रीश्च न चाप्यन्यपरित्यजे ।

न द्वितीयञ्च सास्त्रीनां कृत्स्नार्तोपदिश्यते ॥

यमिचाराणु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्दितम् ।

शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरीणैश्च पीयते ॥”

नारदसंहिता ।

“अज्ञातदोषोपाया निर्दोषा नान्धमाश्रिता ।

वन्धुभिः सा नियोक्तया निम्नैश्च स्वयमाश्रयेत् ॥

नष्टे नृते प्रव्रजिते स्त्रीवे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापतुस्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

अष्टौ वर्षाण्यपेक्षेत ब्राह्मणी प्रोषितं पतिम् ।

अप्रसूता च या नारी परतोऽन्य समाश्रयेत् ॥

चत्रिया वट् समाच्छिद्येत् अप्रसूता समा

श्रयम् ।

वैश्या प्रसूता चत्वारि वै वर्षे इतरा वसेत् ॥

न शूद्रायाः स्त्वः कालः यद्यप्योषितयोवि-

ताम् ।

जीवति श्रयमात्रे तु स्यादेव द्विगुणो विधिः ।

अतोऽन्यगमने स्त्रीणां एव दोषो न विद्यते ॥”

अश्वेदे । १०। ४०। २ ।

“को वां श्रयत्रा विधेव देवरम् ॥”

“तत्र दृष्टान्तं दर्शयति श्रयत्रा श्रयने विधेव

यथा नृतभर्म्भुका नारी देवरं भर्म्भुभातर अभि-

सूखीकरोति ॥” “तथाच यास्वः कृत्स्नार्ता

भवयः क दिवा आभिप्राप्तिं कुरुयः क वसय

को वां श्रयने विधेव देवरं देवरः कक्षाद्वितीयो

विधाता

वर उच्यते । विधवा विधातृका भवति विधव-

नाज्ञा विधावनादेति चमैश्चिरा अपिवा धव

इति मनुष्यनाम तद्वियोगाद्विधा देवरो

दीयनिकर्म्मणा मर्यां मनुष्यो मरणाधर्म्मा योवा

यौतेराकुरुते सङ्ख्याने इति ॥” इति तद्वाक्ये

सायकः ॥

एतेन पूर्वोक्तस्वितप्रमाणपर्यालोचनेन एतत्

प्रतीयते यत् विधवाया विवाहो नास्ति किन्तु

देवरादिना नियोगोऽस्ति । योऽपि कलौ जैन-

णादिपुत्रवत् नाम्नेव । नष्टेनृते इत्यादि वचने

अन्यवचनेरेकवाक्यतया पतिशब्दस्य पालका-

र्थत्वं वाग्दानपर्यर्थत्वं वा दत्तामपि हरेत्कन्या-

मित्रादिवचने दत्ताशब्दस्य वाग्दत्तापरार्थत्वञ्च

एतच्च सर्वं सुधीभिर्भाष्यमिति ॥)

विधा, स्त्री, (विधानमिति । वि + धा + क्तिप् ।)

विधिः । प्रकारः । इत्यमरः ॥ बंधा, तैत्ति-

रीयोपनिषदि । ३। १०। १ ।

“तस्मात् यया कथा च विधया ब्रह्मं प्राप्नु-

यात् ॥”

अद्विः । गजानम् । वेतनम् । इति मेदिनी-

शब्दरत्नावली । कर्म । इति हेमचन्द्रः ।

वेधनम् । इति विकारकोशः । (आपः । यथा,

वाजसनेयसंहितायाम् । १४। ७ ।

“सज्जतुभिः सज्जर्विधाभिः सज्जर्वतुभिः ।”

“विधाभिर्मां त्वं सज्जर्व विदधति कृत्स्नं जग-

दिति विधा आपकाभिः । आपो वै विधा

अद्विज्यां सर्वं विदधतिमिति श्रुतेः । अप एव

ससर्गादौ इति स्मृतेः ॥” इति तद्वाक्ये मही-

धरः ।

विधा, [स्] पुं, ब्रह्मा । इत्युवादिर्कोशः ।

विधाता, [ज] पुं, (विदधातीति । वि + धा +

टप् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । (विष्णुः । यथा,

महाभारते । १३। १४६। ६४ ।

“अविधाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्ष्म ॥”

“विशेषेण शेषदिग्गजभू भूधरात् समक्षभूतानि

च दधातीति विधाता ॥” इति तत्र शाङ्कर-

भाष्यम् ॥ ८॥ महेन्द्रः । यथा, महाभारते ।

१३। १७। १०४ ।

“उपकुञ्च विधाता च मान्धाताभूतभावनाः ॥”

कामदेवः । इति मेदिनी । ते, १६ । मरिचा ।

इति राजनिर्घण्टः । भृगुसुनिपुणः । तस्य

भार्या मेरुकन्या नियतिः । तस्य पुत्रः प्रायः ।

तस्य सुतः वेदशिराः कविश्च । इति नीमात्र-

वतमत्तम् ॥ ८॥ विधातुर्विचित्रा प्रतिवर्षा,—

कस उवाच ।

“दृष्टेन पर्वतं हन्तुं शक्नो धाता च द्रवतः ।

कीटेन सिंहशार्ङ्गं सशकेन मर्जं तथा ॥

शिशुना च महावीरं महानां सुदृजनुभिः ।

भूयिष्ठेन च मान्धारं मरुकेन भुजङ्गमम् ॥

एव जम्बेन जनकं मथ्येयैव च भक्षकम् ।

वह्निना च जलं नष्टं वह्निं मुखद्वयेन च ॥

पीताः सप्त सप्तशतं द्विजेनेकेन जङ्गना ।

विधावा

धातुर्गतिर्विचित्रा च दुर्ज्ञेया सुवनत्रये ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः ॥
अपि च ।

भलन्दन उवाच ।

“सम्बन्धो हि विधिवशो न मे साध्यो ब्रजाधिप ।
प्रजापतियोगकर्त्ता जन्मदाताहमेव च ॥
का कस्य पत्नी कन्या वा वरः को वा ससाधनः ॥
कर्मानुरूपफलदः सर्वेषां कारणं विधिः ।
भवितव्यं कृतं कर्म तदमोघं श्रुतौ श्रुतम् ॥
अन्यथा निष्फल सर्वमनीशस्योद्यमो यथा ।
वृषभानुप्रिया धात्रा लिखिता चेत् सुता मम ॥
पुरा भूतेव को वाहं केनान्येन निवार्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अः ॥ ३३
अन्यथा ।

“त्यागे दोषः कास्तुकीनां प्रापभाक् पापभाक्
यच्छौ ।

ब्रह्मा जगद्धिधातापि न विरक्तः कलत्रवान् ।
त्यागे दोषस्तत् कदाचिन्नास्माकं त्यक्तयोषि-
ताम् ॥” ३४

अपरश्च ।

“स्नानदुःखेन दुःखार्तो यो यं श्रपति निश्चितम् ।
तं श्राप खण्डितुं शक्नो न विधाता जगन्-
प्रभुः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २० अः ॥ ३३
असौ जगतां यतिर्यथा,—

“द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ जगतां
पती ।
द्वौ शास्त्रारौ त्रिलोकेऽस्मिन् धर्माधर्मां प्रकी-
र्तितौ ॥”

इति बह्विपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
(त्रि, मेधावो । इति निघण्टुः । ३ । १५ ॥
विहितकर्मानुष्ठाता । यथा, मनुः । १ । ११३ ॥
“विधाता प्राचिन्त वक्ता मेची ब्राह्मण उच्यते ।
तस्मै नाङ्गुलं ब्रूयात् न शुक्लां गिरमीरयेत् ॥”
सृष्टा । सर्वसमर्थः । यथा, रघुः । १ । ७० ।
“तथा ह्येन विधातर्मा कथं पश्यन्न दूयसे ।
वित्तं खयमिव स्नेहादन्धमाश्रमपादपम् ॥”
जनयिता । दाता । यथा, कुमारः । १ । ५७ ।

“स्वयं विधाता तपसः फलानां
केनापि कामेन तपश्चकार ॥”
विधातृभूः, पुं, (विधातुर्ब्रह्मणो भूतत्पत्तिर्यस्य ।)
नारदमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विधात्रायुः, [सु] पुं, (विधातुरायुष्मोर्वित-
कालपरिमार्ण यस्मात् । सूर्यक्रियां विना वत्स-
रादिज्ञानासम्भवादेवास्य तथात्वम् ।) सूर्यः ।
यथा,—

“वैश्वानरो विधात्रायुर्दिव्यवस्त्रो दिवाकरः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्त्री, ब्रह्मणो वयः । तद्वयथा । चतुर्दश-
मन्वन्तरे ब्रह्मणः एकं दिनं भवति । तस्मिन्व-
सानेनैकः कल्पस्त्रिंशत्कल्पे ब्रह्मण एको
मासो भवति । एतादृशे द्वादशमासे ब्रह्म-
णः ॥

३८७

विधायी

संवत्सरो भवति । एवं वर्षशतं ब्रह्मण आयुः ।
तत्र पञ्चाशत् वर्षा यतीताः । एकपञ्चाशदा-
रम्भोऽधुना श्वेतवाराहकल्पः । अत्र मन्वन्त-
राणि यतीतानि षट् अधुना वैवस्वतमन्वन्तरं
वर्तते । इति श्रीभागवतमतम् ॥

विधात्री, स्त्री, (वि + धा + णिप् । ङीप् ।) पिप्पली ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ विधानकर्त्री । यथा,—
“गतास्तृणां बाहुप्रकरकृतकाशीपरिलस-
मितस्मां दिवस्त्रां त्रिभुवनविधात्रीं त्रिगयनाम् ।
प्रशान्तस्ये तस्यै श्रवद्धिदं महाकालसुरत-
प्रयुक्तां त्वां ध्यायन् जननि जडचेता अपि
कविः ॥”

इति तन्त्रसारे कर्पूराख्यसौत्रम् ॥

विधानं, स्त्री, (वि + धा + ल्युट् ।) विधिः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । १८१ ।

“यदातु यानमातिष्ठेत् परराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
तद्दानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥”)

करणम् । इति नानार्थविधिप्रशङ्कोकायां
भरतः ॥ (यथा, रघुः । ७ । १४ ।

“परस्वरेण सृष्टृण्यशोभं
न चेद्वदं इन्द्रमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः

पद्यः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥”)

करिकवणः । इति हारावली । १६१ ॥ (वेदादि-
ग्राह्यम् । यथा, मनुः । १ । ११ ।

“त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः ।
अचिन्तव्यस्याप्रमेयस्य काव्यतत्त्वार्थवित् प्रभो ॥”
नाटकाङ्गविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ ।
३४६ ।

“सुखदुःखकृतो योऽर्थेऽयं विधानमिति स्मृतम् ॥”
यथा, बालचरिते ।

“उत्साहातिशयं वत्स तव बाल्यस्य पश्यतः ।
मम हर्षविधादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्ननः ॥”)

विधानक, स्त्री, यथा । इति शब्दरत्नावली ।
(विधिः । यथा, कथासरित्सागरे । ४६ । १८० ।

“तत्सुष्ठो भदन्तोऽसौ तस्मादादित्यशर्मणे ।
इदौ सुलोचनामन्तमर्पितं सविधानकम् ॥”)

विधानवेत्तरि, त्रि ।
विधानगः, पुं, (विधानं गायतीति । गे + टक् ।)

पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥
विधायक, त्रि, विपूर्वधाण्धातोर्णक(खुल्)प्रत्य-

येन निष्पन्नः ॥ विधानकर्त्ता । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । १६६ ।

“स विहारस्य निर्माता सुष्को जुष्कपुरस्य य ।
अयस्वामिपुरस्यापि शुद्धधीः स विधायकः ॥”)

विधिज्ञापकः ॥
विधायी, [न] त्रि, विधानकर्त्ता । विपूर्वकधाण्-

धातोर्ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४९ । ११३ ।

“भार्याषु कात्यालङ्कारां तादृक्कार्यविधा-
यिनीम् ।

भूयद्दे स निश्चिदपि पापांसां पुत्रघातिनीम् ॥”)

विधिः

विधायं, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्वधातोर्ण्यप्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

विधिः, पुं, (विधति विदधाति विश्वमिति । विध
विधाने + “इगुपधात् कित् ।” उणा० ४ । ११६ ।
इति इन् । स च कित् ।) ब्रह्मा । (यथा,
नैषधे । २२ । ४७ ।

“विधिर्विधत्ते विधुना बधूनां
किमानन काश्चनसञ्ज्ञकेन ॥” ३३

विधीयेते सुखदुःखे अनेनेति । वि + धा +
“उपसर्गे धोः किः ।” ३ । ३ । ६२ । इति किः ।)
भाग्यम् । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १८२ ।

“राज्यनाशं सुहृत्त्यागो भार्यातनयविक्रयः ।
हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधे ! न कृतं त्वया ॥”)

क्रमः । विधानम् । इत्यमरः ॥ कालः । इति
मेदिनी । धे, १७ ॥ विधिवान्वयम् । (यथा,
गीतायाम् । १६ । २३ ।

“यः शास्त्रविधिसुतृष्य वर्तते कामचारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥”)

प्रकारः । नियोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः ।
इति हलायुधः । कर्म । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, देवीपुराणे ।

“तस्मात् सूर्यः शशाङ्कस्य अयद्विधिविधेर्विभुः ॥”)

गणानाम् । इति जटाधरः ॥ वैद्यः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ यागोपदेशकस्यम् । इति
भरतधृतकोषः ॥ यद्विधिवत्तत्त्वान्तर्गत-
लक्षणविशेषः । यथा,—

“संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधः सूत्रज्ञस्यम् ॥”

अप्राप्तप्राप्तयो विधिः । स तु द्विविधः । वर्णोत्त-
पादनरूपोऽभावरूपश्च । वर्णोत्पादनरूपो यथा

सहर्षे च इत्यादि । अभावरूपो द्विविधः ।
नाशो निषेधरूपश्च । नाशविधिर्यथा । लोपो-

ऽस्योमाडोरित्यादि । निषेधविधिर्यथा । नाजो-

ऽन्त इत्यादि । सामान्यप्राप्तस्य विशेषावधारणं
नियमविधिः । यथा । रङो वि. सुपि इत्यादि ।

अन्यधर्मेत्यान्यचारोपणमतिदेशविधिः यथा ।
इन्द्रदिक् इत्यादि । पूर्वसूत्रस्थितपदस्य पर-

सूत्रेषूपस्थितिरधिकारविधिः । स तु त्रिविधः ।
“सिंहावलोकितारख्य मण्डूकभृतिरेव च ।

गङ्गाश्रोत इति ख्यातस्वाधिकाराख्यो मताः ॥”
सिंहावलोकितो यथा । वावगोर्हान्ते इत्यस्मान्

दान्ते इति पदस्य ऋक्यगित्यन्तेषूपस्थितिः ।
मण्डूकभृतिर्यथा । टाभिसुटोऽसीत्यस्मात् घात

इति पदस्य आत्तिमभवि इत्यञोपस्थितिः ।
गङ्गाश्रोतो यथा । लेः सि चो जस् इत्यस्मात्

लेरिति पदस्य तद्धितपठ्यन्तेषूपस्थितिरिति ।
एवञ्च ।

“कार्यो कार्यं निमित्तश्च त्रिभिः सूत्रसुदा-
हृतम् ।

कदाचित् कार्यकार्याभ्यां कचित् कार्यनिमि-
ततः ॥

यस्य निर्दिश्यते कार्यं स कार्यो गदितो बुधेः ॥

विधिः

क्रियते यत् तत् कार्यमादेशप्रत्ययागमम् ।
यस्मात् पर परे यस्मिन् तन्निमित्तं दिधा मतम् ।
आकाङ्क्षायास्तु सर्वेषामनुष्ठितिः परे भवेत् ॥”
इति ॥

एवञ्च ।
“वहिरङ्गविधिभ्यः स्यादन्तरङ्गविधिर्भवेत् ।
प्रत्ययाश्रितकार्येषु वहिरङ्गसुदाहृतम् ॥
प्रत्ययाश्रितकार्यं स्यादन्तरङ्गमिति ध्रुवम् ।
प्रकृतेः पूर्वेपूर्वं स्यादन्तरङ्गतरं तथा ॥
सावकाशविधिभ्यः स्याद्वली निरवकाशकः ।
कस्यचिद्विधिकायस्य प्रथमे परतस्तथा ।
सम्भवेद्विधयो यस्य स भवेत् सावकाशकः ॥
आदौ हि विधयो यस्य परतो न हि संभवेत् ।
स पञ्चितगणैरुक्तो विधिनिरवकाशकः ॥
तथा सामान्यकार्येभ्यो विशेषकविधिर्भवेत् ।
वह्नौ विधया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ॥
स्वल्पं स्याद्विधयो यस्य स विशेषविधिर्भवेत् ।
आगमादेशयोर्मध्ये वलीयानागमो विधिः ॥
प्रकृति प्रत्ययश्चापि यो न हन्ति स आगमः ।
आदेश उपपातो यः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा ॥
सकलेभ्यो विधिभ्यः स्याद्वली लोपविधिरुक्ता ।
लोपस्वरदेशयोस्तु स्वरादेशो विधिर्वली ॥”
इति सुबोधोपस्थाकरणटीकायां दुर्गादासः ॥ ३ ॥
अथ विधिभेदाः । तत्र कश्चित् प्रधानविधिः ।
स तु स्वतः प्रवहेत्क्रियाबोधकः । यथा । यजेत
स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिदङ्गविधिः । स तु
स्वतः प्रवहेत्क्रियायां कथमित्याकाङ्क्षायां
विधायकः । यथा । इहो यजति इत्यादि ।
कश्चित् प्रयोगविधिः । स तु यत्प्रवहेत्क्रिया-
बोधकः । यथा । यावदङ्गयुक्तं यजेत विलक्षण
स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिदङ्गुणफलविधिः ।
स तु आकाङ्क्षानिरुक्तौ अधिकफलाय प्राप्त-
कर्मणि गुणविधिः । यथा । गोदोहेनापः प्रणयेत्
पशुकाम इत्यादि । प्रधानविधिश्च द्विविधः ।
उत्पत्तिर्नियोगश्चेति । तत्रोत्पत्तिस्तु कर्मस्वरूप-
बोधकः । यथा आदेयाष्टाकपालः अमा-
वास्यायां पौर्णमास्याश्चाशुतो भवति इत्यादि ।
नियोगश्च स्वर्गकामाद्यधिकारिवोधकः । यथा ।
स्वर्गकामो यजेत इत्यादि । अङ्गविधस्तु काल-
देशकर्त्रादिबोधकतया अग्नियत एव । प्रधानाङ्ग-
विध्योर्विधेयाप्राप्तिप्राप्तिभ्यां त्रैविध्यम् । तत्र
अप्राप्तितो द्वैविध्यम् । तत्राप्यव्यवहाराप्राप्तौ
अपूर्वविधिः । पञ्चतोऽप्राप्तौ नियमविधिः ।
विधेयतन्त्रतिपक्षयोः प्राप्तौ परिसङ्ग्राहविधिः ।
अतएवोक्तम् ।
“विधिरव्यक्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ग्राह विधीयते ॥”
तत्र प्रधानस्य विधिभेदो यथा । अहरहः
सन्व्यासुपाधीत इत्यादिरपूर्वविधिः । अत्र
विधेयस्य सन्व्यादेः शास्त्रतो रागतो न्यायतो
वा कश्चिदप्यप्राप्तिः । तथा ऋतौ भार्यासुपेयात्
इत्यादिनियमविधिः । विधेयस्य भार्याभि-

विधुः

गमनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात्
पञ्चतोऽप्राप्तिः । तथा । प्रोक्षितं मांसं सुक्षीत
इत्यादिः परिसङ्ग्राहविधिः । विधेयस्य प्रोक्षित-
मांसमभक्ष्यस्य च रागतः प्राप्तिः । अङ्गस्य
विधिभेदो यथा । शारदीयपूजायामहम्या-
सुपवसेत् इत्यादिरपूर्वविधिः । अत्र विधेयस्यो-
पवासस्य एतदप्यप्राप्तिः रागतो न्यायतो वा
कश्चिदप्यप्राप्तिः । तथा आहो सुक्षीत पिष्टसेवित-
मित्यादिनियमविधिः । विधेयस्य आहशेष-
भोजनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात्
पञ्चतोऽप्राप्तिः । तथा । इहिश्राद्धे प्रातरामन्ति-
तान् विप्रान् इत्यादिः परिसङ्ग्राहविधिः । तत्र
विधेयस्य प्रातर्निमज्जनस्य तन्त्रतिपक्षस्य पूर्वे-
दिनसाय निमज्जनस्य च पार्थिवव्यवसायतः
प्राप्तिरिति स्मृतेरुदाहरणम् । इति धर्म-
दीपिका ॥ ३ ॥ न्यायमते विधिर्यथा,—
“प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र सा चेच्छातो यतश्च सा ।
तज्ज्ञानं विषयस्तस्य विधिक्षन्त्रापकोऽपवा ॥”
विधिक्षन्त्रज्ञानात् प्रवृत्तिर्दृश्यते सा दृष्टातः
चिकीर्षातः चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वेऽसाधनत्व-
ज्ञानात् तज्ज्ञानस्य विषयः कार्यत्वं दृष्टसाधन-
त्वञ्च विधिरिति प्राचीनमतम् । समतमाह
तज्ज्ञापकोऽपवेति दृष्टसाधनत्वानुमापक
आत्माभिप्रायो विधिप्रत्ययार्थः । इति हरि-
दाधीयकृतसुभाषलिः ॥ ३ ॥ अपि च आश्रयत्व-
सम्बन्धेन प्रत्ययोपस्थापितेऽसाधनत्वान्वितस्वार्थ-
परपदवृत्तित्वात्फल विधित्वम् । सोमांसकमते
दृष्टसाधनत्व कृतिसाध्यत्वञ्च पृथग्विधिर्यथा ।
इति गदाधरभट्टाचार्यकृतविधिसंस्कृतम् ॥
विधिर्यथा, [न] पुं, (विधिं द्रष्टुं शीलमस्य ।
दृष्ट + णिनि;) सद्यः । इत्यमरः ॥
विधिदेशकः, पुं, (विधिं दिश्वीति । दिश +
ण्वुल् ।) सद्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
विधिवत्, य, यथाविधि । विध्युच्चारणे । यथा,—
“सोषयेत् स्वतः भार्यां विधिवत् पाणिपीडि-
ताम् ॥”
इति कालिकापुराणे १६ अध्यायः ॥ ३ ॥
अपि च ।
“सन्व्यासुपास्य विधिवत् विध्यपञ्चादुपा-
र्जयेत् ॥”
इति शिवरात्रिमतकथा ॥ ३ ॥
अन्यत्र ।
“पूजयेद्भक्तविष्णुकैरद्रवस्वात्मकं शिवम् ।
मत्तोपवासेर्विधिवत् अह्नया च विमत्सरः ॥”
इति मत्स्यपुराणे योगमाहात्म्यम् ४६ अध्यायः ॥
अप्ररञ्च ।
“इति नञ्चतुष्टयसुपोष्य विधिवत् स्वयम् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥”
इति तत्रैव ५१ अध्यायः ॥
विधुः, पुं, (विध्यति विरहिणं विध्यते राहुणेति
वा । अथ ताङ् + “पृभिदिद्यधीति ।” उणा०
१ । २४ । इति कु. ।) चन्द्रः । (यथा,—

विधुः

“पिक । विधुस्तव हन्ति यमं तम-
स्तमपि चन्द्रविरोधिकृत्तव ।
तदुभयोरनिशं हि विरोधिता
कथमहो समता मम तापने ॥” ॥
विध्यति असुरानिति ।) विष्णुः । कर्पूरः ।
इति मेदिनी । धे, १६ । त्रक्षा । इति शब्द-
रत्नावली । राक्षसः । इति विश्वः । आशुधः ।
वायुः । इति सचिप्रसारोणादिरितिः ॥ ३ ॥
चन्द्रस्य द्वादशावस्थास्तत्पञ्चादिव यथा,—
“चन्द्रस्य द्वादशावस्था भवन्ति श्रद्धा ता अपि ।
त्रिषु त्रिषु च ऋतेषु अश्विन्यादि वदाम्यहम् ॥
प्रवासस्य पुनर्नष्टं नृतावस्य जयावहम् ।
जास्यावस्य क्रीडावस्य प्रमोदावस्यमेव च ।
विषादावस्यभोगस्य च्चरावस्य अवस्थितम् ॥
कम्पावस्य सुखावस्य द्वादशावस्थां भवेत् ॥
प्रवासे हानिर्मुक्त्युच्यते जयो हासो रति सुखम् ।
श्रीको भोगो च्चरः कम्पः सुखावस्थाक्रमानु-
वृत्तम् ॥
जन्मस्य कुर्वते ढर्ति द्वितीये नास्ति निर्वृतिः ।
ढतीये राजचम्भानं चतुर्थे कलहागमः ॥
पञ्चमेन नृगाङ्गेयं स्त्रीलाभो वै तथा भवेत् ॥
धनधान्यागमः षष्ठे रतिः पूजा च सप्तमे ।
अष्टमे प्राणसन्देशो नवमे कोपसञ्चयः ॥
दशमे कार्यनिष्पत्तिर्धनमेकादशे च्चयः ।
द्वादशेन शशाङ्केन नव्यरेव न सञ्चयः ॥”
इति गारुडः । ११ । १-६ ॥ ३ ॥
चन्द्रस्य चयदृष्टिकारणम् यथा,—
त्रयोधाच ।
“राका चाशुमती चैव द्विविधा पूर्णिमा मता ।
चिनीवाली कुङ्कुमैव अमावास्या द्विधैव तु ॥
अमा नाम रवे रक्षितचन्द्रलोके प्रतिष्ठिता ।
यस्मात् सोमो वसत्यस्याममावासी ततः स्मृता ॥
पूर्णादितकलाभिन्नपौर्णमास्या निष्ठाकरे ।
पूर्णिमाशुमती श्रेया पञ्चाक्षमितभास्करे ॥
यस्मात्तामशुमन्त्यन्ते देवताः पिष्टभिः सह ।
तस्मादशुमती नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥
यदा पाक्षमिति सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोद्वेगः ।
युगपत् सोत्तरा रागस्तदाशुमतिर्पूर्णिमा ॥
राकान्तामशुमन्त्यन्ते देवताः पिष्टभिः सह ।
रक्षणाचैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽनुवन् ॥
चिनीवालीप्रमाणानु चोद्वेगो निष्ठाकरः ।
अमावास्यां विश्वकर्मा चिनीवाली ततः स्मृता ॥
कुङ्कैति कोकिलेनोक्तो यः कालस्तु समाप्यते ।
तत्कालसञ्ज्ञा त्वेषा वै अमावास्या कुङ्कः स्मृता ॥
अशुमत्याशवाः कार्या चिनीवास्याः कुङ्क
विना ।
एतासां विरलः कालः क्रमान्तं कुङ्कः स्मृता ॥
कलाः योद्वेग सोमस्य शुक्ले यद्वैयते रविः ।
अन्यतेनान्यत ऋषेः पीयते देवतैः क्रमात् ॥
प्रथमां पिबते बह्विर्द्वितीयां पवनः कलाम् ।
विश्वदेवास्तृतीयान् चतुर्थान् प्रजापतिः ॥
पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिबति वासवः ।

विधुः

सप्तमीद्वयो दिव्या वसवोऽष्टौ तथाष्टमीम् ॥
नवमीं क्षणपक्षस्य पिवतीन्द्रः कलामपि ।
दशमीं मरुतश्चापि रुद्रा एकादशीं कलाम् ।
द्वादशीन्तु कलां विष्णुर्धनदश्च त्रयोदशीम् ।
चतुर्दशीं पशुपतिः कलां पिवति नित्यम् ॥
ततः पञ्चदशीश्चैव पिवन्ति पितरः कलाम् ॥
कलावशिष्टो निष्पीतः प्रविष्टः सूर्यमण्डलम् ।
अमायां विशते रश्मौ अमावासी ततः स्मृता ॥
पूर्वाह्ने विशते चार्कं मध्याह्ने तु वनस्पतिम् ।
अपराह्णे विशत्यपसु खयोनिवारिसम्भवः ॥
आपः प्रविष्टः सोमस्य शेषया कलयैकया ।
दृणगुल्लजतादृक्चाग्निध्यादयति चौषधीः ॥
तमोषधिं स्थितं गावश्चरन्त्यापः पिवन्ति च ।
तद्वाङ्मृतं गोभ्यः क्षीरत्वमुपगच्छति ॥
तनक्षीरमन्तं भूत्वा मन्त्रभूतं द्विजातयः ।
खाद्याकारवदकारैर्भुङ्क्तेऽहृतयः क्रमात् ॥
हृतमन्त्रिण देवाय पुनः सोमं विवर्हयेत् ।
एवं सञ्चर्यते सोमः क्षीणश्चाप्यायते पुनः ।
तस्मात् सूर्यः प्रशान्तस्य चयदृष्टिविधेर्विभुः ॥
इति देवीपुराणे चन्द्रक्षयवृद्धिः ॥ ३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

“यदयं वदते लोको दालिश्रुत्वान्महामते ।
तदहं संप्रवक्ष्यामि चन्द्रसूर्योपरागिकम् ॥
यदि सत्यमय ग्रस्तस्तेजोराशिर्दिवाकरः ।
तत्कथं नोदरस्येन राहुर्न भस्मसात् कृतः ॥
अथवा राहुणाक्रम्य शत्रुवह्नं प्रवेशितः ।
तत्र कथं दशनैस्तीक्ष्णैः शतधा न विखण्डितः ॥
विस्तृक्तश्च पुनर्दृष्टस्तथैवाखण्डमण्डलः ।
न चास्यापद्धतं तेजो न स्थानादपसारितः ॥
यदि वा ह्येष निष्पीतः कथं दीप्रतरोऽभवत् ।
तस्मान्न तेजसां राशौ राहोर्वह्नं गमिष्यति ॥
भक्ष्यार्थं सर्वदेवानां सोमः दृष्टः स्वयम्भुवा ।
तत्रस्यमन्ततश्चापि सस्मृतं सूर्यतेजसा ॥
पिवन्त्यमुमय देवाः पितरश्च खन्धान्तम् ।
त्रयश्च त्रिशतश्चैव त्रयस्त्रिंशत्तथैव च ॥
त्रयश्च त्रिसहस्राश्च देवाः भोमं पिवन्ति ये ।
राहोरप्यन्तं भाग्यपुरा दृष्टं स्वयम्भुवा ॥
तस्मात्तद्वाङ्मुरागत्य पातुमिच्छति पर्वसु ।
उडृत्य पार्थिवीं क्रायां मन्त्राकारान्तमोमयः ॥
पातुमिच्छन् ततश्चेन्द्रमाच्छादयति क्रायया ।
शुक्ले च चन्द्रमभ्येति कृष्णे पर्वणि भास्करम् ॥
सूर्यमण्डलसंस्थान्तु चन्द्रमेव जिघांसति ।
तस्मात् पिवति तं राहुस्तुमस्याविनाशयन् ॥
अविहिंसन् यथा पशुं पिवति अमरो मधु ।
चन्द्रस्यमन्तं तद्दमेद्वाहुराश्रुते ॥
चन्द्रकान्तो मणिर्यद्वत्तुहिन् क्षरते चण्डात् ।
क्षरन्नि न ह्रीयेत तेजसा नैव सुष्यते ॥
यथा सूर्यमणि सूर्यादुत्पाद्य पावकं शुभम् ।
न मण्यद्वाहुरीनोऽपि तेजसा नैव सुष्यते ॥
एष चन्द्रश्च सूर्यश्च क्रादितावपि राहुणा ।
खतेजसा न सुष्यते नाङ्गक्षीनौ बभूवतुः ॥
पर्वस्य च चन्द्रस्य माणिक्यकलसाक्षतिः ।

विधुतिः

सोमो देवतसंयोगात् क्रायायोगाच्च पार्थिवात् ।
राहोश्च वरलब्धाहे पक्षरेदन्तं शशी ॥
खदोहकावे संप्राप्ते धतुसं दृष्ट्वा च गौर्यथा ।
खाङ्गादेव क्षरेत् क्षीरं तथेन्द्रः क्षरतेऽन्तम् ॥
पितेव सूर्यो देवानां सोमो मातेव जल्यते ॥
यथा मातुः स्तन पीत्वा जीवन्ते सर्वजन्तवः ।
पीत्वाऽन्तं तथा सोमात् दृष्ट्यन्ते सर्वदेवताः ॥
सम्भृतं सर्वयोगेषु तथायं क्षरते शशी ।
त क्षरन्तं यथाभागमुपजीवन्ति देवताः ॥
तस्मिन् काले समभ्येति राहुरप्यवकर्षति ।
सर्वमर्हन्ति भागश्च पादं पादाहमेव च ॥
आक्रम्य पार्थिवीं क्राया यावती चन्द्रमण्डलम् ।
स्मृतं स भागो राहोस्तु देवभागास्तु शेषकाः ॥
दृष्टिं विधाय देवानां राहोः पर्वगतस्य च ।
चन्द्रो न क्षयमायाति तेजसा नैव सुष्यते ॥
तिथिभागाच्च यावन्तः पुनन्त्यर्के प्रमाणतः ।
सर्वच्छायास्थितः कालस्तावनेव प्रकीर्तितः ॥
अतो राहुभुजः सोमः सोमादृष्टिं दिवाकरः ।
पर्वकावे स्थितिस्त्रिविपरौताः पुनः पुनः ॥
अतश्चादयते राहुरभ्यवच्छिभास्करौ ।
राहुरभ्यवच्छिन्नाः सोममाच्छाद्य निष्ठति ॥
उडृत्य पार्थिवीं क्रायां धूममेव द्रवोत्थितः ।
चन्द्रस्य यदवस्तव्यं राहुणा भास्करस्य च ॥
नाश्नावखण्डितं तस्य केवलं यामलौकतम् ।
कहमेन यथा वज्रं शुक्लमप्युपहन्त्यते ॥
एकीदृशेऽप्य सर्वदा राहुणा चन्द्रमास्तथा ।
प्रक्षालितं तदेषेह पुनः शुक्लतरं भवेत् ॥
राहुयुक्तं भवेत्तद्वह्निर्मलं चन्द्रमण्डलम् ।
राहुणाच्छादितौ वापि दृष्ट्वा चन्द्रदिवाकरौ ॥
विप्राः शान्तिपरा भूत्वा पुनराप्याययन्ति तम् ।
एवं न गृह्यते सूर्यश्चन्द्रमास्तत्र गृह्यते ॥
अवृषास्तं न पश्यन्ति मासुषा मांसचक्षुषः ।
जगत्सम्बोद्धनं चेतत् ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ॥
इत्यादौ देवीपुराणे ग्रहणविकल्पः ॥ ३ ॥
विधोर्देवपित्राद्यन्नकारणत्वं राजयज्यादिकार-
णत्वञ्च कालिकापुराणे २०।२१ अध्याययोर्दृष्ट-
व्यम् ॥ ३ ॥ (कर्त्तरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ५५ । ५ ।

“विधुं दद्यात् समने बहूनां
युवानं सन्तं पत्नितो जगार ॥”

“विधुं विधातारं सर्वस्य युद्धादेः कर्त्तार
विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थे ॥” इति तज्जाय्ये
सायणः ॥

विधुतः, त्रि, (वि + धु + क्त ।) त्यक्तः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । २५ ।

“य तत्र निर्मृत्तक्षमस्तस्य
आत्मासुभूत्या विधुतत्रिलिङ्गः ।
परोऽमेव ब्रह्मणि वासुदेवे
लेभे गतिं भागवती प्रतीतः ॥”

कम्पितश्च ॥

विधुति, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्वप्रधातो क्तिप्रत्य-
येन नियन्ता ॥ (यथा, भागवते । १० । ३३ । ८

विधूतः

“पादव्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भूविजालै-
र्भय्यन्मध्येऽक्षजकुचपटेः कुण्डलैर्गण्डलीनैः ॥”
निराकृतिः । यथा, तत्रैव । ४ । २२ । ३८ ।

“यस्मिन्निदं सदसदात्मतया विभाति-

मायाविवेकविधुतिस्रजि बाहिबुद्धिः ॥”)

विधुनन, स्त्री, (वि + धू + णिच् । ल्युट् । लुक्
च । एषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) कम्पनम् । इति
जटाधरः ॥

विधुनुदः, पु, (विधुं तुदति पीडयतीति । विधु +
तुद + “विध्वरुसोस्तुद ।” ३ । २ । ३५ । इति
खड्गः । सुम् ।) राहुः । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । २ । ६१ ।

“नीतिरापदि यज्ञस्यः परस्तन्मानिनो द्विये ।

विधुर्विधुनुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥”)

विधुपञ्जरः, पु, (विधोः पञ्जरः वक्रास्थि इय तत्-
सादृश्यात् ।) खड्गः । इति शब्दमाला ॥

विधुप्रिया, स्त्री, (विधोश्चन्द्रस्य प्रिया ।) चन्द्र-
पत्नी । यथा । दाक्षायण्यो विधुप्रिया । इति
कोषान्तरम् ॥

विधुरं, स्त्री, (विगता धूर्भारो यस्मात् । समासे
अः ।) प्रविशेषः । इत्यमरः ॥ कैवल्यम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रत्यवायः । कटम् । यथा,
किरातटोकायां मस्तिनायधृतपैजयन्तौ ।

“विधुर प्रत्यवाये स्यात् कटविशेषयोरपि ॥”

तथा च किराते । २ । ७ ।

“विधुरं किमत परं परै-

रवगीतां गमिते दशामिमाम् ।

अवसीदति यत् सुरैरपि

अथि सम्भावितवृत्ति पौरुषम् ॥”)

विधुरः, त्रि, (विगता धूः कार्यभारो यस्मात् ।
कृक्पूर्वित्वाः ।) विकलः । इति मेदिनी । रे
२१६ ॥ (यथा, कुमारः । ४ । ३२ ।

“तदिह क्रियतामनन्तरं

भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।

विधुरां ज्वलनातिसर्वनात्

ननु मां प्रापय पतुरन्तिकम् ॥”)

विधुरा, स्त्री, रसाला । इति मेदिनी । रे, = १६ ॥
(जन्तुहन्तायुर्मन् । यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।

“जन्तुहं मर्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे
हृत्काटिके द्वे विधुरे ॥”)

विधुवनं, स्त्री, (वि + धु + ल्युट् । कुटादित्वात्
साधु ।) कम्पनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ४ ॥

विधूतं, त्रि, (वि + धू + क्तः ।) कम्पितम् । (यथा,
कलाविलासे । २ । २८ ।

“तं वदति सोऽन्यदृष्टिः सम्भूभङ्गं विधूतहस्तायः ।

वचकवचनः पापो दृष्टिस्त्रीयः कुतोऽयमा-

यातः ॥”)

त्यक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महागण-
पतिस्तोत्रे । १ ।

“योगं योगविदां विधूतविध्वन्यासङ्गशुद्धाशय-
प्रादुर्भूतसुधारसप्रदमरध्वानासदाध्यामि-
नाम् ॥”)

विनयः

"इति रोमोऽन्नाय, स्यान्नायिनिविश
विश्वम् ।

कविने इति प्रमाणं यत्तु अर्थोऽयं दुर्मिदम् ।
(अथकादः । कथा, विदग्धि । ३ । १५ ।

“विप्राय विभं मम, यः कथं मे
 कथं कथं मम कथं मे ।

पञ्चाङ्गमन्त्रादिनाम्ना
सम्पन्नकामा इव विदिषन् ॥ १० ॥

मम, वि, (वि + मम + क्त) लृट् । (मम)
 ममार्थमप्युपनिषत् । २५३ ।

“ममिदं कुरुपुत्रमिदं सद्यो विदुषामो विदुषि”
विदुषामिदम् ।

सुख रस दुर्लभताया विषयगुणधर्मोपदेश (विशेष,
कौटुम्बिक)

[illegible]

इति नमः । इति मेदिनी । ७७१ । (मह)

"विभक्तं त्रिविद्वत्तमं त्रिदिव्यानि तन्मे, तन्मे ।

६. यथाप्रत्यागवाच्यविहितः । यथा, मयि ।
७ । ३३ ।

“प्राज्ञो नाशद्विषयं कश्चिद्विचिन्तते, यतः ।
यद्यप्येवमिदं विद्यते वाचनमिदं (प्राज्ञमिदं) ।”

सद्व्यवहारविधिः पञ्चमः । (१)

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

कदम्ब मनुजनाम् हृदयस्थेन भारता ।")

(यथा, सुद्धो । प । ६ ।
महती विष्णुका भोगा विष्णुका विमला मृगाः ।")

म. ५०॥ विष्णुः । म. ५०॥ विष्णुः । म. ५०॥ विष्णुः । म. ५०॥ विष्णुः ।

मद, प्रे, (विशेषिक कदमि प्रमदायमे एव
मदप्रमदेति : मद + प्रमदः ।) (प्रमदप्रमदः ।

रति घण्टाभिका : दानिमान् रति गान, :
नग्न, ओ, नगरपुष्पम् । रति दान-

विष्णुः ।
 अथ, वि, वसिष्ठः । विष्णुः । विष्णुः । विष्णुः ।

मयः, वि, वसिष्ठः । चमः । विश्वः । विश्वतो-
 भ्यः । इत्येवमपि । (विश्वेति मयतोति ।

यथा, जाम्बवे । ७ । १४ । ६ ।
“न यमयः य विमय पुरोहितः ।

यस्य पुनः यद्यपि नक्षत्रमस्ति ।”
“दिगम् यमतामनी विविधं भेदा एषकृत्तं य

अयः, पुं, (वि + गी + णच् ।) शिक्षा । (यथा,

रसुः । १ । ९४ ।
* प्रजागं पित्रयाधानादधनाहरयादपि ।

य पिता पितरक्षायां केषुं यन्माहेतवः ।")

विनयः

गुणपञ्चमः विष्णुः ।
गुणपञ्चमः शिवः ।

“ब्रह्माय नमः” इति च विदुः शिवः शिवः शिवः ।

ममगं वममं कुर्वन् दृष्टिदीप्तं ममं ।
ममदीप्तं दृष्टिदीप्तं दृष्टिदीप्तं ममं ।

(विभिन्नाः यत्. ।) दक्षः । यदा । “यत्तु ।
‘दुर्धगायः’ इति यत्तु विदमं व्याजः न शेषः-

सुखः ।
इति भाष्यसमाप्तम् ।

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

+ (वि. १) नमोऽस्तुते । इत्यमरः ।
 मया वि. (वि. १) नमोऽस्तुते । मया + न ।

ਮਾਧੀ, ਘੋੜੇ, ਬਾਗ਼ਾਨਕ । ਰਸਿ ਮੇਦਿਰੀ ।

येषाम् । तेषां इति शेषाणां उत्तरादिभिरेव वर्तते ।
 इति निष्कर्षः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

१० + १० + १० = ३० (१० + १० + १०) = ३०

अतः । यथा आरुहः ।
 "अत्र हे आत्माद्यस्य पितृपरतण्डये ।"

सहप्रत्ययेन निष्पन्नमिति । इति षष्ठांश-
तीसरी ॥ (यथा, भागवते १।१।२०।

विनाय

संस्मृत्या जगन्मयागुशोचन्
चरस्वर्तो प्रत्यगियाय तूष्णीम् ॥”)
विनयः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । नसादेशः।)
गतनासिकः । तत्पर्यायः । विनयः २ विस्त्रः ३
विनासकः ४ । इति जटाधरः ॥
विना, य, (वि + “विनष्ट्यां नानाशौ न सह ।”
५।२। २७। इति ना।) वर्जनम् । तत्पर्यायः ।
पृथक् २ अन्तरेण ३ ऋते ४ हिरक् ५ नाना
६ । इत्यमरः ॥ (शब्देननेन योगे “पृथग्-
विनेति ।” २। ३। ३२। इत्यनेन तृतीया पञ्चमी
च स्यात् । एव “पृथङ्निना नानाभिरिति
योगविभागो द्वितीयाधे, ” इति काशिकोक्ता
द्वितीयापि । यथा, तत्रैव ।
“विना वार्तं विना वर्षं विन्युत्प्रपतनं विना ।
विना हस्तिहतान्दोषान् केनेमौ पातितौ द्वौ ॥”
तृतीयाप्रयोगो यथा, रघुवंशे २। १४।
“शशाम दृष्टापि विना द्वाभिः ॥”
पञ्चमीप्रयोगो यथा, सांख्यकारिकायाम् १४।
“चित्रं यथाश्रयच्छते
स्यात्कादृभ्यो विना यथा च्छाया ।
तद्वदिना विशेषे-
न तिष्ठति निराश्रयं जिह्वम् ॥”)
विनाश्रयं, त्रि, (विना अन्तरेण हतम् ।) त्यक्तम् ।
इति त्रिकाश्रयः ॥
विनायकः, पु, (विशिष्टो नायकः ।) दुहः । गणेशः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कपाशरित्तागरे ३०। ५५।
“अस्तीष्ट प्रमदोद्याने तत्तमखलमध्यगः ।
दृष्टप्रभावो वरदो देवदेवो विनायकः ॥”)
गरुडः । विघ्नः । (यथा, हरिवंशे १२। ६५।
“राक्षसाश्च पिशाचाश्च भूतानि च विना-
यकाः ॥”)
गुरुः । इति मेदिनी । के, ११२ ॥ ३ ॥ विना-
यकगणो यथा,—
“गङ्गायो विष्णवश्चैव द्वौ विघ्नयौ विनायकौ ॥”
इति वट्टपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥८॥
विनायकस्योत्पत्तिर्यथा,—
प्रजापाल उवाच ।
“कपं गणपतेर्जम् नृत्तिमत्तश्च सगमः ।।
एतस्मै वंशयं हिम्वि हृतिकष्टं यवस्थितम् ॥
महातपा उवाच ।
पूर्वं देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
कार्णारम्भे यथा प्राप्ताः सिद्धिं ते च न वंशयः ॥
सन्मार्गायस्मिन् यथा सिध्यन्ते विघ्नतः क्रियाः ।
असत्कारिणु सर्वेषु तद्देवमविघ्नतः ॥
ततो देवाः सपितरश्चिन्तयामासुरोद्यता ।
असत्कारिण्यु विघ्नार्थं सर्वे एवाभ्यमन्त्रयन् ॥
तत्क्षीणं सदा मन्त्रं कुर्वन्तं त्रिदिवौकसाम् ।
यभूव दुस्तिमसने उदं प्रति महामते ॥
ते तत्र रत्नमामन्त्रा कैलासनिष्ठय गुरुम् ।
ऊचुः सविनयं सर्वे प्रणिपातपुरःसरम् ॥
देवा ऊचुः ।
देवदेव महादेव भूलपाये विजोचन ।

विनाय

विघ्नार्थमविशिष्टानां उत्पादयितुमर्हसि ॥
एवमुक्तस्तदा देवैर्भवः परमया सुहा ।
उमां निरीक्षयामास चक्षुषानिमिषेण ह ॥
देवानां सन्निधौ तस्य पश्यतो मां महात्मनः ।
चिन्ताभूदगोचि नृत्तिभ्यो दृश्यते केन हेतुना ॥
एथिया विदते नृत्तिरपां नृत्तिस्तथैव च ।
तेजसः श्वसनस्यापि नृत्तिरेषा तु दृश्यते ॥
आकाशस्य कथं नेति मत्वा देवो जहास च ।
ज्ञानशक्तिः परान् दृष्ट्वा यदृष्टं योचि शम्भुना ॥
यद्योक्तं ब्रह्मणा पूर्वं शरीरान् शरीरिणाम् ।
यद्यापि हसितं तेन देवेन परमेष्ठिना ॥
एतत्कार्यं चतुष्केण एथियादिचतुर्वर्षि ।
नृत्तिमानतितेजस्वी हसतः परमेष्ठिनः ॥
प्रदोषास्यो महादीप्तः कुमारो भाषयन् दिशम् ।
परमेष्ठिगुर्युक्तः साक्षाद्गद द्वापरः ॥
उत्पन्नमात्रो देवानां योषितः वं प्रमोहयन् ।
कान्त्या दीपता तथा नृत्तिगा रूपेण च
महात्मवान् ॥
तं दृष्ट्वा परमं रूपं कुमारस्य महात्मनः ।
उमा निमिषेणैवाभ्यां तमपश्यत भाभिनी ॥
तं दृष्ट्वा कुपितो देवस्त्रीप्रकोपसमन्वितः ।
मत्वा कुमाररूपं शोभनं मोहनं दृष्ट्वा ।
ततः शशप तं देवो गणेशं परमेश्वरः ॥
कुमार गजवक्त्रं प्रलम्बजठरस्तथा ।
भविष्यति तथा सर्पैरुपवीतगतिर्ध्रुवम् ॥
एवं शशप तं देवस्त्रीप्रकोपसमन्वितः ।
ध्रुवन् शरीरसुत्याय ततो देवो रुषान्वितः ॥
यथा यथासौ च शरीरमादां
धुनोति देवस्त्रिशिखास्तपाणिः ।
तथा तथा चाङ्गदहाचकाश्च
जल क्षितौ संचपतस्तथान्ये ॥
विनायकानेकसुखा गजास्या-
स्तमालगीलाङ्गसन्निकाशाः ।
उत्तस्युरश्चैर्विषास्त्रक्षणा-
स्तस्तु देवा मनसाङ्गुणेन ॥
किमेतदित्युक्तमर्थकारी
ह्येकः करोत्यप्रतिमं मद्यश्च ।
कार्यं सुराणां कृतमेतद्विष्टं
भवेत्तथैव परितं कुतस्तत् ॥
दिवौकसां चिन्तयतां तथा तु
विनायके आ सुनिता यभूव ।
चतुर्मुखश्चाप्रतिमो विमाग-
माश्च खे वाक्षमिदं जगाद ॥
धन्यास्तु देवा सुरनायकेन
त्रिजोचनेगाहुतल्पिण्या च ।
अनुदृष्टीताः परमेश्वरेण
सुरदिवा विघ्नकृतां नतौ च ।
इत्येवमुक्ता प्रपितामहस्ता-
गुवाच देवस्त्रिशिखास्तपाणिम् ॥
यस्ते विभो बह्वसुस्रवः प्रस-
विनायका नाम वसन्ति मेरुगाः ।
भवन्त्यप्याहवरेण चामरे

विनाय

तथा च तुष्टस्तु शरीरचारी ॥
आकाशमेतद्गुहा यवस्थितं
तथा चैको वदता ते प्रयाताः ।
प्रभुर्भवत्प्रतिमास्तपाणिना
इमान् हि चास्त्रैः सुवराश्च देहि ॥
इत्येवमुक्ताभिगते पितामहे
त्रिजोचनश्चात्मभव जगाद ।
विनायको विघ्नकरो गजास्यो
गणेशनामा तु भवस्य पुत्र ॥
एते च सर्वे त्वपयान् भव्या
विनायकाः क्रूरदृष्टः प्रचक्षाः ।
उच्छुम्भदानादिष्विष्टदेहाः
कार्येषु सिद्धिं प्रतिपादयन्तः ॥
भवाश्च वेदेषु तथा मखेषु
कार्येषु चान्येषु महानुभावात् ।
अयेषु पूर्णां कभतेऽन्यथा च
विनाशयिष्यस्यथ कार्यसिद्धिम् ॥
इत्येवमुक्तः परमेश्वरेण
सुरैः समं काचनकुम्भसंख्यैः ।
जले स्थावावभिविक्तगात्रो
रराज राजेन्द्रः विनायकानाम् ॥
दृष्ट्वाभिविद्यमानं तु देवास्तं गणनायकम् ।
तुष्टुः प्रयताः सर्वे विभूतास्तस्य सन्निधौ ॥
देवा ऊचुः ।
नमस्ते गजवक्त्राय नमस्ते गणनायक ।
विनायक नमस्तेऽस्तु नमस्ते चण्डविक्रम ॥
नमोऽस्तु ते विघ्नकर्त्रे नमस्ते सर्पमेखल ।
नमस्ते रत्नवक्त्राय प्रलम्बजठराश्रित ।
सर्वदेवनमस्काराद्विघ्नं कुरु सर्वदा ॥
एव सुतस्तदा देवैर्महात्मा गणनायकः ।
अभिविक्तस्तु रद्रेण सोमस्यापत्यतां गतः ॥
एतच्चतुर्थां सम्पन्नं गणाध्यक्षस्य पार्थिव ।
यत्तत्ततोऽयं महतीं तिथीनां परमा तिथिः ॥
एतस्यां यस्तिजान् भक्ता सुज्ञा गणपतिं वृष ।
आराधयति तस्याम् तुल्यते नात्र वंशयः ॥
यश्चेत्तत् पठते स्तोत्रं यश्चेत्तत् श्रद्धयात्तथा ।
तस्य विघ्नो न जायते न पापं सर्वथा वृष ॥”
इत्यादि वाराहे विनायकोत्पत्तिनामाध्यायः ॥८॥
विनायकस्य नामाष्टकास्तोत्रं यथा,—
श्रीविष्णु उवाच ।
“गणेशमेकदन्तश्च देवस्य विघ्ननायकम् ।
जम्बोदरं छर्पकं गजवक्त्रं गुहायजम् ॥
नामाष्टकार्थं पुष्टस्य श्रद्धां मत्तो हरप्रिये ।
स्तोत्राणां सारभूतस्य सर्वविघ्नहरं परम् ॥
प्राणार्थवाचको गश्च शस्त्रं निर्व्याघ्रवाचक ।
तयोरीशं परं ब्रह्म गणेशं प्रथमान्यहम् ॥१॥
एकशब्दः प्रधानार्थो दन्तश्च दक्षवाचकः ।
सत् प्रधानं सर्वस्मादेकदन्तं दमान्यहम् ॥२॥
दीगार्थवाचको शेष रश्मः पावनवाचकः ।
परिपालकं त दीनार्थं देवस्य प्रथमान्यहम् ॥३॥
विपत्तिवाचको विघ्नो नायकः स्त्रष्टवार्थकः ।
विपसुष्टजनकारन्तं गमाभि विघ्ननायकम् ॥४॥

विनाय

विष्णुदेवैश्च नैवेद्यैश्च लम्बोदरं पुरा ।
पिना दत्ते च विविधैश्च लम्बोदरं तम् ॥५॥
गर्वाकारौ च सत्कर्णौ विजयारणकारणौ ।
गम्यदास्यालक्ष्यौ च सूर्यकर्णं गमाम्यहम् ॥६॥
विष्णुप्रसादपुण्यं यन्मूर्तिं सुनिदराकम् ।
नमस्कृत्य युक्तं गजपदं गमाम्यहम् ॥७॥
गुह्यायै च जामोऽयमाभिर्भूतो हरगच्छे ।
यन्ते गुह्याय देव सन्देशाय पूजयाम् ॥८॥
रत्नसामाद्यकं दुर्गे गामार्थं युत परम् ।
पुत्रस्य पश्य वेदे च तदा कोपं दृष्ट्वा क्रुधम् ।
रत्नसामाद्यकं स्तोत्रं गामार्थं युत शुभम् ।
विश्वस्य य पठेन्नित्यं स सुखी सन्नेतो जयी ।
ततो विद्याः पलायन्ते वैनेतियादयधोरगाः ।
गणेश्वरप्रसादेन मदाद्यानी भवेद्विभुम् ।
पत्नीचो लभते पुत्र भाव्यार्थां विपुलां ह्ययम् ।
महागण्ड कवीन्द्र च विद्यावाच भवेद्विभुम् ॥”
इति जस्रवैवर्ते गजपतितखे ॥४॥ अध्यायः ॥
अस्य कवचं यथा,—

नारद उवाच ।

“सवारमोचनस्यास्य कवचस्य प्रणपति ।
अपि शब्दश्च दृष्टी देवो लम्बोदर, स्यम् ॥
धर्मार्चकाममोक्षेण विनियोग प्रकीर्तितः ।
सर्वेश कवचानां सारभूतमिदं सुते ॥
ॐ गौं गौं श्रीं गणेशाय स्वाहा मे पातु
महाकम् ।
ह्यत्रिंशद्विंशो मन्त्रो ललाट मे सदावतु ॥
ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं गमिति च सततं पातु
लोचनम् ।
तारकां पातु विघ्नेशः सततं धरणीतले ॥
ॐ ह्रीं श्रीं स्त्रीमिति सततं पातु नासिकाम् ।
ॐ गौं गौं सूर्यकर्णां स्वाहा पातु धर मम ॥
दन्ताश्च ताजुकां जिह्वां पातु मे योऽष्टाक्षरम् ।
ॐ श्रीं लम्बोदरायेति स्वाहा गण्ड सदावतु ॥
ॐ गौं गौं गजाननायेति स्वाहा स्कन्धं सदा
वतु ॥

श्रीं ह्रीं स्त्रीमिति कङ्काल पातु वज्रस्थलं ग ।
पाणौ पादौ सदा पातु सर्वज्ञं विघ्नविनाशकम् ।
प्राच्यां लम्बोदर, पातु व्यामेयां विजयारणकम् ।
दक्षिणे पातु विघ्नेशो नैऋत्यां गजानन, ॥
पश्चिमे पार्श्वे नैऋत्यां शङ्करात्मजः ।
हृष्यस्त्रांशोत्तरे तु परिपूर्णतमस्य च ॥
ऐशान्यामेकदन्तश्च हेरम्, पातु चोर्ध्वतः ।
गणाधिपोऽप्यध पातु सर्वपूज्यश्च सर्वतः ।
स्वप्ने जागरणे चैव पातु मे योगिनीं गुरुः ॥
इति ते कथितं वनुष । सर्वमन्त्रौघविग्रहम् ।
ससारमोहनं नाम कवचं परमाद्भुतम् ॥
श्रीमण्येन पुरा दत्तं गौलीके रासमण्डले ।
वृन्दावने विनीताय मह्यं दिनकरात्मज ॥
मया दत्तं तुभ्यं यस्मै कस्मै न दास्यामि ।
धर वरं सर्वपूज्यं सर्वसङ्कटहारम् ॥
गुरुमभ्यर्च्य विधिवन् कवचं धारयेत्तु य ।
कण्ठे वा दक्षिणे वा ह्यौ सोऽपि विष्णुर्न सशयः ॥

विनाय

अथमेवमहं रात्रिपञ्चमशतानि च ।
अष्टैककवचस्यास्य कर्ता नाचंति योऽङ्गरीम् ॥
इदं कवचमज्ञात्वा यो भजेत्तद्वरात्मजम् ।
शगत्यप्रणमोऽपि न मन्तं विहिदायकम् ॥”
इति जस्रवैवर्ते गजपतितखे गणेशकवचं नाम
१२ अध्यायः ॥४॥ अथ विनायकशालाः ।
याज्ञवल्क्य उवाच ।
“विनायकोपपद्यते लघुशालां विनोद्यत ।
संप्रोपगाद्यतेऽथैव जलं सुक्रीडं पश्याति ।
विमना विपसारम्, स योऽदन्तिनिमित्तः ।
राजा राज्यं कुमारी च पतिं पुत्रश्च सुखिनी ।
गामुयात् सपत्न्याश्च पुण्यैश्च विधिवत्सकम् ॥
गौरवार्थं पश्यन्ते मन्त्रेणोत्पारितस्य च ।
यज्जीवते, यन्मन्त्रेऽस्ति तत्र शरणस्तथा ॥
भद्राग्नौषधिरस्य सतिषाण्यं दिगान् शुभान् ।
रतिकीं रोचनीं गन्धान् गुग्गुलुं चाप्यु
निचिपेत् ॥

या आधुना स्त्रैकपथैः सतुभिं कन्यैर्ददात् ।
चर्मणां नुदे रक्ते स्वायं मदासनं तथा ॥
यद्यथा शतधारां वृषिभिः पारयं ततम् ।
तेन त्वामभिगच्छामि पायमानः पुनस्तु ते ॥
भगवन् वदस्यो राजा भगं स्वर्गो दृष्टव्यः ।
भगमिन्द्रश्च वायुश्च भग यमर्षयो ददुः ।
यते कोऽनुसौभाग्यं योऽनन्ते यथा मूर्धनि ।
यन्नाटे कर्णयोऽरुणोरापस्तु तं तु ते सदा ॥
प्रातस्य सार्धं तैलं भुवेर्गोऽम्बरेण तु ।
शुङ्खान् मूर्धनि कुशान् सयोनं परिरुह्य च ॥
मित्रश्च समित्रश्चैव तथा शालकटकटाः ।
कुशपादा राजपुत्राद्यैश्च स्नाद्यावमन्त्रितैः ॥
दद्यात्तुभ्यं सर्वं कुशानां स्त्रीषु सर्वश्रुः ।
ललाटलाङ्गुली च पल्लवौदनमेव च ॥
पुष्पं चित्रं सुगन्धिश्च सुराश्च विविधामपि ।
शूलकं पूरिकां गुपाक्षधैरैरुकाः स्रजः ॥
दधि पायसमग्नश्च गुरुपिष्टं समोदकम् ।
एतान् सर्वानुपाद्य भूमौ लला ततः शिरः ॥
अभिकान्तुपतिष्ठे दद्यादर्थं ललाजलि, ।
दूमासर्पपुण्ये च पुत्रजन्मभिरन्तनः ॥
लतस्यस्ययनं चैव प्रार्थयेदमिकां सतीम् ।
रूपं देहि यशो देहि भग भवति देहि मे ।
पुत्रान् देहि श्रियं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ।
वाञ्छानान् भोजयेत्तु पश्चात् शुक्लपञ्चाशु-
रोपनेः ॥
यज्युग्मं गुरोर्दद्यादासं पूज्य गृहाक्षया ।
श्रियः कर्मफलं विद्यात्तु सर्वार्थनरतत्तथा ॥”
इति गारुडे १०० अध्यायः ॥४॥

अथ गणेशमन्त्राः ।
“यश्चान्तं शशिधरं बीजं गणपतेर्विदुः ।”
पञ्चान्तको गकारः । ध्यानस्तु गणेशश्च
दृष्टव्यम् । अस्य पुरश्चरणं चतुर्लक्षणम् ॥४॥
अथ महागणपतिमन्त्रः । निवन्ते ।
“श्रीशक्तिस्वरभूविजयीजानि प्रथमं वदेत् ।
उन्तं गणपतिं पश्चात्तु वरास्तं वरदं पदम् ॥

विनाय

उहा मर्जजनं मेऽन्ते वशमानय ठदयम् ।
अष्टाविंशत्यक्षरोऽयं ताराद्यो मनुरीरितः ॥”
भूबीजमाह ।
“धृतिव्यं मां गमौ विन्दुक्तं भूबीजमीरितम् ।”
स्मृतिगेकारः । मांघ लकारः ॥४॥ अस्य
ध्यानम् ।
“नवरत्नमयं ह्रीं सरेदिश्वरगामुयी ।
तद्विजयीतपमं मन्दमादतसेवितम् ॥
मन्दारपारिजातादिकल्पेण कलाकुलम् ।
उद्गारदन्ताभाभिरुदयोऽग्नभूतलम् ।
उद्यद्दिनकरं भ्रातृपुत्रादिपतिदिगन्तरम् ॥
तस्य मध्ये पारिजातं नवं रत्नमयं सरेत्
शतुभिः, सेवितं यद्भिरनशं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
यस्याधस्तात् मदापीठं रचितं मालकामुले ।
वटकोष्ठात्तन्निर्गच्छन् महागणपतिं सरेत् ॥
इतीन्द्राननमिन्द्रचक्रमदण्डायां त्रिनेत्रं रक्षा-
दाशिरं प्रियया सपन्नकरया स्वाङ्गस्याया
सन्ततम् ॥

बीजापूरगदाधनुस्त्रिशङ्खचक्राक्षपाशोत-
पलं
श्रीशिवस्त्रिधातगण्डकलसान् हस्तेऽर्चनं
भवे ॥

गणपाविगन्तान् पूरन्तलवमानवान् ।
हिरैः कर्णैः तालाभ्यां वारयन्तं सुहृत्सु ॥
कराग्रहस्तमालिङ्ग्य भवकृपिणि, दत्ते ।
रत्नवर्षे प्रीत्यन्तं साधकं मदविडलम् ॥
मालिङ्ग्यतु कुटोपेतं रत्नाभरणभूषितम् ॥”
अस्य पुरश्चरणं चतुर्लक्षणम् ॥४॥ अपि च ।
“शक्तिरुज्ज्वलितं बीजं महागणपति वदेत् ।
उन्तं मन्त्रिभूषोक्तो मन्त्रोऽयं दाद्यात्तु चरः ॥”
अस्य ध्यानम् ।

“सुक्तागौरं मदगजसुखं चक्रचूडं त्रिनेत्रं
दत्तेः स्त्रीयेर्दधतमरविन्दुश्रुतौ रत्नकुम्भम् ।
अङ्गुल्याः चरविजयचक्राक्षपाशो-
र्दया योऽनौ विनिहितकरं रत्नमौलिं
भजामि ॥”

अस्य पुरश्चरणं लक्षणम् ॥४॥ मन्त्रान्तरम् ।
“शक्तिरुज्ज्वलितं बीजं वशमानय ठदयम् ।
ताराद्यो मनुरीरितो रत्नव्याचरान्वितः ॥”
अस्य ध्यानम् ।

“हस्तेऽर्चतमित्तुदण्डवरदौ पाशाङ्कुशौ पुष्कर-
सूत्रप्रसदावराङ्गमनयाश्चिह्नं ध्यायन्तु ॥
श्यामाङ्गा विघ्नतामया विनयनं चक्राङ्गं च
चक्रं
रक्तं हस्तिमुखं सरासि सततं भोगातिशो-
विभुम् ॥”

अस्य पुरश्चरणं लक्षणम् ॥४॥ अथ हेरम्-
मन्त्रः । स च लकारयुक्तो गकारः सविन्द्रः
प्रणवादिनमोऽन्तश्चतुरक्षरः । निवन्ते ।
“पञ्चान्तको विन्दुयुक्तो वामकर्णविभूषितः ।
तारादिद्वयास्तोऽयं हेरममनुरीरितः ।
चतुर्वर्णाक्षको नृणां चतुर्वर्गफलप्रदः ॥”

विनाश

अस्य ध्यानम् ।
 “सुक्ताकाशनीलकुन्दमुल्लसच्छायेच्छिनेवा-
 न्विते-
 नोगाल्लैर्हरिवाहनं शशिधरं देवसमकंप्रभम् ।
 तप्तं दानमभीतिमोदकरदानं टङ्गे शिरोऽचा-
 त्तिकां
 मालां सुहरमकुण्डं त्रिशिखकं दीर्घधामं
 भवे ॥”
 अस्य पुरश्चर्यं त्रिलक्षसंख्यकम् ॥३॥ मन्त्रा-
 न्तरम् । गं विप्रप्रसादनाय नृन् । तथा च
 निबन्धे ।
 “सर्ववर्तको नेत्रयुतः पार्श्वो वद्व्यासने स्थितः ।
 प्रवादनाय कृष्णः खदीजादो दशाक्षरः ॥”
 अस्य ध्यानम् ।
 “पाशाङ्कुशौ कल्पलतां विधास्यं
 दधतु खभुञ्जद्वितीयोत्तमम् ।
 रक्तस्त्रिनेत्रस्तुत्येन्द्रमौलि-
 हरीरत्नलो हस्तिमुखोऽवतारः ॥”
 अस्य पुरश्चर्यं लक्षजपः ॥३॥ अथ हरिद्रा-
 गणेशमन्त्रः ।
 “पञ्चान्तको घरासंख्यो विन्दुभूषितमस्तकः ।
 एकाक्षरो महामन्त्रः सर्वकामफलप्रदः ॥”
 ध्यानम् ।
 “हरिद्रागं चतुर्भाहुं हरिद्रवसनं विभुम् ।
 पाशाङ्कुशधरं देवं मोदकं दन्तमेव च ॥”
 अस्य पुरश्चर्यं चतुर्लक्षजपः । इति तन्त्र-
 चारः ॥३॥ (पौटस्थानविशेषः । यथा,
 देवीभागवते । ७ । ३० । ७१ ।
 “करवीरे महालक्ष्मीरुमादेयी विनायके ।
 चारोग्या वेदनाथे तु महाकाले महेन्दरी ॥”
 विगनो नायको यस्येति विग्रहे अनाथे, वि ।)
 विनायिका, स्त्री, (विनायकस्य स्त्री । भार्यायै
 ङीप् ।) गरुडपत्नी । इति शब्दमाला ।
 विनायका, स्त्री, (विना आश्रय रोहतीति ।
 रुह + कः । स्त्रियां ङीप् ।) विप्रयिका । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 विनाशः, पुं, (विनश्नमिति । वि + नश् + घञ् ।)
 विनश्नम् । (यथा, गीतायाम् । २ । १७ ।
 “अविनाशितु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
 विनाशमयस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥”)
 तत्पर्यायः । अदर्शनम् २ । इत्यमरः । छच्छट्
 ३ । यथा, श्रीभागवते ।
 “एषा घोरतमा सन्धा लोकहृच्छट्करी
 विभो ॥”
 छच्छट्करीत्यर्थं विनाशे वर्तते । इति श्रीघर-
 क्षामो ।
 विनाशकः, वि, विनाशकर्ता । विपूर्वकप्रधातो-
 र्दङ्(सुल)प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, महा-
 भारते । १२ । ८१ । ८ ।
 “राक्षसं कर्मा भूतानां राक्षसं च विनाशकं ।
 धर्मात्मा यः स कर्ता ह्यदधर्मात्मा विना-
 शकः ॥”)

विनिपा

विनाशी, [नृ] त्रि, विनाशकरश्चोऽर्थः । विपूर्व-
 नप्रधातोऽर्थप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, महा-
 भारते । १२ । १०७ । ११ ।
 “लोभमेको हि दृष्टते ततोऽमर्षमनन्तरम् ।
 तौ चयश्चयसंयुक्तावयोभ्यां विनाशिनौ ॥”
 यथा च मनौ । १ । २७ ।
 “अख्यो मात्राविनाशिनो दशाहोवास्तु याः
 स्मृताः ।
 ताभिः सार्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वम् ॥”)
 विनाशोन्मुखः, वि, (विनाशाय पतनाय उन्मु-
 खम् ।) पक्षम् । इत्यमरः । नाशोद्यतश्च ।
 विनासकः, वि, (विगता नासा यस्य । बहुव्रीहौ
 कन् इच्छञ् ।) गतनासिकः । इति जटाधरः ।
 विनाहः, पुं, (विशेषेण गच्छते अनेन । वि + नह
 + “हलश्च ।” ३ । ३ । २२१ । इति घञ् ।)
 जूपाननपिधानकः । इति शब्दरत्नावली ।
 विनिश्चितः, त्रि, विनिश्चेत्प्राप्त्यर्थः । परित्यक्तः ।
 विनिपूर्वकप्रधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
 (यथा, देवीभागवते । २ । ८ । २७ ।
 “पितुः कच्छेऽथ मे येन विनिश्चितो नृतो-
 रगः ॥”)
 विनिगमना, स्त्री, एकतरपक्षपातिनी युक्तिः ।
 एकतरावधारणा । यथा । उच्यते । एकदेशो-
 पात्तस्यैव भूद्विरण्यादायुत्पन्नस्य स्वस्य विनि-
 गमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकचवधारानर्हतया
 अथवस्थितस्य गुटिकापातादिना यन्नन
 विभागः । इति दायभागः । उच्यते इति
 भूद्विरण्यादायुत्पन्नस्य एकदेशोपात्तस्य तत्तद-
 शावच्छिन्नस्य विनिगमना इदमस्तकस्य नाम्-
 न्त्यवधारणरूपा तत्प्रमाणाभावेन वैशेषिक-
 चवधारः परस्परनैरपेक्षेण दानविक्रयादि-
 लक्ष्यस्तदनर्हतया अथवस्थितस्य सतोऽप्यवतु-
 कल्पस्य गुटिकापातादिना यन्नन इदं अस्तक-
 स्यवधारणं विभाग इत्यर्थः । इति तट्टीकायां
 श्रीकण्ठतर्कालङ्कारः ।
 विनिद्रः, वि, (विगता निद्रा मुद्रा यस्य ।)
 उन्मीलितः । इति शब्दमाला । (यथा, नैषधे ।
 १ । ३४ ।
 “विनिद्रोमानजि शृण्वती नलम् ॥”
 तथा च सा हृद्यदर्पणे । १० परिच्छेदे ।
 “उत्पत्तिरिन्द्रोरपि निष्कलैव
 इडा विनिद्रा नलिनौ न येन ॥”)
 निद्रारहितः । (यथा, महाभारते । ३ ।
 २८५ । २१ ।
 “स्वस्रमासीनमण्यं विनिद्रं राक्षसाधिपः ।
 ततोऽप्रवीह्यप्योऽः कुम्भकसं महाबलम् ॥”)
 विनिद्रत्वं, स्त्री, (विनिद्रस्य भावः ।) प्रवेष्टः ।
 इति हेमचन्द्रः । निद्रारहितत्वञ्च ।
 विनिपातः, पुं, (विशेषेण निपननम् । वि + नि +
 पत + घञ् ।) निपातः । देवादिसूत्रम् । इति
 मेदिनी । ते, २ । ७ । अयमात्रः । इति हेम-
 चन्द्रः । (यथा, मनौ । १ । १६१ ।

विनीतः

“मङ्गलाचारयुक्तानां निवृत्त्यै प्रयत्नात्मनाम् ।
 अपतां जुष्टताश्चैव विनिपातो न विद्यते ॥”
 विनिमयः, पु, (वि + नि + मी + यप् ।) परि-
 दानम् । प्रतिदानम् । इति शब्दरत्नावली ।
 (यथा, रघु । १ । २६ ।
 “दुदोष्टं गां स यज्ञाय शस्याय मधवा दिवम् ।
 सम्पद्दिनिमयेनोभौ दधतुर्भुवगदयम् ॥”)
 वत्सकः । इति शब्दमाला । यथा,—
 “विक्रयेर्गो विनिमयेर्दत्ता गोमांसखादके ।
 व्रतं चान्द्रायणं कुर्याद्वधे साक्षादधीभवेत् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवर्तगोभिलवचनम् ।
 विनियोगः, पु, (वि + नि + युञ् + घञ् ।) फले
 अर्पणम् । इति हेमचन्द्रः । विनियोजनम् ।
 यथा,—
 “अनेनेदम् कर्त्तव्यं विनियोगं प्रकीर्तितः ॥”
 इत्यादिकृतत्वम् ।
 (यथा, सन्ध्याविधौ ।
 “ॐकारस्य वक्ष्यतेऽपिर्गायत्रीकृन्दः सविता
 देवता प्राणायामे विनियोगः ॥”)
 विनियोजितः, वि, विनियुक्तः । विनिपूर्वकप्रधातो-
 युजधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
 विनिघ्नतः, त्रि, (वि + नि + घ्न + क्तः ।) दुरव-
 स्थया चलितः । यथा,—
 “ततो देवा विनिघ्नता भृशराण्याः परा-
 जिताः ।
 चूताधिकारास्त्रिदशास्ताभ्यां सर्वे निरा-
 क्षताः ॥”
 इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ।
 विनिर्भयः, पुं, (विशेषेण निर्मासि भय यस्य ।)
 बाध्यगणविशेषः । यथा,—
 “मनो मन्ता तथा शानो नरो यानश्च वीर्य-
 यान् ।
 विनिर्भयो नयस्यैव हसो नारायणो हयः ।
 प्रभुस्येति समाख्याताः बाध्याः दादश्च
 यौञ्जिकाः ॥”
 इति बह्विपुराणे काश्यपीयपथः ।
 भयरहितश्च ।
 विनिर्मीकः, पुं, यतिरेकः । यथा । दिवाकरवार-
 विनिर्मीके तु गर्गः । इति पृष्ठाप्रकरणे ज्योति-
 स्तत्त्वम् । (विगतो निर्मीको यस्य इति विग्रहे
 सुक्तकण्ठे, त्रि ।)
 विनिवृत्तः, वि, समाप्तः । निष्पन्नः । विनिर्
 पूर्वकप्रधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
 विनिवृत्तः, वि, निवृत्तिविशिष्टः । क्षान्तः ।
 निरस्तः । विनिपूर्वकप्रधातोः क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नः । (यथा, गीतायाम् । १५ । १५ ।
 “निर्मातमोहा जितसद्गोपा
 अद्यात्मजिह्वा विनिवृत्तकामाः ॥”)
 विनिवृत्तः, वि, विवृत्तः । विनिपूर्वकप्रधातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
 विनीतः, वि, (वि + नी + क्तः ।) विन्यासितः ।
 विनयः, शास्त्रः, पञ्चारः । इति ददमो दा ।

विनोदः

तत्पर्यायः । निष्ठः २ प्रथितः १ । इत्यमर-
भरतौ । (यथा, रघुवंशे । १६ । ७५ ।
“तपस्विनसर्गो विनीतसर्वे
तपोवने वीतभया यथास्मिन् ॥”)
जितेन्द्रियः । (यथा, तन्नागारे ।
“शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः श्रद्धाश्र-
पान् ॥”)
अपनीतः । (यथा, महाभारते । ७ । ११० । ५५ ।
“विनीतशस्त्रास्त्ररगास्तुरो देममालिनः ॥”)
हृतः । इति मेदिनीकारदेवचन्द्रौ । चित्तः ।
इत्यण्यपातः । हृतद्वयः । इति स्मृतिः ।
(अमुहृतः । यथा, मग्नौ । ८ । ४१ ।
“तत्प्राज्ञेन विनीतेन शानविज्ञानवेदिना ॥”)
विनीतः, पु, (वि + नी + क्त ।) सुवशात् ।
तत्पर्यायः । साधुवादी २ । इत्यमरः । सु-
वाहनश्रीकः ३ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
महाभारते । ७ । ११० । ५६ ।
“सांक्ष्णिकं रूपवर्णाभान् विनीतान् श्रीप्र-
गामिनः ॥”)
बन्धकः । इति मेदिनी । ते, १५४ । दमाकटचः ।
(अस्य यथावदो यथा,—
“उक्तो दमनको दान्तो मुनिपुत्रस्तपोधनः ।
गन्धोत्कटो ब्रह्मजटो विनीतः फलपत्रकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
शिक्षितवृषभादि । इति राजनिर्घण्टः ।
विनीतकः, स्त्री पु, विनीतकम् । परस्परवाधाद्यन्तम् ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।
विनीयः, पु, (वि + नी + “विपूयविनीयजितेति ।”
३ । १ । ११७ । व्यप्प्रत्ययेन निपातितः ।)
कल्कः । इति सुगन्धोद्ययाकरायम् । (यथा,—
“प्रकातुरक्कलपुलाभतया विनीयः ।”
इति वैद्यकचक्रपाणिचरित्रे वातव्याधौ एला-
तेले ।) पापम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
विनेता, [ऋ] पु, (वि + नी + ङच् ।) राजा ।
आदेशकः, त्रि । इति मेदिनी । ते, १५६ ।
(यथा, रघुवंशे । १४ । २३ ।
“तेनास कौकः पितृमान् विनेत्रा ॥”
शुभः । शिक्षकः । यथा, महाभारते । ११ । २६ ।
“अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सालकेक्षणा ।
त पश्य पतित द्रोणं कुरुणां द्विजसत्तमम् ॥”
यथाच रघुवंशे । ८ । ६१ ।
“स तथेति विनेतुयदारमतेः
प्रतिग्रह्य वचो विसवर्णं मुनिम् ॥”)
विनेयः, त्रि, (वि + नी + यत् ।) नेतव्यः । विपूर्व-
नीघातोऽर्थप्रत्ययेन निष्पन्नः । दण्ठनीयः । यथा,
“ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणां ।
आवयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तैरपि यमतः ॥”
विनेयाः दण्ठनीयाः । इति ज्योतिष्कचम् ।
विनोदः, पु, (वि + रुद + घञ् ।) कौतूहलम् ।
इति हज्जायुधः । (यथा, कथासरित्सागरे ।
१५ । १२५ ।
“वाधसे तच्च नैकस्यात् सर्वं स मगधेश्वरः ।

४०४

विन्दः

तत्पत्न्य रक्षाहेतोश्च विनोदायतनस्य नाम् ।”
क्रीडा । इति भूरिपयोगः । (यथा, भाग-
वते । ४ । १६ । २४ ।
“नेतायता चाधिपतेर्यत्न विनोदः-
स्तेन, चतुर्षु तव न तस्य स ते विनोदः ॥”
अपनयनम् । यथा, शिशुपालवधे । १ । ४८ ।
“विनोदमिच्छन्त्यस्य दम्पत्यनो
रयेन कल्याण्यदशैः सम पुनः ॥”
प्रमोदः । यथा, हितोपदेशे ।
“कावशाश्रयविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
यतोऽन्यं च गृह्णायां निदया कलदेन वा ।”
पालिग्नविशेषः । तत्तत्तत्तं यथा । नायको
नायिकाया दक्षिणपादं वामपादं वा स्वमध्य-
देशे मन्दचिह्नपादं वामपादं वा नायिकामध्य-
देशे निधाय यथायथा यथा योहे योह दत्ता
यथाशक्ति ततः । इति कामशास्त्रम् । राज-
रक्षणेन । यथा,—
“दीर्घे चयो राजरक्षताः प्रसरे ह्यै प्रतिष्ठितौ ।
विनोद एव दाराद्य विप्रश्च कोष्ठस्य भवेत् ॥”
इति गुक्तिकण्ठनयः ।
“हृदयेनैव यथा यथा तेषां लक्षणमयतः ।
सुगन्धं चर्तुतोभयो भयो गान्धीतुल्यत्वा ।
विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलत्वा ।
रत्नं केलिर्नयो योरो हृदयेनैव प्रकीर्तितः ॥”
इति भविष्योत्तरपुराणम् ।
वि(वि)न्दः, पु, (विदि चययवे + बाहुलकाद् ।)
जलकया । तत्पर्यायः । एषत् २ एषतः ३
विपुटः ४ । इत्यमरः । एषति ५ विन्दद् । इति
तट्टीका । (यथा, पश्यतने ।
“जलविन्दप्रपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।
स हेतुः सन्निशान्नस्य घर्मेस्य च घनस्य च ॥”)
दन्तचतविशेषः । भुवोर्मध्यम् । रूपकार्य-
प्रकृतिः । इति मेदिनी । दे, १०-११ । अगुस्वारः ।
यथा “विन्दुद्विविन्दुमात्रौ यणौ क्रमादुभौ सञ्चौ
स्तः ।” इति सुगन्धोद्ययाकरायम् । अपि च ।
“शिवो बह्विधमायुक्तो वामाक्षिविन्दुभूषितः ।
एकाक्षरो महामन्त्रः श्रीस्यस्य प्रकीर्तितः ॥”
इति सूर्यकवचम् ।
विन्दूतपतिर्था,—
“सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।
आसीच्छक्तिसतो नादो नादाद्विन्दुसद्वयः ॥”
इति चारदातिलकः १ पटलः ।
अपि च ।
“आसीद्विन्दुस्तो नादो नादाच्छक्तिः सत्सद्वा ।
नादरूपा महेशानी चिद्रूपा परमा कला ।
नादाच्चैव सत्सत्पदः अर्हविन्दुर्महेश्वरि ।
सार्धत्रिसयविन्दुभ्यो सृजन्ती कुलकुलजौ ॥”
इति कुलिकास्तोत्रे १ पटलः ।
“विन्दुर्नादो नीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः ।
विन्दुः शिवात्मको नीजः शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः ।
समवायः समाख्यातः सन्नामविशारदः ॥”
इति चारदातिलकः ।

विन्ध्य

अन्यथा ।
“विन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्वात्मकं स्मृतम् ।
तथोपयोगे भवेत्तादृक्षाभ्यो ज्ञानाच्चिह्नकम् ॥”
इति क्रियासारः ।
वि(वि)न्दुः, त्रि, (वेति तच्छील । विद्वान्ने-
“विन्दुरिक्तुः ।” ३ । २ । १६६ । इति उपपद्यो
शुभागमश्च निपातये ।) ज्ञाना । इत्यमरः ।
दाया । इत्यण्यपातः । वेदितव्यः । इति
शब्दरत्नावली ।
वि(वि)न्दुचित्रकः, पु, (विन्दुभिश्चिह्नविशेषेचित्रकः,
इष ।) रत्नभेदः । इति शब्दरत्नावली ।
वि(वि)न्दुजालः, स्त्री, (विन्दुनां जालम् ।) दत्ति-
शुद्धोपरिविचित्रविन्दुसमूहः । इति देवचन्द्रः ।
वि(वि)न्दुजालकः, स्त्री, (विन्दुनां जालकम् ।)
गजस्य सुगादिस्यो विन्दुसमूहः । तत्पर्यायः ।
पद्मकम् २ । इत्यमरः । पद्मम् ३ । अतएव
पद्मा दत्तोति भरतः ।
वि(वि)न्दुतलः, पु, (विन्दुचिह्नं तलं यस्य ।)
अक्षः । इति हारावली । तुरङ्गकः । यथा —
“विन्दुतलः पुमान् शारिफलके च तुरङ्गके ॥”
इति पद्मार्णववादी मेदिनी ।
वि(वि)न्दुपत्रः, पु, (विन्दु पत्रे यस्य ।) भूयुद्धः ।
इति रत्नमाला ।
वि(वि)न्दुरेखकः, पु (विन्दुविशिष्टा रेखा यथा
कन ।) पक्षिभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ।
वि(वि)न्दुवासरः, पु, (विन्दुपातस्य वासरः ।) गर्भे
सन्तानोत्पत्तिकारकमुद्रपातदिनम् । इति
ज्योतिषम् ।
वि(वि)न्दुसरः, [स्] स्त्री, (विन्दुनामकं सरः ।)
सरोवरविशेषः । यथा,—
“अभ्युत्तरेण कैलासं शिवं सर्वोर्विधिं गिरिम् ।
गौरम् पर्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति ।
हिरण्यशृङ्गः समस्तान् दिशोऽधिभयो
गिरिः ।
तस्य पादे मण्डपि सरः काञ्चनसन्निभम् ।
रस्य विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
गङ्गार्थं स तु राजर्षिरुवाच बहुलाः समाः ।
दियं यास्यन्ति मे पूर्वं गङ्गातोयपरिमुताः ।
तत्र विपयगा देवी प्रथमम् प्रतिष्ठिता ।
सोमपादात् प्रसृता सा सप्तधा प्रतिभस्यते ।
यथा मणिमयाक्षत्र चितयश्च हिरण्ययाः ।
तत्रैष्टा क्रतुभिः सिद्धः प्रकः सुरगणैः सह ।
दिव्यश्यापापयस्तत्र नक्षत्राणां मङ्गलम् ।
दृश्यते भास्वरा राज्ञी देवी विपयगा तु सा ।
अन्तरीक्षं दिवसैव भावयित्वा सर्वं गताः ।
भवस्य स्वाङ्गे पतिता सरस्वा योगमायया ।
तस्या ये विन्दवः केचित् क्षुब्धायाः पतिता
सुवि ।
जलस्तु तेषां विन्दुसरस्तो विन्दुसरः स्मृतम् ॥”
इति मातङ्गः । १२० । २७-२९ ।
विन्ध्यपत्री, स्त्री च्वरापहा । इति शब्दचन्द्रिका ।
वेणुशुटा इति भाषा ।

विन्ध्यः

विन्ध्यः, पुं, चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विन्ध्यः पुं, पर्वतविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनौ । २ । २१ ।

“हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यः प्राविशमा-
दपि ।

प्रत्यगेव प्रयगाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥”
याधः । इति मेदिनी ॥ विन्ध्यपर्वतस्य निम्न-
शृङ्गत्वकारणम् । यथा,—

नारद उवाच ।

“किमर्थमग्निं भगवानगस्त्य-
स्तं निम्नशृङ्गं कृतवान् महर्षिः ।
कस्मै कृते केन च कारयेन
नक्षददस्त्राखिलसत्त्ववृत्ते ॥

पुनस्त्य उवाच ।

पुरा हि विन्ध्येन दिवाकरस्य
गतिर्निरुद्धा गगनेचरस्य ।
रविस्ततः कुम्भभवं समेत्य
हीमावसाने वचनं वभाषे ॥
समागतोऽहश्च द्विजधैम त्वां
कुरुष्व मय्युद्धरणं सुनीन्द्र ।
ददस्व दानं मम यस्मिन्नीयितं
चरामि येन त्रिदिवे सुनिर्दृतः ॥

इत्थं दिवाकरवचो गुणसङ्गयोगि
श्रुत्वा तदा कलसजो वचनं वभाषे ।
दानं ददामि तव यस्मिन्मया त्वभीष्टं
नार्थं प्रयाति विसृज्यो मम कश्चिदेव ॥
श्रुत्वा वचोऽन्ततमयं कलसोद्धवस्य
प्राह प्रभुः करपुटं प्रणिप्राय नृद्धिं ।
एषोऽहं मे गिरिवरः प्ररुणहि मार्गं
विन्ध्यस्य निम्नकरणे भगवान् यतस्व ॥
इति रविवचनानुवाच कुम्भजन्मा
कनमिति तद्धि मया हि नौचशृङ्गम् ।
तव किरणजितो भविष्यतीति महीध्रो
मम हि शरणसमागतस्य का यथा ते ॥

इत्येवमुक्त्वा कलसोद्धवस्तु
सूर्यस्य सक्त्युय विनम्य भक्त्वा ।
जगाम संत्यज्य हि दृक्क हि
विन्ध्याचलं वृद्धवपुर्महर्षिः ॥
गत्वा वचः प्राह सुनिर्महीध्र
यास्ये महातीर्थवर सुपुण्यम् ।
वृद्धोऽप्यशक्तश्च तवाधिरौढुं
तस्माद्भवान् नौचतरोऽस्तु सद्यः ॥
इत्येवमुक्तो सुनिसत्तमेन
स नौचशृङ्गस्तभवन् महीध्रः ।
समाक्रमन्वापि महर्षिस्तुष्टः
प्रोक्ष्य विन्ध्यं द्विज आह शैलम् ॥
यावन्न भूयो निजमात्रजामि
महाश्रमं धौतवपुः सुतीर्थात् ।
त्वया न तावत्त्रिह वद्वितर्णं
न चेत् शपिष्येऽहमवश्या ते ॥
इत्येवमुक्त्वा भगवान् जगाम
दिशः स यार्जो सङ्खान्तरौचम् ।

विन्ध्याव

आक्रम्य तस्यै स हि तां तदाशां
काले ब्रजाम्यत्र यदा सुनीन्द्र ॥
तत्राश्रमं रम्यतरं हि कृत्वा
सशुद्धजाम्बूनदतोरणान्तम् ।
तत्राथ निःक्षिप्य विदभं पुच्छीं
सुमाश्रमं सौम्यसुपाणगाम ॥
श्रुतावृतौ कार्यपरो ह्यगस्त्यो
नित्यं तदा स्वाश्रममावसत् सः ।
शेमश्च कालं स हि दृक्कस्त्य-
स्तपश्चचारामितकान्तिमाप्नुनिः ॥
विन्ध्योऽपि वृद्धा गगने महाश्रमं
वृद्धिं न यात्येव भयाश्रमहर्षेः ।
नासौ निवृत्तेऽभिमतिं निधाय
स सस्थितो नौचतरायशृङ्गः ॥
एव त्वगस्त्येन महाचलेन्द्रः
स नौचशृङ्गो हि कृतो महर्षेः ।
तस्योद्धृष्टश्च सुनिसंस्तुता सा
दुर्गा स्थिता दानवशासनार्थं ॥
देवाश्च सिद्धाश्च महोरगाश्च
विद्याधराभूतगणाश्च सर्वे ।
सर्वाश्चरोभिः सहिता दिवानिशं
कात्यायनीं तस्युरपेतशोकाः ॥”

इति वामनपुराणे देवीमाहात्म्ये १८ अध्यायः ॥

“आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ॥
इत्यमरः ॥

“विन्ध्यस्य पश्चिमे भागे मत्स्यभुक् पतितो
भवेत् ॥”
इति प्राचीनाः ॥

विन्ध्यकूटः, पुं, (विन्ध्य कूटं माया केतव वा यस्य ।
याजेन तस्यावनतीकरणादस्य तथात्वम् ।)

अगस्त्यसुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विन्ध्यवासी, [नृ] पु, (विन्ध्य वसतीति । वस +
णिनि ।) यादुसुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

विन्ध्यवासिनी, स्त्री, (विन्ध्य वसतीति । वस +
णिनिः ।) तत्तच्छ्रियां स्त्री । यथा,—

“सहस्राक्षोऽपि तां शृङ्ग विन्ध्यं वेगाज्जगाम ह ।
तत्र गत्वा तथोवाच तिरुस्त्रात्र महावने ॥
पूज्यमाना सुरैर्नान्वा खाता त्वं विन्ध्यवासिनी ॥
तत्र स्थाप्य हरिर्देवीं दत्त्वा चिह्नं वाहनम् ।
भवामरारिहन्त्रीति लुक्ता खगमवाप्नुयात् ॥”
इति वामने ५१ अध्यायः ॥

अन्यत्र देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
“विन्ध्योऽवतीर्थ देवार्थं श्रुतो घोरो महाभटः ।
अद्यापि तत्र सावासा तेन सा विन्ध्यवासिनी ॥”

विन्ध्यस्थः, पु, (विन्ध्य विन्ध्यपर्वते तिष्ठतीति । स्था
+ क ।) यादुसुनिः । इति जटाधरः ॥

विन्ध्या, स्त्री, खलौटः । इति मेदिनी । व्रुटिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ एतापि इति भाषा ॥

विन्ध्यावली, स्त्री, बलिपत्नी । वाणराजमाता ।
इति पुराणम् । (यथा, भागवते । ८ । २० ।

१७ ।

“विन्ध्यावली तदागम्य पत्नीजासकमासिनी ॥”

विपक्षः

विन्ध्यावलीपुत्रः, पु, (विन्ध्यावल्याः पुत्रः ।) वाण-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विन्ध्यावलीसुतः, पु, (विन्ध्यावल्याः सुतः ।) वाण-
राजः । इति जटाधरः ॥

विमः, नि, (वि + क्तः । “सुदविदेति ।” ८ । २ । ५६ ।
नत्वम् ।) विचारितः । प्राप्तः । इत्यमरः ॥

ज्ञातः । स्थितः । इति विश्वः ॥

विन्ध्यस्तः, नि, (वि + नि + क्त + क्तः ।) कृत-
विन्ध्यासः । यथा,—

“सदृशया गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां
ज्ञापिका

सत्सामान्यविशेषनित्यमिहता भावप्रकर्षो-
ज्जला ।

विष्णोर्वचसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तसुक्ता-
वली

विन्ध्यास्त मनसो सुदं वितश्रुतां सदयुक्तिरेवा
चिरम् ॥”

इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

विन्ध्याकः, पुं, (वि + नि + क्त + क्तः ।) विद्व-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ छातिषान् इति
भाषा ॥

विन्ध्यासः, पु, (वि + नि + क्त + क्तः ।) स्थाप-
नम् । रचनम् । यथा, ज्ञानार्थवे । वैष्णवे तु ।

“एकैकवर्णसुखायं नृणां धाराच्छिरोऽन्तकम् ।
नमोऽन्तमिति विन्ध्यास आन्तरः परिकीर्तितः ॥”

अपि च ।
“ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सविन्द्रविन्द्रवर्जितः ।
पञ्चाशद्वर्णविन्ध्यासः क्रमादुक्तो मनीषिभिः ॥”

इति भट्टः । इति तन्त्रसारः ॥

अन्यत्र ।
“शृङ्गे मणिविन्ध्यासो विज्ञेयो न च दृढवत् ।
विशुद्धह्रीरकन्यासो विधेयः सदनोपरि ।
तेन सर्वाणि नश्यन्ति अरिष्टानि मही-
सुखम् ॥”

इति युक्तिकथ्यतः ॥

किञ्च ।
“तथा कथितया किवा तथा वनितया च किम् ।
पदविन्ध्यासमात्रेण यथा नापहृतं मनः ॥”

इत्युद्धटः ॥

विप, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०
-सक०-सेट् ।) क, वेपयति । इति दुर्गादासः ॥

विपक्षः, पुं, (विरुद्धः पक्षो यस्य ।) शत्रुः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ५६ । ५४ ।

“तत्र वंशा विभज्यन्तां विपक्षः पक्ष एव च ।
पुत्राणां हि तयो राक्षो भविता विपक्षो
महान् ॥”

यथा च रघुवंशे । १७ । ७५ ।

“इन्दोरगतयः पक्षे सूर्यस्य कुसुदेऽश्वः ।
गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणिनो जेमिरेऽन्त-
रम् ॥”

न्यायमते साध्याभाववत्पक्षः । यथा, भाषा-
परिच्छेदे । ७३ ।

विपणी

“यः सपत्ने विपत्ते च भवेत् साधारणस्तु सः।”
“सपत्तविपत्तः साधारणः। सपत्तः
साधारणः। विपत्तः साधारणायाम्।” इति
सुक्तावली। विकल्पः पञ्चः। उक्ताकरणम्।
यथा, आर्यासप्तशत्याम्। १५४।

“प्रतिभूः शुको विपत्ते दण्डः शङ्कारणकथा
गुणः॥”

विगतः पञ्चो यस्य। पञ्चोने, वि।)

विपत्तिका, स्त्री, (वि + पत्ति + क्त + लृट्।
स्त्रियां टाप् अत इत्यच्।) धीया। इति
शब्दरत्नावली।

विपत्ती, स्त्री, (वि + पत्त + क्त + लृट्। स्त्रियां गौरा
दित्वाङ् डीप्।) धीया। इत्यमरः। (यथा,
कथासरित्सागरे। ४६। २०।

“अथ स्तित्तिनामानि तन्त्रोक्तशारङ्गचलेः।
इत्युक्ता गुणशर्माङ्गात् विपत्तीं सुमोच सः॥”
केलिः। इति मेदिनी। ये, १०॥

विपत्तः, पुं, (वि + पत्त + क्त + लृट्। संज्ञा-
पूर्वकत्वात् न वृद्धिः।) विक्रयः। इत्यमरः।
(यथा, मनी। ३। १५२।

“विपत्तेन च जीवन्तो पञ्चाङ्गाः सुदृश्यकथयोः॥”
विशेषणं प्रयत्नेति शक्तिरिति। विपत्तिः। यथा,
महाभारते। १२। ६६। ५५।

“विशालान् राणमार्गाश्च कारयेत् नराधिपः।
प्रपाञ्च विपत्त्यां च योद्देशं समादिशेत्॥”
विपत्तिः, पु स्त्री, (विपत्त्यतेति शक्तिरिति। वि +

पत्त + “सर्वधातुभ्य इन्।” उणा० ४। ११०।
इति इन्।) प्रत्ययविक्रयशाला। इति दला-
मुधः॥ इत्यमरः। विक्रयाद्येव प्रसारित-
नानाद्रव्याणां बन्धिगुणव्याणां वाणिज्याविधौ

इति वाजार इति च स्वातायामिति केचित्।
इत्यमरः। इति केचित्। इत्यमरः। इति भरतः।
तत्पर्यायः। प्रत्ययविक्रयशाला २। इत्यमरः।

आपञ्चः ३ प्रत्ययविक्रयशाला ४ प्रत्ययम् ५। इति
रभसः। निषट्वा ६ बन्धिगुणम् ७। इत्यमर-
दत्तः। विपत्तम् = धीयौ ८। इति कोयः।

“निषट्वा विपत्तिः प्रत्ययविक्रयशाला त्वापञ्चिस्तथा।
प्रत्ययविक्रयशालायां भवेदेतच्चतुष्टयम्॥”
इति शब्दरत्नावली।

“विपत्तिः प्रत्ययविक्रयशाला भवेदापञ्चप्रत्ययोः।”
इति मेदिनी। ये, ७८॥

(यथा, महाभारते। ६। १५। १०।
“विपत्त्यापञ्चप्रत्ययाणां नानाजनशतेभ्यः॥”
वाणिज्यम्। यथा, मनी। १०। ११६।

“विद्या शिक्षा भक्तिः सेवा गोरक्ष विपत्तिः
कृषिः।

इति मेदिनी कुचोदश्च दश जीवनहेतवः॥”
विपत्ती, [न] पुं, (विपत्ति विक्रयोऽस्यास्तीति।
विपत्त + इतिः।) बन्धक। इति जटाधरः।

(यथा, विश्वपालवधे। ५। २४।
“पूर्वापणा विपत्तिनो विपत्तीन्निभेच्च॥”

१०६

विपरी

विपरी, स्त्री, (विपत्ति + पा ङीप्।) इङ्। इति
द्विरूपकोयः। (यथा, कथासरित्सागरे। २०। ६५।
“ययौ भोजनमन्यतार्थं विपरीमात्तमलकः॥”)

विपत्ति, स्त्री, (वि + पत्त + क्त + लृट्।) आपत्।
विपत्तः। इत्यमरः। यातना। इति मेदिनी।
ते, १५६। यथा,—

“श्रुतं सर्वं सुरश्रेष्ठ मारोदोन्मत्तं ययुः।
न कातरौ हि नीतिज्ञौ विपत्तौ च कदाचन॥
सम्यक्निर्णयं विपत्तिना नमरा मप्ररूपिणी।
पूर्वमकम्भायता च स्वयं कर्ता तयोरेपि॥”
इति मत्स्यपुराणे प्रलतिशब्दे १४ अध्यायः।

विनाशः। यथा,—
“यस्मिन् रात्रिगते भानौ विपत्तिं यान्ति
मानवाः।
तेषां तस्यैव कर्तव्या विपत्तिर्नोदकक्रिया॥”
इति मलमासतत्त्वम्।

विपत्तः, पुं, (विपत्तः पत्त्या। “शृङ्गपूरम्पपा-
माप्ते॥” ५। ४। ७३। इत्यकारप्रत्ययः।)
निन्दितपथः। तत्पर्यायः। यथा, २ दुरध्वः ३
कदम्बा ४ कापयः ५। इत्यमरः। कुपयः ६
अवपयः ७ कुत्तितवत् = ८। इति शब्दरत्ना-
वली। (यथा, महाभारते। १२। १५६। ११।

“समप्य कथमुत्पद्य यास्यामि विपत्तं यद॥”
विपत्तः, स्त्री, (वि + पत्त + क्त + लृट्।) विपत्तिः।
विपत्तः। इत्यमरः। (यथा,—
“कैवर्त्तकर्मशकरात् सपरिचयतोऽपि
जाये पुनर्निपत्तितः सपरी विपाकः।
देवास्ततो विगलितो गिलितो यकेन
यामे विधौ यद कथ विपदां निवृत्तिः॥”
इत्युद्भटः।

यथा च मागवते। १। ६। १५।
“यत्र धर्मसुतो राणा गदापाणिर्नृकोदरः।
लण्णोऽखौ गाढियं चाप सृजतु लण्णस्ततो
(विपत्तः॥”)

विपदा, स्त्री, (विपद् + भागुरिमते दलनात्
टाप्।) विपत्तः। इत्यमरटीकायां रायसुकुटः।
विपदा, वि, (वि + पद् + क्तः।) विपदाक्रान्तः।
इति मेदिनी। ने, १६४। नष्टः। इति शब्द-
रत्नावली।

विपदा, पुं, सर्वः। इति मेदिनी। ने, १६४।
विपरीतः, वि, (वि + परि + क्त + लृट्।) विप-
र्यायः। उल्टा इति भाषा। तत्पर्यायः।
प्रतिघण्यः २ प्रतिकूलः २ अपसव्यः ३ अपप्र-
५ विलोमकः ६। इति जटाधरः। प्रसथम्
७ पराधीनम् = प्रतीपम् ८। इति शब्दरत्ना-
वली। (यथाच शङ्करद्विविधये।

“सत्तो जातः कलझाशौ विपरीताणि भावसे।
सद्यः श्रवैपि पिडवत् त्वतो जातः कलझाशुक्॥”
सुम्भुः। यथा, रामायणे। ६। १०। १५।
“स च न प्रतिजयाह रावणः कालचोदितः।
उच्यमानं हितं वाक्यं विपरीतं द्रवौघम्॥”)

विपरी, स्त्री, (विपत्ति + पा ङीप्।) इङ्। इति
द्विरूपकोयः। (यथा, कथासरित्सागरे। २०। ६५।
“ययौ भोजनमन्यतार्थं विपरीमात्तमलकः॥”)

विपत्ति, स्त्री, (वि + पत्त + क्त + लृट्।) आपत्।
विपत्तः। इत्यमरः। यातना। इति मेदिनी।
ते, १५६। यथा,—

“श्रुतं सर्वं सुरश्रेष्ठ मारोदोन्मत्तं ययुः।
न कातरौ हि नीतिज्ञौ विपत्तौ च कदाचन॥
सम्यक्निर्णयं विपत्तिना नमरा मप्ररूपिणी।
पूर्वमकम्भायता च स्वयं कर्ता तयोरेपि॥”
इति मत्स्यपुराणे प्रलतिशब्दे १४ अध्यायः।

विनाशः। यथा,—
“यस्मिन् रात्रिगते भानौ विपत्तिं यान्ति
मानवाः।
तेषां तस्यैव कर्तव्या विपत्तिर्नोदकक्रिया॥”
इति मलमासतत्त्वम्।

विपत्तः, पुं, (विपत्तः पत्त्या। “शृङ्गपूरम्पपा-
माप्ते॥” ५। ४। ७३। इत्यकारप्रत्ययः।)
निन्दितपथः। तत्पर्यायः। यथा, २ दुरध्वः ३
कदम्बा ४ कापयः ५। इत्यमरः। कुपयः ६
अवपयः ७ कुत्तितवत् = ८। इति शब्दरत्ना-
वली। (यथाच शङ्करद्विविधये।

“सत्तो जातः कलझाशौ विपरीताणि भावसे।
सद्यः श्रवैपि पिडवत् त्वतो जातः कलझाशुक्॥”
सुम्भुः। यथा, रामायणे। ६। १०। १५।
“स च न प्रतिजयाह रावणः कालचोदितः।
उच्यमानं हितं वाक्यं विपरीतं द्रवौघम्॥”)

विपरी, स्त्री, (विपत्ति + पा ङीप्।) इङ्। इति
द्विरूपकोयः। (यथा, कथासरित्सागरे। २०। ६५।
“ययौ भोजनमन्यतार्थं विपरीमात्तमलकः॥”)

विपाकः

विपरीतविपरीतमार्गगतदशमबन्धः। यथा,—
“पादमेकमूर्तौ लत्वा द्वितीयं कटिचक्रितम्।
नारीयु रमतं कामी विपरीतस्तु बन्धकः॥”
इति रतिमञ्जरी।

अपि च।
“पादमेकमूर्तौ लत्वा द्वितीयं बन्धकस्थितम्।
कामिन्याः कामयेतु कामी बन्धः स्याद्विपरी-
तकः॥”
इति मरदीपिका।

विपरीता, स्त्री, कासुकी। इति धनञ्जयः।
विपरीतः, पुं, (विपरीतानि पञ्चानि यस्य।) पलाश-
द्वयः। इति शब्दरत्नावली। (पञ्चरहिते, वि।)

विपरीतः, पुं, (वि + परि + क्त + लृट्।) विपरीतः।
इत्यच्।) अतिरक्तः। तत्पर्यायः। बन्धः २
विपरीतः ३ अत्ययः ४। इत्यमरः। विपरीतः
५। इति भरतः। (यथा, भागवते। १०।
१। ५०।

“विपरीतो वा किं न स्याद्गतिर्वातुर्दुरत्यया।
उपस्थितो निवर्त्तत निवृत्तः पुनरापतेत्॥”
सर्वानये विपरीत्याः पञ्च। ते च सांख्यकारि-
कायां द्रष्टव्याः।)

विपरीतः, पुं, (विगतः पर्यायो यस्य। यद्वा,
वि + परि + क्त + लृट्।) विपरीतमयम्।
अन्यस्यान्यरूपमयम्। इति भरतः।
“विपरीत्याये कुलं नास्ति न कुलं रक्षयितव्यम्॥”
इति कुलाचार्यकारिका।

विपरीतः, पुं, (वि + परि + क्त + लृट्।) विप-
र्यायः। इत्यमरः। (यथा, उत्तरचरिते। २।
“पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
विपरीत्यां यातो घनविरलभावः क्षितिरुद्दामः।
बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्थे वनमिदं
निवेशं शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रष्टव्यम्॥”
अप्रमात्तकुडिभेदः। यथा, भाषापरिच्छेदे।
“तच्छून्ये तत्कृतियां स्यादप्रमा वा निरूपिता।
तत्प्रपञ्चो विपरीतः सद्योऽपि प्रकीर्तितः।
यादौ देहे स्यात्तुद्धिः शङ्कादौ प्रीतता-
मतिः॥”
“आद्यो विपरीतः॥” इति सुक्तावली।)

विपरी, वि, (वि + पू + क्त + लृट्।) इति
यत्।) शोधनीयम्। विपरीतप्राप्तोऽर्थप्रत्ययेन
निरूप्यम्।

विपरी, [न] पुं, बुद्धिभेदः। इति हेमचन्द्रः।
विपरीतः, वि, (विशेषः पश्यति विपरीतं चेतति
चिनोति चिन्तयति वा। दृष्टोदरादित्वात्
चाधुः।) पण्डितः। इत्यमरः। (यथा, मनी।
७। ५८।

“सर्वेषाम् विपरीतेन ब्राह्मणेन विपरीताः॥”
विपाकः, पुं, (वि + पञ्च + भावे कर्मणि वा घञ्।)
पञ्चम्। (यथा, भागवते। ५। १६। २०।
“तावदुभयोरपि रोषयोर्वा नृत्तिका तद्वेनाह-
विषयमाना वायुर्कर्मयोगविपाकेन सप्तमर-
लोकाभरणं चास्मून् न नाम सुवर्णं भवति॥”)

विपरी, वि, (वि + पू + क्त + लृट्।) इति
यत्।) शोधनीयम्। विपरीतप्राप्तोऽर्थप्रत्ययेन
निरूप्यम्।

विपरी, [न] पुं, बुद्धिभेदः। इति हेमचन्द्रः।
विपरीतः, वि, (विशेषः पश्यति विपरीतं चेतति
चिनोति चिन्तयति वा। दृष्टोदरादित्वात्
चाधुः।) पण्डितः। इत्यमरः। (यथा, मनी।
७। ५८।

“सर्वेषाम् विपरीतेन ब्राह्मणेन विपरीताः॥”
विपाकः, पुं, (वि + पञ्च + भावे कर्मणि वा घञ्।)
पञ्चम्। (यथा, भागवते। ५। १६। २०।
“तावदुभयोरपि रोषयोर्वा नृत्तिका तद्वेनाह-
विषयमाना वायुर्कर्मयोगविपाकेन सप्तमर-
लोकाभरणं चास्मून् न नाम सुवर्णं भवति॥”)

विपरी, वि, (वि + पू + क्त + लृट्।) इति
यत्।) शोधनीयम्। विपरीतप्राप्तोऽर्थप्रत्ययेन
निरूप्यम्।

विपरी, [न] पुं, बुद्धिभेदः। इति हेमचन्द्रः।
विपरीतः, वि, (विशेषः पश्यति विपरीतं चेतति
चिनोति चिन्तयति वा। दृष्टोदरादित्वात्
चाधुः।) पण्डितः। इत्यमरः। (यथा, मनी।
७। ५८।

“सर्वेषाम् विपरीतेन ब्राह्मणेन विपरीताः॥”
विपाकः, पुं, (वि + पञ्च + भावे कर्मणि वा घञ्।)
पञ्चम्। (यथा, भागवते। ५। १६। २०।
“तावदुभयोरपि रोषयोर्वा नृत्तिका तद्वेनाह-
विषयमाना वायुर्कर्मयोगविपाकेन सप्तमर-
लोकाभरणं चास्मून् न नाम सुवर्णं भवति॥”)

विपरी, वि, (वि + पू + क्त + लृट्।) इति
यत्।) शोधनीयम्। विपरीतप्राप्तोऽर्थप्रत्ययेन
निरूप्यम्।

विपाकः

खेदः । कर्मणो विषदकफलम् । इति मेदिनी ॥
(फलमात्रम् । यथा, भागवते । १०।७१।१०।
“जरासन्धवधः कृष्ण भूर्यर्थायोपकल्पाने ।
प्राय पाकविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः ॥”
चरमोक्तवः । यथा, तत्रैव । ४।६।२।

“सर्वे धिया योगविपाकनीयया
हृत्पद्मकोषे स्फुरितं तद्विप्रभम् ॥”

परिणामः । दुर्गतिः । खादुः । इति हेम-
चन्द्रः । जातिः । आयुः । भोगः । इति
कुसुमाञ्जलिः ॥ * ॥ (कर्मफलरूपस्यैव विपा-
कस्य त्रैविध्यम् । यथाच पातक्ये । २।१३।
“सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥”
“सतसु क्षेत्रेषु कर्माश्रयो विपाकारम्भी भवति
नोष्कितक्षेत्रमूलोऽपि । यथैव तुषावनद्वा
शालितण्डुला दग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था
भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा । तथा
क्षेत्रावनदः कर्माश्रयो विपाकप्ररोही भवति
नापनीतक्षेत्रेणप्रसंख्यानदग्धबीजभावो वेति ।
स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोगश्चेति ॥”
इति तद्भाष्यम् ॥)

“जाठरेणाग्निना योगात् यदुदेति रसान्त-
रम् ।

रसानां परिणामान्ते च विपाक इति स्मृतः ॥”
इति सुश्रुतः ॥

अपि च ।

“मिष्टः कटुश्च मधुरमन्त्रोऽन्तं पथ्यते रसः ।
कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः
कटुः ॥”

तथा च वाग्भटः ।

“त्रिधा रसानां पाकः स्यात् स्वादुः कटुका-
त्मकः ॥”

प्रायः पदेन त्रीणिः स्वादुरन्ध्रविपाकः । शिवा
कषाया मधुपाका । शुष्णौ कटुकमधुरपाके
त्यादिः ॥ * ॥ अथ विपाकानां गुणाः ।

“अग्निश्चक्षुः पाको वातपित्तहरो मतः ।
अश्वस्तु क्रूरते पित्त वातश्चेद्गदामहः ॥

कटुः करोति पचनं कफ पित्तश्च नाशयेत् ।
विशेष एव रसतो विपाकानां निर्दिशतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य विवरणम् ।

“नेत्राक्षुरन्ये । विपाकः प्रधानमिति कसात्
सम्यग्मिथ्याविपाकत्वादिह सर्वद्वयाद्यभ्यव-
हृतानि सम्यग्मिथ्याविपाकानि गुण दोषं वा
जनयन्ति । तत्राक्षुरन्ये प्रतिरसं पाक इति ।
केचिन्निविधमिच्छन्ति मधुरमन्त्रं कटुकश्चेति
तत्तु न सम्यक् भूतगुणादागमाच्चास्त्रो विपाको
नास्ति पित्तं हि विदग्धमन्त्रतासुपैत्यनेमन्त्र-
त्वात् । यदेव ज्वरग्रोऽप्यन्यः पाको भविष्यति
श्रेष्ठादिविदग्धो ज्वरग्रतासुपैति मधुरो मधुर-
स्यास्त्रोऽन्धस्यैवं सर्वेषामिति । केचिदाहुर्दृष्टान्त
भोपदिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्यात्क्षीर-
मभिमानं मधुरमेवस्यात्तथा शालिवृक्षजादयः ।

विपाशा

प्रकीर्णाः स्वभावसुत्तरकाखेऽपि न परिवर्जन्ति
तददिति ।”

“किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति
वा ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अः ॥

विपाटः [श्] स्त्री, विपाशानदी । इत्यमरः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १।३३।१ ।

“गावेव शुभे मातरा रिहाये
विपाटकुतुभी पयसा जवेते ॥”

“विपाट् कूलविपाटनात् विपाशनात् शतपुत्र-
मरणोद्भूततमोदतेर्मन्त्रोर्विशिष्टस्य पाशा अस्यां
यपास्यन्त विमोचनादा विपाट् । श्रुतद्वौ शुचिप्र
तुमा तुमेव इवति गच्छतीति श्रुतद्वौ एत-
न्नागके नदी । प्रजवेते समुद्रं प्रति शीघ्रं
गच्छतः ॥ * ॥ * ॥ विपाट् पटगतौ । पशवाघन-
स्यार्शनयोरितिवा गच्छन्तावेतौ विपुर्न्तौ शकारस्य
ब्रह्मादिना यत्वम् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

विपा(ट)ठः, पुं, वाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, महाभारते । १।२७०।१७ ।

“एकेकेन विपाटेन जप्ते मानवतीसुतः ॥”

स्त्री, दुर्गमराजभार्या । यथा, मार्कण्डेये ।
७५।४६ ।

“विपाठां नन्दिनीश्चैव वेद्मि भार्यां एहे
द्विज ॥”

विपादिका, स्त्री, पादस्तोटः । इत्यमरः ॥ (यथा
राजतरङ्गिण्याम् । ८।१३७ ।

“क्षिप्तोपानत कशावन्ते शतं चर्मकतेऽर्पितम् ।
विपादिकाकृते दास्या नीतं पञ्चाशतो हृतम् ॥”

“वैपादिकं पाणिपादे स्फुटनं तीव्रवेदनम् ।
कण्डुमद्भिः सरागैश्च गच्छैरजसकं चितम् ॥”

विपादिका वातश्चेद्गोद्ववा । इति माधवकरः ॥
अयं कुष्ठरोगः ॥ (अस्या लक्षणम् । यथा,—

“कण्डुमती दाहुरुणोपपन्ना
विपादिका पादगतयेव ॥”

इति सुश्रुते निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

प्रहेलिका । इति शब्दमात्रा ॥ * ॥

विपाशा, स्त्री, (पाशं विमोचयतीति । पाश +
“सत्यापपाशेति ।” ३।१।२५ । विमोचने णिच् ।

ततः पञ्चाद्यच् ।) नदीविशेषः । इत्यमरः ॥
पुत्रशोकादेव गले पाशं बद्धा प्रविष्टं वशिष्ठ

पाशच्छेदात् विपाशितवती विसृक्तपाशं कृत
वतीति विपाशा णिः कल्यादेरिति पाशं

विमोचयति इत्यर्थे णिः पञ्चादित्वाद्न आप् ।
एवं किपि विपाट् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥

(यथा, हरिवंशे । १६६ । २० ।

“इरावती विपाशाच सरयूर्यसुना तथा ॥”)
तस्या जशगुणाः ।

“शतद्वीर्विपाशायुजः सिन्धुनद्याः
सुशीतं जघ्नु खादु सर्वामयम् ।

जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्च
प्रदत्ते वल उद्दिमेधाशुष्य ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

विपुला

(अस्या नामनिरुक्त्यादि विशेषविवरणं महा-
भारते । १।१७८ । अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ अस्या-
स्त्रीरे पीठस्थाने अमोघाक्षीदेवी वर्तते । यथा,
देवीभागवते । ७।३०।६५ ।

“विपाशायाममोघाक्षी पाटला पुण्ड्रवर्द्धने ॥”
तथा अत्र यशस्करनामकविष्णुमूर्तिरपि वर्तते ।
यथा, नरसिंहपुराणे ६२ अध्याये ।

“यशस्करं विपाशायां माहिषायां हुताश-
नम् ॥”

विगतः पाशो यस्य ।) पाशवर्जिते, चि । इति
घरणिः ॥ (यथा, महाभारते । ३।१३०।६ ।

“अत्र वै पुत्रशोकेन वशिष्ठो भगवानृषिः ।
ब्रह्मात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥”

पाशाच्छहीने च चि ॥ यथा, हरिवंशे । ४७ ।
४८ ।

“निर्यापारः कृतस्तेन विपाशो वरुणो ऋधे ॥”
विपिनं, स्त्री, (वेपन्ते जना यत्रेति । “वेपितुस्त्री-
हंस्त्वम् ।” उणा० २।५२ । इतन् । ह्रस्व-

त्वम् । वनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महानाटके ।
“यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
यच्चैतसा न गणितं तदिहाम्बुपेति ।

प्रातर्भवासि वसुधाधिपचक्रवर्ती
सोऽहं ब्रजामि विपिने जटिलक्ष्मस्त्री ॥”

भीतिप्रदे, चि । यथा, भागवते । ६।१५।२३ ।
“स एकदा तु ऋगया विचरन् विपिने वने ।

यदृच्छयाश्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत् ॥”
विजने वने इत्यपि कश्चित् पाठः ॥)

विपुलः, चि, (विशेषेण पोषतीति । वि + पुल
महत्त्वे + कः ।) दृष्टव्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । १० ।

“विपुलेन सागरशयस्य कुचिणा ॥”
अगाधम् । इति मेदिनी । ले, १३२ ॥

विपुलः, पु, (वि + पुल + कः ।) मेरुपश्चिमभूधरः ।
इति मेदिनी । ले, १३२ ॥ (अयं हि सुमेरो-
र्विष्कम्भपर्वतानामन्यतमः । यथा, विष्णुपुराणे ।

२।३।१७ ।
“विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वेक्षेत्रे स्मृतः ॥”

अस्मिंस्तु पीठस्थाने विपुलेति पीठदेवी वर्तते ।
यथा, देवीभागवते । ७।३०।६६ ।

“विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयान्वले ॥”
सुमेरुः । हिमाचलः । इति घरणिः ॥ (वसुदेव-

पुत्रः । यथा, भागवते । ६।२४।४६ ।
“वल गदं वारण्यश्च दुर्मदं विपुलं ध्रुवम् ।

वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीवृद्धपादयत् ॥”
विपुलरसः, पुं, (विपुलो रसो यत्र ।) इक्षुः ।

इति केचित् ॥
विपुला, स्त्री, (वि + पुल महत्त्वे + कः । तत्तस्मिन्
टाप् ।) दृष्टव्यम् । आर्याच्छन्दोभेदः । इति

हेमचन्द्रः ॥ अस्या लक्षणादियथा,—
“पथ्या विपुला चपला सुखचपला जघन-

चपला च ।
गीतुपगीतुदुग्गेतय आर्यागीतिश्च नवधार्म्या ॥

विप्रः

संज्ञा गणत्रयमादिमं सकलयोर्दयोभेदति
पादः ।
यस्यास्तां पिङ्गलनामो विपुलामिति समा-
ख्यातिः ।
पुष्पां कलिकालयालक्षतानां नास्त्युपपत्तिर-
त्पापि ।
वीर्यविपुला सुखे चेत् स्यात् गोविन्दारण्यमन्त्र-
कलाः ।
इति छन्दोमञ्जरी ।
(विपुलपञ्चतम्यादेवी । इति देवीभागवतम् ।
७ । १० । ६६ ।)
विपुलासवा, स्त्री, (विपुल रश् च्यासवतीति । व्या-
+ सु + अच् । टाप् ।) इत्युक्तम् । इति राज-
निर्घण्टः ।
विपुलः, पुं, (वि + पु + “विपुलविनीयेति” ३ । १ ।
१० । इति कर्मणि क्यप् । निपातः ।) सुष्ठु ।
इति सुगन्धोदध्याकरगम् । यथा,—
“वासानां वल्कले शुद्धे विपुले ऋतमेखलाम् ।
चामामञ्जनपिष्टाभां दण्डनीमणिनाक्षराम् ।”
इति भट्टि । ६ । ६० ।
विप्रः पुं, (विप्र + “वृत्त्येन्द्रायवसेति” उणा० २ । २८ ।
निपातनात् रप्रत्ययेन साधु ।) माह्व । इत्य-
मरः । विशेषेण प्राप्तिं पूरयति गट् कर्मणि
विप्रः । प्रा ल पूर्तो इत्यसात् उप्रत्ययः । किंवा ।
उप्यते धर्मवैजयन्त इति धर्मेनास्तीति रे
निपातनादत इत्यम् । इति भरतः । तस्य
लक्षणं यथा,—
“जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्हि ज उच्यते ।
विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रियलक्षणम् ।”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ।
(यथाच मनौ । १ । ६३ ।
“उतपत्तिरेव विप्रस्य मूर्त्तिर्धर्मस्य शान्तिः ।
स हि धर्मार्थसुखमो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।”
अस्य पादोदकमाह्वानम् यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ ।
११ । २६—३३ ।
“वृथिषां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि सागरे ।
सागरे यानि तीर्थानि विप्रपादेयु तानि च ।
विप्रपादोदकस्निग्धा यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
तावत् पुष्करपात्रेयु पिवन्ति पितरो जलम् ।
विप्रपादोदकं पुण्यं भक्तियुक्तं यः पिवेत् ।
स स्नात सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
महारोगी यदि पिवेत् विप्रपादोदकं दिनम् ।
सुच्यते सर्वरोगेभ्यो मासमेकान्तु भक्तितः ।
अविद्यो वा सविद्यो वा सन्ध्यापूर्वो हि यो
द्विजः ।
स एव विष्णुसदृशो मा हरौ विसृज्यो यदि ।
मन्त्रं विप्रं श्रुत्वा वा न हन्यात्तत्र त श्रेष्ठम् ।
गोमयं शतगुणं पूज्यो हरिभक्तश्च ब्राह्मणः ।
पादोदकं नैवेद्यं सृष्ट्वा विप्रस्य यो द्विजः ।
नित्यं नैवेद्यमोजी यो राजसूयफलं जमेत् ।
एकादश्यां न सृष्ट्वा यो नित्यं विष्णुं समर्पयेत् ।
तस्य पादोदकं प्राप्य स्नानं तीर्थं भवेद्भुवम् ।”)

विप्रति

अन्वयः । इति राजनिर्घण्टः । (नि, मेधायो ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ११२ । ६ ।
“निगुसीद् गणपते गयेषु त्वा माहुर्निग्रतमं
कथीनाम् ।”)
“विप्रतमं अतिशयेन मेधाविनम् ।” इति तद्गाय-
त्र्यायः । सप्तकर्ता । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
४० । १४ ।
“विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहम् ।”
“विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुर्वा ।” इति तद्गाय-
त्र्यायः ।)
विप्रकारः, पुं, (वि + प्र + क्त + भावे घञ् ।)
अपकारः । तत्पर्यायः । निकारः २ । इत्य-
मरः । (यथा, महाभारते । १ । ६२ । १४ ।
“तेषाम् विप्रकारेण तेषु तेषु महामतिः ।
मोक्षये प्रतिकारे च विदुरोऽप्यष्टमोऽभवत् ।”)
खलोकारः । इति खामी । तिरस्कारः । इति
हेमचन्द्रः । (विविधप्रकारः । यथा, महा-
भारते । ३ । २०५ । ६ ।
“स याधते प्रजाः सर्वं विप्रकारैर्महावक्त्रम् ।
ततो नखात् भगवान्मातृस्वाता हि विद्यते ।”)
विप्रकाशः, स्त्री, तूलह्वः । इति राजनिर्घण्टः ।
विप्रकृतः, वि, (वि + प्र + क्त + क्तः ।) तिरस्कृतः ।
तत्पर्यायः । निहतः २ । इति हेमचन्द्रः ।
(यथा, कुमारसम्भवे । २ । १ ।
“तस्मिन् विप्रकृतां काले तारकेण दिवौकसः ।
तुरापाद्य पुरोधाय धाम स्वायम्भुव ययुः ।”)
विप्रकृतिः, स्त्री, विप्रकारः । विप्रपूर्वकलघातो-
क्तिप्रत्ययेन नियममिदम् ।
विप्रकृतः, वि, (वि + प्र + क्त + क्तः ।) दूरः ।
इति हलायुधः । (यथा,—
“समिष्टविप्रकृत्यभिचारिप्राधानिकमिदाद्य-
तुष्टा इति । न च ते चयादिकमपेक्षन्ते । विप्र-
कृतो यथा । हेमन्ते निचितः श्रेष्ठा वसन्ते
कफरोगस्तु । किंवा समिष्टविप्रकृतो ज्वरस्य रक्षादि
सेवा विप्रकृतो रुद्रकोपः ।” इति माधवकृत
रुग्निचयन्याख्याने विजयः ।)
विप्रकृतः, वि, (विप्रकृत एव । स्वार्थे कन् ।)
दूरम् । इत्यमरः ।
विप्रचितिः, पुं, दशपुत्रः । यथा,—
सुत उवाच ।
“अमवददुपुत्राश्च वशे स्थाता महासुराः ।
विप्रचितिप्रधानास्ते शतं तीव्रपराक्रमाः ।”
इति वट्टिपुराणे काश्यपीयवशः ।
(तथाच महाभारते । १ । ६५ । २१ ।
“तत्वारिशद्वनो पुत्राः स्थाताः सर्वत्र
भारतः ।
तेषां प्रथमो राजा विप्रचितिर्मेहायशाः ।”)
विप्रतिपत्तिः, स्त्री, (वि + प्रति + पद + क्तन् ।)
विरोधः । यथा,—
“परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिम् ।
वाक्वाच्यायाद्वयस्यान यथहार उदाहृतम् ।
भाषोत्तरक्रियासाधसिद्धिभिः क्रमद्विभिः ।

विप्रल

आदिप्रचतुरंशस्तु चतुर्व्यादभिधीयते ।”
इति मिताचारायां व्यवहारमाह्वानम् ।
विप्रलः । यथा प्रथमाध्याये कात्यायनसूत्रम् ।
शब्दे विप्रतिपत्तिरिति । प्रतिनिहितद्वये श्रुत-
शब्दः प्रयोक्तव्यः । श्रुतद्वयबुद्ध्या प्रतिनिधुपादा-
नात् शब्दान्तरप्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् ।
इति कादशीतन्त्रम् । (अथवाभावः । अरिष्ट-
विशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ३० । “अथाम, पक्षे-
न्द्रियार्थविप्रतिपत्तिमध्यायं यावत्स्यात् ।”
एव ह्यायाविप्रतिपत्तिः । स्वभावविप्रति-
पत्तिः ।)
विप्रतिघारः, पुं, (वि + प्रति + ह + घञ् ।)
विप्रतीसारः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ।
(यथा, प्रिशुपालध्वजे । १० । १० ।
“प्रापि चेतसि स विप्रतिघारे
सुभुवामयसर सरकेण ।”
“विप्रतिघारे पञ्चाक्षरपुष्पे । पञ्चाक्षरपुष्पे
पञ्च विप्रतीसार इत्यपि । इत्यमरः ।” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ।)
विप्रतिघातः, वि, (वि + प्रति + घि + क्तः ।)
निघातम् । इति स्मृतिः ।
विप्रतीसारः, पुं, अनुतापः । इत्यमरः । कौलव्यम् ।
अनुश्रयः । रोषः । इति मेदिनी । रे, ६०७ ।
विप्रदहः, पुं, (विशेषेण प्रकृतश्च दहते इति ।
दह + घञ् ।) प्रजन्तुनादिशुक्लद्वयम् । इति
शब्दचन्द्रिका ।
विप्रप्रियः, पुं, (विप्रार्थं प्रियः । यस्मिन्महत्वात् ।)
पलाशवृक्षः । इति केचित् । ब्राह्मणवृक्षमे, वि ।
यथा,—
“राम लक्ष्मणपूर्वज रघुवर सीतापति सुन्दरं
काकुत्स्थं कल्याणम् शुचिनिधिं विप्रप्रियं
धार्मिकम् ।”
इति रामायणम् ।
विप्रयार्थः, स्त्री, (विशेषेण प्रयाणम् ।) पलायनम् ।
इति केचित् ।
विप्रयुक्तः, वि, (प्र + युञ् + भावे क्तः ।) विगत
प्रयुक्तप्रयोगो यस्मात् ।) विशिष्टः । विभिन्नः ।
इति केचित् ।
विप्रयोगः, पुं, (विगतः प्रकृतो योगो यत्र ।)
विप्रलम्भः । इत्यमरः । विरहो विप्रवादी वा ।
इति खामी । रागिणोर्विच्छेदः । इति सुभूतिः ।
(यथा, मनौ । ६ । १ ।
“पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्मेण वक्तव्यं तिष्ठति ।
सयोगे विप्रयोगे च धर्मेण वक्तव्यं शान्-
तम् ।”
सयोगाभावः । यथा, साहित्यदर्पणे । २ ।
“सयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिताः ।”)
विप्रलम्बः, वि, (वि + प्र + लम् + क्तः ।) वञ्चितः ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते । ५ ।
१६१ । २१ ।
“दृष्ट्वा रात्रौ राजस्वामिदं वचनमब्रवीत् ।
अभिषङ्गात् प्रकुपितो विप्रलम्बस्त्वयानघः ।”)

विप्रल

विप्रलब्धा, स्त्री, (विप्रोषेण प्रलब्धा प्रतारिता ।)

स्त्रीयादिनायिकाभेदः । तस्या लक्षणं यथा,—
सङ्केतनिकेतने प्रियमनवलोच्य समाकुलहृदया
विप्रलब्धा । अस्याश्चेष्टा निर्वेदनिश्वाससखी-
जनोपालम्भमयच्छांशिताश्रुपातादयः ॥ * ॥

सुग्धा विप्रलब्धा यथा,—

“आलीभिः शपथैरनेककपटे कुक्षोदरं नीतया
मूढं तच्च निरीक्ष्य विच्युतितया न प्रस्थितं न
स्थितम् ।

न्यस्ताः किन्तु नवोदनीरजदृशा कुक्षोपकण्ठे
रुधा

भ्राम्यदृष्टकदम्बदम्बरचमत्कारशृणो
दृष्टयः ॥” * ॥

मध्या विप्रलब्धा यथा,—

“सङ्केतकेलिरुहमेव निरीक्ष्य मूढ-
मेणोदृष्टो निश्चिन्तितधरायाः ।
अर्द्धाक्षरं वचनमर्द्धविकाशं नेत्रं
ताम्बूलमर्द्धकवलीकृतमेव तस्यौ ॥” * ॥

प्रगल्भा विप्रलब्धा यथा,—

“मूढं कुञ्जगृह निरीक्ष्य कुटिलं विज्ञात-
चेतोभवं

दूतौ नापि निवेदिता सहचरी पृष्टापि नो वा
तया ।

शम्भो शङ्कर चन्द्रशेखर हरश्रीकण्ठ मूलिन्
शिव

त्रायस्विति परन्तु पङ्कजदृशा भर्गस्य चक्रे
स्तुतिः ॥” * ॥

परकीया विप्रलब्धा यथा,—

“इत्था घैर्यमुजङ्गमर्द्धं चरणावुल्लङ्घ्य लज्जान-
नदी-

मङ्गौल्य चनान्धकारपटलं तन्वया न दृष्टः
प्रियः ।

सन्तापाकुलया तया च परितः पाथोघरे
गर्वति

क्रोधाक्रान्तकृतान्तमन्तमहिषभान्धा दृष्टौ
योजिते ॥”

सामान्या विप्रलब्धा यथा,—

“कपटवचनभाषा केनचिद्धारयोधा
सकलरक्षिकगोष्ठौवशिका वञ्चितासौ ।

इति तरलितरिङ्गदृष्टदृष्टविचित्रचक्षु-
हंसति विकचकुन्दच्छन्ना केलिकुङ्कः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

विप्रलम्बा, पुं, (वि + प्र + लभ + घञ् । शुम् ।)

विस्वादे । (यथा, महाभारते । १।३।१२७ ।
“विप्रलम्भोऽयमव्ययं यदि स्युरफला । क्रियाः ॥”)

वचनम् । (यथा, महाभारते । ५।१६।११६ ।
“ततो दृष्टार्थाधिपते, प्रेक्षाः सन्वा न्यवेदयन् ।

विप्रलम्भ यथा हृतं स च कुक्षोप पार्थिवः ॥”)
विप्रयोगः । विच्छेदः । इत्यमरः ॥ शङ्काररस-

भेदः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“नामान्येतानि शङ्कारे केशिक. शुचिरञ्जुल. ।

सम्भोगो विप्रलम्भश्च तच्च भेदद्वयं भवेत् ॥”

विप्रुट्

शङ्काराङ्गविशेषः । यथा,—

“यूनोर्युक्तयोर्भाषो युक्तयोर्वाच यो मिथः ।

अभीष्टालिङ्गनादीनामनवाप्तेः प्रहृष्यते ।
स विप्रलम्भो विज्ञेयः सम्भोगोऽतिप्रकारकः ॥”

इत्यञ्जुलनीलमणिः ॥

विप्रलापः, पुं, (वि + प्र + लप + घञ् ।) विरो-

धोक्तिः । इत्यमरः ॥ परवचनविरोधिवचन
विप्रलापः । अन्योन्यविवेदनमिति यावत् । यथा

एको जूते आगता कल्याणीति अन्यो जूते
नक्षीति । तथाभ्युदाजहार सन्वानन्दः ।

“एकः सवन्मधुसरोजमवैति वक्र-
मन्थः सुधाकिरणविस्ममदो नृगात्मा ।

यूनोर्मूर्धुर्विवदतोर्वदने बभूवुः
सिद्धान्तवन्मधुशराजिगतागतानि ॥”

विरुद्धः प्रलापो विप्रलापः घञ् । विरोधे
उक्तिर्वचनं विरोधोक्तिः । इति भरतः ॥ (यथा,

महाभारते । ६ । ८२ । २५ ।
“स धर्मराजस्य वचो निशम्य
रूपाक्षरं विप्रलापापविह्वम् ॥”)

अनर्थकवाक्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ५ । २१ ।

“सत्यं त्रयः पाण्डव विप्रलापं
तुल्यवाक् सद्य भोष्यं सहायै ॥”)

विप्रलोभो, [नृ] पु, किंकिरातवृद्धः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विप्रजिका, स्त्री, (विविधः प्रश्नोऽस्यस्या इति ।
विप्रश्न + “अत इतिठनौ ।” ५।२।११५ । इति

ठन् ।) देवज्ञा । इत्यमरः ॥

विप्रियः, पु, (विरुद्धं प्रीणातीति । प्री + कः ।)
अपराधः । तत्पर्यायः । मनु. २. अलीकम् ३.

आगः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भाग-
वते । ६ । ५ । ४२ ।

“यमस्तु कर्मसन्धानां साधूनां गृहमेधिनाम् ।
कृतवानसि दुर्मर्षं विप्रियं तव मर्हितम् ॥”)

अप्रिये, त्रि । (यथा, महाभारते । १।१६।०।८ ।
“पिण्डं पिष्टृणां सुक्लिष्टोत्तमेषां विप्रियं

भवेत् ॥”)

विप्रुट्, [वृ] स्त्री, (विशेषेण प्रोषति इहति
पापानि । वि + वृ + क्तिप् ।) विन्दः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १०७ ।
१३५ ।

“विप्रुष्वेव यावन्त्यो निपतन्ति नभस्तलात् ॥”)
वेदपाठे विप्रुषो सुखनिर्गतजलविन्दवो ब्रह्म-

विन्दव उच्यन्ते । ते शुद्धाः । यथा,—
“मक्षिका विप्रुषाया गौरश्च सूर्यरश्मयः ।

रजो भूमांशुरग्निस्र सार्धं मेधानि निर्दिशेत् ॥”
इति शुद्धितत्त्वे मनुष्यवचनम् ॥

(यथा च मनौ । ५ । १४१ ।
“नोष्कितं कुर्वते सुखा विप्रुषोऽङ्गे पतन्ति याः ।

न श्मश्रूणि गताभ्यासं न दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥”)
आशमनकाये सुखनिर्गता विप्रुषो न उष्कित-

जनिताः । यथा,—

विवन्धः

“नोष्कितं कुर्वते सुखा विप्रुषोऽङ्गे नयन्ति याः ।
दन्तवह्नजलमेव जिह्वासार्धेऽभ्युत्थिर्भवेत् ॥”

इति कौर्मोपविभागे १३ अध्यायः ॥
विप्रोषितः, त्रि, प्रवासितः । विप्रपूर्वकवसधातोः

क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विप्रवः, पुं, (वि + वृ + क्तिप् ।) परचक्रादिभयम् ।
इति भरतः ॥ राज्यादुपद्रवः । इति चार-

सुन्दरी ॥ तत्पर्यायः । द्विभ्यः २. उभरः ३ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८।१०४१ ।

“सर्वान् मण्डवराण्योर्वीं वीरः शमितविप्र-
वाम् ॥”)

अस्त्रकलहः । इति खामी ॥ (कलशः । उप-
द्रवः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ६ ।

“विप्रवोऽभूद्. खितानां दुःसहः कल्याणनाम् ॥
विनाशः । यथा, कथासरित्सागरे । १३ । ८२ ।

“संमन्त्र कौतुकात् पापास्तद्वायांशीलविप्रवम् ।
चिकीर्षवो ययुः शीघ्रं ताम्रलिप्तामलक्षिताः ॥”

विप्रवते इति अच् । जलोपर्यवस्थितः । यथा,
महाभारते । ६ । ३ । ५ ।

“वणिजो नावि भग्नयामगाधि विप्रवा इव ॥”)
विप्रावः, पु, अश्वस्य ज्ञतगतिः । इति विपूर्व-

भ्रुघातोघेष्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विप्रुट्, [वृ] स्त्री, (विशेषेण प्रोषतीति । वि +
वृ + क्तिप् ।) विप्रुट् । विन्दः । इत्यमर-

टीकाया रामाश्रमः ॥

विप्रुतः, त्रि, (वि + वृ + क्तः ।) यस्यार्तः । तत-
पर्यायः । पञ्चभद्र. २. यसनी ३ । इति हेम-

चन्द्रः ॥

विफलं, त्रि, (विगतं फलं यस्य ।) निरर्थकम् ।
तत्पर्यायः । मोघम् २. व्यर्थम् ३ । इति जटा-

घरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ७ । ६६ ।
“परसारेण सृष्टगोयशोभं
न चेदिदं हृन्दमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः
पत्युः प्रचानां विफलोऽभविष्यत् ॥”)

विफला, स्त्री, (विगतं फलं यस्याः ।) केतकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

विवन्धः, पुं, आनाहरीगः । इत्यमरः ॥ तस्य
चिकित्सा ।

“तुल्यकारणकार्यत्वात् उदावर्तहरिं क्रियाम् ।
आनाहरीपि च कुर्वीत विशेषश्चाभिधीयते ॥

विट्पुल्लणा हरीतक्यो द्विचक्षुः पञ्चभागिकाः ।
गुडेन तुल्या वटिका हरन्त्यानाहस्तुल्यम् ॥

वर्णिस्त्रिकटुसैन्धवसर्पपण्डूधूमकुष्ठमदनफलेः ।
मधुनिगुडे वा पक्वेर्निहिता स्वादुष्टपरिभाषा ॥

वर्णिस्त्रियं दृष्टफला शनैः प्रणिहिता गुदे घृता-
भ्यक्ते ।

आनाहरीदावर्तौ शमयति जठरं तथा गुल्मम् ॥”
चिकित्साकाव्या वर्णिः । इति भावप्रकाशः ॥

(विशेषेण वन्धः । विशेषवन्धनम् । यथा, महा-
भारते । ८ । १४० । ४४ ।
“पादोदरविवन्धे च भूमावुदभमयेक्षया ॥”)

विभक्तः

विभाषा, स्त्री, विष्टेनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
विबुधः, पुं, (विशेषेण बुध्यते इति । बुध + कः ।)
देव । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । १२ । ४७ ।
“गन्धर्वा गुह्यका यथा विबुधाश्चराच ये ॥”)
पण्डितः । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ६३ । १०५ ।
“ब्रवीमि विबुधः खेद जनानां निद्रुते कथम् ॥”
अस्मिन्नर्थे वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते ॥३॥) चक्र ।
इति छलायुध ।
विबुधानः, पुं, (वि + बुध + शानच् ।) व्यापार्यः ।
पण्डितः । देव । इति संज्ञितसारोणादि-
इति ।
विबोधः, पु, (विगतो बोधः ।) अनवधानता ।
इति कैचित् । (विशिष्टो बोधः ।) प्रबोधश्च ।
(यथा, भागवते । ३ । ४ । २० ।
“स एवमाराधितपादतीर्था-
द्वेषो तत्त्वात्मविबोधमार्गः ॥”
द्रोणपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । १ । २१ ।
“पिङ्गाचश्च विबोधश्च सुपुत्रः सुसुखस्तथा ।
द्रोणपुत्राः स्वगन्धर्वस्तत्त्वज्ञाः शास्त्र-
चिन्तकाः ॥”)
विबोधनं, स्त्री, (वि + बुध + ल्युट् ।) प्रबोधनम् ।
यथा,—
“तुष्टाव योगनिद्रान्तामेकाग्रदयस्थितः ।
विबोधनार्थाय हरेर्हरिनेत्रकृतालयाम् ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ।
(जागरणम् । यथा, महाभारते । १ । १०० । ८ ।
“वीतशोकभयावाधाः सुखप्रविबोधनाः ॥”
प्राप्तिबोधके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ३८ । २२ ।
“अदाद्राधो विबोधनम् ।”
“राधो धनस्य विबोधन विश्लेषण बोधकं बहु-
धनप्राप्तिहेतुमित्यर्थः ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
विभक्तः, त्रि, (वि + भज् + क्त ।) प्राप्तविभागः ।
विभिनः । एष्टक् । यथा । दृष्टव्यः ।
“पित्रा सह विभक्ता ये सापत्न्या वा सद्योदराः ।
जघन्यजाश्च ये तेषां पित्रभागहरास्तु ते ।
अनीशः पूर्वजः पित्रो भावभागे विभक्तजः ।
विभक्तो विभागानन्तरं गर्भाधानेन जातः ॥
अपि च । याच ।
“भाट्या जीवती, पित्रोः सहवासो विधीयते ।
तदभावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्धते ॥”
विभक्तानां समाधये वैदिककर्मकरणात्तन्मा-
त्रधर्मत्वेन तद्वृद्धिरित्यर्थः ।
“विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्यावरे
समाः ।
एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥”
अपि च ।
“दानयज्ञपञ्चमहजैवपरिग्रहाः ।
विभक्तानां एष्टक् त्रियाः पाकधर्मागमयथाः ॥
साक्षित्वा प्रातिभाष्यश्च दान यज्ञमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्यान्नाविभक्ताः परस्परम् ॥
येषामेता, क्रिया लोके प्रवर्तन्ते खण्डकृतः ।

विभक्तः

विभक्तानयगच्छेयुर्लक्ष्मणनरेण तान् ॥”
इति नारदवचनानि ।
तथा ।
“भातृणामय दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
प्रातिभाष्यश्च साक्ष्यमविभक्ते न तत् स्मृतम् ॥”
इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥३॥
तथा ।
“विभक्तो यः पुनः पित्रा भावा चैकत्र
संस्थितः ।
पितृशेषाद्यवा प्रोक्ता स तु संदृष्ट उच्यते ॥”
इति दृष्टव्यवचने येषामेष हि पित्रभाट-
पितृयादीनां पित्रपितामहोपाप्यितद्रोणा-
विभक्तत्वसुत्पत्तिः सम्भवति त एव विभक्ता
सन्त परस्परप्रोक्ता पूर्वजतविभागधर्मेन यत्त-
धनं तन्मम धनं यन्मम धनं तत्तवापि इत्येक-
स्मिन् कार्ये एकवद्विरूपतया स्थिता, सद्यथा ।
न त्वेव रूपाणां धनसंभोगमात्रेण । नापि विभ-
क्तानां प्रीतिपूर्वकाभिसम्मानेन विना ॥३॥ तथा ।
“वन्धूनामविभक्तानां भोगः नैव प्रदापयेत् ॥”
इति कात्यायनवचनम् ।
तथा ।
“भातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां एष्टक् एष्टक् ॥”
तथा ।
“भातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सह ।
न तत्र भाग विभक्तं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”
इति मनुवचनम् ।
तथा । कात्यायनः ।
“अविभक्ते ह्येते पुत्रे तत्सुतं ऋक्षभागिनम् ।
कुर्वन्त जीवन् येन लब्धं नैव पितामहात् ।
लभेतांश्च स पित्रा च पित्र्यात् तस्य वा
सुतात् ॥”
तथा । विष्णुः । पित्रविभक्ता विभागानन्तरो-
त्पन्नस्य विभागं ददात् ॥३॥ अपि च ।
“अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।
भूयो दायविभागः स्यादाश्चतुर्थादिति स्थितिः ॥”
इति कात्यायनवचनम् ।
अविभक्तानां सह वसतां संदृष्टानां वा पुन-
र्विभागो भाटतत्सुततत्सुतपर्यन्तमेव तत्सुता-
श्चतुर्थादिवर्तते । इति । तथा ।
“अविभक्त स्यावरं यत् सर्वेषामेव तद्वेत् ।
विभक्त स्यावरं प्राप्तं नान्योदयेत् कदाचन ॥”
इति यमवचनम् । एतानि वचनादीनि दाय-
तत्त्ववृत्तानि ॥३॥ अपि च ।
“अविभक्ता विभक्ता वा कुर्यात् आहमदैविकम् ।
मवाप्तुं च तथान्यत्र नाधिकारः एष्टक् विना ॥”
इति आहृतत्वम् ।
अन्यत्र ।
“बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र वासिनः ।
सर्वेषाम् मतं कृत्वा ज्येष्ठैरेव तु यत् कृतम् ।
द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥”
इति शुद्धितत्वम् ।

विभा

(पु कार्त्तिकेयः । यथा, महाभारते । १ । ११ । ६ ।
“यद्योप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सलः ।
कथाभर्ता विभक्तश्च साक्ष्यो रेवतीसुतः ॥”)
विभक्तजः, पुं, (विभक्ते सति जायते इति । जन
+ डः ।) विभागानन्तरं गर्भाधानेन जातः ।
यथा । दृष्टव्यः ।
“पित्रा सह विभक्ता ये सापत्न्या वा सद्योदराः ।
जघन्यजाश्च ये तेषां पित्रभागहरास्तु ते ।
अनीशः पूर्वजः पित्रो भावभागे विभक्तजः ।
यथा घने तप्यन्तेऽपि सुक्ता शौचोदकक्रियाः ॥”
इति दायतत्वम् ।
विभक्तिः, स्त्री, (विभजनमिति । सखाकर्मोदयो
ह्यर्थां विभज्यन्ते आभिरिति वा । वि + भज् +
क्तिन् ।) विभागः । स्यादि-त्यादिश्च । यथा ।
“सखात्सयाप्यसामान्यैः प्रक्तिमान् प्रव्रज्यस्तु
यः ।
या विभक्तिर्हिवा प्रोक्ता सुप्तिह चेति प्रमे-
दवः ॥”
संख्यात्वावात्तरजात्यवच्छिन्नशक्तिमान् यः
प्रव्रज्यः सा विभक्तिः । सुप् तिह इति मेदा-
द्विविधा । इति श्रुतशक्तिप्रकाशिका ॥ (उभ-
यार्थोदाहरणम् । यथा, नैषधे । ३ । २३ ।
“क्रियेन चेत् साधु विभक्तिचिन्ता
यात्किंदा सा प्रथमाभिधेया ।
या स्त्रौजसां साधयितुं विलासे-
त्तावत् चमा नाम पदं बहु स्यात् ॥”)
विभजनीयः, त्रि, विभाज्यम् । विभागयोग्यम् ।
यथा । यद्व्यस्य प्रयोजनार्हं पुस्तकादि तन्-
मूर्खादिभिः सह पण्डितादिभिर्न विभजनीयम् ।
इति दायतत्वम् । भजनाहम् । विपूर्वभज-
धातोर्नीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
विभवः, पु, धनम् । (यथा, मनौ । ४ । ३४ ।
“न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ॥”)
मोचः । ऐश्वर्यम् । इति मेदिनी । वे, ५१ ।
(यथा, भागवते । ७ । ८ । ५५ ।
“भवता हरे स वृजिनोऽवसादितो
नरविह नाथ विभवाय नो भव ॥”)
प्रभवाद्विष्टवत्परात्मगतद्वितीयवर्धम् । यथा,
भविष्यपुराणे ।
भैरव उवाच ।
“सुभिन्न चैममारोग्य सर्वे आधिपतिर्वर्जिताः ।
प्रशान्ता मानवास्तत्र बहुशस्या वसुन्वरा ।
दृष्टास्तुष्टा जनाः सर्वे विभवे च वरानने ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।
विभा, स्त्री, (वि + भा + क्तिप् ।) किरणः । इति
हेमचन्द्रः । प्रकाशः । शोभा । इति राज-
निघण्टुः । (यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ३६७ ।
“कमलेव मतिमतिरिव कमला
तद्विरिव विभा विभवे तदुः ।
धरणीव हतिर्धृतिरिव धरणी
सतत विभाति वत यस्य तव ॥”
प्रकाशके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ५५ । ४ ।

उक्ताशुक्तनिमित्तत्वात् द्विधा सा परि-
कीर्णिता ॥”

विभूतिः

विभूतिः, त्रि, सर्वस्वसंयोगी । परममहत्त्ववान् ।

स तु आत्मादि । यथा,—

“आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ।

विभुर्ब्रह्मादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

विभुरिति विभुत्वं परममहत्त्ववत्त्वम् । इति
सिद्धान्तसूक्तावली ॥

“कालखात्मदिशो सर्वगतत्वं परमं महत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

हृत् । इत्यजयपालः ॥ आपकः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४० । १ ।

“प्रातर्यावाण विभ्वं विशे विशे ॥”

“विभ्वं विभुं आपिनम् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

यामः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३४ । १ ।

“विभ्वो अद्याभवत् न वेद सा

विभुर्व्यायाम उत राति रश्मिना ॥”

“विभुः यामः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

सर्वत्र गमनशीलः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६५ । १० ।

“एकस्य चिन्मे विभ्वस्त्र्यो

या तु दध्वान्कण्वै मनोया ॥”

“विभु सर्वत्र गमनशीलम् ।” इति तद्वाक्ये

सायणः ॥ ईश्वरः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ७ । १ ।

“यमप्रवानो भृगवो विरुचुर्वन्नेषु चित्र विभ्वं
विशे विशे ॥”

“विभ्वं विभुं ईश्वरम् ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

महान् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३८ । १ ।

“उरोह इन्द्र राघवो विभ्वी राति शतक्रतो ॥”

“विभ्वी महती ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

विभूतिः, स्त्री, (वि + भू + क्तिन् ।) अणिमादि-

कमलघा । तत्पर्यायः । भूति २ ऐश्वर्यम् ३ ।

इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८ । ६ ।

“एवाहिते विभूतय इन्द्रमावते ॥”

“विभूतय” ऐश्वर्यविशेषाः ।” इति तद्वाक्ये

सायणः ॥) शिवधृतभस्म । अस्य शिवस्य

अणिमाद्यष्टप्रकार विभव विभूत्यादिपदत्रय वाच्य

केचित्तु विभूतिभूतिरिति द्वय श्रुत्युक्तभस्मनि

अणिमाद्यष्टके तु ऐश्वर्यमित्याहुः । विभवत्वनया

विभूतिः, क्ति, भवति । क्ति भूतिः, विग्रहणमन्यो-

पसर्गनिरासार्थं ईश्वरगुणैश्वर्यं भावे णा ।

अणिमादि लघिमादि । तथा च ।

“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्य महिमा

तथा ।

ईशित्वं वशित्वं तथा कामावशायिता ॥”

इति ॥

अज्ञत्वमणिमा येन सूक्ष्मो भूत्वा विचरति ।

अधुलं लघिमा येन वायुरिव लघुतरो भवति ।

प्राप्तिरभौषितप्रापण प्राकाम्यमिच्छानभिधातः ।

महिमा महत्त्वं येन चतुर्दशसुवनान्यस्योदरे

वर्तन्ते । ईशित्वं प्रभुता येन स्थावरजङ्गमादि-

भूतान्यादेशकारिणि भवन्ति । वशित्वं स्वातन्त्र्य

येन स्वतन्त्रश्चरति । कामेन इच्छया अवशा-

यितुं स्थातुं शीलमस्य कामावशायी शीलो

ग्रहादित्वास्मिन् तस्य भाव कामावशायिता ।

सर्वानन्दस्तु अनेकार्थत्वाद्वातूनां स्मृतिरिष्ट

तिष्ठत्यर्थः । अवशायो दन्तमध्य इत्याह । इति

भरतः ॥ ॥ अपि च ।

श्रीभगवानुवाच ।

“परात्परतरं तत्त्वं परं त्रैलोक्यमयम् ।

नित्यानन्दं स्वयं ज्योतिरहयं तमसः परम् ।

ऐश्वर्यं तस्य यन्नित्यं विभूतिरिति गीयते ॥”

इति कौर्म्ये १ अध्यायः ॥

(लक्ष्मीः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३० । ५ ।

“विभूतिरस्तु स्मृता ।”

“विभूतिर्लक्ष्मीः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

विभवहेतुः । यथा, तत्रैव । ६ । २१ । १ ।

“रश्मिर्भूतिरीयते वचस्या ॥”

“विभूतिर्जगतो विभवहेतुः ॥” इति तद्वाक्ये

सायणः ॥ विविधवृष्टिः । यथा, भागवते । ४ ।

२४ । ४३ ।

“शक्तित्रयसमेताय मौजुवेहं कृतात्मने ।

चेत आकूतिरूपाय नमो वाचोविभूतये ॥”

सम्पत् । यथा, रघुवशे । ८ । ४६ ।

“अभिभूय विभूतिमार्तवीं

मधुगन्वातिशयेन वीरुधाम् ॥”

विभूतिहादशी, स्त्री, (विभूतिवर्धिका हादशी ।)

व्रतविशेषः । यथा,—

नन्दिकेश्वर उवाच ।

“शृणु नारद । वक्ष्यामि विष्णोर्व्रतमनुत्तमम् ।

विभूतिहादशीनाम सर्वपापनिवृत्तनम् ॥

कार्तिके चैव वैशाखे मार्गशीर्षे च फाल्गुने ।

आषाढे वा दशम्यान्तु शुक्रायां लघुसुद्धरः ।

कृत्वा सायन्तर्नी सन्ध्यां यक्षीयान्ति यमं बुधः ॥

एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।

द्वादश्यां विधिसंयुक्तः करिष्ये भोजनं विभो ।

तद्विघ्नेन मे यातु साफल्यं मधुच्छदनम् ॥

ततः प्रभाते चोत्थाय छतस्नानजपं शुचिं ।

पूजयेत् पुण्डरीकाक्षं शुक्लमाख्याशुक्लेपने ॥

विभूतिदाय नमः पादावशोकाय च जानुनी ।

नमः शिवायेत्युक्तं च विश्वकर्मे नमः कटिम् ॥

कन्दर्पाय नमो मेढ्रमादित्याय नमः करौ ॥

हामोदरायेत्युद्धरं वासुदेवाय च स्तनौ ।

माधवायेति हृदयं कण्ठसुतकण्ठिते नमः ॥

श्रीधराय मुखं केशान् केशवायेति नारद ।

पृष्ठं शार्ङ्गधरायेति श्रवणौ च स्रग्भुवे ॥

स्नानाश्वा शङ्खचक्रासिगदापरशुपाणयः ।

सर्वात्मने शिरो वक्षन् नम इत्यभिपूजयेत् ॥

मह्यसुत्पलसयुक्तं हेमं कृत्वा तु शक्तिः ।

उदकुम्भसमायुक्तमयतः स्थापयेद्बिभो ॥

गुहपात्रं तिलैर्युक्तं सितवस्त्राभिवेष्टितम् ।

रात्रौ जागरणं कुर्यादितिहासकथादिना ॥

प्रभातायाश्च शर्करां ब्राह्मणाय कृत्वाभिने ।

सकाशेनोत्पलं देव सोदकुम्भं निवेदयेत् ॥

यथा न सुप्यसे विष्णोः सदा सर्वविभूतिभिः ।

तथा मासुहराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥

विभ्रतु

दशावताररूपाणि प्रतिमासं क्रमाश्रुने ।

दत्तात्रेयं ततो यासुत्पत्त्येन समन्वितम् ।

दद्यादेव समा यावत् पाषण्डानभिवर्जयेत् ॥

समाप्येव यथाशक्त्वा द्वादशहादशीं नरः ।

सवत्सरान्ते लवणपर्ज्येन समन्विताम् ।

श्रद्धां दद्यात्सुनिश्चेष्टं गुरवेऽभरसंयुताम् ॥

यामश्च शक्तिमान् दद्यात् चैत्रमाभरणान्वितम् ।

गुरुं संपूज्य विधिवन् वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥

अन्यानपि यथाशक्त्वा भोजयित्वा दिव्योत्तमान् ।

तर्पयेद्ब्रह्मगोदानैरन्यत्र धनसम्पदात् ॥

अल्पविस्ती यथाशक्त्वा स्तोक स्तोक समाचरेत् ।

यश्चातिनिष्ठः पुरुषो भक्तिमान् माधव प्रति ।

पुण्यार्धनविधानेन स कुर्याद्दत्तद्वयम् ॥

अनेन विधिना यस्तु विभूतिहादशीव्रतम् ।

कुर्यात् स पापनिर्मुक्तः पितृगान्तारयेच्छतम् ॥

जन्मनां शतसाहस्रं न शोकफलभागभवेत् ।

न च याधिर्भवेत्तस्य न दारिद्र्यं न बन्धनम् ॥

वेण्वो वायु श्रेवो वा भवेज्जन्मनि जन्मनि ।

यावद्दुःखसहस्राणां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।

तावत् स्वर्गं वसेद्ब्रह्मन् भूपतिश्च पुनर्भवेत् ॥”

इति मात्सेय २२ अध्यायः ॥

विभूषणं, स्त्री, (विशेषेण भूषयत्यनेनेति । वि +

भूष + णिष् + क्युट् ।) आभरणम् । इत्यमरः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । १७ । ६४ ।

“अस्ति पाटलिपुत्राख्यं पुरं पृथ्वीविभूषणम् ॥”

विभूषा, स्त्री, (वि + भूष + भूषणे + “गुरोश्च हलः ।”

३ । ३ । १०३ । इत्यः । स्त्रियां टाप् ।) शोभा ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कामन्दकीये । १५ । ४६ ।

“ततः प्रबुद्धः शुचिरिष्टदेवः

श्रीमद्भिभूषोच्चलितः प्रहृष्टः ॥”

आभरणश्च ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४५६ ।

“मानग्रहगुरुकोपादनुदयितात्येव रोचते मत्तम् ।

काञ्चनमयी विभूषा दाहाक्षितशुद्धभावेव ॥”

विभूषित, त्रि, (वि + भूष + क्तः । यद्वा, विभूषा

संजातास्य इति । विभूषा + इतच् ।) अल-

ङ्कृतः । यथा,—

“विशुद्धरत्नांशुविभूषिताङ्गी

श्रिजातले हेममये सुरभ्ये ।

सुखोपविष्टं महनाङ्गनाशनं

जगाद वाक्य गिरिराजपुत्री ॥”

इति स्कान्दे नीलकण्ठस्तोत्रम् ॥

विभ्रत, त्रि, धृतः । पुरुः । विपूर्वभ्रतातोः क्तप्र-

त्ययेन निष्पन्नः ॥

वि(वि)भ्रतु, त्रि, (भ्र + श्रुट् ।) विभर्ति यः ।

धारणपोषणकर्ता । यथा,—

“चतुर्दश नारसिंह विभ्रहेत्येन्द्रमूर्ध्नि तम् ।

ददार करजेरुदरेरका कटहृदयथा ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

अपि च ।

“तरुणशकलमिन्दोर्विभ्रती शुभ्रकान्तिः ।”

इत्यादि तत्त्वसारे सरस्वतीध्यानम् ॥

(पवर्गीयवकारादिः साधुरेव ॥)

विभ्रमः, पुं, (वि + भ्रम + घञ् ।) हावभेदः । स तु स्त्रीणां शङ्कारभावप्रक्रियाविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, मेघदूते । २६ ।

“स्त्रीणांमात्रं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेयु ॥” मद्रागहर्षजनितविपर्ययासौ विभ्रमः । यथा अन्यनिमित्तमानसादुत्यायान्यत्र गमनं प्रियारव्यक्त्यामादिप्य सखा सहाजपनसुखैर्हसितक्रोधौ पुष्पादीनां याचना सहसैव तत्परित्यागः । वस्त्राभरणमाकानामकारणतः खलनं माननश्च । यदुक्तम् ।

“क्रोधः स्मितश्च कुसुमाभरणादियाचना तद्वर्जनश्च सहसैव विमण्डनश्च ।

आक्षिप्य कान्तवचनं लपनं सखीभि-

नैश्चकारयोत्येतगतं वद विभ्रम तत् ॥” इति ।

“चित्तवृत्तनवस्थानं शङ्काराद्विभ्रमो भवेत् ॥” इत्यन्यत्र च ॥ तथाप्यत्र ।

“विभ्रमस्तरया काळे भूषास्थानविपर्ययः ।” यथा,—

“श्रुत्वायातं बहिः कान्तमसमापितभूषया । भावेऽङ्गनं दृष्ट्वा लोकांश्चा कपोले तिलकं कृतं ॥”

इति ।

योधितं यौवनजो विकारो विभ्रमः । इत्येके । विभ्रान्तिर्विभ्रमः घञ् । इति भरतः ॥ अपि च ।

“वृक्षमप्राप्तिवैलायां मदनावेशसंभ्रमात् ।

विभ्रमो हारमाख्यादिभूषास्थानविपर्ययः ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥३॥

भ्रान्तिः । इति मेदिनी । मे, ५२ ॥ (यथा, भागवते । ४ । ११ । १२ ।

“तमन्विभंगवानैस्तु त्वरमात्रं विहायसा ।

आसुक्तमिव पाषण्ड योऽधर्मे धर्मेविभ्रमः ॥”

श्रीभा । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३६७ ।

“ललाटे मूलमुद्राङ्गे जराशुक्लाः शिरोरुहाः । तस्य शम्भुमाधविगङ्गाभ्योविभ्रम दधुः ॥”

यथा च अमरशतके । १ ।

“व्याकृष्टिबहुवचनकासुखपाणिपृष्ठे प्रेक्षन्तस्त्राशुचयसंवलितोऽभिकाया ।

त्वां पातुमङ्गरितपञ्चवर्णपूर-

लोभममद्वधमरविभ्रमभट्टकाच्च ॥”

स शयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १६ । ६५ ।

“पूरयन् बहुलादाभिन्वाहिनौमिमुं वस्तनम् ।

कुञ्चन्काण्डनिर्मैववर्षासमयविभ्रमम् ॥”

भ्रमणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (विकारविशेषः । यथा,—

“तीव्राभिरपि नाजीर्णौ पिवेच्छलमौषधम् ।

आमसमोऽनलो नाल पक्तुः दोषैषघाशनम् ॥

निहत्यादपि चेतोर्षा विभ्रमः सहसातुरम् ।

जीर्णाशने तु भेषज्यं युज्जग्रातुः स्वयगुरुदरे ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

विभ्रमा, स्त्री, बाह्वयम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विभ्राट्, [ज] } वि, (विशेषणं भ्रान्तं इति ।

विभ्राड्, [ज] } वि + भ्राञ् + “अन्येभ्योऽपि

हृष्यते ।” ३ । २ । १७७ । इति निष् ।) अलङ्कारादिना दीप्तिशीलः । तत्पर्यायः । भ्रान्तिस्तु २ रोचिष्णुः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १७० । १ ।

“विभ्राट् दृष्ट्वापि ननु सोम्यं

मध्वायुर्दृष्ट्वापि ननु तव विभ्रतम् ॥”

“विभ्राट् विभ्रान्तमागः विशेषणं दीप्तिमानः ।” इति तद्गाय्ये सायणः ॥)

विभ्रान्तः, त्रि, विभ्रमयुक्तः । विपूर्वभ्रमधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, गीतायाम् । १६ । १६ ।

“अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमाहताः ॥” विभ्रान्तिः, स्त्री, (वि + भ्रम + क्तिन् ।) विभ्रमः ।

इति विभ्रमशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । “स्युरद्वैतविभ्रान्तिवन्तान-

सन्तपन्वन्दारुचंसारनिद्रापहारैकदत्तेति ॥” विमतः, त्रि, विरुद्धमतिविशिष्टः । विपूर्वभ्रम-

धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ विमनस्कः, त्रि, विमनाः । विनिश्चयहीनं मनोऽस्येति बहुव्रीह्याय क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भाग-

वते । ७ । १० । ६९ । “विजोक्तं भयसङ्कुलं विमनस्कं तपध्वजम् ॥”

विमनाः, [च] त्रि, (विरुद्धं मनो यस्य ।) चिन्ता-दियाकुलचित्तः । तत्पर्यायः । दुर्मेनाः २ अन्त-

र्मेनाः ३ । इत्यमरः ॥ दुःखितमानसः ४ ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १६ । १० ।

“मिथमस्ति सदा राजन् सुदितो विमनास्तथा । मालायाच तथा सर्पे समदृक् कद्रुपोत्तमः ॥”

विमयः, पुं, (वि + मी + “रश्च्” । इत्यच् ।) विनिमयः । इति हेमचन्द्रः ॥

विमर्द्, पुं, (वि + मर्द् + घञ् ।) काण्डवृत्तः । इति राजमाणा । काण्डकासुन्द्या इति भाषा । विमर्द्गन् । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ५ । ६५ । “त कर्णभूषणनिपीडितपीवरां-

शय्योत्तरच्छदविमर्दं कृत्वाङ्गरागम् ॥” सम्पर्कः । यथा, रघुः । ११ । २० ।

“असौ महेन्द्रप्रदानगमि-स्त्रिमार्गागावौचि विमर्द्गशीलः ॥”

“विमार्गंगा गङ्गा तस्या वीचीनां विमर्द्गेन सम्पर्केण शीतः ॥” इति तट्टीकायां मल्लि-

नाथः ॥३॥ युद्धम् । यथा, रामायणे । १ । १२ । ७० । “देवासुरविमर्द्गेषु वप्साशनिस्तत्रगम् ॥”

कलङ्कः । यथा, तत्रैव । ७ । ६१ । २४ । “कार्याधिनां विमर्द्गे हि राज्ञां दोषाय

कल्पते ॥” विमर्द्कः, पुं, (विमर्द् शब्दः स्वार्थे कन् ।) चक्र-

मर्द्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रमर्द्दशब्देऽस्य गुणादयो विशेष्याः ॥)

विमर्द्गः, स्त्री, (वि + मर्द् + क्युट् ।) कुङ्कुमादि-मर्द्दनम् । तत्पर्यायः । परिमलः २ । इत्य-

मरः ॥ विमर्द् ३ । इति शब्दरत्नावली । विशेषणं मर्द्दनम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३६ । १ ।

“धर्मस्य ज्ञानमानोऽहं गतिमन्यां सुदुर्विदाम् । कथं नलात्करिष्यामि मेरोरिव विमर्द्गनम् ॥”

त्रि, विशेषणं मर्द्दनातीति । वि + मर्द् + क्युट् । मर्द्दनकारी । पीडादायकः । यथा, कथासरि-

त्सागरे । १ । १२ । १६ । “अभूच्च वारणस्तस्य परसेनाविमर्द्गः ।

महान् कुवलययापीड इति ख्यातो मर्द्दोत्तरे ॥” यथा च साहित्यदर्पणे । ४ । २६६ ।

“अयं स रसनोक्तयोर् पीनस्तनविमर्द्गः । नाभ्युत्पन्नघनस्यर्धौ नौवौविस्मयः करः ॥”

विमर्द्गोत्थः, पुं, (विमर्द्गोत्थित इति । उतु + क्त्वा + क ।) मर्द्दनात्प्राप्तसुगन्धादिः । यथा,—

“अथ गन्धे परिमलो विमर्द्गोत्थो मनोहरः । दूरगामी मनोहारी गन्ध आमोह ईरितः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

विमर्द्गनं, स्त्री, (वि + मर्द् + क्युट् ।) परामर्द्गः । धितर्कः । यथा,—

“वितर्कं स्यादुत्तरयनं परामर्द्गो विमर्द्गनम् ।

अध्याहारस्तर्कं लङ्घोऽस्यान्यगुणदूषणम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(विमर्द्गोत्थेनेनेति । करणे क्युट् । ज्ञानम् । यथा, भागवते । ६ । १ । ११ ।

“कर्मणा कर्मनिर्हारी न ह्यात्मनिक इष्यते । अविद्वदधिकारित्वात् प्रायश्चित्तं विमर्द्गनम् ॥”

विमर्द्गोर्धः, पुं, (वि + मर्द् + घञ् ।) विचारणा । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरि-

त्सागरे । २० । १२४ । “प्रत्ययः स्त्रीषु सुधाति विमर्द्गोर्धं विदुषा-

मपि ॥”

विमलः, स्त्री, (विगतो मलो यस्मात् ।) वारहे-

द्विधाकृतम् । तत्तत्परविशेषः । तत्पर्यायः । निर्मलम् २ खच्छम् ३ अमलम् ४ खच्छधातु-

कम् ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । त्वग्दोषत्रयनाशित्वम् । रसवीर्यादौ तुल्य-

त्वम् । वेधे भिन्नवीर्यकलङ्कः । इति राज-निर्घण्टः ॥ (तथास्य शोधनमारणविधिः ।

“सूक्ष्मरनासतेलेषु गोदुग्धे कदली रसे । कौस्तुभे कोद्रवकाये माचिकं विमलमथा ।

सुहृन् मूरणकन्दस्य खेदयेद्गुह्यवर्णिनि । चाराम्बलवयेस्त्रेव तैलसर्पिः समन्वितम् ॥

पुटत्रयं प्रदातय ततस्तु शोधितं भवेत् । जखीरस्य रसे खिन्नो मेघशङ्करीरसेऽपि ।

रम्भातोयेन वा पाथ्यं घस विमलशुद्धये ॥” इति विमलशुद्धिः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-

सयज्ञे नारण्यमारणाधिकारे ॥ विमलः, त्रि, (विगतो मलो यस्मात् ।) निर्मलम् ।

तत्पर्यायः । पीत्रम् २ । इत्यमरः ॥ प्रयत्नम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४८ । १४ ।

विमला

“प्रसविष्यन्ति तोयानि विमलानि महीधराः ।
विदर्शयन्तो विविधान् भूयश्चित्रांश्च निर्मल-
रान् ॥”)

चारुः । इति च शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागे ।
६ । १३ ।

“रुचिष्वाच्च भर्नेरि भृशं विमलाः

परलोकमभ्युपगते विविशुः ॥”)

विमलः, पु, (विगतो मलः पापं यस्मात् ।) अर्हन् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (सुदुर्लभपुत्रः । यथा, भाग-
वते । ६ । १ । ४१ ।

“तस्योत्कलो गयो राजन् विमलश्च त्रयःसुताः ॥”)
विमलदान, स्त्री, (विमलं विशुद्ध दानम् ।) नित्य-
नैमित्तिककाव्यदानम् । ईश्वरप्रीयनाथदानश्च ।
यथा,—

“नित्यं नैमित्तिकं काव्यं विमलं दानमीरितम् ।
अहम्यहनि यत्किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
अनुद्दिश्य फलं तत् स्यात् प्राप्ताय तु नित्य-
कम् ॥

यत्तु पापपशान्ते च दीयते विदुषां करे ।
नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्गिरनुष्ठितम् ॥
अपत्यविजयेष्वर्थस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।
दानं तत् काव्यमाख्यातद्विभिर्हर्मेचिन्तकः ॥
चेतसा सत्त्वयुक्तेन दानं तद्विमलं स्मृतम् ॥”

इति गारुडे ५१ अध्यायः ॥

विमलमणिः, पुं, (विमलः स्वच्छो मणिः ।)
स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विमला, स्त्री, (विमल + टाप् ।) सप्तजा ।
इत्यमरः ॥ चामरकवा इति भाषा ॥ (अस्याः
पण्यायो यथा,—

“शातला सप्तजा सारा विमला विदुषां च सा ।
तथा निगदिता भूरिफेना चर्मकवैद्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
भूमिभेदः । इति मेदिनी । ले, १९१ । देवी-
भेदः । यथा,—

“यथाखविमला कार्या शुद्धहारेन्द्रवर्चसा ।
सुक्ताचस्रचधारी च कमण्डलुकरा वरा ॥
नावाचनसमाख्या श्वेतमाल्याम्बरप्रिया ।
द्विचरीरोदनाहारा कपूरमदचर्चिता ।
चितपङ्कजहोमेन राश्यायुर्गुणवर्द्धिनी ॥”
इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताद्वितीयविश-
तिकाविधिः ॥ ॥ अन्यच्च ।

“पूजयेत् कर्णिकामध्ये वासुदेवस्य नायकम् ।
विमला नायिका तस्य वासुदेवस्य कीर्तिता ॥”
इति कालिकापुराणे ८८ अध्यायः ॥ ॥

अपरश्च ।
“उत्कले नाभिदेशश्च विरचाक्षेत्र उच्यते ।
विमला सा मह्यदेवी जगन्नाथसु भैरवः ॥”
इति तन्त्रचूडामणौ ५१ पौठनिर्ययः ॥
(यथा च देवीभागवते । ७ । १० । ६४ ।

“गयार्या मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥”)
विमलात्मक, त्रि, (विमलो निर्मल आत्मा यस्य ।)
निर्मलः । इत्यमरटीकायां रायसुक्रटः ॥

विमानः

विमलादिः, पुं, (विमलः अदिः ।) शत्रुहृत्-
पर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥

विमलार्थकः, त्रि, निर्मलः । इत्यमरटीकायां
रायसुक्रटः ॥

विमल, स्त्री, (विह्वं मांसम् ।) अशुद्धमांसम् ।
तत्तु कुकुरादिमांसम् । इति केचित् ॥

विमाता, [क] स्त्री, (विह्व माता ।) मातृ-
सपत्नी । सत्मा इति भाषा । सा कुनीयस्यपि
नमस्या । यथा, स्मृतिः ।

“मातुः पितुः कुनीयांश्च न गमेद् वयसाधिकः ।
गमस्कुन्यात् गुरोः पत्नीं भ्रातृणां विमा-
तरम् ॥”

स्मृत्यर्थेचारे ।

“स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ॥”
यतः पत्युर्वयसा तास्त्रियो वृद्धा अतः कनिष्ठा
अपि नमस्याः । इति मल्लमासतत्त्वम् ॥ ॥
विमातरणोनिहृतावपि पितामहधनविभाग-
कर्त्तव्यत्वम् । यथा वृहस्पतिः ।

“पितृरभावे भ्रातृणां विभागः संप्रदर्शितः ।
मातुर्निहृते रजसि जीवितोरपि शस्यते ॥”

अथ मातृपदं विमातरमपि पुत्रान्तरोत्पत्ति-
सम्भावनातोऽस्यात् । इति दायतत्त्वम् ॥ ॥

अस्या अर्गशित्वं यथा । सोऽरम्भात्भिर्विभागे
क्रियमाणे माचे पुत्रसमांशो दातव्यः । समांश-
हारिणी माता इति वचनात्मातृपदस्य जननी-
परत्वात् न सपत्नीमातृपरत्वमपि । सक्तच्छ्रुतस्य
सुखगौणत्वात्पपत्तेः । इति दायभागः ॥

विमाटनः, पु, (विमातुर्जायते इति । विमाट +
जन + ट ।) मातृसपत्नीपुत्रः । तत्पर्यायः ।
वैमात्रियः २ । इत्यमरः ॥ वैमात्रः ३ । इति
जटाधरः ॥

विमान, पु स्त्री, (विगतं मानसपमा यस्य ।)
देवरथः । तत्पर्यायः । योमयानम् २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ४५ ।

“भुवनलोकगप्रोति, स्वर्गिभिर्नाशुभूयते ।
खिलीभूते विमानानां तदापातभयात् पथि ॥”)
सर्वभूमिभयम् । (तत्तु सप्तभूमिभयम् । यथा,
रामायणे । १ । ५ । १६ ।

“सर्वरत्नसमाकीर्णं विमानयज्ञोभिताम् ॥”
“विमानोऽख्यौ देवयाने सप्तभूमौ च सङ्गानि ॥”
इति तट्टीकाष्टतनिघण्टुः ॥

घोटकः । यानमात्रम् । इति मेदिनी । ने,
१३२ ॥ (त्रि, परिच्छेदकम् । यथा, ऋग्वेदे ।
२ । ४० । ३ ।

“सोमापूषणा रजसो विमानं
सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्मम् ॥”

“विमानं परिच्छेदकं सर्वमानमित्यर्थः ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥ साधनम् । यथा, तत्रैव ।
३ । १ । ४ ।

“पिता यज्ञानामसुरो विपश्चिर्षा
विमानमयिर्वयुश्च वाचताम् ॥”)

“विमानं विमोचतेऽनेन फलमिति विमानं

विमोच

यज्ञादिकर्मसाधनम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
विगतो मानो यस्येति विग्रहे । अवज्ञातः ।
यथा, भागवते । ५ । १३ । १० ।

“कर्हिष्कपित् चतुदरसान् विचिन्वं-
स्तस्मिन्काभिर्यथितो विमानः ।

तत्राति कृच्छ्रं प्रति खल्वमानो
वलाद्विमुक्त्यथ तांस्ततोऽन्ये ॥”)

विमार्गः, पु, विपूर्वेण न घातोर्वन्प्रत्ययेन नियमः ॥
सम्पार्जनौ । (विह्वो मार्गः ।) कुपयः ।
(यथा शाकुन्तले ५ अङ्के ।

“नियमयसि विमार्गप्रस्थितानां तदण्डः
प्रशमयसि विषादं कल्पसे रक्षणाय ॥”)

विसृक्तः, त्रि, (वि + सृच् + क्तः ।) विप्रेषणं सृक्तः ।
यथा,—

“येऽन्तेऽरविन्दश्च विसृक्तमानिन-

स्त्वयस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ।

आरुह्य क्रच्छ्रेण परं पदं ततः

पतन्त्यधो नादतुमुद्गदुग्रयः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १४ अध्यायः ॥

त्यक्तः । (यथा, महाभारते । ७ । २८ । ३५ ।

“विसृक्तं परमास्त्रेण जह्वि पार्थ महासुरम् ।
वैरिणं युधि दुर्ध्वं भगदत्तं सुरद्विषम् ॥”

पु, माधवी । तत्पर्यायो यथा,—

“माधवी स्यात्तु वासन्ती पुण्ड्रको मण्डकोऽपि च ।
अतिसृक्तो विसृक्तश्च कासुको भ्रमरोऽनुत्तमः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥

विसृक्तिः, स्त्री, (वि + सृच् + क्तिन् ।) विमोचनम् ।
मोचः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।

“पितृभ्रमस्ये दिवि ये च स्मृताः

स्वधामुजः काव्यफलाभिसन्तौ ।

प्रदानशक्ताः सक्तेष्वितानां

विसृक्तिदा येऽनभिर्वाहतेषु ॥”

विसृख, त्रि, (विह्वं अननुकूलं सुखं यस्य ।)
वह्निमुखः । विरतः । यथा,—

“स्वागमे, कल्पितैस्त्रि हि जनान् मदिसुखान्
कुरु ।

माश्च गोपय येन स्यात् क्षयिरेषोत्तरोत्तरा ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे शिवं प्रति विष्णुवाक्यम् ॥

विसृद्ध, त्रि, (विगता सुदा सुदृग्भावो यस्य ।)
प्रफुल्लः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुदारुणितश्च ॥

विमोचय, स्त्री, (वि + मोच + लुट् ।) विमो-
चनम् । परित्यजनम् । यथा,—

“य धर्मकामार्थविसृक्तिकामा

भजन्त इष्टा गतिमाप्नुवन्ति ।

किञ्चाश्रितो रात्रिपि देहमयं

करोतु मेऽदभ्युदयो विमोचयम् ॥”

इति श्रीभागवते १०।८३ अध्यायः ॥

विमोचन, स्त्री, (वि + सृच् + लुट् ।) दूरीकरणम् ।

विसृक्तिः । विपूर्वेण न घातोर्वन्प्रत्ययेन नियमः ॥

भ्रमम् । (यथा, महाभारते । १ । १६० । १३ ।

“अथवाचं करिष्यामि कलस्यास्य विमोचनम् ।

फलसंस्था भविष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥”

सीर्यविशेषः । यथा, महाभारते । १।२१।१५०।

“विमोचनमुपसृष्ट जितमन्युर्जितेन्द्रियः ।

प्रतिग्रहकृतेर्द्विषैः सर्वैः स परिसृष्टते ॥”

पु, महादेवः । यथा, महाभारते । १।२।१७।५६।

“विमोचनः समरणी हिरण्यकवचोद्धवः ॥”

विमोहनं, स्त्री, वैचितीकरणम् । विपूर्वसुह-

धातोरनट्(लुट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (विमो-

हयतीति । वि + सुह + णिच् + ल्यु । विमो-

हके, त्रि । यथा, भागवते । १।१।२४।६।

“ततो विकृन्वतो जातो योऽहङ्कारो विमो-

हनः ॥”

विमोहितः, त्रि, (वि + सुह + णिच् + क्तः ।)

मोहयुक्त । मोहितः । यथा,—

“तावप्यतिवलोचनौ महामायाविमोहितौ ।

उक्तवन्तौ वरोऽक्षतो व्रियतामिति केशवम् ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

वि(वि)म्बं, स्त्री, (वी गत्यादिभ्य + “उष्वाद्यच्” ।)

उणा० ४ । ६५ । इति वन् प्रत्ययेन निपातनात्

साधु ।) प्रतिविम्बम् । कमण्डलुः । इति

सन्निपसारोणादिति । (मूर्तिः । यथा,

भागवते । ३ । २ । ११ ।

“प्रदृष्टान्नमपमामविद्वदृष्टां वृणाम् ।

आदायान्तर्दधात् यस्तु खविम्बं लोकलोचनम् ॥”

तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४६६ ।

“मेघवाहनभूमर्षुपक्ष्मा भिन्नाख्यता लते ।

विहारेऽपि तथा बुद्धविम्बं साधु निवेशितम् ॥”

विम्बिकाफलम् । तैलाकुचा इति भाषा । इति

मेदिनी । वे, ७ । (यथा, कुमारः । ३ । ६७ ।

“उमासुखे विम्बफलाधरोष्ठे

यापारयामास विलोचनानि ॥”)

अस्य पर्यायः । तुष्टिकेरी २ रक्तफला ३

विम्बिका ४ पीलुपर्णी ५ । इत्यमरः । ओष्ठौ ६

विम्बी ७ । इति रत्नमाला । विम्बा ८ विम्ब-

कम् ९ विम्बला १० । इति शब्दरत्नावली ।

अस्य गुणाः । पिक्तकफघ्निर्द्रव्यक्षतासङ्कु-

नाशिलम् । इति राजवल्लभः । अपि च ।

“विम्बी रक्तफला तुम्बी तुष्टिकेरी च विम्बिका ।

ओष्ठोपमफला प्रोक्ता पीलुपर्णी च कथ्यते ॥

विम्बीफलं खादु शीतं गुरुं पितासवातजित् ।

स्मन्तं लेखनं रथं विवस्वाभानकारकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वि(वि)म्ब, पुं स्त्री, (वी + “उष्वाद्यच्” ।) उणा०

४ । ६५ । इति वन् प्रत्ययेन साधु ।) सूर्य-

चन्द्रमण्डलम् । इत्यमरः । (यथा, प्रबोध-

चन्द्रोदये ६ अङ्के ।

“असौ तदन्वो न सनातन पुमान्

भवान् न देवात् पुरुषोत्तमात् परः ।

स एव भिन्नस्वमनादिमायया

द्विधैव विम्बं सज्जिषे विवस्वतः ॥”

यथाच मार्कण्डेये । ८४ । ११ ।

“इष्टसहासममलं परिपूर्णचन्द्र-

विम्बाशुकारि कनकोत्तमकान्तिकान्तम् ॥”

मण्डलमात्रेऽपि । यथा, ऋतुसंहारे । १ । ४ ।

“नितम्बविम्बेः सुदृक्कलमेखलेः

ज्ञानेः सहाराभरणेः सचन्द्रनेः ।

शिरोरुहेः स्नानकषायवासितेः

स्थियो निदाघं श्रमयन्ति कामिनाम् ॥”

यथाच कुमारः । ७ । २२ ।

“आत्मानमाख्ये च शोभमान-

मादर्शविम्बे क्षिप्रिवायताक्षी ।

हरोपयाने त्वरिता बभूव

स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेशः ॥”)

वि(वि)म्बः, पुं, (वी + वन् प्रत्ययेन साधुः ।) लक-

क्षासः । इति मेदिनी । वे, ७ ।

वि(वि)म्बकं, स्त्री, (विम्ब + स्त्री + कन् ।) चन्द्रसूर्य-

मण्डलम् । विम्बिकाफलम् । इति शब्दरत्ना-

वली । (सचक्रः । सच इति भाषा । यथा,

नैयधे । २२ । ४७ ।

“विधिर्विधर्ते विधिना वधनां

किमानन काचनसचक्रेन ॥”

अत्र । “काचनस्य सचक्रेन विम्बकेन ॥” इति

नारायणटीका ।)

वि(वि)म्बणा, स्त्री, (विम्बं पञ्च जायतेऽस्यामिति ।

जन् + ङः ।) विम्बिका । इति शब्दरत्नावली ।

वि(वि)म्बटः, पुं, सर्वपः । इति शब्दचन्द्रिका ।

वि(वि)म्बा, स्त्री, (विम्बं फलमस्यस्यामिति ।

विम्ब + अच् । टाप् ।) विम्बिका । इति शब्द-

रत्नावली ।

वि(वि)म्बिका, स्त्री, विम्बम् । इत्यमरः । (यथा,—

“तुम्बी रक्तफला विम्बी तुष्टिकेरी च विम्बिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

चन्द्रसूर्यमण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ।

वि(वि)म्बी, स्त्री, (विम्ब + गौरादित्वात् ङीष् ।)

विम्बिका । इति शब्दरत्नावली । (यथा,—

“काकादनीं पित्रपत्नीं विम्बीं गुह्याच्च

धारयेत् ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३२ अध्यायः ।)

वि(वि)म्बुः, स्त्री, गुवाकः । इति केचित् ।

वि(वि)म्बोष्ठः, त्रि, (विम्ब + ओष्ठः । “ओष्ठो-

वि(वि)म्बोष्ठः } द्वयोः समासे वा ।” इति पाणि-

कोऽकारलोपः ।) विम्बे इव ओष्ठौ यस्य ।

इति सुश्रुतेऽध्याकरकम् ॥

वियचारी, [व] पुं, (वियति आकाशे चरतीति ।

चर + चिञिः ।) विष्णुः । इति शब्दमाला ।

आकाशगामिनि, त्रि ।

वियन, स्त्री, (वियच्छति न विरमतीति । वि +

यम + “अन्वोऽपि ङङ्गते” । ३ । २ । १७० ।

इति कृष् । कौ चगमादीनामिति मनीषे तुक् ।)

आकाशम् । इत्यमरः । (यथा, भागवते ।

३ । ८ । ३३ ।

“तर्ह्येव तन्नामिसरः सरोज-

मात्मानमम्भः न्यसनं वियन ।

दर्शं देवो जगतो विधाता

नातः परं लोकविमर्गदृष्टिः ॥”

धवाष्टयिषौ । अत्र द्विवचनस्य प्रयोगः स्यात् ।

यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे । १ । १ । ३ । २ ।

“द्वावाष्टयिषौ सहास्ताम् । ते वियती अमृताम् ॥”

तथाच शतपथब्राह्मणे । ७ । १ । २ । २३ ।

“तयोर्विययोर्गोऽन्तरेणाकाश आसीत् तदम्भ-

रिचमभवत् ॥” ७ । वि + या + शट् । गमन-

श्रीले, त्रि । यथा, भागवते । ७ । ६ । १४ ।

“कुटुम्बपोषाय वियमिषाय-

नं बुध्यतेऽर्थे विहृत प्रमत्तः ॥”

तथा, तन्त्रे । ६ । २१ । ३ ।

“वियद्विषस्य ददतो लब्धं लब्धं नुभूषतः ।

निष्किञ्चनस्य धीरस्य सकुटुम्बस्य चोदत ।

अतोयुरष्टचत्वारिंशदह्माप्यपिबत, किञ्च ॥”

“वियद्विषस्य वियतो गगनादिव उदम विनैव

देवादुपस्थितं वित्तं भोग्यं यस्य । यद्वा वियत्

यय प्राप्नुवदित भोग्यं यस्य ॥” इति तट्टीकायां

श्रीधरस्वामी ।)

वियद्गङ्गा, स्त्री, (वियतो गङ्गा ।) खर्गमङ्गा ।

इत्यमरः ।

वियङ्गुतिः, स्त्री, (वियतो भूतिर्भङ्गोव ।) अन्व-

कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

वियम्बणिः, पु, (वियतो मणिः ।) सूर्यः । इति

हारावली ।

वियम, पुं, (वि + यम + “यमः सप्तपदिविध-

च” । ३ । ३ । ६३ । इत्यप् ।) सयमः । इत्य-

मरः । दुःखम् । इति खामी ।

वियातः, त्रि, (विरुद्धं निन्द्यं यातः प्राप्तः ।)

निर्लेपः । इत्यमरः ।

वियामः, पु, (वि + यम + चञ् ।) सयमः ।

इत्यमरः ।

वियुक्तः, त्रि, वियोगविशिष्टः । विपूर्वयुजधातोः

क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, देवीभागवते । २ ।

६ । १३ ।

“किं करोमि कं गच्छामि नृतामे प्राणवक्त्रभा ।

न वै जीवितुमिच्छामि वियुक्तः प्रिययानया ॥”

वियोगः, पुं, (वि + युज + चञ् ।) विच्छेदः ।

सत्यव्यायः । विप्रलम्भः २ विप्रयोगः ३ विरहः ४ ।

इति हेमचन्द्रः । (यथा, भागवते । ६ । १३ । ६ ।

“यस्य योगं न वाम्बुन्ति वियोगभयकातराः ।

भजन्ति चरन्नाम्भोजं सुनयो हरिमेधसः ॥”

वियोगभाक्, [व] त्रि, (वियोगं भजते इति ।

भज + विञ् ।) विच्छेद्युक्तः । यथा, नैषधे ।

“वियोगभाजोऽपि नृपस्य पश्यता

तदेव साक्षादन्तर्गुमाननम् ।

पिकेन रोषारब्धचक्षुषा सुहृः

कुहूस्तापूयत चन्द्रवैरिणी ॥”

वियोगी, [व] पुं, (वियोगोऽस्यास्तीति । वियोग +

इति ।) चक्रवाकः । इति शब्दचन्द्रिका ।

वियोगयुक्ते, त्रि । (यथा, मार्कण्डेये । २२ । २५ ।

“ताः शोच्या या वियोगिन्यो न शोच्या या

नृताः सङ्ग ।

भर्तुर्नियोगस्तनया नाशभूतः क्षतमया ॥”

विरजा

वियोजनः, वि, वियोगं प्रापितः । विपूज्यमान-
गुणधामोः कृतप्रत्ययेन निर्यस्तः ।

विरक्तः, वि, (वि + रन् + क्तः ।) विरागवृत्तः ।
अननुरक्तः । यथा,—

“ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः ।
स्वल्पज्ञानाद्यमांशपक्ता चरेदविधिमोक्षरः ।”

इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे १८ अध्यायः ।

(यथा च ।

“तद्यि प्रसन्ने मम किं गुणेन

तद्यि प्रसन्ने मम किं गुणेन ।

रक्ते विरक्ते च वरे वधूनां

निरर्थकः कुङ्कुमराग रणः ॥”

इत्युद्धटः ।)

विरक्ता, स्त्री, दुर्भगा । इति विकारशेषः ।
अननुरक्ता । यथा, नीतिशतके । १ ।

“वां विस्तयामि सततं मयि सा विरक्ता

सा चान्यमिच्छति जन स जनोऽन्यरक्तः ।

अस्मान्मतेऽपि परितुष्यति काचिदप्या

धिकं तां तथ मदनं समाच माय ॥”

विरक्ति, स्त्री, (वि + रन् + क्तः ।) विरागः ।
यथा,—

“देष्टो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतु-

व्भिभूतं सा सत्तनिधन सततास्तुदकैम् ।

तत्त्वान्यनेन विष्टशामि यथा तथापि

पादस्नानमिव वशिष्ठो विचराम्यसङ्गः ॥”

इति श्रीभागवते ११ । ८ । २५ ॥

विरक्त, स्त्री, कष्टुष्टम् । इति राजनिर्घण्टः ।

विरचितः, वि, (वि + रच + क्तः ।) विशेषेण
रचितः । निर्मितः । यथा,—

“गय श्रीलक्ष्मणमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
पौरश्रीयुत्तरागचन्द्रचरिते पल्लुने विक्रमेः ॥”

इत्यादि महानाटकम् ॥

विरजलसा [सु] पुं, मत्तगुणविशिष्टः । मत्त-
पण्यायः । इयातिग २ । इत्यमरः । १० । २ । ४५ ।

“विमते रजस्तमसी चेष्टां ते रजस्तमोगुणमूल्या
मत्तैकनिष्ठाः साक्षात्कृतवराहगो श्रीरम्भुक्ता

आमादयो इयातिगा उज्जन्ते । इय देत अति
क्रम्य गपरति इति छः ।” इति भरतः ।

विरजा, [सु] स्त्री, (विनिवृत्तं रज प्रीतिम
यस्याः ।) विगतार्जवा । इति जटाधरः ।

(नास्ति रजो धूलिर्वजः । धूलिरहिते, वि ।
यथा, महाभारते । १ । ८६ । १५ ।

“तस्मै हि दानो गतं सद्यः परमं जितो ययम् ।

एव नो विरजाः पक्ता हृद्यते देवगदम् ॥”

किमेव । यथा, महाभारते । २ । ४० । ५ ।

“विरजोऽप्यरविप्रभासो ह्येवास्तिदृग्निभिः
मयः ।”

पुं, वामविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १३५ । २ ।

“विरजाय सुधाहृतं दातुं विदुः शोच-
यः ॥”

विरजा, स्त्री, कृष्णार्जवः । इति हजमकाः ।
इयः । इति दाराशर्माः । यद्यपि विरजा । यथा

विरजा

उपपन्नाः पिष्टकन्यायां विरजायां महाभगाः ।
यनिर्ययानि स्वर्गातिरायाणि ययमो नुकः ।

तेवां ययाति, ययानां महाबलपराक्रमाः ।”
इति कौर्म २० अध्यायः ।

श्रीकृष्णसखी । सा राधाभयात्तत्तत्प्राया सती
सरिद्रूपमभवत् । तस्या, सप्त पुष्पाः तप्त समुद्रा
अभवन् । यथा,—

“एकदा राधिकासाहो गोमोक्षे श्रीहरिः स्वयम् ।

विषहारं महारथे निजने रासमण्डले ।

छत्वा विहारं श्रीकृष्णसामहृष्टा विहाय च ।

गोपिकां विरजामणां शङ्करार्थं जगाम च ।

दृष्ट्वा च श्रीहरिस्तुल्यं विषहारं तथा सद्यः ।

तयावत्तं श्रीहरिं रत्नमण्डपं स्थितम् ।

दृष्ट्वा च राधिकायाश्च चक्रुस्तथा निवेदनम् ।

जगाम सद्यसा देवो तं रत्नमण्डपं सुते ।

हारे नियुक्तं ददर्श हारपाणं मनोहरम् ।

तनुवाच रुपा देवी रक्तपद्मलोचना ।

दूरं गच्छ गच्छ दूरं रत्नमण्डपकिन्दुरः ।

कीदृशीं मनुपरीं कान्तां दृष्ट्वा मम ततप्रभो-

रहम् ॥

श्रुत्वा कीलाफलं शब्दं गोपिकानां हरिः

स्वयम् ।

छात्वा च कोपिकां राधामन्तर्धानं चकार च ।

विरजा राधिकाशब्दान् अन्तर्धानं हरेरपि ।

दृष्ट्वा राधाभयात्तां सा जहौ प्राणाय च योगिनः ।

सद्यस्तत्र सरिद्रूपं नष्टरीरं नभूव च ।

याप्रच वसुंताकारं तथा गोमोक्षमेव च ।

कीटयोजनविस्तीर्णं प्रस्थितनिर्मयेव च ।

दैर्घ्यं दृष्ट्वा गुरुं चाय गानादन्ताकरं परम् ।

राधा रतिमयं गत्वा न ददर्श हरिं सुते ।

विरजाय सरिद्रूपं दृष्ट्वा शब्दं जगाम सा ।

श्रीकृष्णो विरजां दृष्ट्वा सरिद्रूपं प्रियां सतीम् ।

उच्चैः करीद विरजातीरे नीरमनोहरः ।

तथा विनाय सुभगे कथं जीवामि सुन्दरि ।

नन्दविष्टादेषो त्वं भव गूर्निमती सति ।

पुरातनं शरीरं ते सरिद्रूपमभूत् सति ।

अन्तादुत्थाप चागच्छ विहाय नूनमां तनम् ।

प्राजगाम हरेरयं साक्षादाधिव सुन्दरी ।

ममस्त्य प्रागनापय ममस्ती ममश्चक्षुषा ।

तां रूपवतीं दृष्ट्वा प्रेम्णोद्देवा जगामतिः ।

चकारातिद्वजं तूष्णीं चुपुम् च सुहृद्भुम् ।

नानाप्रकारमद्वाग्विपरीतादिकं प्रभुः ।

रहसि प्रेम्णो प्राणं चकार च द्रुम द्रुमः ।

विरजा या रजोमुक्ता हस्ता वीर्यममोषकम् ।

सद्यो कथमनेव यस्या गूर्निमती सती ।

तस्यौ तत्र सुतासीत्ता गार्हो दृष्ट्वा ममभिः ।

रहसा दृष्ट्वा गार्हो हस्तारम्भे दृष्ट्वा निजैः ।

विषहारं द्रुमं यथायौ दृष्ट्वा रासमण्डलादप्यः ।

रत्नमण्डपं तत्र मातुः प्रेम्णं जगाम च ।

अन्तरिद्रूपस्यायं भावमि, पीरितो भियः ।

भोक्तं ययमयं दृष्ट्वा तदायं नो जगामिह ।

श्रीरं चकार गार्हो सा तस्यौ राधादृष्ट्वा सद्यः ।

विरहः

प्रवीणं दानं सा साध्वी न ददर्शान्तिकं प्रियम् ।
विस्तृतं भृष्टं तत्र दृष्ट्वा रासमण्डलादप्यः ।

प्रशापं स्वसुतं वीर्यं तत्र वीर्यो भविष्यति ।

प्रशापं सन्तानं दानं च यामु गृह्णात्तमानम् ।

श्रुत्वा विषरगं सर्वं प्रभुमुपेक्ष्यमानम् ।

सप्तदोषं समुद्रात् सप्त तस्य विभागश्च ।

कनिष्ठादृष्ट्वा पदं तं द्विगुणं दिगुणं सुते ।

नन्देन सुसुप्तं पिष्टं भृष्टं जगामात्तः ।

एतेषां च जन्म पृथ्वा श्रुत्वा च भविष्यति ।”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्याये ।

जगन्नापचेतम् । यथा,—

“उत्कृते नाभिदेशे च विरजाचेतसुष्ठते ।

विमला सा महादेवो जगन्नापस्तु भैरवः ॥”

इति नन्दचूडामणौ ५१ पीठनिर्णयः । ३१ तत्र

मुक्तनोपवासो न कन्यो । यथा । स्कान्दे ।

“सुप्तनोपवासो मन्त्रोर्ध्वं विधिः ।

चर्चिता गयीं गङ्गां विजालां विरजां नपा ॥”

इति प्रायश्चित्तसूत्रम् ।

विरच, पु, प्रज्ञा । इति हेमचन्द्रः ।

विरचि, पु, प्रज्ञा । इति हेमचन्द्रः ।

विरग, स्त्री, वीरगलम् । इति शब्दरत्नावली ।

विरग, वि, (वि + रम + क्तः ।) निरगतः ।

यथा—

“आचरितो मुनेर्जातो भातुक्तागो निजैर्भवान् ।

विरतोऽन्तर्हिनो दुष्टाक्तोकाद्रागेन चरितः ॥”

इति सुभक्तोपध्यायसूत्रम् ।

विरति, स्त्री, (वि + रम + क्तः ।) निवृत्तिः ।

तत्पर्यायः । आरतिः ० अवरतिः ३ उप-

राम ४ । इत्यमरः । उपरमः ५ विरामः ६ ।

इति भरतः । (यथा, कथापरितोषागरे ।

१०१ । ६ ।

“कथं च दुःखीणां गतायां विरतिं

(निजः ॥)

विरत्नं, स्त्री, दधि । इति राजनिर्घण्टः ।

विरत्न, वि, कथराजः । पाद् इति भाषा ।

तत्पर्यायः । विसदः २ तद् ३ । इत्यमरः ।

(यथा, दृष्टनक्षत्रायाम् । ६० । ३ ।

“श्रुत्वाकारविष्टावप्युत्तरी वदौ विराग-

कता

मंगुष्ठी विरमादुली च चरतो रात्रिद्रुम-

प्रसः ॥”

विरमदरा, स्त्री, (विरमो विमलो दरो यस्याः ।)

छन्दोयद्याम् । यथा,—

“यदायुर्विष्टा यदा गितं तु दृष्टमिव विरमः ।

विरमो मय्या च दृष्टं यथा दृष्टा विरम-या ॥”

इति जटाधरः ।

विरम, पु, (वि + रम + क्तः ।) विरमः ।

विरम, पु, विरमः ० विरमः ३

(विरमः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५ ।

गार्होदरमेव । १०१ ।

“विरमदरा विरमो विरमो विरमो विरमो विरमो

१०१ । ६ ।

सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ।”
भर्तृविरहस्तु स्त्रीणां दोगाय भवति । यथा,
मनौ । ६ । १५ ।

“पान दुर्जनसंघं, पत्न्या च विरहोऽननम् ।
स्वप्नोऽन्यगृहे वासश्च नारीणां दूषणानि षट् ।”
विरहे वर्णनीयानि यथा । तापः । निश्वासः ।
चिन्ता । मौनम् । कृशाङ्गता । वतुसरतुल्या-
रात्रिद्वैर्धम् । जागरणम् । शीतले उष्णता-
ज्ञानम् । इति कविकल्पलता ।

विरहिणी, स्त्री (विरहोऽस्या अस्तीति । विरह
+ इनि + स्त्रियां ङीप् ।) विच्छेदविशिष्टा
नारी । यथा,—

“रति, पुंसो विरहिणी शिव, स्त्रीविरही
चिरम् ।

दयोर्द्वयोश्च सप्ताग्नौ किं बभूव द्वयोः सुखम् ।”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४६ अध्यायः ।
भूतिः । इति शब्दमाणा ।

विरहित, वि, (वि + रट् + क्तः ।) व्यक्तः ।
विहीनः । यथा,—

“अभिभूतस्यावमत तत्तस्तु स्यात् समुन्नितम् ।
हीनं विरहित घूतसुतुष्टविधुते अपि ।”

इति जटाधरः ।

(यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।

“इदं वक्ष्ये साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः
सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं विमलधरः ।
इमे नेत्रे रात्रिन्दिवमधिकशोभे कुवलये
तनुर्जावययानां जलधिरवगाहे सुखतरः ।”)

विरही, [नृ] पुं, (विरहोऽस्यास्तीति । इनिः ।)

विरहविशिष्टः । वियोगी । यथा,—

“विहरति हरिरिह सरसवसन्ते ।

श्रुत्यति युवतिजनेन सम सखि विरहिजनस्य
दुरन्ते ।”

इति जयदेवः ।

विरागः, पुं, (वि + रञ्ज + घञ् ।) अगुरागः ।
रागभूयः । यथा,—

“विषयेष्वतिर्वरागो मानसो मल उच्यते ।
तेज्ज्वल हि विरागो हि नैर्मलं समुदाहृतम् ।”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

(त्रि, विविधवर्णविशिष्टः । यथा, महाभारते ।
२ । २१ । २५ ।

“बलाद्दृष्ट्वा मात्यानि माताकाराण्यहा-
वनाः ।

विरागवसना, सर्वे स्त्रिविधो मृदुकुण्डलाः ।”

विगतो रागो विषयवासना यस्येत्यर्थः । वीत-
रागः । यथा, भागवते । १ । १५ । ४७ ।

“यत्तेभ्युत्पत्तिरिति दृष्टमभक्तियोगे

हृदयन्ययो हृदि विदुर्मानयो विरागाः ।”)

विरागाह, त्रि, (विराग अर्हतीति । अर्ह +
अच् ।) विरागयोग्यः । तत्पर्यायः । वैर-
ज्ञिकः । २ । इति हेमचन्द्रः ।

विराजः, पुं, (विशेषेण राजते इति । वि + राज
+ अच् ।) विराट् । यथा,—

“इन्द्राग्नौ वदनासुभ्य पशवो मलसम्पदा ।
ओषधी रोमसम्भूता विराजन्त नमोऽस्तु ते ।”
इति यामने ८३ अध्यायः ।

विराजमान, त्रि, (वि + राज + शानच् ।) दीप्ति-
विशिष्टः । यथा,—

“जटाकटाहसम्पदभूमन्निर्मलमिन्दुरी
विजोषवीचिवक्षरौ विराजमानमूर्धनि ।

घमहगहगज्जलजलाटपट्टपावके

किशोरचन्द्रशेखरे रतिः प्रतिचयं मम ।”

इति काशीखण्डे रावणकृतशिवताण्डवस्तोत्रम् ।

विराजितः, वि, (वि + राज + क्तः ।) शोभितः ।
दीप्तः । यथा,—

“अतोष निर्मलं सारं सूर्यभासविनिन्दकम् ।

परिष्कृतं मानसोद्गीरकेण विराजितम् ।”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १० अध्यायः ।

विराट्, [नृ] पुं, (विशेषेण राजते इति राज
दीप्तौ + क्तिप् ।) चक्षुर्यः । इत्यमरः । स्थूल-
शरीरसमष्ट्युपहितचेतनम् । इति वेदान्त-
सारः । ३ । (ब्रह्मणो विराट् भक्तिवर्णनं यथा,

शङ्करविजये ६ प्रकरणे । “यूहभक्तिविराट्
चतुर्दशलोकालोकः । तस्य ब्रह्माक्षकर्परपर्यन्त-
माकाशः शिरः, चन्द्रसूर्यौ नेत्रे, प्रागादिदिशः

ओषे, अन्तरीक्षलोको घ्राणं, मेरुः पृष्ठवंशः,
शिखरत्रय भुजकण्ठाः, प्रत्यक्षपर्वताः पृष्ठपार्श्व-
वर्णाधि, उपपर्वताः शास्त्राद्यादीनि, सप्तमा रक्तं,

जला ज्ञायुनि, ढगृष्टाः रोमाणि, भूमिः
कुक्षिः, क्षीमा वलयः, भूरेखा रोमराजिः,
भूमध्यदेशो वक्षिः, शेषः शिथं, दिग्दन्ति-

पङ्क्तिर्नितम्बोऽरुभागः, अतलादिसप्तकं कटि-
पादान्तरालः, कूर्मः पादौ इति ।” ३॥) महा-
विराजुत्पत्तिर्यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“अथ हिमो जले तिष्ठन् यावदे ब्रह्मणो वयः ।
ततः स काले सहसा द्विधा भूतो बभूव ह ।

तन्मध्ये शिशुरेकश्च शतकोटिरपिभः ।
अथ रोह्यमानश्च क्तनवः पौडितः क्षुधा ।

पिष्टमात्रपरिप्लुतो जलमध्ये निराश्रयः ।
ब्रह्माक्षसचनायो यो ददर्शोर्ध्वमनायवत् ।

स्थूलात् स्थूलतमः सोऽपि नात्मा देवो महा-
विराट् ।

परमाश्रयथा स्यात् परः स्थूलात्तथाप्यसौ ।
तेजसा योऽहंशो यः कृण्वत्य परमात्मनः ।

आधारोऽस्य विश्वानां महान् विष्णुश्च प्राप्तः ।
प्रत्येकं लोमकूपेषु विश्वानि निखिलानि च ।

तस्यापि तेषां सखाश्च कृण्वो वक्तुं न हि शक्नुमः ।
संख्या चेद्वज्रसाम्पत्तिं विश्वानां न कदाचन ।

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां तथा सखा न विद्यते ।
प्रतिविम्बेषु चन्द्रेषु ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।

पातालाद्ब्रह्मलोकान्तं ब्रह्माक्षं परिकीर्तितम् ।
अत ऊर्ध्वं च वैकुण्ठो ब्रह्माक्षोऽदहरेव च ।

स च सख्यस्वरूपश्च शश्वत्तारायणो यथा ।
अत ऊर्ध्वं च गोलोकः पद्माक्षलोऽप्योऽनन्तः ।

अत ऊर्ध्वं च गोवर्धनः पद्माक्षलोऽप्योऽनन्तः ।
अत ऊर्ध्वं च गोवर्धनः पद्माक्षलोऽप्योऽनन्तः ।

अत ऊर्ध्वं च गोवर्धनः पद्माक्षलोऽप्योऽनन्तः ।
अत ऊर्ध्वं च गोवर्धनः पद्माक्षलोऽप्योऽनन्तः ।

अत ऊर्ध्वं च गोवर्धनः पद्माक्षलोऽप्योऽनन्तः ।
अत ऊर्ध्वं च गोवर्धनः पद्माक्षलोऽप्योऽनन्तः ।

निर्वाणं सख्यस्वरूपश्च यथा कृष्णस्तथाप्यम् ।
सप्तद्वीपमिता पृथ्वी सप्तसागरसंयुता ।

ऊर्ध्वं खर्गाः सप्त लोका ब्रह्मलोकसमन्विताः ।
पातालानि च सप्ताधश्चैव ब्रह्माक्षमेव च ।

ऊर्ध्वं धराया भूर्लोकौ सुवर्लोकस्ततः परः ।
ततः परश्च खर्लोकौ जगो लोकस्ततः परः ।

ततः परस्तपोलोकः सख्यलोकस्ततः परः ।
ततः परो ब्रह्मलोकस्ततः काश्चन निर्मितः ।

एवं सर्वं ब्रह्मिणश्च धराभ्यन्तरेव च ।
सदिनाशे विनाशश्च सर्वेषामेव नारद ।

जलसुदृढवत् सर्वं विश्वसंघमन्यकम् ।
निर्वाणं वैकुण्ठगोलोकौ सख्यौ शश्वद्विभौ ।

प्रतिषीमकूपे ब्रह्माक्ष प्रत्येकमस्य निश्चितम् ।
एषां सखा न जानाति कृष्णोऽन्यस्यापि का

कथा ।

प्रत्येकं प्रतिब्रह्माक्षं ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
तिस्रः कोट्यः सुराणाञ्च संख्याः सर्वेष्वं पुत्रकः ।

द्विगीशाश्चैव दिक्पाला गच्छन्ति महादयः ।
भुवि वर्णाश्च चत्वारोऽप्यधो नामाश्चराचरा ।

अथ काले च स विराट् ऊर्ध्वं दृष्ट्वा पुनः पुनः ।
हिमालयश्च भूयश्च न द्वितीयश्च कश्चन ।

चिन्तामवामं सुदृढस्तो वरीद च पुनः पुनः ।
ज्ञानं प्राप्य तदा दधौ कृष्णं परमपूज्यम् ।

ततो ददर्श तत्रैव ब्रह्मण्योतिः सनातनम् ।
नवीनजलदग्धाम हिमजं पीतवाससम् ।

सक्षितं सुरलोहस्तं भक्तानुपहकारकम् ।
अहास बालकस्तुष्टो दृष्ट्वा जनकमीश्वरम् ।

वरं तस्मै ददौ तुष्टो वरेशः समयोचितम् ।
मत्स्यो ज्ञानयुक्तश्च क्षुम्पिपासादिवर्जितः ।

ब्रह्माक्षसख्यनिलयो भव वत्स कयावधि ।
निष्कामो निर्भयश्चैव सर्वेषां वरदो वरः ।

जराभ्रुवोरगश्लोकपीडादिवर्जितो भव ।
इत्युक्त्वा च हृत्कथं महात्मनः पङ्कजम् ।

त्रि. कृतश्च प्रजलाप वेदागमवरं परम् ।
प्रणवादिचतुर्थकं कृष्णं दृष्ट्वा चरद्वयम् ।

वह्निजायान्तमिष्टं सर्वविघ्नहरं परम् ।
मन्त्रं दत्त्वा तदाहारं कल्पयामास च प्रभुः ।

अथर्ता मङ्गलः श्रुत्वा निबोध कथयामि ते ।
प्रतिविम्बेषु यत्रैवैव ददाति विम्बेव जनः ।

तत्तुष्टोऽहंशं विषयिणो विष्णोः पञ्चदशस्य वै ।
निर्गुणस्यात्मनश्चैव परिपूर्णतमस्य च ।

नैवेद्येन च कृण्वत्य नहि किञ्चित् प्रयोजनम् ।
यद्यददाति नैवेद्यं यस्मै देवाय यो जनः ।

स च खादति तत् सर्वं ब्रह्मणोऽप्युपभवेत् ।
तच्च मन्त्रं वरं दत्त्वा तनुवाच पुनर्जितः ।

वरमर्थं किमिष्टमे तस्मै ब्रूहि ददामि च ।
कृण्वत्य वचनं श्रुत्वा तनुवाच महाविराट् ।

अदन्तो बालकस्तत्र वचनं समयोचितम् ।
श्रीमहाविराट् उवाच ।

वरं मे त्वत्पदाम्बोजे भक्तिर्भवतु निश्चया ।
सन्ततं यावदायुर्मै चक्षं वा सुपिर हि वा ।

विराट्

तद्वक्तियुक्ती धी बालो जीवन्मुक्तश्च सन्ततम् ।
तद्वक्तियुक्ती नो मूर्खश्च जीवन्मुक्तो न हि सः ।
किन्तु ज्ञेयं तपसा यज्ञेन पूजनेन च ।
कृष्णभक्तिविहीनस्य मूर्खस्य जीवन्मुक्तं नृणां ।
मेनात्मना जीवितश्च तमेव न हि मन्यते ।
यावदात्मा शरीरेऽस्ति तावत् स शक्तिर्भूयः ।
पश्चादद्यान्ति गते तस्मिन् न स्वतन्त्राश्च शक्तयः ।
स च त्वां महाभाग सर्वज्ञात्मा प्रकृतिः परः ।
स्वेच्छामयश्च सर्वभ्यो ब्रह्मण्योतिः सनातनः ।
इत्युक्त्वा बालकस्तत्र विरराम च नारद ।
उवाच कृष्णः प्रत्युक्तिं मधुरा श्रुतिसुन्दरीम् ।
श्रीकृष्ण उवाच ।

सुखिरं सुखिरं तिष्ठ यथाहं त्वं तथा भव ।
ब्रह्मणोऽखण्डपाते च पातस्ते न भविष्यति ।
अथेन प्रतिब्रज्यास्ते त्वं सुद्विराड्भव ।
तन्नाभिपद्ये ब्रह्मा च विश्वसृष्टा भविष्यति ।
स्रष्टा ब्रह्मण्यैव रक्षाश्चेकादशैव तु ।
शिवं शिवं भविष्यन्ति दृष्टिस्त्वारणाय वै ।
काष्ठाद्विराट्कृत्वेको विश्वसृष्टारकारकः ।
पाता विष्णुश्च विषयी चन्द्रांशेन भविष्यति ।
मद्वक्तियुक्तः सततं भविष्यसि वरेण मे ।
ध्यानेन कमनीयं मां नित्यं द्रष्टुमिच्छसि निश्चितम् ।
मातरं कमनीयाश्च मम वत्तः स्थलस्थिताम् ।
यामि लोकों तिष्ठ वत्सेलुक्ता सोऽन्तरधीयत ।
गत्वा खलोकं ब्रह्मार्णवं शङ्करं च उवाच ह ।
सृष्टारं सृष्टुमीशश्च संहर्तारश्च तत्त्वयम् ।
श्रीकृष्ण उवाच ।

दृष्टिं सृष्टुं गच्छ वत्स नाभिपद्योद्भवो भव ।
महाविराड्लोमकूपे चन्द्रस्य च विधे शृणु ।
गच्छ वत्स महादेव ब्रह्मभाजोद्भवो भव ।
अंजेन च महाभाग स्वयं सुखिरं तपः ।
इत्युक्त्वा जगतां नाथो विरराम विधिक्षतः ।
जगाम ब्रह्मा तं नत्वा शिवश्च शिवदायकः ।
महाविराड्लोमकूपे ब्रह्मास्ते गोलोके जले ।
बभूव च विराट् चन्द्रो विराडंशेन संप्रतम् ।
श्यामो युवा पीतवाचाः श्यामो जलतल्पके ।
द्वेषहास्यः प्रसन्नास्यो विश्वयापी जगद्गनः ।
तन्नाभिकमले ब्रह्मा बभूव कमलोद्भवः ।
संभूय पद्मदण्डश्च बभ्राम युग-लक्षकम् ।
नान्तं जगाम दण्डस्य पद्मनाभस्य पद्मजः ।
नाभिजस्य च पद्मस्य चिन्तामाप पिता तव ।
संस्थाने पुनरागत्य दधौ हृष्टः पद्मानुजम् ।
ततो दर्शं चन्द्रान्तं कालेन दित्यश्चक्षुषा ।
श्याम जलतल्पे च ब्रह्मास्ते गोलकावते ।
यत्नीमकूपे ब्रह्मास्ते तथ तत् परमेश्वरम् ।
श्रीकृष्णश्चापि गोलोको गोपगोपीसमन्वितम् ।
तं सन्तुष्य वरं प्राप ततः दृष्टिश्चकार सः ।
बभूवमन्त्रः पुता मानसाः सनकादयः ।
ततो रक्षाः कपालाश्च शिवांशैकादश स्रुताः ।
बभूव पाता विष्णुश्च चन्द्रस्य वामपार्श्वतः ।
चतुर्भुजश्च भगवान् श्वेतद्वीपनिवासकृतः ।
चन्द्रस्य नाभिपद्ये च ब्रह्मा विष्णुं ससर्ज च ।

विराधः

स्वर्गं मर्त्यं पातालं चिह्नोक्तं सचराचरम् ।
एव सर्वं लोमकूपे विश्वं प्रत्येकमेव च ।
प्रतिविम्बे चन्द्रविराट् ब्रह्मविष्णुशिवदयः ।
इत्येव कथितं वत्स श्रीकृष्णकीर्तनं परम् ।
सुखदं मोक्षदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३ अध्यायः ॥
स्वायम्भुवमनुः । यथा,—
“गतेषु तेषु दृष्टार्थं प्रणामावगतामिमाम् ।
उपयेमे च विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् ।
सम्भूय तया सार्द्धमतिकामातुरो विभुः ।
सत्तर्णां चकमे देवः कमलोदरमन्दिरे ।
यावदन्तश्चतं दित्यं यथायः प्राप्नोते जनः ।
ततः कालेन महता ततः पुत्रोऽभवत्सनुः ।
स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम् ।
तद्वपुर्गुणसामान्यादधिपुरुष उच्यते ।
वैराजा यच्च ते जाता बहवः शंसितव्रताः ।
स्वायम्भुवा महाभागा सप्त सप्त तथापरे ।
स्वारोचिषाद्या सर्वे ते ब्रह्मतुल्याः स्वरूपिणः ।
चौत्तमिप्रसुखास्तद्दृष्ट्वा त्वं सप्रमोऽधुना ॥”
इति मातृस्ये ३ अध्यायः ॥

विराट्, पु, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।
(अत्रैव पञ्चपाण्डवाः सह द्रौपद्या अज्ञात-
मुचितवन्तः । यथा, महाभारते । १ । १ । १ ।
“कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुपिता दुर्योधनभयार्हिता ॥”
तद्देशीयराजा । यथा,—
“अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥”
इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
विराटकः, पु, राजपट्टः । इति हेमचन्द्रः ।
विराटनः, पु, (विराटे जायते इति । जन् +
डः ।) विराटदेशीयक्षीरकः । तत्पर्यायः ।
राजपट्टः २ राजावर्तः ३ । इति हेमचन्द्रः ।
विराटराजजाति, त्रि । (यथा, महाभारते ।
१४ । ६२ । ८ ।
“सुवहूनि च राजेन्द्र दिवसानि विराटजा ।
नाभस्तु पतिदुःखात्ता तदाभूत्करुणं महत् ॥”
विराणी, [नृ] पुं, हस्ती । इति शब्दमाला ।
विराधः, पु, (विराधयति लोकान् पीडयतीति ।
वि + राध + अच् ।) राधसमेदः । यथा,—
“लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा रामं ततोऽब्रवीत् ।
पिता मेऽभूत् सुपर्णस्यो माता मे च शशहता ।
विराध इति मामाहृष्टिर्था सर्वराजस्यः ।
उत्सृज्य प्रमदामेना पलायितां मराहसुखी ।
तच्छ्रुत्वा राममाहेदं लक्ष्मणः किं प्रतीक्षसे ।
इत्युक्तो लक्ष्मणो धीर आनस्य सुमहद्बुधः ।
उत्सृज्य शरं धीरं कालदण्डोपमं ततः ।
तच्छरीरं महाकायं भिक्षा पातालमाविशत् ।
पपाताशु गतप्राणः सक्तेन रुधिरं वमन् ।
ततोऽसौ राममाहेदं प्राप्नोति विनयान्वितः ।
तुमुर्नमं गन्धर्वः प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् ।
अभिप्रापादहं धीरं शम्भो वैश्रवणेन वै ।

विरुदः

प्रसाद्यमानः स मया प्रावचनां पुनः पुनः ।
यदा दाशरथी रामो भविष्यति महाबलः ।
शापस्यान्तोऽभविष्यते तेन रामेण संयुगे ।
प्रसादात्तव सुक्तोऽहं गमिष्यामि स्वमाजयम् ॥”
इति बह्विपुराणे छर्पणखाकर्णनाविकोक्तर्तनं
नामाध्यायः ॥

विराधनं, स्त्री, (वि + राध + ल्युट् ।) पीडा ।
इति शब्दरत्नावली ।
विराधानं, स्त्री, पीडा । इति शब्दरत्नावली ।
विवाधानमिति च पाठः ।
विरामः, पुं, (वि + रम + णच् ।) शेषः । निवृत्तिः ।
विरतिः । तत्पर्यायः । अवसानः २ वातिः
३ । इति जटाधरः । मध्यम् ४ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (यथा, मनौ । २ । ७३ ।
“अधीयमाणान् गुरुं नित्यकालमतन्त्रितः ।
अधीज्य भो इति ब्रूयात् विरामोऽस्त्विति चार-
मेत् ॥”
परवर्णाभावः । इति व्याकरणम् । (यथा,
पाणिनी । १ । ४ । १ । “विरामोऽवसानम् ॥”
विराजः, पुं, विज्ञानः । इत्यमरटीका ।

विरावः, पु, (वि + र + णच् ।) शब्दः । इत्य-
मरः । (यथा, महाभारते । ३ । १४६ । ६४ ।
“सिंहनादभयवज्रैः कुक्षरैरपि भारत । ।
सुक्तो विरावः सुमहान् पञ्चतो येन पूरितः ॥”
इत्यल्लप्रदत्ताश्वान्यतरः । यथा, महाभारते ।
३ । ६६ । १० ।
“विरावश्च सुरावश्च तस्मिन् युक्तौ रथे हयौ ॥”
विरावी, [नृ] त्रि, विरावविशिष्टः । विरावो
विद्यतेऽस्येति इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा,
ट्टतृषहितायाम् । ५३ । ६ ।
“दिशि श्रान्तायां शङ्कानो मधुरविरावी यदा
तदा वाच्यः ।
अथैस्तस्मिन् स्थाने दृष्टेऽपराधित्तिर्ज्ञेया ॥”
विरिक्तः, त्रि, कृतविरक्तः । यथा,—
“दुर्विरिक्तस्य नामेस्तु सज्जता कुक्षिभूतकम् ।
पुरीषवातसङ्गश्च कष्टमखलगौरवम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

विरिचः, पु, ब्रह्मा । (यथा, भागवते । ८ । १६ ।
“ब्रह्मास्महेन्द्रस्त्रिदशः प्रसादा-
न्मन्योर्गिरौशो विषयान्दिरिचः ॥”
विष्णुः । शिवः । इति शब्दरत्नावली ।
विरिचनः, पुं, ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ।
विरिचिः, पुं, शिवः । विष्णुः । विद्याता । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १ ।
१६ । १० ।
“एवमस्त्विति तं देवाः पितृमहमया
हवन् ।
उक्तेन वचनं देवान् विरिचिस्त्रिदशं ययौ ॥”
विरिचः, पुं, खरः । इति सुगवोद्ययाकरणम् ।
विरुदः, पुं, गुणोत्कर्षाद्विरुद्धम् । यदुक्तम् ।
“वाशिकः कम्पितश्चेति विरुदो द्विविधो मतः ।
संयुक्तनियमो सन्न वर्णितः पूर्ववद्विधेः ॥

विरुद्धः

द्विचतुःषड् दशधा कलास्तु विरुदे मताः ।
 दशम्यो नाधिकाः कार्याः कलास्तु विरुदे बुधैः ।
 कलिकाभ्यस्तु विरुदे भिदासावेव कौर्त्तिता ।
 विरुदं कवयः प्राहुर्युगोक्तर्पादिवर्णनम् ।
 विरुदः कलिका चान्ते धीरवीरादिशब्दभाक् ॥
 इत्युपोद्घातः । इति श्रीरूपगोखामिश्रतश्रीगो-
 विन्दविरुदावलीभाष्ये श्रीवन्ददेवविद्याभूषणः ॥
 विरुदावली, स्त्री, (विरुदानामावली ।) विरुद-
 श्रेणी । स्तवमाला । तल्लक्षणादि यथा,—
 “अधोद्वि विरुदावल्या लक्ष्य गम्यतुल्यतम् ।
 इताश्चेत् पठति प्राज्ञस्तदा बोधोऽस्य पुष्कलः ॥
 सामान्यविरुदावल्या गोविन्दविरुदावली ।
 योऽभ्यधाति विशेषस्तैः स तावदिह लिखते ॥
 कलिका लोकविरुदेयता विविधलक्षणे ।
 कौर्त्तिप्रतापश्रीटीयसौन्दर्योन्मेषशालिनी ॥
 कलिकाद्यन्तससर्गपद्या दोषविवर्जिता ।
 शब्दाङ्गसर्वज्ञा कर्तव्या विरुदावली ॥”
 इति श्रीरूपगोखामिश्रतश्रीगोविन्दविरुदावली-
 भाष्ये श्रीवन्ददेवविद्याभूषणः ॥ * ॥ कलिका-
 लक्ष्यं कलिकाशब्दे लिखितम् । विरुदलक्ष्यं
 तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ।
 विरुद्ध, त्रि, (वि + रुध + क्त ।) विरोधविशिष्ट ।
 यथा । विरुद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्
 सधर्मकत्वम् । इति जैमिनीसूत्रम् ॥
 “विरुद्धं गुरुवाक्यस्य यदत्र भाषितं मया ।
 तत् चान्त्य बुधैरेव स्मृतितत्त्वबुधतसया ॥
 स्मृतितत्त्वे प्रसादादयद्विरुद्धं बहुभाषितम् ।
 गुणवैशानुरागेण तच्छोध्य धर्मेदर्शितम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (दशममनोब्रह्मसत्त्वार्थे देवतान्यतम । यथा,
 भागवते । ८ । ११ । २२ ।
 “हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो नृत्तिस्तदा
 द्विजाः ।
 सुवासना विरुद्धाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः ॥”
 स्त्री, विचाराङ्गीयशेषविशेषः । यथा । “विरुद्ध
 नाम यद्वद्वान्तविहान्तसमयेर्विरुद्धं तत्र
 दृष्टान्तविहान्तापुल्लौ । समय पुनर्यथायुर्वेदिक
 समयो याज्ञियसमयो मोक्षशास्त्रिकसमय इति ।
 तत्रायुर्वेदिकसमयः चतुर्व्याद्विह । आलभ्या
 पश्य इति याज्ञियसमयः । सर्वभूतेष्वहिंसेति
 मोक्षशास्त्रिकसमयस्तत्र स्वसमयविपरीतसुख-
 मान विरुद्धमिति ॥” इति चरके विमान-
 स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
 विरुद्ध, त्रि, अङ्कुरितः । (यथा, “विरुद्धजान्
 अङ्कुरितधान्यकृतममम् ॥” इति माधवकृतसुवि-
 निश्चये शूलशास्त्राने विजयरचितः ।) जात ।
 इति मेदिनी । ८, ६ । (यथा, रघुवर्षे । २ । २६ ।
 “गङ्गाप्रपातान्तविरुद्धशय्य
 गौरौगुरोर्गङ्गरमाविवेश ॥”)
 आरोहणविशिष्टः । यथा ।
 “सन्नुष्टे तिष्ठन् पुरामपि रिपौ कण्डूदो-
 मंछन्ती

विरूपि

जीलालनूपनर्विरुद्धशिरसो वीरस्य लिपु-
 र्वरम् ।”
 इत्यादि सुरारिः ॥
 विरूपं, स्त्री, पिप्पलीभूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विरूप, त्रि, (विरुत रूप यस्य ।) कुत्तितः ।
 कुरूपः । यथा,—
 “विरूपोक्तनिखानामकृतापूर्वकं हि यत् ।
 पूरणं दानमाणाभ्यामनुग्रह उदाहृतः ॥”
 इति रामतर्कवागीशः ॥
 (यथा, दृष्टतुसंहितायाम् । ७० । २१ ।
 “या तूत्तरोष्ठेन ससुमतेन
 रुचाग्रकेशी कलहप्रिया सा ।
 प्रायो विरूपास्तु भवन्ति दोषा
 यत्राकृतिकृत्त गुणा वसन्ति ॥”
 परित्यक्तकुरूपः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६५ । १६ ।
 “यद्विरूपाचर मर्त्येष्वसंरात्रौ श्ररदक्षतसः ।”
 “यद्यदा विरूपा पर मनुष्यस्य सम्पर्कात्
 विगतसहजभूतदेवकुरूपः ।” इति तद्भाष्ये
 सायणः । नानाकुरूपः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
 ५१ । ७ ।
 “इमे भोना अङ्गिरसो विरूपा
 दिवसुस्तानो अतुरस्य वीराः ॥”
 “हे इन्द्र इमे यागं कुर्वाणा भोना सौदासाः
 क्षत्रियाः तेषां याजका विरूपाः विविधकुरूपा
 मेधातिथिप्रभृतयः ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
 विरुद्धः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । परिच्छेदे ।
 “विरूपयोः सघटना या च तद्विषयमतम् ॥”
 उदाहरणं यथा,—
 “क वनं तद्वत्त्वभूषणं
 वृषजम्भी । क महेन्द्रवन्दिता ॥”
 स्वार्थे के विरूपकश्च ॥
 विरूपः, पुं, सुमनोराजपुत्रः । यथा,—
 “जाताः सुमनसः पुत्राश्च यः शूरा महाबलाः ।
 सुमतिश्च विरूपश्च सत्यः शास्त्रार्थपारगाः ॥”
 इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥
 विरूपा, स्त्री, दुरालभा । अतिविधा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 विरूपाच, पु, (विरूपे अक्षिणो यस्य । “सक्-
 यच्छोः स्वाङ्गात् यच् ।” इति षच् ।) शिवः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
 “दृष्टा दग्ध मनसिज जीवयन्ति दृष्टेव याः
 विरूपाचस्य जयिनीस्तास्तुमो वामलोचना ॥”)
 रुद्रभेदः । इति जटाधरः ॥ तस्य पुरी सुमेरी-
 नेर्ऋतकोणे वर्तते । यथा,—
 “तथा चतुर्थे दिग्भागे नेर्ऋताधिपते श्रुता ।
 नाम्ना कृष्णावती नाम विरूपाचस्य धीमतः ॥”
 इति वाराहे रुद्रगीता ॥
 (विरूपे, त्रि, यथा, कुमारः । ५ । ७२ ।
 “वपुर्विरूपाचमलस्यवन्मता
 दिगम्बरत्वेन निवेदित वसु ॥”)
 विरूपिका, स्त्री, (विरुत रूप यस्याः । कन् ।
 टाप् अत इत्वम् ।) कुरूपा । यथा,—

विरिच

“नायय परिविन्दन्ति न यज्ञा न तर्पांसि च ।
 न च आह्व कनिष्ठस्य या च कन्या विरु-
 पिका ॥”
 इत्युदाहृतत्वम् ॥
 विरूपी, [न] पुं, (विरुह रूपमस्यास्तीति ।
 इति ।) जाह्नकजम्बु । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुरूपविशिष्टे, त्रि ॥
 विरेकः, पु, (वि + रिच + घञ् ।) मलभेदः ।
 तत्पर्यायः । रेचनम् २ रेकः ३ रेचना ४ विरे-
 चनम् ५ । इति शब्दरत्नावली । प्रच्छन्दनम् ६ ।
 इति रत्नमाला ॥ (यथा, वैद्यके ।
 “धूमालुण्णशरीरे विरेकवमनखेदोपनाहा-
 दिक
 पानाहारविहारभेषजमिदं क्षिण्यत्तु यं
 जयेत् ॥”
 अस्य योग्यायोग्या यथा,—
 “बालदृक्कृच्छ्रसौम्यपीनसार्त्तभयाद्दिताः ।
 कृच्छ्रशोषट्पायुक्ता गर्भिणी च नवज्वरी ॥
 अधो गच्छति यस्याश्चकृत्कित्तात्कुरीगिणी ।
 नैते विरेकयोः स्युरन्येषां बलावलम् ॥
 नवज्वरे च ये योगा भेदकाः परिकीर्त्तिता ।
 ते सचैव प्रयोक्तव्या बोध्य देहमलादिकम् ॥”
 इति वैद्यकरसेनसारसंघे विरेकाधिकारे ।)
 विरेचकः, त्रि, रेचकः । विरेककारकः । चारकः ।
 मलभेदकः । जीलाव इति आरवीभाषा ॥
 विपूर्वकविरेचतातोर्नुप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा,
 वैद्यके ।
 “पटोलपत्र पित्तज्ञं नाङ्गी तस्य कफापहा ।
 फलं तस्य त्रिदोषघ्नं मूलं तस्य विरेचकम् ॥”)
 विरेचन, स्त्री, (वि + रिच + क्युट् ।) विरेक ।
 इति शब्दरत्नावली । तत्कारकौषधं यथा,—
 “हरीतकी समगुडा मधुना सह पेयिता ।
 विरेचनकरी रुद्र भवतीति न संशयः ॥
 त्रिफला त्रिफलं त्रिफला कटुकरोहिणी ।
 करुक्ष्महरो ह्येष उत्तमस्तु विरेचनम् ॥”
 अपि च ।
 “त्रिफला वदर द्राक्षा पिप्पली च विरेचकतु ।
 हरीतकी सोष्णीरीरा लवणश्च विरेचकतु ॥”
 इति भास्करे १८७ । १६६ अध्यायो ॥ * ॥
 अन्यश्च । अथ विरेचनविधिः ।
 “स्निग्धस्निग्धाय वान्ताय दद्यात् सन्ध्याविरेचनम् ।
 अथान्तस्य त्वध सक्तो ग्रहणो ह्यादयेत् कफः ॥
 मन्दापिगौरव कृष्णाञ्जनयेदा प्रवाहिकाम् ।
 अथवा पाचनेराम बलाय परिपाचयेत् ।
 अन्यदात्यधिके कार्ये शोधनं शीलयेद्बुध ॥”
 आत्यधिके प्राणसङ्कटे ।
 “पित्ते विरेचनं युष्मादाहोदभूते गदे तथा ।
 उदरे च तथाभ्याने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥
 दोषा कदाचित् कृप्यन्ति जिता लङ्घनपाचने ।
 शोधने शोधिता ये तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥
 वातो दृढो भृशं स्निग्धं क्षतक्षीबो भयान्वितः ।
 आन्तस्त्वर्षात् सूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥

विरिच

अधोगरक्तपित्तो च न विरेष्या विज्ञानता ।
 नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययो ॥
 शल्यादितश्च कृच्छ्रश्च न विरेष्या विज्ञानता ।
 जीर्णेश्वरी गरयाप्रो पातरक्तौ भगन्दरी ॥
 अर्शःपाण्डुरग्न्यन्निद्रागोराचिपीडिताः ।
 योनिरोगप्रमेधाक्ष्मगुल्मीघ्नगणादिताः ॥
 विद्रधिक्वर्हिर्विस्तोटविस्त्रपीडुलसंयुताः ।
 कर्णनासाशिरौषकगुदमेद्रामयान्विताः ॥
 ग्रीहशोषाचिरोगार्ताः क्षमिचारागणादिताः ॥
 शूलिनो मूत्रघातार्ता विरेकाक्षां नरा मताः ॥
 बहुपित्तो ऋदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः ।
 बहुवातः क्रूरकोष्ठो दुर्बिरेषः स कथ्यते ॥
 ऋद्वी मावां ऋदौ कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा ।
 क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्येन्दुमध्यामतीक्ष्णकैः ॥
 ऋदुर्द्वीपापयश्चतुर्लैरपि विरिच्यते ।
 मध्यमश्चिह्नातिक्ताराजहृत्वेर्विरिच्यते ।
 क्रूरः सुकपयवा हेमचोरीदन्तीफलदिभिः ॥
 चतुर्लैरमेरुतेलम् । राजहृत्तः घनयहेरा ।
 हेमचोरी चोकम् । दन्तीफल दृढदन्तीफलं
 जयपाल इति प्रसिद्धम् ।
 “मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्देगेः कफात्मिका ।
 वेगेर्विंशतिभिर्मध्या द्दीनोक्ता दशपेगिका ॥
 द्विपल श्लेष्माख्यातं मध्यमश्च पल भवेत् ।
 पलाहंश्च कयायाणां कनीयस्तु विरेचनम् ॥
 कल्मोदकचूर्णां कर्षमध्यायलेहनाः ।
 कर्षद्वयं पलं वापि वयोरोगाद्यपेक्षया ॥
 पित्तोत्तरे त्रिहृत्तं द्राक्षाकायादिभिः पिवेत् ।
 त्रिपलाकायगोमूत्रैः पिवेत् थोतं कफादितः ॥
 त्रिहृत्तुत्तरेष्ववशुष्टोनां चूर्णमन्त्रैः पिवेत् ॥
 वानादितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा ॥
 सरस्वतेन त्रिपलाकायेन द्विगुणेन वा ।
 युक्त पीतं पयोभिन्वा न चिरेण विरिच्यते ॥
 ग्रीष्मेव विरिच्यत इत्यर्थः ।
 “चिदता कोटज वीजं पिप्पली विम्बभेषजम् ।
 सन्धोकारसं चौद्र वर्पाकारो विरेचनम् ॥
 त्रिहृदुराजभासुस्तुतश्चर्करोदीयचन्दनम् ।
 द्राक्षाभुना सपुष्पाङ्गं शीतल च घनात्यये ॥
 उदीयं बाला । घनात्यये शरदि ।
 “पिप्पली नागरं सिन्धुश्यामात्रिहृतया सह ।
 लिह्यात् चौद्रेण शिशिरे वसन्ते च विरे-
 चनम् ॥”
 श्यामा लणसाड ।
 “त्रिहृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकावे विरेचनम् ।
 अभया भरिचं शुष्कीविठङ्गामलकानि च ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं त्वकपर्णं सुस्तेमव च ।
 गतानि समभागानि दन्ती तु द्विगुणा भवेत् ॥
 त्रिहृताष्टगुणा ज्ञेया घटगुणा वात्र शर्करा ।
 मधुना मोदकान् कृत्वा कर्षमाचान् प्रमाणतः ॥
 एकैकं भक्षयेत् प्रातः शीतस्नानपिबेज्जलम् ॥
 नावद्विरिच्यते जन्तुर्वावदुष्ण न सेवते ।
 पानाहारविहारैश्च भवेन्निर्यन्त्रणं सदा ॥
 विषमज्वरमन्दाग्निपाण्डुकासभगन्दरान् ।

विरिच

दुर्गामकुष्ठयन्माश्रोगलगणोदरभमान् ॥
 विदाहशोहमेदांश्च यक्ष्माणं नयनामयान् ।
 वातरोगाक्षयाभानं मूत्रलक्ष्णाश्चिचाक्षरीम् ॥
 पृष्ठपार्श्वोरुजघनजङ्घोदररुचं जयेत् ।
 सततं शीतनादेर्षां पलितानि प्रयाशयेत् ।
 अभया मोदका ह्येते रसायनवराः स्मृताः ॥
 अभयामोदको रसायनः ॥ * ॥
 “पीत्वा विरेचनं शीतलजैः संस्थि चक्षुषी ।
 सुगन्धि किञ्चिदाप्राय ताम्बूलं शीतयेद्वरम् ॥
 निर्न्नातस्थो न वेगाश्च धारयेत् शयीत च ।
 शीताम्बु न क्षुभेत कापि कौण्ठनीरं पिबेन्मृदुः ॥
 बलासौम्यपित्तानि वायुर्वान्ते यथा प्रजेत् ।
 रेकाक्षया मलं पित्तं भेषजं च कफो मयेत् ॥
 दुर्बिरिक्तस्य नाभिस्तु क्षन्वता कुक्षिशूलरक् ।
 पुरीयवातसङ्गश्च कल्मसलगावैरयम् ॥
 विदाहोऽरुचिराभानं भ्रमश्चर्दिस्र जायते ।
 तं पुनः पाचनेः स्नेहेः पक्वा संस्थि रचयेत् ॥
 तेनास्थोपदवा यान्ति दीप्तामिलंभुता भवेत् ।
 विरेकस्यातियोगेन मूष्णां भणो गुदस्य च ॥
 शूलं कफातियोगः स्यान्मांसधारणचक्षिभम् ।
 मेदोनिभं जलाभासं रक्तयापि विरिच्यते ॥
 तस्य शीताम्बुभिः सिद्धा शरीरं तक्षुलाम्बुभिः ।
 मधुभिरेक्षया शीते कारयेद्वसनं ऋदु ॥
 सप्तकारत्वचः कल्को दभा सौवीरकेय वा ।
 पिष्टो नाभिप्रलेपेन दन्त्यतीसारतुल्यम् ॥
 सौवीरान्धु यवेरामैः पक्वैर्वा निस्तुषीकृतम् ॥
 सौवीरं सन्धानम् ।
 “आणं शीरं रसश्चापि वैष्किरं हारियं तथा ॥
 शालिभिः षष्टिकैस्तुल्यं मसुरैर्वापि भोजयेत् ।
 वर्तिकाणाविकिरकपिञ्जलकतित्तिराः ॥
 चकोरक्रकाराद्याश्च विष्किराः सप्तदाहताः ।
 कपिञ्जल इति ख्यातो लोके कपिशतित्तिरः ॥
 क्रकर कयर इति लोके । हरिणस्तान्त्रवण-
 न्दगः ।
 “शीतेः संयाहिभिर्द्रवैः कुर्यात् संग्रहणं
 भिषक् ।
 लाघवे मनस्युष्टावशुलोमं गतेऽनिने ॥
 सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेत्तिष्ठि ।
 दन्धियाणां वलं बुद्धेः प्रसादो वृद्धीप्रता ॥
 घातुम्येयं वयःस्त्रियं भवेद्देचनसेवनात् ।
 प्रवातसेनां शीताम्बु स्नेहाभ्यङ्गमजीर्णनाम् ॥
 शवायं मैथुनं चैव न सेवेत विरेचितः ।
 शालिषट्कसुहादौर्ध्ववागं भोजयेत् कृताम् ॥
 जङ्गलविष्किराणां वा रसेः शाल्योदनं हितम् ।
 हरिणैश्चकुरङ्गर्वावातायुग्ममाहता ॥
 राजीवः पृथक्चैत्र जङ्गला सरभादयः ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 विरेचनः, पुं, (विशेषेण रेषयतीति । वि + रिच् +
 गिष् + क्तः ।) पीलुहृत्तः । इति राज-
 निर्वण्टः ॥ (विरेचके, त्रि । यथा, सुश्रुते ।
 चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
 “विजनं लग्नतस्याग्नेः सिरासुस्त्रविरेचनम् ॥”)

विरोधः

विरेकः, पुं नदमात्रम् । इति धनञ्जयः ॥ रेष-
 श्रृग्यश्च ॥
 विरेमितः, त्रि, शब्दितः । विपूर्वकरेभघातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विरोक्तं, क्ली, (वि + रुच् + घञ् । कृतम् ।)
 क्तिद्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे ।
 ५ । ५४ ।
 “नासाविरोकपवनीममिमतं तनीयो
 रोमाश्चतामिव जगाम रजः पृथिव्याः ॥”)
 रुष्णिकरये, पुं । इति हलायुधः ॥ (प्रातः-
 कालः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५ । २ ।
 “पूर्वोऽर्हतस्य सद्यश्चकानः संहृतौ अद्यौ
 दुषसौ विरोके ॥”
 “विरोके विरोचने प्रातःकाले ॥” इति तद्वाक्ये
 सायणः ॥)
 विरोचनः, पु, (विशेषेण रोचते इति । वि + रुच्
 + “अनुदात्तेतश्च हलादेः ।” ३ । १ । १४६ । इति
 युच् ।) कर्णः । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६३ ।
 “दियाकरः सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचनः ॥”)
 अर्कहृत्तः । इत्यमरः ॥ प्रजादतनयः । (यथा,
 महाभारते । १ । ६५ । १६ ।
 “प्रजादस्य जयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
 विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत ॥”)
 अग्निः । चन्द्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 महाभारते । ६ । ३५ । ५३ ।
 “तासां तद्वचनं श्रुत्वा दधः सोममथाब्रवीत् ।
 समं वत्सं भाग्यासु मा व्वां शशे विरोचनः ॥”
 रोहितकट्टः । श्लोनाकप्रभेदः । हृतकरञ्ज ।
 इति राजनिर्वण्टः ॥ (दौर्गन्धिशालिनि, त्रि ।
 यथा, महाभारते । १२ । ३४३ । ३४ ।
 “तेजसाभ्यधिकौ सूर्यात् सर्वलोकविरो-
 चनात् ॥”)
 विरोचासुतः, पु (विरोचनस्य सुतः ।) बलि-
 राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विरोधः, पुं, (वि + रुच् + घञ् ।) शत्रुता । तत्-
 पर्यायः । वैरम् २ विद्वेषः ३ । इत्यमरः ॥ द्वेषः
 ४ द्वेषणम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अनुश्रयः
 ६ सप्तच्छयः ७ । इति जटाधरः ॥ पर्यवस्था =
 विरोधनम् ६ । इति सकीर्णवर्गः अमरः ॥
 (यथा, रघुः । ६ । ४६ ।
 “नीपान्वयः पार्थिव एव यक्षा
 गुणैर्यमाश्रित्य परस्परैश्च ।
 सिद्धाश्रम शान्तमिवेत्य सत्त्वे-
 नैसर्गिकोऽप्युत्सृष्टे विरोधः ॥”)
 विरोधकरणे दोषो यथा,—
 “अथ पुत्र रेणुका सा कृत्वा स्नेहान् स्ववचसि ।
 उवाच किञ्चिद्वचनं परिणामसुखावहम् ॥
 अविरोधो भवाब्धौ च सर्वमङ्गलमङ्गलम् ।
 विरोधो नाशबीजश्च सर्वोपद्रवकारणम् ॥
 अकर्णथो विरोधश्च दारुणः ‘सन्निधौ’ सह ।
 प्रतिज्ञा चेष्टा कर्णस्था मदीयं वचनं शृणु ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २६ अध्यायः ॥

अपि च ।

“न कृष्णाद्बहुभिः सार्धं विरोधं वन्मुभिस्तथा ।
आत्मनः प्रतिक्लान्तिं परेषां न समाचरेत् ॥”

इति कौर्म्ये उपधिभागे १५ अध्यायः ॥

न्यायमते साध्यथापकाभावप्रतियोगित्वम् । इति
चिन्तामणिः ॥ साध्यासामानाधिकरण्यात् ।

इति दीधितिः ॥ ॥ प्रभवादिविषयवत्तरान्त-
गतत्रयस्त्रिंशद्वर्षम् । यथा, भविष्यपुराणे ।

भैरव उवाच ।

“विषमस्यं जगत् सर्वं विरोधे भयसंभवम् ।
विकारो सर्वतोऽप्यो मम वाक्यस्तु नान्यथा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अनेक्यः । विपरीतार्थः । यथा,—

“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
अविरोधे सदा कार्यं सार्धं वैदिकवत् सता ॥”

इति स्मृतिः ॥

(नाशः । यथा, महाभारते । ३ । ३०० । ३ ।

“यस्तु प्राणविरोधेन कौर्म्यमिच्छति शान्तिं तौम् ।
सा ते प्राणान् समाहाय गमिष्यति न सशयः ॥”

नाटकोक्तप्रतिस्वाङ्गान्यतमः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ३५१ ।

“विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्युपासनम् ॥”
तल्लक्षणोदाहरणे यथा, तत्रैव । ३५६ ।

“विरोधो यवनप्राप्तिः । यथा, चण्डकौशिके
राजा । नूनमवसीत्यकारिणा मयान्तेनेव
स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्मार्गं समा-
क्रान्तः ॥” ॥ अलङ्कारविशेषः । यथा,
साहित्यदर्पणे । १० । ७१८ ।

“क्रियाक्रियाद्रव्याभ्यां यद्वयं द्रव्येण वा मिथः ।
विरुद्धमिव भावेन विरोधोऽसौ दशाक्षतिः ॥”

विरोधनं, क्ली, (वि + रुध + क्युट् ।) विरोधः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५६ । १६६ ।

“इदं कृपापफलं पुत्र मातापित्रोर्विरोधनम् ॥”
नाशः । यथा, रामायणे । २ । ३६ । २६ ।

“अदुष्टस्य हि संत्यागः सत्ये निरतस्य च ।
निर्द्वैदस्य शक्तस्य दुति धर्मे विरोधनात् ॥”

नाटकोक्तविमर्शान्वात्मः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ३७८ ।

“शक्तिं प्रसङ्गं खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥”
तल्लक्षणादिकं यथा, तत्रैव । ३८७ ।

“कार्यान्वयोपगमनं विरोधनमिति स्मृतम् ॥”
विरोधिनौ, स्त्री, (विरुद्धि या । वि + रुध +

णिनि । डीप् ।) विरोधकारिका । यथा,—
“विरोधं कुरुते चात्या दम्पत्यो प्रीयमाणयोः ।
वधूनां सुहृदां पित्रोः पुत्रैः सारणिकेभ्यः यः ।
विरोधिनी सा तद्रक्षां कुर्वीत वज्रकर्मेणा ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहस्रशोत्पत्तिः ॥
विरोधी, [न] पुं, (विरुद्धीति । वि + रुध +

णिनि ।) शत्रुः । इति हज्जायुधः ॥ (यथा,
मनुः । ४ । १७ ।

“सर्वान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरो-
धिनः ॥”

विरोधीऽस्यस्मिति । विरोध + इति । १) प्रभ-
वादिविषयवत्तरान्तगतत्रयोविश्ववर्षम् । यथा,
भविष्यपुराणे । भैरव उवाच ।

“अनभिप्रबला लोका धान्यौपधिप्रपौदनम् ।
जायते मानुषे कष्ट विरोधिनि न संशयः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विरोधविशिष्टे, त्रि । (यथा, कुमारः । ५ । १२७ ।

“विरोधसन्तोन्मिक्तपूर्वमनुसरं
हमेरभौष्टप्रसवार्थितासि ॥”

विरोधोक्तिः, स्त्री, (विरोधस्य उक्तिः ।) पर-
वचनविरोधिवचनम् । तत्पठ्याय । विप्रलापः २

विरोधवाक्यं ३ ओधोक्तिः ४ प्रलापः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥

विल, श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
पर-०-सक-०-सेट् ।) स्तुतिरिह व्याख्यादनम् ।

श्रु, विलति यस्मिन् लोकः परिदधाति इत्यर्थः ।
वेतिता । अयं कौशिकः मन्थते । इति दुर्गा-
दासः ॥

वि(वि)जं, स्त्री, (विल + क् ।) क्लिप्तम् । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १४६ । १७ ।

“पाण्डवाश्चापि ते सर्वे सह मात्रा सुदुःखिताः ।
विलेन तेन निर्गम्य जग्मुर्दुःखमलक्षिताः ॥”

गुहा । इति मेदिनी । (यथा, कुमारः ।
६ । ३६ ।

“जितसिंहभया नागा यत्राश्वा विलयोनयः ।
यत्राः किंपुरुषा पौरा योवितो वनदेवताः ॥”

वि(वि)जं, पुं, उच्चैःश्रवा हयः । इति मेदिनी ।
वेतसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वि(वि)जकारौ, [न] पुं, (विल करोतीति । क +
णिनि ।) मूषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गर्भ-
कारके, त्रि ॥

विलक्षः, त्रि, (विशेषेण लक्षयतीति । वि + लक्ष
+ क्यच् ।) विलक्षयान्वितः । इत्यमरः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । १५ ।
“इत्युक्त्वा स विलक्ष्य तं वैदं रुद्राद्रुपोऽभवत् ।
किं तस्य ऋगणस्यापि मांसश्रेयोऽपि कश्चन ॥”

विलक्ष्यं, स्त्री, (विगतं लक्ष्यं व्याख्यानं यत्र ।)
चतुश्चास्या । निष्प्रयोजनस्थितिः । यथा,—

“विलक्ष्यं मतं स्थानं यद्भवतिप्रयोजनम् ॥”
इति भागुरिः । इत्यमरभरतौ ॥

(यथा, भागवते । १० । ७० । ३८ ।
“यद्विद्यमानात्मतयावभासते
तस्मै नमस्ते स्वविलक्षणत्वात्ने ॥ ॥)

विलक्षणः, त्रि, (विभिन्न लक्षणं यस्य ।) भिन्नः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ५ । ६ । ६ ।

“अथैवमखिललोकपालसमो विलक्षणैर्जड-
वद्भूतवैश्रभायाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावः
इति ॥” ॥ यथा च भाषापरिच्छेदे । ११४ ।

“अस्मात् पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विल-
क्षणा ॥”

विशिष्टं लक्षणं यस्याः । १) विशेषलक्षणयुक्तः ।
यथा, मत्स्यपुराणे ।

“अशौचान्ताद्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्याद्विल-
क्षणां ।

काश्चन पुरुषः तद्वत् फलपुण्यसमन्वितम् ।
संपूज्य द्विजदाम्यथं नानाभरणभूषणैः ।

दृष्टोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥”
द्विजदम्पती पूजयित्वा काश्चन प्रेतप्रतिष्ठितरूपं

पुरुषं फलवत्कथुत शय्यायामारीप्य भूषित-
द्विजदम्पतीभ्यां शय्यां दद्यात् । इति शुद्धि-
तत्त्वम् ॥

विलयः, स्त्री, (विशेषेण लयम् ।) मध्यः । यथा,—
“मध्योऽवसर्गं विलय मध्यमोऽथ कट कटिः ॥”

इति देवचन्द्रः ॥

जम्बलम् । यथा,—

“गोचरे वा विलम्बे वा ये ग्रहा रिष्टक्षकाः ।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिता स्तु शुभावहाः ॥

गोचरे खराग्रपेक्षया यदा कदापि । विलम्बे
जम्बलम् । इति संस्कारतत्त्वम् ॥ मेवाहितल-
मात्रम् । यथा,—

“शुभग्रहार्कवारे च ऋदुश्चिप्रघुषे च ।
शुभराशिविलम्बे च शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥”

इति दीपिका ॥

संज्ञम्, त्रि । यथा,—

“विलयं न स्थिरां मन्ये त्रिषु स्थानयमाचके ॥”
इति मेदिनी ॥

विलक्षः, त्रि, (विगता लक्षणा यस्य ।) लक्ष्णा-
रहितः । निर्लक्षः । यथा,—

“वनयगतदिनेऽपि शैशवे सौख्यभागी
न भवति फलभागी यौवने याधिपुक्तः ।

अनयति सुतमेकं निजं नाशयित्वा
चपलमतिविलक्षः क्रूरकर्मा कुचैः ॥”

इति ज्योतिषे पञ्चमस्थानस्यरविफलम् ॥
विलपनः, स्त्री, (वि + लप + ल्युट् ।) विलापः ।

भाषणम् । विपूर्वलपधातोः । अनट्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

विलम्बः, पुं, (वि + लम्ब + क्यच् ।) लम्बनम् ।
गौरवः । यथा, देवीपुराणे ।

“अकालेऽप्यथवा काले तीर्थयात्रां तथा नरे ।
श्राप्तेरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पित्रतर्पणम् ॥

पिण्डदानं तत्र शक्तं पितृणाञ्चातिदुर्लभम् ।
विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नः समाचरेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्रभवादिविषयवत्तरान्तगतत्रयोविश्ववर्षम् । यथा,
भविष्ये ।

“तस्करैः पार्थिवैश्चैव अभिभूतमिदं जगत् ।
अर्घो भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं महत् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विलम्बनं, स्त्री, (वि + लम्ब + क्युट् ।) अशीघ्रम् ।
इति विलम्बितशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा,
हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ४१ । २२ ।

“आगच्छ त्वरितं लब्धं न ते कार्यं विलम्बनम् ॥”
विलम्बितः, त्रि, (वि + लम्ब + क्तः ।) अशीघ्रम् ।

इत्यमरे शीघ्रपण्यायेऽविलम्बितशब्ददर्शनात् ॥

विलवा

(यथा, रघुवशे । १ । ३३ ।

‘विलम्बितफले, काल स निनाय मनोरथे ॥’)

मन्दले, स्त्री । यथा,—

“विलम्बितं हतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ॥”

इत्यमरः ॥

मन्दत्वशीघ्रत्व उभयेतरत्वयुतेषु श्रुत्यविषयक-
गमनविशेषेषु क्रमात्तत्त्वादिनामत्रय विलम्बिता-
दीनां त्रयाणां लयाणां तत्त्वादिकाः संज्ञाः ।
इति मधु, ॥ सांख्ये ।

“द्रव्यमध्यमे वृत्ति प्रयोगार्थे तु मध्यमाम् ।

श्रिष्ट्याणां सुपरोधार्थे विलम्बितां समाचरेत् ॥”

इति वेदव्यवस्था ॥

श्रुत्यगीतादौ च प्रत्येकमवसरवोधार्थं कण्ठ-
स्तरादि विलम्बनात् । विलम्बन्ते करपरणादयः
प्रत्येक गतिविशेषप्रदर्शनायात्रेति विलम्बितम् ।
लवि ङ स्रसने प्रौथगव्यद्वेनायादिति आधारे
क्तः । भावे क्तः इति सुकुटः । इति भरतः ॥
विलम्बगमनश्रीलपसुः । तद्वयथा । हिरद-
खङ्गोद्गमद्विषगोवयचमरवराद्याः । इति
राजनिर्घण्टः ॥विलम्बी, [नृ] त्रि, विलम्बविशिष्टः । इति विलम्ब-
शब्दादिनृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । ६ । ८ ।

“भवति विलम्बिनि विगणितलज्जा

विलपति रोदिति वाचकसंज्ञा ॥”

विशेषेण लम्बते इति । वि + लम्ब + णिनि ।

लम्बमानः । यथा, किराति । ५ । ६ ।

“उदितपक्षमिवारतनि.खनैः

पृथुनितम्बविलम्बिभिरसुदैः ॥”

पुं, स्त्री । वत्सरविशेषः । यथा, दृष्टतुसंहिता-
याम् । ८ । ६६ ।

“हेमलम्ब इति सप्रमे युगे

स्याद्विलम्बि परतो विकारि च ।

श्रवणैरिति तदनु लव' स्तुतो

वत्सरो गुरुवशेन पञ्चमः ॥”)

विलम्बः, पु. (वि + लम्ब + घञ् । डुम् ।) अति-
दानम् । तत्पर्यायः । अतिसर्जनम् २ । इत्य-
मरः ॥विलयः, पु. (विशेषेण लीयन्ते पदार्था अस्मि-
न्निति । वि + ली + “एरच्” । इत्यच् ।)
मलयः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । ७ । ६ । ३२ ।

“नखोदमात्मवि जगद्विजयासुमध्वे

शेषे लना निजस्तुखानुभवो निरीहः ॥”

विनाशः । यथा, माघे । ६ । १७ ।

“द्विषोऽनुमित्रमगमद्विजयं

किमिहास्यते वत मयावजया ॥”)

विलसा, स्त्री, श्वेतवस्त्रा । इति रत्नमाला ॥

वि(वि)लवाचः, पु. (विले वाचो यस्य ।) जाह्नक-
चक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥वि(वि)लवाची, [नृ] पुं, (विले वसतीति । वस +
णिनि, ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रन्ध्र-

विलासः

वाचिनि, त्रि । यथा, महाभारते । १४।४३।२।

“अविः पशूनां सर्वेषामहिष विलासिनाम् ॥”

अष्ट इति शेषः ॥)

वि(वि)लवाचः, पु. (विले प्रेते इति । श्री + अच् ।)

सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विलासिनि,

त्रि । यथा, महाभारते । १४ । ६० । ६ ।

“सहजुन्दस्य तं नाहं वासयानो नृगद्विजान् ।

मागुधं वचनं प्राह दृष्टो विलशयो महान् ॥”)

विलचन, [तु] त्रि, (वि + लस + श्रद्ध ।) विलास-

युक्तः । यथा,—

“प्रसुप्तशुवो विलसत्कलाः ।

अभवन् प्रिया सुरवैरिणः ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥

विलापः, पुं, (वि + लप + घञ् ।) अनुश्रोच-

नोक्तिः । तत्पर्यायः । परिदेवनम् २ । इत्यमरः ॥

अपि च ।

“क्रन्दनादौ विलापः स्यात् परिदेवनमित्यपि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

विलापो दु खजं वचः । इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(यथा, गीतगोविन्दे । १ । २६ ।

“उष्माटमदनमनोरथपथिक-

वधूजनजनितविलापे ।

अलिङ्गलसङ्कुलकुसुमसम्बद्ध-

निराकुलवकुलकलापे ॥”)

विलाजः, पु. यन्त्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विहाजः । इत्यमरटीका ॥

विलासः, पु. (वि + लस + घञ् ।) हावमेदः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । ५ । १५ ।

“लतासु तन्नीषु विलासचेष्टितं

विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥”)

लीला । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ।

३ । २५ । ३५ ।

“तेर्दृष्टीवावयवैरुदार-

विलासहासेचित्तवामस्तुतैः ॥”)

“स्त्रीणां विलासादयः शृङ्गारभावनाः क्रिया
हावशब्देनोच्यन्ते । प्रियसमीपगमने य. स्थाना-
सनगमनविलोकनेषु विकारोक्तस्माच्च क्रोध-
स्मितचमत्कारसुखविकृन्तन स विलासः । तथा
च ।

‘यो वल्लभां चातुगतो विकारो

गत्यासनस्थानविलोकनेषु ।

तथा स्तुतं क्रोधचमत्कृतौ च

विकृन्तनचास्यगतं विलासः ॥’

तथान्यत्र ।

‘तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु ।
तात्कालिको दयितालोकनादिभवः ।’ इति
भरतः ॥ ॥ अपि च ।

“गतिस्थानासनादीनां सुखेनादिकर्मणाम् ।

तात्कालिकानु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गमम् ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

अन्यच्च ।

“यद्रूपं तद्भेदेन स्वरूपेण विराजते ।

विलीनः

आकृत्यादिभिरन्यादक स तदेकात्मरूपकः ।

स विलासः स्त्रीश्च इति घञे भेदद्वयं पुनः ॥”

तत्र विलासः ।

“स्वरूपमन्याकारं तत्तस्य भाति विलासतः ।

प्रायेणात्मसम शक्त्या स विलासो निगद्यते ॥

परमयोमनाथस्तु गोविन्दस्य यथा स्तुतम् ।

परमयोमनाथस्य वासुदेवस्य यादृशः ॥”

स्त्रीश्चः ।

“तादृशो न्यूनशक्तिं यो यनक्ति स्त्रीश्च ईदृशः ।

सङ्कर्षणादिर्मत्स्यादिर्यथा तत्तत् स्वधामसु ॥”

इति भागवतान्तम् ॥

विलासमन्दिरं, स्त्री, (विलासस्य मन्दिरम् ।)

क्रीडागृहम् । इति केचित् ॥

विलासविपिनं, स्त्री, (विलासस्य विपिनम् ।)

क्रीडावनम् । यथा,—

“यदीयहजतो विलोक्य विपदं

कलितनया जलोद्धतगतिः ।

विलासविपिनं विवेश सहसा

करोतु कुण्डलं हली स जगताम् ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥

विलासविभवानस, त्रि, लुब्धः । इति जटाधरः ॥

विलासिनी, स्त्री, (विलासोऽस्या अस्तीति ।

विलास + इनिः । ङीप् ।) नारी । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ४ । ३ ।

“न बाह्वुग्मेघ विलासिनीनां

प्रयान्ति सङ्ग वलयाङ्गदानि ॥”)

वैश्या । इति धनञ्जयः ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । ४६ । १४ ।

“सिद्धचारुगन्धर्वः सा प्रयाता विलासिनी ।

वक्त्रार्थैरपि वै स्वर्गे दर्शनीयतमाकृतिः ॥”

विलासशालिनी । यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४० ।

“विलासिनि । विलसति केलिपरे ॥”)

विलासी, [नृ] पु. (विलासोऽस्यास्तीति । विलास

+ इनिः ।) भोगी । आलः । (उभयार्थे प्रमाणं

यथा, कुट्टनीमते । १८ ।

“तस्यां खगपतिततुरिव विलासिनां हृदय-

शोकसंजननी ॥”

“विले आसत इति विलासिनः सर्पाः पत्ने विल-

सनश्रीला भोगिनः ॥” इति तट्टीका ॥ ॥)

कृष्णः । अग्निः । चन्द्रः । इति मेदिनी ॥

स्मरः । हरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विलास-

श्रीले, त्रि । यथा, रघुः । ६ । ४३ ।

“परभृताविरुतेषु विलासिनः

स्मरवलेखकेकरसाः कृताः ॥”)

विलीनः, त्रि, (वि + ली + क्तः ।) प्राप्तद्रवीभाव-

हृतादिः । तत्पर्यायः । विहृतः २ हृतः ३ ।

इत्यमरः ॥ विशिष्टः । विशेषेण लीनः । यथा,—

“करादस्य अष्टे ननु शिखरिणी दृश्यति शिथो-

र्विलीनाः स्मः सद्यं नियतमवधेयं तदखिलैः ।

इति त्रयज्ञोपाधुचित्तनिष्ठतालापजनित-

स्मितं विभ्रदेवो जगदवतु गोवर्धनधरः ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥

विलेश

विलेखनं, स्त्री, लेखनम् । विपूर्वकलिखधातोर्नट्
(ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विलेपः, पुं, लेपः । विपूर्वकलिपधातोर्घञ्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥ (यथा, भागवते । १० । ४२ । १ ।

“अथ ब्रजन् राजपथेन माधव”

स्त्रियं गृहीताङ्गविलेपभाजनम् ।

विलोक्य कुन्तां युवतीं वराननां

पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन् रसप्रदम् ॥”)

विलेपनः स्त्री, (विलिप्यन्तेऽङ्गान्यनेनेति । वि + लिप
+ ल्युट् ।) गात्रानुलेपनयोग्यं पिष्टं पृष्टं वा
सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्यायः । गात्रानुलेपनी २
वर्ति ३ वर्णकम् ४ । इत्यमरः ॥ “हे गात्रानु-
लेपनयोग्ये वर्तितविलेपने ।

‘वर्णकादिद्रव्यं पृष्टचन्दनादिविलेपने ॥’

इति केचित् । विलिप्यतेऽनेन करणेऽनटि
विलेपनम् ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ कुङ्कु-
मादिविलेपनम् । तत्पर्यायः । समालम्बः २ ।
इति च सकीर्णवर्गे अमरः ॥

विलेपनी, स्त्री, (वि + लिप् + कर्मणि करणे
वा ल्युट् । डीप् ।) यवागू । सुवैश्वस्त्री । इति
मेदिनी ॥

विलेपी, स्त्री, (विलिप्यतेऽसाविनि । वि + लिप् +
कर्मणि चञ् । स्त्रियां डीष् ।) यवागू । इत्य-
मरः ॥

“अत्र पञ्चगुणे सार्धं विलेपी च चतुर्गुणे ।

मण्डस्यतुर्दशगुणे यवागू षड्गुणेऽम्भसि ॥”

इति वैद्यकोक्तौ भेद इह नादृतः । इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ अस्य गुणाः ।

“विलेपी तर्पणी लघ्वी ग्राहिणी क्षुत्तृषा-
पहा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

विलेपी [न्] चि, लेपनकर्त्ता । विलेपयति य
इत्यर्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, कथा-
सरितसागरे । ३७ । २५ ।

“तत्र प्रागनुरागेण रञ्जितं स्वान्तरान् नमः ।
पञ्चान् पृष्ठविलेपिन्या अङ्गरागेण ते करः ॥”)

विलेप्यः, पुं, (वि + लिप् + यत् ।) यवागू । इति
शब्दरत्नावली ॥ विलेपनीये, चि ॥ (यथा,
भागवते । ११ । २७ । १४ ।

“स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् ॥”)

वि(वि)लेवासी, [न्] पुं, (विले गर्ते वसतीति ।
वस + णिनिः । “शयवासेति ।” ६ । ३ । १८ ।

सप्तम्या अलुक् ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)लेश्यः, पुं, (विले शेते इति । विले + शी +
“अधिकरणे शेतेः ।” ३ । २ । १५ । इत्यच । शय-
वासेत्यलुक् ।) सर्पः । इत्यमरः ॥ श्लिकः । इति

जटाधरः ॥ गोधा । शशः । शलकी । यथा,—

“गोधाशशसजङ्गाद्युश्लक्ष्णयाद्या विलेश्याः ।

विलेश्या वातहरा मधुरा रसपाकयोः ।

वृक्षणा बहुविष्मन्ना वीर्याणा अपि कीर्तिताः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(गन्तेश्यायिनि, चि । यथा, महाभारते । १ । ४५ । ४ ।

विलोम

“स दृष्टं पितृन् गर्भे जन्ममानानधोमुखान् ।
एकतन्त्रवशित्वं वै वीर्यसम्भ्रमाश्रितान् ।

त तन्त्रश्च शनैरास्माददानं विलेश्यम् ॥”)

विलोकनं, स्त्री, आलोकनम् । विपूर्वलोकाधातो-
रनट्-(ल्युट्)-प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
किराते । ३ । १६ ।

“अनुचरेण घनाधिपतेरथो

नगविलोकनविभ्रितमानसः ॥”)

विलोकितं, चि, आलोकितम् । विपूर्वलोकाधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विलोचनं, स्त्री, (विलोच्यते दृश्यतेऽनेनेति । वि +
लोचि + ल्युट् ।) चक्षुः । इति जटाधरः ॥
(यथा कुमारः । ३ । ६७ ।

“उमासुखे विम्वलसाधरोष्ठे

आपारयामास विलोचनानि ॥”)

दृशनश्च । (विरुद्धे लोचने यस्येति । विरुद्धतयने,
चि । यथा, देवीभागवते । ५ । ३१ । ४३ ।

“यदि ते सङ्गरेच्छास्ति कुरुपा भव भामिनि ।
लम्बोष्ठी कुनखी क्रूरा आशुवर्णा विलोचना ॥”)

विलोटकः, पुं, (विशेषेण लुटतीति । वि + लुट् +
लुल ।) नलमीनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विले
माह इति भाषा ॥

विलोडनः, स्त्री, (वि + लुट् + ल्युट् ।) मल्यनम् ।
आलोडनम् । यथा,—

“राधिका दधिविलोडनस्थिता

क्षणवेगुनिनदरेणोद्धता ।

यासुन तटनिज्जलमङ्गला

सा जगाम सलिलाद्धतिच्छलात् ॥”

इति हन्दोमञ्जरी ॥

विलोडितः, स्त्री, (वि + लुट् + क्त ।) तक्रम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ आलोडिते, चि ॥

विलोपः, पुं, विशेषेण लोपः । विपूर्वलुपधातो-
र्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, कामन्दकीय-
नीतिसारे । ५ । ६५ ।

“काले स्थाने च पात्रे च न हि दृष्टिं विलो-
पयेत् ।

एतद्वृत्तिविलोपेन राजा भवति गर्हितः ॥”)

विलोमः, पुं, विलोभनम् । विशेषलोभः । विपूर्वक-
लुभधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विलोमं, स्त्री, अरघट्टकः । इति मेदिनी ॥

विलोमः, चि, विपरीतम् । तत्पर्यायः । प्रति-
कूलम् २ अपसयम् ३ अपसुरम् ४ वामम् ५

प्रसयम् ६ प्रतीपम् ७ प्रतिलोमम् ८ अपसु ९ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ अयम् १० विलोमकम् ११ ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, दृष्टुं संहितायाम् ।
६४ । १२ ।

“हस्तसुकलितदृष्टिः स्वप्नशीलो विलोमो

भयलतहितमन्त्री नैकशोऽस्त्वेकलक्षः ॥”)

विलोमः, पुं, सर्पः । वरुणः । कुङ्कुरः । इति
मेदिनी ॥

विलोमकः, चि, (विलोम एव । स्वार्थे कन् ।)
विपरीतः । इति जटाधरः ॥

विल्वः

विलोमजिह्वः, पुं (विलोमा जिह्वा यस्य ।) हस्ती ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विलोमवर्णः, पुं (विलोमः प्रतिलोमो वर्णः ।)
वर्णसङ्करजातिः । इति स्मृतिः ॥

विलोमी, स्त्री, आमलकी । इति मेदिनी ॥

विलोकः, चि, (विशेषेण लोलः ।) चक्षुः ।
यथा,—

“कापि विलासविलोकविलोचनखेलनजगित-

मनोजम् ।

धायति सुगन्धधूरिधर्कं मधुसूदनवदनसरो-

जम् ॥”

इति श्रीगीतगोविन्दे । १ । ४२ ॥

वि(वि)ल्लं, स्त्री, आलवालम् । यथा,—

“अवघट्टावटौ तुल्यौ तल्लं विल्लं तल्लं तत् ।

द्विजप्रपालवाकं स्यात् केदारः पांशुमर्दनः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विल्लुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वि(वि)ल्लला, स्त्री, वाराहीकन्दः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वि(वि)ल्लक्षः, स्त्री, प्रखनदशपुत्रा । यथा,—

“सप्तपुत्रप्रखलायां सप्तकः सुतवस्करा ।

विल्लक्षदशपुत्रा स्यादेकाधिका तु रुद्रश्च ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)ल्लं, स्त्री, विल्लक्षस्य पत्न्यम् । इति, मेदिनी ॥
(यथा,—

“खलं सर्वपमानाणि परच्छिन्नाणि पश्यति ।

आत्मनो विल्लमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥”

इत्युद्भटः ॥)

पलपरिमाणम् । इति शब्दमात्राः ॥ (यथा,
सुश्रुते । ६ । १८ ।

“अतः कर्हं प्रवक्ष्यामि पुटपाकप्रसाधनम् ।

द्वौ विल्लमात्रौ द्रवणस्य पिच्छौ मांसस्य

पेषितौ ।

द्रवाणां विल्लमात्रान् द्रवाणां कुङ्कुवो मतः ॥”)

वि(वि)ल्लः, पुं, (विल्लं मेदने + उल्वादयञ्चेति साधु ।)
फलवृक्षविशेषः । वेल्लगाह इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । शाखिल्यः २ शैलवः ३ मालूरः ४

श्रीफलः ५ । इत्यमरः ॥ महाकपित्थः ६ गोह-

रीतकी ७ पूतिवातः ८ अतिमङ्गल्यः ९

महाफलः १० । इति रत्नमाला ॥ शल्यः ११

कुचगन्धः १२ शाकाटुः १३ कर्कटाङ्गः १४

शैलपत्रः १५ शिवेष्टः १६ पञ्चश्रेष्ठः १७

त्रिपत्र १८ गन्धपत्रः १९ लक्ष्मीफलः २० गन्ध-

फल २१ दुरारुहः २२ विशाखपत्रः २३

त्रिशिखः २४ शिवद्रुमः २५ सदाफलः २६

सदाफलः २७ सुभूतिक २८ समीरसारः २९ ।

अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् । हृदात्वम् ।

कषायत्वम् । गुरुत्वम् । पित्तकफज्वरातिसार-

नाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् ।

अस्य मूलगुणाः । त्रिदोषघ्नत्वम् । मधुरत्वम् ।

लघुत्वम् । वान्तिनाशित्वम् ॥ अस्य कोमलफल-

गुणाः । क्षिप्तत्वम् । गुरुत्वम् । स्याद्विलम् ।

विस्वा

विवर्त्तः

अपि च ।
 “विव्वदृष्टं तथा देवि भगवान् शङ्कर, स्वयम् ।
 विव्वदृष्टतले स्थित्वा यदि प्राणांक्षजेत् सुधीः ॥
 तत्क्षणाब्धोक्षमाप्नोति किन्तस्य सौर्यकोटिम् ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवास्तिष्ठन्ति शक्तिहेतवे ॥
 विव्वदृष्टतले स्थान यदि विव्वादिपूरितम् ।
 तदेव श्राङ्कर क्षेत्र सर्वतीर्थमयं सदा ॥
 सर्वं पीठमय तत्तु सर्वदेवमय सदा ।
 न त्यजेत् श्राङ्कर क्षेत्र न च गङ्गा त्यजेत् ॥
 प्रिये ॥

इति माधवप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 वि(वि)त्स्यपेयिका, खी, (विस्वस्य पेयिका) ।
 मुख्यविस्वसखलम् । वेत्तमुठा इति भाषा ।
 यथा,—
 “कपवातामशूलघ्नी आहिखी विस्वपेयिका ।”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वि(वि)त्सा, खी, (विस्व + टाप्) । द्विभूपत्री ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणाद्योऽस्या द्विभू-
 पत्रीशब्दे ज्ञातव्या ।)

लोकेशलोकेशयलोकमध्य ॥

विवादः

समवायिकारणविसदृशकार्योत्पत्तिः । यथा,
सांख्यतत्त्वकौस्तुभम् ।

“एकस्य सती विवर्तः कार्यजातं नतु वस्तु
सत् ॥”

विवर्तनं, स्त्री, परिभ्रमणम् । विपूर्वकद्वतघातो-
रनट् (छुट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
किराते । ५ । ४० ।

“कथयति श्रवयोः शरीरयोगं

विवमपदा पदवी विवर्तनेषु ॥”

विवशः, त्रि, (विरुद्धं वष्टीति । वि + वश + अच् ।)

अवस्थात्मा । अरिष्टदुष्टघ्नः । इति मेदिनी ॥

हे आसन्नमरणस्त्वचितलक्षणेन दूषितबुद्धौ ।

विरुद्धं वष्टि विवशः अल् । आसन्नमरणस्यापक-

लिङ्गमरिष्टम् । तेन दुष्टा घोर्यस्य स तथा ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

विवस्ती, स्त्री, स्त्र्यनगरौ । इति मेदिनी ॥

विवस्वान्, [तृ] पु, (विशेषण वस्ते आच्छाद्य-

तीति । वि + वस् + क्तिप् । विवस्तेजोऽस्या-

स्तीति । विवस् + मतुप् । मस्य वः । “तसौ

मत्वर्थे” १।४।१६ । इति भत्वादुत्वाभावः ।)

ख्यः । (यथा, किराते । ५ । ४० ।

“भवति दीप्तिरदीपितकन्दरा

तिमिरसर्वलितेव विवस्वतः ॥”

अकट्टचः । इत्यमरः ॥ देवता । इति मेदिनी ॥

अखण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥ वैवस्वतमनु ।

इत्यजयः ॥ (मनुष्यः । इति निघण्टुः । २।३।२४०

“वस निवासे इत्यस्यात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’

इति विच् । दृश्यन्तव्यात् भावे भवति । विविध

वसनं विवः । तद्वन्तो विवस्वन्तः । सर्वस्यापि

मनुष्यस्य यत्किञ्चित् विवसनमस्ति ।” इति

तट्टीका ॥ ॥ परिचरणश्रीषे, त्रि । यथा,

अखेदे । १० । ६५ । ६ ।

“देवेभ्यो दाशहविषा विवस्वते ॥”

“हविषा अग्नेन देवान् विवस्वते परिचरते ।”

इति तज्जाय्ये चायणः ॥)

विवाकः, त्रि, विवेचनकर्ता । यथा,—

“अर्थिप्रत्यर्थिनोर्बन्धन विरुद्धाविरुद्धं सभ्ये

सह विविनक्ति विवेचयति वा विवाकः ।” इति

मिताक्षरा ॥

विवादः, पुं, विरुद्धो वादो विवादः । स च धन-

विभागाद्विषयन्यायार्थः । इति भरतः ॥

तत्पर्यायः । अवहारः २ । इत्यमरः ॥ अत्रादि-

न्यायः १ । इति जटाधरः ॥

“अत्रादिदायकलहे द्वयोर्बहुतरस्य वा ।

विवादो अवहारश्च द्वयमेतन्निगद्यते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥ ॥

भावादिना विवादनिषेधो यथा,—

“आचरेत् सर्वधर्मं तद्विरुद्धं न चाचरेत् ।

भावापिब्रतिथीत्युच्चैर्विवादं नाचरेत् गृही ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥ ॥

अष्टादश विवादस्थानानि यथा,—

“तेषामाद्यष्टादशानि निःस्पेषास्त्विति क्रियः ।

विवाहः

सम्भूय च ससुत्यानं दत्तस्थानपकर्म च ॥

वेतनस्यैव चादानं सविदश्च यतिक्रमः ।

क्रयविक्रयानुश्रयो विवादः स्नामिपालयोः ॥

सौमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।

स्तेयश्च साहसश्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥

स्त्रीपुंघर्म्मो विभागश्च द्रुतमाह्वयमेव च ।

पदान्यष्टादशैवानि अवधारयति विदुः ॥”

इति मनुः ॥

अस्यार्थः । स्वधनस्यान्यस्मिन्नर्पणरूपो निक्षेपः ।

अस्नामिना च कृतो विक्रयः । सम्भूय वैणिगा-

दीनां क्रियानुष्ठानम् । दत्तस्य धनस्यापात्र-

बुद्ध्या क्रोधादिना वा ग्रहणम् । कर्मकारस्य

भूतेरदानम् । कृतव्यवस्थातिक्रमः । क्रये विक्रये

च कृते पश्चात् या विप्रतिपत्तिः । स्नामिपशु-

पात्रयोर्विवादः । आमादिघोमाविप्रतिपत्ति ।

वाक्पारुष्यं आक्रोशनादि । दण्डपारुष्यं ताड-

नादि । स्तेय निह्वेन धनग्रहणम् । साहस

प्रसक्त्य धनहरणादि क्षियाश्च परपुरुषसम्पर्कः ।

स्त्रीसंग्रहणस्य पुंसो धर्मव्यवस्था । पैठकादि-

धनस्य विभागः । द्रुत अच्चादिक्रीडा । आह्वय

पण्यव्यवस्थापूर्वकं पत्तिमेवादिप्राणियोधनम् ।

इति कुल्लूकभट्टः ॥ (कलहः । यथा, रघुः ।

७ । ५६ ।

“परस्परं चतयोः प्रहर्षो-

रुतक्रान्तावायोः समकालमेव ।

अमर्त्तभावेऽपि कयोश्चिदासौ-

देकाक्षरः प्रार्थितयोर्विवादः ॥”

विवादानुगतः, त्रि, (विवादं अनु गतः ।) विवाद-

कर्त्ता । यथा, मिताक्षरायाम् ।

“विवादानुगतं पृष्ट्वा ससम्भक्तुं प्रयत्नतः ।

विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥”

विवादी, [तृ] त्रि (विवादीऽस्यास्तीति । विवाद

+ इति ।) विवादकर्त्ता । यथा,—

“अनुभावी च यः कश्चित् क्रुष्यात् साध्यं

विवादिनाम् ॥”

इति अवधारतत्त्वम् ॥

विवाहः, पु, (विशिष्टं वधनम् । वि + वध +

घञ् ।) उद्वाहः । दारपरिग्रहः । तत्पर्यायः ।

उपयमः २ परिणयः ३ उद्वाहः ४ उपयामः ५

पाणिपीडनम् ६ । इत्यमरः ॥ दारकर्म ७

करणम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ पाणि-

ग्रहणम् ९ निवेशः १० पाणिकरणम् ११ ।

इति जटाधरः ॥ स चाष्टविधः । यथा,—

“ब्राह्मणे विवाह आहूय दीयते शक्यलङ्कृता ।

तज्जः पुनातुभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ।

यज्ञस्यायत्तिर्देवमादायार्धं गोयुगम् ।

चतुर्दशप्रथमजः पुनातुत्तरतश्च षट् ॥

इत्युक्ता चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।

सकायः पावयेत्तज्जः षड्विंशत्या सहस्रतना ॥

आसुरो ब्रविणादानात् गान्धर्वः समयाभियः ।

राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छ्रितात् ॥”

इति याज्ञवल्क्यः ॥ ॥

विवाहः

अपि च ।

“गृहीतविधौ गुवरे दत्त्वा च गुरुदक्षिणाम् ।

गार्हस्पतिमिच्छन् भूपालं क्रुष्याद्धारपरिग्रहम् ॥

वर्धरेकगुणा भार्यासुहृद्वैत्रिगुणः स्वयम् ।

नातिकेशामकेशां वा नातिकृष्णां न पिङ्गलाम् ॥

निसर्गतोऽधिकान्त्रो वा न्यूनाङ्गीमपि नोद्वहेत् ।

अविश्रुतां सरोर्गा वाक्कुलजां वातिरोगिणीम् ॥

न दुष्टां दृष्टवाचां वाङ्मनीं पितृमातृतः ।

न शम्भुयज्ञनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ॥

न घर्घरखरां क्षामवाक्यां काकखरां न च ।

नानिबद्धेक्षणां तददृष्टाक्षीं नोद्वहेद्दुषः ॥

यस्याश्च रोमशे जह्ने गुल्फौ चैव तथोन्नतौ ।

जूषी यस्या हसन्त्याश्च गण्डयोक्षाश्च नोद्वहेत् ॥

नातिरुक्षश्च वि पाण्डुरजामरुच्येक्षयाम् ।

आपीनहस्तपादाश्च न कन्यासुहृद्वेदुषः ॥

न घामनां नातिदीर्घा नोद्वहेत् संहतभुवम् ।

न चातिच्छिद्रदृष्टनां न करालमुखीं भरः ॥

पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् ।

गृहस्योद्वहेत् कन्यां न्यायेन विधिना वृष ॥

ब्राह्मणे देवस्तथैवार्थः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वराक्षसौ वान्यौ पेशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

एतेषां यस्य यो धर्म्मो वर्णस्योक्तो मनोविभिः ।

कुर्वीत दाराहरणं तेनान्यं परिवर्जयेत् ॥

स धर्म्मचारिणीं प्राप्य गार्हस्पतिं संहितस्तथा ।

ससुहृद्वेददात्येतत् सन्यगूर्णं महाफलम् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अथ १० अध्यायः ॥ ॥

अन्यच्च ।

याज्ञवल्क्य उवाच ।

“शृण्वन्तु सुनयो धर्म्मज्ञानं गृहस्यस्य यतव्रताः ।

गुरवे च धनं दत्त्वा स्नात्वा च तद्गुह्यया ॥

अविभ्रुतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियसुहृद्वहेत् ।

अनन्यपूर्विका कान्तामसपिङ्गां यवीयसीम् ॥

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्धगोत्रजाम् ।

पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥

द्विपञ्चनवविख्यातात् ओत्रियाणां महाकुलात् ।

सवर्णं ओत्रियो विद्वान् वरदोषान्वितो न च ॥

यदुच्यते दिजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।

न तत्क्षमं मतं यस्मात्तत्रायं जायते स्वयम् ॥

तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण हे तथेका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मणश्चित्रियविशौ भार्यां वा शूद्रजन्मनः ॥

ब्राह्मणे विवाह आहूय दीयते शक्यलङ्कृता ।

तज्जः पुनातुभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥

यज्ञस्यायत्तिर्देवमादायार्धं गोयुगम् ।

चतुर्दश प्रथमजः पुनातुत्तरतश्च षट् ॥

इत्युक्ता चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।

सकायः पावयेत्तज्जः षड्विंशत्या सहस्रतना ॥

आसुरो ब्रविणादानात् गान्धर्वः समयाभियः ।

राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छ्रितात् ॥

चत्वारो ब्राह्मणस्याद्यास्तथा गान्धर्वराक्षसौ ।

राक्षस्तथासुरो वैश्वे शूद्रे चान्यस्तु गार्हस्पतः ॥

पाणिप्रांश्चः सपर्णास्तु यज्ञीव चित्रिया शरम् ।

वैश्वे प्रयोदमादद्यादेवने चायजन्मनः ॥

विवाहः

पिता पितामहो भ्राता सकृद्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्यः परः परः ॥
अप्रयच्छन् समाप्नोति भूयश्चत्वारिंशत्ततः ।
एवमभावे दानृणां कन्या कुर्यात् स्वयवरम् ॥
सकृत् प्रदीयते कन्या हरंस्तौ चौरदण्डभाक् ।
अदुष्टा हि त्यजन् दण्डः सुदुष्टा हि परि-
त्यजेत् ॥”

इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ ॥

अपरश्च ।

यम उवाच ।

“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्वा खल-
कृताम् ।

ब्रह्मदेयां दिनश्रद्धा ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
कन्यादानं तु सर्वेषां दानानामुत्तमं स्मृतम् ॥
महान्तपि सन्तुष्टानि गोत्राण्येकघनान्तः ।
स्त्रीसम्बन्धे दशेमानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥
हीनजातिषु पाषण्ड सुने उद्वेगकारिणाम् ।
कृष्णामयसदावाच्यचित्रकुट्टिकुलानि च ॥
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न च विजायते पिता ।
नोपयच्छेत् तां प्राञ्चः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥
चतुर्णामपि वर्णानां प्रियं चेहृदिताय च ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहास्त्रिविधतः ॥
ब्राह्मणो देवस्तथा चार्णवः प्राजापत्यक्षत्रासुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥
प्रसाद्य चार्चयित्वा च श्रुतश्रीलवते स्वयम् ।
दद्यात् कन्यां यथान्याय ब्राह्मणो धर्मः प्रकी-
र्तितः ॥ १ ॥

यज्ञे तु वितते सन्त्यगृह्णते कर्म कुर्वते ।
अलङ्घ्य तथा दानं देवो धर्मः प्रशस्यते ॥ २ ॥
एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मेतः ।
कन्यादानं तु विधिवदार्थं धर्मः स उच्यते ॥ ३ ॥
सहोभौ चरतां धर्ममिति चेवानुभाष्य तु ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ४ ॥
जातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।
कन्याप्रदानं चाष्टकन्यादासुरो धर्म उच्यते ॥ ५ ॥
इच्छान्योन्ययोगात् कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विधियो मिथुनः कामसवरः ॥ ६ ॥
हत्वा जित्वा च भित्त्वा च प्रसह्य रुदतीं गृह्णात् ।
हरणं क्रियते यत्र राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ७ ॥
सुप्ता मत्ता रहः कन्या कृष्णा नीयते तु या ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितो-
ऽधमः ॥ ८ ॥

पश्चानाश्च त्रयो धर्मा दावधर्मी हि ज्ञातमः ।
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥
चतुर्णामपि वर्णानामेव धर्मः सनातनः ।
पृथग्वा यदि वा मिथ्या कर्तव्या नात्र सश्रयः ॥
कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्वा खलकृताम् ।
विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्ते सदृशे वरे ।
क्रमात् क्रमं क्रतुशतमशुपूर्वं जन्मन्ति ते ॥
श्रुत्वा कन्याप्रदानं तु पितरः प्रपितामहाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
ब्राह्मण्यं तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

विवाहः

ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्मादौः पूजितः सुरैः ॥
दियेन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्त्वा द्वारं तु स्वयं स्वर्गलोकं गच्छति ॥
गान्धर्वेन विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गन्धर्वलोकमासाद्य क्रौडते देववच्चिरम् ॥
शुक्लेन दत्त्वा यो कन्यां तां पश्चात् सम्यगर्चयेत् ।
स किमरेश्वरं गन्धर्वं क्रौडते कालमस्यम् ॥
न मनुं कारयेत् तासां पूष्याश्च सततं यदे ।
ब्रह्मदेया विप्रेष्य ब्राह्मणोऽप्या सदा भवेत् ॥
कन्यायां ब्रह्मदेयायामशुश्रूषं सुखमनुते ।
अथ सुश्रुति यो मोहात् शुक्ला स नरकं व्रजेत् ॥
अप्रसायाश्च कन्यायां न शुश्रीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशीलसि ॥
महासत्त्वसमाकीर्णोऽस्मि ते नरकाद्भयम् ।
तीर्थं च सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्नुयसि ॥
इत्यादौ बह्विपराये तद्गमहृत्प्रशंसानामा-
ध्यायः ॥ ९ ॥ विवाहकाले मिथ्यावचने दोषा-
भावो यथा,—

शर्मिष्ठोवाच ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले ।
प्राण्यात्यये सर्वधनापहारे
पश्चादुतान्याहुरपातकानि ॥”

इति मातृ ११ अध्यायः ॥ ॥

विवाहे वर्णनीयानि यथा,—

“विवाहे स्नानशुभ्राङ्गभूषणसुवयोः रवाः ।
देवौ समीततारेणां लाजमङ्गलवर्जनम् ॥”
इति कविकल्पलतायाम् । स्तवके ३ क्रमसम् ॥ १ ॥
अथ विवाहोक्तदिनानि । तत्राब्दादिशुद्धि-
येषां,—
“प्रकृत्याधानतः शुद्धिर्विषयेऽन्धे समे क्रमात् ।
विवाहे योषितां चन्द्रार्केश्वरशुद्धिर्द्वयोषितोः ॥
समर्चकक्रियारम्भे भर्तृगोचरशुद्धितः ।
यावदाहो गम्यते खशुद्ध्याप्नोति तत् फलम् ॥

प्रारभ्य जन्मसमयात् युवतेर्विवाह-
मोलाब्दकेषु तुनयः शुभमादिशन्ति ।
आधानतः प्रभृतिः समवतरेषु
प्रोक्तस्य योर्न शुभदस्तु विलोमवर्ते ॥ १ ॥
अयुर्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेत् ।
तस्माद्भर्ता न्विते युग्मे विवाहे सा प्रतिव्रता ॥
मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्ते
युग्मे च मासत्रयमेव यावत् ।
विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे
वात्स्याहयो ज्योतिषि जन्ममासात् ॥
युग्माब्दकेषु युवतेरपि जन्ममासात्
मासत्रयं विवहने परमन्दशुद्धिम् ।
प्राहुः समस्तसुनयो विधवे तु वर्षे
मासत्रयादुपरितः खलु जन्ममासात् ॥ २ ॥
राजमार्तण्डे ।

“माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च ।
दश मासाः प्रशस्यन्ते चैवपौषविवर्जिताः ॥”
कन्यासंवरणे हस्तोदकविधौ ।

विवाहः

“हस्तयोर्हिनवाहाराशिरहिते दाराशुक्ले रवौ
चन्द्रे चाकंकुषाकंशुकविद्युते मध्येऽथवा

पापयो ।

त्यक्ता च अतिपातवैधृतिर्दिनं विष्टिश्च रिक्ता
निधिः

क्रूराहायनचैत्रपौषरहिते जयांशके माशुषे ॥”
यागविशेषे दोषविशेषाणां रत्नमालायाम् ।
“कुलीच्छेदो यतोपाते परिधे स्वाभिघातिनी ।
वैधृतौ विधवा नारी विषदाहोऽतिगण्डके ॥
याघाते याघिसघातः शोकार्णा हर्षये तथा ।
शूले च व्रणशूल स्यात् गण्डे रोगभय तथा ॥
विष्कम्भेऽप्यहर्दशः स्यात् वक्षके मरणं भवेत् ।
एते वै दारुणाः सर्वे दश योगाः प्रकीर्तिताः ॥”
आश्वलायनः । उदगयने आपूर्णमास्ये पक्षे
कल्याणे नक्षत्रे चौडकर्मापनयनगोदान-
विवाहाः । विवाहः सान्त्वकालिक इत्येक इति ।
“आवाहं घनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजा आवये
वैश्या भाद्रपदे द्यौ च मरणं रोगान्विता

कार्त्तिके ।

पौषे प्रेतवती वियोगवह्नुला चैत्रे मदोन्मादिनी
अन्येष्वेव विवाहिता पतिरता नारी सन्तुष्टा
भवेत् ॥

हरौ च सुमे न च हस्तिनायने

तिथौ च रिक्ते शशनि चय गते ॥

राजयस्ते तथा युद्धे पितृणां प्राणसशये ।
अतिप्रौढा च या कन्या नाशुकूलं प्रतीक्षते ॥
अतिप्रौढा च या कन्या कुले धर्मेविरोधिनी ।
अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलवनेन तु ॥
अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।
राशि कर्कटकं प्राप्य कुर्वते हस्तिनायनम् ॥”
इति विष्णुपुराणोक्तस्य चूडादायनस्य परित्यक्त
दिनमागादिवोधे तु विहातायनपरित्यक्तः ॥ ३ ॥
सान्त्वकालिक इत्यस्य विषयमाह सृजवज्रभीमे ।
“यहृशुद्धिमन्दशुद्धिं शुद्धिं मासायनसुं दिव-
सानाम् ।

अर्वाक् दशवर्षेभ्यो तुनयः कथयन्ति कन्य-
कानाम् ॥

एतत्परं तु विजयमङ्गरोवचनं यथा ।
कालात्यये च कन्याया कालदोषो न विद्यते ॥
मलमासादिकालानां विवाहादौ प्रयत्नतः ।
पुंस प्रति सदा दोषात् सर्वदेव हि वर्ण्यता ॥”
ललचिन्तामणौ ।

“वापीकूपतडागयागमनचौरप्रतिष्ठाव्रतं
विद्यामन्दिरकण्ठवेधनसहादानं वनं सेवनम् ।
तीर्थस्नानविवाहदेवभजनं मन्त्रादिद्वेषे चण्डं
दूरेणैव जिजीविषुः परिहरेदक्षं गते भार्गवे ॥”
बृहद्राजमार्तण्डे ।

“सर्वानि शुभकर्मानि कुर्यादक्षं गते चिते ।
विवाहं मेखलावन्धं यात्राश्च परिवर्जयेत् ॥”

यात्रास्तेति चकारो वचनात्तरोक्तप्रातिपदिक-
निषिद्धकर्मान्तरं समुच्चिनोति ।

“वाले शुक्रं वृद्धे शुक्रं नष्टे शुक्रं जीवे नष्टे ।

विवाहः

यस्यापवादो यथा, राजमासंख्ये ।
 “विषप्रदिग्धेन वृत्तस्य पचिष्ठा
 ग्गस्य मांसं शुभदं चतादते ।
 यथा तथाचाप्युपाद एव
 प्रह्वितोऽन्योऽपदं शुभावहम् ॥”
 अथ पञ्चशलाकचक्रम् ।
 “ऊर्ध्वं रेखास्थिताः पञ्च तिर्यक् पञ्च तथैव च ।
 द्वे द्वे च कोणयो रेखे साभिजित् कृतिका-
 दिकम् ॥
 शम्भुकोणे द्वितीये तु लेखयेत् सर्वकर्मणि ।
 क्रूरैर्भिन्नमथो सौम्यैर्न च परिवर्णयेत् ॥
 नत्वापाते च ये दोषा ये च सप्तशलाकके ।
 ते सर्वे प्रभवन्त्यत्र नान्ता पञ्चशलाकके ॥
 अथ चक्रान्वये कश्चित् पादवेष इहेष्यते ॥”
 तदुक्तं रत्नमालायाम् । कैश्चित्तत्रापीयते पाद-
 वेष इति । इति पञ्चशलाकाचक्रम् ॥ ॥
 रत्नमालायाम् ।
 “अथ द्वादशसुखरश्मिरवनीकसुसृतीयं गुरुः
 षष्ठं चाष्टममकलस्तु पुरतो हन्ति स्फुटं नखया ।
 पञ्चात् सप्तममिन्द्रजस्तु नवमं राहुः शिव,
 पञ्चमम् ।
 द्वाविंश परिपूर्णस्तैरुदुप सन्ताडयेन्नैतरत् ॥”
 नत्वापातोऽयम् ॥ ॥
 “पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन
 युक्तोऽथवा
 यत्रात् तं परिवर्णयेत् सुनिमतो दोषो ह्यय
 कथ्यते ।
 यात्रायां विपदो यद्दे सुतवध, चौरैश्च रोगोद्-
 भवो-
 ऽप्युदाहे विधवा व्रते च मरणं शूलस्य पुंस्क-
 र्मणि ॥” ॥
 “रविमन्दकुजाक्रान्तं गङ्गाङ्गात् सप्तमं
 त्यजेत् ।
 विवाहयात्राचूडासु यद्वकर्मप्रवेशे ॥”
 यामित्रवेधः ॥ ॥
 “भूलत्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पुण्यं
 मित्रार्थसौम्ययज्ञगोऽथ तदौचित्यं वा ।
 यामित्रवेधविहितानपहृत्य दोषान्
 दोषाकर, शुभमनेकविधं विधत्ते ॥” ॥
 भोजराज ।
 “त्रिषष्ट दशैकादशगो दिनेश,
 सुतार्थसौभाग्यशुभप्रद, स्यात् ।
 वैधव्यदाताष्टमराशिर्वस्य
 शेषेषु खग्डु, खमुचः करोति ॥”
 रविशुद्धिः ॥ ॥
 “कन्यानक्षत्रशुद्धौ स्याद्विवाहः शुभप्रसूयाम् ।
 प्रक्षाद्वर्णैर्विशुद्धा तु यात्रापुण्योत्सवाद्यः ॥”
 विद्याधरीविज्ञासे ।
 “पुंसामर्कं स्मृतौ योनिर्वीक्षितामन्वतदुतिः ।
 अतः, पुयोपिनी, शस्त्रं वलमर्कशशाङ्कजम् ॥
 गोचरशुद्धाविद्धं कन्याया यत्नतः शुभ वीक्ष्य ।
 तिग्मकिरणस्य पुत्र, श्रेष्ठैरवलेरपि विवाहः ॥

विवाहः

द्वितीयपुत्राङ्गतः प्रभाकरः
 त्रयोदशाहात् परतः शुभप्रदः ।
 न जन्मसप्तत्यययन्मृगस्तथा
 करोति पुंसामपि तादृशं पञ्चम् ॥”
 तथा त्रयोदशाहात् परतः ॥ ॥
 “त्रयोदशदिनान्यर्को दश पञ्चधरणीसुतः ।
 सार्द्धं दिनस्य शीतांशुमार्गमेकादशं तमः ॥
 सौरिः पादाधिकं वर्षं मासानष्टौ दृष्टव्यतिः ।
 भवनाहं भृगुः सौम्यो यावदाश्वशुभाः फलम् ॥
 कष्टं त्रतादिकं ददुर्गं तथा श्रेष्ठभागगा, ॥ ॥
 जप्ते तत्पञ्चमे तूर्य्ये नवमे दशमे तथा ।
 गुरुर्भृगुर्वा दोषयो विवाहे बहते शुभम् ॥”
 अथमेव सुतहृद्युक्तयोगः ॥ ॥
 “गोघ्नसि त्रिविधा वदन्ति तुनयो नारीविधा-
 हादिके
 हेमन्ते शिशिरे प्रयाति ऋतुतां पिच्छीकते
 भास्करे ।
 भीष्मोऽर्हस्तमिते वधन्तसमये भानौ गते
 दृश्यतां
 सूर्य्यं चाक्षुसुपागते च नियतं प्रादृशरतु-
 कालयोः ॥ ॥
 जयं यदा नास्ति विभुहमन्यद-
 गोघ्नलिकां तच्च शुभां वदन्ति ।
 जप्ते विभुहे सति रीर्य्ययुक्ते
 गोघ्नलिका नैव फलं विधत्ते ॥ ॥
 नास्मिन् यथा न तिर्ययो न च विष्टिवारा
 अद्यापि नैव जनयन्ति कदापि विभ्रम् ।
 अथाहृतः सततमेव विवाहकाळे
 यात्रासु चायसुदितो भृगुलेन योगः ॥ ॥
 मार्गे गोघ्नलियोगे प्रभवति विधवा माघमासे
 तथैव
 पुत्राशुभनयौवनेन सहिता कुम्भे स्थिते
 भास्करे ।
 वेशाखे सुखदा प्रजाधनवती ज्येष्ठे पतेर्मानदा
 व्याघादं धनधान्यपुत्रवहुला पाण्डियहे
 कन्याका ॥ ॥
 विवाहपटले ।
 “यूष्मा वशुषि च कुलटा तनुपूर्वाह्णे सतीत्यपरे
 वयुः ॥” ॥
 ज्योति, सारसंयहे ।
 “विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्र-
 वर्जिता ।
 विरहानलदग्धा वा नियतं स्वासिधातिनी ॥ ॥
 महाभारते ।
 “रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षि-
 णाम् ।
 विदां कन्यां द्विष्येष्टा दीपमन्त्रं प्रतिश्रयम् ॥” ॥
 आस ।
 “रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवा-
 हिता ।
 शनैश्चरदिने चैव यदा रिक्ता तिथिर्भवत् ।
 तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिव्रतानवर्हिता ॥”

विवाहः

स्मृतिः ।
 “धर्मार्थकाममोक्षाणां दाराः संप्राप्तिहेतव ।
 परीक्ष्यन्ते प्रयत्नेन पूर्वमेव करणहात् ॥” ॥
 मनुः ।
 “अथङ्गाङ्गी सौम्यनार्त्ती हंसवारणगामिनीम् ।
 तशुलोमकेशदशनां ऋङ्गाङ्गीतुहहेतुं स्थियम् ॥” ॥
 शातातप ।
 “हंसखनां मेघवर्णा मधुपिङ्गललोचनाम् ।
 तादृशीं वरयेत् कन्यां यद्वस्य, सुखमेवते ॥” ॥
 भविष्ये ।
 “प्रतिष्ठिततला, सख्यक् रक्ताम्भीचसमत्विधः ।
 तादृशाश्चरणा धन्या योषितां भोगवर्हनाः ॥”
 प्रतिष्ठितो भूमौ लय, समस्तलोऽधोभागे येषां
 ते तथा ॥ ॥ मनुः ।
 “नोदहेत् कपिला कन्या नाधिकाङ्गी न
 रोगिणीम् ।
 नालोमिका नातिलोनी न वाचाटां न पिङ्ग-
 लाम् ॥
 नर्चटचनदीनार्त्ती नान्यपर्वतनामिकाम् ।
 न पक्ष्यहिरेयनार्त्ती न च भीषयनामिकाम् ॥”
 प्रतिप्रसवमाह मत्स्यसुक्ते ।
 “गङ्गा च यमुना चैव गोमती च सरस्वती ।
 नदीभ्यासां नाम वृष्टे मालती तुलसी अपि ।
 देवतो चाग्निनी मेघ रोहिणी शुभदा भवेत् ॥”
 छत्वाचिन्तामणौ ।
 “नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा
 स्यादुदुःशीला श्रावलोलेकस्या च ।
 रूपो यस्या गण्डयो, सस्त्रिवासा
 निःसन्दिग्धा वन्धकी तां वदन्ति ॥” ॥
 नन्दिनेश्चरपुराणे ।
 “श्यामा सुनेशी तदुलोमराजी
 सुधू सुशीला सुनतिः सुदन्ता ।
 वेदीविमथा यदि पङ्कजाक्षी
 कुलेन हीनापि विवाहनीया ॥
 धृष्टा कुहन्ता यदि पिङ्गलाक्षी
 लोन्ना समार्कौयसमाङ्गयष्टिः ।
 मध्ये च पुष्टा यदि गणकन्या
 कुलेऽपि योग्या न विवाहनीया ॥” ॥
 हारीत ।
 “तत्रात् कुलाक्षवविद्वानोपपन्ना वरयेत् ।
 नक्षत्रोपपन्ना नाङ्गीनक्षत्रहीनाम् ॥ ॥
 नाङ्गीनक्षत्रमाह खरोदये ।
 “अग्निन्यादि लिखेच्चक्र सर्पाकारं त्रिनाडिकम् ।
 तत्र वेधवशाज्ज्ञेय विवाहादि शुभाशुभम् ॥
 त्रिनाडोवेधनक्षत्रमग्निनादायुगोत्तरा ।
 हस्तेऽङ्गुलवारयः पूर्वभाद्रपदाक्षया ॥
 याव्यः सौम्यो गुरुयोनिश्चिन्ना मित्रजलाक्षयम् ।
 धनिष्ठा चोत्तराभद्रा मध्यनाडीयवस्थिताः ॥ ॥
 कृतिका रोहिणी सर्पो मघा खातीविश्रा-
 खके ।
 उत्तरा श्रवणा पौष्ण एष्टनाङ्गीयवस्थिताः ॥ ॥
 अश्लेषादिनाङ्गीवेधर्त्ते पठं द्वितीयक क्रमात् ।

विवाहः

याम्यादितृयतृथं च कृत्तिकादिद्विषट्ककम् ॥
 एव निरीक्षयेद्देवं कन्यामन्ते सुरे गुरौ ।
 पण्यश्रीस्वामिनिचेष्टे देणे ग्रामे पुरे गृहे ॥
 एकनाडीस्थितिं यदि स्युर्नरकनयोः ।
 तदा वेधं विजानीयात् गुर्वारिषु तथैव च ॥
 प्रकटं यस्य जन्मार्त्तं तस्य जन्मार्त्ततो यधः ।
 प्रनष्टं जन्मार्त्तं यस्य तस्य नामार्त्ततो वदेत् ॥
 द्योर्जन्मभयोर्वेधो द्योर्नामभयोस्तथा ।
 नामजन्मार्त्तयोर्वेधो न कर्तव्य कदाचन ॥
 एकनाडीस्थिता चेत् स्यात् भर्तृनां प्राय
 चाङ्गना ।
 तस्मान्नाडीयधो वीक्ष्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥
 प्राङ्नाद्या वेधतो भर्ता मध्यनाद्योभयं
 तथा ।
 पृष्ठनाडीयधे कन्या न्नियते नात्र संशयः ॥
 एकनाडीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवताः ।
 तत्र द्वेष्ट रज न्दत्तं क्रमेण फलमादिशेत् ॥
 प्रभुं पण्यङ्गनामित्रं देशो ग्रामः पुर गृहम् ।
 एकनाडीगता भया अभया वेधवर्जिताः ॥
 प्रतिप्रसवमाह ज्योतिषे ।
 “एकराश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते ॥”
 स यथा ।
 “एकराशौ च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसम्पत्ते ।
 चतुर्थे दशमे चैव तृतीयैकादशे तथा ॥”
 समग्रहणाद्विधमसम्पत्ते दोषः । तथा च ।
 “थोटके सप्तके मेघतुले युग्मद्वयौ तथा ।
 सिंहघटौ सदा वर्ज्यौ न्दतिं तत्रात्रवीक्ष्विवः ॥”
 श्रीपतिव्यवहारनिर्णये ।
 “सुहृदकाधिपयोगे ताराबले वज्रराशौ वा ।
 अपि नाद्यादिवेधे भवति विवाहो हितार्थाय ॥”
 राजमार्तक्षे ।
 “न राजयोगे ग्रहवैरिता च
 न तारशुद्धिर्न गणत्रयं स्यात् ।
 न नाडिदोषो न च वर्णदुष्टि-
 र्गर्गादयस्ते सुनयो वदन्ति ॥”
 राजयोगस्तु एकराश्यादियोग एव तत्रैव
 नाद्याद्विप्रसवात् ॥ श्रीपतिरत्नमालायाम् ।
 “अथ भाजफणिद्वयश्च वृषभुद्मेयोन्द्रसर्पभिक-
 चासुगौ, क्रमशस्ततोऽपि मङ्घ्रिणी यात्रः पुनः
 सौरभौ ।
 यात्रेणौ नृगकुक्षुरौ कपिरथोरभदयं वानरः
 सिंहोऽश्वो नृगराट् पशुश्च करटो योनिश्च
 भानामियम् ॥
 गोयात्र गजसिंहमश्वमहिष श्वेणश्च वभूरग
 वैरं वानरमेघकश्च सुमहत्तद्विहङ्गलोन्द्रम् ।
 लोकानां व्यवहारतोऽन्यदपि च ज्ञात्वा प्रय-
 त्नादिद
 दम्पत्योऽपि भवत्ययोरपि सदा वर्ज्यः शुभस्या-
 र्थिभिः ॥
 मकरसमेतं मिथुनं कन्याकलसौ मृगेन्द्रमीनौ च ।
 वृषभतुलेऽनिमेघौ कर्कटधनुषौ च मित्रविधौ ॥”
 पङ्कटावितिशेषः ॥ * ॥ अरिषडष्टकमाह ।

४३१

विवाहः

“मकरः करिङ्गलरिपुणा
 कन्या मेघेण सह स्रग्भस्तुलया ।
 कर्कषटौ वृषधनुषौ
 वृश्चिकमिथुने चारिविधौ ॥ * ॥
 यदि कन्यायमे भर्ता भर्तुः पृष्ठे च कन्यका ।
 पङ्कटक विजानीयाद्वर्जितं त्रिदशैरपि ॥ * ॥
 पुष्यो गृहात् सुतग्रहे सुतहा च कन्या
 धर्मे स्थिता सुतवती पतिवत्सला च ।
 द्विहादशे घनग्रहे घनहा च कन्या
 ऋषिस्थिता घनवती पतिवत्सला च ॥”
 पङ्कटकादौ तारानियममाह भीमपराक्रमः ।
 “सौहृदो ह्युभयोर्दयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि
 वा
 तारा पङ्कटमित्रमित्रदहनक्षेमार्थसम्पद्यदि ।
 घटकादौ नवपञ्चमे ययधने योगे च पुयोषितोः
 प्रीत्यायुःसुखद्विपुष्टिजनकः कार्यो विवाह-
 क्षदा ॥” * ॥
 गर्गः ।
 “मरणं ताराविरोधे ग्रहरिपुभावे चिरेण ।
 रोगादि नरनार्योः घटकादौ वैरमवश्यं भवे-
 दासु ॥” * ॥
 याचः ।
 “मैत्रादियोगेऽपि पङ्कटकादौ
 तारा विपत्त्यन्तरिक्षनाखाः ।
 वर्ज्या विवाहे पुरुषोद्भूतो हि
 प्रीतिः परा जन्मसु तारकासु ॥
 नचत्रमेकं यदि भिन्नराशि-
 ने दम्पत्यौ तत्र सुख लभेताम् ।
 विभिन्नद्वयं यदि चैकराशि-
 क्षदा विवाहः सुतसौख्यदायी ॥
 एकर्षा च यदा कन्या राशेका च यदा
 भवेत् ।
 धनपुत्रवती नारी साज्जी भर्तृप्रिया सदा ॥
 पङ्कटके गोमिथुनं प्रदेय
 कांस्तं सख्य नवपञ्चके तु ।
 द्विहादशाखे कनकात्रतात्रं
 विप्रार्चनं हेम च नाडीदोषे ॥
 मरणं नाडीदोषे कलहः घटकादौ विप-
 र्तिर्वा ।
 अनपत्न्यता त्रिकोणे द्विहादशे च दारिद्र्यम् ॥ * ॥
 कृत्यचिन्तामणौ ।
 “हस्तास्वातिश्रुतिमृगशिरःपुष्यमैत्राश्विभानि
 पौष्णादिव जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि ।
 पूज्यास्तिस्रः शिवभरणीरोहिणी चोत्तराश्व
 प्राङ्मुर्मर्त्याऽयसुदुग्धं नूनमेत सुनीन्द्राः ॥
 चित्राश्लेषानिर्ऋतिपिष्टमे वासव वासवर्त्त
 शक्राग्नौर्भे वरुणदहनर्चे च रश्मोगणोऽयम् ॥”
 फलमाह श्रीपतिः ।
 “स्युक्ते चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमा देवमासुषे ।
 देवासुरे कनिष्ठा च न्युत्तमानुपराजसे ॥
 राक्षसी च यदा कन्या मासुषश्च वरो भवेत् ।
 तदा न्युत्तमं दूरस्थो निर्धनत्वमथापि वा ॥”

विवाहः

राजमार्तक्षे ।
 “यदि स्याद्वाचसो भर्ता कन्यका मानुषी भवेत् ।
 विवाहे सुखमाप्नोति वैपरीत्य विवर्जयेत् ॥”
 शुद्धजयार्णवे ।
 “देवा जयन्ति युद्धेन सर्वथा नात्र संशयः ।
 रक्षसां मातुषाणाञ्च संग्रामे निश्चया न्दति ॥
 कर्कमीनाजयो विप्राः क्षत्राः सिंहतुलाह्वयाः ।
 वैश्या युग्माजङ्गमाख्याः शूद्रा वृषगङ्गाङ्गनाः ॥
 सर्वाः परिणयेदिप्रः क्षत्रियो नवभागभवेत् ।
 यथाश्रयो भवेद्देशस्तिस्रः शूद्रे प्रकीर्त्तिता ॥
 वर्णश्रेष्ठा च या नारी हीनवर्णाश्च यः पुमान् ।
 महत्यपि कुले जाता नासौ भर्तारि रच्यते ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
 अन्यत् उद्वाहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ * ॥ तत्प्रयोग
 यथा । अथ क्षतवृद्धिग्राह्य सप्रदाता जयसमये
 सप्रदानशालाया गत्वा उत्तरतः, स्त्रीगवो वद्धा
 विष्टादिक सज्जीकृत्य पश्चिमाभिमुखोऽनुप-
 विष्टस्तिष्ठेत् । ततोऽन्यत् उपस्थिते वरे सप्रदाता
 क्षताञ्जलिर्वरणं कुर्यात् । ॐ साधु भवानास्ता-
 मिति पृच्छेत् । जामाता ॐ साध्वहमासे
 इति वदेत् । सप्रदाता ॐ अर्चयिष्यामी भवन्तं
 इति पृच्छेत् । जामाता ॐ अर्चय इति वदेत् ।
 ततः सप्रदाना पाद्यार्घ्याचमनीयगन्धमाल्य-
 यथाशक्यह्वरीयसपट्टकयज्ञोपवीतसपर्यङ्गा-
 दिक प्रदाय जामानरमर्चयेत् । ततः सप्रदाना
 दक्षिणं जानु धृत्वा ॐ अग्नेवादि असुक-
 गोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः, प्रपूजं
 असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः पौत्र
 असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः पुत्रं
 असुकगोत्रं असुकप्रवरं असुकदेवशर्मणं
 असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः प्र-
 पौत्रं असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-
 शर्मणः, पौत्रं असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्य
 असुकदेवशर्मणः पुत्रं असुकगोत्रं असुक-
 प्रवरं श्रीअसुकीदेवीं एनां कन्यां शुभविवाहेन
 दातु एभिः पाद्यादिभिः अभ्यर्च्य भवन्तमहं
 वृणो । जामाता ॐ वृतोऽस्मि इति वदेत् ।
 सप्रदाता यथाविहितं विवाहकर्म कुरु ।
 जामाता ॐ यथाज्ञानं करवाणीति वदेत् ।
 ततः स्त्र्याचारादिक कारयित्वा सुखचन्द्रिकां
 कारयेत् । ततोऽन्ये उपस्थिते वरे सप्रदाना
 असुं मन्त्रं जपति । प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्
 छन्दोऽर्चणीया गौर्देवता गवोपस्थापने विनि-
 योगः । ॐ अर्हन्वा पुत्रवाससा येनुरभवद्य
 मे सा नः पयस्वती दुहा सुत्तरा सुत्तर्ग
 समाम् । ततो जामाता प्रजापतिर्ऋषिर्गार्ग्यर्त्तौ
 छन्दो विराट्देवता उपविष्टदृष्ट्यौवजये
 विनियोगः । ॐ इदमहमिमां पद्या विराज-
 मन्नाद्यायाधितिष्ठामि । इमं मन्त्रं जपन्नासने
 प्राङ्मुख उपविशति । ततः सप्रदातापि पश्चि-
 माभिमुख उपविशेत् । ततो दाता सायम्पञ्च-
 विशतिकुशपत्रैः द्विर्वासाधोमुखग्रन्थि रचितं

विवाहः

विष्टरं उत्तरायं उत्तानरुक्ताभ्यां गृहीत्वा
ॐ विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामिच्छाद्
धानो विष्टरमर्पयति । आमाता च ॐ विष्टर
प्रतिगृह्यतामि इति विष्टर गृहीत्वा प्रजापति-
र्हविर्गुणैश्चन्द्रो योग्यो देवता विष्टरस्यास-
नाने विनियोगः ।

“ॐ या ओषधी, सोमराज्ञीर्जिह्वा, शतपिच
चणाः ।

ता मत्समस्मिन्माने अहिंसा शर्म यच्छत ।”
इत्याचने विष्टरसुत्तराय दद्यात् उपविशति ।
ततः सम्पदाता पुनस्तद्वशेष विष्टर गृहीत्वा
ॐ विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामिति
तथैव पुनरर्पयति । आमाता च ॐ विष्टर
प्रतिगृह्यतामिति तथैव गृहीत्वा प्रजापतिर्हवि-
रगुणैश्चन्द्रो योग्यो देवता विष्टरस्य पादयो-
रधक्षादाने विनियोगः ।

“ॐ या ओषधी, सोमराज्ञीर्जिह्वा

एषधीमनु ।

ता मत्समस्मिन् पादयोरहिंसा शर्म यच्छत ।”
इति पादयोरधक्षादत्तराय विष्टरं स्थापयेत् ।
ततः सम्पदाता पानीयपात्र गृहीत्वा ॐ पादा
पादा, पादा, प्रतिगृह्यतामिति पानीयपात्र-
मर्पयति । आमाता ॐ पादा प्रतिगृह्यतामिति
गृहीत्वा प्रजापतिर्हविर्गुणैश्चन्द्रो योग्यो देवता
पादप्रक्षालनाद्योर्दक्षीणेन विनियोगः । ॐ यतो देवी प्रतिपस्याम्याप-
क्ततो मा ऋद्धिरागच्छतु । अनेनोदकं धीचेत् ।
ततो आमाता तस्मान् पात्रादुदकं गृहीत्वा
प्रजापतिर्हविर्गुणैश्चन्द्रो योग्यो देवता
सद्यपादप्रक्षालने विनियोगः ॐ सद्य पादमवने-
निजे अस्मिन्नाहि श्रियं दधे । अनेन वामपादे
उदकाक्षलि दद्यात् । ततोऽपरमक्षलि गृहीत्वा
प्रजापतिर्हविर्गुणैश्चन्द्रो योग्यो देवता
दक्षिणपादप्रक्षालने विनियोगः । ॐ दक्षिण
पादमवनेनिजे अस्मिन्नाहि श्रियमावेशयामि ।
अनेन दक्षिणपादे उदकाक्षलि दद्यात् । ततः
पुनरुदकाक्षलि गृहीत्वा प्रजापतिर्हविर्गुणैश्चन्द्रो
योग्यो देवता उभयपादप्रक्षालने विनियोगः । ॐ पूर्वमन्यमपरमन्यसुभौ पादाव-
वनेनिजे राष्ट्रस्यहर्गं अभयस्यावरुह्ये । अनेन
पादद्वये उदकाक्षलि दद्यात् । ततः सम्पदाता
साम्प्रतदूर्वापक्षवान् शृङ्गादिपात्रे निधाय ।
ॐ अर्घ्यमर्घ्यमर्घ्यं प्रतिगृह्यताम् । इत्यभि-
धायार्घ्यमर्पयति । आमाता च ॐ अर्घ्यं प्रति-
गृह्यतामिति गृहीत्वा प्रजापतिर्हविर्गुणैश्चन्द्रो योग्यो देवता
अर्घ्यप्रतिगृह्णे विनियोगः । ॐ अमस्य राष्ट्रि-
रसि राष्ट्रिस्ते भूयासम् । अनेनार्घ्यं शिरसि
दद्यात् । ततः सम्पदाता उदकपात्रं गृहीत्वा ।
ॐ आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयं प्रति-
गृह्यतां इत्युदकपात्रमर्पयति । आमाता च
ॐ आचमनीयं प्रतिगृह्यतामिति गृहीत्वा प्रजा-
पतिर्हविर्गुणैश्चन्द्रो योग्यो देवता आचमनीयाचमने

४३२

विवाहः

विनियोगः । ॐ यशोऽसि यशो मयि धेहि ।
अनेनोत्तराभिमुखीभूयाचमने । ततः सम्प-
दाता द्वादशधिसंयुक्तं कांस्यपात्रं कांस्यपात्रा-
न्तरेणापिधाय गृहीत्वा ॐ मधुपर्कं मधुपर्कं
मधुपर्कं प्रति गृह्यतामिति मधुपर्कं मर्पयति ।
आमाता च ॐ मधुपर्कं प्रतिगृह्यतामिति गृहीत्वा
प्रजापतिर्हविर्गुणैश्चन्द्रो योग्यो देवता अर्घ्योयमधु-
पर्कप्रदये विनियोगः । ॐ यशो यशोऽसि ।
अनेन मधुपर्कं गृहीत्वा भूमौ निधाय प्रजा-
पतिर्हविर्गुणैश्चन्द्रो योग्यो देवता अर्घ्योयमधुपर्क-
प्राप्ते विनियोगः । ॐ यशो भस्मोऽसि
मदस्यो भस्मोऽसि श्रीर्भस्मोऽसि श्रियं मयि धेहि ।
अनेन भस्मं वाग्नये भग्नयित्वा सत्तनूणीं
भजयेत् । ततो आमाता आचान्तो मङ्गलौ-
गधिलिप्तेन दक्षिणहस्तेन तादृशमेव कन्याया
दक्षिणहस्तं सहस्त्रोपरि निदध्यात् । ततः
सौभाग्यपतिपुत्रवती नारी मङ्गलपूर्वकं कुशेन
हस्तद्वयं पश्नाति । ततः सम्पदाता तिलकुश-
घटितसुदकपात्रं गृहीत्वा ग्रामहस्तेनार्पिता
कन्यां धृत्वा सोमदासुके मापि असुकराश्रित्य
भास्करे असुके पक्षे असुकतिथौ असुकगोत्र-
श्रीअसुकदेवशर्मणा असुककामः असुकगोत्रस्या-
सुकरप्रवरस्य असुकदेवशर्मण्यः प्रपौत्राय असुक-
गोत्रस्य असुकरप्रवरस्य असुकदेवशर्मण्यः
पौत्राय असुकगोत्रस्यासुकरप्रवरस्यासुकदेव-
शर्मण्यः पुत्राय असुकगोत्राय असुकरप्रवराय
श्रीअसुकदेवशर्मणे ब्राह्मणाय वराय अधि-
दाय असुकगोत्रस्यासुकरप्रवरस्यासुकदेवशर्मण्यः
प्रपौत्राय असुकगोत्रस्यासुकरप्रवरस्यासुकदेव-
शर्मण्यः पौत्राय असुकगोत्रस्य असुकरप्रवरस्य
असुकदेवशर्मण्यः पुत्राय असुकगोत्राय असुक-
प्रवराय श्रीअसुकीदेशी इति विरुचार्थे एतां
कन्यां सवस्त्राङ्गुलीं प्रजापतिदेवताकां तुभ्य-
महं सम्पददे । इति हस्तद्वयोपरि सतिल-
जलकुशानमर्पयति । आमाता ॐ खस्तीत्यभि-
धाय कन्येयं प्रजापतिदेवताका इति वदेत् ।
गायत्रीं कामस्तुतिश्च पठेत् । ॐ क इह कस्मा
अदात् काम, कामायादात् कामो दाता काम,
प्रतिगृह्यता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वा
प्रतिगृह्यतामि कामैस्ते । ततः ॐ अद्येत्यादि
कृतैस्तत्कन्यादानकर्म्मणः साङ्गतायै दक्षिणामेतत्
सुवर्णं असुकगोत्रायासुकदेवशर्मणे ब्राह्मणाय
वराय तुभ्यमहं सम्पददे । ततो आमाता ॐ
खस्तीति वदेत् । ततः पतिपुत्रवती नारी
दाम्यकोर्वस्त्रेण ग्रन्थिं वध्नाति । ततः कुशग्रन्थि-
सुक्ता वस्त्रेणाच्छाद्यान्योन्यायसीकन कारयेत् ।
ततो भर्तुर्हविर्गुणैश्चन्द्रो योग्यो देवता अर्घ्योयमधु-
पर्कप्रदये विनियोगः । ॐ सुष गां वस्त्रपाशा-
द्विभक्त मेभमिधेहि त्वं जह्यसुष्य सोमयोरुत्सृज
गामसु ऋणानि पिबतूदकम् । इति पठेत् । ततो

विष्टरं

नापितेन सुक्तायां गवि आमाता पठति । प्रजा-
पतिर्हविर्गुणैश्चन्द्रो योग्यो देवता गवाधुमन्तये
विनियोगः । ॐ माता रुद्राणां दुहिता वस्त्रां
स्रसादित्यानां अमृतस्य नाभिः प्रतुवीर्षं चिकि-
तुषे जनाय मा गा मना गा मदितो वधिय ।
अनेन गां विसर्जयेत् । ततो मङ्गलं कुर्यात् ।
ततो भर्तुर्नामपार्श्वे बधूतपवेशयेत् । इति
सम्पदानं समाप्तम् । इति भवदेवभट्टः ।

विवादिनः, पुं स्त्री, (वि + वच् + शिच् + क्तः ।)

हस्तविवाहः । यथा,—

“शनेष्टरदिने चैव यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् ।

तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिवन्तामवहिता ।”

अपि च ।

“पितृभात्रे चिके चिके ज्येष्ठायै च्चलने यमे ।

एभिर्विवाहिता कन्या नित्यमेव सुदुःखिता ।”

इति ज्योतिष्कतन्त्रम् ।

विवाहः, पुं, (वि + वच् + शिच् + यत्) आमाता ।

इति केचित् । विवाहयोष्ये, त्रि । (यथा,

कथाचरित्वागरे । ३१ । १६० ।

“पद्मावत्या ऋते राज्ञा न विवाह्यापरेति यत ।

ग्रीक देवि प्रतिज्ञात मया निर्युद्धमद्य तत् ।”

विविक्तं, त्रि, (वि + विच् + क्तः ।) पवित्रम् ।

विजनम् । इत्यमरः । (यथा, गीतायाम् । १३ । १० ।

“विविक्तदेशसेवितमरतिर्जनसंसदि ।”

असम्पत्तः । (यथा, माघे । ११ । १० ।

“पुनरुपवि विविक्तेर्मातरिश्वावसुष्यं

ज्वलयति मदन्यामि मातृतीर्णां रजोभिः ।”

विवेकी । इति मेदिनी ।

विविक्ता, स्त्री, दुर्भगा । इति त्रिकाण्डशेषः ।

सुद्राङ्गितपुस्तके विरिक्ता इति पाठः ।

विविधः, त्रि, नानाप्रकारम् । इत्यमरः । (यथा,

कौतुकचञ्चले । २ ।

“कृतं विविधदुष्कृतं सततमेव प्रकूहतः ।”

विवीतः, पुं, भूमिविशेषः । यथा,—

“सममेवां विवीतैरपि खरोह महिषीसमम् ।

विवीतः प्रचुरदण्डकाङ्क्षी रक्षमाणः परिरक्षितो

भूपदेशः तदुपचातेऽपीतरक्षेत्रसमं दह एवां

महिष्यादीनां विद्यात् । इति मिताक्षरायां

स्वामिपालविवाहप्रकरणम् ।

विवीतभर्ता, [ऋ] पुं, विवीतभूमासी । इति

मिताक्षरा ।

विष्टता, स्त्री, (वि + वच् + क्तः । स्त्रियां टाप् ।)

दुर्भगा । इति भूरिप्रयोगः ।

विष्टतं, त्रि, (वि + वच् + क्तः ।) विस्तृतम् । इति

मेदिनी । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।

“दमेरुर्वावलीङ्गं अमविष्टतसुखधिशिभि”

कौर्णवर्णा ।”

वर्णोच्चारणे प्रयत्नविशेषः । यथा, सिद्धान्तकौ-

सुद्याम् । १ । १ । ६ । “सूटपतृसूटविष्टतसृष्ट-

मेदात् ।” “विष्टतसुग्राणां खराणाञ्च । इत्यस्या-

वर्णस्यप्रयोगे सृष्टम् । प्रक्रियादशायाम् विष्टत

मेव ।”)

विवेकि

विद्वता, स्त्री, चन्द्ररश्मिभेदः । इति मेदिनी ॥
तल्लक्षणं यथा,—

“विद्वतास्यां महादाहां पक्रोदुम्बरसन्निभाम् ।
विद्वतामिति तां विद्यात् पित्रोऽस्यां परिमण्ड-
लाम् ॥”

परितः शोषवतीम् ॥ ● ॥ अस्याश्चिकित्सा ।
“विद्वतामिन्द्रवृद्धाश्च गर्दभीं जालगर्दभम् ।
पैतृकस्य विषयस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ।
पाके तु रोपयेदाण्यैः पक्वेभ्यश्च भेषजैः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(विद्वतेति कचित् पाठः ॥)

विद्वताक्षः, पु, (विद्वते अक्षिणी यस्य ।) कुक्कुटः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

विद्वतिः, स्त्री, यास्या । विपूर्ववृद्धातोः क्तिप्रत्य-
येन निष्पन्नमिदम् । विवरणम् । यथा,—

“शक्तिग्रहं याकरणोपमान-
कोषाप्रकाश्याद्वारवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषात् विद्वतेर्बन्धनि
सन्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

विद्वत्, त्रि, (वि + वृत् + क्तः ।) चलितम् ।

यथा,—

“विद्वत्पार्श्वं रुचिराङ्गहाव
समुदहृष्टाव नितम्बरमम् ।
आमन्दमन्यध्वनिदत्तताल
गोपाङ्गनाट्यमनन्दयत्नम् ॥”

इति भट्टिः ॥

विद्वत् त्रियं कुचलितं पार्श्वं यत्र । इति
तट्टीका ॥

विद्वत्, स्त्री, चक्रवर्धमणम् । घूर्णनम् । विपूर्व-
वृद्धातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (विविध-
वृत्तिः । यथा, भागवतटीकायां श्रीधरः । ३।६।१०।
“विश्वरूपा विद्वत्तये विविधवृत्तिभावाय ॥”)

विवेकः, पुं, परस्परव्यावृत्त्या वस्तुस्वरूपनिश्चयः ।
प्रकृतिपुरुषयोर्विभागेन ज्ञान इत्यर्थः । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । पृथगात्मता २ । इत्य-
मरः ॥ विवेचनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
पृथग्भावः ४ । इति धरणिः ॥

“विवेको वस्तुनो भेदः प्रकृते पुरुषस्य वा ॥”

इति जटाधरः ॥

यथा । नित्यानित्यवस्तुविवेकस्तावत् ब्रह्मेव नित्य
वस्तु ततोऽन्यदस्त्रिजलमनित्यमिति विवेचनम् ।

इति वेदान्तसारः ॥ (यथा, मनौ । १ । २६ ।

“कर्मणाश्च विवेकार्थं धर्माधर्मौ यवेचयत् ॥”)

जलदोषी । विचारः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
मनौ । १ । ११२ ।

“तस्य कर्मविवेकार्थं श्रेयाणामनुपूर्वशः ॥”)

विवेकिता, स्त्री, (विवेकिन् + तल् ।) विवेकित्वम् ।

विवेकिनो भावः । यथा,—

“यौवनं घनसम्पत्तिः प्रसुत्वमविवेकिता ।

एकैकमप्यनर्थाय किञ्च तत्र चतुष्टयम् ॥”

इति हितोपदेशः ॥

विवेकः

(यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १५६ ।

“आत्मार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता ॥”)

विवेकी, [नृ] पुं (विवेकोऽस्यास्तीति । विवेक +
इतिः ।) देवसेनराजपुत्रः । यथा,—

“देवसेनोऽपि कोशिन्यां जनयामास पुत्रकान् ।
सप्त श्रुत तान् यूय नामतः कौर्त्तितान् कथा ॥
सुमना वसुदानश्च ऋतग्रयवन् कृती ।
नौजो विवेकीत्येते वै सर्वशास्त्रविशारदाः ॥”

इति कालिकापुराणे भैरववशाङ्ककीर्तने ६०
अध्यायः ॥ विचारकर्त्ता । इति मेदिन्यां विवेक-
शब्दार्थदर्शनात् ॥ विवेकविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ६६ । ३४ ।

“दृष्टादृष्टास्तथा भोगान् वाङ्मनानां विवे-
किनः ।

दानानि च प्रयच्छन्ति पूर्णधर्माश्च कुर्वन्ति ॥”)

विवेचकः, पु, (वि + विच् + क्तुल् ।) विवेचन-
कर्त्ता । विवेचयति य इत्यर्थे अकप्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥

विवेचनं, स्त्री, (वि + विच् + क्तुल् ।) विवेकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्वणि । ४३ । १८ ।

“विद्वद्भिर्गोयसे विष्णो त्वमेव जगतीपते ।

इच्छया सर्वमाप्नोषि दृष्टादृष्टविवेचनम् ॥” ● ॥

निर्णयः । यथा, मनुः । ८ । २१ ।

“यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मेविवेचनम् ।
तस्य सौदति तद्वाद् पञ्चगौरिव पश्यतः ॥”)

विवेचनीयः, त्रि, विवेच्यः । विवेचितयः । इति
विपूर्वविचघातोर्नगोयप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

विद्वद्भवन्, [त्रि] त्रि, (वि + भू + शब् ।) विरुद्ध-
वक्ता । यथा,—

“यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियो-
जितः ।

परार्थवादी दृष्टः स्यात् यवहारेषु विद्वद्वन् ॥”

विद्वद्वन् विरुद्धं भुवन् । इति यवहारतत्त्वम् ॥

विवोदः, [ऋ] पुं, (वि + वृ + क्तुल् ।) वरः ।
पतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

विवेकः, पु, स्त्रीणां शङ्कारभावणा क्रिया । इत्य-
मरः ॥ अभिमतवस्तुप्राप्तावपि गन्वादेनादरः
सापराधस्य च सयमन ताडनश्च विवेकः ।
यदुक्तम् ।

“गन्वाभिमानादिरेऽपि विवेकोऽनादरक्रिया ।”
तथा ।

“अभिमतवस्तुप्राप्तावपि गुरुगन्वादेनादर-
स्तन्वाः ।

स्त्वलति प्रियस्य हृदयं सयमताडनमयन्तु
विवेकः ॥”

इति भरतः ॥

“विवेकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनोऽप्यनादरः ।

न स्वराष्ट्रवेवागादेर्दयितागमनादिषु ॥”

इति सारसुन्दरी ॥

“इष्टेऽपि गर्वमानाभ्यां विवेकः स्यादनादरः ॥”

इत्युज्ज्वलीनमणिः ॥

विशदः

विशः, औ श प्रवेशे । इति कविकल्पद्रुमः ।

(तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) शः, विशति ।

औ, अविचत् । विशेशः कश्चिच्छटिलस्तपोवनम् ।

विपराजिपरिचयवक्त्रा निविशत्यादिनात्मनेपदवि-

धानेऽपि भर्तुरङ्के निविशती भयादिति रघौ ।

केवलान् शब्दप्रत्यय विधाय पश्चादुपसर्गयोगा-

दिति दुर्घटवृत्तिः । निशब्द इह उपसर्गप्रति-

रूपको वा । यस्मादिहमिदं सर्वं तस्य शब्दा

महात्मनः । तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशधातोः

प्रवेशनादिति पुराणे विष्णुशब्दश्रुत्यादनात्

मूर्द्धन्यान्तोऽयमिति केचित् तन्निवन्तम् । ताल-

यान्तस्यैव सर्वसम्मतत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

विशः, स्त्री, (विश + कः ।) नृणाम् । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः ॥ (तत्पर्यायो यथा,—

“पद्मानां नृणाम् स्यात्तथाविशमिति स्मृतम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

विशवरा, स्त्री, (विशं मनुष्यं वृणोतीति । वृ +
अच् । अभिधानात् द्वितीयाया अलुक् ।)

पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

विशकण्ठी, स्त्री, (विशमिव कण्ठो यस्याः ।
विशकण्ठ + ङीष् ।) बलाका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विशङ्कः, त्रि, विगता शङ्का यस्य बहुव्रीहिः ।
शङ्कारहितः । (यथा, रघुः । २ । ११ ।

“धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभाव-

माखातमन्तं करणेर्विशङ्कैः ॥”)

विशङ्कटः, त्रि, (वि + “वे. शालच्छङ्कटचौ ।”
५ । २ । २८ । इति शङ्कटच् ।) विशालः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । २ । ५० ।

“विशङ्कटो वचसि बाणपाणिः

सम्पन्नतालद्वयसः पुरस्तात् ॥”

भयानकः । यथा, कथासरित्सागरे । १०८ । १०६ ।

“मांसाच्छङ्कतवेतालतालवाद्यविशङ्कटः ।

अभून्मृत्युत्कबलोऽसौ भूतप्रीत्यै रणोत्सवः ॥”)

विशदः, पु, (वि + शद् + अच् ।) श्वेतवर्णः ।
इत्यमरः ॥ (जयद्रथपुत्रः । यथा, भागवते ।

६ । २१ । २३ ।

“दृष्ट्वायस्तस्तस्य पुत्रं आसीञ्जयद्रथः ।

ततस्ततो विशदस्तस्य स्नेनजितं समजायत ॥”)

विशदः, त्रि, (वि + शद् + अच् ।) विमलः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ४ । १८ ।

“प्रसादसुखे तस्मिन् चन्द्रे च विशदप्रभे ।

तदा चक्षुर्गतां प्रीतिरासीत् समरसा हयोः ॥”)

युक्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । ८ । ३ ।

“विशदोऽक्षुचितेन मेदिनी

कथयामास कृतार्थतामिव ॥”)

सुखगुणयुक्तः । इत्यमरः ॥ (उज्ज्वलः । यथा,

माघे । ८ । ७० ।

“स्वच्छाम् सपनविधौतमङ्गमोष्ठ-

स्वाम्बुजद्विजिह्वो विलासिनीनाम् ।

वासश्च प्रतनु विविक्तमस्त्रितीया-

नाकस्यो यदि कुसुमेष्टया न शून्यः ॥”)

विशल्या

विशय, पु (वि+श्री+अच् ।) संशय । यथा,
 “विशयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।
 निर्णयश्चेति पक्षाद्वा शास्त्रेऽधिकरणं स्तुतम् ॥”
 विशयो विचारार्हेवाक्यम् । विशयोऽस्यायमर्थो
 न वा इति संशयः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
 आश्रयः । इति केचित् ॥
 विशयी, [न] त्रि, (विशयोऽस्यस्येति । विशय+
 इनि, ।) संशयी । इति विशयशब्दार्थदर्श-
 नात् ॥
 विशर, पुं, (वि+शृ हिंसायाम्+अप् ।) वध ।
 इत्यमरः ॥
 विशरण, स्त्री (वि+शृ+लुट् ।) मारणम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 विशल्या, त्रि, (विगत शल्या यस्मात् ।) शल्या-
 रहितः । यथा,—
 “सशल्याः स समाप्रायः क्षणाय परवीरहा ।
 विशल्यो विरुणः शीघ्रसुदतिष्ठन् महीतलात् ॥”
 इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे १०२ सर्गः ॥
 विशल्याकरणी, स्त्री, (विशल्या क्रियतेऽनयेति ।
 विशल्या+कृ+लुट् । ङीप् ।) औषधिविशेषः ।
 यथा,—
 “पूर्वन् कथितो योऽसौ वीरः क्षामवता तव ।
 दक्षिणे शिखरे जातां महौषधिमिहानय ॥
 विशल्याकरणीं नाम्ना सावर्ण्यकरणीं तथा ।
 सजीवकरणीं वीरः सन्धानी च महौषधीम् ॥”
 इति रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे १०३
 सर्गः ॥
 विशल्याकृत, पुं, (विशल्यां तत्प्रहारान्वयेदनादि-
 नाश करोतीति । कृ+कृिप् ।) विशालीकृतः ।
 हापरमालीति ख्यातः । तत्पर्यायः । अश्लो-
 षक २ सुकल्म ३ भूपलाश ४ । इति रत्न-
 माला ॥ व्याख्यानः ५ आचरन्तिय ६ । इति
 शब्दचन्द्रिका । विशल्याकारिणि त्रि ॥
 विशल्या, स्त्री, (विगतं शल्यन्तद्वाराद्विजित-
 वेदनादिनाशो यथा ।) गुहूची । (अस्या
 पण्या यथा,—
 “गुहूची मधुपर्णी स्यादृष्टान्तवत्सरी ।
 क्षिप्रा च्छिन्नवहा च्छिन्नोद्गवा वत्सादनीति च ॥
 जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
 चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥
 चन्द्रहासी वयः स्या च मण्डली देवनिर्मिता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)
 अग्निशिखावत् । (अस्याः पण्या यथा,—
 “कलिहारौ तु क्षिपिनी लाङ्गली शक्रपुष्पापि ।
 विशल्याग्निशिखानन्ता वद्विवक्षा च गर्भगुत ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)
 इन्ती । इत्यमरः ॥ (अस्याः पण्या यथा,—
 “जगदन्ती विशल्या च स्यादुद्वरपण्यपि ।
 तथैरुण्डफला शीघ्रा श्येनचट्टाद्युगप्रिया ॥
 वारहासी च कथिता निकुम्भश्च मङ्गलक ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 त्रिपुटा । इति मेदिनी ॥ कलिकारौ । अज-

विशाख

मोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीविशेषः ।
 यथा, महाभारते । २ । ६ । २० ।
 “किमुना च विशल्या च तथा वैतरणी नदी ॥”
 विशसनं, स्त्री, (वि+शस हिंसायाम्+लुट् ।)
 मारणम् । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ६६ ।
 ४३ ।
 “तस्मिन् विशसने घोरे चक्रलाङ्गलसंघने ।
 दारुणानि प्रवृत्तानि रक्षास्यौत्पातिकानि च ॥”
 नरकविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २६ । ७ ।
 “प्राणरोधो विशसनं जालाम्बु सारमेयादन-
 मरीचिरयः पानमिति ॥” ४॥ विनाशकारिणि,
 त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ५६ । ६० ।
 “यमदण्डोपमां गुल्मीं मिनाशनिमखनाम् ।
 अपश्याम महाराज रौद्रीं विशसनीं गदाम् ॥”
 विशसन, पु, (विशसति हिनस्तीति । वि+शस
 हिंसायाम्+लुट् ।) खड्गः । इति विकार-
 शेषः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १६६ ।
 ८३—८४ ।
 “असेरधौ हि नामानि रक्षस्यानि निबोध मे ।
 पाण्डवेय सदा यानि कीर्तयन् जमते जयम् ॥
 अस्मिन्विशसन खड्गस्तीक्ष्णधरो दुरासदः ।
 श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालस्तथैव च ॥”
 विशसित, त्रि, मारितः । विपूर्वशसघातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विशस्त, त्रि, अविनीतः । दृष्टिशसो वैधाद्ये ।
 एतौ निहायामविनये एवानिटी क्षतः । दृष्टो
 विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विशसितः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विशस्ता, [ञ] पु, (वि+शस हिंसायाम्+
 लृच् ।) चाख्यानः । इति सत्सिन्धवारोखादि-
 वृत्तिः ॥ (हिंसाकारके, त्रि । यथा, महा-
 भारते । १२ । ११५ । ४६ ।
 “आहर्ता चागुमन्ता च विशस्ता क्रयविक्रयी ।
 सस्वर्गा चोपभोक्ता च खादकः सर्व एव ते ॥”
 पाणिनि इति शेषः ॥)
 विशाकर, पु, भद्रचूडः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लङ्काविज इति भाषा ॥
 विशाख, पु, कार्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । २३१ । ७ ।
 “प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुस्तरः ॥”
 घन्विना वितस्त्यन्तरेण पादसंस्नानम् । इति
 भरतः ॥ याचकः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
 पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विगता शाखा
 यस्य । शाखाविहीने, त्रि । यथा, हरिवंशे ।
 ४८ । ५२ ।
 “कवन्धोऽवस्थितः सखे विशाख इव पादपः ॥”
 विशाखज, पु, नारङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विशाखजाते, त्रि ॥
 विशाखज, स्त्री, युद्धकावे मध्ये विन्यस्तपादद्वयम् ।
 यथा,—
 “विशाखान्तरविन्यस्ते पादयुग्मे विशाखजम् ॥”
 इति शब्दमाला ॥

विशालः

विशाखा, स्त्री, कठिलकः । इति मेदिनी ॥ अन्ध-
 न्यादिषष्ठविंशतिनक्षत्रान्तर्गतयोद्गमनक्षत्रम् ।
 तत्पर्यायः । राधा २ । इत्यमरः ॥ “विशाखे द्वे ।
 ‘पञ्चमीर्मध्यगतस्तत्र सुग्रीवः प्रवगेन्धरः ।
 विशाखयोर्मध्यगतः सूर्यो दव चन्द्रमाः ।’
 इति रामायणम् ॥
 अतएव हितसुचितं किन्तु एकतारापेक्षया
 एकवचनमिहोक्तम् ॥” इति भरतः ॥ तस्या-
 रूपं तोरणाकारवत्सुसारामयम् । इति सुवर्ण-
 चिन्तामणिः ॥
 “तोरणाकृतिनि पञ्चतारके
 तारकेष्ववदने विशाखमे ।
 तन्नि यान्ति विबुधाध्वमध्वगे
 कुम्भतो रचसुजाः कला प्रिये ॥”
 इति ॥ १२६ ॥ इति कालिदासकृतराजविलसितक-
 पकवन्द्यः ॥ अस्या अग्निदेवते शक्नायी । इय
 मिश्रगणान्तर्गता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
 तत्र जातफलम् ।
 “सदानुरक्तो विविधक्रियायां
 सुवर्णकारैरपि सख्यमेति ।
 यस्य प्रसूतौ च भवेत् विशाखा
 सखा न कस्यापि भवेत् प्रसूतः ॥”
 इति कौटिल्यप्रदीपः ॥
 विशातन, त्रि, (वि+शत+णिच्+लुट् ।)
 मोचनकर्ता । (यथा, महाभारते । ७ । ८१ । १८ ।
 “नमस्ते देवदेवेश सनातन विशातन ।
 विष्णो जित्तो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ॥”
 यथा च ।
 “साधु वीर त्वया पृष्ठमवतारकथां हरे ।
 यत्त्वं पृच्छसि मर्त्यानां नृत्यपाशविशालनीम् ॥”
 इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १४ अध्यायः ॥
 “नृत्योः पाशं विशातयति मोचयतीति तथा ।”
 इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (वि+शत+
 णिच्+लुट् । पातने, स्त्री । यथा, महा-
 भारते । ७ । १२ । १६ ।
 “यतमानाः प्रयत्नेन द्रोण्यानीकविशालने ।
 न शिक्नु खड्गया युद्धे तद्धि द्रोणेन पालितम् ॥”
 विशाय, पुं (वि+श्री+ “युपयो श्रेते पण्यामे ।”
 इ । ३ । ३६ । इति चण् ।) प्रहरिकादीनां
 क्रमेण शयनम् । यथा, अमरे ।
 “उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ॥”
 विशारख, स्त्री, (वि+शृ+णिच्+लुट् ।)
 मारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 विशारद, त्रि, विद्वान् । (यथा, मनु । ७ । ६३ ।
 “दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ॥”
 प्रगल्भः । इत्यमरः ॥ प्रसिद्धः । इति हारा-
 वली ॥ श्रेष्ठः । इत्यजयपालः ॥ वक्रुणे, पुं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 विशारदा, स्त्री, चन्द्रदुरालभा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विशालः, त्रि, (वि+ “वे शालश्चकटचो ।” इति
 शाक्यः । यद्वा, विश प्रवृत्तने+ “तमिविशि-

विशाला

विहीति । उणा० १ । ११७ । इति काण्व ।
टहत् । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ६ । ३२ ।

“अवन्तिनाथोऽयमुदयवाहु-

विशालवक्षस्तनुवत्तमधः ॥”

विगतः शालः स्तम्भो यस्य । स्तम्भरहितः ।
यथा, शिशुपालवधे । ३ । ५० ।

“मुह्येर्विशालैरपि भूरिशालैः ॥”

विशालः, पुं, (विश + काण्व ।) ऋगभेदः । पक्षि-
भेदः । इति मेदिनी । वृषभेदः । वृषभेदः ।
इति शब्दरत्नावली ।

विशालता, स्त्री, (विशालस्य भावः । विशाल +
तल् ।) पार्श्वविस्तारः । व्योसार इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । परिणाह २ । इत्यमरः । (यथा,
टहत्संहितायाम् । ४ । ८ ।

“उन्नतमीषच्छृङ्ग नौसस्थाने विशालता
चोक्ता ॥”

सामान्यविशालत्वम् । इति शब्दरत्नावली ।
विशालतैलगर्भं, पुं (विशाल प्रचुरं तैलं गर्भं
यस्य ।) अङ्गोदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ।

विशालत्वम्, [च] पुं, (विशाला त्वक् यस्य ।)
सप्तपर्यवृत्तः । इत्यमरः । (यथास्य पर्यायः ।

“सप्तपर्यो विशालत्वम् शारदो विषमच्छेदः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

विशालपत्रः, पुं, (विशालानि पत्राणि यस्य ।)
काशालु । शीतलः । इति राजनिर्घण्टः ।

विशालफलिका, स्त्री, (विशालं फलं यस्य ।)
ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् । निष्पावी ।
इति राजनिर्घण्टः ।

विशाला, स्त्री, (विशाल + टाप् ।) इन्द्रधारणी ।
इत्यमरः । यथाच ।

“विशाला कफवातघ्नी हेमकुण्डहरा सरा ॥”

इति राजवल्लभः ।

उज्जयनी । इति मेदिनी । उपोदकी । महेश्वर-
वारुणी । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,—

“ऐन्द्रीन्वारुणी चित्रा गवाक्षी च गवाक्षी ।
वारुणी च गवाक्षी सा विशाला महाफला ।

श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगैर्वास्तुर्गवाक्षी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

तौर्धविशेषः । यथा,—
“सुखनक्षोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

वर्ष्णयिला गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

एककथा । यथा,—
“मनोरमां भानुमतीं विशाला वाहुदामथ ।

एषः प्रादाश्चहादेव चतस्रोऽरिष्टनेमिने ॥”
इति गारुडे ६ अध्यायः ।

विशालाक्षः, पुं, (विशाले अक्षिणी यस्य । समासे
षच् ।) हरः । (यथा, महाभारते । १ । ५६ । ८० ।

“ततस्तं भगवान्नीति पूर्वं जग्राह शङ्करः ।
बहु रूपो विशालाक्ष शिवः स्थाणुरमापतिः ॥”

गरुडः । (तद्वशीयविशेषः । यथा, महा-
भारते । ५ । १०१ । ६ ।

विशाला

“अनिलश्चानलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥”
सुनेत्रे, त्रि । इति मेदिनी । (यथा, महा-

भारते । ३ । ३६ । ७० ।
“इदामि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्ववद्वि-

र्भवान् ॥”

विष्णुः । इति केचित् । (छतराष्ट्रपुत्रः । यथा,
महाभारते । १ । ११७ । ६ ।

“अपराजितः कुण्डलायौ विशालाक्षो दुरा-
धरः ॥”

विशालाक्षी, स्त्री, (विशाले अक्षिणी यस्याः ।)
वरस्त्री । इति विश्वः । (यथा, महाभारते ।

१ । ७७ । १३ ।
“यत्रोषितं विशालाक्षि त्वया चन्द्रनिभानने ।

तत्राहुसुषितो भद्रे कुक्षौ कायस्य भामिनि ॥”
नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः । पार्वती ।

यथा, आदियामले ।
इश्वर उवाच ।

“भुवमाद्यं समुद्रं त्वमायावीजं समुद्वरेत् ।
विशालाक्षीपदं देवतं हृदयं मन्त्रसुद्वरेत् ॥

अष्टाक्षरीं महाविद्यां अष्टविहिप्रदां शिवे ।
प्रसङ्गात् कथितां विद्यां ज्ञेयान्वदुर्लभां प्रिये ॥

अधिरस्या महेशानि सदाशिवो महाप्रभुः ।
पतिश्च हृदः कथितं विशालाक्षी च देवता ॥

शक्तिः प्रणवमयुक्तं लज्जावीजं बीजकम् ।
धर्मायैकाममोक्षेयं विनियोगं प्रकीर्तितः ॥

अङ्गन्यासकरन्यासौ यथावदभिधीयते ।
षड्दीर्घभाजा बीजेन प्रणवाद्येन कल्पयेत् ॥

मूलेन आपकं न्यस्य ध्यायेद्देवीं परां शिवाम् ।
ध्यायेद्देवीं विशालाक्षीं तत्रजाम्भूनदप्रभाम् ॥

द्विभुजामम्बिकां चण्डीं खड्गखर्परधारिणीम् ।
नानालङ्कारसुभगां रक्ताम्बरधरां शुभाम् ॥

सदा षोडशवर्षीयां प्रसङ्गाख्यां त्रिलोचनाम् ।
सुखमालावतीं रम्यां पीनोन्नतपयोधराम् ॥

शिवोपरि महादेवीं जटासुकुटमण्डिताम् ।
शत्रुक्षयकारीं देवीं साधकाभीष्टदायिकाम् ॥

सर्वसौभाग्यजननीं महासम्यक्पदां स्मरेत् ।
एव ध्यात्वा महादेवीमुपचारैः प्रपूजयेत् ॥

पुरश्चरणकाले तु वर्णलक्षं जपेत् सुधीः ।
यत्नमग्रे समावाह्यं प्रतिष्ठां कारयेत्ततः ॥

त्रिकोणश्चाष्टपत्रश्च ततो हस्तं समाखिरेत् ।
चतुरस्रं चतुर्हारीमेव मण्डलमाखिरेत् ॥

तत्रावाह्यं यजेद्देवीं सर्वसौभाग्यसुन्दरीम् ।
विशालाक्षीं विशालास्यां यथाविधि प्रपूजयेत् ॥

त्रिकोणान्तर्महादेवीं सपूज्य मातरः क्रमात् ।
पङ्कजाक्षीं विरूपाक्षीं रक्ताक्षीं चण्डलोचनां ॥

एकनेत्रां द्विनेत्रां च कोटराक्षीं त्रिलोचनां ।
एतां पूज्या महेशानि पत्रायेव्यययोगिनीः ॥

पश्चिमादिक्रमेणैव अष्टविहिस्वरूपिणीः ।
चतुरस्रे महादेवि लोकापालान् समर्चयेत् ॥

तद्विहिस्त्रेव वक्षाद्यान् पूजयेद्वायुदेवतम् ।
ततो यथाशक्ति जप्त्वा पूर्ववच्च समर्चयेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

विशीर्ण

चतुर्विधयोगिन्यन्तर्गमयोगिनीविशेषः । इति
दुर्गाचौपहतितः ॥

विशीर्णी, स्त्री, अजमोहा । इति राजनिर्घण्टः ।
विशीर्णः, पुं, (विशिष्टा शिखा यस्य ।) शर-

दृष्टः । इति राजनिर्घण्टः । वाणः । इत्यमरः ।
(यथा, भागवते । ४ । १७ । १३ ।

“सन्दधे विशिखं भूमेः क्रुद्धस्त्रिपुरहा यथा ॥”
तोमरः । इति मेदिनी । (विगता शिखा

यस्य ।) शिखारहितः, त्रि । यथा,—
“विशीर्णोऽनुपवीती च अतं कर्म न तत

कृतम् ॥”

इति स्मृतिः ॥

विशीर्णा, स्त्री, खनित्री । रथ्या । (यथा, माघे ।
१५ । १७ ।

“विशीर्णान्तराण्यतिमपात
सपदि जवनैः स वाजिभिः ॥”

नालिका । इति मेदिनी ।
विशीर्णः, स्त्री, (विशन्त्यनेति । विश + “विटप-

पिष्टपविश्रिपोलपाः ।” उणा० ३ । १७५ । इति
कप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मन्दिरम् ।

इत्युयादिकोषः ॥
विशीर्णः, त्रि, (त्रि + शिष् + क्तः । यद्वा, शान +

क्तः ।) युक्तः । यथा । हस्तानक्षत्रगङ्गा-
रूपगुणद्वयविशीर्णदशमोविधेर्यस्मिन् अहनि

तस्माभस्तत्र स्नानम् । इति निष्पादितत्वे स्नान-
भट्टाचार्यलिखनम् । विशेषेण शिष्टश्च । (यथा,

द्वितीयेऽध्याये ।
“समैश्च समतां याति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥”

विशीर्णः, पुं, विष्णुः । यथा । विशिष्टः शिष्टकृत
शुचिः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

विशीर्णाहैतवादी, [न] त्रि, (विशिष्टं युक्तं
अद्वैतं वदतीति । वद् + णिनि, ।) प्रकृति-

पुरुषयोर्भिन्नत्वेऽपि मिलितयोस्तयोर्ब्रह्मत्ववादी ।
तस्य मतं यथा । पुरुषस्यैतद्विरक्ता प्रकृतिः

किन्तुभयमिहितं ब्रह्म चणकविदलवत् । इत्थं
ब्रह्मण एकत्वं व्यवस्थितम् । चित् परमाणु-

स्वरूपो जीवः समस्तविश्वं ब्रह्माग्रः । इति
माधवभाष्यादिः ॥ * ॥ अहैतवादिसमतं यथा ।

ब्रह्मेव सर्वं प्रत्यक्षादिष्विष्टं विश्वं ब्रह्मणि व्याप्तं
पितम् । यथा रज्जुः रज्जुस्वरूपाज्ञानात्

सर्पवत् प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाज्ञानात्
विश्वं वस्तुवत् प्रतिभाति । प्रकृतिजीवश्चापि

पश्यवसाने ब्रह्मेव ब्रह्मान्यत् सदस्तु नास्ति ।
अत्र प्रमाणं शारीरिकसूत्रस्य शङ्कराचार्य-

कृतभाष्यतट्टीकाकल्पतरुभाष्यरत्नप्रभादिः ॥
विशीर्णः, त्रि, (वि + शृ + क्तः ।) शुष्कः । यथा,

“विशीर्णां विदला वृक्षा वक्राः सूखा द्विधा-
कृताः ।

क्रिमिदृष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

विशीर्णपङ्कः, पुं, (विशीर्णानि पङ्कानि यस्य ।)
निम्बदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विशुद्धं, चि, विशेषेण शुद्धम् । तत्पर्यायः । उज्जु-
लम् २ विमलम् ३ विशदम् ४ वीर्यम् ५ अव-
दातम् ६ अनाविलम् ७ शुचि ८ । इति हेम-
चन्द्रः । निष्ठम् । सत्यम् । इत्यजयपालः ।
यत्प्रक्रान्तगतपञ्चमचक्रम् । तत्तु कष्टस्य अका-
रादिषोडशस्वरयुक्तधूम्रवर्णघोडशस्वरपञ्चम् ।
तन्मध्ये शिव आकाशश्चास्ति । यथा,—
“तद्रूपं विशुद्धाख्यं दशघोडशपञ्चम् ।
खरेश्वरघोडशैर्युक्तं धूम्रवर्णमहम्भम् ।
विशुद्धपञ्चमाख्यातमाकाशाख्यं मघादसुतम् ॥”
इति तन्त्रम् ।
अगस्त्यसंहितायाम् । अकारादिषोडशस्वरान्
सविन्दून् घोडशस्वरकमले कष्टमूले न्यसेत् ।
विशुद्धे घोडशस्वरे धूम्रमे खरभूषितम् । इति
तन्त्रसारः ।

विशुद्धि, स्त्री, (वि + शुध् + क्तिन् ।) समः ।
शोधनम् । इति विश्वः ।

“सर्वकर्मण्युपादेया विशुद्धिश्चन्द्रतारयोः”
इति ज्योतिषम् ।

विशुद्धल, चि, शुद्धलारहितः । (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ५ । ३ ।

“अचिन्तयं ततश्चाह राजा तावद्विशुद्धलम् ।
तत्कार्यचिन्तयाक्रान्तं स्वधर्मे मेववीदति ॥”
अवहः । विगता शुद्धला यस्येति बहुव्रीहि-
निष्पन्नमिदम् ।

विशेषः, पु, (वि + शिष् + घञ् ।) प्रमेदः ।
(यथा, मनु । ६ । २६ ।

“प्रजनार्थं महाभागा पूजाहं गृहदीपय ।
क्षिप्यः श्रयश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥”
प्रकारः । इति जटाधरः । अक्षिः । इति हेम-
चन्द्रः । तिलकः । इति हारावली । सप्त-
पदार्थान्तर्गतपदार्थविशेषः । यथा,—

“द्रव्यगुणास्तथा कर्मे सामान्यं सर्वविशेषकम् ।
समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ।

विशेष निरूपयति । अन्यो नित्यद्रव्यवृत्ति-
विशेषः परिकीर्तितः । अन्तर्भवसाने वर्णते
इति अन्तर्, यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः ।
घटपटादीनां द्वाण्युक्तपर्यन्तानां तत्तदवयवभेदात्
परस्परभेदः । परमाणूनां भेदको विशेष एव स
तु खन एव आहतः । तेन तत्र विशेषान्तरा-
पेक्षा नास्ति इत्यर्थः । इति सिद्धान्तसुक्ता-
वली ॥ ७ ॥ अलङ्कारप्रमेदः । यथा,—

“विशेषः स्यात्तमाधारं विनाप्याधिवर्णनम् ।
गते सूर्योऽपि द्वीपस्याक्षमश्रुद्धिं तत्करा ॥१॥
विशेषः सोऽपि यदोक्तं वस्त्रेणैव वर्णते ।
अन्तर्बहिः पुरः पश्चात् सव्यदिशमपि सैव मे ॥२॥
किञ्चिदात्मतोऽश्ववस्त्रान्तरास्ति च स ।
त्वां पश्यता मया लब्धं कष्टवृत्तिनिरीक्षणम् ॥३॥
इति चन्द्रालोकः ।

(पृथिवी । यथा, भागवते । २ । ५ । २६ ।
“विशेषस्तु विदुर्ज्ञायादम्भसो गन्धवानभूत् ॥”

तथाच तत्रैव । ३ । ११ । ४० ।

“विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिराहतः ॥”
अतिशयिते, चि । यथा, रघुः । २ । १४ ।

“शशाम दृष्ट्यापि विना द्वावि-
रासीद्विशेषा फलपुण्यदृष्टिः ॥”

विशेषकः, पु स्त्री, (विशेष एव । स्वार्थे कन् ।)
ललाटकृततिलकः । इत्यमरः । (यथा, माघे ।
३ । ६२ ।

“विशेषको वा विशिष्टश्च यस्याः
श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥”

तिलकदृष्टे, पु । इति राजनिर्घण्टः । (स्त्री,
पदविशेषः । स तु त्रिभिः श्लोकेरन्वितश्चेत्
तदा भवति । यथा,—

“ह्याभ्यान् युग्मकं प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकेर्विशेष-
कम् ॥”

विशेषयितरि, चि । इति मेदिनी ।

विशेषकक्षेत्र, स्त्री, (विशेषकैश्चेत्यम् ।) चतु-
यष्टिकलान्तर्गतपष्टकला । इति शैवतन्त्रम् ।

या तु तिलकेषु नानाविच्छेदरचना । इति
दशमस्कन्धोपपञ्चत्वारिंशाध्यायटीकायाख्या ।

विशेषगुणः, पु (विशेषो गुणः ।) बुद्ध्यादिषट्कम् ।
रूपादिचतुष्टयम् । स्त्री । स्वाभाविकद्रवत्वम् ।
अदृष्टः । भावना । शब्दः । इति भाषापरि-
च्छेदः ।

विशेषविधिः, पु, (विशेषो विधिः ।) अल्पवि-
धयकविधिः । यथा,—

“तथा सामान्यकार्येभ्यो विशेषकविधिर्ब्रह्मी ।
बह्वो विधया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ।
अल्पः स्याद्विधयो यस्य स विशेषविधिर्मतः ॥”
इति दुर्गादासः ।

सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषविधिवर्णनम् । इति
स्मृतिः ।

विशेषणं, स्त्री, (विशिष्यतेऽनेनेति । वि + शिष् +
ल्युट् ।) विशेषणम् । स तु गुणादिः । यथा ।

नीलोत्पलमित्रादि । विशिष्यते सम्बुध्यते अनेन ।
हृत्वेण ह्राजमन्नाचीदिति । भेदयति अल्पपदार्थं
पृथक् करोति इति भेदकम् । नास्ति शिवः
गोत्रेण गार्ग्यः । विशेषणं दृष्टमेव भेदयति ।
भेदकन्तु अदृष्टमेव भेदयति । इति विशेषण-
भेदकयोर्भेदः । इति सुगवोषटीकायां दुर्गा-
दासः ।

विशेषयामि, स्त्री, (विशेषा अयामाग्या याप्ति ।)
याप्तिभेदः । तल्लक्षणं यथा । प्रतियोगित्ववि-
करणस्वसमानाधिकरणात्मनाभावा-प्रतियोगि-
त्वम् । इति चिन्तामणिः ।

विशेषित, चि, (वि + शिष् + क्तिन् + क्तः ।)
भिन्नम् । यवच्छिन्नम् । इति जटाधरः ।

विशेषोक्तिः, स्त्री, (विशेषेणोक्तिः ।) अलङ्कार-
भेदः । तल्लक्षणोदाहरणे यथा,—

“कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकार्ये ।
हृदि स्नेहदयो नभूत् सूरदौषे ज्वलत्पि ॥”
इति चन्द्रालोकः ।

विशेषः, चि, (विशिष्यते गुणादिभिरिति । वि +
शिष् + क्तम् ।) धर्मिपदार्थः । स च द्रव्यादिः ।
विशिष्यते यः । घटपटादिः । भासमान-
वैशिष्ट्यानुयोगी । अस्य लक्षणं यथा । भास-
मानवैशिष्ट्यानुयोगित्वं अस्ति च घट इति
ज्ञाने घटादौ तत् तत्र हि भासमानवैशिष्ट्या
घटघटत्वयोः सम्बन्धस्तदनुयोगित्वस्य घटादौ
सत्त्वात् । अनुयोगित्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेष-
प्रतियोगित्वमनुयोगित्वत्वातिरिक्तपदार्थे इत्य-
प्येकदेशिनः । इति कणादः ।

विशोकः, पु, (विगतः शोको यस्मात् ।) अशोक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (शोकाभावः ।
यथा, भागवते । १ । १० । ७ ।

“उचिता हास्तिनपुरे मासान् कतिपयान्
हरिः ।

सुहृदाश्च विशोकाय स्वसुखं प्रियकाण्ड्या ॥”
युधिष्ठिरस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते ।
२ । ३३ । ३० ।

“इन्द्रसेनो विशोकश्च पुरुषार्थानुसारयिः ॥”
शोकरहितः, चि । (यथा, भागवते । १ । १६ । २१ ।

“लोकं परं विरजस्व विशोक-
यास्त्ययं भागवतप्रधानः ॥”

स्त्री, सप्रज्ञानसमाधेः पूर्वकालीना चित्तवृत्तिः ।
यथा, पातञ्जले । १ । ३६ ।

“विशोका वा ज्योतिष्मती ॥”

विशोघनी, स्त्री, (विशोध्यतेऽनयेति । वि + शुध् +
ल्युट् । स्त्री ।) दम्नीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ।

विशोधिनी, स्त्री, नागदम्नी । इति राजनिर्घण्टः ।
विशोधिनीबीज, स्त्री, जयपालः । इति केचितः ।

विश्वः, पु, (विश्वं दौमौ + “यजयाचयतविच्छेति”
३ । ३ । ६० । इति नटः ।) दौमिः । इति
विद्वान्तकौस्तुभे । गतिः । इति सुगवोष-
टीकायां दुर्गादासः ।

विश्वानं, स्त्री, (वि + अन् + क्तम् ।) दानम् ।
इति शब्दरत्नावली ।

विश्वम्, चि, (वि + अन् + क्तम् ।) अनुद्वन्द्वः ।
शान्तः । विश्वस्तः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । २ । २१ ।

“विश्वम्भृत्यः शङ्करानामा चाप्यब्रवीत् प्रभो ।
तं दृष्ट्वांस्ततोऽपि श्रयमेव गच्छन् स्थितम् ॥”
अत्यर्थः । इति हेमचन्द्रः । गाढः । इति
मेदिनी । (निर्विशङ्कः । यथा, रामायणे ।
२ । १६ । ५ ।

“नियुज्यमानो विश्वम् किं न कुर्यामहं
प्रियम् ॥”

विश्वम्भनवोद्गा, स्त्री, (विश्वम्भो विश्वस्ता नवोद्गा ।)
सुगन्धवोद्गामेदः । यथा । स्त्रीया चिषिषा
सुगन्ध मध्या प्रगल्भा च । यथा अङ्कुरित-
यौवना सुगन्धः । सा च ज्ञातयौवना अज्ञात-
यौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभयपरधीन-
रक्तिर्नवोद्गा । सैव क्रमशो ज्ञातप्रशया विश्वम्भ-

विश्रुतः

नवीजा । अस्याश्चेष्टा क्रिया मगोदरा कोपे
मार्दव नवविभूषणे समीक्षा च । विश्रुतगवोदरा
यथा,—

“हरसुकुलितनेत्रपाणिनीवी-
नियमितवाहुकतोरुयुग्मवन्धम् ।
करकलितकुचस्थलं नवीजा
स्वपिति समीपसुपेत्य कस्य यूना”
इति रसमञ्जरी ॥

विश्रमः, पुं, (वि + श्रम + घञ् । उह्यभाषः ।)
विश्रामः । इति भरतद्विरूपकोषः । (यथा,
कातन्त्रकतसु । १ । ३ ।

“अविश्रम यावदिहं शरीरं-
पतत्यवश्यं परिणामदुर्विषम् ॥”

विश्रम्भः, पुं, (वि + श्रम्भ + घञ् ।) विश्रम्भः ।
इत्यमरः । (यथा, भागवते । ३ । २३ । २ ।

“नित्यं पयंचरतु प्रीत्या भवानौष भव प्रभुम् ।
विश्रम्भेणात्मशौचेन गौरवेण दमेन च ॥”

केलिकलह । प्रणयः । इति मेदिनी । मे, २० ।
वधः । इति विश्व ।

विश्रामनं, स्त्री, (वि + श्रम + णिष् + ल्युट् ।)
दानम् । इत्यमरः । (यथा, रघुः । २ । ५४ ।

“कथं नु शशयोऽनुनयो महर्षे-
विश्रामनाद्यान्यपयस्विनीनाम् ॥”

विश्रान्तः, त्रि, आन्तियुक्तः । विपूर्वकश्रमधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।

विश्रान्तिः, स्त्री, विश्रामः । विपूर्वश्रमधातो
क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा, रामायणे ।
२ । २ । ८ ।

“जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये”
तौर्धविशेषः । यथा,—

राक्षस उवाच ।

“पुरी उज्जयनी नाम तस्यां वासी हि मे सदा ।
कसिंश्चिदय कावेन गतोऽहं विष्णुमन्दिरम् ।

तस्यामे तिष्ठते विप्रो वाचको वेदपारगः ।
विश्रान्तितीर्थमाहात्म्यं आवयेत् स दिने दिने ॥

यस्य श्रवणमात्रेण मम भक्तिर्हृदि स्थिता ।
सा सत्ता च श्रुता तत्र विश्रान्तिश्च मया गद्य ॥

वासुदेवो महाबाहुर्जगत्सामो जनार्दनः ।
विश्रामं कुरुते तत्र तेन विश्रान्तिचक्रिका ॥”

इति वाराहे विश्रान्तिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥
विश्रामः, पु, (वि + श्रम + घञ् ।) विरामः ।

इति भरतद्विरूपकोषः । अस्य गुणा ।
“विश्रामो वलकृतु खेदश्रमजित् स्वास्त्रादः शुभः”
इति राजवल्लभः ॥

विश्रावः, पु, (विश्रावणमिति । वि + श्रु + “वौ
श्रुवः” ३ । ३ । २५ । इति घञ् ।) व्यति-
प्रसिद्धिः । इत्यमरः । (अग्निः । यथा, भट्टिः ।

७ । ३६ ।
“विश्रावेऽस्तेयविश्रावं तर्जयन्तो महोदधेः ॥”

विश्रिः, पु, ऋतुः । इति सन्निप्रसारोणादित्तिः ॥
विश्रुतः, त्रि, (वि + श्रु + क्तः ।) ख्यातः । इत्य-
मरः । (यथा, कलाविलासे । २ । ५६ ।

विश्वक

“विद्वान् सुभगो मानो
विश्रुतकर्मा कुलोमतः शूर ।
विश्वेन भवति सन्धौ
वित्तहीनस्तु सद्गुणोऽप्यगुणः ॥”

ख्यातः । संहृष्टः । इति विश्व ।

विश्रुतिः, स्त्री, विख्यातिः । विपूर्वश्रुधातोः क्ति-
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा, भागवते । ३ ।
२५ । २ ।

“विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूवि दृष्यन्ति मेऽसवः ॥”
विश्वेधः, पु, (वि + विश्व + घञ् ।) विधुरः ।

अयोगः । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । १३ । २३ ।

“सेषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां
भयं मया नूपुरमेकमन्वेषाम् ।

अहस्यत त्वचरणारविन्द-
विश्वेषदु खादिव बहूमौनम् ॥”

विश्वं, स्त्री, (विश्रति स्वकारणमिति । विश्वं प्रवे-
शने + “अश्रुपुपिलटिफणौति” उणा० १ । १५१ ।

इति कनू ।) जगत् । इति मेदिनी । वे, २३ ।
(यथा, भागवते । ३ । १० । १२ ।

“विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया ।
इन्द्रेण परिष्कृतं कालेनायत्तमूर्तिना ॥”

शुण्डी । (अस्य पर्यायो यथा,—
“विश्वं महौषध शुण्डी नागरं विश्वमेधजम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“शुण्डी विश्वा च विश्वश्च नागर विश्वमेधजम् ।

ऊषणं कटुभद्रश्च शङ्करं महौषधम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)

बोजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
विश्वः, पु, गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ।

“वसुसत्तौ क्रतुर्दक्षौ कालकामौ धृतिः क्रतुः ।
पुरूरवा मादवाश्च विश्वेदेवाः प्रकीर्तिताः ॥”

इति भरतः ॥ ॥
“इतिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः सत्तो नान्दीमुखे वसु ।

नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धूरिखोचनौ ।
पुरूरवा मादवाश्च पार्वत्ये सप्तदाहृतौ ॥”

इति स्मृतिः ॥
ते तु धर्मात् दक्षकन्यायां विश्वायां जाताः ।

इति मातृग ५ अध्यायः ॥ ॥ नागरः । इति
विश्वः । स्थूलशरीरव्यष्ट्यपहितचेतन्यम् । इति

वेदान्तसारः ॥ ॥ परिमाणविशेषः । यथा,—
“गुह्यावस्थवतिस्तोमो दशमं तद्वैतं पलम् ।

विश्वा विश्वपलं प्रोक्तं दिव्य कोटिगुणं हि तत् ।
सैव कोटिगुणा ब्राह्मी विश्वा शस्यादि-
सम्भवा ॥”

इति ज्योतिष्मती ॥
विश्वः, त्रि, (विश्व + कनू ।) सकलम् । इत्यमरः ।

(यथा, महाभारते । ३ । २१ । १६ ।
“यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति ।

तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिज्ञासु पावकम् ॥”
बहुः । इति निघण्टुः । ३ । ११ ।)

विश्वकदः, पुं, ऋगयाजुश्रजकुङ्कुरः । इत्यमरः ।
ज्वातः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥

विश्वक

विश्वकदः, त्रि, खलः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥
विश्वकर्म्मजा, स्त्री, (विश्वकर्म्मणः जायते इति ।

जन + डः ।) सूर्यभायां । सत्ता । इति शब्द-
रत्नावली ॥

विश्वकर्म्मसुता, स्त्री (विश्वकर्म्मण सुता ।) सूर्य-
भायां । सत्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

विश्वकर्म्मा, [न] पु, (विश्वेषु कर्म यस्य ।) सूर्यः ।
देवशिखी । इत्यमरः । तत्पर्यायः । त्वष्टा २

विश्वकृतु ३ देववर्द्धकिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । १ । २१२ । १० ।

“दृष्ट्वा च विश्वकर्म्माण आदिदेश पितामहः ॥”
सुनिभेदः । इति मेदिनी । ने, २४७ ॥ स

प्रभासस्य वसो, पुत्रः । यथा,—
“विश्वकर्म्मा प्रभासस्य पुत्रः शिष्यप्रणामतिः ।

प्रासादभवनीद्यानप्रतिमाभूषणादिषु ।
तडागारामकूपेषु स्मृत सोऽमरवर्द्धकिः ॥”

इति मातृग ५ अध्यायः ॥ ॥
अन्यच्च ।

“प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृषिं नाम्ना तु देवजम् ।
विश्वकर्म्मा प्रभासस्य विख्यातो देववर्द्धकिः ॥”

इति गारुड ६ अध्यायः ॥ ॥
अपि च ।

“दृष्ट्वास्तेस्तु भगिनी वरुणी ब्रह्मचारिणी ।
योगसिद्धा जगत् कृतज्ञमसक्ता विश्वरत्युव ॥

प्रभासस्य तु भार्या सा वरुणामृतमस्य तु ।
विश्वकर्म्मा महाभागस्तस्या जज्ञे महामतिः ॥

कर्त्ता शिष्यसहस्राणां त्रिदशानाश्च वर्द्धकिः ।
भूषणानाश्च सर्वेषां कर्त्ता शिष्यवतां वरः ॥

यः सर्वेषां विमानानि देवतानां चकार ह ।
मशुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिष्यं महात्मनः ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।

“द्वौ प्रोक्तौ विश्वकर्म्माणौ मयस्त्वष्टा च योग-
वित् ।

द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ जगतः-
पती ॥”

इति बह्विपुराणे गणभेदो नामाध्यायः ॥
(चेतनाधातुः । तद्विदित्येया । “तत्र पूर्व-
चेतनाधातु सत्त्वकरणो गुणग्रहणाय प्रवर्तते ।

स हि हेतुः कारण निमित्तमन्तर कर्त्ता मन्ता
वेदिता बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्म्मा

विश्वरूप पुरुषः प्रभवोऽयथो नित्यो गुणो अद्वयं
प्राधान्यमयत्तं जीवो ज्ञः प्रतुल्यचेतनावान् विश्व-
भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्माचेति ।” इति

चरके शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
विश्वका, स्त्री, गङ्गाचिह्नी । यथा,—

“गङ्गाचिह्नी तु देवद्वी विश्वका जलकुक्षुटी ।”
इति हारावली ॥

विश्वकृतु, पु, (विश्वं करोतीति । कृ + क्तिप् ।)
विश्वकर्म्मा । इति हेमचन्द्रः । (यथा, महा-
भारते । १ । २१२ । १३ ।

“त्रिषु लोकेषु यत्किञ्चित् भूतं स्यादवज्जम् ।
विश्वकर्म्मणा कृतं त्रिषु लोकेषु यत्किञ्चित् भूतं स्यादवज्जम् ॥”

विश्वगवा

समानयद्दर्शनीयं तत्तद्वत् स विश्वकृत् ॥”

ब्रह्मा । यथा, भागवते । ६ । १४ । ८ ।

“निवदितोऽथाङ्गिरसा सोम निर्भर्तुः स्व विश्व-
कृत् ।

तारां स्वभर्त्रे प्रायस्कृद्मन्वन्तीमवेत्यनिः ॥”

विश्वकेतुः, पु, (विश्वमेव केतुर्गन्धर्वः । विश्वयापी वा
केतुर्गन्धर्वः ।) अनिरुद्धः । इत्यमरः ।

विश्वक्, य, सर्व्वतः । इत्यमरटीका ।

विश्वकृशेन, पुं, विष्णुः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

चयोदशमनु । यथा,—

“मनुभूते सुतस्तद्वत् भौत्यो नाम भविष्यति ।

ततस्तु मेरुसावर्ण्यं ब्रह्मरुतुर्मनु स्मृतः ॥

ऋतुश्च ऋतुधामा च विश्वकृशेनो मनुस्तया ॥

अतीतानागवाश्चेति मनवः परिकीर्त्तिताः ॥”

इति मात्स्ये ६ अध्यायः ॥ ८ ॥

विष्णोर्निर्मात्यधारिदेवता । यथा,—

“निर्मात्यधारौ विष्णोस्तु विश्वकृशेनश्चतुर्भुजः ।

शङ्खचक्रगदापाणिर्दोषैश्चक्षुर्जटाधरः ।

रक्तपिङ्गवर्णस्तु सितपद्मोपरिस्थितः ।

प-टतौयस्वरान्तेन सयुतो विन्दतेन्दुना ॥

कीर्त्तितस्तस्य मन्त्रोऽयं तेन तं परिपूजयेत् ।

विसर्जनं तथा विष्णोर्देष्टव्यं परिकल्पयेत् ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

(कश्चित् विश्वकृसेन इति पाठोऽपि दृश्यते ।)

विश्वकृशेना, स्त्री, प्रियङ्गुवृक्षः । इति केचित् ।

(केचित् द्वितीयशकारस्थाने सकारं पठन्ति ।

यथा,—

“विश्वकृसेना प्रियाकान्ता प्रियङ्गुः फलिनी
फली ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता जताच महिलाकृत्या ।

शुक्लाशुक्लफला ग्लामा विश्वकृसेनाङ्गनाप्रिया ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

विश्वग, पु, (विश्वं गच्छतीति । गम + ङः ।)

ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ।

विश्वगन्धर्व, स्त्री, (विश्वे सर्व्वस्थाने गन्धर्वो यस्य ।)

बोक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ।

विश्वगन्धर्व, पुं, (विश्वे सर्व्वदेहे गन्धर्वो यस्य ।)

पलायुः । इति राजनिर्घण्टः ।

विश्वगन्धा, स्त्री, (विश्वेषु समस्तपदार्थेषु मध्ये गन्धा

गन्धविशिष्टा । क्षितावेव गन्ध इति न्यायादस्या-

स्तथात्वम् ।) पृथिवी । इति शब्दचन्द्रिका ।

विश्वगोमा, [ऋ] पु, (विश्वस्य गोमा ।) विष्णुः ।

इन्द्रः । इति केचित् । (विश्वपातके, वि । यथा,

हरिवंशे । २५१ अध्याये ।

“त्वमेव विश्वगोमासि विश्वम्भर पवित्रमसि ॥”

विश्वगन्धिः, स्त्री, हृदयपदौ । इति राजनिर्घण्टः ।

विश्वगवाश्च, पु, (विश्वगतो वायुः ।) सर्व्वतोऽगामि-

पवनः । अस्य गुणाः ।

“विश्वगवाश्चरनायुष्य प्राणिना नैकदीपकम् ।

सर्व्वं तुलितङ्गको हन्ता लघोत्पातपुरं सरः ॥”

इति राजवक्षसम् ॥

विश्वच

विश्वच, [च] वि, सर्व्वचगामी । विश्वं चक्षति
इत्यर्थे कृष्प्रत्ययेन नियन्त्रमिष्टम् ॥

विश्वचक्रः, पु, (विश्वं सर्व्वं करोति प्रकाशयतीति ।
क्ष + वाङ्मुलकात् टः द्वितीयाया चञ्चुक् च ।)

चञ्चुः । इति केचित् ।

विश्वचक्र, स्त्री, (विश्वतः सर्व्वत्र चक्रं यस्य ।)

महादानविशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

विश्वचक्रमिति स्थातं सर्व्वपातकनाशनम् ॥

तपनीयस्य शुद्धस्य विश्वचक्रमनु कारयेत् ।

श्रेष्ठं पलसहस्रेण तदर्थेन तु मध्यमम् ॥

तस्यार्थेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमनुदाहृतम् ।

अन्यद्विश्वतः पलादूहं मशक्तोऽपि निवेदयेत् ॥

योऽष्टशरं ततश्चक्रं भूमिनेत्यष्टकाहृतम् ॥

नाभिपद्मे स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् ॥

शङ्खचक्रस्य पार्श्वे तु देवदण्डसमावृतम् ।

द्वितीयावरणे तदनु पूर्व्वतो जलशायिनम् ॥

अचिर्भृगुर्विशिष्टं च नष्टा काश्यप एव च ।

मत्स्यः कूर्मो वराहश्च गरुडश्चोऽथ वामनः ।

रामो रामश्च रामश्च ब्रह्म कल्की च ते दृष्टः ॥

द्वितीयावरणे गौरी मातृभिरवैश्वभिर्युता ।

चतुर्थे द्वादशादिद्या वेदाश्चत्वार एव च ॥

पञ्चमे पञ्चभूतानि रुद्राश्चेकादशेव तु ।

लोकपालाष्टकं षष्ठे दिक्षावत्पञ्चाक्षरेव च ॥

सप्तमेऽस्त्राणि सर्वाणि मङ्गलानि च कारयेत् ।

अन्तरान्तरतो देवान् विन्यसेदष्टमे पुनः ॥

तुलापुरुषवत् शेषं समन्तात् परिकल्पयेत् ।

ऋत्विक्पुण्ड्रपञ्चभारभूषणाच्छादनादिकम् ॥

विश्वचक्रं ततः कुप्यात् कृष्णाजिनतिलोपरि ।

तथाष्टादश धान्यानि रसाश्च लवणादयः ॥

पूर्णकुम्भाष्टकश्चैव बस्त्राणि विविधानि च ।

मात्स्येष्टपल्लवजानि वितानं चापि कल्पयेत् ॥

ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्रो रक्षी ।

होमाधिवासनान्ते तु रक्षीतकुसुमाञ्जलिः ॥

इमस्तुष्टारयेत्कर्त्तुं च कृत्वा तु प्रदक्षिणम् ।

नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ॥

परमाणन्दरूपो त्वं पाहि नः पापकर्ममातु ।

तेजोमयमिदं यस्मात् सदा पश्यन्ति योगिनः ॥

हृदि तत् त्रिगुणातीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम् ।

वासुदेवे स्थितचक्रं चक्रमध्ये च साधवम् ॥

अन्योन्याधाररूपेण प्रणमामि स्थिताविष्ट ।

विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्व्वपापहरं परम् ।

आयुधश्चाधिवासश्च भवादुद्धर मामित ॥

इत्यामन्त्रं च यो दद्यात् विश्वचक्रममन्तरं ।

विसृज्य सर्व्वपापेभ्यो विष्णुलोके महीयते ॥

वैकुण्ठलोकाभासात् चतुर्भाहुः सनातनः ।

संयतेऽक्षरसा सदैवैस्तेषु कल्पशतत्रयम् ॥

प्रणमेद्वाप यः कुप्यात् विश्वचक्रान्दिने दिने ।

तस्यायुर्वर्द्धते नित्यं लघ्नीस विष्णु गे भवेत् ॥

इति सकलजगत्सुराधिवास

वितरति यस्तपनीययोऽष्टशरम् ।

विश्वदे

हरिभवनसुपागतः स विश्वे-

श्विरगधिगम्य नमस्यते शिरोभिः ॥

असुदर्शनतां प्रयाति श्वो-

र्मदनसुदर्शनताश्च कामिनीनाम् ।

ससुदर्शनकेशवानुरूप

कनकसुदर्शनदानदम्भपाप ॥

क्षतगुरुदुरितारिषोऽष्टशर

प्रवितरणप्रवराक्षतिं सुरारे ।

अभिभवति भवोद्धवानि भिक्षा

भवमभितो भवने भवानि भूय ॥”

इति मात्स्ये महादानानुकीर्त्तने विश्वचक्रप्रादा-
निको नाम २५६ अध्यायः ॥

विश्वचक्रात्मा, [न] पु, (विश्वचक्रं ब्रह्मात्ममेव
आत्मा स्वरूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,—

“नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ।

परमाणन्दरूपो त्वं पाहि नः पापकर्ममातु ॥”

इति मात्स्ये २५६ अध्यायः ॥

विश्वजित्, पुं, (विश्वं जयतीति । जि + कृप् ।
तुक् च ।) यक्षमेव । इति जटाधरः । (यथा,

रघु । ५ । १ ।

“तमध्वरे विश्वजिति चित्तीर्षं

निःप्रेषविश्राणितकोषजातम् ।

उपात्तविदो गुरुदक्षिणार्थी

कौत्स प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥”

न्यायविशेषः । यथा । यत्तु फलाश्रुतेर्निवृत्त-
मभिहितं तत्तु फलाश्रुतौ विश्वजित्यायात् स्वर्गं

कल्पते । इत्यनेन विरुद्धमिति । स च न्यायो

यथा । विश्वजिता यजेत इत्यादि श्रूयते ।

इत्येकादशीतत्त्वम् । वरुणपाशः । इति केचित् ।

(अग्निविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । २११ ।

“यस्तु विश्वस्य जगवो ब्रह्मिन्मात्स्यं तिष्ठति ।

तं प्राञ्जुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नामपावकम् ॥”

दानवविशेषः । यथा, तत्रैव । १२ । २२० । ५१ ।

“विश्वजित् प्रतिकूपश्च वृषान्ते विष्करो

मधु ॥”

हृदयस्य पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ११ । ५१ ।

“आसीद्दृढहृदयस्यापि विश्वजिज्जनमेतयः ॥”

सत्यजित्तनयः । यथा, तत्रैव । २० । १६ ।

“सत्यजित्तनयस्तस्य विश्वजित्तस्य चात्मजः ॥”

विश्वजयिनि, वि । यथा, भागवते । ७ । १० । ७ ।

“सर्व्वसत्त्वपतीन् जित्वा वशमान्नीय विश्वजित् ।

जह्वार लोकपालानां स्थानानि सह तेजसा ॥”

विश्वतः, [स्] य, (विश्व + तसिच् ।) सर्व्वतः ।

इत्यमरटीका । (यथा, भागवते । १० । ११ । १ ।

“वृषसयात्मनाद्विषतो भयात्

ऋषभ ते वयं रक्षिता सुहु ॥”

विश्वदेवः, पु, (विश्वं दैवतीति । दिव + अच् ।)

गणदेवताविशेषः । इत्यमरटीका ।

“विश्वदेवोऽक्रतुर्दक्षोऽर्वास्त्रिष्टु विश्वतो ।

नित्यं नान्दीसुखव्याह्रे वसुसत्यो च पेटके ॥

नवाम्नासम्भने देवौ कामकालौ सदैव हि ।

अपि कन्यागते सूर्य्ये आह्वे च ध्वनिरोचकौ ।

विश्वमे

पुरुषावासादवाच विश्वदेवौ च पर्ययः ॥
इति षड्विपुराणे गणमेदनामाध्यायः ॥
(विश्वस्य देवतास्वरूपे, त्रि । यथा, हरिवंशे ।
१८ । १६ ।
“मृतं मे विश्वदेवानां यद्रक्षस्यं मरुषिणाम् ।
तद्दिं सर्वदेवानां तत्सत्तत्त्ववादिनाम् ॥”)
विश्वदेवा, स्त्री, इन्द्रस्यैवमुक्ता । गोरक्षचाकुलिया
इति भाषा । इति जटाधरः ॥ नागवला ।
अथपुष्पदन्तोत्पत्तः । इति रत्नमाळा ॥
विश्वद्रुह, [च] त्रि, सर्वत्रगमनकर्ता । विश्वक्
समन्तात् अस्ति गच्छति विज्वद्रुह सर्वतो-
गामी मूर्धन्यमध्यः वालयमध्योऽपीत्येके । इत्य-
मरमरतौ ॥
विश्वधारिणी, स्त्री, (विश्वं सर्वं धरतीति । धृ +
धिनिः । डीप् ।) एधिवी । इति केचित् ॥
विश्वनाथः, पु, (विश्वस्य नाथः ।) शिवः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वैराग्यशतके ॥ १०१ ॥
“न गृहीतं श्रुतिद्वयं
न चन गृहीतं परिश्रवं हृदयम् ।
इच्छामि च धाम परं
गच्छामि तु विश्वनाथपुरीम् ॥”
साहित्यदर्पणप्रणीता पण्डितविशेषः । यथा,
साहित्यदर्पणे ।
“श्रीचन्द्रशेखरमहाकविचन्द्रसु-
श्रीविश्वनाथकविराजकृत प्रयत्नम् ।
साहित्यदर्पणमसु सुधियो विनोदय
साहित्यतत्त्वमखिल सुखमेव विभ ॥”
विद्यानिवासभट्टाचार्यपुत्रः पश्चान्नोपाधिकः
भाषापरिच्छेदविद्वान्तस्तुतावलीप्रणीतापरपण्डि-
तविशेषः ॥)
विश्वपत्नी, स्त्री, भूम्यामलकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विश्वपाः, पु, (विश्वं पातीति । पा + विश् ।)
विश्वपालनकर्ता । स तु परमेश्वरः । इति
सुखबोधयाकरणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । २५१
अध्याये ।
“विश्वस्य पते हृतायसि अनन्तकर्मेन हृषण-
वशप्रागयश विश्वपास्त्वम् ॥”)
विश्वधा, [नृ] पु, (विश्वं धातीति । धा + मध्यये
+ “अनुञ्चन्पूयन्नुद्गीतृति ।” ऊणा० १ ।
१५८ । इति कनिनप्रत्ययेन साधुः ।) अग्निः ।
चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ देवः । विश्वकर्मा ।
इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ सूर्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥
विश्वबोधः, पु, (विश्वस्य बोधो यस्य ।) युद्धः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विश्वभू, पु, बुद्धमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
विश्वमेघन, स्त्री, (विश्वेषां मेघनम् ।) शुष्की ।
इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
“विश्वमेघनमृद्धीकाचिकेष्टं चभाषिते ॥”
तथास्य गुणा ।
“सर्वेष्टे दीपन दृष्यसुखं वातकफापहम् ।

१३८

विश्ववे

विपाके मधुरं हृदं रोचनं विश्वमेघनम् ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥)
विश्वभोणाः, [सु] पु, सर्वभुक् । विश्वशब्दपूर्वक-
सुलघातोः औणादिकादिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
(विश्वरक्षके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ॥ ५१४१॥ ४१ ॥
“पूषाभागः प्रभृष्टे विश्वभोणाः ॥”
“विश्वभोणा विश्वरक्षकाः ।” इति तज्जायि
सायणः ॥)
विश्वमदा, स्त्री, अग्निजिह्वा । यथा,—
“काळी कराणी च मनोजवा च
सुलोहिता चैव च घूमवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनौ विश्वमदाश्चैवोऽप्येः
समेव जिह्वाः कथिता सुनीन्द्रेः ॥”
इति शब्दमाळा ॥
विश्वम्भरः, पु, (विश्वं विभर्तीति । भृ + “संज्ञायां
भृहृष्टृजौति ।” १।२।४६ । इति खच् । “अर-
द्विषदिति ।” ६।३।६७ । इति सुम् ।) विष्णु ।
(यथाह कश्चित् ।
“विश्वम्भर । भरासाकं विश्वस्माद्वा वहिःकुरु ।
अथ पक्षद्वयाभावे त्यज विश्वम्भरत्वकम् ॥”
इन्द्रः । इति मेदिनी । रे, २६५ ॥
विश्वम्भरा स्त्री, (विश्वं विभर्तीति । भृ + खच् ।
सुम् । टाप् ।) एधिवी । इत्यमरः ॥ अस्या
शुभ्रतिथिर्भाषा,—
“विश्वम्भरा तद्वरणाद्यानन्तागन्तरूपतः ।
एधिवी एयुकन्यात्वाद्द्विस्तुतत्वात्तद्वाहने ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः ॥
(यथा, उत्तरचरिते । १ अङ्के ।
“विश्वम्भरा भगवती भवतीमस्त
राजा प्रजापतिरसमी जनकः पिता ते ॥”)
विश्वयुः, पु, वायुः । इति केचित् ॥
विश्वरूपः, पु, (विश्वमेव रूपं यस्य ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (महादेवः । यथा, महा-
भारते । ७ । २०० । १२४ ।
“विश्वे देवाश्च यत्किञ्च विश्वरूपस्ततः
स्मृतः ॥”
त्वष्टृपुत्र । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२२ ।
“त्वष्टृस्याप्यात्मनः पुत्रो विश्वरूपो महा-
यशाः ॥”
सर्वरूपे, त्रि । यथा, भागवते । ६ । ४ । २८ ।
“स सर्वनाना स च विश्वरूपः
प्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः ॥”)
विश्वरूपकं, स्त्री, लक्ष्म्यागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥
विश्वरेता, [सु] पु, (विश्वे रेतः शक्तिर्यस्य ।)
ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥
विश्वरोचनः, पु, (विश्वान् रोचयतीति । रुच् +
लुः ।) नाडीचक्राक । यथा,—
“केषुकं पेषुणी पेषुनाडीचो विश्वरोचनः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विश्ववेदाः, [सु] त्रि, सर्वज्ञः । विश्व वेत्ति
इत्यर्थे विश्वशब्दपूर्वविधधातोर्सुप्रत्ययेन निष्पन्न
मिदम् । यथा,—

विश्वाची

“स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः
स्वस्ति न पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥”
इति यजुर्वेदिसंख्येतिवाचनमन्त्रः ॥
(यथाच भागवते । ८ । ३ । २६ ।
“सोऽह विश्वदृष्टं विश्वमविश्व विश्ववेदसम् ।
विश्वात्मानमजं ब्रह्म प्रणतोऽस्मि परं पदम् ॥”)
विश्वसद्वा, स्त्री, अग्निजिह्वाविशेषः । यथा,—
“हेति । शिखा च सप्तार्धजिह्वास्ता एव
कीर्तिताः ।
काळी कराणी सुहिता घूमवर्णा मनोजवा ।
स्फुलिङ्गिनौ विश्वसद्वा च ज्ञास्तावासादृताः ॥”
इति जटाधरः ॥
विश्वसारं, स्त्री, (विश्वेषां सारम् ।) तन्त्रविशेषः ।
इति प्रचिह्नम् ॥
विश्वसारकं, स्त्री, (विश्वसार + संज्ञायां कन् ।)
विद्वरट्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ फणिमनसा ।
इति भाषा ॥
विश्वसितः, त्रि, (वि + श्वस + क्तः ।) विश्वस्तः ।
इति सुखबोधयाकरणम् ॥ (यथा, नैषधे । १ । १३१ ।
“न केवलं प्राणिवधो वधो मम
त्वदीक्षणादिश्वसितान्तरात्मनः ॥”)
विश्वदृक्, [ज्] पु, (विश्वं दृजतीति । दृज् +
किप् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ॥ (विश्वसद्वरि, त्रि ।
यथा, रघु । १० । १६ ।
“नमो विश्वदृक्से पूर्वे विश्व तद्वद्विभक्ते ।
अथ विश्वस्य सद्दत्तं तुभ्यं त्रेधा स्थितात्मने ॥”)
विश्वस्तः, त्रि, (वि + श्वस + क्तः ।) जातविश्वासः ।
इति मेदिनी । तै, १५५ ॥ यथा,—
“न विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयसुखं मूलादपि निहन्तति ॥”
इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥
विश्वस्ता, स्त्री, विधवा । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे । १० परिच्छेदे ।
“स्तनयुगसुक्ताभरणाः
कण्टककलितान्जययथो देव ।
ज्वि द्रुपितेऽपि विश्वस्ताः
प्रागेव रिपुक्षियो जाताः ॥”)
विश्वस्था, स्त्री, (विश्वतः सर्वतः तिष्ठतीति ।
विश्व + स्था + क्तः ।) शतावरौ । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विश्वा, स्त्री, (विश + कन् । स्त्रियां टाप् ।) अति-
विधा । इत्यमरः ॥ शतावरौ । इति राज
निर्घण्टः ॥ पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(दक्षकन्याविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
६५ । १२ ।
“क्रोधा प्राधा च विश्वा च वनिता कपिला-
सुनिः ॥”)
विश्वाची, स्त्री, अक्षरोविशेषः । यथा,—
“उर्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी स्यमसुधा ।
विश्वाची च हताची च पञ्चकुडा तिजोत्तमा ॥

विश्वामि

भानुमत्यवला वशी दादशाधरसः शुभा ।”

इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ।
(बाहुरोगविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा,—

“अथ विश्वाचीलक्षणमाह ।

‘तल्ल प्रत्यङ्गुलीनां या कण्ठरा बाहुपृष्ठतः ।

वाङ्गो, कर्मेक्षयकरी विश्वाची नाम सा स्मृता ॥”

कण्ठरा महास्त्रायुः तल्ल हस्तस्योपरिभागः ।

तल्लशब्दोऽत्र उपरिवाचकः, यथा भूमितल-

मिति । तेनायमर्थः । बाहुपृष्ठतः वाङ्गो, पृष्ठं

बाहुपृष्ठमारभ्य तल्ल प्रतिपक्षतस्त्वं यावत्तलो-

क्ष्य कण्ठरास्ताः सन्दूष्य वाङ्गो, प्रसारणा-

कुक्षनादिकर्मक्षयकरी भवति सा इह यात-

व्याधिषु विश्वाचीलुप्यते वाङ्गोरिति हित्वं

सम्भवपरम् । एकस्मिन्मि यद्यौ विश्वाची

भवति ।” इति भावप्रकाशः ।)

विश्वात्मा, [नृ] पुं, (विश्वमेव आत्मा यस्य विश्वस्य

आत्मा इति वा ।) विष्णुः । यथा,—

“जन्म कर्म च विश्वात्मनस्तस्याकर्तुं शक्नुतः ।

तिथ्येह नृपियु याद सु तदत्यन्तविह्वलनम् ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ८ अध्यायः ।

(महादेव । यथा, कुमारः । ६ । १ ।

“अथ विश्वात्मने गौरौ सन्दिदेश मिय सखीम् ।

दाता मे भूयतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥”

विश्वाधायाः [स्] पुं, देवता । इति सिद्धान्त-

कौस्तुभः ।

विश्वाभिन्न, पुं, (विश्वमेव मित्रमस्य । “मित्ते

चर्यौ ।” ६ । ३ । १३० । इति विश्वस्य दीर्घः ।)

वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । गाधिन २ ।

इति विकारप्रदेशः । त्रिप्रक्षुयाजी ३ गाधेयः ४

कौशिकः ५ । इति हेमचन्द्रः । गाधिभूः ६ ।

इति शब्दरत्नावली । तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“कृतदार सुतं श्रुत्वा ऋष्टुं पुत्रं खक भृगु ।

अथाजगाम भतिमान् क्षुषां दृष्ट्वा गनन्द च ॥

दम्पती तं समाचीन भृगुं देवगणाश्चितम् ।

पूजयित्वा समाचीन तस्यतुल्यौ कृताञ्जली ॥

ततो भृगुः क्षुषां स्त्रीया सुप्रीत इदमब्रवीत् ।

वरं दृष्ट्वा ह्यस्यामि वाञ्छित वरवर्णिनि ।

अदेय दुष्करं वापि यच्च ते वर्षते स्पृहा ॥

ततः सत्यवती गुह्रं तपस्याच्चायपारगम् ।

मातुश्च वीरमनुज पुत्रं वरमयापत ॥

स चैवमस्त्वित्युक्तेव भूत्वा ध्यानपरकदा ।

विश्वमावर्त्तय मनसा यद्वातु श्वास सवर्ण सः ।

तस्य विश्वासवातात्तु निःसृतं वै चरुदयम् ।

तस्यैतत् द्वितय दत्त्वा भृगुस्त्वामिदमब्रवीत् ॥

अरुह्य गृहाण त्वं क्षुषि सत्यवति स्वयम् ।

स्नात्वा ऋतौ ऋतौ माता तदा त्वञ्च करिष्यथः ।

आलिङ्गाश्वत्यदृष्ट्वा ते माता पुत्रवनाय वै ।

अश्वमारक्तं चेमं सा भोष्यति सुतस्ततः ॥

त्वयौदुस्वरुह्यन्तु समालिङ्गा सितं चरुम् ।

भोष्यत्येतन् पुत्रस्ते भविष्यति सनातनः ॥

एवमुक्त्वा भृगुर्वातो यथेष्टं सापि वसुदम् ।

अवाप मात्रा सहिता भर्ता पित्रा च भाविनी ।

विश्वाम

अथ स्नानदिनेऽश्वत्थमाजिङ्गारक्तं चरुम् ।

अथानु चत्यवती तस्या माता प्रज्जुं सितं

चरुम् ।

परिवर्त्तन्तु त घात्वा दिव्यधानो भृगुर्मानिः ।

अथागत्य क्षुषां तान् वचनश्चेदमब्रवीत् ॥

विपर्ययस्तथा भद्रे वृक्षालिङ्गनकर्मणि ।

तथा चरुप्राशने च तन्नेदन्ते भविष्यति ॥

आश्विन, अक्षिपाचारस्तव पुत्रो भविष्यति ।

अक्षिपो प्राशनाचारो मातुस्ते भविता सुतः ॥

इत्युक्त्वा भृगुणा साध्वी तदा सत्यवती भृगुम् ।

पुनः प्रसादयामास पौत्रो मेऽश्विति तादृशः ।

एवमस्त्विति प्रोक्त्वा स तत्रैवान्तर्दधे भृगुम् ॥

अथ कावे सुतं दीप्तं यमदमिष्य गाधिना ।

सुधुवे जननी तस्या विश्वामित्र तपोनिधिम् ॥

यमदमिष्यते वेदान् चतुर प्राप माचिरम् ।

प्रादुरावह्युर्नन्द, खय तस्मिन् महात्मनि ॥

विश्वामित्रोऽपि सकलान् वेदानपि तथाचिरात् ।

धनुर्नन्द तथा कृतस्त्र विप्रश्चाभूत्तपोधनः ॥

नाच्यत्यमानस्तेनैव यमदमिष्येदातपाः ।

वेदैस्तपोभिः स सुनीनत्यक्रामश्च रुच्यवत् ॥”

इति कालिकापुराणे ८४ अध्यायः ।

(ध्यायुर्नन्दपारदर्शोऽसुश्रुतोऽस्य पुत्रः । यथा,—

“अथ ज्ञानदृष्ट्या विश्वामित्रप्रभृतयोऽविदन् ।

अथ धन्वन्तरिः काश्यां काशिराजोऽयमुच्यते ॥

विश्वामित्रोऽनुजिज्ञेयुः प्रथं सुश्रुतसुक्तवान् ।

यत्त । वारानशीं गच्छ त्व विश्वेश्वरवक्त्रभाम् ॥

तच्च नाम्ना दिवोदास, काशिराजोऽस्ति

बाहुजः ।

स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्नन्दविदावरः ॥

आयुर्नन्द ततोऽधीत्य लोकोपपत्तिहेतवे ।

सर्वप्राण्यिदयातीर्थसुपकारो महामखः ॥

पितुर्नचनमाकर्ण्य सुश्रुत काशिकां गतः ।

तेन सार्द्धं समध्युः सुनिष्ठुश्रुत ययौ ॥”

इति भावप्रकारशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“विश्वामित्रसुत श्रीमान् सुश्रुतः परिपृच्छति ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे षट्पष्ठितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

विश्वस्मिन्नास्तिमित्र यस्मात् । परममित्रम् । यथा,

“जनकेनाभिरामाय ददौ राज्यमकण्टकम् ।

मित्रामित्रं पुरस्कृत्य वनवासं ततो ययौ ॥”

इत्युक्तः ।)

विश्वामित्रप्रिय पुं, (विश्वामित्रस्य प्रियः ।) नारि-

केल । इति शब्दरत्नावली । (कार्तिकः ।

यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ८ ।

“विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ॥”

विश्वाराट्, [ज] पुं, दिग्भेद राजते य । विश्वेयां

राट् राजा इति वा । इति सुप्रबोधव्याकर-

णम् ॥ (“विश्वस्य वसुराटोः ।” ६ । ३ । १२८ ।

इति दीर्घः ।)

विश्वामसु, पुं, (विश्वं यस्य यस्य । “विश्वस्य वसु-

राटोः ।” ६ । ३ । १२८ । इति पूर्वप्रदान्तस्य

दीर्घः ।) गन्धर्वभेदः । इति मेदिनी । यथा,—

“अथाजोऽहोतिविभारोऽस्यैवर्षास्तथा क्षुभः ।

विश्वेशः

इत्युक्तः सुहस्तः स्वाश्वेव मर्हन्नांश्च महामना ।

विश्वामसुः क्षत्राशुश्च गन्धर्वैकादशो गन्धर्वः ॥”

इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ।

(विष्णु । यथा, महाभारते । ६ । ६२ । ४५ ।

“विश्वामसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशो

विश्वक्सेनो विश्वकर्मा यशो च ॥” ॥

वसुरविशेषः । यथा, दृष्टव्यसंहितायाम् । ८४१ ।

“क्रोधी तृतीयः परतः क्रमेण

विश्वामसुश्चेति पराभवश्च ॥”

तत्पुत्रं यथा, विश्वामसिष्ठतवचनम् ।

“सर्वत्र जायते ज्येष्ठः सर्वशस्यमहाधर्ता ।

विश्वामसौ वरारोहे कार्पासस्य महाधर्ता ॥”

निशि स्त्री । इति मेदिनी ।

विश्वामसः, पुं, (वि + अस् + घञ् ।) प्रत्ययः । तत्तु-

पर्यायः । विश्वाम २ । इत्यमरः ॥ आश्वस ३

आश्वम, ४ । इति शब्दरत्नावली । ४ ।

“लोभप्रमादविश्वामे पुरुषो नश्यति त्रिभिः ।

वस्त्रास्त्रीभो न कर्मण्य प्रमादो न न विश्वसेत् ॥

सा श्रीर्या न मद् कुर्म्यात् स सुखी दृष्टयोक्-

न्तितः ।

तस्मिन् यस्य विश्वामः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”

इति गारुडें नीतिवारे ११५ अध्यायः ।

“यस्य यावच्च विश्वासस्तस्य सिद्धिश्च तावती ।

एतावानिति क्षणस्य प्रभावः परिमीयते ॥”

इति तत्रैव २३४ अध्यायः ।

“न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।

विश्वामाह्वयसुप्तम् स्मृणादपि निद्रान्तात् ॥”

इति च गारुडें ११४ अध्यायः । ३३

“नखिनाश्च नदीनाश्च शृङ्गिणां शृङ्गपाथिनाम् ।

विश्वामो नैव कर्मण्य, स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥

न विश्वसेदविश्वस्त मित्रश्चापि न विश्वसेत् ।

कदाचित् कुपित मित्रं गुप्तदोषं प्रकाशयेत् ॥”

इति चाणक्यम् ॥

विश्वामसातकः, त्रि, विश्वामं हन्ति यः । (विश्वाम

+ हन् + क्तुल ।) विश्वामनाशकः । यथा,—

“न भाराः पन्वता भारा न भारा, वस्त

वागराः ।

निन्दका हि महाभारा भारा विश्वाम-

सातकाः ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥

विश्वेदेवाः, पुं, अग्निः । आह देवः । इति अक्षिप्त-

सारोणादितिः ॥

“क्रतुर्देवो वसु सद्य काम कालस्तथा धनिः ।

रोचकश्चादवाश्वेव तथा चान्ते पुरुवरवा ।

विश्वेदेवा भवन्त्येते दृष्ट सर्वत्र पूजिता ॥”

इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ।

अथ दिश्वशब्दे दृष्टम् ॥

विश्वेशः, पुं, (विश्वस्य ईशः ।) शिवः । इति शब्द-

रत्नावली । (विष्णु । यथा, भागवते । १ ।

८ । ४१ ।

“अथ विश्वेश विश्वात्मन् विश्वमूर्ते स्वेकेश मे ।

स्नेहपाशमिमं द्विन्वि हृदं पाशुषु दृष्टिषु ॥”

विषः

विश्वेश्वरः, पुं, (विश्वस्य ईश्वरः ।) काशीस्थ-
महादेवः । यथा,—
“सर्वशेषेषु सत्तौ स सर्वयात्रां यथात् स च ।
मन्त्रिण्यन्तु यः स्नातो यो विश्वं शिरेक्षत ॥
सद्य सद्य पुनः सद्यं सद्यं सद्यं पुनः पुनः ।
इहो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातया मणिकर्णिका ॥”
इति काशीखण्डम् ॥

(यथाच तन्ने ।

“सुखेन वाद्यं सलिलेन पाद्यं

मूर्तिर्नृदा विप्लवेन पूजा ।

फल पुनस्तस्य भवेदनन्तं

निःस्वस्य विश्वेश्वर एव देवः ॥”)

विश्वौषधं, स्त्री, (विश्वामौषधम् ।) शुष्की । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विष, इर लि च औ रु चाप्रौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (झा०-उभ०-आत्म०-इत्येके-सक०-
अनिट् ।) इर, अविषत् अविचत । लि च,
वेवेष्टि वेवेष्टे । औ, वेष्टा । रु, वेष्टे । उभय-
पदीत्यर्थः । अफलवत् कर्त्तरि आत्मने पदार्थो
रुकारः । इति दुर्गादासः ॥

विष, उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् । क्रावेट् ।) उ, विमिता
विष्टा । इति दुर्गादासः ॥

विष, ग औ विप्रयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-पर०-अक०-अनिट् ।) ग, विष्णाति
ज्ञानी पुत्रादिभ्यो विद्युक्तः स्यात् इत्यर्थः । औ,
अविचत् । इत्यान्तोऽयमिति । विष्णुशुक्लौ
सुभूतिः । इति दुर्गादासः ॥

विषं, स्त्री, (विष सेचने + क ।) जलम् । इत्य-
मरः । पद्मकेशरम् । इति तट्टीकायां सुकटः ॥
बोलम् । वत्सनाभः । सामान्यविषम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विषं, पु, स्त्री, (विष + कः ।) विषम् । तत्पर्यायः ।
चूडः २ गरलम् ३ । इत्यमरः ॥ आद्येयम् ४
अन्तम् ५ गरदम् ६ कालकूटम् ७ कलाकूलम्
८ हारिद्रम् ९ रक्तशङ्खिकम् १० नीलम् ११
गरम् १२ वोरम् १३ हलाहलम् १४ हला-
हलम् १५ शङ्खी १६ भूगरम् १७ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ जाङ्गलम् १८ तीक्ष्णम् १९ रसः २०
रसायनम् २१ गरः २२ । इति जटाधरः ॥
जङ्गलम् २३ जाङ्गलम् २४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ काकोलः २५ वत्सनाभः २६ प्रदीपनः
२७ श्रौत्तिकेयः २८ ब्रह्मपुत्रः २९ । इति
रत्नमाला ॥ तद्वेदा यथा,—

“पुष्टिं जीवे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।

सौराष्ट्रिकः श्रौत्तिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥

दारदो वत्सनाभश्च विषमेदा अमी नव ॥”

इति पातालवर्गे अमरः ॥ ॥

अपि च ।

“विषः चूडो रसजीर्णं गरलोऽथ हला-

हलम् ।

वत्सनाभः कालकूटो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥

विषः

सौराष्ट्रिकः श्रौत्तिकेयः काकोलो दारदोऽपि
च ।

अहिष्कृत्तो मेघशङ्खकुलवाकनन्दनाः ॥
कैराटको हेमवतो मर्कटः करवीरकः ।
सर्वपो मूलको गौरार्द्रकः सक्तुकर्दमौ ॥
अङ्गोक्षसारः कालिङ्गः शङ्खिको मधुसिक्थकः ।
इन्द्रो लाङ्गलिको विष्णुजिह्वपिङ्गलगौतमाः ।
सुक्तको दालवर्षेति स्थावरा विषजातयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

अथ विषस्य नामलक्षणगुणा ।

“विषं तु गरलं चूडस्तप्तज्ञेदाशुदाहरेत् ।

वत्सनाभः सहारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः ॥

सौराष्ट्रिकः शङ्खकश्च कालकूटस्तथैव च ।

हलाहलो ब्रह्मपुत्रो विषमेदा अमी नव ॥”

तत्र वत्सनाभस्य स्वरूपनिरूपणम् ।

“सिन्धुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्यास्तत्तथा ।

यत्पार्श्वे न तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः ॥”

अथ हारिद्रस्य स्वरूपम् ।

“हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः ॥”

अथ सक्तुकस्य स्वरूपम् ।

“यद्यन्यत् सक्तुकेनैव पूर्णमध्यः स सक्तुकः ॥”

अथ प्रदीपनस्य स्वरूपम् ।

“प्रदीपलोहितो यः स्याद्दौर्गन्धमान् दलनप्रभः ।

महादाहकरः पूर्वेः कथितः स प्रदीपनः ॥”

अथ सौराष्ट्रिकस्य स्वरूपम् ।

“सुराष्ट्रविषये यः स्यात् स सौराष्ट्रिक

उच्यते ॥”

अथ शङ्खकस्य स्वरूपम् ।

“यस्मिन् गोशङ्खके वहे दुग्धं भवति लोहितम् ।

स शङ्खक इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशारदे ॥”

अथ कालकूटस्य स्वरूपम् ।

“देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः ।

दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तद्वत्स्वसन्निभः ॥

निर्यासः कालकूटोऽस्य सुनिभिः परिकीर्तितः ।

सोऽहिष्कृत्ते शङ्खवेरे कोकणे मज्जये भवेत् ॥”

अथ हलाहलस्य स्वरूपम् ।

“गोक्षनाभफलो गुच्छलालपत्रच्छदस्तथा ।

तेजसा यस्य दहन्ते समीपस्था द्रमादयः ॥

असौ हलाहलो ज्ञेयः किष्किन्वायां हिमा-

जये ।

इति शिवावितटे देवे कोकणेऽपि च जायते ॥”

अथ ब्रह्मपुत्रस्य स्वरूपम् ।

“वर्णतः कपिलो यः स्यात् तथा भवति साधकः ।

ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मज्जयाचले ॥

ब्राह्मणः पाण्डुरस्तेषु सन्नियो लोहितप्रभः ।

वैश्यः पीतोऽधितः शूद्रो विष उक्तश्चतुर्विधः ॥

रसायने विषं विषं सन्नियं देशपृथगे ।

वैश्यं कुरुविनाशाय शूद्रं दध्यादधाय हि ॥”

अथ विषस्य गुणाः ।

“विषं प्राणहरं प्रोक्तं यथायि च विकासि च ।

आमेयं वातकफहृद्योगवाहिमहावहम् ॥”

यथायि सकलकायगुणयापनपूर्वकपाकागम-

विषः

शीलम् । विकासि ओजःश्रीषणपूर्वकं सन्वि-
बन्धश्लिषीकरणशीलम् । आमेयं अधिका-
मंश्रम् । योगवाहि ससर्गगुणवाहकम् ।
“मदावहं तमोगुणाधिव्येन बुद्धिविध्वंसकम् ।
तदेव युक्तियुक्तं प्राणदायि रसायनम् ॥
योगवाहि परं वातश्लेष्मजित् सन्निपातहृत् ।
योगवाहि विदोषघ्नं हृंहणं धीर्धवर्धनम् ॥
ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते सुहृन्ना विशोधनात् ।
तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥”

अथोपविषाणां निरूपणम् ।

“अर्कचौरं क्षुद्गीचौरं तथैव कलिहारिका ।

करवीरोऽथ धुस्तूरः पञ्च उपविषाः स्मृताः ॥”

उपविषा गौणविषाः । एषां गुणास्तत्र तत्र

द्रव्याः । अपि च ।

“अर्कचौरं क्षुद्गीचौरं लाङ्गली करवीरक ।

गुञ्जादिकेनो धुस्तूरः सप्तोपविषजातयः ॥”

एतेषां शोधनं चिन्त्यम् । गुणास्तत्र द्रव्याः ॥

अथ विषाणां शोधनविधिः ।

“गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्य विषं तेन विशुद्ध्यति ।

रक्तसर्पपतेजाक्तं तथा घार्म्यं वासवि ॥

येगुणा गरले प्रोक्तास्ते सुहृन्ना विशोधनात् ॥

तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डः ॥

अथ विषाधिकारः । तत्र विषस्य द्वैविध्य-

माह ।

“स्थावरं जङ्गमश्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।

दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥”

स्थावरविषस्य दशाश्रयानाह ।

“मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् चौरं सारमेव च ।

निर्यासो घातवस्कन्दः स्थावरस्याश्रया दश ॥”

तद्यथा । मूलविषं करवीरादि १ । पत्रविषं

विषपत्रिकादि २ । फलविषं कर्कोटकादि ३ ।

पुष्पविषं वेत्रादि ४ । त्वक्सारनिर्यासविषाणि

करमादीनि ५ । ६ । ७ । चौरविषं क्षुद्धादि

८ । घातुविषं हरितालादि ९ । कन्दविषं वत्स-

नाभसक्तुकादि १० । ११ । जङ्गमविषस्य षोड-

शाश्रयानाह ।

“दृष्टिनिश्वासदंष्ट्राश्च नखमृन्मलानि च ।

शुक्र लाला मुख अर्शः सदृशश्चावमर्हितम् ।

गुदास्थिपित्तशूकानि दश वट् जङ्गमाश्रयाः ॥”

तद्यथा । दृष्टिनिश्वासविषा द्विधाः सर्पाः १।२ ।

दंष्ट्राविषाः भौमाः सर्पाः ३ । दृष्टानखविषा

थाप्रादयः ४ । मृन्मलपुरीषविषा गृहगोधिकर-

दयः ५।६ । शुक्रविषा मृद्विकादयः ७ । लालाविषा

उच्छिदङ्गादयः ८ । जारासाश्रयं मृन्मलपुरीषाश्रय-

शुक्रमुखसंश्लेषदृष्टाश्रयमर्हितगुदपुरीषविषा-

श्चित्रश्रीपादयः ९।१०।११।१२।१३ । अस्थिविषाः

पादयः १४ । पित्तविषा नकुलमत्स्यादयः १५ ।

शूकविषा अमरादयः १६ । १७ । स्थावरविषाणां

सामान्यानां कार्याण्यह ।

“स्थावरान्त्वं ज्वरं दृष्ट्वा दन्तद्वयं गलग्रहम् ।

फेनच्छेदं च विश्वासमृच्छां च कुरुते विषम् ॥”

विषः

आश्रयभेदेन विशिष्टानां विषाणां कार्या-
ण्याह । तत्र मूलविषस्य कार्यमाह ।
“उद्वेगं मूलविषैर्मोहः प्रलपन भवेत् ॥”
पत्रविषस्य कार्यमाह ।
“नृमृगं वेपनं श्वसो वृणां पत्रविषैर्भवेत् ॥”
फलविषस्य कार्यमाह ।
“शुष्कशोथं फलविषैर्दाहो व्रेश्म भोगने ॥”
पुष्पविषस्य कार्यमाह ।
“भवेत् पुष्पविषैर्दाहो भानं मूर्च्छनं तथा ॥”
त्वक्सारनिर्वासविषाणां कार्याण्याह ।
“त्वक्सारनिर्वासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि ।
आस्यदौगन्धपादप्यशिरोरुक्कफससवाः ॥”
क्षीरविषकार्यमाह ।
“फेनागमः क्षीरविषैर्विचुर्भेदो गुरुजिह्वता ॥”
घातुविषकार्यमाह ।
“क्षुत्पीडनं घातुविषैर्भृच्छीं दाहश्च तालुनि ।
प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत् ॥
एतानि मूलादीनि विषाणि नव कालघातीनि
कालान्तरे मारकाणि ॥ ॥ ॥ कन्दविषस्य
कार्यमाह ।
“कन्दान्गुग्गुवीर्याणि यान्युक्तानि त्रयोदश ।
सर्वान्येतानि कुशलेर्ज्ञेयानि दशभिर्गुणैः ॥
स्यावर जङ्गमश्चापि क्षत्रिमश्चापि यद्वियम् ।
सद्यो निहन्ति तत् सर्वं गुणैश्चेद्दशभिर्भुतम् ॥”
तान् दशगुणानाह ।
“रूपसुगन्धं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु यवायि च ।
विकाशिं विशदं चैव लज्जपाकिं च ते दश ॥”
ते गुणैर्विवक्ष्य कार्यमाह ।
“तद्वैद्यात् कोपयेद्वायुमौष्ण्यं पित्तं सश्रो-
णितम् ।
ते क्षणान्तरं मोहयति ममैवन्वांश्चिन्तयति ॥
शरीरावयवान् सौष्मात् प्रविशेदिकरोति च ।
आश्रुत्वादाशु तद्वन्ति यवायात् पक्षति हरेत् ॥
विकाशित्वात् क्षययति दोषान् घातून् मजा-
न्यपि ।
अतिरिच्यत वैशदाहुश्चिक्त्सश्च जाघवात् ।
दुष्पूरं चाविपाकित्वात्सातं क्षीयते चिरम् ॥”
विषलिप्तश्चक्षुश्चक्षुः क्षयमाह ।
“सद्यः पाकं याति यस्य क्षतं तत्
अवेदक्षं पथ्यते चाप्यभौक्ष्यम् ।
क्षणीभूतं क्षिप्तमत्यर्थपूति-
क्षतान् मांसं शीयते यस्य चापि ॥
लज्जातापो दाहमूर्च्छं च यस्य
दिग्धाविह्वं तं मनुष्यं यवस्येत् ।
लिङ्गाभ्युत्थान्येव कुण्यादभिज्ञे-
र्दत्तः श्वेदो वा व्रजे यस्य चापि ॥”
पथ्यते चाप्यभौक्ष्यं पुन पुनः पाकमेति । तापो
वह्निक्षतता । दाहोऽभ्यन्तरे । कुण्यादित्यत्र
क्षतं कर्तृपद बोद्धव्यम् । प्रायेण राजादीना-
मन्नादौ शत्रवो विषं ददति ॥ ॥ ॥ तेषां ज्ञानार्थं
क्षयमाह ।
“द्विजित्तो मनुष्याणां वाक्चेष्टासुखवेष्टते ।

विषः

जानीयादियदातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥
न ददात्युत्तरं पृष्टो विषक्षुर्मोहमेति च ।
अपार्थं बहु संकीर्णं भाषते चापि मूढवत् ॥
अनुलोः स्फोटयेदुन्वीं विलिखेत् प्रहसेदपि ।
वेपथुश्चास्य भवति जलस्यैकेकमौक्षते ॥
विषवैषको ध्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिन्नति च ।
आलभेत सल्लोहं करेण च शिरोरुदान् ॥
निर्ययासुरपहारेवोक्षते च पुनः पुनः ।
पतते विपरीतश्च विषदाता विचेतनः ॥”
द्विजित्तमभिप्रायसूचक आकारः । सुखवैकृति
सुखवैषण्यादिः । एभिर्लिङ्गैः वक्ष्यमाणैः । न
ददात्युत्तरं पृष्टः स्त्रीयासत्कर्मजित्तयामो-
हात् । संकीर्णं अस्फुटम् । भयवशवृत्तजित-
पत्न्यथापनोदायाङ्गुली स्फोटयेत् । प्रहसेत्
अहेतावपि । ध्यामः दग्धसमानवर्णः । आल-
भेत् स्मृशेत् । विपरीतं यथा स्यादेव वर्त्तते ॥
जङ्गमविषाणां सामान्यानां कार्यमाह ।
“निद्रातन्त्राकर्मं दाहं सन्ध्याकं लोमहर्षणम् ।
शोथश्चेवातिचारश्च कुरुते जङ्गम विषम् ॥”
जङ्गमेषु तीक्ष्णतरत्वेन सर्पाणाह ।
“वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिराजिजाः ।
यथाक्रमं समाख्याता इज्जन्तरा दम्भरूपिणः ॥”
भोगिनः, फणिनः । ते च विप्रतिः ।
“मण्डलैर्विषधैश्चित्राः पृथग्वो मन्दगामिनः ।
यद् ते मण्डलिनो ज्ञेया ज्वलनार्कसमा विषे ॥
क्षिप्वा विविधवर्णाभिक्षिप्यंगूढं च राजभिः ।
विचित्रा इव ये भान्ति राजिजास्ते हि तेषां
यद् ॥”
एते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मानः । इज्जन्तरा
हे च्यन्तरे भेदौ येषां ते इज्जन्तराः । यथा
भोगिनो मण्डलिभ्यो जाताः इत्यादि ॥ ॥ ॥
भोगिप्रभृतिलक्षदंष्ट्रलक्षणमेवमाह ।
“दशो भोगिलतः लण्घ्यं सर्ववातविकारवत् ।
पीतो मण्डलिनः शोथोऽदुः पित्तविकारवान् ॥
राजिजोत्यो भवेद्दंष्ट्रं स्थिरशोथश्च पिच्छिलः ।
पाण्डुः क्षिणोऽतिशान्नायकस्त्वैषाविकार-
वान् ॥”
देशविशेषे कालविशेषे च दृष्टस्यासाध्यत्वमाह ।
“वायव्यदेवायतनश्मशान-
वल्मीकसन्ध्यासु चतुष्यथेषु ।
यान्ये सपित्रो परिवर्जनीया
श्चेत्ते नरा मर्मसु ये च दृष्टा ॥”
यान्ये भरण्याम् । पित्रो मघायाम् ।
“दाव्यैकराणां विषमाशु हन्ति
सर्वाणि चोय्ये द्विगुणीभवन्ति ॥”
उष्णं उष्णयोगे । दाव्यैकरजक्षमाह ।
“रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रवस्त्रिकाङ्कुशधारिणः ।
ज्ञेया दाव्यैकरा सपाः फणिनः शीघ्र-
गामिनः ॥”
अपरेषु येषु विषमाशु मारकं भवति तानाह ।
“अजीर्णपिक्वातपपीडितेषु
भालेषु दृष्टेषु उच्यतेषु ।

विषः

क्षीणे क्षते मेहनि कुष्ठमुष्टे
रुचे वले गर्भवतीषु चापि ॥
प्रक्षयते यस्य न रक्तमस्ति
राज्यो लताभिश्च न संभवन्ति
शीताभिरङ्गिश्च न रोमहर्षा
विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ॥
लिङ्गं सुखं यस्य च केशश्रातो
नासावसादश्च सकलमङ्गः ।
लण्घ्यश्च रक्तः श्वयधुश्च दंष्ट्रो
हन्तोः स्थिरत्वश्च स वर्जनीयः ॥”
केशश्रातः, आकर्वणात् । नासावसादः नासाया
नतत्वम् । कण्ठमङ्गं ग्रीवाधारकाशक्तिः । हन्तोः
स्थिरत्वं दृशुद्भयस्तम् ॥ ॥ ॥ अपरश्च ।
“वर्त्तवर्त्तनी यस्य निरेति वक्त्रा-
शक्तं सवेदूर्ध्वमधश्च यस्य ।
दंष्ट्रानिपाताश्चतुरश्च पश्येद्-
यस्यापि वैद्यैः परिवर्जनीयः ॥”
वर्त्तः, अधिरस्यम् । रक्तं सवेदूर्ध्वमधश्च यस्य
यस्य च नासासुखलिङ्गगुदादिभ्यो रक्तं सवेत् ।
“उज्ज्वलमत्यर्थमुपहतं वा
हीनस्वरं वाप्यथवा विषमम् ।
सारिष्टमत्यर्थमवेगिनश्च
जलान्नरं तस्य न कर्म कुर्यात् ॥”
अत्यर्थमुपहतं वा ज्वरातिचारादिभिरतिप्रवे-
नोपहतम् । हीनस्वरं वक्तुमधमम् । विषमं
लण्घ्यमम् । सारिष्टं भासामङ्गादियुक्तम् ।
अवेगिनं वेगो विषवेगः लहरि इति लोके
तद्वद्विषम् ॥ ॥ ॥ स्यावर जङ्गमं विषमेव
जीर्णत्वादिति । कारणैर्दूषीविषसंज्ञां लभते ।
तदाह ।
“जीर्णं विषमौषधिदूषितं वा
दावापिवातातपशोषितं वा ।
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
विषं हि दूषीविषमासुपैति ॥”
जीर्णं अतिपुराणम् । विषमौषधिदूषितं विषम-
मिरोषधीभिर्व्योहीनीकृतम् । स्वभावतो वा
गुणविप्रहीनं स्वभावादिव दृष्टानां गुणानां
मध्ये द्विप्रादिगुणहीनम् ॥ ॥ ॥ दूषीविषस्य
कार्यमाह ।
“व्योषात्पभावात् निपातयेत्तत्
कफान्वितं वर्धगुणानुबन्धि ।
तेनार्हितो भिन्नपुरीषवर्णो
विषमवैरस्ययुतं पिपासी ॥
मूर्च्छां समं मन्दवागवमिश्च
विचेष्टमानोऽरतिमाश्रयादा ॥”
न निपातयेत् न मारयति । कफान्वितं कफेन
मन्दीकृतौष्णादिगुणम् । वर्धगुणानुबन्धि कफे-
नायमेमांस्त्रादीषत्याकाशिरमास्यायि । भिन्न-
पुरीषवर्णः, भिन्नपुरीषो हृतमलं भिन्नवर्णः ।
विचेष्टमानो विह्वलो चेष्टां कुर्वन् मूर्च्छादीन्
याधीन् लभते ॥ ॥ ॥ स्थानविशेषस्थिते दूषी-
विषे लिङ्गविशेषमाह ।

वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥
तथमदोषं प्रत्यसिद्धदोषं श्रेष्ठं जगत्तम ॥ १ ॥

विषः

अथ विषाणां चिकित्सा । तत्र स्थावरविषस्य चिकित्सा ।
 “स्थावरेण विषेणाक्षरं यत्नेन वामयेत् ।
 वमनेन सम नास्ति यतस्तस्य चिकित्सितम् ॥
 विषमत्यर्थसुगन्धं तीक्ष्णं कथितं यतः ।
 अतः सर्वविधे युक्तः परिषेकस्तु शीतलः ॥
 औष्ण्योत्प्रेक्षादिशेषेण विषं पित्तं प्रकोपयेत् ।
 वामितं सेचयेत्तस्माच्छीतलेन जलेन च ॥
 प्रायश्चित्तस्यैव विषमं भेषजं हृतम् ।
 भोक्तुमन्त्रं रसं दद्यात् चर्मेष्टमरिचानि च ॥
 यस्य यस्य च दोषस्य पश्येत्क्षिप्तानि भूरिशः ।
 तस्य तस्यैवधैः कुर्याद्विपरीतमुद्यैः क्रियाम् ॥
 शालयः पटिकाश्चैव कीरदूषाः प्रियङ्गवः ।
 भोजनार्थं विषाणानां हिताः पटुषु सैन्धवम् ॥”
 प्रियङ्गुः कहु ।
 “मूलत्वकपत्रपुष्पाणि नीलश्चेति शिरीषतः ।
 गवां मूत्रेण सपिष्टं लेपाद्विषहरं भवेत् ॥
 दूषीविषार्तं, सुस्निग्धमूर्ध्नि चापच ॥१॥ धितम् ।
 प्रायश्चित्तं सुखमिदं दूषीविषापहम् ॥
 पिप्पलीध्यामक मांसी लोघमेला सुवर्चका ।
 मरिच वालक चैला तथा कनकगैरिकम् ॥
 चोद्विषं, कषायोऽथ दूषीविषमपोहति ॥”
 ध्यामक रोहिणम् । तदलाभे उशीरं देयम् ।
 कनकगैरिकं सोष्णाग्रेण इति लोके । अत्यन्त-
 मारक्तम् ॥२॥ अथ जङ्गमविषस्य चिकित्सा ।
 “अभयं रोचना कुष्ठमर्कपुष्पं तथोत्पलम् ।
 नलवेतसम्भजानि गरलं सुरसां तथा ॥
 सकलिङ्गं समस्त्रिष्टामनन्ताश्च शतावरीम् ।
 शृङ्गाटकं समङ्गाश्च पद्मेकेशरमित्थपि ॥
 कल्कीकृत्य पचेत् सपि, पयो दद्याच्चतुर्गुणम् ।
 सस्यकूपकैर्वतीर्यै च शीते तस्मिन् विनिः-
 श्लेषेत् ॥
 सर्पिस्तुल्यं भिषक् चोद्विषं क्षतरश्च निघ्रापयेत् ।
 विषाणि हन्ति दुर्गानि गरदोषकृतानि च ॥
 अर्शाहन्ति विषं सर्वं गरैरुपहितं त्वचाम् ।
 योगक्षन्तमकं कण्डू मांससादं विसृज्यताम् ॥
 नाशयत्वज्जनाभ्यङ्गमानवक्षिप्तं योजितम् ।
 सर्पकोटाखुलतादिदृष्टानां विषहृत् परम् ॥”
 मृत्युपाशश्चैदि हृतम् ॥
 “धुस्तूरस्य शिफा पेया चौरैश्च परिपेषिता ।
 अङ्गुठवंशजा चापि अविषघ्नी प्रयत्नतः ॥
 रजनीयुष्मापत्तङ्गमस्त्रिष्टामागैश्चरैः ।
 शीताम्बुपिटेराशेषं सद्यो कृतां विनाशयेत् ॥
 नीरकस्य क्षतं कल्की हृतसेन्धवसंयुतः ।
 सुखोष्णो मधुना लेपो वृश्चिकस्य विषं हरेत् ॥
 गन्धमाघ्रायं सुदितस्त्र्यम्बकं दलस्य तु ।
 वृश्चिकेन नरो विहः चणाङ्गवति निर्विषः ॥”
 इति विषाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥३॥
 पारिभाषिकविषा यथा,—
 “न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मसं विषसुष्ये ।
 देवस्यैवापि यत्नेन सदा परिहरेततः ॥”
 इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥

विषमः

अपि च ।
 “दुरधीता विषं विद्या अजीर्णं भोजनं विषम् ।
 विषं गोष्ठौ हरिद्रस्य दृढस्य तरुणी विषम् ॥
 विषं चक्रमण्यं रात्रौ विषं रात्रौऽनुकूलता ।
 विषं स्त्रियोऽप्यन्यदुदो विषं याधिरवीक्षितः ॥”
 इति पाण्ड्यम् ॥
 विषकण्टकिनी, स्त्री, (विषयुक्तः कण्टकोऽस्या
 अस्तीति । इति । डीम् ।) वन्ध्याकर्कोटकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्मायो यथा,—
 “वन्ध्याकर्कोटकी देवी कन्यायोगीश्वरीति च ।
 नागारिणकदमनी विषकण्टकिनी तथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
 विषकन्दः, पु, (विषयुक्तः कन्दो यस्य ।) नीलकन्दः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषघा, स्त्री, गुडूची । इति शब्दचन्द्रिका ।
 विषघाती, [न] पुं, (विषं हन्तीति । हन +
 शिनि ।) शिरीषवृक्षः । इति शब्दमाला ।
 विषनाशके, त्रि ।
 विषमः, पु, (विषं हन्तीति । हन + टक् ।) शिरीष-
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । यवाचः । विभी-
 तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चम्पकवृक्षः । इति
 जटाधरः ॥ विषनाशके, त्रि । (यथा, मनुः ।
 ७ । २१८ ।
 “विषघ्नेरुगदेष्टास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।
 विषज्ञानि च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा ॥”)
 विषमौषधानि यथा,—
 मधुरवाच ।
 “रक्षोघ्नानि विषघ्नानि यानि धान्याणि भूसृजा ।
 अगदादि समाचक्षु तानि धर्मेभ्योऽवर ॥
 मस्य उवाच ।
 विख्याताकायवचार पाटला वाङ्मिकीयणा ।
 श्रीपथौ श्लक्ष्णौयुक्ता निष्काथ्य प्रोक्ष्य परम् ॥
 सविषं प्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निर्विषम् ॥१॥
 यवसेन्धनपानीयवत्तद्व्यासोऽनोदनम् ।
 कवचाभरय क्षत्रं वालकानवभेषनी ॥
 श्रेष्ठं पाटल्यतिविषा मोषौ भार्गवौ पुनर्नवा ।
 समङ्गावृक्षमूलवृक्षकपितृवृक्षशोणितम् ॥
 सहदन्तशतन्तदत् प्रोक्ष्य विषनाशनम् ॥२॥
 लाक्षा प्रियङ्गु मञ्जिष्ठा सममेला हरेण्डका ।
 सयष्टा मधुना युक्ता वधुपित्तेन कल्किता ॥
 निखनेदुगोविषाणस्य सप्तरात्रं महीतले ।
 ततः कृत्वा सखि हेन्वा बह्व हस्तेन धारयेत् ॥
 सस्यैव सविषस्तेन सद्यो भवति निर्विषम् ॥३॥
 मनो जलं शमीपुष्पं दुर्धर्षं चैव कथंका ।
 कपित्थकुष्ठमञ्जिष्ठा पित्तं क्षणकल्किता ॥
 शुनो गोः कपिलायाश्च सौम्यास्त्रियापरीऽगदः ।
 विषजितुं परमं कार्यं मगरिणश्च पूर्ववत् ॥
 मृषिका जलुका वापि हस्ते बद्धा विषापहा ॥४॥
 हरेण्डं मांघी मञ्जिष्ठा रजनी मधुका मधु ।
 अक्षतकं सुरसं लाक्षांमुपितं पूर्ववदस्य ॥
 वादिनाणि पताकाश्च पिष्टैरेतैः प्रलेपिताः ।
 शुक्ला दृष्ट्वाप चाग्राय सद्यो भवति निर्विषः ॥५॥

विषमः

जुष्यं पञ्चलवणं मञ्जिष्ठा रजनीह्वयम् ।
 सृष्टोला चित्तापघ्नं विहङ्गमिन्द्रवारुणी ॥
 मधुकं वेतसं चोद्विषं गोविषाणे निघ्रापयेत् ।
 तस्मादुष्णाभुना मात्रा प्रायुक्तं योजयेत्तथा ।
 विषं भुक्तं जारयति निर्विषेऽपि न दोषकृत् ॥६॥
 सक्तुं सर्वरसोपेतं सर्वपा एतवाजुके ।
 सवर्णं तस्करतरोः कुसुमैरर्णुं नस्य तु ॥
 धूपो वासयहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ।
 न तत्र कीटाः सविषा न हर्हरसरीरपाः ।
 न कृत्वा कर्मणस्तत्र धूपोऽथ यत्र दहते ॥७॥
 कल्कितैश्च दृढशीरपलाशदमवल्कलैः ।
 दूर्ध्वैरुत्तुसुरचानाकुलीतकुलीयकैः ।
 काथः सर्वैर्दकार्थेण काकमाचौयुतेऽतः ॥८॥
 रोचनापत्रनेपालीकुङ्कुमैः सिलकोऽन्वहम् ।
 विषेनैवाधत्ते स्याच्च नरनारीरुपप्रियः ॥९॥
 चूर्णेऽहरिद्रामञ्जिष्ठाक्रियहीकणनिम्बे ।
 दिग्धं निर्विषतामेति गात्रं सर्वविषाहृतम् ॥१०॥
 शिरीषस्य फलं पत्रं पुष्पं त्वङ्मूलमेव च ।
 गोमूत्रवृष्टौ ह्यगदः सर्वकर्मकरः स्मृतः ॥११॥
 एकवीरसहौषधः शृङ्खलातः परं हिज ।
 वन्ध्याकर्कोटकी राजन् विष्णुक्रान्ता तथोत्कटा ।
 शतमूलो शतानन्दी वला मोषा पटोकिता ।
 सोमा पिष्टनिशा चैव तथा दग्धरुहा च या ।
 स्यले कमलिनी या च विशाली शृङ्खलिका ।
 चण्डाली हस्तिचण्डाली गोचण्डाली च
 गन्धिका ।
 रक्ता चैव महारक्ता तथा वर्हिश्शिरा च या ।
 कौवातकी नक्तमाला पियाला शुभलक्षणा ।
 वारणा च सुगन्धा च तथा वै गन्धनाकुली ।
 ईश्वरी च शिलीमुखी च सोमली वंशतालिका ।
 जतुकाली महाश्वेता श्वेता च मधुयष्टिका ।
 वर्जटः पारिभद्रश्च तथा वै सिन्धुवारिका ।
 जीवानन्दा वसुमती नर्मनागरकण्टकी ।
 तालता जालपाताला तथा च वटपत्रिका ।
 कार्मोक्षीरी महानौला कटुर हसपादिका ।
 मखकपर्णौ वाराही हे तथा तल्लोयके ।
 सर्पाची जवणा ब्राह्मी विष्णुरूपा सुखद्वरी ।
 रजापहा वृद्धिकरी तथा शल्यापहा च या ।
 पत्रिका रोहिणी चैव रक्तमाला महौषधी ।
 तथासलकवन्दा या च चित्रा पटोकिता ।
 काकोली चौरकाकोली पीलुपर्णौ तथैव च ॥
 केशिनी वृश्चिकाली च महानागा शतावरी ।
 तथा गरुडवेगा च स्यले कुसुदिनी तथा ॥
 स्यले चोत्पलिनी या च महामूलमिता च या ।
 उन्मादिनी सोमराणी सर्वरत्नानि पार्थिव ॥
 विशेषाश्चरकतान्यत्र कौटपक्षे विशेषतः ।
 जीवजाताश्च मणयः सर्वे धार्था विशेषतः ॥१॥
 रक्षोघ्नाश्च यशस्याश्च कृत्वा वेतालनाशनाः ।
 विशेषाश्चरनागाश्च गोखरोरुसंज्ञकाः ॥
 सर्पतित्तिरिगोमायुषधुमन्मृकजाश्च ये ।
 सिद्ध्याप्रार्थनायां रक्षोपिधानरसम्भवाः ॥
 कपिज्जालाजगोषाहिमहिषिभु भवाश्च ये ॥

विषदं

इत्येवमेतैः सकलैरुपेतै-
द्रव्यैश्च सर्वैः स्वपुरं सुरचितम् ।
राजा वसेत्तत्र यदृष्टं शुभं
गुणान्वितं लक्षणं प्रयुक्तम् ॥”

इति मात्से १६२ अध्यायः ॥

(तच्छुलीयः । तत्पर्यायो यथा । अथ च वराह ।
अल्पमरुता इति च ।

“तच्छुलीयो मेघनादः काण्डेरस्तण्डुलेरकः ।
भङ्गीरस्तण्डुलीवीजो विषघ्नश्चाल्पमारिषः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विषघ्नो, स्त्री, (विषं हन्ति या । हन + टक् ।
स्त्रियां ङीप् ।) हिलमोचिका । इति चिकाण्ड-
शेषः । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“भारी विषघ्नो मत्स्याङ्गी चक्राङ्गी हिल-
मोचिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

इन्द्रवारुणी । वनवर्जिका । स्वल्पफला ।
भूम्यामली । रक्तपुनर्नवा । हरिद्रा । वृश्चि-
काली । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“वृश्चिपञ्ची वृश्चिकाली विषघ्नो नागदन्तिका ।
वर्षद्वयमराकाली चोद्धूषरपुष्पिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

महाकरञ्ज । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हवुषा ।
तत्पर्यायो यथा,—

“हवुषा पुष्पवन्ता च पराश्वत्थफला मता ।
मत्स्यगन्वा भ्रीहृहली विषघ्नो धातुनाशिनो ॥”

देवदाली । तत्पर्यायो यथा,—

“देवदाली तु वेणी स्यात् ककैटी च गरागरी ।
देवताङ्गी वृश्चिकोशस्तथा जीमूत इत्यपि ।

पीतापरा खरस्पर्शी विषघ्नो गरनाशिनो ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विषजिह्वः, पुं, देवताङ्गवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

विषज्वरः, पुं (विषवत् प्राणनाशको ज्वरो यस्य ।)
महिषः । इति शब्दरत्नावली ॥ विषजन्वरश्च ॥

विषह, स्त्री, नृणां लम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विषहः, त्रि, (वि + षट् + क्तः ।) विषादप्राप्तः ।
यथा,—

“इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।
विषया भयसङ्कल्पा चिन्तामापुर्दुराययाम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

विषसता, स्त्री, (विषस्य भावः । तन् ।) जडता ।
यथा,—

“आद्य मौख्यं विषादोऽवसादः सादो विष-
सता ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

विषतिष्ठः, पुं, कारस्करवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुपौलुः । इति भावप्रकाशः ॥

विषदं स्त्री, (विषं दहतीति । दा + कः ।) पुष्प-
काशीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लवर्णः, पुं ।
इत्यमरटीका ॥ (निर्मले प्रसन्ने च त्रि । यथा,
रघुः । १० । १४ ।

“योगनिदानविषदे, पावनैरवलोकनेः ॥”

विषमं

विषदंष्ट्रा, स्त्री (विषं दंष्ट्रायां यस्याः ।) सर्प-
कङ्काली । इति रत्नमाला ॥

विषदन्तकः, पुं, (विषं दन्ते यस्य । कन् ।) सर्पः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

विषदर्शनं नृत्यकः, पुं, (विषदर्शने नृत्यस्य । कन् ।)
चकोरपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

विषदुमः, पुं, (विषयुक्तो दुमः ।) कारस्करवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

विषधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । विषस्य
धरः ।) सर्पः । इत्यमरः ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । १ । १६ ।

“कालियविषधरगङ्गजनजनरञ्जन ॥”
स्त्रियां विषधरी । यथाह कश्चित् ।

“धावद्विधोरविभावरी विषधरीभोगस्य भीमो
मणिः ॥”

विषधर्मा, स्त्री, कुलक्षया । इति शब्दचन्द्रिका ॥

आलङ्कृणी इति भाषा ॥

विषघात्री, स्त्री, (विघात्रां विषघरसर्पाणां घात्री
मातेव ।) जरत्कारसुनिपत्नी । इति शब्द-
माला ॥

विषनाशनः, पुं, (विषं नाशयति । व्युः ।) शिरीष-
वृक्षः । इति हारावली ॥ विषनाशके, त्रि ॥

विषनाशिनो, स्त्री, (विषं नाशयतीति । नाश +
णिनिः ।) सर्पकङ्काली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(अथ राज्ञा भेदना इति लोके । तत्पर्यायो
यथा,—

“नाकुली सरसा नागसुगन्वा गन्वानाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाश्चो स्याङ्गी विषनाशिनो ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विषनुतः, पुं, (विषं शुद्धिं दूरीकरोति । शुद् +
क्तिप् ।) श्लोणाकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विषपुष्पः, स्त्री, नीलपद्मम् । इति शब्दमाला ॥

विषयुक्तपुष्पश्च ॥

विषपुष्पः, पुं, (विषयुक्तं पुष्पं यस्य ।) कर्द्वेनवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥ मनफल इति भाषा ॥

विषपुष्पकः, पुं, (विषयुक्तं पुष्पं यस्य बहुव्रीहौ
कन् ।) मदनवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ विष-
पुष्पभक्षणजन्यरोगः । इति केचित् ॥

विषभिषक्, [ञ्] पुं, (विषस्य विषचिकित्सको
वा भिषक् ।) विषवेद्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

विषभुजङ्गः, पुं, विषयुक्तसर्पः । इति केचित् ॥

विषमं, त्रि, असमानम् । यथा, मनुः ।
“आदृणामविभक्तानां यदुत्थान भवेत् सृष्टं ।
न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

(सृष्टं । यथा, गीतायाम् । २ । २ ।
“कृतस्त्वा कश्चनमिदं विषमे समुपस्थितम् ॥”

अनतिक्रमणीयः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
“का विषमा देवगतिः किं दुर्गच्छं जनः खलो
लोके ॥”

विषमं, स्त्री, प्रदस्य त्रिविधवृत्तान्तगतवृत्तविशेषः ॥
यथा,—

विषम

“पदं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥

सममर्द्धसमं वृत्तं विषमश्चेति तद्विधा ।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥

आदिस्तृतीयवद्वयस्य पादस्तूर्यो द्वितीयवत् ।
भिमचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम् ॥”

इति कुन्दोमञ्जरीं प्रथमस्तवकः ॥

वर्गमूलोक्तोद्देशेखा । यथा,—
“व्यक्तान्धाद्विषमात् कृतिं दिगुणयेन्मूलं समे

तद्वृत्ते
व्यक्ता लब्धवृत्तिस्तदाद्यविषमास्तव्यं द्विनिर्ग

न्यसेत् ।
पङ्क्त्यां पङ्क्तिवृत्ते समेऽन्यविषमात् व्यक्ताप्रवर्गं

फलं
पङ्क्त्यान्तद्विगुणं न्यसेदिति सङ्गः पङ्क्तेर्देवं

स्यात् पदम् ॥”
इति जीलावती ॥

(अर्थानुसारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० ।

“यदारब्धस्य वैकल्यं अनर्थस्य च सम्भवः ।
विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम् ॥”

उदाहरणम् ।

“क वनं तरुवल्कभूषणं
वृषजम्भीः क महेन्द्रवन्दिता ॥”

विषमः, पुं, अयुग्मराशिः । स तु मेघः मिथुनः
सिंहः तुला घनुः कुम्भश्च । यथा,—

“कूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।

चरस्थिरद्वारात्मकनामधेया
मेघादयोऽभी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
“चतुर्विधः परिज्ञेयस्तालः कङ्कणनामकः ।

पूर्वः खण्डः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते ॥
लचतुष्क गणौ पूर्वो खण्डे विन्दुद्वय गुरुः ।

यगणस्तु समे ज्ञेयस्तगणौ विषमे भवेत् ॥”

(जठरादिविशेषः । यथा,—
“मन्दस्त्रीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
विषमो वातजान् रोगान् लीक्ष्य । पित्तनिमि-

त्तजान् ॥”
इति वैद्यकरविनिश्चये मन्दाग्रधिकारे ॥

विषमच्छदः, पुं, (विषमः अयुग्मः कृदो यस्य ।)
सप्तच्छदवृक्षः । इत्यमरः ॥

विषमज्वरः, पुं, (विषमः ज्वरः ।) ज्वररोगविशेषः ।
तस्य निदानकथनपूर्विका सप्राप्तिमाह ।

“दीपोऽल्पोऽद्वितसम्भूतो ज्वरोत्पद्येत वा पुनः ।
घातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥”

अयमर्थः । ज्वरोत्पद्येत ज्वरेण त्यक्तस्य ।
सन्निष्ठ लक्षणमाह । दोषः अल्पः ज्वरसङ्का

खल्पोऽपि । विप्रकटं हेतुमाह । अद्वित-
माहारविहारादि तेन सम्भूतः संपूर्णो जातः
अन्यतमं धातुं रसरक्तादिकं प्राप्य दूषयित्वा

पुनः विषमज्वरं करोति । ज्वरोत्पद्यस्य वेति वाशब्देनेति बोध्यते । प्रथमतोऽपि विषमज्वरो भवति । यत उक्तम् । आरम्भाद्विषमो यस्मिन्त्यादिकम् । घातु दूषयित्वा कं विषमज्वरं करोतीत्यपेक्षायामाह ।

“सन्ततं रसरक्तस्य सततं रक्तधातुगः ।

दोषं क्रुद्धो ज्वरं पुसां सोऽन्येदुः पिशिताश्रितः ॥

मेदीगतकृतौयेऽह्नि अस्थिमज्जगतः पुनः ।

क्रुयाच्चातुर्यक घोरमन्तक रोगसङ्करम् ॥”

अन्तकं अन्तकमिव भारकत्वात् ॥ ३ ॥ विषमज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह ।

“य. स्यादनियतात् कालाञ्छीतोष्णाभ्यां तथैव च ।

वेगतश्चापि विषमो ज्वरः स विषमः स्मृतः ॥”

यस्मिन्यन्यतः कालात् स्यादित्यस्यायमर्थः ।

यथा, वातिको ज्वरः सप्तदिनानि पैंतिको दृष्ट

दिनानि श्लेष्मिको द्वादश दिनानि दोषाणां

प्रावक्ष्ये वातिकश्चतुर्दश दिनानि पैंतिको

विंशतिदिनानि श्लेष्मिकश्चतुर्विंशतिदिनानि

स्यात् तथा विषमज्वरो नियत कालं याप्य न

स्यादित्यर्थः । शीतोष्णाभ्यां गुणाभ्यां स्यात् ।

“वेगतश्चापि विषमः कदाचिदपि वेगवान् ॥”

कदाचिदपि शान्तवेगः । विषमज्वरस्य भेदा-

नाह ।

“सन्ततं सततोऽन्येदुः कृतौयेदुः कृतौयेदुः कृतौयेदुः

तत्र सन्ततस्य लक्षणमाह ।

“सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।

सन्तत्या योऽधिसर्गो स्यात् सन्ततः स निग-

द्यते ॥”

विकल्पो वातिकादिभेदात् । सन्तत्या नैरन्त-

र्येण अधिसर्गो अपरित्यागी ॥ ननु सत्ताव-

बन्धित्वं विषमत्वमिति विषमलक्षणं तदत्र न

घटत इति कथमयं विषमेष्टु पश्यते । घटत एव

इति न दोषः । यत उक्तं चरकेण ।

“विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसेऽथक्तलक्षणम् ।

दुर्लभोपशमः, कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥”

यत्तु खरनाह ।

“ज्वराः पञ्च च ये प्रोक्ता पूर्वं सततकादयः ।

चत्वारः सन्ततं हित्वा श्रेयास्ते विषमज्वराः ॥”

इति । तच्चरेण त्यागाभिप्रायेण ॥ ३ ॥ सतत-

लक्षणमाह ।

“अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ।

द्वौ कालौ अह्न्येककालं रात्रावेककालम् ।

यतो दोषाणामहोरात्रे प्रत्येकं द्वौ द्वौ प्रकोप-

कालौ । यत उक्तं वाग्भटेन ।

“वयोऽहोरात्रिसुप्तानामन्तमध्यादिका,

क्रमात् ॥” इति ॥

अन्येदुः कृतौयेदुः कृतौयेदुः कृतौयेदुः कृतौयेदुः

“अन्येदुः कृतौयेदुः कृतौयेदुः कृतौयेदुः कृतौयेदुः

एककालं दोषापेक्षया एककालमपि द्वितीय

प्रथमकाले हृदेव दोषस्थितेः ॥ ३ ॥ द्वितीयक-

चतुर्थकयोर्लक्षणमाह ।

“द्वितीयककृतौयेदुः कृतौयेदुः कृतौयेदुः कृतौयेदुः
द्वितीयककृतौयेदुः कृतौयेदुः कृतौयेदुः कृतौयेदुः
उक्तम् ।

“दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स द्वितीयकः ।

दिनद्वयं ततिक्रम्य यः स्यात् स हि चतुर्थकः ॥”

इति ॥

अत्राह वृद्धमुश्रुतः ।

“कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोति हि ।

सततान्येदुः कृतौयेदुः कृतौयेदुः कृतौयेदुः कृतौयेदुः

अहोरात्राहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रप-

द्यते ।

दोष आमाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥”

अयमर्थः । आमाशयोर कण्ठशिरःसन्धय पञ्च

कफस्थानानि एषु तिष्ठन् दोषो यथासंख्यं

सततादीन् करोति । तत्रांमाशये स्थितो दोषः

सततं करोति द्वौ कालौ अहोरात्रे कालद्वये

दोषप्रकोपात् । हृदये स्थितो दोष आमाशय-

मागत्य अन्येदुः कृतौयेदुः कृतौयेदुः कृतौयेदुः कृतौयेदुः

देकस्मिन्नेवाहोरात्रे दोष आमाशयमायाति ।

तत्र द्वौ दोषप्रकोपकालौ एकस्मिन् काले हृदये

तिष्ठत्यपरस्मिन्नामाशये इति । कण्ठे स्थितो

दोषोऽहोरात्रात् हृदयमायाति । द्वितीये दिने

आमाशयमागत्य खप्रकोपकाले द्वितीयक ज्वर

करोति एककालं न तु द्वौ कालौ स्वभावात् ।

एव शिरःस्थितो दोषोऽहोरात्रात् कण्ठ-

मायाति । ततः पुनराहोरात्राहृदयमायाति

चतुर्थदिने आमाशयमागत्य खप्रकोपकाले

चतुर्थक ज्वरं करोति । एककालं न तु द्वौ

कालौ स्वभावादेव ॥ ३ ॥ ननु दोषस्यागमन-

क्रमेण निजस्थानागमनक्रमात् कथं द्वितीयचतुर्थ

दिवसयोर्ज्वरागमनम् । उच्यते । दोषो हि

प्रकोपशमये वेगवत्तया जाघवात् स्वस्थानम्

वेगदिन एव याति । यत आह ।

“दोष प्रकोपकाले हि वेगवत्त्वेन जाघवात् ।

वेगवासर एवायं स्वस्थानमभिगच्छति ॥”

सन्धियु स्थितं प्रलेपं करोति । सन्धयश्चांमा-

शयेऽपि सन्ति तेषु स्थितं प्रलेपकं सर्वदा

करोति ॥ ३ ॥

“निवृत्तं पुनरायाति विषमो नियते दिने ।

स्वभाव कारणं तत्र मन्थने सुनिपुणत्वा ॥”

स्वभावस्य कारणत्वे कफस्थानविभागनिरपेक्षा

चतुर्थकादिविषमया अपि ज्वरा, स्वस्थ काले

भवन्ति ।

“अधिशेते यथा भूमिं वीक्ष्य काले प्ररोहति ।

अधिशेते तथा घातून्दोषः काले प्रकुप्यति ॥”

सुश्रुतोऽप्याह ।

“स चापि विषमो देहं न कदाचित् प्रसृजति ।

ग्लानिगौरवकार्शेभ्यः स यस्मात् प्रसृज्यते ॥

वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यं ।

घातान्तरस्यो जीनत्वात् सौम्यान्नेवोपलभ्यते ॥”

द्विदोषोऽन्यस्य द्वितीयकस्य लक्षणमाह ।

“कफपित्ताक्षिकयाही एष्टाहातकफामकः ।

वातपित्ताक्षिकोऽहोरात्रे त्रिविधः स्यात्कृतौ
यकः ॥”

त्रिकयाही वेदनया त्रिकं गृह्णाति इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु कफपित्ताक्षिकयाही वेदनया त्रिकयापी

त्रिकस्य वातस्थानं तत्कथं तदहोरात्रे पित्त-

कफौ अन्यस्थानगत्येन दुर्बलत्वेन दुर्बलौ वेग

कुरुते । उच्यते दोषाणां स्थाननियमः न तु

कुपितानाम् । तथा च सुश्रुतः ।

“कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावति ।

यत्र सङ्गः स वेगुगुणाद्वाधिल्लोपजायते ॥”

एव अन्यस्थानगत्येन चतुर्थकोऽपि बाध्यम् ।

वातकफामक एष्टात् यथया एष्ट बाध्यं भवति

इत्यर्थः । यवलोपकर्मण्यधिकरणे चेति सूत्रेण

पञ्चमौ ॥ ३ ॥ कफोऽन्यस्य वातोऽन्यस्य च

चतुर्थकस्य लक्षणमाह ।

“चतुर्थको दृश्यति स्वभावं द्विविधं ज्वरः ।

जङ्घाभ्यां श्लेष्मिकः, पूर्वं शिरसोऽनिलसंभवः ॥”

श्लेष्मिकः श्लेष्मोऽन्यस्य तथा अनिलसंभव वातो-

ऽन्यस्यः । सन्ततादीनां त्रिदोषलत्वात् । उक्तं च

चरकेण ।

“प्रायशः सतिपातेन पञ्च स्युर्विषमज्वराः ॥”

इति ।

प्रायशो गृह्णादेकदोषजाः द्विदोषजा अपि

न भवन्ति इति केचित्तः । पूर्वं प्रथमं जङ्घाभ्यां

यथया जङ्घे बाध्यं पश्चात् सकलं शरीरं

याप्नोति । एवमुक्त्यन्यथावातजातः शिरसः पूर्वं

यथया शिरसो बाध्यं सकलं शरीरं याप्नोती-

त्यर्थः ।

“विषमज्वर एवान्यचतुर्थकविषमयः ।

अस्थिमज्जगतो दोषश्चतुर्थकविषमयः ॥”

अन्य सन्ततादिपञ्चकादपरचतुर्थकविषमयास्यो

ज्वरः सोऽपि विषमज्वर एव । स किंघातुस्य

इत्यपेक्षायामाह अस्थीत्यादि । तस्य चतुर्थक-

विषमयस्य लक्षणमाह ।

“स मध्ये ज्वरयत्यद्वीयादन्ते च वितुषति ॥”

चतुर्थकविषमय इत्युपलक्षणम् । सततादि-

विषमयोऽपि बोध्यः । यथा, अहोरात्रे द्वौ

कालौ सुचति शेष सन्तताहोरात्रे तिष्ठतीति

सततविषमयः । अहोरात्रे एक कालं सुचति

शेष सन्तताहोरात्रे तिष्ठति अन्येदुः कृतौयेदुः कृतौयेदुः कृतौयेदुः

मध्ये एक दिनं ज्वरयति आदावन्ते च दिने सुचति इति द्वितीयकविषमयः । एते

विषमज्वरा उपलङ्गका अन्ये रात्रिज्वरा-

दयोऽपि विषमज्वरा बोद्धव्याः । यथा,—

“सर्मा वातकफौ यस्य शीणपित्तस्य देहिनः ।

रात्रौ प्रायो ज्वरस्तस्य दिवा होनकफस्य तु ॥”

प्रायो बाहुल्येन ॥ ३ ॥ सन्ततादीनां शीत-

पूर्वत्वे दाहपूर्वत्वे च हेतुमाह ।

“लक्ष्म्योऽग्निनिर्गमो शीतमादौ जनयतो

ज्वरम् ।

तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्तदाहं करोति च ॥”

शीतं शीतसहितं प्रशान्तयोः प्रशान्तवेगयोः ।

विषम

अन्तः अभ्यन्तरे ।

“करोत्यादी तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
सस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुर्यात शीतमन्तः ॥”

अन्ततः, दक्षपादादितः ॥ १ ॥ शीतादिदाहा-
दिव्वरयोस्त्रिदोषजत्वमाह ।

“दावेतौ दाहशीतादी ज्वरौ ससर्गजौ स्मृतौ ।
दाहपूर्वस्तयोः कथं सुखसाध्यतमोऽपरः ॥”

सर्गजौ सान्निपातिकौ । कथं, कथसाध्यः ॥ १ ॥
विषमज्वरविशेषाणां ह ।

“विदग्धोऽग्नरसे दृष्टे स्नेहापित्ते अवस्थिते ।

तेनार्द्धं शीतलं देहं चार्द्धसुखं प्रजायते ॥”

अग्नरसे विदग्धे आहारजे रसे दृष्टे स्नेहापित्ते
च अवस्थिते दृष्टे स्थिते तेन हेतुना शीतल
कफेन उष्णं पित्तेन अर्द्धत्वं चार्द्धनारीश्वरा-
कारेण गरसिद्धाकारेण वा ।

“काये दृष्टं यदा पित्तं स्नेहा चान्ते अवस्थितः ।
तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं दक्षपादयोः ॥”

अन्ते दक्षपादादौ ।

“काये स्नेहा यदा दृष्टं पित्तचान्ते अवस्थितः ।
शीतत्वं तेन गान्धे स्यादुष्णत्वं दक्षपादयोः ॥”

विषमज्वरविशेषस्य प्रत्येकस्य लक्षणमाह ।

“प्रलम्बमिव गान्धाणि घर्मेण गौरवेण च ।
मन्दज्वरविलेपी च सशीतः स्यात् पलेपकः ॥”

गौरवेण उपलक्षितः । मन्दज्वरविलेपी मन्द-
पेगस्य ज्वरस्य सदा सन्त्योऽस्यास्तीति मन्द-
ज्वरविलेपी अयं विषमज्वरः । यथा च सुश्रुतः ।
प्रत्येककाख्यो विषमः प्रायः, क्षेप्राय शोषिणा-
मिति ॥ १ ॥ अयं विषमज्वराणां सामान्य-
चिकित्सा ।

“ज्वराश्च विषमाः सर्वे सन्निपातसमुद्भवाः ।
अथोत्पन्नस्य दोषस्य तेषु कार्यं चिकित्सितम् ॥

विषमेभ्यः कर्तव्यं वाधश्च शोघनम् ।
स्निग्धोऽस्त्रपायैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ॥ २ ॥

काष्ठिककः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।
पटोलसारिवा सुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥

निम्बः पटोलस्त्रिफला नट्टीका सुस्तवत्सकौ ।
किराततिलसमृता चन्दनं विश्वमेघजम् ॥

गुडूप्यामलकं सुस्तमर्द्धशोकसमापनाः ।
कषायाः शमयन्त्यांश्च पञ्च पञ्चविधज्वरम् ॥ ३ ॥

कालिङ्गक इन्द्रयवः । वत्सकः कुटजः । चन्दन-
मञ्ज रक्तचन्दनम् । कषायाः पञ्च । पञ्चविध
ज्वरमवततान्ये शुष्कद्वितीयचतुर्थकरूपम् ॥ १ ॥

“महाबलामूलमहोषध्याभ्यां
कापो निहत्याद्विषमज्वरं हि ।

शीतं सकम्पं परिदाहयुक्तं
विनाशयेत् द्विदिनं प्रयोगात् ॥ ४ ॥

सुदाहृतानागरपुष्करादौ
क्षतं कषायं कफमारुचोत्तरे ।

यन्दासकासारुचिपादं वगज्वरे
यदा विदोषप्रभवेऽपि शस्यते ॥ ५ ॥

सुदाहः ॥ १ ॥

“सुदाहृतपुष्पकचन्दनैश्चने-

विषम

भूनिम्बपटपटोलपौष्करैः ।

तिक्ताकलिङ्गपिचुमर्द्धवासके-
महोषधं भार्गवितुल्लकैः समैः ॥

श्रुतं पिवेत् पूर्वदिनं कषाय

निहन्ति दृढज्वरसुग्रीतम् ।

सन्धासम्पर्कारुचिदाहलुखणं

दृष्टां वमिं कासमतीव शूलकम् ।

आनाहृदिक्कादिषु सन्निपाते

गलग्रहे तन्निशिरोरुहायाम् ॥”

दृष्टान्नुद्वादिविषमज्वरे ॥ १ ॥

“सुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकण्टकारिकायः ।

पीतः सकषाचूर्णं समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥ २ ॥

तिलतेनलवणयुक्तकल्को लसुनसेवितः प्रातः ।

विषमज्वरमपहरते वातयाधीनशेषांश्च ॥ ३ ॥

कालाजाजी नु सगुडा विषमज्वरनाशिनौ ।

मधुनाद्याभया लौहाहन्त्याशुविषमज्वरान् ॥”

कालाजाजी मगरैला इति लोके । सा च

किञ्चिद्दृष्टा गुडतुल्या कर्ममिता भक्षणीया ॥

“पीतो मरीचचूर्णेन तुलसीपत्राणो रसः ।

द्रोणपुष्पौभवो वापि निहन्ति विषम-

ज्वरान् ॥ ४ ॥

अमृतायाः शतं चूर्णं वाससा परिशोधितम् ।

पृथक् दोऽश्रभागाः स्युर्गुडमात्रिककसर्पिषाम् ॥

यथाहि भक्षयेत्तन्नरो हितमिताशनः ।

नास्य कश्चिद्वेद्याधिर्न शरा पलितं न च ॥

न ज्वरा विषमा नैव मेहनानिलरक्तकम् ।

न च नेत्रगता रोगाः परमेतद्रसायनम् ॥

मेघाकरं विदोषप्र प्रयोगादस्य बुद्धिमान् ।

जीवद्वयशतं सायं यथेवाहितजलपा ॥”

गुडूचीकल्कः ॥ १ ॥ अथान्नमाह ।

“तक्रमांशं पयोमांशं दधिमांसमथापि वा ।

माषमांसश्च भुञ्जानो सुच्यते विषमज्वरात् ॥ २ ॥

अग्निवेशश्च ।

“सुरा समगुडा पाणाय भोजने चरणायुधा ।

तत्तिरा विष्किराः पथ्या कुक्कुटा विषमज्वरे ॥

चरणायुधा एहकुक्कुटा । कुक्कुटा वनकुक्कुटा ।

विष्किराः वर्तिकाज्जावविगिरचकोराद्याः ॥ १ ॥

अथ सन्तादीनां विशिष्टा चिकित्सा ।

“त्रायन्तीकटुकानन्तासारिवाभिः श्रुतं जलम् ।

मन्ताख्ये ज्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये ॥”

अनन्ता दुरालभा ॥ १ ॥

“पटोलान्द्विषातिक्तासारिवाभिः श्रुतं जलम् ।

मन्ताख्ये ज्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये ॥”

दृष्टा दृष्टदन्ती एरण्वनपत्रविटपा तदलाभे

दन्ती च ग्राह्या समानगुणत्वान् ॥ १ ॥

“पटोलेन्द्रयवानन्तापथ्यारिष्टागुणलम् ।

क्षयितं तज्जलं पीतं ज्वरं सन्ताकं जयेत् ॥”

आन्ता सारिवा । अरिष्ट, निम्बः । जल

यालकम् ॥ १ ॥

“दाहापटोलनिम्बान्दशकाहविफलाश्रुतम् ।

जलं धनुः पिवेत्कीर्णमन्येदुर्ज्वरशान्तये ॥”

शुक्राहः इन्द्रयवः ॥ १ ॥

विषम

“कर्मसाधारणं त्वक्ता तृतीयकचतुर्थकौ ।

भिषगा प्रतिकर्तव्यौ विशेषीकृतचिकित्सितेः ॥

उशीरं चन्दनं सुस्तं गुडूचीधान्यनागरम् ।

अम्भसा क्षयितं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥ १ ॥

ज्वरे तृतीयके पुसां दृष्टादाहसमन्विते ।

अपामार्गजटां कष्या लोहिते, सप्ततनुभिः ।

वह्ना वारे रवेस्तृणं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥ २ ॥

स्थिरातामलकीदारुशिवाहमहोषधे ।

सितामधुयुतं काथसतुर्थकहरः परः ॥”

स्थिरा शालिपर्णी । तामलकी भूधानी । शिवा

हरीतकी । दृष्टो वाचा ॥ १ ॥

“अगस्त्यपत्रस्य रसेन नस्यं

निहन्ति चातुर्थकसुग्रीवौषम् ।

शिरीषपुष्पस्य निशादयस्य

कल्केन वा तत्तृप्तसंयुतेन ॥”

तन नस्यम् ॥ १ ॥

“ज्वरस्य वेगकालश्च चिन्तयन् ज्वर्यते तु यः ।

तस्यैतेरदभुतेऽपि विषयेर्नाशयेत् स्मृतिम् ॥

सन्ततं विषमश्चापि चीणस्य सुचिरोत्थितम् ।

ज्वरं सभोजनैः पथ्यैर्ज्वरैश्च ससुपाचरेत् ॥ १ ॥

सततादिविषमयाणां विषमज्वराणां चिकित्सा

सततादीनामिव कर्तव्या ।

“शीताभिभूते पुरुषे क्षुब्धाच्छीतहरिं क्रियाम् ।

दाहाभिभूते तु विधिं विदधादाहनाशनम् ॥

आच्छादनेऽर्द्धचतुर्गुणैः कम्बलादिभिः ।

तूणवत्या महाशीतं शीतादिव्वरिणो हरेत् ॥”

तूणवती तुलाई इति लोके ॥

“तं सनाभ्यां सुपीनाभ्यां पीवरोरुर्नितम्बिनी ।

युवतिगाढमालिङ्गितेन शीतं प्रशाम्यति ॥

कान्ताङ्गचङ्गवजातं तस्य शीते निवारिते ।

प्रज्ञाद चास्य विज्ञाय पृथक् तां कारयेत्

स्त्रियम् ॥

ततो दाहे तु सजाते पत्रैरेरण्वसम्भवे ।

शीतलैर्धारितेर्देहे दाहं तस्यापनोदयेत् ॥

तालकं शुक्तिकाचूर्णं तुल्यं तत्रोभयोरपि ।

नवमासश्च तुल्यं स्यात् सद्देहेतुं कन्यकादवेः ॥

तत् तु सशुष्कमुपलेख्यैर्गणपुटे पचेत् ।

शीतं तच्चूर्णयेच्चूर्णं गुञ्जामात्रं सितायुतम् ॥

प्रभाते भोजयेत्तेन याति शीतज्वरक्षयम् ।

वान्तिर्भवति कस्यापि कस्यापि न भवत्यपि ॥

एकेन दिवसेनैव शीतज्वरहरः परः ॥

मध्याह्नमस्ये पथ्यं शिखरिणी भक्तक ॥ १ ॥

शीतज्वरं भूतभैरवचूर्णम् ।

“एणा ज्ञातोप्लव्योपविफलाजीरकं वनः ।

सविडङ्गं मिनापुक्तं चूर्णं शीतज्वरापहम् ॥

कायस्यानाकुर्मान्तिक्तायस्यागुणयोगदेः ।

सष्टदेवापवाङ्मये शीतलैर्धुपत्रेणैः ॥

एतैरेवैषधैः पित्तैर्ज्वरशान्तिः ॥

सामेन्निपाचिनं तैसमभद्राक्षीमनाशनम् ॥”

कायस्या हरितकी । नाकुर्मी राश्या । भद्राङ्ग

इति लोके । वयस्या गुडः । पुनो गुग्गुलु ।

पीरकः । भट्टिउर । तदलाभे गटिवनः । चट्ट-

विषम

पुनः विषमचक्रं करोति । चक्रोत्पत्त्यस्य वेति वाशब्देनेति बोध्यते । प्रथमतोऽपि विषमचक्रो भवति । यत उक्तम् । आरम्भादिषमो यस्मिन्त्यादिकम् । घातुं दूषयित्वा कं विषमचक्रं करोतीत्येवायामाह ।

“सन्ततं रसरक्तस्यः सततं रक्तघातुगः ।

दोषं क्रुद्धो च्चरं पुसां सोऽन्येदुः पिशिताश्रितः ॥

मेदीगतसृतीयेऽङ्गि अस्त्रिमज्जगतः पुनः ।

कुण्याघातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ॥”

अन्तक अन्तकमिव मारकत्वात् ॥ ॥ विषमचक्रस्य सामान्यलक्षणमाह ।

“यः स्यादनियतात् कालाच्छैतोषाभ्यां तथैव च ।

वेगतश्चापि विषमो च्चरः स विषमः सृष्टः ॥”

यस्मिन्निनयनात् कालात् स्यादित्यस्यायमर्थः ।

यथा, वातिको च्चरः सप्तदिनानि पैंसिको दश

दिनानि श्लेष्मिको द्वादश दिनानि दोषाणां

प्राबल्ये वातिकश्चतुर्दश दिनानि पैंसिको

विश्रुतिदिनानि श्लेष्मिकश्चतुर्विंशतिदिनानि

स्यात् तथा विषमचक्रो नियत कालं याप्य न

स्यादित्यर्थः । श्रौतोषाभ्यां गुणाभ्यां स्यात् ।

“वेगतश्चापि विषमः कदाचिदपि वेगवान् ॥”

कदाचिदपि शान्तवेगः ॥ विषमचक्रस्य भेदा-

नाह ।

“सन्ततः सततोऽन्येदुःसृतीयकचतुर्थकौ ।”

तत्र सन्ततस्य लक्षणमाह ।

“सप्ताहं वा द्वादशं वा द्वादशाहमपि वा ।

सन्तत्या योऽविषमो स्यात् सन्ततः स निग-

द्यते ॥”

विकल्पो वातिकादिभेदात् । सन्तत्या नैरन्त-

र्येण अविषमो अपरित्यागी । ननु सृक्ताश-

वन्वित्वं विषमत्वमिति विषमलक्षणं तदत्र न

घटत इति कथमयं विषमेषु पश्यते । घटत एव

इति न दोषः । यत उक्तं चरकेण ।

“विषमं द्वादशे क्वा दिवसेऽथक्तलक्षणम् ।

दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्युवर्तते ॥”

यत्तु खरनाह ।

“चक्राः पञ्च च ये प्रोक्ताः पूर्वं सततकादयः ।

चत्वारः सन्ततं हित्वा श्लेष्मिको विषमचक्राः ॥”

इति । तच्चरैरेव त्यागाभिप्रायेण ॥ ॥ सतत-

लक्षणमाह ।

“अहोरात्रे सततको द्वौ कालावुवर्तते ।”

द्वौ कालौ अह्नोःकालं रात्रावेककालम् ।

यतो दोषाणामहोरात्रे प्रत्येकं द्वौ द्वौ प्रकोप-

कालौ । यत उक्तं वाग्भटेन ।

“वयोऽहोरात्रिस्तुक्तानामन्तमभ्यादिका-

क्रमात् ॥” इति ॥

अन्येदुःसृक्लक्षणमाह ।

“अन्येदुःसृक्लहोरात्रादेककालं प्रवर्तते ।”

एककालं दोषापेक्षया एककालमपि द्वितीय

प्रथमकाले हृदये दोषस्थितेः ॥ ॥ तृतीयक-

चतुर्थकयोर्लक्षणमाह ।

४४ई

विषम

“तृतीयकसृतीयेऽङ्गि चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थकः ॥”
तृतीयेऽङ्गि इत्यागमनदिनं गृहीत्वा । यत उक्तम् ।

“दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृतीयकः ।

दिनद्वयं त्वतिक्रम्य यः स्यात् स हि चतुर्थकः ॥”

इति ॥

अत्राह वृहत्समुद्रः ।

“कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोति हि ।

सततान्येदुःसृक्त्रास्यचतुर्थकप्रलेपकान् ॥

अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रप-

द्यते ।

दोष आमाशयं प्राप्य करोति विषमचक्रम् ॥”

अयमर्थः । आमाशयोर कण्ठशिरः सन्वयं पञ्च

कफस्थानानि एषु तिष्ठन् दोषो यथासंख्यं

सततादीन् करोति । तत्रामाशये स्थितो दोषः

सततं करोति द्वौ कालौ अहोरात्रे कालद्वये

दोषप्रकोपात् । हृदये स्थितो दोष आमाशय-

मागत्य अन्येदुःसृक् करोति । एककालं नैकदा-

देकस्मिन्नेवाहोरात्रे दोष आमाशयमायाति ।

तत्र द्वौ दोषप्रकोपकालौ एकस्मिन् काले हृदये

तिष्ठत्यपरस्मिन्नामाशय इति । कण्ठे स्थितो

दोषोऽहोरात्रात् हृदयमायाति । तृतीये दिने

आमाशयमागत्य सप्रकोपकाले तृतीयकं च्चर-

करोति एककालं न तु द्वौ कालौ स्वभावात् ।

एव शिरःस्थितो दोषोऽहोरात्रात् कण्ठ-

मायाति । ततः पुनराहोरात्राहृदयमायाति

चतुर्थदिने आमाशयमागत्य सप्रकोपकाले

चतुर्थकं च्चर करोति । एककालं न तु द्वौ

कालौ स्वभावादेव ॥ ॥ ननु दोषस्यागमन-

क्रमेण निजस्थानगमनक्रमात् कथं तृतीयचतुर्थ

दिवसयोर्ज्वरागमनम् । उच्यते । दोषो हि

प्रकोपशमये वेगवत्तया लाघवात् स्वस्थानम्

वेगदिन एव याति । यत आह ।

“दोष प्रकोपकाले हि वेगवत्त्वेन लाघवात् ।

वेगवासर एवायं स्वस्थानमभिगच्छति ॥”

सन्निवृत्तिं स्थितं प्रलेप करोति । सन्वयस्यामा-

शयेऽपि सन्ति तिष्ठ स्थितं प्रलेपकं सर्वदा

करोति ॥ ॥

“निवृत्तं पुनरायाति विषमो नियते दिने ।

स्वभाव कारणं तत्र मन्थन्ते सुनिपुणवाः ॥”

स्वभावस्य कारणत्वे कफस्थानविभागनिरपेक्षा

चतुर्थकादिविषमया अपि च्चराः स्वस्थ काले

भवन्ति ।

“अधिप्रेते यथा भूमिं वीजं काले प्ररोहति ।

अधिप्रेते तथा घातुन्दोषं काले प्रकुप्यति ॥”

सुश्रुतोऽप्याह ।

“स चापि विषमो देहं न कदाचित् प्रसृजति ।

श्लानिगौरवकार्शेभ्यः स यस्मात् प्रसृज्यते ॥

वेगे तु सभतिक्रान्ते गतोऽयमिति ज्ञायते ।

घातन्तरस्थो लीनत्वात् सौम्यान्निवोपलभ्यते ॥”

हिदोषोऽन्यस्य तृतीयकस्य लक्षणमाह ।

“कफपित्ताक्षिकयाही पृष्ठाहातकफात्मकः ।

विषम

वातपित्ताक्षिकोऽहोरात्रे विविधः स्यात्तृतीयकः ॥”

त्रिकयाही वेदनया त्रिकं गृह्णाति इत्यर्थः ॥ ॥

ननु कफपित्ताक्षिकयाही वेदनया त्रिकयापी

त्रिकस्य वातस्थानं तत्कथं तदगृहीतौ पित्त-

कफौ अन्यस्थानगत्वेन दुर्बलत्वेन दुर्बलौ वेग

कुर्वते । उच्यते दोषाणां स्थाननियमः न तु

कुपितानाम् । तथा च सुश्रुतः ।

“कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावति ।

यत्र सङ्गं स वैगुण्याद्वाघिस्तत्रोपजायते ॥”

एव अन्यस्थानगत्वेन चतुर्थकोऽपि वाप्यम् ।

घातकफात्मकः पृष्ठात् यथया पृष्ठं याप्य भवति

इत्यर्थः । यत्लोपकर्मण्यधिकरणे चेति सूत्रेण

पञ्चमी ॥ ॥ कफोऽन्यस्य वातोऽन्यस्य च

चतुर्थकस्य लक्षणमाह ।

“चतुर्थको दर्शयति स्वभावं द्विविधं च्चरः ।

जङ्घाभ्यां श्लेष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसम्भवः ॥”

श्लेष्मिकः श्लेष्मोऽन्यस्य तथा अनिलसम्भव वातो-

ऽन्यस्यः । सन्ततादीनां त्रिदोषकत्वात् । उक्तं च

चरकेण ।

“प्रायशः सन्निपातेन पञ्च स्यान्विषमचक्राः ॥”

इति ।

प्रायशो ग्रहणादेकदोषजाः द्विदोषजा अपि

न भवन्ति इति जैज्जटः । पूर्वं प्रथमं जङ्घाभ्यां

यथया जङ्घे याप्य पश्चात् सकलं शरीरं

याप्नोति । एवमुत्पन्नवातजातः शिरसः पूर्वं

यथया शिरसि याप्य सकलं शरीरं याप्नोती-

त्यर्थः ।

“विषमचक्र एवान्यचतुर्थकविषमं यः ।

अस्त्रिमज्जगतो दोषचतुर्थकविषमं यः ॥”

अन्य सन्ततादिपञ्चकादपरचतुर्थकविषमं याख्यो

चक्रः सोऽपि विषमचक्र एव । स किधातुस्य

इत्येवायामाह अस्त्रीत्यादि । तस्य चतुर्थक-

विषमं यस्य लक्षणमाह ।

“स मध्ये च्चरयत्यद्वैत्यादन्ते च विमुच्यति ॥”

चतुर्थकविषमं य इत्युपलक्षणम् । सन्ततादि-

विषमयोऽपि बोध्यः । यथा, अहोरात्रे द्वौ

कालौ मुच्यति शेषं सर्वमहोरात्रं तिष्ठतीति

सन्तविषमं यः । अहोरात्रे एक कालं मुच्यति

शेषं सर्वमहोरात्रं तिष्ठति अन्येदुःसृक्विष-

मं यः । मध्ये एक दिनं च्चरयति आदावन्ते

च दिने मुच्यति इति तृतीयकविषमं यः । एते

विषमचक्रा उपलक्षकाः अन्ये रात्रिचक्रा-

दयोऽपि विषमचक्रा बोध्यः । यथा,—

“सर्मा वातकफौ यस्य क्षीणपित्तस्य देहिनः ।

रात्रौ प्रायो च्चरस्तस्य दिवा क्षीणकफस्तु ॥”

प्रायो बाहुक्षेपः ॥ ॥ सन्ततादीनां शीत-

पूर्वत्वे दाहपूर्वत्वे च हेतुमाह ।

“लक्ष्मोऽग्निमानिकौ शीतमादौ जनयतो

चक्रम् ।

तथो, प्रशान्तयोः पित्तमन्तर्दहं करोति च ॥”

शीतं शीतचक्रं प्रशान्तयोः प्रशान्तवेगयोः ।

विषम

देवा दृष्टवन्ताः। चारो यवचारः। काय
स्यादिधूप लेपन तैलम् ॥
“एरुण्डस्य तु पत्राणि क्षिप्तभूमौ निधापयेत् ।
दाह्यादिव्वरिणो देहे तानि पत्राणि धारयेत् ॥
तेन नश्यति दाहोऽस्य ज्वरश्चैवोपशान्तिरिति ।
दाहे शान्ते यदा शैत्यं तच्च युक्ता निधारयेत् ॥

जघनचक्रचलन्मणिशेखला
सरसचन्दनचन्द्रविभेदना ।
वनलतेव तरुं परिवेष्टयेत्
प्रबलदाहनिषीदितमङ्गना ॥”

चन्द्रः कर्पूरः ।

“तदङ्गसङ्गसंज्ञातशैत्येदां हे निवारिते ।

प्रज्ञादद्यात् विनाग तां स्त्रीमपनयेत् पुनः ॥”

सुवर्चिकानागरकुङ्कुमसूत्रा-
लाक्षाणिशाधोहितयष्टिकाभिः ।

विह्व एरेण यष्टगुणतत्क्रमम्
तैलं चर दाहसमन्वितम् ॥”

घटतक्रतैलम् ॥ ॥

“राक्षसागरकुङ्कुमचन्दननिशायष्टाङ्गकुङ्कुमावला
लाक्षासैन्धवसारिवामधुरसादेवहरोहीतकैः ।
खोशीरासुधिकेनरौहिषजलेक्षैलेन पचेत् घट-
गुणे

तक्रतैलमयेच्युरं दृष्टुं दाह्यादिशीतादि-
कम् ॥”

चन्दनमत्र स्वेतम् । मधुरसा सूत्रा । रोही-
तकः रौहिष इति लोके । रौहिष रौहिष
इति लक्षणविशेषः । जल बाणकम् । महाघट-
तक्रतैलम् ॥ ॥

“पद्मकोत्पलकङ्कणरत्नगालविषपौष्करैः
कुसुमोशीरमञ्जिष्ठापद्मगैरिककटफलैः ॥
सारिवाङ्गुलीधान्दक्षीरौक्ष्णरमस्तकैः ।
धात्रीशतावरीयुक्तेः काये कल्के प्रयोजितैः ॥
लाक्षारवपय शुक्लमस्तुभिः सह काङ्गिकैः ।
पक्रतैलमिदं त्वय दाहज्वरहर परम् ॥”
लाक्षारवादि पृथक् तैलतुल्यं पद्मकादि-
तैलम् ॥ ॥

“प्रलेपके प्रयुज्यते श्लेष्मज्वरहरो क्रियायाम् ।
रुद्रजटा गोक्षङ्ग विहासविहोरगस्य निम्नोक्तः ।
मदनफलभूतकेश्यौ वंशत्वमुद्रनिर्माक्यम् ॥
धृतयवमधुरचन्द्रच्छगलकरोमाणि सर्पपा-
वचसाः ।

हिङ्गुगवास्त्रिमरीचाः समभागान्छागन्ध-
वपिष्टाः ॥

घृपनविभिना श्रमयन्त्येते सर्वान् ज्वराग्निघ्नम् ।
यह्वाकिनीपिशाचप्रेतविकारानयं घृपः ॥”
रुद्रजटा जटाधारी । भूतकेशी जटामाची ।
रुद्रनिर्माक्यं रुद्रनिर्माक्यपुष्पादि । मयूरचन्द्र-
मयूरपुष्पचन्द्रकम् । माहेश्वरो धूपः ॥ ॥

“सोमं चागुचर देवं समाद्वगणमौश्वरम् ।
पूजयन् प्रयतः शीघ्रं सुच्यते विषमज्वरात् ॥”
सोम उमादिवहितम् । चागुचर नन्द्यादिगण-
सहितम् । प्रयतः पवित्रः ॥ ॥

विषमा

“विष्णुं सहस्रसङ्ख्यानं चराचरपतिं विभुम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् यथोदति ॥”
सहस्रसङ्ख्यानमिति सहस्रशीर्षेत्यादि वेदाभि-
हितम् । नामसहस्रेण भारतीकृतेनेत्यर्थः ॥ ॥
ज्वरस्यापि देवतात्वात् पूजा कार्या । यत
आह विदेहः ।

“तीर्थायतनदेवामिगुरुद्विपसर्पणैः ।

अह्वया पूजनेष्वपि सहसा शान्तिरिति ज्वरः ॥”
तीर्थं ऋषिमुण्डं जलम् । आयतनं देवाधिष्ठितं
पुरुषोत्तमचैत्रश्रीशैलादि ॥ ॥

“निम्नपत्र वरा योयं यवानी लवणत्रयम् ।

चारो दिग्घ्निरामेधुविनेत्रक्रमशोऽंशकाः ॥

सन्धमेकीकृतं चूर्णं प्रतुषे भक्षयेन्नरः ।

एकादिकं द्वाहिकश्च तथा त्रिदिवसचरम् ॥

चातुर्थिकं महाघोरं सन्ततं सततं हि वा ।

घातुष्यश्च त्रिदोषोत्थं ज्वरं हन्ति च मान-
यम् ॥”

निम्नादि चूर्णम् । इति विषमज्वराधिकारः ॥

इति भावप्रकाशः ॥

विषमनयनं, पुं, (विषममयुग्मं नयनं यस्य ।

विनेत्रत्वात्तथात्वम् ।) शिवः । इति चारावली ॥

विषमन्तः, पुं, (विषनिर्वर्णको मन्तो यत्र ।) सर्प-

धारकः । वादिया इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।

जाङ्गली २ । इति जटाधरः ॥

विषममय, त्रि, (विषम + मयट् ।) विषमादा-

गतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विषमरूप्य, त्रि, (विषम + रूप्य, ।) विषमादा-

गतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विषमर्हणिका, स्त्री, (विषमर्हयतीति । मर्ह +

विषमर्हणी, स्त्री, ल्युट् । स्त्री । स्वार्थे कन् च ।)

गन्धनाङ्गुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

विषमविभाग, पुं, (विषमो विभागः ।) असमा-

नांशः । यथा, यत्र तु भ्रातर एव विभागमर्थ-

यन्ते तत्र विषमविभागाभावमाह मनुः ।

“आद्वयमविभक्तानां यदुत्थानं भवेत् सह ।

न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

विषमस्य, त्रि, (विषमे तिष्ठतीति । स्या + कः ।)

असमानस्थितः । इति केचित् । उपपन्न-

देशस्यः । यथा नारदः ।

“अप्राप्तयवहारश्च दूनी दानोन्मुखो प्रती ।

विषमस्याश्च नासेध्या न चैताम्राजयेन्नुप ॥”

विषमस्याः उपपन्नदेशस्यः । इति यवहार-

तत्त्वम् ॥

विषमशिरः, पुं, दोषविशेषः । स च अशुचित-

शासनरूपः । महद्दोषस्यम् । यथा, अत्र कामत

एव चान्द्रायणतत्त्वज्ञानोर्विषमशिरःत्वेन दृष्ट्या-

विकल्पासम्भवात् कामतश्चान्द्रायण अकामत-

स्तत्त्वज्ञम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विषमाक्षः, पुं, (विषम अयुग्मं अक्षि यस्य ।

विनयनत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

विषयः

विषमायुधं, पुं, (विषमा अयुग्मा आयुधा यस्य ।
तस्य पञ्चबाणत्वात्तथात्वम् । यद्वा, विषमः अत्युप-
असह्य इत्यर्थः आयुधो यस्य ।) कामदेवः ।
इति हलायुधः ॥

विषमीय, त्रि, (विषम + “गहादिभ्यश्च ॥” ४ ।

२ । १३८ । इति कः ।) विषमादागतम् । इति

सिद्धान्तकौमुदी ॥

विषसृष्टि, पुं, चुपविशेषः । विषदोहि इति

कठसिद्धे इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।

केशसृष्टिः २ सुसृष्टिः ३ रणसृष्टिः ४ चुप-

सृष्टिः ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-

त्वम् । दीपनत्वम् । कफवातकण्ठामयरक्तपित्ता-

दिदाहनाशित्वम् । रक्तत्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

विषमृत्युः, पुं, (विषेयं तद्दर्शनमात्रेण मृत्युर्भवति ।)

जीवस्त्रीविषमचो । इति जटाधरः ॥ चकोर इति

ख्यातः ॥

विषयः, पुं, (“विषिष्यन्ति विषयिणं स्वेन रूपेण

निरूपणीयं कुर्वन्ति ॥” इति सांख्यतत्त्वकौमुदी ।

वि + वि + ञच् ।) चक्षुरादियाश्च । स तु

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धरूपः । तत्पर्यायः । गोचरः

२ इन्द्रियार्थः ३ देशः । (यथा, रघु । ११ ।

१८ ।

“यच्चकार विवरं शिलाघने

ताडकोरवि स रामसायकः ।

अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां

हारतामभवदन्तकस्य तत् ॥”

आशयः । इत्यमरः । न्यायमते चिद्यत्प्रेयो-

वायूनां विषया यथा, —

“तत्र चित्तिर्गन्धहेतुर्गान्धारूपवती मता ।

वदविषस्तु रसस्पर्श गन्धोऽपि द्विविधो मतः ॥

अश्रुस्पर्शस्यापि विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ।

नित्यानित्या च सा द्विधा नित्या स्यादशु-

लक्षणा ॥

अनित्या तु तदस्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ।

सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रिय विषयस्तथा ।

योनिजादिभेदेद्देह इन्द्रिय प्राणलक्षणा ।

विषयो द्वाणुकादिस्तु ज्ञानाखान्त उदाहृतः ॥

वर्णः शुको रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ ।

स्नेहस्तत्र द्रवत्वानु सौचित्तिकसुदाहृतम् ॥

नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् ।

इन्द्रिय रसन चिन्तुहिमादिविषयो मतः ॥ ॥

स्पर्श उष्णस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम् ।

नेमित्तिकद्रवत्वानु नित्यतादि तु पूर्ववत् ॥

इन्द्रिय नयन वद्विषयार्थदिविषयो मतः ॥ ॥

अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ॥

तिथ्यगमनपानेन च ज्ञेयः स्पर्शादितिङ्गकः ।

पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं देहस्यापि त्वगिन्द्रियम् ॥

प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

विषय इति । भोगसाधन विषयः । सर्वमेव हि

कार्यं अदृष्टायोनं यच्च कार्यं यददृष्टायोनं

विषा

विषाण

विषाङ्करः, पु, (विषस्याङ्करः ।) श्रुत्याप्तम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विषाणं, स्त्री, कुक्षौषधम् । पशुशृङ्गम् । (यथा,
घाह्व्यदर्पणे । १० ।
“क्षिपसि शुकं वृषदंशकषट्के
ऋगमर्षयसि ऋगादनरदने ।
वितरसि तुरगं महिषविषाणे
विदधस्तेतो भोगविताने ॥”)
हस्तिदन्तः । इति मेदिनी । ने, ७७ ॥ (यथा
शिष्टपुपाजवधे । १ । ६० ।
“न जातु वैनायकमेकमुद्धृतं
विषाणमद्यापि पुनः प्ररोहति ॥”)
कोलदन्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विशेषेण मद्-
हातरि, चि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४४ । ११ ।
“विषाणं परिपानमग्नि ते ।”
“विषाणं विशेषेण मद्स्य हातारम् ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥)
विषाणिका, स्त्री, मेघशृङ्गी । इति राजमाता ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“शृङ्गी कर्कटशृङ्गी स्यात् कुक्षीरश्च विषाणिका ।
अजशृङ्गी च रक्ता च कर्कटाख्या च कीर्तिना ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
सातला । कर्कटशृङ्गी । आवर्तकी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
विषाणी, स्त्री, चीरकाकोली । अजशृङ्गी । इति
मेदिनी । णे, ७७ ॥ वृषिकाली । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तिल्लिङ्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विषाणी, [न] पु, (विषाणमस्यास्तीति । विषाण +
इनिः ।) हस्ती । शृङ्गी । इत्यजयः ॥ (यथा,
हरिवंशे । २०४ । २२ ।
“खड्गा विषाणिनश्चैव वृषभाश्च ऋगास्तथा ॥”)
ऋषभनामौषधम् । शृङ्गाटकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विषादः, पु, (वि + षद + घञ् ।) अवसादः ।
यथा,—
“जायं मौर्ख्यं विषादोऽवसादः सादो विष-
सता ।”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, भागवते । १ । ११ । १ ।
“दधौ दरवरं तेषां विषादं शमयन्निव ॥”)
विषादनौ, स्त्री, पलाशौकता । इति राजनिर्घण्टः ॥
विषाननः, पुं, (विषनानने यस्य ।) सर्पः । इति
शब्दमाता ॥
विषान्तकः, पु, (विषस्य अन्तकः नाशकः । पीत-
विषत्वात् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ विष-
नाशके, चि ॥
विषापहः, पुं, (विषं अपहन्तीति । हन + ङः ।)
सृक्ककह्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष-
नाशके, चि । यथा, मनौ । ७ । २१७ ।
“सुपरोक्षितमन्नाद्यमद्यान्नैर्विषापहैः ॥”)
विषापहा, स्त्री, इन्द्रवाद्यी । निर्विषा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ नागदमनी । इति भावप्रकाशः ॥

अर्कमूला । ईशुरमूल इति भाषा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (अस्या पण्यायो यथा,—
“अर्कपक्षा सुनन्दा स्यादकर्मला विषापक्षा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

सर्पकङ्कालिका । इति रत्नमाला ॥

विषाभावा, स्त्री, (विषस्याभावो यत्र सा ।)

निर्विषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विषायुधः, पुं, (विषमेदायुधं यस्य ।) सर्पः । इति

शब्दरत्नावली ॥ विषयुक्तास्ते, स्त्री ॥

विषारः, पुं (विषेण अलतीति । अल + अच् ।

लस्य रत्वम् ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विषारतिः, पुं, (विषस्थारतिः नाशकः ।) कृष्ण-

धत्तूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विषारि, पुं, (विषस्थारिः ।) मन्दाचक्षुःशक ।

घृतकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषनाशक-

मान्ने, त्रि ।)

विषास्यः, पुं, (विषमास्ये यस्य ।) सर्पः । इति

शब्दरत्नावली ॥ विषयुक्तसुखे, त्रि ॥

विषास्या, स्त्री, भक्ष्वातकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(भक्ष्वातकशब्देऽस्या विषयो विज्ञेयः ।)

विषु, अ, साम्यम् । इति विषुवच्छन्दटीकायां

भरतः ॥ नानारूपम् । इति रामायणम् ॥

विषुग, पुं, (विषु साम्यमस्तिमसीति । “लोमा-

द्वीति ।” ५ । २ । १०० । इति नः । पश्चात्

यत्वम् ।) विषुवम् । यथा । “विषु नानारूप

गमन विष्वक् तदस्यासीति विष्वे अगित्यु-

त्तरपदलोपश्चात्तत्त्वनेरिति पाभादि सूत्रेण

न यत्वम् ।” इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥

(नानारूपम् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५४ । ८ ।

“चरत्तत्तत्त विषुग विजातम् ॥”

“विषुगं विष्वक् नानारूपम् ।” इति तद्वाच्ये

सायणः ॥ खड्गः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २६ । १ ।

“वभुरेको विषुगः ।”

“विषुग विष्वगश्चनः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥

विप्रकीर्णः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । १२ । ५ ।

“सखायस्ते विषुगा अम एते ।”

“विषुगा विप्रकीर्णा खड्गपात्राः ।” इति तद्-

भाष्ये सायणः ॥ पराङ्मुखः । यथा, ऋग्वेदे ।

५ । ३४ । ६ ।

“वित्वन्तः सन्तौ चक्रमाजो-

रुन्वतो विषुगाः सुन्वतो वृधः ।”

“विषुग पराङ्मुखः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥

विषुप, स्त्री, विषुवम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

विषुवं, स्त्री, समरात्रिचन्द्रिकाः । तत्पण्यायः ।

विषुवत् २ । इत्यमरः ॥ विषुपम् ३ विष्वक् ४

विष्वक् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ विषुगः, ६ ।

इति रामायणम् ॥ विषुवः, ७ । इति सुकृतः ॥

तत्तु मेघतुल्योः संक्रान्ती । यथा,—

“नृगकर्कटसंक्रान्ती हे तूदगच्छिणायने ।

विषुवतो तुलामेघे गोलमथे तथापरा ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥

ते तु मन्दाविषुवजविषुवनामभ्यां क्रमेण ख्याते ।

यथा,—

“विषुवाभ्यां वत्सरः स्यादिति शब्दविदां मतम् ।

मन्दाविषुवमाख्यात कतिभिश्चेन्नचिद्विमतम् ।

तथा स्याज्जलविषुवं क्रमादाश्विनचिद्विमतम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥ ॥

विषुवारम्भकालो यथा,—

“नृगसंक्रान्तिः पूर्वं पश्चात् तारा दिनान्तरे ।

एकवर्षे चतुःपञ्चममात्रक्रमेण तु ।

घट्टघट्टिवत्सरानेकदिन स्याद्यन रवेः ।

एव चतुःपञ्चदिनमयनारम्भं क्रमात् ॥

युगक्रमेण च तद्वत् स्यादुदग्यान रवेर्ध्रुवम् ।

ककिर्धक्रमेण तद्वदभितो दक्षिणायनम् ॥

अयनांशक्रमेणेव विषुवारम्भं तथा ।

रविचक्रान्तितो मेघतुल्ययोरभितः पुनः ॥

विषुव मौनकन्यार्हं त्रैकाशींश्रुकाब्दे ।

दिनमानाय मौनाह्वांश्वेयार्हं पालिक शतम् ॥

ततो वृषार्हपर्यन्तमश्रीति पलभाजिनी ।

मिथुनार्हं चतुश्चिह्नपलानां वर्हते क्रमात् ॥

कर्कटार्हं चतुश्चिह्नं चिह्नार्हं तु द्व्यश्रीतकम् ।

कन्यार्हं चतुश्चिह्नं क्रमात् चतुश्चिह्नं वाचरे ॥

कन्याह्वांश्रजनीमानं बोध्य पूर्णक्रमेण हि ।

दिने दिने भागहारान्मानं बोध्य दिवागिशोः ॥

एकमान दृष्टयष्टा लक्षान्यमाननिर्ययः ।

घट्टघट्टिवत्सरानेव ततः स्यात् षोडशांशके ।

पुनस्तद्वत्सारांस्तद्वत् एव सप्तदशांशके ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ॥

अन्यत्र

“मेघसंक्रमतः पूर्वं पश्चात्तारा दिनान्तरे ।

प्रानिलोभ्यानुलोभ्येन विषुवारम्भं भवेत् ॥

त्रयोदशदिने खोरे चैत्रे नखतिथौ शके ।

विषुवारम्भं तत्र सप्तमानं दिवागिशोः ॥

ततः प्रतिदिनं वेला सप्ताद्विपलात्मिका ।

वर्हते मेघविश्वंश्रपयन्तं स्थूलमार्गसः ॥

तथा व्यष्टान्तपर्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका ।

तादृगायादुपर्यन्तं पलैकप्रमिता मता ॥

ततः कर्कटविश्वंश्रपयन्तं प्रवृद्ध क्रमात् ।

सप्ताद्विपलमानेन वेला चतुश्चिह्नं निश्चितम् ॥

तादृगभाद्रानापर्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका ।

तादृगान्श्रिपयान्तं शरनेत्रपलात्मिका ॥

दिवामात्र दृष्टयष्टा रात्रेः प्रमाणकम् ।

वैशाखादौ दिवामात्रं रात्रिमानं तुलादिषु ॥

घट्टघट्टिवत्सरानेव ततः स्यात् द्वादशांशके ।

पुनस्तद्वत्सारांस्तद्वत् एव एकादशांशके ॥”

इति सन्तुल्यसुक्तावली ॥

विषुवतः, स्त्री, विषुवम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मन्दा-

भारते । ३ । २६६ । २२१ ।

“भवति सप्तसप्तदश दिनस्य रात्रौ-

विषुवति चास्यमश्रुते पलम् ॥”

यापकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८४ । १० ।

“खादोरित्याविषुवतो मञ्चः पिबन्ति गौर्यः ॥”

“विषुवत इत्यमनेन प्रकारेण सर्वेषु यज्ञेषु

यागियुक्तस्य ॥ ॥ ॥ विषुव यागो अस्मा-

दौगादिकः कुप्रत्ययः । ततो मतुप् इत्युच्-
भ्यामतुविति मतुप उदात्तत्वम् । अन्येषामपि
इत्यत इति संहितायां दीर्घः आद्येन मतोन्-
त्वम् ।” इति तद्वाच्ये सायणः ।)

विगौषधी, स्त्री, (विष्वसौषधी ।) नामदन्तो ।

इति रत्नमाला ॥

विष्कम्भः, पुं, सप्तविंशतियोगान्तमेतत्प्रथमयोगः ।

शुभकर्मणि तस्य पञ्च दृष्टान्धाण्याः । यथा,—

“तथादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाडिका ।

गण्डयाघातयोः घट्ट च नव हर्षगवक्षयोः ।

वैष्टितयतिपातो च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥”

इति सन्तुल्यसुक्तावली ॥ ॥

तत्र चातमलम् ।

“विष्कम्भयोगो यदि जन्मकाले

कार्यं स्वतन्त्रो मनुजस्तदागौम् ।

सुखलज्जामलसौख्यसुख

यदस्य निम्नोविधौ समर्थः ॥”

इति कौटिल्यप्रदीपः ॥ ॥

विस्तारः । (यथा, ढहत्तुर्विदितायाम् । ५१ । २४ ।

“उच्छ्रायोऽनुगत्यो दारस्यार्हं विष्कम्भः ।”)

प्रतिबन्धः । रूपकाङ्गप्रभेदः । योगिनां बन्ध-

भेदः । इति मेदिनी । मे, १६ । वृद्धः । इत्य-

जयः । अर्गला । इति भरतः ॥

विष्कम्भी, [न] पुं, (विष्कम्भाति बन्धहीति । वि +

ष्कम्भ + क्तिनिः ।) अर्गला । यथा । “तद्विष्कम्भो-

र्गलं न ना । इत्यमरोक्तौ कपाटधारणकाष्ठ

अर्गलं हुङ्कादृक् इति ख्यातम् । ततः कपाट

विष्कम्भाति बन्धहि इति यद्वादितासिन्धु तद्वि-

ष्कम्भो बन्धन्यवत् स्थापकथनमेतत् विष्कम्भीति

नाम च इत्येके । तद्विष्कम्भोर्गलमिति मूल-

पाठः । विष्कम्भो बन्धननिमित्तदृक् । इति

भट्टः । इति सुकृतः ॥

“विष्कम्भो योगभेदे स्यात् विस्तारप्रतिबन्धयोः ।

कपाटाङ्गप्रभेदे च ।” इति मेदिनीदर्शनात्

विष्कम्भ इति पाठः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥

विष्कलः, पुं, (विष विठां कलयति भक्षयतीति ।

कल + अच् ।) घाम्यश्रुकरः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

विष्किरः, पुं, (विकिरतीति । वि + कृ प्र विक्षेपे +

इगुपधेति कः । “विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ।”

६ । १ । १५० । इति सुट् । परिनिविभ्य इति

यत्वम् ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ विष्किराश्चित्तिरि-

मयूरकुक्कुटादयः ।

“जावाद्या वैष्किरो वगः प्रतुदा जाङ्गला नृगा ।

लघवः श्रीतमधुराः सकषाया हिता वृक्षाः ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ॥

अथ विष्किराणां गणना गुणाश्च ।

“वर्षकालाविकिरकपिञ्जलकतितिरा ।

कलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किराः ससदाक्षताः ॥

विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद् विष्किराः ।

कपिञ्जल इति प्राज्ञेः कथितो गौरतितिराः ॥”

कुलिङ्ग गववैया इति लोके ।

विष्टम्भः

“विष्टम्भः मधुराः शीताः कषायाः कटु-
पाकिनः ।
बन्धाद्व्याधिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः स्मृताः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(“लावतित्तिरिक्कपिप्लवर्त्तोरवर्त्तिकावर्त्तक-
नमृकावातीकचकोरकलविद्धमयस्करोपचक्र-
कुटुम्भारङ्गप्रतपत्रककुत्तिरिक्करवालुकयव-
लकप्रभृतयश्चाहना विष्टम्भः लघवः शीत-
मधुराः कषाया दोषघ्नमनाश्च ॥” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥ ॥ ॥ दर्वीकरान्तर्गत-
सर्पविशेषः । यथा,— “पुष्परीको भुक्तटी
सुखो विष्टम्भः पुष्पाभिकर्णो गिरिसर्पश्च सु-
सर्पश्चेतोदरो महाशिरा अलगाहो आशी-
विष इति ॥” इति च सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थे-
अध्याये ॥)
विष्टः चि, प्रविष्टः । विशधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥
विष्टर्प, क्ली, (“विष्टर्पविष्टर्पविष्टर्पणपाः ।” इत्यु-
णादिस्तत्रे पिष्टपस्थाने विष्टपपाठेन विशधातोः
कपन्प्रत्ययेन साधुः इति केचित् ।) भुवनम् ।
इत्यमरः ॥ पिष्टर्प पिष्टपः । इति तट्टीकायां
रूपद्वयम् ॥ (यथा, रघुः । ११ । १६ ।
“बाणभित्तद्वया निपेतुषी
सा खकाननसुव न केवलाम् ।
विष्टपत्रयपराजयस्थिरा
रावणश्रियमपि यत्कम्पयत् ॥”)
विष्टम्भ, पुं, (वि + क्तन्भ + क्तः ।) प्रतिबन्धः ।
(यथा, भागवते । ५ । २२ । १२ ।
“स दृष्टिविष्टम्भयद्योपशमनः ॥” ॥
आक्रमणम् । यथा भारविः । १६ । १६ ।
“प्रविकर्षनिगादभिन्नरन्ध्रः
पदविष्टम्भनिपीडितस्तदासीम् ॥”)
रोगविशेषः । इति मेदिनी । भे, २० ॥ स तु
आनाहरोरः । तस्य लक्षणमाह ।
“आमं सल्लहा निचितं क्रमेण
भूयो विबद्धं विगुणानिधेन ।
प्रवर्त्तमानं नयथास्मेनं
विकारमानाहसदाहरन्ति ॥”
आमं अपक्वमाहारसारं श्लक्ष्णं पुरीषं वा
क्रमेण निचितं सञ्चितम् । भूयो विगुणानिधेन
दुर्वायुना विबद्धं आमशोषितं वा यथास्व
पूर्ववदप्रवर्त्तमानं एनं विकारं आनाह-
माहुः ॥ ॥ तत्रामलमानाहमाह ।
“तस्मिन् भवत्यामससङ्गवे तु
दृष्ट्या प्रविश्यायशिरोविदाहः ।
आमाशये भूजमथो गुरुत्वं
सूतस्म उद्गारविघातनश्च ॥”
विघातनं अप्रवृत्तिः ॥ ॥ श्लक्ष्णसञ्चयणमाह ।
“स्तम्भः कटीपृष्ठपुरीषमूत्रे
भूलोऽप्यमूर्च्छां श्लक्ष्णो वमिषः ।
आसञ्च पक्षाश्रयणे भवन्ति
तथाज्योक्तानि च लक्ष्यानि ॥”

विष्टम्भः

पक्षाश्रयणे श्लक्ष्णसञ्चयणे । अलसोक्तानि
आधानवातनिरोधादीनि ॥ ॥ ॥ आनाहोदा-
वर्त्तयोश्चिकित्सायास्तुल्यादुभयचिकित्सा अत्र
लिख्यते । अधोदावर्त्तानां चिकित्सा ।
“अधोवातनिरोधोऽप्ये ह्युदावर्त्तं हितं मतम् ।
स्नेहपानं तथा स्नेहो वस्तिर्यचाशुलोमनम् ॥
विद्धविघातसमुत्थे तु विद्धमेघं तथौषधम् ।
वर्त्तभ्यङ्गावगाहश्च स्नेहो वस्तिर्हितो मतः ॥”
वर्त्तिः फलवर्त्तिः ।
“मूत्रावरोधनिति चौरचारिवर्त्तं पिवेत् ।
दुग्धशर्करां चापि कषायं ककुभस्य च ॥
दुग्धशर्करा कण्टकारी दुराजभा च तुल्यगुणत्वात् ।
एन्वारुक्तीजं तोयेन पिवेद् वा लघ्वणीकृतम् ।
सितामिक्षुरसं चौरं द्राक्षारसमथापि वा ॥
सर्वेष्वेव प्रकुर्वीत मूत्रकृच्छ्राश्रमरीविधिम् ।
जृम्भाभिघातने स्नेहं स्नेहं चापि प्रयोजयेत् ॥
अन्यानपि प्रयुञ्जीत समीरणहरान् विधीन् ।
नेत्रनीरावरोधोऽप्ये सुषेद्वैद्यं शोर्जलम् ॥
सुप्यात् सुखेन तस्यामे कथयेच्च कथा प्रियाः ।
हृत्काभिघातने तीक्ष्णाप्राणनस्यार्कदर्शने ॥
प्रवर्त्तयेत् क्षुतं सक्तं स्नेहस्नेहौ प्रशीलयेत् ॥”
तीक्ष्णं मरीचराजिकादि ।
“उद्गारस्यावरोधे तु स्नेहिकं धूममाचरेत् ॥
हृदिनिग्रहसंजाते वमनं लक्ष्णं हितम् ।
विरचनं चात्र मतं तेजोनाभ्यङ्गनं तथा ॥
वस्तिशुद्धिकरे, सिद्धं चतुर्गणजकं पयः ।
आवारिनाशातं कथितं पीतवन्तं प्रकामतः ॥
रमयेयुः प्रिया नार्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ।
तस्याभ्यङ्गोऽवगाहश्च महिरा चरणाशुचः ॥
शान्तिः पयो निरुहश्च हितं मेथुनमेव च ।
सुदिघातसमुद्भूते स्निग्धसुणं तथा लघु ॥
रूच्यमलं हितं भक्ष्यं पुष्पं सेव्यं सुगन्धि यत् ।
दृष्टाविघातसमुत्थे शीतः सर्वो विधिर्हितः ॥
कपूरं शिरशिरं स्वल्पं पिवेत्तोयं शनैः शनैः ।
अमश्रासे हृते शक्नो विग्रामः सरसौदनः ॥
निद्रावेगविघातोऽप्ये पिवेत्क्षीरं वितायुतम् ।
सुवाहनं सुश्रयात्रं हृताः श्रोत्रप्रियाः कथाः ॥”
वाताद्वेगविघातजनितानासदावर्त्तानां चिकि-
त्सामभिधाय रूक्षादिक्वपितवातजनितस्य उदा-
वर्त्तस्य चिकित्सामाह ।
“हिक्कुमाक्षिकसिन्धुः पित्तेर्वर्त्तिविनिर्मिताम् ।
हृन्माभ्यक्तां गुदे न्यस्येदुदावर्त्तविनाशिनौ ॥”
फलवर्त्तिः ।
“मदनं पिप्पली कुष्ठं वचा गौराश्च सर्षपाः ।
गुडक्षीरसमायुक्ता फलवर्त्तिरिहोदिता ॥”
मदनफलादिवर्त्तिः ॥ ॥
“खट्वपलं चिह्नाक्षः लक्ष्णाकर्षं द्वयोश्चूर्णम् ।
प्राग्भोजनस्य मधुना विह्वलपदकं नरो
जिह्वात् ॥
एतद्गान्धुरीधे देयं विष्टेऽवर्त्तं ॥
मधुरं नरपतियोग्यं चूर्णं नाराचकं नाम्ना ॥”
इति नाराचचूर्णम् ॥ ॥

विष्टम्भः

“सद्योऽपि पिप्पलीमूलं चिह्नाक्षं च चिह्न-
कम् ।
तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥
एतद्गुडाष्टकं नाम्ना वलवर्त्तमिवर्द्धनम् ।
उदावर्त्तं ग्रीहगुल्मशोथपाङ्गामयापहम् ॥”
इति गुडाष्टकम् ॥ ॥
“मूलकं शुष्कमाङ्गं च वर्ष्मभूपचमूलकम् ।
क्षतमालफलं चाप्सु पक्वा तेन हृतं
पचेत् ।
तत् पीतं शमयेत् क्षिप्रमुदावर्त्तमशेषतः ॥”
पञ्चमूलकमत्र दृष्टम् । शुष्कमूलकाद्यष्टकम् ॥ ॥
अथ आनाहस्य चिकित्सा ।
“तुल्यकारणकार्यत्वाद्गदावर्त्तं हरिं क्रियाम् ।
आनाहेऽपि च कुर्वीत विशेषश्चाभिधीयते ॥
चिह्ननक्ष्णाहरोतक्यो द्विचतु पञ्चभागिका ।
गुडेन तुल्या वटिका हरन्त्यानाहसुल्लगम् ॥
वर्त्तिश्चिकटुश्चैव स्ववर्षपयहधूमकुष्ठमदनफले ।
मधुनि गुडे वा पक्वेर्निहिता खादुष्टपरि-
माणाः ॥
वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः प्रविहिता गुदे हृता-
भ्यक्ते ।
आनाहोदावर्त्तं शममतिं जठरं तथा
गुल्मम् ॥”
चिकटुकाद्या वर्त्तिः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(चि, विशेषेण स्तम्भयिता । यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ८६ । ३५ ।
“द्विो विष्टम्भ उपमो विषक्षणः ॥”)
विष्टम्भी, [न] चि, (विष्टम्भातीति । वि + क्तन्भ
+ चिनिः ।) विष्टम्भरोगजनकः । यथा,—
“वेदना गुरवो भक्ष्या विष्टम्भस्यहमाहताः ॥”
इति राजवल्लभः ॥
(यथा च सुश्रुते । १ । ४५ ।
“प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुहं विष्टम्भं शीत-
लम् ॥”
विष्टम्भोऽस्यास्तीति । विष्टम्भ + इनिः ।)
विष्टम्भरोगविशेषश्च ॥
विष्टम्भः, पुं, (विष्टीयते इति । वि + क्तु + चप् ।
“हृत्सासनयोर्विष्टम्भः ॥” ८ । ३ । ६३ । इति
निपातगात् पत्वम् ।) विष्टपरी । दमसुष्टिः ।
पीठाद्यासनम् । इत्यमरः ॥ आदिना कुशा-
सनादियहः । इति भरतः ॥ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २८ । १६ ।
“काक्षीगुणोत्तमसुश्रोत्रिं हृदयाम्भोजविष्टम्भम् ।
दर्शनोपतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम् ॥”)
विष्टरत्नलक्षणमाह । विष्टरस्तु सार्द्धद्वितयवामा-
वर्त्तवजिताघोसुखाया असंख्यातदर्भाः । तथा
च यद्वाच्यं यदः ।
“ऊर्ध्वकेशो भवेद्गन्धा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥”
इति ॥
हृन्दोगपरिशिष्टम् ।
“दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरयेष्वपि ॥”

एवम् ।

“पञ्चाशद्विंशतिवेदज्ञा तद्वर्गे तु विष्टरः ॥”

इति यदि सन्तुल्य तदा शास्त्रान्तरीयम् । एतेन विष्टरे पञ्चविंशतिसंख्या भवदेवभट्टोक्ता निरस्ता । एवं विष्टरग्रहणं ह्यन्ताभ्यामपि यदुक्तं तदपि निरस्तम् ।

“यन्मोपदिश्यते कर्म कर्तारं न चोच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विष्टेयः कर्मणां पारगः करः ॥”

इति ह्यन्तोपदिष्टात् । इति सस्कार-
तत्त्वम् ॥

विष्टरश्च वा, [सु] पुं, (“विष्टराविष्ट अवस्यो
यस्येति ।” शिशुपालवधस्य १४।१२ । टीकायां
मक्षिनायः । “विष्टरेऽप्युच्यते श्रूयते नित्यं तत्र
वसतीति ।” उणा० ४।२२६ । इत्यत्र उच्यु-
हताः ।) विष्णुः । इत्यमरः । (यथा, हरिवंशे
भविष्यपर्वणि । ५१।१७ ।

“उत्पात्य इत्येत्येकः शतशतं महाशिशुम् ।
तेन तं पोषयामास विष्टरस्य वस प्रभुम् ॥”)

विष्टरा, स्त्री, गुह्यासिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

विष्टरुद्धा, स्त्री, खर्यकैतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

विष्टारुद्धा इति च कश्चित् पाठः ॥

विष्टार, पुं, ह्यन्तोविष्टेयः । यथा, विष्टारः यत्कि-
च्छन्दः । इति वत्वप्रकरणे दुर्गादासः ॥

विष्टिः, स्त्री, (विष् + क्तिन् ।) वेतनं विना हठा-
ङ्गारोहनादिकेशः । वेगार इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । आजूः २ । इत्यमरः ॥ हठा-
भृतिकाः केशो विजातरूपो विष्टिरिति भट्ट-
स्वामी ॥ हे वेतनमन्तरेण कर्मकरणे कर्म-
कारिणि चेत्त्यर्थः । चित्तु कर्मकरे विष्टिः, स्त्रिया-
मभृतिकर्मणीति रुद्रः । इति भरतः ॥ ॥

(यथा, रामायणे । २।२२।२० ।

“विष्टिकर्मान्तिकाः सर्वे मार्गशोधक-
रुक्ताः ॥”)

वेतनम् । कर्म । इति मेदिनी । टे, २६ ॥ (यथा,
भागवते ॥ ७।८।५५ ।

“वयमीशकिन्नरगणास्तवाङ्गुगा
दितिजेन विष्टिमनुनाडुकारिताः ॥”)

भद्रा । वर्षयम् । इति विश्वः । प्रेयसम् । इति
क्षेमबन्धः ॥ सा च भद्रा ववादेकादशकरणा-
न्मर्गतसप्तमकरणं पञ्जिकायां सखा अष्ट-
श्रूयम् । यथा,—

“वववास्तवकौस्तुभेतिश
गरवणिजाः सविष्टयः सप्त ।

शक्रुनिषतुष्यमागा ।

किन्तुपञ्च ध्रुवाणि करणानि ॥

शुक्लादिविधिशेषार्हात् पञ्चमे तत्तुरीयके ।
आद्यन्तार्हात् क्रमेण स्युरष्टाष्टगा ववाद्यः ॥
एकादशाष्टतुष्यां शेषार्हे शुक्लपञ्चके ।
अष्टमीपौर्यामास्त्योऽपूर्वार्हे विष्टिरीरिता ॥
ह्यष्टमपक्षे तृतीयाया दशम्याश्च परार्हेतः ।
सप्तम्याश्च चतुर्दश्याः पूर्णार्हे विष्टिसम्भवः ॥
विष्टाश्च विष्टरीरिताश्च विष्टिं सर्वत्र वर्णयेत् ।

विष्टिशेषे विष्टके हि पुष्टे कार्यं जयावहम् ॥”
कर्मप्रकाशे ।

“मायस्तु पञ्च वदनं गलकस्तथैका
वसो दशैकसंहिता नियतं चतस्रः ।

नाभिः कटिः यङ्गय पुष्कलता च तिष्ठो
विष्टेनैव निगदितोऽङ्गविभाग एव ॥

सुखे कार्येष्वक्षिभंभवति मरणं चाथ गलके
घनस्थानिर्वचस्यथ कटितटे बुद्धिविषयः ।

कलिनार्भीदेशे विनयमथ पुष्टे च अगदुः

शरीरे भद्रायाः पृथगिति फलं पूर्वसुनयः ॥

मनुवसुसुनितिचिपुगदश-

शिवगुणसंख्यासु तिचिपु पूर्वाप्योः ।

१४।१७।१५।१८।१९।२०।२१।

आयाति विष्टरेषा पृष्ठे शुभदा पुरस्-
शुभदा ॥”

पूर्वाप्योः पूर्वाभ्यादिदिस्तुखी भवति इत्यर्थः ॥

“एकेन हीना द्विगुणा तिचिस्तु

सप्तवशिष्टं करणं ववादि ।

पूर्वे परेऽप्येवमथ विशेषो

द्विसंख्या चन्द्रविवर्जिता च ॥

किन्तुपञ्च करणं प्रदिष्ट-

मादेक्षिष्येरादिद्वे सदैव ।

उपान्त्येषे शक्रुनिस्तु दर्शे

पूर्वे चतुष्यादपरे च नागः ॥

इन्द्रकमलजचिचार्थमभूश्चयः सयमा ववादेः ।
कलिष्ठकफणिमासताः पतयः शक्रुन्यादेः ॥”

ववाद्यधिपकथनम् ॥

“पौष्टिकस्त्रिभुजानि ववाख्ये

वाजवे द्विजहिताद्यपि कर्म ।

कौस्तुभे प्रमदमित्रविधानं

तैतिथे शुभगताश्रयकर्म ।

गरे च बीजाश्रयकर्मणानि

वणिज्यपि स्थैर्यवणिज्यक्रिया च ।

न विष्टिमाप्नोति क्षतश्च विष्टां

विधाभिधातादिषु तत्र विष्टिः ॥

मन्त्रौषधानि शक्रुनौ च सपौष्टिकानि

नोविप्रराष्ट्रपिष्टकर्म चतुष्यदे तु ।

सौभाग्यदाख्यक्षतिषुषकर्मणामे

किन्तुपञ्चानि शुभपौष्टिकमङ्गलानि ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(यथा, कलाविज्ञाने । २।११ ।

“कश्चिद्वदति समेद्य द्रविण निःक्षिप्य हन्त-
गन्तासि ।

आप्तपरं प्रभाते विष्टिदिनं किं करोम्यथ ॥”)

विष्टिः, वि, (विष् + क्तिन् ।) कर्मकरः । इति
मेदिनी । टे, २६ ॥

विष्टल, स्त्री, (विष्टरं स्त्र्यलम् ।) दूरस्थानम् ।

यथा । विकुशमिपरिभ्यः स्त्र्यलस्य । एभ्य
स्त्र्यलस्य सस्य षः स्यात् । विष्टलं कुष्ठलं प्रमिष्टलं
परिष्ठलम् । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

विष्टा, स्त्री, (विविधप्रकारेण तिष्ठति उदरे इति ।
वि + स्था + क । उपसर्गादिति षः ।) विविध-

प्रकारेणोदरे तिष्ठति या । तत्पर्यायः । उच्चारः

२ अथस्वरः ३ शमलम् ४ श्रद्धा ५ गृध्रम् ६

पुरीषम् ७ वर्षस्कम् ८ विट् ९ इत्यमरः ॥

वर्षः १० । इति णट्ठाधरः ॥ अमेधाम् ११ दूयम्

१२ कलम् १३ मलम् १४ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ किङ्कम् १५ पूतिकम् १६ । इति राक्ष-

निर्घण्टः ॥ (यथा,—

“गुरोर्द्वितं प्रकर्तव्यं वाक्पान्, कायकर्मभिः ।

अहितापरणादेव विष्टायां जायते क्रिमिः ॥”

इति कृष्णानन्दीयतन्त्राधारे ।)

तद्वर्णनविधौ यथा,—

“न नर्पा स्त्रियमोक्षेत् पुत्रव वा कदाचन ।

न च मन्त्रं पुरीषं वा न च सङ्कष्टमेधुनम् ॥”

जले तद्वत्सर्गनिषेधो यथा,—

“नाक्षेः क्रीडिष्य चावेव नापसु विष्णुमन्त्रमाच-
रेत् ।

नोष्णैः संविशेन्नित्यं न नयः स्नानमाचरेत् ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥

तद्वत्सर्गविधानं पुरीषप्रातःकृत्यशब्दयोर्नेष्ट-
यम् ॥

विष्णुः, पुं, अयि । इति शब्दमाता ॥ शुद्धः ।

वसुदेवता । इति धरणिः ॥ (हादशादिना-

नामन्यतमः । यथा, महाभारते । १।६५।१६ ।

“एकादशस्तथा तृष्टा हादशो विष्णुरुच्यते ।

लघ्वन्यस्तु सर्वे नामादित्यानां गुणाधिकः ॥”)

धर्मशास्त्रकर्तृसुनिविष्टेयः । यथा,—

“मन्त्रविष्णुहारीतयाश्रवणोऽश्विनोऽङ्गिराः ।

यमापस्तम्बवत्ताः कात्यायनहृदयतो ।

पराशरयाचशङ्खजिह्वा इत्यंगोत्तमौ ।

चातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रवीणकाः ॥”

इति याज्ञवल्क्यसंहिता ॥

वृक्षयो रूपविशेषः । तस्य शुभपक्षिषेया ।

वेवेदि याप्नोति विश्वं यः । वैषति चिन्तति

आप्यायते विश्वमिति वा । विष्णाति विष्णुनक्ति

भक्तान् मायापचारयेन संवारादिति वा ।

विश्रति सर्वभूतानि विश्रन्ति सर्वभूतानि

अचरेति वा ।

“यस्माद्विष्णुमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः ।

तस्मादेवोच्यते विष्णुविश्रवातो, प्रवेशनात् ॥”

इति विष्णुपुराणम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(“वृहत्वात् विष्णुरुच्यते ।” इति महाभारते ।

५।७०।१६ ।) तत्पर्यायः । नारायणः २ छन्दाः ३

वेङ्कटः ४ विष्टरश्च वाः ५ दामोदरः ६ हृद्योऽङ्गिरः

७ केशवः ८ माधवः ९ खभूः १० देव्यारिः ११

गुह्यरौकाचः १२ गोविन्दः १३ गरुडध्वजः १४

पीताम्बरः १५ अच्युतः १६ शार्ङ्गः १७ विष्णु-
सेनः १८ जगद्गणः १९ उपेन्द्रः २० इन्द्रावरुणः

२१ चक्रपाणिः २२ चतुर्भुजः २३ यशनाभः २४

महुरिपुः २५ वासुदेवः २६ त्रिविक्रमः २७

देवकीनन्दनः २८ श्रौरिः २९ श्रीपतिः ३०

पुरुषोत्तमः ३१ वनमासी ३२ वज्रध्वजः ३३

ज्वालातिः ३४ अघोषजः ३५ विश्वम्भरः ३६

विष्णुः

कैटभजित् ३७ विष्णुः ३८ श्रीवत्सलार्जुनः ३९ ।
 इत्यमरः । पुराणपुराणः ४० इष्टिः ४१ शत-
 धामा ४२ गदायजः ४३ एकशृङ्गः ४४ जग-
 मायः ४५ विश्वरूपः ४६ सनातनः ४७ सुकुन्दः
 ४८ राक्षसेदी ४९ वामनः ५० शिवकीर्तनः ५१
 श्रीनिवासः ५२ अजः ५३ वासुः ५४ । इति
 जटाधरः । श्रीहरिः ५५ कंसारिः ५६ नृहरिः
 ५७ विष्णुः ५८ मधुजित ५९ मधुसूदनः ६०
 कान्तः ६१ पुरुषः ६२ श्रीगर्भः ६३ श्रीकरः ६४
 श्रीमान् ६५ श्रीधरः ६६ श्रीनिकेतनः ६७
 श्रीकान्तः ६८ श्रीशः ६९ प्रभुः ७० सुरजीधरः
 ७१ जगदीशः ७२ गदाधरः ७३ नन्दात्मजः
 ७४ नरसिंहः ७५ इरेशः ७६ गोपालः ७७
 नन्दनन्दनः ७८ नरकजित् ७९ सामगर्भः ८०
 अजितः ८१ जितामित्रः ८२ ऋतधामा ८३
 शशबिन्दुः ८४ पुनर्वसुः ८५ आदिदेवः ८६
 श्रीवराहः ८७ सहस्रवदनः ८८ त्रिपात् ८९
 कर्णदेवः ९० हरिः ९१ यक्षः ९२ दादवः ९३
 अरिष्टसूदनः ९४ पूतनारिः ९५ सदायोगी ९६
 ध्रुवः ९७ चाणूरसूदनः ९८ हेमशृङ्गः ९९ शता-
 वर्त्त १०० कालनेमिरिपुः १०१ धेनुकारिः १०२
 सोमसिन्धुः १०३ विरिधिः १०४ धरणीधरः
 १०५ बहुमूर्त्ति १०६ वर्द्धमानः १०७ शतानन्दः
 १०८ उषान्तकः १०९ मधुरेशः ११० दारकेशः
 १११ रत्निदेवः ११२ वृषाकपिः ११३ । इति
 शम्भुरत्नावली । जिष्णुः ११४ दाशार्ष्टः ११५
 अक्षिशयनः ११६ इन्द्रागुचः ११७ नारायणः
 ११८ जलशयः ११९ यक्षपुरुषः १२० तार्क्ष्य-
 ध्वजः १२१ यक्षविन्दुः १२२ पद्मेशः १२३ मार्जः
 १२४ जिनः १२५ कुमोदकः १२६ जङ्घु १२७
 वसुः १२८ शतवर्त्तः १२९ सुश्रुक्षी १३०
 वभुः १३१ वेधाः १३२ प्रसिद्धः १३३ आत्मभूः
 १३४ पाण्डवायनः १३५ सुवर्णविन्दुः १३६
 श्रीवत्सः १३७ देवकीसुनुः १३८ गोपेन्द्रः १३९
 गोवर्द्धनधरः १४० यदुनाथः १४१ गदाभृत् १४२
 शार्ङ्गभृत् १४३ चक्रभृत् १४४ श्रीवत्सभृत् १४५
 शङ्खभृत् १४६ । अथ वधाद्यो यथा,—
 “मधुघेयुक्तपाणूरपूतनायमलार्जुनाः ।
 कालनेमिरययौवशकटारिष्टकैटभाः ।
 कंचः केशिसुरौ सार्वभौमैर्द्विविराडवः ।
 हिरण्यकशिपुर्व्याधः कालीयो नरको दक्षिः ।
 शिशुपालश्चास्य वधा वेनतेयस्य वाहनम् ।
 शङ्खोऽस्य पाण्डव्योऽङ्गुः श्रीवत्सोऽसिस्तु
 नन्दकः ।
 गदा कौमोदकी चापं शार्ङ्गं चक्रं सुदर्शनम् ।
 मणिः स्यमन्तको हस्तेऽभुजमध्ये तु कौस्तुभः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥ १॥
 तस्य शतनामानि पाञ्चोत्तरखण्डे १११ अध्याये
 सप्तसगामानि च महाभारतीयशान्तिपर्वणि
 १४६ अध्याये द्रष्टव्यानि ॥ १॥ अथ मन्त्रो वर्ण्यः
 यथा,—
 “सरमाद्यं द्वितीयं उपान्तं चान्यमेव च ।

४५३

विष्णुः

वासुदेवो वज्रः कामो हानिरुहो यथाक्रमम् ।
 प्रभवस्तु सदित्येतत् कुं चो भूरतिमन्त्रकाः ।
 नारायणस्तथा ब्रह्मा विष्णुः शिष्टो वराह-
 राट् ।
 चितारुणहरिद्राभा नीलश्यामलजोहिताः ।
 मेघाभिमधुपिङ्गाभा वर्णतो नव नायकाः ॥ १॥
 अस्याङ्गानि तेषां मन्त्रवर्णाश्च यथा,—
 “कं टं घं शं गरुत्मानं स्याज्जं खं वं सुदर्शनम् ।
 खं चं कं घं गदादेवौ ठं नं मं चषं शङ्कम् ।
 घं टं मं हं भवेच्छ्रीश्च गं जं वं सषं पुष्टिकम् ।
 घं वं सं वनमाणा स्याच्छ्रीवत्सं सं हं नं भवेत् ।
 हं तं पं कौस्तुभः प्रोक्तश्चानन्तो ह्यहमेव च ।
 इत्यङ्गानि यथायोग देवदेवस्य वै दृष्ट ॥ १॥
 गरुडोऽम्बुजसङ्कापो गदा चैवाक्षिताकृतिः ।
 पुष्टिः शिरीषपुष्पाभा जङ्घी काचनसन्निभा ।
 पूर्णचन्द्रनिभः शृङ्गः कौस्तुभस्वरुणद्वितिः ।
 चक्रं सूर्यसहस्राम श्रीवत्सः शुन्दसन्निभः ।
 पञ्चवर्णा मता माता ह्यनन्तो मेघसन्निभः ।
 विदुर्द्रुपाणि चास्त्राणि यानि नीलानि वर्णतः ॥
 इति गारुडे ११ अध्यायः ॥ १॥
 तस्य जगत्पासनादियथा,—
 “रजोगुणमयं चान्यरूपं तस्यैव धीमतः ।
 चतुर्मुखः स भगवान् जगत्सृष्टौ प्रवर्त्तते ।
 सृष्ट्यै पाति सकलं विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
 सत्त्व गुणसुपाश्रित्य विष्णुर्ब्रह्मेश्वर स्वयम् ।
 अन्तर्काशे स्वयं देवः सर्वाला परमेश्वरः ।
 तमोगुणं समाश्रित्य रूद्रं संहरते जगत् ।
 एकोऽपि सन्महादेवस्त्रिधावौ समवस्थितः ।
 सर्गरक्षाण्यगुणैर्निर्गुणोऽपि निरञ्जनः ॥
 एकः सन् स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः ।
 त्रिधा विभज्य चालान जैलोक्ये सप्रवर्त्तते ।
 सृजते बीजते चैव यजते च विशेषतः ।
 यस्मात् सृष्ट्वाशुसृष्ट्वाति यजते च पुनः प्रजाः ।
 गुणात्मकत्वाज्जैलोक्ये तस्मादेकः स उच्यते ।
 अये हिरण्यगर्भः स प्रादुर्भूतः सनातनः ।
 आदित्वादादिदेवोऽवावजातत्वादेवः स्मृतः ।
 देवेषु च महादेवो महादेव इति स्मृतः ।
 पाति यस्मात् प्रजाः सर्वाः प्रजापतिरिति
 स्मृतः ।
 दृष्ट्वाच स्मृतो ब्रह्मा परत्वात् परमेश्वरः ।
 वशित्वाद्यवशत्वादीश्वरः परिभाषितः ।
 ऋषिः सर्वव्रगत्वेन हरिः सर्वेश्वरो यतः ।
 अश्रुत्वादात् पानुपूर्वात् स्वयम्भुरिति स स्मृतः ।
 गराणामयनं यस्मात् तस्मान्नारायणः स्मृतः ।
 हरः ससारहरणादविभुत्वाद् विष्णुरुच्यते ।
 भगवान् सर्वविज्ञानादेषनादोमिति स्मृतः ।
 सर्वेशः सर्वविज्ञानाद्देवः सर्वमयो यतः ।
 शिवः स्यान्नैर्मलो यस्माद्विशुः सर्वगतो
 यतः ।
 तारणात् सर्वदुःखानां तारकः परिगीयते ।
 चक्रुनाच किरुक्तेन सर्वं प्रियुमयं जगत् ॥”
 इति कौर्म ४ अध्यायः ॥ १॥

विष्णुः

अपि च ।
 मतस्य उवाच ।
 “महाप्रलयकालात् एतदासीत्तमोमयम् ।
 प्रसुप्तमिव चातर्क्यमप्रज्ञातमजस्रम् ।
 अविज्ञेयमविज्ञातं जगत् स्यात्तु चरिष्य च ।
 ततः स्वयम्भुरयत्तः प्रभवः पुण्यकर्मणाम् ।
 यज्ञयज्ञेयदस्त्रिणं प्रादुरासीत्तमोमुदः ।
 योऽतीन्द्रियः परो यत्तादर्थ्ययायान् सनातनः ।
 नारायण इति ख्यातः स एव स्वयसुहृभौ ।
 स्वशरीरादभिधायन् सिद्धचतुर्विधं जगत् ।
 अप एव ससर्वादौ तासु बीजमवाहजत् ।
 तदेवाहं समभवह्ये मरुणमयं महत् ।
 संवत्सरसहस्रेण सूर्यायुतसमप्रभम् ।
 प्रविश्यान्तर्मेहातेजाः स्वयमेवात्मसम्भवः ।
 प्रभावादपि तद्गगनात् विष्णुत्वमगमत् पुनः ॥”
 इति मातुल्ये २ अध्यायः ॥ १॥
 अथ तिम्रो ज्ञेयो यथा ।
 “दृष्टिस्थित्यन्तकरणात् ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाः ।
 स संज्ञा याति भगवान् एक एव जनाह्वनः ।
 ब्रह्मत्वे सृजते चैव विष्णुत्वे पाति नित्यम् ।
 रूद्रत्वे चैव संहर्ता एको देवस्त्रिधा स्थितः ।
 स एव सृष्ट्यः स च सर्गकर्ता
 स एव पाता स च पाल्यते च ।
 ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषवृत्ति-
 विष्णुर्ब्रह्मो वरहो वरेण्यः ॥”
 इति बह्विपुराणे सर्गांशुशासननामाध्यायः ॥ १॥
 नारायणस्य मूर्त्तिविशेषो यथा ।
 “योऽसौ नारायणो देवः परात्परतरो नृप ।
 तस्य चिन्ता ससुत्पन्ना दृष्टिः प्रति नरोत्तमः ।
 दृष्ट्वा चैयं महादृष्टिः पालनौया ज्ञेयः च ।
 कर्मकाण्डस्तुर्लभेन कर्तुं नैदं प्रव्यते ।
 तस्मात् मूर्त्तिं दृष्ट्वात्मिकां यथा पाक्ष्यमिदं
 जगत् ।
 एवं चिन्तयतस्तस्य सत्त्वाभिधायितो नृप ।
 प्राक्कृष्टिजातं राजन् वै मूर्त्तिमत्तत्पुरो बभौ ।
 पुरोभूते ततस्तस्मिन् देवो नारायणः स्वयम् ।
 प्रविशन्तं ददर्शाय जैलोक्य तस्य देहतः ।
 ततः सस्मार भगवान् धरान् पुरातनम् ।
 यागादीनां तत्सुष्टं प्रादात्तस्य पुनर्वरम् ।
 सर्वेशः सर्वकर्ता त्वं सर्वलोकनमस्कृतः ।
 जैलोक्यप्रतिपासाय भव विष्णु सनातनः ।
 देवानां सर्वदा कार्यं कर्तव्यं ब्रह्मणस्तथा ।
 सर्वेश्वरस्य भवतु तव देव न सशयः ।
 एतस्मात् ततो देवः प्रकृतिसो बभूव च ।
 विष्णुरप्यधुना पूर्वा बुद्धिः सस्मार स प्रभुः ।
 तदा संचिन्त्य भगवान् योगनिद्रां महातपाः ।
 तस्यां सस्याप्य भगवान् दम्भियार्थोद्भवाः
 प्रजाः ।
 ध्यात्वा परेण रूपेण तत् सुप्ताप वै प्रभुः ।
 तस्य सप्तस्य षट्शतं पञ्च विनिःसृतम् ।
 सप्तशतपथी दृष्ट्वौ सप्तसुता सकाशना ।
 तस्य मूलस्य विस्तारं पादाङ्गुलसंज्ञितम् ।

विष्णुः

कर्त्तृकार्या तथा मेरुस्तम्भो ब्रह्मणो भवः ।
 एवं वृद्धा पर तस्य शरीरस्य तु सम्भवम् ।
 सुसुप्ते तच्छरीरस्यो वायुर्वायुसमं खलत् ॥
 अविद्यविजयश्चैव शस्त्ररूपेण धारय ।
 अज्ञानच्छेदनायां खड्गं तेऽस्तु तथा करे ॥
 कालचक्रमय घोर चक्रं तु धारयाद्युत ।
 अधर्मराजघातार्थं गर्दा धारय केशव ॥
 मातुष्य भूतमाता ते कच्छे तिष्ठतु सर्वदा ।
 जीवत्सकौस्तुभौ चैवौ चन्द्रादित्यश्चलेन ह ॥
 मारुतस्तौ गतिर्वीरं गरुतांस्तव कौर्त्तितः ।
 जैकोक्यगामिनौ देवी लक्ष्मीस्तौ सदा प्रिया ॥
 दादशौ च त्रिचिह्नस्तौ कामरूपी च जायते ।
 इमाश्चो भवेद्यस्तु द्वादश्यां तत्परायणः ॥
 खर्गवाची च भवतु पुमान् स्त्री वा विशेषतः ।
 एष विष्णुस्तवाख्यातो मूर्त्यो देवदानवाः ॥
 हन्ति पाति शरीराणि खलन्त्यन्यानि चात्मनः ।
 युगे युगे सर्वगोऽयं वेदान्तो पुरुषो ह्ययम् ।
 न ह्यनवृद्धा वक्तव्यो मनुष्योऽयं कदाचन ॥”
 इति वाराहे परापरनिर्णयनामाध्यायः ॥३॥
 ब्रह्मविष्णुशिवानामेकत्वं यथा —
 “ततो ब्रह्मा शरीरं तत् त्रिधा चक्रे महेश्वरः ।
 प्रधानेऽज्ञानलक्षणोऽखिगुणं त्रिगुणीकृतम् ॥
 तद्गुणभागं सजातश्चतुर्वर्णश्चतुर्भुजः ।
 स्फटिकाभ्रचमः कायः शुक्लः स चन्द्रशेखरः ॥
 ईशस्ततो ब्रह्मकाये स्फटिशक्तिं न्ययोजयत् ।
 स्वयमेवाभवत् स्रष्टा ब्रह्मरूपेण लोकजम् ॥
 स्थितिशक्तिं निर्जां मायां प्रकृत्याख्यां त्रयो-
 जयत् ॥
 महेशे वैष्णवे काये ज्ञानशक्तिं निर्जां तथा ॥
 स्थितिकर्ता भवद्विष्णुरहमेव महेश्वरः ।
 सर्वशक्तिनियोगेन सदा तद्रूपता मम ॥
 अन्तःशक्तिं तथा काये शम्भवे स न्ययोजयत् ।
 अन्तःकर्ता भवच्छम्भुः स एव परमेश्वरः ॥
 अतस्त्रिषु शरीरेषु स्वयमेव प्रकाशते ।
 ज्ञानरूपं परं ज्योतिरनादिर्भगवान् प्रभुः ॥
 स्फटिस्थित्यन्तःकरणदेक एव महेश्वरः ।
 ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चेति स त्रयामाप एष्टकां
 एष्टक् ॥
 अतस्त्रयं त्रिधाता च तथाऽहमपि नो एष्टक् ।
 एव शरीरं रूपं च ज्ञानमस्माकमन्तरात् ॥”
 इति कालिकापुराणे १२ अध्यायः ॥३॥
 अन्यच्च ।
 “गुणातीतं स भगवान् व्यापकः प्रसन्नः परः ।
 अन्तःकर्मभोगशायी च यन्नाभिकमलादभूत् ॥
 विष्णुश्च स च गोविन्द ईश्वरश्च सनातनः ।
 यस्तु वेदं महात्मानं स जीवन्मुक्त उच्यते ॥”
 इति वामनपुराणे ४२ अध्यायः ॥३॥
 तेन शलेश्वरमोक्षाय यथा,—
 पुलस्त्य उवाच ।
 “भक्तिं तस्याय स चिन्त्य नागस्यामोघदर्शनं ।
 प्रीतिमानभवद्विष्णुं शस्त्रचक्रगदाधरः ॥
 सान्निध्यं कल्पयामास तस्मिन् सरसि केशव ।

विष्णुः

गरुडस्यो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधनः ॥
 याज्ञस्तु गजेन्द्र त तच्च याज्ञ ललाश्रयात् ।
 उज्ज्वलाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः ॥
 स्रजस्तं दारयामास याज्ञ चक्रेण साधवः ।
 मोक्षयामास नागेन्द्रं पापेभ्यः शरणागतम् ॥
 स हि देवतशायेन ब्रह्मर्षेणैव सततः ।
 याज्ञत्वमगमत् कृष्णाङ्गरं प्राप्य दिवङ्गतः ।
 गजोऽपि विष्णुना सृष्टो जातो दिव्यवपुः
 पुमान् ॥”
 इति वामनपुराणे २१ अध्यायः ॥३॥
 अथ मन्त्रपूजादियथा,—
 “अथ वस्ये महामन्त्रान् विष्णोः सर्वार्थसाध-
 कान् ।
 यस्य संस्मरणात् सन्तो मवाप्ते प्रारमाश्रिताः ॥
 तार नमः पदं ब्रूयात् नरो दीर्घसमन्वितौ ।
 पवनो वायु मन्त्रोऽयं प्रोक्तो वस्तुतः परः ॥”
 अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्यादिस्नानान्तं
 कर्मे कृत्वा पूजामण्डपमागत्य वैष्णवात्मनः
 कुंयात् । तद्यथा गौतमीये ।
 “केशवाद्येस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत्
 करौ ।
 द्वाभ्यामोष्ठौ च संस्पृश्य द्वाभ्यां स्पृश्यात्सुखं
 ततः ॥
 शक्रेण हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथैकतः ।
 सप्रोक्ष्यैकेन मूढान् ततः सङ्कर्षणादिभिः ॥
 आस्यनावाचिककण्ठे च नाभ्युरस्तु शूलौ क्रमात् ।
 सृष्टेर्देवं भवेदात्मनश्च वैष्णवान्वये ।
 एवमात्मनः कृत्वा साक्षात्पारायणो भवेत् ॥”
 केशवादयस्तु केशवनारायणमाधवगोविन्द-
 विष्णुमधुसूदनत्रिविक्रमवामनश्रीधरदुर्भीकेश-
 पद्मनाभदामोदरसङ्कर्षणवासुदेवप्रद्युम्नानिरुद्ध-
 पुरुषोत्तमाद्योऽष्टावृत्तिं ह्यष्टतजनाहंनोपेन्द्र-
 हरिविष्णवः । वाक्येषु प्रयवादि केशवाय नमः
 इत्यादि । तथा च ।
 “सचतुर्थीर्नमोऽन्तेषु नामभिर्विन्त्यसेत् सुधीः ॥”
 ततः वामान्वाच्यादिमालकान्तं कर्मे विधाय
 केशवकीर्त्तनादिन्यासं कुंयात् । अथ ऋष्यादि-
 न्यासः । शिरसि प्रणापतवे ऋषये नमः । मुखे
 गायत्रीं ऋग्वेदे नमः । हृदि अहंलक्ष्मीहरये
 देवताये नमः ॥ ३ ॥ ततः कराङ्गन्यासौ । श्रीं
 अक्षुब्धान्यां नम इत्यादि । श्रीं हृदयाय नमः
 इत्यादि । तथा च गौतमीये ।
 “ऋषिः प्रणापतिः ऋग्वेदो गायत्री देवता पुनः ।
 अहंलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीबीजेन वदङ्गकम् ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “उदयप्रद्योतनशतवर्णिं तप्तमेवावदातं
 पार्श्वहन्तं जलधिसुतया विमघाचया च जुष्टम् ।
 नानारजोऽक्षितविविधाकल्पमापीतवर्णं
 विष्णुं वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिम् ॥”
 एवं ध्यात्वा न्यसेत् । यथा । अ केशवाय कीर्त्तय
 नमः ललाटे । वर्यानुक्ता सार्धं चक्रान् पुरस्ता-
 दित्यादिदर्शनात् सर्वत्र सायुखारः । आ

विष्णुः

नारायणाय कान्त्यै नमो मुखे । १ं माधवाय
 मुखे नमो दक्षिणे । २ं गोविन्दाय मुखे नमो
 वामने । ३ं विष्णवे मुखे दक्षिणे । ४ं
 मधुसूदनाय शान्त्यै वामकर्णे । ५ं त्रिविक्रमाय
 क्रियायै दक्षिणावापुटे । ६ं वामनाय दयायै
 वामनावापुटे । ७ं श्रीधराय मेधायै दक्षिणे ।
 ८ं हृषीकेशाय हर्षायै वामगच्छे । ९ पद्म-
 नाभाय अस्त्रायै ओष्ठे । १० दामोदराय लज्जायै
 अधरे । ११ वासुदेवाय लज्जायै ऊर्ध्वदक्षपक्षौ ।
 १२ सङ्कर्षणाय सरस्वत्यै अधोदक्षपक्षौ । अं
 प्रद्युम्नाय प्रीत्यै मस्तके । अः अनिरुद्धाय रथे
 मुखे । क चक्रिये जयायै । ख गदिने दुर्गायै ।
 ग शार्ङ्गिये प्रभायै । च खड्गिने सहायै ।
 ङं शक्तिने चक्रायै दक्षकरमूलसन्ध्ययकेषु । चं
 हस्तिने वाय्ये । छ सुवर्णिने विद्याधिन्ये । जं
 मूलिने विजयायै । झ पाणिने विरचायै । ञं
 अक्षुषिने विन्ध्यायै वामकरमूलसन्ध्ययकेषु । टं
 सुकुन्दाय विनदायै । ठ नन्द्याय सुनन्दायै ।
 ड नन्दिने सुख्ये । ढं नराय ऋद्धे । ण नरक-
 क्षिते सन्द्धे दक्षपादमूलसन्ध्ययकेषु । त हरये
 युद्धे । थं कृष्णाय युद्धे । द सहाय भूयै ।
 ध सात्वताय मत्तये । न सौराय चमायै वाम-
 पादमूलसन्ध्ययकेषु । प मुराय रमायै दक्ष-
 पार्श्वे । फ जनाहंनाय चमायै वामपार्श्वे । बं
 भूधराय स्नेहिन्ये पृष्ठे । भ विमलार्जये क्षिप्रायै
 नाभौ । मं चैकुण्डाय सुदायै उदरे । य तगा-
 तने पुरुषोत्तमाय वसुधरायै हृदि । र अस्त्र-
 गात्रने दक्षिणे परायै दक्षिणे । ल मांवात्मने
 बलानुजाय परायणायै ककुद्दि । वं मेदस्यात्मने
 बलाय सन्ध्यायै वामांशे । श अस्त्रगात्रने हृत्-
 त्वाय सन्ध्यायै हृदादिदक्षकरे । ष मन्त्रात्मने
 हृदाय प्रज्ञायै हृदादिवामकरे । स शुक्रात्मने
 हंसाय प्रभायै हृदादिदक्षपादे । जं पाशात्मने
 वराहाय निशायै हृदादिवामपादे । ङ जीवा-
 त्मने विमलाय अमोवायै हृदाद्युदरे । चं
 क्रोधात्मने रुचिहाय त्रिद्युतायै हृदादिमुखे ।
 इति न्यसेत् ॥ ३ ॥ तथा च । गौतमीये ।
 “केशवादिरय न्यासो न्यासमात्रेण देहिनाम् ।
 अच्युतत्वं ददात्येव सर्वं सर्वं न सशयः ॥
 मालकार्यं ससुचार्यं केशवाय इति करेत् ।
 कीर्त्तय च मनसा शुक्तमित्यादि न्यासमाचरेत् ।
 केशवाय ततः कीर्त्तय कान्त्यै नारायणाय च ॥”
 इत्याद्यगमस्यर्चितावचनायां क्रमः । न तु
 केशवकीर्त्तिभ्यां नम इति । तथा शक्तिसं-
 मिश्रता अथ न्यासः कर्त्तव्यः श्रीकौषादिकः ।
 यथा । श्री अं केशवाय कीर्त्तय नम इत्यादि ।
 तथा च गौतमीये ।
 “एव प्रविन्यसेन्नामं लक्ष्मीबीजपुरःसरम् ।
 स्मृतिं धृतिं महालक्ष्मीं प्राप्यान्नी हरितां
 प्रजेत् ॥”
 ततस्तत्त्वन्यासपीठन्यासवर्णादिन्यासविष्णुपञ्चरा-
 दिन्यासान् कुंयात् । तत्त्वन्यासादयस्तु यन्-

विष्णुः

गौरवभिया नोक्ता ॥ ॥ ततो ध्यायेत् ।

“उद्यत्कोटिदिवाकराभमनिर्गं शङ्खं गर्तं

पङ्कजं

चक्रं विभ्रतमिन्दिरावतुमतीसंशोभिपार्श्वद्वयम् ।
कोटीराङ्गद्वारकुण्डलधरं पीताम्बरं कौस्तुभो-

द्दीप्तं विश्वधर स्ववस्त्रं लवङ्गीवस्त्रचिह्नं भजे ॥”
एव ध्यात्वा मानसे, संपूज्य शङ्खस्थापन

कुर्यात् । तत्र वैष्णवपात्रं गौतमीये ।

“ताम्रपात्रं विप्रये विष्णोरतिप्रियं मतम् ।

तथैव सर्वपात्राणां सुख्यं शङ्खं प्रकीर्तितम् ॥

नृत्तात्रयं तथा प्रोक्तं स्वर्णं वा राजतं तथा ।

प्रश्नपात्रं हरेः शुद्धं गान्धर्वं तत्र नियोजयेत् ॥”

नैवेद्यदाने तु तथैव ।

“स्वर्णं वा ताम्रपात्रं वा रौप्यं वा पङ्कजे दद्ये ॥”

आगमकल्पद्वये ।

“हैरण्यं राजतं कांस्यं ताम्रं नृत्तस्यमेव वा ।

पालाशं श्रीहरेः पात्रं नैवेद्ये कल्पयेद्बुधः ॥”

पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् । सुवर्णं राजते रौप्ये

इत्यादि ॥ ॥ ततः सामान्यपीठपूजा-

नन्तर विमलादिशक्तिचिह्नपौठमन्त्रं पूजा

कृत्वा पुनर्ध्यात्वा मूलेन कल्पितमूर्त्तौवावाह-

नादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपथेन विधाय आव-

रणपूजां कुर्यात् । अग्रादिचतुष्कोणेषु दिक्षु

च ॐ क्रुद्धोक्ताय हृदयाय नमः इत्यादिना

पूजयेत् ॥ ॥ ततः केशरेषु पूर्वादि ॐ नमः

न नमः मां नमः नां नमः रां नमः यं नमः

यां नमः यं नमः । ततो दक्षेण पूर्वादिदिक्षु

ॐ वासुदेवाय नमः । एवं चतुर्दशाय प्रत्युक्ताय

अनिरुद्धाय । अग्रादिकोणदक्षेण ॐ शान्त्यै

नमः, एवं श्रिये सरस्वत्यै रत्ये । ततः पश्चादेषु

पूर्वादि ॐ चक्राय नमः एवं शङ्खाय गदायै

पद्माय कौस्तुभाय सुषलाय खड्गाय वन-

मालायै । तद्वहिरग्रे ॐ गरुडाय नमः ।

दक्षिणे ॐ शङ्खनिधये नमः । वामे ॐ पद्म-

निधये नमः । पश्चिमे ॐ ध्वजाय नमः । अग्नि-

कोणे ॐ विधाय नमः । नैऋते ॐ आर्यायै

नमः । वायुकोणे ॐ दुर्गायै नमः । ईशाने

ॐ सेनायै नमः । एवं सर्वत्र । तद्वहिर-

रिन्नादीन् वक्त्रादींश्च पूजयित्वा घूपदीपौ दत्त्वा

नैवेद्यं दद्यात् ॥ ॥ यथा । नैवेद्यमाग्नीय

देवतायै मूलेन पादार्धाभिमनोर्यं दत्त्वा ऋद्धि

मन्त्रेण नैवेद्यं संप्रोक्ष्य चक्रसुद्रयाभिरक्ष्य

यमिति मन्त्रेण दोषसम्पदं संशोष्य रमिति दोषं

सदृश्यं वामकरसौधधाराभिपूर्य वमिति मन्त्रेण

अन्तर्दत्तं मूलमन्त्रमष्टमा जपेत् । ततो

वमिति धेनुसुद्रयान्तर्दत्तं गन्धपुष्पाभ्यां संपूज्य

छताञ्जलिः सन् हरिं प्रार्थयेत् । अस्य सुखतो

महः प्रसवेदिति विभाष्य स्वाद्यान्तं मूलसुचार्यं

नैवेद्यं जल दद्यात् । ततो मूलसुचार्यं एतन्नैवेद्यं

असुकदेवतायै नमः । ततो नैवेद्यं हस्ताभ्या-

सुद्धय ॐ निवेद्यामि भवते सुवाणेशं हवि-

र्हं इति नैवेद्यं समर्प्य असुकदेवतायै एतज्जल

विष्णुः

मन्त्रोपस्तरणमसीति जलं दत्त्वा वामहस्ते

ग्राससुद्रां प्रदर्श्य दक्षिणहस्तेन प्राणादिसुद्राः

प्रदर्शयेत् ॥ ॥ यथा । ॐ प्राणाय स्वाहेति

कनिष्ठानामिके अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ॐ अपा-

नाय स्वाहेति तर्जनीमध्यमे अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् ।

ॐ धानाय स्वाहेति मध्यमानामे अङ्गुष्ठेन

स्पर्शयेत् ॐ उदानाय स्वाहेति तर्जनीमध्यमा-

नामा अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ॐ समानाय

स्वाहेति सर्वाङ्गुलीरङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ततः

अङ्गुष्ठाभ्यामनामिकायं स्पर्शन् त्रौ नमः पराय

अन्तरात्मने अग्निरुद्धाय नैवेद्यं कक्षयामीति

नैवेद्यसुद्रां प्रदर्श्य मूलसुचार्यं असुकदेवतायै

तर्पयामीति चतुर्धा सतर्प्य असुकदेवतायै

एतज्जलमन्त्रापिधानमधि इति जलं दत्त्वा

आचमनीयादिकं दद्यात् ॥ ॥ वैष्णवे तु

नैवेद्यदाने सर्वत्रायमेव विधिः । ततः सामान्य-

पूजापद्धत्युक्तक्रमेण विस्मर्यान्तं कर्म समा-

पयेत् । अस्य पुरश्चरणं षोडशलक्षणम् ।

तथा च ।

“विकारलक्षं प्रजपेन्ननुमेनं समाहितः ।

तद्दर्शां सरसिजैर्जुह्यान्मधुराजुतैः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

मृत्युक्तविष्णुपूजा आहूतत्वाद्दौ इत्युक्ता ॥ ॥

शिवस्याहमूर्त्तिपूजानन्तरं तत्रैव विष्णोरहमूर्त्ति-

पूजा कुर्यात्—

“कृता पूजा मया देवि अहमूर्त्ति, शिवस्य च ।

यथा हि परमेशानि तच्छृणुष्व वरानने ॥”

इत्युपक्रम्य ।

“कृत्वा पूर्वां महेशानि कूडल्या वासुदेवने ।

अष्ट विष्णोर्महेशानि नामानि शृणु कामिनि ॥

उग्रं विष्णुं महाविष्णुं ज्वलन्तं संप्रतापनम् ।

नृसिंहं भीषणं भीमं नृत्यन्त्यु प्रकीर्तितम् ।

एतान् विष्णून् महेशानि यथा संपूज्य तच्छृणु ॥

समुद्रादिक्रमादेवि पूजयेद्विष्णुमथयम् ।

तन्मन्त्रं शृणु चार्च्यं ज्ञानसारं वरानने ॥”

ॐ उग्राय विष्णवे नमः । ॐ महाविष्णवे

नमः । ॐ ज्वलन्ताय विष्णवे नमः । ॐ संप्र-

तापनाय विष्णवे नमः । ॐ नृसिंहाय विष्णवे

नमः । ॐ भीषणाय विष्णवे नमः । ॐ भीमाय

विष्णवे नमः । ॐ नृत्यन्त्याय विष्णवे नमः ।

“इति पूर्वां महेशानि कृत्वा हि परमेश्वरि ।

विष्णुज्ञानं मया प्रोक्तं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥”

इति जिज्ञार्धनतले ७ पटलः ।

तस्य नमस्कारस्तत्फलदिव्यं यथा,—

स्तुत उवाच ।

“स्तुतिहेतुमनाद्यन्तमवमस्यमथयम् ।

यो नमेत् सर्वलोकस्य नमस्यो जायते नरः ॥

विष्णुमानन्दमहैतं विज्ञानं सर्वगतं प्रभुम् ।

प्रणमामि सदा भक्त्या चेतसा हृदयालयम् ॥

योऽन्तस्तिष्ठन्नशेषस्य पश्यतीशः शुभाशुभम् ।

त सर्वसाक्षिणं विष्णुं नमस्ये परमेश्वरम् ॥

साधेनापि नमस्कारप्रयुक्तश्चक्रपाण्ये ।

विष्णुः

संसारदण्डवर्गाणां सुदृजनकरो हि सः ॥

कृष्णं स्फुरज्जलधरोदरचारुकृष्णं

लोकाधिकारिपुरुषं परमेष्ठिमेये ।

एकोऽपि चारुगुणमात्रकृतप्रणामः

सदाः श्रवणमपि श्रोत्रधितुं समर्थः ॥

प्रणम्य दण्डवद्गमौ नमस्कारेण धोऽर्चयेत् ।

स यां गतिमवाप्नोति न तां कतुश्चैतरेपि ॥

दुर्गसंसारकान्ताराकूपारमभिधावताम् ।

एकः कृष्णनमस्कारः अस्ति तीरस्य देशकः ॥

आसीनो वा शयानो वा तिष्ठन् वा यत्र तत्र वा ।

नमो नारायणायेति मन्त्रेकशरणी भवेत् ॥

नारायणेति शब्दोऽस्ति वागस्ति वशवर्त्तिनी ।

तथापि नरके घोरे पतन्तीति किमहुतम् ॥

चतुर्भुखायुधं हि कोटिबल्लो

भवेन्नरः कोऽपि विशुद्धचेताः ।

सर्वे गुणानामयुतेकदेशं

वदेन्न वा देववरस्य विष्णोः ॥

यासां तु नयः सर्वे स्तुवन्तो मधुसूदनम् ।

मतिश्च यान्निवर्त्तन्ते न गोविन्दगुणक्षयात् ॥

अवशेनापि यन्मात्रं कीर्त्तितं सर्वपातकेः ।

पुमान् विसृज्यते सदाः सिद्धिस्तैर्मृगैरिव ॥

सकृदुद्धरितं येन हरिरित्युद्धरयम् ।

बहः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥

स्वप्नेऽपि नामस्तुतिरादिपुसः

क्षय करोत्यक्षयपापपराश्रमम् ।

प्रत्यक्षतः किं पुनरत्र पुस्तं

सकीर्त्तितं नानि जनार्दनस्य ॥

नमः कृष्णाक्षुतानन्तं वासुदेवैत्युदीरितम् ।

यैर्भावभावितैर्विप्र न ते यमपुर ययुः ॥

शमायाकं जल वद्वेक्षमघो भास्करोदयः ।

स्वान्तिः कखेखघौघस्य नामसकीर्त्तनं हरेः ॥

क नाकपृष्ठगमनं पुनरायाति लक्षयम् ।

क जपो वासुदेवेति स्तुतिबीजमनुत्तमम् ॥

गच्छतां दूरमध्वानं दृष्ट्वा नृक्षितचित्तवाम् ।

पाथेयं पुण्डरीकाक्षनामसकीर्त्तनान्दतम् ॥

नम इत्येव यो ब्रूयात्तद्वक्त, अहयान्वितः ।

तस्याक्षयो भवेत्लोकः श्रवणमपि श्रौतक ॥

संसारसर्पदण्डस्य निर्विचयेकमेवजम् ।

कृष्णेति वैष्णवं मन्त्रं जप्ता स्तुतो भवेन्नरः ॥

ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्तेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सकीर्त्तनं केवचम् ॥

नूनं तत्कण्ठतालकमथवापुःपञ्चिका ।

रोगाधारा न सो जिज्ञासा न वक्ति हरे-

गुणान् ॥

कुरुक्षेत्रे किं तस्य काश्या वा श्रान्तिकेन वा ।

जिज्ञासे वर्त्तते यस्य हरिरित्युद्धरयम् ॥

विज्ञातद्विष्णुस्तद्वत्समावृत्तोऽपि

श्रेयः परन्तु परिशुद्धिभूमौ समानः ।

स्वप्नान्तरेऽपि किञ्च योनिभयं न पश्ये-

नारायणस्तुतिकथापरमो मनुष्यः ॥”

इत्यादि गारुडे नारायणभक्तिनमस्कारो नाम

२३२ अध्यायः ॥ ॥

विष्णुः

सुत उवाच ।

“असारभूते संसारे चारमेकं विनिर्दिष्टम् ।
असाराश्रेणिकस्य चारमाराधनं हरेः ।
दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुण्यायणं यय वा ।
अर्चितं स्यात्तदा चैव तेन सर्वं पराचरम् ।
मालवत् परिरचनं सृष्टिश्चकारकारकम् ।
यो न पूजयते विष्णुं तं पिपादमक्षपातकम् ।
यतः प्रवृत्तिभूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
सकर्मणा तमभयं विधिं विन्दन्ति मानवाः ।
नरके पण्यते यस्तु यमेन परिभाषितः ।
किं त्वया नार्चितो देवः केशवः केशिनाशनः ।
उदकेनाप्यभावेन ज्ञानाभ्यासचैव प्रभुः ।
यो ददाति सर्वं लोकं यः त्वया किं न चाश्चितम् ।
न तत् करोति सा माता न पिता नापि

दायकाः ।

यत् करोति श्रुतीद्रेक्षः समुद्रं सहस्राधितम् ।
वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।
विष्णुराराध्यते पन्था नाप्यक्षतोपकारकः ।
न दानैर्वैशिष्टैर्देवैर्न पुत्रैर्नाजुषेणैः ।
तोयमेति महात्मासौ यथा भस्मा जनाह्नयः ।
सम्पदैश्च्यमसाद्यान्नाग्नयन्नातिकर्मणाम् ।
विस्तृतेष्वेकतामसं ब्रह्माराधनं हरेः ।
प्रणामैस्तुल्यते विष्णुरेतद्दे परमं धनम् ।
अथवा वा विधेयं कलजस्यैतुमर्हति ।”

इति गायत्री पूजास्तुतिः २३३ अध्यायः ॥३॥

सुत उवाच ।

“आलोक्य बहुशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।

इदमेकं सुनिश्चयं श्रेयो नारायणः सदा ।
किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किम-

धरैः ।

यो नित्यं ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः ।
यद्वितीयेष्वष्टादि पठितोपेक्षतामि च ।
नारायणप्रणामस्य कदा नार्हन्ति योऽभीम् ।
प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः कर्मादिकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणि स्रष्टाशुकराणं परम् ।
कृते पपिभुतापो वै यस्य पुषः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तान् तस्यैकं हरिश्चकार परम् ।
सृष्टीर्मपि यो ध्यायेन्नारायणमनन्यतः ।
सोऽपि तद्वतिमाप्नोति किं पुनस्तत्परायणः ।
आयत्तुस्तत्प्रसङ्गेऽपि योगस्तस्य च योगिनः ।
या काचित्कनयो हतिः सा भवत्युत्तामयात् ।
उत्तिष्ठन्निपतन्विष्णुं व्रजन् वै विषयक्षया ।
सुखं सुखं चाप्यस्य गोविन्दं माधवं स्मरेत् ।
स्त्रैः स्त्रैः कर्मण्यभिरतः कुर्याच्चित्तं जनाहने ।
एषा शास्त्राशुसारोक्तिः किमन्येवंहुमाधितैः ।
ध्यानमेव परो धर्मो ध्यानमेव परं तपः ।
ध्यानमेव परं शौचं तस्मात् ध्यानपरो भवेत् ।
नास्ति विष्णोः परं ध्येयं तपो नानशान्तिः

परम् ।

तस्मात् प्रधानमनोक्तं वासुदेवस्य चिन्तनम् ।
यद्वदुत्तमं पदं प्रार्थ्यं मनसो यन्न गोचरम् ।

४५६

विष्णुः

तदव्यपार्थितं ध्यातो ददाति समुखदमः ।
प्रमादान् कुर्वन्तं कर्म प्रणवेताभ्यरेण यत् ।
आरब्धादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ।
आनेन गृह्यते नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ।
आगामिदेवतेनां दाहकोऽप्येव पावकः ।
विनियमसमाधिस्तु सक्तिमत्तैव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगाविदप्यकर्मचयोऽचिरात् ।
यथाविदुस्तद्विष्णुः कथं ददाति सावित्रः ।
तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ।
यथाविदादात् कनकमपरोषं प्रजायते ।
सृष्टिं वासुदेवेन मनुष्याणां तथा मनः ।
गङ्गास्नानगृह्येण पुनरस्नानकोटिम् ।
यत् पापं विनश्यति स्मृतं नशति महारौ ।
प्राज्ञायामगृह्येण यत् पापं नशति पुषम् ।
चक्षुर्मात्रेण यत् पापं हरेद्भानात् प्रकाशति ।
एकस्मिन्प्रायश्चित्ते संपूर्णं ध्यायन्निवे ।
दत्तुमिदं पित्रेभ्यः शुद्धमाकृष्टं भूषम् ।
कलिप्रभायो ऽष्टोक्तिः पापक्षानां तपोक्षयः ।
न क्रमेण सत्तत्त्वस्य यस्य चेतसि केचनः ।
सा तद्विदुर्दोषार्थं यः योगः स च चक्षमा ।
तस्य तदेव विज्ञातं यत् प्रणम्यते हरिः ।
सा ज्ञानित्यमद्विष्टं सा चान्यजद्वयकता ।
यन्मुद्रितं चक्षुः पापि वासुदेवो न चिन्तयते ।
कलिः तत्तदुपपन्नः कलिस्तस्य हतिं गृहे ।
सृष्टये सत्यं गोविन्दो यस्य चेतसि नाश्रुतः ।
यस्यास्तत्तत्तया दृष्टे गच्छतस्त्रिस्तोत्रे पा ।
गोविन्दे विद्यतं चित्तं कलहन्तं सदैव स ।
वासुदेवे मनो यस्य अपहोमार्थनादित् ।
तस्यान्नारायो मेधेयं देवैकत्वादिकं वक्षम् ।
अथ ब्रह्म च गतदेव्यमतम् च महत्तपः ।
क्षिप्रं विष्णोर्नामं केशवार्पितमानसः ।
सर्वां कुर्वन्ति क्रुद्धे दयां परमैः मानवाः ।
सुखं धर्मशीलेषु गोविन्दे हृदयस्थिते ।
ध्यायेन्नारायणं देवं ज्ञानादिषु च कर्मसु ।
प्रायश्चित्तं हि सर्वस्य दुष्कृतलेति विभुतम् ।
कामक्षीणां लयक्षेपां कुतस्तीर्थां पराभवः ।
येनामिन्द्रीवरक्षानो हृदयस्थो जनाह्नयः ।
कीटपक्षिगणानां च दुरौ नश्यन्नेतेषाम् ।
कर्मैव गतिं मये किं पुनश्चाणिनां वृक्षाम् ।
वासुदेवतद्व्याया नतिशीला न सर्वदा ।
नरकदारप्रभन्तौ सा किमर्थं न सेवते ।
न च दुर्मांसस्य प्रापो वक्ष्यापि शचीपतेः ।
हन्तुं समर्थो हि सखे हृदगते समुखदमे ।
वदतस्त्रिस्तोत्रं ब्रह्मा स्त्रिष्टया कर्म कुर्वन्तः ।
नापयाति यदा चित्ता विह्वला मन्ये च धारवाम् ।
ध्येयं सदा सविष्टमज्जलमध्यवर्ती ।
नारायणं सरस्वतावनसन्निविष्टं ।
केयूरवान् कनकशुक्लवान् किरीटी ।
हारी हरिश्चयवपुष्टेशश्चक्रः ।
किमत्र बहुमोक्षेण शुभाकमधुना हरिम् ।
आरताहनिन्नं विष्णुमशेषदुरितापहम् ।
न हि ध्यानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

विष्णुः

नपाकेभ्यः सुज्ञानं पापं वैवाजं निवृत्तिः ।
वशा चित्तं समावृत्तं ज्ञानोन्निवस्योचरे ।
नदि नारायणेऽपि को न सुखेन वन्द्यताम् ।
प्रणम्यमनमेदं यत् सत्तामात्रमनोचरम् ।
वचसामात्मवेद्यं तत्तद्वानं नक्षत्रं व्रितम् ।
तन्नामवा धारयन् योमिनो मानि मे वयम् ।
स सारवर्त्मकोऽप्येते वाक्नि निर्मोक्षतां

द्विधा ॥”

इति नावके ज्ञानस्तुतिः २३४ अध्यायः ।
तस्य माहात्म्यं यथा,—

सुत उवाच ।

“विष्णुश्चित्तो भवेत्तत्तत्तं यदेतं नमेत् सदा ।
तमेवेत्यति सुखेयमात्मानं हरिततुपरं ।
तद्दानं यच्च गोविन्दं सा कथा यच्च केशवः ।
तत् कर्म यत्तदप्यं किमन्येवंहुमाधितैः ।
सा विज्ञाया हरिः सौति तस्मिन् यत्तदपि तम् ।
तावैव केवली ज्ञायो यो तत्पूजाकरो करो ।

प्रणाममीदृशं शिरःपद्मं विदु-
क्षद्वेन पाविष्यत दिवौकषः ।

मनःपदं तद्गुणकर्मचिन्तनं
वाचस्तु गोविन्दगुणस्तपः पतम् ।

मेहमन्दरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः ।
केशवं पेटमामाद्य दुर्धाधिरिव नश्यति ।

यत्किञ्चित् कुर्वते कर्म पुरुषः शास्त्रेषु वा ।
सर्वं नारायणे नश्य कुर्वन्मपि न विद्यते ।

ब्रह्मादिचतुरास्यान् भूतयामं चतुर्विधम् ।
चराचरं जगत् सर्वं प्रसन्नं मायया तव ।

यस्मिन्प्रायश्चित्ते याति नरकं सर्वोऽपि यश्चि-
न्तते

विष्णो यच्च निवेष्टितात्मनसो ब्राह्मणेऽपि
कोकोऽल्पकः ।

सुक्तिं येतसि सखितो जङ्घिषां पुंसां ददा-
त्ययम्

किञ्चित् दुरितं प्रयाति विषयं तच्चापुते
कीर्तिते ।

महता पुण्यपण्येन येन क्रौत्तोऽखिलं भुवम् ।
तस्य विष्णो प्रसादेन हृदं कश्चित् प्रवृत्तम् ।

अपिकार्यं जपं ज्ञानं विष्णोर्ध्यानं च पूजनम् ।
गन्तुं दुःखोदधिः पारं कुर्यायं भवन्ति ते ।

राक्षस्य शरश्च राजा पितरौ नावकस्य च ।
धर्मश्च सर्वमर्थानां सर्वस्य शरश्च हरिः ।

ये नलन्ति जगद्दोषान् वासुदेवं वनातनम् ।
न तेभ्यो विद्यते तोयमधिकं सुनिवृत्तम् ।

अनघंरत्नपूजान् कुर्यात् साध्यायमेव च ।
तं सत्सिद्धिं गोविन्दं ध्यानं नित्यमनन्यतः ।

मूढं वा भगवद्भक्तं निषादं चपयं तथा ।
द्विजजातिधर्मं मन्ये न याति नरकं नरः ।

आदरेण यथा स्तौति धनवन् धनेच्छया ।
तथा बुद्धिश्च कर्तारं को न सुखेन वन्द्यताम् ।

यथा जातवलो यद्विदेह्याजमपीष्यन् ।
तथाविधं स्तुतो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ।

प्रदीपं पश्येत् यद्वत् नारायणं जगदादयः ।

विष्णुः

तदन् पापानि सर्वाणि योगाभ्यासरतं भरम् ॥
यस्य यावाञ्च विष्वासस्तस्य सिद्धिश्च तावती ।
एतावानिति कृष्णस्य प्रभावः परिमौयने ॥
विदेहादि गोविन्द दमघोषात्मजः स्मरन् ।
शिशुपालो गतस्तत्त्वं किं पुनस्तत्परायणः ॥
अयं देवो सुनिर्वन्द्य एष ब्रह्मा दृष्टसतिः ।
इत्याद्या आयाते तावद्यावद्भाष्यते हरिम् ॥”
इति भारुडे विष्णुमाहात्म्यं २३५ अध्यायः ॥
सस्य पादोदकपानादिफलम् ।

“हृदि रूपं सुखे नाम नैवेद्यसुदरे हरेः ।
पादोदकश्च निर्माल्य मस्तके यस्य सोऽभ्युतः ॥
नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्र
विशेषतः पादजलं पिबेच्च ।
योऽन्नाति निव्यं पुरतो सुरारेः
प्राप्नोति सुप्रेमयुतां च भक्तिम् ॥

हृद्यां हन्ति यद्द्विचक्रतुलसी स्तेयश्च पादोदकं
नैवेद्य बहुमदपानदुरितं गुर्वङ्गनासङ्गमम् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १० अध्यायः ॥ ॥

तस्य नाम्नां युत्पत्तयो यथा,—

पृथियुवाच ।

“जातेषु श्रेष्ठो भवसि तस्माच्छ्रेष्ठोऽसि कीर्तितः ॥
यस्योत्पत्तियुक्तेषु ब्रह्मेन्द्रवरुणादिषु ।
यस्मात्तु च वसे स्थानात्तस्मात् कीर्तयसेऽभ्युतः ॥
ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रश्च यमं वरुणमेव च ।
नियत्य हरसे यस्मात्तस्माद्हरिरिहोच्यते ॥
सम्मानयसि भूतानि वपुषा यशसा श्रिया ।
शिरेण वपुषा देव तस्माच्चासि सनातनः ॥
यस्माद्ब्रह्मादयो देवा सुनयश्चोत्पद्यतेजसः ।
न तेऽन्त त्वधिगच्छन्ति तेनानन्तस्त्वसुच्यते ॥
न चोच्यसे न चरसे कल्पकोटिशतैरपि ।
तस्मात्त्वमचरत्वाच्च विष्णुर्वैति प्रकीर्तये ॥
विष्टञ्च त्वया सर्वं जगत् स्यावरजङ्गमम् ।
जगद्विष्टमनास्त्रेव विष्णुर्वैति प्रकीर्तये ॥
विष्टभ्य तिष्ठसे नित्यं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
सद्यश्चान्वर्त्तनर समद्वद्धतपन्नगम् ।
याप्य त्वामेव विष्टवे त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
तस्माद्विष्णुरिति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
भारा इत्युच्यते व्यापः ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
अयन तस्य तत्पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥
युगे युगे प्रनष्टां गा विष्णो विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥
द्विषीकाखीन्द्रियाण्याहुस्तत्त्वज्ञानविशारदाः ।
ईशित्वे वर्त्तसे ह्येषां द्विषीकेशस्तथोच्यते ॥
वसन्ति त्वयि भूतानि ब्रह्मादीनि युगचये ।
त्व वा वससि भूतेषु वासुदेवस्तदुच्यते ॥
सङ्कर्षयसि भूतानि कल्पे कल्पे पुनः पुनः ।
ततः सङ्कर्षणः प्रोक्तस्तत्त्वज्ञानविशारदे ॥
प्रलयेन न तिष्ठन्ति सदेवासुरराक्षसाः ।
प्रतिदुः सर्वधर्माणां प्रदुश्मन्तेन चोच्यते ॥
निरोधो विद्यते यस्मात्तु ते भूतेषु कश्चन ।
अनिरुद्धस्ततः प्रोक्तः पूर्वमेव महर्षिभिः ॥”
इति भारुडे २३२ अध्यायः ॥ ॥

विष्णुगु

विष्णुलोकगमनकारणं यथा,—

“कर्मभोगौ सकामः स्यान्निष्कामो निरुपद्रवः ।
स याति देहं तद्वा च पदं विष्णोर्निरामयम् ।
पुनरागमनं नास्ति तेषां निष्कामिणां सति ॥
ये सेवन्ते च हिसुजं कृष्णमात्मानमेव च ।
गोलोकं ते नरा यान्ति दिशरूपविधारिणः ॥
ये च नारायणं भक्त्वा सेवन्ते च चतुर्भुजम् ।
वैकुण्ठं यान्ति ते सर्वे दिशरूपविधारिणः ॥
सकामिनो वैष्णवाश्च गत्वा वैकुण्ठमेव च ।
भारतं पुनरायान्ति तेषां जन्म द्विजातिषु ॥
काचेन ते च निष्कामा भवन्त्येव क्रमेण च ।
भक्तिश्च निर्मला बुद्धि तेभ्यो दास्यति निश्चितम् ॥
हरिभक्ताश्च निष्कामाः स्वधर्मरहिता द्विजाः ।
तेऽपि यान्ति हरेर्लोकं क्रमाङ्गतिवलाद्दो ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्यायः ॥

विष्णुश्च, क्ली, (विष्णुधैवताकं ऋक्षम् ।)
अवगणनचक्रम् । यथा,—

“उपोष्य द्वादशीं पुर्यां विष्णुश्चैव संयुताम् ।
एकादशसुद्धं पुर्यां नरः प्राप्नोत्यसंश्रयः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुकन्दः, पु, (विष्णुप्रियः कन्दः ।) मूलविशेषः ।
तत्पण्यायः । विष्णुगुप्तः २ सुपुटः ३ बहुसंपुट ४
जलवाचः ५ दृष्टकन्दः ६ दीर्घपत्रः ७ हरि-
प्रियः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिर-
त्वम् । पित्तदाहशोफहरत्वम् । रुच्यत्वम् ।
सन्तर्पणकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विष्णुकान्ता, क्ली, अपराजिता । इत्यमरः । अपरा-
जिताया अन्यथा चपजातिः । तत्पण्यायः ।
हरिकान्ता २ नीलपुष्पा ३ अपराजिता ४
नीलकान्ता ५ सुनीला ६ विकान्ता ७
हृदिंका ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । कफवातामयविषदोषनाशित्वम् । मेधा-
कारित्वम् । पावनित्वम् । शुभरत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विष्णुगुप्तः, पु, (विष्णुना गुप्तः ।) वात्स्यायनसुनिः ।
यथा,—

“विष्णुगुप्तस्तु कौण्डिन्याजानक्योऽमिषोऽङ्गुलः ।
वात्स्यायनो मन्दनागः पक्षिस्तस्माद्विनावपि ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विष्णुगुप्तकं, क्ली, चाणक्यमूलकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विष्णुगुह्यं, क्ली, (विष्णवे प्रतिष्ठितं गृहम् ।)
विष्णुमन्दिरम् । स्तम्भपुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विष्णुगृहकरणफलं यथा,—

“अष्टैककासमायुक्तं यं कुर्याद्देव्यम् गृहम् ।
न तस्य फलसम्पत्तिर्वक्तुं शक्यते केनचित् ॥”
इति हरिभक्तिविलासे २० । १४ ॥

“येसु देवालय विष्णो शुभं दास्यम कृतम् ।
कारयेन्मृगस्यं वापि श्रेष्ठं तस्य फलं सुते ॥
अहम्यहनि योगेन यष्टो यन्महाफलम् ।
प्राप्नोति तत् फलं विष्णोर्यः कारयति मन्दिरम् ॥

विष्णुते

कुलानां शतमागामि समस्रोतं तथा शतम् ।
कारयेद्भगवद्भाम नयत्यभ्युतलोकताम् ॥
सप्तलम्भकृतं पापं स्वर्गं वा यदि वा बह्वु ।
विष्णोराजयविष्वासप्रारम्भादेव नश्यति ॥
सप्तलोकमयो विष्णुर्यस्तस्य कुरुते गृहम् ।
प्रतिष्ठां समवाप्नोति स नरः साम्प्रतौकिकीम् ॥
प्रशस्तदेशे भूभागे प्रशस्तं भवनं हरेः ।
कारयत्यखिलान् लोकान् स नरः प्रतिपद्यते ॥
इष्टकानाञ्च विन्यासो यावद्वर्षाणि तिष्ठति ।
तावद्वर्षसहस्राणि तत्कर्त्ता हिवि संस्थितः ॥
चिकीर्षोरपि कृष्णस्य मन्दिरं पुण्यकारिणः ।
नरस्य क्षयमायाति पापं जन्मशतोद्भवम् ॥
ये ध्यायन्ति सदा दृष्ट्वा करिष्यामि हरेर्गृहम् ।
तेषां विलीयते पाप पूर्वजन्मशतोद्भवम् ॥
येऽनुमोदन्ति कृष्णस्य क्रियमाणं हरेर्गृहम् ।
तेऽपि पापविनिर्मुक्ता वैष्णवं लोकमाप्नुयुः ॥
कनिष्ठं मध्यमं श्रेष्ठं कारयित्वा हरेर्गृहम् ।
स्वर्गं च वैष्णव लोक मोक्षश्च लभते क्रमात् ॥
समतीत भविष्यश्च कुलानामभ्युतं नरः ।
विष्णुलोकं नयत्याशु कारयित्वा हरेर्गृहम् ॥
दुष्पाप्य यत् फलं विप्रा वाणिमेधादिभिर्मखैः ।
प्राप्यते तत् सुखेनैव निवेश्य भवनं हरेः ॥
ये हताभिसुखाः शूरा गोविप्रार्थे रणाजिरे ।
स तत्फलमवाप्नोति कारयित्वा हरेर्गृहम् ॥
पक्षेष्टरक्षित रम्यं पञ्चप्रासादसंयुतम् ।
कारयित्वा हरेर्धाम धृतपापो ब्रजेद्विभम् ॥
लक्ष्मणार्हसहस्रेण श्रुतेनार्द्धेन वा हरेः ।
तुल्यं फल समाख्यातं तदौश्वरदरिद्रयोः ॥
पतितं पतमानन्तु तथाहंपतितं तथा ।
समुद्भूत्य हरेर्धाम द्विगुण फलमाप्नुयात् ॥”
इति बह्मपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुष्ठासन-
नामाध्यायः ॥

विष्णुचक्रं, क्ली, (विष्णोश्चक्रमिव ।) हस्तस्यरेखा-
मयचक्रविशेषः । यथा,—

“विष्णुचक्रं करे चिह्नं सर्वेषां चक्रवर्तिनाम् ।
भवत्यथाहृतो यस्य प्रभावश्चिह्नैरपि ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ अध्यायः ॥

रेखान्तरानाकुल रेखामयचक्रम् । इति तट्टीका ॥
सुदर्शनचक्रम् ॥

विष्णुतेजः, क्ली, (विष्णुनामकं तेजम् ।) अश्विनी-
कुमारकृतपक्षतेजविशेषः । यथा,—

“स्नानीयं विष्णुतेजश्च स्वर्वेदेन विनिर्मितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १३ अध्यायः ॥ ॥

अथ स्वर्गविष्णुतेजम् ।

“शालपर्वण्यैः पञ्चपञ्चैर्विष्णोरेतत्तुला ।
शरदस्य च मूलानि दृष्ट्वाऽपि पुनिकस्य च ॥
शतावरी सङ्घरं पचेदेतैः पलोन्मिताः ।
तेजप्रस्य पयो दत्त्वा गव्यं वाजं चतुर्गुणम् ॥
अस्य तेजस्य पक्षस्य श्रेष्ठं वीर्यमतः परम् ।
वातार्षा नरनागाश्च पीत्वा दृढतनुत्वचः ॥
हृत्पाश्वर्यं वातासे गलगच्छेद्विदे चये ।
शर्कराशरिपाकुलकामणाह्वावमेदके ॥

विष्णुप

चीणेन्द्रियेन्द्रवृद्धौ च जराण्यरिते हितम् ।
स्त्रीणामभ्वतरीणाश्च गर्भस्थितिकरं परम् ॥
एतद्गङ्गवरं तैलं विष्णुना परिकीर्तितम् ॥”
तत्फलं, गौरवतत्फलं । दृष्टव्योऽहंतीकण्ट-
कार्यो । पूतिको नाटाकरञ्जः । सहचरो
मिष्टी । अत्र काथान्तराभावात् चौरस्य
चतुर्गुणं जलं कश्चिद्वदति ।

“खरसचौरमाङ्गल्ये, पाको यजेरितं कश्चित् ।
जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्याधानार्थमारभेत् ॥”

इति परिभाषावलात् ॥

कश्चिदिति पाठात् काथान्तररहिते केवल-
चौरादिसंहिततैलादिपाके ज्ञातयं न तु सर्वत्र ।
“एलाचन्दनकुङ्कुमागुरुसुराककोजमांसीशटी-
श्रीवासम्बद्वयन्यपर्यं प्रशस्तं चोष्णीषजोशी-
रकम् ।

कक्षारिखपूतिशैलजलसुमेधीलवङ्गादिकं
गन्धद्रव्यमिदं प्रदेशमखिलं श्रीविष्णुतलादिषु ॥”
अथ दृष्टव्युत्तैलम् ।

“जलधरमन्त्रगन्धजोवर्कर्मभकौ शटी ।
काकोली चौरकालोली जीवन्तो मधुयष्टिका ।
मधुरिका देवदारु पद्मकाष्ठश्च सैन्धवम् ।
मांसी चैला त्वचं कुष्ठं रक्तचन्दनशैलजम् ॥
मञ्जिष्ठा मृगनाभिश्च श्वेतचन्दनकुङ्कुमम् ।
पर्णी कुङ्कुम खोटिश्च ग्रन्थिकश्च नखी तथा ॥
एतेषां पलिकैर्भागैस्त्रैलस्यापि तथाऽप्यकम् ।
ज्ञानावरीरससमं दुग्धञ्चापि समं भवेत् ॥
विष्णुतैलवरं श्रेष्ठं सर्ववैतविकारहृत् ।
ऊर्ध्ववाते हृद्योवाते अङ्गविग्रह एव च ॥
शिरोमध्यगता ये च मन्त्राः कर्म गलग्रहे ।
यस्य प्रुष्यति चेकाङ्गं गतिर्यस्य च विज्जला ॥
ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
सर्वाक्तान्नाशयन्त्याश्च सूर्यस्तम इवोदितः ॥”

इति मेधव्यरत्नावली ॥

विष्णुदेवत, चि, (विष्णुदेवत देवत्व वा यस्य ।)
विष्णुदेवत्व, विष्णुधियाष्टदेवताकम् । यथा,—

“प्रतोपकरणं सर्वं कथितं सर्वदेवतम् ।
यहन्तु सर्वदेवत्वं मद्भक्तं द्विजोत्तमम् ।
तज्ज्ञेयं विष्णुदेवत्वं सर्वं वा विष्णुदेवतम् ॥”

इति श्रुतित्वे विष्णुस्मृतिरवचनम् ॥

स्त्री, अथवा, नलजम् । इति ज्योतिषम् ॥

विष्णुदेवत्या, स्त्री, (विष्णुदेवत्वमस्या ।) एका-
दशीतिथि । द्वादशीतिथि । यथा,—

“एकादशी द्वादशी च प्रोक्ता श्रीचक्रपाणिनः ।
एयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्त्वोक्ता चतुर्दशी ॥”

इति स्मृतिः ॥

“एकादशीतुषोथैव द्वादशीं सप्तोषयेत् ।

न चात्र विधिलोपः स्यादभयोर्देवता हरिः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुधर्म, पु, (विष्णुप्रधानो धर्मोऽस्मिन् ।) शास्त्र-
विशेषः । यथा । “अज्ञाचारिकाष्टे भविष्य-
पुराणम् ।

‘अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुप

विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारतम् ।
कार्णार्थं पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
चौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ।
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥’
अथानेन ससारमिति जयन्तस्तद्व्यत्य ॥” इति
निषादितत्त्वम् ॥ ३॥ विद्याविशेषः । यथा,—
“अथापि जम्ना चेन्द्रत्व विष्णु धर्माख्यविद्याया ।
सर्वान् शत्रून् विनिर्जित्य तांश्च वक्ष्ये महेश्वरः ॥
पादयोर्जागृगोस्त्वोर्ददरे हृद्यधोरसि ।
सुखे शिरस्याशुपूर्णादोङ्कारादि विनिर्दिशेत् ॥
ॐ नमो नारायणायेति विषयं यमथापि वा ।
करन्यामं ततः, कुर्यात् हादशाक्षरविद्याया ॥
प्रणवादिप्रकारान्तमनुष्ठानमुपपन्नम् ।
अस्यैतं हृदय ॐकारं नकारं मम मूर्धनि ॥
मोकारन्तु भुवोर्मध्ये शिखानेत्रादिमूर्धतः ।
ॐ विष्णवे नमः इति इमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥
आत्मानं परमं ध्यायेच्छेषवटशक्तिर्भूतम् ।
मम रत्नां ततः कुर्यान्मन्त्रस्य निर्मलेऽवतु ॥
त्रिविक्रमस्तथाकाशे स्थले रक्षतु यामन ।
अटयां नरसिंहस्तु रामो रक्षतु पञ्चते ॥
भूमौ रक्षतु वाराहो हृद्यो नारायणोऽवतु ।
कर्मवन्धाश्च कामिल्यदतो योगाशु रक्षतु ॥
हृद्यग्रीवो देवताया कुमारो मकरध्वजात् ।
नारदोऽन्यार्चनान् पायान् कूर्मो वै नैर्हतेः ॥

सदा ॥

धन्वन्तरिरपथाश्च नाम क्रोधवशात् किल ।
यज्ञलोकाहलं, कालाहाराश्च ज्ञानाश्च रक्षतु ॥
बुद्धिपापव्यसनात् कल्किरयान् कले समम् ।
पायान्मध्य दिने विष्णु प्रातर्नारायणोऽवतु ॥
मातुला चापराद्धे च सायं रक्षतु माधव ।
हृद्योक्तेषु प्रदेशेषु यातु प्रत्यूषेऽन्यान्मार्दान् ॥
श्रीधरोऽन्यादहर्दरात्रे पद्मनाभो निशान्तके ।
चक्रकौमोदकौवाद्यां हन्तु शत्रून् राक्षसान् ॥
शुद्धशब्दश्च शत्रून् शङ्को वै गरुडस्तथा ।
बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् पान्तु पार्षदभूषणा ॥
शेषे सर्वमन्दापन्नः सदा सर्वत्र पान्तु माम् ।
विदितुं दिक्षु च सदा नरसिंहश्च रक्षतु ॥
एतद्धारयमाणस्य ययं पश्यति चक्षुषा ।
स वशी स्याद्विपात्राश्च रोगान्मुक्तो हर्षं
ब्रजेत् ॥”

इति गारुडे २०१ अध्यायः ॥

विष्णुधर्मोत्तरं, स्त्री, संहिताविशेषः । तत्र प्रश्न-
कर्ता जनमेजयसुतः । वक्तारः शौनकाद्या
ऋषयः । तत्र १०० उक्तान्तास्तद्व्यत्ये दृष्टव्याः ॥
विष्णुपञ्जरः, स्त्री (विष्णुरेष पञ्जरमिव यस्मिन् ।)
तद्धारयितुं निर्भयरक्षणकारित्वादस्य तथात्वम् ।
विष्णु कवचविशेषः । यथा,—
“प्रवक्ष्याम्यधुना त्वेनहेणवं पञ्जरं शुभम् ।
नमो नमस्ते गोविन्द चक्रं गृह्य सुदर्शनम् ॥
प्राच्यां रक्षस्व मां विष्णो त्वामहं शरणं गतः ।
गदां कौमोदकीं गृह्य पद्मनाभाभितदुते ॥
यान्यां रक्षस्व मां विष्णो त्वामहं शरणं गतः ।

विष्णुप

हलमादाय सौमन्दं नमस्ते पुरुषोत्तमम् ।
प्रतीक्षां रक्ष मां विष्णो भवन्त शरणागतम् ॥
पाञ्चजन्यं तथा शङ्खं शार्ङ्गं चाप्यथ पञ्चजम् ।
प्रयत्नं रक्ष मां विष्णो आग्नेयां यज्ञशूकरम् ॥
चर्मं सूर्यशतं गृह्य खड्गं चन्द्रसमं तथा ।
नैर्ह्यं मां रक्षस्व दिव्यमूर्ते वृक्षेशरिन् ॥
वैजयन्तीं प्रयत्नं त्वं श्रीवत्सकण्ठभूषणम् ।
वायवां रक्ष मां देव अश्वशीर्षं नमोऽस्तु ते ॥
वैनतेयं समारुह्य अन्तरीक्षे जनाहृजम् ।
मा त्वं रक्षाजित सदा नमस्तेऽक्षपराजितम् ॥
विशालाक्षं समारुह्य रक्ष मां त्वं रक्षातले ।
अक्रूपां नमस्तुभ्यं महामातृ नमोऽस्तु ते ॥
करशीर्षाद्विचर्त्तु तयादुत्तमपङ्कजम् ।
क्षत्वा त्वं रक्ष मां देव नमस्ते पुरुषोत्तमम् ॥
एतदुक्तं भगवता वैष्णवं पञ्जरं महत् ।
पुरा रक्षार्थमीशेन कात्यायन्या द्विजोत्तमम् ॥
यदा सा नाशयामास दानव महिषासुरम् ।
चामरं रक्तवीजश्च तथाप्यान् सुरकण्ठकान् ॥”

इति वामने १७ अध्यायः ॥

विष्णुपद, स्त्री, (विष्णोः पदम् ।) आकाशम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रत्नवर्णे । १६ । २८ ।

“वसुन्वराविष्णुपदं द्वितीय-

मध्याखरोहेव रजश्चलेन ॥”)

चौरोदः । इति मेदिनी । पद्मम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ।
७ । ८३ । ६५ ।

“तत्र विष्णुपदे ज्ञात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं च गच्छति ॥”
कैलासपञ्चतस्रं स्थानविशेषः । यथा, महा-
भारते । ५ । १११ । २२ ।

“अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् ॥”
पञ्चतविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३१ । ४३ ।

“तत्र चित्ररथेनाथ तदा विष्णुपदे गिरौ ॥”)

विष्णो, स्थानम् । यथा,

“अपुण्यपुण्योपरमे चोष्णोष्णमिदं तव ।

यत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

धर्मपुवाद्यास्तिसृण्यं यत्र ते लोकसाक्षिणः ।

तत्साराष्ट्रं त्वययोगेहास्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

यज्ञैतदोत्तमं प्रोक्तं च यद्भूतं सचराचरम् ।

भावाश्च विश्वं मैत्रेय तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

दिवीव चक्षुराततं विततं तन्महात्मनम् ।

विषेकज्ञानवृद्धश्च तद्विष्णोः परं पदम् ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अर्धे ८ अध्यायः ॥

भूमध्यम् । यथा,—

“अरुन्वतीं भुवश्चैव विष्णोः स्त्रीणि पदानि च ।

आसन्नमृत्युर्नो पश्येत्तुर्थं मादममृतम् ॥

अरुन्वती भवेत्पिण्डा भुवो नाशायमुच्यते ।

विष्णो, पदानि भूमध्ये नेत्रयोर्मैत्रेयममृतम् ॥”

इति काशीखण्डे ४२ अध्याये १११४ श्लोको ।

विष्णुपदी, स्त्री, (विष्णोः पदं स्थानं यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) गङ्गा । इत्यमरः ॥ (यथा,
भारतम् । १ । १६ । ७ ।

विष्णुप

“इति यथाश्चिद्य स पाण्डवेयः
प्रायोपवेश प्रति विष्णुपद्याम् ।
दधौ सुकृन्दाद्विमनन्यभावो
सुनिवृत्तो सुत्तमसक्तसङ्गः ॥”)

अस्याः कारणं यथा,—

नारद उवाच ।

“कलेः पञ्चसहस्रान्दे समतीते सुरेश्वरी ।
न गता सा महाभाग तस्मै याख्यातुमर्हसि ॥
नारायण उवाच ।

नङ्गा सरस्वती लक्ष्मीश्चेताक्षिणी हरे, प्रिया ।
तुलसीसहिता व्रजान् चतस्रः कीर्तिता, श्रुतौ ॥

नारद उवाच ।

बभूव सा सुनिश्चेष्ट गङ्गा नारायणप्रिया ।
अहो केन प्रकारेण तस्मै याख्यातुमर्हसि ॥

नारायण उवाच ।

पुरा बभूव गोलोके गङ्गा सा द्रवरूपिणी ।
राधाकृष्णसङ्गसंभूता तदशा तनखरूपिणी ॥
द्रवाविष्ठाददेवौ सा रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
सा सकामा कृष्णपार्श्वे समुवाच सलज्जिता ॥
प्रफुल्लवदना दधौ त्रयसङ्गमलाकसा ।
सुर्क्षिता प्रभुरूपेण पुलकाङ्कितविग्रहा ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र विद्यमाना च राधिका ।
गोपीर्निश्चतुर्कोटितृता कोटिचन्द्रमप्रभा ॥
कोयेन रक्तपद्मास्या रक्तपङ्कजलोचना ।
सुचारुरागसंयुक्तमोह कम्पयती रसा ॥
ताश्च दृष्ट्वा ससुत्तस्थौ कृष्ण, सादरपूर्वकम् ।
उत्थाय गङ्गा सङ्घा सा समावाच सकां सा ॥
कुशलं परिप्रच्छ भौतातिधिनयेन च ।
धानेन शरणापन्ना श्रीकृष्णचरणाम्बुजे ॥
तदुत्पन्नस्थितो विष्णुर्भीताये चाभयं ददौ ।
बभूव स्थिरचित्ता सा सर्वेश्वरवरेण च ॥
ऊर्ध्वसिंहासनस्थाश्च राधा गङ्गा ददर्श सा ।
एतस्मिन्नन्तरे राधा जगदीशसुवाच सा ॥
कैय प्राणेश कल्याणी सस्मिना तनुसुखामुजम् ।
पश्यन्ती सस्मितं पार्श्वे सकामा वक्रलोचना ॥
त्वत्पापीमां सन्निरीक्ष्य सकाम सस्मित, सदा ।
मयि जीवति गोलोके भूता दुर्वृत्तिरीदृशी ॥
त्वमेवैव दुर्वृत्त वारंवार करोषि च ।
समां करोमि प्रेम्णा च स्त्रीजाति, स्निग्ध-
मानसा ॥

संयत्येतां प्रियामिष्टां गोलोकाङ्गच्छ लभ्यत ।
अन्यथा न हि ते भद्र भविष्यति व्रजेश्वर ॥
इत्येवमुक्ता सा राधा रक्तपङ्कजलोचना ।
गङ्गां वक्तुं समारम्भे नम्रास्यां लज्जितां सतीम् ।
गङ्गा रहस्यं विज्ञाय योगेन सिद्धयोगिनी ।
तिरोभूय सभामध्यात् खलजं प्रविवेश सा ॥
राधा योगेन विज्ञाय सर्वत्रावस्थिताश्च ताम् ।
यानं कर्तुं समारम्भे गङ्गायां सिद्धयोगिनी ॥
गङ्गा रहस्यं विज्ञाय योगेन सिद्धयोगिनी ।
श्रीकृष्णचरणाम्बुजं विवेश शरणं ययौ ॥
गोलोकेश्वरैव वैकुण्ठं व्रजलोकादिकं तथा ।
दर्शय राधा सर्वत्र नैव गङ्गा ददर्श सा ॥

विष्णुप

व्रजविष्णुशिवानन्तप्रमोदोद्दिवाकरा ।
मगवो सुनयः सर्वे देवा, विद्वास्तपस्विनः ॥
गोलोकेश समाजगु शुष्ककण्ठोष्ठतानुकाः ।
सर्वे प्रणेशुर्गोविन्द सर्वेश प्रकृते परम् ।
विज्ञाय तदसिप्राय ताशुवाच सुरेश्वर ॥
श्रीभगवानुवाच ।

आगताः सुमहाभागा गङ्गानयनकारणान् ।
गङ्गा मञ्जर्याम्बोले भयेन शरणं गता ॥
राधेमां यातुमिच्छन्ती दृष्ट्वा मा सन्निधानतः ।
दास्यामीमा बहिष्कृत्य यूयं कुरुत निर्भयाम् ॥
श्रीकृष्णस्य वचः श्रुत्वा सस्मितः कमलोज्ज्वल ।
तुष्टाव सञ्चाराध्यां तां राधां श्रीकृष्णपूजिताम् ॥
वक्त्रेस्तुर्भिः सक्त्युय भक्तिनम्रात्मकान्वरः ।
धाता चतुर्णां वेदानामुवाच चतुराननः ॥
गङ्गा त्वदङ्गसंभूता प्रभोश्च रासमण्डले ।
युवयोर्द्रवरूपा सा सुगन्धो, शङ्करस्वरात् ॥
हृणांशा च त्वदशा च त्वत्कन्यासदृशी प्रिया ।
त्वन्मन्त्रग्रहणं कृत्वा करोतु पूजनं तव ॥
भविष्यति पतिसस्या वैकुण्ठेश्चतुर्भजः ।
व्रजलोके वचनं श्रुत्वा स्वीचकार च सस्मिता ॥
बहिर्वर्भूव सा कृष्णपादाङ्गुलनखाग्रतः ।
तत्रैव सवृता शान्ता तस्थौ तेषां मध्यतः ॥
उवाच तोयादुत्थाय तदधिष्ठाददेवता ।
तत्तोयं व्रजलोकां किञ्चित् स्थापितश्च कमण्डलौ ॥
किञ्चिद्धार शिरसि चन्द्रार्द्धं चन्द्रशेखरः ।
गङ्गाये राधिकामन्त्रं प्रददौ कमलोज्ज्वल ॥
गङ्गा तामेव सपूज्य वैकुण्ठं प्रययौ सती ।
गोलोके च स्थिता गङ्गा वैकुण्ठे शिवलोकके ॥
व्रजलोके तथान्यत्र यत्र तत्र पुरा स्थिता ।
तत्रैव सा गता गङ्गा चाज्ञया परमात्मनः ॥
निर्गता विष्णुपादाज्जातु तेन विष्णुपदी स्तुता ॥”

इति श्रीव्रजवैष्णवे प्रकृतितखले गङ्गोपाख्यान ६
अध्यायः ॥४॥ उपनिषदिकसिद्धकुम्भसकान्तयः ।
यथा, भविष्यमातृस्थणोतिषेष्ट ।
“धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः ।
उपनिषदिककुम्भे सिद्धे विष्णुपदी स्तुता ॥”
अपि च ।
“एवञ्च षडशीत्यादिष्वधकाशमलभमानम् ।
अन्वाक् षोडश विज्ञेया नाय पञ्चाक्ष षोडश ॥
कालः, पुण्योऽर्कसकान्तेर्विद्वद्भिः परिकीर्तितः ॥”
इति शातातपीय दिवा विष्णुपदीविषयम् ।
अतएव जावालीदृष्टदृष्टिः ।
“पुण्यायां विष्णुपद्याश्च प्राक् पञ्चादपि षोडश ॥”
तत्र ज्ञानादिफलम् ।
“अयने कीटिगुणितं सप्तं विष्णुपदीम् च ।
षडशीतिषडशान् षडशीत्यासुदात्तम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुपदीचक्रं, स्त्री, (विष्णुपद्याचक्रम् ।) षोष्ठा-
यथायथाभादफालगुणमासीयरविसंक्रमकालीन-
नक्षत्रविन्यासाङ्गक उमादुभयपक्षशपकनराकार-
चक्रम् । यथा,—

“अष्टे सक्रमय यत्र विष्णुपद्यां सखे तु तत् ।

विष्णुभ

चत्वारि दक्षिणे बाहौ त्रीणि त्रीणि पदद्वये ॥
चत्वारि वामबाहौ च द्वाद्वये पञ्च निर्दिष्टे ॥
अच्छोर्द्वयं द्वयं योष्य स्मर्त्ति बौ चैकक गुदे ॥”
फलं यथा —

“रोगो भोगस्तथा यानं बन्धन लाभ एव च ।
ऐश्वर्यं राजपूजा च अपमृत्युरिति क्रमात् ॥”

इति ष्योतिस्तत्त्वम् ॥

विष्णुभक्तिः, स्त्री, (विष्णौ भक्तिः ।) भगवत्सेवा ।
यथा,—

छन्द उवाच ।

“विष्णुभक्तिं प्रवक्ष्यामि यथा सर्वमवाप्यते ।
यथा भक्त्या हरिस्तुष्येतथा नान्येन केनचित् ॥
महत्त, त्र्यसो मूलं प्रवक्ष्य पुण्यसन्तते ।
जीवितस्य फलं खादु ददाति स्मरणं हरे ॥
भज इत्येव वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।
तस्मात् सेवा मुधैः प्रोक्ता भक्तिसाधनभूयसी ॥
ते भक्ता लोकनाथस्य नामकर्मादिकीर्तने ।
सुचिन्त्यश्रूणि संदृष्ट्वां ये च हृदयतनून् रुहाः ॥
जगद्गतुर्म्महेशस्य दिव्यान्ना चरणावध्याः ।
इह निव्यक्रिया, कुरुः स्निग्धा ये वैष्णवास्तु ते ॥
प्रणामपूर्वकं चान्ध्या यो वदेद्वैष्णवो हि सः ।
तद्भक्तजनवात्सल्यम्युजायाश्चानुमोदनम् ।
तत्कथाश्रवणे प्रीतिः स्मरनेचाङ्गविक्रिया ॥
येन सर्वार्थानां विष्णौ भक्त्या भावो निवेशितः ।
विप्रेक्ष्यैश्वरदृष्टिश्च महाभागवतो हि सः ॥
विष्णोश्च कारणं निव्यं तद्वत् एवमवर्जितम् ।
स्वयमभ्यर्चनश्चैव यो विष्णुं चोपजीवति ॥
भक्तिरद्विधा ज्ञेया यस्मिन् स्नेहेऽपि वर्तते ॥
स विप्रेन्द्रो मुनि, श्रीमानुसजातः स च पण्डितः ।
तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पुण्यो यथा हरिः ॥
सृष्टं संभाषितोऽपि पूजितो वा द्विजोत्तमः ।
पुनाति भगवद्भक्तस्तपसोऽपि वदच्छया ॥
प्रणताय प्रपन्नाय तवास्मोति च यो वदेत् ।
अभयं सन्भूतेभ्यो दद्यादेतद्व्रतं हरे ॥
मन्त्रयाजिसहस्रेभ्यः सर्ववेदान्तपारगाः ।
सर्ववेदान्तवित् कोऽपि विष्णुभक्तो विप्रश्नते ।
ऐकान्तिकाश्च पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम् ॥
एकान्तनाथसो विष्णुयसादेयां परायणः ।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ॥
प्रियाणामपि सर्वेषां देवदेवस्य सुप्रियः ।
आपत्स्वपि सदा यस्य भक्तिरव्यभिचारिणी ॥
या प्रीतिरविवेकानां विषयेऽनपायिनी ।
विष्णु संसरतः सा मे हृदयान्तोपसर्पतु ॥
अन्तर्गतोऽपि वेदानां सर्वशास्त्रार्थवेद्यपि ।
यो न सर्वेश्वरे भक्तस्तं विद्यात् पुरुषाधमम् ॥
नाधीतवेदशास्त्रोऽपि न कृताध्वरमस्तम् ।
यो भक्तिं दहते विष्णौ तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥
यज्ञानां कृतसुखानां सर्वेषां पारगा अपि ।
न तां यान्ति गतिं भक्त्या यां यान्ति मुनिमतमः ॥
यः कश्चिद्वैष्णवो लोके मिथ्याचारोऽप्यनाश्रयोः ।
पुनाति सकलान् लोकान् यद्वैष्णवसिरोदिनः ॥
ये दृष्ट्वा दुरात्मानः पापचाररवास्तथा ।

विष्णुभ

तेऽपि यान्ति परं स्थानं नारायणपरायणाः ।
 दृष्ट्वा जनार्दनं भक्तियुक्तेष्वभिचारिणी ।
 तदा कियत् स्वर्गसुखं सेवन्निर्वाणहेतुकी ।
 भाव्यतां तत्र ससारे नराणां कर्मदुर्गमे ।
 हस्तावतम्भनो ह्येको भक्तितुष्टो जनार्दन ।
 न श्रूयते गुणान् दिवान् देवदेवस्य चक्रिणः ।
 स नरो वधिरौ ज्ञेयः सर्वधर्मवद्विष्कृतः ।
 नाम्नि सकीर्तिते विष्णोर्यस्य पुत्रो न जायते ।
 शरीरं पुनकोद्भासि तद्भवेत् कृष्णपोषमम् ।
 यस्मिन् सृष्टे दिग्यथेह सुत्तिरप्यपिराज्ञवेत् ।
 विष्णौ निविष्टमनसां किं पुनर्वृत्तिनक्षयम् ।

स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशद्वन्द्वं
 वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।
 परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्
 प्रभुरहमन्यवृणां न वैष्णवानाम् ।

अपि चेत् सुदुराचारी भजते मामनन्यभाक् ।
 साधुरेव स मन्तव्यः सम्यक्प्रवर्तितो हि सः ।
 क्षिप्रं भवति धर्मात्मा श्रद्धांशान्तिं नियच्छति ।
 विप्रैश्च प्रतिजानीहि विष्णुभक्तो न नश्यति ।
 धर्मार्थकामैः किलस्य सुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।
 समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा हरौ ।
 देवौ ह्येवा गुणमयी हरिर्माया दूरदया ।
 तमेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ।
 कियदाराधने पुंसांमिच्छते हरिमेव सः ।
 भक्त्येवाराध्यते विष्णुर्नान्यत्ततोयकारणम् ।
 न दानैर्विधिदैवतैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ।
 तोषमेति महात्मासौ यथा भक्ता जनार्दन ।
 ससारविषदृष्टस्य हि फले ह्यन्तर्लोपमे ।
 कदाचित् केचन भक्तिसदृशभक्तैर्वा समागमः ।

पञ्चेष्ट पुष्पेषु फलेषु तोये-
 च्चकटलभ्येषु सदैव सत्सु ।
 भक्त्यैकलभ्ये पुरुषे पुराणे
 सुक्त्ये कथं न क्रियते प्रयत्नः ।

आस्फोटयन्ति पितरः प्रवृत्त्यन्ति पितामहाः ।
 वैष्णवोऽस्तुतुल्ये जातः स नः सन्तारयिष्यति ।

अज्ञानिनः सुरवरं समर्पिष्यन्ति
 ये पापिनोऽपि शिशुपालस्तयोधनाद्याः ।
 सुक्तिं गताः स्मरन्मात्रविधूतपापाः
 कः सशयः परमभक्तिमतां जनानाम् ।
 शरणं तं प्रपन्ना ये ध्यानयोगविचरिणः ।
 तेऽपि नृत्तुमतिशयं यान्ति तद्देव्यं पदम् ।

भवोद्भवक्षेत्रशताहतक्षया
 परिभ्रमन्निद्रियवन्धके पथे ।
 नियन्त्रतां माधव मे मनोहय-
 स्वरद्विप्रशङ्कौ हृत्भक्तिवन्धने ।

विष्णुरेव परं ब्रह्म ह्यमेदमिह पश्यते ।
 वेदसिद्धान्तमार्गेषु तं न जानन्ति मोहिताः ।

वसति हृदि सनातने च तस्मिन्
 भवति पुमान् जगतीत्यस्य सौम्यरूपः ।
 क्षितिवसनमतिरम्यमात्मनोऽन्तः
 कथयति चारुतयेव मानपतेः ।

इति गारुडे २११ अध्यायः ।

विष्णुव

विष्णुमाया, स्त्री, (विष्णोर्माया ।) दुर्गा । यथा,—
 गारुड उवाच ।

“दुर्गा नारायणोशाना विष्णुमाया शिवा सती ।
 नित्या सत्या भगवती सर्वाङ्गी सर्वमङ्गला ।
 अम्बिका वैष्णवी गौरी पार्वती च समात्मनी ।
 नामानि कौटुम्भोक्तानि शुभानि शुभदानि च ।
 अर्थं षोडशनाम्नाश्च सर्वनामोपहितं वरम् ।
 ब्रूहि वेदविदां श्रेष्ठ वेदोक्तं सर्वसम्मतम् ।

नारायण उवाच ।

दृष्ट्वा मायां पुरा दृष्टौ विष्णुना परमात्मना ।
 मोहितः मायया विश्वं विष्णुमाया च
 कीर्तितः ।”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखरु ५४ अध्यायः ।

अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“विष्णुमायान्ते दत्त महामायां जगन्मयीम् ।
 नान्या समोदकचर्त्रीं स्यात् सन्धा सावित्र्या-
 पासिका ।

तस्मादहं विष्णुमायां योगनिद्रां जगन्मयम् ।
 क्षौमि वा चारुरूपेण शङ्कर मोहयिष्यति ।
 भवाच्च दत्त तामेव यजतां विश्वरूपिणीम् ।
 यथा तव सुता भूत्वा हरजाया भविष्यति ।”

इति कालिकापुराणे ५ अध्यायः ।

विष्णुयशा, [सु] पुं, (विष्णु व्यापकं यशो यस्य ।
 नारायणपितृत्वादेवास्य तथात्वम् । यथा,
 विष्णुना ग्रहीतयजन्मना यशो यस्य ।) ब्रह्म-
 यशःपुत्रः । स च कल्किपिता । यथा,—

गारुड उवाच ।

“अहो वलवती माया सर्वाश्चर्यमयी शुभा ।
 पितरं मातरं विष्णोर्नैव सृजति कर्हिचित् ।
 पूर्वो नारायणो यस्य सुतः कल्किर्गम्यति ।
 तं विहाय विष्णुयशा मत्तो सुक्तिमभूषति ।
 विविच्येय ब्रह्मसुतः प्राह ब्रह्मयशः सुतम् ।
 विविक्ते विष्णुयशसः ब्रह्मसम्पदिवर्द्धनम् ।”

इति कल्किपुराणे १० अध्यायः ।

विष्णुरयः, पुं, (विष्णो रयः ।) गरुडः । इत्यमरः ।
 विष्णोः स्यन्दनश्च ।

विष्णुरातः, पुं, (विष्णुना रातो रक्षितः ।) परी-
 क्षिद्राजः । यथा,—

“देवेनाप्रतिघातेन शुक्ले संस्थासुपेयुषि ।
 रातो वोऽनुपहृष्टार्थाय विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 तस्मान्मात्रा विष्णुरातो लोके स्थाति गमिष्यति ।
 न सन्देहो महाभाग महाभागवतो महान् ।”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १२ अध्यायः ।

विष्णुलिङ्गी, स्त्री, वर्तिकापत्नी । इति त्रिका-
 शः ।

विष्णुवल्लभा, स्त्री, (विष्णोर्लभ्या ।) तुलसी ।
 इति राजनिर्घण्टः । लक्ष्मीः । यथा,—

“जैलोकपूजिते मातः कमले विष्णु वल्लभे ।
 यथा त्वमपला कृष्णो तथा भव मयि स्थिरा ।”

इति तन्त्रसारः ।

अथिप्रिखारुचः, इति शब्दचक्रिका ।

विष्वक्से

विष्णुवाहनं, स्त्री, (विष्णोर्वाहनम् ।) गरुडः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । १४४ ।

विष्णुवाह्यः, पुं, (विष्णुर्वाह्यो येन ।) गरुडः ।
 इति शब्दरत्नावली ।

विष्णुशिला, स्त्री, (विष्णुनाश्रिता शिला ।)
 शालग्रामशिला । कसौ तस्य स्थितिकालो
 यथा,—

“अयुताब्दे कलेर्यते गजेद्विष्णुशिला महीम् ।
 तदह्नां ज्ञातृवीर्यं तदह्नां द्विषताशिला ।”

इति मेरुतन्त्रे ५ प्रकाशः ।

विष्णुश्रद्धलः, पुं, योगविशेषः । यथा, मातस्ये ।

“द्वादशो अवयवस्युष्टा क्षुद्रदेकादशी यदा ।

स एव वैष्णवो योगो विष्णुश्रद्धलसञ्चितः ।

तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्तरः सङ्गोक्तकलः ।

प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ।”

इति ।

विष्णुधर्मांतरे द्वितीयविष्णुश्रद्धलयोगमाह ।

“एकादशी द्वादशी च वैष्णवमपि भवं भवेत् ।

तद्विष्णुश्रद्धलं नाम विष्णुसायुष्यलदभवेत् ।

तस्मिन्नुपोष्यणाङ्गच्छेत्तद्विषयपुरं भुवम् ।”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ।

विष्कारः, पुं (वि + स्फुर स्फुरत्ये + घञ् । “स्फुरति-
 स्फुल्ललोर्घञि ।” ६।१।४७। इत्यात्वम् । “स्फुरति
 स्फुल्ललोर्निर्निधियः ।” ८।३।७६। इति घञश्च ।)
 घशुर्गुणशब्दः । इत्यमरः । घशुर्गुणस्य स्त्रान-
 दृष्टारो विष्कारः । स्फुर शि च स्फुर्त्तो चले
 घञस्य द्वेषाधोदेति निपातः । किंवा स्फुरधातो
 रूपं विष्कम्भेत्यादिना पाक्षिकत्वात् विष्कारो
 दन्त्यस्यो नृहन्त्वश्च । इति भरतः ।

विष्यः, चि, (विषेण वध्यः । विष + “नौवयो-
 धर्मेति ।” ४।४।६१। इति यत् ।) विषेण यो
 वध्यः । इत्यमरः । (विषेण क्रौत् । विषाय
 हित इति वा । इत्यर्थे “उगवादिभ्यो यत् ।”
 ५।१।२। इति यत् ।)

विष्वः, चि, हिंस्रः । इत्युणादिकोषः ।

विष्वक्, य, परितः । सर्वतः । इत्यमरः । (यथा,
 भागवते । ६।६।१६ ।

“स्ततस्त इव लोकानां युगान्तसमये यथा ।

विष्वक्विवर्द्धमानं तमिषुमात्र दिने दिने ।”)

विष्वक्, स्त्री, विषुवम् । इति शब्दरत्नावली ।

विष्व चक्षति इत्यर्थे त्रिलिङ्गम् । (यथा, भाग-
 वते । १।६।३४ ।

“युधि सुरगरजोविधूषविष्वक्-
 कपलुलितश्रमवार्धलकृतास्थे ।”)

विष्वक्सेनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः । (यथा, शिशु-
 पाख्ये । १०।५५ ।

“साम्यमाप कामलासखविष्वक्-
 सेनसेवितयुगान्तपयोधेः ।”)

विष्णोर्निर्मात्याधारी । यथा,—

“निर्मात्याधारी विष्णोस्तु विष्वक्सेनश्चतुर्भुजः ।

शङ्खचक्रगदापाशैर्दिव्यशस्त्रैर्गणैः ।

रत्नपिङ्गलवर्णस्तु चितपद्मोपरिस्थितः ।

विसर्गः

पठतीयः स्वरान्तेन संयुतो विन्दनेन्दुना ।
 कीर्तितस्तस्य मन्त्रोऽयं तेन तं परिपूजयेत् ॥”
 इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
 त्रयोदशमनुः । यथा,—
 “ततश्च मेरुसावर्णं ब्रह्मसुनुर्मनुः स्मृतः ।
 ऋतुश्च ऋतुधामा च विष्वक्सेनो मनुस्तथा ॥”
 इति मातुल्ये ६ अध्यायः ॥
 विष्वक्सेनप्रिया, स्त्री, (विष्वक्सेनस्य प्रिया ।)
 वाराह्यै । इत्यमरः ॥ चामार आलु इति
 भाषा ॥ लक्ष्मीः । इति मेदिनी । ये, १३४ ॥
 विष्वक्सेना, स्त्री, प्रियङ्गुः । इत्यमरः ॥
 विष्वक्सेनं, स्त्री, भोजनम् । इति जटाधरः ॥
 शब्दकरणम् । यथा । विष्वक्सेनं वीणा । इति
 मुग्धबोधयाकरणम् ॥
 विष्वद्राट्, [त्] त्रि, (विष्वगश्चतीति । अश्च +
 क्तिप् । “विष्वग्देवयोश्चेति ।” ६।३।६२ । इति
 टेः स्थाने अद्भ्योदादेशः ।) सर्वतीगामी ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १८ । ५५ ।
 “विष्वद्वीचीर्विचिपन् सैन्यवीची-
 राजावन्तः कापि दूरं प्रयातम् ॥”)
 विष्वाङ्, पुं, भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 विष, स्त्री, ज्ञानम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कला-
 विज्ञाने । ६ ।
 “नवविसर्गसंलयकवलन-
 कषायकलहंसकलरवो यत्र ।
 कमलवनेषु प्रसरति
 लक्ष्म्या इव नूपुरारावः ॥”)
 विषवादः, पुं, (वि + सं + वद + घञ् ।) विप्र-
 लम्भः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
 २५८ । ११ ।
 “अद्भोहमविषवादं प्रवर्तन्ते तदाश्रया ॥”)
 विषकण्डिका, स्त्री, (विषसदृशः शुभ्रः कण्डो
 यस्या इति बहुव्रीहौ कन् टाप् चयत इत्वम् ।)
 वलाका । इत्यमरः ॥
 विषकुसुम, स्त्री, (विषस्य कुसुमम् ।) कमलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषकूटः, पुं, सिङ्घः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 इक्षुदीष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषज, स्त्री, (विषाज्जायते इति । जन् + ङ ।)
 पद्मम् । विषं ज्ञानार्थं तत्र जातत्वात् ॥
 विषनाभिः, पुं, (विषं नाभिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।)
 पद्मिनी । पद्मसमूहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विषप्रसूनं, स्त्री, पद्मम् । इत्यमरः ॥ (यथा, शिशु-
 पालवधे । ५ । २८ ।
 “जन्तुर्बिषं हतविकासिविषप्रसूनाः ॥”)
 विषर, पुं, (विषरतीति । वि + र + पदाद्यच् ।)
 समूहः । इत्यमरः ॥ प्रसरः । इति मेदिनी ।
 रे, २१७ ॥
 विषर्गं, पुं, (वि + र्ज + घञ् ।) दानम् । (यथा,
 रघुवंशे । ४ । ८६ ।
 “आदानं हि विषर्गाय सतां जलसुचामिव ॥”)
 व्यागः । (यथा, महाभारते । १ । ३२ । १३ ।

४६१ विसर्पः

“नानाशस्त्रविसर्गैस्त्रैर्विध्यमानः समन्ततः ॥”
 मलनिर्गमः । विसर्जनीयः । (यथा, भाग-
 वते । ६ । ८ । १० ।
 “सविसर्गं फटन्तं तत् सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ॥”)
 सूर्यस्यायनमेदः । इति मेदिनी । मे, ५० ॥
 मोक्षः । इति हज्यायुधः ॥ विस्मृतः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ विशेषवृत्तिः । यथा,—
 “पुरुषानुग्रहीतानामेतेषां वासनामयः ।
 विसर्गोऽयं समाहारो वीणाद्वीचं चराचरम् ॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥
 विसर्जनीयस्य प्रमयाय ।
 “अः सर्गो रचना वक्त्रं विसर्गश्च द्विविधकः ।
 नादोर्ध्वस्तरुर्हमात्रा कला राशौ सदाशिवः ।
 अनुच्चार्या तुरीया च विश्वमात्मकला परा ॥”
 इति वीणाभिधानम् ॥
 अपि च ।
 “अः कण्ठको महासेन कला पूर्णावृता हरिः ।
 इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिविद्यासुखौ सुखम् ॥
 द्विविधरसना सोमोऽनिरुद्धो दुःखसूचकः ।
 द्विजिह्वः कुण्डल वक्त्रं सर्गः शक्तिर्निशाकरः ।
 सुन्दरी मुयश्चानन्ता गणनाथो महेश्वरः ॥”
 इति वीजवर्णाभिधानान्तरम् ॥
 अन्यच्च ।
 “विसर्गः सर्गमाश्रितो विषद्विषयमासनः ।
 अनिरुद्धो महेशानि कालज्ञोऽपि रमापि च ॥”
 इति वर्णाभिधानम् ॥
 (प्रयोगः । यथा, भागवते । १ । ५ । ११ ।
 “तद्वाविसर्गो जनतामविभ्रवः ॥”)
 विसर्जनं, स्त्री, (वि + र्जन् + क्युट् ।) दानम् ।
 परित्यागः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । १२५ ।
 “श्रुतदेहविसर्जनं पितु-
 श्चिरमश्रूणि विसृज्य राघवः ॥”)
 संप्रेषणम् । इति मेदिनी । ने, २०५ ॥ (पुं, यदुव-
 शीयानामन्यतमः । यथा भागवते । ११ । ३० । १८ ।
 “विसर्जनाः कुङ्कुराः कुन्तयश्च
 मिथस्तु जम्बु सुविष्टय्य सौहृदम् ॥”
 विप्रवेण सृज्यते इति । वि + र्जन् + कर्म्मणि
 क्युट् । उत्पादिते, त्रि । यथा, भागवते । १० ।
 १६ । ५७ ।
 “त्वया सृष्टमिदं विश्वं धातुर्गुणविसर्जनम् ॥”)
 विसर्पः, पुं, (वि + र्प + घञ् ।) रोगविशेषः ।
 तत्पर्यायः । विसर्पि २ सचिवामयः ३ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ तत्र विप्रकृतं निदानं सखा
 निरुक्तिश्चाह ।
 “लवणान्त्रकटुणादिसेवनादोषकोपनः ।
 विसर्पे सप्तधा ज्ञेयः सर्वस्य परिसर्पणात् ॥”
 आदिशब्दाश्चरकोक्तद्विरित्याकश्रिष्टाकप्रभ-
 तीनां यदृग्म् ॥ सप्तधात्व विवर्णोति ।
 “पृथक् त्रयस्त्रिभिस्त्रैको विसर्पा द्वन्द्वजास्त्रयः ।
 वातिकः पौष्टिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः
 चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः ॥
 व्याधयो वातपित्ताभ्यां यन्त्याख्याः कफवातजः ।

विसर्पः

यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः ॥” ॥
 विसर्पदोषदूष्याणि संख्याह ।
 “रक्तं लघीका त्वक्कांसं दूष्य दोषाश्चयो मलाः ।
 विसर्पाणां समुत्पत्तौ हेतवः सप्त धातवः ॥”
 त्रयो मलाः वातपित्तकफाः । दोषा दूषका
 इत्यर्थः । अन्यथा दोषा मला इत्यत्र पुनरुक्ति-
 दोषोऽगलित्यतः ॥ वातिकस्य लक्षणमाह ।
 “तत्र वातात् परीसर्पो वातज्वरसमन्वितः ।
 शोफस्फुरणनिस्सोदमेदायामार्त्तिर्हर्षवान् ॥”
 परीसर्पो विसर्पः । वातज्वरसमन्वितः, शिरो-
 दृग्दृगाच्चोदरशूलद्विद्युक्तः । मेदः विदारणेनेव
 यथा । व्यायामः व्याकर्षणेनेव यथा ॥ पौष्टिकमाह ।
 “पित्तादुद्विगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिशोऽति ॥”
 हुनगतिः, शीघ्रप्रसरणशीलः ॥ शैथिल्यक-
 माह ।
 “कफात् कण्डुयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥”
 सान्निपातिकमाह ।
 “सन्निपातसमुत्पन्नं सर्वरूपसमन्वितं ॥” ॥
 वातपौष्टिकस्यापि विसर्पाख्यस्य च लक्षणमाह ।
 “वातपित्तज्वरच्छर्दिस्त्रिस्तोतारदृग्भ्रमैः ।
 अस्त्रिमेदाभिसदनतमकारोचकेयुतः ॥
 करोति सर्वमङ्गलं हीमाङ्गारावकीर्णवत् ।
 य यं देशं विसर्पश्च ससर्पति भवेत् स स ॥
 शान्ताङ्गारावितो नीलो रक्तो वा स्रपचौयते ।
 अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वात् हुतश्च सः ॥
 मर्माङ्गुसारी वीसर्पः स्यादतीतिवस्तुतः ।
 यथेताङ्गं हरेत् सङ्गां निद्राश्च श्वासमीरयेत् ॥
 हिष्णाश्च सगतोऽवस्थामीदृशौ लभते नरः ।
 कश्चिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ।
 चैवमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहसमुद्भवाम् ।
 दुःप्रबोधोऽनुते निद्रां सोऽभिवीसर्प उच्यते ॥”
 स्फोटैः उपचौयत इत्यन्वयः । मर्माङ्गुसारी
 हृदयाङ्गुसारी । हरेत् वीसर्प इत्यन्वयः । हिष्णां
 हिक्काम् । ईरयेत् उत्पत्तुं प्रेरयेत् । मनोदेह-
 समुद्भवां निद्रां मरणरूपाम् । अनुते प्राप्नोति ॥
 वातशैथिल्यकस्य विसर्पमाह ।
 “कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ।
 रक्तं वा दृढरक्तस्य त्वक्शिरास्त्रासुमांसगम् ॥
 दूषयित्वा तु द्वीर्घायुर्वृत्तस्थूलस्तरात्मनाम् ।
 ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्जराम् ॥
 श्वासकाशास्यवेरस्य शोषहिक्कावभिभ्रमे ।
 मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाभङ्गाङ्गसदनेयुतः ॥
 इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पो वातशैथिल्यप्रकोपजः ॥”
 कफेन खहेतुदुष्टेन पवनोऽपि स्वहेतुदुष्टः ।
 तेनायं वातशैथिल्यकः । तं कफं बहुधा भित्त्वा
 रक्तं वा दूषयित्वा इत्यन्वयः । त्वगादिकमिति
 रक्तविशेषणम् ॥ पित्तशैथिल्यं कर्दमाख्यं
 विसर्पमाह ।
 “कफपित्तज्वरास्तम्भो निद्रातन्द्राशिरोगजा ।
 अङ्गावसादविषेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥
 मूर्च्छाविह्वानिर्भेदोऽस्यां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।

विसर्पः

आमोपवेशनं लेपस्रोतसाश्च विसर्पति ।
 प्रायेणामाश्रये यस्मिन्नेकदेशं न चातिरुक् ।
 पिङ्गकैरवकीर्णैः पौतकोहितपाङ्गुरैः ।
 क्षिप्रोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोफवान् गुरुः ।
 गम्भीरपाकः प्राण्योष्मा क्षिप्तः क्षिप्तो विदीर्यते ।
 पङ्कत्वक् शीर्णमांसस्य स्पष्टाशुशिरागणः ।
 श्ववगन्विष्य वीसर्पः कर्हमाश्वसुश्रुति तम् ॥”
 स च सर्पति एकदेशमित्यन्वय । पिङ्गकैः
 पिङ्गकाभिः । अवकीर्णैः व्याप्तः । अक्षिप्तः
 क्षणः । मेचकः रूक्षक्षणः । प्राण्योष्मा प्रचु-
 रोष्मा । स्पष्टः क्षिप्तोऽवदीर्यते स्पष्टः सन्नाद्रौ
 भवति विदीर्यते च । पङ्कत्वक् कर्हमवर्णा त्वग्-
 यच्च स । शीर्णमांसः गलितमांसः । अतएव
 स्पष्टाशुशिरागणः ॥ ॥ ॥ साम्प्रिपातिक-
 माह ।
 “सन्निपातसमुत्पत्तु सन्वरूपसमन्वितः ॥”
 चतस्रश्च विसर्पमाह ।
 “वाह्यहेतोः सतात् क्रुद्धः सरत्तं पित्तमीरयन् ।
 वीसर्पमारुतः कुर्यात् कुलस्यसङ्गैश्चित् ।
 स्फोटैः शोथज्वररुचा दाह्याद्यं श्वावशो-
 णितम् ॥”
 वाह्यहेतोः शूलप्रहारयावदन्तनखाद्यागन्तु-
 हेतोः । श्वावशोणितं धूम्रवर्णरक्तम् ॥ ॥
 उपद्रवनाह ।
 “ज्वरातीसारवमपुच्छुण्मांसदरण्यक्षमा ।
 अरोचकविपाकौ च विसर्पायासुपद्रवाः ॥”
 साध्यत्वादिकमाह ।
 “विध्वन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः
 सर्वात्मकस्ततस्तत्र न विद्धिमेति ।
 पित्तात्मकोऽङ्गनवपुष्प भवेदस्याथ
 छच्छाश्च मर्मसु भवन्ति च सर्वे एव ॥”
 पित्तात्मकोऽङ्गनवपुष्प पित्तजः सन् कण्डलवर्णः ।
 सर्वं स्वासाध्या अपि ॥ ॥ ॥ अथ विसर्पस्य
 चिकित्सा ।
 “विरेकवमनालेपसेचनासविमोक्षणे ।
 उपाचरेद्दययादोषं विसर्पानविदाहिभिः ॥
 रास्त्रा नीलोत्पल दाह चन्दन मधुक वला ।
 हृत क्षीरयुतो लेपो वातवीसर्पनाशन ॥”
 चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् ।
 “कसेरुश्चट्टाटकपद्मगुन्धैः
 सश्रेवले सोत्पलकर्हमैश्च ।
 वस्त्रान्तरे पित्तकृते विसर्पे
 लेपो विधेयः सद्यतः सुशीतः ॥”
 त्रिफलापद्मकोशीरसमहाकरवीरकम् ।
 नलमूलमनन्ता च लेपः क्षुब्धविसर्पहा ।
 समज्जा लज्जाशुः ।
 “वातपित्तप्रशमनमग्निवीसर्पणे हितम् ।
 वातश्चेष्टाहरं कर्म मन्त्रिवीसर्पणे हितम् ॥
 पित्तश्चेष्टाप्रशमनं हितं कर्हमसङ्गके ।
 त्रिदोषक्षत्रियां कुर्यात् विसर्पे त्रिमलापहाम् ॥”
 शिरोधयष्टीनतचन्दनैः
 मावीहरिद्रादयःकुष्ठवाले ।

४६२

विसारि

लेपो दशाङ्गः सद्यतः प्रयोष्यो
 विसर्पकुष्ठज्वरशोथहारी ॥”
 नतं तगरम् । चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् ।
 दशाङ्गो लेपः ॥ ॥
 “परिषेकाः प्रलेपाश्च ग्रस्यन्ते पञ्चवल्कलैः ।
 पद्मकोशीरमधुक चन्दनैः विसर्पणे ॥
 भूनिम्बवासा कटुका पटोल-
 फलत्रय चन्दननिम्बसिद्धः ।
 विसर्पदाहज्वरशोथकण्डू-
 विस्फोटवृण्णावमिच्छतु कषायः ॥
 कुष्ठानि यानि सर्पिणि ब्रूयुः विविधेषु च ।
 विसर्पे तानि योष्यानि सेकात्लेपनभोजनैः ॥”
 करञ्जसप्तच्छदलङ्गलीक-
 सुतुर्कदुग्धानलभृङ्गराजैः ।
 तैलं निशास्त्रविधैर्विषकं
 विसर्पविस्फोटविषचैकाग्रम् ॥
 इति करञ्जादितैजम् ॥ ॥
 “कुष्ठामयस्फोटमस्त्रिकोक्त-
 चिकित्सयाप्याशु हरेद्विषर्पान् ।
 सर्वान् विकारान् परिशोध्य धीमान्
 व्रण क्रमेणोपचरेद्दययोक्तम् ॥”
 इति विसर्पाधिकारः ॥ ॥ इति भावप्रकाशः ।
 (वेगः । यथा, उत्तरचरिते ।
 “प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मरः ॥”
 नाद्यालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा,
 साहित्यदर्पणे । ६ । ४८५ ।
 “विसर्पो यत्प्रसारणं कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥”
 यथा विख्याम् । एकस्य तावत् पाकोऽयमि-
 त्यादि ।)
 विसर्पणं, स्त्री, (वि + रूप + क्युट् ।) प्रसरः ।
 इत्यमरः ॥ तन्तुव्रणविटपादैर्विसर्पणम् । इति
 भरतः ॥ (निक्षेपः । यथा, महाभारते । ७ ।
 ८ । १६ ।
 “शोषय सागरस्यैव मेरोरिव विसर्पणम् ।
 पतन भास्करस्यैव न न्यस्ये द्रोणपातनम् ॥”
 विसर्पि, पुं विसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विसर्ज, स्त्री, (विस लातीति । ला + कः ।) पक्षव ।
 इति चिकित्साशेषः ।
 विसारः, पुं, (विशेषेण सरतीति । र + गतौ +
 “आधिमत्यवसेविति वक्तव्यम् ॥” १ । १ । १७ ।
 इत्यस्य वार्तिकोक्ता घञ् ।) मत्स्य । इत्यमरः ॥
 (भावे घञ् । निर्गमः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७६ । १ ।
 “हिरण्यकेशो रजसो विसारे
 र्हिर्धुनिर्वात इव प्रजोमान् ॥”
 “रजस उदकस्य विसारे विसरते मेघार्निगं-
 मने ॥” इति तज्जाय्ये सायणः ।)
 विसारिणी, स्त्री, (विशेषेण सरतीति । र +
 णिनि । ङीप् ।) भाषणार्थः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ प्रसरणशीला । यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । ८ । ६८२ ।
 “निर्धूमस्य विसारिणी ज्वाला ह्यमुषो
 दधुः ॥”)

विसृत्व

विसारितः, चि, प्रसारितः । विपूर्वप्रान्तद्वयातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
 विसारी, [न] चि, (वि + र + णिनि ।) प्रसरण-
 शीलः । तत्प्रत्ययः । विह्वलः २ विह्वलः ३
 प्रसारो ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । १५ ।
 “अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा
 सुजन्मनस्तस्य निजेन विजया ॥”
 विविनी, स्त्री, (विषमस्यस्या इति । विसृ +
 “पुष्करादिभ्यश्च ।” इति ङिनि । ङीप् ।)
 पङ्क्तिर्गो । इत्यमरः ॥ नृणां नृणाम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विह्वलिका, स्त्री, (विह्वली + स्वार्थे कन् ।)
 अजीर्णरोगविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥
 (अस्या विशेषविह्वलितस्य अजीर्णविह्वलीशब्द-
 योर्द्रष्टव्यः ॥)
 विह्वली, स्त्री, (विशेषेण ह्वयति नृणामिति ।
 वि + ह्वृ + क् + क्त्वा । ह्वयां ङीप् । यदा, विश्रिया
 ह्वयीव ।) अजीर्णरोगविशेषः । अजीर्णरोगा-
 इति भाषा । तस्य निरुक्तिर्यथा,—
 “ह्वयीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्निहतेऽनिल ।
 यस्याजीर्णेन घा वैद्वैर्विह्वलीति निगद्यते ॥”
 तस्या निदानमाह ।
 “न तां परिमिताहारा लभन्ते विद्विवागमाः ।
 स्रष्टास्तमजितात्मानो लभन्तेऽश्नन्तोऽनुपा ॥”
 विद्वितागमा ज्ञातायुर्वेदाः ॥ ॥
 तस्या लक्षणमाह ।
 “मूर्च्छातिसारो वमपुः पिपासा
 शूलं भ्रमोऽह्निनृणामदाहाः ।
 वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च
 भवन्ति तस्यां शिरसश्च मेदः ॥”
 उद्वेष्टनं हस्तपादयोः । शिरसो मेदः शिरः-
 शूलम् ॥ ॥ तस्या उपद्रवनाह ।
 “निद्रानाशोऽरतिः कम्पौ मूर्च्छाघातो विस-
 र्जवा ।
 अमो उपद्रवा घोरा विह्वलाः पञ्च दाहणाः ॥”
 अमो उपद्रवा घोरा, अमो निद्रानाशादयः
 उपद्रवा, सर्वेषामेव रोगाणां घोरा भयङ्करा ।
 विह्वला, पञ्च दाहणाः विह्वलास्तु पञ्चापि
 यदि स्युस्तदा दाहणाः प्राणभयङ्कराः ॥ ॥
 तस्या अरिष्टमाह ।
 “यः श्वावदन्तौहनखोऽल्पसङ्घ-
 श्चर्हृद्दितोऽभ्यन्तरयातनेनः ।
 क्षामस्वरः सर्वविसृक्तसन्धि-
 योऽयान्नर सोऽपुनरागमाय ॥”
 सर्वविसृक्तसन्धिः सर्वं विसृक्ताः शिथिलीभूताः
 सन्धयो यस्य स ॥ इति भावप्रकाशः ॥ ॥
 अस्याचिकित्सा अजीर्णशब्दे द्रष्टव्या ।
 विह्वलितः, स्त्री, अशुवाप । इति जटाधरः ।
 विह्वलः, चि, (वि + र + क्तः ।) विह्वलम् । इत्य-
 मरः ॥
 विह्वलः, चि, (विसरति तच्छीलः । वि + र +
 “इहान् विसर्जिभ्यः, करप् ।” १ । १ । १६१ ।

विस्तीर्णः

इति करम् । इत्यस्येति शब्दः । प्रसरणशीलः ।
 इत्यमरः । “विस्तरणम् । गतिविशेषः । विस्-
 तरो नदः । विस्तरदी नदी । विस्तरं तैल-
 मित्यादि । विस्तरति विस्तरः स्तु गतौ चरप्-
 स्तु गीणिति चरप् स्तु तम् पति तम् ।” इति
 भरतः ।
 विस्तरः, वि. (विशेषेण सरति तच्छीलः । वि+
 स्तृ+“व्यस्यस्” क्त्वरच् । ३।२।१६० । इति
 क्त्वरच् । प्रसरणशीलः । इत्यमरः ।
 विस्तरः, वि. (वि+स्तृ+क्तः ।) निक्षिप्तः ।
 इति जटाधरः । (यथा, मृच्छकटिके । १ अङ्के ।
 “उद्धिमचक्रजकटाक्षविस्तरदृष्टि-
 यांघातुसारचकिता हरिणीव यावि ।”)
 विशेषेण दृष्टम् । (यत्तः । यथा, भागवते ।
 १।१६।२४ ।
 “यन्तर्हितस्य स्मरतो विस्तरा
 कर्माणि निर्व्याणविलम्बितानि ।”
 प्रेषितः । यथा, रघुः । ५।३६ ।
 “याप्तः कुमारानयनोत्सुकेन
 भोजेन दूतो रघवे विस्तरः ।”
 पु. विस्तरः । विस्तरयत् । यथा, कातन्त्रे । ८।२ ।
 “रसकारयोर्विस्तरः ।”)
 विस्तः, पु. क्री, (विस् उत्सर्गः+क्तः ।) हेम्नो-
 ष्यः । अशीतिरक्तिकापरिमितखर्यम् । इत्य-
 मरः ।
 विस्तः, पु. (वि+स्तृ+“प्रचने वावशब्दे ।”
 ३।३।३३ । इति घञः प्रतिषेधे “कृदोरप् ।”
 इत्यप् ।) शब्दस्य विस्तारः । इत्यमरः । (यथा,
 शिशुपालवधे । २।२४ ।
 “सुविस्तरवरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ।”
 वेदाङ्गम् । यथा, भागवते । ३।३।२ ।
 “साम्बोपनेः सक्त्योक्तं वृक्षाघातं सविस्तरम् ।”)
 विस्तारः । (यथा, गीतायाम् । १०।१६ ।
 “प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्वन्तो विस्तरस्य मे ।”)
 प्रणयः । इति मेदिनी । पीठः । सन्तुष्टः । इति
 शब्दरत्नावली । (त्रि, बहुः । यथा, साहित्य-
 दर्पणे । ६।३१४ ।
 “अपेक्षितं परित्यज्य नीरवं वस्तु विस्तरम् ।
 यदा सन्दर्शयेच्छेकशमासुखान्तरं तदा ।”)
 विस्तारः, पु. (वि+स्तृ+“प्रचने वावशब्दे ।”
 ३।३।३३ । इति घञः ।) विटपः । विस्ती-
 र्यता । तत्पर्यायः । विग्रहः । २ याच. ३ ।
 इत्यमरः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५।५८ ।
 “वशावलम्बनं यदयो विस्तारो गुणस्य याव-
 नतिः ।
 तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्गसुप्रप्रणाशाय ।”)
 क्षमः । इति मेदिनी । रे, २।१५ ।
 विस्तीर्णः, वि. (वि+स्तृ+क्तः । “रक्षाभ्या-
 मिति ।” ८।२।४२ । इति न ।) विपुलम् ।
 विस्तृतम् । यथा,—
 “विस्तीर्णं विकटं वडुं विशालं विपुलं पृथु ।”
 इति जटाधरः ।

४६३ विस्फोटः

(यथा,—
 “पर्णानि स्वर्णवर्णानि विस्तीर्णकर्णलोचने ।
 तूर्णमानौयतां चूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने ।”
 इत्युद्धटः ।)
 विस्तीर्णपणं, क्री, (विस्तीर्णं पणं पत्रमस्य ।)
 मानकम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 विस्तृतः, वि. (वि+स्तृ+क्तः ।) लब्धविस्तारः ।
 तत्पर्यायः । विस्तृतम् २ ततम् ३ । इत्यमरः ।
 (यथा, भागवते । २।२४।६० ।
 “तत्त्वं व्रजपरं च्योतिराकाशमिव विस्तृतम् ।”)
 विस्तरः, वि. (विशेषेण स्तरः ।) सुस्तरः । यथा,
 “विस्तरमद्वतं शान्तं स्तराक्षरपदं तथा ।
 कलखरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।”
 इति तिथ्यादिनक्षत्रम् ।
 विस्फारः, पु. (वि+स्फुर+घञ् । “स्फुरति-
 स्फुल्लोर्वणि ।” ८।३।७६ । इत्यात्वम् ।) धनु-
 र्गुणशब्दः । इत्यमरः । अस्य विवरणं सर्व-
 षकारमध्यविष्कारशब्दे द्रष्टव्यम् । (यथा,
 महाभारते । ३।२७६।३६ ।
 “विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्यस्येव तदा यभौ ।”
 विस्तृतिः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३।२०७ ।
 “विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्तर उदाहृतः ।”)
 विस्फारितः, वि. प्रकाशितः । क्षलितः । विपुल-
 ष्यन्तस्फरघातोः क्तप्रत्ययेन नियन्त्रमितम् ।
 (यथा, महाभारते । ३।११।२० ।
 “स नष्टमायोऽतिवक्तो क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
 कामन्त्रक्षिप्यः क्रूरः कालकल्पो यदृश्यतः ।”
 निर्घोषितः । यथा, किराते । १४।३० ।
 “उद्धूतवक्षःस्य गितैकदिहसुखो
 विस्फारविस्फारितचापमखलः ।”)
 विस्फुरितः, वि. (वि+स्फुर+क्तः ।) स्फूर्ति-
 विशिष्टः । चञ्चलः । यथा,—
 “रत्तरत्तीकृताङ्गश्च रक्तविस्फुरितेक्षणम् ।
 वेष्टितः नागपाशेन भुङ्कुटीभीषणाननम् ।”
 इति दशसुजादुर्गाध्यायकदेशः ।
 विस्फुल्लिङ्गः, पु. विषमदः । इति हेमचन्द्रः ।
 (विशिष्टः स्फुल्लिङ्गः ।) अधिकणा च ।
 विस्फोटः, पु. (विस्फोटतीति । वि+स्फुट्+
 क्त्वरच् ।) विरुद्धस्फोटकः । विस्फोडा इति
 भाषा । तत्पर्यायः । पिटकः । २ पिटका ३
 पिटकम् ४ । इत्यमरः । विटकः । ५ विटका ६
 विटकम् ७ । इति तट्टीका । स्फोटकः ।
 स्फोटः । ८ । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,
 कथासरित्सागरे । ८।५।१८ ।
 “किमेतदिति संभ्रान्तः प्रवृद्धोऽथ ददर्श स ।
 उत्थाय राजा विस्फोटानङ्गे तस्या विनि-
 र्गतान् ।”)
 तस्य विप्रकटनिदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
 “कट्टन्वतीच्छोष्णविदाहिरुच-
 चारैरणीयध्वशनातपैश्च ।
 तथैतदोषेण विसर्पेणेन
 कुप्यन्ति दोषा पवनादयस्तु ।”

विस्फोटः

स्वप्नमाश्रित्य ते रक्तमांसास्थौनि प्रदुष्य च ।
 घोरां कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वज्वरपुरः-
 सरान् ।”
 ऋतुदोषेण ऋतुहेतुकशीतोष्णादीनामतियोगेन ।
 ऋतुषिताहारविहारवैपरीत्येन त्वचमाश्रित्य
 विस्फोटान् कुर्वन्तीत्यर्थः । ज्वरपुर सरान्
 ज्वरपूर्वान् । ४ । रूपमाह ।
 “अग्निदग्धनिभा, स्फोटा सज्वरा रक्तपित्तजा ।
 क्वचित् सज्वरा वा देहे विस्फोटा इति ते
 स्मृताः ।”
 रक्तपित्तजा एतेन सर्वेषु विस्फोटेषु रक्त-
 पित्तयोः प्रधानकारणत्वम् । यथा शूलेषु वातस्य
 तथा घातानुगतिरपि बोद्धव्या । तथा च भोजः ।
 “यदा रक्तश्च पित्तश्च वातेनानुगतं त्वचि ।
 अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुतः सर्वदेह-
 गान् ।” ४ ।
 वातिकमाह ।
 “शिरोरुक् शूलभूयिष्ठज्वरदृष्टपल्लभेदनम् ।
 सङ्ख्यावर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम् ।”
 शूलमत्र तोदरूपम् । ४ । पित्तिकमाह ।
 ज्वरदाहरजापाकः स्रावस्तृणासमन्वितम् ।
 पीतलोहितवर्णश्च पित्तविस्फोटलक्षणम् ।”
 रुजादित्रयं स्फोटेषु । ४ । वातपित्तिकमाह ।
 “वातपित्तकृती यस्तु तत्र शूलोऽववेदना ।
 स्तेमित्यं गौरव कण्ठभेदावतषासजे ।” ४ ।
 पित्तशैलिकमाह ।
 “कण्ठदाहो ज्वरश्चर्द्दिर्जायते कफपित्तिके ।
 वात्तिपातिकमाह ।
 “मध्य निम्नोन्नतलोदः कठिनः स्वल्पपाकवान् ।
 रागदाहलषामोहश्चर्द्दिर्नृच्छाज्वरा ।
 प्रलापो वेपथुर्यत्र सोऽसाध्यश्च त्रिदोषजः ।
 मोहो विपरीतज्ञागम् । नृच्छा सर्वथा ज्ञान-
 शून्यता । ४ । रक्तजमाह ।
 “वेष्टितश्चाश्च रक्तेन पित्तिकेन च हेतुना ।
 शुक्लाफलसमा रक्ता रक्तसावा विदाहिनः ।
 न ते विह्विं समायान्ति नृहैर्योगशतैरपि ।
 पित्तिकेन च हेतुना पित्तस्य हेतुना कट्टादिना
 रक्तस्य पित्तस्य तुल्यात्वा न च ते साध्या ।
 “एतं चाष्टविधा वाद्या आन्तरोऽपि भवेदयम् ।
 तस्मिन्मन्त्रेणा त्रीन्ना ज्वरयुक्ताभिजायते ।
 तस्मिन् वहिर्गते स्वास्यान्तु यानस्य वहिर्गतिः ।
 तत्र वातिकविस्फोटक्रिया कार्या विज्ञानता ।”
 उपद्रवाणाह ।
 “लट्श्रासमांससङ्कोचदाहद्विक्रामज्वरा ।
 विसर्पमर्मसरोधाक्षेयासुक्ता उपद्रवाः ।”
 मांससङ्कोचः मांसस्य शतितत्वम् । मर्मसरोधो
 मर्मस्यथा । तेषां विस्फोटकानाम् । ४ ।
 केचिदुपद्रवाणा लक्षणान्तरं पठन्ति ।
 “द्विक्रामासोऽरुचिस्तृणा स्वाङ्गमर्दो हृदि-
 यथा ।
 विसर्पज्वरलक्षणा विस्फोटानामुपद्रवाः ।
 साध्यत्वादिकमाह ।

विस्फोटः

“एकदोषोत्थितः साधुः सख्यसाधो द्विदो-
षजः ।
सर्वरूपान्वितो घोरो ह्यसाधो भूयुषद्वयः ॥”
अथ विस्फोटस्य चिकित्सा ।
“विस्फोटे जलान् कार्यं वमनं पथ्यभोजनम् ।
यथादोषवज्जलं वीक्ष्य प्रयुज्याच्च विरेचनम् ॥१॥
जौर्णं शालियंवा सुजा मसुराखाणकी तथा ।
यतान्यन्नानि विस्फोटे हितानि सुनयोऽववन् ॥
हे पञ्चमूल्यौ राक्षसा च दायुशीरं दुराजभा ।
गृह्णो धान्यकं सुस्तमेयां कायं पिवेन्नरः ।
विस्फोटान्नाशयन्वाशु समीरणनिमित्तकान् ॥
द्राक्षाकाष्ठमयं रपटोलारिषासकैः ।
कटुकालान्दुस्यं पौतकैः ससितं दृतम् ॥
भूनिम्बसवचावासाविषलेखसवत्सकैः ।
पिचुमईपटोलान्वा कफजे मधुयुक् दृतम् ॥२॥
किरान्तिल्लकारिष्ययाङ्गामुदनासकैः ।
पटोलपपटोशीरविषलाकोटजान्वितैः ॥
कथितैर्द्वाद्वाङ्गान् सर्वविस्फोटनाशनम् ॥३॥
विस्फोटयाधिनाशाय तण्डुलामुदपेदिनैः ।
बोजैः कुटजवृक्षस्य लेपः कार्यो विज्ञानता ॥
हिम्रा पटोलभूनिम्बवासकारिषपपटैः ।
गविरान्द्रुते जायो हन्ति विस्फोटकं चरम् ॥
चन्दनं नागपुष्पञ्च सारिवा तण्डुलीयकम् ।
शिरौषवल्कलं जातौ लेपः स्याद्वाहनाशनः ॥”
“उत्पलं चन्दनं लोध्रसुशीरं शारिवादयम् ।
जलेन पिष्टं लेपेन स्फोटदाहनिनाशनम् ॥४॥
पुत्रजीवस्य मञ्जानं जले पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ।
कालस्फोटं विषस्फोटं सदो हन्यात् सवेदनम् ॥
कक्षामग्रस्थं गलग्रस्थं कर्णग्रस्थञ्च नाशयेत् ।
अन्यच्च स्फोटकं तावत् पुत्रजीवो विनाशयेत् ॥”
इति विस्फोटकाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
अन्यच्च ।
“मरीचं त्रिवृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रं हे कुष्ठं मासौ च चन्दनम् ॥
विशाला करवोरश्च अर्कचौरं सङ्कल्पलम् ।
एषाश्च कार्पिको भागो विषस्याह्वयं भवेत् ॥
प्रमथ्य कटुकतेलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणं पचेत् ।
न्यात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्विना पचेत् ॥
पामा विषचूर्णिका चैव दद्विस्फोटकानि च ।
अभ्यङ्गेन प्रणयन्ति कोमलत्वञ्च जायते ॥
प्रसृतान्यपि शिवाणि तैलेनानेन म्रक्षयेत् ।
चिरोत्थितमपि शिञ्ज विवर्णं तन्क्षणात्
भवेत् ॥”

अपि च ।

“भूनिम्बनिम्बत्रिफलापपटैश्च दृतं जलम् ।
पटोलसुक्तकाष्ठञ्च वासकैश्च नाशयेत् ।
विस्फोटकानि शक्तानि त्रात्र काया विना-
श्या ॥”

इति गारुडं १६८ अध्यायः ॥१॥

विस्फोटकस्य स्वरूपं यथा, भावप्रकाशे ।
“स्फोटा” श्यावारणामासा विस्फोटा सुस्तु-
लच, ॥”

विस्मृतिः

विस्मयः, पु. (वि + स्मि + “एरच्” इत्यच् ।)
आश्चर्यम् । तत्पर्यायः । अहो २ हौ ३ ।
इत्यमरः ॥ “अन्यद्भुतशब्दे ऋण्यम् ।
‘अद्भुतो विस्मयस्यायिभावो गन्धर्वदेवतः ।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ॥’
इति भावरसयोः पर्यायत्वं अद्भुतस्य विस्मय-
स्यायिभावात्कत्वात् ॥” इति भरतः ॥ १॥
तस्य लक्षणम् । यथा,—
“विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु ।
विस्फारयितव्यो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥
(अस्मात्तपःचयो भवति । यथा, मनु । ४।२५७।
“यज्ञोऽवृत्तेन चरति तपः, चरति विस्मयात् ॥”
दर्पः । इति मेदिनी ॥ [सन्देहः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (विगतं स्मयो गन्धर्वो यस्येति ।
नटगर्वं, त्रि । यथा, भागवते । ३।१७।३० ।
“त वीरमारादभिपद्य विस्मयः ।
श्रियस्येव वीरशये न्यभिर्बुतः ॥”
विस्मयान्वितः, त्रि, (विस्मयेन चान्वितः युक्तः ।)
विस्मययुक्तः । आश्चर्यविशिष्टः । तत्पर्यायः ।
विलसः २ । इत्यमरः ॥
विस्माप(य)नः, पुं (विस्माप(य)यतीति । वि +
स्मि + णिच् + ल्युट् ।) कुहकः । गन्धर्वनगरम् ।
कामदेवः । इति मेदिनी ॥ स्त्री, विस्मायनम् ॥
(यथा, हरिवंशे । १२६ । २६ ।
“पारिजाततरो पुष्पं तस्य दत्तं मयानघ ।
विस्मापनार्थं देवेश पत्नीनामुत्तरेण सः ॥”
विस्मायकारकैः, त्रि । यथा, भागवते । १ ।
१५ । ५ ।
“वञ्चितोऽहं महाराज हरिणा बन्धुरूपिणा ।
येन मेऽपहृतं तेनो देवविस्मापनं महत् ॥”
विस्मितः, त्रि, (वि + स्मि + क्त ।) विस्मयान्वितः ।
यथा,—
“महापाशुपतान् दृष्ट्वा ससुत्याय महेश्वरः ।
सपरिव्रजत यत्तत् ते प्रणेतुर्मेहेश्वरम् ॥
तत्तत्तद्भुततमं दृष्ट्वा सर्वगणेश्वराः ।
सुविस्मितास्तदा सन्तः किमिदं चिन्तयन्ति ॥
विस्मितास्तान् गन्तान् दृष्ट्वा शैलाधिर्गोमिनावरः ।
प्राह प्रहस्य देवेश शूलपाणि गणाधिपः ॥
विस्मितामौ गणा देव सर्व एव महेश्वरः ।
महापाशुपतानां हि यत् त्वत्कलिङ्गं कृतम् ॥”
इति वामने ६४ अध्यायः ॥
विस्मिति, स्त्री, विस्मरणम् । विपूर्वस्मिधातोर्भावे
क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
विस्मृत, त्रि, (वि + स्मृ + क्त ।) स्मरणविषयः ।
तत्पर्यायः । अन्तर्गतम् २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
“पठित्वा सर्वशास्त्राणि विस्मृतान्यस्मरानि च ।
आस्ते किञ्चित् मम खान्ते टवगंस्य तु पञ्चमः ॥”
इत्युद्धटः ॥)
विस्मृति, स्त्री, विस्मरणम् । विपूर्वकस्मृधातोर्भावे
क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४४ । ६६ ।

विहगः

“जामातरश्च स तथा सूर्यप्रभसुपाचरत् ।
यथा तस्य निजा भोगाः सर्वे विस्मृति-
माययुः ॥”
विस्मं, स्त्री, आमगन्धः । इत्यमरः ॥ इदं पिता-
धूमादिगन्धे अपक्वमांसगन्धे इत्यर्थः । इति
भरतः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७४ । १६६ ।
“समाश्लिष्य धावित्वा विष्णुं धराश्रुमि-
स तम् ।
भीनोदरदरीवासविषप्रक्षालयन्निव ॥”
तद्विशिष्टे, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे ।
८२ । ७ ।
“अहमेन न शक्नोमि ग्रहीतुं विस्मपिच्छलम् ॥”
विस्मगन्धा, स्त्री, (विस्म गन्धो यस्याः ।) हृषुषा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
विस्मगन्धि, पुं, (विस्मिन् गन्धो यस्य ।) हरि-
तालम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विस्मवः, त्रि, (वि + स्मृ + क्त ।) विस्मयः ।
इति केचित् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १ । ७ ।
“विस्मवः परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य
गण्डस्थलीम् ॥”
विस्मम्, पुं, (वि + स्मृ + क्त ।) विस्मयः ।
(यथा, उत्तरचरिते । १ ।
“विस्ममादुरधि निपत्य लब्धनिद्राम् ॥”
प्रणयः । इत्यमरः ॥ प्रणयः परिचयः शृङ्गार-
प्रार्थना वा ।
परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकीर्तितः ॥
इत्यमरमाला ॥
प्रणयः स्त्री, पादतन्त्रम् । इति रमानाथः ॥
इति तट्टीकार्या भरतः ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ६० । ७ ।
“विजनेऽपि वने सीता वाचं प्राप्य गृहेष्विव ।
विस्मयं लभतेऽभीता रामे विस्मयमानवा ॥”
केलिकलहः । वधः । इति हेमचन्द्रः ॥
विस्मयी, [नृ] त्रि, (विस्मयते विस्मयितौति ।
वि + स्मृ + “वौ कणलकत्यस्म” । ३ । २ ।
१४३ । इति विदुषः ।) विस्मायी । (यथा,
भागवते । ६ । ५ । २० ।
“कथं तद्गुरुपायं गुणविस्मयप्रक्रमेत् ॥”
प्रणयी । विस्मयशब्दादस्यार्थे यिन्प्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥
विस्मया, स्त्री, जेरा । इत्यमरः ॥
विस्मा, स्त्री, (विस्म गन्धोऽस्यस्या इति । अच्
ततश्चाप् ।) हृषुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
विस्मृतः, त्रि, (वि + स्मृ + क्त ।) विस्मृतः । विपू-
र्वकस्मृधातोर्भावे क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
विहगः, पुं, (विहायवा गच्छतीति । गम् + “प्रिय-
वशेति” । ३ । २ । ३८ । इत्यत्र “हेच विहायवो
विहादेशो वक्तव्यः” इति काशिकोक्तेः सप्रत्यये
विहाय, शब्दस्य विहादेशः ।) पक्षी । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २४ ।
“सुपर्णवत्त्वा विहगाश्चरन्साचरन्मेव च ॥”
वाणः । (यथा, महाभारते । ७ । १६३ । ४० ।

विहसि

“अथोसुखे च विहगैर्द्राविविधे महारथान् ॥” (सूर्य । चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ यद्द । इति धरणिः ॥
विहङ्ग, पु, (विहायसा गच्छतीति । ३।२।३८ । इत्यत्र “गमेः सुपीति ।” खच् । “विहायसो विह च ।” इति विहादेश् । “खच्चिदा वक्तव्य ।” इति चिच्च ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवशे । १ । ५१ ।
“सैकान्ते सुनिकन्याभिस्तनगुणोज्झितवृक्षकम् । विश्वासाय विहङ्गानामालवालाभुपायिनाम् ॥”) वाण । (यथा, महाभारते । ८ । १६ । ३५ ।
“त्वनप्रेरितैर्लोहितान्निहङ्गैः ॥”) मेघ । चन्द्र । सूर्य । इति शब्दरत्नावली ॥ (नागविशेष । १ । ५७ । ११ ।
“विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतोपनः ॥”) विहङ्गमः, पु, (विहायसा गच्छतीति । ३।२।३८ । इत्यत्र । “खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसङ्खानम् ।” इति काशिकोक्ता खच् । “विहायसो विह च ।” इति विहादेश् ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७४ । ३६ ।
“आक्रम्य रत्नान्यधरत्नामरूपी विहङ्गमः ॥” सूर्यः । यथा मार्कण्डेये । १०६ । ६७ ।
“कुन्दोभिरन्वल्पैश्च सप्तद्वयुक्तैर्विहङ्ग-
मम् ॥”) विहङ्गमा, स्त्री, भारयष्टिः । इति शब्दरत्नावली ॥ वाँक इति भाषा ॥
विहङ्गराजः, पु, (विहङ्गानां राजा । दमासे टप् ।) मरुद्दः । इति हलायुधः ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १ । ७ ।
“विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतै-
र्हिरण्योर्वीर्यह्वलितनुभिः ॥”) विहङ्गिका, स्त्री, भारयष्टि । इत्यमरः ॥ वाँक इति भाषा ॥
विहन्, स्त्री, गर्भोपघातिनी मौः । इति चंचिप्र-
सारोणादिवृत्तिः ॥ विहन्, त्रि, विशेषेण हन्तः । विनष्टः । विपूर्वक-
हन्धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ विहन्नं, स्त्री, (वि + हन् + लुट् ।) विघ्न ।
घिसा । तूलपिञ्जलः । इति मेदिनी । ने, ०१०६ विहर', पु, (वि + हृ + क्त्वाप् ।) विद्योगः । इति हलायुधः ॥
विहरण, स्त्री, विहारः । विपूर्वकहृधातोरनट-
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, भागवते । १० । ११ । १० ।
“विहरणस्य ते ध्यानमङ्गलम् ।” प्रसारणम् । यथा, पाणिनी । १ । ३ । २० ।
“आढो द्रोनास्यविहरणे ॥” आहरणम् । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ६७ ।
“नामिद्विहरणस्यैव क्रत्वभावश्च लस्यते ।
नशाप्यायनमस्माकं विना द्रोमेन जायते ॥”) विहसित, स्त्री, (वि + हस् + क्त ।) मध्यम-
हास्यम् । इत्यमरः ॥

विहारी

विहस्रः, त्रि, व्याकृतः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघु । ५ । ३६ ।
 “रामापरित्राणविहस्रयोध
 सेनानिवेश सुसुल चकार ॥”)
 पण्डितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, हरिवंशे । २३७ । २८ ।
 “नानाशुभविहस्रानां त्वरितानां प्रधावताम् ।
 चुडितोत्क्रुष्टनिगदैर्गजटं हितनिस्वने ॥”)
 विकर' । (यथा, विख्यातविजये । २ अङ्के ।
 “विगतरघविहस्रस्तन्यस्तशस्त्रप्रमत्त-
 स्खलितगतिभयार्तान् नैव ज्ञातुं प्रहृष्टां ॥”)
 पण्डे, पु । इति शब्दरत्नावली ॥
 विह्रा, य, (व्योहाक् त्यागे + “विषाविह्रा ।”
 उणा० ४ । ३६ । इति निपातनान् व्या ।)
 स्वर्ग । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्ति ।
 विह्रापितं, क्ली, (वि + ह्रा + णिच् + क्त ।)
 हानम् । इत्यमरः ॥
 विह्राय, [सृ] क्ली पु, आकाश' । इत्यमरः ॥
 (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
 “कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि
 वारीयते म्स्वतया विह्राय, ॥”
 त्रि, महान् । यथा, निरुक्ते । ४ । १५ । “विह्रा-
 यसस्तेभिरिन्द्रम् ।” “विह्रायसो महान्त, ॥”
 इति यास्क ॥ यथा च निघण्टुटीकायाम् । ३ ।
 ३।१२ । “विह्रायाः । वहिह्राघान्भ्यस्कृन्धि ।
 उणा० ४ । २१५ । इति जहातेर्जघीतेर्त्वा
 बाहुलकान् युगभावेऽपि युगागमो निपात्यते ॥”
 यथा, ऋग्वेदे । ४ । ११ । ४ ।
 “तद्वाणी वाजभरो विह्राया ।”
 “विह्रायाः महान् ।” इति तद्वाण्ये सायणः ॥
 विह्राया, [सृ] पु, पक्षी । इत्यमर' ॥
 विह्रायसं, क्ली पु, आकाश' । इत्यमरटीकायां
 मधुरेशः ॥ (यथा, महाभारते । १।६३।१४।
 “व्यातिष्ठस्व रथ राजन् विक्रमस्व विह्राय-
 सम् ॥”)
 विह्रायस, पु, पक्षी । इत्यमरटीकायां भरत ।
 विह्रायसा, य, आकाश' । इत्यमरटीकायां मधु-
 रेशः हेमचन्द्रश्च ॥ (पाणिनी च “स्वरादि-
 निपातमयम् ।” १।१।६७। इत्यत्र गणितम् ।)
 विह्रा, पु, (वि + ह्रा + णच् ।) क्रीडार्थं पक्ष्यां
 गमनम् । तत्पर्यायः । परिक्रम २ । इत्यमर' ॥
 (यथा, गीतायाम् । ११ । ४२ ।
 “यथावशासार्थमसत्कृतोऽपि
 विह्राश्रय्यासनभोजनेषु ॥”)
 भ्रमणम् । खन्यः । खीला । (यथा, रघुवंशे ।
 ६ । ४८ ।
 “प्रश्लासणाहारिविह्राकाले ॥”)
 सुगतालय । इति मेदिनी ॥ विह्ररेखकपक्षी ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ वैद्ययन्तः । इति शब्द-
 माषा ।
 विह्रा, [नृ] त्रि, (विह्रन्तुं शीघ्रमस्येति । वि +
 ह्र + णिच् ।) परिक्रमो । विह्राश्रय्या

वी:

विहारशब्दादन्वये इन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
(यथा, नैषधे । ३ । १५ ।
“घातं, कथङ्कारमह भवत्या
वियद्विहारी वसुधेकगत्या ।”)
विहति, त्रि, (वि + घा + क्त ।) विधेयः । यथा,
“विहतिस्यानुष्ठानान् निन्दितस्य च सेवनान् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
विहति, स्त्री, (वि + घा + क्तृन् ।) विधानम् ।
यथा —
“क्षितिविजितिस्थितिर्विहितप्रनरतयः पर-
गतयः ।
ऊरु रुरुधुगुरुदुधुयुधि कुरवः खमरिक्कुलम् ॥”
इति दण्णे ।
विहीन, त्रि, (वि + ह्य + क्त ।) विशेषण हीन ।
यथा, तन्त्रचारे ।
“घोढान्यासविहीनो यः प्रथमेदेवि पार्वतीम् ।
सोऽधिरानुष्ठानमाप्नोति नरकश्च प्रपद्यते ॥”
त्यक्तः । यथा,—
“विहीनश्च धनेर्दारैः पुत्रैरादाय मे घनम् ।
वनमभ्यागतो दुःखी निरस्तस्याप्रवन्मुभिः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ।
विहृतं स्त्री, (वि + हृ + क्त ।) स्त्रीणां स्वाभाविक-
दृष्टविघालङ्कारान्तर्गतालङ्कारविशेषः । यथा,
“लीला विलासो विच्छित्तिर्विब्लोकः क्लि-
क्षितम्
मोहायितं कुट्टमितं ललितं विहृतं तथा ।
विभ्रमश्चेत्यलङ्काराः स्त्रीणां स्वाभाविका दृष्टः ॥”
इति हेमचन्द्रः ।
विहृतिः, स्त्री, विशेषण हरणम् । विशेषेण बला-
त्कार । विपूर्वहृधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्न-
मिदम् ।
विहृट्, पु, (वि + हृट् + अच् ।) विहृटनम् ।
विपूर्वहृटधातोर्लृप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
विहृटनं स्त्री, (वि + हृट् + लृट् ।) ह्रिषा ।
मर्दनम् । विह्वलनम् । इति मेदिनी । विवाधा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
विह्वल, त्रि, (वि + ह्वल + अच् ।) भयादिना-
भिभूत । स्वाङ्गधारणाशक्तः । लप्यंयाय ।
विह्वल, २ । इत्यमरः । (यथा, रघु । १८ । ३७ ।
“समामात्रयस्त्रीं मुखातयोः
स्तनयोस्तमवलोक्य विह्वला ।
निमिसौल नरोत्तमप्रिया !
हृतचन्द्रा तमसेव कौसुदी ॥”)
विहीनम् । इति हेमचन्द्रः ।
पी, ल ईलषन् । कान्तिगतिश्यामिद्वेप्रप्रजनगादने ।
इति कविकण्ठम् । (अथा०-पर० काल्दी
अक०-गर्तो व्याप्नोति प्रपन्ने गगादने च मरु०-
घानिदम् ।) ल, वेति । इति दुर्गादासः ।
वी, पु, (पयननिवि । वी गर्तो + अद्ग्रादित्वात् मावे
फिप् । अभिधानात् दुस्त्वम् ।) गमनम् । इत्ये-
काचरक्षोपः ।

वीचीत

वीकः, पु, (अजतीति । अज + “अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्च ।” उणा० ३।४७। कन् । अजे योभायः ।) वायुः । पचो । इत्युणादिकोयः । मजः । इति सचिप्तसारोणादिरिति ।

वीकाशः, पु, (विकशन्मिति । वि + कश + क्त्वा । “इक काशे ।” ६ । २ । १२३ । इति वेरुपसर्गस्य दीर्घः ।) रजः । प्रकाशः । इत्यमरः ।

वीचः, पुं स्त्री, टटिः । विपूर्वेष्वघातोत्पत्त्येन निष्पन्नमिदम् ।

वीचयं, स्त्री, विशेषेण ईचयम् । दर्शनम् । विपूर्वेष्वघातोत्पत्त्येन (लुट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, भागवते । ६ । १८ । २८ ।

“मनो जगद्भवद्वा सस्मितायाङ्गयोरित्ये ।”)

वीचापम, त्रि, (वीचामापमः ।) विसृयापम । इति हेमचन्द्रः । ३।६७ । (वीचामापम । इत्येवमेव ।)

वीचितः, त्रि, (वि + ईच + क्तः ।) विशेषेण ईचितः । टटि । यथा,—

“पापस्यै प्रत्यक्षे तु पापस्युतवीचिते ।

तथैव चादमस्याने रोगिण्यां मरणं दिशेत् ॥” इति दीपिका ।

वीच्यं, स्त्री, (वीच्येति इति । वि + ईच + क्तृत् ।) विसृया । टटि । इति मेदिनी । ये, ५६ ।

वीच्यः, पु, (वि + ईच दर्शने + क्तृत् ।) लासकः । चोटक । इति मेदिनी । दर्शनीये, त्रि ।

वीक्षा, स्त्री, (वीक्षन्मिति । वि + ईक्ष + “गुरोश्च हलः ।” इति अ. । टाप् ।) शूकशिक्षी । गतिमेदः । नर्तनम् । इति हेमचन्द्रः । अश्व-गतिमेदः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली ।

वीचिः, पु, स्त्री, (वयति जल तटे वह्यतीति । वे + “वीचो ङिष्ठः ।” उणा० ४ । ७२ । ईचि । स च ङितु ।) तरङ्गः । इत्यमरः । (यथा, रघुवशे । १ । ४३ ।

“सरवीज्वरविन्दानां वीचिविचोभशीतलम् ।
आमोदस्तुपजिघ्रस्यै स्निग्धवायुकारिणम् ॥”
स्वल्पतरङ्गः । अवकाशः । सुखम् । इति मेदिनी । ये, १० । कण्ठः । इति हेमचन्द्रः । किरणः । इति जटाधरः ।

वीची, स्त्री, (वीचि + कृदिकारादिति ङीष् ।) वीचिः । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५६ । ४ ।

“सरं तु नलिनीच्छन्निरस्तरविरश्मिषु ।
हृत्साक्षिप्तकञ्जारवीचीविमलवारिषु ॥”)

वीचीतरङ्गः, पु, व्यायविशेषः । स तु ओञ्चि शब्दस्य उत्पत्तिकारणरूपः । यथा,—

“वीचीतरङ्गव्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ।
कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ।

ननु नन्दहृत्वाद्यवच्छेदेनोत्पत्तिं शब्दे ओञ्चि कथमुत्पत्तिरित्यत आह वीचीति व्यायशब्दस्य बहिर्देशदिगवच्छिन्नोऽयं शब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते तेन चापरसङ्गापक एवं क्रमेण ओञ्चोत्पत्तिरिति । कदम्ब इति व्यायशब्दादश-

४६६

वीजं

दिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते तेष्वन्ये दश शब्दाः अनुपद्यन्ते इति भाषः । अस्मिन् कल्पे गौरवाद्युक्त कस्यचिन्मते इति । इति सिद्धान्तसूक्त-वर्णी ।

वी(वी)जं, स्त्री, (विशेषेण कार्यरूपेण अप्यत्यया च वाच्यते इति । वि + जन + “उपसर्गश्च संज्ञायाम् ।” इति ङ । “अयेवामपीति ।” उपसर्गस्य दीर्घः । यदा विशेषेण ईजते कृत्ति गच्छति शरीरं वा । ईज गतिरुत्पत्त्ययोः । पचाद्यच् । यदा, वीजते गच्छति गर्भाशय-मिति । वीज् + अच् । यदा, “वीजप्रजनन-कान्त्यस्यखादनेषु । इत्यस्मादच्प्रत्ययः । तथा च भोजराजीये वियो जक् इति युनुपादितम् । वययोरभेदः । वेति प्रजायते गच्छत्यनेनानुप-पत्तेति वा । अत्र चौरखामी वीज्यते वेति वा वीजं वाणिज्यौकिकः इति । वीजः स्यात् प्रेरणक्रिया इति माधवः । प्रीयते इति काव्य-करणाय वा वीजम् ।” इति निघण्टौ देव-राजयच्वा । २ । २ । १५ ।) कारणम् । (यथा, गीतायाम् । ७ । १० ।

“वीजमां सर्वभूतानां वित्तिं पापं सनातनम् ।” यथा च मर्गः । १ । ५६ ।

“यदागुमाहको भूत्वा वीजं स्यात् चरिण्यु च ॥” शुक्रम् । इत्यमरः । (यथा मर्गः । १ । ८ ।

“अप एव ससर्पादौ तासु वीजमवाहजत् ॥” वीजं शुक्रम् । इति मेधातिथिः । वीजं शक्ति-रूपम् । इति कुल्लूकः । यथा च तत्रैव । १०।७२ । “यस्माद्बीजप्रभावेण तियगुजा जलधयोऽभवन् । पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते ॥” श्रीकृष्णस्य सर्ववितारवीजत्व यथा,— दानव उवाच ।

“अधुना ह्ययं रूपस्त्वपरिपूर्णतमः स्वयम् ।
सर्वेषामवताराणां वीजरूपः सनातनः ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २२ अध्यायः । अङ्कुरः । (यथा, महाभारते । ५ । १२ । १६ ।

“न तस्य वीजं रोहति वीजकाये
न चास्य वर्धं वर्धति वर्षकाले ।
भौत प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
न चातार लभते प्राणमिच्छन् ॥”
तत्त्वाधानम् । इति मेदिनी । मज्जा । इति राजनिघण्टुः । गणितविशेषः । यथा,—

“उत्पादक यत्प्रवदन्ति बुद्धे-
रधिष्ठितं सत्पुरुषेण चांखाः ।
यत्तस्य कृतस्य तदेकबीज-
मयत्तमीश गणितं च वन्दे ।
पूर्वं प्रोक्तं यत्तमयत्तबीजं
प्रायः प्रज्ञा नो विना यत्तयुक्ता ।
प्राप्तुं शक्या मन्दधीभिर्नितास्त
यस्मात्तस्मादप्यसि बीजक्रियाश्च ॥”

इति भास्कराचार्यविरचिते सिद्धान्तशिरोमणौ बीजगणिताध्यायस्य प्रथमद्वितीयश्लोकौ । मन्त्रः । यथा । अथ भुवनेश्वरीमन्त्रः ।

वीजं

“नकुलीशोऽयिमास्फुटो वामनेत्राहं चक्रवान् ।
बीजं तस्याः समारम्भात् सेवितं सिद्धि-
काङ्क्षिभिः ॥”

नकुलीशो हकारः । अय्यी रेफः । वामनेत्र-मीकारः । अहं चक्रोऽनुस्वारः । ह्रीं । १० । अतपूर्णाया वीजम् । ह्रीं नमो भगवति माहे-श्वरि अतपूर्णे स्वाहा । १० । अथ त्रिपुटा-वीजम् । श्रीं ह्रीं क्लीं । १० । त्वरिणावीजम् । ॐ ह्रीं हुं खे च हे च खी हुं चे ह्रीं षट् । १० । अथ त्रिणावीजम् । ऐं क्लीं त्रिजिह्वे मददे स्वाहा । १० । वज्रमस्त्रारिण्याः । ऐं ह्रीं त्रिज-जिह्वे मददे स्वाहा । १० । अथ दुर्गावीजम् । ॐ ह्रीं हुं दुर्गायै नमः । १० । महिषमर्दिनी-वीजम् । ॐ महिषमर्दिनि स्वाहा । १० । जयदुर्गा वीजम् । ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षति स्वाहा । १० । मूलिनीवीजम् । अतल ज्वल मूलिनि दुष्टयह हुं षट् स्वाहा । १० । वागीश्वरीवीजम् । वद यद् वागवादिनि स्वाहा । १० । पारिजात-सरस्वतीवीजम् । ॐ ह्रीं ह्रीं ॐ ह्रीं सरस्वत्यै नमः । १० । गणेशवीजम् । मं । १० । हेरम्बीजम् । ॐ मूं नमः । १० । हरिद्रा-गणेशवीजम् । मूं । १० । लक्ष्मीवीजम् । श्रीं । १० । महालक्ष्मीवीजम् । ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं ह्रीं जगत्प्रसन्नये नमः । १० । सूर्यवीजम् । ॐ ह्रीं सूर्ये आदिभ्यः । १० । श्रीरामवीजम् । रां रामाय नमः । जानकीवत्सभाय हुं स्वाहा । १० । विष्णु-वीजम् । ॐ नमो नारायणाय । १० । श्रीकृष्ण-वीजम् । गोपीजनवत्सभाय स्वाहा । १० । वासु-देवस्य । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । १० । वासुगोपालस्य । ॐ क्लो ह्य्याय । १० । लक्ष्मी-वासुदेवस्य । ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं श्रीं लक्ष्मीवासु-देवाय नमः । १० । दक्षिामनस्य । ॐ नमो विष्णवे सुरपतये महाबलाय स्वाहा । १० । इत्यंगीवस्य ।

ॐ उद्गिरत्प्रबोद्गीयसर्ववागीश्वरेश्वर ।
सर्ववेदमयानित्य सर्वं बोधय बोधय । १० ।

शुचि हस्य ।

उय वीर महाविष्णु ज्वलन्तं सर्वतोमुखम् ।
शुचिह भीषण भद्र नृदुःखं नमाम्यहम् । १० ।
नरहरिवीजम् । श्रीं ह्रीं चै हुं षट् । १० ।
हरिहरस्य । ॐ ह्रीं ह्रीं शङ्करनारायणाय नमः । ह्रीं ह्रीं ॐ । १० । वराहस्य । ॐ नमो भगवते वराहस्याय भूर्भुवःपतये भूपतित्व मे देहि ददापय स्वाहा । १० । शिवस्य । ह्रीं । १० । नृदुःखस्य । ॐ कुं स । १० । दक्षिणास्तीर्णवीजम् । ॐ नमो भगवते दक्षिणा-स्तीर्णे मङ्ग मेधां प्रयच्छ स्वाहा । १० । चिन्ता-मणिवीजम् । र च म र य अौं कं । १० । नीलकण्ठस्य । प्रो न्रीं ठं नमः शिवाय । १० । चक्रस्य । रुज षट् । १० । चैत्रपालस्य ॐ चैं चैत्रपालाय नमः । १० । बटुकभैरवस्य । ॐ ह्रीं बटुकाय आपदहराय कुर कुर बटुकाय

बीजं

ह्रीं । * । त्रिपुराबाः । हसरै । हसकलरीं ।
हसरौं । * । सम्पत्पदाभैरवाः । हसरै ।
हसकलरीं । हसरौं । * । कौलेशभैरवाः ।
सहरै । सहकलरीं । सहरौं । * । भय-
विघ्नविनीभैरवाः । हसे । हसकलरीं ।
हसौं । * । सकलचिद्विदाभैरवाः । सहे । सह-
कलरीं । सहौं । * । चैतन्यभैरवाः । सहे ।
सकलह्रीं । सहरौं । * । कामेश्वरीभैरवाः ।
सहे । सकलह्रीं । नित्याक्रमे मददवे सहरौं ।
षट्कूटाभैरवाः । डरलकसहै । डरलकसहौं ।
डरलकसहौं । * । नित्याभैरवाः । हसकल-
रहै । हसकलरहौं । हसकलरहौं । * । रुद्र-
भैरवाः । हसकलरहै । हसकलरहौं । हसौं । * ।
सुवनेश्वरीभैरवाः । हसे । हसकलह्रीं ।
हसौं । * । सकलेश्वर्याः । सहे । सहकलह्रीं ।
सहौं । * । त्रिपुरावालायाः । ऐं ह्रीं सौं । * ।
नवकूटावालायाः । ऐं ह्रीं सौं । हसे ।
हसकलरीं । हसौं । हसरै । हसकलरीं
हसरौं । * । अन्नपूर्णाभैरवाः । ॐ ह्रीं श्रीं ह्रीं
नमो भगवति माहेश्वरि अन्नपूर्णे स्वाहा । * ।
श्रीविद्यायाः । कएईल ह्रीं । हसकलह्रीं ।
सकलह्रीं । * । हितमस्तायाः । श्रीं ह्रीं हूँ
ऐं वक्त्रेरोचनीये हूँ हूँ फट् स्वाहा । * ।
ग्रामायाः । क्रीं श्रीं क्रीं हूँ हूँ ह्रीं ह्रीं दक्षिणे
कालिके क्रीं क्रीं क्रीं हूँ हूँ ह्रीं ह्रीं स्वाहा । * ।
सुखाशिकाया । क्रीं क्रीं क्रीं हूँ हूँ ह्रीं ह्रीं
सुखे कालिके क्रीं क्रीं क्रीं हूँ हूँ ह्रीं ह्रीं
स्वाहा । * । भद्रकात्याः । क्रीं ह्रीं ह्रीं हूँ हूँ
ह्रीं ह्रीं भद्रकाक्षे क्रीं क्रीं क्रीं हूँ हूँ ह्रीं ह्रीं
स्वाहा । * । श्मशानकालिकायाः । क्रीं क्रीं क्रीं
हूँ हूँ ह्रीं ह्रीं श्मशानकालि क्रीं क्रीं क्रीं
हूँ हूँ ह्रीं ह्रीं स्वाहा । * । महाकात्याः ।
क्रीं क्रीं क्रीं हूँ हूँ ह्रीं ह्रीं महाकालि क्रीं क्रीं
क्रीं हूँ हूँ ह्रीं ह्रीं स्वाहा । * । तारायाः ।
ह्रीं ह्रीं हूँ फट् । * । चण्डोग्यमूलपात्रेः ।
ॐ ह्रीं हूँ शिवाय फट् । * । मातङ्गिन्याः ।
ॐ ह्रीं ह्रीं हूँ मातङ्गिन्यै फट् स्वाहा । * ।
उच्छिष्टवाङ्मालिन्याः । उच्छिष्टवाङ्मालिनी
सुसुखीदेवी महापिशुनापिनी ह्रीं ठं ठं ठं । * ।
धूमावत्याः । धूं धूं स्वाहा । * । भद्रकात्याः ।
ह्रीं कालि महाकालि किलि किलि फट्
स्वाहा । * । उच्छिष्टगणेशस्य । ॐ ह्रि-
पिशुनाय लिखे स्वाहा । * । धनदायाः ।
घं ह्रीं श्रीं देवि रतिप्रिये स्वाहा । * ।
श्मशानकालिकायाः । ऐं ह्रीं श्रीं ह्रीं कालिके
ऐं ह्रीं श्रीं ह्रीं । * । वगलायाः । ॐ ह्रीं
वगलासुखि सर्वदुष्टानां वाघ सुखं क्षमय
जिह्वां कौल्य कौल्य बुद्धिं नाशय ह्रीं ॐ
स्वाहा । * । कर्षपिशुनायाः । ॐ कर्षपिशुनाय
पदावीतानागतशब्दं ह्रीं स्वाहा । * । मञ्जु-
घोषस्य । क्रीं ह्रीं श्रीं । * । तारिण्याः ।
क्रीं ह्रीं ह्रस्वदेवि ह्रीं क्रीं ऐं । * । सारस्वत-

४६७ बीजं

बीजम् । ऐं । * । कात्यायन्याः । ऐं ह्रीं श्रीं
श्रीं चक्रिकाय नमः । * । दुर्गायाः । हूँ । * ।
विशालाख्याः । ॐ ह्रीं विशालाक्ष्यै नमः । * ।
गौर्याः । ह्रीं गौरि रुद्रदयिते योगेश्वरि हूँ फट्
स्वाहा । * । ब्रह्मश्रीमन्तः । ह्रीं नमो ब्रह्म-
श्रीराजिते राजपूजिते जये विजये गौरि
गान्धारि त्रिभुवनशङ्करि सर्वलोकवशङ्करि
सर्वस्त्रीपुरुषवशङ्करि सुहृद्दुर्धरारवे ह्रीं
स्वाहा । * । इन्द्रस्य । इन्द्राय नमः । * ।
गरुडस्य । त्रिप ॐ स्वाहा । * । विषहराशि-
बीजम् । ख. खं । * । उच्छिक्तविषहरबीजम् ।
ॐ सरह स्फुः । ॐ हिलि हिलि चिलि हस्फुः ।
ॐ हिलि हिलि चिलि चिलि स्फुः । ब्रह्मणे
फुः । सर्वभ्यो देवेभ्यस्तु । * । मूषिकविषहर-
बीजम् । ॐ गे कं ठ । आगमचन्द्रिकायां ॐ
ग गां ठः । * । मूषिकनाशमन्त्रः । ॐ सरये
फु असरये फुः विसरये फु । एतस्मिन् जपन्
श्वेतसर्पपद्मेपातु मूषिकनाशी भवति । * ।
जूताविषहरमन्त्रः । ॐ ह्रीं ह्रीं हूँ जकतु ॐ
स्वाहा गरुड हूँ फट् । * । सर्वकोटविषहर-
बीजम् । ॐ नमो भगवते विष्णवे सर सर हन
हन हुं फट् स्वाहा । * । सुखप्रसवमन्त्रः ।
ॐ मन्त्रय मन्त्रय वाहि वाहि लम्बोदर सुख
सुख स्वाहा । ॐ सुक्ताः पाशा विपाशाश्च
सुक्ताः सुखेण रक्षयः । सुक्तं सर्वभयाद्गर्भं
रक्षेहि मारीच मारीच स्वाहा । एतयो-
रन्यतरेणाष्टवारं जलमभिमन्त्र्य देयं पीत्वा
सुखप्रसवा भवति । * । हनूमतः । हं हनूमते
रुद्रात्मकाय हुं फट् । * । वीरसाधनस्य । ह
पवननन्दनाय स्वाहा । * । अथ आर्द्रपटौ ।
ॐ नमो भगवति चासुखे रक्तवाससे अप्रति-
हतरूपपराक्रमे असुकवधाय विचैतसे स्वाहा ।
आर्द्ररक्तपटनारुतः समुद्रगामिनीनदीतटे
ज्वरभूमौ वा दक्षिणासुख ऊर्ध्वाङ्गुणैरेव ।
यावत् पटः शुष्यति तावत् प्राणाः शुष्यन्ति
शत्रोः । * । श्मशानभैरवाः । श्मशानभैरवि
नररुधिराश्विवशाभक्षिणि चिह्नि मे देहि मम
मनोरथान् पूरय हुं फट् स्वाहा । * । ज्वाला-
मालिन्या । ॐ नमो भगवति ज्वालामालिनि
गुणगणपरिहृते हुं फट् स्वाहा । * । महा-
कात्याः । ॐ फ्रे फ्रे क्रीं क्रीं पशून् गृह्णाण
हुं फट् स्वाहा । * । अथ निगडवन्धन-
मोचणस्य । ॐ नम ऋते निऋते तिग्मतेषो
यन्मयं विव्रेता बन्धमेतं यगेन दत्तं तस्या सविदा
नोत्तमे नाके अपोवोऽवेरम् । * । अथ चिटि-
मन्त्रः । ॐ चिटि चिटि चाण्डालि महा
चाण्डालि असुक मे वशमानय स्वाहा । * ।
व्रामकस्य ।
ॐ व्रामकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारकमिव बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ।
अथ मृतसंजीवनीमन्त्रः । ह्रीं ॐ ह्रं सः ॐ
भूर्भुवः स्वः ।

बीजं

व्रामकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारकमिव बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ।
ॐ भूर्भुवः स्वः । इत्यादि तन्त्रसारः । व्याक-
र्षणादिवोजानि बाहुल्यभयाप्नोक्तानि । * ।
(अथ बीजाभिधानम् । यथा, —
“बीजसङ्केतबोधार्थमाहृत्य तन्त्रशास्त्रतः ।
बीजनामानि कतिपित् वक्ष्यामि विदुषां सुदे ।
माया लज्जा परा संविन त्रिगुणा भुवनेश्वरी ।
हृस्तेखा शम्भुवनिता शक्तिर्देवीश्वरी शिवा ।
महामाया पार्वती च संस्थानकतत्त्वपिणी ।
परमेश्वरी च भुवना धात्री जीवनमध्यागा । ह्रीं ।
वद्विहीनेऽप्युक्ताया स्थिरमाया प्रकीर्तिता ।
ह्रीं ।
शान्तिशान्तिर्विन्दुनादैर्जपोप्रणव उच्यते ।
श्रीर्लक्ष्मीर्विष्णुवनिता रमा शीरसमुद्रजा । श्रीं ।
घोडशयन्नं बद्धिबामासिबिन्दुसंयुतम् ।
चन्द्रबीजसमाहृत्य बधूबीजमिदं स्मृतम् ।
बधूवामेश्वरा योषिदेकाक्षी स्त्रीचकामिनौः स्त्रीं
नादविन्दुसमायुक्तौ द्वादशसुसुरो भगम् ।
योनिः सरस्वतीबीजमधरं वाग्भवश्च वाक् । ऐं
हकारो वामकर्णागो नादविन्दुविभूषित ।
कूर्चं क्रोध उग्रदर्पो दीर्घहृद्धार उच्यते ।
शब्दश्च दीर्घकवचं तारा प्रसव इत्यपि । हूँ ।
कामाक्षरं बद्धिमुखं रतिविन्दुविभूषितम् ।
कालीबीजमिदं प्रोक्तं रतिबीज तदेव हि । क्रीं ।
कामाक्षरं धरासखं रतिविन्दुविभूषितम् ।
गुप्तकालीबीजमिदं गोपालबीजमित्यपि ।
तत्कामबीजं कामेशो बीजं शक्तिस्त्वसौ पराः । ह्रीं ।
सव्यान्तगुक्तयोमसंस्मृष्टेव प्रासादसुच्यते । हौं ।
कलादं स्त्रीद्विबीजं क्रोडारस्त्रद्वयाभिः । क्रोः ।
आकारो विन्दुमान् पाशः शेषश्च समुदीरितः ।
सकला भुवनेशानो कामेशो बीजसुच्यते ।
नमस्तु हृदयं स्वाहा दिठह्युगलं ठठः ।
नमः । स्वाहा ।
चन्द्रयुग्मं शिवो वेदमाता ज्वलनसुन्दरी ।
स्वाहा परा देवभोष्यं ठठयं चन्द्रयुग्मकम् ।
शुवो हविर्देवमाता देवास्य बद्धिसुन्दरी । स्वाहा ।
शिखा वषट् शिरोमध्य शक्रमाता हरप्रिया ।
शिखा वषट् च । वषट् कवचं क्रोधो वर्महृमि-
त्यपि ।
क्रोधाखोहं तनुवश्च शस्त्रादौ रिपुसन्नकम् । हूँ ।
अस्त्रनेत्रयुगं वीषट् । वीषट् । पुरुषं शस्त्र-
मायुधम् । फट् ।
तार्तीयन्तु ह्रस्वः । प्रेतबीजम् । ह्रस्वः । ह्रस्वो-
ऽणप्रामनुः । ह्रस्वः ।
गकारो विन्दुमान् विघ्नबीजं गणेशबीजकम् । गं ।
सृतिस्त्रं मांसमौविन्दुयुतं भूवीजमीरितम् । हं ।
ठान्तं दहनेत्रेन्द्रियतनु विघ्नबीजकम् । ह्रीं ।
अथ कामकलावामनयन विन्दुसंयुतम् ।
अर्कमात्राकलावाजीनारोर्हृद्दः सदाशिवः ।
अनुष्ठाप्यतुरीया च विष्णुमात्रकला परा । हं ।
गदः ।

भूतहामरसङ्केतबोधार्थं भूतसामरीयवीजनामा-
न्यपि लिखन्ते ।

प्रणवो विषवीजं स्यात् भुव घालाहलं स्रुतम् ।
कान्त्युतिपथं श्रेय बहुरूपी निरञ्जनम् ॥ प्रणवम् ॥
चतनस्य योमवत् घूर्णभैरव्यल्लुतम् ।

नादविन्दुसमायुक्तं वीजं प्राणात्मकं स्रुतम् ॥ श्रीं
क्रोधोशं चतमास्रु घूर्णभैरव्यल्लुतम् ।

विद्या जिज्ञा विन्दुयुतं पितृभूवासिनी स्रुतम् ॥ श्रीं
क्रोधकालात्मकं कुर्याद्भौतिकं वाग्भव स्रुतम् ।

नादविन्दुसमायुक्तं समाधायोयभैरवीम् ॥
वीजमेतत्तु कथितं शुद्धबुद्धिप्रवर्तकम् ॥ ऐं ॥

क्रोधोशं वल्लभद्वन्द्वभैरवीनादविन्दुभिः ।
विन्दुर्त्तमन्त्रं कामराजकैवलीवमोघनम् ।

इन्द्रासनगतो ब्रह्म सम्भर्त्तु समन्त्रम् ॥ श्रीं ॥
सयुक्तं घूर्णभैरव्यल्लुतं वलिभोजनम् ।

नादविन्दुसमायुक्तं किङ्किनी वीजसुप्तमम् ॥ श्रीं ॥
नादविन्दुसमायुक्तं रक्तस्य वलिभोजनम् ।

कालरात्र्यासनेषु विप्रश्लाघ्यं महामुमुह्यद्वा
विद्यायां लिङ्गितोयावोविश्वचतुषोत्ततः ।

नादविन्दुसमायुक्तो विज्ञेय प्रधिताशनम् ॥ हुं ॥
ध्वजध्वजाध कालाग्निं योद्धुं केशीन्द्रविन्दुभिः ।

युगान्तकारकं वीजं भैरवेन प्रकाशितम् ॥ स्त्रे ॥
कपर्दिनं समादाय चतन, सिति विप्रदम् ।

सयुक्तं घूर्णभैरव्यां चोदय नादविन्दुमान् ॥ श्रीं ॥
कपालीहयमादाय महाकालेन गण्डितम् ।

समासनमिति भोक्तुं चण्डिकाप्रयोजयेत् ॥
ठ ठ ठ ठ ॥

चतनस्य योमवत् चन्द्रचतविभूषितम् ।
खद्योतमिति सप्रोक्तं ग्राहिनी कालरात्रियुक् ॥

चतनो चतमाकाशं नादविन्दुविभूषितम् ।
विदारो भूषितश्चैव वीजं वैवस्वतोदकम् ॥ श्रीं ॥

कीर्त्तन्या कालवक्त्रा च महाकालेन साधितम् ॥
नदनादिपञ्चरश्मि, सृष्टिस्थित्यन्तहिधि ॥ ॐ ॥

योमस्यं तालजङ्घास्य विन्दुनादविभूषितम् ।
लूङ्गं कालो महाकालं क्रोधवीजं निरञ्जनम् ॥ हुं ॥

इति प्राणतोषिणी ।
वीजकं पु, मातुलुङ्गकः इति जटाधरः ॥ वृक्ष-
विशेषः । विजयासार इति हिन्दो भाषा ।

तत्पर्यायः । पीतसार २ पीतशालकः ३
वन्धुकपुष्पः ४ प्रियकः ५ सज्जकः ६ आसनः ७ ।

अस्य गुणाः । कुष्ठवीर्यपचित्रमेहशुद्धक्रिमि-
श्लेष्मासपित्तनाशित्वम् । त्वणत्वम् । केशत्वम् ।

रसायनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा,
हरिवंशः १५५ । २० ।

“अक्षकैर्लोकेष्वेव मन्दारैश्चोपशोभितम् ॥”
वीजे, श्री ॥

वीजकृतं, श्री, (वीजं वीर्यं करोति वर्धयतीति ।
क्ष + क्रिप्) वाजीकरणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीजकोशः पु, (वीजानां कोष आधार इव ।)
वीजकोषः पद्मवीजाधारचक्रिका । फी फल

इति ख्यातः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

वराटकः २ । इत्यमरः ॥ कर्णिका ३ । इति
जटाधरः ॥ वारिकुलः ४ यद्व्याटकः ५ । इति

शब्दरत्नावली ॥
वीजगर्भः, पु (वीजानि गर्भेऽभ्यन्तरे यस्य ।)

पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीजगुप्तिः, श्री, (वीजानां गुप्तिर्यत्र ।) शिखी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥
वीजधाम्यं, श्री, (वीजप्रधानं धाम्यम् ।) धान्य-

कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीजग, श्री, (वीज्यतेऽनेनेति । धि + इज + करणे

लुट् ।) वजनम् । (यथा, आष्यामप्रशत्याम् १५० ।
“मलयजमपवाय घनं वीजनविप्रं विधाय

वाचुभ्याम् ।
सरसत्तापादगणितनिदाघमालिङ्गतं मिथु-

नम् ॥”
वस्तु । कोके जीवज्जीवे च पुं । इति सारस्वतः ।

वीजपादप, पुं, (वीजप्रधानं पादपम् ।) भला-
तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वीजोत्पन्न-

वृक्षमात्रम् ।)
वीजपुष्पं, श्री, (वीजप्रधानं पुष्पं यस्य ।) मङ्ग-

वकः । मदनवृक्षः । इति मेदिनी । पे, = ६ ॥
वीजपूर, पुं, (वीजानां पूरः सम्पद्यो यत्र ।) फल-

पूरः । इत्यमरः ॥ टावा लुप्त इति वङ्गभाषा ।
विजौरा इति हिन्दो भाषा । तत्पर्यायः ।

वीजपूरः २ पूर्णवीजः ३ सुकेशरः ४ वीजकः ५
केशराक्षः ६ मातुलुङ्गः ७ सुपूरकः ८ वृक्षकः ९

वीजफलकः १० जन्तुः ११ दन्तुरश्च १२
पूरकः १३ रोचनफलः १४ । अस्य फलगुणाः ।

अमृतत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । आसकास-
धवनशमनत्वम् । कण्ठशोधनकरत्वम् । लघु-

त्वम् । हृद्यत्वम् । दोषणत्वम् । रुचिकारि-
त्वम् । पावनत्वम् । आधानगुल्महृद्गोमहीहो-

दावर्जनाशित्वम् । विवस्ने हिक्कायां शूलै-
र्हृद्ग्रास्यं शस्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥

अपि च ।
“वीजपूरफलं स्वादु रसेऽन्तः दीपनं लघु ।

रक्तपित्तघ्नं कण्ठजिह्वाहृदयशोषकम् ।
आसकासारविहरं हृद्यं तृष्णाघ्नं स्रुतम् ॥”

तद्भेदमधुकर्कटी । यथा,—
“वीजपूरोपरं प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी ।

मधुकर्कटिका स्वादो-रोचनी शीतला गुरु ।
रक्तपित्तघ्नश्चासकाशङ्किाभमापदा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
(यथा महाभारते । १ । १५८ । ४२ ।

“सुष्मातकास्तथा जीवान् दाडिमान् वीज-
पूरकान् ॥”

वीजपूर्णं, पु, (वीजेन पूर्णं ।) कोजङ्गः । इति
रत्नमाणाः ॥ वीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीजपेशिका, श्री, (वीजस्य शृङ्गस्य पेशिकेव ।)
अखकोषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीजफलक, पु, (वीजप्रधानं फलं यस्य । कन् ।)
वीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीजमात्रका, श्री, (वीजानां वीजमन्त्रानां मातेव
जपमालात्वादस्यास्तथात्वम् ।) पद्मवीजम् ।

यथा,—
“पश्चात् पद्मवीजं कर्णिका वीजमात्रका ॥”

इति हारावली ॥
वीजरत्नं पु, (वीजं रत्नमिव यस्य ।) माय-

कलायः । इति हेमचन्द्रः ॥
वीजरुद्ध, पु, (वीजात् रोद्धतीति । रुद्ध +

इगुपधात् क ।) शाल्यादिः । यथा,—
“क्रूरयष्टाया व्ययवीजा मूलजालपलाय ।

यन्वयोनय इष्टाया स्वन्दजाः शङ्ककोसुखाः ॥
शालादयो वीजरुद्धा सम्पर्कजास्तृणादयः ।

स्युचनस्यतिका यस्तु यद्वेते मूलजातयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(तच्चित्तं वायुलिङ्गोऽपि दृश्यते ।)
वीजरचनं, श्री, (वीजं रचनं रचकं यस्य ।)

जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीजवपनं, श्री, (वीजानां वपनम् ।) श्रेष्ठे वीजस्य

चैपणम् । तस्य दिनं दीपिकायाम् ।
“पूर्वार्धेयान्मन्त्रमिन्द्राग्निवायुमेतु

रिक्ताष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय ।
हृत्प्रातिगोसमुदये विकृताकिंवारे

शक्तेन्दुयोगकरयोगे हलप्रवाहः ॥
इत्यप्रवाहवद्बीजवपनस्य विधिः स्रुतः ।

चित्रायाश्च शुभे केन्द्रे स्थिरस्वमनुजोदये ॥
हेमवारिविलिप्तस्य वीजस्योन्नयनं शुचिः ।

इन्द्रचित्ते निघायाश्च स्वयं सृष्टिचयं वपेत् ॥
हत्वा चान्योन्यप्रोक्ताहं नर्तको हृद्यमानसः ।

प्राप्तुं कलसं गृह्य इमं मन्त्रमुदरोदयेत् ॥
त्वं वै वसुधारे वीते बहुपुष्पफलप्रदे ।

नमस्ते मे शुभं निवृत्तिं कृषिं मेधां शुभे कुरु ॥
रोहन्तु सर्वश्रेष्ठानि काष्ठे देव प्रवर्धतु ।

कर्षकास्तु भवन्तमृगा धान्येन च घनेन च
साहा ॥

उम्मा वीजम् तच्चैव भोक्तव्यं बान्धवे सह ।
वीजवपनं प्राजापत्यतीर्थेन । यथा, हारीतः ।

कनिष्ठायाः पश्चात् प्राजापत्यमावपनम् । होम-
तर्पणे प्राजापत्येन कुर्यादिति । होमतर्पणे

लाजहोमशनकादितर्पणे । पराशरः ।
“वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमे रोहिणीरवौ ।

अतः परस्मिन्नधमं न जातु आवये शुभम् ॥”
ज्योतिषे ।

“पूर्वभाद्रपदा मूल रोहिण्युत्तरफल्गुनी ।
विशाखा शतभिषा वायु धान्यानां रोपये

वरा ॥
सदोम्मा रजनीं नीलीं पुनर्विसेर्विशुष्यति ।

खयजाते पुनस्ते वै पातयन् नैव दुष्यति ॥
आरामे गृहमध्ये वा मोक्षान् सर्वपमावपन् ।

परामर्शं रिपोर्याति ससाधनघनचयम् ॥
निशा नीली पलाशश्च चित्रा श्वेतापराजिता ।

कोविदारश्च सर्वत्र सर्वं निगन्ति मङ्गलम् ॥”
निशा हरिद्रा । कोविदारको रक्तकाञ्चनः ।

वीजी

“हेमाम्भवा वृक्षवीजं स्नातो मन्त्रेण रोपयेत् ।
वसुधेति सुश्रीतेति पुण्यदेति धरेति च ।
नमस्ते शुभगे नित्यं हृमोऽथ वहुतामिति ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वीजवृक्षः, पुं, (वीजादेव वृक्षो यस्य । वीजप्रधानो
वृक्षो वा ।) अस्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीजसञ्चयः, पुं, (वीजानां सञ्चयः ।) वीजसंग्रहः ।
तच्छुभाशुभदिनादियथा,—

“हस्ताचित्रादितिस्वातीरेवत्यां अवगृह्ये ।
स्थिरे लये गुरौ युक्ते वीजं धार्यं ज्ञासरे ॥
माघे वा फालगुने वापि सर्ववीजानि संग्रहेत् ।
शोषयेत्तापयेद्गौर्ध्रे रात्रौ चोपनिधापयेत् ॥
ततश्च पुटिका बद्धा शोषयेच्च पुनः पुनः ।
स्यापयेच्च प्रयत्नेन यथा भूमिश्च न स्पृशेत् ॥
दीपाग्निना च संस्पृष्ट वृष्ट्या चोपहतश्च यत् ।
वर्जनीयं तथा वीजं यत् स्यात् कीटसमन्वि-
तम् ॥॥”

यान्याहिरुद्राग्निविश्राखपूर्वा-
माहेन्द्रपित्रेतरभौ शुभाहे ।
घान्यादिचंस्थापनमेषु शस्तं
नृगास्थिरङ्गाङ्गहोदयेषु ॥

सौम्यादितिमघाव्येष्टात्रुत्तरेषु च कारयेत् ।
मीमे लये शुभे चन्द्रे निघनरुरवर्षिते ॥
सैम्यं कोष्ठके धान्यं गगर्गे वदति सर्वदा ।
घनदाय सर्वलोकहिताय देहि मे धान्यं

स्वाहा ।

नम ईहायै ईहादेवी सर्वलोकविवर्द्धनी काम-
रूपिणि धान्यं देहि स्वाहा ।

खेयित्वा इमं मन्त्रं घान्यागारे विनिक्षिपेत् ॥”
पुराणसर्वस्वे ।

“मन्त्रं लिखित्वा पत्रे च मध्ये धान्यस्य धारयेत् ।
पञ्चध धान्यराशेस्तु मूषिकादिनिवृत्तये ॥
दक्षिणदिहस्तुखगमनं स्यादभिनवासु नारीषु ।
अयमपि श्रेष्ठफलानां न बुधो बुधवासरे
कुर्यात् ॥

निघृत्तरेषु रेवत्यां धनिष्ठावाच्येषु च ।
एतेषु षट्षु विज्ञेय धान्यनिष्कयण बुधैः ॥
अवगन्तव्य विश्राखाध्रुवपौष्णपुनर्वसुनि पुष्यश्च ।
अश्विन्यथ ज्येष्ठा घनधान्यविवर्द्धिनी कथिता ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वीजस्तः, स्त्री, (वीजानि स्तते इति । स्त + क्तिप् ।)
एष्वी । इति हेमचन्द्रः ॥

वीजास्ततः, त्रि, (वीजेन सद्यः कृतं कथमिति ।
“कृणो द्वितीयतृतीयशम्बवीजात् कृणौ ॥” ५।४।

५।५। इति ङाच् ।) उपलक्ष्यम् । इत्यमरः ॥ हे
वीजेन सद्यः कृते चेत्ते । वीजेन सद्यः कृतं कथं
वीजास्ततम् । तीर्थशम्बवीजेति ङाच् । आदा-

युष पञ्चात् कथं उपलक्ष्यम् । इति भरतः ॥

वीजाम्, स्त्री, (वीजे अन्वोऽन्तरसो यस्य ।)
वृक्षाम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीजी, [न] पुं, (वीजमस्यस्येति । वीज + इनिः ।)
पिता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उदाहृतत्वे ।

४६६

वीटी

“अतएव हेतुनिययेऽपि सापिच्छगणने वीजिन-
मारभ्येत्युक्तम् ॥” यथा च गोतमसंहितायाम् ।
४।१।

“असमानप्रवरैर्विवाह ऊर्ध्वं सप्तमात् पिष्ट-
बन्धुभ्यो वीजिनस्य मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात् ॥”
वीजविशिष्टे, त्रि । (यथा, मनौ । ६।५१ ।

“तथेवाच्चेत्त्रिणो वीज परचेत्त्रिप्रवापिणः ।
कुञ्चन्ति चेत्त्रिणामर्थं न वीजी लभते फलम् ॥”)

वीजोदकं, स्त्री, (वीजमिव कठिनमुदकम् । तस्य
कठिगत्वात्तथात्वम् ।) करका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वीजोमिश्रकं, स्त्री, (वीजानामुभये शुभाशुभसूचकं
चक्रम् ।) वीजवपनजन्यशुभाशुभज्ञानार्थसर्पा-
कारचक्रम् । यथा,—

“सूर्यभादरगः स्याद्विज्ञानार्थकान्तरक्रमात् ।
सुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश तदरे ॥
पुच्छे चतुर्विंशतिः पञ्च दिनमात्रं फलं वदेत् ।
वदने चोचक विद्यान् गलकेऽङ्गारकस्तथा ॥
उदरे धान्यवृद्धिः स्यात् पुच्छे धान्यवयो
भवेत् ।

इतिरोगभय राज्ये चक्रे वीजोमिसम्भवे ॥”
सूर्यभात् सूर्यस्यमाननमन्त्रात् । त्रिणाश्वि-
कान्तरक्रमादिति यद्यश्विन्यां रविस्तदा तामा-
रभ्य गणयेत् । त्रिणाश्वीषु अश्विनौभरणी-
कृत्तिकासु दत्त्वा रोहिणीं वह्निः कार्या नृग-
शिरस आर्द्रापुनर्वसुनाङ्गीषु दत्त्वा पुष्यो वह्निः
कार्यः । एव क्रमेणान्या लेख्याः । चोचक
शस्यन्यूनताम् । इत्ययम् ।

“अतिवृष्टिरनावृष्टिः शूलभा सूषिकाः खगाः ।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षष्ठेते इत्ययं स्मृताः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वीज्यः, त्रि, (विशेषेण इत्य पूज्यः । अथवा वीजाय
हित इति । “उगवादिभ्यो यत् ॥” ५।१।२। इति
यत् ।) यस्य कस्यचित् कुलभवः । तत्पर्यायः ।
कुलभवः २ । इत्यमरः ॥ वयः ३ कौलकेयः ४
कुलजः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुलीनः ६
कुल्यः ७ कुलभवः ८ । इति जटाधरः ॥

वीटि, स्त्री, (विशेषेण एतति क्षायानिखात-
यष्टादि वेष्टयित्वा प्रवर्द्धते । वि + टट + “इगु
पधात् कित् ।” उणा० ४।१।१६ । इति इन् । स
च कित् ।) ताम्बूलवल्ली । इति केचित् ॥
सुसज्जीकृतताम्बूलम् । पानेर वीडा इति भाषा ।
इति केचित् ॥

वीटिका, स्त्री, (वीटिरेव । स्वार्थे कन् स्त्रियामाप् ।)
ताम्बूलवल्ली । इति केचित् ॥ सुसज्जीकृतताम्बू-
लम् । पानेर वीडि इति भाषा । इति केचित् ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४।४३० ।

“भूसंज्ञयासि कस्य त्वं एष्टाया इति सुभुव ।
ददन्त्या वीटिकास्तस्या वृत्तान्तमुपलब्धवान् ॥”)

वीटी, स्त्री, (वीटि + वा डीष् ।) ताम्बूलवल्ली ।
इति केचित् ॥ सुसज्जीकृतताम्बूलम् । पानेर
वीडि इति भाषा । इति केचित् ॥

वीतं

वीणा, स्त्री, (वेति वृद्धिमात्रमपगच्छतीति । वी
गतौ + “रास्त्रासास्त्रास्थूणावीणाः ।” उणा०
३।१५। इति नः । निपातनाद्गुणाभावो
णत्वश्च ।) विद्युत् । इति मेदिनी । वी, २८ ॥
(वेति ओतुश्चित्तं व्याप्नोतीति । वी व्याप्नौ +
नः ।) स्वनामख्यातवाद्यम् । तत्पर्यायः । वल्लरी
२ विपची ३ । सा तु सप्ततन्त्रीयुक्ता चैत्परिवा-
दिनी ४ । इत्यमरः ॥ ध्वनिमाला ५ । इति
जटाधरः । वल्लमल्ली ६ विपचिका ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ घोषवती ८ कण्ठकूणिका ९ ।
(यथा, महाभारते । ६।१३४।१४ ।

“सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि

सप्ततन्त्रीं प्रथिता चैव वीणाः ॥”)

तद्गदा यथा । शिवस्य वीणा लक्ष्मी १ सरस्वत्याः
कच्छपी २ नारदस्य महती ३ गणानां प्रभा-
वती ४ विश्वावसोः वृहती ५ तुम्बुरोः कला-
वती ६ चाण्डालानां कण्ठोलवीणा चाण्डालिका
च ७ । तस्याङ्गादीनां नामादि यथा । तस्याः
कायः कौलम्बकः । तस्या निवन्धनं उपनाहः ।
तस्या दण्डः प्रवालः । तस्याः प्रान्तवक्रकाष्ठं
ककुभः प्रसेवकश्च । तस्या मूले वज्रशलाका
कलिका कूणिकापि च । तस्या वादनं कोणः ।
इति हेमचन्द्रादयः ॥ अस्या विवरणं वाद्यशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

वीणादण्डः, पुं, (वीणाया दण्डः ।) वीणास्थिता-
लानूपरिकण्टम् । तत्पर्यायः । प्रवालः २ ।
इत्यमरः ॥

वीणानुबन्धः, पुं, (वीणाया अनुबन्धः ।) उपनाहः ।
इति हारावली ॥

वीणावादः, त्रि, (वीणां वादयतीति । वट् +
णिच् + अण् ।) वीणावादकः । तत्पर्यायः ।
वेणिकः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । ३०।१६ ।

“शब्दायादम्बराघातं महसे वीणावादमिति ॥”
वीणावादकः, पुं, (वीणाया वादकः ।) वीणावाद्य-
कर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

वीणास्यः, पुं, (वीणा आस्यमिव यस्य । तथैव स्फुट-
गानकरणात् ।) नारदः । इति जटाधरः ॥

वीतः, स्त्री, (वेति स्म । वी + क्त । अथवा अचति स्म ।
अच् + गत्यर्थेति क्तः ।) असारहस्त्यम् ।
युद्धाक्षममित्यर्थः । इत्यमरः ॥ अङ्कुशकर्म्म । इति
मेदिनी । ते, ५८ । (यथा, माघे । ५।४७ ।

“निघृतवीतमपि बालकमुत्तलन्त

यन्ता क्रमेण परिसान्त्वन्तर्ज्जनाभिः ॥”

सांख्योक्तानुमानविशेषः । यथा सांख्यतत्त्व-
कौस्तुभम् । ५ ।

“प्रथमं तावद्विषयं वीतमवीतश्च । अन्वय-
मुखेन प्रवर्त्तमानं विधायकं वीतम् ॥” अस्य
विशेषविवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ त्रि । कामनीयः ।
यथा, ऋग्वेदे । ४।७।६ ।

“त शश्वतीषु मायसु वनं या वीतमश्रितम् ॥”
“वीतं कान्तम् ॥” इति तद्भाष्ये चायनः ॥)

वीतिः

वीतं च, पुं, (विशेषण बहिरेव तस्य ते भूष्यते इति । वि + तन् + घञ् । “उपसर्गस्य घञ् नमनुष्ये बहुलम् ।” ६।३।१२२ । इति दीर्घः ।) ऋगपक्षिणां बन्धनोपकरणम् । इत्यमरः । ऋगपक्षिणां विश्वासहेतोः प्रावरणम् । इति मेदिनी । से, ४० ।

वीतः, चि, (विशेषण इति स्म । वि + इन् + क्तः ।) शान्तः । इति हेमचन्द्रः । गतः । विपूर्वे नघातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा, रघौ । ५।२ ।

“स नृस्ये वीतहिरण्यस्यत्वात्
पात्रे निधाया र्धमनर्घशीलः ।”)

वीतदम्भ, चि, (वीतस्य क्तो दम्भो येन सः ।) त्यक्त-
दम्भः । तत्पर्यायः । अवत्कनः २ । इति
जटाधरः ।

वीतन, पुं, कृकपार्श्वद्वयम् । यथा, हेमचन्द्रः ।
“कृकस्तु कन्वरामध्यां कृकपार्श्वौ तु वीतनौ ।”
वीतमय, पु, (वीतं भय यस्य यस्माद्वा ।)
विष्णुः । यथा,—
“अक्रूर पेशलो दक्षो दक्षिणः क्रमिणांवरः ।
विद्वत्तमो वीतमयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ।”
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।

वीतराग, पु, (वीतो रागो विषयवासना यस्य ।)
बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः । विगतरागे, चि ।
यथा,—

“दृखेवगुह्यमनः सुखेव विगतस्युहः ।
वीतरागभयक्रोशः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ।”
इति भगवद्गीता ।

(यथा च महाभारते । १२ । ३४६ । ४७ ।
“वीतरागश्च पुत्रस्ते परमात्मा भविष्यति ।
महेश्वरप्रसादेन नैतद्वचनमन्यथा ।”)

वीतशोक, पु, अशोकवृक्षः । इति शब्दमाला ।
(वीत, शोको यस्मात् । अशोकाष्टम्यां तत्पानेन
शोकनाशश्चास्य तथात्वम् । तथा च तथितत्त्वे ।
“त्वामशोक हरामीष्ट मधुमाससद्वह ।
पित्रामि शोकस्तप्तो मामशोक सदा क्रूरः ।”
विगतः शोको यस्य ।) विगतशोके, चि ।
(यथा, महाभारते । ३ । १०३ । १० ।
“सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ।”)
वीतिः, स्त्री (वयनमिति । वी + क्तिन् ।) गतिः ।
दौर्गतिः । (यथा, गो० रामायणे । २ । १०० ।
४७ ।

“सुवर्गवीतिप्रतिमाः पद्मकिङ्कलसप्रभाः ।
दिशा विप्रति साहस्यः कुवेरप्रहिताः स्त्रियः ।”)
प्रजनम् । अग्रनम् । घावनम् । इति मेदिनी ।
ते, ५६ । (पानम् । यथा, ऋग्वेदे । ७।६।२ ।
“प्रधामन्वाभि मद्यान्त्यसुरर गन्त हविषो
वीतये मे ।”

“हविषो वीतये पानाय ।” इति तद्गाथे सायणः ।
प्राप्तिः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १३ । ४ ।
“स नः प्रमेणां वीतयेऽभिर्यच्छतुः प्रान्तमा ।”
“वीतये सम्भजनाय अग्निहोत्रादिकर्मा प्राप्ता-

वीथिः

र्थम् ।” इति तद्गाथे सायणः । यज्ञः । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । १ । ४ ।

“अभ्यर्गमहातां देवानां वीतिमन्त्रसा ।”

“वीतिं यज्ञं अन्वसा घानाद्यग्नेन सह अभ्यर्ग
अभिगच्छ ।” इति तद्गाथे सायणः ।)

वीतिः, पुं, घोटकः । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ३७७ ।

“अस्मि स्तु वीतिमारुहे वीतिहोत्रसमे शृपे ।
कस्मात्ता च त्वदीयानां दृष्टानामिव शस्त्रि-
णाम् ।”)

वीतिहोत्रः, पुं, (वी गतिकान्त्यसनखादनेषु +
कर्मणि क्तिन् । वीतिः पुरोडाशादि हूयते
अस्मिन्निति । “हुयामाशुभसिध्यच्छन् ।” उणा०
४ । १६७ । इति च । अथवा वीतये पानाय
होत्रं हव्य यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः । सृपे ।
इति मेदिनी । ते, २६७ । (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ७ । ३७७ ।

“अस्मिंस्तु वीतिमारुहे वीतिहोत्रसमे शृपे ।”
प्रियव्रतपुत्रान्यतमः । यथा, भागवते । ५।१।२५ ।

“अग्निप्रेक्षजिह्वयज्ञवाहुमहावीरहिरण्यरेतो
हृतपृष्ठसवनमेघातिथिवीतिहोत्रकवय इति
सर्वं एवाग्निनामानः ।” राजविश्वेवः । यथा,
महाभारते । ७ । ६८ । १० ।

“रघोवाहान् वीतिहोत्रान् त्रिगर्तान् मार्कि-
कावतान् ।”

हैहयवशीयराजविश्वेव । यथा, हरिवंशे ।
३३ । ५० ।

“तेषां कुले महाराज हैहयानां महात्मनाम् ।
वीतिहोत्रं सुजाताश्च भोजास्त्वन्मयः
सुताः ।”

त्रि, प्राप्तयज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । १।७।१८ ।
“कस्मै देवा आबहानाशु होम-
को मसते वीतिहोत्रः सुदेवः ।”

“वीतिहोत्रं प्राप्तयज्ञः । * * * वीतिहोत्रं
वीगत्यादिषु अस्मात् कर्मणि मन्त्रे वृषत्यादिना
क्तिन् स चोदात्तः । होत्रं होमः हुयामाशु-
भसिध्यच्छन् इति चतुर्प्रत्ययः । वीतिः प्राप्तो
होमो येन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्तरत्वम् ।”
इति तद्गाथे सायणः । कान्तयज्ञः । यथा,
ऋग्वेदे । २ । ३८ । १ ।

“नून देवेभ्यो विहिधाति रज-
मयामजह्वीतिहोत्रं सक्तौ ।”

“वीतिहोत्रं कान्तयज्ञं यजमानः सक्तौ अवि-
नाशे क्षेमे आ अभजद्वागिनः करोतु ।” इति
तद्गाथे सायणः ।)

वीथिः, स्त्री, (विष्णुतेऽनया । विष् + इणुपधात्
क्तिदितौ । वाहुलकादीर्घः ।) वीथी । यथा,—
“पट्टक्षिपत्तमैरुह्यैश्च वीथिवीथौ च वीथिका ।”
इति रत्नकोषः ।

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३६२ ।

“तद्विना नगरं कुत्र पवित्रा सुखमा भुवि ।
सुभगाः सिन्धुसमीदाः क्रीडावसथवीथिषु ।”

वीथी

वर्त्तायै यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३०७ ।
“चिरं खलु खिलीभूताः क्षतजन्तस्य वीथयः ।
धीरः स्वयैव न त्वाप्तुं संचारी यदि दृश्यते ।”)

वीथिका, स्त्री, (वीथिरेव । स्वार्थे क्त्वं तत्तदाप् ।)
वीथिः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ७३ । १० ।

“अस्ति दक्षिणदिक्प्राप्ते प्रादुषो जन्मभूरिव ।
प्रहिताकां घनश्यामा तमाजवनवीथिका ।”)
वीथी, स्त्री, (वीथि + वा डीप् ।) पट्टिकाः । यथा-
हम् । (यथा, हरिवंशे । ८३ । १८ ।

“तावणुभौ सुवचनौ जन्मतुर्माकाकारवातः ।
वीथीं माल्यापणानां वे गन्वात्रातो द्विपाविव ।”)
नाथरूपकः । वर्त्ता । इति मेदिनी । से, ११ ।
(यथा, महाभारते । ५ । ५१ । ३२ ।

“वीथीं कुर्वन् महाबाहुर्द्विपयन् मम बाहि-
नीम् ।

श्रुत्यन्निव गदापाणिर्गुणान्त दर्शयिष्यति ।” *)
अथ वीथी ।

“वीथ्यामेको भवेद्भुजः कश्चिदेकोऽत्र कश्चापते ।
आकाशभाषिते वक्त्रेक्षिणां प्रत्युक्तिमाश्रितः ।
सुचयेद्भूरि शृङ्गारं किञ्चिदन्यान् रचानपि ।
सुखनिर्व्वहणे सन्वी अर्थप्रज्ञतयोऽखिला ।”
कश्चिदित्युक्तमो मध्यमोऽधमो वा शृङ्गारबहुल-
त्वाच्चास्याः कैश्चिकीर्तितबहुलत्वम् । * ।

अस्याश्चयोद्देशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनोविदः ।
उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतः कुलम् ।
वाक्क्षेपिबले गच्छमवस्यन्दिनान्तिके ।
असत्प्रजापथाहारन्देवानि च तानि तु * ।
तत्रोद्घात्यकावलगिते प्रकावनाप्रस्तावे चोदा-
हरणं लक्षिते । * ।

मिथोवाक्यसमुद्भूत प्रपञ्चो ह्यस्यलक्षितः ।
यथा, विक्रमोर्व्वश्याम् । वडभीस्त्रिद्विष्वक्चेष्टो-
रन्योन्यवचनम् । * ।

विगतं स्यादेनकार्येयोनन श्रुतिचाव्यतः ।
यथा । तत्रैव राजा ।

सर्वचित्तिभर्ता नाथ इत्याः सर्वाङ्गसुन्दरी ।
रामा रम्ये वनान्तरेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया ।
नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दं राजा कथं दृष्टेयाह ।
अथ प्रश्नवाक्यमेवोत्तरवाक्येन योजितम् ।
नटाद्वित्रितयविषयमेवेदमिति कश्चित् । * ।
प्रियाभेरप्रियेन्वाक्येर्विलोभ्य च्छसनात् कुलम् ।
यथा, वेण्यां भीमान्जुनौ ।

कर्ता दूतश्चक्षानां जनुमयशरणोद्दीपनः
सोऽभिमानो

राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य
मित्रम् ।

जङ्गलक्षेत्रोत्तरीययनयनपटुः पाङ्कजा यस्य
दायाः

कास्ते दुर्व्योधनोऽसौ कथयतु न रुधा द्रुम-
भ्यागतौ स्वः ।

अन्ये ताङ्गुलकं किञ्चित् कार्यसुदृढं कस्य-
चित् ।

वीथी

उदीर्यते यद्वचनं वक्ष्णाह्यस्यरोयजन ॥ ॥
 वाक्कोलिर्हास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तिर्भवेत् ॥
 द्वित्रिप्रत्युक्तिर्भवेत् यथा,—
 भिन्नो मांसनिवेगणं प्रकुर्ये किन्तु मया विना
 मयश्चापि तव प्रिय प्रियमहो वाराङ्गनाभि
 मयः ।
 तासामर्हद्विः कृतस्तव घन नूतेन चौर्येण वा
 चौर्यदूतपरिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य वाच्या
 गतिः ॥
 केचिन् प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निर्वृत्ति-
 र्वाङ्गैरित्याहुः । अन्ये चानेकस्य प्रश्नस्यै-
 कमुत्तरम् ॥ ॥
 अन्योन्यवाक्याधिव्योक्तिः सङ्ख्याधिवलं मतम् ॥
 यथा, मम प्रभावत्या वचनाम ।
 अस्य वक्ष, जगन्नेव निर्मथ्य गद्यानया ।
 लील्योन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमय व ॥
 प्रगुम् । अरे रे असुरापसद अलमसुना बहु-
 प्रलापेन मम खलु ।
 अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-
 कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपाते ।
 आस्ता समस्तदिनजतजोचितेयं
 जौणो जौणं पिशिताशनोभनीया ॥ ॥
 गण्ड प्रस्तुतसम्बन्धि भिन्नार्थं सत्वर वच ॥
 यथा वेग्यां राजा ।
 अध्यासितुं तव चिराञ्जघनस्थलस्य
 पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम् ।
 अनन्तर प्रविश्य कश्चुकी देव भय भयमित्यादि ।
 अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनसूचकभङ्गार्थं सम्बन्धे
 सम्बद्धम् ॥ ॥
 आख्यान स्वरचोक्तस्यान्यथावस्थान्दितं भवेत् ॥
 यथा क्लितरामे सीता । जाद काळं कखु उ
 अक्का एण गन्तव तहिं सो राया विणएण
 पणादिद्वो । लव । अय किमावाभ्या राजो-
 पजोविभ्या भवितथम् । सीता । जादसो
 तुज्जाण पिदा । लव । किमावयो रघुपति
 पिता । सीता । साशङ्क मा अखुधा सङ्गधण
 कखु तुज्जाण स आलाज्जे एव पुहवीएत्ति ॥ ॥
 प्रहेलिकैव हास्येन युक्ता भवति न लिका ॥
 सवरणकाण्डोत्तर प्रहेलिका । यथा रत्नावल्याम् ।
 सुसङ्गता सहि जस कदे तुमं आअदा सो
 इधज्जेव चिट्ठि साअरिया कस कदे अह
 आअदा सुसण चित्तफलअस । अत्र त्वं राज्ञ
 कृते आगतेत्यर्थः सट्ट ॥ ॥
 असन्नपापो यद्वचनमसङ्गं तथोत्तरम् ।
 अयद्वचनोऽपि सखेः पुरो यच्च हितं
 वच ॥
 तत्राद्यं यथा मम प्रभावत्याम् । प्रदुम् सङ्ग-
 कारवल्लीमवलोक्य सानन्द अहो कथमिहैव ।
 अलिङ्गलमङ्गलकेशी
 परिमलवङ्गला रमावशा तन्वी ।
 किशलयपेशलपाणि,
 काकलकलमापिणी प्रियतमा मे ॥

वीथी

एवमसम्बन्धोत्तरेऽपि । तृतीयं यथा । वेण्यां
 दुर्योधनं प्रति गान्धारीवाक्यम् ।
 आहारो यन् परस्यार्थं हास्यलोभकरं वच ॥
 यथा मालविकाग्निमित्रे । हास्यप्रयोगावसाने
 मालती निर्गन्तुमिच्छति विदूषक मादवे उप-
 देश सुखा गमिष्यसि । इत्युपक्रमेण दाम ।
 विदूषकं प्रति आर्थ उच्यता यस्तथा क्रममेवो
 लक्षितः । विदूषकः पञ्चमः । वक्ष्येण पूज्याभोदि
 साइ माए जङ्गिदा मालती स्मयन इत्यादिना ।
 नायकस्य विद्युद्गनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास-
 लोभकारिणा वचसा आहारः ॥ ॥
 दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदव हि तन् ॥
 क्रमेण यथा —
 प्रियजीविनता कौर्ष्यं नस्तेहत्वं कृतव्रता ।
 भूयस्तद्दर्शनादेव ममेते गुणता गता ॥
 तस्यास्तद्दर्शसौन्दर्यं भूयित यौवनश्रया ।
 सुखैकायतनं जात दुःखायैव ममाधुना ॥
 एतानि चाङ्गानि नाटकादिषु सम्भवन्त्यापि
 वीथ्यामवश्य विधेयानि निष्पद्यता नाटकादिषु
 विनिविष्टान्यपि इहोदाहृतानि । वीथी च
 नानारसानाञ्चात्र मालारूपतया स्थितत्वाद्-
 वीथीयम् । यथा मालविका । इति साहित्य-
 दर्पणम् ॥ ॥ ॥ सूर्यगमनपथ । यथा,—
 “नागवीथ्युत्तरा वीथी अजवीथ्याश्च दक्षिणे ।
 उभे आधाङ्गान् अजवीथ्युत्तराश्च ॥
 अभिजिन पूर्वतः स्वाती नागवीथ्युत्तराश्चयः ।
 अश्विनी कृत्तिका याच्या नागवीथ्युत्तरा स्मृता ।
 रोहिण्यार्द्रा मृगशिरा नागवीथिरिति स्मृता ।
 पुष्याश्लेषा पुनर्वसुर्वीथिरैरावती स्मृता ।
 तिस्रस्तु वीथयो स्तेता उत्तरो मार्ग उच्यते ॥
 पूर्वा उत्तरफल्गुण्योर्मन्त्राश्चैरावती भवेत् ।
 पूर्वोत्तरे प्रोष्ठपदे गोवीथी रेवती स्मृता ॥
 अवका च धनिष्ठा च वारुणश्च जरहवम् ।
 एताश्च वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥
 हस्ता चित्रा तथा स्वाती नागवीथिरिति स्मृता ॥
 विशाखमित्रपैत्रश्च नागवीथिरिहोच्यते ॥
 मूलपूर्वात्तरापाटा वीथिवैश्वानरी तथा ।
 स्मृतास्तिस्रस्तु वीथ्यस्ता मार्गे वै दक्षिणे बुधे ॥”
 इति मात्से १०१ अध्याय ॥ ॥
 अपि च ।
 “उत्तरं यद्गन्धर्वस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणम् ।
 पिष्टयानं स वै पन्था वैश्वानरपथाह्विः ।
 तत्रासते महात्मान ऋषयो येऽग्निहोत्रिणः ॥”
 इति विष्णुपुराणे २ अष्टौ ८ अध्यायः ॥ ॥
 तत्र ज्योतिषक्रे वीथीक्रमो वायुनोक्तः ।
 “सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजसत्तमा ।
 स्थानं चारहव मध्यं तथैरावतमुत्तरम् ।
 वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्तन ॥”
 तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रय प्रत्येकं वीथि-
 त्रयेण चित्रा भिद्यते । तथा हि त्रिभिस्त्रिभि-
 रश्विन्यादिनभजैर्नागवीथी गजवीथी ऐरावती
 चेत्युत्तरमार्गे वीथित्रयम् । आर्षमी गोवीथी

वीथी

जारहवी चेति वैश्वते मध्यमार्गे वीथित्रयम् ।
 अजवीथी मृगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिण-
 मार्गे वीथित्रयम् । तदुक्तं तत्रैव ।
 “अश्विनी कृत्तिका याच्या नागवीथीति
 श्रुतिता ।
 रोहिण्यार्द्रा मृगशिरा गजवीथ्यभिधीयते ॥
 पुष्याश्लेषे तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता ।
 एतास्तु वीथयस्तिस्र उत्तरो मार्ग उच्यते ॥
 तथा हे चापि फल्गुण्यौ मघा चैवार्षभौ
 मता ।
 हस्ता चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति तु
 श्रुतिता ॥
 व्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी चारहवी मता ।
 एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥
 मूलापाटोत्तरापाटा अजवीथीति श्रुतिता ।
 अवकाश्च धनिष्ठा च मार्गे शतभिषक्तया ॥
 वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कौर्त्तिता ।
 एतास्तु वीथयस्तिस्रो दक्षिणो मार्ग उच्यते ॥”
 याच्या भरणी । आदित्या अदितिदेवताका
 पुनर्वसु । मार्गे मृगवीथी । एव स्थितं
 अगस्त्यादुत्तरमजवीथ्यास्तु दक्षिणम् । किन्तु
 अगस्त्यनिरुद्धवर्त्तिनो वैश्वानरपथाह्विवैश्व-
 नरवीथी विहाय मृगवीथीमात्रं पिष्टयान-
 मित्यर्थः । इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी ॥
 वीथ्यङ्ग, त्रि, (वीथ्या अङ्गमिवाङ्ग यस्य ।)
 नाटकमेव । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं
 वीथीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 वीथ्र, स्त्री, (विशेषेण इत्यते दीप्यते इति । वि +
 इत् + “वावित्ते ।” उणा० २ । २६ । इति
 क्रन् ।) नभ । (यथा, अथर्ववेदे । ४ । २० । ७ ।
 “वीथ्रे सूर्यमिव सर्पन्तं मा पिशाच तिर-
 स्करः ॥”)
 वायुः । अग्निः । इति सज्जिप्तसारीणादि-
 वृत्तिः ॥
 वीथ्र, त्रि (वि + इत् + क्रन्) विमलः । इत्यमरः ॥
 वीनाह, पु, (विशेषेण गच्छते इति । वि + नह +
 घञ् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) कूपस्य सुखवन्-
 नम् । इत्यमरः ॥ अस्य कूपस्य यन्मुखवन्मनं
 येन सुखं वध्यते तत्र वीनाह नान्दीपट्ट इति
 स्थान । विशेषेण गच्छते कूपसुखमनेन ।
 वीनाह । नह्य णी वन्धे घञ् मनीषादित्वा ।
 वेन्वा दीर्घः विनाह वीनाह । कूपसुखवन्-
 पट्ट इति साङ्ग । इति भरतः ॥
 वीपा स्त्री, विद्युत् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वीष्ठा, स्त्री, क्रियागुणद्वयोर्गणद्वयानुमिष्ठा ।
 यथा —
 “सुक्तिर्नर्त्तयुतोपास्तिं भूत भूतमभि प्रभु ।
 मत्तो विभुमभि प्राप्नो गोविन्दमभितुष्टि ॥”
 अथुतोपास्तिं ऋते सुक्तिर्न स्यादित्यर्थः ।
 प्रसुरीश्वर भूत भूतं अभि सर्वप्राप्तिमर्थं अस्ति
 इत्यर्थः । वीष्ठायां प्रयुक्तस्य पदस्य हिभावः ।
 इति सुन्धवोषट्काया दुर्गादासः ॥

वीरः

वीर, उ तु क शाय्ये । इति कविकण्ठसूत्रम् ।
(अदन्तपुरा० आत्म०-अक०-सेट् ।) उ, अवि-
वीरत । शौच्यसुखम् । इति दुर्गादासः ।

वीर, स्त्री, (अज् + "स्फायितश्चिषीति ।"
उणा० १।१३ । इत्यादिना रुक् । अजे-
वोभाव । वीर + अच् वा ।) शृङ्गरी । गङ्गा ।
इति मेदिनी । रे, ६७ । मरिचम् । पुष्कर-
मूलम् । काष्ठीकम् । उग्रौरम् । आरूकम् ।
इति राजनिर्घण्टः । वीरशब्दो मेदिन्या पव-
र्गोयवकारादौ ङङोऽपि वीरघातोऽन्तःस्वका-
रादौ दृशनादत्र लिखितः ।

वीर, पु, (वीरयतीति । वीर विक्रान्तौ + पचा-
द्यच् । यदा, विशेषण ईरयति दूरीकरोति
शृज्नु । वि + ईर + इगुपधात् कः । यदा,
अजति विपति शृज्नु । अज + स्फायितश्चिषीत्या
दिना रुक् । अजेर्ज्यः ।) शौच्यविशिष्ट । तत्प-
र्यायः । मूर २ विक्रान्तः ३ । इत्यमरः । २।८।
७७ गङ्गीरः ४ तरुणी ५ । इति जटाधरः ।
(यथा, महाभारते । १।१४१ । ४५ ।
"नगराजो रुक्मिण्यै वृद्धिमानपि मृषिकः ।
निर्विवा यत्नया वीरास्तस्माद्दीरतरो भवान् ।"
यथा च ऋग्वेदे । १।११४ । ८ ।

"वीरान्मानो रुद्रभामितो वधी-
हंविष्यन्त सद्धिं त्वा हवामहे ।"

"वीराः वीक्रान्तान् ।" इति सायणः । पुत्रः ।
यथा, ऋग्वेदे । ५।२० । ४ ।

"वीरैः स्याम सधमाद् ।"

"वीरैः पुत्रैश्च सधमाद्ः सधमाद्यन्त' स्याम
तथा क्रुह ।" इति तद्वाच्ये सायणः । ३ ।

पति । पुत्रश्च । यथा, मार्कण्डेये । ३५ । ३१ ।
"न चाक्षपेन्नदित्थं वीरहीनां तथा स्त्रियम् ।
यद्वा दुष्कृष्टविप्लवपादाभ्यां चिपेद्विह ।"
यथा च अवीरा निष्पत्तिमुता । इत्यमरदर्श-
नाच्च । ३ । इत्यादिपुत्रः । यथा, महाभारते ।
१ । ६५ । ३३ ।

"इनायुध पुन पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवा ।
विजितो वलवीरौ च हवश्चैव महासुरः ।"
जिन । नट । इति हेमचन्द्रः । विष्णु । यथा,
वीरोऽनन्तो घनस्रयः । इति विष्णुसहस्रनामः ।
शृङ्गाराद्यष्टरसान्तर्गतसर्वश्रेष्ठः । तत्पर्यायः ।
उत्साहवर्धनः २ । इत्यमरः ।

"उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्यायिभावकः ।
महेन्द्रदेवतो हेमवर्णोऽयं सप्तदाहृतः ।"
उत्साह वर्धयति इति उत्साहवर्धनं नम्यादि-
त्वादनः । दानधर्मयुद्धेषु जीवानपेक्षोत्साह-
कारी रसो वीरः । वीरयन्ते अत्र वीर । वीर
तद्गुत शौच्यं घञ् स्मृततयेव स्वाद्यते इति सन्-
रसलक्षणं कटाक्षितम् । इति भरतः । ३ ।

नान्दिकभावविशेषः । यथा,—
"तत्रैव त्रिविधो भावो दिव्यवीरपशुक्रमः ।
दिव्यवीरेकज, प्रोक्त सर्वसिद्धिप्रदायकः ।"
इति रुद्रयामले ११ पटलः ।

वीरः

अपि च ।

"भावस्तु त्रिविध, प्रोक्तो दिव्यवीरपशुक्रमान् ।
गुरवश्च त्रिधा चात्र तथैव मन्त्रदेवता ।"
इति तत्रैव ६ पटलः ।

अन्यच्च ।

"पशुभाव हि प्रथमे द्वितीये वीरभावकम् ।
तृतीये दिव्यभावश्च इति भाष्यत्रयं क्रमात् ।
आदौ दृशमदृष्टेन पशुभावमपि वा ।
मध्याह्ने दृशदृष्टेन वीरभावसहाहृतम् ।
चायाह्ने दृशदृष्टे तु दिव्यभाव शुभप्रदम् ।"
इति च तत्रैव ११ पटलः ।

अन्यच्च ।

"जन्ममात्रं पशुभावं वर्षयोदशकावधि ।
ततश्च वीरभावस्तु यावत् पचाशतो भवेत् ।
द्वितीयांशे वीरभावस्तृतीये दिव्यभावकः ।
एवं भावत्रयेणैव भावमैक्यं भवेत् प्रिये ।"
इति वामनेश्वरतन्त्रे ५१ पटलः ।

वीराचारविशिष्टः । यथा,—
"कुलाचाररतो वीरः कुलसङ्गी सदा भवेत् ।
संविदासेवनं कुर्व्यात् सोमपानं महेश्वर ।
सर्वथा कुरुते देवि वीरसोऽहृतमानसः ।
दिव्यस्तु देवता पायस्यन्दनागुरुकेपने ।
रक्तपद्मनग्नैश्च सुदिग्धो नात्र संशयः ।
भस्माङ्गधूसरो वीर उन्मत्तवद्विचैलितः ।
सुरापाण्यरतो नित्यं बलिपूजापरायणः ।
नरस्यागश्च मदिग्धो मेघ शूकर एव च ।
शशकः शङ्खको गोधा खड्गो कूर्मो दश
स्रुताः ।"

यानरश्च खरश्चैव गजाश्चादिविहङ्गमाः ।
इत्यादिभिर्बलेर्दानैः पूजयेत् स्त्रियैषताम् ।
सिंहमन्त्रो भवेत् वीरो न वीरो मत्तपानतः ।
कलौ तु भारते वर्षे लोका भारतवासिनः ।
गृहे गृहे सुरां पीत्वा वर्धयन्ता भवन्ति हि ।"
इत्युत्पत्तिवचनम् । ३ ।
कलौ तदाचारविशेषो यथा,—
"दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन ।
केवलं पशुभावेन मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ।"
इति महानिर्वाणतन्त्रम् । ३ ।

तच्छुणीयः । वराहकन्दः । कताकरुणः ।
करवीरः । अर्जुनः । इति राजनिर्घण्टः ।
यज्ञाग्निः । इति वीरहाशब्दटीकायां भरतः ।
उत्तरः । समष्टः । इति मेदिनी ।
वीरः, वि, ओष्ठः । इति हेमचन्द्रः । (कर्मठः ।
यथा, ऋग्वेदे । ८ । २६ । १६ ।

"इमं वा वीरो अन्तर् वीरः कृण्वीतमर्जः ।"
"वीरः कर्मणि समर्थः ।" इति तद्वाच्ये सायणः ।
यथा च । तत्रैव । ६ । २३ । १ ।

"कसौ वीराय सुख्य उलोक
हाता सप्त सुवते कौरये चित् ।"
"वीराय यज्ञादि कर्मसु दृष्टव्यः ।" इति
तद्वाच्ये सायणः । प्रेरयिता । यथा, तत्रैव ।
६ । ६५ । ४ ।

वीरत

"इहा हि वो विधते रत्नमस्तीदा
वीराय दास्युष उयासः ।"

"वीराय प्रेरयित्रे ।" इति तद्वाच्ये सायणः ।
वीरकः, पुं, (वीर एव । स्पर्धे कम् ।) करवीरः ।
इति राजनिर्घण्टः । (विक्रान्तः । समर्थः ।
यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८० । २ ।

"असौ य एषि वीरको गृह गृह विचाकशत् ।"
"वीरको वीरः समर्थस्त्वम् ।" इति तद्वाच्ये
सायणः । अपकृष्टदेशविशेषवासी । यथा,
महामारते । ८ । ४४ । ४२ ।

"कारुकरान् माहिषकान् कालिङ्गान् कैरला-
न्तथा ।

कर्कोटकान् वीरकांश्च दुर्धर्मांश्च विवर्षयेत् ।"
चाक्षुषमन्त्रनदीयसुख्यतमः । यथा, भाग-
वते । ८ । ५ । ८ ।

"सुनयस्तत्र वै राजन् इयं कङ्गीरकादयः ।"
वीरजयन्तिका, स्त्री, (वीराणां जयन्तिकेव ।)

रणे वीराणां वृद्धम् । इति हेमचन्द्रः ।
वीर्यं, स्त्री, उग्रौरणम् । तत्पर्यायः । वीर्यम्
२ कटायनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ।
वीरतरम् ४ । इत्यमरः । वीरभद्रम् ५ । इति
रुद्रः । (यथा, भागवते । १० । ११ । ५१ ।

"तमापतन्तं च निरुद्धं तुल्यो,
दोभ्यां वक् कससख सतां गतिः ।
पश्यतुस्तु वाचिष्ठ ददार लीलयया
सुदावहो वीर्यवद्विबौकसाम् ।")

अपि च ।

"स्वाहीरण वीरतर वीरश्च बहुस्रुतकम् ।
वीर्यं पाचनं शीतं स्तम्भनं जघ्नु तिलकम् ।
मधुरं चरनुद्वान्तिमेदंतिन् कफपित्तहृत् ।
जघ्नास्त्रिविधैर्षर्पैश्च दृष्ट्वा दृष्ट्वापहम् ।
वीर्यस्य तु मूलं स्यादुग्रौरमभयं तथा ।
अष्टगालश्च सेवश्च समगन्धिकमिवपि ।
उग्रौर पाचनं शीतं स्तम्भनं जघ्नु तिलकम् ।
मधुरं चरनुद्वान्तिमेदंतिन् कफपित्तहृत् ।
जघ्नास्त्रिविधैर्षर्पैश्च दृष्ट्वा दृष्ट्वापहम् ।"
इति भावप्रकाशः ।

(पु, प्रजापतिविशेषः । यथा, महाभारते ।
१२ । ३४८ । ४१ ।

"वनतुकुमारादपि च वीरयो वै प्रजापतिः ।
क्षतादौ क्रुशार्दून् धर्ममेतदधीतवान् ।"
यथा च सात्त्विकः । ४ । ४० ।

"वीर्यस्यात्मजायान्तु चक्षुर्मनुमजीजनत् ।"
वीरतर, स्त्री, वीर्यम् । इत्यमरः ।

वीरतर, पुं, शरः । इति भूरिप्रयोगः । (वि,
सामर्थ्यवान् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २४ । १५ ।

"नङ्गं पुराचनं जग्मे वीरतरस्त्रियम् ।"
"वीरतरः । सामर्थ्यवान् ।" इति तद्वाच्ये
सायणः । अयमनयोऽतिशयेन वीरः । वीर-
श्रेष्ठः । यथा, महाभारते । ४ । ५२ । १४ ।

"नरवाम्बो तु नरवाम्ब
वीरा रणे वीरतरेण भग्नाः ।")

वीरतरासनं, स्त्री, (वीरतराणां साधकश्रेष्ठाणां आसनम् ।) आसनविशेषः । यथा,—
“मृदु कोमलमास्तीर्णं संग्रामपतितं हि यत् ।
जलुयापादितं वापि मृतं वा नरमासनम् ॥
गर्भस्थं त्वचं वापि गारीणा योनिर्वा
त्वचम् ।
सर्वसिद्धिप्रदं देवि सर्वतोऽतिमहद्विदम् ।
त्वचं वा यौवनस्थाना कुण्याङ्गीरतरासनम् ॥”
इति सुखमालातन्त्रे ३ पटलः ॥
वीरतरः, पुं, (वीरस्त्वान्त्रां स्थातस्तरः ।) अर्जुन-
वृक्षः । इत्यमरः ॥ कोकिलाक्षरः । इति
रत्नमाला । विखान्तरवृक्षः । भस्मातकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरपर्ण, स्त्री, सुरपर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरपत्नी, स्त्री, (वीराणां पत्नी ।) यद्वा, वीरः
पतिर्न्यासाः । “नित्यं सपत्न्यादिषु ।” ४।१।३५।
इति पत्युर्नकारादेशः । “कृत्तेभ्यो ङीप् ।”
४।१।५। इति ङीप् ।) वीरभाष्या । इत्यमरः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १२५ । ७ ।
“तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।
वीरगोत्रसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥”
नदीविशेषः । यथा, ऋग्वेदे १।१०८।४।
“अङ्गुली कुलिशी वीरपत्नी
पयो हिनवाना उदभिर्भरन्ते ॥”
“वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री एतत्समिता-
स्त्रियो नद्यः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
वीरपत्नी, स्त्री, (वीरप्रियाणि पत्न्याणि यस्याः ।)
विजया । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरपान, स्त्री, वीराणां अमनाशाय पानम् ।
यथा,—
“वीरपानं यत् पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ।”
इत्यमरः ॥
“वा भावकरणयोः ।” ८।४।१०। इति
विकल्पेण शत्वमपि । यथा, गो० रामायणे ।
४।६।७२ ।
“मत्तोऽयमिति दुर्नुहे मोहात्मावमन्यसे ।
मदीये सप्रहारेऽस्मिन् वीरपानं समर्थताम् ॥”
वीरपुष्पी, स्त्री, सिन्दूरपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरवाहुः, पुं, (वीराः समर्थाः बाहुवो यस्य ।)
विष्णुः । यथा, “वीरबाहुर्विदारणः ।” इति
तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । (हृतराष्ट्रपुत्रान्य-
तमः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । १०३ ।
“उग्रो भीमरथो वीरो वीरबाहुरल्लोषुपः ॥”
रावणपुत्रः । इति रामायणम् । वानरविशेषः ।
यथा, गो० रामायणे । ६ । १७ । १५ ।
“वीरबाहुः सुबाहुश्च नलश्च वनगोचरः ॥”
वीरभद्रः, पुं, (वीराणां भद्रं येन ।) अश्वमेधाश्वः ।
वीरश्रेष्ठः । वीर्यम् । इति मेदिनी । शिव-
गणविशेषः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“इत्याकर्ण्य महाकालः सम्यक् ज्ञात्वा सती-
ययम् ।
सत्यं सुने सती देवी दृष्टीचक्रे खणीवितम् ॥

जीर्णं स्थिते सुनौ तत्र तन्महाकालसाध्वसात् ।
रुद्रश्चातीवरीन्द्रोऽभूत् बहुकोपाग्निदीपितः ॥
ततस्तत्क्रोधनाद्वह्निराविरासौमहाद्युतिः ।
प्रत्यक्षं प्रतिमाकारः कालमृत्यु प्रकम्पनः ॥
उवाच च प्रणम्येशं भूमुखीं महतीं दधत् ।
आज्ञां देहि पितः किन्ति करवे दास्यसुतमम् ।
ब्रह्माख्यमेककवलय करवाणि त्वदाज्ञया ॥
इति प्रतिज्ञां तस्येशः श्रुत्वा हतममन्यत ।
हृतकृत्यमिवात्यन्तं तं सुप्ता प्रत्युवाच ह ॥
महावीरोऽसि रे भद्र मम सर्वगणेश्विह ।
वीरभद्राख्यया हि त्वं प्रथितिं परमा व्रज ।
कुरु मे सत्वर कार्यं दृश्यञ्च क्षय नय ॥”
इति काशीखण्डे ८६ अध्यायः ॥
(यथा च महाभारते । १२ । २२३ । ५१ ।
“वीरभद्र इति ख्यातो रुद्रकोपादिनिहतः ।
भद्रकाजीति विख्याता देश्याः कोपाद्विनि-
हता ॥”)
वीरभद्रक, स्त्री, (वीरभद्रमेव । स्त्रीर्णं कन् ।)
वीर्यम् । इति जटाधरः ॥
वीरभाष्या, स्त्री, (वीराणां भाष्या ।) वीरपत्नी ।
इत्यमरः ॥
वीरमाता, [ऋ] स्त्री, (वीराणां माता ।)
वीरजननी । तत्पर्यायः । वीरसूः २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १४ । ४० ।
“अन्तर्ब्रह्मोत्पलस्य देवो स प्रथयौ पुरीम् ।
पुनस्तत्र गतोऽन्दान्ते उर्वशीं वीरमातरम् ॥”)
वीररजः, [सु] स्त्री, (वीराणां वीरभाविना धार-
णार्थं रजः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरस्य घूलिञ्च ॥
वीररेणुः, पुं, (वीरा रेणव इव यस्य ।) भीमसेनः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वीरवती, स्त्री, मासरोहिणी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (विक्रमपुराधीश्वरविक्रमतुङ्गवृष-
कर्मचारिवीरवरस्य कन्या । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ५३ । ६० ।
“यस्य धर्मवती नाम भाष्या वीरवती सुता ।
पुत्रः सत्यवरश्चेति त्रयं परिकरो रणे ॥”)
वीरवत्सा, स्त्री, (वीरो वत्सः पुत्रो यस्याः ।)
वीरजननी । इति जटाधरः ॥
वीरविप्रावकः, पुं, मृदयेण क्षेमकर्ता । यथा,—
“वीरविप्रावको जुहून् धनेः मृदसमाहितैः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥
वीरवृक्षः, पुं, (वीरनामको वृक्षः ।) भस्मातकः ।
इत्यमरः ॥ अर्जुनवृक्षः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
विखान्तरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्ष-
विशेषः । देधान इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वीरतरः २ वृक्षजातः ३ अक्षरौघरः ४ । इति
रत्नमाला ॥
वीरसूः, स्त्री, (वीरान् पुत्रानेव सूते इति । वीर +
सू + क्तिप् ।) वीरमाता । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २०० । ७ ।
“जीवसुर्वीरसुर्भद्रे बहुसौख्यसमन्विता ।

सुभगा भोगसम्यग्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ॥”
पुत्रप्रसविनी । यथा, ऋग्वेदे १।०।८५।४४।
“वीरसुर्वीकामा स्त्रोणा श्रमो भवद्विपदे शं
चतुष्यदे ॥”
“वीरसूः पुत्राणामेव सवित्री ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)
वीरसेन, स्त्री, आरुक्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरसेनः, पुं, नगराजपिता । इति नैषधम् ॥
(यथा, महाभारते । ७ । ५० । ५४ ।
“निषधेऽपि महीपालो वीरसेन इति श्रुतः ।
तस्य पुत्रोऽभवद्भ्रातृना नलो धर्मार्थकोविदः ॥”)
वीरसेनजः, पुं, (वीरसेनात् जायते इति । जन +
ङ ।) नगराजः । इति नलोदयः ॥
वीरहा, [न] पुं, (वीरान् हन्तीति । हन +
क्तिप् ।) नष्टाग्निनाशकः । इत्यमरः ॥ यस्या-
ग्निहोत्रिणः प्रमादादिना कारणात्तरेण वा
अग्निर्नष्टो निर्वाणः स्यात् स वीरहोष्यते ।
वीरयति शौर्यं कारयति इति वीर इत् क तु
शौर्यं इत्यस्मात् चुरादि णि प्रेरणे अस्मात्
पञ्चाद्यनि वीरो यज्ञाग्निः त हतवान् इति
क्षिपि वीरहा । इति भरतः ॥ (यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । ३० । ५ । “नरकाय वीर-
हणम् ।” “वीरहणं नष्टाग्निं शूरं वा ।” इति
तद्वाक्यम् ॥) विष्णुः । यथा । वीरहा माघवो
मघः । इति विष्णुसहस्रनाम । वीरहन्तरि,
त्रि ॥
वीरा, स्त्री, सुरा । वीरकाकोली । तामलकी ।
एकवालुका । प्रतिपुत्रवती । रम्भा । विदारौ ।
दुग्धिका । मलपूः । वीरविदारौ । इति
मेदिनी । रे, इ० ॥ पुस्तकान्तरे सुरास्थाने सुरा
विदारौस्थाने गम्भारी इति पाठः । काकोली
महाशतावरी । मृहकन्या । ब्राह्मी । अति-
विषा । मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिशुपा-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (करन्वमराजपत्नी ।
यथा, मार्कण्डेये । १२३ । १ ।
“वीर्यचन्द्रसुता सुभूर्वाँरा नाम शुभव्रता ।
स्वयंवरे सा जगद्दे महाराजं करन्वमम् ॥”
नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ६।६।२२।
“पूर्वाभिरामां वीराञ्च भीमा मोचवतीं
तथा ॥”
विक्रमशालिनी । यथा, मार्कण्डेये । १२५।७।
“तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।
वीरगोत्रसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥”)
वीराम्बः, पुं, अश्वमेधः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरायक, स्त्री, आरुक्कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीराशंसनं, स्त्री, (वीरान् आशंसयति अद्य
स्थास्यामि वा नवेति चिन्तां जनयतीति ।
आ + शंस + णिच् + लुङ् ।) अतिभयप्रदा शुद्ध-
भूमिः इत्यमरः ॥
वीरासनं, स्त्री, (वीराणां साधकानामासनम् ।)
भित्तग्राहनाश्रित्योपवेशनम् । यथा,—
“दिव्यशुभ्रच्छेता मास्तु तिष्ठद्भूदं रजः पिबेत् ।

वीरधा

शुभ्रूयित्वा नमस्कृत्वा राज्ञी वीरासनं वसेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे मनुः ॥

अन्यथा ।

“एकपादमथैकमिन् विन्यसेदुष संस्थितम् ।
इतरस्मिन् तथा पश्चाद्भीरासनमिदं विदुः ॥”

इति घेरण्डसंहिता ॥

(यथा, रघुवशे । १३ । ५२ ।

“वीरासने शान्तजुगारुषीणा-

भमी समध्यासितवेदिमध्या ।

निन्वातनिष्कम्पतया विमान्ति

योगाधिरूपा इव श्राविनोऽपि ॥”)

वीरिणी, स्त्री, अचिकी । यथा,—

“उपवेमे वीरस्य तनयां दक्ष ईषिताम् ।

वीरिणी नाम तस्यास्तु अचिकीत्यपि सप्तमा ॥”

इति कालिकापुराणे ८ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । १ । ७५ । ५ ।

“वीरिण्या सद्यः सङ्गस्य दक्षः प्राचेतसो सुनि ।

आत्मतुलानजनया सहस्रशचित्तप्रदान् ॥”

वीरः पुत्रोऽस्या अक्षीति । वीर+ इति । डीप् ।

पुत्रवती । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । ६ ।

“उताहमस्मि विरिणोऽन्यपत्नी ॥”

“विहिता पुत्रवती ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

वीरुन, [घ] स्त्री (विशेषेण रुग्णं वृक्षानन्यान् ।

वि+ रुध+ क्त्वि । “अन्येषामपीति ।” दीर्घः ।

अथवा विरोहतीति वीरुत् । विपूर्वस्य रुहे

क्विपि धकारो विधीयते इति काशिका । ७।३।

५३ । विरुता कता । तत्पर्यायः । गुच्छिनी २

उत्तम ३ । इत्यमरः ॥ वीरुधा ४ । इति शब्द-

रत्नावली । प्रताना ५ कचः ६ । इति जटा-

घरः ॥ (यथा, रघुवशे । ८ । ३६ ।

“अभिभूय विभूतिमार्तवी

मधुगन्वातिशयेन वीरुधाम् ॥”

ओषधि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६७ । ५ ।

“विधो वीरुत् सरोधन्महिलोत प्रजा उत्तमस-

ज्जन्त ॥”

“वीरुत्सु ओषधीषु ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

वृक्षमार्त, पु । यथा, महाभारते । १।४५।२४।

“यानि पश्यसि वै व्रजन् मलानीहास्य वीरुधः ।

इते नक्षन्तवृक्षात कावेन परिभक्षिताः ॥”

यथा च ऋग्वेदे । ६ । ११३ । २ ।

“सोम नमस्य राजान यो जज्ञे वीरुधां पतिः ॥”

“वीरुधा वनस्पतीनामिति ।” इति तद्वाक्ये

सायणः ॥ कतानां वीरुधाश्च कथञ्चिद्देमाह ।

यथा, भागवते । १ । १० । १६ ।

“वनस्पत्योषधिनता लक्सारा वीरुधो हुमा ।”

“ये पुष्य विना फलन्ति ते वनस्पतयः । ओषधयः

फलपाकान्ताः । कता आरोहणापेक्षा । लक्-

सारा वेष्णादयः । कता एव कातिन्यनारोहणा-

नपेक्षा वीरुधः । ये पुष्ये फलन्ति ते हुमाः ।”

इति तद्वाक्यां श्रीधरस्वामी ॥

वीरुधा, स्त्री, (विशेषेण रुग्णहीति । वि+ रुध+
इगुपधादिति कः । तत्स्थिपंटाप् । अथवा

वीथ

वीरुध शब्दान् भागुरिमते टाप् । यथा,—

“यष्टि भागुरिरुषोपः अवाधोऽरुपसर्गयोः ।

टापश्चापि दलन्तानां क्षुधा वाचा निशा

गिरा ॥”)

वीरुत् । इति शब्दरत्नावली ॥

वीरेश, पु, (वीराणामीशः ।) शिवः । यथा,—

“अथ त्रयोदशे मासि स्नात्वा त्रिपथगाम्नाभि ।

प्रत्युष एव वीरेश यावदायाति स द्विजः ॥”

इति वीरेश्वरस्तोत्रम् ॥

वीरेश्वरः, पु, (वीराणामीश्वरः ।) महादेवः ।

यथा,—

“तिलान्तरोऽपि नो काश्चां भूमिर्लङ्घ्य विना

कचिन् ।

परं वीरेशसदृशं न लिङ्गन्तापुः सिद्धिदम् ॥

धर्मदत्तायै सन्त्यक् कामं मोक्षं तथा ।

यथा वीरेश्वरं लिङ्गं काश्चां नान्यत्तथा पुनम् ॥”

इति काशीखण्डे १० अध्यायः ॥

(मैथिलानां दशकर्मपद्धतिकर्ता । तत्पद्धतिश्च ॥)

वीरोज्ज्वल, पु, होमाकर्त्ता । यथा,—

“अभ्युदिताभिर्नर्मुक्तौ वीरोज्ज्वलो न जुहोति

यः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वीरोपजीविका, पु, अमिहोत्रसुपजीविका यस्य ।

यथा,—

“अमिहोत्रच्छलाद्यापारो वीरोपजीविकः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वीर्यं, स्त्री, (वीरे साधुः तत्र साधुः इति यत् । यद्वा,

वीर्यतेऽनेनेति वीर विक्रान्तौ+ “अथो यत् ।”

श।१।६७। इति यत् । यद्वा वीरस्य भावः । यत् ।)

शरमधातुः । तत्पर्यायः । शुक्रम् ३ तेजः ३

रेतः ४ बीजम् ५ इन्द्रियम् ६ । इति मनुष्य-

वर्गे अमरः ॥ वीर्यं शक्तिः सा च पृथिव्यादीनां

य सारभागः तदतिशयरूपाः सा द्विविधा

चिन्त्याचिन्त्यक्रियाः हेतुत्वेन । तत्र चिन्त्यक्रिया-

हेतुर्गोप्यप्रसादीनां स्वस्वकर्मणि स्वभाव-

सिद्धा शक्तिः । अचिन्त्यक्रियाहेतुश्च प्रभापर-

पण्याय । अथाणां रसाद्यनुरूपकार्यकरण-

शक्तिः उत्तमः ।

“भूतप्रभावातिशयोऽप्ये पाके रसे स्थितः ।

चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुर्गोप्यं घनान्तरेऽस्मिन् ॥”

इति ऋक्सुोपरि शिवदासीयटीका ॥ ७ ॥

परवीर्योद्गतादौ यथा —

“परवीर्यं यदुद्गतां कामतोऽकामतोऽपि वा ।

अह्वये याति देवेन तदुपायं निशामय ॥

अकामतो न दुष्टा सा प्रायश्चित्तेन शुद्धाति ।

कामभोगेन व्याख्या सा कर्मभोगेन शुद्धाति ।

पिष्टपाके देवपात्रे पूजायां नाधिकारिणी ।

यष्टि वर्षसहस्राणि स्य कृत्वा स्वकर्मणः ।

प्रयाति भोगदेहं सा तस्यान्ते प्रापकर्मणः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४७ अध्यायः ॥

अतिशयशक्तिमायुताहः । इति खगोर्ग-

अमरः ॥ कर्मसु सुकरः प्रत्ययः उत्साहः ।

वीर्या

इति मधुः । कर्मसु दृढयत्नकारको भावः

उत्साहः । इति रमानाथः । कर्मसु प्रत्ययः

उत्साहः इति नयनानन्दः । अशक्ते बलीयसः

उत्साहः इति केचित् । स उत्साहः अतिशय-

शक्तिमाक् वीर्यम् । अतिशयितोऽध्यावसायो

वीर्यं साधु वीर्यमित्यर्थः । वीर्या स्त्री च वीर्यं

वीर्यं इति कोयान्तरम् । इति भरतः ॥ ७ ॥

यत्नम् । प्रभावः । इति नानार्थः अमरः ॥

(यथा, ऋग्वेदे । १ । २५ । २ ।

“अभिः सनोति वीर्याणि विद्वान्

सनोति वाजमहताय भूयन् ॥”

“वीर्याणि पशुपुत्रादिसम्यक्प्राणि सामर्थ्यानि ।”

इति तद्वाक्ये सायणः ॥ यथा च भागवते । ६ ।

१७ । ३१ ।

“ज्ञानवैराग्यवीर्याणां नहि कश्चिद्वापश्यति ॥”

शरीरसामर्थ्यम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५० । ७ ।

“स इन्द्राणां प्रतिजन्यानि विश्वाशुभ्रानि तस्या-

वभि वीर्येण ॥”

“वीर्येण शरीरसामर्थ्यम् ।” इति तद्वाक्यं

सायणः ॥ शक्तिः । यथा, मनौ । ११ । ३१ ।

“न ब्रह्मणो वेदयते किञ्चिद्वाचनि धर्मेवित ।

स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥

स्ववीर्याद्राजवीर्याश्च स्ववीर्यं वलवत्तरम् ।

तस्मान् स्वेनैव वीर्येण नियन्तुर्वादीरौ न द्विजः ॥”

मनःशक्तिः । यथा, भागवते । ४ । १८ । १५ ।

“कृत्वा वत्सं सुरगणा इन्द्र सोममदुदुहन् ।

हिरण्ययेन पात्रेण वीर्यमोजो बलं पयः ॥”)

औषधानां वीर्यस्य स्थितिकाला यथा,—

“याम कल्मषवायवीर्यमखिलं चूर्ण्य पञ्चत्रय

घण्टासान् द्रुतमोदकौ सहगुहौ भास्वय

गुग्गुली ।

चिह्नाणां रसभक्षणां सुविपुलं वीर्यं च वर्षत्रय

किञ्चिद्वत्त्वविवर्जितं गुणपरं तैलं पुराणं महत्तु ॥”

इति नारायणहस्तकृतपरिभाषा ॥

तेजः । इति मेदिनी । चेतः । दीप्तिः । इति

शब्दरत्नावली ॥

वीर्यं, पु, (वीर्याख्यायते इति । जन+ ड ।)

पुत्रः । इति केचित् ॥ (यथा, भागवते । ३ ।

५ । १६ ।

“नेतृश्च त्वयि सप्तज्वाद्वायव्यवीर्यं ॥”)

वीर्यवान्, [न] चि, (वीर्यमस्यास्तीति । मतुप् ।)

भासलः । इति शब्दरत्नावली ॥ वीर्ययुक्तश्च ॥

(यथा, किराते । २ । ४ ।

“अतिवीर्यवतीष भेषके

बहुरूपीयसि दृश्यते गुणः ॥”)

वीर्यहृदिकरः, स्त्री, (वीर्याणां हृदिकरम् ।) शुक्र-

हृदिकारकौषादि । तत्पर्यायः । वृक्षम् २

बाजीकरणम् ३ वीजकृतं ४ । इति राज-

निर्वण्डः ॥

वीर्या, स्त्री, (वीर्यतेऽनेनेति । वृ+ “अथो यत् ।”

इति यत् । टाप् ।) वीर्यम् । इत्यमरटीकाया

भतरः ॥

वीवधः, पु, पर्याहारः। परित आक्षिप्यतेऽसौ धान्यतण्डुलादिः। (यथा, माघे। २। ६४। “निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम्। उपरुन्धन्तु दाशार्हा पुरी माहिष्मती द्विषः।”) मार्गः। पन्थाः। इत्यमरभरतौ ॥ भारः। इति शब्दरत्नावली ॥

वीवधिकाः त्रि, (वीवधेन हरतीति। वीवध + “विभाषा विवधवीवधात्।” ४। ४। १७। इति ठन्।) भारवाहकः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वीहारः, पुं, (विहरन्त्यनेति। वि + हृ + घञ्। उपसर्गस्य दीर्घः।) महालयः। स तु युद्धमन्दिरम्। इति शब्दमाला ॥ विहारः। इत्यमरटीका ॥

वृग, इत्यागे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट्।) इ, वृहति। इति दुर्गादासः ॥

वृट्, इ क क्षिप्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) पञ्चमस्वरौ। इ, वृहति। क, वृहति। क्षितिर्हिंसा। इति दुर्गादासः ॥

वृ(वृ)द्धिः, स्त्री, (वृध + क्तिन्।) व्यात्मगो गुणविशेषः। सा त्रिविधा यथा,—
“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये।
वन्व मोक्षश्च या वेति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥
यया धर्ममधर्मश्च कार्यश्चाकार्यमेव च।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ
तामसौ ॥”

इति श्रीभगद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥

वृ, क च वृत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) क, वारयति। इति दुर्गादासः ॥

वृ, उ ग सभक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-आत्म०-सक०-सेट्।) सभक्तिः सेवणम्। उ ग, वृणीते। वृणते हि विन्द्याकारिण गुण-जुषां स्वयमेव सम्यक्। इति दुर्गादासः ॥

वृ, ण वृत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-सेट्।) ण, वररि वरते। इति दुर्गादासः ॥

वृ, न ग ण वृत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-क्रा०-उभ०-सक०-सेट्।) न ण, वृणीति वृण्यते। ग ण, वृणाति वृणीते। वकारस्य दन्त्यत्वात् संवृणोति इत्यादौ नानुस्वारस्य मकारः। ओष्ठ्याश्च पुर्व्वर्त्तनीत्यादौ ऋदिङ्गावित्पूर्। न च दन्त्यस्य कथमोष्ठकार्यमिति वाच्यं यत्। स्वभावादोष्ठस्य वकारस्य ओष्ठकार्यं स्वाभाविकमेव। क्वचिदन्त्यमध्ये पाठः गत्येकवर्णस्योभयस्थानं सम्भवति। इति दुर्गादासः ॥

‘वृण’, त्रि, (वृहि + लुङ्।) पुष्टिकारकः। यथा। संयावो वृङ्गो गुरुः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृङ्गितं, स्त्री, (वृहि + क्तः।) वृष्टिगर्जनम्। तत्पर्यायः। करिगर्जितम् २। इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते। ६। १८। २।

“शृङ्गदुन्दुभिर्घोषैश्च वारणानां वृङ्गितैः।
नेमिघोषै रथानां दौर्गन्तीव वसुन्वरा ॥”)

वृक, उ आदाने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट्।) उ, यकते। वरीवृक्यते। इति दुर्गादासः ॥

वृकः, पु, (वृणोतीति। वृ + “वृहृभृशृषिभृभ्यः कक्।” उणा० ३। ४१। इति कक्।) कुक्कुर-प्रमाणहरिणजन्तुशिशेषः। घाँघ इति ख्यातः। वृङ्गार इति हिन्दी भाषा। तत्पर्यायः। कोकः २ ईहाट्गः ३। इत्यमरः ॥ वत्सादनः ४ विरक् ५ गोवत्सादी ६ छागभोजी ७ छाग-जान्ती ८ जनाशनः ९। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते। ३। १०। २३।

“आ श्रद्दगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शश-
शृङ्गकौ ॥”)

काकः। इत्युणादिकोषः ॥ (पोतकः। इत्युणादि-टीकाधृतविश्वे। ३। ४१ ॥) वकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥ श्रद्दगालः। इति हारावली ॥ (यथा, मनुः। ८। २६५।

“अनाविके तु संरुद्धे वृकेः पाखे लनायति।
या प्रसज्य वृको हन्यात् पाखे तत् किल्विष
भवेत् ॥”

“वृकेः श्रद्दगालप्रभृतिभिः।” इति मेघातिथिः ॥ क्षत्रियः। अनेकधूपः। सरलद्रवः। इति भरतवृत्तरभसः ॥ (तत्स्वरः। इति निघण्टुः। ३। २४ ॥) वकते शत्रुप्राणनादते इति। वृक आदाने + कः। वक्चः। इति निघण्टुः। २। २० ॥)

वृकदंशः, पुं, (वृकान् दंशतीति। दन्श + अण्।) कुक्कुरः। इति हेमचन्द्रः ॥

वृकधूपः, पु, (वृकोऽनेकधूपः एव धूपः। वृक-सरलद्रवस्तत्प्रधानो धूपो वा।) नागासुगन्धि-द्रव्यकृतदशाङ्गादिधूपः। तत्पर्यायः। क्षत्रिम-धूपक २। इत्यमरः ॥ वकधूपः ३। इति तट्टीका ॥ सरलवृक्षरसः। टारपिन् इति भाषा। तत्पर्यायः। पायसः २ श्रीवासः ३ श्रीवेष्टः ४ सरलद्रवः ५। इत्यमरः ॥

वृकधूर्त्तः, पु, (धूर्त्तौ वृकः राजदन्तादिवत् पूर्ण-निपातः।) श्रद्दगालः। इति हारावली ॥

वृका, स्त्री, अमृता। इति रत्नमाला ॥
वृकाणी, स्त्री, (वृकस्यानीव अणि चिह्नं यस्याः।) त्रिवृत्। इति रत्नमाला ॥

वृकारातिः, पु, (वृकस्यारातिः।) कुक्कुरः। इति शब्दमाला ॥

वृकारिः, पु, (वृकस्यारिः।) कुक्कुरः। इति राजनिर्घण्टः ॥

वृकौ, स्त्री, पाठा। इति राजनिर्घण्टः ॥

वृकोदरः, पुं, (वृकस्थेवोदरो यस्य। यद्वा, वृक-वृकनामकोऽपि वदरे यस्य।) भीमसेनः। तत्पर्यायः।

यायः। भीमः २ मरुतपुत्रः ३ किष्कीरनिष्ठ-दनः ४ कौशिकनिष्ठदनः ५ वकनिष्ठदनः ६ हिन्दुनिष्ठदनः ७। इति हेमचन्द्रः ॥ वक-वैरी ८ मारुतिः ९। इति जटाधरः ॥ अस्य युत्पत्तिर्यथा,—

“कथासु भीमसेनेन परिपृष्टः प्रतापवान्।
त्वया पृष्टस्य धर्मस्य रहस्यस्यास्य मेदकृत् ॥
भविता स तदा ब्रह्मन् कर्त्ता चैव वृकोदरः।
प्रवर्त्तकोऽस्य धर्मस्य पाण्डुसूनुर्महाबलः ॥
यस्य तीक्ष्णो वृको नाम जठरे ह्यवाहनः।
मया हतः स धर्मात्मा तेन चासौ वृकोदरः ॥”

इति मात्स्ये ६५ अध्यायः ॥

वृक्षं, त्रि, (वृक्ष + क्तः।) वृक्षम्। इत्यमरः ॥ (यथा, साख्यतत्त्वकौमुद्याम्।

“नहि पाणौ वृक्षे स्त्री वा जाते कुमारौ जटा-
जाता वेति ॥”)

वृक्ष, उ वृत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट्।) सप्तमस्वरौ। उ, वृक्षते वर कन्या। इति दुर्गादासः ॥

वृक्ष, पु, (वृक्ष छेदने + “क्षुभ्रक्षिण्यभ्य-
क्तिन्।” उणा० ३। ६६। इति सः। स च क्तिन्।
“वृक्ष वरणे। अतोऽव्यावृणोतीति वृक्ष इति
सिद्धे प्रपञ्चार्थं ब्रह्मिण्यहम् ॥” इति तट्टीकाया-
मुज्ज्वलदत्तः।) स्थावरगोविशेषः। गाह्व इति
भाषा। तत्पर्यायः। महीरुक्ष २ शाखी ३
विटपी ४ पादपः ५ तपः ६ अणिकहः ७ कुटः
८ साल ९ पलाशी १० ह्रः ११ ह्रमः १२ आगम
१३। इत्यमरः ॥ अगच्छः १४ विष्टरः १५ मही-
रुट् १६ कुचि १७ स्थिरः १८ कारस्करः १९
नग २० अग २१ कुटारः २२। इति शब्द-
रत्नावली ॥ विटप २३ कुजः २४ वनस्पति २५
अग्निः २६ शिखरी २७ कुठ २८। इति जटा-
धरः ॥ कुल्ल २९ क्षितिरुक्षः ३० अर्द्धपत्र ३१
भूयहः ३२ भूजः ३३ महीजः ३४ घरणीरुक्षः
३५ क्षितिजः ३६ शाल ३७। इति राज-
निर्घण्टः ॥ तस्य वृक्षजातियथा,—

“कुरगट्टाद्या अप्रवीजा मूलजास्तृणादयः।
पर्व्वयोगय दृष्टाद्याः स्तम्बजाः सप्तकौस्तुभाः ॥
शाल्यादयो बीजरुहाः सक्कृज्जास्तृणादयः।
स्युर्ध्वनस्यतिकायस्य वृक्षेते मूलजातयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

“सखेदनापि विज्ञेया वृक्षगोपशृङ्गान्तव ॥”

इत्यपिपुराणम् ॥

भद्रप्रदृक्षा यथा,—

श्रीभगवानुवाच।

“आश्रमे नारिकेलश्च यष्टिश्च घनप्रदः।

शिविरस्य यदीशाने पूर्वे पुत्रप्रदस्तपः ॥

सर्व्वत्र मङ्गलार्हश्च तदराणो मनोहरः।

रसालवृक्षः पूर्णसिन्धु वृक्षा सम्पत्प्रदस्तथा ॥

शुभप्रदश्च सर्व्वत्र सरकारो निशामय ॥

विल्वश्च पनसश्चैव जम्बीरो वदरी तथा।

प्रजाप्रदश्च पूर्णसिन्धु दक्षिणे धनदस्तथा ॥

हृत्तः

सम्पत्तदस्य सर्वज्ञ यतो हि यद्वैते शरी ।
 चम्बुदस्य दाडिमः कदल्यान्नामकक्षया ॥
 वन्धुप्रदस्य पुन्यमिन् दक्षिणे सिनदक्षया ।
 सर्वज्ञ शुभदस्यैव धनप्रदशुभप्रदः ॥
 चर्मप्रदो गुवाकस्य दक्षिणे पक्षिमे तथा ।
 ईशाने सुखदस्यैव सर्वज्ञेय निशामय ॥
 सर्वज्ञ चम्पकः सुतो सुवि भद्रप्रदक्षया ।
 अलापूषापि कुशाक्षी मायासुख मुकासुकः ॥
 खजूरौ कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ।
 वास्तुकः कारपित्तस्य वार्ताकुप्य शुभप्रदा ।
 लताफलस्य शुभद सर्व सर्वज्ञ गिहितम् ॥”
 निगिहृत्तया यथा,—
 “प्रशस्त कथित कारो । निगिहृत्त निशामय ।
 वन्धुदक्षी निगिहृत्त शिविरे नगरेरपि च ॥
 वटो निगिहृत्तः शिविरे निम्नं चौरभय ततः ।
 नगरेषु प्रविष्टस्य दर्शनात् पुण्यदक्षया ॥
 हे कारो । तन्निदीहृत्तो यन्नात्त परिपूर्णयेत् ।
 शरेण घनदानि स्यात् प्रशादानिर्भवेद्भुवम् ॥
 शिविरेतिनिगिहृत्त नगरे किञ्चिदेव च ।
 न निगिहृत्तः प्रविष्टस्य नगरेषु तथा पुरे ॥
 वात्यामनिनिगिहृत्त प्राज्ञस्तं परिवर्णयेत् ।
 खजूरस्य वटुस्यैव निगिहृत्तः शिविरे तथा ॥
 न निगिहृत्तः प्रविष्टस्य यामेषु नगरेषु च ।
 हृत्तस्य चणकादीनां धान्यस्य मङ्गलप्रदम् ॥
 यामेषु नगरे चापि शिविरे च तेष्वेव च ।
 हृत्तस्य शुभदः सन्तत शुभदक्षया ॥
 अशोकस्य शिरीषस्य कदम्बस्य शुभप्रदः ।
 कर्को हरिद्रा शुभदा शुभदक्षार्द्रकक्षया ॥
 हरीतकी च शुभदा यामेषु नगरेषु च ।
 न यावत् भद्रदा नित्य तथा चासलकी धुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्त श्रीकृष्णवल्गुसखे १०२ अ. ॥
 अपि च ।
 “अपुत्रस्य च पुत्रत्वं पादपा इष्टं कुर्वते ।
 यज्ञेनापि च राजेन्द्र । अश्वत्थारोपणं कुरु ॥
 स ते पुत्रसहस्राणां कार्यमेकः कदिव्यति ।
 धनी चाश्वत्थवृत्तेण अशोक शोकनाशन ॥
 ब्रह्मो यज्ञप्रदः प्रोक्तो निम्बचातुप्रदः स्तुतः ।
 जम्बुकी नाकदा प्रोक्ता भार्यादा दाडिमी तथा ॥
 कुम्भरो रोगनाशाय पलाशो ब्रह्मदक्षया ।
 अर्कपुष्पारोपकाणां नित्यं तुष्येद्दिवाकरः ॥
 श्रीहृत्तः शङ्खुरो देवः पाटलायान्नु मान्वाती ।
 शिशपायामसरसं क्रुन्दे गन्धर्वसप्तमा ॥
 विभीतके दासवृद्धिर्बकुलो दास्यदक्षया ।
 अपत्यनाशकस्तानी वकुलः कुलवर्द्धनः ॥
 नहुभाय्या नारिकेली दाक्षः सर्वार्द्रसुन्दरः ।
 रतिप्रदा तथा केली केतकी सर्वनाशिनी ।
 प्रतिष्ठां ते गमिष्यन्ति ये नराः अश्वरोपकाः ॥”
 इति पाश्चिमे दृष्टिखण्डे हृत्तारोपणं नाम २६
 अध्यायः ॥ ॥ अथ रोपणफलम् ।
 यम उवाच ।
 “हृत्तगुल्मलतावस्त्रास्त्रकसारान्मृज्ज्जातयः ।
 वष्टेते हृत्तजातीयास्त्राणां रोपे फलं श्रेष्ठम् ॥

हृत्तः

यः पुमान् रोपयेद्दृष्टवान् क्वायापुष्पफलोपमान् ।
 सर्वसत्त्वोपभोगाय स याति परमां गतिम् ॥
 क्वायापुष्पोपगार्क्षिणस्तु फगपुष्पदमांस्तथा ।
 रोपयित्वा दशास्त्रास्तु तरो न नरकं प्रजेतु ॥
 देवदागयगन्धर्वाः किन्नरोरगमुखाः ।
 पशुपत्तिमनुष्याश्च सश्रयन्ति सुदा हमान् ॥
 पुष्पे, सुरगणा, सर्वे फलेषु पितरः सदा ।
 क्वायया मे मनुष्यास्तु पशुपत्तिरुपगार्क्षया ॥
 पुष्पोपगार्क्षं फलोपगार्क्षं
 य पादपातोपयते मनुष्यः ।
 सगृहदेशे वरवेष्टसर्वदा
 तमिदं विज्ञानवर्तं च धिप्रः ॥
 तस्मान् सुपश्यो हृत्ता रोप्याः श्रेयोऽभि-
 वाप्स्यता ।
 पुत्रवत् परिपालाय तं पुत्रा धर्मतः स्तुता ॥
 किं धर्मपितुरेतेभ्यः केवलं स्याच्छ्रेयसि ।
 तदुपज्ञा परं ये तु पराधैकागुरुतय ॥
 पञ्चपुष्पफलपायागन्धर्वस्तुलदाभिः ।
 परेषामुपकुर्वन्ति तारयन्ति पितामहान् ॥
 द्विचारमपि स प्राप्त क्वायापुष्पफलादिभिः ।
 पूजयन्त्येव तस्यो मुनिवर्द्धपञ्चजा ॥
 पितरं गोपद्विषन्ति हमा द्विगलोभतः ।
 तारयन्ति च मे सम्यक् सर्वस्यातिव्याधायकाः ॥
 तस्मात्ते पुत्रपत्न्याया विधिनद्विगुणवत् ।
 द्विजैः पितृमनुष्याणामभोग्याः सुवर्द्धा सदा ।
 जलजन्तु हृत्तरोपी यः प्रतिग्राह्यवर्द्धिजः ।
 एते सगर्वा दीयन्ते ये चाभ्यं सद्यवादिनः ॥”
 इत्यादौ बह्विपुराणे तस्मादृष्टप्रशंसानामा-
 ध्यायः ॥ ॥ अपि च ।
 “भूमिदानेन ये लोका गोदानेन च कीर्तिताः ।
 ते लोकाः प्राण्यते पुभिः पादपानां प्ररोहणे ॥
 अश्वत्थमेकं पित्रुमर्द्धमेकं
 अयोधमेकं दश पुष्पजाती ।
 हे हृत्तं तथा दाडिममातुशुद्धे
 पञ्चाश्वरोपी नरकं न याति ।
 यथा सुपुत्रः कुलसुदरेदि
 यथातिष्ठतस्त्रास्त्रियमप्रयत्नान् ।
 तथाच हृत्ताः फलपुष्पभूताः
 स्वस्वामिनं नरकादुद्धरन्ति ॥
 गोकर्ण उवाच ।
 इत्यनर्थं यथा नीतमभिधोच तदुच्यते ॥
 क्वायाविश्रामपथिके पक्षिणां निलयेन च ।
 पञ्चगुल्यगार्क्षं औगधार्थं देहिनाम् ॥
 उपकुर्वन्ति हृत्तस्य पञ्चयज्ञः स उच्यते ।
 दृष्टव्यानि कथानि स्तुतान्मुखाक्षया ।
 सचनिर्वर्त्तनं प्रोक्तं भिक्षा पत्रैः समाहता ।
 फलानि वस्तरे मध्ये द्विवार शाकुनादयः ॥
 सावत्सरं पितृमार्तुरुपकारं फलेः क्षतम् ।
 एवं पुत्रं समारोप्या एवं तत्त्वविदो विदुः ॥”
 इत्यादि वाराहपुराणे गोकर्णमाहात्म्यनामा
 ध्यायः ॥ ॥ अष्टहृत्तया यथा,—
 “अश्वत्थो वटहृत्तश्च न श्लेष्मणः कदाचन ।

हृत्तः

न श्लेष्मणो विष्वक्कृत्त उदुम्बरश्च कदाचन ।
 कर्मण्याश्चैव ये हृत्ता न श्लेष्मणाः कदाचन ॥”
 इति च वाराहपुराणे ब्राह्मणदीनान्मन्त्रनामा-
 ध्यायः ॥ ॥ हृत्तोपाता यथा,—
 “पुरेण येण हृत्तमो पादपाश्चैव रोदिताः ।
 रुदन्तो वा हसन्तो वा भवन्तो वा बहून्मान् ॥
 अरोगा वा विना वातं शाखां सुखमप्य-
 हुमाः ।
 फलं पुष्पं तथा काये दर्शयन्ति दिवायनाः ॥
 पूर्व्यायमां दर्शयन्ति फलं पुष्पं तथा भवेत् ।
 नीरं श्लेष्मं मदं रक्तं मधु तीक्ष्णं भवन्ति च ॥
 शुष्कान्तरोगा, सद्यसा शुष्का रोदन्ति वा
 पुनः ।
 उत्तिष्ठन्तीष्टं प्रतिता, प्रतन्ति च तपोभृताः ॥
 रम्यं वस्त्रमिदं ते वस्त्रान् विपाकफलमेव च ।
 रोदने वाधिमभ्येति हसने देशविभक्तम् ॥
 शाखाप्रपतने कुप्यात् सग्यामे योषपातनम् ।
 वासानां मरणं क्रुद्धाद्वासानां फलपुष्पिता ॥
 सराष्ट्रभेदं कुर्वते फलपुष्पमननरम् ।
 क्षयं सर्वं गोक्षीरे श्लेष्मे दुर्भिक्षलक्षणम् ॥
 वादनापक्षयं मद्यं रक्तं सग्याममादिशेत् ।
 मधुसासे भवेद्वाग्निर्धर्मलक्षणे न वर्धति ॥
 अरोगा शोथश्च श्रेयं वस्त्रं दुर्भिक्षलक्षणम् ।
 शुष्केषु सप्ररोहस्तु वीर्यमनस्य हीयते ॥
 उत्पाने पतितानाश्च भयभेदकर भवेत् ।
 स्थानान् स्थानान् गमने देशभङ्गलघादिशेत् ॥
 ज्वलत्सपि च हृत्तेषु रोदन्तु च घनक्षयम् ।
 एतन् पूजितहृत्तेषु सर्वं राक्षो विपद्यते ॥
 पुष्पे फले वा विहते राक्षो नृत्यं तथादिशेत् ।
 अय्येषु देवपुत्रेण हृत्तोपातेषु मन्त्रितः ॥
 व्याख्यादयित्वा तं हृत्तं गन्धमाक्षौर्भूषयेत् ।
 हृत्तोपरि तथा च्छ्वं कुप्यात् पापप्रशान्तये ॥
 शिवमभ्यर्चयेद्देवं पशुपतौ निवेदयेत् ।
 श्लेष्म इति यद्वोमा क्वा रक्तं जनेतया ॥
 मन्वाय्युक्तेन तु पायसेन
 सपूज्य विप्रांस्तुरश्च दद्यात् ।
 नीतेन तुल्येन तथाचर्चनेन
 देवं हरं पापविनाशहेतोः ॥”
 इति मात्स्ये अक्षुप्तगान्तिहृत्तोपातप्रशसनं नाम
 २०६ अध्यायः ॥ ॥ अथ हृत्तप्रतिष्ठा ।
 भीष्म उवाच ।
 “पादपानां विधिं ब्रह्मन् यथावद्विस्तारदद ।
 विधिना येन कर्तव्यं पादपोदयापनं युजैः ।
 ये च लोकाः स्तुतास्तेषां तानि चैव वदस्व मे ॥
 पुनस्तु उवाच ।
 पादपानां विधिं वक्ष्ये तथैवोदानभूमिम् ।
 तद्वागविधिवत् सर्वं समाप्तिं जगदीश्वर ॥
 क्वा मण्डपसभारं स्नात्वा प्रयतमानसः ।
 पूजयेद्भास्त्रं तद्वस्त्रमवस्थानुषेपने ॥
 सर्व्वैषधुदके, विक्ताभानापुष्पविभूषितान् ।
 हृत्ताभ्याक्षौरंलक्ष्यं वाधोभिरभिवेदयेत् ॥
 सूच्या चैव तथा कार्यं सर्व्वेषां कर्त्तव्यमम् ॥

कुण्डलत्रापि दातव्यं तद्वैमशनाकया ॥
फलानि सप्त चाष्टौ वा कलधौतानि कारयेत् ।
प्रत्येकं सर्ववृक्षाणां वेदां तानधिवासयेत् ॥
धूपन्तु गुग्गुलुं श्लेष्मं ताम्रपात्रैरधिष्ठितम् ।
सर्वान् धान्यभृतः कृत्वा गन्धमात्यानुलेपनैः ॥
कुम्भान् च सर्ववृक्षेषु स्थापयित्वा व्रतौ स्वयम् ।
पूजयित्वा दिनान्ते च कुर्याद्विजनिमन्त्रणम् ॥
यथा च लोकपाक्षानामिन्द्रादीनां विधानतः ।
वनस्यतेरधिवासमेवं कार्यं दिवातिभिः ॥
ततः शुक्लाभरणैः सौवर्णकृतशेखराम् ।
स्वर्णशृङ्गां कास्यदोहां गां दद्याच्छुभशालि-
नीम् ॥

प्रयत्नितौ वृक्षमध्यादुत्तुष्टेज्जासुदसुखीम् ।
ततोऽभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ॥
अग्न्यनुःसामाध्यानां धारणैरभितस्तथा ।
तैश्च कुम्भैः संक्षपन् कुर्याद्वनाच्छण्डपुङ्गवः ॥
शुक्लाभरणैः शुद्धो यजमानः स्वयं जपेत् ।
गोभिर्विभवतः सार्वभौतलिङ्गं समाहितः ॥
हेमसूत्रैः सकटकैरुत्तुष्टीयैः पवित्रकैः ।
वासोभिः श्रयनीयैश्च सद्योपस्करपादुकैः ॥
चौरामिषैर्वलिं दद्यादुवाचदिनचतुष्टयम् ।
होमश्च सर्पिषा कार्यो यवैः कृष्णतिलैरपि ॥
पलाशवर्मिषः शक्ताश्चतुर्थेऽह्नि तथोत्सवः ।
दक्षिणा च पुनस्तुतुष्टेऽह्नि तत्रापि शक्तिः ॥
यद्यदित्यतः किञ्चित्तत्तद्व्यादमत्सरः ।
आचार्ये द्विगुणं दत्त्वा प्रणिपत्य समापयेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु कुर्याद्वृक्षोत्सवं सुदा ।
सर्वान् कामानवाप्नोति तत् तदानन्त्यमश्नुते ॥
यश्चेकमपि राजेन्द्र वृक्षं संस्थापयेद्बुधः ।
सोऽपि स्वर्गं वसेद्भोजनं यावदिन्द्रशतत्रयम् ॥
भूतभयांश्च मनुजान् सारयेद्भोमसमितान् ।
परमां विद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥
य इदं श्रुत्वा मित्य आचयेद्वापि मानवः ।
सोऽपि संपूज्यते देवैर्ब्रह्मलोकं महीयते ॥

इति पाद्मे वृक्षखण्डे २६ अध्यायः ॥ ॥

वृक्षच्छेदने दोषो यथा,—

“तस्मान्न च्छेदयेत् वृक्षान् सुपुष्पफलितान् कदा ।
यदीच्छेत् कुलवृक्षं धनवृक्षं शाश्वतीम् ॥
समिधौ देवतानां शिखरेऽक्षितानपि ।
हेदिताश्चेद्वेक्ष्योक्तान् मरकटवृक्षद्वयैः ॥
वृषानिर्भवेच्छ्रीं चिन्तावृक्षं निपातिते ।
समिथोगी ह्यथाति सीमावृक्षं निपातिते ।
तस्मान्न च्छेदयेद्वृक्षं देवताप्रिष्ठितं फलितम् ॥
वापौकूपतडागानां छेदने रोधने कृते ।
कुलान्यकुलतां यान्ति गराणां सुदुरात्मनाम् ॥
तद्वच्च छेदयेद्यस्तु वृक्षान् कृत्वा सुशीतलान् ।
अपिपत्रवने घोरे पीडयते यमकिङ्करैः ॥
नगरपर्वने वृक्षान् प्रमादाद्भिच्छिनत्ति यः ।
स गच्छेन्नरकं नाम जृम्भणं रौद्रदर्शनम् ॥
विल्यादियाजान् कुर्याच्छुभं भयदमन्यथा ।
श्रीवृक्षानोपयेत् पञ्च यदि स्वर्गात् क्षीयते ॥”
इत्याद्ये वृद्धिपुराणे वायणारामप्रतिष्ठाध्यायः ॥

अथ वृक्षारोपणनक्षत्रादि । शतभिषा नक्षत्रं
विशाखा नृगशिरः उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा
उत्तरभाद्रपद रोहिणी हस्ता पुष्यः रेवती च ॥
राजमार्गच्छे ।

“प्राज्ञेऽश्ववर्णोत्तरादिति मघामार्गच्छेति व्या-

श्विनी-

पौष्णानुराधमरीचयः शतभिषा स्वातिर्विशाखा
तथा ।

जिवाकर्कश्वसितेन्द्रनन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये
शस्यानां वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथौ

रोपणे ॥

हेमाम्भसा वृक्षवीजं स्नातो मन्त्रेण रोप-

येत् ।

वसुधेति सुशीतेति पुण्यदेति घरेति च ।

नमस्ते सुभगे नित्यं हुमोऽयं वह्नितामिति ॥

अथ वृक्षप्रतिष्ठानक्षत्राणि । पुष्यः अश्विनी

ज्येष्ठा पूर्वफल्गुनी धनिष्ठा नृगशिरः स्वाती

आर्द्रा मघा रोहिणी नक्षत्रं हस्ता रेवती

अनुराधा अश्विनी पुनर्वसुश्च । यथा हि ।

“पुष्याश्विनीशुक्रभगदेवतवासवेषु

चन्द्रानिवेशमचरोहिणिनक्षत्रे ।

पौष्णानुराधहरिमेध पुनर्वसौ च

कार्याभिषेकतत्तत्प्रतिष्ठितम् ॥”

अथ विहिततिथ्यादि । भविष्ये ।

“प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।

दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कौर्त्तिता ॥

सोमो वृक्षप्रतिष्ठेव शुक्रश्चैव तथा बुधः ।

एते सौम्यग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठायागकर्म्मणि ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वृक्षकः, पु, कुटवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ वृक्ष-
मात्रञ्च ॥ (यथा, रघुवंशे । १ । ३० ।

“सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्यमाश्रमवृक्षकम् ॥”)

वृक्षचरः, पु, (वृक्षे चरतीति । चर+टः ।)

वानरः । इति धनञ्जयः ॥

वृक्षच्छाय, स्त्री, वृक्षाणां छाया । यथा ।

वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छाया वृक्ष-

च्छायम् । बहुत्वे तु वृक्षच्छायमिति । वृक्षा-

च्छाया बहुनाच्चेदिति स्त्रीत्वम् । इति स्त्री

नपुंसकलिङ्गस्यग्रहे भरतः ॥

वृक्षधूपः, पु, श्रीवेष्ट । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृक्षनाथः, पु, (वृक्षाणां नाथः ।) वटवृक्षः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

वृक्षपाकः, पु, वटवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षभवनः स्त्री, (वृक्षस्थितं भवनम् ।) वृक्षकोटरम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षभक्षा, स्त्री, (वृक्षं भक्षयतीति । भक्ष+अप् ।

ततश्चाप् ।) वन्दाकः । इति भावप्रकाशः ॥

वृक्षमिन्, स्त्री, (वृक्षं भिनत्तीति । भिद्+क्विप् ।)

वृक्षमिद्, वासी । इति हेमचन्द्रः ॥

वृक्षमेदी, [न] पु, (वृक्षं भिनत्तीति । भिद्+

णिनि ।) वृक्षादनः । इत्यमरः ॥ नेहानि इति

भाषा ॥ टङ् । इति हेमचन्द्रः ॥

वृक्षमर्कटिका, स्त्री, (वृक्षस्य मर्कटिका ।) जन्तु-
विशेषः । काटविहाल इति भाषा ॥ इति
केचित् ॥

वृक्षमृद्गूः, पु, (वृक्षमृदि भवतीति । मृ+क्विप् ।)
जलवेतसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षरुहा, स्त्री, (वृक्षे रोहतीति । रुह+क ।
ततश्चाप् ।) वन्दा । इत्यमरः ॥ अमृतश्रवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृक्षवाटिका, स्त्री, (वृक्षस्य वाटिका ।) अमात्य-
गणिकाग्रेहोपवनम् । इत्यमरः ॥

वृक्षादनः, पु, (वृक्षमन्ति नाशयतीति । अद्+
क्तु ।) वृक्षमेदी । इत्यमरः ॥ नेहानि इति
भाषा । (यथा, महाभारते । ५ । १५४ । ८ ।

“सकौलककचाः सर्वे वासी वृक्षादनान्विताः ॥”)

अमृतवृक्षः । मधुच्छत्रम् । कुटारः । इति
मेदिनी । पियालः । इति धरणिः ॥

वृक्षादनी, स्त्री, (वृक्षमन्तीति । अद्+क्तु ।
स्त्रियां ङीष् ।) वन्दा । विदारौकन्दः । इति
मेदिनी । ने, २१३ ॥

वृक्षादिरुहकः, स्त्री, आलिङ्गनम् । इति शब्द-
वृक्षादिरुहकं, माला ॥

वृक्षान्धः, स्त्री, (वृक्षस्यान्धम् ।) मन्धान्धम् । तेनु-
तीति स्थातम् । इति रायमुकुटः ॥ महादा ।

इति भरतादयः ॥ अमलकुटा । इति सार-
सुन्दरी ॥ चुका । इति भागुदीक्षितादयः ॥

तत्पर्यायः । तित्तिडीकम् २ चुक्रम् ३ । इत्य-
मरः ॥ अमृतशकम् ४ चुक्रान्धम् ५ तित्तिडी-

फलम् ६ शाकान्धम् ७ अमृतपूरम् ८ पूरान्धम् ९

रक्तपूरकम् १० चुक्रान्धम् ११ वीजान्धम् १२

फलान्धम् १३ अमृतवृक्षम् १४ अमृतफलम् १५

रसान्धम् १६ श्रेष्ठान्धम् १७ अमृतम् १८

अमृतवीजम् १९ चुक्रफलम् २० । अमृतं गुणा ।

कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफार्श-

स्तृण्यासमीरोदरहृद्गददिगुल्मानिसारव्रणदोष-

नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।

“वृक्षान्धमाममन्धोऽयं वातघ्नः कफपित्तघ्नः ।

पक्कन्तु गुरु स्याद्वि कटुकं तुवरं क्षुद्रम् ॥

अमन्धोऽयं रोचनं रुच्यं दोषघ्नं कफघ्नं कृत् ।

वृक्षार्शगृहणीगुल्मशूलहृद्गोत्रजन्तुनिनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वृक्षान्धः, पु, (वृक्षे अमन्धो यस्य ।) आम्रान्तकः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षायुर्वेदः, पु, (वृक्षस्यायुर्वेदः ।) तरुचिकित्-
सादिशास्त्रम् । तद्यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच ।

“वृक्षायुर्वेदमाख्यास्ये ब्रह्मचोत्तरतः शुभः ।

प्राग्बटो याम्यतस्त्वाम् आधोऽध्वर्युः क्रमेण तु ।

दक्षिणां दिशस्तत्पद्मा, समीपे कण्टकद्रुमः ॥

उद्यानं गृहवासे स्थातुं तिलान् वाप्यथ

पुष्पितान् ।

गृहीयाद्भोपयेद्वृक्षान् द्विजं चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥

ध्रुवाणि पञ्च वायव्यं हस्तं प्राज्ञेऽश्वेष्णवम् ।

टज

नक्षत्राणि तथा स्रज शस्त्रान्ते हमरोपणे ।
प्रवेशयेन्नदीवाहान् पुष्करिण्यान् कारयेत् ।
हस्ता मघा तथा मैत्रमास्य पुष्य सवासवम् ।
जलाशयसमारम्भे वारणशोचरात्रयम् ।
सपूष्य वरुण विष्णु पर्जन्यं तत् समारभेत् ।
अरिष्टाशोकपुष्पागशिरीषाश्च प्रियङ्गव ।
अशोककदलीजम्बूस्तथा वकुलहाडिमा ।
साय प्रातस्तु धर्मर्तौ श्रोतकावे दिनान्तरे ।
वर्षारत्रे भुव शोभे सेक्तया रोपिता हमा ।
उत्तम विशतिर्हस्ता मध्यम योद्धशान्तरम् ।
स्थानात् स्थानान्तर कार्यं दृष्ट्याणां द्वादशा-
न्तरम् ।
विफला, स्युर्धना दृष्ट्या, शस्त्रेणादौ हि शोध-
नम् ।

विहङ्गद्वयपक्षाक्तान् सेतयेच्छीतवारिणा ।
फलनाशि कुलशेषे माघैर्मैत्रेयैर्वैजिले ।
द्वतश्रोतपय सेक फलपुष्पाय सन्ध्या ।
आविकानशृङ्गचूर्णं यवचूर्णं तिलानि च ।
गोमांसमुदकश्चेति सप्तरात्र निघापयेत् ।
उत्तसेक सन्ध्यादृष्ट्या फलपुष्पादिदृष्टि ।
मत्स्याम्भसा तु सेकेन दृष्टिर्भवति प्राखिन ।
विहङ्गतण्डुलोपेत मत्स्यं मांसं हि दोहदम् ।
सर्वेषामविशेषेण दृष्ट्याणां रोहवर्धनम् ।

इत्यामेये महापुराणे दृष्ट्यायुर्वेदः ।

(अस्यान्यद्विवरण दृष्टत्सहितयां ५५ अध्याये
द्रष्टव्यम् ।)

दृष्ट्यार्हा, स्त्री, (दृष्टे अर्हतीति । अर्ह + अच् ।
टाप् ।) महामेदा । इति राजनिघण्टुः ।
दृष्ट्यालय, पु, (दृष्ट आलयो यस्य ।) पत्नी ।
इति शब्दमाज्ञा ।

दृष्ट्यावास, पु, (दृष्टे आवासो यस्य ।) दृष्टकोटर-
वासी । इति कैचित् ।

दृष्ट्याश्रयी, [न] पु, (दृष्टमाश्रयतीति । आ + श्रि
+ शिनि ।) क्षुद्रोलूक । इति राजनिघण्टुः ।

दृष्टोत्पल, पु, कर्मिकार । इति रत्नमाज्ञा ।

दृष्ट, ई ध द्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (रुधा-
पर-सक-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई, दृक्त ।
ध, दृणक्ति । वरीदृष्टते । वर्जनार्थोऽयमित्येके ।
इति दुर्गादासः ।

दृष्ट, ई कि त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः । (घुरा-
भा-च-पर-सक-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई,
दृक्त । कि, वर्जयति वर्जयति । इति दुर्गादासः ।

दृष्ट, ई ध द्रुतौ । त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(रुधा-पर-सक-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई,
दृक्त । ध, दृणक्ति । वरीदृष्टते । इति दुर्गादासः ।

दृष्ट, ज रु इ त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदा-आत्म-सक-सेट् ।) सप्तमखरी । ज,
रु, दृक्ते । इ, दृष्टयते । इति दुर्गादासः ।

दृष्ट, ज रु ई त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदा-आत्म-सक-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।)
सप्तमखरी । ज, रु, दृक्ते । ई, दृक्त । इति
दुर्गादासः ।

टत

टजनं, स्त्री, (टज + कृट् ।) उया० २।२१ ।
इति कृ ।) पापम् । इत्युणादिकोपः । आका-
शम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिटतिः ।
निराकरणम् । इति सत्तिप्रसारीणादिटतिः ।
(सग्राम । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६१ । १ ।

“त्व शुभं टजने पृथे ।”

“टजन इत्यादौ नि त्रीणि संग्रामनामानि अत्र
पूर्वे विशेष्ये टजने वर्जनश्रुते संग्रामे हि
वीराः पुरुषा वर्ज्यान्ते हस्यन्ते ।” इति तद्भाष्ये
सायणः । वलम् । इति निघण्टुः । २ । ६ ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १६६ । १५ ।

“विद्यामेय टजन जीरदाशुम् ।”

“टजन वलम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।
प्राणिजातम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ५ ।

“जरयन्ती टजन पद्मदीपते ।”

“टजनं गमनश्रील जङ्गम प्राणिजातं जर-
यन्ती ॥ ३ ॥ टजन टजी वर्जने । वर्जते इति
टजन प्राणिजातम् । कृ पृ टजिमन्दिनिघा-
न्त्यः कुरिति क्यप्रत्ययः । कित्वाष्टपधगुणा-
भावः योरनादेशे प्रत्ययस्वरः ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ।)

टजन, पुं, (टज + क्युः ।) केशः । कुटिले, त्रि ।
इत्युणादिकोपः । (वाधके च त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । २५ । ५ ।

“समागून टजनमन्यथा विच्छूरो ।”

“टजन बाधकम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।)

टजि, स्त्री, जनभूमि । इति कैचित् ।

टजिन, स्त्री, (टजी वर्जने + “टजे, किञ्च ।”
उया० २ । ४७ । इति द्रुण् । च च कित् ।)
पापम् । इत्यमरः । (यथा, भागवते । १० ।
२६ । २८ ।

“तत्र प्रसीद टजिनाहंन तेऽक्षिभूजम् ।”

द्रु. खम् । यथा, तत्रैव । १ । ७ । ४६ ।

“टजिन नार्हति प्राप्तुं पूष्यं वन्द्यमभीक्ष्णम् ।”

पापविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । २।२२।१ ।

“टजिनां गतिमाप्नोति अथोद्युपहन्ति च ।”

रक्तचर्मे । भुजम् । इति हेमचन्द्रः ।

टजिन, पुं, केशः । कुटिले, त्रि । इति मेदिनी ।
ने, १३६ । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४६ । १२ ।

“असमने अज्जनि टजिने पथि श्येनां इव अव-
स्यतः ।”

“टजिने कुटिले पथि ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।)

टज, द ण उ भवे । इति कविकल्पद्रुमः । (तना-
उभ-सक-सेट् । ऋग्वेदे ।) द ण, टणोति
वर्जोति टजते वर्जते । उ, वर्जिता दृष्ट्या ।
इति दुर्गादासः ।

टज, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (घुरा-पर-
अक-सेट् ।) क, वर्जयति । इति दुर्गादासः ।

टज, रु उ व रु वर्जने । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-
आत्म-सक-सेट् ।) रु, वर्जते । उ, वर्जिता दृष्ट्या । व, वर्जयति
विहृत्यति । रु, अहृतत् । इति दुर्गादासः ।

टत्तः

टत, य रु उ सम्भक्तौ । परणे । इति कविकल्प-
द्रुमः । (दिवा-आत्म-सक-सेट् । ऋग्वेदे ।)
य रु, टत्यते । उ, वर्जिता दृष्ट्या । सम्भक्तिः
सेवनम् । इति दुर्गादासः ।

टतः, त्रि, (ट + क्त ।) कृतवरणः । तत्पर्यायः ।

टतः, २ वाटतः । इत्यमरः । (यथा, हरि-
वंशे । १२७ । १७ ।

“तथा टतवधे प्राप्ते साहाय्यार्थं दृष्टौ मया ।”
आहवच ।

टतपत्रा, स्त्री, (टतानि पत्राण्यस्याः ।) पुत्रदात्री ।
इति राजनिघण्टुः ।

टति, स्त्री, (ट + क्तिन् ।) वेदनम् । तत्पर्यायः ।
वरः २ । इत्यमरः । (यथा,—

“न हि च्छायादानैः पथिकजनसन्तापहरण
फलैर्वा पुण्यैर्वा न सुरमदुल्लेखनमपि ।
अरे रे मन्दारद्रुम सहजमेतत्तदुचित
दृष्टौभूतो रक्षस्यपरमपरेषां फलमपि ।”

इत्युद्धटः ।)

प्रायनाविशेषः । इत्यथे । इति भरतः । वर-
णम् । इति मेदिनी । गोपनम् । इति शब्द-
रत्नावली ।

टतिङ्कर, पु, विकटतटः । इति शब्दरत्ना-
वली । टतिकारके, त्रि ।

टत्त, स्त्री, (टत + क्त ।) चरित्रम् । (यथा,
कथाचरित्रागरे । ३ । १४ ।

“तत्र तस्य निर्जान् भर्तुं न ध्यायन्त्यः क्षिप्रदृष्टयः ।
आपद्यन्ति सतीदृष्ट किं सुखं कुलान्य ।”

पद्यम् । इत्यमरः । यथा, छन्दोमञ्जरीम् ।

“प्रत्य चतुष्यदौ तच्च दृष्ट जानिरिति द्विधा ।

दृष्टमक्षरसंख्यात जातिमात्राकृता भवेत् ।

सममर्द्धसमं दृष्ट विषमश्चेति तत्तद्विधा ।”

इति । इति मेदिनी । वेदोपितस्याचारस्य

परिपालनम् । इति दृष्टाध्ययनद्विंशद्विटीकार्या

भरतः । (वात्ता । यथा, कथाचरित्रागरे ।

५८ । ११६ ।

“न मार्गदृष्टमेतन्मो वाच्य पिष्टयदे तया ।”

आचारः । यथा, मनौ । ४ । २६० ।

“अनेन विप्रो दृष्टेन वर्जयन् वेदशास्त्रवित् ।

अपेक्षकस्त्वो निव्य ब्रह्मलोके महीयते ।”

दृष्टः, त्रि, (दृष्ट + क्त ।) अतीतः । (यथा,
रामायणे । २ । ६० । ७ ।

“जानन् दशरथ दृष्ट न राजानमुदाहवन् ।”

“दृष्टमतीतम् ।” इति वट्टीका ।) दृष्टः ।

वर्जुजः । (यथा, भागवते । ४ । २५ । २४ ।

“स्तनौ अक्षितकेशोरौ समदृष्टौ निरन्तरौ ।”

कृतवरणः । इत्यमरटीका । अधीतः । नृत्त ।

इति मेदिनी । (निव्यतः । यथा, रघुः । १।२८ ।

“स दृष्टचूडश्चककापक्षके-

रमाद्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।”

जातः । यथा, रघुवंशे । २ । ५८ ।

“समन्वमाभायणपूर्वमाहु-

दृष्टः स नौ सङ्गतयोर्वनान्ते ।”

वृत्तप

अथ वृत्तवस्तूनि । यथा,—

“वृत्तानि बाहुनारङ्गस्कन्धमिहामोदकाः ।

रथाङ्गलावकककुत्कुम्भिकुम्भाण्डकादयः ॥

कर्षपाशसुषापाशाकलचापपटानाम् ।

सुदिकापरिखायोगपट्टहारमगादयः ॥” ॥

सपूर्वगर्भवृत्तानि यथा,—

“सपूर्वगर्भवृत्तानि सुखपदेन्दुदर्पणाः ।

चक्रावहृदितिलकटङ्गपटशायकाः ॥

आपर्षः कमठी लूनायुचं हनमपूपकम् ।

आलयासमणीआलचर्मकं साग्रादयः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् २ त्रैयसवके प्रकीर्ण नाम ३ कुसुमम् ॥

वृत्त, पु, (सव्यो वृत्तः । स्वत्पार्श्वे कन् ।) पूर्वमः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागविशेषः । यथा,

महाभारते । १ । ३५ । १० ।

“वृत्तसमर्तकौ नागौ द्वौ च पद्मापिति श्रुतौ ॥”

वृत्तकर्षटी, स्त्री, (वृत्ता वस्तुना कर्षटी ।)

वहभुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तगन्धि, स्त्री, (वृत्तस्य पदस्य गन्धो लोश इव

गन्धो यस्मिन् ।) गन्धविशेषः । तस्य लक्षणं

यथा,—

“भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाद्य टट्टाचरम् ।

एतैकदेशसम्भवात् वृत्तगन्धि गुणः स्मृतम् ॥”

तस्य उदाहरणं यथा । जय जय आर्द्रेण

सुनतिजनमनस्तडागविकस्तरचरणपद्मपद्मनयन-

पद्मापद्मिनीविनीदराजहंसभासुरयण पटल-

परिपूरितधुवनकुहरः । हरकलनासनादिहृन्दा-

रकटन्दन्दनीयपादारविन्दहृन्दिम्लैकयोगीन्द्र-

हृदयमन्दिरावितस्तुनिरङ्गनय्योतिःस्वरूपनाथ

नाथ जगन्नाथ मामनवधिभवदु मयाकुल रच

रच । इति हृन्दीमल्लश्याम् ६ क्षयकः ॥

वृत्तगुणः, पु, वृत्तविशेषः । तत्प्रायः । वृत्त १

दीर्घनाम ३ जलाशयः ४ । द्विधाय एकः

सूक्ष्मः द्वितीयो लघुः । अस्य गुणा । मधु-

रत्वम् । शीतत्वम् । कषपिणानिहारदाहरक्त-

नाशित्वम् । तेषां मध्ये स्थूलतरस्याधिकगुण-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तः, [सु] अ, (वृत्त + तसिच् ।) वृत्तिः । यथा,

“अतिगृह्याथनक्षेत्र्यकर्मरि हृन्दीयाया ।

अकर्तारि वृत्तीयान्तात् वा तसि स्यात् । अथ

धनं अचलनम् । वृत्तेन न अथते वृत्ततो न

अथते । वृत्तेन न चलनीत्यर्थः । ज्ञेये । वृत्तेन

चित्रः वृत्तनः चित्रः । वृत्तो गिह्दित इत्यर्थः ।

हीयमानपापयोगात् । हीयमानपापवृत्ताद-

कर्तारि वृत्तीयान्ताद्वा तसि । वृत्तेन हीयते

वृत्तेन पापः वृत्ततः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वृत्तकुलः, पु, (वृत्तस्तकुलः ।) यावनालः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तनिष्पाविका, स्त्री, नमनिष्पावी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

वृत्तपर्णः, स्त्री (वृत्तं वर्तुलं पर्णं यस्याः ।) हीम् ।

महाशृणुपुष्पिका । पाटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तिः

वृत्तपुष्पाः, पु, (वृत्तं वर्तुलं पुष्पं यस्य ।) शिरीषः ।

कदम्बः । वाण्डीरः । कुलजः । सुह्रः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तफलं, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं फलं यस्य ।) मरी-

चम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोलफलमात्रम् ॥

वृत्तफलः, पु, (वृत्तं फलं यस्य ।) दाडिमः । वहरः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तफला, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं फलं यस्याः ।)

पार्श्वी । शशाङ्गुली । आमलकी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तबीजः, पु, (वृत्तं बीजं यस्य ।) भिण्डा । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तबीजका, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं बीजं यस्याः । कन्

तनष्टाप् ।) पाण्डुरङ्गुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तबीजा, स्त्री, (वृत्तं बीजं यस्याः ।) आङ्गुली ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तमलिका, स्त्री, (वृत्ता मलिकेव ।) श्वेतार्कः ।

मोदिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तस्य, त्रि, (वृत्त + स्या + क् ।) वृत्ति तिष्ठति

य । यथा, मनु ।

“तुरीयो ब्रह्महत्यायां क्षत्रियस्य वधे कृतः ।

वैश्याद्यमाशो वृत्तस्य शूद्रे ज्ञेयस्तथोदशः ॥”

इति यथा,—

“गुरुपूजा वृत्ता शौच सत्यमिन्द्रियनियमः ।

प्रवर्तनं धनानां च तन सर्वं वृत्तामुच्यते ॥”

इति गोपालपञ्चाननकृतस्मृतिसंग्रहः ॥

वृत्ता, स्त्री, भिज्भिरिष्टात्रयः । रेणुका । प्रियङ्गुः ।

मांसरोहिणी ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्ताध्ययनार्तः, स्त्री, (वृत्ताध्ययनयोर्कहिः ।)

नक्षत्रार्चनम् । इत्यमरः ॥ वेदवोधितस्याचारस्य

परिपालनं वृत्तम् । अतएव गुरुपूजकं गुरुमुखेन

वेदाभ्यासः अध्ययनम् । तयोर्लङ्घित्यरि-

पालाकृततेजस उपचयो ब्रह्मवर्द्धस्य स्यात् ।

नक्षत्रहस्तिरात्रेति अ. । इति भरतः ॥

वृत्तान्तः, पु, संवादः । तत्प्रायः । वार्त्ता २

प्रवृत्ति ३ उदन्तः ४ । इत्यमरः ॥ युतिः ५ ।

इति जटाधरः ॥ उदन्तकः ६ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ यथा, कणावरित्तामरे । २।२६ ।

“सन्तमानक वृत्तान्तं विहारादिदमवब्रवीत् ॥”

प्रक्रिया । कान्तुखण्ड । वार्त्ताप्रभेदः । प्रस्तावः ।

इति मेदिनी ॥ (यथा, मनौ । ३ । १३ ।

“न गच्छस्यस्त्रिग्योरापद्यमि हि तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते श्रुता भार्योपदिश्यते ॥”

“वृत्तान्ते इतिहासाख्याने ॥” इति कुल्लूक-

मेधातिथी ॥) अवसरः । भावः । एकान्त-

वाचकः । इति विश्वः ॥

वृत्तिः, स्त्री, (वृत्त + क्तिन् ।) जीविका । इत्यमरः ॥

(यथा, मनौ । ४ । २५६ ।

“गणोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ॥”

विवरणम् । (यथा, कान्ते । “सूत्रस्यार्थ-

विवरणं वृत्तिः ॥”) कौशिक्यादिः । प्रवर्तनम् ।

इति मेदिनी ॥ (यथा, शाकुन्तले । ४ ।

वृत्तः

“उत्पन्नामोर्धनयोरुपरुहवृत्तिं

वाप्यं कुरु स्थिरतया विरतानुवन्तम् ॥”

विधृतिः । इति धरणिः ॥ * ॥ कौशिक्यादि-

वृत्तयो यथा —

“शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः ।

रसे रौद्रे च वीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ।

चतस्रो वृत्तयो ज्ञेयाः सर्वनायस्य मातृका ॥”

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

वृत्तिहरणे दोषा यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेषु यः ।

स हतस्त इति ज्ञेयः फलं तत् शृणु भूमिप । ॥

यावन्तो रेणवः सिक्ता विप्राणा नेत्रविन्दुभिः ।

तावद्वर्षसहस्रं श्रुतपोते स तिष्ठति ॥

तप्ताङ्गारश्च तद्गच्छ पानश्च तप्तमूत्रकम् ।

तप्ताङ्गारे च शयनं ताडितो यमकिङ्करैः ॥

तदन्ते च मद्यापापी विद्यायां जायते ह्रमिः ।

यष्टिवर्षसहस्राणि देवमानेन भारते ।

ततो भूमिविहीनश्च प्रजाहीनश्च मानवः ।

हरिदं हृणो रोगी शूद्रो निन्द्यस्ततः शुचिः ॥”

इति ब्रह्मवेवर्त्ते प्रवृत्तिरूपे ४६ अध्यायः ॥

(अवधारः । यथा, मनौ । २ । २०५ ।

“गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्भृत्तिमाचरेत् ॥”

वर्त्ततेऽस्मिन्निति युत्पत्त्या । आधेयः । यथा,

याप्रियश्चक्रे । १ । “साध्याभाववद्वृत्तित्वम् ॥”

यथा च भाषापरिच्छेदे ।

“सिधाधिययया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।

स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानदनुमितिर्भवति ॥”

चित्तस्यावस्थाविशेषः । यथा, पातञ्जले । २ ।

“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥” चित्तवृत्तिप्रकारास्तु

तत्रैव द्रष्टव्याः ॥ * ॥ आपारः । यथा, सांख्य-

तत्त्वकौमुद्याम् । ५ ।

“अर्थसन्निकटस्य इन्द्रियस्य वृत्तौ सत्यां तमो-

ऽभिभवे यः सत्त्वसुद्वेकः ॥” युक्तार्थः । यथा,

कातन्त्रयाकरणादौ ।

“कारकप्रतियोगिभ्यां यद्वयद्वन्द्वेक्षते ।

अपेक्ष्यहृलवाचित्वाद्वृत्तिस्तत्र तु नेष्यते ॥”

वृत्तिस्यः, पु, (वृत्तवे तिष्ठतीति । स्या + क् ।)

सरटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृत्तौ तिष्ठति,

त्रि ॥

वृत्तेर्वाङ्, पु, (वृत्तो वर्तुल इन्वाङ् ।) यङ्-

सुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्त्य, त्रि, वरणीयम् । वृत्तधातोः क्यप् वृज्-

धातोश्च क्यप् तु क्प्रत्ययाभ्यां निष्पन्नमिदम् ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वृत्तिवृत्तः, पु, (वृत्त + “स्फायितश्चिवष्ठीति” ।

उणा० २ । १३ । इति रक् ।) अन्वकारः ।

श्रुत् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ४८ । २ ।

“इन्द्रेण श्रुता त्रैविम वृत्तम् ॥”

“वृत्तं श्रुत्तम् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

दानवविशेषः । स तु लृट्पृष्ठ इन्द्रेण हतः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । १२७ । १७ ।

टयादा

“तथा टचवधे प्राप्ते साहाय्यार्थं वृत्ती मया ॥”
अस्य विशेषविवरणन्तु देवीभागवते षष्ठस्कन्धे
१ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ मेघ. १ (यथा,
कवेदे. ३. ३३. ६।

“इन्द्रो अस्मा अरदक्षबाहु-

रपाहन् टच परिधि नदीनाम् ॥”

“टच वृणोति आकाशमिति वृत्तौ मेघस्तं मेघ-
मपाहन् जघान ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
पर्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रः । इति
विश्वः ॥ शब्दः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुभादि-
वृत्तिः ॥

टचद्विष्ट, [वृ] पु, (टच वेष्टेति । द्विष्ट + क्तिप् ।)
इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

टचभोजन, पुं, गण्डीरः समठ इति ख्यातः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

टचहा, [नृ] पु, (टच हतवान् । हन् + “अक्ष-
भूण्टवेषु क्तिप् ॥” ३. २. ८७। इति क्तिप् ।)
इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ६।७।१६।
“अभ्येत्ताभ्येत्त्यस्यविरो विप्रो भूत्वाह टचहा ॥”
यथा च ऋग्वेदे १।१०६।६।

“इन्द्रं क्रुत्वा टचवधं प्राचीपतिम् ॥”

“टचवधं टचाणां प्रचृणां हन्तारम् ॥” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥

टचारि., पुं, (टचेत्यारि.) इन्द्रः । इति हज्जा-
वृद्धः ॥

टचा, अ, निरर्थकः । तत्पर्यायः । सुधा २ अथे-
कम् ३ अविधि ४। इत्यमरः ॥ यथा,—

“अदृष्टपाशिको ग्रामो अदासीकश्च यदृष्टम् ।
अनायभोजनं यच्च तथा तदिति मे मतिः ॥”
इति बह्विपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥

अपि च ।

“टचा वृष्टिं सतुद्रस्य लभस्य भोजनं टचा ।

टचा दानं सतुद्रस्य नौचस्य सुकृतं टचा ॥”

इति गारुड १२५ अध्यायः ॥

टचान्नम्, [नृ] स्त्री, (टचा निरर्थकं जन्म ।)
निरर्थकजन्मम् । यथा,—

“टचा जन्मानि चत्वारि टचा दानानि षोडश ।
ता यष्ट वप्रवत्स्यामि यथावदुपूर्वम् ॥
अपुत्रस्य टचा जन्म धर्मेवाद्या नरा सदा ।
परपाकं सदाश्रन्ति परतापरताश्च ये ॥”
इत्यादौ बह्विपुराणे दानावस्थानिर्णयनामा-
ध्यायः ॥ अपि च ।

“येनैव श्रुतं भागवतं पुराणं

नाराधितो ये पुरुष प्रधानम् ।

सुखे हृतं येन धरामराणां

तथा टचा जन्म नराधमानाम् ॥”

इति पुराणम् ॥

टचादान, स्त्री, (टचा निरर्थकं दानम् ।) निष्कल-
दानम् । तत् षोडशविधम् । यथा,—

“देवपितृविहीनं यदौश्वरभ्यः सदीपतः ।

दत्त्वाशुकोर्नानाधेव वेदामिन्नतयाग्निने ॥

अन्यायोपार्जितं दानं वर्धं ब्रह्महृद्ये तथा ।

टङ्ग

शुरवेष्टवत्ता यः स्तेनाय पतिताय च ॥
स्ततप्राय च यद्दत्तं सर्वदा ब्रह्मविहितम् ।
पाचकाय च सर्वस्य वृत्त्याः पतये तथा ॥
परिचारकाय श्रद्धाय सर्वत्र मिश्रणाय च ।
इत्येतानि तु राज्ञेन टयादानानि षोडश ॥”
इति बह्विपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥
अन्यत्र । न्यायमार्गेण यद्दत्तं तत् सप्तविधमपि
पुनर्नापदक्ष्यम् । यत् पुनरन्यायेन दत्तं तद्दत्तं
षोडशमपि प्रत्याहर्तव्यमेव । इत्यर्थादुक्तं भवति ।
नारदेन च ।

“दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ॥”

इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम् ।

“पण्यमख्यं श्रुतिस्तुत्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः ।

स्त्रीशुक्लानुग्रहार्थं दत्तं दानविदो विदुः ॥

अदत्तान् भयक्रोधशोकवेगवशाज्जितैः ।

तथोक्तोचपरीक्षासयत्यावच्छलयोगतः ॥

बालभृष्टास्वतन्त्रानामतोऽन्तापवर्जितम् ।

कर्त्ता समेदं कर्मेति प्रतिलामेच्छया च यत् ॥

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मेऽर्हते ।

यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

टयामांसं, स्त्री, (टया निरर्थकं मांसम् ।) देवपितृ-
बुद्धिर्मांसम् । तद्वृत्तये प्रेतत्वं भवति । यथा,

“टयारेता टयामांसो टयावादौ टयामतिः ।

निष्क्रुको ह्यिदंवागं स प्रेतो जायते नरः ॥”

इति बह्विपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥

टङ्गं, स्त्री, शैलजनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥

टङ्गं, पुं, टङ्गदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

टङ्गः, त्रि, (टङ्गु टङ्गौ + क्तः । “यस्य विभाषा ॥”

७।२।१५। इति नेट् ।) गतयौवनः ।

प्रटङ्गः । (यथा, मनुः १।२।१५६।

“न तेन टङ्गो भवति येनास्य पतितं शिरः ।

यो वै युवायधीयानस्त देवाः स्याविर विदुः ॥”)

पण्डितः । इति मेदिनी ॥ आद्यस्य पर्यायः ।

प्रवयाः २ स्याविर ३ जीनः ४ जीशे ५ वरन्

६। इत्यमरः ॥ यातयामः ७ अर्च्यः ८। इति

राजनिर्घण्टः । पणितः । इति जटाधरः ॥

टङ्गकाकं, पुं, (टङ्गः काकः ।) काकविशेषः ।

होङ्गकाक इति भाषा । तत्पर्यायः । क्रोशकाक

२ दग्धकाकः ३ क्षणकाकः ४ पर्वतकाकः ५

वनाश्रयः ६ कान्कोल ७। इति हेमचन्द्रः ॥

टङ्गगङ्गा, स्त्री, (टङ्गा गङ्गा ।) नदीविशेषः ॥

बुङ्गीगङ्गा इति ख्याता । यथा,—

“आस्ति नाटकशैले तु खरो मानससन्निभम् ।

यत्र साह्रं शैलपुत्रा जलक्रौडं सदा हरः ॥

क्रूरते नरशार्दूलं खर्णपङ्कजशोभिते ।

तस्य पश्चात्पद्मपूर्वभागेभ्यश्च सरित्तथम् ॥

अवतीर्णं प्रयागेव दक्षिणं सागरं प्रति ।

तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्षुरिकाश्रया ॥

दिग्गजा जैत्रञ्जनाता तेन दिक्षुरिका स्मृता ।

मध्यभागात् खता या तु शूद्ररेणाधवारिता ॥

टङ्गगङ्गाश्रया सा तु गङ्गेव फलदायिनी ॥

टङ्गदा

या निःखता पूर्वभागात्साहगिरिवरामदी ।
खर्णगीधेति विख्याता सा गङ्गासदृशी फले ॥”
इति कालिकापुराणे कामरूपपीठनिर्णयनाम
२२ अध्यायः ॥

टङ्गत्वं, स्त्री, (टङ्ग + त्व ।) टङ्गस्य भावः । तत्-
पर्यायः । स्याविरम् २। इत्यमरः ॥ बाह्वक्त्वम् ३
बाह्वक्त्वम् ४। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुः १।१।२३।

“अनास्यस्य विषयेविद्यानां पारदृश्यनः ।

तस्य धर्म्मरेतेरासीद्दृष्टत्वं जरसा विना ॥”)

वाक्यादेरवधिमार्गं सुश्रुतः ।

“वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं बाह्वक्त्वं तथा ।

कनयोऽष्टशतवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते ॥

त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशौ दुग्धानाशौ तथात-
स्तकः ॥

दुग्धाशौ वर्षपर्यन्तं दुग्धानाशौ शरद्वयम् ॥

तदुत्तरं स्यादनाशौ एवं बालश्चिदा मतः ॥

मध्ये षोडशशतयोर्मध्यमः कथितो बुधैः ॥

चतुर्धा मध्यमं प्राहुर्युवा दानिप्रतो मतः ॥

चत्वारिंशत्तुलमा यावत्तियेहोर्ध्वादिपूरितः ।

ततः क्रमेण चोष्णं स्यादुयावद्ववति सप्रति ॥”

वीर्यादीत्यादिशब्देन रसादिवन्ध्वातिवन्ध-
वलोत्साहा उच्यन्ते । चोष्णः सर्वधातिवन्ध-
वलोत्साहोर्ध्वः ।

“ततस्तु सप्ततेरुर्ध्वं चोष्णघातुरसादिकः ।

चोष्णमायेन्द्रियवजः चोष्णरेता दिने दिने ॥

वज्रीपणितखालित्युक्तं कर्मेसु चाक्षमः ।

काचश्चासादिभिः क्षिप्तो टङ्गो भवति मानवः ॥

बाल्ये विवर्धते श्रेष्ठा पितृं स्यान्मध्यमे-

२धिकम् ॥

बाह्वक्त्वे वर्धते वायुर्धियायैतदुपक्रमेत् ॥”

उपक्रमेत् चिकित्सेत् । तन्नाम्नरे तु ।

“बाल्यं दृष्टिश्चविर्मेधा त्वग्दृष्टिः शुक्रविक्रमौ ।

बुद्धिः कर्मेन्द्रियं चेतो जीवितं दृश्यतो हृत्सेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

टङ्गदारकं, पुं, (टङ्गो दारको बालक इव यस्मात् ।)

वीरताङ्कटङ्कः । इति भरतः ॥ विहङ्गक इति

वीरताङ्कटा इति च वङ्गभाषा । विधारा इति

हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । ऋक्षगन्धा २ हृग-

लान्ती ७ आवेगी ४ जुङ्गः ५। इत्यमरः ॥

ऋक्षगन्धा ६ हृगलान्ती ७ हृगला ८ अन्ती ९

जुङ्गा १०। इति तट्टीका । हृगलौ ११ जुङ्गक

१२ श्यामः १३। इति जटाधरः ॥ हृक्षगन्धा

१४ हृगलान्तीका १५। इति शब्दरत्नावली ॥

दौर्ध्वबालुका १६ हृगलान्तीका १७ टङ्ग १८

कोटरपुष्पी १९ अगान्ती २० टङ्गदार २१।

अन्यान्तरे कोटरपुष्पीस्थाने टङ्गकोटरपुष्पीति

पाठः । अस्य गुणाः । गौक्षत्वम् । पिच्छिल-

त्वम् । कफघातकासामदोषनाशित्वम् । बल्य-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यत्र ।

“रसायनो टङ्गदारः शोधवातामवातजित् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

वृद्धदार, स्त्री, (वृद्धत्वनाशकं दार यस्य ।) वृद्ध-
दारकवृद्धः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“वृद्धदारद्वयं गौत्र्यं पिच्छिलं कफवातशुत् ।
बन्धुकासामदोषघ्नं द्वितीयं स्वर्णवीर्यदम् ॥”
वृद्धनाभिः, त्रि, (वृद्धः प्रवृद्धो नाभिर्यस्य ।) उन्नत-
नाभिः । गोडनाभियुक्तयुक्ति इति भाषा ।
तत्पर्यायः । तुण्डिलः २ तुण्डिभ ३ । इत्यमरः ॥
वृद्धप्रपितामहः, पु, (प्रपितामहाद् वृद्धः ।) प्रपिता-
महतातः । इति शब्दरत्नावली । तत्र कन्यायाः
सपिण्डता नास्ति । यथा । तेनात्मपक्षमे वृद्ध-
प्रपितामहे सापिण्ड्यं निवर्तते इति प्रतिपादि-
तम् । अतएव प्रपितामहभावात् तत्सन्ततिभिः
सह सापिण्ड्यभावान् कन्याजननमरणयोस्तेषां
सपिण्ड्यशौचं नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्त-
मेवाशौचमिति । इति शुद्धितत्त्वम् ।
वृद्धवला, स्त्री, (वृद्धा वला ।) महासमझा । इति
राजनिर्घण्टः ।
वृद्धराजः, पु, अश्ववेतसः । यथा,—
“अत्यन्तो वृद्धराजश्च द्वावेतौ तत्र कौर्त्तिनौ ॥”
इति केचिन् ॥
वृद्धवाहनः, पु, आश्ववृद्धः । यथा । सुपक्रो वृद्ध-
वाहनः । इति केचिन् ॥
वृद्धविभीतकः, पु, (वृद्धः प्रवृद्धो विभीतक इव ।)
आश्वतकः । इति शब्दमाला ॥
वृद्धश्रवा, [स] पु, (वृद्धात् वृद्धस्यतेः श्रवणोतीति ।
श्रु + अश्रुन् । “वृद्धेभ्यः श्रवणोतीति वृद्धश्रवाः ।”
इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । २२६ । “वृद्धं प्रभूत श्रवः
श्रवणं स्तोत्रं हविर्लक्षणमम्रं वा यस्य ।” इति
ऋगभाष्ये सायणः । १ । ८६ । ६ । “वृद्धं श्रवो
घनं कौर्त्तिर्वा यस्य ।” इति वेददीपे महीधरः ।
१० । ६ । इन्द्रः । इत्यमरः ॥
वृद्धसंघः, पु, वृद्धानां सन्धः । तत्पर्यायः । वाह-
कम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥
वृद्धसूत्रक, स्त्री, (वृद्धस्य सूत्रम् । तत्तं स्वार्थे
कन् ।) इन्द्रतूलम् । बुडोर सूत्रा इति भाषा ।
यथा, हारावल्याम् ।
“वृद्धसूत्रकमित्याहुर्निद्रतूलं मनीषिणः ।
श्रीशृङ्गाय वंशकफं वाततूलं मरुद्वजम् ॥”
वृद्धा, स्त्री, (वृद्ध + टाप् ।) गतयौवना । बुडी
इति भाषा । तत्पर्यायः । पलिक्री २ । इत्य-
मरः । पलिका ३ । इति भरतः ॥ स्थविरा ४
निष्कला ५ जरती ६ गतार्जवा ७ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तदवस्थाकालो यथा,—
“आषोडशाद्ब्रह्मवेद्वाला तरुणी त्रिंशता मता ।
पञ्चपञ्चाशतः प्रौढा वृद्धा भवति तत्परम् ॥”
इति कालिदासः ॥ ॥
अपि च ।
“बाणेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश ।
ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्तरावधि ॥
वर्द्धमधिरूपा स्यात् पञ्चाशद्वत्तरावधि ।
वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सूरतोत्सवर्ष्जिता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ॥

तस्याः सम्भोगे दोषो यथा,—
“वाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी ।
प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥
निदाघशरदोर्वाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥
नार्त्तवे षोडशादवर्षान् सप्तत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥
पञ्चपञ्चाशतो नारी सप्तसप्ततित पुमान् ।
द्वावेतौ न प्रसूयेते प्रसूयेते विपर्ययान् ॥”
इति राजवल्गवः ॥ ॥
“शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा वालाकैस्तृणं हृदि ।
प्रभाते मेधुन निद्रा सद्यः प्राणहराणि घट् ॥”
इति चाणक्यम् ॥ ॥
अहुष्ठः । इति शब्दरत्नावली । महाआव-
णिका । इति राजनिर्घण्टः ।
वृद्धाङ्गुलि, स्त्री, (वृद्धा अङ्गुलिः ।) हस्तपादयो
स्थूलाङ्गुलिः । बुड आङ्गुलि इति भाषा । तत्त-
पर्यायः । अङ्गुष्ठ २ वृद्धा ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
वृद्धिः, स्त्री, (वृध् + क्तिन् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौ-
गधविशेषः । तत्पर्यायः । योग्या २ ऋद्धिः ३
सिद्धि ४ लक्ष्मी ५ । इत्यमरः ॥ पुष्टदा ६ वृद्धि-
दात्री ७ मङ्गल्या ८ श्री ९ सम्यग १० आश्रीः
११ जनेष्टा १२ भूति १३ सन् १४ सुखम् १५
जीवभद्रा १६ । अस्या गुणाः ।
“ऋद्धिर्वृद्धिश्च मधुरा सुस्निग्धा तिक्तशीतला ।
रुचिमेघाकरौ श्लेष्मकृच्छ्रक्रिमिहरा परा ॥
प्रयोगेज्जनयोरेक यद्यालम् प्रयोजयेत् ।
तत्र यदातुमिष्टिः स्याद्वयमप्यत्र योजयेत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥
ऋद्धिवृद्धीरुत्पत्तिजन्यनामगुणा ।
“ऋद्धिर्नृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोपयामले ।
श्वेतलोमान्वित कन्दो जनाजान् सरन्वकः ॥
स एव ऋद्धिर्वृद्धिश्च भेदमप्येतयोर्बुधे ।
तूलगन्धिसमा ऋद्धिर्वाभावर्षफला च सा ॥
वृद्धिस्तु दक्षिणावर्षफला प्रोक्ता महर्षिभिः ।
ऋद्धिर्योग्या सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याङ्गया इमे ॥
ऋद्धिर्वैद्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरुः ।
प्राणैश्वर्यकरौ मृच्छारक्तपित्तविनाशिनौ ॥
वृद्धिर्गर्भप्रदा शीता वृद्धौ मधुरा स्तुना ।
वृद्ध्या पित्तास्रशमनौ जन्तकासजयापहा ॥
राज्ञामप्यष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः ।
तस्मादस्य प्रतिनिधिं वृद्धीयात्तदगुणं भिषक् ॥”
सुखचन्द्रः प्रतिनिधिः ॥ ॥ एतस्य प्रतिनिधि-
माह ।
“भेदा जीवककाकोली ऋद्धिर्दन्तेऽपि चासनि ।
वरीविदार्यश्वगन्धवाराहौश्च क्रमात् क्षिपेत् ॥”
भेदा महामेदास्थाने शतावरीमूलं जीवकर्षभक-
स्थाने विदार्यमूलं काकलीक्षीरकाकोलीस्थाने-
श्वगन्धमूलं ऋद्धिवृद्धिस्थाने वाराहौकन्दं
गुणैस्तत्तुल्यं क्षिपेत् । इति भावप्रकाशः ॥ ॥
नीतिवेदिना चयादिविगर्गान्तर्गतवर्गविशेषः ।

इत्यमरः ॥ नीतिवेदिना नीतिशास्त्रज्ञानां
चयादिविगर्गः । अन्येषां धर्मकामार्थः
पूर्वसुक्तः । अष्टवर्गस्यापचयः चयः । तस्यैवोप-
चयो वृद्धिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः
स्थानम् । अष्टवर्गो यथा,—
छधिवर्णिकपथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् ।
कन्याकरबलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥
अष्टवर्गः स्तुतो राज्ञामिति भरतः ॥ ॥
वर्द्धनम् । तत्पर्यायः । स्फाति २ । इत्यमरः ॥
(यथा मनुः । १२ । १२४ ।
“एष सर्वान्नि भूतानि पञ्चभिर्न्याय्यं नृत्तैर्भिः ।
जन्मवृद्धिश्चैवेनैव ससारयति चक्रवत् ॥”)
विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतैकादशयोगः ।
तत्र जातफलं यथा,—
“प्रसूतिकाले यदि वृद्धियोगो
नरः सुभोगो विनयान्वितश्च ।
धनप्रयोगग्रहणेषु दक्षो
विचक्षणः स्यात् क्रयविक्रयाभ्याम् ॥”
इति कौलीप्रदीपः ॥ ॥
कलान्तरम् । सुदृ इति भाषा । अभ्युदयः ।
सन्दृष्टिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, शिशुपाल-
वधे । १५ । १ ।
“अथ तत्र पाण्डुनयेन
सदसि विहितं मधुह्रियः ।
मानमसह्यत न नैदिप्रति
परवृद्धिमन्सरि मनो हि मानिनाम् ॥”)
वृद्धिग्रहणनियमो यथा,—
“अश्रीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके ।
धनक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा ॥”
मासि मासि प्रतिमासं बन्धकं विश्वाचार्यं यदा-
धीयते आधिरिति यावत् । बन्धकेन सह वर्त्तत
इति सवन्धकं प्रयोगस्तस्मिन् सवन्धके प्रयोगे
प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याश्रीतितमो भागो वृद्धिर्धन्या
भवति । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां
ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुष्पञ्चकं शतं धर्मः
भवति । ब्राह्मणधर्मणे द्विकं शतम् । क्षत्रिये
त्रिकम् । वैश्ये चतुष्कम् । शूद्रे पञ्चकम् । मासि
मासीत्येव । द्वा वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा
इति द्वित्रिचतुष्पञ्चाः । द्वित्रिचतुष्पञ्चा आसन्
श्रुते वृद्धिर्हीयत इति द्वित्रिचतुष्पञ्चकं शतम् ।
तदस्मिन् वृद्ध्या यक्षाभयुक्तोपदा दीयते इति
कन् । इयं वृद्धिर्मासि मासि गृह्यत इति
कालिका । इयमेव वृद्धिर्दिवसगणनया विभज्य
प्रतिदिवसं वृद्धमाना कायिका भवति । तथा च
नारदेन ।
“कायिका कालिका चैव कारिता च तथा परा ।
चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिस्तुन्विधा ॥”
इत्युक्तम् ॥
“कायाविरोधिनी शश्वत् पण्यपादादि कायिका ।
प्रतिमासं सवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता ॥
वृद्धिः सा कारिता नाम यत्किञ्चैव क्षयं कृता ।
वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृतेति ॥”

वृत्ताको

गुग्मा द्विजातयः पूज्या, वस्त्रकार्त्तस्त्रादिना ॥
तिजार्त्तनु यवैः कात्या नान्दीशब्दानुपूर्वकम् ॥
मङ्गलानि च सर्वाणि वाचयेत् द्विषपुङ्गवान् ॥
एवं शूद्रोऽपि सामान्य वृद्धिश्चाह सव्वदा ।
नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामात्रवान् वुधः ॥
दानप्रधानः शूद्रः स्यादित्याह भगवान् प्रभुः ।
दानेन सर्वकामाप्तिरस्य सजायते यतः ॥”
इति मात्स्ये साधारणाभ्युदयकीर्त्तनो नाम
१७ अध्यायः ॥ विस्तारस्तु आहतत्वे आह-
विवेके च द्रष्टव्यः ॥

वृहोचः, पु, (वृहश्चासौ उच्चा चेति । “अचतु-
रेत्यादि ।” ५।५।७७ । इत्यादिना अच
प्रत्ययः ।) वृहवः । तत्पर्यायः । शरद्वगवः २ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ५।७० ।

“विलोक्य वृहोचमधिष्ठित त्वया
महाजन, स्मेरमुखो भविष्यति ॥”)

वृहज्जीवः, त्रि, (वृहज्जीवतीति । आ-
जीव + अच् ।) वृहज्जीवी । तत्पर्यायः ।
वार्हुषिः २ वार्हुषिकः ३ कुषीदः ४ कुषीदिकः
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ साधु, ६ । इति
जटाधरः ॥

वृष, उ उ व ल वृहौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
षाभा-व्यक-सेट् । क्वावेट् ।) उ, वृद्धित्वा
वृहा । उ, वृद्धते जनः । व, वर्त्यति विवृत्यति ।
ल, अवृधत् । इति दुर्गादासः ॥

वृष, क दौमौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-व्यक-सेट् ।) क, वर्द्धयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

वृषवानः, पु (वृष + “ऋजुजिह्वीति ।” उणा०
२।८७ । इत्यनेन असानच् । स च कित् ।)
मनुष्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥
(वर्द्धनशीले, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २।२।५ ।
“हरिश्शिप्रो वृषवानासु जभूरत् ॥”
“वृषवानासु प्रवर्द्धमानासु ।” इति तद्गाथे
सायणः ॥ यथा च तत्रैव । ४।३।६ ।

“कहिष्णुप्रासु वृषवानो
अये कहाताय प्रतवसे शुभ यो ॥”

“वृषवान, वृताद्याहुतिभिर्वर्द्धमानस्तम् ॥” इति
तद्गाथे सायणः ॥)

वृषवानुः, पु, (वृष + बाहुलकात् असानुच् । स च
कित् ।) पुरुषः । पञ्चम् । कति । इत्युणादि-
कोषः ॥

वृषं, त्रि, (वृष + “ऋदुपधाच्चाकृत्पिचृते ।”
३।१।११० । इति क्वप् ।) वर्द्धनीयम् ।
वृषघातो, क्वप्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वृत्त, स्त्री, फलपुष्पपत्रादियेन घायते तत् । वोटा
इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रसवन्त्यनम् २ ।

इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवर्णे । ५।६६ ।

“वृत्तशर्धं हरति पुष्पमनोकहानाम् ॥”)

घटीघारा । कुचापम् । इति मेदिनी ॥

वृत्ताकः, पु, वाचाकौ । इति शब्दरत्नावली ॥

वृत्ताकौ, स्त्री, वार्त्ताकौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृन्दाव

वृन्तिता, स्त्री, कटुका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वृन्द, स्त्री, (वृन् + “अन्दादयश्चेति ।” उणा० ४
६८ । इति दन् तुम् गुणाभावश्च निपात्यते ।)
समूहः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३।
२८।३० ।

“भृत्या स्वया कुटिलकुन्तलवृन्दचुष्टम् ॥”)

वृन्द, पुं, दशान्वन्दः । शतकोटिरिति यावत् । इति
ज्योतिषम् ॥ अस्य नामान्तर महावृन्दः ॥

वृन्दा, स्त्री, तुलसी । इति शब्दरत्नावली ॥ जल-
न्यरपत्नी । अस्या विवरणं तुलसीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
केदारराजकन्या । राधाषोडशनामान्तर्गत-
नामविशेषः । एतद्विवरणं वृन्दावनशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥

वृन्दारः, त्रि, मनोज्ञम् । इति शब्दमाणा ॥

वृन्दारकः, पु, (वृन्दमस्याकौति । वृन्द + “ऋङ्-
वृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः ।” ५।२।१२२ ।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता चारकन् ।) देवता ।

इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६।१०।३० ।

“अपि वृन्दारका यूय न जानीथ शरीरि-
णाम् ॥”)

यूथपाता । यथा,—

“वृन्दारकः सुरे श्रेष्ठे मनोज्ञे यूथपातरि ॥”

इति भरतधृत्यादिः ॥

वृन्दारकः, त्रि, (वृन्दार + स्वार्थे कन् ।) मनोज्ञः ।
(यथा, महाभारते । ११।१६।५ ।

“युवा वृन्दारक शूरोविकर्णः पुरुषधर्मः ॥”)

श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥ तस्मिन् पद्मगीयादिः ।
वृन्दारकौ रूपिसुखौ । इत्यमरः ॥

वृन्दावन, स्त्री, खनामख्याततीर्थम् । तन्नामकारणं
यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“पुरा केदारवृषपतिः सप्रह्वीपपतिः स्वयम् ।
आसीत् सत्ययुगे ब्रह्मन् सत्यधर्मरतः सदा ॥

स रेमे सह नारीभिः पुत्रपौत्रगणैः सह ।
पुत्रानिव प्रजाः सर्वाः पालयामास धार्मिकः ॥

कृत्वा शतक्रतुं राजा लेभे त्विन्द्रतमोऽक्षितम् ।
कृत्वा नानाविधं पुण्यं फलकाङ्क्षी न च स्वयम् ॥

नित्यं नैमित्तिकं सर्वं श्रीकृष्णप्रीतिपूर्वकम् ।
केदारतुल्यो राजेन्द्रो न भूतो भविता पुनः ॥

पुत्रैश्च राज्यं सत्यस्य प्रिया जैलोक्यमोहिनी ।
जैगीषयोपदेशेन जगाम तपसे वनम् ॥

हरिरेकान्तिको भक्तो ध्यायते सन्तत हरिम् ।
शश्वत सुदर्शनं चक्रमस्ति यत्तन्निधौ सुने ॥

चिरं तस्मा वृषश्रेष्ठो गोलोकश्च जगाम सः ।
केदारनामतीर्थं तत्तन्मात्रा च बभूव ह ॥

तत्राद्यापि न्यतः प्राचीं सदो मुक्तो भवेत् भुवम् ।
कमलांशा तस्य कन्या नाम्ना वृन्दा तपस्विनी ॥

न वने वा वरं कश्चित् योगशास्त्रविशारदा ।
हस्त दुर्वाससा तस्यै हरेर्मन्त्रं सुदुर्लभम् ॥

सा विरक्ता यच्च त्वक्का जगाम तपसे वनम् ।
घटि वर्षसहस्राणि तपस्तेपे सुनिर्जने ॥

आविर्भूय श्रीकृष्णस्तत्पुत्रो भक्तवत्सलः ।

वृन्दाव

प्रसन्नवदनः श्रीमान् वर वृत्तितुवाच सः ॥

दृष्ट्वा सा राधिकाकान्त शान्त सुन्दरविग्रहम् ।
मूर्च्छां सप्राप सा सद्यः कामवाणप्रपीडिता ॥

सा च शीघ्रं वर वने पतिस्त्व मे भवेति च ।
ज्योतिषा च रहसि चिरं रेमे तया सह ॥

सा जगाम च गोलोकं ज्योतेन सह कौतुकात् ।
राधासमा सा सौभाग्यात् गोपीश्रेष्ठा बभूव सा ॥

वृन्दा यत्र तपस्तेपे तत् वृन्दावनं स्मृतम् ।
वृन्दा यत्र कृता क्रीडा तेन वा तृनिपुणम् ॥

अथान्येतिहासश्च ब्रह्मण्य वत्स पुण्यदम् ।
येन वृन्दावनं नाम निबोध कथयामि ते ॥

कुशध्वजस्य कन्ये द्वे धर्मशास्त्रविशारदे ।
तुलसीवेदवत्यौ च विरक्ते भवकर्मणि ॥

तपस्तप्ता वेदवती प्राप नारायण परम् ।
सीता जनककन्या सा सञ्चर परिशीर्त्तिता ॥

तुलसी च तपस्तप्ता वाक्का कृत्वा हरि पतिम् ।
देवादुर्वाससः शापात् प्राप्य शृङ्गासुर पतिम् ॥

पश्चात् संप्राप कमलाकान्त कान्त मनोहरम् ।
तस्याश्च तपसः स्थान उदितश्च तपोधन ।

तेन वृन्दावनं नाम प्रवदन्ति मनोविण ॥ * ॥

अथवा ते प्रवक्ष्यामि परं वैत्तन्तरं शृणु ।
येन वृन्दावनं नाम पुण्यक्षेत्रञ्च भारते ॥

राधाषोडशनाम्नाश्च वृन्दा नाम श्रुतौ श्रुतम् ।
तस्याः क्रीडावनं रम्यं तेन वृन्दावनं स्मृतम् ॥

गोलोके प्रीतये तस्याः क्योने निर्मितं पुरा ।
क्रीडार्थं सुवि तन्नाम्ना वनं वृन्दावनं स्मृतम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे वृन्दावन-
प्रस्तावः १७ अध्यायः ॥ * ॥

अथ वृन्दावनवर्णनम् ।

इन्द्र उवाच ।

“गुह्याद्गुह्यतरं हृदय परमानन्दकारणम् ।
अत्यद्भुत रहस्यानां रहस्यं परम परम् ॥

दुर्लभानाश्च परम दुर्लभं मोहन परम् ।
सर्वशक्तिमयं देवि सन्स्थानेषु गोपितम् ॥

सात्वतां स्थानमूर्द्धन्यं विष्णोरव्यन्तवत्सलम् ।
नित्यं वृन्दावनं नाम ब्रह्माख्योपरि सस्थितम् ॥

पूर्यब्रह्मसुखैश्वर्यनित्यमानन्दमयम् ।
वैकुण्ठादि तदंशं स्वयं वृन्दावनं सुवि ॥

गोलोकेऽन्यथं यत्किञ्चित् गोकुले तत्प्रकीर्त्तितम् ।
वैकुण्ठादिवैभव यत् द्वारकाया प्रकाशयेत् ॥

यद्ब्रह्मपरमेश्वर्यं नित्यं वृन्दावनाश्रयम् ।
तस्मात् त्रैलोक्यमध्ये तु पृथ्वी घन्येति विश्रुता ॥

यत् स्यात्पाथुरकं घाम विष्णोरेकान्तवत्सलम् ।
स्वस्थानमधिकं नामधेयं माथुरमखलम् ॥

निगूढं परमं स्थानं पुण्यभ्यन्तरं स्थितम् ।
सहस्रपत्रकमलाकारं माथुरमखलम् ॥

विष्णुचक्रपरिभ्रामद्वाम वैष्णवमद्भुतम् ।
कर्त्तृकापत्रविस्तारं रहस्यक्रमोदितम् ॥

प्रधानं दादशारण्यं माहात्म्यं कथितं क्रमात् ।
भद्रश्रीलौहभाषीरमहातालखदीरकाः ॥

बहुलं कुसुमं काम्यं मधु वृन्दावनं तथा ।
द्वादशैता यने संख्या, कालिन्दा, सप्त पश्चिमे ॥

हन्दाव

पूर्वे पञ्चवनं प्रोक्तं तत्रास्ति गुह्यसुत्तमम् ।
 महावनं गोकुलाख्यं रम्यं मधुवनं तथा ।
 पूर्वे तु पञ्च भद्राद्यास्ताकाद्याः सप्त पश्चिमे ।
 अन्येषोपवनं प्रोक्तं कृष्णक्रीडारसस्थलम् ॥
 कदम्बखण्डिकं नन्दवनं नन्दीश्वरं तथा ।
 नन्दनागन्दखण्डश्च पालाशाशोककेतकम् ॥
 सुगन्धिमादनं कैलमण्डतं भोजनस्थलम् ।
 सुखप्रसाधनं वत्सहरणं श्रेयशासनम् ॥
 श्यामपूषं दधियामं चक्रभातपुरं तथा ।
 श्रद्धितं विपदक्षेव बालक्रीडश्च धूसरम् ॥
 केतुदमं श्वरो वीरसुतसुक्तापि नन्दनम् ।
 इत्यमेव वने सख्यास्त्रिंशदेषोपवनं स्मृतम् ॥
 पूर्वोक्तं द्वादशारण्यं प्रधानं वनसुत्तमम् ।
 तत्रोत्तरे चतुर्थं वनं च ससुदाहृतम् ॥
 नानाविधरसक्रीडानानाफलीलामयस्थलम् ।
 दलविस्मयविस्ताररक्ष्यक्रममौरितम् ॥
 सहस्रपत्रकमलं गोकुलाख्यं भद्रं पदम् ।
 कर्णिका तन्महद्वामं गोविन्दस्थानसुत्तमम् ॥
 तत्रोपरि स्वर्णपीठं मणिमण्डपमण्डितम् ।
 तच्च तत्र क्रमाद्विद्युत् विद्वत्तु दलमौरितम् ॥
 यद्दलं दक्षिणे प्रोक्तं परं गुह्योत्तमोत्तमम् ।
 तस्मिन् दले महापीठं निगमागमदुर्गमम् ॥
 योगीन्द्रैरपि दुष्प्राप्य सर्व्वात्मा यच्च गोकुलम् ।
 द्वितीयं दलमात्रेयं तदहस्यं द्विधा तथा ॥
 निम्नकृत्कटौवीरकटौरी तद्वे स्थितौ ।
 पूर्वदलं द्वितीयं यत् प्रधानं स्थानसुत्तमे ॥
 गङ्गादिचञ्चलीयानां स्पर्शच्छतगुणं भवेत् ।
 चतुर्थदलमैशान्यां सिद्धपीठेष्वित्युक्तम् ॥
 कामयन् नृपता गोपी तत्र कृष्णपतिं लभेत् ।
 वस्त्रालङ्कारहरणं तद्वे ससुदाहृतम् ॥
 उत्तरे पञ्चमं प्रोक्तं दलं सर्व्वदलोत्तमम् ।
 द्वादशादित्यमत्रैव दलं च कर्णिकासमम् ॥
 वायव्यं दलं षष्ठं तत्र कालौहदं स्मृतम् ।
 दलोत्तमोत्तमश्चैव प्रधानस्थानसुत्तमे ॥
 सर्व्वोत्तमदलं श्रेष्ठं पश्चिमे सप्तमं दलम् ।
 यज्ञपत्रीगणानाञ्च तदौचित्यवरप्रदम् ॥
 अघासुरस्य निन्वाञ्च चक्रे त्रिदशदर्शितम् ।
 ब्रह्ममोहनमत्रैव दलं ब्रह्महृदावहम् ॥
 नैर्ऋत्यान्तु दलं प्रोक्तमष्टमं योमघातनम् ।
 श्रुतचूडवधस्तत्र नानाकैलिरसस्थलम् ॥
 श्रुतमष्टदलं प्रोक्तं हृन्दारण्यान्तरस्थितम् ।
 श्रीमद्वृन्दावनं धन्यं यमुनायाः प्रदक्षिणम् ॥
 शिवलिङ्गमघातना दृष्टो गोपीश्वराभिधः ।
 तद्वाह्ये षोडशदलं श्रिया पूर्णं तदौरितम् ॥
 सर्व्वासु दिक्षु यत् प्रोक्तं प्रादक्षिण्याद्यथाक्रमम् ।
 महत्त पदं महद्वामं प्रधानं षोडशं दलम् ॥
 प्रथमेकदलं श्रेष्ठं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 तस्मिन् मधुवनं प्रोक्तं तत्र प्रादुरभूतं स्वयम् ॥
 चतुर्थं नो महाविष्णुं सर्व्वकारणकारणम् ।
 तत्राधिष्ठिततद्देवं सुनिश्चयं सनातनम् ॥
 दलं द्वितीयमाख्यातं किञ्चिन्नौलारसस्थलम् ।
 खदिरारण्यमत्रैव दलं च ससुदाहृतम् ॥

हन्दाव

सर्व्वश्रेष्ठदलं प्रोक्तं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 तत्र गोवर्धने रम्ये नित्यानन्दरसाश्रये ॥
 कर्णिकायां महालीला तल्लीला रसगङ्गरे ।
 यच्च कृष्णो नित्यवृन्दाकाननस्य पतिर्भवेत् ॥
 कृष्णो गोविन्दतां प्राप्तं किमन्येन्नुभाषिते ।
 दलं द्वितीयमाख्यातं सर्व्वश्रेष्ठोत्तमोत्तमम् ॥
 चतुर्थदलमाख्यातं महाहुतरसस्थलम् ।
 हरियंस्य पतिं साक्षात्स्वित् गोवर्धनं स्वयम् ॥
 कदम्बखण्डो तत्रैव पूर्णानन्दरसाश्रयः ।
 त्रिंशत् द्वयं प्रियं रम्यं दलं च ससुदाहृतम् ॥
 नन्दीश्वरदलं रम्यं तत्र नन्दालयं स्मृतम् ।
 कर्णिकादलमाहात्म्यं पञ्चमं दलसुत्तमे ॥
 अधिष्ठाताञ्च गोपालो धेनुपालस्तत्र परम् ।
 दलं षष्ठं यदाख्यातं तत्र नन्दवनं स्मृतम् ॥
 सप्तमं वज्रलारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्तितम् ।
 दलाष्टमं तालवनं तत्र धेनुवधं स्मृतम् ॥
 नवमं कुसुदारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्तितम् ।
 काम्यारण्यं दलं द्वादशं सर्व्वकारणम् ॥
 ब्रह्मप्रसादनं तत्र विष्णुवृन्दं प्रदर्शितम् ॥
 कृष्णक्रीडारसस्थानं प्रधानं दलसुत्तमे ।
 दलमेकादशं प्रोक्तं भक्तानुग्रहकारणम् ॥
 निर्व्वाणं सेतुवनस्य नागारसमयस्थलम् ।
 भाण्डीरं द्वादशदलं वनं रम्यं मनोहरम् ॥
 कृष्णक्रीडारसस्तत्र श्रीदामादिभिराहृतम् ।
 त्रयोदशदलं श्रेष्ठं तत्र भद्रवनं स्मृतम् ॥
 चतुर्दशदलं प्रोक्तं सर्व्वसिद्धिप्रदं स्थलम् ।
 श्रीवनं तत्र रुचिरं सर्व्वेश्वरस्य कारणम् ॥
 कृष्णलीलामयदलं श्रीकीर्णिकान्तवर्धनम् ।
 पञ्चदशदलं श्रेष्ठं तत्र लौहवनं स्मृतम् ॥
 कथितं षोडशदलं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 महावनं तत्र गीतं तत्रास्ति गुह्यसुत्तमम् ॥
 बालक्रीडारसस्तत्र वनसपात्रे समाहृतम् ।
 पूतनादिवधस्तत्र धमलाञ्छनभञ्जनम् ॥
 अधिष्ठाना तत्र बालगोपालं पञ्चमान्दिकम् ।
 नात्मा दामोदरं प्रोक्तं प्रेमानन्दरसाश्रयम् ॥
 दलं प्रविष्टमाख्यातं सर्व्वश्रेष्ठदलोत्तमम् ।
 कृष्णक्रीडा च किञ्चल्लो विहारदलसुत्तमे ।
 सिद्धप्रधानं किञ्चल्लं दलं च ससुदाहृतम् ॥
 पार्श्वत्वाच्च ।
 वृन्दावनस्य माहात्म्यं रक्षस्य परमाहुतम् ।
 तदहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महाप्रभो ॥
 ईश्वर उवाच ।
 कथितं ते प्रियतमे गुह्याद्गुह्यतमोत्तमम् ॥
 रक्षस्यानां रक्षस्य यत्तदुक्तं भागाच्च दुर्लभम् ।
 त्रैलोक्यगोपितं देवि । देवेश्वरसंपूर्णितम् ॥
 ब्रह्मादिवाञ्छितं स्थानं सुरसिद्धादिसेवितम् ।
 योगीन्द्रादिसुनौन्द्रादिपदात्तज्ञाननतपरम् ॥
 अमररोभिश्च गन्धर्वैर्नृत्तगीतनिरन्तरम् ।
 श्रीमद्वृन्दावनं रम्यं पूर्णानन्दरसाश्रयम् ॥
 भूमिस्त्रिन्तामणिसौयमण्डितं रसपूरितम् ।
 दृष्ट्वा सुरहमास्त्रं सुरभिर्वृन्दसेविता ॥
 स्त्री कञ्ची, पुरुषो विष्णुस्तद्वर्णशसुसुहवः ।

हन्दाव

तत्र कैशोरवयसं नित्यमानन्दविग्रहम् ॥
 गतिर्नाश कथागानं स्मितवक्त्रं निरन्तरम् ।
 शुद्धसत्त्वे प्रेमपूर्णेनैर्ऋतेनैव दृष्टव्यमाश्रयम् ॥
 पूर्णतन्त्रसुखे मयं स्फुरन्तस्मार्त्ततन्त्रयम् ।
 प्रमत्तकोटिभङ्गाद्यैः कृतकलमनोहरम् ॥
 कपोतशुकसगीतसुस्मृतालिसदृशकम् ।
 सुलङ्घशुचुम्बितायं सकान्तामोदविभ्रमम् ॥
 नानावर्णैश्च कुसुमैस्तद्वेषपरिपूरितम् ।
 सुस्निग्धसौरभाश्रान्तसुधीकृतजगत्त्रयम् ॥
 मन्दमारुतसंयुक्तवसन्तऋतुसेवितम् ।
 पूर्णैर्ऋतियाभ्युदये सूर्य्यमन्दं युसेवितम् ।
 अद्भुतसुखविश्लेषं जलरम्यवर्णितम् ।
 अक्रोधगतमात्सर्यं अभिन्नमनहकृतम् ॥
 पूर्णानन्दारुतरसं पूर्णप्रेमसुखावहम् ।
 गुणातीतं परं धाम पूर्णप्रेमस्वरूपकम् ॥
 यच्च वृन्दादिपुलकैः प्रेमानन्दानुवर्धितम् ।
 किं पुनश्चेतनायुक्तैर्विष्णुभक्तैः किमुच्यते ।
 गोविन्दादिरुजस्यार्शस्त्रित्यवृन्दावनं भुवि ।
 सहस्रदलपदास्य वृन्दारण्यं वराटकम् ॥
 यस्य साग्रमवाचेन पृथ्वी धन्या जगत्त्रये ।
 गुह्याद्गुह्यतमं रम्यं मेधं वृन्दावनस्थितम् ॥
 अक्षरं नित्यमानन्दं गोविन्दस्थानमथयम् ।
 गोविन्ददेहेतोऽभिन्नं पूर्णब्रह्म सुखाश्रयम् ॥
 सुक्तिस्तत्र यत्, स्पर्शतन्माहात्म्यं किमुच्यते ।
 तस्मात् सर्व्वात्मना देवि । हृदिस्य कुरु तद्वनम् ॥
 वृन्दावनविहारेषु कृष्णं कैशोरविग्रहम् ।
 अन्यारण्येषु स्थानेषु बाल्यपौगण्ड्यौवनम् ॥
 कालिन्दीमकरन्दोऽस्य कर्णिकायाः प्रदर्शयम् ।
 नानानिर्मलागमभीरं जलसौरभमोहनम् ॥
 आनन्दारुततन्मिश्रमकरन्दधनालयम् ।
 पद्मोपपलाद्यैः कुसुमैर्नानावर्णैः ससुखम् ॥
 चक्रवाकादिविद्युर्गैर्मेघुनानाकलखनैः ।
 शोभमानं जलं रम्यं तरङ्गातिमनोहरम् ॥
 तस्योभयतटौ रम्या शुद्धकाञ्चननिर्मिता ।
 गङ्गाकोटीगुणं प्रोक्तो यच्च स्पर्शवराटकः ॥
 कर्णिकायां कोटिगुणो यच्च क्रीडारतो हरिः ।
 कालिन्दीकर्णिकाहृदयमभिन्नेकवियग्रहम् ॥
 इति पादौ पातालखण्डे १ अध्यायः ॥
 (इदमेव भगवत्या, पीठस्थानानामन्यतमम् ।
 यथा देवीभागवते । ७ । १० । ६६ ।
 “रुक्मिणीं हारवत्याम् राधा वृन्दावने वने ॥”
 वृन्दावनेश्वरं, पुं, (वृन्दावनस्य ईश्वरः ।) श्रीकृष्णः ।
 यथा,—
 “यस्येन्द्ररुचिर्ब्रह्म ध्येयं ब्रह्मादिभिः सुरैः ।
 गुणत्रयमतीतं तं वन्दे वृन्दावनेश्वरम् ॥”
 अपि च ।
 “पुरुषं प्रकृतिश्चादौ राधावृन्दावनेश्वरौ ।
 प्रकृतिर्विष्णुः सर्व्वं विना वृन्दावनेश्वरम् ॥”
 इति पादौ पातालखण्डे ६ अध्यायः ॥
 अन्यच्च ।
 “यदा नित्यं स्वयं कृष्णं सच्चिदानन्दविग्रहं ।
 यस्यां गुणानां श्रीलौ तु भगवच्छन्दसंयुतः ॥

नित्यधामा गुणातीतः साक्षाद्दृष्टावनेश्वरः ।
असौ प्रकटलीलायां वासुदेवोऽभवत् प्रभुः ॥
गोपीनां कामपूर्याय नित्यानां रमणाय च ।
गोपालानां विनोदाय स्वयं नन्दसुतोऽभवत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥

दृष्टावनेश्वरी, स्त्री (दृष्टावनेश्वरी) । राधा ।
यथा,—

“राधवल्लभवत् सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि ।
सालाक्ष्मीस्तु विजयो प्राकट्येनैव पार्वति ॥
वृषभासुसुता या तु नित्यामन्दस्वरूपिणी ।
गान्धर्विकान्तलीलाया श्रीः श्यामा कृष्णवक्त्रभा ।
दृष्टावनेश्वरी राधा साक्षात् कृष्णात्मिका परा ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥

दृष्टिः, चि, (अयमेषामतिशयेन दृष्टारकः
श्रेष्ठः । दृष्टारक + इच्छन् । “प्रियस्थिरेति ।”
६।१।१७ । दृष्टादेशः ।) अयमनयोरेषा वा
अतिशयेन दृष्टारको देवो सुखो वा । इति
सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः ॥

दृष्टोयान्, [सु] चि, (अयमनयोरतिशयेन दृष्टा-
रकः । दृष्टारक + इच्छन् । प्रियस्थिरेति दृष्टा-
देशः ।) दृष्टिः । अयमनयोरेषा वा अति-
शयेन दृष्टारकः इत्यर्थे ईयसुप्रत्ययेन निष्पन्न-
मिदम् । इति सुम्बोधटीकाकरणम् ॥

दृष्ट, इर् य दृष्टाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) इर्, अदृष्टत् अव-
शीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रित्वात् इत्यन्ये । य,
दृष्टानि वरं कन्या । इति दुर्गादासः ॥

दृष्टः, पु, (दृ + “जनित्वाद्युद्धमदौति ।” उणा०
४।१०४ । इति शक् ।) उद्धृष्टः । इति
शब्दरत्नावली । वाचकः । इत्यमरटीकाया
भरतः ॥

दृष्टा, स्त्री, ओषधीविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

दृष्टिकः, पु, (दृष्ट् कृद्ने + “दृष्टिकथोः किकन् ।”
उणा० २।४० । इति किकन् ।) शूककीटः ।

इत्यमरः । शृगापीका इति भाषा । तत्पर्यायः ।

शूककीटकः २ । इति शब्दरत्नावली । कीट-
विशेषः । विह्वल इति भाषा । तत्पर्यायः ।

अलिः २ श्रोणः ३ दृष्टनः ४ । इति राज-
निर्णयः ॥ इत्युः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

दृष्टाङ्गः ६ अक्षयः ७ अली ८ । इति जटा-
धरः ॥ ९ दृष्टिकविषस्य लक्षणमाह ।

“दृष्ट्यागिरिवादी च भिनत्तीमोर्द्धमाशु च ।
दृष्टिकस्य विषं याति पश्चाद्दृष्टोऽवतिष्ठते ॥”

असाध्यदृष्टिकदृष्टस्य लक्षणमाह ।

“दृष्टोऽसाध्यैस्तु हृद्प्राणरसनोपहतो नरः ।
मांसैः पतङ्गिरत्यर्थं वेदनार्थो जहात्यस्त्रम् ॥”

असाध्यैर्दृष्टिकेक्षेयामेवानुवृत्तेः । हृदादिभू-
पहत हृदादिकार्यरहितो भवति । अत्यर्थं
वेदनार्थं इत्यन्वयः ॥ ॥ अस्य चिकित्सा ।

“कौरकस्य कृतः कल्को दृष्टसेन्यवसंयुतः ।
सुखोष्णो मधुना जेपाद्दृष्टिकस्य विषं हरेत् ॥

गन्धमाप्रायं नृदितस्यैवार्तदनस्य तु ।

दृष्टिकेन नरो विह्वलः क्षणाद्भवति निर्बलः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ॥

अथ दृष्टिकविषहरमन्त्रः । ॐ सर स्फुः ह ॐ
ह्रिणि मिलि चिणि चिणि स्फुः ब्रह्मणे स्फुः
सर्वेभ्यो देवेभ्यः स्फुः । इति तन्त्रसारः ॥ ॥

(यथा, ऋग्वेदे । १ । १६१ । १६ ।

“दृष्टिकस्यारसं विषमरसं दृष्टिकं ते विषम् ॥”
“दृष्टिकस्यैतद्विषं अरसमसारं वाधकं न भवति ॥”

इति तन्त्राख्ये साधनः ॥ विषस्य विशेषविवरणम्
अत्रैव १—१६ मन्त्रेण द्रष्टव्यम् ॥ ॥) मेधादि-
ह्यादशराश्यान्तर्गताष्टमराशिः । अस्याधिष्ठात्री
देवता दृष्टिकः । विशाखाशेषपादाधुराधा-
न्येष्टासप्तदशेनैतदाशिरभवति । स च शीर्षो
इत्यः । श्वेनवर्णः । जलराशिः । उत्तरदिक्पतिः ।
कम्पप्रकृतिः । जलपरः । बहुपुत्रः । बहुस्त्री-
सङ्गः । चित्रतनुः । विप्रवर्णश्च । अस्य विशेष-
संज्ञाः । सौम्यः । अङ्गना । युग्मम् । समः ।
स्थिरः । पुष्करः । सरीसृपजातिः । घाम्यः ।
तदाश्रिजात एतादृशो भवति । मौनी । मन्द-
गतिः । क्षपातुः । कुबुद्धिः । नीचसङ्गश्च । इति
दृष्ट्यातकादयः ॥ ॥ तन्त्रमन्त्रातमन्त्रम् ।

“दृष्टिकोदयसंजातः शौचैवानतिदृष्टीः ।
भवेद्विज्ञानसम्पन्नो विग्रही सुभगः सुधीः ॥”

इति कीर्तीप्रदीपः ॥ ॥

ओषधीभेदः । इति भेदिनी । “हालिकः ।
हालः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥ मदन-
दृष्टः । कर्कटः । गोमयकीटः । इति भरतः ॥
अयहायणमासः । इति सारसुन्दरी ॥

दृष्टिकप्रिया, स्त्री, (दृष्टिकस्य प्रिया ।) पूतिका ।
इति शब्दमाला ॥

दृष्टिकर्णी, स्त्री, आखकर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टिका, स्त्री, क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । नख-
पर्णी २ पिच्छिका ३ अलिपत्रिका ४ । अस्या
गुणाः । पिच्छिलत्वम् । अम्लत्वम् । अम्लवृद्धा-
दिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टिकाली, स्त्री, (दृष्टिकानामालियं च ।) क्षुप-
विशेषः । विह्वली इति भाषा । तत्पर्यायः ।
दृष्टिपत्री २ विषपत्री ३ नागदन्तिका ४ सर्प-
दृष्टा ५ अमरा ६ काली ७ उद्धृष्टर-
पुच्छिका ८ । इति रत्नमाला ॥ विषाणो ९
नेत्ररोगहा १० उद्धृष्टा ११ अलिपर्णी १२
दृष्टिणावर्णकी १३ कालिका १४ आगमा-
वर्त्ता १५ देवजाङ्गलिका १६ करभी १७ भूरि-
दुग्धा १८ कर्कशा १९ स्रग्गदा २० युग्मफला २१
क्षीरविषाणिका २२ भासुरपुष्पा २३ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । हृदयशुद्धि-
कारित्वम् । रक्तपित्तविषम्मारोचकापहत्वम् ।
बल्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“दृष्टिकाली विषपत्री तु कासमारुतनाशिनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥

दृष्टिपत्री, स्त्री, दृष्टिकाली । इति रत्नमाला ॥

दृष्टीरः, पु, श्वेतपुनर्गवा । इति रत्नमाला ॥

दृष्ट, उ सेचने । प्रजनैश्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अक० च-सेट् । ऋग्वेदे ।)

उ, वर्षित्वा दृष्टा । इति दुर्गादासः ॥

दृष्ट, क ङ प्रजनैश्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) क ङ, वर्षयते ।

अस्य पञ्चमस्वरानुवन्तो लेखकश्रमकृतः
सुधौभिर्हयः । आन्तेभ्यः सर्वत्र निक्षिप्त्वा साम्य-
दायिकत्वात् । न च प्राचामसुरोधात् पाठा
इति वाच्यम् । तर्हि अत्रैव अक्षौ । क ङ वृ-
षश्चने । इत क ङ दौघौ । दिव क ङ परि-
कृषने । कदि वर्द्ध । दृष्ट क ङ शक्तिवन् ।
जसक् वधेनादरे । इत्येवामष्टानामपि पञ्चम-
स्वरानुवन्तापत्तेः वस्तुतस्तु एषां पञ्चमस्वरानु-
वन्तः प्राचीनपठितोऽप्यनर्थः । अतएव रमा-
नाथोऽपि एषासुदृष्टवन्तः पूर्वपठितघातवो-
र्यान्तरेषु चुरादयः स्युर्नन्वेते दृष्टघातव
इति ज्ञापनार्थं इत्याह । प्रजनो गर्भग्रहणं
रेष्यमैश्वर्यम् । इति दुर्गादासः ॥

दृष्टं, स्त्री, (दृष्ट रेष्टे + क ।) वर्द्धम् । इति शब्द-
माला ॥

दृष्टः, पु, (वर्धति सिञ्चति रेत इति । दृष्ट सेचने
+ कः ।) पुरुषगवः । ऋग्वेदे इति भाषा । तत्-
पर्यायः । उच्चा २ भद्रः ३ वलीवर्द्धः ४ ऋषभः ५
दृष्टमः ६ अनङ्गान् ७ सौरमेयः ८ गौः ९ ।
इत्यमरः ॥ शृङ्गी १० ककुद्वान् ११ । इति
शब्दरत्नावली ॥ शिखी १२ गन्धमेधुनः १३
पुङ्गवः १४ । इति जटाधरः ॥ ॥ अस्य
लक्षणादि यथा,—

“अश्वभक्त्यये क्षुद्रा वक्षन्तीत्ये चतुष्यदाः ।
गावः कृतयुगे दृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भवा ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातिभेदाक्षुत्विधाः ॥
शुक्लाङ्गाः शुचयोऽक्रुद्धा नृदवः शुद्धचेतसः ।
अप्याशिनो बहुवला दृष्टभा ब्रह्मजातयः ॥
दयोर्लक्ष्यसम्बन्धात् द्विजातिर्वृषभो भवेत् ।
त्रिलक्षणसमावेशात् त्रिगुणः स दृष्टाधमः ॥
पीताङ्गा नृदवः शुद्धा अक्रोधा भारवाहिनः ।
यदृच्छाभोजिनः क्षीणा दृष्टभा वैश्यजातयः ॥
कृष्णाङ्गाः क्रूरहृदया अपवित्रा, सदाशिनः ।
दृष्टदृष्टयरोषाश्च दृष्टभाः शूद्रजातयः ॥
दयोर्लक्ष्यसम्बन्धात् द्विजातिर्वृषभो भवेत् ॥” ॥
वात्स्यस्तु ।

“दृष्टीतले सत्पुत्रता गजान्वा ये चतुष्यदाः ।
गुणत्रयविभेदेन तेषां भेदत्रयं भवेत् ।
एतन्मतानुसारेण भोजः प्राह मञ्जीपतिः ॥
ये शुक्लाः शुचयः शुद्धा भृश भारवहा अपि ।
वज्राशिनः स्वस्पर्शोपास्ते दृष्टा, सात्त्विका
मताः ॥
अक्तायुक्तयश्च शुद्धा दृष्टा भारवहाः शुभाः ।
वज्राशिनो बहुवलास्ते दृष्टा राजसा मताः ॥
विवर्णा विज्जनाङ्गाश्च निर्वेद्या स्वल्पभोजिनः ।
अपवित्रा दृष्टदोषास्ते दृष्टाक्तामसा मताः ॥
लक्ष्यद्वयसम्बन्धात् द्विगुणो दृष्टभो भवेत् ।

टपः

विलक्षणसमावेशात् त्रिगुणः स दृषाधमः ॥१॥
अथ गुणाः ।

“नील शुभो ध्वजो वामः क्षेमो भद्रः शिवः

स्थिरः ।

भोगदेवेन लिखिता इत्यष्टौ दृषधे गुणाः ॥”

तदुपधा,—

“श्वेतादन्यतरो वर्णः श्वेत खुरविषाणयो ।

ललाटपुष्कयो, श्वेत, स नील, शुभमावहेत् ॥१॥

यो हृष्टपुष्टो रम्यात्मा सुविभक्ततनुः शुभः ।

क्रुते घनदृष्टिं स होयमैतो यदा त्वयम् ॥२॥

वर्णस्तु सद्यः पुष्को रम्यश्च ध्वज उच्यते ।

भर्तुः, कुल धन धान्य विवर्धयति निश्चयम् ॥३॥

पूर्वाङ्गं चोन्नतो यस्तु परार्द्धं चैव गौचकः ।

निर्दोषो वाम इत्येव क्रुते रिपुसंक्षयम् ॥४॥

चन्द्रक दृश्यते यस्य ललाटे देवनिर्मितम् ।

क्षेमनामा दृषः कुर्याद् धनधान्यविवर्धनम् ॥५॥

आवर्त्ताश्च शुभा यस्य सुक्तयश्चापि वा शुभा ।

भद्रनामा दृषः कुर्यात् भर्तुः सर्वार्थसाधनम् ॥६॥

आवर्त्तसुक्तिविज्ञानं हयेयु दृषमेष्वपि ।

पादा सर्वे सितायस्य पुच्छभाजौ धितौ तथा ॥

महोच्छा चायते नेत्रे कर्णौ चातिलघू स्थिरौ ।

सुष्कयो कृष्णता चैव शङ्के चातिशुभं दृष्टे ॥

तदुरोमा महाविगं स्निग्धगम्भीरनिखनः ।

शिव इत्येव कथितः शिव प्रक्रुते भुवम् ॥७॥

चरणा, पञ्जरः, सूनाः शिरः शुभ भवेत्तनु ।

आपुच्छादायता शुभा रेखा मन्त्रकगामिनी ॥

रक्ततास्त्रोष्ठजिह्वस्तु स्थिरः सौम्यकरः, त्रिया, ।

नास्यपुण्येन लभ्योऽय दृषमः शुभलक्षणः ॥८॥

गर्गस्तु ।

“महत्त्व तनुलोमल पुष्टता भारवाहिता ।

कुमारकत्वमिदं दृषभाणां गुणा भवाः ॥९॥

अथ दोषा ।

“अङ्गो विवर्णो विषमः श्वित्री घूर्णस्त्रल खरः ।

एते सप्त महादोषा दृषभाणां दौरिताः ॥

विषाणौ विषमौ यस्य खुराश्च विषमाक्षया ।

नेत्रकान्तेऽथवा गात्रे पञ्जरे वेकत भवेत् ।

अङ्ग इत्येव कथितो घनधान्यविनाशनः ॥१॥

पूर्वाङ्गं मन्यवण्यन्तु परार्द्धं चान्यवर्णकम् ।

एष्ट क्रोडो विवर्णो वा विवर्णं कुलनाशनः ॥२॥

परार्द्धसुप्तं यस्य पूर्वाङ्गं चातिनीचकम् ।

गच्छतश्चरणौ क्षमौ शब्दायेते खरखरः ।

विषमो नाम दृषमः सम्यक्चित्तयकारकः ॥३॥

हिमकुन्दसङ्काशा गात्रेषु लोमविन्दवः ।

श्वित्री नाम महादोषो दूरतस्त परिदृजेत् ॥४॥

शङ्काये दीपिकाकारं च्चलते केकर दृष्टौ ।

कपिलः पुच्छभागश्चेत् स घूर्णो न्यलुमावहेत् ॥५॥

दन्तशङ्खखुरादीनां यद्विकोऽपि चलत् स्वयम् ।

सुष्को वा चलते यस्य स चलः कुलनाशनः ॥६॥

आवर्त्ताः सुक्तयो रेखा विषमाश्च विस्मिताः ।

न्यूनाधिका, पञ्जरास्तु खुरास्तु विषमास्तथा ॥

शुदान्तेऽन्तरे यावदेखा यत्तेव दृश्यते ।

टपः

विस्तृते विषमे धोये जिह्वा चैवासिता भवेत् ।
स खरो दूरतस्याण्यो भर्तुः सर्वार्थनाशनः ॥

खलपता दीर्घरोमत्वं चोन्नता भारवाहिता ।

अङ्गत्वं मारकत्वश्च दृषदोषा उदाहृताः ॥१॥

अज्ञादिजातिभेदेन चत्वारो ये दृषा भवाः ।

चतुर्विधानां लोकानां त एव स्युः शुभावहाः ॥

यो मोक्षादन्यजातीयं क्रुते दृषम नरः ।

तस्य नश्यन्ति वित्तानि धनमायुः कुलं वलम् ॥

वातपित्तकफोदिका आघयो ये दृषे भवाः ।

तेषां सुप्रशमः कार्थो यथासं विधिना युधे ॥”

इति दृषपरीक्षा । इति भोजराजलतयुक्ति-

कथनतः ॥१॥ अथ लक्षण उत्सर्गविधिश्च

यथा,—

मनुरवाच ।

“भगवन् श्रोतुमिच्छामि दृषमस्य च लक्षणम् ।

दृयोत्सर्गविधिश्चैव तथा पुण्यफलं महत् ॥

मत्स्य उवाच ।

धेनुमादौ परीक्षेत तृणीनां लक्षणां विनाम् ।

अथङ्गामपरिक्षिप्तं जीववत्सामरीगिणीम् ॥

स्निग्धवर्णं स्निग्धखुरं स्निग्धशङ्कां तथैव च ।

मनोहराकृतिं सौम्यां सुप्रमाणां मनुरुहताम् ॥

आवर्त्तैर्दक्षिणावर्त्तैर्मृता दक्षिणतश्च वा ।

वामावर्त्तैर्वामतश्च विस्तीर्णेष्वना तथा ॥

नृदुसहतामोर्ध्वं रक्तजिह्वां सुपूजिताम् ।

अश्यावदीर्घस्फुटिता रक्तजिह्वा तथा च वा ॥

अस्त्रावालिनेत्रा च सफेरविरलेर्दृष्टेः ।

वेदूयमधुवर्णं जलबुद्बुदसन्निभे ॥

रक्तस्निग्धे नयनेस्तथा रक्तकनीनिके ।

सप्त चतुर्दश दन्तास्तथा चाश्यामतास्तुका ॥

बहुमतां सुपार्श्वेष्टं दृष्टुं पञ्च समायताः ।

अष्टायतशिरोयौवाधराजस्तुलक्षणा ॥

मनुरवाच ।

यदुमता के भगवन् । के च पञ्च समायताः ।

आयताश्च तथैवाष्टौ धेनूनां के शुभावहा ॥

मत्स्य उवाच ।

उरः एष्ट शिरः कुक्षिः श्रोणी च वसुधाधिप ।

बहुमतानि धेनूनां पूजयन्ति विषयव्याः ॥

नर्त्यनेत्रललाटश्च पञ्च भास्करनन्दनः ।

समायतानि शस्यन्ते पुच्छं वाक्त्रा च सक्थिनौ ॥

चत्वारश्च समा राजन्नेवमष्टौ मनोविमि ।

शिरोयौवायतास्ते भूमिपाल स्मृता दश ॥

तस्यां सुत परीक्षेत दृषम लक्षणां विनाम् ।

उन्नतस्कन्धकुकुदं न्यलुमावहेत् ॥

महाकटितटस्कन्धं वेदूयमणिनीचनम् ।

प्रवालगर्भशङ्काय सुदीर्घपृथुयासधिमम् ॥

नवाष्टशसख्येर्वा तीक्ष्णाग्नेर्दृष्टने, शुभे ।

मल्लिकाश्च मोक्तयो यद्वेष्टपि घनघान्यद ॥

वर्णतस्मान्नकपिलो नास्त्रयस्य प्रशस्यते ।

श्वेतो रक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटल एव च ॥

भद्रिणस्तान्पृष्टश्च सबलः पञ्चकालकः ।

पृथुकर्णो महास्कन्धः शङ्खरोमा च यो भवेत् ॥

टपः

रक्ताच्च, कपिलो यस्य रक्तशङ्खतलो भवेत् ।

श्वेतोऽरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥

स्निग्धरक्तेन वहेन चान्नयस्य प्रशस्यते ।

काचनामेन वैश्यस्य कृष्णनायनयजमनः ॥

यस्य प्रागायते शङ्के भूसुखाभिमुखे सदा ।

सर्वेषामेव वर्णानां स च सर्वार्थसाधकः ॥

मार्जारपादः कपिलो धन्यः कपिलपिङ्गलः ।

श्वेतो मार्जारपादस्तु धन्यो मणिनिभेद्यः ॥

करटः पिङ्गलश्चैव श्वेतपादश्चैव च ।

सर्वपादशिरो यस्य द्विपादश्चेत एव च ॥

कपिलजनिभो घन्यस्तथा तितिरिसन्निभः ।

धाक्यं मृलात् श्वेतस्तु सुखं यस्य प्रकाशते ॥

नन्द्यो मुखः स विज्ञेयो रक्तवर्णो विश्वतः ।

श्वेतश्च जटारं यस्य भवेत् पृष्ठश्च गोपते ॥

अथम स सुमदायः सततं कुलवर्धनः ।

मल्लिकापुष्पचित्रस्तु धन्यो भवति पुङ्गवः ॥

कमलैर्मण्डलैश्चापि चित्रो भवति भाग्यदः ।

अतस्तीपुष्पवर्णस्तु तथा धन्यतरः स्मृतः ॥१॥

एते धन्यास्तथाधन्यान् कौर्त्तयिष्यामि तेऽनघ ।

कृष्णतास्त्रोष्ठदृष्ट्वा रक्तशङ्खशङ्काश्च ये ॥

अथस्तवर्णा इच्छाश्च यावन्मल्लिकाश्च ये ।

भ्रातृश्वसवर्णाश्च तथा च्छविकसन्निभाः ॥

कृष्णा कात्यास्तथा खड्गाः केकरादास्तथैव

च ॥

विषमश्चेतपादाश्च उद्भूतान्नयनास्तथा ॥

नेते दृषा प्रमोक्तया न च धार्म्यास्तथा यद्वै ।

मोक्तयानाश्च धार्म्याणां भूयो वक्ष्यामि लक्ष-

णम् ॥२॥

खल्लिकाकारशङ्काश्च मेधौघसदृशखनाः ।

महाप्रमाणाश्च तथा मत्तमातङ्गागमिनः ॥

महोरक्ता महोत्थाहा महावलपराक्रमा ।

शिरः कर्णौ ललाटश्च वाक्त्रिचरणानि च ॥

नेत्रे पार्श्वे च कृष्णानि शस्यन्ते चन्द्रभांवि च ।

श्वेतास्तेतानि शस्यन्ते कृष्णस्य तु विशेषतः ॥

भूमौ कर्षति लाङ्गूलं गलम्बसूजवाक्त्रिधि ।

पुरस्तादुच्यते नीलदृषमस्य प्रशस्यते ॥

शुक्तिध्वजपताकाभा येषां राज्ञो विराजते ।

अनङ्गाश्च ते धन्या वित्तविद्विजयावहा ॥

प्रदक्षिणं निर्वर्त्तन्ते स्वयं ये विनिवर्त्तिता ।

समुत्तशिरोयौवा धन्यास्ते यूथवर्धनाः ॥

रक्तशङ्काग्रनयनः श्वेतवर्णो भवेद्यदि ।

सफे प्रवालसदृशैर्नास्ति धन्यतरस्ततः ॥

एते धार्म्या प्रयत्नेन मोक्तया यदि वा दृषा ।

धारिता यदि वा सुक्ता घनघान्यविवर्धनाः ॥

चरणानि सुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपते ।

लाचारसवर्णाश्च तन्नीलमिति निर्दिशेत् ॥

दृष एव स मोक्तयो न स धार्म्यो गृहे भवेत् ।

तदर्थमेवाचरति लोके गाथा पुरातनी ॥

एष्टया बद्धव पुत्रा यद्विकोऽपि गयां प्रजेत ।

गौरौ वापुदद्वेदार्थं नील वा दृषस्तुद्वेते ॥

एव दृष लक्षणसंप्रसृत

गृहोद्भव कौतमयापि राजन् ।

टपः

सुक्ता न प्रोचन्मरणं महात्मा
मोक्षे मतिष्ठादमतोऽभिधास्ये ॥
इति मातुस्ये वृषभलक्षणं नाम १८१ अध्यायः ॥
जलपानार्थमागतवृषस्य निवारणे दोषो यथा,
“गवां वृष्णाभिभूतानां पानार्थमभिधावताम् ।
अन्तरायो भवेद्यस्तु स भवेद्ब्रह्मघातकः ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥३॥

अस्य दानविधिर्यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।

“यपेन्वरो हरिद्रो वा करोति विधिना वृष ।
दानं सर्वगुणोपेतं तच्छृणुष्व यथातथम् ॥
भारादिचिपलान्तश्च वृषं कृत्वा विधानतः ।
युत धन्वाथवा दद्याच्छक्तितो वृषसत्तम ॥
यन्मया घेनवः प्रोक्ता वृषास्त्वावन्त एव हि ।
हरावेते नियोज्याः स्युर्हराय च तथा वृषाः ॥
सर्वाभावात्ततो राजन् तिलपात्राणि नित्यशः ।
सर्वपापविनाशाय दीयन्ते वृषसत्तम ॥
गोमयेन समालिप्य यववस्त्रसमावृते ।
वृषं हेममयं तत्र रौप्यं वा रत्नसंयुतम् ॥
तस्य नीलमयैः शङ्खैर्मोक्तिकाक्षिण्यपो रदा ।
हाप्रिंश्चक्षुभवाणां विहमौष्ठौ सुनासिका ॥
मारकतो विनिर्दिष्टा कर्णौ चैवाक्षकौ मतौ ।
पद्मरागस्य वै प्रादाः खुरा रौप्यमयास्तथा ॥
राजतान्यस्य रोमाणि क्षौमवस्त्रेण कम्बलम् ।
पट्टेन पुच्छमुद्दिष्टं सर्वेषामप्ययं विधिः ॥
वृषणौ स्फटिकस्यापि लिङ्गे मणिः प्रकीर्तितः ।
यथा धेनुस्तथानन्दान् सुवर्णस्य तु कारयेत् ॥
सन्वासां फलमाप्नोति धेनूनां वृषभप्रदः ।
राज्ञः स विभवादानं भक्ष्या यः प्रतिपादयेत् ॥
वृषभस्याप्यशक्तौ हि तदनन्तफलं स्तुतम् ।
निखो वाप्येवमेव हि कृत्वा व्रतमतन्त्रितः ।
तत्फलं समवाप्नोति स्वल्पदानान्न संशयः ॥”
इति वशिष्ठपुराणे वृषदानाध्यायः ॥३॥

तद्दानफलं यथा,—

“कन्यादानं वृषोत्सर्गं तीर्थसेवां श्रुतं तथा ।
ये कुर्वन्ति यद्व्यासस्तु न ते तद्विषयोपगाः ॥”
इति तत्रैव कन्यादाननामाध्यायः ॥३॥

अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“वृषगावौ समादाय युवानौ जलशयान्वितौ ।
हेमशङ्खौ शफे रौप्ये सवस्त्रौ पूजयेन्मुने । ॥
शिवोमां पूजयित्वा तु तद्दिने यः प्रयच्छति ।
शिवभक्त्या विप्राय रोहिण्यां वा नृगेण वा ॥
न विद्योगो भवेत्तस्य सुतपस्वीपतेः क्षतः ।
वातरहस्यैमानैर्गच्छेच्छिवपुरं हिज ॥
तत्र भोगाश्चिरं सुक्ता इह आगत्य जायते ।
सन्तुष्टौ धनधान्याभ्यां पुत्रमित्रसमाकुलः ॥
यो वा रत्नसमायुक्तं गोयुगं पूजयेन्मुने ।
प्रयच्छति शिवोमा च प्रीयेतां भावितात्मनः ॥
स सर्वपापदुःखाभ्यां विमुक्तः क्रीडते सदा ।
इह लोके भवेद्वन्यो देहान्ते परम पदम् ॥”
इति देवीपुराणे गौरवव्रतनामाध्यायः ॥३॥

टपः

शिववृषकारणं यथा,—

श्रीकृष्ण उवाच ।

“अथ गर्भान्वितो रुद्रो हन्तुं त्रिपुरसुख्यणम् ।
मत्वा मनसि सृष्ट्वा सर्वेषां जगतामिति ।
कोऽयं पतङ्गवद्देव इति मत्वा ययौ रणम् ।
विद्याय शूलं मद्धतं मदीयं कवचं परम् ॥
चिरं बभूव समरं वर्षमेकं दिवानिशम् ।
न कोऽपि जेतुं कं शक्तो ह्यौ समौ समरे

सदा ॥

एषिष्याथ रणं कृत्वा दैत्येन्द्रो मायया प्रिये ।
अत्यूहं च समुत्तस्यौ पञ्चाशत्कोटियोजनम् ॥
उत्तस्यौ शङ्करस्तूर्यं हन्तुं दैत्यं जगत्पतुः ।
जघान सुदिना रुद्रो दानवेन्द्रं प्रकीपतः ॥
वज्रमुत्तिप्रहारेण सद्यो मूर्च्छामवाप सः ।
क्षणेन श्वेतनां प्राप्य कोपादानवपुङ्गवः ।
शिवं सयानमुत्तोल्य पालयामास भूतले ॥
तदाह कलया श्रीं वृषरूपं विधाय च ।
सयानं शङ्करं वृत्वा विषाणाभ्यामुत्क्रमम् ।
ददौ तस्मै खकवचं स्वशूलमरिमर्दनम् ॥
मया दत्तेन शूलेन जघान त्रिपुरं हरः ।
मामेव दर्पहन्तारं तुष्टाव ब्रीडितः पुनः ॥
तव्याजं शङ्करो दर्पे विप्रवीचं ततो विसृजः ।
ज्ञानानन्दस्वरूपश्च निर्लिप्तः सर्वकर्मसु ॥
ततोऽहं वृषरूपेण बहामि तेन तं प्रियम् ।
मम प्रियतमो नास्ति त्रैलोक्येषु शिवात् परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३६ अध्यायः ॥
मेषादिद्वादशराश्यान्तर्गतद्वितीयराशिः । तत्प-
थ्यायः । तावुरिः २ । अस्य विशेषवर्णः ।
सौम्यः । अङ्गना । युगम् । समः । स्थिरः ।
पुष्करः । अयं चतुष्पात् । निशास याम्यः ।
दिवा वन्यः । ह्रस्वाः । दक्षिणदिक्पतिः ।
निशाखाः । पृष्ठोद्याखाः । अस्याधिष्ठात्री देवता
वृषः । कृतिकापादत्रयरोहिणीसमुदायनृगशि-
रोऽर्हन्ते तद्वाशिर्भवति । स च श्रीलक्ष्मणः ।
सुन्दरभूमिस्वामी । वातप्रकृतिः । श्वेतवर्णः ।
वैश्याजातिः । महाशब्दकरः । मध्यमस्त्रीसङ्गः ।
मध्यमचन्तानश्च । एतद्वाशिजात एतादृग्-
भवति । दाता । वाग्दुःखरः । निर्भयः । पर-
दाराभिजायी । इति वृहज्जातकादयः ॥३॥
एतद्वाशिजातफलम् ।

“स्थिरमतिं समतिं कमनीयतां
कुशलतां हि वृणासुपभोगताम् ।
वृषगतो हिमगुणैश्चमादिशेत्
सुखतिनः कतिनश्च सुखान्यपि ॥”३॥
तत्फलजातफलम् ।

“वृषजन्मे भवेष्वातो गुरुभक्त प्रियवदः ।
गुणी कृती धनी बुधः शूरः सर्वजनप्रियः ॥”
इति कोट्यीप्रदीपः ॥३॥
चतुर्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः । (यथा,—
“पद्मिनी चित्रिणी चैव शक्तिनी हस्तिनी तथा ।
शशो नृगो वृषोऽश्वश्च स्त्रीपुषोर्जातिलक्षणम् ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥)

टपणः

तस्य लक्षणं यथा,—

“बहुगुणबहुबन्धः श्रीप्रकामो नताङ्गः
सकलरश्मिरदेहः सदावादी वृषोऽयम् ॥”

इति च रतिमञ्जरी ॥३॥

एकादशमन्वन्तरीयेन्द्रः । यथा,—

“रुद्रपुत्रस्य ते पुत्रान् वक्ष्याम्येकादशस्य तु ।
सर्वत्रगः सुशर्मा च देवानीकः पुरुगुरुः ॥
सत्तबद्धा दृढायुश्च आर्द्रकः पुष्पकस्तथा ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्माखरचयस्तथा ॥
एकैकस्त्रिंशकस्तेषां गणाश्चेन्द्रश्च वै वृषः ।
दशग्रीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति ॥”
इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥

(कामान् वर्षतीति । वृष + कः ।) धर्मः ।
(यथा, मनुः । ८ । १६ ।

“वृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यजम् ।
वृषणं तं विदुर्वाक्स्तस्माद्वर्णनं क्षोपयेत् ॥”
शङ्खौ । उत्तरपदस्थस्ते तु श्रेष्ठ । (यथा, हरि-
वशे । १४१ । ४८ ।

“प्रारद वर्षणं यद्वत् सहेह्वीरो गवांपतिः ।
तद्वद्वद्वृषः सेहे वाणवर्षमरिन्दमः ॥”)

मृषिकः । शुक्रलः । वास्तुस्थानमेदः । इति
मेदिनी । वासकः । इति विश्वः ॥ श्रीकृष्णः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शत्रुः । इति जटाधरः ॥
कामः । बलवान् । इत्यनेकार्थकोषः । ऋषभ-
नामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः । (पतिः ।
यथा, काशीखण्डे ।

“खट्वं या परित्यज्य परवृषे वृषायते ।
वृषलो सा हि विज्ञेया न शूद्री वृषलो भवेत् ॥”)

वृषकर्णौ, स्त्री, सुदर्शना । इति रत्नमाला ॥
सुदर्शनगुणश्च इति भाषा ॥

वृषगन्वा, स्त्री, (वृषस्य गन्वी यस्याः ।) वृषान्वी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृषचक्र, स्त्री, (वृषाकारं चक्रम् ।) कृषिकर्मोक्त-
वृषाकारचक्रम् । यथा,—

“वृषचक्रं वृषाकारं सर्व्वावयवसंयुतम् ।
लिखित्वा धिन्वसेद्वाणि वृषनामर्षपूर्वकम् ॥
सुखाधिक्यं श्रीर्षेष्ठं शङ्खे स्तब्धे द्विकं द्विकम् ।
श्रीणि पृष्ठे द्वयं पुच्छेऽष्टौ पादे तूदरे त्रिकम् ॥
हस्तप्रवाहवीजोन्निप्रारम्भादिदिनर्चकम् ।
यद्वेष्टे स्थितं तस्मादस्यै सर्वं शुभाशुभम् ॥
आस्ये हानिं सुखं नेत्रे कर्णे मिच्छाटनं तथा ।
श्रीर्षे हृतिस्तथा शङ्खे सौख्यं स्तब्धे च मङ्गलम् ॥
पृष्ठे कष्टं शुभं पुच्छे भ्रमः पादे सुखं हृदि ।
चन्द्रयोगादिर्घोक्तं वृषचक्रं फलं बुधैः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वृषणः, पु, अण्डकोषः । इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणं
यथा,—

“स्थूललिङ्गो हरिद्रः स्याददुःखैकवृषणी भवेत् ।
विषमे स्त्रीचक्षुषो वै वृषः स्याद्वृषणे ससे ।
प्रसन्नवृषणोऽप्यायुर्निर्द्रव्यो मणिभिर्भवेत् ॥”
अपि च ।

“जलान्त एकवृषणो वृषयाभ्यां चक्षुः, स्त्रियाम् ।

टप

समाभ्यां चितपि. प्रोक्तः प्रलम्बेन शतान्दवान् ।

इति गारुडे ३३।६५ अध्यायौ ।

टपणकच्छूः, स्त्री, (टपणस्य कच्छूः ।) क्षुद्रोग-
विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

“स्नानोत्सादनहीनस्य मलो टपणस्य श्रितः ।
प्रक्षिप्यते तदा खेदात् कच्छू जनयते तदा ॥
तन कच्छूयनात् क्षिप्रं स्फोटं स्रावश्च जायते ।
प्रातुर्वृषणकच्छू तां श्लेशरक्तप्रकोपणाम् ॥
उत्सादन उद्धर्तनम् । मज्ज मैज्ज इति लोके ।
प्रक्षिप्यते चार्द्रा भवति ॥ तच्चिकित्सा
यथा,—

“वर्ज्यान्कुष्ठसैन्धवचितसिद्धार्थैः प्रकल्पितो
योगः ।

उद्धर्तनेन नियतं श्रमयति वृषणस्य कच्छूतिम् ॥
भिषग् टपणकच्छून् चिकित्सेत् पामरोगवत् ।
जहिपूतननिर्दिष्टक्रिययापि च तां हरेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

टपणश्च, पु, इन्द्रस्य घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(एतन्नामकटुपविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
५१ । १३ ।

“मेनाभवो टपणस्य सुकृती ॥”

“टपणस्य एतदाख्यस्य राज्ञः मेनाभवो
मेनानाम कन्या भूः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
सेचनसमर्थाश्च युक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
२० । १० ।

“टपणश्चैनं मरुतो टपणुना रथेन टपणाभिना ॥”
“टपणश्चैनं टपभिः सेचनसमर्थैरश्वैरुपेतैः ॥”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

टपणसु, स्त्री, इन्द्रस्य घनम् । इति जटाधरः ॥
(त्रि, वर्धयकर्म । यथा ऋग्वेदे । २।४।८।
“न यत्परो नान्तर आदधेर्दृष्टव्यसु ॥”
“टपणसु द्वे धनस्य वर्धितारौ ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)

टपदशकः, पु, (टप ऋषिकं दशतीति । दंश +
णुल् ।) विडालः । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे १० परिच्छेदे ।

“क्षिपयि शुक्र टपदशकवदने ॥”

टपध्वजः, पुं, (टपो ध्वजो वाहनं यस्य ।) शिवः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कात्यायने २ खभावा-
खाने ।

“जटाभिः स्निग्धनाम्नाभिराविरोधीषध्वजः ॥”
हेरम्बः । पुराणकर्म । इति विश्वः ॥

टपध्वज्जी, स्त्री, नागरसुप्ता । इति राज-
निर्वण्डः ॥

टपनाशनः, पुं, (टपस्य नाशनं यस्मात् ।) विडङ्गः ।
इति शब्दमात्रा ॥

टपपतिः, पु, (टपस्य पतिः ।) वण्डः । शिवः ।
इति कैचित् ॥

टपपत्रिका, स्त्री, वस्त्राङ्गी । इति राज-
निर्वण्डः ॥

टपपर्णी, स्त्री, (टपस्य ऋषिकस्य कर्णं इव पर्णं
यस्याः । ङीष् ।) आखुपर्णी । इति रत्नमात्रा ॥

टपभः

टपविशेषः । पुरातनी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
दध्याङ्गी २ चक्राङ्गी ३ सुदर्शना ४ । इति
राजनिर्वण्डः ॥

टपपत्नी, [न] पु, शिवः । दैत्यभेदः । (यथा,
महाभारते । १ । ६७ । १६ ।

“टपपत्नेति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महा-
सुरः ॥”

अस्य विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ॥) मृग-
रुचः । कश्यपः । इति विश्वः ॥ (विष्णु ।
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ४१ ।

“टपाही टपभो विष्णुवृषपत्नी वयोदरः ॥”
राजविशेषः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १३४।५।

“जगदे नरराजस्य सकाशादृषपत्न्यः ॥”
टपभः, पु, (टप सेचने । टप + “ऋषिदृषिभ्यां
कित् ।” उणा० २ । १२३ । इति अमरः । स च
कित् ।) टपः । (यथा, मग्नौ । ६ । ५० ।

“यदन्त्यगोषु टपभो वतुसाना जनयेच्छतम् ॥”
श्रेष्ठः । (यथा, महाभारते । २ । ३३ । ८७ ।

“उल्लये, सह कैकेयेर्दृष्यीनां टपभेयः च ॥”
वैदर्भीरौतिभेदः । इति मेदिनी । आदिजिनः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ कथैरन्तम् । ऋषभनामौघ-
धम् । इत्युणादिकोषः ॥ ॥ (चतुर्विधपुर-
वात्मगतपुरवविशेषः । यथा,—

“शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते नृगम् ।
टपभे शङ्कनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥)

गोशब्दे अलिखनात् प्रसङ्गाच्च आतिदेशक-
गोहत्या लिखते ।

“गामाहारं प्रकुर्वन्त पितृन् यो निवारयेत् ।
याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्याश्च लभेत्तु सः ॥
दृष्टेर्गोस्ताडयन्मृगो यो विप्रो हववाहनः ।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र सशयः ॥
ददाति गोभ्यः उच्छिष्टं भोजयेद्दृषवाहकम् ।
भोजयेद्दृषवाहानं च गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
दृषलीपतिं याजयेद्यो मरुत्तोऽग्नौ तस्य यो नरः ।
गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र सशयः ॥
पादं ददाति वधौ यो गाश्च पादेन ताडयेत् ।
गृहं विशेषद्वौताडयिः स्यात्वा गोवधमात्मनः ॥
यो मरुत्तोऽस्त्रिंशपादेन श्रेते क्षिप्रान्ध्रिरेव च ।
सूर्योदये च द्विर्भाजी स गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥
अवीरामश्च यो मरुत्तो योजिगीवी च ब्राह्मणः ।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
पितृश्च पत्न्यकाश्च च तपिकाले च देवताः ।
न सेवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
खभर्त्तरि च कृष्णे वा भेदबुद्धिं करोति या ।
कटूणां ताडयेत् कान्तं वा गोहत्यां लभेत्
भुवम् ।

गोमार्गे खननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च ।
तडांगो वा तदूर्ध्वं वा स गोहत्यां लभेद् भुवम् ॥
प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति यतिक्रमम् ।
ऋक्षलोभादपानानात् स गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥
राजके देवके यस्मादोखासी गान् न पालयेत् ।

टपभा

दु ख ददाति यो मृगो गोहत्यां लभते भुवम् ॥
प्रायश्चित्तं कुरुयेद् यो हि देवाश्चामनकं जलम् ।

नैवेद्यं पुष्पमसक्तं च गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
शश्वत्तास्तीति यो वादी मिथ्यावादी प्रतारकः ।

देवदेवी गुरुदेवी स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं सति । ।

न सम्भमानमेद्यो हि स गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥
न ददात्याश्रयं कोपात् प्रणताय च यो द्विजः ।

विद्यार्थिने च विद्याश्च स गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥
गोहत्या ब्रह्महत्या च कथिता चातिदेशिकी ।

यथा श्रुतं सूर्यवक्त्रात् किं भूय श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

टपभगतिः, पुं, (टपभेय गतिर्यस्य ।) शिवः । इति
हारावली ॥

टपभध्वजः, पु, (टपभः ध्वजो वाहनं यस्य ।)
शिवः । इति कैचित् ॥ (यथा, रघुः । १३।३६।

“असुं पुरः पश्यसि देवदाहं

पुत्तौकतोऽसौ टपभध्वजेन ॥”

टपभाची, स्त्री, इन्द्रवादयौ । इति राजनिर्वण्डः ॥
टपचक्षुषि, स्त्री ॥

टपभातु, पुं, छरभानपुत्रः । स च राधिकापिता ।
यथा,—

“सुचन्द्रो टपभानुश्च ललाभं लब्धं गोकुले ।

पद्मावत्याश्च जठरे छरभानस्य रेतसा ॥

जातिसरो हरेरशः सुकपक्षि यथा शशी ।

ववर्द्धांशुदिनं तत्र ब्रजगेहे ब्रजाधिपः ॥

कलावती कान्यकुब्जे बभूवायोनिसम्भवा ।

जातिसरा महाबाधो सुन्दरी कमला-

कला ॥

कान्यकुब्जे शृपश्रेष्ठो भगन्दन उदक्रमः ।

स तां सप्राप योगान्ते यश्चक्रुश्चतुस्त्रिताम् ॥

लत्वा वक्षसि राजेन खकान्ताये ददौ सुता ।

मालावती स्तनं दत्त्वा तां पुषोव प्रहर्षिता ।

दृष्ट्वा गन्दः पथि तां गच्छतीं च सुदाम्बितः ॥

गन्द उवाच ।

शृगु राजेन वक्ष्यामि विशेषवचनं शुभम् ।

सम्पन्नं कुरु कन्याया विशिष्टेन च चांपतम् ॥

छरभानसुतः श्रीमान् टपभानुश्च जाधिपः ।

नारायणांशो गुणवान् सुन्दरश्च सुपण्डितः ॥

कन्या तैः योनिसंभूता यश्चक्रुश्चतुस्त्रिताम् ।

जैलोक्यमोहिनी शान्ता कमलांशु कलावती ।

स च योग्यस्तदुद्दितस्तदयोग्या ते च कन्यका ॥

भगन्दन उवाच ।

सम्पन्नो हि विधिवशो न मे साधो ब्रजाधिपः ।

प्रजापतियोगकर्ता जन्मदाताहमेव च ॥

टपभानुप्रिया घात्रा लिखिता चेत् सुता मम ।

पुरा भूतेव को वाह केनाग्रेन निवार्यते ॥

शृपाशुशासुपादाय ब्रजश्रेष्ठो व्रजं गतः ।

गत्वा स कथयामास छरभानस्य सखि ।

छरभानश्च यत्नेन नन्देन च समादरम् ।

सम्पन्नं योजयामास गगंद्वा रा च सत्वरम् ॥

टपभानुर्मुदा युक्तः प्राप्य तां च कलावतीम् ।

दृष्य

रेमे सुनिर्जने रम्ये बुधे न दिवानिशम् ।
तयोः कन्या च कालेन राधिका सा बभूव ह ।
देवात् श्रीदामश्रापेन श्रीकृष्णस्याश्रया पुरा ।
अयोनिममवा सा च कृष्णप्राणाधिका सती ।
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ।
दृषभासा, स्त्री, (दृषेण धर्मेण भासते इति । भास + अच् । स्त्रिया टाप् ।) अमरावती । इति त्रिकाण्डशेषः ।
दृषयः, पुं, (दृ + "दृष्टो" युगङ्कौ च ।" उणा० ४ । १०० । इति कयन् युगागमश्च ।) आश्रयः । इत्युणादिकोपः ।
दृषजः, पुं, यक्षनः । शूद्रः । (यथा, मनौ ४ । १४० ।
"नाज्ञातेन समं गच्छेत्तेको न दृषलेः सह ।"
अस्य नामनिर्दिष्टिर्यथा, तत्रैव । ८ । १६ ।
"दृषो हि भगवान् धर्मेस्तस्य यः कुरुते त्यजम् ।
दृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ।"
चन्द्रगुप्तसालः । वाजी । इति मेदिनी ।
अधार्मिकः । इति जटाधरः ।
दृषलात्मजः, त्रि, (दृषलस्यात्मजः ।) अधार्मिक-
जातः । इति केचन । शूद्रोद्भवश्च ।
दृषली, स्त्री, पित्र्यद्वे अविवाहिता रजस्वला
कन्या । यथा । अत्रिकाश्रयौ ।
"पितुर्गेहे च या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
भूयद्व्या पितुस्तस्याः सा कन्या दृषली स्मृता ।"
इत्युदाहृतम् ।
स्वपतिं परित्यज्य या परपतिगामिनी । यथा,—
"स्वदृष्टं या परित्यज्य परदृष्टे दृषायते ।
दृषली सा हि विज्ञेया न शूद्री दृषली भवेन ।"
इति काशीखण्डः ।
(दृषलस्य भाष्यं । ङीप् ।) शूद्री च । (यथा,
महानिबन्धनतः । १ । ४७ ।
"शूद्राभोजिनः क्रूरा दृषलीरतिक्रासका ।"
दृषलीपति, पु, (दृषल्या पतिः ।) दृषलीविवाह-
कर्ता । यथा,—
"यस्तु मां वरयेत् कन्यां ब्राह्मण्यो ज्ञानदुर्लभ ।
अथाह्वेयमपाङ्क्त्ये तं विद्याद्दृषलीपतिम् ।"
इत्युदाहृतम् ।
"यदि शूद्रा ब्रजेत् विप्रो दृषलीपतिरेव सः ।"
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ।
दृषलीचनः, पु, (दृषस्य लोचने दृष लोचने यस्य ।)
सूचिकः । इति हेमचन्द्रः । दृषनयने स्त्री ।
दृषाहनः, पुं, (दृषो बाधनं यस्य ।) शिवः । इति
केचन ।
दृषशुभु, पुं, (दृषस्यासुरविशेषस्य शत्रुः ।)
विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
दृषश्री, [न] पुं, शूद्ररोलः । इति शब्दरत्नाकरः ।
दृषश्री, स्त्री, (दृषं नरं शुक्रलं वा दृषति
भैरुनायः । दृष + "सुप कालान् वदन्" ४ ।
१ । ८ । इति शब्दः । "अन्वयौरेति ।" ४ । १ ।
११ । इति सुभाषितम् । तस्य । "सट शब्द-
शास्त्राविति ।" १ । २ । १२४ । इति शब्दः ।

दृषाक

"उगितश्च ।" ४।१।६ । इति ङीप् ।) कासुकी ।
इत्यमरः । दृषेण अन्वुमिच्छन्ती गौः । इति
याकरणात् । तथा च ।
"लक्ष्मणं सा दृषस्तन्मौ महोत्तं गौरिवागमत् ।
मन्मथायुधसन्मार्तथ्यमानमतिः पुनः ।"
इति महिः ।
दृषा, स्त्री, सूचिकपण्यौ । इत्यमरः । कपिकच्छू ।
इति हेमचन्द्रः ।
दृषा, [न] पु, (वर्यतीति । दृष सेचने + "कनिन्
युट्ठितश्चीति ।" उणा० १ । १५६ । इति
कनिन् ।) इन्द्रः । (यथा रघु । १० । ५२ ।
"प्राजापत्योपनीतं तत् अन्नं प्रत्यगृहीतम् ।
दृषेव पयसां चारमाविष्कृतमुद्वता ।"
कर्णः । वेदनाज्ञानम् । दुःखम् । इति मेदिनी ।
दृष । (यथा, अग्निदे । १० । ४३ । ८ ।
"दृषा न क्रुद्धः पतयन् रज सु ।"
"रजःसु लोकेषु दृषा न यथा दृषभः क्रुद्धः सन्
प्रतिदृषभवधाय पतयन् गच्छति ।" इति तद्
भाष्ये सायणः ।) चोटकः । इति हेमचन्द्रः ।
(यथा अग्निदे । ७ । ६६ । १ ।
"आवा रथो रोदसी बद्धधानो
हिरण्ययो दृषभिर्यात्वै ।"
"हे अश्विनौ वां रथो दृषभिः युवभिरश्वैर्युक्त
समायातु ।" इति तद्भाष्ये सायणः । पिता ।
यथा, अग्निदे । ७ । २० । ५ ।
"दृषा अजान दृषणं रणाय ।"
"दृषा सेक्ता पिता कश्यपो दृषणं कामानां
वर्धनारमिन्द्रम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।
त्रि, वर्गकः । यथा, अग्निदे । १० । ६७ । ७ ।
"ब्रह्मणस्पतिर्वर्षभिरवराहैः ।"
"दृषभिवर्षिष्ठभिरवराहैर्वराहैः ।" इति तद्-
भाष्ये सायणः ।)
दृषाकपायी, स्त्री, (दृषाकपे, विष्णो शिवस्य अग्ने-
रिन्द्रस्य वा भाष्याः । दृषाकपि + "दृषाकप्यपीति ।"
४।१।७७ । इति ङीप् । ऐकारादेशश्च ।) लक्ष्मी ।
गौरी । इत्यमरः । स्वाहा । इति भरतः ।
शची । इति स्वामी । (यथा, अग्निदे । १० । ८१ । ७ ।
"दृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सपुत्रे ।"
"हे दृषाकपायि कामानां वर्धकत्वादभीष्टदेश-
गमनासेन्दो दृषाकपिस्तस्य पतिः ।" इति तद्भाष्ये
सायणः ।) जीवन्ती । शतावरी । इति मेदिनी ।
दृषाकपि, पु, ("दृषः कपिरस्येति । अन्येणा-
मपीति दूर्ध्वं ।" इति उणा० ४ । १९५ ।
इत्यस्य दृषौ उन्मूलदत्तः ।) विष्णुः । (यथा
हरिवंशः २।६ । ४७ ।
"ततो विष्णुः प्रवरवराहरूपक
दृषाकपि प्रथममप्येज्जद्व्या ।"
शिवः । (यथा, हरिवंशः १ । ५२ ।
"दृषाकपिच शम्भुश्च कपहो रेवतस्तदा ।"
अपि । इति मेदिनी । इन्द्रः । इति दृषाक-
पायीन्द्रस्य दृषीवाचस्यदर्शनम् । (यथा
भागवतम् । ६ । १२ । १० ।

दृषोत्स

"एव सचोदितो विप्रेर्मखलानहनदिपुम् ।
ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद दृषाकपिम् ।"
सूर्यः । यथा, महाभारते । ४ । ३ । ६१ ।
"त्वं ह्यसः सविता भागुरंशुमाली दृषाकपि ।"
दृषाकरः, पु, माघः । इति शाननिर्घण्टः ।
दृषाङ्कः, पु, (दृषोऽङ्कोऽस्य ।) शिवः । (यथा,
भागवतम् । ८ । ८ । १ ।
"पीते गरे दृषाङ्केय प्रीतासोऽमरदानवा ।"
शाम्भुः । भङ्गातकः । षडः । इति मेदिनी ।
दृषाङ्गलः, पु, इमरः । इति शब्दरत्नाकरः ।
दृषाचनः, पुं, (दृषेण अचति गच्छतीति । अच्यु-
गतौ + ल्यु ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
दृषाणकः, पु, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
दृषान्तकः, पुं, (दृषस्यासुरस्यान्तकः ।) विष्णुः ।
इति शब्दरत्नाकरः ।
दृषायणः, पु, चटकः । इति चारावली । (दृषेण
अयनं गमनं यस्य ।) शिवश्च ।
दृषाहारः, पु, (दृष उन्दुर आहारो यस्य ।)
विङ्गलः । इति चारावली ।
दृषी, [न] पु, मयूरः । इति शब्दरत्नाकरः ।
दृषी, स्त्री, व्रतिना कुशादिमयासनम् । इत्यमरः ।
(यथा, देवीभागवते । ५ । ३२ । ३० ।
"श्रियो ददौ दृषीं तस्मै गुरुणा नोदित-
क्षदा ।"
दृषोत्सर्गः, पु, (दृषस्योत्सर्गः ।) अग्नौचान्त-
द्वितीयदिनादिकर्तृचित्रशूलचक्राश्रितवनमतरी-
चतुष्टययुक्तदृषत्यागः । दृषाभावे तत्प्रतिनिधि-
र्यथा,—
"एकादशेऽह्नि सम्प्राप्ति दृषाभावो भवेदयदि ।
दर्भे, पिष्टेस्तु संपाद्य तं दृष मोक्षयेद्दृष ।
दृषोनसर्वजनवेलायां दृषाभावः कथञ्चन ।
नृत्तिकाभिस्तु दर्भेणा दृष कृत्वा विमोक्षयेत् ।"
इति मायके प्रेतकल्पे ६ अध्यायः ।
तस्य विधिर्यथा । कालविवेकेऽप्यधिपुराणम् ।
"एकादशाहं प्रेतस्य यस्य चोत्पद्यते दृष ।
प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति ।
आद्यव्याहरे त्रिपक्षे वा षष्ठे मासि च यत्नरे ।
दृषोत्सर्गश्च कर्तव्यो यावत् स्यान् सपिण्डता ।
नपिण्योकरणादहं कालोऽप्य, प्राञ्चचोत्ति ।"
यस्य प्रेतस्येति सामान्यतः, श्रुते पिष्टमि-
त्यापि दृषोत्सर्गं प्रतीयते । ७ । अथ दृषोत्स-
र्गं चाप्यास्यामः । कालिङ्गं योऽस्य
रेपत्यामाययुष्यं दद्यात् गतं गवकर्तृगतो
वेति । नमः श्रुतिविमदाय संवत्सरगणना
दशाष्टयद्विगुणैः । एकादशाह इति षाट्-
आह इति प्राञ्चोत्तिप्राञ्चोत्तिपद्विगुणम् ।
"अष्टोत्तशतानि योऽहं दद्यात् दशाष्टिना नाम् ।
कायनं पुराणं तदनं दृषोत्सर्गमभ्यसितम् ।
स पुण्यं हि दद्यात्तस्य नामाभारद्वयम् ।
दृषोत्सर्गं कर्तव्यं देवा च शिवश्च शुभम् ।"
इति ब्रह्मपुराणेऽष्टोत्तशतम् ।
प्रेतदृषोत्सर्गं दृष्टिमाहं न कर्तव्यम् ।

दृष्टोत्स

“नाज्वाक् संवत्सरादृष्टिर्वृधोत्सर्गं विधीयते ।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं दृष्टिर्ब्राह्म विधीयते ॥”

इत्युत्सर्गो वचनात् ॥ १ ॥

दृष्टोत्सर्गमाह कात्यायनः ।

“अथ ज्ञो जीववत्सायाः पयस्विन्याः सुतो वली ।
एकवर्णा द्विवर्णा वा यो वा स्यादृष्टकास्तुतः ॥
यूपादुक्षतरो यस्तु समो वा नीच एव वा ।
समावरान् सप्त परानुत्तरेष्टारयेदृष्ट ॥”
अष्टकास्तुतः अष्टकास्तु जातः । कामधेनुप्रभृ-
तिषु मत्स्यपुराणम् ।

“चरणानि सुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपते ।
लाकारसवर्णं च त नीलमिति निर्दिष्टे ॥
दृष्ट एव स मोक्षयो न सन्धार्यो दृष्टे वसन् ।
तदर्थमेवा चरति लोके गाथा पुरातनी ॥
एष्टया बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
गौरौ वाप्युद्वेष्टार्यां नीलं वा दृष्टसुतदृष्टेत् ॥”
वत्सतरीर्विशेषयति ।

“अयतो लोहिता पक्षी पार्श्वार्थान् नीलपाण्डरे ।
पृष्ठतश्च भवेत् कृष्णा दृष्टमस्य च मोक्षये ॥” ३ ॥
वैधकर्मार्थमष्टकापान्तवितानसुक्तं ह्यथशीर्षपञ्च-
रात्रम् । “नवेन चित्रवस्त्रेण वितानं कल्पयेद्-
नुय” । अथ च ।

“शुक्लवासा, शुचिर्भूत्वा ब्राह्मणान् सस्तिवाप्य
च ।
कीर्त्तयेद्भारतश्चैव तथा स्यादक्षयं हविः ॥”

इति दानधर्मस्य दृष्टोत्सर्गप्रकरणगीयवचनात्
अक्षयहविष्कामेन सस्तिवाचनानन्तरं भार-
तनामोच्चारणं कार्यम् ।

“यदङ्गा कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्रिज्यैश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय पूर्वां सन्ध्यां विसृजति ॥”
इत्यादि-पुराणोक्त-प्रातर्महाभारतोच्चारणवत्
राष्ट्रदेशीयास्तु विराटपर्व पाठयन्ति । भविष्यी ।
“दृष्टोत्सर्गश्च द्विविधो जीवतो वा नृतस्य च ।”
इत्युपक्रम्य ।

“अनुज्ञां गृह्य च पुनर्गोशं पूजयेद्दृष्टे ।
ग्रहांश्चैव यजेत् पश्चात् विष्णुं स पूजयेत् ततः ॥”
छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“गोशालायाः प्रणीयामिं सस्कृत्य ब्रीहिनखु
कान् ।

अग्निपूषेन्द्रेश्वरेभ्यो निर्वपेत् पायसं चरुम् ॥”
गोशालायामिति प्रधानकल्पः । दृष्टम इत्युप-
क्रम्य ।

“उत्सृष्ट्यो विधानेन श्रुतिस्मृतिनिर्द्धानात् ।
प्रागुत्कर्त्तव्ये देशे मनोज्ञे निर्जने वने ॥”
संस्कृतानन्तरं यजमान एव प्रथमं ब्रह्मवरणा-
दिकं कुर्यात् तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः । ज्योति-
ष्टोमे ब्रह्मोक्तादृष्टोत्सर्गश्च इत्यादि-श्रुतेन ।
गृह्यसंग्रहे ।

“द्वौ च यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि ।
यानि पञ्चान्युदासीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति ।
एकः कर्मनिगुक्तः स्यात् द्वितीयस्तन्प्रधारकः ॥
द्वितीयः प्रब्रूयात् प्रश्नं ततः कर्म समाचरेत् ॥”

वरणानन्तरं कुशस्त्रिकां समाप्य यथाविधिना
चरुपाकं च कृत्वा चरुहोमं कुर्यात् । ततः
स्त्रिष्टिकहोममहायाज्ञातिहोमौ कार्यौ ॥ १ ॥ मतः ।

“दृष्टस्य दक्षिणे पार्श्वे चिभूलाङ्गं ससृक्लिखेत् ।
दृष्टा क्षीयति सद्योऽस्य चक्राङ्गमपि दर्शयेत् ।
तमेन पश्चादयथा साधौ तावेव कारयेत् ॥
अथैनं कलसस्याभिरङ्गिरेको दृष्टेण वा ।
सर्वोपधिसुगन्धीभिः स्नापयेदक्षिकां अपि ॥
परिधाप्याहते शुक्ले वाससौ हेमपट्टकम् ।
सत्यमिष्यावेपाद्योमसामभ्यां शिरसि न्यसेत् ॥”
ततो दृष्टवत्सतरीयामलङ्कारादिकं दन्वा विस्त्र-
वकुलनिर्मितयूपे उपयूपे च बद्धा एनं युवानं इति
मन्त्रं पठित्वा वत्सतरीचतुष्टयसहितं दृष्टं तत्तत्-
फलकामो अष्टोत्सादिवाक्येनोत्तरेष्टे ॥ २ ॥ ततो
यूपाद्विस्तृत्य वत्सतरीचतुष्टयसहितं दृष्टमेशान्यां
चालयित्वा प्रार्थयेत् । यथा,—

“न खादेत् परशस्यानि नाक्रामेद्गर्मिणीश्च
गाम् ।

धर्मोऽसि त्वं चतुष्पादस्तसस्ते प्रियास्त्रिमा ।
चतुर्णां पोषणार्थाय मयोत्तरेष्टास्तया सह ॥
देवानाञ्च पित्र्याञ्च मनुष्याणाञ्च योषित ।
भूतानां त्वमिन्ननास्तया साहं व्रजन्त्रिमा ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवेश पित्रभूतर्षिपोषक ।
त्वयि सुक्तेऽक्षया लोका मम सन्तु निरामयाः ॥
मा मे ऋणोऽस्तु देवोऽथ पैत्रो भौतोऽथ

मातुषः ।

धर्मस्तु त्वत्प्रपन्नस्य या गतिः सास्तु मे भुवा ।
यत्किञ्चित् दुष्कृतं कर्म लोममोहात् कृतं
भवेत् ।

तस्मादुद्धृत्य देवेश पितुः स्वर्गं प्रयच्छ मे ॥
यावन्ति तव लोमानि शरीरे सम्भवन्ति च ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे वासोऽस्तु मे पितुः ॥”
इति मत्स्यपुराणोक्तं पठेत् । ततः आचाराद-
द्वयपुच्छगतिोदकेन ब्रह्मपुराणोक्ततर्पणं कुर्यात्
ततः प्रकृतदक्षिणां कृत्वा कर्मकारयिष्ठभ्यो
दक्षिणां दद्यात् । इति दृष्टोत्सर्गतत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च ।

“कार्त्तिक्या कारयेत् पूर्णां यागं देवीप्रियं
सदा ।

गोत्सर्गं प्रकर्त्तव्यं नीलं वा दृष्टसुतदृष्टेत् ।
सर्वयज्ञफलं ब्रह्म प्राप्नुयादविचारयन् ॥

मशुक्वाच ।

अश्वमेधसमं पुण्यं दृष्टोत्सर्गादवाप्यते ॥
रेवत्याश्वान्निने मावि कार्त्तिक्या कार्त्तिकस्य
वा ॥

गोविवाहोऽथवा कार्त्तिके माघ्या वै फाल्गुने-
दपि वा ॥

शिवोमामङ्गलश्चैव तृतीयायां महाफलम् ।
अश्वतोऽहोऽरीयार्थं विवाहविधिना भवेत् ॥
सतीरय भवेत्तीर्थं उत्सर्गो गोक्षेत्रेऽपि वा ।
चतस्रो वतुसिका मद्रा द्वौ वा सभयतोऽपि वा ॥
वतुसं सर्वज्ञसूर्यं कृत्वा सा वतुसिका भवेत् ॥

दृष्टिः

अलङ्कृत्य यथाशीमस्तुसर्गं कारयेन्मुने ।
विवाहमेकवत्सीयनीलेन भवते सदा ।
एवेण अश्वमेधस्य यागस्य फलदायकम् ॥
जायेरन् बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेद्वा अश्वमेधेन नीलं वा दृष्टसुतदृष्टेत् ॥
रोहितो यस्तु वर्णेन प्रसवर्णखुरो दृष्टः ।
लाङ्गलशिरसश्चैव स वै नीलदृष्टः स्मृतः ॥
अङ्गित्वोत्तुष्टयते पूर्वं गाञ्चालङ्कृत्य सर्वतः ।
तमेन वामतश्चक्रं याम्ये भूलं समालिखेत् ॥
धातुना हेमतारेण आयसेनाथवाङ्मयेत् ।
एवं कृत्वा अवाप्नोति फलं वाणिमखोदितम् ॥
यसुहिष्मोत्तुष्टनेद्वत्सं स लभेताविचार-

जात् ।

यथा शिवोमजा अक्षां पूजिता सर्वकामदा ।
एव देवप्रथं यद्वा अन्नं लभते फलम् ॥
मङ्गलाविहितं यच्च यच्च गोदानं फलम् ।
सहस्रकृत्वस्तेन दृष्टोत्सर्गादवाप्नुयात् ॥”

इति देवीपुराणे पूजाविधि नामाध्यायः ॥

दृष्टिः, क्षी, (दृष्ट + क्तिन् ।) मेघाज्जलविस्तृप्त-
नम् । तत्पर्यायः । वर्षम् २ । इत्यमरः ॥
गोष्टतम् ३ परान्तम् ४ वर्षम् ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तत्कारणं यथा,—

“अष्टादित्ये यत्र भवन्ति सर्वेक्षेचरा ।
तदा दृष्टिः क्रमाज्ज्ञेया दृष्टकैवसुवाचरे ।”
इति खरोदयः ॥ १ ॥

अपि च ।

“भुवन्तु परमार्थं किमिन्द्रादृष्टिरेव च ।
सर्वाहि जायते वीर्यं वीर्यात् शस्यानि

प्राश्निनः ॥

तेभ्योऽन्नानि फलान्येव तेभ्यो जीवन्ति जीविनः ।
सर्व्यग्रस्तश्च वीरश्च काष्ठे तस्मात् सतुङ्गवः ।
सूर्यो मेघादयः सर्वे विधाया ते निरूपिताः ॥
यत्रान्दे यो जनधरो गजश्च सागरो मयत् ।
शस्याधिपो वृषो मन्त्री विधाया ते निरू-

पिताः ॥

जलाङ्कानां शस्यानां दृष्टानाञ्च निरूपितम् ।
अन्देऽन्देऽन्देव तत् सर्वं कक्षे कक्षे युगे युगे ।
हृत्तो ससुद्रादादाय करेण जलमोक्षितम् ।
दद्याद्दनाय तद्दद्याद्दतिनं प्रेरितो वनः ।
स्थाने स्थाने दृष्टियाश्च काले काले यथोचितम् ॥
इन्द्रेण्ययाविभूतं तूर्थं भूतं प्रतिबन्धकम् ।
भूतं भयं भविष्यञ्च महत् क्षुद्रञ्च मध्यमम् ॥
धाया निरूपितं कर्म केन तात निवार्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसंखण्डे २१ अधः ॥

आसन्नदृष्टिस्तृप्तकानि यथा,—

“मयूराः स्तनयिन्तूनां शब्देन हविता सुहृ ।
केकायन्ति प्रतिवने सततं दृष्टिस्तृप्तकाः ॥

मेघोत्सुकानां मधुरचातकानां मनोहराः ।

श्रूयतामस्मिन्नानां दृष्टिस्तृप्तिस्तृप्तकाः ॥

गगने शृङ्गायेन कृतं साम्प्रतमास्यदम् ।

धाराचारशरेस्ताप ह्येतु प्रति यथोक्त ॥”

इति कालिकापुराणे १५ अध्यायः ॥ १ ॥

दृष्टिः

दृष्टिफलं यथा,—
 “पतिव्रताया वचनाद्गोहृच्छति दिवाकरः ।
 सूर्योदय विना नैव ज्ञानदानादिकाः क्रियाः ।
 नाग्निश्चिह्नश्चैव क्रत्वभावश्च लक्ष्यते ।
 नैवाप्यायनमस्माकं विना होमेन जायते ॥
 वयमाप्यायिता मर्त्यैर्यज्ञभागेर्यथोदिते ।
 दृष्ट्यादिनामुद्वह्नीमो मर्त्यान् शस्यादिषिह्वये ॥
 निष्पादितास्त्रोषधीषु मर्त्या यज्ञैर्यजन्ति नः ।
 यथा वयं प्रयच्छामः कामान् यज्ञादिपूजिताः ॥
 अधो हि वर्षाम वयं मर्त्यास्त्रोर्ह्वयवर्षिणः ।
 तोयवर्षेण हि वयं हविर्वर्षेण मानवाः ॥
 येऽस्माकं न प्रयच्छन्ति नित्या नैमित्तिकीः

क्रियाः ।

क्रतुभागं दुरात्मनः स्वयं येऽश्रन्ति लोलुपाः ॥
 विनाशाय वयं तेषां तोयस्त्र्यंभिमार्तैः ।
 चित्तिश्च संदूषयामः पापानामपकारिणाम् ॥
 दुष्टतोयादिदोषेण तेषां दुष्कृतकारिणाम् ।
 उपसर्गा, प्रवर्तन्ते मरणाय सुदारुणाः ॥
 ये चास्मान् प्रीणयित्वा तु भुञ्जते श्रेवमात्मना ।
 तेषां पुण्यादयः लोकान् वितरामो महा-

त्मनाम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे पतिव्रतामाहात्म्यनामा-
 ध्यायः ॥ १० ॥ दृष्टिजलगुणाः ।

“गगनाम्बु त्रिदोषस्त दृष्टीत यत् सुभाजने ।
 बल्यं रसायन मेध्य पात्रापेक्षि च तत्परम् ॥
 दिवाकैकिरणैर्जुष्टं सृष्टमिन्द्रकरीर्निशि ।
 अरुचमनभिच्छन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बुना ॥
 वर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगा विद्यति कीट-
 जताश्च ।
 तद्विषजुष्टमपेय खलजलमगस्त्योदयात् पूर्वम् ॥
 कालेन पक्वं निर्दोषमगस्त्येनाविषीकृतम् ।
 हंसोदकमितिव्याप्तं शारद विमलं जलम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ १० ॥

अथ तस्य भेदाः ।

“पानीयं सुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति
 द्विधा ।

दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धारानं करकाभवम् ॥
 तौषारश्च तथा हैम तेषु धार गुणाधिकम् ॥”

तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“धारामि, पतित तोय दृष्टीतं स्कीतवाससा ।
 शिलायां वसुधायां वा घौतायां पतितं च यत् ॥
 सौवर्णं राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्मिते ।
 भास्वने न्यस्तये चापि स्थापितं धारसुच्यते ॥
 धारनीर त्रिदोषजमनिर्देशं रसं जलम् ।
 सौम्य रसायन बल्य तर्पणं ज्ञादि जीवनम् ॥
 पाचनं मतिकृन्नुच्छातनादाश्चक्रममान् ।
 दृष्ट्यां हरति तत् पण्य विशेषात् प्रादृषि
 स्तुतम् ॥”

अथ धाराजलस्य भेदाः ।

“धारजलस्य द्विविधं गाङ्गासासुदभेदतः ।”

तत्र गाङ्गासासुदयोर्लक्षणं गुणाश्च ।

“आकाशगाङ्गासमन्वि जलमादाय दिग्मजाः ।

दृष्ट्या

मेघैरन्तरिता दृष्टीः कुर्वन्तीति वचः सताम् ॥
 गाङ्गमाश्रयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।
 सर्वथा तज्जलं देयं तथैव चरके वचः ॥
 स्थापित हैमने पात्रे राजते न्यस्तयेऽपि वा ।
 शाल्यन्नं येन संसिक्तं भवेदक्षोदिवर्णवत् ॥
 तत् गाङ्गं सर्वदोषघ्नं ज्ञेयं सासुदमन्यथा ।
 तत्तु सप्तारजवणं शुक्रदृष्टिबलापहम् ॥
 विसृज्य दोषणं तौक्ष्ण्यं सर्वकर्मसु गार्हितम् ।
 सासुदं त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिषु ॥
 यतोऽगस्त्यस्य विप्रैर्षुदयात् सकलं जलम् ।
 निर्मलं निर्विषं स्वादु शुक्लं स्याददोषजम् ॥”

अतएवाह ।
 “शुक्लारविषवातेन नागानां योमचारिणाम् ।
 वर्षासु सविधं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

दृष्टिः, स्त्री, दृष्टपणिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 गुणराटी एकादश इति भाषा । दृष्टिनाशके,
 चि ॥

दृष्टिजीवने, पु, (दृष्ट्या दृष्टिर्जीवने यस्मिन्) ।
 देवमायकदेशः । इति हैमचन्द्रः ॥ दृष्टि-
 जीवने, चि ॥

दृष्टिभूः, पु, (दृष्टौ वर्षकाले भूस्वरूपतिर्यस्य) । भेकः ।
 इति हारावली ॥ दृष्टिभवे, चि ॥

दृष्टिः, पु, (दृष्ट + “दृष्टविभ्यां कित् ।” उणा० ४
 ४६ । इति नि । स च कित् ।) मेघ । इत्यमरः ॥
 यादव । इति शब्दरत्नावली । (यथा, महा-
 भारते । ५ । ७२ । ४ ।

“यथा हि सवस्त्रापनुस पासि दृष्टीनरिन्दम ।
 तथा ते पाण्डवा रक्षाः पाण्डुसाम्बहतौ
 भयात् ॥”

कण्ठः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दृष्टिः, चि, पाषण्डः । चण्डः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥

दृष्टिगर्भः, पु, श्रीकण्ठः । इति हारावली ॥
 दृष्ट्य, स्त्री, (दृष्ट + “विभाषा कृष्टयोः ।” ३ । १ ।
 १२० । इति क्यप् ।) वागीकरम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

दृष्ट्यः, पु, (दृष्टाय हितः । दृष्ट + यत् ।) माघः ।
 इति हैमचन्द्रः ॥

दृष्ट्यः, चि, (दृष्टाय कासुकाय हितः । दृष्ट +
 “खलयवमावेति ।” ५ । १ । ७ । इति यत् ।) शुक्र-
 दृष्टिकारकौषधादि । इति भावप्रकाशः ॥

दृष्ट्यकन्दा, स्त्री, (दृष्ट्यं वलकारकं कन्दं यस्याः ।)
 विदार्य । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट्यगन्वा, स्त्री, (दृष्ट्यो गन्तो यस्याः ।) दृष्ट-
 दारकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दृष्ट्यग्निका, स्त्री, (दृष्ट्यो गन्तो यस्याः । स्त्रार्थे
 कन् । टापि अत इत्वम् ।) अतिदया । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट्यवस्त्रिका, स्त्री, विदार्य । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट्या, स्त्री, अहिनामौषधम् । इति रत्नमाला ॥

प्रतावरी । आमलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टी

दृष्ट, दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) वर्द्धति । दृष्टिर्ध्वनद्वयोरित्यने-
 नैवेष्टसिद्धेऽस्य पाठो दृष्टौ इरनुवन्ववर्जनाथः ।
 किन्तु अनेनैवेष्टसिद्धे तत्र ऋद्धि ग्रहणं परत्रा-
 नुवृत्तार्थमेव । अयं धातुः कैश्चिन्व मन्यते ।
 इति दुर्गादासः ॥

दृष्ट, इ ध्वने । ऋद्धौ । सप्तमस्वरौ । (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) इ, वृत्त्यते । ववृत्तिरे गजपतयः ।
 इति माघः ॥ आत्मनेपद प्रमादादिति वल्लभः ॥
 ध्वनश्चेति दृष्टिकर्तृकः । दृष्टितं करिगर्जित-
 मित्यमरसिंहात् । दृष्टितं करिगर्जायां शब्द-
 मात्रेऽपि कथ्यते । इति शब्दमहावर्णवात् ।
 कदाचिदन्यकर्तृकोऽपि । तेन श्रीहर्षचरिते
 सिद्धदृष्टितमिति वाक्यभट्टप्रयोगः । इति दुर्गा-
 दासः ॥

दृष्ट, इ कि त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घ्रा०-
 पक्षे भा०-पर०-अक०-सेट् ।) सप्तमस्वरौ ।
 इ, वृत्त्यते । कि, दृष्टयति दृष्टति । इति
 दुर्गादासः ॥

दृष्ट, इ ङ दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, वृत्त्यते । ङ, दृष्टति ।
 इति दुर्गादासः ॥

दृष्ट, इर् ध्वने । ऋद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) इर्, अदृष्टत् ।
 अवर्द्धीत् । ध्वनः शब्दः । ऋद्धिर्नृद्धिः । इति
 दुर्गादासः ॥

दृष्ट, श ऊ उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) श, दृष्टति । ऊ, अवर्द्धीत् ।
 अदृष्टत् । इति दुर्गादासः ॥

दृष्ट(दृष्ट)चक्षुः, पु (दृष्टी चक्षुः शाकविशेषः ।)
 महाचक्षुःशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दृष्टी
 चक्षुर्यस्येति दीर्घचक्षुःशुक्ते, चि ॥)

दृष्ट(दृष्ट)चक्षिणः, पु, फलपूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 दृष्ट(दृष्ट)चक्षुः, पु, (दृष्टन् शक्नो यस्य ।) चिह्नद-
 मस्यः । इति जटाधरः ॥

दृष्ट(दृष्ट)ज्जीवन्ती, स्त्री, दृष्टज्जीवन्तिकादृष्टः ।
 तत्पर्यायः । पञ्चभद्रा २ प्रियङ्करी ३ मधुरा ४
 जीवपुष्टा ५ दृष्टज्जीवा ६ यशस्करी ७ । अस्या
 गुणाः । बहुषोर्धदात्वम् । भूतविद्रावणत्वम् ।
 वेगादसन्नियामकश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट(दृष्ट)दृष्टका, स्त्री, (दृष्टती दृष्टका ।) दृष्टा-
 विशेषः । यथा,—

“दृष्टदृष्टका तु मेरी स्त्री पुमान् दुन्दुभिरा-
 नकः ।

द्रगदः प्रतिपत्तुंमानकं पटहोऽस्त्रियाम् ॥”
 इति जटाधरः ॥

दृष्ट(दृष्ट)दृष्टिका, स्त्री, (दृष्टती + “दृष्ट्या आष्ठा-
 दने ।” ५ । ४ । ६ । इति स्त्रार्थे कन् ।) उत्तरीय-
 वस्त्रम् । इत्यमरः ॥ दृष्टती । इति रत्नमाला ॥

दृष्ट(दृष्ट)दृष्टी, स्त्री, (दृष्टत् + गौरादित्वात् ङीप् ।)
 क्षुद्रवाताकी । याकुड इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 महती २ क्रान्ता ३ वार्ताकी ४ चिह्निका ५

कुली ६ राटिका ७ सूलकगटा ८ भगटाकी ९
महोटिका १० वहुपत्री ११ कण्टतनुः १२
कण्टाजु. १३ कटफला १४ सोरही १५ वन-
टन्ताकी १६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिंहो १७
प्रसहा १८ रक्तपाकी १९ जताटहत्तिका २० ।
इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातज्वरारोचकाम-
काशश्वासद्वेगनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“टहती पाचनी सोष्णा ग्राहिणी घात-
नाशिनी ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ॥

महती । इत्यमरः । (इत्यन्तु नारदस्य वीणा ।
केचित्तु विश्वावसोर्गन्धर्वराजस्य वीणां टहती-
माहुः । तथा च ।

“विश्वावसोस्तु टहती तुसुरोस्तु कलावती ।
महती नारदस्य स्यात्सरस्वतास्तु कच्छपी ॥”
इति माघटीकायां मङ्गिनायकमनवेजयन्ती ।
१ । १० ॥ ॥ उत्तरीयवस्त्रम् । वारिधानी ।
वाक् । कण्टकारी । इति मेदिनी । (मन्म-
स्थानविशेषः । यथा, सञ्चते । ३ । ६ ।

“स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवर्षस्य टहती नाम
तत्र शोणितानिप्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तेरुपद्रवै-
र्नियते ॥” इत्युक्ते । स तु नवाक्षरपादः ।
यथा,—

“उक्त्यात्कुत्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपू-
न्विका ।

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च टहती पङ्क्तिरेव च ।
इत्यादि । तद्वेदानाह । टहती नवाक्षरा यथा,
भुजगशिशुसुता नौ म ।

इदं तद्विकटचौण्डी भुजगशिशुसुता याचीत् ।
सररिपुदक्षिते नागे ब्रजजनसुखदा साभूत् ॥
युतेत्येव शम्भुप्रभृतिषु पाठः । भूतेत्येवमाधु-
निकाः पठन्ति । स्यान्मणिमध्य चेद्भमवा ।
कालियभोगा भोगगतस्तन्मणिमध्यस्तीतरवा ।
चित्रपदा भो गन्दसुतश्चाव नर्गर्ग खोरसुखः ॥
सर्गरेभुजङ्गसङ्गता ।

तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यसुना भुजङ्गसङ्गता ।
कथमेतु वत्सचारकचपलः सदैव तां हरिः ॥”

इति कुन्दोमञ्जरी ॥

ट(ट)हतीपातः, पु, (टहतीना वाचां पति ।)
टहत्सति । इति हेमचन्द्रः ॥

ट(ट)हत,त्रि,(टह टहो + “वर्तमाने पृषद्दृक्कह-
ज्जगच्छवच्च ॥” उणा० २।८४ इति अतिप्रत्ययेन
निपातनात् साधु ।) महत् । इत्यमरः ॥
(यथा, माघे । २ । १० ।

“टहत्सहायः, कार्यान्तं कोदीयानपि गच्छति ।
स भूयान्भोधिमयेति महानद्या नगापगा ॥”

ट(ट)हत्क, त्रि, (टहत्कारः । टहत् + “च-
टहत्तोरुपसंख्यानम् ॥” ५।४।३ इत्यस्य वार्त्ति-
कीत्या कन् । टहत् । टहच्छब्दात् कन्प्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥

ट(ट)हत्कन्द, पु, (टहत् कन्दं यस्य ।) यस्मिन् । इति
रत्नमाला ॥ विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हत्कालशाकः, पु, (टहन् महान् काल-
शाकः ।) शोयजिह्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
टहत्कालकासुन्दिया इति भाषा ॥

ट(ट)हत्काशः, पु, (टहन् काशः ।) खड्गटः ।
इति हारावली ॥ खागुडा इति भाषा ॥

वृ(ट)हत्कुचिः, त्रि, (वृहन् कुचिर्यस्य ।) तुन्दिलः ।
इत्यमरः ॥

ट(ट)हत्कालः, पु, (वृहन् कालः ।) हिमालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हत्तिका, स्त्री, (वृहन् तिको यस्याः ।)
पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हत्तुणः, पु, वधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(कश्चित् जीवेऽपि दृश्यते)

वृ(ट)हत्कचः, [च] पु (वृहती कच यस्य ।) यदना-
शनवृत्तः । इति रत्नमाला ॥ क्रातियान् इति
भाषा ॥

ट(ट)हत्पत्रः, पु, (वृहत्पत्रं यस्य ।) हस्तिकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हत्पत्रा, स्त्री, (टहत्पत्र यस्याः ।) त्रिपक्षिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हत्पाटलिः, पु, घुस्तरः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

ट(ट)हत्पादः पु (टहन् पादो यस्य ।) वटहत् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

ट(ट)हत्पारेवतः, स्त्री, (टहत् महत् पारेवतम् ।)
महापारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हत्पाणी, [न] पु, वनचौरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

ट(ट)हत्पीपुः, पु, (टहन् पीपुः ।) महापीपुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हत्पुष्पी, स्त्री, (टहत् पुष्पं यस्याः ।) डीपः ।
चण्डारवा । इति जटाधरः ॥

ट(ट)हत्पुष्पः, पु, (टहत् पुष्प यस्य ।) चण्डिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हत्पुष्पा, स्त्री, (टहत् पुष्प यस्याः ।) कटु-
तुम्बी । महेन्द्रवारणी । कुष्माकी । महाजम्बू ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हदङ्गः, पु, (टहदङ्ग यस्य ।) मतङ्गजः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

ट(ट)हदम्बः, पु, (टहन् अम्बो यस्य ।) रणाकरः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ कामराज्ञा इति भाषा ॥

ट(ट)हदेजा, स्त्री, (टहती एजा ।) खूलेजा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हत्तुष्टः, पु, (टहदुष्ट यस्यिन् ।) कारुष-
देशः । स तु विन्ध्यपर्वतस्य यस्मात् मालव
देशस्य निकटे वर्तते । इति हेमचन्द्रः ॥
त्रिकाण्डशेषे टहदुष्ट इति पाठः ॥

ट(ट)हजोणः, स्त्री, (टहत् गोण गोणाकारफल
यस्य ।) शीर्षदन्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तरम्भज इति भाषा ॥

ट(ट)हदलः, पु, (टहदल यस्य ।) पट्टिकालोप्रः ।
हिमालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हदलः, स्त्री, (टहत् हल यस्य ।) महालाङ्गलम् ।
तत्पर्यायः । इति २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ट(ट)हद्रीणः, पु, (टहत् व्रीण यस्य ।) आम्नातकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

ट(ट)हद्वारिका, स्त्री, दुर्गा । इति शब्दमाला ॥
ट(ट)हद्वानुः, पु, (टहन् भानु रश्मिर्यस्य ।) अयि ।

(यथा, महाभारते । ३ । २२० । ८ ।
“तपसश्च मनुं पुत्रं भाग्यवाञ्छिरा हवत् ।
हृद्वाशुनु तं प्राप्नुमन्मया वेदपारगा ॥”)

चित्रकट्टः । इत्यमरः ॥ (सव्यभामापुत्रः ।
यथा, भागवते । १ । ६ । १० ।

“चन्द्रभाद्रवृद्धाशुरतिभासुस्तयाद्यम् ॥”
सत्रायणपुत्रः । यथा, भागवते । ८ । १३ । ५ ।

“सत्रायणस्य तनयो वृद्धाशुस्तया हरिः ॥”
पृथुनाम्नस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २३ । ११ ।

“चतुरङ्गो रोमपादात् पृथुनाम्नस्य ततस्तुतः ।
वृद्धयो वृद्धकर्मो वृद्धाशुश्च ततस्तुतः ॥”

वृद्धमिन्द्रविशिष्टे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
६६ । १५ ।

“वृद्धागो यविष्ठः ॥”
“हे अग्ने हे वृद्धागो वृद्धो भानवो यस्य
तादृशः ॥” इति तद्गायत्री सायणः ॥)

ट(ट)हद्वयः, पु, (टहन् द्वयो यस्य ।) इन्द्रः । यज्ञ-
पात्रम् । मन्त्रविशेषः । सामवेदाङ्गः । नदी-
विशेषः, स्त्री । इति केचित् । (तिग्मपुत्रः ।
यथा, मात्स्ये । ५० । ८५ ।

“तिग्माङ्गहृदयो भायो वसुदामा वृद्धदयात् ॥”
शतधन्वपुत्रः । यथा, भागवते । १२ । १ । १३ ।

“शतधन्वा ततस्तस्य भविता तद्वृद्धयः ॥”
देवरातपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १६ । १५ ।

“तस्माद्वृद्धयस्तस्य माहावीर्यं सुहृत्पिता ॥”
तिमिराजपुत्रः । यथा, तज्जैव । ६ । २२ । ४३ ।

“तिमेवृद्धयस्तस्मात् शतानीकं सुदासजः ॥”
पृथुनाम्नस्य पुत्रः । यथा, तज्जैव । ६ । २३ । ११ ।

“वृद्धयो वृद्धकर्मो वृद्धाशुश्च ततस्तुतः ॥”
प्रभूतरथे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८० । १२ ।

वृद्धया वृद्धो विश्वमिन्वा ॥”
“वृद्धया प्रभूतरथा ॥” इति तद्गायत्री सायणः ॥

वृ(ट)हदावी, [न] पु, (वृहदतिशयं द्रवतीति । इ +
णिनि ।) क्षुद्रोक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(ट)हद्वल्कः, पु, (वृहद्वल्क वल्कल यस्य ।)
पट्टिकालोप्रः । इति राजवल्लभः ॥

वृ(ट)हद्वानः, पु, (टहन् वातो यस्मात् ।) अम्भरी-
हरः । इति रत्नमाला ॥ देवान इति भाषा ॥

वृ(ट)हद्वारणी, स्त्री, महेन्द्रवारणी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वृ(ट)हद्वजः, पु, (टहन् वज्र ।) महापोटगम् ।
इति मेदिनी । अज्जुन । यथा,—

“पार्थः किरिटी गाक्षीवी गुडाक्षेभ्यो वृद्धमखः ।
अज्जुनं पादगुनो विष्णुर्विजयश्च घनञ्जयः ॥

वृहस्प

सयसाची सुभद्रशः शब्दभेदी कपिध्वजः ।
वार्तापत्राणि वीभत्सु ॥” इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अपि च ।
“अर्जुनः फाल्गुनः पार्थः सयसाची धनञ्जयः ।
राधावेधी किरौचौद्धी जिष्णुः श्वेतद्वयो नरः ॥
वृहन्नलो गुडाकेशः सुभद्रेशः कपिध्वजः ।
वीभत्सु कर्णजित्तस्य गाण्डीव गाण्डिव धनुः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वृहन्नला, स्त्री, अर्जुनः । इति मेदिनी ॥ द्वादशवर्ष-
वनवासानन्तरमज्ञातवासे विराटभवने विराट-
कन्याया वृद्धगौतादिप्रियायै स्त्रीकौववेष्टे-
नाजुनो वृहन्नमेति नाम्ना ख्यातोऽभूत् । यथा,
अर्जुन उवाच ।

“गायामि वृत्तान्तं वादयामि
भद्रोऽस्मि वृत्ते कुशलोऽस्मि गौते ।
त्वत्पुत्रायै प्रदिशस्व मा स्वयं
भवामि देया नरदेव । नर्तक ॥
इदं रूपं मम येन किञ्चन
प्रकीर्तयित्वा शृणुष्योऽकवर्णनम् ।
वृहन्नमां मां नरदेव विद्धि
सुतं सुतां वा पित्रमाहवर्जिताम् ॥
विराट उवाच ।

इदमि ते हन्त वरं वृहन्नमे
सुताश्च मे नर्तय याश्च ताडयः ॥”

इति महाभारते विराटपर्व ॥

वृ(ह)हस्यतिः, पुं, (वृहतां वाचां पतिः । “पार-
स्करेति ॥” १।१५७ । इति सूट निपात्यते ।)
अङ्गिरस, पुत्रः । स च देवानां गुरु, धर्मशास्त्र-
प्रयोजकः नवग्रहमध्ये पञ्चमग्रहश्च । तत्-
पत्न्यायः । सुराचार्यः २ गौतमः ३ धिषणः ४
गुरुः ५ जीवः ६ आङ्गिरसः ७ वाचस्पतिः ८
चित्रशिक्षिजः ९ । इत्यमरः ॥ उतथा-
शुजः १० गोविन्दः ११ चारुः १२ द्वादश-
रश्मिः १३ गिरौशः १४ दिदिवः १५ पूर्व-
फलगुनीभवः १६ । इति जटाधरः ॥ सुरगुरुः
१७ वाक्पतिः १८ वचसामपतिः १९ इन्द्रोऽयः २०
देवेभ्यः २१ वृहताम्यतिः २२ इष्यः २३
वागीशः २४ चक्षाः २५ दीदिविः २६ द्वादश-
करः २७ प्राक्फाल्गुनः २८ गौरपः २९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ स च प्रीतवर्णः । ईशान-
कोशपुरुषब्राह्मणजातिशृङ्गवेदसत्त्वगुण-सधुर-
रसधनुर्मौनराशिपुत्र्यनक्षत्रवस्त्रपुष्परागमणि-
सिन्धुदेशानां अधिपतिः । षडङ्गुलशरीरः ।
पञ्चस्यः । चतुर्भुजः । अक्षवरकमण्डलुदण्डधारी ।
अस्त्राधिदेवता ब्रह्मा । प्रत्यधिदेवता इन्द्रः । स
तु सूर्यास्यः । अङ्गिरोऽसुनिपुत्रः । प्रातःकाले
प्रवल्गः । शुभग्रहः । देवग्रहस्वामी । वृहः ।
रक्तद्रव्यस्वामी । वनपित्तकफात्मकः । बणिक्-
कर्मकर्ता । अङ्गिरोऽगोत्रः । इति ग्रहयोग-
वत्साहयः ॥ ॥ तद्धारजातफलम् ।

“वृषेन्द्रमन्त्री शृणव्यकामो
विद्याविनोदो चतुरः प्रगल्भः ।

४८३

वृहस्प

आचार्यपूज्यो मधुरस्वभावो
वारे भवेद्देवगुरोर्मनुष्यः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ॥

स च शिवस्य गुरुपुत्र यथा,—
महेन्द्र उवाच ।

“कथं वा देवकर्तृषु सिद्धानां योगिनां गुरोः ।
ऋतुप्लवस्य शम्भोश्च गुरुपुत्रो वृहस्पतिः ।
ततो ज्ञानी महादेवः कथं शिष्यो गुरोः पितुः ॥
ब्रह्मोवाच ।

कथेयमतिगुप्ता च पुराणेषु पुरन्दर ।
इमां पुरा प्रवृत्तिषु कथयामि निशामय ॥
ऋतवत्तथा कर्मदोषाद्वायां अङ्गिरसः पुरा ।
व्रतं चकार मङ्गाक्यात् कृष्णस्य परमात्मनः ॥
व्रतं पुंसवनं नाम वर्षमेकं चकार सा ।
सन्ततकुमारो भगवान् कारयामास ता व्रतम् ॥
स्नेहामयः परं ब्रह्म भक्ताशुयहवियहः ।
तदागत्य च गोलोकात् परमात्मा कृपामयः ॥
स व्रतानश्नन्चीर्षां तामुवाच कृपानिधिः ।
प्रणतां सान्नुनेत्राश्च विनीताश्च तथा स्तुतः ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।

एहाण्येहं यज्ञफलं मम तेजःसमन्वितम् ।
सहस्रं मदरपुत्रस्ते भविष्यति मद्दंशतः ॥
प्रतिगुरुषु देवानां वृहतां ज्ञानिनां वर ।
पुत्रस्ते भविता साध्वि । मदरेण भविष्यति ॥
मदरेण भवेद्यो हि स च मदरपुत्रकः ।
त्वङ्मर्मे मम पुत्रोऽयं चिरजीवी भविष्यति ॥
वरजो वीर्यजश्चैव चैत्रजः पालकस्तथा ।
विद्यामन्त्रसुतानाश्च एहात सप्तमः सुतः ॥
इत्युक्त्वा राधिकानाथः स्पर्शकश्च यथौ पुरा ।
श्रीकृष्णवरपुत्रोऽयं ज्ञानी सुरगुरुः स्वयम् ॥
ऋतुप्लव्यं मङ्गाशानं शिवाय प्रददौ पुरा ।
द्विष्यं वर्षत्रिलक्षं तपःकर्त्रे हिमालये ॥
सुयोगशानममर्षं तेजः स्वात्मा सप्त परम् ।
अशक्तिविष्णुमायाश्च स्पर्शश्च वाहनं वृषम् ॥
स्वयं स्वकवचं स्वमन्त्रं द्वादशाक्षरम् ।
कृपामयः सुतस्तेन श्रीकृष्णश्च परातुपरः ॥
शिवलीके शिवा चा च विष्णुमाया शिव-
प्रिया ।

शक्तिनारायणस्येयं तेन नारायणी स्मृता ।
तेजःसु सर्वदेवानां साविभूता सनातनी ।
जघान दैत्यनिकरं देवेभ्यः प्रददौ पदम् ॥
कल्पान्ते ह्यकन्या च सा स्रजप्रकृतिः सती ।
पितृयज्ञे तनुं यत्ना योगेन सिद्धयोगिनी ॥
वन्द्य शैलकन्या सा साध्वी च भक्तनिन्द्या ।
कालेन कृष्णतपसा शङ्करं प्राप शङ्करौ ॥
श्रीकृष्णो हि गुरुः शम्भो परमात्मा परात्परः ।
कृष्णस्य वरपुत्रोऽयं स्वयमेव वृहस्पतिः ।
अतो हेतोः सुरगुरुर्गुरुपुत्र शिवस्य च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्यायः ॥
(पुरोहितः । मन्त्रपालके तु त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
४ । ५० । ७ ।

“वृहस्पतिं यः सुव्रतं विभर्ति ॥”

वेगः

“वृहस्पतिं वृहता महतां मन्त्राणां पालयितारं
देव उक्तलक्ष्य पुरोहित वा ।” इति तद्वाक्ये
मायकः ॥)

वृ(ह)हस्यतिचक्रं, स्त्री, (वृहस्पतेः चक्रम् ।)
शृणां शुभाशुभज्ञानार्थं वृहस्पतिसंसारकाशीन-
अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रयुक्तनराकारचक्रम् ।
यथा,—

“श्रीर्षे चत्वारि रात्र्यं जलधिरपि करे दक्षिणे
चापि सौख्यं
चैकं कण्ठे विभूतिं मदनशरमित वक्षसि
प्रीतिसहम् ।
पादस्थाः षट् च प्रीडां पुनरपि जलधिवामहस्ते
च ऋतुं
नेत्रे त्रीणि प्रददुः सुखमय निजमे वाक्पतेः
सक्रमन्तात ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वृ, मि च वृत्ताम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्या०-
उभ०-सक०-सेट् ।) मि, च, वृत्ताति वृत्तीति ।
वृणः । वृणः । इति दुर्गादासः ॥
वे, रे च स्यूतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) स्यूतिस्तत्त्वसन्तानम् ।
रे, ऊयात् । अ, वयति वयते तन्त्रं तन्त्रवायः ।
इति दुर्गादासः ॥

वैकट', पु, वैकटिक' । मत्स्यभेदः । भेट्की इति
भाषा । युवा । इति मेदिनी ॥ विदूषकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ तत्र पवर्गायवकारादौ
लिखितः ॥

वेगः, पु, (विज+घञ् ।) प्रवाहः । तत्पत्न्यायः ।
ओषः २ वेणी ३ धारा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
जवः । तत्पत्न्यायः । रंहः २ तरः ३ रयः ४
स्यदः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । ५ ।
१०८ ।

“ऋतोयेः शुध्यते शोधं नदी वेगेन शुध्यति ॥”
महाकाण्डफलम् । इति मेदिनी ॥ रेतः । इति
हेमचन्द्रः ॥ स्रजविष्ठादिनिर्गमप्रवृत्तिः । इति
भरतः ॥ संस्कारविशेषः । यथा,—
“सार्शादयोऽष्टौ वेगाश्च संस्कारो भरतो
गुण्याः ।

अष्टौ सार्शादयो रूपं द्रवो वेगश्च तेजसि ॥
सार्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वश्च गुरुत्वकम् ।
रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिष्येते चतुर्दश ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥ ॥

(यथा भागवते । ७ । ८ । २५ ।

“ततोऽभिपद्याम्यहनन्महासुरो
रुषा वृषिहं गदयोरुवेगया ॥”

वेगधारणनिषेधो यथा,—

“वेगरोधो न कर्तव्यश्चाप्यत्र क्रोधवेगतः ॥”
इति आर्द्रकतत्त्वधृतविष्णुधर्मोत्तरवचनम् ॥
अपि च ।

“स्वभावतः प्रवृत्तानां मन्त्रादीनां जिह्वीविषु ।
न वेगान्तरयेद्दीरः कामादीनाश्च धारयेत् ॥”
इति राजवक्त्रमः ॥

वेणः

वेगनाशनः, पु, (वेगस्य नाशनं येन ।) शेषा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वेगसरः, पु, (वेगेन सरति गच्छतीति । छ +
अच् ।) वेगसामिहय । तत्पण्यायः । वेगसरः २
अन्तर ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

वेगितः, वि, (वेगः यद्वातोऽस्य । सारकादित्वा-
दितच् ।) वेगविशिष्टः । यथा, आयुर्नैदीने ।

“न वेगितोऽन्याधिष्ठिः स्यात् नान्निता साध-
मामयम् ॥”

इत्यादि कृतम् ॥

वेगिहरिणः, पु, (वेगी वेगवान् हरिणः ।)
श्रीकारो रट् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेगी, [नृ] नि, (वेगीऽस्यास्तीति । वेग + इनिः ।)
वेगवान् । तत्पण्याय । जहाकारिकः २
जादिकः ३ तरस्वी ४ स्वरितः ५ प्रणयी ६
जवनः ७ जपः ८ । इत्यमरः ॥ (यथा, धरत्यर्थे
भविष्यपर्वणि । २० । १४ ।

“अन्वाद्य वेगिनः सन्ति यथा यायुजया मम ॥”
अंगपर्यायः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेणा, स्त्री, (विष एषकभावे + अच् । टाप् ।)
मूल्याम् । विचलितधी न एषकत्वे इत्यन्तात्
अन् तत् ध्याप् । यथा । वेणा मूल्याय वेतनम् ।
इति दत्तायुधः ॥

वेजानी, स्त्री, (वेज + अच् । तमानयतीति । घ्या
+ नो + ङ । गौरादित्वात् ङीष् ।) खोमराणी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वेड, स्त्री, (वेड + अच् ।) सान्निविष्टमनन्दम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वेडा, स्त्री, (वेड + टाप् ।) नौका । इति हेम-
चन्द्रः ॥ वेडीति कश्चित् पाठः ॥

वेडमिका, स्त्री, रोटिकाविशेषः । यथा,—
“मायपिष्टिका पूर्णगर्भा मोघमचूर्णतः ।
रचिता रोटिका खेव प्रोक्ता वेडमिका युधे ॥
भवेद्देष्टमिका वल्ला ह्यस्या रुथानिनामपदा ।
उष्णा सतर्पणी गुर्वी हृदयौ शुक्रला परम् ॥
भिन्नमूत्रमजास्तन्यमेदः पित्तकफप्रदा ।
गुदकीलाहृतश्चास्यद्वक्कलानि नाशयेत् ॥”
इति भाष्यप्रकाशः ॥

वेण, ऋ ण निशामने । वादिवादानगमनज्ञान-
चिन्तासु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-
सक०-सट् ।) ऋ, अविषेयत् । ण, वेणति
वेणते । निशामन चाक्षुषज्ञानम् । वादित्र
सुरणादि तस्यादानं वादिवादानम् । वादित्र
वादित्रविषयाक्रया इत्येकोऽर्थः । इत्येके । इति
दुर्गादाय ॥

वेण, पु, (वेण + अच् ।) वयंसङ्गरजातिविशेषः ।
स तु अम्बुजां वेदेष्टकाञ्जातः । यथा,—
“वेदेष्टकेन त्वम्बुजास्तम्बो वेण उच्यते ॥”
इति मानवे । १० । १६ ॥

वेतायुगीयस्यैवश्रीयचतुर्थद्वयः । स तु एष्टु-
राजपिता । यथा, विष्णुपुराणे ।
“सत्पुत्रेण तु नातेन वेणोऽपि त्रिदिव ययौ ।

पुत्राभ्यो नरकात्तातः स तेन सुमहात्मना ॥”
तेन सुपुत्रेण एतदेकदन्तिवृक्षमन्यननातेन
एष्टुना । इति श्रुतिस्तत्त्वम् ॥

वेणि, स्त्री, (पो + “वैण्याञ्चरिभ्यो नि ।” उणा०
४ । ४८ । इति निः । एयोदरादित्वात् ण्यम् ।)
प्रोषितभर्तृकादिधार्मिकशरणाभिषेयः । इति
भरतः ॥ विरद्विगीवृक्षकः । इति जटाधरः ॥
(यथा, माघे । १४ । २० ।

“तत्र निवसितोपपूतितु
प्रोषितु पतिगु द्युयोषिताम् ।
गुम्फिताः शिरसि वेणयोऽभव-
त्त प्रपुष्पगुरपादपसजः ॥”)

तत्पण्यायः । प्रवेष्टि, २ । इत्यमरः ॥ वेणी ३
प्रवेष्टो ४ । इति भरतः ॥ वेणिका ५ । इति
शब्दमाता । जलवर्णः । इति जटाधरः ॥
यथा । प्रयागे गङ्गायतुनापरस्वर्गमेखन
विषेणी ॥

वेणिका, स्त्री, (वेणि + कन् । टाप् ।) केशवयन-
विशेषः । इति शब्दमाता ॥

वेणिवधनी, स्त्री, जनीका । इति त्रिकाटश्रेयः ॥
वेणिमाधनः, पु, प्रयागस्नानागमयचतुर्भुज-
देवताविशेषः । इति लोकप्रसिद्धः ॥

वेणी, स्त्री, (वेणि + पा ङीष् ।) प्रवेणी । सुखे
विउद्यो इति भाषा । इति भरतः ॥ तत्पण्यायो
वेणिशब्दे द्रष्टव्यः । (यथा, कुमारः । २ । ११ ।
“तस्यात्मा श्रितिकष्टस्य येनापत्यसुपेयं य ।
मोक्षते सुरवन्दीनां वेणीर्वीर्यविभूतिभिः ॥”)
देवतादृष्टः । इत्यमरः ॥ मेघी । प्रवाहः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥
तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

एष्टुववाच ।

“कृष्णवेणोस्तटादयसांश्च वणिष्णुगणे पुरा ।
वणिक्शरीरात् कलदा निरस्ता कथिता

तया ॥

प्रभासस्तु तयोर्नद्योः किवा जैत्रस्य तस्य वा ।
तस्मै कथय सन्तः । विज्ञायोऽत्र महान् मम ॥

नारद उवाच ।

कृष्णा कृष्णतनु वाचाहेयो साचात्मदेवराः ।
तत्प्रमप्रभासस्तु गालं पल्लुं चतुर्मुखं ॥
तथापि तत्प्रसुप्ति क्रीर्तयिष्यामि ते श्वश्रुः ।
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वं मनोर्देवपितामहः ॥
स चाद्रिशिखरे रम्ये यजनायोद्यतोऽभवत् ।
स सत्वा यज्ञसम्भारान् सन्वेदयग्नैर्जुतः ॥
युक्ता हरिहराभ्यां हि तद्भिरेः शिखरं ययौ ।
भ्रूवाद्यो सुनिगणा सुहृन्ने जज्ञादेवते ॥

तस्य दौष्टाविधानाय समाजं चक्रुरादत्ताः ।
अथ ज्येष्ठां खरां पद्मीमाहूयाश्चक्रुरीश्वराः ॥
सा शनैराययौ तावत् भृगुर्विष्णुसुवाच ह ॥
भृगुववाच ।

विष्णो खरा त्वयाहृता साध्यायाति न हि
त्वरम् ॥

सूक्तार्तक्रमे चैव कार्यो दौष्टाविधिः कथम् ॥

वेणी

विष्णुववाच ।

नायाति चेत् खरा शीघ्रं गायत्र्या विधीयताम् ।
यथापि न भवेदस्य भाव्या किं पुण्यकर्माणि ॥

नारद उवाच ।

एवमेव हि खरोऽपि विष्णुवाक्यमममयत् ।
तत्पुत्रा ग भृगुर्मातुः गायत्रीं ब्रह्मचरदा ॥
निवेद्य दत्तस्य भागं दोषाग्निमयाकरोत् ।
यावद्दोषाग्निं तस्य विधेः क्रुशं नोश्वराः ॥
तावदध्याययौ तत्र खरा यज्ञस्यैव हृत् ।
ततस्तौ दौष्टां दृष्ट्वा गायत्रीं ब्रह्मचरा बह्वः ।
चपतो या परा क्रोधात् खरा वचनमब्रवीत् ॥
खरोवाच ।

अपूर्णा यज्ञ पूर्णस्ते पूर्णाणाञ्च यतिक्रमः ।
शोच्यं तत्र भविष्यति दुर्मितं मरुतं भयम् ॥
मदायने कनिष्ठेयं भवद्भिः सन्निवेशिता ।
तस्मात् सर्वे षड्भूता नदीरूपा हि त्रिचिन्मः ॥
इत्यथ दत्तस्य भागं ह्युपविष्टा मदायने ।
तस्मात्सोऽहं यदाहृता तदुक्त्यास्तु निम्नगाः ॥

नारद उवाच ।

तगस्तस्यापमाकृत्यं गायत्रीं कथिताधरा ।
समुत्पावाश्रमहे वैवाक्यायापि तां खराम् ॥
गायत्र्यावाच ।

तव भर्ता यथा ब्रह्मा ममाद्येष तया खलु ।
एषा श्रपवि यस्मात्तां भय त्वमपि निम्नगाः ॥
नारद उवाच ।

तयो हाहाकृता, सर्वे शिवविष्णुसुनेश्वरा ।
प्रकृत्य दत्तवन् भूमौ खरां तत्र विनिश्चयः ॥
देवा ऊचुः ।

देवि श्रमा वयं सर्वे ब्रह्माद्याश्च तयायुता ।
यदि सर्वे जङ्घीभूता भविष्यामोऽत्र निम्नगाः ॥
तदा लोकत्रयं चेतनं विनश्यति च निश्चितम् ।
अविषेककृतस्तस्मात् शपोऽयं विनिर्वर्तताम् ॥
खरोवाच ।

नार्चितो हि गन्धाध्वनो भवद्भिर्यत् सुरोत्तमाः ।
तस्माद्भिन्नं सत्पुत्रममवोषणितं खलु ॥
नापि महचनं स्तेतदवयं खलु जायते ।
तस्मात् सांशैर्जङ्घीभूता यूयं भवत निम्नगाः ॥
आवामपि संपदगौ च सांशाभ्यामपि निम्नगे ।
भविष्यावोऽत्र भो देवाः पथिसामिभुखावहे ॥
नारद उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
जङ्घरूपाभवन्तः सांशैर्नैव तदा हृत् ।
तस्माद्विष्णुरभूत् कृष्णा वेणी देवो महेश्वरः ॥
ब्रह्मा ककुक्षिभो चान्धा एष्टुगेव चभूव तु ॥
इति पाश्चोत्तरखण्डे १५६ अध्यायः ॥

अन्वयः ।

“खरखरी रणोरूपा तमोरूपा कलिङ्गजा ।
सत्वरूपा च गङ्गाश्च नयन्ति ब्रह्मनिर्गुणम् ॥
इयं वेणी हि नि, ज्येष्ठी ब्रह्मवर्त्म प्रयास्यत ।
जन्तोर्विशुद्धदेहस्य अहं अहंशुतस्य च ।

काशीति काचिद्वला सुवनेषु रुद्रा
शोचार्ककेशवविशोक्तविलोचना च ।

वेणुनं

तद्दीर्घं गच्छ वरणाचरितं तद्दीया
वेणीति यात्र गदित्वा चयश्मभूमिः ॥”

इति काशीखण्डे ७ अध्यायः ॥

वेणोर, पु, अरिष्टरुचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वेणीसंहार पु (वेण्या. द्रौपदीवेणिकाया.

संहारो भीमेन मारितदुर्योधनशोणितेन मोचन
यत्र ।) भट्टनारायणकृतसप्तमयुक्तनाटक-
विशेषः । तत्र दुर्योधनकृतद्रौपदीकेशकर्षणा-
ध्वनि तद्वधानन्तरं तस्या वेणीवन्धनपर्यन्तविव-
रणमस्ति । तस्यायमाद्यश्लोकः ।

“निषिद्धे रप्येभिर्लुजितमकरन्दो मधुकरैः
करैरिन्दोरन्तश्चुरेत इव सन्निभसुकुलः ।
विधत्तां चिह्निं नो नयनसुभगामस्य सदसः
प्रकीर्णं, पुष्पाणां हरिचरणयोरञ्जितरयम् ॥”

वेणुः, पु, (अज+“अजिह्वरीभ्यो निच् ।” उणा० ३।

३८ इति गुः । सच निच् । अजिह्वीभावो गुणश्च ।)

वंशः । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे १८।३१।७।

“तं तु देशमतिक्रम्य शैलोद्गता नाम निम्बगा ।
उभयोर्लोरयोस्तस्या, कौचका नाम वेणवः ॥”)

व. गौ । इति शब्दरत्नावली ॥ वेणोरुत्पत्ति-
र्यथा,—

“वेणुर्यं, श्वश्रु त विप्र तथापि विदितं तथा ।

दिज आसीच्छान्तमनाः कृतसान्तपनादिभिः ॥

गान्धा देववतो दान्त, कर्मकाण्डविशारदः ।

अवेणवजनव्रातमध्यवर्त्तो क्रियापरः ॥

एकदापि न मुञ्चाव यज्ञेशोऽस्तीति भूपते ।

तस्य गेहमयाभ्यागाद्देवान्तकृतनिश्चयः ॥

मद्भक्तः कोऽपि पूर्वां च तुलसीदलवारिणा ।

कृतवांस्तु यद्दे किञ्चित् फलमूर्त्तं न्यवेदयत् ॥

स्नानवारि फलं किञ्चित् तस्मै प्रीत्या ददौ सुधी ।

अश्वहयान्वितं कृत्वा सोऽप्ययच्छात् द्विजन्मनः ॥

तेन पापेन र्जजातं वेणुत्वमतिदारुणम् ।

तेन पुण्येन तस्यार्थो मदीयप्रियतां गतः ॥

अधुना सोऽपि राजेव केतुमात्रे विराजते ।

युगान्ते तु विष्णुपरो भूत्वा ब्रह्मत्वमाप्नोति ॥”

इति पाद्मोपाख्यानखण्डे ५ अध्यायः ॥

वृषविशेषः । इति मेदिनी ॥

वेणुक, स्त्री, तीव्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पुं, इच्छो

वेणुः । “संज्ञायां कन् ।” ५।३।८७ इति कन् ।

चुःश्चणुः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।

३६ । ५६ ।

“पश्येद बहुधा देव भिन्नं भिन्नं सङ्घस्रणः ।

श्रिकृष हारव पाव द्विदलान् वेणुकान् वधून् ॥”)

वेणुकर्करः, पुं, करीररुचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेणुजः, पु, (वेणोर्जायते इति । जन+जः ।)

वेणुयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वेणुजात-

मात्रे, जि । यथा, भागवते । ३ । १ । २० ।

“वनं यथा वेणुजवद्विषमयम् ॥”)

वणुध, पु, (वेणु धमतीति । धा+धः ।)

वेणुवादकः । इत्यमरः ॥

वेणुज, स्त्री, मरिचम् । इति रत्नमाला ॥ वेणुज-

मितं च पाठः ।

४८५

वेतसः

वेणुपत्री, स्त्री, (वेणोरिव पत्रं यस्याः ।) वंश-

पत्रीरुचः । तत्पर्यायः । द्विहृण्पणी २ नाडी ३

द्विहृण्पिराटिका ४ । इति रत्नमाला ॥

वेणुवीज, स्त्री, (वेणोर्वीजम् ।) वेणुयवः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वेणुयवः, पु, (वेणोर्यवः ।) वंशफलम् । वंशेर

चाञ्जल इति भाषा ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १६।२५।

“तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन् सर्वटका सुने ॥”)

तत्पर्यायः । वेणुजः २ वेणुवीजम् ३ वंशजः ४

वंशतकुलः ५ वंशधान्यम् ६ वंशाङ्गः ७ । अस्य

गुणाः । रुचत्वम् । कषायत्वम् । कटुपाकित्वम् ।

बहुमूलत्वम् । कफघ्नत्वम् । वातपित्तकरत्वम् ।

सारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“तद्वयवास्तु सरा रुक्षाः कषायाः कटुपाकिनः ।

वातपित्तकरा उष्णा बहुमूत्रा, कफापहाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वेणुवादः, पु, (वेणुं वाहयतीति । वद+णिच्+

अण् ।) वेणुकः । इति रत्नमाला ॥

वेत, पु, वेतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेतनं, स्त्री, (वी+“वीपतिभ्यां तनन् ।” उणा०

३।१५० । इति तनन् ।) कर्मदक्षिणा ।

माहिना इति मज्जुरि इति च भाषा । तत्तु-

पर्यायः । कर्मण्या २ विधा ३ भृत्या ४ भृतिः ।

भर्त्से ६ भरणम् ७ भरणम् ८ कृत्यम् ९

निर्वेशः १० पण ११ । इत्यमरः ॥ विष्टिः १२ ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । ७ । १२६ ।

“पणो देवोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् ॥”)

जीवनोपायः । तत्पर्यायः । आजीवः २ जीव-

नम् ३ वार्त्ता ४ जीविका ५ वृत्तिः ६ । इति

हेमचन्द्रः ॥ रूप्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वेतस, पु, (वे+“वेणस्तुट् च ।” उणा० ३।४४८।

इति असच् । तुङ्गागमश्च ।) जलाविशेषः ।

वयसा इति भाषा । इति भरतः ॥ वेति जल-

ज्वतां गच्छति इति वेतसः । वील ईलवत्

नान्वीति तसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्तु-

पर्यायः । रथः २ अम्बुपुष्पः ३ विटुलः ४ शीतः ।

५ वानीरः ६ वज्रुलः ७ । इत्यमरः ॥ प्रिय ८ ।

इति रत्नमाला ॥ गन्धपुष्प ९ रथाक्षः १० वेतसी

११ । इति शब्दरत्नावली ॥ निचुलः १२ दीर्घ-

पत्रकः १३ कलमः १४ मञ्जरीनम्रः १५ सुषिण

१६ गन्धपुष्पक १७ । (यथा, भागवते १३।२।७।

“कदम्बवेतसनलनीपवज्रुलकैर्कृतम् ॥”)

अस्य गुणाः । खादे कटुत्वम् । शीतत्वम् ।

भूतरक्तपित्तोद्भवरोगकुष्ठदोषनाशित्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ अस्य पर्यायगुणाः ।

“वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वानीरो रञ्जनस्तथा ।

अम्बुपुष्पश्च विटुलो रथः शीतश्च कौर्त्तितः ॥

वेतसः शीतलो दाहशोथार्शोयोनिरुग्त्रणान् ।

हन्ति वीर्यकफ्फासपित्ताक्षरिकाफानिहान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

जलवेतसस्य पर्यायगुणाः । अथ जलवेतसः ।

“निकृषकः परिधायो नादेयो जलवेतसः ।

वेतालः

जलजो वेतसः शीतः संयाही वातकोपनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(जलजाताग्निः । यथा, ऋग्वेदे । ४।५८।५ ।

“हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम् ॥”

“वेतसोऽप्यसम्भवोऽसिः ।” इति तद्वाय्वे

सायणः ॥”)

वेतसाम्ब, पु, (वेतसप्रधानोऽम्बः ।) अम्बदेतसः ।

इति जटाधरः ॥

वेतसी, स्त्री, वेतसः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे । १ ।

“रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥”)

वेतखान्, [न] त्रि, (वेतसाः सन्त्यत्र । “कुसुदनद्वे-

तवेभ्यो ङमनुप ।” ४ । २ । ८७। इति ङमनुप ।

“मादुपधाया ।” ८।२।६। इति मस्य

वत्वम् ।) वेतसजलावहुलदेशः । इत्यमरभरतौ ॥

वेताल, पु, द्वारपालकः । इति शब्दरत्नावली ॥

भूताधिष्ठितश्वः । इत्यमरः ॥ मल्लभेदः । इति

भरतः ॥ शिवगणाधिपविशेषः । यथा,—

सगर उवाच ।

“कोऽसौ भैरवनामाभून् को वा वेतालसञ्जकः ।

कथं वा तौ शरीरेण मातुषेण गणाधिपैः ।

अभूतां दिवशाद्दलं तन्मे वद महामुने ॥

श्रीचौल उवाच ।

श्वश्रु राजन् प्रवक्ष्यामि महाकालस्य भङ्गिणः ।

भैरवस्यापि चरितं वेतालस्य महात्मनः ॥

सोऽसौ भङ्गी हरस्तौ महाकालोऽपि भर्गजः ।

तवैव गौरौशापेन सभूय नरयोनिजौ ।

वेतालभैरवौ जातौ पृथिव्यां वृषवैश्वसि ॥”

इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥

तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

श्रीदेशुवाच ।

“ममेव मातुषी र्भर्त्तरियं वृषभकेतनः ।।

विशामि तेऽत्र वचनादुत्पादय सुतद्वयम् ॥

प्रविवेश ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।

महादेवोऽपि तस्यास्तु कामार्थं समुपस्थितः ॥

ततः सापर्ययाविष्टा देवी तारावती सती ।

कामयान महादेव स्वयमेवाभवन्नुदा ॥

तस्मिन् कालेऽभवद्भर्त्ता कापाली चास्थिमात्य-

हृक् ।

कामावसाने तस्यास्तु सद्यो जात सुतद्वयम् ॥

अभवन्वृषशार्दूल तथा शाखान्दगाननम् ।

अथ तारावती देवी सुतो दृष्ट्वा क्षितिस्थितौ ॥

भूमौ मलिनवेशेन मन्थुना समुपाविशत् ।

भर्त्तुरागमनं श्रुत्वा काञ्चन्तो भर्गभाषितम् ॥

अथ क्षणान्महाभागः स राजा चन्द्रशेखरः ।

प्रासाददृष्टे आगच्छद्दृष्टुं तारावतीं तदा ॥

दृष्ट्वा पतितां भूमौ सुक्तकेशीं निरुत्थवाम् ।

सुतो च पतितौ भूमौ चन्द्रसूक्ष्मसमभौ ॥

वानरास्यौ च दृष्ट्वा पदयोभ वृषस्य च ।

ततः स राजा न्यगदत् तं सुनिं प्रहसन्नुदा ॥

पालयिष्ये शम्भुसुतो यथा लभ्य सदेव हि ।

शिवेनौ सुनिशार्दूलं त्वं स्फुर यथाविधि ॥

वेत्ताव

और्व उवाच ।

ततस्तयोर्नाम चक्रे नारदो वचनानुवृत्तम् ।
ष्येष्टो भैरवनामाभूत् वीरः पुत्रो भयङ्करः ॥
वेतालवदशः कृणो वेतालोऽभूत्तथापरः ।
इति चक्रे तयोर्नाम देवर्षिर्ब्रह्मणः सुतः ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥

वेतालभट्टः, पुं, राजविक्रमादित्यस्य नवरत्नात्म-
गंतरत्नविशेषः । यथा,—

“धन्वन्तरिः क्षपणकामरविंश्चक्षु-
वेतालभट्टचटकपर्पराकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो वृषतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिनेव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नश्लोकः ॥

वेत्ता, [च] त्रि, ज्ञाता । वेत्तीति विदधातोक्त्य-
प्रत्ययेन निव्यञ्जमिदम् ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

“यथा खरचन्दनभारवाही

भारस्य वेत्ता ननु चन्दनस्य ॥”)

वेत्तः, पुं, (वी + “गुहवीपक्षीति ।” उणा० ४ ।

१६६ । इति चः ।) खनामख्यातवृत्तः । तत्प-
र्यायः । वेतः २ योगिदण्डः १ सुदण्डः ४ नटु-
पर्वकः ५ । (यथा, शाकुन्तले । ५ ।

“आचार इत्यधिकतेन भया रहिता

या वेत्तयस्त्रिवरोधयहेह्य राज्ञः ॥”)

स तु पञ्चविधः । तेषां गुणाः । श्रौतलक्षम् ।
कथायल्लम् । भूतपितृहरलक्षम् । इति राज-
निर्घण्टे ॥ तस्याग्र वेताग् इति ख्यातम् ।
तद्गुणाः । दीपनलक्षम् । रुच्यलक्षम् । तिल्लक्षम् ।
पित्तकफनाशिलक्षम् । तत्पञ्चगुणा । वातपित्त-
नाशिल्लक्षम् । अन्तलक्षम् । इति राजवल्लभः ॥
अमरविशेषः । तस्य प्रमाणं वेत्तासुरशब्दे
ब्रह्मणम् ॥

वेत्तकीयः, त्रि, (वेत्त + “नृदादीनां कृक् च ।” ४ ।

२।६१ । इति कृक् ह्रस्वः ।) वेत्तसम्बद्धयुक्तदेशादि ।

इति विद्वान्तकौस्तुभे । (एकचक्रा नगरी तु
वेत्तप्राच्यवक्त्रेन तदाख्यायापि प्रविष्टा । यथा,
महाभारते । १ । १६१ । ६ ।

“वेत्तकीययुद्धे राजा नाय नयमिहस्थितः ।

उपाय त न कुरुते यत्रादपि स मन्दधीः ॥”)

वेत्तधरः, पुं, (वेत्तस्य धरः ।) दारपालः । इति
हस्तायुधः ॥ यष्टिधारके, त्रि ॥

वेत्तधारकः, पुं, (वेत्तस्य धारकः ।) दारपालः ।
इति णट्टाधरः ॥

वेत्तवती, स्त्री, नदीविशेषः । इत्यमरः ॥ सा तु
मासवदेशात् कालपीनामनगरे यमुनायां
मिलिता । वेत्तासुरमाता । यथा, वराहपुराणे ।

“वेत्तवत्युदरे जातो नाम्ना वेत्तासुरोऽभवत् ॥”

वेत्तहा, [न] पुं, (वेत्त हतवान् । हन् + क्तिप् ।)
इन्द्र । इत्यमरः ॥

वेत्तावती, स्त्री, वेत्तवती नदी । यथा,—

“तत्राद्या दधते जलं सुमधुरं कान्तिप्रदं पुष्टिद-
दृष्य दीपनपाचनं वलकं वेत्तावती तपिनी ॥”

इति राजनिर्घण्टः ।

वेदः

वेदः

वेत्तासनं, स्त्री, (वेत्तस्यासनम् ।) वेत्तनिर्मिता-
सनम् । तत्पण्यायः । आसन्दो २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

वेत्तासुरः, पुं, (वेत्तनामकोऽसुरः ।) खनाम-
ख्यातासुरः । तस्योत्पत्तिर्विधा,—

महातपा उवाच ।

“आसौद्राक्षा पुरा राजन् सिन्धुद्वीपः प्रताप-
वान् ।

वारुणांशो महाराजोऽवीरस्योत्पत्तिं स्थितः ॥

पुत्रो मे शत्रुनाशाय भवेदिति नराधिपः ।

एव कृतमतिः सोऽथ महता तपसा स्वकम् ।

कषेवरं स्थिरो भूत्वा शोषयामास सुव्रतः ॥

प्रजापाल उवाच ।

कथं तस्य द्विजश्रेष्ठ श्रद्धयापलत भवेत् ।

येनासौ तद्विनाशाय पुनश्चिह्नं व्रते स्थितः ॥

महातपा उवाच ।

सौम्यजन्मनि पुत्रोऽभूत् त्वष्टुर्वलवतां धरः ।

अवध्यः सर्वशक्तौघैरपि केनेन नाशितः ॥

जलकेनेन निहितस्तस्मिन्नयमवाप्नुयात् ।

पुण्यैरज्ञान्यो जातः सिन्धुद्वीपेति संश्रितः ॥

स तेपे परमं तीव्रं शस्त्रैरमनुसरन् ।

ततः कायेन महता नदी वेत्तवती शुभा ॥

मानुष रूपमास्थाय साजहारा मनोरमम् ।

आजगाम यतो राजा तेषे परमक तपः ॥

तां दृष्ट्वा रूपसम्पत्तां स राजा क्रुद्धमानसः ।

उवाच काचि सुश्रोणि सत्यं कथं भामिनि ॥

ननुवाच ।

अहं जलपतेः पत्नी वरुणस्य महात्मनः ।

नाम्ना वेत्तवती पुण्या त्वामिच्छन्तीह आगता ॥

सामिनायां परस्त्रीं यो भजमानां विसर्जयेत् ।

स पापपुरुषो ज्ञेयो ब्रह्महत्याच विन्दति ॥

एव ज्ञात्वा महाराज भजमानां भजस्व माम् ।

एवमुक्तया राजा साभिनायोपसुक्तवान् ॥

तस्य सदोऽभवत् पुत्रो दादृशार्कसमप्रभः ।

वेत्तवत्युदरे जातो नाम्ना वेत्तासुरोऽभवत् ॥

वलवानिति तेजस्वी प्रागुज्योतिषः पतिर्भवेत् ।

स कायेन युवा जातो वलवान् दृढविक्रमः ॥

महायोगेन संयुक्तो जिगाय च वसुन्वरम् ।

सप्तद्वीपवर्ती पञ्चाब्धिरुपर्वत्तमारुहन् ।

तत्रैकं प्रथमं जिग्ये पञ्चादपि यमं ततः ॥”

इति वराहपुराणे देवीव्यक्तिनामाध्यायः ॥

वेत्ती, [न] पुं, (वेत्तोऽस्यास्तीति । वेत्त + इति ।)

दारपालकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वेत्तयुक्ते, त्रि ॥

वेत्त, ऋ ङ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
ख्यात-ङिक-सेट् ।) ङ, वेत्तते । इति दुर्गा-
दासः ॥

वेदः, पुं, (विद + घञ् ।) विष्णुः । यथा,—

“वेदो वेदविद्वद्भ्यो वेदाङ्गो वेदवित् कविः ॥”

इति विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

वृत्तम् । इति मेदिनी । कश्चित् पुस्तके विच-
मित्यपि पाठः । यश्चाङ्गम् । इति नानार्थरत्न-
माळा । मौनशरीरावच्छेदेन भागवद्वाक्यम् ।

वेदः

इति न्यायशास्त्रम् ॥ धर्मब्रह्मप्रतिपादकमपौ-
रुषेयवाक्यम् । इति वेदान्तशास्त्रम् ॥ ब्रह्मसूत्र-
निर्गतधर्मज्ञापकशास्त्रम् । इति पुराणम् ॥
तत्पर्यायः । श्रुतिः २ आन्वायः १ । इत्य-
मरः ॥ छन्दः ४ अक्ष ५ निगमः ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ प्रवचनम् ७ । इति णट्टा-
धरः ॥ वेदस्य प्रादुर्भावो । यथा । कदाचित्
कथं सृष्ट्यामीति ध्यायतो ब्रह्मणो मुखसु-
ष्टयेभ्यश्चत्वारो वेदाः प्रादुरासन् । यथा । एक-
विंशतिशास्त्रात्मक-ऋक् १ शतशास्त्रात्मक-
यजुः २ सप्तसप्तशास्त्रात्मकसाम ३ नवशास्त्रा-
त्मकयजुः ४ । इति पुराणम् ॥ अपि च ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“तस्मादष्टाद्विनिर्भ्राद्वृक्षप्रणोऽथ्यक्तजन्मनः ।

ऋचो बभूवुः प्रथमं प्रथमाद्वेदनाम्नने ॥

जवापुष्पाभिः सद्यस्तेजोरूपा ह्यसद्वृताः ।

एथक् एथग्विभिन्नाश्च रजोरूपा महात्मनः ॥

यजुं वि दक्षिणाद्वक्त्राद्विबह्वानि कानिचित् ।

यादृक्कव्यं तथा वर्णान्यसद्विचराणि वै ॥

पश्चिमं यद्विभोर्ब्रह्मं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

आविर्भूतानि सामानि ततः क्रन्दवितान्यथा ॥

अथल्लानमशेषेण भृङ्गाङ्गनचयप्रभम् ।

घोराघोरस्वरूपं तदभिचारिकशान्तिमतम् ॥

उत्तरात् प्रकटीभूतं वदनात्तु वेदस्य ।

सुखं सत्त्वतमप्रायं सौम्यासौम्यस्वरूपवत् ॥

ऋचो रजोगुणाः सत्त्व यजुषाश्च गुणो सुते ।

तमोगुणानि सामानि तमः सत्त्वमथर्वसु ॥

एतानि ज्वलमानानि तेजसाप्रतिमेन वै ।

एथक् एथगवस्थानं भास्त्रि पूर्वेभिर्वाभवत् ॥

ततस्तदाद्य यत्तेज ओमित्युक्ताभिश्चरते ।

तस्यानुभावाद्वक्त्रेणस्तमांश्चादृत्य सस्थितम् ॥

यथा यजुर्मयं तेजो यच्च साक्षां महासुते ।

एकत्वसुपयातानि परतेजसि सञ्चयात् ॥

शान्तिकं पौष्टिकञ्चैव तथा चैवाभिचारिकम् ।

ऋगादिषु जय ब्रह्मस्वितयं त्रिज्वपागमत् ॥

तजो विश्वमिदं सद्यस्तमोनाशात् सुनिर्मलम् ।

वभावतीव विप्रर्वे तिरश्चोर्द्वैमयस्तथा ॥

ततस्तस्मिन्लोभूतं हान्दस तेज उत्तमम् ।

परेण तेजसा ब्रह्मन् । एकत्वसुपयात् तत् ॥

आदित्यसञ्ज्ञाभगमदादेव यतोऽभवत् ।

विश्वस्यास्य महाभाग कारणश्चाथ्यात्मकम् ॥

प्रातर्मध्यन्दिने चैव तथा चैवापराह्णिके ।

त्रयो तपति सा काजे ऋग्यजुःसामवाज्ञिता ॥

ऋक्स्तपन्ति पूर्वाह्णे मध्याह्ने च यजुर्वि वै ।

सामानि चापराह्णे तु तपन्ति सुनिसत्तमः ॥

शान्तिकं ऋचु पूर्वाह्णे यजुः सतृचपौष्टिकम् ।

अपराह्णे स्थितं नित्यं सामस्वैवाभिचारिकम् ॥

दृष्टौ च ऋद्वागो ब्रह्मा स्थितौ विष्णुर्यजुर्मयः ।

रुद्रः साममयोऽन्ते च तस्मात्तस्या मुचिर्ध्वजः ॥

तदेव भगवान् भास्वान् वेदात्मा वेदसंस्थितः ।

वेदविद्यात्मकश्चैव परः पुरुष उच्यते ॥

सर्गस्थित्यन्तहेतुः स रजःसत्त्वादिकैर्गुणैः ॥

वेदः

आश्रित्य ब्रह्मविष्णुहिसंज्ञामभ्येति श्राव्यतः ॥
 वेदेः स वेदः स तु वेदमूर्ति-
 रमूर्ति-राद्योऽखिलविश्वमूर्तिः ।
 विश्वायत्र्य ज्योतिरवेद्यवर्मा
 धर्मापदातः परमः परेभ्यः ॥”
 इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सूर्यमाहात्म्ये सूर्यो-
 त्पत्तिनामाध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
 “अथाविशेषे पुनः प्राप्तिं ह्यस्मिन् वै द्वापरे द्विजाः ।
 पराशरसुतो यासः कृष्णदेपायनोऽभवत् ॥
 ए सव सन्वेदेदानां पुराणानां प्रदर्शकः ।
 पाराशर्यो महायोगी कृष्णदेपायनो हरिः ॥
 आराध्य देवमौशानं दृष्ट्वा सार्वं त्रिलोचनम् ।
 तत्प्रसादादसौ यासो वेदानामभवत् प्रभुः ॥
 अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् ।
 जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायनमेव च ॥
 पैलं तेषां चतुर्थं च पञ्चमं मां महासुनिः ।
 ऋग्वेदश्चावक पैलं प्रजग्राह महासुनिः ॥
 यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ।
 जैमिनिं सामवेदस्य श्रावकं सोऽन्वपद्यत ॥
 तथैवायं वेदस्य सुमन्तुश्च पञ्चमम् ।
 इतिष्टासपुराणानि प्रवक्तुं सामयोजयत् ॥
 एक यासीद्यजुर्वेदस्तत्तुष्टां यक्ष्णयत् ।
 चातुर्थं चमभूद्यक्षिस्तेन यज्ञमपाकरोत् ॥
 अथर्वणं यजुर्भिः स्यादगमिर्होत्रं द्विजोत्तमा ।
 यौज्ञात्र सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वश्चाप्यथर्वभिः ॥
 ततः स ऋच उद्भूय ऋग्वेदं कृतवान् प्रभुः ।
 यजुर्वि प यजुर्वेदं सामवेदश्च सामभिः ॥
 एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
 शाखानान् शतेनाथ यजुर्वेदमपाकरोत् ॥
 सामवेद सहस्रेण शाखानाञ्च विभेदतः ।
 अथर्वणमयो वेदं विभेद नवकेन तु ॥
 मेदैरष्टादशैर्थावः पुराणं कृतवान् प्रभुः ।
 योऽयमेकश्चतुष्यादो वेदः पूर्वं पुरातनान् ॥
 ॐकारो ब्रह्मणो जात स होषविषप्रोषणः ।
 वेदवेद्यो हि भगवान् वासुदेवः सनातनः ॥
 स गीयते षरो देवो यो वेदेन स वेदविन् ।
 एतत् परतर्कं ब्रह्मज्योतिरानन्दसुखमम् ॥
 वेदवाक्योदितं तत्त्वं वासुदेवं परं पदम् ।
 वेदवेद्यमिदं वेत्ति वेदं वेदपरो मुनिः ॥
 अवेद परम वेत्ति वेदनिष्ठः सदैश्वरः ।
 एव वेदो वेद्यश्च तमेवाश्रित्य सुखते ॥
 इत्येतदपरं वेद्यमोक्षार्थं वेदमयम् ।
 अवेदश्च विनाष्ठाति पाराशर्यो महासुनिः ॥”
 इति कौर्म ६६ अध्यायः ॥ * ॥
 वेदाध्ययनपार्थं यथा,—
 यास उवाच ।
 “एष दद्यादिभिर्युक्तं श्रीशारारमन्त्रितः ।
 पाण्डुरोऽध्यायां क्रुष्यादीन्समाधो गुरोर्भुञ्जम् ।
 नित्यमुदात्तपाणिः स्यात् साध्याचारः संधयतः ।
 आस्त्यतामिति चोक्तः सप्ताधीताभिस्तुसं
 गुरोः ॥
 प्रत्ययवचसमाधि श्रयानो न समाचरेत् ।

४८७

वेदः

नासीनो न च सुज्ञानो न तिष्ठन्न पराडमुखः ॥
 नीच श्रव्यासन चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
 गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥
 नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
 न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥
 गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।
 कर्णो तत्र पिपातयौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥
 दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रिया ।
 न चैवास्त्योत्तरं ब्रूयात् स्थिते नासीत सन्निधौ ॥
 उदङ्मुखं कुशान् पुण्यं समिधोऽस्याहरेत् सदा ।
 मार्जनं केशन नित्यमङ्गानां वै समाचरेत् ॥
 नास्य निम्नाल्यशयनं पादुकोपान्हावपि ।
 नाक्रामेदासनश्चास्य क्षायादीन् वै कदाचन ॥
 साधयेदङ्कलाक्षादीन् जन्मश्चास्ते निवेदयेत् ।
 अनाष्टृक्ष्ण गन्तव्यं भवेत् प्रियहिते रतः ॥
 न पादौ घावयेदस्य सन्निधाने कदाचन ।
 जम्भितं हसितश्चैव कण्ठप्रावरणं तथा ॥
 वर्जयेत् सन्निधौ नित्यमवस्त्रोदनमेव च ।
 यथाकालमधीयीत यावन्न विमना गुरुः ॥
 आसीताधो गुरोर्दर्भं फलके वा समाहितः ।
 आसने शयने याने नैव तिष्ठेत् कथञ्चन ॥
 धावन्तमनुधावेत्तं गच्छन्तमनुगच्छति ।
 गोऽश्वोऽयानप्रासादप्रकरेण कटेषु च ॥
 आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च ।
 जितेन्द्रियः स्यात् सतत वश्यात्माक्रोधनः
 मुचिः ॥
 प्रयुञ्जीत सदा वार्चं मधुरा दितकारिणीम् ।
 गन्तं मायां रसं कन्यां शुक्तं प्राणिविहिंसनम् ॥
 अभ्यङ्गशास्त्रनोपानच्छन्नधारणमेव च ।
 कामं लोभं भयं निद्रां गीतं वादिवृत्त्यकम् ॥
 आतर्जनं परीवादं स्त्रीप्रीत्यालमनमथा ।
 परोपघातप्रेमस्य प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 उदङ्मुखं सुमनसो गोशृङ्गनृत्तिकाङ्गशान् ।
 आहरेद्व्यावर्ध्यानि भैक्षसाहारमाचरेत् ॥
 कृतस्य जवणं सर्वं वर्णं पर्युषितस्य यत् ।
 अनृत्यदर्शो सततं भवेद्भीतादिनिस्पृहः ॥
 नादित्यं वै समीचेत नाचरेदन्तधावनम् ।
 एकान्तमनुविष्ठीभिः श्रुदान्त्येरभिभावयन् ॥
 गुरुच्छिष्टं भैक्षार्हं प्रयुञ्जीत न कामतः ।
 मलापकर्मणं स्नानं गार्शनेहि कथञ्चन ॥
 न कुर्म्यान्मनस विप्र गुरोस्त्यागे कथञ्चन ।
 मोहाद्वा यदि वा लोभात्प्राप्तेन पतितो भवेत् ॥
 लौकिकं वैदिकं वापि तयाध्यात्मिकमेव वा ।
 आदरीत यतो ज्ञानं तत्र हृत्ते कदाचन ॥
 गुरोरप्यवतिप्रस्य कान्माकार्यमञ्जगन् ।
 उत्पद्यप्रतिपत्तस्य मनुष्याग समन्वितः ॥
 गुरोर्गुरोः सन्निहिते गुरुवदृष्टिमाचरेत् ।
 न चापिष्टगुरुणा स्नानं गुरुनभिषादयेत् ॥
 विद्यागुरुष्वेतदेव नृत्त्यष्टिसंयोगिणः ।
 प्रतिपेक्षां चाधर्मा द्विज्योषदिप्रतस्त्रिपि ।
 त्रियः सगुरुवदृष्टिं नित्यमेव समाचरेत् ।
 गुरुपुण्ड्रं दारुणं गुरोर्धैव सनत्सुखः ॥

वेदः

दालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।
 अद्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥
 उत्सादनं वा गात्राणां स्तपनोच्छिष्टभोजने ।
 न कुर्म्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोः शौचमेव च ॥
 गुरुवत् प्रतिपूज्यास्तु सवर्णा गुरुवत्तथा ।
 व्यववर्णास्तु सपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥
 अभ्यङ्गन स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।
 गुरुपत्रगा न काव्यापि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥
 गुरुपत्नीन् युवतीं नाभिवाद्येत पादयोः ।
 कुर्वीत वन्दनं भूमाविशोऽहमिति च ह्वयन् ॥
 विप्रोऽप्य पादयङ्गमन्वहश्चाभिवादनम् ।
 गुरुदारेण कुर्वीत सता धर्ममनुसरन् ॥
 मातृस्वभा मातुलानो श्वशुराश्च पितुः स्वभा ।
 प्रपूज्या गुरुपत्नी च समास्ता गुरुभार्यया ॥
 भ्रातृभार्य्योपसंभ्रातृ सवर्णश्चनृद्वयपि ।
 विप्रस्य नृपसंभ्रातृ ज्ञानिसम्बन्धयोधितः ॥
 पितुर्भगिन्यां मातुश्च व्यायस्याश्च स्वस्यैपि ।
 मातृवदृष्टिमातिष्ठेन्माता ताम्यो गरौयसी ॥
 एवमाचारसम्पन्नमात्मवश्यमदात्मिकम् ।
 वेदमध्यापयेद्धर्मं पुराणाङ्गानि नित्यशः ॥
 तथा चिरोचिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमगिर्दिशन् ।
 हरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्यैव ततो गुरुः ॥
 आचार्यपुत्रः सुश्रूयर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।
 आत्मः शक्तोऽर्घ्ये साधुरध्याया दृष्ट धर्मतः ॥
 कृतञ्च तयाद्रोही मेधावी शुभकसरः ।
 आत्मः प्रियोऽथ विधिवत् षडध्याया द्विजातयः ।
 एतेषु ब्रह्मणो दानमन्यत्र तु यथोदितात् ॥” ७॥
 वेदाध्ययनविधिर्यथा,—
 “आचम्य संयतो गित्यमधीयीत उदङ्मुखः ।
 उपसगृह्य तत्पादौ धीक्षमाणो गुरोर्भुञ्जम् ॥
 अधीष्व भो इति ब्रूयादिरामोऽस्त्विति चारमेत् ।
 प्राक् भूतान् पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ॥
 प्राणायामेच्छिभिः पूतस्ततः चोद्धारमर्हति ।
 ब्राह्मणः प्रणय क्रुष्यादन्ते च विधिवद्विजाः ॥
 कुर्म्यादध्यापनं नित्यं च ब्रह्मादीनि पूज्यतः ।
 सर्वेषामेव भूतानां देवस्य च सनातनः ॥
 अधीतानध्ययप्रिय ब्राह्मण्याह्वीयतेऽन्यथा ।
 अधीयीत ऋषो नित्यं शीरहृत्वा सदैवताः ॥
 प्रीणाति तपयन्त्येन कामेच्छुम्ना सदैवता ।
 यजुष्यधीते नित्यं दध्ना प्रीयानि देवताः ॥
 सामाध्यधीते प्रीणाति एतादृतिभिरन्वहम् ।
 अथर्वार्द्धिरसो दिव्यं मध्वा प्रीणाति देवताः ॥
 धर्माधर्ष पुराणानि माधैक्षर्षयस्ते सुरान् ।
 ऋषां समोरे प्रयतो नैर्दिकं विधिमाश्रितः ॥
 गायत्रीमण्यधीधीत गत्तारण्य समाहितः ।
 सद्यसपरमां देवीं प्रतमथां दद्यात्पराम् ॥
 गायत्रीं वै ऋषेन्द्रियं पयस्य प्रकीर्तितः ।
 गायत्रीश्चैव वेदाश्च सुलयातोऽन्यत् प्रभुः ।
 रक्तगुरुरो वेदान् गायत्रीश्च तपैकतः ॥
 ॐकारमादितः कृत्वा पाण्डुरोऽदङ्गतरम् ।
 ततोऽधीधीत सावित्रीमेकायः अह्मयान्ति ॥
 पुराणस्य सत्तत्त्वा सुधैः नृपः सनातनः ॥

महायाज्ञतयस्तिष्ठ' सर्वानुभविष्यन्त्या ।
प्रधान पुरुष काको ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सत्त्व रजस्तमस्तिष्ठ, क्रमाद्वाहृतय' स्तुताः ॥
ॐकारस्तत्पर ब्रह्म सावित्री स्यात्तद्वत्परम् ।
एष मन्त्रो महाभागः सारात्सार उदाहृतः ॥
योऽधीतेऽहन्वहन्तेता सावित्री वेदमातरम् ।
विज्ञायार्थं ब्रह्मचारि स याति परमां गतिम् ॥
गायत्री वेदजननी गायत्री लोकपावनी ।
न गायत्र्याः परं जप्यं एतद्विज्ञाय सृज्यते ॥
आवण्यस्य च माघस्य पौर्णमास्या द्विजोत्तमा ।
आवाणां प्रौष्ठपदा वा वेदोपकरणे स्तुतः ॥
उत्सृज्य ग्रामनगर मासान् विप्रोऽर्हपथमान् ।
अधीयते शुचौ देशे ब्रह्मचारि समाहितः ॥
पुष्टे तु कृन्दां कुर्याद्द्विहस्तुर्वेद्विजः ।
माघशुक्लस्य तु प्राप्तिं पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥
कृन्दांस्तु ह्यमथो जप्यात् शुक्लपक्षे तु वै द्विजः ।
वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपक्षे तु मानवः ॥३॥
इमांस्त्रिगुणमनध्यायानधीयानो विचक्षण ।
अध्यापनश्च कुर्वाणो अभ्यस्यन्नपि यत्नतः ॥
कर्णश्रवेऽनिवे रात्रौ दिवा पाशुसंस्तुते ।
विदुर्नृजनिस्सर्वेषु मन्त्रोक्तानाञ्च सप्रवे ॥
आकालिकमनध्यायमेतेज्वाह प्रजापति ।
एतान्भुङ्क्ष्वितान् विद्याद्यदा प्रादुष्कृतानि ॥
तदा विद्यादनध्यायमवृत्तौ चात्र दर्शने ।
संन्योति स्यादनध्याय, श्रेष्ठे रात्रौ यथा दिवा ॥
निजानध्याय एव स्यादग्रामेषु नगरेषु च ।
धर्मनेपुण्यकामानां पूतिगर्भेषु नित्यम् ॥
अन्तःश्रवणे यामि वृषलस्यैव सन्निधौ ।
अनध्यायो रक्षमाने समवाये जनस्य च ॥
उदके मथ्यान्ने च विण्मूत्रस्य विस्मर्जने ।
उच्छिष्ट आह्न सक्तेव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्विष्टस्य केतनम् ।
त्राह न कीर्त्तयेद्ब्रह्म रात्रौ राहोश्च स्तुतके ॥
यावदेकान्तदुष्टस्य स्नेहो लेपश्च तिष्ठति ।
विप्रस्य विदुषो देहे तावद्मक्ष न कीर्त्तयेत् ॥
श्रयान प्रौष्ठपदश्च तथा चैवावशक्थिकः ।
नाधीयीतामिष जम्भा स्तुतकामाद्यमेव च ॥
निराहारे वाणशब्दे सन्ध्योरुभयोरपि ।
अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टमीषु च ॥
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्र चपण स्तुतम् ।
अष्टकासु त्वहोरात्रवृत्तान्तसु च रात्रिषु ॥
मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च ।
तिस्रोऽष्टका, समाख्याता कृष्णपक्षेषु सरिभिः ॥
श्रेष्ठातकस्य च्छायायां शास्त्रवेर्मधुकस्य च ।
कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपितृयोः ॥
समानविद्ये तु ऋते तथा सन्नक्षचारिणि ।
आचार्ये सस्थिते वापि त्रिरात्र चपण स्तुतम् ॥
क्रिद्राण्येतानि विप्रानां येऽनध्याया प्रकीर्त्तिताः ।
द्विषन्ति राक्षसास्तेषु तस्मादेतानि वर्जयेत् ॥
नित्यं वास्त्वनध्यायः सन्ध्योपासन एव च ।
उपाकर्म्मणि कर्म्मन्ति होममन्त्रे तथैव च ॥

एकाष्टचमयेकं वा यजुः सामाथवा पुनः ।
अष्टकाद्यास्वधीयौत मारुते चातिवायति ॥
अनध्यायस्तु नास्तेषु नेतिहासपुराणयो ।
न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वस्तेतानि वर्जयेत् ॥३॥
एष धर्म समासेन कीर्त्तितो ब्रह्मचारिणाम् ।
ब्रह्मणाभिहितः पूर्ववत्पौर्ण भावितात्मनाम् ॥
योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीय श्रुति द्विजाः ।
स सस्मृतो न सभाथो वेदवाच्यो द्विजातिभिः ॥
न वेदपाठमात्रेण सन्तुष्टो वै भवेत् द्विजः ।
पाठमात्रावसन्नस्तु पश्ये गौरिव सौदति ॥
अधीत्य विधिवद्दे वेदाद्यं न विचारयेत् ।
स सान्वय शूद्रकक्ष्य पात्रानां न प्रपद्यते ॥
पठित्वात्यन्तिक वाचं कर्त्तुमिच्छति वै गुरोः ।
युक्त परिचरेदेन न शरीरविमोक्षणम् ॥
गत्वा वनं यो विधिवज्जुह्याज्जातवेदसम् ।
अधीयते सदा नित्यं ब्रह्मनिष्ठः समाहितः ॥
सावित्रीं शतश्रुतौ वेदान्तांश्च विशेषतः ।
अभ्यसेत् सततं सुक्तो भस्मस्नानपरायणः ॥
एतद्विधानं परमं पुराणं
वेदागमे सन्मगिहेरितं व ।
पुरा महर्षिप्रवरारिभृष्ट
स्वायम्भुवो यन्मनुराह देवः ।
एतमीश्वरसमौरितं नरो
योऽनुतिष्ठति विधिं विधानवित् ।
मोहजालमपहाय सोऽन्यतो
याति तनपदमनामयं शिवम् ॥”
इति कौर्मोपविभागे १३ अध्यायः ॥
अथ ऋग्वेदस्य संहिता ।
“विभेद प्रथमं विप्रं पेल ऋग्वेदपादपम् ।
इन्द्रप्रमितये प्रादात् वाक्स्त्रयाय च संहिते ॥
चतुर्धा सा विभेदाय वाक्स्त्रयो निजसंहिताम् ।
बोधादिभ्योऽदौ तास्तु शिष्येभ्यः स महामतिः ॥
बोधाभिमातुरौ तद्वत् जातुर्कणपराशरौ ।
प्रतिशाखास्तु शाखायास्तस्यास्ते जगद्गुरुने ॥
इन्द्रप्रमितिरैकान्तं संहितां स्वसुतं ततः ।
माण्डूकेय महात्मानं मैत्रेयाध्यापयत्तदा ॥
तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यक्रमादययौ ।
वेदमित्रस्तु शाकल्यं संहितां तामधीतवान् ॥
चकार संहितां पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च तां ।
तस्य शिष्याश्च ये पञ्च तेषां नामानि मे श्रुणु ॥
सुहृन्तो गालवश्चैव वातस्य शातीय एव च ।
शैशिरः पञ्चमश्चासीन्मैत्रेयः सुमहामतिः ॥
संहितान्वितः पञ्चकं शाकपूर्णिरेतरे ।
निरुक्तमकरोत्तद्वत्तुर्थं सुनिसप्तमः ॥
क्रौञ्चो वैतालिकस्तद्वत्तुल्यः संहितामतिः ।
निरुक्तकृत्तुर्थोऽभूदेवदाङ्गपारगः ॥
इत्येताः प्रतिशाखाभ्यो जगद्गुरुः द्विजोत्तमः ।
वाक्स्त्रिजिह्वापरास्तिष्ठः संहिताः कृतवान्
द्विजः ॥
शिष्यः कालायनिर्गार्ग्यस्तुतीयश्च तथा जवः ।
इत्येते वक्रुषाः प्रोक्ताः संहिता ये, प्रवर्त्तिताः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे वेदविभक्तिर्नाम २
अध्यायः ॥३॥ यजुर्वेदस्य संहिता यथा,—
“यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशश्चकार वै ।
वैशम्पायननामासौ यासशिष्यश्चकार वै ।
शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगद्गुरुः पृथगुक्तमात् ॥
याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूद्वत्परातस्तुतो द्विजः ।
शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिपरः सदा ॥
ऋषिर्गोऽप्य महामेरो समाजे नागमिष्यति ।
तस्य वै सप्तरात्रं ब्रह्महत्या भविष्यति ।
पूर्वमेव सुनिगमे समथोऽयं कृतो द्विजः ॥
वैशम्पायन एकस्तु तं यतिक्रान्तवन्तस्तः ।
स्वस्यैव बालक सोऽयं पदा स्मृतमघातयत् ॥
स शिष्यानाह भो, शिष्या, ब्रह्महत्यापह
व्रतम् ।
परध्वं मनुकते सर्वे न विचार्यमिदं तथा ॥
अथाह याज्ञवल्क्यस्तु किमेभिर्भगवन्दिजे ।
क्षेत्रितैरुत्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥
ततः कुडो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्य महामतिम् ।
सुच्यतां यत् त्वयाधीतं ममो विप्रवसन्धकः ॥
नित्यं सौ वेदस्तेतान् यत्नं ब्राह्मणपुङ्गवान् ।
तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणा ॥
याज्ञवल्क्यस्तुतः प्राह भक्तैतस्ते मयोदितम् ।
ममाप्यलं त्वयाधीतं यस्मया तदिदं द्विजः ॥
श्रीपराशर उवाच ।
इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि स्वरूपाणि यजुषि सः ।
कृद्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्नेह्यया मुनिः ॥
यजुष्यय विद्वद्यानि याज्ञवल्क्येन वै द्विजः ।
जगद्गुरुस्तिरिभा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु तं ततः ॥
ब्रह्महत्याव्रतं शीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु ये ।
चरकाध्वर्यवक्ते तु चरणाङ्गुनिसप्तमः ॥
याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेयः प्राणायामपरायणः ।
तुष्टाव प्रयतः सूर्यं यजुष्यभिलष्यतः ॥
श्रीयाज्ञवल्क्य उवाच ।
नमः सवित्रे हाराय सुक्तरमिततेजसे ।
ऋग्यजुःसामभूताय त्रयीधामवते नमः ॥
श्रीपराशर उवाच ।
इत्येवमादिभिस्तेन कृत्यमानं सवै रविः ।
वाजिरूपधरः प्राह त्रितयामभिवान्कृतम् ॥
याज्ञवल्क्यस्तुतः प्राह प्रणिपद्य दिवाकरम् ।
यजुषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ ॥
श्रीपराशर उवाच ।
एष सुक्तो ददौ तस्मै यजुषि भगवान् रविः ।
अयातयामसज्जानि यानि वेति न तद्गुरुः ॥
यजुषि यैरघोतानि तानि वेप्रेऽङ्गिजोत्तमः ।
वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्योऽयं, सोऽभवद्-
यतः ॥
शाखामेदास्तु तेषां वै दृष्टं पञ्च च वाजिनाम् ।
कात्यायाः सुमहाभाग याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिताः ॥
इति श्रीविष्णुपुराणे ३ अंशे वाजिनामाख्यानं
५ अध्यायः ॥३॥ सामवेदस्य संहिता यथा,—
“सामवेदतरोः शाखा यासशिष्यः स जैमिनिः ।
क्रमेण येन मैत्रेय विभेदः श्रुतः तन्ममः ॥

वेदः

सुमन्तुस्तस्य पुत्रोऽभूत् सुकर्मास्याप्यभूत् सुतः ।
अधीतवन्तावेकैकां संहितां तौ महासुतौ ॥
आह्वसं संहितामेदं सुकर्मा तत्सुतस्ततः ।
एकारं तस्य तच्छिष्यौ जगद्भाते महाव्रतौ ॥
हिरण्यनाभिः कौशस्थः पौष्यक्षिप्त्वा द्विजोत्तमः ।
उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशताः

सृता ॥

हिरण्यनाभात्तावत्, संहिता येद्विजोत्तमः ।
गृहीतास्तपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्य सामगाः ॥
लोकान्तिः कृषमिष्वेव कुषीदिर्ज्ञानिस्तथा ।
पौष्यक्षिशिष्यास्तद्देहे संहिता बहुलीकृताः ॥
हिरण्यनाभशिष्यश्च चतुर्विंशतिसंहिताः ।
प्रोवाच कृतिनामासौ शिष्येभ्यः सुमहामतिः ॥
तैश्चापि सामवेदोऽसौ शखाभिर्वैकुण्ठकृतः ॥”

अथर्ववेदस्य संहिता यथा,—
“अथर्ववेदस्य संहिता यथा,—
“अथर्ववेदस्य संहिता यथा,—
अथर्ववेद स मुनिः सुमन्तुरमितदुतिः ॥
अथर्ववेद स मुनिः सुमन्तुरमितदुतिः ॥
शिष्यमध्यापयामास कवन्तं सोऽपि तद्विधा ।
कृत्वा तु वेददृष्ट्या तथा पथ्याय दत्तवान् ॥
वेददृष्ट्या शिष्यास्तु मोदो ब्रह्मवलिस्तथा ।
शौक्लायनिः पिप्पलादस्तथान्यो मुनिसत्तमः ॥
पथ्यापि त्रयः शिष्याः कृता येद्विज संहिता ।
जाजलिः कुसुदादिश्च तृतीयः शौनको द्विजः ॥
शौनकस्तद्विधा कृत्वा ददायैकान्तु वभवे ।
द्वितीयं संहितां प्रादात् सैन्धवायनसन्निने ॥
सैन्धवा सुज्जकेशश्च भिन्नवेदा द्विधा पुनः ।
नक्षत्रकण्वो वेदानां संहितानान्तयेव च ॥
चतुर्थः स्यादङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ।
अष्टाध्याय्यव्यामेते संहितानां विकल्पकाः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अष्टमे ६ अध्यायः ॥
अन्यन् कूर्मपुराणवत् ॥ ३ ॥ अथर्वश्च ।
“वेदो हरेर्वाक् सावित्री वेदमाता प्रतिष्ठिता ।
त्रिगुणश्च त्रितुल्यश्च तेन विप्राः प्रतिष्ठिताः ॥
दृश्यन्तेः संस्कृता ये ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
तत्र वेदाश्च लोकानां त्रयाणामिह पोषकाः ॥
यन्नाध्ययनदानादितपःस्वाध्यायसंयमे ।
प्रीयन्ति हरिं भक्ता वेदतन्त्रविधानतः ॥”

इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥ ३ ॥
वेदोक्तकर्म्म कर्त्तव्यं यथा,—
“श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म्म केवलम् ।
सेवितव्यं चतुर्वर्ण्यैर्भज्यः केशव सदा ॥
अथवा निरयं याति कुमारगणसेवनात् ।
अतो वेदविबुधार्थं शास्त्रोक्तं कर्म्म संत्यजेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १७ अध्यायः ॥ ३ ॥
वेदाचाराश्चौकिकाचारो बलवान् यथा,—
पार्वत्युवाच ।

“केवलं वेदमाश्रित्य कः करोति विनिर्ययम् ।
बलवान् लौकिको वेदाहोकाचारश्च कस्यजेत् ॥”
इति ब्रह्मवेवर्त्ते गणपतिखण्डे ७ अध्यायः ॥ ३ ॥
अथ वेदस्य स्थितिकाजः ।
“कवेर्दशसहस्रान् ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ।
वेदवाचं पुराणानि शृण्वानि आहूतपणम् ॥

वेदः

वेदोक्तानि च कर्म्माणि ययुस्तेः सार्द्धमेव च ।
हरिपूजा हरेर्नाम तत्कौत्तिगुणकीर्तनम् ॥
वेदाङ्गानि च शास्त्राणि ययुस्तेः सार्द्धमेव च ।
सत्त्वधर्मः सत्यश्च वेदाश्च यामदेवताः ॥”

इति ब्रह्मवेवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥ ३ ॥
आयुर्वेदस्योत्पत्तिस्तथा,—

“यद्वक्ष्येभ्यः पञ्चसखागतेभ्यो
वेदा जाता ऋगयजुः साममेदाः ।
आयुर्वेदोऽथर्ववेदश्चेति कणादः ॥
आस्ते वेदः पञ्चमो वेदकाख्यो
वेत्ता कश्चित्तस्य नास्ते महेशात् ।
तस्माद्वाताधौ तस्मात्तुराषाट्-
तस्मान्ज्वाला वक्तुमर्हामि शास्त्रम् ॥”

इति गणवोधः ॥

“हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।
मानश्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥”

इति सुखवोधः ॥ ३ ॥ ३ ॥

चतुर्वेदानां विवरणं यथा । अथातश्चरणयूहं
आख्यास्यामः । तत्र यद्वक्तं चातुर्वेदम् । चत्वारो
वेदा विज्ञाता भवन्ति । ऋग्वेदो यजुर्वेद
सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति । तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ
स्थानानि भवन्ति । चर्चाआवकः १ चर्चकः २
अवलीयपारः ३ क्रमपारः ४ क्रमरथः ५
क्रमणटः ६ क्रमशटः ७ क्रमदण्डश्चेति ८ ।
चतुष्पारायणमेतेषाम् । शाखाः पञ्चविधा
भवन्ति । आश्वलायनी १ संख्यायनी २
शाकला ३ वास्कीना ४ माण्डूकेयाश्चेति ५ ।
तेषामध्ययनम् । अध्यायास्तु षष्टिः । मण्ड-
लानि च दशैव तु ।

“एकं एकवर्गस्यादेकश्च नवकक्षथा ।
द्वौ वर्गौ द्वे ऋचौ त्रये त्रीणि ऋचशतं
सृताम् ॥

चतुर्ष्वं समाख्यातं षट्सप्ततुत्तरं शतम् ।
पञ्चर्षं द्वादश शतान्यष्टाविंशोत्तराणि च ॥
शतत्रयं षडर्षं सप्तपञ्चाशदुत्तरम् ।
सप्तर्षमेकात्र त्रिंशदुत्तरं शतमेककम् ॥
अष्टर्षाः पञ्चपञ्चाशद्गर्गाः स्युर्गर्घिकोत्तराः ।
वर्गार्गां परिसंख्यातं द्वे सदस्ये षडुत्तरे ॥
सहस्रमेकं सृक्तानां त्रिंशद्गर्गं विकल्पनाम् ।
दशसप्तसु पथ्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमम् ॥
एकशतं सहस्रं वा द्विपञ्चाशत् सहस्रार्द्धम् ।
एतानि च चतुर्दश वाशिष्ठानाम् । इतरेषां
पञ्चाशीतिक्रमकाख्ये तु वेदयम् । चतुस्त्रिंशत्-
सहस्राणि द्विखण्डाणां सहस्राणां द्वाविंशत्
षोडशोत्तराः । चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वात्रिं-
शत्पञ्चाशत्सहस्राणि ।

ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च ।
ऋचामशीतिपादश्चेत्तत्परायणमुच्यते ॥
एक ऋचैकवर्गश्च एकश्च नवकक्षथा ।
द्वौ वर्गौ द्वे ऋचौ त्रये त्रीणि त्रीणि शत-
मथा ॥

सहस्रमेकं सृक्तानां पञ्चानां शतमानविंशतिः ।

वेदः

सप्तकानां द्वे च सप्तोत्तरे शते । चतुर्ष्वं चैत्रिणि
शतानि षट्कानां त्रीण्याः षड्विंशकानाम् ॥ १ ॥
यजुर्वेदस्य षडशीतिर्मेदा भवन्ति । तत्र
चरकाणां द्वादशमेदा भवन्ति । चरकाः १
आङ्गरकाः २ कठा ३ प्राच्यकठाः ४ कपिल-
कठाः ५ औपमन्याः ६ आश्लकठाः ७ चारा-
यणीयाः ८ वारायणीयाः ९ वार्त्तान्तवेयाः १०
अथैताश्चतराः ११ अथैताश्चतसरा इति वा
पाठः । मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र मैत्राय-
णीयानां सप्तमेदा भवन्ति । मानवाः १
दुङ्गमाः २ चैकेया ३ वाराहाः ४ हारिद्र-
वेयाः ५ श्यामाः ६ श्यामायनीयाश्चेति ७ ।
तेषामध्ययनमष्टौ । यजुः सहस्राण्यधीत्य शाखा-
पारो भवति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो
भवति । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो
भवति । षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्वद्वति । शिष्याः १
कण्वो २ आकरणम् ३ निरुक्तम् ४ कृन्दो ५
ज्योतिषमित्रज्ञानि ६ । तत्र प्राच्योदीच्या
नैर्कत्या निरुक्त्यः । तत्र वाजसनेयानां सप्त-
दशमेदा भवन्ति । जावाजा १ औघेयाः २
काण्वाः ३ माध्यन्दिनाः ४ शापीयाः ५ तापा-
यनीयाः ६ कापालाः ७ पौष्टवत्साः ८ आव-
टिकाः ९ पामावटिकाः १० परमावटिकापि
पाठः । पाराशरीयाः ११ वैधेयाः १२ वैनेयाः
१३ औघेयाः १४ गालवाः १५ वैजवाः १६
कत्यायनीयाश्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं कृन्दो
भाषा धर्म्मो मौमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि ॥
उपज्योतिषम् । साङ्गलक्षणम् । प्रतिज्ञान-
वाक्यम् । परिसंख्या । चरणयूहम् । आङ्-
कण्यः । प्रवराध्यायश्च । शास्त्रम् । क्रतुः ।
संख्यान । आगमः । यज्ञम् । पार्श्वान् ।
होत्रकम् । पारव्याहोत्रकमपि पाठः ।
पञ्चवः । उक्थानि । कूर्मलक्षणमित्राष्टदश
परिशिष्टानि ।

“द्वे सहस्रे शते न्यूनं मन्त्रे वाजसनेयके ।
इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सकलं सप्तक्रियम् ॥
यस्यांश्च परिसंख्यातं ब्राह्मणश्च चतुर्गुणम् ।
आदावारभ्य वेदान्तं ब्रह्मयाहृतिपूर्वकम् ।
वेदमध्याय एतेषां होमान्ते तु समारभेत् ॥”
तत्र तैत्तिरीयकाणाम् द्विमेदा भवन्ति ।
औष्याः १ खमधोऽपि पाठः । खाण्डिकेया-
श्चेति २ । तत्र खाण्डिकेयानाम् पञ्चमेदा
भवन्ति । आपस्तम्बी १ वौघायनी २ सत्या-
वाही ३ हिरण्यकेशी ४ औघेयाश्चेति ५
औघेयी च पाठः । तत्र कठानान्तूपगान-
विशेषाः । चतुश्चत्वारिंशत्पुण्यस्थानम् ।
“मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पश्यते ।
यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः ।

सृताः ॥” ३ ॥

सामवेदस्याखिलसहस्रमेद आसीत् । अखिल-
स्थाने किञ्च इति भाष्यसम्मतः । अनध्याये-
ष्वधीयानास्ते शनकतुवकेयाभिहताः प्रनष्टाः ।

वेदः

तेषां प्रवक्ष्याम्यासुरायणीया वासुरायणीया
वार्त्तामवेया प्राज्ञता ऋग्वेदे प्राचीन-
योग्या ज्ञानयोग्या रागायनीयाश्चेति । तत्र
रागायनीयानां नव भेदा भवन्ति । रागाय-
नीयाः । शाष्टायनीयाः । शावायनीयाः इति
शाखसुग्राः इति च पाठः । सात्वताः ।
सात्वसुहवा इति वा पाठः । मौज्जनाः । इति
तु भाष्ये नास्ति । खखलाः । महाखखलाः ।
काङ्गलाः । कौथुमाः । गौतमाः । जैमिनीया-
श्चेति । तेषामध्ययनमद्यौ सामसहस्राणि
सामानि च चतुर्दश अद्यौ शतानि । दशेति
दशचतस्रं बालखिल्याः सप्तपर्णप्रेक्ष्यः । कश्चित्
पुस्तके नवतिदशतिवाखिल्याः सप्तपर्णप्रेक्ष्यः
इति च पाठः । एतत् सामगणं स्मृतम् ॥ ॥
अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति । पेण्णलाः ।
दान्ताः । प्रदान्ताः । स्नाताः । स्त्रीता इति च
पाठः । सौताः । ब्रह्मदावताः । श्रौतकी ।
देविदश्रुती । चरणविद्याश्चेति । दाता प्रदाता
स्त्रीता ब्रह्मदीपश्री वेदश्री इति भाष्ये नामा-
न्तरम् । तेषामध्ययनं पञ्च कक्ष्याणि भवन्ति ।
नक्षत्रकक्ष्यो विधानकक्ष्यो विधिविधानकक्ष्यः
संहिता शान्तिकक्ष्यश्चेति । सर्वेषामेव वेदाना-
मुपवेदा भवन्ति । ऋग्वेदस्यायुर्वेदः । यजु-
र्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः । सामवेदस्य गान्धर्व-
वेद उपवेदः । अथर्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणि
भवन्ति ॥ ॥ (अथर्ववेदस्य तन्त्रशास्त्राणीत्येव
सुबु मन्यते । तथा च शुक्रनीतौ । ४ । १ । २७ ।
“ऋग्यजुःसामचायव्या वेदा आयुर्वेदु क्रमात् ।
गान्धर्वश्चैव तन्त्राणि उपवेदाः प्रकीर्तिताः ॥”)
ऋग्वेदस्यात्रेयगोत्रं ब्रह्मदेवत्वं गायत्रि क्रन्दः ।
ऋग्वेदो रक्तवर्णः पद्मपत्रायतासः सुविभक्तयौव ।
कुक्षितकेशः शशभुवनेतवर्णः हिरनिस्सुत ॥ ॥
यजुर्वेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदेवतं जैष्टभ
क्रन्दः । यजुर्वेदं क्षत्रो दीर्घः कपाली ताम्रवर्णः
काञ्चननयनः आदित्यवर्णो वर्णेन पञ्चारत्नि-
मात्रः ॥ ॥ सामवेदस्य काश्यपगोत्रं विष्णुदेवतं
जगतं क्रन्दः । सामवेदो गीतसंगी श्रुतिः शुचौ
वाची शुचिवासाः इति च पाठः । सौमी इत्यपि
पाठः । दान्ती चर्मो हृष्टो काञ्चननयनः
आदित्यवर्णो वर्णेन वहरत्निमात्रः ॥ ॥ अथर्व-
वेदस्य वैजानगोत्रं रुद्रदेवत्वं आयुष्टभ क्रन्दः ।
अथर्ववेदस्त्रीक्ष्णः कृष्णः कामरूपो क्षुद्र-
कर्म्मो ह्येव साध्या क्षुद्रकर्म्मिन्नेव साध्या इति
वा पाठः । सविग्रहाः सकलहाः श्रुतिं गात्रव
सदानल्लघः परस्त्रियान्यश्चेति नवरत्निमात्रः ।
ग्रन्थान्तरे विश्वात्मा विश्वकर्म्मो खशाखा-
धायी । प्राज्ञो महानीलोत्पलवर्णो वर्णेन दश-
रत्निमात्र इति च पाठः ॥ ॥ अथ ध्यानम् ।

“ध्यायामि त्वां पद्मपत्रायतार्थं
कुक्षितकेशं ब्रह्मदेवतमायम् ।
गायत्रं ऋग्वेदमात्रेयगोत्रं
रक्तवर्णं शशभुवनेतवर्णम् ॥

वेदना

वन्दे रीदं जैष्टभं ताम्रवर्णं
भारद्वाजं रक्तवर्णं कृष्णशङ्खम् ।
यजुर्वेदं दीर्घमादित्यवर्णं
कापालिनं पञ्च चारत्निमात्रम् ॥ ॥
य इदं देवतं रूपं गोत्रप्रमाणं क्रन्दोवर्णं
वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते ।
जन्म जन्म वेदपारो भवति अग्रतो प्रतो भवति
अग्रयतः प्रयतो भवति अग्रज्ज्ञाचारी ब्रह्मचारी
भवति जातिसरो जायते ॥ ॥
“य इदं चरणयूहं पर्वतं आवयेद्विजः ।
धौतपाभा शुचिर्विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
य इदं चरणयूहं ब्राह्मकावे सदा पठेत् ।
अक्षयमभवत् ब्राह्मं पित्र्यासुपतिष्ठते ॥
योऽधीते चरणयूहं स विप्रः पदस्तिपावनः ।
पावयत्यखिलान् पूर्वान् पुरुषान् सप्त सप्त च ॥
य इमा विपुला देवा अमृततल्लव गच्छति ।
लोकातीतं महाशान्तं अमृततल्लव गच्छति ॥”
गच्छत्यो नम इत्याह भगवान् यासः पारा-
शरीयो यास पाराशरीयः । इति यासरचितं
चरणयूहं समाप्तम् ॥ (धनम् । यथा, ऋग-
वेदे । ८ । ७३ । १ ।

“अग्निं रथं न वेदम् ।”
“वेद्यं वेदो धनम् धनहितम् ।” इति तद्भाष्ये
सायक ॥ चतुःसंखावाचकः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ४ । २६४ ।
“तदेवमेकपञ्चाशद्वेदास्तस्य ध्वनेर्मता ।
सङ्करेण त्रिरूपेण सत्पृष्टा चैकरूपया ।
वेदखान्निशराः शुद्धेरिषुवाणामिषायकाः ॥”
दर्भस्तुष्टि । यथा मनु । ४ । ३६ ।
“वेद्यवर्गे धारयेद्यदि सोदकश्च कमण्डलुम् ।
यज्ञोपवीतं वेदश्च सुभे रौक्मे च कुण्डले ॥”)
वेदगर्भः, पु, (वेदा गर्भे अन्तरे यस्य ।) ब्रह्मा ।
(यथा, भागवते । २ । ४ । २४ ।
“एतदेवात्मभू राजन् नारदाय विप्रश्चते ।
वेदगर्भोऽभ्यधात् साक्षाद्यदाह हरिरात्मनः ॥”)
ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥

वेदगुप्तिः, स्त्री, (वेदानां गुप्तिः ।) ब्राह्मणादि-
कर्तृकवेदरक्षा । इति केचित् ॥
वेदन, स्त्री, स्त्री, (विद् + लुट् । पठे । “वद्वि-
वेदना, वन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम् ।” ३ । ३ ।
१०७ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता युक् ।) अशुभवः ।
तत्पर्यायः । सवेदः २ । इदमरः ॥ ज्ञानम् ।
इ. खम् । इति मेदिनी । विवाहः । यथा,—
“पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासुपदिश्यते ।
असवर्णाख्य ज्ञेयो विधिरुद्राहकर्मणि ॥
शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥”

इति मानवे ३ अध्यायः ॥ ॥
पाणीति । समानजातीयानां ग्रन्थमाणासु हस्त-
ग्रहणलक्षणः संस्कारो ग्राह्यादिशास्त्रेण विधी-
यते । विजातीयानां पुनरुक्तमानासु विवाह-
कर्मणि पाणिग्रहणस्थाने अयमनन्तरलोके

वेदव

वक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञेयः । शर इति । क्षत्रियया
पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणविवाहे ब्राह्मणहस्त-
परिग्रहीतकाक्षेकदेशो ग्राह्यः । वैश्यया
ब्राह्मणक्षत्रियविवाहे ब्राह्मणक्षत्रियविधृत-
प्रतोदैकदेशो ग्राह्यः । शूद्रया पुनर्द्विजातित्रय
विवाहे प्राहृतवसनदशा ग्राह्या । इति कुल्लुक-
भट्टः ॥

वेदनिन्दकः, पुं, (वेदं निन्दतीति । निन्द + क्तुल ।)
नास्तिकः । इति जटाधरः ॥ (यथा, यमः । ३० ।
“दुर्भगो हि तथा वक्त्रः पाषण्डी वेदनिन्दकः ॥”)
युहश्च ॥

वेदपारगः, त्रि, (वेदस्य पारं गच्छतीति । गम +
ङः ।) वेदवेत्ता । ब्रह्मज्ञानी । यथा,—
“चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसा सरवि मानसे ।
तेऽभिजाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥”
इति ब्राह्मवैवर्ते पित्रगाथा ॥

वेदमाता, [ऋ] स्त्री, (वेदानां माता ।) गायत्री ।
यथा,—

“योऽधीतेऽहम्यहम्यतां सावित्रीं वेदमातरम् ।
विज्ञायार्थं ब्रह्मचारी स याति परमां गतिम् ॥
गायत्रीं वेदजननीं गायत्रीं लोकापावनीम् ।
न गायत्र्याः परं जयं एतद्विज्ञाय सुच्यते ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १३ अध्यायः ॥ ॥

दुर्गा । यथा,—
“ब्रह्मिष्ठा वेदमातृत्वात्गायत्री चरणायजा ।
वेदेषु चरते यज्ञाप्तेन वा ब्रह्मचारीणां ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
वेदवती, स्त्री, (वेद ज्ञानमस्त्यस्या इति । वेद
+ मतृप् । मस्य वः । स्त्रियां डीप् ।) कुश-
ध्वजराजकन्या । सा ज्ञानान्तरे वीता । यथा,
वद्विरुवाच ।

“त्व गच्छ तपसे देवि । पुष्करश्च सुपुण्यहम् ।
जला तपस्यां तत्रैव खगैलस्मीर्भविष्यति ॥
सा च तद्वचनं श्रुत्वा प्रतप्य पुष्करे तपः ।
दिश्य त्रिलक्षवर्षेण खगैलस्मीर्भूव ह ॥
सा च कायेन तपसा यज्ञकुण्डसमुद्भवा ।
कामिनौ पाण्डवानाश्च द्रौपदी हृपदात्मजा ॥
कृते युगे वेदवती कुशध्वजसुता शुभा ।
त्रेतायां रामपत्नी सा वीतेति जनकात्मजा ॥
तच्छाया द्रौपदी देवी ह्यपरे हृपदात्मजा ।
त्रिहायणीति सा प्रोक्ता विद्यमानयुगत्रये ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १२ अध्यायः ॥
(पारिपात्रपर्वतस्थनदीविशेषः । यथा, माक-
ण्डे । ५७ । १६ ।

“वेदस्मृतिर्वेदवती लघ्वती धिन्धुरेव च ॥”)
वेदवदन, स्त्री, (वेदानां वदनमिव ।) आकरवन् ।
यथा,—

“यो वेद वेदवदनं सदनं हि सम्यग्-
ब्राह्मणः स वेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ।
यस्मादसं प्रथममेतदधीत्य धीमान्
शास्त्रान्तरस्य भवति अवबोधिकारी ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमौ गोलाध्यायः ॥

126

वेदान्तः

ज्वलनादधूमोद्गतिभिर्विविधाकृतिरस्मरे यथा
भाति ।
तद्विष्णोः दृष्टिः स्वमाययाद्वैतविस्तरो भाति ॥
शान्त इव मनसि शान्ते दृष्टे दृष्ट इव मृदु
इव मृदु ।
यवहारस्यो न पुनः परमार्थत ईश्वरो भवति ॥
जलधरधूमोद्गतिभिर्मिलनीक्रियते यथा न
गगनतलम् ।
तदनु प्रकृतिविकारैरपरान्तः परः पुरुषः ॥
एकस्मिन्नपि च घटे धूमादिमलादृते घटा
शेषाः ।
न भवन्ति मलोपेता यदधीवोऽपि तद्दृष्टिः ॥
देहेन्द्रियेषु नियताः कर्मगुणाः कुर्वन्ते
स्वभोगार्थम् ।
नाहं कर्ता न ममेति ज्ञानतः कर्म नैव
वर्ध्नाति ॥
अन्यशरीरेण कृतं कर्म भवे येन देह उत्पन्नः ।
तद्वत्तन्मोक्षस्य भोगादेव जयोऽस्य निर्दिष्टः ॥
प्राक् ज्ञानोत्पत्तिचितं यन कर्म ज्ञानशिखि-
शिखालीढम् ।
बीजमिव दहनदग्ध जन्मसमर्थं न तद्भवति ॥
ज्ञानोत्पत्तेरुक्तं क्रियमाणं कर्म यत्तदपि ।
न शिष्यति कर्तारं पुष्करपर्णं यथा वारिः ॥
वाग्देहमानसैरिह कर्मचयः क्रियत इति
बुधाः प्राहुः ।
एकोऽपि नाहमेवां कर्ता तत्कर्मणामस्मि ॥
कर्मफलबीजनाशाज्जन्मविनाशो न चात्र
सन्देहः ।
बुद्धैवमपगततमाः सवितेव विभाति भारूपः ॥
यद्दृष्टीकातूलं पवनोद्भूतं दृष्टं दिशो याति ।
ब्रह्मणि तत्त्वज्ञानात्तत्रैव कर्माणि तत्त्वविदः ।
चौरादुद्धृतमाण्य चिमं यद्ब्रह्म पूर्ववत्तस्मिन् ।
प्रकृतिगुणैश्च सद्ब्रह्म पृथक्कृतस्तेनोऽप्यात्मा ॥
गुणमयमायागहनं निर्हूय यथा तमः
सहस्रांशुः ।
बाह्याभ्यन्तरचारी सैश्वर्यवधनवत् भवेत् पुरुषः ॥
यद्दृष्टोऽवयवा नृदेव तस्या विकारजातानि ।
तद्ब्रह्म स्थावरजङ्गममद्भुतं ह्रितवद्भाति ॥
एकस्मात् क्षेत्रज्ञाद्देव क्षेत्रजातयो जाताः ।
कौहगतादिव दहना, समन्ततो विस्फुलिङ्ग-
कणाः ॥
ते गुणसङ्गमदीयाद्ब्रह्मा इव घान्यजातय
स्वतुषे ।
जन्म जन्मते तावद्यावन्न ज्ञानवह्निना दग्धा ॥
त्रिगुणा चेतन्यात्मनि सर्वगतैर्व्यवस्थिताखिला-
धारे ।
कुरुते दृष्टिमविद्या सर्वत्र स्पृश्यते तथा नात्मा ॥
रज्ज्वा मृजङ्गवत्तौ प्रभवविनाशौ यथा न क्षतं ।
जगदुत्पत्तिविनाशौ न च कारणमस्ति तद-
दिष्टः ॥
जन्मविनाशनगमनागमनमज्ञे सङ्गवर्जो
नित्यम् ।

वेदान्तः

आकाश इव घटादियु सर्व्वात्मा सर्वतोपेतः ॥
कर्मशुभाशुभजनिते, सुखदुःखैर्वन्धो भवत्युपा-
धीनाम् ।
तत्संसर्गाद्विह्वलस्वरसङ्गादतस्करवत् ॥
देहगुणकरणगीचरसङ्गात् पुरुषस्य यावदिह
भावाः ।
सावन्मायापाशैः संसारे बद्ध इव भाति ॥
मादृष्टिपटुबान्धवधनभोगसंभ्रतः ।
जन्मजराभयमयं चक्रं इव आभ्यते जन्म ॥
लोकयवहारकृतां यद्दहाविद्यासुपासते
मृदाः ।
ते जन्ममरणधर्माणो ज्ञानमत्रैव खिद्यन्ते ॥
हिमकेनबुद्बुदा इव जलस्य धूमो यथा वह्निः ।
तदनु स्वभावभूता मायैवा कौर्त्तिता विष्णोः ॥
एव हैतविकर्णां भ्रमस्वरूपां विमोहिनीं
मायाम् ।
उतत्पुण्य सकलं निष्फलमहैतं भावयेद्ब्रह्म ॥
यद्बुत्तं सलिले सलिलं चौरैः चौरं समीरणे
वायुः ।
तद्ब्रह्मस्य विमले भावनया तन्मयत्वमुप-
याति ॥
इत्थं हैतवसम्भवे भावनया ब्रह्मभूयसुपयाति ।
को मोक्षः, कः शोकः, सर्वं ब्रह्मावलोकयतः ॥
विगतोपाधिस्फटिकं स्वप्रभया भाति निर्मलो
यद्बुत्तः ।
चिद्दीपः स्वप्रभया तथा विभातीह निरुपाधिः ॥
गुणकरणगणशरीरप्राणैस्तन्मात्रजातिसुख-
दुःखैः ।
अपरान्त्यो व्यापी चिद्गोऽयं सदा विमलः ॥
द्रष्टा श्रोता घ्राता स्पर्शयिता रसयिता ग्रहीता
च ।
देही देहेन्द्रियधीविवर्जितः स्यान्न कर्तासौ ॥
एको नैकप्रायस्थितो महेश्वर्यं योगतो व्याप्तः ।
आकाशवदखिलमिदं न कश्चिदप्यत्र सन्देहः ॥
आत्मैवेदं सर्वं निष्कलसकलं यदेव भावयति ।
मोहगहनाद्विमुक्तस्तदेव परमेश्वरीभूतः ॥
यद्यत् विद्वान्तागमतर्कसु प्रभ्रमन्ति रागात्माः ।
अधुमोदामस्तत्तेषां सर्व्वात्मवाद्विधियाम् ॥
सर्व्वाकारो भगवानुपास्यते येन येन भावेन ।
त त भावं भूत्वा चिन्तामणिवत् समर्थ्यति ॥
नारायणमात्मानं ज्ञात्वा सर्गस्थितिप्रलयहेतुम् ।
सर्वज्ञं सर्वगतं, सर्वं सर्वेश्वरो भवति ॥
आत्मज्ञस्तरति शुचं यस्माद्विद्वान् निभेति
कृतस्त्वित् ।
मृत्योरपि मरणभयं न भवत्यन्यदभयं कृतस्त्वित् ॥
अयद्विधवधघातकवन्धनमोक्षैर्निर्वर्जितं
नित्यम् ।
परमार्थतत्त्वमेतन् यदतोऽन्यत्तददृष्टं सर्वम् ॥
एव प्रकृतिपुरुषं विज्ञाय निरस्तकल्पनाजालं ।
आत्मारामं प्रशमं समास्थितं केवलं भवति ॥
नलकदलिवेद्युवाणां गच्छन्ति यथा स्वपुण्य-
मासाद्य ।

वेदारः

नदत्स्वभावभूताः स्वभावतां प्राप्य नग्नान्ति ॥
भिन्ने ज्ञानग्रन्थौ द्विन्ने सशयगच्छे शुभाशुभे
लीये ।
दधि च जम्बवीक्षे परमानन्दं हरिं याति ॥
मोक्षस्य नैव किञ्चिद्दामास्ति न चापि गमन-
मन्यत्र ।
अज्ञानमयग्रन्थेर्भेदो यस्तं विदुर्मोक्षम् ॥
बुद्धैवमसत्यमिदं विष्णोर्मायात्मकं जगद्रूपम् ।
विगतद्वन्द्वोपाधिकभोगासङ्गो भवेच्छान्तः ॥
बुद्धा विभक्तां प्रकृतिं पुरुषं, संसारमध्यगो
भवन्ति ।
निर्मुक्तः सर्वकर्मभिरमुक्तपत्रं यथा सलिलैः ॥
अग्रन् यद्वा तद्वा सर्वतो येन केनचिच्छान्तः ।
यत्र कचन च शायी विमुच्यते सर्वभूतात्मा ॥
हयमेधशतसहस्राण्ययं कुरुते ब्रह्मघात-
ललाणि ।
परमार्थविज्ञं पुण्येनैव च पापं क्षयते विमलः ॥
मदकोपहर्षमत्सरविषादभयपरुषवर्णवाग्-
बुद्धिः ।
निस्त्रोत्रवटकारो जडवह्निश्चरेद्गदाधमतिः ॥
उत्पत्तिनाशवर्जितमेवं परमार्थसुपलभ्यः ।
कृतकत्व, सफलजनु सर्वगतस्त्वद्वृत्तिं यथेष्टम् ॥
व्यापिनमभिन्नमित्य सर्व्वात्मानं विधूतनानात्मम् ।
निरुपमपरमानन्दं यो वेद स तन्मयो भवति ॥
तीर्थं नृपचरहे वा नृच्छ्रुतिरपि परित्यजन्
देहम् ।
ज्ञानसमकालं सुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः ॥
पुण्याय तीर्थसेवा निरयाय नृपचरदननिघन-
गतिः ।
पुण्यापुण्यकलङ्कस्पर्शाभावे तु किन्तेन ॥
दृष्ट्यापुत्रतपादो यद्ददनिच्छन्नरः चित्तौ
पतति ।
तद्वदगुणपुरुषज्ञोऽनिच्छन्नपि केवलीभवति ॥
परमार्थमार्गसाधनमारभ्याप्राप्य योगमपि
नाम ।
सरलोकभोगभोगी सुदितमना मोक्षेति सुष्ट-
धम् ॥
विषयेषु चान्दमौमं सर्वज्ञेन पूज्यते यथा
राजा ।
सुवनेषु सर्वदेवैर्योगभ्रष्टकथा पूज्यः ।
महता कावेन महान् मातुष्यं प्राप्य योग-
मन्यस्य ।
प्राप्नोति दिव्यमन्त्रं यस्तत् परमं पदं विष्णोः ॥
वेदान्तशास्त्रमखिलं विलोक्य शेषोऽखिला-
धारः ।
आर्यापञ्चाशीत्या वचनं परमार्थसारमिदम् ॥
इति श्रीशेषनागविरचितं परमार्थसारं समा-
प्तम् ॥
वेदान्तो, [२] पु, (वेदान्तोऽस्यास्तीति । वेदान्त +
इति, १) वेदान्तशास्त्रवेत्ता । तत्पठ्याय, । ब्रह्म-
वादी २ । इति ऋटाधरः ॥
वेदारः, पुं, लक्षणाय, । इति त्रिकाशेषः ॥

।दाभ्यासः, पुं, (वेदस्य अभ्यासः ।) वेदागुशील-
नम् । स च पञ्चविधः । यथा, दक्षः ।

“द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमं तप उच्यते ॥

ब्रह्मयज्ञपरं ज्ञेयं षडङ्गसहितं यः ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यासनं चप ।

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥

श्रुतलिखितौ । न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधी-
यौतान्यत्र वेदाङ्गस्युतिभ्यः ॥” इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

वेदि, स्त्री (विद् + इत् ।) अम्बुजा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वेदिः, स्त्री, (विद्यते पुण्यमस्यामिति । विद् +
“हृपिषिष्वितृतिविदोति ।” उणा० ४ । ११८ ।

इति इत् ।) परिष्कृता भूमि । इत्यमरः ॥

परिष्कृता यज्ञार्थं प्रशुक्लनाय यज्ञपात्रासाद-
नाय चातिसंस्कारा भूमिर्वेदिष्यते । सा च

हमरुकाद्याकारा पिण्डिका । वेदयति निवा-
रयति द्रव्यजातं वेदि । विद् ६ क च चेतना-

स्थाने वासवादे नान्नीति इः । वेदिः स्त्री वेदी
च । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । ११ । २५ ।

“वौच्य वेदिमथ रक्तविद्धभिः-

वैश्वनीषण्युभिः प्रदूषिताम् ॥”)

अङ्गुलिसूत्रा । इति मेदिनी ॥ (यज्ञोपकरण-
विशेषः । यथा, भागवते । १० । ४१ । २१ ।

“वेदूयवचामलनीलविद्धमै-

रुक्ताद्विद्धिर्वलभीष्ट वेदिषु ॥”)

वेदिः, पुं, (वेत्तीति । विद् + इत् ।) पण्डितः ।
इति मेदिनी ॥

वेदिका, स्त्री, (वेदिरेव । स्वार्थ + कन् ।) मङ्गल-
कर्मार्थं निर्मितवेदिः । तत्पर्यायः । वितर्हि २ ।

इत्यमरः ॥ वितर्हि ३ वेदि ४ वेदी ५ । इति
तट्टीका ॥ हे चारामाङ्गनादिमध्यवेदि-

कायाम् । देवागारादौ काष्ठादिचतुष्किकाया-
मित्यन्ये । दायपरिहृता चतुरस्रा विश्रामभू-

त्विर्द्विर्द्विरथ परे । सप्तसंज्ञमपीठिका वितर्हि-
रिति केचित् । मङ्गल्यङ्गनामध्यचतुष्किकेति

केचित् । मङ्गलस्थानार्थं निर्मितवेदिकेति
केचित् । अशुभं वितर्ह्यति वितर्हिः । तर्हि हि से

नान्नीति इः । वेदिका साहचर्यात् स्त्री इदन्त-
त्वात् पक्षे ईप् वितर्हि च । वितर्हिः काष्ठ-

लोही स्यादिति रक्ते । वितर्हिरपीति मधु ।
विदन्ति विद्यते वा अस्यामिति वेदिः पूर्ववेदिः

स्वार्थकः । अतएव वेदिर्वेदी च । इति भरतः ॥
(यथा, कुमारः । ३ । ४४ ।

“स देवदारुद्रुमवेदिकायां

शादूलचर्मथवधानवत्याम् ॥”)

वेदिना, स्त्री, (वेदा जायते इति । जन + ड ।)
मौपदी । इति हेमचन्द्रः ॥

वेदितः, त्रि, ज्ञापितः । अग्रन्तविदघातो, क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥

वेदितश्च, त्रि, (विद् + तथ ।) वेदम् । ज्ञातयम् ।
यथा,—

“आर्यं कृन्वन् देवतं विनियोगस्तथैव च ।
वेदितश्च प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वेदिता, [कट] त्रि, (विद् + ङच् ।) ज्ञाता । तन्-
पर्यायः । विदुरः २ विद्धः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ५२ ।

“न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति

वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ॥”)

वेदी, [न] पुं, (वेत्तीति । विद् + णिनिः ।)
पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्रह्म । इति

केचित् । ज्ञातरि, त्रि (यथा, रघुः । १८ । २७ ।

“स पराहृगतिरशोथतां

पितुरुद्दिश्य सदर्थवेदिभिः ॥”)

वेदी, स्त्री, (वेदि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।)
वेदि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सरस्वती ।

इति शब्दमाला ॥

वेदीशः, पुं, (वेदीनां पण्डितानामीशः ।) ब्रह्मा ।
इति चिकाण्डशेषः ॥

वेदीक्षः, त्रि, (वेदे उक्तः ।) श्रुतिकथितः । यथा,
“वेदीक्षमेव कुन्वाणो निःसङ्गोऽपितुमीश्वरे ।

नेष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्थां फलश्रुतिः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

वेदीदयः, पुं, (वेदं विषयज्ञानमुदये यस्य ।) सूर्यः ।
इति चिकाण्डशेषः ॥

वेदीदितः, त्रि (वेदे उदितः ।) वेदीक्षः । यथा,—
“वेदीदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

ज्ञातकर्मतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

वेदं त्रि, (विद् + ण्यत् ।) वेदितयम् । यथा,—
“धर्मः प्रोक्तमित्येतद्वचोऽत्र परमो निर्मलराणां

सताम्

वेदं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ।
श्रीमद्भागवते महासुनिहते किवा परैरीश्वरः

सद्यो हृदयवृद्धतेऽत्र कतिभिः श्रुश्रुभिस्तत्-
त्त्वात् ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥

(घनाय हितम् । यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । ३ ।
“रथमिव वेदा शुक्रशोचिषमभिम् ।”

“वेदा वेदो घनम् । तस्मै हितम् ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥ सुब्रह्मम् । तथा, तत्रैव । ५ । १५ । १ ।

“प्रवेष्टसे कवये वेदाय गिरम् ।”

“वेदाय स्तुत्याय ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
लज्जयम् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १८ ।

११ ।

“वित्तं च मे वेद्यश्च मे ।”

“वेदं लज्जयम् ।” इति तद्वाक्ये मञ्जीषरः ॥
वेदाय हितमिति वेद + यत् । वेदहितम् । वेद-

प्रतिपादम् । यथा, महाभारते । १३ । १५ । ८३६ ।
“वेद्यश्च यत् वेदयते च वेदं

विधिश्च यथाश्रयते विधेयम् ।
धर्मं च वेदे च वने च सर्वं

चराचरं किंश्च त्वं प्रतीहि ॥”)

वेधः, पुं, (विध + घञ् ।) वेधनम् । वेधा इति
भाषा । तत्पर्यायः । यध, २ । इत्यमरः ॥

(यथा, महाभारते । १२ । १६८ । ३६ ।

“वाणवेधे परं यत्नमकरोक्ष्वैव गौतमः ॥”)

गभीरता । गह्वरा इति चाह्ला इति च भाषा ॥
यथा,—

“गणधित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तदुद्युति-
भार्या ।

स्थानकमित्यासमभितरेवन्देर्ध्वं च वेधे च ॥
क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तसंख्या स्यात् ॥”

इति लीलावत्यां खातयवहारः ॥ ३६ ॥

अथ सप्तशलाकवेधः ।

“कृत्तिकादिचतुःसप्तरेखाराशौ परिभ्रमन् ।

ग्रहश्चेदेकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकजः ॥”

इति दीपिका ॥ ३७ ॥

अथ खर्जूरवेधः ।

“एकाम्बुगतां त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः

स्थापयेत्

रेखाश्चक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्जूरिकं तत्र तु ।
यावातादि तु स्पर्शं भन्तु कथितं तत्रैव रेखा-

स्थयोः

छर्त्याचन्द्रमसोर्मिथो निगदिता ढक्पात एका-
गता ॥”

इति रत्नमाला ॥ ३८ ॥

अथ युतवेधः ॥

“पापात् सप्तमगः प्रशौ यदि भवेत् पापेन वा
चयुतो

यज्ञात् परिवर्जयेत् तु निमतो दोषो ह्ययं
कथ्यते ॥”

अथ यामित्रवेधः ।

“रविमन्दकुजाक्रान्तं गङ्गाङ्गात् सप्तमं त्यजेत् ।
विवाहयान्तासूडासु गृहकर्मप्रवेशने ॥”

इति रत्नमाला ॥

वामदक्षिणवेधौ वामवेधश्चन्द्रे द्रव्यौ ॥

वेधकं, स्त्री, (विध + ण्युल् ।) धान्यकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वेधकः, पुं, (विध + ण्युल् ।) कर्पूरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अन्ववेत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(मणितुक्तादिवेधोपजीवी । यथा, रामायणे ।
२ । ८४ । १३ ।

“मायूरिकाः क्राकचिका वेधका रोचका-
स्तथा ॥”)

वेधकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
२३ । ८० ।

“अप्राप्तमकाश्चैव नासानां वेधकाश्च ये ।

बन्धकाश्च पशूनां ये त वे निरयगामिनः ॥”)

वेधनिका, स्त्री, (विध्यतेऽनयेति । विध + कर्णे
ल्युट् । तत् । स्वार्थे कन् ।) मणिशृङ्गादिवेधनो-

पकरणम् । भोमरी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
आस्फोटनी । इत्यमरः ॥ आस्फोटनी ३

स्फोटनी ४ वृषदंशिका ५ । इति भरतधृत-
वाचस्पतिः ॥

वेधी, स्त्री, (विधतेऽनयेति । विध + लुट् ।
स्थियां ङीप् ।) दक्षिकर्षवेधनायम् । इति
घिकाणशेषः । मेधिका । इति भाष्यप्रकाशः ।
वेधसुख, पुं, (वेधे वेधने सुखा श्रेष्ठः ।) कर्पूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

वेधसुखक, पुं, (वेधसुख + कर्त्तृ कन् ।) इति
जञ् । कौशा इति इति श्यामः । तत्पठ्यायः ।
कर्पूरक २ माणिक्य ३ काल्पक ४ काल्पकः
५ । इत्यमरभरतौ ।

वेधसुखा, स्त्री, (वेधे सुखा ।) कर्पूरी । इति
राजनिर्घण्टः ।

वेधस, स्त्री, प्राक्ततीर्थम् । अष्टुष्टयम् । इति
शब्दचन्द्रिका ।

यधा, [सु]पुं, (विधधातीति । वि + धा + "विधाजो
यध च ।" उणा० ४ । २२४ । इति अघि ।
वेधादेशश्च सोपसर्गाधातोः ।) अजा । (यथा,
रघु । १ । २८ ।

"त वेधा विदधे नूनं मद्याभ्युपमाधिना ।
तथापि सन्ने तस्यासु परार्थकफला गुणाः")
विष्णुः । इत्यमरः । (शिव । यथा, परित्यज्य
भविष्यपञ्चमि । १५ । १२ ।

"नमस्ते श्रितिकण्ठाय नीलश्रीपाय वेधसे ।"
सुख । इति शब्दरत्नावली । पञ्चितः । इति
विश्वः । श्वेतार्कवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।
अनन्तपुत्र । यथा,—

"इक्ष्वाकुर्वेष्टदायादी मध्यदेशमप्राप्तवान् ।
सुदुस्त्रस्य प्रतिष्ठानं तस्य पुत्रं पुरुरवा ।
नरिष्यतः शुका पुत्राः शाक चक्षुसदाक्षतम् ।
नाभागस्यामरीषोऽभूत् सचक्ष पापियं ततः ।
कोष्ठवे पायकं क्षेत्रं रणवृष्टिभूय च ।
शर्यातिर्मिथुनस्त्वासीदनन्तो नाम विश्रुतः ।
सुतन्वा नाम कन्या च या पत्नी यादवस्य च ।
अनन्तस्य च पुत्रोऽभूत् वेधो नाम मद्यापतः ।
आनर्त्तविषये तेन पुरो कुशम्वली कृता ।"
इति वल्लिपुराणे सागरोपाख्याननामाध्यायः ।
(प्रजापतिर्देवादि । यथा, कुमारः २ । १४ ।
"परतोऽपि परस्त्रासि विधाता वेधसामपि ।"
त्रि, मेधावी । इति निघण्टुः । ११५ । विविध-
कर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४३ । १२ ।

"आ वेधस नीलवृष्टं दृढन्तम् ।"
"कीदृश देवं वेधस विविधकर्त्तारम् ।" इति
तद्वाक्ये सायणः ।

वेधिनः, पुं, (विध + णिच् + क्तः ।) कारि-
विधुः । छिद्रितः । इत्यमरः ।

वेधिनो, स्त्री, (विधति त्वचमिति । विध छिद्दीकरणे
+ णिनि । ङीप् ।) इति शब्दरत्ना-
वली । कौक इति भाषा । मेधिका । इति
राजनिर्घण्टः ।

वेधौ, [न] त्रि, (विधतीति । विध छिद्दीकरणे +
णिनि ।) वेधकर्त्ता । (यथा, महाभारते ।
५ । ८६ । ४० ।

"तेषामधीनि कर्णोऽथ नासिकाश्चैव मायया ।

निमित्तवेधो च सुनिरीक्षोकाभिः समर्पयत ।"
वेधविशेषः । विधधातोर्निघ्नप्रत्ययेन वेधशब्दा-
दस्यर्पे इन्प्रत्ययेन वा निघ्नतः । अन्वयेतये,
पुं । इति राजनिर्घण्टः ।

वेधं, स्त्री, (विध + ण्यत् ।) कल्पम् । इति जटा-
धरः । (यथा, मार्कण्डेये । ४९ । ४० ।

"प्राप्तो धनुः शरो ज्ञात्वा ज्ञानं वेधमनुत्तमम् ।
अप्रमत्तं वेधश्च शरयत् तन्मयो भवेत् ।"
वेधनीये, त्रि । यथा,—

"वट्कर्त्तव्यमितिमाश्रय्य भानोः शुद्धा समेति
च ।
कस्यो वेधो न दीवः स्यादन्वया मरणं भवेत् ।"
इति मलमायतनम् ।

वेनः, पुं, (अजतीति । अज गतौ + "धापृषस्य-
ज्जतिभ्यो न ।" उणा० १ । १६ । इति नः । अजते-
र्पोभाय ।) प्रजापतिः । इत्युणादिकोषः ।
(एपुराणपिता । यथा, मार्कण्डेये । ५० । १५ ।
"इतमेतं तपा लोमात मरादेनं द्विजैर्हृतम् ।"
अत्यायदिरजं गृह्णन्तवेधशब्दे इह-
यम् । ६० । देवविशेषः । इति निघण्टुः । ५ । ४१ । २४ ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । १२३ । १ ।

"अयं वेनचोदयन् एप्रिगर्भा ।"
"वेनः कान्तः एतत्संशो मध्यमस्थानो देवः ।"
इति महायोगे सायणः । ६० । अजति गच्छत्यनेन
सर्गमिति । यज्ञः । इति निघण्टुः । १ । १०२ ।
त्रि, मेधावी । इति निघण्टुः । ११५ । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । १३ । ३ ।

"सोमः सुखो वेन व्यायः ।"
"वेनः कामनीयो मेधावी वा ।" इति तद्वाक्यम् ।
कामयमानः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८८ । ५ ।

"आयन्मा वेना अरुदन्तम् ।"
"वेनाः कामयमाना ।" इति तद्वाक्ये सायणः ।
वेना, स्त्री, (वन शब्दे संभक्तौ वा + "वनेरिचो-
पधायाः ।" उणा० ३ । ८ । इति नः उपधाया
इत्यच् ।) नदीविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुत्यादिहतिः । (यथा महाभारते । ४ । ८८ । ३ ।
"वेना भौमरथी चोभे नद्यौ पापभयापहे ।"
वेप, टु ऋ ङ चले । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
घ्यात० अक०-सेट् ।) चल कम्पनम् । टु,
वेपथुः । ऋ, अविवेपत् । ङ, वेपते वायुना टच ।
इति दुर्गादायः ।

वेपः, [सु] स्त्री, (वेप कम्पने + "सर्वधासुभ्यो-
रसुन् ।" उणा० ४ । १८८ । इत्यसुन् ।) अज-
वत्यम् । यथा,—

"स्यादलज्ज्योतिषोः स्त्रीयं वचो यापय धातुम् ।
मेधो वेपोऽनवदोऽथ सभायाश्च सदो न ना ।"
इत्युणादिकोषः ।
(विरेपः । इति साधुपाठः । इत्युष्णः । ४ ।
१८८ । ६० । कम्पः । इति निघण्टुः । २ । १५ ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ४६ । ८ ।

"प्रजिह्वया भरते वेपो अग्निः ।"
"वेपः कर्मनामेतत् ।" इति तद्वाक्ये सायणः ।

वेपथुः, पुं, (वेपनमिति । वेप + "द्वितीयेषु च ।"
१ । ३ । ८८ । इति अघुच् ।) कम्पः । इत्य-
मरः । (यथा, गीतायाम् । १ । २८ ।
"वेपथुश्च शरीरे मे रोमश्चैव जायते ।"
वेपनं, स्त्री, (वेप + लुट् ।) कम्पनम् । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने
१० व्याध्यायः । "तत्र विहस्य क्रोशनविमन-
मोहनभ्रमविवेपनानि मरुतं वा भवति ।"
वेमः, पुं, वापदकः । यथा,—
"वापदकः पुंसि वेमा वेमो ना वेम न इयोः ।"
इति शब्दरत्नावली ।

वेमा, [न] पुं, (यपकनेनेति । वे + "वेच" सञ्चञ् ।"
उणा० ४ । १०८ । इति इमनिन् ।) वापदकः ।
इत्यमरभरतौ । (यथा, नैषधे । १ । १२ ।
"सिताशुवर्गैर्नयति का तद्गुह्ये-
मांहासिचक्षुः सङ्कल्वरी बहुम् ।"
अङ्गुलीदस्तात् स्त्रीवलिङ्गोऽपि । यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । १८ । ८८ ।
"नमस्तु धीरस्तस्य न वेमः ।"
वेरः, स्त्री, शरीरम् । वाताङ्कः । कुङ्कुमम् । इति
मेदिनी ।

वेरकं, स्त्री, कर्पूरम् । इति जारावली ।
वेल, ऋ चासे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ० पर०-
सक० सेट् ।) ऋ, अविवेलत् । इति दुर्गादायः ।
वेल, तु क कालार्थः । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त-
पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) कालार्थः कालो-
पदेशः । अविवेलत् । कालमियतया गच्छकः
एतावती वेलेति कथितवानित्यर्थः । इति दुर्गा-
दायः ।

वेलं, स्त्री, उपवनम् । यथा, हेमचन्द्रः ।
"अयोपाभ्यां वनं वेलमारामः क्षत्रिजे वने ।"
वेला, स्त्री, (वेलातेऽनयेति । वेल + गुरोश्च हलः,
इत्यः । ततटाप् ।) कालः । तत्पठ्यायः ।
समयः २ चक्षः ३ वारः ४ अवसर ५ प्रस्तावः
६ प्रक्रमः ७ अन्तरम् ८ । इति हेमचन्द्रः ।
तत्परिमाणानि यथा —
"अक्षिपक्षपरिसेपो निमेषः परिकीर्तितः ।
द्वौ निमेषौ क्षुटिनाम द्वे क्षुटौ तु लवः स्मृतः ।
द्विलवः क्षण इत्युक्तं काष्ठा प्रोक्ता दश चक्षाः ।
दश काष्ठा, किला नाम तत्संख्या स्याच्च
नाडिका ।

घटिके द्वे सुचूर्णः स्यात्तैस्त्रिंशत्या दिवाविशम् ।
चतुर्विंशतिवेलाभिरक्षोराच्च प्रचक्षते ।
सूर्योदयादि विज्ञेयो सुचूर्णानां क्रमः सदा ।
पश्चिमादक्षराञ्चादि क्षोराणां विद्यते क्रमः ।
ज्ञेयं पित्रामक्षोराच्च पक्षौ क्षणवित्तावितौ ।
विश्रुता च दिनेर्मासो हिमाश्च ऋतुरव्यति ।
भवेद्विषमक्षोराच्च भूभिरुत्तरदक्षिणौ ।
वर्षे द्वादशभिर्मासैर्मलमासश्चोदशः ।"
इति वल्लिपुराणे गणभेदनामाध्यायः । ६० ।
मर्यादा । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । २ ।
६३ । ६६ ।

“धिगस्तु नष्टः खलु भारतानां
धर्मस्तथा क्षत्रविदाश्च वृत्तम् ।
यत्र ह्यतीता क्रुद्धधर्मवेलां
प्रेक्षन्ति सर्वे क्रूरव सभायाम् ॥”

समुद्रकूलम् । (यथा, रघुः । १ । ३० ।
“स वेलावप्रवलयीं परिखीकृतसागराम् ।
अनन्यप्रासनासुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥”
समुद्रजलविकारः । (यथा, रघुः । १२ । ३६ ।
“संरम्भ मैथिलीहासः स्यसौम्यां निनाय
ताम् ।

निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥”
अलिष्टमरणम् । रागः । ईश्वरस्य भोजनम् ।
इति मेदिनी । अत्र पवर्गीयवकारादौ
लिखितः । रागस्थाने रोगः । वाक् । बुधश्चौ ।
इति विश्वः । दन्तमांसम् । इति हारावली ।

वेलाकूल, स्त्री, (वेला एव कूलं यस्य ।) तामलिप-
दंशः । यथा,—

“वेलाकूलं तामलिपं तामलिनी तमालिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ।

(समुद्रकूलम् । यथा, भागवते । १० । ६७ । ५ ।

“कश्चित् समुद्रमध्यस्थो दोर्भासुत्तुचिप्य तञ्जलम् ।
देशान् नागायुतप्राणो वेलाकूले व्यमञ्जयत् ॥”

वेलिभुक्प्रियः, पु, खौरभयुक्ताम् । यथा,—

“—————रसाले त्वत्तिसौरभे ।

महाकाजश्च किम्याक उर्वन्टो वेलिभुक्प्रियः ॥”
इति शब्दरत्नावली ।

(वलिभुक्प्रिय इत्येव पाठः साधुः ॥)

वेक्ष, ऋ णाद्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अविवेक्षणः । चालः
सञ्चलनम् । उद्दिष्टद्वजवक्षिककृष्णभनन्कारः ।
अथ वाच्यताम् । गतावस्थिके । इति दुर्गादासः ।

वेक्ष, स्त्री पुं, (वेक्षतीति । वेक्ष चल्ने + पचाद्यच् ।)
विडङ्गः । इत्यमरः । (भावे चण् ।) गमने, पु ।

इति वेक्षधात्वर्थदर्शनात् ।

वेक्षज, स्त्री (वेक्षवत् जायते इति । जन + ज् ।)
मरिचम् । इत्यमरः ।

वेक्षनं, स्त्री, (वेक्ष + लुट् ।) भूमौ अन्वस्य
लुण्ठनम् । तत्पर्यायः । लुण्ठनम् २ । इति
त्रिकाण्डशेषः । (सञ्चलनम् । यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ८ । १५६ । ५ ।

“धृष्टा चरित् स्ववसतेर्जलधिप्रवेशे
वेलोम्निवेक्षनवशेन विवर्णमाना ॥”

रोटिकादिनिर्माणां रसूलवर्णलकाष्ठविशेषः ।
इति भावप्रकाशः । वेलन् इति भाषा ।

वेक्षनी, स्त्री, (वेक्षति लुटति अन्वादिरेवेति ।
वेक्ष + लुट् । ङीष् ।) मालादूत्वा । इति
राजनिर्घण्टः ।

वेक्षन्तर, पु, वीरतरु । यथा, भावप्रकाशे ।

“वेक्षन्तरो जगति वीरतरुः प्रसिद्धः ।

शेतासितारुणविलोहितनीलपुष्पः ।

स्याज्जातितुल्यकुसुमः शमिस्तृष्णपत्रः ।

स्यात् कण्टकी च जलदेशेन एव वृक्षः ॥”

अस्य गुणाः ।

“वेक्षन्तरो रसे पाके तिक्तसृग्णाकफापहः ।
मृत्राघाताक्षजिदृग्वाह्यौ योनिस्तृजानिजान्ति-
जित् ॥”

वेक्षद्वल, पु, केलिनागरः । इति जटाधरः ।

वेक्षिः, स्त्री, (वेक्षति सञ्चलतीति । वेक्ष + इट् ।)
लता । इति शब्दरत्नावली ।

वेक्षिकाखा, स्त्री, (वेक्षिका आखा यस्याः ।)
वृक्षविशेषः । वेलसुटा इति भाषा । यथा,—

“मरुन्माला वेक्षिकाखा विक्षपत्री च्वरा-
पहा ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ।

वेक्षितं, स्त्री, (वेक्ष + क्तः ।) गमनम् । इति मेदिनी ।

वेक्षितः, त्रि, (वेक्ष + क्तः ।) कुटिलः । कम्पितः ।
इत्यमरः ।

वेवो, र ण्य लु ङ कान्तिगतियाभिन्नेपप्रजनखादने ।
इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-कान्तौ

अक०-अन्यत्र सक०-सेट् ।) र, वैदिकः ।
च, अवेवयुः । बहुलं ब्रह्मणीति परस्मैपदे

अनुसु सिद्धेरित्यनु उम् गुरुस्यध्यामिति गुणः ।
लु ङ, वेवोति । इति दुर्गादासः ।

वेष्ट, पु, (विशन्ति नयनमनाश्चवेति । विश् +
अधिकरणे घञ् । यद्वा, विशति अङ्गमिति ।

“पदरुजविशृष्टो घञ् ॥” ३।१।६। इति घञ् ।
अलङ्काररचनादिद्वतशोभा । तत्पर्यायः ।

आकल्पः २ नेपथ्यम् ३ प्रतिकर्म ४ प्रसा-
धनम् ५ । इत्यमरः । वेषः ६ । इति तट्टीकायां

भरतः । (यथा, भागवते । १ । १७ । ५ ।
“नरदेवोऽसि वेशेन नटवत् कर्मणा दिजः ॥” ३॥

विशन्ति कामुका यवेति । अधिकरणे घञ् ।
वेष्टागृहम् । गृहमात्रम् । इति मेदिनी ।

(वक्ष्यगृहम् । तावु इति भाषा । यथा,
महाभारते । ५ । १५१ । ५३ ।

“शुकटापयवेशाश्च यानयुग्यश्च सर्वशः ।

● ● ●

तत्र सगृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः ॥”
प्रवेशः । इति विशधात्वर्थदर्शनात् । (पण्य-

स्थिया भूतिः । यथा, मनु । ४ । ८४—८५ ।
“न राज्ञ प्रतिगृह्णीयाद्राजान्यप्रसूतितः ।

सुनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ।
दृष्टसुनासम चक्र दृष्टचक्रसमो ध्वजः ।

दृष्टध्वजसमो वेशो दृष्टवेशसमो वृषः ॥”
वेशकः, पु, (वेश एव । स्वार्थे कन् ।) गृहम् । इति

शब्दरत्नावली । वेशकारके, त्रि ।
वेशदान, पु, सुव्यंशोभा । इति शब्दचन्द्रिका ।

वेशधारी, [न] पु (वेश तापसलिङ्ग धरतीति ।
धृ + णिनि ।) क्लृप्तपक्षी । इति शब्दरत्ना-

वली । (सद्गुणातिविशेषः । यथा, ब्रह्म-
वैवर्ते ब्रह्मखण्डे । १० अध्यायः ।

“गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वेशधारिणः ।
बभूव वेशधारी च पुत्रो युक्ती प्रकीर्तितः ॥”

वेशधारके, त्रि ।

वेशन्तः, पुं, (विशन्त्यत्र भेकादय इति । विश् +
“जृविश्रिभ्या ऋच् ।” उणा० ३ । १२६ । इति
ऋच् ।) चुनसरीवरः । इत्यमरः । अभि
इत्युणादिकोषः ।

वेशरः, पु, अश्वतरः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

वेशवारः, पु, वेशवारः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ।

वेशीजाना, स्त्री, पुत्रदात्रीजाना । इति राज-
निर्घण्टः ।

वेश, [न] स्त्री, (विशन्त्यत्रेति । विश् + मनिन् ।)
गृहम् । इत्यमरः । (यथा, मनुः । ४ । ७३ ।

“अद्वारेण च नातीयात् ग्रामं वा वेशं वाट-
तम् ॥”)

वेशकलिङ्गः, पु, (वेशनः कलिङ्गः ।) चटकः ।
अस्य मांसगुण्यौ । सन्निपातनाशित्वम् । अति-

शुक्रकारित्वश्च । इति राजवल्लभः ।

वेशकूलः, पु, (वेश गृह कूलयतीति । कूल + क् ।)
चक्षेणा । इति राजनिर्घण्टः ।

वेशनकुल, पु, (वेशनो गृहस्य नकुलः ।) गन्ध-
मूषिकः । यथा,—

“चिक्षु स्याद्वेशनकुलश्चिक्षा च बालमूषिका ।
गन्धसूथी गन्धमूषी गिरिका स्याच्छुद्धन्दुरी ॥”

इति शब्दरत्नावली ।

वेशभू, स्त्री, (वेशनो भू ।) गृहकरणयोग्य-
भूमिः । तत्पर्यायः । वास्तु २ । इत्यमरः ।

वेश्य, स्त्री, (वेशे भवम् । वेश् + “दिगादित्वात्
यत् ॥” ४ । ३ । ५४ । इति यत् । यद्वा, वेश्याये

हितम् । वेश्या + यत् ।) वेश्यालयः । इति
मेदिनी । (प्रवेशार्हे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।

४ । २६ । ३ ।

“शततम वेश्य सर्वताता दिवोदासमतिथिवं
यदावम् ॥”

“वेश्य दिवोदासनाम्ने प्रवेशार्हम् ॥” इति
तद्गाय्ये सायणः ।)

वेश्या, स्त्री, दुष्टकावृक्षः । आकनादि इति भाषा ।
इति शब्दचन्द्रिका । (वेशमर्हति वेशेन

दीयत्याचरति वेशेन पण्ययोगेन जीवति वा ।
वेश् + यत् ।) खनामखातनारी । खान्की

इति भाषा । तत्पर्यायः । वारखी २
गणिका ३ रूपाजीवा ४ । इत्यमरः । वेश्या ५ ।

इति तट्टीका । चूना ६ शाकभक्षिका ७ ।
इति जटाधरः । भर्भरा ८ श्रुता ९ वार-

विनाशिनी १० वारवाणि ११ भण्डहाशिनी
१२ । इति शब्दरत्नावली । लक्षिका १३

वन्सुरा १४ कुम्भा १५ कामरेखा १६ वन्वटी
१७ । इति शब्दमाज्ञा । साधारण्यस्त्री १८

पण्यङ्गना १९ पण्यङ्गना २० सजिप्या २१
वारवधू २२ । इति हेमचन्द्रः । भोग्या २३

सरवौषिका २४ । इति राजनिर्घण्टः । तस्या
सञ्चयगमनफलादि यथा,—

“पतिव्रता चैकपत्नी द्वितीये कुलटा कृता ।
द्वितीये वृषली त्रितीये पुष्यली कृता ॥

वेष्टा च पञ्चमे षष्ठे युङ्गी च सप्तमेऽष्टमे ।
तत ऊर्ध्वं महावेष्टा साधुवेष्टा सर्वजातिषु ॥
यो द्विजः कुलटाङ्गच्छेत् षष्ठ्यो पुंश्चलीमपि ।
युङ्गीं वेष्टां महावेष्टां अवटोर्हं प्रयाति सः ॥
शतान्द कुलटागामी षष्टागामी चतुर्थ्यगम् ।
षडगुण पुंश्चलीगामी वेष्टागामी गुणाष्टकम् ॥
युङ्गीगामी दशगुण वसेत्तत्र न संशयः ।
महावेष्टागासुकश्च ततः शतगुणं भवेत् ॥
तदेव सर्वगामी चेलिवमाह पितामहः ।
सन्नेव यातनां सुहृक्ते यमदूतेन ताडितः ॥
तिसिरिः कुलटागामी षष्टागामी च वायसः ।
कोकिल पुंश्चलीगामी वेष्टागामी षकस्तथा ॥
युङ्गीगामी शूकरश्च सप्तजन्मसु भारते ।
महावेष्टागासुकश्च जायते शास्त्रजिह्वरः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २८ अध्याय ॥४॥
वेष्टागमनपाप प्रकीर्णकम् । तस्य प्रायश्चित्तम् ।
तत्र सव्यं ।

“पशुवेष्टाभिगमने प्राजापत्यं विधीयते ।”
तेन वेष्टागमने प्राजापत्यम् । तदशक्तौ धेनु-
रेका । एतत् सप्तजन्मने । अभ्यासे तु । चान्द्रा-
यणेन चैकेन सव्यपापत्रयो भवेदिति व्याप-
स्तम्बवचनाच्चान्द्रायणम् । इति प्रायश्चित्त-
विवेकः ॥ * ॥ तदस्मादिकं निषिद्धम् । यथा,—
“पुंश्चल्यज्ञश्च यो सुहृक्ते पुंश्चल्याजीवजीवनः ।
स्वकोममानवर्षश्च लालाकुण्डे षडेदधुवम् ॥
ताडितो यमदूतेन तद्गोत्री तत्र तिष्ठति ।
ततस्त्रिजन्मनि भवेन कृष्णवर्णः, पशु शुचिः ॥
त्रिजन्मनि भवेच्छागस्ततो भवेन सुदु खित ।
ततश्चतुःशृङ्गरीगो ततः शुद्ध क्रमेण च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २९ अध्याय ॥५॥
अपि च ।

“पुंश्चल्यज्ञश्च यो सुहृक्ते वेष्टाज्ञश्च पतिव्रते ।
तद्व्रजेतु द्विजो यो हि कालसूत्रं प्रयाति स ॥
शतवर्षं कालसूत्रे स्थित्वा शुद्धो भवेदधुवम् ।
तत्र जन्मनि रोगी च ततः शुद्धो भवेद्विजः ॥”
इति तत्रैव २८ अध्याय ॥५॥

यात्राकाले तस्या दर्शनं शुभम् । यथा —
“धेनुर्ध्वत्प्रयुक्ता षष्ठतुरगरया दक्षिणावर्त्तवद्भि-
र्द्विजैर्वापुर्गुम्भा द्विलवृण्णिका पुष्पमाला

पताका ।
सद्योमांसं हृतं वा दधि मधु रजतं काञ्चन
शुक्लधान्यं
दृष्ट्वा शुक्ला पठित्वा फलमिह लभते मानवो
गन्तुकामः ॥”
इति समयप्रदीपः ॥

वेष्टागणः, पु, (वेष्टानां गणः ।) वेष्टासम्बद्धः ।
तत्पर्यायः । वेष्टावारः २ । इति शब्द-
माला ॥

वेष्टाचायः, पु, (वेष्टानां चाचार्यः ।) पीठ-
महं । इति हेमचन्द्रः ॥

वेष्टाजनसमाश्रयः, पु, (वेष्टाजनानां समाश्रयः
आश्रयस्थानम् ।) वेष्टालयः । तत्पर्यायः ।

वेष्टः २ । इत्यमरः ॥ वेष्टाश्रयः २ पुरम् ॥
इति हेमचन्द्रः ॥ वेष्टम् ५ । इति जटा-
घरः ॥

वेष्टरः, पु, अन्यतरः । यथा । वेष्टरोऽन्यतरः,
खरः । इति भूरिप्रयोगः । त्रिकाण्डशेषे वेष्टरः
इति पाठः ॥

वेष्टः, पु, वेष्टेति याप्रोति अङ्गं वेष्टः पचादित्वाद्
मूर्द्धन्यान्तः । विश्रान्ति नयनमर्गांश्चेल्याधारे
षणि वेष्टस्तालयान्तश्च । इति भरतः ॥ नेप-
थ्यम् । (यथा, मनु । ८ । २ ।

“विनीतवेष्टाभरणः पञ्चेत्काव्याणि कार्थि-
यान् ॥”)

वेष्टाजनाश्रयः । “हे दारिकाणां निवासस्थाने ।
विश्रान्ति यूनां मनः कासुको वा वेष्टः श्रौ विश्र
प्रवेशे षण् ।

“नेपथ्ये दृष्टमात्रे च वेष्टो वेष्टादृष्टेऽपि च ।”
इति तालयान्ते रभसः ॥

“दृष्टमात्रे गच्छिकायाः सद्गानि वेष्टो भवेत्तु
तालयः ।

तालयो मूर्द्धन्योऽलङ्कारो कथित आचार्यः ॥”
इत्युपविवेकः ।

वेष्टेति याप्रोति जनमर्गांश्चैति षणि वेष्टो
मूर्द्धन्यान्तोऽपि इत्येके तत्तु न त्रयं मूर्द्धन्यान्तोषु
सव्यत्र कोषादावशुपात्तादिति सुकुटः ।” इति
च भरतः ॥ (सख्यानविशेषः । यथा, रामा-
यणे । १ । १७ । १६ ।

“यस्य देवस्य यद्रूपं वेष्टो यस्य पराक्रमः ॥”

“वेष्टः सख्यानविशेषः ।” इति तट्टीका ॥ * ॥
वेष्टेति याप्रोति कर्तुं निति । पचादृच् । कर्म ।
इति निघण्टुः । २ । १ ॥ * ॥ विष याप्रौ +
षण् । याप्तिः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम्
१ । ६ ।

“कर्मणे वां वेष्टाय वाम् ।”
“वेष्टाय च । विष्ट्व याप्रौ । षण् वेष्टो याप्तिः ।
सूचितकर्मसु याप्रार्थं च वां शुवामह-
माददे ।” इति तद्वाक्ये महौधरः ॥

वेष्टणः, पु, (विष याप्रौ + ल्यु ।) कासमहं ।
इति हारावली । (लौ, विष + ल्युट् ।)
प्रवेशणश्च । (परिचर्या । यथा, ऋग्वेदे । ५ ।
७ । ५ ।

“अवस्यस्य वेष्टणे खेदं पथिषु कुर्वति ॥”
“यस्याग्नेर्वेष्टणे परिचर्यायाम् ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥

वेष्टणा, स्त्री, (वेष्टेति याप्रोतीति । विष + ल्युः ।
टाप् ।) वितुन्नकट्टचः । इति रत्नमाला ॥

घण्या इति भाषा ॥
वेष्टवारः, पु, वेष्टवारः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥

वेष्ट इ वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-आत्म०-
सक०-सेट् ।) ड, वेष्टे । इति दुर्गादासः ॥

वेष्टः, पु, (वेष्ट + षण् ।) वेष्टनम् । इति शब्द-
माला । (यथा, महाभारते । ७ । ८५ । ६७ ।

“श्रीवाचां वेष्टयित्वेनं स गणो हस्तमैहृतः ।
करवेष्टं भीमसेनो भ्रमं दत्त्वा यमोचयत् ॥”)

श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्यासः ।
आटा इति भाषा ॥ इति वेष्टकम् ॥ (सुख-
रोगविशेषः । यथा सुश्रुते । २ । १६ ।

“दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीयते ॥”
वेष्टकः, स्त्री, (वेष्टेति इति । वेष्ट + ल्युट् ।) उष्णीषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ निर्यासः । इति शब्द-
माला ॥ श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेष्टकः, पु, (वेष्टेति इति । वेष्ट + ल्युट् ।) प्राचीरः ।
यथा प्राचीनावेष्टकौ इति । इति हेमचन्द्रः ॥

कुप्याण्डः । यथा,—
“कुप्याण्डकं पुष्पफलो घनवासश्च वेष्टकः ॥”
इति हारावली ॥

श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वेष्टनकारके,
त्रि । (यथा, महाभारते । ७ । ११६ । २१ ।

“बलैरपरिहृयै च तथैवाङ्गुलिवेष्टकैः ॥”
वेष्टनः, स्त्री, (वेष्टेति इति । वेष्ट + ल्युट् ।) कर्ण-
शङ्कुली । उष्णीषः । (यथा, रघुः । ८ । १२ ।

“तमरण्यसमाश्रयोन्मुख
शिरसा वष्टनशीभिना सुतः ॥”)

सुकुटः । इति । इति मेदिनी । गुग्गुलुः ।
इति शब्दचन्द्रिका । (वेष्ट + ल्युट् । वलयनम् ।
यथा, रघु । ४ । ४८ ।

“भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ॥”
वेष्टनकः, पु, (वेष्टनेन कायतीति । कौ + क ।)
रतिवन्धविशेषः । यथा,—

“ऊर्ध्वं पादमेकं सुजातैर्वेष्टयेद्यदि ।
कान्तकचाश्रिता नारी वन्धो वेष्टनकः स्मृतः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

वेष्टनवेष्टकः, पु, (वेष्टनेन वेष्टेति इति । वेष्ट +
ल्युट् ।) रतिवन्धविशेषः । यथा,—

“ऊर्ध्वं पादद्वयं नाया सुजातैर्वेष्टयेद्यदि ।
कराभ्यां कण्ठमालिङ्ग्य वन्धो वेष्टनवेष्टकः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

वेष्टवशः, पुं, (वेष्ट वेष्टनकारी वशः ।) कण्ट-
किनः । इति शब्दचन्द्रिका । वेष्टुवाश्च इति
भाषा ॥

वेष्टवारः, पुं, (वेष्टानां वारो यत्र ।) श्रीवेष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वेष्टनः, स्त्री, (वेष्ट + क्त ।) वस्त्रम् । लासकः ।
करणाक्षरम् । इति मेदिनी ॥

वेष्टितः, चि, (वेष्ट + क्त ।) नदीप्राचीरादिना
क्षतवेष्टनः । वेष्टा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वलणितम् २ सर्वातम् ३ वस्त्रम् ४ आटवम् ५ ।
इत्यमरः ॥

वेष्टः, पु, (वेष्टेति । विष याप्रौ + “पानी-
विषिभ्यः प ।” उणा० ३ । २३ । इति प ।)
पानीयम् । इत्युणादिकोषः ॥

वेष्टः, ऋ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
पर०-सक० सेट् ।) ऋ, अविषेत् । विषेत्तुः ।
इतौ गत्वाम् । इति दुर्गादासः ॥

वेसनं, स्त्री, (वेस + लुट् ।) द्विदलचूर्णम् । यथा,—

“दालयश्चकानाम् निस्तुषा यन्त्रपेयिता ।

तच्चूर्णं वेसनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः ॥”

तद्वटिकागुणाः ।

“वटिका वेसनस्यापि कथितायां निमज्जति ।

रुधा विष्टम्भजननी बल्या पुष्टिकरी स्तुता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वेसर, पुं, अश्वतरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । १२ । १६ ।

“तूर्णं प्रयेन्ना कृतनादसुखकेः

प्रणोदितं वेसरयुग्ममध्वनिः ॥”)

वेसवार, पुं, घन्याकसर्वपादिपिष्टः । वेसार इति वाटगा इति च ख्यातः । तत्पर्यायः । उप-
स्करः २ । इत्यमरः । वेधवारः ३ । इति
भरतः । वेधवारः ४ । इति सुकटः ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“सुहाद्वेसवाराणां पूर्णां विष्टम्भिनो मता ।
वेसवारे, सपिशिते, सम्पूर्णां गुरुहृणाः ॥”)

अङ्गनविशेषः । यथा,—

“निरस्थि पिशितं पिष्टं सिद्धं गुरुहृतान्वितम् ।
कृष्णामरिचसंयुक्तं वेसवार इति स्तुतम् ॥”

अस्य गुणाः ।

“वेसवारो गुरु क्षिप्तो बलोपचयवर्द्धनः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

हिङ्गु(द्रुममरीचजीरक हरिद्राघन्याकाः क्रमेण
हिङ्गुपरिमाणेनैकत्रीकृताः । इति पाकराजे-
श्वरे पाकपरिभाषा ॥

वेह, ऋ ङ यङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अविवेहत् । ङ,
वेहते । विवेहे । इति दुर्गादासः ॥

वेहन्, स्त्री, (विशेषेण हन्ति गर्भमिति । वि + हन् +
“सञ्चतृपदेहत् ॥” उणा० २।२। इति अतिप्रत्य-
येन निपातनात् साधुः ।) गर्भोपघातिनी गौः ।
इत्यमरः ॥ अश्वत्थी वृषोपगमनादिवशात् यस्या
गर्भपातो भवति सा । विहन्ति गर्भं शश्वत्
वेहत् । हन् लौ गतौ वधे क्तिप् निपातः । इति
भरतः ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १८।२७।
“वधा च मे ऋवमश्च मे वेहश्च मे ऽनङ्गश्च मे ॥”)

वेहार, पुं, स्नानासंख्यादेशः । यथा,—

“वेहारे चैव श्रीहृष्टे कोशले श्रवकर्णिके ।

अष्टादशसुजा कार्या माहेन्द्रे च हिमालये ॥”

इति मत्स्यसूक्ते ५० पटलः ॥

वेङ्ग, ऋ णाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अविवेङ्गत् । ऋदशु-
बन्धः वेदेष्टुचारणमेवार्थः । दालः सञ्चलन
गताविक्रमे । इति दुर्गादासः ॥

वै, णो श्रोत्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) वकारादिः । वायति ।
ओ, वान् । इति दुर्गादासः ॥

वै, य, पादपूरणम् । यथा । तु हि च स ह वै
पादपूरणे । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४।
१ । २८ ।

“सत्सङ्कल्पस्य ते ब्रह्मन् ! यद्दे ध्यायति ते
वयम् ॥”)

सम्बोधनम् । अनुनयः । इति मेदिनी ॥
(निश्चयः । यथा, मनुः । १ । १०० ।

“सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चित् जगतीगतम् ।
श्रेष्ठेनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणो-

र्हति ॥”)

वैशतिकः, त्रि, विशत्या क्रीतः । विशतिक-
शब्दादण्यप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (पां ५ । २ । २७ ॥)

वैकच, स्त्री, (विशिष्टः कच, विकच उरस्तत्र
भवम् । विकच + अण् ।) तिर्यग्वक्षोक्षि-
माल्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वैकचक, स्त्री, (वैकचमेव । स्वार्थे कन् ।) उरसि
तिर्यक् उपवीतवत् कच्छात् चित्रमाल्यम् । इत्य-
मरः ॥

वैकङ्कतः, पु, (विकङ्कत एव । स्वार्थे अण् ।)
वृक्षविशेषः । वैष् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वृत्तिङ्करः २ श्रुवावृत्तः ३ अन्त्यजः ४ स्वादु-
कण्टकः ५ आभ्रपातु ६ कण्टिकारी ७ विक-
ङ्कतः ८ इति शब्दरत्नावली ॥ (विकङ्क-
तस्यावयवो विकारो वा । “पलाशादिभ्यो
वा ।” ४ । ३ । १४१ । इत्यच् । विकङ्कत-
निर्मितसुवादौ, त्रि । यथा, शतपथब्राह्मणे ।
५ । २ । ३ । १५ ।

“स पलाशे वा सुवे वैकङ्कते वा ॥”)

वैकतिक, पुं, मणिकारः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैकर्ण्य, पु, (विकर्णस्यापत्यमिति । विकर्ण +
“विकर्ण्यं शुङ्गच्छगलात् वत्सभरद्वाजात्रिसु ।” ४ ।
१ । ११७ । इत्यण् ।) वात्यसुनि । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ (जनपदविशेषः । यथा,
ऋग्वेदे । ७ । १८ । ११ ।

“वैकर्ण्योर्जनानां न्यक्तः ।”

“वैकर्ण्योर्जनपदयोर्विद्यमानान् ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

वैकल्पिक, त्रि, विकल्पेन भवः । विकल्पशब्दात्
णिकप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैकल्यां, स्त्री, विकलत्वम् । विकलस्य भाव इत्यर्थे
ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथा-
सरितागरे । ७४ । ३१० ।

“ऋगाङ्गदत्तसचिवं चतुर्वैकल्यामागतम् ॥”)

वैकुण्ठ, पुं, कृष्णः । (यथा, भागवते । १ ।
१५ । ४६ ।

“ते साधुलतसर्वायां शालातान्तिकमात्मनः ।

मनसा धारयामासुर्वैकुण्ठचरणाम्बुजम् ॥”)

इन्द्रः । इति मेदिनी ॥ सितार्जक । इति राज-
निर्घण्टः । अस्य युष्मत्पितृभ्याम् । “विकुण्ठाया
अपत्यं वैकुण्ठः । वाङ्माद्यत इति शिवाहित्वात्
ण्यः ।

“वाचस्पत्यन्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।

विकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुण्ठे देवतैः सह ॥”

इति विष्णुपुराणम् ॥

किंवा कुण्डलनया कुण्डा माया । कुटि खोटन-
वैकल्यालस्ये संमत्तात् सरोरिति च । विविधा
कुण्डा माया विद्यतेऽस्य वैकुण्ठः विकारस्येति
अस्यर्थे ण । विष्णुसहस्रनामटीकाया शङ्करा-
चार्यस्त्वाह विविधा कुण्डा गते, प्रतिष्ठति-
स्तस्याः कर्त्ता इति वैकुण्ठः । जगदारम्भे विशि-
ष्टानि भूतानि परस्पर संश्लेषयन् तेषां गतिं
प्रत्यवधादिति वा वैकुण्ठः ।

‘मायासंश्लेषिता भूमिरद्वितीयोन्मा च वायुना ।
वायुश्च तेजसा साहं वैकुण्ठत्वं ततो मम ॥’

इति शान्तिपर्वणीति ॥

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ३३॥ अपि च ।

“कुण्ड जडश्च विश्वौघं विशिष्टश्च करोति वा ।

विकुण्ठां प्रकृतिं वेदाश्चत्वारश्च वदन्ति ताम् ॥

गुणाश्रयेण भगवान् तस्यां जातः स्वच्छन्दः ।

परिपूर्णतम तेन वैकुण्ठश्च विदुर्ब्रह्माः ॥” ३३॥

अस्य नाम्नो माहात्म्यम् । यथा —

“राम नारायणानन्त सुकुन्द मधुसूदन ।

कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन ॥

इत्येकादश नामानि पठेद्वा पाठयेद्दयम् ।

जन्मकोटिचक्षणायां पातकादवसुच्यते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥

“साङ्केत्य पारिहास्यं वा स्त्रीभ हेननमेव वा ।

वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाचहर विदुः ॥”

इति श्रीभागवते अनामिषोपाख्यानाध्यायः ॥ ३३॥

विष्णुधामविशेषः । तदर्थं यथा,—

“उपरिष्ठात्तत्तेरष्टौ कोटयः सत्यमौरितम् ।

सत्यादुपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमाणतः ॥

भूर्लोकान् परिख्यातः कोटिरष्टादश प्रभो ।

यन्नास्ते श्रीपति, साक्षात् सर्वेषामभयप्रद ॥

वैकुण्ठादुत्तरे शेषो लोकः षोडशकोटयः ।

तिर्यगेव महाराज कैलासाख्यस्तु पञ्चतः ।

पार्वत्या सहितः शम्भुर्यन्नास्ते स्वर्ग्येवृन्त ॥”

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ६ अध्यायः ॥ ३३॥

अपि च ।

“अनन्त शान्धत नित्यमनन्तं परम पदम् ।

हिरण्यस्य मोक्षप्रद ब्रह्मानन्दसुखाङ्गयम् ॥

एवमादिगुणोपेतं तद्विष्णो, परमं पदम् ।

यज्ञत्वा न निवर्त्तन्ते तद्दाम परम हरे ।

नहि वर्णयितुं शक्यं कल्पकोटिशतैरपि ।

अपि द्रष्टुमशक्यं तद्ब्रह्मरुद्रादिदेवतैः ॥

ज्ञानेन शास्त्रमार्गेण द्रष्टव्यं योगिपुङ्गवै ।

तत् स्थानमुपभोक्तव्यमयत्तब्रह्मसेविनाम् ॥

श्रीशाङ्गिभक्तिसंवेकरसाभोगयिवाङ्मेता ।

महात्मानो महाभागा भगवत्पदसेवका ॥

तद्विष्णो, परमं धाम यान्ति ब्रह्मसुखप्रदम् ।

नानाजनपदाकीर्णं वैकुण्ठं तद्वरेः पदम् ॥

प्राकारैश्च विमानैश्च सौधै रत्नमयैर्धृतम् ।

तन्मध्ये नगरी दिव्या सायोधेति प्रकीर्तिता ॥

अतुर्हारसमायुक्ता हेमगोपुरसयुता ।

अष्टादिहारपालेस्तु कुसुमादौ सुरचिता ॥

अष्टप्रचण्डौ प्राग्द्वारे याम्ये भद्रसुभद्रकौ ।

व रुण्यां जयविजयौ सौम्ये धातुविधातरौ ।
कुसुद. कुसुदाक्ष्यं पुष्करीकोरथ वामन. ।
शङ्कुकर्णं सर्वनिद्रं सुसुखं सुप्रतिष्ठितं. ।
नक्षिन् बन्धविनिर्मुक्ताः प्राप्यन्ते सुसुखं पदम् ।
य प्राप्य न निवर्त्तन्ते तस्मात्सौख्यं उदाहृतः ।
मोक्षं परं पदं लिङ्गमगृह्य विष्णुमन्दिरम् ।
अक्षरं परमं धाम वैकुण्ठं शाश्वतं परम् ।
नित्यं परमयोगं सर्वोत्कृष्टं सनातनम् ।
पर्यायवाचकान्यस्य परं धाम्नोऽच्युतस्य हि ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे २६ अध्यायः ॥॥

अन्यथा ।
“अन्तःपुरनिवासिन्यः सर्वलक्षणभूषिताः ।
ताभिः परिहृतो देवः शुश्रूषे परमं प्रमान् ।
एवं वैकुण्ठनाथोऽसौ नापते परमे पदे ।
तद्व्यहमेदाक्षोकांश्च वक्ष्यामि गिरिजे शुभे ।
प्राच्यां वैकुण्ठलोकस्य वासुदेवस्य मन्दिरम् ।
आग्नेया लक्ष्मीलोकस्तु याम्यां सङ्कर्षणालयः ।
सारस्वतस्तु नैऋत्यां प्रादुम्न, पश्चिमे तथा ।
रतिलोकस्तु वायव्यामुदीच्यामनिरुद्धम् ।
ऐशान्यां शान्तिलोकः स्यात् प्रथमावरणं
सूतम् ॥ १ ॥

केशवकीर्त्तनादिलोका द्वितीयावरणं तथा ॥२॥
मत्स्यकुर्मादिलोकस्तु तृतीयावरणं परम् ॥ ३ ॥
सत्ययुतानन्ददुर्गाविष्वक्सेनगणाननाः ।
शङ्खपद्मनिघोषीकाश्चतुर्थावरणं सूतम् ॥ ४ ॥
ऋग्यजुःसामाथर्वणां लोकादिषु मष्टसु च ।
सावित्र्या विद्मोऽग्नयः धर्मस्य च सुखस्य च ।
पञ्चमावरणं प्रोक्तमच्य सर्ववाङ्मयम् ॥ ५ ॥
शङ्खचक्रगदापद्मखड्गशार्ङ्गहस्तं तथा ।
मौषलं तथा लोकाः सर्वशस्त्रास्त्रसंयुताः ।
षष्ठमावरणं प्रोक्तं शस्त्रास्त्रमयमच्यम् ॥ ६ ॥
ऐन्द्रपावकयाम्यश्च नैऋतं वरुणं तथा ।
वायव्यं सौम्यमैशानं तप्तमं सुनिभिः सूतम् ।
साध्या मरुद्गणाश्चैव ये चान्ये च दिवौकसः ।
निध्याः सर्वे परे धाम्नि विश्वेदेवास्तथैव च ।
ते वै प्राकृतनाकेऽस्मिन् निध्यास्त्रिदिवेश्वराः ।
तेनाह वच्मि माये न सञ्चिन्त्य इति वै
सूतिः ।

एव परं पदेर्निर्देयैर्भोगपरायणे ।
दिशाभिर्महिषौभिश्च राजते विष्णुरीश्वरि ।
न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यज्ञत्वा न निवर्त्तन्ते योगिनः शसितप्रताः ।
इयमेकमन्त्रनिष्ठा ये त वै यान्ति तद्व्ययम् ।
न वेद्यज्ञाध्ययनेन वेदेनैव प्रते शुभे ।
न तपामिर्निराहारेण च साधनकर्म्मभिः ।
एकेन ह्ययमन्त्रेण तथा भक्त्या त्वननया ।
तद्व्ययं शाश्वतं दिव्यं प्रपद्ये वै सनातनम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे २७ अध्यायः ॥
(तत्रस्य देवगणे, पुं भूम्नि । यथा, भागवते ।
८।५।४।

“पत्नी विक्रुष्टा शुभस्य वैकुण्ठे सुरसप्तमे ।
तयो, स्वकलया जज्ञे वैकुण्ठो भगवान् खयम् ॥”

वैकुण्ठं, स्त्री, (विकृतमेव । “साम्नायानुजेति ।”
५।४।१६ । इत्यस्य वार्त्तिकीक्या अण् । विकारः ।
यथा, रामायणे । ६ । ४८ । ३२ ।

“प्रायेण गतसत्त्वानां पुरुषाणां गतायुषाम् ।
दृश्यमानेषु पक्षेण परं भवति वैकुण्ठम् ॥”
दुर्निमित्तम् । यथा, रघु । ११ । ६२ ।

“तत्प्रतीपपवनादिवैकुण्ठं
प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य कृत्यवित् ॥”
तथाच महाभारते । ९ । १३७ । ३ ।

“वैकुण्ठं त्वमिहोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः ।
तमस्य श्रद्धमासीनं दृष्ट्वापक्षमपाववीत् ॥”
वीभत्सरसः । तदालम्बने मांसशोषितादौ, त्रि ।
इत्यमरटीकायां भरतः । तथाच ।
“विकृतं वैकुण्ठं स्यात्तच्च वैकुण्ठमुच्यते ॥”

इति भरतविकृष्टकोषः ॥
(विकारजाते । यथा, भागवते । २ । १० । ३५ ।
“अयन्तु ब्रह्मणः कल्पं सविकल्पं उदाहृतः ।
विधिं साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृतवैकुण्ठाः ॥”
वैकुण्ठं, स्त्री, (विकृतमेव । स्वार्थे अण् ।) वीभत्स-
रसः । तदालम्बने, त्रि । यथा,—
“त्रिषु वीभत्सविकृतं वैकुण्ठं विततन्तथा ॥”

इति शृङ्गेरजावली ॥
वैक्रान्तं, स्त्री, (विक्रान्त्या दीयति । विक्रान्ति +
अण् ।) मणिविशेषः । तत्प्राप्यायुर्गौ ।
“वैक्रान्तश्चैव विक्रान्तं नीचवच्यं कुवच्यकम् ।
गोनासं चन्द्रकुलिशं जीर्णवच्यं गोनासः ।
वज्राभावे च वैक्रान्तं रसवीर्यादिके समम् ।
अयंकुलविपन्नश्च पुष्टिदं सुरसायनम् ॥
वैक्रान्तं वज्रवाहश्च वज्रवेदसवीर्यकम् ।
तथाप्यभावे वचस्य ग्राह्यं वैक्रान्तमुत्तमम् ॥
वज्राकारतथैव प्रसक्तं हरणाय सर्वरोगाणाम् ।
यद्विक्रान्तिं धत्ते तद्वैक्रान्तं युधैरिदं कथितम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥
वैखरी, स्त्री, बहुव्रीह्यतकण्ठगतनादरूपवर्णः ।
यथा,—
“मूलाधारात् प्रथममुद्गतो यस्तु तारः पराख्यः ।
पश्चात् पञ्चम्यथ छदयगो बृहियुद्धाध्यमाख्यः ।
वक्त्रे वैखर्यथ रुरुदिधोरस्य जन्तोः सुमुखा-
बहस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसंघः ॥”

इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥
अस्यार्थः । यस्तु तारो नादः वर्णरूपः स
नाभिरूपमूलाधारात् प्रथममुद्गयप्राप्तश्चेत् परं
इति आख्या सञ्जा यस्य तथाभूतो भवति ।
अध्यानन्तरं स एव छदयं चित्तं गतश्चेत् रोदन-
समये नासिकाद्वारा यथाकथञ्चित् भवति ।
रुरुदिधोर्जन्तोर्नासामध्यस्थितसुमुखानाणां बह्वः ।
तथा च नासाद्वारेव यथाकथञ्चित् नादस्वरूप
प्रत्यक्षमवतीत्यर्थः । तस्मात् वैखरीदृशापस्नात
नादात् पवनप्रेरितो वर्णसंघो वहिः सर्वेषां
प्रत्यक्षविषयो भवतीत्यर्थः । परा पञ्चम्यन्ती
दृशापस्त्रस्तु योगिनामेव प्रत्यक्षं न तु सर्वेषां-
मित्यपि बोध्यम् । इति तट्टीका ॥

वैखानसः, पुं, (विखनसं ब्रह्माक्षं वेत्ति तपसा ।
विखनसु + अण् ।) वानप्रस्थः । यथा । वानप्रस्थो
वैखानसोऽग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
देवीभागवते । १ । २६ । १७ ।
“वैखानसा ये सुनयां मिताहारा जितव्रताः ।
तेऽपि सुसृजन्ति ससारे जानन्नोऽपि ह्यसह-
ताम् ॥”

वैखानसस्येदमिदं शब्दं वैखानससम्बन्धिनि,
त्रि । यथा, शाकुन्तले । १ ।

“वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानात्
थापारोधि मदनस्य निषेधितयम् ॥”

वैगुण्यं, स्त्री, (विगुणस्य भावः । विगुण + अण् ।)
विगुणत्वम् । विगुणस्य भावः । यथा,—
“यान्नापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य च ।
तत्र स्वामी भवेद्दण्डो हि सायां द्विशतं दमः ॥”
मनु ।

वैचक्षय्यं, स्त्री, विचक्षय्यत्वम् । विचक्षय्यस्य भावः
इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा,
साहित्यदर्पणे । १ ।

“धर्माधिकाममोक्षेषु वैचक्षय्यं कलासु च ॥”
वैचित्र्यं, स्त्री, विचित्रता । विचित्रस्य भावः इत्यर्थे
ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा, राजेन्द्र-
कर्णपुरे । २८ ।

“वैचित्र्यं वितनोति वाचकविधौ वाचस्यते-
रन्तिके
देवत्वं दृगुपवर्त्तनाय कुरुते किं किं न वाग्-
देवता ॥”

वैजननः, पुं, (विजायतेऽस्मिन्निति । जनु +
आधारे स्फुटः । ततः स्वार्थे अण् ।) प्रसव-
मासः । तत्प्राप्याय । सूतिमासः २ । इत्यमरः ।
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ७४ ।

“अथ वैजनने मासि सा देवी दिव्यलक्षणम् ।
निर्दग्धस्यान्वयतरोरङ्गुरं सुवेषं सुतम् ॥”
वैजयन्तः, पुं, (वैजयन्तो अस्त्यन्तेति । अर्थः आद्यश्च ।)
इन्द्रप्रासादः । इत्यमरः । इन्द्रध्वजः । इति
मेदिनी । (यथा महाभारते । २ । २२ । १६ ।
“एष स्त्रियो वैजयन्तो गुणोर्निधयः समाहितः ।
येनासुरान् पराजित्य जगत्पतिशतक्रतुः ॥”
गुहः । इति हेमचन्द्रः ।

वैजयन्तिकः, त्रि, (वैजयन्त्यस्य स्थितिः । ब्रौह्मादि-
भ्यश्चेति ठन् । यद्वा, वैजयन्त्या चरतीति । चर-
तीति ठक् ।) पताकाधारः । इत्यमरः ।

वैजयन्तिका, स्त्री, (वैजयन्ती + स्वार्थे कण् ।)
जयन्तीवृक्षः । पताका । इत्यमरः । (यथा,
“निर्घनं निघनमेतयोर्देयो-
स्तारतम्यविधिसुभचेतसा ।
बोधनाय विधिना विनिर्मुक्ता
रूप एव जयवैजयन्तिका ॥”
इत्युद्भटः ।)

अयिमन्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वैजयन्ती, स्त्री, पताका । इत्यमरः । (यथा,
रघु । ६ । ८ ।

वैडाल

“सञ्चारिते चागुरुसारयोनी
धूपे समुत्सर्पति वैजयन्ती. ॥”
जयन्तीवृक्षः । इति मेदिनी ॥ अस्मिन्मन्त्रवृक्षः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चवर्णमयी जातुपर्यन्त-
लक्षिता माला । यथा,—
“उपगीयमान उद्गायन् वनिताशतयूथपः ।
माला विभक्तजयन्तीं यचरन् मण्डयन् वनम् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३१ अध्यायः ॥
वैजयिः, पु, मधवा । स तु जिनचक्रवर्तिविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
वैजयिक, त्रि, (विजयस्य निमित्तं विजयिना
संयोग इति वा । विजय + “तस्य निमित्तमिति ।”
५ । १ । ३८ । इति ठक् ।) विजयसम्बन्धि । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, हरिवंशे १२४२ । ३१ ।
“रथे प्रवेशसदृशं कर्मे वैजयिकं कृतम् ॥”)
वै(वै)जिकं, स्त्री, (वीजादुत्पन्नम् । वीज + ठक् ।)
श्रुत्युत्पन्नम् । हेतुः । इति मेदिनी ॥ आत्मा ।
इति शब्दमाला ॥
वै(वै)जिकः, पु, सदोऽङ्कुरः । इति मेदिनी ॥ वीज,
सम्बन्धि, त्रि ॥ (वीर्यसम्बन्धि च त्रि ।
यथा, मनौ । २ । २७ ।
“गार्भेर्होमैर्जातकर्मचौडमौक्षौनिवन्धनैः ।
वैजिकं गार्भिकञ्चैवो द्विजानामपमृश्यते ॥”)
वैज्ञानिकः, त्रि, (विज्ञाने युक्तः । विज्ञान + “तत्र
नियुक्तः ।” ४ । ४ । ६६ । इति ठक् ।) निपुणः ।
इत्यमरः ॥
वै(वै)डालव्रतं, स्त्री, (वैडाल विडालसम्बन्धि
व्रतम् ।) दुष्टाचारविशेषः । यथा,—
“यस्य धर्मध्वजो नित्यं प्रक्षुब्ध इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥”
इति दानवागरे यमवचनम् ॥
वै(वै)डालव्रतः, पु, अङ्गनाट्यभावात् कृतव्रत-
धर्मः । इति जटाधरः ॥
वै(वै)डालव्रतिकः, पु, (विडालव्रतेन चरतीति ।
विडालव्रत + ठक् ।) कृद्वातपस्त्री । तत्पर्यायः ।
कृद्वातपसः २ सञ्वाभिसन्धी ॥ इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तस्यासमाख्यत्वं यथा,—
“पाषाणिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान्
श्रुतान् ।
हेतुकान् वक्तव्योश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥
“यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥”
तद्वान् वैडालव्रतिकः । इति तट्टीका ॥
वै(वै)डालव्रती, [नृ] पु, (वैडालव्रतमस्यस्येति ।
इति ।) भङ्गतापसः । विडालव्रतपस्त्री । इति
भाषा । यथा, कौर्मि उपविभागे ५ अध्याये ।
“कृद्वात चरित तच्च व्रत रक्षसि गच्छति ।
अलिङ्गी लिङ्गवेशेन यो लिङ्गमुपजीवति ।
स लिङ्गिनां हरेर्देनस्तिर्यङ्ग्योनौ च जायते ॥
वैडालव्रतिनः पापाः सर्वधर्मविनाशकाः ।
यथाः पतन्ति पापिषु कर्मण्यस्तस्य तत्फलम् ॥

वैतंसि

पाषाणिनो विकर्मस्थान् वामाचारास्तथैव च ।
पञ्चरात्रान् पाशुपतान् वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥”
वैण, पु, वैणुजीवी । वैणुशब्दादणुप्रत्ययेन उका-
रस्य लोपेन च निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १६१ ।
“वैणाभिप्रस्तवार्हं विगणिका गणदीप्तिनाम् ॥”)
वैणव, स्त्री, (वैणोरिदम् । वैणु + ण्वन् ।) वैणु-
फलम् । इत्यमरः ॥ वैणुसम्बन्धि, त्रि ॥
(यथा, भागवते । ११ । ३० । २४ ।
“ब्रह्मशापोपस्थाना कृष्णमायावृतात्मनाम् ।
सर्वार्होऽथ चय नित्ये वैणवोऽस्मिन्मया वनम् ॥”)
वैणवः, पु, (वैणोरवयवो विकारो वा । वैणु +
“विस्वादिभ्योऽण् ।” ४ । ३ । १६६ । इत्यण् ।)
उपनयने वैणुदण्डः । तत्पर्यायः । राम्भ. २ ।
इत्यमरः ॥ (वैणुः । यथा, महाभारते । ५ ।
६० । १६ ।
“भेरीन्दङ्गनिनदैः शृङ्गवैणवनिस्त्रिनैः ॥”)
वैणविकः, त्रि, (वैणवो वैणुस्तद्वादनं शिष्यमस्य ।
वैणव + “शिष्यम् ।” ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।)
वैणुवादकः । तत्पर्यायः । वैणुध्याः २ । इत्य-
मरः ॥ वैणुकाः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
वैणवी, स्त्री, (वैणोर्विहति । वैणु + “विस्वादिभ्यो-
ऽण् ।” ४ । ३ । १६६ । इत्यण् । ततो ङीष् ।)
वृक्षलोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वैणुसम्-
बन्धी । यथा, मनु । ४ । ३६ ।
वैणवीं धारयेद्यष्ट सोदकश्च कमण्डलुम् ॥”)
वैणिकः, त्रि, (वीणावादनं शिष्यमस्य । वीणा +
“शिष्यम् ।” ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।) वीणा-
वादकः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
६३ । १६२ ।
“तच्छ्रुत्वा विहताशोऽपि हसित्वा वैणिको
ययौ ॥”)
वैणुक, स्त्री, गजस्य तोदनदण्डम् । तत्तु हस्ति-
चालनार्थं लौहसुखवृण्दण्डम् । तत्पर्यायः ।
तोत्रम् २ । इत्यमरः ॥ वैणुकम् ३ । इति भरतः ॥
वैणुकः, पु, (वैणुना कायति शब्दायते इति ।
कै + क । ततः स्वार्थे ण्य् ।) वैणुवादकः । इति
शब्दरत्नावली ॥
वैणुकीयः, त्रि, (वैणुकस्यायमिति । “वैणुकादिभ्य-
श्चण् ।” ४ । २ । १३८ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता
कृष्ण ।) वैणुसम्बन्धीयः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
वैणुः, पु, (वैणोरपत्यमिति । वैणु + ण्वन् ।)
पृथुः । स तु सूर्यवशीयपञ्चमराजः । यथा,—
“आदिराजः पृथुर्वैणो मान्वाता यौवनाश्वकः ॥”
इति जटाधरः ॥
वैतंसिकः, त्रि, (वीतसो ऋगपस्थादिवन्धनोपाय-
स्तेन चरतीति । वितस + “चरति ।” ४ । ४ ।
८ । इति ठक् ।) मांसविक्रेता । तत्पर्यायः ।
कौटिकः २ मांसिकः ३ । इत्यमरः ॥ कौट-
किकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ ऋगपस्थादिवन्ध-
नोपायो वीतंसः तेन चरतीति वैतंसिकः । इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३३ । ३३ ।

वैतर

“इमान् शङ्कनकान्नाजन् हन्ति वैतंसिको यथा ।
एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु हि विहिंसता ॥”)
वैतनिकः, त्रि, (वैतनेन जीवतीति । वैतन +
“वैतनादिभ्यो जीवति ।” ४ । ४ । १२ । इति
ठक् ।) वैतनसुगृह्यः । तत्पर्यायः । भूतकः २
भूतिसृक् ३ कर्मकरः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,
उपदेशश्रुतके । २० ।
“वीरो वैतनिकः सन्निराटनगरोधितः कुमा-
रौणाम् ।
नर्तयिताञ्जुन आसीत् भजेदवस्थोषितां
वृत्तिम् ॥”)
वैतरणिः, स्त्री, नरकचिन्तुः । इत्यमरः ॥ “वित-
वैतरणी, रणेन दानेन तीर्थंते वैतरणी । ण् ।
चित्तादीन् णौ वैतरणिश्च । अटविपटिघाटी-
वैतरण्यश्चैशुण्डीरिति वृक्षान्तेषु रुद्र । ततो-
ऽपि पाष्ण्योणादीति वा ईप् । विरुद्धं तरणं
वितरणं तदस्यामसीति वैतरणीत्यन्ये । वित-
रणी विस्तर्ये पाताले भवा वैतरणीत्यन्ये ।
वितरणिर्विनौका तरणशून्येत्यर्थः । स्वार्थे ण्यो
वैतरणीत्येके । चिन्तुर्नदी ।
‘नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी स्मृता ।’
इति त्रिकाण्डम् ॥”
इति भरतः ॥ * ॥ सा नदी दुर्गन्वा तम्रजला
महावेगा अस्थिकेशरक्तपरिपूर्णा यमद्वारे
वर्त्तते । यथा,—
“नदी वैतरणी नाम दुर्गन्वा रुधिरावहा ।
उष्णतोया महावेगा अस्थिकेशतरङ्गिणी ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेककृतयमदभिवचनम् ॥ * ॥
अस्य उत्पत्तिर्यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“ततो ब्रह्मादयो देवाः सर्वे ते शङ्करान्तिकम् ।
गत्वा हरं संसृजुः सांसाया योगमायया ।
श्वेच्छरोऽपि भूतेशमावाद्यान्तर्हितस्तदा ।
वाय्वदृष्टि दुराधर्मासमजगद्वा मायया ।
यदा स नाशकहाव्यान् सन्धारयितुमर्कजः ।
तदा महागिरौ चित्ता वाय्वास्ते जलधारके ।
लोकालोकस्य विकटे जलधाराद्वयो गिरिः ।
पुष्करद्वीपपृष्ठस्योयसागरपश्चिमे ।
स तु सर्वप्रमाणेन मेरुपर्वतसन्निभः ।
तस्मिन् विन्यस्तवान् वाय्वा न घर्त्तुं चम
ईशितुः ॥
विदीर्णस्तेषु वाय्वौघैर्भयमधोऽभवद्दहतम् ।
ते वाय्वाः पर्वत भित्त्वा विविशुस्तोयसागरम् ॥
सागरोऽपि यद्दीप्तुं तान् शशाक खरानति ।
ततस्तु सागर मध्ये भित्त्वा वाय्वा समागताः ॥
तोयधेः प्राग्भवां जलां स्पर्शमा । इमेदं ताम् ।
विभिद्य जेता ते वास्याः पुष्करद्वीपमध्यगाः ॥
नदी वैतरणी भूत्वा पूर्वसागरगामवन् ।
जलधारस्य वेगेन संसर्गात् सागरस्य च ॥
अवाप्य सौम्यतां किञ्चिदप्याके नाभितन्
चितिम् ।
तदाव्यथाकुला पृथ्वीविदीर्णा स्यात्त चेच्छनिः ॥

वैद्यः

इधदपि धृतदोष जातु वैदूष्यरत्नं
प्रतिशतफलरूपः पातमेध्यवयम् ॥”

इति शुक्तिकल्पतरौ वैदूष्यपरीक्षा ॥

अन्यत् गरुडपुराणवत् ॥

वैद्यः, पु, बणिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(विदेहस्यापत्यमिति । विदेह + अण् ।) निमि-
राजपुत्रः । अस्योत्पत्तिर्यथा । अपुत्रस्य तस्य
भूसुज, शरीरमराजकभीरवस्ते तुनयः अरण्या
ममस्युः । तत्र च कुमारो जज्ञे । जननाञ्जनक-
स ज्ञां चासाववाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति
वैदेहः । मयनास्मिथिरभूत्तस्योदावसुः पुत्रो-
ऽभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे निमिश
कथनं नाम ५ अध्यायः ॥ तस्य विदेहनाम-
कारणं निमिशन्दे द्रष्टव्यम् ॥ (वर्णसङ्करजाति-
विशेषः । स तु वैश्यात् ब्राह्मण्यां जातः । यथा,
मनु । १० । ११ ।

वैश्यान्नामधेयैर्देहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥”)

वैदेहिक, पु, (वैदेह एव । स्वार्थे कन् ।) बणिक् ।
इत्यमरः ॥ श्रुतात् वैश्यासुतः । इति मेदिनी ॥
(वैश्याद्ब्राह्मण्यां जातो वर्णसङ्करविशेषः ।
यथा, मनु । १० । १६ ।

“वैदेहकेन त्वम्बुजासुतपुत्री वेण उच्यते ॥”

अस्यान्तःपुररक्षणं कार्यम् । यथा, तत्रैव ।
१० । ४७ ।

“वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां बणिक्-
पथः ॥”)

वैदेहिक, पु, बणिक् । इत्यमरटीकाचारसुन्दरी ॥

(वर्णसङ्करविशेषः । यथा, मनु । १० । १६ ।

“वैदेहिकादन्वमेदौ बहिरासप्रतिश्रयौ ॥”)

वैदेही, स्त्री, (विदेहेषु भवा विदेहस्यापत्य स्त्री
वा । विदेह + अण् । स्त्रीम् ।) रोगिणी ।
स्त्री । (यथा, रघुः । १२ । २० ।

“रामोऽपि सखे वैदेह्या वने धन्येन वर्तयन् ।

चचार सानुजः श्रान्तो बह्वेवाकुप्यतं युवा ॥”
यथा च ।

“वैदेहि । याहि कलसोद्भवधर्मपत्नीं
तस्या पुरः कथय पूर्वकथाः समस्ताः ।
पृष्टापि मा वद पयोनिधिवन्धनं मे
सेय पुनस्तुलिताम्बुनिधेः कलत्रम् ॥”

इत्युद्धटः ॥

बह्विक्ली । पिप्पली । इति मेदिनी ॥ (वैदेह-
पत्नी । यथा, मनु । १० । १७ ।

“व्याहिष्ठिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥”

विदेहदेशोत्पन्नमात्रे च । यथा, महाभारत ।
१ । ६५ । २६ । “देवातिथिः खलु वैदेहीतप-
येमे मर्णादां नाम तस्यामस्य जज्ञे अरिष्टो
नाम ॥”)

वैद्यः, पु, (विद्यां वैदेति । विद्या + “तृतीयेति
तदेव ।” ४ । २ । ५६ । इति अण् ।) पण्डितः ।

यथा । काव्यायनः ।

“नाविद्यानान्तु वैद्येन देय विद्याधनं क्वचित् ।

समविद्याधिकानान्तु देय वैद्येन तद्धनम् ॥”

५१२

वैद्यः

वैद्येन विदुषा । इति दायतत्त्वम् । वासकवृक्षः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ आयुर्वेद्वेत्ता । स चामल
जातिश्चिकित्सावृत्तियः । तत्पर्यायः । रोग-

हारी २ अगदङ्कारः ३ भिषक् ४ चिकित्सक

५ । इत्यमरमरतौ ॥ सष्टा ६ विधि ७ विद्वान्

८ आयुर्वेद्वेत् ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स चतु-

ल्लिङ्गः । रोगहरः १ विषहरः २ शल्यहरः ३

कृत्वाहर ४ । इति महाभारते राजधर्मः ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“वैद्योऽश्विनोऽकुमारेण जातश्च विप्रयोपिति ।

वैद्यवीर्येण श्रुतायां बभूवुर्ब्रह्मवो जनाः ॥

तं च यामगुणश्लाघं मन्त्रोपधिपरायणा ।

तेभ्यश्च जाताः श्रुतायां ते थाजयाहिणो भुवि ॥

श्रौतक उवाच ।

कथं ब्राह्मणपत्न्यान्तु सूर्यपुत्रोऽश्विनोऽसुतः ।

अहो केन विपाकेन वीर्याधानं चकार सः ॥

सौतिरुवाच ।

गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं कुरुनन्दन ।

दृष्ट्वा कासुकीं कान्तः पुष्योद्याने मनोहरे ।

तथा निवारितो यस्मात् वलेन नलवान् सुरः ।

अतीव सुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्याधानं चकार सः ॥

ततः तस्याज गर्भं सा पुष्योद्याने मनोरमे ।

सद्यो बभूव पुत्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः ॥

सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम ब्रीहिता तदा ।

स्वामिनः कथयामास यस्माद्देवादिसङ्कटम् ।

विप्रो रोषेण तत्याज तप्तं पुत्रं स्वकामिनीम् ।

सरिद्वभूव योगेन सा च गोदावरीं स्मृता ॥

पुत्रं चिकित्साशास्त्रं पाठयामास यत्नतः ।

नानाशिल्पश्च शस्त्रश्च स्वयं स रविनन्दनः ॥

विप्रश्च ज्योतिर्गङ्गानात् वेदनाञ्च निरन्तरम् ।

वेदधर्मपरित्यक्तो बभूव गणको भुवि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

नरकभोगान्तु वैद्यज्ज्ञः यथा,—

“यः करोत्यपहारश्च देवब्राह्मणयोर्धनम् ।

मातयित्वा स्वपुरुषान् दश पूर्वांश्च दशपरान् ॥

स्वयं याति च धूमान् धूमध्वान्तसमन्वितम् ।

धूमज्जिह्वो धूमभोगी वसेत्तत्र चतुर्युगम् ॥

ततो मृदिकजातिश्च श्रतण्डानि भारते ।

ततो नानाविधाः पक्षिजातयः कृमिजातयः ॥

ततो नानाविधा दृक्षजातयश्च ततो नरः ।

भार्याहीनो वंशहीनः श्वरो बाधिसयुतः ॥

ततो भवेत् स्वर्णकारः स सुवर्णवणिक् ततः ।

ततो जवनसेवी च ब्राह्मणो गणकस्ततः ।

विप्रो देवज्ञोपजीवी वैद्यजीवी चिकित्सकः ॥”

अपि च ।

“लाचालोऽहोऽहिषापादौ रसाद्विक्रयी च यः ।

स याति नागवैद्यश्च नागैर्नृपैश्च एव च ।

वसेत् स क्षीममानान्द तत्रैव पागदंशितः ॥

ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु ।

गोपश्च कर्मकारश्च रङ्गकारस्तवः शुचिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २८ अध्यायः ॥

राजवैद्यस्य लक्षणं यथा,—

वैद्यः

“परं पारं गतो यः स्यादृष्टाङ्गे तु चिकित्सिते ।

अनाह्वयः स वैद्यः स्यादहर्मात्मा च कुलो-

ज्जतः ।

प्राणावायं स विज्ञेयो वचनं तस्य भूसुजः ।

राजन् राज्ञा सदा कार्यं यथा कार्यं पृथग्-

जने ॥”

इति मातृ १८ अध्यायः ॥

सामान्यवैद्यलक्षणं यथा,—

“चिकित्सां कुरुते यस्तु स चिकित्सक उच्यते ।

स च यादृक् समीचीनस्मादृष्टोऽपि निगद्यते ॥

तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा खयं कृतौ ।

लघुहस्तः शुचिः शूरः सङ्कोपस्करमेवञ्च ॥

प्रत्युत्पन्नमतिर्धौमान् यवसायौ प्रियवदः ।

सत्यधर्मपरो यश्च वैद्य ईदृक् प्रशस्यते ॥”

दृष्टकर्मा दृष्टा परेण कृता चिकित्सा येन स ।

खयकृतौ खयचिकित्साकुशलः । लघुहस्तः

सिद्धिमहस्तः ॥ निम्नवैद्यो यथा,—

“कुचेलः कर्कशः क्षब्धो यामीयः खयमागतः ।

पक्ष वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि ॥”

कर्कशः अप्रियवादी । क्षब्धः सामिमानः ।

यामीयः यवहाराचतुरः ॥

अथ वैद्यस्य कर्म आह ।

“याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाञ्च नियमः ।

एतदेवस्य वैद्यस्य न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥”

अस्यायमर्थः । याधे, सत्यक् परिचयः । अथा-

शान्तिकरणं वैद्यस्य कर्म । न तु वैद्यः आयुषः

प्रभुरित्यर्थः । अपरे त्वेव याच्यते । याधे-

स्तत्त्वपरिचयः । वेदनायाः शान्तिकरणञ्च ।

एतदेव वैद्यस्य वैद्यस्य न किन्तु वैद्य आयुषः

प्रभुरित्यर्थः ॥

अथ वैद्यानयनद्वयस्य लक्षणम् ।

“यच्चिकित्सकमनेतुं याति दूतः स कथ्यते ।

स च यादृक् सप्तचित्तादृगत्र निगद्यते ।

दूताः सुजातयोऽथवाः पटवो निर्मलाम्बराः ।

सुखिनोऽथवास्फुट्टाः शुभपुष्पलेयुताः ॥

सजातयः सुचेष्टाश्च सजौवर्दिष्टि सङ्गताः ।

भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवः ॥”

सजातयः रोगिसमानजातयः ।

“यस्यां प्रायमरुद्वाति सा नाडी जीव-

सञ्चिता ॥”

अथ दूतयात्रायां शृङ्गनविचारः ।

“वेद्याज्ञानाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते ।

न शुभं सौम्यशृङ्गनप्रदीपस्तु सुखावहम् ॥”

प्रदीपमपि । दूतो रोगी च रिक्तहस्तो वेद्यं

न पश्येत् । तथा च ।

“रिक्तहस्तो न पश्येत्तु राजानं भिषजं शुभम् ॥”

अथ आयुर्विदाः प्रादुर्भावः । तत्रादौ ब्रह्म-

प्रादुर्भावः ।

“विधातायन्त्रेसन्त्रेसमायुर्वेदं प्रकाशयन् ।

स्वनाम्ना संहिता चक्रे लघुद्योक्तमयोऽब्जम् ॥

ततः प्रजापति दत्त दक्ष सकलकर्मसु ।

विधिर्धौनीरधि, साङ्गमायुर्वेदस्तुपादिशतम् ॥”

वैद्यः

अथ दक्षप्रादुर्भावः ।
 “अथ दक्षः क्रियादक्षः स्वर्वेदो वेदमायुषः ।
 वेद्यामास विद्वांसौ स्वर्वांशौ सुरसत्तमौ ॥”
 अथाश्विनीसुतप्रादुर्भावः ।
 “दक्षादधीत्य दसौ वितेनतुः सहितां स्वीयाम् ।
 सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिवृद्धये धन्याम् ।
 स्वयम्भुवः शिरश्चक्रं भैरवेण रुधाय तत् ।
 अश्विभ्यां संहित तस्मात्तौ जातौ यज्ञभागिनौ ।
 देवासुररणे देवा देवैर्ये सचताः कृताः ।
 अचतास्ते कृता, सद्यो दक्षाभ्यामद्रुत महेत् ॥
 वज्रिणोऽभूद्वज्रस्तम्भः स दक्षाभ्या चिकित्सितः ।
 सोमाक्षिपतितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः ॥
 विशीर्णा दशनाः पुण्यो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।
 शशिनो राजयक्ष्माभूदश्विभ्या ते चिकित्सिताः ॥
 भार्गवश्चावनः कामी वृद्धः सन् विवृतिं गतः ।
 वीर्यवर्णस्वरोपेतः, कृतोऽश्विभ्यां पुनर्युवा ॥
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भयजा वरौ ।
 बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीना दिवौकसाम् ॥”
 अथेन्द्रप्रादुर्भावः ।
 “वदस्य दस्योरिन्द्रः कर्माण्येतानि यत्नवान् ।
 आयुर्वेदं निरुद्दिग तौ यथाचे शचीपति ॥
 नासद्यौ तस्य सन्वेन शक्रेण किल याचितौ ।
 आयुर्वेदं यथाधीत ददतु शतमन्यवे ॥
 नासत्याभ्यामधीत्येव आयुर्वेदं शतक्रतु ।
 अध्यापयामास वज्रनात्रियप्रसूतान् सुनीन् ॥”
 अथात्रेयप्रादुर्भावः ।
 “एकदा जगदालोक्य गदाकुलमितस्ततः ।
 चिन्तयामास भगवानात्रेयो सुनिपुणवः ॥
 किं करोमि क्व गच्छामि कथं लोका निरामया ।
 भवन्ति सामयानेतात्र शक्नोमि निरीक्षितुम् ॥
 दयालुरहमर्थाय स्वभावो दुरतिक्रमः ।
 एतेषां दुःखतो दुःख ममापि हृदयेऽधिकम् ॥
 आयुर्वेदं पठिष्यामि नैरुज्याय शरीरिणाम् ।
 इति निश्चित्य गतवानात्रेयस्त्रिदशालयम् ॥
 तत्र मन्दिरमिन्द्रस्य गत्वा शक्र ददर्श सः ।
 विहासनसमासीनं स्तुयमानं सुरर्षिभिः ॥
 भासयन् दिशो भासा भास्करप्रतिमं त्रिधा ।
 आयुर्वेदमहाचार्यं शिरोधार्यं दिवौकसाम् ॥
 शक्रस्तु तं निरीक्ष्यैव त्यक्तविहासनो ययौ ।
 तदग्रे पूजयामास भृशं भूरितपः कृशम् ॥
 कुशलं परिप्रच्छ तत्रागमनकारणम् ।
 स सुनिवृत्तुमारमे निजागमनकारणम् ॥
 देवराज न राजासि दिव एव यतो भवान् ।
 विधात्रा विहितो यन्त्राक्षिलोकी लोकपालकः ॥
 याधिभिर्षयिता लोकाः शोकाकुलितचेतसः ।
 भूतेषु सन्ति सन्ताप तेषां हर्तुं कृपा कुरु ॥
 आयुर्वेदोपदेशं मे कुरु कारुण्यतो वृणाम् ।
 तथेत्युक्त्वा सहसासौ ध्यापयामास तं सुनिम् ॥
 सुनीन्द्र इन्द्रतः साङ्गमायुर्वेदमधीत्य स ।
 अभिनन्द्य तमाश्रीर्मिराजगाम पुनर्महीम् ॥
 अथात्रेयो सुनिश्रेष्ठो भगवान् करुणापरः ।
 खनाम्ना सहिता चक्रे नरचक्रानुकम्पया ॥

५१३
 वैद्यः

ततोऽश्विर्विशं मेदस्य जातुर्कथं पराशरम् ।
 चौरपाणिष चारीतमायुर्वेदमपाठयत् ॥
 तन्त्रस्य कर्ता प्रथममश्विं शोभयत् पुरा ।
 ततो मेडादयश्चक्रुः खं ख तन्त्रं कृतानि च ॥
 आवयामासुरात्रेयं सुनिवृद्धेन वन्दितम् ।
 श्रुत्वा च तानि तन्त्राणि हृष्टोऽभूदत्रिन्दनः ॥
 यथावत् सूत्रितं तस्मात् प्रहृष्टा सुनयोऽभवन् ।
 दिवि देवर्षयो देवाः श्रुत्वा साञ्चिति चाब्रुवन् ॥”
 अथ भरद्वाजप्रादुर्भावः ।
 “एकदा हिमवत्याश्वं देवादागत्य संगताः ।
 सुनयो वहवस्ताश्च नामभिः कथयाम्यहम् ॥
 भरद्वाजो सुनिवरः प्रथमं ससुपागतः ।
 ततोऽङ्गिरास्ततो गर्गो मरीचिर्भृगुभागवौ ॥
 पुलस्त्योऽगस्त्यश्चितो वशिष्ठः सपराशरः ।
 हारीतो गोतमः साख्यो मैत्रेयश्चावनोऽपि च ॥
 यमदम्भिश्च गार्ग्यश्च काश्यपः कश्यपोऽपि च ।
 नारदो वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिष्ठलः ॥
 शाङ्खिल्यः सहकौण्डिन्यः शाकुनेयः सशौनकः ।
 आश्वलायनसाकृत्यौ विश्वामित्र परीक्षितः ॥
 देवलो गालवो धौम्यः काप्यकात्यायनाबुभौ ।
 काङ्कायनो वैजवाप कुशिको वादरायणिः ॥
 हिरण्याक्षश्च लोकाक्षिः शरलोमा च गोभिलः ।
 वैखानसा वालखिल्यास्तथैवान्ये मध्येऽपि ॥
 ब्रह्मज्ञानस्य निप्रयो यमस्य नियमस्य च ।
 तपसस्तेजसा दोषा हृयमाना इवाम्य ॥
 सुखोपविष्टास्ते तत्र सर्वे चक्रुः कथामिमाम् ।
 धर्म्मार्थकाममोक्षाणां मूलमुक्तकलेवरम् ॥
 तत्र सत्रार्थसहितेऽभवेद्यद् निरामयम् ।
 तप स्वाशयधर्म्माणां ब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ॥
 हर्म्मरः प्रहृता रोगा यत्र तत्र च सञ्चतः ।
 रोगाः कार्श्वकरा वलचयकरा देहस्य चेष्टा-
 हरा-
 दृश्यादीन्द्रियशक्तिषञ्चयकराः सञ्जाङ्गपीडा-
 कराः ।
 धर्म्मार्थाखिलकामसुक्तिषु महाविघ्नस्वरूपा
 बलान्
 प्राणानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते चेम कुत
 प्राणिनाम् ॥
 तत्रेवा प्रशमाय कश्चन विधिश्चिन्त्यो भवद्भि-
 न्मृषे-
 योगैरित्यभिधाय सखि भरद्वाज सुनिं तेऽब्रु-
 वन् ।
 त्व योग्यो भगवान् सहस्रनयनं याचस्व लब्धुं
 क्रमात्
 आयुर्वेदमधीत्य यं गदभयानुसृता भवामो
 वयम् ॥
 इत्थं स सुनिभिर्योग्यैः प्रार्थितो विनयान्विते ।
 भरद्वाजो सुनियेष्टो जगाम त्रिदशालयम् ॥
 तत्रेन्द्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् ।
 दृष्टवान् वृचहन्तारं दीप्यमानमिवानलम् ॥
 दृष्ट्वैव स सुनिं प्राह भगवान् मधवा मुदा ।
 धर्म्मज्ञं खागतं तेऽथ सुनिं तं समपूजयत् ॥

वैद्यः

सोऽधिगम्य जयाश्रीर्भिरभिवन्द्य सुरेश्वरम् ।
 ऋषीणां वचनं सम्यगश्रावयत सत्तमम् ॥
 याघयो हि ससुवन्त्राः सर्वप्राणिभयङ्कराः ।
 तेषां प्रशमनोपायं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥
 तसुवाच सुनि साङ्गमायुर्वेदं शतक्रतुः ।
 जीवेद्वर्षसहस्राणि देही नीरुदनिशस्य यम् ॥
 सोऽनन्तागारं त्रिस्त्रन्वमायुर्वेदं महामतिः ।
 यथावदचिरात् सर्वं बुबुधे तन्मना सुनि ॥
 तेनायुः सुचिरं लेभे भरद्वाजो निरामयम् ।
 अन्धानपि सुनींश्चक्रे नीरुजः सुचिरायुषः ॥
 तत्तत्र जनितज्ञानचक्षुषा ऋषयोऽखिलाः ।
 गुणान् दृष्ट्वाणि कर्म्मणि दृष्ट्वा तदिधि-
 माश्रिताः ॥
 आरोग्यं लेभिरे दीर्घमायुश्च सुखसयुतम् ।
 आयुर्वेदोक्तविधिनान्येऽपि स्युर्मुनयो यथा ॥”
 अथ चरकप्रादुर्भावः ।
 “यदा मत्स्यावनारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।
 तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥
 अथ ब्रह्मन्तर्गतं सम्यगायुर्वेदं लब्धवान् ।
 एकदा स महद्वृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥
 तत्र लोकान् गदैर्गस्तान् यथथा परिपीडितान् ।
 स्थनेषु बहुषु ययान् म्रियमाणाश्च दृष्टवान् ॥
 तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः ।
 अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥
 सञ्चिन्त्य स स्वयं तत्र सुने पुत्त्रो बभूव ह ।
 यतश्चर इवायातो न ज्ञानं केनचिद्वयत ॥
 तस्माच्चरकनामासौ विख्यातः जितिमण्डने ।
 स भानि चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा दिवि ॥
 सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वसो रुजां कृतः ।
 आत्रेयस्य सुने शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् ॥
 सुनयो वहवस्ताश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् ।
 तेषां तन्त्राणि सस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिताः ।
 चरकेणात्मनो नाम्ना यथोऽथ चरकः कृतः ॥”
 अथ धन्वन्तरिप्रादुर्भावः ।
 “एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि ।
 तत्र तेन नरा दृष्टा याधिभिर्भृशपीडिताः ॥
 तान् दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपीडितम् ।
 यदात्रैहिकं शक्नो धन्वन्तरिमुवाच ह ॥
 धन्वन्तरे सुरश्रेष्ठ भगवन् किञ्चिदुच्यते ।
 योग्यो भवति भूतानामुपकारपरो भव ॥
 उपकाराय लोकानां केन किं न कृतं पुरा ।
 त्रेलोक्याधिपतिर्विष्णुरभूत्तस्यादिरूपवान् ॥
 तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशोमध्ये वृषो मव ।
 प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदं प्रकाशय ॥
 इत्युक्त्वा सुरशार्ङ्गं सर्वभूतहितेऽयथा ।
 सनत्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिमुपादिशत् ॥
 अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राह्वन्तरि, पुरा ।
 आगत्य पृथिवीं काश्या जातो बाहुजवेऽसनि ॥
 नाम्ना तु सोऽभवत् खातो दिवोदास इति
 चितौ ।
 बाल एव विरक्तोऽभूच्चचार च सहत्तपः ॥
 यत्नेन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोद्वृषम् ।

वैद्यः

ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशीराजोऽभिधीयते ॥
द्विंशत्यै देहिनां स्वीयसद्विता विद्वितासना ।
अयं विद्यार्थिनो लोकान् सहितां तामपाठ-
यत् ॥”

अथ सुश्रुतप्रादुर्भावः ।

“अथ ज्ञानदृशा विश्वामित्रपृष्ठतयोऽवदन् ।
अयं धन्वन्तरि काश्यां काशीराजोऽयमुच्यते ॥
विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतसुक्तवान् ।
वत्स । वाराणसो गच्छ तं विश्वेश्वरवत्सभाम् ॥
तत्र नाम्ना दिवोदास, काशीराजोऽस्ति

बाहुजः ।

स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदां वरः ॥
आयुर्वेदं ततोऽधीत्य लोकोपकृतिहेतवे ।
सर्वप्राणिदया तीर्थसुपकारो महामख ॥
पितृवचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काश्यां गतः ।
तेन साहं समध्येतुं मुनिस्तुश्रुत ययौ ॥
अथ धन्वन्तरि सर्वान्ध्यायमे स्थितम् ।
भगवन्तं सुरश्रेष्ठं मुनिभिर्बहुभिः स्तुतम् ॥
काशीराजं दिवोदासं तेऽपश्यन् विनयान्विता ।
स्वागतं च इति स्नात्वा दिवोदासो यशोधनः ॥
कुशलं परिप्रच्छ तथामनकारणम् ।
ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुस्तत्तत् ॥
भगवन् मानवान् दृष्ट्वा आध्रिभिः परिपौडितान् ।
क्रन्दतो न्नियमाणाश्च जातास्माकं हृदि यथा ॥
आमयानां श्रमोपायं विज्ञातुं वयमागता ।
आयुर्वेदं भवानस्मान्धापयतु यत्नतः ॥
अङ्गीकृत्य वचस्तेषां वृत्तिस्तानुपादिश्वन ।
यास्यात तेन ते यत्नाञ्जगृह्णन्त्यो मुदा ॥
काशीराजं जयाश्रीर्भरभिनन्द्य मुदान्विता ।
सुश्रुताद्या सुविद्वद्भ्यां जगुर्गेहं स्वकं स्वकम् ॥
प्रथमं सुश्रुतस्तेषु स्व तन्त्रं कृतवान् स्फुटम् ।
सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्त्राणि तनिरं ।
सुश्रुतेन कृतं तन्त्रं सुश्रुतं बहुभिर्धत्त ।
तस्मात्तं सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं चित्तमिच्छते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अथ मतान्तरे वैद्योत्पत्तिकथनम् ।

“सत्यव्रताद्वापरेषु युगेषु ब्राह्मणा किल ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रकन्यका उपयेमिरे ॥
तत्र वैश्वसुताया ये जज्ञिरे तनया अमी ।
सर्वे ते सुनयः स्याता वेदवेदाङ्गपारगा ॥
तेषां सुखोऽभ्युत्थताचायस्सत्यावसा कुले हि तत् ।
अस्वह इत्यसाधुक्तस्ततो जातिप्रवर्त्तनात् ॥
परे सर्वेऽपि चास्वहा वैश्या ब्राह्मणसम्भवा ।
जननीतो जगुर्लब्ध्वा यज्ज्ञाता वेदसंस्कृते ॥
अस्वहास्तेन ते सर्वे द्विजा वेद्यां प्रकीर्त्तिता ।
अथ रुक्प्रतिकारित्वाङ्घ्रिजस्ते प्रकीर्त्तिता ॥
सत्ये वैश्या पितृसुल्यास्तेतायाश्च तथा स्मृता ।
द्वापरे क्षत्रवत्प्रोक्ता कलौ वैश्योपमा स्मृता ॥
अथास्वष्टेषु सर्वेषु विख्याता अभवन्नमी ।
सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करो धरः ॥
राजः सोमश्च नन्दिश्च कुण्डश्चन्द्रश्च रक्षितः ।
रषा वशा, सप्त्यन्ना एतत्पृष्ठतयो मताः ॥

५१४

वैद्यः

अन्यपृष्ठतयोऽप्ययं सन्ति वैद्या न ते श्रुताः ।
वह्वस्यैकनामानो नानागोत्रसमुद्भवाः ॥
यथाष्टौ विश्वताः सेना इत्येषमपरे मताः ।
यस्य यस्य सुनेर्यो यः सन्तानं स स विश्रुतः ॥
तत्तद्गोत्रादिना वैदः श्रेष्ठायान् स्वकर्मणा ॥
तथा हि ।

“तिस्रो वर्णावृत्तपूर्वजं दे तथैका यथाक्रमम् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः स्वाः शूद्रजन्मनः ॥
यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपस्य च ।
नैतन्मम मतं यस्मात्तन्मात्रा जायते स्वयम् ॥
पाणि भर्तुः स्वर्णासु श्रेष्ठोयात् क्षत्रिया शरम् ।
वैश्या प्रतोदमादद्यादेदने त्वजन्मनः ॥
स्वर्णभ्यः स्वर्णासु जायन्ते च सजातयः ।
अनिन्द्येषु पिबाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धना ॥
विप्रान्मूर्द्धाभिगिक्तो हि क्षत्रियायां विशः

क्षियाम् ।

जातोऽभ्युत्थन् शूद्राया निपादं पार्श्ववोऽपि वा ॥
वैश्याशूद्रोश्च राजन्यान्मदियौ द्वौ सुतौ

स्मृतौ ।

वैश्यास्तु करणं शूद्रां विनास्त्रविधिं स्मृतः ॥
एते षट् श्लोका याज्ञवल्क्यीयाः ॥
“शूद्रेभ्यः भार्याशूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।
ते च स्वा चैव राजसुताश्च स्वा चायजन्मनः ॥
पाणिग्रहणसंस्कारं स्वर्णसुपदिश्यते ।
अस्वर्णास्त्रयं त्रियो विधिरुद्राश्चकर्मणि ॥
शूर क्षत्रियया ग्राह्यं प्रतोदो वैश्वकन्यया ।
वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टदेदने ॥”

इति पञ्चम्यम् ॥

“ब्राह्मणाद्वैश्वकन्यायामस्वहो नाम जायते ॥”
इति च पञ्चाहं मानवीयम् ॥

“वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातोऽभ्युत्थो हि तृति-
सक्तम् ।

ब्राह्मणानां चिकित्सायै निर्दिष्टो मुनिपुङ्गवै ॥”
इति पराशरः ॥

“वेदाज्जातो हि वैद्यः स्यादस्वहो ब्रह्मपुत्रकः ॥”
इति शूद्रः ॥

ब्रह्मा मूर्द्धाभिगिक्तश्च वैद्यः क्षत्रविश्रावपि ।
अमी पञ्च द्विजा रथा यथापूर्वञ्च गौरवम् ॥”

इति हारीतः ॥

“मातुर्यंदा प्रजायन्ते द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविश्वरूपस्यैते द्विजा स्मृता ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥

मूर्द्धाभिगिक्तास्वहयोरपि पितृवन्नात् द्विजत्वम् ॥
इति बृहदा ॥

“आयुर्वेदोपनयनाद्देवो द्विज इति स्मृतः ॥”
इति वैद्यकेऽप्येव ॥

“नपीयोगात् पुरा वैद्यस्तेजसा पितृवत् स्मृता ।
विप्रात् क्षत्रादयनो न्यना क्रियया वैश्ववत्

स्मृता ॥

शूने शूने क्रियालोपादय ता वैद्यजातयः ।
कलौ शूद्रत्वमापन्ना यथा क्षत्रा यथा विशः

इति विष्णुः ॥

वैद्यः

“युगे नयन्त्ये दे जातो ब्राह्मणः शूद्र एव च ॥”
इति यमः ॥

“शून्यैश्च क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।
वृषणत्वज्ञता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥”

इति मनुवचनं धृत्वा एवमस्वहादीनामपि कलौ
शूद्रत्वमिति स्वस्वग्रन्थेषु वाचस्पतिमिश्रादिभि-
स्तथा शुद्धितत्त्वे स्मार्त्तभट्टाचार्येणाप्युक्तम् ।
अतएव कुलपञ्चिकायास्तुतम् । अतिदिष्टं हि
वैद्यस्य शूद्रत्वं क्षत्रियादिवर्दितम् । तस्मात्
क्षत्रविशोस्तुत्यो वैद्यः शूद्रस्य पूजित इति ॥३॥
“युगे युगे कर्मण्येवोत्कर्षापकर्षावाह मनु ।
तपोरीतिप्रभावे च ते गच्छन्ति युगे युगे ॥”
मनुष्येऽपि जन्मते इति ॥

“अमृष्टेऽप्यन्तर्जातः स्यातोऽभ्युत्थनत्रये ।
सिद्धविद्याश्रयां कन्यां स्ववैद्यस्य तु मानवीम् ॥

उपयेमे महौजा यच्चिकिनसतकया श्रुतः ।
अयेतस्य वरेणैव स्याता वैद्या महौजसः ॥

सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करो धरः ।
राजः सोमश्च नन्दिश्च कुण्डश्चन्द्रश्च रक्षितः ॥

सन्ताना वहवधेया बभूवुश्च चिकित्स्वका ।
कुलानुरूपतत्त्वेनां जाता पृष्ठतयोऽप्यम् ॥

तेषां प्रशंसा निन्द्या च बभूव स्वेन कर्मणा ।
उत्तमौ सेनदासौ च गुप्तदत्तौ तथैव च ॥

देवः करश्च मध्यस्थौ राजसोमौ कुलाधमौ ।
नन्दिप्रभृतयो निन्द्या लुप्तपृष्ठतयोऽपि च ॥

केचिज्ज्वात्या परिख्यातास्तथा वृत्तानुसारतः ।
सर्वाणामेव जातीनां वृत्तिरेव गरीयसौ ॥

वृत्तिः स्वर्गा च पण्या च वृत्त्या जातिः प्रव-
र्त्तते ॥”

इति प्राचीनकुलपञ्चिकाधृतयासवचनानि ॥
इति वैद्योत्पत्तिकथनम् ॥ ३ ॥ अथ वैद्यानां

गोत्राणि ।

“अष्टाविशदमो गोत्रा सर्वेषां भिन्नजामपि ।
प्रत्येकान्ते विलिखन्ते सेनदासादित क्रमात् ॥

धन्वन्तरिश्च शक्रिश्च तथा वैश्वानराद्यकौ ।
मौञ्जल्यकौशिकौ कृष्णात्रेय आङ्गिरसोऽपि च ॥

अष्टौ गोत्राणि सेनानां दासानां तदनन्तरम् ।
मौञ्जल्योऽथ भरद्वाजः शालङ्कायन एव च ॥

शाण्डिल्यश्च वशिष्ठश्च वात्स्यश्च षड्भौ मताः ।
गुप्तानां त्रीणि गोत्राणि काश्यपो गौतमस्तथा ॥

सावर्णिरपि दत्तानां चत्वारः परिकीर्त्तिताः ।
कौशिकः काश्यपश्चैव शाण्डिल्याश्चापि तत्परः ॥

मौञ्जल्य इति विज्ञेयाश्चत्वारो देवसम्भवा ।
आत्रेयकृष्णात्रेयौ च शाण्डिल्य आलमालकः ॥

धरस्य काश्यपः प्रोक्तो भरद्वाजश्च कुण्डजः ।
काश्यपो रत्नित्येको गोत्रा एते प्रकीर्त्तिता ॥

दत्तानामाद्यगोत्राणां देशभेदेऽस्ति सन्ततिः ।
एवमात्रेयगोत्रोऽपि दत्तो देशान्तरे शुनः ॥

दत्ता कृष्णात्रेयगोत्रा दृश्यन्ते वहवधया ।
तस्माद्वत्स्य गोत्राणि सप्त क्षत्र्यानि पठिते ॥

कराणां काश्यपो गोत्रो वात्स्यमौञ्जल्यकावपि
देशभेदे हि विद्यन्ते तत्करः सप्तगोत्रकः ॥

वैद्यः

राज' काश्यपगोत्रोऽप्यस्ति तद्वाजस्निगोत्रकः ।
अथन्ते च जामदग्न्यगोत्रा देशान्तरे धरा ॥
बह्वोऽपि भरद्वाजगोत्रजा' सन्ति रक्षिताः ।
इन्द्रादित्यौ परौ यौ द्वौ वैदौ गोत्रास्तयोरिमे ॥
इन्द्रस्य काश्यपो गोत्र एक एव प्रकीर्तितः ।
आदित्यानामिमौ गोत्रावादित्यकौशिकौ

स्युतौ ॥
पश्चाददेते विख्यातास्तस्माद्गोत्रा भिषक्कुले ।
यत्तु देशान्तरे गोत्रमन्यत् किमपि च श्रुतम् ।
इत्यादीनां न तत् प्रोक्तमप्रसिद्धमतीव नत् ॥*
अथ पक्षिकान्तरोक्ताराष्ट्रीयवैद्यकुलाष्टकीय-
गोत्रसंख्याश्रेष्ठत्वादि लिख्यते ।

“काङ्क्षीशाद्वृषिसेनस्य गोत्राण्यष्टौ भवन्ति
च ।

शक्तिधन्वन्तरौ अष्टौ मथ्यौ वैश्वानराद्यकौ ।
मौजल्यकौशिकौ कृष्णात्रेय आङ्गिरसोऽधमा ॥”
अथ राष्ट्रीयारष्ट्रवैद्यानां प्रवरानाह ।

“प्रवराः पञ्च सेनानां धन्वन्तरि कुलोद्भवाम् ।
विनिर्दिष्टा यथा ते च धन्वन्तर्यपराशरौ ॥
नेयवृषोऽङ्गिरसो वार्हस्य इति क्रमात् ।
शक्तिगोत्रे त्रयः शक्तिपराशरवशिष्टकाः ॥

प्रवरा' पञ्च दासानामौर्वधपनभार्गवा ।
जामदग्न्याग्नानां प्रोक्ता मौजल्यगोत्रजा ॥
गुप्तानां त्रय एवैते काश्यपोऽप्यपसारकः ।
नेयवृषोऽमी प्रवराः काश्यपान्वयसम्भवाम् ॥

इत्ते त्रयः कौशिकानां शाण्डिल्यासितदेवला ।
कृष्णात्रेयो वशिष्ठश्च आत्रेयश्चेति ते त्रयः ॥
इत्तानां प्रवरा एते दत्तात्रेयकुलोद्भवाम् ।
आत्रेयगोत्रजातानां देवानाश्च तथा त्रयः ॥

आत्रेय आङ्गिरसो वार्हस्य इति क्रमात् ।
करे भरद्वाजगोत्रे त्रयोऽमी प्रवराः स्युता ॥
भरद्वाजो भागवश्च अथगश्च क्रमादमी ।
राजवशे वात्स्यगोत्रे कथिता प्रवरास्तथ ॥

वात्स्येऽसितस्तथा मार्कण्डेय एव क्रमादिति ।
अथ कौशिकगोत्रस्य सोमस्य प्रवरास्तथ ॥
कौशिकः काश्यपश्चैव भार्गवश्चेत्यमी क्रमात् ।
सेनादीनामनुक्ता ये आद्यगोत्रादिसम्भवाम् ॥

प्रवरास्तपि विज्ञेयास्तत्तत्कुलभुवा सुखात् ।
नन्दादीनां वरेन्द्रेषु चतुर्णां प्रवराश्च ये ।
विज्ञेयास्ते च निखिलास्तेषां कुलभुवा सुखात् ॥”
इति वैद्यानां प्रवरा ॥* ॥

अथ वैदेषु राष्ट्रीयारक्षिकधनम् ।
“सेनो दासश्च गुप्तश्च इत्तो देवः करस्तथा ।
राजसोमावपीत्यष्टौ राष्ट्रीयार' परिकीर्त्तिता ॥
नन्दिस्त्रयो धरः कुण्डो रक्षितश्चेति पञ्च ये ।
ते वरेन्द्रेषु विख्याता दासश्चकरा अपि ॥

राष्ट्रीयार' भिषजो ये ये प्रायस्ते वङ्गगा अपि ।
नन्दादयो महाराष्ट्रे निवसन्ति च केचन ॥”
तथा च पक्षिकान्तरे ।

“सेनो दासश्च गुप्तश्च पञ्च दत्तादयस्तथा ।
अष्टौ राष्ट्राणि विख्याताः प्रायोऽमी वङ्गगा
अपि ॥”

५१५

वैद्यः

तथान्यत्र ।

“नन्दिचन्द्रधरदत्तरक्षिता-
स्ते खनामनि वरेन्द्रविश्रुताः ।
वौजिपूरुष इद्वैव वक्ष्यते
तत्कुलं खलु वरेन्द्रज पुनः ॥”

तथा हि नारायणदासोऽन्तरङ्गखानश्च ।
“दासो दसो धरश्चैव नन्दिकुण्डौ करस्तथा ।
चन्द्रश्च रक्षितश्चेति वरेन्द्रकुलमष्टकम् ॥”इति ॥
तथान्यत्र ।

“अष्टौ सेनादयो राठे वङ्गेष्वपि वसन्त्यमी ।
नन्दादयो महाराष्ट्रे लुप्तपट्टतयोऽपि च ।
केचिज्जात्या परिख्याता दृष्टा देशान्तरेऽपि ॥”
इति ॥

“सम्बन्धः स्यते सर्वैरेकदेशनिवासिनोः ।
निन्द्यते किल सम्बन्धो भिन्नदेशनिवासिनोः ॥”
इति वैदेषु राष्ट्रीयारक्षिकधनम् ॥* ॥
अथ सेनादीनां पूर्वस्थानमाह ।

“श्रीकाङ्क्षीशा गोनगरं करङ्गकोट एव च ।
मोरशासनकान्तारौ समानुस्थानमेव च ॥
मेढ्राशासनमप्यन्यो यासयामस्तथैव च ।
अष्टानां सेनमुखानां राष्ट्राणां स्थानमष्टकम् ॥”

तथाह दुर्जयः ।
“काङ्क्षी गोरं करङ्गश्च मोरकान्तासमानुकाः ।
मेढ्रो मालश्च राष्ट्राणां वैद्यानां कुलमष्टकम् ॥”
इति वैद्यानां पूर्वस्थानकथनम् ॥* ॥

अथ स्थानभेदेन सेनादिभेदमाह ।
“ऊनविंशतिधा सेना अष्टाविंशतिधा पुरम् ।
भवन्ति भेदेनेतथा वक्ष्यते कुललक्षणम् ॥
एको विनायकः सेनो भेदेन नवधाभवत् ।
मालश्चो धलहृष्टीय खानाज सेनहाटिकः ॥

नारहट्टो निरोलीयस्तथा मङ्गलकोटजः ।
रायिग्रामी वैतजीयो नव वैनायका अमी ॥
विशेषतो विनिर्दिष्टा त्रियाश्वान्यस्यलोद्भवाः ।
सामान्यस्थानकथने सम्बन्धभाषणे तथा ।
सर्वेषामेव वैद्यानामितरेषामय क्रमः ॥”

इति विनायकसेनवर्णनार्थः ॥
“एकः पुनर्गर्भीसेनो भेदेनैव चतुर्विधः ।
त्रिपादाभावः श्रेष्ठस्तिकायिपुरजस्तथा ।
अन्यः कडयिस्तमूतो धाद्यानामी ततः परः ॥”

इति गयीसेनवर्णनार्थः ॥
“एको राघवसेनोऽभूत् खण्डग्रामेण विश्रुतः ।
स खण्डज इति ख्यातो नापरा तस्य च स्थली ॥”
इति राघवसेनवर्णनार्थः ॥

“राजा विमलसेनोऽभूत् सेनभूमिकृताश्रयः ।
स सेनभूमौ विख्यातो नापरा तस्य च स्थलम् ॥”
इति राज्ञो विमलसेनस्य वर्णनार्थः ॥

“पात्रदाभेदर सेन पात्र शिखरभूपति ।
असौ शिखरभूजानो नापरा तस्य च स्थलम् ॥”
इति पात्रदामोदरवर्णनार्थः ॥

“विनसेनोऽपि यस्त्वैको धनभूमिकृताश्रयः ।
स एव धनभूमिष्ठो नापरा तस्य च स्थली ॥”
इति विनसेनवर्णनार्थः ॥

वैद्यः

“सप्तमो वृषिसेनो यो वङ्गभूमौ प्रतिष्ठितः ।
हाण्डियाग्रामसंभूतस्तन्नाम्ना तस्य तत्कुलम् ॥”

इति हाण्डियावृषिसेनवर्णनार्थः ॥
इति धन्वन्तरिगोत्रजातानां सप्तविधानां
सेनानां भेदेनाष्टादशप्रकारनिर्णयः ॥

“श्रीवत्ससेनप्रसूताः षडमी शक्तिगोत्रजाः ।
भेदेन सप्तधा त्रिया यथाक्रमममी पुनः ॥
एकः श्रीवत्ससेनोऽभूत्ते हृदग्रामविश्रुतः ।
ते हृदृज इति ख्यातो नापरा तस्य च स्थलम् ॥”

इति श्रीवत्ससेनवर्णनार्थः ॥
“एकः शियालसेनोऽसौ भेदेन द्विविधोऽभवत् ।
पोडागाकाभवः श्रेष्ठः परः पोखरियाभवः ॥”
इति शियालसेनवर्णनार्थः ॥

“एको यः पुरसेनोऽभूत्तुठिनागडिमाश्रितः ।
भूठिनागडिजत्वेन ख्यातोऽसौ नापरा स्थलम् ॥”
इति पुरसेनवर्णनार्थः ॥

“चन्द्रसेनोऽपरस्त्वैकश्चन्द्रद्वीपनिवासकृतः ।
शक्तिगोत्रसमुद्भूत इदौलपुरमाश्रितः ॥”
इति चन्द्रसेनवर्णनार्थः ॥

“एको सुखीरसेनोऽसौ स्वर्णपीठीतृपाश्रयात् ।
स एव स्वर्णपीठीति विख्यातो मल्लभूभवः ॥”
इति सुखीरसेनवर्णनार्थः ॥

“रामसेनः परस्त्वैवान्तर्भूतो बभूव यः ।
स मल्लभूमिवसतो विदितानेकपौरुषः ॥”
इति शक्तिगोत्रजातानां श्रीवत्ससेनप्रसूतानां
यस्या सप्तप्रकारनिर्णयः ॥

“आद्यसेनस्तु षड्वीजो भेदेन विविधोऽभवत् ।
नपाडासम्भवस्त्वैकः शालग्रामभवोऽपरः ॥
मानकरीय एवान्यस्तथ आद्या प्रकीर्त्तिता ।
आद्यर्षिगोत्रसंभूताः स्वतन्त्राः सर्व एव हि ॥”

इति सकलसेनानां भेदनार्थः ॥* ॥
अथ दासानां भेदमाह ।
“पञ्चदशविधा दासास्तेऽमी विंशतिधा पुनः ।
एकः पुनश्चाद्युदासो भेदेन द्विविधोऽभवत् ।
एकस्ते हृदसंभूतो मालिकाहारजः परः ॥”

इति चायुवश्रे द्विविधनिर्णयः ॥
“पन्थदासः पुनस्त्वैको भेदेन पञ्चधाभवत् ।
वालिनाष्टौभवश्चैकः परो मण्डलजानिकः ।
मौलेश्वरभवः पालिग्रामजः पालनौरजः ॥”

इति पन्थयश्रे पञ्चविधनिर्णयः ॥
“एकोऽपरः कायुदासो वङ्गभूमौ प्रतिष्ठितः ।
कोग्रामीण इति ख्यातो दासो मौजल्यगोत्रजः ॥”
इति कायुदासवर्णनार्थः ॥

भोयीदासोऽपि तत्पुत्रौ ख्यातौ द्वौधलकेकरौ ।
अमी त्रयो वङ्गभूमौ प्रसिद्धाः सर्व एव हि ॥”
इति भोयीदासस्य तत्पुत्रयोश्च वर्णनार्थः ॥

“एको वराहदासोऽसौ वैहारियामवासकृतः ।
स वैहारिजदासोऽपि मतो मौजल्यगोत्रजः ॥”
इति वैहारिजवराहदासवर्णनार्थः ॥
“वृषिहनामदासौ द्वौ वङ्गदेशे प्रतिष्ठितौ ।
तौ वङ्गजाविनि ख्यातौ कुलकायंपरायणौ ॥”
इति वृषिहदासयोर्वर्णनार्थः ॥

वैद्यः

“वीरदासोऽपि यत्केक, स वज्रज इति स्मृतः ।
तत्रैव वज्रे समन्वस्तस्याभूद्वरकन्ययोः ॥”
इति वीरदासवश्यनिर्णयः ॥
“ख्यात पाण्डुरङ्गायमे रामदासोऽपि तादृशः ॥
सूत्रवस्तस्य चत्वारो वीजिनस्तेऽपि विश्रुताः ॥
स्थाना हमेद-गामेद-घाद-वीडालदासका ।
मौज्यागोचसम्भूता, स्वतन्त्राः सर्वे एव हि ॥”
इति रामदासस्य तत्पुत्राणां वश्यनिर्णयः ॥
इति मौज्यागोचजाना सकलदासानां पञ्च-
दशप्रकाराणां भेदेन विशतिप्रकारनिर्णयः ॥
अथ गुप्तानां भेदमाह ।
“गुप्तस्य षड्विधा भेदास्तयोदशविधा पुनः ।
काश्यपान्यसंभूताः स्वतन्त्राः सर्वे एव हि ॥
एक पुन कायुगुमो भेदेनाष्टविधोऽभवत् ।
वराह नगरीयश्च श्रेष्ठोऽभूत् कुलकर्म्मणि ॥
पणिनालाभवश्चान्यस्तथैव कुलश्रीलवान् ।
वाराशतसमुद्भूतस्तृतीयस्तदनन्तरम् ॥
नौलगुप्तमवा ये ते निरीलत्रिपुराश्रिता ।
भद्रखालीनिवासस्था कायुगुमोद्भवाश्च ये ॥
माटियारीभवा केचिन्नीकगुप्तस्य वंशजा ।
पश्चिमस्थानमाश्रित्य केचित्तस्मिन् निजेच्छया ॥”
इति कायुगुप्तवश्येष्टविधनिर्णयः ॥
“परमेश्वरगुप्तो य श्रेष्ठस्तद्वंशसम्भवः ।
योऽभूत्त्रिपुरगुप्तोऽसौ धौडालाविहितस्थितिः ॥”
इति धौडालीयत्रिपुरगुप्तवश्यनिर्णयः ॥
“परमेश्वरगुप्तस्य वंशजौ द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
भौ पुरीखाडिग्रामस्थौ महत्सुख्याधि-
कारिणौ ॥”
इति महाधिकारिखल्पाधिकारिणोर्वंशनिर्णयः ॥
“अडालगुप्तो य प्रोक्तः स तु शिङ्गासम्भवः ।
काश्यपान्यसंभूतः कुलकार्यपरायणः ॥”
इत्यडालगुप्तवश्यनिर्णयः ॥
“वीरगुप्तस्तु य प्रोक्तो भौ पुरग्रामवासस्तु ।
भौ पुरीय इति ख्यातः स च काश्यपगोत्रजः ॥”
इति वीरगुप्तवश्यनिर्णयः ॥ इति काश्यपगोत्र-
जातानां सकलगुप्तानां षड्विधानां भेदेन त्रयो-
दशप्रकारनिर्णयः ॥
“दत्तौ च द्विविधौ ज्ञेयौ रामदत्तश्च पाविता ।
पञ्च शाखिल्यगोत्रीयो वटग्रामसमुद्भवः ॥
अपर, पाविता दत्तः खाम्गडीयः स एव हि ।
जात, कौशिकगोत्रे च स्वतन्त्रौ द्वौ गुणान्वितौ ॥”
इति दत्तवश्यनिर्णयः ॥
“विकारणस्य देवस्य वंशा आत्रेयगोत्रजा ।
समानुष्ठानसंभूता, केतुग्रामेऽधुना तु ते ॥
केतुग्रामीणदेवोऽसौ निकारणकुलोद्भवः ।
निजेश्व पौरुषैरेव कुलकार्यपरायणः ॥
कृष्णात्रेयमवा ये च ये च शाखिल्यगोत्रजा ।
बालमालमवा ये च ते नानादेशवासिनः ॥”
इति देववश्यनिर्णयः ॥
“नृक कान्तारवासी च करो भेदादमी त्रयः ।
वशिष्ठशक्तिगोत्रे द्वौ वज्रदेशे च विश्रुतौ ॥
यस्तु धर्मकरो वीजी भरद्वाजकुलोद्भवः ।

वैद्यकं

तद्वंशा, सांप्रतं सन्ति हिमोड्यायाजिगापुरे ॥”
इति करवश्यनिर्णयः ॥
“मेढ्राशासनसंभूतौ राजवशोद्भवायुभौ ।
शशिराजमघीराजौ वात्स्यगोत्रसमुद्भवौ ॥
एकाचिधामनगरे शशिराजः कृताश्रयः ।
मघीराजः खेपट्टीयो वज्रभूमौ च संस्थितः ॥”
इति राजवश्ये द्विविधनिर्णयः ॥
“मालग्रामसमुद्भूतो धर्मसोमो महामतिः ।
जातः कौशिकगोत्रे च तद्वंशा वज्रदेशगा ॥”
इति सोमवश्यनिर्णयः ॥ इति राजाप्रसिद्धाना-
मष्टानां सेनादौना भेदेन वश्यनिर्णयः ॥
“अपरे ये नन्दिचन्द्रौ धरकुण्डौ च संस्थितः ।
वारेन्द्रा अपि पश्चैते प्रसिद्धास्तत्र ते पुनः ॥”
इति त्रयोदशगृह्याणां वैद्यानां यथाक्रमभेदेन
कुलनिर्णयः ॥
अथ सेनादौनां सामान्यतः
सम्बन्धलिखनानुरोधादसतिस्थानमाह ।
“श्रीखण्डनामनगरी राट्टे वज्रे च विश्रुता ।
सर्वेषामेव वैद्यानामाश्रयो यत्र विद्यते ॥
यत्र गोष्ठी कृता वैद्यैः खण्डोऽभूद्भिषक्प्रियः ।
विशेषतः, कुलीनानां सर्वेषामेव वासभूः ॥”
इति सामान्यतः सकलवैद्यानां वासस्थान-
सुक्तम् ॥
इति गौराङ्गमल्लिकार्जुनभरत-
सेनस्तत्रैवैवकुलतत्त्वम् ॥
वैद्यः, वि वेदसमन्वीयः । वेदशब्दात् ण्यप्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् ॥
वैद्यकं, स्त्री, आयुर्वेदः । चिकित्साशास्त्रम् ।
यथा,—
“यस्य व्याकरणे वरेण्यघटनास्फीता प्रवन्वा
दृष्ट
प्रख्याता नव वैद्यकेऽपि तिथिनिर्द्धारार्थमेको-
ऽभूत् ॥
साहित्ये त्रय एव भागवततत्त्वोक्तौ त्रयस्तस्य सु-
च्यन्तत्वाणि शिरोमणेरिह गुणा, के के न
लोकोत्तराः ॥”
इति सुम्भबोधव्याकरणशेषे वोपदेवप्रशसा-
श्लोकः ॥
तच्छास्त्रलक्षणां यथा,—
“अग्यन्तु, सामाधर्माख्यानं दृष्ट्वा वेदान् प्रजा-
यति ।
विचिन्त्य तेषामर्थेष्वेवायुर्वेदः चकार सः ॥
कृत्वा तु पञ्चम वेदः भास्कराय ददौ विभुः ।
सतन्त्रवहिता तस्माद्भास्करश्च चकार सः ॥
भास्करश्च सशिष्यश्च आयुर्वेदः स्वसंहिताम् ।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रं संहितास्तु ॥
तेषां नामानि विदुषा तन्त्राणि तत्तत्तानि च ।
याधिप्रणाश्रवीजानि साध्वि मनो निशामय ॥
धन्वन्तरिर्दिवादास काशीराजस्तथाश्विनौ ।
नकुल सद्यदेवोऽकिञ्चावनो जनको बुधः ॥
जाबालो जाजलि, पेल कवथोऽगस्त्य एव च ।
एते वेदाङ्गवेदज्ञा, योऽङ्गश्च याधिनाशकाः ॥”
चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोरमम् ।
धन्वन्तरिश्च भगवांश्चकार प्रथमे सति ॥
चिकित्सादर्पणं नाम द्विदोषाश्चकार सः ।

वैद्यः

चिकित्साकौसुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः ॥
चिकित्साचारतन्त्रश्च भूमन्तः चाश्विनीसुतौ ।
तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः ॥
चकार सद्यदेवश्च याधिनिम्बुविमर्दनम् ।
ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः ॥
अवनो जीवदानश्च चकार भगवानुषि ।
चकार जनको योगी वैद्यसन्देशभङ्गनम् ॥
सर्वसारं चन्द्रसुतो जाबालस्तन्त्रसारकम् ।
वेदाङ्गसारं तन्त्रश्च चकार जाजलिर्मुनिः ॥
पैलो निदानं कवचस्तन्त्रं सर्वधर परम् ।
द्वैधनिर्णयतन्त्रश्च चकार कुम्भसम्भवः ॥
चिकित्साशास्त्रबीजानि तन्त्राश्रयतानि योऽङ्गः ।
याधिप्रणाश्रवीजानि वलाधानकराणि च ॥
मथित्वा ज्ञानमन्यानेरायुर्वेदपयोनिधम् ।
ततस्तन्त्रायुज्जहर्नवनीतानि कौविदाः ॥
एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहिताम् ।
आयुर्वेदं सर्ववीजं सर्वं जानामि सुन्दरि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥
वैद्यनाथः, पु, ऐश्वर्येश्वरः । यथा,—
“करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ।
अरोगा वैद्यनाथे तु महाकाजे महेश्वरी ॥”
इति मात्स्ये गौरीनामाष्टशत १६ अध्यायः ॥
(तथा देवीभागवते पीठस्थान माहात्म्ये ७ ।
३० । ७१ ।) अपि च ।
“वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेश्वरान्तर्गतं शिवे ।
तावदङ्गाभिधौ देशो यात्राया न हि दुष्यति ॥”
इति शक्तिस्मृततन्त्रे ७ पटलः ॥
भैरवविशेषः । यथा,—
“हार्दपीठं वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः ।
देवता जयदुर्गाद्या नेपाथे जानुनी मम ॥”
इति तन्त्रचूडामणौ पीठनिर्णयः ॥
अपि च ।
“हरिद्वानगरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः ।
तत्राक्षयो विस्मृतश्च, खण्डेष्टश्च उदाहृतः ॥”
इति दृष्टव्यमपुराणे ११ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
“भारखण्डे वैद्यनाथो वक्त्रेश्वरस्तथैव च ।
वीरभूमौ सिद्धिनाथो राट्टे च तारकेश्वरः ॥”
इति महालिङ्गेश्वरतन्त्रे पीठादिक्रमेण शिव-
शतनामस्तोत्रम् ॥
वैद्यवन्धुः, पु, (वैद्यानां वन्धुरिव) चारुवन्धुश्च ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वैद्यस्य वन्धुश्च ।
वैद्यमाता, [क] स्त्री, (वैद्यानां मातृवः) वासकः ।
इत्यमरः ॥ भिषगजननी च ॥
वैद्यसिद्धी स्त्री, (वैद्ये वेदशास्त्रोक्तौषधार्थौ
सिद्धीव प्रभूतवैद्यवत्त्वात् ।) वासकद्वयः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वैद्या, स्त्री काकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वैद्यं त्रि, (विधिना बोधितः । विधि + अण् ।)
विधिशोधितः । यथा । अष्टाध्यायीकजातीय-
कर्म्मणः, कालदेशकृत्वादीनां प्रयोगादुपवन्ध-
हेतुभूतानामभेदे उद्दिश्यविशेषाग्रहः । इति

वैधुमा

प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥३॥ अथ वैधुमाविचारः ।
 “मा हि स्यात् सर्वं भूतानि इत्यत्र सर्वशब्दस्य
 व्यापकार्थपरतया एतद्विधिमनुसृत्य वाच्यं
 श्वेतमालमेत । इत्यादिविधिविषयाप्राप्तेरगत्या
 वैधातिरिक्तविषयत्वम् । सर्वं सर्वान्नि ह्यन्वसि
 वा इत्यनेन तत् पद सिद्धम् । यदपि नाना-
 दर्शनटीकाकृद्भिन्नाचस्यतिमिश्रैस्तत्त्वकौसुद्याम-
 भिहितम् । ‘न च मा हि स्यात् सर्वं भूतानि
 इति सामान्यशास्त्र विशेषशास्त्रेण अस्मीसोमीयं
 प्रशुमालमेत इत्यनेन बाध्यते इति वाच्यं
 विरोधाभावात् । विरोधे हि वलीयसा दुर्लभ
 बाध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् ।
 तथा हि । मा हि स्यादिति निषेधेन हिंसाया
 अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरक्रत्वर्थत्वमपि ।
 न चानर्थहेतुत्वकतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति
 विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावच्छति
 क्रमोऽप्युपकारिण्यति’ इत्यन्तेन । तदपि सांख्य-
 नये । मीमांसकमते तु विरोध एव । तथा हि ।
 गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयकं
 कार्यमिति निषेधविध्यर्थस्य बाध विना अस्मी-
 सोमीयपञ्चालमनविषयकं कार्यमिति भाव-
 विध्यर्थे उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा
 तथासु । न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थे पशु-
 हिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थ-साधनत्वोपपद्यते
 विरोधात् । वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्येव
 कृतः विधेरेव स्वभावो य स्वविषयस्य साक्षात्
 परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति ।
 अन्यथा अङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी-
 क्रियते । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टानुबन्धीष्ट-
 साधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्व
 न चानयोरेकत्र समावेश इति । अतएवोक्तं
 तस्मादयं विधोऽवधः इति । नन्वेव श्वेतेनाभि-
 चरन् यजेत इत्यत्र श्वेतेनस्य शत्रुवधरूपेष्ट-
 साधनत्वमवगतम् । अभिचारो मूलकर्म च
 इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठादनिष्ट
 साधनत्वमवगतम् । तदेतत् कथमुपपद्यतामिति
 चेन्मैवम् । आततायिनमायान्त हन्यादेवा-
 विचारयन् इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले
 इष्टसाधनत्वं अनाततायिस्थले तूपपातकत्वेन
 बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोध इति । गुरु-
 चरण व्ययेवम् ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 वैधात्र, पु, (विधातुरपत्यं पुमान् । विधातृ +
 अण् ।) सन्तुष्टमार । स च विधातृपुत्र ।
 इत्यमरः ॥
 वैधात्री, स्त्री, (विधातुरित्यमिति । विधातृ + अण् ।
 ङीप् ।) मादौ । इति राजनिर्घण्टः । (विधातृ-
 सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
 ४ । ४१३ ।
 “अभङ्गुरास्तेभमानास्तस्यैवासन् मनस्विन ।
 अभ्यर्त्तत येरेव वैधात्रीरपि वामता ॥”)
 वैधमाप्ती, स्त्री, शास्त्रदेशीयनगरी । इति
 धिज्ञान्तकौसुदी ॥

५१७

वैनायि

वैधुतिः, पु, विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतशेष-
 योगः । तस्य व्याख्यतं यथा,—
 “परिषस्य त्वजेर्द्धं सप्त शूले च नाडिकाः ।
 गण्डयाघातयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः ।
 वैधुतियतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ३ ॥
 तत्र ज्ञानफलं यथा, कौलीप्रदीपे ।
 “मैत्रीविहीनः कुटिल खलश्च
 मूर्खो दरिद्रः परवचकश्च ।
 कुकर्म्मकर्मा परदारभर्ता
 भवेन्नरो वैधुतिस्तत्त्वजम् ॥”
 अन्तर्योगे तस्य वर्ण्यत्वमवर्ण्यत्वञ्च यथा,—
 “यदि दृष्टियतीपातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत् ।
 हन्यतेऽन्तर्योगेन भास्करेण तमो यथा ॥
 हन्यन्त्याख्यो योगः सर्वान्यशुभानि हेतुया
 नियतम् ।
 न भवति पुनरिह शक्तौ वैधुतिदृष्टियतीपाते ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (देवताविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १२६ ।
 “देवा वैधुतयो नाम विधुतेस्तनया वृष ।
 नष्टाः कालेन येर्वेदा विधुताः स्तेन तेजसा ॥”)
 वैधेयः, त्रि, (विधि पद्धतिमेवानुसृत्य व्यवहरति ।
 विधि + ङ्क् । यद्वा, विधेये कर्त्तव्ये अनभिज्ञः ।
 विधेय + अण् । यद्वा, विरुद्धं धेयमस्य । ततः
 स्वार्थे अण् । पद्धतिमाश्रित्य क्रियाकारित्वात्
 युक्तायुक्तविवेकानुसृत्याच्च तथात्वमस्य ।) मूर्ख ।
 इत्यमरः । १ । १ । ४८ ॥ (यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । ६ । १५६ ।
 “पुच्छली जाल्मत्रैधेयवालकाद्रोग्धुनिभरा ।
 समभूदप्रवेशार्हा राजपर्वमनस्विनाम् ॥”)
 विधिसम्बन्धी विधेयसम्बन्धी च ॥
 वैधुतः, पु, यमप्रतीहारः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वैनेतेय, पु, (विनताया अपत्यमिति । विनता +
 “स्त्रीभ्यो ङ्क् ।” ४ । १ । १२० । इति ङ्क् ।)
 गरुडः । इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 २ । १२ । २६ ।
 “समानोयान्त मात्रे वैनेतेय समर्पयत् ॥”)
 अरुणः । इति मत्स्यपुराणम् ॥ (विनतापत्य-
 मात्रे । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४० ।
 “तार्क्ष्यश्चारिणैर्मिश्र तपेव गरुडाखणौ ।
 आरुणिर्वारुणिश्चैव वैनेतेया प्रकीर्तिता ॥”)
 वैनेयिक, पु, शस्त्राभ्यासरथः । तत्पर्यायः ।
 योग्यरथः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१६ ॥
 (विनय एव । “विनयादिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ३४ ।
 इति स्वार्थे ङ्क् । विनयः ।) विनयसम्बन्धिनि,
 त्रि । (यथा महाभारते । १२ । ६८ । ४ ।
 “सर्वे वैनेयिकं कृत्वा विनयज्ञो दृष्टव्यमिति ।
 दक्षिणानन्तरो भूत्वा प्रणम्य विप्रपूर्ववम् ।
 विधिं प्रपञ्च रात्र्यस्य सन्बलोकहिते रतः ॥”)
 वैनायिकः, पु, बौद्ध । इति त्रिकाशेषः ॥ यथा,
 “भिन्नका चपयोऽहोको बौद्धो वैनायिकः स्मृतः ॥”
 इति त्रिकाशेषः ॥

वैपरी

वैनायिकं, स्त्री, (विनाशं सूचयतीति । विनाश +
 ङ्क् ।) नाडीनक्षत्रविशेषः । स तु जन्मर्चा-
 वधित्रयोविश्वनक्षत्रम् । यथा । जन्मादां कर्म
 ततोऽपि दशम साधातिकं धोदशमम् । समु-
 दयमष्टादशम विनाशसंज्ञं त्रयोविशं व्याप्यात्तु
 पञ्चविशं मानसमेव नरः षडृषः स्यात् ॥
 ततफलं यथा —
 “दृष्ट्वादेहार्थहानिं स्याज्जन्मर्च उपतापिते ।
 कर्मर्चं कर्मणा हानिः पीडा मनसि मानसे ॥
 मूर्त्तिद्रविणवन्मूना हानिः साधातिके तथा ।
 संतप्ते सासुदयिके मित्रव्याप्यसंक्षयः ॥
 वैनायिके विनाशः स्यात् देहद्रविणसम्पदाम् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 निघनतारा । यथा,—
 “वैनायिकर्चं दृष्टं यद्दृष्टं सुधाशुभास्करयोः ।
 जनयति रोगं बहुधा क्षीणं वित्तचयश्चाशु ॥”
 वैनायिकर्चं त्रयोविश्वनक्षत्रे । इति केचित् ।
 वस्तुतस्तु वैनायिकपदं निघनतारापरम् । निघने-
 ऽपि चैत्येकवाक्यत्वात् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 वैनायिकः, पु, (विनाशो मतमस्य । विनाश +
 ङ्क् । सर्वं दृष्ट्यं चणिकमिति चणिकविज्ञान-
 वादित्वादस्य तथात्वम् ।) चणिकः । परतन्त्रः ।
 ऊर्णनाभः । इति मेदिनी । विनाशसम्बन्धीये, त्रि ॥
 वैनीतकः, पु, स्त्री, परम्परावाहनम् । इत्यमरः ॥
 आरुणं वाह्यं यत् साक्षात् न वदति परम्परयैव
 वदति तद्वैनीतकम् । यथा दोला वदन् दोला-
 वाहकः विनीयते स्मेति क्तात् विकारसंघेति के
 विनीतकः तेनैव स्वार्थे ण्ये दृष्टौ वैनीतकम् ।
 इति भरतः ॥ विनीतसम्बन्धिनि, त्रि ॥
 वैन्यः, पु, (वैनस्यापत्यं पुमान् । वैन + “कुब्जा-
 दिभ्यो ण्यः ।” ४ । १ । १५१ । इति ण्यः ।)
 वैनपुत्रः । स तु पृथुराजः । यथा —
 “वैनस्य मथिते पाणौ स बभूव महापुमान् ।
 वैन्यो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्तितः ।
 येन दृग्धा मही पूर्वं प्रजानां हितकारणात् ॥”
 इति बह्विपुराणे सर्गांशुशासननामाध्यायः ॥
 (यथाच ऋग्वेदे । ८ । ६ । १० ।
 “पृथी यद्वा वैन्यः सादनेष्वेव ।”
 “वैन्यो वैनस्य पुत्रः पृथी एतत्पुत्रो राजर्षिः ।”
 इति तद्गाथे सायणः ॥)
 वैपरीत्यं, स्त्री, (विपरीत + यञ् ।) विपरीतस्य
 भावः । तत्पर्यायः । यथाच २ विपर्यायः ३
 विपर्ययः ४ व्यत्ययः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, मार्कण्डेये । ४५ । ३४ ।
 “सभाववैपरीत्यन्तु प्रकृतेष्व विपर्ययः ॥”)
 वैपरीत्यलज्जालुः, स्त्री, पु, (वैपरीत्या लज्जालुः ।)
 स्वल्पक्षुपदृष्टतुला लज्जालुः । यथा,—
 “लज्जालुर्वैपरीत्यान्या स्वल्पक्षुपदृष्टतुला ।
 वैपरीत्या च लज्जालुर्ज्ञाभिधानि प्रयोजयेत् ॥
 लज्जालुर्वैपरीत्याक वटुना कफापयुतः ।
 रसे नियामकश्चैव नानाविज्ञानकारकः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

वैयाक

वैभवं, स्त्री, विभवस्य भावः । विभवशब्दात्
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ६६ । १६१ ।

“सोऽप्यावेद्य यथार्थमभरचराधीशः कणात्
कक्षिता-
शेषलोचितदिव्यवैभवविधिः सिद्धिप्रभावात्ततः ॥”
अतिशयः । यथा, भागवते । ५ । १८ । ११ ।

“यतसङ्गलब्ध निजवीर्यवैभवं
तीर्थं सुहृः ससृशतां हि मानसम् ॥”

विभोर्भाव इत्यर्थे अण्प्रत्यये ऐश्वर्यम् । यथा,
भागवते । १० । १४ । ३८ ।

“जानन्त एव जानन्तु किं वदन्त्या न मे प्रभो ।
मनसो वपुषो वाचो वैभवं तव गोचरः ॥”

वैभाजिन्, स्त्री, (विभाजयितुर्धर्मिणीम् । विभाजयित्
+ “कृतोऽण्” ४ । ४ । ४६ । इति अण् ।
विभाजयितुर्लोकोपपत्तिः काशिकोक्त्या णि-
लोपः ।) विभाजयितुर्धर्मिणीम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

वैभाजं, स्त्री, देवीद्यानम् । इति विकारशेषः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ५५ । २ ।

“पूर्वं चैत्ररथ नाम दक्षिणे नन्दनं वनम् ।
वैभाजं पश्चिमे श्रेष्ठे सावित्र्योत्तराचले ॥”

विभाजराजस्य तपःस्थानम् । यथा, हरि-
वशे । २३ । १४ ।

“ततो विभाजित तेन वैभाजं नाम तदनम् ॥”

पु, पर्वतविशेषः । यथा मार्कण्डेये । ५६ । १३ ।
“तरुचरितं विख्याता वैभाज साचल ययौ ।”

लोकविशेषः । यथा, हरिवशे । १८ । ४६ ।
“वैभाजा नाम ते लोका दिवि भान्ति सुद-
र्शनाः ॥”

वैमात्रं, पु, (विमातुरपत्यमिति । विमात् + अण् ।)
वैमात्रेय । इति जटाधरः ॥

वैमात्रा, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री ।) विमात्-
कन्या । वैमात्रशब्दादापप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वैमात्रेय, पु, (विमातुरपत्यम् । विमात् + “शुभा-
दिभ्यश्च” ४ । १ । २३ । इति ङ् ।) विमात्पुत्रः ।

तत्पर्यायः । विमात्पुत्रः २ वैमात्र ३ । इति
जटाधरः ॥ (“तयोरभावे तथाविधौ वैमा-
त्रेयौ” इति शुद्धितत्त्वे प्रेतग्राह्याधिकारि-
प्रस्ताविः ।)

वैमात्रेयौ, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री । विमात् +
ङ् । ततो ङीप् ।) विमात्कन्या । वैमात्रेय-
शब्दादौपप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैसुक्तं, त्रि, विसुक्तिविशिष्टः । तद्भावे, स्त्री ।
विसुक्तशब्दात् णप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैमेयं, पु, विनिमयः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैयाकरणः, त्रि, (व्याकरणं वेत्ति अधीते वा ।
वैयाकरण + “अण्प्रत्ययनादिभ्यः” ४ । ३ । ७३ ।
इति अण् । “नयाभ्यां पदान्ताभ्यामिति” ७ ।
३ । ३ । इति यकारात् पूर्व ऐच् ।) व्याकरण-
वेत्ता । व्याकरणाधीता । व्याकरणशब्दात्
णप्रत्ययेन योर्युमेति इमा णिच् चिरिति ढङ्

५१८

वैयुष्टः

च निष्पन्नमिदम् । व्याकरणसम्बन्धी च ॥ (यथा,
पाणिनौ । ६ । ३ । ७ ।

“वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या ॥”

यथा च महाभारते । ५ । ४३ । ६१ ।

“सर्वार्थानां व्याकरणाद्व्याकरण उच्यते ।

तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ॥”

वैयाकरणभार्यः, पु, वैयाकरणी भार्या यस्य ।
इति सुप्रबोधव्याकरणम् ॥

वैयाघ्रः, पु, (व्याघ्रस्य विकारः । व्याघ्र + “प्राशि-
रजतादिभ्यः” ४ । ३ । १५४ । इति अण् ।
ततः वैयाघ्रिण्य चर्म्मणा परिवृतो रथः । “हैप-
वैयाघ्रादण्” ४ । १ । २ । इति अण् ।) व्याघ्र-
चर्म्माच्छादितरथः । तत्पर्यायः । हैपः २ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ५२ । (यथा, महाभारते । २ । ५८ । ४ ।

“अयं सहस्रसमितो वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः ।
सुचक्रोपस्करः श्रीमान् किङ्किणीजाल-
मण्डितः ॥”

वैयाघ्रसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
“उत्तराभिमुखी भूत्वा निराहारा निरन्तरम् ।
वैयाघ्रचर्म्मवसना सोढुं नृहर्गना सती ॥
ज्योतिर्मयं शिवं शान्तं परं शिवकरं परम् ॥”

इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥

(यथा च दृष्टतसहितायाम् । ४४ । १३ ।
“पूर्वाभिमुखः श्रीमान् वैयाघ्रं चर्म्मणि स्थितो
राजा ॥”

वैयाघ्रपद्यः, पु, (व्याघ्रपदोऽपत्यमिति । व्याघ्रपद् +
अण् । यद्वा, व्याघ्रस्यैव पादावस्य इति बहु-
व्रीहौ “पादस्य लोपः इति” ५ । ४ । १३८ । इति
अकारलोपे गर्ग्यादित्वात् यण् । “पादः पत् ।”
६ । ४ । १३० । इति पदादेशः । “न युष्माभ्यामिति” ७ ।
३ । ३ । यकारात् पूर्व ऐच् ।) गोत्रकारक-
सुनिविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वं ।

“वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांख्यितप्रवराय च ।
अपुत्राय दद्यान्मृत्युं सज्जितं भौषधमर्म्मे ॥”

(यथा, महाभारते । ४ । ६ । ११ ।
“युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा
वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि विप्रः ॥”

वैयासकिः, पु, (व्यासस्यापत्यम् । “व्यासवसुनिष्ठा-
देति” ४ । १ । ६७ । इत्यस्य काशिकोक्ता
इण् अकनादेशश्च । न युष्माभ्यामिति ऐच् ।)
व्यासस्यापत्यम् । इति सुप्रबोधव्याकरणम् ॥

(यथा, भागवते । १० । १ । १४ ।
“एव निशम्य भृगुनन्दनं साधुवाहं
वैयासकिं स भगवानथ विष्णुरातम् ।
प्रत्यर्थं कृष्णचरितं कलिकल्मषम्
आहूतं भारभतं भागवतप्रधानम् ॥”

वैयासिक, त्रि, (व्यासेन कृतं । व्यास + ङण् ।
तत ऐच् ।) व्यासकृतसहितदि । इति
श्रीभागवतम् ॥

वैयुष्टः, त्रि, (शुष्टे दीयते कार्यम् । “शुष्टादिभ्यो-
ऽण्” ५ । १ । ६७ । इति अण् । न युष्माभ्यामिति ऐच् ।)
प्रातर्भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वैराग्यं

वैरं, स्त्री, (वीरस्य कर्म भावो वा । वीर + अण् ।)
विरोधः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८ ।
७ । ३६ ।

“वहवैरेव भूतेषु मोहितेष्वाम्नामायया ॥”)
तस्य समुत्थानं पञ्च । स्त्रीकृतम् १ यथा कृष्ण-
शिशुपालयोः । वासुजम् २ यथा कौरव-
पाण्डवानाम् । वागजम् ३ यथा द्रोणदुर्ययोः ।
वापजम् ४ यथा अश्विकमार्जारयोः । अप-
राधजम् ५ यथा पूजनीनक्षदत्तयोः । इति
महाभारतम् ॥

वैरक्तं, स्त्री, (विरक्तस्य भावः । विरक्त + अण् ।)
विरक्तता । विरक्तशब्दाद्भावात् णप्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥

वैरङ्गिकः, त्रि, (विरङ्गं नित्यमर्हतीति । “विदा-
दिभ्यो नित्यम्” ५ । १ । ६४ । इति ङण् ।)
विरागार्हः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैरनिर्यातन, स्त्री, (वैरस्य निर्यातनम् ।) कृताप-
कारस्य प्रत्यपकारः । तत्पर्यायः । वैरशुद्धिः २
प्रतीकारः ३ । इत्यमरः ॥

वैरप्रतिक्रिया, स्त्री, (वैरस्य प्रतिक्रिया ।) वैर-
निर्यातनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वैरशुद्धिः, स्त्री, (वैरस्य शुद्धिः ।) वैरनिर्यातनम् ।
इत्यमरः ॥

वैरागिकः, त्रि, (विरागं नित्यमर्हतीति । विराग +
ङण् ।) विरागार्हः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वैरागी, [नृ] त्रि, (विरागस्य भावो वैरागम् ।
तदस्यास्तीति इनिः ।) विषयेच्छारहितः ।
वैराग्ययुक्तः । यथा,—

“सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
सन्तकुमारो वैरागी चतुर्थः पुत्र एव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २४ अध्यायः ॥

वैराग्यं, स्त्री, (विरागस्य भावः । विराग +
अण् ।) विषयतुच्छधीः । यथा,—

“ज्ञानवैराग्ययोर्भक्तिप्रवेशयोपयोगिता ।
इष्टतु प्रथममेवेति नाङ्गत्वसुचितं तयोः ॥
यदुभे चित्तकाठिन्यहेतू प्रायः सतां मते ।
सुकुमारस्वभावेयं भक्तिरुद्धेतुरीरिता ॥”

यथा एकादशस्कन्धे ।
“तस्मान्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।
न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदहम् ॥”

इति ॥

किन्तु ज्ञानविरक्त्यादिषाधं भक्त्यैव सिद्धयति ।
यथा तत्रैव ।

“यत् कर्मभिर्गुणैस्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।
योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥
सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽक्षया ।
स्वर्गापवर्गं मह्यं कथयिष्ये ह्यदि वाञ्छति ॥

रुचिसुदृढतत्तत्र जनस्य भगवते हरे ।
विषयेषु गरिष्ठोऽपि रागं प्रायो विलीयते ॥
अनासक्तस्य विषयान् यथाहं सुपुञ्जतः ।
निर्वन्धं कृष्णसम्बन्धं युक्तं वैराग्यसुच्यते ॥
प्रापयिष्ये कतया बुद्ध्या हरिचम्बन्धवस्तुनः ॥

वैरोचिः

सुसुक्ष्मिः परित्यागो वैराग्यं फलं कथ्यते ॥”
इति भक्तिरसावृतचिन्तौ पूर्वभागे साधन-
लक्षरी ॥
वैराटः, पुं, इन्द्रगोपकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥
विराटसम्बन्धिनि, वि० (स्त्री, विपाटपर्वः ।
यथा, महाभारते । १ । २ । ५७ ।
“आरण्येयन्तः पर्वं वैराटस्तदनन्तरम् ॥”
विराटकथार्या स्त्री । यथा, तत्रैव । १ । २ । ५८ ।
“अभिमन्योश्च वैराट्या पर्वं वैवाहिकं स्मृतम् ॥”
तथा च देवीभागवते । २ । ७ । ४ ।
“अभिमन्योर्वैरा भाग्या वैराटौ चाति-
सुन्दरी ॥”
विकृते च वि० । यथा, महाभारते । १ । ३ । ७६ । २१ ।
“वैराटपृष्ठसन्ध्यां सर्व्वरक्षैरलङ्कृतम् ।
प्रहाय मरुतां लोकान् स राजन् प्रतिपद्यते ॥”
वैराट्या, स्त्री, जिनघोषविद्यादेयन्तर्गतदेवी-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
वैराटङ्गः, पुं, व्युत्पन्नदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वैरी, [न] पुं, (वैरमस्यास्तीति । इतिः ।) शत्रुः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १३३ ।
“वैरिणो नोपसेवेत सहायश्चैव वैरिणः ॥”
वीरसम्बन्धिनि, वि० ॥
वैरुण्य, स्त्री, (विरूपस्य भावः ।) विरूपता ।
यथा,—
“वैरुण्यमङ्गेषु कशानिपातो
मौख्यं तथा लक्ष्यसन्निवेशः ।
एतान् वधानर्हति रूचवादी
ग्राह्येभ्य दूतस्य वधो न दृष्टः ॥”
इति महानाटके ५ अङ्कः ॥
(असाधारणत्वम् । यथा, महाभारते । ५ ।
४३ । ७ ।
“निर्दिश्य सन्ध्यां प्रवृत्तिं वेदा-
स्तं विश्ववैरुण्यमुदाहरन्ति ॥”
विषदृष्टत्वम् । यथा, तत्रैव । १२ । २४० । २ ।
“एतस्मान्नोवैरुण्यं वर्त्तते प्रतिकूलतः ॥”
वैरोचनः, पुं, (विरोचनस्यापत्यम् । विरोचन +
अण् ।) वृद्धः । बहिराजः । (यथा, महा-
भारते । ३ । १८ । १७ ।
“अथ वैरोचने दोषानिमान् विद्वान्धमा-
वताम् ॥”
अभिपुत्रः । सूर्यपुत्रः । सिद्धगणः । इति
शब्दरत्नावली ॥
वैरोचननिकेतनं, स्त्री, (वैरोचनस्य वनेर्निके-
तनम् ।) पातालम् । इति हज्जायुधः ॥
वैरोचनिः, पुं, (विरोचनस्यापत्यम् । विरोचन +
अण् ।) वृद्धः । बहिराजः । (यथा, विष्णु-
पादादिकेशवर्णनस्तोत्रे । १ ।
“याभ्यां वैरोचनीन्त्रौ युगपदपि विपत्संपदो-
रेकधाम ॥”
सूर्यपुत्रः । इति मेदिनी ॥
वैरोचिः, पुं, वायुदैत्यः । यथा । वैरोचिर्विलि-
नन्दनः । इति शब्दरत्नावली ॥

५१८

वैवस्व

वैरोद्धारः, पुं, (वैरस्योद्धारः ।) हतापकारस्य
प्रत्यपकारः । यथा,—
“प्रतिकारः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं तथा ।
निर्यातनं वैरशुद्धिवैरोद्धारो निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
वैवक्ष्यं, स्त्री, (विलक्ष्यस्य भावः । विलक्ष्य +
अण् ।) विलक्ष्यत्वम् । विलक्ष्यस्य भावः
इत्यर्थे णाप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा,
भागवते । १० । ५५ । २६ ।
“अवधार्यं शनैरौपदेश्येन योचितः ॥”
विभिन्नत्वम् । यथा, मनौ कुक्षुकः । १ । ८५ ।
“त्रेतादिष्वपि युगापचाररूपेण धर्मेवैव-
क्ष्यम् ॥”)
वैव्यं, स्त्री, (विल्लस्येदम् । अण् ।) विल्लस्यत्वम् ।
इत्यमरटीका ॥ विल्लसम्बन्धिनि, वि० (यथा,
मनौ । २ । ४५ ।
“ब्राह्मणो वैव्यपासाशौ चक्षियो वाट-
खादिरौ ॥”
वैवधिकः, वि०, (विवधेन धान्यतण्डुलादिना यव-
हरति । “विभाषा विवधवैवधातुः ॥” ४ । ४ ।
१७ । इति ठक् ।) विवधेन धान्यतण्डुलादिना
यवहरति यः । पसारि इति भाषा । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ३०८ ।
“वल्गाभिधा वैवधिकी वल्गामठमकारयत् ॥”
तत्पर्यायः । वार्तावहः । २ । इत्यमरभरतौ ॥
वार्तावहः । इति शब्दरत्नावली ॥
वैवर्ण्यं, स्त्री, (विवर्णस्य भावः ।) विवर्णता ।
विवर्णस्य भावः इत्यर्थे णाप्रत्ययेन निष्पन्न-
मिदम् । (यथा, कथाचरित्सारः । १६ । ६८ ।
“सा वार्ता कर्णमागत्य तस्या वैवर्ण्यदायिनी ॥”
तत्तु स्त्रीणां सात्त्विकभावानामन्यतमम् । यथा,
साहित्यदर्पणे । २ । १६६ ।
“स्तम्भः खेदोऽथ रोमाश्चः खरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यथौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥”
वैवस्वतः, पुं, (विवस्वतोऽपत्यमिति । अण् ।) यमः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ६६ । २३ ।
“एव शशः सप्ततिहायनोऽथ
वैवस्वतस्यालयमभ्युपैति ॥”
यथा च ऋग्वेदे । १० । १४ । १ ।
“वैवस्वतः सगमनं जनाना
यमं राजानं हविषादुवस्य ॥”
“वैवस्वतः विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रम् ॥” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥ यथा च राजतरङ्गिण्याम् ।
४ । १५१ ।
“वनराजिष्ठामवेन दिशः वैवस्वताङ्गिताम् ॥”
रुद्रविशेषः । इति जटाधरः ॥ शनिः । सप्तमो
मनुः । (यथा, रघुवशे । १ । ११ ।
“वैवस्वतो मनुनां मामनीयो मनीषिणाम् ॥”
वर्त्तमानोऽयम् । अस्मिन्मन्त्रे वामनोऽव-
तारः । पुरन्दरः इन्द्रः । आदित्या वसवो
रुद्रा विश्वदेवा मरुद्गणाः । अश्विनारुधमः ।
इत्याद्या देवा । कश्यपः । अत्रिः । वशिष्ठः ।

वैवाहि

विश्वामित्रः गौतमः । जमदग्निः भरद्वाजः एते
सप्तर्षयः । इक्ष्वाकुः वृगः शर्यातिः दिष्टः । धृष्टः
कश्यपः नरिष्यन्तः पृथग्धः नाभागः कविः
एते मनुपुत्रा दश । इति श्रीभागवतमतम् ॥ १॥
अपि च ।
“सप्तमश्च प्रवक्ष्यामि यद्वैवस्वतमुच्यते ।
अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च कश्यपो गौतमस्तथा ॥
भरद्वाजस्तथा योगी विश्वामित्रः प्रतापवान् ।
यमदग्निश्च सप्तैते सांप्रत ये महर्षयः ॥
साध्या विश्वाश्च रुद्राश्च मरुतो वसवोऽश्विनौ ।
आदित्याश्च सुरास्तदन्तु सप्त देवगणाः स्मृताः ॥
इक्ष्वाकुप्रमुखाश्चास्य दशपुत्रा स्मृता भुवि ।
मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु सप्त सप्त महर्षयः ॥
कृत्वा धर्म्मव्यवस्थान् प्रयान्ति परम पदम् ॥”
इति मात्स्ये मन्वन्तरानुकीर्त्तनो नाम ६ अ. ॥
अन्यच्च ।
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
“आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्व मरुद्-
गणाः ।
भृगवोऽङ्गिरश्चाद्यौ यत्र देवगणाः स्मृताः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा विज्ञेयाः कश्यपात्मजाः ।
साध्याश्च मरुतो विश्वे धर्म्मपुत्रा गणास्तथा ॥
भृगोस्तु भृगवः पुत्राः सृष्टिरोऽङ्गिरश्च स्मृताः ।
एष सर्गस्तु मारीचो विज्ञेयः सांप्रताधियः ॥
तेजस्वी नाम चेन्द्रोऽपि महात्मा यज्ञभागसुक् ।
अतीतानागता ये च वर्त्तन्ते ये च सांप्रतम् ॥
सर्व्वे ते त्रिदशेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः ।
सहस्राक्षाः कुलिशिनः सर्व्वे एव पुरन्दराः ॥
मधवन्तो वृषाः सर्व्वे शृङ्गिणो गजगामिनः ।
ते शतक्रतवः सर्व्वे भूताभिभवतेजसाः ॥
धर्म्मादौ कारयैरेतेराधिपत्यगुणान्विताः ।
भूतभयभयनाथाः श्रेष्ठे चेतत् त्रयं द्विज ॥
भूर्लोकोऽथ स्मृतो भूमिरन्तरौ च भुवः स्मृतम् ।
खराख्यश्च तथा खर्गस्त्रैलोक्यमिति गद्यतः ॥
अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च कश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कौशिकः ॥
तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निश्च सप्तैते सुनयोऽत्र तथान्तरे ॥
इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभागो दिष्ट एव च ॥
कश्यपश्च पृथग्धश्च भूमिपा लोकविश्रुताः ।
मनोर्वैवस्वतस्येते नव पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥
वैवस्वतमिदं देवि । कथितं ते मयान्तरम् ।
अस्मिन् श्रुते नरः सद्यः पठिते चैव सप्तमः ।
सुच्यते पातकेः सर्व्वे प्रणयश्च महद्भुते ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरं समाप्तम् ॥
वैवस्वती, स्त्री, (वैवस्वतस्य इयम् । अण् । ततो
टीप् ।) दक्षिणदिशा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वैवाहिकः, पुं, (विवाहाङ्गवः । विवाह + अण् ।)
कन्यापुत्रयोः श्वशुरः । वैवाह इति वङ्गभाषा ॥
समृद्धी इति हिन्दीभाषा । (तत्पर्यायः ।) सप्तम्यो
२ ॥ यथा, कौतुकसंस्के । ३ ।

वैशाखः

“असन्नामसमानतासखसुतावैवाधिक-

शालक-

अशुकासुकरण्या गनवती व्याख्यातदेया मम”)

विवाहसम्पत्तिनि, त्रि । यथा,—

“पक्षमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

ते च खान्तानिनः सर्वे प्रसिताः श्रद्धता गताः”

इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

अपि च ।

“कन्याभ्यश्च पितृदयादेय वैवाहिकं वसु ।

अपुत्रकस्य कन्या स्वा धर्मेणा पुत्रवहरेत ॥”

इति दायतत्त्वे देवतः ॥

(यथा च मनु । २ । ६७ ।

“वैवाहिको विधि स्त्रीणा संस्कारो वैदिक

सूतः ॥”)

वैशम्पायनः, पुं, (विशम्पस्य गोत्रापत्यम् । “अन्वा-

दिभ्य णञ् ।” ४ । १ । ११० । इति णञ् ।)

नुनिविशेषः । यथा,—

“अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् ।

जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायनमेव च ॥

पैल तेषां चतुर्थश्च परमं मां महासुनि ।

ऋग्वेदस्यावक पैल जग्राह स महासुनि ।

यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥”

इति कौर्म ४६ अध्यायः ॥

स च वज्रवारकः । यथा,—

“जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च ।

पुलस्त्य पुलहश्चैव पचेते वज्रवारकाः ॥”

इति पुराणम् ॥

वैशख, क्ली, (विश्वितुर्धेन्नाम् । विश्वित् +

‘श्रुतोऽञ् ।” ४ । ४ । ४६ । इति अण् । तच्च

‘विश्वितुर्दिङ्लोपश्च ।” इति काशिकोक्त्या

इङनाम् ।) अधिकारः । शुक्लाभावविशि-

ष्टम् । विगत शुक्ल यच्च । विपूर्वशुक्लशब्दा-

न्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥

वैशाख, क्ली, (विशाख एव । स्त्राय अण् ।) धनु-

ज्विदा सस्यानमेद् । यथा,—

“स्थानान्वालीवैशाखप्रवलीद्वानि मण्डलम् ।

समपादश्च—”

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, हरिवंशे । ११० । ४४ ।

“वज्रपातनिभ वेग पातयित्वा ममोपरि ।

भूय प्रहृत्तुकामो मां वैशाखेनास्थितो

महीम् ॥”

पुरविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ६७।५।

“वैशाखाख्ये पुरे राक्ष पुत्रावार्वादिमातृको ॥”)

वैशाखः, पुं, (विशाखा प्रयोजनमस्य । विशाखा

+ “विशाखापाटादिनि ।” ५ । १ । ११० ।

इति ऋण ।) मस्यानदण्डः । यथा, शिशुपाल-

उच्छे । ११ । ८ ।

“अनन्तरकरुणा चित्रवैशाखशेखे ॥”

वैशम्पायनो पौणमासी अस्मिन् । “सास्मिन्

पौर्णमासीति ।” ४ । २ । २१ । इति अण् ।)

५२०

वैशाखः

द्वादशमासान्तर्गतप्रथममासः । तत्पर्यायः ।

माघव २ राधः ६ । इत्यमरः ॥ चान्द्रस्य

तस्य जघनम् ।

“विशाखातारकासुक्ता वैशाखी पूर्णिमा भवेत् ।

सा वैशाखी यच्च मासे स वैशाख प्रकीर्तितः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

स तु मेघस्यरधिकः सौरः । तत्र जातफलम् ।

“पुमान् विनीतो द्विजदेयभक्तो

धर्मस्य कर्ता सुजनस्य भर्ता ।

गुणाभिरामोऽथ जगत्पियः स्यात्

वैशाखमासे खलु जन्म यस्य ॥”

इति कौलीप्रदीपः ॥ ॥

अथ वैशाखकृतम् । तत्र पञ्चपुराणम् ।

“तुलामकरमेघेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।

इदं विध्यं ब्रह्मचर्यं महापातकनाशनम् ॥”

वैष्णवागते ।

“गवामर्हप्रस्तनानां जघं दत्त्वा तु यत् फलम् ।

तत् फलं लभते राजन् मेघे स्नात्वा तु जाद्व-

वीम् ॥”

पितामहः ।

“कार्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे मासि विशेषतः ।

छच्छादिनियमानाश्च चान्द्रमानप्रमाणतः ॥”

आभ्यां कार्तिकादिद्वाने सौरचान्द्रयोर्लोक्ये-

नानुष्ठानम् । तत्र चान्द्रमपि द्विविधम् । तथा

च विष्णुः ।

“दर्शं वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।

पुण्यान्यद्वानि त्रिंशत् मकरस्ये दिवाकरे ॥”

दर्शं दर्शान्यागसम्पत्तिर्नी प्रतिपदमारभ्य

त्रिंशत्तिथिम् । नारायणोपाध्यायस्तु दर्शपौर्ण-

मासीति पूर्वदिनसङ्कल्पपरमिति । तत्र सौर-

छन्दे राशुक्तेषु कायः ।

“संक्रान्तिविहिते कार्ये संक्रान्तिः परि-

कीर्तिता ।

मासोक्तेष्वेतरस्मिन् रविराशिसंस्थितस्तथा ॥”

इति गार्ग्यः ॥ ॥

ततश्चारणोदयकाले मज्जनं कृत्वाचम्य उद्द-

सुखं ॐ तत् सद्ब्रह्मैवायं अथ वैशाखे मासि

असुकपक्षे असुकतिथ्यावारभ्य मेघस्यरवि यावत्

प्रत्यहं असुकगोत्रं श्रीअसुकदेवशर्मा श्रीविष्णु-

प्रोतिकामः प्रान स्नानमहं करिष्ये । इति ।

गङ्गायान्तु अर्द्धप्रसृतगवीजसदानजन्मफलसम-

फलप्राप्तिकामो विष्णुप्रोतिकामो वा इति

सङ्कल्प्य यथोक्तविधिना स्नायात् । प्रतिदिन-

सङ्कल्पे तु आरभ्य मेघस्यरवि यावत् प्रत्यहं

मिति न वक्तव्यं किन्तु मासोत्थनन्तरं मेघ-

राशिस्यरवौ इत्यधिकं वक्तव्यम् । चान्द्रं तु

मासस्यान्तरं शुक्लपक्षे प्रतिपदि तिथ्यावारभ्य

दशपञ्चम्यन्तमित्युक्तव्यम् । प्रतिदिनसङ्कल्पे

त्वारभ्य प्रत्यहमिदं न वक्तव्यम् । एव कृष्ण-

प्रतिपदारभ्य उद्दसीयम् । एव मासान्तरे

शोचनीयम् । सङ्कल्पाकारणे फलशान्तिमाह

भावप्यपुराणम् ।

वैशाखः

“सङ्कलीन विना राजन् यत्किञ्चिन् कुरुते नरः ।

फलचात्प्राप्त्यर्थं तस्य धर्मस्यार्द्धं जघी भवेत् ॥”

महावै ।

“यो ददाति हि मेघादौ शक्तनसुषटान्वितान् ।

पितृगुह्यं विप्रैः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विप्रैः पादुकां ह्यत्र पितृभ्यो विधुवे शुभम् ॥”

पितृभ्यः पितृगुह्यं । अत्र विष्णुरहस्यम् ।

“अयने कीटिगुणितं जघं विष्णुपदीषु च ।

यद्ग्रीतिसहस्रं पठशीत्यासुदाहृतम् ॥

शतमिहचये पुण्यं सप्तमन्तु दिनचये ।

विधुवे शतसाहसमा का मा-येननक्तम् ॥”

इति मत्स्यपुराणोक्तशतसहस्रगुणिततत्कर्मफल

जनकत्वेन विवक्षणीयत्वान्मेघादावित्पि विधुव-

सक्रान्तिपुण्यकालपरम् । अन्यथा कालहय-

कल्पनापत्तिः । अथहारोऽपि तथा ॥ ॥ सङ्क्र-

मणपुण्यकालस्तु दिनसक्रमणे कृतस्तु दिनम् ।

“यद्ग्रीतिसुखेऽतीते हस्ते च विधुवहने ।

भविष्यत्यने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ॥”

इति तु पुण्यतरकालपरं दिनवृत्तोत्तरायणादि-

विहितविशतिद्विषादीनां रात्रिप्रविष्टभाग-

स्यापि पुण्यत्वम् । रात्रिसक्रमणे तु इत्यन्य-

प्रथमयामद्वयान्तरं तद्विषयीयशेषयामद्वय

पुण्यम् । इत्यद्वयान्तकमध्याह्ने तद्विषयीय

तिथेरभेदे तु तद्विषयीयशेषयामद्वय पुण्यम् ।

भेदे तु तद्विषयीयशेषयामद्वय पुण्यं परद्वि-

षयीयद्वयामद्वयश्च । तिथ्यभेदेभेदयोर्द्विषायने

तद्विषयीयशेषयामद्वयम् । उत्तरायणे पर-

द्विषयीयशेषयामद्वयम् । इत्याधिकशेषार्ह-

रात्रिसक्रमणे परदिनाद्ययामद्वयम् । सन्धा-

सक्रमणे तु दिनद्वये दिनस्य रात्रिद्वये रात्रे-

र्यवस्थेति ॥ ॥ संक्रान्त्यां स्नानमावश्यकम् ।

अनिरसक्रमणे तु तद्दोषशान्त्यर्थं धूसरवीज

सलिलेन सर्वविधिलेन च स्नानं विष्णुपूजन

तत्त्वन्तजपः । संक्रान्तिकाल एव स्त्रीतेजसां स-

र्वर्णम् । इत्युच्येऽन्वावास्यायाम् । दिनचये तिथि-

चये । आ-का मा-वेध आषाढकार्तिकमाघ-

वैशाखपौर्णमासीषु ॥ ॥ ततः कृतस्नानादि

प्राप्तसुख उद्दसुखं ब्राह्मणं गन्धपुष्पाभ्यां पूज-

यित्वा जलघटान्वितशक्तुं च जलघटान्वित-

शक्तुभ्यो नमः इति पूजयित्वा ब्राह्मणद्वयं जल

दत्त्वा घटं सप्रोक्ष्य वामहस्ते सुशुद्धं कुशत्रयं

तिजलजलान्यादाय ॐ तत् सद्ब्रह्मैवायं ओम्

अथासुके मास्यसुकपक्षेऽसुकतिथौ महाविधुव-

सक्रान्त्यां असुकगोत्रस्य पितुरसुकदेवशर्मेण

सर्वपापविमुक्तिकाम एतान् जलघटान्वित-

शक्तुन् विष्णुदेवताकान् असुकगोत्राय असुक-

देवशर्मेण ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सप्रदहामीति

ब्राह्मणद्वयं जल दत्त्वा ब्राह्मणरुद्विष-

हस्तजलमध्यगामयेयन्तीर्धनं ओमित्यनेन ए-

वत्वा स्वस्तीलुक्ता गायत्रीं कायस्तुतिपठते ।

जलघटान्विता, शक्तयो विष्णुदेवताकाः । इति

वदन् । ततो दक्षिणा दद्यात् । यथा ॐ अद्ये-

वैशाखः

स्यादि कृतेन तु जलघटान्वितशक्तुदानकर्मणः
प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां किञ्चित् काश्चनमृत्तं ब्राह्म-
णायाहं ददानीति । ततः अर्चिद्रावधारणम् ।
ब्राह्मणविशेषादुपदेशे यथासम्भवगोत्रनाम्न
ब्राह्मणायैति विशेषः । तत्र ब्राह्मणसन्निधाने
तुभ्यमिति न देयम् । भूमौ त्यागजलप्रक्षेपः ।
एवमन्यत्रापि सम्प्रददे इति वाक्ये विशेषः ।
सत्पात्राभावे तत्सत्त्वेऽपि तत्तत्कामो विष्णुर्ग्रीति
कामो वा विष्णवे दत्त्वा ब्राह्मणाय पश्चात्
प्रतिपादयेत् ।

“देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दत्त्वा तु दक्षिणाम् ।
तत् सर्वं ब्राह्मणे दद्याद्व्याया निष्कल भवेत् ॥”

इति मन्त्रसूक्तान् ॥

दत्त्वेऽथ देयानीति वाराहोपाधे पाठः ॥ ॥

“वैशाखे यो घटं पूर्णं समोच्य वै हजिन्मने ।
दद्यात्सुहृदा राजेन्द्र स याति परमा गतिम् ॥”

अत्रापि यथायोग्यं संपूज्य पूर्ववद्वाक्येन मनो-
रथफलार्थिना समोच्यघटो देयः ॥ ॥ स्तुतिः ।

“मेघादौ शुक्लो देया वारिपूर्णा च गर्गरी ॥”
तत्रापि यथायोग्यं संपूज्य पूर्ववत् वाक्यं कृत्वा
पठेत् ।

“ॐ एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।
अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥”

इति मन्त्रलिङ्गात्मनोरथफलत्वं ज्ञेयम् ॥ ॥
कृत्यचिन्तामयौ ।

“मन्दर निम्बपत्रार्था योऽति मेघगते रवौ ।
अपि रोषान्वितस्तस्य तक्षक किं करिष्यति ॥”
उत्तरार्द्धे तु ।

“मेघस्य च विधौ तत्र नास्त्यङ्गे विषजं भयम् ॥”
इति सबन्धरप्रदीपे पाठः ॥

ततश्च मेघस्वरविस्मृतिकाळे मन्दरं निम्बपत्र-
द्वयं भक्षयेत् ॥ ॥ भविये ।

“या शुक्ला नरशार्ङ्गलवैशाखे मासि वै तिथि
हृतीया चाक्षया स्याता गीर्वाणेरपि वन्दिता ॥

योऽस्या ददाति करकान् वारिवाजसमन्वितान् ।
स याति पुरुषो वीरलोकान् वै हेममालिन ॥”

वाजमन्त्रम् । हेममालिनः सूर्यस्य । ततो जलाद्र-
समन्वितकरकदाने सूर्यलोकगमनं फलम् ।

दानानुष्ठानं पूर्ववत् ॥ ॥ ब्रह्मपुराणम् ।

“वैशाखे शुक्लपक्षे तु हृतीयायां कृत युगम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे च चैता च नवमेऽहनि ॥

अथ भाद्रपदे मासि त्रयोदश्यान्तु ह्यपरम् ।
मासि तु पौर्णमास्यान्तु घोरं कलिपुगं स्मृतम् ॥

युगारम्भास्तु तिथयो युगादास्तेन विश्रुता ॥”
तत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यान्ता एव तेष्वेव
तिथिस्तथाभिधानात् । सुखवाचिन्वे कार्तिके
नवमेऽहनीति सिद्धौ शुक्लपक्ष इति अर्थः
स्वाप्तः ॥ ॥ आर्षा प्रशंसामाह विष्णुपुराणम् ।

“एता युगादाः कपिताः पुराणै-
रनन्तपुण्याक्षिपयस्तस्य ।

उपपन्ने चन्द्रमसौ रवेश्च-
मण्यकाक्षय्यमहये च ॥

५२१

वैशाखः

पानीयमप्यत्र तिलैश्च मिश्रं
दद्यात् पिष्टम्भः प्रणतो मनुष्यः ।

आहं कृत तेन समा. सहस्रं
रक्षस्वमेतत् पितरो वदन्ति ॥”

उपपन्ने ग्रहणे ॥ ॥ देवीपुराणम् ।

“युगाद्या वर्षद्विष्य सप्तमी पार्श्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीश्वरं न तत्र तिथियुगता ॥” ॥

अक्षयतृतीयामधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् ।

“तस्यां कार्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ।
यवान् दद्यात् हिजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्-

यवान् ॥

पूजयेच्छृङ्गरं गङ्गां कैलाशश्च हिमालयम् ।

भगीरथश्च नृपतिं सागराणां सुखावहम् ॥” ॥
स्कान्दे ।

“वैशाखस्य सिते पक्षे हृतीयाक्षयसंज्ञिता ।

तत्र मां लेपयेत्तिलैर्लेपनैरतिशोभनैः ॥”

मां जगन्नाथम् ॥ ॥ अन्यत्रापि ।

तथा च जगन्नाथस्थानमधिकृत्य भविये ।

“सर्वस्वरफलं राजन् नवम्बां कार्तिके तथा ।

मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं भवेत् ॥” ॥
मन्वादयस्तु भवियमानुस्यूतः ।

“अथ्युकशृङ्गनवमो दादशी कार्तिको तथा ।
हृतीया चैवमासस्य यथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्येकादशी तथा ।
आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥

आवगस्याष्टमी ऋणा तथाषाढस्य पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैवो ज्येष्ठौ पञ्चदशी

सिता ॥

मन्वन्तरादयस्तेना दत्तस्याक्षयकारिका ॥”
अमावास्याष्टमीयतिरिक्ता शुक्ला, उपक्रमोप-

संहारयो शुक्लात्तृतीयेनानां ॥ ॥ नारदीये ।

“वैशाखे शुक्लपक्षे तु दादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां शीतलयोगेन स्नापयेत् केशव शुचिः ॥”

इयं पिपीतकदादशी । नात्र युग्मादरापेक्षा ।
तत्र विष्णुपूजने उपवासोत्तरविधानानां ॥ ॥

अथ यवाद्राहम् । तत्र वैशाखशुक्लपक्षे द्वाज
शनिशुक्रेतरवारे नन्दारिक्तात्रयोदशीनरतिथौ

जन्मचन्द्राष्टमचन्द्रजन्मतिथिचक्रनक्षत्रत्रयपञ्च-
मतारात्रयेनरेषु पूर्वफलगुनीपूर्वभाद्रपदपूर्वा-

षाढामघाभरणशेषार्द्धेतरनक्षत्रेषु यवश्राद्ध
कर्तव्यम् । तच्छेषभोजनस्तु एतादृगनिविहायां

विषुवसंक्रांतौ अक्षयतृतीयायाश्च विशेषतः
कर्तव्यम् । वैशाखाकरणे ज्येष्ठशुक्लपक्षे

आषाढशुक्लपक्षे च हरिश्चयनेतरत्र कर्तव्यम् ।
इति कृत्यतत्त्वम् ॥ ॥ ॥ अथ वैशाख-

माहात्म्यम् ।
“ये कार्तिकव्रतपरा ये माघपरिनिष्ठिताः ।

ये वैशाखव्रतास्तस्मात्तेषां तुष्टं सदा हरिः ॥
सर्वेषामेव मासानां वैशाखः प्रदरः स्मृतः ।

पुरा हरिमुखे राजन् श्रुतमेतन्न सशयः ॥
तच्च स्नानं जपो शोभः आहं दानादि यत्

कृतम् ।

वैशाखः

तत् सर्वं भूपतिश्रेष्ठ सत्यमक्षयसुष्यते ॥

एकतः सर्वतीर्थानि सर्वे यज्ञाः सदक्षिणाः ।
भूप वैशाखमासाद्य कोर्वंशेनापि नो समाः ॥

मेरुतुल्यानि हेमानि सर्वदानानि चैकतः ।

एकतः सर्वदा भूप माघवो माघवप्रियः ॥

असंख्यानि च पापानि बहुजन्मार्जितानि च ।

निमेषार्द्धेन राजेन्द्र विजयं यान्ति माघवे ॥

वैशाखमागतं दृष्ट्वा पिष्टृणास्तुतवो भवेत् ।

पुत्रो नियममाचर्य अक्षय्यतुहिरिष्यति ॥

आगत माघवं दृष्ट्वा कम्पन्ते पापसञ्चयाः ।

अस्माकं नाशकालोऽयं भूपते भुवमागतः ॥

वैशाख परमं मासं माघवस्येति च प्रियम् ।

नियमेन समाचर्य न भूयो जायते नरः ॥

मनसा संसरेद्यस्तु नियमं माघवोद्धवम् ।

पूयते पातकैः सर्वैः शक्तेन सह मोदते ॥

वचसा यो वदेद्भूप वैशाखं माघवप्रियम् ।

अहं समाचरिष्यामि स गच्छेद्द्वन्द्वजः पुरम् ॥

यः समाचरते भूप नियमेन तु माघवम् ।

स विष्णो रूपमासाद्य विष्णुना सह मोदते ॥

नियमेन समाचर्य एकाहमपि भूपते ।

पितरस्तारितास्तेन यास्यन्ति परमां गतिम् ॥

तस्मिन् स्नात्वा विष्णुहस्ता दम्भमातुसंयवर्जितः ।

ईक्षितान् लभते कामान् श्रीविष्णोर्दयितो भवेत् ॥

ब्रह्मज्ञो वा कृतज्ञो वा मित्रव्रज्यो विचातकः ।

नियमेन नयेन्मासं स सुक्तं सर्वपातकात् ॥

पातकानामेकमेव प्रायश्चित्तं विदुर्ब्रह्मा ।

सर्वपापसमुद्धतौ नात्र कार्या विचारणा ॥

वैशाखस्त्रायिनो लोकः श्रीविष्णुसेवनीतसुका ।

पापं न तेषां मतिमन्निह लोके परत्र च ॥

सर्वस्वदानं विधिवत् सर्वदा परिशोधनम् ।

चान्द्रायणश्च विधिना कृच्छ्रं चैवातिशुद्धकम् ॥

पुण्यक्षेत्राभिगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।

देवताभ्यर्चनं चैव तथैवातिथिसेवनम् ॥

कदापि येन चरितं वाङ्मनः कायकर्मभिः ।

स प्राप्य ते तु कुर्वन्तु माघवे नियमं नराः ॥

समाचरन्ति ये मासं माघव हतबुद्धयः ।

सदा प्रीतिमनास्तेषां श्रीकृष्णो देवकीसुतः ॥

या नारी विधवा भूत्वा माघवे नियमं चरेत् ।

कुलायुतसदृशस्तु नयते परमं पदम् ॥

पुत्रेणापीह किं कार्यं येन नाचरितं नृप ।

वैशाख पुत्रशतकानं नारी घन्या हरिप्रिया ॥

यो माघवेऽर्चयेद्वाङ्मनं गोविन्दं गोपवत्सलम् ।

न तस्य विद्यते सख्या पूजनस्य फलस्य च ॥

वैष्णवस्य तु धर्मस्य पारं गन्तुं यदीच्छति ।

नरेन्द्र माघव मासं नियमेन समाचरेत् ।

किं करिष्यति सांख्येन योगेन नरनायकः ।

सुक्तिमिष्यति चेद्वाङ्मनं माघव माघवेऽर्चयेत् ॥

अभयसम्भवं राजन् दुष्टप्रतिपदसम्भवम् ।

सत्पापं सत्कृत्यं याति माघवे नियमे कृते ॥

रथे यदि रिपुः स्यात् त्वमिष्यसि नराधिप ।

नियमेन नरा विष्णो प्रियं माघवमाचरेत् ।

यदि सांसारिकं दुःखं सन्नुमिष्यसि भूमिप ।

वैशिकः

तदा नियममास्थाय माधवे माधवं भव ॥
राज्यभोगांश्च विपुलान् पुत्रमित्रादिसम्पदम् ।
यदिच्छसि तदा विष्णोः प्रियं माधवमाचर ॥
त्यक्तमिच्छसि राजेन्द्र जन्ममृत्युमरादिकम् ।
भयं यदि तदा विष्णोः प्रियं माधवमाचर ॥
येनाचरितो माधो माधवः पापमुद्भिभिः ।
नरकान्न निवर्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना हरेः ॥
न वैशाखसमो मासो विशेषः केशवप्रिय ।
अत्र तेन चिपेद्यस्तु तं विद्यान्निकषात्मज ॥
यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी ।
वैशाखे नरकं याति क्षणत्वा नियमं नरः ॥
तस्माद्वाजन् प्रयत्नेन कुरु त्वं माधवव्रतम् ।
यस्याचरणमात्रेण हरिस्तुतो भविष्यति ॥
तावद्भर्त्तन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले ।
यावन्नायाति राजेन्द्र माधवो माधवप्रिय ॥
अथुमाचरन् यत्किञ्चिद्दो ददाति च माधवे ।
काले वा यदि वाकाले कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
योगेद्भीनां राजर्षेः । चयो नैवोपपद्यते ।
तथैव माधवे मासि न चय पापपुण्ययोः ॥

नाचारि धर्माचरणेन माधव
नाराधितो ये पुरुषप्रधान ।
येनैव श्रुता भूप कथा सुरारे-
स्तीर्णा वृथा जन्म नराधमानाम् ॥
न प्रोडयन्ति गृहाराधना गणा
यस्या पिशाचोदगभूतदानवा ।
यो माधवे मासि नरेन्द्रवर्य
ध्रुव सुरारेव्रतमाचरन्ति ह ॥

इति पाद्मोत्तरखण्डे वैशाखमाहात्म्यकथने १६८
अध्यायः ॥

वैशाखी, स्त्री, (विशाखया युक्ता पौर्णमासी ।
“नक्षत्रेण युक्ता कालः ।” ४ । २ । ३ । इत्यर्थः ।
ततो ङीप् ।) वैशाखमासस्य पूर्वार्धमा । यथा,
“विशाखातारकायुक्ता वैशाखी पूर्वार्धमा
भवेत् ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

तत्र तर्पणफलम् । वैशाखीसुपक्रम्य यम ।
“गौरान् वा यदि वा क्षणान् तिलान् चोद्रेण
संशुतान् ।

प्रीयतां धर्मराजेति पितृन् देवाश्च तर्पयेत् ॥
यावन्जीवन्त पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
अन्त्याशुतश्च तिष्ठन्तु स्वर्गलोके न सशयः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ४ ॥

रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वसुदेवस्य
स्त्रीणामन्यतमा । यथा, हरिवंशे । ३५ । २ ।

“वैशाखी च तथा भद्रा सुनामा चैव
पञ्चमा ॥”)

वैशिकः, पुं, (वैशेन जीवतीति । वैश + “वैतना-
दिभ्यो जीवति ।” ४ । ४ । १२ । इति ठक् ।)
त्रिविधनायकान्तर्गतनायकविशेषः । यथा,—

शृङ्गारस्य उभयसाध्यात्मात्रायकोऽपि निरूप्यते ।
स च त्रिविधः । पतिरुपपत्तिर्वैशिकश्च । बहु-
वैशाभोगोपरसिको वैशिकः । यथा,—

५२२

वैशिकः

“काञ्चीकणकनितकोमलनाभकान्तिं
पारावतध्वनिविचित्रितकण्ठपालम् ।
उद्भ्रान्तलोचनचकोरमनङ्गरङ्ग-
माशासहे कमपि वारविलासवत्याः ॥” ॥
वैशिकस्तुतममध्यमाधममेदात् त्रिविधः । दधिता-
श्रमप्रकोपे अपि उपचारपरायणः उत्तमः ।
यथा,—

“चक्षुःप्रान्तसुरीस्य पद्मलदश शोणारविन्द-
त्रिय
नोच्चैर्लपति न स्मितं विस्रुते शृङ्गाति वीर्यं
न वा ।

तत्प्रीयान्तसुपेत्य किन्तु पुनकम्भाजत्कपोलदुतिः
कान्तः, केवलमानतेन शिरसा सुक्तासजं
गुम्फति ॥” ॥

प्रियायाः प्रकोपे यः प्रकोपमनुरागं वा न
प्रकटयति चेष्टया मनोभावं शृङ्गाति समध्यमः ।
यथा,—

“आस्यं यद्यपि दास्यवर्जितमिदं सास्येन ह्रीनं
वचो

नेत्र शोणसरोयकान्तिरुचिरे कापि चर्यं
स्वीयते ।

मालायाः करणोद्यमो न कविकारम्भः, कुचा-
म्भोजयो-

र्धूपः कुन्तलधोरणीयुः सुतनोः सायन्तनो
दृश्यते ॥” ॥

भयकपालज्वाभूय कामक्रीडायामकृतकृत्या-
कृत्यविचारोद्यमः । यथा,—

“उदयति हृदि नैव यस्य लज्जा
न च कण्ठः न च कोटपि भीतिलेशः ।

वकुलसुकुलकोमलमां
पुनरपि तस्य करेण सातयेथा ॥” ॥

मानी चतुरः शूट एवान्तर्भवति । मानी यथा,
“बाह्याकृतपरायणः तव वचो वचोपमेयं मनः,
श्रुत्वा वाचमिमामपास्य विनयं आजाह्वहि,
प्रस्थिते ।

प्रातर्ब्रह्मलोकेन परिहृतालापे विहृतानने
प्रायेण नियतं पतन्ति क्षणाय वामभुवो
दृश्यः ॥”

वाक्चेष्टाशृङ्गसमागमश्चतुरः । वचनशृङ्ग-
समागमो यथा,—

“तमोजटाखे हरिदन्तराखे
काखे निशायास्तव निर्गताया ।

तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेन शालोदरि ! कः सहायः ॥”

चेष्टाशृङ्गसमागमो यथा,—

“कान्ते कनकजम्बीरं करे कमपि कुर्वन्ति ।
अगारलिखिते भानौ बिन्दुमिन्दुसुखी ददौ ॥”

इति रसमञ्जरी ॥
(वैश्वसम्बन्धिनि, जि । यथा, ऋक्कटिके ।
१ अङ्के ।

“अवेदं सामवेदं गणितमथ कलां वैशिकीं
हस्तिशिल्पं

वैशेषि

आत्मा सर्वप्राप्तादात् व्यपगततिमिरे चक्षुषी
चोपलभ्य ॥”)

वैशेष्यं, स्त्री, (विशिष्टस्य भावः ।) विशिष्टत्वम् ।
तत्तु समन्वयपदार्थः । विशिष्टधीनियामक इति
यावत् । यथा, “विशिष्टवैशिष्ट्याद्यभ्युपगम-
वादः ।” इति शिरोमणिः ॥ दृष्टसंयोगवान् इति
शब्दबोधो न विशिष्टवैशिष्ट्यावगाही । खले
कपोतन्यायेनैव तत्स्वीकारात् । इति भावः ।
इति जागदीशो सामान्यलक्षणाः ॥ ॥
(असाधारणत्वम् । यथा, महाभारते । १३ ।
१५६ । ४९ ।

“त्रिषु लोकेषु तावच्च वैशिष्ट्यं प्रतिपत्तये ।
सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यति जनार्दन ॥”)

वैशेषिकः, पुं, (विशेषेण वेति अर्धीति वा । विशेष +
ठक् ।) कणादसुनिवृत्तदर्शनशास्त्रवेत्ता । तत्-
पर्यायः । औलुक्चः । २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(विशेषमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । विशेष + “अधि-
कृत्यकृते ग्रन्थे ।” ४ । ३ । ८७ । इति ङक् ।)

कणादसुनिवृत्तदर्शनशास्त्रविशेषः । स तु विशेष-
पदार्थनिरूपकग्रन्थः । अस्य मतं व्यादर्शनमत-
सुलभम् । अत्र जगतः कारणं परमाणुपर्यन्तं

निरूपितम् ॥ ॥ इह खलु निखिलप्रेक्षावन-
निसर्गप्रतिकूलवेदनीयतया निखिलात्मसवेदन-

सिद्धिदुःखं जिह्वातस्तद्विज्ञानोपायं जिज्ञासुः
परमेश्वरसाक्षात्कारसुपायमाकलयति ।

“यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयन्तीह मानवाः ।
तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥”

इत्यादिबचनविषयप्रामाण्यात् । परमेश्वरस्य
साक्षात्कारश्च अवबोधनभावनानिर्भावनौघः ।
यदाह ।

“आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासवलेन च ।
विधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते धोमसुत्तमम् ॥”

इति ॥

तत्र मननमनुमानाधीनम् । अनुमानश्च आति-
ज्ञानाधीनम् । आतिज्ञानश्च पदार्थविवेकसा-
पेक्षम् । अतः पदार्थवदकम् “अयातो धर्मं
आस्थास्यामः ।” इत्यादिकार्या दृष्टलक्षणयां

कणभक्षेण भगवता अवस्थापि । तत्राद्विकृत्या-
त्मके प्रथमेऽध्याये समवेताशेषपदार्थकथनम-

कारि । तत्रापि प्रथमाद्विके जातिमन्निरूपणम् ।
द्वितीयाद्विके जातिविशेषयोर्निरूपणम् ।

आद्विकद्वयात्मके द्वितीये भूतदिकाललक्षणम् ।
तत्रापि प्रथमाद्विके भूतविशेषलक्षणम् । द्वितीये

दिकालप्रतिपादनम् । आद्विकद्वयात्मके तृतीये
आत्मान्तकरणलक्षणम् । तत्राप्यात्मलक्षणं

प्रथमे । द्वितीये अन्तकरणलक्षणम् । आद्विक-
द्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनम् ।

तत्रापि प्रथमे तदुपयोगिविवेचनम् । द्वितीये
शरीरविवेचनम् । आद्विकद्वयवति पञ्चमे कर्म-

प्रतिपादनम् । तत्रापि प्रथमे शरीरसम्बन्धि-
कर्मचिन्तनम् । आद्विकद्वयशालिनि षष्ठे

श्रौतधर्मनिरूपणम् । तत्रापि प्रथमे दानप्रति-

वैश्यः

ग्रहधर्मविधेयः । द्वितीये चातुराश्रम्योचित-
धर्मनिरूपणम् । तथाविधे सप्तमे गुणसमवाय-
प्रतिपादनम् । तत्रापि प्रथमे बुद्धिनिरपेक्षगुण-
प्रतिपादनम् । द्वितीये तत्प्राप्तेष्वगुणप्रतिपादनं
समवायप्रतिपादनम् । अष्टमे निर्विकल्पक-
सविकल्पकप्रत्यक्षप्रमाणचिन्तनम् । नवमे बुद्धि-
विशेषप्रतिपादनम् । दशमे अनुमानप्रतिपाद-
नम् । तत्र उद्देशो लक्षण परीक्षा चेति
त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । इति वैशेषिक-
ग्रन्थविवरणम् ॥ * ॥

(न्यायमते आत्मादिगतपारिभाषिकगुणः । यथा,
भाषापरिच्छेदे ।

“बुद्ध्यादिषट्क संप्रान्ता, स्नेहः सांविधिको-
द्वयः ।

अदृष्टभावना शब्दा अमी वैशेषिका गुणाः ॥”
विशेष एव । “विनयादिषट्कम् ।” ५ । ४ ।
३४ । इति स्वार्थे षट्कम् । असाधारणे, त्रि ।
यथा, महाभारते । ७ । ५ । १५ ।

“युगपन्नतु ते शक्या कर्तुं सर्वे पुरःसरा ।

एक एव तु कर्तव्यो यस्मिन् वैशेषिका गुणाः ॥”
वैश्यः, पुं, (विश्व + अण् ।) ब्रह्मोद्देशजाततृतीय-
वर्णः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६ । १२ ।

“ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्वाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥”

तत्पर्यायः । ऊरुयः २ ऊरुजः ३ अर्थः ४

भूमिसृक् ५ विट् ६ । इत्यमरः ॥ द्विजः ७ ।

इति जटाधरः ॥ भूमिजीवी ८ । इति शब्द-
रत्नावली । अवहर्ता ९ वार्षिकः १० वार्षिकः

११ पणिकः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्रह्म-
ह्मीपे अस्य संज्ञा ऊर्ध्वयनः । शास्त्रजङ्गीपे

पञ्चनरः । कुशदीपे अभियुक्तः । क्रौञ्चदीपे

प्रविणः । शाकदीपे दानवतः । पुष्करदीपे

सर्वे एकवर्णाः । इति भागवतमतम् ॥ अस्य

शास्त्रनिरूपितधर्माख्यः । अध्ययनम् १ यज-
नम् २ दानम् ३ । चतस्रो जीविकाः । कविः १

गोरक्षम् २ नायिकम् ३ कुशीदम् ४ ।

अस्त्राश्रमाख्यः । ब्रह्मचर्यम् १ गार्हस्थ्यम् २

घानप्रस्थम् ३ । तस्य लक्षणादियथा,—

“विश्वत्पाशु पशुभ्यश्च लक्ष्यादानरुचिः शुचिः ।

वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति सञ्ज्ञितः ॥

वैश्यास्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्मो वेदसम्मतः ।

दानमध्ययनं शौचं यज्ञश्च धनसंचयः ॥

पाशयेष पशून् वैश्यः पितृवह्ममर्जयन् ।

विकर्म तद्भवेद्यत् कर्म यत् स समाचरेत् ॥

रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् ।

प्रजापतिर्हि वैश्याय दृष्ट्वा परिददे प्रजाः ॥

ब्राह्मणेभ्यश्च राज्ञे च सन्वा, परिददे प्रजाः ।

तस्य हस्तिं प्रवक्ष्यामि यश्च तस्योपजीवनम् ॥

षष्ठांशेका पिवेद्भुञ्जताश्च मिथुनं भवेत् ।

लब्ध्वा सप्तमं भागं तथा षड्भैकलक्ष्युरे ॥

शस्त्रानां सर्ववीजानि एवा वापत्वरौ भूतिः ।

न च वैश्यास्य कामः स्यात्त रक्षेयं पशूनि ॥

५२३

वैश्वदे

वैश्वे रक्षति नान्येन रक्षितयाः कथञ्चन ॥”

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे वर्णविभागः २६ अः ॥
अन्यच्च ।

“दानमध्ययनं यज्ञो धर्मः चत्त्रियवैश्यायोः ।

दण्डस्तथा चत्त्रियस्य क्षत्रियैश्च शास्त्रते ॥

स्थानमेन्द्र चत्त्रियाणां संग्रामेष्वपलायिनाम् ।

वैश्यानां मारुत स्थानं स्वधर्ममनुवर्तताम् ॥”

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥

(वैश्वसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।

१२ । ६२ । ४ ।

“आत्माणि वैश्यानि च सेवमानः ।

श्रौदाणि कर्माणि च ब्राह्मणः सन् ।

अस्मिन्लोके निन्दितो मन्दवेताः

परे च लोके निरयं प्रयाति ॥”

वैश्या, स्त्री, (वैश्या + टाप् ।) वैश्याजातिस्त्री ।

तत्पर्यायः । अर्थाणी २ अर्था ३ । इति जटा-

धरः ॥ (यथा, मनौ । ८ । १२२ ।

“वैश्याश्चेत् चत्त्रियां गुमां वैश्या वा चत्त्रियो

ब्रजेत् ॥”

वैश्वणः, पुं, (विश्वणस्यापत्यम् । “श्रिवादिभ्यो-

ऽण् ॥” ४ । १ । १२२ । इति अण् ।) कुवेरः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । १०२ ।

“तपसा निर्मिता राजन् स्वयं वैश्वणेन

सा ॥”

शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०३ ।

“धनन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्वणस्तथा ॥”

वैश्वणालयः, पुं, (वैश्वणस्यालयः ।) षट्पञ्चः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवोभागवते । ७ ।

३० । ८२ ।

“अश्वस्ये वन्दनीया तु निधिवैश्वणालये ॥”

कुवेरपुरी च ॥

वैश्वणावासः, पुं, (वैश्वणस्यावासः ।) षट-

पञ्चः । इति जटाधरः ॥ कुवेरगृहम् ॥

वैश्वणोदयः, पुं, (वैश्वणस्योदयो यस्मिन् ।)

षट्पञ्चः । इति रत्नमाला ॥

वैश्वदेवः, पुं, (विश्वदेवस्यायम् । विश्वदेव + अण् ।)

विश्वदेवसम्बन्धिहोमादिः । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“वैश्वदेव प्रवक्ष्यामि होमलक्षणसुखमम् ।

पर्युत्थनमग्निं पर्युत्थ । क्रयादमग्निं प्रद्विषोमि

दूर यमराण्य गच्छतु रिप्रवाहः । इद्विषाय-

मितरो जातवेदा देवेभ्यो ह्यं वहतु प्रणानन् ।

ॐ पावक वैश्वानर इदमासनम् । अवगौगर्भ-

संस्कृतः । तेजोरूपो महाब्रह्मसुहृत्सांस्त्रिषु

वैश्वानरं प्रतिबोधयामि । वैश्वानरोऽत्र उभय

प्रायातु परायतः । अग्निर्नः सुष्णतीरुपपृष्टे

दिवि पृष्टोऽग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधी-

राविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्टोऽग्निः स

घोरग्निः खं दिवा सर्वस्मात्तु नक्त ॐ प्रजापतये

खाहा । सोमाय खाहा । दृष्टस्यतये खाहा ।

अयीषोमाभ्यां खाहा । इन्द्राभीभ्यां खाहा ।

दावापृथिवीभ्यां खाहा । धन्वन्तरये खाहा ।

वैश्वान

इन्द्राय खाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः खाहा ।

भूः खाहा । भुवः खाहा । स्वः खाहा । भूर्भुव

स्वः खाहा । देवकृतस्येनसोऽवयजनमसि

खाहा । मनुष्यकृतस्येनसोऽवयजनमसि खाहा ।

पितृकृतस्येनसोऽवयजनमसि खाहा । आत्म-

कृतस्येनसोऽवयजनमसि खाहा । एनस एनसा-

ऽवयजनमसि खाहा । यच्चाह मे विद्वाश्चकार

यच्चाविद्वांसस्य सर्वस्येनसोऽवयजनमसि

खाहा । अमये खिष्टिक्ते खाहा । ख्याय

खाहा । प्रजापतये खाहा । वनस्यतये खाहा ।

अद्भ्यः खाहा । ओषधिवनस्पतिभ्यः खाहा ।

गृहाय खाहा । देहदेवताभ्यः खाहा । वास्तु-

देवताभ्यः खाहा । इन्द्राय खाहा । इन्द्र-

पुरवेभ्यः खाहा । यमाय खाहा । यमपुरवेभ्यः

खाहा । वरुणाय खाहा । वरुणपुरवेभ्यः

खाहा । सोमाय खाहा । सोमपुरवेभ्यः

खाहा । ब्रह्मणे खाहा । ब्रह्मपुरवेभ्यः खाहा ।

विश्वेभ्यो देवेभ्यः खाहा । सर्वेभ्यो भूदेभ्यः

खाहा । दिवारात्रिभ्यः खाहा । रक्षोभ्यः

खाहा । सधा पितृभ्यः खाहा । ये भूताः

प्रचरन्ति दिवा चरन्ति दिवाचरमिच्छन्तो

भुवनस्य मध्ये तेभ्यो वलि पुष्टिकामो ददामि ।

मयि पुष्टि पुष्टिपतिर्ददातु । श्वचाण्डालपतित-

वायसेभ्यः ।” इति गारुडे वैश्वदेवविधिः २१६

अध्यायः ॥ * ॥ तस्य प्रयोगो यथा । पूर्वामि-

सुखः शुचिरुपवीती कुशहस्तः कुशासनोपविष्टः

कर्णां हृताक्त दुग्धाक्तं तैलाक्तं जलाक्तं अन्न

आमाम्नं वा फलं जलं वा जुहुयात् । यथा जले

ॐ भूः खाहा । ॐ भुवः खाहा । ॐ स्वः

खाहा । ॐ भूर्भुवः स्वः खाहा । ॐ देव-

कृतस्येनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ पितृ-

कृतस्येनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ मनुष्य-

कृतस्येनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ आत्म-

कृतस्येनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ यद्दिवा

च नक्तस्येनस्येनस्य तस्यावयजनमसि खाहा ।

ॐ यत् स्वप्नश्च जाग्रतश्चैनस्येनस्य तस्याव-

यजनमसि खाहा । ॐ यद्दिवा स्वप्नश्च जाग्रत-

श्चैनस्येनस्य तस्यावयजनमसि खाहा । ॐ एनसः

एनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ अमये खिष्टि-

क्ते खाहा । इत्यनेन जुहुतात् । इति वैश्व-

देवकर्म । इत्यादिकप्रयोगतत्त्वम् ॥

(विश्वदेव एव । स्वार्थे अण् । गणदेवताविशेषः ।

बन्धुभिरकृतविवादस्यैव वैश्वदेवलोकप्राप्तिः ।

यथा, मनौ । ४ । १८३ ।

“यामयोऽसुरसां लोके वैश्वदेवस्य वान्धवा ।

सम्बन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातृलौ ॥”

विश्वदेवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।

१२ । ३०१ । ८ ।

“आसुरान् विषयान् ज्ञात्वा वैश्वदेवांस्तथैव

च ॥”

वैश्वानरः, पुं, (विश्वश्चासौ नरश्चेति । “नरे

संज्ञायाम् ॥” ६ । ३ । १२६ । इति दौर्घं । ततो

विश्वानर एव। स्वार्थे अण्। यद्वा, “विश्वान् नरान् इतो लोकात् लोकान्तरं नयति। इदमर्थेन विश्वानराणां नेष्टत्वेन सम्यग्भूते वा कर्म्मार्थप्रयोजनेन सम्यादिनोऽस्य वैश्वानरः। ‘अन्वेषामपि दृश्यते।’ ६।३।१३७। इति दीर्घः। अपि वा विश्वान् जन्तून् अरः। ऋगतो इत्यस्य क्कान्दसत्वात् पदाद्यच् उपपदविभक्त्यालुक्। सर्वान् भूतानि अरः प्रत्यन प्रतिगत प्रविष्टति विश्वानरः प्राणः। तेन जन्मानत्वात् तस्यापत्य वैश्वानरः।” इति निघण्टुटीकाया देवराजयन्त्रा ॥५१॥ अयिः। (यथा, गीतायाम्। १५।१४। “अह वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः। प्राणापानसमायुक्तं पचाम्यन्नं चतुर्विधम्।”) चित्रकट्टचः। इत्यमरः॥ अग्नेस्तन्नामकारणं यथा,—

“तथापि दक्षि वो रूपे हे हे प्रत्येकशोऽधुना। भूतकार्येष्वभूतेन देवलोके तु मूर्तिना। तिष्ठध्वमपि कालान्ते जय त्वाविशतु इतम्। शरीराणि पुनर्नैव कर्त्तव्योऽहमिति कश्चित्। मूर्त्तानाञ्च तथा तुभ्य दक्षि नामानि वोऽधुना। अग्निर्वैश्वानरो नाम प्राणापानौ तथाश्विनौ। भविष्यति तथा गौरौ हिमशैलसुता तथा। पृथिव्यादिगणस्त्वेव गजवह्नी भविष्यति। शरीरघातवस्त्वेते नानाभूतानि एव तु। अहङ्कारस्तथा क्कान्द कार्तिकेयो भविष्यति।” इति वाराहे आदिनेतायां महातपोपाख्याननामाध्यायः॥

वैश्वी, स्त्री, उत्तराषाढानक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥
वैषम्यं स्त्री, (विषम+भावे ण्यच्।) विषमत्वम्।
विषमशब्दात् भावे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम्।
(नतोन्नतत्वम्। यथा, महाभारते। १२। ५६। ११४।

“समतां वसुधायाञ्च स सम्यगुदपादयन्। वैषम्यं हि पर भूमेरासीदिति च न श्रुतम्।” तारतम्यम्। यथा, महाभारते। ३। २०। २१। “महश्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्म्मसन्निधौ।” दुःखम्। यथा, तत्रैव। ३। ६१। २०। “वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेनतः। भर्ता तेऽहं निवाधिदं वचनं हितमात्मनः।”) वैषयिक, त्रि, विषयसम्बन्धी। विषयशब्दात् णिकप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। २४०।

“यश्चास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः।”) वैष्टुत, स्त्री, होमभक्षः। इति हेमचन्द्रः॥

वैष्ट, स्त्री, (विष्ट+“अभृगिगभिनमिहनिविश्याशां दृष्टिञ्च।” उणा० ४। १५६। इति ऋनदृष्टिञ्च।) पिष्टपम्। इत्यादिर्कोषः॥ यौ। वायुः। विष्णुः। इति सच्चिप्रसारोणादिरुक्तिः॥
वैष्णवं, स्त्री, (विष्णोरिदम्। विष्णु+अण्।) होमभक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (महापुराण-

विशेषः। यथा, देवीभागवते। १। १। ८। “त्रयोविशतिसाहस्रं वैष्णवं परमाद्भुतम्।”) विष्णुसम्बन्धिनि, त्रि। (यथा, रघुः। ११। ८५।

“गां गतस्य तव धाम वैष्णव कोपितो ह्यधि मया दिदृक्षुणा।”) वैष्णवः, पु, (विष्णुर्देवता अस्य। अण्।) विष्णुमन्त्रोपासकः। विष्णुभक्तः। तत्पर्यायः। काण्वः, २ हारः॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“गृहीतविष्णुद्दीक्षाको विष्णुसेवापरो नरः। वैष्णवश्चात्र सग्राह्यः स्कान्दाद्युक्ताशुसारतः।” तथा च स्कान्दे।
“परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते। नैकादशौ त्वजेद्यस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी। समात्मा सर्वजीवेभ्य निजापारादविभुतः। विष्णुर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते।” इति श्रीहरिभक्तिविलासे १२ विलासः॥ ॥ अथ श्रीवैष्णवनिन्दादिशेषः। स्कान्दे मार्कण्डेयभगीरथसंवादे।

“यो हि भागवत लोकमुपहृष्टं वृषोत्तमः। करोति तस्य नशान्तिं अर्धधर्मयशःसुताः।” अथ वैष्णवसमागमविधिः। तेजोऽविष्णुपञ्चरात्रे।
“वैष्णवो वैष्णव इष्टा दृष्टवत् प्रथमेदसुवि। उभयोरन्तरा विष्णुः शृङ्गचक्रगदाधरः।” अथ वैष्णवसम्मानननित्यता। स्कान्दे श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे।

“इष्टा भागवत दूरात् समुखे यो न याति हि। न गृह्णाति हरिस्तस्य पूर्णा द्वादशवार्तिकीम्।” अथ वैष्णवस्तुतिः। स्कान्दे।
“धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं यद्ययं गृहमागता। दुर्लभं दर्शनं नूनं वैष्णवानां यथा हरेः।” अथ वैष्णवाभिगमनमाहात्म्यम्। स्कान्दे श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे।

“समुत्तमं व्रजमानस्य वैष्णवानां नराधिप। पदे पदे यश्चक्रं प्राह पौराणिका द्विजाः।” अथ वैष्णवस्तुतिमाहात्म्यम्। तत्रैव।
“प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा यः पश्यति वैष्णवम्। ब्रह्महा मदाप स्तयो गुरुगामी सदा वृणाम्। सुच्यते पातकात् सद्यो विष्णुराह वृषोत्तमः।” अथ वैष्णवसम्माननमाहात्म्यम्। तत्रैवान्त-सारोद्गारे।

“अहं यदा दत्तमन्नं वैष्णवाभ्यस्तु जीर्यति। तदन्नं मेरुणा तुल्यं भवते च दिने दिने।” अथ वैष्णवश्राद्धमाहात्म्यम्। स्कान्दे श्रीब्रह्मनारदसंवादे।

“वैष्णवानि च शास्त्राणि ये श्रद्धयन्ति पठन्ति च। घन्यास्ते मानवा लोके तेषां कृष्णः प्रसीदति।” इति श्रीहरिभक्तिविलासे १० विलासः॥

तस्य लक्षणमाहात्म्यादि यथा,—
“फलसन्धानरहिता विष्णुभक्ताश्च वैष्णवाः। मन्त्रोतिभक्तिकामास्ते सर्वदा सर्वकर्मसु। गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे प्रवेक्ष्यति।

जीवन्मुक्तं वैष्णवं वेदाः सर्वे वदन्ति च॥ पुरुषाणां शतं पूर्वं पैठकश्च शतं परम्। मातामहस्य च शतं मातर माहमातरम्। भगिनीं भातरश्चैव भागिनेयश्च मातुलम्। श्वश्रूश्च श्वशुरश्चैव गुरुपत्नीं गुरोः सुतम्। गुरुश्च ज्ञानदातार मित्रश्च सहचारिणम्। श्रुत्य शिष्य तथा चेटीं प्रजाः स्वाश्रमसन्निधौ॥ उद्धरेदात्मना साहं मन्त्रग्रहणमात्रतः। मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः। तस्य सस्पर्शमात्रेण पूत तीर्थस्य भारतम्। तस्यैव पादरजसा सदा पूता वसुन्धरा। पादोदकमृतं स्थानं तीर्थमेव भवेत् पुष्पम्।” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः॥ ॥ अपि च।

श्रीशिव उवाच।

“शिवमस्तु च साधूनां वैष्णवानां सतामिह। अत्रैष्णवानामसतामश्विंश्च पदे पदे। ददाति वैष्णवेभ्यश्च यो दुःखं स्फुटितो जनः। श्रीकृष्णस्य च स हर्षा विप्रस्तस्य पदे पदे। अत्रैष्णवानां हृदयं न हि शुद्धं सदा मलम्। श्रीकृष्णमन्त्रस्मरणं मनोनेमैक्यकारणम्। भिगते हृदयग्रन्थिः क्लेशान्ते सर्वसंशया। विष्णुमन्त्रोपासनया दीयते कर्म्म वै वृणाम्। ये ब्राह्मणा वैष्णवाश्च स्वतन्त्राः परमं पदम्। यान्त्यन्योपासकाश्चाप्ये साहसं प्रकृतिर्लये। वर्णानां ब्राह्मणा श्रेष्ठा साधवो वैष्णवा यदि। विष्णुमन्त्रविहीनेभ्यो द्विजेभ्यः श्वपचो वरः। परिपकाश्चाविपका वैष्णवा साधवश्च ते। सन्ततं पतिताश्चैव विष्णुपदं सुदर्शनम्। यथा वङ्गौ सुश्रद्धया भस्मीभूतं भविष्यति। तथा पापं वैष्णवेभ्यः तेजस्विभ्यः हुताशनात्। गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे प्रवेक्ष्यति। तं वैष्णवं महापूतं प्रवदन्ति मनीषिणः। प्रशंसितं पिष्टव्याञ्च शतं मातामहस्य च स्वसोदराञ्च जननीसुहृन्त्येव वैष्णवाः। गयायां पिण्डदानेन पिण्डदाः पिण्डभोजिनम्। समुहुरन्ति पुसाञ्च वैष्णवाश्च शतं शतम्। मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः। यमस्तस्मात्सहस्राभीतो वेनतेयाद्ययोरनः। निष्पुण्यत्वेव तीर्थानि गङ्गादीनि च भारतैः। कृष्णमन्त्रोपासकाश्च सार्धमात्रेण वाक्यते। पापानि पापिनां तीर्थे यावन्ति प्रभवन्ति च। नशान्तिं तानि सर्वान्पि वैष्णवश्राद्धमात्रतः। कृष्णमन्त्रोपासकानां रजसा पादपद्मयोः। सद्यो सुक्ता पातकेभ्यो हृष्टा पूता वसुन्धरा। वायुश्च वरुणो बह्विः सूर्यः सर्वे पुनानि च। एते पूता वैष्णवानां सार्धमात्रेण लीलया। अहं ब्रह्मा च शेषश्च साक्षी धर्मश्च कर्मणाम्। एते हृष्टाश्च वाङ्मन्ति वैष्णवानां समागमम्। फलं कस्मानुसारेण सर्वेषां भारते भवेत्। न भवेत्तद्वैष्णवे च सिद्धधानो यथाकुरम्। हन्ति तेषां कर्म्म पूर्वं भक्तानां भक्तवत्सलः।

वैष्णवः

कृपया स्वपदं तेभ्यो ददात्येव कृपानिधिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५७ अध्यायः ॥३॥
अन्यथा ।

श्रीभगवानुवाच ।

“अहं प्राणा वैष्णवानां मम प्राणाश्च वैष्णवाः ।
तानेव हेति यो मूर्खो ममास्तना स हिंसकः ॥
पुत्रान् पौत्रान् कनकांश्च राजकन्यांश्च विधाय च ।
ध्यायन्ते सन्ततं ये मां को मे तेभ्यः परः प्रियः ॥
परा भक्ता शु मे प्राणा न च क्षणीर्न शङ्करः ।
न भारती न च ब्रह्मा न दुर्गा न गणेश्वरः ॥
न ब्राह्मणा न वेदाश्च न वेदजननी सुरा ।
न गोपौ न च गोपाला न राधा प्राणतः प्रिया ॥
इत्येव कथितं सर्वं सत्यं सारं वास्तवम् ।
न प्रशसापरं तेषां ते च प्राणाधिका प्रियाः ॥
मा द्विषन्ति च ये मूर्खा ज्ञानहीनाश्च वञ्चिताः ।
स्वात्मानश्च न जानन्ति ते यान्ति निरयं चिरम् ॥
ये द्विषन्ति च मद्भक्तान् प्राणानामधिकप्रियान् ।
तेषां शास्ताहं तूर्णं परत्र निरयं चिरम् ॥
प्रभवोऽहं सर्वेषामेश्वरः परिपालकः ।
तथापि न स्वतन्त्रोऽहं भक्ताधीनो दिवानिशम् ॥
गोलोके वायु वैकुण्ठे हिमजम् चतुर्भुजम् ।
रूपमात्रमिदं सर्वं प्राणा मे भक्तसन्निधौ ॥
यद्भक्त भक्तहृत्तश्च भक्तगोप्यश्च तत्त्वम् ।
अभक्त्यं द्रव्यमन्येन दत्तश्चेददतोपमम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २५ अध्यायः ॥
अपि च ।

“सर्वान् कामान् परित्यज्य इष्टभक्तिं साधयेत्
स एव वैष्णवाक्षरः कामसङ्कल्पवर्जितः ॥”
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥ ३ ॥

अपरश्च ।
“रजसलायाः संभोगे कर्मक्षेत्रे च भारते ।
त्वयोक्तं भवेत् पापं नात्र खर्गे च सुन्दरि ।
कर्मक्षेत्रे च तत् कर्म यदेतौक्तं शुभाशुभम् ॥
न भवेद्द्वैष्णवानां च ज्वलतां ब्रह्मतेजसा ॥
यथा प्रदीपवद्भौ च शुष्काणि च दृग्गानि च ।
भवन्ति भस्मीभूतानि तथा पापानि वैष्णवे ॥
बहिर्मुख्यं ब्राह्मण्येभ्यस्त्रीयान् वैष्णवः सदा ।
रक्षितो विष्णुचक्रेण स्वतन्त्रो मत्तकुञ्जरः ॥
न विचारो न भोगश्च वैष्णवानां स्वकर्मणाम् ।
लिखितं सान्नि कौटुम्ब्यां कुरु प्रभ्रं दृष्टव्यम् ॥
अस्मांश्च सर्वे जानन्ति चन्द्रवंश्यांश्च वैष्णवान् ।
देवमन्यं न सेवन्ते चन्द्रवंशा हरिं विना ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ अध्यायः ॥
अपि च ।

सूत उवाच ।

“अथ वेणु इयाजाय सोऽश्वमेधेन भूपति ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ दानं नानारूपमनेकधा ॥
अगाम वैष्णव लोक सकाद्यो जगतीपतिः ।
विष्णुना सह धर्मात्मा नित्यमेव प्रवर्तते ।
एतस्ते सर्वमाख्यातं चरितं तस्य भूपतेः ॥
यदेणो वैष्णवहेयो सर्वधर्मावहिष्कृतः ।
पृथुना पुत्रतीर्थेन पवित्रोऽगात् परं पदम् ॥

५२५

वैष्णवः

सत्पुत्रं परमं तीर्थं प्राप्य सृजन्ति पूर्वजाः ।
पितापि ऋणमुक्तः स्यात् जाते पुत्रे महात्मनि ॥
वैष्णवो यदि पुत्रः स्यात् स तारयति पूर्वजान् ।
पितृनधस्तमा वंशास्तारयन्त्यतिपावनाः ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे १२० अध्यायः ॥ ३ ॥
अथ वैष्णवधर्म्मतत्कर्तव्यपञ्चविधपूजे । यथा,—
श्रीपार्वत्युवाच ।
“वैष्णवानां यद्धर्म्मं कस्मैपि तस्य तद्दृष्टम् ।
यत् कृत्वा मानवाः सर्वे भवाम्भोधौ तरन्ति वै ॥
ईश्वर उवाच ।

अथ द्वादश शुद्धिश्च वैष्णवानामिहोच्यते ।
गृहोपसर्पणश्चैव तथागुणमनं हरेः ॥
भक्त्या प्रदक्षिणश्चैव पादयोः शोधनं पुनः ॥१॥२॥
पूजार्थं पत्रपुष्पाणां भक्त्येवोत्तोलनं हरेः ।
करयोः सर्वशुद्धीनामपि शुद्धिर्वैलिख्यते ॥१॥३॥
तन्नामकीर्तनश्चैव गुणानां चैव कीर्तनम् ।
भक्त्या श्रीकृष्णदेवस्य वचसः शुद्धिरिष्यते ॥५॥
तत्कथाश्रवणश्चैव तस्योत्सवनिरीक्षणम् ।
ओन्नयोर्योऽप्योश्चैव शुद्धिः सन्निहितोच्यते ॥६॥
७ । ८ । ९ ॥

पादोदकश्च निर्माल्यं मालानामपि धारणम् ।
उच्यते शिरसः शुद्धिः प्रणतस्य हरेः पुनः ॥१०॥
आध्यायं गन्धपुष्पादेर्निर्माल्यस्य तपोधने ।
विशुद्धिः स्यादनन्तस्य ध्यायस्यापि विधीयते ॥११॥
१२ ॥

तत्र पुष्पादिकं यच्च कृष्णपादयुगार्पितम् ।
तदेव पावनं लोके तद्धि सर्वं विशेषयेत् ॥३॥
पूजा च पञ्चधा प्रोक्ता तासां भेदान् दृष्टव्यं
मे ।

अभिगमनमुपादानं योगं स्वाध्याय एव च ॥
इष्टाः पञ्चप्रकाराश्चैः क्रमेण कथयामि ते ।
तत्राभिगमनं नाम देवतास्थानमार्जनम् ॥
उपलेपननिर्मात्यदूरीकरणमेव च । १ ।
उपादानं नाम गन्धपुष्पादिचयनं यथा ॥ २ ॥
इष्टा नाम हि चेष्टादेः पूजनं यथार्थतः ॥३॥
स्वाध्यायो मन्त्रराजस्य अर्थसन्धानतो जपः ॥
छक्तस्तोत्रादिपाठश्च हरेः संकीर्तनं तथा ।
तन्नामशास्त्राभ्यासश्च स्वाध्यायः परिकीर्तितः ॥
४ ॥

योगो नाम सुदेवस्य चात्मने यैव भावना ॥५॥
इति पञ्चप्रकाराश्चैः कथितास्तव सुप्रते ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥३॥
अथ वैष्णवानां खाद्याखाद्यम् ।

“सायं प्रातर्हिजातीनां श्रुत्युक्तमशनं तथा ।
विष्णुमुक्तावशिष्टेन दिनपापात् प्रमुच्यते ॥
अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुः खादयन्नाम चोत्तरम् ।
एव ज्ञात्वा तु यो मुमुक्षुः सोऽमदोऽयैर्न लिप्यते ॥
अनाद्यं वर्तमानाकारं मन्दरं च सवल्कलम् ।
तालं शृङ्गं चार्जुनं च खट्वेष्टेष्टवो जनः ॥
वटान्शुक्लाकपत्रेषु कुम्भीनिष्कपत्रयोः ।
कोविदारकदम्बे च न खादेष्टेष्टवो नरः ॥
आवणे वर्षयेच्छक्तुं दधि भादपदे व्यजेत् ।

वैष्णवः

दुग्धं च आश्विने माघे कार्तिके चामिषं
त्यजेत् ॥

दुग्धमन्नश्च जम्बीरं यद्विष्णोरनिवेदितम् ।
वीजपूरश्च शाकश्च प्रत्यक्षजवणन्तथा ॥
यदि देवाश्च सुच्यन्ते तदा तन्नामकं स्मरेत् ॥
कलायं कङ्कुधान्यानि शाकश्च हिलमोचिकाम् ।
घटिकाकाजशाकश्च सुस्तकं क्रसुकं तथा ॥
जवणे सैन्धवे प्रोक्तं वचा च दधिसर्पिणी ।
पयोऽनुद्धृतसारश्च पनसान् हरीतकी ॥
पिप्पलीजीरकश्चैव नागरः कतिन्तिही ।
कद्दलीजवलीधान्नीफलान्यगुडमैजवम् ।
अतैलपक्कं भुञ्जीत हविष्येषु प्रचक्षते ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ११ अध्यायः ॥३॥
अथ वैष्णवलक्षणविशेषादिः ।

“माहात्म्यमथ भक्तानां यत् कार्यं यच्च लक्षणम् ।

करणीयं हरेर्विप्रं सावधानमनाः शृणु ॥
हरिरेव सदा सेव्यो नान्यो यस्य महात्मनः ।
लोकस्य जगदाराधो हरिभक्तः स उच्यते ॥
अनन्यनिर्मात्यभुजो भक्तास्तेऽनन्यमानसाः ।
गोविन्दोपासका ये तु नित्यं देवान्तरं विना ॥
अनन्यधियगोऽनन्यहृदयोऽनन्यसेवकाः ।
केवलं हरिसेवयुः स भक्तः परिकीर्तितः ॥
सत्त्वं सत्त्वान्नयं सत्त्वगुणं सेवेत केशवम् ।
योऽनन्यत्वेन मनसा सात्त्वतं ससदाहृतः ॥
सर्वदेवान् परित्यज्य नित्यं भगवदाश्रयः ।
रतस्तदीयसेवायां स भागवत उच्यते ॥
विद्याय कान्यकर्मणादीन् भजेदेकाकिनं हरिम् ।
सत्यं सत्त्वगुणोपेतो भक्त्या तं सात्त्वतं विदुः ॥
सुकुन्दपादसेवायां तन्नामश्रवणेऽपि च ।
कीर्तने च रतो भक्तो नाम्नः स्यात् स्मरयो
हरेः ॥

वन्दनाच्चैनयोर्भक्तिरनिष्टं दास्यसख्ययोः ।
रतिरात्मारूपेण यस्य दृढानन्तस्य सात्त्वतः ॥
स्मर्तव्यः कीर्तनीयश्च श्रोतव्यः पूज्य एव च ।
यस्यैको विष्णुराराधो वैष्णवः ससदाहृतः ॥
यथाजम्बोऽपि सन्तुष्टः समचित्तो जितेन्द्रियः ।
हरिपादाश्रयो लोके विप्राः साधुरनिन्दकाः ॥
निर्वैरः सद्यः शान्तो दम्भाहङ्कारवर्जितः ।
निरपेक्षो सुनिर्वीतरागः साधुरिहोच्यते ॥
लोभमोहमदक्रोधकामादिरहितः सुखी ।
कृष्णान्नघ्नश्च साधु सद्भिर्गुणैः समदर्शनः ॥
यद्विष्णुपासनां नित्यं विष्णुयस्येश्वरो मुने ।
पूज्यो यस्यैकविष्णुः स्याद्विष्टो लोके स वैष्णवः ॥
हरेः सर्ववताराणां मत्स्यादीनामुपासकाः ।
तन्मन्त्रेण अनन्यास्त्रेदेववाक्ते न संशयः ॥
यद्विष्टो रघुनाथस्तु वृषिहो वामनो हरिः ।
एतन्मन्त्रो वराहादिवासुदेव स वैष्णवः ॥
विष्णोरुपासको दासस्तन्मन्त्रेष्टदाश्रयः ।
तमाहुर्वैष्णवं लोके विष्णुसेवापरायणम् ॥
साध्वी यथा पतिं नारी नान्यं जानाति तं
विना ।

जगदीशं तथानन्यो यदि विष्णुं स वैष्णवः ॥
समन्ततो मुनि, पूतो गोविन्दचरणश्रयः ।
सर्वभूतदय, काष्णो विवेकी साधुरत्तमः ॥

कृष्णार्पितप्राणशरीरवृद्धिः
 शान्तेन्द्रियस्त्रीसुतसम्पदादिः ।
 व्यासक्तचित्तः अव्यादादिभक्ति-
 व्यस्त्येह साधुः सतत हरयेः ॥
 कृष्ण।अयः कृष्णकयाशुरक्तः
 कृष्णोष्टमन्त्रस्तुतिपूजनीयः ।
 कृष्णानिश्चयानमनास्त्रनग्नो
 यो वै स साधुर्न निर्वयं कार्णः ॥

यस्येष्टं श्रीभागवतं शास्त्रं श्रीभगवान् हरिः ।
भगवत्या समं लक्ष्म्या भक्त्या भागवतञ्च सः ॥
ये लक्ष्म्याश्रयाद्वर्द्धा ये तदुच्छिष्टभोजिनः ।
ये लक्ष्म्योपासका लोका दासास्ते परि-
क्रीर्षिताः ॥”

इति पान्थि उत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥॥
अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“अहो ध्यानिरपि धातुं देवैस्त्वं न हि शक्यसे ।
 स त्वं वैष्णवदेहेषु तिष्ठशीत्यद्भुतं महत् ॥
 ज्ञयमात्रमपि खामिसुखे त्वयि न किं भवेत् ।
 स त्वं वैष्णवसङ्गिनं भ्रमरोद्यद्भुतं महत् ॥
 के वैष्णवाः, कैटभाः । किं वा तेषां लक्षणम् ।
 कथं ज्ञेयाश्च ते सर्वे तन्मि कथय कोशम् ॥

भगवानुवाच ।

वैष्णवानां लक्षणाणि कल्पकोटिशतैरपि ।
 सन्त्यवस्तु न शक्नोमि सञ्चैवान् शृङ्खल्य सतमम् ॥
 सचारी वैष्णवाधीनो देवा वैष्णवपालिताः ।
 अहश्च वैष्णवाधीनस्तस्मात् अष्टाश्च वैष्णवाः ॥
 लक्षमात्रमपि ब्रह्मन् विहाय वैष्णवं जनम् ।
 तिष्ठामि नाहमन्यत्र वैष्णवो मम बान्धवः ॥
 कामक्रोधविह्वौना ये हि सादम्भविषण्णताः ।
 क्षोभमोहविह्वौनाश्च ये श्रेया वैष्णवा जनाः ॥
 अमत्सरा इयायुक्ताः सर्वभूतहिते विष्णुः ।
 सत्योक्तिभाषिणश्चैव श्रेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 पित्रभक्ता मातृभक्ता जातिपौषण्यतत्पराः ।
 धर्म्मोपदेशिनो ये च श्रेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 समान ये च पश्यन्ति त्वांश्च मांश्च महेश्वरम् ।
 कुर्वन्ति पूजामतिश्रेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 वेदविद्याश्रुक्ता ये द्विजभक्तिरताः सदा ।
 नृपुङ्गवा परस्त्रीषु श्रेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 शकादशीघ्रतं ये च भक्तिभावेन कुर्वन्ते ।
 गायन्ति मम नामानि श्रेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 देवायतनकर्तारस्तु लक्ष्मीमात्रधारिणः ।
 रुद्राक्षधारिणो ये च श्रेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 मत्पादसलिलैर्येषां चित्तानि मस्तकानि वै ।
 मम नैवेद्यमश्रन्ति श्रेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 शस्यचक्रगदापद्मैरङ्कितानि ममायुधैः ।
 ब्रह्मन् येषां शरीराणि श्रेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 कर्णयोश्चैव शीर्षेषु तुलसीपत्रतुल्यतमम् ।
 सततं दृश्यते येषां श्रेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥

तुलसी तुलसीसुलाहये चिन्मणि नरोत्तमाः ।
विचक्षन्ति बुधसौं ये च विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ।
तुलसीसुलपट्टिश्च तिलकानि नयन्ति ये ।
तुलसीकाष्ठपङ्क्तैश्च विज्ञेया वैष्णवा जनाः ।
गङ्गास्नानपरा ये च गङ्गानामपरायणाः ।
गङ्गामाहात्म्यप्रक्तारो विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ।
घात्रीफणस्रजो येषां गणेषु कमलासन ।
यजन्ति ये च तत्तत्रैर्विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ।
शालग्रामशिला येषां ग्रहे वसति सर्वदा ।
श्राद्ध भागवतस्यैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
सन्मार्जयन्ति ये नित्यं मम स्थानानि सर्वदा ।
दौप यच्छन्ति तत्रैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
श्रीर्षं मन्मन्दिरं ये च कुर्वन्ते नूतनं पुनः ।
तत्रायनश्च शोभाश्च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
अभय ये च यच्छन्ति भीरुभ्यश्चतुरानन ।
विद्यादानश्च विप्रभ्यो ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
क्षुत्तुटप्रपीडितेभ्यश्च ये यच्छन्त्यन्नमनु च ।
कुर्युर्ये रोगिशुभ्रं ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
व्यारामकारिणो ये च पिप्पलारोपिबोधि च ।
गोसेवां ये च कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
अत्यन्तमक्ता ये ब्रह्मन् पित्र्यश्रं प्रकुर्वन्ते ।
कुर्वन्ति दीनशुभ्रं ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
तडागयामकर्मारः कथादानप्रदाश्च ये ।
सेवन्ते खगुरौ ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
सेवन्ते ज्येष्ठाभिगिनीं ज्येष्ठ भ्रातरमेव च ।
परनिन्दां न कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
देवस्य ब्राह्मणस्य परस्वश्च चतुर्मुख ।
पश्यन्ति विषवद्भ्ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
पावस्वसङ्गरहिता, शिवभक्तिपरायणाः ।
चतुर्दशोन्नतरता ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
बहुनात्र किमुक्तेन भाषितेन पुनः पुनः ।
मदर्थां ये च कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
वैष्णवेषु गुणाः सर्वे दोषश्चेष्टो न विद्यते ।
तस्माच्चतुर्मुख त्वञ्च वैष्णवो भव सान्मतम् ।
समाराधय मां नित्य क्रियायोगे, प्रज्ञापते ।
सर्वमेव सुभद्रं ते भविष्यति न सशयः ।
भूय, पूर्वस्थितमिषं दृष्ट्वा तां सकल जगत् ।
इत्युक्त्वा नर्दधे देवस्तत्रैव जगदीश्वरः ।
तवस्तु पूर्ववद्ब्रह्मा दृष्टवान् सकल जगत् ।
क्रियायोगे हरिं यष्ट्वा जगाम परम पदम् ।
ये पठन्ति ममाध्यायं भक्त्वा नारायणायतः ।
सर्वपापविनिर्मुक्ता अग्निं याप्ति हरिः पदम् ॥

इति प्राये क्रियायोगसारे २
काण्डे लवाच ।

“जातिस्मरेण कथितो रहस्यः परमो मम ।
यमकिञ्चिदयोर्धोभूतु संवादस्तु ब्रवीमि ते ।
स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं
वदति यमः किञ्च तस्य कर्णभूते ।
परिहर मधुसूदनमप्रभान्
प्रसूतहस्तमश्रुतां न वैष्णवानाम् ॥”
इति श्रीविष्णुपुराणे द्वावीयेऽंशे यमगीतं ७
अध्यायः ॥३॥ आदि पद ।

वैष्णवा

“कर्म्मक्षयाच्च कर्म्मणि यतः साधुर्हरिः
खयम् ।

इति कल्किपुराणे १० अध्यायः ॥
 वैष्णवाचमनं, स्त्री, (वैष्णवस्याचमनम् ।) विष्णु-
 पूजादिपूर्वकर्षयकमूर्च्छारकाङ्ग--ॐकारादि-
 जमोदनाचतुर्थ्यन्ततत्तमामोक्षारब्धपूर्वकनिष्कल-
 पानादि । यथा,—

“त्रिःपाने केशवं नारायण माधवमप्यय ।
प्रचालने द्वयो पाण्योर्गोविन्दं विष्णुमप्यभौ ॥
मधुसूदनमेकं च मार्त्तनेर्ध्वं त्रिविक्रमम् ।
उन्मार्त्तनेऽप्यधरयोर्वामनश्रीधरादुभौ ॥
प्रचालने पुन, पाण्योर्द्वौ केशं पादयोः ।
पञ्चनाम प्रोच्ये तु नृद्धिं दामोदरं तत, ॥
वासुदेव मुखे सङ्कर्षण प्रद्युम्नमिदुभौ ।
नाखयोर्नेत्रयुगलेऽनिरुद्ध पुरुषोत्तमम् ॥
अधोक्षं शक्तिं हृष्य कर्णयोर्नाभितोऽभ्युतम् ।
जगद्गुरुं हृदये उपेक्षं भक्तके तत, ॥
दक्षिणे तु हरिं बाहौ वामे लब्धं यथाविधि ।
नमोऽन्य च चतुर्थं नामाचामेतु क्रमतो जपन् ॥
अशक्तः केवल दक्ष सृष्टेत् कर्त्तुं तथा च वाक् ।
कुर्वीतात्मनं वापि दक्षिणश्रवणस्य वै ॥”
तथा च वाक् इति यत्तत्तयैव वचनमस्ति ।
कुर्वीतात्मनं वापरेति मार्कण्डेयपुराणवचन-
मतो न पौनःपुन्यम् । इति श्रीहरिभक्तविलासे
इ विलासः ॥

वैष्णवाचारः, पुं, (वैष्णवानामाचारः ।) विष्णु-
भक्तानामाचरणम् । यथा,—
“अथाचारा बहुविधाः शिष्टाचारानुसारतः ।
श्रीवैष्णवानां कर्षणा लिख्यन्ते च समासतः ।”
अथाचाराः श्रीविष्णुपुराणे श्रीनिवासगरसपादे
सहस्राचारकथनारम्भे ।
“देवगोब्राह्मणान् सिद्धान् दृष्ट्वाचार्यैश्च पा-
र्ययेत् ।

द्विकालश्च नमेत् सन्ध्यामयीतुमचरेत्तथा ।
 खदानुपहृते वक्षे प्रशङ्गाच्च तथैवधौ ।
 गार्गङ्गाणि च रत्नानि विष्टयात् प्रयतो नरः ।
 अश्विहामलकेशश्च सुगन्धिचारुवैशष्टक ।
 किञ्चित् परस्व न हरेत् नान्यमप्याप्रिय वदेत् ।
 प्रियञ्च नाशृतं ब्रूयामान्यदोषाशुदीरयेत् ।
 नान्याभ्यश्च तथा वैरं रोचयेत् पुरुषेश्वरः ।
 न दुष्टयानमारोहेत् कुलच्छायां न सभयेत् ।
 विहिंस्यसितोन्नतवह्नुवैरातिकोटकेः ।
 नन्यकीवन्मकीमर्तृक्षुदानृतकथे सङ्ग ।
 तथासित्यग्रालेखं परिवाहरेत् शठैः ।
 बुधो मेघो न कुर्वीत नेकः पन्थानमाश्रयेत् ।
 नावगाहेष्जलौघस्य वेगामग्रे जनेश्वरः ।
 प्रदीप्तं वेद्यं न विशेषारोसेष्किञ्चरं तरोः ।
 न कुर्याद्दन्तसङ्घर्षं न लक्ष्मीयाश्च नासिकाम् ।
 नासतृप्तमुखो जृम्भेत् स्वासकाधौ विवर्जयेत् ।
 भोक्षेहंसितुं सशब्दश्च न सुखेत् पवनं तपः ।
 नखात्त वादयेष्किन्मानं द्रव्यं न मर्द्दीं लिखेत् ।

वैष्णवा

न श्मश्रु मन्त्रयेक्षोऽक्षाम् गृहीयाद्विषयः ॥
 ध्योतीथमेधाशस्तानि नाभिवीक्षित च प्रभो ।
 न ह्रुष्याच्छ्व चैव श्रवणम्बो हि सोमजः ॥
 चतुष्पदं चैतत्सं श्मशानोपवनानि च ।
 दुष्टस्त्रीसन्निकर्षश्च वर्जयेन्निशि सर्वदा ॥
 पूज्यदेवद्विजधोतिश्चायां नातिक्रमेद्बुधः ।
 नैकः श्रूयाटवीं गच्छेत्त च श्रूय गृहं प्रजेत् ॥
 केशास्थिकण्ठकामेध्वनिभस्तुषांस्तथा ।
 स्नानाद्रां धरणीं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 नानाभ्यानाश्रयेत् कांश्चिन्न जिह्वा रोचयेद्बुधः ।
 उपसर्पेत्त च आकांक्षिरं तिष्ठेन्न चोत्थितः ॥
 यथेष्टभोजकांश्चैव तथा देवपराङ्मुखान् ।
 वर्याश्रमक्रियातीतान् दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 अतीवजागरस्वप्नौ तद्वत् स्थानासने बुधः ।
 न सेवेत तथा श्रूया आयासश्च नरेश्वर ॥
 दृष्टिण, शृङ्गिणश्चैव प्राज्ञो दूरेण वर्जयेत् ।
 अवश्यायश्च राजेन्द्र पुरोवातातपो तथा ॥
 न स्नायाम् स्वपेन्नगो न चोपसृष्टेद्बुधः ।
 सुक्तकच्छश्च नाचामेद्वाद्यक्षाश्च वर्जयेत् ॥
 नैकवस्त्रः प्रवर्त्तत द्विजवाचनके जपे ॥ * ॥
 किञ्च ।
 “न च निर्धनयेत् केशान्नाचामेन्नैव चोत्थितः ।
 पादेन नाक्रमेत् पादं न पूज्याभिसुख नयेत् ॥
 अथपचं नैव गच्छेद्देवागारचतुष्पथान् ।
 मङ्गल्यपूज्याश्च तथा विपरीतात्म दक्षिणाम् ॥
 सोमाकांक्षाम्बुवायूनां पूज्यानाश्च न ससुखम् ।
 कुर्व्यात् ङीवनविष्णुनससुतसर्गश्च पण्डितः ॥
 तिष्ठन् मन्त्रयेत्तद्वत् पत्न्या नवमन्त्रयेत् ।
 श्रेष्ठविष्णुचरत्तानि सर्वदेव न लहयेत् ॥
 श्रेष्ठजीवनकोत्सर्गो नाम्नकाळे प्रशस्यते ।
 वलिमङ्गलजप्यादौ न होमे न महाजने ॥
 योषितो नावमन्येत न चासां विश्वसेद्बुधः ।
 न चैवेधौ भवेत्तासु नाधिकुर्व्यात् कदाचन ॥
 मङ्गल्यपुष्परत्नाण्यपूज्याननभिवाद्य च ।
 न निष्क्रामेत् गृहात् प्राज्ञः सदाचारपरो नरः ॥
 आकालगर्जितादौ तु पञ्चस्वशौचकादियु ।
 अनध्यायं बुधः कुर्व्यादुपरागादिके तथा ॥
 धर्मात्पादिके च्छत्री दण्डी राजाटवीषु च ।
 शरीरत्राणकामो वै सोपानतकः सदा व्रजेत् ॥
 गोर्धे न तिर्यक् दूर वा निरीक्षन् पर्यटेद्बुधः ।
 युगमात्रं महीपृष्ठं नरो गच्छेद्विलोकयन् ॥ * ॥
 किञ्च ।
 “प्रियसुक्तं हितं नैतदिति मत्वा न तददेत् ।
 श्रेयस्तद्विहित वाच्य यद्यप्यन्तमप्रियम् ॥
 प्राणिनामुपकाराय यदेवेह परत्र च ।
 कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान्
 भजेत् ॥ * ॥
 दृष्ट्वारदीये सदाचारप्रसङ्गे ।
 “असावहमिति ब्रूयाद्विजो वै ह्यभिवादेन ।
 श्राद्ध व्रत जप दान देवताभ्यर्चनं तथा ॥
 यज्ञश्च तर्पणश्चैव कुर्वन्तं नाभिवादयेत् ।
 तथा स्नान प्रकुर्वन्तं धावन्तमशुचिन्तया ॥

पृ२७

वैष्णवा

संज्ञानश्च श्रयानश्च व्यभक्तशिरसन्तथा ।
 भिक्षान्नधारिणं चैव रमन्त जलमध्यगम् ॥
 कृताभिवादनो यो न कुर्व्यात् प्रत्यभिवादनम् ।
 नाभिवाद्यः स विज्ञेयो यथा श्रूयस्तथैव सः ॥ * ॥
 मार्कण्डेयपुराणे मदानसालकसवादे ।
 “असत्प्रजापमर्तुं वाक्पाशयश्च वर्जयेत् ।
 अस्वच्छास्त्रमसहादमसतसेवाश्च पुत्रक ॥
 केशप्रसाधनादर्शदर्शनं दन्तधावनम् ।
 पूर्वोक्त एव कार्याणि देवतानाश्च तर्पणम् ॥
 उद्वेगादर्शनं स्पर्शं वर्जितं सभाषणं तथा ।
 न चाभीक्ष्णं शिर स्नानं कुर्व्यान्निष्कारणं नरः ॥
 शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि सृष्टेत् ।
 पत्न्या देवो ब्राह्मणानां राज्ञो दुःखातुरस्य च ॥
 विद्याधिकस्य गुर्विण्या भारार्त्तस्य महीयसः ।
 मृत्कान्तवधिराणाश्च मत्तस्योन्मत्तकस्य च ॥
 पुच्छ्याः कृतवैरस्य बालस्य पतितस्य च ।
 उपानहृक्षमाल्यानि धृतान्यन्येन धारयेत् ॥
 उपवीतमण्डकार करकश्चैव वर्जयेत् ।
 न क्षिप्तबाहुजह्वश्च प्राञ्जस्तिष्ठेत् कदाचन ॥
 न चापि विक्षिपेत् पादौ वाससी न च धूनयेत् ।
 मूर्खोन्मत्तयसनो विरूपान् मायिनस्तथा ॥
 न्यूनाङ्गानधमाश्चैव नोपहासेन दूषयेत् ।
 परस्य दण्डं नोदयच्छेत् शिचार्थं पुत्रशिष्ययोः ॥
 नातुलेपनमादद्यादस्नातः स्नातकी कचित् ।
 न चापि रक्तवासाः स्यान्निचवासधरोऽपि वा ॥
 क्षुरकन्मांश्चि चान्ते च स्त्रीसम्भोगे च पुत्रक ।
 स्नायीत तैलवान् प्राञ्जः कटभूमिसुपेत्य च ।
 युगपल्लममिष्वि विभयान्न विचक्षणः ॥ * ॥
 कटमूर्ध्नि श्मशानम् ।
 “नाचक्षीत धयन्तीं गां जलं नाङ्गलिना
 पिबेत् ॥ * ॥
 धयन्तीं पिबन्तीम् ।
 “शौचकालेषु सर्वेषु गुरुष्वल्पेह वा पुनः ।
 न विलम्बेत् शौचार्थं न सुखेनानल घमेत् ॥
 विप्रुषो मक्षिकाद्याश्च दुष्टसङ्गाददोषिणः ।
 अजाश्वौ सुखतो मेधौ न गोव्यवस्य चाननम् ॥
 मातुः प्रसूतने मेधश्च शकुनिः फलपातने ।
 उद्वेगाशौचिलमांश्च स्तितकान्धावसायिनः ।
 सृष्ट्वा स्नायीत शौचार्थं तथैव नृतहारिणः ॥
 नारः सृष्ट्वास्थि सस्तेऽस्नातः शुध्यति मानवः ।
 आचन्येव तु निःस्नेह गामासन्ध्याकर्मौच्य वा ॥
 न चालपेत् जनं हिह वीरहीनां तथा शिष्यम् ॥
 देवतातिथिसच्छास्त्रग्रन्थसिद्धादिनिन्दके ।
 कृत्वा तु स्पर्शनालाप शुद्धेऽर्कावलोकात् ॥
 अवलोक्य तथोद्वेगामन्त्यजान् पतितं श्रुतम् ।
 विधमिंस्तिकापण्डविवस्त्रान्धावसायिनः ॥
 नृतनिर्यातकाश्चैव परदाररताश्च ये ।
 एतदेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥ * ॥
 किञ्च ।
 “यद्यपि कुर्वन्तो नात्मा जुगुप्सामेति पुत्रक ।
 तत् कर्त्तव्यमशङ्केन यन्न गोप्यं महाजने ॥ * ॥
 भविष्योक्तरे श्रीकण्ठयुधिष्ठिरसवादे ।

वैष्णवा

“उपासते न ये पूर्वा द्विजाः सन्धां न पश्चि-
 माम् ।
 सर्वास्तान् धार्मिको राजा श्रूयकर्मणि योज-
 येत् ॥
 दूरादावसथाम्भुजं दूरात् पादावसेचनम् ।
 उच्छिष्टोत्सर्जनं भूप सदा कार्यं हितेषिणा ॥
 उच्छिष्टो न सृष्टेच्छीर्षं सर्वे प्राणास्तदाश्रयाः ।
 केशग्रहान् प्रहारान् शिरस्तेतानि वर्जयेत् ॥
 न पाणिभ्यामुभयान्तु कण्डूयाञ्जातु वै शिरः ॥”
 किञ्च ।
 “सुवासिनीं गुर्विणींश्च दृष्ट्वा बालातुरौ तथा ।
 भोजयेत् संस्कृतान्नेन प्रथमं चरमं गृही ॥
 अथं स केवलं सुदुक्ते बह्वे गोवाहनादिके ।
 यो भुङ्क्ते पाण्डवश्रेष्ठ प्रेक्षतामप्रदाय च ॥
 वर्जयेद्दधि शक्तुश्च राज्ञौ धानाश्च वासरे ॥”
 किञ्च ।
 “सजश्च नावकर्त्तेत न वहिर्धारयेत् च ।
 गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहकारिकाः ॥”
 कौर्मिं यासगौतायाम् ।
 “दण्डं वा यदि वा श्वाकं मूलं वा जलमेव वा ।
 परस्त्रापहरन् जन्तुर्नरकं प्रतिपद्यते ॥
 न राज्ञः प्रतिगृहीयान्न श्रूयान् पतितादपि ।
 नान्यस्मादुपाचकत्वश्च निन्दिताहर्ज्येद्बुधः ॥
 नित्यं याचनको न स्यात् पुनस्तत्रैव याचयेत् ।
 प्राणानपहरत्येव याचकस्तस्य दुर्मतिः ॥
 न देवद्रव्यहारी स्याद्दिशेवेण द्विजोत्तमाः ।
 ब्रह्मस्वश्च नापहरेदापद्यपि कदाचन ॥
 न विष विषमिषाहुर्ब्रह्मस्वं वियस्यते ।
 देवस्वं वापि यत्नेन सदा परिहरेत्ततः ॥
 न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
 व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीश्रूयदम्भनम् ॥
 प्रेत्येह चेदृशी विप्रो गच्छेत् ब्रह्मवादिभिः ।
 देवद्वीहाद्गुरुद्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः ॥
 क्षानापवादो नास्तिक्य तस्मात् कोटिगुणा-
 धिकम् ॥ * ॥
 किञ्च ।
 “हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये पूर्वपश्चिमयोः शुभम् ।
 सुक्ता समुद्रयोर्दृष्टं नान्यत्र निवसेद्विजः ॥
 कृष्णो वा यत्र चरति नृगो नित्यं स्वभावतः ।
 पुण्याश्च विभृता नद्यस्तत्र वा निवसेद्विजः ॥
 अर्द्धक्रोशान्नदीकूलं वर्जयित्वा द्विजोत्तमाः ॥”
 किञ्च ।
 “अग्निना भस्मना चैव सलिनेन विशेषतः ।
 हारेण स्तम्भमार्गेण यष्टिभिः पङ्क्तिर्विभिद्यते ॥
 परत्वेन चरन्तीं गां न चाचक्षीत कस्यचित् ।
 न सूर्यपरिवेशं वा नेन्द्रचार्यं न चाग्निकम् ॥
 परस्मै कथयेद्विद्वान् शशिनं वा कथञ्चन ।
 तिथि पक्षस्य न ब्रूयात्तच्चानि विनिर्दिष्टेत् ॥
 न देवगुरुविप्राणां दीयमानान् वारयेत् ।
 निन्दयेद्दयो गुरुन् देवान् वेदं वा सोपदृष्टयम् ॥
 कल्पकोटिशतं सायं रौरवे पथ्यते नरः ।
 तूष्णीमासीत निन्दायां न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम् ॥

वैष्णवा

कर्णो पिपाय गन्तव्यं न चैवमवलोकयेत् ।
वर्णयेद् वै रहस्यं परेषां गूह्येद्बुधः ॥
विवादं स्वजनैः, साहं न कुर्याद् कदाचन ।
न पापं पापिनां ब्रूयादपापं वा द्विजोत्तमाः ॥
नेष्टे तोयन्तमादिष्य शशिनं वानिमित्ततः ।
नास्तं यास्तं न वारिष्य नोपदृष्टं न मध्यगम् ॥
तिरोहितं वाससा वा न दृष्टान्तरगाभिनम् ।
नयां स्त्रियं पुमांश्च वा पुरीषं मृगमेव वा ॥
पतितयज्ञचाण्डालानुच्छिष्टास्मावलोकयेत् ।
न युक्तवन्धनाङ्गां वा नोन्मत्तं मत्तमेव वा ॥
सृष्टेर्भोजने पत्नीं नैनामीचेत मेष्टुमीम् ।
क्षुवर्तीं जृम्भमाणां वा नासनस्यां यथासुखम् ॥
नोदके चालनो रूपं न कुलं श्वभ्रमेव वा ।
न मूढाय मतिं दद्यात् क्षवर पायसं हविः ॥
नोच्छिष्टं वा घृतमधु न च ज्ञानाजिनं हविः ।
न कुप्यात् कस्यचित् पीडां तुल्यं शिष्यं ताड-
येत् ॥

नात्मानमवमन्येत हेन्यं यत्नेन वर्णयेत् ।
न च शिष्यान् सत् कुर्यान्नात्मानं शस्येद्बुधः ॥
न नद्यां नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु न पर्वतम् ।
आवसेत्तेन नैवापि यस्त्यजेत् सद्यवाधिनम् ॥
शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तेजेनाङ्गं न जेपयेत् ।
रोमाणि च रहस्यानि खानि खानि च न
सृष्टेत् ॥

न पानिपादवाङ्मनेत्रचापलानि समाश्रयेत् ।
नाभिहृत्पाञ्चलं पङ्गुं पाणिना न कदाचन ॥
न घातयेद्विष्टिकाभिः फलानि न फलेन च ।
न स्नेहमाधयं शिष्टैश्च कर्षेच्च पदासनम् ॥
नोत्सृजेत् मत्तयेद्भक्ष्यान् गात्रं च वेष्टयेत् हि ।
नास्यैः क्रीडेत् धावेत् स्त्रीभिर्वा न चाचरेत् ॥
न दन्तैर्नखलोमानि क्षिप्यात् सुप्तं न योधयेत् ।
न बालावपमासेवेत् प्रेतधूमं विवर्णयेत् ॥
नैकं, स्रष्ट्यात् मृग्ययुधे खयं नोपानहौ वहेत् ।
नाकारणाद्वा निष्ठेवैत्रं बाहुभ्यां गदौ तरेत् ॥
न पादक्षालनं कुर्यात् पादेनैव कदाचन ।
नाभौ प्रतापयेत् पादौ न कांस्ये धावयेद्बुधः ॥
नाभिप्रसारयेद्देवान् ब्राह्मणान् गामथापि वा ।
न सृष्टेत् पाणिनोच्छिष्टो विप्रगोब्राह्मण-
नशान् ॥

न चैवान्न पशुं वापि न देवप्रतिमां सृष्टेत् ।
नोत्तरेद्गुपसृष्टं स्वर्णं नो यतिक्रमेन ॥
नैव वृक्षं नैव क्षिप्यान्नापुष्टं जीवगसृष्टेत् ।
न चामिं लङ्गयेद्द्वीमान् नोपदध्यादधः कश्चित् ॥
न चैवं पादतः कुर्यात् तिलवद्गं निशि त्यजेत् ।
न कूपमवरोहेत् नाचक्षीताशुचिः कश्चित् ॥
अभ्यो न प्रक्षिपेदग्निं नाग्निः प्रशमयेत्तथा ।
सृष्ट्वास्तरणमार्तिं वा न खयं आवयेत् परान् ॥
अपण्यमयं पण्यं वा विक्रयं न प्रयोजयेत् ।
पुण्यस्थानेदकस्थाने सीमान्ना वा हवेन्न तु ॥
न भिन्यात् पूर्वस्वमयं सत्योपेतं कदाचन ।
परस्परं पशून् बालान् पक्षिणो न च
योधयेत् ॥

पूरुष

वैष्णवा

कारयित्वा स्वकर्माणि कारुन् विद्वान् न
वर्णयेत् ॥
वह्निर्गन्धश्च कुडारप्रवेशश्च विवर्णयेत् ॥
नैकश्चरेत् सर्मां विप्रः, समवायश्च वर्णयेत् ।
न बीजयेद्वा वस्त्रेण न देवायतने स्वपेत् ।
नाग्निगोब्राह्मणादीनामन्तरेण व्रजेत् कश्चित् ।
नाक्रामेत् कामतश्चायां ब्राह्मणानां गवामपि ॥
स्नान् नाक्रामयेच्छायां पतितान्दौर्नरोगिभिः ।
वर्णयेन्मार्जनैरेणु वस्त्रं न घटोदकम् ॥
नाश्रीयत् पयसा तक्रं न बीजान्युपबीजयेत् ॥
विषतृसायाश्च गोक्षीरमौढं वा निर्दृश्य च ।
आदिकं सन्निवीक्षीरमपेयं मगुरन्नवीत् ॥
हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुध्येत परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुर्गार्धमात्रमयं तस्माच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारान् चतुर्गुणमिष्यते ॥
मार्कण्डेयः ।

“भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा ।
अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः ॥”
काशीखण्डे ।
“नैवोक्तं वाचनेऽश्रीयताम्यौ वस्त्रशुचिं क्षिपेत् ।
आहं कृत्वा परब्राह्मे योऽश्रीयत् भ्रान्तचित्तः ।
दातुं आह्वयं नास्ति भोक्ता किल्बिषसुग-
भवेत् ॥

नोत्पाटयेज्जोमनसं दृष्ट्वेन कदाचन ।
करजैः करजच्छेदं करेणैव विवर्णयेत् ॥
अपहारे न गन्तव्यं स्ववेश्मपरवेश्मनो ।
उत्कोचयूतदेवार्थदंष्ट्रं दूरात् परित्यजेत् ॥
निष्ठेवैत्रं अङ्गारं सहात् दूरे विनिक्षिपेत् ।
उद्धृत्य पञ्चदशपिण्डान् स्नायात् परजलाश्रये ।
अनुद्धृत्य च तत्कृत्तुरेनसः स्नातुरीयभाक् ॥”
ब्राह्मे ।

“यस्तु पाण्डित्ये मरुक्ते यस्तु फुल्लारव्युत्तम् ।
प्रवृत्ताङ्गुलिभिर्यस्तु तस्य गोमांसवच्च सत् ॥”
अत्रिस्तुतौ ।
“न्यायिकस्तनो या गौर्यायवामचचारिणी ।
तयोर्दग्धं न होतव्यं न पातय कदाचन ॥
अजा गावो महिषश्च यामेधमपि भक्षयेत् ।
ह्वये कथे च तद्गुणं गोमयश्च विवर्णयेत् ॥
अङ्गुल्या दन्तकाष्ठश्च प्रत्यक्षलवणस्तथा ।
नृत्तिकाप्राशनश्चैव तुल्यं गोमांसमचक्षे ॥”
अत्रापवादो मनुस्मृतौ ।

“सामुद्रं सैन्धवश्चैव लवणे परमादृष्टे ।
प्रत्यक्षे अपि ते ग्राह्ये निषेधस्तन्मोचरः ॥”
अत्रिस्तुतौ ।
“दिवा कपित्थच्छाया च निशायां हविर्भो-
जनम् ॥

कार्पासं दन्तकाष्ठश्च शक्रादपि हरेत् अयम् ॥”
विष्णुस्तुतौ च ।
“कपिलाया पयः पीत्वा शूद्रस्तु नरकं व्रजेत् ।
क्षीरमेष्ये पिबेद्भिप्रो विप्रः स्यादन्यथा पशुः ॥
परिहर्षं पुनर्जैश्च तत्तच्छास्त्रोक्तमन्यथा ।

वैष्णवा

यदत्र लिखितं किञ्चित् चतुर्थं महात्मि ॥
आचाराश्चेदृशाः सन्ति परेषु बहुला यताम् ॥
ते लोकशास्त्रतो ज्ञेया अपेक्षया यदि वैष्णवे ॥
नित्यत्वमेव माहात्म्यमप्यत्र लिखितात् पुरा ।
सदाचारस्य नित्यत्वमाहात्म्याच्च सुविह्वलि ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे तिर्यक्तत्वसमापनो
नाम ११ विलासः ॥

वैष्णवी, स्त्री, (विष्णोरियम् । विष्णु + अङ् ।
स्त्रियां ङीप् ।) विष्णुशक्तिः । यथा,—
“यथा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा नयसिद्धान्तगामिनी ।
यथा श्वेता परा दृष्टिः सात्त्विकी ब्रह्मसंहिता ॥
यथैव ज्ञाना तमसि रौद्री देवी प्रकीर्तिता ॥
अथादृश यथा कोट्यो वैष्णव्या भेद उच्यते ।
या विष्णो राजघी शक्तिः पालिनी चैव
वैष्णवी ॥”

इति वाराहे त्रिशक्तिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥
अपि च ।

“शुद्धचक्रगदाधारौ विष्णुमाता तथारिहा ।
विष्णुरूपायवा देवी वैष्णवी तेन गीयते ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अपरञ्च ।
“विष्णुभक्ता विष्णुरूपा विष्णोः शक्तिस्वरूपिणी ।
दृष्टौ च विष्णुना दृष्टा वैष्णवी तेन कीर्तिता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥
दुर्गा । इति शुद्धरत्नावली । गङ्गा । यथा,
पद्मपुराणम् ।

“विष्णोः पादप्रक्षलांसि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।
पादौ नखेनचक्षुसादात्मनमरण्यान्मिताव ॥”
इत्यादि आङ्गिकाचारतत्त्वे स्नानार्थगङ्गावाहन-
मन्त्रः ॥ अन्यथा ।

“विष्णुपादप्रक्षलांसि वैष्णवीनामधारिणी ।
सर्वत्र रक्ष मां नित्यं गङ्गा चिपयगामिनी ॥”
इति गङ्गाकवचम् ॥

अपरान्विता । इति शुद्धचक्रिका । शतावरी ।
इति राजनिर्घण्टः । तुलसी । इति शुद्ध-
भाषा ।

वैचारिका, पुं, (विशेषेण चरतीति विचारो मत्स्यः
स एव । “विचारिणो मत्स्ये ।” ५ । ४ । १६ ।
इति अङ् ।) मत्स्यः । इत्यमरः ॥

वैखाननं, स्त्री, (विशेषेण वृक्षयतीति विखनम् ।
तदेव । स्वार्थे अङ् ।) नाथो पुरुषस्य स्त्रीविश-
धारणम् । इति कैचित् ॥

वैहार्यः, त्रि, (विशेषेण द्वीयते इति । वि + हृ +
यत् । विहाय एव । स्वार्थे अङ् ।) परि-
हासेन जालनीयः । प्रजालसमन्वादि । इत्य-
ञ्जुनमिश्रः ॥ यथा —
“यथा बाणेषु नारीषु वैहार्येषु तथैव च ।
सङ्गरेषु निपातेषु तथापदसङ्गेषु च ।
अश्रुतं नीतपूर्वं मे तेन सत्येन ख त्रज ॥”

इति महाभारते उद्योगपर्वः ॥

वैहासिका, पुं, (विहास + ठक् ।) विहासं
करोति यः । भट्ट इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।

वोदालः

वासन्तिकः २ केलिकितः ३ विदूषकः ४
प्रहासी ५ प्रीतिदः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, नैषधे । १६ । ६४ ।
“दूरात्कृत्स्नमिरजलधेर्वाहवस्त्रभाशु-
भांशुस्तान्महानरुहवनीकेलिवैहासिकोऽयम् ॥”)
वोटा, स्त्री, दासी । यथा,—
“पोटा वोटा च चेटी च दासी च कुट-
हारिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
वोडः, पु, गुवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा-
घरे भूरिप्रयोगे च भोड इति पाठः ॥
वोडः, पु, गोनसवर्षः । वोडा इति भाषा । यथा ।
गोनासो मण्डली वोडः । इति भरतधृत-
विक्रमादित्यः ॥ मत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥
वोड्डी, स्त्री, पञ्चतुर्थांशः । इति मेदिनी ॥ बुद्धि-
इति भाषा ॥
वोड्यः, वि, बहुधातोस्त्यप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।
बह्वनीयः । वाच्यः । इति सुगधबोधयाकरणम् ॥
(यथा, हरिवंशे । ७५ । ८८ ।
“वोड्या पुङ्गवेनेष धूसदा रणमूर्धनि ॥”
परिणेत्यः । यथा, महाभारते । १२।४४।४५ ।
“न चैतेभ्यः प्रदातया न वोड्या तथाविधा ॥”)
वोडा, [ऋ] पु, (वद्धतीति । वद्ध + ळच् ।
“सहिवहोरोदवर्णस्य ।” ६ । १ । ११२ । इति
अकारस्योकारः ।) भारिकः । (यथा, भाग-
वते । ५ । १० । २ ।
“विषमगतां स्वशिविकां रङ्गगण उपधाय
पुरुषानधिवहन्त आह्व हे वोडारः साध्वति-
क्रामत ॥”) ऋडः । परिणेत्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८ । २०४ ।
“अन्यां चेद्दर्शयित्वा न्यो वोडः कन्या प्रदीयते ।
उमे ते एकशुक्लेन वहेदित्यत्रवीर्यशुः ॥”)
सुतः । इति मेदिनी ॥ अनडान् । ऋषभः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते ।
११ । २६ । ५ ।
“तपोऽर्थं ब्राह्मणी घत्ते गर्भं
गौर्वाण्डारं धावितारं तुरङ्गी ॥”
बहनकर्तारि, वि । यथा, कुमारः । १ । १५ ।
“भागीरथीनिर्भरशीकराणां
वोडा सङ्घः कम्पितदेवदारुः ॥”)
वोडुः, पु, सुनिविशेषः । यथा,—
“सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोडु पञ्चशिखस्तथा ।
सर्वे ते ढमिमायान् मद्भक्तान्मुना सदा ॥”
इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥
वोडः, पु, वृक्षम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वोटा
इति भाषा ॥ किन्तु लिपिकरप्रमादपाठोऽयम् ।
यथा मूलग्रन्थे ।
“तथा वोटा इति स्थाते वृक्षं प्रसववन्धनम् ॥”
वोडः, वि, आर्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वोडाकः, पु, (वोडः आर्द्रः सन् अलतीति । अल +
अच् ।) मत्स्यविशेषः । वोयालि इति भाषा ॥

वौषट्

तत्पर्यायः । सहस्रदंष्ट्री २ पाठीनः ३ वदा-
लकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
वोरकः, पु, खेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वोरटः, पु, कुन्दपुष्पम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वोरपट्टी, स्त्री, मङ्गरा । इति शब्दमाला ॥ मादुर
इति भाषा ॥
वोरवः, पु, धान्यविशेषः । वोरौ इति भाषा ।
अस्य गुणाः ।
“वोरवस्तु बुधैः प्रोक्तस्त्रिदोषस्य प्रकोपणः ।
मधुरश्चाश्वपाकश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ॥”
इति राजवल्लभः ॥
वोरखानः, पु पाटलवर्णाश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥
वोल, स्त्री, (वोलयति प्रायशो निमग्नं भवतीति ।
वुल + अच् । यद्वा, वा गतौ पिप्पलादित्वात् ऊलच् ।)
स्वनामण्डातवणिगद्रथम् । तत्पर्यायः । रक्ता-
पङ्कम् २ सुण्डम् ३ सुरसम् ४ पिण्डकम् ५ विषम् ६
निर्लोहम् ७ वर्ज्वरम् ८ पिण्डम् ९ सौरभम् १०
रक्तगन्धकम् ११ रसगन्धम् १२ महागन्धम् १३
विषम् १४ शुभगन्धम् १५ विषगन्धम् १६
गन्धरसम् १७ व्रणारिः १८ । अस्य गुणाः ।
“वोलश्च कटु तिक्तोष्णं कषायं रक्तदोषघ्नम् ।
कफपित्तामयान् हन्ति प्रदरादिरुजापङ्कम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पर्यायगुणाः ।
“वोल गन्धरसः प्राणपिण्डगोपरसाः समाः ।
वोल रक्तहर शीत मेघ क्षीपनपाचनम् ॥
मधुर कटु तिक्तश्च गृह खेदत्रिदोषघ्नित् ।
ज्वरापस्मारकुष्ठं गर्भाशयविशुद्धकम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
वोलः, पु, (वातीति । वा + ऊलच् ।) रसगन्धः ।
इत्यमरः ॥
वोलकः, पु, खेखकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वोलाहः, पु, अश्वविशेषः । यथा,—
“वोलाहस्त्वयमेव स्यात् पाण्डुकेश्वरवालिः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
वोहियं, स्त्री, यानपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
जाहाज इति भाषा ॥
वौ(वौ)हं, स्त्री, (वुहने कृतम् । वुह + अण् ।) वुह-
कृतनिरीश्वरशास्त्रम् । तत् सर्वैः शास्त्रकारैः
खण्डितं अतएवाग्राह्यम् । जिगधर्मः । यथा,
“ततो वृहस्पतिः शक्रमकरोद्वलदर्पितम् ।
गृहशान्तिविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा ॥
गत्वाथ मोहयामास राजपुत्रान् वृहस्पतिः ।
जिगधर्मं समास्थाय वेदवाह्यं च वेदवित् ॥
वेदव्ययीपरिभ्रष्टांश्चकार धिषण्याधिपः ।
वेदवाह्यान् परिश्राय हेतुवादसमन्वितान् ।
जघान शक्रो वज्रेण सर्वधर्मैर्बहिष्कृतान् ॥”
इति मातङ्ग्ये सोमवशाहुकीर्तनं नाम २४ अः ॥
वुहसम्बन्धिनि, वि ॥
वौषट्, अ, (उत्तरेऽनेन हविरिति । वद्ध + वाहुल-
कात् ङौषट् ।) देवहविर्दानमन्त्रः । तत्पर्यायः ।
खाहा २ औषट् ३ वषट् ४ खधा ५ । इत्य-

व्यग्रः

मरः ॥ एते पञ्च शब्दा देवहविर्दाने वद्धि-
सुखाहुतौ वर्तन्ते । देवाय हविषो हानं देव-
हविर्दानम् । तत्र देवा इन्द्रादयः अत्र पितरो
देवता इति स्मृतोऽपि देवा हविर्दान इत्यनेन
एते मन्त्रा इति सूचितम् । अमन्त्रते स्वाहयेव
हविर्भुजमिति रघुः । स्वाहायय मन्त्रमेदे
स्त्रियां स्वाहाभियोषितौति कोषान्तरम् । स्वाहा
इत्यादि । औषट् तालयादि मूर्धन्यमध्यम् ।
वौषट् वषट् इत्य मूर्धन्यमध्यम् । खधा इत्यादि ।
इन्द्राय स्वाहा । इत्यादिप्रयोगः । इति भरतः ॥
यंशकः, पु, (विगतोऽशो विभागो यस्य ।
हेदादिना प्रायो विभागानर्हत्वादस्य तथा-
त्वम् ।) पर्जन्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यंसकः, पु, (वि + + अंस + क्तुल् ।) धूर्तः । इति
हेमचन्द्रः ॥
यंसितः, वि, (वि + अंस + क्तः ।) प्रतारितः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यक्तः, वि, (वि + अङ्गु व्याप्तौ + क्त ।) प्राप्तः ।
इत्यमरः ॥ स्फुटः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । १ । १ ।
“विभावेनानुभावेन यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसनामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ॥”)
पुं, विष्णुः । यथा,—
“यक्तो वायुरधोक्षजः ॥”
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
यक्तदृष्टार्थः, पु, (यक्त स्फुटं यथा स्यात् तथा
दृष्टोऽर्थो येन ।) चाक्षी । तत्पर्यायः । प्रत्यक्षी
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यक्तरूपः, पु, (यक्तं रूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,
“अदृष्टो यक्तरूपश्च सहस्रजिह्वनन्तजित् ॥”
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
यक्तरूपयुक्ते, वि ॥
यक्तिः, स्त्री, (यज्यतेऽनयेति । वि + अङ्गु +
क्तिन् ।) पृथगात्मिका । इत्यमरः ॥ जन । इति
हेमचन्द्रः ॥ स्रष्टा च । (यथा, रघुः । ११ । १० ।
“तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्रत्तिहेतवः ।
हेन्वः सज्यतेऽस्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि
वा ॥”
भूतमात्रम् । यथा, गीतायाम् । ८ । १८ ।
“अयक्तादयक्त्यः सर्व्याः प्रभवन्त्यहरागमे ॥”
“यक्त्यश्चराचराणि भूतानि ।” इति तट्टी-
कार्या स्वामी ॥ न्यायशास्त्रोक्तस्तत्पर्यार्थः ।
यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २५ ।
“सामर्थ्यमौचित्यौ देशः कालौ यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषस्तुतिहेतवः ॥”)
यग्रः, वि, (विरुद्धं अगतीति । अग्र + ऋच्-
न्नेति साधुः ।) व्यासक्तः । (यथा, महा-
निर्वाणतन्त्रे । ३ । १२४ ।
“ब्रुवा धनार्जने यग्राः सदा चक्षुलमानवाः ॥”)
आकुल । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । २ ।
“वैवाहिकेः कौतुकविधाने-
र्गृहे गृहे यग्रपुरश्चिर्गमम् ॥”)

व्यजनं

ससम्भ्रमः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भाग-
वते । १ । १६ । ५ ।

“त ययचक्र इतिजाधमेन
स्वपार्श्वदसुखेन विचर्यमानम् ॥”

पुं, विष्णुः । यथा,—

“प्रग्रहो निग्रहो यग्रो नैकशङ्को गदाग्रजः ।”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

यज्ञः, पुं, (विहृतानि अङ्गानि यस्य ।) भेक ।

इति मेदिनी ॥ (विहृतानि अङ्गानि यस्मात् ।)

सुखरोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“क्रोधायासप्रकुपितो वायु पिप्पलेन सयुतः ।

सुखमागम्य सहसा मण्डलं विदहत्यतः ।

नीरुज तनुक श्मावं सुखे यज्ञ तमादिशेत् ॥”

इति माधवकरः ॥

तस्य चिकित्सा ।

“वटाङ्कुरा मसूराश्च प्रलेपाद्वाङ्गनाशनः ।

यज्ञे मल्लिधया लेपः प्रशस्तो मधुयुक्तया ॥

अथवा लेपनं शूलं शूलस्य रुधिरं च ।

जातीफलस्य लेपस्तु हरेद्वाङ्गं नौलिकाम् ॥

वटस्य पाण्डुपत्राणि मालती रक्तचन्दनम् ।

कुष्ठ काकीयक लोध एभिर्लेप प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(त्रि, विगत अङ्ग यस्य ।) हीनाङ्गः । इति

मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६ । २० ।

“यद्येनमपि मातस्व मामिवाहविभेदनान् ।

न करिष्यस्यनङ्गं वा यज्ञं वापि यशस्विनम् ॥”

यज्ञः, त्रि, यज्ञनया बोध्योर्थः । यथा —

“वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्ष्यया मतः ।

यज्ञो यज्ञनया ता, स्तुतिश्च शब्दस्य शक्तयः ॥”

इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ॥

यज्ञं शि याजे । सम्भवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदा०-कुटा०-पर०-चक्र०-सेट् ।) याजश्चक्रः ।

श, विचरति सत खल । क्लयति इत्यर्थः ।

अविचरन् विव्राज । इति दुर्गादासः ॥

यज्ञः, पुं, (यजत्यनेनेति । वि + यज् + “गोचर-

स हरेति ।” २ । ३ । १७६ । इति चण् । निपा-

तनादेर्जिवाचनपोरिति वीभावो न भवति ।)

यजनम् । विपूर्वाजधातोर्जप्रत्ययेन निष्पन्न-

मिदम् ॥

यजनं, क्री, (यजत्यनेनेति । वि + यज् + कृट् ।

‘वा यौ । २ । ४५७ । इति पक्षे वीभावो नास्ति ।)

तालवृत्तकम् । इत्यमरः ॥ पाखा इति भाषा ॥

(यथा, ऋतुच हरे । १ । ८ ।

“सचन्दनामुयजनोद्भवानिहै,

सहारयदित्सनमखलार्पणे ।

सवल्लकीकाकलितोतनिखनै,

प्रबुध्यते सुप्त इवाय मन्मथ ॥”

अस्य सामान्यगुणः । मूर्च्छादाहृष्टाचर्म-

श्रमनाशित्वम् । तालयजनगुणः । त्रिदोषश्रम-

नत्वम् । लघुत्वम् । वयस्यजनगुणः । रूच-

त्वम् । उष्णत्वम् । वायुपित्तकारित्वम् । वेत-

वजनयूरपुष्कयजनगुणः । त्रिदोषनाशित्वम् ॥

५३०

यज्ञना

वालयजनगुणः । तेलस्करत्वम् । मक्षिकादि
निवारकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

यज्ञकः, पुं, (यजन्तीति । वि + यज् + कृत् ।)

अभिनयः । इत्यमरः ॥ हे हृत्तक्रोधादि-

भावामभियुक्तः । यजन्तीति यज्ञकः । यज्

ध नि गति म्प्रत्यये णक । व्याङ्गिकसात्त्विक-

वाचिकाहार्यमेदात् वाङ्गकश्चतुर्विधः । अभि-

सुख नीयते अर्थोऽनेन इति अभिनयः । नी अ

प्रापये अन् । हस्तादिभिः शस्त्रघातादिस्पर्शन-

मभिनयः । घटाद्याकारस्पर्शकरादिस्पर्शन-

मभिनयः इत्यन्येऽपि । इति भरतः ॥ वाङ्मनया

प्रतिपादकः । (यथा, साहित्यदर्पणे । २ । ११ ।

“अभिधादित्रयोपाधिविशिष्टात्तिविधौ मतः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्वत्तत्त्वो वाङ्मनस्तथा ॥”

प्रकाशके, त्रि, यथा, मनुः । २ । ६८ ।

“उत्पत्तिवाङ्मनः पुण्य, कर्मयोगं निवेद्यते ॥”

यज्ञनः, क्री, (यज्यते मन्त्रेण अन्नादि सद्योज्यते-

नेनेति । वि + यज् + कृट् ।) यज्ञोपकरणम् ।

तत्तु रूपशकादि । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्प-

र्थायः । तेनम् २ निष्ठानम् १ । इत्यमरः ॥

तेन, ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।

८ । ६७ । २ ।

“यानो भर यज्ञन गामन्मभ्यञ्जनम् ॥”

अस्य गुणा ।

“यज्ञन शकमत्स्याखं हृत् हृत्पृष्ठं पृष्ठिदम् ।

द्रव्येण येन येनेह यज्ञनं मनुस्यमांसयो ।

तस्य तस्य तयोस्तेनद्विगुणदोषैर्विभावयेत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

यज्ञनविशेषगुणाः तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥

चिह्नम् । (यज्ञना । यथा, साहित्यदर्पणे । १ । ५६ ।

“अवाच्यत्वादिक तस्य वक्ष्ये यज्ञनरूपम् ॥”

इत्यम् । (यथा, महाभारते । १ । १५८ । १४ ।

“कुन एव परित्यक्तं सुत शस्त्राम्यहं स्वयम् ।

वालयमप्राप्तवयसमजातयज्ञनाकृतिम् ॥”

अवयवः । दिनम् । इति मेदिनी ॥ स्त्रीपुंसयो-

रशुद्धिदेशः । स तु उपस्य । अर्द्धमात्रकम् ।

स तु ककारादिचकारान्तवर्णः । इति धरणि

(यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ६४० ।

“सत्यर्थं पृथगर्थायाः स्वरयज्ञनसङ्घटे ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमक विनिगद्यते ॥”

यज्ञना, स्त्री, (वि + यज् + णिप् + युष् । टाप् ।)

शब्दस्य वृत्तिविशेषः । तस्या लक्षणं यथा,—

“विरतास्त्रिधाद्यासु यथार्थं बध्यतेऽपर ।

सा वृत्तिर्यज्ञना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥”

शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति

नयेनाभिधा लक्षणा तानुपपन्नास्तु तिसृषु

वृत्तिषु खं स्वमर्थं बोधयित्वा उपपत्तिनासु

यथान्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य प्रकृति-

प्रत्ययादेश वृत्तिर्यज्ञन-ध्वनन-गनन-प्रत्यायना

दिश्यतेऽविशेषा यज्ञना नाम । तत्र ।

“अभिधाक्षणाभ्यां शब्दस्य यज्ञना द्विधा ॥

अभिधाभ्यामाह ।

यज्ञना

“अनेकार्थस्य शब्दस्य सयोगादौर्नयनिते ।

एकवार्थेऽन्यधीहेतुर्लक्षणा सामिधाश्रया ॥”

व्यादिशब्दादिप्रयोगादयः । उक्तं हि ।

“सयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः, प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सतिधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यौ देश कालो यत्किं स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्तुतिहेतवः ॥”

इति ॥

सशब्दचक्रो हरिरित्यत्र शब्दचक्रसंयोगेन हरि-

शब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते । अशब्दचक्रो हरिरिति

तद्वियोगेन तमेव । भीमार्जुनाविति अर्जुन,

पार्थः । कर्णाार्जुनाविति कर्णं हतपुत्रः । स्यात्

वन्दे भवच्छिन्दे इति स्यात् शिवः । सर्वं

जानाति देव इति देवो भवान् । कुपितो मकर-

ध्वज इति मकरध्वजं कामः । देवः, पुरारि-

रिति पुरारिः शिवः । मधुना मत्तः पिक इति

मधुर्वसन्तः । पातु वो दयितासुखमिति सुख

संसुखम् । विभाति गगने चन्द्रः इति चन्द्रः

शशी । निशि चित्रभाशुरिति चित्रभाशुर्वह्निः ।

भाति रथाङ्गमिति नपुंसकयत्न्या रथाङ्गं चक्रम् ।

स्वरस्तु वेद एव विशेषप्रतीतिक्रमं काव्य इति

तस्य विषये नोदाहृतम् । इदञ्च केऽप्यसहमाना

व्याहुः स्वरोऽपि काकादिरूपं काव्ये विशेष-
प्रतीतिक्रमेण । उदात्तादिरूपोऽपि तुने

पाठोक्तदिशा शृङ्गारादिरसविशेषप्रतीतिक्रमे-

वेति । एतद्विषये उदाहरणमुचितमेव इति

तत्र तथाहि स्वराः, काकादय उदात्तादयो वा

वाङ्मनरूपमेव विशेषं प्रयाययन्ति न खलु प्रज्ञ-

तोक्तमनेकार्थशब्दस्यैकार्थनियन्त्ररूपं विशि-

ष्टम् । किञ्च यदि यत्र कचिदनेकार्थशब्दानां

प्रकरणादनियमाभावादनियन्त्रितयोरप्यर्थयो-

रनुरूपस्वरवशेनेकत्र नियमनं वाच्यं तदा

तथाविधस्यैव शेषानङ्गीकारप्रसङ्गः न च तथा

अतएवाहुः शेषनिरूपणप्रस्तावे काव्यमार्गे

स्वरो न गम्यते इति च नय इत्यनुपपत्तीव्यानां

मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिष्पेक्षः । व्यादि-

शब्दादेतावन्मात्रावस्तनौदाहरी हस्तादिचिह्ना-

दिभिः स्तनादीनां कमलकोरकाद्याकारत्वम् ।

एवमेकस्मिन्नर्थेऽभिधया नियन्त्रिते या शब्द-

स्यान्यार्थबुद्धिहेतु शक्तिं सा अभिधाभ्यां

वाङ्मना । यथा मम तातपादानां महापाव-

नतुद्देशभावावारविकासिनीसुजलमहाकवी-

श्वरश्रीचन्द्रशेखरसाम्बिविद्वहिकाणाम् ।

“दुर्गाहस्तविग्रहो मनसि च समीपयस्तेषां

प्रोदयनाजकलो महीतगरिमा विश्वगृतो

भोगिभिः ।

नचक्षेत्रकृतेक्षयो गिरिगुरौ गाढा रुचि

धारयन् ।

गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजतुमावलम्बः ॥”

अत्र प्रकरणेनाभिधया उभावलम्बशब्दस्य

उमानाश्वी महादेवी तदलम्बभानुदेवश्रुति-

रूपेऽर्थे नियन्त्रिते यज्ञनयेव गौरीवलम्बरूपो-

व्यञ्जना

धर्मे बोध्यते । एवमन्यत् ॥ ॥ लक्षणाश्रया-
माह ।

“लक्ष्योपास्यते यस्य कृते तत् प्रयोजनम् ।
यथा प्रत्यास्यते सा स्याद्व्यञ्जना लक्षणाश्रया ॥”
गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षमयादर्धबोधनादभि-
धायी विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां
विरतायां यथा शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादि-
र्वाध्यते सा लक्षणाश्रया व्यञ्जना ॥ ॥ एव
शाब्दी व्यञ्जनासुक्ता अर्थो व्यञ्जनामाह ।
“वक्तृबोध्यवाक्यानामन्यसन्निधिविधाययोः ।
प्रस्तावकालदेशाणां काकोशेष्टादिकस्य च ।
वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् सार्धसम्भवा ॥”
व्यञ्जना इति स्ववध्यते । तत्र वक्तृवाक्यप्रस्ताव-
देशकालवैशिष्ट्ये यथा मम ।

“कालो मधु कुपित एष च पुष्पधन्वा
धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीरा ।
केलीवनीयमपि वज्रलकुम्भमञ्जु-
दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य ॥”
अत्र एतद्देशं प्रति श्रीमद् प्रच्छन्नकासुकस्य
प्रेष्यतामिति सखीं प्रति कथाचिन्तुं द्योत्यते ॥ ॥
बोध्यवैशिष्ट्ये यथा,—
“निःशेषव्युत्पन्नस्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेय तनुः ।
मिथ्यावादिनि दूति वान्ववजनस्याज्ञातपीडा-
गमे
वार्पिं स्नातुमिती गतावि न पुनस्तस्याधमस्या-
न्तिकम् ॥”

अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणाया
लक्ष्य तस्य च रन्तुमिति वदन्त्य प्रतिपाद्य दूती-
वैशिष्ट्याद्बोध्यते ॥ ॥ अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये
यथा,—
“उद्य निचल गिप्फन्दाभिचिनी पत्तभि रेहद
बलाव्या ।
णिमल मरगञ्च भाव्यण परिट्टिआ सख
सुत्तिव ॥”

अत्र वक्ताकाया निष्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य
देशस्य विचनत्वमतं सङ्केतस्थानमेतदिति
कथापि सन्निहितप्रच्छन्नकासुकं प्रत्युच्यते ।
अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपयस्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयो-
जनम् ।

“भित्तकण्ठवनिर्भरे काङ्कुरित्यभिधीयते ॥”
इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकारादिभ्यो
ज्ञातया ॥ ॥ एतद्वैशिष्ट्यं यथा,—

“गुरुपरतन्त्रतया वत
दूरतरं देशसुखतो गन्तुम् ।
अलिङ्गलकोकिलललिते
नेष्यति सखि । सुरभिसमयेऽसौ ॥”

अत्र नेष्यतीत्यपि तर्हि एष्यत्येव इति काक्ता
अप्युच्यते ॥ ॥ चेष्टावैशिष्ट्ये यथा,—

“सङ्केतकालमनस विट श्रत्वा विदग्धया ।
हृषमेवापिनाकूल लीलापद्मं निमीलितम् ॥”
अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादि-

५३१

व्यतिरे

चेष्टया कयाचित् द्योत्यते । एव वक्तादीनां
व्यक्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोध्यम् ॥ ॥
“त्रेधिधादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥”
अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्व्वा
अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्या-
र्थस्य व्यञ्जना यथा । कालो मधुरित्यादि ॥
लक्ष्यार्थस्य यथा । निःशेषव्युत्पन्नस्तनत्वादि ॥
व्यङ्ग्यार्थस्य यथा । उद्य निचल इत्यादि ॥ ॥
प्रकृतिप्रत्ययादिव्यञ्जनान्तु प्रपञ्चयिष्यते ।
“शब्दबोध्यो अनन्तरं शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रया ।
एकस्य व्यञ्जकत्वं तदन्यस्य सहकारिता ॥”
यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्ष्यते । अर्थो-
ऽपि शब्दं तदेकस्य व्यञ्जकत्वेऽन्यस्य सहकारि-
त्वमवश्यमङ्गीकरणीयम् ।
“अभिधायिचयोपाधिचैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः ।
शब्दोऽपि वाचकस्तद्वक्तृवक्तो व्यञ्जकस्तथा ॥”
अभिधोपाधिको वाचकः । लक्ष्योपाधिको
लक्षकः । व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः । किञ्च ।
“तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।
तात्पर्यार्थं तदर्थं वाक्यं तद्वोधकं परे ॥”
अभिधायी एकैकपदार्थबोधनविरमान् वाक्यार्थ-
रूपस्य पदान्वयस्य बोधिका तात्पर्या नाम
वृत्तिस्तदर्थं च तात्पर्यार्थस्तद्वोधकश्च वाक्यमित्य-
भिहितान्वयवादिना मतम् । इति साहित्यदर्पणे
वाक्यवरूपनिरूपणे नाम द्वितीयः परि-
च्छेदः ॥

अदम्बकः, पु. एरुण्डः । इत्यमरः ॥

व्यतिकरः, पुं, (वि + व्यति + कृ + अप् ।) व्यसनम् ।
(यथा, कथासरित्सागरे । ७४ । ८६ ।

“अस्मिन् व्यतिकरे वृत्ते श्रुतनामेव ते गतः ॥”
व्यतिषङ्गः । इति मेदिनी ॥ (विनाशः । यथा,
भागवते । १ । ७ । ३२ ।

“प्रजोपद्रवमालस्य लोकव्यतिकरश्च तम् ।
मतश्च वासुदेवस्य संजहारार्जुनो हयम् ॥”
मिश्रणम् । यथा, माघे । ४ । ५३ ।

“अन्योन्यव्यतिकरचारुभिर्विचित्रै-
रचस्यस्रवमणिजम्भभिर्मयूखैः ॥”

व्यतिक्रमः, पुं, (वि + व्यति + क्रम + घञ् ।) क्रम-
विपर्ययः । यथा,—

“सर्व्वं प्रादुमुखो दाना यच्छीता च उद्दुमुखः ।
एव एव विधिदाने विवाहे च व्यतिक्रमः ॥”

इत्युद्वाहृतत्वम् ॥

व्यतिरिक्तः, त्रि, व्यतिरेकविशिष्टः । भिन्नः । वि-
व्यति-पूर्व्वरिचधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
(अधिकः । यथा, काननचतुष्टयस्य प्रथमा
विभक्तिर्निष्कार्यवचने इत्यस्य पञ्जी । “विशेषे-
णातिरिक्तोऽधिको व्यतिरिक्तः ॥”

व्यतिरेकः, पुं, (वि + व्यति + रिच + घञ् ।) विना ।
अभावः । यथा । यद्वातिरेकज्ञानं यदुत्पत्ति-
प्रतिबन्धकं तत् सन्निध्यसाध्यम् । इति परा-
मर्शयन्त्यः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३६ ।
१३६ ।

व्यतीपा

“न पतित्यतिरेकेण सुखीणामपरा गतिः ॥”

अलङ्कारविशेषः । यथा,—

“व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ।
श्रेया इवोमताः सन्तु किन्तु प्रकृतिकोमलाः ॥”
इति चन्द्रालोकः ॥

व्यतिषङ्गः, पुं, (वि + व्यति + षङ्ग + घञ् ।) पर-
स्परमेलनम् । (यथा, महाभारते । १२ । १०३ । ५ ।

“सेनयोर्व्यतिषङ्गेण जयः साधारणोऽभवत् ॥”
विनिमयः । यथा, भागवते । ५ । १३ । १३ ।

“अन्योन्यविसयतिषङ्गद्वय-
वैराग्यवन्तो विहरन् मयिष्य ॥”

व्यतिहारः, पुं, (वि + व्यति + हृ + घञ् ।) विनि-
मयः । यथा,—

“परिदानं विनिमयो नैमेयः परिवर्त्तनम् ।
व्यतिहारः परावर्त्तो वैमेयो विमयोऽपि च ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रघुः । १२ । ६२ ।

“विक्रम-व्यतिहारेण सामान्याभूद्वयोरपि ।
जयश्रीरन्तरावेदिर्मत्तवारण्ययोरिव ॥”)

व्यतीतः, त्रि, (वि + व्यति + इ + क्तः ।) व्यतीतः ।
गतः । यथा,—

“अङ्गराजे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदहर्भवेत् ।
पूर्व्वं व्रतादिकं कुर्यात् परेद्युः स्नानदानयोः ॥

इति तिथितत्त्वे भीमपराक्रमीयम् ॥

व्यतीपातः, पुं, (वि + व्यति + पत + घञ् ।) “उप-
सर्गस्य घञीति ॥” ६ । ३ । १२२ । इति उप-
सर्गस्य दीर्घः ।) मद्योत्पातः । अपयानम् ।

इति मेदिनी ॥ विष्कम्भादिष्वप्रविश्रुतियोगान्त-
र्गतसप्तदशयोगः । तत्र सर्व्वकर्म्मवर्जनं यथा,—

“निराश्र दिवस विष्टिं व्यतीपातश्च वैष्टितम् ।
केन्द्र वापि शुभैर्होत्रं पापाहमपि वर्जयेत् ॥

परिषस्य त्वजैर्दृष्टं शुभकर्म्म ततः परम् ।
गण्डयावातयो षट् च नव हर्षणवच्चर्यो ।

वैष्टित्यतिपातो च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥” ॥
अस्य प्रतिप्रसवमाह भीमपराक्रमे ।

“न विष्कम्भो नवा गण्डो न व्यतीपातवधृती ।
चन्द्रनारावल प्राप्ते दोषा गच्छन्त्यसुखाः ॥

नवम्यङ्गारको विष्टिः शनैश्चरदिनं तथा ।
व्यतीपातो न दूष्येच्च यस्याको दक्षिणे स्थितः ॥

यदि विष्टिव्यतीपातो दिनं वाप्यशुभं भवेत् ।
हृन्त्यतः सप्तयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ॥

तत्र ज्ञातफलम् ।

“कठोरवाक्यं पिशुनस्यभाषो

गदातुरो मातृहृत्तो मनुष्यः ।

परस्य कार्यं कृतपशुपातो

यस्य प्रसूतो व्यतिपातयोगः ॥”

इति कौलीप्रदीपः ॥

पारिभाषिकयोगविशेषः । यथा, दृष्टव्यः ।

“श्रवणाश्विघनिष्ठार्द्राणां गदैवतसप्तके ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥”

तत्र गङ्गाज्ञानफलं यथा । ब्रह्मास्त्रे ।

व्यधितः

“सक्रान्तिषु यतीपाते यद्यहो चक्रस्ययोः ।
पुण्ये स्नात्वा तु आह्वयां कुलकोटीः समुदरेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(यथा च भागवते । ४ । १२ । ४८ ।
“दिनस्ये यतीपाते सक्रमेकदिनेऽपि वा ।
आवयेत् अद्धानानां तीर्थपादप्रयाग्नयः ॥”)
यतीहारः, पु, (वि + अति + ह + घञ् । “उप-
सर्गस्य घञोति” ६ । १ । १२२ । इति
दीर्घः ।) परीवर्णः । इति जटाधरः । परस्पर-
मेकजातीयक्रियाकरणम् । यथा, केशाकेशि ।
दृष्टादृष्टि । इत्यादि । इति व्याकरणम् ॥
यथय, पु, (व्यायनमिति । वि + अति + इ +
“एरच्” १।१।५६ । इत्यच् ।) यतिक्रमः । तत्-
पण्यायः । यथा, २ विपण्यास, ३ विपण्याय ४ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १० । ४४ ।
“परावरेषां स्थानानां कालेन यथयोमधानम्”)
यथासः, पु, (यथसनमिति । वि + अति +
असु + घञ् ।) विपण्यायः । इत्यमरः ॥ (यथा,
हरिवंशे । २७ । २६ ।
“मात्रासि वसिता भद्रे । चरयथासहेतुना ।
भविष्यति हि प्रज्ञेति क्रूरकर्मोतिदायणः ॥”)
यथ, व म ङ दु, खे । चले । भये । इति कवि-
कल्पदुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट ।) दु ख
दुःखाशुभवः । चाल कम्पनम् । य, यथा । म,
यथयति । ङ, यथते लोक दुःखमनुभवति ।
कम्पते विभेति वेद्यर्थः । केचित्तु दुःखमयचलन-
योरिति पठित्वा भये चलन भयचलनमिच्छाद् ।
दु खमयचलने इति पठित्वा दु खमययोश्चलन-
सुत्पादनमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥
यथक, वि, (यथयति धीहयतीति । वाय +
ञिच् + लुङ् ।) वायाकारो । यथा,—
“अबुद्ध्यान् वयकस्तु स्वात्मसंभ्रमरुनुदः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, किराते । २ । ४ ।
“परिणामसुखे गरीयसि
यथकेऽस्मिन् वचसि ज्ञतौलवाम् ।
अतिवीर्यवतीव भेषजे
बहुरस्तीयसि दृश्यते गुणः ॥”)
यथा, स्त्री, (यथ + अङ् । टाप् ।) दु खम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । १ ।
“जेह दयां तथा सौख्यं यद् वा जागकीमपि ।
आराधनाय लोकानां सुखतो नास्ति मे यथा ॥”)
अधित, वि, (यथ + क्तः ।) धीहितः । (यथा,
भट्टमहारे । ६ । १६ ।
“कान्तानननुतिसुधामचिरोद्गतानां
श्रीभां परां क्रूरवकदुममञ्जरीणाम् ।
दृष्ट्वा प्रिये हि पथिकस्य भवेन्न कस्य
कन्दर्पेनायनिकरैर्यथितं हि चेतः ॥”)
दु खित । यथा —
“ततः प्रथयितो बाणो दुहितुः श्रुतदूषणम् ।
स्वरितः कनकागार प्राप्नोद्भावीव यदूह्वम् ॥”
इति श्रीभागवते बाणशुद्धे ६२ अध्यायः ॥

व्यभिचा

यथ, स्त्री य ताङ् । इति कविकल्पदुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) य, विधायि शब्दः मूरः ।
स्त्री, अव्याप्तौ । कश्चित् हि भूतस्थानिकारी-
भूतयकारस्य वाधेर्वकारो वर्गः अन्यत्र तु दन्त
इति भन्वानः घनि विवर्तयतीत्याह । इति
दुर्गादासः ॥
वाधः, पुं, (वाधनमिति । वाध ताङ् + “वाधजपो-
रुपसर्गः” १ । १ । ६९ । इत्यप् ।) वेधः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, समुत्ते । १ । १ ।
“सिरावाधो धमनीनां गर्भिण्या व्यालति-
क्षया ॥”)
वाध्, पुं, (यथाय हितः । यध + यत् ।) यदु-
र्गणः । यथा,—
“वाधस्तु प्रतिकायः स्थापनीवाण्या भारव
गुणः ॥”
इति त्रिकाशेषः ॥
वाधः, पुं, (विरहो व्याधा । प्रादिसमाच ।
उपसर्गादध्वन । इत्यच् ।) कुलितपथः । तत्-
पण्यायः । इत्यमरः २ विपथः ३ कदधा ४
कापथ ५ । इत्यमरः ॥ कुपथ ६ असत्पथः ७
कुलितपथः ८ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
महाभारते । २ । ७० । ११ ।
“तूर्यं प्रथयानखे तान् कामं वाधगतानपि ॥”)
वाप, क ञ्ये । इति कविकल्पदुमः ॥ (वरा०-
पर०-अक०-सेट ।) अन्तःस्थाद्युक्तः ॥ क,
व्यापयति । इति दुर्गादासः ॥
वापदेश, पु, (वि + अप + इश् + घञ् ।) कपटः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १ ।
१५५ ।
“कापि कुलसर्वानसंयमवपदेशतः ।
बाहुभूतस्तनौ नाभिपङ्कजदर्शयेत् स्फुटम् ॥”)
नाम । इति त्रिकाशेषः ॥ वाक्वविशेषः ।
यथा,—
“वाजेनात्माभिजायोक्तिर्वपदेश इतीर्यते ॥”
इत्युल्लङ्घनीयमणिः ॥
वापाकृतिः, स्त्री, अपङ्कवः । अस्त्रीकारः । वि-
अप-आङ् पूर्वकधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वाभिचार, पुं, (वि + अभि + चर + घञ् ।)
कदाचार । भ्रष्टाचारः । यथा,—
“वाभिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति
निन्द्यताम् ।
श्रद्दालयीनिं प्राप्नोति पापरोगे च पीयते ॥”
इति मानवे ५ अध्यायः ॥
दोषविशेषः । तस्य लक्षणम् । साध्यतावच्छेद
कावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदृष्टत्वं हि
वाभिचारः । इति वाधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावचिन्तामणिः ॥ स त्रिविधः । साधारणः १
आसाधारणः २ अनुपसहारी ३ । तत्र विप्र-
वृत्तित्वं साधारणत्वम् । सर्वसंपन्नवाटतत्त्व-
मसाधारणत्वम् । वातियद्वागुल्लेकधर्म्युप-
सहाराभावो यत्र सहेत्वभिमतोऽनुपसहृयः ।
इति सव्यभिचारचिन्तामणिः ॥

व्यभिचा

व्यभिचारिणी, स्त्री, (व्यभिचरति या । वि +
अभि + चर + ङिनिः । ङीप् ।) परपुरुष-
गामिनी । यथा,—
“कुताधिकारां मलिनां पिच्छमाश्रयेविनीम् ।
परिभूतामधःश्रयां वासयेद्व्यभिचारिणीम् ॥
खोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् ।
पावकः सर्वभक्षितं मेधां वे योवितो ह्यसः ॥”
इति याज्ञवल्क्ये । १ । ७०-७१ ।
इति तु स्त्रीसामान्यविषयम् ।
“व्यभिचारादस्त्री मुहूर्तगर्भे व्यागो विधीयते ।
गर्भमर्तृवधे तासां तथा महति पातके ॥”
इति गार्ग्ये ६५ अध्यायः ॥ ७ ।
तस्याः परिहारादि यथा । चारीतः । गर्भिकी-
मघोवर्गं शिष्यसूतगामिनीं पापव्यसनावृत्तां
धनधान्यस्यकर्त्री वर्जयेत् । यमः ।
“सङ्कल्पाद्वा हि या नारी तस्याख्यागो
विधीयते ।
न चैव स्त्रीवधः कार्यो न चैवाङ्गवियोजनम् ॥”
टहस्यतिः ।
“हीनवर्णोपसृक्ता या स्त्रिया वध्यापि वा
भवेत् ॥”
विशेषयति मिताचारायां स्मृतिः ।
“ब्राह्मणक्षत्रियविश्रां भाव्याः शूद्रश्च वज्रताः ।
अप्राज्ञास्तानि विदुःशान्तिं प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥”
इत्यत्र वलात्कारविषयम् । इत्युक्तावृत्तम् ॥ ७१
तस्याः पुण्यकर्मणि निष्कलानि घनानधि-
कारित्वं यथा । हरिवंशीयपुण्यकर्मतो-
पाख्याने ।
“दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यप्यरुन्वति ।।
निष्कलान्यवतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे ॥”
टहस्यतुः ।
“अपुत्रा श्रयन् भर्तुं पातयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्यैव दद्यात्तत् पिच्छं कृतममश्रु लभेत
च ॥”
भर्तुं श्रयन् पातयन्ती नान्यगामिनी । इति
दायतत्त्वम् ॥
व्यभिचारी, [न] पुं, (व्यभिचरतीति । वि +
अभि + चर + ङिनिः ।) चतुष्पञ्चकार-
शृङ्गारभावविशेषः । तद्वयथा । निर्देहः २
ज्वाल ३ शङ्का ४ अस्वया ४ मरुः ५ ममः ६
आलस्यम् ७ हेन्यम् ८ चिन्ता ९ मोहः १० स्मृतिः
११ इति । १२ व्रीडा १३ चपलता १४ हर्षः १५
आवेगः १६ जङ्गता १७ गर्वः १८ विवादः १९
स्त्रीसुखम् २० निद्रा २१ अपसरः २२
सुप्तः २३ विनोदः २४ असर्वः २५ अवहितः २६
उग्रता २७ मतिः २८ उपलम्भः २९ आधिः ३०
उन्मदः ३१ मरुदम् ३२ आसः ३३ वितर्कः ३४
इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य लक्षणादिकं यथा,
साहित्यदर्पणे । १ । १६८ ।
“विशेषादाभिमुखेन चरन्ती व्यभिचारिणी ।
स्यायितुश्चानिर्माणास्त्रयस्त्रयश्च तद्गिराः ॥”
के ते इत्याह ।

“निर्वैदावेगैरन्यथममदजडता औग्रसोह्यै
विवोधः

खप्रापसारगन्वा मरणमलसतामर्षनिद्रा-
वह्नित्याः ॥

औत्सुक्योष्मादशङ्काः स्मृतिमतिवह्निता
याधिसत्रासलज्जा
हर्षास्त्रयाविषादाः सधृतिपलताग्लानिचिन्ता
वितर्काः ॥”

एतेषां लक्षणादिक तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)
त्रि, वामिचारविशिष्टः । (स्वमार्गयुतः । यथा,
कथासरित्सागरे । १५ । ५५ ।

“लब्धापि मल्लिताख्यातिरस्माकं यान्यथा
भवेत् ।
स्वामिर्भावनायाश्च भवेम वामिचारिणः ॥”
अनित्यः । आगमापायी । यथा, भागवते ।
११ । ३ । ३८ ।

“नात्मा ज्ञान न मरिष्यति नैधतेऽसौ
न क्षीयते सवनविद्वाभिचारिणां हि ॥”)
वाय, क रुदि । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-
पर-सक-सेट् ।) अन्तःस्थादियुक्तः । क,
वाययति । रुदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥
वाय, न गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
उभ-सक-सेट् ।) न, वाययति वायते । इति
दुर्गादासः ॥

वाय, तु क गतौ । व्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरा-पर-सक-सेट् ।) वाययति ।
इति दुर्गादासः ॥

वायं, स्त्री, (वाय गतौ + अच् ।) लम्भात् हादश-
स्थानम् । यथा,—

“लम् धनं भाटवन्तुपुत्रशत्रुकलत्रकाः ।
मरणं धर्मकर्मैयवाया हादशराशयः ॥”

इति ज्योतिष्कत्वम् ॥
(वाययति गच्छतीति । वाय गतौ + अच् । नन्वरे,
त्रि । यथा, मनु । १ । १६ ।

“रुक्माभ्यो र्मर्त्तिमात्राभ्यः स भवत्यवायाद-
यम् ॥”)

वाय, पु, (वि + इ + अच् ।) अर्थस्थापगमः ।
वित्तसमुत्सर्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ खरच्
इति पारस्यभाषा । (यथा, मनु । ६ । ११ ।
“अर्थस्य सयहे चेनां वाये चैव नियोजयेत् ॥”
नाशः । यथा, भागवते । ४ । १ । ४६ ।
“ताविमौ वै भगवतो हरेर्वशाविहागतौ ।
भारवायाय च भुवः छण्णौ यदुक्कुरुह्यौ ॥”
परित्यागः । दानम् । यथा, रघु । १२ । २३ ।
“आत्मानं सुसुचे तस्मात् एकनेत्रवायेन सः ॥”
दृष्टसतिचारगतवर्षविशेषः । यथा, दृष्ट-
सहितायाम् । ८ । ३६ ।

“पञ्चमं वायसुशन्ति शोभनं
मन्मथप्रवक्तुस्त्ववाकुलम् ॥”

नागविशेषः । यथा, महाभारते । १।५।७।१६।
“अमाहठः कामठकः सुवेणो मानसो वायः ॥”)
वायितः, त्रि, (वाय + क्तः ।) कृतवायः । वाय-

शब्दादितप्रत्ययेन वायधातोः क्तप्रत्ययेन वा
निष्पन्नम् ॥

वायी, [न] त्रि, (वायोऽस्यास्तीति । वाय +
इनिः ।) वाययुक्तः । यथा,—

“द्रविणं परिमितमधिकवायिनं जनमाकुली-
कुरुते ।

क्षीणाक्षलमिव पीनस्तनजघनायाः कुली-
नायाः ॥”
इत्युद्धटः ॥

वार्थ, त्रि, (विगतोऽर्थो यस्मात् ।) निरर्थकम् ।
तत्पर्यायः । मोघम् २ विफलम् ३ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ७५ ।

“शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
वार्थं समर्थं कलितं वपुरात्मनश्च ॥”)

वालीक, स्त्री, (विशेषण अलतीति । वि + अल +
“अलीकादयश्च ।” उणा० ४ । २५ । इति
कौकनुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पीडादर्थः ।
इत्यमरः ॥ गतिविपर्ययः । कामजापराधः ।

इति तट्टीकाया भरतः ॥ यथा,—
“कृत्यं नैव विचानाति परेणापकृतं कचित् ।
कृत्यश्च संस्मरेदेतदसत्यश्च न जल्पति ॥
वालीकेषु निवृत्तो यः पर्येति कृतनिश्चयः ।
नित्यश्च धनिमान् किञ्चित् परोक्षेऽपि न च
क्षिपेत् ॥

ऋतुकाक्षेऽभिगच्छेत् अपत्यार्थं स्वका स्त्रियम् ।
द्वैष्टास्तु नरा भद्रे मम कर्मपरायणाः ॥”

इति वाराहे योनिगर्भमोक्षणनामाध्यायः ॥
अप्रियम् । (यथा, महाभारते । ३ । ६ । ६ ।
“न हि तेन मम भ्रात्रा सुखमपि किञ्चन ।
वालीकं कृतपूर्वं वै प्राप्तेनामितवृद्धिना ॥”)
अकार्यम् । वैलक्ष्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा,
किराते । ३ । १६ ।

“यस्मिन्नने चर्मकृतवालीकः
पराभवं प्राप्त इवात्मकोऽपि ।
धुन्वन्तुः कस्य रणे न कुर्व्यात्
मनो भयैकप्रवर्णं स भीष्माः ॥”)

अपराधः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शिशु
पालवधे । ६ । ८५ ।

“सुदृशः खरसवालीकतम-
स्तरसा स्त्रियवतः सयौवनोष्मा ॥”)

प्रतारणा । इति हज्जायुधः ॥ (दुःखम् । इति
वैजयन्ती ॥ यथा, कुमारः । ३ । २५ ।

“दिग् दक्षिणा गन्धर्वं सुखेन
वालीकनिश्वासमिवोत्सवर्णम् ॥”)

तद्वति, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ८ । २२ । २ ।
“यदुत्तमः श्लोक भवान् ममेरितं
वचो वालीक सुरवर्यं मन्यते ।
करोम्यतं तत्र भवेत् प्रलम्भनं
पदं त्वतीयं कुरु शीर्षि मे निजम् ॥”)

वालीक, पुं, (वि + अल पर्याप्तौ + कौकन् ।)
नागरः । इति मेदिनी ॥ तत्पर्यायः । विद्वगः २
घट्प्रज्ञः ३ कामकेलिः ४ विदूषकः ५ पीठ-

केलिः ६ पीठमर्दः ७ भङ्गिलः ८ छिदुरः ९
विटः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वावकलनं, स्त्री, (वि + अव + कल + ल्युट् ।)
वियोगः । हीनः । अङ्गस्यान्तरकरणम् ।

वाकिकाटा इति भाषा । यथा,—

“अये वाके लौलावति । मतिमति । ब्रूहि
सहितान्

दिपक्षद्वानिंश्चत्तिनवतिशताष्टादशदश ।

श्रुतोपेतानेतानयुतविशुतांश्चापि वद मे
यदि वक्तुं युक्तिव्यवकलनमार्गोऽसि कुशला ॥”

इति लौलावती ॥

वावकलितः, त्रि, (वि + अव + कल + क्तः ।)
कृतवावकलनः । वियोगितः । हीनितः । वाव-
कलने, स्त्री । यथा । अथ सङ्कलितवावकलि-
तयोः करणसूत्रं दृष्टाहम् ।

“कार्यं क्रमाद्युतक्रमतोऽथवाङ्क-
योगो यथास्थानकमन्तरं वा ॥”

इति लौलावती ॥

वावच्छिन्न, त्रि, (वि + अव + छिद् + क्तः ।)
भिन्नम् । यथा । भिन्नन्तु वावच्छिन्न विशेषितम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वावच्छेदः, पु, (वि + अव + छिद् + घञ् ।) वाय-
सक्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ पृथक्त्वश्च । (विरामः ।
निवृत्तिः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ३२ ।

“जीवस्य न वावच्छेदः स्यात्तत्तत्प्रतिक्रिया ॥”)

वावधा, स्त्री, (वि + अव + धा + “आतस्योपसर्गे”
इत्यङ् । टाप् ।) वावधानम् । इत्यमरः ॥

वावधान, स्त्री, (वि + अव + धा + ल्युट् ।)
आच्छादनम् । तत्पर्यायः । तिरोधानम् २
अन्तर्हि ३ अपवारणम् ४ छेदनम् ५ वावधा ६
अन्तर्द्धा ७ पिधानम् ८ स्थगनम् ९ । इति
हेमचन्द्रः ॥ वावधिः १० अपिधानम् ११ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १३ । ४४ ।

“दृष्टि विमानवावधानसुतां
पुनः सहसार्पिषि सन्निधत्ते ॥”

मेदः । यथा, भागवते । ४ । २२ । २७ ।

“परात्मनोर्यदुवावधानकं पुरस्तात्
स्वप्ने यथा पुरुषस्तद्विनाशे ॥”

विच्छेदः । यथा, शिशुपालवधे । ६ । ५१ ।

“वपुरन्वलिप्त परिरेम्भमुख-
वावधानभीरुकतया न वधूः ॥”

समाप्तिः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ७७ ।

“यावदन्य न विन्देत् वावधानेन कर्मणाम् ॥”)

वावधायकः, त्रि, (वावदधातीति । वि + अव +
धा + क्तुल् ।) वावधानकर्त्ता । यथा । स्वर्ग-
कामो यजेत सप्तदशावरा ऋद्धिकामाः सत्र-
सुपाक्षीरमिति वेदे कामिनां कर्तृत्वावगते-
स्तदुपपत्त्या ऋत्विगापारान्तर्भावो न वाव-
धायकः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

वावधिः, पु, (वि + अव + धा + “उपसर्गे धोः
किः ।” १।३।६२ । इति किः ।) वावधानम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधचरिते । १।१६ ।

व्यवसि

“व्यवसायपि वा विधोः कर्ता
 गृह्यसूत्रानिर्वाह न वेद कः ॥”
 व्यवसायः, पुं, (वि + व्य + सो + घञ् ।) उप-
 जोषिका । पेशा इति पारस्यभाषा । यथा,—
 “करोति नाम नीतिशो व्यवसायमित्यतः ।
 फल पुनस्तदेव स्याद्व्यवसिधर्मगतं स्मितम् ॥”
 इति दितोपदेशे ० परिषदे ॥
 अपि च ।
 “व्याहारो दिगुग स्त्रीणां बुद्धिस्तायां चतुर्गुणा ।
 गृहगुणो व्यवसायस्य कामचारगुणः स्मृतः ॥”
 इति चाख्यव्यवसिकम् ॥
 अनुष्ठानम् । इति व्यवसायिशाब्देदर्शनात् ।
 (यथा, रामायणे । २ । १० । ४१ ।
 “सन्ध्यां यद्वर्णं योत । मम सस्य कुलस्य च ।
 व्यवसायमनुष्ठानां कान्ते । त्वमतिशोभनम् ॥”
 निखयः । यथा,—
 “व्यवसायात्मिका बुद्धिरेवै कुलान्तरं ।
 बहुश्रुता ज्ञानज्ञां बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥”
 इति भगवद्गीतायाम् ० अध्यायः ॥
 व्यवसायात्मिकेति । इह ईश्वराराधनायामे-
 कमेवयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यै पुन-
 नरित्यामीति निचयात्मिका एकैव एकनिष्ठैव
 बुद्धिर्भवति । व्यवसायायामोश्वराराधनवदि-
 मन्त्रानां कामिनां कामनानन्धादानां क्षत्राणि
 कर्मफल-गुणफलत्वादि-प्रकारभेदाद्बहुश्रुतायां
 बुद्धयो भवन्ति । इति तट्टीकायां स्यामी ।
 विष्णु । यथा,—
 “व्यवसायो व्यस्त्यान्, सत्यान् स्यान्दीधुवः ॥”
 इति महाभारते तस्य सद्यमनामस्तोत्रे । १३ ।
 १४६ । ५५ । (महादेव । यथा, तत्रैव । १३ । १०५ ।
 “सद्यमस्तो विजयो व्यवसायो ज्ञानजितः ॥”
 व्यवसायो, [नृ] त्रि, (व्यवसायोऽस्यास्तीति ।
 इति ।) व्यवसायविशिष्टः । वाणिज्यकारकः ।
 यथा,—
 “कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
 को विदेशः सविद्यानां क परः प्रिययादिनाम् ॥”
 इति चाख्यव्यवसिकम् ॥
 अनुष्ठानम् । यथा,—
 “अज्ञेभ्यो यन्त्रिनः श्रेष्ठा यन्त्रिभ्यो धारिणी
 धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्य-
 सायिनः ॥”
 इति मानवे १२ अध्यायः ॥
 अज्ञेभ्य इति । उभयो प्रशस्त्यर्थे सति अन्य-
 तरस्यातिशयविवक्षया श्रेष्ठतेतीष्टनोविधाना-
 दीवदध्ययना अज्ञाः तेभ्यः समग्रग्रन्थाधीतार
 श्रेष्ठा । तेभ्योऽधीतग्रन्थधारणसमर्थाः श्रेष्ठा ।
 तेन यन्त्रिनः प्रकृतविस्तृतग्रन्था बोद्धव्याः ।
 धारिभ्योऽधीतग्रन्थार्थज्ञाः प्रकृष्टाः । तेभ्यो-
 ऽनुष्ठानतार । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥
 व्यवसितः, त्रि, (वि + व्य + सो + क्त ।) प्रता-
 रितः । इति भूरिप्रयोगः ॥ अनुष्ठितः ।

व्यवहा

निमित्तः । इति व्यवसायव्यवसायशब्दाभे-
 दर्शनात् । (यथा, रामायणे । २ । १४ । ११ ।
 “तं समीपं व्यवसितं पितुर्निर्देशयामहे ।
 कौशल्यां याव्यमंरुदायचो धर्मिष्ठमप्रवीतु ॥”
 व्यवसायः, स्त्री, (वि + व्य + स्या + “यागचोप-
 गर्गे ।” इत्यद् । तत्तथाप् ।) शास्त्रनिरूपित
 विधिः । यथा,—
 “क्षौद्रकान् प्रक्षययं धारणय कमललो ।
 देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते ॥”
 इत्यादीन्विधायः ।
 “गतांति लोकगुप्तार्थं कलेरादौ मद्यात्मभिः ।
 निनकिंतांति कर्माणि व्यपस्यापूर्वकं युधिः ॥”
 इत्यादिगण्ये देमादिपराशरभाष्यधोरादि-
 पुराणम् । (नियमः । यथा, कपासरि-
 यागरे । १०८ । ७१ ।
 “एवं क्षतगुदाराचो मद्यारजानि प्रहृष्टः ।
 उवाच भगवांस्तत्र व्यवसायादिदेशं च ॥”
 व्यवसायः, पुं विष्णुः । यथा,—
 “व्यवसायो व्यवसायः, स्यान्, स्यान्दीधुवः ॥”
 इति महाभारते तस्य सद्यमनामस्तोत्रे । १३ ।
 १४६ । ५५ । (वि + व्य + स्या + क्तुट् ।)
 व्यवसायो, स्त्री । यथा,—
 “यावत्सर्वं व्यवसायं यस्मिन् देशे न विद्यते ।
 त स्वेष्टदेशः जानीयादाव्यावर्तकतः परम् ॥”
 इत्याप्यपञ्चशब्दोक्त्यायां भरतः ॥
 व्यवसितः, त्रि, (वि + व्य + स्या + क्त ।) विधि-
 पूर्वकस्मितः । व्यवसायितः । यथा,—
 “अथ व्यवसितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपि-
 ध्वजः ।
 प्रवृत्तं श्रव्यमप्याते धनुर्दण्डस्य पाक्ष्य ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
 व्यवसिता, [ञ] पु, (वि + व्य + क्त + लृप् ।)
 व्यवहारकर्ता । प्राद्विषाक इति यावत् ।
 यथा । उत्तराभिधानानन्तरं सभ्यानामपिप्रत्य-
 र्थिनो कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शस्तस्यस्य
 प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेना-
 नभिधानात् व्यवहारसमन्वाभावाच्च न व्यव-
 हारपादत्वमिति स्थितम् । इति मिताचारायां
 व्यवहारमाहका । कायस्यस्योपाधिविशेषश्च ॥
 व्यवहारः, पु, (वि + व्य + क्त + घञ् ।) विवादः ।
 इत्यमरः ॥ दृष्टभेदः । आया । पण्यः । स्थितिः ।
 इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ ॥ (कर्म ।
 क्रिया । यथा,—
 “न कश्चित् कस्याचिन्मित्रं न कश्चिकस्य चिद्विपुः ।
 व्यवहारेण जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”
 यथा च रघुः । १ । ६२ ।
 “तथापि शस्त्रव्यवहारनिपुणे
 विपक्षभावे चिरमस्य तिष्ठतः ।
 तुल्योप वीर्यातिशयेन दृष्ट्वा
 पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥”
 अथ व्यवहारदर्शनम् । तत्र याज्ञवल्क्यः ।
 “स्तुत्याचारव्रतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

व्यवहा

व्यावेदयति चेद्विज्ञां व्यवहारपदं हि तत् ॥”
 स्तुतिव्याचारवद्भिर्भूतं यत्कर्त्तव्यं यद्विदितं
 शरीरतो वा पीकृतचेद्विज्ञां निवेद्येत्तद्व्यव-
 हारदर्शनम्यागम् । चेदित्यत्र यदिनि मैथिलः ।
 व्यावेदयति चेदित्यनेन सद्य विवादोत्थापनं
 राज्ञा न कर्त्तव्यमिति श्रुत्वापिगम्यमद्यो-
 पाध्यायः । राज्ञोऽपि व्यवहारदर्शनं कपरम् ।
 तथा च दृष्टमिति ।
 “राजा काव्याणि सपश्येत् प्राद्विषाकोऽप्यथा
 द्विजः ॥” ॥
 प्राद्विषाकस्तस्माद् न स्य ।
 “विवादे दृष्टमिति प्रश्नं प्रतिपन्नं तदेव च ।
 प्रियपूर्वं प्राग्दति प्राद्विषाकस्तः स्मृतः ॥”
 कात्यायनः ।
 “व्यवहाराश्रितं प्रश्नं दृष्टमिति प्राद्विषाकः स्मृतः ।
 विवेचयति यस्तस्मिन् प्राद्विषाकस्तः स्मृतः ॥”
 अर्चिनं प्रति भाषा ते कीदृशी प्रत्यर्चनं प्रति
 च तथापि कीदृशसुतरं इति दृष्टमिति प्राद्वि-
 श्रुता च युक्तायुक्तत्वेन जय पराजय वा
 विवेचयति इति विषाकः प्राद्विषाक इति विषाकश्चेति
 प्राद्विषाकः ॥ ॥ कात्यायनः ।
 “सप्राद्विषाकः सामान्यं वज्रास्त्रपुरोहितः ।
 सद्यं च राजा विदुषां यो जयपराजयौ ।
 यदा काव्यवशादाज्ञा न पश्येत् काव्यनिर्णयम् ।
 तदा निशुब्दादिहो वज्रास्त्रं वेदपारगम् ।
 यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र
 योजयेत् ।
 पैशं वा धर्ममास्त्रं नृदं यत्नेन वन्दयेत् ॥”
 च विनीतवेषः । मनुः ।
 “जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्यादन्नाक्षयव ।
 समप्रवृत्ता वृत्तेर्न तु नृदं कदाचन ।
 नाध्याययति नाधीते च वज्रास्त्रं वदः ॥”
 यासः ।
 “द्विजान् विहाय यः पश्येत् काव्याणि वृषलैः
 सह ।
 तस्य प्रसूयते राज्यं बलं कीदृशं नश्यति ॥
 यः शूद्रो वैदिक धर्मं स्मार्त्तं वा भाषते यदि ।
 तस्य दण्डं द्वे सद्यसे एकयो चैव भेदयेत् ॥
 दुःश्रीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजितेन्द्रियः ।
 दुष्टां गां कः परित्यज्यार्धयेत् शौचवर्त्तौ
 खरीम् ॥”
 व्यवहारमाह कात्यायनः ।
 “वि नानार्थेषु सन्देहे हरणं हार उच्यते ।
 नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्थितिः ॥”
 नानाविवादविषयः सद्यो ह्यित्यनेन इति
 व्यवहारः । भायोत्तरक्रियानिर्णयकत्वं व्यव-
 हारत्वम् । तथा च दृष्टमिति ।
 “अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपट्टाद्विज्ञानं ।
 निरामयान् यः कुरुते शास्त्राज्ञानशलाकया ॥
 इह कीर्तिं राजपूजां लभते सहस्रतश्च सः ।
 तस्मात् सद्यस्यद्विज्ञानं कर्त्तव्यं विनिर्णयः ॥”
 अतएव नारदः ।

व्यवहृ

“अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो यत्कुमहेति ।
देवो वाचं स वदति यः शास्त्रसुपजीवति ॥”
देवो देवानुमताम् ॥ १ ॥ धर्मशास्त्रयोस्तु
विरोधे लोकवाच्यं एवावस्थायी । इत्याह
स एव ।

“धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः ।
पात्रदारोऽपि वलयान् धर्मस्तेनापहृयते ॥”
अवधीयते अवगम्यते हि गताविद्यसाक्षात् ।
अनय एव दृष्टान्तिः ।

“केवलं शास्त्रमात्रेण न कर्तव्यो विनिर्णयः ।
युक्तिहीनविचारे तु धर्मज्ञानि, प्रजायते ॥”
युक्तिर्न्यायः । स च लोकवाच्यं इति वाच्य-
धारमाह । अनय कात्यायनः ।
“कुलश्रीलघोवृत्तवित्तवद्विरधिष्ठितम् ।
वियुग्मि, स्यात् कतिपयेः कुलद्वै-
ष्ठितम् ॥”

सह इति शेषः । कात्यायनः ।

“सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ।
श्रुत्येति यदि नो राजा स्यात् सभ्यस्तदावृणुः ॥”
सभ्यः सभायां साधुः ॥ १ ॥ तथाविधानाह
याज्ञवल्क्यः ।
“श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कुलीनाः सत्त्वपादिनः ।
राजा सभासदः कार्यः शूचौ मित्रे च ये
समाः ॥”

श्रुताध्ययनसम्पन्ना धर्मशास्त्रज्ञाः । कुलीना
सङ्गरादिदोषमूलमातापितृवशपरम्पराकाः ।
एवंभूताः सभासदः सभायां यथा सीदन्ति
उपविशन्ति तथा दानमानसत्कारैः, राजा
कर्तव्याः ॥ १ ॥ तथाविधावस्थानेन भूमेः सभाव-
माह मनुः ।

“यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविद्वजः ।
राज्ञः प्रतिष्ठतो विद्वान् मातृगणां सभां
विदुः ॥”

विद्वत्सत्तावपि सभापण्यापरिवृत्तमाह स
एव ।

“त्रैविध्यो हेतुकस्तो निरुक्तो धर्मपाठकः ।
चयसाधमिणः पूर्वे परिपत् स्याद्दशावराः ॥”
त्रैविध्यः विवेदपारगः । हेतुकः । सदयुक्ति-
पात्रधारो । अनयवामरासह । सभा सद्वि-
सभ्ये च । अथ भा हीमि प्रकाशो ज्ञानमिति
पायस तथा सत् गात्रात् परम्परया वा वर्तते
इति सभा ॥ १ ॥ कात्यायनः ।

“द्विषस्यारमं भागं तदा भागवयं तु यन ।
स कालो वाच्यदारायां शास्त्रदृष्ट, पर स्मृतः ॥”
अथमपामाजार्थप्रदम् । भागवत् प्रदरह्य-
मथम् । मनुः ।

“धर्मासनमधिपय गंभीराय समाहित ।
प्रसव्य लोकपादेष्व काव्यदर्शनमारनेत् ॥”
मनुष्यारदोपायशास्त्रीयाः ।

“पारो, धर्मस्य कर्तारं पात्रं साविस्तरं वि-
पादः सभासदः सर्वान् पादो रजामयः इति ।
राजा भद्राचारो गुणैश्च सभासदः ।

व्यवहृ

एनो गच्छति कर्तारं निन्दाहो यत्र निन्दते ॥”
कर्तारं वादिनम् । राजपादं विवेचकपरम् ॥
अनेना निष्पापः । अर्थित्वमाह तुवार्सनारदौ ।
“यस्य चाभ्यधिका पीडा कार्यं बाध्यधिकं
भवेत् ।

तस्यार्थिभावो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत् ॥”
अत्रैव पूर्वपक्षो भवेत्तस्य इति कात्यायनीये
तृतीयपादः । न यः पूर्वं निवेदयेदिति तस्यो-
त्तरं पक्ष इति शेषः । स यः पूर्वमिति पाठे
यः प्रथमं निवेदयति स पूर्ववादोऽर्थः । दृष्ट-
त्वातिः ।

“अहं पूर्विकया यातावर्धिप्रनर्धनौ यदा ।
वादो वर्णानुपूर्वेण ग्राह्य पीडामवेत्य वा ॥”
यत्र द्वावेव वदतः प्रभो महात्वं दृष्टुं इति तत्र
ब्राह्मणादिक्रमेणाधिकपीडादर्शनेन वा वादो
ग्राह्यः ॥ १ ॥ स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह
नारदः ।

“अर्थिना समियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रतिद्वन्द्वो वा ।
यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥”
तयोर्वादिप्रतिवादिनो । दृष्टत्वातिरपि ।
“अतिक्रमं वादे नियुक्तस्य समौ सम्यक्कीर्तितौ ।
यस्ते स्वाभ्यामुयात् पुण्यं हानिं वादेऽथवा
जयम् ॥”

कात्यायनः ।

“मनुष्यमारणे स्तये परदाराभिमर्शये ।
अभस्यभचये चैव कन्याहरणदूषणे ॥
पारुष्ये क्रूटकरणे वृषदोहे तथैव च ।
प्रतिवादी न दातव्यः कर्तारं तु विवेदय स्वयम् ॥”
कुलस्त्रीप्रभृतीनां प्रतिनिधिमाह याच ।
“कुलस्त्रीवालकोन्मत्तजडात्तानाश्च वान्यवाः ।
पूर्वपक्षोत्तरे वृद्धमियुक्तो भूतकक्षया ॥”
भात्रादीतरस्य पक्षस्थितस्य दण्डनीयत्वमाह
नारदः ।

“यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियो-
जितः ।

परार्थवादी दण्डः स्यात् पात्रधारिणं विवदन् ॥”
विवदन् विवद्वन् ॥ १ ॥ नारदः ।

“निर्वृष्टकामो रोगार्तो पियत्तुर्धने स्थितः ।
अभियुक्तक्षान्तेन राजकर्मोद्यतक्षया ॥
गर्वा प्रचारे गोपाला शस्त्रवन्धे क्षयीवलाः ।
श्लिष्टनक्षपि ततकापे व्याधुधीयाश्च विपदे ॥
अप्राप्तवशवारश्च दूनो दानीमुखो जनी ।
विषमस्याश्च नासेया न चेनामाश्रयेनृप ॥”
निर्वृष्टकामो विवाहप्रवृत्तः । अन्येन वादान्त-
रेण । अप्राप्तवशवारं योरुश्वर्गावरवपम् ।

तत्कापे विवाहादिस्मात्प्रपण्यकाले । यत्
विषमस्याश्च उपपन्नदशमाश्च उत्तमर्गादिना
नासेया नावधाम्नीया यस्तान् प्रागुक्तान्
वादिना निवेदितानि शेषः ॥ १ ॥ याज्ञवल्क्यः ।

“अभिधे ममतिशयं जैन प्रत्यभियोगेन ॥”
अभियुक्तः । मनुष्यमद्वयः भाषावादिनमेव
न्यायि योनामुपमदरेण विवादतरेण न यो-
ज्येत् ।

व्यवहृ

येत् । युगपदनेकयवहारासम्भवात् । नारदो-
ऽपि ।

“पूर्वदादं परित्यज्य योरन्यमानस्यते पुनः ।
वाहसंक्रमगाजज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥”
हीनवादीत्यनेन दण्डतोक्ता न तु प्रकृताधी-
नता अन्यथा क्लृप्तापत्तेः ॥ १ ॥ पारुष्ये प्रति-
प्रसवमाह स एव ।

“कुण्यात् प्रत्यभियोगश्च कलहे साहसेषु च ॥”
वाक्पारुष्ये शस्त्रादिप्रचारेषु च । यथापूर्व-
महमप्यनेनाक्रुष्टः शस्त्रेण हत इत्यपराधा-
भावाय प्रत्यभियोगं कुण्यात् । तथा च दृष्ट-
त्वातिः ।

“आक्रुष्टस्तु यदाक्रोशंस्तान्निजिन, प्रतिताडयन् ।
इत्वाततायिनश्चैव नापराधी भवेन्नरः ॥”

एतेन वाक्पारुष्यदण्डपारुष्ययोः प्रकृताभि-
योगे खण्डकाभियोगेऽपि न दोषः । यत्तु ।

“पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
पश्चादयः सोऽप्यसत्कारो पूर्वो तु विनयो गुरुः ॥”
इति नारदवचनं तत् पूर्वपक्षया परस्या-
धिकवाक्पारुष्योत्पादकस्यापि स्वणदण्डविधा-
यकम् ॥ १ ॥ युगपत्सं प्रवर्तने अधिकदण्डाभाव-
माह स एव ।

“पारुष्ये साहसे चैव युगपत्संप्रवृत्तयो ।

विशेषश्चैव लभ्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ॥”
विनयो दण्डः । एवञ्च दण्डोऽयमपराधे मयि
कृतः पीडितत्वादिति भाषायां प्रत्यभियोग
कार्य एव । प्रत्यवस्कन्दनोत्तरत्वेन युगपदनेक-
यवहारापत्तिदोषस्याभावात् ॥ १ ॥ सभापते-
कर्तव्यमाह कात्यायनः ।

“अथ चेन प्रतिभूनास्ति वादयोग्यस्तु वादिनो ।
स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्यात् भृत्याय
येतनम् ॥”

प्रतिभवति तत्कार्यं तद्वद्भवति इति प्रति-
भूतं । वादयोग्यं विवादफलस्य साधित-
धनादिदानस्य दण्डदानस्य च चमः । वादिनो
भाषावादिन उत्तरवादिनश्च । तथाच याज्ञ-
वल्क्यः ।

“उभयोः प्रतिभूयाञ्च समर्थं कार्यनिर्णये ।
प्रतिभुवत्सभावे च राजा स श्रेष्ठतमो ॥”

राजा संश्रयन इत्युक्ताधिकरणं निरायस्य
कार्यं धनादिदाने राजदन्तात्मात्वात् वाच्य-
शब्दस्य पूर्वनिपातः । भूतः तद्वत्तमो ना-
नियुक्तः ॥ १ ॥ प्रत्यर्थी यदि कश्चित् कार्यं
प्राप्यते स लभते अथो न वाच्यं प्राप्यन्
अर्थिकमेव यादव्यादिति तेन वादो न याच-
नीयः । नदाह ।

“प्रत्यर्थी लभते कार्यं प्राप्य सदाहमेव च ।

प्राप्यं न प्राप्यन् कार्यं लभतेऽपि न दातव्यं ।

कश्चित् प्रत्यर्थी कार्यं न लभते । याज्ञवल्क्यः ।

“अथान्येनोपपन्नो भिन्नवाद्ये निपातः ।
विवादोऽपि न दातव्यः सदाहमेव च ।
साहमेव न दातव्यः । नारदः ।

व्यवहारा

अभिशापो मन्त्रापातकादिना । अथये द्रव्य-
नाशे । स्त्रियां कुलस्त्रियां चारित्र्यावसादविषय-
प्राप्तायां दास्यां स्वत्वविवादे वा । एषु सद्य एव
उत्तरं दापयेदिति श्रुतपाठः । विशेषयति
काव्यायनः ।

“यस्मात् कार्यसमारम्भश्चिरात्नेन विनिश्चितः ।
तस्मात् कथमेतं कालमभियुक्तस्तु कालभाक् ।”
अपवादमाह दृष्टसतिः ।

“अभियुक्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नोत्तमस्येति यदि ।
तदा कालं प्रदातव्यः कार्यशक्त्यनु रूपतः ।”
अत्रापि विशेषयति व्यासः ।

“राजद्वेषतो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत् ।
अवध्ययोगमात्रेण न भवेत् स पराजितः ।”

स हतसमयबन्धोऽभियुक्तः ।

“राजद्वेषतः दोषं चाक्षिभिः प्रतिपादयेत् ।
जैस्तेन वर्तमानस्तु दण्डो दाप्यस्तु तद्वनम् ।”
अवध्यति क्रमहेतो राजद्वेषिकदोषस्य प्रमितौ
न तदतिक्रामकोऽपराधति जैस्तेन तदति-
क्रमेण दण्डो भङ्गो च भवतीत्यर्थः । दण्ड-
काठिन्यादियुक्तो जितः । तथा च हारीतः ।
दण्डं मायां यावद्युक्तां निहत्य । कौटिल्य-
काठिन्यशक्त्यवैरस्यसद्भावयुक्तं जैस्तेन मिति युक्तं
योगः । ॥ ॥

अथ व्यवहारापादनिर्णयः । तत्र दृष्टसतिः ।
“पूर्वपक्षः स्मृतः, पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः ।
मिथ्योक्तौ च चतुर्थात् स्यात् प्रत्यवस्कन्दने
तथा ।

प्राङ्म्याये च च विज्ञेयो द्विपादप्रतिपत्तिः ।
यद्यपि स प्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्यु-
त्तरवादिनैव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाधो
न भवति इति द्विपादोक्ता ॥ ॥

अथ भाषापादः ।

तत्र भाषास्वरूपमाह तु, काव्यायनदृष्टसती ।
“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं स्वकारणान्वितम् ।
निश्चितं लोकसिद्धं च पक्षं पक्षविदो विदुः ।
स्वत्वात्तरं प्रभूतार्थं निःसन्दिग्धो निराकुलः ।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ।
यदा त्वेवविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदुत्तरम् ।”
प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक् । तस्या दोषे
प्रसरविरोधार्थपदादिभिस्तु साध्य साधना-
हंभित्त्वं पक्षं विदुः । अन्यथा प्रतिज्ञादोषेण
साध्यदोषः स्यात् । अतएवोक्तम् ।

“वचनस्य प्रतिज्ञात् तदर्थस्य च पक्षता ।
असङ्करेण वक्तव्यं व्यवहारेण वादिभिः ।”
वक्तव्यं पक्षप्रतिषेधं पूर्वोक्ते । नारदेनापि ।
“वारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञां ससदाहता ।
तद्वानौ ह्यीयते वादी तरस्मात्तरो भवेत् ।”
उत्तरो विजयी । यद्यप्यत्र साध्यं ज्ञायं तद-
विश्लेषार्थं पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र वाक्
प्रत्यायनार्थदिक्ष्येविशेषविश्लेषस्य पक्षतया

व्यवहारा

धर्मिणोऽधममार्गदेरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोर-
भेदाभिधानम् । उपसंहारे च एवविधः पक्ष
इति । मित्ताचरायानु भाषा प्रतिज्ञापक्ष इति
नार्थान्तरमित्युक्तम् । भाषार्थसुक्ता भाषास्वरूप-
प्रपञ्चमाह स्वत्वात्तर इति । निराकुलः
पूर्वोक्तपक्षविषयासादिभूतः । तत्र ।

“द्वौ च व्यवहारे च प्रवर्ते यश्चकर्मणि ।

यानि प्रशस्त्यदासीना, कर्त्ता तानि न

प्रशस्यति ।”

इति सत्यसंयद्वचनानुदासीनैभ्यो ज्ञात्वा
शोधयेत् । तच्छोधनमाह दृष्टसतिः ।

“न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावद्वादी विशोधयेत् ।

न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थो सम्बन्धमिधौ ॥ ॥

तत्तिखनप्रकारमाह व्यासः ।

“पाण्डुखेनेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।

न्यूनाधिकं च शोधय पश्चात् पक्षं निवेदयेत् ।”

फलकं काष्ठादिपट्टकम् । काव्यायनः ।

“पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्म्यायोऽप्युच्यते ।

पाण्डुखेनेन फलके ततः पक्षं निवेदयेत् ।

शोधयेत् पूर्वपक्षं यावन्नोत्तरदर्शनम् ।

उत्तरेणावदृष्टं निवृत्तं शोधनं भवेत् ।

अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थप्रत्यर्थिनोऽन्वयः ।

चौरवच्छासयेतानु धार्मिकः पृथिवीपतिः ।”

स्वभावोक्तमलजिमम् । एतच्च स्वरविशेषादिना

सुज्ञेयम् ॥ ॥ अतएव याज्ञवल्क्यः ।

“हल निरस्य भूतेन व्यवहारान्नेयुः ।

भूतमप्यनुपपन्नं ह्यीयते व्यवहारतः ।”

भूतं तत्साधेयसम्बन्धम् । नारदः ।

“भूतं तत्साधेयसम्बन्धं प्रमादामिहितं हलम् ।

किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममभिरक्षता ।

मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षा साध्यसाधो वा ।

सर्वेऽन्वयविवादेषु वाक्छेदे नावसीदति ।

पशुस्त्रीभूमृन्नादाने शास्त्रोऽप्यर्थान् ह्यीयते ।”

सर्वेऽन्वयविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसी-

दति अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि । अर्थविवाद-

यद्व्याप्तं मनुष्यत्वविवादेषु प्रमादाभिधाने

प्रज्ञतायादप्यर्थान्हीयत इति गम्यते । यथाह-

मनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यभिधाय

केवलं हस्तेन ताडित इति वदन् न केवलं

दण्डः पराधीयते च । ततश्च त्वं मनुष्यत्वं

धारयसि मया कृतत्वेन गृहीततावहन-

कत्वादिति भाषाशरीर एतच्च संस्कृतदेश-

भाषान्यतरेण यथासौधं वक्तव्यं लेख्यं वा ।

सुखानामपि वादिप्रतिवादितादर्शनात् अत-

एवाध्यापनेऽपि तथोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

“संस्कृते प्राकृतेऽन्वयौ शिष्यमशुरूपतः ।

देशभाषादुपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥ ॥

देशभाषादुपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ।

अथोत्तरपादः । तत्र कालमाह काव्यायनः ।

“सदाऽस्तेषु कार्येषु सद्य एव विवादयेत् ।

कालातीतेषु वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थने प्रभुः ।”

वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपमर्थयते इति

प्रत्यर्थी । नारदः ।

व्यवहारा

“गहनत्वाद्दिवादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि ।
जृम्भादिषु हरेतु कालं कामं तत्तदुत्तमम् ॥”
दृष्टसतिः ।

“यदा त्वेवविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ।”
सम्बन्धसुपयुक्तम् । अन्यथा अन्यवादिनं भङ्ग-
प्रसङ्गात् ।

“अन्यवादी क्रियाहेषो नोपस्थाप्यो निरुत्तरः ।

आहृतप्रपलायी च हीनः पक्षविधः स्मृतः ।

प्रपलायी त्रिपक्षेण मौनकृतं सप्रभिक्षितः ।

क्रियाहेषो तु मासेन चाक्षिभिस्तु तत्-

चयात् ॥”

इति नारदीये ।

क्रिया लेखादिका । चाक्षिभिः चाक्षिभिः
पराजितः । वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपं
वदतीति प्रतिवादी । उत्तीर्यते निक्षीर्यते
प्रज्ञताभियोगोऽनेन इति उत्तरम् । याज्ञ-
वल्क्यः ।

“श्रुतापेक्षोत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकवन्निधौ ।”

लेख्यमिति वाक्यस्याप्युपलक्षकम् ॥ ॥ उत्तर-

स्वरूपं तद्वेदाच्चाह नारदः ।

“पक्षस्य आपकं सारमसद्विषयमनाकुलम् ।

अथास्यागम्यमित्येवमुत्तरं तद्दिदो विदुः ।

मिथ्यासप्रतिपत्तिर्त्वं प्रत्यवस्कन्दनमथा ।

प्राङ्म्यायोऽचोत्तरा, प्रोक्ताश्चलारं शास्त्र-

वेदिभिः ।

अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवम् ।

मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥”

पक्षस्य भाषार्थस्य आपकं आश्चादकं अभि-
योगप्रतिज्ञमिति यावत् । अतएव पूर्वपक्षार्थ-
सम्बन्धं प्रतिपक्षं निवेदयेदित्युक्तम् । न च
विप्रतिपक्ष्या भाषार्थमागतस्य धारयतीत्यभि-

युक्तस्य धारयामीति संप्रतिपक्षे, कथमुत्तरत्वं

अभियोगप्रतिज्ञत्वादिति वाच्यम् । भाषा-

वादिनो मुखत्वेनापटुतया वा कदाचिद्भाषाभि-

वादादेवाय ह्यीयते इति भाषाविमर्शपर्यन्तं

विप्रतिपक्षस्याप्युत्तरवादिनो भाषार्थसम्यगवगम्य

तन्निषेधार्थं सम्यगुत्तरासम्भवात् विदितभाषां

चासत्यवचनमत्यन्ताधर्मकारकं परोक्तिपराजये

च दण्डत्वं वादिना च वैरमित्यादि प्रतिस्कन्-

धनः संप्रतिपक्षोत्तरत्वं सम्भवत्येव । एवं एतेभ्य

एवानिस्तारात् साध्यत्वं नोपदिष्टस्य पक्षस्य

सिद्धत्वे नोपस्थापेन साध्यत्वनिवारणात् सिद्ध-

साधनेनापि वादिनः प्रत्यवस्थानाचोत्तरत्वं

संप्रतिपक्षे, सिद्धमिति । सारं प्रकृतोपयोगि ।

अनाकुलं पूर्वापरविरोधभूतम् । अथास्या-

गम्यमध्याहारादिकं विनैव प्रतीतं अभियोगस्य

अभियुज्यते इत्यभियोगः, सहेतुकं साध्यं तस्या-

पक्षप्रतिपक्षः ॥ ॥ उत्तराभाषमाह काव्यायनः ।

“प्रकृतेन त्वसम्बन्धं अत्यल्पमतिभूरि च ।

पक्षैकदेशवाप्येव तच्च नैवोत्तरं भवेत् ।

अस्त्यस्त्यपदस्यापि निगूढार्थं तथाकुलम् ।

व्यवहा

यास्यागम्यमसारश्च नोत्तरं शस्यते दुष्येः ॥”
 अस्त्यस्तपदयापि अनन्वितार्थपदवाप्तमिति
 व्यवहारतिलके भवदेवमदृष्टः ॥ ३ ॥ मिथ्योत्तर-
 भेदमाहनुः पुनर्थासनारदौ ।
 “मिथ्यैतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।
 अजातश्चास्ति तत्काले इति मिथ्या चतुर्वि-
 धम् ॥”
 मिथ्यैतदिति शब्दतो नाभिजानामीत्यादिकमर्थ-
 तोऽपह्नवः । तथा च कात्यायनः ।
 “श्रुत्वा भाषार्थमन्यस्तु यदि त प्रतिषेधति ।
 अर्थतः शब्दतो वापि मिथ्या तज्ज्ञेयमुत्तरम् ॥”
 त्वं मया धारयसीति प्रतिज्ञायां न गृहीतमिति
 शब्दतः । कालविशेषगर्भायां तस्या सत्यां तदा
 नाहं जात इति अर्थतः । देशकालविशेष-
 गर्भायां तदा तत्र नाहमाहं इत्यप्यर्थतः ।
 देशादिमयां तच्छ्रुत्यायां वा न जानामीत्यर्थतः
 एव योग्यास्मरन्नेनार्थतस्तदपह्नवप्रतिपादनात्
 अत्र चरमत्रयं गृहणावस्कन्दनसुखेन गृहणा-
 भावप्रतिपादक सापदेशमिथ्योत्तरमात्रं आद्यं
 मिथ्योत्तरमात्रम् ॥ ३ ॥ दृष्टव्यम् ।
 “श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तत् प्रतिपद्यते ।
 सा तु स प्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रविद्विषदाहृता ॥
 अर्थिनाभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि त तथा ।
 प्रपद्य कारणं त्रयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥
 आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।
 सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्मयास्तु स उच्यते ॥”
 अभियुज्यते इत्यभियोगः । प्रतिपद्यतेऽङ्गी-
 करोति । तं साधारणम् । तथा प्रपद्य सत्यत्वे-
 नाङ्गीकृत्य । कारणं तत्प्रतिकूलरूप कारणं
 त्रयात् तदा तदुत्तरं प्रत्यवस्कन्दनम् । वाद्युक्तस्य
 प्रतिकूलत्वेन प्रत्यवस्कन्दनमित्यर्थः । प्रतिपद्या-
 वस्कन्दनात् प्रत्यवस्कन्दनमिति जीमन्तवाहनः ॥
 तच्च कारणोत्तरं त्रिविधम् । बलवत् तुल्यबलं
 दुर्बलम् । तत्र बलवदुत्तरं यथा । त्वत्तः शत
 गृहीतमिति सत्यं किन्तु परिशोधितमिति ।
 अत्र उत्तरवादिन एव क्रियानिर्देशः । तथा च
 नारदः ।
 “आधर्ष्यं पूर्णपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।
 विवादे वाक्षिण्यस्तत्र प्रथया प्रतिवादिनः ॥”
 आधर्ष्यं दुर्बलत्वं पूर्णपक्षस्य । ततश्च स्थापक-
 साध्यस्य धार्यमाणत्वस्य ध्वंसकारणं निर्यात-
 नादि तद्रूपमुत्तरं कारणोत्तरम् । अतएव
 मिथ्योत्तरादस्य भेदः । तद्विधायमाणत्वस्या-
 त्पक्षाभावाप्रयोजकमपह्नवरूपं न तु ध्वंस-
 रूपम् ॥ ३ ॥ तुल्यबलकारणोत्तरं यथा ।
 मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते मदी-
 येयं भूमिः क्रमागतत्वादिति प्रतिवादिना
 तपोत्तरमिति तत्र पूर्ववादिनः साक्ष्युपन्यासः ।
 तद्वैमर्ष्ये प्रतिवादिनः । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
 “साक्षिधूमयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।
 पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवत्युत्तरवादिनः ॥”
 दुर्बलकारणोत्तरं यथा । ममेयं भूः क्रमागत-

व्यवहा

त्वादिति वाद्युक्ते ममेयं भूदृशवर्षमुष्यमानत्वा-
 दिति प्रत्युत्तरं तत्तु धनमात्रप्रयुक्तम् ।
 “पक्षतोऽभुवतो हानिर्धनस्य दशवार्धिकी ॥”
 इति याज्ञवल्क्यीयं वीजम् ॥
 किन्तु नैतदुक्तम् ।
 “परेण सुष्यमानाया भूमेर्निष्प्रतिवार्धिकी ॥”
 इति भूमिमात्रविषयक तत्पराहर्णनापोदित-
 त्वादिति भवदेवमदृष्टः ॥
 “पक्षतोऽभुवतो हानिर्भूमेर्निष्प्रतिवार्धिकी ।
 परेण सुष्यमानाया धनस्य दशवार्धिकी ॥”
 इति श्रृणुपाणिष्ठतपाठोऽपि तत्रार्थे प्रमाणम् ।
 ततश्चात्र क्रमागतत्वे पूर्ववादिनः प्रमाणोप-
 न्यासः । तथा चोक्तम् ।
 “गुरावभिहिते हेतौ प्रतिवादिक्रिया भवेत् ।
 दुर्बले वादिनः प्रोक्ता क्रिया तुल्येऽपि वादिनः ॥”
 आचारेण व्यवहारेण । व्यवसन्नो भङ्गी । लेख-
 यते भाषामिति शेषः स वादी अस्मिन्नर्थे मया
 पूर्वं पराजितः वाच्यः प्राङ्मयायो हि धार्य-
 माणत्वसामान्याभावज्ञापकः ॥ ३ ॥ एतेषां सङ्करे
 विशेषमाहनुर्थासहारीतौ ।
 “मिथ्योत्तरं कारणस्य स्यातामेकत्र चेदुभे ।
 सत्यश्चापि सङ्गनेन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम् ।
 मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरम् ॥
 यत्प्रभृत्यर्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् ।
 उत्तरं तत्तु विज्ञेयमसकौर्णमतोऽन्यथा ॥”
 शताभियोगे शतगृहण मिथ्या पञ्चाशदेव
 गृहीतास्तस्य परिशुद्धा इति मिथ्याकारणा-
 शयोस्तुल्यरूपत्वे कारणोत्तरं ग्राह्यं आदौ
 विचारणीयं परिशोधनस्याव्याचीनत्वेन
 स्मरणार्हत्वात् पक्षाभिप्रेत्योत्तरं तत्र ऋणस्य
 चिरातीतस्य कष्टप्रतिपादत्वात् । एवञ्च गव-
 त्प्रभियोगे मिथ्यैतत् षष्ठिपुराणा एव मया
 गृहीतास्तत्रापि त्रिशत् परिशुद्धाश्चिद्विशद-
 यामि इति मिथ्याकारणसत्त्वे । सङ्कीर्णोत्तरेऽपि
 पूर्ववत् कारणोत्तरमेव ग्राह्यं मिथ्याकारणयो-
 र्नापीति वापिशब्दाभ्यां तथा दर्शितत्वात्
 सत्योत्तरस्य स्वयस्वीकृतत्वेन निर्ययानर्हत्वा-
 दिति भावः । प्राङ्मयायेन सह सन्धेये सङ्क-
 राशुपपत्तिरिति तन्मोक्षं यदि शत मिथ्यापक्ष
 विंशतिपुराणा गृहीतास्ते च परिशुद्धास्तथा
 मिथ्याशस्य प्रचुरार्थविषयस्य विचार उपक्रम-
 णीयः । भूयोऽनुरोधस्याभ्यर्हितत्वात् पश्चात्
 स्तव्यार्थस्य विचार इति । तुल्यार्थविषयत्वे तु
 यत्र क्रियाया साक्षादे, फलं निर्णय, शीघ्र
 भवति तदशस्येव प्रमाणं ग्राह्यं तथा यदि
 शतगृहणे पक्षमस्ति शतापह्नवे च पश्चात्त-
 परिशोधने साक्षिण्यसदा मिथ्योत्तर एवादी
 तत्तुल्यत्वाय गृहणपत्रं ग्राह्यं लिखितस्य
 साक्षिभ्यो बलवत्त्वेन सम्यक्निर्णयकारित्वात्
 पश्चात्तपि साक्षिण्यं प्रथयाः । सङ्करो-
 व्यतो भिन्नमन्यथा सङ्कीर्ण-
 यतो भिन्नमन्यथा सङ्कीर्ण-

व्यवहा

सङ्करे सङ्कतरत्वमेकावच्छेदेन । सङ्करे तु अस-
 दुत्तरत्वमाह कात्यायनः ।
 “पक्षेकदेशे यत्र सत्यमेकदेशे च कारणम् ।
 मिथ्या चैकदेशे स्यात् सङ्करात् तदुत्तरम् ॥”
 एकदेशे इत्यत्र एकस्मिन्नेव देशे न भिन्नदेशे
 यथा शतं धारयाम्येव परिशोधितं न गृहीतं
 वा इति ॥ ३ ॥
 अथ क्रियापादः ।
 उत्तराभिधानानन्तरं याज्ञवल्क्यः ।
 “ततोऽर्थो लेखयेत् सदा प्रतिज्ञातार्थसाधकम् ॥”
 अर्थो वादी प्रतिवादी च स्वपक्षाधिंत्वात् ।
 तयोरधिकारे नियममाह यासः ।
 “प्राङ्मयाये कारणोक्तौ च प्रत्यर्थी साधयेत्
 क्रियाम् ।
 मिथ्योत्तरे पूर्ववादी प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥”
 मिथ्योत्तरे न गृहीत मयेत्यादिरूपे पूर्ववादी
 भाषावादी साक्षादिक निर्दिष्टोत्तरवादी तत्र
 तस्य मानुष्या, क्रियाया असम्भवादिति न्यायो
 मूलं अत्रापि साक्षाद्यभावे उत्तरवादिन एव
 दिव्यम् ।
 “न कश्चिदभियोक्तार दिव्येव विनियोजयेत् ।
 अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदे ॥”
 इति कात्यायनोक्तेः ॥
 अत्र पूर्वार्हनार्थिनो दिव्यनिषेधेऽर्थात् प्रत्य-
 र्थिन्सत्तामौ पराहर्णभिधानं सिद्धे सत्यारम्भो
 नियमाय इति न्यायान्नियमार्थं न च यासवचने
 क्रियापदं कारणोत्तरमाशुषौदेवीपरमित्येताव-
 दर्थकं मिथ्योत्तरेऽप्यनुष्यते इति तत्रापि
 अर्थिन एव दिव्यमिति वाच्यं श्रूयमाणपदस्य
 हि पुनरन्वयार्थमेवानुषङ्गः । नन्वर्थवैषम्यसहि-
 तस्य गौरवान् पूर्वोक्तन्यायमूलकविषयसत्त्वौ
 कात्यायनोक्तदिव्यविषयनियमभङ्गानर्हत्वाच्च यत्र
 विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तत्र तस्योत्तरा-
 नर्हन्तया अर्थिन एव दृष्टक्रिया तदसम्भवे तस्यैव
 दिव्यं न तु प्रत्यर्थिनः अधिकारनिश्चयाभावात्
 अर्थिनस्तत्तत्तात् न च न कश्चिदभियोक्तार-
 मित्यादिना विरोधस्तस्योत्तरार्हप्रतियोगिविषय-
 त्वात् एतद्विषय एव धनस्वामिनो दिव्यमिति
 लोकाप्रवादः ॥ ३ ॥ लिखिताद्यभावेनापि दिव्य-
 माह याज्ञवल्क्यः ।
 “प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिण्यश्चेति कीर्ति-
 तम् ।
 श्वामन्यतमाभावे दिव्यान्वयतमसुच्यते ॥” ३ ॥
 अथ दिव्यम् । दिव्या न्याह स एव ।
 “तुल्यमप्यपो विषं कोषो दिव्यानीह विभुज्ये ।
 महाभियोगेऽन्वेतानि शीर्षकस्योऽभियोक्तारिः ॥
 रुष्या वान्यतरः कुल्यादिनरो वर्त्तयेच्छिरः ।
 विनापि शीर्षकं कुल्यात् रुपद्रोहेऽथ पातके ॥”
 महाभियोगेऽपि महापातकादिगुरुतराभियोगेऽपि
 शीर्षकस्य शीर्षकं प्रधानं
 पादौ

व्यवहा

योक्तुः शिरोवर्तित्वोत्तरभयोऽप्यस्य दिव्यकर्तृत्वं प्रतीयते । प्रत्यर्थोक्त्या अर्थिनो दिव्यमाह रूपेति । इतरोऽभियुक्तः । एतत्सर्वं दिव्यतत्त्वं विवृतम् । प्रतिज्ञातार्थसाधकमिति साधकं साक्षादिकम् । तदाह दृष्टमिति ।

“द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी देविकी तथा । साक्षिवेद्यानुमानश्च मानुषी त्रिविधा सृता । धृताया धर्मेजान्ता च देविकी नवधा सृता ॥” तत्रानुमानान्तु भुक्तादि ॥ ३ ॥ तत्र साक्ष्यमाह मनुः ।

“समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति ।”

एतत् प्रमाणमात्रोपलक्षणम् ।

“अनुभावी च यः कश्चित् कुर्वाणः साक्ष्यं विवादिनाम् ।”

इति तद्वचनान्तरात् ॥

अतएवाकृतमपि साक्ष्यमाह मनुः ।

“यत्रानिरुद्धो वीक्ष्यते श्रुत्याह्वापि किञ्चन ।

पृष्ठस्तत्रापि तद्भूयात् यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥”

अनिरुद्धस्त्वमत्र साक्ष्यमेवानियुक्तः । परम्परयापि श्रवणमाह विष्णुः ।

“उद्दिष्टसाक्षिणि नृते देशान्तरगतेऽपि वा ।

तदभिहितश्रोतारः प्रमाणं नात्र सशयः ॥”

अस्योत्तरसंज्ञामाह नारदः ।

“साक्षिणमपि यत् साक्ष्यं स्वपक्ष परिभाषताम् । श्रवणात् श्रवणाद्वापि स साक्ष्योत्तरसंज्ञकः ॥” स्वपक्षसम्बन्धि साक्ष्यं परिभाषतां साक्षिणा यः स्वयं श्रवणोति अर्थिना आशयते वा स श्रवणात् श्रवणादुत्तरसाक्षीत्यर्थः । एव योऽर्थिना गृह्यतया प्रत्यर्थिवचनं आवृतं स गृह्यसाक्षीत्याह स एव ।

“अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् । यः आशयते तदा गृह्ये गृह्यसाक्षी स उच्यते ॥”

तेनान्यतरवाद्यभिहितार्थविषयकदृष्टकारणं विज्ञापनं साक्ष्यमिति स्मृतम् । तत्र नारदः ।

“तेषामपि न बालः स्यान्नेको न स्त्री न दुष्टः ॥”

न बालो न चारातिर्गुणैः कार्यमन्यथा ॥ कार्यं सद्यपि अन्यथा तद्विरुद्धत्वेन । एवञ्च यदि परमधार्मिकत्वेन बालवादीनामपि सत्यं वादित्वं निश्चीयते तदा तेऽपि साक्षिणो भवितुं मर्हन्तीति । तेषां साक्ष्यविधायकं वक्ष्यमाणमनुवचनमपि एतादृशविषयम् । याज्ञवल्क्यः ।

“त्रावरा, साक्षिणी ज्ञेया, श्रौतसामर्थ्यक्रियारता ।

यथानाति यथावर्णं सर्वं सर्वं वा सृता ॥” त्रयोऽवरा निरुद्धा येषां ते त्रवरा त्रिभ्योऽन्युना भवन्तीत्यर्थः । यथेति यो यज्जातीयस्तस्य नज्जातीयः साक्षी । स्त्रीणां स्त्रियोऽन्यजानामन्यथा । यथावर्णं ब्राह्मणानां ब्राह्मणा क्षत्रियादीनां क्षत्रियादयः । अभावे तु तत्तद्वैदं विना सन् एव । त्रवरा इत्यस्यापवादः साह स एव ।

व्यवहा

“उभयानुमतः साक्षी भवेदेकोऽपि धर्मविनः ॥” उभयानुमतत्वं धर्मवित्त्वञ्च नियतं तत्रम् । तदाह विष्णुः । अभिमतगुणसम्पन्नसूभयानुमतस्वेकोऽपि इति । अतएव श्रोत्रियसम्येकनिषेधयति दृष्टमिति ।

“नव सप्त पञ्च वा सुखत्वारस्त्य एव वा । उभौ तु श्रोत्रियो ग्राह्यौ नैक एच्छेत् कदाचन ॥”

एको मिलितगुणसम्पन्नः प्रधानकल्पः तदभावे उभयानुमतमात्रोऽपि ग्राह्यस्तदाह नारदः ।

“उभयानुमतो यः स्याद्व्योम्निवदमानयो । भवत्येकोऽपि साक्षित्वे प्रथमः स्यात् स ससदि ॥”

उभयानुमत एकोऽनुवृत्त्यादिना सम्बन्धनप्रसिद्धश्चेत्तदा साक्षित्वे ससदि बहुजनसन्निधौ प्रथमः तथाले स्नेहवैरादिसत्त्वेऽप्येकोऽभिभवात् सत्याभिधानसम्भावादिवाश्यायः । विचारस्य तत्तन्निर्णयार्थत्वात्तदाह मनुः ।

“एकोऽप्यनुवृत्त्यः साक्षी स्यात् वज्रः शुच्योऽपि न क्षियः ।

स्त्रीबुद्धेरस्यत्वात्तु दोषेष्टान्तेऽपि ये हताः ॥” एकोऽनुवृत्त्यः साक्षी स्यादिति कुल्लूकभट्टकृतपाठः । एकोऽनुवृत्त्यसाक्षी स्यादिति जौनतवाहनकृतपाठस्तु न युक्तः । अनुवृत्त्येऽप्येकोऽप्यसाक्षिणो भवितुमर्हन्तीति एकपदपर्यतापत्तेः । भवतु वा तत्पाठः तथार्थिक इत्युक्तोपात्तः तन्निषेधस्तु खेनानुवृत्त्येकस्यानुमतिसत्त्वे धर्मवित्त्वमन्तरं साक्षित्वं बोध्यं इत्यर्थतो न विरोधः । अतएव विश्वरूपप्रभृतीनां उभयानुमत एक एव साक्षीति ग्राह्याने धर्मवदिति नोक्तम् । दोषेष्टेयादिभिः । तथा च नारदः ।

“स्तेना साहसिका धृता, कितवा योषकाश्च ये ।

असाक्षिणस्तु ते दृष्टास्तेषु सर्वं न विद्यते ॥” कितवा दूतकरा ॥ ३ ॥ अपवादमाह उशनाः ।

“दासोऽन्धो बधिरः कुक्षी स्त्रीबालस्यविरादयः । एतेऽप्यनभिषम्बन्वा साहसे साक्षिणो मताः ॥”

साविरो स्थानेऽन्यग्रामः । आदिशब्दात् कितवा इत्यर्थः । उभयानुमताभावे शुचिक्रियत्वादिगुणश्चेको ग्राह्यः । तथा च यासः ।

“शुचिक्रियश्च धर्मेन्द्रो योऽन्यत्राप्यनुभूतवाक् । प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु विशेषतः ॥”

अनुभूतवाक् स्थानान्तरे सत्यत्वेनेति । भवदेव भट्टोऽप्येवम् ॥ साहसमाह नारदः ।

“मनुष्यमारणं क्षीय परदाराभिर्भयम् । पारुष्यमनुवृत्त्येव साहसं पञ्चधा सृतम् ॥”

कात्यायनः । “अश्वन्तरस्तु नि क्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि दापयेत् । अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचते ॥”

संस्कृतं येन यत् पण्यं तस्मैव विभावयेत् । एक एव प्रमाणं स विवादे परिकीर्तितः ॥”

संस्कृतं गठितं पण्यं क्रुद्धलादि । विष्णुः । क्षेपसाहसवाग्दण्डपारुष्यस्यह्येधु साक्षिणो

व्यवहा

न परीक्षा इति क्षेपपरदारगमनादिकाभ्यामां निष्पन्नैव क्रियमाणत्वात् देवादेव पर साक्षिणो भवन्तीति न परीक्षा इत्युक्तम् । तेषां वाक्यानुमित्रादिभावादिनिरूपणेनैवोपपत्त्यानुपपत्तिभ्यामालोचनीयम् । न तु वाक्यमात्रादिति व्यवहारमाह का । अतएव कात्यायनः । “अणादियु परीक्षितः साक्षिणः स्थिरकर्मसु । साहसात्ययिकेनैव परीक्षा कुत्रचित् सृता ॥” इति ॥ ३ ॥

श्रोत्रियादीनामसाक्ष्यमाह नारदः ।

“श्रोत्रियास्तापसा दृष्टा ये च प्रव्रजिता नराः । वचनात्तेष्वसाक्षित्वं नात्र हेतुददाहृतः ॥”

दानरत्नाकरे श्रोत्रियमाह देवलः ।

“एकां शाखां सकल्पा वा षड्भिरङ्गैरधीत वा ।

षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥” सकल्पा कल्पमात्राङ्गसहितम् । षड्भिरिति सङ्घर्षं हतौया । वचनादिति श्रोत्रियत्वादि-रूपाभिधानात् न च तत्रान्यो हेतुरित्यर्थः ।

तथा च स्त्रीयवेदिककर्मकरणव्याप्यतया परकीयकार्ये विस्मरणसम्भवात् साक्षित्वरूपलघु-काण्यनियोगे तच्छापभयेन व्यवहारप्रहारोऽपि तान् न पृच्छन्तीति तत्साक्ष्यकरणार्थत्वाच्च न ते साक्षिणः कर्तव्याः, किञ्चकृताः स्वयं साक्षिणो भवन्त्येव । उभौ तु श्रोत्रियो स्यातामिति स्मृतेः । दृष्टसाक्षित्वं दृष्टत्वादेव स्थानेऽन्यत्वादित्यर्थः । मनुः ।

“स्त्रीणां साक्ष्यं क्षियः, कुर्वाणानां सङ्ग्राहिकाः ।

शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्यथानामन्ययोनयः ॥ अन्तर्ज्ञानरयि वा शरीरस्यात्ययेऽपि च ।

क्षिप्याप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्यादितरे वा । शिष्येण बन्धुना वापि श्रावेन भृतकेन वा ।

देवप्राज्ञस्यसन्निधौ साक्ष्यं पृच्छेद्वैदिकान् । उद्वेगस्तु खान् प्राहस्तु खान् वा पूर्वज्ञे वै शुचिः, शुचीन् ।

शूहीति ब्राह्मण एच्छेत् सर्वं शूहीति पार्थिवम् ॥ गोबीजकाश्च नैवेद्यं शूद्र सर्वेषु पातके ॥

गोबीजकाश्च नापहारे यत् पापं तत्तत्रावृताभिधाने स्यादिति वैशम्पयः । एतत्साक्ष्यावृताभिधाने भवान् सर्वं पातके, सर्वथात इत्युक्ता शूद्रश्च एच्छेत् ।

“ब्रह्मज्ञो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः । मित्रद्वन्द्वं कृतघ्नस्य ते ते सुन्दरतो नृपाः ॥”

इति मनुक्तं दूषणम् । सत्फलञ्च । “अश्वमेधसहस्रं सत्यं तुलया हृतम् ।

अश्वमेधसहस्राहं सत्यमेवातिरिच्यते ॥” इति मनुनारदोक्तं आवयेत् ।

याज्ञवल्क्यः । “न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।

स कूटसाक्षिणो पापेस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥”

व्यवहा

कात्यायनः ।

“अवीचिनरके वर्षे वसेयुः कूटसाक्षिणः ॥” ॥
याज्ञवल्क्यः ।

“सदा प्रतिज्ञां यस्त्योचुः साक्षिणः स जयी भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥
वर्णानां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यवृत्तं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥”
गौतमः । नाश्रुतवचने दोषो जीवनश्चेत्तदधीन
न तु प्रापीयसो जीवनमिति ।

“देधे वचूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।
गुणिदेधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवचनराः ॥”

तेषामिति शेषः । यत्तु ।

“साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादि-
नाम् ।

तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्वेऽप्यसाक्षिणः ॥”
इति कात्यायनवचनम् ॥

तत्रयाणां तुल्यरूपाणां मध्ये एकस्याप्यन्यथा-
वादे अपरस्य तत्तुल्यस्य तत्प्रतिपक्षतया तृती-
यस्य किञ्चिद्वादिने तत्र भेदात् परस्पर-
विरुद्धार्थाभिधाने भेदात् साक्षिभ्यो न निर्णय
इति परम् । दृष्टव्यमस्ति साक्षिदेधे कर्म-
निष्ठानां ग्रहणमाह गुणिदेधे क्रियावता-
मित्यनेन । तथा ।

“साक्षिणोऽर्धिसप्तद्विहान् सत्सु दोषेषु
दोषयेत् ।

अदुष्टं दूषयन् वादी तत्समं दण्डमर्हति ॥”

इति ॥

तत्समं विवादसमम् । सभासदादिविहितसाक्षि-
दूषणमेव ग्राह्यं न तु अत्ररादिवाक्षिभिः प्रति-
पाद्यम् ॥ ॥ अनवस्थापातादित्याह नारदः ।

“सभासदां प्रसिद्ध यज्ञोक्तसिद्धमथापि वा ।
साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्जनात् ॥

अन्येषां साक्षिभिः साध्ये दूषणे पूर्वसाक्षिणाम् ।
अनवस्था भवेद्दोषस्तेषामप्यन्यसम्भवात् ॥”

असाध्य साधनानां हि सिद्धत्वादोषवर्जनात् । अन-
वस्थाविरहात्तस्मात् प्रसिद्धदूषणमेव ग्राह्यम् ॥ ॥

दूषणमाह कात्यायनः ।

“वालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापान्थासाच
कूटकृत् ।

विश्रयात् बाल्यवः स्नेहात् वैरनिर्यातनादरिः ॥
यः साक्षी नैव निर्दिष्टो नाभूतो नैव दर्शितः ।

श्रूयामिथेति तथ्य वा दण्डः, सोऽपि नराधमः ॥”
यदुत्तरे येन क्रिया प्रदृश्यते तत्राह ।

“मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारये प्रतिवादिनः ।
प्राप्त्याये विधिषिद्धौ तु जयपत्रं विनिर्दिशेत् ॥”

मिथ्योत्तरे सति पूर्ववादे पूर्ववादिनि क्रिया
प्रत्यया इति शेषः ॥ ॥ तदानीं सन्धिमाह

दृष्टव्यमिति ।

“पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्यनिर्णये ।

द्वयोक्तप्रयोः सन्धि स्यादयः पिण्डयोरिव ॥”

उत्तापकारणमाह स एव ।

५३८

व्यवहा

“साक्षिसम्यक्विकल्पस्तु भवेद्यज्ञोभयोरपि ।

दोलायमानौ यौ सन्धिं कुर्वतां तौ विच-
क्षणी ॥”

कात्यायनः ।

“क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।
लेखे च सति वादेषु न द्रिश्य न च साक्षिणः ।

समत्वं साक्षिणां यत्र द्रिश्येत्तत्र विप्रोध्यते ॥”
एतत् सप्रयाशुच्छेदे बोध्यम् । याज्ञवल्क्यः ।

“निद्रुते लिखितानेकमेकदेशे विभावितः ।

दाप्यः सर्वान् वृत्तेणार्थात् आह्वयस्त्वनिवेदितः ॥”
यो लिखितानेक सुवर्णादिक अप्रणपति स एक-
ज्ये साक्ष्यादिभिर्बिभ्रितः सन् सर्वान्

दद्यात् । यद्येकदेशविभावेन वादिनोऽवसाह-
मवगम्य इदमपरं मया लेखयितुं विस्मृतमिति

श्रुते स तस्मै भाषाकावे अनुपपन्नं न दद्यादे-
तच्च न केवलं वाचनिकं किन्त्वैकदेशविभावना-

द्विजानत एवास्त्य तदपलापे दुःशीलत्वावधार-
णादपरांशेऽपि तथात्वेव सम्भास्यते सत्यविभा-

वकस्यापि प्रक्रान्तविषये यथा वस्तुवादावधार-
णादविभावितान्शेऽपि सत्यवादिनसम्भावनमि-

त्येव रूपतर्कपरम्परा सम्भावना प्रत्ययानुग्रही-
तास्मादेव योगीश्वरवचनात् सर्वं दापनीयमिति

निर्णयः । एवञ्च तर्कवाक्यानुसारेण निर्णये
क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहारदर्शना

न दोषः । तथा च गौतमेनापि न्यायाधिगमे
तर्कोऽभ्युपगम्य, तेनापि सस्य यथास्थानं गमये-

दित्युक्ता तस्माद्राजाचार्यावनिन्द्यावित्युपसङ्ग-
तम् । एवञ्चास्त्य न्यायस्य वादिद्वयसाधारणत्वा-

दुभयविषयत्वं वचनानाम् । अतएव कात्या-
यनः ।

“यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी ।

सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम् ॥”
वदतां विवदतामित्यविशेषेण दर्शयति । पूर्णापि

दैविकी समग्रविषयिकापि न ग्राह्या तेनेक-
देशप्रतिपादिकया मानुष्या क्रियया समस्त-

साध्यविहिरिति । न च यद्येषां मध्ये एकमपि
मया ग्रहीत विभावयसि तदा सर्वमेव दातव्य-

मिति । प्रतिज्ञाविषयकत्वमेकदेशविभावितत्वं
वचनस्येति जोम्बोकमतानुसारिमेविलमत

युक्तमिति वाच्यं प्रतिज्ञाविषयत्वे ।
“अनेकार्थाभियुक्तेन सर्वार्थव्यपलापिना ।

विभावितेकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥”
इत्यनर्थकं प्रौढिवादेनाभियुज्य मानादधिक-

स्यापि प्रतिज्ञातस्य दानावकश्य कत्वात् न
ग्राह्यस्त्वनिवेदित इत्यपि यथैव अनिवेदितस्यापि

प्रागज्ञातत्वेनाप्रतिज्ञातस्य सन्धेयैव देयत्वात् ।
न च विभावितेकदेशवचनं ग्राह्यभूतेकदेश-

विषयं तस्मिन् प्रतिपादिते व्यापकेकदेशप्रतीति-
रनुमानात् सम्भवतीति वाच्यं विभावितेक-

देशाश्रुतिव्यापकस्यापि न्यायतोऽग्राह्यत्वे सिद्धे
न ग्राह्यस्त्वनिवेदित इत्यभिधानानुपपत्तेः ।

एवञ्च ।

व्यवहा

“साधार्यांश्च निगदिते साक्षिभिः सकलं भवेत्
स्त्रीचङ्गे साहसे चौर्ये यत्साध्यं परिकल्पितम् ॥”

इति कात्यायनवचनम् ॥

तद्विषयप्रदर्शकं अरण्यनिक्षेपाद्यपहृवेऽपि योच्य-
मिति । यत्तु ।

“अनेकार्थाभियोगे तु यावत् संश्लेषयेहनी ।
साक्षिभिस्तावदेवासौ जमते साधितं धनम् ॥”

तद्व्यादानभिन्नपुत्रादिविषयकम् । तथा हि
नानाविधपिचर्याभियुक्तेनाजानता नाहं

जानामीति उत्तरवादिना साक्ष्यादिभिर्यावहनं
प्रतिपादयति तावदेव पुत्रेण दातव्यम् एवमेव

विश्वरूपजीकृतवाहनप्रभृतयः । कात्यायनः ।

“अनुमानाद्वरः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं

गुरु ।

अनिरुद्धा त्रिपुररूपी मुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥”

अनुमानं प्रत्यासङ्गलितं तदाह मनुः ।

“वाच्यैर्विभावयेक्षितैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।

स्वरवर्णैश्चिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥”

स्वरो गङ्गादि वर्णोऽस्त्राभाविकः । इङ्गितं
स्वेदेषपथुरोमाश्वादि । आकारो विकृतः ।

चक्षुषा कातरेण । चेष्टितेन स्थानत्यागादिना ।
एषाञ्चान्यथासिद्धेर्दुर्निरूप्यत्वादेभ्यः साक्षी

वज्रवान् इत्यर्थः ॥ ॥ सुखनिरूप्यत्वे तु याज्ञ-
वल्क्यः ।

“देशादेशान्तरं याति स्फक्कणी परिलेपि च ।

जलाटं खिद्यते चास्त्रं सुखं वैवर्ण्यमेति च ॥

परिशुष्यनखजङ्घावयो विरुद्धं बहु भाषते ।

वाक् चक्षुः पूजयति नो तथौष्ठौ निर्भजतपि ॥

स्वभावान् विहति गच्छेन्ननोवाक्कायकर्मभिः ।

अभियोगे च साक्ष्ये च स दुष्टः परिकीर्तितः ॥”

न परोक्तां वाचं प्रतिवचनेन पूजयति तथौष्ठ-
चक्षुश्च परकीयवौच्येन निर्भजति कुटिकी-

करोति यदा मनोवाक्कायकर्मभिः स्वभावान्
पूर्वोक्ता यथायोग्यां विहति गच्छेत्तदा स दुष्ट

इत्यर्थः । अतएव श्रीरामायणे ।
“आकारश्चाद्यमानोऽपि न शक्योऽसौ निग-

हितुम् ।

वज्राहि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥”

आकारो देहधर्मः सुखाप्रसादवैवर्ण्यरूपः ।

नारदः ।

“सुदीर्घेणापि कालेन लिखितं सिद्धिमाप्नुयात् ।

संज्ञानमात्मनो लेख्यमजानंस्तु लेखयेत् ॥”

सुदीर्घेणेति संस्कारोद्बोधकलिखनसम्बोध्यं
चिरेणापि साध्यं दातुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ ॥

लिपिञ्च खड्गेन लेखयेत् सदसं परखस्तेनैवाह
यासः ।

“अलिपिज्ञो ऋणी यः स्यान् लेखयेत् स्वमतन्तु

सः ।

साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपगः ॥”

दृष्टव्यमिति ।

“सुषितं घातितं यच्च सीमायाश्च समन्ततः ।

अकृतोऽपि भदेत् साक्षी ग्रामस्तत्र न शस्यः ॥”

व्यवहा

अलता अपि साक्षिणी भवन्तीत्याहुर्मनु-
कात्यायनौ ।

“अथ पुनरनिर्दिष्टा साक्षिणः समुदाहृताः ।
ग्रामश्च प्राङ्गुविकाश्च राजा च व्यवहारिणाम् ।
कार्येष्वभ्यन्तरो यः स्यादर्थिना प्रोक्षितश्च यः ।
कुल्याः कुलविषादेयु भवेद्युक्तेऽपि साक्षिणः ॥”
सृष्टि

“इत्तादृशेऽथ भृत्यानां स्वामिनां निर्गमे सति ।
विक्रयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिष्कृतिः ॥
द्यूतं समाकुर्ये चैव विवादे सत्सुपस्थिते ।
साक्षिण्यं, साधनं प्रोक्तं न दिश्य न च योऽप्यकम् ॥
प्रक्रान्ते सादृशे वापि पारुष्ये दण्डवाचिके ।
बलोल्लेखेषु कार्येषु साक्षिण्यो द्रियमेष च ॥”
बृहस्पतिः ।

“लेखं वा सान्निगो वापि विवादे यस्य दूषिता ।
तस्य कार्यं न सिध्येत यावत्तप्त विशोधयत् ॥”
तल्लेखसान्निग्रूपप्रमाणम् ॥१॥ लेखशोधनमात्र
काव्यायन ।

“खइक्षणेण्यसन्देहे जीवतो वा नृतस्य च ।
तत्खइक्षत्ततेरन्ये पत्रेक्षणेण्यनिर्याय ॥”
तथा ।

“समवेतैश्च यदृष्ट वक्तव्यं तत्तथैव च ।
विभिन्नेनैव कार्य्यं तु तद्वक्तव्यं पृथक् पृथक् ॥
नाष्टैरेनियुक्तेर्त्वा समं सद्यः प्रयोजनतः ।
वक्तव्यं साक्षिभिः साक्ष्यं विवादास्थानमागतैः ॥
अनुष्ठिप्येन चित्ततः दुष्टं सम्यग्निष्ठा तु यत् ।
प्रत्यक्षं तत् स्मृतं कार्य्यं साक्ष्यं साक्षीतु तद्वदेत्” ।
नारदः ।

“य. परार्थेऽपहरति स्त्री वाचि पुरुषाधम. ।
 आत्मार्थे किं न कुप्यात् स पापी नरकनिर्भयः ।
 अर्था वै वाचि नियता वाङ्मन्त्रा वाग्ध्वनि.
 स्मृता. ।

यस्तु तांस्तेनयेद्वाच स सर्वस्तेयहन्तर ।”
बोधायन ।

“पञ्च पञ्चवृत्ते हन्ति दश हन्ति गवान्वृत्ते ।
 शतमन्त्रावृत्ते हन्ति सप्तस्य पुरुषावृत्ते ॥
 हन्ति जातानवातांश्च हिरण्यार्थेनृत्वं वदन् ।
 सर्वं भूयवृत्ते हन्ति साक्ष्ये साक्षी नृषा वदन् ॥”
 बृहस्पतिः ।

“यस्य शेष प्रतिज्ञात सान्निभि प्रतिपादितम् ।
 स जयी स्यादन्यथा तु साधार्यं न समाप्नुयात् ॥”
 याज्ञवल्क्य ।

“उक्तेऽपि चानिभि, सास्ये यदन्ये गुणवत्तराः ।
द्विगुणा वान्यथा भूय कूटा, स्युः पूर्वसाचिण्य ।”
अन्यथा पूर्वविपरीतार्थप्रकारेण । कूटा अना-
देयवचनाः । तथा ।

“यः साक्ष्यं आवितोऽन्धेभ्यो निवृत्तिं तमसाहतः ।
 स द्वाप्योदरगुणं दृष्ट्वा ब्राह्मणस्य विवाहयेत् ॥”
 त्वमन्धेभ्यः साक्ष्यं आवयेतिवादिना प्रयुक्तो यः
 आवितं कारितद्वयात् पदसिद्धिः । एवम्भूतोऽपि
 सभायां निगदकाखे साक्ष्यं निवृत्तिं यस्मात्साह-
 गुणो दृष्टः ॥ * ॥

अथ लिखितम् ।

तत्र दृश्यति ।
 “वास्तुशिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यत ।
 घावाक्षराणि दृष्टानि पञ्चाक्षरान्ततः पुरा ॥”
 नारदः ।

“जेहसु तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्गतं तथा ।
 असाक्षिक साक्षिकञ्च विद्विदं शिष्यतेक्षयोः ॥
 ष्टासु साक्षियो यत्र धनिकार्णिकलेखाः ।
 सद्यपार्थकरणन्ते त्वाधिः स्मिराद्यथात् ॥
 दर्शितं प्रविकालञ्च पाठितं स्मारितञ्च यत् ।
 लेखं विधत्ति सर्वत्र नृतेष्वपि न साक्ष्यम् ॥
 लेखे देशान्तरस्य न दग्धे दुर्लभिते नृते ।
 सतस्तत्कालहरणमसौ द्रष्टव्यं नम् ॥

क्षिप्तभिन्नरुक्तोन्मृष्टश्चदुर्लभितमु च ।
कर्णयमन्यलिखितं श्रेष्ठ लेखाविधिः स्मृतः ।
लेखं यथाग्रनामाह्वं हेतुत्तररुक्तम्भवेत् ।
विप्रतिपत्तौ परीक्ष्य तत्सम्बन्धगमहेतुभिः ॥”
स्वलेखमवाचितकमपि प्रमाणं धन्यकारेण लेख
वाचितमिति यावच्छेनान्वयः । देशस्थिते-
र्यस्मिन् देशे यादृशलेखास्त्यतिः प्रवर्तते तत्र
तादृशाः । तयोः स्वदस्तावदस्तुतलेखयोः ।
उक्ता इति सास्यादौ न्यते पुष्पादिष्वं लेख-
पत्र न सिध्यति । यद्याभिभोगोरञ्जिता तदा तदपि
प्रमाणमित्यर्थः । * । यत्कामाद् कालायन ।

“यत्र पञ्चत्वमापन्नो लेखकः सद्यः साक्षिभिः ।
 ऋणिको धनिकश्चैव नैनं पत्रं प्रमादयेत् ॥”
 दर्शितमिति तथाविधमपि पूर्वगृह्यिकादि-
 सन्निधौ स्वयमन्येन वा दर्शितं स्मारितं वा
 तदपि सिध्यतीत्यर्थः । सतो देशान्तरस्यपत्रस्य
 तत्कालहरणं पत्रानयनकालप्रतीक्षणम् । अथतो
 दग्धादे तद्वज्रोकोकोपन्यासः । लेख्यमिति यत्
 पत्रं केनापि हेतुना व्यग्ननामचिह्नितं तत्र
 विप्रतिपत्तौ यन्मात्रा पत्रं तेन सहास्यं विन्यास-
 हेतुभूतसम्बन्धावगमरूपकारणैर्निर्णयस्यमिति ।
 दृष्टसाक्षिः ।

“सृष्ट्यशिशुभीतार्त्तं क्लीमत्तयसनातुरै ।
निश्चापतुसु बलात्कारै कृतं खेयं न विध्यति ।”
याच ।

“दासास्तन्त्रवालेषु स्वीकृतश्चैव यद्भवेत् ।
प्रमाणं नैव तल्लेख्यमिति शास्त्रविदो विदुः ॥”
मिताक्षराया स्मृतिः ।

“पूगश्रेययोग्यादीनां या स्थितिः परकीर्तिता ।
तस्यास्तु साधनं लेख्यं न ह्येव न च साध्यम् ॥”
पूगस्तु ।

“सम्ब्रह्मो ब्रह्मिणादीनां पूगः स परिकीर्तितः ।”
इति कात्यायनवचनोक्तः ।

आदिशब्दात् विजातीयताम् । तत्र ग्रामनगरादिः । श्रेणी तु सजातीयसम्बन्धः, तामूलिककुम्बिस्वकर्मेकारकादिः । गण एकक्रियार्थित्वतः । लेखस्य साध्याभाष्यशब्दायां लेखादिनां प्रागुक्तशोधनप्रकारेण तन्निरसनीयत्वपञ्चेन तु लेखाधीनो भोग एव उपन्यास्यो

व्यवहारा

न तु चेष्टासुखरणीयम् । तदाह कात्यायनः ।

“आहर्ता भुक्तिशुक्तोरपि लेखादोषान् विप्रो-
धयेत् ।
ततस्तु लेखादोषान्स्तु लेखादोषान्स्तु नाप्नुयात् ।”
इत्यसिद्धिः ।

उद्धरेत्तेजसाहर्ता तत्सुतो मुक्तिमेव हि ।
 अभियुक्तः प्रमीतश्चेत् तत्सुतोऽपि तदुद्धरेत् ॥”
 अभियुक्त इति शेषस्य साधुत्वज्ञापनार्थं अभि-
 युक्ते शेषस्यहीनरि तदविश्राय्येव ऋते तत्पुत्रेण
 साधुत्वं साध्यमित्यर्थः, तत्साधनञ्च स्वहस्ताखिख-
 नादिनेति प्रागुक्तम् ॥ • ॥

अथ भुक्तिः ।

तत्र याश्वल्क्याः ।
 “पश्यतोऽब्रुवतो ज्ञानिभूमेर्विशतिवार्धिकी ।
 परेषु भुज्यमानाया धनस्य दशवार्धिकी ॥”
 विवादमकुर्वन्त, समर्थं भूखामिनः, प्रदेयावपि
 ज्ञादिना भुज्यमानाया भूमेर्विशतिवार्धिकी तत्र
 सत्यज्ञानिः । अत्र लोकव्यवहारकर्मेत्यादयः-
 गबना खावनेन । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् ।

“सत्राण्युपास्यान्मय सावनेन
लौक्यं यत् स्यात् व्यवहारकर्म ।”

तत्रैव ।
 “साधने च तथा माधि विंशत् सूर्योदयाः
 स्युता ।”

विषयेष्यति यासः ।
 “वर्षाणि विश्रितिर्यस्य भूभङ्गा तु परैरिह ।
 सति राशि समर्थस्य तस्य सेह न विधीति ॥”
 समर्थस्य नाशत्वादिवोरहितस्य । धनस्य दश-
 वर्षाण्येता खल्वहानिः । तथा च मनुनारदौ ।
 “यत्किञ्चिदश्वर्षाणि सन्निधौ प्रचते धनौ ।
 मुन्यमान परैस्त्वर्णौ न स तल्लभ्यमर्हति ॥”

यत्किञ्चित् धनजातं समममेव प्रीत्यादिष्यति-
रेकस्य परैर्दृष्टं वर्षाच्च भुज्यमानं स्वामी तूष्णीं
प्रेक्षते मा भुज्यतामिति न प्रतिसिध्यति नासौ
तल्लभ्यु योग्यो भवति तच्च तस्य स्वाम्य नश्यती-
त्यर्थः । गोतमः । अजङ्गापौगण्डधनं दृष्टवर्ष-
भुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुः इति । अङ्गो विकले-
न्द्रिय पौगण्डः प्रुतोऽशुपन्नघनशुर्गाण्डः कपोली
यस्य च । तदाह नारदः ।

“नाल आघोदशाहर्षांत पौगडचापि
शुन्द्यते ।”

अथवापौगण्डः प्रकीर्तित इति कुल्लूकभट्टेन
लिखितम् । तत्पाठोऽपि अपौगण्डस्तु पौगण्ड
इति हिरूपकोषादिविह । तस्मादुयाश-
वल्कलादिवचनादिश्रुतिवर्धदशवर्षादिकात्तैर्भोग
एव स्वत्वं जनयति । यथा । काष्ठप्राप्तिवशेन
बीजमभ्रुर जनयति तरवश्च कुसुममिति
स्वामिना चापरित्यक्तेऽपि शास्त्रोक्तकाशीन-
भोगात् स्वाम्यमन्यस्य भवति । यथा जयेत्
राज्ञः परराष्ट्रघने इति । एवंमेव श्रीकरबाण-
कजोऽथोक्तमवदेवभट्टशूलपाणि कुल्लूकभट्टणके-
नरमल्लिनश्चवर्धमानोपाध्यायप्रभृतयः एव-

हारोऽपि तादृगेव । एतद्विरुद्धवचनान्यथा
आख्येयानि ॥३॥ तत्रोपेक्षया स्वत्वज्ञानि भुक्त्वा
च स्वत्वमाह नारदः ।

“भुज्यमानान् परैरर्थान् यस्तान्मोहादुपेक्षते ।
समक्षं तिष्ठतोऽप्यस्य तान् भुक्तिः कुरुते वशे ॥”
यत्तमाह दृष्टव्यः ।

“स्यावर सिद्धिमाप्नोति भुक्त्वा हानिसुपेक्षया ।”
उपेक्षया चमया तत्कारणस्य स्वामिनः सुशी-
लत्वमहेच्छत्वदयालुत्वादि । एवञ्च विशतिवर्षान्
पूर्वं स्वकृतिपाध्यर्थेणपालनादौत्पन्नद्वय एव
स्वत्वम् । एवं दशवर्षात् पूर्वं स्वकृतिपाध्यर्थेण-
पालनादौत्पन्नदुग्धादेवेव स्वत्वं तत्तत्कालपर-
तस्तु भूमौ गवादिघनेऽपि स्वत्वमिति । पूर्वं
तत्तत्प्राशकभोगे तु चौर्यदोषो भवत्येव । भोगे
तु स्वत्वज्ञानिमाध्यादीनां यावत्संयति ॥ ३ ॥
प्रशस्तोऽब्रुवत इत्यभिधाय याज्ञवल्क्यः ।

“आधिसौमीपनिक्षेपजडबालघनैर्विना ।
तथोपनिधिराचस्त्रीश्रीचियाणां घनैरिह ॥”
आधिस्त्वन्वकद्वयम् । उपनिक्षेपस्तु वासनस्य-
मनाख्याय स्वसुद्रं यन्निधीयते इति नारदोक्तः ।
वासन निक्षेपाधारभूतं सम्युदादिकम् । समुद्रं
यस्यादियुतम् । जडो बुद्धिविकलः । बालः
अप्राप्तबोधश्रवणः । उपनिधि श्रीत्या भोगार्थ-
मर्पितः । ततश्च आध्यादिभिर्जडादिघनैश्च
विनात्यानि घनानि उक्तभोगकाये स्वामिनो
नश्यन्ति एतानि तु स्वामिनो न नश्यन्ति न वा
भोक्तुर्भवन्ति । मितान्तरायां स्मृतिः ।

“द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया ।
सुक्तिरेवं तु गुर्वी स्यात्तद्विषयं न च साक्षिणः ॥”
याज्ञवल्क्यः ।

“आगमो ह्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतता ।
नागमः कारणं तत्र भुक्तिः स्त्रीकापि यत्र न ॥
आगमस्तु कृतो येन सौऽभियुक्तस्तदुदरेत् ।
न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥
योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिकथो तमुदरेत् ।
न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥”

भूम्यादावागमः पूर्वपुरुषक्रमानागतभोगाद-
ब्रजवान् अतः क्रमागतभोग आगमादुपलवान् ।
तथा च दृष्टव्यः ।

“अनुमानात् गुरुः आसीत् साक्षिभ्यो लिखितं
गुरु ।

अथाहता त्रिपुरुषी भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥”
त्रिपुरुषभोगमाह याज्ञवल्क्यः ।

“प्रपितामहेन यदुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम् ।
तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगश्चिपुरुषः ।
पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः ।
अथार्था जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वैकपुरुषः ॥”
आगमोऽपि वलवाम भवति यत्र स्त्रीकापि
सुक्तिर्नास्ति । तथा च नारदः ।

“विद्यमानेऽपि लिखिते जीवतुस्तपि च साक्षिणः ।
विशेषतः स्यावराणां समं सक्तं न तत् शिरम् ॥”
इति दीपकलिका ॥

यत्र वादिनो स्वस्वागमवलप्रवृत्तौ आगमयोध
पूर्वापरभावो नास्ति तत्र यस्य भुक्तिस्तस्यागमो
वलीयान् न त्वन्यस्येत्यर्थः इति मितान्तरा ॥
अर्थाद्यत्रागमपौर्वापर्यनिश्चयस्तत्र ।

“सर्वेष्वेव विवादेषु वलवत्युत्तरा क्रिया ।

आधौ प्रतिगृहे क्रीते पूर्वा तु वलवत्तरा ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचनान्तरार्थः ।

आगमस्त्विति आ सस्यक् गम्यते प्राप्यते स्त्रीक्रि-
यते येन स आगमः क्रयादिरिति व्यवहार-
माह का ॥ आगमः साक्षिपत्रादिकमिति दीप-
कलिका ॥ आगमो घनोपार्जनोपायः क्रयादि-
रिति मैथिलः ॥ तत्राग्रेनाभियुक्तस्तदुदरेता-
मुदरेत् तत्पुत्रपौत्रौ नागममुदरेतां किमु भुक्ति-
रेव । तत्र प्रमाणं विशेषयति दृष्टव्यः ।

“आहृता शोधयेत् भुक्तिमागमश्चापि सचदि ।
तत्सुतो भुक्तिमेवैकां पौत्रादिषु न किञ्चन ॥”

इह श्रूयमाणेष्टं तत्पुत्रादिनां किञ्चनेति
मैथिलेष्टम् । आहृता अर्जनकर्ता यत्र पुत्रस्य
भुक्तिशोधनमात्रम् ॥ ३ ॥ भुक्तिशोधनमाह तु-
यांसकात्यायनौ ।

“आगमो दीर्घकालश्च निष्क्रिदोऽन्यरवो जन्तुः ।
प्रत्यर्थिसन्निधानश्च भोगः पञ्चाङ्ग इत्येते ॥”

इत्येते प्रमाणत्वेन । आगमः क्रयादियुक्तः ।
एष च भूमिविषयकविंशतिवर्षधनविषयकदश-
वर्षान्यूनकालभोगपरः । योऽभियुक्त इत्यादि
यो भोगे क्रियमाणे परेणाभियुक्तः सन् परेतो
नृतः स्यात्तागमस्तदुदरेवान् तदा तत्पुत्रादि-
रागममुदरेत् । तथा च नारदः ।

“अथारुद्रविवादस्य प्रेतस्याथवहारिणः ।
पुत्रेण चोऽर्थः संशोध्यो न तु भोगो निर्वर्तयेत् ॥”
विवादे सति शेषः । भोगः केवलभोगः । तथा
च स एव । आदौ तु कारणं हानं मध्ये
भुक्तिस्तु आगमा इति एष सविवादभोग
वष्टान्देतरपरः । तथाविधभोगस्यागमं विनापि
प्रामाण्यात् । तथा याज्ञवल्क्यः ।

“वर्षाणि विंशतिं भुक्त्वा स्वामिना आहृता वती ।
भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्द्विगुणा तु द्विपौरुषी ।
त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रास्तेष्व आगमः ॥”
एतद्वचनमसमभोगविषयकमिति समक्ष-
विशतिवर्षभोगविषयकवचनेनाविरोधः । एता-
दृक् स्मृत्युक्तकाल एव । कात्यायनः ।

“आर्त्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरित्येते ।
अस्मार्त्तं त्वागमाभावात् क्रमात्त्रिपुरुषागता ॥”
यद्विषयैकपुरुषभुक्तौ त्रिपुरुषभुक्तियपदेशस्य
फलमाह न तत्रेत्यादि । अतएव नारदः ।

“अन्यायेन तु यदुक्तं पित्रा पूर्वतनैस्त्रिभिः ।
न तत् श्रवणमाकर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥”
अन्यायेनेत्यत्रानागममिति श्रूयमाणेष्टमाह ।
तुरप्यर्थः । पित्रा सह पितरमादाय त्रिभिरि-
त्यर्थः । यत्तु ।

“अनागमस्तु यो भुङ्क्ते वक्तव्यद्वयसति च ।
चौरदत्तेन तं पार्थं दृश्येत् पृथिवीपतिः ॥”

इति तस्य वचनं दण्डविधायकं न तन्मुखाप्यपरं
धर्मशास्त्रविरोधात् । तदाह स एव ।

“यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् धर्मशास्त्रार्थ-

शास्त्रयोः ।

अर्थशास्त्रार्थसुतुष्ट्य धर्मशास्त्रार्थमाचरेत् ॥”
एवमेव श्रूयमाण्युपाध्यायाः । वस्तुतस्तु अना-
गममिति दण्डविधायकवचनं स्त्रीघननृपघन-
परम् ।

“स्त्रीघनश्च नृपेन्द्राणां न कदाचन जीर्यति ।

अनागमं सुव्यमानमपि वर्षशतैरपि ॥”

इति स्वत्वनिषेधकवचनान्तरैकवाक्यत्वात् । तत्र
विप्रतिपत्तिः स्यादिति वचनस्याप्येतदुदाहर-
णम् । यत्रैकस्य जयेऽवधार्यमाणे मित्रलब्धि-
रपरस्य जयेऽवधार्यमाणे धर्मलब्धिरत्र ।

“हिरण्यभूमिलामेभ्यो मित्रलब्धिरनार-

यतः ।

अतो यतेत तत्प्राप्ताविति वेदविदां मतम् ॥”

इति याज्ञवल्क्योक्तार्थशास्त्रार्थसुतुष्ट्य क्रोध-
लोभविवर्जित इति धर्मशास्त्रार्थमवलम्ब्य
व्यवहार पश्येत् । अतएव सभ्येनावश्यवक्तव्यं
धर्मार्थसहित वचनः । इति कात्यायनोक्तम् ।
भवदेवमहास्तु यासवचनं प्रतिवादिनोऽवन्नि-
धाने पुरुषैकद्वयभोगाभिप्रायम् । त्रैपुरुषभोगस्य
तत्रैव प्रमाणत्वादित्याहुः ॥

अथ भुक्तिस्त्वत्पापवादः ।

दृष्टव्यः ।

“भुक्तिस्तेष्वपुरुषी विधेदपरेषां न संशयः ।

अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिध्यति ॥

अस्वामिना च तदुक्तं गृह्येत्त्रापणादिकम् ।

सुहृदन्धसकुलस्य न तद्भोगेन हीयते ॥

विवाह्यश्रीविद्येर्भुक्तं राजासायैस्तथैव च ।

सुदीर्घेणापि कालेन तेषां तत्तु न सिध्यति ॥”

आपणो विक्रयस्थानं विवाह्यो जामाता ॥ ३ ॥

अथ युक्तिः ।

नारदः ।

“उल्काहस्तोऽपिदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च

चातकः ।

केशाकेशि गृहीतश्च युगपत् पारदारिकः ॥

कुहालपाणिर्विज्ञेयः सेतुनेता समीपगः ।

तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेता प्रकीर्तितः ॥

प्रत्यक्षपिष्टैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकधरः ।

असाक्षिप्रत्यया ज्ञेते पारुष्ये तु परीक्षणम् ॥”

प्रत्यक्षपिष्टैः रुधिराक्तखट्वादिभिः । पारुष्ये

वाक्पारुष्ये । शस्त्रः । जोषदक्षश्च चौर इति ।

नारदः ।

“अभीक्ष्णं देयमानोऽपि प्रतिद्वन्द्वान्न तद्वचः ।

त्रिपत्तु पञ्चकृत्यो वा परतोऽर्थं समावहेत् ॥”

यदा धनिकेनाधमर्थिकश्चिपत्तुः पञ्चकृत्यो वा त्वं

मे ऋणं धारयसीति पुनः पुनर्देयमानोऽपि न

तद्वाक्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युपगतो-

ऽयमर्थः दयवधार्य समर्प्यत्येकाय दापये-

दित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यवहारा

अथ श्रमपथः ।

नारदः ।

“युक्तिव्यवसन्नासु श्रमपथैरेनमर्हयेत् ।

अर्थकालवलापेनममामुसुकतादिभिः ॥”

एन विचार्यमाणमर्थं अर्हयेत् यौद्धयेतिगोये-
दित्यर्थः । अर्थस्य विवादास्यदस्य बलं वदन्त्य-भावः कालस्य च बलं पुराणपुराणत्वं तदपेक्ष-
यथा स्यादित्यर्थः । भूदूजाकरत्वस्य पुत्रादि-शिरःस्रष्टस्य चाप्ये दर्शनीयत्वात् । अथ मये-
तत् कृतं न वेति प्रतिज्ञासुचार्यान्मौ जले वाहस्तं प्रक्षिपेत् । एतन्निष्ठात्वे मम सुकृतं
नश्येदिति वा ब्रूयात् । न त्वमिपरीक्षां जल-परीक्षां वा कुर्यात् इत्यभिप्रायवज्जेन युक्तं तस्या
महाभियोगविषयकत्वेन श्रमपथसमभिव्याहारा-नर्हत्वात् । सुकृतादिभिरित्यादिना दूजासत्या-
नुपपन्नः । तथा च विष्णुः ।

“सर्वव्यवर्थाजतेषु स्वस्य स्वयं प्रकल्पयेत् ॥”

तत्र कृष्णलोने शूद्रं दूजाकरं श्रापयेत् ।
द्विहृष्णलोने तिलकरं त्रिहृष्णलोने जलकर-चतुःकृष्णलोने स्वर्णकरं पञ्चकृष्णलोने सौतो-
हृतमहीकरं सवर्णहृत्नि कीशो देवः शूद्रस्ययथासमये विहिता क्रिया तथा द्विगुणैर्ध-
रानन्यस्य त्रिगुणैर्ध वैश्यस्य चतुर्गुणैर्धब्राह्मणस्येति । कृष्णल, काश्चनरक्तिका तन्-
मृत्वाद्गूने कृष्णलोने । एवमन्यत्र । मनुः ।

“सत्वेन श्रापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनाशुधेः ।

गोवीजकाश्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकेः ।

पुत्रदारस्य वाप्येवं शिरांसि स्रष्टयेत् पृथक् ॥”

ब्राह्मणेन मयेतत् कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञा-
सुचार्यं सत्यमिति वक्तव्यम् । तथैव क्षत्रियेणवाहनाशुधे स्रष्टव्यम् । तथैव वैश्येन गोवीज
काश्चनानामन्यतमं स्रष्टव्यम् । शूद्रेण तु पूर्वोक्तंसर्वमेव स्रष्टव्यं तेषां वृथाकृतस्रष्टाणां पातक-
हेतुत्वात् पातकशब्देन निर्देशः । हत्याशुधो-

ऽप्येवम् ॥ ३ ॥ देवक्रियाविषयमाह नारदः ।

“अरण्ये निर्जने राजावक्तव्यं भ्रान्तिं साहसे ।
न्यासापहरणे चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥”दृष्टव्यं ।
“देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च ।एते तु श्रमधा प्रोक्ता मनुना स्वर्णकारणे ।
साहसेन्यभिप्राये च दिव्यानि तु विशोधनम् ॥”अत्र श्रमपथद्वययोः पृथक्प्रतीतिः । श्रमपथे न
दिव्यधर्माः किन्तु वेधे कर्मणि तत्र शौचार्थेस्नानाशमनादिमात्रं कार्यम् । दिव्यानि तु
दिव्यतत्त्वे कथितानि नात्र लिखितानि । अत्रा-भियुक्तेन श्रमपथं कर्त्तव्यं इत्युत्तरं ॥ ३ ॥ उभ-
येभ्योभियुक्तापीत्याह नारदः ।“अभियुक्ता शिरोवती सन्त्रेव प्रकीर्त्तिता ।
इच्छ्यान्तरं कुर्यादितरो वन्त्रेवैष्टिर ॥”इतरं श्रमपथकर्तृभिन्नं । तथा कात्यायनः ।
“आचतुर्दशकादहो यस्य नो राजदेविकम् ।

अथवा जायते घोरं स त्रियः श्रमपथे वृषिः ॥”

व्यवहारा

अथनमापत् । घोरमतिपीडाकरम् । तथा च

कीयाधिकारे यस्य पश्येदित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

“रोगोऽभिज्ञातिमरणं राजातङ्कामथापि

वा ।

तमशुद्धं विज्ञानीयात् तथा शुद्धं विपर्ययात् ॥”

कात्यायनः ।

“तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि सम्भवेत् ।

रोगोऽभिज्ञातिमरणं दद्यात् दमश्च सः ॥

ज्वरातिवारविस्फोटगूढास्थिपरिपीडनम् ।

नेत्ररुग्णरोगश्च तथोक्ताः प्रजायते ।

शिरोरुग्णगुदभङ्गश्च देविका व्याधयो वृणाम् ॥”

तस्यैकस्येति न तु देशयापकमरणादिः । मनुः ।

“न वृथा श्रमपथं कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो वृषः ।

वृथा हि श्रमपथं कुर्यात् प्रेतं चेष्टं च नश्यति ॥

कामिनीषु विवाहेषु गर्वा भस्ये तथेवने ।

ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च श्रमपथे नास्ति पातकम् ॥”

कामिनीव्रति रक्षसि कामिनीसक्तोवार्थे वृथा-

श्रमपथे एव विवाहविह्वल्यं गोत्राचार्यं आवश्यक-

होमेत्यनार्थं ब्राह्मणरक्षाधर्ममङ्गीकृतधनादौ ।

यमः ।

“वृथा तु श्रमपथं कृत्वा कौटस्य वधसंयुतम् ।

अश्रुतेन च युज्येत वधेन च तथा नरः ।

तस्मात् श्रमपथं कुर्यान्नरौ मिथ्यावधेक्षितम् ॥”

कौटस्येति प्राणिमात्रोपलक्षणं तद्वधपापेन

वृथाश्रमपथकर्त्ता युज्येत इत्यर्थः ॥

अथ निर्णयः ।

तत्र नारदः ।

“यस्योषु साक्षिण्यं सत्यां प्रतिज्ञां स जयौ

भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य भुवस्तस्य पराजयः ॥

स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।

क्रियावसन्नोऽप्यर्हति परं सभ्यावधारणम् ।

सभ्यैववृत्तं पश्चात् स श्रास्य शास्त्रमार्गतः ॥”

यस्य वादिन प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्यु-
क्तव्यम् । साक्षिलिखितमुक्तिश्रमपथानां मध्ये-

ऽन्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायां सत्यत्वप्रति-

पादकं स एव जयौ अन्यथा पराजित इति

प्रवृत्तयम् । स्वयमभ्युपपन्नः आत्मनैवाङ्गीकृत-

स्वपराजय स्वचर्यावसितः कस्यस्यैवैवण्या-

दिना पराजितत्वेनावृत्तः । क्रियावसन्नः

साक्षादिना प्राप्तपराजयः । परमनन्तरं सभ्या-

वधारणमर्हति सभासदां मिलितानामर्थं परा-

जित इति निर्णयमर्हति । आकाङ्क्षितं च शास्त्र-

विधिना श्रास्यः ॥ ३ ॥ निर्णयस्य फलमाह

दृष्टव्यं ।

“प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राड्विवाकादिपूजनात् ।

जयपत्रस्य वादानात् जयौ लोके निगद्यते ॥”

जयपत्रस्य लिखनप्रकारमाह स एव ।

“यद्वृत्तं व्यवहारेषु पूर्वपञ्चोत्तरादिकम् ।

क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत् ॥

पूर्वयोक्तृक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा श्रमः ।

प्रदद्यान्जयिने पत्रं जयपत्रं तदुच्यते ॥”

व्यवहारा

कात्यायनः ।

“अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रतिस्थापितवस्तथा ।

निर्णयश्च तथा तस्य यथा चावृत्तं स्वयम् ॥

एतद्व्यथाचर लेख्यं यथापूर्वं निवेष्टयेत् ।

सभासदश्च ये तत्र धर्मशास्त्रविदस्तथा ॥”

ततश्च भाषोत्तरे क्रिया च पत्रसाक्षादिकं

निर्णयो जयपराजयावधारणं निर्णयकालाव-

स्थितमध्यस्थाच्चैत्यादिकं सर्वं लेखनीयं निरु-

पणस्य सम्यक्त्वप्रदर्शनायम् । तथाहि भाषो-

त्तरलिखनं जैलन्तरेण पुनर्न्यायप्रवृत्त्यान-

निषेधार्थं नहि न यद्वैतमिति मिथोत्तरेण

पराजितस्य पुनः परिग्रहोपेतं मयेति प्रवृत्त-

स्यात् सम्भवति । प्रमाणलिखनं पुनः प्रमा-

णान्तरेण न्यायनिषेधार्थम् । तदाह कात्या-

यनः ।

“क्रियां वलवतीं गच्छा दुर्बलां योऽवलम्बते ।

स जयेऽवृत्ते सभ्यैः पुनर्जां नापुयात् क्रियाम् ॥

निर्णीते अवहारे तु प्रमाणमपलं भवेत् ।

लिखितं साक्षिण्यो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥

यथा पक्षेऽप्युक्तं निष्कलां प्राद्वी श्रुत्याः ।

निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमपलम्भा ॥”

निर्णयोत्तरकृत्यमाह मनुः ।

“अर्थेऽप्ययमानं कारणेन विभावितम् ।

दापयेद्वनिकस्यार्थं दण्डलेख्यं शक्तिः ॥”

अप्ययमानं अपलपन्नं कारणेन साक्षादि-

प्रमाणेन । याज्ञवल्क्यः ।

“ज्ञात्वापराधं देशश्च कालं वलमवापि वा ।

वयं कर्म च विनाश्च दण्डं दण्डे दापयेत् ॥”

मनुः ।

“तीरितं चादुष्टिदण्डं यत्र कश्चन सम्भवेत् ।

कृतं तद्वर्त्मनो विद्यात् न तत् भूयो निव-

र्त्तयेत् ॥”

अदुष्टिदण्डं साक्षादिनिर्णीतं अतएव तीरितं

प्राड्विवाकादिभिः समापितम् । तद्विवादपद-

पुनर्न निवर्त्तयेदित्यर्थः । यत्र तीरितादुष्टिद-

ण्डोपधर्म्मकृतत्वं प्रवृत्तिरुच्यते । तत्र पुनर्न्याय-

दर्शनमाह नारदः ।

“तीरितं चादुष्टिदण्डं यो मन्येत विधर्म्मनः ।

द्विगुणं दण्डमादाय तत् कार्यं पुनरुदरेत् ॥”

असद्विचारे तु विचारान्तरमाह स एव ।

“असाक्षिकान् यद्वृत्तं विमार्गेण च तीरितम् ।

असम्मतमतेर्द्धं पुनर्दर्शनमर्हति ॥”

असाक्षिकमित्यप्रमाणकोपलक्षणम् । याज्ञ-

वल्क्यः ।

“द्वर्द्धं पुनर्दृष्टा व्यवहारानुवृत्ते तु ।

सभ्या सजयिभो दण्डा विवादाद्विगुणं दमम् ॥

साक्षिसभ्यावसन्नानां दूयमे दर्शनं पुनः ।

सुचर्यावसितानां नास्ति पौनर्भवो विधिः ॥”

साक्षिवचनेन सभ्यावधारणेन च प्राप्ताव-

सादानां पुनर्न्यायदर्शनम् । सभापारेण विनद-

भाषादिना प्राप्तावसादानां नास्ति पुनर्न्यायः

दृष्टव्यतिरपि ।

व्यवहा

“पलायनानुत्तरत्वाद्यप्यपचाश्रयेण च ।
हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यनितस्य च ॥”
मनुः ।
“बलाहसं बलाहुक्तं बलाहा लिखितस्य यत् ।
सन्तान् बलकृतानर्थाकृतान् मनुब्रवीत् ॥”
याज्ञवल्क्यः ।
“बलोपाधिनिर्वृत्तान् व्यवहारान्विषयान् ।
स्त्रीनक्तमन्तरागारवहिर्यामकृतान् तथा ॥
मत्तोक्तान्तरागारवहिर्यामकृतान् तथा ॥
असम्बन्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥”
उपाधिभ्रूलमिति शूलपाणिः । उपाधिभ्रयादि-
रिति विज्ञानेश्वरः । तस्मै भीतादियोजित
इत्युक्तवचनेन पौनरुक्तम् । वहिर्यामः वहि-
र्देशः । मत्तो मद्यादिना । उक्तो वाता-
दिना । असनी द्यूताद्यास्तः । असम्बन्धो
वादिन्युक्तयतिरिक्त उदासीनः । आदिपदा-
स्तत्तदासपुत्रादेर्यद्वयम् । तथा च नारदः ।
“स्वतन्त्रोऽपि हि यत् कार्यं कुर्याच्चप्रकृतिं
गतः ।

तदप्युक्तमेवाहुरस्वतन्त्रस्य हेतुतः ।
कामक्रोधाभिभूता वा भयवसनपीडिताः ।
रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्तत्प्रकृतिं गताः ॥
तथा दासकृतं कार्यमकृतं परिचक्षते
अन्यत्र स्वामिसन्देशान्न दासः प्रभुरात्मनः ॥
पुत्रेण च कृतं कार्यं यत् स्यादच्छन्दतः पितुः ।
तदप्युक्तमेवाहुर्दासपुत्रौ च तौ समौ ॥”
एतच्च कुटुम्भभरणातिरिक्तविषयम् ।
“कुटुम्भार्थेऽभ्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा तं न्यायान्न विचालयेत् ॥”
इति मनुवचनात् कुटुम्भमवश्यभरणीयम् ।
अभ्यधीनः परतन्त्रः पुत्रदासादिः । व्यवहार-
ज्यादिक न्यायान् स्वतन्त्रः न विचालयेत् अशु-
मन्यते । तथा च नारदः ।
“स्वातन्त्र्यं स्तुतं व्यष्टि व्यष्टिं गुणवय कृतम् ।
अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्व्वाः स्वतन्त्रं पृथिवीपतिः ॥
अस्वतन्त्रः स्तुतः शिष्य आचार्यस्य स्वतन्त्रता ।
अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्व्वाः पुत्रा दासा परि-
यहाः ॥

स्वतन्त्रस्तत्र तु गृही यस्य तत् स्यात् क्रमा-
गतम् ।
गर्भस्थे सहशो ज्ञेयः अष्टमाहसरात् शिशुः ॥
बाल आषोडशाहर्षात् पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारश्च स्वतन्त्रः पितरादृते ॥
जीवतोर्न स्वतन्त्रं स्याच्चरयापि समन्वितः ।
तयोरपि पिता श्रेयान् वीजप्राधान्यदर्शनात् ।
अभावे वीजिनो माता तदभावे च पूर्वजः ॥”
परिग्रहा अशुजीविप्रभृतयः । तथा च दृष्ट-
सतिः ।

“पितृयश्चात्पुत्रस्त्रीषां शिष्याशुजीविभिः ।
यद्व्यष्टीत कुटुम्भार्थं तद्व्यष्टी दातुमर्हति ॥”
कात्यायनः ।

“कुटुम्भार्थमशुक्तेन व्यष्टीतं याधितेन वा ।

व्यवहा

उपपन्ननिमित्तस्य विद्यादापत्कृतम् तत् ॥
कन्यावैवाहिकस्यैव प्रेतकार्यं च यत् कृतम् ।
एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्भेन कृतं प्रभोः ॥”
प्रभोरिति कर्त्तरि षष्ठी तेन प्रसूया दातव्य-
मिति रत्नाकरः ॥ दृष्टसतिः ।
“यः स्वामिना नियुक्तोऽपि घनाय ययपालने ।
कुसीदक्षयिवाग्निष्ये निदृष्टार्थस्तु स स्तुतः ॥
प्रमाणं तत् कृतं सर्वं लाभालाभययोदयम् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा स्वामी तत्र विसंवदेत् ॥”
इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं व्यवहार-
तत्त्वं समाप्तम् ॥ ॥

व्यवहारश्च, पु (व्यवहारं जानातीति । ज्ञा +
कः ।) प्राप्तव्यवहारः । (सानाजक इति भाषा ॥)
स तु षोडशवर्षानन्तरं भवति । यथा,—
“बाल आषोडशाहर्षात् पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारश्च स्वतन्त्रः पितरादृते ॥”
इति व्यवहारतत्त्ववृत्तनारदवचनम् ॥

व्यवहारज्ञातरि, त्रि ॥

व्यवहारदर्शनं, स्त्री, (व्यवहारस्य दर्शनम् ।) न्याय-
दर्शनम् । विचारकरणम् । इति मिताक्षरा ॥
व्यवहारपदं, स्त्री, (व्यवहारस्य पदम् ।) वादिना
राज्ञि निवेदनम् । (नास्ति इति भाषा ॥)
यथा, याज्ञवल्क्यः ।

“स्तुत्याचारयवेतेन मार्गेणाघर्षितः परैः ।
आवेदयति चेन्नास्ति व्यवहारपदं हि तत् ॥”
स्तुतिसदाचारवह्मतेन वर्तना परैरर्थतः
शरीरतो वा पीडितश्चेन्नाजनि निवेदयेत् तद्-
व्यवहारदर्शनस्यानम् । चेदित्यत्र यदिति मै
थिलाः । आवेदयति चेदित्यनेन स्वयं विवादो-
त्यानं राज्ञा न कर्त्तव्यमिति शूलपाणिमहा-
महोपाध्यायः ॥ राज्ञीति व्यवहारप्रदर्शक-
परं तथा च दृष्टसतिः ।

“राजा कार्याणि संपश्येत् प्राड्विवाकींश्च वा
द्विजः ॥”

कात्यायनः ।

“सप्राड्विवाकः सामात्यः सन्नाश्रणपुरोहितः ।
स्वयं स राजा पित्र्यात् तेषां जयपराजयौ ॥
यदा कार्यवशाद्वाजा न पश्येत् कार्यनिर्णयम् ।
तदा नियुज्यात् विद्वांसं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥
यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योज-
येत् ।

वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥”
स विनैतवैश्यः । मनुः ।

“जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मण-
व्रतः ।

धर्मप्रवक्ता वृषतेर्न तु शूद्रः कदाचन ॥”

यासः ।

“द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्याणि वृषले-
सह ।

तस्य प्रचुम्भते राण्यं वलं कोषश्च नश्यति ॥

इःश्रीशोऽपि द्विजः पूष्यो न शूद्रो विजिते-
न्द्रियः ।

व्यवहा

दृष्टं गां कः परित्यज्याश्वेष्वस्त्रीसवतीं खरीम् ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

व्यवहारपादः, पु, (व्यवहारस्य पादः ।) व्यव-
हारशः । यथा । अथ व्यवहारपादनिर्णयः ।
तत्र दृष्टसतिः ।

“पूर्वपक्षः स्तुतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्तुतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्तुतः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

अपि च ।

“परम्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु ।

वायवाद्यायाङ्गवस्थानं व्यवहार उदा-

हृतः ॥

भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः ।

आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥”

इति मिताक्षरा ॥

व्यवहारमाहका, (व्यवहारस्य माहकेव ।) व्यव-
हारोपयोगिक्रिया । तद्वया । व्यवहार-
दर्शनम् १ व्यवहारलक्षणम् २ सभासदः ३
प्राड्विवाकादिः ४ व्यवहारविषयः ५ राज्ञः
कार्यानुत्पादकत्वम् ६ कार्यार्थिनि प्रश्नः ७
आज्ञानानाज्ञाने ८ आसेधः ९ प्रत्यर्थिन्यागते
लेखादिकर्तव्यता १० पञ्चविधो हीनः ११
कीदृशं लेखं १२ पक्षाभावाः १३ अना-
देयाः १४ आदेयः १५ नियुक्तजयपराजये
वादिजयपराजयौ १६ शोधितलेखनिवेशनम् १७
उत्तरावधिशीघ्रनम् १८ शोधिते पत्राखण्डे
उत्तरकर्तव्यम् १९ उत्तरलक्षणम् २० सखी-
त्तरलक्षणम् २१ मिथ्योत्तरलक्षणम् २२
प्रत्यवस्कन्दनोत्तरम् २३ प्राड्विवायोत्तरम् २४
उत्तराभासः २५ सङ्कराशुत्तरम् २६ प्रत्यर्थि-
क्रियानिर्देशः २७ उत्तरे पत्रेऽभिनिवेशिते
साधननिर्देशः २८ तत्सिद्धौ सिद्धिः २९
चतुष्पादव्यवहारः ३० । इति मिताक्षरायां
व्यवहारमाहका ॥

व्यवहारमार्गः, (व्यवहारस्य मार्गः ।) व्यवहार-
विषयः । व्यवहारपदम् । इति मिताक्षरा ॥

व्यवहारविधिः, पु, (व्यवहारस्य विधिः ।) व्यव-
हारस्य विधानम् । धर्मशास्त्रम् । इति मिता-
क्षरा ॥

व्यवहारविषयः, पु, (व्यवहारस्य विषयः ।) व्यव-
हारपदम् । तत्तु अष्टादशविधम् । यथा ।
ऋणादानम् १ निक्षेपः २ अस्वामिविक्रयः ३
स्वाम्यसमुत्थानम् ४ इत्तस्थानपक्वम् ५ वेतना-
दानम् ६ सविदो अतिक्रमः ७ क्रयविक्रयानु-
ग्रहः ८ स्वामिपालयोर्विवादः ९ सौमाविवाद-
धर्मः १० वाक्पारुष्यम् ११ दण्डपारुष्यम् १२
स्तेयम् १३ साहसम् १४ स्त्रीचंग्रहणम् १५
स्त्रीपुष्पधर्मः १६ विभागः १७ द्यूतम् १८ ।
इति भानवे ८ अध्यायः ॥

व्यवहारस्थानं, स्त्री, (व्यवहारस्य स्थानम् ।)
व्यवहारपदम् । व्यवहारविषयः । इति मिता-
क्षरा ॥

“नायुधवासनप्राप्तं नात्तं नातिपरीक्षितम् ॥”) कामजकोपजक्षोषः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथा-सहित्तागरे । १३ । २५ ।

मृत्युर्थकर्मणि तथा करोते; प्रतियोगके ।

व्याख्यानमनुगुणं सुधाप्राकृतसं विद्याश्च हस्ता-
मुनिः ।

विभ्राणां कमलासनां कुचलतां वाग्देवतां
ससितां

वन्दे वाग्भिवप्रदां चिनयनां सौभाग्यसम्पत्
करौम् ॥”)

व्याख्यागम्यं, स्त्री, (व्याख्या गम्यम् ।) उत्तरा-
भासभेदः । व्याख्या विवरणेन गम्यते ज्ञायते
यत् । यथा —

“अस्तवास्तपद्व्यापि निगूढार्थं तथाफलम् ।
व्याख्यागम्यमसारं नोत्तरं शस्यते युधेः ॥”

इति वावधारनत्वम् ॥

व्याख्यातः, वि, विवृत कथित । वि-व्याङ्पूर्वक-
ख्याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

व्याघातः, पु, (वाहन्त्यतेनेनेति । वि + व्या +
हन् + घञ् ।) विष्कम्भादिसप्तविंशतिधोगान्त-
गतत्रयोदशयोगः । यथा,—

“परिचयस्य त्वजेदहं शुभकर्म तत् परम् ।

त्वजादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाडिकाः ।
गच्छव्याघातयो घटं च नव दृश्यवज्रयोः ।

वैधृतिव्यतिपातौ च समसौ परिवर्जयेत् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥३॥

तत्र जातफलम् ।

“व्याघातकर्ता च सतां जितानां

व्याघातजन्मा मनुजः कठोरः ।

असत्त्वभाषी क्षपया विद्विनी

मन्देक्षणे दीर्घतनुः कृशाङ्गः ॥”

इति कील्लिप्रदीप ॥३॥

अन्तरायः । (यथा, महाभारते ॥१२॥२८८॥

“तेन व्याघातमन्त्राणां क्रियमायमवेक्ष्य च ॥”)

प्रहारः । इति मेदिनी । अलङ्कारविशेषः ।
तस्य लक्षणं यथा,—

“यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तद्व्याघातः ।

तथैव यदिधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ॥”

येनोपायेन यत् एकेन उपकल्पितं तस्याग्नेन
जिगीषुतया तदुपायकमेव यद्व्याघातकरणं

स स्वसाधितवस्तुव्याघातहेतुत्वात् व्याघातः ।
उदाहरणम् ।

“दृष्ट्वा दग्धं मनसिर्लं जीवयन्ति दृष्ट्वा यथा ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्तु मी वामलोचना ॥”

इति काव्यप्रकाशे १० उल्लासः ॥

व्याघ्रः, पु, (व्याघ्रवतीति । वि + व्या + घ्रा +
क् ।) जन्तुविशेषः । वाघ इति भाषा ॥ (यथा,
कान्दोग्ये । ६ । ६ । १ ।

“त इह व्याघ्रो वा विहो वा हको वा घराहो
वा कीटो वा पतङ्गो वा दृष्टो वा मशको वा

यद्यद्वहन्ति तदा भवन्ति ॥”) तत्पर्यायः ।

शार्दूलः २ दीपी ३ । इत्यमरः ॥ पृदाङ् ४

वनश्च ५ चित्रकः ६ पुच्छरीकः ७ । इति

जटाधरः ॥ हिंस्रपशुः ८ वाह ९ हिंस्रकः १०

हिंस्रकः ११ व्याघ्रः १२ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ पञ्चनखः १३ व्याघ्रः १४ गुहाशयः १५

तीक्ष्णदंष्ट्रः १६ भीरुः १७ नखायुधः १८ ।
अस्य मांसगुणाः ।

“शार्दूलविह्वलभयं तरुसुखा

येऽपि प्रसक्तं विनिहन्त्यभिवर्जयन्ते ।

ते कौर्मिताः प्रहसनाः पल्लवतदीय-

मर्शः प्रमेहजठराभयलाघवाहारः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

स तु कश्यपभाष्यादङ्गासन्तानः । यथा,—

“दृष्ट्वा त्वजनयत् पुत्रान् व्याघ्रविंशं च भाविनी ।

दीपिनश्च सुतामस्तथा बालान् व्याघ्रमिव-

प्रियाः ॥”

इत्यादौ बह्विपुराखे काश्यपीयवंशनामाध्यायः ॥

नरादिशब्दोत्तरस्याः श्लोकाद्येवाचकः । (यथा,
महाभारते ॥ १ । १५२ । ०६ ।

“किमुदुःखतरं शस्यं मया दृष्टमत्परम् ।

योऽहमद्य नरव्याघ्रान् सुभान् पश्यामि

भूतले ॥”)

रत्नेरक्षः । करङ्गः । इति मेदिनी ॥

व्याघ्रदलः, पुं एरक्षदृष्टः । इति शब्दमाला ॥

राजनिर्घण्टे रत्नेरक्षपञ्चाये व्याघ्रतल इति
पाठः ॥

व्याघ्रनखः, स्त्री (व्याघ्रस्य नखमिव) नखीनाम-
गन्धद्वयम् । तत्पर्यायः । व्याघ्रायुधम् २ कर-
जम् ३ चक्रकारकम् ४ । इत्यमरः ॥ नखाङ्गम्

५ नखी ६ नखम् ७ व्याघ्रनखी ८ । इति शब्द-
रत्नावली । (यथा, दृढनखहितायाम् ॥ ७७॥६॥

“मञ्जिहया व्याघ्रनखेन युक्ता

तया सुकुटेन रसेन चूर्णः ।

तेलेन युक्तोऽर्कमयस्तत्र

करोति तक्ष्मकगन्धितम् ॥”)

तत्पर्यायगुणाः ।

“नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधं तक्षककारकम् ।

नखं स्वल्पं नखी प्रोक्ता ह्युर्ध्ववृत्तिकाक्षिनी ॥

नखद्वयं यद्वेद्ये व्याघ्रायुधं तक्षककारकम् ।

लघुर्लघुं शुक्रलं वर्ग्यं स्वादु ब्रह्मविषाणम् ।

अलङ्घ्योमुखदौऽन्यद्वत् पाकरसयोः कटुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

कन्दविशेषः । नखचनविशेषः । इति मेदिनी ॥

व्याघ्रनखः, पु (व्याघ्रस्य नखमिव कण्टकं यस्य ।)

खुद्दीदृष्टः । व्याघ्रनखः । इति राजनिर्घण्टः ।

व्याघ्रस्य नखश्च ॥

व्याघ्रनखकः, स्त्री, (व्याघ्रनखमेव । स्वार्थे कन् ।)

नखचतम् । इति शब्दमाला ॥

व्याघ्रनायकः, पु, (व्याघ्रस्य नायक इव ।)

शृगालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्याघ्रपातः, [ट] पुं, (व्याघ्रस्य पाद इव गन्धि-

युक्तमूलानि यस्य । “पादस्य कोपोऽस्या-

दिभ्यः ॥” ५ । ४ । १२८ । इत्यमरः ।) विकटत-

दृष्टः । इत्यमरः ॥ सुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥

व्याघ्रतुल्यचरः, वि । इति सुगन्धोद्योगाकरम् ॥

व्याघ्रपादः, पुं, (व्याघ्रस्य पादा इव मूलानि यस्य ।)

विकटतदृष्टः । विकटतदृष्टः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (सुनिविशेषः । यथा, महाभारते ।
१३ । १४ । १०६ ।

“पुराणायुगे तात ऋषिरासीत् महायशाः ।

व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ॥”)

व्याघ्रपुच्छः, पुं, (व्याघ्रस्य पुच्छमिव घट्टमदल-
मस्य ।) एरक्षदृष्टः । इत्यमरः ॥ व्याघ्रस्य

लाङ्गलश्च ॥

व्याघ्राटः, पुं, (व्याघ्र इव अटतीति । अट गतौ +

पचाद्यच् ।) भरङ्गाजपक्षी । इत्यमरः ॥

व्याघ्रादनी, स्त्री घट्टता । इत्यमरः ॥

व्याघ्राख्यः, पुं, (व्याघ्रस्य आख्यमिव आख्यमस्य ।)

विडालः । इति शब्दचक्रिका ॥ व्याघ्रसुखे,

स्त्री ॥

याघी, स्त्री, (व्याघ्र + दीप् ।) कण्टकारी ।

इत्यमरः ॥ व्याघ्रपक्षी च ॥ (यथा, रघु ।

१२ । ३० ।

“नृग्याः परिभवी व्याघ्रमिदमेव हि त्वया-

क्षतम् ॥”)

याजः, पुं, (अजति ययार्थं श्ववहारादपगच्छत्-
नेनेति । वि + अज + घञ् । अजि विभावो

नास्ति ।) कपटः । स तु अययार्थं श्ववहारः ।

वक्ष्यमानफलम् । इति सर्वानन्दो मधुश्च ॥

अपदेशः । स कारणात्तरप्रवृत्तिः कारणात्त-

रोद्भावनम् । याजोऽत्र स्वरूपाच्छादनम् । यथा

ध्यानयाजसुपेत्य चिन्तयति कामिति । याजो-

ऽयमभिप्रायगोपनफलः । पूर्वोक्तान् परापाकार-

फल । इत्यययार्थं याजयोर्भेदः । अन्यसुहिष्य

अन्यपतिपादनमिह याज इत्यर्थः । यदाह

अन्यसुहिष्य अन्यायं मनुजानं अपदेशः । यथा,

जलक्रीडासुहिष्य जारावलीकनार्थं यातीति ।

इत्यमरभरतौ ॥

याजनिन्दा, स्त्री, (याजेन निन्दा ।) कपटकुत्सा ।

अलङ्कारविशेषः । यथा,—

“निन्दाया निन्दया यत्किञ्चान्निन्देति गीयते ॥”

इति चन्द्रालोकः ॥

(उदाहरणं यथा,—

“विधेयनिन्दो यस्तेप्रगेकमेवाहरच्छिरः ॥”)

याजस्तुतिः, स्त्री, (याजेन स्तुतिः ।) याजरूपा

स्तुतिश्च । कपटप्रशंसा । अलङ्कारभेदः । यथा,

“उक्तिव्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुति-

निन्दयोः ॥”

इति चन्द्रालोकः ॥

(उदाहरणं यथा,—

“कं स्वर्धुनिः विवेकस्ते पापिनो नयसे दिवम् ॥”)

व्याजोक्तिः, स्त्री, (याजेन उक्तिः ।) कृपवाक्यम् ।

अलङ्कारविशेषः । यथा,—

“व्याजोक्तिरन्यहेतुत्वा यदाकारस्य गोपनम् ॥”

इति चन्द्रालोकः ॥

(उदाहरणं यथा,—

“सखि । पश्य यद्यायाम परागौरसि घूसरा ॥”)

व्याङ्गः, पुं, सर्पः । मांसमच्छकपशुः । इत्यमरः ॥

(यथा, मार्कण्डेये । १५ । १० ।

व्यावः

“आ प्रहगलो हको यप्रो व्राडः कङ्कस्तथा-
क्रमात् ॥”)

इन्द्र । इति शब्दरत्नावली ॥ वचकः । इति
रायसुकुटः ॥

व्राडाशुघ, स्त्री, (व्राडस्य व्राघस्याशुघं नख-
मिव ।) व्राघनखाख्यद्रवम् । इत्यमरः ॥

व्राडिः, पु, कोषकारसुनिविशेषः । तत्पर्यायः ।
वित्थवासी २ नन्दिनीतनयः ३ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ वित्थस्यः ४ नन्दिनीसुतः ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

व्राघं, त्रि, (वि + व्या + दा + क्त ।) प्रसारितम् ।
विस्तृतम् । यथा,—

“स्त्वोर्द्वैकं गिरिकन्दराद्भुत-
व्राघास्त्यनासं हनुमेहभीषणम् ।

द्विवि स्मृशक्त्यामदीर्घपौवर-
ग्रीवोरवचःस्थलमक्षमध्यमम् ॥”

इति श्रीभागवते ७ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥

गिरिकन्दरवत् अद्भुतं यात्त प्रह्ननमास्यं नासे
च यस्मिन् । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

व्राघुची, स्त्री, (व्रातिहारेण उच्यते ।
वि + व्या + क्त + उच + “कर्मयतीहारे णच्”
स्त्रियाम् ॥” ३।१।४३ । इति णच् । ततः “णच्”
स्त्रियाम् ॥” ५।४।१४ । इति णच् । “टिङ्गण-
जिति ।” ४।१।५ । इति ङीप् ।) रक्षिकानाम-
न्योन्यं जलक्रीडनम् । इति सप्तमिसारोणादि-
हृत्तिः । तत्पर्यायः जलक्रीडाशब्दे द्रष्टव्यः ॥

व्राघिशः, पु, (विशेषेणादिशति स्वस्वकर्मणि
नियोजयति जगत् । वि + व्या + दिश + क्त ।)
विष्णु । यथा,—

“अनन्तरूपोऽनन्तश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ।

चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्राघिशो दिशः ॥”

इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

व्राघः, पु, (विधति ऋगादीन् । व्राघ + “स्याह-
धेति ।” ३।१।१४१ । इति णः ।) ऋग-
ह्विककान्तिः । शिकारी इति भाषा । स तु
सर्वस्त्रिपत्न्यां चतुर्यान्तः । यथा,—

“नापिताहोपकन्यायां सर्वस्वी तस्य योषिति ।
अज्ञादभूव व्राघश्च बलवान् ऋगह्विकः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

तत्पर्यायः । ऋगवधाजीवः २ ऋगयुः ३
जुषकः ४ । इत्यमरः ॥ ऋगाविनु ५ द्रोहाट ६ ।
इति अटाधरः ॥ ऋगजीवन ७ बलपांशुन ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

“विह्वा ऋगी व्राघश्लीसुखेन
ऋगोऽपि तत्कान्तरवीचयेन ।

अखन् परित्यज्य गतव्राघा सा
ऋगस्य जीवावधिराधिरासीत् ॥”

इत्युद्धटः ॥)
दुष्टः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
१४ । ३४ ।

“व्राघस्याप्यशुकम्प्यानां स्त्रीणां देवः सती-
यति ॥”)

व्याधिः

व्याधभीतः, पु, (व्याघ्राद्धीतः ।) ऋगः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (व्याधभीते, त्रि ॥)

व्याघ्रामः, पु, वचनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

व्याघ्रिः, पु, (विविधा व्याधयोऽस्मात् । यद्वा, वि +
व्या + घा + “उपसर्गे घोः किः ।” ३ । ३ । ६२ ।
इति किः ।) कुष्ठम् । रोगः । इत्यमरः ॥

(यथा महाभारते । १२ । १६ । ८ ।
“द्विविधो जायते व्याधिः शरीरो मानस-
स्तथा ।

परस्परं तयोर्ज्ज्वलं निहन्द्ं नोपलभ्यते ॥”)

कामव्याधयस्तपन्यकृशता । इति रसमञ्जरी ॥
कुष्ठस्य निदानं यथा,—

“व्यालोकनमनस्यौल्यक्रीडाविषयचेष्टिते ।
विरोधरूपभौहर्षविषादाद्यैश्च दूषितः ।

पुच्छोत्साहबलशंशोयचित्ताभ्रवज्ज्वरान् ।
सर्वाकाराङ्गनिस्तोदं रोमहर्षं सुषुप्तताम् ॥

कुष्ठं विमयमन्यच्च कुण्यात् सर्वाङ्गमाह्वयम् ॥”

इति मातङ्गे १७२ अध्यायः ॥
अन्यत् कुष्ठशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥ अथ कुष्ठस्य
चिकित्सा ।

“वातोत्तरेषु सपिचमनं कफोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोनो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ॥

पथ्याकरञ्जविहार्थनिश्चावज्जुजसैस्त्वैः ।
विडङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपो ऋज्वेण कुष्ठशुतः ॥”

अवलङ्गुलः वाक्कुचीति लोके । पथ्यादिभि-
र्लेपः ॥ ॥

“सोमराजीभवर्णं शङ्खवेरसमन्वितम् ।
उद्धर्तनमिदं हन्ति कुष्ठरोगं क्षतासहम् ॥”

सोमराजी वाक्कुचीति लोके । सोमराज्युद-
वर्तनम् ॥ ॥

“रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ।
मार्कण्डेयप्रवृत्तिभिर्यत् प्रयुक्तं महर्षिभिः ॥

पुष्यकाले तु पुष्याणि फलकाले फलानि च ।
सयस्य पितुमर्दस्य खट्वस्त्रालानि दलानि च ।

हिरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।
त्रिफला नृपयणं ब्राह्मी खट्वारुष्करामयः ॥

विडङ्गसारवाराहीलौहचूर्णाः स्मृताः समाः ।
निश्चादयावज्जुजकस्याधिघाताः सशर्कराः ॥

कुष्ठमिन्दयवा, पाठा, चूर्णमेघान् सयुतम् ।
खदिरासननिम्बानां घन कायेन भावयेत् ॥

सप्तधा पञ्चनिम्बान् मार्कण्डेयसेन च ।
स्निग्धं शुद्धतनुर्धोमान् योजयेत्तत्कुम्भे दिने ॥

मधुना निक्षुब्धविषा खदिरासनवारिणा ।
लेह्यसुष्णाम्भसा वापि कोलहृष्टा पलं भवेत् ।

जीर्णं तस्मिन् समन्नीयात् स्निग्धं लघु हितं च
यत् ॥

विचर्चिकोदुम्बरपुष्करीक-
कपालद्विकटिभाजसादि ।

शलाखिस्फोटविषर्पमालाः
कफप्रकोपं त्रिविधं किंशसम् ॥

भग्नरक्षीपदवातरक्त-
जङ्गलनाडीमृगशीर्षरोगान् ।

व्याधिः

सर्वाङ्गं प्रमेहान् प्रदराश्च सर्वाङ्गं
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥

स्थलोदरः सिंहकशीदरः स्यात्
सुक्षिप्तसन्निभधुनोपयोगात् ।

सर्पोदरोगादपि ये दृशन्ति
सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥

जीवेच्चिरं व्याधिजराविसुक्तः
शुभे रतिस्त्रिचन्द्रसमागकान्तिः ॥”

अयमर्थः । निम्बस्य फलपुष्पत्वकपत्रमूलानि
सर्वाङ्गं ससुदितानि द्विगुणानि चूर्णितानि

भृङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत् ।
त्रिफलादीनि पाठान्तानि ससुदितान्येक-

भागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां
निविडकायेन भावयेत् । ततः सर्वमेकीकृत्य

मध्वादिनावलिह्यात् । पञ्चनिम्बकावलेहः ॥ ॥
शशिलेखापञ्चपलं तावद्गिरिजस्य गुग्गुली-

दंष्ट च ।
ताप्यस्य पलत्रितयं द्वे लोहाच्छावणिकायाः ॥

त्रिफलाकरञ्जपल्लवखदिरगुडचूर्णैश्चिष्टवन्त्यः ।
सुस्ताविडङ्गरजनीकुटजत्वक्निम्बविड्

सम्पाकाः ॥
एते रक्षितां वटिकां मधुघृतमिश्रां गिलेत्-

प्रातः ।
गोमूत्रेण च कुष्ठं नूदन्यद्वग्वातमपिरेण ॥

श्वित्राणि पाण्डुरोग विषमाशुदरप्रमेह-
गुल्माश्च ।

नाशयति वलीपलितं योगं स्वायम्भुवो नाम्ना ॥
शशिलेखा सोमराजी । गिरिजस्य शिला-

जतुनः । ताप्यस्य स्वर्यमाचिकस्य । आवणिका
सुष्ठीति लोके । स्वायम्भुवो गुग्गुलुः ॥ ॥

“चित्रकं त्रिफलां योषमजाजी कारवी वचा ।
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चयेलयावाभूकजम् ॥

विडङ्गान्यजमोदा च सुस्ता चामरदार च ।
यावन्त्येतानि सर्वाङ्गं तावन्मात्रान् गुग्गुलुः ॥

संक्षुभ्य सर्पिषा सर्पिर्गुटिका कारयेद्विषक् ।
प्रातर्भोजनकाले च खादेदन्नित्यं यथा ॥

हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्षमीन् दुष्टव्रणानि च ।
ग्रहण्यर्शोविकाराश्च सुखामयगलग्रहान् ॥

ग्रहसीमस्त्रिभन्धं गुल्माश्चापि नियच्छति ।
व्याधिं कोष्ठगताश्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान् ॥”

एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ ॥
“वातरक्ताधिकारोक्तः पुरं कैशोरकाभिघः ।

कुष्ठानां वातरक्तानां नाशयेत् परमौषधम् ॥”
इति कैशोरको गुग्गुलुः ॥ ॥

“भस्मातकं प्रस्थयुगं कृत्वा द्रोणजले क्षिपेत् ।
प्रस्थद्वयं शुद्धप्याश्च क्षुब्धं तत्राम्भसि क्षिपेत् ॥

चतुर्थोऽष्टावर्षधनु कषायमवतारयेत् ।
वस्त्रपूते कषाये च वक्ष्यमाणां निक्षिपेत् ॥

सरावमाचं गोसर्पिर्गोद्विषस्याढकं तथा ।
क्षितां प्रस्थमितां दद्यात् प्रस्थाहंमाचिकं क्षिपेत्

सर्वाङ्गैकत्र भाङ्गे तु पचेत् नृहृदि ना शमेः ।
सर्वदर्थं घनीभूते पावकादवसारयेत् ॥

व्याधिः

तत्र त्रैप्याणि पूर्णाणि नमो विष्णुमितामृता ।
काकुची चाप दहन् पिपुमर्हो हरीतकी ।
घात्री रात्रिश्च मञ्जिष्ठा मरिचं नागर कणा ।
यवाभी सैन्धवं सुस्त त्वगेला नागकेशरम् ।
पर्पटः पचक वालतुशीरं चन्दनं तथा ।
गोक्षुरस्य च बीजानि कर्षं रो रक्तचन्दनम् ।
एथक् पलाहमानानां चूर्णमेयामिह चिपेत् ।
पलमात्रमिह प्रातः समन्त्रीयाञ्जलेन हि ।
नाशयेद्वेदवेष्टोऽयं कुष्ठानि निखिलान्यपि ।
वातरक्तानि चर्वाणि सर्वाण्यर्शांसि सेपितः ।
व्यायाममातप वद्धिमन्त मांसं दधि स्त्रियम् ।
तेजाभ्यङ्गं तथाभानं नरो भक्षासके तजेत् ॥”

इति अष्टमभक्षातकायवेष्ट ॥ ८ ॥

“निम्बं गोपादणा कट्टी चायनी चिपला घनम् ।
पर्पटावलगुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ।
पाठा शुष्की शटी भार्गो वाचा भूनिम्बस्तकम् ।
श्यामेन्द्रवारुणी मूत्रा विडङ्गैक्यवानलम् ।
इक्षिपर्णोऽहता त्रेका पटोलरजनीह्वयम् ।
कणारग्वधसमाजलणवेष्टोऽष्टमलम् ।
मञ्जिष्ठा काङ्गली राक्षा नक्तमाल पुनर्वा ।
दन्ती विजयसारश्च भङ्गराजकुरण्टकम् ।
अङ्गोठकश्च शाखोटं द्विपार्श्व एथक् एथक् ।
गृहीयात्तानि चर्वाणि जलक्षेण पचेच्छनैः ।
अष्टमांशावधेयन्तु कथायमवतारयेत् ।
विधाय वासवा पूत स्यापयेद्वाजने हृदि ।
भक्षातकचर्वाणि चिपला त्रीण्यमलेष्टमधि ।
पचेदष्टावधेयन्तु कथायमवतारयेत् ।
तच्च वस्त्रेण सशीथ द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
गुडस्य च तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ।
भक्षातकचर्वाणि तच्च बीजानि निचिपेत् ।
त्रिकटुं चिपला सुस्त विडङ्गं चक्रक तथा ।
चन्दनं सैन्धवं कुष्ठं दीप्यकश्च पल पलम् ।
चौगन्धर्वं चिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं एथक् ।
महाभक्षातको ह्येयं महादेवेन भाषित ।
प्राणिनां हितकामाय जयेच्छीघ्रं प्रयोजित ॥
श्वित्रमौडुम्बरं दहन्धन्निद्रं सकाकणम् ।
पुण्डरीकश्च चर्माश्च विस्कोट रक्तमण्डलम् ।
कण्डू कपालक कुष्ठं पामाणश्च विपादिकाम् ।
वातरक्त वडुर्ग्राहि पाण्डुरोगं व्रणकुम्भौ ॥
रक्तपित्तसृष्टावर्षकावस्थाव भगन्दरम् ।
सदाभ्यासेन पलितमामवानं सुवृक्षरम् ।
निर्यन्त्रणस्तु कथितो विहाराहारमैथुनेः ।
क्रूरते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरागलम् ।
अनुपानं प्रयोक्तव्यं क्षिप्रतोयं पयोऽथवा ।
भोजने तु सदा त्याज्यमुष्णमन्नं विशेषतः ॥”
गोपा चेतं साउ इति लोके । यत आह
निघण्टः ।

“सारिवा सारदा स्कोटा गोपकथा प्रता-
निका ।”

तद्वाचको गोपीशन्दश्च यत आह । गोपी
श्यामा सारिवा स्यादन्तोत्पलसारिवा इत्य-
मर । गोपाङ्गना गोपवल्ली जताङ्गा काष्ठ-

व्याधिः

सारिवेति मदनपालः । अरुणा अतीसु ।
अवलगुणः सोमराजो । अन्नन्ता दुरालभा ।
चन्दनं श्वेतम् । भार्गो अनामे कण्टकारी-
मूलम् । श्यामा लण्णा साउ । इक्षिकर्षः
इयिकण । त्रेका वका इति । सम्राट् कृति-
वन् । लण्णवेष्टः जलवेष्टः । उषटाफलं आरक्त-
गुष्ठापलम् । कुरण्टकः कटसरैषा । दीप्यकः
इति यवाभी । महाभक्षातकः ॥

“मञ्जिष्ठा चिपला तिल्ला वचा दारु निशा-
मृता ।

निम्बचैषां लत कायः चर्वाकुष्ठानि नाशयेत् ॥”
इति जघुममञ्जिष्ठादिक्वायः ॥ ८ ॥

“मञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्हं पिपुमर्हकम् ।
हरीतकी हरिद्रा च घात्री वासा शतावरी ।
वला नागवला यष्टीमधुकं सुरकोपि च ।
पटोलस्य सतोशीरं गुडूची रक्तचन्दनम् ।
मञ्जिष्ठादिरय कायः कुष्ठानां नाशनः परः ।
वातरक्तस्य चर्वाणां कण्डूमल्लखण्डनः ॥”

इति मध्यममञ्जिष्ठादिक्वायः ॥ ८ ॥

“मञ्जिष्ठा कुष्ठानामृता घनवचा मुष्ठी हरिद्रा
इय

चुदादिपटोलकुष्ठकटुका भार्गो विडङ्गा-
यिकम् ।

मूत्रा दारु कलिङ्गभङ्गमगधा चायन्ति पाठा
वरी

गायत्री चिपला किरातकमहानिम्बा सप्ता-
रग्वधम् ॥

श्यामा वल्गुणचन्दनं वरुणकं दन्ती कथा
योष्टकं

वासा पर्पटसारिवा प्रतिविधानन्ता विशाला
जलम् ।

मञ्जिष्ठादिरय कथायविधिना नित्यं पुमान् य-
पिबेत्

त्वग्दोषा क्षत्रियेण यान्ति विलयं कुष्ठानि
चाष्टादश ॥

नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्ता-
मया

वीर्यप्लव्धि शून्यता नयनवा रोगाः प्रश्ना-
न्यन्ति च ॥”

अरिष्टः निम्ब । कलिङ्गः इन्द्रयव । भङ्ग
भङ्गरा । वरी शतावरी । गायत्री खदिरः ।

असनः विजयसारः । श्यामा प्रियङ्गु ।
चन्दनमत्र रक्तं व्याहृतम् । साविता साउ ।

अन्नन्ता दुरालभा । विशाला इन्द्रवारुणी
इति । जल नेत्रवाला । दृष्ट्वा मञ्जिष्ठादिक्वायः ॥

“मरिचं चिपला सुस्ता हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रं हे मावी कुष्ठं सचन्दनम् ॥

विशालां करवीरश्च चौरमर्कसमुद्भवम् ।
गोमयस्य रसं कुर्यात् प्रलीकं कर्षवन्तम् ॥

विषस्याहपलं देयं तेन प्रस्रमितं कटु ।
पचेत्तुर्गुणैः नीरे गोमूत्रे हिगुणे तथा ॥

मरिचाद्यमिदं तेनमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।

व्याधिः

एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विषयं तनुचण्डादेत् ।
तेनमेतज्जयेत् कण्डू पामां चिपं विचर्षिकाम् ।
पुण्डरीकं तथा दहन् शून्यतां निम्बसेविनाम् ॥”

इति जघुममरिचाद्यं तेनम् ॥ ८ ॥

“मरिचं चिपला दन्ती चौरमर्कं शलद्रवः ।
देवदारु हरिद्रं हे मावी कुष्ठं सचन्दनम् ॥

विशाला करवीरश्च हरितालं नमःशिला ।
चित्रकं लाङ्गली सुस्ता विडङ्गं चक्रमर्हकः ॥

शिरीषः कुटनी निम्बः सप्तपर्णोऽहता मुष्ठी ।
सम्पाको नक्तमालश्च खदिरो वाकुची वचा ॥

ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपलिकं भवेत् ।
आष्टकं कटुतेनस्य गोमूत्रं च तुर्गुणम् ॥

नृपाचे लोहपात्रे च शनैर्मुह्यन्ति पक्वेत् ।
मरिचाद्यमिदं तेनं महन्तुनिभिरीरितम् ॥

भिषगेतेन तेनेन म्रचयेत् कौष्ठिकान् व्रणान् ।
पामाविचर्षिकादहकं विस्कोटकानि च ॥

वलयः पलितं चामा नीलं वाङ्गं तथैव च ।
अभ्यङ्गेन प्रयज्यन्ति सौकुमार्यं च जायते ॥

प्रथमे वयसि ज्योतां यावीं नखं प्रदीयते
तावामपि जरां प्राप्य न स्यातां स्वलितौ

स्तनौ ॥

यलीवर्हसुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडितः ।
त्रिभिरभ्यङ्गने रम्यं भवेन्मारुतविक्रमः ॥”

ज्योतिष्मती मालककुम्भीति लोके । इति महा-
मरिचादितेनम् ॥ ८ ॥

“तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति एथक् एथक् ।
अश्वकस्यैव तद्व्याहृतं हरितालं चिकित्सकैः ॥

पुनर्नवाया, खरसे तालकं तद्धिमर्हयेत् ।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमितं सति ॥

कुर्वीत चक्रिकां तान् शोधयेत् सम्यगातपे ।
पुनर्नवासमस्ताङ्गचारेः स्यात्कीं गलावधि ॥

पूरयेच्च ततः चारं द्रवयेत् पीडनेन हि ।
चारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रि-

काम् ॥

तत आच्छादनं दत्त्वा सुदां कृत्वा विशेषयेत् ।
स्यात्कीं पुष्पां निघायायिममन्दं ज्वालयेद्-

भिवक् ॥

निरन्तरमहोरात्रं पचकं तेन विध्यति ।
खाङ्गशीतं समुर्चायं शङ्खीयाद्रवसुतम् ॥

तालकेश्वरनामायसुक्तो गुष्ठाभिवो रश्च ।
गुडूयादिकषायेण गदानेपान् विनाशयेत् ॥

अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
फिरङ्गदेश्च रोगं दुस्तरं च व्यपोहति ॥

एतद्वैषज्यसेवी तु लवणान् विवर्णयेत् ।
तथा कटुरश्च वद्धिमातप दूरतश्च जेत् ॥

जघनं यं परित्यक्तं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवमश्रीयात् मधुरोपरश्चो हि सः ॥”

इति तालकेश्वरो रश्चः ॥ ८ ॥

“तालतापशिलास्तं टङ्गश्च विधुष्यतम् ।
गन्धार्कौ हिगुणौ सताण्जलीराक्षिः प्रसर्हयेत् ॥

यङ्गहं पुटितं योष्टा भूषरे सकलं त्वरम् ।
यद्पदं द्विपलं तान् लोहभक्षं चतुष्पलम् ॥

व्याधिः

जम्बीराद्भिर्दिनं दृष्टं त्रिंशदंशं विषं क्षिपेत् ।
अस्य मासद्वयं खादेन्नाहिघोरतृप्तयुतम् ॥
मध्वाण्येवाङ्गुलीवीजैः कर्षं लिख्यात्ततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्वकुष्ठहरो रसः ॥”
अर्को भारित ताम्रम् । इति द्वितीयतालकेश्वरो
रसः ॥ * ॥

“रसो वलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः

शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकश्च ।

वरा च तुल्यं गगन करञ्ज-

वीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥

संसर्द्धं सर्वं मधुना हृतेन

हृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।

कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथं

ग्राह्योदन दुग्धमधुत्रयञ्च ॥

विशीर्णकण्ठाङ्गुलिनासिकोऽपि

भवेद्देनेन स्मरतुल्यमूर्तिः ।

हारापरित्याग इह प्रदिष्टो

तिलोदन तत्र निवहन्त्ये ॥”

ताम्रमयश्च भारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्नि-
क्षित्रकम् । विषतिन्दुकः कुचिला । वरा
त्रिफला । रसादि त्रिफलान्तं सर्वं तुल्यम् ।
गगनमधकम् । करञ्जवीजश्च पृथक् चतुर्गुणं
रसात् । तत्र कुष्ठं वल्लभ्ये सति तिलोदनमेव
पथम् । इति गलतुकुष्ठाधिकारः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥ अथ सर्वथाधिहरकवचम् ।

हरिवाच ।

“सर्वथाधिहरं वक्ष्ये वैष्णव कवचं शिवम् ।

येन रक्षा कृता शम्भोः श्वेतं रक्षयतः पुरा ॥

प्रणम्य देवमीशानमजं नित्यमनामयम् ।

देव सर्वेश्वर विष्णुं सर्वथापिनमयम् ॥

वध्नामहं प्रतिघ्नं नमस्कृत्य जनाह्वनम् ।

अमोघाप्रतिमं सर्वं सर्वदुष्टनिवारणम् ॥

विष्णुर्नामयतः पातु ह्यणो रक्षतु पृथतः ।

हरिर्मे रक्षतु शिरो हृदयश्च जनाह्वनः ॥

मनो मम हृषीकेशो जिह्वां रक्षतु केशव ।

पातु नेत्रे वासुदेवः श्रोत्रे चक्रपङ्क्तौ रवतु ॥

प्रदुन्नः पातु मे घ्राणमनिरुद्धश्च चर्मकम् ।

वनमाली गलस्थान्त श्रीवत्सो रक्षतामुरः ॥

पार्श्वे रक्षतु मे चक्रं वामं दैत्यनिवारणः ।

दक्षिणन्तु गदा देवी सर्वोत्तरनिवारिणी ॥

उदरं सुषलं पातु पृष्ठं मे पातु लाङ्गलम् ।

ऊरू रक्षतु मे शार्ङ्गं जङ्घे रक्षतु नन्दकः ॥

पाण्यौ रक्षतु शूङ्गश्च पद्म मे शरणाङ्गुभौ ।

सर्वकार्यार्थसिद्धार्थं पातु मां गरुडः सदा ॥

वराहो रक्षतु जले विषमेषु च वामनः ।

अट्ठाशं नरविंशश्च सर्वतः पातु केशवः ॥

हिरण्यगर्भो भगवान् हिरण्यं मे प्रयच्छतु ।

सांख्याचार्यस्तु कपिलो घातुसाध्य करोतु मे ॥

श्वेतद्वीपनिवासी च श्वेतद्वीप गयत्वजः ।

सर्वान् शत्रून् रुदयतु मधुकैटभरुदनः ॥

विष्णुः सदा विकिरतु किंलिख मम विग्रहात् ।

हृषो मत्स्यस्तथा क्रूरेः पातु मां सर्वतो दिशम् ॥

व्याधिः

त्रिविक्रमस्तु मे देवः सर्वान् पापान् निहन्तु ।
नरनारायणौ देवौ बुद्धिं पालयता मम ।
श्रेष्ठो मे निर्मलं ज्ञानं करोत्वज्ञाननाशनम् ।
बजरामो नाशयतु कल्मषं यत् कृतं मया ॥
पद्मां ददातु परमो सुखं मूर्ध्ना मम प्रभुः ।
दत्तात्रेयः कलयतु सपुत्रपशुबान्धवम् ॥
सर्वान्गरोमाशयतु रामः परशुना मम ।
रघोन्नस्तु दाशरथिः पातु नित्यं महाभुजः ॥
शत्रून् मे समरे हन्याद्रामो यादवनन्दनः ।
प्रणम्यकेशिचाणूरपूतनाकंसनाशनः ॥
हृण्यस्य यो वालभावः स मे कामान् प्रयच्छतु ।
अन्धकारं तमो घोरं पुरुष हृण्यपिङ्गलम् ॥
पश्यामि भयसन्तप्तः पाशहस्तमिवान्तकम् ।
ततोऽहं पुण्डरीकाक्षमभ्युतं शरणं गतः ॥
घनोऽहं निर्मयो नित्यं यस्य मे भगवान् हरिः ।
श्रुत्वा नारायण देव सर्वोपद्रवनाशनम् ॥
वैष्णवं कवचं वद्धा विचरामि महीतले ।
अप्रहृष्टोऽस्मि भूतानां सर्वदेवमयो हृदम् ॥
स्मरणाह्वदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
सिद्धिर्भवतु मे नित्यं यथामन्त्रमुदाहृतम् ॥
यो मा पश्यति चक्षुर्भ्यो यांश्च पश्यामि चक्षुषा ।
सर्वेषां पापदण्डानां विष्णुर्वधाति चक्षुषा ॥
वासुदेवस्य यक्षकं तस्य चक्रम् ये त्वराः ।
ते किन्दन्तु च पाप मे मम हंसन्तु हंसकान् ॥
राक्षसेषु पिशाचेषु कान्तारेष्वटवीषु च ।
विषादे राजमार्गेषु द्यूतेषु कलहेषु च ॥
नदीसन्तरेषु वाते संप्राप्ते प्राणसंशये ।
अग्निचौरनिपाते च सर्वग्रहनिवारणे ॥
विद्युत्तर्पणविषोद्वेगे रोगेऽथ विप्रशङ्कटे ।
जपमेतज्जपेन्नित्यं शरीरे भयमागते ॥
अथ भगवतो मन्त्रो मन्त्राणां परमो महान् ।
विख्यातं कवचं गुह्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
स्वमायाकृतिनिर्माणकृष्णान्तगूहनो महत् ।
अनाद्यन्त जगद्बीजं पद्मनाभं नमोऽस्तु ते ॥
ॐ कालाय स्वाहा । ॐ कालपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ ह्यणाय स्वाहा । ॐ ह्यणपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ चक्षुषाय स्वाहा । ॐ चक्षुपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ प्रचण्डाय स्वाहा । ॐ प्रचण्डपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ सर्वाय स्वाहा । ॐ सर्वपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ नमो भुवनेशाय जिह्वाकधात्रे हरिति मिरिति स्वाहा । ॐ नमो अन्धे चाभये
ये ये सत्त्वा या पात्रचरा वैषा दैत्यदानव-
यक्षराक्षसभूतपिशाचकुशाक्षपापसारकोष्ठा-
हनज्वराणामैकाहिकद्वितीयतृतीयचतुर्थकमौ-
हूर्तिकदिनज्वररात्रिज्वरसन्ध्याज्वरसर्वज्वरा-
दीनां जन्ताकीटकगटपूतनाशजङ्गमावरणहम-
विषादीनामिदं शरीरं ममाप्यपथं भवतु
तुम्बुरुस्फुटप्रकटोत्कटविकटदंष्ट्रपूर्वतो रक्ष ।
ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं दिनकर सहस्रकाल ममाप्यतो
जय पश्चिमतो रक्ष । ॐ निवि निवि प्रदीप्त-
ज्वलनज्वालाकारा महाकपिल उत्तरतो रक्ष ।
ॐ मिलि मिलि विलि विलि गारुडि गौरि

व्यापकः

गान्धारि विषमोह विषविषमार्सं मोहयतु
स्वाहा । दक्षिणतो रक्ष मां अतुकस्य सर्व-
भूतभयोपद्रवेष्वो रक्ष रक्ष जय जय विजयते
न ह्यीयते विप्रश्वसोऽहं हतवाद्यते । भयरुदय
भयवोभयोऽभय दिशतु ममाक्षात् सादनमभ्युत ।
तदुदरमखिल विप्रन्तु लोका गुणपरिवर्तसहस्रं
क्षयास्तमनमिव प्रविशन्ति कस्यनो ॥
वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रदुन्नश्चानिरुद्धकः ।
सर्वज्वराम्भमं हन्तु विष्णुर्नारायणो हरिः ॥”
इत्यादिमहापुराणे गारुडे सर्वथाधिहरविष्णु-
कवचं नाम २०० अध्यायः ॥

याधिघातः, पुं, (याधेर्घातो यस्मात् ।) आर-
खप्रवृत्तः । इत्यमरः ॥

याधिनः, त्रि, (याधिः संजातोऽस्येति । वारका-
दित्वादित् ।) याधियुक्तः । तत्पर्यायः ।
आमयावी २ विव्रतः ३ अपटुः ४ आतुरः ५
अभ्यमित ६ अभ्यान्तः ७ । इत्यमरः ॥ रोगी
८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

“हरिद्वान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेस्वरे घनम् ।
याधितस्यौषधं पथं नीरुजस्य किमौषधैः ॥”)
याधिहन्ता, [त्र] पु, (याधेर्हन्ता ।) वाराहो-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ याधिघातके, त्रि ॥
याधुतः, त्रि, (वि + धा + धु + क्तः ।) कम्पितः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

याधूतः, त्रि, (धि + धा + धू + क्तः ।) कम्पितः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
१ । ३८ ।

“उन्मीलमधुगन्धलुब्धमधुपयाधूतचूताङ्कुर-
क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलेरुह्यौर्णवकण-
ध्वराः ॥”)

यानः, पु, (यानिति सर्वशरीरं यात्रोतीति । वि +
धा + यन + अच् ।) शरीरस्थपञ्चवायुन्तर्गत-
सर्वशरीरगवायुः । इत्यमरः ॥ इमे प्राणादयः
पञ्चवायवः शरीरे तिष्ठन्ति ते च नियत-
स्थानस्थाः । यदाहुः ।

“हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिर्स्थितः ।
उदानः कण्ठदेशे च यानः सर्वशरीरगः ॥”
इति ॥

एवं तद्व्यापाराश्च यथा,—
“असप्रवेशनं सूत्राद्युत्तर्गोऽत्रविपाचनम् ।
भाषणादि निषेधादि तद्व्यापाराः क्रमादमी ॥”
इति भरतः ॥

श्रीघरस्वामिमते तत्कर्म्म । आयनम् । आङ्ग-
चनप्रधारणादि । अन्यश्च ।
“यानो यानश्रयस्तत्रं सर्वथाधिप्रकोपणः ।
महारजतसुप्रख्यो यानोपादानकारणः ॥
स चाक्षिकर्णयोर्मध्ये कक्षां वै शुल्फयोरपि ।
प्राग्ने गले स्फिगुद्देशे तिष्ठत्यत्र निरन्तरम् ।
खन्दयत्यधरं वक्त्रं गात्रनेत्रप्रकोपण ॥”

इति शारदातिजकटीका ॥
व्यापकः, त्रि, (धि + धाप् + खल् ।) विशेषेणा-
प्नोति यः । तद्विनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगी ।

व्यापिका

यथा,—

“साधस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकत्वात् ।
स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्शयते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

आच्छादकः । यथा,—

“यस्य व्यापकं चारमवन्दिममनाकुलम् ।
अव्याख्यागम्यमित्येवमुक्तं तद्विदो विदुः ॥”
यस्य भाषायेस्य व्यापक आच्छादकं अभि-
योगाप्रतिफलमिति यावत् । इति व्यवहार-
तत्त्वम् । (यथा, कुमारसम्भवे । ६ । ७१ ।
“तियं गुरुमधस्तात् व्यापको महिमा हरे ॥”)

व्यापकव्यास, पु, शिरस्तः पादान् पादतः
शिरोरन्त नलमन्त्रविद्यासः । यथा ।

“आदाष्टव्यादिको व्यासः करगुहिकतः परम् ।
अङ्गुलिवापकव्यासौ क्षुदादिन्यास एव च ॥
नालत्रयश्च दिग्बन्ध प्रणायामस्ततः परम् ।
ध्यानं पूजा जपश्चैव सर्वतन्त्रेष्वयं विधिः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

प्रपञ्चस्तु व्यासशब्दे दृश्यः ॥

व्यापद्, स्त्री, विपूर्वाहपूर्वपदधातो क्तिप्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् । नटु । व्यापत् । (यथा, कथा-
सरित्सागरे । २६ । १०६ ।

“प्रज्ञश्चक्रता व्यापदिष्टापि फलिता मम ॥”)

व्यापनं, स्त्री, (वि + व्याप् + क्त्वा) व्याप्ता-
दनम् । व्याप्तिः । यथा । अत्र जङ्घनमर्चक-
मणश्च रवेस्तदा भवति यदा तन्मासतत्पूर्व-
मासान्त्यक्षययोरेकराश्वयस्यतस्य तन्मासान्त
रमेव राश्वयस्ययोगः न लेकराश्वयस्यतस्य
मासव्यापनमात्रम् । इति मलमासतत्त्वम् ॥

व्यापनः, त्रि, (वि + व्याप् + क्तः) । नटतः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

व्यापाद्, पु, (वि + व्याप् + क्तः + क्तः) । द्रोह-
चिन्तनम् । इत्यमरः । (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ८ । २१११ ।

“इत्युदीर्येष्टम्, सुखे सुखो व्यापादविह्वये ॥”)

व्यापादनं स्त्री, (वि + व्याप् + क्तः + क्त्वा) ।
मारणम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा, मार्क-
ण्डेये । २१ । १५ ।

“अतीते च दिने बालामातृव्यापादोद्याताम् ।
सुरभिं प्राह नाय त्वां प्राश्रयते दानवाधमः ॥”)
परानिष्टचिन्तनम् । इत्यमरटीकायां रामा-
श्रमः ॥

व्यापादित, त्रि, (वि + व्याप् + क्तः + क्तः) ।
मारितः । यथा,—

“एका चेद्भुविः कापि देवाद्यापादिता भवेत् ।
पाद पादश्च ह्यायाधरेयुक्ते पृथक् पृथक् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवृत्तसम्भवेवचनम् ॥
व्यापिका, स्त्री, (व्यापक + टाप् अत इत्वम्) ।

व्यापिनी । यथा,—

“अधर्मपत्नी मिथ्या सा सर्वधर्मैश्च पूजिता ।
यथा विना जगन्मुक्तसंस्कृत विधिनिमित्तम् ॥
सक्रे चादर्शना या च धेतायां स्रष्टारुपिणी ।

५५०

व्याप्तिः

अर्द्धविवक्षुता च दापरे संवृता मिया ॥

कलौ महाप्रमत्ता च सर्वत्र व्यापिका भवेत् ।

कपटेन सम भावा भमयेव गृहे गृहे ॥”

इति अक्षरवैपरीत्यप्रकृतिके १ अध्यायः ॥

व्यापारः, पु, (वि + व्याप् + क्तः + क्तः) । कर्म ।

यथा,—

“स्यात् प्रायश्चित्तविद्योगफलको व्यापारो ह्यन-
स्तम् ॥

रागाद्व्याप्त प्रमादाद्वा सतः परत एव वा ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवृत्ताभिपुराणवचनम् ॥

(साहाय्यम् । इति मल्लोपायः ॥ यथा,

कुमारे । ६ । १२ ।

“व्याप्याप्यन्त्यतो तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति ।

प्रायेणैवैषे कार्ये पुरन्धुरा प्रमत्तभता ॥”

तन्त्रन्यासे सति तन्त्रन्यासनकः । इति न्याय-

शास्त्रम् । यथा, भाषापरिच्छेदे ।

“विषयेन्द्रियसंयोगो व्यापारः सोऽपि बहु-
विधः ॥”)

व्यापारी, [न] त्रि, (व्यापारोऽस्यास्तीति ।

व्यापार + क्तः ।) व्यापारविशिष्टः । अव-

वायी । यथा,—

“लाचानोद्वाद्यापारी रसाद्विक्रयी च यः ।

स याति नागवैद्यश्च नागैर्वैद्यित एव च ॥”

इति अक्षरवैपरीत्यपुराणम् ॥

व्यापी, [न] पु, (व्याप्नोति सर्वमिति । वि +

व्याप् + क्तः ।) विष्णुः । यथा,—

“स्वप्नं स्वप्नो व्यापी नैकात्मा नैककर्मलतः ॥”

इति महाभारते ।

तस्य सङ्ख्यनामस्तोत्रे । १३ । १४ । ६१ । त्रि,

व्यापकः । यथा,—

“त्रिसन्ध्यापिनी या तु सेव पूज्या सदा तिथिः ।

न तत्र युगादरन्ध्रमन्त्रश्च हरिवाचरातु ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वप्रवृत्तपरमेश्वरवचनम् ॥

व्यापनः, पु, (वि + व्याप् + क्तः + क्तः) । कर्म-

सचिवः । यथा,—

“नियोगी कर्मसचिव व्यापुक्तो व्यापनश्च सः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

व्यापारयुक्ते, त्रि । वि-आह-पूर्व-प्र-धातो

क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, उत्तरचरिते । १ ।

“आश्रयिलपरिरम्भयापृतेकेकदोष्णो-

रविदितगतधामा रात्रिरेव चरंसीतु ॥”)

व्याप्त, त्रि, (वि + व्याप् + क्तः) । सम्पूर्णम् । तत्तु-

पण्याय । पूर्णम् २ व्यापितम् ३ कृतम् ४

पूरितम् ५ भरितम् ६ निमित्तम् ७ । इति

हेमचन्द्रः । (यथा, गीतायाम् । ११ । २० ।

“आवाप्यथोरिदमन्तरं हि

आप्तं त्वयेकेन दिशश्च सर्वैः ॥”)

व्याप्तम् । समाक्रान्तम् । इति मेदिनी ॥

व्यापितम् । यथा । प्राप्तं प्रणिहितं समे इत्यत्र

व्याप्तमपि पाठः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

व्याप्ति, स्त्री, (वि + व्याप् + क्तः + क्तः) । व्यापनम् ।

(यथा, भागवते । ७ । ८ । १७ ।

व्यासः

“सर्वं विधातुं निजभक्तभावितं

व्याप्तिश्च भूरीषु स्त्रियेषु चालनः ॥”)

रम्भः । इति मेदिनी । रम्भस्याने लम्भनमिति

हेमचन्द्रे पाठः । शिवस्यादेवमात्मनोऽन्तर्यामि-

विशेषः । यथा,—

“अनिता लघिमा व्याप्तिः प्राकान्यं महिमे-

प्रिता ।

वशिकामावशायित्वे ऐश्वर्यमवस्था स्तुतम् ॥”

इति शब्दमाला ॥ ७ ॥

व्यायमते साधवद्व्यापितत्वम् । यथा । व्याय-

भावस्थाने घूमस्वावर्तमानत्वम् । इयं व्याय-

व्याप्तिः । अस्या ज्ञानं प्रति अभिचारज्ञाना-

भावः सहचारज्ञानश्च कारणम् । एव साध्या-

भावव्यापकीभूताभावप्रतिषेधोक्तिम् । इयं व्यति-

रेकव्याप्तिः । अस्या ज्ञानं प्रति साध्याभाव एवं

हेतुभावस्य सहचारज्ञान अभिचारज्ञाना-

भावश्च कारणं तत्र प्रमाणम् ।

“व्याप्तिः साधवद्व्यापित्वसम्भन्त उदाहृतः ।

अथवा हेतुमन्त्रिविरहाप्रतिषेधोक्तिः ।

साध्वेन हेतुवैकल्यकारण्य व्याप्तिव्यत्ये ।

अभिचारस्याप्यहोऽपि सहचारयहस्तथा ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

हेतुव्याप्तिर्यदे तर्कः कश्चित् प्रज्ञानवर्तकः ।

व्यायामः

प्रसारितौ ।" इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ११ । ३६ ।
"ततो भीमो महाबाहुराख्य तरसा ह्रमम् ।
दृश्याममयोद्विहं निष्प्रमकरोत् तदा ॥")
यामनं, स्त्री, (वि + आ + अम + क्युट् ।) यामः ।
इति चिकाण्डशेषः ॥
यामिश्रं, वि, (वि + आ + मिश्र + घञ् ।)
संमिश्रितम् । भिन्नविधयाणामेकैभावकरणम् ।
यथा,—
"यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीध मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । २ ॥
कचित् कर्मप्रशंसा कचित् ज्ञानप्रशंसा इत्येवं
यामिश्रं सन्देहोत्पादकमिव यदाकं क्षेपेन मे
मतिमुभयत्र दोषाधितां कुर्वन् मोहयसीध ।
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
यायतं, वि, (विशेषणं यायतम् ।) यायतम् ।
दैर्घ्यम् । (यथा, शाकुन्तले । २ ।
"अपचितमपि गात्रं यायतत्वादलक्ष्यं ।
गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभर्ति ॥")
दृढम् । अतिशयः । इति मेदिनी ॥
यायामः, पुं, (वि + आ + यम + घञ् ।) पौरुषः ।
(यथा, महाभारते । ४ । ३८ । ७ ।
"यायामसहस्रमर्त्यं ह्यनराजसमं महत् ।
सर्वायुधमहामार्गं शत्रुसवाहकारकम् ॥")
श्रमः । (यथा, महाभारते । १ । १७६ । ६ ।
"ययामकवित्तं, शोथं नृगलिपुस्तं पिपासितः ।
आजगाम नरश्रेष्ठं वशिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥")
विषमः । दुर्गन्धश्चरः । इति मेदिनी ॥ यामः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ सप्तमौऽक्षः । कुक्षी इति
पारस्य भाषा । (यथा, महाभारते । १२ । २१ । ७ ।
"अन्ते खामं प्रशंसन्ति यायाममपरे जनाः ॥")
अस्य गुणादि यथा,—
"यायामो हि सदा पथ्यो वलिनां स्निग्ध-
भोजिनाम् ।
स च शीते वसन्ति च तेषां पथ्यतमं स्तुतं ।
सर्वेष्वनुसृतं सर्वे हि शूरे राक्षसादिभिः ।
शक्रार्द्धेन तु कर्त्तव्यो यायामो हन्त्यतो ययाम् ।
कुक्षौ लज्जाटे ग्रीवायां यदा घर्म्मः प्रवर्त्तते ।
शक्रार्द्धं तं विजानीयादायतोऽङ्गुलमेव च ।
लाघवं कर्म्मसामर्थ्यं स्वेयं क्लेशसङ्गिण्यता ।
दोषक्षयोऽग्निरदृष्टश्च यायामादुपजायते ।
यायामं कुर्वन्तो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् ।
विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपश्यते ।
न च यायामसदृशमन्यन् स्त्रीत्यापकर्षणम् ।
न च यायामिनं मर्त्यं मर्त्येन्यथरथो वनात् ।
न चेनं सहस्राक्षस्य जरा समधिगच्छति ।
यायामचूषमात्रस्य पद्मसुदुर्लभतस्य च ।
याधयो नोपसर्पन्ति वैनेतेयमिवोरगाः ।
रक्तपिप्ती क्षयी शोषी काशी श्वासी क्षतानुर ।
सक्तवान् स्त्रीषु च क्षीणो यायामं परिवर्त्तयेत् ।
वातपित्तामयी वातो दृष्टो जीर्णो च संत्यजेत् ।

५५१ व्यालदं

अतिथ्यायामतः कासो रक्तपित्तं प्रजायते ॥
श्रम, क्लम, चयस्तृणा चरश्चर्द्धिश्च जायते ॥
इति राजवल्लभः ॥
यायोगः, पु, (वि + आ + युज + घञ् ।) दृष्ट-
विधिरूपकान्तर्गतरूपकविशेषः । यथा,—
"स्थानाटकं प्रकरणं भाष्यः प्रहसनं हिमः ।
यायोगः समवाकारो विध्यङ्गेष्टादृगा इति ॥
अभिनेयप्रकाराः स्युर्भाषाः षट् सस्कृतादिकाः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५१४ ।
"स्थानेतिष्टतो यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।
हीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरेर्बहुभिराश्रितः ॥
एकाङ्गश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।
कौशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥
राजविरथं दिश्यो वा भवेद्हीरोद्धतश्च स ।
हास्यद्वङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः ॥")
यालः, पु, (विशेषणं आसमन्तात् अलतीति ।
अल पर्याप्तौ + अल् ।) सपः । आपदः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । १ । ४३ ।
"प्रशवश्च नृगाश्चैव आलाशोभयतोऽहता ।
रक्षांश्च च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥")
दुष्टगजः । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे । १२ । २८ ।
"यालद्विपा यन्मभिरुक्मदिष्णव
कथंश्चिदाराधयेन निन्द्यरे ॥")
चित्रकः । आपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजा ।
इत्यमरटीकायां मथुरेशः ॥
याल, वि, (वि + आ + अल + अच् ।) शतः ।
घूर्तः । इति जटाधरः ॥
यालकः, पु, (याल एव । स्वार्थे कन् ।) दुष्ट-
गजः । तत्पर्यायः । गम्भीरवेदी २ अङ्गु-
दुर्हरः ३ चालकः ४ । इति चिकाण्डशेषः ॥
(आपदः । यथा, महाभारते । १३ । १११ । ८ ।
"जायते यालकश्चापि मासं तस्मात्सु मानुषः ॥")
यालखट्वा, पुं, यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥
यालगन्वा, स्त्री, (यालस्यैव गन्वो यस्याः ।)
नाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
यालग्राह, पुं, (यालं गृह्णातीति । याल +
ग्रह + अण् ।) यालग्राही । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २६० ।
"यालग्राहानुच्छेदस्तौन्यांश्च घनसारिणः ॥")
यालग्राही, [नृ] पुं, (यालं गृह्णातीति । गृह् +
णिनि ।) भिक्षार्थं सप्रेमारी । सर्पखेलकः ।
सापुडिया इति वादिया इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । अष्टितुष्टिकः २ । इत्यमरः ॥
जाङ्गलि, ३ जाङ्गलि ४ आष्टितुष्टिक, ५
यालग्राहः ६ गारुडिक, ७ विषवैद्य, ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
यालजिह्वा, स्त्री, (यालस्य जिह्वैव आकृति-
र्यस्याः ।) महासमझा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यालजिह्वा च ॥)
यालदङ्गः, पुं, (यालस्य दङ्गैव आकृतिर्यस्य ।)
गोचुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्यालतः

यालनखः, पु, (यालस्य नख इव आकृतिर्यस्य ।)
गन्धद्रव्यविशेषः । बघ्नन्हा इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्यायः । कूटस्थः २ चक्रनायकः ३ चक्रौ ४
चक्रनख ५ चक्रफल ६ व्याघ्रनखः ७ ह्रीपि-
नखः ८ खपूरः ९ व्यालपाणिजः १० व्याला-
युधः ११ व्यालवलः १२ व्यालखट्वा १३ ।
अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-
यत्वम् । कफवातकुष्ठकण्डूघ्ननाशित्वम् । वर्य-
त्वम् । सौगन्ध्यप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यालपत्रा, स्त्री (व्यालानि तीक्ष्णाणि पत्राणि
यस्याः ।) एर्वाः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यालवलः, पुं, व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यालनृगः, पुं, (व्यालो हिंस्रो नृगः प्रभुः ।)
चित्रव्याघ्रः । चिता वाघ इति भाषा । इति
महाभारते राजघर्म्मः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १६६ । ३ ।
"रथनेमिस्त्रनक्षत्रेव घण्टाशब्दश्च भारत ।।
पृथक् व्यालनृगाणाञ्च पक्षिणामिव सर्वशः ॥")
व्यालम्, पु, (विशेषणं व्यालम् इति । वि +
आ + लम् + अच् ।) रक्तैरण्डः । इति वैद्य-
कम् ॥ (लम्माने, वि । यथा, महाभारते ।
७ । ८८ । १० ।
"व्यालम्बहस्तान् सर्वहान् सपक्षानिव पर्व-
तान् ॥")
व्यालायुधं, स्त्री, (व्यालस्यायुधं नख इव आकृति-
र्यस्य ।) नखीनामगन्धद्रवम् । इत्यमरटीकायां
मथुरेशः ॥
व्यालायुधः, पुं, (व्यालस्यायुधमिव आकृतिर्यस्य ।)
व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यावक्रोशी, स्त्री, (वि + अव + क्रुश् + "कर्म-
वातिहारे णच्" स्त्रियाम् । " ३ । ३ । ४३ । इति
णच् । ततः, "णच्" स्त्रियाम् । " ५ । ३ । १४ । इति
स्वार्थे णच् । "न कर्मवातिहारे । ७ । ३ ।
६ । इति ऐह-प्रतिषेधः । स्त्रियां ङीप् ।) पर-
स्परक्रोशनम् । इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहटीकायां
भरतः ॥
व्यावभासी, स्त्री, (वि + अव + भास + णच् ।
स्वार्थे णच् । ङीप् ।) व्यावक्रोशी । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः ॥
व्यावर्त्तः, पुं, (वि + आ + वृत् + अच् ।) नाभि-
कण्टकः । इति शब्दरत्नावली । तत्र व्याव-
र्त्तकोऽपि पाठः ॥
व्यावहारो, स्त्री, (वि + अव + हृ + णच् । स्वार्थे
णच् । ङीप् ।) परस्परहरणम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
व्यावहासी, स्त्री, (वि + अव + हृ + णच् ।
स्वार्थे णच् । ङीप् ।) परस्परहसनम् । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
व्यालतः, वि, (वि + आ + तृ + क्तः ।) तृत् ।
यथा । तृत्ते तु दृष्टव्यालतः । इति हेमचन्द्रः ॥
व्यालतश्च (प्रतिनिवृत्तः । यथा, रघुः । १ । २७ ।
"व्यालता यत्परस्मैभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥"

व्यासः

गाहति', स्त्री, (वि + आ + हृत् + क्तिन् ।)
खण्डनम् । यथा,—

“अतीत. पस्थान नव च महिमा वाङ्मनस्यो-
रतद्गाहता यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ।
स कस्य स्तोतव्यं कतिविधगुण कस्य विषय ।
पदे त्वन्वाचीने पतति न मनः कस्य न वच ॥”

इति महिम्नस्तोत्रम् ॥

व्याहतिः । यथा । सर्वसंपन्नव्याहतिरेव दोषो
न विपन्नव्याहतिरपि तस्याननुगुणत्वात् । इति
चिन्तामणौ व्यासधारणकृतम् ॥

व्यास, पुं, (वि + अस् + घञ् ।) विस्तारः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ ।

५१ ।

“विस्तीर्येतत् महज्ज्ञानमधि, सचिप्य
चात्रवीतु ।

इह हि विदुषां लोके समाप्तव्यासधारणम् ॥”
“समाप्त, संक्षेप, व्यासो विस्तारः ।” इति
तट्टीका ॥) मानमेद । इति शब्दरत्नावली ॥
पाठकमाक्षयः । यथा, नैयतकालिकतत्त्वतरी
भविष्यपुराणम् ॥

“विस्मयमदुत शान्तं स्थावरपद तथा ।
कलखरसमायुक्त रसभावसमन्वितम् ॥
बुध्यमानं सदर्पं वै गन्धार्थं कृतुं श्रोतुं श्रुप ।
ब्राह्मणादिषु सर्वेषु गन्धार्थं चार्पयेत्तृप ।
य एव वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गीतस्य मधुरेखा । यथा,—

“व्यासे भगवन्महते विभक्ते
खवाणस्यै, परिधिस्तु छन्दः ।
द्वाविंशतिभिः विभुतेऽथ शैले
स्थूलोऽथवा स्याद्ब्रह्मवहारयोगः ॥”

उदाहरणम् ।

“विष्कम्भमान किल यत्र सप्त
तत्र प्रमाण परिधिः प्रचक्षु ।
द्वाविंशतिर्यत् परिधिप्रमाण
तद्गाससंख्या च सखे विचिन्त्य ॥”

इति जीलावती ॥ ॥

(व्याहति वेदानिति । वि + आ + अस् +
अच् ।) सुनिविशेष । तस्य पर्यायो वेदव्यास-
शब्दे द्रष्टव्यः । (अस्य निरुक्तिर्यथा महा-
भारते । १ । १०५ । १० ।

“यो व्यास वेदांश्चतुरस्रपदा भगवाद्गृहि ।
लोके व्यासत्वमापदे कार्यात् कृष्णत्वमेव च ॥”
स च सत्यवत्या कन्याकाले पराशराख्यातः ।
श्रीकृष्णस्य पञ्चकलोद्भवः । यथा,—

“व्यास, पुराणसूत्रस्य प्रपञ्च वाल्मिक यदा ।
मौनीभूत, स सस्मार त्वामेव जगद्विक्राम ॥
तदा चकार सिद्धान्तं त्वद्वरेण सुनीम्बरः ।
स प्राप निर्मलं ज्ञानं भ्रमात्पञ्चसदीपकम् ॥
पुराणसूत्रं श्रुत्वा स व्यास, पञ्चकलोद्भवः ।
त्वं सिधेवे प्रदध्यौ च शतवर्षं पुष्करे ॥
तदा त्वत्तो वरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह ।

व्यासः

तदा वेदविभागश्च पुराणश्च चकार ह ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४ अध्यायः ॥ ॥

तस्य जन्मान्तरं यथा,—

“अथ भूयो जगत्सृष्टा भोः शब्देनाशुवाहयन् ।
सरस्वतीमुच्चचार तत्र सारस्वतोऽभवत् ॥

अपान्तरतमा नाम सुतो वाक्सम्भवः प्रभुः ।

भूतभव्यमविष्यञ्च, सत्यवादी दृढव्रतः ॥

तमुवाच नतं गृह्णां देवानामादिरवयः ।

वेदाख्येने श्रुति, कार्या यथा मतिमतां वर ॥

तस्मात् कुरु यथाज्ञानं ममेतद्भजनं सुते ।

तेन भिमास्तदा वेदा मनो स्वायम्भुवोऽन्तरे ॥

तस्तुतोऽथ भगवान् हरिस्तेनास्य कर्मणा ।

तपसा च सुतमेन यमेन नियमेन च ॥

मन्त्रान्तरेषु पुष्टत्वमेवमेवं प्रवर्तकः ।

भविष्यस्य चणो ब्रह्मप्रपञ्चस्य गिरिशः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ ॥

अग्यच ।

“सुत त्वजनयच्छक्तेरद्वयज्ञानी पराशरम् ।

कालो पराशरात् जज्ञे कृष्णदेपायनं सुनिम् ॥

देपायनादरुणां वै मुक्तो जज्ञे शुभान्वितः ॥”

इति वल्लिपुराणे प्रजापतिधर्मो नामाध्यायः ॥

युगमेदे व्यासमेदो यथा,—

“यस्मिन्मन्त्रान्तरे व्यासा ये ये तांस्तान्निबोध मे ।

यथा च मेदं शास्त्रानां व्यासेन क्रियते सुते ॥

अष्टाविंशतिखलो वै वेदो ब्रह्मो महर्षिभिः ।

वैवस्वतोऽन्तरे तस्मिन् द्वापरेषु पुनः पुनः ॥

वेदव्यासा ब्रह्मोता ये अष्टाविंशतिसप्तमाः ।

चतुर्धा ये कृतो वेदो द्वापरेषु पुनः पुनः ॥

द्वापरे प्रथमे व्यासाः स्वयं वेदाः स्वयम्भवा ।

द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥

तृतीये चोशना व्यासचतुर्थे तु दृष्टसतिः ।

सविता पञ्चमे व्यासो न्यतुः षष्ठे स्मृतः प्रभुः ॥

सप्तमे च तथैवेन्द्रो वशिष्ठश्चाष्टमे स्मृतः ।

सारस्वतश्च नवमे विधामा दशमे स्मृतः ॥

एकादशे वै चित्रो भारद्वाजस्तुतः परम् ।

त्रयोदशे चान्तरीक्षो धर्मो चापि चतुर्दशे ॥

अध्यायस्य पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः ।

सप्तमस्य सप्तदशे अथर्वोऽष्टादशे स्मृतः ॥

सतो व्यासो भरद्वाजो भरद्वाजात् गोतमः ।

गोतमादुत्तमो व्यासो ह्यर्थात्मा योऽभिधीयते ॥

अथ ह्यर्थात्मनो वेणुः स्मृतो वाणश्रवास्तु यः ।

योमो सुखायनस्तस्मात्तृणविन्दुरिति स्मृतः ॥

अष्टौऽभूद्भागवत्तस्माद्वाल्मीकिर्योऽभिधीयते ।

तस्मादस्मत्पिता शक्तिव्यासस्तस्मादहं सुते ॥

जातुकर्णोऽभवत्तस्मात् कृष्णदेपायनस्तुतः ।

अष्टाविंशतिरित्येते वेदव्यासाः पुरातनाः ॥

एको वेदश्चतुर्धा तु ते कृतो द्वापरादिषु ।

भविष्ये द्वापरे चापि द्वौ विद्यावो भविष्यति ।

व्यासीते मम पुत्रेऽस्मिन् कृष्णदेपायने सुनौ ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ३ अध्यायः ॥ ॥

कूर्मपुराणे त्रियान् विशेषः । द्वादशे द्वापरे

श्रुतवेणाः । त्रयोदशे धर्मः । चतुर्दशे तरुः ।

व्याहतिः

पञ्चदशे व्यायणः । अष्टादशे अतल्लयः । एक-
विंशे वाणश्रवाः । द्वाविंशे सुश्रापयः । त्रयो-
विंशे वृणविन्दुः । चतुर्विंशे वाल्मीकिः । पञ्च-
विंशे विष्णुः । अथ च विष्णुपुराणवत् ॥ (एतद्-
विवरणश्च देवीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्याये
च द्रष्टव्यम् ॥)

व्यासक्तः, चि, (वि + आ + सक्त + क्तः ।) विप्र-
विद्यासक्तः । संज्ञयः । यथा,—

“व्यासोऽपिन्दीवराभा कनकपरिलसत्पीतवासाः

सुहासा

वर्धे रश्मिकान्तैर्जलजितचक्रुराचारकर्ण-

वतसा ।

अंसव्यासक्तवशश्चनिसुखितजगद्वह्वीभिर्षंसन्तो

मूर्तिर्गोपस्य विष्णोरवतु जगति नः सम्भरा

हारिहारा ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥

व्यासङ्गः, पुं, विशेषेण व्यासङ्गः । वि-व्याह-
पूर्वसङ्गधर्मात्तत्त्वप्रत्ययेन नियन्त्रमेतत् ॥

व्यासमाता, [ऋ] स्त्री, (व्यासस्य माता ।)

वेदव्यासजननी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्-
पर्यायः । सत्यवती १ वासवो २ गन्धर्वात्मिका ३

योजनगन्धा ४ दासेयी ५ श्रीलंकायनचीवच्छ ६ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ गन्धर्वात्तरे प्राज्ञकृष्णयन्त्रा

इति च पाठः । कालो ७ भवोदरी ८ विचित्र-
वीर्यश्च ९ चित्राङ्गदक्षः १० योजनगन्धिका ११ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धर्वालो १२ सत्या १३

दासनन्दिनी १४ । इति शब्दरत्नावली ॥

व्यासिद्धः, चि, (वि + आ + सिध + क्तः ।) निविद्धः ।

इति मितान्तरा ॥

व्याहृतः, चि, (वि + आ + हृत् + क्तः ।) विशेषे-

व्याहृतः । वार्धः । यथा । सुतव्यासक्तमनसाश्चै-

न्दियार्थयो सन्निकर्षनिमित्तात् तेषां प-

देष्टव्यज्ञानविशेषाणां व्याहृतत्वाद्देहेतुः । इति

गीतमसूत्रे प्रत्यक्षपरीचाप्रकरणम् ॥ अपि च ।

“अव्याहृताश्च सर्वान् यः सदा देवयोनियु ।

निर्णितास्त्रिषद्व्याहृतिः स यदाह श्वश्रुष्व

तत् ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

व्याहारः, पुं, (वि + आ + हृ + घञ् ।) वाक्यम् ।

इत्यमरः ॥ (यथा, ‘दृष्टव्यं हितव्यम् । ४६ ।

५१ ।

“अभिरक्षिष्यवायवप्रवेशेन मन्दिरेषु मर

कायः ।

पशुशृङ्गवाहारे शृण्वन्मुनिवचश्चेदम् ॥”

व्याहृतिः, स्त्री, (वि + आ + हृ + क्तिन् ।)

व्याहारः । मन्त्रविशेषः । यथा,—

“ॐकारमादितः कृत्वा व्याहृतिस्तदनन्तरम् ।

सतोऽधीयीत चाविधीमेकाग्रमहयान्वितः ॥

पुराकल्पे सप्तमप्रा भूर्भुवः सनातना ।

महाव्याहृतयस्त्रिषः सन्नाशुभनिवर्हणा ॥

प्रधानपुरुष कालो यस्तुविष्णुमहेश्वरा ।

सर्व रणस्तमस्त्रिषः क्रमाद्वाहृतयः स्मृताः ॥

व्यूहः

ओङ्कारस्तत्परं ब्रह्म सावित्री स्यात्तद्वचनम् ।
एष मन्त्रो महाभाग वारात्सार उदाहृतः ॥

इति कौर्मोऽपविभागे १३ अध्यायः ॥

(वाक्यम् । यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ६६ ।

“न ह्यश्वरथाद्धतयः कदाचित्
पुण्यन्ति लोके विपरीतमर्थम् ॥”)

युतः, त्रि, (वि + वे + क्तः ।) स्यूतम् । इति
भरतद्विरूपकोषः ॥

युतिः, स्त्री, (वि + वे + क्तिन् ।) कृतिः । तन्म-
सन्ततिः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

युत्क्रमः, पु, (वि + उत + क्रम + घञ् ।) क्रम-
विपर्ययः । अतिक्रमः । तत्पर्यायः । उतक्रमः २
अक्रमः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, चाहित्य-
दर्पणे । १० ।

“पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी
हस्तग्राह वितर दृष्ट्वा युत्क्रमं क्रासि
यासि ॥”)

युत्यानं, स्त्री, (वि + उत + स्या + ल्युट् ।) स्वातन्त्र्य-
कृतम् । विरोधाचरणम् । इति मेदिनी ॥

(यथा, महाभारते । १४ । २६ । १६ ।

“एवं ते द्रविडाभीरा पुष्पाश्च श्वरैः सह ।
वृषलल परिगता युत्यानां चक्षुर्धर्मिणः ॥”)

प्रतिरोधनम् । समाधिपारणम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ वृत्तभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
विशेषिणीत्यानश्च । (चित्तस्यावस्थाविशेषः ।
इति पातञ्जलदर्शनम् ॥)

युत्पत्तिः, स्त्री, (वि + उत + पद् + क्तिन् ।) विशेषे-
णोत्पत्तिः । संस्कारः । इति युतपन्नशब्दार्थ-
दर्शनात् । यथा । शरत्कालबोधनीयत्वेन शारदा-
पद्मपुष्पपक्षेस्तत् पद्म तालव्यादि सार दत्तातीति
युत्पत्तिस्तु काव्यनिकी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शक्तिज्ञानम् । यथा । श्वहारादिबाधक विना
विवरणादपि युत्पत्तिः । बाधक विना स्वसा-
ध्यस्य बाधक यहिषेण तदभाववत्त्वविशेषण-
सहकारेण युत्पत्तिः युत्पत्तिसम्भवात् शक्ति-
ग्रहसम्भवादिति यावत् । इति व्याख्यातवाक्यस्य
माधुरी टीका ॥

युत्पन्नः, त्रि, (वि + उत + पद् + क्तः ।) संस्कृतः ।
इति हेमचन्द्रशब्दरत्नावली ॥ युत्पत्तिशुक्तः ।
यथा । वयाकरणयुत्पन्नपन्नशब्दज्ञानाधीनं शास्त्रा-
न्तरज्ञान तदधीना च वैदिकक्रिया तत्फलं
स्वर्गादि । इति सुम्बोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

युत्पादकः, त्रि, (विशेषेणोत्पादयति ज्ञानम् ।
वि + उत + पद् + क्तिप् + क्तुल ।) युत्पत्ति-
जनकः । यथा । शब्दयुत्पादकशास्त्रारम्भे
शब्देरेव मङ्गल कर्तव्यम् । इति सुम्बोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥

उदासः, पु, (वि + उत + अस + घञ् ।) निरासः ।
परित्यागः । यथा । तद्देवेत्यकारश्रवणात्तिपि-
देधे स्वस्वविशेषो नियम्यते कर्मणि स्वस्वान्तर-
उदासाय । इत्यमावास्याप्राप्तकालनिरूपणे

तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा च महाभारते । १२ ।
१६ । १८ ।

“अथैकान्तयुदासेन शरीरे पाञ्चभौतिके ॥”)

युट्, स्त्री, (वि + वस् + क्तः ।) फलम् । दिनम् ।
प्रभातम् । (यथा, माघे । १२ । ४ ।

“युटं प्रयाणश्च वियोगवेदना
विदूननारीकमभूत् समन्तादा ॥”)

पर्युषितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रभातार्थे कश्चित्
पुंलिङ्गोऽपि । स तु दीपायाः पुत्रः । यथा,
भागवते । ४ । ११ । १४ ।

“प्रदोषो निश्रियो युट इति दीपासुतास्त्रयः ।

युटः सुतं पुष्करिण्यां सञ्जतेजसमादधे ॥”)

युट्, त्रि, (वि + वस् + क्तः ।) उचितः । (यथा,
महाभारते । ३ । ६६ । २८ ।

“सा युटा रजनीं तत्र पितुर्वैश विभाविनी ॥”
दग्धः । इति मेदिनी ॥

युटिः, स्त्री, (वि + वस् + क्तिन् ।) फलम् । (यथा,
महाभारते । १२ । २२८ । ४ ।

“महत्तप्तपयो युटा पश्यन्नोक्तौ परावरौ ॥”
सन्धिः । इति मेदिनी ॥ सुतिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (प्रकाशः । यथा, ऋग्वेदे । ११ । ७१ । ५ ।

“युष्टिषु श्वसा श्वस्तौनाम् ॥”)

“युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु ॥” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥)

यूट्, त्रि, (विशेषेण उद्यतेः । वि + वृह + क्तः ।)
विन्यासः । सहितः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४४ ॥

(यद्वहचनयाधिष्ठितः । यथा, गीतायाम् । १ । २ ।
“दृष्ट्वा तु पाण्डवानौक यूट् दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥”)

पृथुलः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । १३ ।
“यूटोरस्त्रो वृषस्कन्व शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मणम देह चात्रो धर्मे द्वाश्रितः ॥”)

यूटकट्टट, त्रि, (यूट्, कट्टट सप्ताहो वेन ।)
सप्तहः । इत्यमरः ॥

यूटि, स्त्री, (वि + वृह + क्तिन् ।) विन्यासः ।
संहतिः । पृथुलता । इति यूटशब्दार्थदर्श-
नात् ॥

यूतं, त्रि, कृतम् । तन्मसन्तम् । विपूर्ववेष्मतातो-
क्तप्रत्ययेन नियन्त्रमेतत् ॥

यूति, स्त्री, (वि + वे व्यवा + क्तिन् । “कृतियुति-
जुतीति ।” ३ । ३ । ६७ । इति निपातितः ।)
वस्त्रादिवपनक्रिया । तत्पर्यायः । वाणिः २ ।

इत्यमरः ॥ यूति ३ । इति तट्टीका ॥ वाणी
४ । इति शब्दरत्नावली ॥

यूहः, पु, (वि + ऊह + घञ् ।) सम्मूहः । निर्मा-
णम् । तर्कः । इति मेदिनी ॥ देहः । (यथा,
भागवते । ११ । ६ । १० ।

“यः सार्वतेः समविभूतय आत्मवद्भि-
र्युहैर्चितः सवनशः स्वरतिक्रमाय ॥”)

सैन्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (परिणामः ।
लिङ्गम् । यथा, भागवते । ४ । २६ । ७० ।

“यावद्बुद्धिमनोऽपार्थगुणधूषो ज्ञानादिमान् ॥”)

व्यूहः

युद्धार्थसेनारचना । तत्पर्यायः । वलविन्यासः ७ ।
इत्यमरः ॥ “युद्धार्थं सैन्यस्य देशविशेषे विभण्य
दुर्लभत्वनिमित्तं स्थापनं यूहः । ऊह वितर्कं

विपूर्वत्वात् घञ् । युद्धे दृष्टादयो भेदा विशेषा
यूहस्येवार्थात् आदिना भोगमण्डलसहजाना

ग्रहः । यथाह कामन्दकिः ।

तियोग्यवृत्तिश्च दृष्टः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ।
मण्डल सञ्जतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसहज ॥ इति ॥

एषा चतुर्णां च वृद्धयो भेदाः क्रौञ्चचक्रादयो
ग्रन्थगौरवभयाप्नोक्ताः ॥ इति भरतः ॥ अपि च ।

“समयस्य तु सैन्यस्य विन्यासः स्थानभेदेन ।
स यूह इति विख्यातो युद्धेषु पृथिवीसुजाम् ॥

यूहभेदास्तु चत्वारो दृष्टो भोगोऽन्वमण्डलम् ।
असहजश्च निर्णोता नीतिसारादिसम्भता ॥

अन्येऽपि प्रकृतिव्यूहाः क्रौञ्चचक्रादयः कश्चिन् ।
तियोग्यवृत्तिस्तु दृष्टः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ॥

मण्डल सञ्जतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसहज ।
सैन्यानां नीतिसारादौ यूहभेदा समीरिता ।

क्रौञ्चचक्रादिभेदानां लक्षणं भारतादिषु ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा च कामन्दकीयनीतौ । १६ । ८ — ५७ ।
“सर्वयूहविधानज्ञा युद्धकर्मसु कर्मणः ॥

उरः कचे च पक्षौ च मध्य एव प्रतिग्रहः ।
कोटो च यूहशास्त्रज्ञैः सप्ताङ्गो यूह इष्यते ॥

उरश्च कक्षपक्षौ च यूहोऽयः सप्रतिग्रहः ।
गुरोरेव च शुक्रस्य कक्षाभ्यां परिवर्जितः ॥

अभेद्या कुलजा मेध्या जल्लक्ष्या प्रहारिणः ।
सेनाङ्गपतयः काव्या दृष्टयुद्धप्रतिक्रियाः ॥

प्रवीरपुरुषैरेतैस्त्रिष्टेयु परिवारिताः ।
अभेदेन च युद्धेऽरन् रजेयुश्च परस्परम् ॥

फलगु सैन्यस्य यत्किञ्चिन्मध्ये यूहस्य तद्वर्जनम् ।
युद्धवस्तु च यत्किञ्चित्प्रायस्तत्त्वञ्चने भवन् ॥

युद्धार्थं युद्धकृशल चण्डानीक प्रयोजयेत् ।
युद्धं हि नायकप्राणं हन्यते तदनायकम् ॥

यूहोऽनुवृष्टमचलः पञ्चाश्वरचदन्तिभिः ।
तथाप्रतिहतो ज्येष्ठो हस्यश्वरचपृत्तिभिः ॥

मध्ये देशे हयानीक रथानीक तु कचयोः ।
पक्षयोश्च गजानीक यूहोऽन्तर्भेदयः स्मृतः ॥

रथस्थाने हयान्द्वयात्पदार्ताश्च हयाग्रये ।
रथाभावे तु मतिमान्नागानेव प्रकल्पयेत् ॥

विभण्य प्रक्षिपेन्मध्ये पञ्चाश्वरचपृत्तिरान् ।
मध्ये कुञ्जीत नागेन्द्रान् पञ्चाश्वरचवारिणान् ॥

धनुः स्रष्टी च दृष्टश्च शकटो मकरध्वजः ।
इत्यादयो महायूहास्तदाकारान् प्रकल्पयेत् ॥

यदि स्याद्दृष्टवाहुः तदा चापः प्रकीर्तितः ।
मण्डलोऽसहजो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥

कथिताः प्रकृतिव्यूहा भेदास्त्रिंशः प्रकीर्तिताः ।
यः स तं यूहं मतिमान् काले स्थाने प्रकल्पयेत् ॥

तियोग्यवृत्तिश्च दृष्टः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ।
प्रदरो दृष्टकोऽन्वस्यस्यो वै तद्विपर्ययः ॥

प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च ज्येष्ठो विद्ययसङ्गयी ।
विशालविजयः स्रष्टी स्यूहादयोऽसहजः ॥

सुखाखो वलयखेव दण्डभेदाः सुदुर्लभः ।
 अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कथाभ्याश्चैकपक्षतः ।
 अतिक्रान्तस्य पक्षाभ्यां त्रयोऽन्यस्तु विपर्ययः ।
 म्यूणापक्षो घगु पक्षो द्विस्तूयो दण्ड ऊर्ध्वगः ।
 दिगुणान्तस्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्योऽस्य विपर्ययः ।
 द्विचतुर्दण्ड इत्येव ज्ञेया लक्षणात्, क्रमात् ।
 गोमूत्रिकाद्विषस्यारौ शकटो मकरस्तथा ।
 भोगभेदा, समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः ।
 दण्डपक्षो युगोरस्य शकटस्तद्विपर्ययः ।
 मकरो वायव्योऽथ शेषः कुञ्जरराजिभिः ।
 मण्डलवृद्धभेदौ च सर्वतोभद्रदुर्लभौ ।
 गजनीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः ।
 अर्द्धचन्द्रक उद्धारो वज्रो भेदास्तसंहतेः ।
 तथा कुक्कुटश्च ज्ञेयः काकपादौ च गोधिका ।
 त्रिचतु पञ्चसैन्यानां ज्ञेया आकारभेदतः ।
 इति वृद्धाः समाख्याता वृद्धभेदप्रयोक्तृभिः ।
 एते सप्तदश प्रोक्ता दण्डवृद्धाश्च पञ्चधा ।
 तथा वृद्धद्वयश्चैव मण्डलस्य प्रयोक्तृभिः ।
 असहतास्तु षड्वृद्धा भोगवृद्धाश्च पञ्चधा ।
 वृद्धत्रैस्तु प्रयोक्तृभिः सुयुद्धकाल उपस्थिते ।
 पक्षादीनामनीकेन हत्वा शेषं परिचिपेत् ।
 तरसा च समाहृत्य कोटिभ्यां परिवेष्टयन् ।
 परकोटिसुपक्रम्य पक्षाभ्यामप्रतिग्रहः ।
 कोटिभ्यां जघने हन्यादुरसा च प्रपीडयेत् ।
 एव वृद्धप्रयत्नेन यत्नवानवनीपतिः ।
 विदारयेद्वाहजात वज्रैश्च द्विषताम्बलम् ॥”
 ब्राह्मण, स्त्री, (वि + ऊह + लुट् ।) सैन्यसंस्था-
 नम् । विपूर्वाद्धधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्न-
 मिदम् । (मेहनम् । यथा, भागवते ॥ ३१० ६ ॥ ३६ ॥
 “चालन ब्राह्मण प्राप्तिर्नैव द्रव्यशब्दयोः ॥”
 “ब्राह्मण मेहन तद्विषयः ।” इति तट्टीकायां
 खामी । योमके, वि । यथा, हरिवंशे ।
 १२६ । ३६ ।
 “पर गुणेभ्यः पृथ्निगर्भस्वरूपं
 यश्च शब्द ब्राह्मण कान्तरूपम् ॥”
 “ब्राह्मण जगत्प्रोक्तम् ।” इति तट्टीकायां
 नीलकण्ठः ।
 ब्राह्मणार्थः, पु, (ब्राह्मण्य पार्थिवः ।) ब्राह्मणपञ्चा-
 ङ्गात् । तत्प्रत्ययः । प्रत्याचारः २ । इत्यमरः ।
 प्रत्यासरः ३ । इति तट्टीका । ब्राह्मण्य पञ्चाद्-
 ब्राह्मण्यम् । इति कैचित् । इति भरतः ।
 ब्राह्मण्यम् । इति शब्दरत्नावली ।
 वे, अ ऐ वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 उभ०-सक०-अनिट् ।) अ, अयति अयते । ऐ,
 वीयात् । इति दुर्गादासः ।
 योकारः, पु, यौहकारः । इत्यमरः ।
 योम, [न] स्त्री, (वे जे वृत्तौ + “नामन् सीम-
 न्नि ।” उणा० ४ । १४६ । इति निपातनात्
 साधु । यदा “विपूर्वाद्धवतेर्थाप्रापत्वात्
 औणादिके सर्वधातुभ्यो मनिन् ।” इति सूत्रेण
 मनिन्प्रत्यये ‘ज्वरत्वरस्त्रियविभवासुप्रधायाश्च ।
 इत्युत्ति गुणः । अवति याप्नोति सर्वं जगत् ।

यदा अवतिर्गत्यैः भावे मन् योम् । अवन्
 गमन विविधमस्मिन् विद्यते । यदा रश्च-
 नार्थः विशेषेणावति प्राणिनोऽवकाशप्रदानेन ।
 उणादौ तु नामन् सीमन् योमन् इत्यादिना
 वेण् सधरणे इत्यस्मात्प्रतिनि उत्त्व निपात्यते ।
 दीयते तद्वायुना योमः । तथाच निरुक्तम्
 योनिरन्तरिक्षं महानवयव परिवीतो वायुना
 इति ।” इति निघण्टुटीका । १ । ३ । १५ ।
 आकाशः । इत्यमरः । (यथा, रघु । ४ । २६ ।
 “रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गन्धैश्च घनसन्निभैः ।
 सुवस्त्रलमिष योम कुर्वन् योमेव भूतलम् ॥”)
 जलम् । भास्करस्यार्चनाश्रयः । इति मेदिनी ।
 अम्बकम् । इति राजनिघण्टुः ।
 योमकेशः, पु, (योम एव केशा यस्य । विराट्-
 मूर्ध्निवा इत्यु तथालम् ।) शिषः । इत्यमरः ।
 (यथा, महाभारते । ७ । २०० । १२६ ।
 “सूयाचन्द्रमसौ लोके प्रकाशन्ते रश्मयः ।
 ते केशसन्नितास्तस्यै योमकेश इति स्मृतः ॥”)
 योमकेशी [न] पु मघादेवः । गङ्गाधारण-
 काले योमयापिण केशा अस्य सन्तीति योम-
 केशशब्दात् इत्युत्पत्त्येन निष्पन्नमेतत् ।
 योमचारिपुर, स्त्री, (योमचारि आकाशगामि
 पुरम् ।) श्रौमपुरम् । इति भूरिप्रयोगः ।
 योमचारौ, [न] पु (योमि चरतीति । चर +
 णिनि ।) देवता । पक्षी । इति मेदिनी ।
 चिरजीवी । द्विजातः । इति विश्वः । (आकाश-
 चारिणि, त्रि । यथा, कथाचरित्सारः । २२ ।
 ५६ ।
 “अस्ति पूर्वमह योमचारी विद्याधरोऽभ-
 वम् ॥”
 योमधूम, पु, (योम धूमः ।) मेघः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ।
 योमनासिका, स्त्री, भारतीपक्षी । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ।
 योममञ्जर, स्त्री, (योमः मञ्जरमिव ।) पताका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 योममण्डल, स्त्री, (योम मण्डलम् ।) पताका ।
 इति शब्दरत्नावली । आकाशश्च ।
 योमसुन्नरः, पु, (योमः सुन्नर इव ।) निर्घात ।
 इति हारावली ।
 योमयान, स्त्री, (योमगामि यानम् ।) विमानम् ।
 इत्यमरः ।
 योमस्यली, स्त्री, भूमिः । इति भूरिप्रयोगः ।
 (योमः स्यली ।) नभः स्याज्च ।
 योमाभ, पु, (योमाभ्भ्येन आभातीति । आ +
 भा + क ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 योमोदक, स्त्री, (योम उदकम् ।) दिव्योदकम् ।
 इति राजनिघण्टुः ।
 योष, स्त्री, (विशेषेण औषतीति । उष दाह +
 पचाद्यच् ।) त्रिकटुः । इत्यमरः । (यथा, सुश्रुते ।
 १ । ४४ ।
 “योष त्रिजातक सुस्वा विहङ्गात्मके तथा ॥”)

ब्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) ब्रजति । इति दुर्गादासः ।
 ब्रज, क संस्कृतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (घुरा०-पर० सक०-सेट् ।) क, प्राणयति ।
 विरेफौ तौ । तौ एतौ विरेफौ रेफरहितौ च
 स्याताम् । इति दुर्गादासः ।
 ब्रजं, स्त्री, ब्रजनम् । गमनम् । ब्रज गतौ इत्यस्मात्
 घप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
 कौसुदी ।
 ब्रज, पु, (ब्रज गतौ + “भोचरसंचरेति ।” ३ ।
 ३ । ११६ । इति घप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
 चन्द्रः । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । १ ।
 १४६ । १२ ।
 “ततः प्रतापं सुमहान् शब्दश्चैव विभावसोः ।
 प्रादुरासीत् तदा तेन कुबुधे च जनब्रजः ॥”)
 गोष्ठम् । (यथा, माघे । २ । ६४ ।
 “निरुद्धवीरधाराप्रसारा गा इव ब्रजम् ।
 उपरन्ध्रं दशाहः पुरीं माहिषतीं द्विषः ॥”)
 पत्न्याः । इति मेदिनी । अयमयमधुरयोश्चतु-
 प्यार्धवर्षदेशः । अस्य विवरणं यथा, मात्स्ये ।
 “ब्रजमण्डलभूमील शेषनागफण्य वरम् ।
 कुसुदास्य महाश्रेष्ठ सर्वेषां मध्यस्थितम् ।
 तस्योपरिस्थितं लोकं सर्वं स्थानं महाफलम् ।
 लण्णकोलाविहारार्थं सुखस्थानं विराजितम् ।
 चतुरष्टकोशेन परिपूर्णं विराजितम् ।
 अस्य प्रदक्षिणीकुर्वन् धनधान्यसुखं लभेत् ।
 द्वागार्धवासतो लोको विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
 आवासान्म्रियते चेह पुनर्जन्म न विद्यते ।
 पुण्यं लक्षगुणं लब्ध्वा लुतेऽस्मिन् ब्रजमण्डले ।
 लब्ध्वेन निर्मितास्तौर्षाः साहस्रद्वयसहस्रकाः ॥”
 तत्रादौ धनोपवनप्रतिवनाधिपनान्यष्टचत्वारि-
 ण्यस्तु तानि चतुरष्टकोशपरिमाणस्थितानि
 चतुर्भागशोऽभ्यन्तरस्थितानि क्रमशः आह ।
 पादौ ।
 “वनानि द्वादशान्याहुर्धुसुनोत्तरदक्षिणे ।
 महावनं महाश्रेष्ठं १ हय कान्तवनं शुभम् २ ।
 कोकिलाख्यं तृतीयं ३ तूर्यं वासवनं तथा ४ ।
 पञ्चमं कुसुदास्यं ५ षष्ठं भास्करसंज्ञकम् ६ ।
 नान्नां लक्षवनं श्रेष्ठं सप्तमं परिकीर्तितम् ७ ।
 अष्टमं खदिरं प्रोक्तं ८ नवमं लोहकं वनम् ९ ।
 नान्नां भद्रवनं श्रेष्ठं दशमं बहुपुण्यदम् १० ।
 एकादशं समाख्यातं बहुलावनसंज्ञकम् ११ ।
 नान्नां विष्णुवनं श्रेष्ठं द्वादशं कामनाप्रदम् १२ ।
 इति द्वादशसंज्ञानि वनानि शुभदानि च ॥”
 इति द्वादशवनानि ।
 अथ द्वादशोपवनाभ्यां द्वौ वाराहे ।
 “आदौ ब्रह्मवनं नाम १ द्वितीयं लघुवरा-
 वनम् २ ।
 तृतीयं विक्रान्तं नाम ३ कदम्बाख्यं चतुर्थकम् ४ ।
 नान्नां खर्गवनं श्रेष्ठं पञ्चमं परिकीर्तितम् ५ ।
 सुरभीवनं नामानं षष्ठमाङ्गादवर्धनम् ६ ।
 श्रेष्ठं प्रेमवनं नाम सप्तमं शुभं तृणम् ७ ।

व्रजकि

मयस्वननामानमष्टमं परिकीर्तितम् ८ ।
मालेक्षितवर्नं श्रेष्ठं नवमं मानवर्धनम् ९ ।
शेषशायिवर्नं श्रेष्ठं दशमं पापनाशनम् १० ।
एकादश समालात नारदाख्यं शुभोदितम् ११ ।
द्वादशं परमानन्दवर्नं सत्कार्यदायकम् १२ ।
इति द्वादशवर्णानि वनानुपवनानि च ॥
इति द्वादशोपवनानि ॥ ॥

अथ द्वादशप्रतिवनानि । भविष्ये ।
“आदौ रक्षुवर्नं श्रेष्ठं पुरश्चाधिराजितम् १ ।
वातायनं द्वितीयं २ करदाख्यं तृतीयकम् ३ ।
चतुर्थं काम्यनामानं वन कामप्रदं नृणाम् ४ ।
वनमङ्गलनामानं पञ्चमं स्त्रीशुभप्रदम् ५ ।
नाम्ना कर्णवर्नं श्रेष्ठं षष्ठं सप्रवरप्रदम् ६ ।
हृण्णाक्षिपलकं नाम वनं सप्तममौदितम् ७ ।
नन्दप्रेक्ष्यलक्षणाख्य वन नन्दनमष्टमम् ८ ।
वनमिन्दवर्नं नाम नवमं हृण्णपूजितम् ९ ।
शिशायनं शुभं प्रोक्तं दशमं नन्दभाषितम् १० ।
चन्द्रावलीवनं श्रेष्ठमेकादशसुदातम् ११ ।
नाम्ना लोदवर्नं श्रेष्ठं द्वादशं शुभदं नृणाम् १२ ।
इति प्रतिवनान्याहुर्मार्गे वामे च दक्षिणे ।
इति द्वादशवर्णानि देवावाक्यप्रदा ॥”

इति द्वादश प्रतिवनानि ॥ ॥

अथ द्वादशाधिवनानि । विष्णुपुराणे ।
“मथुरा प्रथमं नाम १ राधाकुण्ड द्वितीयकम् २ ।
नन्दग्रामं तृतीयं ३ गृध्रस्थानं चतुर्थकम् ४ ।
पञ्चमं ललिताग्रामं ५ वृषभापुरं षष्ठं ६ ।
सप्तमं गोकुलं स्थानं ७ मष्टमं वलदेवकम् ८ ।
गोवर्धनवनं श्रेष्ठं नवमं कामनाप्रदम् ९ ।
वन जावटं नाम दशमं परिकीर्तितम् १० ।
सुखलुब्धवनं श्रेष्ठमेकादशं प्रकीर्तितम् ११ ।
सङ्केतवटकं स्थानं वनं द्वादशं कीर्तितम् १२ ।
इति द्वादशवर्णानि वनान्याधिवनानि च ।
वनानामधिपाः प्रोक्ता व्रजमण्डलमध्यगाः ।
एषां नैव विलोकेन वनयात्रा च निष्कला ।
एषाश्च दर्शनैव वनयात्रा शुभप्रदा ।
आदौ लीलां यदा पश्येन्नयान्वा ततश्चरेत् ।
सन्तान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
सर्वत्र विजयी भूयादनयात्राप्रभावतः ॥”

इति व्रजभक्तिविलासे १ अध्यायः ।

व्रजक, पुं, नपुंसकः । इति शब्दरत्नावली ।
व्रजकिशोर, पुं (व्रजस्य किशोरः ।) श्रीकृष्णः ।
स तु द्वादशाधिवनान्तर्गतललिताग्रामाधिवना-
धिपो देवः । “अथ ललिताग्रामाधिपव्रज-
किशोरमन्तः । यथा श्रेष्ठोपनिषदि । ॐ श्रे-
ष्ठललिताग्रामाधिपनाधिपतये व्रजकिशोराय
नमः । इत्येकविंशच्छरो व्रजकिशोरमन्तः ।
अनेन मनोऽप्यप्राप्तव्यम् । अस्य मन्त्रस्य
विभाक्तकं श्रद्धाविकिशोरो देवता मायसौ
परस्परं मम सकलप्राप्तयदारा दुर्गलक्ष्मण-
नार्यं (विश्वयोगः । शिरसि विभाक्तकश्चरये

व्रजज्ज

नमः सुखे व्रजकिशोराय नमः हृदि गायत्री-
शब्दसे नमः । अथ ध्यानम् ।
‘ललिताचंयुतं हृण्णं सर्वैस्तु सविभिर्युतम् ।
ध्यायेत्त्रिवेणिकूपस्थं महारासकृतोत्तमम् ॥’
इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गृह्णातीत्या-
दिना जपं समर्पयेत् । इति ललिताग्रामाधिप-
व्रजकिशोरमन्तः ।” इति व्रजभक्तिविलासे १
अध्यायः ॥

व्रजनाथ, पुं, (व्रजस्य नाथः ।) श्रीकृष्णः । इति
पुराणम् ॥

व्रजभूः, पुं, (व्रजे भूयत्पतिर्यस्य ।) कैलिकदम्बः ।
इति शब्दचन्द्रिका । (व्रजस्य भूभूमिः ।)
व्रजभूमौ, स्त्री । व्रजजाते, त्रि ।
व्रजमण्डलं, स्त्री, (व्रजस्य मण्डलम् ।) व्रजभूमिः ।
यथा, मात्स्ये ।

“व्रजमण्डलभूमौलं शेषनागफणं वरम् ।
कुसुदाख्यं महाश्रेष्ठं सर्वेषां मध्यस्थितम् ॥”
इति व्रजविलासे १ अध्यायः ॥

व्रजमोहनः, पुं, (व्रजान् व्रजवासिनो मोहय-
तीति । सुहृ + शिच् + ण्यल् ।) श्रीकृष्णः । इति
पुराणम् ॥

व्रजवरः, पुं, (व्रजे वरः श्रेष्ठः ।) श्रीकृष्णः । स तु
द्वादशाधिवनान्तर्गतजावटधाधिवनाधिपो देवः ।
“अथ जावटधाधिवनाधिपव्रजवरमन्तः । शौन-
वीये ।

‘वटाहृदि समन्तात्तु सचनं वनमास्थितम् ।
तमेवाधिवनं ख्यातं वटसेवापरायणम् ।
तस्मिन्मध्ये वटं श्रेष्ठं कृष्णक्रीडावरप्रदम् ।
वटाहृदिवनं ज्ञातं मध्ये चैव वटं स्तुतम् ॥
वटं वृक्षं स्थितं तत्र वटसंज्ञं विधीयते ।
वटजावानुसारेण वटलिङ्गानि दर्शयेत् ॥’
वटस्थानलिङ्गम् । ॐ व. ज्ञां वटाधिवनाधि-
पतये व्रजवराय नमः । इत्येकविंशच्छरो
जावटधाधिवनाधिपव्रजवरमन्तः । अनेन मनोऽप्य-
प्राप्तव्यम् । अस्य मन्त्रस्य अलीकं श्रद्धा-
जावटधाधिवनं व्रजवरो देवता पदं कृष्ण-
मम सकलसौभाग्यसम्पत्फलप्राप्तये जपे विनि-
योगः । न्यासं पूर्वमेव । अथ ध्यानम् ।
‘नानाशृङ्गारभूषणं राधाकृष्णं मनोहरम् ।
ध्यायेद्दुर्गलक्ष्मणं च वनयात्रावरप्रदम् ॥’
इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गृह्णातीत्या-
दिना जपं समर्पयेत् । इति जावटधाधिवना-
धिपव्रजवरमन्तः ।” इति व्रजभक्तिविलासे १
अध्यायः ॥

व्रजवल्लभ, पुं, (व्रजानां व्रजवासिनां वल्लभ-
प्रियः ।) श्रीकृष्णः । इति पुराणम् ॥

व्रजज्जना, स्त्री, (व्रजस्य अज्जना ।) गोपीः ।
यथा, हस्त्यमल्लयां ।

“विलासयश्चरितं सुगानितैः
प्रपूयं यं पञ्चमरागहृदिरम् ।
व्रजज्जनानामपि माग्धालिनां
अदरं नार्जं च हरिः पुनातु वः ॥”

व्रजः

व्रज्या, स्त्री, (व्रजनमिति । व्रज गतौ + “व्रजयजो-
भावे वयम् ।” ३ । ३ । ८८ । इति वयम् ।)
पर्यटनम् । जिगीषो प्रयाणम् । गमनम् ।
इत्यमरः । वर्गः । इति मेदिनी । (सजातीयो-
यानामेकत्र समिवेशः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
६ । ५६५ ।

“कीयः शोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।
व्रज्याक्रमेण रक्षितः स एवातिमनोहरः ॥”
रङ्गः । इति धरणिः ॥

व्रज, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) व्रजति । इति दुर्गादासः ॥

व्रज, तु क अङ्गपूर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्त चुरा०-पर०-सक० सेट् ।) अङ्गपूर्णेः
अङ्गभेदः । व्रजयति गात्रं वाय्वेन भटः । इति
दुर्गादासः ॥

व्रजः, पुं स्त्री, (व्रजयति गात्रमिति । व्रज अङ्ग-
पूर्णे + पचादित्वात् अच् ।) चतुर्म् । तत्पञ्चापः ।
ईर्म्मम् २ अर ३ । इत्यमरः । ईर्म्मः ४ । इति
तट्टीका । (यथा, रघुः । १२ । ५५ ।

“स रावणहृतां ताभ्यां वचसाचष्ट मेधिलीम् ।
आत्मनः समहत् कर्म व्रजोदायेव सस्थितः ॥”
अथ व्रजाधिकारः ।

“व्रजो द्विधा परिज्ञेयो रोगजागन्तुभेदतः ।
रोगजो दुष्टदायै स्यादव्यं शब्दादिसम्भयः ॥”
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।

“स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्वावो महाकणः ।
तुदते स्फुटितश्चावो व्रजो मायनसम्भयः ॥”
स्तब्धः अचलः ॥ ॥ पित्तकमाह ।

“हृण्णामोच्चरक्षेददाहदुःखावदारणैः ।
व्रज पित्तघ्नं विद्यात् स्वावेर्गन्धे च पूतिकैः ॥”
क्षेद आर्द्रता । दुःख यथारूपम् । अवदारणं

व्रजे विदारणवन् पीडा ॥ ॥ शैथिल्यकमाह ।
“बहुपिच्छो गुरु श्लिग्धलिमिनो मन्दवेदनः ।
पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्षेपश्चिरपाकी कफप्रणः ॥”

बहुपिच्छः, बहुपिष्टितः । अल्पसंक्षेपः ईय-
दाहः ॥ ॥ रौधिरं रुदनं शान्तिपातिकमाह ।
“रक्तो रक्तसुगो रक्तोद्विज्ज, स्यात्तदन्यः ॥”
तदन्यः, द्विविधोऽल्पलिङ्गसम्भयः ॥ ॥ शुद्ध-
व्रजलिङ्गमाह ।

“जिह्वातलाभोऽतिरुद्धः स्वल्पः श्लिग्धोऽल्प-
वेदनः ।
सुखवस्यो निरसाय शुद्धवत् इति स्मृतः ॥”

लिङ्गातलाभः, तलजन्तोऽत्र अरुमाह । तेन
जिह्वायुक्तः । सुखवस्य उपरुतवारहितः ।
दुष्टवत्लिङ्गमाह ।

“पूतिपूयादिदुष्टादुःस्मादुःस्मृतीं निरन्तरि ।
दुष्टज्जोऽतिगन्धात् शुद्धलिङ्गविषयेः ॥”
उत्तमज्ञौ कोटरवाग् । अतिगन्धादि आदि-

शब्देन सापेक्षेनापिपदेतादयः संज्ञकतः ॥ ॥
रुद्धोऽतिरुद्धः लिङ्गमाह ।
“रुद्धोऽतिरुद्धः प्रतीता यस्यां गालीरुद्धिताः ।
स्तिरुद्धः पित्तज्जोऽतिरुद्धोऽति तलादिदिताः ॥”

ब्रणः

कपोतवर्णप्रतिमाः पाण्डुधूसराः । सिरा-
विदीर्णतारहिताः । पिङ्गकावन्तः सरोहणार्था
ये मांसाङ्कुरास्तदुक्ताः ॥ १० ॥ सरूढलिङ्ग-
माह ।

“रूपवर्णानमयन्मिथुनमूलमरुणं ब्रणम् ।
त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूपं विनिर्दिशेत् ॥”
रूपवर्णानं सरूढभावाभ्याम् । समतलं अनि-
रुद्धम् ॥ ११ ॥ सुखसाधत्वादिकमाह ।

“त्वहमांसजं सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ।
धौमन्तोऽभिनवः कावेः सुखे साध्यः सुखवर्णः ॥”
सुखे देशे मर्मरहिते । अनुपद्रवः ज्वरलक्षणा-
श्वासकासारोचकादिरहितः । धौमन्तः पथ्य-
सेविनः । सुखे कावेः हेमन्ते शिशुरे च ।

“गुणैरमृतैरेभिर्हर्षैः कृच्छ्रो ब्रणं स्मृतः ।
सर्वैर्विहारी विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥”
इभिल्लस्त्रासजत्वादिभिः । निरुपक्रमः, अनु-
पक्रौत चिरमुपेक्षित इति यावत् ।

“वसामेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गं यं सवेत् ।
आगन्तुजो ब्रणः सिद्धेन सिद्धिदोषसम्भवः ॥”
मस्तुलुङ्गं मस्तुकाभ्यन्तरस्त्रेहः ।

“कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिण्या मधुमेहिनाम् ।
ब्रणा कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि ब्रणे ब्रणः ॥”
अरिहमाह ।

“दृष्टान्ते चान्तराद्यर्थे बहिः शीतत्वात् ये ब्रणाः ।
दृष्टान्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यतश्च शीतलाः ॥
प्रायसांस्त्वयश्वासकासारोचकपौडिताः ।
प्रवृद्धपूयवधिरं ब्रणा ये चापि मर्मसु ॥

क्रियाभिः सम्यगराख्या न सिध्यन्ति च ये ब्रणाः ।
चिकित्सेत्सैव दृष्टव्येव, संरक्षमात्मनो यश्च ॥
भद्यागुर्वान्यसुमनाः पक्षचन्दनचम्पकम् ।
संगन्वा दिव्यगन्वाश्च सुसुषुणां ब्रणाः स्मृताः ॥”
मर्मसु पायुनाभिहृदयादिषु । सुमना जातिः ।
दिव्यगन्वा पारिजातादिगन्वाः ॥ १२ ॥ अथाङ्ग-
ब्रणस्य निदानमाह ।

“नानाधारासुखे शस्त्रैर्नानास्थाननिपातिते ।
भवन्ति नानाकृतयो ब्रणांस्तान्नामिबोध मे ॥”
नानाधारासुखानि येषां ते, शस्त्रैः अहं चन्द्र-
खड्गभक्तकुन्तभूलशरादिभिः । नानाकृतयः
बहुकृतयः । ता आकृत्योराह ।

“क्षिप्तं भिन्नं तथा विहृतं चतः पिच्छितमेव च ।
हृष्टमाहुस्तथा वक्ष्ये तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥”
अत्र क्षिप्तस्य लक्षणमाह ।

“तियक् क्षिप्तं ऋजुं चापि यो ब्रणस्त्रायतो भवेत् ।
गात्रस्य पातनं तद्धि क्षिप्तमित्यभिधीयते ॥”
यो ब्रणः, तियक् क्षिप्तं, खड्गादिभक्ततियक्क्षेद-
कृतः । ऋजुं चापि अथवा खड्गादिभक्तलो रक्तो
ब्रणः । आयतं दीर्घं । आयतं इति तियक्-
क्षिप्तस्य ऋजोश्च विशेषणम् । गात्रस्य पातनं
गात्रस्यैकदेशस्य हृदेन पृथक्करणं वा क्षिप्त-
मित्यभिधीयते ॥ १३ ॥ भिन्नमाह ।

“शक्तिं कुन्तिपुखडगायविषागौराशयो हतः ।
यत्किञ्चिन् प्रसवेत्तद्धि भिन्नमित्यभिधीयते ॥”

ब्रणः

आशयः कोष्ठः ॥ १४ ॥ कोष्ठभेदस्य लक्षणमाह ।

“स्थानान्नामाभिपकानां रक्तस्य रुधिरस्य च ।
हृदयुकः पुं पुंसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥
तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ।
रक्तमार्गगुदास्थेभ्यो रक्तं प्राणाय गच्छति ॥

रक्तस्यैवावस्थाभ्यामभक्तच्छन्द एव च ।
विशुद्धवातसङ्गश्च स्वेदश्लाघोऽचिररक्तता ॥
कोष्ठगन्धित्वासास्य गात्रदीर्घान्यमेव च ।
हृदि मूलं पार्श्वयोश्च विशेषस्याभिधीयते ॥”

तस्मिन् कोष्ठे । भिन्ने शक्त्वादिति । रक्तपूर्णे
कोष्ठे तस्मादङ्गाङ्गिमात् सुतेन रक्तेन पूर्णे वा
ज्वरादयो जायन्ते ॥ १५ ॥ आमाशये पक्वाशये
च रक्तपूर्णे लक्षणभेदमाह ।

“आमाशयस्य रुधिरं रुधिरं हृदयवत्पि ।
आभानमतिमात्रश्च मूलश्च भृशदारुणम् ॥
पक्वाशयगते रक्ते रुजा गौरवमेव च ।
अथ काये विशेषेण शीतता च भवेद्विह ॥”

रुजा मूलम् । गौरवं पक्वाशये । अथ काये
नाभेरधोदेशे विशेषेण गौरवमित्यन्वयः ।
शीतता च भवेद्विह । इह नाभेरधोदेशे शीतता
च स्यात् । सा च आघिसभावात् ॥ १६ ॥ विह-
माह ।

“क्षयास्त्यशल्याभिहतं पदं गत्वाशयं विना ।
उत्तुङ्कितं निर्गतं वा तद्विहमिति निर्दिशेत् ॥”
आशयं विना कोष्ठं विना । उत्तुङ्कितं अनि-
र्गतशल्याम् । निर्गतं वा निर्गतशल्या वा ॥ १७ ॥
सशल्यास्य ब्रणस्य लक्षणमाह ।

“श्लाघं सश्लोषं पिङ्गकायुतश्च
सुहृमुहं शोणितवाहनश्च ।
नृदूतं बुद्धवदुत्तमास
ब्रणं सश्लोषं सखं वदन्ति ॥”

सुहृमुहं शोणितवाहनं यदा यदा शल्या
चकति तदा तदा रुधिरं वदति । उक्तं
उत्थितसुखम् ॥ १८ ॥ कोष्ठस्थितस्य शल्यास्य
लक्षणमाह ।

“लक्ष्मीतीत्यं शिरादीनि भित्वाङ्गं परिचृत्य
वा ।
कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्या कुण्यादुक्तानुपद्रवान् ॥”
त्वचं सप्तापि अतिक्रम्य उक्तानुपद्रवान् आटो-
पानाद्यौ ब्रणसुखेनात्र पुरीषदर्शनम् ॥ १९ ॥

असाध्यस्य कोष्ठस्य रक्तस्य पुरीषस्य लक्षण-
माह ।

“कोष्ठान्तर्गतोऽहितं पाण्डुं शीतपादकराननम् ।
शीतोष्णं रक्तनेत्रमानहृषं विवर्णयेत् ॥”
आनहं आनाहयन्तम् ॥ २० ॥
स्तमाह ।

“नातिक्षिप्तं नातिभिन्नसुभयोर्लक्ष्यान्वितम् ।
विषमं ब्रणमङ्गे यत्तत् क्षतं परिकीर्तितम् ॥”
नातिक्षिप्तं नातिदीर्घपातम् । नातिभिन्नं
नातिगम्भीरपातम् । उभयोर्क्षिप्तभिन्नयोः ।
विषमं ब्रणमङ्गे यत् यद्ब्रणमङ्गवैषम्यकरम् ॥ २१ ॥
पिच्छितमाह ।

ब्रणः

“प्रहारपीडनाभ्यान् यदङ्गं पृथुतां गतम् ।
सास्यं तत् पिच्छितं विद्यादक्तमप्यपरिभुतम् ॥”

प्रहारो मुञ्जरादिना । पीडनं कपाटादिना ।
पृथुतां पिच्छितताम् ॥ २२ ॥ हृष्टमाह ।
“घर्षणादपि घाताद्वा यदङ्गं विगतत्वत्तम् ।
उपसावान्वितं तत्पृष्टमित्यभिधीयते ॥

घर्षणात् कर्कशेलिकापाषाणभिन्नादिभिः ॥ २३ ॥
मांशशिरास्त्रायुसन्ध्यामर्मसु चतेषु सामान्य-
लक्षणमाह ।

“भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो
विचेष्टनं ग्लानिरपोषता च ।
मृत्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्च्छं वात-
क्षीमा रुजो वातकृताश्च तास्ताः ।
मांसोदकाभं रुधिरश्च गच्छेत्
सर्वेन्द्रियाणोपरमस्तथैव ।
दृष्टाहंसं खल्वथ विक्षतेषु
सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥”

पतनं भ्रमौ । विचेष्टनं विरुद्धं चेष्टनं हस्त-
पादादिप्रक्षेपणादिकम् । मूर्च्छनं इन्द्रिय-
मोहः । प्रमोहो मनोमात्रमोहः । तीव्रा रुजो
वातकृताश्च तास्ताः दृष्टापतानकादयः । रुधि-
रश्च गच्छेत् मेहनभगगुदास्त्राद्येभ्यः सवेत् ।
सर्वेन्द्रियाणोपरमः इन्द्रियाणां कार्यनाशः ॥ २४ ॥
अथ मर्मेशिरास्त्रायुसन्ध्यां विह्वानां पृथग्-
लक्षणमाह ।

“सुरेन्द्रगोमप्रतिमं प्रभूतं
रक्तं सवेत्तत्तयणश्च वायुः ।
करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान्
शिरासु विह्वानेषुवा चतासु ॥”

सुरेन्द्रगोपो वार्षिकीत्यतः कीटविशेषः । वीर-
बहुटी इति लोके विह्वम् । प्रभूतं बहु । रोगान्
शिराऽभित्तापान्मत्ताद्यकादीन् । विह्वान् शरा-
दिना । चतासु खड्गादिना ।

“कौलजं शरीरावयवावसादं
क्रियाश्च शक्तिस्तुलना रुजाश्च ।
चिराद्ब्रणो रोहति यश्च चापि
तं स्नायुविहं पुरुषं वदन्ति ॥”

कौलजं विह्वानाङ्गस्य वक्रता । तुलना मज्जती ।
“शोयासिद्धिस्तुलना रुजश्च
बलचयः सर्वत एव शोयः ।
चतेषु सन्निपन्नलावण्येषु
स्यात् सन्धिकर्मोपरमश्च लिङ्गम् ॥”

सर्वत एव शोयः सर्ववस्तीन् व्याप्य शोयः ।
उपरमः नाशः ।

“घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु
सर्वास्त्रवस्थासु न चेति शान्तिम् ।
भिषग्विपश्चिद्विदितार्थस्त्र-
क्तमस्त्रिविहं पुरुषं प्रवर्ति ॥”

सर्वास्त्रवस्थासु शयनाशनादिकासु । विदितार्थ-
स्त्रं शानशज्जतम् ॥ २५ ॥ अथ मर्मेशिरादि-
विह्वलिङ्गानि पृथग्भिधाय मर्मेशिरादीनां
विह्वानां पृथग्लिङ्गान्यवदंशेनाह ।

ब्रणः

“यथाम्बेतानि विभावयेच
लिङ्गानि मर्मस्वपि ताडितेषु ।”

यथास्त्रं शिरादीनां विज्ञाना एतानि लिङ्गानि
पृथगुक्तानि लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रलापा-
दीनि च मर्मस्वपि शिरादिषु ताडितेषु विहेषु ।
विभावयेन् जानीयात् ॥ ३ ॥ सर्वव्रणानामुप-
द्रवनाह ।

“विसर्पपक्षघातश्च शिरास्तम्भोऽपतानकः ।
मोहोन्मादौ व्रणे पीडा च्वरस्तृणा हनुग्रहः ॥
कासश्चर्द्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ।
घोडशोषप्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ॥”
अथाग्निदग्धस्य निदानमाह ।
“तत्राग्निद्विविधो ज्ञेयः स्नेहरूक्षः समाश्रितः ।
स्नेहस्तत्र तु तैलादि रूक्षं लौहादि कथ्यते ॥”
अग्निदग्धं चतुर्विधमाह ।
“अग्निदग्धं चतुर्धा स्यात् झुष्टं दुर्दग्धमेव च ।
सम्यग्दग्धं तथा तीव्रदग्धश्च परिकीर्तितम् ॥”
तेषां लक्षणमाह ।

“यद्विवर्णमतिमृष्टं तत् झुष्टमभिधीयते ।
तीव्रदाहो यथावन्तो यत्र स्फोटा भवन्ति हि ।
चिरेण ते प्रशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धमुदाहृतम् ॥
तान्नवर्णमगम्भीरं दाहपीडासमन्वितम् ।
सुचस्थितश्च कथितं सम्यग्दग्धं भिषग्वरैः ॥
तद्दुर्दग्धं यत्र दग्धं स्याद्विध्वंसो वपुषस्तथा ।
शिरास्त्रायुस्त्रिसन्धीनां त वदन्त्यतिदग्धकम् ॥
अथर्वं वेदना दाहो च्वरस्तृणच्छंया सह ।
स्याद्रव्यंस्तु चिराद्द्रोघे कृणो याति विव-
र्णताम् ॥” ॥

अथ व्रणस्य चिकित्सा ।
“आदौ शोथहरो लेपस्ततस्तु परिषेचनम् ।
विम्बापनमच्छोषस्ततः स्यादुपनाहनम् ॥
पाचन भेदन पश्चात् पीडनं शोधनं तथा ।
रोपणं वर्णकरणं व्रणस्यैते क्रमाः स्मृताः ॥”
क्रमाश्चिकित्सा । सुश्रुतेषु व्रणस्य षष्टिरूपक्रमा
लिखिताः सन्ति । ते सर्वेऽत्र विस्तरभयात्
लिखिताः ॥ ३ ॥ तत्रादौ शोथहर लेपमाह ।
“यथा प्रवृत्तिते वेषन्त्यम्बवा परिषेचनम् ।
चिप्रां प्रशमयत्यग्निमेवमालेपनं रुजम् ॥
बौजपूरजटाहिस्ता देवदारु मलौघधम् ।
रास्त्राधिमन्थो लेपोऽयं वातशोथविनाशनः ॥
मधुक चन्दनं दूर्वा नलमूलस्तु पञ्चकम् ।
उशीरं बालक पत्रं लेपोऽयं पित्तशोथहा ॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थश्च वेतसवल्कलैः ।
ससर्पिकैः प्रदेह स्याच्छोथे पित्तसमुद्भवे ॥
आगन्तुले रक्तजे च लेप एषोऽभिपूजितः ।
अजगन्वाजशङ्खौ च मञ्जिष्ठा सरलस्तथा ।
एकैकिकाश्वगन्वा च लेपोऽयं श्लेष्मशोथहा ॥”
अजशङ्खौ मेढ्राशङ्खौ । एकैकिका श्यामनि-
सोतः

“कृष्णा पुराणप्रियाश्च शिशुत्वक् शिकता
शिवः ।
स्त्रपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ ३ ॥

५५७

ब्रणः

न रात्रौ लेपनं दद्याद्दत्तं च पतितं तथा ।
न च पर्युषितं शुष्यमाणं तत्रैव धारयेत् ॥”
दत्त दत्तमेव पुनर्न दद्यात् । पतितं दीयमानं
यदङ्गात् पतितम् । पर्युषितं लेपनद्रव्यकल्को-
क्षतं यत् पर्युषितम् ।
“तमवा पिहितो ह्युष्मा रोमकूपसुखे स्थितः ।
विना लेपेन निर्याति रात्रौ नालेपयेदतः ॥
रात्रावपि प्रलेपस्तु विधातव्यो विषमज्ञेः ।
अपाकिशोथे गम्भीरे रक्तपित्तसमुद्भवे ॥” ॥
अथ परिषेचनमाह ।
“यथाम्बुभिः सिध्यमानः शान्तिमभिर्हि गच्छति
दीर्घाभिरिव स ह्यवा परिषेकेण शान्ति ॥”
तद्यथा —
“वातघ्नौघघ्निकायेस्तेर्मौसरसेष्टैः ।
उष्णैः संसेचयेत् शोथं वातिकं काष्ठिकेन तु ॥
पित्तरक्ताभिवातोऽयं शोथं सिषेत्तु शीतलैः ।
क्षौराण्यमधुखण्डेक्षुरसैः पित्तहरेः श्लैः ॥
कफघ्नौघघ्निकायेरश्लैः परिषेचयेत् ।
तैलक्षाराभुसूत्रैश्च शोथं श्लेष्मसमुद्भवं ॥” ॥

अथ विम्बापनमाह ।
“रुजतं कठिनस्यास्य कार्यं विम्बापनं शनैः ॥”
अथ शोथस्य विम्बापनस्य विधिमाह । सुश्रुतः ।
“अभ्यज्य स्नेदयित्वा तु वेणुनाद्या शनैः शनैः ।
विमर्दयेद्भिषगमन्दं तलेनाप्लुष्टकेन वा ॥”
वेणुनाद्या स्नेदयित्वा उष्णस्नेदं कृत्वा ॥ ३ ॥
रक्तमोक्षणमाह ।
“वेदनोपशमार्थाय तथा पाकसमाय च ।
अचिरोत्पतिते शोथे शोथितसावणश्चरेत् ॥”
चरेत् कुण्यात् ।
“एकतस्तु क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः ।
रक्तं हि वेदनामूलं तद्धेमास्ति न चापि रुक् ॥
विषण्यं कठिने श्यावे व्रणे चात्यन्तवेदने ।
सविशेषे विश्लेषणं जलौकोभिः पदैरपि ॥”
शोथितसावणश्चरेदित्यनेनान्वयः ॥ ३ ॥
अथोपनाहस्नेदमाह । तस्य विधिर्भेषजसाधन-
प्रकरणे कथित एवास्ति ।
“रुजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ।
शोथानां स्नेदनं कार्यं ये चाप्येवं विचारणात् ॥”
शोथानां सामान्यानां व्रणाः व्रणशोथाः तेषा-
मपि स्नेदनं कार्यम् ।
“शोथयोरुपनाहस्तु दद्यादामविदग्धयोः ।
प्रशाम्यत्यविदग्धस्तु विदग्धः पाकमेति च ॥”
अविदग्धः व्यामः । विदग्धः पाकोऽर्धुः । स
यथा,—
“दशमूलौ वला रास्त्रा वालिगन्वा प्रसारिणी ।
मूल फलश्च वातारिचिन्द्रवारपुनर्नवा ॥
शोभाञ्जनः कणा चापि सैम्बवं विश्वभेषजम् ।
शृण्कापांसयोर्वीजमतसौ च कुलात्यका ॥
तिला यवाश्च सिद्धार्थः कुठैरो मूलक मिषिः ।
यथाप्राप्तेरमीभिस्तु द्वैरैरस्त्रेण सयुते ॥
कल्कोक्षतैः सुखोष्णैश्च स्नेदयेद्भिषवच्छनैः ।
अनेन प्रशम याति वातशोथो न संशयः ॥”

ब्रणः

दशमूलादिरूपमाह ।
“पुनर्नवा दारु शुक्ली शृगुः सिद्धार्थ एव च ।
अम्बपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः सर्वशोथहा ॥”
पुनर्नवादिः ॥ ३ ॥

अथ पाचनमाह ।
“न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपादिविघ्नानतः ।
द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥”
पाचनद्रव्याण्याह ।
“शृण्कमूलशृगुणां फलानि तिलसर्षपाः ।
अतसीसक्तवः किण्वसुष्णद्रव्याश्च पाचनम् ॥”
शृण्फलदादीनामतस्यन्ताः सक्तवः कर्तव्याः ।
किण्वं सुराबीजम् । यवगोधूमघान्यादिप्रकारः
अन्यद्योषाद्रव्यं व्रणस्य पाचनं भवति ॥ ३ ॥

अथ भेदनमाह ।
“अन्तःपुयेषु वक्त्रेषु तथैवोत्सङ्गवतस्त्वपि ।
गतिमत्स्यथ रोगेषु भेदनं संप्रयुज्यते ॥”
उत्सङ्गवत्सु कोटरवत्सु । गतिमत्सु नाडी-
व्रणेषु । भेदनं शूलमौषधकर्म च ॥ ३ ॥ तत्र
शस्त्रेण भेदनमाह ।
“रोगे अघनसाध्ये तु यथादेशं प्रमाणतः ।
शूलं विधाय शोथस्तु स्त्रावयेत् कथितं यथा ॥”
क्षचित्क्षल्लनिक्षेपापवादमाह ।
“बालवृद्धासहक्षीणाभीरूणां योषितामपि ।
व्रणेषु मर्मजातेषु भेदनं द्रव्यलेपनम् ॥”
तत्र भेदमाह ।
“चिरविल्लोऽम्बिको दन्ती चित्रको हयमारकः ।
कपोतकङ्कश्रवाणां मूलं लेपेन दारणम् ॥”
चिरविल्लः करङ्गः । अम्बिकः भस्मातकः ।
“भस्मातकासहत्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥”
हयमारकः करवीरः । दारणं भेदनम् ।
“चारद्रव्यं तथा चारो दारणः परिकीर्तितः ॥”
चारद्रव्यं अपामार्गादि । चारः खर्जिका यव-
क्षारादिः ।
“हस्तिदन्तो जले पिष्टो विन्दुमात्रः प्रलेपतः ।
अत्यन्तकठिने शोथे कथितो भेदनः परः ॥” ॥

अथ पीडनमाह ।
“पूयगर्भाननुद्धारान् व्रणान् मर्मगतानपि ।
यथोक्तेः पीडनद्रव्ये समन्तात् परिपीडयेत् ॥”
पीडनद्रव्याण्याह ।
“द्रव्याणां पिच्छिलानान्तु त्वद्मूलानि प्रपी-
डयेन् ।
यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥
शुष्यमाणसुपेक्षेन प्रलेपं पीडनं प्रति ।
न चापि सुखमालिम्पेतथा शोथः प्रसिध्यते ॥”
पीडनं प्रति पीडनद्रव्यलेपं प्रति । पीडनद्रव्य-
लेपे शुष्यन्तमपि धारयेदित्यर्थः । तथा व्रणस्य
सुखे लेपं विना प्रसिध्यते खवति ॥ ३ ॥
अथ शोधनमाह ।
“व्रणस्य त्वविशुद्धस्य काथः शुद्धिकरः परः ।
पटोलनिम्बपत्रस्य सर्वथैव प्रयुज्यते ॥
वातिके दशमूलानां क्षीरिणा पेटिके व्रणे
चारवधादेः कफजे कषायः शोधने हितः

ब्रणः

अश्वत्थोद्भूतमृद्वत्तवेतसर्जं हृतम् ।
 ब्रणशोचोपदेशानां नाशनं चालनात् स्मृतम् ॥
 तेषां सन्धवयथाऽस्मिन्मपचनिशायुगे ।
 त्रिदृघनयुतैः कार्यः प्रलेपो ब्रणशोधनः ॥
 एकैकं सारिवास्त्रं सन्धवयविशोधनम् ।
 निम्बपत्रतिलादन्तीत्रितृत्तैस्त्ववमाचिकम् ।
 दुष्टब्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेशरी ॥
 शोधनकेशरी शोधनश्रेष्ठः ।
 “लेपान्निम्बदले, कल्केनैव शोधनरोपणः ।
 भक्षणाच्छर्दिमन्दास्त्रिपित्तश्लेष्माम्नीन् हरेत् ॥
 ब्रणान् विशोधयेत् वर्तमाना रुद्धा स्यात् सन्धि-
 मर्मजान् ।
 अभयत्रिदृतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवे ॥
 निम्बपत्रघृतचौद्रदार्ज्ज्वैर्मधुकंशुता ।
 वस्तिस्त्रिजानां कल्को वा शोधयेन्नोपयेद्-
 ब्रणम् ॥” ॥
 अथ रोपणमाह ।
 “अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानमरोहताम् ।
 कल्कस्तु रोपयेत् देयस्त्रिजानो मधुकंशुतः ॥
 अश्वगन्धा रुद्धा लोघं कटफल मधुयष्टिका ।
 समङ्गा घातकीपुष्पं परमं ब्रणरोपणम् ॥
 मधुयुक्ता शरपुष्पा सन्धवयरोपणौ कथिता ।
 सुखवीपत्रघृतसूतवला मोक्षा कुठेरका ॥
 पृथगेते प्रलेपेन गम्भीरब्रणरोपणाः ॥”
 सुखवीपत्र कलौक्षीपत्र । अस्या एतदेव नाम
 युक्तं धृतम् । कुठेरक वरवरी ।
 “ककुभोद्भूतमृद्वत्तवेतसर्जं कटफललोघजे ।
 त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता वेपात् प्ररोहन्ति महाब्रणाः ।
 प्रियङ्गुघातकीपुष्पयष्टीमधुयुक्तानि च ।
 स्रग्ध्रचूर्णैस्तानि स्यू रोपयान्यधूननात् ॥
 यवचूर्णं समधुक्तं सत्तैलं सद्यः सर्पिषा ।
 दद्यादलेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥
 करझारिचनिर्गुण्डौलेपो हन्याद्ब्रणं क्षमीन् ।
 लसुनस्याथवा लेपो हिङ्गुनिम्बकतोषवा ॥
 निम्बपत्रवचाहिङ्गुसर्पिर्लवणसर्पिः ।
 धूपनं स्याद्ब्रणे रक्तलम्बिकखरुणापहम् ॥
 ये क्लेदपाकसुतिगन्धवर्णो
 ब्रणाश्चिरोत्था समताश्च शोधाः ।
 प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन
 पीतेन शान्तिः त्रिफलाहृतेन ॥
 पटोलनिम्बासनसारघात्री-
 पथ्याचनिर्यहमरुमुखे तु ।
 पियेतुं हतं गुग्गुलुना विसर्प-
 विस्फोटदुष्टब्रणशान्तिमिच्छन् ॥” ॥
 अथ सर्वार्थाकरणम् ।
 “मनःशिला समक्षिप्ता सजात्वा रणनीदयम् ।
 प्रलेपः सघृतचौद्रस्त्रयः सावर्ण्यकृतं स्मृतः ॥” ॥
 अथ ब्रणिनो भोजनम् ।
 “जीर्णशाल्योदनं क्षिप्रमप्यसुखा द्रवोत्तरम् ।
 भुञ्जानो जाङ्गलीमार्गैः शीघ्रं ब्रणमपोहति ॥
 तण्डुलीयकजीवन्तीवास्तकसुनिग्रहके ।
 बालं मूलकवार्ताकुपटौलेः कारवेक्षके ॥

ब्रणः

सदाङ्गिमेः सामलके, घृतभृष्टे, ससेन्धवेः ।
 अश्वरेव गुणैर्वापि सुहादीनां रसेन च ॥”
 एभिः सद्यः जीर्णशाल्योदनं भुञ्जानः शीघ्रं ब्रण-
 मपोहतीत्यन्य ।
 “अश्वं दधि च प्राक्कथं मांसमानपमोदकम् ।
 क्षीरं गुरुणि चान्यानि ब्रणितः परिवर्जयेत् ॥
 ब्रणे अयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ।
 तौ च रुक् च दिवाखापात् ताश्च मृत्युश्च
 भैद्यनात् ॥” ॥
 अथाङ्गब्रणचिकित्सा ।
 “कुष्ठे सद्यो ब्रणं कुर्याद्दुर्गन्धघ्नं शोधनम् ।
 क्रिया शीता प्रयोक्तव्या रक्तपित्तोष्णशान्ति ॥
 लङ्घनश्च बलं ज्ञात्वा भोजनं चासमोपयन् ।
 घृष्टे विदलिते चैव सुतरामिष्यते विधिः ॥
 क्षिप्ते भिन्ने तथा विष्टे च तैः वाह्यगतिष्वेव ।
 रक्तक्षयात्तत्र रजः करोति पवनो भृशम् ॥
 स्नेहपानपरीधिकलेपास्तत्रोपनाहनम् ।
 कुर्वीत स्नेहवक्षिच मासतप्तौघैर्भिषक् ॥
 खट्वादिक्लिष्टमग्नस्य तत्कालं पूतितो ब्रणः ।
 गाङ्गेरुकोमलरसे, सद्यः स्यात् गतवेदन ॥”
 गाङ्गेरुकी नागवला गुरसकरी इति लोके ।
 “कषायमधुराः शीताः क्रियाः सर्वाः प्रयो-
 जयेत् ।
 सद्यो ब्रणानां समाहात् पश्चात् पूर्वोक्तमाच-
 रेत् ॥
 आमाशयस्य रुधिरं विदधादमनं नरं ।
 तस्मिन् पक्षाशयस्य तु यक्षीयात् स विरे-
 चनम् ॥
 काथो वंशलगेरुखट्वाङ्गमभिदा क्षतः ।
 हिङ्गुसैन्धवसुक्तः कोष्ठस्य स्रावयेद्दृक् ॥
 यवकोलकुलत्यागं निश्चेद्वेन रसेन च ।
 भुञ्जीताश्च यथागु वा पियेतुं सैन्धवसुतम् ॥
 जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादावीनिशारावि-
 मक्षिष्ठाभयतिक्ततुल्यमधुकैर्भक्ताङ्गवीजैः समैः ।
 सर्पिर्विह्वलेन स्रग्ध्रवदना मर्माश्रिता साविणी
 गम्भीरा सरुजो ब्रणाः समतिकाः शुष्यन्ति
 रोहन्ति च ॥
 वृहवैद्योपदेशेन पारम्पर्योपदेशतः ।
 जातीहृतेन संविष्टे चैत्रयः चिकित्सक उघेः ॥”
 इति जात्यादिहृतम् ॥ ॥
 “जातीनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पक्षवाः ।
 चिकित्सं समधुकं कुष्ठं हि निशे कटुरोहिणी ॥
 मक्षिष्ठा पक्षाकं पथ्या लोघत्वक्नीलसुतपलम् ।
 सारिवा तुल्यं चापि नक्तमालफलं तथा ॥”
 सारिवास्थाने सन्निभ इति च पाठः ।
 “एतानि समभागानि कल्कीकृत्य प्रयुक्तः ।
 तिलतेन पचेत् सस्यक् वेद्यः पाकविषयश्च ॥
 विषयस्य ससुतपत्रे स्फोटके कक्षरोगिणि ।
 दृढवीर्यरोगेषु कीटदृष्टे सुसन्ध्या ॥
 सद्यः शस्त्रप्रहारेषु दग्धविष्टेषु चैव हि ।
 नखदन्तक्षते देहे दुष्टमांसपकर्षणे ॥
 भक्षणेन हितं तैलमिदं शोधनरोपणम् ॥

ब्रणः

तैलं जात्यादि नाम्ने तत् प्रविष्टं भिषगादृतम् ॥”
 इति जात्यादितैलम् ॥ ॥
 “चित्रकरवीररामटशरपुष्पाङ्गलीकचिन्दुरे ।
 सविषैस्तथा सकुष्ठे, कटुतैलं साधयुक्तम् ॥
 विपरीतमक्षतेन दुष्टब्रणं तथा नाक्षीम् ।
 बहुभेषजै रसाध्यामपथ्यभोक्तुश्च निर्गदति ॥”
 इति विपरीतमक्षतेलम् ॥ ॥
 “अमृतापटोलमूलत्रिफलात्रिकटुकमित्रानाम् ।
 समभागानां चूर्णं सन्धवमो गुग्गुलीर्भागः ॥
 प्रतिवासरमेकैकां खादेदिह्वाचपरिमाणाम् ।
 चेत्तु ब्रणवाताहृद्गुल्मोदरशोथवातरोगाश्च ॥”
 इति अमृतादिगुग्गुलुम् ॥ ॥
 अथामिदग्धस्य चिकित्सा ।
 “बुधस्याभिप्रपतनं कार्यसुखं तथैवधम् ।
 सम्यक्स्त्रिंशरीरे तु स्त्रिंशं भवति शोभि-
 तम् ॥
 प्रलया सजितं शीतं खन्द्यनयतिशोणितम् ।
 तस्मात् सुखयति बुध न तु शीतं कदाचन ॥”
 खन्द्यनयति शोधयति ।
 “शीतासुष्याश्च दुर्गन्धे क्रियां कुर्यात्तत्र पुनः ।
 हृतालेपप्रसेकास्तु शीतानेवास्तु कारयेत् ॥
 सम्यग्दग्धं तुगाक्षीरीरक्तचन्दनगैरिके ।
 सान्द्रतैः सर्पिषा युक्तैरालेप कारयेद्विषक् ॥
 घास्यान्पौदकेर्माचैः पिष्टैरेन प्रलेपयेत् ।
 अतिदग्धे विशोण्यानि मांसाशुद्धं शीतलम् ॥
 क्रियां कुर्यात् ततः पश्चाच्छाक्तितप्तुलककण्ठे ।
 तिष्ठन्वाश्च कषायैर्वा हृतमिष्टे, प्रलेपयेत् ॥
 घद्रीलक्कषायैर्वा हृतमिष्टे प्रलेपनम् ।
 यवान् दग्धां मसौल्लव्यं तैलेन युतया तथा ॥
 अथ सन्ध्यामिदग्धेषु लेपनाद्ब्रणरोपणम् ।
 ब्रणं गूढविषिचं वा हृदायेदयवोदने ॥
 मधूच्छिष्टं समधुकं लेपं सर्जरेच तथा ।
 मक्षिष्ठाचन्दनं चूर्णं पिष्ट्वा सर्पिर्भि पाच-
 येत् ॥
 सन्ध्यामिदग्धानामेतन्नीपयत्ततमम् ॥”
 इति चिकित्सकादिहृतम् ॥ ॥
 “सिद्धं कषायकल्काभ्यां पटोल्या कटुतैलकम् ।
 ब्रणदग्धरुजा स्रावदाहविस्फोटनाशनम् ॥”
 इति पटोलीतैलम् ॥
 “घातोष्णमशुतं दुष्टं संशोष्य अथितं ब्रणम् ।
 कुर्यात् सदाहं कल्पाटं ब्रणयस्यस्तु स स्मृतः ॥
 कम्पित्यकं विदुष्ठांनि त्वच दान्वास्तथैव च ।
 पिष्ट्वा तैलं पचेत्तन्नु ब्रणयस्यहरं परम् ॥”
 इति ब्रणान्तुब्रणादिदग्धब्रणाधिकारः ॥ ॥
 भस्माधिकारस्तु भस्मशब्दे द्रव्यम् । नाक्षीब्रण-
 निदानं नाक्षीब्रणशब्दे द्रव्यम् ॥ ॥ अथ
 नाक्षीब्रणस्य चिकित्सा ।
 “क्षुब्धकंदुग्धदावीर्भिर्वर्जितं कला प्रपूरयेत् ।
 एष सर्वशरीरस्यां नाक्षीं हन्यात् प्रयोगराट् ॥
 आरग्वधनिशालाचूर्णाभ्यां चैत्रययुता ।
 स्रग्ध्रवर्जितं योय्या शोधनी गतिनाशिनी ॥”
 काला मक्षिष्ठा ।

“जात्यर्कसम्याककरद्भन्ती-
सिन्धुसौवर्चलयावशुकेः ।
वर्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाहो
सुकक्षीरपिष्टा सह चित्रकेण ॥
नाद्या शस्त्रेण वदन दृष्टत् कृत्वा प्रवेशयेत् ।
कुशलो वस्तिविधिना तैलं जाल्यादिवाधितम् ॥
एवमन्यत्र यत्तैलं दृतं वा खरसं तथा ॥
यत्तैलं यद्वनं पक्वं खरसं वा तथैव च ॥”

इति वा पाठः ॥

“नाद्या अभ्यन्तरे वेदो लघुहस्तः प्रवेशयेत् ।
कर्पूरकरसैस्त्रैलं सिद्धार्थकमव भिषक् ।
पचेत् सिन्दूरकल्केन नाडीद्वयपञ्चम् ॥
गुग्गुलुत्रिफलाद्योषे समशैराज्ययोजितम् ।
अक्षप्रमाणं गुटिकां खादेच्छीतास्त्रुना नरः ॥
नाडीद्वयं शूलसुदावर्षभगन्दरम् ।
गुल्मश्च गुदजान् हन्यात् पश्चिरात् पद्मगानिव ॥”
सप्ताङ्गो गुग्गुलुः । इति नाडीव्रणाधिकारः ॥
भगन्दरस्य निदानं चिकित्सा च भगन्दरशब्दे
द्रव्यम् । उपदंशस्य निदानाद्युपदंशशब्दे
द्रव्यम् ॥ ॥ अयोपदंशस्य चिकित्सा ।
“उपदंशेषु सर्वेषु स्निग्धस्निग्धस्य देहिना ।
मेढ्रमध्ये शिरां विधेयं पातयेद्वा जलौकिकः ॥
सद्यो निहृतदोषस्य रुक्मोष्ठाद्युपशान्तः ।
पाको निवार्यो यत्नेन शिञ्जयकरः स यत् ॥

वटप्ररोहान्जम्बुलोघ-

पथाहरिद्रारचितः प्रलेपः ।

यथा तथा शोधमपाकरोति

सर्वोपदंशेषु ततो हिनोऽयम् ॥

उपदंशेषु पक्षिषु व्रणप्रचालनं दितम् ।

त्रिफलायाः कषायेण षड्भ्राजणसेन वा ॥

नौलोत्पलं सुकुसुमं पद्मं सौगन्धिकं तथा ।

एष चूर्णं धूलनार्थं प्रलेपश्चात्र शस्यते ॥

वन्तुकदलचूर्णेन रजसा दाडिमत्वचः ।

गुग्गुनान्तद्वये कृष्णाक्षिपं पूगफलेन वा ॥

दहेत् कटाहं त्रिफला तन्मखी मधुसयुता ।

प्रलेपेनोपदंशस्य व्रणः सद्यः प्ररोहयेत् ॥

पटोलनिम्बत्रिफलाकिरात-

काथं पिवेद्वा खदिरासनान्ध्याम् ।

सगुग्गुलु वा त्रिफलायुतं वा

र्वोपदंशोपहरः प्रयोगः ॥

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-

करझषाक्षीखदिरासनान्ध्याम् ।

कषायकल्केः शतमाशु चार्ण्यं

सर्वोपदंशोपहरं प्रदिष्टम् ॥

इति भूनिम्बादिष्टम् ॥

“हृतानि यानि प्रोक्तानि कुष्ठे नाडीव्रणे व्रणे ।

उपदंशे प्रयोज्यानि सेकाभ्यञ्जनभोजने ॥

सारस्वतेण संक्षिप्तं लिङ्गवर्तिमशेषतः ।

दहेच्च तान्तनस्ताभ्यां चिकित्सां व्रणवचरेत् ॥”

इत्युपदंशधिकारः ॥ ॥

शूकरदोषाधिकारः, शूकरदोषशब्दे द्रव्यम् । इति

भावप्रकाशः ॥ ॥ अथ व्रणनाशकतैलम् ।

“उदुम्बरं वटप्रचं जम्बुद्वयमथाज्जुनम् ।
पिप्पलश्च कदम्बश्च पलाशलोप्रतिन्दुकम् ॥
मधूकमाम्बसर्जंश्च वदरं पद्मकेशरम् ।
शिरौधवीजं कतकमेतत् काथेन साधितम् ।
तैलं हन्ति व्रणाक्षेपाचिरकालभवानपि ॥”

इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥

व्रणकृतः पुं, (व्रणं करोतीति । छ + कृप् । तुगा-
गमश्च ।) मल्लतकः । इति रत्नमाळा ॥ अत-
कारके, त्रि ॥

व्रणकेतुघ्नी, स्त्री, (व्रणकेतुं हन्तीति । हन + टक् ।

डीप् ।) दुग्धफेणीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रणहिट, [घ] पु, (व्रणस्य हिट् शत्रुः ।) ब्राह्मण-

यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्रणहेयके, त्रि ॥

व्रणहं, पुं, (व्रणं हन्तीति । हन + हं ।) एरुह-

वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्रणघातके, त्रि ॥

व्रणहा, स्त्री, (व्रणं हन्तीति । हन + हं ।

स्त्रियां टाप् ।) गुडुची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

व्रणहृत्, पुं, (व्रणं हर्ततीति । हृ + कृप् । तुक्

च ।) कलिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रणारिः, पुं, (व्रणस्य अरिः शत्रुः ।) वोलम् ।

अगस्त्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रतं, स्त्री पुं, भक्षणम् । इत्युणादिकोषः । (त्रियते

इति । वृष् + वरये + बाहुलकात् अतश्च । सच

कित् ।) पुण्यजनकोपवासादि । तत्पर्यायः ।

नियमः २ पुण्यकम् ३ । इत्यमरः ॥ नियमः ४

सयमः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अथ व्रत-

विधिः । तदारम्भप्रतिष्ठयोर्बर्ण्यकालमाह

ज्योतिषे । गुरोर्भृगोरस्तवाह्ये वार्हके सिंहो

गुरौ इति । वृद्धो बालो दिनत्रयमित्यन्तम् ।

मठप्रतिष्ठातृत्वादावनुसन्धेयम् ॥ ॥ बुधशमी-

व्रते विशेषो राजमार्गलोकोक्तो यथा,—

“द्विजेन्द्रसुतसयुक्ता पूर्णा या च शिताशमी ।

तस्यां नियमकर्तारो न स्युः खण्डितसम्पदः ॥

पतङ्गे मकरे याते देवे जायति माधवे ।

बुधशमीं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा तु चैत्रकीम् ॥

प्रसूते च जगन्नाथे सन्धाकाशे मधौ तथा ।

बुधशमीं न कुर्वीत कृता हन्ति पुराकृतम् ॥”

अथ व्रताशुभानम् । तत्र देवकः ।

“असुक्ता प्रातराहारं स्नात्वा चैव समाहितः ।

सूर्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥

ब्रह्मसूर्यं तथा शौचं सत्यमाभिवर्णनम् ।

व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥”

अत्र प्रातरित्यस्यासुक्तेत्यत्र नान्वयः । किन्तु

व्रतमित्यनेनान्वयोऽभ्यर्चितत्वात् ।

“प्रातः सङ्कल्पयेद्द्विहानुपवासव्रतादिकम् ।

नापराह्णे न मध्याह्ने पित्रकालौ हि तौ स्तुतौ ॥”

इति वराहपुराणेकवाक्यत्वाच्च । वतश्चासुक्ता

प्रातराहारमिति ।

“सुनिभिर्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां

नित्यम् ।

अहनि च तथा समस्त्रिण्यां सार्धप्रहरया-

मान्तः ॥”

इति कन्दोगपरिशिष्टादेकाह्वारं पूर्वदिने कृत्वा
परदिने स्नात्वाचम्य सूर्यादिदेवभ्यो निवेद्य ।
ॐ स्वयंः सोमो यम इत्यादिमन्त्रेण सान्निध्यं
प्रार्थ्य व्रतमाचरेत् । ततः सङ्कल्पयेत् । यद्वा
सूर्यादिदेवभ्यो निवेद्य पूजनीयद्रव्यादि दत्त्वा
व्रतमाचरेत् व्रतं कुर्यात् । तद्विधानश्च शान्ति-
पर्वणि ।

“शुद्धौलौहम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदसुखं ।

उपवासन्तु शुद्धीयात् यद्वा वार्येव धारयेत् ॥” ॥

कर्मादौ सूर्यपूजामाह ब्रह्मपुराणम् ।

“यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय महात्मने ।

तावन्न पूजयेद्दिव्यं शुद्धं वा महेश्वरीम् ॥”

नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणम् ।

“नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समारभेत् ।

अन्यथा फलदं पुंसा न कान्यं जायते कचित् ॥”

आदित्यादिपूजामाह पद्मपुराणम् ।

“आदित्य गणनायश्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।

नारायण विशुद्धाख्यं अन्ते च कुलदेवताम् ॥”

यत्तु ।

“देवतादौ यदा मोहात् गणेशश्च न पूजयेत् ।

तदा पूजाफलं हन्ति विघ्नराजो गणाधिपः ॥”

इत्यनेन गणेशपूजनस्यादित्यसुक्तं तत् सूर्यपूजे-

तरपरम् । कुलदेवतेत्यत्र कुलाद्युपलक्षणम् ।

“व्रतयन्निवाहेषु आह्वे होमेऽर्चने जपे ।

आरब्धे कृतकं न स्यादनारब्धे तु कृतकम् ॥”

तत्र विशेषयति मत्स्यपुराणम् ।

“गर्भिणी कृतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला

यदाशुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा ॥

उपवासाशक्तौ तु नक्तं भोजनं कुर्वीत ।

“उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते ॥”

इति वचनान्तरात् अशुद्धा चेत् पूजां कारयेत् ।

कायिकश्चोपवासादिकं सदा शुद्धया अशुद्धया

वा खयं क्रियते । अत्यन्तासामर्थ्यं पुत्रादिप्रति-

निविद्धारा उपवासः कार्यः । तदभावेऽनु-

कल्पः । गरुडपुराणम् ।

“भाष्या भर्तृव्रतं कुर्यात् जायायास्तु पति-

क्षया ।

असामर्थ्यात् ह्ययोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥

पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनो भ्रातरं तथा ।

एवमभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥”

आरब्धव्रतस्यासमाप्तौ मरणेऽपि तत्फलप्राप्ति-

माहाङ्गिराः ।

“यो यदर्थं चरेद्धर्मं न समाप्य मृतो भवेत् ।

स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नुयान्ननु रविवीत् ॥”

प्रेत्य परलोके । शास्त्रपुराणम् ।

“लोभात्सोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा

भयेत् ।

उपवासत्रयं कुर्यात् कुर्याद्वा केशसुखनम् ॥”

मोहो भ्रमः । प्रमादोऽनवधानता । वाशब्दः

समुच्चये तेन सुखनश्च कार्यं सुखनाकरणे-

हिगुणं प्रायश्चित्तम् । उपवासत्रयाशक्तौ चतु-

र्विश्रतिपणा देवाः । पद्मपुराणम् ।

“वपनं नैव नारीणां नातुग्रन्थाजपादिकम् ।
न गोष्ठे शयनं तासां न च दध्याह्नवाचिनम् ॥
सत्त्वान् केशान् सप्तद्वयं हृदयेदङ्गुलिद्वयम् ।
यवमेव तु नारीणां सुखसुखनमादिशेत् ॥”
इति गोवधप्रकरणे विवेचितम् ।
“प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रतं भवेत् ।
पूर्वं यहीत्वा सङ्कल्प प्रमादात्माचरेद्यदि ।
औवन् भवति चखालो नृतः स्या चाभि-
जायते ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकधृतवचनम् ॥

देवत्वं ।

“सर्वभूतभयं याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।
अव्रतज्ञानि कथ्यन्ते सखदेतानि शास्त्रतः ॥”
भर्तृरनुज्ञया स्त्रीणां व्रतकरणे न दोषः । काम
भर्तृरनुज्ञया व्रतोपवासनियमेभ्योऽदीनामभ्यास
स्त्रीधर्मे इति संवत्सरप्रदीपधृतप्रवचनम् ॥
अत्र कथाश्रवणमाह देवीपुराणम् ।
“तद्व्याजं तच्चपः, स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।
उपवासकृतो ह्येते गुणा, प्रोक्ता मनोविभिः ॥”
अथ व्रतप्रतिष्ठाविधिः ।

श्रीभगवानुवाच ।

“गोपधारामसेतूनां मठसक्रमवेशनानाम् ।
नियमव्रतकक्षाणां प्रतिष्ठा श्रेष्ठं सत्तमम् ॥
ब्राह्मणेन विधिना वद्धि समाधाय विचक्षणः ।
शिला पूर्णचट कांस्यं सम्भवे स्थापयेद्बुधः ॥
ब्रह्मन् सर्वं समासाद्य अपयेद्यवमयं चरुम् ।
जीरेण कपिलायास्तु तद्विष्णोरिति साधकः ॥
प्रणवेनाभिघार्याथ दूर्वां सचष्टयेत् ततः ।
साधयित्वावतार्याथ तद्विष्णोरिति होमयेत् ॥
याहृत्या चैव गायत्र्या तद्विष्णोः होमयेत् ।
विश्वतश्चतुरितुक्ता वेदादौर्होमयेत्तथा ॥
ॐ भूरयये स्वाहा । ॐ सूर्याय स्वाहा । ॐ
प्रजापतये स्वाहा । ॐ अन्नरौक्षाय स्वाहा ।
ॐ द्यौ स्वाहा । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा । ॐ
पृथिव्यै स्वाहा । ॐ महाराजाय स्वाहा ।
ॐ सोम राजानमिति जुहुयात् । ॐ लोक-
पालेभ्य स्वाहा । स्वस्वमन्त्रैर्जुहुयाद्यह्मन् ॥
यव हुत्वा चरोर्भागं दद्यात् दशदिशां वलिम् ।
ततः पलाशसमिधा हुनेद्व्योत्तरं शतम् ॥
आयुक्त्यु जुहुयात् पञ्चादेभिर्मन्त्रैर्होमयेत् ।
ततः पुद्वस्त्रैश्च मन्त्रैरायुक्त्यु होमयेत् ॥
इरावतीति जुहुयात् तिलान् घृतपरिभुजान् ।
हुत्वा च ब्रह्मविष्णोश्च देवानामनुयायिनम् ॥
गङ्गायामाहुती हुत्वा लोकेशानामथो पुनः ।
प्रज्वतानां नदीनाञ्च सप्तद्राणां तथैव च ॥
हुत्वा याहृतिभिर्दद्यात् शुचा पूर्णाहुतित्रयम् ।
वैषङ्ग्येन गन्धेन वैष्णवेन सुरीशम् ॥
पञ्चगव्यञ्च च प्राश्य दद्यादाचार्यदक्षिणाम् ।
तिलपात्रं हेमयुक्तं सवस्त्रं गामकङ्कताम् ।
प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्युनस्येद्व्रतं नरः ॥
आरामं कारयेद्यस्तु नन्दने च चिरं वसेत् ।
सठप्रदानात् स्वर्गोक्तं प्राप्नोति पुरुषः सदा ॥

सेतुप्रदानादिकस्य लोकमाप्नोति मानवः ।
प्रपादानादाकण्ठं लोकमाप्नोत्यसशयम् ॥
सक्रममाणस्तु यः कर्त्ता दुर्गतिं तरति नरः ।
स्वर्गलोके च निवसेत् इष्टकासेतुकथाया ॥
गोभागस्य तथा कर्त्ता गोलोके प्रीडते चिरम् ।
नियमव्रतकृत्याति विष्णुलोकं नरोत्तमः ॥
छच्छ्रुत् स्वर्गमाप्नोति सर्वपापविनिर्जितः ।
अनेन विधिना भर्त्ता स पूर्णं फलमाप्नुयात् ॥
इयं प्रतिष्ठा सामान्या सर्वसाधारणानाम् ।
कर्त्तव्या देशिकेनैस्तु प्रतिष्ठा यत्र विद्यते ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्तं समुदायविधिस्तव ।
सर्वेषामेव वर्णानां सर्वकामफलप्रदः ॥
सर्वेषु कर्त्तव्यं कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधे ।
फलार्थिभिरुपप्रतिष्ठं यस्मात्प्रियफलमुच्यते ॥”

इति हयश्रीर्षे समुदायप्रतिष्ठापटलः ॥
ब्राह्मणेन वैदिकेन सम्यग्युक्तविधिनेति यावत् ।
शिवेति उद्वस्त्रलोपलक्षणम् । कास्यं अग्निप्रण-
यनार्थम् । कास्येन अग्निप्रणयनमाह । यस्या-
सम्यग् ।

“शुभं पात्रन्तु कास्यं स्थाप्येनाभिः प्रणयेद्-
बुधः ॥

तस्याभावे सरादेन नवेनाभिसुखञ्च तम् ।
सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽङ्गिः शिरोमुखः ।
विश्वरूपो महानभिः प्रणेतः सर्वकर्मसु ॥”
यवश्चाग्निप्रणयनानन्तरं सर्वतः इत्यस्य पाठो
युक्तः । प्रणेत इति मन्त्रलिङ्गात् । अन्यथा
स्थापनानन्तरं एतद्विधानं व्यर्थं स्यात् ॥
अत्र च पाकाङ्गत्वात् साहचर्यमात्रमभिमाह
यस्यासम्यग् ।

“प्रायश्चित्ते विमुञ्चैव पाकयज्ञे तु साहसः ।
पूर्णाहुत्यां न्यडो नाम शान्तिके वरदक्षया ।
आहूय चैव होतव्यं यत्र यो विहितोऽनलः ॥”
प्रायश्चित्ते होमकर्मवैगुण्यसमाधानार्थं प्राय-
श्चित्तात्मकमहायाहृतिहोमादौ । तथा च
हृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“यत्र याहृतिमिहोमं प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
चतसस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाण्यश्च यथा ॥
अपि वाज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि बाहुतिः ।
होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः ॥”

स्मृतः ॥

अत्र त्रिविकल्प इत्यभिधानात् सामानां भव-
देवभट्टोक्तशास्त्रायनहोमो नियामाधिकः ।
अत्रासुक्त्या इहागच्छागच्छ इत्युच्चार्यं यवा-
भावे व्रीह्यादिभिरपि होमः ।

“हविष्येत् यथा सुखास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।
माषकोद्वगौरादीन् सर्वभावे विवर्जयेत् ॥
यथोक्तवस्त्रसम्पत्तौ याज्ञः तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा व्रीहीनामिव शाक्यः ॥”

इति हृन्दोगपरिशिष्टम् ॥

तत्र गोभिरेव अथ हविर्निर्वपति व्रीहीन्
यवान् वा कांस्ये चरुसाक्षां वा असुष्ठे त्वा
कुष्ठं निर्वपामीति देवतानामोद्देशः । सङ्कट-

यत्तु या हिस्तूक्षीमित्यनेन निर्वापकमाभिधानात्
सामगेन सम्पात्रं कर्त्तव्यम् । अत्र च विष्णवे
त्वा कुष्ठं निर्वपामीत्यनेन यत्तु वा चरुं इत्यभि-
धानात् हवनीयनिर्वापमादिशन्निष्पत्तिः
कर्त्तव्या । तत्र हृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“देवतासंख्यायां यत्तु निर्वापाश्च पृथक् पृथक् ।
तूष्णीं हिरेव यहीयाद्वोमश्चापि पृथक् पृथक् ॥”
अत्र देवतासंख्यायां पृथक् पृथक् निर्वापः ।
अतुर्निर्वापस्तन्त्रेणैव । होमोऽपि पृथक् पृथ-
ग्वेति । आलस्यादिपुरुषदोषेण यहीततनु-
येनापि मन्त्रेण निर्वापादिकं समाचरेत्ति
याज्ञिका ।

“घाते न्यूनं तथा ऋद्धे वासाञ्चै मात्तिके
तथा ।

यज्ञे मन्त्रा प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः ॥”
इत्युक्तेः । मात्तिके मन्त्रमात्रे व्यवघातादौ न्यूनं
तत्काले मन्त्रपाठाभावे मन्त्रा, प्रयोक्तव्या ।
कपिलाया अभावे अग्न्यधेनोरपि घृतेन सप्रणव-
तद्विष्णोरित्यनेनाभिधायं दूर्वां दक्षिणावर्त्तनं
संमिश्रयेत् । दूर्वां च प्रादेशप्रमाणा द्वाङ्गुल-
विस्तारा याज्ञा ।

“इभ्रभातीयमिभ्राह्मप्रमाणं मेक्ष्यं भवेत् ।
वृत्तं वार्त्तञ्च पृथग्यमवदानक्रियाक्षमम् ॥
यत्तु दूर्वां यत्तु च विशेषस्तमहं हुवे ।
दूर्वां द्वाङ्गुलपृथग्या तुरीयेनच मेक्ष्यम् ॥”

इति हृन्दोगपरिशिष्टम् ।

इभ्राह्मप्रमाणं प्रादेशप्रमाणम् । प्रादेशद्वयमिभ्रस्य
प्रमाणं परिकीर्तितम् । इति हृन्दोगपरि-
शिष्टोक्तेः । अथेत्यनेन स्रष्टोक्तशेषकर्मसमा-
पनानन्तरं प्रथतहोमः । अत्र बहुदेवताक-
चरुहोमादुपघातहोमः ।

“चरी तु बहुदेवत्ये होमः स्यादुपघातवत् ॥”

इति हृन्दोगपरिशिष्टधृतवचनम् ॥

उपघातलक्षणमाह यस्यासम्यग् ।

“पाणिना मेक्षणीनाथ सुवेष्टैव तु यद्धविः ।

हूयते चातुपक्षीयं उपघातः स उच्यते ॥
यद्युपघातं जुहुयाच्चरावाभ्यं समापयेत् ।
मेक्षणेन तु होतव्यं नाभ्यभागो न खिद्येत् ॥”
अशुपक्षीयं इत्यनेन सुविं यद्धतुरावर्त्तं पश्चा-
वर्त्तं वा हतोपक्षरणादिकं तदत्र नास्ति तेन
मेक्षणादिना सङ्गतं यहीत्वा होतव्यम् ॥
प्रकृतहोमात् प्राक् बह्विपूजनमाह मार्कण्डेय-
पुराणम् ।

“पूजयेच्च ततो बह्विं दद्यात्प्राप्याहुतीं क्रमात् ॥”

तत इति बह्विर्नामकरणध्यानानन्तरम् ।

होमाशुष्ठाने स्मृतिः ।

“मन्त्रेणोद्धारपूर्वञ्च स्वाहाक्तेन विचक्षणः ।

स्वाहावसाने जुहुयाद्वायुं वै मन्त्रदेवताम् ॥”

ततस्तद्विष्णोरितिमन्त्रेण चरुणा होमयेत् । एवं
याहृत्या प्रत्येकं भूरित्यादिना । गायत्र्या
सावित्र्या । तद्विष्णोः तद्विष्णोः विपश्यथो
जायथास इत्यादिना । विश्वत इति विश्वत-

अच्युत विश्वतोमुख इत्यादिना । वेदाद्यैः
अग्निमीले इत्यादिना । इवेत्येवमेत्यादिना ।
अम आयाहि इत्यादिना । शमो देवीरित्यादिना
चतुर्भिः । भूरमये इत्याद्यभिः । ततः सोमं
राजानमित्यादिना । ततो लोकपालेभ्य इत्या-
दिना स्वस्वमन्त्रैस्तत्तदेदोक्तदशदिक्पालमन्त्रैः ।
तत्र सामगानां इन्द्रस्य चातारमित्यादिना ।
अग्नेश्च अग्नि दूतं वृणीमहे इत्यादिना । यमस्य
नाके सुपर्णमित्यादिना । निर्ऋतेर्वेत्यादि निर्ऋ-
तोनां इत्यादिना । वरुणस्य वृत्तवती भुवनाना-
मित्यादिना । वायोः वात आवातु मेघजं इत्या-
दिना । सोमस्य सोम राजानमित्यादिना ।
ईशानस्य अभित्ता शूरयो नुम इत्यादिना ।
ब्रह्मणो ब्रह्मयज्ञज्ञान प्रथममित्यादिना । अन-
न्तस्य चर्षणीधृतमित्यादिना । तथा च गोभि-
लीयकर्मप्रदीपे ।

“चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रस्य परिकीर्तितः ।
अग्नि दूतं वृणीमहे वङ्गेर्मन्त्रो यमस्य वै ॥
नाके सुपर्णसुपयत् वेत्यादिर्निर्ऋतेस्तथा ।
वृत्तवतीति वरुणस्य वात आवातु मेघजम् ॥
वायोर्मन्त्रः समुद्दिष्ट सोम राजानमित्यादिना ।
सोमस्य मन्त्रः कथितस्त्वभित्वेतीश उच्यते ॥”
इत्ये ईशानस्य ।

“ब्रह्मयज्ञज्ञानं प्रथमं ब्रह्मणः परिकीर्तितः ।
चर्षणीधृतमिति च सर्पस्य समुदाहृतम् ॥”
ग्रहेभ्यः नवग्रहेभ्यः स्वस्वमन्त्रैः सर्ववेदसाधा-
रणैः । सूर्यस्याक्रणितेत्यादिना । सोमस्याप्याये-
त्यादिना । मङ्गलस्याभिर्ऋता इत्यादिना । बुध-
स्यामे विवस्वदित्यादिना । वृहस्पतेर्वृहस्पते
परिदीयेत्यादिना । शुक्रस्य शुक्रन्तेऽन्यदयजतन्त
इत्यादिना । शनैश्चरस्य शमो देवीरित्यादिना ।
राहो कयानश्चित्रेत्यादिना । केतो केतु छल-
नित्यादिना । तथा च मत्स्यपुराणम् ।

“आक्रणितेति सूर्याय होम कार्या विज्ञानता ।
आप्यायस्तेति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात् पुनः ॥
अभिर्ऋतां दिवो मन्त्रमिति भौमाय कीर्तयेत् ।
अग्ने विवस्वदुषस इति सोमसुताय च ।
वृहस्पते परिदीया रथेनेति गुरोर्मत ।
शुक्रन्तेऽन्यदिति च शुक्रस्यापि निगद्यते ॥
शनैश्चरायेति पुनः शमो देवीति होमयेन ।
कयानश्चित्र आभुव दूतौ राहोरुदाहृतः ।
केतुं छलनिति कुप्यात् केतूनामुपशान्तये ॥”
एव चरुहोम समाप्य चरुशेषेण प्राच्यादि-
दिग्भ्यः पायसवलि दद्यात् । तद्यथा । एष
पायसवलि उं प्रार्थ्य दिशे नमः इत्यादिना ।
दक्षिणायै दिशे स्वाहा इति श्रुतिदर्शनात् । हरि-
हरपङ्क्तिस्तत्प्रदीपाभ्यां स्वाहान्तेन वलिदान-
सक्तम् । वस्तुनस्तु वलिप्रकरण एव प्राथ्युर्वा-
वाचीभ्योऽहरहर्नैत्यप्रयोग इति गोभिलस्त्रवे
स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् दिशां देवतात्व वलो प्रती-
यते । अत्र त्वाचीतिपाठान् श्रुत्युक्तहोमीये
दक्षिणायै इत्यादिना उं अवाच्ये दिशे नमः

इति वलौ प्रयुज्यते । एभिर्मन्त्रैस्तद्विष्णोः परमं
पदं इत्यादियावन्मन्त्रैः । आच्यन्त्विति तुशब्देन
समिद्धोमे तेषां आवर्तनात् मन्त्राकाङ्क्षायां प्राथ-
मिकत्वेन तद्विष्णोरित्यस्य परिरुद्धः । ततस्त-
द्विष्णोरिति मन्त्रेण स्वाहान्तेन धृताक्तपलाश-
समिद्धिरष्टोत्तरशतं जुहुयात् । पूर्वोक्तमन्त्रैः
पूर्वोक्तदेवताभ्यः सुषेणाख्याहुतीर्जुहुयात् ।
पुरुषस्तुक्तस्तत्तदेदोक्त । तत्र सामगानाम् । उं
इद विष्णुरिति । प्रेक्षकस्य विष्णोरिति । प्राकाय-
सुषलेव वृवाण इति । सहस्रशीर्षेति । त्रिपा-
दूर्ध्व इति । पुरुष एवेदमिति । एतावानस्य
इति । ततो विराडिति । कयान इत्यादि पुरुष-
स्तुक्तम् । तथा च सामिधेनी श्रुतिः । इदं
विष्णुं प्रेक्षकस्य विष्णोः प्राकायसुषलेव
वृवाण इति वाराहमन्यं पुरुषव्रते चेषा
वैष्णवीनामसहितेना प्रयुज्यन् विष्णुः प्रीणाति
इति प्राकायसुषलेव वृवाण इति वाराहमन्य-
मित्यनेन एको मन्त्रः प्रकाशितः । पुरुष इत्य-
नेन पुरुषपदयुक्तपञ्चमन्त्रा । व्रते इत्यनेन कयान-
श्चित्र इत्येको मन्त्रः । सामगो जुहुयात् ।
यजुर्वेदी तु तत्र प्रविष्टाभि सहस्रशीर्षेत्यादि
ऋग्भिः षोडशाहुतीर्जुहुयात् । इरावतीति
तिलान् धृताक्तान् सक्जुहुयात् । एवं ब्रह्माशु-
यायिभ्यः स्वाहा विष्णुनूयायिभ्यः स्वाहा
ईशानानूयायिभ्यः स्वाहा । एव पूर्वोक्तनव-
ग्रहमन्त्रैः पूर्वोक्तैर्दिक्पालमन्त्रैश्च जुहुयात् ।
एव पञ्चमेभ्यः स्वाहा नदीभ्यः स्वाहा नदेभ्यः
स्वाहा समुद्रेभ्यः स्वाहा भू स्वाहा भुव
स्वाहा इति जुहुयात् । ततः परिभाषासिद्ध
स्वशाखोक्तमहायाहूतिहोम प्रायश्चित्तहोमश्च
कृत्वा सूचा तद्विष्णोरिति मन्त्रेण पौषडन्तेन
पूर्णाहुतिचयसुत्याय जुहुयादिति विशेषोपा-
दानात् नात्र स्वशाखोक्तपूर्णहोम । ततः
पञ्चगव्य चरुशेष प्राश्य घ्रात्वा वा हेमयुक्तं
सर्वस्व तिलपात्रं अलङ्कृतं गात्रं दक्षिणा-
माचार्याय दद्यात् । आचार्यपदश्च ।

“उदाहरति वेदार्थान् यज्ञविद्या स्मृतीरपि ।
श्रुतिस्मृतिसमापन्नमाचार्यं न विदुर्गुहा ॥”
इति कन्दोगपरिशिष्टान् ।
कर्म्मोपदेष्टुराचार्यत्वेन आचार्यपद स्वयं होल-
पक्षे ब्रह्मपर अन्यहोलपक्षे ब्रह्महोलदथपरम् ।
स्वयं ब्रह्महोलकर्मकरणपक्षे पुस्तकधारक-
परम् ।

“ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता ।
कर्म्मन्तेऽनुचमानाया पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥
विदध्याहोत्रमन्यसेदक्षिणाहं हरो भवेत् ।
स्वयंसेदुभयं कुण्ठादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥”

इति कन्दोगपरिशिष्टैकवाक्यत्वात् ॥
एवं ब्रह्मविधिना अग्निस्थापनादि प्रीयतां भग-
वान् विष्णुरित्यन्तकर्मसंस्कृतगोप्यादिदान-
नियमव्रतकक्षादिकरणान्तररूपा समुदाय-
प्रतिष्ठा कर्मेया । समुदायस्य प्रकृतगोप्यादे

प्रतिष्ठा समुदायप्रतिष्ठा । तथा च कपिलपञ्च-
रात्रम् ।

“प्रतिष्ठाशब्दसंसिद्धिः प्रतिपूर्वाच्च तिष्ठते ।
ब्रह्मर्षत्वाभिपातानां संस्कारादौ प्रते, स्थितिः ॥”
तथा च गोपयादेरुक्तकर्मसंस्कृतस्य फलजन-
कत्वम् । अप्रतिष्ठन्तु निष्फलमित्युक्ते । एतद-
व्रतकर्मणा प्रीयतां भगवान् विष्णुमिति समा-
प्नुयात् ॥ ॥ अथ व्रतप्रतिष्ठाप्रयोगः । तत्र
कृतनित्यक्रियः कथान्त व्रत समाप्य तत्तद्देवता-
प्रीतिकामो यथाशक्ति दानादि दद्यात् ।

“व्रते देवयज्ञोत्तमं कृपादीनां प्रतिष्ठने ।
दद्यात् षोडशदानानि द्विषडदानानि चैव वा ॥”
इति दानसागरधृतवचनात् ॥

उं तत् सदित्युच्चायं उं अत्येत्याति असुक-
गोत्रोऽसुकदेवशर्मा तत्तद्व्रतफलप्राप्तिकाम
कृतेतत् असुकव्रतप्रतिष्ठामहं करिष्ये । क्ली
चेद्व्रतकारिणौ तदा असुकगोत्रासुको देवी-
त्याद्युक्त इति सङ्कल्प कुर्यात् । ततो घटं सस्याप्य
पञ्च देवान् संपूज्य गौर्यादियोऽष्टमाष्टका-
संपूज्याः । पुरुषश्चेत्तदा नान्दीयाहं कुर्यात् ।
तत उत्तराभिमुखं ब्राह्मणसुपवेश्य तत्प्रमीपे
आसनमानीय प्राङ्मुखो यजमानः उं साधु
भवानास्तां इति कृताङ्गलिर्वदेत् । उं साध्वह-
मासे इति प्रतिवचनम् । उं अर्चयिष्यामो
भवन्त इति पुनरुक्ते उं अर्चयेति प्रतिवचनम् ।
ततो वस्त्रालङ्कारगन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य दक्षिणं
जानु धत्वा उं अत्येत्यादि असुकगोत्रमसुक-
देवशर्मानामर्चयित्वा कृतेतदसुकव्रतप्रतिष्ठाकर्मणि
होमादिकर्मकरणाय भवन्तमहं वृणु । उं
व्रतोऽस्मीति प्रतिवचनम् । उं यथाविहित
व्रतकर्म कुरु । उं यथाज्ञानं करवाणि इति
प्रतिवचनम् । ततो वेदीं पञ्चगवेनाभ्युच्य पूर्वं
पञ्च घटान् घटमेकं वा सस्याप्य प्रथमलिखित-
क्रमेण भूतशुद्धादिगणेशादिपूर्वा विधाय तत्तद-
देवतां क्रमेण पूजयेत् । ततो होता स्वयं होत-
विधिनापि सस्याप्य ब्रह्मस्यापनानन्तर चरु-
अपण्य कुर्यात् । अन्यत सर्वं प्रतिष्ठापङ्क्तौ
ज्ञेयम् ॥ अथ व्रतप्रयोगः । स्मृतिवाचनं कृत्वा
सूर्यं सोम इति पठित्वा सङ्कल्प कुर्यात् । अदे-
त्यादि असुककामोऽसुकव्रतमहं करिष्ये । व्रता
वृत्तौ आहूतिसंख्यासुखितेन अद्वारभ्यति च ।
उदङ्मुखो भूत्वा एतत् कुर्यात् । उं यमः
क्षित्ये नम इति स्थिरं मार्जयेत् । उं न
इत्यभ्युचयेत् । यामहस्तेन स्थण्डिलं गृहीत्वा
कुशेन प्रणवपूजकं चतुर्थ्यन्तव्रतदेवतानाम्
लिखेत् । हस्तप्रमाणं स्थण्डिलं चतुरस्रं सित-
तण्डुलेनापूर्य मध्ये वितस्युर्देवार्किकं हरिद्रा-
चूर्णेन तद्विहितं क्षिप्रमागान्यन्योन्यसक्तानि
अष्टदलानि धिततण्डुलचूर्णेन पञ्चमूले केशराणि
कुसुमचूर्णेन पञ्चसन्धीर्वित्यादिपञ्चमूर्तेन पीठ-
गात्राणि दग्धपुलाकचेन कृत्वा घटं संस्थाप्य
सामान्यार्थं कृत्वा तदुदकेनात्मानं पूर्णोपवर्य-

व्रतं

चाभ्युष्य गच्छेदादीन् नवग्रहांश्चैव पूजयेत् ।
ततो व्रतदेवताः पूजयेत् । इति व्रतसत्त्वम् ॥ १ ॥
अथ व्रतलक्षणम् । दीर्घकालागुपालनीयसङ्कल्पो
व्रतमिति नारायणोपाध्यायानां स्मरणम् ।
स्वकर्तव्यविषयो नियतः सङ्कल्पो व्रतमिति
श्रीक्षेत्रहरिनाथवर्हमानप्रभृतयः ॥ सङ्कल्पश्च
भावे मयेतत् कर्तव्यमेव निषेधे न कर्तव्यमिति
ज्ञानविशेषः । अतएव सङ्कल्पः, कर्ममानस-
मित्याभिधानिकाः । यस्तुतस्तु पूर्वोक्तपरा-
पुराणवचनेनैकादशगुणवत्स्य व्रतत्वाभिधानात् ।
“एकभक्तेन नक्तेन तपेयायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादक्षणा उदाहृतम् ॥”
इत्यादि याज्ञवल्क्यादुक्तेषु एकभक्तनक्तायाचित
भोजनोपवासादिषु पादक्षणादित्याभिधानाच्च
न सङ्कल्पो व्रतम् । किन्तु सङ्कल्पविधयस्तत्त-
त्कर्म्मैव व्रतमिति । अतएव व्रतानां सङ्कल्पसम्भाव-
त्वमाह मनुः ।
“सङ्कल्पमूलं कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।
व्रता नियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥”
अनेन कर्मणा इदमिदं फलं साध्यते इत्येव
विषया वृत्तिः सङ्कल्पस्तदनन्तरमिदंसाधनतया
अवगते तस्मिन् दृष्ट्वा जायते तत्सदर्थं प्रयत्न-
कृत्वा इत्येव यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रता
नियमरूपा धर्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः ।
सर्वे इत्यनेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः, सङ्कल्पादेव
जायन्ते इति कुक्षूकभट्टः ॥ १ ॥ सङ्कल्पमाह
वराहपुराणम् ।
“प्रातः सङ्कल्पयेद्दिङ्मातृपुत्राद्यव्रतादिकम् ।
नापरारम्भे न मध्याह्ने पित्राकालौ च तौ
स्मृतौ ॥”
सङ्कल्प व्रतस्यारम्भ इत्युक्तं राघवधृतो विष्णुः ।
“व्रतयज्ञविवाहसु आह्वे होमेऽर्चने जपे ।
आरब्धे स्नाने न स्यादनारब्धे तु स्नतकम् ॥
आरम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतनामयोः ।
नान्दीश्राद्धं विवाहादौ आह्वे पाकपरिष्कृत्या ।
निमज्जन्तु वा आह्वे आरम्भः स्यादिति
श्रुतिः ॥”
पाकपरिष्कृत्येति सामेदंशश्राद्धविषयम् । तत्रैव
तस्यामुत्तराध्यायविधानेन तदग्निपाकस्यासाधा-
र्यत्वात् ॥ १ ॥ सङ्कल्पविधानन्तु सवत्सरप्रदीपे
“प्रातः सन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत् ॥”
शान्तिपर्वणि ।
“गृहीत्वौदुम्बरं प्राञ्चं वारिपूर्णमुदसुखम् ।
उपवासन्तु गृहीयाद्यद्वा सङ्कल्पयेदुदम्बम् ॥
देवतास्तस्य सुप्यन्ति कामिकस्तस्य विध्यति ।
अन्यथा तु दृष्या मर्त्तगाः क्षिप्रान्ति खल्व-
बुधयः ॥”
यद्वेति पञ्चान्तरम् । तेन ताम्रपात्राभावे
सङ्कल्पमात्रं करणीयम् ॥ १ ॥ गृहीतव्रताकरणे
दोषमाह छागण्डेयः ।
“पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काममोहितः ।
जीवन् भवति चाकालो मृतः, न चैव जायते ॥

५६२
व्रतं

दादशीव्रतमादाय व्रतभङ्गं करोति यः ।
दादशान्दं व्रतं चोर्ध्वं निष्कलं तस्य जायते ॥”
इति नारदीयवचनात् दादश्यां पित्रोऽपि ॥ १ ॥
प्रायश्चित्तमाह मनुपुराणम् ।
“लोभान्मोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा
भवेत् ।
उपवासघट्यं कुर्यात् कुर्याद्वा केशमुत्तनम् ।
प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रतो भवेत् ॥”
वाशब्दं यत्तुचये तेन सुकृतं च कर्तव्यमिति
प्रायश्चित्तविषयेकः । प्रमादादस्य सङ्कृतस्य
प्रतिप्रत्युत्ते द्येयम् ।
“सन्भूतभयं यापि प्रमादो गुरुशान्ताम् ।
जगतप्राणि कथम् सङ्करोतानि शाश्वतः ॥”
इत्येकादशीसत्त्वम् ॥ १ ॥
पुण्यजनकजतानि यथा । पेशावस्य शुक्लद्वि-
यार्था अचयद्वितीयाव्रतम् १ तस्य शुक्ला दादशी
विधीतकी २ तत्तत्तद्देशी तृदिहचतुर्दशी ३
तस्य कृष्णादमी विधीतकी ४ तस्य कृष्ण-
चतुर्दशी सावित्री ५ ज्येष्ठशुक्लद्वितीया रमा-
द्वितीया ६ तस्य शुक्ला चतुर्थी उमाचतुर्थी ७
तस्य शुक्ला षष्ठी अरण्यषष्ठी ८ तत्तत्तद्देशी
चम्पकचतुर्दशी ९ आपादो शुक्लैकादशी शयने-
कादशी १० आययो कृष्णादमी श्रीकृष्णजन्मा-
दमी ११ भाद्रशुक्ला चतुर्थी शिवा चतुर्थी १२
तस्य शुक्ला षष्ठी चण्डिका षष्ठी १३ तस्य शुक्ला
सप्तमी ललिता सप्तमी तत्र कुङ्कुटीनतम् १४
तस्य शुक्लादमी दूर्वादमी १५ राधादमी च
१६ तस्य शुक्ला नवमी तालनवमी १७ तस्य
शुक्लैकादश्यां पार्श्वपरिवर्त्तनव्रतम् १८ तस्य
शुक्ला द्वादशी अवधद्वादशी १९ तस्य शुक्ला
चतुर्दशी अनन्तचतुर्दशी २० तस्य कृष्णा
चतुर्थी गणेशचतुर्थी २१ आश्विनशुक्लादमी
महादमी २२ कार्तिकशुक्ला नवमी दुर्गानवमी
२३ तस्य शुक्लैकादशी उत्पानैकादशी २४ तस्य
शुक्ला चतुर्दशी पाषाणचतुर्दशी २५ तन्मासी-
यैकादश्यादिपञ्चतित्यात्मकं वक्रपञ्चकम् २६
दक्षिणचक्रान्यां सर्वजयाव्रतम् २७ कार्ति-
कयव्रतम् २८ अय्यहायस्य शुक्ला षष्ठी गुह-
षष्ठी २९ तस्य शुक्ला सप्तमी मित्रसप्तमी ३०
तस्य शुक्ला द्वादशी अखण्डा द्वादशी ३१ माघ-
शुक्ला चतुर्थी वरदा चतुर्थी ३२ तस्य शुक्ल-
पञ्चम्यां त्रीपञ्चमीव्रतं घटवर्धनविधायम् ३३
तस्य शुक्ला षष्ठी प्रीतका षष्ठी ३४ तस्य शुक्ला
सप्तमी आरोग्यसप्तमी ३५ तस्य शुक्लैकादशी
भीमैकादशी ३६ तदादशी वराहद्वादशी ३७
तस्य कृष्णा चतुर्दशी शिवरात्रि ३८ माल-
गुणशुक्ला द्वादशी गोविन्दद्वादशी ३९ चैत्र-
कृष्णा षष्ठी स्कन्दषष्ठी ४० चैत्रशुक्लादमी
अशोकादमी ४१ तस्य शुक्ला नवमी श्रीराम-
नवमी ४२ तस्य शुक्ला त्रयोदशी मदनत्रयो-
दशी ४३ इति स्मृतिः ॥ १ ॥ अथाचितव्रत-
नक्तव्रत उमासाहेश्वरव्रतं शुद्धनारायणव्रतं

व्रतं

देवीपुराणे कृष्णादमीव्रतनामाध्याये सम्मा-
र्जनमाह्वाराध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ तिथ्यादि-
व्रतं गारुडे ११६ अध्याये अगस्त्यार्चनं
गारुडे ११८ अध्याये चातुर्मास्यव्रतानि गारुडे
१२१ अध्याये भीष्मपञ्चकादिप्रतं गारुडे १२३
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ कार्तिकस्रानव्रत-
कार्तिकव्रतं कार्तिकप्रदीपदानव्रतं च पाञ्चोत्तर-
रात्रे १४० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ प्रतिपत्कल्पे
व्रतव्रतम् । द्वितीयाकल्पे पुष्यद्वितीयाव्रतं फल-
द्वितीयाव्रतम् । तृतीयाकल्पे गौरीव्रतम् ।
चतुर्थीकल्पे गणेशचतुर्थी । पञ्चम्यकल्पे भाद्र-
शुक्ला पञ्चमी नागपञ्चमी । षष्ठ्यकल्पे भाद्र-
शुक्ला षष्ठी गुहषष्ठी । सप्तमीकल्पे माघशुक्ल-
सप्तमी रघुसप्तमी । शुक्लपक्षे रविवारे सप्तम्यां
रोहिणीनक्षत्रयोगे विजयासप्तमी । रविवारे
सप्तम्यां व्यादित्यद्वयव्रतम् । शुक्लपक्षीय-
सप्तम्यां पञ्चतारकनक्षत्रयोगे जया सप्तमी ।
माघशुक्लसप्तमी जयन्ती । भाद्रशुक्लसप्तमी
अपराजिता सप्तमी । शुक्लपक्षे सप्तम्यां रवि-
सक्रमणे महालयया सप्तमी । मार्गशीर्षे
शुक्ला सप्तमी नन्दा सप्तमी । शुक्लसप्तम्यां हस्त-
नक्षत्रयोगे भद्रासप्तमीव्रतम् । फाल्गुनस्य शुक्ला
सप्तमी कामदा सप्तमी । पापनाशिनी सप्तमी-
व्रतम् । भाद्रपदव्रतम् । सर्वधर्माश्रयसप्तमीव्रतम् ।
माघशुक्लसप्तमीव्रतम् । भाद्रशुक्लसप्तमी नत-
सप्तमी । आषाढशुक्लसप्तमी अथङ्गसप्तमी ।
मार्गशीर्षस्य चित्तसप्तम्यां हस्तानक्षत्रयोगे
त्रितयप्रदाव्रतम् । इति भविष्यपुराणम् ॥ १ ॥
उत्तरायणं शुक्लपक्षे बुधवारे चतुर्थी बुधादमी ।
अमावस्याव्रतम् । वैशाखीपूर्णिमा मिथुपूर्णिमा ।
मेघसप्तम्यां मधुसप्तम्यां । जलसप्तम्यां ।
फलसप्तम्यां । अश्वसप्तम्यां । दक्षिणसप्तम्यां-
व्रतम् ॥ १ ॥ अथ व्रतविधिः । तत्र व्रतधर्माः ।
तत्र विष्णुहारीतौ ।
“दिनान्ते नखरोमादौ न प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।
भस्मगोमयवृद्धारिपञ्चगव्यादिकल्पितम् ।
मलापकर्षणं कार्यं वाह्याशीचात्मविह्वये ।
दन्तधावनपूर्वकं पञ्चगव्येन सयुतम् ।
व्रतं नशासुखे ग्राह्यं वहिस्तारकदर्शने ॥”
तेन प्रायश्चित्तव्रतारम्भे पूर्वदिने पञ्चगव्यं
प्राश्य दन्तधावनं कृत्वा सायं समये व्रतसङ्कल्प-
कर्तव्यः । वशिष्ठः । प्रशुक्लेश्वरनाम्ना वापयेदक्षि-
कोमशिलावर्जम् । केशधारणेच्छायां दिगुण-
व्रतमाह हारीतः ।
“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
केशानां धारणार्थं हिगुणं व्रतमाचरेत् ।
हिगुणे तु व्रते चोर्ध्वं दक्षिणा दिगुणा भवेत् ॥”
स्त्रिया केशवपनं न काव्यमित्याह कौशायनः ।
कृच्छ्रे अश्विनसुदकोपसर्जनमथ, शयनमेकवाचता
केशस्त्युनखरोमवापनं एतदेव स्त्रिया केश-
वपनवर्जम् । पञ्चगव्यप्राशनयोर्विह्वलः ।

नथा श्रुतलिखितौ ।
“वायु केशनखान् पूर्वं घृतं प्राश्य वह्निर्निशि ।
प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ॥
प्रायश्चित्तसुपासीनो वाग्यनस्त्रिसवनं सृष्टेत् ।
एकवासाद्वासा वा सप्ताशी स्यष्टिलेशये ॥
स्नानी वीरासनी मौनी मौम्री दण्डकमण्डलम् ।
भैरवचर्यायिकायं च कुशाखैर्जुहुयाद्घृतम् ॥”
प्रत्येकं नियतं कालमिति व्रतसंख्या सकृत्प-
वाक्ते उल्लेखनीया इत्यर्थः । वीरासनी भिक्षा-
दनाश्रितः । दण्डकमण्डलं आर्घ्यत्वात् मनुष्यो
लोपेन तेनैतद्व्यक्त इत्यर्थः । कुशाखैर्देवा
देवदेवनमित्यादिमन्त्रैः । मनुः ।
“महावाह्युतिभिर्धौमः कर्त्तव्यः स्वयमन्व-
हम् ।

अहिषासत्वमक्रोधमार्जवञ्च समाचरेत् ।
विरहस्त्रिनिशयाञ्च सवासा जलमाविशेत् ॥”
विरहस्त्रिनिशयाञ्च इति घटस्नानविषयमिदम् ।
पिपीलिकामध्यचान्द्रायणादितमस्तुत्तमं फला-
तिशयार्थं बहुषु त्रिसवनविधानात् । तथा ।
“स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषितं कर्त्तव्यम् ।
स्नानासनाभ्यां विहरेद्दशतोऽध शयौ भवेत् ॥
ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवविचारकः ।
सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ॥
सर्वेषु च व्रतेष्वेव प्रायश्चित्तार्थमादृत ॥”
ब्रह्मचारी भैरुनवर्णं व्रती कृत्रोपानहमाल्या-
ज्जागन्नादिवर्णम् । शूद्रेण सावित्रीजपस्थाने
नारायणादिमन्त्रजपः कार्यः । अन्यद्वारा वा
कारयितव्यः । एवमन्यत्रापि । यथा वराह-
पुराणम् ।
“यमन्तस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥”
जावाल ।
“आरम्भे सर्वलक्षणां समाप्तां च विशेषतः ।
ध्यात्वेनैव हि शालासौ जुहुयाद्वाह्युतिः ॥

एतत् ॥
आहं कृष्णव्रतान्ते च गोहिरण्यादिरक्षि-
याम् ।

गृहे गृही वसन् कुर्वन् ब्रह्मलोके महीयते ॥
स्त्रीणां होमो न कर्त्तव्यः पञ्चगव्यमात्रैव च ।
शूद्राणां पापिनाश्चैव सवाद न च कारयेत् ॥
सवादस्तु न कर्त्तव्यस्त्रिवर्गैश्च कदाचन ।
ब्राह्मणेनैव वक्तव्यं उत्तमं प्राणसंशये ॥”
आहमिति शुद्धार्थं आह दर्शितम् । स्त्रीभि-
र्होमो न कर्त्तव्यः पञ्चगव्यमात्रेण कृत्यानां
कर्त्तरि चेति वक्ष्यते । प्रारब्धव्रतपीडया प्राण-
संशये । अन्ये वर्णा न प्रवृत्ता ब्राह्मण एव
प्रवृत्ताः । व्रतं मौनं पूर्णम् । सप्त विधेषमाह
आपस्तम्बः । तत्र मौनमुक्तं वैविध्यरहितं निमि-
रयैरात्मभिर्भेदुत्तैर्देवैर्देवान् सत्यायान्त-
मंस एव यापय्यापय्यं भाषते न मन्त्रलोपो
भवतीति विज्ञायते । मन्त्रलोपो व्रतलोपः ।
वाल्मीकिदिभिरङ्गहीनमपि व्रतं कार्यमित्याह
रुद्रगिष्णुः ।

“असंस्कृतो निरुत्साहो रोगी नवतिजीवकः ।
यथाशक्तिं प्रकुर्वीत व्रतं ह्येष न लुप्यते ॥”
अशक्तावन्यद्वारापि कार्यमिति उक्तञ्च ब्रह्म-
पुराणे ।
“रोगी वृद्धस्तु योगरूढं कुर्वन्त्यन्यैर्व्रतं सदा ।
चतुर्पादतुसरार्द्रमथम यावदेव हि ॥
शिशोर्व्रतं प्रकुर्वीत गुरुसम्बन्धिवान्वावाः ।
गुर्निग्री वालवत्सा च रोगी द्रव्यपरायणः ॥
एते नक्त्ये शुक्लान्ति वाला मध्याह्न एव च ।
व्रतस्यः प्राणरक्षार्थं कदाचिदुदकं पिबेत् ॥
फलमूत्रे तथा चौरं यज्ञशिष्टं तथा हविः ।
व्रतमध्ये तु रोगार्तो वैद्यप्रोक्तमथौषधम् ॥
करोति च गुरोर्वाक्यं व्रतस्यस्तुत्तमादपि ।
ब्राह्मणस्याभिलषितं साधयेदविचारयन् ॥
एतान्यथैव व्रतस्थानामव्रतज्ञानं कुत्रचित् ।
व्रतस्त्वितेषु देवांस्तान् व्रतस्यस्तु प्रपूजयेत् ॥”
योगरूढो वालः । द्रव्यपरायणः कुटुम्बी इत्या-
र्जनपालनपरः समित्यर्थः । बौधायनः ।
“अथैव तान्यव्रतज्ञानं व्यापो मूलं फलं प्रयः ।
हविर्नास्त्यकास्या च गुरोर्वाचनमौषधम् ॥’
हारीतयमौ ।
“बलयथोपहारश्च हवींश्च चरवस्तथा ।
निर्विशङ्केन भोक्तव्यं व्रतमस्य न लुप्यते ॥”
वर्णवैश्यदेवादिदेवताभ्यो दत्तः । उपहारी
नैवेद्यम् । चरः पाल्यगन्धालीपाकादिः । अत्र
चैषां दत्तावशिष्टं भक्षणीयमिति । देवतः ।
“उपवासो विनश्येन दिवास्वप्नाच्चमैथुनैः ।
अत्यये जलपानेन नोपवासः प्रणश्यति ॥”
वृद्धशातातपः ।
“गन्धालद्वारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥”
अलङ्कारवस्त्रादिन्द्रादि उपवासेन हेतुना
इत्यर्थः । तथा ।
“स्त्रीणां सम्यक् चानात् साक्षात् ताभिः संकथना-
दपि ।

ब्रह्मचर्यं विपद्येत न दारसङ्गमादपि ॥”
सप्रेक्षणात् संकथनात् इति अत्र सहागतं
संशब्दस्यार्थः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥
प्रायश्चित्तात्मकव्रतानि यथा । विद्यामित्रः ।
“लक्ष्म्यान्नायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् ।
प्रकाशे च रक्षस्ये च यशयेऽनुक्तकेऽस्तुटेः ।
प्राजापत्यं सान्तपनं शिशुलक्ष्मं पराककः ।
अतिरुक्कं परंरुक्कं सौम्यं लक्ष्मातिरुक्कं ॥
महासान्तपनं शुद्धौ तमरुक्कस्तु पावनः ।
जलोपवासलक्ष्मस्तु ब्रह्मज्ञानं शोधकः ।
एते यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।
पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ।
काम्यान्नायणयज्ञैश्च देवता वा विशुद्धये ।
शिशुसन्नाययं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा ।
यद्यमर्थं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकासुतिः ।
उपवासस्त्रिरात्रं मासं पञ्चसदहंक्रमः ।
पञ्चसदहंक्रमादि कार्यं शुद्धिस्तथादिना ।

उपपातकयुक्तानामनादित्ये चैव हि ॥
प्रकाशे च रक्षस्ये च अभिसन्धादपेक्षया ।
जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्वृद्धिर्कृतं तथा ।
अनुवन्तादिकं दृष्ट्वा सर्वे कार्ये यथाक्रमम् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
द्वादशवार्धिकादिव्रतं प्रायश्चित्तविवेकादौ द्रष्ट-
व्यम् ॥

व्रतति, स्त्री, (प्र + तन विस्तारे + क्तिच् ।
एषोऽरादित्वात् पत्य वः ।) विस्तारः । लता ।
इत्यमरः । (यदा, ऋग्वेदे । ८ । ४० । ६ ।
“अपि वृक्षं पुराणवद्व्रततेरिव
गुप्यितमोक्षो दासस्य दम्भय ॥”
“व्रततेरिव यथा लताया गुप्यितं निर्गता शाखां
वृक्षति ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।)
व्रतती, स्त्री, (व्रतति + पञ्च डीष् ।) विस्तारः ।
लता । इति भरतद्विरूपकोषः । (यथा,
रघु. । १४ । १ ।

“अपश्यतां द्वाश्रयथौ जनन्यौ
क्षेदादिवोपपन्नतरोर्व्रतयौ ॥”)
व्रतभिन्ना, स्त्री, (व्रते उपनयनकाले भिन्ना ।)
उपनयनकालीनभिन्ना । तस्या विधिर्यया ।
अथ भैक्षश्चरति । अथ शब्दस्तुष्णीमादित्योप-
स्थानमग्निप्रदक्षिणञ्च श्रुतिः ।
“प्रतिगृह्येक्षितं दृष्टुमुपस्थाप च भास्करम् ।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेत् भैक्षं यथाविधि ॥”
इति मनुवचनान्तः ।
भिन्नासम्भूतं भैक्षं चरति आवहति इत्यर्थः ।
मातरमेवाग्रे ये चान्ये सुहृदो यावत्यो वा
सन्निहिताः स्युः । याचते इत्यध्याहार्यम् ।
सुहृदे स्निग्धहृदये स्वसादे । तथा च मनुः ।
“मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं
निजाम् ।

भिक्ष्यते भिक्षां प्रथमां या चैनं नावमानयेत् ॥”
सन्निहितास्तद्देशस्याः । न तु प्रतिगृह्य गत्वा ।
भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणभिक्षाप्रयोगः ।
तथा च मनुः ।
“भवनपूर्वं चरेत् भैक्ष्यमुपनीतद्विजोत्तम ।
भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥
आदिमध्यावसानेषु भवच्छन्दोपलक्षिताः ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशा भैक्ष्यचर्या यथाक्रमम् ॥”
इति याज्ञवल्क्यवचनाञ्च । इति संस्कारतत्त्वम् ॥
व्रतस्य हि, पु, (व्रतस्य स्य हि.) दाया । इति
हेमचन्द्रः ।

व्रतादेश, पु (व्रतस्यादेशः ।) उपनयनम् । यथा,
“आदन्तजननात् सद्यः आष्टाडेकरात्रकम् ।
विराजमाव्रतादेशान् दशरात्रमनः परम् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
व्रती, [न] पु, (व्रतमस्यालोति । व्रत + इति. ।)
यजमानः । इत्यमरः । (ब्रह्मचारी । यथा,
मनु । २ । १८८ ।

“भैक्ष्यं वर्णदेहिनां नैकादशो भेदः दृश्यते ।
भैक्ष्यं त्रिभिः इति रयवायना मृताः ।”)

व्रातः

वनविशिष्टे, वि । यथा,—

“तिथ्यन्ते चोत्पन्नानि वा व्रती कुर्वीत पार-
गम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

व्रश्च, ऊ श छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-वेदः ।) दन्त्योपधः चयोगात् तालयः ।
तेन क्विपि शृङ्खलावेति घटि निमित्ताभावे नैमि-
त्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् तालयस्य दन्त्यत्वे
चयोगादे सस्य लोपे सुवृट् इति । तथा च ।
“नकारजावसुखारपश्चमौ भलि धातुषु ।
सकारश्च शकार स्यात् पाठवर्गस्तवर्गजः ॥”

इति वीपदेवः ॥

अस्यार्थः । धातुषु मध्ये भलि भसे परे अउ-
खारपश्चमौ नकारजौ ज्ञेयौ तालयशकारश्च
दन्त्यसकारजातः, सङ्घट्यकारात् परवर्गोऽपि
तवर्गजातो ज्ञेय इति । णिहास्याने इत्यादी-
नाश्च यकारादिप्रकृतित्वे तस्यौ इत्यादिवोधम् ।
ऊ, अव्रश्चीत् अत्राश्चीत् । श्र, वृश्चति । इति
दुर्गादासः ॥

व्रश्चन, स्त्री, (व्रश्च + ल्युट् ।) द्वेदनम् । व्रश्चधातो-
रनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, शतपथ
ब्राह्मणे । ३ । ६ । ४ । ७ ।

“स रातमना वृश्चनाय भवति ॥”)

वृश्चन, पु, (व्रश्चति क्तिन्ति पतित्तोरिति ।
वृश्च + ल्युट् ।) यद्वा, वृश्चत्यनेनेति करणे ल्युट् ।)
खर्णादिच्छेदिका । द्वेनी इति भाषा । तत्-
पण्याय । पञ्चपरशु २ । इत्यमरः ॥ पञ्च-
पर्यु ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ खर्णलोहादि-
भेदकः । इति जटाधरः ॥ वृश्चच्छेदनजात
निर्यासः । यथा,—

“देवतार्थं हवि शिशु लोहितान् वृश्चनान्तथा ।
अनुपाकृतमांसानि विद्वजानि कवकानि च ॥”

इति याज्ञवल्क्यः ॥

वृश्चनान् वृश्चच्छेदनजातान् लोहितानपि ।
यथा मनु ।

“लोहितान् वृश्चनिर्यासान् वृश्चनप्रभवांस्तथा ॥”

इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥

(करणे ल्युट् तस्य कुठारादिवाचकता विशेष्य
लिङ्गता च । यथा, कातन्ते कृतुस्तु करणाधि-
करणवोश्चैत्यत्र कलापचन्द्रः । “युद्धन्तश्च
शब्दः प्रायो विधेयलिङ्गग्राही यथा वृश्चन
कुठारो मोदीहनो घटी टङ्क पाषाणदारण
इति ॥”)

व्राजि, स्त्री, (व्रजति गच्छतीति । व्रज गतौ +
“वसिर्वापयजतीति ।” उणा० ४ । १२४ । इति
इन् ।) वायुः । व्रजधातोरोऽणदिकेन प्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् ॥

व्रात, पु, सम्बद्धः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ।
४ । २५ । १६ ।

“वानारख्यमग्रातेरनावाधे सुनिव्रते ।
आहूत मन्थते पाथ्यो यत्र कोकिलकूजिते ॥”)
वाधादिः । इति ब्राह्मणशब्दटीकायां भरतः ॥

व्रात्यः

(मनुष्यः । इति निघण्टुः । २ । ३ । “वृज् वरणे
‘व्रातव्रातजातसुपित्त’ इत्यादिच्छेपेण भोज-
राजो ह्यत्रत्यये आडागमो निपात्यते ।
वृश्चन्ति खमभिमत्तं देवताभ्यः तपसाराधितेभ्यः
प्रम्रियन्ते वा यज्ञादी । यद्वा, व्रातो धान्यादि-
सम्पद्यः । तद्वन्तो व्राता मत्वर्थोऽयोरकारः ।
यद्वा, व्रतमिति कर्मनाम अत्र वा । अन्नमपि
व्रतायैतस्मादेवेत्युक्तेः तद्दोषाः ‘तस्येहम्’ इत्यणः ।
‘कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रमुच्यते’ इत्युक्तेः ।
कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्मसम्बन्धि-
त्वम् । ‘अथो अत्राद् भूतानि जायन्ते जाता-
न्यत्रेन वर्हन्ते’ इति । अत्रान्त्वे रेतो रेतसः, पुरुषः
इति च श्रुतेः मनुष्याणामन्नसम्बन्धित्वम् ॥”
इति तट्टीकायां देवराजयज्वा । अस्मिन्नर्थे
प्रायशो बहुवचनप्रयोगो दृश्यते ॥ ॥ स्त्री
शरीरायासजीविकर्म । इति काशिका । ५ ।
२ । २१ ॥)

व्रातीन, पु, (शरीरायासेन ये जीवन्ति तेषां
कर्म व्रात तेन जीवन्तीति । व्रात + “व्रातेन
जीवति ।” ५ । २ । २१ । इति खण् ।) सव-
जीवी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । १२ ।
“व्रातीनवग्राहीप्राश्चः सुवनः परिपूज-
यन् ॥”)

व्रात्यः पु, (व्रातो वग्रालादि स इव । “शाखा-
दिभ्यो यत् ।” ५ । ३ । १०३ । इति यत् ।)
दशसंस्काररहितः । योऽवशवर्षादूर्ध्वं अकृतव्रत-
वन्तो भ्रष्टगायत्रीको वा । इति भरतः ॥ तत-
पर्यायः । संस्कारहीनः २ । इत्यमरः ॥ सावित्री-
पतितः ३ वागदुष्टः ४ पुरुषोक्तिकः ५ । इति
जटाधरः ॥ तस्य प्रायश्चित्तादि यथा,—
“अथ ब्राह्मविधि देवि । प्रायश्चित्तानु यद्भवत् ।
ततः शृणुष्व महेशानि सर्ववर्गे विशेषतः ॥
दश वर्षाणि पश्चैव ब्राह्मणश्चोपनीयते ।
एकविंशतिवर्षाणि यावदधसुपावशेत् ।
अतः कर्तुं पतन्नेव सर्वधर्मवर्द्धिष्कृतः ॥
गायत्रीपतिता ब्राह्म ब्राह्मस्मोमेन संस्कृतः ।
अशक्ते चैव यस्तस्य चरेदौद्दामिकं व्रतम् ॥
द्वौ मासौ यावत्काहरो मासमेकं पयः पिबेत् ।
दध्ना च पञ्चमेकान्तु सप्तरात्रं घृतेन तु ॥
अयाचितेन घट्टरात्रं त्रिरात्रं वर्षमेकले ।
अघट्टरात्रं न भुञ्जीत ततः संस्कारमर्हति ॥
पतिता यस्य गायत्री दश वर्षाणि पञ्च च ।
प्रायश्चित्तं भवेत्तस्य प्रोवाच भगवान् शिवः ॥
सशिव वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यान् समाहितः ।
हविष्य भोजयेद्भक्षं ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ॥
एकविंशतिरात्रानु पिबेत् प्रष्टव्यावकम् ।
ततो यावत्कशुद्रस्य तस्योपनयनं कृतम् ॥
व्रतस्याचरणाशक्तौ कुर्याच्चान्द्रायणत्रयम् ।
सावित्रीपतिता येषां देशकालादिविज्ञातः ॥
चान्द्रायणं चरेद्यस्तु व्रतान्ते धेनुसुनस्तेजः ।
चौरवापि पिबेन्मासं दद्याद्वा वत्सशालिनीम् ॥”
इति मत्स्यसूक्ते प्रायश्चित्तप्रकरणे ३८ पटलः ॥

व्रीहिः

ब्राह्मस्मोमः, पुं, यज्ञविशेषः । यथा —

“सावित्रीपतिता ब्राह्म ब्राह्मस्मोमादृते

क्रतोः ॥”

इति गारुडे ६४ अध्याये ॥ तथा, याज्ञवल्क्ये ।
१ । ३८ ॥

व्री, ग गि ह्य्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
प्या०-पर०-सक०-अनिट् ।) रेफोपधः । गि,
प्रिणाति । व्रीणः व्रीणि, ग, यो व्रीणानि जय-
त्रिय रणसुखे । व्रीतः व्रीति । इति दुर्गादासः ॥
व्री, य ङ व्यो गतौ । ह्य्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-चात्म०-सक०-अनिट् ।) रेफोपधः ।
य ङ, व्रीयते । ओ, व्रीणः । इति दुर्गादासः ॥
व्रीड, य णि णिपि । लञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-लञ्जे-अक०-सेट् ।) रेफ-
युक्तः । य, व्रीयति बाणं चापः । व्रीयति वधूः ।
णि, व्रीडितोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

व्रीडः, पुं, (व्रीड + भावे घञ् ।) लज्जा । इव
मरः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । ६७ ।

“न नूनमाकृष्टया शरीर-

मनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।

व्रीडादसं देवसुदीप्त्य मन्त्रे

रुद्र्यस्तदेव स्वमेव कामः ॥”)

व्रीडनं स्त्री, (व्रीड + ल्युट् ।) लज्जा । यथा,—
“अथ मन्दाक्षमन्दास्य लज्जा लज्जा च

ह्रीक्षपा ।

व्रीडो व्रीडा व्रीडनश्च लज्जापर्याय इति ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

व्रीडा, स्त्री, (व्रीड + “गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ ।
१०३ । इत्य् । टाप् ।) लज्जा । इत्यमरः ॥
(यथा व्याख्यासप्तशत्याम् । ३५७ ।

“प्रातरुपागत्य नृणां वदतः, सखि नास्य विद्यते
व्रीडा ।

सुखलमयापि योऽयं न लज्जते दग्धकालि-
कया ॥”)

व्रीस कि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पञ्चे
भा०-सक०-सेट् ।) क्ति, व्रीसयति व्रीसति ।
इति दुर्गादासः ॥

व्रीहि, पु, (वर्हति वृद्धि गच्छतीति । वृद्ध वृद्धौ
+ “इगुपधानं कितः ।” उणा० ४ । १२६ । इति
इन् ।) पृषोदरादित्वान् साधुः ।) धान्यमात्रम् ।
आमुधान्यम् । इत्यमरः ॥ अस्य सामान्यनाम
गणना गुणाश्च यथा,—

“धान्यं भोग्यं च भोगार्हं मन्नाद्य जीवसाधनम् ।

तच्च तावन्निधा ज्ञेयं शूकशस्त्रील्लणाश्चयम् ॥

व्रीह्यादिकं यदि ह शूकसमन्वितं स्यात्

यत् शूकधान्यमयसुहृमकुटकादि ।

शिश्वीनिगुमिति तत्त्ववदन्ति शिश्वी-

धान्यं लणीकृततया लणधान्यमन्वत् ।

तच्च त्रिदोषशमनं लघु शूकधान्यं

तेजोवलातिशयवैष्यविद्विहाय ।

शिश्वीभव गुरु हिमश्च विषमश्चायं

वातालकानु शिशिरं लणधान्यमाहुः ॥

वै हः

देशे देशे श्रुता येन संख्या
ज्ञातुं शक्या नै ते हेतवैर्वा ।
अस्मादेष्टां ये नोगोपभोगा-
स्तान्यस्माभिश्चक्रियन्ते कियन्ति ॥
शालय कलमा रुच्य ब्रीहिश्रेष्ठा नृपप्रिया ।
धान्योत्तमाश्च विज्ञेय कैदाराः सुकुमारकाः ॥
राजान्नघटिकसितेररक्तसुख-
स्थूलागुग्मवतिरिदिकशालिसन्नाः ।
ब्रीहिक्षयेति दशा भुवि शायना, सु-
स्तेषा क्रमेण गुणन्मगण ब्रवीमि ॥
ब्रीहिरौरो मधुरशिरः, पित्तहारी कषायः
स्निग्धो वृष्यः क्षमिकहरस्तापरक्तापहृष्य ।
हिं दत्ते अमशमनहौष्येव हि विधत्ते
रुच्योऽत्यन्त जनयति दवातक्षन्नेषकोऽन्यः ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“वार्षिकाः काण्डित श्रुता ब्रीहयश्चिर-
पाकिनः ।
क्षण्यब्रीहिं पाटलच्छुक्रुटाखक इत्यपि ॥
शालसुखो जतुसुखं त्वादा ब्रीहयः स्मृताः ।
क्षण्यब्रीहिः स विज्ञो यतक्षण्यतुषतखुला, ॥
पाटल, पाटलापुष्पवको ब्रीहिरुच्यते ।
क्षुक्रुटाखकतिर्ब्रीहिं क्षुक्रुटाखक उच्यते ॥
शालसुखः क्षण्यशूकक्षण्यतखुल उच्यते ।
लाक्षावर्णसुख तस्यैवो जतुसुखसुखः ॥
ब्रीहय कथिताः पा मधुरा वीर्यतो हिमा ।
अल्पाभिष्यन्दिनो वषट्स्काः षष्टिके समा ॥
क्षण्यब्रीहिरुच्यते स्मादल्पगुणाः परे ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
तस्य यज्ञीयत्व यथा,—
“यज्ञार्थं तन्तु भूतान् भक्ष्यमित्येव वै श्रुतिः ।
दियो भौमक्षया पौ मातुषो ब्राह्म एव च ॥
एते पञ्च महायज्ञा क्षणा निर्मिता पुरा ।
ब्राह्मणानां हितायान्तरेषां च तनुस्खा ॥
इतरेषां तु वर्णानां ब्रह्मणैः कारिताः शुभा ।
एव कृत्वा नरो भुक्ताः ।। हरिचि । विपुष्यति ॥
अन्यथा ब्रीहयोऽपिरे एकैके नृगपक्षिण ।
मन्त्रया दातृभोक्तृण महामास तु तत्
स्मृतम् ॥”
इति वाराहे उदितवृत्तान्ताध्यायः ॥
तेन पितृवृत्तिर्यथा । उः ।

५६५

ब्रीहिकः

“तिलैर्ब्रीहियवैर्मणिरिद्धिर्लफलेन वा ।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो वृणाम् ॥”
ब्रीहि, शरत्पक्षधान्यम् । याज्ञवल्क्य ।
“हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन च वतसरम् ।
मात्स्यहारिणकौरभश्राकुनिच्छागपार्थतेः ॥
रेणुरौरववाराहशशैर्मौसैर्यथाक्रमम् ।
मासवृद्ध्याभिलष्यन्ति दत्तेनेह पितामहा ॥”
हरिष्यान्नेन शालिब्रीह्यन्नेन । इति । अमा-
वास्यास्त्रिंशोऽष्टका माघी प्रौष्ठपदूर्ध्वं क्षण्यत्रयो-
दशी ब्रीहियवपाकौ च ।
“एतांस्तु आहकालान् वै निव्यानाह प्रजा-
पतिः ।
आहमेतेष्वकुक्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥”
इति विष्णुवचनं नवान्नागमआहस्यैव ब्रीहि-
यवोभयप्राप्तिविषयकत्वेन विधायक यैश्चादि-
धान्यवृद्ध्यासाय । शालिधान्यस्य तु प्राप्तिः ।
“शरदसन्तयोः केचित् नवयज्ञं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादस्य श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥”
इति कृत्वागपरिशिष्टे ब्रीह्यप्राप्त्या नवशस्येऽष्टौ-
शालिविधानात् यज्ञतुल्यन्यायात् आहोऽपि तथा
कल्पनान् । इति च आहृतत्वम् ॥ * ॥ नवान्न-
आहकालो यथा । विष्णुः । अमावस्यास्त्रिंशो-
ऽष्टकास्त्रिंशोऽन्यष्टका माघी प्रौष्ठपदूर्ध्वं क्षण्य-
त्रयोदशी ब्रीहियवपाकौ च ।
“एतांस्तु आहकालान् वै निव्यानाह प्रजापतिः ।
आहमेतेष्वकुक्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥
ब्रीहिपाके च कर्मणं यवपाके च पार्थिव ।
तावाद्यौ महाराज विना आह कथञ्चन ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
न यागकरणं यथा,—
ब्रीहिभिर्यजेत यवेर्यजेत इति श्रूयते ॥ तत्र
‘ब्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्यपरित्याग ।
प्रतीतयवप्रामाण्यकल्पनम् ॥” इत्येकादशी-
तत्त्वम् ॥ * ॥ ब्रीह्यप्राप्ते शालिधान्येन कर्म-
कण्य यथा,—
“योक्तवस्त्वसम्पत्तौ याज्ञं तदनुकारि यत् ।
यवधामिव गोधूमा ब्रीहौणाधिव शालयः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
ब्रीहिकं चि, (ब्रीहिरस्यास्तीति । ब्रीहि +
“ब्रीहदिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।)
धान्यशिष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

ब्री

ब्रीहिकाश्चन, पु, (ब्रीहिः काश्चनमिव । अभि-
धानात् पुस्त्वम् ।) मस्तर । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ब्रीहिपर्णी, स्त्री, (ब्रीहिः पर्णमिव पर्णमस्या ।
ठौष् ।) शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रीहिभेदः, पु, (ब्रीहिर्भेदः ।) धान्यविशेषः ।
चिना इति ख्यातः । तत्पर्यायः । अनु २ ।
इत्यमरः ॥
ब्रीहिमयः, पु, (ब्रीहिः पुरोडाशः । ब्रीहि + “ब्रीहिः
पुरोडाशे ।” ४ । ३ । १४८ । इति मयट् ।)
ब्रीहिनर्मितपुरोडाशः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(ब्रीह्यात्मके, चि । यथा, महाभरते । १३ ।
११५ । ५६ ।
“श्रूयते हि पुरा कल्पे वृणा ब्रीहिमयः पशुः ।
येनायनन्त यज्वानः पुण्यलोकपरायणा ॥”)
ब्रीहिराजकः, पु, (ब्रीहीना राजा । टच् समासे ।
ततः कन् ।) कहुधान्यम् । चीनकधान्यम् ।
इति मेदिनी ॥
ब्रीहिश्रेष्ठः, पु, (ब्रीहिषु श्रेष्ठः) शालिधान्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रीही, [न] चि, (ब्रीहिरस्यास्तीति । ब्रीहि +
“ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इनि ।)
ब्रीहियुक्तचेत्रादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
ब्रीह्यगार, स्त्री, (ब्रीहीनामगारम् ।) धान्यगृहम् ।
तत्पर्यायः । कुसुल. २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बुड, शि सवृत्तिसहयो । मज्जे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-कुटा०-पर०-सक०-अकक्ष-सेट् ।)
रेफयुक्तः । शि, बुडति अत्रुडोत्तु बुडोड ।
मज्जो मज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
ब्रूय, कि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पच्चे
भा०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तो दीर्घो । कि,
ब्रूयति ब्रूयति । इति दुर्गादासः ॥
ब्रीह, चि, (ब्रीहिरवयवो विकारो वा । ब्रीहि +
“ब्रिह्यादिभ्योऽण् ।” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् ।)
ब्रीहिनर्मित । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
ब्रीहेय चि, (ब्रीहीना भवनं चेचम् । ब्रीहि +
“ब्रीहिशाब्दोऽङ् ।” ५ । २ । २ । इति ङक् ।)
आशुधान्योपयुक्तभूम्यादि । इत्यमरः ॥
ब्री, ग गि गतिवृत्त्यो । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-घ्या०-पर०-सक०-अनिट् ।) अन्त, स्थ-
लतीयोपध । गि, विनाति । व्रीन, व्रीनि ।
इति दुर्गादासः ॥